वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

षष्ठो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

The

Chowkhamba Sanskrit Series Office,

P. O. Box 8, Varanasi-1

(INDIA)

1962

Phone : 3145

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

SRI TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy

Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. VI

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, **VARANASI-1 (India)** **Phone : 3145**

1962

पूर्णमुख पु॰ जनमेजयसर्पसत्रे दग्धनागभेदे भा॰ आ॰५७अ॰।

पूर्णयोग पु॰ बाहुयुद्धभेदे तत्प्रकारः भा॰स॰२२अ॰उक्तो यथा "ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः। वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ। करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम्। कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो!। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रौ पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तु। करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योऽन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः। स पूर्णमूर्च्छं बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" मू॰। "कक्षैर्दोर्मूलैः कक्षां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ यत्र यत्र कक्षे आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेनाङ्गदवज्ररज्जुशेषं कम्पयन्तावित्यर्थः। चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेनाकुञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालनं सदीकरणानि चित्रहस्ताः। आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि। कक्षाबन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गले गण्डेन भालदेशेनाभिघातस्तेन पाषाणघट्टनाङ्गत्वात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव सशब्दतरित्यर्थः। बाहुपाशादिकं चरणपाशादिशब्दार्थः। पादाभ्यामाहताः शिराः स्नायवो याभ्यां तौ दृढप्रहारेण नाडीपर्यन्तमपि वेदनावन्तावित्यर्थः। उरोहस्ततरसि चपेटाप्रहारं पूर्णकुम्भौ ग्रथिताङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः द्वित्वं परस्परं द्वावपि चक्रतुरिति वक्तुम्। तलेन चपेटया, आहत्य जानुदेशे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिर्बद्ध्वा द्वावपि मिथ उदरमादाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः कृ विक्षेपेऽस्य रूपम्। एवं कट्यां सुपार्श्वे च प्रचक्रतुः। तक्षवन्तौ तक्षणानुकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तद्वन्तौ। अधोहस्तमुदरस्याधस्तात् हस्तावादरमानेतुं स्वकण्ठे उरसि च कण्ठोरःसमीपे आनीयाक्षिपदास्फालितवान्। पृष्ठस्य भूस्पर्शेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यामुदरादीनि पीडने सम्पूर्णमूर्च्छम्" नीलकण्ठः।

पूर्णवैनाशिक पु॰ सर्ववैनाशिके सर्वशून्यत्ववादिनि बौद्धभेदे सर्ववैनाशिकोऽप्यत्र।

पूर्णहोम पु॰ पूर्णो होमः। पूर्णाहुतौ।

पूर्णा स्त्री "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्" ज्यो॰त॰उक्ते पक्षयोः पञ्चमीदशमीपञ्चदशीरूपे तिथिभेदे।

पूर्णाङ्गद पु॰ नागभेदे भा॰ आ॰ ५७ अ॰।

पूर्णान(ल)क न॰। वर्द्धापनायाम् पूर्णपात्रे मेदि॰ पूर्णपात्रशब्दे दृश्यम्। [कारे विदङ्गे च।

पूर्णानन्द पु॰ पूर्ण आनन्दो यत्र। १परमेश्वरे २तन्त्रप्रकरण-

पूर्णाभिषेक पु॰ कर्म॰। तन्त्रोक्ते कौलाभिषेकभेदे।

पूर्णायुस् पु॰ १प्राधेये गन्धर्वभेदे भा॰आ॰६५ अ॰। पूर्णमायुरस्य। २शतायुष्के कर्म॰। ३शतवर्षमिते जीवनकाले न॰।

पूर्णावतार पु॰ कर्म॰। १नृसिंहे २रामे ३श्रीकृष्णे च तेषां भगवतः संपूर्णावतारत्वात् तथात्वं अन्येषान्तु कलावतारत्वम्। "पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड् विभुः। परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम्। वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदाच्चतुर्भुजः। गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम्" ब्रह्मवै॰जन्मख॰२८ अ॰ उक्तेस्तेषां तथात्वम्।

पूर्णाशा स्त्री नदीभेदे भा॰ भी॰ ९ अ॰।

पूर्णाहुति स्त्री पूर्णा आहुतिः। होमसमाप्तौ होम्यायामाहुतौ शत॰ब्रा॰ २ २। १।

पूर्णि स्त्री पॄ–णिच्। पूर्तौ पूर्णिमा।

पूर्णिका स्त्री नासाच्छिन्नीनामकखगे त्रिका॰।

पूर्णिमा स्त्री पूर्णिं पूर्त्तिं मिमीते मा–क। १पौर्णमास्यां तिथौ मरीचेः कलायां पत्न्यां जाते २कन्याभेदे "भार्य्या मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पूर्णिकाञ्चैव ययोरापूरितं जगत्। पूर्णिकाऽसूत विरजं विश्वगञ्च परन्तप!। भाग॰४।१।१२ तत्तिथिस्वरूपं द्वैधे सुगम्यभेदस्य कर्मभेदे व्याप्ततादिकं च कालमा॰ न्यरूपि यथा "तत्र शुक्लायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं स्वकलाभिः सर्वात्मना पूर्य्यते सेयं मण्डलपरिपूर्त्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना ज्ञायते। तदुक्तं ब्रह्माण्डमत्स्यपुराणयोः "कालत्रये व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णौ परस्परम्। चन्द्रादित्यौ प॰

राह्णे तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता” इति। अह्नः परो भागः पराह्णः सूर्य्यास्तमयकाल इत्यर्थः। तत्र यथादित्यः संपूर्णमण्डलः सन्नस्तमेति तथोत्तरस्यां चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः सन्नुदेतीति। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्य विवक्षितत्वाद् द्वयोरादित्यचन्द्रयोरुपन्यासः। यथा मण्डलसम्पूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मासपूर्णत्वविवक्षया पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते। तदुक्तं भविष्योत्तरे “पौर्णमासी महाराज! सोमस्य दयिता तिथिः। पूर्णो मासो भवेद् यस्मात् पौर्णमासी ततः स्मृता” इति। पूर्णिमामावास्ययोर्विस्तरेण मासान्तत्वं मासप्रस्तावे दर्शितम्। अतएव पौर्णमास्यामत्यन्तविप्रकर्षे सत्यनभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलः सम्पूर्णो दृश्यते। तावेतौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ गोभिल आह “यः परो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी। यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति”। तदेवं पर्वाभिधायाः पञ्चदश्याः पूर्णिमादिनामनिर्वचनेन स्वभावविशेषो दर्शितो भवति। ते च पूर्णमास्यामावास्ये प्रत्येकं द्विविधे। तच्च पुराणे दर्शितम् “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता। सिनीवाली कुहूश्चैवममावास्या द्विधैव तु” इति। एतासां चतसृणां स्वरूपं काठकशाखायां विस्पष्टं श्रूयते “या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका। या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः” इति। वृद्धवसिष्ठोऽपि “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः। राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनाऽनुमतिर्मता। पौर्णमासी दिवा दृष्टे शशिन्यनुमतिः स्मृता। रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता”। मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः “यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह। तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता। अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्णमास्यां निशाकरः। रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः” इति। “अथ पञ्चदशी निर्णीयते। सा द्विविधा पौर्णमास्यमावास्या च। तत्र पौर्णमास्यां परस्परविरुद्धानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते। तत्र परविद्धाया ग्राह्यत्वं विष्णुधर्मोत्तरे “एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च उपोष्या स्युः परान्विताः”। परविद्धानिषेधः पूर्वविद्धाविधिश्च ब्रह्मपुराणपद्मपुराणयोः “एकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी। पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम्। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या सप्तमी व्रतिभिर्नरैः। पौर्णमासी, चतुर्दशी परावा नियमाकृता” इति। पूर्वविद्धाग्राह्यत्वं च युग्मवाक्ये। “चतुर्दश्या च पूर्णिमेति”। एवं परस्परविरोधे सति तद्व्यवस्था सा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिता “भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ! सावित्रीव्रतमुत्तमम्” इति। सावित्री राजकन्या तया चीर्णं व्रतं सावित्रीव्रतम्। तच्च भविष्योत्तरपुराणे दर्शितम् “कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्द्धनं परम्। यथा चीर्णं व्रतं पूर्वं सावित्र्या राजकन्यया” इति। एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितम्। तस्मिन् व्रते पूर्वविद्धा ग्राह्या। व्रतान्तरे पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या किन्तु परविद्धैव कर्त्तव्येति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था। यदा तु चतुर्दश्यष्टादशनाडिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यम्। “भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति” स्मृतेः। सोऽयं पौर्णमासीनिर्णयः स एवामावास्यायामप्यवगन्तव्यः। तत्रापि सावित्रीव्रतं पूर्वदिने कर्त्तव्यं व्रतान्तराण्युत्तरदिने। अस्यां च व्यवस्थायां ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पूर्वमुदाहृतम्। स्कन्दपुराणेऽपि “भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत्। वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन!” इति। एवं च सति युग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम्। प्रचेता अपि “नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च युताष्टमी। दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी। भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः। उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः” इति। पद्मपुराणेऽपि “षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्वेण संयुताः” इति। यत्तु नारदीयपुराणे “दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम्। पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” इति तत् सावित्रीव्रतविषयं श्राद्धविषयं वा। अमावास्यायामिव पौर्णमास्यामपि श्राद्धं विहितम् तथाच पितामहः “अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च। विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते द्विजः” इति। अमावास्याश्राद्धस्य च पार्वणरूपत्वमपराह्णस्य तत्कर्मकालत्वं कुतपस्य प्रारम्भकालत्वमित्येतन्नितयं प्रतिपत्प्रकरणे प्रत्याब्दिकनिर्णये प्रपञ्चितम्”।

“सा चतुर्दशीयुता ग्राह्या युग्मात्। अतः “पञ्चान्ते चो-

सति स्नायात् तेन नायाति यत्पुरम्" विष्णुः "इत्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती। पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा। तस्यां स्नानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्त्तितम्"। सहितौ माससंज्ञानिमित्तकृत्तिकादिनक्षत्रगतौ महाकार्त्तिक्यादिदर्शनात्। तथा च राजमार्त्तण्डः "माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः। गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता"। स्कान्दपाद्मयोः "पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च। एतासु स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम्" ति॰त॰ स्मृतम्।

पूर्णेन्दु पु॰ कर्म॰। पञ्चदशभिः कलाभिः पूर्णे चन्द्रे।

पूर्णोत्कट पु॰ पु॰ प्राच्ये देशभेदे मार्क॰५८अ॰। [दृश्यम्।

पूर्णोपमा स्त्री उपमालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ॰

पूर्त्त त्रि॰ पूर—क्त नि॰। १पूरिते २छन्ने च विश्वः। पृ—पालने कर्मणि क्त। ३पालिते। भावे क्त। ४पालने न॰ ५शब्दर॰। ५खातादिकर्मणि न॰ अमरः। कात्यायनः "वापी कूपतडागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते"। आरामः पुष्पफलोपायहेतुर्भूभागः। "अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते। ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके"। वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति" रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। तथा नारीमधिकृत्य बृहस्पतिः "पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः"। एतेन "जलाशयोत्सर्गे गौरवतरत्वाद्वन्मन्त्रयोर्ज्ञानकर्मसमन्त्रपाठः तत्तामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति" द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम्। अतएव तयोर्जलाशयोत्सर्गादिप्रयोगवेदीहोमादिसमाचारः। अत्र होमो यज्ञो न कार्य्यात् ब्राह्मणद्वाराकरणस्यापस्तम्बवचनात्। तद्यथा आरणवत्यादुपक्रम्य "तत्र तमस्ततमग्नौ न स्त्री जुहुयान्नानुपेतः इति" अनुपेतः अनुपनीतः, किन्तु ब्राह्मणद्वारा करणीयः। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्" इति याज्ञवल्क्योक्तेः। "ऋत्विग्वादे नियुक्तौ च यौ संपरिकीर्त्तितौ। यथा स्वामाप्नुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्" इति बृहस्पत्युक्तेः। वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः। "वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति" छन्दोगपरिशिष्टाचार्यचिन्तामणिधृतस्मृतौ वेदेतिविशेषणात्। "शूद्रोऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः। न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः" इति समस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेश्च। तं शूद्रम्। पञ्चयज्ञानुष्ठानेषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्रमधिकृत्य "नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत्" इति याज्ञवल्कीयेन "ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्" इति योगियाज्ञवल्कीयेन चाह्मधिकृत्य "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणीयेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात्"।

पूर्त्ति स्त्री पृ—भावे क्तिन्। १पूरणे "हविः पूर्त्तिश्च पूरणे" ज्यो॰त॰उक्ते २सुखने च। [ङीप्।

पूर्त्तिन् त्रि॰ पूर्त्तमनेन इष्टा॰ इनि। कृतपूरणे। स्त्रियां

पूर्द्वार न॰ ६त॰। पुरस्य द्वारे गोपुरे अमरः। [अपूर्धीत्।

पूर्धि वाक्यायां आ॰प॰सक॰सेट्. निघण्टुः। पूर्धयति

पूर्ब निमन्त्रणे सक॰ निवासे अक॰ चु॰उभ॰ सेट्। पूर्बयति ते अपुपूर्बत् त। ओष्ठ्यान्तोऽयम्।

पूर्य्य त्रि॰ पृ—क्यप् पूर—ण्यत् वा। १पूरणीये २परिपाल्ये च

पूर्व निवासे अक॰ निमन्त्रणे सक॰ भ्वा॰ प॰ सेट। अन्तस्थान्तोऽयम्। पूर्वति अपूर्वीत्।

पूर्व(र्ब) त्रि॰ पूर्व(र्ब)—अच्। १प्रथमे आद्ये यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य प्रथमं दृष्टिः तेषां तस्यां २दिशि स्त्री तदुपलक्षिते ३देशे यस्य यदपेक्षया प्रथमं जन्मादि तस्य ४तादृशकाले ५तदुपलक्षिते च। तस्य दिग्देशकालव्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्य्यं पूर्वस्मै इत्यादि जसि ङिङस्योस्तु वा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वे पूर्वस्मिन्। स्त्रियां तु न विभाषा पूर्वस्यै पूर्वस्याम् इत्यादि। सर्वनामत्वेन वृत्तिमात्रेऽस्य पुंवद्भावः। पूर्वस्यां स्थितं पूर्वस्थितम्। पूर्वस्या रूपं पूर्वरूपम् इत्यादि।

पूर्व(र्ब)कर्म्मन् न॰ कर्म॰। प्रथमे कर्मणि "कर्म त्रिविधं पूर्वकर्मप्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति" सुश्रुतः। पूर्वभागे।

पूर्व(र्ब)काय पु॰ पूर्वं(र्बं) कायस्य एकदेशित॰। कायस्य

पूर्व(र्ब)कालिक त्रि॰ पूर्वः(र्बः)कालः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन्। पूर्व(र्ब)कालसाध्ये "हर्षणं पूर्व(र्ब)कालिकम्"

शा॰शौ॰दृश॰। पूर्व(र्व)काले भवः ठञि वृद्धिः। पौर्व्व(र्व)-कालिक इत्येव तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

पूर्व(र्व)कृत् पु॰ पूर्वां(र्वां) करोति कृ-क्विप् वृत्तौ पुंवत्। १पूर्व(र्व)दिगधिपतौ आदित्ये २तदधिपे इन्द्रे च यजु॰ १०२६। ३पूर्व(र्व)कारकमात्रे त्रि॰।

पूर्व(र्व)कोटि स्त्री विप्रतिपत्तौ पूर्वोपात्ते विषये पूर्वपक्षे

पूर्व(र्व)गङ्गा स्त्री नित्यक॰। नर्मदानद्यां हेम॰।

पूर्व(र्व)चित्ति स्त्री॰ चित-भावे क्तिन् पूर्वं(र्वं) चित्तिः स्मरणं यस्य। १पूर्वानुभवविषये यजु॰१२।१।१२।४२। २अप्सरो-भेदे स्त्री हरिवं॰ १२अ॰।

पूर्व(र्व)ज पु॰ पूर्वस्मिन् काले जायते जन-ड। १ज्येष्ठभ्रातरि रघुः १०।२६। २ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री अमरः। ३पूर्वकाल-जातमात्रे त्रि॰। "ज्येष्ठाम्बुतीयमिच्छन्ति आवमाणाद् पूर्व(र्व)जम्"। ४चन्द्रलोकस्थे दिव्यपितृगणे "अथ पूर्व(र्व)जाः पितरश्चन्द्रलोकस्था व्यक्तयक्षाः स्वधाभुजः। अव्यवायादवस्ते च" त्रिका॰। ५पितामहादौ "स पूर्व(र्व)जानां कपिलेन रोषात्" रघुः। [त्रिका॰

पूर्व(र्व)जिन पु॰ कर्म॰। प्राचीने जिनभेदे मञ्जुघोषप्रभृतौ

पूर्व(र्व)दक्षिणा स्त्री पूर्व(र्व)स्या दक्षिणस्याश्चान्तराला दिक् "दिङ्नामान्यन्तराले" पा॰स॰। पूर्वदक्षिणयोर्दिशोरन्त-रालायां दिशि १अग्निकोणे २तद्दिक्स्थे देशे च मार्क॰ पु॰ ५८ अ॰।

पूर्व(र्व)दिक्पति पु॰ कर्म॰ ६त॰। इन्द्रे हेम॰। पूर्व(र्व)दिगी-शादयोऽप्यत्र। २मेषसिंहादिराशिषु। "प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्। मेषाद्या राशयो ज्ञेया स्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात्" ज्यो॰त॰।

पूर्व(र्व)दिग्बल न॰ दिग्बलशब्दे ३५७२ पृ॰ उक्ते ग्रहा-दिपदानां बलभेदे पूर्वस्यां दिशिभवे बलभेदे

पूर्व(र्व)दिग्वदन न॰ पूर्वदिशि वदनमस्य। दिग्वदनशब्दे ३५७५ पृ॰ उक्ते मेषसिंहधनूरूपराशित्रिके

पूर्व(र्व)दिश् स्त्री कर्म॰। प्राच्यां दिशि यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य प्रथमदृष्टिः तेषां सा दिक्प्राची। तज्ज्ञानो-पायश्च दिग्ज्ञानशब्दे ३५७४ पृ॰ दृश्यः।

पूर्व(र्व)दिष्ट त्रि॰ पूर्व(र्व) दिष्टं भाग्यं साधनत्वेनास्त्यस्य अच्। पूर्वभाग्यानुरूपेण जाते १दुःखादौ "दैवैर्मर्त्यस्य बहुमोत्र पूर्व(र्व)दिष्टं हि तत् स्मृतम्" भाग॰ ६।१७ श्लो॰। पूर्व(र्व) दिष्टम्। २पूर्वविहिते त्रि॰।

पूर्व(र्व)देव पु॰ पूर्व(र्व) देवाः। १असुरे अमरः। तेषां प्रथमं देवत्वेन जायमानत्वेऽपि अन्यायाचरणात् ततो भ्रष्टानां दैत्यभावं प्राप्तिरिति पौराणिकी कथानुसन्धेया। कर्म॰। पूर्वतनयोः देवयोः २नरनारायणयोः हि॰ व॰ ४ भा॰ उ॰ ४८ अ॰।

पूर्व(र्व)देवता स्त्री कर्म॰। अनादिदेवभावेषु पितृषु "अक्रो-धनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः। न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्व(र्व)देवताः" मनुः। तदधिकं पितृशब्दे दृश्यम्।

पूर्व(र्व)देश पु॰ पूर्व(र्व)वर्त्ती देशः। जम्बुद्वीपस्थे देशभेदे स च देशः वृ॰ सं॰ १४ अ॰ कूर्मविभागे दर्शितः।

पूर्व(र्व)नदी स्त्री कर्म॰। कूर्मविभागे उक्तायां पूर्वदिक्स्थायां नद्याम् ततो नद्यन्तत्वात् ढक् उत्तरपदवृद्धिः पौर्वनादेय तत्र-भवे त्रि॰।

पूर्व(र्व)पक्ष पु॰ कर्म॰। १शुक्लपक्षे अमरः। शास्त्रीयसंशय-निरासार्थप्रश्ने २फक्किकायाम्। ३सिद्धान्तविरुद्धकोटौ "वि-षयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्" इत्युक्ताधिकरणा-वयवभेदे व्यवहारे प्रतिज्ञापरपर्य्याये भाषापत्ररूपे ४प्रथमावयवभेदे। तल्लक्षणादिकं वीरमि॰ उक्तं यथा "पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा। क्रिया-पादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथा" इति बृहस्पतिवच-नस्य निर्णयफलकपरामर्शरूपप्रत्याकलितपरमेव निर्णय-पदमुपचारादित्याह "इतरथा पूर्वोदाहृततद्वचनविरोधः स्यात्। तत्र प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्यपेक्षिते नारदः "राज्ञे कुर्य्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधि-ज्ञैः" इति पूर्ववादः प्रतिज्ञा। पूर्ववादकस्यैव प्रतिज्ञावादि-त्वलक्षणापवादमाह स एव "यस्य वाऽभ्यधिका पीडा कार्य्यं वाऽभ्यधिकं भवेत्। तस्यार्थिवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्"। अर्थिवादः प्रतिज्ञा। बृहस्पतिः "अहंपूर्वि(र्वि)कया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा। वादो वर्णा-नुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य चेति"। मनुरपि "यथो-नयावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ। वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्"। ब्राह्मणादीनां युग-पद्धर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ ततः क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुर्णां व्यवहारः प्रव-र्त्तनीयो राज्ञा पीडाधिक्यकार्य्यगौरवं चेदर्थिप्रत्यर्थिनो-रन्यतरस्य तदा न पूर्वावेदनक्रमो नापि वर्णक्रमः। यदा तु सर्वं सममेव तदा आवेदनक्रमः। युगपदावेदने स-मानवर्णत्वे समानपीडत्वे च [illegible]

निर्णिक्तोऽर्थः। प्रतिज्ञास्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना। समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्"। अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं सदस्येन सभापतिना यथावेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा। तथा सत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात्। अन्यवादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते। प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह समामासेति। संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनाम-तदीयजातिनिवासादिगोत्रोपाख्येन द्रव्यसङ्ख्यास्थानजाति-स्थानदेशादिस्थानवेलाक्षमालिङ्गादिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति कार्य्यमात्मप्रावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तमपहृतं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः। आदिशब्दग्राह्याणि च कात्यायन आह "निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा। वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः। साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथात्मनः। राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च। क्रमात् पितॄणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ। क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत्"। कालो धनप्रयोगादिकालः। वर्षं पत्रलिखनकालीनम् एवं मासपक्षतिथयोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला। प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः। विषयोऽन्तर्वेद्यादिविषयः स्थानं विवादास्पदीभूतगृहादिग्रामादि जातिरवयवसंस्थानविशेषः वयस्तारुण्यादि प्रमाणं निवर्त्तनप्रस्थादि। आत्मनो राज्ञां च क्षेत्रादिभोगकालीनानां वंशवचनं तदीयपितामहादिप्रारभ्य। निवासो निकटस्थानादिः। पितरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः। पीडा प्रतिभूप्रभृतीनां धनिकादिकृता। आहर्त्ता प्रतिग्रहादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दातृविक्रेत्रादिः। क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः परोपभोगाद्यपराधसहनचिह्नानि। अन्यच्च उबोधम्। संग्रहकारोऽपि "धर्मार्थवर्णसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च। प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च। वर्षर्तुमासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्। साध्यप्रमाणं द्रव्याणां सङ्ख्यात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम्। क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" इति। अर्थवत् प्रयोजनवत्। धर्मसंयुक्तम् व्यवहारप्रसूतार्थत्वादिगुणयुक्तम्। परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम्। अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम्। साध्यवत् साधनीयार्थयुक्तम्। वाचकपदम् गौणलाक्षणिकपदरहितम्। प्रकृतार्थाविरोधि प्रागावेदितार्थेन सह संवादि। प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धमनतिक्रान्तम् अविरुद्धं पुरराष्ट्रग्रामविवाहकराद्यविरुद्धम्। पूर्वापराविरुद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धञ्च। निश्चितं संशयरहितम्। साधनक्षमम् साधनार्हम्। संक्षिप्तं ग्रन्थाडम्बरशून्यम्। निखिलार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम्। देशकालाविरोधि मध्यदेशीयसुस्थलम् शरत्कालीनमाषाढं मदीयमपहृतमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम्। परात्मनोः प्रतिवादिवादिनोर्ये पूर्वजाः पितामहादयः अनेके राजानः क्षेत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषां नामाभिरङ्कितं युक्तम्। धर्मार्थवत्तादीनि देशकालाविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामान्युक्तत्वं चेति सर्वत्र सामान्यलक्षणान्यपि तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः। वर्षादीनि तु यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि सर्वाणि न सर्वत्र अनर्थकत्वप्रसङ्गात्। तत्र वर्षादीनां कालानां हविर्धनर्णसुवर्णादिविवादेन प्रतिग्रहक्रयादिपौर्वापर्यवादे चोपयोगः। देशप्रदेशस्थानानामाहर्तृदायकयोराज्ञादिपूर्वजराजादिनाम्नां च स्थावरक्षेत्रादिविवादेषु। जात्याकृतिवयसामाकारवयसां दास्यादिदासविक्रयादिविवादेषु। प्रमाणसंख्ययोर्मेयद्रव्यादिविवादे धान्यादिविवादे च क्षमालिङ्गानामुपेक्षितपरोपभुज्यमानभूम्यादिविवादे। आत्मपीडाया आधिकप्रतिभ्वादिविवादे उपयुक्तत्वमूह्यम्। अतएवाहत्य कात्यायनः "देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च। जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपैतामहञ्चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम्। स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्" इति। एतेषां तत्रोपयोगित्वात्। हारीतोऽपि "शासनं यथा तावन्मात्रं लांछनयोजनम्। ध्यानमन्तःकरणं यत्र द्विपदक्ष चतुष्पदम्। अपहृतप्रकाशानि हीरका हव्य कथयत्। यदि द्रव्यमूल्यः स्यात् संख्या काचौ तदेव तु। अधिकृत् देशे च सङ्ख्या येन कालेन नीयते। तेन सर्वं तदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः" इति।

मानसंख्यायाञ्चान्योऽन्योपवचनम् । यत्रैतावद्विवक्षित यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावल्लिखेत् भाषापत्रे, अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्णत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशेऽनर्थकतापत्तेरिति । कात्यायनोऽप्येतत् एवाह "देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्जितः । क्रियाकालविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते" । क्रिया प्रमाणम् । काल साध्यपरिमाणम् ।" यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानां पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभिः स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः" । एतान् स एव विवृतवान् । "अन्ये साधारणेऽन्यो यो अभियुक्तोऽन्यानियुक्तकः । लेखयेद् यस्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः" । अधमर्णेको वा अन्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेखयेद् यत्र भाषायामित्यर्थः । "अमात्यानिति हेयात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । साध्यं च नोपेत् पक्षादर्थहीनान्तु तां विदुः" । अत्र साध्यं वादिना यस्मान्न्यूयते सा भाषाऽर्थहीनेत्यर्थः । "लिखिते लिखिते लेखे तथा लेखलकादिषु । यत्र वस्तुराशिर्न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता" । वस्तुराशिं वस्तुरेति व्युत्पत्त्या वस्तुराशब्देन गणनतोपमानानां परिच्छेदः । "विद्यया प्राप्तमर्थं वा क्रीतं प्रमाणतम् । गत्वेत्यं विद्यते यत्र या भाषा प्रादनावना । समानानावकाशा पत्रलिपिविरोधश्चैव च । यत्रैतानि न विद्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः" । आवद्यं वहु यत्र पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः । "लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे । निर्दिशेत् वादिनः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिशेत्" । वादिन इति प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमाद्वाधिक्यमेनाप्राप्तकालता कथिता । "यत्र वास्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना । अन्यथैवमेव लेखेन भ्रष्टां भाषान्तु तां विदुः" उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः" । प्रसङ्गात् पक्षाभासोऽपि तत्र निर्णीतोऽत्र प्रदर्श्यते । तत्र कात्यायनः "अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्" । अप्रसिद्धमाह वृहस्पतिः "न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा मनुष्यकल्पेऽपमवहृतमिति यदीयं यमविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्याद्यप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः । वृहस्पतिना निराबाधोदाहरणमुक्तं तत्र वक्ष्यते । निराबाधमिदमत्र मन्दिरे दीप्यमानदीपप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीतिप्रभृति निरर्थमभिधेयहीनं मदीयं कचटतपजबगडदशं वा गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी । वृहस्पतिवचनात् अन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रतीयते यथाह "अल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः" इति । एतदुदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् "अवचनेन दर्शितमीक्षितः । वामको मिथ्याऽनेनापहृतेत्यादि निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसमीपे सुस्वरमधीते इत्यादि मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकयोरुदाहृतम् । वृहस्पतिना तदेव लक्षितम् । "कार्य्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" इति । स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् "कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" । कुसीदं ऋणदानं तत्प्रभृतिभिरष्टादशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिर्द्दिग्भिर्व्यवहारैर्हीनो निष्प्रयोजनः इत्यर्थः । अष्टादशपदाविषयः पक्षो दुष्ट इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव "अमानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यन्तं पक्षाभासं मनीषिणः । नधिकारेण्डिते पक्षे प्राड्विवाकोऽथ राजनि । पुरराष्ट्रे विरोधः स्यादिति यः सोऽभिधीयते" इति । मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्योक्तौ "देवदत्तेनाहं यम् मद्गुहपहसित इत्याद्यसाध्यसाधनासम्भवात् असम्भावत्वात् साध्यादिसम्भवो लिखितं दूरतोऽस्मात्सह दिव्यामिति । मूकेनाहं शप्त इत्यादि विरुद्धमिति" । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञा विवर्जित इत्यादिस्मृत्यन्तरस्य तदर्थतयोदाहृतत्वञ्च पूर्वपक्षाभिरनादेयव्यवहारनिरूपणे लिखितम् । अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः । यथा "भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीतकालो विहितः पक्षो नादेय इष्यते । यथाक्रमाभिधेयेन नैव पक्षार्थकल्पना । यस्मात्तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः" । प्रत्यवधारणविशेषो भिन्नक्रम इति यावत् । व्युत्क्रमार्थो अर्थक्रियाक्रमेणानवबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽव्यवस्थितार्थः । "पूर्वपक्षं परित्यज्य तद्गुणो यत्र दिश्यते । निरर्थकः स वै पक्षो मृतबाधवर्जितः । अतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि दिश्यते । अतीतः

कालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः। अस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम्। विरुध्यते क्रियाभेदः स पक्षोऽहिष्ट उच्यते"। भूतसाधनं भूतभूतं साधनं तेन वर्जितः। भूतकालः साध्यकालः। अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव "अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च। आकुलन्तु भवेद्यत्र क्रिया चैवाकुला भवेत्। साधनं यच्च साध्येन निर्दिष्टं यत्र देशयेत्। उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति। विरुद्धाविरुद्धश्च ज्ञातव्यौ निवेशितौ। एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत्। परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत्। विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यतीति"। यत्तु "पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः। अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति" वचनात् तस्यायमर्थः। राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्त-गृहादिविषयकन्दोदानादिपदविवर्जितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न सिध्यतीति मदीया रूपका दृश्योऽनया दत्ता-ऽनेन गृहीताः सुवर्णञ्च मया निक्षेपीकृतमयमिदं मदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयत्वापि पक्षस्य क्रमेणानुग्राह्यत्वे तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात्। 'बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम्। कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति" कात्यायनवचन-विरोधाच्च। तस्माद्युगपत् पक्षाभावस्तत्त्वेन दृश्यनीयम्। अनेकवस्तुसङ्कीर्णत्वापत्त्वन्यतत्पदसम्बद्धम्। हिरण्य-क्षेत्रवस्त्राणि मामेष मह्यं दत्वा गृहीतान्यपहृत्य मया विक्रीताण्यनेनापहृतानि चेत्येकस्मिन्नपि पदे युग-पत्पीडनपक्षोपन्यासस्याऽदृष्टत्वात्। साध्यञ्च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः "न्याय्यं संयच्छते चार्थमन्याय्यं वा करोत्ययम्। न लेखयति यत्रैवं तत्र पक्षो न सिध्यति"। न्याय्यं प्रचितनेन ममैतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि प्रतिषेध-मुखताऽपि दर्शिता। अन्याय्यं चेत्यनेन, ममेदमपहर-तीत्यादि विधिमुखता प्रदर्शिता। बृहस्पतिरपि "प्र-तिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः" इति। प्रतिज्ञादोषैः प्रतिज्ञाव्याप्त्यादिभिर्मुक्तं रहितम्। ते च दर्शिताः प्राक्। साध्यं साधनार्हम्। सत्कारणान्वितं स्फुट-लोकप्रसिद्धहेतुसहितम्। निश्चितं सन्देहाजनकवाक्य-प्रयुक्तं न तु यावदेव निश्चितं विप्रतिपत्तावर्थनि-श्चयाभावात्। लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम्। अतएव मनुः "सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रति-ष्ठिता। बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यवहारिकात्"। प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्ता। भाषा प्रतिज्ञा व्यव-हारिकधर्माद्विरुद्धा च सत्या साध्या न भवति राजा-दीनामित्यर्थः। यत्त्वेवन्तु "यत्र स्तनपान एव वर्ति श्रोत्रियाणां सम्प्रत्ययसाक्षिकं तेन निर्धनस्ततो मत्स्यादि-मद्यपानाक्षेपो न पक्ष इति व्याख्या तन्नाधन्यप्रतिज्ञा-दोषप्रत्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोष-निर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थम्"। ततः गहा० यथार्थे च। पूर्वपक्षीय तत्कृते त्रि०।

पूर्व(र्व)पद न० कर्म०। पूर्ववर्त्तिनि विभक्तयन्ते पदे "पूर्व-पदात् संज्ञायामगः" पा०। २पूर्वगर्ति स्थाने च। पूर्वपदमधीते "पूर्वोत्तरपदात्" वार्त्ति० ठञ्। पूर्वपदिक तद्वेत्तरि तदध्यायिनि च।

पूर्व(र्व)पर्वत पु० नित्यक०। उदयाचले अमरः।

पूर्व(र्व)पाञ्चालक त्रि० पूर्वस्मिन् पञ्चाले भवः वुञ् उत्तर-पदवृद्धिः। पूर्वपञ्चालभवे। पूर्वं पञ्चालानाम् एकदेशिस० तत्र भवः अपि तु नोत्तरपदवृद्धिः। पौर्वपञ्चालक इत्येव सि० कौ०।

पूर्व(र्व)पाटलिपुत्रक त्रि० पूर्वपाटलिपुत्रे भवः वुञ् न पूर्वपदवृद्धिः। पूर्वपाटलिपुत्रनगरभवे। [कौ०४।३।४

पूर्व(र्व)पाद पु० पूर्वं पादस्य एकदेशिस०। अग्रचरणे वात्या०

पूर्व(र्व)पालिन् पु० पूर्वं देशं दिशं वा पालयति पालि-णिनि। १पौरस्त्यदेशपतिनृपभेदे २पूर्वदिगीशे इन्द्रे च। [१ब०।

पूर्व(र्व)पितामह पु० पूर्वः पितामहात्। प्रपितामहे भा०वि०

पूर्व(र्व)पीठिका स्त्री कर्म०। कथाप्रस्तावतरणिकाभेदे।

पूर्व(र्व)पुरुष पु० कर्म०। पितामहादिके पुरुषे।

पूर्व(र्व)पूर्व(र्व) त्रि० पूर्व+वीप्सायां द्वित्वम्। वीप्सार्थक पूर्वशब्दार्थे। [पञ्चभायन्ते तदीयादि दृश्यम्।

पूर्व(र्व)फल्गुनी स्त्री अश्विन्यादिषु एकादशे नक्षत्रे।

पूर्व(र्व)फल्गुनीभव पु० पूर्व(र्व)फल्गुन्यां भवति भू-अच्। बृहस्पतौ ज्योतिषा।

पूर्व(र्व)भ(भा)द्रपदा स्त्री भद्रस्य वृषस्येव पदं चरणमस्य तद्रूपत्वात् वा कर्म०। अश्विन्यादिषु पञ्चविंशतितमनक्षत्रे तत्स्वरूपादिकं नक्षत्रशब्दे उक्तम्।

पूर्व(र्व)भाव पु० पूर्वो भावः। १पूर्ववर्त्तित्वे कारणत्वे "येन यस्य पूर्वभावः कारणमादाय वा वक्त्र" भाषा० कर्म०।

२पूर्ववर्त्तिनि भावे पदार्थधर्मभेदे शृङ्गाररसस्य पूर्वरागापरपर्य्याये श्मावभेदे ।

पूर्व(र्व)भाविन् त्रि० पूर्वं भवति भू–णिनि । १कारणे २पूर्ववर्त्तिनि पदार्थमात्रे च सां०सू० ७५ ।

पूर्व(र्व)यक्ष पु० जिनक० । माघभट्टादौ जिनोत्तमे जिना

पूर्व(र्व)रङ्ग पु०पूर्वं रज्यतेऽस्मिन् रञ्ज–आधारे घञ् । "यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व(र्व)रङ्गः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे नान्दीपाठादौ ।

पूर्व(र्व)राग पु० पूर्वो रागः । नायकयोर्मेलनात् पूर्वजाते अनुरागभेदे "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथःसंरूढरागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते । श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् । इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् । अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः । अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् । उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्यात् चेतसो भ्रमणाद्भृशम् । व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासः पाण्डुताकृशतादयः । जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा । रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसा चापि काङ्क्षितम् । "वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" । "आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः । नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरागमाख्यातं यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते । मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते" सा० द० ।

पूर्व(र्व)रात्र पु० पूर्वं रात्रेः एकदेशिस० अच्समा० रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । रात्रेः पूर्वभागे ।

पूर्व(र्व)रूप न० कर्म०। अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००पृ० दृश्यम् । भविष्यद्रोगस्य प्रागुत्पन्नरूपे तस्य लक्षणविशेषो भाविरोगलक्षणं चोक्तं यथा

"प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति सामान्यं विशिष्टञ्च सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविव्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादिजनितत्वादिविवेकः । यथा "श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वमि"ति" । तथा चाचार्य्यवाक्यप्रदेशादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्त्रान्तरे यथा "आधेजातिर्भुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते । भावः किमात्मकस्तत्र लक्ष्यते लक्षणेन तु" इति । तथाह पराशरः "पूर्वरूपं नाम तेन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेषः" इति । विशिष्टं यथा ज्वरःजृम्भादौ विज्ञान्येव वातादिजान्यलक्षणानि । यदुक्तं तत्रैव "अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतिः" । तथाह सुश्रुतः "सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनमिति" । हारीतेनाप्युक्तम् "इति पूर्वरूपभेदानां ज्वराणां सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाङ्गमर्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजमिति"। प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः "येन चयादिना उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छु रामयो रोगः दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिना अनधिष्ठितोऽप्यकृतो लक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राग्रूपमिति" । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव "प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धि लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नातिभिव्यक्तं तत्र हेतुरल्पत्वात् नत्वावरणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः। अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः "स्थानसंश्रयणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधनम् । दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते" इति । संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्" इति माधवकरविनिश्चयरक्षितौ ।

पूर्व(र्व)वत् अव्य० पूर्वस्येव पूर्वेण तुल्यं वा क्रियार्थे वति । १पूर्वेण तुल्यक्रियान्वितभेदे पूर्वस्य २तुल्ये च । पूर्वं कारणं विषयतयास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ३कारणेन कार्य्यानुमाने न० । "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टञ्च" गौत० सू० । "पूर्वं कारणं तद्वत् कारणलिङ्गकम् यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानमिति" गौत० वृत्तिः । "तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत् पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते तस्य च वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम्" सां०त०कौ० ।

पूर्व(र्व)वयस् त्रि० पूर्वं वयः कालावस्थाभेदोऽस्य । १बाल्यावस्थान्विते । कर्म० । २बाल्यावस्थायाम् न० । वेदे वा० अच्समा० । पूर्ववयस ब्राह्मणयष्टि न० । शत० ब्रा०१२।२।३।।

पूर्व(र्व)वर्त्तिन् त्रि॰ पूर्वं वर्त्तते वृत–णिनि। अन्यथा-सिद्धिशून्ये १प्रागवर्त्तिनि कारणे २प्राग्वर्त्तिमात्रे च त्रि॰।

पूर्व(र्व)वाद पु॰पूर्वो वादः। व्यवहारे प्रथमावेदने पक्षभाषा-ऽपरपर्य्याये पूर्वपक्षवादे। "पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्य-मालम्बते पुनः। पदसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" मिताक्षरा।

पूर्व(र्व)वादिन् त्रि॰ पूर्वं वदति वद–णिनि। पूर्ववादकारके व्यवहारे प्रथमावेदनकर्त्तरि अर्थिनि। "मिथ्योक्तौ पूर्व-वादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्"। "मिथ्योत्तरे पूर्ववादी कारणे प्रतिवादिनि च" मिता॰।

पूर्व(र्व)वार्षिक त्रि॰पूर्वं वर्षाणाम् एकदेशिस॰ ततः "कालात् ठञ्" पा॰ ठञ् "अवयवादृतोः" पा॰ उत्तरपदवृद्धिः। वर्षाणां पूर्वभागभवे अवयवादित्युक्तेः पूर्वासु वर्षासु भवः इत्यर्थे ठञि पूर्वपदवृद्धिः पौर्ववर्षिक इत्येव सि॰ कौ॰।

पूर्व(र्व)वाह् पु॰ पूर्वं वयसि वहति वह–ण्वि ७त॰। पूर्व-वयसि वाहके शत॰ब्रा॰ २.१.४.१७।

पूर्व(र्व)हस्त न॰पूर्वं हस्तम्। कर्म॰। प्राचीने हस्ते दृतिकाभी।

पूर्व(र्व)शारद त्रि॰ पूर्वं शरदः एकदेशिस॰। तत्र भवः अण् च "अवयवादृतोः" पा॰ उत्तरपदवृद्धिः। शरदः पूर्वभवे।

पूर्व(र्व)शैल पु॰ कर्म॰। उदयाचले जटा॰। पूर्वाचलादयोऽप्यत्र।

पूर्व(र्व)शकथ न॰ पूर्वं शकथः एकदेशिस॰अच्समा॰। शक्थ्नः पूर्वभागे। [दयोऽप्यत्र।

पूर्व(र्व)समुद्र पु॰ कर्म॰। पूर्ववर्त्तिनि समुद्रे पूर्वसागरा-

पूर्व(र्व)सर त्रि॰ पूर्वः सन् सरति कर्त्तरि उप पदे एव सृ+ट उप॰ स॰। पूर्वभूयगामिनि स्त्रियां ङीप्। अन्यत्र पूर्वं सरतीति वाक्ये अच् पूर्वसार अग्र-गामिनि त्रि॰।

पूर्वा(र्वा)तिथि पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे।

पूर्वा(र्वा)द्रि पु॰ पूर्वः आदिर्यस्य। व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्व-नामकर्मनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः "पूर्व पर अवर द-क्षिण उत्तर अपर अ–धर"। "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" पा॰ पूर्वे पूर्वा इत्यादि। पूर्वा आदिर्यस्याः।२पूर्वादिककुभि स्त्री

पूर्वा(र्वा)निलः पु॰ कर्म॰। पूर्वदिक्स्थवायौ तद्गुणाश्च "पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः। गुरुर्विदाह-शमनो वातदः पित्तनाशनः" राजनि॰। "प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः। वैरस्यगौरवो-त्पादानि करोत्यप्स्वोषधीषु च। भग्नोत्पिष्टक्षतादीषु रागश्वयथुदाहकृत्। सन्निपातज्वरश्वासत्वग्दोषार्शो विषक्रिमीन्। कोपयेदामवातञ्च मलसंघातकारणम्" राजवल्लभः।

पूर्वा(र्वा)नुयोग पु॰ दृष्टिवादभेदे "प्रतिकर्मसूत्रपूर्वानुयोग पूर्वगतचूलिकाः। पञ्च स्युर्दृष्टिवादभेदाः" हेम॰।

पूर्वा(र्वा)पर त्रि॰द्वन्द्व॰। पूर्वस्मिन् अपरस्मिन् च देशे तयो-र्भावः ष्यञ्। पौर्वापर्य्यं तद्भावे न॰। क्वचित् पूर्वपद-वृद्धिः। पूर्वापर्य्यं तत्रार्थे न॰।

पूर्वा(र्वा)पहाना स्त्री पूर्वमपहीयते अप–हा–कर्मणि ल्युट् अजा॰ टाप्। पूर्वापहानकर्मणि अजादिगणः।

पूर्वा(र्वा)र्द्ध त्रि॰ पूर्वार्द्धे भवः पक्षे यत्। पूर्वार्द्धभवे। पक्षे ठञ्। पौर्वा(र्वा)र्द्धिक तत्रार्थे त्रि॰।

पूर्वा(र्वा)षाढ़ा स्त्री कर्म॰। अश्विन्यादिषु विंशे नक्षत्रे तत्-स्वरूपादिकमश्लेषाशब्दे उक्तम्।

पूर्वा(र्वा)ह्ण पु॰ पूर्वमह्नः एकदेशिस॰ टच्समा॰ अह्नादेशः "रात्राह्नाहाः पुंसि" पा॰ पुंस्त्वम्। दिनस्य पूर्वभागे पूर्वाह्णश्च त्रिधा विभक्तदिनस्य प्रथमभागः। "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्याह्नो मनुष्याणामिति" श्रुतिः। अह्नः प्रथम-प्रहरद्वयकालश्च। "आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परम्" स्कन्दपु॰। "आवर्त्तनात् पश्चिमदिग्वर्त्तिच्छायायाः परिवर्त्तनम्"। अतएव "अयनं यन्दवेदिन्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये" मल॰त॰।

पूर्वा(र्वा)ह्ण(ह्णे)तन त्रि॰ पूर्वाह्णे काले भवः ट्यु तुट् च "कालतनेति" सप्तम्या अलुक्। १पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप्। पूर्वाह्णः सोढोऽस्य इति विग्रहे तु पूर्वाह्णतन इत्येव। २पूर्वाह्णसहनकर्त्तरि त्रि॰।

पूर्वा(र्वा)ह्णिक त्रि॰ पूर्वाह्णः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन् पूर्वाह्ण-साध्ये कर्मणि। "दैवं पूर्वाह्णिकं कुर्य्यादपराह्णे तु पैतृकम्" भा॰ आ॰ २१ अ॰।

पूर्वि(र्वि)न् त्रि॰पूर्वं कृतमनेन "पूर्वादिनिः" पा॰इनि। १पूर्व-क्रियाकारके। वेदे तु "पूर्वैः कृतमिनयौ च" पा॰ इन। पूर्विण पूर्व्यैः कृते "आयान्तु नः पितरः सोम्यासो गम्भी-रेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः" पित्राह्वानमन्त्रः। छान्दसौ रूपसिद्धिः। [स्मिन् दिने इत्यर्थे।

पूर्वे(र्वे)द्युस् अव्य॰ पूर्वस्मिन् अहनि पूर्व(र्व)+एद्युस्। पूर्व-

पूर्वे(र्वे)षुकामशमी स्त्री कर्म॰। पूर्वदिग्वर्त्ति नगरीभेदे अन्तोदात्तमाऽस्य। पूर्वेषुकामशम्यां भवः अण् उत्तरपद-वृद्धिः पूर्वैषुकामशम तद्भवे त्रि॰। [दैशानकोणे विदिशि।

पूर्वो(र्वो)त्तरा स्त्री पूर्वस्याः उत्तरस्याश्चान्तराला दिक् ब॰व॰।

पूर्व्य(र्व) त्रि॰ पूर्वैः कृतम् "पूर्वैः कृतमिनयौ" पा॰ यत् च। पूर्वैः कृते पुराणे निघण्टुः।

पूल संहतौ (राशीकरणे) वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। पूलयति ते पूलति। अपूपुलत् त अपूलीत्।

पूलक पु॰ पूल—ण्वुल्। १तृणादिगुच्छे २धान्यतृणादिगुच्छे कात्या॰श्रौ॰ २१।३।२०।

पूलाक पु॰ पुलाक+पृषो॰। तुच्छधान्ये। तस्य विकारः अवयवो वा पलाशा॰ अञ्। पौलाक तदवयवे तस्य विकारे च त्रि॰।

पूलास त्रि॰ पूल—राशीकरणे घञ् तमस्यति अस-क्षेपे अण्। तृणादिगुच्छविक्षेपके तेन निर्वृत्तम् पक्षा॰ अण्। पौलास तन्निर्वृत्ते त्रि॰।

पूलासककुरण्ड न॰ कुरण्डस्य पूलासकः राजद॰ परनि॰। कुरण्डस्य तृणादेर्निरासके।

पूलिका स्त्री पूरिका+रस्य लः। पूपभेदे हेमच॰।

पूष वृद्धौ अक॰भ्वा॰पर॰सेट्। पूषति अपूषीत्। पुपूष।

पूष पु॰ पूष—वृद्धौ क। ब्रह्मदारुवृक्षे (तूत) अमरः।

पूषक पु॰ पूष—ण्वुल्। ब्रह्मदारुवृक्षे राजनि॰।

पूषणा स्त्री पूष-ल्यु। कुमारानुचरमातृभेदे भा॰श॰४७अ॰। पूष्णः पृथिव्याः इदम् अण् वेदे न वृद्धिः नोपधालोपः। पार्थिवे पदार्थे त्रि॰ ऋ॰१०।५।५।

पूषदन्तहर पु॰ पूष्णः सूर्यभेदस्य दन्तं हरति हृ—अच्। दक्षयज्ञकाले पूष्णो दन्तोत्पाटके शिवांशे वीरभद्रे काशीखण्डे ११२ अ॰ दृश्यम्।

पूषध्र पु॰ वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। मार्कण्डे॰ १११ अ॰।

पूषन् पु॰ पूष—कनिन्। १सूर्ये आदित्यभेदे भा॰ आ॰६५अ॰। शसादौ स पूष्णा पूषणि पूषि। २पृथिव्यां स्त्री निघण्टुः। पूषणा शब्देऽन्यत्रम्। कवधम्नोदात्तः। अर्थे च। तत्रार्थे। पूषा अस्त्यस्य मतुप् वेदे नुट् णत्वम्। पूषण्वत् सूर्य-युक्ते पृथिवीयुक्ते च त्रि॰। ऋ॰१।८२।६। भा॰ [लटाध॰।

पूषभासा स्त्री पूषेव भासते भास—अच्। इन्द्रनगर्याम्

पूषराति पु॰ पूषा तदाख्यो देवो रातिर्दाता यस्य। सूर्यदेवे ३स्तुति ऋ॰ १।२३।८।

पूषात्मज पु॰ ६त॰। १मेघे २इन्द्रे देवे च। "आदित्याज्जायते वृष्टिरित्युक्तेरिन्द्राधिपमेघस्य आदित्याज्जायमानत्वात् तथात्वम्। "इन्द्रिय पूषात्मजो यथा" भा॰ व॰२० अ॰। तत्र पूषात्मजेति पाठान्तरं इन्द्राधिपस्य मेघस्य सूर्य्याज्जातत्वात तथात्वम्।

पूषासुहृत् पु॰ ६त॰। शिवे तस्य अंशवीरभद्रेण पूषदन्तोत्पाटनात् तथात्वम्। काशीखण्डे दृश्यम्।

पृ व्यापारे तु॰आत्म॰अक॰अनिट् प्रायेणायम् व्याङ्पूर्वः। व्याप्रियते व्यापृत। व्यापप्रे। व्याप्रियते। व्यापृतः व्यापारः। [अपार्षीत्। पपार।

पृ प्रीतौ स्वा॰ प्रीणने सक॰ स्वा॰ पर॰ अनिट्। पृणोति

पृ पालने पूरणे च जुहो॰ पर॰ सक॰अनिट् वा दीर्घे सेट्। पिपर्त्ति पिपृतः पिप्रति। अपार्षीत्—अपारीत्। पपार पप्रतुः पपरतुः। पूर्णः।

पृ पूर्त्तौ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। पारयति ते—अपीपरत्-त।

पृक्का स्त्री पृच—कन् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम्। (पिड्ङ्) शाकभेदे रत्नमाला।

पृक्त त्रि॰ पृच—क्त। १सम्पृक्ते २धने न॰ हेमच॰।

पृक्ति स्त्री पृच—भावे क्तिन्। १सम्पर्के २स्पर्शे च अमरः।

पृक्षस् पु॰ पृच—बा॰ असि हुट् च। अन्ने निघण्टुः। ऋ॰ २।७।१०।

पृक्षे अव्य॰ पृच—बा॰ क्से। संग्रामे निघण्टुः ऋ॰ १।६३।२

पृक्षुध् स्त्री प्र+क्षुध्—क्विप् वेदे वा॰ प्रस्य सम्प्रसारणम्। प्रकृष्टक्षुधायाम् ऋ॰ १।१४१।४। [ईदित्। पृङ्क्तः।

पृच सम्पर्के अदा॰आत्म॰सक॰सेट्। पृक्ते अपर्चिष्ट। पपृचे

पृच संयमने सक॰ सम्पर्के अक॰चु॰उभ॰पक्षे भ्वा॰पर॰सेट्। पर्चयति—ते पर्चति। अपीपृचत्-त अपपर्चत्-त अपर्चीत्। [कथनाय प्रेरणे अमरः।

पृच्छा स्त्री प्रच्छ—अङ् संप्रसारणम्। प्रश्ने १ज्ञातुमिच्छया

पृच्छ्य त्रि॰ प्रच्छ—बा॰ कर्मणि क्यप् सम्प्र॰। जिज्ञास्ये।

पृज सम्पर्के, अदा॰ आ॰ अक॰ सेट्। पृक्ते अपर्जिष्ट। ईदित् पृग्णः।

पृड सुखे तु॰पर॰अक॰सेट्। पृडति। अपर्डीत् पपर्ड।

पृण तर्पणे तु॰पर॰सक॰सेट्। पृणति अपर्णीत्। पपर्ण।

पृत् स्त्री पृ—पालने क्विप्। सेनायाम् ऋ॰ २।२७।१५।

पृतना स्त्री पृ—तनन्—किच्च। १सेनायाम् २सङ्ख्याविशेषान्वितरथकुञ्जराश्वादिसैन्यभेदे च (रथाः २४३ गजाः २४३ अश्वाः ७२९ पदातयः १२१५)। अमरः। अनीकिनीशब्दे ११९ पृ॰ रथादिसंख्या दृश्या। ३संग्रामे ४मनुष्ये च निघण्टुः।

पृतनाज्य न॰ संग्रामे निघण्टुः। "पृतनाज्यमज्मनाह्वा पृतनाज्यं अवनाह्वा" निरु॰ ९।२४।

पृतनाषाह् पु॰ पृतनां सहते सह—ण्वि। इन्द्रे त्रिका॰।

अस्य भवि पदान्ते च षस्य षत्वम् । पृतनाषाट् अन्यत्र न षत्वम् पृतनासाहम् इत्यादि ।

पृत्सुध पु॰ पृत्सु धीयते धा-कर्मणि घञर्थे क अलुक्स॰ । १संग्रामे निघण्टौ पाठान्तरम् ।

पृथ प्रक्षेपे चुरा॰उभ॰सक॰सेट् । पार्थयति-ते अपीपृथत् त अपपर्थत्-त । [अमरः ।

पृथक् अव्य॰पृथ-वा॰कन् । १भिन्ने २नानारूपे ३विनार्थे च ।

पृथक्त्व न॰ पृथक् इत्यस्य भावः त्व । वैशेषिकोक्ते पृथक्त्वबुद्धिसम्पादके गुणभेदे । तत्परीक्षा च कणा॰ सू॰ वृत्त्योर्दर्शिता यथा "तथा पृथक्त्वम्" सू॰ । "एकत्ववद्व्यतवैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह अपोद्धार व्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकारः अपदव्यावधिमपेक्ष्य स चव्हारो निर्द्धारणं अस्यापोद्धारः तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादनन्यनिरूप्यत्वाच्च । नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमितिवच्चिदमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्, न, पृथगादिशब्दानां पर्य्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात्, न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः । ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न नैतस्य दण्डवैशिष्ट्यदशायां चैत्रात् पृथगयं चैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः । एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः । अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते घटे श्यामाद्घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामानन्तरं रक्ततादशायामपि । न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्यनिरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च । द्रव्यमात्रवृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यमात्रवृत्तित्वे द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः" वृत्तिः । "एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः" क॰सू॰। "नन्वेकमेकत्वं रूपादिभ्यः पृथक्पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वेऽप्येकत्वं पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तत्रापीत्यत आह यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः । कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः इत्यपि दृष्टान्तद्वयं पूर्वदृष्टान्तस्थलेऽपेक्षाव्यतापन्नमेवात्र भासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः" वृत्तिः ।

पृथक्त्वचा स्त्री पृथक् त्वचा यस्याः । मूर्वायाम् । रत्नमा॰

पृथक्पर्णी स्त्री पृथक् पर्णान्यस्याः ङीप् । (चाकुलिया) क्षुपभेदे अमरः ।

पृथक्क्षेत्र पु॰ पृथक् भिन्नं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमस्य । एकस्मात् पितुर्विभिन्नमातृजाते पुत्रे मिता॰ । [१भेदे २विशेषे ।

पृथगात्मता स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः तल् ।

पृथगात्मिका स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः कप् नलोपे कापि अत इत्वम् । व्यक्तौ । व्यक्तित्वेनैकरूपाणामपि व्यक्तीनां महानणीयस्त्वादिरूपेण तेषां स्वरूपभेदात् तथात्वम् ।

पृथग्जन पु॰ पृथक् भिन्नो जनो महाजनो यस्मात् । १नीचे २मूर्खे ३पामरे च अमरः । [अमरः ।

पृथग्विध त्रि॰ पृथक् भिन्ना विधा यस्य । नानारूपे

पृथग्बीज पु॰पृथक् बीजान्यस्य । भल्लातकवृक्षे (भेला) राजनि॰

पृथा स्त्री कुन्तिभोजकन्यायाम् कुन्त्याम् जटाधरः ।

पृथाज पु॰ पृथायां जायते जन-ड ७त॰ । १युधिष्ठिरादौ कुन्तीपुत्रे २अर्जुनवृक्षे राजनि॰ ।

पृथापति पु॰ ६त॰ । पाण्डुराजे त्रिका॰ ।

पृथिका स्त्री पृथ-प्रक्षेपे-क स्वार्थे क शतपद्याम् अत इत्वम् । शतपद्याम् शब्दमाला ।

पृथिन् पु॰ प्रथ-वा॰ किनि संप्र॰ । वेनपुत्रे पृथुनामके नृपे "पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषिचे" शत॰ब्रा॰५।३।५।४ "पृथी यद्वां वैन्यः" ऋ॰८।९।१॰ "लोकेऽस्य पृथुसंज्ञा" ।

पृथ(थि)(वि)वी स्त्री प्रथते विस्तारमेति प्रथ-षिवन् (षवन्) वा नि॰ संप्रसारणं षित्वात् ङीप् पृषो॰ वा ह्रस्वः । धरायाम् क्षितौ तद्गुणादिकं यथा "रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम् । गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः । स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रव्यत्वञ्च गुरुत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश । स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश" । "तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः । स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः । नित्या नित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा । योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः” भाषाप०। तस्या अध्यात्मादिभेदा यथा “पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्” भा०आश्व० ४२अ०। तस्या उत्पत्तिकारणं यथा “श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम्। विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्। अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा। बभूव वसुधा जन्म तद्विरुद्धमतं शृणु। ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा। आवां जहि न यत्रोर्वी पयसा संवृतेति च। तयोर्जीवनकाले च प्रत्यक्षा साऽभवत् स्फुटम्। ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरं तयोः। मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता यैस्तन्मतं शृणु। जलीता तथा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः। कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्वसम्मतम्। पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे। महाविराट् शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्। मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्। स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च। कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने!। प्रत्येकं प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता। आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनःपुनः। आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्य्यवस्थिता। प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरसंस्थिता। प्रतिविश्वेषु वसुधा शैलकाननसंयुता। सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपयुता सती। हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता। ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदाज्ञया। पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता। पातालसप्त तदधस्तदूर्द्ध्वं ब्रह्मलोककः। ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वञ्च तत्र वै। एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च। ऊर्द्ध्वं गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ। नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्रिमाणि च। प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्! ब्रह्मणश्च निपातने। महाविराडादिसृष्टौ सृष्टेः कृत्स्नेन चात्मना। नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह। क्षित्यधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः। मुनिभिर्मनुभिर्विप्रैर्गन्धर्वादिभिरेव च। विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता। तत्पुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो घटेशो मङ्गलात्मजः। भवनं यत्र सर्वेषां भूमिस्तेन कीर्त्तिता। वसुरत्नं या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा। हरेरूरौ च सा जाता सा चोर्वी परिकीर्त्तिता। धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु वा। इज्याच यागाधाराच्च क्षौणी क्षीणा लये च या। महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता। काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः। विश्वम्भरा तद्भरणादनन्तानन्तरूपतः। पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महामुने!” ब्रह्मवै०प्र०ख०७अ०।

तस्याः सर्वंसहत्वेऽपि केषाञ्चित् भारासहनकथा यथा “कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः। तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने। स्वधर्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः। श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीड़िता। पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः। ये न कुर्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने। ये मिथ्यावादिनस्तात! दयासत्यविहीनकाः। निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीड़िता। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः। विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीड़िता। कल्याणसूक्तसामानि हरेर्नामैकमङ्गलम्। कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीड़िता। जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयाजी च लुब्धकः। शवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीड़िता। पूजायज्ञोपवासादि व्रतानि नियमानि च। ये ये मूढा विहन्तारस्तेषां भारेण पीड़िता। सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवैष्णवान्। हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीड़िता। शङ्खादीनाञ्च भारेण पीड़िताऽहं यथा विधे!। ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीड़िता” ब्रह्मवै०पु० जन्मख० ४ अ०।

पृथिवीक्षित् पु० क्षि—ऐश्वर्य्ये क्विप् ६त०। भूमीशे नृपे।

पृथिवीञ्जय पु० पृथिवीं जयति जि-बा० खच् मुम् च। दानवभेदे हरिवं० २४२ अ०।

पृथिवीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा० वन० ८३ अ०।

पृथिवीपति पु० ६त०। १भूमिपतौ राजनि २ऋषभनामौषधौ च मेदि०। ३यमे हेम०। पृथिवीनाथादयोऽपि राजनि।

पृथिवीपाल पु० पृथिवीं पालयति पालि—अण् उप०स०। भूमिपाले। स्त्रियां ङीप्। पृथिवीपालक तत्रार्थे पु०।

पृथिवीभुज् पु० पृथिवीं भुनक्ति अवति भुज पालने क्विप्। भूपाले च। पृथिवीभुजोऽपि तत्रार्थे।

पृथिवीरुह पु० पृथिव्यां रोहति रुह—क। भूमिरुहे वृक्षे।

पृथिवीशक्र पु० पृथिव्यां शक्र इव। राजनि हेमच०। पृथिवीन्द्रभूमीन्द्रादयोऽप्यत्र।

पृथु त्रि० प्रथ–कु सम्प्र० । १विस्तीर्णे स्त्रियां गुणवचनोदन्तत्वात् ङीप् । २आदिराजे वेनपुत्रे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु० तदुत्पत्तिकथा भाग० ४।१५ अ० ।

अथ तस्य (वेनस्य) पुत्रविप्रैरपुत्रस्य महीपतेः । बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः । ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी । इयञ्च लक्ष्मीः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी । अत्र यः प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः” । तेन च भगवदवतारेण पृथिवी समीकृता नानौषधीश्च मथिता दुहितृत्वेन कल्पिता च । तत्कथा उत्तरस्याध्याये दृश्या ४।१८ अ० ।

“एवं पृथ्वादयः पृथ्वीं दुदुहुः स्वन्नमात्मनः । दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ! । ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः । दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः । चूर्णयन् स्वधनुःकोट्या गिरिकूटानि राजराट् । भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः” ३महादेवे भा० अनु० १७ अ० । चतुर्थमन्वन्तरे जाते ४सप्तर्षिभेदे हरिवं० ७अ० । ५काकुत्स्थे अनेनसः पुत्रे नृपभेदे १७अ० । अजमीढवंश्ये पारपुत्रस्य ६पुत्रभेदे हरिवं० २० अ० । क्रोष्टुवंश्ये चित्रक पुत्रे ७नृपभेदे ३५ अ० । ८दानवभेदे २६अ० । ९अग्नौ मेदि० । १०कृष्णजीरके पु० अमरः ११त्वक्पत्र्यां १२हिङ्गुपत्रयाञ्च स्त्री मेदि०१३अहिफेने शब्दरत्ना० १४महति त्रि० शब्दर० १५विष्णौ पु० । “प्राग्दः प्रथमः पृथुः” विष्णु स० ।

पृथुक पु० पृथु कं जलं येनास्ते भाव्यस्य अच् । १चिपिटके अमरः । तस्य चर्वणे बहुजलयोजनात् तस्य तथात्वम् । अस्य क्लीवत्वमपि “द्विःस्विन्नञ्च पृथुकं यच्च देवविशेषके” ब्रह्मवै०ख०२१अ० । पृथु कं शिरोऽस्य । २बालके पुंस्त्री० मेदि० । ३हिङ्गुपत्र्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।

पृथुकीय त्रि० पृथुकाय हितं अपूपा०छ । पृथुकहिते । पक्षे यत् पृथुक्य तदर्थे त्रि० ।

पृथुकीर्त्ति स्त्री पृथानुजायाम् वसुदेवभगिनीभेदे “पृथुकीर्त्त्यां तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्म्मणः । करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्त्रो महाबलः” । हरिवं० ३७ अ० पृथुः कीर्त्तिरस्य । २उच्चयशस्के त्रि० ।

पृथुकोल पु० कर्म० । राजबदरे राजनि० ।

पृथुग्रीव पु० १राक्षसभेदे रामा०आ०२३स०। २विस्तीर्णग्रीवे त्रि० ।

पृथुच्छद पु० पृथु छदोऽस्य । १हरिदर्भे राजनि० । २उच्चैःपत्रयुक्ते त्रि० ।

पृथुपत्र पु० पृथूनि पत्राण्यस्य । रक्तलशुने राजनि० ।

पृथुपलाशिका स्त्री पृथूनि पलाशान्यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । शट्याम् राजनि० ।

पृथुरुक्म पु० क्रोष्टुवंश्ये रुक्मकवचपुत्रभेदे हरिवं० ३७अ० ।

पृथुरोमन् पु० पृथूनि रोमाणि रोमस्थानीयशल्कान्यस्य । १मत्स्ये अमरः । २उच्चरोमयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप् ।

पृथुल त्रि० पृथु+स्वार्थे लच पृथुः पतनमस्त्यस्य सिध्मा० लच् वा । १स्थूले अमरः । २हिङ्गुपत्र्यां स्त्री जटाध० ।

पृथुलाक्ष त्रि० पृथुले अक्षिणी यस्य षच्समा० । १उच्चनेत्रयुक्ते २पुरुवंश्ये चतुरङ्गपुत्रभेदे पु० हरिवं० ३१ अ० ।

पृथुवक्त्र त्रि० पृथु वक्त्रमस्य । १उच्चमुखयुक्ते । २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

पृथुशिम्ब पु० पृथ्वी शिम्बा यस्य । श्योनाकभेदे राजनि० ।

पृथुशेखर पु० पृथु शेखरं यस्य । पर्वते त्रिका० ।

पृथुश्रव(स) त्रि० पृथु श्रवः कर्णोऽस्य । १उच्चकर्णे भदन्तः २कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६ अ० । शान्तनु । २शशबिन्दुनृपपुत्रभेदे पु० हरिवं०३६अ० ।

पृथुषेण पु० यदुवंश्ये रुचिरनृपपुत्रभेदे हरिवं० २० अ० ।

पृथुस्कन्ध पुंस्त्री पृथुः स्कन्धोऽस्य । शूकरे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृथूदक न० तीर्थभेदे भा० श० ३९ अ० ।

तच्च सरस्वतीप्रदेशस्थितम् यथोक्तम् “जातिस्मरो रुषङ्गुस्तु गङ्गाद्वारे सदास्थितः । अन्तकाले ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथूदकम् । विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषङ्गोस्ते तपोधनाः । तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् । स तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समीपतः । स्मृत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदमृषिसत्तमः । सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् । पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं लभेत् । तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता” वामनपु० ३८ अ० ।

पृथूदर पुंस्त्री० पृथु उदरं यस्य । १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २उच्चतुन्दे त्रि० हारा० । स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

पृथ्वादि पु० “पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा” पा० भावे इमनिच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा०ग० उक्तो यथा

"पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिञ्चन होड़ पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु"।

पृथ्वी स्त्री पृथुत्वगुणयुक्ता स्त्री ङीष्। १पृथुत्वयुक्तायां स्त्रियां २भूमौ ३हिङ्गुपत्र्यां ४कृष्णजीरके च। ५स्थूलैलायाम् ६पुनर्नवायाम् मेदि०। ७हस्तार्द्धमात्रभेदे हेम० स्वार्थे क। पृथ्वीका। इक्षुदेलायाम् हिङ्गुपत्र्यां कृष्णजीरके च। तत्र पृथिव्याः पृथुराजेन दुहितृत्वस्य कल्पनात् पुंयोगे ङीष्। "दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते" अग्निपु०। "असौ जसयसावसुयश्चयतिश्च पृथ्वी गुरुः" वृ० र० उक्ते दशसप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

पृथ्वीकुरवक पु० पृथ्व्यां भूमौ कुरवक इव शुभ्रत्वात्। श्वेतमन्दारके राजनि०। [२गणेशे हेमच०।

पृथ्वीगर्भ पु० पृथ्वीव लम्बमानो गर्भ उदरमस्य। १लम्बोदरे

पृथ्वीज त्रि० पृथ्व्यां जायते जन—ड ७त०। १भूमिजाते २गडलवणे न० राजनि०।

पृथ्वीधर पु० पृथ्वीं धरति धृ—अच्। महीधरे पर्वते।

पृदाकु पु० स्पर्द्द—वा० काकु सम्प्रसारणे सलोपश्च। सर्पे अमरः १वृश्चिके २व्याघ्रे ३चित्रके मेदि०। ४गजे ५वृक्षे च। संप्रसारणोणादिहेमच०। [८।१७।१५।

पृदाकुसानु पु० पृदाकुः गज इव सानुः समुन्नतः। इन्द्रे च

पृशन्य पु० स्पृश—भावे क्यु पृषो० सलोपः पृशनं स्पर्शः तत्र साधु यत्। स्पर्शसाध्ये ऋ० १।७१।५ आत्मनः पृशन-मिच्छति क्यच् उ। पृशनायु तदिच्छौ ऋ० १।८४।११।

पृश्नि त्रि० स्पृश—प्रच्छ—वा नि किच्च पृषो० सलोपः। १अल्पे २दुर्बलास्थियुक्ते ३खर्वे च अमरः। ४रश्मौ श्रीकृष्णस्य जन्मान्तरे मातृभूतायां देवकीरूपेण द्वापरे प्रादुर्भूतायां ५वसुदेवपत्न्यां च स्त्री। "त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति!। तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः। अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः। तयोर्वां पुन-रेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः। तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषा हि वाम्। जातो भूयस्तयोरेव" भाग० १०।३ अ०। देवकीं प्रति वासुदेववाक्यम्। ५साधरणे त्रि० निघण्टुः ६सविनुःपत्नीभेदे स्त्री भाग० ६।१८।१। ७ऋषिभेदे पु० भा० द्रो० १९१ अ०। युधाजिन्नृपस्य माद्र्यां जाते ८नृपभेदे अग्निपु०। [शब्दमाला।

पृश्निका स्त्री पृश्नि अल्पं कं जलमत्र। कुम्भिकायां (पाना)

पृश्निगर्भ पृश्नेः सुतपःप्रजापतिपत्न्याः गर्भः साधकत्वेन" कस्य अच्। नारायणे पृश्निशब्दे दृश्यम्।

पृश्निगु त्रि० पृश्नयो नानावर्णत्वात् साधरणा गावो रश्म-योऽस्य। नानावर्णदीप्तिके ऋ० १।११२।७। वेदे क्वचित् "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति न ह्रस्वः" ऋ० ७।१८।१०। उदा० दृश्यम्। [विख्यातायां लतायाम् अमरः।

पृश्निपर्णी स्त्री पृश्नि अल्पं पर्णमस्याः ङीप्। (चाकुलिया)

पृश्निभद्र पु० ७त०। पृश्निगर्भजाते नारायणांशभेदे।

पृश्निमातृ पु० पृश्निः नानावर्णा भूमिर्मातेव जन्मभूमिर्यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। नानावर्णभूमि-जाते ऋ० १।२३।१७।

पृश्निशृङ्ग पु० पृश्नि शृङ्गमग्रमस्य। गणेशे त्रिका०। तस्य मुखे गजमुखत्वेन शृङ्गाकारत्वात् तथात्वम्। पृश्निः शृङ्गं शिवाख्य उत्पत्तिस्थानत्वेन। पृश्निगर्भजाते २विष्णौ शब्दमाला। [(पाना) शब्दमाला।

पृश्नी स्त्री पृश्नि+कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्। कुम्भिकायां

पृष सेके भ्वा०पर०सक०सेट्। पर्षति अपर्षीत्। पपर्ष।

पृषत् न० पृष—अति कित् . . . वार्थे तेन पृषन्ति। १बिन्दौ अमरः। २सेकयुक्ते त्रि०। अस्य बिन्दौ बहुत्व-मिच्छन्त्येके।

पृषत पुंस्त्री० पृष—अतच् कित्। १शुभ्रबिन्दुमति मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २बिन्दौ पु० अमरः। ३वायुवाहने मृगे पुंस्त्री निघण्टुः। "पृषतो मरुताम्" इत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितम्। भरद्वाजसुते ४नृपभेदे पु० भा० आ० ११ अ०।

पृषतांपति पु० ६त० अलुक्स०। वायौ जटा०।

पृषताश्व पु० पृषतो मृगभेदोऽश्व इव गतिसाधनं यस्य। वायौ अमरः।

पृषत्क पु० पृषन्ति बिन्दव इव को वायुरत्र। वाणे अमरः।

पृषदंश पु० पृषात बिन्दौ अंशोऽस्य। वायौ ततः उत्सा० अपत्यादौ अञ्। पार्षदंश तद्वादौ त्रि०। [वायौ अमरः

पृषदश्व पु० पृषन् मृगभेदोऽश्व इव वाहकत्वात् यस्य।

पृषदाज्य न० पृषद्युक्तं दधिबिन्दुयुक्तं दधिसेकयुक्तं वा आज्यम् शाक०त०। दधिमिश्रे घृते अमरः।

पृषद्बल पु० पृषदेव बलमस्य। वायोरश्वे शब्दमाला।

पृषध्र पु० वैवस्वतमनोःपुत्रभेदे हरिवं० १० अ०। [१५६अ०

पृषध्रु पु० द्वापरयुगीये युधिष्ठिरपक्षस्थे नृपभेदे भा० द्रो०

पृषन्ति पु० पृष—वा झि। बिन्दौ। "पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा

यान्ति वाताः शनैः शनैः” जाम्बवतीविजयपद्यम् ।

पृषभाषा स्त्री पृष–सेके क ताद्दशी भाषा यस्याः । अमरावत्यामिन्द्रनगर्य्याम् शब्दमाला॰ ।

पृषाकरा स्त्री पृषदिवाकीर्य्यते आ+कॄ–कर्मणि अप् पृषो॰ । क्षुद्रशिलायाम् (बाट्खारा) शब्दच॰ ।

पृषातक न॰ पृषन्तं पृषदाज्यं तकति हसति तक-अच् । पृषो॰ । दधियुक्ताज्ये हेमच॰ ।

पृषोदर त्रि॰ पृषदिवोदरं यस्य पृषो॰ तलोपः । १अल्पोदरे पृषन्ति उदरे यस्य । २वायौ पु॰ ।

पृषोदरादि “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” पा॰ विहित लोपादिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ ग॰ सू॰ उक्तो यथा “पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृषी मयूर”। “वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” । एतञ्च समासविषयकमेवेति नियमो न प्राचीनकारिकायां हंससिंहादिशब्दानामपि पृषोदरादित्वात् सिद्धत्वोक्तेः । तस्यार्थः सि॰ कौ॰ मनोरमादौ यथा

“पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम् । “भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्य्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्” दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च । दुःखेन दाश्यते दूडाशः । एवं दुःखेन नाश्यते दूणाशः दुःखेन दभ्यते दूडभः । ध्यज् लिप्सः । दश्वर्णलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः । ध्यातश्चेति कः । स्वरन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी । ब्रुवच्छब्दस्य ब आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम्” । हन्तेः पक्षाद्यचि समागमे हंस इति हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंह इति गूढोत्मेत्यत्र आकारविकृत्या उकारादेशः पृषोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम् । एतन्मूलकमेव “लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि । समो वा हिततनयोर्मांसस्य पचियुञ्घञोरिति” । अन्तमिति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यम्शब्दस्यान्त्यमकारं लुम्पेत् । अवश्यसेव्यः । तथा कामशब्दमनःशब्दयोः परतः तुम्शब्दस्यान्तम् । हन्तुकामः गन्तुमनाः । तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हिततनशब्दयोः परतः समोऽन्त्यं मकारम् वा लुम्पेत् । सहितः संहितः सततः सन्ततः । युञ्घञ्परपचिधातौ परे मांसशब्दान्त्याकारं लुम्पेत् । मांस्पचनः मांसपचनः मांस्पाकः मांसपाक इत्यादि ।”

पृष्ट त्रि॰ पृषु सेके प्रच्छ–वा क्त । १सिक्ते–यजु॰२३।८ । २जिज्ञासिते “नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्” मनुः ।

पृष्टहायन पु॰ नित्यक॰ । १धान्यभेदे २गजे पुंस्त्री मेदि॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृष्टि स्त्री पृष+सेके भावे क्तिन् । सेके शत॰ब्रा॰ ७।५।१।१२। २।१।१५। प्रच्छ-क्तिन् । २जिज्ञासायाञ्च । पृष–कर्त्तरि क्तिच् दीर्घः । ३पार्श्वस्थे स्त्री ऋ॰१०।८।१० पृष्टीः पार्श्वस्थान् भा॰ । ४पृष्ठदेशे यजु॰ २।८ । “पृष्टीः पृष्ठदेशः” वेददीप॰ । पृष्टिवह पृष्ठ्यावहः । पृष्ठवहे अथ॰ १८।४।१०

पृष्ठ न॰पृष-सृष–वा थक् नि॰। तनोः पश्चाद्भागे अमरः। निरुक्ते ४।३“पृष्टं संस्पृष्टमङ्गैः” इत्युक्तं युक्तश्चैतत् पृषधातोस्तु तद्रूपसिद्धेः निपातनानुपपत्तेः अतः स्पृशधातोरेव निपा॰ । २स्तोत्रविशेषे स च का॰श्रौ॰ भाष्ये उक्तो यथा “एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां आम्नायोक्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः ताद्दशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते “सप्तदशानि पृष्ठानि इति” तानि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्येकः पक्षः । रथन्तर पृष्ठ वृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यति इति द्वितीयः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते षड़हे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च पृष्ठानि षट् रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिः निष्पाद्यानि” ।

पृष्ठगोप पु॰ पृष्ठं गोपायति गुप–वा अयाभावे ण्वुल् । पृष्ठदेशरक्षके योधभेदे भा॰ आ॰ २०१ अ॰ ।

पृष्ठग्रन्थि त्रि॰ पृष्ठे ग्रन्थिर्यस्य । (कुजो) कुब्जे हेमच॰ ।

पृष्ठचक्षुस् पु॰ पृष्ठे पश्चाद्भागे चक्षुः दृष्टिः तद्व्यापारोऽस्य । पश्चाद्दृष्टियुक्ते भल्लूके शब्दार्थक॰ ।

पृष्ठज त्रि॰ पृष्ठे पश्चात् जायते जन–ड । पश्चाद् जाते भा॰ आ॰ ६२ अ॰ ।

पृष्ठजाह त्रि० पृष्ठस्य मूलं जघा० मूले जाहच् । पृष्ठमूले ।

पृष्ठतल्पन न० तल्पमिवाचरति तल्प+क्विप् ततः भावे ल्युट् । पृष्ठस्य तल्पनं तल्पवदाचरणम् । (पिठे योओया) प्रदेशे त्रिका० ।

पृष्ठतस् अव्य० पृष्ठ+तसिल् । पश्चाद्भागे इत्यर्थे ।

पृष्ठदृष्टि पु० पृष्ठे दृष्टिस्तद्व्यापारोऽस्य । भल्लूके राजनि० ।

पृष्ठमर्म्मन् न० ७त० । सुश्रुतोक्ते पृष्ठस्थमर्मभेदे स च तत्रोक्तो यथा "अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादृजुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्ध्वग्रीवामध्येऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि" ।

पृष्ठमांस न० पृष्ठस्य मांसम् । पश्वादीनां पृष्ठस्थे मांसे । तस्याभक्ष्यता मार्कपु० उक्ता यथा "पृष्ठमांसं वृथामांसं गर्भमांसं च पुत्रक ! । न भक्षयीत सततं प्रत्यक्षलवणानि च" ।

पृष्ठमांसाद त्रि० पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव । १परोक्षे मत्सरेण वाक्याभिधायिनि पुरुषे दोषोद्घोषके त्रिका० । "कृत्स्नत्या विमथान्वेषोत्थितः कृत्स्नेति समाकर्णात् वाक्याभिधानेऽन्वये तथार्थत्वम् । पृष्ठमांसादनशब्दे दृश्यम् । पश्वादेः २पृष्ठमांसभक्षके त्रि० ।

पृष्ठमांसादन न० पृष्ठे परोक्षे मांसादनमिव । "पृष्ठमांसादनं तद् यत् परोक्षे दोषकीर्त्तनम्" हेमच० उक्तेऽर्थे २पश्वादीनां पृष्ठमांसस्य भक्षणे च ।

पृष्ठयज्वन् पु० पृष्ठैः रथन्तरादिभिरिष्टवान् यज–ङ्वनिप् । रथन्तरादिभिः षड्भिःस्तोत्रसमूहैरिष्टवति मु० ५ ५४१

पृष्ठयान न० पृष्ठेन यानं गमनम् । (पिठे याओया) पृष्ठेन गमने । तच्च चर्य्यारोगे निदानं सुश्रुते उक्तं चर्य्याशब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवंश पु० ६त० । (पिटेर दाँड़ा) पृष्ठास्थि हेमच० । "चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे" सुश्रुतोक्तेः तत्र चतुर्विंशति रस्थीनि । पृष्ठमर्म्मन्शब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवास्तु न० ७त० । वलिदानः पृष्ठभागस्थे वास्तुनि "पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत वलिं सर्वात्मभूतये" मनुः । "अट्टो परिच्छदं पृष्ठवास्तु" २कुल्लूकभट्टोक्तेऽर्थे च ।

पृष्ठवाह् त्रि० पृष्ठं पश्चाद्भागं वहति वह–ण्वि । १पश्चाद्भागवाहके कवि० १६६ श्लो० । भत्वे वाह ऊठ् । पृष्ठौहः । स्त्रियां ङीप् । पृष्ठं युगपार्श्वं वहति वह–ण्वि । २युगपार्श्ववाहकवृषे [वृषे हेमच० ।

पृष्ठवाह्य पु० पृष्ठेन वाह्यं वहनं यस्य । पृष्ठेन भारवाहक-

पृष्ठशय त्रि० पृष्ठे शेते पृष्ठरूपाधिकरणोपपदे कर्त्तरि अच् । पृष्ठे शायिनि उत्तानशये ।

पृष्ठशृङ्ग पुंस्त्री पृष्ठे शृङ्गमस्य । वनच्छागे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [मेदि० ।

पृष्ठशृङ्गिन् पु० ७त० । १महिषे २नपुंसके ३भीमसेने च

पृष्ठेमुख पु० पृष्ठे मुखमस्य बहुव्री० । कुमारानुचरभेदे भा०श०४६ अ० ।

पृष्ठोदय पु० पृष्ठेनोदयो यस्य । ज्योतिषोक्ते पृष्ठेनोदययुक्ते राशिभेदे "अजो गोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः । निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनश्चोभयसंज्ञकः" ।

पृष्ठ्य न० पृष्ठानां स्तोत्रभेदानां समूहः "पृष्ठस्योपसंख्यानम्" वार्त्ति० समूहे यत् । १स्तोत्रसमूहे । पृष्ठे भवः यत् । २पृष्ठभवे त्रि० । "सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणः पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोत्रः" सि०कौ० । पृष्ठेन वहति यत् । ३पृष्ठेन भारवाहके अश्वे (पिठोघोड़ा) अमरः ,

पृष्ठ्यस्तोम पु० पृष्ठ्यस्तोमः साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । सामवेदप्रसिद्धेषु षट्सु क्रतुभेदेषु "पृष्ठ्यस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः" कात्या०श्रौ०२२.६.२६ "पृष्ठ्यस्तोमसंज्ञकाः षट् क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः" कर्कः ।

पृषिथ पु० पृषि+पृषो० । नानावर्णयुक्ते अश्वे २पार्श्वभागे स्त्री उणादि० ।

पृ पालने पूर्त्तौ च क्र्या० स्वा० पर० सक० सेट् आपत्वे परे

गुणः। पृणाति अपारीत्। पपार पपरतुः पपतुः।
पॄ पूर्तौ चु॰ उभ॰ सक॰सेट्। पारयति-ते अपीपरत् त।
पेचक पु॰स्त्री॰ पच-वुन् अतपत्व। (पेँचा) १उलूके स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २गजपुच्छमूलोपान्ते ३मुदाच्छादकमांसपिण्डभेदे पु॰ अमरः। ४पर्य्यङ्के ५यूके पु॰ विश्वः। ६मेघे शब्दर॰। [शब्दरत्ना॰ स्त्रियां ङीप्।
पेचकिन् पु॰ पेचकः पुच्छमूलोपान्तोऽस्त्यस्य इनि। गजे
पेचिल पुंस्त्री॰ पच+बा॰ इलच् अतपत्व। गजे त्रिका॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।
पेतु न॰ पचि-सन् अत इत्वम्। पेपृष्ठ्यां त्रिका॰। [त्रिका॰।
पेतुली स्त्री पच-उलच् अतपत् गौरा॰ ङीष्। शाकभेदे।
पेट पु॰ पिट-अच्। १प्रहस्ते राजनि॰। २संहतिकारके त्रि॰
पेटक पु॰न॰ पिट-ण्वुल्। पुस्तकादीनां स्थापनार्थे वेत्रादिनिर्मिते १पदार्थे २वृन्दमात्रके ३समूहे च मेदि॰। ४वंशादिनिर्मिते बृहद्गृहकाकारे (पेटारा) पदार्थे पु॰ अमरः।
पेटाक पु॰ पेटक+पृषो॰। पेटके हिकृतकोषः।
पेटिका स्त्री पिट-ण्वुल् कापि अत इत्वम्। (टेपारि) क्षुपभेदे रत्नमाला।
पेटी स्त्री पिट-अच् स्वल्पार्थे ङीप्। क्षुद्रपेटके अमरः।
पेडा स्त्री पेट+पृषो॰। बृहत्पेटिकायां भरतः।
पेढाल पु॰ अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच॰।
पेथ गतौ मेथे च सक॰ क्षेपे अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। पेथति अपेथीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेथत् त।
पेत्व न॰ पा-पाने कर्मणि त्वन्। १अमृते २घृते च उज्ज्वल॰
पेदु पु॰ राजभेदे ऋ॰ १।११८।१॰ भा॰।
पेय त्रि॰पा-पाने कर्मणि यत्। १पातव्ये २जले मेदि॰।३दुग्धे शब्दच॰। ४षड्विधाहारान्तर्गते तरलद्रव्यपानादौ आहारभेदे "भोज्यं पेयं तथा चूष्यं लेह्यं खाद्यञ्च चर्वणम्। निष्पेयञ्चेव भक्ष्यं चाद्यमष्टविधं मतम्" राजनि॰। ५मिकाकुक्षुपेयद्रव्ये स्त्री। "पेया खेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी। क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी" राजव॰। ६भाष्यायां मेदि॰।
पेयूष पु॰न॰ पीय-ऊष॰ अयन् बाहुलकात् पर्वे गुणः। १अमृते २नवघृते। "सप्तरात्रप्रसूतायाः क्षीरं पेयूषमुच्यते" हारा॰ उक्ते आसप्तरात्राभ्यन्तरकालीने ३दुग्धे च।
पेरज न॰ उपरत्नभेदे राजनि॰। पिरोजशब्दे दृश्यम्।
पेरा स्त्री पि-बा॰ रे। वाद्यभेदे भक्तिः १३।७।
पेरु पु॰ पीयते रसान् पी-रु। १आदित्ये २वह्नौ च उज्ज्वल॰। पुर-उ स्नगव्यादेराकृतिगणत्वात् नि॰। ३समुद्रे त्रिका॰
पेरुक पु॰ राजभेदे ऋ॰ ६।६३।८
पेरोज न॰ उपरत्नभेदे (पोरोजा) राजनि॰। तत्र द्विविधं पीताभं हरिताभञ्च। तस्य गुणाः "पेरजं तुवरं स्वादु मधुरं दीपनं परम्। स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाञ्च यथाविधम्। तत्सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम्। पाठान्तरं यथा "पेरजं तुवरं स्वादुमधुरं दीपनं द्वयोः। स्थावरादिविषघ्नं च आहरितस्रापरं स्मृतम्। पीताभं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम्" राजनि॰।
पेल कम्पे अक॰गतौ सक॰भ्वा॰पर॰सेट्। पेलति अपेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेलत् त। निघण्टौ अयं गतिकर्मतया चुरादित्वेन पठितः। तेन पेलयति ते
पेल न॰ पेल-अच्। पुंचिह्ने अण्डभेदे (अण्डकोष) हेमच॰।
पेलव त्रि॰ पेल-वन् पेलं वाति वा-क। १कोमले त्रिका॰ २कृशे हेमच॰। ३विरले अमरः।
पेलि पु॰पेल-इन्। गन्तरि ऋत॰। तदुपरं शाखायाः न क्लीवत्वम्। आद्युदात्तता चास्य।
पेव सेवने भ्वा॰सक॰आत्म॰सेट्। पेवते अपेविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेवत् त। ओष्ठ्यान्त्यतयाऽयं धातुपाठे पठितस्तेनोभयरूपता।
पेश पु॰ पिश-अच्। रूपे निघण्टुः पेशलशब्दे दृश्यम्।
पेश ल)(स)ल त्रि॰ पिश(ष)(व)-अलच्। १सुन्दरे २दक्षे ३कोमले च अमरः। मूर्द्धन्यदन्त्यमध्योऽप्यत्रार्थे भरतः। ४धूर्त्ते शब्दर॰। पेशोरूपमस्त्यस्य सिध्मा॰लच्। ५विष्णौ पु॰। "अक्रूरः पेशलो दक्षः" विष्णुस॰
पेशस् न॰ पिश-असुन्। १रूपे २हिरण्ये च निघण्टुः। ३कोषे च।
पेशस्कार त्रि॰पेशो रूपान्तरं करोति स्वस्तीतकीटस्य कृ-अण् उप॰स॰। शलभकारे कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। यजु॰३०।८।
पेशस्कृत् त्रि॰ पेशो रूपान्तरं स्वस्तीतकीटस्य करोति कृ-क्विप्। कीटभेदे (काँचपोका) "कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः। याति तत्सात्मतां राजन्! पूर्वरूपमसंत्यजन्" भाग॰ ११।९।२४
पेशि(शी) स्त्री पिश-इन् वा ङीप्। १वज्रे २मांसपिण्डे च उणादि॰। दीर्घान्तः ३अण्डे अमरः। ४सुपक्वकलिकायां ५मांसां ६खड्गपिधाने (खाप) ७मांसपिण्ड्यां च मेदि॰। ८नदीभेदे ९पिशाचीभेदे १०राक्षसीभेदे शब्दरत्ना॰। इतमौ॰

वेदनचर्म्ममये कोषे च “चिन्दुमांसादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसम्भवाः। यासामेव निपातेन कललं नाम जायते। कललात् बुद्बुदोत्पत्तिः पेशी च बुद्बुदात् स्मृता। पेश्याः स्नायुप्रतिनिर्द्दिष्टः” भा० शा० ३२२अ०। ८वाद्यभेदे “तथा भेर्य्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः” भा० भी० ४३अ०।

पेशीकोष पु० ६त०। अण्डकोषे हेमच०।

पेष सेवने निश्चये च भ्वा० आ० सक० सेट्। पेषते अपेषिष्ट पिपेषे ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेषत् त।

पेषण न० पिष–भावे ल्युट्। १अवयवविभागेन चूर्णने। आधारे ल्युट्। २खले औषधादिमर्द्दनपात्रभेदे (तेकाटा० खिल) ३वज्रभेदे पु० शब्दच०।

पेषणि(णी) स्त्री पिष–करणे अनि। (शिल) ख्याते हरिद्रादिचूर्णनसाधने शिलाभये द्रव्यभेदे वा ङीप्।

पेषाक पु० पिष–आकन्। पेषकाम् उणा०।

पेषि पु० पिष–इन्। वज्रे उज्ज्वलदत्तः।

पेस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। पेसति अपेसीत् पिपेस। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेसत् त। [१८। भा०

पेसुक त्रि० पिस–वा० उक। अभिवर्द्धनशीले शत० ब्रा० १।७।२

पेस्वर त्रि० पिस–गत्यर्थे वरच्। गतिशीले।

पै शोषे भ्वा० पर० सक० अनिट्। पायति अपासीत् पपौ।

पैङ्ग पु० ऋषिभेदे भा० स० ४अ०।

पैङ्गराज पु० पक्षिभेदे यजु० २४।२४ भा०।

पैङ्गल पु० व० व०। पिङ्गलस्यापत्यं गर्गा० यञ्। पैङ्गल्य तस्य छात्राः कण्वा० अण् यञ्लोपः। पिङ्गलस्यापत्यस्य छात्रेषु। [फक्। तन्नामकर्षेरपत्ये।

पैङ्गरा(ला)यन पुंस्त्री० पिङ्गर(ल)स्य गोत्रापत्यम् नडा०

पैङ्गलोदायनि पुंस्त्री० पैङ्गलोदायनस्यापत्यम् इञ्। प्राच्यभवे तन्नामकर्षिगोत्रापत्ये ततः यूनि फक् तस्य पैला० लुक्। तदीये यून्यपत्ये। [गोत्रापत्ये।

पैङ्गल्य पुंस्त्री० पिङ्गलस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। पिङ्गलर्षे-

पैङ्गि पुंस्त्री० पिङ्गस्यापत्यमिञ्। पिङ्गर्षेः पुत्रे स्त्रियां ङीप्। “पैङ्गीपुत्रात् पैङ्गीपुत्रः” शत० ब्रा० १४।९।४।३०।

पैङ्गिन् पु० पिङ्गेनर्षिणा प्रोक्तः कल्पः इनि। पिङ्गर्षिप्रोक्ते कल्पशास्त्रे। [प्रवरर्षिभेदः।

पैङ्ग्य पु० पिङ्ग वा० अपत्ये यञ्। पैङ्गिपुत्रे च च गोत्र-

पैजवन पु० पीजवनस्यापत्यमृष्यण्। पैजवने नृपे मनुः ८।११०

मैजवन इति पाठान्तरम्।

पैञ्जूष पु० पिञ्ज–ऊष स्वार्थे अण्। कर्णे त्रिका० हेमच०।

पैठर त्रि० पिठरे संस्कृतं पक्वम् । स्थालीपक्वमांसादौ अमर०

पैठिक पु० असुरभेदे हरिवं० १६१ अ०। [प्रवरा०।

पैठिनसि पु० १उपस्मृतिकारके २ऋषिभेदे ३गोत्रर्षिभेदे च

पैण्डायन पुंस्त्री पिण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। पिण्डर्षिगोत्रापत्ये।

पैण्डिक्य(न्य) पिण्डं परपिण्डं भक्षतयाऽस्त्यस्य ठन् इनि वा पिण्डिक पिण्डिन् वा तस्य भावः पुरोहिता० यक् ष्यञ् वा। परपिण्डोपजीवित्वे भिक्षोपजीवने त्रिका०।

पैण्डर त्रि० पिण्ड्यां भवः कुशा० ण्य। पिण्डीभवे।

पैतरावण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा०।

पैतृक त्रि० पितृत आगतं पितुरिदं वा ठञ्। १पितृतः प्राप्ते २पितृसम्बन्धिनि च। पैतृकभूमिमाहात्म्यं ब्रह्मवै० जन्मख० १०१ अ० दर्शितं यथा

“वासुदेव! न जानासि भूमिं तां, पैतृकीं पुनः। सर्वतीर्थपरा पुण्या दैवे कर्मणि पैतृके। पारक्ये भूमिदेशे च पितॄणां निर्वपेत्तु यः। तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म निहन्यते। पितॄणां निष्फलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम्। विचित्फलप्रदश्चैव सम्पूर्णं पैतृके स्थले। तुलसीकाननेभ्यः प्राणेभ्यः श्रेयसी सदा। दुर्लभा पैतृकी भूमिः त्रिलोकीतुगरीयसी। तत्रैव पवित्रश्च दैवे कर्मणि पैतृके। क्रीतश्च लभते दानं परदत्तसमुद्भ-वम्। स्थिरते पैतृकभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत्। गङ्गाजलसमं पूतं पितृस्नातोदकं हरे!। पितॄणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम्। पैतृकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्द्विगुणं लभेत्। पैतृकभूमितुल्या न दानभूमिः सतामपि”।

पैतृमत्य त्रि० पितृमत्यां असूढायां कन्यायां भवः कुशा० ण्य। कन्यायां भवे कानीने। [पितृष्वसुरपत्ये।

पैतृष्वसेय पुंस्त्री पितुः स्वसुरपत्यम् ढक् अन्त्यलोपः भत्वम्।

पैतृष्वस्रीय पुंस्त्री० पितुः स्वसुरपत्यम् छण्। पितृस्वसुरपत्ये

पैत्त त्रि० पित्तात् आगतः अण्। धातुविशेषपित्तजाते ज्वरादौ

पैत्तिक त्रि० पित्तेन निर्वृत्तः ठञ्। धातुविशेषपित्तजाते व्याधौ।

पैत्र त्रि० पितुरिदम् अण्। १पितृसम्बन्धिनि श्राद्धादौ। अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यस्थाने २पितृतीर्थे न०। ३पितृसम्बन्धिदिने च तल्लक्षणं च काठकगृह्यसूत्रे ५७४ पृ० अहर्दर्शितम्।

पैष पुंस्त्री अन्वे निषद्। पा० ६।८८।४। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पैनद्धक त्रि० पिनद्ध+चतुरर्थ्यां वराहा० कक् । पिनद्धसमीपादौ ।

पैप्पलाद पु० ब०व०। पिप्पलादेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् । १पिप्पलादर्षिप्रोक्ताध्यायिषु तदर्थस्य २वेत्तृषु च कार्त्तकौज० गणे तत्र द्वन्द्वे पूर्वं प्रकृतिस्वरः ।

पैप्पलादि पुंस्त्री पिप्पलादस्यर्षेरपत्यम् इञ् । पिप्पलादर्षेरपत्ये स च गोत्रप्रवरर्षिभेदः प्रवराध्यायः स्त्रियां ङीप् ।

पैल(लेय) पुंस्त्री० पीलाया अपत्यं "पीलाया वा" पा० अण् पक्षे ढक् । पीलाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् । युवापत्ये तु "अणोद्व्यचः" पा० फिञ् तस्य पैलादि० लुक् । तस्य युवापत्येऽपि । तथा च पैलः पिता पुत्रश्च ।

पैलगर्ग पु० कर्म० । ऋषिभेदे तदाश्रमस्य च तीर्थत्वम् भा० व० १८७ अ० ।

पैलव त्रि० पीलौ दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा० अण् । पीलौ १दीयमाने २कार्य्ये च । व्युष्टा० गणे पीलुमूलेति मतान्तरे बनसावित्यन्ये । इदमर्थेऽण् । पीलुसम्बन्धिनि त्रि० मनुः २।४० । [अक्षादिभवे ।

पैलुवहक त्रि०पीलुवहे भवः वहान्तत्वात् वुञ् । पीलुवह-

पैलादि "पैलादिभ्यश्च" पा० युवप्रत्ययलुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेघि औदमज्जि औद-भृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि (तद्राजाच्चाणः) (आकृतिगणोऽयम्) । तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ।

पैशाच पु० पिशाचेन निर्वृत्तः अण् । "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः" मनूक्ते १विवाहभेदे २पिशाचकर्तृके ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि० । स्त्रियां ङीप् "पैशाचीं योनिमापन्नाः" पुरा० । "यत्नाद्य ददाति हृत्वा वा क्रोशति सततं पैशाचमिति" हारीतोक्ते ४दानभेदे स्वार्थे अण् । ५पिशाचशब्दार्थे पु० प्रज्ञा० अण् । ६आयुधजीविसङ्घभेदे । बह्वषु तस्य लुक् ।

पैशुन(न्य) न० पिशुनस्य भावः युवा० अण् ब्राह्मणा० ष्यञ् वा । पिशुनत्वे

पैष्ट त्रि०पिष्टस्येदम् । अण् १पिष्टसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् सा च २सुराभेदे । "पैष्टी कटूष्णतीक्ष्णा स्वादीमधुरौष्णगम्भीरा । वातहृत् कफकृत्पीनत्पित्तकोपहनी च सा" राजनि० ।

पैसुकायन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पो त्रि० पवते पुनाति वा पु—पू—वा विच् १पूते २शोधके च ।

पोगण्ड पु० पौः शुद्धो गण्ड एकदेशो यस्य । १विकलाङ्गे २न्यूनाधिकाङ्गे । स्वार्थे अण् । "पौगण्डः पञ्चमाद्वर्षाद्दर्शक् च दशमावृतः" इत्युक्तवयस्के बालके पु० हला० ।

पोट पु० पुट—श्लेषे घञ् । १संश्लेषे—आधारे घञ् । २गेहभूमौ जटा० ।

पोटगल पु० पोटेन संश्लेषमात्रेण गलति गल—अच् । १नले २काशे च अमरः । ३मत्स्यभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

पोटलक न० पोटेन चीयते ची—ड स्वार्थे कन् । (पुँटलि) ख्याते संश्लिष्टवस्त्रादौ कात्या० श्रौ० ७।८।४। कर्कः । तन्वार्थे स्त्री वापि अत इत्त्वम् पोटलिका । [अमरः ।

पोटा स्त्री पु० पुट—अच् । पुरुषलक्षणयुक्तायां स्त्रियाम् ।

पोट्टलिका स्त्री पोटलिका+पृषो० (पुँटलि) ख्याते पदार्थे पोट्टलीत्यपि तत्रार्थे "शुद्धत्रयं लिप्तकाकाले गुडूच्याः काथ एव वा । दोलायन्त्रे पुरः पाच्यः पोट्टल्या वस्त्रबद्धया" वैद्यक० ।

पोट्टिल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच० ।

पोडु पु० पुड—कु । कपालास्थितके राजनि० ।

पोत पुंस्त्री पू—तन् । १बालके २वहित्रे च अमरः । ३गृहस्थानभेदे (पोँता) ४वस्त्रे च मेदि० । ५दशवर्षीयगजे हेमच० । ६जलयाने नौकाभेदे (जाहाज) ततः समूहे पाशा० य । पोत्या पोतसमूहे स्त्री ।

पोतक पु०पोत इव कायति कै—क स्वार्थे क वा ।१पोतपदार्थे २नागभेदे भा०उ०१०२अ०। गौरा० ङीष् । ३पूतिकाशाके स्त्री ४श्योनाके च स्त्री राजनि० ।

पोतज पु० पोतः सन् जायते जन—ड । शिशुभूततया जायमाने गजाश्वादौ हेमच० । [गौरा० ङीष् ।

पोतन त्रि० पू—तन । १पवित्रे २पवित्रताकारके च स्त्रियां

पोतप्लव पु० पोतेन प्लवते प्लु—अच् । नौकया तारके बृ० सं० १०।१० । [अमरः ।

पोतवणिज् पु० पोते वणिक् । नौकया वाणिज्यकारके

पोतरक्ष पु० पोतं रक्षति अण् उप०स० । (हालि) ख्याते पदार्थे कैनिपातके शब्दमा० ।

पोतनकप्रिय त्रि० बुद्धभेदे त्रिका० ।

पोतवाह पु० पोतं नावं वहति वह—अण् उप०स०। नौकावाहके (दाँडि) अमरः ।

पोताच्छादन न० पोतस्येवाच्छादनम् । वस्त्रकुटीरे हारा० ।

पोताधान पु० पोतानां शिशूनामल्पजातमत्स्यानामाधानम्। क्षुद्रमत्स्यसङ्घे (पोनारझाँक) अमरः। [राजनि०।

पोतास पु० पोत इवास्यति अस-दीप्तौ अण्। कर्पूरभेदे

पो(पौ)तिमत्स्यक पु० मत्स्यभेदे भा० व० ३अ०।

पोतिका स्त्री पूतिका+पृषो०। पूतिकायां १शाकभेदे भरतः २शतपुष्पायां ३मूषपोत्यां च राजनि०।

पोतु पु० पु-तन्। मानभाण्डशोधके हेमच०।

पोतृ पु० पुनाति पु-तृन्। ऋत्विग्भेदे अच्छावाकशब्दे ८५ पृ० दृश्यम्। होत्रादिशब्देन द्वन्द्वे ऋत आत्। पोताहोतारौ।

पोत्र न० पू-त्र। १मुखे २शूकरमुखाग्र ३वाहनकाष्ठे, ४वहित्रे च मेदि०। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पोत्रायुध पुंस्त्री पोत्रमायुधमस्य। शूकरे राजनि०।

पोत्रिन् पु० पोत्रमस्त्यस्य इनि। शूकरे अमरः। पोत्रयुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। [यज्ञिभेदे त्रिका०।

पोत्रिरथा स्त्री पोत्री रथ इव गतिसाधनमस्याः। जिन-

पोत्रीय त्रि० पोतुः० कर्म छ। पोतृकर्त्तव्ये कर्मणि। कात्या० श्रौ० २४।४।४२।

पोथकी स्त्री "कण्डूशाखान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः। पिडकाश्च वर्त्मस्थाः पोथक्य इति संज्ञिताः" सुश्रुतोक्ते पिडकाभेदे। [स्त्री गौरा०ङीष्।

पोल त्रि० पुल-ज्वला०ण। १महत्त्वयुक्ते। २पिष्टकभेदे

पोलिका स्त्री पूरिकाभेदे क्षतावशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम्।

पोलिन्द पु० पोतस्यालिन्द इव पृषो०। नौकाङ्गभेदे त्रिका०।

पोषयितृ त्रि० पुष-णिच्-तृच्। १पोषके २काकपोष्ये पिके च उज्ज्वल०।

पोषुक त्रि० पुष-बा० उकञ्। पोषणकरणशीले "तमनुपोषं पोषुको भवति" षड्विंशब्रा०। [पके त्रि० शब्दच०।

पोष्टृ पु० पुष-तृच्। (कोटा बरबटा) १करञ्जभेदे। २पो-

पोष्य त्रि० पुष-कर्मणि यत्। १पोषणीये। आवश्यके यत्। २अवश्यपोष्ये। अवश्यपोष्याश्च दर्शिता यथा "भरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम्। नरकपातोऽप्यभरणे कर्त्तव्यमतः प्रयत्नतः। माता पिता गुरुः पत्नी अपत्यानि समाश्रिताः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा अमी नव" कामी०प्र० ४५ अ०। "ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः। अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः" दक्षसं०।

पोष्यपुत्र पु० कर्म०। लालनादिना पुत्रत्वमाप्ते "अधुना कृत्तिकादीनां यथा यः पोष्यपुत्रकः। तन्नाम चक्रुर्गोप्यः प्रेम्णा कार्त्तिकश्चेति कौतुकात्" ब्रह्म०वै०गण०ख०१४अ०। अधुना दत्तकपुत्रस्य पोष्यपुत्रत्वं व्यवह्रियते तद्विधानं दत्तकशब्दे ३४२८पृ० दृश्यम्।

पौंश्चलेय पुंस्त्री पुंश्चली+अपत्ये ढक्। पुंश्चल्या अपत्ये

पौंश्चल्य न० पुंश्चल+भावे ष्यञ्। १असतीत्वे परपुरुषगामित्वे २पुंस्त्रियोर्मिथोव्यभिचारे च मनुः ९।१५।

पौंसायन पु० चौलामण्यां याजके दुष्टरीतौ राजभेदे शत०ब्रा० १२।८।४।२

पौंस्न न० पुंसो भावः स्नञ्। पुंस्त्वे।

पौंस्य न० पुंस अभिमर्दने घञ् तत्र साधु वा० यत्। १बले निघ०। २संग्रामे च निघण्टुः ऋ०१।१८०।१०।

पौगण्ड न० पोगण्डस्य भावः। १पञ्चमाब्दादिदशमवर्षान्तावस्थाभेदे पोगण्डशब्दे दृश्यम्। भावे अण्। २तदवस्थायुते त्रि०।

पौञ्जिष्ठ पुंस्त्री अन्त्यजातिभेदे यजु० ३०।१८। वेददी०।

पौटायन पुंस्त्री पुटायनस्यापत्यम् अण्। पूटायनर्षेः गोत्रापत्ये। [गोत्रस्त्रियाम्।

पौणिक्या स्त्री पुणगोत्रस्य स्त्री अण् स्त्रियां ष्यङ्। पुण०

पौण्डरीक न० पुण्डरीकमिव शर्करा० अण्। पुण्डरीकतुल्ये प्रपौण्डरीके राजनि०।

पौण्डर्य्य न० पुण्डर्य्यमेव चाण्। पुण्डर्य्ये भरतः।

पौण्ड्र पु० १देशभेदे स च वृ०सं०१४० पूर्वस्यामुक्तः भा०भी०९अ० सोऽस्य अभिजनः तस्य राजा वा अण्। २तद्देशस्थे ३पितामहादिक्रमेण तद्देशवासिनि च। "पौण्ड्रश्च बलिनां वरः" हरिवं०९१अ०। स च कृष्णेन निहतः "वासुदेवं पौण्ड्रं कलिङ्गञ्च मातुलञ्चैव जनार्दनः। जघान सहितान् सर्वान्" हरिवं० १६१ अ०। "वसुदेवस्य सुतनूपत्नीजाते ४पुत्रभेदे। "सुतनूश्च नराची च शौरेराश्चां परिग्रहः। पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ। नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूसुतः। तयोर्ज्येष्ठोऽभवत् पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ" हरिवं०१६२ अ०। ५भीमसेनशङ्खे ६इक्षुभेदे पु० शब्दमा०। ७क्रियालोपेन वृषलत्वप्राप्ते क्षत्रियभेदे मनुः १०।४४ स्वार्थे क। तत्रार्थे इक्षुभेदे (पुंडि)।

पौण्ड्रनागर पु० पौण्ड्रनगरे भवः अण् तस्य प्राचां देशत्वेऽपि नगरान्तत्वेन उत्तरपदवृद्धिः। पौण्ड्रनगरभवे।

पौण्ड्रमात्स्यक पु० राजभेदे भा० स० २७ अ०।

पौण्ड्रवर्द्धन पु०(वेहार) ख्याते देशभेदे शब्दर० तत्र पौण्ड्रेषु प्राचुर्य्यात् तथात्वम् । [२गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पौण्ड्रिक पु० पुण्ड्र+स्वार्थे ठञ् । १इक्षुभेदे शब्दमा० ।

पौण्य त्रि० पुण्येषु श्रौतस्मार्तकर्मसु साधु अण् । पूर्णकर्म-कारके कात्या० २२।२।५।

पौतव न० यौतव–पृषो० । परिमाणे हेमच० ।

पौतिक त्रि० पूतिकेन दुर्गन्धिना निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । पूतिकद्रव्यनिर्वृत्ते ।

पौतिमाष पु० स्त्र्य० पूतिमाषस्यर्षेः गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । पौतिमाषच्छात्रेषु ।

पौत्रक न० पोतुरिदं ठञ् । ऋत्विग्भेदपोतृसम्बन्धिनि ।

पौत्तिक न० पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाभेदैर्निर्वृत्तम् ठञ् । म-धुनि रत्नमा० ।

पौत्र पुंस्त्री० पुत्रस्यापत्यं शिवा० अण् । पुत्रस्य पुत्रे नप्तरि "पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

पौदन्य पु० अश्मकनृपनगरे भा० आ० १७७ अ० ।

पौन:पुनिक त्रि०पुनःपुनर्भवः ठञ् टिलोपः । पुनःपुनर्भवे ।

पौन:पुन्य न० पुनः पुनरेव स्वार्थे चतुर्वर्णा ष्यञ् टिलोपश्च । १पुनःपुनरित्यर्थे भावे ष्यञ् । २आभीक्ष्ण्ये

पौनरुक्त न० पुनरुक्तस्य भाव उद्गात्रा० अञ् । पुनर्वादोक्तौ

पौनरुक्तिक न० पुनरुक्तमर्थं वेत्ति तत्पदं वाऽधीते उक्था० ठक् । १पुनरुक्तार्थाभिज्ञे २पुनरुक्तपदाध्येतरि च ।

पौनर्भव पुंस्त्री पुनर्भू+विदा० अपत्ये अञ् । पुनर्भ्वःपत्ये १द्वादशपुत्रमध्ये पुत्रभेदे "या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते" मनुः । २तथाविधकन्यायां स्त्री स्वार्थे अण् । तत्रार्थे "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा-दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुल-मग्निवत्" काश्यपोक्ते सप्तविधे ३कन्याभेदे च । स्वार्थ-त्वात् क्लीबभावः । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् वा ङाप् इत्येके । पुनर्भुवं विन्दति अण् । ४पुनर्भूवेदृत्रे भर्त्तरि । "सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागताऽपि वा । पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति" मनुः ।

पौर त्रि० पुरे वसति शैषिकोऽण् । १पुरवासिनि २रोहिषतृणे न०(रामकर्पूर) अमरः । पूरः पूरक एव स्वार्थे अण् । ३उदरपूरके त्रि०ऋ०२।११।११भा०। पुरोभवः पुरस्+अण् टिलोपः । ४पूर्वदिग्देशकालभवे "पौरा बुधगुरुर-विजा नित्यम्" वृ०सं० १७ अ० ।

पौरक न० पौर इव कायति कै–क । गृहबाह्योद्याने हेम० ।

पौरकुत्सी स्त्री पुरुकुत्सस्यापत्यं स्त्री इञ् ङीप् । गाधि-राजमातरि हरिवं० २७ अ० । [समीपादौ ।

पौरगीय त्रि० पुरग+कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण् । पुरगत०

पौरण पु० "पूरणवारिध्राण्यन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति आश्व०श्रौ०१२।१४।५ उक्ते गोत्रप्रवरर्षिभेदे । पूरण+स्वार्थे अण् । २पूरणे स्त्रियां ङीप् । "पौरणी भूषणक्रियाम्" हरिवं० ८८अ० ।

पौरन्दर त्रि० पुरन्दरस्येदम् पुरन्दरो देवताऽस्य वा अण् । १शक्रसम्बन्धिनि २ज्येष्ठानक्षत्रे च वृ०सं०१५अ० ।

पौरव पुंस्त्री० पु(पू)रोर्गोत्रापत्यमण् । १ययातिपुत्रभेदस्य पु(पू)रोरपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च । ३उदीच्यदेशभेदे वृ०सं०१४अ०। मार्क०पु०५८ अ० तस्य पूर्वोत्तरदिक्स्थत्वमुक्तं यथा "त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम ! । पूर्वोत्तरन्तु कूर्मस्य पादमेते व्यवस्थिताः" सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पित्रादिक्रमेण ४तद्देशवासिनि ५तन्नृपे च । [भक्तियुक्ते सि०कौ० ।

पौरवीय त्रि० पौरवो राजा भक्तिरस्य छ । पौरवनृप-

पौरश्चरणिक त्रि०पुरश्चरणस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा ठञ् । १पुरश्चरणप्रतिपादकग्रन्थव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च ।

पौरस्त्य त्रि०पुरस्+भवार्थे त्यक् । १पुरोभवे २प्रथमे च अमरः

पौरागीव त्रि० पुराग+कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण् । पूर्वकाल-गतस्यादूरदेशादौ । [१अ० ।

पौराण त्रि० पुराणे पठितः अण् । पुराणपठिते भा० आ०

पौराणिक त्रि० पुराणं वेत्त्यधीते वा "आख्यानाख्यायि-केतिहासपुराणेभ्यश्च" वार्त्ति० ठक् । १पुराणार्थाभिज्ञे २तदध्येतरि च । पुराणे पठिता ठक् । ३तत्र पठिते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पौरिक पु० दाक्षिणात्ये देशभेदे मार्कपु० ५७ अ० ।

पौरुकुत्स पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पौरुष न० पुरुषस्य भावः कर्म वा युवा० अण् । १पुरुषत्वे २विक्रमे ३उद्यमे च । पुरुषस्येदम् अण् । ४ऊर्द्ध्वविस्तृ-तबाहुपाणिकमनुष्यपरिमाणे अमरः । "अवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष० । स्वार्थे अण् । ५पुरु-षपर्य्याये शत०ब्रा० १४।७।१।१२ ।

पौरुषांशकिन् पु० स्त्र्य० । पुरुषांशकेन ऋषिणा प्रोक्त-

मधीयते शौनका० णिनि। पुरुषांशकर्षिणा प्रोक्ता-ध्येतृषु।

पौरुषेय पु० पुरुषस्य वधादि "पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेषु" पा० ठञ्। पुरुषस्य १वधे २विकारे ३समूहे ४तेन कृते च।

पौरेय त्रि० पुरस्यादूरदेशादि सख्या० ढञ्। नगरसमीपादौ

पौरोगव पु० पुरोऽग्रे पाचनवस्तुषु गौर्नेत्रं यस्य पुरोगुः ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। पाकशालाध्यक्षे अमरः।

पौरोहित त्रि० पुरोहितस्य धर्म्यम् महिष्या० अण्। पुरोहितस्य धर्म्ये। [कर्मभेदे आश्व०श्रौ०२।१८।९।

पौर्णदर्व न० पूर्णया दर्व्या निर्वाद्यं कर्म अण्। वैदिके

पौर्णमास पु० पौर्णमास्यां भवः सन्धिवेला० अण्। १पौर्णमासीविहिते यागे "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत" श्रुतिः स च द्विविधः यावज्जीवकालिकः पञ्चदशीप्रतिपत्सन्धिकाले कर्त्तव्यश्च। तत्कालादिविधानं कात्या० श्रौ० २।१ कण्डिकादौ दृश्यम्। पूर्णोमाश्चन्द्रमास्तस्येयम् अण् पूर्णो माशो यस्यां वर्त्तते "पूर्णमासादण् वक्तव्यः" वा० अण् वा। २शुक्लपक्षीयपञ्चदशयुक्तक्रियायां तदुपलक्षितकालरूपायां वा १तिथौ स्त्री ३तदुत्तरप्रतिपदि च "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ पूर्वा उत्तरा च तत्र पञ्चदशी पूर्वा प्रतिपदुत्तरा" इति श्रुतेः तत्र पञ्चदशी मुख्या प्रतिपद्गौणी इत्यर्थः।

पौर्णमासिक त्रि० पूर्णमास्यां भवः कालाट् ठञ्। पौर्णमासभवे यागादौ वा० वत्। पौर्णमास तदर्थे।

पौर्णमी स्त्री पूर्णतया चन्द्रो मीयतेऽत्र मा--आधारे घञर्थे क स्वार्थे अण् ङीप्। पूर्णिमातिथौ त्रिका०। [२।१७८

पौर्त्तिक त्रि० पूर्त्ताय साधु ठक्। पूर्त्तसाधने कर्मणि मनु०

पौर्य पुंस्त्री० पुरस्यापत्यं कुर्वा० ण्य। पुरनामकस्य नृपस्यापत्ये

पौर्वनगरेय त्रि० पूर्वनगर्यां भवः नद्या० ढक्। पूर्वनगरीभवे

पौर्वपदिक त्रि० पूर्वपदं गृह्णाति ठक्। पूर्वपदग्राहके।

पौर्वातिथ पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे आश्व० श्रौ० १२।१४।१।

पौर्वापर्य्य न० पूर्वापरयोर्भावः ष्यञ्। पूर्वापरत्वे।

पौर्वार्द्ध(र्द्धिक)र्द्ध्य त्रि० पूर्वार्द्धे भवः यत् अण् ठञ् वा पूर्वार्द्धभवे। [च। पूर्वाह्णेतन तदर्थे त्रि०।

पौर्वाह्णिक त्रि० पूर्वाह्णे भवः ठञ्। पूर्वाह्णभवे पक्षे ट्यु ट्युट्

पौर्विक त्रि० पूर्वस्मिन् काले भवः ठञ्। पूर्वकालभवे स्त्रियां ङीप्। "जातिं चरति पौर्विकीम्" मनुः ४।१४८।

पौलस्त्य पुंस्त्री० पुलस्त्यस्यापत्यं गर्गा०यञ्। पुलस्त्यस्यापत्ये १कुबेरे २रावणादौ च मेदि०। स्त्रियां ङीप् यलोपः। पौलस्ती शूर्पणखायाम्। [विकारे।

पौलाक त्रि० पुलाकस्य विकारः पलाशा० अञ्। पुलाक-

पौलि पुं०पुल--इन् वा० इञ्च। १ईषद्दग्धे आरव्यपक्वायसे कलायादौ अमरः। स्वार्थे क। तदर्थे हेमच०।

पौलुषि पु० पुलुषवंश्ये सत्ययज्ञे ऋषिभेदे शत०ब्रा०१०।६।१।१

पौलोमी स्त्री पुलोम्नोऽपत्यम् अण् अनोलोपः। पुलोमजायां शच्यां हेमच०।

पौष पु० पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पुष्य--अण् यलोपः ङीप् पौषी सा यत्र मासे अर्द्धमासे वर्षे वा पुनरण्। १पुष्यनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्ते १मासे २पक्षे ३जैत्रे वर्षभेदे बार्हस्पत्ये १९४९पृ० दृश्यम्। "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भः प्रथमक्षणे" इत्यादिरीत्या धनुःस्थरव्यारब्धः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तात्मको मुख्यचान्द्रपौषः कृष्णपक्षादिपौर्णमास्यन्तः गौणः पौषः, मकराधिस्थरविकः सौरः पौष इति भेदः तेनान्यत्र भक्तिः।

पौष्कर न०पुष्करस्याकारोऽस्त्यस्य मूले प्रज्ञा०अण्। १पुष्करमूले राजनि० पुष्करस्येदम् अण्। २पुष्करसम्बन्धिनि त्रि० विष्णोः पद्मतया प्रादुर्भावयुते ३पाद्मे कल्पे पु०।

पौष्करमूल न०स्वार्थे अण्। पुष्करमूले सुगन्धिद्रव्यभेदे भरतः

पौष्करिणी स्त्री पुष्कराणां समूहः अण् स्वार्थे अण् वा ततोऽस्त्यर्थे इनि ङीप्। पुष्करिण्यां शब्दच०।

पौष्करेयक न० पुष्करे जातादि कत्त्र्या० ढकञ्। पुष्करे जातादौ स्त्रियां ङीप्।

पौष्कल त्रि० पुष्कलेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण्। १पुष्कलनिर्वृत्ते २सामभेदे न० "उष्णिहि सामं ककुभि पौष्कलम्" सामसं०भा०धृता श्रुतिः "तत्र गीतं पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथे (उत्तरा० १प्र०१६) तस्मिन् पूर्वा ककुप् उत्तरा पङ्क्तिः। तत्र (ककुभि) पौष्कलं साम। (तच्च) अच-गा०१म—१६ दर्शितम्।

पौष्कलावत पु० दिवोदासधन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदज्ञानार्थं प्रश्नकारके सुश्रुतसहाध्यायिभेदे सुश्रुते १।१अ० दृश्यम्।

पौष्कलेयक त्रि० पुष्कले जातादि कत्त्र्या०ढकञ्। पुष्कले-जातादौ स्त्रियां ङीप्।

पौष्टिक त्रि० पुष्ट्यै हितम् ठक्। पुष्टिसाधने कर्मभेदे "पुष्टिर्धनजनादीनां इद्धिरित्यभिधीयते। तद्धेतुभूतं यत् कर्म पौष्टिकं तदिहोच्यते" स्मृतिदुर्गभञ्जनः।

पौष्टी स्त्री पुरोर्भार्यायां स्त्रीभेदे भा० आ० ९४ अ०।

पौष्ण त्रि० पूषा देवताऽस्य तस्येदं वा अण् अणन्तत्वात् उपधालोपः। १पूषदेवताके चर्वादौ २रेवतीनक्षत्रे न० ३पूषसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

पौष्य न० पुष्येण निर्वृत्तः तस्येदं वा अण्। १पुष्यसाध्ये २मद्यभेदे स्त्री। ३पुष्पसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। ४पाटलिपुत्रनगर्यां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना०।

पौष्य पु० करवीरपुराधिपे पूष्णः पुत्रे १नृपभेदे तत्कथा "पुष्पः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः" कालिकापु०। उतङ्कनर्षिणा गुरुदक्षिणार्थं याचिते तस्मै कुण्डलदातरि २नृपभेदे भा०आ०३अ०। तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भा० आ० पर्वान्तर्गते ३पर्वभेदे न०।

प्याट् अव्य० प्याय–बा० डाटि। सम्बोधने अमरः।

प्याय वृद्धौ भ्वा०आ०अक०सेट्। प्यायते, अप्यायि–अप्यायिष्ट इदित् ओदित् च पीनः।

प्यायस्थूण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे।

प्युक्ष न० अपि–उक्ष–बा० नक् अपेरल्लोपः। १वाद्युनि २अजगरचर्मणि च कात्या०श्रौ० १५।३।२१ कर्कः।

प्युष उत्सर्गे चु०उभ०सक०सेट्। प्योषयति ते। अपुप्युषत् त।

प्युष विभागे दाहे च दि० पर० सक० सेट्। प्युष्यति इरित् अप्युषत् अप्योषीत् पुप्योष। [अप्योसीत् पुप्योस।

प्युस विभागे दिवा०पर०सक०सेट्। प्युस्यति इरित् अप्युसत्

प्यै वृद्धौ भ्वा०आ०अक०अनिट्। प्यायते अप्यास्त।

प्र अव्य०प्रथ–ड। १आरम्भे २गतौ ३उत्कर्षे ४प्राधान्ये ५सर्वतोभावे ६उत्पत्तौ, ७ख्यातौ ८व्यवहारे च पुरुषोत्तमः। अस्य क्रियायोगे उपसर्गत्वम्। गतित्वञ्च। अस्यार्थभेदोदाहरणानि गणरत्नटी० उक्तानि यथा

"प्र आदिकर्मदीर्घशब्दसम्भवत्प्रवियोगशुद्धिप्रशक्तीच्छाशान्तिपूजापदर्शनेषु" प्रयातः। प्रवालमूषिकः प्रभुर्देशस्य। प्रवदन्ति दायादाः। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। प्रभुक्तमन्नम्। प्रोषितः। प्रशस्तं जलम्। प्रयतः। प्रार्थयते। प्रशान्तोऽग्निः। प्राञ्जलिः। प्रपालम्। प्रलोकयति"।

प्रउग न० प्राञ्चुगम् पृषो०। १प्रागवर्त्तिनि युगे ईषान्तरे कात्या० ७।९।१। कर्कः। तत्र चीयमानस्याग्नेः प्रउगचित्संज्ञा कात्या० १६।५।९। २शस्त्रविशेषे प्रउगमुक्थ्यमव्यथायै" यजु०१५।११। "प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति" शा०स०भाष्यधृता श्रुतिः "प्रउगनिष्केवल्यशस्त्रौ शस्त्रविशेषनामनी" इत्युक्ता "अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति भवये शस्त्रमन्त्रार्थमाह भाष्यकृत्।

प्रकङ्कत पु० १प्रकृष्टविषे २प्रकृष्टगमने सर्पभेदे ऋ० १।१९१।७।

प्रकट त्रि० प्र+कट–अच्। स्फुटे।

प्रकटित त्रि० प्र+कट–क्त। प्रकाशिते हेमच०।

प्रकण्व पु० प्रकृष्टः कण्वः यत्र। ऋषिभिन्नत्वात् न सुट्। देशभेदे सि०कौ०। ऋषौ तु सुट् प्रस्कण्व इत्येव।

प्रकम्पन पु० प्र+कपि–णिच्–युच्। १वायौ "प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः। २नरकभेदे च शब्दरत्ना०। ३प्रकम्पनकारके त्रि०।

प्रकर पु० प्र+कृ–भावे अप्। १समूहे २अतिक्षेपे च। कर्मणि अप्। ३प्रकीर्णे पुष्पादौ त्रि०। ४अगुरुचन्दने न० मेदि०

प्रकरण न० प्र+कृ–ल्युट्। १प्रस्तावे २अभिनेयनायकादिके दृश्यकाव्यभेदे हेमच०। ३ग्रन्थसन्धौ ४एकार्थप्रतिपादकग्रन्थांशे च त्रिका०। नाटकादिनी दश दृश्यकाव्यरूपकाणि विभज्य सा०द० तल्लक्षणमुक्तं यथा

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्। शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक्। सापाय धर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः"। विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम्। अमात्यनायकं मालतीमाधवम्। वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम्। "नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्। तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः। कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः"। कुलस्त्री पुष्पभूषिते। वेश्या तरङ्गदत्ते द्वे अपि मृच्छकटिके। अस्य नाटकप्रकृतित्वात् शेषं नाटकवत्"। कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् इति शवरभाष्योक्ते ५ऽर्थे च "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै० ३।३।१४। तत्र विनियोगसाधने तस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यबाध्यत्वं स्थानसमाख्यायोर्बाधकत्वञ्च स्थितम्"। "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि। सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रः। शास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादके ६ग्रन्थभेदे "अस्य च च वेदान्तप्रकरणत्वात्" वेदान्तसा०।

प्रकरणसम पु० गौतमोक्ते सत्प्रतिपक्षपर्य्याये १हेत्वाभासभेदे "यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः" गौ०सू०। "क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति। स हेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थमपदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स क इत्याकाङ्क्षायामाह यस्मात् प्रकरणचिन्तेति करणं "पक्षप्रतिपक्षाविति" भाष्य

साध्यतदभाववत्त्वाविति तदर्थं कथा च निर्णयार्थं हेत्वर्थं त्रिधर्मं वा न विरुद्धसत्प्रतिपक्षतुल्यबलेन परेण प्रतिपक्षात् किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरणसमः। यद्वा प्रकृष्टं करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेत्वन्तरयोः साधकः एतयोः कः परामर्शः प्रमेति वा यत जिज्ञासा भवतीत्यर्थः। घटादिस्थलादि वस्तुस्थितिमात्रं वस्तुतस्तु तत्त्ववदविरोधिपरामर्शकालीनपक्षधर्मविषयत्वं समानाध्य परामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा। विरोधिपरामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात्। अयञ्च दशाविशेषे दोषः इत्यतः सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम्" इत्युक्तः।

२जातिरूपासदुत्तरभेदे गौ० ५।१।१६।८८ सू०। "उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः" सू० "उभयसाधर्म्यात् अन्वयसहचाराद्व्यतिरेकसहचाराद्वा प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तत्सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथा चाधिकबलेनारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् बाधादेशनाभासा चेयम्। इ०। "प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः" सू०। अस्योत्तरमाह प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमताच्छ्रावणत्वादितः प्रकरणसिद्धिद्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात्। अयमाशयः श्रावणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं बाधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्" इत्युक्तः।

प्रकरणी स्त्री० नाटिकाभेदे "नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका। समानवंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका" सा०द०

प्रकरी स्त्री १नाट्याङ्गभेदे २चत्वरभूमौ च शब्दरत्ना०।

प्रकर्ष पु० प्र+कृष-घञ्। १उत्कर्षे २प्रकृष्टतया कर्षणे च।

प्रकर्षण न० प्र+कृष-ल्युट्। १उत्कर्षे २आकर्षणे च।

प्रकलविद् पु० प्रकृष्टां कलां वेत्ति विद-क्विप् पृषो० ह्रस्वः। १वणिग्जने निरु०६।६। २अभ्यासतरि त्रि०ऋ०७।१८।१५भा०

प्रकाण्ड पु०प्रकृष्टः काण्डः प्रा०त०। वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखान्ते भागे। २प्रशस्ते न०। ३विटपे पु० मेदि०।

प्रकाण्डर पु० प्रकाण्ड+अस्त्यर्थे रा० र। वृक्षे शब्दच०।

प्रकाम त्रि०प्रगतः कामम् प्रा०स०। १यथेष्टे अमरः। प्रा०ब०। २प्रकृष्टकामके त्रि०। ३देवभेदे पु०यजु० १०।१२।

प्रकामम् अव्य०प्र+कम-णमुल्। कामे अनुमतौ च अमरः।

प्रकामोद्य पु० देवभेदे यजु०१०।६

प्रकार पु० प्र+कृ+घञ्। १भेदे २सादृश्ये च अमरः। ३विशिष्टज्ञाने विशेषणतया भासमाने पदार्थे "व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तन्निरूपकत्वस्य सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वमिति" गदाधरः।

प्रकारता स्त्री प्रकारस्य भावः तल्। १विषयताभेदे न्यायमतविशेषणप्रतियोगिकसंसर्गावच्छिन्नविषयत्वे।

प्रकालन त्रि० प्रकालयति प्र+कालि ल्यु। १हिंसके २सर्पभेदे पु० भा०आ०७५ अ०। भावे ल्युट्। ३मारणे न०।

प्रकाश पु०प्र+काश-घञ्। १आतपे २विकाशे च। कर्त्तरि अच्। ३विकाशयुक्ते त्रि०अमरः। प्रकाशश्च सत्त्वज्ञानतेजःसाधारणः यथोक्तम् "जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः" सां०सू० "वैशेषिका आहुः। ज्ञानप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यप्रकाशो जायत इति तन्न। लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तत्संयोगात्। अतः सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुषः इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः "यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते। तद्वदैक्यं न संबध्यं प्रपञ्चपरमात्मनोः"। इति। "यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्। ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु" इति च। प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिरनुगतव्यवहारादिति। ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावोऽस्ति न वा तत्राह सां०प्र०भा० "निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा" सू० "पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्प्रकाशमात्रे धर्मधर्म्युभयारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पनागौरवमित्यपि बोध्यम्। तेजसः प्रकाशाख्यरूपविशेषाश्रयेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिध्यति। आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाश्रयकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवाद्धर्मधर्मिभावमुत्सृज्य प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते। तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिमत्त्वात् अनाश्रितत्वाच्चेति। तथा च स्मर्यते "ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन। ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः

पूर्वः सदा शिवः” पा०प्रभा०। वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे हरिवं०७अ० ।

प्रकाशक त्रि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच् ण्वुल्। १प्रकाशकारके सूर्यादौ सांख्यमतसिद्धे २सत्त्वगुणे च “तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्” गीता।

प्रकाशकज्ञातृ पु० प्रकाशकस्य पूर्वं ज्ञाता। कुक्कुटे शब्दच०। तस्य प्रथमं प्रकाशकसूर्य्यज्ञातृत्वात्तथात्वम्।

प्रकाशन त्रि० प्रकाशयति प्र+काश--णिच्--ल्यु। १प्रकाशकारके २विष्णौ पु०। “नैकरूपो वृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः” विष्णुस०।

प्रकाशात्मन् पु०प्रकाश आत्मा स्वरूपमस्य। १विष्णौ “प्रकाशात्मा प्रतापनः” विष्णुस०। २व्यक्तस्वभावे त्रि०।

प्रकाशित त्रि०प्र+काश+णिच्—कर्मणि क्त। १प्रकटिते हेम० प्र+काश--कर्त्तरि क्त। २प्रकाशयुते त्रि०। भावे क्त। ३प्रकाशे न०।

प्रकाश्य त्रि० प्र+काश—कर्मणि यत्। १प्रकाशनीये २प्रावोण्यर्पणशब्दादौ गवये न० काशी० ९० च०। गवमवकाशव्दे ३६८८ पृ० दृश्यम्।

प्रकीर्ण न० प्र+कॄ—कर्मणि क्त। १चामरे जटा०। २अध्यायविच्छेदे त्रिका०। ३विक्षिप्ते ४मिश्रिते विभिन्नजातीये त्रि०। ५पूतिकरञ्जे पु० राजनि०। भावे क्त। भिन्नजातीयानां ६मिश्रणे ७विक्षेपे ८विस्तारे च न०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषे पातकविशेषे पातकशब्दे ४२८९ पृ० विष्णुवाक्यम् दृश्यम्। “अनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्” अनुक्तमनुक्तनिष्कृतिकं पापं प्रकीर्णकमित्यर्थः। “अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये। शक्तिञ्चावेक्ष्य पापस्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” विश्वामित्रः “प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्। प्रायश्चित्तं बुधः कुर्य्याद् ब्राह्मणानुमतः सदा” विष्णुः। “क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेषु अनादिष्टप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा” शङ्खलिखितौ। भट्टिकाव्ये नानाजातीयपदप्रयोगोदाहरणबोधककाण्डं प्रकीर्णकाण्डम्। संज्ञायां कन्। तद्रूपे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रकीर्य्य पु० प्रकीर्य्यतेऽसौ प्र+कॄ—क्यप्। (डाटाकरञ्जा) १करञ्जभेदे अमरः। २पूतकरञ्जे (रीठाकरञ्जा) राजनि०। ३विक्षेप्ये ४व्याप्ये च त्रि०।

प्रकुञ्च पु०“प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते”भावप्र० उक्ते पलरूपे मानभेदे। “चूर्णप्रकुञ्चम्” इत्यादि सुश्रुतः

प्रकुल न० प्र+कुल-कर्त्तरि क। प्रशस्तदेहे त्रिकाण्डशेषः।

प्रकूष्माण्डी स्त्री दुर्गायां हेमच०।

प्रकृत त्रि० प्र+कृ—क्त। १अधिकृते २आरब्धे ३प्रकरणप्राप्ते च। ४ऋषिभेदे पु०। प्रकृतस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राकृतायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

प्रकृति स्त्री प्र+कृ—कर्त्तरि क्तिन् भावादौ क्तिन् वा। १स्वभावे २योनौ ३लिङ्गे ४स्वाम्यमात्यादौ राज्याङ्गे अमरः। ५शिल्पिनि हेम०। ६पञ्चौ ७योषिति शब्दर०। ८परमात्मनि भरतः। १०आकाशादिभूतपञ्चके ११करणे १२गुणे १३जन्तौ च १४एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। १५मातरि १६प्रत्ययनिमित्ते शब्दभेदे तल्लक्षणं शब्द०प्र० उक्तं यथा “स्वोपस्थाप्यस्यार्थस्य बोधने यस्य निश्चयः। तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका। तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययावदर्थशाब्दबोधं प्रति स्वाश्रयवृत्तीतरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दत्वानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। वक्रगुडो द्राघेत्यादौ वक्रजाद्यर्थशाब्दबोधं प्रति गुडादिपदघटितवक्रजादिनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमपि तु गुडादिघटितवक्रगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि वक्रगुडादिशब्दात् द्राघादौ वक्रजाद्यर्थशाब्दबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः”। “निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः। यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते। निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगदुपादानभूता। यत् पाणिनिमुख्यमुनिभिः प्रातिपादिकं प्रकृतिरिमुक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता”। वैयाकरणमते तल्लक्षणन्तु शब्दार्थरत्नेऽभिहितं यथा “एवं प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायरूपपदस्वरूपे तद्विभागे च दर्शिते इदानीं तदवयवरूपप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविभागौ प्रदर्श्येते। तत्र प्रकृतिर्नाम अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः सर्वेषामेव च प्रत्ययानां प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैव विधानात्। प्रत्ययानाञ्च प्रत्ययान्तरूपेणैव निवेशः न तु वक्ष्यमाणप्रत्ययत्वेन तेन नान्योन्याश्रयः। अवधित्वञ्च पूर्वापरत्वरूपं ग्राह्यं तेन वह्न्यादेर्निमित्तप्रवृत्तौ नातिप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु विद्वान्सो दृत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारात् तद्धितादीनां निरर्थकत्वाच्च तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः। अत एव भाष्ये “नावेव प्रकृतौ यो नम्ग परौ सैव प्रकृतिरायेति” वृत्तिकृतामतोरेव प्रत्ययस्थित्यर्थम्।

ततोविधानावधेः यौ परौ तावेव तद्भिन्नौ या च तयोराद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः। एतदभिप्रायेणैव हरिणा "यः शब्दः स्वेतरस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने। तदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः" इति प्रकृत्यादिलक्षणमुक्तम्। अत्र च पूर्वत्वं बोधकशब्दविधानावधित्वमेव बोध्यं भाष्यकवाक्यत्वात् नत्वेतत्कारिकोपात्तपूर्वापरत्वं तथासति पचतीत्यादौ तिङादेरेव धात्वर्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्वीकारात् तत्रातिव्याप्तिः। एवञ्च निरुक्तपूर्वत्वरूपलक्षणेनैव प्रकृतिप्रत्ययादिसंरक्षणसम्भवे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थबोधकत्वसाकाङ्क्षत्वद्योतनायैव यः शब्द इत्यादिकथनं बोध्यमेवञ्च यस्यार्थे इत्यत्र विशेष्यतया विशेषणतया वान्वयबोधने इत्यर्थः तेन तिङन्ते तिङर्थप्रकारकान्वयबोधेऽपि न क्षतिः। तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तद्विधानावधिभूतत्वं तत्प्रकृतित्वमिति फलितम्। एवञ्चावयवशक्तिस्वीकारेऽपि सङ्कलनादावति-प्रसङ्गादियत्नापि नोदेति सङ्कलनादेः प्रकृतिविधानावधित्वाभावात् अवधित्वस्य पूर्वापरत्वरूपस्य निवेशात्। अत एतत्पक्षे भाष्ये सुप्तिङन्तौ प्रत्ययान्तरस्याप्युपलक्षणाविति द्रष्टव्यम् तथा शेषरकारेणापि प्रत्ययविधानुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव प्रकृतित्वमित्यभिदधे पूर्वमित्यस्तु न एव उद्देश्यत्वसम्भवात् पूर्वत्वमर्थायातं सङ्कलनादेरपि तुप उद्देश्यत्वाच्च विशिष्टरूपाभावस्तीति। एवञ्च प्रकरोति प्रत्ययं बोधकत्वेनेति व्युत्पत्तिसत्त्वात् प्रकृतिशब्दो योगरूढ इति बोध्यम्"। १७उपादानकारणे "प्रकृतेश्च दृष्टान्तानुपरोधात्" शा०सू० "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी" हरिका०। १८उपदिष्टकर्माङ्गे यज्ञभेदे। तदेतत् ताण्ड्य०भा०निर्णीतं यथा "ननु का प्रकृतिः का विकृतिरिति चेत् उच्यते यत्र कर्त्तव्यं सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तरनैरपेक्ष्येणोपदिश्यते सा प्रकृतिः यत्र विशेषरूपेणैव कर्त्तव्यं स्वस्योपदिश्यते इतरत् सर्वं कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः। अथातिदेशः प्रत्यक्षवचनाद्वा साम्याद्वा लिङ्गाद्वाऽवगन्तव्यः। तत् सर्वं सप्तमाष्टमाध्याययोर्वहुधा विचारितम्। प्रकृतिश्च द्विविधा मूलप्रकृतिरनन्तरप्रकृतिश्चेति। कर्मान्तराननपेक्ष्य मूलप्रकृतिः अतिपदेशकर्म तु कर्मान्तरं चापेक्षते अतएव कैश्चित् धर्मैरपेक्षणीया भवति सैवानन्तरप्रकृतिः। तत्र त्रिवृदादिमूलप्रकृतयः ताश्च दशमाध्या-

यस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारिताः। "दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि। अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात्। लोकवत् सन्निपात्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः। इयत्तायानिश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता स्थिरा। अलौकिकत्वे नैतावद्भिरङ्गैः स्वमूर्ध्व उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वात् दर्शाद्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् नैवं लौकिकसदृशत्वात्। यथा-लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तथा सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः। तथा भावनायां यागः करणम् अवघातादयः सन्निपातिनः, प्रयाजादयः आरादुपकारिणः। अतो नात्यन्तिकमलौकिकत्वम्। इयत्ता लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयतां तस्माद्दिर्शपूर्णमासाग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति"।

१९सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां साम्यावस्थोपलक्षिते सत्त्वादिगुणे। "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्। साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः। एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च" मात्स्ये ४अ०।
"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" सा० सू०। "तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थाऽन्यूनानतिरिक्तावस्थान्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्य्यावस्थेति निष्कर्षः। अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् "सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा। एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्" इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीनामतन्मात्र सामान्येति। पुरुषव्यवर्त्तनाय गुणेति। महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति। महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति। तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्। अस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते" प्र०भा०। "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सां० का०। "संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चित् विकृतिरेव,कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप इति। तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरज-

गुणानां साम्यावस्था सा अविकृतिः। प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्य्यसंघातस्य सा मूलं नत्वस्या मूलान्तरमस्तीति भावः। कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति। तथा हि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य। अथ विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं षोडशकस्तु विकार इति। षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव "न प्रकृतिरिति। यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं-तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम्। अनुभयरूपमाह तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति त०कौ०। शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम्। त्रिगुणं तत् जगद्योनिः" स्मृतिः। तदनुमापकाः कार्य्यभेदाः तद्धर्माश्च सां०सू० भाष्याद्युक्ता यथा "ततः प्रकृतेः" सां० सू० "ततो महत्तत्त्वात् कार्य्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः। अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्य्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियग्रामानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रमाण्याच्च। तस्य च प्रकृतिकार्य्यत्वेऽयं प्रयोगः। सुखदुःखमोहधर्म्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्म्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्यगुणौचित्यं न्यायानुकूलतर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् भा० "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्" सू० कारणानुमापकत्वाल्लयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्य्यजातम् न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्य्यसाधारण्यात्। "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्। सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्य्यमेव लिङ्गमित्युक्तम्। तथा च तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्म्मकमिति वाक्यार्थः। तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् अनित्यत्वं विनाशिता प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम्। सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्य्यकारित्वम्। प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन कारणत्वान्न कार्य्यैकदेशमात्रकारित्वम्। न च क्रिया कर्म्मैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिक्षोभात् सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्म्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेरिति। अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम्। सर्गद्वयासाधारण्यमिति यावत्। न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् प्रकृतावतिव्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् "सत्त्वादीनामतद्धर्म्मत्वं तद्रूपत्वात्" इत्यागामिसूत्रादिति। आश्रितत्वं स्वावयवेष्विति" सां०प्र०भा०। एतद्विपरीतत्वमेव तद्धर्म्मत्वम्। २ प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकरूपशक्तिभेदे "गणेशजननी दुर्गा१ राधा२ लक्ष्मीः३ सरस्वती४। सावित्री५ च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी स्मृता"। प्रकृतिशब्दनिरुक्तिर्यथा "प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः। सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता। गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ। मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तामसः स्मृतः। त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता। प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते। प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः। सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता"। तस्या आविर्भूतिः स्वरूपञ्च यथा "योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः। पुमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता। सा च ब्रह्मस्वरूपा च यथा नित्या सनातनी। यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता। अत एव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते। सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन्! शश्वत् पश्यति नारद!। स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया। साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी। तथा चैषा पञ्चविधा सृष्टिकर्म्मणि भेदतः। सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः। सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः। मध्यमा राजसांशाश्च ताश्च भोग्याः प्रकीर्त्तिताः। सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्य्ये तत्पराः सदा। अधमास्तामसांशाश्च अज्ञातकुलसम्भवाः। दुर्मुखाः कुलटा धूर्त्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः। पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः। प्रकृतेस्तामसांशास्ताः पुंश्चल्यः परिकीर्त्तिताः। एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्त्तितम्"।

इति स्तोत्रात्मस्य प्रकृत्यंशतया प्रकृतिवाचकशब्दस्यैव प्राक्कीर्त्तनं निर्णीतं यथा
"आदौ राधां समुच्चार्य्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः। निमित्तमस्य मां भक्त! वद भक्तजनप्रिय!" श्रीनारायण उवाच "निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय। जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता। गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः। राधाकृष्णेति गौरीशेत्येवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः। कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः। प्रसीद रोहिणीचन्द्र! गृहाणार्घ्यमिदं मम। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर!। प्रसीद कमलाकान्त! गृहाण मम पूजनम्। इति दृष्टं सामभेदे कौथुमे मुनिसत्तम!। राशब्दोच्चारणादेव स्फीतो भवति माधवः। धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्धावत्येव ससम्भ्रमः। आदौ पुरुषमुच्चार्य्य पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत्। स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने!" ब्रह्मवैपु० जन्म० ख० ५१ अ०।

प्रकृतिज त्रि० प्रकृत्या जायते जन–ड। १स्वभावजे। प्रकृतिरूपेण जायते जन–ड। प्रकृतिस्वभावरूपे सांख्यमतसिद्धे सत्त्वादिगुणे "गुणाः प्रकृतिजाः मताः" गीता।

प्रकृतिधर्म पु० ६त०। सांख्यमतसिद्धे प्रकृतिधर्मभेदे स च प्रकृतिलक्षणे हेतुमदनित्यादिविपरीतधर्मरूपेण दर्शितः। सुश्रुते तु "अत ऊर्द्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्यास्यामः। तद्यथा "उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभावपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्वगताविति। एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति। बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति"।

प्रकृतिमण्डल न० ६त०। १राज्याङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु २प्रजासमुदाये च रघु० ८।१० श्लोकव्या० मल्लिनाथः।

प्रकृतिवत् अव्य० प्रकृत्या तुल्यम् प्रकृति+वति। व्याकरणप्रसिद्धे आदिश्यमानस्य प्रकृतिभूतस्थानितुल्यकार्य्ये।

प्रकृत्यादि पु० प्रकृतिशब्द आदिर्यस्य। सर्वविभक्त्यपवाद तृतीयानिमित्ते शब्दगणे स च गणः "प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र"। प्रकृत्या प्रायेण गार्ग्यः इत्यादि। आकृतिगणोऽयम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णचरितेन दान्तः" भट्टिः इत्यादि।

प्रकृष्ट त्रि० प्र+कृष–क्त। उत्कर्षयुक्ते हेमच०।

प्रकृष्य त्रि० प्र+कृष–कर्मणि क्यप्। भूमिसंलग्नतया कर्षणीये "उद्धृत्य कुम्भो तूपः प्रकृष्यः" कात्या०श्रौ० २४।५।२७। प्रकृष्यः देशान्तरनयनेन प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्नतया प्रेरणीयो न तु उत्पाठनेनेति तदर्थः।

प्रक्लृप्ति स्त्री प्र+कृप–भावे क्तिन्। उपक्लृप्तौ विद्यमानतायां कात्या० १।८।२२

प्रकेत त्रि० प्र+कित–णिच्–अच्। १प्रकर्षेण ज्ञापके ऋ०१।११३।१भा०। प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेन प्र–ई–बा०करणे क्त। २प्रकृष्टसुखसाधने यजु० १५।६ वेददीपः।

प्रकोथ पु० प्र+कुथ–पतिभावे भावे घञ्। १प्रकृष्टपतने २संयोगे च "शीघ्रं व्रणो हि मृदुमांसतयोपनद्धः सद्यः प्रकोथमुपयात्यवदीर्य्यते च" सुश्रुतः।

प्रकोष्ठ पु० प्रगतः कोष्ठं प्रा०स०। कूर्परस्याधोभागस्थे मणिबन्धपर्य्यन्ते १हस्तावयवे २गृहद्वारपिण्डे च अमरः। गृहाभ्यन्तरप्रदेशभेदे मुकुटः।

प्रक्ष(च)र पु० प्रक्षर+पृषो० प्र+चर अच् वा। १अश्वसन्नाहे शब्दमाला तत्र द्विधा पाठः। २कुक्कुरे ३अश्वतरे च ४अत्यन्ततीव्रे त्रि० मेदि०।

प्रक्रम पु० प्र+क्रम–भावे घञ्। १उपक्रमे अमरः २प्रथमारम्भे ३अवसरे मेदि० भग्नप्रक्रमः काव्यदोषभेदः। भावे ल्युट्। प्रक्रमण तत्रार्थे प्रकर्षेण क्रमणे न०।

प्रक्रान्त त्रि० प्र+क्रम–क्त। १आरब्धे २प्रकरणप्राप्ते

प्रक्रिया स्त्री प्र+कृ–भावे श। १प्रकरणे "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" पार्थसारथिमिश्रः। २अधिकारे नृपादीनां चामरव्यजनछत्रधारणादिव्यापारे च ३शब्दप्रयोगसाधनावस्थायाम् ४पक्षप्रतिपक्षयोः प्रसक्तौ गोतमसू० ५।१।१६ शबरभा०। [ष्णुके त्रि०।

प्रक्लिन्न त्रि० प्र+क्लिद–कर्त्तरि क्त। १तृप्ते जटा० २सक्लेद-

प्रक्(का)ण पु० प्र+क्वण–भावे घञ् अप् वा। वीणादेः क्वणिते शब्दे अमरः।

प्रक्षाल त्रि० प्रक्षालयति क्षालि–अच्। शोधके प्रायश्चित्ते न० "परिशुद्धिका वेदविद्यात्मप्रक्षालकश्चैव च"(शतशः) भा० आनु० ८२अ०। "अप्रक्षालाः (निष्पापतया) शोधकहीनाः" नीलकण्ठः। अत्र दुर्द्दितपुस्तके "परिशुद्धिका वेदविद्यात्मप्रक्षालकश्चैव च" इत्यपपाठः

प्रक्षेप पु० प्र+क्षिप–भावे घञ्। १अर्पणे २बहुद्रव्यमध्ये अपरात्मांशनिवेशने च।

प्रक्ष्वेडन पु० प्र+क्ष्विड–ल्यु। नाराचास्त्रे हेमच०।

प्रख्या स्त्री प्र+ख्या–भावे अङ्। १विख्यातौ २उपमायां च

उत्तरपदस्थः मनु० । उपमायुक्ते यथा वज्रप्रख्यः इत्यादि

प्रख्यात त्रि० प्र+ख्या—क्त । विख्याते सुप्रसिद्धे ।

प्रख्यातवप्तृक पु० प्रख्यातो वप्ता जनयिता यस्य कप् । विख्यातपितृके अनुपत्रपुत्रे हेमच० ।

प्रख्यास् पु० प्र+ख्या० अवि 'बहुलं णिच्' इत्युक्तेर्न णित् तेन न ख्यादेशः । प्रजापतौ उज्ज्वल० ।

प्रगण्ड पु० गडि—वदनैकदेशे अच् प्रकृष्टो गण्डः अत्यथः प्रा०स० । १कूर्परोपरिस्कन्धपर्य्यन्तभागे अमरः । दुर्गप्राकारभित्तौ २नूरार्थं निवेशनस्थाने च स्त्री गौरा० ङीष् । "सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंश्रिता । प्रविधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशजननीति ह्युच्यते शस्त्रकोविदैः" भा०टी०धृतवाक्यम् । "प्रगण्डीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तथा" भा० शा० ६९ अ० । "प्रगण्डीर्दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशनस्थानानि । आकाशजननीस्तस्यैवैकस्यायां भित्तौ तत्स्थानां रक्षणभूतायां बाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्रच्छिद्राणि बहुद्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते" नीलकण्ठः ।

प्रगतजानु(क) त्रि० प्रगते परस्परमसंश्लिष्टे जानुनी यस्य वा कप् । असंहतजानुके प्रज्ञौ यस्य जानुनोर्मध्ये महदन्तरालं तस्मिन् अमरः । युक्ते त्रि० ।

प्रगन्ध पु० प्रकृष्टो गन्धोऽस्य । १पर्पटे राजनि० । २प्रकृष्टगन्ध-

प्रगल्भ त्रि० प्र+गल्भ—अच् । १प्रत्युत्पन्नमतौ २प्रतिभान्विते च अमरः । ३नायिकाभेदे स्त्री तल्लक्षणादि नायिकाशब्दे ४०४१ पृ० दृश्यम् ।

प्रगल्भता स्त्री प्रगल्भस्य भावः तल् । १धौर्त्ये २उत्साहे च हेमच० । "निःसाध्वसता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता" उज्ज्वलमण्युक्ते प्रयोगेषु ३निःसाध्वसत्वे च ४प्रतिभान्वितत्वे च ।

प्रगाढ़ त्रि० प्रकर्षेण गाढ़म् गाह—क्त । १अत्यन्तभये २कृच्छ्रे च अमरः । ३दृढ़े भरतः ।

प्रगातृ त्रि० प्र+गै तृच् । प्रगानकारके शब्दरत्ना० ।

प्रगाथ पु० प्र+ग्रन्थ—बा० आधारे घञ् 'छन्दसः प्रगाथेषु' निर्देशात् नि०नस्योलोपे उपधावृद्धिः । वेदे द्वे ऋचौ यत्र तिस्रः क्रियन्ते १तत्कार्थे विस्तरस्तु सामसंहिताभाष्ये दृश्यः । दिङ्मात्रं ततः समाहृत्योच्यते । "काकुभः प्रगाथः" इत्यत्र प्रगाथशब्दार्थपर्य्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते प्रकर्षेण ग्रथनं यत्र स प्रगाथः प्रकर्षो नाम आम्नातादृक्पाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरस्तृगन्तरसम्पादनेनोपजायते । तथाचोत्पत्तिककुभौ पङ्क्तिमध्ये किन्तर्हि प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम् । रौधसनामकं किञ्चित् साम तथा बौधाजययगानकमपरम् तयोः साम्नोर्बृहतीत्यनुष्टुभौ च आश्रय इति उत्तराध्याये तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथः आम्नातः तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्यसावेव प्रथमा सा च बृहती "दुहान ऊधर्दिव्यमिति" द्वितीया सा तु विष्टारपङ्क्तिः तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने कल्पितबृहत्यौ द्वे ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्षः । बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राद्धान्तः । प्रगाथत्वेन ध्येये २सामभेदे च यजु०१९।२४वेददी० ।

प्रगुण त्रि० प्रकृतो गुणो यत्र प्रकृष्टो गुणो यस्य वा प्रा०ब० । १ऋजुतावति २दक्षे च अमरः । प्रकृष्टगुणोऽप्यत्र ।

प्रगृह्य न० प्र+ग्रह—क्यप् । व्याकरणोक्ते स्वरसन्धिराहित्ययोग्ये १पदभेदे २स्मृतौ ३वाक्ये च अमरः ।

प्रगे अव्य० प्रगीयतेऽत्र प्र+गै—के । अतिप्रातःकाले अमरः । तत्र भवः ट्युल् तुट् च । प्रगेतन प्रातर्भवे त्रि० राजनि०

प्रगेनिशा त्रि०प्रगे प्रातःकालो निशेव स्वापहेतुर्यस्य । प्रातःकालशायिनि । "उत्तस्थुर्शायिनश्चाथ सर्वे चासन् प्रगेनिशाः" भा०शा० २२८अ० ।

प्रग्रथन न० प्रकर्षेण ग्रथने । प्रगाथशब्दे दृश्यम् ।

प्रग्रह पु०प्र+ग्रह कर्मकरणादौ यथा० अप् । १तुलासूत्रे २हयादिसंयमनरज्ज्वौ ३रश्मौ च अमरः । ४नियमने ५भुजे ६सुवर्णालुके मेदि० । ७कर्णिकारवृक्षे राजनि० । प्र+ग्रह—कर्त्तरि अच् । ८विष्णौ "प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रः" विष्णुस० "भक्तैरुपाहृतं पत्रपुष्पादिकं प्रगृह्णातीति प्रग्रहः" भा० । [२हयादिसंयमनदामनि च अमरः ।

प्रग्राह पु० प्र+ग्रह—कर्मकरणादौ वा घञ् । १तुलासूत्रे

प्रग्रीव पु०न०प्रकृष्टा ग्रीवा यस्य । १चक्रादौ प्रान्तभागे दारुपङ्क्तौ २वातायने सुभूतिः ३अश्वग्रीवके गोवर्द्धनः । ४प्रकृष्टग्रीवान्विते त्रि० ।

प्रघटाविद् पु०प्रकृष्टा घटा आडम्बरः तां वेत्ति विद—क्विप् । शास्त्रगण्डे शास्त्राभिज्ञे त्रिका० ।

प्रघट्टक पु० प्र+घट्ट—ण्वुल् । एकार्थप्रतिपादनार्थग्रन्थावयवभेदे सां०प्र०भाष्ये दृश्यम् ।

प्रघ(घा)ण(न) पु० प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

हन-कर्मणि घञ् अप् वा अत्वम्। १अलिन्दे अमरः। २प्रकोष्ठे त्रि॰को॰। अदन्तः ३ताम्रकुम्भे ४कोष्ठद्वारे च मेदि॰। मुकुटमतेऽयमसावनव्ययः।

प्रघस पु॰ प्र+अद-अप् घसादेशः। १प्रकृष्टभक्षणे २राक्षसभेदे पु॰ भा॰ व॰ २८४अ॰ ३असुरे ४दैत्ये च त्रिका॰ कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा॰श॰ ४७अ॰।

प्रघात न॰ प्रहन्यतेऽत्र हन-आधारे घञ्। १युद्धे हेमच॰ भावे घञ्। २प्रहनने पु॰।

प्रघास पु॰ प्र+अद-कर्मणि घञ्। प्रकर्षेण भक्षणीये हविरादौ वरुणप्रघासचातुर्मास्ययागभेदः। प्रघासोऽस्त्यस्य भूम्ना इनि। प्रघासिन् मरुत्सु "प्रघासिनोहवामहे मरुतश्च" यजु॰ ३।४४ वेददीपे दृश्यम्।

प्र(प्रा)घुण पु॰ प्र(+आ+प्र) घुण-क। अतिथौ हेमच॰।

प्रघूर्ण पु॰ प्र+घूर्ण-अच्। अतिथौ हेमच॰।

प्रघोष पु॰ प्र+घुष-भावे घञ्। १प्रकृष्टघोषणे स्वार्थे कन्। २अव्यक्तशब्दे ध्वनौ जटा॰।

प्रचक्र न॰ प्रगतचक्रं प्रा॰ स॰। स्वचक्रात् परचक्रं प्रति चलिते सैन्ये अमरः।

प्रचक्षस् पु॰प्र+चक्ष-असि न ख्यादेशः। बृहस्पतौ उणादि॰

प्रचण्ड त्रि॰ प्रकर्षेण चण्डः प्रा॰स॰। १दुःसहे २दुर्वहे ३दुरन्ते ४प्रतापान्विते च ५श्वेतकरवीरे पु॰मेदि॰ ६दुर्गाया नायिकाभेदे स्त्री "उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका" कालिकापु॰। ७श्वेतदुर्वायां स्त्री राजनि॰।

प्रचण्डमूर्त्ति पु॰ प्रचण्डा मूर्त्तिरस्य। १वरुणवृक्षे २भयानकदेहे त्रि॰ शब्दच॰।

प्रच(चा)य पु॰ प्र+चि-"हस्तादाने चेरस्तेये" पा॰ हस्तादाने अस्तेये घञ् अन्यत्र "एरच्" पा॰ अच्। तत्र अजन्तः अस्थ्यादिना हस्तप्राप्यानां पुष्पाणां १चयने २समूहे शब्दच॰ ३उपचये ४शिथिलसंयोगभेदे परिमाणशब्दे ७२५॰पृ॰ दृश्यम् "संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते। प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते। परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः" भाषा॰ हस्तादाने तु घञ्। हस्तेन पुष्पप्रचाय इत्येव चौर्ये तु अच्। प्रचय इत्येव चौर्येण हस्तेन पुष्पादेश्चयने। [धरणिः।

प्रचर पु॰ प्र+चर+गोचरप्रभृति त्रि॰ आधारेऽप्। मार्गे

प्रचल त्रि॰ प्र+चल-अच्। प्रकृष्टचलनयुक्ते शब्दर्थे।

प्रचलक पु॰ प्र+चल+वा वुन्। कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे २०५८पृ॰ दृश्यम्।

प्रचलाक पु॰ प्र+चल-बा॰ आकन्। १शराघाते २मयूरशिखण्डे ३भुजङ्गमे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष्।

प्रचलाकिन् पु॰ प्रचलाक+मत्वर्थे इनि। मयूरे त्रिका॰।

प्रचलाय नामधातुः प्रचल+भृशा॰ अभूततद्भावे क्यङ् आ॰ अक॰सेट्। प्रचलायते अप्रचलायिष्ट प्राचलायिष्ट इत्यन्ये

प्रचलायित त्रि॰ प्रचलाय+नामधातुः कर्त्तरि क्त। निद्रादिना घूर्णिते अमरः।

प्रचायिका स्त्री प्र+चि+भावे ण्वुल्। १परिपाट्या पुष्पादेश्चयने। प्र+चि-ण्वुल् टाप् कापि अत इत्वम्। प्रचयनकर्त्र्यां २स्त्रियां स्त्री।

प्रचार पु॰ प्र+चर-भावे घञ्। १प्रसरणे २गतौ ३प्रकाशे च। ततः तारका॰ इतच्। प्रचारित सञ्जातप्रचारे त्रि॰। प्रकाशिते च।

प्रचाल पु॰ प्रकृष्टचालः। वीणाया कटकभेदे। शा॰श्रौ॰६।१ का॰।

प्रचिकीर्षु त्रि॰प्र+कृ-सन्+उ। प्रतीकारेच्छौ भाग॰४।१०।१०

प्रचित त्रि॰ प्र+कर्मणि क्त। १कृतप्रचयने पुष्पादौ स्वार्थे क तत्रार्थे। २प्रचयस्वरयुक्ते त्रि॰। संज्ञायां कन्। दण्डकभेदे "प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः" वृ॰र॰। [उत्पलः।

प्रचीबल न॰ प्रचेयं बलं यत्र पृषो॰। वीरणे (वेणार मूल)

प्रचीर पु॰ वत्सप्रोन्नयस्य १पुनन्दागर्भजाते २पुरु नृपभेदे मार्कपु॰ ११८ अ॰। [२वह्नुले अमरः।

प्रचुर त्रि॰ प्र+चुर-क प्रगतश्चुरया वा प्रा॰त॰। १चौरे

प्रचुरपुरुष पु॰ प्र+चुर-क नित्यक॰। चौरे त्रिका॰।

प्रचेतसी स्त्री प्रकर्षेण चेतयति मूर्च्छितं चित-णिच्-असच् गौरा॰ङीष्। कट्फले राजनि॰ तत्सूर्णस्य हि मूर्च्छानाशकता वैद्यकप्रसिद्धेति तस्यास्तथात्वम्।

प्रचेतस् पु॰ प्र+चित-असुन्। १वरुणे अमरः। २मुनिभेदे ३प्रकृष्टहृदये त्रि॰मेदि॰। ४अनुवंश्ये नृपभेदे हरिवं॰ ३२ अ॰। ५प्राचीनबर्हिषः समुद्रभार्यायां जातेषु पुत्रेषु राजभेदेषु ब॰व॰। हरिवं॰२अ॰। ६प्रकृष्टप्रज्ञायुक्ते ऋ॰ २।२३।२ भा॰।

प्रचेतृ त्रि॰प्र+चि-तृच्। १प्रचयनकर्त्तरि २सारथौ पु॰हेमच॰

प्रचेतुन त्रि॰ प्र+चित-उन। प्रकृष्टज्ञानयुक्ते ऋ॰१।२१।६

प्रचेल न॰ प्र+चिल-चेल-वा अच्। पीतकाष्ठे शब्दच॰।

प्रचेलक पुंस्त्री॰ प्र+चेल-गतौ ण्वुल्। १घोटके शब्दमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि॰ स्त्रियां टाप्।

प्रचोदक त्रि० प्र+चुद–प्रेरणे ण्वुल् । १प्रेरके स्त्रियां टापि अत इत्वम् । प्रचोदिका । सा च दुःसहस्य नियोजिताख्यायां कन्यायां जाते २कन्याभेदे मार्कपु० ५१अ० ।

प्रचोदनी स्त्री प्रचोद्यते अपसार्य्यते रोगोऽनया चुद–णिच् ल्युट् ङीप् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । भावे ल्युट् । २प्रेरणे न० ।

प्रच्छ जिज्ञासायां तु०पर०द्विक०अनिट् । पृच्छति अप्राक्षीत् । पप्रच्छ । द्विकर्मकत्वेन दुह्यादि०गोणे कर्मणि यकारादि । पृच्छ्यते शिष्येण गुरुः धर्मं, जिज्ञासाविषयकज्ञानानुकूलव्यापारः कथं धर्मं आचरितव्य इत्यभिलापादिः पृच्छेरर्थः, ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य, तज्ज्ञानाश्रयत्वाच्च गुरोः कर्मत्वम् ।

प्रच्छद् न० प्रच्छादयति प्र+छादि–क्विप् ह्रस्वः । वस्त्रे "ऊर्जं वा प्रच्छच्छन्दोऽसि प्रच्छद् इति श्रुतेः" यजु० १५।५ वेददीपे दृश्यम् । [आच्छादने वस्त्रादौ ।

प्रच्छद पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद–णिच्–करणे घ ह्रस्वः ।

प्रच्छदपट पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद-णिच्–घ ह्रस्वः कर्म० । (पाछुडि) प्रावरणवस्त्रे अमरः ।

प्रच्छना स्त्री प्रच्छ+वा० युच् । आमन्त्रणे जटा० ।

प्रच्छन्न न० प्र+छद-क्त । १गुप्तद्वारे २अन्तर्द्वारे । ३आच्छन्ने त्रि० अमरः ।

प्रच्छर्दन न० प्र+छर्द-भावे ल्युट् । १वमने २कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां निःसारणप्रयत्नभेदे रेचने "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" पात० सूत्रे भाष्यं दृश्यम् । कुण्डकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम् ।

प्रच्छर्दिका स्त्री प्र+छर्द–रोगाख्यायां ण्वुल् वा० ण्वुल् तदन्तः स्त्री । १वमनरोगे अमरः । कर्त्तरि ण्वुल् । २प्रच्छर्दके वमनकारके त्रि०स्त्रियां टाप् कापि अत इत्वम् ।

प्रच्छादन न० प्रच्छाद्यतेऽनेन छद–णिच्-ल्युट् । १उत्तरीयवस्त्रे हेमच० भावे ल्युट् । २आच्छादने "नवोद्धृते नवाश्चे च व्रणप्रच्छादने तथा" स्मृतिः ।

प्रच्छान न०प्र+छो–भावे ल्युट् । १प्रकृष्टच्छेदने २वस्तुतोऽस्त्रे शस्त्रविस्रावणभेदे "तत्र द्विविधं शस्त्रविस्रावणं सिराव्यधनञ्च" सुश्रुतः ।

प्रच्छिल त्रि० प्रच्छ वा० इलच् । निर्जले अवन्त्ये हेमच० ।

प्रच्यव पु० प्र+च्यु–अप् । १प्रच्युतिपुते । भावे अप् । २प्रचरणे अभावप्रकर्षे "प्रच्युतः अभावप्रच्यव" इति सां० प्र०भाष्यम् । भावे ल्युट् । प्रच्यवन प्रचरणे न० ।

प्रज पु० प्रविश्य जायायां जायते जन–ड । पत्यौ भरतः

प्रजङ्घ पु० प्रकृष्टा जङ्घाऽस्य । राक्षसभेदे रामा०लं०।८५श्लो० ।

प्रजग्मि त्रि० प्र+गम–शाने कि द्वित्वम् उपधालोपः । प्रयाणशीले शत०ब्रा० ५।१।११५

प्रजन पु० प्र+जन–घञ् न वृद्धिः । १प्रजनने । प्रजायतेऽनेन करणे घञ् । स्त्रीगवादिषु २वृषभादीनामभिगमने गर्भधारणार्थमैथुने २उपसरे (पालदेओया) अमरः ।

प्रजनन न० प्रजायतेऽत्र प्र+जन–आधारे ल्युट् । १योनौ भावे ल्युट् । २जन्मनि मेदि० करणे ल्युट् । ३उपसरे पिङ्गः । जनयति जनि–ल्यु । ४जनके त्रि० यजु०१९।४८

प्रजनिका स्त्री प्रजनयति प्र+जनि–ण्वुल् । मातरि जटा० ।

प्रजनिष्णु त्रि०प्र+जन–इष्णुच् । जनने शत०ब्रा०६।४।१७

प्रजनुक त्रि० प्र+जन वा० उक । प्रजननशीले हेमच० ।

प्रजनू स्त्री प्र+जन–वा० ऊ । प्रजनने तैत्ति०१।११।४२

प्रजय पु०प्र+जि–अच् । प्रकृष्टजये पाणिनि०अन्तोदात्ततास्य ।

प्रजल्प पु०प्र+जल्प–भावे घञ् । "असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया । प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कथ्यते" उज्ज्वलनीलमणिलक्षिते १वाक्यभेदे २प्रकृष्टकथाभेदे च ।

प्रजविन् त्रि० प्र+जु–इनि । प्रकृष्टवेगयुक्ते अमरः ।

प्रजहित पु० १पुराणे २गार्हपत्ये वह्नौ ताण्ड्य० ब्रा० १।४।१० भाष्यधृतवाक्यं दृश्यम् ।

प्रजा स्त्री प्र+जन–ड । १सन्ततौ २जने च अमरः "नञ्दुःसुभ्यः परस्य बहु०असिच्समा० । अप्रजाः दुःप्रजाः ।३जनने च

प्रजागर पु० प्र+जागृ–अप् । प्रकर्षेण जागरणे १निद्राक्षये हला० । कर्त्तरि अच् । २विष्णौ "पुष्पहासः प्रजागरः" विष्णुस० "नित्यं प्रबुद्धत्वात् प्रजागरीति प्रजागरः" भा० प्रजागरयति णिच्–अच् । ३अप्सरोभेदे स्त्री भा०व०४३अ० ।

प्रजाता स्त्री प्रजातं प्रजननं गर्भमोचनमस्त्यस्याः अर्श आद्यच् । १प्रसूतायां स्त्रियाम् हला० । प्र+जन-क्त । प्रकर्षेण २जाते त्रि० । ३ऋषभेदे पु० "वटशायां तत-रेतस्कान्दनः प्रजात इत्युच्यते" कात्या०श्रौ०२०।१ २०भाष्यम्

प्रजातन्तु पु० प्रजायाः प्रजननस्य तन्तुरिव । सन्ताने तैत्तिरीयो० ।

प्रजाति स्त्री प्र+जन-क्तिन् । १प्रजायां २प्रजनने च २पौत्रोत्पत्तौ "प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च" तैत्तिरीय० "तत्र प्रजा अपत्यानाम् प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्या

गमनं प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः" भा० । ४पुत्रादिवृद्धौ शत० ब्रा० ७।२।१।१६। ५प्रांशुनृपपुत्रभेदे पु० मार्क०पु०११८अ०

प्रजादा स्त्री प्रजां तद्धेतुगर्भं ददाति सेवनात् दा–क । गर्भदात्र्यामोषध्यां राजनि० ।

प्रजादान न० ६त० । १प्रजाया दाने २आदाने च । प्रजातः अन्यतः दानं शुद्धिरस्य । २रजते न० शब्दच० ।

प्रजानाथ पु० ६त०। लोकनाथे ब्रह्मणि प्रजाधीशादयोऽप्यत्र ।

प्रजाप पु० प्रजां पाति पा–क । नृपे हेमच० ।

प्रजापति पु० ६त०। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः । २दक्षादौ ३नृपे च मेदि० । ४जामातरि ५सूर्ये ६वह्नौ ७त्वष्टरि हेमच०। प्रजापतयश्च बहुविधाः यथोक्तम् "आत्मार्थे चासृजत् पुत्रान् लोककर्तॄन् पितामहः । विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेशं प्रथमं नाम महातपसमात्मजम् । सर्वमन्त्रधरं पुण्यं नाम्ना धर्मं स सृष्टवान् । दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम् । अथर्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः । त्रयोदश सुता येषां वंशास्तु संप्रतिष्ठिताः" हरिवं० २०४अ० "ससर्ज सृष्टिं तद्रूपं स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठञ्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्तमानसान् । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः" हरिवं० १अ० । एकविंशतिः प्रजापतयो यथा "ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरोऽत्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रीत एव च । एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः" महाभारते मोक्षधर्मः । अन्येऽपि प्रजापतयः पुराणादौ प्रसिद्धा यथा "अंशुः प्रजापतिः" श्रुतिः । ८विष्णौ पु० "पद्मनाभः प्रजापतिः" विष्णुस० । ९यमे निघण्टुः । १०स्वनामख्याते कीटभेदे ।

प्रजापतिहृदय न० सामभेदे "प्रजापतेर्हृदयं गायति" शत०ब्रा० ९।१।२।४० "प्रजासु च प्रजापतौ च गायति प्रजापतेर्हृदयमिति किञ्चित् साम तदप्यत्र गायेत् । प्रजापतेर्हृदयं गायत्यादि सामवत् कस्यांचिदृचि न गीयते अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते" भा० ।

प्रजावत् पुंस्त्री० प्रजाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सन्तानयुक्ते स्त्रियां ङीप् । ङीबन्तः । २भ्रातृजायायाम् स्त्री अमरः ।

३प्रकृतियुक्ते त्वष्टे पु० [यजे यजु० १९।४८

प्रजासनि त्रि० प्रजां सनोति ददाति सन–इन् । सन्तानदा-

प्रजाहित त्रि० प्रजायै हितम् । सन्तानजनयोर्हितकारके जले न० शब्दमाला ।

प्रजिन पु० प्र+अज–वा० नक् वीभा० । वायौ शब्दमा०।

प्रजेश पु० ६त० । नृपे प्रजेश्वरादयोऽप्यत्र त्रिका०।

प्रज्ञ त्रि० प्रजानाति प्र+ज्ञा कर्त्तरि क । १प्रज्ञायुते प्रज्ञ एव प्रज्ञादि० स्वार्थे अण् । प्राज्ञ तत्रार्थे त्रि० भावे अङ् । २बुद्धौ स्त्री । प्रज्ञा अस्त्यस्य प्रज्ञा० ण । प्राज्ञ प्रज्ञायुते त्रि० ।

प्रज्ञप्ति स्त्री प्र+ज्ञपि–भावे क्तिन् । १बुद्धौ हेमच० "ज्ञात-माप्ता तत्र प्रज्ञा" पात०सू० "तत्र सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" पात०सू०। २सङ्केते ३देवीभेदे च त्रिका०।

प्रज्ञाकाय पु० प्रज्ञा काय इव यस्य । मञ्जुघोषे त्रिका०।

प्रज्ञाचक्षुस् पु० प्रज्ञैव चक्षुरस्य । धृतराष्ट्रे शब्दर०।

प्रज्ञादि पु० स्वार्थेऽण्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः "प्रज्ञ वणिज उशिज् उष्णिज प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस् (श्रोत्र शरीरे) (जुह्वत् कृष्णमृगे) चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कार्षापण देवता बन्धु ।। अस्त्यर्थे णप्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणे च । स च गणः प्रज्ञा श्रद्धा (अर्चा) (वृत्तेश्च वार्त्तः)" वार्त्ति० ।

प्रज्ञान न० प्र+ज्ञा–भावे ल्युट् । १बुद्धौ । करणे ल्युट् । २चिह्ने अमरः । प्रज्ञानमस्त्यस्य अच् । ३पण्डिते हिम-पकोषः

प्रज्ञाल त्रि० प्रज्ञाऽस्त्यस्य सिध्मा० लच् । बुद्धियुते त्रि०।

प्रज्ञिन् त्रि०प्रज्ञाऽस्त्यर्थे इनि । पण्डिते द्विरूपको०पक्षे मतुप् मस्य वः । प्रज्ञावत् तत्रार्थे उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

प्रज्ञिल त्रि० प्रज्ञा+अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच् । बुद्धियुते

प्रज्ञु त्रि० प्रगते विरले जानुनी यस्य जानुनोर्ज्ञुः । विरल-जानुके जने अमरः ।

प्रडीन न०प्र+डी–क्त । खगगतिभेदे खगगतिशब्दे दृश्यम् ।

प्रण त्रि० पुराभवः प्र+"नश्च पुराणात् प्रात्" ५।४।२० वार्त्ति० न । पुराणे प्राचीने णकारात् पक्षे त्न प्रत्न+च प्रीण तत्रार्थे त्रि० ।

प्रणख पु०प्रकृष्टः नखः पूर्वपदात् णत्वम् । नखाग्रे "आप्र-पदात् सर्व एव सुवर्णः" छान्दो०। [२विस्मययुते च ।

प्रणत त्रि॰ प्र+नम-कर्त्तरि क्त। कृतप्रणामे त्रिका॰। प्रह्वे

प्रणति स्त्री प्र+नम—भावे क्तिन्। प्रणामे करशिरःसंयोगादिरूपे स्वापकर्षबोधकव्यापारे।

प्रणदन पु॰ प्र+नद—भावे ल्युट्। प्रणादे अमरः।

प्रणपात् त्रि॰ प्रकर्षेण नपात् नञ्भ्राण्नपादिना नञः प्रकृतिभावः पूर्वपदात् णत्वम्। प्रकर्षेण न पातयितरि ऋ॰ ८।१७।१३ [३विश्वासे ४निर्वाणे च मेदि॰।

प्रणय पु॰ प्र+नी—अच्। १प्रेम्णि अमरः २प्रार्थनायां

प्रणयन न॰ प्र+नी-भावे ल्युट्। १प्रकर्षेण नयने २करणे च ३अग्नेः संस्कारभेदकरणे कात्या॰श्रौ॰ ४।१०।१४।

प्रणयनीय त्रि॰प्र+नी कर्मणि अनीयर्। १प्रकर्षेण नेतव्ये २संस्कार्ये वह्नौ च प्रणयनस्य वह्निसंस्कारभेदस्य अ। ३वह्निसंस्कारसम्बन्धिनि इध्मकाष्ठादौ कात्या॰४।१।२०

प्रणयिन् त्रि॰ प्रणयोऽस्त्यस्य इष्टा॰ गणे पाठात् "नैकाचरात् कृतोजातेरिति" निषेधस्याप्रवृत्तेः इनि। १प्रणययुते २स्वामिनि पु॰ हेमच॰। ३भार्यायां स्त्री ङीप्।

प्रणव पु॰ प्रकर्षेण नूयतेऽनेन प्र+नू-अप्। १ओङ्कारे वेदादौ गेये मन्त्रभेदे अमरः। १५५८ पृष्ठादौ दृश्यम्। अङ्गाराकोनां गानारम्भात् प्राक् यजमानेन ओमित्युक्त्वा गेये २सामावयवभेदे च। प्रणूयते प्र+नू-कर्मणि अप्, प्रणववाच्यत्वात्। ३परमेश्वरे पु॰ "प्रावदः प्रणवः प्रभुः" "प्राणदः प्रणवः पणः" विष्णुस॰ द्विधा व्युत्पत्तिबोधनात् द्वे नामनी। [अप्यम्। प्रणतनासिके

प्रणस त्रि॰ प्रणता नासिका यस्य नसादेशः अप्रत्ययः अप्रत्यया॰

प्रणाडी स्त्री प्रणाली+पृष० डः। १प्रणालीशब्दार्थे २द्वारमात्रे च "तस्यां स्थितौ स्व विषयार्थं धर्मं प्रणाड्या प्रतिपन्नं निष्प्रयातीति" दायभागः।

प्रणाद पु॰ प्र+नद-घञ्। अनुरागजे शीत्कृतादौ १शब्दे अमरः। "अनुरागकृते शब्दे प्रणादः शीत्कृतो मतः। मितिति शब्दार्णवः। २तारशब्दे ३अश्वनामये च मेदि॰। नामामयश्च कर्णनादः "कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान्। भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते" सुश्रुतः।

प्रणाम पु॰प्र+नम-भावे घञ्। नमनौ १स्वापकर्षबोधकव्यापारे करशिरःसंयोगादौ "पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा। मनसा वचसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते" इत्युक्ते २अष्टाङ्गव्यापारभेदे च प्रणामश्च चतुर्धा भिवादनम् अष्टाङ्ग पञ्चाङ्गः करशिरःसंयोगश्च। तत्राभिवादनशब्दे अभिवादनलक्षणं दृश्यम्। अष्टाङ्गलक्षणमुक्तं तृतीयो यथा "बाहुभ्याञ्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा। पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः"। नतिविशेषस्तु तामले "त्रिकोणाकारा यत्र नतिः सम्यक् समीरिता। दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च शाम्भवीम्। ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्" एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा "एकहस्तप्रणामश्च एकं चापि प्रदक्षिणम्। अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" इति तन्त्रसारः। स च कायिकवाचिकमानसभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः यथा "कायिको वाचिकश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः। नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः। प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ। जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसाऽस्पृश्य मेदिनीम्। क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः। जानुभ्यां क्षितिमस्पृश्य शिरसाऽऽस्पृश्य मेदिनीम्। क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः। पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा। अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते। यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः। क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः। पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते नतिः। मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा। स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रक!। इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः। मानसं नमनं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम्। त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः। कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः। अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः। प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वं प्रतिपादितः" कालिकापु॰ ७०अ॰। शूद्रसत्कृतपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा "यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्यदि। निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतैरपि" इति कर्मलोचनम्। "नमेत् यः शूद्रसंस्कृतम्" इत्यादि च।

प्रणाय्य त्रि॰ प्र+नी—ण्यत् "प्रणाय्योऽसम्मतौ" पा॰नि॰। १चोरे २प्रीत्यहे ३विरक्ते च त्रि॰को॰. ४अभिलाषवर्जिते मेदि॰। ५साधौ त्रिका॰ ६प्रिये च। असम्मतिभिन्ने तु प्रणेय इत्येव।

प्रणाली स्त्री प्र+नल-घञ् गौरा॰ ङीष् णत्वम्। १जलनिर्गममार्गे (पयनाला) अमरः २परम्परायाञ्च। प्रणालोऽप्यत्र पु॰।

प्रणिधान न॰ प्रणिधीयते प्र+नि+धा-ल्युट्। १प्रयत्ने २स-

भिनिवेशे ३योगशास्त्रोक्ते चित्तनविशेषरूपे समाधिभेदे ४भक्तिविशेषे च "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" पात० "प्रणिधानात् भक्तिविशेषात्" भाष्यम्। ५अर्पणे ६कर्मणां फलत्यागे च "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" पात० "ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरावर्पणं फलसन्न्यासो वा" भा० ७मनसो विषयान्तरपरिहारा-भावरूपे ऐकाग्र्ये च गीत० १।२।२६ शङ्करोक्तिः।

प्रणिधि पु० प्रणिधीयते प्र+नि+धा-कि। १गुप्तचरे अमरः। २अनुचरे च। भावे कि। ३याचने ४अवधाने च मेदि०। काश्यपस्य हव्यघ्नस्य ५पुत्रभेदे भा०व० २१९अ०।

प्रणिपात पु० प्र+नि+पत-घञ्। प्रणामे हेमच० "तद्विद्धि प्रणिपातेनेति" गीता। [हिते च मेदि०।

प्रणिहित त्रि० प्र+नि+धा-क्त। १प्राप्ते २स्थापिते ३समा-

प्रणी त्रि० प्रणयति प्र+नी-क्विप्। १धारके २ईश्वरे च "ग्रावग्रणीं तिमिप्रणीः" भट्टिः।

प्रणीत त्रि०प्र+नी-कर्मणि क्त। पाकेन स्वपरसाध्यताभावापादिते १पदार्थे २क्षिप्ते ३निवेशिते ४विहिते च हेमच०। ५वह्नौ संस्कृताग्नौ पु०अमरः। ६यज्ञपात्रभेदे स्त्री मेदि० अग्निपदसान्निध्ये ७मन्त्रसंस्कृतजले "यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः" भट्टिः। ८मन्त्रसंस्कृतासु अप्सु स्त्री ब०व०। तदाधारपात्रे तु उपचारात् प्रणीतापात्रम्। "प्रणीतानाम आपो मन्त्रसंस्कृता आहवनीयस्योत्तरतो निहिताः" आश्व०श्रौ०१।११।५ नारा०। "तदापः प्राणसंस्कारादापः प्रणीतास्तत्प्रणीतानां प्रणीतात्वम्" शत० ब्रा० १२।८।१।८।

प्रणीय त्रि० प्र+नी-कर्मणि वेदे क्यप्। यस्य मन्त्रेण संस्कारः कर्तव्यस्तस्मिन्। लोके तु प्रणेय इत्येव।

प्रणूत त्रि० प्र+णू-स्तुतौ कर्मणि क्त। स्तुते अमरः।

प्रणेय त्रि० प्र+नी-यत्। १वश्ये अधीने २शास्त्रोक्तसंस्कारे च हेमच० ३प्रापणीये।

प्रतक्वन् पु० प्र+तक-गतौ वनिप्। प्रकर्षेण गतियुक्ते "नभोऽसि प्रतक्वा" वा०सं०१।४।२२ "प्रकर्षेण प्रतक्वा व्यापकैः पांशुभिः सर्वान् धिष्ण्यान् प्रति गन्ता तदतिर्गतिकर्मा" भा०।

प्रतति स्त्री प्र+तन--भावे क्तिन्। १विस्तारे। कर्त्तरि क्तिच् वा ङीप्। २वल्ल्यां च अमरः।

प्रतद्वसु पु० प्रतत् प्राप्तं वसु धनं येन। १प्राप्तवसुके २विस्तीर्णधने च ऋ० ८।१३।२७।

प्रतन त्रि० प्र+"नश्च पुराणात् प्रात्" वार्त्ति० तनप् वा त्नप् च। पुरातने अमरः।

प्रतनु त्रि० प्रकृष्टस्तनुः प्रा०स०। १अतिसूक्ष्मे २अतिसूक्ष्मे च।

प्रतमा(रा)म् अव्य०प्र+आम् तरप् तमप् वा। अत्यन्तप्रकर्षे

प्रतर पु० प्र+तॄ-भावे अप्। प्रकर्षेण १तरणे आधारे अप्। २प्रतरणाधारे गोप्रतरशब्दे दृश्यम्। [प्रतर्क तर्कार्थे।

प्रतर्कण न० प्र+तर्क-भावे ल्युट्। वितर्के शब्दर०। घञ्।

प्रतर्द्दन न० प्र+तर्द-भावे ल्युट्। १ताडने। कर्त्तरि ल्यु। २ताडके त्रि० ३दिवोदासपुत्रभेदे पु० हरिवं० २९अ०। ४इन्द्रोपदेश्यभेदे प्रतर्दनं प्रति इन्द्रेण ब्रह्मविद्योपदिष्टेति वेदान्ते प्रसिद्धम्।

प्रतल न० न० प्रकृष्टं तलम्। १पातालभेदे मेदि०। प्रकृष्टं तलमस्य। २विस्तृताङ्गुलिके पाणौ चपेटे पु० अमरः।

प्रतान पु० प्र+तन-घञ्। १विस्तारे २ऋषिभेदे च तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। प्रातानि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु तस्य उपका० लुक्। प्रताना इत्येव। ३तन्तुयुक्ते अलाबूत्रपुसादौ। "गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव वा" मनुः। "प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुसालाबूप्रभृतयः" कुल्लू०।

प्रतानिन् त्रि० प्र+तन-णिनि। १विस्तीर्णे २विस्तृतलतायाम् स्त्री ङीप् अमरः।

प्रताप पु० प्र+तप-घञ्। १कोषदण्डजाते नृपादेः तेजसि अमरः। २तापे ३अर्कवृक्षे च राजनि०।

प्रतापन पु० प्रतापयति तप-णिच्-ल्यु। १नरकविशेषे २तापके त्रि० शब्दरत्ना०। भावे ल्युट्। ३पीडने शब्दर०। कर्त्तरि ल्यु। ४विष्णौ पु०। "प्रकाशात्मा प्रतापनः" विष्णु स० "सूर्यप्रभृतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः" भा०।

प्रतापवत् त्रि० प्रताप+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १प्रतापयुक्ते २स्कन्दानुचरगणभेदे पु० भा० श० ४६ अ०।

प्रतापस पु० तपसि साधु अण् प्रकृष्टस्तापसः प्रा०स०। १प्रकृष्टतापसे २शुक्लार्कवृक्षे च अमरः।

प्रतास् अव्य० प्र+तस बा० णिच्-स्वरादि। ग्लानौ मनोरमा।

प्रतारक त्रि० प्र+तॄ-णिच्-ण्वुल्। १वञ्चके २धूर्त्ते च।

प्रतारण न० प्र+तॄ-णिच्-भावे ल्युट्। १वञ्चने अन्यपदार्थस्य अन्यथारूपेण ज्ञापने। युच्। प्रतारणाऽपि तत्रार्थे स्त्री। "प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम्" उद्भटः।

प्रतारित त्रि० प्र+तॄ-णिच्-क्त। १वञ्चिते त्रिका०।

प्रति अव्य० प्रथ-डति । १व्याप्तौ २लक्षणे ३कञ्चित्प्रकार-प्राप्तस्य कथने ४भागे ५प्रतिदाने ६प्रतिनिधीकरणे मेदि० ७स्तोके ८क्षेपे ९निश्चये १०व्यावृत्तौ ११आभिमुख्ये १२अभावे च शब्दर० । अस्य निपातत्वेऽपि क्रिया-योगे उपसर्गत्वम् गतित्वञ्च । अस्यार्थभेदोदाहरणादि गणरत्नमहोदधिटी० उक्तं यथा "प्रति लक्षणा-दानहिंसाङ्गीकृतिप्रतिनिधिव्याध्याभिमुख्यव्याप्तिवारणेषु । प्रतिदेवता । प्रतिगृह्णाति । प्रतिहन्ति प्रतिज्ञानम् । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रतिश्यायः । प्रतिकूल-मतः । प्रतिकीर्णम् पांशुभिः । प्रतिषिद्धः" । तत्र लक्ष-णेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु अस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया परिशब्दे उदा० द्रष्टव्यम् । प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थः । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्, माषान् गृहीत्वा प्रतिरूपतया तिलान् ददाती-त्यर्थः । मात्रार्थेऽस्याव्ययीभावे परनिपातः । शाकप्रति-शाकस्य लेश इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वे नोपसर्गसंज्ञा तेन षत्वं णत्वं प्रतिषिञ्चतीत्यादौ न षत्वं तथा गतिसंज्ञापि न, तेन गतिर्गताविति निघातो न ।"प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" पा० प्रतेः परस्यांश्वादेः अन्तोदात्तता अंश्वादिशब्दे २७पृ० द्रष्टव्यम् ।

प्रतिक त्रि०कार्षापणेन क्रीतः टिठन् (इकार उच्चारणार्थः) प्र-तिरादेशश्च । कार्षापणेन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । ततः पुरोहिता० भावे यक् । प्रातिक्य तद्भावे न०

प्रतिकण्ठ अव्य० वीप्सार्थे समीपे वा अव्ययीभावः । १कण्ठे कण्ठे इत्याद्यर्थे २कण्ठसामीप्ये च । प्रतिकण्ठं गृह्णाति ठक् । प्रातिकण्ठिक कण्ठसमीपग्राहिणि ।

प्रतिकर पु० प्रति+कृ-विक्षेपे भावे अप् । १विकीर्णतायां २विक्षेपे च । [प्रतीकारकर्त्तरि ।

प्रतिकर्त्तृ त्रि० प्रति+कृ-तृच् । कृतस्यापकारस्य प्रत्यपकारके

प्रतिकर्मन् न० प्रति+कृ-मनिन् । १विद्यमानस्य गुणान्तरा-धाने २कायिकभूषायां प्रसाधने अमरः ।

प्रतिकर्ष पु० प्रति+कृष-भावे घञ् । १समाकर्षणे अन्यार्थं पूर्वोपात्तस्य पदादेरपकर्षणे कात्या० १।८।१० कर्कः ।

प्रतिक(ष्क)श प्रति+कश-गतिशासनयोः अच् सुट् नि०। षड्मध्यः । १सहाये २पुरोगे च सि०कौ० । ३वार्त्ता-हरे मेदि० । प्रतिगतः कशाम् प्रा०स० । प्रतेः न कशिं प्रत्युपसर्गत्वम् किन्तु गमेरेवोपसर्गत्वमतो न सुट् ।

४कशाघातप्राप्तेऽश्वे सि०कौ० । [२तद्वेतौ च ।

प्रतिकष्ट न० प्रतिरूपं कष्टं प्रा०स० । १कष्टानुरूपकष्टे

प्रतिकाम अव्य० कामं कामं प्रति अव्ययी० । प्रत्येककामे

प्रतिकाय पु०प्रति+चि-घञ् कादेशः । १प्रतिरूपके २शरव्ये लक्ष्ये च जटा० ।

प्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ-घञ् वा दीर्घः । १वैरनिर्यातने कृतस्यापकारस्य तुल्यरूपापकारकरणेन २शोधने ३रोगा-देश्चिकित्सायाञ्च शब्दरत्ना० ।

प्रति(ती)काश पु० प्रतिरूपः काशः प्र+काश-घञ् वा प्रा०स० दीर्घः । तुल्यत्वे अस्य निभा० निरूप० । अमरटीकायां रमानाथेनायं इन्त्यान्ततया पठितः ।

प्रतिकितव पु०प्रतिकूलः कितवः प्रा०त० । द्यूतकारस्य प्रति-कूले द्यूतकारे येन सह द्यूतप्रवृत्तिस्तस्मिन् ।

प्रतिकूप पु० प्रतिरूपः कूपः प्रा०त० । परिखायां हारा० ।

प्रतिकूल त्रि० प्रतिरूपं कूलं पक्षोऽस्य प्रा०ब० । १अननुकूले विरुद्धपक्षावलम्बिनि प्रतीपे अमरः प्रा०स० । २विप-रीताचरणे न० ।

प्रतिकृति स्त्री प्र+कृ-कर्मादौ क्तिन् । १प्रतिमायां २सादृश्ये ३प्रतिनिधौ अमरः । ४प्रतिकारे मेदि० ।

प्रतिकृष्ट त्रि० प्रति+कृष-क्त । १गर्ह्ये २द्विरावृत्त्या ३कृष्ट-क्षेत्रादौ च मेदि० । [प्रति कोपे च

प्रतिकोप पु०प्रतिरूपः कोपः । १रोगस्यानुरूपे कोपे २विपक्ष

प्रतिक्रिया स्त्री प्रति+कृ-भावे श । प्रति(ती)कारे

प्रतिक्षण अव्य०क्षणं क्षणं व्याप्य व्याप्तौ अव्ययी० । आभीक्ष्ण्ये

प्रतिक्षय पु० प्रति+क्षि-ऐश्वर्ये अच् । रक्षके शब्दर०

प्रतिक्षिप्त त्रि० प्रति+क्षिप-कर्मणि क्त । १प्रेषिते २वारिते मेदि० । ३बाधिते ४तिरस्कृते च अमरः । "आहूय प्रेषितो यस्तु प्रतिक्षिप्तः स उच्यते" इत्युक्ते ५आहूयप्रेषिते [illegible] । [२तिरस्कारे च ।

प्रतिक्षेप पु० प्रति+क्षिप-भावे घञ् । १निरासे मेदि० ।

प्रतिखुर पु० सुश्रुते एकीयमतोक्ते मूढगर्भभेदे "निःसृतहस्त-पादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः" इति तत्र वर्णितम् ।

प्रतिख्याति स्त्री प्रति+ख्या-भावे क्तिन् । १विख्यातौ २प्र-तिख्याते अमरः ।

प्रतिगत न० प्रति+गम-भावे क्त । "गतागतप्रतिगतसव्या-तान्याश्च पक्षिणाम्" जटाधरोक्ते १खगगतिभेदे २परा-वृत्त्यागमने च । कर्त्तरि क्त । ३परावृत्ते त्रि० ।

प्रतिगर पु०प्रतिगीर्य्यते प्रत्युच्चार्य्यते प्रति+गॄ-भावे अप् । वैदि-

कालान्तभेदस्य उच्चारणभेदे। तस्य प्रकार आश्व०श्रौ०५।१०।४ सूत्रादौ उक्तौ च दर्शितो यथा "अक्षरस्वर: प्रतिगर ओथामो दैवेति" सू० "अक्षरस्य स्वर इव स्वरो यस्य स अक्षरस्वरः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अक्षरतुल्यस्वर इत्यर्थः। स्वरस्वरस्याविधेयत्वादन्योऽपि यो विशिष्टः स्वरो विहितः अक्षरस्य तस्य प्रापणार्थं वचनम्। ओथामोदैवेत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति प्रतिगीर्यते प्रत्युच्चार्यते इति प्रतिगरः। पञ्चमाप-विशेषविशिष्टतया सकृदेव विधातुं शक्योऽपि सामान्यस्य पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य ग्रहणार्थम्" नारा० वृ० "शंसामो दैवेत्याहावे" सू० "प्रतिगरो भवतीति शेषः। यः पुनरयं प्रतिगरोऽपरो विधीयते तमत्रापयति। प्रतिगरान्तरमध्यर्चिन्याहा-वेऽयं निमज्जते। तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् शस्त्रादावयं प्राप्तवांस्तु शंसामोदैवामिति वा" ना०वृ०। "स्तु-ताहि: प्रणवेऽस्तुतादिरवसाने" सू०। "आहिततस्यो विशेषविधौ। अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषयभेदादपवादः" वृ०। "प्रणवे प्रणव आहावोत्तरे" सू०। "स्तुतादेरयमपवादः। आहावोत्तरे प्रणवे प्रणव एव प्रतिगरो भवति"। "अवसाने च" सू०। प्रणवः प्रतिगरो भवतीति शेषः। शस्त्रान्तरे शस्त्रमध्ये चावसानेऽयं विधिर्भवति" वृत्तिः। "प्रणवान्तो वा" सू०। विषयद्वयेऽयं विकल्पः यत्र यत्र चान्तःशस्त्रं प्रणवेनाव-स्यति। प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः" वृत्तिः। "शस्त्रान्ते तु प्रणवः" वृ०।

प्रतिग्रह पु० प्रति+ग्रह–अप्। १स्वीकारे २आदानार्थंदत्त-द्रव्यस्य ग्रहणे ३सैन्यपृष्ठे ४पतद्ग्रहे च मेदि०। प्रति-ग्रहपदार्थश्च दत्तद्रव्यस्वीकारः। तत्र दानस्येव स्वस्वत्व-ध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्तिं प्रति हेतुता प्रतिग्रहस्य तु यथेष्टविनियोगार्हतापयोजकस्वत्वं प्रति कारणता यथोक्तं दायभागे

"इदन्त बोद्धेऽपि दाने हि चेतनोद्देश्यविशिष्टत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम्। न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वकर्त्रैव दानत्वापत्तेः परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनं यथा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव त्यागस्य होमाभिधाननिमित्तं प्रक्षेपं कुर्वन् ऋत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात्। किञ्च मनसा पात्र-मुद्दिश्येत्यादिना ज्ञे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दत्तम्। ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततद्भावे च्विप्रयोगात् यत्नं स्वीकुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथं तत् प्रागेव स्वत्वम्। उच्यते उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण यथेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियत इति स्वीकारशब्दार्थः। याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽपि अर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात्" मूलम्। व्याख्यातमेतत् श्रीकृष्णेन यथा

"ननु त्यागात् केवलं स्वत्वनाशः सम्प्रदानस्वत्वं तु ममेदमिति भाविस्वत्वावगाहितत्स्वीकारादेवेति मतं निराकरोति न चेति। स्वीकर्त्रैवैवकारेण त्यक्तुर्व्यवच्छेदः। इदमुपपादयति परस्वत्वापत्तिफलेन हीति। अत्रायमाशयः धात्वर्थतावच्छेदकफलानुकूलव्यापारवत एव तज्जातीयव्यपदेश्यत्वं यथा धात्वर्थतावच्छेदकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवति चैत्रे गन्तेति व्यवहारः। स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे धात्वर्थतावच्छेदकपरस्वत्वानुकूलस्वीकाररूपव्यापारवतः स्वीकर्त्रैव दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति पूर्वस्वत्वध्वंसरूपफलस्य न तद्व्यपदेशनियामकता तथात्वे उपेक्षितुरपि दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति। केचित्तु स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे परस्वत्वफलोपहितत्यागात्मकदाने सर्वांशे एकस्यापि कर्तृत्वासम्भवात् स्वीकारमादायैव दातृत्वव्यवहारे कर्त्तव्ये प्रधानीभूतफलांशानुकूलव्यापारवत्त्वेन दातृव्यवहारः स्यादिति व्याचक्षुः। दृष्टान्तेनेदं द्रढयति यथा होतेति। होमाभिधाननिमित्तमिति। विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्यागस्य होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तत्वमित्यर्थः। तेन हुधात्वर्थतावच्छेदकप्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होतेति व्यपदेशो यथा तथेत्यर्थः। त्यागस्य स्वत्वहेतुत्वे स्फुटमेव शास्त्रं प्रमाणयति किञ्चेति। उदकेन भूमौ तोयं विनिःक्षिपेदित्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः। शास्त्रे शास्त्रबोधितत्यागे। दानपदं दत्तमिति। "विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते" इति तद्वचनस्योत्तरार्द्धे दानपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। तथाच निरन्तरयोरेव स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्तिफलयोर्ददातिधात्वर्थतावच्छेदकत्वात् दानस्य परस्वत्वहेतुता शास्त्रसिद्धैवेति भावः। स्वीकारात् प्रागेव स्वत्वे ग्रहणस्य स्वीकारपदार्थत्वासम्भवमाशङ्कते नन्विति। स्वीकारशब्दार्थ इति। तथाच स्वपदस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वविशिष्टे लक्षणेति भावः। ननु याज-

ध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमार्जयेदित्यत्र राजसूयेन यजेतेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकैर्धनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिग्रहस्यार्जनरूपता सिद्धा प्रतिग्रहस्य स्वत्वहेतुत्वं च तद्विवक्षितं स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जनत्वादत आह याजनेति। अर्जनरूपता अर्जनपदव्यपदेश्यः। अविरोधमुपपादयति याजनाद्यविति तथा च याजनादीनां स्वत्वहेतुत्वेन तदन्वयानुरोधात् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तत्र प्रतिग्रहेऽप्यस्त्येव दत्ते स्वत्वं प्रतिग्रहीतुरित्यवधारणे एव तदुद्देशेन दातृत्यागात् तत्स्वत्वोदयात् प्रतिग्रहस्यैतत्स्थाने तदप्रतिरेकान्नेति भावः"।

"न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनेस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय तुभ्यमहं गां ददामीत्यादौ ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिवाक्यजन्यप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च अत एव विदेशस्थं पालनोद्देश्य स्वकधने स्वीकारमन्तरेणैव पालस्य मरणानन्तरे पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरेव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्य ग्राम्यादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेरस्वस्तुमि स्वीकारो व्यर्थ इति चेत् "अयाचिता चाहृताणां फलमित्यादि" श्रुतेः प्रतिग्रहीतरि द्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादिकृत्या प्रातृतत्त्वा च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनात्तु स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्" प्रदत्तदीधि०। अधिकं दानशब्दे दृश्यम्।

द्रव्यभेदप्रतिग्रहे दोषस्तु अध्यात्मयनो उक्तस्तत्र

अयाचिततया विषयभेदे प्रतिग्रहे न दोषः यथा

"अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तं विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्। गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षुरर्चिष्यन् देवतातिथीन्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु तृप्येत् स्वयं ततः। साधुतः प्रतिगृह्णीयादथ वाऽसाधुतो द्विजः। गुणवानत्र दोषस्तु निर्गुणो हि निमज्जति। एवं तस्करदत्ता वा क्षत्याधरणमात्मनः। कुर्याद्विप्रोऽपि परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः"। मार्क० २१८ अ०। अधिकम् अग्रे दर्शयिष्यमाणे पु०तत्त्वधृत्ये

दृश्यम्। तीर्थप्रतिग्रहनिषेधो यथा "स्वार्थे पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते। अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च" कौर्मे २२अ०। राजादितः प्रतिग्रहनिषेधो यथा "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः। न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितात् वर्जयेद्बुधः" कौर्मे १६अ०। आपदि गर्हितप्रतिग्रहस्यादोषः इत्यत्र "योऽकृत्वा प्रतिग्रहाभावे प्राप्नोत्यर्थं ह्यात्मनापदि। विप्रोऽन्नं प्रतिगृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाप्नुयात्। गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थेषु सर्वशः। प्रतिगृह्णाद्द्विजो यस्तु न यचेदात्मनोऽपि च। दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाण्यपस्तथा। शय्यासनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित्। अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम्। पतितेभ्यस्त्वन्येभ्यः प्रतिग्रहमसंशयम्"। प्रतिगृहीतं यत्तस्य तत्त्यागे तस्यैव स्थानान्तरे स्वर्गं उक्तो यथा "यस्तः प्रतिगृहीतं यो वेददस्तः सुसंयतः। अध्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम्। प्रतिग्रहस्थं वापि याचितं यो न यच्छति। तत्कोटिगुणितप्रयत्नो द्वतो दातव्यमिच्छति। दाता च न परेह्यर्थं प्रतिग्राही न याचते। तावुभौ नरकं यातो दाता चैव प्रतिग्रही। वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति। प्रलापं किन्नु येनेह दातृयाचकयोर्वधम्। दातृदत्तो भवेद्दुर्गमधितिष्ठेत प्रतिग्रही। वहनं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही प्रजात्मकः।" तस्य प्रकारमाह पु०त० विष्णुधर्मोत्तरे "भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्"। प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः किन्तु तत्स्थस्य प्रदक्षिणावर्तनमात्रं भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्। "वरे दत्त्वा तथा कन्यां दासदासौ द्विजोत्तमाः!। करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहे" "आरुह्य च गजस्तोक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः। तथापैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः। प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा। आरण्याः पशवश्चान्ये प्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः। प्रतिग्रहमपोद्ध्रत्य चारुह्य च तथाऽऽचरेत्। बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वशः। वस्त्रं दद्यात्तु आदद्यात् परिधाय तथा पुनः। आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके। ईषायान्तु रथं याह्यं छत्रं दण्डं च धारयेत्। आयुधानि समादाय तथाऽऽमुच्य विभूषणम्। वसेद्गृहौ तथा गृहं प्रविशन् च तथा गृहम्। अनतीर्थं च सतीर्थं जला

नामानि वै द्विजाः। कृष्णाजिनान्युपादाय पत्, हा यो ब्राह्मणः पठेत्। प्रतिगृहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत्। ततस्तु सार्वं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम्" भूमिर्विष्णुदेवतायेत्यादि कीर्त्तयेदित्यर्थः। "तथा-पवेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम्। विधिं धर्म-मयो यात्वा वस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम्। दाता यत्र तरत्येव नावादुर्गाणि प्रभौ द्विजः"। ब्रह्मपुराणे "ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा। सर्वत्रमपि मातङ्गतिलकोद्रांश्च वर्जयेत्। कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः पुरुषो भवेत्। शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च। नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा"। तथा "ब्रह्महत्या सुरापानमपि क्षेयं तरिष्यति। आ-तुराद्यद्गृहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति" एतदादि-द्रव्य दानं गृहीतुर्दोषजनकम्। अनिच्छवे विद्यारहित-त्वेनाक्षमायैव च दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः "न केवलं हि तद्याति शेषमस्य च नश्यति"। तत्र द्रव्यं शेषं कृत्स्नमत एव याज्ञवल्क्यः "विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः। गृह्णन् प्रदातारमधो-नयत्यात्मानमेव च"। अधो नरकम्। एतद्दानप्रति-ग्रहणोत्तरं तपोजपादिभिरात्मतारणक्षमाय स्वेच्छया प्रतिगृहीत्रे दानं न दोषायेत्याह विष्णुः "एतानि यदि गृह्णाति सोऽप्यनभ्यर्थितो न तु। तस्मै दाने न दोषो-ऽस्ति यस्त्वात्मानन्तु तारयेत्"। तारणप्रकारमाह हारीतः "नचिकेतोऽन्नदानां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् पञ्चमध्यमे द्वयोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शत-सहस्रं महत्प्रतिग्रहेष्विति" अत्रत्रतमवधाधिकवक्षम् अहत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिग्रहेषु तथाऽऽदि-पुराणे "किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम्। यस्याः यावन्तः पाशाः क्षुरधाराऽसिसन्निभाः। पूर्णे व-र्षसहस्रे तु पाप एकः प्रमुच्यते"। अत एव देवलः "प्रतिग्रहसमर्थो हि कथा विप्रो यथाविधि। नि-स्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा"। स्कान्दे "वे-दान्तपारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम्। न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" एवं "तीर्थे न प्रति-गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च। निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः" इति महाभारतवचनम्। प्रतिग्रहीतृ-दोषजनके गङ्गातीरादिदेशग्रहणादिकाले दानेऽपि बोध्यम्। किन्तिदानीत्वाविषयाताभावात् "मनसा पात्रमुद्दिश्य"

इत्यादि प्रागुक्तवचनात्तद्देशकालयोरनुक्त्या देशान्तरे कालान्तरे च प्रतिपादनाकारः सर्वथा समीचीनः। गङ्गावाक्यावल्यामेवम्। याज्ञवल्क्यः "प्रतिग्रहसमर्थो-ऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम्। ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्"। अपवादमाह स एव "कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः। मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च"। यमोऽप्याह "शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि। मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्" इति वचनात्। मणीन् विशादिनिवारकान्। तथा "एधोदकं मूलफलमभ्युद्यतञ्च यत्। सर्वतः प्रति-गृह्णीयात् मध्वथाभयदक्षिणाम्"। अभयदक्षिणाम् अ-भयदानं अभयप्रद इति यावत्। अभ्युद्यतम् आभ्यर्यं दत्तम्। किमिति प्रत्याख्येयम् इत्याह। तथा च मनुः "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः। अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः" एतद्वचनं याज्ञवल्क्य-क्षेति मिताक्षराकृद्रघुमाधवाचार्यौ। अनोदितिशूलपाणिः। भरद्वाजः "अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तं नैव निर्णुदेत्"। अपवादान्तरमाह स एव "देवातिथ्यर्चनकृते गुरु-भृत्यार्थमेव च। सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च" अत्र भरणीयाः भार्यापुत्रादयः। तथा च मनुः "वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्"। आत्मवृत्त्यर्थं जीवन-मात्रम्। "न तु तृप्येत् स्वयं ततः" इति मनूक्तेः। प्रयोगपारे "प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगोपलिप्सया। देवतातिथिपूजार्थं धनं यत्नादुपार्जयेत्"। अङ्गिराः "कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम्। अ-त्यर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्"। अत एव यज्ञार्थे याचनस्य निन्दामाह याज्ञवल्क्यः "चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षणात्" शूद्रस्यापि अयाचित-दातृत्वमाह नरसिंहपुराणम् "अयाचितप्रदाता च सर्वं दशवर्षं प्रापयेत्। पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम्

प्रतिग्रहीतृ त्रि॰ प्रति+ग्रह-तृच्। प्रतिग्रहकर्त्तरि प्रति-ग्रहीतव्यमीव दानशब्दे ३५॰ पृष्ठा दृश्याः।

प्रतिग्राह त्रि॰ प्रति+ग्रह-कर्त्तरि ण। १प्रतिग्रहकारके २पतद्ग्रहे (पिकदानी) पु॰ अमरः।

प्रतिघ पु॰ प्रति+हन-ड नञ्व्॰ कुत्वम्। १प्रतिघाते रोद्धः

२कोपे अमरः । कामप्रतिघातेन तस्य जातत्वात्तथात्वम् । ३मूर्च्छायां शब्दर० ।

प्रतिघात पु० प्रति+हन–णिच् भावे अच् । १मारणे २कृतचित् विघाते च । ल्युट् प्रतिघातन तत्रार्थे न०अमरः ।

प्रतिघ्न न० प्रति+हन–घञर्थे क । अङ्गे शब्दच० ।

प्रतिचक्ष्य त्रि० प्रति+चक्ष–ण्यत् वा ख्याञादेशाभावः । प्रकर्षेण दृश्ये ऋ०१।११२।११भा० ।

प्रतिच्छन्दस् त्रि० छन्दोऽभिप्रायः प्रतिगतश्छन्दः अत्या०स० । १अभिप्रायानुरूपे २प्रतिरूपे ३अनुरोधे च त्रिका० । वेदच्छन्दः साकल्ये अव्ययी० । ४प्रतिवेदमित्यर्थे अव्य० ।

प्रतिच्छन्दक त्रि० प्रति+छन्द–ण्वुल् । प्रतिनिधौ ८।१८० श्लोके कुल्लूकभट्टः ।

प्रतिच्छाया स्त्री प्रतिरूपा छायायाः प्रा०स० । प्रतिरूपायां १प्रतिमायां २सादृश्ये च अमरः । [हेमच० ।

प्रतिजङ्घा स्त्री प्रतिगता जङ्घाम् अत्या०स० । अग्रजङ्घायाम्

प्रतिजन अव्य० वीप्सायाम् अव्ययी० । जनं जनं प्रतीत्यर्थे तस्य थंत्रा० अन्तोदात्तता । तत्र साधु प्रतिजना० खञ् । प्रातिजनीन प्रत्येकजनसाधौ त्रि० ।

प्रतिजनादि "प्रतिजनादिभ्यः खञ्" पा० उक्ते खञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन"

प्रतिजन्य न० प्रतिकूलं जन्यं युद्धं यस्य, प्रतिजने विपक्षजनपदे भवः यत् वा । १प्रतियुद्धे २प्रतिपक्षजनपदभवे च ऋ०३।५।७ भा० ।

प्रतिजल्पक पु० "हृष्टाञ्जलिप्रभाकेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हत्यनुत्तमम् । दूतवच्छ मनेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः" उज्ज्वलमणि-उक्तलक्षणे दूतवाक्यभेदे ।

प्रतिजागर पु० जागरस्य प्रतिनिधिः । १प्रत्यवेक्षणाय स्यात् प्रत्यवेक्षणेति निर्णीते अमरटी० रायमुकुटः । ल्युट् । प्रतिजागरण तत्रार्थे न० मार्क०पु० ९९अ० ।

प्रतिजिह्वा स्त्री प्रतिरूपा जिह्वा प्रा०स० । तालुमूलस्थे जिह्वाकारे मांसपिण्डे (आलजिव) ख्याते च । तत्रार्थे त्रिका० ।

प्रतिज्ञा स्त्री प्रति+ज्ञा–भावे "आतश्चोपसर्गे" पा० अङ् । १कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारे स च करिष्यामीत्यादिवाक्यरूपः "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" गौ०सू०उक्ते साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशरूपे २पञ्चावयवन्यायावयवभेदे "यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादिवाक्यम् तत्र भाष्यम् "प्रज्ञापनीयेन धर्मेण विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दोऽनित्य इति" । अवयवशब्दे अनुमानचिन्तामण्यादिदीधितौ विस्तारः । व्यवहारे पक्षाभिधायके ३पूर्वपक्षभाषाद्यपरपर्याये वाक्ये यथा ममेदं द्रव्यमनेन गृहीतं न ददातीत्यादि । पूर्वपक्षशब्दे ४४०६पृ० दृश्यम् । ४अङ्गीकारे अमरः भावे ल्युट् । प्रतिज्ञानं तत्रार्थे न० ।

प्रतिज्ञात त्रि० प्रति+ज्ञा–क्त । प्रागुक्तप्रतिज्ञाविषये "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" इति स्मृतिः ।

प्रतिज्ञान्तर न० अन्या प्रतिज्ञा मयू०स० । "प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम्" गौ०सू०उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञान्तरं कथयति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तद्दूषणोद्दिधीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टः कल्पोविकल्पः तस्माद्विशेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलितार्थः । प्रतिषेध इत्यनेन झटितिसंवरणे विवक्षितेनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्तं, प्रतिज्ञातार्थस्येत्युपलक्षणम् हेत्वतिरिक्तार्थस्येति तच्च तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरञ्च प्रतिज्ञान्तरत्वेन संगृहीतं भवति । इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविध यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरं, न चेदमर्थान्तर प्रकृतोपयोगात् न चैवं प्रतिज्ञाहानिः पूर्वोक्तस्यापरित्यागात् एवं पर्वतो वह्निमान् सुरभिमलिनधूमवत्त्वादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते कृष्णागुरुप्रभववह्निमानित्यत्र, एवं तादृशवह्नौ साध्ये वः सुरभिमलिनधूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते स तादृशवह्निमानित्यत्र, एवमन्यदप्यूह्यम् ।

प्रतिज्ञापत्र न०प्रतिज्ञासूचकं पत्रम् शा०त० । भाषापत्रभेदे ।

प्रतिज्ञाविरोध न० "प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः" गौ० सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतचेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञाविरोधं कथयति यत्र च प्रतिज्ञाहेतुपदे कथाकालीनवाक्यपरे तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः यद्यपि काञ्चनमयः पर्वतो 'वह्निमान् पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् हृदो वह्निमान् हृदत्वात् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तरसाङ्कर्यं तथाप्युपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्यान्न दोषः । न चाकाङ्क्षायोग्यत्वाभावः पर्वतो न वह्निमान् धूमात् यो

-यो धूमवान् च निरग्निरित्युदाहरणे निरग्नित्वाद्यभिव्युपनये तत्सत्त्वात् एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ।

प्रतिज्ञासंन्यास न० "पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः" गौ०सू०उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतमेतद् वृत्तौ "प्रतिज्ञासंन्यासं लक्षयति । पक्षस्य साभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलाप इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ।

प्रतिज्ञाहानि न० "प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः" गौ०सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतमेतद् वृत्तौ "प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः स्वकं विवक्षिताभिहितपरित्याग इति फलितार्थः अपसिद्धान्तस्तु स्वयं विवक्षितं नाभिधीयते इति नापसिद्धान्तसाङ्कर्यं सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात् पञ्चधा भवति यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युद्भाविते अस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति, एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतोरनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति, एवं पर्वतो वह्निमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महानसवदिति, एवम् अत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि द्रव्यवानिति अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ।

प्रतितन्त्र न० प्रतिकूलं तन्त्रं शास्त्रम् प्रा०स०। स्वमतविरुद्धे शास्त्रे तन्त्रस्येतरेतराभिमतसम्बद्धस्यार्थस्योपदेशः शास्त्रमिति ·

प्रतितन्त्रसिद्धान्त पु० "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" गौ०सू०उक्ते सिद्धान्तभेदे विवृतमेतद् वृत्तौ "प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानतन्त्रपद एकार्थकं तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगमादेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः । यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् । उदाहृतं च भाष्ये यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्यानाम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यते इति योगानाम्" ।

प्रतितर पु० प्रतितीर्यतेऽनेन प्रति+तॄ—करणे अप् । तरणसाधने नौकाचालनदण्डादौ [illegible] ।

प्रतिताल पु० संगीतदा० उक्ते तालभेदे तल्लक्षणभेदादिकं तत्रोक्तं यथा "कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा । कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः । कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् । दयाकरपदैर्मार्गं शृङ्गारे वर्त्तते रसे ॥१ लघुद्रुतौ लघुश्चान्त्यौ मदनाख्य उदाहृतः । बहुसंख्याक्षरपदः समरो वीररसे" ।२ "द्रुतद्वयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरिताः । अर्कसंख्याक्षरे पादे हास्ये त्रिपुटतालके" ।३ "वाञ्छितस्तृतीय ताले लघुरेको द्रुतस्तथा । त्रयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्त्तितः" ।

प्रतितालो स्त्री प्रतिगता तालं गौरा० ङीष् । (चावि) तालकोद्घाटके यन्त्रभेदे हेमच० ।

प्रतितूणी स्त्री सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् । अधस्तात् वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते । गुदोपस्थोत्थिता चैव प्रतिलोमविसर्पिणी । वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूणी तु सा स्मृता" । तूणीशब्दोऽपि तत्र दर्शितवातरोगभेदे स्त्री ।

प्रतिदान न० प्रतिरूपं तुल्यरूपं दानम् प्रा०स० । विनिमये १तुल्यरूपदाने न्यस्तस्य द्रव्यस्य २प्रत्यर्पणे च अमरः ।

प्रतिदारण न० प्रति—दॄ+णिच्—आधारे ल्युट् । युद्धे भरतः । भावे ल्युट् । भेदने ।

प्रतिदिवन् पु० प्रतिदीव्यति दिव—कनिन् । प्रत्यहं १दीप्यमाने सूर्ये त्रिका० अस्य भत्वेऽल्लोपे दीर्घविधौ पर्निमित्तलोपस्याजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः । प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्नेत्यादि । शब्दरत्ना० प्रतिदीवन् इति शब्दान्तरं कृतं तत्र प्रमो० तत्रार्थे । [illegible]

प्रतिदृष्टान्तसम पु० गौ०सू० उक्ते जात्युत्तरभेदे जातिशब्दे

प्रतिद्वन्द्व न० प्रतिरूपं द्वन्द्वम् प्रा०स०। तुल्ययुद्धे मार्क०।[illegible]।

प्रतिद्वन्द्विन् त्रि० प्रतिद्वन्द्वमस्त्यस्य इनि । १तुल्यरूपे येन सह द्वन्द्वं युद्धं क्रियते २तस्मिंश्च ।

प्रतिधर्त्तृ त्रि० प्रति+धृ-तृच्। निराकारके यजु० १५।१० वेददी०
प्रतिधा स्त्री प्रति+धा—भावे क्विप्। प्रतिविधाने भावे ल्युट्। प्रतिधान निराकरणे न०।
प्रतिधि पु० प्रतिरूपं धीयते प्रति—धा कर्मणि कि। प्रातःसवनस्थे पात्रे १स्तोत्रभेदे ताण्ड्य० ब्रा० भा०। २वैवाहिकमन्त्रपाठे ऋ० १० ८५ ८ भा०। ३पात्रे यजु० १८ वेददी०। [आगतशब्दे प्रतिशब्दे हेमच०।
प्रतिध्वनि पु० प्रतिरूपो ध्वनिः प्रा० स०। शब्दानुसारेण
प्रतिध्वान पु० प्रति+ध्वन—घञ्। प्रतिशब्दे अमरः।
प्रतिनन्दन न० प्रति+नन्द—भावे ल्युट्। आशीर्वादादिना सम्भाषणे। [हेम०।
प्रतिनप्तृ पु० प्रतिनिधिकृतो नप्ता पौत्रः प्रा०स०। प्रपौत्रे
प्रतिनव त्रि० प्रतिगतो नवं नूतनत्वम् अत्या०स०। नूतने जटा०
प्रतिनाद पु० प्रतिरूपो नादः प्रा०स०। प्रतिध्वनौ
प्रतिनायक पु० प्रतिकूलो नायकः प्रा०स०। वीररसादौ प्रतिकूले नायके नायकस्य यं प्रति कोपादि तस्मिन् "धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा०द०। यथा रामस्य रावण इत्यादि।
प्रतिनिधि पु० प्रतिरूपं निधीयते तुल्यरूपतया स्थाप्यते प्रति+नि+धा—कि। १प्रतिरूपे तुल्यरूपे अमरः। वैदिककर्मोक्तद्रव्यादीनां मुख्यानामलाभे २तुल्यरूपतयाऽन्यस्मिन् निधीयमाने। यत्र प्रतिनिधिर्भवति यत्र वा न भवति तदुक्तं विशेषवर्जितं कात्या०श्रौ०१।४ कण्डिकायां व्यवस्थापितं तच्च कंचित्प्रार्थस्तु कात्यायनपदे १८६१ पृष्ठादौ दर्शितः। तदनुसारेण स्मार्त्तादिकर्मस्वप्यस्य प्रदर्श्यते तत्र एकादशीतत्त्वे कात्यं यथा स्कन्दपुराणम् "पुत्रं च विनियोक्तव्यं भगिनीं भ्रातरं तथा। एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्"। गरुडपुराणम् "भार्य्या भर्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिस्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते"। वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृश्वशुरगुर्वादिभूभुजाम्। यदर्थमुपोषिता यस्य फलभाक् स भवेत्"। अत्रैव विषये कात्यायनः "दम्पती यत्र कर्त्तव्यौ पुत्रः पितरश्च वा" ननु प्रतिनिधौ यजेत् सर्वं इत्यादिवचनात्मकं प्रमाणमेव इति चेत् प्रमाण एव। तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः "यां वै काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति होवाच" इति। श्राद्धे च ऋत्विजः यजमानायेत्यत्र यजमानस्येति पाठः। वस्तुतः

तत्र "यां वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते तां यजमानायैवेति"। अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात्। अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना "आयान्तु नः पितरः" इत्यादिरूह एव पठ्यते वाक्यस्य कात्स्न्यिकत्वाच्च तथेति। कालमाधवीये "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः। काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः" यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्ये तु असामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रमं कुर्य्यात्। असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। एतच्च श्रौतकाम्यपरं स्मार्त्तकाम्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कार्य्यम्। तथा च पराशरभाष्ये शातातपः "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः"। अन्तत उपक्रमात् परतः। एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायकं नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानमनर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अत एव भारतपाठादौ तथा सदाचारः। स्मृत्यर्थसारे "नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते"। यथातीतेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचिद्यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति। "नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। कोद्रवाचणमौद्गं बहुद्रव्यं हि तद्यथा। आज्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्य्ये न कुत्रचित्। द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद् यत्र संकल्पितं भवेत्। तदभावे यदन्यत् स्यात् न तु वैकल्पिकान्तरम्। अभावे तु प्रतिनिधौ तस्यार्थो लभ्यते यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत्। संस्कारान्तरकोऽप्यत्र तथा एव हि लभ्यते। न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः। मुख्ये काम्येऽचनके तु सम्भेऽप्येतस्य नादरः। प्रतिरूपकमादाय क्रममेवोपजायते। कार्य्यं रूपेण तथा पत्रैः पौरैः पुष्पैस्तथा फलैः। गन्धै रसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्वालाभे परं परम्। तान्यथान्तु भवेद्ग्राह्यमनारण्यानामपरपण्यकम्। अलाभे तु गोधूमास्तथा रेणुकादयः। कृषिकृते गोधूमं ग्राह्यं तदभावेऽपि शालिकम्। आज्यं वा तदभावे तु शाकातैकं प्रयुज्यते। तैलाभावे पयो-तत्वं तैलकं तिलसम्भवम्"। तैलं तैलपदं तिलसम्भवं तिलपिष्टादि। "तदभावे तु पश्चेहं कौसुम्भं सर्षपोद्भवम् इत्यत्रैकतया ग्राह्यः पूर्वाभावे

वरः वरः । तदभावे यवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते । तदभावे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते । यत्र उक्तं दधि क्षीरं तत्रापि तद्वाभतः । अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावेऽपि गोद्धतम् । शुक्लावर्णोऽथ वा ग्राह्यः कार्य्यकारणसन्ततौ" । अत एव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः । तथा "सर्वत्र गौणकालेषु कर्मचोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत्" । मनुस्मृत्युक्तं "घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत् । क्षीरस्य च दधि ग्रेयं मधुनश्च गुडो भवेत्" । आयुर्वेदेऽपि "मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णो गुडो भवेत्" । काष्ठमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां साहचर्येण प्रतिनिधिं कुर्यात् । यवाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति" कात्यायनः । प्ररोहोऽङ्कुरः । यवालाभे यव इति कल्पतरुः अन्वय इति नारायणोपाध्यायः । शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् "अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते । बीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते । ओषधीनामभावे तु सहदेवी प्रशस्यते । रत्नानामप्यभावे तु शस्तः कनकमुत्तमम् । लौहानामप्यभावे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत्" । लौहानां तैजसपात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः "न देवताग्निशब्दक्रियाणामिति" । अस्यार्थः देवताया अग्नेश्च आहवनीयादेः मन्त्रस्य कर्मणः क्रियायाः प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेनारादुपकारकत्वान्न प्रतिनिधिः, ब्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशस्वरूपं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् । परिशिष्टम् "मुख्यकाले तु मुख्येन साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा" । तत्र भरद्वाजः "मुख्यकालसमाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम् । गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्" । उत्तरमतं सिद्धान्तमिति केचित् । तदभिप्रायकं मीमांसापञ्चाध्यायसूत्रम् । "पौर्वापर्य्येऽपि पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति" । ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सम्बद्ध यथाप्रकारतो बहिर्निर्गच्छता ऋत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते "यद्युद्गाता विच्छिद्येत अदक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति" । तत्र उद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात् । किं पूर्वं कार्य्यम् उत वा परमिति संशये हि असञ्जातविरोधात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राद्धान्तः पौर्वापर्य्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्यैव निमित्तस्य दौर्बल्यम् । उत्तरस्य पूर्वनिरपेक्षस्य तद्बाधकतया उदितत्वात् पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात् । उक्तं हि "पूर्वं परजातत्वादबाधित्वैव जायते । परस्यानन्यथोत्पादाद्गुणबाधेन सम्भवः" इति प्रकृतिवदिति यथा हि प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः क्लृप्तोपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति । अत एव शारीरकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः "ज्येष्ठत्वस्थानापेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य व्यावृत्तिः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपबाधने तद्बाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः तथा च "पूर्वापरबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत्" इति । यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षे वैयर्थ्यं स्यात् अत उभयवचनार्थौ विरुध्यमानौ तदा विषयभेदेन व्यवस्थापनीयौ । तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्तराभावस्तत्र तत्कालानुरोधादिष्टद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिहितद्रव्यमादाय मुख्यकाल एव तत्करणं न तु वचनानुपात्तस्य कालान्तरगौणकालप्रतीक्षणम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु" इत्यादि । यत्राब्दिकश्राद्धादौ कर्णवेधादिगौणकालोऽस्ति तत्र मृताहादावत्याभावे तदनुरोधेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत् कर्त्तव्यम् । तथा च लघुहारीतः "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदह्न्युपोषणम्" । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् "संस्कारा अतिपद्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः" । यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालो द्रव्यं द्वयमपि गुणभूतमेव तथाप्युभयोपसंहारासामर्थ्ये द्रव्यादरः कालस्य सूर्य्यादिक्रियाघटितस्य कर्माधीनत्वाभावादनुपादेयत्वसिद्धिः अवच्छेदकत्वान्निमित्तत्वमात्रेण बहिरङ्गत्वात् । कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये "अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह" । द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनिर्वाहकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् कर्मणः स्वरूपेणान्तरङ्गत्वम् । क्रमादिः

प्रतिनिध्यभावे तु प्रजापतिः "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्याद् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या। काम्यपयुराणे "आहूयते महुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्। अत यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां न च व्याधिपीडितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत कृतं फलमथापि वा। अपराधमहं तस्य न क्षमामि हि कश्यप!। क्षिपामि नरके घोरे कृष्णत्वं मम जायते"। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायां चन्द्रोपवासनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम्। कुद्व्याधिना पीड़ितः सर्वमेतत्प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः। अन्नादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः। अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं तत्र चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवारादुपवासपारणं श्रवणाद्युपं दीक्षायामपि चरुप्राशनं प्राणरूपम् अन्यथा "पुरोडाशोऽपि सोमो वा संप्राप्ते हरिवासरे। अभक्ष्य एव स प्रोक्तः किं पुनश्चान्नक्रिया" इति नारदीयं विरुध्येत। तदुक्तायस्य भोजनरूपतामाह कात्यायन स्मृतिः "पितृमातृर्यं तदेवं प्राशितं भवति" इति पितृयज्ञुपचारणम् आकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वात्। तेनैकादश्यां तदुभयोरेकपारणं चरुशेषप्राशनं कृत्वा उपवासः कार्यः"।

आरब्धकार्त्तिकादिस्थाने तु व्याधादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं मातृकल्पविधिना नित्यस्नान एव तद्विधानादिति" इति मल०तत्त्व स्वयं करणाऽसामर्थ्ये अन्यद्वारा कारयितव्यं यथा दक्षः "स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि" विट्पतिर्जामाता। एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फलन्यूनता। अत्राशौचाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्वं मुमुक्षुकालजीवित्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा "निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा। प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्" इति अग्न्योमपरिशिष्टवदन्यस्यापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि कश्चिद्यदि ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः। दक्षिणा च तस्मै मुक्तिकाले दातव्येति तथा च नारदः "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छया वा यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्" यदृच्छया स्वेच्छया" ति०त०। परार्थस्नाने स्वयमशक्तौ कुशमयप्रतिमूर्त्तिस्नानेऽपि फलविशेषः प्रा०त० उक्तो यथा "प्रतिकृतिं कुशमयीं कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत्। यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टभागं फलं लभेत्। मातरं पितरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं फलं लभेत्"। "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" दत्तकमी०।

प्रतिनियम पु० प्रत्येकं नियमः। १एकमेकं प्रति नियमे २व्यवस्थायाम् "प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" सा० का०।

प्रतिनिर्देश्य त्रि० प्रति+निर्—दिश-कर्मणि ण्यत्। पूर्वनिर्दिष्टस्य पुनर्गुणान्तरविधानार्थं अनूदितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देशविषये यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" अत्र ताम्रतयोदितस्य पुनस्ताम्रगुणविशिष्टतयास्तत्वकीर्त्तनाय पुनर्निर्देशः। तत्र च कथितपदता न काव्यदोषः तदुक्तं काव्यप्रकाशे

"उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च। सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता"। अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति"। "तद्धतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्ववतीत्यर्थः दोष इति आपाततोऽर्थान्तरतावभासरूप इत्यर्थः। अयं भावः "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते" इति नियमाच्छब्देनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तत्तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषणभेदाद्भेदावभास इति। सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टस्यायनात् भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति" नागेशः।

प्रतिनिवर्त्तन न० प्रति+निर्—वृत—भावे ल्युट्। १अभीष्टवस्तुतः निवृत्तौ णिच्—ल्युट्। २निवारणे

प्रतिन्याय अव्य० प्रति+नि+अय इ—वा घञ्। न्यायो

वृत्तिभेदो वा । अतिक्रमे अनतिक्रमे वा अव्ययी० वा । १यथागतं प्रत्यागमने "पुनः प्रतिन्यायं यथा योन्या क्रुवति" इ०उ० "प्रतिन्यायम् यथागतम् नि+आयो न्यायः । गमनमार्गो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन तदागमनं च प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः" भाष्यम् । २वृत्तिमनतिक्रम्येत्यर्थे च ।

प्रति(ती)प पु० प्रति—पाति+पा—क वा दीर्घः । शान्तनुराज पितरि भा०आ० ९४अ० । कुरुवंश्यः भरतरा० ।

प्रतिपक्ष पु० प्रतिकूलः पक्षः प्रा०स० । १विरुद्धपक्षे "विरुद्धपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः" गौत०सू० । निर्णयशब्दे ४१९१ पृ० अस्यार्थो दृश्यः । प्रतिकूलः पक्षो यस्य प्रा०ब० । २शत्रौ ३सदृशे च त्रि० । ४व्यवहारे प्रतिवादिनि विपक्षे च ।

प्रतिपक्षित पु० प्रतिपक्षो जातोऽस्य तारका० इतच् । १सत्प्रतिपक्षरूपदोषयुक्ते हेतौ हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० । "सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः । अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसाधक एव साध्यासाधकत्व न अन्यथा इत्यर्थस्मि-विशेषोपस्थापकत्वात् विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकतया साध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनायाः साध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितेर्विरोधिता इत्यन्ये । अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते । यथा च शङ्खेऽपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने पित्तादिदोषेण पीतः शङ्ख इति धीर्जायते एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने कोटिद्वयप्रकारकः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव तत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्रा-भिमततया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धाच्च संशयः फल-मेव चाभिलषितमथवाऽनुमानं कल्प्यते इति वदन्ति । तत्र तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदवगाहिज्ञानविशेषस्य-दोषादेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य-ज्ञानकाले तस्य प्रतिबन्धकता वाच्यात् । न तूपनीत-भानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता गौर-वात् । तथा च प्रतिबन्धकत्वात् नानुमितिः । न हि लौकिकसन्निकर्षाद्वे प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् तत्र कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्र प्रामाण्यग्रहणात् संशयो नान्यथाऽगृहीतप्रामाण्यक-त्वेन विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति" सि०मु० ।

प्रतिपथ पु० प्रतिरूपः पन्थाः प्रा०स० । १तत्सरूपे पथे मूले अथ० ३।१९।४ ।

प्रतिपत्ति स्त्री प्रति+पद—क्तिन् । १प्रवृत्तौ २प्रागल्भ्ये ३गौरवे ४प्राप्तौ ५पदप्राप्तौ ६कर्त्तव्यताज्ञाने च मेदि० । "विवाहसूत्रप्रतिपत्तिविस्मितम्" इति रघुः । मीमांसकमते ७यागाङ्गद्रव्यकर्मभेदे यथा याजादौ इत्यादिकस्य कृष्णमृ-गशृङ्गस्य चात्वाले निक्षेपः । पूजितप्रतिमादेश्च जलादौ निक्षेपः । इत्याद्यनन्तरमाने च काशा०श्रौत० ।

प्रतिपत्तिपटह पु० वाद्यभेदे (नागरा) हारा० ।

प्रतिपत्तूर्य न० तूर्यवाद्ये (दमडाका) त्रिका० ।

प्रतिपन्नफला स्त्री प्रतिपन्नं फलं यस्याः । कुष्माण्डभेदे (कोडरको) राजनि० ।

प्रतिपद् स्त्री प्रतिपद्यते उपक्रम्यते पक्षोऽनया सा प्रति+पद—करणे क्विप् । पक्षयोः प्रथमायां १तिथौ तिथिशब्दे तद्रूपं ३२८१पृ० दर्शितं कर्मभेदे तत्कालव्यवस्था च ३२८१ पृ० दर्शिता । २तूर्यवाद्ये त्रिका० । भावे सम्प० क्विप् । ३उत्ते ४उपक्रमे शब्दर० तच्छब्दस्योपक्रमा-र्थत्वज्ञ यथा

"तत्र प्रतिपदित्युपक्रमे वर्त्तते । चान्द्रः पक्षो यस्यां वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्यां तिथौ सा तिथिः प्रतिपत् । प्रारम्भराचिना प्रतिपच्छब्देन प्रश्ना आख्या-तानुगात सम्भेदु प्रयोगादवगम्यते तथा च श्रुतिः "आत्मारथं कपोतक इदं यथोक्ततमस्य इति मदत्तीमन्त्रप्रतिपदमनुचराविति" । अयमर्थः मदत्तीयं नाम तर्दृष्ट्-चत्वम् । तस्याः भारवर्जितामं यन्त्रः प्रतिपत् प्रथमो पाठ्यः । इदं यथोक्ततमस्य इत्ययं मन्त्रोऽनुचरः पश्चात् पाठ्य इति । तथा तैत्तिरीया आश्वमेधब्राह्मणे आम-नन्ति ; "यस्य वाजवानस्य इत्यनुष्टुप् प्रतिपद्भवतीति" तथा त एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे पठन्ति "सामिधेनीरनु-वक्ष्यन् गायत्रीः पुरस्ताद्भ्याय मध्ये व प्रतिपदं कुरुतः" इति ।

तत्तिथौ पञ्चकेन यथोक्तं वराहपु०

"देवानामथ यथार्थं समुद्धीयात् सनातन । आदौ प्रति-पदो येन तत्सम्पत्तोऽपि भारत" । तस्मात् ब्रह्माण्डे"

संभविष्यन्ति देवताः । अतश्चे प्रतिपच्चाम शिशिरेणा भविष्यति" । ४वर्द्धिष्यमाणस्तोमस्य प्रथमस्तुतौ ताण्ड्य॰ब्रा॰ ४।२।१६ यथा "अनन्ते वाजयातवे सोमाः वज्जपायाय इति वह्णवती प्रतिपद्भवत्याथो" । "प्रतिपद्यते प्रथम्यते वर्द्धिष्यमाणस्तोत्रे एषा प्रतिपत् वा वह्णवती वह्णवत्छोभेता एषा भवत्यो" भा॰ । वा ङाप् तत्रार्थे

प्रतिपन्न त्रि॰ प्रति+पद–क्त । १अवगते अमरः २स्वीकृते मेदि॰ "प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" कुमारः । ३विक्रान्ते च हेमच॰ व्याचिता॰ यथा मतिपूर्वकत्वेऽपि नान्योदात्तता । [राजनि॰ ।

प्रतिपर्णशिफा स्त्री प्रतिपर्णं शिफाऽस्याः । द्रवन्तीवृक्षे

प्रतिपाण पु॰ प्रति+पण–घञ् । प्रतिरूपदेवने

प्रतिपादक त्रि॰ प्रति+पद–णिच्–ण्वुल् । बोधके ।

प्रतिपादन न॰ प्रति+पद–णिच् भावे ल्युट् । १दाने २बोधने ३प्रतिपत्तौ च मेदि॰ ।

प्रतिपाद्य त्रि॰ प्रति+पद–णिच् कर्मणि यत् । बोधनीये

प्रतिपूजन न॰ प्रतिरूपं पूजनं प्रा॰स॰। केनचित् पूजने कृते तदनुरूपे तेन पूजकस्य १पूजने २आभिमुख्येन पूजने च ।

प्रतिप्रदान न॰ प्रति+प्र+दा–भावे ल्युट् । १प्रतिदाने २प्रत्यर्पणे च ।

प्रतिप्रसव पु॰ प्रति+प्र+सू–अप् । १निषिद्धस्य पुनःप्राप्तिप्रापकावस्थायाम् । वाचस्पत्येऽव्ययी॰ । २प्रसवकालस्य प्रतिकूलगमीत्यर्थे । [भेदे वच्चावायनक्षे ८९पृ॰दृश्यम् ।

प्रतिप्रस्थातृ पु॰ प्रति+प्र+स्था–तृच् । सोमयागीये ऋत्विग्॰

प्रतिप्रस्थान न॰ प्रतिकूलं प्रस्थानम् प्रा॰स॰। १विरुद्धपक्षायवर्थे प्रतिकूलं प्रस्थानं यस्य प्रा॰ब॰ । २यहति त्रि॰ ३निघाह्रो यजु॰७।८। १९ वेददी॰ ।

प्रतिप्रहार पु॰ प्रतिरूपः प्रहारः प्रा॰स॰। १कृतप्रहारानुरूपप्रहारे २प्रतिघातभेदे च ।

प्रतिप्रैष पु॰प्रतिरूपः प्रैषः प्रा॰स॰। नियोजितेन नियोक्तारं प्रति पुनःप्रेषणे कात्या॰ २५।१०।२ कर्कः ।

प्रतिफल त्रि॰ प्रतिफलति प्रति+फल–अच् । १प्रतिबिम्बे येन यत्कर्म कृतं २तस्यानुरूपप्रतीकारे । वाचस्पत्ये अव्ययी॰। ३फलफलकस्ये अम॰ ।

प्रतिफलन न॰प्रति+फल–भावे ल्युट् । प्रतिबिम्बने वाचस्पत्ये

प्रतिफुल्लक त्रि॰ प्रति+फुल्ल विकासे ण्वुल् । प्रफुल्ले शब्दच॰

प्रतिबद्ध त्रि॰प्रति+बन्ध–कर्मणि क्त । १प्रतिरुद्धे २व्याकरणेन सम्बद्धे व्याप्ये च प्रतिबन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिबन्ध पु॰प्रति+बन्ध–भावे घञ् । १प्रतिरोधे २व्याकरणेन सम्बन्धे व्याप्तौ च "प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्" सा॰सू॰ "प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्व्यापकज्ञानमनुमानम्" प्र॰भा॰ ।

प्रतिबन्धक त्रि॰ प्रतिबध्नाति प्रति+बन्ध+ण्वुल् । १प्रतिरोधके । स्त्रियां टाप् कापि अत इत्वम् । "वयवद्दृष्टिदोषमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका" भाषा॰। २विघ्ने शब्दच॰ प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । एवं प्रतिबन्धकाभावकूट एव कारणं तेन मण्युत्तम्भकसमवधाने मण्याद्यभावेऽपि न कार्य्यमिति" अनुमा॰ चि॰ अतिरिक्तशक्तिनिरासे । तच्च पञ्चधा भवति यथा तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्१ । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन२ तदभावावच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयत्वेन३ । तदसमानाधिकरणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन४ । तद्व्यापकतावच्छेदकतया गृहीत धर्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन५ चेति । तत्राद्य यथा ह्रदो वह्निमानिति बुद्धिं प्रति ह्रदो न वह्निमानिति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । द्वितीयं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवानिति निश्चयस्य । तृतीयं जलवान्वह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य जलवान् ह्रदः इति निश्चयस्य । चतुर्थं वह्न्यसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इति निश्चयस्य । पञ्चमं ह्रदो धूमवानिति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदकतया गृहीतं यद्वह्नित्वं तादृशवह्नित्वावच्छिन्नाभाववान् ह्रद इति निश्चयस्येति । कार्य्यमात्रं प्रति तु कामिनीजिज्ञासायाः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वम् । क्वचित् मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वम् यथा दाहं प्रति मणेः प्रतिबन्धकत्वम् इति ।

प्रतिबन्धि(न्धी) प्रति+बन्ध–इन् वा ङीप् । प्रकृतेऽकस्मात् प्रकृतं पुरुषबुद्धिस्थप्रकृतकस्यान्तरापादने प्रतिवादिमतेऽनिष्टान्तरप्रसञ्जकवाक्ये तत्रार्थे प्रतिबन्धीपक्षोऽपि तन्मूलं बन्धनम् । [मादौ भा॰ व॰ १२०श्लो॰ ।

प्रतिबन्धु पु॰ प्रतिरूपो बन्धुः प्रा॰स॰ । बन्धुतुल्ये दीपि॰

प्रतिबल पु॰प्रतिकूलं बलं यस्य । १शत्रौ "प्रतिबलजलधेरिति" वेणी॰ । प्रतिरूपं बलं यस्य । २तुल्यबले त्रि॰ "यो मे प्रतिबलो लोके" इति चण्डी । प्रतिगतं बलम् प्रा॰स॰ । २सामर्थ्ये न॰ त्रिका॰ ।

प्रतिबाहु पु॰ प्रतिगतो बाहुम् अत्या॰स॰। बाह्वोरग्रे ह॰वं॰

५८।२५ व्यापकत्वम् २पुरुभेदे च अन्नदयादि भाग० ८।२४।८

प्रतिबुद्ध त्रि० प्रति+बुध–कर्त्तरि क्त। १जागरिते। कर्मणि क्त। २ज्ञाते च।

प्रतिबोध पु० प्रति+बुध–भावे घञ्। १जागरणे २ज्ञाने च कर्त्तरि अच्। ३जागरिते ४ज्ञानिनि च त्रि०। तस्यापत्यम् विदा० अञ्। प्रातिबोध तदपत्ये यूनि तु इञिता० फक्। प्रातिबोधायन तदोये यून्यपत्ये पुंस्त्री०।

प्रतिबोधिन् त्रि० प्रति+बुध–भविष्यति गम्या० णिनि। भाविप्रातिबोधयुते गम्यादि० द्वितीयात०। ग्रामप्रतिबोधी

प्रतिभट पु० प्रतिकूलो भटः प्रा० स०। प्रतियोधे येन सह युध्यते तस्मिन्।

प्रतिभय त्रि० प्रतिगतं भयमस्मात् निरा० ब०। १भयहेतौ भयङ्करे अमरः। प्रतिगतं भयम प्रा० स०। २भये न०।

प्रतिभा स्त्री प्रति+भा–भावे अङ्। १बुद्धौ २प्रत्युत्पन्नबुद्धौ च हेम० "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता" रुद्रः ३दीप्तौ च। [पदार्थे ४प्रदीप्तियुते च।

प्रतिभात त्रि० प्रति+भा–कर्त्तरि क्त। १ज्ञानेभासमाने

प्रतिभान्वित त्रि० ३त०। प्रतिभायुक्ते प्रगल्भे अमरः।

प्रतिभामुख त्रि० प्रतिभान्वितं मुखं मुखव्यापारोऽस्य। प्रतिभान्विते हेमच०। [अच्। २प्रकाशमाने च।

प्रतिभास पु० प्रति+भास–भावे घञ्। १प्रकाशे कर्त्तरि

प्रतिभू पु० प्रतिरूपो भवति प्रति+भू–क्विप्। (जामिन) ख्याते पदार्थे स्त्री। दर्शनप्रतिभूशब्दे ४४७५ पृष्ठादौ दृश्यम्। [२भेदने च।

प्रतिभेदन न० प्रति+भिद–भावे ल्युट्। १नेत्रादेरुत्पाटने

प्रतिमण्डल त्रि० प्रतिरूपं मण्डलं प्रा० स०। सूर्यादिमण्डलस्य १परिधौ परिवेषे हरिवं० २०६अ०। सू०सि०। २मन्दोच्चमण्डले ज्यो०।

प्रतिमल्ल पु० प्रतिकूलो मल्लः प्रा० त०। प्रतियोधे

प्रतिमा स्त्री प्रति+मा–भावे अङ्। १सादृश्ये। करणे अङ्। २मृदादिनिर्मितदेवतादिमूर्त्तौ तत्स्थापनादि देवताप्रतिमाशब्दे ३६८५ पृष्ठादौ दृश्यम्। ३परिमाणे ४गजदन्तबन्धे हेमच० उत्तरपदस्थः। ५सदृशार्थे त्रि० हेमच०। यथा देवप्रतिमः।

प्रतिमान न० प्रतिमीयतेऽनेन प्रति+मि-मा-वा ल्युट्। १प्रतिबिम्बे २प्रतिमायां ३गजकुम्भस्याधोभागे ४तद्दन्तयोर्मध्यस्थाने च अमरः।

प्रतिमार्गक पु० पौरुषहरे ओषध्यादिद्रव्ये शिखा०।

प्रतिमित्र पु० ध्वजभेदे भा०द्रो० १०२अ०। सम्बधौ०। २श० स्वेकरित्ते चक्र०। [अमरः।

प्रतिमुक्त त्रि० प्रति+मुच–क्त। १परिहिते २परित्यक्ते च

प्रतिमुख न० सा०द० उक्ते नाटकाङ्गसन्धिभेदे यथा "यथासङ्ख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः। पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः" इत्युपक्रमे तल्लक्षणमाह "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति"। एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः। तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते"। तत्र प्रतिमुखाङ्गलक्षणं भेदोदाहरणादि यथा "विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा। नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः। विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम्। पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि"। तत्र "समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते"। रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगोऽस्य विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः यथा शाकुन्तले "काम प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि। अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते"। "दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इह कथ्यते" यथा शाकुन्तले राजा। भवितव्यमत्र तया। तथा हि "अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात्। द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा"। "कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः" यथा तत्रैव "अलं वो अन्तउरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा उवरुद्धेण"। केचित्तु "विधूतं स्यादरतिरिति" वदन्ति। उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् यथा रत्नावल्यां सागरिका "दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा। पियसहि! विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवर एक्कं"। "परिहासवचो नर्म"—यथा रत्नावल्याम् सुसङ्गता। "सहि जस्स किदे तुमं आअदा सो अअं दे पुरदो चिट्ठदि। सागरिका साभ्यसूयम्। कस्स किदे अहं आअदा। सुसं। अइ अण्णसङ्किदे णं चित्तफलअस्स"। —इत्यस्य परिहासवचः"। "नर्मद्युतिः—यथा तत्रैव। सुसङ्गता "सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलम्बिदापि कोवं ण मुञ्चसि"। सागरिका। सभ्रूभङ्गमीषद्विहस्य "सुसङ्गदे दाणिं पि कीलिदुं ण विरमसि"। केचित्तु "दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति" वदन्ति।—प्रग-

भणं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्” । यथा विक्रमोर्वश्याम् उर्वशी “जअदु जअदु महाराओ । राजा । मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्य्यते इत्यादि” । “विरोधो व्यसनप्राप्तिः—यथा चण्डकौशिके राजा “नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः”—क्रतस्यानुनयः पुनः” “स्यात्पर्युपासनं—रत्नावल्याम् विदू “भो मा कुप्य एषा हि कदलीघरन्तरं गदेत्यादि”—पुष्पं विशेषवचनं मतम्” । यथा तत्रैव राजा “हस्ते स्पष्टीलाः स्पर्शं नाढवति” विदू “भो वयस्य एषा अवरोऽस्य सिरी तप आदाचादिदा” राजा । वयस्य सत्यम् “श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः । कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः” । “प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं—यथा तत्रैव राजा “कथमिह कोऽहं त्वया ज्ञातः” सुसं । न केवलं तुमं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं । —उपन्यासः प्रसादनम्” । यथा तत्रैव सुसं । भट्टा अलं सङ्काए मएवि भट्टिणीए पसादेण कीलिद एव्व एदं हि ता किं कण्णाभरणेण । अदोवि मे अदब्भरो पसादो एसो जं तए अहं एत्थ आलिहिदा ति कुविदा मे पियसही सागरिका एसा एव्व पसादो हुन” । केचित्तु “उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्त्तितः” इति वदन्ति उदाहरन्ति च । तत्रैव “अदिसङ्करा कबु मा गब्भदासीति । “चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते” यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के “परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित् सममधिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः । अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकास्ते” । [प्रतिमायाम् ।

प्रतिमूर्त्ति स्त्री प्रतिरूपा मूर्त्तिः प्रा०स० । देवादिमूर्त्तिसदृशप्र-

प्रतियत्न पु० प्रति+यत-नङ् । १वाञ्छायाम् २उपग्रहे ३निग्रहादौ ४बन्द्याम अमरटीकायां भरतमुकुटादयः । सतो गुणान्तराधानरूपे ५संस्कारे मेदि० ६पक्षे ७प्रतिपक्षे च त्रिका० । प्रतिरूपो यत्नो यस्य प्राब० । ८प्रतियत्नयुक्ते त्रि० । ९रचनायां जटाधरः ।

प्रतियातना स्त्री प्रति+यात्यतेऽनया चु० यत-युच् । १प्रतिमायाम् प्रा०स० । २तुल्यरूपयातनायाम् अमरः ।

प्रतियायिन् त्रि० प्रति+या-भविष्यति गम्या०णिनि । भावियानयुते भा०उ० ९७७१श्लो० । [सम्बन्धे च ।

प्रतियोग पु० प्रति+युज-भावे घञ् । १विरोधे २विरुद्धस-

प्रतियोगिन् त्रि० प्रतिरूपं युज्यते प्रति+युज-घिनुण् । १प्रतिकूलसम्बन्धवति । यथा अभावस्य प्रतिकूलसम्बन्धवत्त्वात् घटादिस्तस्य प्रतियोगी । २विरुद्धपक्षे विशिष्टबुद्धिनियामकसंसर्गस्य ३सम्बन्धिभेदे यथा संयोगेन घटवद् भूतलमित्यादौ संयोगस्य घटः प्रतियोगी भूतलमनुयोगि । चन्द्रवन्मुखमित्यादौ सादृश्यस्य चन्द्रः प्रतियोगी मुखमनुयोगि । तत्र विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य प्रतियोगि विशेष्यतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगीति भेदः । तस्य भावः त्व प्रतियोगित्व न० तल् प्रतियोगिता स्त्री तद्भावे । सा च “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता” इत्याचार्य्योक्ता । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा दीधितिकारः । यथा घटो नास्तीत्यादौ घटेऽभावप्रतियोगिता । यथा वा घटवद्भूतलमित्यादौ घटे भूतलानुयोगिकसंयोगसम्बन्धप्रतियोगिता । सैवाखण्डोपाधिर्धर्मविशेष इति सम्प्रदायः । विशिष्टवैशिष्ट्यत्वमित्यन्ये यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम् । अन्वयित्वमित्यपरे । यथा चैत्रस्य पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य चैत्रे प्रतियोगित्वम् । घटाभावादिबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धितया अभावबुद्धिः विशेष्यविशेषणसंसर्गावगाहिनी विशिष्टबुद्धित्वात् संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादिबुद्धिवत् इत्यनुमानेन अभावे घटादिविशिष्टबुद्धौ सम्बन्धतया अतिरिक्तप्रतियोगितासिद्धिरिति नव्यनैयायिकाः । श्रीहर्षः खण्डनादौ तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपत्वमनुयोगिस्वरूपत्वं वा स्वीकार्य्यं तेनैवोपपत्तौ नातिरिक्तपदार्थकल्पनेति स्थितम् विस्तरभयान्नोक्तम् ।

प्रतियोगितावच्छेदक त्रि० ६त० । येन रूपेण यस्या भावादौ प्रतियोगिता १तादृशे धर्मे यथा घटाभावे घटस्य घटत्वरूपेण प्रतियोगिता अतस्तत्र घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं तच्च क्वचित् एकं क्वचिदनेकं तत्र वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वमेकं महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ महानसीयत्वं वह्नित्वञ्चेत्यादिकमनेकमित्याकरे स्पष्टम् । येन सम्बन्धेन प्रतियोगितायाः अभावांशे भानं २तादृशसम्बन्धे च यथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेन घटस्याभावांशे प्रतियोगिताभानं तत्र संयोगसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

प्रतिर जठरे चिरकालावस्थाने ऋ० ८।४८।१० ।

प्रतिरथ पु० प्रतिकूलो रथो यस्य प्रा०ब० । १प्रतियोधे च-न्द्रवंश्ये तंसुभ्रातरि नृपभेदे हरिवं०३२अ० । वदु

वंश्ये २वज्रनाभपुत्रे हरिवं० १६२अ०। वायवी०। ३प्रत्ये करणे अव्य०।

प्रतिरथ्य पु० प्रतिगत+रथ्या रः। प्रतिवस्तो दिक्पथोनः।

प्रतिरव पु०प्रतिरवन्ति प्रति+रु—कर्त्तरि अच्। १प्राणेषु शत० १८।१५ "प्राणा वै प्रतिरवाः" शत०ब्रा० १४ २ २ २४ भावे अप् प्रतिकूलो रवः प्रा०स०। २प्रतिकूलशब्दे यदीयं धनं न मोक्षव्यमनेन तदीयं धनं बलाद्गृह्यते ऋणादि लोकेषु तत्कोलाहलं प्रतिरवः।

प्रतिरूप न०प्रतिगतं रूपम् प्रा०स०। १तत्स्वरूपे प्रतिमायाम् त्रिका०। २दानवभेदे पु० भा०आ०२८७अ०। ३गेरुपाव-र्णेदुर्दिवसभेदे स्त्री भाग० ५।२।२१ प्रतिगतं रूपं येन प्रा०ब०। ४तुल्यरूपयुते त्रि० "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" श्रुतिः [प्रतिबिम्बे शब्दा०।

प्रतिरूपक न० प्रतिगतं रूपं बिम्बस्य येन प्रा०ब० कप्।

प्रतिरोध पु० प्रति+रुध—भावे घञ्। १निरोधे। स्वार्थे क। २प्रतिबन्धे ३तिरस्कारे भरतः। कर्त्तरि अच्। ४प्रकृत साध्यानुमितिनिरोधके सत्प्रतिपक्षदोषदुष्टे हेतौ "बाध-साध्यसाधनाप्रसिद्धिसत्प्रतिपक्षाविरोधप्रतिरोधानां निरासः" दीधिति०। भावे घञ्। ५चौर्य्ये।

प्रतिरोधक पु०प्रति+रुध—ण्वुल्। १प्रतिबन्धके (डाकाइत) २हठचौरे हेमच०। तस्य रोधनेन स्वेच्छाकर्तृत्वात् तथात्वम्।

प्रतिरोधिन् त्रि० प्रति+रुध—णिनि। १प्रतिबन्धके २प्रतिब-न्धे हठकारिणि चौरे अमरः। [वक्ष्य." मेघ०।

प्रतिलम्भ पु० प्रति+लभ—घञ् मुम्। लाभे "लब्धदः प्रति-

प्रतिलोम त्रि० प्रतिगतं लोम आनुकूल्यबलात् प्रा०स० अच् समा०। वामे विपरीते हेमच०।

प्रतिलोमज पुं स्त्री० प्रतिलोमात् जातः जन—ड। उत्तम-वर्णस्त्रियाम् अधमवर्णात् जाते सङ्कीर्णवर्णे ते च मनु-नोक्ता १०।२५ यद्। तथा याज्ञ० "ब्राह्मण्यां क्षत्रि-यात् सूतो। वैश्याद्वैदेहकस्तथा। शूद्राज्जातस्तु चा-ण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः। क्षत्रिया मागधं वैश्या-च्छूद्रात् क्षत्तारमेव च। शूद्रादायोगवं वैश्या जनया-मास वै सुतम्"। मिताक्षरा व्याख्यातं हलिनेव्याख्या यथा "तत्र वैश्याद्वैश्यः शूद्रे चायोगवः। प्रकरणाद् मनौ २।१ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्याम्। चाण्डालवैदेहकसूतास ३।५।१ ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः स्वस्वरसङ्करा चा-ण्डालाः। रत्नावलग्रहणमायोगवानाम्। मागधा वृत्त-कानाम्। क्षत्रियिका मागधानाम्। वध्यघातित्वं

चाण्डालानाम्। स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहकानाम् अश्वसारथ्यं सूतानाम्। चाण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचैलधारणमिति विशेषः"। कर्त्तरि क्त। प्रतिलोम-जातोऽप्यत्र।

प्रतिवचन न०प्रतिरूपं वचनम् प्रा०स०। १प्रतिवाक्ये २उत्तरे ३विरुद्धवाक्ये च त्रिका०। प्रतिवचादयोऽप्यत्र स्त्री।

प्रतिवसथ पु० प्रति+वस—आधारे अथ। ग्रामे संवसथे हेमच०।

प्रतिवस्तु न० प्रतिरूपम् वस्तु प्रा०स०। तत्स्वरूपे वस्तुनि।

प्रतिवस्तूपमा स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००पृ०दृश्यम्

प्रतिवात त्रि० प्रतिगतो वातो यतः प्रा०ब०। यस्मात् प्रदेशात् वायुः आगच्छति तस्मिन् देशे "प्रतिवातेऽनुवाते च" मनुः। अव्ययी०। २वाताभिमुखे अव्य०।

प्रतिवाद पु० प्रति+वद—भावे घञ्। वादिप्रयुक्तन्यायवि-रुद्धन्यायवाक्यप्रयोगे प्रतिवादिन्शब्दे दृश्यम्।

प्रतिवादिन् त्रि० प्रतिकूलं वदति वद—णिनि। १वादिप्र-युक्तन्यायवाक्यविरुद्धवाक्यवादिनि यथा पर्वतो वह्नि-मान् धूमादित्यादौ साध्यविषये वादिना प्रयुक्ते येन पर्वतो न वह्निमान् पाषाणमयत्वात् इत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते तस्मिन्। व्यवहारे २प्रत्यर्थिनि (आसामी) "का-रणे प्रतिवादिनि" याज्ञ०।

प्रतिवारण त्रि० प्रति+वारि—कर्त्तरि ल्यु। १निवारके २दैत्यभेदे पु०भाग०५।१८।१८ भावे ल्युट्। ३निवारणे न

प्रतिवार्त्ता स्त्री प्रा०स०। प्रत्युत्तरस्थानीये वार्त्ताभेदे

प्रतिवासिन् त्रि० प्रत्यासन्नं वसति प्रति+वस—णिनि। (पड़शि) गृहासन्नवासिनि स्त्रियां ङीप्।

प्रतिवाह पु० यदुवंश्यश्वफल्कपुत्रभेदे अक्रूरानुजे हरिवं० ३२अ०।

प्रतिविधान न०प्रति+वि+धा—ल्युट्। १प्रतीकारे २प्रकृतस्यो-पपादनार्थमुपायावलम्बने च। [६१अ०।

प्रतिविन्ध्य पु० १युधिष्ठिरस्य पुत्रे २क्षत्रियभेदे च भा०आ०

प्रतिबिम्ब प्रति+आचारे क्विप् नामधातुः पर०सक० सेट्। प्रतिबिम्बति अप्रतिबिम्बीत्। प्रतिबिम्बितः हलायुधे।

प्रतिबिम्ब पु०न०बी+गतौ उणा०नि०दम् नुट् च बिम्बं प्रति-रूपं बिम्बम् प्रा०स०। बिम्बानुरूपे प्रतिच्छायायुक्ते प-दार्थे। तत्र बिम्बस्य देहोऽभेदो वेदान्तिभिः स्वीकृतः निरुक्तिर्यथा

"न तु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिबिम्बत्वे बिम्बाहङ्कारस्य दर्पणमलवत्प्रतिबिम्बत्वम् तत्र हि जीवस्याहङ्कारस्य

मुखयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते, नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य बाधात्। न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यं सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात् किं प्रतिबिम्बो नाम मुखवाञ्छितमुद्रा ? उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते ? नाद्यः दर्पणस्य मुखस्य चेतरेतरत्वादसत्त्वात् यत्र तु मौढदर्पणे मौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात्। न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथाऽवतिष्ठते। तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ्निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात्। न चेदं मन्तव्यं क्वचिन्निमित्तापाये कार्यं नापैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनात्। न तत्र निमित्तापायात् कार्य्यापायः चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्य्योत्पादात् अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् न चैवमपैति। इह तु चिरकालबिम्बसन्निधानस्याप्युपमर्दे बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बः परिणामस्य निमित्तम्। अथ मन्यसे चिरकालस्थितोऽपि कमलविकाशः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽप्यपगच्छतीति। तन्न तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वहेतुभिः पार्थिवैः रात्र्यैः कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्य्ये जनिते विकाशापायात् अन्यथा तादृशावयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकाशोऽपगच्छेत्। आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना स्वतन्त्राकारपरिणामः स्यात् तदवयवानां कारुकर्मव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात्। अतएव बिम्बसन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्त्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव सन्निधापयेयुः न तु कांस्यकारमन्वेषेरन्। दर्पणद्रव्यस्याप्याकारपरिणामे कारुकर्मापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे तु नःस्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुखप्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तियुक्तः चक्षुर्नासिकादिनिम्नोन्नतभागस्य स्पर्शेनानुपलम्भात् समतलमेव हि पाणिनाऽऽमृश्यते। समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। अत एतत् सिद्धं विमतः आदर्शोपलब्धमुखव्यक्त्यन्तररहितस्वजन्मकारणशून्यत्वात् यथा विप्राग्रजन्मकारणशून्यं विप्रान्तररहितं प्रतिभासकमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् विषमो दृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजतप्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् अत्र न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सति उत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात्। न च मुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं नासाग्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यथा स्थाणुरसौ न पुरुष इति बाधायां सामानाधिकरण्यदर्शनात् संसार्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण च मोक्षोपपत्तेः तत्पक्षे जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्। यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति दर्पणप्रतिफलिता नेत्ररश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति तदेतत् प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य भिन्नदेशद्वये युगपत् कार्त्स्न्येन वृत्तिः, दर्पणदेशस्य मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम शिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। नन्वेवमपि जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थेनैक्ये सति तीरस्थस्याऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वञ्चाध्यस्तमिति वक्तव्यं न चात्राध्यासहेतुरस्ति अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः तत्कथमयमध्यासः, उच्यते किमत्रावरणाभावादध्यासाभावः ? किं वा दोषाभावात् ? उतोपादानाभावात् ? आहोस्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात् ? नाद्यः चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडे वृक्षादावावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीयः सोपाधिकभ्रमे उपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेः नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत् बाढं पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञान-

ध्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानादिवृत्तौ कर्त्तृत्वादेर्हानाविद्यानिवर्त्तकत्वात् सिध्यति । ननु कथं तत्त्वज्ञानं जीवोऽनात्मतादात्म्यं जानाति न विद्धात्मतादात्म्यनोऽवगन्तुमर्हं प्रतिबिम्बत्वात् दर्पणगतप्रतिबिम्बवदिति चेत् न अचेतनत्वस्योपाधित्वात् । यस्तु लोकायतः शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगतजाड्येन प्रतिरुद्धत्वात् प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं तदस्मादचेतनत्वे तु बिम्बचेष्टया विनापि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वेऽपि नोपाधिजाड्येन प्रतिबन्ध इत्यनुभवसिद्धं, यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वम् दृष्टम् । तथापि न तत्र बिम्बत्वं प्रयोजकं किन्तु भ्रमाश्रयत्वं जीवश्च भ्रमाश्रयः अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमोत्पादकत्वात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेत् असर्वज्ञं स्यात् जानाति चेत् जीवगतभ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेत् न स्वमुखतत्प्रतिबिम्बयोरैक्यं जानतापि देवदत्तेन स्वमुखे प्रतिबिम्बगतश्यामत्वमलिनत्वाद्यदर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः श्रुतिस्मृतिसूत्रेष्वभ्युपगतत्वात् "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतिः "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इति स्मृतिः । "अतएव चोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रम् । न चामूर्त्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवः अमूर्त्तस्याप्याकाशस्य सांनिध्याभ्रनक्षत्रादिविशिष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात् । जलान्तराकाश एवाभ्रादिप्रतिबिम्बाधार इति चेत् न जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेत् न तथा सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणोऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत्र द्विगुणं स्यात् न चैवमाकाशस्य घटे द्वैगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणश्चागन्तुकत्वे च वर्त्तमानत्वनियन्तृत्वादिश्रुतिभिः । अनावृतचिद्रूपाकारस्यैव वर्त्तमानत्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मण इति चेत् न "य आत्मानमन्तरो यमयतीति" श्रुतौ प्रकरणबलात् ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानावगमात् । अतः श्रान्ते दर्शने घटाकाशदृष्टान्तोऽधिकृतत्वाबाधको न जीवत्वसाधकः । प्रतिबिम्बपक्षे तु द्विगुणीकृत्य दर्शितं दृष्टान्तं मध्यन्दिनसूर्यस्य आभासविषयस्य प्रतिबिम्बतावस्थायामीश्वरस्य च दृश्यैः । तस्मादहङ्कारोपाधिकतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः"

प्रतिबिम्बन न० प्रतिबिम्ब+आचारार्थे क्विप् भावे ल्युट् । पतु-करणे "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्" सा०द०

प्रतिबिम्बवाद पु० ६ त० । जीवस्य ईश्वरप्रतिबिम्बतास्थापनार्थे वादे । द्विधा हि वेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्विभागकल्पना प्रतिबिम्बभावेन तदवच्छिन्नभावेन च । तत्राद्यः पक्षः विवरणानुसारिभिर्मन्यते द्वितीयः पक्षोऽन्यैर्मन्यते तदेतत् सिद्धान्तलेशे प्रदर्शितं यथा

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः । "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीति" स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः । नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः । तथा सत्येव लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते । "प्रतिबिम्बगताः पश्यन् ऋजुवक्रादिविक्रियाः । पुमान् क्रीडेत् यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः" इति कल्पतरूक्त्या "लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति" सूत्रमपि संगच्छते । अज्ञानप्रतिबिम्बे तस्य जीवस्यान्तःकरणरूपोऽज्ञानपरिणामभेदो विशेषाभिव्यक्तिस्थानम् सर्वतः प्रसृतस्य रविप्रकाशस्य दर्पण इव । अतएव तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि न तावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानानुपपत्तेः । न च योगप्रभावाद्योगिनोऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्याप्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम् । "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति" सूत्रोपात्ताधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादिवद्भेदस्यैव योगप्रभावात् सृष्टेरुपवर्णनात् । प्रतिबिम्बे बिम्बाभेदमात्रस्याध्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न प्रतिबिम्बरूपजीवस्य स्वातन्त्र्याभाव इति न तदतिरेकेण स्वातन्त्र्यावच्छिन्नरूपं जीवान्तरं वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थचैतन्याख्यं चैतन्यान्तरं कल्पनीयम् "अविनाशी वाऽरे अयमात्मेति" श्रुतेः जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं, न तदतिरिक्तकूटस्थनामकचैतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनावच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत ईश्वर एव "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादि" श्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवस्थानेन तत्तत्कार्यनियामक

विकारान्तरस्यानवस्थत्वादिति" । अतः परमवच्छिन्नवाद-पक्ष दर्शितः प्रसङ्गात् पूर्वमनुक्तमप्यालोच्यते "अन्ये तु रूपानुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे गगनप्रतिबिम्बोदाहरणमप्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सवितृकिरणमण्डले सलिले प्रतिबिम्बिते गगनप्रतिबिम्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलत्वात् । ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्ववादोऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां वर्णेष्वारोपोपपत्तेर्ध्वनेर्वर्णप्रतिबिम्बत्वग्राहित्वकल्पनायाः निःप्रमाणकत्वात् । प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहपयोनिधिप्रभृतिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वेन तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वायोगात् । वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिबिम्बः वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोपपत्तेः तस्मात् घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्नमीश्वरः । न चैवमन्तःकरणवर्त्तिनश्चैतन्यस्य तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्य तत्राभावाद्बहिरेव सत्त्वं स्यादिति "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादावन्तर्यामिभावेन विकारान्तरवस्थानश्रवणं विरुध्यते । प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम् । यतः प्रतिबिम्बपक्षेऽपि उपाधावन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रतिबिम्बो वाच्यः । न तु जलचन्द्रन्यायेन तद्रूपप्रतिबिम्बं तदन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिबिम्बासम्भवात् । न हि मेघावच्छिन्नस्याकाशस्याधोवर्त्तिनि वा जले प्रतिबिम्बवज्जलान्तर्गतस्यापि तत्र प्रतिबिम्बो दृश्यते । न वा सूर्यादीनां बहिःस्थितिसमय इव जलान्तर्निमज्जनेऽपि प्रतिबिम्बोऽस्ति । अतो जलप्रतिबिम्बं प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिबिम्बं प्रति तदन्तर्गतस्यैव बिम्बत्वं स्यादिति बिम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगात् ईश्वरेऽन्तर्यामिब्राह्मणाञ्जस्याभावस्तुल्यः । एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्तदन्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति निरस्तम् । प्रतिबिम्बपक्षेऽपि स्वान्तर्गतस्य स्वावच्छिन्नस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बस्य वक्तव्यतया तत्र तत्तदन्तःकरणस्य गमने बिम्बभेदात् तत्प्रतिबिम्बस्यापि भेदावश्यम्भावेन दोषतौल्यात् । न चान्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इतिपक्षे दोषतौल्येऽप्यविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तस्य च तत्र गतिद्वारमन्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य तदुपरि विसृत्वरस्फीतालोक इव तत्र विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे नायं दोषः । अन्तःकरणवदविद्याया गत्यभावेन प्रतिबिम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम् । तथैवावच्छेदपक्षेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्युपगमसम्भवात् तत्राप्येकस्य जीवस्य क्वचित्प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृत्वमित्येवं कृतहानाकृताभ्यागमदोषापत्तस्तथैव वस्तुतो जीवैक्यस्य परिणीकरणीयत्वेन तदभावादन्तःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुनश्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तत्राभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवात् । न चावच्छेदपक्षे "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" । "अतएवोपमा जलसूर्यकादिवदिति" श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधः । "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" इत्युदाहृत सूत्रानन्तरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिबिम्बोदययोग्यता ततो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं गृह्यते नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिबिम्बोदययोग्यं किञ्चिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिबिम्बासम्भवमुक्त्वा "वृद्धिह्रासभाक्त्वम् अन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति" तदनन्तरसूत्रेण यथा जलप्रतिबिम्बितः सूर्यो जलवृद्धौ वर्द्धत इव जलह्रासे ह्रसतीव जलचलने चलतीवेति तस्याध्यासकतदनुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति स्वयं सूत्रकृतैवावच्छेदपक्षे तयोस्तात्पर्यकथनात् । "घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः" । "अंशो नाना व्यपदेशादिति" श्रुतिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहात् । तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदोऽवश्यं भावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षं रोचयन्ते" ।

प्रतिबिम्बित त्रि० प्रतिबिम्ब+तार० इतच् । जातप्रतिबिम्बे दर्पणादौ—प्रतिफलिते प्रतिच्छायापन्ने मुखादौ ।

प्रतिविषा स्त्री प्रतिषिद्धं विषं यया प्रा०ब० । अतिविषायाम् (आतइच्) अमरः ।

प्रतिविष्णुक पु० प्रतिकूलो विष्णुर्यस्य प्रतिविष्णुः मुचुकुन्दपुष्पशोभया कायति प्रकाशते कै—कर्त्तरि क । मुचकुन्दवृक्षे राजनि० ।

प्रतिवेश पु० प्रत्यासन्नो वेशः प्रा०स० । प्रत्यासन्ने प्रतिवासिगृहे शब्दरत्ना० । प्रति+विश–आधारे घञ् वा दीर्घः । तत्रार्थे ।

प्रतिवेशिन् त्रि० प्रत्यासन्नं विशति प्रति+विश–णिनि । प्रत्यासन्नगृहवासिनि स्त्रियां ङीप् "दृष्टिं हि प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि" सा०द०।

प्रतिव्यूह पु० प्रतिरूपः व्यूहः प्रा०स०। बलविन्यासस्य प्रतिरूपे व्यूहे भा०भी० ५०अ० ।

प्रतिशब्द पु० प्रतिरूपः शब्दः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ शब्दानुरूपे शब्दजन्ये शब्दभेदे । प्रतिबिम्बवादशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिशयन न० प्रति+शी–भावे ल्युट् । प्रतिशापे अभीष्टलाभाय मन्त्रादेशाशया देवोद्देशेन स्नानभोजनादिवर्जनपूर्वकस्वापे (हत्यादेओया) दयजु० ५ अ०।

प्रतिशयित त्रि० प्रति+शी+क्त । प्रतिशयनकारिणि

प्रतिशासन न० प्रति+शास–भावे ल्युट् । भृत्यादेर्निकटस्थ नियोगे अमरः । [ख्याते च त्रिका०।

प्रतिशिष्ट त्रि० प्रति+शास–कर्मणि क्त । १प्रेषिते २प्रत्या-

प्रतिश्या स्त्री प्रति+श्यै–बा० करणे अङ् । प्रतिश्याये पीनसे रोगभेदे शब्दच० ।

प्रतिश्याय पु० प्रति+श्यै–करणे घञ् । पीनसे रोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

"अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः । सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् । चयङ्गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि । शिरोगुरुत्वं क्षवथोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता । उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः । आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रवर्त्तिनी । गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा । स्वरोपघातश्च भवेत्प्रतिश्यायेऽनिलात्मके । उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके । कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः । सधूमं सहसा वह्निं वमतीव च मानवः । कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः । शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरोमुखः । शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूयनमतीव च । भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते । सम्पक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः । लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वजे । रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्रावः प्रवर्त्तते । ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च । मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः । कृमिमूर्द्धविकारेण समानं चास्य लक्षणम् । प्रक्लिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । मुहुरानह्यते चापि मुहुर्विव्रियते तथा । निःश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धान्न वेत्ति च । एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् । सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः । कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः । बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान् । कासाग्निसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः" ।

प्रतिश्रय पु० प्रतिश्रीयते प्रति+श्रि–आधारे अच् । १यज्ञगृहे जटा० २सभायां ३आश्रये च मेदि० ४गृहे हेमच० ।

प्रतिश्रव पु० प्रति+श्रु–भावे अप् । स्वीकारे अमरः ।

प्रतिश्रवण न० प्रति+श्रु–भावे ल्युट् । १अङ्गीकारे । प्रतिगतः श्रवणं कर्णम् अत्या०स० । २श्रवणानुगते त्रि० अस्य तत्पुरुषे अन्ता० अन्तोदात्तता प्रतिगतं श्रवणं येन प्रा०ब० । तु न । [नृपभेदे भा०आ० ८१अ० ।

प्रतिश्रवस् पु० १गोत्रप्रवरर्षिभेदे । २परीक्षित्पुत्रभीमसेनात्मजे

प्रतिश्रुत् स्त्री प्रतिरूपं श्रूयते श्रु–सम्प० बा० कर्मणि क्विप् । प्रतिशब्दे प्रतिध्वनौ अमरः ।

प्रतिश्रुत्का स्त्री देवताभेदे यजु०२४।२२ १।१८ [नौ च ।

प्रतिश्रुति स्त्री प्रति+श्रु–भावे क्तिन् । १अङ्गीकारे २प्रतिध्व-

प्रतिषिद्ध त्रि० प्रति+षिध–कर्मणि क्त । निषिद्धे

प्रतिषेध पु० प्रति+षिध–भावे घञ् । १निषेधे 'मा कुरु' इत्यादिना निवारणे "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता" मीमांसकका० । २अर्थालङ्कारभेदे अर्थालङ्कारशब्दे ४०० पृ० दृश्यम् । ३दूषणाभिधाने च । ल्युट् । प्रतिषेधन तत्रैव न० ।

प्रतिषेधोपमा स्त्री "न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् । कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ।" काव्याद०। उक्ते अर्थालङ्कारभेदे सादृश्यप्रतिषेधेन अधिकवैचित्र्यप्रकटनात् तथात्वमस्याः ।

प्रतिष्क पु० प्रति+स्कन्द–बा० ड षत्वम् । दूते शब्दर०। [जटा०

प्रतिष्कश पु० प्रति+कश–अच् बा० सुट् षत्वम् । चर्मरज्ज्वौ

प्रतिष्कष पु० प्रति+कष–अच् बा० सुट् षत्वम् । चरे शब्दर०

प्रतिष्टम्भ पु० प्रति+स्तम्भ–भावे घञ् षत्वम् । १प्रतिबन्धे अमरः २विघाताद्युत्पादने "बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः" रघुः

प्रतिष्टुति स्त्री प्रति+स्तु-क्तिन्। प्रतिकूलस्तुतौ ऋ० ८।१६।२

प्रतिष्ठ त्रि० प्रतिष्ठा अस्त्यस्य अच् प्रति+स्था–क वा। १ख्यातियुक्ते २जैनभेदे पु० हेमच० ३कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श०४७अ०। ४चतुरक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री वृ०र०।

प्रतिष्ठा स्त्री प्रति+स्था-भावाधारादौ अङ्। १स्थितौ २स्थाने ३गौरवे ४यागादिसमाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे मेदि०। देवादीनां पूज्यतादिप्रयोजके ५संस्कारभेदे देवताप्रतिष्ठाशब्दे तद्विवरणं दृश्यम्। ६स्थैर्य्ये ७भूमौ स्त्री निघण्टुः पात० सू० कार्य्यभेदे फलभेद उक्तो यथा

"अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" सू०। "सर्वप्राणिनां भवति" भा०"सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्" सू०"धार्मिको भव इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति अमोघास्य वाग्भवति" भा० "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्" सू० "सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि" भा० "ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः" सू० "यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति इति" भा०। ८ब्रह्मणि "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" श्रुतिः।

प्रतिष्ठान न० प्रति+स्था–भावे ल्युट्। १व्रतादेः समाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे देवादीनां पूज्यताप्रयोजके २संस्कारभेदे ३विख्यातौ च। आधारे ल्युट्। (बिठौर) ख्याते ४नगरभेदे "गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रयागं जघनं स्मृतम्। प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः। प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा। तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः" भा०व० ८५अ०। "प्रतिष्ठाने नरपतिर्ययातिः समुपस्थितः" भा०उ०११९अ०।

"एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तम!। देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते। राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः। उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः" हरिवं०२६अ०। ५स्थाने च

प्रतिष्ठित त्रि० प्रतिष्ठा जाताऽस्य तारका० इतच्। १जातप्रतिष्ठे देवादौ २विख्यातियुक्ते च। ३विष्णौ पुं० "आत्मवान् प्रतिष्ठितः" विष्णुस०।

प्रतिष्णिका स्त्री प्रति+स्ना–क स्वार्थे क टापि अत इत्वम् सुषामा० षत्वम्। प्रतिस्नानकर्त्र्यां स्त्रियाम्।

प्रतिसङ्क्रम पु० प्रतिरूपः संक्रमः प्रा०स०। १प्रतिच्छायायाम् प्रा०स०। २प्रतिसंक्रान्ते प्रतिच्छायापन्ने त्रि०। ३सञ्चारे च "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धाऽनन्ता चेति" पात०भा०। "प्रतिसंक्रमः संचारः" विवरणम्।

प्रतिसंख्या स्त्री प्रति+सम्+ख्या–भावे अङ्। १प्रत्याख्याने २सांख्यादिविहिते ज्ञानभेदे च तस्य पञ्चविंशतिसंख्यान्विततत्त्वनिरूपणात् तदीयज्ञानस्य संख्यानियतत्वेन तथात्वम्।

प्रतिसंख्यानिरोध पु० प्रतिसङ्ख्यापूर्व्वकोनिरोधः शा०त०। बुद्धिपूर्व्वके भावानां नाशे बौद्धमतसिद्धे पदार्थभेदे अप्रतिसंख्यानिरोधशब्दे ४६१पृ० दृश्यम्।

प्रतिसञ्चर पु० प्रतिसञ्चरन्ति क्रियाशून्यतया विलीयन्तेऽस्मिन् प्रति+सम्+चर-आधारे अप्। १प्रलयभेदे "यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत्। तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः" मार्क०पु०४६अ०। २सञ्चारमात्रे च।

प्रतिसन्देश पु० प्रतिरूपः सन्देशः प्रा०स०। सन्देशानुरूपे प्रत्युत्तररूपतया वाचिकरूपवाक्यभेदे।

प्रतिसन्धान न० प्रति+सम्+धा–भावे ल्युट्। १अनुसन्धाने अनुचिन्तने ज्ञानभेदे गतस्य द्रव्यस्योपलब्धिहेतुव्यापारे २अन्वेषणे च।

प्रतिसन्धि प्र० प्रतीपः सन्धिः प्रा०स०। १वियोगे २अपगमे "अदृष्टतोऽनुपालाद प्रतिसन्धिम कर्मणः" भा०शा०२०६अ० टी० नील० प्रति+सम्+धा–कि। ३प्रतिसन्धाने च वीप्सायाम् अव्ययी०। ४सन्धौ सन्धौ इत्यर्थे।

प्रतिसन्धेय त्रि० प्रति+सम्–धा-कर्मणि यत्। प्रतीकार्य्ये भा०उ० ८१अ०।

प्रतिसम त्रि० प्रतिमुखः समः। विपक्षे

प्रतिसमस्त त्रि० प्रतिगतं समस्तात् येन प्रा०ब० मुखो०। प्रा० प्रसमन्ताद्भावे शत०ब्रा० १।७।१।१२ भा०।

प्रतिसमासन न० प्रति+सम्+आ+अस-क्षेपे भावे ल्युट्। निरसने निवारणे भा०व० १८२१ श्लो०।

प्रतिसर पु० प्रति+सृ-अच्। १सैन्यपश्चाद्भागे २हस्तसूत्रे च त्रिका०। ३मन्त्रभेदे ४माल्ये ५व्रणशुद्धौ च मेदि०। ६भूषणे ७रक्षाबन्धनसूत्रे पु० न० अमरः। ८नियोज्ये त्रि० मेदि० स्त्रीत्वमपि। "प्रतिसरया तरगाणां मङ्गालकयाऽभिकुसुमसिद्धार्थं कण्ठेषु निबध्नीयात्" वृ०सं०४२अ०।

प्रतिसर्ग पु०प्रतिरूपः प्रतिकूलो वा सर्गः। १ब्रह्मणः सृष्टिरक्षायां मरीच्यादिसृष्टौ २प्रलये च "आदिसर्गस्तु वः सूत! कथितो विस्तरेण च। प्रतिसर्गश्च ये तेषामधिपास्तान् वदस्व नः" इति मत्स्ये प्रतिसर्ग शब्दः कालिकापुरा

"प्रतिसर्गे तु कल्पितं हेमपिण्डं वा घटकुण्डलमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवाभिव्यक्तं कार्य्यमपेक्षयाव्यक्तम् भवति । एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति महान् प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति प्रकृतेस्तु न क्वचिद्विवेश इति सा सर्वकार्य्याणामव्यक्तमेव" सा०त०कौ०

प्रतिसर्य्य पु० प्रतिसरे भवः यत् । रुद्रभेदे यजु०१६।२१

प्रतिसव्य न० प्रतिगतं सव्यं वामं येन प्रा०ब० । १प्रतिकूले २विरुद्धाचारिणि च जटा० ।

प्रतिसांख्यानिक पु० सङ्ख्यानं प्रयोजनमस्य ठक् प्रतिरूपः साङ्ख्यानिकः प्रा०स० । मागधे स्तुतिपाठके शब्दरत्ना०।

प्रतिसाम वीणायाम् अव्ययी० अच् समा०। प्रत्येकसामनि

प्रतिसारण त्रि० प्रतिसारयति प्रति+सृ–णिच् ल्यु । १अपसारके २दूरीकारके । भावे ल्युट् । ३दूरीकरणे । करणे ल्युट् । सुश्रुतोक्ते ४अग्निकार्य्यभेदे । व्रणबिन्दुविशेषाः प्रतिसारणानीति दहनविशेषाः । प्रणालचिकित्सायां ५उपक्रमभेदे "मांसादुद्धृते ततस्तेन क्षणमावेपयेद्व्रणम् । कुष्ठटङ्कणपाठानि कतकं मधुकं वचम् । तथा कटुत्रयसैन्धवौ मधिचूर्णेन दापयेत् । गुटिकामूलपिण्डाका व्रणानां प्रतिसारणम्" सुश्रुतः । प्रतिसारणं व्रणस्य स्वस्थानात् स्थानान्तरनयनम् इत्यर्थः "दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः । शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् । वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तथा तृषाम् । अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् । क्षीणे श्वासककासे हिक्कायामरुचावपि च । प्रतियोगात् सखे पाकः शोषस्तृष्णा मतिः क्रमः" भावप्र० उक्ते ४दन्तघर्षणभेदे ।

प्रतिसारणीय त्रि० प्रति+सृ–णिच्–कर्म्मणि अनीयर् । स्थानान्तरनयनीये सुश्रुतोक्ते क्षारपाकविधिभेदे "स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषार्शःसूपदिश्यते" ।

प्रतिसारिन् त्रि० प्रतीपं सरति सृ–णिच्–णिनि । १प्रतीपगामिनि २गौचनाशिनि स्त्रियां ङीप् । भा०व० ५१अ०।

प्रतिसीरा स्त्री प्रतिसिनोति सीयते वा प्रति+सि–रक् दीर्घश्च । जवनिकायाम् (परदा) अमरकोषः ।

प्रतिसूर्य्य पुंस्त्री० प्रतिरूपः सूर्य्यः प्रा०स०। १कृकलासे त्रिका०। २द्वितीयसूर्य्यप्रादुर्भावरूपे आन्तरीक्षोत्पातभेदे च । स्वार्थे क । तत्रार्थे तच्छुभाशुभफलं वृ०सं०३७अ० यथा "प्रतिसूर्य्यकः प्रशस्तो दिवसकृदृतुवर्णसप्रभः स्निग्धः । वैदूर्य्यनिभः स्वच्छः शुक्लश्च क्षेमसौभिक्षः । पीतो व्याधिं जनयत्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय । प्रतिसूर्य्याणां माला दस्युभयातङ्कनृपहन्त्री । दिवसकृतः प्रतिसूर्य्यो जलकृदुदग्दक्षिणे स्थितोऽनिलकृत् । उभयस्थः सलिलभयं नृपमुपरि निहन्त्यधो जनहा" ।

प्रतिसृष्ट त्रि० प्रति+सृज-कर्म्मणि क्त । १प्रेरिते २प्रत्याख्याते च मेदि०। ३मत्ते धरणिः । [हेमचन्द्रात् राजनि० ।

प्रतिसोमा स्त्री प्रतिरूपा सोमः सोमवल्ली यस्याः प्रा०ब०। च०

प्रतिस्कन्ध पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श० ४६अ०। २नियमसन्ध्यङ्गभेदे पु० "परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते । स्कन्धोपमेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः" कामन्द० ।

प्रतिस्त्री स्त्री प्रतिरूपा स्त्री प्रा०स०। १परनार्य्याम् आभिमुख्ये अव्य०। २स्त्रियां आभिमुख्ये अव्य० । "उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम्" छा०उ० । "प्रतिस्त्रीशयनम् स्त्रियोऽभिमुख्याभावेन शयनम् । एकशयनमेकपर्य्यङ्के शयनम्" भा० ।

प्रतिस्पर्द्धा स्त्री प्रति+स्पर्द्ध–भावे अङ् । प्रतिरूपस्पर्द्धायां प्रतिकक्षायाम् शब्दरत्ना० ।

प्रतिस्वश पु० प्रतिरूपः स्वशः । प्रतिकृते

प्रतिस्रोतस् न० प्रतीपं स्रोतः प्रा०स०। स्रोतसोगमनप्रतिकूले

प्रतिस्वर पु० प्रति+स्वृ–शब्दोपतापयोः भावे आधारे वा अप् । १प्रतिशब्दे २उपतापाधारे आदित्यात् अग्निमन्थादनसाधने शुष्कगोमयादौ च । तत्प्रकारः निरुक्ते उक्तः यथा "अदीप्ति प्रत्यग्रमाहृत्य आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयं संस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव संपद्यते" । प्रतिस्वरे उपतापाधारे सूर्य्यकिरणसम्पर्कस्थाने इत्यर्थः ।

प्रतिहत त्रि० प्रति+हन–क्त । १द्विष्टे २रुद्धे ३निरस्ते ४प्रतिस्खलिते च मेदि०। भावे क्त । ५निराकृतौ न० अमरः ।

प्रतिहति स्त्री प्रति+हन–भावे क्तिन् । १प्रतिघाते आहत-

पराहतौ २रोधे च । तस्य कामप्रतिहत्या जायमानत्वात् तथात्वम् ।

प्रतिहर्त्तृ त्रि॰ प्रति+हृ—तृच् । १पुनराहरणकर्त्तरि २ऋत्विग्भेदे पु॰ आश्वलायनशब्दे ८८५ पृ॰ दृश्यम् । स च प्रतिहाराख्यसामभक्तिगाता प्रतिहारशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिहर्षण न॰ प्रतिरूपं हर्षणम् प्रा॰ स॰ । १हर्षणानुरूपे हर्षे णिच्—ल्युट् । २प्रतिरूपसन्तोषसम्पादने च ।

प्रतिहस्तक पु॰ प्रतिरूपः हस्तो यस्य प्रा॰ ब॰ कप् । हस्तसाध्यक्रियाप्रतिरूपक्रियाकारिणि प्रतिनिधौ हेमच॰ ।

प्रति(ती)हार पु॰ प्रत्येकं हरति स्वामिपार्श्वमानयति अण् वा दीर्घः । १द्वारपाले अमरः । स्त्रियां ङीप् गौरा॰ ङीष् वा । आधारे घञ् । तदधिष्ठानस्थाने २द्वारे च शब्दर॰ । प्रतिरूपं हरति हृ—अण् उपस॰ । ३मायाकारे भरतः । सामस्तूयमाने उद्गात्रा गेये ४सामावयवभेदे उद्गीथशब्दे ११७॰पृ॰ दृश्यम् । तस्य देवता च यथा यथोक्तं छा॰ उ॰ "अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् कतमा सा देवतेति । अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति" ।

प्रतिहारक पु॰ प्रति+हृ—ण्वुल् । १मायाकारे भरतः २स्थानान्तरप्रापके त्रि॰ ३प्रतिहाररूपसामावयवगातरि पु॰ ।

प्रति(ती)हास पु॰ प्रतिरूपः हासः प्रा॰ स॰ वा दीर्घः । १येन हासः कृतः तं प्रति हासे प्रा॰ स॰ । २तत्कारके त्रि॰ । ३करवीरवृक्षे पु॰ अमरः ।

प्रतिह्वर पु॰ प्रति+ह्वृ—आधारे अप् । समीपे ऋ॰७।६६।१४

प्रतीक पु॰ प्रति+कन् नि॰ दीर्घः । १अवयवे अमरः । २प्रतिरूपे ३विलोमे च मेदि॰ प्रतीकोपासनं च ब्रह्मप्रतीकानामादित्यादीनां ब्रह्मदृष्ट्युपासनं तच्च शा॰ सू॰ भा॰ दर्शितं यथा

"न प्रतीके न हि सः" सू॰ "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म" (छा॰ ३।१८) इति, तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः (छा॰।३।१९) स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा॰।७।१) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किं तेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति । किं तावत् प्राप्तमेतेष्वात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्व ततश्चात्मत्वमिति । तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनविधानम्, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते, न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा॰ "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" सू॰ "तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशयः, किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यं चेदिदानीं स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् । तस्मात् ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरस्मिन्नन्यतरदृष्ट्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् । एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनं फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् उत्कर्षात्, एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्त्युत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् । तथा च

लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः। यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुसर्त्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात्। न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति। अत्रोच्यते, निर्द्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते, तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्य्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन् प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधात् ग्रहीतव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्ते इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति “स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते” (छा०,३।१९). “यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते”(छा०७।२।२) “यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते” (छा०७।४।३) इति। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति, तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्। फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितञ्चैतत्, “फलम् अत उपपत्तेः” इत्यत्र (वे०सू०।३।२।३८)। ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनाम्”।

तत्फलविशेषोऽपि तत्र निर्णीतो यथा

“अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च” सू० “स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद् ब्रह्मणो गतिः स्यात्। तथा हि “अनियमः सर्वासाम्” इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अप्रतीकालम्बनानिति। प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद् दोषोऽस्ति। अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः। तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः। यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते “तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति” इति श्रुतेः। न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य। नन्वब्रह्मक्रतुमपि ब्रह्म गमयतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् “स एनान् ब्रह्म गमयति” इति। भवतु यत्रैवमानवाद उपलभ्यते, तदभावे त्वौत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति मन्यते” भा० “विशेषञ्च दर्शयति” सू० “नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति ‘यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति’ “वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति” ‘मनो वाव वाचो भूयः” इत्यादिना। स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात्। तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति” भा०। वसुन्धरस्य ४पुत्रभेदे भाग० ९।२।१२

प्रती(ति)कार पु० प्रति+कृ घञ् दीर्घः। १कृतापकारस्य प्रत्यपकारे वैरनिर्यातने अमरः २रोगनिवारणोपाये चिकित्सायाम् शब्दमा०। [अमरः। वैरनिर्यातनाद्यः। मेघप्रतीकाशः।

प्रती(ति)काश पु० प्रति+काश–अच् वा दीर्घः। उपमायाम्

प्रतीकाश्व पु० भानुमत्पुत्रे नृपभेदे भाग० ९।१२।६

प्रतीक्षा स्त्री प्रति+ईक्ष–भावे अङ्। अपेक्षायाम्। भावे ल्युट्। प्रतीक्षण तत्रार्थे न०।

प्रतीक्ष्य त्रि० प्रति+ईक्ष–कर्मणि ण्यत्। १पूज्ये २अपेक्षणीये च “प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृव्यो प्रतिश्रुतम्” इति माघः।

प्रती(ति)घात पु० प्रति+हन–भावे घञ् वा दीर्घः। प्रतिघाते

प्रतीची स्त्री प्रत्यच्+स्त्रियां ङीप् अल्लोपे दीर्घः। पश्चिमायां दिशि उदयेनार्द्धा सूर्याधारस्वदिग्विहिता वा दिक् सा तदपेक्षया तत्र प्रतीची अमा० अप० इत्ति:।

प्रतीचीन त्रि० प्रतीचि भवः प्रत्यच्+ख अल्लोपे दीर्घः। १प्रत्यग्भवे २पश्चिमदिग्भवे च। स्वार्थे ख। ३प्रतीचि पदार्थे हेमच०। शत०ब्रा० ५।२।४।२० प्रतीचीनफलम्।

प्रतीच्य त्रि० प्रतीचि भवः प्रत्यच्—भवार्थे यत्। १प्रत्यग्भवे २पुरूरवसमातरि स्त्री भा०क०११६अ०। ३अन्तर्हिते त्रि० निघण्टुः। [मनुः ४।१८।४ श्लो०।

प्रतीच्छक त्रि० प्रतिगता इच्छा यस्य प्रा०ब० कप्। ग्राहके

प्रतीत त्रि० प्रति+इण—क्त। १ख्याते २ज्ञाते अमरः। ३हृष्टे ४सादरे च राजनि०। ५विश्वदेवगणभेदे पु०भा०अनु०८१अ०

प्रतीति स्त्री प्रति—इण—भावे क्तिन्। १ज्ञाने २ख्यातौ ३आदरे ४हर्षे च।

प्रतीतोद पु० "अर्ह" शाकरमष्टावरमभ्यासवत् तस्य प्रत्य-रान् पदादीन् प्रतीतोदा इत्याचक्षते" इत्युक्तेऽर्थे।

प्रतीन्धक पु० विदेहदेशे रामा० आदि० ७१।८ श्लो०।

प्रतीप त्रि० प्रतिगता आपोऽत्र अच्समा० नि० प्रतिप+इत्वो० वा। १प्रतिकूले चन्द्रवंश्ये २नृपभेदे पु० हेमच०। प्रतिपशब्दे दृश्यम्। ३अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४८८पृ० दृश्यम्। क्रान्ते परेऽन्योदात्तताया वा परनिपातः प्रतीपतः क्षतप्रतीप इति वा। स्वार्थे क। ४तत्रार्थे। ५ऋक्षवत्पुत्रयदोः पुत्रे भाग० ६।२१।२ तत्र प्रतिपक इति पाठान्तरम् तत्रार्थे। ततः सुखा० अस्त्यर्थे इनि। प्रतीपिकन् तद्युते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सुखादिपाठात् ततः ठन्मतुपौ न स्तः।

प्रतीपदर्शिन् त्रि०प्रतीपं वामं पश्यति दृश—णिनि। १प्रतिकूलदर्शके स्त्रियां ङीप्। सा च २स्त्रियाम् अमरः।

प्रतीपाश्व पु० राजभेदे विष्णुपु०।

प्रतीर न० प्रतीर्य्यते प्र+तीर—क। १तटे तीरे अमरः। २भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्क०पु० १००अ०।

प्रतीवाप पु० प्रति+वप—घञ् दीर्घः। १गलितस्वर्णादेरयश्चूर्णे अमरः। २पेयौषधिभेदे औषधविशेषसंयोगभेदे च "तत्र क्षीरतप्तोदिपिष्टं अश्मन्तकादि प्रतीवापं पाययेत्" सुश्रुतः। [भाग० ५।१५।२

प्रतीह पु० भरतवंश्ये सुवर्चलायां जाते परमेष्ठिनः पुत्रभेदे

प्रतुद पु० प्र+तुद-क। खगभेदे "हारीतो धवलः पाण्डुः चित्रपक्षो हरिद्रुकः। पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः"। "प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः" "प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः। लघवो बद्धवर्चस्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः" भावप्र०।

प्रतूर्त्त त्रि० प्र+तूर-वेगे क्त। १प्रकृष्टवेगान्विते भावे क्त। २प्रकृष्टवेगे न०। ततो गोषदादि० मत्वर्थे वुन्। प्रतूर्त्तक तद्युते त्रि०

प्रतूलिका स्त्री प्रकृष्टं तूलमत्र कप् कापि अत इत्वम् (तोषक) शय्याभेदे काशी०७अ०। [नदचञ्चु (चातक) अमरः।

प्रतोद पु० प्रतुद्यतेऽनेन प्र+तुद—करणे घञ्। अश्वादिताड-

प्रतोली स्त्री प्र+तुल-अच् गौरा०ङीष्। १रथ्यायाम् २पुराभ्यन्तरवर्त्मनि अमरः दुर्गादौ निर्मिते ३पथि च भरतः।

प्रतोष पु०प्र+तुष—भावे घञ्। १सन्तोषे प्रकृष्टस्तोषोऽस्य प्रा०ब० २सन्तोषयुते त्रि०। ३स्वायम्भुवमनोः पुत्रभेदे पु० भाग० ४।१।७ श्लो०। [पुराणनामसु निघण्टुः।

प्रत्न त्रि० पुरार्थे प्र+भवार्थे त्न। १पुरातने अमरः।

प्रत्यंशु त्रि०प्रतिगतोऽंशुम् अत्या०स०। १प्राप्तांशुके। तत्पुरुषे अव्या० अन्तोदात्तताया। प्रतिगतोऽंशुर्येन प्रा०ब०। २प्रतिगतांशुके त्रि० तत्पुरुषे इत्युक्तः षड्भीष्टो नान्तोदात्तता।

प्रत्यक्चेतन पु०प्रतीपं विपरीतमञ्चति जानाति प्रति+अञ्च-क्विप् कर्म०। १सांख्यमतसिद्धे पुरुषे। "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमः अन्तरायाभावश्च" योगसू० भाष्यम्। प्रत्येकम् अञ्चति अञ्चु ते कर्म०। सर्वस्मिं २अन्तरात्मनि परमेश्वरे तदभिन्ने ३जीवे च प्रत्यक्शब्दे दृश्यम्। [अमरः

प्रत्यक्पर्णी स्त्री प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः ङीप्। १अपामार्गे

प्रत्यक्पुष्पी स्त्री प्रत्यक् पुष्पमस्याः ङीप्। अपामार्गे अमरः

प्रत्यक्श्रेणी स्त्री प्रतीची श्रेणीव अस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। १दन्तीवृक्षे २मूषिकपर्ण्याञ्च अमरः।

प्रत्यक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् "लक्षणेनाभिप्रती" पा० आभिमुख्ये प्रतिना अव्ययी० शरदा० अच्समा०। अक्षिशब्देन इन्द्रियमात्रम् उच्यते। १इन्द्रियलक्षणे ततोऽस्त्यर्थे अच्। २इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्ये ज्ञाने न०। इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानमात्रं प्रत्येव सन्निकर्षद्वारा हेतुत्वात् तथार्थत्वम्। ततः अस्त्यर्थे पुनः अर्श आद्यच्। ३प्रत्यक्षविषये त्रि०। प्रत्यक्षत्वं च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषः तल्लक्षणन्तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वमिति नैयायिकाः। अधिकमपरोक्षशब्दे २३५ पृ० इष्टशब्दे च १६७२ पृ० दृश्यम्। वेदान्तमते तल्लक्षणन्तु "तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम्। आकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति वर्त्तमानयोग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम्" वेदा०प०। तच्च लौकिकालौकिकभेदात् द्विधा।

प्रत्यक्षदर्शन त्रि० प्रत्यक्षेण पश्यति दृश–ल्यु। साक्षिणि साक्षाद्दर्शिनि शब्दमाला। णिनि। प्रत्यक्षदर्शिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्षलवण न० प्रत्यक्षं पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणम्। पाकनिष्पन्नोत्तरं व्यञ्जनादौ दीयमानलवणे। तच्च श्राद्धे वर्ज्यतोक्ता यथा श्रा०त० ब्रह्मपु० "भिन्नाः क्षताश्च ते भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः" श्राद्धे तच्च वर्ज्यतयोक्तं "भिन्नाः क्षताः विन्दुत्सरकाश्च प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपकृताः" श्रा०त० रघु०। तत्रैव विष्णुना श्राद्धवर्ज्येषु "आरनालमेव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च" इत्युक्तम्। शु०त० ब्रह्मपु० "सैन्धवं लवणं चैव यच्च मानसकं भवेत्। पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः"। "पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणं प्रत्यक्षलवणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कारकं संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेदात्" शु०त०रघु०। वस्तुतः सैन्धवादेरपि प्रत्यक्षलवणत्वेऽभक्ष्यता आर्द्रकादियोगे प्रतिप्रसवः न तु भिन्नविन्दुत्सरकाद्युपक्षेपेऽपि प्रतिप्रसवः। अतः विन्दुत्सरकादं लवणमात्रस्यैव प्रत्यक्षे सर्वत्र भक्षणे दाने च निषेधः इति बोध्यम्।

प्रत्यक्षवादिन् पु० प्रत्यक्षमेव प्रमाणतया वदति वद–णिनि। चार्वाके चार्वाकशब्दे २८२१पृ० दृश्यम्।

प्रत्यक्षिन् त्रि० प्रत्यक्षमस्त्यस्य इनि। १साक्षाद्द्रष्टरि अमरः २दृष्टार्थे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्स्रोतस् पु० प्रत्यक् प्रतीचीगामि स्रोतो यस्य। १पश्चिमदिग्गामिनि नदे "प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदा नर्मदां विना" माघ ४।६६ श्लो० व्याख्यायां मल्लिनाथधृतवाक्यम्। २नर्मदायां स्त्री भा० व० ८८अ०। प्रतीचि प्रत्यगात्मनि स्रोतश्चित्तप्रवाहोऽस्य। प्रत्यगात्मैकपरचित्तवृत्तियुते ३यतिभेदे पु०।

प्रत्यगात्मन् प्रतीचो जीवस्यात्मा स्वरूपम्। १परमेश्वरे प्रत्यक्चैतन्ये भागव०१।२४।४५ श्रीधरः। "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठो० भाष्ये तु व्याख्योक्तं यथा "प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीच्येवात्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्त्तते। "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते" इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात्। तं प्रत्यगात्मानं स्वभावमैक्षत् पश्यतीत्यर्थः" "स्वभावं स्वस्वरूपमित्यर्थः" आनन्दगिरिः।

प्रत्यगाशापति पु० ६त०। पश्चिमदिक्पाले वरुणे हलायुधः

प्रत्यगुदच् स्त्री प्रतीच्या उदीच्याश्च अन्तराला दिक् ब०व०। पश्चिमोत्तरदिशोरन्तरालायां विदिशि वायुकोणे आश्व० श्रौ० २।६।४।

प्रत्यग्र त्रि० प्रतिगतमग्रमग्रत्वम् अत्या०स०। १नूतने २शोधिते च अमरः। उपरिचरवसुवंश्ये ३कुरुपुत्रे नृपभेदे पु० भाग० ९।२२।४

प्रत्यग्रथ पु० अहिच्छत्रदेशे हेमच०। तत्र भवः तस्य राजा वा "साल्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्मकादिञ्" पा० इञ्। प्रात्यग्रथि तत्र भवे तद्राजे च।

प्रत्यग्रह पु० चेदिदेशराजे नृपभेदे भा०आ० ६३अ०।

प्रत्यङ्ग न०प्रतिगतमङ्गम् अत्या०स०। अङ्गानुगताङ्गभेदे अङ्गशब्दे यथा "तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानि" सुश्रुतः। अङ्गशब्दे ७०पृ० दृश्यम्। [भेदे हरिवं० ३अ०।

प्रत्यङ्गिरस् पु० चाक्षुषमन्वन्तरे आङ्गिरसे सप्तर्षिरूपे ऋषि-

प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीभेदे "अथ प्रत्यङ्गिरां वक्ष्ये परकृत्यानिवर्हिणीम्" इत्यादिना मन्त्रमहोदधौ २०तरङ्गे तत्प्रयोग उक्तः।

प्रत्यङ्मुख त्रि० प्रत्यक् मुखं यस्य। पश्चिमाभिमुखे "श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते" मनुना तन्मुखभोजने श्रीलाभः फलमुक्तम्। कर्मविशेषे सायंसन्ध्यावन्दने च तन्मुखता विहिता स्मृतौ दृश्या।

प्रत्यच्(ञ्च्) पु० प्रत्यञ्चति अनु च–क्विप् क्विन् वा। १आत्मनि प्रत्यगात्मशब्दे दृश्यम्। २पश्चिमे देशे ३काले च ४पश्चिमायां दिशि स्त्री ङीप् नस्य अल्लोपे दीर्घः प्रतीची। एवं प्रत्यञ्चि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि। क्विनि तु नलोपाभावात् न तथा प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा" इति। ततः सप्तम्यर्थे अस्ति तस्य लोपः। प्रत्यक् पञ्चम्यर्थकसौ पश्चिमदिग्देशकालादौ अव्य०। [सुश्रुतः।

प्रत्यञ्जन न० प्रतिरूपमनुरूपमञ्जनं प्रा०स०। अनुरूपाञ्जने

प्रत्यनन्तर त्रि० प्रतिप्राप्तमनन्तरम् अत्या०स०। प्रत्यासन्ने सन्निकृष्टे मनुः १०.८०।

प्रत्यनीक पु०प्रतिकूलमनीकं यस्य प्रा०ब०। १रिपौ २विघ्ने हेम० उपचारात् ३प्रतिवादिनि ४अर्थालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०१ पृ० दृश्यम्।

प्रत्यनुमान न० प्रतिरूपमनुमानं प्रा०त०। प्रतीपानुमाने यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति वादिनोक्ते पर्वतो वह्न्यभा-

चशात् प्रामाण्यमवत्यादिति” प्रतिवादिनः प्रतिपक्षानुमानम् ।

प्रत्यन्त पु॰ प्रतिगतोऽन्तम् अत्या॰स॰ । १म्लेच्छदेशे २सन्निकृष्टे त्रि॰ अमरः । [पक्ष्ये पर्वते हेमच॰।

प्रत्यन्तपर्वत पु॰ प्रत्यन्तः सन्निकृष्टः पर्वतः । वृहत्पर्वतसमी-

प्रत्यभिज्ञा स्त्री प्रतिगता अभिज्ञाम् अत्या॰स॰। १अभिज्ञातवस्तुनि तज्जन्यसंस्कारसहकारेण जनिते प्रत्यक्षभेदे यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादि । तत्स्वरूपादिकं विवरणप्रमेयसंग्रहे निर्णीतं यथा

“ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्त्तमानकालद्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानकालार्थग्राहित्वात् । पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनवस्तुप्रमितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्वमिति चेत् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिद्ध्येत् नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य तज्ज्ञानस्य वाऽसम्भवात् । नापि स्मृतिप्रत्यक्षज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा तस्य प्रदीपप्रभावत् वर्त्तमानार्थप्रकाशिनः पूर्वापरकालसम्बन्धात्मकत्वायोगात्, अपरस्मिन्नत्र सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमेतत्र प्रत्यभिज्ञा । तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभिज्ञया कथमैक्यसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि तज्ज्ञानतत्संस्कारयोरसम्भवेऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्सम्भवादुक्ता प्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातृत्वमपीति कर्मकर्तृविरोधः शङ्कनीयः, सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्ताद्यनुमानविषयतात्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् । अथ मतं नानुमानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादेरनुमाने विषयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् विषयत्वञ्च विद्यमानस्यापि कथञ्चित् सम्भविष्यति ज्ञानस्य तदाकारत्वात् अतोऽनुमानादौ कर्त्तृत्वमेवात्मनः, प्रत्यक्षे तु विषयस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वम् अतो विरोधस्तदवस्थ इति नैवम् अन्तःकरणविशिष्टस्यैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्वं पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेनाविरोधात् । किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञैव मा भूदिति चेत् न, सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् अविसंवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति तदसत् तत्र सति विज्ञानं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञानमात्रवादिनां क्षणिकत्वादिधर्मो अयाकारएवेति चेत् तर्हि स्थायित्वादिधर्मोऽप्यात्मनः स्वरूपमेवेति कुतो न स्यात्, सोऽहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् । यत्तु प्राभाकरा मन्यन्ते सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञायां विषयत्वेनात्मयोनात्मा सिद्ध्यति किं तर्हि सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति, तदयुक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अथ मतं मम संवेदनं जातमिति इदानीमनुभूयमानमात्मा पूर्वकालीना घटादिसंवित् स्वाश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति स्मृतिश्च स्वाश्रयमिदानीन्तनमात्मानं साधयति ततश्च स्थाय्यात्मसिद्धिः न पुनरप्रामाणिकं सोऽहमित्यात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानं किञ्चित् कल्पनीयमिति चेत् नैतत् सारम् स्मृतिपूर्वानुभवौ ह्यभिज्ञाद्वयवत्तत्कालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्यात्मनः कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्यति । संविद्द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटादिष्वपि स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्ष्येत । दार्ढ्याय प्रत्यभिज्ञेति चेत् एवमपि प्रकृते संविद्द्वयं किं सहाम्भूय सम्बन्धस्य साधकमुत प्रत्यभिज्ञामुत्पाद्य, आद्ये न तावदेकैकं तत्साधकम् एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्मन्यनान्वितत्वात् नापि संभूय तत्साधकम्, अतीतानुभवस्य वर्त्तमानस्मृतेश्च यौगपद्यायोगात् । द्वितीये स्वात्मविषयं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात् । न च वाच्यं क्वचिदपि न ज्ञानविषयत्वमात्मनःस्वतःकं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । मम संवेदनं जातमिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्वोत्पत्तिकालीन आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाश्यते न विषयत्वेन तथापि पूर्वकालसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदनकालीन आत्मा विषयीक्रियत एव । ननूच्यते स्मृत्या संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्वतं सत् स्वाश्रयमात्मानमाश्रयतयैव प्रत्याययिष्यतीति तदसत् स्मृतिकाले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्वाश्रयसाधकत्वायोगात् । स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु स्मृतिविषयतया परप्रकाश्यम् अन्यथा धर्मादीनामपि परतः सिद्धानां स्वाश्रयात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम् । तथा च सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाप्यात्मानं विषयीकरिष्यतीति प्राभाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मना क्षणिकत्वं निराकरणीयम्” ।

प्रत्यभिज्ञादर्शन न॰ प्रत्यभिज्ञायाः दर्शनम् शास्त्रम् । माहे-

शास्त्रभेदे तन्मतं च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा "अन्यापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्प्रतीतमिति परित्यजन्तो मतान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिगृह्णन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्यो, नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशाली परमेश्वरोऽनन्यमुखप्रेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावान् प्रतिबिम्बवदवभासयेदिति भणन्तो बाह्याभ्यन्तरचर्य्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलावैधुर्य्येण सर्वसुलभमभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायमभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति। तस्येयत्तापि न्यरूपि परीक्षकैः "सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ। प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः" तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्। "कथञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन्। समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि" इति। कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनेत्यर्थः। आसाद्येति आ समन्तात् परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत्। मायोत्तीर्णा अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्च्याद्या यदीयैश्वर्य्यलेशेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यं दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः। जनस्येत्यनेनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शि। यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात्। तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः "एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः। ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना। करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा। ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनां वा परित्यजेत्" इति। अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः। परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न चायं देवशापः, स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति। अत एवोक्तमक्षपादेन "यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम्" इति। उपशब्दः सामीप्यार्थः तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणात्मं फलम् अत एवाह समस्तेति परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः सम्पदस्तन्निष्यन्दमय्यः सम्पन्ना एव रोहणाचललाभे रत्नसम्पद इव। एवं परमेश्वरतालाभे किमन्यत् प्रार्थनीयम्। तदुक्तमुत्पलाचार्य्यैः "भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम्। एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम्" इति। इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम्। बहुव्रीहिपक्षे तूपायः समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्या सम्पत् सिद्धिः तथात्मप्रकाशः तस्याः समवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञायाः हेतोः सा तथोक्ता तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतिसन्धानाभिमुख्येन ज्ञानम्। लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमानादिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति। तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि उपपद्यः सम्भवतीति तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सम्पादयामीत्यर्थः। यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्रायं समाधिः स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात् भागेन न प्रकाशते पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते। तथा च प्रयोगः अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वरवत् राजवद्वा आत्मा च विश्वज्ञाता कर्त्ता च तस्मादीश्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावादेन नैयायिकमतस्य स्वीकारात्। तदुक्तमुदयकरसूनुना "कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे। अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः। किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते। शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते"। तथा हि "सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया। ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम्। तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया काऽऽश्रिता सती। परैरप्युपलक्ष्येत तयाऽन्यज्ज्ञानमुच्यते" इति। "या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता। अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः" इति च। सोमानन्दनाथपादैरपि "सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदात्मना" इत्यादि। ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि "तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः। प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं

मातैकः स इति स्थितः। स एवार्थंमर्शनेन नियतेन महेश्वरः। विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः” इति। विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्य्यैः “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति” श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः। वस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते। तथा च पठितं शिवसूत्रेषु “चैतन्यमात्मेति”। तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्यायाः स एव चाहं भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया। तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे “एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्। भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृताऽस्य तु”। उपसंहारेऽपि “इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना। तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रियेति”। तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्य्यकारणताऽपि वा। साऽपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते” इति न्यायेन जडो जडस्य न कारणम् न वा अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तथात्वेन तेन जगत्तज्जन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्देहक्रियावशरूपेण स्वातन्त्र्यभिन्नाः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्यैवोत्तरोत्तरमवभासमाना क्रिया विश्वकर्तृत्वं बोध्यते इति। इच्छामात्रेण जगन्निर्माणविषये दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः “योगिनामपि मृद्बीजं विनैवेच्छावशेन यत्। घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्” इति। यदि घटादिकं प्रति मृदादेः परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात्। अथोच्येत अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुराद्यो योगीच्छाजन्यास्त्वन्य एवेति तथापि बोध्यते सामग्रीभेदात्तावत् कार्य्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम्। ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी स्वेच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः। यदि परिदृष्टकार्य्यकारणभावविपर्य्ययो न सह्येत तर्हि घटे सहकारिचक्रादिदेवे स्त्रीपुरुषसंयोगादिः सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगीच्छासमनन्तरमुत्पन्नघटदेहादिप्रकाशो दुःसमर्थ एव स्यात्। चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभगो महादेवो नियतकार्य्यकारणभावानपेक्षस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचि-

दनुपपत्तिः। अत एवोक्तं महागुप्ताचार्य्यैः “निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने” इति। ननु प्रमातात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारबन्धः कथं भवेदिति चेत्तन्नोक्तमागमाधिकारे “एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः। विद्याभिज्ञापितैश्वर्य्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते” इति। ननु प्रमेयस्य प्रमातृभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः? तत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे “मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते। महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति” तस्मादात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं प्रति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति। तस्मात् कस्माद्धात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते। शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एव। इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवन्मुक्तिविभूतिरूपाऽर्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम्। ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति का दृष्टम्। अथोच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगात्तस्मिन्नागतेऽपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते। यदा तु दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णं भावं न सम्पादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः। तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे “तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा। लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता” इति। अभिनवगुप्तादिभिराचार्य्यैर्विहितप्रतानोऽप्ययमर्थः संग्रहप्रक्रममाश्रित्यास्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्”।

प्रत्यभियोग पु॰ प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा॰स॰। अभियुक्तेन प्रतिवादिना आभियोगिनं प्रति अभियोगान्तरकरणे।

प्रत्यभिवाद पु॰ प्रति+अभि+वद–णिच्-घञ्। अभिवादकस्य तत्प्रतिरूपे आशीर्वचनादौ। भावे ल्युट्। प्रत्यभिवादन तत्रार्थे न॰। तत्प्रकारः मनुना कुल्लूकभट्टेन च दर्शितो यथा "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः। यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः" "अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयिता अभिवादको विप्रादिः आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः। अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तदन्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् स प्लुतः कार्यः स्वरापेक्षश्चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि समवति स्वरान्तस्य च व्यञ्जनान्ते नाम्नोऽसम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति। पूर्वनामगतमक्षरं संश्रित्य यस्य स पूर्वाक्षरः तेन नामाक्षरं पश्चात् आकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः। एतच्च वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इत्यनुवृत्तौ "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति प्लुतं स्मरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान्। व्याख्यातश्च वृत्तिकृता वाक्यस्य टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यादिति। तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुष्मान् भव सौम्य! शुभशर्मा३न्! एवं क्षत्रियस्य वर्मा३न् एवं वैश्यस्य वसुभूते३ "प्लुतो राजन्यविशां वेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति। शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः अशूद्रे इति पाणिनिवचनात्। "स्त्रियामपि निषेध" इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः"। [भियोगे त्रिका॰।

प्रत्यभिस्कन्दन न॰ प्रति+अभि+स्कन्द–भावे ल्युट्। प्रत्य-

प्रत्यय पु॰ प्रति+इण–भावकरणादौ अच्। १अधीने २शपथे ३ज्ञाने ४विश्वासे प्रामाण्येन निश्चये ५हेतौ ६छिद्रे ७शब्दभेदे अमरः। ८आचारे ९ख्यातौ मेदि॰। १०निघ्ने ११आदुनि हेमच॰ १२प्रकृत्यादिकारके त्रिका॰। शब्दभेदप्रत्ययलक्षणन्तु शब्द॰ प्रका॰ उक्तं यथा "धातुनाम्नोर्यथा निर्देक्ष्य "इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधमाचरेत्। तिङर्थस्य निपाताद्यैः स वा प्रत्यय उच्यते"। यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते स्वार्थे धर्मिणि तिङर्थस्यान्वयबोधने असमर्थोऽथ च निपातादिशब्देभ्यो भिन्नस्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थानरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं पचेत स्तोवेतेत्यादौ यजादिधातूनाम्। पचतीत्यादौ तिङां पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां व्याघ्रपादित्यादौ च तद्धितानाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्ने एव स्वार्थे भवत्यादौ तिङर्थस्य वर्तमानत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनवच्छिन्ने इति न तेष्वतिव्याप्तिः। निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने स्वस्वसत्त्वादिस्वार्थे तिङर्थान्वयं प्रति समर्थोऽप्यन्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः"।

वैयाकरणमते तु अन्याभिलक्षणं शब्दार्थरत्ने उक्तं यथा "प्रत्ययस्तु प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः शब्दविशेषः प्रकृतिशब्ददर्शितभाष्योक्तेः। "स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति" प्रत्ययलक्षणे भाष्योक्तेश्च तथैवावगम्यते। अत एव पूर्वापरभूयो व्यासः तेन कल्पि नातिप्रसङ्गः तथापि प्रकृत्यवधिकत्वेन विधीयमानत्वात्। सिद्धान्ते तु हतिप्रदानां समुदायशक्तिस्वीकारेण वचनादेर्निरर्थकतया प्रत्ययत्वाभावादिव पूर्वत्वरूपावधित्वविशेषेऽपि न क्षतिः। अतएव प्रकृतिशब्दोक्तहरिकारिकायां "प्रत्ययः पर" इत्यनेन परत्वेन विधीयमानस्य प्रत्ययत्वमुक्तं तस्य च सामस्त्येन योजनार्थं स्वार्थकत्वसाकाङ्क्षत्वकथनाय च इतरत् विशेषणम् तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति प्रकृत्यवधिकत्वेन विधीयमानत्वं तत्प्रत्ययत्वमिति फलितोऽर्थः। अन्वितत्वञ्च विशेष्यतया विशेषणतया वा ग्राह्यं तेन तिङां धात्वर्थविशेष्यकान्वयस्य बोधकत्वेऽपि न क्षतिः। यदि चावयवशक्तिस्वीकारस्तदा परपदेनावधिमात्रं ग्राह्यम् अवधिश्च पूर्वपरान्यतरएव विवक्षणीयः। एतच्च प्रत्ययनिमित्तकप्रकृतिरूपकार्यविशेषे विकरणागमादीनां प्रत्ययत्वस्वीकारेण परत्वमात्रं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम्। अथवा प्रत्यय इत्यधिकृत्य पञ्चमाध्यायसमाप्ति विधीयमानत्वं पारिभाषिकप्रत्ययत्वं तत्त्वेन अर्थबोधकत्वे सतीति विशेषणे सत्प्रत्ययत्वसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति तत्तत्प्रत्ययत्वन्तु क्रमेण। स्वार्थिकप्रत्ययानामपि प्रकृत्यर्थानुवादितया स्वार्थबोधकत्वमतएवाभिहितं वाक्यपदीये "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः केचित् प्रकृत्यर्थानुवादिनः" इति। एतदनुरोधेनैव भेषजादौ स्वसमानार्थान्यतरप्रत्ययत्वं प्रत्ययानामुक्तम्। विकरणादयः पुनः सर्वथा निरर्थकाः तेषां द्योतकत्वाद्यनङ्गीकारात् तद्व्यतिरेकेणापि कृतादौ धात्वर्थमात्रादेवार्थप्रतीतेर्दर्शनात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये "यत्र वाऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनम्। निवृत्तस्त

नियमो न त्वेवं मृगश्वादिष्विति"। तत्र ययोरव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां, नियमः अर्थप्रतीतिनियमस्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम्। यत्र चैवं न नियमस्तत्र मृगश्वादिषु नैत्यक्षाल्पत्या शक्तिकल्पनं नेतरथः"। १२विष्णौ पु० "प्रत्ययः सर्वदर्शनः" विष्णुस०। तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् भाष्ये व्याख्यातम्। प्रत्ययश्च बुद्धिरात्मगुण इति नैयायिकाः। महत्तत्त्वधर्म इति सांख्याः। "एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टीनाम्" सां०का०। "प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्ययोऽज्ञानमविद्या च बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव, तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगं सत्त्वानां धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति" त०कौ०। कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गपदं सृज्यमानपरं तथा चाविद्यादेर्बुद्धिधर्मत्वात् तत्सृष्टत्वम्।

प्रत्ययकारिन् त्रि० प्रत्ययं करोति कृ—णिनि। १विश्वासकारके सततलक्षणके २मुद्राभेदे(मोहर)त्रिका०। [च अमरः

प्रत्ययित त्रि० प्रति+अय—क्त। १आप्ते २विश्वस्ते ३प्रतिगते

प्रत्यरा स्त्री प्रतिनिहिताः अराः प्रा०स०। अरादाढर्यार्थ उपनिहिते कीलके "शताक्षरं विंशतिप्रत्यराभिः" श्वेताश्व०उ०"पूर्वोक्तानामराणां दाढर्याय ये प्रतिविधीयन्ते कीलकास्ते प्रत्यरा इत्युच्यन्ते" भाष्ये उक्तम्।

प्रत्यरि पु० प्रति+ऋ—इन्। १शत्रौ २जन्मताराततः पञ्चमचतुर्दशत्रयोविंशतिताराके "जन्म सम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रं परममित्रं च जन्माद्येषु त्रिधा पुनः" ज्यो०त०। "तारा पुनः पापाख्या त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशतित्रियुता। त्रिविधफला हानिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात् कथिता" ज्यो०त०। तेन तृतीयस्यैव विशेषत आवव्यवायादौ निषेधात् त्याज्यता आद्ययोर्द्वयोस्तु प्रतिप्रसवः इति द्रष्टव्यम् "प्रत्यरौ लवणं दद्यादिति" दानमपि तृतीयप्रत्यरावेवेति विवेचनीयम्।

प्रत्यर्थिन् त्रि० प्रत्यर्थयते प्रति+अर्थ—योजने णिनि। १शत्रौ अमरः। प्रतिकूलमर्थयते णिनि, प्रतिपक्षः अर्थिनः प्रा०स० वा। व्यवहारे २प्रतिवादिनि मल्हर०। "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" याज्ञ०।

प्रत्यर्पण न० प्रति+ऋ—णिच्-पुक्-ल्युट्। प्रतिदाने गृहीतस्य धनादेः पुनर्दाने प्रतिसमर्पणे।

प्रत्यवनेजन न० प्रतिरूपमवनेजनम् प्रा०स०। श्राद्धे प्रथमजलादिदानरूपात् रूपे पिण्डोपरि क्रियमाणे पुनरवनेजने तच्च छन्दोगेतरपरं यथोक्तम् "छन्दोगानान्तु पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्वदवनेजनम्। यथा छन्दोगपरिशिष्टं "तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्" अत्राप्यवनेजयेदिति श्रुतेर्हि तीयावनेजनेऽपि अवनेनिक्ष्वेति वक्तव्यं न तु प्रत्यवनेनिक्ष्वेति" श्रा०त० रघु०।

प्रत्यवमर्ष पु० प्रति+अव+मृश—भावे घञ्। अनुध्याने "स्मृतिः प्रत्यवमर्षश्च तेषां कालान्तरेऽभवत्" हरिवं०२१अ०

प्रत्यवमर्ष पु० प्रति+अव+मृष—क्षान्तौ भावे घञ्। सहने "स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः" पञ्चशिखाचार्यः। "स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्करः, सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् स प्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति स्वल्पो हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्" त०कौ०। भावे ल्युट्। प्रत्यवमर्षण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवर त्रि० प्रतिरूपोऽवरः प्रा०स०। अतिनिकृष्टे "प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि। प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः" मनुः।

प्रत्यवरोह पु० प्रति+अव+रुह—घञ्। (नामा) अवरोहे ल्युट्। प्रत्यवरोहण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवसान न० प्रति+अव+सो—क्त। भोजने हेमच०।

प्रत्यवसित त्रि० प्रति+अव+सो—कर्मणि क्त। भुक्ते अमरः।

प्रत्यवस्कन्द पु० प्रति+अव+स्कन्द—करणे घञ्। व्यवहारे उत्तरभेदे उत्तरशब्दे १०८९पृ० दृश्यम्। करणे ल्युट्। प्रत्यवस्कन्दन तत्रार्थे न०।

प्रत्यवस्था स्त्री प्रति+अव+स्था—भावे अङ्। १प्रतिपक्षतया अवस्थाने। भावे ल्युट्। प्रत्यवस्थान तत्रार्थे न०। "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम्" गौ०त०

प्रत्यवस्थातृ त्रि० प्रति+अव+स्था—तृच्। १प्रतिपक्षतया अवस्थातरि प्रतिवादिनि। २शत्रौ हेम०।

प्रत्यवहार पु० प्रति+अव+हृ—भावे घञ्। १संहारे रघुः ७।४४ २युद्धार्थमुद्युक्तानां सैन्यानां युद्धात् निवारणे मा०व० २८२अ०।

प्रत्यवाय पु०प्रति+अव–इण–करणे अच् । १पापे "अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते" आचार्याः । भावे अच् । २वैलक्षण्याचरणे मनुः ४।२४५।

प्रत्यवेक्षण न० प्रति+अव+ईक्ष–भावे ल्युट् । पूर्वापरालोचने २एतावत्कृतमेतावन्न कृतमित्यर्थानुसन्धाने च । प्रति+अव+ईक्ष–भावे अ । प्रत्यवेक्षा तत्रार्थे स्त्री रघुः १७।५२ ।

प्रत्यश्मन् पु० प्रतिरूपः अश्मा प्रा०स० । गैरिके हेम० ।

प्रत्यष्ठीला स्त्री सुश्रुतोक्ते अष्ठीलाख्ये रोगभेदे "अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिमूर्द्ध्वमायतमुन्नतम् । वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम् । एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् । प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम्" ।

प्रत्याकार प्रतिगत आकारः खड्गाकारो येन प्रा०ब० । खड्गकोषे त्रिका० । [२दूरीकृते अमरः ।

प्रत्याख्यात त्रि० प्रति+आ+ख्या–कर्मणि क्त । १निराकृते

प्रत्याख्यान न० प्रति+आ+ख्या–भावे ल्युट् । निराकरणे अमरः । [(फिरे आसा) हरिवं० ११५ अ० ।

प्रत्यागति स्त्री प्रति+आ+गम–भावे क्तिन् । प्रत्यागमने

प्रत्यागम पु० प्रति+आ+गम–भावे अप् । (फिरे आसा) अस्मात् गतस्तस्मात् पुनरागमने "तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च" प्रा०त० । भावे ल्युट् । प्रत्यागमन तत्रार्थे न० ।

प्रत्यादिष्ट त्रि० प्रति+आ+दिश–कर्मणि क्त । निरस्ते अमरः

प्रत्यादेश पु०प्रति+आ+दिश-भावे घञ् । १निराकरणे अमरः भक्तान् प्रति आदेशः । २भक्तान् प्रति अभीष्टविषयं देशनादेशे च ।

प्रत्याधान न० प्रतिपत्त्या धीयते प्रति+आ+धा–कर्मणि ल्युट् । १मस्तके "यो ह वै शिरः साधानं प्रत्याधानम्" शत०ब्रा० १४।५।२।१ भाष्यम् । "मस्तकस्य सर्वदेहेन्द्रियेषु आधीयमानत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् त०घं० । २द्वितीयाधाने न० ।

प्रत्याध्मान पु० वातव्याधिभेदे । तस्य लक्षणमाह "विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् । प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् । विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वे हृदयं च विहाय जातं तदेवाध्मानम् । कफव्याकुलितानिलं कफेनावबद्धवातम्" भावप्र० ।

प्रत्यापत्ति स्त्री प्रति+आ+पद–भावे क्तिन् । १वैराग्ये भा० शा० २६२ अ० नीलकण्ठः । २पुनरागमने च

प्रत्याम्नान त्रि० प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना–कर्मणि ल्युट् । प्रतिनिधौ "यजमानकर्तृत्वेन विधीयन्ते प्रत्याम्नानाय ऋत्विजो निवर्त्तन्ते" कात्या० श्रौ० १।६।१९ पद्धतौ ।

प्रत्याम्नाय पु० प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना–कर्मणि घञ् । प्रतिनिधित्वेन विधीयमाने ।

प्रत्यायक त्रि०प्रति+इ–ण्वुल् । १विश्वासकारके २बोधके च ।

प्रत्यायन न० प्रति+आ+इ–णिच् "णौ गमिरबोधने" पा० इणः न गमादेशः भावे ल्युट् । १बोधने २विवाहसमनने भा०अनु०२४४८ श्लो० ।

प्रत्यारम्भ पु० प्रतिरूप आरम्भः प्रा०स० । आरम्भात् पश्चात् आरम्भे गवयहवशब्दे २६६२ पृ० दृश्यम् ।

प्रत्यालीढ न० धन्विनां युद्धार्थमवस्थितिभेदे आलीढविपरीतरूपतया स्थितौ आलीढशब्दे ८२४ पृ० दृश्यम् ।

प्रत्यावर्त्तन न० प्रति+आ+वृत–णिच्–वा भावे ल्युट् । १प्रतिनिवृत्तौ २प्रतिनिवारणे च ।

प्रत्याशा स्त्री किञ्चित् वस्तु प्रति+आशा प्रा०स० । किञ्चिद्वस्तु प्रति आकाङ्क्षायाम् ।

प्रत्याश्राव पु० प्रति+आ+श्रु–णिच्–अच् । १उद्दिष्ट आश्रवे कर्मणि अच् ।२अस्तुश्रौषडिति मन्त्रे यजु०१८।२४वेददी०

प्रत्याश्रावण न० प्रति+आ+श्रु–णिच् भावे ल्युट् । अग्नीध्रकर्त्तृके अध्वर्युं प्रति मन्त्रविशेषस्य आश्रावणे शत०ब्रा० १२।२।१।८ भाष्ये दृश्यम् । [आश्वासने ।

प्रत्याश्वासन न०प्रति+आ+श्वस–णिच्-भावे ल्युट् । सान्त्व०

प्रत्यासत्ति स्त्री प्रति+आ–सद–भावे क्तिन् । १नैकट्ये न्यायमते २अलौकिकप्रत्यक्षजनके सम्बन्धभेदे "आसत्तिराश्रयाणान्तु" भाषा० "आसत्तिः प्रत्यासत्तिः" सि०मु० ।

प्रत्यासन्न त्रि० प्रति+आ+सद–क्त । १अतिनिकटस्थे शब्दा० २सम्बद्धे च ।

प्रत्यास(सा)र पु० प्रति+आ+सृ–आधारे घञ् अप् वा । व्यूहान्तः १सैन्यपश्चाद्भागे व्यूहान्तः तत्रार्थे अमरः । यत्र व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरं क्रियते २तत्रार्थे भरतः ।

प्रत्यास्वर पु० प्रत्यास्वरति प्रति+आ+स्वृ–अच् । १प्रत्यागते स्वरभावेषु पुनः २प्रत्यागते आदित्ये च "स्वर इतीम (प्राणम्) आचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इति अमुम्" (आदित्यम्) छा०उ० । "किञ्च स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं आदित्यम् । यस्मात् प्राणः स्वरत्येव न ह्येनं प्रत्यागच्छति ।

कविता सम्बद्धिता पुनरभ्यवहारिन प्रत्याचक्षते। अतः प्रत्याहारोऽस्माद्गुणतो नामतश्च समानमितरेतर प्राणा-दिभ्यो" भा०। [विषयेभ्यो निवारणे।

प्रत्याहरण न० प्रति+आ+हृ–भावे ल्युट्। १चित्तेन्द्रियादेः

प्रत्याहार पु० प्रति+आ+हृ–भावे घञ्। चित्तेन्द्रियादेः विषयेभ्यो निवारणे योगाङ्गभेदे तल्लक्षणं च अष्टाङ्गयोग शब्दे ५२४पृ० उक्तं तत्फलञ्चमानन "प्राणायामाहतमनसेन प्रत्याहार उदाहृतः" काशीख०४१अ०उक्तम्। "स्वविषयाऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः" पात०सू० "स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते। यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुविशन्ति तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः" भा०। "ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्" पात०सू० शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः। ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः इति" भा०।

अत्र चित्तस्यैव प्रत्याहारेऽन्येन्द्रियस्य प्रत्याहारोऽर्थसिद्ध इति बोध्यम् तत्फलञ्च। मनुना उक्तम् "प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्"। प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्य गृह्यन्ते वर्णा अनेन प्रति+आ+हृ–करणे घञ्। "आदिरन्त्येन सहेता" पा०सूत्रेण २सञ्ज्ञाभेदे च यथा "अण् इति अ इ उ" इति वर्णानां ग्रहणम् एवं सुप् तिङ्प्रभृतिष्वपि स्वादीनां तिबादीनाञ्च ग्रहणमिति। "प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति" तेन अच् प्रत्याहारे चकारस्य न ग्रहणम् बोध्यम्। भावे घञ्। १उपादाने पु० अमरः। [वाक्येन २निराकृते च।

प्रत्यक्त त्रि० प्रति+वच–कर्मणि क्त। १उत्तरिते प्रतिवा-

प्रत्युक्ति स्त्री प्रति+वच–भावे क्तिन्। प्रतिवाक्यकथने शब्दर०

प्रत्युज्जीवन न० प्रति+उद्+जीव–भावे ल्युट्। पुनर्जीवने मरणोत्तरं पुनर्जीवने। "रघविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते। वर्ण्यनेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" सा०द०। यथा कादम्बरीपत्रे तद्दर्शनम्।

प्रत्युत अव्य० प्रति–उत द्व०। १स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिराकरणाय वा उक्तस्य तद्वैपरीत्यभावे २वैपरीत्यमात्रे च "न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया" काव्याद०।

प्रत्युत्क्रम पु० प्रति+उद्+क्रम–घञ् न वृद्धिः। १युद्धार्थोद्योगे २प्रधानप्रयोजनोद्देशेनाप्रधानारम्भे च अमरः। क्तिन्। प्रत्युत्क्रान्ति तत्रार्थे स्त्री क्षीरस्वामी।

प्रत्युत्तर न० प्रतिरूपमुत्तरम् प्रा०स०। उत्तरस्योत्तरवाक्ये वादिनोपन्यस्तपक्षस्य तद्विरुद्धपक्षप्रतिपादके वाक्ये।

प्रत्युत्थान न० प्रति+उद्+स्था–ल्युट्। अभ्युत्थाने आगतस्य समागमनार्थमासनादुत्थितौ "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते" मनुः।

प्रत्युत्पन्नमति त्रि० प्रत्युत्पन्ना तत्कालोचिता मतिर्यस्य। १तत्कालोचितबुद्धौ हेमच०। २प्रतिभान्विते जटा०। अनागतविधातृशब्दे १५४पृ० दृश्यम्।

प्रत्युदाहरण न० प्रतिकूलमुदाहरणं प्रा०स०। उदाहरणस्य वैपरीत्येन उदाहरणे। "अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्" पा० सू० इत्यो अन्तर्वत्नी पतिवत्नीत्युदाहृत्य "प्रत्युदाहरणन्तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः। पतिमती पृथिवी" सि०कौ०।

प्रत्युद्गम पु० प्रति+उद्+गम–घञ् न वृद्धिः। १प्रत्युत्थाने (आगुवाडया याओया) प्रतिगमने २च भावे ल्युट्। प्रत्युद्गमन तत्रार्थे न०।

प्रत्युद्गमनीय न० प्रति+उद्+गम–अनीयर्। १धौतवस्त्रयुग्मे अमरः "स्वपीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा" इति कुमारे पाठान्तरं प्रत्युद्गमनीयवस्त्रेति न तु स्वम्। २अभ्युत्थानयोग्ये पूजनीये च त्रि०।

प्रत्युन्नमन न० प्रतिकूलमुन्नमनं प्रा०स०। उन्नमनप्रतिकूले अवनमने। "अङ्कुल्याऽवपीडिते प्रत्युन्नमनम्" सुश्रुत. व्रणचिकित्साङ्गक्रियोक्तौ।

प्रत्युपकार पु० प्रतिरूपः उपकारः प्रा०स०। १कृतोपकारेण कृते उपकारकस्य उपकारानुरूपे हिताचरणे।

प्रत्युपदेश पु० प्रतिरूपः उपदेशः प्रा०स०। १उपदेशकस्य प्राप्तोपदेशेन कृते शिक्षाभेदे कुमा० १।२४

प्रत्युपहार पु० प्रतिरूप उपहारः प्रा०स०। अनुरूपे उपहारे उपढौकनीये द्रव्ये।

प्रत्युरस अव्य० उरसि विभक्त्यर्थेऽव्ययी०। "प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्" पा० अच् समा०। उरसीत्यर्थे। सप्तमीस्थादित्युक्तेः अस्य पाठायां प्रतेः अपि। प्रत्युरस इत्येव।

प्रत्युलूक पु० प्रतिरूप उलूकस्य प्रा०स०। १काके भाग०१।

१३।१३। "प्रत्युत्तः कावः" श्रीधरः। प्रतिरूपः च-रूपो यस्य सप्। प्रत्यरूपक यकृताकृपे दक्षभेदे "रक्तूना प्रत्युक्तकान्" हरिवं० २अ०।

प्रत्यय पु० प्रति+उष-दाहे आधारस्य कर्त्तृत्वविवक्षायां क। प्रातःकाले मधुरेशः।

प्रत्युषस् न० प्रति+उष-आधारे असुन्। प्रातःकाले अमरः। "याति चन्द्रिं पुरस्तादहरुपविशदये प्रत्युषः पारिजातः" सूर्यशतकम्।

प्रत्यूष पु० प्रत्यूषति दहति वायुकान् प्र+उष-दाहे आधारे क। १प्रभाते अमरः "प्रत्यूषपवनाधारे" हरिवं० ८१अ०। अष्टवसुमध्ये २वसुभेदे च जटा०। धरधवं १८४७पृ० दृश्यम्। ३सूर्ये शब्दर०।

प्रत्यूषस् न० प्रति+उष-दहनादाम् असुन् ऊवि वा। प्रभाते अमरः "स्नानमभ्यधिकं कार्यं प्रत्यूषस्नानवो जले" हरिवं० १४अ०। [प्रतिवन्धकत्वात्तथात्वम्।

प्रत्यूह पु० प्रति+ऊह-घञ्। विघ्ने अमरः तस्य ऊहो प्रति

प्रत्यृच अव्य० ऋचमृचं प्रति वीप्सायाम् अव्ययी० अच् समा०। एकैकस्यामृचो वाच० ६।४

प्रत्येक अव्य० एकमेकं प्रति वीप्सायामव्ययी०। एकैकमित्यर्थ वीप्सायुते एकशब्दार्थे।

प्रत्येककबुध पु० बुद्धभेदे त्रिका०।

प्रत्वक्षस त्रि० प्र+त्वक्ष-तनूकरणे असुन्। प्रकर्षेण तनूकर्त्तरि शत्रुघातिनि ऋ० १।८१।१ भा०।

प्रथ ख्यातौ भ्वा०आ०सक० सेट्। प्रथते अप्रथिष्ट घटा०मित् प्रथयति। भावे अङ् प्रथा। [ति अपप्रथत् त।

प्रथ ख्यातौ सक०विक्षेपे सक०चुरा०उभ०सेट् घटा०। प्रथयति-

प्रथम त्रि० प्रथ-अमच्। १प्रधाने २आद्ये च अमरः। अवि च। सर्वनामसंज्ञा प्रथमे प्रथमाः। तस्य भावः ष्यञ्। प्राथम्य आद्यत्वे प्राधान्ये च न०।

प्रथमज त्रि०प्रथमं जायते जन-ड। १पूर्वजाते २प्रथमगर्भजाते पुंस्त्री० मनु०।१६।२१ जन-क्त। प्रथमजात तत्रार्थे त्रि०

प्रथमवयसिन् त्रि० प्रथमवयोऽस्त्यस्य वा० इनि सान्तत्वात् न पदत्वम्। प्रथमवयोयुक्ते शत०ब्रा० १२।१।७।८स्त्रियां ङीप्।

प्रथमविदा स्त्री प्रथमं विदा विद्या यस्याः। प्रथमपरिणीतायां स्त्रियां वह्निपत्न्यां कात्या० १६।१।२।५

प्रथमसाहस पु० "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः" मिता० उक्ते सार्द्धशतपणद्वयरूपे दण्डभेदे

प्रथमाङ्गुलि पुंस्त्री० कर्म०। वृद्धाङ्गुष्ठे "यद्भयं महाप्रायं प्रथमाङ्गुलियोगतः" प्रथमाङ्गुलिरङ्गुष्ठाङ्गुलिः तन्त्रसारः।

प्रथमाश्रम पु०न०कर्म०। ब्रह्मचर्याश्रमे "शरीरजन्मा प्रथमाश्रमो यथा" कुमा०।

प्रथा स्त्री प्रथ-घटा० भावे अङ्। ख्यातौ अमरः।

प्रथित त्रि० प्रथ-क्त। १ख्याते अमरः। २आरोचिषमनोः पुत्रभेदे पु० हरिवं० ७अ०। ३विष्णौ पु० "अच्युतः प्रथितः प्राणः" विष्णुस०।

प्रथिमन् पु० पृथोर्भावः पृथु+इमनिच् पृथादेशः। पृथुत्वे स्थूलत्वे। अतिशयेन पृथुः इमनिच्। अतिशयेन पृथुत्वयुते

प्रथिमिनी स्त्री प्रथिमाऽस्त्यस्याः "संज्ञायां मन्माभ्याम्" पा० इनि टिलोपः। पृथुत्वयुतस्त्रीभेदे। असंज्ञायां तु मतुप् मस्य वः। प्रथिमवत् तत्रैव स्त्रियां ङीप्।

प्रथिवी स्त्री पृथिवी+पृषो०। पृथिव्यां आ०वि०४अ०।

प्रथिष्ठ त्रि० अतिशयेन पृथु-इष्ठन् पृथादेशः। पृथुतरे। तत्रार्थे ईयसुन् प्रथीयस् पृथुतमे स्त्रियां ङीप्।

प्रथु पु० प्रथते प्रथ-कु। विष्णौ "प्राग्वंशः प्रथुः प्रभुः" विष्णुस०।

प्रथुक पु० प्रथ-का० कन्। पृथुके चिपिटके राजनिघ०।

प्रदक्षिण न० प्रगतो दक्षिणाम् अत्या०स०। दक्षिणपार्श्वस्थते देवेभ्यः स्वदक्षिणदर्शनेन गमनभेदे तत्प्रकारफलादिकं यथा "प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः। सकृत्त्रियो वेष्टयेत् देवाः प्रीतिः प्रजायते। स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवोपतुष्टिदः। वक्ष्येत्पतनं यस्तु देव्याः कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। पदात् पदान्तरं गच्छन् करचालनवर्जितः। अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। प्रदक्षिणत्रयं यश्च नरो याति न संशयः" कालिकापु० ७०अ०। "एकं देव्यां रवौ सप्त त्रीणि कुर्य्याद्विनायके। चत्वारि केशवे कुर्य्यात् शिवे चार्द्धं प्रदक्षिणम्" कर्मलोचनम्। "दक्षिणाद्वामतो गत्वा दिशं तस्याश्च सव्यतः। ततश्च दक्षिणां गत्वा मनसा दक्षिणं च यत्। अर्द्धचन्द्रं महेशस्य प्रदक्षिणमुदीरितम्। शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु। सोमसूत्रं न लङ्घयेत्"। सोमसूत्रं अभिषेकजलनिःसरणस्थानम्। "प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः। त्रिधा च वेष्टयेत् यस्तु देवताया प्रदक्षिणम्" तन्त्रसारः।

प्रदक्षिणित् न० प्रदक्षिण+इनि०। प्रदक्षिणकृतार्थे ज०२।४२। १। माघे दृश्यम्। [प्रदत्तं प्रकर्षेण दत्ते।

प्रदत्त त्रि० प्र+दा–कर्मणि क्त वा तादेशाभावे दत्त्वादेः।

प्रदर पु० प्र+दृ–भावादौ अप्। १भङ्गे दारणसाधने २वाणे अमरः। ३विदारे ४स्त्रीणां योनिरोगभेदे मेदि० तन्नि-दानकर्म च शतुभारतोक्तं कर्मविपाकग्रन्थे १७६८ पृ० दर्शितम्। स च असृग्दराख्यः स्त्रीणां योनिरोगभेदः। तल्लक्षणादि माधवनिदाने उक्तं यथा

"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपाताद्‌तिमैथुनाच्च। यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च। असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम्। तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं श्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा। दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः"। स च चतुर्विधो यथा "तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रवदन्ति वैद्याः। आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु। सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात्। रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्ति वातात् पिशितोदकाभम्। सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात्। तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्"।

प्रदल पु० प्रकर्षेण दलति प्र+दल-अच्। बाणे जटा०

प्रद्रव पु० द्रवति द्रु-अच् "द्रुगोरनुपसर्गे" पा० अनुपसर्गे इत्युक्तेः न घ। १प्रकृष्टतापके। भावे अप्। २द्रुततापे पु०

प्रद्रव्य पु० प्रद्रवाय हितं वा० यत्। १दावाग्नौ कात्या०श्रौ० २१।३।२२ कर्कः। [२प्रकृष्टदायके त्रि०।

प्रदा स्त्री प्र+दा–भावे अङ्। प्रकृष्टदाने। कर्त्तरि क।

प्रदान न० प्र+दा–भावे ल्युट्। प्रकृष्टदाने "प्रदानं काल्य-कारणम्" मनुः।

प्रदि त्रि० प्र+दा–"उपसर्गे घोः किः" पा० कि। प्रदानकर्त्तरि

प्रदिग्ध त्रि० प्र+दिह–कर्मणि क्त। १लिप्ते २मांसविशेषयुते मांसे न० "मांसं प्रदिग्धं विज्ञेयं गोधाम्बुना सह। पीतकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृत [illegible]

प्रदिव् [illegible] प्र+दिव–क्विप्। [illegible] [illegible] काले क० १।३८।१ भा० [illegible]। २प्रकृष्टदिने स्त्री ३पूर्वदिने [illegible] १।७।५१ [illegible] [illegible]।

प्रदिश स्त्री दिशोरन्तरालं प्रगता दिक् प्रा०स०। विदिशि दि प्रोत्कलगलदिशि जटा०

प्रदीप पु० प्र+दीप–अच्। दीपे अमरः। दीपशब्दे २१०२ पृ० दृश्यम्। तत्र हितः अपूपा० छ। प्रदीपीय तद्धिते त्रि० पक्षे यत्। प्रदीप्य तत्रार्थे

प्रदीपन पु० प्रदीप्यते प्र+दीप–ल्यु। १स्थावरे २विषभेदे तल्लक्षणं राजनि० उक्तं यथा "वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः"। णिच–ल्यु। २प्रकाशके त्रि०।

प्रदुह् त्रि० प्र+दुह–सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पा० प्रकर्षेण दोग्धरि पदत्वेऽस्य हस्य घत्वे दस्य धः। प्रधुक् प्रधुग्भ्यामित्यादि। [न्यकुब्जिते देशे २भित्तौ च मेदि०।

प्रदेश पु० प्रा०स०। १एकदेशमात्रे राजनि० २स्थाने तर्ज्ज-

प्रदेशन न० प्र+दिश–भावादौ ल्युट्। १उपदेशे कर्मणि ल्युट्। २राजादेरुपढौकने उपहारे(भेटि) द्रव्ये अमरः

प्रदेश(शि)नी स्त्री प्रदिश्यतेऽनया प्र+दिश-करणे ल्युट् ङीप्। तर्ज्जन्यां तया हि वस्तु निर्दिश्यते। प्रदेशः अङ्गुष्ठादिमध्यस्थानमस्त्यस्य इनि ङीप्। अत्रैव अमरः।

प्रदेह पु० प्र+दिह–भावे घञ्। १प्रलेपे व्रणाद्युपशमार्थं द्रव्यविशेषस्य व्रणादौ २लेपन सुश्रुतः।

प्रदोष पु० प्रकृष्टा दोषा रात्रिरत्र काले प्रा०ब०। रात्रेः प्रथमभागभेदे तिथिभेदस्य प्रदोषेऽनध्यायः ति०त०उक्तो यथा "आरब्धतादिप्रदोषमाह स्मृतिः "त्रयोदश्यां चतुर्थ्यां च सप्तम्यां द्वादशीतिथेः। प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम्। आरक्ततो माधवतः पौरच वैष्णवतया" प्रदोषश्चदोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः। रात्रिपर इति निर्णयामृतकृत्। तथा व्रतभेदे रात्रिप्रथमयाम परता हेमाद्रौ व्रत०उक्ता "त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्। दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः"। इदं प्रदोषव्रतमिति हेमाद्रिः। शिवरात्रिव्रते तु "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी" हेमाद्रि० स्मृतिः। तत्रैव वाक्यः "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते"। घटिकाद्वयस्य "त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु। भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत्" ति०त० वायुपु० वाक्यैकवाक्यत्वात्। तथा च प्रदोषशब्दस्य रात्रिमात्रं रात्रेः प्रथमयामः प्रथमदण्डचतुष्टयं चार्थः कर्मभेदे तस्य ग्राह्यता। तत्रानध्याये शर्वरीमात्रपरता प्रदोषव्रते प्रथमयामपरता शिवरात्रिव्रते दण्डचतुष्टयपरतेति विवेकः। "प्रदोषो रजनीमुखम्" इत्यमरोक्तौ रात्रेः प्रथमप्रहरप्रथमदण्डचतुष्ट

तत्परत्वाभिप्रायेण रात्रिमात्रे भक्ष्रेति बोध्यम् ।

प्रदोषक त्रि० प्रदोषे भवः कालात् ठञं बाधित्वा पूर्वाह्ने त्यादिना वुन् । प्रदोषकालभवे ।

प्रद्युम्न पु० प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य । १कन्दर्पे अमरः । स च वासुदेवस्य रुक्मिण्यां जातः हरिवं० ११८अ० । सनत्कुमारांशजातश्च भा० आ० ६७अ० । २वैष्णवागमोक्ते चतुर्व्यूहात्मकविष्णोरंशभेदे च अनिरुद्धशब्दे १६२पृ० चतुर्व्यूहशब्दे २८७९ पृ० च दृश्यम् । मनोर्नड्वलायां जाते ३पुत्रभेदे पु० भाग० ४।१३।१६

प्रद्यो त्रि० प्रगता द्यौर्दिनं यत्र । प्रकृष्टदिने क्लीवत्वे सुप्तः प्रद्यु तस्य क्लीव एव सुसत्वेने गन्तत्वेऽपि भाषितपुंस्कत्वा भावात् टाद्यपि न पुंवत् प्रद्युना इत्यादि सि०कौ०सुब्ब० प्रद्युकाप्रद्युनेत्युदाहृतं तच्चिन्त्यम् । [भा०म० १९अ० ।

प्रद्योत पु० प्र+द्युत–अच् । १रश्मौ हेमा० । २यक्षभेदे पु०

प्रद्योतन पु० प्र+द्युत–“अनुदात्तेतश्च हलादेः” पा० युच् । १सूर्ये हेमा० । २द्योतनशीले त्रि० । भावे ल्युट् । ३दीप्तौ न० ।

प्रद्रव पु० प्रकृष्टो द्रवः प्रा०स० । पलायने अमरः ।

प्रद्राणक त्रि० प्र+द्रा–कुत्सितायां गतौ क्त स्वार्थे क । कुत्सितां गतिं प्राप्ते अन्त्यावस्थां प्राप्ते “उपसिकं वाक्रायक इक्ष्वपाने प्रद्राणकउवास” छा०उ० “प्रद्राणकः कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः” भा० ।

प्रद्राव पु० प्र+“ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च” पा० अपं बाधित्वा घञ् । पलायने अमरः । घञादि० अन्तोदात्ततास्य ।

प्रद्राविन् त्रि० प्र+द्रु–ताच्छील्ये णिनि । पलायनशीले ।

प्रद्वार न० प्रगतं द्वारं प्रा०स० । द्वारप्रान्तभागे

प्रधन न० प्र+धा० क्यु । १युद्धे अमरः । प्रकृष्टं धनमस्य । २प्रकृष्टधनयुक्ते त्रि० । निवसन्तौ संग्रामगामस्य सङ्गमे इत्यत्र प्रधने पाठान्तरम् । एतन्नामधेयं तन्मार्द्रे ।

प्रधमन न० प्र+धौ० धम–ध्माने भावे ल्युट् । सुश्रुतोक्त-व्यापारभेदे सुश्रुतः ।

प्रधा स्त्री प्र+धा–भावे अङ् । १निधाने २दक्षसुतायां कश्यपपत्नीभेदे भा०आ०६५अ० । प्रधाया अपत्यं ढञ् । प्राधेय तदपत्ये पुंस्त्री० । “प्राधेयाश्चापि गन्धर्वाः” मार्क० तत्कन्याश्च अनवद्यादयोऽप्सरसः भा०आ० ६५अ० ।

प्रधान न० प्र+धा–ल्युट् । सांख्यमतसिद्धायाम् सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिकायां १प्रकृतौ प्रकृतिशब्दे दृश्यम् । तत्कार्ये २बुद्धितत्त्वे ३परमात्मनि ४प्रज्ञायां ५सचिवे च । ६सेनापत्यध्यक्षे पु० ७श्रेष्ठे त्रि० अमरः “सेनाध्यक्षः प्रधानः स्यात्” अत्र पुंस्त्वमिति योपालितः ।

प्रधानधातु पु० कर्म० । चरमधातौ वीर्ये शुक्रे त्रिका० । शुक्रस्य चरमधातुत्वम् अवक्षेपणशब्दे ५५८पृ०उक्तं दृश्यम्

प्रधि पु० प्रधीयन्ते काष्ठान्यत्र प्र+धा-आधारे कि । चक्रावयवकाष्ठावबन्धनस्थाने रथनाभौ अमरः ।

प्रधी त्रि० प्रकृष्टा धीर्यस्य । १प्रकृष्टबुद्धियुक्ते प्रा०ब० । २प्रकृष्टायां बुद्धौ स्त्री । प्रकृष्टं ध्यायति ध्यै–कर्त्तरि क्विप् । ३प्रकृष्टध्यानकर्त्तरि त्रि० । तत्र तृतीयार्थे गतिपूर्वकत्वात् यण प्रध्यः प्रध्या इत्यादि आद्ययोस्तु प्रशब्दस्य प्रधानत्वेनोपसर्गत्वात् न यण् किन्तु इयङ् । प्रधियौ इत्यादीत्यन्ये सि०कौ० तु “इत्तिकरादीनां मते कप्लीवद्रूपम् पदान्तरं विनाऽपि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् लिङ्गान्तरानभिधायकं तदिति केचिदाहुः–पुंवद्रूपम् प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः” इत्युक्तम् ।

प्रधूपित त्रि० प्र+धूप-क्त । सन्तापिते “व्यसनप्रधूपिताम्” इति कुमारः । ज्योतिषोक्तायां २सूर्यगन्तव्यायां दिशि स्त्री । तत्र प्रधूमिता इति पाठान्तरम् । [तावस्थायाञ्च ।

प्रध्वंस पु० प्र+ध्वन्स–भावे घञ् । १नाशे सांख्यमते २अतीत-

प्रध्वस्त त्रि० प्र+ध्वन्स-क्त । १नाशप्रतियोगिनि २अतीते च ३मन्त्रभेदे पु० “एकोनविंशवर्णो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः । स्वाहाद्यो यदीवाऽग्रं प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते” तन्त्रसा० ।

प्रनप्तृ पु०प्रगतो नप्तार अनन्तरतया अत्या०स० । पौत्रपुत्रे प्रपौत्रे उज्ज्वलद० । [प्रकर्षेण नर्द्दनकर्त्तरि ।

प्रनर्द्दक त्रि०प्र+नर्द–ण्वुल् णोपदेशत्वाभावात् न णत्वम् ।

प्रनष्ट त्रि०प्र+नश–क्त षान्तत्वाभावात् न णत्वम् । नाशप्रतियोगिनि “प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्” मनुः ।

प्रना(णा)यक त्रि०प्रकृष्टो नायकोऽस्य प्रशब्दस्य नयतिं प्रति उपसर्गत्वाभावात् न णत्वम् । प्रकृष्टनायकयुक्ते । प्र+नी–ण्वुलि तु णत्वम् । प्रणायकशब्दे इति भेदः ।

प्रपक्ष पु०प्रगतः पक्षम् अत्या०स० । पक्षाग्रे भा०द्रो० २०अ० ।

प्रपञ्च पु० प्र+पचि–आधारे घञ् । १विस्तारे २वैपरीत्ये ३प्रतारणे । कर्त्तरि पचा०अच् । ४संसारे च अमरः । तत्र वैपरीत्यं भ्रमो माया वेति बाचमौ ।

प्रपञ्चित प्र+पञ्च–णिच्-कर्मणि क्त । १विस्तारिते २प्रतारिते भ्रान्तिज्ञानविषयतया ३प्रभ्रामिते च माघ० १०।११अ०

प्रपतन न० प्रपतत्यस्मात् प्र+पत–भीमा० अपादाने ल्युट् । १पतनापादाने तटादौ । भावे ल्युट् । प्रकर्षेण २पाते तत्प्रयोजनमस्य छ । प्रपतनीय प्रपातसाधने त्रि० ।

प्रपथ पु० प्रकृष्टः पन्थाः प्रकृष्टः पन्था यत्र वा अच्समा० । १प्रकृष्टमार्गे २तद्युक्ते त्रि० ऋ०।१।१६६।८ [स्त्री राजनि०।

प्रपथ्य त्रि० प्रकृष्टं पथ्यं प्रा०स० । १अत्यन्तहिते २हरीतक्यां

प्रपद न० प्रारब्धं पदम् प्रा०स० । पादस्याग्रभागे अमरः । प्रपदं व्याप्नोति ख । प्रपदीन पादाग्रव्यापके त्रि० आप्रपदीनशब्दे माघः १।१२श्लो०दृश्यम् । [इति भरतः ।

प्रपन्न त्रि०प्र+पद-क्त । शरणागते "प्रपन्नास्मि हरे ! देवि !"

प्रपन्नाड पु० प्रपन्नान् अलति भूषयति अल-अण् उप०स० लस्य डः । १चक्रमर्दे रत्नमा० । तस्य दद्रुरोगिभिः सेवने तेषां रोगनिवारणेन भूषकत्वात्तथात्वम् ।

प्रपा स्त्री प्रपीयतेऽस्यां प्र+पा–अधारे क । पानीयशालायाम् । पानीयशालिकाशब्दे ४२०६ पृ० दृश्यम् ।

प्रपाठक पु०प्रकृष्टः पाठोऽत्र कप् । १वेदस्याध्यायांशभेदे २ग्रन्थान्यांशभेदे च । [तले राजनि० ।

प्रपाणि पु० प्रकृष्टः पाणिः प्रा०स० । करस्याधोभागे पाणि-

प्रपात पु० प्रपतत्यस्मात् पत-अपा०घञ् । १तटरहिते २निरवलम्बे ३पर्वतस्थानभेदे अमरः । ४निर्झरे ५कूले च मेदि० । यस्मात् पतने अवस्थानाय क्रियाभेदो न भवति तादृशे स्थाने । भावे घञ् । ७अकस्मात्पतने हेमच० ।

प्रपानक न० प्रकृष्टं पानमस्य कप् । अम्लमरिचादिमिश्रिते पानीयद्रव्यभेदे "प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्" यथा अम्लमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः" सा०द० । शताह्वयन्दे २०८४पृ०दृश्यम् ।

प्रपापूरणीय त्रि० प्रपापूरणं प्रयोजनमस्य "अप्रकरणे विधिपूरियतिवहिप्रकृतेरनात्" वार्त्ति० छ । प्रपापूरणप्रयोजनके । [शब्दमाला ।

प्रपावन न० प्रपेव कामपूरकं वनम् । कामारण्ये वनभेदे

प्रपितामह पु० प्रगतः पितामहं कार्यत्वेन अत्या०स० । १पितामहपितरि अमरः । तस्य पत्नी ङीष् २प्रपितामही तत्पत्न्यां स्त्री "येन भर्त्रा यच्च श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् । पितामही च तेनैव तेनैव प्रपितामही" दायभागधृतवचनम् । पितामहस्य प्रजापतिजनकस्य चतुर्मुखब्रह्मणः जनके ३परब्रह्मणि "भूर्भुवः स्वःस्वरूपः स पिता प्रपितामहः" विष्णुस० ।

"यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" श्रुतेस्तस्य पितामहब्रह्मस्रष्टृत्वात्तथात्वम् । "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनुना सर्वपितामहस्यापि तेन स्रष्टत्वात्तस्य तथात्वम् ।

प्रपित्वे अव्य० उत्तरायणे निघण्टुः ।

प्रपुन्नाड(ट) पु० पुमांसं नाटयति नडयति नड–भ्रंशे नट-अवस्यन्दने वा अण् प्रकृष्टः पुन्नाडः (पुन्नाटः) प्रा०स० । १चक्रमर्दे (चाकुन्दा) ख्याते । तस्य तत्त्वे प्रपुन्नाडोऽप्यत्र । २दद्रुमर्दने अमरः । पृषो० प्रपुनाड (प्रपुन्नड) इत्येतावपि तदर्थे अमरे पाठान्तरम् ।

प्रपूरिका स्त्री प्रकर्षेण पूर्य्यते कण्टकैः पूर–कर्मणि ण्वुल् स्वार्थे क टाप् अपि अत इत्त्वम् । १कण्टकार्य्याम् हेमचन्द्रः २प्रकर्षेण पूरके त्रि० ।

प्रपूर्वग पु० प्रकृष्टः पूर्वगः पूर्ववर्त्ती प्रा०स० । सृष्टेः प्राग्वर्त्तिनि १परमेश्वरे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः तस्य तथात्वम् । तद्रूपेण ध्येये २अश्विनीकुमारद्वये द्वि०व० । भा०आ०३अ० अश्विनीकुमारस्तुतिः ।

प्रपौण्डरीक पु० पुण्डरीक+स्वार्थेऽण् प्रकृष्टं तदिव पुष्पं यस्य । गजभक्ष्याणां चक्षुर्हितकारके प्रालपर्णीतुल्यपत्रके क्षुपभेदे अमरः ।

प्रपौण्डरीकाद्य न० "प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः । सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा । सर्वानूर्द्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम्" चक्रपाणिदत्तोक्ते तैलभेदे ।

प्रपौत्र पुंस्त्री०प्रगतः कारणतया पौत्रम् अत्या०स० । पौत्रस्य १पुत्रे तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

प्रफर्वी स्त्री प्रकृष्टं पर्वं नितम्बस्थानं यस्याः स्त्रिया ङीप् पृषो० । प्रशस्तनितम्बायां स्त्रियां ऋ०१०।८५।१२ भा० । फर्वति गतिकर्मा इति वेददीपः । २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि० यजु०१२। ७६ वेददीपः ।

प्रफुल्त(ल्ल) त्रि० प्र+फल–क्त आदित्वात् इटोऽभावे अत इत्त्वम् प्र+फुल्ल–विकाशे अच् वा (उदययुक्तः)। विकाशयुते अमरः । "लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्त(ल्ल)म्" रघुटीकायां मल्लिनाथेन द्विधापाठः समर्थितः । [त्रिका० ।

प्रबन्ध पु० प्र+बन्ध–भावे घञ् ।१सन्दर्भे ग्रन्थादेः २रचने च

प्रबन्धन न० प्र+बन्ध–भावे ल्युट् । प्रकर्षेण बन्धने बन्धने

प्रबन्धकल्पना स्त्री ६त०। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः" इत्युक्तलक्षणायामल्पसत्यायां बहुमिथ्याकथायाम् अमरः । [अमरः ।

प्रब(व)र्ह त्रि० प्र+बर्ह स्तुतौ (इह) वधे वा अच् । प्रधाने

प्रबल त्रि० प्रकृष्टं बलमस्य । १प्रकृष्टबलयुते । प्रकृष्टं बलति बल–धान्यावरोधे अच् । २पल्लवे शब्दमाला ३प्रसारिण्यां लतायां स्त्री राजनि० ।

प्रबल्हिका स्त्री प्रबल्ह-आच्छादने ण्वुल् प्रहेलिकायाम् अम० स्वयमोण्वादिः इन् । प्रबल्हि वा ङीप् प्रबल्ही च तत्रार्थे ।

प्रवाल न० प्र+बल–धान्यावरोधे ज्वलादि० ण । १किसलये नवपल्लवे २वीणादण्डे च अमरः । ३रत्नभेदे पु० किं रत्नं कस्य ग्रहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति प्रश्ने तदुत्तरमाह ज्यो० रत्नमालायां "माणिक्यमरुणेः सुजातममलं, मुक्ताफलं शीतगोर्माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः, सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्पराग- मसुराचार्यस्य वज्रं, शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्यके"। "पुंसि क्लीबे प्रवालः स्यात् पुमानेव तु विद्रुमः" भावप्र० अस्यार्थेऽस्य पुंनपुंसकत्वमुक्तं रत्नानां गुणाश्चोक्ता यथा "रत्नानि मणितानि सुमधुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च"। युक्तिकल्पतरौ तस्योत्पत्त्यादिकं भेदादिकञ्चोक्तं यथा "सूत उवाच आदाय शेषस्तस्यान्त्रं यमायाकम्बलादिषु । चिक्षेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः शुभकाङ्गुणाः । तत्र प्रधानं शशलोहिताभं गुञ्जाजपापुष्पनिभं प्रदिष्टम् । सशीसकं हेमकरोपकञ्च स्थानानि तेषु प्रभवं सरागम् । अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं मूल्यं भवेच्छिल्पिविशेषयोगात् । प्रसन्नं कोमलं स्निग्धं सुरागं विद्रुमं हि तत् । धनधान्यकरं लोके विषार्त्तिभयनाशनम् । परीक्षा पुनरुक्तेनोक्ता रुधिराख्यस्य वैभवैः । स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नशास्त्राय भौमज !" इति गारुडे ८०अ० । "रत्नाकरमध्ये तु जायते लतारी तु या । विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा सुलक्षिणी । पाषाणं प्रभवस्त्वेषा प्रयत्नात् कथिता सती । विद्रुमं नाम बहुलाकारमनन्ति मनीषिणः । तत्रादिजाति भेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते । अरुणं शशरक्ताभं कोमलं स्निग्धमेव च । प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुभवेध्यं मनोरमम् । जवाबन्धूकसिन्दूरदाडिमीकुसुमप्रभम् । कठिनं स्निग्धदुर्वेधं क्षत्रजातिः तदुच्यते । पलाशकुसुमाभासं तथा पाटलपुष्पिभम् । वैश्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वेधार्थं मन्दकान्तिमत् । विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्दारु वेध्यं तथैव च । रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युति सुवर्णता । प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः पराः। छिद्राद्रौ यत्तु संजातं तद्रत्नपतिनिष्ठुरम् । तत्र विप्रो भवेच्छिखण्डकोऽतिमधुरः स्मृतः । तत्र धारणकालेऽथ विवर्णैः प्रयात्यति । विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् । रेखा काकपदी बिन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत्" । तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः । रेखा शुन्याद्वयो, लक्ष्मीनाशकैः कुलनाशनः । वक्रो रोमकृत् व्याधौ बिन्दुर्धनविनाशकृत् । त्रासः संजनयेत् त्रासं नीलिका मृत्युकारिणी । मूल्यं शुभप्रवालस्य कृष्णहितुवर्क्ष्यते । धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत्" । तथा हि "विरूपजाति विषमं विवर्णं खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ते । ते मृत्युमेवात्मनि वै वहन्ति वज्रं यदत्येव सती सुमीन्द्रः'। तत्र शुभाशुभलक्षणे राजनि० उक्ते यथा "सुवृत्तं दृढं घनं हस्तं स्निग्धं गात्ररक्तकम् । समं गुरु शिराहीनं प्रवालं धारयेत् शुभम् । गौरं रक्तजवाक्रान्तं रक्तकृष्णं वक्रोटरम् । कृष्णलघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत्" ।

प्रवालक पु० यक्षभेदे भा० स० १०अ० ।

प्रवालफल न० प्रवाल इव रक्तं फलमस्य । रक्तचन्दने भावप्र० तत्फलस्य प्रवालतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम् ।

प्रवालाश्मन्तक पु० प्रवाल इवाश्मन्तकः रक्तत्वात् । रक्ताश्मन्तकवृक्षे स्मृतः । [राजनि० ।

प्रवालिका पु० प्रवालो नवपल्लवोऽस्त्यस्य भूम्ना ठन् । जीवशाके

प्रवासु पु० प्रगतो वासुम् अत्या० स० । वासुपूवे ह०सं०५८अ० ।

प्रवाहक अव्य० प्रकृष्टो वाहुरत्र वप् अरादि० । १समकाले २ऊर्द्ध्वे च मेदिनी । छन्दो०प्रवाहुक प्रवाहुम् पाठान्तरम् तत्रार्थे यजु० "प्रवाहुग् जुहोति" तैत्ति०३।६।१।

प्रवुद्ध त्रि०प्र+बुध–कर्त्तरि क्त । १प्रबोधयुते २पण्डिते ३प्रफुल्ले पुष्पादौ च हेमच० । ४जागरिते ५आवरणत्यक्ते ६भागवतधर्मप्रधाने ऋषभदेवपुत्रभेदे पु० भाग०५।४।११

प्रबोध पु० प्र+बुध–भावाधारादौ घञ् । १निद्रापगमे तस्य प्रकृष्टज्ञानाधारत्वात् तथात्वम् । २यथार्थज्ञाने च ।

प्रबोधन न० प्र+बुध–भावे ल्युट् । १यथार्थज्ञाने २निद्रा-

गमने। प्र+बुध–णिच्–भावे ल्युट्। ३प्रकृष्टबोधने ४उद्दीपने ५पूर्वगन्धस्य न्यूनतायां पुनः सौगन्ध्योत्पादनाय व्यापारभेदे अमरः।

प्रबोधनी स्त्री प्रबोध्यते हरिरत्र प्र+बुध-णिच् आधारे ल्युट् ङीप्। कार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् तत्र शयितस्य हरेरुत्थापनात्तद्व्यापारस्याचरणात्तथात्वम्। उत्थानैकादशीशब्दे तस्याः व्रतभेदश्च प्राशस्त्यता दर्शिता। तन्माहात्म्यं च पद्मपु०उ०ख०१२६अ० उक्तं यथा "ब्रह्मोवाच प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। मुक्तिदं तत्त्वबुद्धीनां शृणुष्व मुनिसत्तम!। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां भवन्ति हि। मेरुमन्दरतुल्यानि पापानि दहत्यपि। भस्मसात् कुरुते मर्त्यो हरिबोधन्युपोषणात्। पूर्वजन्मसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम्। जागरणं प्रबोधन्यां दहते तूलराशिवत्। उपवासं प्रबोधन्यां यः करोति समाहितः। विधिवन्मुनिश्रेष्ठ! यथोक्तं लभते फलम्। यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये संभवन्ति वै। तानि तस्य गृहे सम्यक् कृता येन प्रबोधनी। किं तस्य बहुभिः पुण्यैः सुरलोकसुखप्रदैः। अर्के सम्पोषिता येन संपूर्णा हरिबोधनी। बोधनीं समुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः। प्रबोधन्यां नरश्रेष्ठ! न पुनर्गर्भमाविशेत्। स्नानं दानं जपो होमः समुद्दिश्य जनार्दनम्। नरैर्यत् क्रियते वत्स प्रबोधन्यां तदक्षयम्। येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या विष्णुं जगत्पतिम्। उषित्वा बोधनीं ते तु भवेयुर्हि दिवौकसः। महाव्रतमिदं पुत्र! महापापौघनाशनम्। प्रबोधन्यां मुने! विष्णोर्विधिवत् समुपोषणम्। स ज्ञानी च स योगी च स तपस्वी जितेन्द्रियः। भर्गमोक्षौ च तस्यास्तां य उपास्ते प्रबोधनीम्। यत्तु जन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु। करोति भस्मसाद्विष्णुः प्रबोधन्यां प्रपूजितः। हरिपूजा विधातव्या कार्त्तिके बोधवासरे। गीतशास्त्रविनोदेन प्रबोधन्यान्तु जागरात्। चन्द्रसूर्योपरागे च यत् फलं परिकीर्त्तितम्। तस्मात् सहस्रगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्। स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः। तत्सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्"। [illegible] जन्मप्रभृति यत्पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि। वृथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्"। "प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। मुक्तिदं तत्त्वबुद्धीनां शृणु त्वं मुनिसत्तम!। तावद्गर्जति विप्रेन्द्र! गङ्गाभागीरथी क्षितौ। यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः। दुर्लभञ्चैव दुष्प्राप्यं त्रैलोक्ये सचराचरे। तदपि प्रार्थितं विप्र! ददाति हरिबोधनी। ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः। ददात्युपोषिता विप्र! हेलया हरिबोधनी। मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्युपार्जितान्यपि। एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी। पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते। एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी" हरि०वि०।

प्रभञ्जन न० प्रभनक्ति वृक्षादीन् प्र+भन्ज–युच्। वायौ अमरः। [लतायां स्त्री राजनि०।

प्रभद्र पु० प्रकृष्टं भद्रमस्मात् ५ब०। १निम्बवृक्षे २प्रसारिण्यां

प्रभद्रक न० "भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम्" वृ०र० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

प्रभर्मन् पु० भृ–भावे कर्त्तरि वा मनिन् प्रकृष्टं भर्म भरणं प्रकृष्टो भर्त्ता भर्त्ता ऋत्विक् वा यस्मिन्। १यज्ञे ऋ०८।८२।१ भाष्ये दृश्यम्। प्र+भृ-भावे मनिन्। २प्रकर्षेण भरणे सम्पादने न० ऋ० १।७९।७

प्रभव पु० प्रभवत्यस्मात् "भुवः प्रभवः" पा० भूकर्त्तृपादाने वाच्ये अप्। १प्रथमप्रकाशस्थाने २जन्यतः पितृस्य प्रथमोपलम्भस्थाने हेमच० ३मूले ४मुनिभेदे ५जन्महेतौ। भावे अप्। ६जन्मनि। करणे अप्। ७पराक्रमे मेदि०। ८षष्टिवत्सरमध्ये वत्सरभेदे तत्फलमुक्तं ज्यो०त० भविष्यपु० "बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी। बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः। प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः"। ९विष्णौ पु० "संभवो भावनो भर्त्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः" विष्णुस०

प्रभवादि पु० प्रभव आदिर्येषाम्। प्रभवप्रभृतिषष्टिसंवत्सरेषु स च गुरुमध्यभोगात् गणनीयः। "ज्योतिर्विद् द्रव्य मध्यात् प्रभवादेश्च लक्षणम्। उपलक्षणं समाद्यादि वर्षाणामपि लक्षणम्" ज्यो०त०। ते च ज्यो०त० फलसहिताः दर्शिता तच्छब्दे तद्वाक्यमुक्तं गम्यते च तदानयनम्

ज्यो०त०"गजेन्द्रकाश्वः पृथगाकृति २२ भ्रूः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२८१ समेतः। शराद्रिवस्विन्दु१८७५हृतः स लब्धः षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः। वर्षवर्जन्तु वर्षाचेयं सूर्य्यैः१२ संपूर्य्य योगिभिः१०"(भक्तम्)। प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य "आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता। तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत्"। इ०सं०दप०अन्यचोक्तं पुरश्चर्य्यग्रन्थे २६२-३पृष्ठादावुक्तम्।

प्रभविष्णु त्रि० प्र+भू–शीलार्थे इष्णुच्। १प्रभावशीले २विष्णौ पु० भा०अनु० ७१अ०।

प्रभा स्त्री प्र+भा-भावे अङ्। १दीप्तौ राजनि०। प्र+भा–क। २प्रदीप्तियुते त्रि०३कुबेरपूर्य्यां स्त्री हेमच०। ४दुर्गायां स्त्री "प्रभा प्रभानशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी"देवीपु० तन्नामनिरुक्तौ। ५सूर्य्यपत्नीभेदे "विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा। तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा। रैवतस्य सुता राज्ञी रैवन्तं सुषुवे सुतम्। प्रभा प्रभातं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम्" मत्स्यपु० ११अ०। ६स्वर्भानोः कन्याभेदे नहुषमातरि हरिवं० ३अ०। ७अप्सरोभेदे भा०अनु० १४२५ श्लो० ८गोपीभेदे "दृष्ट्वा प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने। प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्य्यमण्डलम्" ब्रह्मवै०प्र० ख० ९अ०।

प्रभाकर पु० प्रभां करोति कृ–ट। १सूर्य्ये २वह्नौ ३चन्द्रे ४समुद्रे च शब्दर०। ५अर्कवृक्षे अमरः। ६मीमांसकभेदे स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः। अत्रिवंश्ये ७मुनिभेदे हरिवं० ३१अ०। ८कुशद्वीपस्थे वर्षभेदे भा०भी० १२अ०। षष्ठमन्वन्तरे ९देवगणभेदे मार्कं०पु० ८०अ०।

प्रभाकीट पु० प्रभान्वितः कीटः शा०त०। खद्योते राजनि०।

प्रभाञ्जन पु० गोमाञ्जने त्रिका०।

प्रभात न०प्र+भा–भावे क्त प्रकृष्टं भातमत्र वा। १प्रातःकाले अमरः। प्र+भा कर्त्तरि क्त। २प्रभायुक्ते त्रि० ३वसुभेदे पु०। प्रभास इत्यत्र प्रभात इति मिता० पाठः। धरग्रन्थे ९८४७पृ० दृश्यम्। प्रभातकाले दृश्या उक्ता राजवल्लभेन "वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः। प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता" छन्दोगपरि० तत्र दृश्यादृश्यानाह यथा "श्रोत्रियं सुभगामग्निं गाञ्चैवाग्निचितन्तथा। प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते। पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्। प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम्"। प्रभातकाले स्मरणीयाः काशीखण्डे ४१अ० दर्शिता यथा "स्मरितं चिन्तयेत् प्राज्ञः कांक्षितोत्थाय सर्वदा। गजास्यं संस्मरेदादौ तत ईशं सहाम्बया। श्रीकान्तं श्रीसमेतं तु ब्रह्माणं कमलोद्भवम्। इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि। गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्याखिलान् गिरीन्। क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च। वनानि नन्दनादीनि धेनूः कामदुघादिकाः। कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यतः। दिव्यस्त्रीरुर्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्त्रिणः। नागांश्च शेषप्रमुखान् गजानैरावतादिकान्। अश्वानुच्चैःश्रवोमुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान्। अरुन्धतीमुख्याः पतिव्रतवतीर्वधूः। नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः। विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदान् ऋक्प्रमुखानपि। गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनकादिकान्। प्रणवादिमहाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान्। शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान्। वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन्। जननीचरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थात्तमोत्तमौ। पितरं च गुरुञ्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः। ततश्चावश्यकं कर्तुं नैरृतं दिशमाश्रयेत्"। "प्रभातायां तु शर्वर्य्याम्" भार०नानास्थाने।

प्रभातीर्थ तीर्थभेदे शिवपु०।

प्रभातोर पु० नागभेदे भा०आ० ३१अ०।

प्रभाव पु० प्र+भू–घञ्। राज्ञां कोषदण्डजाते १तेजसि अमरः २तेजसि ३सामर्थ्ये हेमच० ४विक्रमे ५शान्तौ ६उद्भवे च मेदि०। ७स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे मार्कं०पु० ६६अ०। ८वसुभेदे प्रभास इत्यत्र पाठान्तरम् ९प्रभागर्भजाते सूर्य्यपुत्रभेदे प्रभाशब्दे दृश्यम्।

प्रभावज न० प्रभावात् जायते जन–ड। प्रभुशक्तिभेदे कोषदण्डाभ्यां साध्ये तेजसि।

प्रभावत् त्रि०प्रभा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १दीप्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च वज्रनाभासुरस्य २कन्याभेदे। प्रद्युम्नेन तस्याहरणकथा च हरिवं० १५२अध्यायादौ दृश्या। ३तापसीभेदे भा०व०२८४अ०। ४कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७अ०। ५अङ्गेश्वरस्य चित्ररथस्य भार्य्यायाम् भा० अनु० ४२अ०। ६मदनलम्पस्य पत्न्यां विदर्भराजदुहितरि मार्कं० ११२१ प०। ७मविनामकोनविंशतस्य छन्दसोभेदे ... ८मण्डलभेदे ...

भवनं देवानिमम् । सान्त्वं मनेद्यतिरपि चेद्गुणपक्षैः वा अभिताश्चतरचिरे ! प्रभावती" इति श्रुतबोधः ।

प्रभाव पु॰ प्र+भाव–अच् । १अष्टवसुमध्ये वसुभेदे २प्रकाशकयुक्ते लि॰ अटा॰ धरशब्दे ३८१७पृ॰ दृश्यम् । तत्र पा-न्तरेण पाठः अटाधरवत्मतः ।

प्रभास त्रि॰प्रभासते प्र+भास–अच् । १प्रकृष्टदीप्तियुते २जैन-गणाधिपभेदे पु॰ हेमच॰ । ३कुमारानुचरगणभेदे पु॰भा॰ श॰४६अ॰ । ४ऋषिभेदे पु॰ भा॰शा॰ १६६अ॰ ५वसुभेदे पु॰ हरिवं॰ ३अ॰ सान्तरया पाठः । अष्टममन्वन्तरे ६देवगणभेदे पु॰ मार्क॰पु॰८०अ॰ ७सोमतीर्थभेदे लिका॰ "पुण्यं प्रभासं सम्प्राजगाम यस्मोडुराट् यक्ष्मणा क्लिश्यमानः" इत्युपक्रमे यत्र स तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य स यः प्रभासः" इत्यादिना तत्तीर्थोत्पत्तिमाहात्म्यादिकथा भा॰श॰३६अ॰ बाहौ दृश्या ।

प्रभासन्त पु॰ प्र+भास–बा॰ क्त । १परमेश्वरे २रुद्रे च हरिवं॰ १३१अ॰ । [त्वात् सरभ्रदे २गजे पु॰ अमरः ।

प्रभिन्न त्रि॰ प्र+भिद–क्त । १प्रकृष्टभेदयुक्ते गलितमदादित्वा-

प्रभु त्रि॰प्र+भू–डु । १स्वामिनि २कार्यसम्पादशक्तियुते "नि-ग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते" इत्युक्ते ३निग्रहा-नुग्रहसमर्थे ४विष्णौ पु॰ "प्रभवः प्रभुरीश्वरः" विष्णुसं॰ "कामः कामप्रदः प्रभुः" तत्रैव नामान्तरं तत्र पूर्वेण भवनात् प्रभुरितीति भाष्योक्तेः "सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात् प्रभुः" भाष्योक्तेश्च व्युत्पत्तिभेदात् नामद्वयम् । ५अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदे मार्क॰पु॰ ८०अ॰ ।

प्रभुत्वाक्षेप पु॰ अर्थालङ्कारभेदे "धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि । न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय ! मा स्म गाः । इत्याचक्षाणया हेतून् प्रियप्रस्थानबन्धिनः । प्रभुत्वेनैव रुद्धत्वात् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते" । "हे प्रिय ! ते विदेशगमने इति अध्याहार्यं बहुधनं सुखञ्च तथा वर्त्मनि पथि क्षेमं कुशलञ्च लभ्यम् । मम च मे प्राणसन्देहः न तव गौरप्रस्थानगमनस्य बहुधनलाभस्य च बन्धनादिति भावः । तथापि मास्म गाः मा गच्छ अत्र प्रियबालायाः प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुबन्धिनः पोषकान् हेतून् आचक्षाणया कीर्त्तयन्त्या कयाचित् स्वाधीनपतिकयेति शेषः प्रभुत्वेन स्वाधीनतया एव पतिः रुद्धः विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एषः प्रभुत्वाक्षेप उच्यते" प्रेम॰ टीका ।

प्रभुभक्त त्रि॰ ७तत्॰ १स्वामिभक्ते । "बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षड्गुणाः शुनः" चाणक्यः । कुलीने उत्तमे २घोटके पु॰ शब्दच॰।

प्रभूत त्रि॰ प्र+भू-क्त । १प्रचुरे अमरः २उद्गते मेदि॰ ३भूते ४उन्नते च शब्दर॰। ततः मोषदा॰अस्त्यर्थे वुन् । प्रभूतक प्रचुरवत्कादियुक्ते त्रि॰प्रभूतमाह "स्वाहौ प्रभूतमादिभ्यः" वार्त्ति॰ ठक् । प्राभूतिक प्रचुरवक्तरि त्रि॰ । द्विती-यान्तात् प्रभूतशब्दात् स्वाहौ परे धातुनिर्देशे इक ठक् । एवम् आदिपदात् पर्य्याप्तमाह पार्य्याप्तिक तद्वक्तरि त्रि॰।

प्रभूति स्त्री प्र+भू–भावे क्तिन् तिसकारादिप्रत्यये परे पक्ष गतेः प्रकृतिस्वरः । प्रकर्षेण भवने ।

प्रभूवन् त्रि॰ प्र+भू–क्वनिप् । सामर्थ्ययुते स्त्रियां ङीप् "वनोर च" पा॰ नश्च रः । प्रभूवरी यजु॰२३।११

प्रभूष्णु त्रि॰ प्र+भू–गस्नु । १प्रभावशीले २क्षमे समर्थे

प्रभृति अव्य॰ प्र+भृ-क्तिच् । तदारभ्येत्यर्थे । बहु॰समासे उत्तरपदस्थः । तदादिके त्रि॰ अमरः ;

प्रभृथ त्रि॰ प्र+भृ–बा॰ थक् । प्रकृष्टभरणे ऋ॰१।१५२।१२

प्रभेद पु॰ प्रभिद्यतेऽनेन प्र+भिद–घञ् । १प्रकारे विशेषे । भावे घञ् । २भेदे अमरः ।

प्रभेश्वर पु॰ तीर्थभेदे शिवपु॰ ।

प्रभ्रंशथु पु॰ "प्रभ्रश्यते नासिकयैव यत्र सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्ते प्रभ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति" सुश्रुतोक्ते नासागतरोगभेदे ।

प्रभ्रष्ट त्रि॰ प्र+भ्रंश–क्त । भ्रंशयुक्ते संज्ञायां कन् । शि-खावलम्बिमाल्ये चूडातोलम्बमानमाल्ये अमरः ।

प्रमगन्द पु॰ हे गुण्यादिवस्थकाद्वियुतोर्थो बामेव गमिष्यतीति वृथा परेषामर्थं ददातीति मगन्दो वाद्धुषिकः तिष्ठ॰ प्रगतो मगन्दं कारणतया स्वार्था॰स॰। वार्धुषिकपुत्रे ऋ॰ ३।५३।१४ भा॰ ।

प्रमन(न)स् त्रि॰ प्रकृष्टं मनोऽस्य संज्ञात्वे णत्वम् अन्यत्रा-णत्वम् । १हर्षयुते अमरः । २सुमनस्के च ।

प्रमात पु॰ प्रतीचोश्वर॰अनयन्तपस्य पुरोहिते कश्यपवंश्ये १ऋषिभेदे मार्क॰पु॰१८अ॰। २च्यवनर्षेः पुत्रभेदे भा॰आ॰ ५अ॰ । ३दुवसदर्धिवंश्ये वागिन्द्रवंशे ४पुत्रे ऋषिभेदे भा॰अनु॰२०अ॰। ५नगस्य पुत्रे ६नृपभेदे। तद्वंश्ये वत्सप्रीतेः ५पुत्रे नृपभेदे भाग॰ ८।२।१६। ६प्रकृष्टमतियुक्ते त्रि॰ ।

प्रमत्त त्रि॰ प्र+मद–क्त । १अनवधानतायुक्ते प्रमादयुक्ते कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताज्ञानेन अकर्त्तव्ये वा कर्त्तव्यताधिया तत्रावधानशून्ये "मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं

जडम्। प्रमत्तं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित्" भाग० १।७अ० "मत्तं मद्यादिना, प्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तं ग्रहपातादिना जडम् अनुद्यमम्। प्रपन्नं शरणागतम्, विरथं भग्नरथम्" श्रीधरस्वामी। "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति" मनुः। "सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः परिकीर्त्तितः" ब्रह्मवै०पु० ७अ० उक्ते २सन्ध्यादिहीने च।

प्रमत्तगीत न० प्रमत्तेन गीतम् तत्र "इत्थम्भूतेन कृतमिति च" पा० ज्ञाप्यमानस्वरपदमकोदात्तम्। प्रमत्तेन गीते।

प्रमथ पु० प्रमथ्नाति प्र+मथ—अच्। १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ०११७अ०। २घोटके ३शिवपारिषदभेदे च शब्दरत्ना० तत्स्वरूपसंख्यादि यथा

"नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। ते सर्वेऽष्टकैश्वर्य्ययुक्ता ध्यानपरायणाः। योगिनो मदमात्सर्य्यदम्भाहङ्कारवर्जिताः। क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिपराः पराः। न ते परिग्रहं दारां काङ्क्षन्ति च कदाचन। संसारविमुखाः सर्वे सततो योगतत्पराः। ध्यानावस्थं महादेवं परिवार्य्य धृतव्रताः। कृत्वा परिषदं ह्यत्र तिष्ठन्ति विगतक्लमाः। यदैव परमं ज्योतिः चिन्तयन्ति विकाशवत्। तदैव ते पारिषदाः सर्वे सर्वेशयन्ति तम्। ते षोडश समाख्याताः कोटयो वै धृतव्रताः। सिंहव्याघ्रादिवक्त्राश्च अणिमादिसमायुताः। अपरे कामिनः शम्भोः हृतकर्मापिथाः स्मृताः। विचित्रवस्त्राभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। हरस्य तस्याः रूपेण विशदा वृषभध्वजाः। कपालखट्वाङ्गपाणिः प्रमदाभिः समागताः। विचित्रमाल्याभरणा दिव्यगन्धानुलेपनाः। कपालहस्तं क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूषिताः। शृङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः। अर्द्धनारीशरीरास्ते यथार्द्धनारीश्वरं हरम्। सततमपि महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य ये। कपालपाणी हि यदा रमते च सह हरः। अर्द्धनारीशरीरास्तु द्वारपाला भवन्ति ते। कालाग्निमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः। ध्यानस्थं परिचर्य्यन्ति दर्शयाद्भिरीश्वरम्। नानाशस्त्रधराः शम्भोर्मन्त्राश्च प्रमथाः स्मृताः। प्रमथ्नन्ति च युद्धेषु युध्यमानान् महाबलान्। ते च महाबलाः शूराः संख्याता बहुकोटयः। अपरे नानाकारवक्त्ररूपधारिभिः। भक्षन्ति यज्ञं कुर्वन्तो नायन्ति महेश्वरम्। नानारूपधरास्ते वै संख्यया कोटयो मताः। सततं चातुरूपमपि विचरन्तं महेश्वरम्। सर्वे मायाविनः शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः। सर्वे सर्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वे सर्वगमाः सदा। उत्पन्नोऽपि सर्वभुवनं गच्छन्त्यागच्छन्ति पुनःपुनः। अणिमाद्यष्टैश्वर्य्ययुक्तास्ते वै महाबलाः। अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा। तेषां संख्या षट्कोटिस्ते सर्वे महातपाः। कुर्वन्ति हि सदा रक्षां हरस्य सततं गणाः। विध्वंसयन्ति पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति च। अनुगृह्णन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान्। निघ्नन्ति सततं हन्ति योगिनः पतताख्यताम्। षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते हरस्यानुचरा गणाः" कालिकापु० ४९अ०। तेषामुत्पत्ति कथा तत्र वाच्यार्थे दृष्ट्वा। ४हरीतक्यां स्त्री मेदि०।

प्रमथन न० प्र+मथ—भावे ल्युट्। १वधे २आलोडने ३विलोडने च अमरः।

प्रमथाधिप पु० ६त०। शिवे अमरः प्रमथपत्यादयोऽप्यत्र।

प्रमथित न० प्रकर्षेण मथितम्। १निर्जलतक्रे राजनि०। २प्रकर्षेण मथिते त्रि०।

प्रमद पु० प्र+मद—अप्। १हर्षे अमरः। प्रमाद्यत्यनेन करणे अप्। २धुस्तूरफले न० शब्दच०। कर्त्तरि अच्। ३प्रमत्ते त्रि० मेदि०। ४दैत्यभेदे पु० हरिवं० ४अ०। ५तृतीयमन्वन्तरे वासिष्ठे ६सप्तर्षिभेदे पु०।

प्रमदक पु० "प्रमदको योऽयमेव लोकोऽस्ति न परः" इति न पश्यतीति निरु० ६।३२ उक्ते परलोकाभाववादिनि नास्तिकभेदे।

प्रमदकानन न० प्रमद्यतेऽनेन प्र+मद-करणे घञ्। प्रा०स० ६त० "कुप्रापोः संज्ञाच्छन्दसोः" पा० ह्रस्वो वा। प्रमदावने राज्ञामन्तःपुरोचिते उद्याने भरतः प्रमदावनादयोऽप्यत्र अमरः।

प्रमदा स्त्री प्रमाद्यत्यनया प्र+मद—करणे अप्। १उत्तमयोषिति अमरः। "नजभजजा गुरुश्च भवति प्रमदा" वृ०र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके २वर्णवृत्तभेदे।

प्रमदाकानन न० प्रमदोचित काननं शा०त०। १राज्ञामन्तःपुरोचितवने भरतः। २प्रमदावन तत्रार्थे शब्दरत्ना०।

प्रमद्वरा स्त्री शुनकर्षिमातरि रुरोर्भार्य्यायां भा०आ० ५अ०।

प्रमन्यु पु० भिवमन्युवंश्ये वीरव्रतस्य भोजायां भार्य्यायां जाते पुत्रे नृपभेदे भाग० ५।१५।१५

प्रमय पु० प्र+मी-वधे भावे अच्। वधे हेमच०।

प्रमयु त्रि० प्र+मी—वधे कर्त्तरि उन्। हिंसके ऋच० ८।१।१६।

प्रमर्दन न० प्रमृद्नाति+प्र+मृद-ल्यु। १प्रमर्दके मर्दके २दैत्यभेदे पु० हरिवं० १६४अ०। ३विष्णौ पु० "लोहिताक्षः प्रमर्दनः" विष्णुसं०। तत्र प्रतर्दन इति पाठान्तरं तमार्थे "प्रमृते सर्वभूतानां नाशकत्वात्" भाष्योक्तेस्तस्य तथात्वम्। "दमित! मत्तानुचित! प्रमर्दन" भा०शा० ३३अ०विष्णुस्तुतौ।

प्रमा स्त्री प्र+मा—भावे अङ्। १यथार्थज्ञाने भ्रमभिन्ने ज्ञाने तल्लक्षणं तदुत्पत्तौ गुणाश्च भाषा० उक्ता यथा

"दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम्। सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः। पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत्। शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा। गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा। अथ वा तत्प्रकारं यद् ज्ञानं तद्विशेष्यकम्" भाषा०। दोषशब्दे ३७६६पृ० अप्रकारस्य दर्शितम् तथा च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वं प्रामाण्यापरपर्यायम् तच्च मतभेदेन स्वतोग्राह्यं परतोग्राह्यञ्च तच्च परतोग्राह्यशब्दे ४२१४पृ० उक्तम्। तच्च विस्तरतोऽत्रोच्यते। तत्र न्यायमते "प्रमात्वं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः" भाषा० व्याकृतञ्च सि०मु० यथा "मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदन्ति। तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति। भट्टानां मते तु ज्ञानमतीन्द्रियम्। ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा। तया च ज्ञानमनुमीयते। मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्। अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः। तन्मतं दूषयति। न स्वतोग्राह्यमिति। संशयेति। यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं स्यात् तदाऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्। तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः। तस्माज्ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयम्। तथा हि
५८ ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा। इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। एवम् इदं जलज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम्। पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तत्र गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्। तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात्। न च प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् घटज्ञानप्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात्। न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटत्वप्रकारकत्वस्य घटविशेष्यकत्वस्य च स्वतोग्राह्यत्वात्। घटस्य च पूर्वमुपस्थितत्वात् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकमिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः। अनभ्यासदशायां परन्तु प्रामाण्यं न गृह्यते। तत्र संशयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वे संशयस्यैवोपपत्तेः। किञ्चाभ्यासदशायां स्वतोग्राह्यत्ववादिना प्रामाण्यस्य स्वत एव ग्रहणस्यावात् प्रथमानुव्यवसायपरं न तदुपस्थापकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात्। अथ प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यग्रहे न तस्य विषयनियतरूपत्वात् तत्र प्रामाण्यग्रहो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति फलस्य कारणस्य वा नानवस्थेति चेन्न अगृहीतप्रामाण्यकस्यैव निश्चयरूपत्वात्। तत्र च प्रामाण्यसंशयसत्त्वे च परं प्रामाण्यानुमितिरपेक्षिता यावदावश्यकं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्वत्र तु न संशयः कश्चित् कोट्यनुपस्थितेः कश्चिद्विशेषदर्शनादितः कश्चिद्विषयान्तरसञ्चारादिति सङ्क्षेपः। ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम्। न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम्। तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य चेतनत्वात्। सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणम्। अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति। न चाऽन्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतचक्षुःसंयोगाभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य चेतनत्वाः कॢप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात्। न च संवादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् बाधकात् प्रवृत्तिमात्रे तस्य चेतनत्वकल्पनात्। एतेन रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानस्य स्वाप्रकाशत्वकल्पनेऽपि न क्षतिः। फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। किञ्च यदु रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं न बाधबोधोऽपि। अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम्। रङ्गे रङ्ग-

भेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहेऽन्यथाख्यातिभयात्। त्वन्मते रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्नि-व्याप्यधूमवद्भेदाग्रहात् अनुमितिर्निर्बाधा। यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितम्। इत्थम् अन्यथाख्यातौ प्रमाणमेव प्रमाणम्। रङ्गं रजततया जानामीत्यनुभवादिति सङ्क्षेपः"।

वेदान्तिमते तस्य स्वतोग्राह्यता वेदान्तपरिभाषायां व्यवस्थापिता यथा "एवंभूतानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतएवोत्पद्यते ज्ञायते च तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं न त्वधिकं गुणमपेक्षते प्रमामात्रेऽनुगतगुणाभावात्। नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात् सत्यपि तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च। अतएव न सल्लिङ्गपरामर्शादिकमपि अनुमित्यादिप्रमायां गुणः असल्लिङ्गपरामर्शादिस्थलेऽपि विषयाबाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वात्। न चैवमप्रमापि प्रमा स्यात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या अविशेषादिति वाच्यं दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात्। न चैवं परतस्त्वम् "आगन्तुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात्" ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः, स्वतोग्राह्यत्वञ्च दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वम्। स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यते। न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्याग्रहात्। यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वं संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाग्रहात् न संशयानुपपत्तिः। अप्रामाण्यन्तु न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः किन्तु दोषप्रयोज्यं नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यम् अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्ज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यत्वात् किन्तु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेति"। अधिकं प्रमाणशब्दे दृश्यम्।

प्रमाण न० प्र+मा—भावे करणे वा ल्युट्। १प्रमाणरूपज्ञाने २विष्णौ "प्रमाणं प्राणनिलयः" विष्णुस०। प्रमाणं "प्रज्ञानं ब्रह्मेति" श्रुतेस्तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् "प्रमाणं बीजमव्ययम्" विष्णुस० प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपत्वात्तस्य तथात्वं व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम्। ३सत्यवादिनि ४इयत्तायां परिच्छेदे ५हेतौ ६प्रमातरि च मेदि०। ७प्रमितिकरणे चक्षुरादौ "यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता स येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणम्" वात्स्या० "तच्च साधनाश्रयाव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति" सर्वद०अक्षपाददर्शने। "तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानकरणत्वम्" गौ०वृ०। "अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्य्यतानिरूपितकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वम् तत्त्वम्" तर्कप्रकाशे शितिकण्ठः। प्रमाणत्वं च अनधिगतार्थकानुभवकारणत्वम्। तच्च अगृहीतग्राहीतरानुभवकारणत्वम्। समानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकारणत्वमिति यावत् न्यायकुसुमाञ्जलिटी०। "यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयाव्यवहितपूर्वज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारप्रत्यक्षोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवपश्चात्तनानां स्मृतीनामिति" शब्द०प्र०। न्यायमते चत्वारि प्रमाणानि। प्रत्यक्षम्। अनुमानम्। उपमानम्। शब्दः गौ०सू०। प्रकारान्तरेण प्रमाणं द्विविधम् "शब्दोपजीवि शब्दानुपजीवि" कुसुमाञ्जलिटी०। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति चार्वाकाः स्वीकुर्वन्ति। प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे इति वैशेषिका बौद्धा आर्हताश्च। प्रत्यक्षं शब्दश्चेति द्वे प्रमाणे इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य्याः। प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनमिति त्रीणि प्रमाणानीति सांख्या वेदान्तिनश्च। प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणीति नैयायिकैकदेशिनः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिश्चेति पञ्च प्रमाणानीति प्राभाकराः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिरनुपलब्धिश्चेति षट्प्रमाणानीत्यपरे भाट्टवेदान्तिभेदाश्च। सम्भवैतिह्ये अतिरिक्ते प्रमाणे इति पौराणिकाः। चेष्टाव्यतिरिक्तं प्रमाणमिति तान्त्रिकाः। तत्र सांख्यपातञ्जलवेदान्तिमते अन्तःकरणवृत्तीनां पौरुषेयचित्तवृत्तिप्रकाशरूपबोधे करणत्वम् अन्तःकरणवृत्तिषु च ज्ञानत्वारोपेण तत्करणत्वमिन्द्रियाणामिति

भेदः । यथोक्तं सां०प्र०भा० "प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः । प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् । प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते । साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् । अतः स्यात् कारणाभावाद्वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः । विष्ण्वादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः" । "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्राः स्मृतयः" पात०सू० "इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं, फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः" भाष्यम् "अनधिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा तत्करणं प्रमाणम् । ननु पुरुषवर्त्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते इत्यत आह अविशिष्ट इति । न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारया तदाकारतामापाद्यमानं फलम् । तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मिका वृत्तिः वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्यादयुक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः" विव० । प्रमाणस्य भावः ष्यञ् प्रामाण्य न० तल् प्रमाणता स्त्री त्व प्रमाणत्व न० प्रमाणभावे वृत्तिविशेषत्वे प्रमात्वे च । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्थले प्रमाणशब्दस्य प्रमाकरणपरत्वे क्वचिदेकवचनता यथा "वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्" इत्यादौ । क्वचित्तु बहुवचनता यथा "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि" गौ०सू० । तत्र पूर्वत्र शास्त्रत्वरूपप्रमात्वजातेरेकत्वात् एकवचनत्वम् । अपरत्र प्रत्यक्षत्वादिजातिचतुष्टयवत्त्वानां बहुत्वात् बहुवचनता इति प्रामाण्यवादे गदाधरेण प्रपञ्चितम् तत्र दृश्यम् । भावान्तत्वात् क्लीवतैवास्य । क्वचित्तु विशेषणत्वे स्त्रीत्वपरता यथा प्रमाणी । स्त्री प्रमाणी यस्य ब०व्री० "अप् पूरणीप्रमाण्योः" पा० अप्समा० न कप् । स्त्रीप्रमाण इत्येव सि०कौ० । ८परिमाणभेदे च । "प्रमाणे मात्रजद्वयसज्दघ्नचः" पा० वृत्तौ दृश्यम् ।

प्रमाणबाधितार्थक पु० प्रमाणेन बाधितोऽर्थो यस्य कप् । तर्कभेदे तर्कशब्दे ३२५५ पृ० दृश्यम् ।

प्रमाणिक त्रि० प्रमाणं सिद्धिहेतुतयाऽस्त्यस्य ठन् । प्रमाणसिद्धे "प्रमाणिका जरौ लगौ" छ०र० उक्ते अष्टाक्षरपादके २छन्दोभेदे स्त्री । ३परिमाणभेदयुते मध्यमाङ्गुलपर्वान्तरमितपरिमाणयुते हस्ते हेमच० ।

प्रमातामह पु० प्रगतो मातामहं कार्य्यत्वेन प्रा०स० । १मातामहस्य पितरि अमरः । तस्य पत्नी ङीप् । प्रमातामही २तत्पत्न्यां स्त्री ।

प्रमातृ त्रि० प्रमिणोति प्र+मि–तृच् । प्रमाज्ञानकर्त्तरि । न्यायमते "यस्य प्रमाजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता" वात्स्या० । सांख्यमते शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी सः । प्रमाणशब्दे तद्वाक्यम् दृश्यम् । वेदान्तिमते "मेहातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोहसंक्रान्तमूर्त्तिः साक्षी संवित् प्रमा तत्प्रतिफलितवपुर्यैयतेऽसौ प्रमाता" इत्युक्तदिशा अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा चैतन्यमेव प्रमाता ।

प्रमाथ पु० प्र+मथ-भावे घञ् । १बलाद् हरणे २प्रपीडने च । वा० कर्त्तरि च । ३कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६ अ० । स्वार्थे अण् । ४शिवपारिषद्प्रमथगणे पु० हरिवं० १८१ अ० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०आ० ११७ अ० ।

प्रमाथिन् त्रि० प्रमथ्नाति प्र+मथ–णिनि । १बलाद् हारके २पीडके च । "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि" गीता । स्त्रियां ङीप् । सा च ३अप्सरोभेदे भा०आ० १२४ अ० । ४राक्षसभेदे पु० भा० व० २८४ अ०

प्रमाद पु० प्र+मद–घञ् । १कर्त्तव्ये अकर्त्तव्यत्वधिया ततो निवृत्तौ अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यत्वधिया तत्र प्रवृत्तौ वा अनवधानतायाम् अमरः । अनवधानताशब्दे १५२पृ० दृश्यम् । स च तमोगुणकार्य्यः तमःशब्दे ३२३५ पृ० दृश्यम् । तस्य धर्म्मोपहत्वात्तत्कार्य्यत्वं बोध्यम् ।

प्रमादवत् पु० प्रमादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १प्रमादयुते २असमीक्ष्यकारिणि जटा० ।

प्रमादिन् त्रि० प्रमादः नित्ययोगे इनि न तु मत्वर्थे एकाक्षरवदन्तात् तस्य निषेधात् । नित्यप्रमादयुक्ते "एकः प्रमादी स कथं न हन्यते" श्रीधरधृतवाक्यम् ।

प्रमापण न० प्र+मीञ्–हिंसायां स्वार्थे णिच्–आत्वे पुक् ल्युट् । मारणे अमरः ।

प्रमायुक त्रि० प्र+मी–ताच्छील्ये उकञ् । प्रमरणशीले "न चास्य प्रियं प्रमायुकं भवति" छा०उ० । "प्रमायुकं मरणशीलम्" भा० । [च जटा० । २परिमिते ।

प्रमित त्रि० प्र+मि–मी वा क्त । १ज्ञाते २प्रथमावधारिते

प्रमिताक्षरा स्त्री प्रमितानि परिमितानि अक्षराणि यस्याम् । सिद्धान्तशिरोमणि–व्याख्यानरूपायां टीकायाम् ऋक्षचिन्तामणिटीकाभेदे– "प्रमिताक्षरा सजसैः

वदिता" छ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रमिति स्त्री प्र+मि-मा-वा क्तिन् । प्रमाज्ञाने अमरः ।

प्रमीढ त्रि० प्र+मिह-क्त । १मूत्रिते २घने च मेदि० ।

प्रमीत त्रि० प्र+मीञ् हिंसायां क्त । १मृते "प्रमीतौ पितरौ यस्य" इति स्मृतिः । २यज्ञार्थे हतपशौ पु० अमरः ।

प्रमीला स्त्री प्र+मील-भावे अ । तन्द्रायाम् अमरः ।

प्रमुख न० प्रकृष्टं मुखमारम्भः । १तदादित्व त्रिका० प्रकृष्टं मुखमस्य । २प्रथमे ३प्रधाने अमरः ४मान्ये ५श्रेष्ठे च त्रि० मेदि० ६पुन्नागवृक्षे पु० शब्दरत्ना० ७समूहे पु० शब्दच० । बहु० । उत्तरपदस्थः । तदादिके त्रि० ।

प्रमुच पु० १ऋषिभेदे भा०शा० २०८अ० । प्रमुच्यति प्र+मुच-क । २प्रकर्षेण मोक्तरि त्रि० ।

प्रमुचु ऋषिभेदे भा०अनु० १५०अ० ।

प्रमुद् त्रि० प्रकृष्टा मुद् यस्य । १हृष्टे २हर्षयुक्ते अमरः । ३देवभेदे पु० यजु० १०।१०। मा०वे०। ४प्रकृष्टहर्षे स्त्री ।

प्रमुदित त्रि०प्र+मुद-कर्त्तरि क्त ।१हृष्टे २हर्षयुक्ते अमरः ।

प्रमुदितवदना स्त्री "प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ" छ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । [मुखे स्थाने

प्रसृग अव्य० प्रकृष्टा मृगा यत्र तिष्ठ० अव्ययी०। प्रकृष्टमृग-

प्रमृत न० प्रकृष्टं मृतं प्राणिहिंसितं यत्र । मनूक्ते कर्षणरूपे जीवनोपायभेदे "मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" मनुः । "कर्षणञ्च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वात् बहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रमृतम्" कुल्लू० ।

प्रमेय त्रि० प्र+मा-कर्म्मणि यत् । १प्रमाज्ञानविषये पदार्थे २परिच्छेद्ये ३अवधार्य्ये च । तत्र वेदान्ते शुद्धचैतन्यं प्रमेयम् अन्यस्याज्ञानमूलकत्वेन व्यावहारिकप्रमाणाधीनत्वेऽपि न परमार्थप्रमेयत्वम् । न्यायमते "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" गौ०सू० उक्ताः आत्मादयः । प्रमेयत्वं च केवलान्वयि सर्वेषामीश्वरज्ञानरूपप्रमाविषयत्वात् ।

प्रमेह पु० प्र+मिह-आधारे करणे वा घञ् । रोगभेदे तद्धेतुभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि । नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् । मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो बस्तिगतं प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि । क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च । साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्ते । कफश्च पित्तं पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः । मज्जा रसौजःपिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः । दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः । दाहश्चिक्कणता देहे तृट्स्वाद्वास्यञ्च जायते । सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता । दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते । अच्छं बहुतरं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् । मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् । इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चेक्षुमेहतः । सान्द्रीभवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति । सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघनम् । संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहलं सितम् । शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति । मूर्त्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् । शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् । शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति । लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् । गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् । नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् । हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् । विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् । विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः । वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः । मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः । कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः । हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् । सलसीकं विबद्धञ्च हस्तिमेही प्रमेहति । अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् । बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः । दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् । वातजानामुदावर्त्तकम्पहृद्ग्रहलोलताः । शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जायते । यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च । पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् । मूत्राणां मधुरत्वं च ... रत्वात्कायगमीयत्वाद्वा तोरहे । सर्वएवमेतो यः प्रमेही दुःप्रतिक्रियः । रसः प्रवर्त्तते यस्मात् क्वापि क्वापि विशोधयेत् । यस्मात् शरीरदोषांश्च न प्रमेहस्त्यतः स्थितः । अतः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् । ये चापि केचित्कुलजा विकाराः भवन्ति तां-

अपि तदन्नपानाच्चात् । सर्वेऽपि प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति च । मधुमेहो मधुसमो जायते स किल द्विधा । क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथ वा । आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणःक्षीणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् । मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्यं माधुर्याच्च तनोरतः । शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश" ।

तद्रोगनिमित्तकर्मभेद शा० त० उक्तः । कर्मविपाकशब्दे १०७६ पृ० दृश्यम् । तत्र मधुमेहस्यैव महारोगभेदरूपता "मधुमेहभगन्दरौ" इत्युक्तेः ।

प्रमेहिन् पु० प्र+मिह—णिनि । प्रमेहरोगयुते ।

प्रमोचनी स्त्री प्रकर्षेण मुच्यते निःसार्यतेऽभोजनार्थम् मुच—कर्मणि ल्युट् ङीप् । १गोडुम्बायाम् (गोमुक) शब्दच० २प्रमोचनसाधने त्रि० । भावे ल्युट् । ३प्रकर्षेण मोचने न० ।

प्रमोद पु० प्र+मुद—हर्षे भावे घञ् । १हर्षे प्रियलाभनिमित्ते प्रकृष्टहर्षे आनन्दशब्दे ७१७पृ० तैत्ति०उ० भाष्यवाक्यं दृश्यम् । प्रकृष्टो मोदोऽस्य प्रा०ब० । २प्रमोदयुते त्रि० ३नागभेदे पु० भा०आ०५७अ० । ४स्कन्दानुचरभेदे पु० भा०श० ४६अ० । सां०त०कौ० उक्ते ५सिद्धिभेदे "तिस्रश्च दुःखाः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमानाः" । तत्राध्यात्मिकदुःखविघातस्य सर्वोत्कर्षेण इष्टत्वात् प्रमोदत्वं बोध्यम् । आधिभौतिकदुःखविघातस्य मोदाधारत्वात् मुदितत्वम् आधिदैविकदुःखविघातस्य मोदमानत्वं मोदस्य मानं भानं यस्येति व्युत्पत्त्येति विवेकः ।

प्रमोदन त्रि० प्रमोदयति प्र+मुद—णिच्—ल्यु । १हर्षकारके २विष्णौ पु० "जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णुस० । भावे ल्युट् । ३हर्षसम्पादने न० । [४कुबेरे पु० शब्दमाला ।

प्रमोदित त्रि०प्रमोदो जातोऽस्य तार० इतच् । १जातप्रमोदे

प्रमोदिन् त्रि० प्रमोदयति प्र+मुद—णिच्—णिनि । १प्रहर्षजनके । स्त्रियां ङीप् । सा च २जिह्विमोदके भावप्र० ।

प्रमोहन न० प्रमुह्यतेऽनेन प्र+मुह—करणे ल्युट्, प्रमोहयति प्र+मुह+णिच्—ल्यु वा । १प्रमोहसाधने प्रमोहकारके २अस्त्रभेदे च यदस्त्रप्रयोगे विपक्षस्य प्रमोहो जायते तस्मिन्नस्त्रे । भा०भी०७३अ० । ३प्रमोहकारकमात्रे त्रि० ।

प्रम्लोचन्ती स्त्री प्रम्लोचति नरं प्रति आत्मानं दर्शयति प्र+म्लुच—शतृ—ङीप् । अप्सरोभेदे यजु० १५।१७

प्रम्लोचा स्त्री प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयति प्र+म्लुच—अच् । अप्सरोभेदे गरुडपु० ८०अ० ।

प्रयज्यु त्रि० प्र+यज "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्" उणा० युच् निरनुनासिकत्वात् अनादेशो न । अध्वर्यौ उज्ज्व० ऋ० १।१२८।६

प्रयत त्रि०प्र+यम—कर्त्तरि क्त । १पवित्रे संयते अमरः । प्र+यत—अच् । २प्रयत्नविशिष्टे त्रि० । प्रपूर्वक यमेरनार्जवार्थकात् कर्मणि क्त । ३दत्ते च । "प्रयतदक्षिणम्" ऋ० १२१।१५

प्रयत्न पु० प्र+यत—भावे नङ् । प्रयासे । स च न्यायमते त्रिविधः यथा "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् । एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः । यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदाऽतीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत्प्रकीर्त्तितम्" भाषा० । "प्रयत्नस्तु फलायाप्त्यै व्यापारोऽतित्वरान्वितः" सा०द० उक्ते २फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कर्मणोऽवस्थापञ्चकान्तर्गतेऽवस्थाभेदे ततोऽस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । प्रयत्नवत् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

प्रयत्नशैथिल्य न० स्वाभाविकप्रयत्नस्योपरमपूर्वकप्रयत्नभेदे तत्र योगाङ्गासनसिद्धिकारणं यथोक्तं "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पा०सू० "भवतीति शेषः प्रयत्नो यस्मात् सिद्धासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" भा० "सांसिद्धिको हि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्वे उपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसत एव तत्सिद्धेः तस्मादुपदेष्टव्यस्यास्यासनस्यायमसाधकः विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः । तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयासननियमोपहन्तृत्वात् । तस्मादुपदिष्टनियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः अनन्ते वा नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" विव० [१।५।१।१५ भाष्यम् ।

प्रयन्तृ त्रि०प्र+यम—तृच् प्रकर्षेण १हन्तरि २दातरि च ऋ०

प्रयस् न० प्रयस्यतेऽत्र प्र+यस–आधारे क्विप् । अन्ने निघण्टुः पय इत्यत्र प्रय इति पाठान्तरं ऋ० १।४५।८ भट्टा०।

प्रयस्त त्रि० प्र+यस–आधारे क्त । १प्रयासेन कृते एतच्चतुर्जातकादिना द्रव्येण प्रयत्नसंस्कृते २व्यञ्जने न० अमरः ।

प्रयाग पु० प्रकृष्टो यागो यागफलं यस्य यस्मात् वा । गङ्गायमुनयोः सङ्गमजाते १तीर्थभेदे २शतक्रतौ इन्द्रे च । ३यज्ञे अश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य यज्ञसाधनत्वात् तथात्वम् । शब्दर०। ४प्रकृष्टे यज्ञे अमरः । तत्र तीर्थभेदे पुंन० पुराणे तथा प्रयोगात् । मत्स्यपुराणे च मत्स्यपु० १०२अध्यायादिके १०७अध्यायान्ते उक्तम् एवमन्यान्यपुराणेऽप्युक्तम् । ततो दिग्मात्रं पुराणवचनद्वये दर्शितमत्र प्रदर्श्यते ।

“एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । न शक्यं कथितुं राजन् ! फलं वर्षशतैरपि । संक्षेपेण तु वक्ष्यामि तस्य तीर्थस्य यत् फलम् । षष्टिर्धनुःसहस्राणि तत्र रक्षन्ति जाह्नवीम् । यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः । तं वटं रक्षति शिवः शूलपाणिर्महेश्वरः । स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् । प्रयागं स्मरमाणस्य यान्ति पापानि संक्षयम् । दर्शनात्तस्य तीर्थस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते । पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र ! तेषां मध्ये तु जाह्नवी । प्रयागस्य प्रवेशाद्वै पापं नश्यति तत्क्षणात् । मनसा चिन्तितान् कामान् सर्वान् प्राप्नोति पुष्कलान् । ततो गत्वा प्रयागन्तु सर्वदेवाभिरक्षितम् । ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । समागता महाभाग ! यमुना यत्र निम्नगा । तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र ! स्वर्गलोकमुपाश्नुते । व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । दीप्तकाञ्चनसङ्काशैर्विमानैः सूर्यवर्णिभिः । गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे तिष्ठति मानवः” ।

“देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे । प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति ऋषिपुङ्गवाः । सर्वकामफला वृक्षा मह्यामेदिहिरण्मयी । यत्र ऋषिसहस्राणि ... अर्चितम् ... रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे । मोदते ऋषिभिः सार्द्धं स्वर्गे तेनेह कर्मणा । सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् । ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनःपुनः । गुणवान् वित्तवान् भवतीह न संशयः । सर्वगुङ्गीं रूप्यखुरां चैलकण्ठीं पयस्विनीम् । प्रयागे श्रोत्रियं साधुं ग्राहयित्वा यथाविधि । स्वर्गे च तत्फलं भुङ्क्ते यावदाभूतसंप्लवम् ... पञ्चकोटिषु । पुत्रान् दारांश्च भृत्यान् गौरेका प्रतितारयेत् । ऐश्वर्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानन्तु वर्जयेत् । तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसम्भवम् । तेन तीर्थफलं चैव वर्द्धते नात्र संशयः । स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र ! यावदाभूतसंप्लवम् । वटमूलं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति । तत्र ते द्वादशादित्यास्तपन्ते रुद्रमाश्रिताः । निर्दहन्ति जगत्सर्वं वटमूलं न दह्यते । नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा चैकार्णवं जगत् । स्वपते तत्र वै विष्णुर्यजमानः पुनःपुनः । देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः । सदा सेवन्ति तत्तीर्थं गङ्गायमुनसङ्गमम् । ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ! । श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि । मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते । तत्फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । न देववचनात्तात न लोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति । दश तीर्थसहस्राणि षष्टिःकोट्यस्तथा पराः । तेषां सान्निध्यमत्रैव ख्यातं वै कुरुनन्दन ! । या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य च धीमतः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे । कम्बलाश्वतरौ नागौ विपुले यमुनातटे । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते । तत्र गत्वा च संस्थानं महादेवस्य धीमतः । नरस्तारयते पूर्वान् दशपूर्वान्दशावरान् ... पुरुषानेकविंशतिम् । कृत्वाभिषेकन्तु नरो ह्यश्वमेधफलं लभेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् । पूर्वपार्श्वे च गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । कूपश्चैव तु सामुद्रः प्रतिष्ठानस्य नामतः । तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा अश्वमेधफलं लभेत् । उत्तरेण प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्यास्तु पूर्वतः । हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अश्वमेधफलं प्राप्नोति स्नानमात्रेण भारत ! । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गे महीयते । उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे । परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत् फलम् । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । मोदते पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नरोत्तम ! । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः ऊर्वशीलोकमश्नुते ... कर्मा दिवशङ्कुतः । सर्वलोकयशोभाक्

कन्यानां दिव्यतेजसाम् ॥ मध्ये नारीसहस्राणां बहू-नाञ्च पतिर्भवेत् । दशग्रामसहस्राणां भर्त्ता भवति भूमिपः । काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते । अथ सन्ध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । उपासीत-शुचिः सन्ध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । कोटितीर्थं समा-साद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः सोमकला-दिवच्युतः । सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले जायेत रूपवान् । ततो भागीरथीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु । दशाश्व-मेधिकं नाम तत्र तीर्थं परं भवेत् । कृताभिषेकस्तु नरो ह्यश्वमेधफलं लभेत् । धनाढ्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति धार्म्मिकः । चतुर्वेदेषु यत् पुण्यं सत्य-वादिषु यत्फलम् । अहिंसायाञ्च यो धर्म्मो गमनादेव तत् फलम् । तथैव मानसं नाम गङ्गाया दक्षिणे तटे । त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । पृथिव्यां आसमुद्रायां महाभागः पतिर्भवेत् । षष्टितीर्थसह-स्राणि षष्टितीर्थशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमम् । गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम् । प्रयागे माघमासे वै त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम् । गङ्गायमुनयोर्मध्ये योऽग्नौ स्वाङ्गं परि-त्यजेत् । अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः । यावन्ति रोमकूपाणि तस्याङ्गेषु च धीमतः । तावद्वर्ष-सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । अनशनं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते । राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्व्वपातकैः । सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । स्वर्गलोक-मवाप्नोति ऋषिगन्धर्व्वसेवितः । परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र ! स-मृद्धे जायते कुले । अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्द्धपादः पिबेन्नरः । शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते । परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र ! अग्निहोत्री भवेन्नरः । यस्तु दे-हं कर्त्तयित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति । विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत् फलम् । शतं वर्षसहस्राणि सोम-लोके महीयते । तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः । यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य च दक्षिणे । ऋणप्रमोचनं नाम तत्तीर्थं परमं स्मृतम् । एकरात्रो-षितः स्नात्वा ऋणैः सर्व्वैर्विमुच्यते । अश्वमेधफलं तस्याग-च्छतस्तु पदे पदे । उद्धारयेद्राजन् ! दश पूर्व्वान् दशा-परान् । अतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ।

नरस्तारयते सर्व्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । अन्यत्र धीराः पुरुषाः पापोपहतचेतसः । न प्राप्नुवन्ति तत् स्थानं प्रयागं देवरक्षितम् । अज्ञानेन तु यस्येह तीर्थ-यात्रादिकं भवेत् । सर्व्वकामसमृद्धस्तु स्वर्गलोके मही-यते । अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे । उत्त-रेण तु वक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः । तीर्थं निर-ञ्जनं नाम यत्र देवाः सवासवाः । उपासते सदा सन्ध्यां नित्यकालं युधिष्ठिर ! । गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्य-फले स्मृते । केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्व्वत्र पूज्यते । नैमिषं पुष्करञ्चैव गोमती सिन्धुसागरम् । गया च धेनुकञ्चैव गङ्गासागरमेव च । एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः । दश कोटिसहस्राणि षष्टि-कोट्यस्तथा पराः । प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहु-र्म्मनीषिणः । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता । तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता । तस्माच्छत-गुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवाहिनी । काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायमुनसङ्गमे । सहस्रगुणिता सापि भवेत् पश्चिमवाहिनी । सा राजन् ! दर्शनादेव ब्रह्महत्याप-हारिणी । पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह सङ्गता । हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप ! दुर्लभा । अमृतं कथ्यते राजन् ! सा वेणी परिकीर्त्तिता । तस्यां माघे मुहूर्त्तन्तु देवानामपि दुर्लभम् । षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुन-सङ्गमम् । ब्रह्मविष्णुमहादेवरुद्रादित्यमरुद्गणाः । गन्धर्व्वा लोकपालाश्च यक्षकिन्नरगुह्यकाः । अणिमादिगुणैः सिद्धा ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः । ब्रह्माणी पार्व्वती लक्ष्मीः शची मेधावती रतिः । सर्व्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना-श्च । घृताची मेनका रम्भा उर्व्वशी च तिलोत्तमा । गणाश्चाप्सरसां तद्वत् पितृणाञ्च गणाश्च ये । स्नातुमा-यान्ति ते सर्व्वे माघे वेण्यां नराधिप ! । कृते युगे स्वरू-पेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः । सर्व्वतीर्थानि कृष्णानि पापिनां सङ्गदोषतः । भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमज्जनात् । स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे । यत् फलं लभते माघे वेण्यां तच्च दिने दिने । अश्वमेधशतेनापि न तत् प्राप्नोति मानवः । यत् फलं समवाप्नोति वेण्यां स्नानान्न संशयः । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नाति मानवः । पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णां त्वचमिवो-रगः । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य यद्भवेत् ।

श्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि। अत्र कथान-कं माघे पुरा काञ्चनमालिने। राक्षसाय ददौ भूप! तेन मुक्तः स पातकात्। योगाभ्यासेन यत् पुण्यं संवत्सरशतेन च। गवां कोटिप्रदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम्। प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम्। किं गयापिण्डदानेन काश्यां वा मरणेन किम्। किं कुरुक्षेत्रदानेन प्रयागे वपनं यदि। प्रयागे वपनं कुर्यात् गयायां पिण्डपातनम्। दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत्। सितासितेतु ये स्नान्ति माघे मासि युधिष्ठिर!। न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि। स्वल्पं स्वल्पतरं पापं यदा यस्य नराधिप!। प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम्। दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्त्तनादपि। मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते। प्रयागस्य प्रवेशात्तु पापं नश्यति तत्क्षणात्। कीर्त्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति। अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्। गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत किल्बिषात्। मनसा चिन्तितान् कामान् सम्यक् प्राप्नोति पुष्कलान्। प्रयागन्तु ततो गत्वा सर्वदेवाभिरक्षितम्। ब्रह्मचारी भवेन्मासं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। ईप्सितान् लभते कामान् यत्र कुत्रापि जायते। तप्ताभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशितव्रतः। स प्राप्नोति फलं तुल्यं राजसूयाश्वमेधयोः। पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य च मण्डलम्। प्रवेशादेव तद्भूमौ ह्यश्वमेधः पदे पदे। प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वापि यो नरः। सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते। मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत! माधव!। स्नानेनानेन मे देव! यथोक्तफलदो भव। तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवविस्तरम्। तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः। स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र! यावदाभूतसंप्लवम्। योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः। अपि दुष्कृतकर्म्माऽपि लभते परमां गतिम्। स्नातास्तु ये माघमकरभास्करोदये तीर्थे प्रयागे सुरसिन्धुसङ्गमे। तेषां गृहद्वारमलङ्करोति भृङ्गावली कुञ्जरकर्णताडिता" मत्स्यपु०।

तत्र मुण्डनविधिर्यथा "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते। आधाने सोमयागे च वपनं सप्तसु स्मृतम्" इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागाभिन्नगङ्गाया विधायकम्। भास्करक्षेत्रं प्रयागः। अपि च प्रयागमभिव्याप्य "तेषामां माधवी तस्य स्थितानां स्ना-क्षीयन्ते। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते"। प्रयागे स्त्रीणामपि मुण्डनं न तु केशानां सकलच्छेदनमात्रं यथा "केशमूलान्युपादाय सर्वपापानि देहिनाम्। तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान् वापयेत्। प्रयागे मुण्डनाकरणे दोषोऽपि "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत्। स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्" इति प्रा०त०।

प्रयागभव पु० प्रयागात् प्रकृष्टयागकर्त्तृजनात् बिभेति अप-दस्युतिसङ्ख्या भी—अच्। इन्द्रे शब्दमाला।

प्रयागसेतु पु० त्रिस्थलीसेतुग्रन्थांशे प्रयागमाहात्म्यादिप्रति-पादके ग्रन्थे।

प्रयाज पु० प्र+यज—घञ् यजाङ्गत्वात् न कुत्वम्। दर्शपौर्णमा-साद्यङ्गे यागभेदे। प्रयाजाश्च पञ्च "समिधो यजति तनू-नपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येवं रूपाः श्रुत्युक्ताः। "पञ्च प्रयाजान्" कात्या० श्रौ० ३।२।१।१७। आपस्तम्बोऽपि "पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रतिदिशं वा, समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः पश्चात्, बर्हिरुत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये" तत्तत्कर्मस्थान-माह। कर्मभेदे तेषां मध्ये कस्यचिदावृत्त्या षट्सप्तनवै-कादशसंख्याऽपि कात्या० श्रौ० सूत्रे दृश्या। विस्तरभयात् नोक्ता। प्रयाजादयश्चारादुपकारका यथोक्तं लौगाक्षिणा "द्रव्याद्युद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म्म आरादुपकारकम् यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवो-पयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव प्राकृतविधिर्नैत्युच्यत"।

प्रयाजवत् पु० प्रयाज+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। प्रयाजरूप-कर्मभेदयुक्ते प्रधानयागे दर्शादौ।

प्रयाण न० प्र+या—भावे ल्युट्। प्रस्थाने पुरादितो बहि-र्गमने हेमच०। राज्ञां प्रयाणे वर्णनीयपदार्थाः कविकल्प-लतायामुक्ता यथा "भेरीशब्दः भूमिकम्पः सैन्यधूलिप्रस-रश्च करभः हयः (दुष्प्रापणार्थं) ध्वजः छत्रं क्वचित् शकटमित्यादयः। स्वार्थे क। तत्रार्थे हेमच०।

प्रयात त्रि० प्र+या—कर्त्तरि क्त। १प्रकर्षेण गमनादि कर्त्तरि। २प्रयातभ्रष्टे ३भृगौ उच्चदेशे ४दीप्रिये च पु० हेम०।

प्रयाम पु० प्र+यम—घञ्। महार्घ्यतावशात् धान्यादौ १अल्पा-नामानादरातिवाये अमरः। २आयते दैर्घ्ये ३मूल्याधि-क्यपरिच्छेदने भरतः।

प्रयास पु० प्र+यस—भावे घञ्। १प्रयत्ने २परिश्रमे ३क्लेशे च

हेमच०। प्रवक्ष्यतेऽनेन करणे घञ्। ३अविद्यादिषु पञ्चसु क्लेशदायकेषु। [युते ऋ० ८।१९।२०

प्रयियु त्रि०प्र+या–बा०कु द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्वम्। प्रयाण

प्रयुक्त त्रि०प्र+युज–क्त। १प्रकर्षेण संयोगयुते २प्रेरिते ३प्रयोज्ये परम्परया कार्ये च। तस्य भावः प्रयुक्तत्व तद्भावे न०। स च स्वरूपसम्बन्धभेदः कारणाभावेन कार्य्याभाव इत्यादिप्रतीतिसिद्धः गौ०सू०।

तदुक्तं गौ०सू० १।१।२। वृत्तौ प्रयोज्यत्वं प्रयोजकत्वं वा प्रयुक्तत्वं दण्डाभावात् घटाभाव इतिवत् स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत्"।

प्रयुक्ति स्त्री प्र+युज–भावे क्तिन्। १प्रयोगे २शब्दोच्चारणभेदे "अनुक्त राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः" का० कारिका ३प्रेरणे प्रा०म०। ४प्रकृष्टायां युक्तौ च।

प्रयुत न० १दशलक्षसंख्यायां २तत्संख्याते च "शतप्रयुतकोटयः" क्रमशः इति लीला०। ३प्रकर्षेण युते त्रि०।

प्रयुति स्त्री प्र+यु–भावे क्तिन्। १प्रकर्षेण योगे २प्रयोगे ऋ० १०।३७।१२

प्रयुतेश्वर पु० तीर्थभेदे स्कन्दपु०।

प्रयोक्तृ त्रि० प्र+युज–तृच्। १प्रयोगकर्त्तरि २अधमर्णादौ धनप्रयोगकर्त्तरि उत्तमर्णे ३प्रयोजकमात्रे च अमरः।

प्रयोग पु० प्र+युज–भावकर्मकरणेषु यथायथं घञ् कुत्वम्। १अनुष्ठाने २शब्दादीनामुच्चारणभेदे ३वशीकरणाद्युपाये आभिचारे कर्मणि। ४घोटके च मेदि०। प्रयोगेनिर्वृत्तः ठञ्। प्रायोगिक तन्निर्वृत्ते त्रि० द्विपदद्विः। प्रायोगिक प्रयोगसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। तत्र वाक्योच्चारणं च अनुमानाङ्गपञ्चावयववाक्योच्चारणं यथा "अयं प्रयोगः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि" यथायोग्यं वचनिष्ठापूरकत्वेनोच्चारणं प्रयोग इति याज्ञिकाः। यागादिक्रियाकलापेतिकर्त्तव्यताबोधकानां वस्तुस्वरूपप्रतिपादकं प्रयोगपरपर्य्याये ग्रन्थे इति याज्ञिकाः। भूतप्रेताद्युच्चाटनादिसाधने मन्त्रोच्चारणभेदे तान्त्रिकाः। ५मन्त्रादिमोचने योद्धारः। ६नायकयोर्मेलने क्रियाभेदे इत्यालङ्कारिकाः।

प्रयोगविधि पु० प्रयोगप्रापको विधिः शा०त०। प्रयोगस्याशु भावज्ञापके विधिभेदे तल्लक्षणादि मीमांसा० उक्तं यथा "प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेय प्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्। तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्य्यरूपो वा। तत्र षट् प्रमाणानि। श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। क्रमज्ञापकहेतवश्च क्रमशब्दे २२६० पृष्ठादावुक्ताः।

प्रयोगातिशय पु० सा०द० नाटकाङ्गप्रस्तावनाभेदे "यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा"। यथा कुन्दमालायाम् "नेपथ्ये इतोऽवतरत्वार्य्या। सूत्रधारः। कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति। विलोक्य। कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः"।

प्रयोगार्थ पु० प्रयोगस्यार्थम् "अर्थेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च" वार्त्ति०स०प्रयोगोऽर्थः प्रयोजनमस्य वा। प्रधानप्रयोगानुष्ठानाङ्गभूते व्यापारभेदे प्रयुक्तमे चामरः।

प्रयोगिन् त्रि० प्र+युज–घिनुण्। प्रयोगकर्त्तरि।

प्रयोग्य त्रि०प्रयुज्यते प्रयुज–कर्मणि ण्यत्। १प्रयोज्ये २अश्वे च "यथा प्रयोग्य आचरथे(रथे)नियुक्तः" शा०ब०भाष्यम्।

प्रयोजक त्रि० कार्य्यादौ भृत्यादीन् प्रयुनक्ति प्र+युज–ण्वुल्। नियोजकस्य भृत्यादेः १प्रेरके व्याकरणोक्ते हेतुसंज्ञे २कर्त्तरि च। "तत्प्रयोजको हेतुश्च" पा० तस्य कर्त्तृसंज्ञा विहिता। प्रयोजकत्व कर्त्तृत्वं शा०वि० निर्णीतं यथा "परान्तरव्यापारानवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः। सोऽपि द्विविधः एकः स्वतोऽप्रवृत्तं पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति"।

तत्र मूलञ्च आपस्तम्बवाक्यं यथा "प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः" । तस्य भावः त्व प्रयोजकत्व न० तद्भावे तच्च स्वरूपसम्बन्धभेदः तद्भिन्नान्यथासिद्धिभिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वं इति काव्यप्रकाशटीका पूर्वपक्षिस्त्वम्" ।

प्रयोजन न० प्रयुज्यतेऽनेन प्र+युज—करणे ल्युट् । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते १तस्मिन् प्रवर्त्तकेच्छाविषये यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वा अध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनं तद्वेदितव्यम् । प्रवृत्तिहेतुत्वात् इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः । एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति" वात्स्या०१।१।२४। करणे ल्युट् । २हेतौ । कर्म्मणि ल्युट् । ३कार्य्ये च मेदि०। प्रयोजनस्य द्विविधं मुख्यं गौणं च । तत्र अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम् अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् । तत्राद्यम् दुःखाभावः सुखञ्च द्वितीयं तदुपकारिशयनभोजनादि । तस्य मुख्यप्रयोजनेच्छयैव जन्याया इच्छाया विषयत्वात् तथात्वम् । "येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम् । यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्म्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्म्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः । तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते" वात्स्या० १।१।१

प्रयोज्य त्रि०प्र+युज—ण्यत् । प्रयोक्तुं शक्ये १भृत्यादौ २मूलधने न० "प्रयोज्यस्तासु कर्त्तव्यं तत्त्वादैर्विधितोचिता" कर्त्तरि ३णिजन्तधातुप्रकृत्यर्थकर्त्तरि च । तस्य भावः त्व प्रयोज्यत्व स्वरूपसम्बन्धभेदे न० प्रयुक्तपदे दृश्यम् ।

प्ररथ अव्य० प्रगतो रथो यत्र तिष्ठद्गु० अव्ययी०। प्रगतरथयुक्ते देशे । [ऋ० १।१०।१५।

प्ररिक्वन् त्रि० प्र+रिच—क्वनिप् । प्रकर्षेण विरेचनकर्त्तरि

प्ररुज त्रि० प्र+रुज—क । १प्रकृष्टरोगकारके २देवसैन्याधिपभेदे पु० भा०शा०२१अ० ३राक्षसभेदे पु० भा०व०२८४अ०।

प्ररुह त्रि० प्र+रुह—क । प्ररोहणकर्त्तरि अङ्कुरादौ

प्ररूढ त्रि० प्र+रुह—क्त । १प्ररोहणकर्त्तरि २संजाते अङ्कुरादौ ३वद्धमूले च ४जटरे न० मेदि० । ५जाते ६प्रवृद्धे त्रि० शब्दमा० ।

प्ररोचन न० प्र+रुच—णिच्—भावे ल्युट् । १रुचिसम्पादने यथाऽर्थवादादीनां विध्यर्थस्तवने प्ररोचनायां प्रवृत्तिः । युच् प्ररोचना तत्रार्थे स्त्री । सा च २पञ्चावयवनाट्याङ्गभेदे । "तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे । अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना" सा०द० यथा "श्रीहर्षो निपुणः कविरित्यादि रत्नावल्याम् । ३नाटकाङ्गविमर्शाङ्गभेदे स्त्री "प्ररोचना विमर्शे स्यात्" विमर्शोपक्रमे "प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी" इति तत्र लक्षिता यथा वेणीसं० पाञ्चालकः अहं देवेन चक्रपाणिना सहित इत्युपक्रमे कृतं सन्देहेन पूर्णाः पाञ्चालेनेत्यादि ।

प्ररोह पु० प्र+रुह—अच् १अङ्कुरे "प्रवालप्ररोह इव औषधतलं बिभेद" इति रघुः । २आरोहे च हेमच० । भावे घञ् । ३उत्पत्तौ पु० । भावे ल्युट् । प्ररोहण उत्पत्तौ न० ।

प्रलपन न० प्र+लप—भावे ल्युट् । १प्रलापे २अनर्थकवाक्ये सा० द० १८८ कारिकायां दृश्यम् । भावे क्त । प्रलपित तत्रार्थे न० । "प्रलपितमिदं केनापि" सिता० काव्यं

प्रलम्ब त्रि० प्रलम्बते प्र+लम्ब—अच् । १प्रलम्बमाने २दनुपुत्रासुरभेदे पु० वह्निपु०। ३त्रपुसे (शसा) ४पयोधरे ५लताङ्करे ६गाथायां ७हारभेदे मेदि० । भावे घञ् । ८प्रलम्बने

प्रलम्बघ्न पु० प्रलम्बमसुरं हन्ति हन—क । १बलरामे अमरः तेन तस्य हननकथा हरिवं० ७१अ० दृश्या । प्रलम्बभिदादयोऽप्यत्र ।

प्रलम्बाण्ड पु० प्रलम्बः अण्डोऽस्य । दीर्घाण्डकोषयुते हेम०।

प्रलम्भ पु०प्र+लभ—घञ् मुम् । प्रवञ्चने लाभे । भावे ल्युट् । प्रलम्भन तत्रार्थे भाग० ५।२५।११।

प्रलय पु० प्रलीयतेऽस्मिन् प्र+ली—आधारे अच् । भूतादिलयाधारे कालभेदे स च चतुर्विधः नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदात् यथोक्तं कूर्मपु० ४२।४३ अ०

कूर्म उवाच नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा । चतुर्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः" । नित्यो यथा "योऽयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयोऽन्वहं । नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः" नैमित्तिको यथा "ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति । त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः" प्राकृतो यथा "महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् । प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः" आत्यन्तिको यथा "ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि । प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः । आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो यत्र साधनः" नैमित्तिकप्रलयविकारो यथा तत्रैव "नैमित्तिकमिदानीं

पीतंविष्णो समासतः । चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिपद्यते । आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः । ततोभवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी । भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतभयङ्करी । ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले । तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च । सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः । असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः । ततस्तु रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे । तेनाहारेण ते सूर्य्याः दीप्ताः सप्त भवन्ति हि । ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्य्या भूत्वा चतुर्दिशम् । चतुर्लोकमिदं सर्व्वं दहन्ति शिखिनो यथा । व्याप्नुवन्ति च ते विप्रास्तूर्द्ध्वञ्चाधश्च रश्मिभिः । दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्तोऽग्निप्रतापिनः । ते सूर्य्या वह्निवत् दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः । खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्द्दहन्तो वसुन्धराम् । ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा । साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत । दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समाहतः । अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च समावृत्य सहस्रशः । सूर्य्याग्निना प्रदग्धानां संसृष्टानां परस्परम् । एकत्वमुपयातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः । सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वातु कुण्डली । चतुर्लोकमिदं सर्व्वं निर्द्दहत्यात्मतेजसा । ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठे प्रकाशते । अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत् । सर्व्वमेव तदर्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः । पाताले यानि सत्त्वानि महोदधिगतानि तु । ततस्तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै । द्वीपांश्च पर्व्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् । तान् सर्व्वान् भस्मसात्कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः । समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः । पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत् । ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा । लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः । स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशोषयत् । अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति । योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च । उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वह्नेः संवर्त्तकस्य च । गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान् । तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः । भूर्लोकञ्च भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च तथा महः ॥ दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् । व्याप्तेषु तेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वमथाग्निना । तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः । अयोगुडनिभं सर्व्वं तदेकं प्रकाशते । ततो गजकुलोन्नादाः तडिद्भिः समलङ्कृताः । उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः । केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः । धूम्रवर्णास्तथा केचित् केचित् पीताः पयोधराः । केचिद्रासभवर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा । शङ्खकुन्दनिभास्त्वन्ये जात्यञ्जननिभाः परे । मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे । केचित् पद्मवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः । तथा कर्पूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा । इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा । चाषपक्षनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि । केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः । कूटागारनिभास्त्वन्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः । बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः । तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् । ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः । सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत । ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह हिमौघवत् । सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् । प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते जगत् । अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः । नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदा क्षयसम्भवाः । प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः । धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा । अत्यन्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः । साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते शनैः । आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति । पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः । ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः । पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति । तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः । चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः । वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः । असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः । सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः । योऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः । अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः । ध्यानतपसा ज्ञानं लब्ध्वा तेनैव योगिनः । आराध्य गिरिशं मत्तो यान्ति तत् परमं

पश्यत। योऽहं तत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम्। एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजामि तु। मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः। जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा। अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः। सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्रांशुः सहस्रपात्। मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम्। प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमथोऽव्ययम्। संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः। वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणोमुखम्। अनन्तस्तारको योगी गतिर्गतिमतांवरः। हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः। क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम्। माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते। आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः। मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति"। प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव "कूर्म उवाच अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम्। प्राकृतं च समासेन शृणुध्वं गदतो मम। गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालनः। कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम्। स्वात्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः। दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम्। तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः। करोति लोकसंहारं भीषणं लोकभीषणः। प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वाऽसौ बहुधा पुनः। निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक्। स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं अस्त्रं ब्रह्म शिरो महत्। देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः। दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा। एका सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः। शिरःकपालैर्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः। आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम्। सहस्रहस्तचरणः सहस्राक्षो महाभुजः। दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः। त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः। पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वयम्। करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः। पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला। योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः। स भुक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक्। ज्योतिःस्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम्। संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु। गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु। स वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः। तैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम्। आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः।। भूतादौ च तथाऽऽकाशं लीयते गुणसंयुतम्। इन्द्रियाणि च सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम्। वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः।। वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः।। त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत्। महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणमतितेजसम्। अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम्। एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः। वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम्। प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः। महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः। गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते। प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम्। कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः। गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः। एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा। प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः। योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम्। आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः"। आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा विष्णु पु० पराशर उवाच "आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः। उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्। आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा। शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः। शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः। गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा। तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः। भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि। कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः। शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा। मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा। इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः। मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः। सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः। शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः। तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदैविकः। तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः। गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः। निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा। भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता। तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः। तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महामुने।। आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते। शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम्। अन्धन्तम इवा-

ज्ञानं दीपवदिन्द्रियोद्भवम् । यथा सूर्य्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे ! विवेकजम् । मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम ! । तदेतच्छ्रूयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति । द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमयाऽपरा । यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् । अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् । विभु सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् । व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः । तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणाम् । श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् । तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः । वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः । एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः । ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम् । अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज ! । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः । शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते । मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे । सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः । खाण्डिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा । नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः । भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत् । धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः । स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणांश्च दोषांश्च मुने ! व्यतीतः । अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तरालम् । समस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ । तेजोबलैश्वर्य्यसमन्वितश्च सुवीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे । स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः । सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः । संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्म्मलमेकरूपम् । संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्” विष्णुपु० । “नारद उवाच । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् । दिनमेकं [illegible] तस्य वा चैकसप्ततिः । मन्वन्तरन्तु तत्राद्यं [illegible] चतुर्दश । स लयो नाम वै लोकसृष्टेः प्रलयस्य वा । या महारात्री राजेन्द्र ! यत्र देवोऽप्यु-जायते । त्रयो लोकास्तदा राजन् ! क्षीयन्ते तद्विनिःसृताः । नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्य्यते । एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम् । आयुः पूर्वपरार्द्धं तु परार्द्धं द्वे प्रकीर्त्तिते । द्विपरार्द्धे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः । तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप ! । लयः प्राकृतिको ज्ञेय क्षीणे ब्रह्मणि भूपते ! । ब्रह्माण्डकोषोऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः । पूर्वरूपन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते ! । शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति । दुर्भिक्षे निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधार्दिताः । परस्परं भक्षमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ! । समुद्रे च सरस्स्वपि [illegible] च लतासु च । देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः । ततः संवर्त्तको नाम स च कालाग्निर्हुताशनः । [illegible]पातालोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः । सर्वं ब्रह्माण्डभाण्डं वै [illegible]भिगर्जितः । एवं दग्धं महाराज ! ब्रह्माण्डं समन्ततः । दग्ध्वा लोकत्रयाणां ब्रह्माण्डं सारवर्जितम् । प्रचण्डः पवनो राजंस्ततो वर्षशतं पुनः । संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति । ततो मेघा महाघोरा नानारूपा अनेकशः । शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः । एकोदकं ततो विश्वं निर्गन्धं निर्विकारकम् । भूमेर्गन्धगुणं राजन् ! पिबन्त्यापः समन्ततः । गुणनाशात् ततः पृथ्वी प्रलयं प्राप्नुते तदा । तेजस्त्वपां रसगुणं समस्तं पिबते बलात् । ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात् । तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् । वायुर्हरति बल्वात्मा, तेजः प्रलयमृच्छति । आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह । समादत्ते महाराज ! स्पर्शोऽपि प्रलीयते । आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम् । अहङ्कारः समादत्ते नभस्तस्मिन् प्रलीयते । तैजसेन्द्रियगणाश्च देवा वैकारिका तथा । अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् । अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः । पचते तान् महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते । न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ ! । आद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमव्ययम् । शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा । इत्युक्तः प्रलयो राजन् ! विस्तारेण महामते ! । यथोत्पत्तिक्रमेणात्र व्युत्क्रमेण लयस्तथा” स च प्रलयो न्यायादिमते द्विविधः खण्डप्रलयो महा-

प्रलयश्च तत्र अन्यद्रव्यानधिकरणकालत्वं खण्डप्रलयत्वं जन्यभावानधिकरणकालत्वं महाप्रलयत्वं महाप्रलयश्च न प्रमाणसिद्ध इति नव्यनैयायिकाः। तत्र नैमित्तिकप्रलयकालश्च मन्वन्तरश्च "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इति मनुना हिरण्यगर्भस्य निद्राकाले तत्प्रलयस्योक्तेः "शर्वरी तस्य तावती" इति तत्कालस्य च सहस्रयुगपर्य्यन्तत्वमुक्तम्। एतदभिप्रायेण अमरे "प्रलयो नष्टचेष्टता" इत्युक्तम् नैमित्तिकप्रलयकाले सर्वभूतानां चेष्टाशून्यत्वात्। "प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः" सा॰द॰ उक्ते २सात्त्विकभावभेदे।

प्रलव पु॰ प्र+लू–भावे अप्। १प्रकर्षेण छेदने वाचा॰ अन्नोद्दालकताडय। प्रलूयते। कर्म्मणि अप्। १खण्डभेदे २लेशे च शब्दा॰ भा॰ २६।१।१० (तण्डुलकणान्) प्रलवेषाम्।

प्रलवित्र न॰ प्रलूयतेऽनेन प्र+लू+करणे इत्र। छेदनसाधने अस्त्रादौ वाचा॰ अन्नोद्दालकताडया।

प्रलाप पु॰ प्र+लप–भावे घञ्। १अनर्थकवाक्ये २निष्प्रयोजने उन्मत्तादिवाक्ये च अमरः। ३रोगारम्भकउपसर्गभेदे "मूर्च्छा चांशकयोर्वीक्ष प्रलापो वरणमिति स्मृते" सुश्रुते ज्वरोपसर्गोक्तौ। [राजनि॰।

प्रलापहन् पु॰ प्रलापं हन्ति हन–क्विप्। कुलत्थजातेऽन्ने

प्रलापिन् त्रि॰ प्र+लप–ताच्छील्ये घिनुण्। प्रलपनशीले

प्रलीन त्रि॰ प्र+ली–कर्त्तरि क्त। १प्रलयं प्राप्ते २चेष्टाशून्ये च। तस्य भावः तल्। प्रलीनता चेष्टानाशे इन्द्रियनाशे च।

प्रलेप पु॰ प्र+लिप–भावे घञ्। व्रणादिशोधनार्थे द्रव्यविशेषेण लेपनविशेषे। सुश्रुते आलेपोपक्रमे "स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह आलेपश्चेति। तेषामन्तरं, प्रलेपः शीततनुरविशोषी विशोषी च। प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहलोऽबहुरविशोषी च। रक्तपित्तप्रसादनकृदालेपः" इति आलेपनभेदलक्षणान्युक्तानि तत्र द्रव्यभेदास्तत्रोक्ता दृश्याः।

प्रलेपक त्रि॰ प्र+लिप–ण्वुल्। १प्रलेपकर्त्तरि स्त्रियां टाप् कापि अत इत्वम् प्रलेपिका तस्या धर्म्यम् महिष्या॰ अण्। २प्रालेपिकाधर्म्मे त्रि॰। सुश्रुतोक्ते ३ज्वरभेदे पु॰ "तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः। दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत्" प्रलेपकं वातबलास कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः" सुश्रुते तल्लक्षणाद्युक्तम्।

प्रलेह पु॰ प्रलिह्यतेऽसौ प्र+लिह–कर्म्मणि घञ्। व्यञ्जनभेदे (कोरमा) पाकराजेश्वरः।

प्रलोलुप त्रि॰ प्रा॰स॰। १अत्यन्तलोलुपे गन्धर्वसंज्ञे कुन्तिपुत्रे २पक्षिभेदे पु॰ मार्क॰पु॰ ७अ॰।

प्रवक त्रि॰प्रु+गतौ साधुकारित्वे द्योत्ये वुन्। मुग्धबोधवृत्ते तत्र साधुकारित्वं तत्त्वबोधिनी।

प्रवक्तृ त्रि॰प्रवक्ति प्र+वच–तृच्। प्रकर्षेण वक्तरि १वर्णोद्धारणपूर्वकवेदादिपाठके २तदर्थोपदेशके च यजुः ३।। ८६ भाष्य॰ २।१५२

प्रवग पुंस्त्री॰ प्लवग+पृषो॰ रः। कपौ अमरटीका। एवं प्रवङ्ग प्रवङ्गमावपि रस्य लत्वे तदर्थे। सर्वत्र जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

प्रवचन न॰ प्रोच्यते प्र+वच–कर्म्मणि ल्युट्। १वेदादौ शास्त्रे भावे ल्युट्। २अर्थविवरणपूर्वकवचने च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य" कठोप॰। अस्य तिङः परस्य गोत्रा॰ कुत्सनायाम् उदात्तता।

प्रवचनीय त्रि॰ प्र+वच–कर्म्मणि अनीयर्। प्रकर्षेण व्याख्यानेन वाच्ये। "भव्य गेयेत्यादि" पा॰ कर्त्तरि अनीयर्। प्रवक्तरि कर्म्मप्रवचनीयाः तच्छब्दे दृश्यम्।

प्र(प्रा)वट पु॰प्र+वा॰अट–अर्थे अच् वा। यवे जटाधरः।

प्र(व)वण पु॰प्र+व(ब)ण–अच्। १चतुष्पथे अमरः २निम्नस्थाने ३उदरे ४नम्रे मेदिनिः। ५क्रमनते ६प्रह्वे ७आयते शब्दर॰। ८द्रुते ९क्षिप्ते त्रि॰ विश्वः १०क्षीणे च त्रि॰ धरणिः। ११आसक्ते त्रि॰ हेमच॰।

प्रवत् त्रि॰ प्रवणे याति या–बा॰ डति। १प्रवणदेशे निम्नस्थाने गन्तरि ऋ॰७।६०।४ अतोऽस्यार्थे वतुप् मत्वे सत्यन्तत्वात् न पदत्वम्। प्रवत्वत् मरुते त्रि॰। ऋ॰ १।१८१।२भाष्यम्। स्त्रियां ङीप्। गोपदृष्टे धात्वर्थे वर्त्तमानात् प्रोपपदात् यति। २प्रकृष्टगमनादौ च।

प्रवत्स्यत्पतिका स्त्री प्रवत्स्यन् पतिर्यस्याः। यस्याः पतिः परदेशं गमिष्यति तादृश्यां स्त्रियां रसमञ्जरी। तत्र तल्लक्षणभेदादिकमुक्तं यथा "यस्याः पतिर्भविष्यति देशान्तरं यास्यत्येव सा प्रवत्स्यत्पतिका। अस्याश्चेष्टाः कायवचनमात्रतद्भयवचनविलापकर्णनिर्वेदसन्तापमोहनिःश्वासबाष्पादयः। सा च मुग्धामध्याप्रौढापरकीयाधारणीभेदात् षड्विधा तदुदाहरणानि तत्र दृश्यानि।

प्रवयाम त्रि॰ या–भावे बा॰ अनिच् प्रवत् प्रकृष्टगतियुक्तः यामो गतिर्यस्य। प्रकृष्टगमनेन शीघ्रयायिनि ऋ॰ १।१

१८।२ भाष्ये दृश्यम् । तत्र टाख्याने "सुपांसुलोपः" इत्यादिना पा॰ यात् । अतो लोपधालोप इति बोध्यम् ।

प्रवयण न॰ प्र+वय–गतौ भावे ल्युट् । १प्रकर्षेण २गमने करणे ल्युट् । ३प्रतोदे हेमच॰ । [२पुराणे निषङ्गः

प्रवयस् त्रि॰ प्रकृष्टं वयोऽस्य । १वृद्धे स्थविरे हेमच॰ ।

प्रवय्या स्त्री प्र+वि–यत् "भव्यप्रवय्ये छन्दसि" पा॰ निपा॰ । प्रकर्षेण गतियुतायां स्त्रियां स्त्रियामेवास्य निपातः पुंसि कर्मणि तु यत् प्रवेय इति सि॰कौ॰ ।

प्रवर पु॰ प्र+वृ–अप् । १सन्ततौ २गोत्रे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिव्यावर्त्तके ३मुनिभेदे च । ४श्रेष्ठे त्रि॰ ५अगुरुचन्दने न॰ । मेदि॰ । गोत्रभेदे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिगणाश्च आर्षशब्दे ८१४पृ॰ दृश्याः । तदधिकं प्रवराध्यायादौ दृश्यम् ।

प्रवरललित न॰ "यमौ नः सौ रौगः प्रवरललितं नाम बोध्यम्" छ॰र॰ टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रवरवाहन पु॰ द्वि॰व॰ । प्रवरं वाहनं ययोः । अश्विनीकुमारयोः हेमच॰ ।

प्रवर्ग पु॰ प्रवृज्यतेऽसौ प्र+वृज–घञ् । १विष्णौ हरिवं॰ ४२ अ॰ । २प्रवर्ग्ये महावीरे हेमच॰ । तत्र प्रवर्ग्य इत्येव पाठो न्याय्यः ।

प्रवर्ग्य पु॰ प्र+वृज–कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । १महावीरे तत्प्रकारः कात्या॰ श्रौ॰ २६अ॰ प्रवर्ग्याध्याये दृश्यम् । अस्त्यर्थे मतुप् । प्रवर्ग्यवत् । २तद्युते ३यज्ञभेदे पु॰ शत॰ब्रा॰ २ ३ ३ १

प्रवर्त्तक त्रि॰ प्रवर्त्तयति प्र+वृत–णिच्–ण्वुल् । प्रवृत्तिजनके "बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताविषयकं ज्ञानम् इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं वा प्रवर्त्तकमिति तार्किकाः । यथा वा अविशेषवक्तृप्रतिपन्नानन्तर्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः । "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्" चोदनासूत्रे शबरभाष्यम् "क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्यर्थः ।

प्रवर्त्तना स्त्री प्र+वृत–णिच्–युच् । प्रवृत्तिजनकव्यापारे विध्यादौ "अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि" इति भर्त्तृहरिः । भावे ल्युट् तत्रार्थे आरम्भे च न॰ ।

प्रवलाकिन् पु॰ १भुजङ्गे २चित्रमेखलके च त्रिका॰ ।

प्रवसु पु॰ ईलिनपुत्रे दुष्मन्तभ्रातरि नृपभेदे भा॰आ॰९४अ॰ ।

प्रवह पु॰ प्र+वह–अच् । "वहति ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन कीर्त्तितः" उक्ते १वायुभेदे । भावे अप् । २नगराद्बहिर्गमने

प्रवहण न॰ प्र+वह–करणे ल्युट् । १यानमात्रे २वस्त्राच्छादिते स्त्रीवाहने कर्णीरथे (महाफा) अमरः ।

प्रवह्लि स्त्री प्र+वल्ह–इन् पृषो॰ अन्त्यस्यादि॰ वर्णव्यत्ययश्च । प्रहेलिकायां भरतः वा ङीप् तत्रार्थे स्वार्थे क । तत्रार्थे अम॰

प्रवा पु॰ प्रकर्षेण वाति गच्छति वा–क्विप् । अश्वे यजु॰ १५।६ वेददी॰ ।

प्रवाच् त्रि॰ प्रकृष्टा वाक् यस्य । युक्तियुक्तवाक्यवक्तरि शब्दा॰ ।

प्रवाणी स्त्री प्र+वे–ल्युट् ङीप् । १तन्तुवायशलाकायाम् (माकु) निष्क्रान्ता प्रवाणाग्राः निरा॰स॰ गौणत्वे प्रवाणिशब्दस्य ह्रस्वे सम्भवति भरतेन यत् वाणिशब्दस्यापि ह्रस्वान्तत्वं कल्पितं तच्चिन्त्यम् ।

प्रवात त्रि॰ प्रकृष्टो वातो यत्र । १सुखसेव्यवातयुक्तदेशादौ प्र+वा–क्त । २निर्वाते प्रवणे च प्रवातेजसशब्दे दृश्यम् ।

प्रवात् त्रि॰ प्रकर्षेण वाति प्र+वा–शतृ । १प्रकृष्टगतियुते २प्राणे पु॰ "प्राणो वै प्रवान्" शत॰ब्रा॰ १ ४२ १

प्रवातेजस् त्रि॰ प्रवातं प्रवणं तेज ओजो यस्य । प्रवाततेजसि निरु॰ ९।८ [लोकवादे २परस्परकथोपकथने च ।

प्रवाद पु॰ प्र+वद–घञ् । १परम्परागतवाक्ये लोकेषु २प्रसिद्धे

प्रवादिन् त्रि॰ प्र+वद–ताच्छील्ये णिनि । परस्परकथनकारके स्त्रियां ङीप् ।

प्रवार पु॰ प्र+वृ–आच्छादने करणे घञ् । आच्छादने वस्त्रे विभाषेत्यनुवर्त्तमानात् अपि प्रवर तत्रार्थे सि॰कौ॰ ।

प्रवारण न॰ प्र+वृ–णिच्–ल्युट् । १काम्ये दाने २काम्यस्य उत्तमवस्तुनो दाने च अमरः । ३प्रकर्षेण वारणे मेदि॰ । ४महादाने त्रिका॰ तस्य उत्तमवस्तुनो दानरूपत्वात्तथात्वम्

प्रवास पु॰ प्रस्थितस्य वासः । स्वदेशात् प्रस्थितस्य भिन्नदेशे वासे चिरप्रवासगतस्य पुनरागतस्य वार्त्ताद्यश्रवणे कालविशेषे तस्य प्रेतत्वावधारणमुक्तं नि॰त॰ "सन्देहे त्वाह यमः "गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादशवार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः । यन्मासि यद्-दृयोतस्तस्मिन्मासि तदहः क्रिया । दिनाज्ञाने कुहूस्तस्य आषाढस्याथ वा कुहूः" । नि॰सि॰ वृद्धमनुः "प्रोषितस्य तथा कालो गतश्चेद्द्वादशाब्दिकः । प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत्" । वृहस्पतिः "यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादश वत्सरान् । कुशपुत्तलकदाहेन तस्य स्यादवधारणा" । भविष्ये "पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागमः । ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् । कुर्य्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना

ततः । तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेत्" । द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम् । स्मृत्यर्थकारिकायान्तु "तत्र पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्ध्वं ततः क्रिया । ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात् स मध्यमे वयसि स्मृता । द्वादशाब्दात्परादूर्ध्वं उत्तरे वयसि स्मृता । चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा व्रतैः । कुर्वीत प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याः शौचादिकाः क्रियाः" इत्युक्तम् पराशरः "देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि । कृष्णाष्टमी ह्यमावास्या कृष्णा चैकादशी च या । उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत्" । इदं [illegible] प्रवासादागतेन गुर्वादेः पादयोर्ग्रहणपूर्वकम् प्रणामो विहितः यथा "विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् । मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितृष्वसा । संपूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्यया । भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि । विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः । पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि । मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी" कौर्मपु० १२अ० ।

प्रवासन न० प्र+वस–णिच्–भावे ल्युट् । १विदेशवासने "सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते" उत्तररामचरितम् । २वधे अमरः । ३निर्वासने पुरात् बहिर्यापने ।

प्रवासिन् त्रि० प्र+वस–णिनि । १विदेशवासिनि हेमच० । "प्रवासी कुलमायाति" चटपञ्चाशिका । स्त्रियां ङीप् ।

प्रवास्य त्रि० प्र+वस–णिच्–कर्मणि यत् । पुरान्निर्वास्ये मनुः ८।२८४

प्रवाह पु० प्र+वह–घञ् । १प्रवृत्तौ २जलादिस्रोतसि मेदि० ३व्यवहारे विश्वः ४उत्तमाश्वे नानार्थरत्ना० । ५अनन्तो कालेन देशेन वा विच्छेदाभावे "प्रवाहरूपेणानादि"

प्रवाहक त्रि० प्र+वह–ण्वुल् । १प्रकर्षेण वोढरि २राक्षसे पुंस्त्री० शब्दमाला ।

प्रवाहण पु० १जैवले ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।१।१ तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । प्रावाहणेय प्रवाहणेय तदपत्ये पुंस्त्री० ततोऽपत्ये इञ् प्रावाहणेयि प्रवाहणेयि प्रवाहणेयस्यापत्ये पुंस्त्री० । प्रवाहयति प्र+वह–णिच्–ल्यु । २प्रवाहयितरि "विभुरसि प्रवाहणः" यजु० ५।३१

प्रवाहिका स्त्री प्र+वह–रोगाख्यायाम् ण्वुल् । ग्रहणीरोगे अमरः ग्रहणीशब्दे २७५१पृ० दृश्यम् । ततः अपनयने तसि । प्रवाहिकातः कुरु प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुर्वित्यर्थः सि० कौ० ।

प्रवाहिन् त्रि० प्र+वह–णिनि । १प्रवाहयुते त्रि० । प्रवाह+पुष्करा० देशे इनि ङीप् । २प्रवाहिणी प्रवाहयुतदेशे स्त्री

प्रवाही स्त्री प्र+वह–णिच्–अच् गौरा० ङीष् । वालुकायां राजनि० ।

प्रवाह्य पु० प्रवाहे भवः यत् । १रुद्रभेदे यजु० १६।४१। प्र+वह–कर्मणि ण्यत् । २प्रकर्षेण वाह्ये च । [अमरः

प्रविख्याति स्त्री प्र+वि+ख्या–भावे क्तिन् । अतिप्रसिद्धौ

प्रविदारण न० प्रविदारयत्यत्र प्र+वि+दॄ–णिच्–आधारे ल्युट् । १युद्धे अमरः । भावे ल्युट् । २अवदारणे मेदि० । कर्मणि ल्युट् । ३आकीर्णे त्रि० शब्दर० । कर्त्तरि ल्यु ४प्रविदारणकारके त्रि० ।

प्रविवर न० प्रकृष्टं विवरं छिद्रमत्र । १पीतकाष्ठे शब्दच० । २प्रकृष्टच्छिद्रयुते त्रि० । [संयुते च अमरः ।

प्रविश्लेष त्रि० प्रकर्षेण विश्लेषो यस्य । १निष्ठुरे २परस्परवि-

प्रविषा स्त्री प्रकृतं विषं यया । अतिविषायाम् (आतइच्) अमरः ।

प्रविष्ट त्रि० प्र+विश–कर्त्तरि क्त । १कृतप्रवेशे २पैप्पलादिकौशिकयोर्मातरि स्त्री हरिवं० १८१अ० ।

प्रवीण त्रि० वीणया प्रगायति प्र+वीणा+णिच्–अच् । १निपुणे वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेः तत्त्वस्य नैपुण्यवत्त्वात्तथात्वम् । भौत्यस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० हरिवं० ७अ० ।

प्रवीर पु० प्रा० स० । १प्रकृष्टवीरे २सुभटे ३उत्तमे त्रि० धरणिः ४हर्यश्वकपुत्रभेदे पु० विष्णुपु० । ५पूरोः पौष्ट्र्यां भार्यायां जाते पुत्रभेदे पु० भा० आ० ९४अ० । रौद्रस्य उपदानव्यां जाते ६पुत्रभेदे पु० हरिवं० ३२अ० । ७पुरुवंश्ये प्रचिन्वतः पुत्रे नृपभेदे पु० हरिवं० ३१अ० ।

प्रवीरबाहु पु० राक्षसभेदे रामा० ३।२१ स० ।

प्रवृञ्जनीय पु० प्र+वृज–कर्मणि अनीयर् । १प्रवर्ग्ये २महावीरे कात्या० २६।७।१४ [वेददीपः ।

प्रवृत् न० प्रवृणोति भूतानि प्र+वृ–क्विप् । जले यजु० १५।९ ।

प्रवृतहोम पु० होमभेदे कात्या० श्रौ० ९।८।१६

प्रवृत्त त्रि० प्र+वृत–कर्त्तरि क्त । १कृतप्रवृत्तिके प्रवृत्तियुते २आरब्धे च "प्रवृत्तमश्नका कुर्यात् यदि भोजनं कथञ्चन" छन्दोगप० । ३प्रवृत्तिवाचके धर्मभेदे । भावे क्त । ४प्रवृत्तौ न० ।

प्रवृत्तक न० "यदा समावोसयुक्तौ पूर्वो भवति ततश्च-

नम्” ह०र० उक्ते वैतालीयप्रवरणीये मात्रावृत्तभेदे ।

प्रवृत्तचक्र पु० प्रवृत्तं स्वाज्ञानुसारेण चक्रं राष्ट्रादि यस्य । राष्ट्रादिष्वप्रतिहताज्ञे “प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्य प्रभुतां तथा” याज्ञ० व्या० मिताक्षरा ।

प्रवृत्ति स्त्री प्र+वृत–क्तिन् । १प्रवाहे २वार्त्तायाम् ३अवन्त्यादिदेशे मेदि० ४वृत्तिभेदे हेमच० । ५न्यायोक्ते चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानाधीने ६प्रयत्नभेदे च प्रयत्नशब्दे दृश्यम् । “चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्” भाषा० ।

“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” गौत०सू० “एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासत्येर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिकाऽधर्माय अथ शुभा शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति मनसा दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथा अन्नसाधनाः प्राणाः । अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्” भाष्यम् । “प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः” गौ० सू० “प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्” गौ०सू० “प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्” कणा० । “प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्म्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथा च परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्य आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मनोऽनुमानम्” उप०वृ० । “इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः” गौ०सू० “विहितकर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः । तत्र रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः” वात्स्या० । प्रवृत्तिश्च द्वयी । कारणरूपा कार्यरूपा च । तत्राद्या यत्नत्वजातिमती प्रत्यक्षसिद्धा । द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादेरगम्यागमनादेश्च चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाम्बुस्पर्शादेः प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिध्यतीति । (गौ०वृ० ४।१) भट्टमते प्रवृत्तिर्द्वेधा । स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या । तत्राद्यायां प्रवर्त्तनाया अनुपयोगोऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका । यथा आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति” दि०क० । ७शब्दानामर्थबोधनशक्तिभेदे “प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी” कुमा० । ८स्वस्वविषये इन्द्रियादीनां सञ्चारे च । [भिदे २चरभेदे पु० त्रिका० ।

प्रवृत्तिज्ञ त्रि०प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानाति ज्ञा–क । १वृत्तान्ता-

प्रवृत्तिनिमित्त न० ६त० । १शब्दानां बोधनाशक्तेर्निमित्ते शक्यतावच्छेदके । यथा घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वमेव शुक्लादिशब्दस्य शुक्लत्वं पाचकादेः पाकः देवदत्तादेः तत्तत्पिण्डादि । “शक्तो व्युत्पत्तौ जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यप्र० ।

प्रवृद्ध त्रि० प्र+वृध–क्त । १प्रवियुक्ते २प्रौढे च हेमच० ।

प्रवृद्धादि ग० उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा “प्रवृद्ध प्रयुत आवर्हित अनवर्हित उद्धाकृत कविशस्तः आकृतिगणः” ।

प्रवेक त्रि० प्र+विच–कर्मणि घञ् । प्रधाने अमरः ।

प्रवेट पु० प्र+वी–ट । यवे त्रिका० ।

प्रवेणि(णी) स्त्री प्र+वेण–इन् वा ङीप् । १गजस्कन्धस्थे कुथे चित्रकम्बले २वेण्यां जलादिप्रवाहे च मेदि० ।

प्रवेल पु० प्र+वेल–अच् । पीतमुद्गे (सोनामुग) हेमच० ।

प्रवेश पु० प्र+विश–घञ् । अन्तर्गमने हेमच० ।

प्रवेशक त्रि० प्रविशति प्र+विश–ण्वुल् । १प्रवेष्टरि सा०द० उक्ते अर्थोपक्षेपके २रूपकाङ्गभेदे “अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ” इत्युपक्रमे “प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा” । अङ्कद्वयान्तरित्युक्तेः प्रथमाङ्के चरमाङ्के चास्य प्रतिषेधः । यथा वेण्यामश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनप्रयोजितः” एवमन्यत्रापि ।

प्रवेशन न० प्रविश्यतेऽनेन प्र+विश–करणे ल्युट् । १प्रधानद्वारे २सिंहद्वारे च । भावे ल्युट् । ३प्रवेशे हेमच० । प्र+विश+णिच्–ल्युट् । ४प्रवेशकरणे । प्रवेशनं प्रयोजनमस्य छ । प्रवेशनीय प्रवेशनसाधने त्रि० ।

प्रवेष्ट पु० प्र+वेष्ट–अच् । १बाहौ अमरः २बाहुनीचभागे शब्दच० ३हस्तिदन्तमांसे हारा० । ४गजपृष्ठस्थाने त्रिका०स्वार्थे प्रायसत्वे क । प्रवेष्टक दक्षिणबाहौ “प्रविश्य

प्रकोष्ठेन निमित्तं सूचयित्वा” म०त०“प्रकोष्ठेन दक्षिणबाहुना तदवान्तरेण निमित्तं स्त्रीलाभरूपशुभसूचकं शकुनं सूचयित्वा “वामेतरभुजस्पन्दोवरस्त्रीसूचकः” शाकुनोक्तेः तदवच्छेदेन स्त्रीलाभसूचकत्वम्।

प्रव्यक्त त्रि० प्रकर्षेण व्यक्तः। स्फुटे अमरः।

प्रव्याध पु०प्रकृष्टो व्याधो यत्र। व्याधिक्येन क्षिप्तशरस्य पतनं यत्र तादृशे स्थाने शत०ब्रा० ५।१।५।१२। कात्या०१४।२।१६

प्रव्रजन न० प्राप्त वयःपादि व्रजनम्। स्वस्थानं पुत्रादीन् च परित्यज्य प्रयाणे सन्न्यासे।

प्रव्रजित पु० प्र+व्रज–क्त। १सन्न्यासिनि त्रिका०। २मांस्यां ३मुण्डीर्यां ४तापसपत्त्र्यां स्त्री ५बौद्धभिक्षुकोभेदे मेदि०। परनिपाते प्रव्रजितशब्दस्य पाठात् कुमारप्रव्रजिता पुंसि तु न प्रव्रजितकुमार इत्येव।

प्रव्रज्या स्त्री प्राप्य पुत्रादीन् व्रज्या व्रज–भावे क्यप्। पुत्रादीन् परित्यज्य गमने सन्न्यासाश्रमे।

प्रव्रज्यावसित पु० प्रव्रज्यातोऽवसितः। सन्न्यासच्युते “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजोत्तमाः। निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” कात्यायनवचनम्। तत्र प्रायश्चित्तक्रमः या०स्मृ० भाष्यष्टतस्मृतौ “पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति। श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्” “आरूढो नैष्ठिके धर्मे यस्तु प्रच्यवते पुनः” दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाव्रतं वर्द्धयेत् भिक्षुर्वानप्रस्थश्च सोमवृद्धिवर्जम्”। कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषामव्यवहार्य्यता यथोक्तम्

“प्रायश्चित्तमपि कुर्य्युस्तेऽनाचाराश्च” या० स्मृ०। अस्यार्थः— एतेषां प्रव्रज्यावसितानां महापातकं यदि वोपपातकमभवत्तापि शिष्टैर्न बहिः कर्त्तव्याः “आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम्। उद्बद्धं कृमिदष्टञ्च कृत्वा चान्द्रायणं चरेत्” इति पैठीनसिप्रभृतिवचनातिशयबलेभ्यः शिष्टाचाराच्च। न हि व्यवहारविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः” भाष्यम्।

प्रव्राज पु० प्र+व्रज–आधारे घञ्। १अत्यन्तनिम्ने देशे ऋ० ७।६०।७ भा०। भावे घञ्। २सन्न्यासे च।

प्रशंसन न० प्र+शन्स–भावे ल्युट्। गुणकीर्त्तनेन स्तुतौ। युच्। प्रशंसनाऽप्यत्र स्त्री।

प्रशंसा स्त्री प्र+शन्स–भावे अ। गुणाविष्कारेण स्तुतौ हेम०

प्रशंसोपमा स्त्री काव्यादर्शोक्ते उपमालङ्कारभेदे यथा “ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः। तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते”। तौ पद्मचन्द्रौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्मुखसाम्येन प्रशंसातिशयात् तत्र च पद्मचन्द्रयोरुत्कर्षव्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते।

प्रशत्वन् पु०प्र+शद–क्वनिप् तुट् च। १समुद्रे उज्ज्वल०। स्त्रियां ङीप् वनोर च। प्रशत्वरी २नद्यां उज्ज्वल०।

प्रशम पु० प्र+शम–घञ् न वृद्धिः। १शान्तौ २निवृत्तौ च। प्रशाम्यति प्र+शम–अच् गौरा०ङीष्। ३अप्सरोभेदे स्त्री भा०अनु० १९अ०। ४रन्तिदेवस्य पुत्रभेदे भाग० ८।२४।२५

प्रशमन न०प्र+शम–णिच्–ल्युट्। १वधे २शान्तताकरणे च “अथामयप्रशमनमादधे” रघु “सर्वबाधाप्रशमनम्” चण्डी शम–भावे ल्युट्। ३शान्तौ हेमच०। [शब्दच०।

प्रशस्त त्रि० प्र+शन्स–क्त। १प्रशंसनीये २श्रेष्ठे ३क्षेमे च

प्रशस्ताद्रि पु० ह०सं० १४अ० उक्ते मध्यदेशस्थे गिरिभेदे।

प्रशस्ति स्त्री प्र+शन्स–भावे क्तिन्। १प्रशंसायाम् २स्तुतौ च० १।७४।२

प्रशस्य त्रि प्र+शन्स–कर्मणि क्यप्। १प्रशंसनीये। तस्य इष्ठन्ईयसुनोः परतः आदेशः अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः श्रेयान् भावे क्यप्। २प्रशंसने न०।

प्रशाखा स्त्री प्रगता शाखाम् अत्या०स०। उपशाखायाम् मा०कर्ण० १०६८ श्लोक०।

प्रशान् अव्य० प्र+शो वा० डानि स्वरादि०। शान्त्यर्थे

प्रशासन न० प्र+शास–भावे ल्युट्। शिष्यादीनामिष्टादि बोधनाय कर्त्तव्यताबोधकवाक्योच्चारणे “कालश्च प्रशासनमभूत्” का०च०।

प्रशास्तृ पु० प्र+शास– तृच्। ऋ० तस्य संज्ञायां वानिट् च। यज्ञस्थप्रशंसनकर्त्तरि ऋत्विग्भेदे मैत्रावरुणाख्ये तृन्–इट्। प्रशासिता। प्रशासनकर्त्तरि राजादौ।

प्रशास्त्र त्रि० प्रशास्तुरिदम् अण् संज्ञापूर्वविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः। यज्ञस्थप्रशंसनकर्त्तृसम्बन्धिनि।

प्रशिष्य पु० प्रगतः शिष्यमध्यापकत्वेन अत्या०स०। शिष्यस्य शिष्ये “शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम” शङ्करदिग्विजयः

प्रश्न पु० प्रच्छ–भावे नङ्। जिज्ञासायाम् प्रा तु जिज्ञासया १कथनाय प्रेरणे अमरः। अविज्ञातार्थज्ञानाय इच्छाप्रकाशकवाक्ये “अविज्ञातप्रवचनं प्रश्न इत्यभिधीयते”। जिज्ञासाशब्देन तद्बोधकवाक्यघटकव्यापारोऽप्युच्यते को भवान्? किमेतत्? इत्यादि। ३उपनिषद्भेदे पु० दैवज्ञं प्रति भाविशुभाशुभज्ञानाय दैवज्ञस्य वचनादुक्त व्यापारे तदुत्तरज्ञापकवाक्यस्य प्रश्नमनोरमादि।

प्रश्नदूती स्त्री प्रश्नस्य दूतीव । प्रहेलिकायाम् त्रिका० ।

प्रश्नविवाक पु० सतान् प्रश्नान् विवक्ति उत्तरयति वि+वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । प्रश्नोत्तरदायके ज्योतिर्विद्भेदे “मर्य्यादायै प्रश्नविवाकम्” यजु० ३०।१० वेददी० ।

प्रश्नव्याकरण पु० प्रश्नान् शिष्यकृतप्रश्नान् व्याकरोति उत्तरयति वि+आ+कृ-ल्यु ६त० । १जैनभेदे हेमच० । भावे ल्युट् । २पृष्टार्थोत्तरदापने न० ।

प्रश्नि पु० ।ऋषिभेदे भा०आ०२६अ० । प्रच्छ-बा०नि वा ङीप् । २कृष्णिपाकायां (पाना) त्रिका० ।

प्रश्नोपनिषद् प्रश्नाधिकारेण प्रवृत्ता उपनिषत् । आथर्वणोपनिषद्भेदे “भगवन् ! कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते” इत्यादि षट्प्रश्नाधिकारेण तस्याः प्रवृत्तेस्तथात्वम् ।

प्रश्रय पु० प्र+श्रि-करणे अच् । प्रणये अमरः ।

प्रश्रित त्रि० प्र+श्रि-क्त । १विनीते अमरः शान्तिदेवस्य २पुत्रभेदे पु० भाग० ९ २४ २५

प्रश्लथ त्रि० प्रकृष्टः श्लथ प्रा०स० । प्रकृष्टे शिथिले त्रिका० ।

प्रश्लिष्ट त्रि० प्र+श्लिष-क्त । सम्यक्कृते कृशिलष्टे आश्रिता० नाद्याव्लोटास्तत्र ।

प्रश्वास पु० प्र+श्वस-भावे घञ् । कोष्ठस्य वायोर्वहिर्निःसारणे “श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः” पा०त० सू० भाष्यम् । कृष्णवत्मर्त्मि २।१४१० दृश्यम् ।

प्रष्ट त्रि० प्रच्छ-तृच् । प्रश्नकारके स्त्रियां ङीप् ।

प्रष्टि पु० प्रच्छ-कर्त्तरि बा० ति । वाहनमध्यवर्तिनि अश्वभेदे ऋ० १।३९।६

प्रष्ठ त्रि० प्र+स्था क “प्रष्ठोऽग्रगामिनि” पा० षत्वम् । १अग्रगामिनि । २श्रेष्ठे च अमरः । तस्य पत्नी ङीप् । ३तत्पत्न्यां स्त्री । गौरा०ङीष् । ४वत्सकोषध्यां स्त्री राजनि० ।

प्रष्ठवाह् त्रि०प्रष्ठं वहति वह-ण्वि । १युगप्रान्ते प्रथमयोजिते दम्ये गवादौ अमरः युगपार्श्वे योजिते गवादिके शिक्षार्थं यं प्रथमं वाहयति तस्मिन् । भत्वे वाह ऊठ् प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा इत्यादि । स्त्रियां ङीप् प्रष्ठौही तथाविधस्त्रियाम् २प्रथमगर्भिण्यां गवि धरणिः ।

प्रस प्रसवे भ्वा० आ० सक० शिता० आ० सेट् । प्रसते अप्रसिष्ट । षित् घटादि मित् प्रसयति ते ।

प्रसक्त त्रि० प्र+सञ्ज-क्त । १प्रसङ्गविषये “प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते” मीमांस० । २नित्ये नित्यतायुक्ते त्रि०जटा० ।

प्रसक्ति स्त्री प्र+सञ्ज-भावे क्तिन् । १प्रसङ्गे २आपत्तौ ३अनुमितौ दीधितिः । ४व्याप्तौ च “अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे” सा०सू० । अतिव्याप्तिस्तदर्थः । [१०] भाष्ये दृश्यम् ।

प्रसक्तिन् पु० प्र+सञ्ज-बा० घिनुन् । प्रसङ्गनयोके ऋ०८।१९।

प्रसंख्यान न० प्र+सम्+ख्या-भावे ल्युट् । १सम्यग्ज्ञाने “हरः प्रसंख्यानपरो बभूव” कुमा० । प्रा०स० । २प्रकर्षेण संख्यायुते त्रि० भा० व० १२१अ० ।

प्रसङ्ग पु० प्र+सञ्ज-भावे घञ् । १प्रकृष्टसङ्गे २व्याप्तिरूपे सम्बन्धे यथाऽतिप्रसङ्गः अप्रसङ्ग इत्यादौ ३सङ्गतिभेदे “अप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते” । तत्र “प्रसङ्गत्वम् स्मृतत्वे सत्युपेक्षानर्हत्वं तच्च स्मृतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषविषयतानापन्नत्वम्” अनुमितौ गदाधरः । ४अनुरक्तत्वे ५प्रस्तावे ६मैथुनासक्तौ ७प्राप्तौ च “कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्” व्या०परिभाषा । तत्र प्रसङ्गः प्राप्तिरेव “शब्दान्तरम् प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरेऽप्राप्नुवतश्च लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः” नागेशः । कचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता” व्या० परिभाषा । प्रसङ्गशब्देन प्राप्तिरेव प्राहृता । अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि इष्टिसौ तत्र यथान्यस्य सिद्धिस्तथा तदुदाहरणादिकञ्च पा०त० उक्तं यथा “अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः यथा पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरोडाशस्यापि उपकारः सिध्यति । यथा वा “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्यामिक्षार्थं प्रवृत्तौ अनुद्देश्यवाजिनस्यापि सिद्धिः” । यथा वा काम्ययागनित्यत्वर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्ययागादिसिद्धिरिति मिताक्षरोक्तम् यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तदान्तरीयकावयोरप्यप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवेकोक्तम् । तथा ब्राह्मणवधोद्देशेन द्वादशवार्षिके कृते चात्रियवधनिमित्तकत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एतच्च तन्त्रप्रसङ्गयोरनाश्रुतेनैव कर्मणा नानादृष्टकत्वसिद्धौ नाधकमेव हेतुः । मन्त्रगोरणक्षत्रियवधप्रायश्चित्तयोः कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्कल्पादेरभावात्, तयोः सङ्कल्पादिः कुत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात् तथात्वेऽपि कथं सङ्कल्प इति चेत् काम्यत्वात्” । “एतच्च काम्यस्य सर्वाङ्गाधिकरणे सर्वाङ्गोपेतस्यैव फलभक्त्वाभिधानात् तस्यापि प्रसङ्गविषयत्वे काम्ये हि काम्याभिलापतहितकृगतिलक्षणत्वागन्तुकः सङ्कल्पः याक्षार्थं प्रति प्रकृष्टास्तक

रणोक्तेन "प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तमुपासीनो व्रतस्थतस्थिपवनं स्मरेत्" इति विधिवचने प्रत्येकं नियतं कालमिति तत्तद्व्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आत्मनस्त्यन्वितत्वेन आत्मकर्तृत्वेन इति यावत्। तेनात्मकव्रतमकुर्वन्[?] इति चादिशेदुक्तेन कुर्यात् इत्यनेन प्राप्तस्य सङ्कल्पस्य बाधः" इत्याशङ्क्य तत्र समाहितं यथा "प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाङ्गवैकल्येऽपि सम्यग्विधिः"। अत्रेदं बोध्यम् प्रसङ्गत्वेन व्याप्तिरेवोच्यते तथा चोद्दिष्टकर्मणा व्याप्तस्य यत्र विहितत्वेनास्य प्रवृत्तिः। उद्दिष्टकर्मणः व्याप्यत्वम् देशकालकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धिनां वैधहेतुभूतानामैक्ये भवति अतस्तत्सम्बन्धादत्रापि कालदेशाद्यन्तर्भावेनैव व्याप्यता"।

प्रसङ्गसम पु॰ स्थापनाहेतुप्रयोगे प्रतिषेधहेतुरूपजात्युत्तरभेदे "दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ" गौ॰५।१।९ "साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावाल्लोष्ट इति हेतुर्नोपदिश्यते। न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति। दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चागतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वे प्रमाणाभावाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः। यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्यैरनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं वक्ष्यमाणाकृतिगणेऽन्तर्भूतमिति विशेषः। अनवस्थादेशनाभासा चेयं प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः" वृत्तिः। अस्योत्तरं तत्रोक्तम्। "प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" गौ॰सू॰ "इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणाः दृश्यदर्शनार्थमिति। अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम्। अथ दृष्टान्तः स किमर्थमुच्यत इति। अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं क्रियते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञापनार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम्"। प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह। दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा अन्यथा घटादिप्रकाशार्थं प्रदीप इव प्रदीपप्रकाशार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत तदीयसाधनमपि व्याहन्येत" वात्स्या॰।

प्रसज्य पु॰ भीमो भीमसेनवत् प्रसज्यप्रतिषेधस्यान्त्यलोपः। प्रसज्यप्रतिषेधे अत्यन्ताभावे अत्र रोगीति निन्दाश्रयत्वात् प्रसज्यता" मल॰त॰ रघु॰।

प्रसज्यप्रतिषेध पु॰ प्रसज्य प्रसक्तिं सम्पाद्यारोप्येति यावत् प्रतिषेधः। अत्यन्ताभावे "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" इति न्यायेन आरोपितप्रसङ्गस्यैव निषेधः तेन वायौ रूपं नास्तीत्यादावपि वायौ रूपारोपं कृत्वैव निषेधो नञा बोध्यते इति विवेकः। कलङ्काचिकरणशब्दे १७७७पृ॰ नञ्शब्दे २११२ पृष्ठादौ मतभेदेन नञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधपरता दृश्या। "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" शाब्दिकाः। न तवस्तं भवयेदित्यत्र स्तवनिषेधसाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभावो नञा बोध्यते तेन विधेरप्राधान्यं नञर्थाभावस्य च प्राधान्यं तेन तत्र क्रियापदान्वयिनञ्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः। गुरुमते तु तवस्तभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधेन अभावविशेष्यकबोधेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् तथात्वं तथा च तन्मते क्वचित् विधेरप्राधान्येन क्वचित्तु प्रतिषेधस्य प्राधान्येन इति व्यस्तमेव प्रसज्यप्रतिषेधप्रबोधकप्रयोजकमिति बोध्यम्।

प्रसत्ति स्त्री प्र+सद–क्तिन्। १नैर्मल्ये २प्रसन्नतायाम् जटा॰

प्रसत्वन् पु॰प्र+सद-वनिप्। १धर्मे २प्रजापतौ च सं॰उणा॰। ३प्रतिपत्तौ स्त्री ङीप् वनोर च। [बन्धौ च।

प्रसन्धि पु॰ १मनुपुत्रभेदे भा॰आश्व॰४अ॰। मा॰त॰। २प्रबन्ध-

प्रसन्न त्रि॰ प्र+सद--कर्त्तरि क्त। १निर्मले २सन्तुष्टे ३कतकवृक्षभेदे अमरः। ४सुरायां स्त्री मेदि॰ "प्रसन्ना मुखमत्तातार्थैर्विलम्बात्माह्नायिनी। शूकप्रशान्तिकाटोपककुवातार्थवांहिता" राजवल्लभः। तस्य भावः तल् प्रसन्नता स्त्री त्व प्रसन्नत्व न॰ अनुग्रहे प्रसादे नैर्मल्ये च।

प्रसन्नात्मन् त्रि॰प्रसन्नो निर्मल आत्मा यस्य। १प्रसन्नान्तःकरणे २विष्णौ पु॰ "सुप्रसादः प्रसन्नात्मा" विष्णुस॰। तत्स्वरूपस्य विदोषत्वात्तथात्वम्।

प्रसन्नेरा स्त्री कर्म० । मदिराभेदे भरतः ।

प्रसभ त्रि०प्रगता सभा सभाधिकारोऽस्मात् प्रा०ब०। बलात्कारे अमरः "प्रसभोद्धृतारिः" रघुः ।

प्रसयन न०प्र+षि–बन्धने करणे ल्युट् । बन्धनसाधने १तन्तौ २जाले च "प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा" निरु० ६।१२।

प्रसर पु० प्र+सृ–भावाधारादौ यथायथम् अप् कर्त्तरि अच् वा । तन्तुविटपादेः प्रकर्षेण १सर्पणे प्रकर्षेण २सरणे अमरः ३वेगे ४प्रणये च मेदि० । ५समूहे शब्दर० ६युद्धे विश्वः । ७नाराचास्त्रे ८विसर्पणकर्त्तरि त्रि० ।

प्रसरण न० प्र+सृ–भावे ल्युट् । १सैन्यादेः सर्वतो गमने तृणाद्याहरणार्थं सैन्यानामितस्ततो गतौ २आसारे अमरः । अनि प्रसरणि तदर्थे स्त्री रामाश्रमः वा ङीप् ।

प्रसर्पण न० प्र+सृप–ल्युट् । सैन्यानां सर्वतोव्याप्तौ अस्य स्त्रीत्वपि तत्र ङीप् । [काले हेमच० ।

प्र(प्रा)सल पु० प्र+सल–अच् पृषो० यस्य (दोषा) हेमन्त-

प्रसलवि अव्य० प्रदक्षिणे शत०ब्रा० २।६।११।१५ भाष्यम् ।

प्रसव पु०प्र+सू–भावादौ अप् । १गर्भमोचने २उत्पत्तौ ३कार्ये ४फले ५कुसुमे ६अपत्ये च मेदि० नारीणां गर्भमुक्ति कालश्च भावप्र० उक्तो यथा

"नवमे दशमे चापि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः" । वैकृतं यथा "गर्गं उवाच "अकालप्रसवा नार्यः कालातीताः प्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा । अमानुषा अवयवाश्च जातव्यञ्जनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः । पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरी-सृपाः । विनाशं तस्य देशस्य नृपस्य च विनिर्दिशेत् । निर्वासयेत्तां नृपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियश्च, पूजयेच्च ततो द्विजेन्द्राः । किमिच्छकैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च लोके ततः शा-न्तिमुपैति पापम्" मात्स्ये २०८अ० । "भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्प्रसूयते । मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्-भिर्मासैर्न संशयः । अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्प-द्यते शुभम् । प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् । ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः । आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः" नारदः । "प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृति सम्प्रसूतौ वा । हीनातिरिक्तकाले च देशकुलक्षयो भवति । वडवोष्ट्र-महिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम् । षण्मा-सात् सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ "नार्यः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्वयूथेभ्य-स्त्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" इ०सं० ४६अ० । प्रसवसमयप्रकारः ज्यो० त० उक्तो यथा "अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्" । "पञ्च रेखाः समालिख्य तिर्यगूर्द्ध्वं क्रमेण हि । पदानि१६ षडष्टाशाद्य लेकमाद्ये सप्त७ तयम् । नवमे सप्त दद्यात्तु वामे५ पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टाव-ष्टमे षट् दिग्१०द्वौ षोडशे श्रुति४म् । एकादिना समं देयमिष्टाङ्कं त्रिकोष्ठके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुःकोष्ठेषु सर्वतः । दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यात् सर्वदा । द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम् । भूतादिष्टेषु पञ्चाशत् ख्यातपत्रादौ च शतम् । द्वाषष्टिस्तु वन्ध्यायां चतुःषष्टीरणाध्वनि । विषे विंशो धान्यकोटे-ष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टो१२ च बालानां रोदने परि कीर्त्तिता" । स्नानविशेषादिस्वप्नभेदानां विकृत-प्रसवसूचकताभेदः ह०जा० उक्तो यथा

"उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं७ समागते । स्थिते वाऽन्तःस्थानाद्ये शशाङ्कसुतशुक्रयोः । शशाङ्के पाप-लग्ने वा वृश्चिकेश(कुज) त्रिभागगे । शुभैःस्वायरा११। स्थितैर्जातः सर्पस्तद्वेष्टितोऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ शेषैर्वीर्यसमन्वितैः । द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोषवेष्टितौ । छागसिंहवृषैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथ वा कुजे । राशंशसदृशे गात्रे जायते नालवेष्टितः" ।

स्नानभेदे प्रसवसूचकयोगः ह०जा० उक्तो यथा

"पूर्णे शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे । लग्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते । आप्योदयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेषूरणे बन्धुगन्तः न स्यात् सूतिः सलिले न संशयः । उदयोडुप-योर्व्यय१२स्थिते गुप्त्यां पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-युते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽस्तगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दू निरीक्षिते क्रमात् । क्रीडाभवने सुरालये सोषरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्रामरगो-कुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति । राशंशसमानगो-चरे मार्गे जन्म चरे स्थिरे स्वगृहे । स्वर्क्षांशगते स्वमन्दिरे

बलयोगात् फलमंशकयोः। आराकजयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विलग्नतेऽथवा। दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः। पापेक्षिते तुहिनगावुदये कुजेऽस्ते॥ त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोस्तथाये। सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतरेषु परहस्तगतोऽल्पायुः। पितृमातृगृहेषु तद्बलात्तरुशालादिषु नीचगैः शुभैः। यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते। मन्दर्क्षांशे शशिनि हिबुके मन्ददृष्टेऽब्जगे वा तद्युक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थैश्च भूमौ। यद्वद्राशिर्व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत् पापैश्चन्द्रात् स्मरचतुरश्रगतैः क्लेशभाग्जनन्याः"। अथ सूतिकागृहमानम् "अष्टहस्तायतञ्चारु चतुर्हस्तविशालकम्। प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्"। अथासन्नप्रसवालक्षणमाह "जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। शूले जघने नारी विज्ञेया प्रसवोन्मुखा। आसन्नप्रसवायास्तु कटीपृष्ठन्तु सर्वतः। भवेन्मुहुः प्रवृत्तिश्च मूत्रस्य च मलस्य च"। अथासन्नप्रसवाया उपचारः "तैलेनाभ्यक्तगात्रायाः संस्नाताया उष्णवारिणा। यवागूं पाययेत् कोष्णां मात्रया घृतसंयुताम्। कृतोपधाने मृदुनि विस्तीर्णे शयने शनैः। आभुग्नसक्थि चोत्ताना नारी तिष्ठेद्दृश्ययान्विता"। (आभुग्नसक्थि सङ्कोचितोरुः) अथ धात्री "चतस्रोऽपत्यनीयाश्च स्त्रियः कुशला हिताः। दक्षाः परिचरे युक्ताः सम्यक् छिन्ननखाः स्त्रियः"। अथ तत्कृत्यम् "आपन्नमार्गं तैलेन समभ्यज्य समन्ततः। एका तु तान्तु सुभगे! प्रवाहस्वेति तां वदेत्। अव्यक्ता मा प्रवाहिष्ठाः प्रवाहेथा व्यथा यदि। प्रवाहेथाः शनैः पूर्वं प्रगाढञ्च ततःपरम्। ततो गाढतरं गर्भे योनिद्वारमुपागते। अपरासहितो गर्भो यावत् पतति भूतले"। अथाकालप्रवाहितायाः प्रवाहणाद्दोषमाह "मूकं वा वधिरं कुब्जं श्वासकासक्षयान्वितम्। सूते सन्ततनुं वाचमकाले च प्रवाहणात्" भावप्र०। नवममासादिप्रसवकालश्च नारीणामभ्यन्तरे मासभेदाच्चान्यथा द्रष्टाः

प्रसवक पु० प्रसवेन पुष्पादिना कायति कै—क। पियालवृक्षे शब्दमाला। [illegible] (गैट) ख्यातः।

प्रसवबन्धन न० बध—करणे ल्युट् प्रसवस्य पुष्पादेः बन्धनम्।

प्रसवस्थली स्त्री ६त०। प्रसवस्य स्थलीव वा। १उत्पत्तिस्थाने २मातरि च।

प्रसवितृ पु० प्रसूते उत्पादयति प्र+सू—सूतेः उत्पादनार्थ सूतव्यापारार्थत्वात् तृच्। १पितरि शब्दरत्ना० निरु० ६।२१। प्रसूतौ २मातरि स्त्री ङीप्।

प्रसविन् त्रि० प्र+सू—शीलार्थे इनि। प्रसवशीले।

प्रसव्य त्रि० प्रगतं सव्यं वामत्वम्। १प्रतिकूले अमरः। कर्मणि यत्। २प्रसवनीये त्रि०।

प्रसह त्रि० सहते प्र+सह—अच्। १प्रकर्षेण सोढरि प्रसह्य बलात्कारेण भक्षयतीति प्रसहः। बलात्कारेण भक्षके २खगभेदे "काकौ श्येन उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः। चाषो भासश्च कुररः इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः" शशघातकः (बाज) इति लोके "प्रसहाः कीर्त्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात्। प्रसहाः खलु वीर्य्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये। ते शोषभस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि" भावप्र०।

प्रसहन त्रि० प्रगतं सहनं यस्य। १अत्याचारहिते २हिंस्रपशुभेदे पुंस्त्री० "शार्दूलसिंहशरभद्वीपितरक्षुव्याघ्रास्त्वन्ये प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ति। ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पवनं तदीयमर्मप्रभेदजठरामयनाशकारि" राजनि०। भावे ल्युट्। ३आलिङ्गने प्रकर्षेण क्षमायां च।

प्रसह्य अव्य० प्र+सह—ल्यप्। १हठादित्यर्थे अमरः "प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः। प्र+सह—कर्मणि शक्यार्थे यत्। प्रकर्षेण २सोढुं शक्ये त्रि०। [३चौरे त्रिका०।

प्रसह्यचौर पु० प्रसह्य बलात्कारेण चौरः। (डकाइत) प्रका-

प्रसह्यहरण न० प्रसह्य बलात्कारेण हरणम्। १हठेन कन्यायाः बलाहरणे भा०आ० २१९अ०। २हठेन हरणे (डाकाइति) प्रसह्यहरणं च साहसभेदः। [२१ ४ २॥

प्रसह्वन् त्रि० प्र+सह—क्वनिप्। प्रसहनकर्त्तरि क्षमे वाचा०।

प्रसातिका स्त्री सो—क्तिन् प्रगता सातिरस्याः कप् रा०नि०। अणुधान्ये सूक्ष्मधान्ये रत्नमाला।

प्रसाद पु० प्र+सद—भावे घञ्। १नैर्मल्ये २अनुग्रहे ३काव्यगुणभेदे ४स्वास्थ्ये ५प्रसत्तौ ६देवनैवेद्ये ७गुरुजनभुक्तावशिष्टे च अमरः। काव्यगुणभेदश्च रसस्यैव धर्मभेदः शब्दानां तथात्वमुपचारात् यथोक्तं सा०द० "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा"। गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः। स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपयिकत्वाद्गुणभाज इत्यर्थः"। यथा चैषां

र्थवाक्यस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् । "एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" इत्युपक्रमे "चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च" । व्याप्नोति आविष्करोति । "शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः" यथा "सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रण ! त्वं मुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः । बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि" सा॰द॰ "प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति । लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः" काव्यादर्शः । धर्मस्य पत्न्यां मूर्त्तौ जाते स्वपुत्रभेदे भाग॰ ४।१।२९।

प्रसादना स्त्री प्र+सद–णिच्–युच् । १सेवायां हेमच॰ । भावे ल्युट् । २प्रसादने तदर्थे न॰ "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" पा॰सू॰ । चित्तप्रसादनशब्दे २९१४ पृ॰ दृश्यम् ।

प्रसादपट्ट पु॰ प्रसादसूचकः पट्टः शा॰त॰ । अनुग्रहसूचके ह॰सं॰५०अ॰ उक्ते पट्टभेदे पट्टशब्दे ४२०१ पृ॰ दृश्यम् ।

प्रसाधक त्रि॰ प्रसाधयति प्र+साधि–ण्वुल् । १भूषके स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् । २अलङ्कर्त्र्यां ३नीराजनाख्ये स्त्री शब्दर॰ । राज्ञां प्रसाधनार्थे ४सेवकभेदे पु॰ "सूदाध्यक्ष-करोत्साहका अवकाशका । प्रसाधका भोजकाश्च गात्र-संवाहका अपि । अवकाशकुशलमल्लभूमदायकाः" काशीख॰ ।

प्रसाधन न॰ प्र+सिध–णिच्–साधादेशः ल्युट् । १मण्डनभूषणे वेशे । करणे ल्युट् । २कङ्कतिकायाम् स्त्री ङीप् अमरः । ३निष्पादने ४सिद्धौ च मेदि॰ ।

प्रसाधित त्रि॰प्र+साधि–क्त । १अलङ्कृते २निष्पादिते च ।

प्रसारण न॰ प्र+सृ–णिच्–ल्युट् । १विस्तारकरणे २क्रिया-भेदे च भाषा॰ कर्मन्शब्दे १७१०पृ॰दृश्यम् । विप्रकृष्टदेश-संयोगहेतुक्रिया प्रसारणम् । करणे ल्युट् ङीप् । (गन्ध भादाल) ३लताभेदे स्त्री॰ राजवल्लभः ।

प्रसारिन् त्रि॰ प्र+सृ–णिनि । १विस्तारयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २गन्धालुलतायां स्त्री राजनि॰ ।

प्रसित त्रि॰ प्र+सो–क्त । १आसक्ते अमरः तद्योगे विषयाधारे तृतीया च स्यात् आसक्तार्थतया ततो बाणभट्टो चरितेषु हरौ वा प्रसित इति तत्त्वबो॰। प्रा॰च॰ । २प्रसक्ततत्परे त्रि॰ ३पूये न॰ शब्दच॰ । तस्य प्रसक्तत्वात् तथात्वम् ।

प्रसिति स्त्री प्र+सि–बन्धने करणे क्तिन् । बन्धनसाधने १निगडादौ अमरः । २तन्तौ ३ज्वाले च प्रसयनशब्दे निरु॰ ।

प्रसिद्ध त्रि॰ प्र+सिध–क्त । १भूषिते २ख्याते च मेदि॰ ।

प्रसिद्धि स्त्री प्र+सिध–भावे–क्तिन् । १ख्यातौ २अलङ्कारे त्रिका॰ ३भूषणे च ।

प्रसुप्त पु॰ १पद्मदेवसमीपस्थे देशे २तत्रत्ये च भा॰स॰२९अ॰।

प्रसू स्त्री प्र+सू–क्विप् । १मातरि अमरः २घोटक्यां च ३कदल्यां ४वीरुधि च मेदि॰ । स्वार्थे क । प्रसूका वाजिन्यां राजनि॰ ।

प्रसूत त्रि॰ प्र+सू–कर्मणि क्त । १जनप्रसवे कर्त्तरि क्त । २संजाते ३प्रकटस्थिते त्रि॰ । ४कुसुमे न॰ मेदि॰। ५जाता-पत्यायां स्त्रियां स्त्री अमरः । चाक्षुषमन्वन्तरे देवगण-भेदे पु॰मार्क॰पु॰ ७६अ॰ ।

प्रसूति स्त्री+सू–क्तिन् क्तिच् वा । १प्रसवे अमरः २उद्भवे ३तनये ४दुहितरि च मेदि॰ ५मातरि । स्वार्थे क । प्रसूतिका जातप्रसवायां स्त्रियाम् अमरः ।

प्रसूतिज न॰ प्रसूतेः उद्भवादारभ्य जायते जन–ड । १दुःखे अमरः । २प्रसवजातमात्रे त्रि॰ ।

प्रसून न॰ प्र+सू–क्त ओदित्त्वात् तस्य नः । १कुसुमे २फले च अमरः । ३जाते त्रि॰मेदि॰ । [शरादयोऽप्यत्र ।

प्रसूनेषु पु॰ प्रसूनमिषुर्यस्य । पुष्पशरे कामे त्रिका॰ । प्रसू॰

प्रसृत न॰ प्र+सृ–क्त । १एकदेशे गन्धत्ना॰ २अर्द्धाञ्जलौ न॰। कर्त्तरि क्त । ३प्रणयवृते त्रि॰ अमरः । ४विहिते ५वेगिते त्रि॰ मेदि॰। ६गते त्रि॰ त्रिका॰ ७नियुक्ते त्रि॰ हला॰ । ८जङ्घायां स्त्री मेदि॰ ।

प्रसृतज पु॰ १कुण्डगोलकरूपे पुत्रभेदे "आत्मा पुत्रश्च विज्ञे-यस्तस्यानन्तरजश्च यः । नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा" भा॰अनु॰ ४९अ॰ । "नियुक्तजः स्वेनैव ऽन्योरेतःसेकार्थनियुक्ताज्जातः (क्षेत्रजः) प्रसृतोऽनियुक्तो यो योऽन्यात् परक्षेत्रे रेतः सिञ्चति तज्जः प्रसृतजः" (कुण्डगोलकरूपः) नीलक॰ ।

प्रसृति स्त्री प्र+सृ–क्तिन् । प्रसृते अर्द्धाञ्जलिमाने राजनि॰।

प्रसृष्ट त्रि॰ प्र+मृज–क्त । १प्रकर्षेण मृष्टे "तथैवाङ्गुलिपा-तैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च" भा॰वि॰ १२अ॰ व्याख्याने "अङ्गुल्यः प्रसृता यास्तु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः" नीलकण्ठोक्तायां २प्रसृतायामङ्गुलौ स्त्री ।

प्रसेक पु॰प्र+सिच–भावे घञ् । १आसेचने २च्युतौ च मेदि॰

प्रसेकिन् पु० प्र+सिच–बा० घिनुण् । १प्रसेचनशीले प्रसेक-युक्ते २व्रणभेदे क्षताख्ये रोगभेदे पु० सुश्रुतः “मांस-पिण्डवदुद्भूताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वाऽपानच-द्रुत्तोकाः” (व्रणभेदाः)।

प्रसेदिका स्त्री क्षुद्रारामे हेमच० ।

प्रसेन पु० १यनमित्रपौत्रे सत्राजितः पश्चात्तरि क्षत्रियभेदे हरिवं० ३८अ० “सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः” स्यमन्तकोपाख्यानम् । [परिसर्पणा।

प्रसेनजित् पु० नृपभेदे भा०आ० ८अ० । हरिवं०१२अ० तद्-

प्रसेव पु० प्र+सिव–कर्मणि घञ् । १वीणाङ्गे २स्यूते २पिहिते च मेदि० । प्र+सेव–भावे घञ् । ३प्रकृष्टसेवने पु०।

प्रसेवक पु० प्र+सिव–ण्वुल् । वीणाप्रान्तवर्त्ते १काष्ठे वीणा-दण्डाधः प्रलम्बमानायामोघार्थम् अलाबुमयं भाण्डं यन्त्र-मर्दिना काष्ठादा दीयते तस्मिन् पदार्थे अमरः । २चर्मरचितपात्रे (थोकड़ा) ३प्रकष्टस्यूतिकारके त्रि० ।

प्रस्कण्व पु० प्रगतः कण्वं कारणत्वेन नि० सुट् । कण्वपुत्रे ऋषिभेदे स च बहूनां वेदमन्त्राणां द्रष्टृत्वात् ऋषिः ।

प्रस्कन्दन न० प्र+स्कन्द–भावे ल्युट् । १आस्कन्दने “अग्नि-प्रस्कन्दनपरः” भा०आ० ८४अ० । अपादाने ल्युट् । आस्कन्दनमापादाने यत आस्कन्दनं क्रियते२तस्मिन् । भावे ल्युट् । ३विरेके रत्नमा० अमार्थे प्रस्कन्दनमित्येव न्याय्यः पाठः स्कन्दतेर्धातोरर्थानुगमात् तन्मार्थे प्रस्त-न्दनमिति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । कर्त्तरि ल्यु । ४अपस्मारे भा० अ० १७८० ।

प्रस्कुन्द पु०प्रगतः कुन्दम् चक्रम् कस्मा०अ० पारस्करा०सुट् । कुन्दाख्यचक्राकारवेदिकायाम् “प्रस्कुन्देन प्रतिष्ठन्तः” भा०ब०७२अ०। “प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यमाग्निफलेत्यर्थः” नीलकण्ठः ।

प्रस्तर पु०प्र+स्तृ–अप् । १पाषाणे (पाथर) २पल्लवादिरचिते शयनीये अमर० ३मणौ मेदि० ४दर्भमुष्टौ “अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति” ताण्ड्य०ब्रा० ६ ७ १६ “प्रस्तरो दर्भ-मुष्टिः” भाष्यम् । तं प्रशंसति “यजमानो वै प्रस्तरः” १७ । ‘प्रस्तरस्य हविरासादनादिहेतुत्वात् यागसाधन-त्वात् यजमानोऽपि यज्ञसाधनमिति यागसाधनत्वसाम्यात् प्रस्तरो यजमानत्वेन स्तूयते” भा० ।

प्रस्तारिणी स्त्री प्रस्तरसदृशाकारोऽस्त्यस्या इनि ङीप् । गो-जोमिकायां राजनि० ।

प्रस्तरेष्ठा पु०प्रस्तरे तिष्ठन्ति स्था–क्विप् अलुक्स०षत्वम् अलुक् स०। विश्वदेवभेदे यजु० २।१७।

प्रस्तार पु० प्र+स्तृ–घञ् । १तृणप्रधानवने हेमच० । २पल्ल-वादिरचितशयनीये अमर० । ३प्रस्तरमात्रे शब्दरा० । ४प्रस्तार्यन्ते विस्तार्यन्ते गुरुलघुरूपतया वर्णा मात्रा वा अनेन प्र+स्तृ–णिच् करणे अच् । ५लघुगुरुवर्णज्ञा-पनक्रियाभेदे तत्प्रकारश्च वृ०र० उक्तो यथा “पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् । ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दो-विचितिवेदिभिः” । “प्रस्तारश्चोक्तत्तादीनां सर्वगुरुके पादे पाद इत्युपलक्षणं अर्धानामपि । प्रथमपङ्क्तौ लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोरधस्तादित्यर्थः । द्वितीयप-ङ्क्तौ अधः तथैव अधस्तात्पङ्क्तौ प्रथमं लघुं न्यस्य यथा उपरि आद्यपङ्क्तौ अपरे वर्णादयः अर्धांश-स्तथा तत्र दक्षिणपार्श्वे तु गुर्वादयो लेख्याः । तृतीय-पङ्क्तौ तु पूर्वमाद्य गुरुत्वज्ञोरधस्तात् लघुं न्यस्य शेषान् उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वादीन् न्यसेत् एवञ्च तृतीयपङ्क्तौ आद्यस्थानस्य न्यूनता तत्र किं देयमि-त्याकाङ्क्षायामाह, ऊने प्रस्तारसंस्थाने न्यूने वाम-भागे गुरून् दद्यात् एवं भूयो भूयः कुर्यात् यावत् सर्वलघुः पादो भवेत्, तावदेवं कुर्यादित्यर्थः । त्र्यक्षर-प्रस्तारे लघुगुर्वोः चतुर्वक्रतया तदाकारेणोदाहरणम् प्रथमः भेदः ऽऽऽ मगणः द्वितीयो भेदः ।ऽऽ यगणः तृतीयो भेदः ऽ।ऽ रगणः चतुर्थो भेदः ।।ऽ सगणः पञ्चमो भेदः ऽऽ। तगणः षष्ठो भेदः ।ऽ। जगणः सप्तमो भेदः ऽ।। भगणः अष्टमो भेदः ।।। नगणः मात्राप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्यः ।

मात्रावृत्तप्रस्तारेऽयं विशेषः ऊने गुर्वादिरूपेणैव वर्णा देयाः । मात्राद्वये अवशेषे एको गुरुः निमात्रावशेषे एको गुरुः तदग्रे एको लघुरेव देया इत्यादिसंख्यया न्यून-मात्रादाने संख्यापूरणार्थं गुरुलघुदानमिति बोध्यम्’

प्रस्तारपङ्क्ति स्त्री छन्दोभेदे छन्दश्शब्दे २८७८पृ० दृश्यम् ।

प्रस्ताराभ्यर्मा न० “वर्त्मान्तःस्थितः श्यावो रक्तो वा मांस-प्रचयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्यर्म तदुच्यते” वैद्यकोक्ते नेत्ररोगभेदे ।

प्रस्ताव पु० प्र+स्तु– “प्रे द्रुस्तुस्रुवः” पा० भावकरणादौ घञ् । १प्रसङ्गे अमरः २अवसरे अमरः । ३प्रकृते आर-

स्तौमित ४प्रकरणे चाम्य प्र० । ५सामावयवभेदे च न प्रस्तोतृनामकेन ऋत्विजा गेयः साम्नः प्रथमो भागः । प्रस्तोतव्यो देवता प्रस्तावमन्वायत्ता छा० उ०। तस्य देवता च प्रत्युरूपः प्राचस्तत्रैवोक्तः ।

प्रस्तावना स्त्री प्र+स्तु–णिच्–युच् । १आरम्भे अटा० "आर्य्यं सावचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः" वीरच०। प्रस्तावयति प्र+स्तु–णिच्–ण्वु । नाटकाङ्गे आरम्भार्थके आमुखे स्त्री तल्लक्षणभेदादिकं सा०द०उक्तं तच्च आमुखशब्दे ७१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

प्रस्तार पु० प्र+स्तॄ घञ् । १वृणादिशय्यायाम् २पल्लवादिरचिते शय्यायाम् अमरः । [१संहते २ध्वनिते च ।

प्रस्तीत(म) त्रि० प्र+स्त्यै–क्त तस्य नोवा वा सम्प्रसारणञ्च ।

प्रस्तुत त्रि० प्र+स्तु–कर्मणि क्त । १प्रकरणप्राप्ते २प्रारब्धे ३उपस्थिते ४उद्यते ५प्रतिपन्ने ६प्रकर्षेण श्रुते च ।

प्रस्तृत त्रि० प्र+स्तॄ–क्त । १आस्तरिते त्रिका० । २प्रकर्षेण विस्तारिते त्रि० ।

प्रस्तोतृ त्रि० प्रस्तौति प्र+स्तु–तृच् । १प्रकर्षेण स्तोतरि २साम्नः प्रथमभागगायके ऋत्विग्भेदे पुं० अध्वर्य्युशब्दे ८१ पृ० दृश्यम् । प्रस्तोतृकर्तृकं तदर्हं वा च । प्रस्तोत्रिय तत्साध्ये सामप्रथमभागे तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

प्रस्थ त्रि० प्र+स्था–क । १प्रकर्षेण स्थितियुते २गन्तरि च प्रपूर्वकतिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् । ३आढकचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे पु० आढकशब्दे ६५५ पृ० दृश्यम् । ४द्विपलपरिमाणे वैद्यकम् । आधारे पर्व्वते च । ५पर्व्वतसमभूभागे स्थितियोग्यस्थाने सानौ पु०न०। ६उच्छ्रितवस्तुनि मेदिनिः ७विस्तारे च "दीर्घप्रस्थे यथाकाले न कुर्य्यान्मन्दिरं बुधः" ज्योति०पु०अ०च० १०२अ०। प्रस्थं पचति पच–ख मुम् । प्रस्थम्पच प्रस्थमितपाचके त्रि० ।

प्रस्थपुष्प पु० प्रस्थमिव पुष्पमस्य । १मरुबके अमरः २वत्सपत्र तुलस्यां ३जम्बीरभेदे त्रिका० ।

प्रस्थल उपवर्द्धावस्थाग्नि देशभेदे भा०भी० ७५अ० ।

प्रस्थान प्र+स्था–भावे ल्युट् । १जिगीषोर्यात्रागमने २गमनमात्रे च प्रस्थानं गमनं व्रज्या तथा ऽऽह्वय इत्यम् । प्रस्थानप्रतिपादके ग्रन्थे यथा युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानप्रतिपादकः भारतान्तर्गतपर्व्वभेदः ।

यात्रं यथात् यात्रादिने आवश्यकगमनासम्भवे छत्रभेदादीनां विप्रादिभेदे प्रस्थापनमाह ज्यो०चि०पी० यथा वसिष्ठः "तस्मिन् मुहूर्त्ते स्वयमप्रयाणे प्रयोजनापेक्षि-

तया च दैवात् । तत्रैव तन्निर्गमनं च कार्य्यं स्वीयाश्रमाच्चापि तदुच्यमानम् राजमार्त्तण्डः । "प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां यज्ञसूत्रमथाऽऽयुधम् । मध्यासवफलं चैव प्रयत्तं छत्रकारणम्" वसिष्ठः "श्वेतातपत्रध्वजचामरादिविभूषणोष्णीषगजाम्बराणि । आन्दोलिका रत्नरथाश्ववारान् यथाक्रमाद्यं गमनप्रतीतम्" इति नारदोऽपि "स्वकार्य्ये यदि कार्य्यमपेक्ष्य भूपतिस्तथा । कुर्य्यान्निर्गमनं छत्रध्वजवाहनसंयुतमिति" "गेहाद्गेहान्तरमपि गमनं हि यात्रेति गर्गः बौद्धः सीमान्तरमपि धनुर्वापदिक्षेपमात्रम् । प्रस्थानं स्यादिति कश्यपतेऽथो भरद्वाज एवं यात्रा कार्या बहिरिह पुरात् स्यादविशो प्रवेशि" । "प्रस्थानगत भनुपो हि शतानि पञ्च केचिच्छतद्वयमथान्ति दशैव चान्ये । संप्रस्थितो यदि मन्दिरतः प्रयातो मन्त्र्यादिषु तदपि प्रयतेन कार्य्यम्" । "प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठेत् सामन्तः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पञ्चरात्रं तथैव । ऊर्द्धं गच्छेच्छुभाहेऽथवा गमनदिनात् सप्तरात्राणि पूर्वं चायज्ञो तद्दिनेऽथो रिपुविजयमनाम्मैथुनं नैव कुर्य्यात् मु०चि०। चीर्णान्तरपि "वसिष्ठ वेषान् दश चितीयो दिनान्ययो सप्त च मण्डलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि न पञ्चरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या" । राजमार्त्तण्डः "प्राच्यामहानि सुनयः प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । तोयेऽथ पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम्" प्रस्थानप्रकारमाह गुरुः "पूर्वं दक्षिणतस्त्व पादं यात्रारुढिप्रः । द्वात्रिंशतं पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्" । करणे ल्युट् । ३मार्गे ४उपदेशोपाये च यथा श्रुतिस्मृतिन्यायप्रदर्शकम् उपनिषद्गीताशारीरकसूत्ररूपमधाधत्रयरूपं प्रस्थानत्रयम् । यथा वा भाष्यटीकायां पञ्चपादिकाभामतीप्रदर्शितप्रस्थानत्रयम् ।

प्रस्थापित त्रि० प्र+स्था–णिच्–पुक् –कर्मणि क्त । १प्रेरिते हेमच० । २प्रकर्षेण स्थापिते त्रि० ।

प्रस्थायिन् त्रि० प्र+स्था–गम्या० भविष्यति णिनि । १भावि गमनकर्त्तरि । "प्रे स्थः" उणा० इनि णिच्च । २गन्तुमनसि उज्ज्वलदत्तः । [भावप्र० ।

प्रस्थिका स्त्री प्रस्थशदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । अम्बष्ठालतायां

प्रस्नुषा स्त्री स्नुषायाः स्नुषा प्रसो० । नप्तृवध्वाम् ।

"स्नुषाच प्रस्नुषायैव इतराश्च विस्मृताः" भा०आ०

हे०च० । गीतप्रबन्धः । [भवादौ भाषा०गी० १०।२।१२।

प्रस्थेय त्रि० प्रस्थातुमर्हति प्र+स्था–अर्हार्थे यत् । स्थानार्हे

प्रस्यन्दन न० प्र+स्यन्द–भावे ल्युट् । प्रकर्षेण स्यन्दने चलनक्रियाभेदे तच्च कुत्र देहे वायुव्यापारस्तथा उक्तम् "तत्र प्रस्यन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति" ।

प्रस्फुट त्रि० प्र+स्फुट–क्त । १प्रफुल्ले विकसिते पुष्पादौ शब्दरत्ना०। २व्यक्ते प्रकाशे च ।

प्रस्फोटन न० प्रस्फुट्यते अनेन प्र+स्फुट–करणे ल्युट् । १शूर्पे (कुला) भाषाते अमरः । भावे ल्युट् । २ताडने ३प्रकाशे च मेदि० ।

प्रस्यन्द पु०प्र+स्यन्द–भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे "तदभिज्ञितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" वाक्यैः २स्यन्दमाने प्रस्तादौ कर्त्तरि अच् । ३प्रचारणकर्षिणि त्रि० "प्रस्यन्दमानोदकमू" कुमा० ।

प्रस्रवण न०प्र+स्रु–भावे ल्युट् । १कण्ठच्छेदेन जलादिक्षरणे २स्वेदे च । आधारे ल्युट् । यत्र स्थाने जलम्बयं निपत्य गह्वरीभवति तादृशे ३स्थाने पश्चो चीरस्रावी । अप् । प्रस्रव तदर्थे हेमच० । आस्रवति पर्वते पु० हेमच०।

प्रस्राव पु०प्र+स्रु–भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे तदभिज्ञित० भावश्चक्षयप्रत्ययेन २मूत्रे अमरः ।

प्र(स्रा)स्रव पु० प्र+स्रव–भावे अप् पक्षे घञ् । उच्चैःशब्दे

प्रस्वादस् त्रि० प्र+स्वद–णिच्–असुन् । प्रकर्षेण स्वादयितरि ऋ० १०।११।६६

प्रस्वाप पु० प्रस्वाप्यते शत्रुरनेन प्र+स्वप–णिच्–करणे घञ् । शत्रोः प्रस्वापनसाधने अस्त्रभेदे भा० उद्यो० १८४अ० । करणे ल्युट् । प्रस्वापन तथाविधार्थे भा०व० ४१अ० ।

प्रस्वापिनी स्त्री वसुधारायाः भगिन्यां कन्याभार्याभेदे हरिवं० ६८अ० । [१८८अ० उक्तम् ।

प्रस्वेद पु०प्र+स्विद–भावे घञ् । अत्यन्तस्वेदे तद्योगार्थे गजद्भु०

प्रहत त्रि० प्र+हन–क्त । १विततौ २घुष्टे च शब्दरत्ना०।

प्रहनेमि पु० प्रहन्ति प्र+हन–ड तादृशी नेमिरिव यस्य चन्द्रे । त्रिका०। [दिवसस्याष्टमे भागे अमरः ।

प्रहर पु०प्रह्रियते यामिकढक्कादिरस्मिन् प्र+हृ आधारे अप् ।

प्रहरकुटुम्बी स्त्री कुटुम्बिनीक्षुपे राजनि०।

प्रहरण न० प्रह्रियतेऽनेन प्र+हृ–करणे ल्युट् । १अस्त्रे २क्षेपणीये च अमरः । आधारे ल्युट् । ३युद्धे । भावे ल्युट् । ४प्रहारे ५हरणे च ।

प्रहरणकलिका स्त्री "ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका" वृ०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रहरिन् पु० प्रहरोऽधिकारकालत्वेनास्त्यस्य इनि । १घण्टिके २प्रहरकालाधिकृते ३सैन्यभेदे ।

प्रहर्षण त्रि० प्रहर्षयति प्र+हृष–णिच्–ल्यु । १प्रकर्षेण हर्षकारके २बुधग्रहे पु० त्रिका० करणे ल्युट् । ३प्रहर्षसाधने त्रि०। स्त्रियां ङीप् । सा च ४हरिद्रायां हारा० "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्" वृ०र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।

प्रहस पु० राक्षसभेदे रामा०उ० १८अ० ।

प्रहसन न०प्र+हस–भावे आधारे वा ल्युट् । १प्रकर्षेण हासे परिहासे २आक्षेपाद्यात्मकरूपकभेदे मेदि०। ३आक्षेपे हेमच० रूपकभेदश्च प्रहसनं सा०द० यथा "भाणवत् सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् । भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् । अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ । अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा" । तत्र "तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः । एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते" इत्यादि सर्पदर्पणोक्तिः ।

प्रहसन्ती स्त्री प्र+हस–शतृ ङीप् । १यूथ्यां त्रिका० २वासन्तीलतायां राजनि०। प्रा०च०। ३महाशाकम्बर्याम् ।

प्रहस्त पु० प्रततो हस्तो यत्र । १विस्तृताङ्गुलिपाणौ चपेटे अमरः । रावणसैन्याधिपे २राक्षसभेदे भा०व० २७४अ० ।

प्रहाणि प्र+हा–क्तिन् वालम् । त्यागे ।

प्रहार पु० प्र+हृ–भावे घञ् । आघाते ।

प्रहारण न० प्र+हृ–णिच्–ल्युट् । काम्यदाने धारणत्वरी ।

प्रहारवल्ली स्त्री प्रहारस्य वेदनोपशमनार्थी वल्ली भावप्र०। क्षीरकाकोल्याम् भावप्र० । [रामा०आर० २।१८

प्रहारिन् त्रि०प्र+हृ–णिनि । १प्रहारकर्त्तरि पु०२राक्षसभेदे

प्रहास पु० प्रकृष्टो हासोऽत्र । १शिवे त्रिका० २नटे भरतैः ३सोमतीर्थे जटा०। प्रा०च०। ४प्रकृष्टहासे पु०शब्दर०। ५नागभेदे पु० भा० आ० ५७अ० ।

प्रहासिन् त्रि० प्रहासं करोति हसति वा हासि–इन– वा णिनि । १परस्य हासक कारके (भाँड) २वासव हासके ३विदूषके पु० हेमच० ।

प्रहि पु०प्र+हूयते अत्र प्र+हु–आधारे इन् किच्च । कूपे अमरः

प्रहित त्रि०प्र+हि–क्त । १प्रेरिते २क्षिप्ते ३सूपे न० हेमच०

प्रहुत न० प्र+हु—भावे क्त। भूतयज्ञे अमरः। “अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” इत्युपक्रम्य “प्रहुतो भौतिको बलिः” मनुनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तम् आर्षं प्रहुतम् “देवानभाजयत् हुतञ्च प्रहुतञ्च तद्देवेभ्यो जुहुति प्रजुहुति” इ०ब०

“ये हि वयं पृष्टा देवानभाजयत् के ते द्वे इत्युच्यते हुतञ्च प्रहुतञ्च। हुतमित्यग्नौ हवनम्। प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम्। यस्मादुक्ते एते यज्ञे हुतप्रहुते देवानभाजयत्। तस्मादेतर्ह्यपि यज्ञियः आत्मे देवेभ्यो जुहुति देवेभ्य इदमस्मत्साभिर्दीयमानमिति मन्यानाः एव जुहुति प्रजुहुति च हुत्वा बलिहरणञ्च कुर्वते इत्यर्थः” भा०।

प्रहृत न० प्र+हृ—भावे क्त। १प्रहारे २आघाते। कर्मणि क्त। ३आहतप्रकारे त्रि० ४तृणविशेषे पु०। तस्यापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राहृतायन तत्रभवे पुंस्यो०।

प्रहेय(ला)क न० पिष्टकभेदे हारा०।

प्रहेलिका स्त्री प्र+हेल-ण्वुल् संज्ञायां वा। दुर्बोधार्थप्रश्ने (हेँयालि) ख्याते। तद्भेदादिकं विदग्धमुखमण्डने यथा “व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात्। यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका। सा द्विधार्थी च शाब्दी च विज्ञाता प्रश्नवादिने। आर्थी त्वर्थविधानात् शाब्दी शब्दस्य संश्रयात्” आर्थी यथा “तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः”(इदकुम्भकपूर्णकुम्भः उत्तरम्) शाब्दी यथा “सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम्। यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयाशु” (सारिका उत्तरम्) काव्यादर्शे तु “प्रहेलिका प्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः। क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे। परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः। आहुः समागतां१ नाम गूढार्थां पदसन्धिना। वञ्चिता२ऽन्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चना। व्युत्क्रान्ता३ऽतिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी। सा स्यात् प्रमुषिता४ यस्यां दुर्बोधार्था पदावली। समानरूपा५ गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः। परुषा६ लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः। संख्याता७ नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम्। अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता८। सा नामान्तरिता९ यस्यां नामार्थगहना। निभृता१० निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा। समानशब्दो११ऽध्यारोपितपर्यायसाधिता। संमूढा१२ नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये। योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका१३। एकच्छन्ना१४ऽऽश्रितं यत्र यत्राश्रयगोपनम्। सा भवेदुभयच्छन्ना१५ यत्रोभयगोपनम्। संकीर्णा१६ नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः। एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः। दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश”। एताः समागताद्याः षोडश प्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैः निर्दिष्टाः स्वरूपेण कथिताः इत्यर्थः, तैः पूर्वाचार्यैरेव अन्याः चतुर्दश दुष्टाः प्रहेलिकाः च्युताक्षरादिकाः अधीताः पठिताः दोषवत्त्वेन कीर्तिता इत्यर्थः”। एतासामुदाहरणानि तत्र दृश्यानि। ताश्चतुर्दश परमतोक्ता० दृश्याः। “काव्यान्तर्गडुभूतत्वात् नालङ्कारः प्रहेलिका” सा०द०।

प्रहोषिन् त्रि० प्र+हु—बा० इनि सुगागमश्च। प्रकर्षेण हवनकर्त्तरि ऋ० ८।२।४

प्रह्ला(ह्रा)द पु० १हिरण्यकशिपोः पुत्रभेदे भा०आ० ६५अ०। तच्चरितं भाग० ७.५ अध्यायादौ दृश्यम्। तस्य पूर्वजन्मकथा पाद्मे भूमिख०५अ० २नागभेदे भा०आ०३५अ०। प्र+ह्लद—भावे घञ्। ३प्रमोदे त्रिका०। ह्लद—भावे घञ्। ४शब्दे वररुचिः। [व्यव०। ५आनन्दे हेमच०।

प्रह्व त्रि० प्र+ह्वा आ० वन् नि० आलोपः। १नम्रे आस०।

प्रह्लीका स्त्री प्रह्लिका+पृषो०। प्रहेलिकायां शब्दा०।

प्रा पूर्त्तौ अदा० प०सक० अनिट्। प्राति अप्रासीत् पप्रौ कविकल्पद्रुमे प्सा इति पाठः प्सार्थे।

प्रांशु त्रि० प्रकृष्टा अंशवोऽस्य। १उच्चे उन्नते अमरः। वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे पु० हरिवं०११अ०। वत्सप्रीत्पत्न्या मुदावत्यां जाते ३पुत्रभेदे पु० मार्क०पु० ११७अ०।

प्राकर पु० द्युतिमत्पुत्रभेदे मार्क०पु० ५३अ०।

प्राकरणिक त्रि० प्रकरणे भवः ठञ्। प्रकरणप्राप्ते।

प्राकर्षिक त्रि० प्रकर्षं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। नित्यप्रकर्षार्हे।

प्राकषिक पु० प्र+आ+कष—षिकन्। १स्त्रीणां नर्त्तके २परदारोपजीविनि च उज्ज्वलद०।

प्राकाम्य न० प्रकामस्य भावः ष्यञ्। १अष्टविधैश्वर्यमध्ये इच्छानभिघातरूपे ऐश्वर्ये २काम्यत्वप्राप्तौ च हेमच० “प्राकाम्यं ते विभूतिषु” कुमारः। अणिमन्शब्दे ३६ पृ० ऐश्वर्यशब्दे १५४८ पृ० दृश्यम्।

प्राकार पु० प्रकीर्यते प्र+कृ—आधारे घञ् दीर्घः। इष्टकादि०

रचिते वेष्टनाकारे प्राचीरादौ "अष्ट विंशतिहस्तोच्चः प्राकारं च शुभावहम्। प्राक्से हस्तदशात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा। ऊर्द्ध्वं शुभदं द्वारं प्राकारस्य स्वरूपस्य च। न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चित्राणि विचित्रं शुभम्" ब्रह्मवै० पु० ११२अ० तन्त्रकाराद्युक्तम्। अस्य क्लीवत्वमार्षम्। भावे घञ्। २सर्वतो विस्तारे पु०।

प्राकारमर्दिन् त्रि० प्राकारं मर्द्दाति मर्द–णिनि ६त०। प्राकारभेदके। ततः बाह्वा० अपत्ये इञ्। संयोगोपधेनन्तत्वात् न टिलोपः। प्राकारमर्दिनि तदपत्ये पुंस्त्री०।

प्राकारीय त्रि० प्राकारायायम् छ। १प्राकारप्रकृतौ इष्टकादौ। प्राकारं आद्यामिष्टकानां स्यात् प्राकारोऽस्मिन् वा स्यात् छ। २तदर्थमुत्प्राकारायाभिष्टकायाम् ३तस्या-वतप्राकारे देशे च।

प्राकृत त्रि० प्रकृष्टमकृतमपकार्यं यस्य। १नीचे। प्रकृतेरयम् अण्। २प्रकृतिसम्बन्धिनि। प्रकृत्या स्वभावेन निर्वृत्तः अण्। ३स्वभावसिद्धे "बभूव प्राकृतः शिशुः" माघ० १०। प्रकृतेः संस्कृतशब्दात् आगतः अण्। ४नाटकादौ प्रसिद्धे अपभ्रंशशब्दभेदे अमरः। प्राकृतभाषाः संस्कृतशब्दप्रकृतिकत्वात् तथात्वं प्राकृतलक्षण-कादौ वररुच्यादिप्रणीते अन्येऽस्य विस्तरो दृश्यः। स्वभावतः सिद्धयोः ५मित्रामित्रयोः। अदेशानन्तरदेशवर्ती नृपः प्राकृतः शत्रुः भविष्यदविषयप्राप्तिलक्षणस्वाभाव्यात्तथात्वम्। तदानन्तरविषयस्थो नृपः प्राकृतं मित्रं मध्यवर्त्तिनृपविषयस्य उभयोः जिगीषोः स्वभावात् तथात्वम्। "ज्ञातार्थमितौ मित्रे च प्रकृतप्राकृतावपि" माघ २सर्गश्लोकव्याख्याने मल्लिनाथः।

प्राकृतज्वर पु० "वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्" ज्वराधिकारे माधवोक्ते ज्वरभेदे।

प्राकृतप्रलय कर्म०। प्रलयभेदे प्रलयशब्दे दृश्यम्।

प्राकृतमित्र न० कर्म०। स्वभावसिद्धे मित्रे विषयानन्तरस्य नृपरूपात् प्राकृतशत्रोः अव्यवहितोत्तरविषयस्थे नृपे।

प्राकृतशत्रु पु० कर्म०। विषयानन्तरवर्त्तिनि नृपे। [सिद्धे

प्राकृतिक त्रि० प्रकृत्या निर्वृत्तः ठञ्। प्रकृतिसाध्ये स्वभाव-

प्राक्छाय त्रि०प्राक् पूर्ववर्त्तिनी छाया यत्र दिने। ह्रस्वनः हस्तमयनस्य पूर्ववर्त्तिछायायुते दिने "प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" मनुः। कुञ्जरच्छायाशब्दे २०६८पृ०दृश्यम्।

प्राक्तन त्रि० प्राचि काले देशे प्राच्यां दिशि वा भवः ट्यु, तुट् च। प्राग्भवे "प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः" कुमा०। स्त्रियां ङीप्। २पूर्ववर्त्तिनि कारणे च।

प्राक्तनकर्मन् न० प्राक्तनं कारणं कर्म यस्य। कर्मरूपकारण-जेतके अदृष्टे १पापे २पुण्ये च शब्दा०।

प्राक्पद पु० कर्म०। पूर्ववर्त्तिनि पदे।

प्राक्पुष्पा स्त्री प्राक् पुष्पं यस्याः अजा० टाप्। प्राग्वर्त्ति पुष्पान्वितलतायाम्। (कांटाय) जटाधरः।

प्राक्फल पु० प्राक्फलमस्य। पुष्पं विना फलयुते पनसे

प्राक्फल्गुनी स्त्री कर्म०। पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तत्र भवः ठञ्। प्राक्फल्गुनिक दृहस्पतौ। [हृहस्पतौ त्रारा०।

प्राक्फल्गुनीभव पु० प्राक्फल्गुन्यां भवति भू–अच्।

प्राक्फाल्गुन पु०प्राक्फाल्गुन्यां भवः अण्। हृहस्पतौ शब्दच०

प्राक्प्रश्नवत् पु० ऋषिभेदे भा०अ०५२अ०। [सन्ध्यायाम्।

प्राक्सन्ध्या स्त्री कर्म०। पूर्वसन्ध्यायां सूर्योदयात्पूर्वायां

प्राक्सवन न० प्राक्कालिकं सवनम्। अग्निये प्रथमसवने।

प्राक्सौमिक त्रि०सोमात् सोमयागात् प्राक् अव्ययी० प्राक्सोमं तत्र भवः ठञ् अध्यात्मादि०। सोमयागात् प्राक्कर्त्तव्ये अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासपशुयागचातुर्मास्ययागरूपे १क्रियाकलापे २दृष्टौ स्त्री ङीप्। "प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्" याज्ञ० याज्ञ-व्याख्यायां मिता० दृश्यम्।

प्राक्स्रोतस् स्त्री प्राच्यामभि स्रोतोऽस्याः। १नद्यां "प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नद्या नर्मदां विनेत्याहुः" मल्लि० धृतवाक्यम्।

प्रागग्र त्रि० प्राक् अग्रं यस्य। पूर्वाभिमुखे।

प्रागद्य त्रि० प्रगदिनोऽदूरदेशादि प्रगद्या० चतुरर्थ्यां० ञ्य। प्रगदिनोऽदूरदेशादौ।

प्रागभाव पु० प्राग्वर्त्ती अभावः। इह कपाले घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिसिद्धे संसर्गाभावभेदे "प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" भाषा०। तल्लक्षणन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वे सत्यभावत्वम्। स च उपादानदेश एव वर्त्तते नान्यत्र। तस्य च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्ति किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। स च प्रतियोगिजनकः इति न्यायमते। सांख्यादिमते भावस्यानागतावस्थैव प्रागभावपदवाच्येति भेदः।

प्रागल्भ्य न० प्रगल्भस्य भावः ष्यञ्। १प्रगल्भतायां "प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते"

ज्यो॰त॰। "निःशाखमत्र प्रागग्रम्" शा॰ पद्धतौ ३भयशून्यत्वरूपे स्त्रीणां सात्त्विकभावभेदे च।

प्रागुदीची स्त्री प्राच्या उदीच्या चान्तराला दिक् व॰स॰। पूर्वोत्तरदिशोरन्तरालायां दिशि विदिशि ईशानकोणे।

प्राग्ज्योतिष पु॰कामरूपदेशे हेमच॰। तत्र पूर्वं नरकासुरस्य पुरी आसीत् यथा कालिका॰ ३७अ॰ "करतोया नद्य गङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता। यावद्दिक्करवासिनी ताव-द्देशं पुरं तव। तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः। कामाख्यारूपमास्थाय सदा तिष्ठति शोभना। तस्मात् नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः। तत्रैव दश दिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः। तत्र चन्द्रः अहारेयो ब्रह्मा वाऽहरि(हरिच)सर्वदा। चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसेत् तत्रैव पुत्रक!। सर्वे क्रीडार्थमायाता रह-स्यदेशमुत्तमम्। तत्र नीलः पर्वतो महान् शोभनस्तत्र सदा मह। अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राक् नक्षत्रं ससर्ज ह। ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा। अत्र त्वं वस भद्रं ते साभिषिक्तो यथा सुखम्"। नरकं प्रति भग-वदुक्तिः। द्वापरे तत्र भगदत्तो नृप आसीत् यथोक्तम् "मेरेव रक्षितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषविषयाद्भवत्। तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशाम्पतिः!" भा॰स॰२५अ॰।

प्राग्भक्त न॰ सुश्रुतोक्ते भक्तभक्षणात् प्राक्कालरूपे औषध-सेवनकालभेदे "अत ऊर्द्ध्वं दशौषधकालान्व्याख्यामः। तत्र निर्भक्तं१ प्राग्भक्तं२ अधोभक्तं३ मध्ये भक्तं४ अन्तराभक्तं५ सभक्तं६ सामुद्गं७ मुहुर्मुहुः (सभक्तमभक्तं वा) ८।९ ग्रासान्तरं१०चेति दशौषधकालाः" इत्युपक्रमे "प्राग्भक्तं नाम यत् प्राग्भक्तस्योपयुज्यते। शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादन्नावृतं न च मुहु-र्वदनान्निरेति। प्राग्भक्तसेवितमथो विदधाति दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः"।

प्राग्भार पु॰प्रकृष्टो भारः प्रा॰स॰। १उत्कर्षे २अग्रभागे "का-मनश्चिन्तापङ्क प्राग्भारः" प्रबोधचन्द्रोदयः। ३पर्वताग्र-भागे त्रिका॰। प्राग्भाव तदर्थे त्रिका॰ पाठान्तरम्। ४ च प्राग्वर्त्तित्वे च। [अमरः।

प्राघहर त्रि॰ प्राघ्णे पूर्वाह्णे ह्रियतेऽसौ हृ—अप्। अर्थे

प्राघाट न॰ प्राघे घटति घट—अच्। अपनद्धि (पात-वादर) त्रिका॰।

प्राघर त्रि॰ प्रकर्षेणाघ्रे मदः अत्। अर्थे अमरः।

प्राग्वंश पु॰ प्राक् वंशः यत्रोक्तयजमानादिगृहदारोऽत्र। हविर्गेहात् पूर्वभागस्थे यजमानादिस्थित्यर्थे गृहे अ-मरः। २विष्णौ च "प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः" विष्णुसं॰। "अन्यस्य वंशः पाश्चात्त्यः अस्य तु वंशः प्रथमः प्रागेव न पाश्चात्त्यः" भा॰।

प्राग्वचन न॰प्रागुक्तं वचनम्। मन्वादिभिः पूर्वमुक्ते वचने। "यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः" भा॰ शा॰ १२१अ॰।

प्राग्वत् अव्य॰ प्रागिव वति। पूर्ववत्तुल्ये। [हेमच॰।

प्राघात पु॰ प्राहन्यतेऽत्र प्र+आ+हन—आधारे घञ्। युद्धे

प्राघार पु॰ प्र+घृ—क्षरणे भावे घञ् दीर्घः। प्रघारो वृक्षो-परि घृतादेःक्षरणे अमरः।

प्राघुण पु॰ प्र+आ–घुण–क। अतिथौ त्रिका॰।

प्राघुणिक पु॰ प्रघुण+स्वार्थे ठक्। अतिथौ [तिथौ हेमच॰

प्राघूर्णिक पु॰ प्र+आ+घूर्ण–भावे घञ् तत्र साधु ठञ्।

प्राङ्ग न॰प्रकृतं प्रकृष्टं वाङ्गमस्य प्रा॰स॰। १पणववाद्ये शब्दर॰ २प्रकृष्टदेहयुते त्रि॰ स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष्।

प्राङ्गण न॰ प्रकृष्टमङ्गनं पूर्वं॰ णत्वम्। १गृहभूमौ शब्दर॰ (उठान) २अजिरे ३पणववाद्ये च हेमच॰ "अभद्रं सर्ववेधं प्राङ्गणस्य तथैव च" ब्रह्म॰वै॰ग॰ख॰१०२अ॰ ज्योतिः तत्र सूर्यविद्धत्वमशुभम्। पूर्वपश्चिमायतत्वे हि तस्य सूर्यविद्धत्वं दक्षिणोत्तरायतत्वे च चन्द्रविद्धत्वमिति भेदः।

प्राङ्न्याय पु॰ "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि। सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" इत्युक्ते व्यवहारस्थिते उत्तरभेदे १०८० पृ॰ दृश्यम्।

प्राङ्मुख त्रि॰ प्राक् पूर्वदिक्स्थं मुखमस्य। पूर्वदिङ्मुखे स्त्रियां ङीप्। अत्र विशेषो ज्ञेयः तत्र प्राङ्मुखत्वं आचमनायनस्नानादौ दृश्यम्।

प्राच् अव्य॰ प्राचि सप्तम्यर्थे अस्ति तस्य लुक्। प्राचीत्यर्थे।

प्राच् त्रि॰प्र+अन्च–क्विप्। पूर्वे १देशे २काले च ३दिशि स्त्री ङीप्। ४पूज्यपूजयोरन्तरालदिशि स्त्री "यत्रैव भगवान् विष्णुर्देवेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति। तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" ति॰त॰ धृत-वाक्यम्। एतच्च "शिवपूजाव्यतिरिक्तविषयम्" इत्याचार्यमि-श्राः। ङ्यन्तत्वात् वा टाप्। "प्राचाजिह्मम्" ऋ॰ १।१४०।११ "प्राचामन्युः" ऋ॰८।६।३८ "प्राची वै देवी दिक् पुरस्तात् देवाः, प्रत्यञ्चो मनुष्याः तस्मात् तथा-स्येभ्यः प्राङ्तिष्ठन् जुहोति" शत॰ ३।१।१।६

प्राच पु॰प्र+आ+चम–अतो डा॰ड। १प्रकर्षेण रचने "प्राचो-

उक्तं" तारानाथ०भा० ११८२श्लो० । प्र+अन्च–भावार्थे भावे घञ् । २प्रकृष्टगमने प्राचैःपदं शब्दे दृश्यम् ।

प्राचिका स्त्री प्राचिनोति अधु प्र+आ+चि–ड स्वार्थे कापि अत इत्त्वम् । वनमक्षिकायाम् अमरः ।

प्राचिन्वत् पु० राजभेदे "जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्नाम । यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम्" भा० आ० ६५ अ० ।

प्राचीन त्रि० प्राच+भवार्थे ख । १पूर्वदिग्देशादौ भवे । २वनतिक्तायाम् (आकनादि) अमरः ३रास्नायाञ्च स्त्री गौरा० ङीष्, अजा० टाप् ।

प्राचीनगर्भ पु० ऋषिभेदे भा०शा० ३५१ अ० ।

प्राचीनपनस पु० बिल्ववृक्षे० । बिल्वे त्रिका० ।

प्राचीनबर्हिस् पु० । १इन्द्रे २नृपभेदे च हेमच० । "अत्रि-वंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः । प्राचीनबर्हिर्भगवान् तस्मात् प्रचेतसो दश" भा०शा० २०८अ० । "प्राचीनबर्हि-र्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः । हविर्धानात् द्विज-श्रेष्ठ । तेन संवर्द्धिताः प्रजाः । प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुने ।। प्राचीनबर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महायशाः" अग्निपु० अतः ३हविर्धानिः पुत्रे भा-गव० १३७ अ० ।

प्राचीनयोग पु० प्राचीनो योगोऽस्य । ऋषिभेदे तस्य गो-त्रापत्यं गर्गा० यञ् । प्राचीनयोग्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

प्राचीनयोगिनीपुत्र यजुर्वेदवंश्यके ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।८।४।२२ ।

प्राचीनामलक न० निम्नवृक्षे० । पानीयामलके अमरः ।

प्राचीनावीत न० "दक्षं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृ-तमपि यः ।। प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्रे कर्मणि योज-येत्" इत्युक्ते पाद्मादौ कर्तव्ये वामस्कन्धे धृतम् दक्षिणकक्षस्याधस्ताद्भूयः स्थितं वासः यज्ञोपवीतादौ ।

प्राचीनावीतिन् पु० प्राचीनावीतमस्त्यस्य इनि । तद्युते "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः । सव्ये प्रा-चीनावीती निवीती कण्ठसज्जने" मनुः । गोभिलः "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति" ।

प्राचीपति पु० ६त० । इन्द्रे त्रिका० ।

प्राचीर न० प्राचीयते प्र+आ–चि–क्रन् दीर्घश्च । सर्वतो वेष्टनाकारे इष्टकादिनिर्मिते आवरणे (पाँचिर) अमरः अस्य पुरस्य तन्मानादि च युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "गजैरभेद्याश्च भटैरलङ्घ्याः प्राचीरवप्रा नृपतेर्भवन्ति । राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः । विंश-तिस्ते तु पञ्चाप्ते पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च । पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः । सर्वप्रान्ते स्थाव-रणो नाम प्राचीर उच्यते । प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नातिसमुच्छ्रितम्" । "राजहस्तान्तरे यत्र राजद्वारे महीपतेः । राजदण्डत्रये वाह्ये जयद्वारे प्रति-ष्ठिताः । अद्वारे राजदण्डाद्यैः प्राचीराः पृथिवीपतेः । एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्धि तिष्ठति । राजहस्त-द्वयं बाह्यमायामे जयवस्तुनि । परिखाहे यत्र राज-दण्डाः स्थितन्ति सध्यतः । राजपङ्क्त्यभिधानेन स्थानमेत-द्विगद्यते । अस्मिन् म्बद्गं मदः क्तत्वा सुचिरं सुखमश्नुते"

प्राचेतस पु० प्रचेतस्+अपत्यादौ अण् । १वाल्मीकिमुनौ २प्राचीनबर्हिषो नृपस्य पुत्रे ३वरुणस्य पुत्रे च ।

प्राचैस् अ० प्र+आ+चि–बा० डैसि । प्राचीने ऋ०१।८३।२भा-ष्यम् । तत्र च पक्षान्तरे प्राचैरित्यत्र प्राचअस्तृती-याबहुवचनान्त इत्युक्त्वा प्राचैः प्राञ्चैरित्युक्तम् ।

प्राच्य त्रि० प्राचि भवः यत् । १शरावत्या नद्याः प्राग्दक्षिणे देशे अमरः । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा २भवे त्रि० । "प्राच्यैर्हीनका कर्तव्या" दायभा० ।

प्राच्यवाट न० प्राच्यो वाटो यस्य । प्राग्देशस्थे दृषद्भेदे ।

प्राच्यवृत्ति स्त्री "पूर्वस्य युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेह युग्मयोः" इत्युक्ते १छन्दोभेदे । कर्म० । २प्राचीनायां वृत्तौ स्त्री ब०व० । ३तत्त्वावृत्तियुते त्रि० ।

प्राच्यसप्तसम त्रि० सप्त समाः संवत्सराः भावच् तस्य द्विगु-त्वात् लुक् कर्म० । प्राचीने सप्तवर्षे "द्विगो प्रमाणे" पा० तस्य प्रकृतिस्वरः ।

प्राच्यायन पुंस्त्री० प्राच्यस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । प्राच्यस्य गोत्रापत्ये । [प्राड्विवेकः ।

प्राड् त्रि० पृच्छति प्रच्छ–क्विप् निपा० दीर्घश्च । जिज्ञासके

प्राजक पु० प्र+अज–ण्वुल् वीभावाभावः । सारथौ "अज्ञान वर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च" मनुः ।

प्राजन न०प्र+अज–करणे ल्युट् व्यभावः । तोदने पश्वादिचाल-नदण्डे (पाचनी) अमरः । [प्राजयास्कय प्रजया हत्वा वा ।

प्राजया स्त्री० प्राजनक्रियायाम् शब्दा० वा नतिषेधः ।

प्राजहिता अव्य० इष्टिक्रियायाम् वाचा० वा गतिसंज्ञा।
प्राजहिताकृत्य प्राजहिता कृत्वा वा।

प्राजहित पु० गार्हपत्येऽग्नौ कात्या०श्रौ० ८।६।१२

प्राजापत त्रि०प्रजापतेः धर्म्यं महिष्या०अण्। प्रजापतेर्धर्म्ये

प्राजापत्य पु० प्रजापतिर्देवताऽस्य यक्। १अष्टविवाहमध्ये विवाहभेदे "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः" मनुना अष्ट विवाहानुद्दिश्य "सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति लक्षित."त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यमिति स्मृतम्" इति स्मृत्युक्ते द्वादशाहसाध्ये २व्रतभेदे न०। ३प्रजापत्यधिदेवताके चर्वादौ त्रि०। ४प्रव्रज्याग्न्याङ्गे सर्वस्वदक्षिणकेष्टिभेदे स्त्री "प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" याज्ञ०। ५रोहिणीनक्षत्रे न० ६प्रयागतीर्थे न० त्रिका० ७जैनभेदे पु० हेमच०। [जायाया धर्म्ये।

प्राजावत त्रि० प्रजावत्या धर्म्यं महिष्या० अण्। भ्रातृ-

प्राजिन् पु०प्र+अज–णिनि अभावः। पक्षिभेदे मेदि० अमरः

प्राजिक पु० प्र+अज–ण्वुल् वीभावाभावः। शारवी।

प्राजेश न०प्रजेशो देवताऽस्य अण्। १रोहिणीनक्षत्रे २प्रजापतिदेवताके चर्वादौ त्रि०। प्राजेशरादयोऽप्यत्र।

प्राज्ञ पु०प्रकर्षेण जानाति प्र–ज्ञा–क स्वार्थे अण्। १पण्डिते अमरः २राजयुक्ते राजनि०। प्रज्ञाऽस्त्यस्य अण्। ३बुद्धिमति ४दक्षे च त्रि०। प्रज्ञा+स्वार्थे वा। ५बुद्धौ स्त्री टाप्। प्राज्ञस्य पत्नी ङीष्। प्राज्ञी ७प्राज्ञपत्न्यां स्त्री। ७कल्किनो ज्येष्ठभ्रातरि पु० कल्किपु० २अ०। प्रकर्षेण अज्ञः। वेदान्तसारोक्ते ८व्यष्ट्युपहितचैतन्ये एकाज्ञानमात्रभासके जीवचैतन्ये पु० "एतदुपहितचैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्युच्यते। एकाज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् अस्पष्टोपाधितयाऽनतिप्रकाशकत्वम्" वेदान्तसारः। प्रज्ञ+स्वार्थे अण् स्त्रियां ङीप्। प्राज्ञी ९सूर्यपत्न्याम् स्त्री। [त्रि० हेमच०।

प्राज्य न०प्रकृष्टमाज्यं प्र+अन्ज–क्यप् वा। १प्रकृष्टघृते २प्रचुरे

प्राञ्च् त्रि० प्र+अन्च्+क्विन्। पूर्वदेशकालवर्त्तिनि। अञ्चेर्न-लोपाभावात् अस्य प्राङ् प्राञ्चा इत्येव।

प्राञ्जल त्रि० प्र+अन्ज–अलच्। १सरले २सुबोधे च जटा०।

प्राञ्जलि त्रि० प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन प्रा०ब०। १बद्धाञ्जलियुक्ते प्रा०ब०। २बद्धाञ्जलौ पु०।

प्राञ्जलिन् त्रि० प्राञ्जलिरस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। बद्धाञ्जलियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

प्राडाहत पु० हृत०। प्रश्नकारकेणाहृते तस्यापत्यमिञ् प्राडाहृति तदपत्ये ततः यूनि फक् तौल्व० न लुक्। प्राडाहृतायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री०।

प्राड्वि(वा)वेक पु० अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छति प्रच्छ–क्विप् प्राट्, तयोर्वाक्यं विरुद्धाविरुद्धतया विवेचयति वक्ति वा वि+विच–वि+वच–वा संज्ञायां घञ् कर्म०। व्यवहारदर्शनाय राजनियुक्ते १विचारके सभ्ये विचारक-२सहायके च तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा "विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च। प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" बृहस्पतिः। व्यासोऽपि "विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवेकस्ततः स्मृत." गौतमेन तु बृहस्पतिवद्योगार्थः प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितः। "प्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति प्राड्विवाकः" इति बृहस्पतिना। विचारयतीत्यभिधानाद्विविनक्ति इति विवेकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। विविच्य वक्तीति विवाक इति। इति गौतमेन। नारदहारीतौ "यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तितः। प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः" इति। शल्यञ्च धर्मस्याधर्ममिश्रणम्। यथा च मनुः "विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते। शल्यञ्चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः" इति। अयञ्च राज्ञा स्वयंव्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः "सप्राड्विवाकः" इति स्मरणात्। यदा तु राजा कार्यान्तरव्यग्रतया व्याध्याभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः। "यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने। सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा" इति मनुवचनात्। सभ्यग्रहणात् अमात्यादिनिवृत्तिः त्रिपदग्रहणात् संख्यान्तरनिवृत्तिः। अथ व्याधाभिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। तत्र दृष्टार्थत्वप्रसङ्गादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम्। "अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्" इति याज्ञवल्क्यवचनात्। "यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम्। तदा तत्र

नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम्। दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम्। परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्" इति कात्यायनवचनाच्च। शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगशालिनम्। यथा च स एव "एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिर्णयम्। तस्माद्बह्वागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः"। एवंविधब्राह्मणाभावे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदध्यात् न शूद्रम्। तथा च स एव "यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्" मनुः "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन। यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्। तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः"। व्यासः "द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति"। इदं वचनं क्षत्रियविट्ब्राह्मणाभावादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किन्तु धर्मनिर्णय इत्येवंपरमुक्तम् दोषातिशयकीर्त्तनात्। कल्पतर्वादिषु तु प्रकरणाद्व्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम्। अतश्च प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव राष्ट्रक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्त्तनात्। चण्डेश्वरेण तु शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहात् तत्प्रतिसन्धानस्य च सम्यग्निर्णयोपायत्वात् स्यात् इति युक्तिरप्युक्ता। सा क्षत्रियादिष्वतिप्रसक्तेत्यनाश्रयणीयम्। एते च सर्वे व्यवहारसम्बन्धाः प्रतिषेधा अभिषिक्तक्षत्रियाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च। प्राड्विवाकादयस्तत्पर्यायतया क्षत्रियस्थानीयाः। अप्राड्विवाक इत्यादिना तेषां शुभाशुभफलसम्बन्धयोगोक्तेश्च। "राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहारानकल्मषः" इति प्रजापतिवचनात्। अत्र राजशब्दोऽप्युत्पत्त्यधिकारन्यायेन क्षत्रियजातिवचनः। अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् स्थलान्तरेऽप्यभिषिक्तक्षत्रियं प्रकृत्य तदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्य नाधिकारः। अतश्च तदप्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामित्वैव। प्राड्विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं शास्त्रविधित्वादि वाक्येभ्यो रागेऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता। अनियुक्तानान्तु न तत्रापीत्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तम्। ब्राह्मणो वेदस्तत्कलाभिप्रायको नामवक्तो न [illegible]धिकारपदः। चतुःस्थानोऽवहतः"।

प्राण् पु० प्राणिति प्र+अन–क्विप् पदान्तत्वेऽपि णत्वम्। प्राणे

प्राण पु० प्र+अन–करणे घञ्। १ब्रह्मणि त्रिका० "अतएव प्राणः" शा०सू०१।१।२३ अतएव तल्लिङ्गात् प्राणशब्देन ब्रह्मैव तथा हि "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" इति छान्दो०उ०। सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयहेतुत्वरूपलिङ्गात् ब्रह्मण एव प्राणशब्दवाच्यता १।१।२३ शा०भाष्ये व्यक्तम्। २पञ्चवृत्तिके देहस्थे वायौ ३बोले ४काव्यजीवने ५रसे ६अनिले ७बले च ८पूरिते त्रि० मेदि०। ८प्रत्यक्षदेहवत्परिच्छिन्नचैतन्ये पु० वेदान्तसा०। ९प्राणोपाधिके जीवे "प्राणोऽह माता प्राणः पितेति" श्रुतिः। भावे घञ्। १०जीवने च नानाप्रवर्त्तिनि प्राणनवति ११वायौ 'तस्य कर्म नासाग्रतो बहिर्गतिः' श्रीधरस्वामी। देहस्थः पञ्चवृत्तिकः वायुश्च प्राणापानसमानोदानव्यानरूपः तत्रार्थे श०र०। तेषां स्वरूपादि भा०ति०व्या० योगार्णवे उक्तं यथा "इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्त्तितम्। आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे। प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन। अपानस्तत्प्राणोऽवमाकारं च प्रकाशितम्। शुक्लं रूपं तयोरुत्पन्नमपानेन मारुतः। इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याभ्रसदृशप्रभः। स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुजङ्घाजानुषु। जङ्घोदरे कटाक्षां च नाभिमूले च तिष्ठति। व्यानो व्यानयते चात्र सर्वव्याधिप्रकोपनः। अङ्गारकसदृशो व्यानोमादानकारकः। स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां च गुल्फयोरपि। घोणस्थाने त्रिकगुह्ये तिष्ठत्येव निरन्तरम्। स्वच्छखलधरं वर्णं गात्रनेत्रप्रकोपनः। उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः। विद्युत्पावकवर्णः स्यादुन्नाभागकारकः। पादयोर्हस्तयोश्चापि तत्सन्धिषु च वर्त्तते। पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलात्। सर्वं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः। गोक्षीरधवलाकारः सर्वदेहे व्यवस्थितः"। स च सांख्यमते इन्द्रियाणां सामान्यकरणवृत्तिरूपः न तु वायुविकारः यथोक्तं सां०सू० प्र०भा०

"सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" सू०। "प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्याः साधारण्यो करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः। तदेतत् कारिकयोक्तम्। "स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या। सामान्यकर-

चाहुः प्राणाद्या वायवः पञ्च" । इति अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति तथा प्राणाद्यान्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति" वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणधर्मकतया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयश्च "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति" प्र०भा० । १२इन्द्रियस्थाने "सप्त शिरसि प्राणाः प्राणाः इन्द्रियाणि" ताण्ड्य० ब्रा० १।५।२ "सप्त शीर्षण्याः प्राणाः श्रवं नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्" भा० । १३प्राणे षड्शब्दे २७४६पृ० मू० । १४देहस्थच्छिद्रे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणमुख्यभावः संख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा०सू०भा० २।४ पादे समर्थितं यथा

"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च" सू० "उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति, क्वचिन्नव "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ" इति । क्वचिद्दश "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति । क्वचिदेकादश "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । क्वचिद्द्वादश "सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्" इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इत्यत्र । ननु "गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा संख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनोपरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च संख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते । अत्रोच्यते" भा० "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" सू० "हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, "हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । एवं स्थिते च (अष्टादिसंख्यात्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुम् । हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । नन्वेकादशत्वादभ्यधिके द्वादशत्वत्रयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनः एकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च" इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह "एतत् सर्वं मन एव" इति । अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, "द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्" इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण "ना-

मिदं शमी" इति वचनात्। न हि नाभिनाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, तस्मात्तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिरष्टमीत्युच्यते। कश्चिदुपासनार्थं कतिचित् प्राणा गण्यन्ते, कश्चित् प्रदर्शनार्थम्। तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किं परमाम्नानमिति विवेक्तव्यम्। कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम्। इयमपरा सूत्रद्वययोजना। सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यत्र। ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह। सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्यन्ताः विशेषिताः इह प्रकृताः, "स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यत्र" वचनादिनानुक्रमणेन। प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति। नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं नैष दोषः। मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः। तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते "हस्तो वै ग्रहः" इत्यादिश्रुतिषु। ग्रहत्वञ्च बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति। स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य। तस्माच्छरीरान्तरसञ्चारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति। तथा च स्मृतिः "पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च" इति। प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति। आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र तुल्यवद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति "हस्तौ चादातव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च" इति। तथा "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति" इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति। सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्बध्यमानोऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात्। सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्त्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात्। सर्वभोजनासम्भवात्तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहः, प्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम्। तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्य्यतश्चेति सिद्धम्" भा० "अणवश्च" सू० "अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः। अणुत्वञ्चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्य्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्। सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन् म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः। परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तद्गुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत्। सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न, वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः। यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका। तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवस्यामः" भा० "श्रेष्ठश्च" सू० "मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति। नन्वविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, "स प्राणमसृजत" इत्यादिश्रवणेभ्यश्च। किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्कापाकरणार्थः। नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति, "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परं किञ्च नास" इति। आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति। तस्मात् अजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः, तामतिदेशेनापनुदति। आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति। अवातमिति विशेषणात् "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च श्रुतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात्। तस्मात् कारणसद्भावप्रदर्शनार्थं एवायमानीच्छब्द इति। श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभि-

द्धाति, "प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च" इति श्रुतिनिर्देशात् भा० "श्रेष्ठश्च प्राणः" सू० "शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, श्रोत्रादीनान्तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभाच्च ज्येष्ठत्वम्" भा० "श्रेष्ठश्च प्राणः गुणाधिक्यात्" सू० "न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्" इति श्रुतेश्च भा०। "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" सू० "स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते। तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, "यः प्राणः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति। अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते। "सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" इति। अत्रोच्यते। न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः कुतः पृथगुपदेशात्। वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च" इति। न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात्। न हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत। तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुः" इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः। न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात्। ननु पञ्जरचालनन्यायेन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्त्तिन एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्त्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्ते इति। नेत्युच्यते, युक्तम् तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति तथा दृष्टत्वात्। इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य। तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः"

कथं तर्हीयं श्रुतिः, "यः प्राणः स वायुः" इति. उच्यते। वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते। स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम्। तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते "सुप्तेषु वागादिषु प्राण एवैको जागर्त्ति प्राण एवैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्" इति। तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति" भा० "चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः" सू० "तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति। यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वार्थत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः। कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्म्मणाञ्च सह शासनं युक्तं बृहद्रथन्तरादिवत्। आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति। स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् तस्य प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति। अपि चैकादशैव कार्य्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्य्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेत इति। अत उत्तरं पठति" भा० "अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति" सू० "न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य। न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते। न चास्यैतावता कार्य्याभाव एव। कस्मात्, तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्य्यं दर्शयति। प्राणसंवादादिषु "अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे" इत्युपक्रम्य "यस्मिन् व उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः" इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्य्यं दर्शयित्वा

प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिभिर्वैकल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गञ्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति। "तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि" इति च। एतमेवार्थं श्रुतिराह। "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं" इति च। स्वप्नेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति। "यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति" इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति। "कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि ? कस्मिन् ? वा प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत" इति प्राणनिमित्तो एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति" भा०। "पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते" सू०। "इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तित्वं व्यपदिश्यते श्रुतिषु "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति। वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः। प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सन्धौ वर्त्तमानो वीर्य्यवत्कर्म्महेतुः, उदानः ऊर्द्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसान्नयति इति। एवं पञ्चवृत्तिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्च वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः। श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः। न तु कामः सङ्कल्प इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्येरन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात्। नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः। एवं तर्हि परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयो नाम। बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम्। जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम्" भा०। "अणुश्च" सू०। "अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत्। अणुत्वञ्चापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्चभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात्। सूक्ष्मः, प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात्, परिच्छिन्न उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः। ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते, "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" इत्येवमादिषु प्रदेशेषु। तदुच्यते, आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्यात्मिकेन। अपि च समः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः" भा०। "ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात्" सू०। "ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्य्याय प्रभवन्ति आहोस्विद्देवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्य्यते। तत्र प्राप्तं तावद्यथा, स्वकार्य्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तेरन्निति। अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति, एवं प्राप्ते इदमुच्यते। ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति। तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्त्यते। ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्वकार्य्येषु प्रवर्त्तत इति प्रतिजानीते। हेतुञ्च व्याचष्टे तदामननादिति। तथा ह्यामनन्ति "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि"। अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते। नहि देवतासम्बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषः सम्बन्धो दृश्यते। तथा "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम्। तथाऽन्यत्रापि "वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च" इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ट्ववचनेनैतमेवार्थं द्रढयति। "स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्" इति च। एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति। सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति। स्मृतावपि "वागध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। वक्तव्यमधिभूतन्तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्" इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितम्। यदुक्तं स्वकार्य्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तेरन्निति तदयुक्तम् शक्तानामपि शकटादीनामनडुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात्। उभयथोपपत्तौ चागमाद्देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते। यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति

तत् परिच्छिद्यते" भा०। "प्राणवता शब्दात्" सू०। "सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसङ्घातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते। तथा हि श्रुतिः "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं श्रावयति। अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमेकस्मिन् शरीरेऽवकल्पते। एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादवगम्यते" भा०। "तस्य च नित्यत्वात्" सू०। "तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवतानाम्। ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन् शारीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति। श्रुतिश्च भवति "पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति" इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां सम्बन्धः" भा०। "उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवर्त्तिदर्शनात्" सू०। "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति" भा०। "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्" सू०। "मुख्यश्चैकः इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः, तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति। किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति। कुतः श्रुतेः। तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् सन्निधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति। प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत। तस्मात् यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति कुतः व्यपदेशभेदात्। कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः, प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रुतावेवं व्यपदेशभेददर्शनात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्येवंजातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि। ननु मनसोऽप्येवं वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात्। सत्यमेतत् स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनसोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् संग्रहणं, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति। व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते। तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "भेदश्रुतेः" सू०। "भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते "ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम्, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः" इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात्, तथा "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत" इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्त्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "वैलक्षण्याच्च" सू०। "वैलक्षण्यञ्च भवति मुख्यप्राणस्येतरेषाञ्च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्त्ति "स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः। आप्तास्त्वितरे" तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वञ्चेन्द्रियाणाम्। न प्राणस्य एवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम्। तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः। यदुक्तं "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति तदयुक्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः। तथा हि "वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे" इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य "तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्" इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय "अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः" इति पृथक् प्राणं मृत्युनानभिभूतमनुक्रामति। "अयं वै नः श्रेष्ठः" इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति। तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यम्। अत एव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः। तथा च श्रुतिः "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः" इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति। तस्मा-

कण्ठान्तराणि प्राणादुत्क्रामादीन्द्रियाणीति" शाङ्करभा०। अतएव वेदान्तसारादौ आकाशादिपञ्चतन्मात्राणां सम-स्तानां रजोऽंशेभ्यः पञ्चवृत्तिकप्राणस्योत्पत्तिमङ्गीचकार तेनापि इन्द्रियेभ्यस्तस्य पृथक्त्वं गम्यते। १५देहस्थे दशवृत्तिके वायुभेदे प्राणकर्मनृशब्दे दृश्यम्। १६धातुः पुत्रभेदे पु० "भार्ये च धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ। प्राणश्चैव मृकण्डुश्च" मार्क०५२अ०। वैवस्वतमन्वन्तरे १७सप्तर्षिभेदे पु० हरिवं० ७अ०। धराख्यवसोः १८पुत्रभेदे पु० हरिवं०६अ०। १९विष्णौ पु० "ईशानः प्राणदः प्राणः" विष्णुस०। 'प्राणस्य प्राणः' इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। प्राणयति प्राणः "अच्युतः प्रथितः प्राणः" विष्णुस०। "सूत्रात्मना प्राणयति चेष्टयति प्रजाः प्राणः" भा० अच्यु-तपूर्वसहययोगात् नामद्वयम्।

प्राणस्य जलेनैवोपचयस्य करणात् जलमयत्वम् यथोक्तं छा० उ० "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः" इत्युक्त्वा "अन्नमयं हि सोम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" इति च संक्षिप्योक्त्वा तत्समर्थितं यथा "यथा दध्नः सोम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति" इति-दृष्टान्तीकृत्य "एवमेव खलु अपां सोम्य! पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवतीति" छा०उ०। "यथायं दृष्टान्तः एवमेव खलु सोम्यान्नस्याहारस्य भुज्यमानस्यौदर्य्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति मनोऽवयवैः सह संभूय मनउपचिनोति तद्वत् तथाऽपां सोम्य! पीयमानानां योऽणिमा स प्राण इत्यादि" भाष्यम्। २०मूलाधारस्थे वायौ च "मूलाधारोद्गतः प्राणः" शा०ति०। [हवा। स्वार्थे क। २बोले च मेदि०।

प्राणक पु० प्राणेन कायति कै–क। १जीवमात्रे २जीवक-

प्राणकर त्रि० प्राणं बलं करोति कृ–ट। बलकारके "सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्" चाणक्यः।

प्राणकर्मन् न० ६त०। प्राणानां दशानां कर्मभेदे तानि च कर्माणि "सर्वाणीन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि चापरे" गीता भाष्य टी० आनन्दगिरिणोक्तानि यथा "प्राणानाञ्च दशानां कर्माणि, प्राणस्य बहिर्गमनम् अपानस्याधोगमनं व्यानस्य व्यायामाकुञ्चनप्रकरणादीनि समानस्याशितपीतादीनां समुन्नयनं उदानस्योर्द्ध्वनयनम् "उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः। कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे। न जहाति मृतञ्चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः" इत्येवं रूपाणि।

प्राणग्रह पु० "प्राणो वै ग्रहः" तैत्ति० उक्ते प्राणाख्ये इन्द्रिये ग्रहशब्दे २७१६ पृ० दृश्यम्। तत्र प्राणशब्देन घ्राणमुच्यते इति भाष्ये वर्णितम्।

प्राणजीवन त्रि०प्राणं जीवयति जीवि–ल्यु। १प्राणस्थापके २प्राणपोषके विष्णौ पु० "प्राणभृत्प्राणजीवनः" विष्णुस० "प्राणयति प्राणिनो जीवान् जीवयति प्राणजीवनः "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" मन्त्रवर्णात्" भाष्य

प्राणतज पु० कल्पभवे वैमानिकभेदे हेमच०। प्राणतज इत्येव साधुःपाठः। [अमर०।

प्राणथ पु० प्र+अन–अथ। १प्राणशब्दार्थे २बलवति च उ०

प्राणद न० प्राणं प्राणनं बलं वा ददाति पुष्णाति द्यति वा दा दो–वा–क। १जले तस्य यथा प्राणोपकारकत्वं तथा प्राणशब्दे छा०उ०वाक्ये दर्शितम्। २रक्ते च हेमच०। ३जीवकद्रुमे पु० राजनि० ४हरीतक्याम् ५ऋद्धिद्रव्ये च स्त्री राजनि०। ६प्राणदातृमात्रे त्रि० "विप्राश्च सारदेवी प्राणदा यमदूतिका" तन्त्रम्। ७विष्णौ पु० तस्य प्रलये सर्वप्राणच्छेदकत्वात्तद्दातृत्वमिति नामद्वयम् प्राण-शब्दे भट्टा० दृश्यम्।

प्राणदा स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे "मनागरान्नारदवि-दारकं गुडेन या मोदकमत्युदारकम्। यथेष्टजनितरोगहारकं करोति हृद्यं यहमेव हारकम्। चूर्णे चूर्ण-समो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः। त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च। पिप्पल्याः कुडवार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च। तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च। द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात्। सूक्ष्मैला-कर्षमेकन्तु कर्षं त्वङ्मृणालयोः। गुडात् पलानि त्रिंशत्तु चैकैकञ्च कारयेत्। अयम्प्राणदा गुटिका प्राणदेति च सा स्मृता"। [ल्युट्। २जले पु० शब्दच०।

प्राणन न० प्र+अन–भावे ल्युट्। १जीवने जटा०। करणे

प्राणनाथ पु० ६त०। पत्यौ शब्दरत्ना०। प्राणपत्यादयोऽप्यत्र

प्राणनिग्रह पु० प्राणो निगृह्यतेऽनेन नि+ग्रह–करणे अप्। प्राणायामे प्राणनिरोधः इत्योऽप्यत्र।

प्राणन्त पु० प्र+अन–करणे झ। १वायौ उज्ज्वल० २रसा-

अन्ने व्यञ्जनभेदे ३सुधायां ४हिक्कायाञ्च स्त्री शब्दादि०।

प्राणप्रद त्रि० प्राणं बलं प्रददाति प्र+दा—क। १बलदायके २ऋद्धिनामकौषधौ स्त्री रत्नमा०।

प्राणभक्ष पु० प्राणेन घ्राणेन भक्षः ३त०। प्राणेनाघ्राणमात्रेण भक्षणे कात्या० १०।२६ कर्कः। [शब्दच०।

प्राणभास्वत् पु० प्राणेन वायुना भासते उद्दीप्तः। समुद्रे

प्राणभृत् त्रि० प्राणं बिभर्ति भृ—क्विप् ६त०। १प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे २प्राणपोषके त्रि० ३विष्णौ पु० "प्राणभृत् प्राणजीवनः" विष्णु स०।

प्राणमय पु० प्राण+स्वार्थे मयट्। "कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरन्वितोऽसौ प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः" विवेकचू० उक्ते जीवस्वरूपावरके कोषभेदे "नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ताऽऽगन्ता वायुवदन्तर्बहिरेष। यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वाऽन्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः" तत्र तस्यात्मभेदे वेदान्तः।

प्राणयम पु० प्राणो यम्यतेऽनेन यम—करणे घञ् अवृद्धिः। प्राणायामे हेमच० प्राणरोधप्राणनियमप्राणसंयमादयोऽप्यत्र।

प्राणयात्रा स्त्री ६त०। प्राणस्य श्वासप्रश्वासादिके १व्यापारे उपचारात् तत्साधने २भोजनादौ। भोजनेन हि देहे प्राणयात्रानिर्वाहोऽन्यथा मरणेनोत्क्रान्तिः प्राणस्य भोजनं विना स्थित्यभावात्। प्राणयात्राऽस्त्यस्य प्रयोजनत्वेन ठन्। प्राणयात्रिक प्राणधारणभोजनयुक्ते विशिष्टभोजनरहिते मनुः ६।५७

प्राणयोनि पु० ६त०। १परमेश्वरे जगत्प्राणे २वायौ च।

प्राणवत् त्रि० प्राण+मतुप् मस्य वः। प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे

प्राणशरीर पु० प्राणः शरीरं स्वरूपं यस्य। प्राणात्मत्वेन ध्येये परमेश्वरे "स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः" छा० उ० "प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वययुतः "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः" इति श्रुतेः" स शरीरं यस्य सः" भाष्यम्।

प्राणसंवाद पु० ६त०। प्राणानामिन्द्रियाणां श्रेष्ठप्राणस्य च अहं श्रेष्ठ इत्येवंविषये विवादे। स च छा० उ० "अथ ह प्राणाः अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीत्युपक्रमे दर्शितः।

प्राणसंशय पु० ६त०। १प्राणस्य स्थितिस्थितिसन्देहे उपचारात् २मरणफलकव्यापारभेदे च।

प्राणसद्मन् न० ६त०। प्राणायतने देहे।

प्राणसम पु० ६त०। १प्राणतुल्ये प्रिये २पत्यौ ३पत्न्यां स्त्री।

प्राणहर त्रि० प्राणं हरति देहात् देहान्तरं प्रापयति बलं वा हरति हृ—अच्। १प्राणस्य देहात् देहान्तरप्रापके २बलनाशके। "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" चाणक्यः। ३विषादौ च याज्ञ० २।२२७।

प्राणहारक त्रि० प्राणं हरति हृ—ण्वुल्। १देहात् प्राणस्य हारके २नाशके ३वत्सनाभविषे न० राजनि०।

प्राणाग्निहोत्र न० प्राणरूपेऽग्नौ होत्रम्। १वैश्वानरविदः प्राणानां पञ्चाहुतिरूपेऽग्निहोत्रात्मके भोजने। तच्च यथा कर्त्तव्यं तथा छा० उ० "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति" इत्युपक्रम्य दर्शितम्। तत्र प्राणाहुतिमन्त्रे दृश्यम्। तत्प्रतिपादके २कृष्णयजुर्वेदीयोपनिषद्भेदे च।

प्राणात्यय पु० ६त०। १प्राणधारणाऽसम्भावनायाम्। म०त०। २तदुपलक्षिते काले च "प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽन्नमत्ति यतस्ततः। न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" स्मृतिः "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" शा०सू०।

प्राणाधिनाथ पु० ६त०। पत्यौ शब्दा०।

प्राणान्त पु० ६त०। मरणे। प्राणान्तः प्रयोजनमस्य ठञ्। प्राणान्तिक। मरणफलके प्रायश्चित्तादौ।

प्राणापान पु० द्व०द्वि०व०। प्राणे अपाने च १वायौ "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठिता" महाभारतवाक्यम्। २अश्विनीकुमारयोः "तस्यां त्वाष्ट्र्यामश्वरूपां मार्त्तण्डस्तीव्रतेजसा। बीजं निर्वापयामास तच्चासौ तद्बहिःप्राऽपतत्। तत्र प्राणस्यापानस्य योगौ चाश्विनौ पुरा। वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतुः। तौ त्वाष्ट्र्यामश्वरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ। ततस्तावश्विनौ देवौ कीर्त्त्येते रविनन्दनौ" वराहपु०।

प्राणायतन न० ६त०। "चक्षुषी कर्णरन्ध्रे च पायूपस्थाश्च नासिकाः। नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" याज्ञ० उक्ते प्राणस्य छिद्ररूपस्थानभेदे

प्राणायन पुंस्त्री० प्राणस्यापत्यं नडा० फक्। प्राणस्यापत्ये

प्राणायाम पु० प्राण आयम्यतेऽनेन आ+यम—करणे घञ्। प्राणवायोर्गतिविच्छेदकारकव्यापारभेदे तद्विधिस्तन्त्रसारोक्तो यथा "तत्र प्राणायामेऽङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे "भूतशुद्धिं ततः कुर्यात् प्राणायामक्रमेण च। कनि-

तानामिकाङ्गुष्ठैर्वद्धाग्रापुटधारणम् । प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्ज्जनीमध्यमे विना"। प्राणायामो द्विविधः सगर्भो निगर्भश्च । तथा च "सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो ध्यानतो भवेत्" । मात्रा च "वामजानुनि तद्धस्तभ्रामणं यावता भवेत् । कालेन मात्रा सा प्रोक्ता मुनिभिर्वेदपारगैः" । तत्र च मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोडशवारादिजपेन वामनासापुटादिना वायुपूरकादिकं कुर्य्यात् । तथा च कालीहृदये "प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् मूलेन प्रणवेन वा । अथ वा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीः" । तथा तस्य षोडशवारजपेन वायुं रेचयेत् । तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् । पुनर्वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत् । त्रिपुरासारसमुच्चये "विपरीतमतो विदधीत बुधः पुनरेव वा तद्विपरीतमिति"। योगिनि पुनर्नास्तिनियमः । तथा च गौतमीये "अन्यप्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते । पूरकेड़ानया विद्वान् मात्राषोड़शसंख्यया" इत्यादि । यद्वा चतुःषोड़शादिवारजपेन पूरकादिकं कुर्य्यात् । तथा च तन्त्रान्तरे "पूरयेत् षोड़शभिर्वायुं धारयेत् चतुर्गुणैः । रेचयेत् कुम्भकार्द्धेन यथाशक्त्या तत्तुरीयकम् । तदशक्तौ तदर्द्धमेव प्राणस्य संयमः" । अत्र नित्यतामाह "प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता" सन्ध्याङ्गप्राणायामस्वरूपफलादिकं आह्निकतत्त्वे दर्शितं यथा तत्राग्निपुराणे "गायत्रीं प्रति मन्त्रवाक्यम् "कुर्व्वन्तोऽपीह पापानि ये त्वां ध्यायन्ति पावनि ! । उभे सन्ध्ये न तेषां हि विद्यते न विपातकम् । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामेन यो द्विजः । वर्त्तते न स लिप्येत पातकैरुपपातकैः" । इति विष्णुः "प्राणायामान् त्रिशः कुर्य्यात् सर्व्वपापापनुत्तये । दहन्ति सर्व्वपापानि प्राणायामैर्हि सत्तम" । विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः "सर्व्वदोषहरः प्रोक्तः प्राणायामो द्विजन्मनाम् । ततस्त्वभ्यधिकं नास्ति प्राणप्रयत्नकारणम्" । अत्रिः "सर्व्वा अनया वाचा यच्च पापं कृतञ्च यत् । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च शोधति" । वशिष्ठः "प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिर्निशि । अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" । वशिष्ठः "प्राणायामान् धारयेत् त्रीन् यथाविधि सुयन्त्रितः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव गच्छति" । शातातपः "पूर्व्वसन्ध्येषु चैतेषु तथान्येष्वपि सर्व्वशः । प्राणायामास्त्रयोऽभ्यस्ताः सूर्य्यस्योदयनं प्रति । आयान्ति तद्विनाशाय तमांसीव भास्करः । सूर्य्यस्योदयनं प्राप्य निर्व्वा धूतकल्मषाः । यान्ति भास्कराकारा विमला इव पावकाः" । योगियाज्ञवल्क्यः "अहन्ना कुरुते पापं कर्म्मणा मनसापि वा । त्रिसन्ध्यसन्ध्याचरणात् प्राणायामैश्च शोधति" । बृहस्पतिः "प्राणायामैर्दहेद् दोषान् मनोवाग्देहजन्मजान्" । प्राणायामानुवृत्तौ बौधायनः "एतदाद्यं तपः श्रेष्ठमेतद्धर्म्मस्य लक्षणम् । सर्व्वदोषोपघातार्थमेतदेव विधीयते" । अत्रिवशिष्ठौ "आवर्त्तयेत् सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः । आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्येत् उत्तमम्" । विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः "आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्येत् सुदारुणम् । आत्मानं शोधयन्त्येव प्राणायामाः पुनःपुनः । दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् । प्राणायामैर्दहेद्दोषान् प्राणायामः परं तपः" । वृद्धमनुः "यथा हि सैकधातूनां धमतां दह्यते मलः । इन्द्रियाणां तथा दोषान् प्राणायामेन निर्दहेत्" । बृहस्पतिः "अग्निमानं यथा ध्मातधातूनां संकलं मलम् । तथेन्द्रियकृतो दोषः प्राणायामेन दह्यते" । योगियाज्ञवल्क्यः "यथा पर्व्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः । एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते" । अत्रिवशिष्ठौ "निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निः प्रजायते । अग्नेरापो विजायन्ते ततोऽन्तः शुध्यते त्रिभिः" । विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः "निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् । त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामैर्विशुध्यति" । योगियाज्ञवल्क्यः "तथा निरोधसंयोगात् देवतात्मप्रचिन्तनात् । अन्तर्बाह्योरपां योगादात्मा शुध्यति वै त्रिभिः" । मनुः "प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः । व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः" विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः "प्राणसंधारणं सार्द्धं कुर्य्यात्तु मन्त्रयुक्तेन । यः कुर्य्यादन्यथा राजन् ! प्राणायामस्तु निष्फलः" । इति विष्णुः "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः" । योगियाज्ञवल्क्यः "भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तत्सवितुर्व्वरेण्यकम् ।

ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् । एवं मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामविधाने । त्रिरावर्त्तनयोगेन प्राणायामस्तु शब्दितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्याश्च शिरः स्मृतम् । ओमापोज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु पठ्यते । तस्य प्रजापतिरृषिर्यजुश्छन्दस्त्वा विना । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणायामने चैव विनियोग उदाहृतः। गायत्रीशिरसा सार्द्धमेवं श्रुतिनिदर्शनम् । प्रणव व्याहृतियुतां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । आदानं रोधसंज्ञं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवानम् क्रमात् । रक्तं प्रजापतिं ध्यायेत् विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् । शङ्करं त्र्यम्बकं श्वेतं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् । पूरके ब्रह्मवायुञ्च कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकम् । रेचकेनाद्वितीयन्तु प्राप्नुयादैश्वरं पदम्" अथ प्राणायामविधिः तत्र आवपद्यम् "आदौ छन्द ऋषिदेवताविनियोगाभिकुर्वते "गायत्रीं शिरसा सार्द्धं" सप्तव्याहृतिपूर्विकाम् । प्राणायामेन त्रिरावर्त्तयेत् ततः शनैः त्रिभिरेव प्राणायामैर्दग्धदोषोऽयं यत् श्रेयः तत् सकलं भवति"। आह "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चेति छन्दांस्याहुरनुक्रमात् । अग्निवाय्वर्कवरुणा बृहस्पतिरतः क्रतु। विश्वेदेवाः व्याहृतीनां दैवतानि यथाक्रमम् । विनियोगः समस्तानां प्राणायामे प्रकीर्त्तितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्षञ्चैव प्रजापतिः । सप्त छन्दांसि प्रोक्तानि छादनानि तु सर्वशः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेव च । पङ्क्तिश्च जगती चैव सप्त छन्दांसि तानि वै । अग्निर्वायुस्तथादित्यो बृहस्पतिर्वरुण एव च । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । अनादिष्टेषु मन्त्रेषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा । प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः" । बृहस्पतिः "बद्धासनं नियम्याङ्गं कृत्वा ब्रह्माञ्जलिं तथा । संनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । आदानं रोधमुत्सर्गं मनसा त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् । रक्तं पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् । शुक्लं त्र्यम्बकमेव संसारार्णवतारकम्" । योगियाज्ञवल्क्यः "बाह्यग्निम्

नासपुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम् । नाडीश्च सर्वाः प्रतिपूरयेत् स पूरको नाम महानिरोधः । न रेचकोनैव च पूरको वा नासाग्रचारी स्थित एव वायुः । सुनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । निष्क्रम्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन । निरुध्य संतिष्ठति चोर्द्ध्ववायुः स रेचको नाम महानिरोधः । नासिकयाऽऽकृष्टोच्छ्वासं ध्मातं पूरक उच्यते । कुम्भको निश्चलश्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः" । योगियाज्ञवल्क्यः "प्राणेनाप्यपयानेन वेगवायुं समुत्सृजेत् । तेन यत्नमधस्त्वाप निष्कासेन च चालयेत् । शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः" । "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पात० सू० तत्र योगाङ्गतोक्ता । तस्य च योगाङ्गप्राणायामस्य लक्षणादिः पात० सू० भा० विवरणेषूक्तं यथा "तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू० । "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः । कोष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भा० । स तु "बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" सू० । "यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । संख्याभिः परिदृष्टाः, एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भा० "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सू० । "देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्त उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेष इति" भा० । "ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू० । "प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य

योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं यत्तदाचक्षते महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति"। किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भा०।

"प्राणायामविशेषमवयवशः लक्षणमवतारयति स त्विति। वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारकः प्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वतः सङ्कोचमापद्यते एवं मरुदपि वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे ईषिकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एवमान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः। [illegible]निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नः स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः। स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रस्तमिमं सङ्ख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह सङ्ख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तच्छोटिकाकालः समानः प्रथमोद्घातकर्मतां नीतः उद्घातो विजितो यथोक्ततो निरुद्धीनः ष्पानामिवसङ्ख्याको विलक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्ता संख्येति कश्चिद्भेदः। स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं स अधिगमनीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" विवृतिः। योगाङ्गप्राणायामविधिः दत्तात्रेयसंहितायामुक्तो यथा "तस्मिन् मठे समासीनः आसनं विष्टरादिकम्। तस्मै वरिष्ठो मेधावी पद्मासनसमन्वितः। समकायः प्राञ्जलिश्च प्रणम्य चेष्टदेवताम्। ततो दक्षिणहस्तस्याङ्गुष्ठेन तु पिङ्गलाम्। निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः। यथाशक्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भकम्। ततस्त्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः। पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य पूरयेदुदरं शनैः। धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदिडया शनैः। यया त्यजेत्तयाऽऽपूर्य धारयेदविरोधतः। एवं प्रातः समासीनः कुर्याद्विंशतिकुम्भकान्। कुम्भकः सहितो नाम सर्वपापविवर्जितः। मध्याह्नेऽपि तथा कुर्यात् पुनर्विंशतिकुम्भकान्। एवं सायं प्रकुर्वीत पुनर्विंशतिकुम्भकान्। कुर्वीत रेचकुम्भाभ्यां सहितान् प्रतिवासरम्। कुर्यादेवं चतुर्वारमनालस्यो दिने दिने। एवं मासत्रयं कुर्यान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत्"। रुद्रयामले त्रयोदशपटले "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः। सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः। रेचपूरकयुक्तो यः स वै सहितकुम्भकः। यावत् केवलसिद्धिः स्यात् सहितं तावदभ्यसेत्। रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम्। प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः। गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणायामं समाचरेत्। यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवितमुच्यते। मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरुन्धयेत्। मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः। कथं स्यात् उन्मनीभावः कार्यसिद्धिः कथं भवेत्। शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम्। तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः। प्राणायामं ततः कुर्यान्नित्यं सात्त्विकया धिया। यथा सुषुम्णानाडीस्था मलाः शोषं प्रयान्ति च। बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्। धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्येण रेचयेत्। प्राणं सूर्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः। विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। येन त्यजेत् तेनैव पूरयेदविरोधतः। रेचयेत्तु ततोऽन्येन रेचयेन्न वेगतः" चन्द्रेण वामनाड्या सूर्येण दक्षिणनाड्या। "प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया। सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनो मासत्रयादूर्ध्वतः। प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान्। शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्। प्राणायामे महान् धर्मो योगिनो योगदायिनि। प्राणायामो दिवारात्रौ रेचकाद्यं करि-

जायेत। अधमे द्वादशी मात्रा मध्यमे द्विगुणा स्मृता। उत्तमे त्रिगुणा ज्ञेया प्राणायामस्य निर्णये। कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे। उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणी बद्धपद्मासनो मुहुः। स्वेदेन श्रमजातेन गात्रमार्जनमाचरेत्। दृढता लघुता दीप्तिस्तेन गात्रस्य जायते। यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः। जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः। शरीरलघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्द्धनम्। कृशत्वञ्च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितम्। पूर्वोक्तकाले कुर्वीत परमाभ्यासमेव च। ततःपरं यथेष्टन्तु शक्तिः स्याद् वायुधारणे। यथेष्टधारणाद्वायोः सिद्धिः कुम्भककेवला। केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते"। [हेमच०।

प्राणावाय न० प्राणेनावैति अव+इ अण्। क्रियाविशाले

प्राणासन न० "एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम्। वायुं मूले समारोप्य ध्यात्वाऽऽकुञ्चनं प्रसारयेत्। मेवं पादमेकन्तु स्कन्धे चारोप्य यत्नतः। एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो!। प्राणासनमेतद्धि सर्वेषां पूरकाश्रयम्। कृत्वा स्कन्धयोर्द्वयोः समारोप्य वायुभिः। तदाभिज्ञो भवेत् सर्वैः प्राणापानसमागमम्। प्राणासनयोगेन कृत्वा योगेश्वरो भुवि" रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे।

प्राणाहुति स्त्री प्राणरूपेभ्योऽग्निभ्य आहुतिः। भोजनात् प्राक् कर्त्तव्ये प्राणरूपाग्न्युद्देश्यकाहुतौ तत्प्रकारश्च आह्नि०त० दर्शितो यथा
छन्दोगपरिशिष्टे "प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहा प्रणवसंयुताः। पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रणयाग्निनिभेषु च"। प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनकः "तर्ज्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत्। मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः। कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्धविः। तर्ज्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः। समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्"। स्मृत्यर्थसारे "प्राणाहुतौ हुताभावे यथाह भुञ्जीत नो हुतम्" अत्र पाठक्रमेण प्राणापानव्यानोदानसमानरूपेभ्य आहुतिरुक्ता। वैश्वानरविद्यातु छान्दो०उ०अन्यक्रम उक्तो यथा "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं, स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति"। अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति"। "अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति"। "अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति"। "अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति"।

प्राणिद्यूत न० ६त०। समाह्वयाख्ये विवादपदभेदे अमरः। द्यूतशब्दे ३७७२ पृ० दृश्यम् "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" याज्ञ० द्यूतधर्मोऽतिदिष्टः। [मात्रे।

प्राणिन् त्रि० प्राणोऽस्त्यस्य इनि। जीवे चेतने जन्तु-

प्राणिमातृ स्त्री प्राणिनो मातेव। गर्भदात्र्योषधौ राजनि०।

प्राणिहित त्रि० ६त०। १प्राणिनो हितसाधने २पादुकायां स्त्री त्रिका०। [प्राणीय तदर्थे पाठान्तरम्।

प्राणीत्य न० प्रणीतस्य प्रयुक्तस्य भावः ष्यञ्। ऋणे त्रिका०

प्राणेश पु० ६त०। १पत्यौ जटा०। २भार्य्यायां स्त्री हेमच०। ३वायौ पु० त्रिका०। प्राणेश्वरादयोऽप्यत्र।

प्राण्यङ्ग न० ६त०। प्राणिनोऽङ्गे अवयवे करपादादौ तत्र उपसर्जने "अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन चेत् तथा युतम्" इत्युक्तलक्षणस्वाङ्गरूपत्वे असंयोगोपधत्वे ङीष्। तत्र क्रोडादिबह्वचो नासिकोदरजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाणाम् स्वाङ्गस्य च निषेधोक्तेः संयोगोपधत्वेऽपि ङीष् स्यात्।

प्रातःकृत्य न० ७त०। शास्त्रविहिते प्रातःकर्त्तव्ये कर्मणि तच्च आचारशब्दे ८११ पृ० दर्शितम्। एवमन्यान्यपि यथायथं नानाशास्त्रे उक्तं दृश्यम्।

प्रातःकाल पु० कर्म०। १प्रभातकाले "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" श्रुतिपरिभाषिते सूर्य्योदयावधि मुहूर्त्तत्रयमिते २काले च।

प्रातःसन्ध्या स्त्री अह्नो भवः सत् सन्ध्या ७त०। १गतरात्रेरनन्तरं मुहूर्त्तात्मके भाविसूर्य्योदयस्य मध्यवर्त्तिनि २दण्डचतुष्टयात्मके वा काले "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति०त०। सन्ध्या च ब्रह्मणो मनोजाता कन्या सा च वशिष्ठोपदेशेन तपः कृत्वा पूर्व्वप्रतिज्ञातस्वाग्नौ शरीरत्यागस्य सम्पादनार्थं विष्णुवरेण पुरोडाशमयं देहमधाय मेधातिथियज्ञाग्नौ शरीरं जुहाव। तस्याः पूर्व्वार्द्धं प्रातःसन्ध्या। ३तस्याश्च तर्पणा कालिकापु० २२अ० यथा
"तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः क्रतौ। वह्निस्थाः शरीरं तद्दग्ध्वा सर्वं स प्रददे। सूर्य्यं मेध-

भागाय विष्णोर्देवात्मना पुनः । कृत्वा द्विधा विभज्याथ तच्छरीरं तदा रवे । चक्रे संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः । यदर्द्धभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ! । प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रान्तमध्यगा । यः शेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः । स सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रदा सदा । सूर्य्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः । प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी । अस्तं गते ततः सूर्य्ये शोणपद्मनिभा सदा । उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी" । स्त्री काले उपास्या सन्ध्या ७त० । पूर्व्वसन्ध्याकाले उपास्यायां गायत्रीप्रतिपाद्यपरमेश्वररूपायां २देवतायाञ्च यथोक्तं भरद्वाजस्मृतौ ३अ० यथा

"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीति स्मृता ततः । प्राणा गया इति प्रोक्तास्त्रायते तानथापि वा । गायत्रीति भवेन्नाम केवलं त्रायतीति वा । व्यानशे प्राणिनश्चाथ सदा सापसवर्त्तनात् । सरस्वतीति नाम्ना च समाख्याता महर्षिभिः । सवितृप्रकाशकरणात् सावित्रीत्यभिधा भवेत् । जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि च । तस्मादियं सदोपास्या निशादिवसयोर्द्विजैः । गायत्री सन्धिवेलायां सैव सन्ध्येति कीर्त्तिता । यो जपेदर्थं ज्ञात्वा गायत्र्यक्षराणि तद्यथा । ऋषिश्छन्दो देवताश्च अपेक्षाश्चान्विताः क्रमात् । ज्ञात्वा पदानि भुक्त्वा च तुरीयं पादमव्ययम् । ब्रह्मणा याति तद्धाम्नि पदं ज्ञात्वा तुरीयकम् । या गायत्री त्रिचरणा सा त्रिमूर्त्तिस्वरूपिणी । उपास्यानन्तरं विप्रैस्तत्सन्ध्यासु त्रिमूर्त्तिषु । तुरीयपादमेतस्या ज्ञात्वा योपास्तिमाचरेत् । स रत्नपूर्णां पृथिवीं दत्त्वा दोषभाग्भवेत् । ब्रह्मविष्णुरुद्रादिदेवताभिरुपासिता । सन्ध्यां तां को न सेवेत विप्रः स्यादभिवाञ्छकः । प्रातः सतारकां सन्ध्यां सायं सन्ध्यां सभास्कराम् । स्नानकर्म्मणि तन्मध्यामुपासीत यथाविधि । प्रातरेवमुपास्यैव प्रकुर्य्यात् हवनं जपम् । स्नानध्यानान्तरं कुर्य्यात् तर्पणञ्च महाक्रतून् । सायं सन्ध्यामुपासीत होमं कुर्व्वीत भावनात् । सन्ध्योपासनहीनो यो न योग्यः सर्व्वकर्म्मसु । तस्मादुपास्य विधिना सन्ध्यामन्यां क्रियामाचरेत् । नोपासयेद्द्विजः सन्ध्यां योऽपी शूद्रत्वमाप्नुयात् । कर्म्माण्यन्यानि संत्यज्य सन्ध्यां यः सेवते द्विजः । अपापो सर्व्वपुण्यानि लभते च भवेदक्षयम् । सन्ध्योपास्तिं विना विप्रः पुण्यान्यन्यानि समाचरेत् । सफलानि तानि पापानि भवन्त्येव न संशयः । नाशयेत् सन्ध्याजनितं पापं दशपादतः । पुराकृतं शतशपाहावन्ध्यास्तु द्विजन्मनः । शतं युगेऽपि चैकस्मान् षडङ्ग एव जपेन तु । षडङ्गन्या जपतश्चाद्गायत्रीं सर्व्वदा जपेत् । समस्तयज्ञतन्तुभ्यो जपयज्ञः परं स्मृतः । हिंसया ते प्रवर्त्तन्ते जपयज्ञो न हिंसया । यावन्तः कर्म्मयज्ञाश्च दानानि च तपांसि च । ते सर्व्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् । यक्षराक्षसवेतालभूतप्रेतपिशाचकाः । जपाश्रयं द्विजं दृष्ट्वा दूरन्ते यान्ति भीतितः । तस्माज्जपः सदा कार्य्यः सर्व्वस्मात् पुण्यसाधनात् । इत्येवं सर्व्वथा ज्ञात्वा विप्रो जपपरो भवेत् । एवं जपपरः सन्ध्यां भक्त्योपासीत यो द्विजः । निरजेन सदा तस्य हर्षितं नात्र संशयः । तस्माज्जितेन्द्रियो नित्यं सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् । स सर्व्वलोकान् जित्वाऽथ द्विजः सायुज्यमाप्नुयात् । तदन्ते ब्रह्मभावेन यावदाभूतसंप्लवम् । तावन्नित्यो निरातङ्को भवेदत्र न संशयः । एवं सन्ध्याविधिं सर्व्वं यो विप्रोऽध्यापयेद्द्विजः । अध्यापको यथावत्स्यः श्रोता चैकाग्रमानसः । स सर्व्वपापनिर्मुक्तः सर्व्वविद्याविशारदः । भवेद्धान्यधनोपेतो जीवेद्वर्षशतं सुखी । एतद्विधानं योऽधीत्य श्रावयेद् ब्राह्मणोत्तमान् । प्रीतिपूर्व्वं प्रयत्नेन ब्राह्मणो नियमेन च । अज्ञानेन प्रमादेन दुरितं यत् समुत्थितम् । तस्य तत् सकलं नाशं व्रजेदत्र न संशयः । याः सन्ध्योपासनविधिर्यस्य ज्ञानं विधीयते । पर्व्वणि श्रावयेद्यस्तु तत् सर्व्वं पूर्णतामियात् । कामान्मोहाच्च लोभाच्च सन्ध्यां नातिक्रमेद्द्विजः । सन्ध्यातिक्रमणाद्विप्रो ब्राह्मण्यात् प्रच्यवेत यतः । अनागतां तु ये पूर्व्वामनतीतां च पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ? । सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । कामन्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्मसु योजयेत् । विधानमेतन्नो देयं रहस्यं यस्य कस्यचित् । वेदाध्यायाभिजाताय प्रदेयं च द्विजन्मने" । ब्राह्मणस० योगियाज्ञवल्क्यः

"अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनमुत्तमम् । अहोरात्रकृतैः पापैर्यदुपास्य प्रमुच्यते" । तथा "यावन्तोऽस्यां पृथिव्यां हि विकर्म्मस्थास्तु वै द्विजाः । तेषां वै पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा । या सन्ध्या सा तु गायत्री

द्विधा भूता प्रतिष्ठिता"। तथा "सा सन्ध्या सर्वं विप्रायावस्थोरात्मज्ञस्य तु। पापापनुत्तये यस्मात् तस्मान्नित्यं समाचरेत्" यमः "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"। शातातपः "अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैथुनमेव च। पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता"। याज्ञवल्क्यः निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति"। देवलः "सायं प्रातः सदा सन्ध्यामुपासीत शुचिर्बहिः"। विष्णु पु० "सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "अवीक्ष्योऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्यान्न स हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन्। सन्ध्या तूपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः। दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते। तथा "सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां प्रयतः समुपासते। जपंस्तां पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमातरम्। स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्बिषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानोऽपि पृथ्वीं ससागराम्"। कल्किपुराणे शुनक उवाच 'कथं मुने! दिवं याति ब्राह्मणो हतकिल्बिषः। अनात्मनो हि को ब्रूहि यद्गुह्यं वह्निना पुरा" अत उवाच "सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽसुसमानसः। जपते पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्। तया स भावितो देव्या ब्राह्मणः धूतकिल्बिषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीञ्च ससागराम्। ये चान्ये दारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्यादयो दिवि। ते चास्य सौम्यतां यान्ति शिवाः शिवतराः सदा। यत्र तत्र गतञ्चैनं दारुणाः पिशिताशनाः। घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः। यावन्तश्च पृथिव्यां हि शीर्षवेदव्रता द्विजाः। अचीर्णव्रतवेदा वा विकर्मपथमाश्रिताः। तेभ्यस्तु पावनायैव गायत्री निर्मितैव हि। द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत तदन्यर्थं महाव्रतम्"। तथा "द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः। यत्नश्च कुरुते नौ तिष्ठेत् पूर्वतः परतोऽपि वा। एवं किल्बिषयुक्तो हि विनिर्दहति पातकम्। उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः"। तथा "सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता। जीवमानो भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते"। मनुः "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्। स साधुभिर्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः"। व्यासः "बहिः सन्ध्या दशगुणा गोष्ठप्रस्रवणादिषु। स्नाते तीर्थे दशगुणा सानन्ता जाह्नवीजले"। बहिरिति नगरान्तःस्थितस्थाने प्राङ्गणादौ। शातातपः "गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता। नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ"। गृहेषु गृहवीथ्यादौ। योगियाज्ञवल्क्यः "सन्ध्यौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ। सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा"। संवर्त्तः "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम्"। नरसिंहपुराणे "पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि। गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम्"। मनुः "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः। प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च। उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः। स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतःश्वा चाभिधीयते"। तथा "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलभाग्भवेत्"। यमः "अनागताञ्च ये पूर्वामतीताञ्चापि पश्चिमाम्। ये विप्रा नानुतिष्ठन्ति सन्ध्यां ते वृषलाः स्मृताः"। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "सन्ध्यां योपास्य चाक्षरीं ज्ञानदानस्य यः सदा। तं दोषा नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः" तथा "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"। कूर्मपुराणे "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्। स शूद्रेण समो लोके सर्वधर्मविवर्जितः"। तत्काले सन्ध्याऽनुष्ठानाकरणे प्रायश्चित्तमाह। व्यासः "आदित्योऽभ्युदिताद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः। स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्" पारिजाते तु "कालातिक्रमणे चैव चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत्" इत्युक्तम्। मलमासतत्त्वे तु "कालातीता वृथा सन्ध्या वन्ध्यास्त्रीमैथुने यथा। गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनःसन्ध्यां समाचरेत्" कात्यायनोक्तं प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्। अत्र यथाचारं व्यवस्था। सङ्गवपर्य्यन्तप्रातःसन्ध्याया गौणकालः आप्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः इति मदनः। "उदयात्समवाद्धूर्द्ध्वं यावत् स्याद्घटिकात्रयम्। तावत् सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतःपरम्" इति स्कान्दे विशेष उक्तः। मध्याह्ने तु दक्षः "आमध्यं यामादासाद सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते। अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा। गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजा-

तिभिः” इति। गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः “दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्। शर्वर्य्याः प्रथमे यामे तावत् कुर्य्याद्यथाक्रमम्”। अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा “प्रागन्तु यागन्ते निवेशः” इति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात् कार्य्यमिति न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति। “दिवोदितानि कर्माणि प्रागुक्तान्यितराणि च। दिवोदितानि कुर्वीत विदध्यादुत्तराणि तु” मदनपारिजाते वशिष्ठोक्तेः। सूतके विशेषः सूतके इत्युपक्रम्य “अवगाहं च्छायायाः तीरजस्यच्च वर्जयेत्” इति “स्नानं सन्ध्यां जपन् विप्रः अग्राह्याद्दूरतो व्रजेत्। तस्मात् स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत्। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः” इत्यनयोरविरोधाय न मानससन्ध्यानिषेध इति कल्पतरुः। किन्तु प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्य्या इत्यर्थः। पैठिनसिस्तु “सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” इत्यर्घ्यदानान्तां सन्ध्यामाह। अन्ये तु सन्ध्यायां गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलिमपि। अष्टविंशतिकृत्वोऽपि गायत्रीं मनसा जपेत्” इति गायत्रीजपमप्याहुः। “सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” इति यद्यपि सन्ध्यानिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्य्यम्। ‘सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति” पैठिनसिस्मरणात् इति मिताक्षरा सन्ध्यादीनामप्यपवादमाह्नाचारार्के पुलस्त्यः “सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः” ?। यत्तु चन्द्रिकायां जावालः “सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” यच्च संवर्त्तः “सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णु पु० “सर्वकामसमृद्धा तु सन्ध्ययोः पार्थिवेश्वरे। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः” इति। तत् संपूर्णसन्ध्यानिषेधपरम्। “सन्ध्योक्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता” इति शुद्धिदीपे व्याघ्रोक्तेः। पैठीनसिः स्मृते मन्त्रोच्चारणमप्याह” सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्”। प्रयोगपारिजाते भरद्वाजोऽपि “सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि”। इत्येवं मिताक्षरापरिजातादौ आशौचे सन्ध्याकरणविशेषस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य शीतत्वेन कृत्वा बाधानुचितत्वादपि मिताक्षराद्युक्तं युक्तमिति सुष्ठम्।

प्रातःसवन न० सवनं यज्ञाङ्गकर्मभेदः सोमाभिषवादि प्रातः कर्त्तव्यम् सवनम्। प्रातःकर्त्तव्ये यज्ञाङ्गकर्मभेदे। अप प्रातःसव तत्रार्थे पु०।

प्रातःस्नान ७त०। प्रातःकर्त्तव्ये जलावगाहनादिरूपे स्नाने तस्य कर्माङ्गतादुक्तं गरुडपु० “उषः काले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः। स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि। प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत्। प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत्। सुखसुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि। अतो नैवाचरेत् कर्मोण्यकृत्वा स्नानमादितः। अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्। प्रातःस्नानेन पापानि धूयन्ते नात्र संशयः। न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म संस्मृतम्। होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत्। अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते”।

प्रातःस्मरणीय त्रि० ७त०। प्रातःकीर्त्तनीये देवादौ पुण्यचरिते। प्रभातशब्दे ४४७५ पृ० दृश्यम्।

प्रातर् अव्य० प्र+अत–अर। प्रभाते अमरः “प्रातःकाले सुक्षणं स्योनि”ति श्रुतौ सूर्य्योदयावधिमुहूर्तकाले च

प्रातर त्रि० प्रकृष्ट आतरो यत्र। प्रकृष्टातरयुक्ते देशे ततः अश्वा० चतरर्थ्यां फञ्। प्रातरीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

प्रातरह्नक पु० सर्पभेदे भा० आ० ५७अ०।

प्रातरनुवाक पु० प्रातःपाठ्ये अनुवाके वेदांशभेदे यज्ञे “प्रातरनुवाकं उपाकुर्यात्” कात्या० श्रौ० ९।१।१५ “पुरा प्रातरनुवाकस्य” शत० ब्रा० “प्रातरनुवाकस्य प्रारम्भात्” भा० “अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रं यत् प्रातःकाले पठ्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत्” आनन्द०। {त्रिका०

प्रातराश पु० अश+भावे घञ् ७त०। प्रातःकालिके भोजने

प्रातर्गेय पु० प्रातर्गीयते। स्तुतिपाठके त्रिका० २प्रातःकाले गातव्ये सामादौ च त्रि०।

प्रातर्दिन न० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि दिवसे शिकाण्डशेषः ।

प्रातर्भोक्तृ पु० ७त० । काके शब्दच० ।

प्रातर्भोजन न० ७त० । प्रातराशे जटाध० ।

प्रातस्तरा(मा)म् अव्य० प्रातर्+तरप् तमप् वा आमु । अत्यन्तप्रातःकाले “प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः” भट्टिः ।

प्रातस्त्रिवर्गा स्त्री प्रातः प्रातःस्नानेन त्रिवर्गो यस्याः । गङ्गायां भा०अनु० २६अ० ।

प्राति स्त्री प्रा+भावे क्तिन् । १पूर्त्तौ २व्याप्तौ च मेदि० ।

प्रातिकण्ठिक त्रि० प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठ+ठक् । प्रतिकण्ठग्राहके ।

प्रातिका स्त्री प्र+अत–ण्वुल् टाप् । जवापुष्पे राजनि० ।

प्रातिकामिन् दुर्य्योधनस्य दूतभेदे भा०भी० ६५अ० ।

प्रातिकूलिक त्रि०प्रतिकूलं वर्त्तते प्रतिकूल+ठञ् । प्रतिकूलं वर्त्तमाने स्त्रियां ङीप् “तां प्रातिकूलिकीं मत्वा” भट्टिः

प्रातिक्य न० प्रतिकस्य भावः पुरोहिता० यक् । प्रतिकभावे

प्रातिजनीन त्रि० प्रतिजनं साधु प्रतिजना० खञ् । प्रतिजनं साधौ । कात्या०श्रौ०२५।१२।४

प्रातिनिधिक पु० प्रतिनिधि+स्वार्थे ठक् । प्रतिनिधौ

प्रातिपथिक त्रि०प्रतिपथमेति ठञ् । प्रतिपथं गन्तरि स्त्रियां ङीप् । [तिथौ भवे ।

प्रातिपद त्रि० प्रतिपदि भवः सन्धिवेला० अण् । प्रतिपदि-

प्रातिपदिक त्रि० प्रतिपदायां तिथौ भवः “कालाट् ठञ्” पा०ठञ् । १प्रतिपदायां तिथौ भवे २तत्राविर्भूते वह्नौ पु० “आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! । त्वत्पदात् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः” वराहपु० । ३नाम्नि शब्दभेदे “यत् प्रातिपदिकं नाम तच्चाख्यो नातिरिच्यते” शब्दच०। तल्लक्षणन्तु “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” “कृत्तद्धितसमासाश्च” पा०व्याख्याते चैते सरलायामस्माभिः “अधातुरप्रत्यय इति प्रसज्यनिर्देशस्य पर्य्युदासस्य च तत्पुरुषयोरित्यभिधानात् । तत्पुरुषे परपदे चार्थवत्त्वमेतत्सूत्राघटकीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथाऽधातुरिति पर्य्युदासेन व्याख्यानाद्धाऽर्थवत्त्वे धातुप्रत्ययान्यत्व सिद्धे उत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामपि प्रातिपदिकत्वप्रसङ्गाद्व्यर्थं स्यात् । अहन्निति धातौ कार्य्ये इत्यादि प्रत्ययान्ते च एतत्कार्य्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वरूपत्वेऽपि अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्य्युदासः । एकदेशवर्णेऽर्थबोधजनकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्ययान्तपरं तन्त्रादस्यैवोभयपरत्वादित्याह (प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति) सि०कौ०)। अतएव भाष्ये “न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन” इत्युक्तम् हरिणाप्युक्तम् । “धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्रात्यिभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते” इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् “ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” इत्युक्तेरवयवशब्दस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायेदं नियमसूत्रमित्याह “पूर्वसूत्रे चेति” सि०कौ०। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः । पदमिति स्वान्तत्वेन प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्य शब्दमात्रपरतया न प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगार्हत्वेऽपि इतिपरस्य पृथक् प्रयोगार्हत्वादिति गविलयगाहेत्यादौ न प्रसङ्गः” हरिणाप्युक्तम् । अतएव “गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् । न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम्” । प्रातिपदिकार्थे द्योत्ये प्रथमैव । तदर्थश्च नामार्थाः “स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः” इत्युक्ताः । तत्र अलिङ्गा, नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया उदाहरणम्” सि० कौ० ।

प्रातिपीय पु० १नृपभेदे भा०द्रो०१५७अ०। २गोत्रप्रवरर्षिभेदे च प्रवराध्यायः ।

प्रातिपेय पु० नृपभेदे भा०स० ६८अ० ।

प्रातिभ त्रि० प्रतिभाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १प्रतिभान्विते योगिनां योगविघ्नकारके २उपसर्गभेदे मार्कण्डेयपु० ४० अ० यथा “प्रातिभः श्रावणो दैवो भ्रमावर्त्तौ तथापरौ । पञ्चैते योगिनां योगविघ्नाय कटुकोदयाः । वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्थाः विद्याः शिल्पान्यशेषतः । प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः१ स तु योगिनः । शब्दार्थानखिलान् वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् । योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः२ सोऽभिधीयते । समन्ताद्वीक्षते चाष्टौ स यदा देवतोपमः । उपसर्गन्तमप्याहुर्दैवं३ उन्मत्तवद् बुधाः । भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः । समस्ता-

त्यारविष्वग्भाद् भ्रमः४ स परिकीर्त्तितः। आवर्त्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो वहाशुचः। नाशवेश्चित्तमावर्त्तः५ अप-वर्गः स उच्यते। एतैर्नाश्रितयोगास्तु सकला देवयो-नयः। उपसर्गैर्महाघोरैरावर्त्तन्ते पुनःपुनः"।

प्रातिभाव्य न० प्रतिभुवो भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः। (जा-मिनि) १प्रतिभूभावे प्रतिभूत्वेन देये २धने च मनुः ८।१५। ९८ दर्शनप्रतिभूशब्दे २४७५ पृ० दृश्यम्।

प्रातिभासिक त्रि० प्रतिभासादागतः ठक्। प्रतिभासाधीन सत्त्ववति मिथ्यारजतादौ वेदान्तमते हि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं च तत्र ब्रह्मणः सत्त्वं पारमार्थिकं त्रिकालाबाध्यत्वात्, घटादीनां सत्त्वं व्यावहारिकं व्यवहारकालेऽबाध्यत्वात्, शुक्तौ रजतादेः सत्त्वं प्रातिभासिकम् अधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वात् प्रतिभास-कालमात्रसत्त्वाच्चेति वेदान्तपरिभाषायां स्थितम्।

प्रातिशाख्य त्रि० प्रतिशाखं भवः परिमुखा० ञ्य। प्रति-शाखं भवे व्याकरणभेदे न०।

प्रातिश्रुत्क पु० प्रतिश्रुति तद्ध्वनौ भवः ठञ्। प्रतिश्रवण-वेलायां भवे पुरुषे "यत्र यावं च्यौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः" ह० उ०। [२प्रतिध्वनिभवे च।

प्रातिस्विक त्रि०प्रतिस्वं भवः ठक्। १असाधारणधर्मे त्रिका०।

प्रातिहन्त्र न० प्रतिहन्तुर्भावः कर्म वा उद्गाता० अञ्। प्रतिहर्त्तृरूपस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्मणि १प्रतिहरणे २तद्भावे च।

प्रातिहारक पु० प्रतिहारक एव स्वार्थे अण्। प्रति-हारकशब्दार्थे अमरः। [कारके अमरः।

प्रातिहारिक त्रि० प्रतिहारः प्रयोजनमस्य ठक्। माया-

प्रातीतिक त्रि०प्रतीत्या निर्वृत्तः ठञ्। प्रातिभासिके पदार्थे

प्रातीप प्रतीपस्यायम् अण्। प्रतीपस्यापत्ये शान्तनौ नृपे त्रिका०। [कूलाचारिणि।

प्रातीपिक त्रि० प्रतीपं वर्त्तते ठञ्। प्रतीपं वर्त्तमाने प्रति-

प्रात्तृद पु० ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।८।१४।२

प्रात्ययिक त्रि० प्रत्ययाय स्थितः ठक्। प्रतिभूभेदे "दर्शनप्र-तिभूर्यत्र सतः प्रात्ययिकोऽपि वा" याज्ञ०। दर्शनप्रतिभू-शब्दे २४७८ पृ०दृश्यम्।

प्राथमकल्पिक त्रि० प्रथमकल्पे भवः ठक्। १प्रथमारम्भोचिते वेदाध्ययनादौ। प्रथमं कल्पमधीते कल्पान्तत्वात् ठक्। २प्रथमकल्पस्थविद्याध्ययनाध्यायिनि अमरः।

प्राथमिक त्रि० प्रथमे भवः ठञ्। १प्रथमभवे स्त्रियां ङीप्। प्रथममधीते प्रथम+ठक्। वेदादेः २प्रथमाध्येतरि च।

प्रादि पु० उपसर्गसंज्ञार्थं पा०उक्ते शब्दभेदे स च गणः पा० ग०उक्तो यथा "प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्(द्) अभि प्रति परि उप" इते प्रादयः। निस् दुस् शब्दौ "निसनिक्षनिन्दाम् सेवने इति (८।४।३३) सूत्रे निस इति निर्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेश्च। निरः कुषः इति (७।२।४६) "स-दुरोरधिकरणे" इति च निर्देशात् रान्तावपि सन्तौ०। उदिति दान्तोऽपि "उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणीति"।

"उपसर्गाः क्रियायोगे" पा० "गतिश्च" पा० प्रादयः क्रिया योगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः" सि०कौ०।

प्रादुराक्षि पु० गोत्रप्रवर्त्तकभेदे प्रवराध्यायः।

प्रादुर्भाव पु० प्रादुस्+भू—भावे घञ्। आविर्भावे प्रकाशप्रकाशे

प्रादुस् अव्य० प्र+अद—उसि। प्राकाश्ये स्वरा० अस्य क्रिया-योगे गतिसंज्ञा प्रादुष्कृत्य प्रादुर्भूय। साते अस न हि० लोपः प्रादुश्च प्रादुर्भावे न० अजञ्जवदतः।

प्रादेश पु० प्र+दिश—घञ् दीर्घः। १तर्जनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठे अमरः २देशमात्रे मेदि० "अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते" इत्युक्ते ३परिमाणभेदे च देवीपु०।

प्रादेशन न० प्र+आ+दिश—ल्युट्। दाने अमरः।

प्रादेशिक त्रि० प्रदेशे भवः ठक्। प्रदेशभवे [स्त्रियां ङीप्।

प्रादोष(षि)क त्रि० प्रदोषे भवः वा अण्ठञौ। प्रदोषभवे

प्राद्योतनि पु०स्त्री प्रद्योतनस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये। ततः यूनि फञ् तौल्व० तस्य न लुक्। प्राद्योतनायनि तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री०। [करणे भाग०१।८।११।

प्राधनिक त्रि० प्रधनं संग्रामः प्रयोजनमस्य ठक्। युद्धोप-

प्राधा स्त्री प्रधैव स्वार्थे अ। दक्षकन्याभेदे कश्यपकलत्रभेदे हरिवं०२२६अ०। तस्याः अपत्यं ढक्। प्राधेय तदपत्ये पुंस्त्री० तदपत्यानि च देवगन्धर्वादयः भा०आ०६५ अ०। अग्निपुराणे प्राधेया इत्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे प्राधेय शब्दकल्पनं लिपिकरप्रमादकृतपाठदर्शनात् इति बोध्यम्।

प्राधानिक त्रि० प्रधान+स्वार्थे ठक् तस्येदं ठक् वा। १प्रधानशब्दार्थे २प्रधानसम्बन्धिनि च "प्राधानिकरहस्य" इत्यादि देवीमाहात्म्यव्याख्यायां गुप्तवत्यां स्थितम्।

प्राधान्य न० प्रधानस्य भावः ष्यञ्। च्योतने। भावे त्वप्रधा-नत्व न० तल् प्रधानता स्त्री तत्रार्थे। "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता" साहित्यकारिका।

प्राध्व त्रि० प्रकृष्टोऽध्वा अच्समा० । १दूरपथे २प्रह्वे नम्रे ३बद्धे च हेमच० अ०मी० । ४बद्धदूरगामिनि रथादौ च ।

प्राध्वम् अव्य० प्र+आ+ध्वन–डमि. । १आनुकूल्ये २बन्धने ३नम्रतायाञ्च अमरः ।

प्रान्त पु० प्रकृष्टोऽन्तः । १शेषसीमायाम् हेमच० । २ऋषिभेदे पु० । ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ् । प्रान्तायन तदपत्ये पु'स्त्री० । [शब्दार्थचि०।

प्रान्तदुर्ग न० प्रान्ते दुर्गं न्पाश्रयस्थानभेदः । दुर्गभेदे

प्रान्तर न० प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानं यत्र । १दूरगम्ये पथि । २छायादिहीनायाशून्ये पथि ३वने ४कोटरे च मेदि० ।

प्रान्तशून्य पु० प्रान्ते शून्यमस्य । छायादिरहिते पथि शब्दर०

प्रापथिक पु० प्र+आ+पथ–"प्राक्ति पथिकपः" उणा० किकन् । पण्यविक्रेतरि उज्ज्वलद० ।

प्राप्त त्रि०प्र+आप–कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १लब्धे २आसादिते ३भूते अमरः । ४उपस्थिते च ।

प्राप्तकाल पु० प्राप्तः कालोऽस्य । करणयोग्ये काले १।१। १२२ पा० सूत्रे दृश्यम् ।

प्राप्तपञ्चत्व त्रि० प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन । मृते अमरः । मरणे देहस्य पञ्चभूतात्मकताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम् । प्रेतशब्दे दृश्यम् । [दृष्टादौ शब्दरत्ना० ।

प्राप्तभार पु० प्राप्तः भारः तद्वहनकालोऽस्य । भारवह-

प्राप्तरूप त्रि० प्राप्तं रूपं येन । १मनोहरे २पण्डिते अमरः । ३उज्ज्वले च ।

प्राप्ति स्त्री प्र+आप–भावे क्तिन् । १उदये २धनादिसङ्गौ ३लाभे च अमरः । ४प्रापणे ५संहतौ शब्दरत्ना० अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यमध्ये ६ऐश्वर्यभेदे ऐश्वर्यशब्दे दृश्यम् । बार्हद्रथजरासन्धस्य पत्नीभेदे ७कंसकलत्रभेदे भा०स० १४अ० । हरिवं० ८१अ० "अप्राप्तस्यैव या प्राप्तिः सैव संयोग उच्यते" भाषा० उक्ते ८संयोगस्वरूपे द्रव्यगुणभेदे च । सा०द०उक्ते ९सन्ध्यङ्गभेदे "युक्तिः प्राप्तिः समाधानमिति" सन्ध्यङ्गान्युद्दिश्य "संप्रधारणा चार्थानां युक्तिः, प्राप्तिः सुखागमः" लक्षितौ । कामस्य भार्याभेदे मा० आ० २६अ० । नीलक०ता० उक्ते दशरूपभेदे ।

प्राप्तिसम न० गौ०उक्ते जात्युत्तरभेदे "प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या विशिष्टत्वात् प्राप्तिसमः" सू० । "हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा ? । न तावत् प्राप्य । प्राप्त्याविशिष्टत्वादसाधकः द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ? । अप्राप्यसाधकं न भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः" वात्स्या० "प्राप्त्या विशेषादनिष्टापादनेन प्रत्यवस्थानम्" गौ०वृ० ५।७ यथा आत्मा च क्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते । किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न ? उभयोरविशेषादिति" ।

प्राप्त्याशा स्त्री ६त० । १लाभेच्छायाम् २प्रारब्धकार्यस्यावस्थाभेदे "अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरम्भो यत्नप्रत्याशा नियताप्तिः फलागमः" इत्युद्दिश्य "उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवा" इति सा०द० लक्षिता ।

प्राप्य त्रि० प्र+आप–ण्यत् । १गम्ये २लभ्ये च ३व्याकरणोक्ते "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिह कथ्यते" इत्युक्ते ४कर्मभेदे कर्मन्शब्दे १७२०पृ० दृश्यम् । प्र+आप–ल्यप् । अप्त्वार्थे अव्य० ।

प्राप्यकारिन् त्रि० प्राप्य विषयदेशं गत्वा करोति विषयप्रकाशम् कृ–णिनि । विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकारके चक्षुरादौ इन्द्रिये । तत्र न्यायमते चक्षुष एव प्राप्यकारिता नान्यस्य । वेदान्तमते श्रवणस्यापीति भेदः ।

प्राबोधिक पु० प्रबोधाय हितं ठक् । १उषःकाले शब्दमा० प्रबोधः प्रबोधनं तत्र नियुक्तः तत्प्रयोजनमस्य वा ठञ् । २मागधे प्रातःस्तुतिपाठकभेदे ।

प्राभञ्जन न० प्रभञ्जनो देवताऽस्य अण् । स्वातिनक्षत्रे तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम् । तस्यापत्यम् इञ् । प्राभञ्जनि हनूमति "आयूंषि तस्य निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टि० ।

प्राभव न० प्रभोर्भावः अण् । १प्रभुत्वे २श्रेष्ठत्वे च ।

प्राभवत्य न० प्रभवतो भावः ष्यञ् । विभुत्वे मनुः ८।४१२

प्राभाकर न० प्रभाकरस्य इदम् तन्मतं वेत्ति वा अण् । १मीमांसकभेदप्रभाकरसम्बन्धिनि २तन्मतज्ञे च ।

प्राभृत न०प्र+आ+भृ–कर्मणि क्त । उपढौकनद्रव्ये अमरः । स्वार्थे क । २प्राभृतक तत्रार्थे हारा० ।

प्रामधि पु० पौरवस्य वप्रर्षिमध्ये ऋषिभेदे हरिवं० ७अ० ।

प्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन निर्वृत्तः स्थितः ठञ् । १प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धे २शास्त्रसिद्धे च स्त्रियां ङीप् । ३हेतुके ४मर्य्यादाभिज्ञे ५शास्त्रज्ञे ६परिच्छेदके ७प्रमाणकर्त्तरि च ।

प्रामाण्य न० प्रमाणस्य भावः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपे

ज्ञानधर्मभेदे तत्र न्यायमते परतोप्रामाण्यं मीमांसकादिमते स्वतः, प्रमाणमात्रग्राह्यमिति भेदः। प्रमाणशब्दे दृश्यम्। [इष्वे शब्दच०। भावे ष्यञ्। २प्रमादे न०।

प्रामाद्य पु० प्रमाद्यत्यनेन प्र+मद बा० करणे ण्यत्। १मादक-

प्रामीत्य न० प्र+मी—भावे क्विप् तत्र साधु ष्यञ्। १ऋणे त्रिका०पाठान्तरम्। प्रमीतस्य भावः ष्यञ्। २मरणे न०।

प्राय पु० प्र+अय—इण्—वा अच्—अप् वा। १मृत्यौ २अनशनमृत्यौ ३बाहुल्ये च मेदि० "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः। ततः प्रज्ञाद्या० सर्वविभक्त्यप्रवादस्तृतीया प्रायेण गाम्यः सि०कौ०।

प्रायण न० प्र+अय-भावे ल्युट्। १देहत्यागेन स्थानान्तरगमने मनुः ८।२२१ श्लो० उदा०। २प्रारम्भे च "सैषा त्रिवृत्प्रायणा" ताण्ड्य०ब्रा० २।१४।२ "त्रिवृत् स्तोमः प्रायणे प्रारम्भे यस्याः" भा०।

प्रायणीय त्रि० प्रायणं प्रारम्भदिनं तत्र विहितः छ। १प्रारम्भदिने २गवामयनप्रथमाह्नादौ च विहिते अतिरात्रे यागभेदे च "प्रायणीयेऽस्य सुत्यामेके" कात्या० श्रौ० १२।६।२६ 'प्रायणीयोऽतिरात्र उपाय साध्यः" देवनाथः। ताण्ड्य० ब्रा०४।२।१।१२ भाष्ये द्वितीयाह्नस्यैव प्रायणीयसंज्ञा तन्निरुक्तिश्च दर्शिता यथा

"प्रायणीयमेतदहर्भवति" मू०। "एतदह्नागायमहः प्रायणीयं प्रवर्ग्य यान्ति गच्छन्ति स्वर्गमनेनेति व्युत्पत्तेः। एतत्संज्ञं गवामयनस्य द्वितीयमहस्तु चेदं भवति। यद्यपि सूत्रकारे प्रथमविहितस्यातिरात्रस्यैव प्रायणीय इति संज्ञा प्रसिद्धा तथापि प्रथमोत्तमयोरतिरात्रयोः सर्वत्र साधारणत्वादस्यैवाह्नो गवामयने असाधारणं प्रायणत्वमिति मत्वा एतदादिकं गवामयनस्वरूपमित्यभिप्रायेण द्वितीयेऽहनि प्रायणीयशब्दोऽत्र प्रयुज्यते। उक्तमहस्तौतिनिर्वचनद्वारा प्रशंसति" भा० "प्रायणीयेन वा अग्रे देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन् यत् प्रायंस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्" मू० "पुरा देवाः प्रायणीयेन प्रायणीयाख्येन अह्ना स्वर्गं लोकं प्रायन् प्राप्ताः यद्यस्मात् प्रायन् स्वर्गं प्रागमन् तस्मादस्याह्नः प्रायणीयत्वं प्रायणीयशब्दाभिधेयत्वात् प्रायणीयमिति नाम सम्पन्नम्" भा०। तदहः कर्त्तव्यत्वादतिरात्रस्य प्रायणीयसंज्ञेति बोध्यम्।

प्रायश्चित्त न० पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधिते कर्मभेदे अमरोक्तं प्रा०वि०

अङ्गिराः "प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्। निश्चयसंयुक्तं पापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः। तथा हारीतः "प्रयतत्वादोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्"। एतेन पापक्षयमात्रसाधनं कर्म प्रायश्चित्तमिति तल्लक्षणम्। मात्रशब्दात् तत्रानुतप्तस्य अग्न्याधेयादिव्यावृत्तिः। तत्र पापविशेषस्यैव कामाकामकृतस्य शक्तिविशेषस्य ततो नाशः मतभेदेन अव्यवहार्यशब्दे ४७०।७१दर्शितः। "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्। कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते" याज्ञ० वचनस्य प्रा०वि० व्याख्यानं मतभेदेन दर्शितं यथा

"कामत इति अज्ञानकृतपापप्रायश्चित्तेन कामकृतपापापगमो न भवति। किन्तु अव्यवहार्यतामात्रम्। ननु सति पापे कथं व्यवहार्यतामात्रम् अत आह वचनादिति। अयमभिप्रायः यद्यपि प्रायश्चित्तानुष्ठानेनापि पापसत्त्वात् सम्भाषणसहदर्शनादिकव्यवहारो न दुष्टः न तु भोजनपरिवेषणव्यवहारोऽपि वचनादेव यथा कृतप्रायश्चित्तादिष्वपि तमहापापशेषसद्भावे व्यवहार्यतेति। अथ वा अकारप्रश्लेषादुक्तयोक्तेन प्रायश्चित्तेन कामतोऽपि पापक्षयो भवत्येव किन्त्वव्यवहार्यः पापाभावेऽपि वचनात्। अत एव मनुः "बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः। शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्"। याज्ञवल्क्यः "शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु। चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्। कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुवचनं त्वज्ञानकृतमहापापे बोध्यमिति। भवदेवस्तु सर्वत्र "अतः शुद्धिमवाप्नुयादिति" दर्शनादव्यवहार्यतावचनं निन्दार्थमित्याह। मिताक्षरायां तु पापकर्मणा हि द्वयं जन्यते शरीरगतमशुचित्वमात्मगतञ्च पापं तत्र श्राद्धादौ वैदिककर्मणि अनर्हत्वलक्षणं तेनात्र कामनाकृते दैवस्य शरीरदोषः प्रायश्चित्तेनापनीयते जन्मान्तरकृतदुरितक्षेत्रात्मनः शरीरान्तरस्य व्यवहारानधिकारित्वम् आत्मगतञ्च पापं भोगादेव क्षीयते" तच्च कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् इति मनुवचनादुक्तं स्मृतिविरोधाच्च"। मिताक्षरामतन्तु अव्यवहार्यशब्दे दर्शितम्। प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथाह

जाबालः "काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च। अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः। अचरितमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। नित्यानैव चरेयुस्ता आचरन्तोऽनिष्कृतैनसः"। प्रायश्चित्तानन्तर-

शीर्षयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा अङ्गिराः "अज्ञानतः कृते पापे प्रायश्चित्तं, न ज्ञानतः। ज्ञानकामकृते वस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके"। प्रायश्चित्ताचरणे दोषो यथा "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः। अवश्यं तैरनाहूतैरष्टैरेव संवदि। प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पतः। व्यावृत्तो मार्गमाणस्य अभिवादैः प्रयाचितः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्" हारीतः "यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः। तस्मात् संक्षय-बाष्टर्हं पादं वापि (पादमेव भावी न्यूनम्)विधानतः। ज्ञात्वा वयोवयं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। अशक्तावनुग्रहमाह पराशरः। "दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै बालवृद्धयोः। अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत्"। स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा "स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद् भयादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति। शक्तौ प्रायश्चित्तदानाकृतौ पश्चादनुग्रहः कार्य्य इत्याहाङ्गिराः "कृत्वा पूर्वं तदाकारं यथोक्तं धर्मशास्त्रिभिः। पश्चात् कार्य्योपकारेण भक्त्या कुर्य्यादनुग्रहम्"। वयसादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा "अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च"। पापनिवर्त्तकोपायानाह मनुः "ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि"। आपदीत्यनेन अध्ययनतपोदानमनुकल्पत उक्तम्। एतद्धिंसाव्यतिरिक्तविषयम्। हिंसायान्तु दानं मुख्यम्। यथा भविष्ये "हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः। प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथममुच्यते"। तथा मनुः "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्। एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये"। समाप्तप्रायश्चित्तान्याह संवर्त्तः "हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। यमः "शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च"। मनुः "कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। नैवं कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः"। विष्णुपुराणम् "प्रायश्चित्तान्यशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्"। यमः "नवाग्निहं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। गौतमः "हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि"। समान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् एनःसि लघूनि लघूनि गुरूणि गुरूणि"। विष्णुपुराणम् "एवं विषयभेदाद्धि अवस्थाप्यानि पुत्रक !। प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च। अन्यथा हि महाबाहो! लघूनामुपदेशतः। गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्"। महाभारते "महापातकशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः"। शुद्धिकारणानि व्रतान्याह विश्वामित्रः "कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तके स्मृते। प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रं पराककः। अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः। महासान्तपनः शुद्धो तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः। जलोपवास संकृच्छ्र ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधकः। एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः। कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये। शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा। यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति। उपपातकिनां सर्वं वा पापं यत्र तदर्हकम्। कृच्छ्रद्वादशरात्रादि कार्य्यं शुद्धिमभीप्सिना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि। प्रकाशे च रहस्ये च अभिगम्याद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रमम्"। प्रकाशकृते पापे व्रतानि सूक्ष्माणि रहस्यकृते जपादीनि यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः "एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्"। देवलः "प्रकाशे कृते यत्किञ्चित् त्रिंशभागो रहस्यके। त्रिंशभागः षड्भागः कल्प्यो ज्ञात्वाद्यपेक्षया" प्रा० वि०। क्वचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावः यथोक्तं प्रा०त०

अथ गोवधाद्यपवादः। पराशरः "धूर्य्येषु वहनेषु दक्षे नाभिहतस्य च। काष्ठेन लोष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडितः। मूर्च्छितः पतितश्चैव गतो वा यद्य एव च। एवं गतानां धूर्य्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि। उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशाथ वा। ग्रासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम्। पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते" यदि व्याधिमयुक्तानां दमायां

ऋतयोजननाशेन अन्यतरदण्डाघातेन वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनं चाशादौ कृते मरणं भवति तदा गमनमात्रप्रहृतिपानैस्तदानीन्तनमरणे हेतुभावं निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते। यदि तु पूर्वव्याधिरहित एव प्रहारजनितव्याधिना ग्रासादि त्यक्त्वापि म्रियते तदा प्रायश्चित्तमस्त्येव। संवर्त्तः "यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते। औषधं स्नेहमाहारान् दद्याद् गोब्राह्मणेषु च। प्राणिनां प्राणहन्तव्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते। दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते" मूढगर्भः अन्तर्मृतगर्भः मुह वैचित्ये इत्यनेन तथार्थत्वात्। याज्ञवल्क्यः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च"। विशेषमाहाङ्गिराः "शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा। दशरात्रं चरेत् कृच्छ्रं सुस्था वा यदि गौर्भवेत्"। द्विजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः। अत्र प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिकत्वात् गलबन्धाच्च मरणे नात्मघातादि। एवं "गोपालको गवां गोष्ठे धूमं वह्निं न कारयेत्। मक्षिकादीनमरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते" इति देवीपुराणानुसाराद्वह्निं प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य दैवाद्वह्निना मरणे दोषाभावः। तत्रास्थितस्य तु अपालननिमित्तगोवधजन्यदोषः। मिताक्षरायां पराशरः "कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च ये मृताः। ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते" इदन्तु बन्धनरहितस्य पशोः कदाचित् दाहादिना मृतविषयम्। इतरदापस्तम्बोक्तम् "कान्तारेष्वथ वा दुर्गे गृहदाहाश्रयवटादिषु। यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते"। इति ज्ञेयम्। एतद्वचनं यमस्येति भवदेवभट्टः। चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारे बोध्यः। न पुनः अविपाताभिभूतस्योदकपानादिना। अतएव मनुः "चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः"। काश्यपोऽप्यत्र प्रायश्चित्तमाह "दोग्ध्री दमनातिदोहावाबाधादामघण्टाभरणयोजनात् तैलपानौषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनिवेद्य सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्यकृच्छ्रमाचरेत्। चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् धेनुं तिलधेनुं वेति"।

प्रायश्चित्तपूर्वोक्तकल्पम्। शङ्खलिखितौ "याम बैजनकालात् पूर्वं हतं ग्राम्य बहिर्निधि। प्रत्येकं नियतं वा० यथाक्रमो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तसमाप्तौ वाम-यतश्चित्तसवनं चरेत्"। वेदधारणेऽशक्तानां द्विगुणव्रतमादिकमाह हारीतः "राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्। केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्। द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्। विद्वद्विप्रान्तपत्नीनां नेष्यते केशवापनम्। ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः"। सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृतं वचनम्। "वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम्। न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्याद्गवाजिनम्। सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम्। सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्"। पापभेदेषु प्रायश्चित्तभेदाः प्रायश्चित्तविवेकादौ दृश्याः विस्तरभयान्नोक्ताः। तस्येदं छ। प्रायश्चित्तीय तदाचरणे न०।

प्रायश्चित्ति स्त्री प्रायः (अव्ययम्)। तपश्चित्तिः चित–भावे क्तिन् सुट्। प्रायश्चित्तशब्दार्थे

प्रायश्चित्तिन् त्रि०प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यत्वेनास्त्यस्य इनि। प्रायश्चित्तार्हे स्त्रियां ङीप्। "प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं तेषु गच्छति" प्रा०त०। ठन् प्रायश्चित्तिक तत्रार्थे

प्रायस् अव्य० प्र+अय–असि। १बाहुल्ये २तपसि अनशनादौ च "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः" उद्भटः। "प्रायो नाम तपः प्रोक्तम्" स्मृतिः।

प्रायाणिक त्रि० प्रयाणाय हितं ठक्। यात्रिकद्रव्ये छत्र-चामरादौ प्रायाणिकादयोऽप्यत्र।

प्रायिक त्रि० प्रायेण भवः ठक्। प्रायभवे। [शब्दच०।

प्रायुद्धेषिन् पु०प्रायुधि प्रशस्तयुद्धार्थं हेषते हेष–णिनि। अश्वे

प्रायोग पु० प्रयुज्यते शकटादौ प्र+युज–कर्मणि घञ् कुत्वम् दीर्घः। शकटादौ नियोगार्हे वृषे ऋ० १०।१०६।२ भा०।

प्रायोगिक त्रि० प्रयोगं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। नित्य-प्रयोगार्हे।

प्रायोज्य न० प्र+आ+युज–णिच्–कर्मणि यत्। प्रयोजनीये "प्रायोज्यं न विभज्येत" कात्या०स०। "प्रायोज्यम् प्रयोजनार्हं यथा पण्डितस्य पुस्तकादि न तत्सर्वैर्विभजनीयमिति" दायभागः।

प्रायोपविष्ट त्रि० प्रायाय अनशनमरणाय उपविष्टः उप+

यम—क्त। अनशनेन मरणायोद्युक्ते भा॰आश्र॰८॰अ॰।

प्रायोपवेश पु॰ प्रायाय अनशनमृत्यवे उपवेशः स्थितिः। सङ्कल्पपूर्वकम् सकलकार्यत्यागेन अनशनमरणार्थमुद्यमे भा॰व॰ २५० श्लो॰। भावे ल्युट्। प्रायोपवेशन तत्रार्थे न॰। भा॰व॰ १५१२८ श्लो॰।

प्रायोपेत त्रि॰ जीवो भीमसेन वत् प्रायः प्रायोपवेशः तेन उपेतः। प्रायोपवेशनयुते भा॰शौ॰ १६अ॰।

प्रारब्ध न॰ प्र+आ+रभ—आरम्भे क्त प्रकृष्टमारब्धं कार्यं जन्माय कृतारम्भं येन। १देहाद्यारम्भके २अदृष्टभेदे तस्य च भोगेनैव क्षय इति शास्त्रे प्रसिद्धम्। "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्। नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" शास्त्रे च प्रारब्धकर्मणो भोगं विना नाशाभावश्रुतेः "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!" गीतायां ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वोक्तिः प्रारब्धकर्मातिरिक्तविषयेत्याकरे द्रष्टव्यम्। २कृतारम्भे त्रि॰।

प्रारब्धि स्त्री प्र+आ+रभ—करणे क्तिच्। १गजबन्धनदामनि त्रिका॰। भावे क्त। २आरम्भे।

प्रारम्भण न॰प्र+आ+रभ—ल्युट् नुम्। प्रकर्षेणारम्भे। प्रारम्भणं प्रयोजनमस्य अनुप्र॰छ। प्रारम्भणीय तत्प्रयोजनके त्रि॰। प्र+आ+रभ—भावे घञ् नुम्। प्रारम्भ प्रकर्षेण आरम्भे पु॰ [स्त्रियां टाप्।

प्रारोह त्रि॰ प्ररोहः यौवनस्य अच्छा॰ च। प्ररोहपर्याये

प्रार्ण न॰प्रकृष्टमृणं वृद्धिः। १प्रकृष्टे ऋणे प्रा॰व॰। २तद्युते त्रि॰

प्रार्थना स्त्री प्र+अर्थ—युच्। १याच्ञायां २हिंसायाञ्च। ३गर्भाङ्कभेदे सा॰द॰ "संभवस्यानुमानस्य प्रार्थना क्षिप्तिरेव च" गर्भाङ्गान्युद्दिश्य "रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत्" इति लक्षिता। ल्युट्। प्रार्थन याचने हिंसने च न॰। ४छन्दोभेदे "प्रकृताङ्कपिता यस्मी निधःक्षिपौ च यक्तुषे। तुर्यात् अष्टदले पैलं यदा स्यात् प्रार्थनाभिधा" तन्त्रसा॰।

प्रार्थनीय त्रि॰ प्र+अर्थ—कर्मणि अनीयर्। १याचनीये अर्थयतेर्याचनार्थत्वेन द्विकर्मकत्वात् गौणे कर्मणि अनीयर्। यतोयाच्यते २तस्मिन् तत्कार्यविषयायां वस्तुप्रार्थनाकर्मणि इति बोध्यम्। ३द्वापरयुगे शब्दर॰।

प्रार्थित त्रि॰ प्र+अर्थ+क्त। १याचिते २अभिहिते मेदि॰ ३शत्रुसंरुद्धे च त्रिका॰।

प्रालम्ब न॰ प्रकर्षेणालम्बते प्र+आ+लम्ब—अच्। १ऋजुतया कण्ठात् लम्बमाने माल्यादौ अमरः। २प्रकर्षेण लम्बमानमात्रे त्रि॰। लम्बायां ढक् तत इत्वम्। प्रालम्बिका स्वर्णादिरचितकण्ठलम्बिकायां स्वर्णहारभेदे स्त्री अमरः।

प्रालेय न॰प्रकर्षेण लीयते प्र+आ—ली—यत्। आत्वे एत्वम्, प्रलयाय हितम् अण् नि॰ एत्वम् वा। हिमे अमरः।

प्रालेयांशु पु॰ प्रालेयमंशौ यस्य। १चन्द्रे हला॰। तन्नामनामके २कर्पूरे च। प्रालेयकरादयोऽप्यत्र पु॰।

प्रावट पु॰ प्र+अव—अट्। यवे जटा॰।

प्रावण न॰ प्र+आ+वन संभक्तौ करणे घ। प्रनिरित्यादि णत्वम्। खनित्रे। प्रकर्षेणावन्यते संक्षिप्यते वदनेन उ॰३।१२१।४भाष्ये इत्युक्तम्। वर्णं समासे अन्तोदात्तताश्च

प्रावणि स्त्री प्र+अव—अनि। "हिनुमीनानि लोट्" पा॰८।४।१५।१६। हिनुमीनानीति छित्त्वा लुप्तवदस्तेन पठित्वा तत्र णत्वविधानम्। प्रसादावनौ तत्रायमाशयः "हीनुमीनानि लोट्" सूत्रद्वये अन्त्यग्रहणेन हिनुमानीति ज्ञायते हिनुमीना आनि इत्येषां णत्वम्। योगविभागाश्च आनि लोट् इत्यस्यापीति।

प्रावर पु॰ प्र+आ+वृ—करणे अप्। १प्राचीरे शब्दरत्ना॰ २देशभेदे भा॰भी॰ ९अ॰। [२उत्तरीयवस्त्रे हेमच॰।

प्रावरण न॰ प्र+आ+वृ—करणे ल्युट्। १आच्छादनवस्त्रे

प्रावार पु॰ प्र+आ+वृ—करणे घञ्। १उत्तरीयवस्त्रे अमरः भावे घञ्। २प्रकर्षेण आवरणे पु॰।

प्रावारकर्ण पु॰ उलूकभेदे भा॰ व॰ १९८अ॰।

प्रावारकीट पु॰ ७त॰। कीटभेदे जटाधरः।

प्रावास त्रि॰ प्रवासे दीयते कार्यं वा अणु॰ इति अण्। १प्रवासे दीयमाने २तत्र कार्ये च।

प्रावासिक त्रि॰ प्रवासाय प्रभवति सन्तापा॰ ठञ्। १प्रवाससाधने। प्रवासे साधु गुडा॰ ठञ्। प्रवासे साधौ च।

प्रावृट्काल पु॰कर्म॰। ६त॰वा। वर्षाकाले प्रावृट्समयादयोऽप्यत्र।

प्रावृट्कालवहा स्त्री ७त॰। नदीभेदे मार्कण्डेयपु॰६७अ॰।

प्रावृडत्यय पु॰६त॰। १वर्षातिक्रमे वर्षापगमे क॰व॰। २शरत्काले राजनि॰। [प्रकर्षेण २आवृतमात्रे त्रि॰।

प्रावृत न॰ प्र+आ+वृ—कर्मणि क्त। १प्रकर्षेण आवृते वस्त्रे

प्रावृति स्त्री प्र+आ+वृ—करणे क्तिन्। प्राचीरे शब्दर॰।

प्रावृषिक पु॰ प्रावृषि तद्वरणे हितः ठक्। मङ्गलिवादके दूतभेदे हरिवं॰ १०४अ॰।

प्रावृष्(षा) स्त्री प्रवर्षतेऽत्र प्र+वृष—आधारे क्विप् दीर्घः हलन्तत्वात् वा टाप्। वर्षाकाले स च श्रावणभाद्रात्मकः

"अस्ति ममत्वम् पार्षिकाहत" यजु०। कल्पद्रुमे १०२१
पृ० अत्र गौरवादन्त्यविकल्पस्य दृष्टः।

प्राहृषायणी स्त्री प्राहृषा चयनं यस्याः गौरा० ङीष्। कपि-
कच्छाम् (आलकुषी) अमरः।

प्राहृषिक पुंस्त्री प्राहृषि कायति मत्तायते कै–क अलुक् स०।
१मयूरे भरतः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। प्राहृषि
भवः ठञ्। २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रीयां ङीप्।

प्राहृषिज पु० प्राहृषि जायते जन–ड अलुक् स०। १भल्लाता-
तिके त्रिका०। २वर्षाकालजाते त्रि० "जे त्रिभाणा"
पा अलुक् स०। तेन प्राहृड्ज तदर्थे त्रि०।

प्राहृषीण त्रि० प्राहृषि भवः बा० ख। वर्षाकालभवे भा०ऽ।
१०।१७ भाष्यम्।

प्राहृषेण्य त्रि० प्राहृषि भवः एण्य। १वर्षाकालजाते २कद-
म्बवृक्षे पु० मेदि०। ३कुटजवृक्षे ४धाराकदम्बे च पु०
राजनि०। ५कपिकच्छाम् ६रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि०।
प्राहृषि दीयते कार्य वा एण्य। ७वर्षाकाले देये करादौ
तत्र कार्ये च त्रि०। ८प्राचुर्ये न० शब्दर०।

प्राहृषेय पु० १देशभेदे भा०भी०८अ०। प्राहृषायां भवः ढक्।
२वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्राहृष्य पु० प्राहृषि भवः बा० यत्। १धाराकदम्बे २कुटजे
३विकङ्कतवृक्षे च राजनि०।

प्रावेशन त्रि० प्रवेशने दीयते कार्य वा अण्। टा० अण्।
१प्रवेशने दीयमाने २तत्कार्ये च। [ङीप्।

प्रावेशिक त्रि० प्रवेशाय साधुः ठञ्। प्रवेशसाधने स्त्रियां

प्राशन न० प्र+अश–भावे ल्युट्। षष्ठ्यादेः प्रकर्षेण भो-
जने अन्नप्राशनम्।

प्राशास्त्य न० प्रशस्तस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। प्रशस्त-
र्थे त्रिलः कर्मणि १प्रशस्तत्वे २तद्भावे च।

प्राशित त्रि० प्र+अश–भोजन कर्मणि क्त। १भक्षिते। भावे
क्त। २भक्षणे न० ३पितृयज्ञे तर्पणे जटा० "प्राशितं
पितृतर्पणम्" मनुना तदर्थे परिभाषितत्वात्।

प्राशित्र न० यज्ञिये यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्ते ब्रह्मोद्दे-
श्यके भागे पिष्टांशभेदे "पिष्टात् प्राशित्रमवद्यामि" कात्या०
११७। "मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशित्रं
प्रतीक्षते" ३।३।१५ "प्राशित्रमवद्यमानमालभ्यमानं च
प्राशित्रं ब्रह्मणो भागः यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्तः"
कर्कः "न वा प्राशित्रमवद्यति" इत्यंशमुक्ते। अथात
[illegible]भागं पर्याहरन्ति। ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आ-
सीनोऽभिगोप्ता च एतं भागं प्रतिविदाम अथात अद् प्रा-
शित्रं तदस्मै पर्याहारुं यत्प्राशीदस्य अथास्मै ब्रह्मभागं
पर्याहरन्ति तेन भागी च यदतवानुं पर्वस्थितं यज्ञस्य
तदभिगोपायति तस्माद्वा अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति"
शत०ब्रा० १।७।४।१८

प्राशित्राहरण प्राशित्रं ह्रियतेऽनेन हृ–करणे ल्युट्।
प्राशित्ररूपभागहरणसाधने गोकर्णाकृतिपात्रभेदे शत०
ब्रा० १।२।१।६ भाष्यम्।

प्राश्न पु०प्र+अश–भोजने ठञ्। भक्षणे प्राशने हितः यत्।
प्राशस्य पूजनमन्त्रपठिते ऋ० ८।११।६ भा०। प्रा०स०।
२पूजनसमीप्से नियमहः। [यजु०२४।१७

प्राशृङ्ग त्रि० प्रकृष्टं शृङ्गमस्य वेदे दीर्घः। प्रकृष्टशृङ्गयुक्ते

प्राश्निक पु०प्रश्नाय तदुत्तरदानाय साधु ठञ्। १सभ्ये त्रिका०
२प्रश्नोत्तरदानाय साधौ त्रि०।

प्राश्नीपुत्र पु०यजुर्वेदवंशस्ये ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।४।३१

प्राष्ठवर्ण पु०प्रकर्षेण असः प्राप्ते वर्णः। अभ्रियवर्षे नानावर्णे
निरु० १०।२९

प्रास पु० प्रास्यते प्र+अस–क्षेपे कर्मणि घञ्। कुन्ताख्ये अ-
मरः। कुन्तशब्दे २००१८ पृ० दृश्यम्।

प्रासक पु०प्रास+संज्ञायां कन्। पाशके क्षेमक० तस्य देवनैः
क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम्। स्वार्थे क। २प्रासार्थे पु०।

प्रासङ्ग पु० प्र+सन्ज–कर्मणि घञ् दीर्घः। दम्यवत्सानां
स्कन्धे शिक्षार्थमासज्यमाने युगभेदे अमरः। तं वहति
यत्। प्रासङ्ग्य तद्वाहके दम्यवत्से अमरः।

प्रासङ्गिक त्रि०प्रसङ्गादागतः ठञ्। प्रसङ्गागते स्त्रियां ङीप्।

प्रासाद पु० प्रसीदत्यस्मिन् प्र+सद–आधारे घञ् दीर्घः।
देवनृपयोर्गृहे अमरः देवगृहशब्दे ३६७८ पृ० दृश्यम्

प्रासादकुक्कुट पुंस्त्री० प्रासादे कुक्कुट इव। पारावते
त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रासिक पु०प्रासः प्रहरणमस्य ठक्। कुन्तेन योद्धरि अमरः

प्रास्तारिक त्रि० प्रस्तारे व्यवहरति ठक्। प्रस्तारे व्यव-
हारिणि। [भवादौ बहुलत्वाते स्त्रियां ङीप्।

प्रास्थानिक त्रि० प्रस्थाने साधु ठञ्। यात्रिके मङ्गल-

प्रास्थिक त्रि०प्रस्थस्य वापः ठञ्। १प्रस्थमितधान्यवपनाधार
क्षेत्रे २भूमौ स्त्री ङीप्। प्रस्थं संभवति (धारयन् अव-
केशयति) अवहरति पचति वा ठञ्। प्रस्थमितधान्यादेः
धारिन् ३समावेशके ४अवहारके ५पाचके च त्रि० स्त्रियां
ङीप्। प्रस्थः परिमाणमस्य ठञ्। ६प्रस्थपरिमाणयुक्ते

प्रास्थाद्यादौ त्रि॰ प्रस्थेन क्रीतम् ठञ् । ७प्रस्थेन क्रीते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । प्रस्थस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् । प्रस्थस्य दनिमित्ते ८संयोगे ९०उत्पाते वा ।

प्राह्व पु॰ प्रकर्षेण आह्वेति यत्कोऽत्र । अत्वोपदेशे मल्लना॰।

प्राह्ण पु॰ प्रारब्धोऽह्नः प्रा॰ स॰ समासान्त॰ अह्नादेशः णत्वम् । दिवाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे १पूर्वाह्णे अमरः । प्रकृष्टम- ह्णर्न तिष्ठ॰ अव्ययी॰ । २प्रकृष्टदिनयुते अव्य॰ ।

प्राह्णेतन त्रि॰ प्राह्णे भवः ट्यु तुट् च निपातनात् णत्वम् । पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् ।

प्राह्णेतरा(मा)म् अव्य॰ अतिशयेन प्राह्णे तरप् तमप् वा आमु अकालेत्यादिना सप्तम्या अलुक् । अत्यन्तप्रातःकाले इत्यर्थे ।

प्रिय त्रि॰ प्रीणाति प्री—तर्पणे क । १भर्त्तरि पत्यौ अमरः २भार्य्यायां स्त्री । ३प्रियके मृगभेदे पुंस्त्री जटा॰ ४ऋद्धि-नामौषधौ ५हृद्ये त्रि॰ मेदि॰ ६जीवकौषधौ राजनि॰।

प्रियंवद त्रि॰ प्रियं वदति वद—खच् मुम् । १प्रियवक्तरि मधुरभाषिणि । २खेचरे ३गन्धर्वभेदे पु॰ शब्दमा॰ खेचरः खवादित्वात् प्रियम्वदेति मधुरमल्पवचनं भाषा-दिवचेत् । "भुवि भवेन्नगणैः प्रियंवदा" वृ॰ र॰ उक्ते द्वादशाक्षरपादके ४छन्दोभेदे स्त्री । ५शकुन्तलासखी-भेदे स्त्री शकु॰ दृश्यम् ।

प्रियक पु॰ प्रिय+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पीतसा-लके (पियासाल) २नीपे ३चित्रमृगे ४भ्रमरे ५प्रियङ्गौ ६कुङ्कुमे मेदि॰ ७धाराकदम्बे ८धवलकदम्बे राजनि॰ । ९स्कन्दानुचरभेदे भा॰श॰ ४६अ॰ । स्वार्थे प्रियः विदा॰ अञ् । भेदक चित्रमृगापदे पुंस्त्री॰।

प्रियकृत् त्रि॰ प्रियं करोति कृ क्विप् तुक् । १प्रियकारिणि २विष्णौ पु॰ "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णुस॰ ।

प्रियङ्कर त्रि॰ प्रियं करोति कृ—खच् मुम् । १प्रियकारिणि २श्वेतकण्टकार्य्यां ३ऋद्ध्योषध्याम् ४असगन्धायाञ्च स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीप् ।

प्रियङ्करण त्रि॰ अप्रियं प्रियं करोत्यनेन कृ—करणे ख्युन् । अप्रियस्य प्रियतासम्पादने ।

प्रियङ्गु स्त्री प्रिय+गम—डु नि॰ मुम् च । १राजिकायाम् २फलिन्यां च अमरः "प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता तुवराऽनिलपित्तहृत् । रक्तातिसारदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा । गुल्मतृड्-विषमेहघ्नी तद्वत्कालप्रियङ्गुका । तद्वच्च मधुरं स्यन्दं रक्तमाध्वी शीतलप्रदम् । पित्तहृत्पावकोत्कर्षकृत् संग्राहि

कफपित्तजित्" भावप्र॰। "प्रियङ्गुकलिकारम्" इति कुमार॰ प्रमाणवक्ता॰ । २राजिकायां राजनि॰ ३पिप्पल्याम् ४कङ्गौ (काङ्गनी) धान्ये मेदि॰ ५कटुक्यां धरणिः । [शब्दचि॰ ।

प्रियजन पु॰ कर्म॰ । १हृद्ये जने । २प्रौढभावानुविद्धे उक्ष-

प्रियजीव पु॰ प्रियो जीवो यस्मिन् । श्योनाककक्षे राजनि॰।

प्रियतम पु॰ अतिशयेन प्रियः तमप् । १मयूरशिखाख्ये २अतिप्रिये त्रि॰ शब्दच॰ ।

प्रियता स्त्री प्रियस्य भावः तल् । १प्रेम्णि २मैत्र्यां अमरः । त्व । प्रियत्व तत्रार्थे न॰ शब्दर॰।

प्रियतोषण त्रि॰ प्रियं तोषयति तुष—णिच् ल्यु । १प्रियस-न्तोषकारके "नारीपादौ चाङ्कुशेन धारयेत् जघनोपरि। स्तनापीडकरः कामी क्रामयेत् प्रियतोषणः" इतिमञ्जरी-युक्ते २रतिबन्धभेदे ।

प्रियदत्ता स्त्री दीयमानपृथिव्याम् "नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् । दाने चाऽव्यय चाऽऽदाने ना-मास्याः प्रथमं प्रियम् । य एतां विदुषे दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमितो व्रजेत्" भा॰अनु॰ ६२अ॰ ।

प्रियदर्शन पु॰ प्रियं दर्शनमस्य । १क्षीरिकावृक्षे २शुकखगे च जटा॰ ३सुदर्शे त्रि॰ । [हेमच॰ ।

प्रियप्रायस् न॰ प्रियस्य प्रायः बाहुल्यं यत्र । प्रियवाक्ये

प्रियप्रेप्सु त्रि॰ ७त॰ । दशार्थौद्युक्ते जटा॰ । [प्रिये त्रि॰।

प्रियमधु पु॰ प्रियं मधु मद्यं यस्य । १बलरामे हेमच॰ २मद्य-

प्रियमाल्यानुलेपन त्रि॰ प्रियं माल्यमनुलेपनं च यस्य । १माल्यानुलेपनप्रिये २स्कन्दानुचरभेदे पु॰भा॰श॰ ४६अ॰।

प्रियमेध पु॰ १अजमीढस्य पुत्रभेदे "अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः" भाग॰ ९।२१।१७श्लो॰ । २यज्ञो-पेते ऋषिभेदे ऋ॰ १।४५।४ भा॰ ।

प्रियम्भविष्णु त्रि॰ अप्रियः प्रियो भवति भू—कर्त्तरि खिष्णुच् । अप्रिये प्रिये भवितरि । खुकम् प्रियम्भावुक तत्रार्थे त्रि॰।

प्रियरूप त्रि॰ प्रियं रूपमस्य । १हृद्यरूपे । तस्य भावः मनोज्ञा॰ वुञ् । प्रैयरूपक तस्य भावे न॰। कर्म॰। २हृद्ये रूपे न॰।

प्रियवचन त्रि॰ प्रियं वचनं वैद्यकवचनं वा यस्य । १प्रियवा-दिनि वैद्यकोक्तवाक्ये भक्तिमति २रोगिणि राजनि॰ । कर्म॰। ३हृद्ये वाक्ये न॰ ।

प्रियवर्णी स्त्री प्रियो वर्णो यस्याः गौरा॰ ङीष् । प्रियङ्गौ जटाधरः । [लतायाञ्च ।

प्रियवल्ली स्त्री नित्यकर्म॰ । १प्रियङ्गौ राजनि॰ २फलयावर्त

प्रियवादिन् त्रि॰ प्रियं वदति वद–णिनि । प्रियवाक्यभाषके स्त्रियां ङीप् "भार्य्या चाप्रियवादिनी" चाणक्यः ।

प्रियव्रत त्रि॰ प्रियं व्रतमस्य । १व्रतप्रिये स्वायम्भुवमनोः २पुत्रभेदे पु॰ हरिवं॰ २अ॰ । [१।६।२१।

प्रियश्रवस् पु॰ प्रियं श्रवः श्रवणं यस्य । परमेश्वरे भाग॰

प्रियसख पु॰ कर्म॰ टच् समा॰ वा, कप्रत्ययः । १प्रिये सखौ २प्रियस्य सखौ च । स्त्रियां ङीष् । ३खदिरे शब्दच॰।

प्रियसङ्गमन त्रि॰ प्रिययोः सङ्गमनं यत्र । १प्रिययोर्मेलनस्थाने २कश्यपादित्योर्मेलनस्थाने देशभेदे पु॰"अत्रादितिः कश्यपश्च कृताल्तानी हृद्रतौ । प्रियसङ्गमनं नाम तं देशं मुनयोऽवदन्" हरिवं॰ १२४अ॰ ।

प्रियसत्य न॰कर्म॰। १सत्ये वाक्ये च प्रिये सुनृतवाक्ये हेमच॰ प्रियं सत्यं यस्य । २सत्यप्रिये त्रि॰ ।

प्रियसन्देश पु॰ प्रियं सन्दिशति सम्+दिश–अण् उप॰स॰। १चम्पकवृक्षे भावे घञ् कृत॰ । २प्रियसंवादे शब्दच॰ ।

प्रियसाल(क) पु॰कर्म॰स्वार्थे क वा। असनवृक्षे (पियासाल) राजनि॰ ।

प्रियादि विशेष्यवाचिनि समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दे परे सञ्ज्ञो॰ पूर्वस्य पुंवद्भावे पर्य्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ग॰सू॰ उक्तो यथा "प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्ति सचिवा स्वा क्षान्ता कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामना तनया" । सुन्दरी प्रिया यस्य । सुन्दरीप्रिय इत्यादि ।

प्रियाम्बु पु॰ प्रियं पितॄणां प्रियमम्बु मूले सिक्तं जलमस्य । १आम्रवृक्षे राजनि॰ । २जलप्रिये त्रि॰ ।

प्रियार्ह त्रि॰प्रियमर्हति अर्ह–अच् उप॰स॰। १प्रियवाक्यादियोग्ये २विष्णौ पु॰"अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः" विष्णु स॰।

प्रियाल पु॰ प्रियान् अलति पर्याप्नोति अल–अच् । प्रियाले (पियासाल) २द्राक्षायां स्त्री राजनि॰ भावप्र॰ पियालस्य गुणा उक्ता यथा "पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो धनुष्पटः सन्नकद्रुः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुश्च सप्तरः । चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः" भावप्र॰ ।

प्रियोदित न॰ कर्म॰ । चाटुवाक्ये शब्दरत्ना॰ ।

प्री तर्पणे भ्वा॰उभ॰सक॰अनिट् । प्रयति ते अप्रैषीत् अप्रेष्ट पिप्राय पिप्रिये

प्री प्रीतौ कान्तौ (इच्छायाम्) सक॰ दिवा॰ आत्म॰ अनिट् । प्रीयते अप्रेष्ट पिप्रिये ।

प्री तर्पणे सक॰ कान्तौ तृप्तौ अक॰ क्र्या॰उभ॰अनिट् । प्रीणाति प्रीणीते अप्रैषीत् अप्रेष्ट पिप्राय पिप्रिये । प्रीतः । णिच् नुक् । प्रीणयति ते । [अप्रीणत् ।

प्री तर्पणे सक॰चु॰उभ॰अनिट् । प्राययति ते अपिप्रयत् त ।

प्रीण त्रि॰ प्री–णिच् कर्त्तरि अच् । १प्रीणनकारके करणे अच् । २तर्पणे मेदि॰ । पुरणार्थप्रयत्नात् पदार्थे च । ३पुराणे त्रि॰ त्रिका॰ ।

प्रीणन न॰ प्री–णिच्–नुक्–ल्युट् । तर्पणे अमरः ।

प्रीणस पु॰ प्रीणि–बा॰ असच् । गण्डके राजनि॰ ।

प्रीत त्रि॰ प्री–कर्त्तरि क्त । हृष्टे अमरः ।

प्रीति स्त्री प्री–भावे क्तिन् । १हर्षे २आमोदे ३तृप्तौ च । विष्कम्भादिषोगेषु ४द्वितीययोगे । ५कामस्य पत्नीभेदे रत्याः सपत्न्यां च "वेश्याऽनङ्गवती नाम विभूतिद्वादशीव्रतम् । समाचा माघमासस्य द्वादश्यां चरचाचलम् । निवेदयन्ती गुरवे शय्यां चोपस्करान्विताम् । अवदत् च स्मर्तमीकेश प्रीयतामिति सादरम् । स वामङ्गवती वेश्या कामदेवस्य साम्प्रतम् । पत्नी, सपत्नी संजाता रत्याः प्रीतिरिति स्मृता" मात्स्ये ८२अ॰ ।

प्रीतिजुष त्रि॰ प्रीतिं जुषते जुष–क । १प्रीतिभाजि २अनिरुद्धपत्न्यामुषायां स्त्री शब्दरत्ना॰ "चित्तेनैतः प्रीतिजुषा सुतः" त्रिका॰ तत्पुत्रोक्तौ । [प्रशाखिनि पु॰ हेमच॰।

प्रीतिद त्रि॰ प्रीतिं ददाति दा–क । प्रीतिदायके (भाँड़)

प्रीतिदत्त त्रि॰३त॰। १प्रीत्या दत्ते २स्त्रीधनभेदे न॰ यथाह मिता॰ कात्यायनः "प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते" । भर्तृप्रीतदत्तस्थावरे तु विशेषः दाय॰ उक्तो यथा "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृते तत् । सा यथा काम॰ मश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते" ।

प्रीतिदाय पु॰ प्रीत्या दायते दा–कर्मणि घञ् । प्रीत्या दत्ते "श्वशुरात् प्रीतिदायं तु प्राप्य सा प्रीतमानसा" ग॰सा॰ ८६ अ॰ ।

प्रीतिभोज्य न॰ प्रीत्या भोज्यम् । प्रीत्यैव भोज्ये पक्कादौ "कृतानि प्रीतिभोज्यानि आपद्भोज्यानि वा पुनः । न च संप्रीयसे राजन् ! न चैवापद्गतावयम्" भा॰उ॰ ९१ अ॰। "संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि" इति सङ्गृहीतपुस्तके पाठः ।

प्रीतिवर्द्धन त्रि॰ प्रीतिं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु । १सन्तोष-

वर्द्धने २विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णु स०।

प्रु सर्पणे भ्वा० आत्म०सक० अनिट्। प्रवते अप्रोष्ट पुप्रुवे।

प्रुट मर्द्दने भ्वा० पर०सक० सेट्। प्रोटति अप्रोटीत् पुप्रोट। अयं धातुपाठे पठितः।

प्रुष भस्मीकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। प्रोषति अप्रोषीत् पुप्रोष। उदित् क्त्वा वेट्। प्रुषित्वा प्रुष्ट्वा प्रुष्टः।

प्रुष सेके पूर्त्तौ च सक० स्नेहे अक० क्र्या० पर०सेट्। प्रुष्णाति अप्रोषीत् पुप्रोष।

प्रुष्ट त्रि० प्रुष–क्त। दग्धे। [बिन्दौ सि०कौ०।

प्रुष्व पु० प्रुष–क्वन्। १ऋतौ २सूर्य्ये च उज्ज्वल०। ३जल-

प्रेक्षा स्त्री प्र+ईक्ष–भावे अङ्। १विषयशुभाशुभपर्य्यालोच-नायां २दृष्टिपूर्व्वककर्मकरणे ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि। प्रेक्षिन् आलोचनाविशिष्टादौ। अस्तिनृशब्दे परे क्षोभादि० पूर्व्वपदमुदात्तम। [प्रेक्षाप्रेक्षकादयोऽप्यत्र।

प्रेक्षागार न० ६त०। राज्ञां मन्त्रणार्थगृहे हरिवं० ८५अ०

प्रेक्षादि चतुरर्थ्यामिनि प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणः स च गणः पा०म० उक्तो यथा "प्रेक्षा हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कटकूप धुक धुक पुट मह परिवाप यवास ध्रुवका गर्त्त कूपक हिरण्य"।

प्रेक्षावत् त्रि०प्रेक्षा अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। समीक्ष्यकारिणि।

प्रेङ्खण न० प्र+इखि–ल्युट् णत्वम्। १प्रकर्षेण चलने अष्टा-दशरूपकान्तर्गते २रूपकभेदे तल्लक्षणं सा०द० उक्तं यथा "गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम्। असूत्र-धारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम्। नियुद्धसम्फोटयुतं सर्व-वृत्तिसमाश्रितम्। नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना"।

प्रेङ्खा स्त्री प्र+इखि वा० आधारे अङ्। १दोलायाम् अमरः भावे अङ्। २परिभ्रमणे ३अश्वगतौ अश्वगतौ इति पाठान्तरम्। ४गृहभेदे मेदि० ५नृत्ये च धरणिः।

प्रेङ्खित त्रि० प्र+इखि–क्त। कम्पिते अमरः।

प्रेङ्खोल दोलने अद०चुरा०उभ०सक० सेट्। प्रेङ्खोलयति ते अपिप्रेङ्खोलत् त। प्रङ्खोपसर्गत्वमपीच्छन्तीत्यन्ये तेन प्रा-ङ्खिखोलत् त इत्येकरूपम्।

प्रेण गतिप्रेरणाश्लेषणेषु भ्वा०पर० सक० सेट् माधवः। प्रे-णति अप्रेणीत् ऋदित् अपिप्रेणत् त।

प्रेणि त्रि० प्रेण–इन्। प्रेरके ऋ० १।११२।१० भा०।

प्रेत त्रि० प्र–इ–क्त। १मृते अमरः। २नरकस्थे जीवभेदे ३पिशाचभेदे आतिवाहिकदेहोत्तरं ४भोगभागदेहभेद-युते और्द्धदेहिकक्रियाऽभावे तद्रूपप्राप्तिकथा पाद्मोत्त०ख० १६अ० यथा "ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चता-ङ्गतः। वैदिकेन विधानेन न तेऽभूदौर्द्धदैहिकम्। विष्णु-मद्देममाने च युगानां चतुर्विंशतिम्। भुक्त्वा च यातनां याम्यां निस्तीर्णनरको नृपः। ततया गिरिराजस्य पि-शाचोऽभूत्तदा महान्"। तस्य रूपं यथा "देवद्युतिर-थीयानः सुवाच ...। यथागमं ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः। विकरालमुखं दीनं पिङ्गलनयन-भ्रमम्। अर्द्धमूर्द्धजलम्बाङ्गं यमदूतनिभापरम्। प्रल-म्बिजठरं कण्ठे दीर्घजङ्घं शिरावृतम्। दीर्घाङ्घ्रि-शुष्कातपश्च गतांस शुष्कपञ्जरम्"।

और्द्धदेहिककरणेऽपि केषाञ्चित् कर्मविशेषेण प्रेतत्वप्रा-प्तिस्तत्रोक्ता यथा "हरिर्जुह्वति नाम्नी ये गोविन्द-नामर्चयन्ति ये। अधमा नाशविद्यासु तुतीयविद्याय ये। सुवर्णं यज्ञताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम्। आ-र्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वेषु ततदारकाः। ब्रह्मस्वं स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये। यवेन कृपणा वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः। नास्तिकाः कुहका-चोरा ये चान्ये वकवृत्तयः। नाकदानहरणेषु नि-र्दयाः सत्यवर्जिताः। अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः। अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्राम-याजिनः। आचारसम्पन्ना धर्मादिकर्मवर्जिताः। ये चोपदेवदत्तुजरणोदकादिसेविनः। सर्वदा मद्यकृत्य-पानमत्ता हरिद्विषः। देवतोद्दिष्टपतितान्नपानादभो-जिनः। असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः। पाषण्डधर्माचरणाः कुटोधोहतिजीविनः। पितृमातृ-स्वसापत्नीसदारत्यागिनश्च ये। ये बदर्य्याश्च कुष्माण्ड नास्तिका धर्मदूषकाः। त्यजन्ति धार्मिकं शुद्धं त्यजन्ति शरणागतम्। गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्न-दूषकाः। महापातकेषु सर्वेषु प्रतिपक्षरताश्च ये। पर-द्रोहरता ये च तथा ये ग्रामचिन्तकाः। परापवा-दिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः। कुप्रतिपादिकाः सर्वे सम्भवन्ति पुनःपुनः। प्रेतराक्षसपैशाचतिर्य्यग्जन्तुयो-निषु। न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च"। पाद्मोत्तरखण्डे १८अ०। पञ्चप्रेतोपख्यानं तत्रैव यथा "ब्राह्मण उवाच प्रेतानां वास जातीनां युष्माकं सम्भवः कथम्। किं नत् कारणमुद्दिश्य यूयमीदृशनामकाः"। प्रेता ऊचुः "अहं स्वादु सदा भुक्त्वा दद्यां पर्युषितं

यदा । एतत्कारणमुद्दिष्टं नाम पर्युषितं मम । सूचिता बहवोऽनेन विप्राद्या ह्यन्नकाङ्क्षिणः । एतत्कारणमुद्दिष्टं सूचीमुखश्चिरं विदुः । शीघ्रं गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै । पश्चाद्भुङ्क्ते द्विजः शिघ्नमेव शीघ्रकश्च जायते । अट्टोपरि यदा भुङ्क्ते स्वादु द्विजमतेन हि । द्विजाय कुत्सितं दत्त्वा तेन रोहकश्च जायते । मौनेनापि स्थितो नित्यं याचितो विविधमन्नहीनम् । अस्माकमपि याचितो लेखको नाम एष वै । मेढ्रेण लेखको जाति रोहकः पार्श्वतःशिराः । शीघ्रकः पङ्गुतां प्राप्तः सूची सूचीमुखोऽभवत्"। प्रेताहारसमीक्षा यथा "द्विज उवाच "ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमूलकाः । युष्माकमपि आहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" प्रेता ऊचुः "शृणु आहारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम् । श्लेष्ममूत्रपुरीषेण योषितान्तु मलेन च । गृहाणि शौचहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । स्त्रीभिर्जग्धानि शीर्णानि संकीर्णोपहतानि च । सर्वजातिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । भववज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च । अन्योन्यद्युतयुक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । कलहान्वितशीलानि लज्जाशोभानि सज्जनैः । वर्जितानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । बलिमन्त्रविहीनानि हिंसाढ्यानि यानि तु । नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । गुरवो नैव पूज्यन्ते लोपितानि व्रतानि च । सक्रोधान्यपविद्धानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । भुञ्जन्ति भिक्षुभाण्डेषु मर्यादारहितेषु च । अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते । सकेशमाज्जितोच्छिष्टं पूति पर्युषितं तथा । सक्रोधञ्च सशोकञ्च तत्र प्रेतेषु भोजनम् । अक्रमं भोजनं यत्र सोत्तरीयं पदासनम् । शोणितं बाहरीयन्तं तत्र प्रेतेषु भोजनम् । खड्गघातं महाघातं योनिक्षिप्तं पतितं तथा । दुर्भिक्षं लौकिकञ्चैव तत्र प्रेतेषु भोजनम् । शौनिकं सूतकञ्चैव राजकं कलुषीकृतम् । निर्दोषं समिनाप्य यद्भुक्तं प्रैतिकन्तु तत् । एतत्ते कथितं सर्वं यत् प्रेतेष्वेव भोजनम् । निवर्णाः प्रेतजाता ये इच्छामस्त्वां द्विजोत्तम" । प्रेतत्वाभावकारणं यथा "न प्रेतो जायते येन तेन चैवेह जायते । एतदर्थं समासेन ब्रूहि वदतां वर !" ब्राह्मण उवाच "एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृच्छ्रं चान्द्रायणादिकम् । व्रतेष्वधुषितो यस्तु न प्रेतो जायते नरः । दिवाद्यपानदाताच सततं श्रद्धान्वितः । देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः । निरग्निरेकपक्षाग्निर्निरग्निश्चाप्युपासकः । सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः । तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काञ्चनलोष्टयोः । तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः । देवतातिथिपूजासु गुरुजातिषु नित्यशः । वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः । जितक्रोधो मदेर्ष्याभ्यां तृष्णासङ्गविवर्जितः । क्षमाऽक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः । देवतातिथिपूजासु पर्वतीर्थ नदीषु तथा । एवं हेवाकयोगेन न प्रेतो जायते नरः"। प्रेतत्वकारणं यथा "शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्रामति द्विजोत्तमम् । हन्ता वा द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः । मातरं पितरं इष्टं भ्रातरं साधुजनं तथा । लोभात् त्यजति यः स्निग्धं स प्रेतो जायते नरः । अयाज्ययाजकश्चैव याज्यञ्च परिवर्जयेत् । शूद्रान्नपाचकश्चैव स प्रेतो जायते नरः । कुज्योतिषी कुविद्यश्च कुजनेषु कुदेशकः । नृपसेवाकरो दासो स प्रेतो जायते नरः । देवमायापहर्ता यः देवद्रव्यपरिग्रहः । तावुभावपि जायेते प्रेतौ कालाश्च विंशती । द्विजान्नमन्त्रितो भुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्य तु । शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति । गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात् । द्यूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः । कुमारेता दयाहीनो दयाशाठो दयामतिः । निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः । इष्टं सार्थं हृतं विप्रं योऽधमस्तु भुनक्ति वै । कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः । न्यासापहर्त्ता मित्रध्रुक् परपाकरतस्तथा । विश्वासघाती कूटश्च स प्रेतो जायते नरः । निर्दोषान् सुहृदो भार्याश्चैव बान्धवान् त्यजति यः । धनलोभेन यस्त्वेषां स प्रेतो जायते नरः । कूपारामतडागानि मठप्रपावनादि यः । ब्रह्माणिमश्च गृह्णाति अनापत्सु मतो द्विजः । तथोभयमुखीं प्राप्य गर्भेर्णां मेदिनीं द्विजः । गृहक्षेत्रप्रदानं चाकलानात् पतितास्तथा । जाचिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतावभुङ्मतः । ब्रह्मघ्नो गोवधी स्तेयी सुरापो गुरुतल्पगः । भूमिकन्यापहर्त्ता यः स प्रेतो जायते नरः । नानाधर्महरश्चैव वर्णसङ्करकस्तथा । योनिसङ्करकश्चापि स प्रेतो जायते नरः । विक्रीणाति विषं मद्यं तिलानां यवस्य तु । सदा लौहरिपां कोशात् विश्वासात् प्रेततां व्रजेत् । कूटपात्रेण तौल्येन अन्नं स्त्री-

याति विक्रयात्। मद्यतक्रपयोदाता च प्रेतो जायते नरः। घोरक्रो मद्यपाने तु सगयानतुधावति। नि-त्यनैमित्तिकेऽदाता च प्रेतो जायते नरः" वह्निपु०। अतुग्राचाच दाहादिक्रियथाऽतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेत-देहो भवति यथाह विष्णुधर्मोत्तरे

"तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्। प्रेतपिण्डै-स्ततो दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव!। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोराः शीतवातातपोद्भवाः। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरकं याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मणा" पु०त०। सुप्राप्तपितृलोके "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात्" गोभिलः "प्रेतलोकं परित्यज्य आगता ये महालये" ति०त०।

प्रेतकर्मन् न० ६त०। मृतोद्देशेन कर्त्तव्ये दाहादि स-पिण्डनान्तकर्मणि मा०ट्टी०५२अ०। प्रेतकार्यादयोऽप्यत्र। अप्राप्तपितृलोकोद्देश्यककार्ये श्राद्धादौ च "कृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारकः। वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत्" दाय०त० वचनम्।

प्रेतगृह न० प्रेतस्य मृतस्य गृहमिव। मृतस्य शरीराधारे श्मशाने हेमच०। प्रेतावासादयोऽप्यत्र।

प्रेततर्पण न० ६त०। मृतोद्देशेन् वर्षपर्य्यन्तं प्रेतशब्दोल्ले-खेन कर्त्तव्ये तर्पणविशेषे तद्विधानं शु०ति० यथा

विद्याकरप्रग्तोधरधृतविष्णुसूत्रम् "अतः सर्वे मत्सपिण्डा गत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोक्तेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारेण पितृहा भवति"। शाता-तपः "प्रेतान्नामगोत्राभ्यां तत्तदर्जेदुपतिष्ठताम्" इति प्रेतान्नेति तत्पुरुषः न बहुव्रीहिः सर्वनामत्वात् तेन प्रेतान्नाम-गोत्राभ्यामिति समासः एतद्वचनाच्छिताधि-कदाने उपतिष्ठतामिति पितृदेवतावाक्यमुक्तम्। एतेन प्रेतार्थे वसन्तार्थकपदप्रयोगो मैथिलोक्तो हेयः। एते-नासक्रमोऽस्मद्वैवस्मीयं तर्पयामीति आमनानां प्र-योगः। अत्र प्रेततर्पणे पतिसंस्थिति विशेषापादानात् रव्यादिवारेऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते। अत्राभाव कल्पतरौ कालतत्त्वे स्मृतिः "अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवा-सरे। सूर्यशुक्रादिवारे च न दोषस्तिलतर्पणे"। तथा "तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा"। तिथिवि-शेषे अमावास्यादशहरादौ। अत्र दक्षिणाङ्गुष्ठसहित-मध्यमादिना वामहस्ते तिलदानं "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत्। धारा हस्तात्तु कर्त्तव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत्" इति विद्याकरधृतवचने वामहस्त इति सप्तम्यन्तश्रवणात् "तिलान् संमिश्रयेज्जले" इति तिलाधिकरणसप्तम्याभिधानाच्च। "सव्येन च तिलाः ग्राह्याः" इत्यत्रापि वामहस्ते स्थाप्या इत्यर्थः। सव्येनेति व्याख्या पचतीतिवदधिकरणे तृतीया "विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ती"त्युक्तेः। मुद्रा अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यात्मकयोग-रूपा तिलग्रहणायेति शेषः"।

प्रेतधूम पु०६त०। चिताधूमे मनुः ४।६९। [नदीभेदे शब्दच०।

प्रेतनदी स्त्री प्रेतगम्या नदी। यमद्वारस्थे वैतरणीनामके

प्रेतनिर्हारक पु० प्रेतं निर्हरति गृहात् श्मशानभूमिं निर्+ हृ-ण्वुल्। शवहारके "प्रेतनिर्हारकाश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः" तत्र अपाङ्क्तेयता मनुनोक्ता। तत्र शुल्क-धनग्रहणपूर्वकहरणपरतया व्याख्यातं यथा "प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन न तु धर्मार्थम्। "एतद्वै परमन्तपो यत् प्रेतमरण्यं हरन्तीति"श्रुत्या विहितत्वात्"

प्रेतपक्ष पु० प्रेतानां पितॄणां प्रियः पक्षः शा०त०। गौणा-श्विनकृष्णपक्षे यत्र मृतयोः पित्रोः पार्वणविधिना नैमित्तिकं श्राद्धं करणीयं यथाह शा०त० मनुः

"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः"। त्रयं अस्मद्दानानां त्रयं कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः। मृताहपर्युदस्तविदे-वतत्वस्य प्रतिपत्तवनाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः आश्वयुककृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्ण-पक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतं नाग-रखण्डम् "नभो वाऽथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः"। अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ़ीतश्चया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षे मृतस्य। ततश्च तत्र मृतस्य

—इत्यन्तरेण्वयुक्तत्वाच्चेऽपि “तत्क्षयाहकरणे न पार्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वणो विधिः पार्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति व्याख्यानं सामर्थ्यतः । तच पृथ्वीचन्द्रोदयैकोद्दिष्टमिव मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणोविधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । तस्मात् षडैकोद्दिष्टं न पृथगिति न तु पाटचीकमितं “कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् एवममावस्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं पार्वणविधिनैव “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मात्रादिभिन्नविषयं बोध्यम् । “मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा” इत्याश्वलायनसूत्रे तथादर्शनात् अमावास्यादिनिमित्तत्वेन पार्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकायैव श्राद्धं कर्त्तव्यम् “न योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च मृताहपार्वणं मातापित्रोरेव । तथा च हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनम् “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु” । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमातृत्वस्य मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः तत्र वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं क्षेत्रजौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वणं कर्त्तव्यम् “औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” इति जाबालवचनस्य “यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा” इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च “प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः” । अत्र नि॰ पि॰ विशेषमाह वृद्धपराशरः “संग्रामे संस्थितानान्तु प्रेतपक्षे चतुर्दशी । तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः” । “चन्द्रक्षयाभावसंयुगेषु यः प्रेतपक्षे ब्रतवान् सपिण्डः । सर्पाभिभूतानामपि पार्वणानि भवन्ति तेषामिह पार्व-

णानि” । तथा “भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत यो ज्येष्ठो भ्रातरात्मजः । दैवहीनं तु तत्कुर्य्यादिति धर्म्मविदब्रवीत्” । दैवहीनमेकोद्दिष्टम् यो ज्येष्ठो भ्रातानाद्यगर्भजः तथा च तत्रैव शातातपः “अनाद्यगर्भोत्थो ज्येष्ठोऽपि भ्राता कनिष्ठ निगद्यते । कृते सपिण्डनात्तस्य नैव पार्वणमाचरेत्” । आद्यगर्भे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वेत्यर्थः । मातस्तु हेमाद्रौ कात्यायनः “प्रत्यब्दं यो यथा कुर्य्यात् पुत्रः पित्रे यथाविधि । तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं त्वान्वदेव वा” । यत्तु तेनैवोक्तम् “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु” इति तत् वामदत्तमातृपरम् । यत्तु वृद्धपराशरः “अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एवास्य तु कुर्वीत पिण्डदानादिकक्रियाम् । पार्वणं तेन कार्य्यं स्यात् पुत्रवद्भ्रातृजेन तु । पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदाचरेत्” इति तत्पितृवदुद्देश्याचारवद्व्यवस्थितमिति शूलपाणिः । श्राद्धदीपकलिकायां चतुर्विंशतिमते तु “पितृव्यभ्रातृमातॄणां अपुत्राणां पार्वणं भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथः । अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातृरेवापस्तम्बः । मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेत्” इत्युक्तं तत्पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि पार्वणमेव “भर्त्रभावे स्वयं पत्न्याः श्वश्रूतत्पत्नमन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च” इति कौमारिकमते । “ततः पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथेति” इत्यन्तरेणेति निर्णयामृते उक्तम् । अन्ये त्वेतत्सामान्य पार्वणपरमाहुः अतएव “भर्त्तुः श्राद्धं तु या नारी मोहात्पार्वणमाचरेत् । न तेन तृप्यते भर्त्ता तस्या तु नरकं व्रजेत्” इति वचनं क्षयाहे पाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसार्थं न पार्वणनिषेधार्थमित्युक्तं निर्णयसिन्धौ भट्टचरणैः । अभर्तृमस्त्रीतिरिक्त इत्यनेन विरोधाच्च अपुत्राणामाह हेमाद्रावापस्तम्बः “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । भिन्नवर्णसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च । दद्यादेकाहिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा” । पारिजाते तु अन्यथा पार्वणमित्युक्त्वा सर्वत्र पार्वणमित्युक्तम् एकोद्दिष्टवाक्यानि तु तीर्थश्राद्धपराणीत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगार्ग्यः “मातुः सहोदरा या च पितुः सहजा च या । तयोश्चैव कुर्वीत पार्वणं पिण्डमाहते” प्रचेताः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं-

प्रेतोद्दिष्टं विधीयते। अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च"। अपत्नीनां ब्रह्मचर्यादीनाम्। मार्कण्डेयपुराणे "प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः। मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्"। स्त्रियामिति दर्शनात् गोविप्रहतपाषण्ड्यादीनां सपिण्डीकरणाभावेऽपि सांवत्सरमेकोद्दिष्टं कार्यमेवेति शूलपाणिः। अनिरुद्धवल्लिकौ "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च। पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्"। यत्तु शातातपः "पितृव्यभ्रातृमातृणां बन्धूनां तथैव च। मातामहस्य तस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत्" इति तदावश्यकत्वार्थं न तु पार्वणार्थमिति हेमाद्रिः। युक्तञ्चैवम् "आहुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः। तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः" इति पृथ्वीचन्द्रोक्ते मातामहस्य पार्वणमेव तद्वाक्यबलात् पितृव्यादौ तथा "पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति" वचनोपक्रमे पृथ्वीचन्द्रोक्ते च विकल्पः। केचित्त्वापस्तम्बादिवाक्यानि "अनूढानां प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता" इत्यस्य पितृव्यादिपरत्वादकृतसपिण्डनपितृव्यादिपराणीत्याहुः। माता सपत्नीमाता। एकोद्दिष्टं तु सपिण्डपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम्। विशेषस्त्वधिकारिनिर्णये प्रागुक्तः। केचित्तु पुत्राभावेऽपि पितामहपार्वणसम्बन्धमिच्छन्ति "पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता। पित्राभावेऽपि वर्णानः कुर्यात्सौर्ध्वदैहिकम्" इति मार्कण्डेयपुराणादिवाक्यस्य "पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशमिति" कालीये विशेषोक्तेः।

प्रेतपक्षे श्राद्धकालादिनिरूपणम् श्रा०वि० यथा ब्रह्मपुराणे "अपरपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा। न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः। श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते। यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः। तावत् श्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा"। दिने दिने इति वीप्सया पञ्चश्राद्धानां तेन पञ्चदश श्राद्धानि प्राप्तानि। ननु तिथिह्रासादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वात् चतुर्दश श्राद्धानि प्राप्नुवन्ति। एवं तिथिवृद्धौ षोडश स्युः। न पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वाच्चान्द्रपक्षस्य दिने दिने पञ्चदशतिथिविधेः तथा च एकस्मिन् दिने आसां तिथ्योर्व्याप्तिविषये-

लाभे श्राद्धद्वयम् अहोरात्रवृद्धौ न श्राद्धवृद्धिः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्त्तितः। अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः"। त्रिभागहीनं पक्षं वा इति पञ्चम्यादिकस्य उक्तः त्रिभागमित्येकादश्यादिकस्य उक्तः अर्द्धमेवेति त्रयोदश्यादिकस्य। न तु अर्द्धमिति पञ्चार्द्धमिति व्याख्यानं वक्ष्यमाणं युक्तम् उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात् अभिधानाच्च त्रिभागाद्यप्रतीतेः। त्रिभागहीनत्रिभागपदयोरपि पञ्चम्यादिविशेषकं पक्षान्तरोक्तं युक्तमेव पक्षापेक्षया पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तेरप्रसक्तत्वात्। गौतमोक्तपञ्चम्यादिकल्पस्य सामान्योपक्रमात्रायुक्तपरत्वम्। अतएव विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "अपराह्णात् श्राद्धे श्रेष्ठं श्राद्धविधायनम्। श्राद्धमीदृश तत्रापि प्रथमे शेषवे हितम्। प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः। पञ्चम्यूर्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्ध्वमतोऽप्यति। मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजन्त्रयोदशी"। पञ्चम्यूर्ध्वं दशम्यूर्ध्वमित्यनेन षष्ठ्याद्येकादश्यादिकल्पावुक्तौ। न चान्योन्यनैराकाङ्क्ष्ये प्रत्यवायदर्शननित्यत्वप्रापणार्थं तत्र च पञ्चम्यादिकल्पानां विकल्पसिद्धत्वेऽप्याविवक्षाऽनवस्थापादेकादेशा तिस्रो देवाः सह देवा इतिवत् कल्पना कल्पनीयाः। एतेषामेव कल्पानां दर्शितत्वादाश्विने कृष्णपक्षे एकस्मिन्नपि दिने श्राद्धं कर्त्तव्यमिति पर्यवसन्नोऽयः सामान्यमासविहितन्तु श्राद्धम्। अत्र संग्रहः प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं यः कृष्णपक्षः स पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थयाऽयुक्तकृष्णपक्षो भवति स यदा कन्योपक्रमः कन्यासमाप्यश्च तदा तत्र पक्षमात्रमविशिष्टमेव यदा सिंहोपक्रमः कन्यासमाप्यश्च तदा एव वा सिंहसमाप्यः तदा कीदृशः श्राद्धार्थः। अत्र विवृतमन्तयः ब्रह्मपुराणादिवचनैरेवात्र व्यवस्थां दर्शयामासुः। यथा ब्रह्मपुराणम् "यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः। तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा"। तथा भविष्यपुराणे "कन्यां गते सवितरि पितृराजाज्ञयागमात्। तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम्। ततो वृश्चिक आयाते निराशाः पितरो गताः। पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्। इति वर्षेषु कन्यास्थे श्राद्धेनापि कृते सति। पञ्चम्या अन्तरे दद्यादुभयोर्वर्गयोस्तथा। सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी। कृतघ्नस्य ध्रुवं

पुत्राः पितरन्निःश्वासपीडनात्”। इति स्मृतौ इति । कथमिव भवं पितृमातृकुलस्य दशकत्रयं परिशोध्यम् इत्यर्थः श्रवणादिवचनैः कन्यासम्बन्धेनैव श्राद्धप्रतिपादनात् एतस्यापि वचनस्य तदेकवाक्यतया सौराश्विनपरत्वम् । सौरपरत्वे कृष्णपक्षः स्यादिति चेन्न पौर्णमास्यन्तेऽपि तथात्वात् । अतः सिंहोपक्रमे कृष्णपक्षे कन्यासम्बन्धिन्येव भागे श्राद्धं स्यात् न सिंहसम्बन्धिनि अतः पक्षश्राद्धं तत्र निवर्त्तत एव त्रिभागहीनमित्यादयः पक्षास्तत्र यथासम्भवं योजनीयाः । कन्यासम्बन्धिन्यपरपक्षे श्राद्धविधानात् उपक्रमे सिंहसम्बन्धेऽपि पक्षस्य कन्यासम्बन्धोऽस्त्येवेति चेन्न एकस्य पक्षावयविनः पञ्चदशतिथ्यात्मकस्याभावात् अत एव पञ्चदशश्राद्धपक्षसमुदायमध्ये एकस्य पुरुषोत्तमस्यैव न सर्वेषां पुण्यभागिता यतन्तु मे वेदं वचनं ‘कृत्तिकादिभरण्यन्तं वारा वा रविसंक्रमाः । नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम्” । एकस्य तिथ्यवयविनोऽभावादित्यर्थः इतरथा तु पूर्वदिने रात्रौ चतुर्थीभौमवारयोगे बुधवारेऽपि भौमयुक्तचतुर्थीविहितस्नानदानाद्यापत्तेः । यदा च मल पक्षापरपक्षः सिंहार्के निपतेत् तदा तं पक्षं विहाय कन्यागतापरपक्ष एव श्राद्धम् । अन्येषां पञ्चमपक्षविरोधः । तथा कार्ष्णाजिनिः “शक्रध्वजनिपाताद्यो यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः । स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते । पुत्रमायुर्धनं धान्यं भूतिमारोग्यमेव च । प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथा परान् । एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् । तत्कालातिक्रमेद् विद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम्”। तथा जातूकर्ण्यः “आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा” । जाबालः “अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः । आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रयतः पितृकर्मणि”। उच्यते एतेषां वचनानां भोजदेवप्रभृतिभिरलिखितत्वेन प्रामाण्याभावात् प्रत्युत पुत्रादिफलसम्बन्धश्रवणात् काम्यं तद्विधत्ते । कन्यागतस्य च नित्यत्वं प्रागेव दर्शितम् । न च काम्याधिकारनित्याधिकारयोरेकवाक्यार्थत्वं वाक्यभेदाधिकरणविरोधात् । तद्यदि फलार्थितया कन्यासम्बन्धरहित एव श्राद्धं कृतं तथापि कन्यागतपक्षत्रयं कर्त्तव्यम् । वस्तुतस्तु श्राद्धभेदे विधिनीत्यापत्तेः कन्यागतश्राद्ध एव फलार्थितया पञ्चमपक्षाश्रयगुणफलविधिः तदा तु नैमित्तिकपक्षे श्राद्धमसङ्गतमेव ‘कन्यां गच्छतु वा नवेति’ पञ्चमपक्षस्तुत्यर्थं न तु कन्यासम्बन्धाभावेऽपि श्राद्धविधानपरं प्राप्ते कन्यागतश्राद्धे गुणफलविधित्वात् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे “पौर्णमास्यन्तमासेनैव समस्ततिथिकृत्याभिधानात् अश्वयुक्शब्दस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वात् न सौराश्विनपरत्वम् “आश्वयुज्यां तु कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च” इति ब्रह्मपुराण एव अश्वयुक्शब्दस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वावधारणात् पौर्णमास्यन्ताश्विन एव मघा त्रयोदशी भवति न दर्शान्ते, कृष्णा च सौरेऽप्यविशिष्टा । अतएव न सांकर्याय दर्शान्तपरतापि कृष्णतानुपपत्त्या उत्तरायां धान्यमस्यधिकरणे दर्शितत्वात् । इदन्तु उच्यते अश्वयुजः पौर्णमास्यन्ताश्विनपरत्वे कन्यानिरपेक्षपञ्चमपक्षे पक्षश्राद्धादिकस्य नित्यतयाऽवगम्यन्ते न कन्याविशिष्टा निरपेक्षश्रुतेः अत एव न गुणफलविधिः। अत एव कन्यासम्बन्धानुरोधेनैव प्रोष्ठपदादूर्ध्वं पञ्चमपक्षे कृष्णपक्षश्राद्धादिकं दर्शयति विष्णुधर्मोत्तरवचनव्याख्यानम् “उत्तरादयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्यात् दक्षिणायनम् । चातुर्मास्यं ततोऽपि प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रोष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्द्ध्वं तु तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वं ततोऽप्यति । तथा मुख्या च तत्रापि यस्मा राजंस्त्रयोदशी । तत्रापि च भवेत् श्राद्धं मधुना पायसेन तु । वर्षास्वपि कर्त्तव्यं श्राद्धमत्र नराधिप !। परान्नभोजी स्वपचः श्राद्धमन्नं तु कारयेत्” । यानि च कन्याविवक्षायिवचनानि तानि पञ्चमपक्षानपेक्षश्राद्धान्तरविधायकान्येव । कन्याप्रोष्ठपद्यूर्ध्वं पञ्चमपक्षसम्बन्धेऽपि कन्यागतत्वापि श्राद्धस्य नित्यत्वेनावगम्यमानस्य तन्त्रादेव सिद्धेर्न पृथक्करणम् । यदा न कन्यास्तु तदा कन्यागतापि नित्यत्वात् कर्त्तव्यमेव परन्तु पक्षश्राद्धादिकल्पेषु प्रमाणाभावात् यत्कृते ततः पाक्षार्थं इति न्यायात् सकृदेव श्राद्धं कर्त्तव्यम्। अधिमासपाते तत्र श्राद्धं न कर्त्तव्यं यथा लघुहारीतः “रविसङ्क्रान्तिरहितं यत्किञ्चित् कार्यिकं भवेत् । इष्टं वापि च पूर्त्तं च तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे” । एवमधिमासदोषसम्भावनादिना च तत्र श्राद्धकरणे वृश्चिकायां कर्त्तव्यतामाह ब्रह्मपुराणे “यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा”। अत्र कन्यातुलयोर्दिवाकरावस्थितेः क्रमादेव प्राप्तत्वात् क्रमात् प्राक्तनः कालः कादित्यन्वयः उपक्रमकालावधारणमात्रमेवेत्यर्थः ।

यस्य वा मृततिथिस्तस्य प्रेतपक्षे तत्सजातीयतिथिः पौर्णमासीमृतस्य तु प्रौष्ठपद्येव पार्वणश्राद्धकालः इति केनाप्युक्तिर्व्यवस्थेति पाश्चात्यदाक्षिणात्यानां तथाचारः। प्रा॰वि॰ तन्मूलक अनावाक्यमूलकत्वमुक्तमतोऽस्मद्देशीयानां न तथाचार इति बोध्यम्। अभिधानपरपर्य्यायशब्दे २११ पृ॰ दृश्यम्। [वाद्यभेदे शिका॰।

प्रेतपटह प्रेतस्य प्रेतत्वसूचकः पटहः। मरणकालवाद्यनीये

प्रेतपति पु॰ ६त॰। यमराजे

प्रेतपर्वत पु॰ प्रेतोद्धारणार्थः पर्वतः। गयातीर्थस्थे स्वनामख्याते पर्वते वायुपु॰ गयाम॰।

प्रेतपिण्ड पु॰प्रेताय देयः पिण्डः। पूरकपिण्डे तस्य प्रेतस्य पिण्डरूपदेहविशेषपूरकत्वात् पूरकसंज्ञा यथोक्तं ब्रह्मपु॰ "शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा। द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः। गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात्। चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च। जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा। सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः। दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं च नवमेन तु। दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्य्ययः"।

प्रेतपुर न॰ ६त॰। यमालये "शून्यं प्रेतपुरं भवेत्" ब्रह्मपु॰

प्रेतमेध पु॰ ६त॰। पितृदेवत्ये श्राद्धरूपे यज्ञे।

प्रेतराक्षसी स्त्री प्रेतस्य भूतभेदस्य राक्षसीव दूरतोऽपसर्पणकारित्वात्। तुलस्यां रत्नमाला।

प्रेतराज पु॰ ६त॰ टच्समा॰। यमे तस्य मृतस्य शुभाशुभफलविभजनेन शासनात् तथात्वम्।

प्रेतलोक पु॰ ६त॰। यमलोके "प्रेतलोकं परित्यज्य आगता ये महालये" उद्वाहतत्त्वम्।

प्रेतवन न॰ प्रेतानां मृतानां वननिवाधारत्वात्। श्मशाने हेमच॰। प्रेतकाननादयोऽप्यत्र।

प्रेतवाहित त्रि॰ ३त॰। भूताविष्टे शिका॰।

प्रेतशिला स्त्री गयातीर्थस्थे प्रेतोद्धारणार्थे गृध्रकूटपर्वतादिस्थे शिलाभेदे वायुपु॰गयाम॰। गरुडपु॰८५अ॰ तन्माहात्म्यादि यथा "सेयं प्रेतशिला ख्याता गयायां सा त्रिधा स्थिता। प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि। धर्मेण धारिता भूमौ सर्वदेवमयी शिला। प्रेतत्वं ते गता ये वा पिशाचा बान्धवादयः। तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः। अतोऽत्र मुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा। तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्त्तारो ब्रह्मलोकगाः। गयासुरस्य यन्मुण्डं तस्य पृष्ठे शिला यतः। मुण्डपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयो ह्ययम्। मुण्डपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोमुखाः। अरविन्दवनत्वेषु तेन चैवोपलक्षितः। अरविन्दगिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः। तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपादः पितॄणां ब्रह्मलोकदः। गदाधरादयो देवा आद्या पादौ व्यवस्थिताः। शिलारूपेण च व्यक्तास्तस्मादेवमयी शिला। गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला। स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु वरुणाम्बुकृतेन च। पिण्डं दद्यादिमैर्मन्त्रैरावाह्य च पितॄन् परान्"।

प्रेतशुद्धि स्त्री प्रेते सति कालविशेषे शुद्धिः। विप्रादीनां मृतानां मरणनिमित्ताशौचापगमे शुद्धौ "प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि" मनुनोपक्रम्याशौचरूपतद्विरोधिनो दर्शनेन तदपगमे शुद्धिः प्रतिपादिता।

प्रेतशौच न॰ प्रेते सति शौचम् ६त॰। प्रेते सति तन्निमित्ताशौचापगमे। शौचे २प्रेतसंस्कारभेदे च तत्प्रकारः गरुडपु॰ १०६अ॰ उक्तो यथा "प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं यतव्रताः!। ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्य्यादुदकं ततः। आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः। यमसूक्तं तथा जप्यं अपह्निलौकिकाग्निना। स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत्। सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयो ह्युपयन्त्यपः। अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः। एवं मातामहाचार्य्यप्रेतानाञ्चोदकक्रियाः। कामोदकाः सखिप्रत्तस्वस्त्रीयश्वशुरर्त्विजाः। नामगोत्रेण ह्युदकं सकृत् सिञ्चन्ति वाग्यताः। पाषण्डपतितास्तेभ्यो न कुर्युरुदकक्रियाम्। न ब्रह्मचारिणो व्रात्या योषितः कामगास्तथा। सुरापास्त्वात्मघातिनो नाशौचोदकभाजनाः। अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंसृतिः। क्रिया कार्य्या यथाशक्ति ततो गच्छेद् गृहान् प्रति। विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः। प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि। इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात्। क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक्। पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्। जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृण्मये। वैतानोपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः"।

प्रेतश्राद्ध न० प्रेतोद्देश्यकं श्राद्धम् । प्रेतोद्देश्यके चाद्यश्रा-द्धादसपिण्डीकरणान्तश्राद्धे तत्र गौणकालादि ति०त० उक्तम् यथा "मासेऽधिके तिथौ तस्मिन् तदा द्वा-दिकर्मणः" । तथा श्रा०त० दर्शितं यथा.

"षोडशश्राद्धानां यत्पतितं तदेकादश्यां तत्कर्त्तव्यम् । तथा च लघुहारीतः "श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा-ऽविहिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः" । विशेषतइत्यमावस्यापेक्षया तस्यामपि विघ्नादौ विधानात् । यथा छन्दोगपरिशिष्टं षट्त्रिंशन्मतम् "आब्दिके चाब्दिके श्राद्धे संप्राप्ते अन्तरा मृते । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणाः" । राजमार्त्तण्डे "श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसूतके । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशे षतः । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तराविहिते तथा । अमावस्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके मनीषिणः" । अत्र मृतसूतकोपदानात् कात्यायनवचनेऽशौचपदमेतत्परम् । यत्तु अन्तरा मृतसूतकेऽप्येकादश्यां श्राद्धविधानं तत् "देवे पित्र्ये श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि । तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते । शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदा-चन" इति कात्यायनवचनविरोधात् आशौचान्तदिने अकरणादिदैवविघ्नान्तरेण तदकरणे । एतएव श्राद्धवि-वेके अपाढकाद्यशौचाभावेऽपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्या-माशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासाद्या-प्रत्यक्षैकादश्यामेवेत्युक्तम्" ।

प्रेति पु० प्रकर्षेण इतिर्गमनं देहेऽस्य । १अन्ने यजु० १५।६ वेददी० । प्र+इ—भावे क्तिन् । २मरणे स्त्री अ०।।२२।४भा

प्रेतीषणि त्रि० प्राप्तगमने ऋ० ६।१।८

प्रेत्य अव्य० प्र+इ—ल्यप् । १लोकान्तरे अमरः "प्रेत्य संज्ञा नास्ति" श्रुतिः । २इत्येत्यर्थे प्रकर्षेण देहत्यागेन अन्यदेहं गत्वेत्यर्थे च । प्रेत्यजातिः प्रेत्यभावः ।

प्रेत्यजाति स्त्री प्रेत्य मृत्वा जातिर्जन्म । मृत्वा जन्मनि ।

प्रेत्यभाव पु० प्रेत्य मृत्वा भावः । मरणोत्तरं पुनर्जन्मनि । "पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः" गौ०सू० १।१।१९ "उत्पन्नस्य कचित् सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्य-भावः । उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनो-बुद्धिवेदनाभिः पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम् यत्र कचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत् प्रैति यत् ततोऽन्यत्र देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्य-भावो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽ-नादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति" वात्स्या० । प्रवाहरूपेणानादिसम्बद्धः संसारः प्रेत्यभावः यथोक्तं कणा० सू० उप०इ० "इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः" "तत्संयोगो विभागः"सू० "इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रेत्यभावमाह । ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगोऽयमपू-र्वैः शरीरेन्द्रियवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इत्योच्यते विभागस्तु शरीरमनोविभागो मरणम् तथा चायं जन्ममरणप्रबन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्मा-भ्यामित्यर्थः अस्यैव च प्रेत्यभावस्यान्तरशरीरभाव इति वैदिकी संज्ञा" । "जातस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" गीतायां च जन्ममरणप्रवाहस्य ध्रुवत्वमुक्तम् ।

प्रेत्वन् पु० प्र+इ—क्वनिप् । १इन्द्रे २वाते मेदि० ।

प्रेमन् पु०न०प्रियस्य भाव इमनिच् प्रादेशः एकाच्त्वात् न टिलोपः । १सौहार्दे २स्नेहे ३हर्षे मेदि०(वायौ इन्द्रे) शब्दरत्नाकरः प्राचादिकौ । "अक्लान्तयज्ञकं यूनोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः" उज्ज्वलमणिः ४भावबन्धभेदे पु०

प्रेमपातन न० प्रेम्णा स्नेहेन पातनं यस्य । १नेत्रजले २तदुपलक्षिते लोचने शब्दच० ।

प्रेमबन्ध पु० ६त० । गाढानुरागे ।

प्रेमभक्ति स्त्री प्रेम्णा भक्तिः । श्रीकृष्णे प्रेम्णा स्नेहेन भक्तौ तल्लक्षणं नारदपञ्चरात्रे उक्तं यथा "अनन्य-ममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता । भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैरिति" । प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं मन्त्रेभ्योऽप्यतः परम् । सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम्" । तच्चिह्नानि भाग०११स्क० उक्तानि यथा "निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्याणि ली-लातनुभिः कृतानि । यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्-कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति च । यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद् हसति क्रन्दते ध्यायति वन्दते जनः । मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते ! नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः । तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः । निर्द-ग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्" ।

प्रेमिन् त्रि० प्रेमाऽस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि टिलोपः । प्रेमयुते

प्रेयस् त्रि० अतिशयेन प्रियः प्रिय+ईयसुन् प्रादेशः एका-च्त्वात् न टिलोपः । प्रियतमे स्त्रियां ङीप् "प्रेयसीमपि मोचितवान्" प्रबोधच० । १पत्यौ पु० २भार्य्यायां स्त्री हेम० ।

प्रेरक त्रि॰ प्र+ईर–ण्वुल्। प्रयोजके प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार-साधके।

प्रेरण न॰ प्र+ईर–णिच्–ल्युट्। प्रेषणे निजदण्ड चक्रादेः कार्यादौ नियोगे। णिच्–युच्। प्रेरणाप्यत्र स्त्री।

प्रेर्वन् पु॰ प्र+ईर–वनिप् नुट् च। १सागरे २नद्यां स्त्री ङीप् वनोर च। प्रेर्वरी उज्ज्वलद॰।

प्रेष गतौ भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट्। प्रेषति अप्रेषीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिप्रेषत् त।

प्रे(प्रै)ष पु॰ प्र+इष–घञ् वृद्धिः ईष–वा घञ् गुणः। १प्रेषणे २पीडने च जटा॰।

प्रेषण न॰ प्र+इष–ल्युट्। प्रेरणे नियोगे। णिच्–युच्। प्रेषणाऽप्यत्र स्त्री। प्रेषणेन जीवति वेतना॰ ठक्। प्रैषणिक तदुपजीविनि त्रि॰। प्रेषणं नित्यमर्हति छेदा॰ ठक्। प्रैषणिक नित्यप्रेषणार्हे त्रि॰।

प्रेष्ठ त्रि॰अतिशयेन प्रियः प्रिय+इष्ठन् प्रादेशः एकाच्त्वात् न टिलोपः। १प्रियतमे अमरः। स्त्रियां टाप्। सा च २प्रियतमायां ३जङ्घायाञ्च शब्दच॰।

प्रे(प्रै)ष्य त्रि॰प्र+इष–कर्मणि ण्यत् वृद्धिः ईष–वा ण्यत् गुणः। १प्रेरणीये नियोज्ये २दासे अमरः। भावे यत्। ३प्रेरणे न॰ तत्करोति कृ–ट। प्रेष्यकर नियोगकारके "यन्तुः प्रेष्यकराङ्कुशः" भा॰द्रो॰ २१अ॰।

प्रेह्किटा स्त्री प्रेहि कट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू॰ स॰। कटसम्बोधनक प्रगमनार्थक्रियानियोगे।

प्रेहिकर्दमा स्त्री प्रेहिकर्दम इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू॰स॰। कर्दमसम्बोधनकप्रगमननियोगे। एवं प्रेहि-द्वितीया प्रेहिवाणिजा इत्यादयि शब्दौ मयू॰ समा॰। द्वितयवाणिजसम्बोधनकप्रगमननियोगक्रिययोः। [च्छे

प्रैय न॰ प्रियस्य भावः पृथ्वा॰ इमनिचाऽभावे अण्। प्रियत्वे

प्रैयव्रत त्रि॰ प्रियव्रतस्येदम् अण्। प्रियव्रतसम्बन्धिनि वैव स्वतमनोः पुत्रभेदे अपत्ये तु इञ् प्रैयव्रति तत्रार्थे पु॰

प्रैष पु॰ प्र+इष घञ् वा पररूपाभावः। १क्लेशे २मर्दने ३उन्मादे ४प्रेरणे च मेदि॰।

प्रोक्त न॰ प्र+वच–भावे क्त, तस्याविवक्षायां सुप्ले वा कर्मणि क्त। १कथिते यं प्रति किञ्चित् वस्तु कथ्यते तस्मिन् २वचेरनुक्तकर्मणि पदार्थे च।

प्रोक्षण न॰ प्र+उक्ष–भावे ल्युट्। १यज्ञार्थे पशुहनने अमरः। २वधे ३सेचने च मेदि॰। ४उत्तानहस्तेन जलादेः सेचने अभ्युक्षणशब्दे ३१२४॰ दृश्यम्। प्रो-क्ष्यतेऽनया करणे ल्युट् ङीप्। ५प्रोक्षणसाधनेषु अप्सु स्त्री "अयञ्जरे प्रोक्षणीर्निधाय" कात्या॰ श्रौ॰ २।१४॰ "आभिरद्भिर्हविषः पुरोडाशानाञ्च प्रोक्षणं क्रतं ताः प्रोक्षण्यः" कर्कः। उपचारात् ७तदाधारपात्रे च स्त्री।

प्रोक्षित त्रि॰ प्र+उक्ष–कर्मणि क्त। १सिक्ते २निहते मेदि॰ यज्ञार्थं संस्कृते ३पश्वादौ च "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसम्" इति स्मृतिः "आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः। अगस्त्येन पुरा राजन्! मृगया येन पूज्यते" ति॰त॰।

प्रोच्चासन न॰ प्र+उद्+अस–णिच्–ल्युट्। मारणे हेमच॰

प्रोञ्छन न॰ प्र+उञ्छ–ल्युट्। मार्जने (पोँछा)।

प्रोज्झित त्रि॰ प्र+उज्झ–कर्मणि क्त। प्रकर्षेण त्यक्ते "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र" भाग॰१।१।२ श्लो॰ "तत्र प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः" श्रीधरः।

प्रो(प्रौ)ढ त्रि॰ प्र+वह–क्त वा वृद्धिः। १वृद्धे अमरः २प्रग-ल्भे हेमच॰ ३निपुणे राजनि॰। ४प्रवर्द्धे ऊढे च। स्त्रियां टाप्। सा च ५नायिकाभेदे नायिकाशब्दे ४०४२ पृ॰ दृश्यम्। "त्रिंशद्वर्षादूर्द्ध्वं पञ्च पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं प्रौढावस्था यथा "आ षोडशात् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततःपरम्"। तस्या वश्यत्वकारणं यथा "अलङ्कारादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः। प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात्"। तस्या रमणे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणदा भवेत्" इति॰। अत्र विंशद्वर्षयुक्ते ६मन्त्रे "षोडशार्णो युगप्रौढस्त्रिंशद्भिर्मनुः" तन्त्रसा॰। "अर्थवद्ग्रहणेनार्थकस्येति" परिभाषया ऊढेः पृथग्ग्रहणात् क्त परे न वृद्धिः किन्तु वचाद् तत्र प्रोढशब्द इत्येव।

प्रो(प्रौ)ढपाद त्रि॰प्रौढः पादो यस्य। आसनारोपितपादादिके "आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृताव सक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते। स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम्। प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्" इति छन्दोगप॰। "अनेकधाश्रूदार्थिके भूमिगमे दृष्टकार्य संकीर्णीभूता" इति बोधायनवचनात्तथाविधे आरूढपादोऽपि न कुर्यात्" आ॰त॰।

प्रो(प्रौ)ढि स्त्री प्र+वह–क्तिन् वा वृद्धिः। १सामर्थ्ये २सामर्थ्यहेतुके क्रियायु योग्यताध्यवसाये ३उद्योगे च प्रौढिवादः।

प्रोण्ट पु॰ प्र+अठि–गतौ अच् पृषो॰। पतद्ग्रहे हारा॰।

प्रोतं त्रि० प्र+वे–क्त ऊतौ ना सम्प्रसारणम्। १प्रकर्षेण स्यूते २ग्रथिते वस्त्रे न० जटा०। भावे क्त। ३वीवने न०।

प्रोतोत्सादन न० प्रोतं सद् उत्सादयति उत्+सादि–ल्यु। १वस्त्रकुटिमे २छत्रे च त्रिका०।

प्रोत्फल पु० प्रकर्षेण उत्फलति प्र+उद्–फल–अच्। पि-ष्टकाद्याकारपुष्पवति इक्षभेदे शब्दमाला।

प्रोत्फुल्ल त्रि० प्र+उत्+फुल्ल–विकासे अच्। विकसिते।

प्रोत्साहन न० प्रकर्षेण उत्साहनम्। महत्सु कर्त्तव्ये कर्मणि १प्रकर्षेण यत्नसम्पादने सा०द०उक्ते २नाट्यालङ्कारभेदे। प्रोत्साहनस्य इत्यादिना तल्लक्षणमुक्त्वा "प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कर्मणि योजनम्" इति लक्षितम्। यथा "कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि। तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात! ताड़य ताड़काम्"।

प्रोथ परिपूर्णतायाम् सामर्थ्ये च भ्वा०उभ०सक०सेट्। प्रोथति ते अप्रोथीत् अप्रोथिष्ट पुप्रोथ थे। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपुप्रोथत् त।

प्रोथ पु०न० पु+थक्। १प्रस्थिते "हयान्मृदङ्कालस्य प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्" । २अश्वनासिकायाम् अमरः। ३कट्यां पु० मेदि० ४भाटके पु० त्रिका०। ५स्त्रीगर्भे पु० विश्वः ६गर्त्ते ७भीषणे ८स्फिगदेशे ९अश्वस्थले च संक्षिप्तसारः १०पथिके त्रि० ११प्रथिते त्रि० त्रिका० १२स्थापिते त्रि० सि०कौ०।

प्रोथथ पु० प्रोथ–भा० थच। तस्यापत्ये अण्। १।२८४।६भा०।

प्रोष पु० पुष–दाहे भावे घञ्। सन्तापे राजनि०।

प्रोषक पु० देशभेदे भा० भी० ९अ०।

प्रोषित त्रि० प्र+वस–क्त इट्। प्रवासं गते विदेशं गते। "आशोर्षे सहिता स्कूटे प्रोषिते भविता तथा"काशीख० पतिव्रताख्यानम्।

प्रोषितभर्त्तृका स्त्री प्रोषितः भर्त्ता यस्या. कप्। यस्याः पतिः विदेशं गतस्तस्यां स्त्रियाम् "नानाकार्य्यवशाद्यस्यादूरदेशं गतः पतिः। सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्त्तृका" सा०द०।

प्रो(प्रौ)ष्ठ पु०प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्य वा वृद्धिः। (पुँटि) मत्स्यभेदे राजवल्लभः। स्त्रियां ङीष्। २देशभेदे भा०भी० ९अ०। ३गवि च पुं स्त्री० सि०कौ०। प्रोष्ठपदशब्दे दृश्यम्।

प्रो(प्रौ)ष्ठपदा स्त्री प्रो(प्रौ)ष्ठे गोरिवेव पदं यस्याः। नक्षत्रविशेषे। तद्युक्ता पौर्णमासी अण् वा तत्र जाते इत्यण् वा न वृद्धिः। १भाद्रमासाख्ये अमरः। प्रोष्ठपदासु जातः अण् उत्तरपदवृद्धिः। प्रोष्ठपाद तज्जाते। "जे प्रोष्ठपदानाम्" पा० उक्तेः भवादौ प्रोष्ठपदवृद्धिः प्रौष्ठपद इत्येव।

२अश्विन्यादिषु पञ्चविंशषड्विंशनक्षत्रयोः स्त्री ब०व० पूर्वोत्तरभाद्रपदयोः प्रत्येकं द्वित्वेन चतुष्कत्वात् बहुत्वम्। प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण्। प्रौष्ठपदी भाद्र-भाद्रपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् "प्रौष्ठपद्यामतीतायाम्"। प्रोतपदशब्दे दृश्यम्।

प्रोष्य अव्य० प्र+वस–ल्यप्। विदेशं गत्वेत्यर्थे तस्य पापीयस्त्वम् मयू० समा० प्रोष्यपापीयस्। विदेशं गत्वा पापकारे त्रि०स्त्रियां ङीप्। "रावणः प्रोष्यपापीयान्"भट्टिः

प्रो(प्रौ)ह पु० प्र+ऊह–क वा वृद्धिः। प्रकृष्टचाटके

प्रोहकरटा पु० प्रोह करट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर० समा०। करटसम्बोधनप्रकटोहार्थनिर्देशक्रियायाम्। एवं प्रोहकर्दमा इत्यपि तत्र पाठान्तरे कर्दमसम्प्रदानकोहनिर्देशक्रियायाम्।

प्रोह्यपदि अव्य० प्रोह्यौ पादौ यत्र प्रहरणे द्विदण्ड्या० स०इच् समा० पद्भावः। प्रकर्षेण ऊह्याभ्यां पादाभ्यां प्रहरणे

प्रौढमनोरमा प्रौढानां प्रगल्भानां मनोरमयति रम० णिच् अच्। भट्टोजिदीक्षितकृतायाम् सिद्धान्तकौमुदी-व्याख्यायाम्। [२नियुक्ते च धरणिः।

प्रौण त्रि० प्र+ओण–अपनयने अच्। १प्रकर्षेण अपनायके

प्रौष्ठिक त्रि० प्रोष्ठोऽस्त्यस्य ठन्। प्रकृष्टौष्ठयुते ततः शिवा० अपत्ये अण् प्रौष्ठिक तदपत्ये। [भाष्यम्।

प्लक पु०प्र+कै–क रस लः। स्त्रीणामधोऽङ्गभेदे ऋ०८।२१।१८

प्लक्ष भक्षणे भ्वा०उभ०सक० सेट्। प्लक्षति ते अप्लक्षीत् अप्लक्षिष्ट पप्लक्ष क्षे। प्लक्षः।

प्लक्ष पु० प्लक्ष्यते कीटैः प्लक्ष–कर्मणि घञ्। (पाकुड़) १वृक्षे अमरः। प्रवृक्षसमीपस्थानात् २निःसृतायां सरस्वत्यां च भा०व० ८३अ०। तस्याः प्लक्षप्रस्रवणात् जातत्वात् तथात्वम् "प्रभवश्च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं मतम्" भा०व० ६०अ०। ३प्लक्षद्वीपचिह्निते द्वीपभेदे पु०

"प्लक्षो जम्बूप्रमाणो द्वीपः ख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यस्मिन्निध्मजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं यवस सुभद्रं शान्तं क्षेममभृतमभयमिति वर्षाणि। तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः मणिकूटो

वज्रकूटः शतशृङ्ग इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः। अरुणा नृम्णाऽऽङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः। यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्द्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते" भाग० ५।२०। "क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः। संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः। जम्बुद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः। स एव द्विगुणो ब्रह्मन्! प्लक्षद्वीपोऽप्युदाहृतः। सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै। ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः। सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च। ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा इमे। पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा। आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च। मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः। सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम!। गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा। सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः। वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेष्वेतेषु चानघाः। वसन्ति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः। तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः। नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत्। तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः। नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः। अनुतप्ता शिखा चैव विपापा त्रिदिवा क्रमुः। अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः। एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव। क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः। ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते। अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी प्रजा। न तत्रास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु। त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामते!" विष्णुपु०। कल्पभेदात्नामभेदः। तदुत्तरं वनस्य णत्वम् प्लक्षवणम्। प्लक्षस्यादूरदेशादि च नडा० चतुरच्। प्लक्षीय तत्समीपादौ त्रि०।

प्लक्षजाता स्त्री प्लक्षात् तत्समीपस्थप्रस्रवणात् जाता। सरस्वत्यां नद्यां भा०आ० १७०अ०।

प्लक्षतीर्थ न० प्लक्षसमीपस्थं तीर्थं शाक०त०। तीर्थभेदे हरिवं० [२६अ०।

प्लक्षप्रस्रवण न० प्लक्षस्य समीपस्थं प्रस्रवणम्। सरस्वत्युत्पत्तिस्थाने भा०श० ५०अ०।

प्लक्षराज पु० ६त०। सोमतीर्थस्थिते प्लक्षवृक्षे भा०श०४४अ०।

प्लक्षादि पु० फले अण्प्रत्ययलुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती"।

प्लक्षावतरण न० अवतरत्यस्मात् अव–तॄ–अपादाने ल्युट्। प्लक्षः तन्निकटस्थितप्रस्रवणरूपमवतरणम्। सरस्वत्या अवतरणस्थाने प्लक्षप्रस्रवणे भा०व० ८९अ०।

प्लति पु० प्लु–बा० डति। ऋषिभेदे ऋ० १०।८४।१७।

प्लव न० प्लु–अच्। १कैवर्त्तीमुस्तके २गन्धतृणे मेदि०। प्लु–अच्। ३गन्तरि त्रि०। भावे अप्। ४प्लवने (भासा) कर्त्तरि करणे वा अप्। ५भेके ६भेलके (भेला) ७मेषे ८श्वपचे ९वानरे १०जलकाके ११कुलके १२प्लक्षे १३पर्कटीवृक्षे १४कारण्डवखगे १५शब्दे १६प्रतिगतौ च पु० मेदि०। जातित्वे स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीप्। १७प्रेरणे १८शब्दे च पु० शब्दरत्ना०। १९जातिभेदे हेमच० २०पलवे (पोलो) मत्स्यधारणयन्त्रभेदे त्रिका०। २१जलकुक्कुटे मिता० २२जलचरपक्षिगणभेदे यथोक्तं भावप्र० "हंससारसकाचाक्षबकक्रौञ्चशरारिकाः। नान्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः। प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः"। एतेषां मांसगुणाः। "प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः। वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः"।

प्लवक त्रि० प्लु–वा० वुन्। १प्लुतगतिकारके २खड्गधारादौ नर्त्तके त्रिका० ३चण्डाले हेमा० ४भेके ५प्लक्षे राजनि०

प्लवग पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–ड नि०। १वानरे २भेके ३सूर्यसारथौ मेदि० ४प्लवङ्गमखगे शब्दर०। ५शिरीषवृक्षे राजनि०।

प्लवगति पु० प्लवेन गतिरस्य। १भेके शब्दच०। ६त०। प्लवानां [भेकानां गतौ स्त्री।

प्लवङ्ग पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–ड खच् मुम् नि०। १वानरे २मृगे शब्दच०। ३प्लक्षवृक्षे राजनि०।

प्लवङ्गम पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–खच् मुम् नि०। १भेके। [२वानरे अमरः।

प्लवन त्रि० प्लु–ल्युट्। १निम्ने प्रवणे क्रमनिम्नतां गन्तरि "प्रागुदक् प्लवनां भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः" ति०त० मत्स्यपु०। भावे ल्युट्। जलोपरि गतौ न० (भासा)।

प्लविक त्रि० प्लवेन तरति ठन्। प्लवेन तारिणि।

प्लाक्ष न० प्लक्षस्य समूहः, तस्य विकारस्तस्य फलं वा अण् न लुप्। १प्लक्षवृक्षफले २तद्विकारे ३तत्समुदाये च।

प्लायोगि पु० प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रः इञ् वेदे रस्य लः। प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रे ऋ० ८।१।३२

प्लावन न० प्लु–णिच्–ल्युट् । (उपचान) द्रवद्रव्यस्य समन्तात् व्याप्तौ "तापनं ह्रततैलादेः प्लावनं गोरसस्य च । तस्मात् हुतं कुर्यात् क्वाठनं तु पयोदधि" सु०त०। २निमज्जनसम्पादने ३संकुतरणसंयोजने च । करणे ल्युट् ङीप् । ४भूतानां धारणाभेदे स्त्री "स्तम्भनी प्लावनी चैव शोषणी भ्रामणी तथा । ज्वोपनी च भवन्त्येताः भूतानां पञ्च धारणाः" काशीख० ४४अ० । [धातुः १२२६ ।

प्लावित त्रि० प्लु–णिच्–क्त । जलादिना समन्तात् व्याप्ते

प्लाशि स्त्री प्रकर्षेणाश्नाति भुङ्क्तेऽनया प्र+अश–करणे इ वेदे रस्य लः । शिश्नमूलस्थनाड्याम् यजु०२५।७

प्लाशुक पु०प्रकर्षेण आशु काशति भवति कै–क वेदे रस्य लः । प्रकर्षेणाशु पच्यमाने व्रीहौ "प्लाशुकानां व्रीहीणां सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतः एव इत्थम् यत् प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति" शत० ब्रा० ५।२।३।२ "प्लाशुनां चीर्वं गार्हपतं चावत् श्रुद्धे तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपतमभिपरिणयत्यथ यदा श्लूनां क्षिप्रे मा परिणयानिति" इत्र० "प्लाशुकानाम् प्रकर्षेण आशु शीघ्रं पच्यमानानां पुनः प्ररूढानां व्रीहीणाम्" रेफस्य छान्दसो लत्वनिर्देशः । प्रसुवान् प्रसुवन्तु प्रेरयन्तु । प्लाशुकाः पुनःप्ररूढव्रीहय इत्युक्तम् ततोऽप्यधिककाले पच्यन्ते पाच्यमानाः षष्टिका व्रीहयःस्युः तेषामाशुत्वं च लिङ्गतरमावनियतपरिपाकव्रीह्यपेक्षम्" भा० ।

प्लाशुचित् अ० शीघ्रे प्राशु इत्यस्य पाठान्तरं निघण्टुः ।

प्लिह गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । प्लेहति अप्लेहीत् पिप्लेह ।

प्लि(प्ली)हन् पु० प्लिह–कनिन् पृषो० वा दीर्घः । (पिला) १वामकुक्षिपार्श्वस्थे मांसखण्डे तद्वृद्धिहेतुके २रोगभेदे च तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ तं प्लीहसंज्ञं गदमामनन्ति । वामे स पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः" । विदाहि कुलत्थमाषसर्षपशाकादि । अभिष्यन्दि माहिषं दध्यादि । कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुत इत्यर्थः । प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्चेति संप्राप्तिः असृजः पित्तस्य च समानधर्मत्वात् । रक्तजमाह "क्लमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम्" । पैत्तिकस्य लक्षणमाह "ज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते" । श्लैष्मिकलक्षणमाह "प्लीहा मन्दव्यथास्थूलः कठिनो गौरवान्वितः । अरोचकेन संयुक्तः प्लीहा कफज उच्यते" । वातिकमाह "नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते" । तत्साध्यमाह "दोषत्रितयजश्चोऽन्यः प्लीहाऽसाध्यो भवत्यपि" भावप्र० । तत्रैवान्यत्र तत्स्थानमुक्तं यथा "अथ शरीरावयवविशेषस्य यकृत्प्लीहस्वरूपमाह "अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्"

प्ली गतौ क्र्या० पर० सक० अनिट् । प्लीनाति अप्लैषीत् । अयं धातुः कविकल्पद्रुमे न दृश्यते धातुपाठे पाठान्तरेऽस्ति । [कुसुमवति द्रुमभेदे शब्दच० ।

प्लीहघ्न पु० प्लीहानं हन्ति हन–क । (रोडा) दाडिमतुल्य-

प्लीहशत्रु पु० ६त० । प्लीहघ्नशब्दे अमरः ।

प्लीहा स्त्री प्लिह–क पृषो० दीर्घः । प्लीहरोगे भरतः ।

प्लीहारि पु० ६त० । अश्वत्थवृक्षे शब्दच० ।

प्लीहोदर न० उदररोगभेदे उदरशब्दे ११४८ पृ० दृश्यम् ।

प्लु सर्पणे उभ०प्लुत गतौ च भ्वा०आत्म०सक० अनिट् । प्लवते अप्लोष्ट पुप्लुवे । अयं त्रिमात्रतयोच्चारणे च प्लुतशब्दे सि०कौ० प्लवते इति निर्देशात् । गतौ निघण्टुः ।

प्लुषि पु० प्लुष–दाहे किप । १अग्नौ उज्ज्वलद० । २पक्षे ३दहदाहे संक्षिप्तसारः ।

प्लुत न० प्लु–भावे क्त । १अश्वगतिभेदे अमरः । २तिर्यग्गतौ ३लम्फेन गतौ त्रिमात्रकालेनोच्चार्ये वर्णे पु० "एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" प्राचीनकारिका । अस्य ह्रस्वदीर्घयोरिवाकारभेदाभावेन तदुत्तरवर्त्तित्र्यङ्केनैव तथात्वसूचनं न तु लेखनेऽस्याकारविशेषोऽस्ति । प्लुतस्य विधायकानि पा०सूत्राणि सहितानि सोदाहरणान्यत्र प्रदर्श्यन्ते "वाक्यस्य प्लुत उदात्तः" पा० इत्यधिकृत्य "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" पा० "अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । स्त्रियाम अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मनेधि गार्गि ! । नामगोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते नेह आयुष्मानेधि भोः । राजन्यविशाश्चेति वाच्यम् । आयुष्मानेधि भो । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् आयुष्मानेधीन्द्रपालित।

सि॰कौ॰ "दूराद्धूते च" पा॰। "दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त३!" "हैहे प्रयोगे हैहयोः" पा॰। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। है३ राम! राम! है३ "गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्" पा॰ दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य ऋद्वर्जस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। गुरोः किम्। वकारात् परस्य अकारस्य मा भूत्। अनृतः किम्। कृष्ण३। एकैकग्रहणं पर्य्यायार्थम्। इह प्राचामिति योगो विभज्यते तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते "अप्लुतवदुपस्थिते" पा॰। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन् परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्य्यं यणादिकं करोति। सुश्लोक३ इति। सुश्लोकेति। वत् किम् अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं स्यात्। अग्नी३ इति। "ई३ चाक्रवर्मणस्य" पा॰ ई३ प्लुतोऽपि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुहीति चिनुहि३ इति। चिनुहि३ इदं चिनुहीदम्। उभयत्र विभाषेयम् "ओमभ्यादाने" पा॰ ओंशब्दस्य प्लुतः स्यात् आरम्भे। ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्। अभ्यादाने किम् ओमित्येकाक्षरम् "ये यज्ञकर्म्मणि" पा॰ ये३ यजामहे। यज्ञेति किम् ये यजामहे "प्रणवष्टेः" पा॰ यज्ञकर्म्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात्। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। टेः किम् हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत्। "याज्यान्तः" पा॰ ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। जिह्वामग्ने३! वहवे हव्यदाहृ३। अन्तः किम्। याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेर्मा स्यात्। सर्वान्त्यस्य चेष्यते "ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः" पा॰ एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। अग्नयेऽनुब्रू३हि। अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य। अस्तु श्रौ३षट्। सोमस्याग्ने वीहि वौ३षट्। अग्निमा३वह "अग्नीत् प्रेषणे परस्य च" पा॰ अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात् परस्य च। ओ३ श्रा३वय ने३ अग्नीदग्नीन् विहर३। बर्हिस्तृणीहि३। "विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः" पा॰ प्लुतः। अकार्षीः कटम् अकार्षं हि३। अकार्षं हि। पृष्टेति किम् कटं करिष्यति हि३। हेः किम् करोमि ननु "निगृह्यानुयोगे च" पा॰ अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतो वा। अद्यामावास्येत्यात्थ३। अद्य अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात् प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते। "आम्रेडितं भर्त्सने" पा॰ दस्यो३ दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम्। आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम्। चौर३ चौर। "अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्" पा॰ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते। अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म!। तिङ किम्? अङ्ग देवदत्त! मिथ्या वदसि३। आकाङ्क्षं किम् अङ्ग पच नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सन इत्येव। अङ्गाधीष्व भक्तन्ते दास्यामि। "विचार्य्यमाणानाम्" पा॰ वाक्यानां टेः प्लुतः। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। (वक्ष्यमाणेन एतः स्थाने इः) न होतव्या३मिति। होतव्यन्न होतव्यमिति विचार्य्यते। प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः। "पूर्वन्तु भाषायाम्" पा॰ विचार्य्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते। अहिर्नु३ रज्जुर्नु। प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते। "प्रतिश्रवणे च" पा॰ वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च। गां मे देहि भो हन्त ते ददामि३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३। देवदत्त! किमात्थ३। "अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः" पा॰ अनुदात्तः प्लुतः स्यात्। दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते। अग्निभूत३इ। पट३उ। अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः। शोभनः खल्वसि माणवक३। "चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने" पा॰ वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः। अग्निचिद्भाया३त्। अग्निरिव भायात् उपमार्थे किम् कथञ्चिदाहुः। प्रयुज्यमाने किम् अग्निर्माणवको भायात् "उपरिस्विदासीदिति च" पा॰ टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात्। उपरिस्विदासी३त्। अधःस्विदासी३दित्यत्र तु विचार्य्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः। "स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु" पा॰ स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये। असूयायाम् अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तन्त आभिरूप्यम्। सम्मतौ। अभिरूपक३ अभिरूपक शोभनोऽसि। कोपे। अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म!। कुत्सने। शाक्तीक३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः। "क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्" पा॰ आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् आचारभेदे आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु। स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। प्रार्थनायाम्। सुतांश्च लप्सीष्ट३ धनञ्च तात। छन्दःपारणी। कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ। आकाङ्क्षं किम्

दीर्घायुरपि आश्मीदन्नीन्थिहर । "अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः" पा० अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । प्रश्ने । अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने अगमश्म् पूर्वा३न् ग्रामा३न् । "प्लुतावैच इदुतौ" पा० यत्र दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ३ तिकायन !। औ३ पगव । अत्र प्लुतावत ऐचौ सम्पद्येते । "एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ" पा० अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्विदुतौ स्तः । प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्य्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव । प्रश्नान्ते । अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि पटा३उ । विचार्य्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ । परिगणनं किम् विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणन्तु कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् भद्रं करोषि गौ३रिति । अप्रगृह्यस्य किम् शोभने माले३ । "आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्ना३इ पत्नीव" सि० कौ०

प्लुति स्त्री प्लु—भावे क्तिन् । प्लवने उत्प्लुत्यगमने । प्लुतिश्च मण्डूकानामिव गतिः (क्वचापि) सम्बन्धात् सूत्रादेर्गतिश्च । त्रिमात्रतयोच्चारणे च ।

प्लुष दाहे भ्वा०पर०सक० सेट् । प्लोषति अप्लोषीत् । पुप्लोष उदित् क्त्वा वेट् । प्लुषित्वा प्लुष्ट्वा ।

प्लुष दाहे दिवा०पर०सक० सेट् । प्लुष्यति इरित् अप्लुषत् ।

प्लुष स्नेहे पूर्त्तौ च सक० स्नेहे अक० क्र्या० पर० सेट् । प्लुष्णाति अप्लोषीत् पुप्लोष ।

प्लुषि पु० प्लुष—बा० कि । १कत्स्यांतकयुक्ते १अग्निभेदे यजु० २४।२९ वेददीपः । २दाहके सर्पभेदे ऋ० १।८१।१भा० । ३अल्पपरिमाणपुत्तिकादेहे शत०ब्रा० १४।४।१।२४ भाष्ये द्रष्टव्यम् । [सदङ्कम्"भाग०

प्लुष्ट त्रि० प्लुष—क्त । दग्धे अमरः । "प्लोषव्यलिप्लुष्टमिदं

प्लुस दाहे विभागे च दिवा०पर०सक० सेट् । प्लुस्यति इरित् अप्लुसत् अप्लोसीत् पुप्लोस । [तैत्ति० ७।५।८।५

प्लेङ्ख पु० प्र+इङ्ख—घञ् वेदे रस्य लः । प्रेङ्खे प्रकटकम्पने

प्लेव सेवने भ्वा०आत्म०सक०सेट् । प्लेवते अप्लेविष्ट । पिप्लेवे ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

प्लोत न० प्र+वे—क्त संप्र०रस्य लः । सुश्रुतोक्ते शस्त्रकर्म्मोपकरणभेदे "अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गजलौकालाबूजाम्ववौष्ठपिचुप्लोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि" । [दाहे न०

प्लोष पु० प्लुष—भावे घञ् । दाहे अमरः । भावे ल्युट् । प्लोषण

प्सा भक्षणे अदा०पर०सक० अनिट् । प्साति अप्सासीत् । पप्सौ । गतौ निघण्टुः ।

प्सा स्त्री प्सा—भावे अङ् । भक्षणे त्रिका० ।

प्सात त्रि० प्सा—कर्म्मणि क्त । भक्षिते अमरः ।

प्सान न० प्सा—भावे ल्युट् । भोजने हेमच० ।

प्सु पु० प्सा—बा० कु । रूपे निघण्टुः ।

प्सुर त्रि० प्सु+रा० अन्यार्थे क । रूपवति ऋ० १०।२६।२भाष्ये

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य संकलिते वाचस्पत्ये पकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

पकारादिषु शब्देषु केचित् शब्दा न सङ्कलिता केषाञ्चिच्चार्थभेदा भ्रमाणोक्तास्ते इतःपरं परिशिष्टे प्रदर्श्यन्ते ।

परिशिष्टम्

४२२५पृष्ठस्थपद्मशब्दपरिशिष्टम्

"अष्टकाश्च भवेत् पद्मं तत्र दत्तं तथाऽक्षयम्" हेमा० श्रा० कालनिर्णयोक्ते १५ अष्टकाश्राद्धे ।

४२२५पृष्ठस्थ पद्मकशब्दपरिशिष्टम्

"यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च । पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम्" हेमा०श्रा० प्रश्नोक्ते श्राद्ध- ५कालभेदे न० ।

४२१४पृ० पारावतशब्दस्य परिशिष्टम्

सर्वार्थचिन्तामण्युक्ते क्षेत्रहोराद्रेक्काणादिदशवर्गमध्ये येषु येषु चित् षट्सु शुभांशेषु । प्रसङ्गात् क्षेत्रादिदशवर्ग- निरूपणेन तत्र दिनादिवर्गे एकैकस्य योगे नव विशेष- संज्ञाः तत्फलञ्च तत्रोक्तं प्रदर्श्यते तत्र क्षेत्रशब्दे क्षेत्रपतय उक्ताः द्रेक्काणाद्यधीश्वराः सर्वार्थ०उक्ता यथा "राशिं त्रिधाकृत्य द्रेक्काणमाहुस्तदीश१ पुत्रेश२ शुभाधि- नाथाः३ । युग्मेन्दुसूर्यौ भवने रवीन्दू नाथौ त्वयुग्मे भवनस्य चार्द्धे । चरेऽंशकानामधिपास्तदंशा राशौ स्थिरे तत्रवमेश्वराद्याः । द्विदेहभे तत्सुतराशिनाथादर्दन्ति शास्त्रार्थविदो महान्तः । मत् क्षेत्रपा द्वादशभागनाथा स्वस्य वर्गाधिपतिस्तदीशात् । त्रिंशांशपा भौमशनीज्य सौम्यशुक्रा भवन्त्योजगृहे समे तु । विलोमतः पञ्चग- राष्टसप्ताक्षाः क्रमाद्युग्मनेकभागैः । सप्तांशपास्त्वोज- गृहे तदीशाद्युग्मे गृहे सप्तमराशिपास्तु । दशांशपा- नामधिपास्तदीशादोजे समे तत्रवमेश्वराद्याः । ओजे १५कलानामधिपास्तदीशादवतर्ष यो (अंश) विष्णु४५हरौ टिनेशः५० । युग्मे क्रमादुत्क्रमसेव राशौ षष्ट्यंश६०कानां अधिपास्तु युग्मे । घोरांशको१ राक्षस२ देवभागौ३ कुबेर४ रक्षोगण५ किन्नरांशाः६ । भ्रष्टः७ कुलघ्नो८ गरला९ग्नि- संज्ञौ१० मायांशकः११ प्रेतपुरीशभागः१२ । अपां पति- १३र्देवगणेशभागः१४ काला१५ऽहिभागा१६वमृतांशु१७ चन्द्रौ१८ । मृदंशकः१९ कोमल२० पद्मभागौ२१ ल- क्ष्मीश२२ वागीश२३ दिगम्बरांशाः२४ । देवार्द्रभागौ२५ २६। कलिनाशभागः२७ क्षितीश्वरांशः२८ कमलाकरांशः २९ । क्रमेण मन्दात्मज३० मृत्यु३१काल३२ दा- वाग्निघोराऽ३४मय३५ कण्टकाश्च३६ । सुधामृतांशु:३८ परिपूर्णचन्द्र३९ विषप्रदग्धौ४० कलिनाश४१मुख्यौ४२ । वंशक्षयोत्पातककालसूक्ष्माः ४३।४४।४५ सौम्य४६च मृदंश ४७ सुशीतलांशू ४८। दंष्ट्रा४९ कराले५०न्दुमुख५१प्रवीणाः ५२ कालाग्नि५३दण्डायुध५४निर्मलांशाः५५ । शुभाशु- भांशा५६।५७ वतिशीतलांशः५८ सुधापयोधिभ्रमणेन्दु- रेखाः५९।६०। षष्ट्या: क्रमाद्व्युत्क्रमसेव युग्मे शुभान्वि- तांशो यदि शोभनाद्भिः । क्रूराः षष्ट्यंश(१०)गाः सर्वे नाशयन्ति खचारिणः । परिपूर्णश्चन्द्रैर्युक्ता कोऽनुकूलत्रि- कोणगाः । स्वर्क्षकेन्द्रोत्तमांशस्था मित्रक्षेत्रत्रिकोणगाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशाः स्वाधिमित्रांशकान्विताः । वर्गास्तु ये दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः । भवन्ति वर्गसंयोगे पारिजातादिसंज्ञकाः१० दुःस्थारिनीचमूढस्था ग्रहा बल- विवर्जिताः । मरणावस्थगाश्चेत्तु पारिजातादिनाश- काः" । अयं पक्षो नादरणीयः । सत्यपक्षस्तु स्वान्ये स्वनवांशके समवन इति चाह्याः।"उत्तमः१ तु त्रिवर्गैक्यं चतुर्वर्गन्तु गोपुरम्२। वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनं३मिहो- च्यते । वर्गद्वयं पारिजातः४पञ्चं पारावतांशकः५ । सप्तमं देवलोकः६ स्यादष्टमं च तथा भवेत् । ऐरावतं८ तु नवमं फलं तेषां पृथक् पृथक् । दशवर्गस्य संयोगे विदुर्वैशेषिकां- शकान् १० । ऐरावते सार्वभौमः सर्वैश्वर्यसमन्वितः । देव- लोके६ महादानकर्त्ता राजा क्षितीश्वरः । पारावते५ मा- तुलिकः सर्वशास्त्रविशारदः । सिंहासने३ भवेद्भूमिपतिः सर्वैः स्तुतो महान् । गोपुरे२ धनवाल्लित्य सर्वविद्याविशा- रदः । उत्तमे१ सकला सम्पत् पारिजाते४ धनान्वितः । स्वांशे १० यशस्वी मतिमान् सर्वसौख्यसमन्वितः" ।

४१२८पृ० पिण्डशब्दपरिशिष्टम् ।

तत्र संहतस्य एकीकृतः यथा"सममनूनां तु संपिण्ड्य काल तत्सन्निधिः सह" स्मृ०चि० व्याख्याने "संपिण्ड्य एकी- कृत्य रक्षणार्थः । संपिण्डं मिश्रितं मिलितं सम्पिण्ड्यर्थः । तथा च अहर्गणानयने प्रथमपदानां द्वन्द्वमेकत्र कार्य- मिति बोध्यम् । केरलशब्दे २२४१पृ० पञ्चमगोरमार्द- र्शिते "वर्णवर्णान्माप्य मत्स्वरं ताडितं मिथः । पिण्ड- संज्ञा भवेत्तत्र यथायोग्येषु कल्पना" [illegible] २१५८।र्थे च ।

४१२४पृ० पितृपक्षशब्दपरिशिष्टम्

[illegible] ।

४२२६ पृष्ठस्थपित्तशब्दपरिशिष्टम् ।

[illegible]उक्ते योनिरोगभेदे स्त्री स्त्रीणां ५ योनिरोगा विंश तिविधा उदावर्त्त शब्दे ११६२ पृ० दृष्टनीया दर्[illegible] नृषां [illegible] "[illegible]मिलन्दानां रज[illegible] सृजति । वन्ध्यां महार्त्तवा विप्राहित्सु तां विन्द्यादेद नाम । सर्वदा तायां भवति पाश्वधर्मे रजा अन्यम् । दाहतोषः

कर्कशस्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता। चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः। सदाहं क्षीयते रक्तं यस्याः सा लो-हितक्षरा६। सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी ७रजसा युतम्। प्रस्रंसिनी८स्रंसते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या। स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी९ रक्तसंस्रवात्। अत्यर्थं पित्तला१० योनिर्दाहपाकज्वरान्विता। चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलि-ङ्गोच्छ्रयो भवेत्। अत्यानन्दा११ न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति कर्णिन्यां१२ कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां तु जायते। मैथुनाच्चरणात् पूर्वा१३ पुरुषादतिरिच्यते। बहुशश्चातिचरणात्तस्या१४ बीजं न विन्दति। श्लेष्मला१५ पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्ताऽतिशीतला। चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्। अनार्त्तवस्तना षण्ढी १६ खरस्पर्शा च मैथुने। अतिकायगृहीतायास्तरुण्याः फलिनी१७ भवेत्। विवृता महती१८योनिः सूचीवक्त्रा१९ऽतिसंवृता। सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा २०। चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्”।

४२२६ पृ० पिष्टपचनशब्दात् परम परिशिष्टम्

पिष्टपशु पु० पिष्टमयः पशुः। यज्ञे पशुस्थाने पिष्टमये पशौ तथा हि पिष्टपशुमीमांसायाम् अनिष्टसाधनस्यापि हिंसाया वैदिकमन्त्रद्वारा संस्कारविशेषे जनिते इष्टसाधनत्वं यथा विषादेरनिष्टसाधनस्यापि वैद्यकोक्तसंस्कारभेदे कृते इष्टसाधनत्वम्। एवञ्च वैद्यकोक्तविषसंस्कारस्य किञ्चिद्वैगुण्ये यथा नेष्टसाधनत्वमेवं वैदिकप्रयोगे मन्त्रादीनां यथोक्तोच्चारादिवैगुण्येऽपि न हिंसाया इष्टसाधनत्वम्। विशेषतः सांख्यमते हिंसाया इष्टसाधनत्वेऽपि अनिष्टान्तरसाधनत्वमङ्गीकृतम्। तथा च वेदोच्चारणादौ सामर्थ्यहीनानामिदानीन्तनानां सुतरां पशुयागादौ पिष्टपशुनैव यागो विधेयः न तु साक्षात् पशुनेति व्यवस्थापितम्। मनुनापि “कुर्याद् घृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा इत्यनेन कामनाद्युपायतो पिष्टपशोरेव विधानमुक्तम्। एतन्न्यायानुसारेणैव भा० आश्व० ९१ अ० “आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ। महर्षयो महाराज! बभूवुः कृपयान्विताः। ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः। ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः। अपरिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः। न [illegible] पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर!। [illegible] नायं धर्मकृतो यज्ञो न [illegible]

चेत्स्यसि। विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत्। यज बीजैः सहस्राक्ष! त्रिवर्षपरमोषितैः। एष धर्मो महान् शक्र! महागुणफलोदयः”।

४२९२ पृ० पुष्यस्नानशब्दात् परम परिशिष्टम्।

पुष्यानुग न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे “अम्बष्ठकीमोचरसौ समङ्गापद्मकेशरान्। वाह्लीकातिविषामुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम्। कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम्। कट्वङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम्। पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। तानि क्षौद्रेण संयुक्ता पाययेत् तण्डुलाम्बुना। असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते। दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत्। योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम्। स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत्। चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम्”।

४४२७ पृ० प्रकृतिशब्दस्य परिशिष्टम्

राज्ञां पुरोहितादिषु२१ दश सुमन्त्रादिषु२२ अष्टासु च यथोक्तं शुक्रनीतिशास्त्रपरिशिष्टे

“पुरोधाश्च प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा। मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः। अमात्यो दूत इत्येता राज्ञः प्रकृतयो दश। दशमांशाधिकाः पूर्वं दूताद्याः क्रमशः स्मृताः। अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चित् स्मृतः सदा। सुमन्त्रः पण्डितो मन्त्री प्रधानः सचिवस्तथा। अमात्यः प्राड्विवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः। एतास्त्वष्टप्रकृतयो राज्ञः प्रकृतयः सदा”। एतेषां लक्षणानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि विस्तरभयान्नोक्तानि।

४४२१ पृ० प्रगल्भशब्दात् पूर्वम् परिशिष्टम्

प्रगदिन् त्रि० प्रगदति बा० णिनि। प्रकर्षेण वक्तरि। स्त्रियां ङीप् ततः प्रगद्या० चतुरर्थ्यां ञ्य। प्रागद्य तद्दूरदेशादौ त्रि०।

प्रगद्यादि पु० चतुरर्थ्यां ञ्यप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा “प्रगदिन् मगदिन् मदिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार”

४४९९ पृ० प्रसाधनशब्दस्य परिशिष्टम्

प्रसाधनीकरणप्रकारश्च युक्तिकल्पतरावुक्तो यथा

“प्रसाधनी द्विजनवनागसम्भवाभिरष्टाङ्गुलिभिः क्रमेण। चतुर्विधानां धुर्यवीर्यतोमां सम्यक्तिकोभाग्यदयःफलासिदा। पाण्ड्या माहत्या चैव सम्पूर्णा च यथाक्रमम्। [illegible] महीभुजाम्।

अक्षरस्वदृष्टवदुक्तेवः काष्ठजाया विनिश्चयः । कनकं रजतं ताम्रं लिप्तकं सीसकं तथा । लौहं सर्वत्र सर्वार्थमादिष्टादिद्रयामुषाम् । राज्ञामेवोपयुज्येत चावकीर्ति-प्रसाधनी । अन्यासां महिषीणाञ्च स्वर्णजाता प्रसाधनी । गजदन्तसमुत्था राज्ञामेवोपयुज्यते । अत्रापि रत्नविन्यासो ग्रैवेयामरदण्डवत्" ;

४५.०४ पृष्ठस्य प्राकृतशब्दस्य परिशिष्टम्

प्राकृतभाषा च अष्टादशभाषामध्ये भाषाभेदः । तासां भेदास्तु सा०द० उक्ता यथा "पुरुषाणामनीचानां संस्कृता१ स्यात् कृतात्मनाम् । शौरसेनी२ प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् । आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं३ प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी४ भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी५ । प्राच्या६ विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिजा७ । योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या८ हि दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारीं९ संप्रयोजयेत् । बाह्लीकभाषा१० दिव्यानां द्राविडी११ द्राविडादिषु । आभीरेषु तथाऽऽभीरी१२ चाण्डाली१३ पुक्कसादिषु । आभीरी शाबरी१४ चापि काष्ठपत्रोपजीविषु । तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची१५ स्यात् पिशाचवाक् । चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका१६ । बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् । उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृता क्वचित् । ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च । भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं१७ संप्रयोजयेत् । संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च । देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् । यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् १८ । कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः । योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा" । तत्तद्भाषालक्षणानि भाषाशब्दे दृश्यानि ।

४५.२२पृष्ठस्य प्रातर्शब्दस्य परिशिष्टम्

"प्रहरोऽपराह्णसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" नि०सि० मा० व्यासोक्ते दक्षिणाञ्चले ४सार्द्धप्रहरात्मके काले ।

फ

फकारः पवर्गस्य द्वितीयवर्णः सर्ववर्णेषु द्वाविंशतितमः । अस्योच्चारणस्य स्थानमोष्ठौ तदुच्चारणे आभ्यन्तरः प्रयत्नः जिह्वाग्रस्य ओष्ठाभ्यां सह स्पर्शः अत एवास्य स्पर्शवर्णता । बाह्याः प्रयत्नाः विवारश्वासाघोषाः महाप्राणश्च । क्वचित् पवर्गस्य स्थाने उपध्मानीयः ः । तन्त्रे वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनार्दनः । जया पादशिरा रौद्री फेत्कारः शाखिनी प्रियः । रमा विहङ्गमः कण्ठः भुजङ्गी प्रियपावकौ । प्रलयाग्निर्नीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी । फुत्कारो यामिनी व्यक्ताकृतिः मोहवर्द्धनः । निष्फलश्चास्य फ-कारः प्रयागो ग्रामणी फलम्" । तदीयदेवताध्यानं यथा "प्रलयाम्बुदवर्णाभां चतुर्भुजां चतुर्भुजाम् । मल्लाभवप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम् । एवं ध्यात्वा फकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "फकारं शृणु चार्वङ्गि ! रक्तविद्युल्लतोपमम् । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा" कामधेनुतन्त्रम् । मातृका-न्यासेऽस्य वामपार्श्वे न्यासः । काव्यादावस्य प्रथम-विन्यासफलं पकारशब्दे उक्तं दृश्यम् ।

फ न० फल–ड । १रूक्षवचने २निष्फलवाक्ये ३फुत्कारे च मेदि० ४अट्टहासे ५वर्द्धने ६जृम्भाविस्फारे ७फल-भागे च पु० विश्वः ।

फकार पु० फ+स्वरूपे कार । फस्वरूपे वर्णे ।

फक्क असद्व्यवहारे मन्दगतौ च भ्वा०पर०सक० सेट् । फक्कति अफक्कीत् पफक्क ।

फक्किका स्त्री फक्क–धात्वनिर्देशे भावे ण्वुल्–टाप् अतइत्त्वम् । १अनुद्धारकारे (फाँकि) २तत्त्वनिर्णयार्थं पूर्वपक्षे च "फणिभाषितभाष्यफक्किका" इति नैषधम् ।

फगुन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

फञ्जिका स्त्री भनक्ति रोगान् भञ्ज–मर्दने ण्वुल् पृषो० । (वामनहाटि) १वृक्षे अमरः । २देवताडे ३दूरालभायां शब्दरत्ना० ।

फञ्जिपत्रिका स्त्री भञ्ज–णिनि पृषो० फञ्जि रोगमर्दि-पत्रं यस्याः । आखुकर्णीम् (उन्दुरकानि) रत्नमा० ।

फञ्जि(ञ्जी) स्त्री भञ्ज–इन् पृषो० वा ङीप्। भार्ग्याम् (वामनहाटि) राजनि०।

फट पुंस्त्री० स्फुट–विकाशे अच् पृषो०। १सर्पाणां फणायाम् अमरः स्त्रियां टाप्। सा च २दन्ते मेदि० ३कितवे पु० शब्दच०।

फट् अव्य० स्फुट–क्विप् पृषो०। १योगे तन्त्रोक्ते २अस्त्रनामके मन्त्रभेदे च। ३अनुकरणशब्दे तस्य मन्त्र आदिवत् द्रव्यविशेषस्य त्यागार्थताऽपि। शान्तिकुम्भस्थापने, अर्घ्यपात्रस्थापने, अर्घ्यजलेन पूजोपकरणाभ्युक्षणे, अन्तरीक्षगविघ्नोत्सारणाय विकिरक्षेपणे, गन्धपुष्पाभ्यां करशोधने, अघमर्षणे पापपुरुषताड़ने, कराङ्गन्यासे, नैवेद्यप्रोक्षणे, होमाग्नेः क्रव्यादांशत्यागे, होमाग्न्यावाहने, तर्जनीमोक्षणादौ च इत्यादिषु कर्मसु अस्य प्रयोगः नानातन्त्रेषु दर्शितः। [ख्यातायां भित्तिकायां शब्दच०।

फडिङ्गा स्त्री फडिति इङ्गते इङ्ग–अच्। (फड़िङ्)

फण अनायासेनोत्पत्तौ भ्वा०पर० सक० सेट् फणति अफाणीत्-अफणीत् पफाण। फणा० फेणतुः पफणतुः।

फण गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। फणति अफाणीत् अफणीत् मित् वा घटादि०। णिचि फाणयति फणयति फणादि०।

फण पुंस्त्री० फण–अच्। दर्व्याकारे सङ्कोचविकाशवति सर्पमस्तके अमरः।

फण(णा)कर पु० फणः(णा) कर इव यस्य। सर्पे शब्दरत्ना०।

फणादि न० "फणाञ्च सप्तानाम्" पा० किति लिटि सेटि थलि च परे एत्त्वाभ्याससलोपनिमित्ते धातुवर्गे तत्र धातुपाठे क्रमं यथा "फण राज भ्राज भ्राश भ्लाश स्यम स्वन" सि०कौ० भ्वादौ दृश्यः।

फण(णा)धर पुंस्त्री० फणं(णां) धरति धृ–अच्। सर्पे शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। फण(णा)भृदादयोऽप्यत्र।

फणाभर पुंस्त्री० फणां बिभर्त्ति भृ–अच्। सर्पे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [सङ्कः।

फणिकार पु० देशभेदे स च देशः वृ०सं० १४अ० दक्षिणस्या-

फणिकेसर पु० फणिनामकः केसरः। नागकेसरे राजनि०।

फणिखेल पुंस्त्री० फणिना खेलति खेल–अच्। (भारुइ) खगे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

फणिचक्र न० फणाकारं चक्रम्। विवाहादौ शुभाशुभसूचकनाडीकूटज्ञापनार्थे चक्रभेदे उपयमशब्दे ११९४ पृ० दृश्यम्।

फणिजा स्त्री फणीव जायते जन–ड। (फणिमनसा) इति नैघण्टप्र०। [शतावर्य्याम् २महाशतावर्य्यायाञ्च राजनि०।

फणिजिह्वा स्त्री फणिजिह्वा आकारोऽस्त्यस्य अच्। १महा-

फणिज्झक पु० फणिनमुज्झति उज्झ–ण्वुल् पृषो०। १बर्बरीभेदे २जम्बीरसामान्ये च अमरः।

फणितल्पग पु० फणिरूपे तल्पे गच्छति तिष्ठति गम–ड। शेषशायिनि विष्णौ शब्दार्थकल्प०।

फणिन् पु० फणा अस्त्यस्य इनि। दर्वीकरे सर्पभेदे अमरः। अहिशब्दे ५८१ पृ० तद्भेदाः दृश्याः। २सर्षपीनामकौषधौ स्त्री राजनि०। ३शेषावतारे पतञ्जलिमुनौ पु० स च पाणिनीयभाष्यकारकः योगसूत्रकारश्च तयोर्भेद ऐक्यं वा

फणिप्रिय पु० फणिनां प्राणप्रदत्वात् प्रियः। वायौ शब्दर० सर्पाणां वायुभक्षकत्वेन वायोस्तत्प्रियत्वम्।

फणिफेन न० फणिनां फेन इव। (आफिङ्) अहिफेने रत्नमा०।

फणिभुज् पु० फणिनं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। पन्नगाशने गरुड़े

फणिमुख न० फणिन इव मुखमस्य। स्तेयसाधनोपयोगिनि मृत्तिकाक्षेपणार्थे यन्त्रभेदे दशकुमा०।

फणिवल्ली स्त्री फणिसदृशी दीर्घा, फणिप्रोक्तस्या वा वल्ली। नागवल्ल्याम् (पानलता) फणिलतादयोऽप्यत्र हेमच०।

फणिहन्त्री स्त्री फणिनं हन्ति हन–तृच् ङीप्। गन्धनाकुल्याम् राजनि०। [इदुराजभार्यां राजनि०।

फणिहृत् स्त्री फणिनं हरति अपसारयति हृ–क्विप्। वृ-

फणीन्द्र पु० ६त०। सर्पेश्वरे अनन्ते २वासुकौ च।

फणीश्वर पु० ६त०। १अनन्ते २वासुकौ शब्दरत्ना०।

फणीश्वरचक्र न० नक्षत्रभेदे शनिस्थित्या सप्तद्वीपस्य शुभाशुभसूचके चक्रभेदे चक्रशब्दे २८२० पृ० दृश्यम्।

फण्ड पु० फण-गतौ ड तस्य नेत्वम्। जठरे उणादिकोषः।

फत्कारिन् पु० फदित्यव्यक्तं करोति कृ–णिनि। खगमात्रे शब्दच०।

फर न० फल+अच् लस्य रः। फलके भरतः।

फरुवक न० पूगपात्रे हारा०। [अफरी फर्फरायते" चकुटः।

फर्फर त्रि० स्फुर-अच् पृषो०। अत्यन्तचले "गण्डूषजलमात्रेण

फर्फरीक न० स्फुर–ईकन् "फर्फरीकादयश्च" उणा० नि०। १नवपल्लवे उज्ज्वलद०। २चपेटे पु० ३मृदुत्वे न० मेदि०। ४पादुकायां स्त्री संक्षिप्तसारः।

फर्व गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। फर्वति अफर्वीत् पफर्व। "प्रफर्व्य च पीवरी" यजु० १२।७१ वेददी० "फर्वतिः पूरणार्थः" ऋ० १०।१०६।२ भा० दृश्यम्।

फर्वर त्रि० फर्व–पूरणे वरच् । पूरके उ० १०१०२।२भा०।

फल भेदने भ्वा०पर०सक०सेट् । फलति अफालीत् पफाल फेलतुः आदित् आरम्भे भावे क्त वा इट् । फुल्तः फलितः । फुल्लम् फलितम् अन्यत्र फलितः इत्येव । जीव वर्णनाने क्त । फलितः ।

फल निष्पत्तौ भ्वा०पर०अक०सेट् । फलति अफालीत् । पफाल फेलतुः । क्त फलितः ।

फल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । फलति अफालीत् । अच्चा० कर्त्तरि वा च । फलः फालः । फलयति फालयति ।

फल न०फल–अच् ।१सस्यादीनां फले २लाभे ३फलके (ढाल) ४जातीफले ५कक्कोले ६ प्रयोजने ७सस्यः ८जातीफले ९त्रिफलायां १०कक्कोले मेदि०।१०बाणाग्रे ११आर्तवे शब्दर०१२फाले हेम० १३दाने धर०।१४मुष्के च ।१५कुटजद्रुमे पु०शब्दर०। १६धात्वर्थनिष्पाद्ये प्रधानोद्देश्ये प्रयोजने "स्वरितञित आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्" हरिः। तेन पाकादिजन्यं भोजनं लाभादिजन्यञ्च पुरुषस्यैव फलम्। न वेतनादिलाभरूपं फलं तेन सूदस्य कर्त्तृगामित्वं न धात्वर्थजन्यफलभागित्वम्। धात्वर्थजन्ये १७संयोगादौ च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्" हरिः। धात्वर्थशब्दे दृश्यम्। गौतमोक्ते १८प्रमेयभेदे तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा

"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" गौ०सू०उद्दिश्य "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गौ० सू०। "सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं, त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा,पर्यवसानं वाऽस्ति स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति" वात्स्या०। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्" गीता। लवणादिसंयोगे फलशाकवर्ज्जनं यथा "लवणं क्षीरसंयोगात् लवणेन च पिष्टकम्। फलं तिलसंयोगादव भवति तथात्वात्" इत्याचारचन्द्रिकाधृतवचनम् १९निष्पन्ने त्रि० ।

फलक न० स्वार्थे क । (ढाल) इति ख्याते चर्मफले अस्त्रप्रतिघातनिवारके १पदार्थे । २फलिकायाम् ३पट्टे ४धनुःसमानाकारे ५काष्ठादिफलके च भिता० ।

फलकाम पु० यज्ञभेदे शा०श्रौ० १०श० ।

फलकण्टक पु०फले कण्टकं यस्य । कण्टकिफलवृक्षे मेघस्तु प्र०

फलकपाणि पु०फलकं पाणौ यस्य । (ढालि) चर्मिणि यम०

फलकपुर न० पुरभेदे तत्र नाम्नोदाहृता ।

फलकयन्त्र न० सि०शि० उक्ते यन्त्रभेदे यथा

"कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं वाङ्गाङ्ग०कुलैर्विस्तृतं विस्ताराद्द्विगुणा१८०यतं सुगणकैनायामध्ये तथा। आधारः अयष्ट्यङ्कुलादिघटितः कार्या च रेखा ततस्त्वाधारादवलम्बसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोच्यते। लम्बे नवताष्ट०कुलकैर्विभज्य प्रत्यङ्कुलं तिर्यगतः प्रसार्य। सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः। आधारतोऽधः षष्टिभा३०कुलेषु ज्यामध्ययोगे सुषिरं च सूक्ष्मम्। इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका क्षेप्याऽक्षसंज्ञा लघु वा प्रकल्प्या। षष्ट्यङ्कुलव्यासमितस्य रज्ज्वात् तस्या दलं परिधौ तदग्राम्। षष्ट्या घटीनां गणयेत् २६० कैश प्रसंघकं चाम्बुचरैश्च दिग्भिः। अग्रे परस्या तनुपट्टिकैका षष्ट्यङ्कुला दीर्घतया तथाङ्ग्या" सू०। "अभ्रादौ धातुमयं चौप्रकोदिदादमयं वा फलकं चतुरस्रं श्लक्ष्णं समं कर्तव्यम्। तत्र नवत्यङ्कुलविस्तारं द्विगुण१८०विस्तारदैर्घ्यम्। तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तत्राधारः त्रिविधः षष्ट्यङ्कुलादिः कार्यः। आधारे धृतं यथा यथा लम्बमानं स्यात् तथा धृते फलके आधाराद्धःसूत्रवत्लम्बरेखा कार्या। सा च लम्बसंज्ञा। तं लम्बं नवतिभागं कृत्वा भागे भागे तिर्यग्रेखा दीर्घा कार्या। तिर्यक्त्वं तु लम्बभवान्मत्स्यात्। सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया। आधाराद्धस्त्रिंशदङ्कुलान्तरे या ज्या तस्याः लम्बस्य च सम्पाते सुषिरम्। तत्रेष्टप्रमाणा शलाका क्षेप्या साऽक्षसंज्ञा। तस्मात् सूत्रात् त्रिंशदङ्कुलेन कर्कटेन वृत्तरेखा कार्या। सा षष्टि६० घटिकाभिर्भगणांशकैः षष्ट्यंशकैः ३६० प्रत्यंशं दशभिर्दशभिः पानीयफलैर्वाङ्क्या। अथ तास्रादिमयी वंशजा काष्ठमयी वा पट्टिका षष्ट्यङ्कुल६० दीर्घतया तैरेव फलकाङ्कैरङ्किता कार्या। सा पट्टिकार्धाङ्कुलविस्तृता। एकस्मिन्नग्रेऽङ्कुलविस्तृता कुठाराकारा कार्या। तत्र विस्तारमध्ये छिद्रं कार्यम्। एवम्भूतायाः पट्टिकाया अग्रे

परि-भूतावा एव मार्गं तथा स्वरैयार्थे न कामाति तथा परनुमा कार्ये सर्वः" त्रि०ति० व्याख्या प्रमिताक्षरा।

फलकर्कशा स्त्री फलेन कर्कशा कठोरा। पक्कोलाम्।

फलकसक्थ त्रि० फलकमिव सक्थि यस्य षच् समा०। फलक-तुल्यसक्थियुक्ते स्त्रियां ङीष्। फलकमिव सक्थि। कर्म०स० टच् समा०। फलकतुल्यसक्थि न०।

फलकाम त्रि० फलं कामयते कमि—णिङ् अण् उप०स०। विहि-तकर्मणां फलकामनायुक्ते। तस्य निन्दा भग०त०विष्णु-धर्मोत्तरे उक्ता यथा "धर्माधिकता मूढाः फलकामा नराधमाः। अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामं नाप्नुवन्त्युत"। "कामात्मता न प्रशस्ता" मनुना "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" गीतया च।

फलकिन् पु० फलकं तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। (फलुइ) १मत्स्यभेदे २फलकान्विते त्रि० मेदि०। फला अङ्गिरिष्ट-स्य एव स्वार्थे क। फलका ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्षा०इनि। ३तद्‌युक्तदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

फलकेवलिन न० सम्यक्त्वधर्मभेदे भा०व० ८३अ०।

फलखण्डव पु० फलेन खण्डः। १पानीयामलके शब्दच०। फलं खण्डः यस्य। २खण्डफलयुक्ते त्रि०।

फलकेसर पु० फले केशरा यस्य। नारिकेलवृक्षे जटाध०।

फलकोष पु० फलस्य शस्यस्य कोष इव। मुष्कावरकचर्म-युते अण्डकोषे तद्‌वृद्धिहेतवश्च सुश्रुतः "वातपित्तश्लेष्म-शोणितमेदो मूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः। तासां मूत्रा-न्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते"।

फलकोषक पु०फले शस्य एव कोषोऽस्य कप्। मुष्के अण्डकोषे त्रिका०।

फलग्रहि त्रि० फल—ग्रह इन् उप०स०। फलितकालफलधरे वृक्षे भरतः

फलग्राहिन् पु०फलं गृह्णाति ग्रह—णिनि। १वृक्षे धरणिः २ फलग्राहके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

फलघृत न० फलार्थकं घृतम् शा०त०। स्त्रीकादिदोषविकारके चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वचा। मेदा पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम्। अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी। उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम्। एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। शतावरीरसक्षीरं घृतादुक्तं चतुर्गुणम्। सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु

प्रजायते। सुतान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्श-नान्। या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या वा जनयते मृतम्। अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते। योनि-दोषे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते। प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम्। नाम्ना फलघृतं ह्येतत् अश्विभ्यां परिकीर्तितम्। अनुक्तमपि वृन्दं क्षिपन्त्यत्र चिकित्-सकाः। जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रशस्यते। आरण्य-गोमयेनापि वह्निज्वाला प्रदीयते"।

फलचमस पु०१दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णे तदधिकृत्यप्रवृत्ते २साम-भेदे च "फलचमसामकोऽभक्ष्यं ददातीति" श्रुत्या क्षत्रिय-भक्षत्वेन फलचमसविधानात् क्षत्रियभक्षस्य च यजमान-द्रव्यत्वेन तदृत्विजः भक्षोऽपि फलचमसलाभः। फल-चमसश्च दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णमिति" मल०त० रघु०।

फलचोरक पु० फलं चोर इव यस्य कप्। चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि०। [फलस्वादुचोरकेषु च लिङ्गु फलेषु।

फलत्रय न० द्विग०। १फलत्रिकशब्दोक्तैरीतकीप्रभेदेन २द्राक्षाप-

फलत्रिक न० द्विग०। त्रिफलायाम् शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपा-याम् अमरः। त्रि०।

फलद पु० फलं ददाति दा—क। १वृक्षमात्रे २फलदातरि

फलपत्राक्ष न० असम्पन्नप्रते तन्त्रज्ञे १११ पृ० दृश्यम्।

फलपाक पु० फलेषु पाको यस्य। १करमर्दके भरतः २पानी-यामलके शब्दच०। द्वन्द्व०। ३फलस्य पाके च।

फलपाकान्ता स्त्री फलपाकेनान्तो नाशोऽस्याः। कदलीधा-न्यादौषधौ अमरः। [रत्नमा०।

फलपाकिन् पु० फलपाकोऽस्त्यस्य इनि। गर्दभाण्डे हस्ते

फलपुच्छ पु० फलं पुच्छ इवास्य। वरणाको त्रिकाण्डे।

फलपुष्पा स्त्री फलानि पुष्पाणीव यस्याः। पिण्डखर्जूर्याम् राजनि०। [तत्रैवार्थे अमरः।

फलपूर(क) पु०फलेन पूरः पूर्णः। बीजपूरे स्वार्थे क।

फलप्रिया स्त्री फलेन प्रीणाति प्री—क। प्रियङ्गौ राजनि०।

फलबन्ध पु० फले बन्धः। बन्धेऽपि फलपूर्वकबन्धे हेमच०।

फलभूमि स्त्री फलभोगार्थं कर्मफलभोगार्थं भूमिः। कर्म-भूमि व्यतिरिक्ते भूदेशे "भारतान्येरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना। वर्षाणि कर्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः" हेमच०। [भोगे बहुभवे

फलभोग पु० ६त०। फलानां कर्मफलानां सुखदुःखादीनां

फलमुख्या स्त्री फलेन मुख्या श्रेष्ठा। अजमोदायाम् राजनि०

फलमुद्गरिका स्त्री फलं गिरति गृ—अच् फलं मुद्गरि

मत्स्याः कप् । पिच्छपर्णूर्याम् (पिछलीकेलुर) शब्दचा०

फलयोग पु० ६त० । फलसम्बन्धे नाटकाङ्गकार्यस्य अवस्था "अवस्था फलयोगः स्यात् यः समग्रफलागमः सा० द० उक्ते २अवस्थाभेदे च ।

फललक्षणा स्त्री फलहेतुका लक्षणा । प्रयोजनहेतुकायां लक्षणायाम् "व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः" सा०द० ।

फलवत् त्रि० फल+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १फलयुते पुरुषे २तत्साधने यागादौ च "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायः । ३फलयुते वृक्षे पु० अमरः । [न० राजनि० ।

फलवर्त्तुल पु० फलं वर्त्तुलं यस्य । १कालिङ्गवृक्षे । २तत्फले

फलवृक्षक पु० फलप्रधानो वृक्षः संज्ञायां कन् । पनसवृक्षे राजनि० ।

फलशाक न० "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्" भावप्र० उक्ते षड्विधशाकमध्ये फलरूपशाके तच्च कुष्माण्डादि बलोक्तम्

फलशाडव पु० दाडिमवृक्षे राजनि० ।

फलशालिन् त्रि० फलेन शालते श्लाघते शाल—णिनि । फलयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [पटरवृक्षे राजनि० ।

फलशैशिर पु० शिशिरं प्राप्तस्य अण् फलं शैशिरं यस्य ।

फलश्रुति स्त्री श्रु—करणादौ क्तिन् ६त० । १वैदिककर्मणां फलप्रतिपादनार्थवाक्ये २फलश्रवणे च "फलश्रुतिरियं नॄणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्" । अपि च "वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" भाग० ११स्क० ३अ० उद्धववचनम् ।

फलश्रेष्ठ पु० फलेन श्रेष्ठः प्रशस्ततरः । आम्रवृक्षे शब्दच० ।

फलस पु० फल+स्था० क । १फलयुक्ते २पनसे भरतः फलस इति पाठान्तरं तदर्थे ।

फलस्थापन न० फलयोरौडुम्बरफलयोः स्थापनम् । सीमन्तोन्नयनसंस्कारे "फलस्थापनात् मातापितरौ पापूमानमपोहति" हारीतः "फलस्थापनात् फलस्थापनाच्च सीमन्तोन्नयनात्" सं०त० रघु० । तत्र पश्चात् प्रतिरवस्याय युगमत्नमौडुम्बरं शलाटु प्रथ्नाति" गोभिलेन औडुम्बरफलयुगस्थापनस्य विधानात् तथात्वम् ।

फलस्नेह पु० फले स्नेहो यस्य । अक्षोटवृक्षे राजनि० ।

फलहारिन् त्रि० फलं हरति हृ—णिनि । फलहारके ।

फलहारी स्त्री फलानां हारो हरणं यस्मै गौरा० ङीष् । कालीभेदे तत्पूजादिकञ्च "ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ! । पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः । तत्रैवाचितपक्षे तु पञ्चदश्यां निशार्द्धके । पूजयेत् फलैर्वर्णैः यत्नतो वापि कालिकाम्" मायातन्त्र १७पटले । [राजनि० । २फलयुक्ते त्रि०

फलाढ्या स्त्री फलेनाढ्या सम्पन्ना ३त० । १काष्ठकदल्याम् ।

फलादन पुंस्त्री० फलमदनमस्य । १शुकपक्षे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । फलाशन तत्रार्थे त्रिका० । २फलभक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् ।

फलाध्यक्ष पु० फलमध्यक्षमिव यस्य । १राजादने अमरः । २फलदाना-ध्यक्षे ईश्वरे च । फलमत उपपत्तेरित्याद्युक्तेरीश्वरे ।

फलान्त पु० फलेनान्तोऽस्य । १वंशे शब्दचा० । ६त० । २फलस्यान्ते च ।

फलाफलिका स्त्री फलवर्जितमफलं शा०त० तदभावयत ठन् टाप् कापि अत इत्वम् । फलवर्जिताफलयुतायां क्रियायाम् ।

फलाबन्ध्य पु० फलेनाबन्ध्यः । फलयोग्ये वृक्षे हेमच० ।

फलाम्ल न० फलमम्लं यस्य । १वृक्षाम्ले २अम्लवेतसे पु० राजनि० ।

फलाम्लपञ्चक न० अम्लपञ्चके तच्छब्दे दृश्यम् ।

फलि पु० फल—इन् । (फलुइ) मत्स्यभेदे रायमु० ।

फलिका स्त्री फल+अस्त्यर्थे ठन् टाप् । निष्पाव्याम् राजनि०

फलिग पु० फलिनं गच्छति गम—ड । मेघे त्रिकाण्ड० ।

फलित त्रि० फल—निष्पत्तौ क्त फलं जातमस्य तार० इतच् वा । १निष्पन्ने २जातफले वृक्षे पु० भरतः । ३शैलेये न० राजनि० ।

फलिन् त्रि० फल+अस्त्यर्थे इनि । १फलयुते स्त्रियां ङीप् २वृक्षे पु० अमरः ३प्रियङ्गौ स्त्री ङीप् अमरः । [अमरः ।

फलिन पु० फल+अस्त्यर्थे इनच् । १फलयुक्ते २ताडये वृक्षे पु०

फली स्त्री फलमस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । प्रियङ्गुवृक्षे अमरः

फलीकार पु० फल+च्वि—कृ कर्मणि घञ् । फलेच्छायां भाग० ४।८।२६ श्रीधरः । भावे घञ् । २निस्तुषीकरणे धान्यस्य ३फलसम्पादने [वन्निवपादौ च ।

फलीय त्रि० फल+उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । १फलयुक्ते २फल-

फलेग्रहि पु० फले फलं (कर्मण आधारत्वविवक्षा) ग्रहणादि आरभते स्वीकरोति वा इनि अलुक् स० । १योग्यकाले फलप्राप्ते वृक्षे यथाकालं फलशालिनि च । "फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम्" भट्टिः । नुमि तु फलेग्राहि तच्छब्दे दृश्यम् । पृषो० फलेग्राहिरप्यत्र शब्दरत्ना० ।

फलेन्द्र पु० फलेन इन्द्र ऐश्वर्यान्वितः । राजजम्बूवृक्षे ।
"फलेन्द्रा कथितानन्द्रा राजजम्बूर्महाफला" भावप्र० ।

फलेपुष्पा स्त्री फले फलकाले पुष्पमस्याः । द्रोणपुष्पीवृक्षे भावप्र०

फलेरुहा स्त्री फले तन्निमित्तं रोहति रुह–क । पाटलिवृक्षे अमरः ।

फलोत्तमा स्त्री फलेन उत्तमा । १द्राक्षाभेदे राजनि० । २त्रि-फलायां वैद्यकट्ग्र० । [द्रुत० । २फलस्योत्पत्तौ स्त्री ।

फलोत्पत्ति पु० फलाय उत्पत्तिरस्य । १आम्रवृक्षे शब्दच० ।

फलोच्छ्रक पु० १वृक्षभेदे भा० व० १०अ० । २फलकामे त्रि० ।

फलोदय पु०६त०।१फलोत्पत्तौ २लाभे ३स्वर्गे ४हर्षे च शब्दर०

फल्क पु० फल–क नेत्त्वम । विशोधिताङ्गे उज्ज्वलद० ।

फल्गु त्रि०फल–उ गुक् च । १रम्ये मेदि० २असारे अमरः । ३निरर्थके त्रिका०४मिथ्यावाक्ये शब्दरत्न०गयातीर्थस्थनद्यां स्त्री । मेदि० (फागु) इति ख्याते धूलिरूपे ६पटवासे अवलयने, जटा० । ७काकोदुम्बरिकायाम् अमरः । फल्गुतीर्थमाहात्म्यं यथा "फल्गुतीर्थं व्रजेत तस्मात् सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । मुक्तिर्भवति पितॄणां कर्तॄणां चात्मनः सदा । ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुको ह्यभवत् पुरा । दक्षिणाग्निहुतं तत्र तद्रजः फल्गु-तीर्थकम् । तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेष्वपि । तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह । गङ्गा-पादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यादिगदाधरः । स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकं विदुः । अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् । नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गु-तीर्थे यदाप्नुयात्" वायुपु० गयामा० ।

फल्गुदा स्त्री फल्गुनद्यां "तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽस्ति पावनः । नदी च फल्गुदा नाम पितॄणां स्वर्गदायिनी" वह्निपु० । [फाल्गुने २अर्जुने च भरतः ।

फल्गुन पु० फल्गुन्यर्क्षभेदो नीयतेऽस्मिन् नी–ड । १फाल्गुने

फल्गुनी स्त्री फल–उनन् गुक् च गौरा० ङीष् । १काकोदुम्बरिकायाम् राजनि० । अश्विन्यादिषु एकादशे द्वादशे च २नक्षत्रे च ह०च० भरतः ।

फल्गुलुका वायुकोणस्थे देशभेदे वृ०सं० १४अ० ।

फल्गुवाटिका स्त्री फल्गूनां वाटीव इवार्थे कन् । काको-दुम्बरिकायाम् राजनि० ।

फल्गुहस्ताक पु० फल्गुना रम्येण हस्तेन आकायति आ+कै–क । श्योनाकभेदे । राजनि० ।

फल्गूत्सव पु० फल्गुनिमित्तक उत्सवः । फाल्गुनपौर्ण-मास्यादिषु कर्त्तव्ये (आबीर)फल्गुद्रव्यकरणे उत्सवे गो-विन्दानुष्ठीतस्तु यामाद्ये तत्प्रकीर्त्तितम् । फल्गूत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा" दोलयात्रापद्धतिः ।

फल्य न० फलाय हितं यत् । पुष्पे शब्दच० ।

फल्लकिन् पु० फलक+पृषो० तदाकारोऽस्त्यस्य इनि । (फलुइ) मत्स्यभेदे शब्दार्थचि० ।

फल्लफल पु० शूर्पवाते जटाधरः ।

फा पु० फल–बा० डा । १निष्फलभाषणे शब्दर० । २वृत्तान्ते ३वृद्धौ ४वर्द्धने च विश्वः [उपधातुभेदे राजनि० ।

फाटकी स्त्री स्फुट एव स्फुट पृषो० गौरा० ङीष् । (फट्किरी)

फाणि स्त्री स्फाय–नि पृषो० । १गुडविकारे, २करम्भे (दधि-मिश्रितसक्तौ) च उणादिकोषः ।

फाणित न० फण–णिच्–क्त । गुडविकारभेदे (फेणी) अमरः "इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया" भावप्र० । "फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत् । वातपित्तश्रमहरं मूत्रवस्तिविशोधनम्" तद्गुणास्तत्रोक्ताः ।

फाण्ट न०फण–क्त नि० । १अनायासेन कृते अमरः । "क्षिप्तोष्ण-तोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २क्वाथभेदे पुं० । "क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् । मृत्पात्रे कुडवोन्मितं ततस्तु स्रावयेत्ततम् । सोऽयं चूर्णद्रवः फाण्टः भिषग्भिरभिधीयते" वैद्यक० ।

फाल न० फलाय शस्याय हितम् अण्, फल्यते विदार्यते भूमिरनेन वा घञ् । १अनायासकृते वाकृतमुयसि लौहभेदे अमरः । फालमत्यस्य अण् । २बलदेवे ३महादेवे च पु० । फलस्य विकारः अण् । ४कार्पासवस्त्रे मेदि० । ५तप्तफालकरणपरीक्षाभेदे न० । फलेन अनः अण् । ६ज-म्बीरबीजे पु० कुलचन्द्र । फालदिव्यप्रकारश्च विष्णुस्मृत्युक्तो यथा "बृहस्पतिः "आयसं द्वादशपलघटितं फाल-मुच्यते । अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम् । अग्नि-वर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत् । न दग्धश्चे-च्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते" चौरोऽत्र गोचौरः "गोचौरस्य प्रदातव्यं तप्तफालावलेहनम्" इति स्मृते-रिति मैथिलाः । वस्तुतः सर्वत्र एतदादिकमागन्तव्यम् । "आयसं लेलिहानश्च जिह्वयापि समाहितः" इति पितामहोक्तेः प्राड्विवाकलोहाभ्यासमन्त्रभिमन्त्रणं कार्यम् । अत्र प्रयोगः लौकिकचत्वारिंशत्तोलकमितं लौहघटितमष्टाङ्गुलमायामचतुरङ्गुलविस्तीर्णम् तथाविध-

चतुरङ्गुलविस्तारं फालमग्नौ स्थापयेत् । तत्र प्राङ्शिराशोधनीयादुग्धादिरूपमानं कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा कल्पकं प्रतिज्ञापकं शोध्यशिरसि निधाय ओम् "त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं महात्मनाम् । जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यसे । पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक ! । अथ वा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ! । त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि" । इत्येतैः फालमभिमन्त्रयेत् । शोध्यस्तु "त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! । साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे ! मम" इत्यनेनाभिमन्त्र्याग्निवर्णं फालं जिह्वया लिहेत् विद्यात् । न दह्यते चेत् शुद्धः" ।

फाल्गुन पु॰ फल्गुनीयुक्ता पौर्णमासी अस्ति यत्र मासे अब्दे वर्षे अर्द्धमासे वा अण् । चैत्रादितो द्वादशे १चान्द्रमासख्याते मासभेदे २तादृशे पक्षे ३जीवे वर्षभेदे च बार्हस्पत्ये १८९८ पृ॰ दृश्यम् । "अर्द्धोपान्त्यो त्रिभो ज्ञेयो फाल्गुन त्रिभोन्नत" इत्युक्तेः पौर्णमास्यां फाल्गुनीनक्षत्रसम्बन्धयोगात् तथात्वम् । स च मासः त्रिविधः सावनचान्द्रसौरभेदात् तत्र कुम्भस्थरविकारब्ध शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्रः । तथाभूतकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः, कुम्भस्थरविकः सौरः इति । अयञ्च शब्दः दन्त्यान्तो मेदिनिकोषे पठितः । फाल्गुने गगने फेने नान्यमिच्छन्ति बर्बराः" कारिकायाम् अपपाठमितिन्यस्तं मेदिनिविरोधात् प्रामादिकमेव । ४तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । ५अर्जुनाख्ये पाण्डवे तस्य तन्नाम्ने कारणम् भा॰वि॰४४अ॰उक्तं यथा "उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः" । ६अर्जुनवृक्षे पु॰ मेदि॰ ।

फाल्गुनानुज पु॰ फाल्गुनादनुजायते अनु+जन-ड । १चैत्रे मासि २वसन्तकाले हारा॰ । ३नकुलसहदेवयोः द्वि॰ व॰ ।

फाल्गुनिक पु॰ फाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठञ् । चैत्रादितो द्वादशे मासे । [शब्दर॰

फि पु॰ फल-बा॰डि । १निष्फलवाक्ये २पापे च एकाक्ष॰को॰

फिक्क पु॰ कपिक्क+पृषो॰ । (फिङ्गा) पक्षिभेदे शब्दमा॰ ।

फिरङ्ग पु॰ स्वनामख्याते म्लेच्छदेशे१ रोगविशेषे२ भावप्र॰ तत्र फिरङ्गस्य निदानमाह । "फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् । तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः" । तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् । फिरङ्गिणोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः । व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामनुसंक्रमः । भवेत्ता लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः" । फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् । रूपमाह "फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यान्तरतस्तथा । बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ध्रुवम् । तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् । स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स च स्मृतः । सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्षणैर्युतः । कष्टोऽतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः" । उपद्रवानाह "कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता । अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी । साध्यत्वादिकमाह बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः । आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः । बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः । बोध्यो व्याधिरसाध्योऽयमित्यूचुर्मुनयः पुरा" । ततोऽस्त्यर्थे इनि । फिरङ्गिन् तद्देशवासिजने तद्रोगयुते च त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [विश्वः ।

फु पु॰ फल-डु । मन्त्रोच्चारणपूर्वके १फुत्कारे २तुच्छवाक्ये च

फुक्क पु॰ खगे शब्दच॰ । [फणायां पु॰हेमच॰।

फुट त्रि॰ स्फुट-क पृषो॰। १विकीर्णे २प्रस्फुटिते च । ३सर्प-

फु(फू)त् अव्य॰ फल-डुति पृषो॰वा दीर्घः । अनुकरणशब्दे ।

फुत्कर पु॰फु इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-ट । वह्नौ शब्दच॰

फुत्कार पु॰ कृ-भावे घञ् फुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः । फुदित्यव्यक्तशब्दकरणे । फुत्कारयुक्ते वह्नौ आहुतिनिषेधो यथा "अल्पे कक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्ते भयानके । आर्द्रकाष्ठैः ससुतृप्ते फुत्कारवति पावके । कृष्णार्चिषि सदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम्" ति॰त॰ ।

फुप्फुस पु॰सुश्रुतोक्ते हृदयस्य वामपार्श्वस्थिते (फुसफुस) इति ख्याते कोष्ठभेदे "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" व्याचष्टो चेदम् "आमस्य स्थानमामाशयः नाभेरूर्ध्वम् । अग्नेः स्थानं पच्यमानाशयः नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः नाभेरधः । मूत्रस्य स्थानं वस्तिः । रुधिरस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ । हृत् हृदयम् । उण्डुरुकपाकस्थलं यः

शोषितमलसञ्चः उण्डुकः स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधारम्। फुप्फुसः हृदयस्य वामपार्श्वे स्थित। (फुसफुस) इति ख्यातः” इति विजयरक्षितः।

फुल्त(ल्ल) त्रि॰ फल-आरम्भे भावे क्त वा तयोरिट् अत इत्वम्। १फलभारसंयुते २फलने च। पक्षे फलित इति। ष्यन्ताञ फलित इत्येव। भावे क्तिन् फुल्तिः फलने स्त्री।

फुल्ल विकाशे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। फुल्लति अफुल्लीत् पुफुल्ल।

फुल्ल त्रि॰ फुल्ल-विकाशे अच्। विकसिते पुष्पे अमरः।

फुल्लफाल पु॰ फुल्लं फलति फल-अण्। शूर्पवाते त्रिका॰।

फुल्लदामन् न॰ ६त॰। १फुल्लानां दामनि “मोगौ भौ तौ गौ वरहयवसुरगैः फुल्लदाम प्रदिष्टम्” इ॰र॰ उक्ते अष्टविंश-त्यक्षरपादके छन्दोभेदे।

फुल्ललोचन त्रि॰फुल्लं विकसितं लोचनमस्य। १विकसितनेत्रे स्त्रियां षाङ्गत्वेऽपि बहुच्कत्वात् टाप्। २मृगभेदे पुंस्त्री॰शब्दच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [संक्षिप्तसा॰।

फुल्लरीक पु॰ फल-फर्फरीकादि॰ नि॰ १देशभेदे २सर्पे च

फेण(न) पु॰ स्फाय-न पृषो॰ मतान्तरे णत्वम्। दुग्धजलादेः उपर्युपरिस्थे बुद्बुदाकारे पदार्थे (फेना) अस्य णान्तत्वमपि “हंसश्वेतो नदीतीरे निनदैः शं शिखिरे। यथा भारवता यस्या अन्तरे फेणसङ्कुता” इत्युक्तौ पक्षे नकारेफेण अन्तःस्थरकारेण संयुता इत्यर्थः। २हिमे च ३गुडविकारभेदे स्त्री ङीष्। “बद्धो वेगवारात् कफङ्गेन फेणी धमं पर्पटः पिष्टशोलेन याति” शीर्णमञ्जरी। “गम्भीरं गगनं फेनमूनम् इत्यनाम्नितम्। आङ्कुः फाङ्गुलमित्याजि केचिन्न ध्वन्यथान्वितम्” भरतधृतवाक्यम्।

फेण(न)क स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। १फेनशब्दार्थे २पिष्टकभेदे त्रिका॰।

फे(ण)नका स्त्री फे(ण)न इव कायति कै-क। जलपकतण्डुलचूर्णे (काइ) शब्दच॰।

फेण(न)दुग्धा स्त्री फेणः(नः) इव दुग्धं निर्यासोऽस्याः। (दुग्धफेणः) क्षुपभेदे राजनि॰।

फेण(न)वाहिन् पु॰ (फेण(न)मिव वहति श्वेतताम्। वह-णिनि। वस्त्रे शब्दमाला। [राजनि॰।

फेणा(ना) स्त्री फेण(न) अस्त्यर्थे अच्। सातलाक्षुपे

फेणा(ना)य न॰ ६त॰। बुद्बुदे। हारा॰।

फे(णि)निका स्त्री (फाआ) इति ख्याते पक्वान्नभेदे भक्ताख्यसब्दे ११८२१८ पृ॰ दृश्यम्।

फणि(नि)ल त्रि॰ फे-(ण)+अस्त्यर्थे इलच्। फेन(ण)विशिष्टे। २अरिष्टफले ३मदनवृक्षफले च न॰मेदि॰। ४बदरवृक्षे राजनि॰ ५अरिष्टवृक्षे च पु॰ अमरः।

फेत्कारिणी स्त्री तन्त्रभेदे।

फेत्कारीय पु॰ तन्त्रभेदे। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

फेर पुंस्त्री॰ फे इत्यव्यक्तं रौति रु-बा॰ ड। शृगाले शब्दर॰

फेरण्ड पुंस्त्री॰ फे इत्यव्यक्तं रण्डति रण्ड-अच्। शृगाले हेमच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

फेरव पुंस्त्री फे इत्यव्यक्तो रवोऽस्य। १शृगाले अमरः। २राक्षसे मेदि॰। स्त्रियां ङीष्। ३धूर्त्ते त्रि॰ शब्दर॰।

फेरु पु॰ फे इत्यव्यक्तं रौति रु-डु। १शृगाले अमरः।

फेल गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। फेलति अफेलीत् पिफेल। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिफेलत् त।

फेल(ला) न॰स्त्री॰ फेल-अच् वा टाप्। १भुक्तपरित्यक्ते उच्छिष्टे शब्दरत्ना॰ न॰। अमरे स्त्री।

फेलि स्त्री फेल-इन्। उच्छिष्टे भुक्तावशिष्टे अन्नाय॰ स्वार्थे क फेलिका तत्रार्थे

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य-सङ्कलिते वाचस्पत्ये फकारादिशब्द-सङ्कलनम्।

फाण्टशब्दपरिशिष्टम्—“तद् नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्” शत॰ब्रा॰ “नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमित्युच्यते” भाष्यम्।

ब

बकारः पवर्गस्य तृतीयवर्णः कादिषु त्रयोविंशतितमो व्यञ्जनवर्णः जिह्वाग्रेण ओष्ठयोः स्पर्शेन उच्चार्यत्वात् स्पर्शवर्णः। अस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ। उच्चारणे ओष्ठजिह्वाग्रेण स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। अस्य वाचकशब्दाः तन्त्रे वर्णाभिधानोक्ता यथा “बो वनी भूधरो वामी वर्वरी लोचनप्रियः। प्रचेताः कलशः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी। पृष्ठवंशोऽभया मत्तः शिखिवाहो युगन्धरः। सुखविन्दुर्वनी षष्ठा योद्धा त्रिलोचनप्रियः। क्लेदिनी तापिनी भूमिः सुगन्धिस्वर्णविन्दुकः। सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः। वनी घ्रवं चमेटा च लोहया गगनं पतिः। पूर्वाषाढा मध्यलिङ्गः शनिः कुम्भ तृतीयको”। तत्राधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा ‘नीलवर्णां

त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम्। नानाहारोज्ज्वलां देवीं द्विभुजां पद्मलोचनाम्। एवं ध्यात्वा बकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा “बकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। शरच्चन्द्र प्रतीकाशं पञ्चदेवमयं सदा” कामधेनुत०। मातृन्यासेऽस्य पृष्ठवंशे न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे पकारवत्त्रोक्तं फलम्।

ब पु० वल–ड। “वः पुमान् १वरुणे २सिन्धौ ३भगे ४तोये ५गते तु वा। ६गन्धने ७तन्तुसन्ताने पुंस्येव वपने मतः” मेदि०। ८कुम्भे शब्दर०।

बंहिष्ठ त्रि० अतिशयेन बहुः इष्ठन् बंहादेशः। अतिशयबहुले अमरः। [बहुले स्त्रियां ङीप्।

बंहीयस् त्रि० अतिशयेन बहुः ईयसु बंहादेशः। अतिशय-

बकुर त्रि० भास्वर+भयङ्कर+वा पृषो०। १भास्वरे २भयङ्करे च ऋ० १।११७।२१ भा०।

बठ हशौ सामर्थ्ये च भ्वा०पर०सक०सेट्। बठति अबठीत् अबाठीत्। बबाठ बेठतुः। [अमरः।

बड़वा स्त्री बलं वाति वा–क लस्य डः। १घोटक्याम्, २अश्विनीनक्षत्रे ज्यो०। ३दास्याम्। बड़वानलशब्दे उदा०

बड़वाकृ(हृ)त न० बड़वया दास्या कृतः (हृतः) वा। दासभेदे “भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाकृ(हृ)तः” स्मृतिः।

बडवाग्नि पु० बड़वायाः शिवक्रुद्धायाः मुखस्थोऽग्निः। समुद्रस्थिते घोटकीमुखस्थे कालानले। कालिकापु०४१अ०। तस्योत्पत्तिरुक्ताऽस्य। और्वशब्दे १५८१।८२पृ० अन्योत्पत्तिरुक्ता दृश्या। बड़वानलादयोऽप्यत्र।

बड़वामुख पु० बड़वाया मुखं स्थानत्वेनास्त्यस्य अर्श आदित्वादच्। समुद्रस्थे कालानले हेमच०।

बड़वासुत पु० द्वि० व० ६त०। अश्विनीकुमारयोः। अश्विनीकुमारशब्दे दृश्यम्। [त्रिकाण्डशे०।

बण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट्। बणति अबाणीत्-अबणीत्

बण पु० बण–अच्। शब्दे भरतः।

बणिक्पथ पु० ६त० अच्समा०। हट्टे। [शब्दच०

बणिग्बन्धु पु० बणिजां बन्धुरिव पोषकत्वात्। नीलीवृक्षे

बणिग्भाव पु० ६त०। वाणिज्ये आजीवनार्थं क्रयविक्रयकरणे अमरः।

बणिग्वह पु० बणिजं वहति वह–अच्। उष्ट्रे शब्दच०

बणिज(क) पु० पणायते व्यवहरति पण–इजि पस्य वा बश्च वा। आजीवनार्थं क्रयविक्रयव्यवहारकर्त्तरि अमरः। २ज्योतिषोक्ते ववादितः षष्ठे करणे च ३वाणिज्ये स्त्री मेदि०। स्वार्थे अण् वाणिज तत्रार्थे अमरः।

बणिज्य न० बणिजो भावः कर्म वा य। वाणिज्ये आजीवनार्थं क्रयविक्रयादिव्यवहारे भरतः स्त्रीत्वमपि। “चतुरेव चतुर्वर्गचिन्तामणिवणिज्यया” इति शुक्लाफलम्। ष्यञ्। वाणिज्य तत्रार्थे न०।

बद स्थैर्ये निश्चलभवने भ्वा०पर०सक०सेट्। बदति अबादीत् अबदीत्। बबाद बेदतुः।

बद भाषणे वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। बादयति ते अबीबदत्-त। पक्षे बदतीत्यादि।

ब(व)दर पु० बदति स्थिरीभवति छिन्नस्यापि पुनः प्ररोहेण बद+स्थैर्ये अरच्। १कोलिवृक्षे २देवसर्षपवृक्षे राजनि०। तस्य फलम् अण् तस्य लुक्। ३कोलिफले राजनि०। कर्कन्धूशब्दे दृश्यम्। ४कार्पासफले ५कोलिफले न० ६कोलिभेदे (सेयाकुल) कार्पासास्थि पु० मेदि०। अन्यस्मादित्यमरशब्दं स्त्रियाम्। दरादन्ता यां १कार्पासवृक्षे स्त्री अमरः।

बदर(प)पाचन न० तीर्थभेदे भा०श०४८अ०। तत्र इन्द्रोपदेशेन कुमार्य्या पक्वबदराणां पचनात्तथात्वम्।

ब(व)दरफली स्त्री ब(व)दरस्येव फलमस्याः ङीप्। भूमिब(व)दर्य्याम् राजनि०।

ब(व)दरवल्ली स्त्री ब(व)दरफलप्रधाना वल्ली शा०त०। भूमिब(व)दरीतिख्याते लताभेदे राजनि०।

ब(व)दरामलक न० ब(व)दरमिवामलकम्। १प्राचीनामलके हारा०। समा०द्व०। २बदरामलकफलयोः समाहारे न०

ब(व)दरिकाश्रम पु० न०। बदरी+स्वार्थे क तस्याः समीपे तच्छिह्नितोवाश्रमः। तीर्थविशेषे। ब(व)दरीशैलोऽप्यत्र। भा० व० ९२ अ० दृश्यम्। बदरिकावनमप्यत्र हिमालयपर्वतैकदेशे श्री नरनारायणसमीपे अलकनन्दानदीपश्चिमभागे स्थितम्।

ब(व)दरी स्त्री ब(व)दर+गौरा०ङीष्। १कोलिवृक्षे अमरः २कार्पास्यां शब्दर० कपिकच्छ्वाम् राजनि०। ततः पीलु०पाके कुणप्। बदरीकुण तत्पाके न०।

ब(व)दरीच्छदा स्त्री ब(व)दर्य्या इव च्छदो यस्याः। १हस्तिकोलिवृक्षे २गन्धनाख्यायां राजनि०।

बवदरीपत्र पु० ब(व)दर्य्या इव पत्रमस्याः। नखीनामगन्धद्रव्ये जटा०। स्वार्थे क। तत्रैव। [स्त्रियाम् शब्दमा०

बवदरीफला स्त्री ब(व)दर्य्या इव फलमस्याः। नीलशेफा-

बद्ध त्रि० बन्ध–कर्मणि क्त। बन्धनकर्माणि अमरः।

बद्धगुद न० बद्धं गुदमत्र । कोष्ठगतवाते रोगभेदे "यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वापिहितं यथावत् । सञ्चीयते तस्य मलः सदोषात् शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम् । निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् । हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति" माधव० ।

बद्धफल पु० बद्धानि फलान्यस्य । करञ्जवृक्षे राजनि० ।

बद्धमुष्टि त्रि० बद्धः दानायाप्रसारितो मुष्टिर्यस्य । कृपणे ।

बद्धमूल त्रि० बद्धं मूलमस्य । दृढमूले ।

बद्धरसाल पु० नि० क० । राजाम्रभेदे राजनि० ।

बद्धशिख त्रि० बद्धा शिखा येन यस्य वा । "बद्धोपवीतेन भाव्यं सदा बद्धशिखेन च" प्रा० त० उक्ते १शिखाबन्धनयुक्ते २उच्चटायां स्त्री मेदि० ।

बध पु० हन–अप् । वधादेशः । हनने प्राणवियोगसाधने व्यापारे अमरः । वधपदार्थविशेषं वधिभेदश्च प्रा० वि० उक्तो यथा

"अथ वधो निरूप्यते । ननु कोऽयं वधः किं वधित्वं कतिविधं च तत्, ? उच्यते प्राणवियोगफलकव्यापारो वधः तद्व्यापारवत्त्वं साक्षात्परम्परोदासीनं स्वतिकारपरिगणितं वधित्वम् अतो नैगुण्यादिव्यतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं कृतिकारणात् कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुग्राहको निमित्ती चेति यथाह आपस्तम्बः "प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः" । अनुग्राहकमाह याज्ञवल्क्यः "चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत् समागतः" । तथा मनुः "बहूनामेककार्य्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः" । भविष्ये "आक्रोशं कृतो विप्रो हन्ति विप्रमनागसम् । तदेषां निष्कृतिं वर्णय स्वयुक्तेमना गुरु ! । तेषां मम प्रकारेण च विप्रो निधनं गतः । वरवर्तीं प्रतिस्रोतः पचरेत् पापमुक्तये" । स च द्विविधः । एको वध्यप्रतिरोधकः अन्यः स्वतन्त्रकर्त्ता । निमित्तिनमाह विष्णुः "अन्यायेन गृहीतस्वो न्याय्यमर्थयते तु यः । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । अत्र परव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव शस्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनुमतिदाता अनुमन्ता । अनुमतिश्च द्विविधा । एका यद्विरोधाज्जननं न सम्भवति तस्य विरोधिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रतिज्ञा । अपरा एवं कुर्वीति वचने मत्सकाशप्रतिषेध एव" । हिंसायाः पापाद्यनिष्टजनकत्वेऽपि वैधहिंसाया इष्टफलजनकत्वात् नानिष्टजनकता "यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः" ति० त० उक्तेः मनुनापि "या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे । अहिंसामेव तां विद्यात् वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ" इत्युक्तेश्च । अवधः अहिंसा च तज्जन्यपापाजनकत्वेन तद्विरोधीत्यर्थः । बहूनां स्वस्वार्थनिमित्तं वधेऽपि पुण्यजनकत्वमुक्तम् "एकस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दुष्टचारिणः । बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः । स्वर्णस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः" कालिका० २० अ० । ब्रह्मघ्नवधेऽपि न दोषो दोषः प्रा० वि० स्थितः "तथा आततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन" इत्युक्तेः आततायिवधेऽपि नानिष्टफलमिति तत्त्वार्थं बोध्यम् ।

बध संयमने चु० उ० सक० सेट् । बाधयति–ते अबीबधत्–त ।

बध निन्दायां बन्धने च भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । बीभत्सते अबीभत्सिष्ट । निन्दनेऽर्थे एव स्वार्थे सन् बन्धने तु न तेन तत्र बधते अबधिष्ट इत्येव ।

बधक त्रि० बध–वुन् । १बधकर्त्तरि चि० कौ० । २हिंस्रे २व्याधे हन्तरि च संक्षिप्तसा० ।

बधत्र न० बध–करणे अत्रन् । अस्त्रे उणादि० । [तारा० ।

बधस्थली स्त्री ६त० । श्मशाने त्रिका० । बधस्थानमप्यत्र न० ।

बधाङ्कुक न० बधः अङ्कुमत्र कप् । कारान्तरे त्रिका० ।

बधार्ह त्रि० बधमर्हति अर्ह–अच् उ० स० । बधदण्डार्हे ।

बधिर त्रि० बन्ध–किरच् । श्रोत्रेन्द्रियरहिते [illegible] । तस्यावस्थिता अनुमेया यथा "अन्धो जीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा" । ततः स्त्रीहरिता० चतुरर्थ्यां कुञ् । बाधिरक तन्निकटदेशादौ त्रि० । ततः दृढा० भावे वा इमनिच् पक्षे ष्यञ् । बधिरिमन् पु० बाधिर्य्यं न० तद्भावे तच्छ्रवणादिबाधकरोगभेदे यथा "यदा शब्दवहं वायुः स्रोतश्चावृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते" ।

ब(व)धू स्त्री बध्नाति प्रेम्णा बन्ध–ऊ नलोपः, उह्यते वह–ऊ धश्चान्तादेशो वा । १भार्य्यायाम्, २स्नुषायाम् अमरः

१वधूमात्रां, ३नवोढायाम्, भार्य्यायां ५पाटिलौषधौ ६पृक्कायाम्, च मेदि० ।

व(ब)धूटी स्त्री अल्पा व(ब)धूः अल्पार्थे टि वा ङीप्। अल्प-वयस्कायां नार्य्याम् "गोपवधूटीदुकूलचौराय" भागव०।

व(ब)धूत्सव पुं०व(ब)ध्वा उत्सव आनन्दम् रजः स इव प्रभवः पत्नादिर्यस्य । रक्तावाने राजनि० ।

वधोद्यत त्रि०वधाय उद्यतः । मारणार्थमुद्युक्ते आततायिनि अमरः । आततायिनशब्दे ६३७ पृ० दृश्यम् ।

वध्य त्रि०वधमर्हति वध+यत् ।१वधार्हे अमरः । वध-कर्मणि ण्यत् ।२कारारोधार्थ्ये । आधारे ण्यत् । ३वधस्थाने च

वध्यपाल पु० वध्यं कारागारं पालयति पालि-अण् उप० स० । कारारक्षरवत्ते । विष्णु० पु० २अंशे ६अ० ।

वध्यभूमि स्त्री कर्म०भावे यत् वधाय वध्यस्य भूमिः । श्म-शाने वधस्थाने वध्यस्थानादयोऽप्यत्र [मधुगोलापत्ये पुंस्त्री०

वध्योग पु०ऋषिभेदे ततो विदा० गोत्रापत्ये अञ् । वाध्योग

वध्र न० वध-ष्ट्रन् नलोपः । १चोवके, २चर्मनिर्मितरज्ज्वां स्त्री ङीप् । पृषो० नस्य रः । वर्ध्रीविधान स्त्री अमरः ।

वन वाचने तना० आत्म० द्विक० सेट् । वनुते अवनिष्ट । ववे वनिता अष्टु वेट् वनिता वान्तः वानः । [ववन्ध ववाते ।

बन्ध बन्धने क्र्या०पर०सक०अनिट् । बध्नाति अभान्त्सीत् उद्+उद्बीभ्य बन्धने "उद्बध्यमानस्ता से च" भट्टिः ।

अनु+नियतपूर्ववर्त्तित्वे अनुगमने च । "तेषु किं भवतः क्षेममनुबध्नाति यानवम्" देवीमा० ।

नि+नियमेन बन्धने निबन्धशब्दे दृश्यम् ।

निर्+आग्रहे निर्बन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्र+बन्धने आकाङ्क्षितवचने च प्रबन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्रति+निरोधे "प्रतिबध्नाति हि श्रेयः" रघुः । व्याप्तौ च प्रति-बन्धशब्दे दृश्यम् ।

सम्+सम्बन्धने संसर्गे च ।

बन्ध संयमने चुरा०उभ०सक०सेट् । बन्धयति ते अबबन्धत् त

बन्ध पु०बन्ध-घञ् । १संयमने निगडादिना गतिरोधने २अष्ट-ञ्चादिवेष्टनबन्धने च । बन्धनशब्दे ४६२८पृ०दृश्यम् । करणे कर्मणि वा घञ् ।३देहे ४अष्टघोधनविनाशाय व्यापिते पुंसि आघौ च । आधिशब्दे ७११पृ० दृश्यम् । करणे घञ् ।५गति-निरोधसाधने चक्र्र० । रतिबन्धभेदाय रतिमञ्जर्युक्ता यथा "पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटः कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च । हिल्लोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथाऽपरः । क्षुब्धो वै धेनुकश्चैव उत्कण्ठस्त

स्ततः परम् । सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडशः" तत्तच्छब्दे तेषां लक्षणानि दृश्यानि । स्मरदीपिकोक्ता अन्येऽपि बन्धाः सन्ति यथा

"कामप्रदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः । केयूरः त्रिव-र्णश्च ततः समपदस्तथा । ततश्चैकपदो ज्ञेयः श्यमुट-काद्येबन्धुकः । ततः कमठश्चैव ततोऽक्षुरतिसुन्दरः । जम्पीडानद्यश्चौ ततोऽरसनः स्मृतः । वेणुको व्यवक्री-अस्तु ततो लीलावनस्तथा । एवमेव क्रमादुक्ता: प्रोक्ता बहुसुखप्रदाः । पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमा-गताः" । प्रबन्धरूपेण बन्धं देहादेः शान्तरमतिरूपे इन्धवारे च ।

बन्धक न० बन्धं व्यापितं धनम् यत्र । अधमर्णोधमर्णेन विश्वास-हेतुतया आधीक्रियते १पदार्थे शब्दर० । स्वार्थे क ।२विनिमये पु० मेदि० । ३रतिविद्यके नागाचैताका । ४पुंश्चल्यां स्त्री अमरः । ५ कुलटायां मेदि० उभयत्र गौरा० ङीष् । ६पवनदुदनमातिम्बां स्त्रियाम् भा० आ० ११३अ० ।

बन्धन न० बन्ध-भावे ल्युट् । १निगडादिना २संयमने अमरः ३वधे मेदि० । करणे ल्युट् । ४तन्तौ रज्ज्वां । हेमच० ।

बन्धनवेश्मन् न० ६त० । कारागारे शब्दर० । बन्धनागारादयो ऽप्यत्र । बन्धनालयोऽपि तत्रार्थे अमरः ।

बन्धनस्तम्भ पु० ६त० । हस्तिबन्धनस्थाने आलाने अमरः ।

बन्धित्र पु०बन्ध इत्र । १कामदेवे उज्ज्वलद० २चर्मव्यजने संक्षि०

बन्धु पु० बध्नाति मनः स्नेहादिना बन्ध-उ । १भ्रातरि भ्रातृ-इत्यादौ अमरः । "२बन्धुः पितृभ्रातृः" इति श्रुतिः बान्धवे ३मित्रे ४पितरि ५मातरि ६भ्रातरि ७बन्धुजीववृक्षे च स्वार्थे अण् । बान्धव तत्रार्थे बान्धव त्रिविधाः पारिभाषिका आत्मबन्धुशब्दे पितृ-बन्धुशब्दे च मातृबन्धुशब्दे बन्धमानाय दृश्याः । अतएव "सद्गुणो गोत्रजो बन्धुरिति" याज्ञ० तत्र व्याख्या इति मिता० । दायभागमते तु मातामहादयोऽपि बन्धवः अतएव "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरिति" याज्ञ०व्याख्या० तेन बन्धुपदेन अप्रगोत्राणां मातामहादीनां सङ्ग्र-हीतत्वम् । अतो मतभेदेन धनग्रहणे व्यवस्थाभेदः ।

बन्धुक पु० बन्ध-उक । बन्धुजीववृक्षे शब्दरत्ना० ।

बन्धुजीव(क) पु०बन्धुरिव जीवयति जीवि-अण् ण्वुल् वा । बन्धुजीववृक्षे । (बांधुलि) ख्याते अमरः । [च अमरः

बन्धुता स्त्री बन्धु+संघे भावे तल् वा । १बन्धुसमूहे, २तद्भावे

बन्धुदग्ध न० ६त० । १ओषधभेदे "बन्धुदग्धं मुषा पृथक्

सम्बाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद-
वाप्नुयुः" याज्ञ० । "बान्धवा भ्रातरः बन्धुदत्तपदेन कन्या-
दशायां यत् पितृभ्यां दत्तं तदुच्यते" दायभागः । बन्धुते
कन्यादशायां बन्धुभ्यां पितृभ्यां दत्ते स्त्रीधने च ।

वन्धुर न० बन्ध-उरच् । १मुकुटे शब्दर० २स्त्रीचिह्ने ३तिल-
कवृक्षे ४बन्धुजीववृक्षे ५बधिरे ६हंसे च मेदि० ७विडङ्गे
हेमच० ८ऋषभौषधौ राजनि० ९बके विहङ्गे च पुं०
शब्दर० १०रम्ये ११नम्रे १२वेश्यायां स्त्री १३बन्धुरे पुं०
श०च० मेदि० । १४उन्नतानते च त्रि० अमरः पाठान्तरम् ।

वन्धुल पु० बन्ध-उलच् । १असतीपुत्रे अमरः २बन्धुरे शब्दर०
३सुन्दरे ४रम्ये ५नम्रे च त्रि० अजयपालः ।

वन्धूक पु० बन्ध-ऊक । (बान्धुली) ख्याते अमरः "बन्धूकबन्धुजीवाह्वा-
ह्वम्" रविप्रियाभिधानः । रक्तपीतादिपुष्पे मध्याह्ने प्रकाशं-
व्रति पुष्पवृक्षे २पीतशालवृक्षे मेदि० । "सितपीतलोहितपुष्प
विशेषाच्चतुर्विधो बन्धूकः । ज्वरहारी विषहारी ग्रहपि
शाचशमनः प्रसादनः सवितुः स्यात्" राजनि० । "बन्धूकः
कफकृद्ग्राही रक्तपित्तहरो लघुः" भावप्र० । (बान्धुक)
इति ख्याते ३बन्धूके न० हेमच० ।

वन्धूर पु०बन्ध-ऊरच् । १छिद्रे उज्ज्वलः २रम्ये ३नम्रे च त्रि०
रभसः ४उन्नतानते क्वचिदुन्नते कुञ्चित मते त्रि० अमरः ।

वन्धूलि पु० बन्ध-ऊलि । बन्धुजीववृक्षे शब्दर० ।

वन्ध्य त्रि० बन्ध-यत् । काले प्राप्तेऽपि १ फलशून्ये वृक्षे
अमरः । २निष्फले राजनि० "अबन्ध्यकोपस्य निहन्तु-
रापदाम्" किरा० । ३बन्धनीये च त्रि० । ४अपुत्रायां
स्त्रीजातौ स्त्री शब्दर० । ५बालाख्ये गन्धद्रव्ये स्त्री
मेदि० । प्रा०वि० बन्ध्यायाः चतुर्विधत्वं यथा "बन्ध्या
च द्विवली ज्ञेया दुर्बली च रजस्वला । अथ वा दुर्बली
ज्ञेया कुमारी वा रजस्वला" ६योनिरोगभेदे स्त्री
भावप्र० । ११।७ज्यो० त्रिसप्तवर्षे परिमिते हयग्रं ।

वन्ध्यफल पु० फले बन्ध्यः पूर्वनि० । फलहीने वृक्षे अमरः ।

वन्ध्याकर्कोटी स्त्री बन्ध्यायां उपकारिणी शुभप्रदत्वात्
कर्कोटी । तिक्तकर्कोट्याम् अस्याः पुत्रदायित्वेन बन्ध्यो
पकारित्वम् । स्वार्थे क तत्र इत्वम् । बन्ध्याकर्कोटिका
तत्रैव भावप्र० "बन्ध्याकर्कोटिका तिक्ता कटूष्णा च कफा-
पहा । शस्त्रादिविषघ्नी च रसायनकरी परा" तत्राभ्रम्
सत पुत्रदेति कोषे भात् तस्य बन्ध्योपकारित्वं बोध्यम् ।

वन्ध्यातनय पु० बन्ध्यायाः तनय इव । अलीके पदार्थे बन्ध्या
सुतादयोऽप्यत्र ।

वभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । बभ्रति अबभ्रीत् बबभ्र ।

वभ्रु पु० भृ-कु-द्वित्वञ्च बभ्र-उ वा । १शिवे २विष्णौ ३नकुले
४वह्नौ, ५विशाले देशभेदे ६तद्देशवासिनि ब०व० मेदि० ।
७मुनिभेदे च ८पिङ्गलवर्णे पु० । ९तद्वति त्रि० अमरः ।
स्त्रियाम् ऊङ् । १०शबली वृद्धवरे पु० हेमच० । ११पिता-
शरकवृक्षे राजनि० । गर्गा० अपत्ये यञ् । बाभ्रव्य तस्य
गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् यलोपः बाभ्रवी ।

वभ्रुधातु पु० कर्म० । १स्वर्णे २गैरिके च राजनि० ।

वम्ब गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । बम्बति अबम्बीत् बबम्ब ।

वम्भारि त्रि० भृ-इन् द्वित्वं अभ्यासे मुम् । सर्वस्य भर्त्तरि
"बम्भारिरवतु रविः" माघकुम्भा० ।

वर न० वृ-अप् १कुङ्कुमे । २आर्द्रके ३त्वचे ४जामके गन्ध-
द्रव्ये राजनि० । कर्मणि अप् । ५जामातरि देवादिभ्यः
६याचनार्थे ७विशिष्टे जारे च पु० । भावे अप् । ८वरणे
९विक्रमायां मेदि० । १०गुडूच्यां, ११मेदायां १२ब्राह्म्याम्
१३विडङ्गे १४पाठायां १५हरिद्रायाञ्च स्त्री टाप्
राजनि० । १६शतावर्यां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् ।

वरर्म अव्य०वृ-बा० अमु । ईषदिष्टे अवयवस्वस्वादिरित्यवे ।

वर्जह न० मेघादीनां दुग्धदोहोत्पत्तिस्थाने ऋ० १।६२।४ भा०

वर्ब गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । बर्बति अबर्बीत् बबर्ब ।

वर्बट पुं०बर्ब-अटच् । १राजमाषे (बरबटी) त्रिका० । गौरा०
ङीष् । २तस्यैव शाके ३वेश्यायाञ्च स्त्री मेदि० ।

वर्बणा स्त्री बर्ब-युच् । नीलमक्षिकायाम् अमरः ।

वर्बुर न० न० बर्ब-उरच् । जले निघण्टुः ।

वर्ह दाने वधे स्तृतौ वाचि च भ्वा०आ०सक०सेट् । बर्हते
अबर्हिष्ट "विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणम्" नैष० ।

वर्ह न० बर्ह-अच् । १मयूरपिच्छे अमरः । २पत्रे ३परीवारे
हेमच० मयूरपिच्छे तु स्त्र्यपि । "कं हरेदेव बर्हः" इति
विक्रमो० प्रयोगात् "बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति
भुजगाशनः" कोषे प्रयोगः । [पु०८४ख्य०

वर्हकेतु पुं०बर्हं केतुचिह्नं यस्य । भयमानोः पुत्रभेदे मार्क०

वर्हवत् पु० बर्ह+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मयूरपिच्छयुक्ते
ततः बिल्वकादि० अण् । बार्हवत तदूरभवादिषु त्रि० ।

वर्हस् न० बर्ह-स्तुतौ असुन् । आकाशे ऋ० १।११४।१० ।

वर्हि न० बर्ह-इन् । कुशे ।

वर्हिण पु० बर्ह+इन । मयूरे अमरः ।

वर्हिन् पु० बर्ह+अस्त्यर्थे इनि । मयूरे अमरः ।

वर्हिवाहन पु० बर्ही मयूरो वाहनमस्य । कार्त्तिकेये ।

बर्हिपुष्प पु० बर्हि बर्हस्यमिव पुष्पमस्य । मयूरपिच्छवर्णे बार्हिकुसुमादयोऽप्यत्र ।

बर्हिर्मुख पु० बर्हिर्वह्निर्मुखमस्य । देवे अमरः ।

बर्हिःशुष्म पु० बर्हिः कुशः शुष्मस्य । वह्नौ अमरः ।

बर्हिषद् पु० स०स० बर्हिषि सीदति सद–क्विप् षत्वम् । पितृगणभेदे पितृशब्दे दृश्यम् ।

बर्हिष्केश पु० बर्हिः केश इव यस्य । वह्नौ ।

बर्हिष्मत् त्रि० बर्हिरस्त्यस्य मतुप् । कुशयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

बर्हिष्ठ त्रि० बर्हिषि दत्तम् यत् । कुशे दत्ते पिण्डादौ ।

बर्हिष्ठ त्रि० बर्हिषि कुशे तिष्ठति स्था–क उप० वा विसर्गलोपः षत्वम् । कुशस्थिते ।

बर्हिस् न० बर्ह–कर्मणि इसि । कुशे १यज्ञिये कुशे “निषेदथा बर्हिषि” ऋग्वेदिकम् १।१। “उपमूललूनं बर्हिः पितॄणां पर्वसु लूनं देवानाम्” कौ०स० । प्रागाग्निबर्हिषुपदे दृश्यम २दीप्तौ ३वह्नौ च “बर्हिषि दत्तं न देवम्” श्रुतिः ।

बल जीवने, धान्यावरोधे च भ्वा०पर०सक०सेट् । बलति । अबालीत् बेलतुः । ज्वलादि०कर्त्तरि ण । बलः बालः ।

बल दाने वधे निरूपणे च भ्वा०उभ०सक०सेट् । बलति–ते अबालीत् अबलिष्ट । बेलतुः बेले । [बलयति ।

बल जीवने चु०उभ०अक०सेट् मित् घटा० बलयति–ते अबीबलत्

बल निरूपणे चु०आत्म०सक०सेट् । बालयते अबीबलत ।

बल न० बल-अच् । १सैन्ये २देहजे सामर्थ्ये ३स्थौल्ये ४गन्धरसे ५रूपे मेदि० ६शुक्रे हेमच० ७देहे जटा० ८पद्मे शब्दर० ९रक्ते च शब्दच० । १०बलयुक्ते त्रि० मेदि० ११काके १२बलदेवे अमरः । १३रूपवर्णे शब्दच० । १४दैत्यभेदे पु० मेदि० । तत्र पारिभाषिकबलानि ब्रह्मवै० १५ अ० उक्तानि यथा

“क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारश्च बलं विशाम् । भिक्षाबलं भिक्षुकाणां शूद्राणां विप्रसेवनम् । हरौ भक्तिर्हरेर्दास्यं वैष्णवानां बलं हरिः । हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् । बलं वेशश्च वेश्यानां योषितां यौवनं बलम् । बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम् । सतां सत्यं बलं, मिथ्या बलमेवासतां सदा । अज्ञानामज्ञता चैव ज्ञानं ज्ञानवतां बलम् । विद्या बलं पण्डितानां वाणिज्यं वणिजां बलम् । भगवद्धर्मशीलानां माहात्म्यं साहसं बलम् । धनं बलं च धनिनां दुःखीनां शोचनमेव च । बलं विवेकः साधूनां दुःखिनां चपरोक्षता । दुष्टो बलं च दुःखिनां चौराणां चौर्यमेव च । विप्रकल्पस्य पापबलसमर्थानां बलम् । हिंसा च हिंस्रजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् । वरस्यात्रौ पुराणस्य विद्यायां गुरुसेवनम् । बलं धर्मो ज्येष्ठजानां भृत्यानां राजसेवनम् । बलं तपः श्रावकाणां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् । यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः संन्यासिनां बलम् । पापं बलं पातकिनां धर्मज्ञानां ज्ञानिर्बलम् । पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां नृपतिर्बलम् । फलं बलञ्च वृक्षाणां जलधीनां जलं बलम् । जल बलञ्च मत्स्यानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम् । शान्तिर्बलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः” । “विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्व धनानि च । तपःसहायवीर्याणि दैवञ्च दशमं बलम्” भा० शा० ।

वैद्यके सप्तोत्तरबलपदार्थानां संज्ञा दर्शिता यथा

“सद्यो बलकरं प्रोक्तं बालाभ्यङ्गः सुभोजनम् । सद्यो बलहरं प्रोक्तं सर्पिषां सांप्रयुक्त” । “धातूनां यत् सदं तैलाभ्यवहारेण बलमित्युच्यते” वैद्य० भावप्र० १५वसुन्धराशुभरभेदे पु० । “बलशालिबलश्चैव बलात्मको बलावतौ” भा० अ० ३५।३६ श्लो० । असुरभेदश्च इन्द्रेण हतः इन्द्रपर्याये बलारातिशब्ददर्शनात्” देवीपु० ४७अ० तु स विष्णुना हत “तदा हता तदुक्तेन दानवेन महात्मना । विष्णुनापि सशस्त्रेण शिरश्छिन्नं हतो बलः । प्राकृतं देहजत्यक्त्वा दिव्यकायस्तभूत्तदा । बलाबलसंज्ञाता बलाख्या रत्नजातयः । बोधने सुर तेजांसि पञ्चरामाणि चाभवन् । विद्युत्पातदानेन कायो रत्नाकरोऽभवत्” । [अमरः । बन्धस्वभावादिरयमिति स्वामी ।

बलक्ष पु०बलं क्षायत्यक्षात् क्षै–क ।१शुक्लवर्णे । २तद्वति त्रि० ।

बलज न० बलात् जायते जन–ड । १क्षेत्रे २पुरद्वारे ३शस्ये ४युद्धे च । ५बलजाते त्रि० मेदि० । ६वरयोषायां ७शूपिकायां च स्त्री मेदि० ।

बलद पु० बलं ददाति दा–क । “पौष्टिके बलदः स्मृतः” १पौष्टिककर्माङ्गे वह्निभेदे । २अश्वगन्धायां स्त्री । राजनि० ३बलदातरि त्रि० । ४जीवके पु० राजनि० ।

बलहीनता स्त्री ६त० । ग्लानौ हेमच० ।

बलदेव पु० बलेन दीव्यति दिव–अच् बलोद्रिक्तो देवो वा शाक०त० । १बलरामे “बलदेवो बलोद्रेकात्” ब्रह्मवै० अ०ख० ४१ अ० । २त्रायमाणौषधौ स्त्री अमरः । ३वायौ पु० मेदि० ।

बलप्रसू स्त्री ६त०। रोहिण्यां बलदेवमातरि मेदि० स्त्री शब्दच० तज्जननत्वात्तथात्वम्।

बलभद्र पु०बल+अर्श आद्यच् बलो बलवानपि भद्रः सौम्यः। १बलदेवे, अमरः। २गवये राजनि०। ३अनन्ते पु० ४बलयुते त्रि० हेमच०। ५लोध्रे शब्दच०। बलेषु भद्रा। ६त्रायमाणौषधौ ७घृतकुमार्यां च स्त्री मेदि० कार्ये क। बलभद्रिका तत्रार्थे स्त्री अमरः।

बलराम पु० बलेन रमते रम-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् बलोपपदको वा रामः। त०। कृष्णाग्रजे रोहिणीनन्दने संकर्षणे रामस्य दाशरथिपरशुरामबलराममेदेन त्रित्वात् अस्य बलोपपदकत्वात्तथात्वम्। [भरतः।

बलल पु० बलं लाति ला-क बल-मत्वर्थे लच् वा। बलरामे

बलवत् अव्य० बल+अतिशये मतुप् मस्य वः। १अतिशये अमरः। "बलवदपि शिक्षितानाम्" शकुन्तला। २बलविशिष्टे योधादौ त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्। [जटाधरः।

बलवर्द्धिनी स्त्री० बलं वर्द्धयति वृध-णिनि। जीवकौषधौ

बलविन्यास पु० बलानां सैन्यानां विशेषेण दुर्भेद्यतायै न्यासः स्थापनम्। व्यूहे सैन्यसन्निवेशविशेषे अमरः।

बलशालिन् त्रि० बलेन शालते शाल-णिनि। बलविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। [इन्द्रे शब्दा०। बलनिषूदनोऽप्यत्र।

बलसूदन पु० बलं तन्नामकमसुरं सूदयति सूद-ल्यु।

बलस्थिति स्त्री स्था-आधारे क्तिन् ६त०। शिबिरे त्रिका०।

बलहन् पु०बलनामासुरं बलं वा हन्ति हन-क्विप्। बलारातौ १इन्द्रे २श्लेष्मणि शब्दर०। ३बलरामे हरिवं० १११ अ०।

बला स्त्री० बलं कारणत्वेनास्त्यस्याः। (वाडियाला) १क्षुपभेदे, अमरः। "बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत्। स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम्। बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम्। मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः" भावप्र०। विश्वामित्रेण रामाय दत्ते २मन्त्रविद्याभेदे अतिबलाशब्दे दृश्यम्।

बलाका स्त्री० बल-संवरणे आक। १बकपङ्क्तौ २बके विष-कण्ठिकायां ३बकभेदे ४कामुक्यां च शाश्वतः।

बलाकाश्व पु० अजकन्यपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ७अ०।

बलाकिन् त्रि० बलाका+व्रीह्या० इनि। १बलाकायुक्ते स्त्रियां ङीप् २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६७अ०।

बलाङ्गक पु० बलयुक्तमङ्गमत्र कप्। वसन्तकाले हेमच०।

बलाञ्चिता स्त्री ३त०। बलरामवीणायां शब्दरत्ना०।

बलाट पु०बलाय तद्वृद्धये अटति गच्छति अटरम् अट-अच्। मुद्गे (मुग) हेमच०।

बलात् अव्य० बलं पालयति आत्मनोऽत्यर्थम् आत-क्विप्। हठादित्यर्थे। पञ्चम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् न तदर्थता बलात्कारः इत्यादिविग्रहे तथात्वस्यापरिहार्यत्वात्। [च।

बलात्कार पु०बलात्+कृ-घञ्। बलपूर्वककरणे, हठात्करणे

बलामिका स्त्री० बलमेवाम्लं अम्लरसं कारणत्वात् यस्याः कप् अत इत्वम्। (हातिशुंडा) हस्तिशुण्डीवृक्षे शब्दर०

बलादि पु० मत्वर्थीय या प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः पा०ग०सूत्रोक्तो यथा "बल कुल तुल उल डुल कवल वन पुल मूल चल कुल वल कूल"। मत्वर्थीय या २प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे च स च गणः पा०ग०सूत्रोक्तो यथा "बल चतुबाड कुभाव वहाव पद्वाव शिखा कुल चूडा सल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध"।

बलाद्या स्त्री० बलाय आद्या। (बेडियाला) क्षुपभेदे राजनि०

बलाध्यक्ष पु० ६त०। सेनापतौ मनु० ७।१८९।

बलानुज पु० अनुजायते अनु+जन-ड ६त०। श्रीकृष्णे।

बलाबलाधिकरण न० बलञ्च अबलञ्च ते अधिक्रियेते अस्मिन् अधि+कृ-आधारे ल्युट्। आकाङ्क्षानाकाङ्क्षारूपबलाबलयोर्निर्णायके जैमिन्युक्ते न्यायभेदे यथा "या वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षामात्रेणैव वाजिनमाकाङ्क्षेति न तत्र तद्यान्वयः वेदान्तप०।

बलामोटा स्त्री० बलमामोटयति आ+मुट-अच्। नागदमन्याम् भावप्र०

बलाय पु० बलमायः स्थानम्। वरणवृक्षे शब्दच०।

बलाराति पु० बलस्य तन्नामासुरस्यारातिः। इन्द्रे अमरः बलघ्नादयोऽप्यत्र। [शब्दच०

बलालक पु० बलाय सामर्थ्याय अलति पर्याप्नोति अल-ण्वुल्। पानीयामलके

बलास पु० बलमस्यति क्षिपति अस-अच् उप०स०। कफधातौ हेमच० "गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम्। माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि" सुश्रु०

बलाहकन्द पु० बलं सामर्थ्यमाहरति आ+हृ-क तादृशः कन्दः। गुलुञ्चकन्दे राजनि०।

बलि पु० बल-इन्। १पूजायाम् २उपहारे, "ददतः स्म बलिं चैव निष्कमालाद्युपाहितामिति" भारते ३राजग्राह्ये अमरः ४चामरदण्डे, ५करस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञमध्ये भागे, ६भूतयज्ञे, हेमच०। "बलिकर्म ततः कुर्यादिति" स्मृतिः।

विरोचनपुत्रे ६दैत्यभेदे च "येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः" इत्याद्यागमवचनम्। ७जरया चर्मणि स्त्री० ङीप्। "ग्रहणस्तु यदा पश्येत् बलीपलितमात्मनः" इति मनुः। ८उदरावयवभेदे "बलि-मन्तं चारु बभार बाला" इति कुमारः। ९गृहस्य छद्-राकारे गोपचित्ते, वैद्यकम् चर्मसमन्धे इत्यन्ये। ११८मन्-दराभेदे च (पाङ्)स्त्री० स्वार्थे क। बलिका तत्रार्थे ब्रतिवचनात् रा०नि०। १०ययातिवंश्ये सुतपोनृपपुत्रे विष्णु पु०। दानवभेदकथा भाग० ८स्क० द्रष्टव्या।

वैश्वदेवबलिकरणप्रकारः मार्क० पु० उक्तो यथा। "ततोऽन्नेनाग्रतश्चं कुर्यादेवाग्र बलिनिःक्षेप। ब्रह्मणे ग्रहदन्ये तु विश्वदेवेभ्य एव च। धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत्। प्राच्यां शक्राय, याम्यायां यमाय बलिमाहरेत्। प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायो-त्तरतो बलिम्। दद्याद्धात्रे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्य च। अर्यमणे च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च सम-न्ततः। नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत्। पितॄणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखस्थितः। गृहस्थ-स्तन्मयो भूत्वा सुसमाहितमानसः। ततस्तोयमुपादाय तिष्ठेदाचमनाय वै। स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञस्तास्त्र-उद्दिश्य देवताः। एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः। आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्। श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्च क्षिपेद्भुवि। वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम्"।

देवोद्देश्यकबलिविशेषादिकं यथा

"आत्मकबलिदानेषु भाक्ताः पर्वसुरत्र ह्य प-क्षिणः कच्छपा ग्राहा मत्स्या नवविधा मृगाः। महिषो गोधिका गावश्छागो बभ्रुश्च सूकरः। खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः। शार्दूलश्च नर-श्चैव स्वगात्ररुधिरं तथा। चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्तिताः। बलिभिः साध्यते मुक्ति-र्बलिभिः साध्यते स्वर्गम्। बलिदानेन सततं जयेत् शत्रू-न्नृपात्मजः। मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा। मासैकं तृप्तिमाप्नोति याहैर्मासत्रयं तथा। मृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः। अष्टौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा च सा। गोगोधि-कायाः रुधिरैर्वार्षिकीं तृप्तिमाप्नुयात्। कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः। आप्नोति सततं देवी

तृप्तिं द्वादशवार्षिकीम्। अजाविकानां छागानां रुधिरैः शतवार्षिकीम्। तृप्तिमाप्नोति परमां खड्गरुधिरैस्तथा। सिंहस्य शरभस्यापि स्वगात्रस्य च शोणितैः। देवी तृप्ति-मवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान्। मांसैरपि तथा प्रीती-रुधिरैवेंबु यावती। कृष्णसारकृते खड्गं तथा मत्स्यस्य रोहितम्। वार्ध्रीणसयुगस्यापि फलं तेषां पृथक् पृथक्। कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका। वर्षान् पञ्च शतान्येव तृप्तिमाप्नोति केवलम्। रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्ध्रीणसस्य च। तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया। त्रिःपिबं त्वीन्द्रिय-क्षीणं श्वेतो वृद्धस्त्वजापतिः। वार्ध्रीणसः स उच्यते स्वर्गे कव्ये च सत्तमः। नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्ण-पादः सितच्छदः। वार्ध्रीणसः स्वाद पक्षीशो मम विष्णो रतिप्रियः। "मन्त्रपूतं शोणितन्तु पीयूषं जायते यदा। मस्तकञ्चापि तस्यापि मांसञ्चापि यदा शिवा। तस्मात् पूजने दद्याद्बलेः शीर्षञ्च लोहितम्। भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीतादिसत्तमः। पूजासु नाऽस्य मांसानि दद्याद्वै साधकः क्वचित्। ऋते तु लोहित-शीर्षमस्मात् तत् जायते। कूष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च मद्य-मासवमेव च। एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छाग-समाः सदा। चन्द्रहासेन खड्गेन कर्त्र्या वा छेदनं मुख्यमि-ष्यते। दात्रादिभेदकत्वञ्च कालिकायाः मध्यमम्। क्षुरश्च दन्तश्चैवाधमं परिकीर्तितम्। एभ्योऽन्यैः शक्तिवाणराद्यैर्बलिच्छेद्यः कदापि न। नाप्ति देवी बलं तस्य दाता स्वर्गमवाप्नुयात्। खड्गेन छेदयेद्यस्तु शोणितं साधकः पशुम्। पक्षिणं वा नखच्छेदी सोऽवा-प्नोति महःपदम्। नामन्त्र्य खड्गन्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः।" "पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशे-षतः। स्त्रियं न दद्यात् यं दत्त्वा नरकमाप्नुयात्। मङ्गलबलिदानेषु योषितं पशुपक्षिणोः। बलिं दद्या-न्मानुषीन्तु त्यक्त्वा वङ्गातपूजितम्। न ब्राह्मणोऽत्राप्यूनं पशुं दद्यात् शिवाबलिम्। न च क्षत्रियकाम्यूनं प्रद-द्याद्वै पतत्रिणम्। काणाम्बक्षादिदुष्टन्तु न पशुं बलिप्र-तथा। देव्यै दद्याद्यथायोग्यं तथैव पशुपक्षिणौ। विकलाङ्गं तथा रोगिष्ठमदन्तमपि च। सम्प्रज्ञाति-कमपि न दद्यात् कदाचन।" "नारं बल्यं शिरो-रक्तं देव्याः पञ्चक निवेदयेत्। आयस्तु वामतो दद्याद्ध-स्तिवं वितरेत् पुरः। पक्षिणं वामतो दद्यात्पश्चाद्देव

शोणितम् । कुष्माण्डादीनां पशूनान्तु रुधिरञ्च शिरोऽमृतम् । पार्श्वे निवेदयेत् पार्श्वं अजजातानाञ्च बर्हिषः । [illegible] कुम्भस्य खड्गस्य शशकस्य च । व्याघ्राणामथ मनुष्याणामपि एव निवेदयेत् । सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गिनोऽपि च दक्षिणे । पुरदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रोधिरं बले." कालिकापु० नानाख्यानीयम् ।

"बलिदानेन विप्रेन्द्र ! दुर्गाप्रीतिर्भवेन्नृणाम् । हिंसाजन्यञ्च पापञ्च लभते नात्र संशयः । उत्सर्गकर्त्ता दाता च छेत्ता पोष्टा च रक्षकः । अग्रपश्चान्निबद्धा च सप्तैते वधभागिनः । यो यं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च । कुर्वन्ति वैष्णवीं पूजां वैष्णवास्तेन हेतुना" ब्रह्मवै० प्रकृ० ६१ । ६२ अ० । बलिदाननिन्दा यथा

"धर्म्म उवाच । ये जनार्दनविश्वासाः प्राणिहिंसनतत्पराः । तत् पूजनं [illegible] अधोगतिः । [illegible] कुर्वन्ति तामसा जीवघातनम् । [illegible] कोटि निरये तेषां वासो न संशयः । [illegible] यज्ञे पशुहत्यां करोति यः । [illegible] कुम्भीपाकमवाप्नुयात् । दैवे पैत्रे तथान्यत्र यः कुर्य्यात् प्राणिहिंसनम् । कल्पकोटिशतं ब्रह्मन् ! रौरवे स वसेत् ध्रुवम् । यो मोहात् मानवैर्हिंसां कुर्य्यात् महामुने ! । एकविंशतिकल्पः स तत्तद्योनिषु जायते । [illegible] पशून् हत्वा कुर्य्यात् शोणितकर्द्दमम् । स पचेन्नरके तावद् यावल्लोमानि तस्य वै । हन्ता कर्त्ता तथोत्सर्गकर्त्ता धर्त्ता तथैव च । तुल्याभवन्ति सर्वे ते ध्रुव नरकगामिनः । [illegible] ये पशून् हत्वा [illegible] । यो मूढः स तु पूयोदे पचेद् देव ! न संशयः । [illegible] तथा । हत्वा जीवांस्ततो मोहात् नित्यं नरकमाप्नुयात् । यूपे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्य्याद्रक्तकर्द्दमम् । तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते । उपदेष्टा वधे हन्ता कर्त्ता धर्त्ता च विक्रयी । उत्सर्गकर्त्ता जीवानां सर्वेषां नरकं भवेत् । [illegible] यथापि प्राणिनां क्रयविक्रये । तथा [illegible] कुम्भीपाको भवेद् ध्रुवम् । [illegible] भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः । हन्यात् [illegible] जीवान् [illegible] ! । [illegible] । [illegible] नरकं व्रजेत् [illegible] तथा [illegible] । तथैव नरकवासो [illegible]

जीवघातनम् । [illegible] पशून् हत्वा यो भवेत् सह बन्धुभिः । [illegible] वसेत् । [illegible] । यः संमोह्य पशून् हन्यात् सोऽन्धतामिस्रमाप्नुयात् । पशून् हत्वा तथा [illegible] सोऽपि [illegible] शोणितैः । तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ । [illegible] तत् [illegible] । अधिकं यज्ञे प्रभो ! प्रभो ! जीवहत्या भवेद्ध्रुवम् । [illegible] चेत् [illegible] कुर्य्यात् पशुघातनम् । स तदाऽधोगतिं गच्छेदितरेषाञ्च का कथा । भवान्योः पूजनं मोहाद् ये कुर्व्वन्ति च शोणितैः । पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः । [illegible] वेदोक्तैः [illegible] फलं भुङ्क्ते ये कुर्वन्ति [illegible] । [illegible] करोति नियमात्मना । तद्भोगान्ते पतेद्भूयः स जन्मनि भवार्णवे । ये हताः पशवो लोकैरिह [illegible] कोविदैः । ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन सुन्दर ।। [illegible] । यो दुरात्मा पशून् हन्यात् [illegible] दीन् [illegible] " । जानन्ति ये वेद पुराणतत्त्वं [illegible] नरके पतन्ति कुर्वन्ति मूढाः पशुघातनञ्चेत् । [illegible] भवे पशुं घ्नन्ति न धर्मशास्त्रम् । जानन्ति नाकं नरकं न [illegible] घोरं नरकं [illegible] । [illegible] न विदन्ति [illegible] परमार्थतत्त्वम् । पापं न पुण्यं पशुघातका ये पूयोदवापी भवतीह तेषाम् । जीवानुकम्पां न विदन्ति मूढा [illegible] धर्मम् । [illegible] प्राणिवधं तु कुर्व्वन्ति [illegible] रौरवाख्यम् । [illegible] घातनं नो करिष्यति । [illegible] धर्मवान् ज्ञानी [illegible] न्नैव मानवः । [illegible] नरः । जीवान् कानपि नो हन्यात् [illegible] चेत् । सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् । कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्य्यात् तत्त्ववित् सुधीः । [illegible] कदाचन ।। सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्य्यात् प्राणिनां वधम् । [illegible] जीवान् [illegible] ! धर्मवित् । किं पुनः [illegible] रक्षति । यो रक्षेत् घातनात् प्रभो ! जीवमात्रं दयापरः । तस्य प्रसन्नो नित्यं सर्वरक्षां करोति च । [illegible] जीवे [illegible] तेन [illegible]

तम् । बधात् शङ्कर! येन तथाङ्गुष्ठ पातयेत् । पशुहिंसाविधिर्वर्ज पुराणे निगमे तथा । क्षत्त्रो रज आमोऽथ वा वैवस्वं मनवापि वा । नरकस्वर्गसंयोगार्थं संसाराय प्रवर्त्तितः । तयोस्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् । वर्जयेन्मांसभक्ष्ये च विधिर्भैव शङ्कर ! । प्रवृत्तितो निवृत्तिस्तु बलादपि चात्मनो क्रिया । एवं नानाविधं कर्म घोरारामभवादिकम् । नानामयः फला काङ्क्षी तथाऽज्ञानेन मानवः । पश्चात्ज्ञानाग्निना छित्वा भ्रान्त्यायां तामसीं यदा । अभयीतिकरं भक्त्या यदि गोविन्दमाश्रयेत्” पाद्मोत्तरखण्डे १०४ । १०५ अ० ।

बलिध्वंसिन् पु० बलिं ध्वंसयति स्वस्थानात् पातयति ध्वंस-णिच्-णिनि । विष्णौ वामनावतारेण हि तस्य तथात्वम् । तत्कथा च वामनपु० २२ अ० दृश्या ।

बलिनन्दन पु० ६त० बाणासुरे शब्दर० । [वर्त्तते अमरः ।

बलिन(भ) त्रि० बलि+अस्त्यर्थे-इन भ वा । जरया शिथिल-

बलिन् त्रि० बलमस्त्यस्य इनि । १बलवति । २उष्ट्रे, ३महिषे, ४वृषे, ५शूकरे, ६कुन्दवृक्षे, ७कफे पु० जटा० ८माषे पु० हेम० । ९वनराजे शब्दर० (वेसियाड़ा) । १०जुषे स्त्री ङीप् शब्दच० ।

बलिपुष्ट पु० बलिना वैश्वदेवबलिद्रव्येण पुष्टः पुष-क्त ३त० । काके अमरः स्त्रियां ङीप् ।

बलिपोद्की स्त्री उपोदक्यां राजनि० ।

बलिप्रिय पु० बलिनं प्रीणाति प्री-क । लोध्रवृक्षे शब्दच० ।

बलिविन्ध्य पु० रैवतकमनोःपुत्रभेदे भाग० ८।५।२ ।

बलिभुज् पु० बलिं वैश्वदेवद्रव्यम् गृहस्थदत्तबलिं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । काके अमरः ।

बलि(ली)मुख पु० बलि(ली)युक्तं मुखमस्य शाक० त० । वानरे अमरः । [यति । २उष्ट्रे पु० राजनि० ।

बलिष्ठ त्रि० अतिशयेन बली बलिन्+इष्ठन् । १अत्यन्तबल-

बलिष्णु त्रि० बल-संवरणे इष्णुच् । अपमानिते उज्ज्वल० ।

बलिसद्मन् न० ६त० । पाताले अमरः बलिमन्दिरादयोऽप्यत्र ।

बलीक पु० न० बाकयति आवृणोति बल-ईकन् नि० । पटल-प्रान्ते (ओलती) अमरः । [युते स्त्रियां ङीप् ।

बलीयस् त्रि० अतिशयेन बली बलिन्+ईयसु । अत्यन्तबल-

बलीवर्द पु० ई लक्ष्मीः व-विच् वर् तो ईवरो ददाति दा-क ईवर्दः बलो बली ईवर्दश्चेति । वृषे अमरः । ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक् । बालीवर्देय तदपत्ये पुंस्त्री०

बलूल त्रि० बल+सिध्मा० वा लच् ऊङ् । बलयुते ।

बलोत्कटा स्त्री १स्कन्दानुचरमातृकाभेदे भा० शा० ४५ अ० । २बलेनोत्कटे त्रि० ।

बल्य न० बलाय हितं बल+यत् १प्रधानधातौ शुक्रे, २बल-साधने च २अश्वगन्धायाम्, ३अतिबलायां, ४प्रसारण्यां ५प्रपाविकायाञ्च स्त्री राजनि० । बला० चतुरर्थ्यां यत् । ७बल-निर्वृत्ते त्रि० । ८बुद्धभिक्षुके पु० त्रिका० । [तृणभेदे हेमच०

बल्वजा स्त्री० बल-क्विप् तं वजति वज-गतौ अच् । उलपे

बल्ह स्तुतौ दाने, वधे, च चक० साधने दिवा० भ्वा० आत्म० सेट् । बल्हते अबल्हिष्ट बबल्हे ।

बल्हि पु० बल्ह-इन् १जातिभेदे २जनपदभेदे जातौ च तत्रार्थे । ततः कोपधत्वात् भवे अण् । बाल्हिक बाह्लीकानि मं०

बव पु० प्रथमे तिथ्यर्द्धरूपे करणभेदे करणशब्दे दृश्यम् ।

बष्क(स्क)यि(यो)नी स्त्री भक्ष गतौ अयन् पृषो० यस्य वः कस्य वा षत्वम् । बष्क(स्क)योऽस्त्यस्या इनि ङीप् षत्वम् । चिरप्रसूतायां गवि अमरः । बष्क(स्क)यं नयतीति नी-ड गौ० ङीप् णत्वं पूर्व० षत्वम् । बष्क(स्क)यणी(नी) इत्यप्यत्र स्त्री ।

ब(व)ह दृद्धौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । बं(व)हते अबं(वं)हिष्ट । ववंहे बहिबाहुल्यादिधनोपलब्धिरिति पाणिनीयाः । इन्तोपधादिरिति बोपदेवः ।

बहल त्रि० बहि-कलच् नलोपश्च १प्रचुरे २बहुसङ्ख्यायां च ।

ब(व)हु त्रि० बं(व)हि-कु नलोपः । १त्रिप्रभृत्यनेकसङ्ख्यान्विते, २विपुले च । ब(व)ह्वादि० स्त्रियां वा ङीप् ।

बहुत्वं च त्रित्वपर्य्यवसायि अपिशब्दाध्यायात् अपेक्षाबुद्धिविशेषजन्यत्वं तत्र पर्य्याप्त्या सर्वत्र वर्त्तते समवायेन प्रत्येकं वृत्तिमत् । अस्य संख्यावत् कार्य्यम् तेन बहवः बहुत्व बहुतिथ इत्यादि । [३दात्यूहे खगे ५बकपातके च मेदि०

बहुक पु० बहु+संज्ञायां कन् । १कर्कटे २सूर्य्ये ३अर्कवृक्षे

ब(व)हुकण्टक पु० ब(व)हूनि कण्टकान्यस्य । १क्षुद्रगोक्षुरे । २यवासे (गोक्षुरी) ३हिन्ताले ४अग्निदमन्यां स्त्री क्षुप-भेदे राजनि० । [कण्टकारिकायाम् राजनि० ।

ब(व)हुकण्टा स्त्री ब(व)हवः कण्टाः कण्टकाः यस्याः ।

ब(व)हुकन्द पु० ६व० । १शूरणे । २कर्कट्यां स्त्री० राजनि० ।

बहुकर त्रि० ब(व)हूनि किरति कृ-अच् । (फराश) १खर्ज्जूमार्जनकरे खञ्जने अमरः । करणे अप् । २अन्तर्मार्ज्जन्यां स्त्री हेम० गौरा० ङीष् । क-अच् ६त० । २उष्ट्रे त्रिका० । ४अनेककार्य्यकरे त्रि० । [अपर्णीम् राजनि० ।

ब(व)हुकर्णिका स्त्री० ब(व)हवः कर्णा इव पर्णान्यस्य । आख

बहुकूर्च पु० बहूनि कूर्चान्यस्य । मधुनारिकेलविशेषे राजनि० ।

ब(व)हुगन्ध पु० ६ब० । कुन्दुरुके । २त्वचे, (तेजपात) न० । ३यव्यतिक्तिकायां ४यूथिकायां ५कृष्णजीरके च स्त्री राजनि०

बहुगन्धदा स्त्री० ब(व)हुगन्धं ददाति दा—क । मृगमदे । राजनि० ।

ब(व)हुग्रन्थि पु० ६ब० । झावुके (झाउ) । शब्दर०

बहुच्छिन्ना स्त्री ब(व)हु यथा स्यात् छिद्यते स्म छिद-क्त तस्य दत्व च नः । कन्दगुडूच्याम् राजनि० ।

बहुतरकाणिश पु० ६त० । रागीधान्ये राजनि० ।

बहुतिक्ता स्त्री ब(व)हुस्तिक्तो रसोऽस्याः । काकमाच्याम् राजनि० ।

ब(व)हुतिथ त्रि० ब(व)हूनां पूरणः ब(व)हु+डट् तिथुक् च । अनेकसंख्याते, "काले गते बहुतिथे" इत्यकुमारः ।

ब(व)हुत्र अव्य० ब(व)हुषु त्रल् । अनेकेषु दिग्देशकालेषु ।

ब(व)हुत्वच्(क) पु० ६ब० वा कप् । भूर्जपत्रवृक्षे शब्दर० अमरः हेमच० ।

ब(व)हुदुग्ध पु० ब(व)हूनि दुग्धानीव चूर्णानि शुभ्रवर्णत्वात् यस्य । १गोधूमे राजनि० । २ प्रचुरक्षीरवत्यां २गवि, स्त्री हेमच०।वा कप् अत इत्वम् । बहुदुग्धिका स्नुही-वृक्षे स्त्री शब्दच० ।

ब(व)हुधा अव्य० ब(व)हु+प्रकारे—धाच् । अनेकप्रकारे

ब(व)हुधार न० ६ब० । वज्रास्त्रे राजनि० तस्य षट्कोणत्वात् सर्वेषु कोणेषु धारायुक्तत्वात्तथात्वम् ।

बहुनाडीक पु० ६त० । अस्वाङ्गत्वात् कप् । १अनेकदण्डयुते २दिवसे ३काले च त्रि०कौ० । स्वाङ्गे न कप् न वा ह्रस्वः । बहुनाडी दव्वी च अनेकान्त्रयुते एवं तन्त्रीशब्देऽपि ह्रस्वकपोरभावी ज्ञेयौ ।

बहुनाद पु० ६ब० । शङ्खे राजनि० ।

ब(व)हुपत्र पु० ६ब० । १पलाण्डौ २अनेकपर्णयुक्ते त्रि० । ३त्रिवृत्ताम् ४तरुणीभायां ५तुलस्यां ६वृहत्यां,७गोरक्षदुग्धायां, ८जतुकायाञ्च स्त्री राजनि० । गौरा० ङीष् । ९तरणीपुष्पे स्त्री टाप् । ततः संज्ञायां क । बहुपत्रिका भूम्यामलक्यां, मेथिकायां, महाशतावर्याञ्च राजनि० ।

व(व)हुपर्ण पु० ६ब० । १सप्तच्छदवृक्षे तस्य प्रतिपर्वं सप्तसप्तपर्णत्वात् तथात्वम् । २अनेकपर्णयुक्ते त्रि०३मेथिकायां स्त्री ङीप् । ततः संज्ञायां क । बहुपर्णिका आखुकर्ण्यां स्त्री टाप् । राजनि० ।

व(व)हुपाद(द्) पु० ६ब० वा अन्त्यलोपः । वटवृक्षे हेम० अ-

अमरः । अद्न्तः राजनि० तस्यानेकविधपादवत्त्वात्तथात्वम् ।

ब(व)हुपुत्र ब(व)हवः पुत्रा—इव यस्यास्य ।।सप्तच्छदे शब्दच० अनेके पुत्रा इव मूलान्यस्य ।२शतमूल्यां स्त्री ङीप् रत्नमा० ६ब० । ३अनेकतनयान्विते त्रि० ।

ब(व)हुपुष्प पु०६ब० । निम्बवृक्षे । संज्ञायां कन् अत इत्वम् । बहुपुष्पिका धातक्यां स्त्री राजनि० ।

ब(व)हुप्रज त्रि० ६ब० । १बहुसन्तानवति । २शूकरे पु० हेम० । प्रजाशब्दस्य प्रचुरत्वात् ३मुञ्जतृणे पु० राजनि० ।

बहुप्रतिज्ञ पु०७ब० । अनेकविषयकप्रतिज्ञायुक्ते व्यवहारे यथा मदीयं रूपकमनेन गृहीतं, सुवर्णं भ्रातम्, क्षेत्रे निक्षिप्तं न ददाति, मदीयं क्षेत्रमपहरतीत्यादीनां पक्षत्वमित्यत एव किन्तु क्रियाभेदात् क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येव "बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयात् राजा तत्त्वबुभुत्सया" कात्यायनोक्तेः मिता० [अमरः ।

बहुप्रद त्रि०बहूनि प्रददाति प्र+दा—क । दानशौण्डे वदान्ये

ब(व)हुफल पु०६ब० । १कदम्बवृक्षे मेदि० २विकङ्कते, ३तेजःफले च राजनि० । ४अनेकफलयुक्ते त्रि० ।५काकपर्ण्यां,६क्षविकायां, ७काकमाच्यां, ८त्रिपुष्यां,(शशा)९क्षुद्रकारवेल्यां, स्त्री राजनि० १०भूम्यामलक्यां भावप्र० स्त्री । ११क्षाम-वैक्यां स्त्री ङीप् मेदि० १२कर्कोटे राजनि० । संज्ञायां कन् इत्वम् । बहुफलिका । भूमिबदर्यां स्त्री राजनि० ।

बहुफेना स्त्री ६त० । सातलायां राजनि० । [पदे त्रि०

बहुबल पु० ६ब० । १सिंहे राजनि० स्त्रियां ङीष् । २अति

बहुबल्ली स्त्री नित्यक० । कोशिकुमे राजनि० ।

ब(व)हुमञ्जरी स्त्री० ६ब० संज्ञात्वात् न कप् । तुलस्याम् भावप्र० । [युक्ते त्रि० ।

ब(व)हुमल पु० ६ब० । १सीसके रत्नमा० । २अनेकमल-

बहुमार्ग न० ७ब० ।१चत्वरे हेमच० । २अनेकपथयुते त्रि० ।

ब(व)हुमूर्त्ति स्त्री ६ब०।१वनकार्पासे शब्दच० । २नानाकार-युते त्रि० । [तथात्वम् ।

बहुमूर्द्धन् पु० ६ब० । विष्णौ सहस्रशीर्षत्वात्तस्य

ब(व)हुमूल त्रि० ६ब० । १अनेकमूलयुते । २शिग्रौ ३स्थूलशरे पु०राजनि० ४नाकुल्यां ५शतावर्यां स्त्री टाप् । ६वनत्रापुषे त्रि० ङीप् राजनि० । ७नागभेदे भा० आ० ३१अ० । संज्ञायां कन् । बहुमूलक उशीरे न० भावप्र० ।

बहुमूल्य त्रि० ६ब० । बह्वर्घे महाधने प्रकरः । [राजनि० ।

बहुरन्ध्रिका स्त्री ६ब० वा कप् अत इत्वम् । मेदायाम्

व(ब)हुरसा स्त्री० ६ब०। १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०। २नानारसवति त्रि०।

बहुरुहा स्त्री बहु रोहति रुह–क। बन्दगुडूच्यां राजनि०

व(ब)हुरूप पु० ६ब०। १सर्जरसे (धुना) अमरः। २शिवे, ३विष्णौ ४स्मरे ५कामे मेदि० ६केशे ७ब्रह्मणि शब्दर०। ८बुद्धभेदे त्रिका० ९नानारूपवति त्रि०।

बहुरेतस् पु० ६ब०। ब्रह्मणि चतुर्मुखे शब्दरत्ना०। [हारा

व(ब)हुरोमन् त्रि० ६ब०। १अनेकरोमवति रोमशे। २मेषे पु०

व(ब)हुल त्रि० ब(व)हि–कुलच् नि० नलोपः। १अनेकसंख्यान्विते २प्रचुरे। ब(व)हूनि लाति ला–क। ३अग्नौ ४कृष्णपक्षे पु० मेदि०। "ब(व)हुलेऽपि गते निशाकरः" कुमारः। ५आकाशे ६श्वितमरिचे न० ७अन्धकारे ८तद्वति त्रि० ९एलायां १०नीलिकायां ११गवि स्त्री मेदि०। १२देवीभेदे स्त्री कालिकापु०२१अ० अग्निदैवतत्वात् १३कृत्तिकानक्षत्रे स्त्री ब०व० मेदि०।

बहुलगन्धा स्त्री० ६ब०। एलायाम् राजनि०।

ब(व)हुलच्छद पु० ६ब०। रक्तशोभाञ्जने राजनि०।

बहुलवण न० नित्य०क०। औषरभूमिजे लवणभेदे राजनि०।

बहुलाश्व पु० मैथिलवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।१३।१६।

व(ब)हुलीकृत त्रि० व(ब)हुल+च्वि–कृ–क्त। (आमड़ा) तुषस्यापसारणेन राशीकृते शस्ये १धान्ये, अमरः। २राशीकृतमात्रे च।

बहुवचन न० बहुत्वं वक्ति वच–ल्युट्। "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनम्" पा० उक्ते बहुत्वबोधके सुप्प्रभृतौ सुब्विभक्तौ भिप्रभृतौ २तिङ्विभक्तौ च।

व(ब)हुवल्क पु० ६ब०। प्रियाले। (पियाशाल) राजनि०।

व(ब)हुवारक पु० ब(व)हूनि वारयति अण्, ण्वुल् वा। श्लेष्मातके (बोका आता) शब्दर०।

बहुविध त्रि० ६ब०। नानाप्रकारे अमरः।

व(ब)हुविस्तीर्णा स्त्री० ब(व)हु यथा तथा विस्तीर्णा वि+स्तृ–क्त। (कुंड़) १शुक्तिकाख्ये शब्दच०। २अनेकविस्तारयुते त्रि०। [बीजवति त्रि०

व(ब)हुवीज पु० ६ब०। १आतृप्ये फले(आता) शब्दच०।२प्रचुर-

व(ब)हुवीर्य्य पु० ६ब०। १विभीतके, (बयड़ा) जटा०। २तण्डुलीयशाके, (नटेशाक) ३शाल्मलिवृक्षे ४मरुवके च राजनि। ५भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०।

व(ब)हुव्रीहि त्रि० ६ब०। १अनेकधान्यादियुक्ते "तत्पुरुष! कर्म धारय येन अहं स्याम् बहुव्रीहिः" उद्भटः। २अन्य-

करयोर्न्न प्रायेण अन्यपदार्थप्रधाने २समासभेदे पु०। तत्प्रकारादिकं शब्दार्थरत्नप्रकाशिकायामुक्तं यथा

बहुव्रीहिं कथयति। "बहुव्रीहिः समभार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः। निरूढ़या लक्षणया शक्तिज्ञापकशब्दवान्" समास इति प्रकृतं तथा च सांशस्य निरूढ़लक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः समर्थस्य सामर्थ्यस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः समस्यमानपदार्थसम्बन्धिबोधेन बहुव्रीहिरित्यर्थः। आरूढ़वानरोऽयं वृक्ष इत्यत्रारूढ़ो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या आरोहणकर्त्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्षं, पीतपयस्कं पात्रमित्यत्र 'पीतं पयो येन' इति रीत्या पानकर्त्तृकपानकर्मपयःसम्बन्धित्वेन पात्रम्, पक्वतण्डुलश्चैत्र इत्यत्र पक्वास्तण्डुला येनेति रीत्या पाककर्त्तृपाककर्मतण्डुलसम्बन्धित्वेन चैत्रं, दत्तदक्षिणोद्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण सम्प्रदानदानकर्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं, पतितपर्णस्तरुरित्यत्र पतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहेण अपादानकपतनाश्रयपर्णसम्बन्धित्वेन तरुं, चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नगोसम्बन्धित्वेन चैत्रम्" रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यस्येति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नपटसम्बन्धित्वेन कायम्" एवं बाणच्छिन्नकरो नर इत्यादावपि। बाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे बाणकरणकच्छेदकर्त्तृकच्छेदकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र समस्तपदार्थसम्बन्धित्वेन धर्मिणामवगमः। दक्षिणपूर्वा पूर्वोत्तरेत्यादिदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणस्याः पूर्वस्या यस्याः इत्यादिविग्रहेण अपार्श्वस्थदक्षिणपार्श्वस्थितपूर्वदिक्सम्बन्धित्वादिना आग्नेय्यादीनां विदिशां बोधः। अस्तिक्षीरा गौरित्यादावस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्क्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः। इयांस्तु विशेषो यत्तस्मैदेशाम्मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां मते तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति। उप समीपे दश येषामिति समीपगणितत्वार्थकमव्ययं विग्रहादुपदशाः प्रजानय इत्यादौ समीपोपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणामवगमस्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया अपर्य्याप्तसंख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः। अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः प्रभृत इत्यादावपि अपर्य्याप्तसंख्याधिकदशत्वसंख्या-

पर्य्याप्त्यधिकरणपदसमभिव्याहारेण महादिपुंसां प्रत्ययः। द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पञ्चषाः इत्यादौ। द्वित्र्यन्यतरपर्य्याप्तसंख्यापर्य्याप्तसंख्याश्रयत्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पञ्चानां बोधः। घटे पटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकतया अनुपपद्यमानात् तथा च इतौ समासार्थत्वादनुभूतिः पञ्च षड् वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषाः इत्यादावप्युपपत्तौ स्यादेवान्यतरपूरणः। परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयकोटिरूपार्थकतया द्वित्राः इत्यादि बहुव्रीहेः स्वधर्मिकसंशयकोटितापन्नद्वित्रादिसमभिव्याहारेण द्वित्रभृतिबोधकत्वमित्याहुः”। वैयाकरणास्तु बहुव्रीहिप्रकरणपठितत्वमेव तत्त्वमित्याहुः तेन उन्मत्तगङ्गाद्यव्ययीभावे नातिव्याप्तिः। तद्भेदो च तद्गुणसंविज्ञानो अतद्गुणसंविज्ञानश्च शब्दे ६२१७ पृ० उक्तो तत्र समानाधिकरणपदघटितस्यैव प्रायेण साधुत्वम्।

बहुप्रत्य पु० ६ब०। १पटके शब्दच०। २अनेकप्रत्ययुते त्रि०। “बहुप्रत्यु : पटोले स्यात्” त्रि० त०। [युक्ते त्रि०।

ब(व)हुप्रस्त पु० ६ब०। १रक्तखदिरे राजनि०। २अनेकबीज-

ब(व)हुप्रस् अव्य० ब(व)हु+शस्। अनेकवारानित्यर्थे ‘हुत-बहे ब(व)हुशो निवेशिता’ इति कुमारः।

ब(व)हुप्रास पु० ब(व)हुभिः प्राश्यते प्राश-संज्ञायां कर्मणि घञ्। १पालङ्कशाके राजनि०। [२अनेकप्रासयुक्ते त्रि०

ब(व)हुशिखा स्त्री० ६ब०। १जलपिप्पल्याम्। राजनि०।

बहुशिरस् पु० ६ब०। विष्णौ “वभ्रुो बहुशिरा बभ्रुः” विष्णुस०।

बहुशृङ्ग पु० ६ब०। विष्णौ हेमचन्द्रः “चत्वारि शृङ्गा” “त्रयो अस्य पादाः” इत्यादिश्रुत्या तस्य तथात्वम्।

बहुश्रुत त्रि० श्रु-भावे क्त ६ब०। अनेकशास्त्रश्रुतियुक्ते मनुः ४।१२५। [अनेकश्रेयसीयुक्ते।

बहुश्रेयसी त्रि०। ६ब० ईयसन्तत्वात् न कप् न वा ह्रस्वः।

बहुसन्तति पु० बहुः सन्ततिर्विस्तारोऽस्य (वेउँवाश) १वंशभेदे शब्दच०। २अनेकसन्तानयुक्ते त्रि०।

बहुसम्पुट पु० ६ब०। विष्णुकन्दे राजनि०।

ब(व)हुसार पु० ६ब०। १खदिरे राजनि० २अनेकसारवति त्रि०

ब(व)हुसुता स्त्री० ब(व)हवः सुता इव मूलान्यस्याः। १शतमूल्याम् अमरः। २अनेकपुत्रयुते त्रि०।

बहुसू स्त्री० बहून् सूते सू-क्विप्। १शूकर्य्यां शब्दर०। २अनेकप्रसवकर्त्र्यां स्त्रियाम्।

ब(व)हुसूति स्त्री० ६ब०। १अनेकप्रसववत्यां २गवि अमरः। २ब(व)हुप्रसवयुते स्त्रीमात्रे च।

ब(व)हुस्रवा स्त्री० ब(व)हु यथा तथा स्रवति स्रु-अच्। १शल्लकीवृक्षे शब्दच०। २अनेकधा क्षरणवति त्रि०।

बह्वङ्क न० बहूनि अङ्कानि शोभाकृतया यत्र। अश्वादि-भेदे कुटीचकशब्दे दृश्यम्। [बालकयुते त्रि०।

बह्वपत्य पु० ६ब०। १शूकरे २मूषिके च राजनि०। २अने-

बह्वादि विभाषया स्त्रियां ङीप्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा “बहु पद्धति अञ्चति अङ्गति अंहति शकटि शक्ति (शस्त्रे) शारि वारि राति राधि अहि कपि यष्टि मुनि (इतः प्राण्यङ्गात्) चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्र-भाग (अनद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड़ नख खुर शिखा बाल शफ गुद” आकृतिगणोऽयम् “तेन भग गल राग इत्यादि चाङ्गयम्”।

बह्वाशिन् त्रि० बहु अश्नाति अश-णिनि। १बहुभोजन-शीले स्त्रियां ङीप्। “बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो गुणाः” चाणक्यः। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६७ अ०।

ब(व)हृ(ह्व)च् (च)त्रि०६ब०ऋच्यादीनां त्वेव अच्समा०नान्तम्।१ऋग्-वेदे २ऋक्षे न०। ३तदध्येतरि पु०। ४तत्पत्न्यां स्त्री।

बा(वा)ड च स्नाने भ्वा०आत्मा०अक०सेट्। बा(वा)डते अबा(वा)डिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाडत् त।

बाड़व न० बड़वानां समूहः अण्। १घोटकीसमूहे। वाडं वजं वल-डम् वहन् यो वा वाडो हविः तं वाति वा-क वा। २ब्राह्मणे पु०। बड़वायां जातः अण्। ३और्वे वडवस्थे वाडवाग्निभेदे पु०हेमच०। वाड़वाग्न्या-दयोऽप्यत्र पु०। [शब्दभा०।

बाड़वेय पु० द्वि० बड़वायाः अपत्यम्-ढक्। अश्विनीकुमारयोः

बाड़व्य न० वाड़व+समूहे-यत्। विप्रसमूहे। [रत्नमा०।

बाडिकुन पु० बाडे स्फत्रे इङ्गते इङ्ग-अच्। शार्ङ्गौ

बा(वा)ण पु० बण-शब्दे वण-गतौ वा संज्ञायां कर्तरि घञ्। १शरे, २गोस्तने, (बांठ) ३विरोचनसुते ४दैत्यभेदे, ५केवले च ६भद्रमुञ्जे ७नीलझिण्ट्याम् पुंस्त्री० अमरः इत्याद्युक्ते तो मेदि०। मेदिन्यां टवर्गान्त्यादित्वेन पठितः रायमुकु-टादयस्तु अत्र शब्दे इति धातुप्रकृतिकत्वमपरतोऽस्त्रो-भयविधात्वम्। बण-भावे घञ्। ८शब्दे १०तदभि-धायकेषु शरवनां रसो अवधारणात् ११काव्ये अमरः।

वाणगङ्गा स्त्री रावणबाणनिर्भेदेन प्रवृत्तायां नद्याम् "सो-मेशाद्दक्षिणे भागे बाणेनाभिविभिद्य वै। रावणेन प्रक-टिता जलधारातिपुण्यदा। बाणगङ्गेतिविख्याता या स्नानादघहारिणी" वराहपु०। [२तूणे हेमच०।

बाणधि पु० बाणाधीयन्तेऽस्मिन् धा—आधारे कि। १तूणी

बाणपुङ्खा स्त्री बाणस्य पुङ्खोऽस्त्याः ६ब०। शरपुङ्खायां राजनि०

बाणपुर न० ६त०। बाणासुरनगरे शोणितपुरे त्रिका०।

बाणमुद्रा स्त्री"यथा हस्तगता बाणाकारा कृत्वाङ्गुरं प्रिये!। बाणमुद्रा समाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी" तन्त्रसा० उक्ते मुद्राभेदे।

बाणयुद्ध न० ६त०। कृष्णेन सह शिवबाणासुरयोः बाणस्य युद्धे तच्च युद्ध भाग० १०।६१ अध्यायादौ दृश्यम्।

वा(ब)णलिङ्ग न० बाणेन संपूज्य प्रतिष्ठाप्य नर्मदायां निक्षिप्ते शिवलिङ्गभेदे। नर्मदाशब्दे १६८७ पृ० विवृतिः।

बाणवार न० बाणं वारयति वारि—अण् उप०स०। १कञ्चुके वक्षःस्थे कञ्चुके हारा०।

वाणिज्य न० वणिजो भावः, कर्म वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। क्रयविक्रयादौ "वाणिज्येन गतस्य मे स्वदेशपतेर्नास्तीति न श्रूयते" सा०द० परि०।

तत्र विहितनिषिद्धानि मिता० उक्तानि यथा

"मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत्। द्रव्यं तस्याप्नो द्विशतं दण्डो हानौ च कल्पितम्" । यः पुन-र्वणिक् त्रीहिकार्पासादेः पण्यद्रव्यस्याष्टमकं भागं कूटमानेन कूटतुलया वाऽन्यथापहरत्यऽसौ पणानां द्विशतं दण्ड-नीयः। अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य हानौ वृद्धौ च दण्ड-स्यापि हानिवृद्धी कल्प्ये । "भेषजस्नेहलवणगन्धधान्य-गुडादिषु। पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षो-डश" याज्ञ०। भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः। गन्ध-द्रव्यमुशीरादि धान्यमत्र व्रीहिकुमारिकादि। एतेष्वसार-द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः। किञ्च। "मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम्। अजातौ जाति-करणे विक्रेयाष्टगुणो दमः" या०स्मृ०। "न विद्यते बहुमूल्या-जातिर्येषाम् मृच्चर्मादीनां तद्जाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीय-ताकरणसम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारणेन मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति। मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षोत्पादनेन व्याघ्रचर्मेति स्फाटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति बिल्वकाष्ठे चन्द-नामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति वल्कले त्वगाख्यं वल्क-मिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रेयद्रव्यसम्पादितस्य द्रव्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः। "समुद्रपरिवर्त्तं च सारभाण्डञ्च कृत्रि-मम्। आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना। भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्" याज्ञ०। उक्तं पिधानं मुद्रेण सह वर्त्तत इति समुद्रं करण्डकम्। परिवर्त्तनं व्यत्यासः। योऽन्यदेशस्थानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेशस्थानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रय-मार्धं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या। कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपण-मूल्यमिति"।

"लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमन्तु-लितं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति" गणितं क्रमुकफलादि तुलितं कुङ्कुमादि मेयं शाल्यादि क्रियया वाहदोहादि-रूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि। रूपतः पण्याङ्गनादि श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादि। एतेन षट्प्रकारमपि पण्यम्" मिता०। तथा विप्रे रापदि स्वयं कार्य्यत्वं वि-दधे बृहस्पतिः "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। स्वकामः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदो-द्यात् यज्ञगोदानादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानादि यानशय्यासनानि च। कृषको विंशकं दत्त्वा पशु-स्वर्णादिक शतम्। वणिक् कुसीददोषैः स्यात् ब्राह्मणा-नाम पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्" बा०त०। अधिकं कृषिशब्दे २२०५ पृ० दृश्यम्।

वाणिनी स्त्री वण-णिनि ङीप्। १विदग्धायां स्त्रियां २नर्त्तक्याम् ३मत्तस्त्रियाम् शब्दच०।

वा(बा)दर पु० ब(ब)दर+स्वार्थेऽण्। १कार्पासवृक्षे, मेदि०। ब(ब)दरस्येदं तस्य विकारो वा अण्। २कार्पासवस्त्रे न०। ३तद्वस्त्रादौ त्रि०अमरः। ४कार्पासवृक्षे स्त्री जलमात्रेऽपि अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् शब्दच०। [बा(वा)दरिरप्यत्र।

वा(बा)दरायण पु० ब(ब)दर्यां भवः फक्। वेदव्यासे। द्वैप

बादरिक त्रि० बदराण्युञ्छति बदर-ठक्। बदरफलस्य भूमौ पतितस्यैकैकशाहारिणि।

बाध विहतौ भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। बाधते अबाधिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाधत् त।

बाध पु० बाध भावे-घञ्। १प्रतिरोधे। २प्रतिबन्धे, पीडने, ३उपद्रवे च। न्यायमते ४साध्याभाववत्पदार्थे यथा वह्न्यनुमितौ वह्न्यभाववान् ह्रदो बाधः। "साध्याभाववत्पक्षताविषयकप्रमात्वम्" तल्लक्षणम्। ५हेतुदोषभेदे तत्त्वचिन्ता० बाध-कर्त्तरि अच्। ६प्रतिबन्धके त्रि०।

बाधक त्रि० बाध-ण्वुल्। १प्रतिबन्धके। २स्त्रीणां गर्भाधानशक्तिप्रतिरोधके रोगभेदे पु०।

स च रोगश्चतुर्विधस्तल्लक्षणं वैद्यके उक्तं यथा "अधः कट्यां तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि च। रक्तमाड़ीप्रदोषेण जायते फलहीनता। मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि। रक्तमाड़ीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत्। नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः। लालासंयुक्तरक्तञ्च षष्ठी बाधकयोगतः। मासैकेन भवेद् यत्र ऋतुस्नानद्वयं तथा। मलिना रक्तयोनिः स्यात् षष्ठीबाधकयोगतः। उद्वेगो गुरुतादेहे रक्तस्रावो भवेद् बहुः। नाभेरधो भवेत् शूलं चाङ्कुरश्च ह पावकः। ऋतुहीना चतुर्मासं त्रिमासं वा भवेद् यदि। कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगतः। स्थूला च समभा च शुष्कदेहातिरक्तिका। जलकुमारस्य दोषेण जायते फलहीनता। या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकालमृतुस्तथा। गुरुस्तनी चलरक्ता जलकुमारस्य दूषणात्" वैद्यकम्। [बन्धे च।

बाधन न० बाध-भावे ल्युट्। १पीडायां शब्दर०। २प्रति-

बाधा स्त्री बाध-भावे १अपीडायां २निषेधे ३प्रतिबन्धे च।

बाधित त्रि० बाध-कर्मणि क्त। १प्रतिबद्धे। २बाधज्ञानविषये च

बाधिर्य न० बधिरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। श्रवणशक्तिराहित्ये रोगभेदे बधिरशब्दे दृश्यम्।

बान्धकिनेय पु० स्त्री० बन्धक्याः अपत्यं ढक् इनङ् च। असत्याः अपत्ये अमरः।

बान्धव पु० बन्धु+स्वार्थे, इदमर्थे वा अण्। १बन्धुपदार्थे, २पितृमातृसम्बन्धिनि ३भ्रातरि ४मातुलादौ च। "बान्धवाश्चाकुलाश्च युः" काशी० स्मृतिः। [ष्ठते हेमच०

बार्बटीर पु० १सीसे धातौ २आम्राष्ठि ३अङ्कुरे ४गणिका-

बार्हत न० बृहत्याः फलम् प्लक्षा० अण्। १बृहतीफले बृहतिभवः उत्सा० अण्। २बृहतिभवे त्रि०।

बार्हदग्न पुंस्त्री० बृहदग्नेरपत्यम् कण्वा० अण्। बृहदग्निनामकर्षेर्गोत्रापत्ये। [अपत्ये २तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

बार्हद्रथ पुंस्त्री० बृहद्रथस्यापत्यम् शैविकोऽण्। १बृहद्रथ-

बार्हस्पत पु० बृहस्पतेरिदम् सद्देवताऽस्य वा अण्। गुरुसम्बन्धिनि १वत्सरे २चार्वाकादौ च। पत्यन्तत्वात् पुरोहिता० यक्। बार्हस्पत्य तत्रार्थे त्रि०। "बार्हस्पत्येन षट्त्रिंशं ज्ञेयं नाम्नैव निश्चयः" ज्यो०ति०।

बार्हिण त्रि० बर्हिणो विकारः ताला० अण्। बर्हिविकारे।

बाल पु० न० बाल-अच् १गन्धद्रव्यभेदे। २मूर्खे ३शिशौ मेदि० "बाल आषोडशात् वर्षात्" इति परिभाषिते ४षोडशवर्षावधिकवयस्के च त्रि०। ५केशे पु० अमरः। अर्श आद्यच्। ६अश्ववालधौ अमरः ७गजवालधौ दन्तिवालधौ ९नारिकेले मेदि० १०पशुपुच्छे च पु० हेमच०। मत्स्यभेदे शब्दच०। "पशुवर्गो गता बालः" हेम० उक्ते पशुपुच्छपरे।

"बालाचतुष्टयं शीतं मधुरं कफवातजित्। स्निग्धं स्याद्धि वस्तिरोगपित्तास्रज्वरनाशनम्"। "बालामूलत्वचूर्णं पीतं क्षीरसशर्करम्। मूत्रातिसारं हरति दुष्टोऽत्र संशयः। हरेन्मूढासका तज्जं भवेदुन्मादकोऽन्ती। वाह्यादिति बालालोङ्गं पयसा पिबता वह" भावप्र०।

बालादेरवधिकाल सुश्रुतः "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा। ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते। त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक्। दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी वरद्वयम्। तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः"।

"यथोक्त विधिना बालं पाति षष्ठेऽष्टमेऽपि च। अन्नं प्राशयेन्निष्क्रित् ततश्चाद्यं यत् क्रमात्" अथ बालस्य परिचर्याविधिः। "बालमङ्के सुखन्यस्तं नैवमत्यर्थं कथित्। सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यं उपवेशयेत्" अयोग्यं उपवेशनासमर्थम्। "नाकस्मात् आपयेत् क्रोडे न क्षिप्रं भवने पिबेत्। रोदयेन्न कथित् बाल्यं विधिवादमनुकं विना" आदमनुको विधिः भेदक द्वाव तैवाध्याकोदर्शनादिः। "तर्जितस्तुष्टस्तं न तं प्रदेवानुबोदयेत्। निवातोद्देशानतथापि रक्षेत् बालं प्रयत्नतः" बालस्य समाप्तिकालाच। "आभाकोदर्शनं ज्ञानं नेत्रयोरञ्जनलया। बालं मृदु यत् मङ्गु तथा मरकतेयमङ्ग। जन्मप्रभृतिपथ्यानि बालस्नेहादि सर्वदा"

बालस्य बलवादेः समयमाह । "बलवः पञ्चमाद्वर्षादष्टमान्तस्य कर्म च । विरेकः षोडशाद्वर्षाद्विंशतेश्चैव मैथुनम्" । ततः पृथ्वा० इमनिच् बालिमन् बालभावे पु० पक्षे ष्यञ् बाल्य तत्रार्थे न० ।

बालक पु० बाल+स्वार्थे क। १शिशौ (बाला) २गन्धद्रव्ये न० राजनि०। ३ह्रीबेरे ४अङ्गुरीयके ५पारिहार्य्ये न०विश्वः । ६अश्वकरिपुच्छयोः ७केशे मेदि० हेमे च पु० विश्वः ।

बालकप्रिया स्त्री बालकं प्रीणाति प्री—क । १इन्द्रवारुण्यां (राखालशशा) २कदल्याञ्च राजनि० ३शिशुप्रियमात्रे त्रि०।

बालकृमि पु० इत० । केशकीटे (उकुन) शब्दा० ।

बालक्रीडनक पु० बालः क्रीड्यतेऽनेन क्रीड—करणे ल्युट् । स्वार्थे क । कपर्दके (कडि) राजनि० २तत्क्रीडासाधनमात्रे त्रि० ।

बाल(लि)खिल्य पु० ब० अङ्गुष्ठपर्वमितेषु षष्टिसहस्रसंख्येषु "क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या बालखिल्यानसूयत । षष्टियानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम्" मार्कपु०उक्तेषु १मुनिभेदेषु । तेषां परिमाणञ्च अङ्गुष्ठमात्रं यथाह भा० आ० ३१ अ० । "ददर्शाथ ऋषीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः । पलाशवल्लिकामेकां सहितान् वहतः पथि । प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् । क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे सम्प्लुतोदके"।"प्राणा वै बालखिल्याः" श्रुत्युक्तेषु २प्राणेषु च । [अमरः ।

बालगर्भिणी स्त्री बालेव गर्भिणी । प्रथमगर्भवत्यां गवि

बालगोपाल पु० कर्म० । श्रीकृष्णमूर्त्तिभेदे शिशुरूपे गोपाले नारदपञ्चरात्रे दृश्यम् ।

बालग्रह पु०६त०। बालानां पीडके उपग्रहभेदे 'बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकमिति" षष्ठी । कुमारभृत्याशब्दे २१०८ पृ० दृश्यम् । [२शिशुचर्य्यायां स्त्री

बालचर्य्य पु० बालस्येव चर्य्याऽस्य । १कार्त्तिकेये त्रिका० इत०।

बालतनय पु० बालास्तनया इव पत्राण्यस्य ।१खदिरे अमरः २शिशुसुतके पु०स्त्री०।

बालतन्त्र न० बालार्थं तद्रक्षार्थं तन्त्रमुपायः ।

गर्भिणीचर्य्यायाम् कुमारभृत्याया त्रिका०२१०८पृ०दृश्यम्

बालतृण न० कर्म० । नवतृणे शष्पे अमरः ।

बालदलक पु०बाल इव सूक्ष्मं दलमस्य कप् । खदिरे भरतः

बालधि पु० बाला धीयन्तेऽत्र धा—आधारे कि। केशयुक्तलाङ्गूले अमरः ।

बालपत्र पु० बाल इव क्षुद्रं पत्रमस्य । १यवासे राजनि० । २खदिरवृक्षे भरतः । ३नवपत्रयुते त्रि० कर्म० । ४नवीने पत्रे न० वा कप् । बालपत्रक खदिरे त्रिका० ।

बालपाश्या स्त्री बालस्य केशस्य समीपस्था पाश्या । सीमन्तालिकस्थस्वर्णादिरचितपट्टिकारूपे भूषाभेदे (सिँती) अमरः ।

बालपुष्पी स्त्री० बालानि क्षुद्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । यूथिकायाम् राजनि०। कप् बालपुष्पिका तत्रार्थे जटाधरः ।

बालभद्रक पु० बालेऽपि भद्र इव कायति कै—क । विषभेदे शब्दच० । [पथ्ये च ।

बालभैषज्य न० इत० । १रसाञ्जने राजनि० २शिशूनामौ-

बालभोज्य पु० इत०।१चणके राजनि० २बालकभक्षणीये त्रि०

बालमूषिका स्त्री० कर्म० । क्षुद्रमूषिकायां गिरिकायाम् अमरः ।

बालयज्ञोपवीतक न०बालस्य यज्ञोपवीतमिव कायति कै-क । उरस्कटे (दुकबाछाडि) त्रिका० । [शब्दर० ।

बालराज न०बालः स्वल्पोऽपि राजते राज—अच् । वैदूर्य्यमणौ

बालरोग पु० भावप्र० उक्ते बालस्य रोगभेदे तन्निदानादि तत्रोक्तं यथा

"अथ बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाह । "धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रियः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः । ह्रीवेरं शर्करा लोध्रं बीजं तृष्णाहरं परम् ।" इति तृष्णायाम् । "वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः । स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् । कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रान्वितो जडः शूनो वक्राक्षश्छर्दनः शिशुः । ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महान्तो ये भवन्ति ते । बालानामपि ते तद्वद्बोद्धव्या भिषगुत्तमैः । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च । तालुकण्टकमुख्यांस्ताननवधारय यत्नतः।" तत्रादौ तालुकण्टकमाह । "तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते । तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् । तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ।" पानं स्तनस्य, शकृद्द्रवं द्रवरूपम् । महापद्ममाह । "विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः । पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः । शङ्खाभ्यां

हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ।" पद्मवर्णः लोहित वर्णः . अत्र नाभिजो वीसर्पः । यद्वाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् एवं वस्तिजो गुदं याति गुदतः हृदयं हृदयाच्छिरो याति इति बोद्धव्यम् । कुकूणकमाह "कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि । जायते तरलं नेत्रं कण्डूरं स्रवेद्भृशम् । शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वार्त्मोन्मीलनक्षमः ।" कुकूणकं (कोथु) इति लोके । अथ तस्य गुदपाकमाह । "बालेनाध्मानिना नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते । बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते ।" अहिपूतनमाह । "शकृन्मूत्रसमायुक्ते धौते जाते शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ।" क्लिन्ने . उदिते । अजगल्लीमाह । "स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ।" ग्रथिता गुम्फितेव मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः । परिगर्भिकमाह माधवः । "मात्रा गर्भिण्या स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्याऽरुचिभ्रमैः । युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्यञ्च तत्र युञ्जीत दीपनम् । पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि परिगर्भिकः (पोकोलोति) लोके । परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम् । अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह "दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वं रोगाणां कारणं स्मृतम् । विशेषात् ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् । अभिष्यन्दस्य पोथक्याश्चीसर्पस्य च जायते । कारणमित्यन्वयः पोथक्या वर्त्मरोगविशेषस्य ।"

बालव पु० तिथ्यर्द्धात्मकेषु करणेषु द्वितीये करणे ज्यो० त० ।

बालवायज न० वैदूर्य्यमणौ त्रिका० ।

बालवाह्य पु० बालो वाह्यो यस्य । वनच्छागे हारा०

बालव्यजन न० बाला एव व्यजनम् । चामरे हेमच० । 'कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्य्यः' इति कुमारः । [हेमच०।

बालसन्ध्याभ पु० बाल सन्ध्याया इवाभा यस्य । अरुणवर्णे

बालसूर्य्य न० बालः सूर्य्य इव सदर्णोऽस्त्यस्य । १वैदूर्य्यमणौ त्रिका० कर्म० । २अचिरोदिते सूर्य्ये पु० । [शब्दर०।

बालसूर्य्यक न० बालसूर्य्य इव कायति कै—क । वैदूर्य्यमणौ

बालहस्त पु० बालाः केशा हस्त इव यस्य । १पशूनां लाङ्गूले अमरः । बाल+संघे हस्त० । २केशहस्ते च पु० ।

बाला स्त्री० बालाः केशाकाराः पदार्थाः सन्त्यस्य अच् १नारिकेले २हरिद्रायां ३मल्लिकाभेदे, ४वलये, ५मेध्ये ६त्रुटौ स्त्री मेदि० ७हृतकुमार्य्यां (बाला) ८गन्धद्रव्यभेदे शब्दच० । ९अम्बष्ठायां, १०नीलझिण्ट्याम् स्त्री राजनि० ११षोडशवर्षीयायां स्त्रियां १२कन्यायाञ्च "अर्द्धमाला भवेद् बाला" प्रा०त० १३आयामेकवर्षीयायां १४गवि स्त्री १५देवी मूर्त्तिभेदे तन्त्रसारः । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । बालिका तत्रैव । वालुकायां, पत्रकाङ्गायां मेदि० कर्णभूष (कानबाला) मेदि० एलायां शब्द० ।

बालाकि पु० बलाकाया अपत्यम् बा० इञ् । "दृप्तबालाकि हीनूचानो गार्ग्य आस" वृ०उ०उक्ते गार्ग्ये ऋषिभेदे

बालाची स्त्री बालः केशा इवाञ्चित्यस्यां पुष्पमस्याः पञ्चदा स्त्रियां ङीप् । मेषदुग्धायां शब्दच० ।

बालायनि पुंस्त्री० बालाया अपत्यं तिका० फिञ् । बा लाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् । [चाणक्य

बालार्क पु० कर्म० । प्रातःकालीनसूर्य्ये "बालार्कसदृशं दधि

बालि पु० बाले केशे जातः इञ् । केशे इन्द्रस्य उत्पन्ने जा वानरभेदे । बालः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि वालिन् तत्रार्थे त्रिका० ।
तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्तरा० २७ स० यथा
"उद्धृत्य तस्मात् स ह्रदादुत्थितः प्लवगः पुनः । तस्मि क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः । तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा लज्जितो धैर्य्यमात्मनः । ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्द शिरसि पातितम् । अनासाद्यैव तां नारीं चलितमस्य भवत् । ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् । अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः । बालेषु पतितं बीज बाली नाम बभूव ह । भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्त्तिना । बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्त्तता । ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत" ।

बालिश लि० बाड-इनु बालिं हर्षं स्यति सो—क तस्य सः १मूर्खे, २शिशौ च मेदि० "बालिशमाथि ! मयानसृ अङ्गः । बालाः सन्त्यस्य इनि बाली मूर्द्धा शेतेऽत्र शी- बा० आधारे ड । ३उपधाने न० शब्दमा० ।

बालीश पु० मूत्रकृच्छ्ररोगे शब्दर० ।

बालिहन् पु० बालिं बालिनं वा हन्ति हन—क्विप् । रा बालिहन्त्रादयोऽप्यत्र पु० । तद्वधकथा रामा० सुन्दराकाण्डे दृश्या ।

बालु पु० बल-उण् । १एलवालुकनामगन्धद्रव्ये उणादि०

लुक न॰ बालु+स्वार्थे क। १तत्रैव अमरः। पु॰ बाल-उक। २पानीयामलके पु॰ राजनि॰। ३सिकतासु स्त्री। ४कर्कट्यां जटा॰ ५कर्पूरे ६यन्त्रभेदे शब्दच॰।

लुकायन्त्र न॰ ६त॰। १औषधपाकार्थे यन्त्रभेदे। "भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके। कूपिका कण्ठपर्य्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते। भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते। बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रविदुधैः स्मृतम्" भावप्र॰। २काचस्थापने रघुना॰ प्रदर्शिते यन्त्रभेदे "बहुलरेणुगर्भैव सम्यक् कार्य्यं प्रसाधयेत्" स्मृ॰ति॰ व्याख्यायां "छत्राकारेण रेणवः सिकतायागर्भे उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्" रघुनाथः।

लुकास्वेद पु॰ ३त॰। भावप्र॰ उक्ते तप्तबालुकाभिः स्वेदने। "वातश्लेष्मतते स्वेदान् कारयेद्रूक्षनिर्मितान्। स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान्। खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तबालुकास्वेदः। शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन्। शीतवां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम्। हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति"। [पृषो॰ हुक। बालुक्रीत्यप्यत्र सिका॰

लुकी स्त्री॰ पु॰ बल-उक गौरा॰ ङीष्। कर्कटीभेदे राजनि॰

लूक पु॰ पु॰ बाल-उक। विषभेदे हेमच॰।

लेय पु॰ बलेरपत्यं, बलये हितं वा ढक्। १रासभे, अमरः २दैत्यभेदे, धरणिः ३अङ्गारवल्ल्यां त्रिकाः। ४चाणक्यमूलके पु॰ ५बालहिते च त्रि॰ मेदि॰। [अमरः।

लेयशाक पु॰ बलये हितं ढक् कर्म॰ (शामनहाटि) शाकभेदे

लेष्ट पु॰ बालानामिष्टः १ब(व)दरे राजनि॰। २बालकानामभीष्टे त्रि॰।

लोपवीत न॰ ६त॰ उरस्कटे बालयज्ञोपवीतशब्दार्थे हारा॰

ल्वजभारिक त्रि॰ बल्वजानां भारं वहति वंशा॰ ठक्। उलपतृणभारवाहके।

ल्य न॰ बालस्य भावः, कर्म वा, वयोवचनत्वात् ष्यञ्। 'बाल्योऽषोडशाद्वयेदुबाल्य' इत्युक्ते अवस्थाभेदे।

ल्हिक न॰ बल्हिदेशे भवः वा॰ वुञ्। कुङ्कुमे अमरः पाठान्तरम्। [हिङ्गुनि न॰।

ल्हायन त्रि॰ बल्हौ जातम् फक्। १बल्हिदेशोद्भवे

ल्हि(ह्री)क पु॰ बल्हि+स्वार्थे ठञ्। ईक वा। १कुङ्कुमे हिङ्गुनि च न॰ मेदि॰ २देशभेदे ३तद्देशीये च पु॰ मेदि॰। ५तद्देशस्थे हरिवं॰ ६ अ॰। दीर्घमध्यः गन्धर्वभेदे पु॰ शब्दर॰

ष्कल पु॰ ऋषिभेदे आश्व॰ श्रौ॰ २४.४।

बाष्प(स्प) पु॰ बाध-पृषो॰ सत्वं षत्वं वा। १नेत्रजले, २ऊष्मणि च अमरः लौहे च मेदि॰ तत्र आद्यमन्त्यस्थवादितयोक्तः।

बास्कल पु॰ दैत्यभेदे हरिवं॰ ४अ॰।

बा(वा)ह प्रयत्ने भ्वादि॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। बा(वा)हते अबा(वा)हिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाहत् त।

बाह पुं स्त्री बाहु+पृषो॰। बाहुशब्दार्थे रमानाथः।

बाहा(हू)बाहवि अव्य॰ बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तम् युद्धम् इच्समा॰ पूर्वपदे आदु दीर्घो वा। बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्ते युद्धे। [अमरः।

बाहु पु॰ बाध-कु धस्य हः। भुजे कक्षावध्यङ्गुलिपर्य्यन्तेऽवयवे

बाहुक पु॰ ऋतुपर्णनृपस्य अश्वपालत्वादिरूपेण स्थिते नलरूपे तत्कथा भा॰व॰६७अ॰ दृश्या। २नागभेदे भा॰ आ॰ ५७ अ॰।

बाहुकुण्ठ त्रि॰ ३त॰। कुण्ठितबाहुके (कोपा) जटा॰।

बाहुकुन्थ पु॰ बाहुरिव कुन्थति कुन्थ-अच्। विहगानां बाहुस्थानीये पक्षे शब्दच॰। [जाते।

बाहुकुलेयक त्रि॰ बहुकुले जातादि ढकञ्। बहुकुल-

बाहुज पु॰ बाहुभ्यां प्र(प्र)सूबाहुभ्यां जायते जन-ड।१क्षत्रिये अमरः। 'बाहू राजन्यः कृत' इति श्रुतिः। २कीरे ३स्वयं जाततिले च मेदि॰ ४बाहुजातमात्रे त्रि॰।

बाहुत्र पु॰ न॰ बाहुं त्रायते त्रै-क। अस्त्राघातवारणार्थं हस्तबद्धे लौहवर्मादौ हेमच॰।

बाहुत्राण न॰ बाहुः त्रायते अनेन त्रै-करणे ल्युट्। अस्त्राघात वारणार्थे बाहुबद्धवर्मणि हेमच॰।

बाहुदन्तक पु॰ बहवश्चत्वारो दन्ता यस्य कप् ऐरावतः तदुपचारात् इन्द्रः तेन प्रोक्तमण्। पुरन्दरप्रोक्ते पञ्चसहस्राध्याये नीतिशास्त्रभेदे भा॰शा॰५९अ॰। [इन्द्रे हेमच॰।

बाहुदन्तेय पु॰ बहुदन्तश्चतुर्दन्त ऐरावतस्तमर्हति वा॰ ढ।

बाहुदा स्त्री स्वनामख्याते १नदीभेदे। सा च प्रसेनजिद्भार्य्या गौरी नाम, भर्त्रा शप्ता नदीरूपा जाता हरिवं॰१२अ॰। सा हि शङ्खस्य भ्रातः फलहरणे प्रद्युम्नदण्डेन छिन्नं लिखितस्य मुनेः हस्तम् अवगाहनात् पुनर्ददाविति कथा भा॰शा॰ २३ अ॰ यथा "स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि। देवानृषीन् पितॄंश्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा। अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे। प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ। ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ"।

२परीक्षिद्राजभेदे भा० आदिपर्व्वणि ६५ अध्याये ।

बाहुबल न० ६त०। युद्धोपयोगिनि बाहुविक्रमे ।

बाहुभूषा स्त्री ६त० । केयूरे हेमच० ।

बाहुमात्र त्रि० बाहुः प्रमाणमस्य बाहु+मात्रच् । बाहुपरिमाणे स्त्रियां ङीप् "बाहुमात्र्यः स्रुचः" कात्या० श्रौ० १।३।३७ ।

बाहुमूल न० ६त० । कक्षे (काँक) (बगल) ख्याते अमरः ।

बाहुयुद्ध न० ३त० । नियुद्धे अमरः ।

तत्प्रकारः भा० वि० १३ अ० यथा "कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैः । सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा । क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिःस्वनैः । तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः । जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा । बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ । अरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः । बलिनोः संयुगे राजन् ! वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः । आकर्षतुरथान्योन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः" । टी० "कृतं कञ्चिद्देशे निपीडनं प्रतिकृतं तस्य मोचनम् । सुसङ्कटैः सन्धिपङ्क्त्येन कवलितैः सङ्कटैरिति पाठे सङ्कटैः कठिनैर्वा "सङ्कटो बाहुवरणे वपने कठिने त्रिषु" इति विश्वः सन्निपातोऽङ्गसंघट्टनम् अवधूतं तेनैव दूरीकरणं प्रमाथादय उक्ता मल्लयात्रे "निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते । यत्तूत्थाप्योन्मथनं तदुन्मथनमुच्यते । क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं हठात् । उभयोर्मुष्टयोर्मुष्टिदृढरोमध्ये निपात्यते । मुष्टिरित्युच्यते तज्ज्ञैर्मल्लविद्याविशारदैः । आवाह्योरवाङ्मुखं स्थानगतं भ्रामयित्वा तथैव यः । क्षिप्यते जनः स भवेद्वराहोद्धूतनिःस्वनः । तलैर्वज्रनिपातैर्वज्रवदृढपातैश्चपेटैः । "अङ्गुल्यः प्रसृतास्तु प्रसृष्टा या चटोदिताः । पञ्ची दृढा वचा क्षिप्रशलाका बाहुकी स्मृता" । शलाकानखपातैः पादोद्धूतैः पादप्रसारणैर्बाधैः जानुभिः शिरोभिश्च कृतैरवघट्टनैरास्फालनैः अश्मनिर्घोषैरित्युभयविशेषणम् । अशस्त्रं निर्दिष्टं यथोक्तं तत्रैव "बाहुयुद्धं हि मल्लानामशस्त्रविधिभिः स्मृतम् । शस्त्रं तत्र न सर्गो यथोक्तेऽपि विद्यते" इति । बलप्राणेन बलेन शारीरबलेन प्राणेन मानसबलेन च । सोत्क्रुष्टनिनदः हीहीयब्दोच्चारणेन रञ्जितस्य बहुलापनम् । तत्प्रकर्षणं हितः । "आलभ्य क्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम् । आकर्षणं मोचयेत् सम्मुखीकरणं स्मृतम् । पुरः पश्चात् पार्श्वयोश्चाभ्याकर्षो भ्रमणं तथा । पश्चात् प्रपातनं वेगाद्विकर्षणमुदाहृतम्" नीलक० ।

बाहुल पु० बहुलानां कृत्तिकानामयं काले अण् । १वह्नौ शब्दच० । बहुलाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण् । २कार्त्तिकपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । सा यत्र मासे पुनः अण् । ३चान्द्रकार्त्तिकमासे पु० अमरः । ४बाहुत्राणे हेमच० । बहुलेन निर्वृत्तम् बहुला० अण् । ५अनेकसाध्ये त्रि० । ष्यञ्-ब्राह्मणा० इमनिच्ठोऽभावे भावे ष्यञ् । ६बाहुल्ये न० ।

बाहुलक न० बहुलेन बहुलपदघटितेन निर्वृत्तं अश्वादि० अण् संज्ञायां कन् । व्याकरणोक्तसर्व्वोपाधिरहिते विधानादौ यत्र यद्विधीयते तत्र क्वचित्तत्स्यात् क्वचिन्न स्यात् क्वचित्ततोऽन्यत्रापि स्यादित्येवं परे विधाननिषेधादौ । मनोज्ञा० भावे वुञ् । २बाहुलिका बहुलभावे स्त्री ।

बाहुलेय पु० बहुलानामपत्यं ढक् । कार्त्तिकेये अमरः

बाहुशालिन् त्रि० बाहुभ्यां शालते तद्विक्रमाधिक्येन शालते शाल–णिनि । बाहुवीर्य्याधिक्ययुते स्त्रियां ङीप् ।

बाहुसम्भव पु० बाहू ब्रह्मबाहू सम्भवोऽस्य । १बाहुजे क्षत्रिये हेमच० । २बाहुजातमात्रे त्रि० ।

बाहुसहस्रभृत् पु० बाहुसहस्रं बिभर्त्ति भृ–क्विप् तुक् च । कार्त्तवीर्य्ये त्रिका० कार्त्तवीर्य्यशब्दे दृश्यम् ।

बाह्य त्रि० बहिर्भवः ष्यञ् टिलोपः । बहिर्भवे

बाह्यकर्ण पु० नागभेदे भा० आ० ३६अ० ।

बाह्यकुण्ड पु० नागभेदे भा० उ० १०२ अ० ।

बाह्वादि पु० इञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु उपकी दकया चूडा बलाका मूषिका कुशला छगला ध्रुवका धुवका सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् अमितौजसः (सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क उदकः (संज्ञायाम्) सम्भूयोऽम्भसोः (सलोपश्च) बाह्वादिः । बाहविः बार्हिः ।

बि(वि)ट आक्रोशे भ्वा०पर०सक०सेट । बे(वे)टति अबे(वे)टीत्

बिटक पु० पिटक+पृषो० । पिटके अमरे पाठान्तरम् ।

वि(वि)ठ न० विड—क पृषो० । अन्तरीक्षे निघण्टुः १।३० ।

बिद् अवयवे भ्वा०पर०सक० सेट् इदित् । बिन्दति अबिन्दीत्

बिदल न० बिदि—कलच् नि०नलोपः ।१विदले अमरः २वंशे च

बिन्दवि पु० बिदि—अवयवे वा० अवि । बिन्दौ अंशे । ततः गहा०छ । बिन्दवीय तत्सम्बन्धिनि ।

बिन्दु पु० बिदि-उ । १जलकणे अमरः । २राजभेदे ततोऽपत्ये बिदा० अञ् । बैन्दव तदपत्ये पुंस्त्री० । ३रेखागणित प्रसिद्धे स्थूलत्वदीर्घत्वहीने अवयवे ४पदार्थे क्षेत्रशब्दे २३८८ पृ० दृश्यम् ।

सा०द० उक्ते ५अर्थप्रकृतिभेदे "बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च" इत्युक्त्वा "अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्" लक्षितम् । ६पत्र स्वारसूचके रेखाभेदे । "अन्तर्हितबिन्दुमात्रौ" मुग्धबो० शा०ति० उक्ते ७नादजन्ये क्रियाप्राधान्यलक्षणे चिच्छक्तेरवस्थाभेदे यथा "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमुद्भवः" । तद्व्याख्यायां राघवभट्टधृतम् "सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा । विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्" "अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा । अखण्डपरचिच्छक्तिव्याप्ता चिद्रूपिणी विभुः । स्वस्वातन्त्र्यभावेन विवर्तेच्छासमन्विता । प्रयाति बिन्दुभावञ्च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्" । तस्मादेव रौद्रीरुद्रयोराविर्भावः यथाह शा० ति० "रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत । वामेताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः" । ८शिवभेदे "बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः" शा० ति० ।

बिन्दुचित्रक पु० बिन्दुरूपं चित्रमस्य कप् । मृगभेदे शब्दर० ।

बिन्दुजाल न० ६त० । १बिन्दुसमूहे २हस्तिशुण्डोपरिस्थबिन्दुसमूहे हेमच० । संज्ञायां कन् । बिन्दुजालक गजकुम्भादिस्थे तत्समूहे पद्मके अमरः । [शब्दार्थचि०

बिन्दुतन्त्र पु० । १शारीफलके २चतुरङ्गक्रीडने च मेदि० ।

बिन्दुदेव पु० ६त० । बिन्दुवर्णस्येश्वरे शिवे मेदि० ।

बिन्दुपत्र पु० बिन्दुचिह्नितं पत्रमस्य । भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा० ।

बिन्दुमाधव पु० काशीस्थे बेणीमाधवे काशीख० ।

बिन्दुरेखक न० बिन्दुरूपा रेखा पूर्वमस्य कप् । १अनुस्वारे वर्णे २पक्षिभेदे शब्दच० ।

बिन्दुसरस न० बिन्दुजातं सरः अच्‌स० । सरोवरभेदे यत्र गङ्गावतारणार्थं भगीरथेन तपस्तेपे तत्कथा "उत्तरेण तु कैलासात् मैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यशृङ्गः सुमहान् महामणिमयो गिरिः । रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः । दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः" भा० स० ३अ० । मात्स्ये १०१ अ० तदुत्पत्तिकथा उक्ता यथा

"तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रविभज्यते । यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्मयाः । तत्रेष्ट्वा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह । दिव्यच्छायापथस्तत्र नक्षत्राणान्तु मण्डलम् । दृश्यते भास्वरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु या । अन्तरीक्षं दिवञ्चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये बिन्दवः केचित् क्रुद्धायाः पतिता भुवि । कृतन्तु तैर्बिन्दुसरस्ततो बिन्दुसरः स्मृतम्" । बिन्दुसरोऽप्यत्र पु० ।

बिल भेदने वा चुरा०उभ०पक्षे तु०पर०सक० सेट् । बेलयति ते बिलति । अबीबिलत् त अबेलीत् ।

बिल न०तु०बिल+क । रन्ध्रे १छिद्रे अमरः ।२गुहायाम् ३उच्चैःश्रवसि पु० मेदि० । ४वेतसे शब्दच० ५गर्त्ते च । ततः अश्मा० चतुरर्थ्यां च । बिलम तददूरदेशादौ त्रि० ।

बिलकारिन् त्रि० बिलं करोति कृ—णिनि । १गर्त्तकारके स्त्रियां ङीप् । २मूषके पुंस्त्री० राजनि० ।

बिलवास पु० बिले वासोऽस्य । गन्धकजन्तौ राजनि० ।

बिलवासिन् पु० बिले वसति वस-णिनि । १सर्पे शब्दरत्ना० ।

२गर्त्तवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । अलुक्स० बिलेवासिन् तत्रार्थे । [स्त्रियां योपधत्वात् टाप् ।

बिलशय पुंस्त्री० बिले शेते शी—अच् । सर्पे शब्दरत्ना० ।

बिलेशय पुंस्त्री० बिले शेते शी—अच् अलुक्स० । १सर्पे अमरः २मूषिके जटा० ३गोधायां ४शशे ५शल्लक्यादौ भावप्र० । "गोधाशशभुजङ्गाखु शल्लक्याद्या बिलेशयाः । बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्य्योष्णा अपि कीर्त्तिताः" तत्र तन्मांसगुणा उक्ताः ।

बिल्म न० तु०बिल—वा०मन् । भासने निघ० १।१२० । ऋ० २।२४।१२। २शिरस्त्राणे यजु०१६।३५। तदस्यास्ति इनि । बिल्मिन् तद्वति त्रि० रुद्रभेदे पु० यजु०तत्रत्यो दृश्यम् ।

बिल्म न० बिलं छिद्रं तं माति मा—क । १आलवाले त्रिका० । २हिङ्गुनि शब्दच० ।

बिसमूला स्त्री बिसमिव मूलमस्याः । वाराहीकन्दे शब्दच०

२परीक्षिद्राजभेदे भा० आदिपर्वणि ९५ अध्याये।

वाहुवल न० ६त०। युद्धोपयोगिनि वाहुविक्रमे।

वाहुभूषा स्त्री ६त०। केयूरे हेमच०।

वाहुमात्र त्रि० वाहुः प्रमाणमस्य वाहु+मात्रच्। वाहुपरिमाणे स्त्रियां ङीप् "वाहुमात्र्यः स्रुचः" कात्या० श्रौ० १।३।२७।

वाहुमूल न० ६त०। कक्षे (काँक) (वगल) ख्याते अमरः।

वाहुयुद्ध न० ६त०। नियुद्धे अमरः।

तत्प्रकारः भा० वि० १२ अ० यथा "ततस्तिवतैश्चित्रैर्वाहुभिश्च सुसङ्कटैः। सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा। क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिःस्वनैः। तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च। शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः। जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः। तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं वाहुतेजसा। बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ। अरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः। बलिनोः संयुगे राजन्! वृत्रवासवयोरिव। प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः। आकर्षतुरथान्योन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः"। मू० "कृतं कश्चिद्देशे निपीडनं प्रतिकृतं तस्य मोचनम्। सङ्कटैः सङ्कटपर्य्यायेण सङ्कीर्त्तैः सङ्कटैरिति पाठे सङ्कटैः कठिनैर्वा "कङ्कटो वाहुवरणे सङ्कटे कठिने त्रिषु" इति विश्वः सन्निपातोऽङ्गसंघट्टनम् अवधूतं तेनैव दूरीकरणं प्रमाथादय उक्ता मल्लशास्त्रे "निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते। उत्थाप्यापकर्षणं तदुन्मथनमुच्यते। क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं हठात्। उभयोर्मुष्ट्योर्यत्तु शिरसोमध्ये निपात्यते। मुष्टिरित्युच्यते तज्ज्ञैर्मल्लविद्याविशारदैः। अङ्गुष्ठं स्वाङ्गगतं आनमय्य तथैव वा। क्रियते यस्तु शब्दः स भवेद्वराहोद्धूतनिःस्वनः। तलैर्वज्रनिपातैर्वज्रवद्दृढपातैश्चपेटैः। "प्रसृष्टाः प्रसृताङ्गुल्यः प्रसृष्टा या उदीरिताः। सङ्गुली दृढा शस्या चिप्रशालका शालुकी स्मृता"। शलाकानखपातैः पादोद्धूतैः पादप्रहारेणाक्षेपैः जानुभिः शिरोभिश्च कृतैरवघट्टनैरास्फालनैः अश्मनिर्घोषैरित्युभयविशेषणम्। अशस्त्रं निरायुधं यथोक्तं तत्रैव "बाहुयुद्धं हि मल्लानामशस्त्रविधिभिः स्मृतम्। शस्त्रस्य तत्र न स्पर्शो यथोक्तेनापि विद्यते" इति। बलप्राणेन बलेन शारीरबलेन प्राणेन मानसबलेन च। सोत्क्रुष्टनिनदः सोत्क्रुष्टैर्वीरोत्साहजनकैः सह शब्दप्रकटनम्। तदुत्थितः। "बालस्य क्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम्। आकर्षणं तोलयैव सम्मुखीकरणं स्मृतम्। पुरः पश्चात् पार्श्वयोश्चाभ्याकर्षो भ्रमणं तथा। पश्चात् प्रपातनं वेगादिकर्षणमुदाहृतम्" नीलक०।

वाहुल पु० बहुलाभिः कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण्। १वह्नौ शब्दच०। बहुलाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण्। २कार्त्तिकपौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। सा अत्र मासे पुनः अण्। ३कार्त्तिकमासे पु० अमरः। ४वाहुत्राणे हेमच०। बहुलेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण्। ५अनेकसाध्ये त्रि०। पृथ्वा० इमनिचोऽभावे भावे ष्यञ्। ६बाहुल्ये न०।

वाहुलक न० बहुलेन बहुलग्रहणेन निर्वृत्तं ऋश्या० अण् संज्ञायां कन्। व्याकरणोक्तसर्वोपाधिरहिते विधानादौ यत्र यद्विधीयते तत्र क्वचिन्न स्यात् क्वचिद्वा स्यात् क्वचित्ततोऽन्यत्रापि स्यादित्येवं परे विधाननिषेधादौ। मनोज्ञा० भावे वुञ्। २वाहुलिका बहुलभावे स्त्री।

वाहुलेय पु० बहुलानामपत्यं ढक्। कार्त्तिकेये अमरः।

वाहुशालिन् त्रि० बाहुभ्यां शालते तद्विक्रमाधिक्येन शालते शाल-णिनि। बाहुवीर्य्याधिक्ययुते स्त्रियां ङीप्।

वाहुसम्भव पु० बाहू ब्रह्मबाहू सम्भवोऽस्य। १बाहुजे क्षत्रिये हेमच०। २बाहुजातमात्रे त्रि०।

वाहुसहस्रभृत् पु० बाहुसहस्रं बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च। कार्त्तवीर्य्ये त्रिका० कार्त्तवीर्य्यशब्दे दृश्यम्।

वाह्य त्रि० बहिर्भवः ष्यञ् टिलोपः। बहिर्भवे

वाह्यकर्ण पु० नागभेदे भा० आ० ३५अ०।

वाह्यकुण्ड पु० नागभेदे भा० उ० १०२ अ०।

वाह्वादि पु० इञ् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "बाहु उपबाहु उपबाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपबिन्दु वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला छगला ध्रुवका धुवका सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् अमितौजसः (सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क उदकः (संज्ञायाम्) सम्भूयोऽम्भसोः (सलोपश्च) बाह्वादिः। बाहविः बार्म्मिः।

वि(वि)ट आक्रोशे भ्वा०पर०सक०सेट्। वे(वे)टति अवे(वे)टीत्

विटक पु० पिटक+पृषो०। पिटके अमरे पाठान्तरम्।

बि(वि)ठ न० विट–क पृषो० अन्तरीक्षे निरुक्तकारः ६।३० ।

बिद् अवयवे भ्वा०पर०सक० सेट् इदित् । बिन्दति अबिन्दीत्

बिदल न०विदि–कलच् नि०नलोपः ।१दिदले अमरः २खंडे च

बिन्दवि पु० विदि–अवयवे वा० अवि । बिन्दौ अंशे । ततः गहा०छ । बिन्दवीय तत्सन्निकृष्टादि ।

बिन्दु पु०विदि-उ । १जलकणे अमरः । २राजभेदे ततोऽपत्ये विदा० अञ् । बैन्दव तदपत्ये पुंस्त्री० । ३रेखागणित प्रसिद्धे अणुपरिमाणदीर्घत्वहीने अवयवहीने पदार्थे क्षेत्रमाने २३८८ पृ० दृश्यम् ।

शा०ति० उक्ते ४अर्थप्रकृतिभेदे "बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च" इत्युपक्रम्य "अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्" लक्षितम् । ५अनुस्वारसूचके रेखाभेदे । "अर्द्धेन्दुबिन्दुमात्रौ" मुग्धबो० । शा०ति० उक्ते ६नादजन्ये क्रियाप्राधान्यलक्षणे चिच्छक्तेरवस्थाभेदे यथा "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमुद्भवः" । तद्व्याख्यायां राघवभट्टधृतम् "या तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा । विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्" "अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा । अखण्डपरचिच्छक्तिव्याप्ता चिद्रूपिणो विभुः । सकलतत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता । प्रयाति बिन्दुभावञ्च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्" । तस्मादेव रौद्रीप्रभृतीनामाविर्भावः यथाह शा० ति० "रौद्री बिन्दोस्ततो नादाद् ज्येष्ठा बीजादजायत । वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः" । ७बीजभेदे "बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः" शा० ति० ।

बिन्दुचित्रक पु० बिन्दुरूपं चित्रमस्य कप् । मृगभेदे शब्दर० ।

बिन्दुजाल न० ६त० । १बिन्दुसमूहे २हस्तिशुण्डोपरिस्थबिन्दुसमूहे हेमच० । संज्ञायां कन् । बिन्दुजालक गजाग्रस्थ बिन्द्वादिरूपे तत्समूहे पद्मके प्रमरः । [१पाण्डके स्मरा०

बिन्दुतन्त्र पु० । १शारीफलके २चतुरङ्गक्रीडने च मेदि० ।

बिन्दुदेव पु० ६त० । बिन्दुः वर्णस्तदीश्वरे शिवे मेदि० ।

बिन्दुपत्र पु० बिन्दुचिह्नितं पत्रमस्य । भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा० ।

बिन्दुमाधव पु० काशीस्थे विष्णुभेदे काशीख० ।

बिन्दुरेखक प० बिन्दुरूपा रेखा सूचिकाऽस्य कप् । १अनुस्वारे वर्णे २पक्षिभेदे शब्दच० ।

बिन्दुसरस् न० बिन्दुजातं सरः शा०त० । सरोवरभेदे यत्र गङ्गावतारणार्थं भगीरथेन तपस्तेपे तत्कथा "ततो यत्नेन कैलासात् मैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यशृङ्गः सुमहान् महामणिमयो गिरिः । रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः । द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः" भा० स० ३अ० । मात्स्ये १०१ अ० तदुत्पत्तिकथा उक्ता यथा

"तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रविभज्यते । यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्मयाः । तत्रेष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह । दिव्यच्छायापथस्तत्र नक्षत्राणान्तु मण्डलम् । दृश्यते भास्वरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अन्तरीक्षं दिवञ्चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये बिन्दवः केचित् क्रुद्धायाः पतिता भुवि । कृतन्तु तैर्बिन्दुसरस्ततो बिन्दुसरः स्मृतम्" । बिन्दुसरोऽप्यत्र पु० ।

बिल भेदने वा चुरा०उभ०पक्षे तु०पर०सक० सेट् । बेलयति ते बिलति । अबीबिलत् त अबेलीत् ।

बिल न०तु०बिल+क । रन्ध्रे १छिद्रे अमरः ।२गुहायाम् ३उच्चैःश्रवसि पु० मेदि० । ४वेतसे शब्दच० ५अश्वे च । ततः अश्मा० चतुरर्थ्यां च । बिलच तद्दूरदेशादौ त्रि० ।

बिलकारिन् त्रि० बिलं करोति कृ–णिनि । १गर्त्तकारके स्त्रियां ङीप् । २मूषके पुंस्त्री० राजनि० ।

बिलवास पु० बिले वासोऽस्य । गाण्डकजन्तौ राजनि० ।

बिलवासिन् पु० बिले वसति वस-णिनि । १सर्पे शब्दरत्ना० । २गर्त्तवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । अलुकस० बिलेवासिन् तत्रार्थे । [स्त्रियां योपधत्वात् टाप् ।

बिलशय पुंस्त्री० बिले शेते शी–अच् । सर्पे शब्दरत्ना० ।

बिलेशय पुंस्त्री० बिले शेते शी–अच् अलुकस० । १सर्पे अमरः २मूषिके जटा० ३गोधायां ४शशे ५शल्लक्यादौ भावप्र० । "गोधाशशभुजङ्गाखु शल्लक्याद्या बिलेशयाः । बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । वृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णा अपि कीर्त्तिताः" तत्र तन्मांसगुणा उक्ताः ।

बिल्म न० तु०बिल–बा०मन् । भासने निरु० ३।२० । ऋ०२।२४। १२। २शिरस्त्राणे यजु०१६।१४। तदस्त्यस्य इनि । बिल्मिन् तद्वति त्रि०रुद्रभेदे पु०यजु०तन्मन्त्रे दृश्यम् ।

बिल्ल न० बिलं छिद्रं तं लाति ला–क । १आलवाले त्रिका० । २हिङ्गुनि शब्दच० ।

बिल्लमूला स्त्री बिल्लमिव मूलमस्याः । वाराहीकन्दे शब्दच०

बिलसू स्त्री "बिलसूर्दगपुत्रा स्यादिति" शब्दर० उक्तायां प्रसूतदत्पुत्रायां स्त्रियाम् ।

बिल्व पुं० बिल-वन् बा०नि० । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः "श्रीफलः प्रवरस्निग्धो ग्राही कण्ठोऽग्निदीपनः । वातश्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः" भा०प्र० । "बिल्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम् । स्निग्धं तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् । पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम् । फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः । बिल्वादन्यत्र सर्वेषां बिल्वमामं गुणोत्तरम् । कफवातामपित्तघ्नी ग्राहिणी बिल्वपेशिका" राजवल्लभः । "बालके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम्" इति वैद्यकम् । २तत्फले न० मेदि० । ३पलपरिमाणे न० शब्दमाला । तद्वृक्षोत्पत्त्यादिर्यथा "भर्गोर्भस्मीचया धेनुर्गौर्दया वा गता महीम् । तद्गोमयभवो बिल्वः श्रीश्च तस्मादजायत । बिल्ववृक्षः प्रियः शम्भोस्तत्र योनिर्भविष्यति । सर्वपुष्पोत्तमः श्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः । अच्छेद्यः सर्वलोकानां छेदाच्चायः सदा नृणाम् । ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोश्छेदकारिणः । ते स्वीयपित्रादिनरके पात्यन्ते ब्रह्मणोदिनम् । सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कृतिनः सदा । तत्र देशे भयं नित्यं चिरं राजा न जीवति । न च द्रव्यपतिः कश्चिद् बिल्ववृक्षस्य छेदकः । क्रियते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलिनस्तरोः । अनावृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते" । अग्निपु० । बृहद्धर्मपुराणे १०अ० अस्योत्पत्तिरन्यथोक्ता लक्ष्म्या शिवाराधनार्थं स्वकुचस्योत्पाटने कृते तुष्टेन शिवेन लक्ष्मीं प्रत्युक्तं यथा "मातः समुद्रतनये ! मा मा छिन्धि स्तनं परम् । यस्ते छिन्नः स्तनो वामो जायतां पुनरेव सः । जाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः । अथ त्वत्स्तनोऽभवत्प्रा पवित्रोपरि ते शुभे । सोऽस्तु वृक्षः क्षितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल इत्यतः । मूर्त्तिमांस्त्वं वै भक्तिर्वृक्षः श्रीफलनामकः । त्वत्कीर्त्तये क्षितावास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ । स तवर्षसमो वाञ्छे ! परमः सुप्रियो भवेत् । तत्पत्रेणैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा । सर्वसत्पुष्पजातादि पुष्पाण्यन्यानि च ध्रुवम् । श्रीफलच्छदलेशस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम् । यथा मे श्रीफलतरुर्यथा गङ्गाजलं यथा । तथा प्रियतमं वत्से ! शिवस्य श्रीफलच्छदः" तत्रैव ११अ० । "अतः शतक्रोश पूर्वाव तत्स्थानं तीर्थमुच्यते । अधो भूमेश्च या तीर्थमत-स्तीर्थमयं वत्स ! । अतः पत्रं हरो यत्नः पत्रं ग्राह्य विधिः श्रयम् । अहं दक्षिणपत्रस्य त्रिपत्रस्याभिलाषुक । अस्य छायाञ्च पत्रञ्च लङ्घयेन्न पदा स्पृशेत् । हरते लङ्घनादायुः पदा स्पर्शात् श्रियं हरेत्" । इत्यादिना तन्माहात्म्यमुक्त्वा तत्पत्रग्रहणविधानादि तत्रोक्तं यथा "पक्षान्तद्वादशीसायमध्याह्नाभिसकालतः । शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम् । परयाद्वा चतुर्थ्याञ्च शाखाभञ्जनं क्वचित् । सञ्छिन्नैश्च शिवः पूज्यः पत्रैरन्यैश्च खण्डितैः । पञ्चमासानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् । पूज्या एतेन वै देवाः सूर्य्यलम्बोदरौ विना । बिल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी । पञ्च बिल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः । सप्त बिल्वद्रुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः । एको बिल्वतरुर्यत्र तत्र गङ्गा मया सह । बिल्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह । एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे सदुर्द्धौ । यत्र वायौ स्वहस्तस्य कोणे ईशाननामके । जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित् । पूर्वस्यां सुखदः स्याद्दक्षिणे यमभीतिहा । पश्चिमे च प्रजादायी वृक्षो बिल्व उदाहृतः । श्मशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे । बिल्ववृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं वरम् । न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलाख्यकम् । दैवाद् यदि प्रजायेत तदा शिववदर्च्चयेत् । चैत्रादिचतुरो मासान् गच्छते परमात्मने । दद्यं स्याद् बिल्वपत्रैकं वस्त्रधेनुसुवर्ण सुराः । मध्याह्नकाले ये मर्त्या बिल्वं कुर्युः प्रदक्षिणम् । तैः सुमेरुर्गिरिश्रेष्ठः कृतएव प्रदक्षिणम् । न छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च । विना ब्राह्मणयज्ञार्थं पतितो बिल्वविक्रयी । पक्वबिल्वफलं स्पृष्ट्वा यो धत्ते मूर्ध्नि मानवः । यमाधिकारी नात्र स्यात् स्पृष्टः पापोपपातकैः । बिल्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमीश्वरः । स्वयं गृह्णाति शिरसा वैयर्थ्यभयशङ्कितः । चैत्रादिचतुरो मासान् सिञ्चेद्बिल्वतरुं कृती । यथा छिन्ध्यो भवेद्वृक्षस्तथा तत्पितरोऽपि च । चैत्रादिचतुरो मासान् सदा भ्रमति शङ्करः । नवीनबिल्वपत्रार्थी भुक्तिमुक्तिप्रदायकः । कटिद्वारनगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः । तत्राद्यो बिल्ववृक्षः स्वर्गदश्च उदाहृतः । कामरूपे कामतरुः काम्यामुक्तलतादिमः । काशीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलोऽक्षयपुण्यदः । तेऽपि तीर्थविशेषाः स्युस्तीर्थेऽप्यपि सदाऽऽलयाः ।" वृह० धर्म० ११अ० । "तत्फलैस्तत्प्रसूनै-

यो तत्पत्रैर्यः प्रपूजयेत् । तत्काष्ठचन्दनैर्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥ तत्काष्ठचन्दनं भाले यो धारयति सम्भ्रमात् । तत्तनुं शिवबुद्ध्या सा नमेद्देवी सदान्विता ॥ अतस्तच्चन्दनं देवि ! न धारयति कश्चन । तत्पत्रं तत्प्रसूनं वा कदापि धारयेन्न हि । तन्मूले मच्छ्मशाने ! प्राणांस्त्यजति यो नरः । रुद्रदेहो भवेत् सत्यं पापकोटियुतोऽपि सन्” योगिनीतन्त्रे पटले ।

“बिल्ववृक्षं तथा देवि ! भगवान् शङ्करः स्वयम् । बिल्ववृक्षतले स्थित्वा यदि प्राणांस्त्यजेत् सुधीः ॥ तत्-क्षणात् मोक्षमाप्नोति किन्तस्य तीर्थकोटिभिः । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तिष्ठन्ति मुक्तिहेतवे ॥ बिल्ववृक्षतले स्थानं यदि बिल्वादिपूरितम् । तदेव शाङ्करं क्षेत्रं सर्वतीर्थमयं सदा ॥ सर्वपीठमयं तत्तु सर्वदेवमयं सदा । न त्यजेत् शाङ्करं क्षेत्रं न च गङ्गां त्यजेत् प्रिये ॥ समीपे स च चार्वङ्गि ! बिल्ववृक्षो यदि प्रिये ! । काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् त्यजेद् यदि । किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ! ॥ मुण्डमालातन्त्रे १० पटले । तद्दानविधिर्यथा

“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ।” मातृकातन्त्रे ५५ पटले । “शिव उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! शृणु त वरवर्णिनि ! ॥ श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे हन्तस्य शक्तिरूपकम् । हन्तमूले तु वसाम पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ॥ त्रिजटापत्रकेनैव हरं वा हरिमर्चयेत् । केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् । दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं भवेत् ॥ सर्वैरर्चनतो देवि ! त्रिजटात्मकमर्पणम् । कैवल्यदो हरिश्चैव दासोऽहं त्वत्-स्वरूपताम् । त्वयि कैवल्यदं स्थानं धर्मकामार्थदं प्रिये ! ॥ वज्रहीनमिदं देवि ! प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् । सवज्रं शिवते न्यूनं वज्राघातेन पार्वति ! ॥ तस्माच्च साधकेन्द्रेण वज्रहीनं प्रदीयते” । ‘धात्रं स्पृहीत्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् । ऊर्द्ध्वं षड्गं रक्षेदधः पशुपतिस्तथा । पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी ॥ दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः । चन्द्रसूर्यौ स्तौ सततं संवादकरौ सदा” । ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटले । बिल्वफलस्य कर्कटीपथत्वेऽपि शुद्रा-

चारे तादृशस्यभावात् अन्त्यस्य बोपधत्वं पूजितं · सर्वत्र तस्याशुद्धत्वं बोध्यम् । [भा० २५ अ० ।

बिल्वक न० १तीर्थभेदे भा०अनु० २५ अ० २नागभेदे भा०

बिल्वकादि पु० “बिल्वादिभ्यश्छस्य लुक्” पा०छ स्तो कमत्व लुग्निमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० उक्तो यथा
“बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण क्रुञ्चा (क्षुद्रकाञ्चा) । तक्षन् (नलोपश्च)”बैल्वकीयायां भूमौ भवाः बैल्वकाः तस्य लुक् न लुको निवृत्तिः ।

बिल्वकीय त्रि० बिल्वाः सन्ति यस्यां नडा० छ कुक् च । बिल्वयुक्तभूमौ ततो वहुत्वे बिल्वका० कमात्वस्य लुक् ।

बिल्वज त्रि०बिल्वात् जायते जन–ड । मालूरजाते । बिल्वस्य विषयः राजन्या० वुञ् । बैल्वजक तद्विषये ।

बिल्वतेजस् पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

बिल्वपत्र पु०१नागभेदे भा०भी० १०२ । ६त०२मालूरस्य पत्रे न० “बिल्वपत्रकृता पीठे दुर्गोत्सवपद्धतिः ।

बिल्वपाण्डर पु० नागभेदे भा०आ० ३५अ० ।

बिल्वपेषिका स्त्री बिल्वस्य पेषः साधनत्वेन अस्त्यस्याः ठन् । (बेलशुँठ) शुष्कबिल्वखण्डे राजनि० ।

बिल्ववन न० ६त० । मालूरसमुदाये तस्य विषयः राजन्या० वुञ् । बैल्ववनक तद्विषये ।

बिल्वा स्त्री० बिल–भेदने उल्वा०नि०। हिङ्गुपत्र्यां राजनि ।

बिल्वोदकेश्वर पु० । शिवमूर्त्तिभेदे तस्याविर्भावकथा हरिवं० १२६ अ० । [अवेसीत् विवेश ।

बिस क्षेपे दि० पर०सक०सेट् । बिस्यति । इरित् अबिसत्-

बिस न० बिस–क । मृणाले अमरः । [अमरः ।

बिसकण्ठिका स्त्री बिसमिव कण्ठोऽस्याः कप् । बलाकायाम्

बिसकण्ठिन् पु०बिसमिव कण्ठोऽस्यस्य इनि । बके राजनि०

बिसकुसुम न० बिसस्थितं कुसुमम् शा०त०। कमले राजनि०। बिसप्रसून तत्रार्थे अमरः । [जननकर्त्तरि ।

बिसखा त्रि० बिसं मृणालं खनति खन–विट् ङा । मृणाल

बिसग्रन्थि पु० ६त० । मृणालग्रन्थौ । तस्य जलकालुष्यनिवारकता सुश्रुते उक्ता यथा
“सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा कतकगोमेदकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति” ।

बिसनाभि स्त्री बिसं नाभिरिवास्याः । पद्मिन्यां त्रिका०

बिसनालिका स्त्री बिसस्य नालिकेव । मृणाले शब्दार्थकल्प० । तस्य सच्छिद्रकनालत्वात् तथात्वम् ।

बिसल न०बिस–कलच् । किसलये त्रिका०।

बिसवत् त्रि० बिस+चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । अस्त्यर्थे कुमुदादौ स्त्रियां ङीप् ।

बिसवर्त्मन् पु०न० विसाख्ये नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे सुश्रुतः । "शूनं यदन्तं बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् । बिसमन्तर्जलमिव तत् बिसवर्त्मेति तन्मतम्" ।

बिसिनी स्त्री बिस+पुष्करा० इनि । १पद्मिन्याम् अमरः । २मृणालादियुक्ते देशे ३तत्समूहे च । [पादी ।

बिसिल त्रि० बिस+चतुरर्थ्याम् काश्या० इल । मृणालसमी-

बीभत्स त्रि०बध-निन्दायां स्वार्थे सन् कर्मणि घञ् । १पापि-ष्ठे २जुगुप्सिते, ३क्रूराशये च ४तद्वति त्रि० मेदि० । ५नाट्यादौ प्रसिद्धे जुगुप्सास्थायिभावके रसभेदे,पु०अमरः तद्रूपविषये ६विकृतमांसादौ त्रि० । "शृङ्गारहास्यकरुण-रौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्त-स्तथा मतः" रसान्तुद्दिश्य सा०द०लक्षितो यथा "जुगुप्सा-स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः । नीलवर्णो महा-कालदैवतोऽयमुदाहृतः । दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम् । तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् । निष्ठीव-नास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः । अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः । मोहापस्माराद्यावेग । व्याधिश्च मर-णादयः" तल्लिङ्गानि । ७अर्जुने पु० मेदि० ।

बीभत्सु पु० बध-निन्दने स्वार्थे सन् उ । १अर्जुने । भा० वि० ४४अ० अर्जुनेनैव स्वस्योक्ता यथा "न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन । तेन देवम-नुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः" । बीभत्सुरिति भट्टि क्वाप्यो दृश्यते चेत्स्य चनि रूपम्" नीलक० । तत्र पृषो० इटो-ऽभावो भवोपत्र । अन्ये तु बीभत्सकर्मरहितत्वात् वि-रोधिलक्षणया तन्निन्दनकारित्वाद्वा तथात्वमित्याहुः ।

बुक त्रि०बुक्क-अच् पृषो० उपधालोपः । भषणशब्दकारके ततः ऐश्व्या० चतुरर्थ्याम् इनि । बुकिन् भषणशब्दकारकस-मीपादौ त्रि० ।

बुक्क कुक्कुरादिशब्दे कथने च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर०सक० सेट् । बुक्कयति ते बुक्कति अबुबुक्कत् त इदित् अबुक्कत् अबुक्कीत् । "कथने चुरा०कथादिगणे तु भ्वा०"रमानाथः ।

बुक्क न० बुक्क-अच । १हृदयस्थे मांसपिण्डे २अग्रमांसे ३हृदये च अमरः अस्य स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वे टाप् गौ०ङीष् वा । "बुक्काग्रान्तर्वर्तिनिवहे प्रोद्गाकाग्रेन राधा" उद्भटः । ४छागे पु०(बोका)त्रिका०।५समये च पु०।६शोणिते भरत स्त्री टाप् । स्त्री० बुक्कस्त्री अपि हृदये ।

बुक्कन न० बुक्क-भावे ल्युट् । भषणे कुक्कुरादिशब्दे

बुक्कन् पु० बुक्क-कनिन् । बुक्कशब्दार्थे भरतः ।

बुक्कस पुंस्त्री०बुक्कस+पृषोदरादि । चण्डाले हेमचन्द्र । [मुकुटः ।

बुक्काग्रमांस न०६त०। हृदयस्थे मांसपिण्डाकारे अग्रमांसे राय-

बुक्कार पु० बुक्कं भषणशब्दमृच्छति ऋ-अण् । सिंहध्वनौ हारा०

बुट हिंसायां चुरा०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । बोटयति ते । बोटति । अबुबुटत्-त । अबोटीत् । [अबुबोड़

बुड त्यागे संवरणे च तु०कुटा०सक० सेट् । बुडति अबुडीत्

बुड़िल पु०तुदा०बुड-इलच् । अश्वतराश्वपत्ये राजभेदे शत० ब्रा०५।१०।१ । [अबुदत्-अबोदीत् अबोदिष्ट । उदित् क्त्वा वेट् ।

बुद निशामने (आलोचने) भ्वा०उ०सक०सेट् । बोदति ते । इरित्

बुद्ध पु०बुध क्त । १भगवतोऽवतारभेदे वेन वेदतत्कर्मणोर्निन्दा-कृता ।२ज्ञानरिते,३ज्ञातवति च त्रि०। ४पण्डिते पु०मेदि०। बुद्धश्च विष्णोः चतुर्विंशत्यवतारमध्ये अवधिं गेऽवतारो यथोक्तं "ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्नाऽञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग०१स्क० । बुधेन योऽक्षम् अण् तद्वेति अण् । बौद्धोक्तशास्त्रे तद-भिज्ञे च त्रि० । तद्दर्शनभेदतन्मतादिकं सर्वद०सं०दर्शितं यथा "अत्र बौद्धैरभिधीयते यदव्यधायि अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य स-म्भवात् । तदुक्तम् "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति" अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति । नच पक्षे सा-ध्यसाधनयोर्व्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्, भविष्यति, भूते अनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवार-णात् । नन्तु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभि-चारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं मोचः विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मि-न्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् । "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात् तदुत्पत्तिनिश्चयेन अवि-नाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षो-पलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनु-पलम्भः १कारणोपलम्भे २सत्युपलम्भः३उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात्४अनुपलम्भः इति पञ्चकारण्या धूमधूम-ध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते । तथा तादात्म्यनि-श्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः (अप्रवृत्ते

न चाभवे भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरिवानुपलम्भात्। तस्मात् कार्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम्। यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं न भवतीत्येतावन्मात्रं प्रमाणं तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा। न प्रथमः एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात्। नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अविसंवादकस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद् व्याघातापातात्। किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम्। अनुपलब्ध्या क्वचिदर्थं प्रतिषेधतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम्। तथाचोक्तं तथागतैः "प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः। प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति" पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते। ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-बाह्यशून्यत्वबाह्यार्थानुमेयत्व बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते। यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते। सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्, दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्। तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ च, स्थायिनः पक्षाद् व्यावर्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्। नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति? नो वा? आद्ये तयोर्निराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्यं समर्थश्चायं भावः इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदाचिदपि न कुर्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे, न चैष वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिणः स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति? न वा? न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे योऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते? न वा? भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्य क्षणिकस्य, आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य। तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्?। चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति"। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले बद्ध्वा स्वकार्यं कुर्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽस्थेया, तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्त अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरति-

विसवत् त्रि० विस+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । अणवाव शुक्रादौ स्त्रियां ङीप् ।

विसवर्त्मन् पु०न० विशाख्ये नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे सुश्रुतः । "शून्यं यदन्तं बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् । विसमन्तर्जलेव इव विसवर्त्मेति तन्मतम्" ।

विसिनी स्त्री विस+पुष्करा० इनि । १पद्मिन्याम् अमरः । २मृणालादियुक्ते देशे ३तत्समुदये च । [पादौ ।

विसिल त्रि० विस+अस्त्यर्थे काश्या० इल । मृणालसमो-

बीभत्स त्रि०बध-निन्दायां स्वार्थे सन् कर्मणि घञ् । १पापिष्ठे २जुगुप्सिते, ३क्रूराशये च ४तद्वेतौ त्रि० मेदि० । ५नाट्यादौ प्रसिद्धे जुगुप्सास्थायिभावके रसभेदे,पु०अमर तद्धर्मविषये ६विकृतमांसादौ त्रि० । "शृङ्गारहास्यकरुण-रौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्त-स्तथा मतः" रसालङ्कार सा०द०कथितो यथा "जुगुप्सा-स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः । नीलवर्णो महा-कालदैवतोऽयमुदाहृतः । दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम् । तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् । निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः । अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः । मोहापस्माराद्दिरोग । व्याधिश्च मरणादयः" तल्लक्षणोक्तिः । ७अर्जुने पु० मेदि० ।

बीभत्सु पु० बध-निन्दने स्वार्थे सन् उ । १अर्जुने । भा० वि० ४४अ० तन्निरुक्तिश्च अन्योक्ता यथा "न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः" । बीभत्सुरिति भदि कल्याणे शुभे चेत्यस्य सनि रूपम्" नीलक० । तन्न पृषो० इटोऽभावो नलोपश्च । अन्ये तु बीभत्सकर्मरहितत्वात् विरोधिलक्षणया तन्निन्दनकारित्वाद्वा तथात्वमित्याहुः ।

बुक त्रि०बुक्क-अच् पृषो०ककारलोपः । भषणशब्दकारके ततः तेव्या० अस्त्यर्थे इनि । बुकिन् भषणशब्दकारकसमीपादौ त्रि० ।

बुक्क बुक्कादिशब्दे कथने च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर०सक० सेट् । बुक्कयति ते बुक्कति अबुबुक्कत् त इदित् अबुक्कत् अबुक्कीत् । "कथने चुरा०कथादिगणे तु भ्वा०" रमानाथः ।

वृक्क न० वृक-अच । १हृदयस्थे मांसपिण्डे २अग्रमांसे ३हृदये च अमरः अस्य स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वे टाप् गौ०ङीष् वा । "वृक्काग्रांतर्यु[?]रतिनिकटे प्रोदराकोन राधा" उद्भटः । ४छागे पु०(बोका)त्रिका०।५समये च शु०।६शोणिते भरतः स्त्री टाप् । पृषो० वृक्कपक्षे अपि हृदये ।

बुक्कन न० बुक्क-भावे ल्युट् । भषणे कुक्कुरादिशब्दे

बुक्कन् पु० बुक्क-कनिन् । बुक्कशब्दार्थे भरतः ।

बुक्कस पुंस्त्री०बुक्क+पृषोदरादि । चण्डाले हेमचन्द्र । [मुकुटः ।

वृक्काग्रमांस न०६त० । हृदयस्थे मांसपिण्डाकारे अग्रमांसे राय-

बक्कार पु० बुक्कं भषणमुच्चति कृ-अच् । सिंहध्वनौ हारा०

बुट हिंसायां चुरा०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । बोटयति ते । बोटति । अबुबुटत्-त । अबोटीत् । [बुबोट

बुड त्यागे संवरणे च तु०कुटा०सक० सेट् । बुडति अबुडीत्

बुडिल पु० हृदा०बुड-इलच् । अवतरोत्थापक राजभेदे शत० ब्रा० ५।१०।१। [अबुदत्-अबोदीत् अबोदिष्ट । बदित् क्रा सेट् ।

बुद निशामने (आलोचने) भ्वा०उ०सक०सेट् । बोदति ते । इरित्

बुद्ध पु०बुध क्त । १भगवतोऽवतारभेदे येन वेदतत्कर्मणोर्निन्दा-कृता ।२ज्ञानरिते,३ज्ञातवति च त्रि० । ४पण्डिते पु०मेदि० । बुद्धश्च विष्णोः चतुर्विंशत्यवतारमध्ये एकविंशोऽवतारो यथोक्तं "ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्नाऽञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग०१स्क० । बुद्धेन प्रोक्तम् अण् तदेति अण् । बौद्धप्रोक्तशास्त्रे तद्भक्ते च त्रि० । तद्दर्शनभेदतन्मतादिकं सर्वद०सं०दर्शितं यथा "अत्र बौद्धैरभिधीयते यद्व्याप्तिः अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम् "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति" अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति । नतु पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्, भविष्यति, भूते चानुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं बोधः विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् । "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात् तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः १कारणोपलम्भे २सत्युपलम्भः ३उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् ४अनुपलम्भः इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते । तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः (अप्रवृत्ते

तु साधने भूयःसहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चये वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरिवानुपलम्भात्। तस्मात् कार्य्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम्। यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्य्यात् तं प्रतिब्रूयात् अनुमानं न भवतीत्येतावन्मात्रं प्रमाणं तस्य न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा। न प्रथमः एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात्। नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अविरुद्धवचनस्योपन्यासे मम माता बन्ध्येतिवद् व्याघातापातात्। किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्य्यलिङ्गकमनुमानम्। अनुपलब्ध्या कञ्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम्। तथाचोक्तं तथागतैः "प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः। प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति" पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते। ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-बाह्यशून्यत्व-बाह्यार्थानुमेयत्व-बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते। यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते। सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्, दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्। तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः"

इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः पक्षाद् व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्। नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति ? नो वा ? आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्यं समर्थश्चायं भावः इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदाचिदपि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे, न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिणः स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति ? न वा ? न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते ? न वा ? भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य, आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्म्मण्यस्ति तयोः फलम् ?। चर्म्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति"। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले बद्ध्वा स्वकार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा ? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽस्थेया, तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरति-

प्रकारान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथा हि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्य्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वप्रत्याशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः। न चायमसिद्धो हेतुः, स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसक्ततद्विपर्य्ययविरुद्धत्वात् तन्मात्रसामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत् तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थं चायं वर्षाकालार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत् तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्ये, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्य्ययः। तस्माद् विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिक प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् स्फीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया "यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वैधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति"। न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्वत्र नीलधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवदनुभूतगणेषु गुणवज्ज्ञानप्रतिभासनाच्च। किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन "स्वविषयसर्वगतमिति"। किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन संबध्यमानं तस्मादागच्छत् संबध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते, विनश्यति, स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्त्ययुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। "अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद् वृत्तिरित्यतियुक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन संबध्यते न तु। तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति" अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन। सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निविवर्त्तयिषूणां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया साधर्म्याभावात् नैतेन सदृशमपरमिति मङ्क्षुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम्। एवं शून्यं शून्यमपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात्। यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तत्सम्बन्धस्य रजतत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः। न चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय अपरो भागः प्रस-

वाच कल्प्यतामिति कल्प्यते। तस्मादध्यक्षाधिष्ठानतदुपन्यस्तदर्शनद्वन्द्वानां मध्ये एकस्यानेकस्य वा सत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति।

(माध्यमिकाः) भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य्यवसानम्। अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव। तथा हि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात्। यथोक्तम् "न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते। कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासतः" इति विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते। अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः" इति। "इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः। यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथेति" च। न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। इष्टार्थव्यवहारश्च न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्त्या सङ्गच्छते। अतएवोक्तम् "परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ। कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति।" तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ निर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्था नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति। शिष्यैश्चावद्योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयम्। तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः।

(योगाचाराः) गुरूक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्याऽऽन्तरस्य शून्यत्वमङ्गीकृतं कथमिति? पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा। एषा हि तेषां परिभाषा स्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्य्यम् अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत। तत्कीर्त्तितं धर्म्मकीर्त्तिना "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति।" बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः। अर्थो ज्ञानग्राह्यो भवादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात्। अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च। किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा। न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात्। न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च। यथोक्तम् "षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशता। तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः" इति। तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम्। तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति।" ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते तेन नीलादयः। भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिन् चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अस्याप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति। "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति च। न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्ज्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद् व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात्। यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते। विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा। तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत्। यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति" तस्माद् बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्। ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति।

(सौत्रान्तिकाः) अन्ये तु मन्यन्ते यदुक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं

बाध्येत न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशस्यैककालत्वस्य च सहत्वनियमाभावाच्च नीलार्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् न त्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययव्यतिरेकात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तस्मादहं सुखं च इति यथोक्तम् "परिच्छेदान्तराद् योऽयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः" इति। "यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद् बहिर्वदवभासत इति च"—तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत। भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च। अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जिहासन्ति चान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्। ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समगादिषाताम्। "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षममिति" तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्। तदुक्तम् "अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वाऽर्थरूपताम्। तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति" न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् तान्तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति च। तथा च बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तापेक्षाः यथा अविवक्षति, अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसापेक्षाः तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति। तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानं, नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम्। यथोक्तम् "तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम्। तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति" तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्। विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षणः अङ्गीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात्। ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम्। न चेदेव कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात्। सर्वे समर्था इति पक्षे कार्य्याक्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेवानिच्छताप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वारः प्रत्ययाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः। तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तौ नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात्। एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि। एष चित्तचैत्तात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्ते एभिर्विषया इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः। गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः। वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः। तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनञ्चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं सम्पादयेत्। अत एवोक्तं "दुःखसमुदायनिरोधमार्गाश्चत्वारः बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि"। तत्र दुःखं प्रसिद्धं, समुदायो दुःखकारणं,

तद् द्विविधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च। तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् "इदं कार्य्यं ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति" गच्छन्ति तेषामयमायानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं, कारणसमवायः तन्मात्रस्य फलं, न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः। यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते। तत्र पृथिवीधातुरङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धञ्च जनयति, अब्धातुः स्नेहं रसञ्च जनयति, तेजोधातु रूपमौष्ण्यञ्च, वायुधातुः स्पर्शं चलनञ्च, आकाशधातुरवकाशं शब्दञ्च ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम्। हेतूपनिबन्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम् "उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्म्माणां धर्म्मता धर्म्मस्थितिता धर्म्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति"। तथागतानां बुद्धानां मते धर्म्माणां कार्य्यकारणरूपाणां या धर्म्मता कार्य्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता, यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत् तस्य कारणस्य कार्य्यमिति धर्म्मतेत्यस्य विवरणं, धर्म्मस्य कार्य्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः कार्य्यस्थितत्वमतः। धर्म्मस्य कारणस्य कार्य्यं प्रति नियामकता। ननु कार्य्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे सति प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव धर्म्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्म्माणां स्थिता। न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः। यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलम्। न चात्र वाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्य्यमङ्कुरादि चेतयते अहमङ्कुरं निर्व्वर्त्तयामि अहं बीजेन निर्व्वर्त्तित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्। पुरःस्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभियोपरम्यते। तदुक्तम् निरोधः तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधोपायो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीनभावनाबलाद् भवतीति परमं रहस्यम्। सूत्रान्तं पृच्छतां कथितं भगवता सूत्रान्तं पृच्छन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञाः सञ्जाताः।

(वैभाषिकाः) केचन बौद्धा वाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु सुखादिषु स्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति, प्राथमिकान् विनेयानचीकथत् भगवान्, द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति, तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति, सेयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः। एषा हि तेषां परिभाषा समुन्मिषति। विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याऽभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सकललोकानुभवविरोधश्च। ततश्चार्थो द्विविधः ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात्, अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात्। तदुक्तम् "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः" इति। "ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा। न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजमिति च" ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्भद्रं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्य्येणार्थप्रतिबन्धेन तदुपपत्तेः। अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यं यतो भणितं बोधचित्तविवरणे "देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः। भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल। गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणाः। भिन्ना हि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति।"

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धमते प्रसिद्धम्। "अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्म्मेन्द्रियाणि च। मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति"। विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि। "बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम्। आर्य्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात्। दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदयो मतः। मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः। दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च। पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम्। धर्म्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु। रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि। आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः। क्षणिकाः

सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा। स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते। प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा। चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः। अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहुमन्यते। सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः। आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता। केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः। रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा। चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता। कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनम्। सङ्घो रक्ताम्बरत्वञ्च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिरिति"।

बुद्धगया स्त्री (बुधगया) प्रसिद्धे कीकटस्थे बुद्धानां गयाभेदे।

बुद्धद्रव्य न० बौद्धैः स्वीकृते द्रव्ये त्रिका०।

बुद्धधर्म्म पु० ६त०। बुद्धानामहिंसादौ धर्मे।

बुद्धपुराण न० बुद्धस्याविर्भावादिज्ञापके पुराणभेदे।

बुद्धान्त पु० बुध—भावे क्त तस्यान्तः परिच्छेदः। जीवस्यावस्थाभेदे जाग्रदवस्थायाम् शत०ब्रा० १४। ७।१।१८।

बुद्धि स्त्री० बुध-क्तिन्। १ज्ञाने, २सांख्योक्ते सुखदुःखाद्यष्टविधधर्मयुते प्रकृतिपरिणामभेदे "महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते" सां० प्र० भा० धृतवाक्यम्। वेदान्तोक्ते निश्चयात्मकवृत्तियुते ३अन्तःकरणे च। "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी" वेदान्तप०। ४धर्मपत्नीभेदे भा०आ०६६अ०। कणा०सूत्रोपस्कारकृता सांख्यमतसिद्धमहत्तत्त्वरूपबुद्धितत्त्वनिराकरणेन बुद्धेर्ज्ञानपर्य्यायता तद्वोदाहृता यथा "द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम्" सू० "विषयेण विषयिणं तृतीयाध्यायस्यमुपलक्षयति। "इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः" "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्" इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः"। तत्र बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्य्यायाः" गौ०सू० समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे सांख्यमतनिरासार्थं पर्य्यायाभिधानम्। सांख्या हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथा हि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते ते च कूटस्था नित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः ते च पङ्गवोऽपरिणामित्वात् प्रकृतिस्त्वन्धा जडत्वात् यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभेददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमेत् तस्याश्चाद्यः परिणामो विरन्तःकरणविशेषः भवितैव महत्पद्वाच्या तदुक्तम् "प्रकृतेर्महान्" इति सां०सू०। सा च बुद्धिर्दर्पणवत् स्वच्छा तस्याश्च बहिरिन्द्रियप्रणालिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति चाख्यायते तस्यां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाग्रहादहं जानामीति योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः। सुखचन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणालिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः। अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माऽधर्माः सर्वएव बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्मतया प्रकृतावेव वर्त्तमाना अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च। पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः प्रतिबिम्बते परं बुद्धाविति मन्यन्ते। तदनेन पर्य्यायाभिधानसूचितप्रमाणेन निराक्रियते तथा हि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या मन एव तत्पर्यवस्यति न च मनः प्रत्यक्षम् बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव। नचान्तःकरणस्य ज्ञानाद्याधर्माः कर्तृधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येमि अहमुपलभे इत्यहंत्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः। अभिमानोऽयमिति चेत् तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्। पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कूटस्थत्वं तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि धर्मी धर्मवत्त्वेकं तत्त्वं येन धर्मोत्पादविनाशावेव धर्म्युत्पादविनाशौ स्यातां तथा च यएव चेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक्। तत्र ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा। अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा। तत्र यल्लौकिकं तदनिन्द्रियजम् गुरुत्वादिवत्" उप० सू०। "तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे" कणा०सू०। "आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य श्रावणिक्त्वाहम्प्रत्ययस्याहं गौरः कृशो नरकाङ्कुरित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोक्ता। चकाराद्द्वाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्याणामुपग्रहः। इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीयञ्च सर्वज्ञीयं योगजधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थयाथार्थ्यज्ञानं तथा हि परमाणवः प्रत्यक्षप्रसक्ताः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात्। सामग्रीविरहात् कथमेवं महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणौ महान्तः रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न प्र हिमाद्यो रूपवत्

इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तदुपपत्तेस्तदुपपन्नचक्षुरादिना वा। अचिन्त्यप्रभावो हि योगजो धर्मो न सहकार्य्यन्तरमपेक्षते। विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादि तु प्राभाकरो न मीमांसाभिज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोजकम्। अपरे तु बौद्धास्तु प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्त्तिदिङ्नागादयः तथा हि अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत् यद्यभिलापेन नाम्ना सम्बन्धमर्थस्य सम्बन्धो येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात् नच आत्मादि परमार्थसत् येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियगोचरः तस्मादिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकमुत्पद्यमानं तमर्थं प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रोच्यते इति। तन्न तदनुपपन्नमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वं भवेत् प्रमाणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं नामवैशिष्ट्यस्य चाक्षुषज्ञाने सम्भवत्येव सुरभि चन्दनमितिवदुपनीतभानसम्भवात्। यद्वा संज्ञावैशिष्ट्यं प्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञादेः स्मरणमात्रमपेक्षितं सार्थव्यावर्त्तिका अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत् आत्मादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् प्रमाणम्। ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्तत्प्रमाणमिति चेत् सविकल्पकमेव तद्धि विशिष्टज्ञानम् न च विशेषणज्ञानमन्तरेण तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वावधारणात्” सर्वदर्शनसं°।

“सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा। तत्र सात्त्विकी यथा“प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये। बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ! सात्त्विकी”। राजसी यथा “यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ! राजसी”। तामसी यथा “अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी” गीता°। तस्याः पञ्चगुणा यथा। “इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता। संशयप्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः” महाभारते मोक्षधर्मः “इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः। व्यवसायः उद्ग्राहः। समाधिता चित्तस्थैर्य्यं चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः संशयः उभयस्पृक् ज्ञानम्। प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः” तट्टीका। तस्याः सप्त गुणा यथा। “शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा। ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः” हेमच°। तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा। “प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” पात°सू°। तल्लक्षणं च तत्तच्छब्दे दृश्यम्।

बुद्धिक्षयकरा यथा “शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता। ईर्ष्या मानो विचिकित्सा हिंसाऽसूया जुगुप्सता। द्वादशैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः”। कालिकापु° १८अ°। “बुद्धिक्षयकरा एते सावकाशारब्धिकाः”। बुद्धिवृद्धिकरा यथा “निम्बाटरूपहन्ताच बुद्धिवृद्धिकरा मताः। बुद्धिक्षयकरांश्चैव त्यजेद्राजा च भोजने। भोजयेदन्वहं बुद्धिवृद्धिहेतोः सपोत्तमः। कालिकापु° ८९ अ°।

बुद्धिकामा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा° श° ४७ अ°।

बुद्धिजीविन् त्रि° बुद्ध्या जीवति जीव–णिनि। बुद्धिरूपोपायेन जीविनि। “भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठा प्राणिनां बुद्धिजीविनः” मनुः।

बुद्धिसहाय पु° ७त°। धीसचिवे अमात्यभेदे हारा°।

बुद्धीन्द्रिय न°६°त°। “मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके। बुद्धीन्द्रियमिति प्रोक्तम्” इत्युक्तेषु इन्द्रियेषु उभयोः ज्ञानकर्मेन्द्रिययोरुपकारकत्वात् मनसो ज्ञानमात्रसहकारित्वविवक्षया बाह्यान्तरज्ञानकरणतया च तथात्वम् “चक्षुः श्रोत्रे स्पर्शनञ्च रसनाघ्राणमेव च। बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात्” इत्यत्र बाह्यग्रामेच्छया पञ्चत्वमुक्तम्।

बुद्बुद न°बुद्-क पृषो° द्वित्वम्। जलस्य गोलाकारे विकारभेदे अमरः। “यथराले वा कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्”। सुश्रुतो° उक्ते २गर्भावस्थाभेदे च।

बुध ज्ञापने भ्वा°प°सक°अनिट्। बोधति अभौत्सीत् शिष्यं गुरुः। बोद्धा बुधः।

बुध ज्ञाने भ्वा°उभ°सक°सेट्। बोधति ते। इरित् अबुधत्° अबोधीत् अबोधि अबोधिष्ट। ज्वला° णो वा पचे च। बोधः बुधः।

बुध ज्ञाने दि° आ°सक° अनिट्। बुध्यते अबोधि अबोधिष्ट। बुबुधे। उद्+बुध–जागरणे विषयस्फुरणाभिमुखीभावरूपे संस्कारनिष्ठे व्यापारभेदे उद्बुद्धसंस्कारादेव स्मृतिर्भवतीति न्याये स्थितम्।

बुध पु० बुध-क । १पण्डिते, बृहस्पतिभार्य्यायां तारायां चन्द्रेण जनिते २सुते तस्य रोहिण्या प्रतिपालनात् रौहिणेयत्वम् । ३ग्रहभेदे । तस्योत्पत्तिकथा विवरणेन तस्य ग्रहत्वप्राप्तिकथा च काशीख० १५ अ० । "बृहस्पतेः स वै भार्य्यामैश्वर्य्यमदमोहितः । पुरोहितस्यापि गुरोर्भ्रातुराङ्गिरसस्य वै । जहार तरसा ताराम्" इत्युपक्रमे । "ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः । अथान्तर्गर्भमालोक्य तारां प्राह बृहस्पतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन । इषिकास्तम्बमासाद्य सा गर्भं चोत्ससर्ज ह । जातमात्रः स भगवान् देवानामाक्षिपद्वपुः । ततः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः । पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह ताराऽतिलज्जया । तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारः सोऽतितेजसा । तन्निवार्य्य तदा ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् । प्रोवाच प्राञ्जलिः सा तं सोमस्येति पितामहम् । तदा स मूर्द्ध्न्याघ्राय तारागर्भं प्रजापतिः । बुध इत्यकरोन्नाम तस्य बालस्य धीमतः । ततः स सर्वदेवेभ्यस्तेजोरूपबलाधिकः । बुधः सोमं समापृच्छ्य तपसे कृतनिश्चयः । जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वेशपालिताम् । तत्र लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना तु बुधेश्वरम् । तपश्चचार चात्युग्रम् शम्भोर्ध्यायन् हृदि" । इति तत्तप उग्रं तत्तपसा च तुष्टेन शिवेनोक्तं यथा "रौहिणेय ! महाभाग ! सौम्य ! सौम्यवचोनिधे ! । नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति । मध्ये सर्वग्रहाणाञ्च सपर्य्यां लप्स्यसे पराम्" । बुधग्रहस्य कक्षाभगणादिकं खगोलशब्दे दृश्यम् ।

बुधचक्र न० बुधस्य राश्यन्तरसञ्चारकाले जन्मलग्नस्य लग्नादिस्थानस्थितिभेदेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे "षोडशैकमय मूर्द्ध्नि चतुर्षु रोगः षट् पाणिभेऽसुखहतं सुखदं सुनेऽस्त्र । दुःखं षडास्ति सुगमो हृदि पञ्च राज्यं नाभीन्दुभे हि भगवे निधनं बुधस्य" इति समयामृतम् ।

बुधचार पु० ६त० । इ०स०७अ० उक्ते बुधग्रहस्य शुभाशुभसूचके सञ्चारे यथा
"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम् । जलदहनपवनभयकृद्धान्यार्घक्षयविवृद्ध्यै वा । विचरन् श्रवणधनिष्ठाप्राजापत्येन्दुवैश्वदेवानि । मृद्नन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभः । स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्व्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यम्णं१ हौतभुजं२ भद्रपदामुत्तरां यमेशं३ च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुण४मूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वाद्यृक्ष११।२०।२६त्रितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्नीयात् क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः"। इतःपरं तस्य गतिविशेषास्तत्राभिहितास्तत्फलञ्च तत्र दर्शितं तच्च गतिशब्दे २५१५ पृ० दर्शितम् । बध्यायमेके च ।
"पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभयः शिशिरांशोः । शस्त्रचोरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः" । [सुतादयोऽप्यत्र ।

बुधतनय पु० ६त० । पुरूरवसि इलाशब्दे दृश्यम् बुध-

बुधतात पु० ६त० । चन्द्रे शब्दच० ।

बुधरत्न न० बुधप्रियं रत्नं शाक०त० । मरकतमणौ शब्दार्थे राजनि० । पद्मरागे २७६२ पृ० दृश्यम् ।

बुधवार पु० ६त० बुधपतिकदिवसे दिनपशब्दे ३५८२ पृ० दृश्यम्

बुधसानु पु० बुध–सानुक् सुक् च । यज्ञपुरुषे पर्णे च संक्षिप्तसा०

बुधा स्त्री बोधयति ज्ञापयति रोगिणं सेवनात् बुध–ज्ञापने क । जटामांस्याम् शब्दच० ।

बुधादित्य पु० बुधसहित आदित्यः । जन्मकाले एकस्मिन् राशौ बुधादित्ययोर्योगे स च तयोरन्यतरस्थे एव भवतीति सम्प्रदायः ।

बुधान पु० बुध–आनच् किच्च । १आचार्य्ये गुरौ २विज्ञे मेदि० ३कवौ जटा० । ४ब्रह्मवादिनि ५प्रियवादिनि त्रि० उणादिकोषः ।

बुधाष्टमी स्त्री० बुधवारयुताष्टमी शाक०त० । चैत्रपौषहरिशयनादोतरत्र शुक्लकाले बुधवारयुतायां १शुक्लपक्षाष्टम्यां, २तत्कर्त्तव्ये व्रते च । तस्याः पूज्यत्वादिकं हेमा० व्र० भविष्योत्तरे उक्तो यथा
"पुरा कृतयुगस्यादौ इलो राजा बभूव ह । बहुभक्ष-

युतो निषधन्निभिः परिवारितः। जगाम हिमवत्पार्श्वे मत्स्यादेशमिभाषतः। योऽसौ प्रविशते भूमौ स स्त्री भवति निश्चितम्। स राजा अश्वसङ्गेन प्रविष्टस्तु महावने। एकाकी शरतोपेतः जगाम स्त्रीत्वं जगाम च। सा तस्मात् वने मुग्धे पीनोन्नतपयोधरा। का त्वं कस्य सुता प्राप्ता चतुरोऽसि वद। तां दृष्ट्वा बुधसौम्यो रूपौदार्यगुणान्विताम्। चक्रे तां बुधभार्यां तस्यां सुतो बुधो मतः। दृष्टो मत्स्यमनसा-मामिव प्रतोषिताम्। पुत्रमुत्पादयामास योऽसौ ख्यातः पुरूरवाः। चन्द्रवंशकरो राजा याज्ञः सर्वमहीक्षिताम्। ततः प्रवर्त्तते पूज्या अष्टमी बुधसंयुता। सा च सम्पूर्णा यात्रा न भिन्ना यथोक्तं तत्रैव बुधाष्टमी शुभा पूज्या यथोक्तफलदायिनी" तत्र व्रतमष्टवर्षं कार्यं तत्र भक्ष्यभेदादिकं च तत्रैवोक्तं यथा

"अष्टवर्षविधानेन निषिद्धाद्यैः पृथक् पृथक्। प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया फाणकैस्तथा। तृतीया घृतपूरैश्च चतुर्थी वटकैरपि।। पञ्चमी सुखकारैः षष्ठी शोहालकैः शुभैः। अशोकवर्त्तिभिः शुभैः सप्तमीं कारयेत्। अष्टमी फाणितैः पूर्णैः खण्डभेदैर्युधिष्ठिर।।" तत्र विहितनिषेधकालादि राजमार्त्तण्डे उक्तं यथा "चतुर्ग्रहे चरे जाते देवे स्वपिति माधवे। बुधाष्टमीं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम्। ग्रहणे च अनध्याये सन्ध्याकाले यथा तथा। बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतमिति"। एतद्व्रतमारम्भणि चैत्रादौ न कर्त्तव्यं यथाह स्मृतिः "मीने चतुर्थि देवेशे सुप्तेऽप्यर्द्धदिने तथा। बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वविद्धामपि क्वचित्" चतुर्दशीदिने एकवारादिभुक्तदिने।

बुधित त्रि० ज्ञा०बुध-क्त इट्। ज्ञाते अमरः।

बुधिल त्रि० बुध-किलच्। विदुषि उणादि०।

बुध्न पु० बन्ध-नक् बुधादेशः। १मूले अमरः २शिवे भरतः ३अन्तरीक्षे नि० ४।१९।४ भाष्यम्। "बुध्न्यभ्रोदराकृतिः" वेदान्तप०। "कपीन्‌ विश्वस्य बध्न बुध्नः" भा०भा० कृता श्रुतिः। निरुक्ते तु बद्धा अस्मिन्‌ धृता आप इति अन्तरिक्षं बुध्नम्" तत्र निर्वचनम्।

बुध्न्य पु० बुध्ने मूले भवः यत्। १मार्कण्डेये अग्नौ "अहिर्बुध्न्यः" भाष्यम् भा०१।७।११ "अहिरिव कृत्वा एषः पच्यतीनां बुध्नः बुध्ने मूले आदौ आधानकाले प्रथमं जातोऽसि" २अहिर्बुध्न्ये रुद्रभेदे च। बुध्ने निवसति अस्मात् योऽहिः सः अस्ति बुध्न्यः बुध्नमन्तरीक्षं तन्निवासे च अहिरिबुध्न्य निरु०। "वागोऽहिर्बुध्न्यो रिक्ते" तद्वृत्ता श्रुतिः।

बुन्द निशामने-भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्दति ते इरित् अबुदत् अबुन्दीत्। अबुन्दिष्ट। इदित् त्वा सेट्। निशामनमालोचनम् अवधानमिति यावत्।

बुन्ध निशामने भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्धति ते इरित् अबुधत्-अबुन्धीत् अबुन्धिष्ट। निशामनमालोचनम्। इदित् त्वा सेट्।

बुन्ध बन्धे चु०उभ०सक० सेट्। बुन्धयति ते अबुबुन्धत् त।

बुबुर न० उदके निघण्टौ बर्बुरमित्यत्र पाठान्तरम्।

बुभुक्षा स्त्री० भुज-सन्-भावे अ। भोजनेच्छायां क्षुधायाम् सा च प्राणधर्मः यथोक्तं शा०ति० "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य" कर्मसङ्गे इत्युक्तम्। अजीर्णे च सा न भवति अथ भवति चेत् अनिष्टदा यथोक्तं सुश्रुते "उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य" "जातं यदा दोषविदग्धमान्नं जीर्णं न तेजः पचत्याशु नोति। अजीर्णजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धिं विभर्त्ति हन्ति"। सनादि०भोगार्थे अप्। बोभुक्ष तद्योगे त्रि०

बुभुक्षित त्रि० बुभुक्षा+तार० इतच्। क्षुधायुक्ते "बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते" उद्भटः।

बुल मज्जने चु० उभ० सक० सेट्। बोलयति ते अबूबुलत्। बोलयति द्रुतः पयसि मज्जतीत्यर्थः।

बुलि स्त्री तुदा० बुड-इन् डिच्च डस्य लः। भगे हेमच०।

बुल्ल त्रि० बुड्-क्त उणा० नि०। निरयोने भव०भा० ११।५।४।१४।

बुष(स) न० बुष्यते उत्सृज्यते बुस-उत्सर्गे क पृषो० वा षत्वम्। (भाषा:) १शुष्कधान्ये कडङ्गरितधान्ये अमरः। यवं बोधपः २उदके मेदिनिघण्टुः ततः अभ्रा० चतुरर्थ्यां अ। बुषम तत्पत्नीपार्श्वे त्रि०। पृषो० दीर्घः। बूषमपम्। [अबोबीत् बुबोष

बुस उत्सर्गे दि०पर०सक०सेट्। बुस्यति। इरित् अबुसत्

बुस्त आदरे अनादरे च चु०उभ०सक०सेट्। बुस्तयति ते अबुबुस्तत् त।

बुस्त न० बुस्त्यते आद्रियते अनाद्रियते वा बुस्त-घञ्। १पनसादिफलस्य त्वाच्ये अंशे (बुषि) २मांसपिण्डभेदे च अमरभरतौ।

बूक्क न० बुक्क+पृषो० दीर्घः। बुक्कपक्षार्थे रमानाथः।

बृबदुक्थ न० मदे विभष्टुः।

बृषी स्त्री बृषन्तोऽस्यां सीदन्ति पृषो० बृषी वृ षद्–ड गौरा० ङीषभाव । व्रतीवासासने अमरः ।

बृ(वृ)ह वृद्धौ भ्वादि० पर० अक० सेट् । ब(व)र्हति अव(व)र्हीत् । इदित् इत्येके तेन अबृ(वृ)ंहदित्यपि । कवि० कल्पद्रुमे बृंहधातुनामयमर्थः उक्तः ... मेदि० "सोचितं निबद्धैति विशे बृहती वदनान्तरे । छन्दोभिद्-क्षुद्रवार्त्ताकीवारिधानीषु वाचि च । वल्लकीभेद-स्योच" "महतीत्यपोवेदे च द्वयोः पुंसि वेदयि" । ...नायिकायोर्बिदे ... । ... बृहती ब्रह्मवदयोः ... तत्सदा-दित्वम् ।

बृ(वृ)हक पु० बृ(वृ)ह–क्वुन् । देवगन्धर्वभेदे भा०अा०१२२अ० ।

बृ(वृ)हच्चञ्चु पु० ६व०। महाचञ्चुशाके राजनि० ।

बृ(वृ)हच्चित्र पु० ७ब० । मधुपूरे बीजपूरे शब्दच० ।

बृ(वृ)हच्छल्क पु० ६ब० । चिङ्गटमत्स्ये जटा० ।

बृ(वृ)हच्छ्रवस् त्रि० ६ब० । महाशब्दे भाग० ३।४।१ ।

बृ(वृ)हज्जातक न०कर्म०। वराहमिहिरकृते जातकग्रन्थभेदे ।

बृ(वृ)हज्जाबाल पु० कर्म०। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

बृ(वृ)हज्जीवन्ती स्त्री कर्म० । महाजीवन्त्याम् राजनि० ।

बृ(वृ)हड्ढक्का स्त्री कर्म० । भेरीवाद्ये जटा० ।

बृ(वृ)हत् त्रि० बृ(वृ)ह–अति शत्वत् कार्य्यम् । १महति स्त्रियां ङीप् । सा च २वनवार्त्ताकीभेदे ३वाक्चरणादौ ४छन्दोभेदे ५क्षुद्रवार्त्ताक्यां ६वारिधान्यां ७वाचि ८कण्टकार्य्यां स्त्री मेदि० । ९विष्णौ पु० । "अणुर्बृ(वृ)हत् कृशः स्थूलः" विष्णुस० । स्वार्थे कन् । बृहतिका उत्तरीयवस्त्रे अमरः । स्वार्थे क । बृहतीमत्स्ये च स्त्री ।

बृ(वृ)हतीपति पु० बृ(वृ)हत्या वाचः पतिः । पारस्करा० "तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः" वार्त्ति० देवतायामेव सुट् तलोपश्च नान्यत्र वाक्पतौ हेमच० ।

बृ(वृ)हत्क त्रि० बृहत्प्रकारः कन् । बृहत्प्रकारे ।

बृ(वृ)हत्कथा स्त्री वररुचिप्रणीते कथाभेदे ।

बृ(वृ)हत्कन्द पु० ६ब०। १गृञ्जने रत्नमाला । २विष्णुकन्दे राजनि० । [पु० हरिवं० ३१अ०

बृ(वृ)हत्कर्म्मन् त्रि० ६त० । १महाकर्मयुते २बृहद्रथपुत्रभेदे

बृ(वृ)हत्काय पु० अाजमीढवंशज्ये नृपभेदे भाग० ९।२१।१७ । ६ब० । २महादेहे त्रि० । [शाकभेदे त्रिका० ।

बृ(वृ)हत्कालशाक पु० नित्यक०। बृहति (कालशाकसन्धिया)

बृ(वृ)हत्काष्ठ पु० नित्यक०। बृहत्काष्ठे वृक्षभेदे हारा० ।

बृ(वृ)हत्कीर्त्ति त्रि० ६ब० । १महाकीर्त्तियुक्ते २अाङ्गिरसा-ग्निपुत्रभेदे पु०भा०व०२१७अ०।३असुरभेदे पु० हरिवं०४२अ० ।

बृ(वृ)हत्कुक्षि त्रि० ६ब० । तुन्दिले अमरः । [भा० ६ब०।

बृ(वृ)हत्केतु त्रि०६ब०।१महाध्वजयुते ।२राजभेदे पु० भा०

बृ(वृ)हत्क्षत्र पु० अाजमीढवंशज्ये नृपभेदे भाग० ९।२१ ।

बृ(वृ)हत्ताल पु० नित्यक० । हिन्तालवृक्षे राजनि० ।

बृ(वृ)हत्तिक्ता स्त्री बृहन् तिक्तो रसोऽस्याः । पाठायाम् राजनि० ।

बृ(वृ)हत्तृण पु० ६ब० । वंशे शब्दच० ।

बृ(वृ)हत्त्वच् पु० ६ब० । (छातिम) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

बृ(वृ)हत्पत्र त्रि० ६ब० । १महापत्रयुक्ते वृक्षे २हस्तिकन्दे राजनि० । ३तिलपर्णिकायां स्त्री राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पाटलि पु० नित्यक० । धुस्तूरे त्रिका०। [शब्दच०

बृ(वृ)हत्पाद त्रि० ६ब०।१महाचरणयुक्ते वृक्षे २वटवृक्षे पु०

बृ(वृ)हत्पारेवत न० कर्म० । महापारेवते राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पालिन् पु० बृ(वृ)हन्तं पालयति पालि–णिनि । वनजीरके राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पीलु पु० नित्यकर्म० । महापीलौ राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पुष्पी स्त्री ६ब० ङीप् । १घण्टारववृक्षे जटा० । २महापुष्पयुतवृक्षमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

बृ(वृ)हत्फल त्रि० ६ब० । १महाफलयुते । २चतुरम्लो ३महेन्द्रवारुण्यां ४कुष्माण्ड्यां ५महाजम्बूवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि० । [भेदे ।

बृ(वृ)हत्संहिता स्त्री वराहमिहिरप्रणीते ज्योतिषग्रन्थ-

बृ(वृ)हत्सामन् न० नित्यक० । सामभेदे तच्च साम "त्वा-मिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गेयं तच्च सुबोधसामादि-पद्धतावस्माभिः १८१।८२ पृ० दर्शितम् । "वामदेव्यं बृ(वृ)हत्साम ज्यैष्ठसाम रथन्तरम्" सामगप्रातःसाध-पाठार्थतया विधानपारि० उक्तम् । "बृ(वृ)हत्साम तथा साम्नाम्" गीता । तच्च साम ब्रह्मप्रतिपादकमिति तद्भाष्यकारेणोक्तं समर्थितञ्चानन्दगिरिणा "इन्द्रः सर्वे-श्वरत्वेनानेन स्तूयते इति तच्च श्रेष्ठमिति" ।

बृ(वृ)हत्सेन त्रि० ६ब० । १महासेनायुक्ते । २बार्हद्रथ-वंश्ये भाविनि नृपभेदे पु० भाग० ९।२२।१। ३मालव-देशीये नृपभेदे भा० अा० ६७अ० । कर्म० । ४महत्यां सेनायां स्त्री ।

बृ(वृ)हदग्नि पु० ६ब० । १नानाविधाग्निसुते ततः गोत्रा

यते गर्गः यञ्। वार्हदग्न तदपत्ये तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः। वार्हदग्न तस्य छात्रेषु ब० व० सि०कौ०। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

बृ(ह्र)हदङ्ग पुंस्त्री ६ब०। १गजे शब्दच० २महाकाये त्रि०।

बृ(ह्र)हदम्बालिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ०

बृ(ह्र)हदश्व पु० बृहन् अश्वो रथोऽस्य। (कामराङ्गा) कामरङ्गे शब्दच०। [नृपभेदे हरिवं०११अ०।

बृ(ह्र)हदस्त्र पु० १ऋषिभेदे भा०व०५२अ०। २भावन्यस्य पुत्रे

बृहदारण्यक न०। उपनिषद्भेदे।

बृहदिषु पु० आजमीढपुत्रे १नृपभेदे हरिवं०२०अ०। भ-र्म्यश्ववंश्ये २नृपभेदे च ३२ अ०।

बृ(ह्र)हदुक्थ न० कर्म०। १महति उक्थे २अग्निवंश्ये तपस्सु-तस्य २अग्निभेदे पु० भा० व० २१९ अ०। "बृ(ह)ह-दुक्थो वै वामदेव्यः" शत० ब्रा० ४।२।२।१४। तदुक्-थेन साध्ये ३यज्ञे यज्ञभेदे पु०। [वेददीपे दृश्यम्।

बृ(ह्र)हदुच्च पु० १जगत्स्रष्टविकारके २प्रजापतौ च यजु०८।८।

बृ(ह्र)हदुत्तरतापनी स्त्री कर्म०। उपनिषद्भेदे।

बृ(ह्र)हदेला स्त्री कर्म०। स्थूलैलायां राजनि०।

बृ(ह्र)हद्गर्भ पु० शिविनृपपुत्रे यो हि ब्राह्मणभोजनार्थं प्रदाप्य संस्कृतः पुनरपि जीवितः तत्कथा भा० व० ११७ अ०।

बृ(ह्र)हद्गु पु० राजभेदे भा० आ० १अ०।

बृ(ह्र)हद्(गु)गृह पु० कारूषदेशे हेमच० स च देशः विन्ध्य-पर्वतस्य पश्चात्स्थमालवदेशसमीपे स्थितः (कडरूष) इति त्रिकाण्डशेषः। [शब्दच०।

बृ(ह्र)हद्गोल न० नित्यक०। (तरमुज) फलप्रधानवृक्षे

बृ(ह्र)हद्दर्भ पु० कुरुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० ३२अ०।

बृ(ह्र)हद्दल पु० ६ब०। १हिन्ताले २पट्टिकालोध्रे च राजनि०

बृ(ह्र)हद्द्युम्न पु० नृपभेदे भा०व०१२८अ०। [महाचापयुते त्रि०

बृ(ह्र)हद्धनुस् पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २०अ०।

बृ(ह्र)हद्धर्मन् पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे। हरिवं०२०अ०।

बृ(ह्र)हद्धर्मपुराण न० उपपुराणभेदे।

बृ(ह्र)हद्धन त्रि० बृहद्धनमस्य। १महाधने २इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे पु० हरिवं०१५अ०।

बृ(ह्र)हद्धल न० कर्म०। महावाद्यके त्रिका०।

बृ(ह्र)हद्ब्रह्मन् पु० आङ्गिरसे ऋषिभेदे। "अङ्गिरसो बृहती-यस्य पुत्रः ...! तस्याभवत् सुता भार्या प्रजा-तानां च मे शृणु। बृहत्कीर्त्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृह-द्ब्रह्मा बृहन्मनाः। बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्! बृहस्पतिः" भा०अ०२२७ अ०। बृहज्ज्योतिरादयस्तत्पुत्राः

बृ(ह्र)हद्भट्टारिका स्त्री० कर्म०। दुर्गायां शब्दमाला।

बृह(ह्र)द्भय पु० सावर्णिमनोः पुत्रभेदे मार्कण्डेयपु०९४अ०।

बृ(ह्र)हद्भानु पु० ६ब०। १अग्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः ३आङ्गिरसे वह्निभेदे भा०व० २२०। इन्द्रसावर्णिमन्वन्तरे ४हरेरवतारभेदे भाग० ८।१३ अ०

बृ(ह्र)हद्रण पु० इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग०९।१२।६।

बृ(ह्र)हद्रथ पु० मौर्ये १नृपभेदे भाग०१२।१। २आङ्गिरसे वह्नेः पुत्रभेदे भा०२१९ ३मागधराजभेदे जरासन्धताते हरिवं० ३अ०। ४चेदिराजवसोः पुत्रभेदे हरिवं० ११७अ०।

बृ(ह्र)हद्रथन्तर न० साममेदे १आङ्गिरसवंश्ये वह्निभेदे भा०व०२१९अ०।

बृ(ह्र)हद्राज पु० इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग० ९।१२

बृ(ह्र)हद्राविन् पु० बृहत् यथा तथा रौति रु-णिनि। क्षुद्रोलूके राजनि०।

बृ(ह्र)हद्रूप पु० मरुद्भेदे हरिवं० २०४ अ०।

बृ(ह्र)हद्वत् पु० बृहत् बृहत्साम तदस्त्यस्य कीर्त्तनतया मतुप् मस्य वः। बृहत्सामकीर्त्तनयुक्ते इन्द्रे यजु०७।२२ २तत्साध्ये यज्ञे च ३नदीभेदे स्त्री ङीप् भा०भी०९अ०।

बृ(ह्र)हद्वल्क पु० ६ब०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

बृ(ह्र)हद्व्रात पु०७ब०। अश्मरीहरे धान्यभेदे (देधान) रत्नमा०

बृ(ह्र)हद्वारुणी स्त्री कर्म०। महेन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

बृ(ह्र)हद्बीज ६ब०। अम्लादियुते आम्रातकवृक्षे शब्दच०।

बृ(ह्र)हन्नल पु० बृहन्नलेति आख्यात्वेन अस्त्यस्य अच्। अर्जुने हेमच० "आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः" भा० वि०३७अ०। "अर्जुन उवाच। प्रतिज्ञां षण्ढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते!। ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्त्तुं नृप! दुष्करौ। वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ। कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनप्रभे, पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः। वेणीकृतशिरा राजन्! नाम्ना चैव बृहन्नला" इति तस्य च अज्ञातवासकाले तथाख्यत्वम् भा०वि० २अ० उक्तम्।

बृहन्नारदीय न० उपपुराणभेदे।

बृहन्नारायणोपनिषद् स्त्री० उपनिषद्भेदे। [दृश्यम्।

बृहन्नौका स्त्री० चतुरङ्गग्रन्थोक्ते क्रीडाभेदे। चतुरङ्ग-

बृहस्पति पु० बृहत्या वाचः पतिः पारस्करा० सुडादिष्ट तलो-पतिशब्दे दृश्यम्। आङ्गिरसे १मुनिभेदे बृहद्ब्रह्मन्शब्दे दृश्यम्। २देवपुरोहिते ३ग्रहभेदे च। तस्य मतिमत-

व्यादिकं चान्द्रायणशब्दे दर्शितम् । तद्वारच गुरुवर्षशब्दे २६२१ पृ० तत्र पञ्चत्वप्राप्तिकथा गुरुशब्दे दृश्या ।

बृहस्पतिचक्र न० बृहस्पतेः सञ्चारकाले नराकारचक्रस्य मूर्द्धादिषु यानचलनस्य पातेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे तच्च ज्यो०त० उक्तं यथा "मौर्द्धे चत्वारि राज्यं करयुगलगिरपि करे दक्षिणे चापि दोषं चैवं वामे विभूतिं मदनसरणितं सदपि प्रीतिविविधम् । पादस्थाः षट् च पीडां गुदरपि जलधिगौणपृष्ठे पा वधु नेत्रे लौपि मदयुः सुखमय निजभे माकपतेः संक्रमणात्" ।

बृहस्पतिपुरोहित पु० ६त० १इन्द्रे २देवमात्रे च यजु० २।११

बृहस्पतिवार पु० ६त० । जीवाधिपत्ययुक्ते दिने तदानयनादिकं दिनपशब्दे दृश्यम् ।

बृहस्पतिसव पु० यज्ञभेदे "वाजपेयेनेष्ट्वा राजा राजसूयेन यजेत ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन" आश्व० श्रौ० ९ । ९ ।

बृ(वृ)हस्पतिस्तोम पु० यज्ञभेदे ताण्ड्य० २५।१।१ ।

बृ(वृ)हती अतौ च भ्वा०आ०पर०सक०सेट् । बृ(वृ)हति अबृ(वृ)हीत् बबर्ह बर्हि(ही)ता विबृहि(हि)षति बृबृ(वृ)हीति बृबर्ढि ।

बेकनाट पु०बे रत्नपञ्चकं यः हितबोधकः एकं पुनः द्रव्यमधिकाय दत्त्वा द्विगुणं चक्रं देयमिति यत्नेन नाटयति व्याप्नोति नाटि-अच् बे एकपञ्चयोः पृषो० बेकनाटः । कुसीदिनि त्रि० ५।६६।१० भाष्ये दृश्यम् ।

बेकुरा स्त्री वाचि निघण्टुः ।

बे(वे)ह प्रयत्ने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । बे(वे)हते अबे(वे)हिष्ट बे(वे)हे । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

बोकड़ी स्त्री वस्ताम्न्यां राजनि० ।

बोध पु० बुध-भावे घञ् । १ज्ञाने शिक्षा० । २जागरे च ३देवभेदे भा०भी०६अ० । [यते वैतालिके शब्दमा० ।

बोधक त्रि० बुध-णिच् ण्वुल् । १ज्ञानजनके बोधकरे म्रू-

बोधकर त्रि० बोधं ज्ञानं जागरणं वा करोति कृ-ट । १ज्ञानकारके निद्रान्ते जागरणकारके२वैतालिके च अमरः

बोधन न० बुध-णिच्-ल्युट् । १विज्ञापने ज्ञापनात् गन्धा० देव्यूर्ध्वतायां ३तदुद्दीपने ४जागरणे च । "नवमे बोधनं हरेः" इति पुराणम् । "बाबाऽऽर्द्रे बोधनं कुर्यात्" इति स्मृतिः । देवीबोधनकालादिः ति०त०प्रदर्शितो यथा विष्णुपुराणम् "कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाऽऽर्द्रभे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः" "इषे मासाश्रिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा" इति मन्त्रलिङ्गश्च । अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य तथा च श्रुतिः "तपस्तपस्यौ शिशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं, नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतुः । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः । अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिः" इति एवञ्च "रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रतिसंवत्सरं नृप !" इति अकालत्वं तद्विषयत्वम् । अतएव विष्णुपुराणे दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति पदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्ने नवम्यामार्द्रानक्षत्रयुक्तायां बोधनं पूर्वाह्णेतरकाले आर्द्रालाभे नवम्यामार्द्रभे दिवेत्यत्र दिवापदात् तत्रापि बोधनम्, अन्यथा दिवापदं व्यर्थं स्यादिति । ज्योतिषार्णवे व्यक्तमुक्तं वराहेण "कन्यादिलीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः । तत्र बोधः प्रवर्त्तको देव्या राज्ञा शुभप्रदः" । शिव आर्द्रा । एवञ्चोक्ते दिने पूर्वाह्णे नवमीलाभे परत्रार्द्रालाभे परत्र बोधनं न कुर्यात् पूर्वत्र, कुर्यादाधकपूर्वाह्णस्य बाधकनक्षत्रादरोधात् दिवानक्षत्रलाभे तु पूर्वाह्ण एव नवम्याम् अन्यत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिन एव कुर्यात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधेर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वात् । "आर्द्रे वा मासशुक्ले वापि भवेद् वै भाद्रपदनी । जागरीति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायो हस्तिदर्शनात्" इति श्रीरामवाक्याद्धरीतिवत् आर्द्रायोगतः इत्यस्य प्राशस्त्येनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चार्द्रारहितबोधने अन्यान्तराद्धपरीणात् तद्युक्तमन्त्रः प्रथमयुक्तत्वेन प्रयुज्यते । "अन्यन्नक्षत्रातिरिक्तस्तु वर्जितं यदवशिष्यम् । कदा०मेध्यनवमीयुक्तं वातकालेषु यत् भवेत् । नदोद्धारमयुक्तेन सर्वकामविफलं भवेत्" इति कौमिकाशास्त्रवचनात् । कर्त्रे बोधनेऽप्येवं नवम्यां कोलनाकालम्बं तु षष्ठ्यां वाऽ. बोधनं यथाह भविष्ये "षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत्" । अन्योक्ता वराहसंहितेयं "अहोऽप्यथात् सन्ध्या अजीभूता न तादृशा भवेत्" । षष्ठ्यां बोधने तु प्राथुक्तः "ओं रावणस्य वधार्थाय" इति "बहुवनायिते षष्ठ्यां सायाह्ने संबोधयाम्य०" इति च पठेत् । अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्-

प्रबोधनमन्त्रभेदात् अतं बोधनमन्त्रानुक्तावेव आमन्त्रणमन्त्रो तु “मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ”। इत्यादौ प्रागुक्तदेवीपुराणे नवमीषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च। ततश्च षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि प्रवेशपूर्वदिने सायंषष्ठीलाभे एकदैवोभयकरणम्। यदा तु पूर्वदिने सायंषष्ठीलाभः न परदिने सायंषष्ठीलाभः तदा पूर्वेद्युर्बोधनं परदिने सायमामन्त्रणम्। यदा तूभयदिने सायंषष्ठ्यलाभस्तदा परदिने पूर्वाह्णे षष्ठ्यां बोधनं “बोधयेद् बिल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च। सप्तम्यां बिल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत्”।

बोधनी स्त्री बोध्यतेऽनया अत्र वा बुध–णिच्–करणे आधारे वा ल्युट्। १पिप्पल्यां तया हि मूर्च्छितो बोध्यते। २कार्त्तिकशुक्लैकादश्यां तत्र हि हरेर्बोधनम्। “मध्ये बोधनी मध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन” इति तिथ्यादित०। “तावद्गर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः। मथुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्नायाति बोधनी” हरिभक्तिविलासे वराहपु०वचनम्।

बोधवासर पु० ६त०। १हरिबोधनदिने कार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् २तत्कर्त्तव्ये व्रते च। “जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्ज्जितं भुवि। वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्” हरिभक्तिविलासधृतस्कान्दपु०।

बोधान त्रि० बुध–शानच्। १विज्ञे २गीष्पतौ शब्दर०।

बोधि पु० बुध–इन्। १समाधिभेदे २पिप्पलवृक्षे ३बुद्धभेदे मेदि० ४बोधे त्रिका०। ५ज्ञातरि त्रि०। [ऽश्वत्थ पु०

बोधितरु पु० कर्म०। अश्वत्थवृक्षे हेमच०। बोधिद्रुमादयोबोधिसत्त्व न० बोधि बोधयुतं सत्त्वम्। बुद्धभेदे हेमच०।

बौद्ध न० बुद्धेन प्रोक्तमण्। १बुद्धशास्त्रभेदे तच्च शास्त्रं प्रथमं बृहस्पतिना प्रयुक्तं तच्च बुद्धावतारे प्रपञ्चितम्। यथोक्तं मत्स्यपु० २४ अ०।

“आयुषो नहुषः पुत्रो वृद्धशर्मा तथैव च। रजिर्दम्भो विपाप्मा च वीराः पञ्च महारथाः। रजेः पुत्रशतं जज्ञे राजेयमिति विश्रुतम्” इत्युपक्रमे “रजिपुत्रैस्तदाच्छिन्नं बलादिन्द्रस्य वैभवम्। यज्ञभागश्च राज्यञ्च तपोबलगुणान्वितैः। राज्याद् भ्रष्टस्तदा शक्रो रजिपुत्रैर्निपीडितः। प्राह वाचस्पतिं दीनः पीडितोऽस्मि रजेः सुतैः। न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितश्च बृहस्पते!। राज्यलाभाय मे यत्नं विधत्स्व धिषणाधिप!। ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम्। ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा। गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः। जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित्। वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः। वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान्। जघान शक्रो वज्रेण सर्वान् धर्मबहिष्कृतान्”। तदधीते वेत्ति वा पुनः अण्। २तदध्यायिनि ३तद्वेत्तरि च त्रि०। बुद्धशब्दे तन्मतं दर्शितम्।

बौध पु० बुधस्यापत्यम् शैषिकोऽण्। बुधात्मजे पुरूरवसि हेम०।

बौधायन पु० बोधस्य गोत्रापत्यम् आङ्गिरसभिन्नम् फञ्। ततो यूनि इञन्तत्वात् फक्। यूनि बोधगोत्रापत्ये ऋषिभेदे तेन च कल्पसूत्रसपद्धतिश्च कृता।

बौधि पु०बोधस्य गोत्रापत्यमाङ्गिरसभिन्नम् इञ्। बोधस्य गोत्रापत्ये आङ्गिरसभिन्ने आङ्गिरसे तु यञ्। बौध्य इत्येव

बौध्य पु०बोधस्य गोत्रापत्यमाङ्गिरसः यञ्। आङ्गिरसे बोधगोत्रापत्ये तद्गीता च भा० शा० १७८अ० दर्शिता यथा “बौध्य उवाच। “उपदेशेन वर्त्तामि नानुशास्मीह कञ्चन। लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं परिमृश्यताम्। पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने। इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम”। भीष्म उवाच “आशाबलवती राजन्नैराश्यं परमं सुखम्। आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला१। सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः। आमिषस्य परित्यागात् कुररः२ सुखमेधते। गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन। सर्पः३ परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते। सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः। अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा४ इव पक्षिणः। इषुकारो५ नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः। समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान्। बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं ध्रुवम्। एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको६ यथा”। बोधो देशभेदोऽभिजनोऽस्य अधिकृत्या० अञ्। पित्रादिक्रमेण २तद्देशवासिनि त्रि०।

ब्र(ब्यृ)ध ताडने दिवा० पर० सक० अनिट्। वि(वि)ध्यति अव्या(व्या)त्सीत् वि(वि)व्या(व्या)ध अव्यादिति यनि विध्यत्यति। [अनुत्पत्तौ च।

ब्रू स्तुत्यर्थे विभागे च चुरा०उभ०सक० सेट्। आपवति–ते

ब्र(ब्र)ण शब्दे भ्वा०पर०अक०सेट्। (ब्र)णति। अब्र(ब्रा)णीत्-अ(ब)व्राणीत्। कविकल्पद्रुमेऽयमन्त्यस्थादि।

ब्रध्न पु० बन्ध–नक् बुधादेशः। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३शिवे हेमच०। ४दिने ५अश्वे जिदण्डुः ६मुनिभेदे

तस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा० फञ् । आश्वायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ७भौत्यमनोः पुत्रभेदे मार्कपु० १००अ० । ८रोगभेदे "अभ्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनाच्छिवयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु । ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्" माधवनि०

ब्रध्नश्व पु० नृपभेदे भा०व० ६८अ० ।

ब्रह्मकन्यका स्त्री ६त० । १सरस्वत्यां त्रिका० (बामनहाटी) २ब्राह्म्यां राजनि० । [७०२६अ० ।

ब्रह्मकर्मन् न० ब्रह्मविहितं कर्म० । १वेदविहिते कर्मणि भा० २ईश्वरार्पितकर्मफलेत्रि०

ब्र(ब)ह्मकर्मसमाधि पु० ब्रह्मणि कर्मणां समाधिः "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ब्रह्मकर्मसमाधिना" गीतोक्ते सर्वकर्मणां कर्त्राद्यङ्गजातस्य ब्रह्मरूपेण चिन्तने ।

ब्र(ब)ह्मकुण्ड न० ब्रह्मनिर्मितं कुण्डम् शा० त० । सरोवरभेदे तदाविर्भावकथा ।

"पाण्डुनाथस्योत्तरस्यां ब्रह्मकुण्डाह्वयं सरः । ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं स्नानाय स्वर्गवासिनाम् । पावनेन स तस्यार्थं विस्तीर्णेन तदर्धकम् । सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम्" तत्र स्नानमन्त्रः । "कमण्डलुसमुद्भूतः ब्रह्मकुण्डाह्वतत्त्वव ! । हर मे सर्वपापानि पुण्यस्वर्गञ्च साधय । इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नायात् तस्मिन् सरोजले । पाण्डुनाथञ्च संपूज्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् । ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा चमापतिम् । ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः" कालिकापु०८१ अ० ।

ब्र(ब)ह्मकूट पु० पर्वतभेदे ब्रह्मकुण्डशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(ब)ह्मकूर्च न० "अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्र(ब)ह्मकूर्चमिति स्मृतम्" इत्युक्ते १पञ्चगव्यपानरूपे व्रतभेदे । २कुशोदकसहितपञ्चगव्ये च मार्कण्डेयपु० "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके स जीयते" "ब्र(ब)ह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन" टीका० प्र०त०रघु० प्रायश्चित्ते ब्र(ब)ह्मकूर्चमन्त्राद्यादि तच्छब्दादादिपदतो २२६१पृ० क्रमाभिदर्शितम् ।

ब्र(ब)ह्मकृत् त्रि० ब्र(ब)ह्म तपः करोति कृ-क्विप् । १तपःकर्त्तरि २विष्णौ पु० "ब्र(ब)ह्मकृद् ब्र(ब)ह्मवद् ब्रह्मा" विष्णुस०

ब्र(ब)ह्मकृत त्रि० ३त० । ब्रह्मणा कृते । ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक् । ब्राह्मकृतेय तदपत्ये पुस्त्री० । [राजनि० ।

ब्र(ब)ह्मकोशी पु० ब्र(ब)ह्मणः कोशीव । अजमोदायाम्

ब्र(ब)ह्मगर्भा स्त्री ब्र(ब)ह्मेव गर्भोऽस्य । आदित्यभक्तायां राजनि० ।

ब्र(ब)ह्मगार्ग्य पु० ऋषिभेदे हरिवं० १५८ अ० ।

ब्र(ब)ह्मगिरि पु० कामाख्यानिलयपूर्वस्यां स्थिते गिरिभेदे "ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानिलयं परम् । तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिः पुनः" कालिकापु०८१अ०

ब्र(ब)ह्मगीता स्त्री ६त० । भा० अनु० ३५ अ० दर्शितायां ब्रह्मणा कथितायां ब्राह्मणमहत्त्वगाथायाम् ।

"अत्र गाथाः पुरा गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । सृष्टा द्विजातीन् धाता हि यथापूर्वं समादधत् । न चान्यदिह कर्त्तव्यं किञ्चिदूर्ध्वं यथाविधि । गुप्तो गोपायते ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् । स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति । प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहाश्च भविष्यथ । न शौद्रं कर्म कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता । शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते । श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी । स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यथ । हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः । अग्रभोज्या प्रसूतानां श्रिया ब्राह्म्याऽनुकल्पिताः । श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहसंख्यया । स्वाध्यायनिरताः सर्वान् कामानवाप्स्यथ । यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन । सर्वं तु तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च । इत्येवं ब्रह्मगीताश्च समाख्याता मयाऽनघ" ।

ब्र(ब)ह्मग्रन्थि पु० यज्ञोपवीतस्य ग्रन्थिभेदे

ब्र(ब)ह्मघातक पु० ब्रह्माणं विप्रं हन्ति हन-ण्वुल् । १ब्रह्महत्याकारके "पङ्क्तिभेदी वृथा पाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः । आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः" । व्यासोक्ते पारिभाषिके २पापभेदयुक्ते त्रि० । ब्रह्मघातोऽस्त्यस्यां "अत इनि ठनौ" इति ठन् । हादश्यां मध्ये ब्रह्महत्यापापयुतायां पूतिकायां "पूतिका ब्रह्मघातिका" ति०त० ।

ब्र(ब)ह्मघोष पु० ६त० । वेदध्वनौ ।

ब्र(ब)ह्मघ्न त्रि० ब्रह्माणं ब्राह्मणं हन्ति हन-क । ब्रह्महत्याकारके "ब्रह्मघ्नमपि कृतघ्नानां यं पतन्तं पुनीमहे" भ० त० । स्त्रियां ङीप् ।

ब्र(ब)ह्मचक्र न० ब्रह्मनिर्मितं चक्रम् । १कार्यकारणात्मके संसाररूपे चक्रे । "सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे" श्वेताश्वतरोप० । तन्त्रशास्त्रोक्ते २होमोपयोगिचक्रभेदे च ।

ब्र(ब्र)ह्मचर्य्य न० ब्रह्मणे वेदाध्ययनार्थं चर्य्यम्। द्विजानां वेदाध्ययनार्थव्रतभेदे। "प्रतिवेदं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा। ग्रहणान्तिकमित्येके" गरुड़पु० ९४अ०। तत्प्रकारो मनुनोक्तो यथा

"कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते। ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्। यद् यस्य विहितञ्चर्म यत् सूत्रं या च मेखला। यो दण्डो यच्च वसनन्तत्तदस्य व्रतेष्वपि। सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्। सन्नियम्येन्द्रियग्रामन्तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः। नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्। देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च। वर्जयेन्मधुमांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः। शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्। अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्। कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्। द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादन्तथाऽनृतम्। स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातम्परस्य च। एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्। कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः। स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्। उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान्। आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत्। वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु। ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्। गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु। अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्। सर्वं वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे। नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्। दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि। सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः। अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्। अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्। भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद् व्रती। भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता। व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत्। काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते। ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः। राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म विधीयते"। अतः गुरुवृत्तिरुक्ता या च गुरुशब्दे २६९९ पृ० दर्शिता। २योगाङ्गयमभेदे च "अहिंसासत्यास्तेय ब्र(ब्र)ह्मचर्य्याऽपरिग्रहा यमाः" पात०। तत्र ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यं व्याकृतं भाष्यविवरणाभ्यां यथा "ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः" भा०। "संयतोपस्थोऽपि हि स्त्रीप्रेक्षणतदालापकन्दर्पोद्दीपनतदङ्गस्पर्शनसक्तो न ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यवान् तन्निरासायोक्तं गुप्तेन्द्रियस्येति इन्द्रियान्तराण्यपि तत्र लोलुपानि रक्षणीयानि" विव०। तत्र अष्टाङ्गमैथुनशब्दे ५२४ पृ० दर्शितवाक्येन मैथुनस्य स्मरणाद्यष्टाङ्गतया तदुपयोगीन्द्रियाणि संयम्यानीत्यर्थः। तत्फलञ्च तत्रोक्तं यथा "ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः" पात०। "यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति" भा०। "वीर्य्यं सामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानणिमादीन् विनेयेषु शिष्येषु ज्ञानं योगतदङ्गविषयमाधातुं समर्थो भवति" विव०। तथाच अष्टाङ्गमैथुनवर्जनमेव ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यं तत्र स्त्रीपुंसयोः साधारण्यं पुंसः स्त्रीस्मरणाद्यष्टाङ्गराहित्यस्येव स्त्रीणां पुंस्मरणादिशून्यत्वस्यापि तथात्वम् "अतएव ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" विष्णुसू०। विधवानामपि ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यं विहितम् "मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्र(ब्र)ह्मचर्य्ये व्यवस्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्र(ब्र)ह्मचारिणः" मनुव्याख्यायां ब्र(ब्र)ह्मचर्य्ये व्यवस्थिता अष्टाङ्गमैथुनवर्जनपरा" कुल्लू०भट्टः। भावे क्यप् ब्रह्मचर्य्या तत्रार्थे स्त्री।

ब्र(ब्र)ह्मचारिन् पु० ब्र(ब्र)ह्म वेदस्तदध्ययनार्थं चरति व्रतभेदम् चर+णिनि। १उपनयनानन्तरमाद्याश्रमयुते द्विजातौ उपचारात् २तदाश्रमे च। तस्य कर्त्तव्यादिकं मनूक्तं ब्र(ब्र)ह्मचर्य्यशब्दे दर्शितम्।

ब्र(ब्र)ह्मचारिणी स्त्री "वेदेषु चरते यस्मात् तेन सा ब्रह्मचारिणी" देवीपु०४५ अ० निरुक्तियुक्तायां वेदमातृरूपायां चिच्छक्तिरूपायां १दुर्गायां २ब्रह्मचर्य्ययुतायां स्त्रियाञ्च "आशीतामरणात् यास्या नियमं ब्र(ब्र)ह्मचारिणी" मनुः। ३करुणीवृक्षे राजनि०।४ब्राह्मीशाके रत्नमाला।

ब्र(ब्र)ह्मज पु० ब्रह्मणो जायते जन–ड। १हिरण्यगर्भे "यो वै ब्र(ब्र)ह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदम्" श्रुतेः "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः" इत्युपक्रमे "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति मनूक्तेश्च तस्य तथात्वम्। २ब्रह्मजातमात्रे पञ्चभूतादौ च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्युपक्रमे "तद् विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" श्रुतौ ब्रह्मतः सर्वभूतोत्पत्तिश्रवणात्।

ब(ब्र)ह्मज्ञ त्रि० ब्रह्म जानाति ज्ञा–क। १ब्रह्मवेत्तरि २विष्णौ पु० "ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः" विष्णु स०। [राजनि०

ब(ब्र)ह्मजटा स्त्री ब्रह्मणो जटेव संहतत्वात्। दमनकवृक्षे

ब(ब्र)ह्मजा(या)मल न० आगमभेदे तन्त्रे।

ब(ब्र)ह्मजिज्ञासा स्त्री ६त०। ब्रह्मावगतिफलके विचारे। शारीरकभाष्ये १सूत्रे तत्राधिकारादिकं दृश्यम्।

ब(ब्र)ह्मजीविन् पु० ब्रह्म वेदस्तद्विहितेन श्रौतकर्मणा जीवति जीव–णिनि। स्वयं परकीयश्रौतादिकर्मकारके

ब(ब्र)ह्मज्ञान न० ब्रह्मणो ज्ञानं तेन सह आत्माभेदज्ञानम्। ब्रह्मविद्यायां तच्च अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपम् "आत्मानं चेत् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" श्रुत्या तदभेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तं "वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम्। अहंब्रह्म परं ज्योतिः विष्णुरित्येव चिन्तयेत्। सूर्ये हृद्व्योम्नि वह्नौ च ज्योतिरेकं त्रिधा स्थितम्। यथा वर्त्तिः शरीरस्थं नरां न कुरुते बलम्। निर्गतं कर्मसंयुक्तं दत्ते तासां महाबलम्। तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम्। विनाऽऽराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः। आत्मस्थस्तु ततोनाम कर्मज्ञानसदाहृतम्। आत्मयोगवतायां ज्ञानं योगः परं मतम्" गरुडपु० २४० अ०। न्यायादिमते तत्रारोपज्ञानं वेदान्तिमते प्रमारूपम्। तत्त्वमसि अहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यजन्यमपि तज्ज्ञानं मनननिदिध्यासनादिना पश्चात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते। तज्ज्ञानाभिलापादिकं विवेकचू० दर्शितं यथा "अध्यस्तादिष्वपर्यन्तमेतद्विश्वं यदाभाति सत्यं प्रतीतम्। योगिप्रत्यक्षं सूक्ष्मानाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम्। नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि। यद्विश्वस्तावेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम्। सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि। निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः। निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः। सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः। केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम्"।

ब(ब्र)ह्मणस्पति पु० ६त०, अलुक्स०। निपातो तस्य षष्ठ्यलुक् सत्वपदत्वम्। १ब्राह्मणजातिपालिनि यजु० १४।२८ २मन्त्रपालिनि च "परितं वितत ब्रह्मणस्पते"। सायणभा० ११२१८। "हे ब्रह्मणस्पते! मन्त्रपालिन्" भा०

ब(ब्र)ह्मण्य पु० ब्रह्मणे हितः। १विष्णौ "ब्रह्मण्यो देवकीसुतः" विष्णुसं०। २ब्राह्मणहितमात्रे त्रि० ३ब्रह्मदारुवृक्षे पु० अमरः। ४मुञ्जवृक्षे ५तालवृक्षे राजनि०। ६शनैश्चरे ७ब्रह्मणि तपसि साधौ त्रि० मेदि०।

ब(ब्र)ह्मतीर्थ ६त०। १पुष्करमूले राजनि० २पुष्करतीर्थे च। ३तीर्थभेदे तत्र स्नाने "तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः। ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम्" भा० व० ८३अ०। फलश्रुतम्।

ब(ब्र)ह्मत्व न० ब्रह्मणो भावः त्व। १ऋत्विग्विशेषस्य ब्रह्मणो धर्मे २पुरुषरीयब्रह्मभावे च।

ब(ब्र)ह्मतुङ्ग पु० कालपर्वतभेदे। "स्निग्धाञ्जनचयाकारं संप्राप्तः कालपर्वतम्। ब्रह्मतुङ्गं नदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि" भा० द्रो० ८अ०।

ब(ब्र)ह्मद पु० ब्रह्म वेदं ददाति। उपनीय वेददातरि आचार्ये "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" मनुः दा–तृच् ब्रह्मदातृ तत्रार्थे पु०।

ब(ब्र)ह्मदण्ड पु० ब्रह्मणो दण्डः। १ब्राह्मणदण्डे २शापरूपे दण्डे "ब्रह्मदण्डहता ये च विद्युदग्निहताश्च ये" ति० त० श्रीकृष्णीयाश्रमन्त्रः। ३शिवलिङ्गयष्टिरूपे दण्डे च। "धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम्। एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वाणि नाशिता मम" रामा० आदि० विश्वामित्रवाक्यम्। ४ब्राह्मणयष्टिके यज्ञ्च०। ५विष्ठ यष्टौ च। ६केतुभेदे वृ० स० ११अ०। केतुशब्दे दृश्यम्।

ब(ब्र)ह्मदण्डी स्त्री बह्वी दण्डः कोप ब्रह्मोपपदात् ङीष्। क्षुपभेदे कण्टकपत्रफलायामजनक्षत्रां राजनि०।

ब(ब्र)ह्मदत्त दत्ताक्षत्रस्य नृपभेदे १त०। २हिरण्यगर्भेण दत्ते त्रि० ३त०। ३पित्रा दत्ते त्रि० ४पाञ्चालेश्वरस्य कन्यायां जातः अणुहस्य सुतभेदे पु० तत्कथा हरिवं० ११ अ० दृश्या। [याम् अमरः।

ब(ब्र)ह्मदर्भा स्त्री ब्रह्मणो दर्भो यस्य समस्ताः। यवानिका-

ब(ब्र)ह्मदाय पु० ब(ब्र)ह्म ण(वे)दः वेदाध्ययनसमाप्तौ विप्राय वा राज्ञा दीयते दा–कर्मणि घञ्। समादत्तविप्राय देये धने "ब(ब्र)ह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्ब्राह्मणीसुताः" दायभागधृतश्रुतिः। [वृक्षभेदे अमरः।

ब(ब्र)ह्मदारु पु० ब्रह्मणो विप्रस्य हितः दारुः। [illegible]

ब(ब्र)ह्मद्विष् त्रि० ब्रह्म वेदाय विप्राय वा द्वेष्टि द्विष–क्विप्। १वेदनिन्दके "परि ब्रह्मद्विषे" [illegible] ऋक् २।१०।

ब्र(ब्र)ह्मन् न० बृंह-मनिन् "बृंहेर्नोऽच्चेति" उणा० नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्। १वेदे "तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते श्रुतिः"। "तेन ब्रह्म हृदा" भाग० १।१।१। २तपसि, ३वेदे ४तत्त्वे यथार्थे अमरः। सर्वगुणातीते विशुद्धे परीते ५चित्स्वरूपे च। ६हिरण्यगर्भे ७विप्रे ऋत्विग्विशेषे च पु० अमरः। विष्कम्भादिषु पञ्चविंशे ८योगे मेदि०। अब्रह्मदत्तेन ब्रह्मोत्राद्वित्वेन साधितम् मेदिनीकरेण ब्रह्मोत्राद्वित्वेन कीर्त्तनात्तथात्वमपि। ब्रह्म च सच्चिदानन्दात्मकम्। तत्र तस्य स्वरूपलक्षणम्। विवरणानुसारिणस्तु "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते" इति तन्मोक्तौ मिथ्याभावः सत्यत्वम् अज्ञानभावश्चित्त्वम्। दुःखाभाव आनन्द इत्याहुः। तेषामभावानाञ्च ब्रह्मरूपाधिकरणे स्थितत्वात् अभावस्याधिकरणस्वरूपतया ब्रह्मरूपत्वमिति। तस्य तटस्थलक्षणन्तु जगज्जन्मस्थितिप्रलयानां प्रत्येकमुपादानप्रत्यक्षचिकीर्षाकृतिमत्त्वं तेन तत्तल्लक्षणवत्त्वम्" वेदान्तप०। अतएवोक्तं श्रीधरेण "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितमिति"। तत्र ब्रह्म द्विविधं निर्गुणं सगुणञ्च। सच्चिदानन्दात्मकस्यैव निर्गुणत्वं जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन सगुणत्वम्। जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणश्च सगुणत्वं अवस्थात्रयातीतस्य चतुरीयसंज्ञा "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" इति श्रुतेस्तथात्वम्। तत्र तस्य तटस्थलक्षणाभिप्रायेण "जन्माद्यस्य यतः" शा०सू० "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" श्रुतिश्च प्रवृत्ते तस्य स्वरूपलक्षणाभिप्रायेण "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्याद्याः श्रुतयः प्रवृत्ताः। आत्मबोधे तु तस्य ब्रह्मणोऽखिलवस्त्वपेक्षया श्रेष्ठत्वाद्ब्रह्मत्वमुक्तं यथा

"यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम्। यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः। यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। तिर्यगूर्द्ध्वमधःपूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम्। अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽद्वयम्। अखण्डानन्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत्। तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम्। सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते। अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत्"। तत्र निर्गुणमपि गुणभेदेन नानारूपं यथोक्तम् "ब्रह्मैकं मूर्त्तिभेदस्तु गुणभेदेन सन्ततम्। तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिव!। मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः। स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा। केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्। केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्मप्रकृतिपूर्वकम्। यत्तु ते च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम्। तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम्"। स्वयमेकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा" ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मख० ४१ अ०। तस्य नवधा रूपं यथा "योगिनो यं वदन्त्येव ज्योतीरूपं सनातनम्। ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं२ भक्ता वदन्ति यम्। वेदा वदन्ति सत्यं३ यं नित्यमाद्यं४ विचक्षणाः। यं वदन्ति सुराः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम्५। सिद्धेन्द्राश्च मुनयः सर्वे सर्वरूपं६ वदन्ति यम्। यमनिर्वचनीयञ्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत्७। स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणानाञ्च कारणम्८। शेषो वदेदनन्तं९ यं नवधारूपमीश्वरम्। तर्काणामेव सर्वांशं सर्वविधं रूपमीश्वरम्। वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च। पुराणानामेकरूपं तथाऽनन्तविधं स्मृतम्। न्यायोऽनिर्वचनीयञ्च यन्मतं शङ्करोऽब्रवीत्। नित्यं वैशेषिकास्तस्य वदन्ति च विचक्षणाः। सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम्। मीमांसा सर्वरूपञ्च वेदान्तः सर्वकारणम्। पातञ्जलोऽप्यनन्तञ्च वेदाः सत्यस्वरूपकम्। स्वेच्छामयं पुराणञ्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम्" इति तत्रैव १०८अ०। अन्यथाऽपि सत्त्वादिगुणभेदेन तस्य चतुर्धारूपं यथा "चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ। प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः। एकेनांशेन ब्रह्माऽसौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान्। मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः। कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः। इत्थं चतुर्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः। एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम्। मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च। सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः। सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः। आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः। रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः। अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते।

भावकरूपो भगवानः सर्वभूतानि चापरः। विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः" विष्णुपु० १अंशे २अ०। २वेधसि रजोगुणप्रधानोपाधिकः कार्य्यब्रह्म। ३ऋत्विग्भेदे च ब्रह्मवाचकशब्दे मधु पु० दर्शितेषु प्रधानेषु चतुर्षु ऋत्विक्षु मध्ये एकतमः। "सर्वासामपराधे तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा" कात्या० श्रौतसूत्रकारिका। "सर्वासामध्वर्य्वुद्गातृहोतॄणां वेदत्रयविदां मध्ये ऋत्विजां ब्रह्मनामको वेदत्रयमन्त्रतद्विहितकर्मविषये अपराधो न्यूनभावो यदि जायते तस्यापराधस्य परिहारं प्रतीकारं कुर्य्यात्" इति तदर्थः। "ब्रह्मैव भिषक् ब्रह्मेति" भाष्यधृतश्रुत्यन्तरम्। अतएवास्य कृताकृतावेक्षणार्थं वरणमन्यत्रोक्तम्। ४बृहस्पतौ च ब्रह्मपुरोहितशब्दे दृश्यम्।

ब(व्र)ह्मनाल न० ब्रह्मणो नालमिव। काश्यां मणिकर्णिकासमीपस्थे तीर्थभेदे। "पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरि स्थितम्। पूजयित्वा नरो भक्त्या ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। ब्रह्मस्रोतःसमीपे तु कृतं कर्म शुभाशुभम्। परामक्षयतामेति शुभमेव ततश्चरेत्। अन्यत्रापि यत् कर्म कृतमल्पं शुभाशुभम्। प्रलयेऽपि न तस्यास्ति क्षयो मुनिसत्तम!। नाभीतीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितेः। अपि ब्रह्माण्डमोक्षस्य नाभिरेषा शुभोदया। या मणिकर्णिकेयोयं नाभिगाम्भीर्य्यभूमिका। ब्रह्माण्डमोक्षकं सर्वं ब्रह्मेति यतो वयम्। ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्पश्चिमे नरः स्नातः कोटिजन्माघं हरेत्। ब्रह्मनाले पतेद्येषामपि कीकसमात्रकम्। ब्रह्माण्डमण्डपान्तस्थे न विशन्ति कदाचन" काशीख० ६१अ०।

ब(व्र)ह्मनिर्वाण न० ब(व्र)ह्मणि निर्वाणं निर्वृतिः। ब(व्र)ह्मभावलाभे सकलानर्थनिवृत्तिरूपे परमानन्दे "एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ! नैनां प्राप्य विमुह्यति। स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति" गीता।

ब(व्र)ह्मपत्र न० ब्रह्मणः तन्नामकवृक्षस्य पत्रम्। पलाशपत्रे। "भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथया कीर्त्तनं हरेः। दर्शनं वैष्णवानाञ्च महापातकनाशनम्" पाद्मोत्तरख० ११८अ०।

ब(व्र)ह्मपर्णी स्त्री ब(व्र)ह्मेव विस्तीर्णानि मूलादारभ्य स्थितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०।

ब(व्र)ह्मपवित्र पु० ब(व्र)ह्मेव वेदोक्तकर्मस्विव वा पवित्रः। कुशे राजनि०।

ब(व्र)ह्मपादप पु० ब(व्र)ह्मणः प्रियः वैदिककर्मयोग्यत्वात् विप्रब(व्र)ह्मचारिधार्य्यदण्डार्थत्वाद्वा ब्रह्मनामकत्वाद्वा पादपः। पलाशवृक्षे हेमच०। "पलाशो वै ब्रह्म" शत०ब्रा० पलाशशब्दे दृश्यम्।

ब(व्र)ह्मपुत्र पु० ब(व्र)ह्मणः पुत्र इव कपिलवर्णत्वात्। १विषभेदे अमरः। तद्विषस्य लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः। ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले"। २उत्तरदेशप्रसिद्धे ३नदभेदे ४क्षेत्रभेदे च। ५सरस्वत्यां नद्यां स्त्री। तस्याः पितामहजातत्वं ब्रह्माणीशब्दे दृश्यम्। तस्य नदस्योत्पत्तिकथा "हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुर्नाम नामतः। मुनिराशीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः। तस्य भार्य्या महाभागा अमोघाख्या महासती। हिरण्यगर्भस्य मुनेस्तु महद्भाग्यमोद्भवा। तया सार्द्धं स कैलासमर्य्यादापर्वतेऽवसत्। लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने। एकदा स तपोनिष्ठो निजपुष्पादिगोचरे। जगाम वनमध्यन्तु चिन्वन् मूलफलानि च। तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः। तत्राजगाम यत्रास्ते अमोघा शान्तनोः प्रिया। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम्। मोहितो मदनेनाशु तथाऽभूत् क्षुभितेन्द्रियः। उदीरितेन्द्रियो भूत्वा लिप्सुस्तां महासतीम्। अथाधावत्तदा ब्रह्मा अमोघां मदनार्दितः। धावमानं विधातारं दृष्ट्वाऽमोघा पतिव्रता। नैवं नैवमिति प्रोच्य पर्णशालां प्राविशत्। इदमुवाच धातारममोघा कुपिता तदा। पर्णशालान्तरगता द्वारमाहत्य तत्क्षणात्। अकार्य्यं न मया कार्य्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम्। बलात् प्रवर्त्तसे चाहं तेजसा त्वाञ्च शपाम्यहम्। अमोघया चैवमुक्ते विधातुश्च तदा तत्र। रेतश्च्युतं च तद्देवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः। च्युते रेतसि धाताऽपि हंसयानं समास्थितः। लज्जयातिपरीतात्मा द्रुतं वै स्वालयं ययौ। गते वेधसि शान्तनुर्निजाश्रममुपागतः। आगत्य ददृशे हंसानां पदशोभं तथा भुवि। तेजश्च पतितं भूमौ विधातुश्च समीपगम्। अमोघां परिपप्रच्छ पर्णशालान्तरस्थिताम्। किमेतदत्र शुभगे! कस्य हंसस्य तु पदम्। पद्मस्थोऽभवच्चेदं बीजकम्। सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम्। आनर्म्यैव लज्जया चकिता शुभा। हंसयुक्तरथस्थेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः।

कमण्डलुकरो मोह रतिं मां समयाचत। ततो मया भर्त्सितः स कुटजान्तरलीनया। प्रच्याव्य तेजः स गतो मम शापभयार्दितः। कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो!। न हि तां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीवभृत्। स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः। इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत्। दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्य्यमुपस्थितम्। तीर्था-वतारणञ्चापि हिताय जगतां मुनिः। स्नात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्य्यामिदमब्रवीत्। इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पिबामोघे! ममाज्ञया। हिताय सर्वजगतां देवकार्य्यार्थ-सिद्धये। भवत्या निकटे ब्रह्मा स्वयमेव समागतः। त्वामप्राप्य स महात्मा आवयोः स समर्थ्य च। गतो निजास्पदं तत्त्वं कर्त्तुमर्हसि सद्वचः। तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता। सान्त्वयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती। नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्तो विमनस्तता। अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज। ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तच्च शान्तनुः। स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भेऽभ्यवेशयत्। संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती। गर्भं दधा-रामोघाख्या हिताय जगतां ततः। तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो जलसञ्चयः। तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः कि-रीटधृक्। रत्नमालाधराकुल्लो रत्नगौरश्च ब्रह्मवत्। चतु-र्भुजः पद्मविद्याधरशक्तिधरस्तथा। शिशुमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जलोत्करैः। तं जातञ्च तथाभूतं शान्तनु-र्लोकशान्तनुः। चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत्। कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः। जारुधिः पश्चिमे शैलः पूर्वे संवर्त्तकाह्वयः। तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः। कल्पाऽतिवृद्धे नित्यं शरदीव निशाकरः। तं तोयमध्यगं शुभ्रानायाद्य द्रुहिणः स्वयम्। क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देव-सुतवे। अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः। तोयराशिस्वरूपेण ववृधे पञ्च योजनान्। तस्मिन् देवाः पपुः समुद्दिनीव इव सागरे। शीतामलजले हृद्ये देवाप्सरसां गणैः। तस्मिन्नवसरे रामो जाम-दग्न्यः प्रतापवान्। चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया। तस्य पापस्य मोचाय स्वपितुश्चोपदेशतः। स जगाम महाकुण्डं ब्राह्माख्यं स्नातुमिच्छया। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां व्यपानयत्। सीमां परशुना कृत्वा तस्य स्नानमथातारयत्" तदुत्तरम् "ब्रह्मकु-ण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहिताह्वये। कैलासो-पत्यकायान्तु न्यपतद् ब्रह्मणः सुतः। तत्रापि सरसस्तीरं समुत्पाद्य महाबलः। कुठारेण दिशं पूर्वामनयद् ब्रह्मणः सुतम्। ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च। कामरूपान्तरं पीठमावाहयदसौ हरिः। तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम्। लोहि-त्यात् स तु जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत्। स काम-रूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा। गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम्। प्रागेव दिव्ययमुनां संत्यज्य ब्रह्मणः सुतः। पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादश-योजनम्। चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियते-न्द्रियः। स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम्। चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः। लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात्" कालिकापु० ८४,८५ अ० "मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीम्। पिबेदशोककलिकाः स्नायाल्लौहित्यवारिणि। पुनर्वसौ बुधे युक्ते चैत्रे मासि सिताष्टमीम्। लौहित्ये विरजे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते" ति०त०।

ब्र(ब्र)ह्मपुर न० ६त०। १ब्रह्मण उपासनार्थे हृदयस्थाने "अथ यदिदं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकम्" छा० उ०। दहरपदे ३५१० पृ० दृश्यम्। "यः सर्वज्ञः सर्वविद्-यस्यैष महिमा भुवि। दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः" मुण्डकोप०। "ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्" भा०। २विधातृनगर्य्यां ३काश्याञ्च वा स्त्रीत्वे ङीप् तत्रार्थे। हे०सं०१४क०उक्ते देशान्तदिक्स्थे ४देशभेदे पु० (वरमा) देशे स्वार्थे क। तत्रार्थे मार्कपु० पूर्वोत्तरकूर्म्मभागस्थदेशोक्तौ।

ब्र(ब्र)ह्मपुराण न० वेदव्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रति-पाद्यविषयाश्च बृहन्नारदीये ४पा० ९२अ० उक्ता यथा "ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय वै। व्यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना। तद्वै सर्वपुराणाग्र्यं धर्मकामार्थमोक्षदम्। नानाख्यानेतिहासाढ्यं दशसाहस्र-मुच्यते" तत्पूर्वभागे "देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्त्तिता। प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर!। ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्य्यस्य परमात्मनः। वंशानुकी-र्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम्। तत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः। श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्व्यूहाव-

तारितः । ततश्च सोमवंशस्य कीर्त्तनं यत्र वर्णितम् । कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्मषापहम् । द्वीपानाञ्चैव सिन्धूनां वर्षाणां चाप्यशेषतः । वर्णनं यत्र पातालस्वर्गाणाञ्च प्रदृश्यते । नरकाणां समाख्यानं सूर्य्यस्तुतिकथानकम् । पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते । दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकाम्रक्षेत्रवर्णनम् । पूर्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानद !" । तदुत्तरभागे । "अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् । विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः । अत्रैव कृष्णचरितं विस्तरात् समुदीरितम् । वर्णनं यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा । वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तरात् । विष्णुधर्मयुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् । योगानाञ्च समाख्यानं सांख्यानां चापि वर्णनम् । ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनम् । एतद्ब्रह्मपुराणन्तु भागद्वयसमाचितम् । वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम्" तत्फलश्रुतिः । 'सूतशौनकसंवादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । लिखित्वैतत् पुराणं यो वैशाख्यां हेमसंयुतम् । जलधेनुयुतञ्चापि भक्त्या दद्याद्द्विजातये । पौराणिकाय सम्पूज्य वस्त्रभोज्यविभूषणैः । स वसेद् ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् । यः पठेच्छृणुयाद्वापि ब्रह्मानुक्रमणीं द्विज ! । सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रावकस्तु फलं लभेत् । शृणोति यः पुराणन्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः । हविष्याशी च नियमात् स लभेद् ब्रह्मणः पदम् । किमत्र बहुनोक्तेन यद्यदिच्छति मानवः । तत् सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्त्तनात्"

ब(ब्र)ह्मपुरुष पु॰ ब्रह्मणः पुरुष इव । ब्रह्मप्रापकेषु द्वारपालरूपेषु चक्षुः वाङ्मनःप्राणेषु । चक्षुरादीन् प्रकृत्य "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपालाः" छा॰ उ॰। देवसुषिरशब्दे २७४५।२७४६ पृ॰ एतद्भाष्यादि दृश्यम् ।

ब्र(ब)ह्मपुरोहित पु॰ ब्रह्म बृहस्पतिः पुरोहितो यस्य देवे । "अथस्मिंश्चाहि देवाः ब्रह्म पुरोहिता इति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिताः" शत॰ब्रा॰१२।८।३।२९ ।

ब्र(ब्र)ह्मप्रसूत त्रि॰ ३त॰। १ब्रह्मजाते जगति २ब्राह्मणारब्धे कर्म्मणि न॰। "यत् क्षत्रियोऽब्राह्मणो भवति स यत् किं च कर्म कुरुतेऽप्रसूतं ब्रह्मणा क्षिणोति न हैवास्मै तत् समृध्यते तस्मादु क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेनोपसर्त्तव्य एव ब्राह्मणः सं हैवास्मै तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्म्मर्ध्यते" शत॰ब्रा॰ ४।१।४।६ ।

ब्र(ब्र)ह्मबन्धु पु॰ ब्रह्मा विप्रो बन्धुस्तादृशो यस्य ब्रह्मणो विप्रस्य बन्धुरिव वा । १विप्राचाररहिते निन्द्यकर्म्मकारिणि जात्या विप्रे २विप्रजात्ये भट्टादौ च । "असमानकुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति" छा॰उ॰ । "हे सौम्याननूच्यानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तः" इति भा॰ । विप्रवंश्यापकृष्टब्राह्मणस्यापि दैहिकदण्डनिषेधो यथा "वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्वासनन्तथा । एष हि ब्रह्मबन्धूनां बधो नान्योऽस्ति दैहिकः" भाग॰१स्क॰

ब्र(ब्र)ह्मबिन्दु पु॰ ब्रह्मणि वेदाध्ययनकाले बिन्दुः । वेदाध्ययनकाले मुखनिःसरल्लालालेशे ।

ब्र(ब्र)ह्मबध्या स्त्री वध—भावे क्यप् ६त॰ । ब्रह्महत्यायाम् ।

ब्र(ब्र)ह्मब्रुवाण पु॰ आत्मानं ब्राह्मणं ब्रूते ब्रू—शानच् । विप्रतया आत्मनः कथके । यथा कर्णः आत्मानं विप्रं कथयित्वा परशुरामादस्त्रशास्त्रमधीतवान्" भा॰ उद्योग॰ ६१अ॰ । ब्राह्मणमुखि २अपकृष्टब्राह्मणे च । [नैषधद्रुम॰ ।

ब्र(ब)ह्मभद्रा स्त्री ७त॰ । विप्रहितायां त्रायमाणौषधौ

ब्र(ब)ह्मभाग पु॰ ६त॰ । ब्रह्मरूपर्त्विजे हरणीये यज्ञद्रव्यस्य भागभेदे "अथास्मै ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता स एतं भागं प्रतिविदान आस्ते यत् प्राशित्रं तदस्मै पर्य्याहार्षुरासुप्राशीदथ यमस्य ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति तेन भागी यमदत ऊर्द्धमं स्थितं यज्ञस्य तदभिगोपायति तस्माद्वाऽस्मै ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति" शत॰ब्रा॰१।७।४।१८ ।

ब्र(ब्र)ह्मभूति स्त्री ब्रह्मणो भूतिरत्राः । १सन्ध्यायां शब्दच॰। २ब्रह्मजातमात्रे त्रि॰ । [राजनि॰ ।

ब्र(ब्र)ह्मभूमिजा स्त्री ब्रह्मभूमितो जायते जन—ड । सिंहल्यां

ब्र(ब्र)ह्मभूय न॰ भू—भावे क्यप् ६त॰ । ब्रह्मभावे शुद्धचैतन्यस्वरूपप्राप्तौ अमरः । [२५।७।१७ वचनव्याख्या ।

ब्र(ब्र)ह्ममण्डूकी स्त्री अध्यकाख्ये ओषधीभेदे काला॰न्यो॰

ब्र(ब्र)ह्ममय त्रि॰ ब्रह्मात्मकं ब्रह्मन्+मयट् । ब्रह्मात्मके "दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः" भा॰शा॰४६अ॰। स्त्रियां ङीप् । सा च ब्रह्ममयीत्यादि । २ब्रह्माण्डे प॰ भा॰ व॰ ६१अ॰ ।

ब्र(ब्र)ह्ममह पु॰ ६त॰। विप्रानुद्दिश्य उत्सवे । भा॰आ॰१६४अ॰

ब्र(ब्र)ह्ममित्र पु॰ ब्रह्म मित्रमस्य । मुनिभेदे मार्कण्ड॰ ६१अ॰।

ब्र(ब्र)ह्ममीमांसा स्त्री ६त॰, ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तवाक्यविचारात्मके व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयादि

वैयासिकन्यायमालायामुक्तं यथा "शास्त्रं ब्रह्मविचा-राख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः । समन्वयाविरोधौ २द्वौ साधनं३ फलं४ तथा । समन्वये स्पष्टलिङ्गम्१अस्पष्टत्वे२ऽ-स्फुटाख्यगम्३ । ज्ञेयगं४ पदमात्रञ्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्र-मात् । द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधो१ऽन्यदुष्टता२। भूत-भोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता । तृतीये विरतिस्तत्त्व-म्पदार्थपरिशोधनम्२। गुणोपसंहृतिर्ज्ञाने३ बहिरङ्गादि-साधनम्४। चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा३ । ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति४पादार्थसंग्रहः" । तेन तत्र प्रत्येकं चतुष्टयपादयुताः चत्वारोऽध्यायाः । तच्च शास्त्रं बहुभिः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यातम् तत्र गौड़पादा-चार्यशङ्कराचार्यादिभिरद्वैतपरतया व्याख्यातं रामा-नुजादिभिश्च विशिष्टाद्वैतपरतया, वल्लभाचार्यादिभिश्च विशुद्धाद्वैतपरतया माध्वाचार्यादिश्च द्वैतपरतया व्या-ख्यातं तत्तन्मतञ्च प्रायेण तत्तच्छब्दे दृश्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मयज्ञ पु० ब्रह्मनिमित्तकस्तदध्ययनतदध्यापनाभिनिमित्तको यज्ञः । वेदाध्ययनाध्यापनादौ अमरः । "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः" मनुः । "स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः" विष्णुसू० । तेन वेदाध्ययनाध्यापनयोर्ब्रह्मयज्ञता ।

ब्र(ब्र)ह्मयष्टि स्त्री ब्रह्मणो यष्टिरिवावलम्बनत्वात् । (वामन-हाटि) ख्याते भार्ग्यां रत्नमा० ।

ब्र(ब्र)ह्मयुग न० ब्रह्मा विप्रस्तदुपलक्षितं युगम् । हिरण्य-गर्भस्य विप्रर्षिप्रधाने कालभेदे । तच्च हरिवं०२०८।२०९ अध्याये ततः समादिकस्तूपलक्षितं तद्युगं २१०अ०उक्तम्

ब्र(ब्र)ह्मयोग पु० ब्रह्मणस्तत्साक्षात्कारस्य योगः समाधिः । ब्रह्म साक्षात्कारसाधने १समाधिभेदे हरिवं०२१० अ० "एष ब्रह्ममयो यज्ञो योगः सांख्यश्च तत्त्वतः । विज्ञानञ्च स्व-भावश्च कालं कर्मच एव च । एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च सत्त्वं निधनं तथा । कालः कालवयश्चैव ध्येयो वि-ज्ञानमेव" च विष्ण्वादिषु पञ्चविंशे२ योगे च ।

ब्र(ब्र)ह्मयोनि पु० ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिरस्य । १ब्रह्मगिरौ मन्दरे । २ब्रह्मप्राप्त्युपायप्राणनिष्ठायाञ्च "ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थाः" मनुः ३ब्रह्मोत्पन्ने त्रि० । ४सरस्वत्यां स्त्री ङीप् । "सरस्वत्यास्तु तीरे सः संन्यपीदाश्रमस्तुतम् । पृथूदकं जपपरो नैनं श्वोमरणं वदेत् । तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता । पृथूदकं समाश्रित्य सर-स्वत्यास्तटे स्थितः । चातुर्वर्ण्यस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरो-ऽभवत् । ब्रह्माभिध्यायतः सृष्टिं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा । ऊरु-भ्यां वैश्यजातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन् । चातु-र्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् ततस्ततः । एवं प्रति-ष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीति संज्ञितम् । तत्र स्नात्वा मुक्ति-कामः पुनर्योनिं न पश्यति" वामनपु० ३८अ० उक्ते ५तीर्थभेदे स्त्री वा ङीप् ।

ब्र(ब्र)ह्मरन्ध्र न० उत्तमाङ्गस्य रन्ध्रभेदे । "तयोर्ध्वमायन्नमृत-त्वमेति" श्रुत्या तद्रन्ध्रेण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्ति-रुक्तत्वात् तथात्वम् ।

ब्रह्मराक्षस पु० ब्र(ब्र)ह्मा विप्रोऽपि कुकर्मभिः राक्षसः । कुकर्मणा विप्रयोनितो राक्षसरूपतां प्राप्ते भूतभेदे "संयोगं पतितैर्गत्वा परस्य योषितं तथा । अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः" इति मनुः । पतितप्रति-ग्रहेऽपि तद्योनिप्राप्तिः भा० आनु० ११अ० दर्शिता । तच्च वाक्यं अधर्मशब्दे १२१ पृ० दर्शितं तच्च न हरि-वंशवाक्यं किन्तु अनुशासनपर्वीयमिति बोध्यम् । पारिभाषिकब्रह्मराक्षसा यथा "मूर्खः स्त्री बालकश्चैव बालो बधिर एव च । गृहीतार्थं न मुञ्चन्ति पञ्चैते ब्रह्मराक्षसाः" व्यवहारप्रदीपः । २विवाहसुचरभेदे भाग० १०।६२अ० ।

ब्र(ब्र)ह्मरात न० ब्रह्म तज्ज्ञानं रातं यस्मै । १शुकदेवे "ब्रह्म-रातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि" भाग०२।८।२७। २याज्ञवल्क्ये मुनौ हेमच० ब्रह्मरातिरिति वा पाठः । तेन हि जनकाय ब्रह्मविद्याया दानात् तथात्वम् बृहदा-रण्यकोपनिषदि तत्कथा दृश्या ।

ब्र(ब्र)ह्मरात्र पु० रात्रेरयम् अण् कर्म० ब्रह्मसम्बन्धिनि रात्रि शेषभागे मुहूर्ते "उपावृत्ते ब्रह्मरात्रे" भा० १०।२२।२९ । व्याख्यायां श्रीधरः ।

ब्र(ब्र)ह्मरीति ब्रह्मणो रीतिः । पित्तलभेदे हेमच० ।

ब्र(ब्र)ह्मर्षि पु० ब्र(ब्र)ह्मा विप्रः चतुर्वेदज्ञो वा ऋषिः वेदस्य वा ऋषिः कर्त्ता । ब्रह्मतत्त्वेषु वशिष्ठादिषु १वेदप्र-वर्त्तकेषु २ऋषिषु हेमच० ।

ब्र(ब्र)ह्मर्षिदेश कर्म० "कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूर-सेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम्" मनूक्ते कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टये । [ब्रह्मनृशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मलक्षण न० कर्म० । ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणे

ब्र(ब्र)ह्मलोक पु० कर्म० । १ब्रह्माधिष्ठाने भुवने सत्य-लोके "सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।

"ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यगतीनामगोचरः" देवीपु०। "षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते। अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः"। ब्रह्मैव लोकः। २तुरीयब्रह्मस्वरूपे च ब्रह्मानन्दपदे इत्यन्यम्।

ब्र(ब)ह्मवर्चस न० ब्रह्मणा वेदाध्ययनेन वर्चः अच् समा०। वेदाध्ययनजनिते तेजसि "तपःस्वाध्यायजं यस्य तेजस्तु ब्रह्मवर्चसम्" जटा०। "ब्रह्मवर्चसकामः स्तुवीत" ताण्ड्य० ब्रा० २।५।२ "ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्यात् विप्रस्य पञ्चमे" मनुः तदस्यास्ति इनि। ब्रह्मवर्चसिन् तद्युते त्रि० "ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति" छा० उ०। "स्वाध्यायजं तेजः ब्रह्मवर्चसम्" शाङ्करभाष्यम्।

ब्र(ब)ह्मवर्चस्विन् पु० ६त०। ब्रह्मवर्चसः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न अच् समा० ततोऽस्त्यर्थे विनि। ब्रह्मवर्चस्विनि। "ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः" मनुः।

ब्र(ब)ह्मवर्त्त पु० ब्रह्मणो वर्त्तो वर्त्तनं यत्र। ब्रह्मावर्त्ते देशे शब्दर०। [ताण्ड्ये हेमच०।

ब्र(ब)ह्मवर्द्धन न० ब्रह्म वेधो रूपमिव वर्द्धते वृध–ल्यु।

ब्र(ब)ह्मवाटीय पु० मुनिभेदे हरिवं० १४१।

ब्र(ब)ह्मवाद पु० ६त०। १वेदपाठे हारा०। २ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयार्थे वादे कथाभेदे च।

ब्र(ब)ह्मवादिन् पु० ब्रह्म वेदं वदति पठति वद–णिनि। १वेदपाठके। ब्रह्म सत्यं चैतन्यं सर्वात्मकतया वदति वद–णिनि। २वेदान्तप्रतिपाद्यसर्वात्मकब्रह्मनिर्णायककथाभेदरूपवादयुते। "ब्रह्मवादिनो वदन्ति" छा०उ०। गुह्यं चैतन्यं वदति बोधयति। ३ब्रह्मबोधके शास्त्रे जटा०। ४गायत्र्यां स्त्री ङीप्। सा च निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिकेति तस्यास्तथात्वम्। "आयाहि वरदे! देवि! त्र्यक्षरे! ब्रह्मवादिनि!" गायत्र्यावाहनमन्त्रः।

ब्र(ब)ह्मवालुका न० तीर्थभेदे भा० व० ८२अ०।

ब्रह्मवास पु० ६त०। ब्रह्मलोके हरिवं० २१२ अ०।

ब्रह्मवाहस् त्रि० ब्रह्मणा मन्त्ररूपवेदेन उह्यते वह–कर्मणि बा० असुन् चित्। मन्त्रेण प्राप्यमाणे ऋ०१।१०१।९।

ब्र(ब)ह्मविद् ब्रह्मस्वरूपतया वेत्ति आत्मानम् विद–क्विप्। १ब्रह्मात्मैक्यवेत्तरि "ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति" श्रुतिः। २विष्णौ पु० "ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी" विष्णु स०। "वेदं वेदार्थं यथावत् वेत्तीति ब्रह्मवित्" भा० ३वेदार्थज्ञातरि त्रि०। [ऽभेदेन ज्ञाने।

ब्र(ब)ह्मविद्या स्त्री ६त०। प्रत्यगात्मनः ब्रह्मण तत्ता०

ब्र(ब)ह्मविवर्द्धन पु० ६त०। १तपोवर्द्धके विष्णौ "सत्यं ब्रह्मविवर्द्धनम्" विष्णु स०। वृध–णिच् भावे ल्युट्। २तपआदीनां विशेषेण वर्द्धने न०।

ब्र(ब)ह्मवृक्ष पु०। पलाशवृक्षे शब्दार्थचि०। "ब्रह्म वै पलाशः" शत०ब्रा०१२।८।४।१ तपःसाधने २उडुम्बरवृक्षे रत्नमाला।

ब्र(ब)ह्मवृत्ति स्त्री ६त०। १ब्राह्मणस्य जीवनोपाये "स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः। षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः" आग०। २ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तौ च। [वेदान्ते च।

ब्र(ब)ह्मवेद पु० ६त०। १ब्रह्मज्ञाने २ब्रह्मप्रतिपादके वेदभागे

ब्र(ब)ह्मवेदि स्त्री ब्रह्मणो वेदिरिव। "ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रं पञ्चरामहृदान्तरम्" इत्युक्ते देशे हेमच०।

ब्र(ब)ह्मवेदिन् त्रि० ब्रह्म वेत्ति आत्माभेदेन विद्–णिनि। ब्रह्मात्मैक्याभिज्ञे "ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः" मनुः।

ब्रह्मवैवर्त्त न० अष्टादशमहापुराणमध्ये अष्टादशसंख्यके १महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयादिकं बृहन्नारदीये ४ पादे १०१अ० उक्तं यथा

"ब्रह्मा उवाच। शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव। ब्रह्मवैवर्त्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम्। सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षिणार्चितः। नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम्। धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे। तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त्तमुत्तमम्। रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यत्र योदितम्। शतकोटिपुराणं तत् संक्षिप्य प्राह वेदवित्। व्यासश्चतुर्धा संव्यस्य ब्रह्मवैवर्त्तसंज्ञितम्। अष्टादशसहस्रन्तु पुराणं परिकीर्त्तितम्। ब्रह्म१प्रकृति२विघ्नेश३कृष्णखण्ड४समाचितम्। तत्र सूतर्षिसंवादः पुराणोपक्रमो मतः"। तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे। "सृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारदवेधसोः। विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः। शिवलोकगतिः पश्चाज्ज्ञानलाभः शिवान्मुनेः। शिववाक्येन तत् पश्चात् मरीचेर्नारदस्य तु। गमनं चैव सावर्णेराश्रमे विनिवेशिते। आश्रमे सुमहापुण्ये नैकोपाख्यानकारिणि। एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम्"। द्वितीये प्रकृतिखण्डे "ततः सावर्णिसंवादो नारदस्य समीरितः। कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः। प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि

वर्णितम्। गणेशजन्म, पूजनाद्यञ्च विस्तरेण यथाक्रमम्। एतत् प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम्। तृतीये गणेशखण्डे। "गणेशजन्मसंप्रश्नः पुण्यकव्रतमाहात्म्यम्। पार्वत्याः कार्त्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भवः। चरितं कार्त्तवीर्य्यस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम्। विवादः सुमहान् पश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः। एतद्विघ्नेशखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम्" चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे "श्रीकृष्णजन्मसम्प्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम्। गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः। बाल्यकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः। रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता। रहस्ये राधया क्रीड़ा वर्णिता बहुविस्तरा। सहाक्रूरेण तत्पश्चान्मथुरागमनं हरेः। कंसादीनां वधे वृत्ते कृष्णस्य द्विजसंस्कृतिः। काश्य सान्दीपनेः पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतम्। यवनस्य वधः पश्चाद्द्वारकागमनं हरेः। नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः। कृष्णखण्डमिदं विप्र! नृणां संसारखण्डनम्" तत्फलश्रुतिः "पठितं श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम्। इत्येतद्ब्रह्मवैवर्त्तं पुराणं चाल-लौकिकम्। ब्राह्मोक्तं चादिकल्पे तु पठन् शृण्वन् विमुच्यते। विज्ञानाज्ञानशमनात् घोरात् संसारसागरात्। लिखित्वेदञ्च यो दद्यान्माघ्यां धेनुसमन्वितम्। ब्रह्मलोकमवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनात्। यश्चाग्रजन्मा वापि पठेद्वा शृणुयादपि। सोऽपि तत्प्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम्"। विवर्त्त उपादान विषमसत्ताकं कार्य्यं आर्त्ते वाच् ६त०। २ब्रह्मणोऽन्यत्र-सत्ताके कार्य्ये च। [भेदे भा० व० ११अ०।

ब्र(व)ह्मव्रत न० सहस्रवर्षसाध्ये ब्रह्मलोकदर्शनफलके व्रत

ब्र(व)ह्मशल्य पु० ब्रह्मेव रूप्यं शल्यं कण्टकाग्रं यस्य। (बावला) वृक्षभेदे रत्नमाला। [illegible]

ब्र(व)ह्मशाला स्त्री १तीर्थभेदे भा० व० ८७अ०। २वेदपाठार्थ

ब्र(व)ह्मशासन न० ६त०। तत्तत्कार्य्येषु ब्रह्मकर्त्तृके १नियोजने। तेन च यथा यस्य शासनं कृतं यथा पृथिव्या धारणाय वायोर्वहनाय सूर्य्यादीनां प्रकाशनाय इत्यादि तत्तथैव तैः शासनमनुपाल्यते एवं वर्णाश्रमादिकर्त्तव्यशासनमपि तेनैव अनुष्ठेयम् "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी नरकं प्रतिपद्यते" भगवदुक्तेः। ब्राह्मणे देवस्वाहरणे २कर्त्तव्यतोपदेशे च। अधि-कृत्य रचय ३ब्रह्मविचारस्थले शब्दरत्ना०।

ब्र(व)ह्मशिरस् न० अस्त्रभेदे तच्चास्त्रं द्रोणेन सुताय अश्वत्थाम्ने अर्जुनाय चाध्यापितं तद्रूपप्रयोगसंहारादिकथा भा० सौ० १२अ०। [कृते अथ० ६।७५।१६

ब्र(व)ह्मसंशित त्रि० ३त०। ब्राह्मणा मन्त्रेण च संशिते तीक्ष्णी-

ब्र(व)ह्मसंहिता स्त्री वैष्णवाचारविधाने अध्यायशतात्मके ग्रन्थभेदे। [निघण्टुः।

ब्र(व)ह्मसती स्त्री ब्रह्मरूपा ब्रह्मणो वा जाता सती। सरस्वत्याम्

ब्र(व)ह्मसत्ता स्त्री० ६त०। ब्रह्मरूपजगदधिष्ठानसत्तायाम्। शुक्तिसत्तया रजतसत्तावत् तत्सत्तयैव जगतःसत्त्व वेदान्तमतम्।

ब्र(व)ह्मसत्र न० ब्रह्म वेदस्तत्पाठरूपं सत्रम्। ब्रह्मयज्ञशब्दार्थे "नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम्" मनुः।

ब्र(व)ह्मसदन न० सीदत्यस्मिन् सद-आधारे ल्युट् ६त०। ब्रह्मण ऋत्विग्भेदस्य बाह्यपीठपादिजाते कुशास्तृते प्रागग्रे १आसने कात्या० श्रौ० २।१।२ सूत्रादौ दृश्यम्। २हिरण्यगर्भसदने च।

ब्र(व)ह्मसरस् न० तीर्थभेदे तत्कथा भा० व० ८१अ० दृश्या।

ब्र(व)ह्मसर्प पु० ब्रह्मेव हरन् सर्पः। सर्पभेदे त्रिका०।

ब्र(व)ह्मसात् अव्य० ब्रह्माधीनं करोति याति। ब्रह्माधीने कृभ्वादियोगे साति प्रयोगः ब्रह्मसात्-करोति भवति सम्पद्यते वा

ब्र(व)ह्मसामन् न० सामभेदे तच्च साम ताण्ड्यब्रा० ४।२।१ दर्शितं यथा "अथाभिप्लववाहनि अभ्युन्नवतने ब्रह्म-साम्नः पृष्ठस्तोत्रनिवर्त्तकमेकं साम विधत्ते भा० "अभीवर्त्तो ब्रह्म साम भवति" ताण्ड्यब्रा० "तस्योदरे भवतीत्यभिप्लवस्य योनावुत्तमं साम अभीवर्त्ताख्यम् एतत् साम ब्राह्मणाच्छंसी पृष्ठस्तोत्रमनुशंसति, तत्र यदा-ख्यानत्र कर्त्तव्यम्" अथैतन्नामनिर्वचनेन प्रशं-सति भा०। "अभीवर्त्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त यदभीवर्त्तो ब्रह्म साम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" ब्रा०। "अभीवर्त्ताख्येन साम्ना देवाः स्वर्गं लोकमभ्य-वर्त्तन्त अभ्यगच्छन् स्वर्गप्राप्त्यभिमुख्यसाधनत्वादस्य साम्नो-ऽभीवर्त्त इति संज्ञा निष्पन्ना। अतएव शाट्यायनकं "यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति"। अभिपूर्वाद्वृत वर्त्तने इत्यस्मात् करणे घञ्। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति पूर्वपदस्य दीर्घः। एवं सति अस्मिन्नहनि अभीवर्त्तो ब्रह्मणः पृष्ठसाम भवतीति यत् तत् स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै अभिवर्त्तनायाभिगमनाय सन्निधां

भवति” भा०। तस्य यागजन्यमाने । ६त०।१४व०दर्शितम् ।

ब्र(व्र)ह्मसायुज्य न० सह युनक्ति युज—क्विप् तस्य भावः सायुज्यं ६त०। ब्र(व्र)ह्मभावे ।

ब्र(व्र)ह्मसार्ष्टिता स्त्री ६त०। ब्रह्मतुल्यगतित्वे मनुः ४।२३२।

ब्र(व्र)ह्मसावर्णि पु० दशमे मनुभेदे “दशमो ब्रह्मसावर्णि रुपश्लोकसुतो महान् । तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः । हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः । सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः । विष्वक्सेनो विषूच्यान्तु शम्भोः सख्यं करिष्यति । जातः स्वांशेन भगवान् गृहे विश्वसृजो प्रभुः” भाग० ८।१३।१०

[सविशाद्दौ च ।

ब्र(व्र)ह्मसम्भव पु०६त० । १जैनभेदे हेम० २ब्रह्मणो जाते

ब्र(व्र)ह्मसिद्धान्त ६त०। पैतामहे ज्योतिषसिद्धान्तभेदे “पौलिशरोम(रोमक)वासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु” ह०स०१अ०। [हयग्रम् । २मरीच्यादौ च

ब्र(व्र)ह्मसुत पु० ६त०। १केतुभेदे ह०स० ११ अ० केतुशब्दे

ब्र(व्र)ह्मसुवर्चला स्त्री ओषधिभेदे तत्स्थानलक्षणादिकमुक्तं सुश्रुते “देवसुन्दे सुदरे तथा सिन्धौ महानदे । हयग्रते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला”। “कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति । सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला” । तत्कथिते २क्वाथे च “पिबेत् ब्रह्मसुवर्चलाम्” मनुः ।

ब्र(व्र)ह्मसू पु० ब्रह्माणं सूतवान् सू—क्विप् । चतुर्व्यूहात्मकस्य विष्णोर्मूर्त्तिभेदे अनिरुद्धे तस्यावतारभेदे २उषापतौ च अमरः । “अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः” ब्रह्मपु०। ब्रह्मणि तपसि सुवति प्रेरयति षू—प्रेरणे क्विप् । तपःप्रवर्त्तके ३कामे च कामेनैव सर्वतपस्सु प्रेरणात्तस्य तथात्वम् । तदभिमानिदेवे ४कन्दर्पे च अमरः ।

ब्र(व्र)ह्मसूत्र न० ब्रह्मणि वेदपठनकाले धारितं सूत्रम् । १यज्ञोपवीते त्रिका०। २ब्रह्मप्रतिपादके शारीरकसूत्रे च । “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम्” गीता ।

ब्र(व्र)ह्मसूनु पु० ६त० । इक्ष्वाकुवंशोद्भवे १राजभेदे ब्रह्मदत्ते हेमच० २वसिष्ठादौ च ।

ब्र(व्र)ह्मस्तेय ६त०। स्वार्थमधीयानात् तस्योऽननुज्ञामप्राप्य तदाध्ययनस्थेन वेदाध्येतरि । “ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् । स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” मनुः

ब्र(व्र)ह्मस्थान न० ६त० । तीर्थभेदे भा० व० ८३ अ० ।

ब्र(व्र)ह्मस्व ६त० । ब्राह्मणसम्बन्धिनि धने । “ब्रह्मस्वं वा गुरुस्वं वा देवस्वं वापि यो हरेत् । स ज्ञातव्य इति श्रेयो महापापी च भारत ! । अवटोर्द्दे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्रा शतं शतम् । ततो भवेत् सुरापीति ततः शूद्रस्ततः शुचिः” । ब्रह्मवै० प्रक० ४६अ० ।

ब्र(व्र)ह्महत्या स्त्री० हन—क्यप् ६त०। विप्रहनने । तस्य महापातकत्वमुक्तं मनुना “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह” तदधिष्ठातृस्वरूपमुक्तं ब्रह्मवै० पु० जन्म० ४७ अ० यथा “रक्तवस्त्रपरीधाना वृद्धा स्त्रीवेशधारिणी । सप्ततालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठोष्ठतालुका । ईषाप्रमाणदशना महाभीतस्य कातरम् । धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठाहतचेतनम् । चकार ब्रह्महत्या सा तां दयाहीना च मूर्च्छितम् । इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां चकार चकार गुरोः पदम् । विवेश मानसपरो कृपाकलशात्मनः । तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मणः शापकारणात्” । इत्थं सुरवधनिमित्तकब्रह्महत्यापनोदनार्थं शक्रेणाश्वमेधकृते तस्या विभज्य स्थानविशेषे संक्रामणकथा भा० शा० ३० १२अ० यथा “तत्राश्वमेधः सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः । वहते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ! । विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च । पर्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिरः !” आतिदेशिकब्रह्महत्याः कतिचित् ब्रह्मवै० प्रक०२७अ० उक्ता यथा

“श्रीकृष्णे च तदर्चायां तन्मय्यां प्रकृतौ तथा । शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्ये सूर्यतनौ तथा । गणेशे वा तदर्चायामेवं सर्वत्र सुन्दरि ! । यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । स्वगुरौ स्वेष्टदेवेषु जन्मदातरि मातरि । करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । वैष्णवेष्वन्यभक्तेषु, ब्राह्मणेष्वितरेषु च । करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । हरेः पादोदकेष्वन्यदेवपादोदके तथा । करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । विष्णोर्विष्णुनैवेद्ये चान्यनैवेद्यके तथा । करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्वकारणकारणे । सर्वाद्ये सर्वदेवानां सेव्ये सर्वान्तरात्मनि । मायया नैकरूपे वाप्येकस्मिन्नेव हि निर्गुणे । करोत्यनेन समतां ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । पितृदेवार्च्चनं पौर्वापर्यं वेदविनिर्मितम् । यः करोति तद्विद्वेषं ब्रह्महत्यां स विन्दति । ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा ।

पवित्राणां पवित्रञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते । ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम् । सर्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रकृतिं सर्वमातरम् । सर्वदेवस्वरूपाञ्च सर्वाद्यां सर्ववन्दिताम् । सर्वकारणरूपाञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते । कृष्णजन्माष्टमीं रामनवमीं पुण्यदां पराम् । शिवरात्रिं तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा । पञ्च पर्वाणि पुण्यानि ये न कुर्वन्ति मानवाः । लभन्ते ब्रह्महत्यां ते चाण्डालाधिकपापिनः । अम्बुवाच्यां भूखननं जले शौचादिकञ्च ये । कुर्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते । गुरुञ्च मातरं तातं साध्वीं भार्य्यां सुतं सुताम् । अनाथां यो न पुष्णाति ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतन्तु यः । हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः । हरेरनैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत् । पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः" । आतिदेशिकब्रह्महत्या विनाशनं हरिस्मरणगङ्गास्नानादि ।

ब्र(व्र)ह्महत्यासम न० "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया" मनूक्ते अनुपातकभेदरूपे मिथ्याभेदकथनादौ ।

ब्र(व्र)ह्महन् त्रि० ब्र(व्र)ह्माणं हतवान् हन–क्विप् । १विप्रहत्याकारिणि । "ब्र(व्र)ह्महा न भवत्यन्यो ब्र(व्र)ह्महा वृषलीपतिः । यस्तस्याः शाहितो गर्भः स तेन ब्रा(व्रा)ह्मणो हतः" इत्युक्ते २वृषलीपतौ च । "श्रुतोत्पन्नजिह्वाञ्च जीवेत्सिवाक्कुलिध्वनिः । गुरोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" इत्यादिषूक्तातिदेशिकब्र(व्र)ह्महत्यापापयुक्ते च । तत्प्रायश्चित्तं मनुनोक्तं यथा

"ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्१ । लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः२ । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः३ । यजेत वाश्वमेधेन४ स्वर्जिता५ गोसवेन वा६ । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां७ । दत्त्वा त्रिवृताग्निष्टुतापि८ वा । जपन् वान्यतमं१० वेदं योजनानां शतं व्रजेत्११ । ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः । सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्१२ । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्१३ । हविष्यभुग्वाऽनुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम्१४ । जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्१५ । कृतवापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः । ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्१६ । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च । त्र्यवरं प्रतिरोद्धा वा१७ सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते" ।

ब्र(व्र)ह्माङ्गभू पु० ब्रह्मणोऽङ्गात् भवति भू–क्विप् । घोटके हारा० । ब्रह्मात्मभूशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(व्र)ह्माञ्जलि पु० ब्र(व्र)ह्मणे वेदपाठाय अञ्जलिः गुरौ कृतो विनयाञ्जलिः, स्वरविशेषज्ञापनार्थं वा कृतोऽञ्जलिः संकुचितपाणिः । वेदपाठार्थं गुरुनिकटे कार्य्ये १विनयाञ्जलौ स्वरविशेषार्थज्ञापनाय कृतसङ्कोचे २पाणिद्वये च अमरः ।

ब्र(व्र)ह्माणी पु० ब्र(व्र)ह्माणम् आनयति जीवयति अन–णिच्–अण् पूर्व०णत्वम् । ब्रह्मपत्नी "हंसयुक्ते विमानस्था साक्षसूत्रकमण्डलुः । आयाता ब्रह्मणः शक्तिः ब्रह्माणी साऽभिधीयते" इति देवीमा० । "ब्रह्माणी ब्रह्मजननात्" देवीपु० । ब्रह्मशब्दात् ङीष् आनुक् चेति त्वपाणिनीयम् । २रेणुकानामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । २राजरीतौ राजनि० । ३ब्रह्मणोऽर्द्धशरीरादुत्पन्नायां शतरूपायाम् । "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणीत्युच्यते च सा" मत्स्यपु० ३अ० ।

ब्र(व्र)ह्माण्ड न० ६त० । "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति मनूक्ते ब्रह्मण उत्पादके अण्डाकारे १भुवनकोषे "ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमेति" वीरचरितम् ।

ब्रह्माण्डसंस्था सू०सि० दर्शिता यथा

"वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्त्तिः पुरुषः परः । अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशात् परोऽव्ययः । प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः । सङ्कर्षणोऽपः सृष्ट्वादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सर्वत्र तमसावृतम् । तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतः सनातनः । हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि पठ्यते । आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य्य उच्यते । परं ज्योतिस्तमःपारे सूर्य्योऽयं सवितेति च । पर्य्येति भुवनान्येष भावयन् भूतभावनः" इत्युपक्रमे "गुणकर्म्मविभागेन सृष्ट्वा प्राग्वदनुक्रमात् । विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात् । ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेर्विश्वस्य वा विभुः । देवा-

सुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम्। ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम्। कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृति(१)। ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाऽभिधीयते। तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा। मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः। उपरिष्टात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः। अधस्तादसुरास्तद्वद्विषन्तोऽन्योन्यमाश्रिताः। ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः। मेखलेव स्थितो धात्र्या देवासुरविभागकृत्। समन्तान्मेरुमध्यात् तु तुल्यभागेषु तोयधेः। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्य्यो देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः" सू० सि०।

(१) "एतत् प्रागुक्तं ब्रह्मणाधिष्ठितं सुवर्णाण्डं सुषिरमवकाशात्मकं तदवकाशे इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गोलकमवस्थितं न बहिः। नन्वण्डस्य गोलाकारत्वेनान्तरवकाशात्मकत्वमसम्भवतः। अत आह कटाहद्वितयस्येति। कटाहोऽर्द्धगोलाकारं सावकाशं पात्रं तस्य द्वितयं द्वयं सम्पुटं तद्। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। सम्पुटमाभिमुख्येन मिलितं गोलकाकृतिर्गोलाकारः स्यात्। तथाच न क्षतिः" रङ्गना०।

"भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या येऽयाश्च धिष्ण्यग्रगणेचरचक्रकक्षाः। लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरि प्रदिष्टा ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम्" सि० शि०। इदानीमुक्तोदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वं कथितमपि प्रसङ्गादनुवदति स्म" प्रमिता०। "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभिः १८७१२०६९२०००००००० ज्योतिः शास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम्। दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः। ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः"। प्रमाणशून्यत्वात् प्रयोजनाभावाच्चाचार्य्यैर्ब्रह्माण्डमानं न कथितमित्यर्थः" प्रमि०।

दानार्थकल्पिते महादानान्तर्गते ब्रह्माण्डात्मकस्वर्णनिर्मिते २ पदार्थे तत्स्वरूपादि हेमा० दा० ख० मत्स्यपु० उक्तं यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधिपूर्वकम्। यच्छ्रेष्ठं सर्वभूतानां महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं तथा" तुलापुरुषदानवदिति, कालदेशर्त्विग्जावाहादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुर्त्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिकासम्भारलोकेशावाहनाधिवासनादि सर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यमित्यर्थः। "कुर्य्याद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः। सकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः"। सकलद्वयं, कटाहद्वयम्। तल्लक्षणन्तु ब्रह्माण्डपुराणे "कुम्भच्छाया भवेद्राहुः प्रतीच्यां दिशि चन्द्रमाः। अदितः शुक्लपक्षादौ वपुरण्डस्य तादृशमिति" कुम्भच्छाया रश्मि, कुम्भच्छाया ग्रीवाहीनकुम्भादिलेखावच्छेदम्। "दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम्। लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम्। शिवाच्युतार्कशिखरसुमावश्रीसमन्वितम्। वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम्"। अथैतेषां दिग्गजप्रभृतीनां क्रमेण लक्षणान्युच्यन्ते आदित्यपुराणे "शुभ्राभश्च चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावतो गजः। पुष्पदन्तो हरिद्वर्णः षड्दन्तः पुष्पदन्तवान्। सामान्यगजरूपेण शेषा दिक्करिणः स्मृताः"। तन्नामानि शास्त्रान्तरे "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः"। वेदाङ्गानि स्कन्दपुराणे "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां स्थितिः। छन्दश्चेति षडेतानि वेदाङ्गानि प्रचक्षते। मूर्त्तानि ब्रह्मणो लोके शास्त्रसङ्गानि तानि तु। द्विजाकृतिभिः शुभाक्षाणि पाणे दधति पुस्तकाम्"। तानि च पश्चिमदिशि वेदसन्निधौ निवेशनीयानि दिक्षु शेषाणामावाहात् प्रधानं नीयमानं हि तदङ्गान्यपकर्षतीतिन्यायात्, वक्ष्यते च, "पश्चिमे चतुरो वेदानिति"। लोकपालरूपाण्याह विश्वकर्मा "चतुर्दन्तो गजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः। प्राचीपतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः। पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः। छागस्थः साक्षसूत्रश्च सप्तार्च्चिः शक्तिधारकः। दंष्ट्रापीनो यमः कार्य्यो दण्डहस्तो विभाननता। रक्तदृक् पाशहस्तः क्रूरो निर्ऋतिर्विकटाननः। पुंस्थितः

षड्गजस्तथ भूतवान् राक्षसाहतः। वरुणः पाशभृत् सौम्यः प्रतीच्यां मकराश्रयः। धावद्धरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः। दक्षादरक्षगः सोमो गदापाणिर्वरप्रदः"। "शशकवाहनः" इत्यागमान्तरम्। "पूर्वोत्तरे त्रिनेत्रश्च वृषभस्थस्त्रिशूलभृत्। कपालपाणिश्चन्द्रार्द्धभूषणः परमेश्वरः"। चतुर्मुखरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् "पद्मपत्रासनस्थश्च ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्मुखः। अक्षमालाञ्च बिभ्रत् पुस्तकञ्च कमण्डलुम्। वासः कृष्णाजिनं तस्य पार्श्वे हंसस्तथैव च"। शिवलक्षणमुक्तं वायुपुराणे "पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः। कपालशूलखट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः"। विष्णुलक्षणमुक्तं तुलापुरुषदाने। सूर्य्यलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे "रविः कार्य्यः शुभश्मश्रुः सिन्दूरारुणसुप्रभः। पद्मासनः पद्मकरो भूषितो रशनाधरः"। उमालक्ष्मीसमन्वितमित्यत्र, शिवाच्युतयोः सन्निहिते उमालक्ष्म्यौ विधेये। उमालक्षणमुक्तं देवीपुराणे "गौरीं शङ्खेन्दुवर्णाभां सर्वरीशनिषेविताम्। हंसपद्मासनासीनां साक्षसूत्रकमण्डलुम्। वरदोद्यतहस्ताभ्यां सर्वमाल्यफलप्रियाम्"। वरदोद्यतहस्ताभ्यां, वरदाभयपाणिकामित्यर्थः। लक्ष्मीलक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे "पद्मासनस्थां कुर्वीत श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम्। रौक्मपद्मकरव्यग्रां वरदां दक्षिणेन तु"। वस्वादित्यरूपाणि, नारदीये, "प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः। पद्मासनस्था द्विभुजाः कर्त्तव्या वसवः सदा। पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्मगर्भान्तकान्तयः। करादिस्तनपर्य्यन्तनालपङ्कजधारिणः। अधःसंस्थितमेषादिराशयः प्रावृताङ्गकाः। इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः" तथा। वायुतुल्येन रूपेण मरुतो नाम देवताः"। कर्त्तव्या इति शेषः, वस्वादिमानानि, तुलापुरुषोक्तानि वेदितव्यानि। महारत्नसमन्वितमिति, महारत्नानि परिभाषायामुक्तानि, च अनन्तमिथुनान्वितमिति क्वचित्पाठः। "कश्यपश्चान्वितोऽनन्तः पृथ्वी स्त्रीरूपधारिणीत्यनन्तमिथुनम्। अथ प्रकृतमुच्यते "वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम्। कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत्। तथाष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत्"। वितस्तेरङ्गुलशतमिति, द्वादशाङ्गुलमारभ्याङ्गुलशतं यावच्छक्त्यनुसारेण कार्य्यमित्यर्थः। द्रोणमानमष्टादश धान्यानि च परिभाषायां द्रष्टव्यानि। स च तिलद्रोणो वेदिकायां लिखितचक्रस्योपरि स्थापनीयः। "पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे। प्रकृतिर्दक्षिणे देशे संकर्षणमतः परम्। पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम्। अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम्। समन्तादुपपीठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् बुधः। स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु"। पूर्वेणेत्यादि, ब्रह्माण्डात् पूर्वदेशे अनन्तशयनं शेषशायिनं हु (पद्मादि)पीठे स्थापयेत्, तन्मूर्त्तिलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरात् "देवदेवश्च कर्त्तव्यः शेषसुप्तश्चतुर्भुजः। एकपादोऽस्य कर्त्तव्यो लक्ष्म्युत्सङ्गगतः प्रभोः। तथाऽपरश्च कर्त्तव्यः शेषभोगाङ्कसंस्थितः। एको भुजोऽस्य कर्त्तव्यस्तथा जानौ प्रसारितः। कर्त्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः। तथैवान्यः करः कार्य्यो देवस्य तु शिरोधरः। सन्तानमञ्जरीधारी तथाचास्य करः परः। नाभिसम्भूतकमले सुखासीनः पितामहः। नालसक्तौ तु कर्त्तव्यौ पद्मस्थौ मधुकैटभौ। शङ्खचक्रगदादीनि मूर्त्तानि परितो न्यसेदिति"। प्रद्युम्नलक्षणं पञ्चरात्रादिषु "दक्षिणोर्द्ध्वकरे पद्मं दद्याच्छङ्खमधः करे। चक्रमूर्द्ध्वे ततो वामे गदां दद्यात् तथा द्विज!। चापेषुभृत् प्रद्युम्नो रूपवान् विश्वमोहनः" इति। अत्र यद्यपि प्रकृतेरव्यक्तरूपतया विधानमशक्यं तथापि सत्त्वाद्यादिशब्दव्यपदेश्यं सुकरमस्ति तद्रूपमित्यतस्तदन्यतमरूपनिर्माणमेव न्याय्यम्। तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी। मातुलुङ्गं गदां खेटं पानपात्रञ्च बिभ्रती। नागं योनिञ्च लिङ्गञ्च बिभ्रती नृप! मूर्द्धनि"। संकर्षणरूपञ्च विष्णुधर्मोत्तरे "वासुदेवस्य रूपेण कार्य्यः संकर्षणः प्रभुः। स तु शुक्लवपुः कार्य्यो नीलवासा यदूत्तम!। गदास्थाने च मुषलं चक्रस्थाने च लाङ्गलमिति"। वेदमूर्त्तयो भूतघटे वक्ष्यन्ते। अनिरुद्धरूपं नारदीये। "कृष्णं चतुर्भुजं दक्षे शरं खड्गं तदुत्तरे। धनुःखेटधरं वीरमनिरुद्धं प्रचक्षते"। अग्निलक्षणमुक्तम्। वासुदेवरूपमपि नारदीये "वासुदेवः शिवः शान्तः सिताभश्चतुर्भुजः। योगमूर्त्तिर्द्धशङ्खञ्च हृद्यर्पितहस्तकः। धारयेदुत्तरे चक्रं करे वै दक्षिणे गदामिति"। एते च देवताविशेषा ब्रह्माण्डनिर्माणक्रमवशात् पृथक् सुवर्णेनैव घटनीयाः ब्रह्माण्डस्य किन्तु विंशतिपलादूर्द्ध्वमिति पलसंख्यावधिरिह नियमः, पुराणेषु दृश्यते ततोऽवमध्य-

पादकाञ्चने तस्मिन् न्यूनसंख्यत्वाद्यथावद्विहितत्वमापद्यते। न च दिग्गजाष्टकसंयुक्तं लोकपालोपेतमित्यादिना एक एव तावद्विरञ्चिरुक्तो निष्पाद्यत इति ब्रह्माण्डवत्प्रत्यवर्णनेनैव दिग्गजादिप्रतिमानिर्मितौ न कश्चिद्बाध इति वाच्यं, "काञ्चनात् कारयेदिति" पुनः काञ्चनोपदेशानर्थक्यापत्तेः। अत्र यथायपरिमाणानां प्रतिमानामङ्गुलपर्वप्रभृतिवितस्तिपर्य्यन्तं यथाशक्ति परिमाणं कल्पनीयम्। "पूर्णकुम्भान् स्थापयेदित्यत्र समन्तादिति योज्यम्। "दशैव धेनवो देया सहेमाम्बरदोहनाः। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः। भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः। होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः। इत्युच्चारयेन्मन्त्रं त्रिःकृत्वाथ प्रदक्षिणम्"। सहेमाम्बरदोहना इति, हेमशृङ्ग्यः ताम्रदोहनाः सवस्त्राः पार्श्वतो दक्षिणार्थमुपकल्पनीयाः। तत्राचार्य्याय द्वे, ऋत्विग्भ्योऽष्टौ संप्रदेया, जापकादीनां पश्चैव यथाशक्ति दक्षिणेति,। भविष्योत्तरे तु "धेयं निष्कशतं पादेनेत्यादिना सुवर्णमेव दक्षिणार्थमुपकल्पनीयमित्युक्तं, स्नानाधिवासनदिनादन्ये द्युरग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिकर्मशेषसमाप्तौ तुलापुरुषदानवद्विहितायां, पूर्ववदेव स्नापितः शुक्लमाल्याम्बरधरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानो ब्रह्माण्डं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रमुच्चारयेत्। मन्त्रः। "नमोऽस्तु विश्वेश्वर! विश्वधामन्! जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते। सप्ताधिलोकामरभूतलेन गर्भेण सार्द्धं वितराभिरक्षाम्। ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणाम्। त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं व्रजन्तु। एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं दद्याद् द्विजेभ्यो दशधा विभज्य। भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समम्भजेच्छेषमतः क्रमेण"। दानवाक्यं तुलापुरुषवद्बोद्धव्यं तच्च दशधा विभज्य गुरोर्भागद्वयं प्रकल्प्य अवशिष्टाष्टभागानामेकैकं भागं त्रिधा विभज्य चतुर्विंशतिसंख्येभ्य ऋत्विगादिभ्यः समं दद्यात्, तदनुज्ञयान्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। "स्वल्पं होमं गुरुरेक एव कुर्य्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या। स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तैर्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन"। विंशतिपलादारभ्य पलसहस्रावधिद्रव्ये ब्रह्माण्डे सहस्रतदर्द्धादित्युत्तममध्यमादित्रैविध्यकल्पनायां कनीयोभागस्याल्पत्वमवधेयं, विंशतिपलनिर्मितस्यैवाल्पत्वमित्यन्ये उक्तविंशतिपलादर्वाक् यथाशक्तिविधानं स्वल्पत्वमवगन्तव्यमिति केचित्। एकाग्निविधानम् एकस्मिन्नेव कुण्डे होमकरणम्, कुण्डमपि मध्यदिग्भागस्थितं हस्ताकारञ्च कार्य्यं तदेतत्परिभाषायामुपपादितम्। अथ पुण्याहवाचने कृते देवतावेदीसमीपं गत्वा पूर्ववद्यजमानेन देवतापूजायां विहितायामाचार्य्यो विसर्जनं विदध्यात्। "इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्य्याद्ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम्। निर्धूतकल्मषविशुद्धतनुर्मुरारेरानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः। सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्रपौत्रबन्धुप्रियातिथिकलत्रशताष्टकं सः। ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघमानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम्। इति पठति शृणोति वा य एतत् सुरभवनेषु गृहेषु धार्म्मिकाणाम्। मतिमपि च ददाति मोदते सोऽमरपतिभवने सहाप्सरोभिः"। "राजोवाच विधिं ब्रह्माण्डदानस्य कृत्वा यं मोक्षभाग्भवेत्। कालं देशं द्विजं तीर्थं सर्व्वमेतद्वदस्व मे। कृतेन येन सर्व्वस्य फलभागी भवाम्यहम्। कुत्सितस्यास्य भावस्य मोक्षः स्यादचिराच्च मे। वशिष्ठ उवाच "एवं श्रुत्वा ततो राजन्! पुरोधास्तस्य तं द्विजः। ब्रह्माण्डं कारयामास सौवर्णं सर्व्वधातुभिः। पीठं निष्कसहस्रेण पद्मं तत्र प्रकल्पयेत्। तत्र ब्रह्मा तस्य मध्ये पद्मरागैरलङ्कृतः। सावित्र्या चैव गायत्र्या ऋषिभिस्त्रिभिः सह। नारदाद्यैः सुतैः सर्व्वैरिन्द्राद्यैश्च सुरैस्तथा। सौवर्णविग्रहाः सर्व्वे ब्रह्मणस्तु पुरःसराः। वाराहरूपो भगवान् लक्ष्म्या सह सनातनः। नीलाम्बरकृताश्चैव भूषायास्तस्य कारयेत्। रजतस्य विशुद्धस्य देहं रुद्रस्य कारयेत्। गोमेदकैस्तस्य शोभाङ्कारयेद्बुद्धिमान्। मौक्तिकैश्चापि सोमस्य शोभां वज्रैर्दिवाकरैः"। सावित्रीगायत्र्यौ तु, ब्रह्मणः पार्श्वभागे स्थापनीयौ। तदाह नारदः "सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री नाम वामतः। विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्रकमण्डलुम्"। ऋषयः सप्त गोतमाद्याः तदुक्तमादित्यपुराणे "गोतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च काश्यपः। जमदग्निर्वशिष्ठोऽत्रिः सप्त वैवस्वतेऽन्तरे"। सप्तर्षिलक्षणमाह यमः "सप्तर्षयस्तु जटिलाः कमण्डल्वक्षसूत्रिणः। ध्याननिष्ठा वशिष्ठस्तु कार्य्यो भार्य्यासमन्वितः"। मुनयो वानप्रस्थाः, नारदाद्यैरिति तेषां विशेषणम्"। तानाह मनुः "अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्। पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश। मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। प्रचेतसं वशिष्ठञ्च

भृगुनारदमेव च"। तद्वचनमाह विश्वकर्म्मा "जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ता दण्डाऽध्यमनिषण्णताः। कृष्णाजिनधराः कार्य्या मुनयो द्विभुजाः सदा। तेषु पद्मभुजानूर्ध्वविशिष्टचीरस्तु नारदः। कर्पूरगौरदेहश्च गायच्छ्रुतकमण्डलुः"। इत्यादिरूपाण्यपि प्रागभिहितानि। वाराहरूपं विष्णुधर्म्मोत्तरे "वाराहरूपः कार्य्यस्तु शेषोपरिगतः प्रभुः। शेषश्चतुर्भुजः कार्य्यश्चारुरत्नफणान्वितः। कर्त्तव्यौ घोरहस्तौ करयोस्तस्य यादव!। सर्परूपश्च कर्त्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः। आलीढस्थानसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत्। वामारत्निगता तस्य योषिद्रूपा वसुन्धरा। नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या द्विभुजा शुभा। दक्षिणे भुजे धरा देवी तस्य शङ्खः करे भवेत्। अन्ये तस्य कराः कार्य्याः पद्मचक्रगदाधराः। पद्मासनस्थां कुर्व्वीत श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम्। रौक्मपद्मकरव्यग्रां वरदां दक्षिणेन तु"। स्वरूपं प्रागभिहितं पञ्चरत्नानि तद्दानेऽत्र नवग्रहदाने वक्ष्यन्ते। सर्व्ववर्णानि षड्रसमानवर्णानि, रत्नानि भूषणार्थं दापयेदित्यर्थः। सर्व्वधातुभिः ब्रह्माण्डं कर्त्तव्यमित्युक्तं, तत्र सुवर्णस्य पीठनिर्म्माणादिविनियोगमभिधायेदानीं धात्वन्तरैः कर्त्तव्यं तदुच्यते "पीठात् षड्गुणं रौप्यं रौप्यात्ताम्रं तथाविधम्। ताम्रात् षड्गुणं कार्य्यं कांस्यमत्र नराधिप!। षड्गुणः परतः सीसं तावल्लोहं च कारयेत्। सप्तद्वीपाः समुद्राश्च सप्तैव कुलपर्व्वताः। अनया संख्यया ज्ञात्वा निपुणैः शिल्पिभिः कृताः"। तथाविधं षड्गुणमित्यर्थः सप्तद्वीपा इत्यादि एतेषामेवैकधातुना एकैकं द्वीपं समुद्रं कुलाचलञ्च रचयेदित्यर्थः। "वाद्यानि च भूतानि राजमार्गेण कारयेत्। आरण्यानि च वस्त्राणि सौवर्णानि च कारयेत्। इमान् वनस्पतींश्चात्र ब्रह्मवल्लीः सवीरुधः"। शाद्वलानि, जलजन्मवानि, पुष्पफलवन्तो वृक्षाः वनस्पतयः, वीरुधो गुल्मलतादयः। "एवं प्रकल्प्य विधिवत्तीर्थे देवं विचक्षणैः। कुरुक्षेत्रे गयायां च प्रयागेऽमरकण्टके। द्वारवत्यां प्रभासे च गङ्गाद्वारे च पुष्करे। तीर्थक्षेत्रेषु वै देवं चन्द्रे चोपप्लवं गते। दिनक्षयेषु सर्व्वेषु अयने दक्षिणोत्तरे। व्यतीपाते बहुगुणं विषुवे च विशेषतः। दातव्यमेतद्राजेन्द्र! विचारं नैव कारयेत्। आहिताग्निहोत्रिणं विप्रं शुद्धवंशं गुणान्वितम्। सपत्नीकं च संपूज्य भूषयित्वा विभूषणैः। पुरोहितं सुसंयतं ज्ञात्वाऽन्यांश्च तथर्त्त्विजः। चतुर्व्विंशद्गुणोपेतान् सपत्नीकान्विमन्त्रितान्। अहताम्बरसम्पन्नान् कर्णिकैः सुविभूषितान्। अङ्गुलीयकरत्नानि सर्व्वेषाञ्च दापयेत्। एवंविधांश्च संपूज्य तेषामग्रे स्वयं स्थितः। अष्टाङ्गनिपातेन प्रणम्य च पुनः पुनः। पुरोहिताय पुरतः कृत्वा वै करसंपुटम्। यूयं वै ब्रह्मरूपा धात्रा, मेतत्तेनाहमद्भुतम्। पौरुषेणेह भवतां भवेत् पूतो नरः स्वयम्। भवतां प्रीतियोगेन स्वयं प्रीतः पितामहः। ब्रह्माण्डेन तु दत्तेन तेषां प्रीतो जनार्द्दनः। पिनाकपाणिर्भगवान् शक्रश्च त्रिदशेश्वरः। एते वै तोषमायान्ति चतुर्ज्ञाता द्विजोत्तमैः। एवं स्तुत्वा ततो राजा ब्राह्मणान् वेदपारगान्। ब्रह्माण्डं गुरवे दद्यात् सविधानं पुनः पुनः। सर्व्वकामैस्ततस्तृप्तो याति स्वर्गं नराधिपः। तेनापि गुरुणा तत्र विभक्तं ब्राह्मणैः सह। दत्तश्चैरपि चान्येभ्यो ब्रह्माण्डांशो नराधिप!। ब्रह्माण्डं भूमिदानं च पात्रं नैकेन तद्भवेत्। स्वल्पमल्पमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः। सर्व्वेषामेव प्रत्यक्षं दातव्यं तन्नराधिप!। दीयमानञ्च पश्यन्ति तेऽपि पूता भवन्ति हि। दर्शनादेव ते पूता भवेयुर्नात्र संशयः"। पद्मपुराणोक्तविधिर्यथा

"शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम्। यत्र द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम्। प्रक्रियाख्यो-ऽनुषङ्गाख्य उपोद्घातस्तृतीयकः। चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि। पूर्व्वपादद्वयं पूर्व्वो भागोऽत्र समुदाहृतः। तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तूत्तरो मतः। तत्र पूर्व्वभागे प्रक्रियापादे "आदौ कृत्यसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः। हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च। एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु नारद"। पूर्व्वभागे अनुषङ्गपादे "कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम्। मानससृष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम्। महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततःपरम्। अग्नीनां विजयश्चाथ कालसद्भाववर्णनम्। प्रियव्रतान्वयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः। वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम्। जम्ब्वादिसप्तद्वीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम्। ऊर्द्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततःपरम्। आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानुकीर्त्तनम्। नीलकण्ठाह्वयाख्यानं महादेवस्य वैभवम्। अमावास्यानुकथनं युगतत्त्वनिरूपणम्। यज्ञप्रवर्त्तनञ्चाथ युगयोरन्त्ययोः कृतिः। युगप्रजालक्षणञ्च ऋषि-

प्रवरवर्णनम्। वेदानां व्यसनाख्यानं स्वायम्भुवनिरूपणम्। शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनन्ततः। चाक्षुषेऽद्यतने सर्गौ द्वितीयोऽङ्घ्रिः पुरोदिते"। मध्यभागे चोपोद्घातपादे "अथोपोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्त्तनम्। प्राजापत्यान्वयस्ततो देवादीनां समुद्भवः। ततो जयाभिव्याहारौ मरुदुत्पत्तिकीर्त्तनम्। काश्यपेयानुकथनम् ऋषिवंशनिरूपणम्। पितृकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततः परम्। वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टिस्तस्य ततः परम्। मनुपुत्रान्वयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम्। इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोऽत्रेः सुमहात्मनः। अमावसोरान्वयश्च रजेश्चरितमद्भुतम्। ययातिचरितञ्चाथ यदुवंशनिरूपणम्। कार्त्तवीर्य्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम्। वृष्णिवंशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः। भार्गवस्यानुचरितं तथा कार्त्तवधाश्रयम्। सगरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः। देवासुराहवकथा कृष्णाविर्भाववर्णनम्। इनस्य च स्तवः पुण्यः शुक्रेण परिकीर्त्तितः। विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम्। भविष्यराजचरितं सम्प्राप्तेऽथ कलौ युगे। एवमुपोद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दले"। उत्तरभागे उपसंहारपादे "चतुर्थ उपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे। वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम्। पूर्वमेव समुद्दिष्टं संक्षेपादिह कथ्यते। भविष्याणां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम्। कल्पप्रलयनिर्देशः कालमानं ततः परम्। लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः। वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणैस्ततः। मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः। शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम्। त्रिविधाद्गुणसम्बन्धाज्जन्तूनां कीर्त्तिता गतिः। अनिर्देश्याप्रतर्क्यस्य ब्रह्मणः परमात्मनः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम्। इत्येष उपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः। चतुष्पादं पुराणं ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम्। अष्टादशमनौपम्यं सारात् सारतरं द्विज!। ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते। तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक्। पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद!। वस्तुदृष्ट्वाथ तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम्। मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरे। मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः। मया चेदं पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम्। तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्ण्याय तेन च। व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम्। प्रमाणीकृत्य लोके-ऽस्मिन् प्रावर्त्तयदुत्तमम्"। तत्फलश्रुतिः "य इदं कीर्त्तयेद्वत्स! शृणोति च समाहितः। स विधूयेह पापानि याति लोकमनामयम्। लिखित्वैतत् पुराणन्तु स्वर्णसिंहासनस्थितम्। पात्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति। स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा। मरीचे! ऽष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते। पुराणानि तु संक्षेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात्। अष्टादश पुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः। कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते। सूत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना। तन्नित्यं शीलनीयं हि पुराणफलमिच्छता। न दाम्भिकाय पापाय देवगुर्वनुसूयवे। देयं कदापि साधूनां द्वेषिणे न शठाय च। शान्ताय शमचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च। निर्मत्सराय शुचये देयं सद्वैष्णवाय च" नारदीयपु० ४पा० १०८अ०।

ब्र(ब्र)ह्मात्मभू पु० ब्रह्मणः आत्मनः देहात् भवति भू—क्विप्। अश्वे शब्दमाला तस्य ब्रह्मदेहजातत्वं शत०ब्रा० यथा "प्राणा वै यशोवीर्य्यं तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत्। सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति। ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्" सू०। "तदेव यशोवीर्य्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीराद्विनिष्क्रान्तेषु तच्छरीरमप्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावमुत्प्राप्य मृततामेध्यमभवत्। तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत्। यथा कस्यचित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत्। स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति। उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात्। किञ्चात्मन्वी आत्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश। यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगात् गतयशोवीर्य्यं सदश्वयत् ततश्चाद्यश्वः समभवत्। ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादत्र स्तूयते। यस्मात् पुनस्तत् प्रवेशात् गतयशोवीर्य्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः" भा०भा०।

ब्र(ब्र)ह्मादनी स्त्री ब्रह्मा ब्रह्मवाहनं हंस तस्येवादनं पादरूपं यस्याः गौरा० ङीष्। हंसपद्यां राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्माभिजाता स्त्री गोदावर्य्यां राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्मानन्द पु० ब्रह्मस्वरूपानन्दे तस्य मनुष्यादी-

नामानन्देभ्यः श्रेष्ठत्वम् शत० ब्रा० १४।७।१।३१ वा क्याद्रौ चक्तं यथा

"एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यै-वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजान-देवानामानन्दाः । स एको देवलोक आनन्दो यश्च श्रो-त्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं लोक आ-नन्दाः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रि-योऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आ-नन्दाः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आ-नन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति" बृ० । "परमो लोकस्तत्त्वो लोकः स्वयं-ज्योतिःस्वभावो लोकस्तस्य सुखवृत्तिविषयः-स्वाभाविकः । परमः स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निर-तिशय आनन्दः पूर्णानन्दः । किं च वस्तुतो नास्त्ये-तावत्स्वातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखमित्याह एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलाम् अन्यानि अविद्यया ब्रह्मणो-ऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूता-न्युपजीवन्ति उपभुञ्जते तावन्मात्रेणैवानन्दीनि भव-न्तीत्यर्थः । मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरो-त्तरशतगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयववानां प्रतिपादनद्वारेणावयविनं निरस्तगणितभेदमतिशयं ब्रह्मानन्दं दर्शयितुमुत्तरा श्रुतिः प्रवर्त्तते" भा० ।

ब्र(व्र)ह्मापित पु० सूर्यमण्डलस्थराक्षसभेदे "त्वष्टा च यम-दग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतोऽथ ऋत-जिद्धृतराष्ट्रश्च सप्तमः । माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे" विष्णुपु० २अंशे १०अ० ।

ब्र(व्र)ह्मारण्य न० ब्रह्मणो वेदस्यारण्यमिव । वेदपाठभूमौ त्रिका० ।

ब्र(व्र)ह्मार्पण न० १सर्वकर्मणामीश्वरार्पणतया ब्रह्मचिन्तने ब्रह्मणि परमात्मनि ईश्वरे २सर्वकर्मफलानां समर्पणे च तत-प्रकारः कूर्मपु०४अ०दर्शितो यथा "ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते । ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् । नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा । एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । प्रीणातु भगवानीशः कर्मणा-ऽनेन शाश्वतः । करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् । यद्वा फलानां सन्न्यासं प्रकुर्यात् परमेश्वरे । कर्मणामेत-दप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम्" ।

ब्र(व्र)ह्मावर्त्त पु० "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते" मनूक्ते १देशभेदे २तत्रस्थे तीर्थभेदे च भा०व० ८३अ० ।

ब्र(व्र)ह्मासन न० ६त० । ब्रह्मण ऋत्विग्भेदस्य १आसने ब्रह्मोच्चारणादयोऽप्यत्र । ब्रह्म वस्तदुपासनाङ्गमासनम् । २पद्मस्वस्तिकादौ आसने । "ब्रह्मासनं तदावस्थे नत्वा ब्राह्मणो भवेत् । एकपादमूरौ दत्त्वा तिष्ठेद्ध्यना-न्तर्भवेत्" रुद्रया० उक्ते देवपूजाङ्गे ३आसनभेदे च ।

ब्र(व्र)ह्मास्त्र न० ६त० । अस्त्रभेदे भा० आ० १६६ अ० ।

ब्र(व्र)ह्माहुति न०ब्रह्मणे आहुतिः । वेदाध्ययने "ब्रह्माहुतिहुत पुण्यमन्नमश्नाति षट्कृतम्" मनुः ।

ब्र(व्र)ह्मिन् पु० ब्रह्म वेदस्तपो वाऽस्त्यस्य शेषत्वेन ब्रीह्या० इनि टिलोपः । वेदतपसोः शेषीभूते १परमेश्वरे । तदाराधनार्थमेव तयोरनुष्ठानात् तस्य तच्छेषित्वम् । "ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी" विष्णुस० । ब्रह्म वेदो वेदितव्यत्वेनास्त्यस्य इनि । २वेदतदर्थाभिज्ञे ।

ब्र(व्र)ह्मिष्ठ त्रि०अतिशयेन ब्रह्मी इष्ठन् टिलोपः । अतिशयेन ब्रह्मज्ञे । "ब्राह्मणा भगवन्तो यो ब्रह्मिष्ठः स एता (गाः) उदजताम्" वृ०उ० "ब्राह्मणाः श्रुताध्ययनाभिजनादर्थ-निष्ठाः सर्वे यूयं ब्रह्मणोऽतिशयेन ब्रह्मिष्ठाः" भा० । "ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम्" रघुः । २दुर्गायां स्त्री "ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वात् गायत्री परमात्मता । वेदेषु चरते यस्मात् सा ब्रह्मचारिणी" देवीपु० ४५अ० ।

ब्र(व्र)ह्मी स्त्री ब्रह्मणे हिता मेधाजनकतया अच् टिलोपः वा० ङ हविः ङीप् । (ब्राह्मणयष्टि) ख्यातायाम् लताभेदे त्रिका० ।

ब्र(व्र)ह्मीघृत न० सारस्वतघृतमिति ख्याते औषधविशेषे यथा "समूलपत्रशाखाद्यां ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा । उदूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् । रसे प्रस्थद्वये तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् । हरिद्रा

नाकलौकुञ्च हस्ती च हरीतकी । एतेषां प्राविके-भागैः सेवास्तु कार्षिकाः स्मृताः । पिप्पल्योऽथ विड्ङ्गानि तेजश्च शर्करा तथा । सर्वमेतत् समालोड्य घने-र्ण हविषा पचेत् । एतत् प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते । सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते । अर्द्धमासप्रयोगेण स्पष्टो भवति कोकिलः । मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः । पञ्च गुञ्जात् प्रमेहाश्च कासं पञ्चविधं जयेत् । वन्ध्यानामेव नारीणां नरा-णामल्परेतसाम् । घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णवपुःप्रदम्” चिकित्सारसंग्रहः ।

ब्र(व्र)ह्मोशय ब्रह्मणि तपसि शेते शी–अच् पृषो०।१कार्त्तिकेये भा०व० २३१ अ० । २विष्णौ च भा०शा०२४०अ० ।

ब्र(व्र)ह्मोज्झ पु० ब्रह्म वेदमुज्झति उज्झ–त्यागे अण् उप० स०। वेदत्यागिनि “ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्” मनुना तत्कार्यस्य उपपातकत्वमुक्तम् ।

ब्र(व्र)ह्मोडु(दु)म्बर न० तीर्थभेदे भा० व० ८३ अ० ।

ब्र(व्र)ह्मोत्तर त्रि० ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरोऽधिकारी यस्य । ब्रह्मस्वामिके भूम्यादौ । २ब्रह्मप्रधाने च ।

ब्र(व्र)ह्मोद्य न० वद–भावे क्यप् ६त० । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्ये कात्या० श्रौ० १२।४।२० । २ब्रह्मकथने च “ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं (याज्ञवल्क्यम्) द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यम् जेतेति” बृ० उ० ।

ब्र(व्र)ह्मोपनेतृ पु० ब्रह्माणं विप्रमुपनयते तदुद्देशेन त्यज्यते उप–नी–तृच् । पलाशवृक्षे “विप्रस्य पालाशो दण्डः” स्मृतिः ।

ब्र(व्र)ह्मोपनिषद् स्त्री उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

ब्र(व्र)ह्मौदन पुंन० ब्रह्मार्थमोदनम् । यज्ञे ऋत्विग्भेदार्थे ओदने । “ब्रह्मौदनं पचति चतुर्णां प्राशनायाग्निप्र-ज्वालनाय” कात्या०श्रौ० २०।१।४ । “चतुर्णां प्राशनार्थं चतुर्णामृत्विजां चतुर्णां मनुष्याणां च प्रकृतत्वेऽप्याकृति-भोजः । “ब्रह्मौदनप्राशितभक्षः प्रत्यञ्चति” बृ०उ०।“एतमो-दनम्” कर्कः ।

ब्रा(व्रा)ह्म न०ब्रह्मणः इदम्, तेन प्रोक्तम् वा अण् टिलोपः । १अङ्गुष्ठमूले तीर्थे, तेन हि तीर्थेन द्विजाचमनं विहित-मिति तस्य तत्सम्बन्धित्वम् “प्राश्य ब्रा(व्रा)ह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” इति मनुम् “अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च । एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै” स्मृतिः । २नारदे पु०जटा० । ब्र(व्र)ह्म-णोक्ते अष्टादशपुराणान्तर्गते ३महापुराणभेदे न० । ४विवाहभेदे ५नारदे च पु० । ६सरस्वत्यां तदधिष्ठातृकायां ७वाचि दर्वीमण्डतायां ८ब्राह्मीशाके (वामनहाटि) शाक-भेदे च स्त्री । “आहूतानां गुरुकुलात् विप्राणां पूजको भवेत् । स्वपाणाम्बुयो प्रोक्तः ब्राह्मो धर्मो विधीयते इति मनूक्ते राज्ञां १०धर्मभेदे पु० । ११मातृभेदे स्त्री ङीप् । “ब्राह्मी नारायणी तथेति” चाण्डवचनम् । “हृदयात् शरीरं ब्रह्मणेयं प्रजायतः । हृदि-स्तीर्णमित्युक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता देवीपु० तन्नाम-निर्वचनायां १२देव्याञ्च स्त्री १३ब्रह्मसम्बन्धिनिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् “एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ !” गीता । सरस्वत्या ब्रह्मजातत्वं च ब्रह्माण्डीयशब्दे दर्शितं तत्र दृश्यम् । “ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला । कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी । स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् । विष-शोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्ण्यपि” भावप्र० ब्राह्मी-शाकस्य गुणा उक्ताः । १४वाराहीकन्दे १५हिलमोचि-कायां स्त्री राजनि० । १६रोहिण्यां स्त्री १७नक्षत्रे न० तयोर्ब्रह्माधिष्ठातृदेवताकत्वात् तथात्वं “रात्रेश्च पश्चिमे भागे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते” पितामहोक्ते रात्रिशेषयामा-र्द्धस्थिते अरुणोदयकालात् प्राग्दण्डद्वयात्मके।१८ काले पु०।१९ब्रह्मधर्म्यस्वादने २०तन्माने च अहरादिशब्दे दृश्यम् ।

ब्रा(व्रा)ह्मक त्रि० ब्रह्मणा कृतं कुलालादि०वुञ् । विप्रेण कृते ।

ब्रा(व्रा)ह्मगुप्त पु० आयुधजातिवर्गभेदे त्रिगर्त्तषष्ठशब्दे दृश्यम् स वर्गो येषां त्रिगर्त्ता० स्वार्थे छ । ब्राह्मगुप्तीय तत्रार्थे ।

ब्रा(व्रा)ह्मण पुंस्त्री० ब्रह्म वेदं शुद्धं चैतन्यं वा वेत्त्यधीते वा अण् “ब्रह्मणो जाताविति” पा० न टिलोपः ब्रह्मणो मुखजातत्वात् ब्रह्मणोऽपत्यम् वा अण् । १विप्रे जाति-भेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २पृक्कायां स्त्री ङीप् । “ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः” इत्युक्ते ३परब्रह्मज्ञे त्रि० । ब्राह्मणत्वेन ब्राह्मणाज्जातदेहे तत्पुत्रजातदेहे च ब्राह्मणत्वजातिः कौस्तुभते यथा गोमयवृश्चिको भयजातदेहस्य वृश्चिकत्वं तद्वत् । तत्र शूद्रजाते देहे ब्राह्मणत्वं यथा नारदद्रोणादौ । इदानीन्तु ब्राह्मणस्य तपःप्रभावत्वाभावात् तथात्वम् । किन्तु तयो असवर्णा विवाहनिषेधादपि न तथात्वम् ।

"ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि" भा० दानधर्म-वाक्यस्यापि संस्कारभेदादेव तथात्वेन युगान्तरविषयत्वम् । तच्च वाक्यं यथा "जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च । एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते" वह्निपु०। "न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः । सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः । अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः । येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः । निवृत्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम् । अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च । अहोरात्रश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः" भा० मोक्षध० । "विप्रासश्च उवाच । विप्रत्वमधुवं ब्रूहि त्वद्भक्तिः का च तत्कृता । सत्यस्यानुष्ठेया बालकाश्च ब्राह्मणाः कृताः" । भगवानुवाच "वेदानधीश्वरं प्राकृतान्तं ब्रह्मितत् परम् । ते वेदा ब्राह्मणस्ते मानावर्णाः प्रकाशिताः । यो धर्मो ब्राह्मणानां हि स भक्तिर्मम पुष्कला । तयाहं तोषितः श्रीशः सम्भवामि युगे युगे । अहं तु त्रिवृतं सत्त्वं सदसानिर्मितं यतः । तस्मात्परमपरोक्षं यथावत् विदुर्बुधाः । त्रिवृद्धं सद्रूपवद्युक्तं वेदमन्त्रसञ्ज्ञितम् । शिरोधरात्मिकासम्यक् प्रवर्त्तं परिमाणकम् । यजुर्विद्धं नाभिमितं वासनामानमयं विधिः । वामस्कन्धेन विष्टं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् । ब्रह्मचर्यन्नाद्येन धारयेन्नित्यकं द्विजः । आद्यं त्रिवृद्धं कार्पासं वेदपर्यन्ततत्त्वकम् । शुक्लं मधुविकारस्तु त्रिवृद्धं तत्त्रिधा कृतम् । ब्रह्मविष्णुशिवाख्यं दर्शनात् पापनाशनम् । ब्राह्मणानां मुखे वर्णा यान्ति वेदाः वरे हरिः । मातृ गीर्वाणि नामानि माध्मीह प्रतिष्ठितम् । सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसूत्रकम् । तेषां स्तनान्तरे धर्मः पृष्ठेऽधर्मः प्रकीर्तितः । भूदेवा ब्राह्मणा राजन् ! पूज्या वन्द्याः सदुक्तिभिः । चातुराश्रम्यशस्या मम धर्मप्रवर्तकाः । बालकाश्चापि ज्ञानदाकरपोक्षत्ता मम प्रियाः । तेषां वचः पालयितुमवतारा: कृता मया । माहात्म्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् । कलिदोषहरं श्रुत्वा

मुच्यते सर्वतोभयात्" ब्रह्मविपु० ४अ०। "कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् । स्वधर्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते" ब्रह्मवै० गणेशख० १५अ० ।

"जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः । शौचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते । सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा । तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः" । तस्य धर्मो यथा "ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज ! धर्ममाहुः पुरातनम् । स्वाध्यायाध्ययनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते । तञ्चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि । अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् । कुर्वीतापत्यसन्तानमथ दद्याद्यजेत च । संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते । परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" पाद्मे स्वर्गख० २६ अ०। तस्य माहात्म्यादि यथा । "सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः । तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः । सर्वदेवाग्रजो विप्रः प्रत्यक्षत्रिदशो भुवि । स तारयति दातारं दुस्तरे विश्वसागरे । हरिरुवाच । सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्त्वया प्रोक्तः सुरोत्तम ! । तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते । ब्रह्मोवाच । सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि । अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा । लोभादिदोषनिर्मुक्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तम ! । आत्मभ्यो द विमुक्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन । अनाचारा द्विजाः पूज्या न च शूद्रा जितेन्द्रियाः । अभक्ष्यभक्षका गावः लोकाः सुमतयो न च । माहात्म्यं भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया । तव प्रोत्साहद्द्विजश्रेष्ठ ! निशामय समाहितः । क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः । अन्योऽन्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर ! । ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः । आयुः पुत्रांश्च कीर्तिञ्च सम्पत्तिञ्चास्य वर्द्धते । न च नौति द्विजं यस्तु मूढो मानदो भुवि । सदर्पेनेव तत्कीर्णं छिन्नं स्पृशन्ति केशवः" । पुत्रादिकृतस्य विप्रस्य प्रणामनिषेधो यथा । "पुत्रवत्सं वयोवृद्धं देवकल्पश्च भूसुर ! । न नमेद्ब्राह्मण्य मातृकेऽवाप्य कृतविग्रहम् । जलस्थं देवपूजाद्यं ध्यान-

व्याख्यातमेतेषाम् । देवपूजाञ्च कुर्वन्तं न नमेद् ब्राह्मणं बुधः । बहिर्मुखं । प्रकुर्वन्तं भुञ्जानञ्च द्विजोत्तम ! । तथा सामानि गायन्तं न नमेद् ब्राह्मणं बुधः । ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम । प्रत्येकन्तु नमस्कार-स्तत्र कार्यो न धीमता । कृताभिवादनं विप्रं भक्त्या यो नाभिवादयेत् । स चाण्डालसमो ज्ञेयो नाभिवाद्यः कदापि च । शतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च । शिवप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कार्या द्विजैर्द्विजाः । कृत-दोषान् द्विजान् नाथ न हिंसन्ति विचक्षणाः । हिंसन्ति यदि मोहेन तेषां वधः सदा हरिः । यावकान् ब्राह्म-णान् यस्तु कोपदृष्ट्या प्रपश्यति । सूचीप्रक्षेपणं तस्य नेत्रयोः कुरुते यमः । विप्रनिर्भर्त्सनं शूद्रो येन वक्त्रेण कुर्वते । तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै । ब्राह्मणो यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम् । देवताः सकला एव पितरश्च सुरर्षयः । तस्य पादो-दकादिमाहात्म्यं यथा "विप्रपादोदकं यस्तु क्षणमात्रं धरेद्बुधः । देहस्थं पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति । कोटिब्रह्माण्डमध्येषु सन्ति तीर्थानि यानि च । तानि स-र्वाणि तीर्थानि वसन्ति द्विजपादयोः । विप्रपादोदकैर्नित्यं सिक्तं स्याद् यस्य मस्तकम् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वय-ज्ञेषु दीक्षितः । सर्वपापानि घोराणि विप्रहत्यादिकानि च । सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाम्बुधारणात् । पृथिव्यां व्याधयः सर्वे परपक्षसहायकाः । नश्यन्ति विलयं सद्यो विप्रपादाम्बुभक्षणात् । पिबन्ति यानि तोयानि दीयन्ते विप्रपादयोः । तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्र-तारकम् । प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योऽर्चयेद्बुधः । तेनार्चितो जगत्स्वामी विष्णुः सर्वसुरोत्तमः । विप्राणां पादनिर्माल्यं यो मर्त्यः शिरसा वहेत् । सत्यं सत्यमहं वच्मि तस्य शक्तिर्हि शाश्वती" । तस्य प्रद-क्षिणफलम् "विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा" । तस्य पाद-सेवनफलम् "यो दद्यात् फलताम्बूलं विप्राणां पाद-सेवने । इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात् । रोगी रोगात् प्रमु-च्येत पापी मुच्येत पातकात् । मुच्येत बन्धनाद्बद्धो विप्राणां पादसेवनात् । अनपत्यास्तु या नार्यो मृता-पत्याश्च या स्त्रियः । बहुपत्या जीववत्साः स्युर्विप्रपाद-सेवनात्" ब्राह्मे क्रियायोगसारे २४ अ० । तस्य सन्ध्या-वन्दनाकरणे दोषो यथा "नोपतिष्ठति यः पूर्वां नो-पास्ते यस्तु पश्चिमाम् । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्व-स्माद् द्विजकर्मणः" मनुः । अन्यत्र च "न गृह्णन्ति सुरा-स्तेषां पितरः पिण्डतर्पणम् । स्वेच्छया च द्विजातेश्च त्रिसन्ध्यारहितस्य च । तस्य सन्ध्यावन्दनफलं यथा "यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यां करोति हि । स च सूर्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा । तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा । जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्या-पूतो हि यो द्विजः । तीर्थानि च पवित्राणि तस्य सं-स्पर्शमात्रतः । ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवो-रगाः । तस्य निन्द्यकर्माणि यथा "विष्णुमन्त्र-विहीनश्च त्रिसन्ध्यारहितो द्विजः । एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः । हरेरनैवेद्यभोगी च धावको वृष-वाहकः । शूद्रान्नभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरगः । शवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः । शूद्राणां सूपकारी च शूद्रयाजी च यो द्विजः । असिजीवी-मसीजीवी विषहीनो यथोरगः । यो विप्रोऽवीरान्न-भोजी ऋतुस्नाताभोजकः । भगजीवी वार्धुषिको विषहीनो यथोरगः । यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी । यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरगः । सूर्योदये च द्विर्भोजी मत्स्यभोजी च यो द्विजः । शिवपूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः" । ब्रह्मवै० ग० २१ अ० । अन्यत्र च "यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः । स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः । विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् । तत्पितॄणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति । कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्यार्चातपसार्जितम् । द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः । ब्राह्मणश्च सुरापीतः विड्भोजी वृषलीपतिः । हरिवासरभोजी च कुम्भी-पाकं व्रजेद्ध्रुवम्" । "करोत्युपास्तां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः । त्रिसन्ध्यं वर्जयेद् यो वा सन्ध्या-हीनश्च स द्विजः" । नारायणक्षेत्रादितीर्थे तस्य प्रति-ग्रहदोषो यथा "तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । वाराणस्यां बदर्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे बदरपाचने । सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दा-वने वने । गोदावर्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमा-

यजे। एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः। स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च"। पाद्मि॰ भाषितमहापातकिभेदास्तु यथा "ब्राह्मोऽक्षिभृद्याजी ग्रामयाजीति कीर्त्तितः। देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः। शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः। सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः। एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते" ब्रह्मवै॰ज॰ख॰२७अ॰। "ब्राह्मणस्य च धर्मं च विष्णुस्यार्पणं हरेः। तत्पादोदनैवेद्यभक्षणञ्च सुधाधिकम्। अन्नं विना जलं सूत्रमनिवेद्य हरेरपि। भवन्ति शूकराः सर्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते। एकादश्यां भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते। कृष्णजन्मादिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम्। तथा रामनवम्यां च व्रतं पुण्यवासरे। ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो वेधसा पुरा"। ५८ अ॰। स्नातकब्राह्मणनियमा यथा "वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः। तदर्थमभिगम्याथ ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः। गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया। चीर्णव्रतोऽथ युक्तात्मा स शक्तः स्नातुमर्हति। वैणवीं धारयेद्यष्टिमन्तर्वासस्तथोत्तरम्। यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम्। छत्त्रञ्चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ। रौक्मे च कुण्डले धार्ये कृत्तकेशनखः शुचिः। स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत्। अन्यत्र काञ्चनाद्विप्रो न रक्तां बिभृयात् स्रजम्। शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः। न जीर्णमलवद्वासा भवेद्वै विभवे सति। न रक्तमुल्बणञ्चान्यधृतं वासो न कुण्डिकाम्। नोपानहौ स्रजं वाथ पादुके च प्रयोजयेत्। उपवीतमलङ्कारं कुशान् कृष्णाजिनानि च। नापसव्यं परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत्। आहरेद्विधिवद्दारान् सदृशानात्मनः शुभान्। रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्जिताम्। अमातृगोत्रप्रभवामसमानार्षगोत्रजाम्। आहरेद्ब्राह्मणो भार्यां शीलशौचसमन्विताम्। ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते। वर्जयेत् प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु। षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वज्जन्मत्रयाहनि। आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्जातवेदसम्। व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत्। वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः। अकुर्वाणः पतत्याशु नरकानतिभीषणान्। अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं महाय-

ज्ञान् न हापयेत्। कुर्यात् गृह्याणि कर्माणि सन्ध्योपासनमेव च। सख्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा। दैवतान्यपि गच्छेत तु कुर्याद्भार्याभिपोषणम्। न धर्मं ख्यापयेद्विद्वान् न पापं गूहयेदपि। कुर्वीतात्महितं नित्यं सर्वभूतानुकम्पनम्। वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च। देशवाग्वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा। श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः। तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कर्हिचित्। येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति। नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतवान्। सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते। सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः। अनसूयुर्मृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रेत्य वर्द्धते। वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः। सावित्रीजापनिरतः श्राद्धकृन्मुच्यते गृही। मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः। दाता यज्वा देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते। त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम्। कुर्यादहरहर्नित्यं नमस्येत प्रयतः सुरान्। विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः। गृहस्थस्तु तथा युक्तो न गृहेऽपि गृही भवेत्। क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः। अध्यात्मनिरतं ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्। एतस्मान्न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः। यथाशक्ति चरन् कर्म निन्दितानि विवर्जयेत्। विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम्। गृहस्थो मुच्यते बन्धात्तत्र कार्या विचारणा। विगर्हातिक्रमाक्षेपहिंसाबन्धवधात्मकान्। अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा। स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात्। दया सा मुनयः प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य साधनम्। चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः। विज्ञानमेतद्विद्याद् येन धर्मो विवर्द्धते। अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थञ्चैवोपलभ्य तु। धर्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते। सत्येन लोकं जयति सत्यन्तु परमं पदम्। यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः। दमः शरीरोपरतिः शमः प्रज्ञाप्रसादजः। अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति। यया स देवो भगवान् विद्यया विद्यते शिव!। साक्षाद्देव महादेव! तज्ज्ञानमिति कीर्त्तितम्। तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्नित्यमक्रोधनः शुचिः। तत्परो

विप्रो लभते तदनुत्तमम्। धर्म्मस्यायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत्। न हि देहं विना रुद्र! पुरुषैर्विद्यते परः। नित्यं धर्म्मार्थकामेषु युञ्जीत नियतो द्विजः। न धर्म्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत्। सीदन्नपि हि धर्म्मेण न त्वधर्म्मं समाचरेत्। धर्म्मो हि भगवान् देवो गतिः सर्व्वेषु जन्तुषु। भूतानां प्रियकारी स्यात् परद्रोहकर्म्मधीः। न वेददेवतानिन्दां कुर्य्यात्तैश्च न संवदेत्। यस्त्विमं नियतो विप्रो धर्म्माध्यायं पठेत् शुचिः। अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते"। कूर्म्मपु० ४० अ०। "सूत उवाच। आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममार्जवम्। ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यं मार्दवं शौचमेव च। इज्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायोऽप्यात्मनिग्रहः। व्रतोपवासो मौनञ्च स्नानं पैशुन्यवर्जनम्। एभिर्युक्तो द्विजश्रेष्ठ! यः सदा वर्त्तते द्विजः। हुत्वा तु पावकं पूर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति। अविद्यो वा सविद्यो वा निरग्निः साग्निकोऽपि वा। यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्थानमाप्नुयात्। सर्व्वपापहरं श्रेष्ठं विशुद्धिफलदायकम्। ब्राह्मणस्य तपो यच्च तच्च निगदतः शृणु। सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽविक्षमानसः। जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्। तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स महीमपि ससागराम्। ये सन्ध्ये तु उपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः। समस्तं दुष्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा। अमुदाचरतो विद्वान् ब्राह्मवेदस्य पाठकः। गायत्री ध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम्। एवं किल्बिषयुक्तस्य विनिर्द्दहति पातकम्। उभे सन्ध्ये तु पासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः"। तत्र देहापवित्रताहेतुः यथा "यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत्। देवर्षे! शृणु तत् सर्व्वं नारायणानुपूर्विकम्। जातके मृतकेऽस्नाते अशौचाभिः स्मृते तथा। अपवित्रो द्विजादीनां देहः शस्त्रादिकर्म्मसु। अपूतत्वमूत्रसर्गे गतो मूत्रपुरीषयोः। अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञकणादिषु। रक्तपाते नखच्छिन्नदन्तखड्गादिभिः क्षते। विप्रादेरशुचिः कायः मद्याद्यैः कण्टकादिभिः। भुक्तवस्त्रानलोच्छिष्टेऽपवित्रः सतर्पणे। वमने ब्राह्मणादीनां शरीरं दुरवर्ष्मणि। ज्वरादिभिस्तथा व्याधिरोगैर्युक्ते द्विजन्मनाम्। बहुदमनं पूजाद्यानहोमजपादिषु। धूमोद्गारे तथा चाद्यपवित्रान्नादिभोजने। तथा च रेतस्खलने यथा, देहापवित्रता। अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याच्छूद्रदर्शने। गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः। अशौचान्ते न शुद्धिः स्यात् जातके मृतके द्विज!। पूर्वं सर्व्वोत्सवादीनां तयोः शस्त्रादिकर्म्मसु" पाद्मोत्तरखण्डे १०९अ०। २मन्त्रेतरवेदभागे मन्त्र-भागोपोद्घाते ब्राह्मणलक्षणं यथा "तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्। पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः। नानाकाराणि च कानिचित् पूर्व्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि "हेतुर्निर्व्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः। परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति"। "तेन ह्यन्नं क्रियते" इति हेतुः१। "तद्दध्नो दधित्वमिति" निर्व्वचनम्२। "अमेध्या वै माषाः" इति निन्दा३। "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा४। "तद्व्यचिकित्सा जुहवानीरे मा हौषा३मिति" संशयः५। "यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति" विधिः६। "माषानेव मह्यं पचन्तीति" परकृतिः७। "पुरा ब्राह्मणा अभैषुः" इति पुराकल्पः८। "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्व्वपेदिति" विशेषावधारणकल्पनम्९। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणम्। मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। "इन्दवो वामुशन्ति हीति" हेतुः। "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति" निर्व्वचनम्। "मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः" इति निन्दा। "अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति" प्रशंसा। "अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३दिति" संशयः। "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत" इति विधिः। "सहस्रमयुतं ददादिति" परकृतिः। "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः" इति पुराकल्पः। इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् न "इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्" इत्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः। इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् न "राजा चित्तं भगं भक्षीत्याह यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षः। "शुचिरस्मीत्याह" इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः। आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् न यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः। तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति"।

ब्रा(ब्रा)ह्मणक पु॰कुत्सितार्थे कन्। कुत्सितब्राह्मणे। ब्राह्मणकर्माणकृत्ये। "एवमुक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत्" भा॰शा॰२७।अ॰उक्तेः। ब्राह्मणेन जातिमात्रेण चार्यते कै–क। २ब्राह्मणकत्वरहिते विप्रवंश्ये। संज्ञायाम् कन्। आयुधजीविब्राह्मणप्रधाने २देशे सि॰ कौ॰ ततः कोपधत्वात् अ। ब्राह्मणकीय तत्सम्बन्धिनि त्रि॰।

ब्रा(ब्रा)ह्मणकाम्या स्त्री ६त॰। १विप्रेच्छायाम् उपचारात् २तद्विषये च "अतो तान्यन्नपानानि चापो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा॰त॰।

ब्रा(ब्रा)ह्मणचक्षुस् न॰ ब्राह्मणस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वात् चक्षुरिव। "श्रुतिस्मृती च विप्राणां चक्षुषी देवनिर्मिते। काणस्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः" इत्युक्तेः सर्वार्थप्रकाशकत्वेन विप्रस्य चक्षुस्तुल्ये वेदस्मृतिरूपे पदार्थे।

ब्रा(ब्रा)ह्मणचाण्डाल पु॰ ब्राह्मणचाण्डाल इव। शास्त्रनिषिद्धकर्मकारिणि पापकृद्ब्राह्मणे मनुः ९ ८७।

ब्रा(ब्रा)ह्मणजातीय पु॰ ब्राह्मणजाति+स्वार्थे छ्स्य जातीयादेशः प्रकृतिलिङ्गस्यातिक्रमः। ब्राह्मजातियुक्ते

ब्रा(ब्रा)ह्मणजीविका स्त्री ६त॰। याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपायां ब्राह्मणवृत्तौ "ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः। ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम्। अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा। दानं प्रतिग्रहश्चैव षटकर्माण्यग्रजन्मनः। षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः" मनुः। ब्राह्मणवृत्तिरप्यत्र स्त्री।

ब्राह्मणता अव्य॰ब्राह्मणाय देयम् तल्। विप्राय देयमित्यर्थे

ब्रा(ब्रा)ह्मणप्रिय ६त॰। १विष्णौ "ब्रह्मण्यो ब्राह्मणप्रियः" विष्णु स॰। २विप्रप्रिये त्रि॰।

ब्रा(ब्रा)ह्मणब्रुव पु॰ ब्राह्मणं विप्रजातिमात्रतया आत्मानं ब्रवीति ब्रू–क वा॰ब वच्यादेशः। वेदतत्कर्महीने जातिमात्रोपजीविनि विप्रे "गर्भाधानादिमन्त्रैर्यो वेदोपनयनेन च। नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः" व्यासस॰। "जातिमात्रोपजीवी च कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन" मनुः "समम ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" मनुः।

ब्रा(ब्रा)ह्मणयज्ञ पु॰ब्राह्मणमात्रकर्त्तव्यो यज्ञः शा॰त॰। विप्रमात्रकर्त्तव्ये सौत्रामणीयज्ञे "ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यभिचारिकाश्च" कात्या॰श्रौ॰ १९ १ १ "ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् अभिचारस्य ब्राह्मणस्य नेतरयोर्वर्णयोरिति सौत्रामणीति कर्मनामधेयम्" कर्क॰। "तस्मादेव ब्राह्मणयज्ञो यत् सौत्रामणी" शत॰ब्रा॰ १२ ९ १ १।

ब्रा(ब्रा)ह्मणयष्टि स्त्री ६त॰वा ङीप्। (वामनहाटी) १वृक्षभेदे २विप्रदण्डे च स्वार्थे क। अत्रैव अमरः।

ब्रा(ब्रा)ह्मणलक्षण न॰६त॰। विप्रस्यासाधारणे धर्मभेदे तच्च वशिष्ठेनोक्तं यथा "योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम्। विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्। सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः। प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः"।

ब्रा(ब्रा)ह्मणशस्त्र न॰ ब्राह्मणस्य शस्त्रमिव तत्कार्यकारित्वात्। अभिचारादिमन्त्रोच्चारणात्मके विप्रवाक्ये "वाक् शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः" मनुः। "यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रं शस्त्रसाध्यकार्यकारि" कुल्लू॰।

ब्रा(ब्रा)ह्मणसम पु॰ ६त॰। "ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च स भवेद् ब्राह्मणः समः" इत्युक्ते क्रियारहिते विप्रे

ब्रा(ब्रा)ह्मणाच्छंसिन् पु॰ब्राह्मणे मन्त्रेतरवेदभागे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसति द्वितीयायार्थे पञ्चम्युपसंख्यानम् तस्याः "ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्" वार्त्ति॰ अलुक्। ब्रह्मरूपस्य ऋत्विजः सहकारिणि ऋत्विग्भेदे स्वाध्यायवाक्ये ९।५ पृ॰दृश्यम्। अत्र कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते। षोडशर्त्विजां मध्ये प्रधानभूतान् चतुर उक्त्वा कात्या॰श्रौ॰७ १ ८ १०। उक्तं यथा "तत्पुरुषा इतरे यथावेदम्" सू॰ "इतरे द्वादशर्त्विजो वेदचतुष्टयानां ब्रह्मादीनां चतुर्णां पुरुषाः आदेशकारिणोऽनुचराः सेवकाः यथावेदमिति ये यद्वेदविहितस्य कर्मणः कर्त्तारस्ते तत्पुरुषाः यथावेदमिति ते ब्रह्मपुरुषा न भवन्ति इति तान् स्वयमेवाह" कर्कः "ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीध्रपोतारो ब्रह्मणः" सू॰। प्रधानपुरुषवरणेन तदधवर्त्तित्वात्तेऽपि वृता एव भवन्ति प्रधानपुरुषे कार्यान्तरासक्ते ऽन्यत्र गते वा तदीयं कर्म तत्पुरुषैरेव कर्त्तव्यम् नान्यपुरुषैरिति पुरुषाणामपि पूर्वपूर्वेण वरणमभावे नोत्तरेण"। तस्य भावः कर्म वा "होत्राभ्यश्छः" पा॰ छ। ब्राह्मणाच्छंसीय तद्भावादौ

ब्रा(ब्रा)ह्मणादि पु॰ भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "ब्राह्मण वाडव माणव (अर्हतोनुम्

च) चोर धूर्त्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निघ्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात (सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) (चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च) शौटीर पा॰ग॰सू॰। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। तेन चौर्य्यमित्यादि।

ब्रा(व्रा)ह्मणायन पुंस्त्री॰ ब्राह्मणापत्यं नडा॰ फक्। विप्रगोत्रापत्ये शुद्धवंशजाते विप्रे त्रिका॰।

ब्रा(व्रा)ह्मणिक त्रि॰ ब्राह्मणस्य मन्त्रेतरवेदभागस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठक्। मन्त्रेतरवेदभागव्याख्याने ग्रन्थे।

ब्रा(व्रा)ह्मण्य न॰ ब्राह्मणानां समूहः भावो वा ष्यञ्। १विप्रसमूहे। २ब्राह्मणधर्मे ३विप्रत्वे च।

आत्मान्तरगतस्य कारणविशेषाभावे ब्राह्मण्यप्राप्तिर्नास्तीति ब्राह्मण्यस्य दुष्प्रापत्वम् भा॰ २८ अ॰ मतङ्गोपाख्याने विस्तरेण उक्तं यथा "तिर्य्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति। स जायते पुल्कसो वा चाण्डालो वाऽप्यसंशयम्। पुल्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते। स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग! परिवर्त्तते। ततो दशगते काले लभते शूद्रतामिति। शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते। ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि। वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते। ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम्। ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम्। काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु त्रिशते काले लभते विप्रतामपि। तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते" एतच्च कात्स्न्यभिप्रायं संस्कारादिना तु विशिष्टब्राह्मण्यलाभः यथोक्तमङ्गिरसा "चित्रं कर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः"। ४वनितपक्षे पु॰ मल्लभाषा। तादृशब्राह्मण्यं जातिस्तु कर्मभेदात् यथा "शूद्रं यवनमारोप्य ब्राह्मण्यादेव हीयते" इत्यादि।

ब्रा(व्रा)ह्मणी स्त्री ब्राह्मणस्य पत्नी ङीप्। १ब्राह्मणस्य पत्न्यां ब्राह्मणजातेश्च अण् ङीप्। २ब्राह्मणजातिस्त्रियां स्त्रियाम्। ३बुद्धौ च। "मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम्"। "अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुश्च उत्तरारणिम्। तपःश्रुते अभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः" भा॰आश्व॰२४अ॰।

ब्रा(व्रा)ह्मीकन्द पु॰ ब्राह्म्या इव कन्दोऽस्य। १वाराही कन्दे राजनि॰। २वृद्धदारकायां वैद्य॰।

ब्रा(ब्रा)ह्मय त्रि॰ ब्रह्मण इदं यञ्। १ब्रह्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। २विस्मये ३हस्ये च धरणिः।

ब्रा(ब्रा)ह्ममुहूर्त्त पु॰ ब्रह्मा देवतास्य अण् ङीलोपः कर्म॰ अरुणोदयात् प्राग्वर्त्तिनि "रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते" "रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः। स ब्राह्म इति विख्यातो विहितः सम्प्रबोधने" अा॰त॰ सुमन्तुना उक्ते दण्डद्वयात्मके काले।

ब्रू कथने अदा॰उभ॰द्विक॰सेट्। ब्रवीति आह ब्रूते। अवोचत् अवोचत। उवाच ऊचतुः। अस्यार्द्धधातुके वच्यादेशोऽनित्यः तेन "विब्रूतिः कटके कृता"। ब्रूयात्। इत्यादि सिद्धम्। अनु+पश्चात् कथने अनुवादे। वि+विरुद्धतया कथने विवादे च।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने बकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

भ

भकारः पवर्गीयचतुर्थवर्णो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः ओष्ठाभ्यां पूर्वजिह्वाग्रस्य स्पर्शः अतस्तस्य स्पर्शवर्णता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः महाप्राणश्च। तस्य स्वरूपं यथा "भकारं शृणु चार्वङ्गि! स्वयंपरमकुण्डली। महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसंप्रभम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा कामधेनुतन्त्रम्। अस्य अधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "तत्कृतप्रभां भद्रादेवीं नानालङ्कारशोभिताम्। चतुर्भुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम्। रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम्। चतु-

वैशाखरदां देवीं साधकाभीष्टसिद्धिदाम्। एवं ध्यात्वा भक्तरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य वाचकशब्दाः यथा "भः क्लिन्नो भ्रमरो भीमो विश्वमूर्त्तिर्निशाश्रयः। हिरण्यो भूषणो भद्रं वस्त्रात्माकाशवाचकः। भ्रमणं भ्रमका दीप्तिर्व्योमभूमिः पयो भयः। नाभिर्भद्रं महाबाहुर्विश्वमूर्त्तिर्विनायकः। आत्माख्यः तापिनी वक्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका। भीमसेनः सुधासेनः सुखी मद्रापुरं हरः"। वर्णाभिधानम्। मातृकान्यासेऽस्य नाभौ न्यासता काव्यादावस्य प्रयोगे "सुखभयमरणक्लेशदुःखं पदमे" वृ॰टी॰ उक्तेः क्लेशः फलम्।

भ न॰ भाति भा—क। १नक्षत्रे अमरः। २ग्रहे शब्दरत्ना॰। ३राशौ ज्यो॰त॰। ४शुक्राचार्य्ये पु॰ मेदि॰। तेषां दीप्तिमत्त्वात् तथात्वम्। ५भूधरे एकाक्षरकोषः। ६भ्रान्तौ पु॰ शब्दरत्ना॰। वृ॰र॰उक्ते ७आदिगुरुके चान्त्यलघुद्वये वर्णत्रये। तस्य काव्यादौ प्रयोगे फलं यशः देवताचन्द्रः यथोक्तं वृ॰र॰ टीकायाम् "भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलम्"। [पाणौ च॰ १०।१६२।

भंसस् पु॰ भसत् कटिदेशः पृषो॰। उपचारात् तत्सम्बन्धिनि

भकार पु॰ भ+स्वरूपे कार। भस्वरूपे वर्णे।

भकक्षा स्त्री ६त॰। नक्षत्रकक्षायाम्।

"भवेत् भकक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्। सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम्" सू॰ सि॰। "सूर्य्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम्" "खखार्थैकसुरार्णवाः" ४३१ १२०० इति यावन्मानं षष्ट्यागुणितं सत् नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात्। तैर्नक्षत्रकक्षामितैर्योजनैर्भमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाच्चन्द्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति" रङ्गना॰।

भकूट न॰ ६त॰। विवाहे दम्पत्योः शुभाशुभसूचके राशिसमूहे तस्य शुभाशुभत्वं च उपयमशब्दे १२५१ पृ॰ दृश्यम्। "षट्टाष्टकं नाशयेत् सत् भकूटम्"। "प्रोक्तो दुष्टभकूटके परिणयः" मुहू॰ तत्रैव दृश्या। [शब्दार्थकल्पतरुः।

भक्लिका स्त्री फड़िङ्गा+पृषो॰। (फड़िङ्) ख्याते कीटभेदे

भक्त पुं॰न॰ भज—क्त। १भक्ते ओदने अमरः। २भक्तियुक्ते ३तदासक्ते तत्परे ४विभक्ते कृतभागे च त्रि॰ "भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात्" लीला॰। अन्नपाकप्रकारस्तु भावप्र॰ उक्तो यथा

"सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रस्रुतं प्रोक्तं विशदं गुणवत्तमम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमस्रुतं शीतं गुर्व्वरुच्यं कफप्रदम्"।

भक्तिशुक्तलक्षणादिकं तद्भेदश्च सत्तात्मके उक्तं यथा "भगवतः कृष्णपदारविन्दयोर्निवेशितं तद्गुणरागि वैरिह" "ते भक्ताः इति वक्तव्यं स च नवधा श्रवणादिनवविधसाक्षात्मूलकत्वेन नवविधत्वात्"। रसभेदे भक्तविशेषाः सत्तात्मके दर्शिताः यथा "तत्र तत् श्रवणं हृष्टा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः। क्रीडिताः प्रेम्णा चान्योऽन्यं आत्मच्छाया न निर्ययुः" भाग॰१०।१२अ॰ तथा च हावे गोप्यः शृङ्गारे गोप्यादयस्तत्र दर्शिताः। विप्रलम्भशृङ्गारेऽपि गोप्यस्तत्र दर्शिताः। "अन्तर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः। इत्यादितद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः। दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः। ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः। तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः। जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः। अन्यानि रासपञ्चाध्यायीवाक्यानि तत्रोदाहृतानि दृश्यानि। करुणरसेऽर्जुनादयः। वाक्यानि तत्र दृश्यानि। रौद्ररसे हिरण्यकशिपुशिशुपालादयः। भयानकरसे कंसादयः। बीभत्सरसे शुक्रवाःपिङ्गलादयश्च। शान्तरसे नारदादयः। अद्भुतरसे श्रीदामब्रह्मादयः। वीररसे बलिप्रभृतयः। तत्र दानवीरे बलिः धर्मवीररसे कविप्रभृतयः। युद्धवीरे शिशुपालादयः। एतेषां मूलवाक्यानि तत्र दृश्यानि। अधिकं भक्तिशब्दे दृश्यम्

"भक्तानां लक्षणं वच्मि। गूढं श्रुतिपुराणयोः। पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिमुक्तिदम्। सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च। गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे विशत्ययम्। वेदवेदाङ्गवेदान्तास्तं पवित्रं वदन्ति हि। पुरुषाणां शतं पूर्वं पूतं तज्जन्ममात्रतः। स्वर्गस्थं नरकस्थं वा मुक्तिमाप्नोति तत्क्षणात्। यैः कैश्चित् यत्र वा जन्म लब्धं येषु च जन्तुषु च। जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काले हरेः पदम्। भक्तियुक्तो मत्पूजानियुक्तो मद्गुणान्वितः। मद्गुणाख्यानगीयश्च स्मृतिविष्टश्च सन्ततम्। सगद्गदः साश्रुनेत्रः आत्मविस्मृत एव च। न वाञ्छति सुखं मुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयम्। ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वाञ्छा मम सेवने। इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च देवत्वञ्च सुदुर्लभम्। स्वर्गराज्यादिभोगांश्च स्वप्ने च न हि वाञ्छति। भक्ताङ्घ्राणि विनयन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा।

कल्याणभक्तियुक्तश्च मद्भक्तो न प्रणश्यति। भ्रमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम्। तेऽपि यान्ति मही पूतां परं तीर्थं समाश्रयम्" ब्रह्मवै० प्र० ५ अ०। "इति कृष्णकथायाञ्च यस्याश्रु पुलकोद्गमः। मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः। पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरेरपि। आत्मना मनसा वाचा च भक्तः कथितो बुधैः। दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णमयं जगत्। यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः" ब्रह्मवै० जन्म० १अ०। त्रिविधभक्तलक्षणं यथा "भक्तानां त्रिविधानाञ्च लक्षणं शृणु तातमिति। उत्तमव्यवहारतो भक्तो मन्नाम गुणकीर्त्तिषु। मनोनिवेशयेत् त्यक्त्वा संसारदुःखकारणम्। दास्यं विना नवीनेषु सालोक्यादिचतुष्टयम्। नैव निर्वाणमुक्तिञ्च सुधापानमभीप्सितम्। ध्यायते मत्पदाम्बुजं पूजयेद्भक्तिभावतः। ब्रह्मेशकाद्या देवा मद्भक्तपरचित्तकाः। सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽपि मादिकमीप्सितम्। ब्रह्मत्वममरत्वञ्च सुरत्वं दुःखकारणम्। न वाञ्छन्ति नियतं भक्तिं मदीयामचलामपि। स्त्रीपुंविभेदो नास्त्येव सर्वजीवेषु निश्चिता। तेषां सिद्धेश्वराद्याश्च सदा परात्परेश्वर!। क्षुत्पिपासादिकां निद्रां लोभमोहादिकं रिपुम्। त्यक्त्वा दिवानिशं नाथ ध्यायते च दिगम्बरः। स मद्भक्तोत्तमोऽनन्त! शृणुतां मध्यमादिकम्। नानाकर्मसु भक्तो पूर्वमात्मनः शुचिः। करोति सततञ्चैव पूर्वकर्मनिकृन्तनम्। न करोत्यपरं यस्मात् मद्भक्तरक्षितश्च सः। सर्वं कृष्णस्य तत्किञ्चित्कार्ये कर्त्ता च कर्मणः। कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति। न्यूनभक्तश्च तन्न्यूनः स च प्राकृतिकः स्मृतः। धर्मं वा अधर्मं वा धर्मेण च न पश्यति। पुत्रनामा सकलस्य पूर्वं भक्तः समाहरेत्। पुंसां मतं मध्यमस्य तत्तदर्थञ्च प्राकृतः। भक्ताश्च त्रिविधास्तात! कथिताश्च तवाग्रतः" इति तत्रैव ८४ अ०। भावे क्त। ५भजने न०।

भक्तकंस पुं० भक्तार्थः कंसः। भक्ताहरणार्थे पात्रे "भक्ताख्याकाद्वर्णेषु" पा० आद्युदात्ततार्थं।

भक्तकर पु० भक्तं भजनं करोति कृ–ट। धूपे कृत्रिमधूपे शब्दच०। [सूपकारे हेमच०।

भक्तकार त्रि० भक्तं करोति कृ–अण् उप०स०। पाचके

भक्ततूर्य न० भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयं तूर्यम् शा०त०। भोजनकाले वादनीये वाद्यभेदे त्रिका०।

भक्तदास पु० भक्तेन भक्तमात्रलाभेन दासः कर्म्मोक्तवदासभावः। पञ्चदशदासान्तर्गते दासभेदे। "भक्तदासश्च विज्ञेयः" इति स्मृतिः। दासशब्दे दृश्यम्।

भक्तपुलाक पु० भक्तस्य पुलाक इव। सिक्थे भक्तमण्डे (माड़) त्रिका०।

भक्तमण्ड पु० ६त०। भक्तस्य निस्रावे (माड़)। हेमच०।

भक्तवत्सल त्रि० ६त०। १भक्तेषु स्निग्धे २विष्णौ पु०। "माधवो भक्तवत्सलः" विष्णुस०।

भक्तसिक्थ पु० ६त०। भक्तमण्डे अमरः।

भक्ति स्त्री भज–क्तिन्। १सेवायाम् आराधनायां, २तद्देवताके चित्तवृत्तिभेदे ३विभागे ४गौण्यां वृत्तौ ५उपचारे ६अवयवे ७भङ्ग्याम् ८श्रद्धायाम् ९रचनायाञ्च "भवति विरलभक्तिः" रघुः। भक्तिलक्षणमुक्तं शाण्डिल्यसूत्रटीकयो यथा "सा परानुरक्तिरीश्वरे" सू० "अथ सा परेति लक्ष्यनिर्देशः। शेषं लक्षणम्। परेति गौणीं व्यावर्त्तयति। ईश्वर इति प्रकृताभिप्रायम्। आराध्यविषयकरागत्वमेव भक्तित्वम्। इह तु परमेश्वरविषयकान्तःकरणवृत्तिविशेष एव भक्तिस्तद्भेदश्च लौकिकानुरागादौ सुपदम्। अतोक्तं परभक्तिमतः प्रह्लादेन। (विष्णु०। अं०१।अ०२०। श्लो० १७)। "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु"। अत्र प्रीतिपदेन सुखनियतो राग एव वर्ण्यतः। अन्यथा प्रीतेः सुखरूपाया निर्विषयत्वेन विषयसप्तमी न स्यात् तस्याः सुखज्ञानरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सुखविषयत्वाद्विषयविषयत्वासम्भवात्। तस्मादनुरक्तिरेव सविषयिणी कथिता। न च विषयजन्यप्रीतिरर्थः अनवसप्तम्या अननुभावनात्। किन्तु "अनपायास्तु सदा त्वयि" इत्यत्र भक्तेरीश्वरविषयतासिद्धौ प्रीतिपदेनापि तदैक्यावगततया सैवोच्यते। पूर्वं प्रतिजन्म भक्तिप्रार्थनमिह तु विषयरागदृष्टान्तेन तस्या एव सर्वान्यपरिहारार्थप्रार्थनमिति विशेषः। विषयजन्यप्रीतिरपि रागं विना न सम्भवतीति रागावश्यकत्वम्। तथा च पातञ्जलसूत्रम्। (पा०२।सू० ७पृ०७८) "सुखानुशयी रागः" इति। तस्यैव वक्ष्यमाणविशेषु व्यापनाद्भावनाञ्च भक्तित्वम्। न तु क्वचित् आदरस्य, क्वचित् कीर्त्तनादेः अननुगमात्। न च तत्प्राणस्य तत्त्वं द्वेषादिमत्स्वपि तत्प्रसङ्गात्। नाप्याराध्यत्वेन ज्ञानं च, पूज्यानामप्याराध्याराधनानामनुगमात्। अपि च यथाक्रमात् वा मनस्कार्यत्वादिज्ञानसत्त्वपि भक्तोऽयमवहरतोऽयमिति व्यवहारापत्तेः। अनु-

रागादिवच्चित्ताराध्यत्वज्ञानमिति चेत् अनुराग एवास्तु अतएव गी०।अ०१०। श्लो०९) । "मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च। तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इत्यादौ मद्गतचित्तप्राणादीनां भजनस्यैव नाराध्यत्वज्ञानवत्ताम्। अतएव च कमनीयाकृतिदर्शनेनानुरक्तानां गोपवधूनामपि भक्तिफलं मुक्तिः श्रूयते। अनुरक्तिस्तु न ज्ञानान्तर्गतः किन्तु भगवन्महिमादिज्ञानादनुपश्चाज्जायमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम्। ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि प्रसक्तभक्तित्वं प्रसज्येत नन्व एव परमेश्वरात्मकत्वात्। अथ विकाराविशिष्ट एव तथात्वं वाच्यं तथापि गोपीप्रभृतीनां प्रादुर्भावविच्छेदेश्वरभक्तावव्यापकम्। उच्यते जीवोपाध्यवच्छिन्नचेतनविषयिणी अनुरक्तिरेव सेति। एवञ्च प्रादुर्भाववच्छेदे परिपूर्णे च भक्तिः संकीर्णा भवति" टीका। "तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" ३सू० "तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिरेव न तथोक्तः। तस्यामृतत्वं फलमुपदिश्यते (छा०।प्र० १२७) "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति"। तस्मादिच्छात्वगोचरफलत्वनिबन्धना तदभिलाषा परिहृता भवतीति" टी०। "ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः" ४सू० "ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यते न तु तद्भक्तिः। तथाचामृतत्वफलं तस्यैवेति चेद्ब्रूषे। नैष दोषः। संस्था भक्तिरेव न ज्ञानं द्विषतश्च ज्ञानवतोऽपि तत्संस्थत्वव्यवहाराभावात्। राजाद्यनुरक्ताः स्वल्पमात्यमित्रादयस्तत्संस्था इति व्यपदिश्यन्ते न पुनः प्रतिपक्षभूपालाः। मन्त्रार्थनिर्णयो हि लोकवदेव वेदेऽपीति। अतएव चिरकारिकोपाख्याने "विश्वसन्ते न कालेन यस्यां संस्था व्यतिक्रमः। सोऽश्नीत भयं तप्तो दुःखेनाप्नुयात् वर्त्तयन्" । (महाभा० शा० अ० २६७ श्लो० ९९२६) इत्यनेन पतिभक्त्यतिक्रम उक्तः। तस्मात् संस्था भक्तिरिति एवञ्च (ब्रह्मसू०।अ०१।पृ०७)"तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति"बादरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थोऽध्यवसेयः"टी० 'तयोपक्षयाच्च'५सू०। "तथा भक्त्या ज्ञानं प्रति ज्ञानस्योपक्षीणं यथाह्यकार उक्तयुक्तिसहस्रार्थैः (गी०।अ०७।श्लो० १९)। "यदा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम्। तदा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि" इति स्मितम्। नह (श्वे०।उ०।७१) "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र वेदनफलं मुक्तिः श्रुता तद्विरोधेन अतोऽनन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तस्यैवोपक्षयात्। तथा हि अतिमृत्युपदं न मुक्तौ रूढं किन्तु यस्यां यस्यां मृत्योरतिक्रम इति व्युत्पत्त्या तदपेक्षया यतो भक्तेर्मृत्य्वतिक्रम इति व्युत्पाद्य मुक्तिमेवातिमृत्युपदेनाभिधत्ताम् उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात्। (गी०।अ०१२श्लो०७)। "तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम्"। इत्यादिना भक्तितो मृत्योरतिक्रमोक्तेः। मन्त्रश्च भवति (तैत्तिरीयमन्त्रभागे) "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति"। अत्र यजनं भक्तिः तयैव तत्फलव्याख्यानात् नचाद्यां श्रुतौ भक्तेरसन्निधानं युक्तावपि तुल्यत्वात्। तस्मादनयापि श्रुत्या ज्ञानस्योपक्षय एव प्रतीयत इति। नन्व तथापि भक्ते रागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह" टी०। "द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः"६सू०। "भक्तिः खलु राग एव भवितुमर्हति कुतः द्वेषविरोधित्वात्। लोके हि द्वेषायं भक्तोऽयमिति मिथोविरुद्धधर्मवत्ति व्यवह्रियते तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः। एवञ्च भगवति शिशुपालस्य द्वेषानुबन्धमभिधाय विष्णु पु० अ० ४ १५ गद्येन १० "एवं हि भगवान् कीर्त्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमताम्" इत्युक्तम्। तथा चादिस्मृतौ "विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन्। शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः" इति अत्रापि द्वेषविरोधित्वेन भक्तेरभिधानात्। तथा च गीतासु (गी०अ०१६।श्लो०१८)। "ममात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः। तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु। आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय! ततो यान्त्यधमां गतिम्। इति। तद्विरोधिनी च भक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरिति युज्यते। किञ्च (तैत्ति०। पृ०१००) "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीति"शब्दात् ब्रह्मानन्दाविर्भावस्य भक्तिगोचरत्व रसस्य हेतुतावगम्यते। रसश्च रागः (गी०। अ०२। श्लो०५९)। "रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते" इत्यादौ प्रसिद्धः। अत्र

दतो विषयरागः। अत एव च (विष्णुपु० अ० १। अ० ४ मध्यम्) रामकृष्णप्रभृतीनां अर्थान्तरोक्त्या प्रह्लादः "येऽपि तेषु भगवद्भेदेऽनुरागिणः कौशलनगर-ग्रामपदान्तेऽपि तन्मनस्कतृप्तलोकतामापुरिति" व्याख्या-देव भक्तावनुरागशब्दः प्रयुक्त इति। तस्मादपि च ज्ञानं किन्त्वनुरागरूपैव भक्तिर्निःश्रेयसफलेति। ननु द्वेषविरोधित्वं न रागत्वे सिद्धम् उदासीनत्वेनानैका-न्त्यादिति चेत् उच्यते द्वेषकार्यं हि निन्दादिप्रवृत्तिस्तद्विरो-धिनी प्रवृत्तिरिति। भवति च भक्तानां भजनीयानु-वर्त्तनादौ प्रवृत्तिस्तद्विरोधिनां तदनुवर्त्तनादौ निवृत्तिः। अतश्च कार्यमुखेन विरोधमभिप्रेत्य द्वेषप्रतिपक्षत्वमुक्तम्। तथा च यथोक्तं भक्तिर्भजनीयगोचररागरूपा तदनु-वर्त्तनादिहेतुहितसाधनताधीभिन्नात्मविशेषगुणत्वात् स-म्मतं तद्वत् यथा द्वेषः। रागोत्कर्षेण तदनुवर्त्त-नाद्युत्कर्षस्य दर्शनात्। किञ्च यो यस्मिन् भक्तः स तस्योदासीन्यान्नावसीदति भक्तिस्तस्य यदनुवर्त्तनाद्यनुकूल-द्वेषविरोधिगुणरूपा अनुवर्त्तनहेत्वात्मविशेषगुणत्वात् हित-साधनताधीवदिति हितसाधनताधीस्तु बाधकप्रकारेण परिशेषाद्रागत्वसिद्धिः। किञ्च भक्तिमतामभिमतेतद्-वैकृतिकव्यापारो विरोधिन्येव दृष्टव्यः। (गी० अ० ९। श्लो० ३२)। "मां हि पार्थ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः"। "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः" इत्यादौ च। एवं (गी० अ० १६। श्लो० १८) "आत्मपरदेहेष्वित्य-नेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वात् तद्विरोधिगुणो जीवोपा-धिपरिहारेण परात्मगोचरो राग एव भक्तिरूपः संसा-रनाशहेतुः। एतदेवोक्तं आत्मप्रवेशेति। चकारात् पुत्रकादिरागविरहेऽपि रागत्वम्। प्रसिद्धं हि "पुत्र-कादिकृतेन कथयति पश्यन् रागं कोपेन" इत्यादौ। भक्ते-र्गुणान्तरत्वे तु प्रत्यक्षविरुद्धताकल्पने गौरवात्। स च रागः वेदाच्छादितसाधनताज्ञानजन्योऽपि यागादिवदि-च्छारूप एव। अस्माकं तु मोक्षाद्यनुरक्तानां नेच्छा-मोक्षादिप्रतीतेरागः पृथगेव द्वेषवत्। इच्छाया अवि-कृतार्थविषयत्वाद्रागस्य सिद्धार्थविषयत्वात्। प्रस्तुत-तत्र्यवस्थादिव्यवस्थापनागौरवाच्चेति दिक्। तस्माच्च तद्वत्त्वाभिसिद्धिरिति। ननु भक्तिः क्रियात्मिका सा च निःश्रेयसाय न कल्पते (वैति। व्यास०। शिवपुरा ख० २१)"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-नैकेऽमृतत्वमानशुः" इत्यादिश्रुतिभ्य इत्याशङ्कां परिहर-

ति टी०। "न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत्" ७सू०। सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति प्रयत्नानुविधानाभा-वात्। यत्र प्रयत्नानुविधायि तत्र क्रियात्वं यथा ज्ञानम्। यदि प्रमाणवस्त्वधीनं न पुरुषेच्छया कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्तुं शक्यते। तथा भक्तिरपि न हि रागित्वं गदायुधादिविषयिणो यत्नव्यापारेण तथा भवति भक्तिः किन्तु पूर्वकृतगौणभक्त्यादिसाधनाधीने-ति" टी०। "अतएव फलानन्त्यम्" ८सू०। "यतः सा न क्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निःश्रेयसस्यानन्त्य-मुपपद्यते। अन्यथा (छान्दो० ८।१।६) 'तद्यथेह कर्म-जितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इत्यनेनानन्त्यस्यापि क्षयित्वं प्रसज्येतेति" टी०। "तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत्" ९सू०। "भवति हि भगवद्वाक्यं (गी० अ० ७। श्लो० १९) "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति। ज्ञानवतः प्रपत्ति-रूपा भक्तिर्ज्ञानहेतुत्वे नेदमुपपद्यते इतरप्रपत्तिवदिति। यथा तदनन्तरं (गी० अ० ७। श्लो० २०)। "कामै-स्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः"। इत्यनेन देवता-न्तरप्रपत्तिनिन्दाकथनेनैव प्रपत्तिः कथ्यते। तत्र देवता-भक्तेरेव प्रपत्तिशब्देन कथनं न तज्ज्ञानस्य। तथा एव प्रपत्तेरुभयत्र प्रमाणिताभावात् इति। चकाराच्च ज्ञानानन्तर्यश्रवणमपि ज्ञानत्वाभावे लिङ्गम्। यथा (गी० अ० १५। श्लो० १९)। "यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत!" इति। तथा (गी० अ० ९। श्लो० १३)। "भजन्त्यनन्य-मनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः" इति च। तस्माच्च ज्ञाना-त्मिका। यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञानभेदः सिद्धस्तथापि भक्तिशब्दो ज्ञानमात्रे गौण इति शङ्कानिरासार्थमेतत्। इदन्तु चिन्त्यते भगवद्गीतावाक्यानि न मन्त्रविधया वेदवत् प्रमाणम्। किन्तु भारतस्मृतित्वेन तथा च कथं मन्त्राद्विति निर्देशः। अन्येऽस्मृतिशब्दादिति व्याचक्षते। अतोऽवसृते वेदार्थकथनमहाभारतत्वमेव वेदत्वं तत्र गीतावाक्यविशिष्टम्। अतएव भगवद्गीतास्वुपनि-षत्स्विति इत्याह, त्रैपद्यं तु एव गीता आदौ विषयाः तथा च पुराणान्तरम् "गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः। या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मा-

-र्हिभिःश्रुता"। न च गृह्याणामप्रमाणत्वप्रसङ्गः भारतादयोऽनुष्ठानेनैव तदुपपत्तेः प्रपादिस्मृत्यादिवत्। तदिज्ञानेति चेन्न तत्पाठाऽपरिपूर्त्तेः। तथाश्रोताचार्यैः। "नानेन वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेदितान्। आख्यानविषयं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते"टी०। १सू०। "एवमतत्वं प्रमाणव्याख्यातविचार्य भक्तौ कथितायां ज्ञानयोगभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्निकमारभ्यः। "सा मुख्येतरापेक्षितत्वात्" १०सू०। व्याख्यातप्राया मुख्यत्वेन कारणत्वात् सेति निर्देशः। सा परा भक्तिरेव प्रधानम् इतरैरागभूतज्ञानयोगादिभिः स्वोपकार्यतयापेक्षितत्वादित्यर्थः। छान्दोग्ये (७०६।६) "यो भूमा तत्सुखम्" इत्याद्युपक्रम्य श्रूयते "आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवतीति" तत्रात्मरतिरूपायाः परभक्तेः फलत्वमिति दर्शनश्रवणादिकमनिराकाङ्क्षत्वेनाङ्गं भवति। यथा "दध्ना जुहोति" प्रकृत्य "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" इत्याद्युक्तं तथा "दर्शनमपि रतेरङ्गं मननविज्ञानयोरप्रियदर्शनार्थतया आत्मप्राप्तयोरनुवादः। एवमात्मक्रीडादेरर्थतत्त्वादर्थप्राप्तोऽनुवाद एव। अन्यथा रत्युद्देशेन दर्शनादिविधौ दर्शनाद्युद्देशेन वा रत्यादिविधौ वाक्यानि भिद्येरन्। तस्मात् (पूर्वमीमांसायाम्। अ० १। पा०१। सू० २) "फलं परार्थत्वादिति" न्यायाद्दर्शनमङ्गमिति। अतएव भगवान् चतुर्दर्पि। (महाभार०। शान्ति०।अ०१८४। श्लो० ७१११।७११२)। "ब्रह्मभूता प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्"। प्रसन्नेनात्मरतेः प्राधान्यमाहेति" टी०। "प्रकरणाच्च"११सू०।"प्रकरणं रतेरेव फलवत्त्वात् तदासन्नप्रकरणस्थं दर्शनमङ्गं भवितुमर्हतीति"टी०। "दर्शनफलमिति चेन्न तेन व्यवधानात्"१२सू०। "ननु दर्शनस्यैव फलं स्वाराज्यवचनमवगतं तथा च तस्यैव प्रकरणमिति वैपरीत्यमिति चेन्न तेन तच्छब्देन व्यवधानात् (छां०। ७०२५।६।१७) स स्वराड् भवतीत्यत्र तच्छब्देन प्रतिपन्नात्मरतिमानेवोपलभ्यते न विज्ञाता पश्यन्निति अथ द्वितीयपक्षितो कारणाभावात्। प्रकरणमेव कारणमिति चेन्न अन्योन्याश्रयात्"टी०। "दृष्टत्वाच्च"१३सू०"दृष्टं हि लोके लोकवेदयोर्भावना सर्वत्राखण्ड्ये रतिहेतुत्वं न तु रतेर्ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टोपकारत्वादप्यङ्गत्वमवसीयते। इष्टं च प्राकृतमित्यक्तरहितात्मनश्चिन्तनात्मीयत्वादिज्ञानं मनोमालिन्यवारणं भूतेषु करुणावत्तत्वाद्यतैश्वर्यातिशयितकृपामूर्त्तिं श्यामसुन्दरमिव प्रतिभासते यतः परा भक्तिरिति। अतएव गीयते (गी०।अ०५। श्लो० १७)। "तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः। गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः। इति। तथा आयुर्वेदेऽपि (चरकसंहितायां। अ० १ श्लो० २१)। धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्" टी०। "अत एव तदभावाद्वल्लवीनाम्"१४सू०।"यतो ज्ञानं दृष्टोपकारकमतएव दृष्टोपकारं विना मनोमालिन्यादिबाधात् प्रधानभगवदनुरागमात्रेण वल्लवीनां मुक्तिः स्मर्यते। (विष्णुपुराणे। अंशे ५। अ० १३। श्लो० १० | ११। "तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा। तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका। चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्। निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका" इति। अत्र सुखदुःखविशेषेणानुरागोऽनुमीयते न मुक्तिरिति वाक्यार्थः। द्वारकाप्राप्त्यादनन्तरमप्यन्येनापि कर्मणा ज्ञानविहितैव तासां रागानुकूलसदृश्यत्वमपि ज्ञानस्यैव प्रधानत्वे तु तदभावे फलं न स्यात् चिन्ता च न ज्ञानात्मैकत्वमपि तत्कारणमत्यन्तमनन्ताद्यसम्भवात्। किन्त्वनुरागनियतानुस्मृतिरेव। नचायमर्थवादः अपूर्वत्वाभावात् तद्विधौ विध्यभावाच्चेति"टी०। "भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञप्त्या साहाय्यात्"१५सू०"इदानीं स्मृतिविरोधेन प्रकरणस्यानिश्चयाधनाशङ्क्य समाधीयते। यथा स्मृतं (गी०। अ० १८। श्लो० ५५)। "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्"। इति। तत्र (तैत्तिरीयसं०। अ०१। प्र०५। अनुवाक०८) "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इतिवत् कारकत्वात् ज्ञानस्य भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वमवसीयते। यद्यपि दृष्टत्वादित्यनेन दृष्टोपकारे प्रमाणमात्रे न युते, तथापि ज्ञानविषयिण्या रतेरङ्गज्ञानविषयत्वानोपकार्यत्वं न प्रत्यक्षम्। किन्तु तदपारे रतौ तथा दर्शनेन ज्ञानगोचराणामनुमानत्वम्। तथाच विकृतेः पर्यवसानादिति चेन्न दोषः। तथाहि यदि केवलं जानातीति ब्रूयात् स्यादेवम्। किन्तु भक्त्या जानातीति। अभिज्ञा पूर्वज्ञातज्ञानमुच्यते। तथा च भक्त्या पश्चादिपूर्व-

ज्ञानं तत्फलरूपभक्तिप्रवर्त्तकम्। अनन्तरं यावत् तद्दार्ढ्यं भक्त्यैवाभिव्यक्तिभावेनापेक्ष्यते प्रीत्युत्पादनेनावधानवदिति। कार्य्यकारणभावसंयुक्तं ततो ज्ञानदार्ढ्येन भक्तिदार्ढ्यं भवति विवृत इति। तथा चैवं स्तुतिः किन्तु न्यायप्राप्तानुवाद इति। एतमेवार्थं स्फुटीकरोति" टी०। "प्रागुक्तं च" १६सू०। "भक्त्या मामित्यत्र पूर्वं ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यभिधाय (गी०। अ० १८। श्लो० ५४)। "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इत्युक्तम्। तथा च ज्ञानमङ्गतो ज्ञानप्रयोजनाभावादुक्तमनुवादत्वमिति" टी० "एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः" १७सू०। "एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्द्देशेन ज्ञानभक्त्योरत्र विकल्पपक्षोऽपि प्रत्युक्तः निराकृत इति मन्तव्यम्। न ह्यङ्गाङ्गिनोरेकत्र विकल्पो भवतीति। उपमर्द्दात् समुच्चयोऽपीति" टी०। "देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्य्यात्" १८सू०। "क्वचिदेवं श्रूयते (श्वेताश्व० उ० ११७) "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति। अत्र देवभक्तिरोऽप्रीतरस्मिन् नैव मन्तव्या कुतः गुरुभक्तिसाहचर्य्यात्। साहचर्य्यं हि नाप्रकृतफलायां भक्तौ घटते। इन्द्रादि देवतास्वाराधिताः शुभफलज्ञानफलाय भवन्तीति साहचर्य्यमपि निर्व्वाहकम्। साहचर्य्यादुपकारकत्वबुद्ध्युक्तेरदृष्टार्थमेतत्" ११टी०। "योगस्तु भयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत्" १९सू०। "योगः पुनस्तेनार्थं भक्त्यर्थं च भवति। समाहितमनस्कताया उभाभ्यामपेक्षणात्। ननु (पूर्व्वमीमांसायाम्। अ०२। पा० १। सू० २१) "गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति" न्यायात् प्रधानाङ्गं योगः कथमङ्गाङ्गिमित्यत आह प्रयाजवदिति यथा प्रयाजो वाजपेयाद्यङ्गं तदीयदीक्षणीयादेरप्यङ्गं तद्वत्। तदङ्गताबोधकप्रमाणाविशेषात्। नैवकं ज्ञानार्थं योगानुष्ठानप्रबन्धेन भक्तिमुपकरोतीति। एवं विषयः वैराग्यमपि उभयार्थं मन्तव्यम्। ननु योगे पातञ्जलदर्शने २३सू०) "ईश्वरप्रणिधानाद्वेति" पतञ्जलिस्मरणं द्विरपङ्क्तं तत्र प्रणिधानाभिधेयस्य भगवद्भजनस्य समाधिसिद्ध्यर्थत्वमिति कथं भक्तेः प्राधान्यमित्यत आह" टी०। "गौण्या तु समाधिसिद्धिः" २०सू०। तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानं तया समाधिसिद्धिरिति न स्मृतिविरोधोऽपीति। भवति च वाक्यशेषस्तत्रैव (पा०द०१।२१सू०) "तस्य वाचकः प्रणवः" "तज्जपस्तदर्थभावनमिति" टी०। "हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात् सङ्गवत्" २१सू०। "योगशास्त्रप्रमाणादिदं स्मृतम्। योगशास्त्रोक्तरागत्वाविशेषाद्भक्तिरपि मुमुक्षुणा हेयैव। तथा च सूत्रं पा० द० ७२सू०) "क्लेशाः रागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः" इति। एवञ्चेदुच्यते। नैवं वाच्यम् उत्तमास्पदत्वाद्भक्तेः परमेश्वरविषयत्वादिति यावत्। न हि रागत्वमात्रेण हेयत्वं किन्तु संसारानुबन्धिरागत्वेनैव। यथा सङ्गत्वमात्रेण न त्याज्यता किन्तु असत्सङ्गत्वेन तद्वत्। तथा चेश्वरभक्तिर्हेया रागत्वादित्यत्र संसारानुबन्धित्वं मोक्षाननुगुणत्वं चोपाधिः। अत्र सात्त्विकी सा (गी०। अ० १७। श्लो० ४) "यजन्ते सात्त्विका देवान्" इत्यादिना सात्त्विकत्वकीर्त्तनादिति" टी०। "तदेव कर्म्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात्" २२सू०। "तदेव भजनं मुख्यं तस्यै भक्तेर्वा मुख्यत्वम्। एतत् सर्व्वमेव निश्चितं यस्मादेवं शब्द्यते (गी०। अ० ६। श्लो० ४६। ४७)। "तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः। कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्ज्जुन। योगिनामपि सर्व्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" इति। अत्र विशेषणानां तपआदीनामाधिक्यनिबन्धनं विशेष्याणामाधिक्यं क्रमादिति मन्तव्यम्। न चान्यस्य मुख्यादाधिक्यमुपपद्यते। तस्माद्भक्तिः प्रधानमिति। मुख्यत्वेनापि तद्भक्तिपरिचार्थं पठति" टी०। "प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः" २३सू०। अत्र कृत्स्नोऽपि द्वादशाध्याय उदाहरणम् (गी०। अ० १२। भक्तियोगशब्दे स च अध्यायो दृश्यः।

तल्लिङ्गानि च तत्रैवोक्तानि यथा

"तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिङ्गेभ्यः" ४२ सू०। "यद्यपि जानामीच्छामीत्यादिवदहं भजे अनुरज्ये इत्येवं मानादिना प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिस्तथापि तस्या इतरसंस्कारवैमिश्र्यवशाद् परिशुद्धिर्न प्रत्यक्षतो निर्णेतुं शक्यते ज्ञानप्रामाण्यवत्। तस्मात् तन्निर्णयो लोकवत्ज्ञातलिङ्गेभ्य एव। यथा लोकेऽनुरागतारतम्यं तत्कथादावश्रुपुलकादिविकारैरनुमीयते तद्वदिति। न केवलं लोकवल्लिङ्गानि भवन्ति अपि त्वेवं श्रुतिभ्योऽपि तानि लिङ्गानि बाहुल्येन लभ्यन्त इत्याह" टीका। "सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयतासर्व्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च

गुरुत्वेभ्यो बाहुल्यात्" ४४ सू०। "यथार्जुनस्य सख्यानः । "सख्युस्त्वाम तु तस्याश्च पार्थास्त्यो धनञ्जयः । न वञ्चयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा"। वत्सलानः यथा दुःशलायोः (कल्किपु० अ० २५ श्लो० २२) "पक्षपातेन तन्मास्ति भगे पद्मे च तादृशि । बभार येते तदर्थं वत्सलात्वमति श्रयः"। प्रीतिर्यथा विदुरस्य । (महाभारते । उद्यो० अ० ८८ श्लो० ३११४) 'या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष ! तवागमनकारणात् । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम्"। विरहो यथा गोपीनाम् (विष्णुपु० । अंशे ५ । अ० १८ । श्लो० १७) "गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीषि न नः क्षमम् । गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना" । इतरविचिकित्सा यथा श्वेतद्वीपनिवासिनाम् । नारददर्शनेऽपि विस्तृतिः यथाचोपमन्योः (महाभरते । अनुशा० अ० १४ । श्लो० ७०७७) । "अपि कीटपतङ्गो वा भवेयं शङ्कराज्ञया । न तु शक्र ! त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये" । महिमख्यातो यथा यमस्य । (कल्किपुरा० अ० ८ श्लो० १) "नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः" । (विष्णुपु० । अंशे ३ । अ० ७ । श्लो० १०) । "अपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तम् । वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्" तदर्पणप्राणस्थितिर्यथा हनूमतः । तेनैवोक्तम् (वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे । स० १०७ श्लो० २१२१) । "यावत् तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी । तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन्" । अथ वा तत्तत्स्थानामपि नारदादीनां तदेकाराधनार्थं प्राणधारणम् । अतएव श्रुतिः । (कलिंहतापिनी । खं० ६) "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति" । तदीयताभावस्तु यथोपरिचरस्य (महाभारते । शा० । अ० ३३७ । श्लो० १२७१८) "आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा । एतद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रेक्षते सदा" इति । सर्वभूतेषु तद्भावो यथा प्रह्लादस्य प्रसिद्धः । उक्तञ्च तेनैव । (विष्णुपु० । अंशे १ । अ० १९ । श्लो० ९) "एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी । कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम्" । तत्प्रतिकूलत्वं यथा जन्मान्तरेऽपि भगवति भीष्मस्य । तेनैवोक्तम् । (महाभारते भीष्मप० । अ० ५९ श्लो० २६४) "एह्येहि देवेश ! जगन्निवास ! नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ! । प्रसह्य मां पातय लोकनाथ । रथादुदयाद्भुतलोक्यं शरण्ये"। आदिपद्यादुग्रवाक्रूरादिवेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि । यद्यपि द्वेषविषयाभावाद्भवमेदस्तत्तं तथापि तत्र रागविरुद्धत्वेनाल च बहुभक्तिपरिपुष्टिविरुद्धत्वेनेति विशेष इति । ननु आनिन्द्यानुरागिणां तदनुपकारतस्त्ववद्द्वेषादयो भवन्ति तेऽपि किं लिङ्गानि नेत्याह" टी०।

"द्वेषादयस्तु नैवम्" ४५ सू०। "तदनन्यादेव । यथोक्तं भगवता द्वैपायनेन महाभारते अनुशा० । अ० १४९ पृ० १४६ । श्लो० ७६८) "न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे" इति । शिशुपालस्य तु द्वेषात् स्मरणं ततः परा भक्तिस्ततो मुक्तिरित्येव क्रमः इति" टी०।

अत्र इदमवधेयम् शाण्डिल्यसूत्रादौ "भक्तेर्ध्यानाङ्गत्वं यदुक्तं तद् भक्तेः प्रशंसार्थं तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ अज्ञानकार्यानुरागविशेषान्तःकरणवृत्तिरूपाया भक्तेः कुतस्तरां सम्भवोऽतो ज्ञानस्यैव भक्तिरङ्गम् । अतएव पात०सू० ईश्वरप्रणिधानात् योगसिद्धिरुक्ता "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" क्रियायोगरूपेश्वरप्रणिधानस्य योगाङ्गत्वमुक्तम् अतएव भक्तिर्ध्यानाय कल्पते इति मुक्ताफलकर्त्ता बोपदेव उदाजहार । इयांस्तु भक्तौ रसास्वादयुक्तौ सुखस्वरूपतेति ।

तेन च मुक्ताफलग्रन्थे भक्तिलक्षणं तद्भेदाश्चाप्युक्तं यथा "तत्र विष्णुभक्तिलक्षणं भेदाश्च । "यस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्" सू० "यस्मात् कृष्ण एव कैवल्यप्रदः अतः तस्मात् उपायविशेषस्याविवक्षितत्वात् । केनापि विहितेन अविहितेन वा उपायेन साध्यसिद्ध्यङ्गभूतयाभक्त्यैव, न तु ज्ञानादिना कृष्णे सर्वोपाधौ ब्रह्मणि निवेशयेत् स्थिरीकुर्यात् लिङ्निर्देशस्याविवक्षितत्वात् उपायपूर्वं भगवति मनःस्थिरीकरणं भक्तिरिति लक्षणार्थः । न तावदस्याप्यव्याप्तिः प्रह्लादादौ सुप्रसिद्धत्वात् । न च कर्मब्रह्मार्थविधिविषययोः भक्त्योरव्याप्तिः तयोरन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन मनोनिवेशहेतुत्वात् । नाप्युन्मादादावभक्तिभूतेऽतिव्याप्तिः तस्यानुपायत्वेन निरस्तत्वात् । नापि मुद्रायां भक्तौ उपायानिर्देशादुपायेनेति वचनेऽनन्तर्भूतमिति वाच्यम् । भीतावावेऽप्यनुमानिकस्य सम्भवात् । सा द्वेधा विहिता अविहिता च । तत्र विहिता "देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ।

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा" । सा द्वेधा मिश्रा शुद्धा च । मिश्रा त्रेधा । कर्ममिश्रा कर्मज्ञानमिश्रा ज्ञानमिश्रा च । कर्ममिश्रापि त्रेधा । तामसी राजसी सात्त्विकी च तामसी च त्रेधा । हिंसार्था दम्भार्था मात्सर्यार्था च । "अभिसन्धाय यद्धिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा । संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात् स तामसः । राजसी त्रेधा । विषयार्था यशोऽर्था ऐश्वर्यार्था च । "विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा । अर्चादावर्चयेद् यो मां पृथग्भावः स राजसः । सात्त्विकी त्रेधा कर्मक्षयार्था विष्णुप्रीत्यर्था विधिसिद्ध्यर्था च । "कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेद् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः" । कर्मज्ञानमिश्रा त्रेधा उत्तमा मध्यमाऽधमा च साधनतारतम्यात् । तत्रोत्तमा "सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः । मध्यमा "ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च । प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः" । अधमा "अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः" । ज्ञानमिश्रा "मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः । येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्भावायोपपद्यते" । अविहिता चतुर्धा, कामजा द्वेषजा भयजा स्नेहजा च । "कामाद् द्वेषाद् भयात् स्नेहाद् यथा भक्त्येश्वरे मनः । आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः" । भक्त्यधिकारिणश्च तत्रोक्ता यथा "गोप्यः कामाद्भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहात् यूयं भक्त्या वयं विभो" । सम्बन्धात् स्नेहाद्भयो यूयं चेत्येकम् । भक्त्या विहितया वयमित्यत्र विभागः । "निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् । यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः । य एतान् मे पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् । क्षुद्रान् कामान् चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते । योऽधिकारे या निष्ठा स गुणः स प्रकीर्त्तितः" । एवं सति कर्ममिश्रा सत्र सकामानाम् । कर्मज्ञानमिश्राश्रिता वनस्थानाम् । ज्ञानमिश्रैका भिक्षूणाम् । शुद्धैका सर्वेषां उत्पन्नेऽनुरागे । उत्पन्ने तु यथा संभिन्ना । अविहिताचरणे गोप्यादीनाम् एवमष्टादश भेदाः । "यावत् ज्ञायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः । तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत । नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम् न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्" । विष्णुभक्त्यङ्गस्वरूपं भेदाश्च तत्रोक्ता यथा "कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतः स्वभावात् । करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत्" इत्युपक्रमे च एकोनविंशतिधा । षट्त्रिंशद्वर्गः १ । त्रिंशद्वर्गः २ । षड्विंशतिवर्गः ३ । पञ्चविंशतिवर्गः ४ । चतुर्विंशतिवर्गः ५ । विंशतिवर्गः ६ । एकोनविंशतिवर्गः ७ । अष्टादशवर्गः ८ । पञ्चदशवर्गः ९ । त्रयोदशवर्गः १० । द्वादशवर्गः ११ । एकादशवर्गः १२ । दशवर्गः १३ । नववर्गः १४ । सप्तवर्गः १५ । षड्वर्गः १६ । पञ्चवर्गः १७ । चतुर्वर्गः १८ । त्रिवर्गः १९ । एते च यथोत्तरमन्तरङ्गवर्गाः ।

तत्र षट्त्रिंशद्वर्गः "तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् । तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः । अमाययानुवृत्त्या च यैस्तुष्येदात्मदो हरिः । सर्वतो मनसोऽसङ्गमादौ सङ्गञ्च साधुषु । दयां मैत्रीं प्रश्रयञ्च भूतेष्वद्धा यथोचितम् । शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः । सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् । विविक्तचीरवसनं सन्तोषं येन केनचित् । श्रद्धां भागवते शास्त्रे निन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवाक्कायदण्डञ्च सत्यं शमदमावपि । श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानाञ्च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् । इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् । दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् । एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् । परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु । परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः । मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिः निवृत्तिर्मिथ आत्मनः । स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहर-

हरिम्। भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम्। क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः। नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः। इति भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्भक्त्या तदुत्थया। नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्" भाग०११।३अ०।

त्रिंशद्वर्गः "सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः। अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम्। सन्तोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः। नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम्। अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः। तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव!। श्रवणं कीर्त्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः। सेवेज्याऽवनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम्। नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः। त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति" भाग०७।११अ०।

षड्विंशतिवर्गः। "गुरौ हरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च। सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या। मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसङ्गाद्गुणकीर्त्तनान्मे। निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा! जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः। अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन सध्र्यक्। सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसम्प्रमादेन यमेन वाचाम्। सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन। योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिङ्गं व्यपोहेत् कुशलोऽहमाख्यम्" भाग०५।५अ०।

पञ्चविंशतिवर्गः "स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम्। दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्चनम्। ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा। मितमेध्यादनं शश्वद् विविक्तक्षेमसेवनम्। अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः। ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम्। मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः। प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसो हृदि। स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसः प्राणधारणम्। वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः। एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम्। बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः" भाग०३।२८अ०।

चतुर्विंशतिवर्गः "मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम्। परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्त्तनम्। मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव!। सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम्। मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम्। गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः। यात्राबलिविधानञ्च सर्ववार्षिकपर्वसु। वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम्। ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः। उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि। सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः। गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया। अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनम्। अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम्। यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः। तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते। मदर्चां सम्प्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढम्। पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान्। पूजादीनां प्रवाहार्थं सदा पर्वस्वथान्वहम्। क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात्। प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयम्। पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात्" भाग०११।२७अ०।

विंशतिवर्गः "सेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा। क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः। मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः। भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च। महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया। मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च। आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्च मे। आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा। मद्धर्माचरणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः। पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम्" भाग०३।२९अ०।

एकोनविंशतिवर्गः "सच्छ्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाऽऽध्यात्मिकयोगनिष्ठया। योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च। अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्सम्मतानामपरिग्रहेण। विविक्तरुच्या परितोष आत्मन् विना हरेर्गुणपीयूषपानात्। अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना। यमैरकामैर्नियमैरनिन्दया निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च। हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृम्भमाणया। भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः" भाग०४।२२अ०।

अष्टादशवर्गः "मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च। सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः। ब्रह्मचर्येण मौ-

नेन स्वधर्मेण महीयसा । यदृच्छयोपस्थितेन सन्तुष्टो मितभुक् मुनिः । विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् । सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् अकुर्व्वन् सदाग्रहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च । निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः । उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् । मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्व्वानुस्यूतमद्वयम्" भाग०३ २७अ० ।

पञ्चदशवर्गः "श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनम् । परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम । आदरः परिचर्य्यायां सर्व्वाङ्गैरभिवन्दनम् । मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्व्वभूतेषु मन्मतिः । मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् । मय्यर्पणञ्च मनसः सर्व्वकामविवर्ज्जनम् । मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः । एवं धर्म्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते" भाग० ११।१९अ० ।

त्रयोदशवर्गः "कुर्य्यात् सर्व्वाणि कर्म्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्म्मात्ममनोरतिः । देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् । देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च । पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्व्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः । मामेव सर्व्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् । ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथाखममलाशयः । इति सर्व्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते ! । सभाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः । ब्राह्मणे पुक्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके । अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः । विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडाञ्च दैहिकीम् । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् । यावत् सर्व्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते । तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः । नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् । स्पर्द्धासूयातिरस्काराः साहङ्कारा वियन्ति हि" भाग०११।२९अ० ।

द्वादशवर्गः "गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्व्वलाभार्पणेन च । सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च । श्रद्धया तत्कथायाञ्च कीर्त्तनैर्गुणकर्म्मणाम् । तत्पादाम्बुरुहध्यानात् तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः । हरिः सर्व्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः । इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् । एवं निर्ज्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे । वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् । निशम्य कर्म्माणि गुणानतुल्यान् वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि । यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति । यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् । मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते ! नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः । तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः । निर्द्दग्धबीजानुशयो महीयान् भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्" भाग०७ ७ ।

एकादशवर्गः "स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने । करौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये । मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् । घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते । पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने । कामञ्च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः" भाग०९ ४ ।

दशवर्गः "आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तञ्च यन्नसौ । तस्यर्त्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया । तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत । न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे । श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः । बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य । जिह्वाऽसती दार्द्दुरिकेव सूत ! न चोपगायत्युरुगायगाथाः । भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् । शावौ करौ नो कुरुतः सपर्य्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा । बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये । पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ । जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मर्त्त्योऽभिलभेत यस्तु । श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् । तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः । न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः" भाग०२ ३अ० ।

नववर्गः "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम्" भाग०७।५अ० ।

सप्तवर्गः "अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना। तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम्। ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा। तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना। प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम्। तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः" भाग०३।२७अ०।

षड्वर्गः "वाणी गुणानुकथने, श्रवणौ कथायां, हस्तौ च कर्मसु,मनस्तव पादयोर्नः। स्मृत्यां, शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे, दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम्" भाग० १०।११ अ०।

पञ्चवर्गः "शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाभिवन्दताम्। नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम्" भाग०१०।८६अ०।

चतुर्वर्गः "तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतांपतिः। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा" भाग० १।२ अ०।

त्रिवर्गः "तस्माद्भारत! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम्" भाग०२।१अ० "तस्मात् सर्वात्मना राजन्! हरिः सर्वत्र सर्वदा। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्नृणाम्" भाग०२।२अ० पुनर्वचनं त्रिवर्गस्यान्तरङ्गत्वख्यापनार्थम्"।

"भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः। तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी" गारुडे २२१अ०। अथ विशेषलक्षणानि। गौतमीयतन्त्रे "देवतायाञ्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ। भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति। तद्भक्तजनवात्सल्यं१ पूजायाञ्चानुमोदनम्२। सुमना अर्चयेन्नित्यं३ तदर्थे दम्भवर्जनम्४। तत्कथाश्रवणे राग५स्तदर्थे चाङ्गविक्रिया६। तदनुस्मरणं७ नित्यं यस्तन्नाम्नोपजीवति८। भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते। स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः"। पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये यमधूम्रकेशसंवादे। "श्रवणं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मार्पणं स्तुतिः। परिचर्य्या नमस्कारः प्रेम चात्मार्पणं हरौ"। तत्रैवोत्तरे शिवपार्वतीसंवादे "आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः। धारणञ्चोर्द्ध्वपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः। अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा। कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम्। तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम्। तदीयानाञ्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता। तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः। भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये"। किञ्च। "दर्शनं भगवन्मूर्त्तेः स्पर्शनं क्षेत्रसेवनम्। आघ्राणं धूपशेषादेर्निर्माल्यस्य च धारणम्। नृत्यं भगवदग्रे च तथा-वीणादिवादनम्। कृष्णलीलाद्यभिनयः श्रीभागवतसेवनम्। पञ्चाशमासादिष्वतिरेकादश्यादिजागरः। प्रासादरचनाद्यन्यज्ज्ञेयं शास्त्रानुसारतः। लिङ्गानि भगवद्धर्मा भक्तानां लक्षणानि च। तानि ज्ञेयानि सर्वाणि भक्तैर्लक्षणानि च। तेषु ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः। बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि यत्। भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः। शान्तदास्यादिपञ्चभ्यो ज्ञेयास्तल्लिखनैरलम्" "प्रेमभक्तौ च सिद्धायां सर्वेऽर्थाः सेवकाः स्वयम्। भगवांश्चातिवश्यः स्याल्लिख्यतेऽस्याः सुलक्षणम्। अथ प्रेमभक्तिलक्षणम्। नारदपञ्चरात्रे "अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता। भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः। प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तमाहात्म्यकं परम्। सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम्। चिह्नानि प्रेमसम्पत्तेर्बाह्यान्याभ्यन्तराणि च। अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि ७स्कन्धे प्रह्लादस्य बालनुशासने। "निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि" इत्यादि ४६२६ पृ० दर्शितम्।

एकादशे च कवियोगेश्वरोक्तौ "शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके। गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः। एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः। हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः"। श्रीभगवदुद्धवसंवादे च "कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना। विनानन्दाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः। वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रोदित्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च। विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति। अथोक्तभक्त्यशक्तौ तु भगवच्छरणाश्रयम्। शरणागतभावेन तद्भक्तिं तत्समाश्रयेत्" हरिभक्तिविलासे ११विलासः। उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा "अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम्। आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा"। तथा नारदपञ्चरात्रे। "सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम्। हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते" भाग०३स्क० च। सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा "क्लेशघ्नी

शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा । सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षिणी च सा” । तत्रास्याः क्लेशघ्नत्वम् “क्लेशास्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा” । शुभदत्वं यथा “शुभानि प्रीणनं सर्वजगतामनुरक्तता । सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनीषिभिः” । मोक्षलघुताकृत् यथा “मनागेव प्ररूढायां हृदये भगवद्रतौ । पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः” । सुदुर्लभा यथा “साधनौघैरनासङ्गैरलभ्या सुचिरादपि । हरिणा चाश्वदेयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा । सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा “ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्द्धगुणीकृतः । नैति भक्तिसुखाम्भोधेः परमाणुतुलामपि” । श्रीकृष्णाकर्षिणी यथा “कृत्वा हरिं प्रेमभाजं प्रियवर्गसमन्वितम् । भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षिणी च सा” । सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा “सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधोदिता” । साधनभक्तिर्यथा । कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा । नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राकट्यं हृदि साध्यता” । भावभक्तिर्यथा “शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभाक् । रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते” । प्रेमभक्तिर्यथा “सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः । भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते” भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागः ।

भक्तियोग पु० भक्तिरूपो योगश्चित्तैकाग्र्यतासाधनम् उपायभेदः । भक्तिरूपे योगे भक्तियोगस्य ज्ञानात् श्रेष्ठत्वम् अक्लेशसाध्यत्वात् गीतायाम् उक्तं यथा

“एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः” मू० । “द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनम् । तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये तु समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्यादिना अहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच । एवमिति । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपमध्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चापि त्यक्तसर्वैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते अञ्जेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तदुपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः” भा० ।

“श्रीभगवानुवाच । मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः” मू० । “ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्वितरे मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेताः ते मे मम मताः अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाहोरात्रमतिवाहयन्ति अतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुम्” भा० ।
“ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम्” । “किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न, किन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वाच्छब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यते अतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्यापि अचिन्त्यं चाव्यक्तत्वात् यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटम् कूटरूपं कूटसाक्षित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषं मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” “मम माया दुरत्यया” इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतया । अथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद् ध्रुवं नित्यमित्यर्थः” भा० ।

"संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः" गी०। "संनियम्येति। संनियम्य सम्यक् नियम्य संहृत्य इन्द्रियग्रामं इन्द्रियसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते समबुद्धयः ते ये एवंविधाः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः न तेषां वक्तव्यं किञ्चित् मां ते प्राप्नुवन्ति इति ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तत्वात् न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम्" भा०।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते" गी०। "किन्तु क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिकस्तथापि अधिकतरस्तेषामक्षरात्मनाम्। परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चित्तं येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता हि यस्मादव्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते अतः क्लेशोऽधिकतरः" भा०। "ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते" गी०। "अक्षरोपासकानां यद्वर्त्तनं तदुपरिष्टाद् वक्ष्यामः ये त्विति। ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव अविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते" भा०।

"तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम्"। "तेषां किमित्याह तेषामिति। तेषां मदुपासनैकपराणाम् अहमीश्वरः समुद्धर्त्ता कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागरवत् सागरो दुस्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्त्ता भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ! मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम्" भा०।

"मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय। निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्द्ध्वं न संशयः। अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय!। अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि। अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं मद्योगमाश्रितः। सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्। श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्। अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी। सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढ़निश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः। यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः। हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः। अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः। सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः। यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः। समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः। तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्। अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः। ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते। श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः" गी० गीता० १२अ०।

भक्तिरस पु० भक्तिः ईश्वरविषया रतिरेव रसः। तत्स्थायिभावके रसभेदे "विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः। स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः। एषः कृष्णरतिस्थायिभावो भक्तिरसो भवेत्" इति भक्तिरसामृतसिन्धुः। मुक्ताफले तट्टीकायाञ्च भक्तेरसत्वम् व्यवस्थापितं यथा "भक्तिरसस्यैव हास्यशृङ्गारकरुणरौद्रभयानकबीभत्सशान्ताद्भुतवीररूपेणानुभवात् व्यासादिभिः वर्णितस्य विष्णोर्विष्णुभक्तानां वा चरितस्य नवरसात्मकस्य श्रवणादिना जनितचमत्कारो हि भक्तिरसः" मुक्ता०। "भक्तिर्विहिताऽविहिता च सैव परां प्रकर्षरेखामापन्ना रसः। यदाहुः। "भावा एवातिसम्पन्नाः प्रयान्ति रसतामभी" इति। भक्तिरसानुभावाश्च भक्ताः यथा तत्र तत्रानुभवात् तत्र इत्युच्यते स चानुभवो नवधा हास्यादिभक्तिभेदेन हास्यादय एव हि भगवति प्रयुज्यमानाः "तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति" भक्तिलक्षणाक्रान्तत्वात् भक्तिरसपदवीमासादयन्तीति भावः। हास्यादिलक्षणं तु वक्ष्यते। ते चामी नवापि शुद्धाः स्वमोहात्मकत्रैगुण्यव्यतिकरोद्भवाः तथा हि। प्रथमे त्रयो रजोभूताः, मध्यास्तु तमोभूताः, चरमे सत्त्वभूताः। रतिहासादयो हि रजःप्रभृतीनां विकारा इत्युक्तमेकादशस्य पञ्चविंशाध्याये। तत्रापि प्रथमे त्रिषु-

क्रमात् सत्त्वसंमिश्रं तमःसंमिश्रं सत्त्वतमःसंमिश्रं च रजोमूलम्। मध्येषु रजोमिश्रं सत्त्वमिश्रं रजःसत्त्वमिश्रञ्च तमः। चरमेषु तमोमिश्रं रजोमिश्रं रजस्तमोमिश्रं च सत्त्वम् ज्ञेयाभिधानक्रमेण चैव क्रमः"। आक्षेपपूर्वकं तस्या रसरूपत्वं तत्र व्यवस्थापितं यथा "तस्माद्विभावादिरससामग्रीविरहाद्भक्तौ रसत्वम् अत एवायमन्यैः "एवं भक्तावपि वाच्यमिति" वदद्भिः खण्डितः। अत उत्तरं पठति। व्यासादिभिरिति। वर्णितस्य चरितस्य विष्णुभक्ताः गोप्यादयः श्रवणादिनेत्रादिग्राह्यहर्षोत्कीर्त्तनचरणाभिनयात् चमत्कारः सामाजिकानां हि यस्मादेव सामग्रीको भक्तिरसस्वादनपुरश्चरणीय इत्यर्थः। तत्रैषा सामग्री। जैनाद्युपायेन मनोनिवेशः स्थायी चरितश्रवणादय उद्दीपनविभावा विष्णुविष्णुभक्तावालम्बनम् अनुभावास्तु अश्र्वादयो व्यभिचारिणश्च यथायोग्यं हृष्टादिका व्यभिचारिणश्च। उपायस्तु रतिश्रवणादिः। कविभिर्वर्णितस्येत्यनेन महाकविप्रबन्धनमध्यपाठेनैव रसव्यवहारो नान्यथेत्युक्तम्। एवमेवैतत् अनुकार्येषु हि जानकीरामभद्रादिषु रत्यादिमात्रं चमत्कारश्च यद्यपि शृङ्गारादौ कश्चिदस्ति। तथापि तस्य भयानकादावनुपलम्भान्न तत्र रसव्यवहारः। अतएव च "तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः" इत्यादीनि विशेषणानि। अभिनयैकपदस्य नाट्यादपि सन्दर्भैः समर्थनाच्चो रसोऽतिपद्यते अतएवोक्तं "कविनाऽभिनयेन च तदुपायो द्विधेष्यते। वस्तुशक्तिमहिम्ना तु प्रथमोऽत्र विधिष्यते" इति। यच्च भिनवगुप्तहेमचन्द्राभ्याम् "एवं भक्तावपि वाच्यम्" इत्युक्तं तदसत् रसत्वस्य दर्शितत्वात्। सामग्र्यास्तथात्वेऽपि मत्ता-ख्यानमरोचकतायामशरणम्। न च संगच्छमानोऽप्यसमर्थविषयत्वात् रसत्वादन्यत्रवत्तामिति चोद्यं तथा सति सर्वरसोच्छेदापातात्। तथा हि शौनिवचरन्ती-मांसवादयो हि नाट्यमण्डपान्तःप्रविष्टा अपि चमत्काराभावात् कीलमात्रा एव। एवं प्रत्यन्तब्रह्मचारि-प्रभृतयः शृङ्गाररसास्वादे बालानां गान्धर्वाणाञ्च शान्तरसचर्वणानभिज्ञत्वम्। अनुभूतशोकस्थायीनां च करुणरसास्वादावसरे पाषाणप्रख्यत्वम् तस्मात् सवासनस्यैव रसचर्वणेति भक्तिरसदर्शनम्"।

भक्तिल पु॰ भक्तिं भर्त्तौ लाति ला—क। साधुहये शब्दच॰

भक्तिसूत्र न॰ "अथातो भक्तिजिज्ञासेत्यादिके शाण्डिल्यप्रणीते सूत्रात्मकग्रन्थे।

भक्ष अदने चु॰उभ॰सक॰सेट्। भक्षयति—ते अबभक्षत्—त तस्य ण्यादित्वमपीत्येके भक्षति अभक्षीत्। उभयपदित्व-मध्येत्यन्ये भक्षते अभक्षिष्ट।

भक्ष पु॰ भक्ष—भावे कर्मणि वा अच्। १अदने २भक्ष्ये च। "वषट् कर्त्तुः प्रथमभक्षः" श्रुतिः अच्प्रा॰ अन्तोदात्तताच "नाथः सोमस्य प्रथमस्य भक्षाः" सि॰कौ॰ धृतश्रुतिः।

भक्षक त्रि॰ भक्ष—ण्वुल् भक्षणकारके अमरः।

भक्षिका स्त्री भक्ष अर्हादौ नस्ये भावे ण्वुल्। भक्षणाङ्हादौ "भवानिक्षुभक्षिकामर्हति अद्य इक्षुभक्षिकां मे धारयति" सि॰कौ॰।

भक्ष(क्ष्य)कार पु॰ भ(क्ष)क्ष्यं वा करोति कृ—अण्। भक्ष्य-पिष्टकादिविक्रयोपजीविनि आपूपिके भरतः।

भक्षटक पु॰ भक्ष—बा॰अटन् संज्ञायां कन्। गोक्षुरे राजनि॰

भक्षण न॰ भक्ष—भावे ल्युट्। कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरण-व्यापारे भक्षणप्रकारः सुश्रुतोक्तः आहारशब्दे ८६७ पृष्ठादौ दृश्यः। [राजनि॰।

भक्ष(क्ष्य)पत्रा स्त्री भक्ष्यं पत्रमस्याः। ताम्बूलीलतायाम्

भक्षालि पु॰ भक्षाणामालिर्यत्र। देशभेदे ततो भवार्थे वुञ्। भाक्षालिक तद्देशभवे त्रि॰।

भक्षिवस् त्रि॰ भक्ष—क्वसु वेदे न द्वित्वम्। भक्षणे अथर्व॰ ६।१८। लोके तु बिभक्षिवस् इत्येव त्रि॰ स्त्रियां ङीप् बिभक्षुषी।

भक्ष्य त्रि॰ भक्ष—कर्मणि ण्यत्। १अदनीये 'कठिन' विशदम-भ्यवहार्यं भक्ष्यम् महाभाष्योक्ते निश्चितावयवे कठिने २खाद्ये च "भक्ष्याणां मिश्रीकरणम्" पा॰ मिश्रीकरणद्वारा सामर्थ्यम् इत्य॰। गुडधानाः।

भक्ष्यालाबू स्त्री कर्म॰। राजालाबूलतायां राजनि॰।

भग पु॰न॰ भज+घ। १सूर्ये २अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ये ३वीर्ये ४यशसि ५श्रियां ६ज्ञाने ७वैराग्ये ८योनौ ९इच्छायाम् १०माहात्म्ये ११यत्ने मेदि॰ १२धर्मे १३मोक्षे १४सौ-भाग्ये १५कान्तौ १६चन्द्रे च। ज्योतिषोक्ते योनिन-क्षत्रदैवते १७पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे १८गुह्यमुष्कयोर्मध्यस्थाने च पु॰। आद्युदात्तताऽस्य १९धने २०पदे च न॰निघण्टुः। भगचक्रशब्दे दृश्यम्। स्त्रीचिह्नस्य लक्षणभेदादिकं यथा "विस्तीर्णस्य गभीरस्य द्विविधं भगलक्षणम्" "कूर्मपृष्ठं गज-स्कन्धं पद्मगन्धं सुकोमलम्। अलोमकं सुविस्तीर्णं पद्मैते च भगोत्तमाः। 'शीतलं निम्नमत्युष्णं गोजिह्वा-सदृशं परम्" रतिमञ्जरी।

भगघ्न पु० भगं तन्नेत्रं हन्ति हन–टक् । १महादेवे "नमस्ते त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय नमो नमः" भा०द्रो०२०२अ० तस्य दक्षयज्ञकाले तन्नेत्रहारित्वात् तथात्वम् ।

भगण पु० ६त० । १द्वादशराशीनां समूहे २तद्भोगकाले च । यथोक्तं सू० सि० "पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः । जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः ॥ प्रागगतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते ॥ शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः । तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः । विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" सू०सि० । "शीघ्रगतिर्ग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्ति, मन्दगतिर्ग्रहो बहुकालेन भुनक्ति, तथ्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगत्योस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः । तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन । तत्कारात् ग्रहादिगतिभोगजनितेन भगणः प्रसिद्धः । क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्तसंज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगात्मक इत्यर्थः । ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भवात् कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनात् पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगताराया अधिष्ठानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति भावः" रङ्गनाथः । [२८ अ० ।

भगदत्त पु० प्राग्ज्योतिषपुराधीशे नरकासुरपुत्रभेदे कालिकापु०

भगदा स्त्री स्कन्दानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ० । [४२अ० ।

भगदेव पु० भगेन दीव्यति दिव–अच् । कामुके भा० आनु०

भगदैवत न० भगो योनिः दैवतं यस्य । पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तस्य योनिदेवताकत्वात् तथात्वम् । अनु पाणिग्रहे दग्धम् । तत्र वृहस्पतिकल्पनक्षत्रं यथोक्तं ज्यो०त० "विशाखा-नक्षत्रीयानि२४ वैष्णवं२२ पैतृदेवतम्११ । पुष्या पौष्णो२७ यमः२ सर्पो९ जन्मभान्यङ्कतः क्रमात्" । [हयत्रम् ।

भगनन्दन पु० ६त० । ऐश्वर्येणानन्दयुक्ते विष्णौ भगवन्नृपाल्ये

भगनन्दा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ० ।

भगनेत्रघ्न पु० भगनेत्रं हन्ति दक्षयज्ञकाले हन–टक् । महादेवे भा० अनु० १४१अ० । भगनेत्रापहादयोऽप्यत्र ।

भगन्दर पु० भगं गुह्यमुष्कमध्यस्थानं दारयति दृ–णिच्–खच् मुम् अपि ह्रस्वः । स्वनामख्याते रोगभेदे । भावप्र० तन्निदाननिरुक्त्यादिकमुक्तं यथा
"अथ भगन्दरस्य पूर्वरूपमाह । "कटीकपालयोस्तोददाहकण्डूरुजादयः । भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे । गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे, पार्श्वतः पीडकार्त्तिकृत् । भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत्" । आर्त्तिकृत् पीडाकृत् । पञ्चविधः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकागन्तुजभेदैः । अथ भगन्दरशब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः "भगन्दरः समन्ताच्च गुदं वस्तिं तथैव च । भगवद्दारयेद्यस्मात् तस्मादेव भगन्दरः" , भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम् । भजन्त्यस्मिन्निति भगं योनिः । अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते । भगवत् योनिवत् । अथ वातिकं शतपोनकसंज्ञं भगन्दरमाह । "कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम् । उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनीम् । तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्" । दारुणम् अतिदारुणरुक् । व्रणैरनेकैः सूक्ष्ममुखैः । शतपोनकं शतपोनकचालनी तत्तुल्यम् । अथ पैत्तिकमुष्ट्रग्रीवसंज्ञमाह "प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदे गताम् । तदाशुपाकां हिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं चोष्ट्रशिरोधरं वदेत्" । आशुपाकां हि मपूतिवाहिनीं शीघ्रपाकामुष्णदुर्गन्धवाहिनीं च । तदा भगन्दरमुष्ट्रशिरोधरं वदेत् । उष्ट्रग्रीवसंज्ञा च पिडकागतेन वक्रतयोष्ट्रग्रीवाकारत्वेन । अथ श्लैष्मिकं परिस्राविसंज्ञमाह । "कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः । श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः" । कठिनः पिडकावस्थायाम् । परिस्रावी निरन्तरस्रावशीलः । अथ सान्निपातिकं शम्बूकावर्त्तसंज्ञमाह । "बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा । शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बूकावर्त्तको मतः" बहुवर्णरुजास्रावा बहुवर्णो वर्णादिभिः शम्बूकं संबध्यते गतिः स्रावमार्गः । अथ शल्यजमुन्मार्गिसंज्ञमाह । "क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते ह्युपेक्षणात् स्युः क्रमयो विदार्य ते । प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्यैस्तमुन्मार्गिभगन्दरं वदेत्" । क्षतात् कण्टकादिना नखेन कण्डूयनादिना वाऽभिघातात् । गतिः स्रावः उन्मार्गिभन्दरम् एतस्य तिर्यक्कृतमार्गैः हरी-

-वादिनिर्गमाद्भगन्दरसंज्ञः" । चरकाध्यायान्ताध्यायाच "घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः । तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः । वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयश्च तथा । भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम्" ।

भगभक्त त्रि॰ भगे धने भक्तः । धनरते ऋ॰ १।२४।५ ।

भगभक्षक पु॰ भगेन तद्व्यापारोपपादनेन भक्षति भक्ष–ण्वुल् । (कोटना) ख्याते नायकयोर्मेलके ।

भगल त्रि॰ भगं तद्व्यापारं लाति–ला–क । भगव्यापार याचके ततः कर्षादिभ्या॰ चतुरर्थ्यां वुञ् । भागलक तन्निकृष्टादौ त्रि॰ ।

भगशास्त्र न॰ भगव्यापारबोधकं शास्त्रम् शा॰ त॰ । कामशास्त्रे

भगवत् पु॰ भगम् "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना" इत्युक्तम् अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १ऐश्वर्य्यादियुक्ते परमेश्वरे २बुद्धे अमरः तस्य षड्भिज्ञत्वात् भगरूपैश्वर्य्यादियोगाच्च तथात्वम् । अस्य संबोधने भगो इत्येव पक्षादौ तस्य विसर्गस्य लोपः । ३दुर्गायां स्त्री ङीप् । "सेव्यते या सुरैः सर्वैस्तामेव भजते ततः । धातुर्भजेति सेवायां भगवत्येव सा स्मृता" देवीपु॰ ४५ अ॰ ।

भगवद्गीता स्त्री ६त॰ । भीष्मपर्वान्तर्गते अष्टादशाध्यायात्मके कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपके ग्रन्थे ।

भगवद्दृश्य त्रि॰ भगवानिव दृश्यते दृश–कर्मणि क्यप् । भगवत्तुल्ये । "शृतं मे भगवद्दृश्येभ्यस्तरति शोकमात्मवित्" छा॰ उ॰ । [विष्णौ "भगहा भगनन्दनः" विष्णुस॰ ।

भगहन् पु॰ भगमैश्वर्य्यं संहारकाले हन्ति–हन–क्विप् ।

भगाङ्कुर पु॰ भगे गुह्यस्थानेऽङ्कुर इव । अर्शोरोगे शब्दार्थच॰

भगाधान न॰ ६त॰ । १माहात्म्याधाने २सौभाग्ये च हरिवं॰ १२४ अ॰ ।

भगाल न॰ भज–कालन् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम् । १नरकपाले २नरकपाले उज्ज्वलः । ततः अस्त्यर्थे इनि । भगालिन् कपालधारके शिवे त्रिका॰ भगालशब्दे परे द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पञ्चभगालः । द्विगुभिन्ने तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तता च ।

भगिनी स्त्री भगं यत्नः पित्रादीनां द्रव्यादानेऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सोदरायाम् स्वसरि अमरः । "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणाम्" दायभागः । २स्त्रीमात्रे च शब्दच॰ ३साध्वीस्त्रीमात्रेऽपि तेन सर्वस्त्रीणां तत्पदेन संबोधनं विहितम् । "परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च" मनुः ।

भगीरथ पु॰ सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "असमञ्जसस्तु तनयो ह्यंशुमान्नाम विश्रुतः । तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु भगीरथः । येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वाऽवतारिता" मत्स्यपु॰ १२ अ॰ । [श्वेता॰ उ॰ ।

भगेश पु॰ ६त॰ । ऐश्वर्य्यादेरीश्वरे "धर्मावहं पापनुदं भगेशम्"

भगोल पु॰ भानां नक्षत्राणां गोलाकारः पदार्थः । राशिचक्रे तस्य भ्रमणभेदादिकं सू॰ सि॰ उक्तं यथा

"सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम् । उपरिष्टाद् भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा" सू॰ सि॰ । "अयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलो देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्त्तिनां सव्यम् पूर्वादिक्रममार्गेणेत्यर्थः । भ्रमति भ्रमं परिवर्त्तं करोतीत्यर्थः । दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनामपसव्यं पूर्वादिदिग्व्युत्क्रममार्गेण । पूर्वोत्तरपश्चिमदक्षिणक्रमेणेत्यर्थः । नक्षत्राधिष्ठितगोलो भ्रमति । व्यक्षे निरक्षदेशेषु जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । उपरिष्टात् मस्तकोर्ध्वमध्यभागो भगोलः पश्चान्मुखः पश्चिमदिगभिमुखः सदा नित्यं परिभ्रमति भगोलस्य ध्रुवमध्यस्थत्वेन भ्रमणात् तयोश्च क्षितिजवृत्तस्थत्वात्" रङ्ग॰ । तस्य प्रत्यक्षदर्शनार्थं सि॰ शि॰ भगोलबन्धप्रकारमाह यथा

"इदानीं भगोलबन्धमाह । "याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम् । अक्षाङ्कमानवशतत् तृतीयं नाड्याह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव" गो॰ । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह । "क्रान्तिवृत्तं विधेयं वलयाह्वं अमवत्स भानुश्च भार्धे कुभा भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्" । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह । "क्रान्तिपाते च पाताङ्कषट्कान्तरे नाड़िकावृत्तलग्नम् विदध्यादिदम् । पाततः प्राक्त्रिभे सिद्धभागैरुदग् दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे" । इदानीं विमण्डलमाह । "नाड़िकामण्डले क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् । क्षेपवृत्तं तु राशिस्थितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वोक्तवत् । क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते वपुःस्थे च कक्षाश्रुतिम् । क्षेपपातात्ततः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत् । शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्वमध्याश्रुताः स्युः परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटाः । क्षेपवृत्तानि चत्वारि विदध्यात् पृथक् खाश्रयत्ते भ्रमन्तीन्दुपूर्वा ग्रहाः" ।

इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह । "नाड़िकावलयस्थानात् तिर्यग्गत्यापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्तान्तरः । क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवं स्फुटो नाड़िकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" । इदानीं क्रान्तिपातानां विषुवत्क्रान्तिवलययोः सम्पातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे । अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम् । तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः । तत् संजातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः । क्रान्तिवशाच्चरसुदयाचरदलकलग्नापमे ततः क्षेपः" । इदानीं विक्षेपपातानाह । "एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः । मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डले हि पक्षो भ्रमत्यस्य च तस्य पातः । पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् । पातेऽथ वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽतः । चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्" । इदानीं भृगुज्ञयोर्विशेषमाह "ये चात्र पातभगणाः पठितास्तयोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिकाः यतः स्युः । तज्ज्ञाः स्वल्पाधमुदितास्वकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ । चलाद्विशोध्यः किल केन्द्रविवरं सपातेऽथुचश्चरस्तु योज्यः । अतश्चलात् पातयुताद् भृग्वज्ञयोः सुधीभिराद्यैः शरः किल चिन्तितः । स्फुटो न शीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः" । इदानीं चक्रगोले विशेषमाह । चक्रस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् । निबध्य गोलप्रतिमण्डलाश्रितं विमण्डलं तत्पठितैः शरांशैः । मध्योऽत्र पातोऽथ भृगुज्ञयोः शीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देयः" । इदानीमहोरात्रवृत्तमाह । "द्युचरितक्रान्तिवृत्तेऽन्तरे सर्वतो नाड़िकावृत्तादहोरात्रवृत्तद्वयम् । तत्र वृत्तं घटीनां च षष्ट्याङ्कितं तेद्युवृत्तव्यासार्धकं द्युज्यका मता । इदानीमन्यदाह । "अथ नक्षत्रमेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपातात् । एषां मेषादीनां धुराणि वृत्तानि बध्नीयात् । नाडीवृत्तोभयतश्चोर्ध्व लोये क्रमोत्क्रमात् तानि" । इदानीमस्योपसंहारमाह "एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अयनायनमण्डले वा मत्स्याधारैरधश्च तस्यैव । अन्यादीनां कक्षा बध्नीयाद्रूपंनाथलंकायाः । बुद्धा भगोलमेवं यद्वां यदि चलोलमपि कान्तः । मस्थिय भ्रमयेत् तं यष्ट्याधारं स्थिरौ खदृग्गोलौ" सि० शि० ।

भग्न त्रि० भन्ज-क्त । १खण्डावयवभेदे २रोगभेदे हेमच० । तन्निदानभेदादिकं सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः । पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमुपदिशन्ति तत् तु भङ्गजातमनुसार्यमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्च । तत्र सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विश्लिष्टं विवर्त्तितमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम् । तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाऽशक्तिरुग्रुजत्वं स्पर्शासहत्वं चेति सामान्यं सन्धिमुक्तलक्षणमुक्तम् । विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति । विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च । विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च । अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्ररुजत्वञ्च । अतिक्षिप्ते द्वयोः सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च । तिर्यक्क्षिप्ते त्वेकास्थिपार्श्वापगमनमत्यर्थं वेदना चेति । काण्डभग्नमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छल्लितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधम् । श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभ इति समासेन काण्डभग्नलक्षणमुक्तम् । विशेषतस्तु संमूढमुभयतोऽस्थिमध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकम् । चूर्णितमस्थि तत् तु शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम् । पिच्चितं पृथुताङ्गतमनल्पशोफम् । पार्श्वयोरस्थिहीनोद्गतमस्थिच्छल्लितम् । वेगेन प्रकम्पमानं काण्डभग्नत्वम् । अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुत्सृजतीति मज्जानुगतम् । अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपतितम् । आभुग्नमविमुक्तास्थि वक्रम् । अन्यतरपार्श्वावशिष्टं छिन्नम् । पाटितमणु बहुविदारितं वेदनावञ्च । शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलं विस्फुटीकृतं स्फुटितमिति । तेषु चूर्णितच्छिन्नातिपातितमज्जानुगतानि कृच्छ्रसाध्यानि कृशवृद्धबालानां क्षतक्षीणकुष्ठश्वासिनां सन्ध्युपगतञ्चेति । भवन्ति चात्र "भिन्नं कपालं कट्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् । जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत् तच्चिकित्सकः । असंश्लिष्टं कपालन्तु ललाटे चूर्णितञ्च यत् । भग्नं

स्थानान्तरे गह्वे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत्। आदितो यच्च दुर्ज्जातमस्थिसन्धिरथापि वा। सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात्। सङ्क्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च तु वर्जयेत्। मध्यस्य वयसोऽवस्थात्रितयो याः परिकीर्त्तिताः। तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुस्तरुणास्थो विजानता। तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु। कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च"।

भग्नपाद न० ज्यो०त० उक्ते कृत्तिकादिनक्षत्रेष्वस्य नक्षत्रस्य तृतीयपादस्य आद्यपादस्य वा राश्यन्तरघटकता तादृशे नक्षत्रे। "पुनर्वसूत्तराषाढ़ाकृत्तिकोत्तरफल्गुनी। पूर्वभद्रा विशाखा च षड़ेते पुष्कराः स्मृताः भग्नपादस्य संयोगात्"।

भग्नपृष्ठ त्रि० भग्नं पृष्ठं यस्य। १त्रुटितपृष्ठके २सम्मुखे च त्रिका०।

भग्नप्रक्रम पु० भग्नः प्रक्रमो यत्र। काव्यगते वाक्यदोषभेदे २७६१।६४ पृ० दोषशब्दे दृश्यम्। तदुदाहरणं सा०द० "एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत" अत्र वच-धातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन "रावणः प्रत्यवोचतेति" पाठो युक्तः। एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम्। यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्यत्र। यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति। यथा वा। "ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्। सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः समुद्ययुः"। अत्र "अस्मा इति" इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन। यथा वा। "उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्"। अत्र "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति" युक्तः पाठः। एवं "यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा। निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः" अत्र लक्ष्मीरिवाङ्कमित्युचितम्। अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः। तृतीये पर्यायविषयः चतुर्थे प्रत्ययविषयः"।

भग्नसन्धि पु० भग्नः सन्धिरत्र। रोगभेदे गरुड़पु०१५७अ०

भग्नसन्धिक न० भग्नः सन्धिः सन्धानमस्य यस्य योजनमत्र कप्। तक्रे (घोल) शब्दच०।

भग्नात्मन् पु० ६ब०। चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। तस्य दाक्षायणीप्रति-पदादिक्रमेण एकैकशकलाविच्छेदेन भग्नदेहत्वात् तथात्वम्

भग्नाश त्रि० ६त०। १हताशे इष्टविषयाया इच्छायाः प्रतिघातयुक्ते।

भग्नी स्त्री भगिनी+पृषो०। भगिन्यां द्विरूपकोषः।

भङ्कारी स्त्री भमित्यव्यक्तशब्दं करोति कृ—अण् गौरा०ङीष्। मशकाकारकीटविशेषे त्रिका०।

भङ्ग पु० भन्ज—भावादौ घञ्। १तरङ्गे अमरः २पराजये। ३खण्डे ४रोगभेदे मेदि०५कौटिल्ये ६भये ७पत्ररचनाभेदे हेम०। ८गमने ९जलनिर्गमे च अजयपालः १०भाङ्गा-याम्, अमरः। ११शण्याख्ये १२शस्ये निष्टतायां (तेउडी) १३विजयायाञ्च (भाङ) स्त्री। १४रोगमात्रे पु०राजनि०।

भङ्गकार पु० अविच्छिनो नृपस्य १पुत्रभेदे भा० आ० ६४अ०। २सत्राजित्पुत्रभेदे हरिवं ३८ अ०।

भङ्गवासा स्त्री भङ्गे सति वासः सौरभं यस्याः। हरिद्रायां शब्दरत्ना० तस्याः पेषणे एव वासनावत्त्वात्तथात्वम्।

भङ्गसार्थ त्रि०भङ्गस्त्रुटितः सार्थः मायायुतत्वात् समयोजनः। कुटिले हारा०। [रज'स

भङ्गाकट न० भङ्गाया रजः भङ्गा+रजसि कटच्। भङ्गोरजे।

भङ्गान पुंस्त्री भङ्गेन तरङ्गेण अनिति अन—अच्। (भाङ्गन) मत्स्यभेदे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भङ्गारी स्त्री भमित्यव्यक्तं गिरति गॄ—अण् गौरा० ङीष्। दंशे त्रिकाण्डे पाठान्तरम्।

भङ्गासन पु० नृपभेदे तत्कथा भा० अनु० १२अ०।

भङ्गि(ङ्गी) स्त्री भन्ज—इन् न्यङ्क्वा० कुत्वम् वा ङीप्। १वि-च्छेदे २कौटिल्ये ३विन्यासे ४कल्लोले ५भेदे ६व्याजे च।

भङ्गिमन् पु० भङ्ग+वा० स्वार्थे इमनिच्। भङ्गयाम्।

भङ्गुर त्रि०भन्ज—घुरच्। १स्वयं भञ्जनशीले जटा०। २कुटिले ३नदीनां वक्रे च शब्दमा०।४प्रियङ्गौ ५अतिविषायाम् च (आतइच्) स्त्री राजनि०।

भङ्ग्य न० भङ्गानां भवनं क्षेत्रं तमर्हति वा यत्। भङ्गाभवनयोग्ये क्षेत्रे २भङ्गार्हे त्रि०।

भचक्र न० भानां नक्षत्राणां राशीनां वा चक्रम्। १राशि-चक्रे २नक्षत्रचक्रे च "भ्रमावर्ती भचक्रेऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ व्यवस्थितः। ताराचक्रे त्विन्दुभौमौ शुक्रजीवशनैश्चराः। राहुः केतुरगस्त्यश्च नक्षत्राण्यथ राशयः। यदा दिक् च यदा तु मेरोर्भूगोलकोऽद्भुवा। छाया भवेत्तदा राशिः स्यात् तदिदक्षाद्विनम्। सर्वेर्णोदपरान्तस्तु गोलक-च्छायया भवेत्। अन्योन्ययोस्तयोरेव व्यासयोरेव चार-

त्वात्। प्रायश्चित्तो न जायेते तस्मात् पूर्वपक्षिणौ। तत्र पुरुषकाङ्क्षासः ततो राक्षोऽस्तु विष्णुना” वह्निपु०। अधिकं भजेयशब्दे दृश्यम्।

भज भागे पृथक्करणे सेवायाञ्च भ्वा० उभ० सक० अनिट्। भजति-ते अभाक्षीत् अभक्त अभाज भेजतुः भेजे। [त

भज पाके दाने च चु०उ०सक०सेट्। भाजयति-ते अबीभजत्

भज दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् इदित्। भञ्जयति-ते अबभञ्जत्-त

भजमान त्रि० भज-शानच्। १भाग्यागतद्रव्यादौ २विभाजके ३सेवके च। सात्वतो कृष्णस्य कौसल्यागर्भजाते ४पुत्रभेदे पु० हरिवं० ३८अ०।

भजि पु०भज-भावविशेषे इन्। १भजधातौ। इन्। सात्वतो कृष्णस्य २पुत्रभेदे भाग० ९।२४।३श्लो०। हरिवं०३८ अ०। भजिन् इति पाठान्तरम् तत्रार्थे

भजेय त्रि० भज-का०कर्मणि यत्। भजनीये भाग०५ १७ २०

भजेरथ पु० राजभेदे भा०।।६०२।

भञ्जनक पु० मुखरोगभेदे “वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य देन्तभङ्गश्च जायते। कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः” माधवकरः।

भञ्जनागिरि पु० ६त०। किंशुलुका० दीर्घः। पर्वतभेदे

भञ्जरं पु० भञ्ज-बा० अर। देवकुलोद्भवे दक्षे त्रिका०।

भञ्जा स्त्री अन्नपूर्णायाम् शब्दमाला।

भट भृतौ कर्मणुल्यग्रहणे भ्वा०पर०सक०सेट् भटति। अभा टीत्-अभटीत्। यो भाटयित्वा बृहदं नीत्वा याचाम गच्छति। भाटं भदत्यात् दाप्योऽशक्तश्चापि भाटकम्” बृहस्पतिः।

भट भाषणे भ्वा० पर० सक० सेट्। भटति अभा(भ)टीत्।

भट पु० भट-अच्। १योद्धरि अमरः “तद्भटचातुरीतुरी” नैष०। २म्लेच्छजातिभेदे हेम० ३वीरे ४नीचभेदे ५राक्षिसरे च मेदि० ६रङ्गवाहग्राम (रावाकसया) स्त्री रत्न०।

भटित्र न० भट-इत्र। शूलपक्वे मांसादौ (कावाव) अमरः।

भट्ट पु० भट-तन्। स्तुतिपाठकजातौ (भाट) १जातिभेदे “वैश्यायां शूद्रवीर्येण पुमानेको बभूव ह। स भट्टो वावदूकश्च सर्वेषां स्तुतिपाठकः” ब्रह्मवै० ब्रह्मख० ७अ० “क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः”। तैत्त० द्विविधा जातिः। २स्वामिनि, ३वेदाभिज्ञे ३०विद्वते च। भट्टश्च कुमारिलः मीमांसकभेदः तन्मतं च १०। पु० दर्शितम्। द्विमतानां मीमांसाभाष्यरैव दर्शितं यथा “स च मामादिर्वेशेन भावनात् इत्यादि वाक्येन प्र-

र्णतद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते। तथाहि यजेते-त्यत्राख्यातमदमं यजिधातुः प्रत्ययश्च। प्रत्ययेऽप्यस्त्यंश-द्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च। तत्राख्यातत्वं दशलकार-साधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे। उभाभ्यामप्यं-शाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानु-कूलो व्यापारविशेषः। सा द्विधा—शाब्दी आर्थी चेति। तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना। सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः। यद्यच्छब्दाच्छियतं प्रतीयते तत् तस्य वाच्यं शाब्दमेवञ्चैत् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम्। स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषाभिप्राय-विशेषः वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दगत एव। अतएव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते। सा च भावनांशत्रयमपेक्षते—साध्यं साधनमितिकर्त्तव्य-ताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भाव-येत्?—इति तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयो-पेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति, एकप्रत्यय-गम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः सङ्ख्यादीनामेकप्रत्ययगम्य-त्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः। साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति, तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन तत्पूर्वमपि तस्याः सत्त्वे सत्त्वात् किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन यद्भांशेन भाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा। इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमिति-कर्त्तव्यत्वेनान्वेति। प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना। सा चाख्यातवाच्या, आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात्। साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमिति-कर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भाव-येत्? इति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्य-त्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेना-न्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमिति-कर्त्तव्यत्वेनान्वेति”।

भट्टाचार्य्य पु० भट्टस्तुतातभट्टश्च आचार्यं उदयनाचार्य्यश्च तौ मुख्यतया तन्त्राभिज्ञतया वाऽस्त्यस्य। तुतातभट्टेन उदयनाचार्येण च १ज्ञाते २तयोर्मताभिज्ञे च। कृत्याः। एतयोः द्वि० व०। “नाभिज्ञानां निपतन्ति भट्टाचार्या कविवराः”।

भट्टार त्रि० भट्टं स्वामित्वम्ऋच्छति ऋ, अण्। १पूज्ये

भिक्षा०। मूर्खे पु० स्वार्थे क। पूज्ये त्रि०जटा०। नाट्योक्तौ नृपे संज्ञायां कन्। देवे तपोधने पु० मेदि० चामरः। "भद्रे! स्वायुर्निमिताः पाशास्तदद्य भट्टारकवारे नयसेनाम दन्तैः सह यान्ति" हितो०।

भट्टि पु० १द्वाविंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे तच्च वलभकुलेन श्रीधरस्वामिसूनो महाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य भट्टेः कृतिरित्युक्तं भरतमल्लिकेन भर्तृहरिणा कृतमित्युक्तं तच्चिन्त्यं "काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम्" तत्र द्वाविंशसर्गश्लोके उक्तेः न भर्तृहरिकृतत्वम् भर्तृहरेरुज्जयिनीवासत्वेन तत्पतित्वेन च नृपान्तरराजधानीवासत्वोक्तेरनुचितत्वात्।

भट्टिनी स्त्री भर्तृं स्वामित्वमस्त्यस्या इनि ङीप्। नाट्योक्तौ १अकृताभिषेकायां राज्ञः स्त्रियाम् अमरः। २विप्रभार्यायाम् मेदि०।

भट्टोजि पु० सिद्धान्तकौमुदीशब्दकौस्तुभादिग्रन्थकारके दीक्षितोपनामके वैयाकरणभेदे। [भ्रमणे।

भड परिभाषणे भ्वा०आ०सक०सेट् इदित्। भण्डते अभण्डिष्ट

भड कल्याणभाषणे चु० उभ०सक० सेट् इदित्। भण्डयति-ते अबभण्डत्-त। प्रतारणे च भण्डयति प्रतारको मुग्धं धनदानाङ्गीकारेण, इत्यन्ये परिहासे च उणा० स्व० भडिभण्ड्योः पृथगनिर्देशात् अयमिदनुबन्धोऽपि।

भड पु० भडि-अच्। वर्णसङ्करभेदे "लेटश्रीवरकन्यायां जनयामास षड् नरान्। मालं मल्लं मातरं च भडं कोलं च कन्दरम्" ब्रह्मवै०ब्रह्मख०२०अ०।

भडिल पु० भड-इलच्। १वीरे २सेवके उज्ज्वलः। ३ऋषिभेदे ततः गर्गा० अपत्ये यञ्। भाडिल्य तदपत्ये अश्वा० फञ्। भाडिल्यायन तदपत्ये बहुत्वे तस्य लुक्।

भण कथने भ्वा०पर०द्विक०सेट्। भणति। अभाणीत्-अभणीत्। चङि वा ह्रस्वः। अबीभणत्-त अबभाणत्-त। भणनमिह व्यक्तवाक्यम्।

भणिति स्त्री भण-क्तिन् पक्षादित्वादिट्। कथने। "गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितेः" नैष०। [२इहलां रत्नमाला।

भण्टाकी स्त्री भटि-आकन् ङीष्। १वार्त्ताक्याम्, अमरः।

भण्ट(ण्ट)क पु०भटि-ण्वुल् अच् वा। मल्लोनाकहंसे रत्नमा०

भण्ड पु० भडि-अच्। अश्लीलवाक्यभाषके (भाँड़) "त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः" सर्व०सं०चार्वाकदर्शनम्

भण्डक पुंस्त्री० भण्ड+संज्ञायां कन्। खञ्जनपक्षे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भण्डन न० भडि-भावाधारादौ ल्युट्। १कलिकारे (प्रतारणे) २कवचे मेदि०। [वेश्यायां शब्दर०।

भण्डहासिनी स्त्री भण्डेन सह हसति हस-णिनि ङीप्।

भण्डि स्त्री भडि-इन्। १वीचौ शब्दार०। वा ङीप् ङीबन्तः २शिरीषवृक्षे राजनि०। [शब्दर०

भण्डिका स्त्री भण्ड-ण्वुल् कापि अत इत्वम्। मञ्जिष्ठायां

भण्डित पु० भडि-क्त। १ऋषिभेदे ततः गर्गा० यञ्। भाण्डित्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अश्वा०फञ्। भाण्डित्यायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। तस्य बहुत्वे वा लुक्।

भण्डिर(ल) पु०भण्ड-इरच् पृषो० रस्य वा लः। १शिरीषवृक्षे अमरः। रान्तः वाचस्पतिः। लान्तः शुभे दूते त्रि० उणादिको०।

भण्डीतकी स्त्री भण्डी सती तकति तक-हासे अच् गौरा० ङीष्। मञ्जिष्ठायां भावप्र०।

भण्डीर पु० भडि वा०ईरन्। १समष्ठिलक्षुपे २तण्डुलीयशाके ३शिरीषवृक्षे च राजनि०हरिवं०६९ अ०। वटवर्णनम्

भण्डीरलतिका स्त्री भण्डीर इव लतते लत-अच् स्वार्थे क कापि अत इत्वम्। मञ्जिष्ठायां राजनि०।

भण्डीरी स्त्री भडि। वा० ईर गौरा० ङीष्। मञ्जिष्ठायाम् अमरः। रस्य लः। तदर्थे पु० शब्दच०।

भण्डु पु० भडि-उण्। देशभेदे ततः सिन्ध्वा० चतुरर्थ्यां अण्। भाण्डव तद्दूरदेशादौ त्रि०।

भण्डु(ण्डू)क पु० भडि-ऊक उक वा। (भाकुन) मत्स्यभेदे रत्नमाला। दीर्घमध्यः २श्योनाकवृक्षे रत्नमाला।

भद शुभकथने प्रीतौ च भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्। भन्दते अभन्दिष्ट। [भन्दत्-त।

भद कल्याणकरणे चु०उ०सक०सेट् इदित्। भन्दयति-ते अब-

भदन्त पु० भदि-झच् नलोपः। १सौगतभेदे। २पूजिते त्रि०। उणादि० ३प्रव्रजिते उज्ज्वल०।

भदाक न०भदि कल्याणे आकन् नलोपः। कल्याणे उज्ज्वल०

भद्र न० भदि-रक् नि० नलोपः। १मङ्गले अमरः। २मुस्तायां ३स्वर्णे च मेदि०। ज्योतिषोक्ते वृषादितः सप्तमे करणे स्त्री न०। ४महादेवे ५वृषे ६खञ्जने ७कदम्बे ८हस्तिजातिभेदे ९बलदेवे १०रामचरभेदे पु० मेदि०। ११सुमेरुशैले पु० हेमच० १२कुण्डीवृक्षे च पु० राजनि०। ज्योतिषोक्तासु १३द्वितीयासप्तमीद्वादशीतिथिषु च स्त्री। १४साधौ १५श्रेष्ठे च त्रि० मेदि०। १६देवदारुणि पु०। १७कृष्णभगिन्यां स्त्री "रामं वा भद्रया युक्तं" तिथि० त०।

१८मध्यदेशभेदे पु०वृ०स० १४अ०कूर्मविभागे दृश्यम्। १९वसुदेवपुत्रभेदे पु० भाग०९।२४।२५ श्लो०। २०तुषितदेवगणभेदे भाग० ४।१।८। २१वैश्रवणपत्न्यां स्त्री०भा०१९८अ०। २२सोमस्य दुहितरि उतथ्यपत्न्यां स्त्री भा०अ० १५४अ०। २३रौद्राश्वस्य कन्याभेदे हरिवं० २६पा०। २४नटभेदे पु० हरिवं० १९० अ०। २५भारतवर्षस्थे नदीभेदे स्त्री मार्कपु० ५८ अ०। विष्टिभद्रायाः सर्वकार्यवर्जनप्रतिप्रसवादिकं मु० चि० पी०धा० दर्शितं यथा "अथोत्ते तयोर्गोऽपि चेत् स्यात् तदानीमयोगं निहत्यैव सिद्धिं करोति। परे चन्द्रतारा कुयोदिवाद्यं दिनार्द्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम्(१)। शुक्ले पूर्वार्द्धेऽष्टमीपञ्चदश्योर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्यां परार्द्धे। कृष्णेऽन्त्यार्द्धे स्यात् तृतीयादशम्योः पूर्वे भागे सप्तमीशम्भुतिथ्योः(२)। पञ्चद्व्यद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिघट्यः शरा विष्टेरास्यमसद्गजेन्दुरसरामाद्यश्विबाणाब्धिषु। यामेष्वन्त्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे विष्टिस्तिथ्यपरार्द्धजा शुभकरी रात्रौ तु पूर्वार्द्धजा(३)। कुम्भकर्कद्वये मर्त्ये स्वर्गेऽब्जेऽजात्त्रयेऽलिगे। स्त्रीधनुर्जूकनक्रे धो भद्रा तत्रैव तत्फलम्(४)" मू०।

"अथावश्यकशुभसत्त्वे कालान्तरप्रतीक्षाऽयोग्यतायां परिहारमाह विष्टिरिति विष्टिर्भद्रा तत्पूर्वं तदादि व्यतीपातादिकं दिनार्द्धोत्तरं मध्याह्नादनन्तरं शस्तं प्राह्णयोन मध्याह्न यावत्कालो निषिद्धः "विष्टिरङ्गारकश्चैव व्यतीपातश्च वैधृतिः। प्रत्यरं जन्मनक्षत्रं मध्याह्नात् परतः शुभम्" इति तेनैवोक्तत्वात्(१)। अथ भद्रा निषिद्धेति प्रवृत्तं तदधुना प्रस्तावात् तन्निषिद्धकालं शालिनीच्छन्दसाह शुक्ले इति। शुक्लपक्षे अष्टम्यां पूर्णिमायाञ्च पूर्वार्द्धे भद्रा भवति एकादश्यां चतुर्थ्यां चोत्तरार्द्धे भद्रा। अथ कृष्णे कृष्णपक्षे तृतीयायां दशम्यां चान्त्यार्द्धे उत्तरार्द्धे भद्रा स्यात् सप्तम्यां शम्भुतिथौ चतुर्दश्याञ्च पूर्वे भागे पूर्वार्द्धे भद्रा स्यात् पूर्वे इति पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति स्मिन्भावपक्षे रूपम्। अष्टम्यादीनां तिथीनां गतभोग्यघटिकायोगार्द्धं भद्राप्रमाणमिति यावत् "तिथेर्गतैष्यैक्यदलं तदन्तं करणं भवेत्" वोपदेवोक्तेः "तिथ्यर्द्धमानं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत्" इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेश्च। उक्तञ्च दीपिकायाम् "तृतीयादशमीशेषे तदुपरम्भयोस्तु पूर्वतः। कृष्णे विष्टिः सिते तद्वत्तासां परतिथिष्वपि" बृहस्पतिना तु स्पष्टमुक्तम्। "सिते चतुर्थ्यामन्त्यार्द्धमष्टम्याद्यार्द्धमेव च। एकादश्याः परार्द्धे तु पूर्वार्द्धं पूर्णमासतः। कृष्णे तृतीयान्त्यार्द्धं हि सप्तम्याद्यार्द्धमेव च। दशम्यास्तूत्तरार्द्धं तु चतुर्दश्यर्द्धमादितः। विष्ट्याख्योऽयं महादोषः कथितोऽत्र सनातनः। तदार्त्तौ कृतं तत्कर्म कर्तुश्च विनश्यति" इति। पूर्णमासतः पूर्णिमायाम्। रत्नकोषे प्रत्येकं भद्रानामानि "हंसी नन्दिन्यपि च त्रिशिराः सुमुखी कराळिका चैव वैकृतिरौद्रमुखी च चतुर्मुखी विष्टयः क्रमशः"। चतुर्थ्यादितिथिष्वष्टसु भद्रानामामाभिधानं नामसादृश्येन फलतारतम्यसूचनार्थम्। भद्रास्वरूपं रत्नमालायाम् "उद्वृत्तोद्धटतरपोह्निताऽतिकृष्णा दंष्ट्रोग्रा पृथुहनुगण्डदीर्घनासा। कार्य्यश्रीहननवहवक्त्रं समुद्गिरन्ती विश्रान्तः पतति समन्ततोऽत्र विष्टिरिति"(२)। अथ चतुर्थ्यादितिथिषु भद्रायास्तुखपुच्छविभागादिकं शार्दूलविक्रीडितेनाह। पञ्चेति चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमशः पञ्चादिप्रहरेषु शराः पञ्च नाड्यः आदिमा विष्टेर्भद्राया आस्यं मुखं यथा चतुर्थ्याः पञ्चमप्रहरे, आदिभूताः पञ्च घट्यो भद्रामुखम् एवमष्टम्या द्वितीयप्रहरे, एकादश्याः सप्तमप्रहरे, पौर्णमास्याश्चतुर्थप्रहरे, तृतीयाया अष्टमप्रहरे, सप्तम्यास्तृतीयप्रहरे, भद्रामुखमित्यर्थः तद्भद्रायामुखमसद्शुभमित्यर्थः अथ पुनश्चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमेण गजादिप्रहरेषु अन्त्यम् अन्ते भवमन्त्यं दिनादिभ्यो यदिति यत् घटीत्रयं पुच्छं पुच्छसंज्ञं तच्छुभकरं समस्तकार्येष्वित्यर्थः। यथा चतुर्थ्या अष्टमप्रहरस्यान्त्यं घटीत्रयं भद्रापुच्छम् एवमष्टम्याः प्रथमप्रहरस्य, एकादश्याः षष्ठप्रहरस्य, पूर्णिमायास्तृतीयप्रहरस्य, तृतीयायाः सप्तमप्रहरस्य, सप्तम्या द्वितीयप्रहरस्य, दशम्याः पञ्चमप्रहरस्य, चतुर्दश्याश्चतुर्थप्रहरस्यान्त्यं घटीत्रयं भद्रापुच्छमित्यर्थः। तदाह गुरुः "भूतदशखराब्धीषुवसुचन्द्रद्विरूपकाः। यामेष्वेषु क्रमादास्यं भवेत तिथ्यर्द्धविष्टिष्विति"। व्यवहारसमुच्चये "दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापञ्चकमरं हरिद्युः सप्तम्यां द्विदश।१२घटिकान्ते निर्घटिकम्। तृतीयाराकायां त्वयम २०घटिकाभ्यः परभवं शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे" इति। हरिद्युरेकादशी राका पूर्णिमा। ननु भद्रा देवतेत्यभिधीयते तस्याः पुच्छकथनात् पशुत्वसिद्धिर्दृश्यते देवता च कथं पशुर्भवितुमर्हति। सत्यं दैत्येन्द्रैर्देवेषु पराजितेषु रुद्रस्य क्रोधात् ज्वालामालाकुलनेत्रा बोज्झितदेहात् देवी भद्रासंज्ञा सुखपुच्छादिमत्येव

कुपिता दैत्यान् जघान यदुक्तं श्रीपतिना दैत्येन्द्रैः समरेऽमरेषु विजितेष्वीशः क्रुधा दृष्टवान् स-श्चायां किल निर्गता खरमुखी लाङ्गूलिनी च त्रिपात्। विष्टिः सप्तभुजा मृगेन्द्रगलका क्षामोदरी प्रेतगा दै-त्यघ्नी मुदितैः सुरैस्तु करणप्रान्ते नियुक्ता यदेति"। भद्राङ्गान्याह वशिष्ठः "मुखकण्ठहृन्नाभिकटिपुच्छेदनोत्था टकादि वत्। तुरङ्गमहिषोष्ट्रादि सर्वं विघ्नान्तु वि-ष्टिति। न कुर्यात् मङ्गलं विष्ट्यां जीवितार्थी कदा-चन। कुर्वन्नज्ञस्तदा क्षिप्रं तत् सर्वं नाशतां व्रजेत्"। तस्याङ्गविभागः फलञ्च ज्योतिषसंहितायाम् "मुखे पञ्च गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः। नाभौ चतस्रः षट् कट्यां तिस्रः पुच्छे तु नाडिकाः। का-र्यहानिर्मुखे मृत्युर्गले वक्षसि निःस्वता। कट्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवो जयः"। अत्र भद्राङ्गविभागो नाडीनां त्रिंशतोऽभ्युपगमे तु त्रैराशिकेन क्षया-दीनामङ्गानां विभागज्ञानं यथा यदि नाडी त्रिंशता एतत्क्रमाङ्गपरिमाणं इष्टपरिमाणेन किमिति त्रैराशिकम् एवं सति तत्ताङ्गपरिमाणं भद्राभोगमितघटीभिः गुणनं त्रिंशता भाज्यं तत्तदङ्गविभागः। तत्र पुच्छादिकाया रत्नमालायाम् "अर्धार्धविष्टिरवरुद्धमर्वं कीनामवानुविद्धयवनिवृत्तपद्ग्रीक्ष्मवाच्यं हि विष्टेः। नियतमपि निरायासंस्थया मङ्गलेषु स्फुटमिह परिहार्यं मङ्गलेष्वेतदेव"। अतं स्वरूपः कीनामा मम शुक्लपक्षी उत्तरार्द्धे पश्चिमदिशि भद्रायुतं तत्त्वायासंस्थक्रमेण दशमे प्रहरे भवति अर्द्धेन भद्रायाः प्रहरचतस्रा धिकस्थितमावाद्न्ते एव घटिकात्रयं पुच्छं ततोऽ-न्यत्र द्वितीयप्रहरेऽनेन प्रकारेण चाल्ये वा दिशि-मुखं त्यजाय प्राक् पुच्छमिति प्रथमप्रहरान्ते एव पुच्छघटिका इत्येवं सर्वत्रापि भद्रातिथिभागान्त्य प्रयोजनमपि तत्रैव "मनुवसुसुतितिथियुगदशमिषुपुच्छ-संख्याः तिथिषु पूर्वशः। यावति विष्टिरेषा शुभे शुभदा पुरस्तच्छुभेति" तदेतदाक्षविकल्पाद्व्याख्याने प्रति स्पष्टदिक्संयुतयात्रानिषेधकमवधेयम्। ग्रन्थान्तरे चान्यदप्युक्तम्। "कलिते सर्पिणी ज्ञेया सिते विष्टिस्तु वृश्चिकी। सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च"। अथ परिहारमाह तत्रेति विष्टिस्तिथ्यपरार्द्धजा तिथ्युत्तरार्द्धे संभूता वासरे दिवसे यदि स्यात् भद्रा तदा शुभकरी तेनैव प्रकारेण तिथिपूर्वार्द्धजा भद्रा रात्रौ चेत् स्यात् तदा शुभा शुभकरी स्यात्। अत्रार्थ "रात्रिभद्रा यदाह्नि स्याद् दिवा भद्रा यदा निशि। न तत्र भद्रादोषः स्यात् सा भद्रा भद्रदायिनी" इति। रात्रिभद्रा तिथ्युत्तरार्द्धभवा दिवाभद्रा तिथिपूर्वार्द्धभवा अत्रार्थं आह गुरुः। "तिथि पूर्वार्द्धजा विष्टि-र्दिवा चापरतः शुभा। क्रमागता तु या विष्टिः सैव त्याज्यखयोषमा" इति। अन्योऽपि "दिवा परार्द्धजा विष्टिः पूर्वार्द्धोत्था यदा निशि। तदा विष्टिः शुभायेति कमलासनभाषितम्"। प्रह्लादविशेषान्तेऽपि "दिवा परार्द्धजा विष्टिर्विष्टिरेव दिवानिशोः। सा त्याज्या सर्वथा विष्टिः सर्वकर्मशुभप्रदा"। अत्र यत् तु नारदसंग्रहादिनि-र्दिष्टम्। "करणानि ममान्येनि शुभसंज्ञानि षट् क्रमात्। क्रमायाता क्रमायाता विष्टिर्नेष्टा तु मङ्गले"। अत्र क्रमायाता दिवारात्रिक्रमायाता दिवाभद्रा रात्रौ रात्रिभद्रा च दिवेत्यर्थः। एवं सति द्विविधायाः अपि भद्रायादोषवत्त्वोक्तेः पूर्वोक्तपरिहाराभिधानमयुक्तम् उ-च्यते इत्येव क्रमायातेति वचनं ज्ञापकत्वेनोक्तं अन्यथा व्याख्यातो भद्राद्वये इष्टुं हि द्विविधभद्राया दोष-वत्त्वसिद्धेरनर्थकमिदं स्यात्तथा शुभकार्येषु भद्रा-क्षपदुष्टदिनव्यतिरिक्तकालगतोऽप्यस्ति तदैव कार्यं न दुष्टदिने एव चेतोपपत्तौ बाधो न स्यात् इति न्यायात् वचनस्य निषेध एव तात्पर्यम्। अवश्य-कर्तव्यस्य तु शुभकर्मणः कालान्तरगतोऽसम्भवे तदाम-ङ्गवकाटिपरिहारमाश्रित्य दुष्टदिने प्रतिदर्शितेव वि-ष्टिरकारकस्येऽत्रापि परिहार एतत्परं एवेत्यवं पञ्च-चितेन। अथ भद्रानिवासं तत्फलञ्चाह कुम्भ (२)। कु-म्भेति कर्के चन्द्रमसि कुम्भदये कुम्भमीनस्थे कर्कद्वये कर्कसिंहराशिस्थिते सति भद्रा मर्त्ये मनुष्यलोके तिष्ठति। अथाजातमये मेषवृषमिथुनस्थितेऽपि वृश्चिकस्थिते चन्द्रे स्वर्गे भद्रा तिष्ठति। कन्याधनुस्तुलामकरराशिस्थितेऽधः पातालकोके भद्रा तिष्ठति। अथ भद्रा तत्रैव मर्त्ये सर्वपातालेषु फलं ददातीत्यपवादद्वारा प्रयोजनमप्युक्तं भवति। उक्तञ्च "मेषोक्षकीर्णमिथुने वर्तितेकमीनकर्कषु चापमतोविवृताद्य चन्द्रे। मर्त्यन्तानाज्ञमरीः क्रमशः प्रयाति विष्टिः फलान्यपि ददाति हि तत्र दैवे" इति। भूपालवल्लभे "कन्यातुलामकरधन्विषु नागलोके मेषालि-गोमिथुन कार्मुकसुरालये स्यात्। पाठीनसिंहघटकर्कटकेषु मर्त्ये चन्द्रे वदन्ति मुनयो निवासं त्रिविष्टिम्" (४)सो॰प॰।

भद्रवल्लाय परिवापणे (कलम्बे)ऽर्थे गम्यो चाप्। अत्रोऽ-त्रयोगः यथाद्वा०व०। भद्राकरोति वात्स्यं वप्तनेन वपरोतीत्यर्थः सि०कौ०। एवं भद्रकवद्रेऽपि बोध्यम्।

भद्रक त्रि०भद्र—स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। १मनोहरे त्रिका०। २भद्रमुस्ताके न० भद्रमाला। ३देवदारुवृक्षे शब्दर०। "अनौ नरवारनावष सुरद्विनयविरतं त्रि भद्रकमिदम्"। वृ०र०उक्ते द्वाविंशत्यक्षरपादके ४छन्दोभेदे।

भद्रकट पु० भद्रः कटोऽस्य। गोक्षुरक्षुपे राजनि०।

भद्रकर्ण पु० भद्रस्य हरस्य कर्णौ यत्र। गोकर्णरूपे तीर्थभेदे।

भद्रकर्णेश्वर पु०६त०। गोकर्णस्थे शिवलिङ्गभेदे भा०अ०८२अ०।

भद्रकार त्रि० भद्रं करोति कृ—अण् उप०स०। १मङ्गलकारके २देशभेदे पु० भा० स० १२ अ०।

भद्रकाय पु०। १कालिन्द्यां जाते श्रीकृष्णस्य पुत्रभेदे हरिवं० १६२ अ०। ६ब०। २मङ्गलदेहके त्रि०।

भद्रकाली स्त्री १दुर्गाशक्तिभेदे "जयन्ती मङ्गला काली भद्र-काली कपालिनी" दुर्गापूजामन्त्रः। तदाविर्भावकथा च कालिपु० ५०अ० दृश्या। तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्। २कुमारानुचरभेदे भा० श० ४७ अ०।

भद्रकाशी स्त्री भद्राय काशते काश-अच् गौरा० ङीष्। भद्रमुस्तायाम् राजनि०।

भद्रकाष्ठ न० कर्म०। देवदारुवृक्षे शब्दच०। [अमरः।

भद्रकुम्भ पु० भद्रकारकः कुम्भः शा०त०। पूर्णकुम्भे जलपूर्णघटे

भद्रगन्धिका पु० भद्रो गन्धोऽस्त्यस्या वाहुल्येन ठन्। मुस्ताके रत्नमाला।

भद्रगौर प० देशभेदे स च पूर्वदिग्वर्त्ती मार्कं०५८ अ०।

भद्रङ्कर त्रि०भद्रं करोति कृ—अच् मुम्। मङ्गलकारके।

भद्रङ्करण न०भद्रं क्रियतेऽनेन कृ—ल्युट् मुम्। मङ्गलसाधने।

भद्रचारु पु०रुक्मिण्यां जाते वासुदेवस्य पुत्रभेदे हरिवं११८अ०

भद्रचूड़ पु० भद्रा चूड़ा यस्य। (बड़ाविज) वृक्षभेदे शब्दच०।

भद्रज पु० भद्राय जायते जन—ड। इन्द्रयवे राजनि०।

भद्रतरुणी स्त्री भद्रः तरुणीव। कुब्जवृक्षे राजनि०।

भद्रतुङ्ग पु० तीर्थभेदे भा०व० ८२अ०।

भद्रतुरग न० भद्रास्तुरगा यत्र। जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे। "माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत्स भद्रतुरग मथुं धाः" सि० शि०। जम्बुद्वीपशब्दे भद्राश्वशब्दे च विवरणं दृश्यम्।

भद्रदन्तिका स्त्री कर्म० स्वार्थे कन्। दन्तीवृक्षभेदे।

भद्रदारु पुं न०। कर्म०। देवदारुवृक्षभेदे अमरः।

भद्रद्वीप पु० कुरुवर्षान्तर्गते उपद्वीपभेदे मार्कण्डे० ५९ अ०।

भद्रनामन् पु०६ब०। (काटठोकरा) खगभेदे त्रिका०।

भद्रनामिका स्त्री भद्रं मङ्गलं नामयति नाशयति नम—णिच्—ण्वुल्। त्रायमाणालतायां रत्नमा०।

भद्रनिधि पु० दानार्थकल्पिते ताम्रादिघटितघटे तद्दानविधिश्च हेमा० दा० वामनपु० उक्तो यथा

"पुष्पाञ्जलिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां तथोत्तरायणे चाभि-षुयंयोर्वा। चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा प्रबोधने प्रस्व-पनेऽथ विष्णोः। कुर्यादथौदुम्बरमेव कुम्भं हिरण्य-भारेण यथात्मशक्त्या। तथाविधानस्य तु राजतं स्या-द्धिरण्यभारेण तु पूरयेत् तम्। तदर्द्धतोऽर्द्धेन तद-र्द्धतो वा स्वयक्तितः स्वर्णपलैः शतेन। तदर्द्धमर्द्धेन तु वित्तशक्त्या पञ्चत्रयाद्यूर्द्धमपि प्रकुर्य्यात्। तस्याग्र-भागे कनकं निधाय यवप्रमाणोत्पलपत्ररामम्। कम्बु-प्रवेदूर्य्यमविद्रुमञ्च मुक्ताफलं माणमधोमुखं स्यात्। एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान् संस्थापने प्रावरणोप-युक्ते। कुम्भोपरि स्वर्णचामराणि सपादुकोपानहमातप-त्रकम्। अनुत्तमेनाथ च तत्तदुक्तं संपूजयेत्तन्मधुरै-रन्नैः" "आदौ तु पञ्चामृतमेन विष्णुं संस्थाप्य संस्था-रहरं समर्थ्य। तथेश्वरं मावकमेव कृत्वा चामन्त्र-येद्भद्रनिधिं ततस्तम्। श्रीखण्डकर्पूरकुङ्कुमेन यथा-चारं माप नियमः प्रविश्य। नमस्योद्धारयुतं च पाले तदुक्ततोऽन्यसमर्पयेत। त्वया समस्तामर-सिद्धयक्षविद्याधरेन्द्रोरगकिंनरेन्द्रैः। गन्धर्वविद्याधर-दानवेन्द्रैर्युतं धृतं विश्वमिदं नमस्ते! समस्तसंसार-करी त्वमेव विभोः सदानन्दमयी च माया। समस्त-वस्त्वायनिधिः समाधिः। हरिप्रिये! भद्रनिधिर्नमस्ते। एवं पूज्य विधानेन ततो विप्रमपार्चयेत्। किरीटा-ङ्गदनिष्कादिप्रवरकलाङ्गविभूषणैः। अवतुष्य हरिं तद्वत् पीताम्बरधरं ततः। पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रे चा-नेन भक्तिमान्। भूदेवोऽसौ सततो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे!। हर मे दुष्कृतं कृष्ण! तमाकर! नमस्तु ते। भूदेव! भगवद्धर्म! भवभङ्गकरेश्वर!। भवभूतिकरोऽसिष्णो! प्रभविष्णुर्नमोऽस्तु ते। एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणम्। ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः। स्वर्गलोकाधारयेनादौ वयुनीव तथात्मनः। अवतर्पिते चार्हतदृशं संपरिरक्षयेत्। पितृवन्नाद-कारीव नित्यानन्दविवर्द्धने। सर्वोपचितमाभाव विष्णो-

भयद्रुत त्रि॰ भयेन द्रुतः ३त॰। भयेन पलायिते अमरः।

भयनाशन त्रि॰ भयं नाशयति नाशि–ल्यु। १भयनिवारके २विष्णौ पु॰ “भयकृत् भयनाशनः” विष्णुस॰।

भयनाशिनी स्त्री भय रोगभयं नाशयति नश–णिच–णिनि। त्रायमाणालतायाम् राजनि॰। [अमरः स्वापदे।

भयप्रस्तव पु॰ भयेन प्रस्तवः सम्पद्यते। भीत्या विप्रस्वेना-

भयभ्रष्ट त्रि॰ ३त॰। भयेन पलायिते जटाधरः।

भयव्यूह पु॰ भये सति व्यूहः। पार्श्वादितो भयभेदेन राज्ञा कर्त्तव्ये व्यूहभेदे भयभेदेन तत्प्रकारः काम॰ नी॰ उक्तो यथा “पश्चाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये। श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वाधीरवक्त्रया। पश्चाद् भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितम्। सर्वतः सर्वतो भद्रं भयव्यूहं प्रकल्पयेत्”।

भयानक पु॰ बिभेत्यस्मात् भी–आनक्। १व्याघ्रे २राहौ ३रसभेदे च मेदि॰। ४भयङ्करे त्रि॰। ५भीतेः अपादाने अमरः। तद्रसलक्षणादि सा॰द॰ उक्तं यथा
“भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः। स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः। यस्माद् उत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः। अनुभावोऽत्र वैवर्ण्य गद्गदस्वरभाषणम्। प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः। जुगुप्सावेगसंमोहसन्त्रासग्लानिदीनताः। शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः”।

भयापह त्रि॰ भयमपहन्ति अप+हन–ड। १भयनाशके २नृपे पु॰ त्रिका॰ ३विष्णौ पु॰ “जितमन्युर्भयापहः” विष्णु स॰

भयावह त्रि॰ भयमावहति आ+वह–अच् ३त॰। भयकारके हेमच॰।

भव्य न॰ भी–भावे यत् वेदे नि॰। भये ऋग्भा॰ १। ५। ६। लोके तु भेयमित्येव। [त्रि॰ अमरः।

भर पु॰ भृ–अप्। १अतिशये। कर्त्तरि अच्। २भरणकर्त्तरि

भरग त्रि॰ भरमतिशयं गच्छति गम–ड। १अतिशयगन्तरि भरगेति वर्णत्रययोगे २भर्गपदार्थे परमात्मनि च यथोक्तं आह्निक॰ योगियाज्ञवल्क्येन “भेति भासयते यस्मात् रेति रञ्जयति प्रजाः। गेति च गच्छतेऽजस्रं भरगात् भर्ग उच्यते”। अत्र आदि–ड भः रञ्जि ड–रः। गम–ड गः तेषां समाहारः भरगम्। तद्वर्णत्रययोगात् भर्गं इत्युच्यते पुनः।

भरट पु॰ भृ–अटन्। १कुम्भकारे तेन करति भक्षा॰ठन् भरटिक तेन कर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां जिस्वात् ङीप् भराटकी।

भरण न॰ भृ–भावकरणादौ ल्युट्। १वेतने २पोषणे ३धारणे च। अश्विन्यवधिके द्वितीये ४नक्षत्रे शब्दर॰ ५घोषकलतायाञ्च स्त्री ङीप्। नक्षत्रभेदे पु॰ मेदि॰। तस्याश्च योनितारादिकम् नक्षत्रशब्दे उक्तम् सा च राशिचक्रस्य ३०अंशोपरि १३।२० कलापरिमाणत्रिका। अपवर्गत्वं तथा अधोमुखत्वं च। भरणेन हरति भस्त्रादि॰ष्ठन् भरणिक वेतनेन हारिणि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

भरणीभू पु॰ भरण्यां भवति भू–क्विप्। राहुग्रहे हेमच॰ भगदैवतसंवदे इत्यत्रम्।

भरण्ड पु॰ भृ–अण्डन्। १स्वामिनि २नृपे च उणादिको॰।

भरण्य कण्ड्वा॰ नामधातुः भुरण्येत्यत्र पाठान्तरम् धारणे पोषणे पर॰ सक॰ सेट् भरण्यति भुरण्यति वा।

भरण्यभुज् त्रि॰ भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। वैतनिके कर्मकरे अमरः। [इन्द्रे (रामदूती) शब्दच॰।

भरण्याह्वा स्त्री भरण्या आह्वा आह्वा यस्याः। पर्वतमौ-

भ(भु)रण्यु पु॰ कण्ड्वा॰ भ(भु)रण्य उन्। १शरण्ये २मित्रे च शब्दमाला। ३अग्नौ ४चन्द्रे ५स्वामिनि च सं॰ क्षिप्तसा॰। भुरण्युरिति पाठान्तरम्।

भरत पु॰ भरं तनोति तन–ड। (जड़भरत) इति ख्याते १मुनिभेदे जड़भरतकथा च १०१५ पृ॰ दृश्या नाट्यशास्त्रप्रवक्तारमुनेश्च २तत्कर्त्तरि मुनिभेदे ३शबरे ४तन्तुवाये ५क्षेत्रे ६शैलूषीसुते रामानुजे च। भरतेन प्रोक्तम् भारतं नाट्यशास्त्रमधीयते अण् तस्य लुक्। ७तच्छास्त्राध्येतृषु व॰व॰। ८दुष्मन्तेन शकुन्तलायामुत्पादिते पुत्रभेदे पु॰तस्यापत्यानि इञ् तस्य बहुषु लुक्। ९भरतवंश्ये अपि पु॰ब॰व॰। दौष्मन्तिभरतकथा भाग॰९।२०अ॰दृश्या १०ऋषभदेवपुत्रभेदे भाग॰५।४अ॰। ११अग्निभेदे “पावको लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः। ब्रह्मौदनाग्निस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः” भार॰ ४८ अ॰। रामानुजभरतस्य जन्म यथा “भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः। साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः”। १२भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्क॰१००अ॰। १३आयुधजीविसंघभेदे पु॰ ततः यौधेया॰ स्वार्थे अञ्। भारत तद्वेशे ब॰व॰। १४कर्त्तव्ये व॰ व॰ निघण्टुः।

भरतखण्ड कुमारिकाखण्डे “कुमारिकेति विख्याता यथा काभ्या प्रपठ्यते। इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्णपदं मदम्। यथा शतावभीयत्र आनापानादिकञ्जना।

"इदं भरताग्रजस्य मया सम्यक् प्रकाशितम्" स्कान्दपु०।

भरतद्वादशाह पु० भरतकृते द्वादशाहसाध्ये यज्ञभेदे "सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः" कात्या० श्रौ० २४।७।१२। "तत्र यत्र सर्वाग्निष्टोमा भवन्ति प्रायणीयोदयनीयवर्जम्। तेन दशरात्रस्य स्थाने दशाप्यग्निष्टोमाः भवन्ति आद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रावेव" संग्रहव्याख्या कात्या० श्रौ० १०।५।८ सूत्रादौ तु अन्यथोक्तं यथा "अथ भरतद्वादशाहः" सू० "अथशब्दोऽहीनैकाहसाधारणविच्छेदार्थः। सत्राहीनसाधारणाश्चत्वारो द्वादशाहा उक्ताः। तत्र एकोऽहीन उक्तः। उत्तमस्तु साधारण एवातस्तद्विच्छेदार्थमथशब्दः प्रयुक्तः" नारा०। "इममेवैकाहं पृथक् संस्थाभिरुपेयुः" सू० "भरतद्वादशाहस्याहःक्लृप्तिः। इममेव प्रकृतैकाहं पृथग्भूताभिः संस्थाभिर्युक्तं द्वादशकृत्वः कुर्युः। विकृतिषु प्रकृतेः संनिहितत्वादिदमुच्यते। उत्तरत्र संस्थाविधानादेव संस्थान्यत्वे सिद्धे पृथक्संस्थाभिरितिवचनं वचनादेव स्थाननियमो नातिदेशादिति ज्ञापनार्थम्" नारा०। "अतिरात्रमथोऽग्निष्टोमसप्तम् उक्थ्यानग्निष्टोममतिरात्रम्" सू० "द्वादशाहसामान्येन प्राप्तानां संस्थानां विधीयमानो भरतद्वादशाहे अपवादः" नारा०।

भरतपुत्रक पु० भरतस्य नाट्यशास्त्रकर्त्तुः पुत्र इव कायति कै—क। नटे हेम०। [१ऋषभदेवपत्न्यां च।

भरतप्रसू स्त्री ६त०। १कैकेय्यां शब्दर०। २शकुन्तलायाम्

भरतवर्ष न० ६त०। भारते वर्षे।

भरताग्रज पु० ६त०। दाशरथौ श्रीरामे।

भरद्वाज पु० उतथ्यस्य भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां बृहस्पतिना जनिते मुनिभेदे। तदुत्पत्तिकथा विष्णुपु० ४अं० १९अ०। भाग० ९।२०अ०। द्वाजशब्दे २७९१पृ० तत्त्वद्विरुक्ता। भा०अनु० ९३अ० अन्यथा निर्वचनमुक्तं यथा "भरेऽसुतान् भरेऽशिष्यान् भरे देवान् भरे द्विजान्। भरे भार्य्यां भरद्वाजं भरद्वाजोऽस्मि शोभने!"। "प्रजा वै वाजस्ता एष बिभर्त्ति यद्बिभर्त्ति तस्माद्भरद्वाज इति श्रुत्यनुसारेण स्वनामाह "भरे इति अशिष्यान् शासितुमयोग्यानपि राजपुत्रान् मन्त्रेण यथेष्टं करुणया पालयामि तथा असुतान् अपुत्रानुदासीनानपि दीनानदीनान् पालयामि भार्य्यां भार्य्येति पुनरुक्त्यादेरुपलक्षणम् देवद्विजयोऽन्योऽपि वाजं वेगं ग्रहणां साङ्गमन्नं वा भरेत्तु पालयेत् एवं श्रेयोमदश्च भवतीति तथा-द्वयमपि तथायोग्यम्। भरे द्वाजमिति पदे तु द्वाभ्यां जातं सङ्करजमित्यर्थः ननु "माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः" इति स्मृतेः वर्णकोशयुक्त्या मातेत्यतः सर्वोऽप्येवम् एवेति नास्ति कश्चिद् द्वाजः न हि द्वाभ्यां रेतःसेकाभ्यामेको जायत इति सम्भवति सत्यम् भाण्डवनीयादीनामपि संस्कारवतां सर्वेषां द्विविधं जन्म योनितः संस्कारतश्च तत्र सङ्करोऽन्यस्माज्जातोऽन्येन स्वपुत्र इति बुद्ध्या संस्कृत इति स एव द्वाजः द्विर्जायत इति द्विजोऽन्यः द्वाभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां जायत इत्यर्थः द्वाजादयो निपात्यन्ते तत एव द्वाजा अपि सन्तीति "वधी वशं नवसि एकजात! त्वमिति" मन्त्रे मन्त्रोः संस्कारस्य एकजेति विशेषणं द्वाजे तु बीजसंस्कारसङ्करादशक्यं संस्कारयोर्बीजमनसयोर्वा पौर्वापर्यविरोधा भवतीति विश्वामित्रजातकादयो द्वाजा इति ध्येयं नदयं संग्रहः "कौशिके क्रौर्यतपसी राधेये शौर्यभीरुते। सुते वाकपिसवैमत्ये बीजसंस्कारसङ्करादिति" नीलक०। २मनोरूपे सचेतने ऋषिभेदे तन्निरुक्तिर्यथा "भरद्वाज ऋषिरिति। मनो वै भरद्वाज ऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्त्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः" शत० ब्रा० ८।१।१।९। तस्यार्थः "भरद्वाज ऋषिः बिभर्त्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि सत्ये अन्नादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपः" यजु० १३।५५ वेददी०। (भारद्वाज) ३खगभेदे पुंस्त्री० अमरः। ४देशभेदे भा० भी० ९अ०। भरद्वाज ऋषिश्च गोत्रप्रवर्त्तकः तच्छब्दे २७९६ पृ० दृश्यम्।

भरम त्रि० भृ—बा० अमच्। भरणकर्त्तरि। ततः शुभ्रादि० अपत्ये ढक्। भारमेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

भरस् पु० भृ—असुन्। भरणे। ऋ० ५।१५।४।

भरित त्रि० भरो जातोऽस्य तारका० इतच्। १जातभरणे हरित+पृषो० हस्य भः। २हरितवर्णे ३तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नः। भरिणी तद्वर्णयुक्तायां स्त्रियाम्।

भरित्र न० डि०व० भृ—इत्र। बाह्वोः निघण्टुः।

भरिमन् पु० भृ—कर्मणि इमनिच्। १कुटुम्बे उज्ज्वल०। भावे इमनिच्। २भरणे पृथ्वादि०। कर्त्तरि इमनिच् ३विष्णौ त्रि० कौ०।

भरु पु० भृ—उन्। १स्वामिनि उज्ज्वल०। २स्वर्णे ३शिवे मेदि०।

भरुक पु० दक्षिणदेशभेदे ह०सं० १४अ०।

भरुज पुंस्त्री॰ भेनिमडरूपेण रुजति रुज–क । शृगाले ततः जातित्वेऽपि स्त्रियां यञ्जा॰ वा ङीष् । भरुजा भरुजी । ततः इवार्थे अङ्गुल्या॰ ठक् । भारुजिक तदर्थे ।

भरुटक न॰ भृ–उट संज्ञायां कन् । भृष्टमांसे हेमच॰ ।

भरे अव्य॰ भृ–बा॰ ए । संग्रामे निघण्टुः ।

भर्ग पु॰ भ्रस्ज–घञ् भर्जादेशे कुत्वम् । १शिवे २ज्योतिः-पदार्थे ३आदित्यान्तर्गते ऐश्वरे तेजसि, "आदित्यान्तर्गतं वर्चो भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः । जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रितयस्य च । ध्यानेन पुरुषैर्यच्च द्रष्टव्यं सूर्यमण्डले" योगियाज्ञ॰ । तस्य तेजस ऐश्वरत्वञ्च "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" इति गीतायामुक्तम् । भावे घञ् । ४भर्जने च ।५धृष्टकेतुवंश्ये नृपभेदे हरिवं॰ २९अ॰ । ६देशभेदे । तत्र भवः तस्य राजा वा अण् । भार्ग । तद्देशजमे तत्र भवे च स्त्रियां न लुक् भार्गी ।

भर्गस् पु॰ भ्रस्ज–असुन् न्यङ्क्वा॰ । तेजसि ऋ॰ १।१४१।१ ।

भर्गादि पु॰ तद्राजार्थे प्रत्ययस्य स्त्रियां लुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "भर्ग करुष केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस कौरव्य" ।

भर्गायण पु॰ प्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

भर्ग्य पु॰ भ्रस्ज–ण्यत् भर्जादेशे कुत्वम् । शिवे रायमु॰ ।

भर्जन न॰ भ्रस्ज–भावे ल्युट् भर्जादेशः (भाजा) तण्डुलादेः पाकभेदे शब्दमा॰ ।

भर्वस् त्रि॰ भृ–असुन् वुगागमः । भरणकारके ऋ॰ ८।६०।२

भर्त्तृ पु॰ भृ–तृच् ।१स्वामिनि २अधिपतौ अमरः । ३राजनि ४पोषके ५धातरि च त्रि॰ मेदि॰ याजका॰ षष्ठ्या समासः । ६विष्णौ पु॰ "भवनो भावनो भर्त्ता" विष्णु स॰ तस्य सत्त्वगुणेन पालनात् तथात्वम् ।

भर्त्तृघ्नी स्त्री भर्त्तारं हन्ति हन–टक् ङीप् । पतिघातिन्यां पापिष्ठायां "पापकृद्ग्रामचिताश्चैनामभर्तृघ्नः कामगादिकाः" याज्ञ॰ । बाहुल्यात् मनुष्यकर्तृकत्वेऽपीह टक् ।

भर्त्तृदारक पु॰ भर्तुरधिपस्य राज्ञः दारकः पुत्रः । नाट्योक्तौ १राजकुमारे । २तत्कन्यायां स्त्री । भर्तृदारिका॰ अमरः ।

भर्त्तृस्थान न॰ तीर्थभेदे भा॰व॰ ८४ अ॰ ।

भर्त्तृहरि पु॰ भर्त्ता हरिरिव । वाक्यपदीयादि ग्रन्थकर्त्तरि विक्रमादित्यस्य ज्येष्ठे भ्रातरि राजभेदे । [भर्त्सयत् त ।

भर्त्स अधिक्षेपे चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । भर्त्सयति ते अब-

भर्त्सन न॰ भर्त्स–ल्युट् । अपकारवचने अधिक्षेपे तिरस्कारायापकारार्थकवाक्योक्तौ । युच् । भर्त्सनाप्यत्र स्त्री

भर्त्स्यपत्रिका स्त्री भर्त्स्यं भर्त्सनीयं पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । भड़ाभीलीइति राजनि॰ ।

भर्भ हिंसायां भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । भर्भति अभर्भीत् ।

भर्म(न्) न॰ भृ–मन् मनिन् वा । १स्वर्णे अमरः । २भृतौ ३नाभौ ४धुस्तूरे च हेमच॰ । नान्तः अदन्तश्च द्विरूपकोषः

भर्मण्या स्त्री भर्मणि साधु यत् । भृतौ हेमच॰ ।

भर्म्याश्व पु॰ भरतवंश्ये नृपभेदे भाग॰ ९।२१।२४ ।

भर्व हिंसायां भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । भर्वति अभर्वीत् । भोजने निघण्टुः । [लिष्ट अभले ।

भल वधे दाने निरूपणे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । भलते अभ-

भल निरूपणे चु॰ आ॰ सक॰ सेट् । भालयते अबीभलत ।

भलता स्त्री भाति–भा–क अर्म॰ । राजबलाबलताख्यायाम् शब्दर॰

भलन्दन पु॰ १दिष्टवंश्ये नृपभेदे भाग॰ ९।२।१६ । २काम्यकुमारदेशीये नृपभेदे मार्क॰ पु॰ ११७ अ॰ ।

भलानस् त्रि॰ भद्रमुखे ऋ॰ ७।१८।७ । [र्क्षीत् ।

भल्ल दाने वधे निरूपणे च भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् । भल्लति अभ-

भल्ल पु॰ भल्ल–अच् । १भल्लूके । २अस्त्रभेदे पुंन॰ । स्वार्थे क भल्लूके पुंस्त्री॰ वा गौरा॰ ङीष् पक्षे टाप् । भल्लकाप्यत्र । ततः बह्वा॰ निर्वृत्तार्थे अण् । भाल्ल भल्लकृते त्रि॰ अत-रथ्यां सख्या॰ ठञ् । भाल्लिक भल्लादूरदेशादौ त्रि॰ । भ॰व॰ १४ अ॰ उक्ते ऐरावत्यां स्थिते ३देशभेदे पु॰ ४तद्देशभवे च ब॰व॰ । स्वार्थे क । भल्लक तन्नार्थे ततः स्वार्थे छ । भल्लकीय तदर्थे तस्यापत्यं च । भल्लकीय तदपत्यादौ त्रि॰ ।

भल्लपाल पु॰ भल्लं पालयति पालि–अण् उप॰स॰ । भल्लपालके ततः वह्व्या॰ चतुरर्थ्याम् ठञ् । भाल्लपालिक तेन निर्वृत्तादौ । [तण्डुला) क्षुपभेदे शब्दच॰ ।

भल्लपुच्छी स्त्री भल्लस्य पुच्छमिव पुष्पमस्याः ङीप् । (गोरच-

भल्लवि पु॰ ऋषिभेदे तस्यापत्यमिञ् । भाल्लवि तदपत्ये तस्यापत्यं ठक्ञ् । भाल्लवेय तदपत्ये पुंस्त्री॰ । इन्द्रद्युम्ने ऋषिभेदे पु॰ छा॰ उ॰ । [छा॰ उ॰ ।

भल्लाक्ष पु॰ भल्लस्येव अक्षि यस्य षच्समा॰ । भल्लदृष्टे हंसभेदे

भल्लाट पु॰ १शिखिध्वजराजपुत्रे कल्किपु॰ २२अ॰ । २भल्लदत्तवंश्ये १नृपभेदे हरिवं॰ २०अ॰ ।

भल्लात पु॰न॰ भल्लं भल्लास्त्रमिवातति स्पर्शनम् अत–अच् । (भेला) वृक्षभेदे स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री॰ गौ॰ ङीष् । भल्लातकप्यत्र रत्नमा॰ । "भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करो

ऽग्निकः । तथैवाग्नीसखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफकृत् । भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु । कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनम् । मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् । कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्मशोफानाह-ज्वरक्रिमीन् । तन्मज्जा मधुरो वृष्यो बृंहणो वातपित्तहा । वृन्तमायुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्य-मग्निकृत् । भल्लातकः कषायोष्णः शुक्रलो मधुरो लघुः । वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् । हन्ति गुल्म-ज्वरं श्वित्रवह्निमान्द्यक्रिमिव्रणान्" भावप्र० । गुडभल्लातक-शब्दे भल्लातकीगुडपाकविधिर्दृश्यः ।

भल्लातकतैल सुश्रुतोक्ते भल्लातकफलच्यवनजाते तैलभेदे "दुर्लभत्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं भवेत् । भल्ला-तकान्याशयेत्तु क्षीरे गोमूत्रभावितान् । ततो द्विधा छेदयित्वा लौहे कुम्भे निधापयेत् । कुम्भेऽन्यस्मि-न्निखाते तु तं कुम्भमथ योजयेत् । सुसं सुखेन च-ल्वाय गोमयैर्दाहयेत् ततः । यः स्नेहश्च्यवते तस्मा-द्गृह्णीयात् तं शनैर्भिषक् । ग्राम्यानूपौदकान् गव्यान् श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । तैलेनानेन संसृष्टं शुक्लमालेप-येद् व्रणम् । भल्लातकविधानेन सारस्नेहांस्तु कार-येत् । ये च केचित्फलस्नेहा विधानं तेषु कीर्त्तितम् । दुर्लभत्वात्तु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत् । सप्तरात्रं स्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलम् । तेनैव पिष्टं शुक्लानां सवर्णकरणं हितम्" । [औषधभेदे

भल्लातकलौह न० चक्रदत्तोक्ते भल्लातकादियुक्ते लौहरूपे "चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता । हस्ति-पिप्पल्यपामार्गदण्डोत्पलकुठेरकाः । एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । भल्लातकसहस्रे द्वे छित्त्वा तत्रैव दापयेत् । तेन पादावशेषेण लौहपात्रे पचेद्भिषक् । तुलार्द्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् । त्र्यूषणं त्रिफलावह्निसैन्धवं बिडमौद्भिदम् । सौवर्च-लविडङ्गानि पालिकानि कल्पयेत् । कुडवं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च । शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिः क्षिपेत् । सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् । प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेद् यथाबलम् । अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् । क्रिमिगुल्मा-श्मरीमेहान् शूलञ्चाशु व्यपोहति । करोति शुक्रोप-चयं वलीपलितनाशनम् । रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्व-रोगहरं परम्" ।

भल्लातकविधान सुश्रुतोक्ते भल्लातकफलसेवनप्रकारभेदे "अत ऊर्द्ध्वं भल्लातकविधानमुपदेक्ष्यामः । भल्लातकानि परिपक्वान्यनुपहतान्याहृत्यैकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा वा छेदयित्वा कषायकल्केन विपाच्य कषायस्य शुक्तिमन्तर्मुखीं घृताभ्यक्तताल्वोष्ठजिह्वः प्रातः प्रातरुपसेवेत ततोऽपराह्णे क्षीरं सर्पिरोदनमित्याहार एवमेकैकं वर्द्धयेत् तावद्-यावत्पञ्चेति ततः पञ्च पञ्चाभिवर्द्धयेद्यावत् सप्ततिरिति प्राप्य च सप्ततिमपकर्षयेद्भूयः पञ्च पञ्च यावत्पञ्चेति पञ्चभ्यश्चैकैकं यावदेकमिति । एवं भल्लातकसहस्र-मुपयुज्य सर्वकुष्ठार्शोभिर्विमुक्तो बलवानरोगः शतायु-र्भवति । द्वितीयोक्तेन विधानेन भल्लातकनिष्प-तितं स्नेहमादाय प्रातः प्रातः शुक्तिमात्रमुपयुञ्जीत जीर्णे पूर्ववदाहारः फलप्रकर्षश्च । भल्लातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापकृष्टदोषः प्रतिसंसृष्टभक्तो निवातमा-गारं प्रविश्य यथाबलं प्रकृतिं प्रकृष्टं चोपयुञ्जीत । तस्मिन् जीर्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहारः" ।

भल्ली स्त्री भल्ल हिंसे अच् गौरा० ङीष् । भल्लातके शब्द-रत्ना० तत्फलस्य स्पर्शिनां व्रणकारितया हिंसकत्वा-त्तथात्वम् । स्वार्थे क भल्लिका तत्रार्थे शब्दच० ।

भल(ल्लु)क पु०स्त्री भल्ल-उ(ऊ)क । (भालुक) १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २श्योनाकभेदे राजनि० । स च वीरभद्रादिगणे सुश्रुते उक्तः । वृक्षगणशब्दे दृश्यम् । ३कोषस्थे जलजन्तुभेदे "शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूक-प्रभृतयः कोषस्थाः" सुश्रुतः ।

भव पु० भवत्यस्मात् भू-अपादाने अप् । १महादेवे तस्य तन्नामनिरुक्तिः शत० ब्रा० ६।१।३।१५ । "तमब्रवीद्भवो-ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्याद्धीदं सर्वं भवति सोऽब्रवीज्ज्याया-न्वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति" अतस्य पर्जन्यहेतु-कत्वात् तस्य भवमूर्त्तित्वम् । अतएवाष्टमूर्त्तिमध्ये जलरूपेण भवनाम्ना तस्याख्या । भावे अप् । २जन्मनि ३उत्पत्तौ ४प्राप्तौ ५संसारे मेदि० । कर्त्तरि अच् (चालता) ६फले न० राजनि० ।

भवक त्रि० भू-वुन् । १उत्पन्ने २आशीर्वादके संक्षिप्तसा० ।

भवकेतु पु० केतुभेदे वृ०स० ११अ० केतुशब्दे दृश्यम् ।

भवघस्मर पु० ६त० । दावानले शब्दमा० ।

भवत् त्रि० भा-डवतु । १युष्मदर्थे, सर्वनामता चास्य । भवान् भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः । भू-शतृ । २वर्त्तमानकालाव-

२भवनकर्त्तरि च । भवन् क्रियाशब्दस्य ङीप् नमन्तस्य तम् । ङीवन्तः ३विषाक्रबाधे शब्दरत्ना० ।

भवदा स्त्री स्कन्दानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ० ।

भवदादि पञ्चमीषष्ठ्यन्तरविभक्त्यन्तादपि "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" पा०तसिलादिप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे तत्र "दृशि-ग्रहणात् भवदादियोग एव" वार्त्ति० । स च गणः "भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान्" । तेन च भवान् ततो भवान् तत्रभवान् तत्रभवन्तम् इत्यादि एवम् दीर्घायुः ततो दीर्घायुरित्यादि ।

भवदारु पु०न० भवप्रियं दारु । देवदारुवृक्षे राजनि० ।

भवदीय त्रि० भवतोऽयम् छण् चित्वात् पदत्वे तस्य दः । त्वत्सम्बन्धिनि । [१जन्मनि ४सत्तायाञ्च मेदि० ।

भवन न०भू-आधारे ल्युट् ।१स्थाने अमरः भावे ल्युट् । २भावे

भवनपति पु० ६त० । १गृहस्वामिनि २राशिधीशे च भवन-नाथादयोऽप्यत्र ।

भवन्त पु० भू-झच् । काले उज्ज्वल० संक्षिप्तसा० ।

भवन्ति पु०भू-झिच् अस्य श्नोत्वमपि । वर्त्तमानकाले जन्मादौ स्त्रीत्वे ङीप् । "अस्ति भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः" महाभाष्यम् ।

भवभूत न० भवरूपे कवितत्स्वरूपे परमेश्वरे "त्रिरूपं भव-भूतमीशम्" श्वेता०उ० ।

भवभूति पु० ६त० । १महादेवविभूतौ । महावीरचरितो-त्तररामचरितमालतीमाधवादिनाटककर्त्तरि २विद्वद्भेदे ।

भवरुत पु० भवे भवार्णवे रोदित्यनेन रुद्-करणे क्विप् । प्रेतपटहे त्रिका० ।

भवाचल पु० ६त० । मन्दरस्य पूर्ववर्त्तिनि शैलभेदे कैलासे । "शीतार्त्तश्चक्रमुञ्ज कुमुदोऽथ सकङ्कवान् । मणिशैलो-ऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः । सबिन्दुर्मन्दरो वेणुस्तामसो निषधस्तथा । देवशैलश्च पूर्वेण मन्दरस्य महाचलाः" मार्क०५५अ० । [स्त्री शब्दमा०

भवात्मज पु० ६त० । १कार्त्तिकेये २गणेशे च ३मनसादेव्यां

भवादृश(क्ष)श् त्रि० भवतस्तवेव दर्शनमस्य भवत्+दृश-टकृ टक् कञ् क्विप् वा सर्वनामत्वात् आत् । भवत्तुल्ये जने । टकि क्विपि च ङीप भवादृशी ।

भवानी स्त्री भवस्य पत्नी भव+ङीप् आनुक् च । शिव-भार्य्यायाम् दुर्गायाम् अमरः । [गुरुत्वात् तथात्वम् ।

भवानीगुरु पु० ६त० । हिमालये तस्य तदुत्पादकत्वेन तद्गु-

भवानीपति पु०६त०।महादेवे तत्पदस्य काव्ये प्रयोगे भवा-न्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वात्विरुद्धार्थद्योतकत्वं काव्यदोषः।

भवान्तकृत् पु० ६त० । १वेधसि तस्य प्रलयकाले सर्वभूतानां जन्मविनाशकत्वात् तथात्वम् । "यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" मनुः । २संसारनाशके ज्ञाने च ।

भवाभीष्ट पु० भवस्य महादेवस्याभीष्टः । १गुग्गुलौ राजनि० ७त० । २भवेऽभीप्सिते त्रि० ।

भवायनी स्त्री भवे महादेवशिरसि अयनं स्थानमस्याः गौरा०ङीष् ।१गङ्गायाम् शब्दर०२शिवतत्परे शैवे त्रि०।

भविक न० भवो भूतिहेतुपादत्वेनास्त्यस्य ठन् । १कुशले कुश-लस्य भूतिहेतुत्वात्तथात्वम् । अर्श० अच् २तद्वति त्रि० अमरः । [पत्तिवो जटा०।

भवित त्रि० भवो जातोऽस्य तार० इतच् । भूते अतीतोत्-

भवितव्य न० भू-भविष्यति कर्त्तरि च भि० तव्यत् । अवश्य भव्ये "भवितव्यं भवत्येव यद्विधेर्मनसि स्थितम्" ।

भवितव्यता स्त्री भवितव्यस्य भावः तल् । १अवश्यम्भावे । २भाव्ये च जटाधरः । [त्रिका०

भविन त्रि० भू-चिन्तायाम् बा० इन । काव्यस्य कर्त्तरि

भविल पु०भू-भविष्यति इलच् ।१भव्ये भविष्यति उज्ज्वल० २जारे पु० त्रिका० ।

भविष्णु त्रि० भू-इष्णुच् । भवनशीले अमरः ।

भविष्य(त्) पु० भू-"लृटः सद्वेति" शतृ-स्य च पृषो० वा तलोपः । भाविनि १काले २तत्कालवर्त्तिनि पदार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् नुम् च "अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः" रघुः । तलोपपक्षे स्त्रीत्वमा । उत्तर-पदस्थः त्रि० । "यद्भविष्यो विनश्यति" पञ्चत० ३भवि-ष्यमधिकृत्य कृते पुराणभेदे न०। तच्च महापुराणान्त-र्गतं पुराणं तत्प्रतिपाद्यविषयादिकं नारदीयपु० ४पा० १००अ० उक्तं यथा

"अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् । भविष्यं भवतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् । तत्राहं सर्वदेवाना-मादिकर्त्ता समुद्गतः । सृष्ट्यर्थं तत्र सञ्जातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा । स मां प्रणम्य पप्रच्छ धर्मं सर्वार्थ-साधकम् । अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्मसंहि-ताम् । पुराणानां यदा व्यासो व्यासञ्चक्रे महामतिः । तदा तां संहितां सर्वां पञ्चधा व्यभजन्मुनिः । अघो-रकल्पवृत्तान्तनानाश्चर्यकथाचिताम्" । तत्र प्रथम-पर्वणि । तत्रादिमं स्मृतं पर्व ब्राह्मं यत्रास्त्युप-क्रमः । सूतशौनकसंवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः । आदित्य-चरितः प्रायः सर्वाख्यानसमाचितः । सृष्ट्यादिलक्षणो-

मैतः माहात्म्यसर्वस्वरूपकः । पुस्तकलेखकानां च लक्षणञ्च ततः परम् । संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्त्तितम् । पक्षत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्त्तिताः । अष्टम्याद्याः शेषकल्पाः वैष्णवे पर्वणि स्मृताः । शैवे च कामतो भिन्नाः सौरे चान्त्यकथाचयः । प्रतिसर्गाह्वयं पश्चान्नानाख्यानसमाचितम् । पुराणस्योपसंहारसहितं पर्व पञ्चमम् । एषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः" । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु "धर्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च । द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये । । प्रतिसर्गाह्वयं त्वन्त्यं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् । एतत् भविष्यं निर्दिष्टं पर्व व्यासेन धीमता । चतुर्दशसहस्रन्तु पुराणं परिकीर्त्तितम् । भविष्यं सर्वदेवानां साम्यं यत्र प्रकीर्त्तितम् । गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः" । तद्दानफलश्रुतिः । "तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् पौष्यां विद्वान् विमत्सरः । गुडधेनुयुतं हेमवस्त्रमाल्यविभूषणैः । वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः । गन्धाद्यैर्भक्ष्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् । यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः । अथ वा यो नरो भक्त्या कीर्त्तयेच्छृणुयादपि । स मुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् । योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् । पठेद्वा शृणुयाद्वा तौ भुक्तिमुक्ती च विन्दतः" । ४(चालता) फलभेदे राजनि० । तान्तं ५जले निघण्टुः । भविष्यत्त्वञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति नैयायिकाः पदार्थस्य अनागतावस्थाभेद इति सांख्यादयः । ६हरिवंशपर्वभेदे न०।

भविष्यदाक्षेप पु० "सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ ! लप्स्यसे । अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा । सोऽयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी । कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुद्ध यत्" । साहित्यदर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे ।

भवीयस् त्रि० अतिशयेन बहुः बहु+ईयसुन् "बहोर्लोपो भू च बहोः" पा० भूरादेशः वेदे न ईलोपः । बहुतरे ऋ० १।८१।१ लोके तु ईयसुन ईकारलोपः भूय इत्येव ।

भव्य त्रि० भू—कर्त्तरि नि० यत् । १भाविनि "अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहेति" नैषधम् । (चालता)२फलभेदे राजनि० "भव्यं स्वादु कषायाम्लं गुरुग्राहि विशोधनम् । तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम्" राजनि० । ३अस्थ्नि मेदि० ४शुभे ५सत्ये ६योग्ये च न० । ७तद्वति त्रि० । ८कर्मरङ्गे पु० ९गजपिप्पल्यां १०उमायां च स्त्री मेदि० । ११रत्नभेदे शब्दर० ।

भष कुक्कुरशब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । भषति अभषीत्-अभाषीत्

भष पुंस्त्री० भष—अच् । १कुक्कुरे शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २स्वर्णक्षीर्य्यां स्त्री रत्नमा० टाप् ।

भषक पु० स्त्री० भष—क्वुन् । कुक्कुरे अमरः । स्त्रियां ङीष् ।

भषण न० भष—भावे ल्युट् । कुक्कुरशब्दे हेमच० ।

भस दीप्तौ अक० भर्त्सने सक० जु० पर० सेट् । बभस्ति । अभासीत् अभसीत् बभास । वैदिकोऽयम् । [बभाष ।

भस भर्त्सने भ्वा० सक० सेट् निघण्टुः । भसति अभा(भ)सीत्

भसद् न० भस—अदि । १जघने उज्ज्वल० । २भास्करे ३मांसे च ४जघने स्त्री मेदि० ५कारण्डवखगे ६प्लवे पु० उणादिको० ७काले पु० त्रिका० । [पाठः ।

भसन्त पु० भस—बा० झच् । काले त्रिका० तत्र भवन्त इत्येव

भसन्धि पु० ६त० । नक्षत्रभेदानां सन्ध्यात्मके कालभेदे यथोक्तम् "सार्पैन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भसन्धयः । तदग्रभेष्वाद्यपादो गण्डान्तं नाम कीर्त्त्यते" ज्यो० ति० । "अश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्त्यचतुर्थचरणाः नक्षत्रसन्धयो भवन्ति । तदग्रभेषु तेषामश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामग्रतरेषु मघामूलाश्विनीनक्षत्रेष्विति यः प्रथमचरणो गण्डान्तं नाम प्रसिद्धमुच्यते । यद्यप्यश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्तिमं घटिकाद्वयं मघामूलाश्विनीनक्षत्राणामादिमं घटिकाद्वयमिति चतस्रोऽन्तरघटिका गण्डान्तम् । एतद्व्यतिरिक्तो नक्षत्रसन्धिः पूर्वनक्षत्रान्तघटिकोत्तरनक्षत्रादिमघटिकेत्यन्तरालघटिकाद्वयं चन्द्रमण्डलसम्बन्धेन घटिकाः सार्द्धद्वयमिति संहिताविरुद्धं तथापि ज्योतिषस्य स्वतः प्रामाण्यान्न क्षतिः । अथवैकवाक्यतार्थं पादशब्दः चरणेत्यादिवत् द्विघटीपरः । घटिका इत्यध्याहार्य्य । तथा च द्विघट्यात्मिका चान्त्यघटिकानक्षत्रसन्धिः" रघु० । २नक्षत्रयोः सन्धिकाले च तदानयनं सि० शि० दर्शितं तच्च तिथिसन्धिशब्दे ११०० पृ० दर्शितम् ।

भसित न० भस—क्त । भस्मनि हेम० । [दैवज्ञे शब्दर० ।

भसूचक पु० भानि नक्षत्राणि सूचयति सूचि-ण्वुल् ।

भस्त्रा स्त्री भस—ष्ट्रन् । १चर्मप्रसेविकायाम् अग्निसन्धुक्षणे चर्मनिर्मिते यन्त्रभेदे । (याँता) अमरः । षित्त्वात् ङीष् । अत्रैव शब्दरत्ना० स्वार्थे क टाप न इत्त्वम् । भस्त्रकाप्यत्रैव । ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । भस्त्रीय दूरदेशादौ त्रि० ।

भस्मफला स्त्री भस्मेव फलमस्याः ङीप् । (टेपारि) क्षुपभेदे

भस्मक न० भस्म करोति कृ—ड । (भस्मकीट) बहुभोजनकारके १रोगभेदे । “कट्वादिरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ । अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निर्भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात् । तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभूदुपेक्षितोऽयं पचते च धातून्” । भस्मकस्योपद्रवमरिष्टमाह “तृट्स्वेददाहमूर्च्छादीन् कृत्वैवाल्पग्निसम्भवान् । पक्वाशयाद्धात्वादीन् स शिघ्रं नाशयेद्भृशम्” भावप्र० । भस्मेव दवार्थे कन् । २कलधौते रूप्ये ३विड़ङ्गे च मेदि० ।

भस्मकूट पु० भस्मरूपे पर्वतभेदे कालि० ८१.९० ।

भस्मगन्धा स्त्री भस्मन इव गन्धोऽस्याः । रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये भावप्र० । स्वार्थे क अत इत्वम् । तत्रैव जटा० ।

भस्मगन्धिनी स्त्री भस्मन इव गन्धोऽस्त्यस्या प्राशस्त्येन इनि ङीप् । रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः ।

भस्मगर्भ पु० भस्म गर्भे यस्य । १तिनिशवृक्षे राजनि० २कपिलशिंशपायाम् अमरः । ३रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री जटाधरः टाप् ।

भस्मजाबाल पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

भस्मतूल न० भस्म तूलयति तूल—णिच् अण् मे क । १ग्रामकूटे २पांशुवर्षणे ३हिमे च मेदि० ।

भस्मन् न० भस—मनिन् । (छाइ) दग्धगोमयादिविकारे अमरः अस्य त्रिपुण्ड्रलेपने कारणं कालिकापु० ४१ अ० उक्तं यथा “महादेवोऽपि तद्भस्म मनोभवशरीरजम् । आदाय सर्वगात्रेषु भूतिलेपं तदाकरोत् । लेपशेषाणि भस्मानि समादाय तदा हरः । समयोऽन्तर्दधे कार्ये विज्ञाय विधिसम्मतः” । तद्धारणविधिर्यथा “भस्मोपरि चन्दनादिकं न धार्यं तदुक्तं कौर्मे “वैदिकैर्मन्त्रैः रहितं चन्दनागुरुकुङ्कुमम् । तिर्यक्पुण्ड्रात्मना धार्यं कालिकोक्ताग्निकार्यभिः । पुण्ड्रोद्धृतचन्दनाद्यैरपि भस्म संलेपेत् । दह्येत भस्मसंत्यागी सर्वोपक्रोधसङ्कुलः । चन्दनाद्युपरि भस्म धारयेद्भस्म वैदिकम् । लौकिकं चन्दनाद्यं तु भस्मोपरि न धारयेत् । भस्मचन्दनादीनां त्यागेनार्थो न विद्यते । चन्दनादीन्यतो लौकिकान्येवाल न संशयः । उपरिष्टाच्चन्दनादेर्यतोऽस्मि पितृमर्माणि । चन्दनाद्युपभूषाया प्रक्षालैः को निवारकः” । त्रिपुण्ड्रधारणं मन्त्ररहितं तूष्णीं च कार्यम्” तदुक्तं विद्येश्वरसंहितायां “जाबालोक्तादिभिर्मन्त्रैर्धार्यं भस्मत्रिपुण्ड्रकम् । अन्यथा स्नेच्छतं यावद्भस्मधारक तद्गोदिति” । शिवधर्मे “तेन भस्मोक्तमार्गेण न धृतं सुनिपुङ्गव । तस्य सिद्धिः मुने ! जन्म निःफलं सूकरो यथा” । मन्त्रधारसुधानिधौ” त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यात् मन्त्रपूतेन भस्मना । भस्मेन होनं यः कुर्यात् परभागी भवेन्नरः” । शिवपूजा तद्धारणं च सिध्यति “विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । महादेवोऽर्चितो येन न च तस्य फलप्रदः” लिङ्गपु० ।

भस्मरोहा स्त्री भस्मनि रोहति रुह—अच् । दग्धिकायाम् राजनि० ।

भस्मवेधक पु० भस्मन इव वेधो वेधनं यस्य कप् । कर्पूरे शब्द०

भस्मसा अव्य० डाजन्तः । सर्वथा समन्तात् भस्मरूपताकारके शब्दाकारे ङञ्चु० ११।८० वेददी० । [शाति । साकल्येन भस्मरूपताकरणे ।

भस्मसात् अव्य० भस्म कात्स्न्र्येन सम्पद्यं करोति भस्मन्+

भस्माचल पु० कामरूपस्थे गिरिभेदे कालिकापु० ८१ अ० ।

भस्मासुर पु० असुरभेदे । इति ख्याते हकासुरे शिववरेण स यस्य शीर्षं करेण स्पृशति स भस्म भवतीति कथा भाग० १०।८८ अ० । [वा० ६ । कर्पूरे त्रिका० ।

भस्माह्वय पु० भस्म आह्वयते स्पर्धते आ+ह्वे

भा दीप्तौ अदा०पर०अक०अनिट् । भाति अभासीत् बभौ । प्रति+बुद्धिप्रकाशने । वि+अति+विशेषोभासने–आ०।दीप्तिश्च तैजसपदार्थावयवभेदः प्रकाशश्च । स च ज्ञाने विषयतया प्रकाशः चित् । भावे अङ् । भा

भा स्त्री भा—अङ् टाप् । दीप्तौ अमरः । [१।४४।१भा० ।

भाऋजीक पु० भाम ऋजीकः । भासः प्रार्जके प्रसिद्धे ऋ०

भाकुट पु० भया दीप्त्या कुटति कुट—क । (भेटकी) मत्स्यभेदे राजव० । [ऋ०६.४ १.६ भा० ।

भाकुरि पु० भां कुर्चति कुर्च—कि पृषो० । दीप्तिकारके यत०

भाकूट पु० । १पर्वतभेदे २मत्स्यभेदे च (भेटकी)मेदि० ।

भाकोष पु० भासां दीप्तीनां कोष इव । सूर्ये त्रिका० ।

भाक्त त्रि० भक्तेः गौण्याद्वृत्तेरागतः अण् । १औपचारिके गौणया वृत्त्या बोधितेऽर्थे । भक्तस्यायमिदम् अण् ।२भक्तसम्बन्धिनि त्रि० । भक्तमत्रमस्मै नियतं दीयते वा अण् । ३नियतभक्तदानसम्प्रदाने त्रि० । भक्ताय हितम् अण् । ४भक्तसम्पादनसाधने तण्डुले । [सम्प्रदाने ।

भाक्तिक त्रि० भक्तमस्मै नियतं दीयते ठक् । नियतभक्तदाना

भाम त्रि० भक्ता शीलमस्य छत्रा० अण् । भक्तशीले ।

भाग पु० भज—भावे घञ् ।भजने कर्मणि घञ् । १अंशे अमरः

-द्रव्यवस्तुनोऽंशे ३एकदेशे४भाग्ये "त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते" इति ज्योतिषोक्ते राशेः ५त्रिंशांशके च शब्दर०। भगो देवताऽस्य अण्। ६पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तद्धनसङ्ख्यायाम् ७एकादशसंख्यायां ८भागहारे केनचित् अङ्केन कस्यचित् भजनरूपे अङ्कशास्त्रोक्ते व्यापारभेदे।

भागजाति स्त्री। भागस्य विभजनस्य प्रकारभेदे सा च चतुर्विधा भागजातिः प्रभागजातिः भागानुबन्धो भागापवाहश्च तत्र अंशानां समच्छेदकरणं भागजातिः इत्युच्यते। यथा "अन्योऽन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्। मिथो हराभ्यामपवर्त्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ" लीला०। भागस्य भागः प्रभागो यथा "लवालवघ्नाश्च हराहरघ्नाः भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात्"। लीला०। भागस्यानुबन्धो योजनं भागानुबन्धो भागापवाहश्च तद्वियोजनम् यथा। "छेदघ्नरूपेषु लवा धनर्णमेकस्य भागा अधिकोनकाश्चेत्। स्वांशाधिकोनाः खलु यत्र तत्र भागानुबन्धे च लवापवाहे। तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागान्" लीला०

भागधेय न०। भाग+स्वार्थे धेय अभिधानात् नपुंसकत्वम्। १भाग्ये। भागेन धीयतेऽसौ धा-कर्मणि यत्। २राजदेये करे पु० अमरः। भागो धीयतेऽस्मै धा-सम्प्रदाने यत्। ३दायादे त्रिलिङ्गे अजयपालः।

भागलक्षणा स्त्री भागे लक्षणा। शक्यार्थांशभेदपरित्यागेन इतरांशबोधकलक्षणाभेदे जहदजहत्स्वार्थलक्षणायाम्। अजहत्स्वलक्षणाशब्दे २०८१ पृ० दृश्यम्।

भागवत त्रि०। भगवतः भगवत्या वा इदम् सोऽस्य देवता वा अण्। भगवतः भगवत्या वा १भक्ते, २तयोः सम्बन्धिनि च "भक्ताः सर्वे भागवता भवन्ति" उद्भटः। तयोः सम्बन्धिगुणवर्णने ३महापुराणे ४उपपुराणे च न० "येन श्रुतं भागवतं पुराणम्" भाग०। भागवतस्य महापुराणभेदः उपपुराणभेदो वा उपपुराणशब्दे विस्तरेण दर्शितः। नारदीयपु० महापुराणप्रतिपाद्यविषयोक्तौ ये विषया उक्तास्ते नान्यत्रेति विष्णुभागवतस्यैव महापुराणत्वमिति के उपपुराणशब्दे अन्यमतं दृश्यम्।

विष्णुभागवतप्रतिपाद्यविषयाश्च नार०पु०४अ०९६उक्ता यथा "मरीचे! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम्। श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम्। सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः। भगवानेव विप्रेन्द्र! विश्वरूपी समीरितः" तत्र प्रथमस्कन्धे। "तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः। व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च। पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम्"। द्वितीयस्कन्धे "परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम्। ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम्। पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भवः। द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता"। तृतीयस्कन्धे "चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः। सृष्टिप्रकरणं पश्चाद् ब्रह्मणः परमात्मनः। कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः"। चतुर्थस्कन्धे "सत्याचरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः। पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः। इत्येष तुर्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः"। पञ्चमस्कन्धे "प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम्। ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः। नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः"। षष्ठस्कन्धे "अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम्। वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम्। षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे"। सप्तमस्कन्धे "प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम्। सप्तमो गदितो वत्स! वासनाकर्मकीर्त्तने"। अष्टमस्कन्धे। "गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम्। समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम्। मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः"। नवमस्कन्धे "सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम्। वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते!"। दशमस्कन्धे "कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः। कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः। भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृतः"। एकादशस्कन्धे "नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तितः। यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च। यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः। द्वादशस्कन्धे "भविष्यत्कलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः। वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्मृतम्। सौरी विभूतिरुदिता सात्त्वती च ततः परम्। पुराणसंख्याकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम्। इत्येवं कथितं वत्स! श्रीमद्भागवतं तव"। तत्फलश्रुतिः "वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च। साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिभुक्तिविमुक्तिदम्। प्रोष्ठपद्यां पूर्णिमायां हेमसिंहसमान्वितम्। देयं भागवतायेदं द्विजाय

प्रीतिपूर्वकम्। संपूज्य वसुदेवाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता। योऽध्यगुप्तमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा। स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलमुत्तमम्"। विस्तरस्तु भाग० १२ उपसंहाराध्याये दृश्यः।

भगवद्भक्तरूपभागवतलक्षणं यथा भाग० ११ स्क०। "सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः। भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः। न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा। सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः"। हरियोगेश्वरोत्तरे "गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः"। बृहन्नारदीये "शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि। समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः"। स्कान्दे "येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ। पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः। येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत्। महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः"। लैङ्गे "भोजनाच्छादनं सर्वं यथा शक्त्या ददाति यः। विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः"। गारुडे "येन सर्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः। वैष्णवेषु कृतात्मत्वात् महाभागवतो हि सः"। बृहन्नारदीये "तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्वते नराः। तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः। तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वते तु ये। तन्मूलमृद्धृता येन ते वै भागवतोत्तमाः"। स्कान्दे "मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथायां शृणोति च। हृष्यते मत्कथायां च स वै भागवतोत्तमः"। बृहन्नारदीये "मत्त्वा नत्वा च भक्त्या भक्तिज्ञानलोलुपाः। महाप्रपन्नपापास्ते वै भागवतोत्तमाः। येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः। रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः। चक्रोपलदं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः। हरिनाम परा ये च ते वै भागवतोत्तमाः"। स्कान्दे "येऽर्च्चयन्ति सदा विष्णुं वन्यैव वरदं हरिम्। देहिनः पुण्यकर्माणः सदा भागवता हि ते"। लैङ्गे "विष्णुक्षेत्रे शुभान्येव करोति स्नेहसंयुतः। प्रतिमाञ्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान्। विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा। नारायणपरो नित्यं भूप! भागवतो हि सः" पद्मोत्तरखण्डे "तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्याकर्मकारकः। अर्थपञ्चकविद्विप्रः महाभागवतो हि सः। एकान्तेन सदा विष्णौ यस्मादेव परायणाः। तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः" भाग० ११ स्कान्दे "ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः। भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः। न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः। वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः"। स्कान्दे "यस्य तत्कर्मगतस्यापि केशवे रमते मनः। न विच्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः। आपद्गतस्य यस्येह भक्तिरव्यभिचारिणी। नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः"। हरियोगेश्वरे "विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः। प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः" हरिभक्तिविलासे १० वि०।

भागवित्ति पु० चूडनामके ऋषिभेदे "एतद्ध स्मैव चूडो भागवित्तिः" शत० ब्रा० १४।८।३।१८ ततः कुत्सायां यूनापत्ये वा ठक्। भागवित्तिक तदीये कुत्सिते यूनापत्ये पक्षे फक्। भागवित्तेय तत्रार्थे

भागवृत्ति स्त्री० वृत्त्यादिवृत्तिभेदे।

भागहार पु० भागस्य हारो हरणम्। लीलावत्युक्ते षट्परिकर्माष्टकमध्ये भागहरणरूपे व्यापारभेदे "भागहारे करणसूत्रं वृत्तम्। भाज्याद्धरः शुध्यति यद्गुणः स्यादन्त्यात् फलं तत् खलु भागहारे। समेन केनाप्यपवर्त्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा सति सम्भवे तु"। अत्र पूर्वोदाहरणे गुणिताङ्कानां स्वगुणच्छेदानां भागहारार्थं न्यासः भाज्यः। १६२०। भाजकः १२। भजनाल्लब्धो गुणः १३५। अथवा भाज्यहारौ त्रिभिरपवर्त्तितौ ५४० चतुर्भिर्वा ४०५ लघुहारेण हृते फलं तदेव १३५।

भागासिद्धि स्त्री० हेत्वाभासभेदे "पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभावः। यथा पृथिवी गन्धवती घटत्वादित्यादौ पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन पटादौ घटत्वाभावः। वाचे गदा०। यथा वा पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणवो नित्या गन्धवत्त्वादित्यत्र जलादौ गन्धाभावः।

भागिन् त्रि० भज-घिनुण्। अंशविशिष्टे। स्त्रियां ङीप्।

भागिनेय पु० स्त्री० भगिन्या अपत्यम् ढक्। स्वस्रीये। तत्कन्यायां स्त्री ङीप्।

भागीयस् त्रि० अतिशयेन भागी ईयसुन् इनो लोपः। अतिशयभागयुते हरिवं० १११अ० श्लो०।

भागीरथी स्त्री० भगीरथेन आनीता तेन भगीरथी स्वार्थे प्रज्ञा० अण् ङीप् गङ्गारूपे नदीभेदे।

भागुरि पु॰ स्मृतिव्याकरणादिकर्त्तरि मुनिभेदे । "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" सि॰ कौ॰ ।

भाग्य न॰ भज-ण्यत् कुत्वम् । १शुभाशुभसूचके कर्मजन्येऽदृष्टे अमरः । भागः प्रयोजनमस्य यत् । २भागार्थे त्रि॰ । भागमर्हति यत् । ३भागार्हे त्रि॰ ।

भाङ्गीन न॰ भङ्गायाः विजयायाः भवनं क्षेत्रं खञ् । (भाङ्) भङ्गाभवनयोग्ये क्षेत्रे । खञ् । भाङ्गमप्यत्र । हेमच ।
[अवभाजत् त ।

भाज पृथक्करणे, अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । भाजयति ते

भाजक त्रि॰ भज-ण्वुल् । भागकारके अङ्कभेदे विभाजके

भाजन न॰भज्यतेऽनेन भाज-ल्युट् । १पात्रे अमरः । २आधारे ३योग्ये च मेदि॰ । ४आढकपरिमाणभेदे वैद्यकम् ।

भाजिन् त्रि॰ भज-सेवार्थे णिनि । सेवके कामन्दकीय॰ ।

भाजित त्रि॰ भाजि-कर्मणि क्त । १पृथक्कृते । २भक्ते च ।

भाजी स्त्री॰ भाज-कर्मणि घञ् नि॰ ङीप् । व्यञ्जनभेदे । अन्यत्र भाजा । सि॰ कौ॰ ।

भाज्य त्रि॰ भज्यते विभज्यते भज-कर्मणि ण्यत् । विभजनीये "भाज्यो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यादि"ति लीलावती ।

भाटक पु॰न॰ भट-पोषणे ण्वुल् । परस्वगृहयानादेरुपभोगार्थं तत्स्वामिने दीयमाने धने । (भाडा) शब्दा॰ ।
"परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत् तु यः । स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम् । स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः । निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन" कात्यायनः । "गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः । स्वामिनोऽनर्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम् । वापी परकृता अप्रतिष्ठितेति विवेचितम् । "हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः । स्वामिनोऽनर्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्" । बृहस्पतिः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति । भाटं न दद्याद्दाप्योऽसाववूढस्यापि भाटकम्" । शकटं तृणनौकादेरप्युपलक्षणम् । अनूढस्यावाहितस्यापि शकटादेः" इति विवादचिन्तामणिः ।

भाण पु॰ सा॰ द॰ उक्तलक्षणे दशरूपकान्तर्गते दृश्यकाव्यभेदे तल्लक्षणं यथा
"भाणः स्याद्धूर्त्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः । एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः । रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा । सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः । सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः । तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती । मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च" । आकाशभाषितरूप॰ परवचनमपि स्वयमेवानुवदन् उत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्य्यवर्णनेन सूचयेत् । प्रायग्रहणात् कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं लीलामधुकरः" सा॰ द॰ ।

भाण्ड न॰ भाण्ड-अच् भण-ड-स्वार्थे अण् वा । पात्रे १तैलाद्याधारे २भाजने (भाँड) "अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः" नारदः । ३तूर्य्यभेदे (भाँड़ार) "भ्रमाण्डभाण्डोदरेत्यादि" वीरचरितम् । ४वणिजां मूलधने ५अश्वभूषायां मेदि॰ । ६नदीकूलद्वयमध्ये पात्रे च हेमच॰ । ७नटभाण्डे हास्ये पु॰ शब्दच॰ । भाण्डस्य भावः ष्यञ् । ८भाण्डचरित्रे न॰ (भाड़ामि) भरतः ।

भाण्डपुट पु॰ नापिते जटाधरः ।

भाण्डपुष्प पु॰ सर्पभेदे त्रिका॰ ।

भाण्डल त्रि॰ भाण्डं लाति ला-क । भाण्डग्राहके स्त्रियां गौरा॰ ङीष् ।
[शमीपादौ ।

भाण्डव त्रि॰ भण्डोरदूरादि सुवास्त्वा॰ अण् । भण्ड-

भाण्डागार क्लीं॰ । (भाँड़ार) गृहभेदे हेमच॰ । तत्र नियुक्तः ठन् । भाण्डागारिक तत्र नियुक्ते त्रि॰ ।

भाण्डार न॰ भाण्डं तदाकारमृच्छति ऋ-अण् उप॰स॰ । गृहभेदे (भाँड़ार) ।

भाण्डारिन् पु॰ भाण्डमृच्छति ऋ-णिनि । धनादिद्रव्यगृहेषु कृताधिकारे । "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी अधिकारकः । भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्" इति व्यवहारप्रदीपः । [(भाँड़ि)

भाण्डि स्त्री भण्डस्येदम् । नापितस्य क्षुराद्याधारपात्रभेदे

भाण्डिवाह पु॰भाण्डिं क्षुराद्याधारं (भाँडि) वहति वहअच् उप॰स॰ नापिते भाण्डि+वहार्थे अण् । भाण्डिकब तत्रार्थे शब्दमा॰ ।

भाण्डीर पु॰ भण्ड-ईरन् पृषो॰ । १वटवृक्षे २वृन्दावनस्थे ३वटवृक्षभेदे च जटा॰ । "प्रलम्बो नाम मूलाथो वटं भाण्डीरमाश्रितः" हरिवं॰ ५५अ॰ ।

भाति स्त्री भा-क्तिन् । शोभायाम् राजनि॰ ।

भानु पु॰भा-तन् । १सूर्य्ये त्रिका॰ । २दीप्ते त्रि॰संक्षिप्त॰ ।

भाद्र पु॰ भद्राभियुक्ता पौर्णमासी भाद्री सा अस्मिन् मासे अण् । चैत्रादितः षष्ठे मासे १मासे अमरः । २तस्मा-

प्रोष्ठपौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। भद्रैव स्वार्थे अण्। ३पूर्वोत्तरभाद्रपदाख्यनक्षत्रे न०। "भाद्रद्वये सागरे" ज्योतिषम्। ४भाद्र्या पौर्णमास्यायुक्ते पक्षे तथाविधे ५मुहूर्त्ते च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम्।

भाद्रपदा स्त्री व०स०। भद्रस्येदं अण् भाद्रमिव पदमास्याम्। अश्विन्यवधिके प्रथविंशपञ्चविंशयोर्नक्षत्रयोः। १तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। २भाद्रमासस्य पौर्णमास्याम् साऽत्र मासे अण्। ३चान्द्रे भाद्रे मासि पु०। माहमे ४पक्षे ५मुहूर्त्तभेदे च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम्।

भाद्रमातुर पु० भद्रायाः सत्याः मातुः अपत्यम् अण् मातुरत्। सतीपुत्रे हेमच०।

भान न०भा—भावे ल्युट्। १प्रकाशे २दीप्तौ ३ज्ञाने प्रकाशे च।

भानु पु० भा—नु। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३किरणे ४राजनि च अमरः ५प्रभौ भरतः। ६भूतजैनभेदे हेमच०। उत्तममन्वन्तरे ७देवे क०द० हरिवं०८अ०। ८धर्मपत्नीभेदे स्त्री हरिवं० ३अ०। १०गन्धर्वभेदे पु० भा०आ०६५अ०। ११यदुवंश्यक्षत्रियभेदे भानुमत्याः पितरि पु० हरिवं० १४८अ०। १२विष्णौ पु० "अमृतांशूद्भवो भानुः" विष्णु स० "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" श्रुतेस्तस्य तथात्वम्।

भानुफला स्त्री भानुरिव दीप्तिमत् फलं यस्याः। कदल्याम् जटाधरः। तस्याः मोचकस्य सूर्य्यतुल्यवर्णत्वात्तथात्वम्। [१४८ अ०।

भानुमती स्त्री भानोर्यादवस्य यदुकस्य कन्यायां हरिवं०

भानुमत् स्त्री भानुः किरणोऽस्त्यस्य मतुप्। १सूर्य्ये शब्दरत्ना० २अर्कवृक्षे च। भानुमानीत्यप्यत्र। ३नृपभेदे पु० मा०मौ० ५४अ०। अङ्गारतिलकस्य भार्य्यायां जाते शतवीर्य्यस्य ४दुहितृभेदे स्त्री भा० आ० ९५अ०।

भानुसेन पु० कर्णपुत्रभेदे भा० क० ४८ अ०।

भानेमि पु० भानोः नेमिरिव। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च त्रिका०।

भान्त पु० भायाः दीप्तेः पञ्चदशाहमध्ये अन्तो यत्र। शुक्लकृष्णपक्षयोः पञ्चदशाहमध्ये काले अपचयापचययुक्ते चन्द्रे "भान्तः पञ्चदशो" यजु० १४।२३ वेददी० द्रष्ट०। २नक्षत्रराश्योरन्ते च।

भाम क्रोधे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। भामते अभामिष्ट बभामे।

भाम पु०भाम—घञ्। १क्रोधे निघण्टुः। भा—भावे म। २दीप्तौ च। कर्त्तरि म। ३सूर्य्ये मेदि०। ४अर्कवृक्षे च। ५भगिनीपतौ पु०शब्दरत्ना० ६कोपनायां स्त्रियां स्त्री मेदि०।

भामनी पु० भामं नयति नी—क्विप्। परमेश्वरे "एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद" छा०उ०। "एष उ भामनीरेष हि यस्मात् सर्वेषु लोकेष्वादित्यचन्द्राग्न्यादिरूपैर्भाति दीप्यते। "तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुतेरतो भामानि नयतीति भामनीः" भा०। [ताया स्त्रियाम् स्त्री ङीप् अमरः।

भामिन् त्रि०भाम—णिनि। क्रोधयुक्ते स्त्रियां ङीप्। कोप-

भार पु० भृ—घञ्। १गुरुत्वपरिमाणे २वहति द्रव्ये ३विंशतितुलापरिमाणे (अष्टसहस्रतोलकपरिमाणे) च पु०। ३वीवधे ४विष्णौ च मेदि०।

भारङ्गी स्त्री भृ—बा० अङ्गच्। पोषणकर्त्र्यां स्त्रियां ततः कास्या० ठञ्। भारङ्गिक तत्र भवे त्रि०।

भारण्ड पु० उत्तरदेशजे खगभेदे "एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः। असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः" पञ्चत०।

भारत न० भरतान् भरतवंश्यानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भारं वेदादिशास्त्रेभ्योऽपि भारांशं तनोति तन—ड वा। १वेदव्यासप्रणीते लक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे। भरतेन दौष्यन्तिना शासितं तस्येदं वा अण्। "हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता। तस्मात्तु भारतं वर्षम्" इत्युक्ते जम्बुद्वीपान्तर्गते २वर्षभेदे। भरतस्य गोत्रापत्यम् अण्। भरतजनपदस्य ३वंश्ये। भरतेन मुनिना प्रोक्तमण्। ४भरतमुनिकृते नाटकशास्त्रादौ न०। तदधीयते पुनरण्। ५नटे श०च०। ६अग्निभेदे च। महाभारतग्रन्थस्य निरुक्तिः भा०आ०१अ० दर्शिता यथा "एकतश्चतुरो वेदान् भारतञ्चैतदेकतः। पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम्। चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा। तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते। महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं यतोऽधिकम्। महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते। निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते"।

तत्र वेदव्यासेन कृतं तदादिष्टः तच्छिष्यः वैशम्पायनः जनमेजयं श्रावयामास यथोक्तं भा० आ० १अ०।

"जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके। स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम्। कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनःपुनः। विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम्। क्षत्तुः प्रज्ञां,धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत्। वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानाञ्च सत्यताम्। दुर्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः"।

तत्तु नानाविधं नानासंख्यान्वितं च तत् लोके तु शतसाहस्रसंख्यातं यथोक्तं तत्रैवाध्याये
"चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्। उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः। ततोऽध्यर्द्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः। अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्व्वणाम्। इदं द्वैपायनः पूर्व्वं पुत्त्रमध्यापयच्छुकम्। ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः। षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम्। त्रिंशच्छतसहस्रञ्च देवलोके प्रतिष्ठितम्। पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्व्वेषु चतुर्द्दश। एकं शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम्। नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन्। गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः। अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान्। शिष्यो व्यासस्य धर्म्मात्मा सर्व्ववेदविदां वरः। एकं शतसहस्रन्तु मयोक्तं वै निबोध तत्"। तच्चाष्टादशमहापर्व्वयुतं तदवान्तरपर्व्वशतकं तद्विभागस्तत्र वर्णनीयपदार्थानां संग्रहश्च भा० आ० २अ० दर्शितो यथा
"भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्व्वसंग्रहः। आदिपर्व्वणि "१पर्व्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः२ पर्व्वसंग्रहः।३पौष्यं ४पौलोममास्तीकं५मादिर(१)ंशावतारणम्६। ततः सम्भव७पर्व्वोक्तमद्भुतं रोमहर्षणम्। दाहो जतुगृहस्यात्र८ हैडिम्बं९ पर्व्व चोच्यते। ततो बकवधः१० पर्व्व पर्व्व चैत्ररथं११ ततः। ततः स्वयम्वरो१२ देव्याः पाञ्चाल्याः पर्व्व चोच्यते। क्षात्रधर्म्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं१३ स्मृतम्। विदुरागमनं पर्व्व राज्यलाभस्तथैव१४ च। अर्ज्जुनस्य वने वासः१५ सुभद्राहरणं१६ ततः। सुभद्राहरणादूर्द्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिका१७। ततः खाण्डवदाहाख्यं१८ तत्रैव मयदर्शनम्।(२)सभापर्व्व ततः१९ प्रोक्तं मन्त्रपर्व्व२० ततः परम्। जरासन्धवधः२१ पर्व्व पर्व्व दिग्विजय२२स्तथा। पर्व्व दिग्विजयादूर्द्ध्वं राजसूयिक२३मुच्यते। ततश्चार्घाभिहरणं२४ शिशुपालवध२५स्ततः। द्यूतपर्व्व२६ ततः प्रोक्तमनुद्यूत२७मतः परम्। तत (३)आरण्यकं पर्व्व किर्म्मीरवधः२८ एव च। अर्ज्जुनस्याभिगमनं२९ पर्व्व ज्ञेयमतः परम्। ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्व कैरात३०संज्ञितम्। इन्द्रलोकाभिगमनं ३१ पर्व्व ज्ञेयमतः परम्। नलोपाख्यान३२मपि च धार्म्मिकं करुणोदयम्। तीर्थयात्रा३३ ततः पर्व्व कुरुराजस्य धीमतः। जटासुरवधः३४ पर्व्व यक्षयुद्ध३५मतः परम्। निवातकवचैर्युद्धं३६ पर्व्व चाजगरं३७ ततः। मार्कण्डेयसमास्या३८ च पर्व्वानन्तरमुच्यते। संवादश्च ततः पर्व्व द्रौपदीसत्यभामयोः३९। घोषयात्रा४० ततः पर्व्व मृगस्वप्नोद्भव४१स्ततः। व्रीहिद्रौणिक४२माख्यानमैन्द्रद्युम्नं (तदाख्यानान्तर्गतं) तथैव च। द्रौपदीहरणं४३ पर्व्व जयद्रथविमोक्षणम्४४। पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमद्भुतम्४५। रामोपाख्यान४६मत्रैव पर्व्व ज्ञेयमतः परम्। कुण्डलाहरणं४७ पर्व्व ततः परमिहोच्यते। आरणेयं४८ ततः पर्व्व (४)वैराटन्तदनन्तरम्। पाण्डवानां प्रवेशश्च४९ समयस्य च पालनम्। कीचकानां वधः५० पर्व्व पर्व्व गोग्रहणं५१ ततः। अभिमन्योश्च वैराट्या पर्व्व वैवाहिकं ५२ स्मृतम्। (५)उद्योगपर्व्व विज्ञेयमत ऊर्द्ध्वं महाद्भुतम्। ततः सञ्जययानाख्यं५३ पर्व्व ज्ञेयमतः परम्। प्रजागरस्ततः५४ पर्व्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया। पर्व्व सनत्सुजातं ५५ वै गुह्यमध्यात्मदर्शनम्। यानसन्धि५६स्ततः पर्व्व भगवद्यान५७मेव च। मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च। सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुरापुत्रशासनम्। ज्ञेयं विवादपर्व्व५८ च कर्णस्यापि महात्मनः। निर्याणञ्च५९ ततः पर्व्व कुरुपाण्डवसेनयोः। रथातिरथसंख्या६० च पर्व्वोक्तं तदनन्तरम्। उलूकदूतागमनं ६१ पर्व्वामर्षविवर्द्धनम्। अम्बोपाख्यान६२मत्रैव पर्व्व ज्ञेयमतः परम्। भीष्माभिषेचनं(६) पर्व्व ततश्चाद्भुतमुच्यते। जम्बूखण्डविनिर्म्माणं६३ पर्व्वोक्तं तदनन्तरम्। भूमिपर्व्व६४ ततः प्रोक्तं द्वीपविस्तारकीर्त्तनम्। पर्व्वोक्तं भगवद्गीता६५ पर्व्व भीष्मवध६६स्ततः। द्रोणाभिषे(७)चनं पर्व्व संशप्तकवधः६७स्ततः। अभिमन्युवधः६८ पर्व्व प्रतिज्ञा६९ पर्व्व चोच्यते। जयद्रथवधः७० पर्व्व घटोत्कचवध७१स्ततः। ततो द्रोणवधः७२ पर्व्व विज्ञेयं लोमहर्षणम्। मोक्षो७३ नारायणास्त्रस्य पर्व्वानन्तरमुच्यते। कर्णपर्व्व(८) ततो ज्ञेयं शल्यपर्व्व(९) ततः परम्। ह्रदप्रवेशनं७४ पर्व्व गदायुद्धमतः७५ परम्। सारस्वतं७६ ततः पर्व्व तीर्थवंशानुकीर्त्तनम्। अत ऊर्द्ध्वं सुबीभत्सं पर्व्व सौप्तिक(१०)मुच्यते। ऐषीकं७७ पर्व्व चोद्दिष्टमत ऊर्द्ध्वं सुदारुणम्। जलप्रदानिकं७८ पर्व्व स्त्रीविलाप(११)स्ततः परम्। श्राद्धपर्व्व७९ ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्द्ध्वदेहिकम्। चार्व्वाकस्य वधः८० पर्व्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः। आभिषेचनिकं८१

पर्व धर्मराजस्य धीमतः । प्रतिभागो८२ गृहाणाञ्च पर्वोक्तं तदनन्तरम् । शान्तिपर्व(१२) ततो यत्र राजधर्मानुशासनम्८३ । आपद्धर्मश्च८४ पर्वोक्तं मोक्षधर्म८५स्ततः परम् । शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् । प्रादुर्भावश्च दुर्वाससः संवादश्चैव मायया । ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकम्(१३) परम् । स्वर्गारोहणिकञ्चैव ततो भीष्मस्य धीमतः । ततोऽश्वमेधिकं(१४) पर्व सर्वपापप्रणाशनम् । अनुगीता८६ ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् । पर्व चाश्रमवासा(१५)ख्यं पुत्रदर्शनमेव च । नारदागमनं८७ पर्व ततः परमिहोच्यते । मौषलं(१६) पर्व चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम् । महाप्रस्थानिकं(१७) पर्व स्वर्गारोहणिकं(१८) ततः । हरिवंशस्ततः पर्व८८ पुराणं खिलसंज्ञितम् । विष्णुपर्व८९ शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा । भविष्यं पर्व९० चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् । एतत् पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना । (महापर्वसहितं किञ्चिदधिकशतपर्वात्रेति बोध्यम्) । यथावत् सूतपुत्रेण लौमहर्षणिना ततः । उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु । समासो भारतस्यायमत्रोक्तः पर्वसंग्रहः । पौष्यं पौलोममास्तीकमादिरं(वं)शावतारणम् । सम्भवो जतुवेश्मास्यं हिडिम्बबकयोर्वधः । तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरः । क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् । विदुरागमनञ्चैव राज्यलम्भस्तथैव च । वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः । हरणाहरणञ्चैव दहनं खाण्डवस्य च । मयस्य दर्शनञ्चैव आदिपर्वणि कथ्यते । पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम् । पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्त्तितः । आस्तीके सर्वनागानां गरुड़स्य च सम्भवः । क्षीरोदमथनञ्चैव जन्मोच्चैःश्रवसस्तथा । यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारीक्षितस्य च । कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् । विविधाः सम्भवा राज्ञामुक्ताः सम्भवपर्वणि । अन्येषाञ्चैव शूराणामृषेर्द्वैपायनस्य च । अंशावतरणञ्चात्र देवानां परिकीर्त्तितम् । दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षाणाञ्च महौजसाम् । नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् । अन्येषाञ्चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः । महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः । शकुन्तलायां दुष्मन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् । यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ।

वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् । शान्तनोर्वेश्मनि पुनस्तेषाञ्चारोहणं दिवि । तेजोऽंशानाञ्च सम्पातो भीष्मस्याप्यत्र सम्भवः । राज्यान्निवर्त्तनं तस्य ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितिः । प्रतिज्ञापालनञ्चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च । हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः । विचित्रवीर्य्यस्य तथा राज्ये सम्प्रतिपादनम् । धर्मस्य नृषु सम्भूतिरणीमाण्डव्यशापजा । कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा । धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानाञ्च सम्भवः । वारणावतयात्रायां मन्त्रो दुर्य्योधनस्य च । कूटस्य धार्त्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति । हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः । विदुरेण ततो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया । विदुरस्य च वाक्येन सुरङ्गोपक्रमक्रिया । निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि । पुरोचनस्य चात्रैव दहनं सम्प्रकीर्त्तितम् । पाण्डवानां वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् । तत्रैव च हिडिम्बस्य वधो भीमान्महाबलात् । घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्त्तिता । महर्षेर्दर्शनञ्चैव व्यासस्यामिततेजसः । तदाज्ञयैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । अज्ञातचर्य्यया वासो यत्र तेषां प्रकीर्त्तितः । बकस्य निधने चैव नागराणाञ्च विस्मयः । सम्भवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव हि । ब्राह्मणात् समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः । द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया । पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः । अङ्गारपर्णं निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा । सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव च शुश्रुवे । तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ । पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनञ्जयः । द्रौपदीं लब्धवानत्र मध्ये सर्वमहीक्षिताम् । भीमसेनार्जुनौ यत्र संरब्धान् पृथिवीपतीन् । शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महामृधे । दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्य्यमप्रमेयममानुषम् । शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान् रामकृष्णौ महामती । जग्मतुस्तैः समागन्तुं शालायां भार्गववेश्मनि । पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च । पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते । द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः । क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति । विदुरस्य च सम्प्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च । खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्द्धशासनम् । नारदस्याज्ञया

चैव द्रौपद्याः समयक्रिया । सुन्दोपसुन्दयोस्तद्वदाख्यानं परिकीर्त्तितम् । अनन्तरञ्च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् । अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् । मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः । समयं पालयन् वीरो वनं यत्र जगाम ह । पार्थस्य वनवासे च उलूप्या पथि सङ्गमः । पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च । तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः । शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः । प्रभासतीर्थे पार्थेन कृष्णस्य च समागमः । द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी । वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना । गृहीत्वा हरणं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने । अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः । द्रौपद्यास्तनयानाञ्च सम्भवोऽनुप्रकीर्त्तितः । विहारार्थञ्च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु । सम्प्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् । मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजङ्गस्य च मोक्षणम् । महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसम्भवः । इत्येतदादिपर्व्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् । अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा । सप्तविंशतिरध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा । अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । श्लोकाश्चतुरशीतिश्च मुनिनोक्ता महात्मना (१) ।

द्वितीयन्तु सभापर्व्व बहुवृत्तान्तमुच्यते । सभाक्रिया पाण्डवानां किङ्कराणाञ्च दर्शनम् । लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शिनः । राजसूयस्य चारम्भो जरासन्धवधस्तथा । गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् । तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकीर्त्तितः । राज्ञामागमनञ्चैव सार्हणानां महाक्रतौ । राजसूयेऽर्घ्यसंवादे शिशुपालवधस्तथा । यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च । दुर्य्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले । यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् । यत्र धर्म्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् । यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नावमर्थवत् । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् । तारयामास तां तीर्णां ज्ञात्वा दुर्य्योधनो नृपः । पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् । जित्वा स वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः । एतत् सर्व्वं सभापर्व्व समाख्यातं महात्मना । अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा चाष्टौ प्रसंख्यया । श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च । श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्व्वण्यस्मिन् द्विजोत्तमाः" (२) । (द्वितीयसभापर्व्व)

"अतःपरं तृतीयन्तु ज्ञेयमारण्यकं महत् । वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु । पौरानुगमनञ्चैव धर्म्मपुत्रस्य धीमतः । अन्नौषधीनाञ्च कृते पाण्डवेन महात्मना । द्विजानां भरणार्थञ्च कृतमाराधनं रवेः । धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः । हितञ्च ब्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोऽम्बिकासुतात् । त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनन्तथा । पुनरागमनञ्चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् । कर्णप्रोत्साहनाच्चैव धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्म्मतेः । वनस्थान् पाण्डवान् हन्तुं मन्त्रो दुर्य्योधनस्य च । तं दुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम् । निर्य्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च । मैत्रेयागमनञ्चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् । शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्य्योधनस्य च । किर्म्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे । वृष्णीनामागमश्चात्र पाञ्चालानाञ्च सर्व्वशः । श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्जितांश्च तान् । क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना । परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ । आश्वासनञ्च कृष्णेन दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम् । तथा सौभवधाख्यानमत्रैवोक्तं महर्षिणा । सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् । नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि । प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने ततः । धर्म्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह । संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्त्तितः । समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा । प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा । गमनं काम्यके चापि व्यासे प्रतिगते ततः । अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः । महादेवेन युद्धञ्च किरातवपुषा सह । दर्शनं लोकपालानामस्त्रप्राप्तिस्तथैव च । महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः । यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी । दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः । युधिष्ठिरस्य चार्त्तस्य व्यसने परिदेवनम् । नलोपाख्यानमत्रैव धर्म्मिष्ठं करुणोदयम् । दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य चरितं तथा । तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः । लोमशस्यागमस्तत्र स्वर्गात् पाण्डुसुतान् प्रति । वनवासगतानाञ्च पाण्डवानां महात्मनाम् । स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्ज्जुनस्य वै । सन्देशादर्ज्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया । तीर्थानाञ्च फलप्राप्तिः पुण्यत्व-

स्तापि कीर्त्तितम्। पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा। तीर्थयात्रा च तत्रैव पाण्डवानां महात्मनाम्। कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्। तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्त्तिता। आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम्। लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेस्तथा। ऋष्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः। जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः। कार्त्तवीर्य्यवधो यत्र हैहयानाञ्च वर्ण्यते। प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः। सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः। शर्य्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीथिनौ। ताभ्याञ्च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः। मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्त्तितम्। जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः। पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतञ्च सः। ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनुत्तमम्। इन्द्राग्नी यत्र धर्म्मश्चाप्यजिज्ञासन्त शिबिं नृपम्। अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना। अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत्। नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च। पराजितो यत्र बन्दी विवादेन महात्मना। विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः। यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः। गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे। नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने। व्रजन् पथि महाबाहुर्दृष्टवान् पवनात्मजम्। कदलीषण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम्। यत्र सौगन्धिकार्थेऽसौ नलिनीं तामधर्षयत्। यत्रास्य युद्धमभवत् सुमहद्राक्षसैः सह। यक्षैश्चैव महावीर्य्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा। जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात्। वृषपर्व्वणो राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम्। आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च। प्रोत्साहनञ्च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः। कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः। युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह। समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च। समागमश्चार्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह। अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्व्वर्थं सव्यसाचिना। निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः। निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः। पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः। वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता। अस्त्रसन्दर्शनारम्भो धर्म्मराजस्य सन्निधौ। पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन सुरर्षिणा। अवरोहः पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात्। भीमस्य ग्रहणञ्चात्र पर्व्वताभोगवर्ष्मणा। भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन् सुगहने वने। अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः। काम्यकागमनञ्चैव पुनस्तेषां महात्मनाम्। तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान् पुरुषर्षभान्। वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्त्तितम्। मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्षेर्नारदस्य च। मार्कण्डेयसमास्यायामुपाख्यानानि सर्व्वशः। पृथोर्वैण्यस्य यत्रोक्तमाख्यानं परमर्षिणा। संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः। मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम्। मार्कण्डेयसमास्या च पुराणं परिकीर्त्तितम्। ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च। पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम्। द्रौपद्याः कीर्त्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया। पुनर्द्वैतवनञ्चैव पाण्डवाः समुपागताः। घोषयात्रा च गन्धर्व्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः। ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना। धर्म्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम्। काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते। व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। दुर्व्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात्। यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे। चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः। रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि। सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्। यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽदादेकवीरवधाय च। आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्म्मोऽन्वशात् सुतम्। जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम्। एतदारण्यकं पर्व्व तृतीयं परिकीर्त्तितम्। अत्राध्यायशते द्वे तु संख्यया परिकीर्त्तिते। एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्त्तिताः। एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च। चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः" ३। (वनपर्व्व)

"अतःपरं निबोधेदं वैराटं पर्व्व विस्तरम्। विराटनगरं गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम्। दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत। यत्र प्रविश्य नगरं छद्मना न्यवसन्त ते। पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः। दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात्। पाण्डवान्वेषणा-

र्ण्मु राज्ञो दुर्य्योधनस्य च। चराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम्। न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम्। गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्तैः प्रथमं कृतः। यत्रास्य युद्धं सुमहत् तैरासील्लोमहर्षणम्। ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः। गोधनञ्च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः। अनन्तरञ्च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम्। समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि। प्रत्याहृतं गोधनञ्च विक्रमेण किरीटिना। विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः। अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम्। चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम्। अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाः परमर्षिणा। सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु। श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु। उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन् महर्षिणा ४। (विराटपर्व)

"उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम्। उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया। दुर्य्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ। साहाय्यमस्मिन् समरे भवान्नौ कर्त्तुमर्हति। इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः। अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ। अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य किं वा ददाम्यहम्। वव्रे दुर्य्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः। अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनञ्जयः। मद्रराजञ्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति। उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः। वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम। शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्। शान्तिपूर्वञ्चाकथयद्यत्रेन्द्रविजयं नृपः। पुरोहितप्रेषणञ्च पाण्डवैः कौरवान् प्रति। वैचित्रवीर्य्यस्य वचः समादाय पुरोधसः। तथेन्द्रविजयञ्चापि यानञ्चैव पुरोधसः। सञ्जयं प्रेषयामास शमार्थी पञ्चपाण्डवान् प्रति। यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। श्रुत्वा च पाण्डवान् यत्र वासुदेवपुरोगमान्। प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया। विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च। श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्। तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम्। मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः। प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभोः। ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च। यत्र कृष्णो दयापन्नः सन्धिमिच्छन्महामतिः। स्वयमागाच्छमं कर्त्तुं नगरं नागसाह्वयम्। प्रत्याख्यानञ्च कृष्णस्य राज्ञा दुर्य्योधनेन वै। शमार्थे याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम्। दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मनः। महर्षेश्चापि चरितं कथितं गालवस्य वै। विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तञ्चाप्यनुशासनम्। कर्णदुर्य्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम्। योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राज्ञां प्रदर्शितम्। रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः। उपायपूर्वं शौटीर्य्यात् प्रत्याख्यातश्च तेन सः। आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम!। पाण्डवानां यथावृत्तं सर्वमाख्यातवान् हरिः। ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम्। सांग्रामिकं ततः सर्वं सज्जञ्चक्रुः परन्तपाः। ततो युद्धाय निर्य्याता नराश्वरथदन्तिनः। नगराद्धास्तिनपुराद्बलसंख्यानमेव च। यत्र राज्ञा उलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान् प्रति। श्वो भाविनि महायुद्धे दौत्येन कृतवान् प्रभुः। रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च। एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते। उद्योगपर्व निर्दिष्टं सन्धिविग्रहमिश्रितम्। अध्यायानां शतं प्रोक्तं षडशीतिर्महर्षिणा। श्लोकानां षट् सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च। श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना। व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः! (५)। (उद्योगपर्व)

"अतःपरं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते। जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं सञ्जयेन ह। यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत् परम्। यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहानि सुदारुणम्। कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः। मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शिभिः। समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः। रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः। प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः। वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः। गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः। विनिघ्नन्निशितैर्बाणैरथाद्भीष्ममपातयत्। शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह। षष्ठमेतत् समाख्यातं भारते पर्व विस्तृतम्। अध्यायानां शतं प्रोक्तं तथा सप्तदशापरे। पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च। श्लोकाश्च चतुरशीतिरस्मिन् पर्वणि की-

र्त्तिताः। व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्व्वणि (६)। द्रोणपर्व्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते। सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्य्यः प्रतापवान्। दुर्य्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित्। ग्रहणं धर्म्मराजस्य पाण्डुपुत्त्रस्य धीमतः। यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात्। भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि। सुप्रतीकेन नागेन स हि शान्तः किरीटिना। यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुरेकं महारथाः। जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम्। हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे। अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः। यत्र भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः। अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया। प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि। संशप्तकावशेषञ्च कृतं निःशेषमाहवे। अलम्बुषः श्रुतायुश्च जलसन्धश्च वीर्य्यवान्। सौमदत्तिर्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः। घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्व्वणि। अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते। अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः। आग्नेयं कीर्त्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम्। व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः। सप्तमं भारते पर्व्व महदेतदुदाहृतम्। यत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः। द्रोणपर्व्वणि ये शूरा निर्द्दिष्टाः पुरुषर्षभाः। अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाध्यायाश्च सप्ततिः। अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च। श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना। पाराशर्य्येण मुनिना संचिन्त्य द्रोणपर्व्वणि (७)।

अतःपरं कर्णपर्व्व प्रोच्यते परमाद्भुतम्। सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः। आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम्। प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः। हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम्। वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा। द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्व्वधन्विनाम्। अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः। यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्ज्जुनस्य हि। प्रतिज्ञापूर्व्वकञ्चापि वक्षो दुःशासनस्य च। भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान् यत्र संयुगे। द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः। अष्टमं पर्व्व निर्द्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः। एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्व्वणि। चत्वार्य्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च। चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः (८)। (कर्णपर्व्व)

"अतःपरं विचित्रार्थं शल्यपर्व्व प्रकीर्त्तितम्। हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत्। यत्र कौमारकाख्यानमभिषेचनकर्म्म च। वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्त्यन्ते यत्र भागशः। विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्व्वणि कीर्त्त्यते। शल्यस्य निधनञ्चात्र धर्म्मराजान्महात्मनः। शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे। सैन्ये च हतभूयिष्ठे किञ्चिच्छिष्टे सुयोधनः। ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः। प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः। क्षेपयुक्तैर्व्वचोभिश्च धर्म्मराजस्य धीमतः। ह्रदात् समुत्थितो यत्र धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः। भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान् सह। समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम्। सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्त्तिता। गदायुद्धञ्च तुमुलमत्रैव परिकीर्त्तितम्। दुर्य्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे। ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया। नवमं पर्व्व निर्द्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत्। एकोनषष्टिरध्यायाः पर्व्वण्यत्र प्रकीर्त्तिताः। संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकसंख्यात्र कथ्यते। त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा। मुनिना सम्प्रणीतानि कौरवाणां यशोभृता (९)। (शल्यपर्व्व)

"अतःपरं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व्व दारुणम्। भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्य्योधनममर्षणम्। अपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः। कृतवर्म्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षितम्। समेत्य ददृशुर्भूमौ पतितं रणमूर्द्धनि। प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः। अहत्वा सर्व्वपाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान्। पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम्। यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः। सूर्य्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम्। न्यग्रोधस्याथ महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः। ततः काकान् बहून् रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान्। द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्व्वधमनुस्मरन्। पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दधे। गत्वा च शिविरद्वारि दुर्द्दर्शं तत्र राक्षसम्। घोररूपमपश्यत् स दिवमावृत्य धिष्ठितम्। तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च। द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः। प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान्। पाञ्चालान् सपरीवारान् द्रौपदेयांश्च सर्व्वशः। कृतवर्म्मणा च सहितः कृपेण च

निर्जग्मिवान्। यत्रागच्छन्त ते पार्थाः पञ्च कृष्णबलाश्रयात्। सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः। पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः। धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः। द्रौपदी पुत्रशोकार्त्ता पितृभ्रातृवधार्दिता। कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत्। द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः। प्रियं तस्याश्चिकीर्षन् वै गदामादाय वीर्यवान्। अन्वधावत् सुसंक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम्। भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः। अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत्। नैवमित्यब्रवीत् कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः। यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः। द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तदा। द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः। मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात्। पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः। एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम्। अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना। श्लोकानां कथितान्यत्र शतान्यष्टौ प्रसंख्यया। श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना। सौप्तिकै षीकसम्बद्धे पर्वण्युत्तमतेजसा (१०)। (सौप्तिकपर्व)

"अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम्। पुत्रशोकाभिसन्तप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः। कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम्। भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह। तथा शोकाभितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः। संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः। विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम्। धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा। सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्त्तस्य प्रकीर्त्तितम्। विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः। क्रोधावेशः प्रमोहश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः। यत्र तान् क्षत्रियान् शूरान् संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान् रणे। पुत्रपौत्रवधार्त्तायास्तथात्रैव प्रकीर्त्तिता। गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया। यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः। राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः। तोयकर्मणि चारब्धे राज्ञामुदकदानिके। गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः। सुतस्यैतदिह प्रोक्तं व्यासेन परमर्षिणा। एतदेकादशं पर्व शोकवैक्लव्यकारणम्। प्रणीतं सज्जनमनोवैक्लव्याश्रुप्रवर्त्तकम्। सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः। श्लोकसप्तशती चापि पञ्चसप्ततिसंयुता। संख्यया भारताख्यानमुक्तं व्यासेन धीमता (११) (स्त्रीपर्व)

"अतःपरं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्द्धनम्। यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः। घातयित्वा पितॄन् भ्रातॄन् पुत्रान् सम्बन्धिमातुलान्। शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शारतल्पिकाः। राजभिर्वेदितव्यास्ते सम्यग्ज्ञानबुभुत्सुभिः। आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शिनः। यान् बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक् सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात्। मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः। द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत् प्राज्ञजनप्रियम्। अत्र पर्वणि विज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम्। त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः। चतुर्दशसहस्राणि तथा सप्त शतानि च। सप्त श्लोकास्तथैवात्र पञ्चविंशतिसंख्यया (१२)। (शान्तिपर्व)

"अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमनुशासनमुत्तमम्। यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम्। भीष्माद्भागीरथीपुत्रात् कुरुराजो युधिष्ठिरः। व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयः प्रकीर्त्तितः। विविधानाञ्च दानानां फलयोगाः प्रकीर्त्तिताः। तथा पात्रविशेषाश्च दानानाञ्च परो विधिः। आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः। माहाभाग्यं गवाञ्चैव ब्राह्मणानां तथैव च। रहस्यञ्चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम्। एतत् सुबहुलाख्यानमुत्तमञ्चानुशासनम्। भीष्मस्यात्रैव सम्प्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्त्तिता। एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम्। अध्यायानां शतं त्वत्र षट्चत्वारिंशदेव तु। श्लोकानान्तु सहस्राणि प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया (१३)। (अनुशासनपर्व)

"ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम्। तत् संवर्त्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम्। सुवर्णकोषसम्प्राप्तिर्जन्म चोक्तं परीक्षितः। दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात् सञ्जीवनं पुनः। चर्य्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः। तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः। चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनञ्जयः। संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयञ्चात्र दर्शितः। अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च। अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः। कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्जुनसन्निधौ। तथा ब्राह्मणगीता च यत्रादौ गुरुशिष्ययोः। इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम्। अध्यायानां शतञ्चैव त्रयोऽध्यायाश्च कीर्त्तिताः। त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च। विंशतिश्च तथा

श्लोकाः संख्याताः तत्त्वदर्शिना" (१४ आश्वमेधिकपर्व)।

"ततस्त्वाश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम्। यत्र राज्यं समुत्सृज्य गान्धार्या सहितो नृपः। धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह। यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा। पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता। यत्र राजा हतान् पुत्रान् पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान्। लोकान्तरगतान् वीरानपश्यत् पुनरागतान्। ऋषेः प्रसादात् कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम्। त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः। यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः। सञ्जयश्च महामात्यो विद्वान् गावल्गणिर्वशी। ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः। नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत्। एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं महदद्भुतम्। द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया। सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च। षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना" (१५ आश्रमवासपर्व)

"अतःपरं निबोधेदं मौषलं पर्व दारुणम्। यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शहता युधि। ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः। आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः। एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम्। यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ। नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं महत्। यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम्। दृष्ट्वा विषादमगमत् परां चार्त्तिं नरर्षभः। स संस्कृत्य नरश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः। ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्। शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः। संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनाञ्च प्रधानतः। स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम्। ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम्। सर्वेषाञ्चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम्। नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावाणामनित्यताम्। दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः। धर्मराजं समासाद्य सन्न्यासं समरोचयत्। इत्येतन्मौषलं पर्व षोडशं परिकीर्त्तितम्। अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानाञ्च शतत्रयम्। श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्याता तत्त्वदर्शिना" (१६ मौषलपर्व)।

"महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्द्ध्वं सप्तदशं स्मृतम्। यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः। द्रौपद्या सहिता देव्या महाप्रस्थानमास्थिताः। यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम्। यदाग्निना चोदितश्च पार्थस्तस्मै महात्मने। ददौ सम्पूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम्। यत्र भ्रातॄन् निपतितान् द्रौपदीञ्च युधिष्ठिरः। दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन्। एतत् सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम्। यत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानाञ्च शतत्रयम्। विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना"। (१७ महाप्रस्थानिकपर्व)।

"स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम्। प्राप्तं दैवरथं स्वर्गान्नेष्टवान् यत्र धर्मराट्। आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना। तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मनः। श्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः। स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातनां विपुलां भृशम्। देवदूतेन नरको यत्र व्याजेन दर्शितः। शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातॄणां करुणा गिरः। निदेशे वर्त्तमानानां देशे तत्रैव वर्त्तताम्। अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराजेन पाण्डवः। आप्लुत्याकाशगङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम्। स्वधर्मनिर्ज्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराट्। मुमुदे पूजितः सर्वैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। यत्रैष नरकप्राप्तिः प्रमोक्षश्चात्र कीर्त्त्यते। समागमश्च वीराणां स्वर्गलोके महात्मना। कीर्त्त्यते यत्र विधिवत् स्वर्गसंवाद एव च। यानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषर्षभाः। एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता। अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वण्यस्मिन्महात्मना। श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः। नव श्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः परमर्षिणा। (१८ स्वर्गारोहणिकपर्व)।

अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः। खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्त्तितम्। विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा। भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत्। दश श्लोकसहस्राणि विंशत् श्लोकशतानि च। खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा"। "भारतं स्नुवाचिन्त्य भारतं परिकीर्त्तयेत्। भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः" भा०आ० १अ०। भरतस्य अपत्यादि शुभ्रा० ढक्। भारतेय तदपत्यादौ पुंस्त्री०।

भारतवर्ष पुंन० जम्बुद्वीपान्तर्गते वर्षभेदे जम्बुद्वीपशब्दे ३०४६ पृ० दृश्यम्।

भारती स्त्री भ-अतच्। स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। १वाक्ये तदधिदेवतायां २सरस्वत्यां ३पक्षिभेदे "भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः" इति सा०द० व्यवहारोक्ते

४ऋत्विग्भेदे च ५लक्ष्याविनाशुपाधिभेदे च स्त्री ।

भारद्वाज पु० भरद्वाजस्य गोत्रापत्यम् अण् । गोत्रप्रवर्त्तके १मुनिभेदे २द्रोणाचार्य्ये मेदि० ३अगस्त्यमुनौ शब्दर० ४व्याघ्राटविहगे ५बृहस्पतिपुत्रे च हेमच० ६वनकार्पास्यां स्त्री ङीप् । पृषो० । भाद्वाजोऽप्यत्र । विदा० अञ् ततः यञा० फक् । भारद्वाजायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् । भारद्वाजी इत० । भारद्वाजीपुत्र तत्पुत्रे च च यजुर्वेदस्य वंशस्थः ऋषिभेदः शत०ब्रा० १४।८।४।२।

भारभृत् त्रि० भारं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १भारधारके । २विष्णौ पु० "भारभृत् कथितो योगी" विष्णु स०।

भारमेय त्रि० भारमस्येदम् यञ्जा० ढक् । भरमसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् ।

भारय पु० भासा रयो वेगो यस्य ।(भारद्र) खगभेदे शब्दच०।

भारयष्टि स्त्री भारस्य वहनार्थो यष्टिः शाक०त०। भारवहन-दण्डे (बाँक) अमरः ।

भारव न० भारं वाति वा–क । धनुर्गुणे त्रिका० ।

भारवाह(ह्) त्रि० भारं वहति अण् क्विप् वा । भार-वाहिनि पशु । भारवाहकोऽप्यत्र । अमरः स्त्रियां ङीप् क्विप्प्रत्ययान्तस्य यथादापञ्जादौ ङीपि च ऊठ् । भारौहः भारौही ।

भारवि पु० किरातार्जुनीयकाव्यकारके १कविभेदे । "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः । उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव" उद्भटः । तत्कृते २काव्ये च "उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्" उद्भटः ।

भारवृक्ष पु० भारीभूतो वृक्षः । काचौलाभगन्धद्रव्ये शब्दच०

भार(र)हार त्रि० भारं हरति हृ–अण् अच् वा । भार-वाहके तथात्वद्योतने अण् । उद्यमने तु अण् इतिभेदः ।

भाराक्रान्त त्रि० इत० । १भारेणाक्रान्ते "भाराक्रान्ता नमन-रमणा गुरुः श्रुतिरमहोवैः" छन्दोम०उक्ते २सप्तदशाक्षर-पादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री ।

भारि पु० हरिद्रादिः पृषो० । सिंहे हेमच० ।

भारिक त्रि० भारं वहति भार+ठक् । भारवाहके अमरः

भारिट पु० भासा रेटति रिट–क । भरद्वाजपक्षे खगभेदे राजनि० ।

भारिन् त्रि० भारोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । भारवाहके बलवत्परस्य चावापन्नस्य पुत्रः । भारभारी । "शक्तिमा-तायभारिणः" काव्याद० ।

भारुण्ड पु० उत्तरकुरुवर्त्तिनि १खगभेदे तद्वृत्तान्ते "भारुण्डा-नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः । तान्निर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च" भा०भी० ७अ० । २सामभेदे तत्र भारुण्डेति पाठभेदः । तत्सामद्रष्टरि ३ऋषिभेदे "भा-रुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः" भा०शा० ६७ अ० । तत्र सामार्च्चिके १।२।२ "इमं स्तोममर्हते" इत्यादिमन्त्रे गेयं साम, तत्कृत उक्थादागानादिसूत्रतो १०४ पृ०दृश्यम् । "भारुण्डोक्तानि सामानि शान्तिकं भारुणानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" विधानपा० ।

भारूप न० भारूपमस्य । विदारके १मल्लिकि २आत्मनि पु० ।

भार्ग पु० भर्गस्य देशभेदस्य राजा अण् । १भर्गदेशनृपे तत्र तद्राजस्य भार्गी० स्त्रियां न लुक् । भार्गी । २प्रतर्द्दनस्य पुत्रभेदे पु० हरिवं० २९ अ० ।

भार्गभूमि पु० आङ्गिरसे भार्गेयपुत्रभेदे हरिवं० ३२अ० ।

भार्गव पुंस्त्री० भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यं वा अण् । १भृगु-वंश्ये बहुत्वे तु भृग्वत्रीत्यादिना अणो लुक् । भृगवः तद्गोत्रापत्येषु । २शुक्राचार्य्ये ३धन्विनि ४गजे च पु० मेदि० । तेन प्रोक्ता तेनाधीता ज्ञाता वा अण् । ५वेदप्रसिद्धे विद्याभेदे ६पार्वत्यां ७लक्ष्म्यां ८दूर्वायां च स्त्री मेदि० ङीप् । प्राच्ये ९देशभेदे पु० । "ब्रह्मो-त्तराः प्रविजया भार्गवास्तेयमल्लकाः" मार्कपु०। १०द्रुपद-नगरस्थे कुम्भकारभेदे पु० भा०आ०१९०अ०। ११महर्षिभेदे पु० भा० द्रो० २०१अ० ।

भार्गवन न० द्वारकास्थे वनभेदे हरिवं० १९७ अ० ।

भार्गवप्रिय पु० ६त० । हीरके तस्य शुक्रग्रहप्रियत्वात् तथात्वम् ।

भार्गायण पुंस्त्री० भर्गस्य गोत्रापत्यं त्रैगर्त्तैः फञ् । त्रैगर्त्ते° [भर्गगोत्रापत्ये ।

भार्गी स्त्री भार्गस्येव वर्णः । (बामनहाटि)क्षुपभेदे राजनि० ।

भार्म्य पु० भर्म्यस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् । मुद्गलगोत्रे नृपभेदे भाग० ९।२१।२४।

भार्य्या स्त्री भृ–ण्यत् । १विधिनोढायां स्त्रियाम् २स्त्रीमात्रे ३भरणीयमात्रे त्रि०। भार्य्याशब्दश्च यूपाहवनीयादिवत् अ-लौकिकसंस्कारसहितस्त्रीबोधकः । तस्याः गुणदोषा यथा "सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रियंवदा । सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता । नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी । अल्पभुक् अल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता । सततं धर्मबहुला सततञ्च पतिप्रिया । सततं प्रियवक्त्री च सततं भर्त्तृ-कामिनी । पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।

यस्यैषा भवेद्भार्य्या देवेन्द्रो न च मानुषः” ।
“यस्य भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया। उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा। यस्य भार्य्या श्रिताऽन्यञ्च परवेश्माभिकाङ्क्षिणी। कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा। यस्य भार्य्या गुणज्ञा च भर्त्तारमनुगामिनी। अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया। दुष्टा भार्य्या शठो मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः। ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः। आपत्सु मित्रं जानीयात् युद्धे शूरं धने शुचिम्। भार्य्याञ्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम्”। गारुडे १०८।१०९ अ०। “वृहस्पतिवाक्य “यस्य नास्ति सती भार्य्या गृहेषु प्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। सुशीला सुन्दरी शान्ता गता यस्य गृहोदरात्। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। भावानुरक्ता वनिता मृता यस्य च मानुषा। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। दैवेनापहृता यस्य पतिसाध्वी पतिव्रता। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। यस्य माता गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। प्रियाशून्यं गृहं यस्य पूर्णं चौधनबन्धुभिः। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। भार्य्याशून्या वनसमाः सभार्य्याश्च गृहा गृहाः। गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहमुच्यते। अशुचिः स्त्रीविहीनश्च दैवे पैत्रे च कर्मणि। यदह्ना कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्। दाहकशक्तिहीनश्च यथा वह्निः कृतावनः। प्रभाहीनो यथा सूर्य्यः शोभाहीनो यथा शशी। शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनुं विना। विनाधारं यथाधेयो यथेशः प्रकृतिं विना। न च शक्तो यथा यज्ञः फलदो दक्षिणां विना। कर्मिणे च फलं दातुं सामग्रीमूलमेव च। विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाऽशक्तः स्वकर्मणि। यथाऽशक्तः कुलालश्च मृत्तिकाञ्च विना द्विजाः!। तथा गृही न शक्तश्च सततं सर्वकर्मणि। भार्य्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्य्यामूला गृहाश्रमाः। भार्य्यामूलं सुखं शश्वद् गृहस्थानां गृहे सदा। भार्य्यामूलो सदा हर्षः भार्य्यामूलश्च मङ्गलम्। भार्य्यामूलश्च संसारो भार्य्यामूलञ्च सौरतम्। यथा रथश्च रथिनां गृहिणाञ्च तथा गृहम्। सारथिश्च यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया। सर्वरत्नप्रधाना च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि। सा गृहीता गृहस्थेनैवेत्याह कमलोद्भवः। यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभां विना यथा। तथैव च गृहं शश्वद् गृहिणां गृहिणीं विना”। ब्रह्मवै०पु० प्र० ख० ५६ अ०। “तोषयेत् सततं भार्य्यां विधिवत् पाणिपीडिताः। तस्यां तुष्टायां तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा। सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च। यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्। यथा विरूढाते स्वामी सौभाग्यमदहप्तया। असतीत्वञ्च कर्त्तुं सा स्याद्वेश्या भवान्तरे। इहापि लोकेऽवाच्यत्वमधर्मञ्चापि विन्दति। न च पितृकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते। विरुध्यमाने पत्यौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्त्तते। अतीव दुःखं भवति तदकल्याणमनयोः” कालिकापु० २० अ०।

भार्य्याट पु० भार्य्यां तद्दानमटति अट अण् उप० स०। अन्यस्मै सभार्य्यादानार्थं गन्तरि त्रिका०।

भार्य्याटिक पु० भार्य्यया आटो गतिः प्रयोजनमस्य ठक्। १मुनिभेदे २हरिणभेदे च मेदि०।

भार्य्यारु पु० भार्य्यं धार्य्यमृच्छति ऋ-उण्। १शैलभेदे २हरिणभेदे। भार्य्यां परभार्य्यामृच्छति ऋ-उण्। ३अनियोगेन परभार्य्यागामिनि च मेदि०।

भार्य्यावृक्ष पु० भार्य्येव प्रियत्वात् वृक्षो यस्य ’ पतङ्गे राजनि०। [अर्द्धभार्य्यो वे

भार्य्योढ़ पु० ऊढा भार्य्या येन आहिता० वा परनिपातः।

भाल न० भा-लच्। १ललाटे भ्रुवोरूर्द्ध्वभागे २तमसि मेदि०।

भालकृत् पु० गोत्रप्रवर्त्तिभेदे प्रवराध्यायः।

भालचन्द्र पु० भाले चन्द्रोऽस्य। १शिवे २गणेशे ३दुर्गायां स्त्री

भालदर्शन न० भाले दृश्यते कर्मणि ल्युट्। १सिन्दूरे भालस्थ० भाले दर्शनं नेत्रमस्य। २कपाललोचने महादेवे।

भालदृश् पु० भाले दृगस्य। त्रिनयने महादेवे हेमच०।

भालनेत्र पु० भाले नेत्रमस्य। १शिवे। भाललोचनादयोऽप्यत्र। २त्रिनयनायां दुर्गायां स्त्री।

भालाङ्क पु० भाललेखाङ्को यस्य भाले अङ्को यस्य वा। १शाकभेदे २करपत्रेऽस्त्रे (करात्) ३रोहितमत्स्ये ४महालक्षणविशेष ललाटचिह्नयुक्ते ४पुरुषभेदे ५शिवे ६कच्छपे च मेदि०। [उज्ज्वल०।

भालु पु० भाति दीप्यते भा-कु। उदयने ऊष् रश्च वः। आदित्ये

भालु(लू)क पुंस्त्री० ठु० भल-अवरोधे ऊक ऊक वा। ... -

भख्याते वस्तुभेदे अमरः पाठान्तरम्। स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष्।

भाल्लवि पु० १शाखाप्रवर्त्तकभेदे २तदध्येतरि च। "तामेतां भाल्लवय उपासते" शतप० ब्रा० २।२।४ "तामेतां परिवर्त्तिनीं विद्युतम् भाल्लविशाखाध्यायिन उपासते" भा०।

भाल्लू(ल्लु)क पुंस्त्री० भल्लूक+स्वार्थे अण् वा पृषो० ह्रस्वः। जन्तुभेदे भल्लूके स्त्रियां ङीष्।

भाव पु० भावयति चिन्तयति पदार्थान् चु०भू-अच्। भा-वोक्तौ नानापदार्थचिन्तके १पण्डिते। भावयति प्राप-यति हृदयगतम् भू-णिच्-अच्। २हृद्गतावस्थावेदके मानसविकारे स्वेदकम्पादौ व्यभिचारिभावे। ३सत्ता-दिभावे मेदि० भू-भावे घञ्। साध्यरूपे सिद्धरूपे वा ४क्रियारूपे धात्वर्थे। ४रागे ५आशये च ६वस्तायां ७चेष्टायाम् ८जन्मनि च अमरः ९विभूतौ। कर्त्तरि च। १०आत्मनि ११बुधे १२जन्तौ करणे घञ्। १३लीलायिते १४अभिनयभेदे त्रिका०। १६योनौ १७उपदेशे धरणिः। संसारे भवशब्दार्थे च। ज्यो० उक्ते १८लग्नादितः लग्नादि द्वादशभावे तत्कथा शब्दे २८०२ पृ० तदानयनप्रकारो दृश्यम्। २०स्त्रीणां यौवनकाले सत्त्वभवाष्टाविंशत्यलङ्कारान्तर्गतेऽङ्गजे प्रथमालङ्कारे। यथा "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टा-विंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयो-ऽङ्गजाः। तत्र भावः "निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया"। जन्मतः प्रभृतिनिर्विकारे मनसि उद्-बुद्धमात्रो विकारो भावः। यथा "स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः। सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते" सा० द०। भावस्य लक्षणान्तरं यथा "शरीरे-न्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः। भावा विभाव-जनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः। प्राच्ये नाट्यशास्त्रे च प्रयोक्तृ रतिभावयोः। समानार्थतया चात्र द्वयमैक्येन कथ्यते"। २१फलानां द्वादशविधचेष्टाभेदे तदानयनं फलं च ज्यो० त० उक्तं यथा

"शयनञ्चोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम्। गमनं गम-नेच्छा च सभायां वसतिस्तथा। आगमनं भोजनञ्च नृत्यलिप्सा च कौतुकम्। निद्रा खेटानां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः"। भावानयनक्रमो यथा "यद्राशौ विद्यते खेटस्तेन तं परिपूरयेत्। पुनरंशेन संपूर्ण सर्व तत्र नियोजयेत्। आगमदृष्टं पुनः जन्मर्क्षेणैकत्र सदा युते। रविभिः शापहारैश्च शेषं कार्यं नियोजयेत्"।

दंशेन समसंख्यया। चार्कं खेटानां जन्मनक्षत्रम्। तद्यथा। "विषाशानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं पुष्या पौष्णोत्तमः सार्पौ जन्मभान्यर्कतः क्रमात्। अश्वोरोगिः। यदा शेषे खेटस्तदा १एकपूरितखेटसंख्याहुः। यदा द्वये खेटस्तदा २द्विपूरितो खेटसंख्याहुः कार्य्यः। जाया-सुतमृत्युतृतीयलग्नस्थलत्रिकोणस्थानस्थितपापखेटानां नि-द्राशयनभावयोः फलम् "निद्रायाञ्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत्। यदि पापः शुभैर्दृष्टो नाशुभैश्च कदाचन। यदि वा मृत्युगेहे वा शयने यदि वेक्षितः। तदा नारीवधं तस्य नाशो भवति निश्चितम्। शुभा-शुभैर्यदा दृष्टः शुभखेटसमन्वितः। नारी च म्रि-यते तस्य प्रथमा च विशेषतः। सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा। तदा शुभं भवेत्तस्य नात्र कार्य्या विचारणा। लग्नस्थाने सुखे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत्। अपत्यस्य तदा नाशो जायते नात्र संशयः। शुभखेटो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेक्षितः। तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम्। मृत्युस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा। तदात्मनोऽपमृत्युः स्यादात्मतोऽपरतोऽपि वा। शुभखेटो यदा तत्र मृत्युस्थानेऽपि संस्थितः। तदा च मरणं तस्य मृत्यु-स्थाने विशेषतः। पापखेटैर्यदा दृष्टः शुभो वा शत्रु-वीक्षितः। तदा तस्य शिरश्छेदो ध्वनिना परिकीर्त्तितः। एवं क्रमेण बोद्धव्यं खेटभावे सुबुद्धिना। सदसद्-विचारेण जायते च शुभाशुभम्। ज्योतिर्विद्भिश्च स-र्वेषु परिहारः कृतो मया। शयनादिकभावेषु शास्त्र-स्योपदेशतः। एकादशे वा दशमाष्टमे वा धनाष्टमे वा यदि वा विलग्ने। पापेन युक्तो न शुभखेटस्तथापि सिद्धिं महतीं करोति"। खेटभेदेन दशाभेदे फलं यथा

"मन्दाग्निः पित्तशूली च जायते शयने नरः१। उपवेशे भवेच्छिल्पी श्यामवर्णस्तथा नरः२। नेत्रपाणौ भवेत् क्रूरो जलदोषी भवेन्नरः३। पुत्रवान् भाग्य-कश्चैव धनवांश्च प्रकाशने४। गमने च रवेर्जातः अपथ्यो धनसंयुतः। बहुभाषी क्षमी क्रोधी सुख-चित्तः सदा भवेत् ५। अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायु-र्व्यपवर्जितः। शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः६। सभायाञ्च रवेर्जातः त्यागी दाता क्षमी भवेत्। दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-प्रियः७। आगमने भवेन्मूर्खः कुरूपो धनवान् स-

वेत्८ । भोगने भवको मांसलुब्धो महावपुर्भवेत्९ । स्वल्पवित्तो सुन्दरो वाग्मी पण्डितस्तद्गृहाधिपः१० । बहुकामी च महाभोगी कीटके च दिवाकरे११ । दाता भोक्ता प्रियः सुजनानां न संशयः । विप्रे देवे धरे चैव गुरौ रोगी तथैव च । निद्रावान् भवेत्कामी भोगवान् रत्नभेदकः"१२ । इति रवेः ।

"लग्ने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलम्पटः१ । धनवेश्मे महाभोगी धनवांश्च भवेन्नरः२ । नेत्रपापो नेत्ररोगी दीपनो बहुभाषकः । क्रूरः सर्वोऽतिक्रूरश्च जायते च विधौ तदा३ । सुखस्थाने निशानाथे धनवांश्च भवेन्नरः । दक्षो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लम्पटः ४ । चरोगी विलज्जा चैव क्रूरकर्मा धनान्विताः । रिपुरोगी हन्तृको जायते नवमे विधौ६ । नानाप्रतिकोपाक्रोधी धन्ययुक्तो भवेन्नरः । सप्तमेऽस्तु विधौ जातो धनहीनो भवेत् तदा६ । दाता च धार्मिकश्चैव राजमान्यो भवेत् सदा । धर्मालये विधौ नित्यं जायते गुणोत्तमः७ । नित्यक्रोधी महादुःखी अष्टमस्थे विधौ८ । भोगने च भवेद्भोगी महाधन महाधनः९ । यो जातो कर्मविधवानां गुणवान् धार्मिको भवेत् । बहुधनी धनी दाता जायते नात्र संशयः१० । कीटके च भवेद्भोगी नानाविद्यासु तत्परः । बहुकामी च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चितम्११ । निशायां रुद्रोगी जाय तं वमापदसान्वितः । पुत्रपौत्रमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम्"१२ । इति चन्द्रस्य ।

"लग्ने च कुजे जातो बाल्येऽपि दुःखितः । प्रथमकोपी महादक्षः सपत्नो जायते नरः१ । धनवेश्मे यदा भौमे जायते च नराधमः । धनवान् क्रूरकर्मा च निष्ठुरो ज्ञातिवर्जितः२ । नेत्रपापो च यो जातोऽक्षिरोगी भवेन्नरः । पुत्रदारधनैर्युक्तो दारिद्र्येणैव दह्यते३ । सुखस्थाने कुजे जातो धनवान् पण्डितः सुधीः । नारी च मिलते तस्य सुखदा च पतिव्रता४ । नवमे च यदा जातः प्रवासी नित्यदुःखितः । शरीरे च भवेद्रोगी बहुधा दिवसे दिवसे । प्रवासो सप्तमेऽप्यथवा गुदरोगी भवेत् सः । धनहीनः कृपणो च जायते निश्चितम् च६ । धर्मालये यदा जातो धार्मिको बहुधनवान् । धनवान् महादाता पितृरोगी भवेत् ध्रुवम्"७ । अष्टमस्थाने नित्यं बाल्ये भवति नान्यथा । सर्वरोगी पितृघ्नो जायते च नराधमः८ । भोगने भूमिलाभादि यो जातो धनकुलः । हठकामो महाक्रोधी मिथ्यावादी धनान्वितः९ । कुजस्य कर्मविधवानां यो जातो धनवान् भवेत् । दाता भोक्ता सदा मानी राजपूज्यो भवेत् सः१० । कीटके विविधलाभादि जातो भवति पण्डितः । नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो दिवान्धकः११ । निशायां भूमिपुत्रस्य यो जातो पूर्ण एव सः । बन्धो बान्धवैः सार्द्धं योऽसौ मदनान्वितः१२" इति कुजस्य ।

"बुधस्य लग्ने जातो धनवान् सुखितः सदा । बहुच्छेदा भवेदापि बहुलो भवति नान्यथा१ । धनवेश्मे च यो जातः प्रतापी जायते ध्रुवम् । कवितागुणधीयुक्तो सौन्दर्यो महायशः२ । नेत्रपापो च यो जातः दीपदाहितसान्वितः । चक्षुरोगी विशेषः स्यात् पुत्रवान् भवेद्ध्रुवम्३ । सुखस्थाने भवेज्जातो राजमान्यो धनान्वितः । नानाधनेन संयुक्तो जायते देहवान्नरः४ । नवमे यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः । शरीरं कान्तिमाप्नोति नित्यलज्जो भवेत् सः५ । यो जातो सप्तमेऽप्यथवा लम्पटो दुःखितकः । क्रोधनो दुःखार्त्तश्च स नरो बहुभाषकः६ । धर्मालये बुधे जातो मूर्खो भवति पण्डितः । धनवान् धार्मिकश्चैव पितृरोगी भवेत् सः७ । क्रूरः स्वतो मूर्खः सत्यहीनो भवेन्नरः । बुधस्याष्टमे नित्यं जायते च नराधमः८ । भोगने च भवेत् भोग्यं धनहीनो भवेन्नरः । परदेशी प्रवासी च भोगमात्रप्राप्तान्वितः९ । यो जातो कर्मविधवानां धनवान् पण्डितः कविः । बहुवादी च महाबुद्धो मुनिरिव सुखवान् भवेत्१० । कीटके च यदा जातो भवेत् सर्वसुखान्वितः । सर्वरोगी दृढयुक्तो धनवानभयङ्करः११ । निशायाम् यदा जातः सर्वदा कष्टान्वितम् । नानाकष्टमवाप्नोति रोगशोकसमन्वितम्"१२ । इति बुधस्य ।

"धनवान् लम्पटः स्नानः सुवर्णधनसान्वितः । जीवस्य लग्ने जातो कामदो नात्र संशयः१ । धनवेश्मे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् । पशुघाती महाविद्यो दीपरोगसमायुतः२ । नेत्रपापो गुरोर्जातः कामरोगी धनी भवेत् । नानादिव्यवर्षे नित्यं जायते नात्र संशयः३ । गुरोः सुखाये धनवान् विज्ञानी दयान्वितः । दक्षो लम्पटवादी च ज्ञानवान् दयान्वितः४ । सर्वभोगी सुखेन बान्धवो नवमो गुरौ । बहुविवेक धनवान् सुखात् सर्वा

वाक्पतौ५ । गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः । सुखी धनी प्रतापी च सेनाकर्म्मणि तत्परः६ । वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः । मूत्ररोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पतौ स्थिते७ । धार्म्मिकः कीर्त्तिमान् ज्ञानी धनी चागमने गुरोः । परदारेषु संयुक्तो जायते नात्र संशयः । भोजने बहुभोज्याशी बान्धवानां महासुरः । वाग्मी प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः८ । नृत्यलिप्सोः शठो वाग्मी धनवान् सात्त्विकस्तथा । अष्टैश्वर्य्यसंयुक्तो जीवश्च भवेन्नरः१० । कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्म्मिकः सदा । ज्योतिर्व्वादी महत्सुखी भुनक्ति सुखमद्भुतम्११ । निद्रायाञ्चैव यो जातस्तू रोगी भवेन्नरः । कपटो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते महीम्१२ । इति गुरोः ।

शुक्रस्य शयने जातो बलिष्ठो बहुभाषकः । दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति निश्चयः१ । उपवेशे तथा जातो बलवान् दाम्भिकः सदा । नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थिते२ । नेत्रपाणौ भवेद्दुःखी रोगशोकसमन्वितः । धनहीनो महारोगी मानवः स्यात्र संशयः३ । भृगोः प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वितः । दाता च धार्म्मिकश्चैव कीर्त्तिमान् जायते नरः४ । शुक्रस्य गमने जातः पादमूले व्रणान्वितः । नित्योत्साही महाविद्वान् भवेत्तीर्थगतो रतः५ । आगमेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्ध्रुवम् । माता च म्रियते तस्य शैशवे व्याधिसंयुतः६ । सभायाञ्च भृगोर्जातो राजपालो महाधनी । कुशलो महादक्षः केवलं मूत्ररोगवान्७ । भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुकष्टः । दद्रुरोगी कुलद्वेषी जायते च नराधमः । शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् दाम्भिकः सदा । महाधनी भवेन्नित्यं व्याधिना न विशेषतः८ । यो जातो नृत्यलिप्सायां स मानी जायते ध्रुवम् । पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने । यदि चैव भवेत्कोपे मूर्खो भवति निश्चयः । तत्स्थाने विशेषेण राजपालो महाधनी । कामुको बहुकालस्य परयोषित्प्रियः सदा । महाकूटो महानटः कौतुकी च भवेत् सदा । बहुप्रमाणकलश नानागुणसमन्वितः । नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसमन्वितः११ । निद्रायाञ्च भृगोर्जातो भवेद्रोगी च निश्चितम् । निन्दकोऽपि महादुःखी जायते नात्र संशयः । जायायाश्च शुभस्थाने यदि निद्रा भृगोर्भवेत् । तदा सर्व्वविनाशः शास्त्रविधुना परिकीर्त्तितम्"१२ । शुक्रस्य ।

"शयने च शनेर्जातो बलिष्ठो बहुभाषकः । गुह्यस्थाने भवेद्रोगी कोषवृद्धिश्च जायते । कस्मात् यत्नाद्रने चैव मत्तगजः शनैश्चरः । तदा नित्यप्रवासी च आत्मसुखद्यो भवेन्नरः१ । उपवेशे यदा जातः श्लीपदीदद्रुसंयुतः । धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति निश्चयः२ । नेत्रपाणौ यदा जातो मूर्खो भवति पण्डितः । धनवान् धार्म्मिकश्चैव द्विभार्य्यो बहुभाषकः३ । प्रकाशने च यो जातो राजपालो भवेन्नरः । नानागुणेन गुणवान् धार्म्मिकः पण्डितः शुचिः" "मतान्तरे "आकाशस्थाने च शन्यां प्रकाशने यदा शनिः । तदा सर्व्वविनाशः स्यात् मातृनाशश्च यो भवेद् ध्रुवम्४ । गमने च यदा जातः पादमूले व्रणान्वितः । तीर्थे च गतिकामिन्यं पुत्रदारैर्विवर्ज्जितः५ । यो जातो गमनेच्छायां श्लीपदीरोगसंयुतः । दन्ताघाती महाक्रोधी कृपणः परनिन्दकः६ । सभायाञ्च शनौ जातः पुत्रदारधनैर्युतः । सर्व्वत्र लभते वित्तं नानारत्नसमन्वितम्७ । आगमने यदा जातो महाक्रोधी व्रणान्वितः । कर्णीदिप्ति कठिनो आलस्यवान् भवेद् ध्रुवम्८ । भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानयि । गर्भीरोगी तथा दुःखी चक्षूरोगी भवेन्नरः । यो जातो नृत्यलिप्सायां मर्त्त्यो बहुभाषकः यौवने दुःखितश्चैव प्रवासी परिदेवकः१० । कौतुके च शनेर्जातो राजपालो महाधनः । दाता भोक्ता महादक्षो धार्म्मिकः पण्डितः शुचिः११ । निद्रायाञ्च शनेर्जातो धनवान् पण्डितः शुचिः । चक्षूरोगी पितृभूमी द्विभार्य्यो बहुप्रजः । विशेषतश्च धर्म्मज्ञो धर्म्मज्ञश्च महाधन । यदि देशाद्बहिर्निद्रा नाशो भवति निश्चितम् । धर्म्मनाशो धननाशः क्षुधार्त्तः दुःखितः सदा । नित्यप्रवासी रोगी च सर्व्वनाशः पदे पदे । जन्मलग्ने गृहे वा केन्द्रे वा जन्मके पुनः । तदा सर्व्वं विचार्य्यैव वैपरीत्येन चिन्तयेत् । जायायाश्च शुभस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः । तदा सर्व्वं शुभं विज्ञाद्विष्णुना परिकीर्त्तितम्"१२ । शनेः ।

"शयने च यदा राहोर्जन्म यस्य भवेत् पुनः । तस्य क्लेशो महादुःखं जायते च न संशयः१ । उपवेशे च यो जातः श्लीपदीरोगसंयुतः । बहुभाविर्नरेन्द्रस्य मीला भवति निश्चयः२ । नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षूरोगी भवेद् ध्रुवम् । सर्व्वज्ञातो महाकीर्त्तिर्हिंसाश्चौ बहुभाषकः३ । प्रकाशने च यो जातो धनवान् धा-

र्मिकः शुचिः । नित्यप्रवासी चोत्साही सात्त्विको धार्मिकः शुचिः४ । शयने चैव यो जातो नानारोगैर्धनक्षयः । हन्ताघाती महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः५ । यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः । पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः६ । सभायाञ्च यदा जातः कृपणो धनसंयुतः । नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः शुचिः७ । आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः । बहुबन्धुविनाशः स्याद्दानाढ्योऽपि च जायते८ । भोजने च महादुष्टो मन्दाग्निश्च रुजान्वितः । कृपणः कटुवाक्यश्च दुःखितो नित्यसेवकः९ । यो जातो नृत्यलिप्सायां खड्गो भवति नान्यथा । पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद् ध्रुवम्१० । कौतुके च यदा जातो गुणैः सर्वैः समन्वितः । नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः । यदि दैवाद् भवेत् षष्ठी स्वष्टमी वा कदाचन । तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः११ । यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वतः सदा । नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः । जायायाश्च मृतस्थाने जातो निद्रां विधुन्तुदः । तदा सर्वं वैपरीत्यं गतआयासमन्वितः१२ । राहोः एवं केतूनाम् । २२वैशेषिकोक्तेषु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकेषु षट्सु पदार्थेषु "द्रव्यादयः षड् भावा अनेके समवायिनः" भाषा॰ "तथा हि पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च । तत्र भावाः षट् सप्तमस्याभावस्य कीर्तनात्" सि॰मु॰ । अभाव एक इति पदार्थाः सप्त । तत्र द्रव्यादिपञ्चकस्य अनेकत्वविशिष्टं भावत्वं साधर्म्यं समवायस्य भावत्वेऽपि एकत्वात् न तत्र तत्सङ्गः । तत्र च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वम् भावत्वमिति सि॰मु॰ । सत्तावत्त्वमित्यपि दिनकरप्रभृतयः । सत्तावत्त्वं च तत्र सम्बन्धेन तादात्म्येन एकार्थसमवायेन वा बोध्यम् । तेन द्रव्यादित्रिके समवायेन, सत्तायां तादात्म्येन विशेषे एकार्थसमवायेन, समवाये आत्माश्रयसमवायेन [illegible] विशेषेण सत्तासम्बन्धसत्त्वान्नाव्याप्तिः" । 'भावो यथा तथाऽभावः कार्यवत्कारणं मतः' कुसुमा॰ ।

भू-णिच् [illegible] करणे अच् । २३अन्तःकरणे "भावदुष्टो न शुध्यति" वा॰ त॰ । २४तन्त्रोक्ते पश्वाचारादिभेदे "भावस्तु त्रिविधो देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः पशुभावकः । देवतः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् । [illegible] वरारोहे ! पशुभावो महाधमः । दिव्ये वीरे महेशानि ! जायते सिद्धिरुत्तमा" । धात्वर्थेन साध्यरूपायाः क्रियाया भावत्वमुक्तं यथा "ननु यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं, मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यादिभिः अदःसामान्याश्रुतेर्यो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्य, आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति" । आलङ्कारिकोक्तभावस्य द्विविधता स्थायिव्यभिचारिभेदात् तच्छब्दे दृश्यम् । २५[illegible]सङ्केतपदार्थद्योतकहस्तादिचेष्टाभेदे च । "यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स भावः" इति व्याकरणपरिभाषिते २६पदार्थे च तत्र च सप्तमीत्याकरे स्थितम् । भवतीति भू-कर्त्तरि ण । २७उत्पत्तियुते षड्विकारयुते च पदार्थे॰ भावविकारशब्दे दृश्यम् । २८सांख्यमतसिद्धेषु धर्माधर्मादिषु बुद्धिधर्मेषु "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" सां॰का॰ । "भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात् संसरति" तत्त्वकौ॰ । तेषां करणाश्रितत्वं कार्याश्रितत्वञ्च दर्शितं यथा "सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृतिकाश्च धर्माद्याः । दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः" सां॰ का॰ "वैकृतिका नैमित्तिकाः प्राकृतिकाः, स्वाभाविकाः सांसिद्धिकाः भावाः यथा सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलो महामुनिर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति । वैकृतिकाश्च भावाः असांसिद्धिकाः उपायानुष्ठानोत्पन्नाः यथा प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम् । एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि । कार्यं शरीरं तदाश्रयिणस्तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य, ततो निर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति" त॰ कौ॰ । २९तत्तत्पदार्थाधारत्वे धर्मे च "भावे त्वतलौ" पा॰ । भावशब्देनाधाराधेयधर्म उच्यते । स च तद्धितराहित्ये [illegible] यथा गोत्वमित्यादौ भावार्थकत्वप्रत्ययेन गवेतराहित्ये सति सकलगोव्यक्तिवृत्तिधर्मो बोध्यते ।

भावक पु॰ भाव+स्वार्थे क । १भावशब्दार्थे मनोविकारे शब्दा॰ । भू-भावि-वा ण्वुल् । २सत्ताश्रये ३उत्पादके च त्रि॰ ।

भावत त्रि॰ भू-शतृ भवत् तस्येदम् अण् । [illegible]सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् ।

भावत्क त्रि० युष्मदर्थकात् भवच्छब्दात् इदमर्थे पक्षे ठक् । भवतष्ठक्छसाविति पक्षे ठक् । सित्त्वात् पदत्वम् । भवदीय तदर्थे त्रि० ।

भावन न० भू–णिच्–ल्यु । (भावना) फलभेदे २विष्णौ पु० । भावे ल्युट् । ३अधिवासने ४चिन्तायाम् ५ध्याने ६पर्य्यालोचनायां वैद्यकोक्ते ७औषधसंस्कारभेदे । भावि–युच् । “व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया” इत्युक्ते धर्मविनिर्भजनात् ८व्यापारभेदे स्त्री मञ्जूषायां दृश्यम् । अनुभवजन्ये स्मृतिहेतौ ९संस्कारभेदे स्त्री । “संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने” “अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् । स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते” भाषाप० । “भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य, उपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मकनिश्चय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः । ननु कारणं त्वनुपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षात्मकत्वे न कारणम् इत्यत्र संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किञ्च उपेक्षास्थले संस्कारकल्पनाया गुरुत्वात् संस्कारं प्रति चोपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । तत्र प्रमाणं दर्शयति । स्मरणे इति । असौ संस्कारः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयति । अतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यं स्वव्यापारान्तराभावे कारणत्वासम्भवात् । न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन घटितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । परे तु अनुद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः” सि०मु० । भ–चिन्तायां युच् । १०चिन्तायां स्त्री । चिन्ता च मानसव्यापारभेदः सा च त्रिविधा यथोक्तं विष्णुपु० ६अं० ७अ० । “त्रिविधा भावना विप्र ! विश्वमेतन्निबोधत । ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका । ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा । उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना । सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः । कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः । हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा । बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना” । बुधचन्द्रदर्शितं बौद्धमतसिद्धभावनाचतुष्टयञ्च दृश्यम् । पु० भू–णिच् भावे युच् । ११निर्यासादिना चूर्णद्रव्यस्य पिण्डीकरणे चूर्णद्रव्यस्य निर्यासादिना संस्कारभेदो भावना तत्प्रमाणञ्चोक्तं भावप्र० यथा
“द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् । भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरैः” ।

भावबोधक पु० भावस्य रत्यादेर्बोधकः ज्ञापकः । रत्याद्यनुभावके १भ्रूभङ्गादिदेहचेष्टाविशेषे २सुखरागादौ च अमरः ।

भावयु त्रि० भावमिच्छति क्यच् उन् वेदे नि० । भावेच्छौ । ऋ० १०।८६।१९ । [ङीप् ।

भाववत् त्रि० भाव+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । भावयुते स्त्रियां

भावविकार पु० ६त० । वाक्योक्तेषु उत्पत्तियुक्तपदार्थस्य जन्मादिषु षट्सु धर्मेषु “षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः, जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयौगिकानां वार्थानां, वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा, अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” ।

भाववृत्त पु० भावे वृत्तः प्रवृत्तः भावो वृत्तो जातो यस्माद्वा । सृष्टिकर्त्तरि ब्रह्मणि “अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो भाववृत्तस्तु दैवतम्” स्मृतिः ।

भावाट पु० भावं भावेन वा अटति अट–अण् अच् वा । १भावके २साधौ ३धाष्टे ४नटे ५निवेशे च मेदि० । भावे घञ् ६त० ६भावव्याप्तौ ।

भावानुगा स्त्री भावं पदार्थमात्रं वानुगच्छति गम–ड । १छायायाम् २अभिप्रायानुगन्तरि त्रि० राजनि० ।

भावालीना स्त्री भावे पदार्थे आलीना । छायायां राजनि० ।

भाविक त्रि० भावेन निर्वृत्तम् ठञ् । १भावसाध्ये पदार्थे २अर्थालङ्कारभेदे ४०१ पृ० दृश्यम् ।

भावित त्रि० चु०भू–प्राप्तौ चिन्तायां मिश्रणे वा कर्मणि क्त । १वासिते २प्राप्ते मेदि० । ३शुद्धे ४चिन्तिते ५मिश्रिते वैद्यकोक्तनिर्यासादिना मिश्रिते ६वृष्टौ च । वीजग० उक्ते अव्यक्तानेकवर्णसमीकरणेन ७अव्यक्तीकरणे ।

भावित्र न० भू—भवनायां णित्रन् । त्रैलोक्ये उज्ज्वल० ।

भाविन् त्रि० भू—गम्या० भविष्यति णिनि । १भविष्यत्पदार्थे "भाविनि भूतवदुपचारः" न्यायः । स्त्रियां ङीप् । भावो रत्यादिभावः सात्त्विकभावो वाऽस्त्यस्य एकाक्षरकृदन्तत्वेऽपि मत्वर्थे इनि ङीप् । २प्रशस्तभावान्वितायां स्त्रियाम् भरतः ३स्त्रीमात्रे राजनि० । ४गन्धर्वकन्याभेदे स्त्री मार्कपु०१२८ तत्र भामिनीति पाठान्तरम् ।

भावुक न० भू—उकञ् । १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमरः । ३भावनायुते त्रि० हेमच० । "मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः" इति भाग०१।१।२ ।

भाव्य न० भू—आवश्यके भावे ण्यत् । १अवश्यम्भवितव्ये । भू—कर्त्तरि यत् भव्य स्वार्थे ष्यञ् । २भव्यशब्दार्थे "भवोत्थ-वश्यं यत् भाव्यं तत्र अप्ता न बाधकः" काशि०पु०१८अ० ।

भाष वचने भ्वा० आत्म० द्विक० सेट् । भाषते अभाषिष्ट । अबभाषत् चङि न ह्रस्वः । उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योतितार्थयुक्तकथने । परि+भाष सङ्कारसङ्केते ।

भाषण न० भाष-भावे ल्युट् । कथने अमरः । सा०द० उक्ते निर्वहणाङ्गभेदे "सान्त्विविरोधो भाषणम्" इत्युपक्रमे "भाषणं पूर्ववाक्यस्य" इत्यादिनोद्दिष्टञ्च लक्षितं यथा "सामदानादि भाषणम्" ।

भाषा स्त्री भाष-अ । १वाक्ये २संस्कृतादिवाक्ये च "अष्टादश-भाषावारविलासिनीभुजङ्गः" इति सा०द० । भाषाभेदाश्च प्राकृतशब्दे ४५४९पृ० दर्शिताः । ३अलङ्कारे ४प्रतिज्ञा-रूपवाक्ये "यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" इति स्मृतिः । पूर्वपक्षशब्दे ४४०६ पृ० दृश्यम् । ५रागिणी-भेदे सङ्गी० ।

भाषासम न० शब्दालङ्कारभेदे यथोक्तं सा०द० १०परि० । "शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि । वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते" यथा "मञ्जुलमणि-मञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे । विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे" एष श्लोकः संस्कृत-प्राकृतशौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशेष्वेकविध एव" ।

भाषापाद पु०कर्म० । व्यवहारे प्रतिज्ञारूपके वाक्यरूपे प्रथमेंऽशे पूर्वपक्षशब्दे ४४०६ पृ० दृश्यम् ।

भाषिक त्रि०भाषया निर्वृत्तः ठञ् । वेदादिपरिभाषानिर्वृत्ते निरु०२।२ । [कात्या०श्रौ०१।८।१८।१० भाष्ये दृश्यम् ।

भाषिकस्वर पु० कर्म० । मन्त्रेतरवेदभागरूपब्राह्मणे पठितस्वरे

भाषित न०भाष-भावे—क्त । १कथने कर्मणि—क्त । २कथिते त्रि० "भाषितपुंस्कात्" पा० भाषित उक्तः पुमान् येन तथ

भाष्य न० "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो जगुः" इत्युक्त लक्षणे १सूत्रव्याख्यानग्रन्थभेदे "फणिभाषितभाष्यफक्किका" नैष० । २वक्तव्ये त्रि० ।

भाष्यकार पु० भाष्यं करोति कृ—अण् उप०स० । पाणिन्यादिसूत्रभाष्यकारके पतञ्जलिप्रभृतौ भाष्यकाराश्च सूत्रभेदे भिन्ना यथा पाणिनिसूत्रस्य पतञ्जलिः ब्रह्मसूत्रस्य शङ्कराचार्यादयः । योगसूत्रस्य वेदव्यासः, सांख्यसूत्रस्य विज्ञानभिक्षुः, गौतमसूत्रस्य वात्स्यायनः, कणादसूत्रस्य प्रशस्तपादः । मीमांसासूत्रस्य शवरस्वामी इत्यादयः । "अस्य भाष्यकारस्य कृपापीयूषवारिधौ । नैव प्रभुरगाध्युतेः पारं विमलो वाग्भृतयः" दुर्गसिंहः नैव न दैव सतयन्वा वितर्कः । क्विप् कृत० । भाष्यकरणम् ।

भास दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट् । भासते अभासिष्ट । चङि वा ह्रस्वः । अबीभसत् त अबभासत् त । ज्ञानविषयत्वे च "प्रकाशीभूय भासते" । [मेदि० २इच्छायां धरणिः ।

भास् स्त्री भास-सम्प०भावे क्विप् । १प्रभायाम् अमरः २मयूखे

भास पु० भास—भावे घञ् । १दीप्तौ विश्वः आधारे घञ् २गोष्ठे । कर्त्तरि अच् । ३कुक्कुरे ४गृध्रे च ५शकुन्तपक्षिणि हेमच० "यत्रार्थमदहत् वस्तु भासः काकोऽथवा भवेत्" स्मृतिः । ६कविभेदे "भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः" प्रसन्नरा० ।

भासद न०भसदः कटिदेशस्येदम् अण् । नितम्बे ऋ०१०।१६३ भाष्यम् । यजु०२५।६ वेददीपे तु भासते भास—बा०अदि । भासद्वान्तः तदर्थे इत्युक्तम् ।

भासन्त पु० भास—झच् । १सूर्ये २चन्द्रे उणा० ३नक्षत्रे हेमच० । ४सुन्दराकारे त्रि० ६भासपक्षिणि पु०स्त्री० मेदि० । ७तारायां स्त्री गौरा० ङीष् ।

भासस् न० भास-भावे असुन् । दीप्तौ सि०कौ० ।

भासाकेतु पु० भास—भावे अ । भासा दीप्तिः केतुः । दीप्तिकारके वह्नौ ऋ० १०।२०।३ ।

भासापुर न० पुरभेदे ह०म० १६अ० ।

भासु पु० भास—उन् । सूर्ये त्रिका० ।

भासुर त्रि०भास—घुरच् । १दीप्तियोगे २स्फटिके च त्रिका० ३वीरे पु० धरणिः ४कुष्ठौषधे न०जटा० । [(चिचारि) राजनि० ।

भासुरपुष्पी स्त्री० भासुराणि पुष्पाण्यस्याः । वृश्चिकाली

भास्कर पु० भासं करोति भास्+कृ-टच् अमरः० । १सूर्ये

२अग्नौ मेदि० ३वीरे धरणिः। ४अर्कवृक्षे ५सिद्धान्तशिरो-मणिग्रन्थकर्तृपण्डिते। ६स्वर्णे न० राजनि०। ७महा-देवे पु० भा० आनु० १७अ०। ८भास्करेण कृते पक्वलवण-भेदे न० चक्रदत्तः। भास्करलवणशब्दे दृश्यम्।

भास्करद्युति पु० भास्करे द्युतिरस्य। १विष्णौ पु० "चन्द्रांशु-र्भास्करद्युतिः" विष्णु स०। "यदादित्यगतं तेज" इत्युक्ते-स्तस्य तथात्वम्। ६त०। २सूर्य्यस्य द्युतौ स्त्री।

भास्करप्रिय पु० ६त०। पद्मरागमणौ (चुनि)।

भास्करलवण न० भास्करनिर्मिते लवणभेदे "पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम्। सैन्धवञ्च बिडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम्। एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च। मरिचाजाजिशुण्ठीनामे-कैकस्य पलं पलम्। त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कु-डवद्वयम्। दाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चाम्लवेत-सात्। एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम्। लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम्। जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम्। वातगुल्मं निहन्त्येत-द्वातशूलानि यानि च। तक्रमस्तुसुरासीधुशुक्तकाञ्जि-कयोजितम्। जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च। मन्दाग्नेरश्नतः सद्यो भवेदग्निश्च पावकः। अर्शांसि च ग्रहणीदोषकुष्ठामयभगन्दरान्। हृद्रोगमामदोषांश्च वि-विधानुदरस्थितान्। प्लीहानमष्ठीलाञ्चैव श्वासकासोदर-क्रिमीन्। विशेषतः शर्करादीन् रोगान्नानाविधांस्तथा। पाण्डुरोगांश्च विविधान् नाशयत्यविसंशयः" चक्रद०।

भास्करावर्त्त पु० सुश्रुतोक्ते शिरोरोगभेदे "सूर्य्योदयं या प्रतिसन्ध्यमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम्। विव-र्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नु-याच्च। तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम्"। [२मुनिभेदे भा० शा० ४७ अ०।

भास्करि पु० भास्करस्यापत्यम् इञ्। १वैवस्वते मनौ २कर्णे च।

भास्करेष्टा स्त्री ६त०। आदित्यभक्तालतायां राजनि०।

भास्मन त्रि० भस्मनो विकारः अण् मन्नन्तत्वात् न टिलोपः। भस्मविकारे।

भास्मायन पु० भस्मनो गोत्रापत्यम् फक्। भस्मन्गोत्रापत्ये ततः स्त्रार्थे ष्फ षित्वात् ङीप् भास्मायन्या तदर्थे स्त्री

भास्वत् पु० भास्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १सूर्य्ये २अर्क-वृक्षे ३वीरे मेदि० ४दीप्ते त्रि० हेमच०। स्त्रियां ङीप् सा च ५नद्यां श०र० ६नगरि च स्त्री निघण्टुः। ७ज्यो-तिषनिबन्धभेदे स्त्री यत्र सूर्य्यग्रहणादिनिरूपणमस्ति।

भास्वर त्रि० भास–वरच्। १दीप्तियुक्ते २सूर्य्ये ३अग्नौ मेदि० ४दिने ५अर्कवृक्षे च पु०। ६कुष्ठौषधे (कुड़) न० राजनि० ७स्कन्दानुचरभेदे पु० भा० श० ४६ अ०।

भिक्ष याच्ञे लाभालाभे च अक० याचने द्विक० सेवे सक० आ० आत्म० सेट्। भिक्षते अभिक्षिष्ट बिभिक्षे।

भिक्षा स्त्री भिक्ष–अ। १याच्ञायाम् अमरः। २सेवायां ३भृतौ च मेदि०। उपचारात् ४भिक्षिते वस्तुनि। तत्र ब्रह्मचारिभिक्षाप्रकारः ब्रह्मचर्य्यशब्दे ४५८६ पृ० उक्तः। तथा दानाङ्गत्वम् प्रमाणं च मा० त० मार्कपु०उक्तं यथा "भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा। अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः। ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यात् अग्रं ग्रासचतुष्टयम्। अग्राच्चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः"। ग्रासं पक्वाम्लमिति मध्य वर्द्धमानः"। भिक्षायाः दानपात्राणि उक्तानि विष्णुपु० "दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्। इच्छया च नरो दद्यात् विभवे सत्यवारितम्। इत्येते-ऽतिथयः प्रोक्ताः संप्राप्ता भिक्षुकाश्च ये। चतुरः पूजय-न्नेतान् नृपपापात् प्रमुच्यते"। चकारः पूर्वोक्तातिथि-भोजनेन समुच्चयार्थः। ब्रह्मचारिभिक्षादाने तु "यति-हस्ते जलं दद्यात् भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम्। तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "बालखाणो बाल पायो वा अतुर्यो पितृपातकः। देश-कालात्ययगतो भरणीयो मतो मम" विष्णुपु०। "व्या-धितस्याकुलीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च। अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्य्यं विधीयते"। अत्र भिक्षाप्रदाने भो-जननिषेधात् बहुव्ययसाध्य नित्यस्य अतिथिप्राप्तेरनित्य-त्वात् कथञ्चिदपि सामर्थ्याय भिक्षादिदानमावश्यकम्। अतएव बौधायनः "अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशाकेभ्यः अथैव मनुष्ययज्ञमवाप्नोति"। विष्णुः "भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो दद्यात् अग्नौ वा क्षिपेत्"।

भिक्षाटन न० भिक्षार्थमटनम्। भिक्षार्थे गमने तत्र सायं प्रातश्च निषेधो यथा "सायं प्रातर्न्न गृहाद् भिक्षार्थं नावचरेत्" कूर्मपु० १५अ०।

भिक्षादि पु० "भक्षार्थे भिक्षादिभ्योऽण्" पा० उक्ते अण्-प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणो यथा "भिक्षा गर्भिणी

येन चरीव अङ्गार चर्मन् घड्घा घुवति पदादि प्रकृति अथर्वन् दक्षिणा भत विषद ओम्" शा०न० ।

भिक्षापात्र न० भिक्षाहरणार्थं पात्रम् शा०त० । १भिक्षाया आहरणार्थे पात्रे भिक्षुशब्दे दृश्यम् । २भिक्षादानसंप्रदाने ब्रह्मचार्य्यादौ भिक्षाशब्दे दृश्यम् । [२पैशुन्ये हारा० ।

भिक्षार्थित्व न० भिक्षार्थिनो भावः त्व । १भिक्षार्थिनोभावे

भिक्षार्थिन् त्रि० भिक्षाहयमर्थाति अर्थ–णिनि । भिक्षाचर्य्योपजीविनि । "भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामम्" स्मृतिः ।

भिक्षु त्रि० भिक्ष–उन् । १भिक्षाकारके २चतुर्थाश्रमे पु० ३तद्वति च । तदाश्रमे अधिकारित्वं आश्रमशब्दे उक्ताः । तद्धर्माः नि० सि० उक्ता यथा

"अथ यतिधर्माः प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा दण्डादीनि भूमौ निधाय मूत्रपुरीषयोर्दक्षिणचतुर्गुणं शौचं कृत्वाचम्य षड्द्वादशोनर्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव मृदा बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्जं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा मार्जनान्तं कृत्वा केशवादिनामोन्नामभिस्तर्पयित्वा ओं भूस्तर्पयामीत्यादि व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्जनस्तर्पयामीति तर्पयेत् । "ओं भूः स्वाहेति स्वाहाशब्दान्तैः स्वधाशब्दान्तैर्वाभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित् । तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिरष्टशत गायत्र्याः त्रिः क्षिप्त्वा गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वार्घ्यं निवेद्य मित्रस्य चर्षणीत्यादेः पूर्वोक्त सौरीभिरिदं विष्णुस्त्रिर्देवो ब्रह्मजज्ञानमिति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्त्तेत ततो नत्वा "आदित्याय विद्महे सहस्राक्षाय धीमहि । तन्नः सूर्य्यः प्रचोदयादिति" जपेत् । एवं त्रिकालं विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं कुर्य्यात् । अथ भिक्षा । विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । काले पराह्णभूयिष्ठे नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्" इत्युक्ते काले हृदयमिति चतसृभिरादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा आत्मने नम इति प्रदक्षिणं कृत्वा ये ते पन्थान इति जप्त्वा "योऽसौ विष्ण्वाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः । सोऽहं नारायणोदेव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे त्यक्त्वा ततः सव्याय ... पात्रं वामकरे धृत्वा ... त्रिरिति" ... पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत् पूर्वं भिक्षां याचित्वा "पूर्णमसि पूर्णं मे भूया" इत्यभिमन्त्र्य सूर्य्यस्य मोक्ष ओं भूः स्वाहा नम इत्यादिना इत्यन्त-

व्याहृतिभिः सूर्य्यादिदेवेभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ निधाय भुक्त्वा प्रणवेन षोडश प्राणायामान् कुर्य्यादिति संक्षेपः । गौतमव्याख्यायां मनुः । "यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सागरोपमम्" । अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्न-स्मृत्यर्थसारादौ ज्ञेयम् । अत्रः "एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्" । आश्वलयनस्मृतौ "शून्यागारे देवगृहवन-कुटीरवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिन-गिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः" इति । मात्स्ये "अष्टौ मासान् विहारः स्याद् यतीनां संयतात्मनाम् । एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान्निवसेत् पुनः । अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते" । अत्रिः "भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् । कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् । मञ्चकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्रीकथां लौल्यमेव च । दिवास्वापञ्च यानञ्च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पात्रलोभश्च सञ्चयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापो वृथालापो यतेर्बन्धकराणि षट्" । दक्षः "नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन । यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबूमयानि च" । मदनरत्ने अत्रिः "विमर्शं कल्पितं पूर्वमदं देशादिकारणात् । वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा" । बृहस्पतिः "न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्" । एतद्वेदार्थभिन्नपरम् । अत्रिः "स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च" । एते धर्मा मिता० प्रायश्चित्ताध्यायाद्यालोच्यमयज्ञे दृश्यम् । ४बुद्धभेदे त्रिका० ५श्रावणीक्षुपे राजनि० । ६कोकिलाक्षे भावप्र० ७उपनिषद्भेदे च ।

भिक्षुक पु० भिक्ष–उक । भिक्षोपजीविनि । "ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः" स्मृतिः पारिभाषिकादर्शिताः । तस्य समूहे भाक्षिक्यं० ठञ् । भैक्षुक तत्समूहार्थे न० । कडारा० कर्म०वा परनिपातः । भिक्षुकविप्र इत्यादि । [उप०ध० । चीवरे हेमच०

भिक्षुसंघाटी स्त्री भिक्षुं संघटते प्राप्नोति सम्+घट–णच्

भिक्षुसूत्र न० भिक्षोः तदाश्रमविहितधर्मस्य ज्ञापकं सूत्रम् शा०त० । व्यासकृते ब्रह्मसूत्रे शारीरकसूत्रे ।

भिण्ड पुंस्त्री० भण्ड-ड पृषो०। कराङ्गुलिरूपवर्णफले बहुशाकारबीजे क्षुपभेदे। स्त्रीत्वे टाप् राजनि० गौरा० ङीष् तत्रार्थे [भिण्डीक्षुपे राजनि०।

भिण्डीतक पु० भिण्डी सती तकते तक-हासे अच्।

भिन्त न० भिद-क्त नि० तस्य न नः। वज्रे अमरः।

भित्ति स्त्री भिद-क्तिन्। १गृहादेः कुड्ये (देवाल) २प्रभेदे शब्दरत्ना०। ३अवकाशे ४संविभागे विश्वः। भावे च। तत्रार्थे कृतायां क्तन्। खड्गं हेमच०।

भित्तिचौर पु० भित्त्या कुड्यादिभेदनेन चोरयति चुर-अच्। (सिंधेल) सन्धिभेदकचोरे।

भित्तिपातन पुंस्त्री० भित्तिं कुड्यं पातयति भेदनेन पाति-ल्यु। महामूषिकभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भिद् विदारणे विशेषकरणे च रुधा० उभ० सक० अनिट्। भिनत्ति भिन्ते इरित् अभिदत् अभैत्सीत् अभित्त। बिभेद बिभिदे। भिन्नः। भेत्ता।

भिद् संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। भिन्दति अभिन्दीत्

भिद् स्त्री भिद-सम्प० भावे क्विप्। १भेदे २विशेषकरणे च। कर्त्तरि क्विप्। ३भेत्तरि त्रि०।

भिदक न० भिद-क्वुन्। वज्रे १हीरके। २खड्गे उणा० को०

भिदा स्त्री भिद-भावे अङ्। १विदारणे द्वैधीकरणे २विशेषकरणे च।

भिदादि स्त्री अङ्प्रत्ययनिर्द्देशे शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "भिदा छिदा विदा क्षिपा गुहा श्रद्धा मेधा गोधा आरा हारा कारा (बन्धनस्थाने) क्षिपा तारा (ज्योतिषि) धारा रे(ले)खा चूडा पीडा वपा वसा मृजा कृपा। अत्र छिदा द्वैधीकरणे एवान्यत्र छित्तिः। आरा शस्त्र्यामन्यत्र आर्त्तिः। धारा प्रपातेऽन्यत्र धृतिः। गुहा गिर्योषध्योः अन्यत्र गूढिरिति बोध्यम्"।

भिदि पु० भिद-कि। वज्रे उज्ज्वल०।

भिदिर न० भिद-किरच्। वज्रे त्रिका०।

भिदु न० भिद-कु। वज्रे त्रिका०।

भिदुर न० भिद-कुरच्। १स्वयंभेदनशीले अमरः। २प्लक्षवृक्षे राजनि०। तस्य बीजभेदकाङ्कुरवत्त्वात् तथात्वम्।

भिदेलिम त्रि० भिद-कर्मकर्त्तरि केलिमर्। स्वयं भिद्यमाने।

भिद्य पु० भिद-कर्त्तरि क्यप् नदे नि०। नदे हेमच०।

भिद्र न० भिद-रक्। वज्रे त्रिका०।

भिन्दिपाल पु० भिदि-विदारणे शतृ भिन्दन् भेदनं पालयति पालि-अण्। १हस्तक्षेप्ये नालिकास्त्रे अमरटीकायां भरतः। हस्तप्रमाणे शस्त्रभेदे क्षीरस्वामी। हेमा० प० तल्लक्षणमल्पयोक्तं यथा "भिन्दिपालस्य लक्षणं प्रोच्यते तस्य च आयामो हस्तप्रमाणं दण्डस्य च यः परिणाहो वलसंस्थानं मुष्ट्यादिप्रमाणं पक्षयोश्च इहाङ्गुलात् सतकलात्ववर्णं प्रयोज्यं शस्त्राणि यतु! निबोध। तत्र भिन्दिपालस्य दण्डः फलान्वितः सप्तहस्तो ज्येष्ठो भवति द्वादशाङ्गुलहीनो मध्यमो वितस्तिहीनस्तु कनिष्ठो भवति नाहस्य सप्ताङ्गुलपरिणाहः ज्येष्ठो भवति मध्यमो द्व्यङ्गुलहीनश्च्यङ्गुलहीनश्च कनिष्ठो भवति मूले परीणाहो ग्राह्यः स च गोपुच्छवत् वेदितव्यो दण्डार्धं पुनः कूटशाल्मलं वैणवं भद्रसिंहकं खदिरं वा दारवं वा कारयेत् तथा हि दण्डा दृढाः कुः बाह्यकुम्भोत्पादकारिणः अन्यथा विपर्ययन्ति चलत्सिंहगदका अवनोद्कारवानपोषणवशा पूर्वभारपरीक्षणात् भवन्ति ते नित्यं दण्डेषु कुशलैः शुभलक्षणा विज्ञेया दण्डस्योपरि पत्रं धिकासंस्थानं प्रयोजयेत् कर्णिका च द्व्यङ्गुलोत्सेधा अष्टाङ्गुला च देया स्यात् यथा दण्डपरीणाहं वलितां कारयेत् सौवर्णं राजतमयं वा कांस्यं वा ताम्रं वा लौहमयं वाऽनुजातमविकलं बीजयेत् तदाकारे यः वैणवं दृढं वा विदध्यात् भिन्दिपालफलं तु विंशत्यङ्गुलप्रमाणं भवति निश्चितं यवदग्रम् पीतं सुनिश्चितधारस्तस्मै कुर्वीत अष्टादशाङ्गुलप्रमाणं मध्यं षोडशाङ्गुलप्रमाणं नीचं निर्दिष्टं तत्र यावतः फलपत्रपुच्छयोः योजयो दृश्यन्ते तावन्तो भिन्दिपालफलकाः, कर्त्तव्या तथा विस्तारे त्र्यङ्गुलमूले षोडशफलकयोर्मध्याङ्गुलं दण्डमूले वावेष्टयेत् पूर्वभागे मध्यान्तादिपार्श्वेरिक्तु भवेत् दण्डस्य प्रमाणद्विगुणं फलं तथा गौरवात् भवति तस्मात् द्व्यङ्गुलं भिन्दिपालफलायम् पञ्चभिः सप्तभिः सर्वैर्हिततः फलं उत्तमः कर्त्तव्यः पञ्चमः १४ ग"।

भिन्न त्रि० भिद-क्त। १भग्ने विदारिते अमरः २सङ्गते ३अन्यार्थे ४प्रस्फुटिते च मेदि०। ५रोगभेदे न०। "मणिकुल्याकुचकुनायविघातैरायतो व्रणः। मनुविविध प्रपाकैर्भिन्नमित्यभिधीयते" भावप्र०। आघातः कोषः।

भिन्नक पु० भिन्नं कं यस्य। बौद्धे त्रिका०। तन्मते विभवभङ्गुरत्वेन स्थायित्वाभावाङ्गीकारात् तथात्वम्।

भिन्नकूट न० वाचस्प० उक्ते वरव्यूहभेदे। तत्र च रव-

अवनं नानाविधवक्त्रं यथा “उपरङ्गं परिच्छिन्नं विभागितममानितम्। अदतं व्याधितं चान्यं दूरायातं नवागतम्। परिक्षीणापर्षितं महतापजनं तथा। आमानिर्द्दिष्टविक्रमन्तमात्रमेव च। कक्षगर्भं विपिन्न-मन्तःशल्यं तथैव च। भिन्नगर्भं ह्यपस्ृतमभियुक्तं तथैव च। म्रुद्रणीवाविभिन्नत्र विप्रिदस्यापि वि-दिता। दृष्टयुक्तं चाविच्छिन्नं निमविंशमेव च। विच्छिन्नविविधाकारं स्थूलमूलं तथैव च। अत्रापि-प्रकृतस्यापि भिन्नकूटं तथैव च। दुर्म्मांर्गप्रभवन्तत्र वत्सरयवतस्यते”। भिन्नगर्भमप्यत्र।

भिन्नक्रम पु० भिन्नः क्रमो यत्र। वाक्यगते उपक्रमराहित्य-रूपे भग्नप्रक्रमाख्ये काव्यदोषभेदे। [कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि०

भिन्नगात्रिका स्त्री भिन्नं विदारितं गात्रमवयवो यस्याः।

भिन्नगुणन न० लीला० उक्ते गुणनभेदे “अंशाहतिश्छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने गुणने फलं स्यात्” उदा०। तत्र दृश्यम्।

भिन्नपरिकर्म्मन् न० लीला० उक्ते भग्नच्छेदस्य सङ्कलनव्यव-कलनादिरूपाष्टसंस्कारात्मके परिकर्मणि गणनभेदे दृश्यम्।

भिन्नभिन्नात्मन् पु०भिन्नप्रकारः प्रकारे द्वित्वम् तादृश आत्मा यस्य। चणके (चोला) शब्दच०।

भिन्नयोजनी स्त्री भिन्नं युज्यतेऽनया युज–करणे ल्युट् ङीप्। पाषाणभेदके वृक्षे राजनि०। [मध्यदेशे सुश्रुतः।

भिन्नवर्चस्(स्क) त्रि० भिन्नं वर्चो यस्य वा कप्। द्रवीभूत-

भिन्नविट्का स्त्री० भिन्ना विट् मलं यया। १सवाप् कतायां सुश्रुतः। (कृ०। २द्रवीभूतमलके त्रि०। [अमरः।

भिन्नार्थ त्रि० भिन्नोऽर्थो वाच्यो यस्य कप्। अन्यपदार्थे

भिन्दस् न० भी–बा० असुन्। भये उज्ज्व० ४।२१८। उदा०

भिरिण्टिका स्त्री श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०।

भिल भेदने वा चु० उ०पक्षे तु०पर०सक०सेट्। भेलयति–ते भिलति अबीभिलत् अ- परास्त:

भिल्ल पु० भिल–लक्। म्लेच्छजातिभेदे। (भिल) स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः। “पुलिन्दमेदभिल्लाश्च” इत्यु पक्रमे “एते वै तीवराज्जाताः कन्यायां ब्राह्मणस्य च” पराशरपद्धतिः। [लिख्यां राजनि०।

भिल्लगवी स्त्री भिल्लानां गौरिव टच् समा० ङीप्। गवयजाति

भिल्लतरु पु० भिल्लप्रियः तद्गृहीत्याज्यत्वात् तरुः। लोध्रे राजनि०

भिल्लभूषण न० भिल्लं भूषयति भूषि–ल्यु। गुञ्जाफले राजनि० तद्बीजस्य तेषां भूषणत्वात् तस्य तथात्वम्।

भिल्लोट पु० भिल्लप्रियपुटक् पत्रं यस्य। लोध्रवृक्षे सुश्रुतः।

भिल्ली स्त्री भिल–लक् गौ० ङीष्। लोध्रे राजनि०।

भिष रोगप्रतीकारे सौ०पर०सक०सेट्। भेषति अभेषीत्।

भिषक्प्रिया स्त्री ६त०। गुडूच्याम् राजनि०।

भिषग्जित न० ३त०। औषधे त्रि०।

भिषग्भद्रा स्त्री ७त०। भद्रदन्तिकायाम् राजनि०।

भिषग्माता स्त्री भिषजां मातेव। वासकवृक्षे राजनि०।

भिषज् चिकित्सायां कण्ड्वा०प०सक०सेट्। भिषज्यति अभि-षजी(ज्यी)त्।

भिषज् पु०बिभेत्यस्मात् रोगः“भियः षुक् ह्रस्वश्च” उणा०अजि कण्ड्वा०भिषज्–क्विप् वा। १चिकित्सके। २विष्णौ पु०। तस्य संसाररोगहारित्वात् “भीषा स्मात् वातः पवते” इत्यादिश्रुत्या सर्वेषां भीतिजनकत्वाद्वा तथात्वम्। ततः अपत्ये गर्गा० यञ् भैषज्य वैद्यपुत्रे स्त्रियां ङीप् यलोपः भैषजी। भिषजो भावः अण् “भेषजाय” पा० निर्द्देशात् पुकः न वृद्धिः। भेषज चिकित्सायाम् न०। ततः स्वार्थे ष्यञ्। भैषज्य न० तत्रार्थे।

भिष्णज् उप० सेवायां कण्ड्वा० प०सक०सेट्। भिष्णज्यति अभिष्णजी(ज्यी)त्।

भिस्सटा स्त्री भिस्सामन्नं टीकते टीक–ड पृषो०। दग्धे अमरः। पृषो०। भिस्पटा भिःसटा भिस्सिकाप्यत्र पाठान्तराणि।

भिस्सा स्त्री भिद्–क्विप् सो–क पृषो० टाप् च। अन्ने अमरः

भी भये जु०पर० अक०अनिट्। बिभेति अभैषीत् बिभयाञ्च-भूव बाभ चकार बिभाय। भीरुः भीतः। एतद्योगे “भीत्रा-र्थानां भयहेतुः” पा०भयहेतोरपादानता। व्याघ्रात् भीतः।

भी भये अक० भरणे सक० क्र्यादि०वा बा० पर० अनिट्। भीनाति बिनाति। अभैषीत्।

भी स्त्री भी–सम्प० क्विप्। भये अमरः।

भीणी स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श० ४७अ०।

भीत न०भी–भावे कर्त्तरि वा क्त।१भये २तद्युते त्रि०।३मन्त्रभेदे पु० “छिन्नो वा यत्निरुद्ध वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः”तन्त्रसारः

भीति स्त्री भी–क्तिन्। १भये अमरः। २कम्पे च त्रिका०।

भीम त्रि० बिभेत्यस्मात् भी–अपादाने मक्। १भयहेतौ २भयानकरसे अमरः। ३महादेवे ४भीमसेने ५अम्ल-वेतसे च पु० मेदि०। ६परमेश्वरे पु० तस्य “भीषास्माद्वातः पवते” इत्यादिश्रुतेः सर्वेषां भयहेतुत्वात् तथात्वम्। महादेवस्याष्टमूर्त्तिमध्ये आकाशरूपे मूर्त्तिभेदे

८देवगन्धर्वभेदे भा० आ० ६५ अ० । ९आङ्गिरसे वह्निभेदे भा० व० २१९ अ० । १०दानवभेदे भा० आ० २२७ अ० । ११अमावसुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २७ अ० । सात्वतवंश्ये १२नृपभेदे हरिवं० ९५ अ० । १३विदर्भाधीशे नृपभेदे दमयन्तीपितरि तत्कथा भा० व० ५१ अ० । १४अष्टादशाक्षरच्छन्दोभेदे "आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरक्षयुतो नतः । ख्यातश्चो भीम इत्येव सः अष्टादशाक्षरः" छन्दोम० ।

भीमक पु० पार्वत्यारोषजाते गणभेदे हरिवं० १६८अ० ।

भीमजानु पु० यवनभाषया नृपभेदे भा० स० ८अ० ।

भीमतिथि स्त्री भीमोपासिता तिथिः शा०त० । भीमैकादश्याम् माघशुक्लैकादश्याम् ।

भीमद्वादशी स्त्री भीमोपासिता द्वादशी १माघशुक्लद्वादश्याम् तत्र भीमसेनकृते २व्रतभेदे च हेमा० व्र० पद्मपु० ।

भीमनाद पु०६ब० । १सिंहे शब्दच०, वर्म० । २भयानकशब्दे पु० ।

भीमपराक्रम त्रि० भीमः पराक्रमोऽस्य । १भयानकपराक्रमे २विष्णौ पु० "भीमो भीमपराक्रमः" विष्णुस० ।

भीमपुर न० ६त० । विदर्भराजस्य नगरे कुण्डिनपुरे भीमनगरादयोऽप्यत्र ।

भीमबल त्रि० ६ब० । १भयानकवीर्ये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० ११७ अ० । ३वह्निभेदे पु० भा० व० २१९ अ० ।

भीमयु स्त्री आत्मनो भीमं इच्छति क्यच् वेदे नि० उन् । आत्मनो इच्छेच्छौ स्त्रीत्वात् ऋ० ५।६६।२ ।

भीमरथ पु० १असुरभेदे गरुडपु० ८६अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ६७ अ० । ३धन्वन्तरिवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २९ अ० । ४दशार्हवंश्ये नृपभेदे हरिवं० ३७ अ० । सत्यभामायां जाते वासुदेवस्य ५पुत्रभेदे हरिवं० १६२अ० ।

भीमरथी स्त्री "सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा" इत्युक्तायां १रात्रौ । "तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सुवर्णशतदक्षिणैः । मतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्लङ्घनं मन्त्रधारणम् । ध्यानं निद्रा सुधा चान्नं भीमरथ्याः फलश्रुतिः" वैद्यके । २नदीभेदे भा०व०८८अ० ।

भीमरिका स्त्री सत्यभामागर्भजातायां श्रीकृष्णस्य कन्यायां हरिवं० १६२ अ० ।

भीमल त्रि०भियो मलः सम्बन्धो यतः । भयङ्करे यजु०२०।६ ।

भीमविक्रम पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा०आ० १७ अ० । ६ब० । २भयानकविक्रमे त्रि० ।

भीमविक्रान्त पुंस्त्री ६ब० । १सिंहे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६ब० । २भयानकविक्रमयुते त्रि० ।

भीमवेग त्रि० ६ब० । १भयानकवेगयुते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०आ० ६७ अ० । ३दानवभेदे पु०हरिवं० २४ अ० ।

भीमवेगवत् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० १८६ अ० ।

भीमशर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ६७ अ० ।

भीमशासन पु०भीमं शासनमस्य । १यमे शब्दार्थचि० भयानकशासनकर्त्तरि २नृपादौ च ।

भीमसेन पु० युधिष्ठिरानुजे १मध्यमपाण्डवे २कर्पूरभेदे च शब्दरत्ना० । ३जनमेजयस्य भ्रातृभेदे भा० आ० ३अ० । ४पौरवप्राचीनजनमेजयस्य पुत्रभेदे भा०आ० ९४ अ० ।

भीमहास पु० इन्द्रतूले (बुढ़िरसूता) शब्दरत्ना० ।

भीमा स्त्री १भीमाख्यायाम दुर्गायाम् २रोचनाख्यगन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ३कशायां शब्दमाला ४नदीभेदे भा०व०२२२अ० ।

भीमादेवी स्त्री भीमाख्या देवी । दुर्गामूर्त्तिभेदे "पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले । रक्षांसि भक्षयिष्यामि मुनीनां त्राणकारणात् । तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्त्तयः । भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति" देवीमा० ।

भीमादि पु० "भीमादयोऽपादाने" पा० अपादाने निपातनसाध्ये शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "भीम भीष्म भयानक वाह चरु प्रस्कन्दन प्रपात समुद्र स्रुव स्रुक् दृष्टि रक्षः शङ्कु सुक मूर्ख खलति" ।

भीमैकादशी स्त्री भीमेनोपास्या एकादशी शाक० त० । माघशुक्लैकादश्याम् । तद्व्रतादिकं मत्स्यपु०६५अ० उक्तम् ।

भीरु त्रि०भी–क्रु । १भयशीले अमरः । २शतावर्यां स्त्री धरणिः । ३कण्टकार्यां ४शतपादिकायां शब्दर० । ५छागायां ६योषिति ७अजायां स्त्री मेदि० । ८व्याघ्रे पु०शब्दमा० । ९इक्षौ राजनि० १०इक्षुभेदे हेमच० ।

भीरुक पु० भी–क्रुकन् । १वने २व्याघ्रे ३इक्षुभेदे च । "वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः । सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा" भावप्र० । ४भययुक्ते त्रि० ।

भीरुकच्छ पु० देशभेदे मार्कपु० ५७ अ० ।

भीरुपत्री स्त्री भीरुरिव पत्राण्यस्याः ङीप् । शतमूल्याम् [अमरः

भीरुस्थान न० ६त० अपायस्थेति यावत् । भीरूणां स्थाने ।

भीरुहृदय पु० ६ब० । १मृगे त्रिका० २भयशीलहृदये त्रि० ।

भीरू स्त्री भीरु+स्त्रियामूङ् । भयशीलायां नार्यां भरतः ।

भीलु(क)(लुक) त्रि०भी क्रु । भयशीले, लुकन् । तत्र भल्लूके पु० ।

मन्दरस्था० कृष्णो० भीष्मक सताऽम भक्ष्मे मत्स्या० ।

भीषक त्रि० भीषयते भी-णिच्-षुक् ण्वुल् । भयकारके हेमच० ।

भीषण पु० भीषयते भी-णिच्-षुक् ल्यु १भयानकरसे २कुन्दुरुके ३शल्लकीवृक्षे राजनि० ४गज्जन्यां ५सल्लकीवृक्षे मन्दरस्था० ६कपोते च पु० ७भयङ्करे ८दारुणे च त्रि० मेदि० ।

भीषा स्त्री भी-णिच्-षुक् भावे अङ् । १भयप्रदर्शने "भीषा वा भीषया चरत्" भट्टः । स्वार्थे णिच् । २भये च "भीषास्माद्वातः पवते" श्रुतिः । तृतीयास्थाने वेदे आप् ।

भीष्म न० भी-णिच्-षुक् अपादाने मक् । १भयानकरसे अमरः । २भयानके त्रि० ३रुद्रे ४राक्षसे पु० हेमच० ५गङ्गागर्भजाते शान्तनुपुत्रभेदे पु० गङ्गाजशब्दे दृश्यम् ।

भीष्मक पु० रुक्मिण्याः पितरि नृपभेदे हरिवं० ८१ अ० ।

भीष्मकेशव पु० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे काशी० ११अ० ।

भीष्मजननी स्त्री ६त० । गङ्गायाम् राजनि० । गङ्गाजशब्दे २४८१ पृ० दृश्यम् ।

भीष्मपञ्चक न०भीष्मेण प्राप्तमुपदिष्टं वा पञ्चकम् । कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादिषु १पञ्चसु तिथिषु तत्कर्त्तव्ये २व्रतभेदे च । तन्निरुक्तिर्यथा "भीष्मेणैतत् पुरा प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशात् वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम्" हेमा०प्र० नारदपु० । पश्चात् तेन च पाण्डवायोपदिष्टं यथोक्तं तत्रैव "इदं भीष्मेण धर्मस्य शरतल्पगतेन च । तदेवास्य समाख्यातं कुर्व्वन् भीष्मपञ्चकम्" । तत्कालश्च तत्रोक्तो यथा "कार्त्तिकस्य शुभे पक्षे स्नात्वा सम्यगतन्द्रितः । एकादश्यान्तु गृह्णीयात् व्रतं पञ्चदिनात्मकम्" । तत्रैव तद्विधानं दृश्यम् ।

भीष्मरत्न हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषे । तस्योत्पत्त्यादि यथा "सूत उवाच । "हिमवत्युत्तरे देशे वीर्य्यं पतितं सुरद्विषस्य । सम्प्राप्तमाकराणां भीष्मरत्नानाम् । शुक्लाः शङ्खाब्जनिभाः स्योनाकसन्निभाः प्रभावन्तः । प्रभवन्ति ततस्तस्मात् वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः । हिमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि भक्त्या विधत्ते यः । भीष्ममणिं ग्रीवादिषु स सम्पदं सर्वदा लभते । प्रत्युप्तमपि तस्यैव धारणान्नियुक्तमपि ! । विषाणि तानि नश्यन्ति यथांशमेव महीतले । विषमा न बाधन्ते वै तमरण्यनिवासिनः समीपेऽपि । द्वीपिवृकशरभकुञ्जरसिंहव्याघ्रादयो हिंस्राः । तस्योत्कर्षजितजर्जितनो भवन्ति भयं न चापि तदुपस्थितम् । भीष्मपवित्रं यद्युक्तः सम्यक् संप्राप्ताङ्गुलिनिहितः । पितृतर्पणे पितृणां तृप्तिर्बहुवार्षिकी भवति । शाम्यन्त्युग्रतान्यपि सपोन्दुलाखुवृश्चिकविषाणि । सलिलाग्निवैरितस्करभयानि भीषाणि नश्यन्ति । शैवलवलाहकाभं परुषं पीतप्रभं प्रभाहीनम् । मलिनद्युति विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः । मूल्यं प्रकल्प्यमेषां विबुधवरैर्देशकालविज्ञानात् । दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकटप्रसूतानाम्" गारुडे ७६अ० । भीष्मशब्दादयोऽप्यत्र ।

भीष्मसू स्त्री भीष्मं सूते सू-क्विप् । गङ्गायाम् अमरः ।

भीष्माष्टमी स्त्री ६त० । भीष्मस्य देहत्यागदिवसे माघस्य शुक्लाष्टम्याम् । एतस्मिन् दिने सर्ववर्णैस्तस्य तर्पणं कार्य्यम् यथोक्तं ति० त० भविष्योत्तरे "शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद् भीष्माय यो जलम् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" । स्मृत्यन्तरे "अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भीष्माय सतिलोदकम् । अवश्यं विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः" । सर्वे इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् "ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !" । अपसव्यजलदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि श्राद्धादिविषय इति चोद्यम्। "आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्" इत्यर्घ्यदानमन्त्रे पुत्रपौत्रोचितामित्यभिधानात् पितृकर्मरीत्या तत्र कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं यज्ञियाद्विकञ्च तत् पूर्वं तर्पयेत् इति संवत्सरप्रदीपादयः । अत्र वीजं सर्वस्यैवम्" रघु० ।

भुक्त त्रि० भुज-कर्म्मणि क्त । १भक्षिते २प्राप्तभोगे च "भुक्तं भोग्यं त्यजेत्यजेत्" नीति०ता०। भावे—क्त । ३भक्षणे न० ।

भुक्तभोग त्रि० भुक्तः कृतो भोगो येन । कृतभोगे "अशक्यानां भुक्तभोगानजोऽन्यः" श्वेता० उ० ।

भुक्तसमुज्झित त्रि० पूर्वं भुक्तं पश्चात् समुज्झितं त्यक्तम् । भोजनोत्तरं त्यक्ते अन्नादौ ।

भुक्ति स्त्री भुज-क्तिन् । १भोजने २रव्यादिग्रहाणां राश्यंशादिषु गमने ३भोगे च "भावनो नित्यसुखात्म भुक्तिः लोकापि यत्र नो" इति स्मृतिः । भुक्तिनामाख्यनिर्णयादिकम् आगमशब्दे ६१४४पृ० दृश्यम् । अत्र

कश्चिद्विशेषो नारदेनाप्युपगमं दर्शितो यथा "नारदः "आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति । आगमस्यापि तत्त्वं विरोधात् लङ्घनं भवेत्" । व्यासः "आगमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरवोज्झितः । प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा" । विच्छेदोऽन्तरा यः उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो रहितः । यद्वाच्छेदो व्यवधानमाहितमनात् विच्छेदो निरन्तर इति यावत् । उपरवो वर्जनविषयोरवः । मदीयं क्षेत्रादि त्वया किमिति भुज्यते इति प्रतिषेधः उपरवस्य वर्जनार्थत्वात् तेनोज्झितः । नारदः "सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः । विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु । विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्" । दानविक्रयादेरुपभोगसापेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात् क्रियाम् भोगस्योऽप्यवश्यं तत्तापेक्ष्यते इत्याशङ्कायामुपपत्तिरुक्ता विज्ञानेश्वराचार्यैः । "दानादेः स्वत्वोत्पादने परकर्तृकस्वीकारापेक्षाऽवश्यम्भावनीया । स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्च । ममेदमित्यध्यवसायो मानसः । ममेदमित्याद्यभिलापो वाचिकः । उपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकप्रकारकः कायिकः । तत्र मानसं विना स्वत्वासम्भवात् स सर्वत्रावश्यक एव । दानविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमः कृष्णाजिनादिदानादिष्विव विशेषनियमाद्वाचिकश्च । विषयावस्थयावश्यकत्वमवसीयते । तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्तृकजलत्यागादनन्तरमेव प्रतिग्रहीतृकर्तृकोपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि व्यापारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारासम्भवात्तेनाप्युपभोगेनावश्यम्भवितव्यमन्यथा दानविक्रयादेः सम्पूर्णता न भवत्युत्तरकालीनस्वीकाराभावात् । तेन तद्रहितदानमात्रादिरूप आगमो दुर्बलो भवति । अतश्च द्वयोरागमयोः पूर्वापरभावानवगमे तदपगमे तु सम्भोगनैरपेक्ष्योऽपि प्राक्तन एवागमो बलवान् । पूर्वस्य दानादिना स्वत्वागमे दानान्तरासम्भवात् । न चैवमपि क्षेत्रादौ स्वत्वापत्तिः पूर्वस्याप्यपगमादुत्तरस्याप्युत्तरकाले भोगाभावात् । प्रतिग्रहप्रत्याशेनाभिमुखीयस्वत्वस्य सत्त्वात् पूर्वस्याप्यसत्त्वेऽपि राज्ञैव प्रतिषेधीतादिः कायिकस्वीकारप्रतिबन्धकस्य सम्पादनीयत्वात्"

भुक्तिप्रद पु० भुक्तिं भोगं भोजनं वा प्रददाति अल्पायासभक्ष्यत्वात् । मुद्गे राजनि० अल्पायासत्वात्तस्य । [भोगे

भुक्तिसुहित त्रि० सुहितस्य भुक्तिः मयूर०परनि० । सुतृप्त-

भुग्न त्रि० भुज–मोटने क्त । रोगादिना कुटिलीकृते ।

भुज मोटने तु०प०सक०अनिट् । भुजति अभौक्षीत् । क्त ओदित् भुग्नः ।

भुज भक्षणे भोगे च आ० पालने पर० सक० रुधा० अनिट् । भुङ्क्तेऽन्नम् । अभौक्षीत् । भूमिं भुनक्ति पालयति । "दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीम्" रघुः । भुक्तः । उपसर्गपूर्वस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्ययुक्तभोगादौ । भोगश्च सुखदुःखाद्यतरः सुखं दुःखं वा भुङ्क्ते सुखादिकमनुभवतीत्यर्थः ।

भुज त्रि० भुज+क । १भोगकर्तरि २कुटिलीभूते च ।

भुज पुंस्त्री० भुज्यतेऽनेन भुज–घञर्थे करणे क । १बाहौ २करे मेदि० । लीलावत्यादौ त्रिकोणचतुष्कोणादिक्षेत्रप्रसिद्धे क्षेत्रांशभेदे "तत्रायते तद्भुजकोटिघातः" इति लीलावती । क्षेत्रशब्दे दृश्यम् ।

भुजकोटर पु० भुजस्य कोटर इव । कक्षदेशे (काँक) हेमच०

भुजग पुंस्त्री० भुज–वक्रणे क भुजः कुटिलीभवन् सन् गच्छति गम–ड । १सर्पे अमरः स्त्रियां ङीष् । २अश्लेषानक्षत्रे ज्यो०त० । तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम् । अश्लेषाशब्दे दृश्यम् ।

भुजगदारण पु० भुजगं दारयति दारि–ल्यु । गरुडे त्रिका०

भुजगनिसृता स्त्री "भुजगनिसृता नमौ मः" वृ० र० उक्ते नवाक्षरपादके छन्दोभेदे । [राजनि०

भुजगान्तक पु० ६त० । गरुडे । भुजगनाशनादयोऽप्यत्र ।

भुजगभोजिन् पु० भुजगं भुङ्क्ते भुज–णिनि । मयूरे राजनि० स्त्रियां ङीप् । [त्रिका० भुजगभक्षकादयोऽप्यत्र ।

भुजगाशन पु० भुजगान् अश्नाति अश–ल्यु । गरुडे

भुजङ्ग पुंस्त्री० भुजः सन् गच्छति गम–खच् मुम् डिच्च । १सर्पे स्त्रियां ङीष् २जारे च पु० अमरः । २अश्लेषानक्षत्रे पु० ज्यो०त०

भुजङ्गघातिनी स्त्री ६त० । भुजङ्गं हन्ति हन–णिनि ङीप् । कर्कोटकीलतायाम् राजनि० ।

भुजङ्गजिह्वा स्त्री ६त० । १सर्पजिह्वायां ६त०, २तदाकारयुतायां महासमङ्गायाम् राजनि० ।

भुजङ्गदमनी स्त्री भुजङ्गो दम्यतेऽनया दम–करणे ल्युट् गौरा० ङीष् । नकुलकन्दायाम् वैद्यकप्र०

भुजङ्गपर्णिनी भुजङ्गस्तदाकार इव पर्णानि सन्ति यस्याः

इति कीष्। नागदमन्यां वैद्यकप्रसिद्धिकायाम्।

भुजङ्गपुष्प पु॰ भुजङ्ग इव पुष्पमस्य। क्षुपभेदे सुश्रुतः।

भुजङ्गप्रयात न॰ “भुजङ्गप्रयातं भवेद्युैश्चतुर्भिः” इ॰र॰ उक्ते द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

भुजङ्गभुज् पु॰ भुजङ्गं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ६त॰। १गरुडे शब्दर॰ २मयूरे अमरः।

भुजङ्गभोजिन् पु॰ भुजङ्गं भुङ्क्ते भुज–णिनि ६त॰। राजसर्पे हेमच॰। २गरुडे ३मयूरे च।

भुजङ्गम पुं स्त्री॰ भुजः कुटिलीभवन् सन् गच्छति गम–खच् मुम्। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सीसके न॰ राजनि॰। ३अश्लेषानक्षत्रे पु॰। [ताम्बूल्यां राजनि॰।

भुजङ्गलता स्त्री भुजङ्ग इव कुटिला तद्वोहस्या वा लता।

भुजङ्गविजृम्भित न॰ “वसुनवसुस्वरच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम्” इ॰र॰ उक्ते षड्विंशत्यक्षरपादके १छन्दोभेदे। ६त॰। २सर्पचेष्टिते च।

भुजङ्गहन् पु॰ भुजङ्गं हन्ति हन-क्विप्। गरुडे त्रिका॰।

भुजङ्गाक्षी स्त्री भुजङ्गस्येवाक्षि पुष्पं यस्याः षच् समा॰ ङीष्। रास्नायाम् अमरः। [शब्दमा॰

भुजङ्गाख्य पु॰ भुजङ्गस्याख्या आख्या यस्य। नागकेसरे।

भुजङ्गेश पु॰ ६त॰। १वासुकौ २शेषे तदवतारे ३पिङ्गलमुनौ ४पतञ्जलिमुनौ च भुजङ्गेशादयोऽप्यत्र।

भुजज्या स्त्री सू॰सि॰उक्तायाम् त्रिकोणक्षेत्रस्य भुज जीवायाम् “चलं शीघ्रोच्च मन्दोच्चात् तथा शीघ्रादिदोज्य च। ग्रैव केन्द्रपदं तस्माद्भुजज्या कोटिरेव च” सू॰सि॰।

“चलं राश्यादिकं मन्दोच्चात् प्राग्नीतस्फुटीयराश्यादिकमन्दोच्चभोगात् शीघ्रोच्चभोगीकृत्य शीघ्रात् प्राग्नीतराश्यादिशीघ्रोच्चात्। चः समुच्चये। शोधितस्य शेषं राश्यादिकं तयोरुच्चमध्यग्रहेण केन्द्रं मन्दोच्चाग्रहोनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम्। शीघ्रोच्चाग्रहोनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः। तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं च पदं ज्ञेयम्। त्रिराश्यन्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम्। ततः षड्राश्यन्तर्गतं चेत् तत्र केन्द्रं द्वितीयं समं पदम्। ततो नवराश्यन्तर्गतं चेत् तत्र केन्द्रं तृतीयं विषमं पदम्। ततो द्वादशान्तं चतुर्थं पदं समम् इत्यर्थः। तस्मात् पदाद्भुजज्या कोटिः कोटिज्या च” रङ्ग॰। तदानयनं यथा “गताद्भुजज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत्। युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत्” सू॰सि॰। “विषमे पदे गतादूर्ध्वस्य पदादितो यद्गतं राश्यादि-भागात्मकं प्राग्ज्ञातं तस्माद्दिवर्थः। भुजज्या स्यात्। गम्यादूनोन त्रिभं यस्मात् पादान्तावधिकमेष्यम्। तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात्। युग्मे समे तुकारात् पदे एष्याद्भुजज्या गतात् कोटिज्या स्यात्। तुकारो विशेषद्योतकः। एतज्ज्यादेशोत्तरीत्या ह्रयं साधितम्” रङ्ग॰।

भुजफल न॰ “स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे भांशैः ३६० हृते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः” सि॰शि॰ उक्ते भुजेनानीते फलभेदे

भुजमध्य न॰ ६त॰। भुजान्तरे क्रोडे त्रिका॰।

भुजशिखर पु॰ ६त॰। स्कन्धे हेम॰।

भुजशिरस् न॰ ६त॰। स्कन्धदेशे अमरः।

भुजाग्र पु॰ ६त॰। करे त्रिका॰।

भुजादल पु॰ भुजाया बाहोर्दल इव। करे हस्ते त्रिका॰।

भुजान्तर न॰ ६त॰। भुजयोरन्तरं मध्यम्। क्रोडे अमरः इत्तयोस्तत्वाङ्कोर्विशेषरूपे गणितागते पदार्थे तथोक्तं सि॰शि॰ “भानोः फलं गुणितमर्कगुणस्य राशेर्यन्नोदयेन खखनागमही १८०० विभक्तम्। तत्वा पलस्य गुणितं द्युनिशा विभक्तं स्वर्णं ग्रहेऽवेशरिदं तु भुजान्तराख्यम्”।

भुजि पु॰ भुज–धातुनिर्देशे इक्। १भुजधातौ भुज-इन् किच्च। २वह्नौ उणादि॰ तस्य सर्वभक्षकत्वात् तथात्वम्।

भुजिङ्ग पु॰ देशभेदे भा॰ भी॰ ९अ॰।

भुजिष्य पु॰ भुज–किष्यन्। १दासे २रोगे ३स्वतन्त्रे ४हस्तसूत्रे च। ५दास्यां ६वेश्यायाम् स्त्री मेदि॰।

भुज्यु पु॰ भुज–युच् न अनादेशः। १भाजने उज्ज्वल॰। २भोजने च त्रिका॰। ३अग्नौ संक्षिप्त॰ ४ऋषिभेदे यजु॰१८।४२ वेददी॰ “यतो हि सर्वाणि भूतानि प्राप्नवतीति” श्रुतेः सर्वलोकपालकत्वात्तस्य तथात्वम्।

भुड भरणे करणे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् इदित्। भुण्डते अभुण्डिष्ट बुभुण्डे कर्मणि भुण्ड्यते।

भुरिषिक पु॰ गोत्रप्रवरभेदे तस्यापत्यम् ततः इञ्। भौरिषिकि तदपत्ये पुंस्त्री॰ स्त्रियां ष्यङ्। भौरिषिक्या तद्गोत्रापत्यायां स्त्रियाम् सि॰ कौ॰।

भुमन्यु पु॰ १पौरवे भरतपुत्रे नृपभेदे भा॰ आ॰ ९४अ॰। २तद्वंश्ये प्राचीनध्वराजपुत्रभेदे भा॰ आ॰ ९४अ॰।

भुरज भ्रमे भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। भुरजते “भुरजन्त पक्षाः” ऋ॰ ४।४३।५। अयं धातुः धातुपाठादौ न दृश्यते।

भुरण धारणपोषणयोः कण्ड्वा॰ पर॰ आ॰ सक॰ सेट्। भुरण्यति अभुरण्यी(षी)त् अयं सौत्रो निघण्टुः।

भुरण्यु न० भृ-भृतौ अन्यु । १भरणे यजुः १८।५२ १२।४९ वेददीपे भरणम्। ०भुरण्य-उन् इत्युक्तम् । २विष्णौ निघण्टुः २तद्वति त्रि० ।

भुरिज् स्त्री "भज धातु" उणा० भ-इजि किच्च धातोरुका-रादेशः । बाहुमराद्याम् उज्ज्वल० । २बाह्वोः हि० म० निघण्टुः । [हि० १७ च० ।

भुरुण्ड पु० १प्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः आश्वलायने आ० भुर्वं वदने भ्वा०पर०सेट् । भूर्वति अभूर्वीत् "भुर्वतिरचिकवी" इति शाकोक्तेः कथं तमार्थे धातुवीध्यः ।

भुर्वणि पु० भुर्व-अनि न दीर्घः । १कर्त्तरि । ऋ० १।५६।१।

भुव पु० भवन्तीति भू-क । अग्नौ यजु० १२।५७ । वेददी० २भुवोलोके च "तदेदं भूभु वादिकम्" ऋ०वि० ।

भुवद्वत् पु० भू-शत् मत्वर्थत्वात् तदा० । भुवम् धारयन् वायुः यदप् यस्य सः तादृशेऽपि "भुवद्वद्भे धारयद्भ्यः यद्वर्णा यज्ञया" वाति० यज्ञेः यदयम् । धारयवति अादित्ये आ०श्रौ० ४।२।६

भुवन न०भवत्यत्र भू-आधारादौ क्युन् । १जगति २जने ३आ-काशे ४चतुर्दशसंख्यायाम् । ५जले च मेदि० । भुवनानि च चतुर्दश यथा "चतुर्दशविधं चैतत् तदन्यं प्रकीर्त्तितम् । भूर्भुवःस्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च । सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः" "अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् । महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् । कृष्णभौमं शिलाभौमं पातालं नील-मृत्तिकम् । रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि । पातालानामधस्तात्तु लोकानाम् यदन्तरम् । सुषिरं तानि सप्तानि भुवनानि चतुर्दश" वह्निपु०

भुवनकोष पु० भुवनस्य कोष इव । १भूलोके २ज्योतिश्चक्र-भेदे च । पुराणवर्णितो विष्णुपु० तद्वर्णनं यथा "रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरि-च्छैला तावती पृथिवी स्मृता । यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डला । नभस्तावत्प्रमाणं वै विस्तार-परिमण्डलम् । भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय ! मण्ड-लम् । लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्थितम् । पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् । नक्षत्र-मण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते । द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् । तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः । अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्-प्रमाणे व्यवस्थितः । लक्षद्वयेन भौमस्य स्थितो देव-पुरोहितः । सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः । सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम । ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्द्ध्वं व्यवस्थितः । मेढीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः । त्रैलोक्यमेतत् कथितमुत्से-धेन महामुने ! । इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रति-ष्ठिता । ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः । एका योजनकोटी तु महर्लोको विधीयते । द्वे कोटी तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः । सनन्द-नाद्याः कथिता मैत्रेयामलचेतसः । चतुर्गुणोत्तरे चोर्द्ध्वं जनलोकात्तपः स्मृतः । वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः । षड्गुणेन तपोलोकात् सत्य-लोको विराजते । अपुनर्मारकायत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः । पादगम्यन्तु यत् किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीम-यम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः । भूमिसूर्यान्तरं यच्च सिद्धादिमुनिसेवितम् । भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ! । ध्रुवसूर्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश । स्वर्लोकः सोऽपि कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः । त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परि-पठ्यते । जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् । कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः । शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति । एते सप्त मया लोका मैत्रेय ! कथितास्तव । पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैष विस्तरः । एतदण्डकटाहेन तिर्यक् चोर्द्ध्वमधस्तथा । कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समा-वृतम् । दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डञ्च तद्वृतम् । सर्वोऽम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः । वह्निश्च वायुना, वायुर्मैत्रेय ! नभसा वृतः । भूतादिना नभः सो-ऽपि महता परिवारितः । दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रे-यैतानि सप्त वै । महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समव-स्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते" । भाग० ५।१६।१८ अ० विस्तरो दृश्यः ।

भुवनेश्वरी स्त्री ६त० । महाविद्यामध्ये देवीमूर्त्तिभेदे तन्मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसा० दृश्यम् ।

भुवन्ति पु० भुवं तनोति तन वा० डि किच्च तुक् । वसुभेदे यजु० १६।१८ । [२वह्नौ ४चन्द्रे च मेदि० ।

भुवन्यु पु० भू-अन्युच् । १स्वामिनि २सूर्ये च उज्ज्वल० ।

भुवपति पु० ६त० । भुवोलोकपतौ यजु०२।२ । भुवमन्त्रा-द्योऽप्यत्र ।

भुवर् अव्य॰ भू-असुन्-किच् । आकाशात्मके १द्वितीये लोके भुवनकोषशब्दे विष्णुपु॰वाक्यं दृश्यम् । २व्याहृतिभेदे च

भुवर्लोक पु॰ कर्म॰ । द्वितीये लोके ।

भुवस् अव्य॰ भू-असुन् किच् । १आकाशात्मके द्वितीये लोके २व्याहृतिभेदे भुवः स्वाहा ।

भुवस्पति पु॰ कर्म॰। भुवो लोकस्याधिपति अथर्व॰ १०।५

भुविष्ठ त्रि॰भुवि तिष्ठति स्था-क अलुक्स॰ षत्वम् । भूमिस्थिते भाग॰ १।५।१७ ।

भुविस् पु॰ भू-इसिन् किच् । समुद्रे उज्ज्वल॰।

भुशुण्डी स्त्री पाषाणक्षेपणार्थे चर्मनिर्मितयन्त्ररूपे अस्त्रभेदे "भुशुण्डीः शतघ्न्यः" भा॰ आ॰ २२७ अ॰ नीलकण्ठः

भू प्राप्तौ चु॰ आ॰ सक॰ सेट् । भावयते अबीभवत ।

भू प्राप्तौ भ्वा॰उ॰सक॰सेट् । भवति-ते अभूत् अभविष्ट ।

भू शुद्धौ अक॰ चिन्तने मिश्रणे च सक॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् । भावयति-ते अबीभवत्-त ।

भू सत्तायां भ्वा॰पर॰अक॰सेट्। भवति अभूत् बभूव । "भवति दुरितमयं यथोक्तैः कलुषिभीर्यतते च नामलोकम् । भवति त्रिदशैश्च पूजितो यत्र चाप्नुयाद्भवति दिवम् सर्वान्" कविर॰ अधि-आधिक्येन भवने ऐश्वर्ये ।

अनु-अनुभवे ज्ञानभेदे सक॰ अनुभवशब्दे दृश्यम् ।

अन्तर्+तिरोभावे अक॰ ।

अभि+तिरस्कारे सक॰ । अभिभवति शत्रून् ।

आविस्+प्रादुस्+प्रकाशप्रकाशे ।

उद्-उत्पत्तौ अक॰ ।

तिरस् अन्तर्धाने स्थितस्य वस्तुनः कारणात्मनाऽवस्थाने अक॰

परा+अभवने पराभवः ।

परि+तिरस्कारे परिभवति अतिक्रम्य भवने ।

प्रति+सदृशरूपभवने अक॰ प्रतिभूः ।

वि+व्याप्तौ विभुः । [वोपदेवः

वि+अति-परस्परभवने आत्म॰ अक॰ व्यतिभवतेऽर्कमिन्दुः ।

सम्+योग्यत्वे अक॰ । सम्भवति सम्+भू-णिच् सम्भावना-रूपज्ञानविषयत्वे सम्भाव्यते ।

भू स्त्री भू-आधारे कर्त्तरि अपादाने वा यथायथम् क्विप् । १भूमौ अमरः २स्थानमात्रे मेदि॰ ३यज्ञाग्नौ पु॰ जटा॰ ४उत्पन्नमात्र त्रि॰५परमेश्वरे पु॰ "अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूः" विष्णुस॰ ।

भूक न॰ भू-कक् । १छिद्रे २काले मेदि॰ ।

भूकदम्ब पु॰ भूमि कदम्ब इव । (कोकशिमा) १अलम्बुषवृक्षे ज्वलमाल२गोरक्षतण्डुलां स्त्री मेघदूत॰। संज्ञायां कन् । भूकदम्बक । यवान्यां राजनि॰। [राजनि॰।

भूकन्द पु॰ भुवः कन्द इव । (कुकुरभिड़) महाश्रावणिकावृक्षे

भूकम्प पु॰ ६त॰ । लोकाकाशानलादिभूमध्ये अद्भुतरूपे पृथिव्याः कम्पने । तस्य शुभाशुभसूचकता अद्भुतसागरे उक्ता यथा "मेषे हरिणसे गजः प्रचलति व्याधादिभिः बध्यते चापे मीनकुलीरके च सुलभे सत्यं भवेत् सन्तापः । तुले कुम्भधरे मृगेन्द्रमिथुने कन्यामृगे पञ्चमस्थानेषु यदि प्रचलति चौर्यो तदा कम्पते । कन्यायां मरणं पुरेशं नरस्याऽपि पतने । सर्वत्र शुभदश्चैव पृथिव्यां चलिते सते । प्रथितनरेश्वर मरणं व्यसनान्याग्नेयमारुतयोः । क्षुद्भयमतिद्वारि-भिरुपयोज्ञाने अनावापि । निषादकर्णपर्वदिने चापि पक्षे निपातके । भवति यदा भूकम्पः प्रधानपतनकम् कुरुते" । स च भूमिजोत्पातविशेषः यथा "चर-स्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् । जलाशयानां वैकृतं भौममत्रापि कीर्त्तयेत् । भौमं चाल्पं फलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते" ज्यो॰त॰ ।

भूकर्वुदारक पु॰ भूश्लेष्मे राजनि॰।

भूकल पुंस्त्री॰ दुर्विनीताश्वे राजनि॰ ।

भूकश्यप पु॰ भूमिस्थितः कश्यपसदृशतार । वसुदेवे त्रिका॰ कश्यपस्य वसुदेवरूपेणावतारकथा च हरिवं॰ ५६ अ॰ ! "तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले" ।

भूकाक पु॰ भुवि स्थितः काकः । १क्षुद्रकाके २क्रौञ्चे ३नी-लकपोते च राजनि॰ ।

भूकुम्भी स्त्री भुवि कुम्भीव । भूमिपाटल्यां राजनि॰ ।

भूकुष्माण्डी स्त्री भुवि कुष्माण्डीव । वदर्याम् राजनि॰

भूकेश पु॰ भुवः पृथिव्याः केश इव । १वटे २शैवले च मेदि॰ ३राक्षस्यां स्त्री शब्दरत्ना॰ ङीष् ।

भूक्षित् पु॰ भुवं क्षियोति क्षि-क्विप् । भूचरे त्रिका॰ ।

भूखर्जूरी स्त्री भुवि स्थिता खर्जूरी शाक॰त॰। क्षुद्रखर्जूर्याम् राजनि॰। भूमिखर्जूर्यादयोऽप्यत्र ।

भूगर न॰।विषे राजनि॰ २भस्मूतिकगोधु॰ त्रिका॰। [विष्णुस॰

भूगर्भ पु॰भूर्गर्भेऽस्य । विष्णौ पु॰ "हिरण्यगर्भो भूगर्भः"

भूगृह न॰ भूमध्यस्थं गृहम् । १भूमध्यस्थे गृहे २रन्धी-घटनादयोऽप्यत्र । २तन्त्रोक्ते यन्त्रविशेषे देवतायन्त्रविशेषात्मके पदार्थे "धरणीसदनत्रयम्" प्रोचन्नोद्धार ।

भूगोल पु॰ भूर्गोल इव । गोलाकारे भूपिण्डे "सर्वतः समन्ताद्व्याप्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू॰सि॰ । तद्ध्यानभेदसन्नानादिकं च सि॰ शि॰ उक्तं यथा "भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रसरैरिव । मूर्तो धर्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था । अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्त्तिः ? । यथोष्णताऽर्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के, कठिनत्वमश्मनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः । आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत् पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे । भपञ्जरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या कुरिति प्रतीतिः । खस्थं न दृष्टं च गुरु क्षमातः खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः । द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद्वदेकान्तरौ तावुदयं व्रजेताम् । यदब्रुवन्नेवमनम्बराद्या ब्रवीम्यतस्तान् प्रति युक्तियुक्तम् । भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्बौद्ध मुधा कथम् । याता यातं तु दृष्ट्वापि खे यत् क्षिप्तं गुरु क्षितिम् । किं गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यद्वृथा कथा । भार्केन्दूनां विलोक्याह्नि ध्रुवमत्स्यपरिभ्रमम् । यदि समा मुकुरोदरसन्निभा भगवती धरणी तरणिः क्षितेः । उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन् किमु नरैरमरैरिव नेक्ष्यते । यदि निशाजनकः कनकाचलः किमु तदन्तरगः स न दृश्यते । उदगयं ननु मेरुरथांशुमान् कथमुदेति च दक्षिणभागके । समो यतः स्यात् परिधेः शतांशः पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् । नरश्च, तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा । पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् । चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् । निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् । तदन्तरं षोडशसङ्गुणं स्याद् भूमानमस्माद् बहु किं तदुक्तम् । लङ्कोदिततिग्मद्युतिमध्योदयास्तमा-दिकं वर्णितवान् पठतोऽस्तु मा हि । मान्येन तेन खलु स्फुटमहीपरिमाणमाप्यमन्वयत्युजा व्यतिरेकतश्च । लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनं च । अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च । कुवृत्तपादान्तरितानि तानि स्थानानि षड् गोलविदो वदन्ति । वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसङ्घा वौर्वे च सर्वे नरकाः सदैत्याः । यो यत्र तिष्ठत्यवनीं तलस्थामात्मानमस्या उपरिस्थितं च । स मन्यतेऽतः कुचतुर्थसंस्था मिथश्च ते तिर्यगिवामनन्ति । अधःशिरस्काः कुदलान्तरस्थाश्छायामनुष्या इव नीरतीरे । अनाकुलास्तिर्यगधःस्थिताश्च तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथात्र । भूमेरर्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः । अर्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्मादुभूव । महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र । दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालकोष्ठाः पृथिवीपुटानि । [illegible] एतेषु नागासुरगणाः फणिनो वसन्ति । हिमाद्रि [illegible] रम्योद्देशैः [illegible] । [illegible] ततः [illegible] च लोकैरन्तरे च । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं वर्षं [illegible] वदन्ति । लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्घेमकूटोऽथ तस्मात् तस्मादन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाण्येषां कथित(?) बुधा अन्तरे द्वीपिदेशान् । भारतवर्षमिदं खल्वस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराच्च तथा कुरुमध्यात् विद्धि हिरण्मयरम्यकवर्षे । माल्यवान् यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः । नीलशैलनिषधावधी च तावन्तरालमनयोरिलावृतम् । माल्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत् तत् तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलाविदः । निषधनीलगन्धसमाल्यकैरमितिहतमातृतमाबभौ । अमरकैरिह [illegible] रुचिरकाननचित्रमहीतलम् । इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः । द्रुहिणपद्मजकर्णिकेति च पुराणविदोऽभ्यवर्णयन् । विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य

जगन्त्यमेवो विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः । जम्बूफलानामतिद्रुतः प्रवृत्ता जम्बूनदी रसयुता यदभूत् सुवर्णम् । जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसङ्घाः यस्मात् पिबन्त्यमृतपानपराङ्मुखास्तत् । वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तैजसवरोनन्दननन्दनं च । धृत्याह्वयं यदतिशय् सुराणां क्रीडितुं वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् । सरांसि चैतान्यरुणं च मानसं महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रमम् । सरःसु रामारमणाकुलाः सुरा रमन्ते सविलासाः । यद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौ सुरारिपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥ विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्धाऽस्मात् । विष्कम्भाचलमस्तकसरःस्वागता गता विपुला । सीताख्या भद्राश्वं, चालकनन्दा च भारतं वर्षम् । चक्षुश्च केतुमालं, भद्राख्या चोत्तरान् कुरून् याता । याऽऽर्यावर्तैरभिलषिता दृष्टा स्पृष्टावगाहिता पीता । स्मृता श्रुता वा पुनाति यद्धा पापिनः पुरुषान् । यां पतितो दयितावियुक्तो गच्छति तज्जति तत् पितरश्च । प्राञ्जतटे विशिखाम्बकृतो याति नरे निरयात् सुरलोकम् । ऐन्द्रं कशेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये । वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे । माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः सह्यःसविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः । भूर्लोकाख्यो दक्षिणे व्यासरेखात् तस्मात् सौम्योऽस्य भुवः, स्वश्च मेरुः । स्वर्गाः पुण्ये खे महः स्याज्जनोऽतोऽप्यत्यासाद्यैः सप्तलोकाः क्रमात् स्युः । लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव । यतोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा, तत्रापरा यत्र गतः प्रतिष्ठाम् । तस्मात्तयोऽप्येव च सतोऽपि तावदुदग्दिश्यतो मेरुरिति प्रसिद्धम् । यत्रोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् । तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात् प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीच्याम् । निरक्षदेशादितरत्र तस्मात् प्राचीप्रतीच्यौ च विचित्रसंस्थे ।

निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः । योजनसंख्याभांशैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः । भूमौ कक्षायां भागेभ्यो योजनानि च स्युः । सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्द्ध्वे । सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् । प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः १५८१ सिद्धांशकेनाधिकः १-२४ पृष्ठे क्षेत्रफलं तथा युगगुणत्रिंशच्छराशाद्रयो ७८५१० ३४ भूमेः कन्दुकजालवत् कुपरिधिव्यासाहतेः प्रस्फुटम् । दृष्टं कन्दुकपृष्ठजालकवदिहाकाशे फलं वाञ्छितं तद्वेनाप्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात् फलं वास्तवम् । तत् प्राक्तनविदुक्तमपि नैवास्तु वा वास्तु वा हे मोदा ! गणका विचारयत तत्साध्यमनुद्राघ्मकम् । यत् परिध्यर्धविष्कम्भहतं तत्तं विज्ञायकम् । तेनार्धस्याद्यते गोलः किञ्चिदल्पोऽपि यज्यते । गोलक्षेत्रफलात् तस्माद्दलक्षेत्रफलं यतः । सार्धद्विगुणितावर्धं तावदेवापरे दले । एवं पञ्चगुणात् क्षेत्रफलात् पृष्ठफलं भवेत् । नाधिकं जायते तेन परिधिघ्नं कुतः स्मृतम् । इत्यस्तेऽस्य फलं यस्मात् परिधिघ्नं न युक्तिमत् । इत्यत्याहु नचिन्तयास्त दृष्टं भूपृष्ठजं फलम् । गोलस्य परिधिः स्पष्टो वेदघ्नव्यासमितेर्मितः । एवमुक्तप्रकारेणाभिमन्दहास्यन्ते स्थिताः । इत्यन्ते स्पष्टावस्तु प्राग्युक्तपरिधेर्मितात् । वाध्यौधःस्तरैर्वाभिनीवै यस्मात् प्रदर्शनेव । ततैकवप्रकर्षे स्वयं चक्रैः प्रचाल्यते । सर्वत्रैवं तिभज्यार्धक्षीणं लिप्तार्धभाजितम् । एवं समफलं तत् स्याद् गोलव्यासघनं यतः । परिधिव्यासघातोऽतो गोलपृष्ठफलं स्मृतम् । वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत् क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम् । गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् । पुराणमतं तो विष्णुपु० अस्यालोक्य यथा,

“जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज ! । कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधि-

तुल्यजलैः समः । जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसंस्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुरशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रविष्टः षोडशाधस्ताद् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः । भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः स्थितः । हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथा परे । सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो द्विज ! । रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम ! । इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः । मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग ! चत्वारश्चात्र पर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महामुने ! । महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै । पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्य्यमाणानि सर्वतः । रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै । सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः । न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः । तत्पानात्स्वच्छमनसां जनानां तत्र जायते । तीरमृत्तत्र सम्प्राप्य सुखवायुविशोषिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् । भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे । वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ ! तयोर्मध्यमिलावृतम् । वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादने । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् । अरुणोदं महाभद्रं असितोदं समानसम् । सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा । शीतान्तश्चैव कुमुदश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकङ्कप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केसराचलाः । त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा । निषधाद्या दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः । शिखिवासः सवैदूर्य्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केसराचलाः । मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः । कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः । चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता पुरी । तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च । इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः । विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद् ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रतिपद्यते । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् । पूर्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यन्तरीक्षगा । ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति सार्णवम् । भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् । अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ! । चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम् । तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ! । आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः । जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वौ तथा स्थितौ । त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ । इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् । मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः । शीतान्ताद्या मुने ! तेषामतीव सुमनोरमाः । शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः । सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम ! । तास्वायतनवर्य्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् । भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने ! । नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि । भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ! । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः । सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने ! । न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् । स्वस्थ-

प्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम !” । “पराशर उवाच । उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः । नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ! । कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः । विन्ध्यश्च पारि(या)पात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः । अतः सं- प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नरकञ्चापि यान्त्यतः पुरुषास्तने ! । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यञ्चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्त्यानां कर्म्म भूमौ विधीयते । भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्व्वे किराता यस्यापि पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुधवणिज्याद्यैर्व्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेद- स्मृतिमुखाद्याश्च पारि(या)पात्रोद्भवा मुने ! । नर्म्मदा सुर- साद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्या कावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिका- स्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा ऋषि- कुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्- पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । तास्विमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः । पूर्व्वदेशादिका- श्चैव कामरूपनिवासिनः । पौण्ड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षि- णात्याश्च सर्व्वशः । तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथा- र्ब्बुदाः । कारूषा मालवाश्चैव पारि(या)पात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्रा- रामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगा- न्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्य्यज्ञ-

पुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या- भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् । प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीप- मिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव । जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ।” “पराशर उवाच । क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षार- मुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः । जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शत- साहस्रसम्मितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् ! प्लक्षद्वीपोऽप्युदा- हृतः । सप्त मेधातिथेः पुत्त्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठः शान्तभवो नाम शिशिरस्तदनन्तरः । सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा इमे । पूर्व्वं शान्तभवं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा । आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च । मर्य्यादाकार- कास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभि- स्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः । वर्षाचलेषु रम्येषु सर्व्वेष्वेतेषु चानघाः । वसन्ति देवगन्धर्व्व- सहिताः सततं प्रजाः । तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । नाधयो व्याधयो वापि सर्व्वकालसुखं हि तत् । तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः । ना- मतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः । अनु- तप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा क्रमुः । अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः । एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव । क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी द्विज ! । नात्र- चास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु । त्रेतायुगसमः कालः सर्व्वदैव महामते ! । प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मन् ! शाक- द्वीपान्तिकेषु वै । पञ्चवर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः ।

मयाः । धन्याः सप्तस्वेतेषु वर्णाश्चवविभागजाः । वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान्निबोध वदामि ते । आर्य्यकाः कुररांश्चैव विविंशाभाविनश्च ते । विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥ जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहातरुः । प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ॥ इज्यते भगवांस्तत्र तैर्वर्णैरार्य्यकादिभिः । सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वः सर्वेश्वरो हरिः । प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपः समावृतः । तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा । इत्येतत्तव मैत्रेय ! प्लक्षद्वीप उदाहृतम् । संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं मे निशामय । शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु । तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै । श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो हरितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ॥ शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः । विस्तारद्विगुणेनाथ सर्वतः संवृतः स्थितः । तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । वर्षाभिव्यञ्जकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु । योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी । निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः । श्वेतञ्च लोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा । वैद्युतं मानसञ्चैव सुप्रभं नाम सप्तमम् । सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै । शाल्मलेऽथ च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने ॥ कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम् । भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् । वायुभूतं मखश्रेष्ठै- र्यज्विनोऽध्वरसंस्थितम् । देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे । शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिकारकः । एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः । विस्तारः शाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः । सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र तत्र कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने ॥ नद्योऽपि सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाऽचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः । घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपो महाभाग ! श्रूयताञ्चापरो महान् । कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणो यस्य विस्तरः । क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषाञ्चक्रे महीपतिः । कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः । मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने ॥ तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोरमाः । वर्षाचला महाबुद्धे ! तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः । दिवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान् । दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् । द्वीपाद्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा । वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च । निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः । पुष्कराः पुष्कलाधन्याख्याख्याश्च महामुने ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । ते तत्र नद्यो मैत्रेय ! याः पिबन्ति यथेप्सिताः । सप्त प्रधानाः शतशस्तत्रान्याः क्षुद्रनिम्नगाः । गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा । ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः । तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्दनः । योगिरुद्रस्वरूपस्तु इज्यते यज्ञसन्निधौ । क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः । दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामते ॥ शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च । जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीरकः । कुसुमोदः समौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः । तत्संज्ञान्यपि-

तान्येव सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् । तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारिणः । पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथा परः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ! । आम्बिकेयस्तथा रम्यः केसरी पर्वतोत्तमः । शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः । सुकुमारी कुमारी च नलिनी रेणुका तथा । इक्षुश्च धेनुका चैव गभस्ती सप्तमी तथा । अन्याश्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ! । महीधरास्तथा चात्र शतशोऽथ सहस्रशः । ताः पिबन्ति मुदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः । वर्षेष्वेते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् । धर्महानिर्न तेष्वस्ति न संघर्षः परस्परम् । मर्यादाव्युत्क्रमो नापि तेषु देशेषु सप्तसु । मगाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा । मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा । वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः । शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने ! । यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः । शाकद्वीपस्तु मैत्रेय ! क्षीरोदेन समन्ततः । शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः । क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन् ! पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः । पुष्कराख्यद्वीपपतेर्महावीतोऽभवत् सुतः । धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते । महावीतं तथैवान्यत् धातकीखण्डसंज्ञितम् । एकश्चात्र महाभाग ! प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः । योजनानां सहस्राणि ऊर्द्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः । पुष्करद्वीपवलयं मध्ये संविभजन्निव । स्थितोऽसौ तेन विच्छिन्नं जातं तद्वर्षकद्वयम् । वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः । दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः । निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः । अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विज ! । नेर्ष्यासूयाभयं रोषो दोषो लोभादिको न च । महावीतं बहिर्वर्षं धातकीखण्डमन्ततः । मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितः । सत्यानृतं न तत्रास्ते द्वीपे पुष्करसंज्ञिते । न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते । तुल्यवेषास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः । वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माहरणवर्जितम् । त्रयीवार्त्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितञ्च तत् । वर्षद्वयञ्च मैत्रेय ! भौमः स्वर्गोऽयमुत्तमः । सर्वस्य सुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः । पुष्करे धातकीखण्डे महावीते च वै मुने ! । न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः । स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलात्तथा । एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ । पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै । न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते । स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा । तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तम ! । अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयास्तमनेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । दशोत्तराणि पञ्चैव ह्यङ्गुलानां शतानि वै । अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने ! । भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् । षड्रसं भुञ्जते विप्र ! प्रजाः सर्वाः सदैव हि । स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता । लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तरः । उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः । ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् । तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् । पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा सेयमुर्वी महामुने ! । सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा । सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका । आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय ! जगतामिति" ।

भूगोलस्य स्थिरत्वे युक्तिः खगोलमध्ये यन्त्रा वधिकमत्र विविच्यते । शकुलोकयोर्विदां मते भूगोलस्यैव दक्षिणोत्तरगतिश्चां स्वयं च उत्तरदक्षिणगतित्वं दृश्यते स्थिरत्वे सूर्यस्य उत्तरदक्षिणायनयोरसम्भवादिति । तदेतन्मतमतीवासमञ्जसं भूगोलस्य दक्षिणोत्तरगतिस्वीकारे सूर्यस्येव तत्तिथ्यादौ ज्योतिषां नक्षत्राणामपि उत्तरदक्षिणयोर्गतिः प्रत्यक्षेण न च तथा दृश्यते तेषाञ्च यथा विषुवनामकसंज्ञा सौरागमे पठिता तादृशान्तर एव प्रत्यक्षं दर्शनं न तथापि उत्तरदक्षिणा॰ भवनमिति विवेच्य भूगोलस्य स्थिरत्वमनवद्यमाप्तम् ।

भूच्छाया स्त्री भुवश्छाया । सूर्यकिरणाभावात् आपन्ने राहुपदाभिधाने १तमसि २अन्धकारे च शब्दमाला ।

भूजन्तु पुं॰ भूरिव जन्तुः । नागे हस्तिनि राजनि॰ ।

भूजम्बू स्त्री भुवो जम्बूरिव खाद्यत्वात् । १गोधूमे २विकङ्-

तपसे च (वदरिच) मेदि० भूमिजीवा अम्बूः शब्द०त० १०बृहत्जम्ब्वाम् । भूमिजम्ब्वादयोऽप्यत्र स्त्री

भूत न० भू-क्त । १न्याय्ये उचिते पृथिवीजलतेजोवायुगगन-रूपेषु गन्धादिविशेषगुणवत्सु २द्रव्येषु, ३सत्ये, ४यथार्थे शास्त्रविधे 'भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः" इति स्मृतिः । ५तत्त्वानुसन्धाने च "इदं निरस्य भूतेन" श्रुतिः । ६पिशाचादौ पु० ७कुमारे ८योगीन्द्रे ९जन्तुपक्षे १०प्राणिनि च न० । ११अतीते वृत्ते १२सदृशे १३प्राप्ते १४वस्त्वार्थे त्रि० । १५कृष्णचतुर्दश्यां स्त्री टाप् । भूतत्वं च आकाशान्यत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् न तु जातिः मूर्त्तत्वेन साङ्कर्य्यात् तथाहि भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभाववति गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् उभयोः परस्पराभावसामानाधिकरण्यम् पृथिव्यादिषु चतुर्षु च भूतत्वमूर्त्तत्वयोरुभयोः सत्त्वात् परस्परसामानाधिकरण्यमिति साङ्कर्य्यात् जातिबाधकता ।

भूतकला स्त्री ६त० । शा० ति० उक्ते धरादिभूतानामुत्पादके निवृत्त्याद्ये पञ्चभेदे "धरादिपञ्चभूतानां निवृत्त्याद्याः कलाः स्मृताः । निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्तिरनन्तरम् । शान्त्यतीतेति ता ज्ञेया नादरेफ-कल्पकाः" शा० ति० "शक्तिः प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतापदोत्तरा । शान्त्यतीतापदाव्यक्तो ततः शान्तिपदं क्रमात् । ततो विद्यापदं तस्मात् प्रतिष्ठापदसंभवः । निवृत्तिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठापदतः परम् । एवमुक्ता उ-पायेन शक्तिरीश्वरनोदिता । आनुलोम्यादथैतासां प्रातिलोम्येन संहृतिः । अस्मात् पञ्चपदोद्दिष्टात् सृष्टप्रलय-मिष्यते । कलाभिः पञ्चभिर्व्याप्तं यस्मादिदमिदं जगत्" तत्त्वभूतवायवीयसंहिता ।

भूतकेश पु० भूतानां केश इव । (भूतकेश) नामके १तृणभेदे स्त्रीत्वमपि ङीष् । सा च तत्र, २शेफालिकायां च टाप् । ३नीलसिन्धुवारे स्त्री ङीष् ।

भूतक्रान्ति स्त्री ६त० । पिशाचावेशे राजनि० ।

भूतगन्धा स्त्री० भूतः प्रभूतः गन्धो यस्याः । मुरानामगन्ध-द्रव्ये शब्दाथ० ।

भूतगुण पु० ६त० । आकाशादीनां शब्दस्पर्शादिषु विशेष-गुणेषु "शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा भूतगुणाः स्मृताः" शा० ति० "भूतगुणा भूतविशेषगुणा इत्यर्थः राघवः" । तत्रैव भू-तानामेकैकविशेषगुणा उक्ता यथा "आकाशस्य गुणः शब्दो वायोः स्पर्शः तेजसो रूपं जलस्य रसः भूमेर्गन्धः इति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु अन्यथाङ्गीचक्रुः यथो-क्तमीशानसंहितायाम् "शब्दैकगुण आकाशः शब्दस्पर्श-गुणो मरुत् । शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते । शब्दस्पर्शरूपरसैरापो ज्ञेयाश्चतुर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धैः पञ्चगुणा मही" ।

भूतघ्न पु० भूतं हन्ति हन-टक् । १भूर्जपत्रे राजनि० तद्धारणे हि बालग्रहभूतादिनिवारणं शास्त्रे प्रसिद्धम् । भूतं प्रकृतं मन्त्रं हन्ति अधःकरोति । २लशुने ३उष्ट्रे च राजनि० । ४भूतनाशके त्रि० हेमच० । ५तुलस्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

भूतचतुर्दशी स्त्री० भूतप्रिया चतुर्दशी तदुद्देशेन तस्यां दीपदानात् । आश्विनकृष्णपक्षचतुर्दश्यां दीपान्विता-मावास्यापूर्वतिथौ यमचतुर्दश्याम् ।

भूतजटा स्त्री भूतस्य पिशाचस्य जटेव । १जटामांस्याम् शब्दमा० । २गन्धमांस्यां राजनि० ।

भूतद्राविन् पु० भूतान् पिशाचान् द्रावयत्यपसारयति द्रु-णिच्-णिनि । १रक्तकरवीरवृक्षे २भूतांकुशवृक्षे च राजनि०

भूतद्रुम पु० भूतस्य द्रुमः । श्लेष्मातकवृक्षे । भूतवृक्षादयोऽ-प्यत्र । भूतप्रियः द्रुमः शाक०त० । २शाखोटवृक्षे ।

भूतधात्री स्त्री० भूतानि जन्तून् धारयति धा-तृच् ङीप् । पृथिव्याम् त्रिका० ।

भूतनाथ पु० ६त० । १शिवे २वटुकभैरवे च । "भैरवो भूत-नाथश्च" इति वटुकस्तोत्रम् । भूतेशभूतपत्यादयोऽप्यत्र ।

भूतनाशन न० भूतान् नाशयति नश-णिच्-ल्यु । १रुद्राक्षे राजनि० २सर्षपे पु० ३भल्लातके च रत्नमा० ।

भूतपक्ष पु० भूतप्रियः पक्षः अन्धकारवत्त्वात् । कृष्णपक्षे ।

भूतपत्री स्त्री भूतस्य कर्म्म पत्रं यस्याः ङीष् । कृष्ण-तुलस्याम् राजनि० । [रत्नमा०

भूतपुष्प पु० भूत इव पुष्पं अस्यत्वात् यस्य । श्योनाकवृक्षे

भूतपूर्णिमा स्त्री आश्विनपूर्णिमायाम् शब्दर० ।

भूतभावन पु० भूतानि पृथिव्यादीनि भावयति जनयति भू-णिच्-ल्यु, भूता सत्ता यथार्था भावना यस्य वा । १विष्णौ, २वटुकभैरवे च "भूतात्मा भूतभावनः" इति तयोः स्तोत्रे ।

भूतमण्डल न० ६त० । शा०ति० उक्ते पृथिव्यादीनां मण्डल-भेदे तद्रूपं तत्रोक्तं यथा "इत्थं द्विरष्ट वज्रविन्दु-लाञ्छितं चतुरस्रकः । त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं ... र्द्धेन्दुसंयुतम् । षट्कोणमब्जयो भूमेश्चतुरस्रं सवज्र-कम् । तद्भूतमण्डलानि क्रमशः विदुर्बुधाः । सर्वैः

र्वैरञ्जितान्याहुः स्वस्वनामादितान्यपि”। “वर्णैः श्वेतादिभिर्भूतवर्णैरजोभिरञ्जितानीति पदार्थादर्शः। तत्तैतद्राख्या विस्तरेण दृश्या। पञ्चमहाभूतेभ्यो तेषां स्वरूपं कर्मविशेषे विनियोगश्चोक्तो यथा “अर्द्धचन्द्रनिभं चार्द्धं इदं पद्मद्वयाङ्कितम्। जलस्य मण्डलं प्रोक्तं प्रशस्तं शान्तिकर्मणि। त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेर्बीजेन मण्डलम्। चतुरस्रं वज्रयुक्तं स्यात् भूमेस्तु मण्डलम्। वृत्तं द्विरस्तु विदेशे बिन्दुषट्काङ्कितं तु तत्। वायुमण्डलमाख्याते वायव्ये वह्निमण्डलम्”।

भूतमारिन् पु० भूतान् पिशाचान् मारयति अपसारयति मृ–णिच्–णिनि। चिडानामगन्धद्रव्ये राजनि०।

भूतयज्ञ पु० भूतानि प्राणिनो वायसादीन् उद्दिश्य यज्ञो बलिः। नित्यं स्वस्वकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते बलिवैश्वदेव कर्मणि ‘भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः” हारीतस्मृतिः।

भूतयोनि स्त्री ६त०। भूतानामाकाशादीनां कारणे परमेश्वरे वेदान्तोप०। [भूमेरधोभागे।

भूतल न० भूरेव तलम्। १पृथिव्याम्। ६त०। २पाताले

भूतलिका स्त्री भूतलं पातालं मूलस्येनास्त्यस्याः ठन्। पृक्कायाम् (पिडिङ्शाक) राजनि० बहुदूरगमूलत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

भूतलिपि स्त्री ६त०। भूतदैवत्ये वर्णभेदे “वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः। पञ्चकः कादयः पञ्चपञ्चान्ताः प्रकीर्त्तिताः” शा० ति०। कुलाकुलचक्रशब्दे २११४पृ० दृश्यम्।

भूतलोन्माद पु० दानवभेदे हरिवं० २४अ०।

भूतवर्ण पु० ६त०। ध्येये भूतानां श्वेतादिवर्णे यथोक्तं शा०ति० “स्वच्छं वियन्मरुदुत श्यामो रक्तोऽग्निर्विशदं पयः। पीता भूमिः पञ्चभूतान्येवमाधारतो विदुः”। “स्वच्छं श्वेतं तत्र वैशाखिदाहपिङ्गलाणां वर्णवत्तयापादानार्थं यथासम्भवानुरोधेन” राघवः। भूतदैवते ह्रस्वदीर्घसहिते वर्णादिवर्णे च। भूतलिपिशब्दे कुलाकुलचक्रशब्दे च दृश्यम्।

भूतवास पु० ७त०। (बयडा) विभीतकवृक्षे। भूतावासादयोऽप्यत्र [वतः। अपस्माररोगे राजनि०

भूतविक्रिया स्त्री भूतानां तदाविशिष्टानामिव विक्रिया

भूतविद्या स्त्री भूतादिनिवारणार्था विद्या। सुश्रुतोक्ते देवाद्युपसर्गोपशमार्थे बलिहरणादौ “भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादि ग्रहोपशमनार्थम्” सा च तत्र छान्दोग्ये दर्शिता “ब्रह्मविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या भूतविद्या सर्पविद्या” छा० उ०। [पिशाचिकायाम् अमरः।

भूतवेशी स्त्री भूतानामिव वेशोऽस्याः गौरा० ङीष्। श्वेत-

भूतब्रह्मन् पु० भूतः पिशाच इव ब्रह्मा। देवले यल्लमाले।

भूतशुद्धि स्त्री० भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादीनां शुद्धिभावनाविशेषात् शोधनम्। तन्त्रादौ प्रसिद्धे देहारम्भकचतुर्विंशतितत्त्वानां भावनाविशेषेण संस्कारेण देवरूपतासम्पादने। भूतशुद्धिप्रकारस्तन्त्रसारे उक्तो यथा गौतमीये “सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत्। सहस्रारे शिवे स्थाने परमात्मनि देशिकः। धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं(यं) षड्बिन्दुलाञ्छितम्। पूरयेदिडया वायुं सुधीः षोडशमात्रया। मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुषुम्नया। द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाख्यया। पूरयेत्तु तया चैव वह्निबीजमनाहतम्। रक्तवर्णं वह्निबीजं (रं) त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम्। तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशाख्यया। चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्दहेत् कुम्भकेन च। वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम्। ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम्। सुरापानहृदायुक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम्। तत्संसर्गिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम्। उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम्। खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत्। मूलाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्दहेत् तम्। एवं दग्ध्वा परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः। भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेदिडया पुनः। वामनासापुटे चन्द्रबीजं (ठं) शुक्लं स्मृतसन्निभम्। भावेन्दुबीजे संयोज्य ततः षोडशमात्रया। सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् (वं)। ध्यात्वाऽमृतमयीं हृदि पञ्चाशद्वर्णरूपिणीम्। तया देहं विचिन्त्यैवं मनसा पिङ्गलाख्यया। द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री बीजेन दृढं नयेत्। स्वस्थाने हंसमन्त्रेण सुषुम्नेनैव वर्त्मना। जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत् ततः। इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत्”। ततो हंस इति बीजं हृदयमानीय कुण्डलिनीं पृथिव्यादीनि च यथास्थाने स्थापयेत्। विशेषतस्तु शक्तिविषये। हंस इति जीवादिकं परमशिवे संयोज्य सोऽहमिति मन्त्रेण स्थाने नयेत्। तन्त्रान्तरे “सोऽहमेवं

समानाय्य जीवं हृदि समानयेत्"। भूतशुद्धौ तु विशेषो वाराहीतन्त्रे "हंसाख्यं न चरेत् यत्र भूतशुद्धौ कदाचन। चरणात्तरणं याति दीक्षा च विफला भवेत्"। शारदायाम् "जीवं तेजोमयं ध्यात्वा मन्त्री मन्त्रेण योजयेत्"। भूतशुद्धिपदस्य तूपलक्षणाच्च विशुद्धेश्वरे "शरीराकारभूतानां भूतानां यद्विशोधनम्। अव्ययब्रह्मसंयोगात् भूतशुद्धिरियं मता" वराहीये "मूलाधारात्ततो बीजं ब्रह्ममार्गेण देशिकः। हंसेन पुष्करस्थाने परमात्मनि योजयेत्"। ब्रह्ममार्गः सुषुम्ना। त्रिपुरासारसमुच्चये "संयोज्य बीजमथ दुर्गमसूक्ष्मनाडी-मार्गेण पुष्करनिविष्टशिवे सुसूक्ष्मे"। ज्ञानार्णवे "प्राणप्रतिष्ठया पश्चात् जीवं देहे निधापयेत्। सुसङ्गतं महत्त्वाख्यं हंसस्तु विपरीततः। उच्चरेत् परमेशानि! विद्येयं मन्त्रचारी मता। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोऽयं सर्वकर्माणि साधयेत्। तेनैव विधिना देवि! स्थिरीकुर्यात्स्विकां तनुम्"। तारादौ विशेषस्तत्रैव दृश्यः।

भूतसञ्चार पु॰ ६त॰। भूतावेशे राजनि॰।

भूतसञ्चारिन् पु॰ भूत इव सञ्चरति सम्+चर–णिनि। दावानले शब्दमा॰। [त्रि भावते"।

भूतसंप्लव पु॰ ६त॰। प्रलये "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं

भूतसर्ग पु॰ ६त॰। भूतसृष्टौ स च चतुर्दशविधः यथोक्तं वह्निपु॰ "ब्राह्मं प्राजापतीयञ्च सौम्यमैन्द्रन्तथैव च। गान्धर्वमथ कौबेरं रक्षःपैशाचमानुषम्। स्थावरं पाशवं पार्गं पार्थं शाकुनिकन्तथा। चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्त्तितम्" श्रीवत्सभार्गम्।

भूतसाधनी स्त्री भूतानि प्राणिनः साधयति यत्र आधारे ल्युट् ङीप्। भूमौ। भूमिं विना जन्तुमात्रावासस्तूपत्ते-रभावात् तस्यास्तथात्वम् यजु॰२६।१ वेददीपः। [राजनि॰

भूतसार पु॰ भूत इव अग्न्यत्वात् सारोऽस्य। श्योनाकवृक्षे

भूतहन्त्री स्त्री भूतान् तद्भयं हन्ति हन-तृच् ङीप्। १वन्ध्याकर्कोट्याम्, २श्वेतदूर्वायाञ्च तद्धारणे हि स्त्रीणां प्रजोत्पत्तिरोधकभूतभयनाशः। [राजनि॰

भूतहर पु॰ भूतान् हरति अपसारयति हृ-अच्। गुग्गुलौ

भूतहारिन् पु॰ भूतान् हरति स्थानान्तरं नयति हृ-णिनि। देवदारुवृक्षे राजनि॰।

भूतांश पु॰ १ऋषिभेदे ऋ॰ १०।१०६।११ २काश्यपऋषौ निरु॰ १२।४०। ६त॰। ३भूतानामंशे च। [अनामस्थाते हर्ये।

भूताङ्कुश पु॰ भूतानां पिशाचानामङ्कुश इवापसारकत्वात्।

भूतात्मन् पु॰ भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च द्रव्याणि आत्मा स्वरूपं यस्य। १देहे भूतानि पञ्च द्रव्याणि भूताः प्राणिनश्च आत्मा स्वरूपं यस्य। २परब्रह्मणि "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति" श्रुतिः। ३सर्वभूतात्मके हिरण्यगर्भे ४विष्णौ ५वटुकभैरवे च 'भूतात्मा भूतभावनः' इति तयोः स्तोत्रे।

भूतादि पु॰ ६त॰। "परमेश्वरे भूतादिर्निधिरव्ययः" विष्णुस॰ सांख्यमतसिद्धे १अहङ्कारतत्त्वे "अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि" सां॰सू॰। आद्ये च तन्मात्रे।

भूतारि पु॰ ६त॰। हिङ्गौ राजनि॰ तद्गन्धेन हि भूताप-सरणमिति तस्य तथात्वम्।

भूतार्त्त त्रि॰ ३त॰। पिशाचाविष्टे हेमच॰।

भूतार्थ पु॰ भूतः सत्यभूतोऽर्थो यस्य। यथार्थे

भूतालो स्त्री॰ भूतानीव अलति पर्याप्नोति अल-अच् गौरा॰ ङीष्। १भूमिपाटल्याम्, २मुसल्याञ्च राजनि॰।

भूतावास पु॰ भूतानां प्राणिनामावासः अधिष्ठानत्वात्। १विष्णौ, "भूतावासो वासुदेवः" विष्णुस॰। "वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावासस्ततो हरिः" हरिवं॰ ६त॰। २विभीतक-वृक्षे राजनि॰।

भूताविष्ट त्रि॰ भूतेनाविष्टः। पिशाचग्रस्ते "भूताविष्टेषु चक्षुष्मत् स्वतापस्नात्र वै यतस्" स्मृ॰त॰।

भूतावेश पु॰ ६त॰। पिशाचप्रवेशे (भूते पाओया) त्रिका॰।

भूति स्त्री भू-क्तिन्। १भवने २अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ये ३शिवाङ्ग-स्थभस्मनि ४गजवेशे च मेदि॰५भूतृणे ६सम्पत्तौ ७जात्यां ८वृद्धिनामौषधे च राजनि॰।

भूतिक न॰भूत्या सम्पत्त्या कायति कै-क। १भूनिम्बे २कत्तृणे च अमरः। ३यमान्याम् ४चन्दने ५कट्फले हेमच॰। पु॰ वा दीर्घः। भूतीकोऽप्यत्र भिन्नके भावप्र॰। [शब्दमा॰।

भूतिकील पु॰ भूतेः सम्पत्तेः कील इव। (खाना) भूमिखाते

भूतितीर्थी स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा॰ श॰ ४७अ॰।

भूतियुवक पु॰कूर्मचक्रस्य वामकुक्षिस्थे देशभेदे मार्कपु॰५८अ॰

भूतिलय पु॰ तीर्थभेदे भा॰व॰ १२९अ॰।

भूतृण न॰ भुव इव तृणं गन्धवत्त्वात् (गन्धवेण) १तृणभेदे रत्नमा॰ २रोहिषतृणे पु॰ राजनि॰।

भूतेश ६त॰। १प्रथमाधीशे २परमेश्वरे च भूतेश्वरादयोऽप्यत्र।

भूतेष्टा स्त्री ६त॰। आश्विनकृष्णचतुर्दश्याम्।

भूतोड्डामर न॰ तन्त्रभेदे।

भूतोन्माद पु॰ भूतकृत उन्मादः। पिशाचकृते उन्मादे।

भूत्तम न० भुवि उत्तमम्। सुवर्णे हेमच०।

भूदरीभवा स्त्री० भूदर्यां भूमिबिले भवति भू-अच्। भानु-मत्याम् (भद्रवाति) शब्दच०।

भूदार पुंस्त्री० भुवं दृणाति खनति मुखाग्रेण दॄ-अण्। शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भूदेव पु० भुवि देव इव। विप्रे अमरः। भूसुरादयोऽप्यत्र

भूधन पु० भूरेव धनमस्य। नृपे हेमच०।

भूधर पु० भुवं धरति धृ-अच्। पर्वते अमरः।

भूध्र पु० भुवं धरति धृ-क। महीध्रे पर्वते हेमच०।

भूधात्री स्त्री भुवि जाता धात्री आमलकी शाक०त०। भूम्या-मलक्याम् राजनि०।

भूनाग पु० भुवि नाग इव। उपरसभेदे राजनि०। [राजनि०

भूनिम्ब पु० भुवि जातः निम्बः शाक०त०। (चिराता) क्षुपभेदे

भूनिम्बाद्य न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "भूनिम्बकटुका व्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान्। द्वौ चित्रकात् वत्सक-त्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत्। गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत्। कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारु-च्यतिसारनुत्। गुडयोगात् गुडाम्बु स्यात् गुडवर्षं रसान्वितम्"।

भूनीप पु० भुवि जातो नीपः शाक०त०। भूमिकदम्बे राजनि०

भूप पु० भुवं पाति पा-क। नृपे अमरः भूमिपादयोऽप्यत्र।

भूपति पु० ६त०। नृपे भूमिपत्यादयोऽप्यत्र।

भूपद पु० भुवि पदं मूलं यस्य। १वृक्षमात्रे शब्दच०। २मल्लि-कायां स्त्री० ङीष् अमरः।

भूपरिधि पु० ६त०। भूमेः परिधौ तन्मानं सू०सि० उक्तं यथा "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु। तद्वर्गतो दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत्" "लम्बज्याघ्नस्त्रि-जीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः"। सि०शि०उक्तस्तु तथा-न्यथोक्तं यथा "प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्ग-नन्दाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः सिद्धां-शकेनाधिकः १५८१।१/२४। पृष्ठक्षेत्रफलं तथा युग-गुणषिंमन्दारराराद्रयो ७८५१०३४ कुभूमेः कन्दुकजालवत् कुपरिधिव्यासाहतेः प्रस्फुटम्"। [रत्नमा०

भूपलाश पु० भुवि पलाशं यस्य। विषमुष्टिकाख्ये क्षुपभेदे

भूपाटलि भुवि स्थाना पाटलिः। भूतालीवृक्षे राजनि०।

भूपाल पु० भुवं पालयति पालि-अण् उपस०। भूपतौ शब्दमा०

भूपुत्र पु० ६त०। १मङ्गले २नरकासुरे च। ३जानक्यां स्त्री शब्दर० गौ० ङीप्।

भूपुर न० भूरिव पुरम्। यन्त्रबहिःस्थे रेखाचतुष्टयेनावेष्टिते भूम्याकारे स्थाने।

भूपेष्ट पु० भूपस्येष्टः। राजादनीवृक्षे (पियाशाल) राजनि० महीलक चिरञ्जि इति ख्यातस्य राजादनस्याख्यातम्।

भूबदरी स्त्री भुवि जाता बदरी। क्षुद्रकोल्यां राजनि०।

भूबल न० नरपतिजयचर्य्योक्ते जयसाधनोपाये बलभेदे "सरोद्भवैश्च पक्षैश्च मनुष्यैर्वनजोऽधिकः। तत्र युद्धे बलं ज्ञेयं भूबलानां जयार्थिनाम्। तेषां नामानि वक्ष्ये-ऽहं यथातानि अनुक्रमात्। चतुरशीतिसंख्यानां बहु-बलेन जयी रणे। उड्डी आकाशचारी पूर्वी काका कौर्म्मी कवीरिका। चिकौश्र च महाकाली क्षेमपाली च संयता। दङ्कालानलं प्रोक्तं चारुरेखा निरा-लया। जयवल्ल्यर्णहारज्वालिनी विजयभैरवी। वाला योगेश्वरी चण्डी व्योमाम्बुभूवर्करी। शार्दूली सिंहली तन्त्री महामाया महेश्वरी। देवकोटी शिवा मन्त्रिहंसा वाला वराटिका। त्रिवक्त्रा चतुरी धनी रक्ता हलायुधाऽम्बया। दुर्मती प्रवरा गौरी काली मरङ्गरी कृता। खेचरी भूचरी मुक्ता हारकी सिद्धि-देवता। त्रैलोक्यविजया काली कराला कृपया परा। रौद्री च त्रिपुरान्तक्री चामुण्डा हरली जिता। चतुरा सर्वभूमिष वाराही ललितानना। चन्द्रार्कविजयभूमी च खड्गराशिवल्लभा। राज्यकामाकली भूमिः सर भूमिर्द्विधा मता। बहुलिकाविकाद्यैश्च राज्याचतुर्विध-माया। चक्रः चतुर्विधः खण्डं चतुर्धा योगिनी शिवा। कालरेखा त्रिभेदा च तितिभचक्रवारका। इत्यादि भूबलान्यत्र ख्याता यः प्राप्नुयात् रणे। चरणस्य नश्यन्ति सेना बालकृता यथा। भवकालाधिके मार्गे चारैश्चक्रैश्च भूबलैः। ज्ञानवेत्ताधिके यस्मा बलविज्ञान-संयुते"। एतल्लक्षणानि तत्र द्रष्टव्यानि।

भूभर्त्तृ पु० यावत्का०। ६त०। भूमिपतौ भूमिभर्त्रादयोऽप्यत्र।

भूभुज् पु० भुवं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति वा भुज-क्विप्। १नृपे शब्दा०। [१पर्वते, २भूपाले च मेदि०।

भूभृत् पु० भुवं बिभर्त्ति धारयति, पालयति वा भृ क्विप्।

भूमण्डल न० ६त०। मण्डलाकारे भूविभागे।

भूमन् पु० बहोर्भावः बहु+इमनिच् "बहोर्लोपो भू च बहोः" इत्युक्ते भूआदेशः। १बहुत्वे अतिशये अर्थे इमनिच् स्यात् २अतिशयबहुत्वयुते च। "यो वै भूमा तदमृतं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासि-

तव्यः। भूमानं भगवो विजिज्ञास" छा० उ०। "यो वै भूमा महत् निरतिशयम् बह्विति पर्यायास्तत् सुखं ततोऽर्वाक् सातिशयत्वादल्पम्। अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति अल्पानां तृष्णाहेतुत्वात् तृष्णा च दुःखबीजम्। न हि दुःखबीजं ज्वरादि सुखं दृष्टं लोके। तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति। अतो भूमैव सुखम् तृष्णादिदुःखबीजत्वासम्भवाद् भूम्नः" भाष्यम् तस्मिन् प्रपाठके च प्रपाठे वा भूमा तत्त्वमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्।

भूमय त्रि० भू+मयट्। १महदात्मके २छायायां त्रिका० स्त्री ङीप्

भूमि(मी) स्त्री भवन्त्यस्मिन् भूतानि भू—मि किच्च वा ङीप्। १पृथिव्याम् २स्थानमात्रे मेदि० ३जिह्वायां संक्षि० सा० योगशास्त्रोक्ते ४योगिनां चित्तस्यावस्थाभेदे, ५एकसंख्यायाम्। प्राक्तु संख्यादितोऽच् समा०बहु०। द्विभूमः प्रासादः प्राक्तुभूमो देशः। योगोक्तभूमयश्च "तस्य भूमिषु विनियोगः" पा० सू० भाष्यः। "तस्य संयमस्य जितभूमेर्योऽनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः। नह्यजिताधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते तदभावाच्च कुतः तस्य प्रज्ञालोकः, ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादि संयमो युक्तः कस्मात् तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वात् भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिः" भा०। सा च भूमिः सप्तप्रकारा यथोक्तं तत्रैव "तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" पात०सू०। "तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति अशुद्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति। तद्यथा परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम्। भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपाय इत्येषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः। चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी चरिताधिकारा बुद्धिर्गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति। न चैषां विप्रलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति विद्या भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः इति" भा०। "प्रत्युदितख्यातेः सर्वमानख्यातेः योगिनः प्रत्याम्नायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः प्रकृष्टोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्तप्रकाराः प्रज्ञा० भूमी० उदाहरति। तद् यथेति तत्र प्रयत्नसाध्यासु चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति परिज्ञातं हेयं यावत् किञ्च प्राधानिकं तत् सर्वं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति हेयं मम परिज्ञातम्। प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किञ्चित् परिज्ञातं परिज्ञेयमस्ति। द्वितीयामाह क्षीणा इति। प्रान्ततामाह न पुनरिति। तृतीयामाह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं मया संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं हानं न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः। चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितः विवेकख्यातिरूपो हानोपायो नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेषः। एषा चतुष्टयी कार्यविमुक्तिरिति कार्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः प्रयत्नसाध्यासु प्रज्ञास्वनिष्पादनीयासु प्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी। तत्र प्रथमामाह चरिताधिकारा बुद्धिर्भोगापवर्गकार्यं कृतार्थः। द्वितीयामाह गुणा इति प्रान्ततामाह न चैषामिति। तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति तस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो यतः चरमदेहत्वादित्याह एतामिति। व्यतिरेकिकं सूत्रमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति" विवरणम्।

पृथिवीरूपभूमिगुणाश्च भा०शा०उक्ता यथा "भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवात्मता। गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः"। प्रसवगुरुत्वं पतनविरोधी गुणः द्वितीयगुरुत्वम् पिण्डकठिनतो न पौनरुक्त्यम्। शक्तिः भारधारणादिकार्यक्षम् उत्साहः संश्लिष्टावयवत्वम्। स्थापना मनुष्यादेर्धारणात्मकुरुत्वाकारः। धृतिर्धारणा इत्यर्थः।

भूमिकदम्ब पु० भूमिजातः कदम्बः शा० त०। कदम्बभेदे "लिकुचाः कटूफलाश्च दोषघ्नाः स्मिताः। कषाय

मिश्राः विनष्टा वीर्यवद्भिरता ज्वराः" राजनि० ।

भूमिकन्दली स्त्री भूजन्या कन्दली शा०त० । कन्दली-भेदे भावः ३।२०। मदु० ।

भूमिकम्प पु० ६त० । क्षितिचलने तत्कारणादिकं च फलविशेषं वृ०स० ३२अ० उक्तं यथा

"क्षितिकम्पमाहुरेके वृहदन्तर्जलनिवासिसत्त्वकृतम् । भूभारखिन्नदिग्गजविश्रामसमुद्भवं चान्ये । अनिलोऽनिलेन निहतः क्षितौ पतन् सस्वनं करोत्यन्ये । केचित्त्वदृष्टकारितमिदमन्ये प्राहुराचार्याः । गिरिभिः पुरा सपक्षैर्वसुधा प्रपतद्भिरुत्पतद्भिश्च । आकम्पिता पितामहमाहामरसदसि सव्रीडम् । भगवन्नाम ममैतत् त्वया कृतं यदचलेति तन्न तथा । क्रियतेऽचलैश्चलद्भिः शक्ताहं नास्य खेदस्य । तस्याः सगद्गदगिरं किञ्चित् स्फुरिताधरं विनतवक्त्रम् । अश्रुविलोचनमवलोक्य पितामहः प्राह । मन्युं हरेन्द्र ! धात्र्याः क्षिप कुलिशं शैलपक्षभङ्गाय । शक्रः कृतमित्युक्त्वा मा भैरिति वसुमतीमाह । किन्त्वनिलदहनसुरपतिवरुणाः सदसत्फलावबोधार्थम् । प्राक्प्रहरचतुष्टयभोगेषु दिननिशोः कम्पयिष्यन्ति । चत्वार्यर्कपादाग्न्यादिश्य समधिगोऽश्वयुक् चेति । षड्भमेतदाग्नेयमस्य रूपाणि स्यात् । धूमाकुलीकृताशे नभसि नभस्वान् रजः क्षिपन् भौमम् । विरुजन् द्रुमांश्च विचरति रविरपटुकरावभासी च । वायव्ये भकम्पे सस्याम्बुवनौषधीक्षयोऽभिहितः । श्वयथुश्वासोन्मादज्वरकासभवो वणिक्पीडा । रूपायुधभृद्वैद्याः स्त्रीकविगान्धर्वपण्यशिल्पिजनाः । पीड्यन्ते सौराष्ट्रकुरुमगधदशार्णमत्स्याश्च । पुष्याग्नेयविशाखाभरणीपित्र्याजभाग्यसंज्ञानि । वर्गो हुतभुजोऽयं करोति रूपाण्यथैतानि । तारोल्कापातावृतमादीप्तमिवाम्बरं सदिग्दाहम् । विचरति मरुत्सहायः सप्तार्चिः सप्तदिवसान्तः । आग्नेयेऽम्बुदनाशः सलिलाशयसङ्क्षयो नृपतिवैरम् । दद्रूविचर्चिकाज्वरविसर्पिकाः पाण्डुरोगश्च । दीप्तौजसः प्रचण्डाः पीड्यन्ते चाश्मकाङ्गबाह्लीकाः । तङ्गणकलिङ्गवङ्गद्रविडाः शबराश्च नैकविधाः । अभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाप्राजापत्यैन्द्रवैश्वमैत्राणि । सुरपतिमण्डलमेतद्भवन्ति चास्यापि रूपाणि । चलिताचलवर्ष्माणो गम्भीरविराविणस्तडित्वन्तः । गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः । ऐन्द्रं सुतिकुलजातिख्यातावनिपालगणपविध्वंसि । अतिसारगलग्रहवदनरोगकृच्छर्दिकोपाय । काशियुगन्धरपौरवकिरातकीराभिसारहलमद्राः । अर्बुदसुराष्ट्रमालवपीडाकरमिष्टवृष्टिकरम् । पौष्णाप्याद्रश्लेषामूलाहिर्बुध्न्यवरुणदेवानि । मण्डलमेतद्वारुणमस्यापि भवन्ति रूपाणि । नीलोत्पलालिभिन्नाञ्जनत्विषो मधुररावि‌णो बहुलाः । तडिदुद्भासितदेहा धाराङ्कुरवर्षिणो जलदाः । वारुणमर्णवसरिदाश्रितघ्नमतिवृष्टिदं विगतवैरम् । गोनर्दचेदिकुकुरान् किरातवैदेहकान् हन्ति । षड्भिर्मासैः कम्पो द्वाभ्यां पाकञ्च याति निर्घातः । अन्यानप्युत्पातान् जगुरन्ये मण्डलैरेतैः । अथवा हरिचन्द्रपुरं रजश्च निर्घातभूकम्पककुब्दाहाः । वातोऽतिचण्डो धनुश्च रवीन्द्वोर्नक्षत्रतारागणवैकृतानि । अभ्रे वृष्टिर्वैकृतं वातवृष्टिर्धूमोऽनलो विस्फुलिङ्गार्चिषो वा । वन्यं सत्त्वं ग्राममध्ये विशेद्वा रात्रावैन्द्रं कार्मुकं दृश्यते वा । सन्ध्याविकाराः परिवेषखण्डा नद्यः प्रतीपा दिवि तूर्यनादाः । अन्यच्च यत् स्यात् प्रकृतेः प्रतीपं तन्मण्डलैरेव फलं निगाद्यम् । कल्पैन्द्रो वायव्यं वायुर्वात्यैन्द्रमेवमग्न्योऽन्यम् । वारुणहौतभुजावपि वेलानियतकाः कम्पाः । पवितनरेश्वरमरणव्यसनान्याग्नेयवायुमण्डलयोः । क्षुद्भयमरकावृष्टिभिरुपताप्यन्ते जनाश्चापि । वारुणपौरन्दरयोः सुभिक्षशिववृष्टिहार्दयो लोके । गावोऽतिभूरिपयसो निवृत्तवैराश्च भूपालाः । पक्षैश्चतुर्भिरनिलस्त्रिभिरग्निर्दैवराट् च सप्ताहात् । सद्यः फलति च वरुणो येषु न कालोऽद्भुतेषूक्तः । चलयति पवनः शतद्वयं शतमनलो दशयोजनान्वितम् । सलिलपतिरष्टोत्तरसंयुतं कुलिशधरोऽभ्यधिकं च षष्टिकम् । त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे तथा त्रिपक्षे च । यदि भवति भूमिकम्पः प्रधाननृपनाशनो भवति ।"

भूमिचलनादयोऽप्यत्र । "निपाते भूमिचलने" अ०त० ।

भूमिका स्त्री भूमिरिव कायति कै-क । १ रचनायां "कथरूपैर्यदन्तस्य प्रवेशनम् भूमिका" इत्युक्ते नाट्ये-अभिनेयपात्रादिवेशान्तरग्रहणे २ पात्रे ३ रूपकस्य वक्तोद्धाते ४ कथायाम् "नैयायिकादिभिराज्ञा प्रथमभूमिकायामवतारितः" इति सांख्यप्रवचनभाष्यम् ।

भूमिकुष्माण्ड पु० भूमिजातः कुष्माण्डः शा०त० (भुँइ-कुमड़ा) ख्याते कन्दभेदे रत्नमा० ।

भूमिखर्जूरिका स्त्री भुवि जाता खर्जूरिका शा० त० । खर्जूरिकाभेदे "भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदु-

स्मृता। अथ स्वल्पफला खारकखैंठी छाडुमखाका। पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्तिता। खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु। तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम्। कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारणम्। मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्। महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्जूरिका स्मृता। खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्” भावप्र०।

भूमिचम्पक पु० भूमिलग्नः चम्पकः शाक०त०(भूइचांपा) इक्षुभेदे शब्दच०।

भूमिज पु० भूमेर्जायते जन-ड। १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे मेदि० ३भूमिकदम्बे ४मनुष्ये च राजनि०। ५भूमिजातमात्रे त्रि०। ६सीतायां स्त्री।

भूमिजगुग्गुलु पु० कर्म०। आभापुरजाते गुग्गुलौ राजनि०

भूमिजम्बु स्त्री ७त०। क्षुद्रजम्ब्वां रत्नमा० वा ङीप्। तत्रार्थे राजनि०। स्वार्थे क। तत्रार्थे स्त्री अमरः।

भूमिजीविन् पु० भूमिं तत्कर्षणं जीवति जीव–णिनि। वैश्ये शब्दरत्ना०।

भूमिस्वय पु० विराटस्यपुत्र प्रभेदे भा० वि० ३६अ०।

भूमिधर पु० भूमिं धरति धृ–अच्। १कुलपर्वते पर्वताराव २पर्वतमात्रे। [दयोऽप्यत्र।

भूमिप पु० भूमिं पाति पा–क। नृपे जटा०। भूमिपालाभूमिपक्ष पु० भूमिः पक्ष इवास्य। वातायन्ते हारा०।

भूमिपति पु० ६त०। भूपतौ भूमिनाथादयोऽप्यत्र।

भूमिपिशाच पु० भूमौ पिशाच इव। तालवृक्षे जटा०।

भूमिपुत्र पु० ६त०। १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च भूमिसुतादयोऽप्यत्र। ३जानक्यां स्त्री गौरा० ङीष्।

भूमिप्रविभाग पु० सुश्रुतोक्ते औषधार्थभूमिविभागे “अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूराम्भसं स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः। विशेषतस्तु। तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षसस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा। स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धसस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा। नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा। रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुवृक्षाल्पकोटरवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा। मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा। तत्र केचिदाहुराचार्याः प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः। सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति। सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुषूद्धृतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते। एतेन शेषं व्याख्यातम्। तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि। उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि। आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति। सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः। सर्वाण्येव चक्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति। भवन्ति चात्र। गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः। मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते। सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु। व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते। गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते। तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः। अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः। रस एव स चाव्यक्तो भूमेरेव रसाद्भवेत्। सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणी स्मृता। द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः। विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः। नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत्। विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम्। शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम्। जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम्। क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत्। प्लोतमृद्भाण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम्। प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते।”

भूमिमण्ड पु॰ भूमिं मण्डयति मण्ड–अण् । (हापरमालि) लताभेदे रत्नमा॰ । [क्षु । माधवीलतायाम् राजनि ।
भूमिमण्डपभूषणा स्त्री भूमिमण्डपमिव तं भूषयति भूषि–
भूमि(मी)रुह पु॰ भूम्या भूमौ वा रोहति रुह–क । वृक्षे महीरुहादयोऽप्यत्र । [त्रिका॰।
भूमिलाभ पु॰ भूमिर्लभ्यतेऽत्र लभ-आधारे घञ् । मृत्यौ
भूमिलेपन न॰ भूमिर्लिप्यतेऽनेन लिप–करणे ल्युट् । त॰ । गोमये हेमच॰ ।
भूमिवर्द्धन पु॰ भूमिं वर्द्धयति शरीरस्थपार्थिवांशोपचयेन वृध-णिच्-ल्यु । शवे मृते हेमच॰ क्षितिवर्द्धनादयोऽप्यत्र
भूमिशय पु॰ भूमौ शेते शी–अच् । १बालके २भूमौ शयाने त्रि॰
भूमिष्ठ पु॰ भूमौ तिष्ठति स्था–क अम्बा॰षत्वम् । भूस्थिते ।
भूमिसत्त्र न॰ भूमिदानरूपं सत्त्रं शा॰त॰। भूमिदानरूपे याग-भेदात्मके सत्त्रे "दस्युभिः वर्जितां भूमिं सस्यगोधनशालि-नीम् । योऽध्वब्राह्मणपूर्वां वा बाहुवीर्य्यादुपार्जिताम् । निधिमत्तीं ददद्भूमिं सर्व्वरत्नपरिच्छदाम् । अक्षयान् लभते लोकान् भूमिसत्त्रं हि तस्य तत्" भा॰अनु॰६२अ॰
भूमिसम्भवा स्त्री भूमिः सम्भवोऽस्याः । १सीतायां जटा॰ । २मङ्गलग्रहे ३नरकासुरे पु॰ । ४भूमिजातमात्रे त्रि॰ ।
भूमिसेन पु॰ दशममनोःपुत्रभेदे मार्क॰पु॰ ९४अ॰ ।
भूमिस्तोम पु॰ एकाहसाध्ये यज्ञभेदे आश्व॰ ८५।२ ।
भूमिस्पृश् पु॰ भूमिं स्पृशति स्पृश–क्विन् । १वैश्ये २मनुष्ये ३चोरभेदे मेदि॰ । ४खञ्जे ५अन्धे च शब्दरत्ना॰ ।
भूमी स्त्री भू-मि किच्च ङीप् ।।कृष्णपञ्चमिकायां विवाहजनन-हेतुतया याच श्रूयते यथा "भूमी कुवलयैव यत्र यत्रापरः स्थितः । एकयो द्विग्रियो वापि प्रयोक्तव्यो विवाहदः" ।
भूमीच्छा स्त्री भूमौ तद्पतने इच्छा । भूमिपतनेच्छायाम् ।
भूमीन्द्र पु॰ भूमौ इन्द्र इव । नृपे शब्दर॰ ।
भूमीसह पु॰ भूमौ सहते सह–अच् । (भुरसर) वृक्षभेदे "भूमीसहस्तु शिशिरः रक्तपित्तप्रसादनः" भावप्र॰ ।
भूम्यनन्तर पु॰ भूमेरनन्तरः । स्वविषयविनिदेशस्थे नृपाणां शत्रौ कामन्द॰ ८।५९ ।
भूम्य त्रि॰ भूमिमर्हति यत् । धरार्हे मा॰ ५।४।११॰ ।
भूम्यामलकी स्त्री भूमिलग्ना आमलकी शाक॰त॰। स्वनाम-ख्याते क्षुपे राजनि॰। "स्यात् भूम्यामलकी तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूपाण्डुक्षय-मधुत्" भावप्र॰ ।
भूम्यामली स्त्री भूम्या सह आमलति सम्बध्नाति आ+मल अच् गौ॰ ङीप् । भूम्यामलक्याम् राजनि॰ ।
भूम्याहुल्य न॰ क्षुपभेदे (भूछातछत्र) राजनि॰। शब्दरत्ना॰
भूयस् अव्य॰ भुवं भावाय यच्छति यम–भावे क्विप् । पुनरर्थे
भूयस् त्रि॰ अतिशयेन बहुः ईयसुन् । "बहोर्लोपो भू च बहोः" इलोपः भूरादेशश्च । बहुतरे मेदि॰ स्त्रियां ङीप् ।
भूयशस् अव्य॰ भूयस्+वीप्सार्थे शस् सलोपः । बहुश इत्यर्थे
भूयिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन बहुः इष्ठन् भ्वादेशो युक् च ।।बहु-तरे २प्रचुरे च ।
भूयुक्ता स्त्री भुवा युक्ता संबद्धा । भूमिखर्जूर्य्याम् राजनि॰
भूर् अव्य॰ भू-रुक् । अन्तरीक्षलोकादधःस्थे प्रत्यक्षप्रचार-योग्यस्थाने लोके भूः स्वाहा इदं भूः यजुर्षां देवतोद्देशः ।
भूरि त्रि॰ भू-क्रिन् । १विष्णौ २शिवे ३इन्द्रे च मेदि॰ ; ४स्वर्णे न॰शब्दरत्ना॰बहु-रि भ्वादेशः ५प्रचुरे त्रि॰अमरः ६सोमदत्तपुत्रभेदे पु॰ भा॰ आ॰ १८६ अ॰। शिवा॰ अस्त्यर्थे अण्। भौर भूरेरपत्ये पुंस्त्री॰। [द्रव्ये राजनि॰ ।
भूरिगन्धा स्त्री भूरिः प्रचुरो गन्धो यस्याः । मुरानामगन्ध-
भूरिगम पु॰ भूरि भारयुक्तत्वेऽपि बहु गच्छति गम-अच् । गर्दभे राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
भूरिज् स्त्री भू-इजि अत रपरः । पृथिव्यां सि॰कौ॰ ।
भूरिदक्षिण त्रि॰ भूरिर्दक्षिणा यस्य । १बहुतरदक्षिणा-दानयुक्ते २विष्णौ पु॰ "कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः" विष्णुस॰ ।
भूरिदुग्धा स्त्री भूरीणि दुग्धानि निर्यासा यस्याः । वृश्चि-काल्यां राजनि॰ ।
भूरिद्युम्न पु॰ भूरि द्युम्नं यस्य । नवममनोः पुत्रभेदे हरिवं॰ ७अ॰ । मार्क॰पु॰ । भूद्युरिमृष इति पाठः प्रथमादिकः तदेवशाख्यतया भूरिद्युम्न इत्येव तत्र पाठश्चौचित्यात् ।
भूरिधामन् पु॰ नवममनोःपुत्रभेदे हरिवं॰ ७अ॰ ।
भूरिपत्र पु॰ भूरीणि पत्राण्यस्य । उग्रगन्धतृणे राजनि॰ ।
भूरिपलितदा स्त्री भूरि पलितमिव दायति दै-क । पाण्डुरकदलीवृक्षे राजनि॰ ।
भूरिपुष्पा स्त्री भूरीणि पुष्पाण्यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि॰
भूरिप्रेमन् पु॰ भूरि प्रचुरः प्रेमाऽस्य । चक्रवाके राजनि॰ ।
भूरिफेना स्त्री भूरीणि फेनान्यस्याः । (चामकषा) क्षुपभेदे अमरः ।
भूरिबला स्त्री भूरीणि बलानि यस्याः ५त॰।१अतिबलायाम्

राजनि०।२प्रचुरवले त्रि०।३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०भा०आ०२७अ०

भूरिमल्ली स्त्री भूरि बहु यथा स्यात् तथा मलति मल-अच् गौरा० ङीष्। अम्बष्ठायाम् राजनि०।

भूरिमाय पुंस्त्री० भूरयः माया यस्य। १शृगाले अमरः स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। २प्रभूतमायायुते त्रि०

भूरिमूलिका स्त्री भूरीणि मूलानि यस्याः कप् टापि अत इत्त्वम्। अम्बष्ठायाम् भैषज्यर०।

भूरिशस् अव्य० भूरि-शस्। बहुश इत्यर्थे।

भूरिश्रवस् पु० ६ब०। चन्द्रवंश्ये १सोमदत्तसुते नृपभेदे। भा० आ० १८७ अ०। २प्रचुरयशस्के त्रि०।

भूरिश्रेष्ठिक पु० भूरयः श्रेष्ठिनो यत्र। (भुरसुट) गौड़देशस्थे पुरभेदे "गौड़े राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमोऽनः पिता" प्रबोधच०।

भूरिहन् त्रि० भूरीन् हन्ति हन-क्विप्। १बहुतरनाशके २असुरभेदे पु० भा०शा० २२७ अ०।

भूरुण्डी स्त्री भुवं रुण्डति आच्छादयति रुडि-आच्छादने (भाष्यवृत्तौ पठितः) अण् उप०स०। (हातिशुँड़ा) वृक्षभेदे अमरः। [शब्दमा०

भूरुह पु० भुवि रोहति रुह-क ७त०। महीरुहे वृक्षे

भूर्ज पु० ऊर्ज-अच् ७त०। स्वनामख्याते वल्कप्रधाने वृक्षे। "भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः" कुमा०। 'भूर्जः कटुः कषायोष्णः भूतरक्षाकरः परः। त्रिदोषशमनः पथ्यः दुष्टकौटिल्यनाशनः" राजनि०। "कर्णरोगपित्तकफमेदोविषहरश्च सः" भावप्र०।

भूर्जकण्टक पुंस्त्री० "व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः" मनूक्ते जातिभेदे स्त्रियां ङीष्।

भूर्जपत्र पु० भुवि-ऊर्जं पत्रं यस्य। स्वनामख्याते वृक्षे। भूर्जत्वगादयोऽप्यत्र रत्नमा०।

भूर्णि स्त्री भृ-नि नि० उत्व रपरः। पृथिव्यां सि० कौ०।

भूर्लोक पु० कर्म०। चादरवाचयोन्यत्वान्यले लोके।

भूलग्ना स्त्री भुवि लग्ना ७त०। मधुपुष्प्याम् राजनि०।

भूलता स्त्री भुवि लतेव। महीलतायां (केँचो) सरीसृपभेदे हेम०।

भूलिङ्गशकुनि पु० भूलिङ्गः शकुनिः कर्म०। विलयावित्ति पक्षिभेदे "प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा" भा० स० ४१अ०। तद्विवृतिर्यथा

"अथ चेत्त्वा न ते बुद्धिः प्रकृतिं याति भारत!। तथैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा। भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे। भीष्म! तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः। मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल। साहसं चात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते। सा हि मांसार्गलं भीष्म! मुखात् सिंहस्य खादतः। दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना। इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म! जीवत्यसंशयम्। तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ! सदा वाचः प्रभाषसे भा०स०४४अ०। "भूलिङ्गशकुनिर्यथाव्यवहदत्यन्तम् करोति तद्वत्ते युद्धं कामयन्ते यथा वदन्तीत्यर्थः भुवं लिङ्गतीति भूलिङ्गो विलयायी पक्षिविशेषः यथेति पाठे यथा अवसरदीया बुद्धिस्त्वदीया त्वद्वत्ते इति योज्यं तदा यथैव शकुन्युपमत्वम् अर्थविगर्हिताः उक्तिविपरीतक्रियया अर्थोविगर्हितो यासां ताः। वाशते शब्दं करोति। मांसार्गलं दंष्ट्रान्तरलग्नस्य मांसस्य बहिर्निर्गतभागमद्योत्पम् इच्छति इति। सा हि पक्षिणी मृत्युमुखे प्रविष्टापि तदुपेक्षया जीवन्ती यथा लोकानुपदिशति मा साहसमिति तथा त्वमुपदेशकारित्वात् मृत्युमुखे पतितोऽपि मृत्युना उपेक्षितो जीवत्यन्योपदिशसि मृत्युमुखे न पतितव्यमिति" नील०।

भूवलय न० भूवेष्टवलय। भूमिपरिधौ। [निघण्टुः

भूशमी स्त्री भूलग्ना शमी शाक०त०। लज्जालुकायां मदनपाल-

भूशय पु० भुवि शेते शी-अच् ७त०। १बिलशये नकुलादौ। २विष्णौ च "भूशयो भूषणो भूतिः" विष्णुस०। स हि रामावतारे समुद्रलङ्घनाय सागरोपान्तभूमौ शयित इति तस्य तथात्वम्। [भैषज्यप्र०

भूशर्करा स्त्री भुवि स्थाता शर्करा शा० त०। कन्दभेदे

भूशेलु पु० भुवि स्थाता शेलुः शा० त०। भूबद्दारके राजनि०।

भूष अलङ्कृतौ वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। भूषयति ते भूषति अबूभुषत्-त अभूषीत्।

भूषण न० भूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट्। १अलङ्कारे किरीटादौ। भावे ल्युट्। २भूषायाम्। अलङ्कारभेदाः तत्साधनद्रव्याणि च यथा

"किरीटञ्च शिरोरत्नं कुण्डलञ्च ललाटिका। तालपत्रञ्च हारञ्च ग्रैवेयकमथोर्मिका। प्रालम्बिका रत्नसूत्रमुत्तरीयं च काञ्चिका। पार्श्वद्योतो नखद्योतोऽङ्गुलीत्राणमेव च। कटिबन्धं मालयको मूर्ध्नि तारा कराम्बिका। अङ्गदो

बाहुवलयः शिखाभूषणसिद्धिका । प्रलम्बकमलं तत्-
वापि नाभिपूर्णोऽस्य मालिका । मुद्रिका अङ्गुलस्यैव
इक्षुपत्रस्य पर्यकाः । अवतंसश्च नीवी च प्रदिष्टं
ग्रीवार्थकम् । पादाङ्गदं हंसकञ्च नूपुरं क्षुद्रघण्टिका ।
शृङ्खलपद्मूर्मिमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः । चत्वा-
रिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च शोभदाः । अलङ्काराः
प्रदानेन चतुर्वर्गप्रदायकाः । एतेषां पूजनं कृत्वा प्र-
दद्यादिष्टसिद्धये । तेषां दैवतसङ्घाश्च पूजयेत्तु विच-
क्षणः । शिरोगतानि चादद्यात् शीर्षाणि तु सर्वदा ।
चूडारत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव ! । ग्रैवेयका-
दिकंसान्तं ग्रैवेयं राजतञ्च वा । निवेदयेत्तु देवेभ्यो
नान्यतैजसमव्ययम् । रीतिकाङ्गादिसंजातं पात्रोपकार-
कादिकम् । दद्यादायसजन्तु भूषणं न कदाचन ।
घण्टाचामरशङ्खादिपात्रोपकरणादिकम् । तद्भूषणान्तरे
दद्यात् यथाशक्ति तदुपभूषणम् । सर्वं ताम्रमयं दद्यात्
तत् विविधभूषणादिकम् । सर्वेषु सर्वपात्राणामर्घ्यपात्रं
ततोऽधिकम् । पूजार्घ्यपात्रं नैवेद्याधारपात्रञ्च पावकम् ।
औदुम्बरं यदा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा । ताम्रे
देवाः प्रमोदन्ते ताम्रे देवाः सदा स्थिताः । एवंप्रीतिकरं
ताम्रं तथास्ताम्रं प्रयोजयेत् । लौहलोभे नरः कुर्या-
द्देवानामपि भैरव ! । पीतलं देवे रौप्यन्तु न कदाचिच्च
भूषणम् । प्राकारः पानपात्रञ्च नैवेद्यं स्कन्धमेव च ।
पर्यङ्कादि यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम् । अयोमयस्तते
कांस्यकृते यद्भूषणं भवेत् । सर्वं रौप्यस्य चाभावे स्वतः-
काले नियोजयेत् । एतेषां भूषणादीनां प्रदानं शस्यते
नरैः । तत्तद्दद्यात् अभावे तु सर्वमेव प्रदापयेत् ।
चतुर्वर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्वतोमुखम् । तुष्टिपुष्टि
प्रीतिकरं यथाशक्त्योपदेशे सृजेत् । इदं ते भूषणं प्रोक्तं
सर्वदेवस्य तुष्टिदम्" कालि०पु० ६८अ० । तद्धारणादिकमुच्यते
"रविवर्षिप्रनिरासु कर्णादिष्वपि पञ्चसु । गुरुसुमध्यस्था-
स्त्रि बालालङ्कारधारणम् । कनिष्ठेष्वपि निर्दिष्टं बाला-
लङ्कारधारणम् । उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च
शस्यते । शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलहस्ताङ्गदास्तथा ।
अङ्गुलं वालकञ्चैव निष्कवाटाविति क्रमात् । प्रधान-
भूषणान्येषु यथोक्तं प्राति निश्चयः । पद्मरागश्च वज्रश्च
विद्रुमो गोमेदस्तथा । मुक्तावैदूर्यनीलञ्च तथा
मरकतं क्रमात् । आदित्यादिग्रहाणां सर्वसम्पत्ति-
दायकाः । शुभदैर्थापि धृता सर्वबाधापमुच्यते ।
प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः । प्रधानभूषणं
प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तत्र प्रधानभूतत्वादित्याह
भगवान्मनुः । शुभदा मणयः शुद्धा दुःखदाः दोष-
शालिनः ।" इति युक्तिकल्पतरुः ।

भूषा स्त्री भूष-भावे अ । मण्डनक्रियायाम् अमरः ।

भूषित त्रि० भूष-क्त । अलङ्कृते ।

भूष्णु त्रि० भू-ग्स्नु । भवनशीले ।

भूसंस्कार पु० ६त० । यज्ञादौ भूमिभागस्य परिसमूहनोपलेपन-
रेखाकरणपांशूद्धरणजलकरणकाभ्युक्षणरूपेषु पञ्चसु
संस्कारेषु तत्प्रकारश्च कात्या० श्रौ० २।१।२४सूत्रपद्धतौ
दर्शितो यथा "तत्र पूर्वमाहवनीयस्थाने पञ्च भूसंस्कारा
कर्त्तव्याः तद्यथा दर्भैः त्रिः प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा
त्रिः परिसमूह्य १गोमयेन त्रिरुपलिप्य २स्फ्येन प्रागा-
यता उदक्संस्था प्रादेशायताः प्राक्संस्था वा तिस्रो
रेखाः अरप्रमाणाः कृत्वा ३अनामिकाङ्गुष्ठेन ताभ्यो रे-
खाभ्यः पांशूनुद्धृत्य ४अद्भिरभ्युक्षेत् ५। परिसमूहनं
(तृणाद्यपसारणम्) कात्या०श्रौ० ४।१३।१० कर्कः ।

भूसुत पु० ६त० । १मङ्गलग्रहे शब्दमा० २नरकासुरे च ३सी-
तायां स्त्री ।

भूस्तृण न० भुवस्तृणम् पृषो० सुट् । भूतृणे रूपाके अमरः
"गुह्यबीजञ्च भूतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम् । भूस्तृण-
न्तु भवेच्छत्रा माला तृणकमित्यपि । भूस्तृणं कटुकं
तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु । विदाहि दीपनं रूक्ष-
मनेत्र्यं मुखशोधनम् । अवृष्यं श्लेष्मविट्बद्ध पित्त-
रक्तप्रदूषणम्" भावप्र० ।

भूस्पृश पु० भूमिं स्पृशति स्पृश-क्विन् । मनुष्ये हेमच० ।

भूस्वर्गी पु० भूमिस्थितः स्वर्गः शा० त० । सुमेरुपर्वते शब्दा०
तस्यामरधारत्वेन स्वर्गत्वात् तथात्वम् । [बन्धे ।

भृ भरणे भ्वा० उभ० सक० अनिट् । भरति-ते अभार्षीत् बभार

भृ धारणे पोषणे च जु० उभ० सक० अनिट् । बिभर्त्ति बिभृते
अभार्षीत् अभृत । बिभराञ्चकार-बभार । क्विप् । आत्मं-
भरिः । क्विप् । भृत्-अप् च । अभिभृतः ।

भ्रकुंस(श) पु० भ्रुवा कुंसा(शा) दृङ्कितभाषणं यस्य नि०
भ्रुवः वा संप्रसारणम् । स्त्रीवेशधारिणि नटे अमरः ।

भ्रकुटि(टी) स्त्री भ्रुवः कुटिः भङ्गिः वा संप्रसारणं वा
ङीप् । भ्रूभङ्गे "रचितभ्रकुटिबन्धं नन्दिना द्वारिदत्ते"
हरविलासः ।

भृगु पु० । भ्रस्जति क्विप् भृक् ज्वाला तया सहोत्पन्नः ।

१ब्रह्मणःपुत्रे ऋषिभेदे “अग्निज्वालायां भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराऽभवत् । अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः स्मृतः” भा० अनु० ८५ अ० । “भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीः पूर्वमुदधेः पुनः । तथा धाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः सुतौ । आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभो ! । धातुर्विधातुस्ते भार्ये तयोर्जातौ सुतावुभौ । प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः । ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य द्युतिमान् सुतः । ततो वंशो मुनिश्रेष्ठ ! विस्तरं भार्गवो गतः” वह्निपु० । २महादेवे ३शुक्रग्रहे मेदि० । ४गिरिसानौ ५जमदग्नौ हेम० । ६गिरेरवपतने पर्वताद्युच्चस्थाने यतः पातेऽवलम्बनं न भवति तस्मिन् तटस्थाने अमरः । भृगोर्गोत्रापत्यानि अण् बहुषु तस्य लुक् । भृगवोऽपत्येषु ब०व० । ७वरुणापत्ये ऋषिभेदे “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार” तैत्ति०उ० ।

भृगुक पु० कूर्मचक्रस्य दक्षिणपार्श्वस्थे देशभेदे मार्कपु० ५८अ० ।

भृगुकर्ण पु० तीर्थभेदे काशी० ७अ० । [११अ० ।

भृगुकेशव पु० काशीस्थे भृगुस्थापितकेशवमूर्त्तिभेदे काशी०

भृगुज पु० भृगोर्जायते जन–ड । भार्गवे शुक्राचार्ये ।

भृगुतनय पु०६त० शुक्राचार्ये भृगुनन्दनभृगुसुतादयोऽप्यत्र

भृगुतुङ्ग न० तीर्थभेदे भा० आ० २१५ अ० । भा०व० ८४अ० ।

भृगुपति पु०भृगूणां भार्गववंशस्य पतिः । परशुरामे शब्दमा० तेषां हैहयपतितो हि तेन रक्षा कृता इति तस्य तथात्वम्

भृगुभूमि पु० भार्गवमुनिभेदे हरिवं० १अ० ।

भृगुवल्ली स्त्री भृगुणाऽधीता वल्ली । “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार”इत्यादिकायां तैत्तिरीयोपनिषदः तृतीयवल्ल्याम् ।

भृगूणांपति पु० ६त० अलुक्स० । परशुरामे शब्दर० ।

भृङ्ग पु० भृ–गन् किच्च नुट् च । भ्रमरे २कलिङ्गविहगे (फिङ्गा) अमरः । ३भृङ्गराजे ४जारे मेदि० ५भृङ्गार ६भृङ्गरोले च कीटभेदे (गोवरिया) शब्दरत्ना० ।

भृङ्गक पु० भृङ्ग इव कायति कै–क । राजवाजनखगे शब्दच०

भृङ्गजा स्त्री भृङ्ग इव जायते जन–ड । १भार्ग्याम् । २अगुरुचन्दने न० राजनि० ३अभ्रके ४गुड़त्वचि न०रत्नमा० ।

भृङ्गपर्णी स्त्री भृङ्ग इव कृष्णत्वात् पर्णं यस्याः ङीप् । सूक्ष्मैलायाम् । स्वार्थे क । भृङ्गपर्णिका तत्रार्थे शब्दच० ।

भृङ्गप्रिया स्त्री ६त० । माधवीलतायां प्रचुरमधुमत्त्वात् तस्याःतत्प्रियत्वम् राजनि० ।

भृङ्गमूलिका स्त्री भृङ्गस्य भृङ्गराजस्येव मूलमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । भ्रमरच्छल्याम् राजनि० ।

भृङ्गरज पु० भृङ्गान् रञ्जयति अन्तर्भूतण्यर्थे रन्ज–अच् पृषो० नलोपः । भृङ्गराजे (केसुरिया) । भरतः ।

भृङ्गरजस् पु० भृङ्गान् रञ्जयति अन्तर्भूतण्यर्थे रन्ज–असुन् नलोपः । भृङ्गराजे अमरटीकायां भरतः ।

भृङ्गराज पु० भृङ्गान् रञ्जयति रन्ज–णिच्–अच् नि० ६त० । (केसुरिया) । १क्षुपभेदे । “भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् । केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् । दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्”भावप्र० २पक्षिभेदे ६त० टच् । ३भ्रमरश्रेष्ठे मेदि० ४वृक्षभेदे च धरणिः ।

भृङ्गराजाद्य न० ‘भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च । तैलस्य कुडवं पक्वं वक्ष्ये इति प्रसादयेत् । तत् स्याद् वलीपलितघ्नं मासेनैव न संशयः” चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

भृङ्गरिट डि) पु० भृङ्ग इव रटति अच् इत् वा पृषो० अत इत्त्वम् । शिवपार्श्वचरभेदे । [कीटभेदे त्रिका० ।

भृङ्गरोल पु० भृङ्ग इव रौति रु–अच् । (बीलता) ख्याते

भृङ्गवल्लभ पु० ६त० । १धाराकदम्बे २भूमिकदम्बे च । भृङ्गवत् लभ्यते लभ–क । ३भूमिजम्ब्वाम् स्त्री राजनि० । [त्रिका०

भृङ्गसोदर पु० भृङ्गस्य सोदर इव । (केसुरिया) केशराजे

भृङ्गानन्दा स्त्री आनन्दयति आ+नन्द+णिच्–अच् ६त० । यूथिकायाम् (जुइ) राजनि० ।

भृङ्गाभीष्ट पु० अभि+इष–क्त ६त० । आम्रवृक्षे राजनि० ।

भृङ्गार पु० बिभर्त्ति जलं भृ–आरक् नि० । १स्वर्णमयजलपात्रभेदे अमरः २जलपात्रभेदे च (झारी) । भृङ्ग इव ऋच्छति ऋ–अण् । ३भृङ्गराजे जटा० ४लवङ्गे ५सुवर्णे च न० राजनि० । ६झिल्लीनामकीटे स्त्री अमरः गौरा० ङीष् । स्वार्थे क । भृङ्गारिका तत्रैव । तत्र भृङ्गारपात्ररचनादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा

“राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद् भृङ्गार इति मन्यते । तदष्टधा तस्य नामं प्रकृतिश्चापि चाष्टधा । सौवर्णं राजतं जौर्णं ताम्रं स्फाटिकमेव च । चान्दनं शैलजं शार्ङ्गमेतदष्टविधं मतम् । भाग्य२दिङ्नवसप्ताष्टषट्११सोम१६रुद्रोन्मिताः११ । अष्टावष्टौ समाख्याता आयामपरिणाहयोः । द्विषड्वेदाब्धि ४वा४४सप्ताष्टकल्पिता । यथाक्रमं सहहिरण्मादित्यादिदशाङ्गुलाम् । पद्मरागस्तथा वज्रं वैदूर्यं मौक्तिकन्तथा । नीलं मारकतश्चैव यथा

च धर्मकीर्त्तिताः। भङ्गारपत्रे ज्ञात्वा न और्वी पवित्र-मर्हति। ज्ञानतं अज्ञानतं वापि सर्वैवाशुपयुज्यते।" "कालकस्तु स्थितीयानां स्वल्पकं सार्वभौतिकम्। षड्-पत्रेष्वङ्गुष्ठार्द्धं प्रमाणं विन्यसेत् क्रमात्। चतुर्विधानां भृङ्गानां चाङ्कः (रोमः) वर्णेन मध्यते। श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चाङ्कनमुच्यते। एतेषां सर्वेषाः वैवस्वतां ज्ञात्वाभीष्टाम्। मध्ये पत्राञ्च नीलञ्च तथा कृष्णाप-राजिता। एषां पुष्पाणि केशेषु चतुर्भोक्ताप्रही भूत्वाम्। हीरकं पद्मरागञ्च वैदूर्यं नीलमेव च। चत्वारो मणयो धेयाश्चतुर्षां वेचनाभ्यमि। इत्थं लिखित्वा यः कुर्यान्नृपतिः वैष्णवाननः। स चिराद्रु-भैवेदृपोती इतोऽन्यस्त्वन्यथाचरन्"।

भृङ्गारि स्त्री भङ्गं भृङ्गवरुणं कृणति ऋ-इन्। १केरिदाकुस्मे २श्वतरव्याहयां राजनि०।

भृङ्गाह्व पु० भृङ्गनामकं ह्वयते आ+ह्वे-क। १जीरके २भृङ्गराजे च ३श्वेतचल्याचीं स्त्री राजनि०।

भृङ्गि पु० भृ-क्विप् तुट् च। शिवपार्श्वचरभेदे। "नाम्ना मयाभिघत्तं तं नाम्ना भृङ्गिरिति स्मृतः" वामनपु०।

भृङ्गिन् पु० भृङ्गस्तद्वर्णः कृष्णत्वादस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे राजनि० २शिवानुचरभेदे। तस्य शिवतेजो जातत्वेऽपि कृष्णत्वात् तथात्वता यथोक्तं कालिकापु० ४६अ० यथा "कृष्णाद्यञ्जननामस्य तेजसः सम्भवः। अश्रुदन्त-मतिसत्त्वं निरिमरं पपात च। तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतौ सहराजसौ। एको भृङ्गनामः कृष्णो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः। भृङ्गी तस्य तदा संज्ञा नाम भृङ्गीति चाकरोत्। महाकल्पैकरूपस्य महाकालेति शोकधृक्"। वामनपु० तु कृष्णकायरस्यैव शिववरेण भृङ्गि-रूपत्वं कथाभिप्रायात् ज्ञातव्यम्।

भृङ्गी स्त्री भृ-गन् किप् तुट् च गौरा० ङीष्। अति-विषायाम् राजनि०। [तकौ राजनि०।

भृङ्गीफल पु० भृङ्ग्या अतिविषाया इव फलमस्य। आम्रा-

भृङ्गेष्ट पु० ६त०। मकारवे गजकरक०। [स्त्रियाः०।

भृङ्गेरिटि पु० भृङ्गरिटि+पृषो०। भृङ्गिवत् शिवपार्श्वचरे

भृङ्गेष्टा स्त्री ६त०। १ततकुमार्यां २भार्ग्यां ३तरुण्यां ४काकजङ्घायाञ्च राजनि०।

भृज भर्जने (भाजा) वाकभेदे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। भर्जते अभर्जिष्ट। ईदित् निष्ठायां नेट् भृक्तः। [पाका)क्ष्य०

भृज्जन पु० भृज्ज-करणे ल्युट् वृष०। अम्बरीषे (भाजना-

भृणीय क्रोधे भा०आत्म०सक०सेट् निघण्टुः। भृणीयते। अभृणीयिष्ट।

भृण्टिका स्त्री भिण्डिका पृषो०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०।

भृण्डि स्त्री गौरा० ङीप्।

भृत त्रि० भृ-क्त। १पुष्टे वेतनादिना प्रतिपालिते २दासभेदे च। "वसनवस्त्रायुधीयो यो भृत्यमस्तु तथैवचः। कर्मणो भारवाहो आदिष्टैकं त्रिविधो भृतः" मिता०। भावे-क्त। ३भरणे न०।

भृतक त्रि० भृतं भरणं वेतनमुपजीवति कन्। वेतनोप-जीविनि अमरः "भृतकाध्यापको यस्तु भृतकाध्यापित-स्तथा" मनुः। भृतकभेदाः शुक्रनीतिसारे ४अ० उक्ता यथा "इव भोक्ताः पुरोधाद्या ब्राह्मणाः सर्व एव ते। अभावे क्षत्रिया योज्यास्तदभावे तथोरुजाः। नैव शूद्रास्तु संयोज्या गुणवन्तोऽपि पार्थिवैः। मानपाण्ट्रै क्षत्रियस्तु वाहकाधिपतिश्च सः। अम्बष्ठो ब्राह्मणो योज्यः का-मको वैश्यकरणा। शूद्रपार्श्वे तु वैश्यो हि पात-प्रतिहारच पादजः। सेनाधिपः क्षत्रियस्तु ब्राह्मण-स्तदभावतः। न वैश्यो न च वै शूद्रः कातरश्च कदा-चन। सेनापतिः शूर एव योज्यः सर्वासु जातिषु। वर्णसङ्करचतुर्वर्णधर्मोऽयं चैव पावनः। यस्य वर्णस्य यो राजा स वर्णः सुखमेधते। भोगकृतं मन्यते वा न तत्प्रति कुर्वते। बलान्तरे न धारति संचरते प्रयाप-नापि। कुर्वन्नपीति कर्माणि तं नृपं भृतकस्त्यजेत्"

भृति स्त्री भृ-क्तिन्। १भरणे २पोषणे च ३वरणे क्तिन्। ४वेतने अमरः ५मूल्ये च मेदि०। भृत्यभेदानां भृति-दानप्रकारादिकं शुक्रनीतिसारे उक्तं यथा "आवश्यकं त्रिधा प्रोक्तं चान्द्रं सौरं च सावनम्। भृतिदाने सदा सौरं चान्द्रं कौसीदवृद्धिषु। कल्पयेत् सावनं नित्यं दिनभृत्योऽवधौ सदा। कार्य्यमाना काल-माना कार्य्यकालमितिस्त्रिधा। भृतिरुक्ता तु तद्विज्ञैः सा देया भाषिता यथा। अयं भारस्त्वया तत्र स्थाप्य-स्तावतीं भृतिम्। दास्यामि कार्य्यमाना सा कीर्त्तिता तद्विदेशकैः। वत्सरे वत्सरे वापि मासि मासि दिने दिने। एतावतीं भृतं तेऽहं दास्यामीति च कालिको। एतावता कार्य्यमिदं कालेनापि त्वया कृतम्। भृतिमेता-वतीं दास्ये कार्य्यकालमिता च सा। न कुर्य्याद् भृति-लोपं तु तथा भृतिविलम्बनम्। अवश्यपोष्यभरणा-भृतिर्मध्या प्रकीर्त्तिता। परिपोष्या भृतिः श्रेष्ठा स मा-

न्नाच्छादनार्थिका । भवेदेकस्य भरणं यया सा हीन-संज्ञिका । यथा यथा तु गुणवान् भृतकस्तद्भृतिस्तथा । संयोज्या तु प्रयत्नेन नृपेणात्महिताय वै । अवश्य-पोष्यवर्गस्य भरणं भृतकाद्भवेत् । तथा भृतिस्तु संयोज्या तद्योग्या भृतकाय वै । ये भृत्या हीनभृतिकाः शत्रवस्ते स्वयं कृताः । परस्य साधकास्ते तु छिद्रकोशप्रजा-हराः । अन्नाच्छादनमात्रा हि भृतिः शूद्रादिषु स्मृता । तत्पापभागन्यथा स्यात् पोषको मांसभोजिषु । यद् ब्राह्मणेनापहृतं धनं तत् परलोकदम् । शूद्राय दत्त-मपि यन्नरकायैव केवलम् । मन्दो मध्यस्तथा शीघ्र-स्त्रिविधो भृत्य उच्यते । समा मध्या च श्रेष्ठा च भृतिस्तेषां क्रमात् स्मृता । भृत्यानां गृहकृत्यार्थं दिवा-यामं समुत्सृजेत् । निशि यामत्रयं नित्यं दिनभृत्ये-ऽर्द्धयामकम् । तेभ्यः कार्य्यं कारयीत ह्युत्सवाद्यै-र्विना नृपः । अत्यावश्यं तूत्सवेऽपि हित्वा श्राद्ध-दिनं सदा । पादहीनां भृतिं त्वार्त्ते दद्यात् त्रैमा-सिकीं ततः । पञ्चवत्सरभृत्ये तु न्यूनाधिक्यं यथा तथा । षाण्मासिकीं तु दीर्घार्त्ते तदूर्द्ध्वं न च कल्पयेत् । नैव पक्षार्द्धमार्त्तस्य हातव्याल्पापि वै भृतिः । संवत्सरोषितस्यापि ग्राह्यः प्रतिनिधिस्ततः । सुमहद्-गुणिनं त्वार्त्तं भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा । सेवां विना नृपः पक्षं दद्याद् भृत्याय वत्सरे । चत्वारिंशत् समा नीताः सेवया येन वै नृपे । ततः सेवां विना तस्मै भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा । यावज्जीवं तु तत्पुत्रेऽक्षमे बाले तद-र्द्धकम् । भार्य्यायां वा सुशीलायां कन्यायां वा स्वश्रे-यसे । अष्टमांशं पारितोष्यं दद्याद् भृत्याय वत्सरे । कार्य्याष्टमांशं वा दद्यात् कार्य्यं द्रागधिकं कृतम् । स्वामिकार्य्ये विनष्टो यस्तत्पुत्रे तद्भृतिं वहेत् । यावद् बालोऽन्यथा पुत्रगुणान् दृष्ट्वा भृतिं वहेत् । षष्ठांशं वा चतुर्थांशं भृतेर्भृत्यस्य पालयेत् । दद्यात् तदर्द्धं भृत्याय द्वित्रिवर्षेऽखिलं तु वा । वाक्पारुष्यान्न्यूनभृत्या स्वामी प्रबलदण्डतः । भृत्यं प्रशिक्षयेन्नित्यं शत्रुत्वं त्वप-मानतः । भृतिदानेन सन्तुष्टा मानेन परिवर्द्धिताः । सान्त्विता मृदुवाचा ये न त्यजन्त्यधिपं हि ते । अधमा-धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः । उत्तमा मान-मिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् । यथायोग्यान् स-भृत्यांश्च प्रजाः संरक्षयेन्नृपः । शाखाप्रदानतः कांश्चि-दपरान् फलदानतः । अन्यान् सुमधुरा वाचा सुदृष्ट्या को-मलया गिरा । सुभोजनैः सुवसनैस्ताम्बूलैश्च धनैरपि । कांश्चित् सुकुशलप्रश्नैरधिकारप्रदानतः । वाहनानां प्रदा-नेन योग्याभरणदानतः । छत्रातपत्रचमरदीपिकानां प्रदानतः । क्षमया प्रणिपातेन मानेनाभिगमेन च । सत्कारेण च दानेन आदरेण यशेन च । प्रेमश्रा-वणीयवादेन स्वाधीनप्रदानतः । सम्बोधनदानेन स्वश्लोककारकीर्त्तनात् तत्कार्य्ये विनियुक्ता ये कार्य्या-र्हैरक्षयेत् तान् । मोक्षेणापराधैरीतिभयैरनतकार्य्यैः । सौवर्णै राजतैर्वापि यथायोग्यैः स्वलाञ्छनैः । प्रतिष्ठा-नाद्दूरात्तु वस्त्रैश्च शकटैरपि । वाद्यवाहनभेदैश्च भृत्यान् कुर्य्यात् पृथक् पृथक् । अविचिह्नं च राज्यं न दद्यात् कस्यचिन्नृपः" ।

शुक्र०तत्र विशेष उक्तो यथा "कालं भृत्यवधिं देयं दत्त्वा भृत्यं सेवयेत् । अति दत्तं हि भृत्येभ्यो वेतनं पारि-तोषिकम् । तत्प्राप्तिफलं स्वल्पोऽप्युदयाद्वेतनफलकम् । दैनिकाः कथिता ये ते तेषु पूर्वा भृतिः स्मृता । स्वकार्य्ये नियुक्ता ये तेभ्योऽर्द्धं भृतिमावहेत्" "स-कार्य्यसाधका ये तु सुभृत्या पोषयेत्तु तान् । लोभेन वेतनाद्विगुणाद्यर्द्धं भृतिमावहेत् । अनुयातान् सुगु-णिनः सुभृत्या पालयेन्नृपः । परराज्ये युद्धे दद्यात् भृतिं त्रिमासिकीं तथा । दद्यादर्द्धं तथा पुत्रे स्त्रियै चाद्वितीयां स्त्रिय । सुतराज्यस्य पुत्रादौ तद्गुणे पाद-कल्पिताम् । दद्याद्वा तद्राज्यतस्तु ग्रामं पादं प्रकल्पयेत्" ।

भृतिभुज् त्रि० भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । वेतनोप-जीविनि कर्मकरे अमरः ।

भृत्य पु० भृ-क्यप् तुक् च । १दासे २भरणीये त्रि०अमरः । भावे क्यप् २भरणे स्त्री टाप् । "कुमारभृत्याकुशलैः" रघुः । भृत्याभृत्यपरीक्षा शुक्रनीतिसारे २अ० उक्ता यथा "भृत्यं परीक्षयेन्नित्यं विश्वास्यं विश्वसेत् सदा । नैव जातिर्न च कुलं केवलं लक्षयेदपि । कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले न हि । न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते । विवाहे भोजने नित्यं कुलजाति-विवेचनम् । सत्यवाक् गुणसम्पन्नश्चाभिमानवान् धनी । सुकुलश्च सुशीलश्च सुकर्मा च निरालसः । यथा करो-त्यात्मकार्य्यं स्वामिकार्य्यं ततोऽधिकम् । चतुर्गुणेन यत्नेन कायवाङ्मानसेन च । अन्त्येव तथो मृदुवाक् कार्य्य-दक्षः शुचिर्दृढः । परोपकरणे दक्षो ह्यपकारपराङ्-मुखः । आत्मापराधिनं पुत्रं पितरं वापि दर्शकः ।

ममायमतामिति ज्ञातायमद्रूपः सुधीभवः । याचेथा मद्गिरं काश्चित् तथाश्च वागकायनः । कदीर्घकालः तद्कार्ये शाक्तकार्ये चिरस्थितः । न तद्भार्याप्रुत्र-मित्राद्विद्वर्षी कदाचन । तद्दुहितृदोषेषु आर्या-पुत्रादिवत्सुसु । न याचते धर्म्यं ते न नाभ्युदयति निवृत्ति । नैश्चत्यधिकारं स्वि विभ्युतो मोदते सदा । तद्गृहकर्मभूषादिधारकलदुद्दरोऽपिमत् । अति-युक्तमयी दान्तो दयालुः शूर एव स्वि । सद कार्यं च एक्षाच सुषको भक्तको वदः । विपरीतगुणै-देभिर्भृतको निन्द्य उच्यते । ये भृत्या हीनवर्तना ये हृच्छेन प्रवर्तिताः । शठाश्च कातरा लुब्धाः पश्चात् प्रियवादिनः । मत्ता व्यसनिनश्चार्त्ता सहकोच्छेदाश्च देविनः । नास्तिका दाम्भिकाश्चैव शठकार्योऽभ्यसू-यकाः । ये चापमानिता येऽवदाश्चर्यैर्नापि खेदिताः । रिपोर्मित्रपरीवक्राश्च पूर्ववैरानुबन्धिनः । अनृताः साश्च विद्या धर्महीना नैते सुसेवकाः । संक्षेपतस्तु कथितं सद्वद्भृत्यलक्षणम्" ।

तद्परिग्रहे कर्त्तव्यमतमत्र यथा

"प्रभात पश्चिमे यामे स्वकृत्यं विचिन्त्य च । कृत्योत्पन्नं तु विज्ञ स्वि अथवा शयायादनन्तरम् । प्रातः कार्यं तु निर्वर्त्य यावत् पार्श्व सहस्तकम् । गत्वा सकार्यमावाप्तौ कार्याकार्यं विचिन्त्य च । प्रियतया विमतं तु हाःस्थः सम्यक् निरोधयेत् । निर्देशकाय विज्ञाप्य तेनाज्ञप्तः प्रबोधयेत् । स्वागतात् सभामध्ये राज्ञो दक्षपदः भवात् । निवेश्य सम्यतीः पश्चात् तेषां स्थानानि कल्पयेत् । ततो राजगृहं गत्वा-ऽऽसन्नो नम्येत् यथाविधिम् । नत्वा स्वयं यथान्यायं विष्णुरूपमिवापरम् । प्रविश्य चातुरागस्य चित्तज्ञ चलन्मनः । भर्त्तुरेवोपने दृष्टिं कृत्वाऽन्यत्र विनिःक्षि-पेत् । अन्यं दोषमिवाशीष्टहाजानस्रुपनिक्षिप्तः । जा-मीर्यिवर्णिक क्रुद्धं मधु प्राप्यधनेप्सरम् । अक्षेपोपचरे-क्षितं नाश्चमस्तीति चिन्तयन् । समर्थयेत तत्पश्च साधु यावत भाषितम् । तद्वियोगेन वा ब्रूयादयं सुपरि-निश्चितम् । सुरप्रसमानोऽपि विवादे वादिनां सताम् । विज्ञानवानपि नो ब्रूयात् भर्त्तुः श्रियोत्तरं वचः । सदा-ऽलसवर्षेतः(?) प्राञ्जलिः । तद्गुणा ज्ञाननतिः मात्रा समानात् नवसम्मुखः । तदाज्ञां धारयित्वाऽटो सम्यग्यौव्य निवर्तयेत् । तस्याऽऽसीनासने सम्मुखत्-पार्श्वे सम्यगुपाश्रया । उच्चैःप्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा । जृम्भणं गात्रभङ्गं वा पर्वास्फोटञ्च वर्ज-येत् । राजादिष्टं तु यत् स्थानं तत्र तिष्ठेदुदान्वितः । प्रतीपोऽप्यनमेधावी वर्जयेदभिमानिताम् । व्यस-न्युत्पन्नमने चार्थकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हिताप्रेक्षी ब्रूयात् कल्याणभाषितम् । प्रियं तथ्यं च पथ्यञ्च वदेत् धर्मार्थकं वचः । समानवार्तया चापि तद्वितं बोधयेत् सदा । कीर्त्तिमान्यप्रकाशी च वदे-दीप्सितं तथा । दाता त्वं धार्मिकः शूरो नीतिमानसि भूपते ! । अनीतिकं तु मनसि वर्त्तते न कदाचन । ये ये स्वदा सम्मीता तान् तदग्रे कीर्त्तयेत् सदा । अपेक्ष्यं चापिकोऽप्यीति सर्वेष्वोऽपि विचेतयेत् । परार्थं देशकालज्ञो दैवे काले च साधयेत् । परार्थनायनं न कारयेत् ब्रूयात् वदेत स्वि । न कर्षयेत् प्रजाकार्य-मुपेतश्च स्वयं सदा । अपि स्वाभ्युदयाधीन सुमन्त्रम् मति-मतः सुधा । आत्मैवानर्थवलका हानिं नेच्छेत पण्डितः । तद्कार्ये यो नियुक्तः स भूयात्तत्कार्यतत्परः । नान्याधिकारमन्विच्छेत् आक्ष्यपत्नेषु केनचित् । न न्यूनं कथयेत् यत्र पूरयीत स्वयत्नतः । परोपकरणं अभय-दानान्तिकदः सदा । करिष्यामीति ते कार्यं न कुर्वीत कालवत्सनम् । द्वाक् कुर्यात् समर्थयेत् कार्यं दीर्घं न रचयेत् । गुह्यं कर्म च मन्त्रं च न भर्त्तुः संप्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसापि न चिन्तयेत् । राजा परमभिमोऽस्मि न चाहं विचिन्तयेदिति । चौतिमत्सर्विभिः पापैरेभिर्नैरिक्षैरकृतैः । एकार्थचर्या-साहित्यं संसर्गं च विवर्जयेत् । वेशभाषानुकरणं न कुर्यात् पृथिवीपतेः । सम्यक्कोऽपि च मेधावी न च स्पर्धेत तद्गुणैः । राजापराधे सामीप्यासु संगत-कर्मकृत् । दैत्यवताहारचेष्टाश्च सदभिमानितां तथा । त्यजेत् विरक्तं नृपतिं रक्तो वृत्तिं तु कारयेत् । विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा । आशावर्द्धनकं (कालच्छेदम्) कृत्वा फलनाशं करोति च । कोपोऽपि सकोपायः प्रसादोऽपि च निष्फलः । वाक्यन्तु वदन्-यदि हस्तिच्छेदं करोति च । आह्वाते विमुखश्चैव गुणसं-कीर्त्तने कृते । दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि । विरक्तलक्षणं चैतत्तद्भृत्यलक्षणं शृणु । दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । कुशलादि परि-पृच्छेत् प्रदापयति चासनम् । विविक्तदर्शने चास्य रह-

द्वेषेण न प्रहृते । आयेत हृष्टवदना तुष्टा तद्धितत्परा । अप्रियाण्यपि वाक्यानि तथ्यान्यभिमन्यते । उपायनं च गृह्णाति स्तोकं बह्वादवेत्तथा । कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा । इति रक्तस्य वै लक्ष्म कर्त्तव्यं तस्य सेवनम् । तद्दत्तवस्त्रभूषादि चिह्नं संधारयेत् सदा । न्यूनाधिके स्वाधिकारे नित्योद्युक्तो भवेत् सदा । तदर्थां तद्गतां वार्त्तां श्रुत्वाप्याशु कीर्त्तयेत् । चार-सूचकदोषेण हृत्यन्यथा तदग्रे नृपः । श्रुत्वाप्याज्ञोत्पना-त्म तथ्यं वचनेन बोधयेत् । आपद्गतं स्वभर्त्तारं कदापि न परित्यजेत् । स्वकारप्रदादिष्टं यत्स्थानं स्वप्रादरेण तत् । तदिष्टं चिन्तयेच्चित्तं पाचकस्याप्रिया न किम् । अप्रधानः प्रधानः स्यात्, कार्ये चात्मन्त-स्वनात् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्यात् सेवालस्यादिना यतः । नित्यं संसेवनरतो भृत्यो राज्ञः प्रियो भवेत् । स्वाधिकारकार्य्यं यत् प्राक् कुर्य्यात् सुमना यतः । न कुर्य्यात् सहसा कार्य्यं नोचं राजापि बोधयेत् । तत् कार्य्यकारकाभावे राज्ञः कार्य्यं यदेव हि । कार्य्ये यदुचितं कर्त्तुं नीचमप्युत्तमोऽर्हति । यस्मिन् प्रीतो भवेद्राजा तदनिष्टं न चिन्तयेत् । न दर्शयेत् स्वाधिकारगौरवं तु कदाचन । परस्परं न्यक्कृत्वं भेदं प्राप्नुयुस्तथा । राज्ञा चाधिकृताः सन्तः स्वस्वाधिकारगुप्तये । अधि-कारिगणो राजा सहृदतो यत्र तिष्ठतः । सभ्यो, नत्र चिरात् लक्ष्मीर्विपुला सुस्थीभवेत् । अन्याधिकार-वृत्तं तु न ब्रूयाच्छ्रुतमप्युत । राजा न शृणुयादन्य सचतस्तु कदाचन । न बोधयन्ति च हितमहितं चाधिकारिणः । प्रच्छन्नवैरिणस्ते तु दासरूपधरा-श्रिताः । हिताहितं न शृणोति राजा मन्त्रिवशानुगः । स दस्यू राजरूपेण प्रजानां धनहारकः । सुपुष्ट-धनहारा ये राजपुत्रैस्त मन्त्रिणः । विरुध्यन्ति च तैः सार्द्धं ते तु प्रच्छन्नतस्कराः । याचा अपि राजप्रजाः ताव-त्ताभ्यस्तु मन्त्रिभिः । सदा सुभक्तवाक्येषु संबोध्यास्ते प्रयत्नतः । अपहारचरितं तेषां कश्चित् राज्ञे न दर्शयेत् । स्त्रीपुत्रयोर्हि बलवान् तयोर्निन्दा न कोऽपि वदे । राज्ञोऽभ्यन्तरं कार्य्यं प्राप्तसंश्रवितं च यत् । आज्ञापयाप्यतवाऽहं करिष्ये तत् निश्चितम् । इति विज्ञाप्य तत् कर्त्तुं प्रयतेत यथाक्रमः । प्राणानपि च संदद्यान्महाकार्य्ये नृपस्य च । अन्यकृद्गुप्सुतत्र्यं नान्यथा तु कदाचन । भृत्या धनहराः सर्वे युक्त्या प्राणहरो नृपः । युद्धादौ

तु महाकार्य्ये भृत्यप्राणान् हरेन्नृपः । नान्यथा भति-रूपेण भृत्यो राजधनं हरेत् । अन्यथा हरतस्तौ तु भवतः प्रणाशनौ । राजा च युवराजश्च मान्योऽमात्या-धिकौ सदा । तद्दत्तं नाधिकं च किं तस्य नाधिकृतेन किम् । धर्म्मिष्ठस्य हृतको नूनः वाक्छिद्रो यतः । न स्त्रीभेदेद्राजवस्त्रं योषिति तं निवेशयेत् । तावन्मात्रा राजपत्नी कन्या स्नापि च मन्त्रिभिः । राजसम्बन्धिनः पूज्याः सुहृदश्च यथार्हतः । रूपान्त्यस्तु रङ्गत्वेन(?) गच्छेद् युक्त्या कार्य्यार्थं महत् । मित्रायापि न वक्तव्यं राजकृत्यं सुमन्त्रितम् । श्रुतं विना राजद्रव्यमदत्तं नाभिवाञ्छ-येत् । राजाज्ञया विना नेच्छेत् कार्य्यं माध्यस्थ्यवृत्तिम् । न हि कन्यात् द्रव्यलोभात् न कार्य्यं सम्भवति । स्वस्त्रोपशमनप्राप्तैः कार्य्ये संरक्षयेन्नृपम् । उत्कोचं नैव गृह्णीयात् नान्यथा बाधयेन्नृपम् । अन्यथा-दत्तकं भूयं नित्यं प्रबलदण्डकम् । निष्कासयेत् बाधयेत् सम्यक् एकान्ते राज्यगुप्तये । हितं राज्ञोऽहितं यतोऽपि तत्र कारयेत् । नवीनकरशुल्काद्यैर्लोक उद्विजते ततः ।"

"भृत्यः कुर्य्यात् तु राजाज्ञां शिष्यवत् सच्छिष्यः पतेः । न क्षिपेत् वचनं राज्ञो ह्यनुकूलं प्रियं वदेत् । रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् । न नियुक्तो हरेद्वित्तं नोपेक्षेत् तस्य मानताम् । राज्ञश्च न तथा-कार्य्यं वेशभाषाविचेष्टितम् । अन्तःपुरचराध्यक्षो वैरभूतै-र्निराकृतैः । संसर्गं न व्रजेद्भृत्यो राज्ञो गुह्यं च गोप-येत् । दर्शयेत् कौशलं किञ्चिद्राजानं च विशेषयेत् । राज्ञा यद्भाषितं गुह्यं न तल्लोके प्रकाशयेत् । आज्ञाप्यमाने वान्यस्मिन् किङ्करोमीति वा वदेत् । वस्त्रं रत्नमलङ्कारं राज्ञा दत्तं च धारयेत् । नानिर्दिष्टो द्वारि विशेत्सा-योग्यभुवि राजदृक् । जृम्भां निष्ठीवनं हास्यं कोपं पर्य्यङ्किकाश्रयम् । भृकुटीं वातमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् । स्वगुणाख्यापने युक्त्या परानात्मानं नियो-जयेत् । शाठ्यं लौल्यं सपैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा । चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना । श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना । राजसेवां ततः कुर्य्याद्भूतये भूतिवर्द्धनः । नमस्कार्य्याः सदा चास्य पुत्रवल्लभमन्त्रिणः । सचिवैर्नास्य विश्वासो राज-चित्तप्रियश्चरेत् । त्यजेद्विरक्तं रक्तात्तु वृत्तिमीहेत राजवित् । अपृष्टश्चात्र न ब्रूयात् कामं गच्छेत्तथा-

मदि । आवंशो याद्यवस्त्वाशी रक्षो न च गच्छते । कुशकादि परिमन्त्र्य वक्ष्यवक्ष्यति चासनम् । तद्यथा-न्यथा त्वहो द्रुमियात्वपि लभ्यते । अवसं दृष्टं प्रवृत्त्याति चरेत् तत्तु कथान्तरे । रक्षन् राज्ञः कर्त्तव्या शिवामन्त्रस्य वर्जयेत्" अग्निपु॰ २२१अ॰ ।

सेवा च द्विधा तेषां प्राधान्याप्राधान्ये च तत्रैव उक्ते यथा "पुरोधाः प्रथमं श्रेष्ठः सर्वेभ्यो राजराड्भवेत् । तदनुस्यात् प्रतिनिधिः प्रधानस्तदनन्तरम् । सचिवस्तु ततः प्रोक्तो मन्त्री तदनु चोच्यते । प्राड्विवाकस्ततः प्रोक्तः पण्डितस्तदनन्तरम् । सुमन्त्रस्तु ततः प्रोक्तो ह्यमात्यस्तु ततःपरम् । दूतस्ततः क्रमादेते पूर्वश्रेष्ठा यथा गुणाः" । तत्करणमुहूर्त्तादि मु॰चि॰ उक्तं यथा

"क्षिप्रे मैत्रे विदृषितार्कीज्यवारे सौम्ये लग्नेऽर्के कुजे वा खलाभे । योनौ मैत्र्यां राशिपोश्चापि मैत्र्यां सेवा कार्य्या स्वामिनः सेवकेन" मु॰ चि॰ । "अथ सेवकस्य स्वामिसेवायां मुहूर्त्तं शालिन्याह । क्षिप्रे मैत्रे इति । क्षिप्रे मैत्रे अश्विनीपुष्यहस्तचित्रानुराधामृगरेवतीपुष्यनक्षत्रेषु, विदृषितार्कीज्यवारे बुधशुक्रसूर्य्यगुरुवारे तथा सौम्यग्रहे लग्नस्थे सति अर्के वा कुजे वा शुभे भौमे वा खलाभे दशमैकादशस्थे सति सेवकेन भृत्येन स्वामिनो राजादेः सेवा कार्य्या । राजादिदर्शनं प्रागुक्तं वेतनग्रहणकार्य्योद्यमकाद्युपा सेवाख्यिन् मुहूर्त्ते कार्य्या तत्रापि स्वामिसेवकयोर्योनिमैत्र्यां सत्याम् पुनः राशिपोः स्वामिसेवकयोर्यौ जन्मराशी तयोरधिपती तयोरपि मैत्र्यां प्रीतौ सत्यां कार्य्या उक्तञ्च श्रीपतिना "शुभे विलग्ने दशमायगे च रवौ कुजे वा स्वयमेव योनेः । विद्यावुधाभ्यामपरेतन कार्य्यं समाश्रयः स्वामिनि सेवकेन" । कश्यपोऽपि "दशमैकादशे सूर्य्ये कुजे वा शुभलग्नके । विद्यावुधाभ्यामनुक्तसेवा, सर्वापि सिद्ध्यति" । राशिमैत्रीसाहित्यं तु "अश्वरथं श्वापिभेन्द्रसिंहमोत्ताखुसंस्थं लवणनरश्च गोव्याघ्रगवोत्तराहिवत्स वैर सर्वार्थंपथ्यत्वयोश्चेति" वसिष्ठोक्तिमर्तीकल ... यत्ता योनिमैत्री राशिमैत्री च विवाहप्रकरणे चरित्रेत्सुपयोरिति "निमित्त शुभयोरिति कल्पते" पी॰ धा॰ । उपयमशब्दे १२५॰ पृ॰ दृश्यम् ।

भृतिम त्रि॰ भरणाज्जातम् भृ-क्तिन्-मप् च । भरणाज्जाते ।

भृ(भ्र)मि पु॰ भ्रम-इन् पृषो॰ वा संप्रसारणम् । (घूर्णी) १वायुभेदे २भ्रमणे च । "किन्तु भृतम्भविकारितागुणः" नैषधम् ।

भृम्यश्व पु॰ भृम्य इवाश्वाः यस्य । ऋषिभेदे तस्य पुत्रः अण् । भार्म्यश्व तदपत्ये ऋषौ नि॰ ५।४ ।

भृश अधःपतने दि॰पर॰अक॰सेट् । भृश्यति इरित् अभृशत् अभर्शीत् बभर्श । उदित् क्त्वा वेट् ।

भृश न॰ भृश-क । १अतिशये २तद्वति त्रि॰ । ततो भृशादि॰ च्व्यर्थे भवतौ क्यङ् भृशायते । [शब्दरत्ना॰ ।

भृशम् अव्य॰ मान्तमव्ययम् भृश-बा॰ अम् । १अत्यर्थे २शोभने

भृशादि पु॰ च्व्यर्थे भवतौ क्यङ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ ग॰ उक्तो यथा

"भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संवत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् एते भृशादयः । आकृतिगणोऽयं तेन व्यामायते इत्यादि सि॰ कौ॰ । एवं पृथ्वीयते "पृथ्वीयमानेषयम्" पृथ्वीयमानशब्दे दर्शितम्

भृषद् स्त्री दृषद्+पृषो॰ । पाषाणे शब्दरत्ना॰ । तत्र दृषदु इत्येव पाठः भृषदित्यपपाठः ।

भृष्ट त्रि॰ भ्रस्ज-क्त । जलोपसेकं विना वालुकाग्निसंयोगाभ्यां पक्वे हेम॰ । "सुगन्धिः कफहा रुच्यः पित्तकृत् भृष्टतण्डुलः" राजनि॰ ।

भृष्टयव पु॰ कर्म॰ । धानाशब्दार्थे अमरः ।

भृष्टान्न न॰ कर्म॰ । जलोपसेकेन भृष्टे तण्डुले (मुड़ि) शब्दच॰

भृष्टि स्त्री भ्रस्ज—भावे क्तिन् । १भर्जने २शून्यवाटिकायां मेदि॰

भॄ भर्त्सने भर्त्सने भरणे च क्र्यादि॰ प्रा॰ पर॰ सक॰ सेट् । भृणाति अभारीत् बभार बभरतुः ।

भेक पुंस्त्री॰ भी-कन् कस्य नेत्त्वम् । (व्याङ) १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "भेकः श्लेष्मकरः श्रमहृद्दाहमेहहृत् । स्थापकुष्ठज्वरादिनाशी भेकस्तु परिकीर्त्तितः" राजनि॰ । २मेघे मेदि॰ ३मण्डूकपर्ण्यां स्त्री ङीप् अमरः

भेकट पु॰ भेक इव टलति टल-ड । मत्स्यभेदे त्रिकाण्डशेषः ।

भेकनि(लि) पु॰ (भाङ्गन) मत्स्यभेदे राजव॰ ।

भेकपर्णी स्त्री भेक इव पर्णमस्याः ङीप् । मण्डूकपर्ण्याम्

भेकभुज् पु॰ भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । सर्पे त्रिका॰ ।

भेकासन न॰ रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे तल्लक्षणं यथा "भेकमानासनं योगं निगदामि च ते शृणु । निधाय पादयुगलं व्यक्ते वाह्वौ पदोपरि । ध्यायेदिष्टपदं धीमान्

आसनस्थः कुर्यात्तु तत्। यदि सर्वाङ्गसन्तोल्य गगने खेचरासनम्। महाभेकासनं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम्। महाविद्यामहामन्त्रं प्राप्नोति जपतीह यः"।

भेकुरि स्त्री अप्सरोरूपे नक्षत्रे "सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम" यजु०।१८।४० "तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात्साधुः "चन्द्रमाह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भेकुरयोह नामैते भां हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति" शत०ब्रा० ६।४।१।६। [स्त्रियां ङीष्।

भेड पुंस्त्री० भी-ड तस्य नेत्त्वम्। मेषे (भेड़ा) हेमच०

भेडू पुंस्त्री० भेड+पृषो०। मेषे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

भेद पु० भिद-घञ्। १पृथक्करणे २अन्यतो विश्लेषे राजनीत्युपायभेदे विपक्षनाशनार्थं ३तत्पक्षीयामात्यादिभेदने ४न्यायमतोक्ते अन्योऽन्याभावे च यथा घटात् पटस्य भेदः (तादात्म्येनाभावः) उपायभेदभेदप्रकारो यथा "परस्परन्तु ये द्विष्टाः क्रुद्धभीतावमानिताः। तेषां भेदं प्रयुञ्जीत परमं दर्शयेत् भयम्। आत्मीयान् दर्शयेदाशां येन दोषेण बिभ्यति। परास्तेनैव ते भेद्या रक्ष्यो वै ज्ञातिभेदकः। सामन्तकोपो बाह्यस्तु मन्त्र्यमात्यात्मजादिकः। अन्तःकोपश्चोपशाम्यं कुर्वन् शत्रोर्जयं लभेत्" अग्निपु०२२५ अ०। ५द्वैधे ६विदारणे मेदि०। ७विरेके वैद्यकम्।

भेदक त्रि० भिद-ण्वुल्। १रेचके २विदारके ३भेदकारके ४विशेषके च। "श्वेतादारावेवैर्दृष्टिभेदत्रं याहशैः प्रस्तुतं पदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः" अमरः

भेदन त्रि०भेदयति भिद-णिच्–ल्यु। १विरेचने २विशेषके च ३हिङ्गुनि न०४शूकरे ५अम्लवेतसे च पु० राजनि०। भिद–भावे ल्युट्। ६विदारणे ७द्वैधीकरणे न०।

भेदित त्रि० भिद–णिच्-क्त। १विदारिते भिन्ने च "आद्यं हृदये, शीर्षे वषट् वौषट् च मध्यमे। स एव भेदितो मन्त्रः सर्वाशाविवर्जितः" तन्त्रसारोक्ते २मन्त्रभेदे पु०।

भेदिन् त्रि० भिद-णिनि। १भेदकारके स्त्रियां ङीप्। २अम्लवेतसे पु० राजनि०।

भेदुर न० भिदुर+पृषो०। वज्रे द्विरूपकोषः।

भेद्य त्रि० भिद-ण्यत्। १शस्त्रादिना विदार्य्ये २विशेष्ये च। "विशेष्यं भेद्यगामि तत्" अमरः। भेद्यरोगप्रतिषेधश्च सुश्रुते उक्तो यथा

"अथातो भेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्वेदयित्वा विषग्रन्थिं छिद्रमस्य निराश्रयम्। पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत्। काशीसमागधीपुष्पैः पाक्यं चाभुनेन तं। ततः क्षौद्रं घृतं दत्त्वा सम्यगेवसुपाचरेत्। रोचनाक्षारहत्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च। प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने च कर्म इष्यते। मदत्यपि च युञ्जीत क्षाराग्निविधिकोविदः। स्विन्नां भिन्नां विनिर्मोच्य भिषगञ्जननामिकाम्। शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्। रसाञ्जनमधुभ्यां वा भिन्नां वा शस्त्रकर्मवित्। प्रतिसार्य्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः। कृष्णकर्णिके कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम्। त्रिफलातुत्थकाशीससैन्धवैस्तु रसक्रियाम्। भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः। लेखयेन्मण्डलाग्रेण समन्तात् प्रोञ्छयेदपि। संलेख्य पलमञ्चैव स्वेदयित्वा यथाक्रमम्। व्यापाकादिविधिनोक्तेन पक्व भेद्यानुपाचरेत्। सर्वेष्वेतेषु विहितं विधाय क्षौद्रपूर्वकम्। सम्यक् प्रयतो भूत्वा कुर्वीत व्रणरोपणम्"।

भेर पु० भी-रन्। पटहे शब्दमा०। उज्ज्वलदत्तेन गौरा० ङीष् भेरीत्येवोक्ता भेरी दुन्दुभिरित्युक्तम्।

भेरि(री) स्त्री भी-क्रिन् वृद्ध्या० नि० वा ङीप्। १ढक्काढक्कायाम्। २पटहे "रणः प्रगल्भाहतभेरिशब्दः" कुमारः उज्ज्वलदत्तः। "ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च" गीता।

भेरीस्वनमहास्वना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ०

भेरुण्ड न० १गर्भधारणे शब्दर० २भयानके त्रि० ३देवताभेदे कालिपु० "महाविद्येश्वरी श्वेता भेरुण्डा कुलसुन्दरी" तत्कृतयागनाम। ४पक्षिणीभेदे स्त्री मेदि०

भेल त्रि० भी-र रस्य लः। १प्लवे २भीरुके ३निर्बुद्धौ ४मुनिभेदे त्रिकः। ५चञ्चले शब्दर०। स्वार्थे क। भेलकं प्लवे उडुपे (भेला) शब्दर०।

भेष गतौ भ्वा०उभ०सक०सेट्। भेषति ते अभेषीत् अभेषिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अबिभेषत् त।

भेषज न० भेष-घञ् भेषं रोगभयं जयति जि-ड। १औषधे। स्वार्थे ष्यञ्। भैषज्य तत्रार्थे भेषजसेवनकालादि भावप्र० उक्तं यथा

"अथ भेषजभक्षणसमयः "भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः। कषायांस्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः। ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्। किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने। सायन्तने

भोजने च सङ्ख्याति तथा निशि। तत्र प्रथमकालः "प्रातः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः। लेखनार्थे च भैषज्यं प्रभातेऽनन्नमाहरेत्"। अथ द्वितीयकालः "भैषज्यं विगुणे पाने भोजनाग्रे प्रशस्यते। अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत्। समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम्। दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक्। व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत्। हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात्"। अथ तृतीयकालः "उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि। ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने। प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते। औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकः"। अथ चतुर्थकालः "मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दिहिक्काश्वासगरेषु च। सान्नञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः"। अथ पञ्चमकालः "ऊर्द्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने वृंहणे तथा। पाचने शमने देयमनन्नं भेषजं निशि" इति पञ्चमकालः। निरन्नस्य भेषजस्य गुणमाह "वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव। तद्बालवृद्धयुवतीमृदवश्च पीतम् ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च"। सान्नस्य भेषजस्य गुणमाह "योग्यं विपाकमुपयाति बलेन हिंसात् त्वाहतञ्च नच मुखं दूषितमाशु चैति। एतद्धितं स्थविरबालकयाकुलानाम्" … प्राग्भोजनाद्यदयितं किल तत्र तद्वत्" तद्वत् स्वादयतश्च भेषजमिति शेषः। "औषधशेषे भुक्तं भोजनशेषे यदौषधं पीतम्। न करोति तद्गुणं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च"। पीतमित्युपलक्षणं लीढादिकस्य। "अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता। लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिजीर्णौषधाकृतिः। क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रममूर्च्छा शिरोरुजः। अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः"। अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरकः "देवान् गुरूंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च। आशिषश्च समादाय श्रद्धया भेषजं भजेत्। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः। देवाश्चौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः। औषधं हेमरजतमद्राजनपरिस्थितम्। पिबेदाग्नेजनस्याग्ने प्राङ्मुखः टनेत्यथ। त्रिशालस्य पवित्राथ पीत्वा पात्रमधोमुखम्। निःक्षिप्याचम्य सविकताम्बूलाद्युपयोजयेत्।"

… शुभे च निवर्त्तुः। इविन्ती शु० "निर्वीर्यं भेषजं भिषक्" विष्णुध०। तत्रभक्षणविहितनक्षत्रादिकं ज्यो० त० उक्तं यथा

"विष्णुधर्मोत्तरे। हरिं गोद्विजचन्द्रार्कसुरान्वीन् प्रतिपूज्य च। ब्रुवन् मन्त्रमिमं पुण्यं विद्वान् भेषजमारभेत्। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कानिलानलाः। ऋषयश्चौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। अथ भक्षणे तु ते इत्यत्र ते इति वदेत्। अविशेषेण स्वयंभक्षणेऽपि पठेत्। "हरिद्रोदये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे। भे मृगपञ्चकमित्राश्विषितरेषु जन्मर्क्षविवर्जितेऽप्यनघः शुभाय"। "औषधकरणं विमायुगे विधियुगे मित्रयुते वसुषु वारुणविष्णौ। वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु"। वस्तिबस्तिपुटं विरेचनं विदेहः। वेधोन्मयादिवेधः। "पौष्णाश्विनीमूलविशाखकसमेन्द्रपुनर्वाहस्तादितीन्दुहरिमूलज्येष्ठताराभिर्मैः, चित्रान्वितैर्गुरुबुधेन्दुरवीज्यवारे भैषज्यपानमचिरादपहन्ति रोगान्। रत्नमालायाम् द्यूनगतं निधनव्ययशुद्धौ सद्ग्रहेषु निरतौ वचवद्ध। आयुष्मत् छिद्रकारिणि योगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा। शूलादिषु पापयोगेष्वपशून्येषु। आयुष्मानित्यादिशुभयोगे। भीमपराक्रमे, "भेषज्यपाने गुरुसोमशुक्राः शुभं विलग्नं दिवसोरवेश्च। तिथावरिक्ते करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विपरीशंसे"। तत्रैव "रोहिणी चानुराधा च प्रशस्तौषधभक्षणे" इति वचनाद्रोहिण्यामपि। "भैषज्यं सद्गुरु चरे मूलभे हरिक्षवन्ते शुक्रेन्दोर्ज्ये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्च। शुभे रिपुक्षयुनम्तिस्यचे वणिजौ सौम्यनेभे" मु० चि०। "लघुमृदुचरे चाश्विनी पुष्यहस्तचित्रानुराधारेवतीश्रवणधनिष्ठाशततारकस्वातीपुनर्वसुभेषु मूले च भैषज्यम् औषधं प्रारब्धं भक्षितं वा यत् शुभफलदं भवतीत्यर्थः तथाचाह श्रीपतिः "पौष्णाद्वये चादितिभद्वये च हस्तत्रये च श्रवणत्रये च। मैत्रे च मूले च मृगे च शस्तं भैषज्यकर्म प्रवदन्ति सन्तः"। वशिष्ठोऽपि "हस्तत्रये चाश्विनपौष्णभेषु मित्रेन्द्रभेषु च कर्म्मवारे। भैषज्यमुक्तं शुभवासरेऽपि"। अथ हरिक्षवन्ते हिमभास्कराभिषु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु वदुषु शुक्रेन्दोर्ज्ये विदि च

शुक्रचन्द्रबृहस्पतिबुधेषु दिग्भागलग्नस्थेषु सत्सु च पुनस्तेषां शुक्रेन्दुजीवबुधानां रवेश्च दिवसे वारे चरतिथौ रिक्तारहिते दिने भैषज्यं शुभम् । उक्तञ्च दीपिकायाम् "द्व्यङ्गोदये शुक्रबुधेन्दुजितेषु तेषां वारे रवेश्च सुतिथौ सुतिथौ सुयोगे" । अथ रिपुक्षणान्तिके लग्नात् द्वादशषष्ठाष्टमस्थेषु ग्रहेषु शुभपापरहितेषु सत्सु भैषज्यं शुभम् तत्र वर्षफलप्रश्नादिना सत्यायुर्दाययोगे औषधसेवनं हितमित्ययं विशेषो ध्येयः । तदुक्तं श्रीपतिना "द्यूनगताः निधनव्ययषष्ठो षट्पष्ठेषु नितरां सकलग्रहे । आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा" । कश्यपोऽपि "षट्सप्ताष्टान्त्यशुद्धौ च लग्ने शुभखेचराः । आयुर्दाये वारे योगे कर्त्तव्या चौषधक्रियेति" । अथ जन्मर्क्षे जन्मनक्षत्रे नो भैषज्यं यत तदुक्तं दीपिकायां "जन्मनक्षत्रगचन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभैषज्यवादाध्ववर्त्तनेषु च वर्जयेत् ।" पी॰ धा॰ ।

भैषजाङ्ग न॰ ६त॰ । औषधस्य अनुपेये वस्तुनि शब्दच॰ ।

भैक्ष न॰ भिक्षैव तत्समूहो वा अण् ।१भिक्षायां २भिक्षासमूहे च । भिक्षायां भवः तत्प्रतिपाद्यग्रन्थव्याख्या वा कण्वमा॰ अण् । ३भिक्षाभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । ४तत्प्रतिपादकग्रन्थव्याख्याने च । "भिक्षाशनमनुष्ठानात् प्राक् केनाप्यनिमन्त्रितम् । अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत्" उशनाः । [२।१०८

भैक्षचर्या स्त्री चर-भावे क्यप् ६त॰ । भिक्षाचरणे मनुः

भैक्षजीविका स्त्री ६त॰ । भिक्षया जीवने त्रि॰ ।

भैक्षव न॰ भिक्षूणां समूहः खण्डिका॰ अञ् । भिक्षुसमूहे । [चातुर्वर्ण्या॰ ष्यञ् । २भिक्षायाम् ।

भैक्ष्य न॰ भिक्षाणां समूहः ष्यञ् । १भिक्षासमूहे । भिक्षैव

भैदिक त्रि॰ भेदं नित्यमर्हति छेदा॰ ठञ् । नित्यभेदनार्हे

भैम त्रि॰भीमस्य अपत्यादि अण् ।१भीमस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । सा च २नलपत्न्यां दमयन्त्याम् । भीमेनोपासिता अण् ङीप् ।३माघशुक्लैकादश्याम् । एका॰त॰ विष्णुधर्मोत्तरे "मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजायते । एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः । द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी । तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति" । मत्स्यपुराणे "अष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु

न शक्तस्तदुपोषितुम् । ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम् । उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम् । भीमतिथिं भैमीत्वेन ख्यातामेकादशीम्" रघु॰

भैमगव पु॰ गोत्रभेदे "हरितकुत्सपिङ्गशमन्दभैमगवाजाजाग्निरसाम्बरीषयौवनाश्वेति" आश्व॰ श्रौ॰ १२।१२।१

भैमरथ पु॰ भीमरथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । भीमरथाधिकारेण कृते ग्रन्थे

भैमसेन्य पु॰ भीमसेनस्यापत्यम् कुरुत्वात् अपि प्राप्ते वार्त्ति॰ ण्य । भीमसेनापत्ये वा॰ इञ् । भैमसेनि तत्रार्थे

भैमायन पुंस्त्री॰ भीमस्यापत्यं युवा इञन्तात् फक् । भीमस्य यूनापत्ये ।

भैरव पु॰ भीरोरिदम् अण् । १भये २तद्धेतौ त्रि॰ अमरः । नाट्यादिप्रसिद्धे ३भयानके रसे । ४भयसाधने त्रि॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीप् । ५शङ्करे ६तदवतारतद्गणभेदे शब्दर॰ ७नदभेदे च पु॰ हेमच॰ । ८शिवपत्न्यां स्त्री ङीप् । भैरवभेदास्तदुत्पत्तिश्च कालिकापु॰ ७७ अ॰ यथा "ईश्वराधिपः शङ्करस्य शरीरपि महाविपत् । संहितस्तु महायोगी सर्वाधारः प्रजापतिः । महापातकतापूरि घावोऽस्मत्पापतत् । पूर्वधाराश्रयात्तो भैरवोऽग्निसमप्रभः । विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः । तथा दक्षिणधारोत्थो भैरवः प्रेतमास्थितः । कामराजेति विख्यातः कृष्णाञ्जनसमप्रभः । नागराजेति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः । उत्तरात्तु धारायाः जातो भैरवः शूलभूषितः । चन्द्रराजेति ख्यात इन्द्रायुधसमप्रभः । भूयिष्ठात्तु धारायाः जातो भैरवः फणभूषितः । ख्यातो कन्दर्पराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः । ततो भूहेमराजेति भैरवः स्मृतस्तथा । ७धाराश्रो समुद्भवः स्वतत्त्वात्तु भैरवोऽपरः । एवं हि सप्तधाऽसौ कथ्यते भैरवोत्तमे ! । विप्रराजोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाष्टकमुच्यते ।" शारदीयदुर्गापूजायां तत्राष्टौ भैरवा यथोक्तं ब्रह्मवै॰ प्र॰ख॰६१अ॰। "आदौ महाभैरवञ्च संहारभैरवन्तथा । असिताङ्गभैरवञ्च रुरुभैरवमेव च । ततः कालभैरवञ्च क्रोधभैरवमेव च । ताम्रचूडं चन्द्रचूडम् अन्ते च भैरवद्वयम् । एतान् संपूज्य मध्ये च नव शक्तीश्च पूजयेत् ।" कालीपूजादौ पूजनीया भैरवाश्च तन्त्रसारोक्ता यथा "असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः । कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः" । ९शिवगणाधिपभेदे कालि॰पु॰ ४४ अ॰ यथा "नन्दी भृङ्गी

महाकालो वेतालो भैरवस्तथा । नन्दी भूत्वा महेश्वर शीतभीताऽतपोधनाः । देवीस्तुतशरीरेण प्राविरे तपसोऽबलात् । गणानामाधिपत्यन्तु तौ जानन्ति परं परम् ।" शिवाज्ञया वीरभूपचन्द्रशेखरस्य पार्वत्यां तारावतीगर्भजाते १०वेतालसोदरे च यथोक्तं कालिकापु० ४९ अ० । "प्रविवेश ततो देवी कायं तारावतीतनौ । महादेवोऽपि तस्यान्तु कायार्द्धं समुपस्थितः । कालावधाने तस्यान्तु सद्योजातं सुतद्वयम् । अभवत् पराहूं च ! तथा शाखामृगाननम् । ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदश्चन्द्रभूपः । ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः । वेतालवदनः कण्ठो वेतालोऽभूत्तथाऽपरः" । अपि च "योऽसौ भृङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भूततः । शापेन गौरीशापेन सम्भूय नरयोनिजौ । वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां नृपवेश्मनि । यथा भृङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा शृणु । योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः स्मृतो हरः । भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः ।" देवीभेदेषु शिवरूपभैरवभेदाश्च तोडलतन्त्रे १पटले उक्ता यथा "शिव उवाच । शृणु पार्वति ! सुभगे ! कालिकायाश्च भैरवम् । महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् । महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा । तारायाः दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् । समुद्रमथने देवि ! कालकूटं समुत्थितम् । सर्वे देवाः सदाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः । क्षोभादिरहितं यस्मात् पीतं हालाहलं विषम् । अतएव महेशानि ! अक्षोभ्यः परिकीर्त्तितः । तेन सार्द्धं महामाया तारिणी रमते सदा । महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् । पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रञ्च प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि ! । तेन सार्द्धं महादेवी सदा कामकुतूहला । अतएव महेशानि ! पञ्चमीति प्रकीर्त्तिता । श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे त्र्यम्बकं यजेत् । स्वर्गे मर्त्ये च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी । एतया रमते तेन त्र्यम्बकस्तेन कथ्यते । सर्वशक्तिसमायुक्तः सर्वतन्त्रे प्रपूजितः । भैरव्या दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्त्तिसंज्ञकम् । पूजयेत् परयत्नेन पञ्चवक्त्रं तमेव हि । छिन्नमस्तादक्षिणांशे कबन्धं पूजयेत् शिवम् । कबन्धपूजनाद्देवि ! सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । धूमावती महाविद्या विधवा रूपधारिणी । बगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् । महारुद्रेति विख्यातं जगत्संहारकारकम् । मातङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् । तमेव दक्षिणामूर्त्तिं जगदानन्दकारकम् । कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम् । पूजयेत् परमेशानि ! स सिद्धो नात्र संशयः । पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च रुद्रकम् । महामोक्षप्रदं देवं दशवक्त्रं महेश्वरम् । दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत् । नकारः सृष्टिकर्त्ता च दकारः पालकः सदा । रेफः संहाररूपत्वान्नारदः परिकीर्त्तितः । अन्यासु सर्वविद्यासु ऋषिर्यः परिकीर्त्तितः । स एव तस्या भर्त्ता च दक्षभागे तु पूज्यते" । ११रागभेदे स च महादेवमुखजः । धैवतनिषादषड्जगान्धारमध्यमरूपपञ्चस्वरमिलितैर्गेयः । अस्य न्यासं धैवतस्वरः शरदृतौ प्रातर्गेयता । मतान्तरे अस्य रागिण्यः पञ्च । भैरवी वैराडी मधुमाधवी सिन्धवी बङ्गाली चेति" हनुमन्मते भैरवी गुर्ज्जरी भाषा विलावली कर्णाटी वतंसा वड़हंसी चेति षट् । भरतमते मधुमाधवी ललिता बराटी बहुली भैरवी चेति अन्यविधा पञ्च सङ्गी० दा० दपत्रा । १२महाविद्यामूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप् सा च पञ्चदशविधा तन्त्रसारे उक्ता यथा

१त्रिपुरभैरवी २सम्पत्प्रदा भैरवी ३कौलेशभैरवी ४भयविध्वंसिनी भैरवी ५सकलसिद्धिदा भैरवी ६चैतन्यभैरवी ७कामेश्वरी भैरवी ८षट्कूटा भैरवी ९नित्या भैरवी १०रुद्रभैरवी ११भुवनेश्वरी भैरवी १२कमलेश्वरी भैरवी १३त्रिपुरबालाभैरवी १४नवकूटा बालाभैरवी १५अन्नपूर्णेश्वरीभैरवी च एतासां मन्त्रध्यानादिकं क्रमेण तत्र द्रष्टव्यम् । १३तारिण्युपक्रियोगिनीभेदे च "महाकाल्यश्च रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च । घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी । अष्टमी भैरवी प्रोक्ता योगिन्यस्ताः प्रपूजयेत्" तन्त्रसा० । तत्र शिवस्य पत्न्यां "कालीतन्त्रादौ "भैरव्युवाच "कालीपूजा श्रुता नाथ" कालीवचनम् १४भैरवरागस्य पत्नीरूपरागिणीभेदे स्त्री "भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा । बङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः" सङ्गीतसा० । मतान्तरे १५मालवरागस्य पत्नीभेदे "धानसी मालसी चैव रामकीरी च सिन्धुरा । आसावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः" । तस्य गानकालः पूर्वाह्णः । "विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी । रामकीरी रामकेली वेला वाटी च गुर्जरी । देशकारी च सुभगा पञ्चमी च मराठकी । भैरवी चा

कौमारी रागिणी इव चल्ल च । एताः पूर्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः” सङ्गीतदा० । ११रागभेदे पु० भा० आ० ५७ अ० ।

भैरवीचक्र न० भैरव्याः पूजनार्थं चक्रम् । देवीपूजार्थे कुलाचारवतां चक्राकारसमूहे तद्विधिर्यथा उत्पत्तितन्त्रे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्वीत दिने दिने । शुक्रवारे कुहूर्वां च तिथौ चन्द्रमसौ तथा । भैरव्याः कथितं चक्रं संस्थाप्य पूर्ववत् प्रिये । सुरायाः शोधनं कुर्य्यात् यथावत् परमेश्वरि ! । प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः । निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक्” ।

भेषज न० भेषजमेव स्वार्थे अण् ।१औषधे २वायवत्रागे अटा० भिषजो गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । भैषज्य तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । ३भिषजो गोत्रापत्यच्छात्रेषु ब०व० ।

भैषज्य न० भिषजः कर्म भेषज-स्वार्थे वा ष्यञ् । १औषधे भिषजोऽपत्यं गर्गा० यञ् । २भिषजोऽपत्ये पुंस्त्री० ।

भैष्णज पु० ब०व० भिष्णजो गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । भिष्णग्गोत्रापत्यच्छात्रेषु ।

भैष्णज्य पुंस्त्री० भिष्णजो गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् । तद्गोत्रापत्ये

भैष्मकी स्त्री भीष्मकस्य अपत्यम् इञ् ङीप् । भीष्मकनृपकन्यायां रुक्मिण्याम् हरिवं० १२० अ० ।

भोक्तृ त्रि० भुज-भोजने अवने च तृच् । १भोजनकर्त्तरि २भोगकर्त्तरि च ३पालनकर्त्तरि हेमच० । स्त्रियां ङीप् । ४विष्णौ पु० “भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता” विष्णुस० ।

भोग पु० भुज-भावकर्मादौ घञ् । १सुखे २दुःखे ३सुखदुःखान्यतमानुभवे ४स्त्र्यादीनां भाटके ५भाटकमात्रे च ६सर्पदेहे ७तत्फणायाम् अमरः । ८धने ९पालने १०भोजने च मेदि० ११देहे १२सर्पे १३पाने च शब्दरत्ना० । १४रव्यादीनां राशिगतिकाले “अतीतानागतो भोगो नाड्यः षष्ठ्या हताः” तिथित० । १५भूम्यादीनां फलभुक्तौ भुक्तिभक्ते अग्न्यात्प्र । १६विषयभेदे “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा । भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च” ब्रह्मवै० प्र० ख० २३ अ० ।

भोगक त्रि० भोग+संज्ञायां कन् । भोगकानीने ततः विदा० अपत्ये अञ् । भैगक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

भोगगृह न० भोगार्थं गृहम् । वासगृहे हेमच० ।

भोगदेह पु० भुज्यते सुखदुःखादिकमनेन भुज—आधारे घञ् कर्म० । पुण्यपापफलभोगार्थे देहे “प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” शु० त० । २भोगसाधने देहे स च लिङ्गशरीरात्मकः तस्यैव भोगसाधनत्वात् “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” वेदान्तिनः । सांख्यमते पञ्चमात्रास्थैर्य पञ्चभूतमात्रा इति भेदः । स्थूलदेहस्य भोगायतनत्वात् उपचारात् तथात्वमिति बोध्यम् । तद्विवृतिर्यथा “शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम् । देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् । स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह । वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवः पुरुषः स्मृतः । बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहञ्च तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये । जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते । न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा । तप्तद्रवे तप्तलोहे तप्तपाषाणे एव च । प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्युच्चपतनेऽपि च । न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव सः” ब्रह्मवै०प्र०२८अ० ।

भोगपाल पु० भोगं भोगसाधनमश्वं पालयति पालि—अण् उप०स० । अश्वरक्षके शब्दमा० ।

भोगपिशाचिका स्त्री भोगे पिशाचिकेव । क्षुधायाम् हारा० ।

भोगप्रस्थ पु० उत्तरस्थदेशभेदे ह०स० १४अ० हयग्रस् ।

भोगभूमि स्त्री भोगार्थैव भूमिः न कर्मार्था । भारतवर्षातिरिक्ते वर्षे “तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः” विष्णुपु० २अंशे ३अ० ।

भोगवती स्त्री भोगः सर्पशरीरं भूम्नाऽस्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः ङीप् ।१पातालगङ्गायाम् “भोगवती च पाताले स्वर्गे मन्दाकिनी तथा” इति पुराणम् । २कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ० । ३नदीभेदे भा० व० १२अ० । ४भोगयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भोगवर्द्धन पु० देशभेदे मार्क०पु० ५७ अ० ४८ श्लो० ।

भोगसद्मन् न० भोगार्थं सद्म । वासगृहे शब्दरत्ना० ।

भोगायतन न० ६त० । स्थूलदेहे “भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावः” सां०सू० ।

भोगार्ह न० भोगमर्हति अर्ह-अण् उप०स० । १धान्ये राजनि० भोग्ये २वस्तुमात्रे च त्रि० ।

भोगावली स्त्री ६त० । १भोगश्रेणी । २स्तुतौ उपचारात् ३स्तुतिपाठके जटा० ४नागपुर्यां हेमच० ।

भोगावास पु० भोगार्थं आवासः। वासगृहे हारा०।

भोगिक पु० भोगः अश्वभोगः अस्त्यस्य अर्थत्वेन ठन्। अश्वरक्षके शब्दमा०।

भोगिकान्त पु० ६त०। वायौ त्रिका०। सर्पाणां वायुभक्षकत्वात् तस्य तत्कान्तत्वम्।

भोगिगन्धिका स्त्री भोगिनः सर्पस्येव गन्धो यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। सर्पकङ्काल्याख्ये द्रव्ये वैद्यकप्र०।

भोगिन् पु० भोगः फणाऽस्त्यस्य इनि। १सर्पे अमरः तद्दैवताके। २अश्लेषानक्षत्रे च ३ग्रामण्यां ४नृपे मेदि०तस्य प्रजाभोगवत्त्वात्तथात्वम्। ५नापिते त्रिका०। ६माहिषिकरे वैद्यक० ७भोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च दर्वीकृती- भिन्नराजभार्यायाम् अमरः भोगिनीत्यत्र पाठान्तरम्।

भोगिभुज् पु० भोगिनं सर्पं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। मयूरे वैद्यकप्र०।

भोगिवल्लभ न० ६त०। चन्दने राजनि०।

भोगीन्द्र(श) पु० भोगी इन्द्र इव ६त० वा। १अनन्तदेवे मल्लिना० २वासुकौ च।

भोग्य न०भुज–ण्यत् कुत्वम्। १धने २धान्ये च। भोगमर्हति यत्। ३भोगार्हे त्रि०। भोगार्हस्त्रियां ४वेश्यायाम् स्त्री राजनि०। ५आधिभेदे पु०यथाह नारदः "विश्वस्यैव हा- नम् प्रतिभूराधिरेव च। अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः। कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा। स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च"।

भोज पु० भुज–अच्। १जनपदभेदे देशभेदे स च इदानीं (भोजपुर) इति ख्यातः। २धारापुरस्य नृपभेदे भोजप्रबन्ध भोजचरित्रादौ तद्वृत्तान्तो दृश्यः। "धन्यः श्रीभोजराजस्त्रिभुवनविजयी"उद्भटः। यदुदेवस्य शान्तिदेवागर्भजाते ३पुत्रभेदे पु० हरिवं० ३३अ०। ४द्रुह्युनृपसुतभेदे भा० आ० ८२ अ०।

भोजक त्रि० भोजयति भुजि–णिच्-ण्वुल्। १भोजनकारा- दके शाक०२।२४१ सौ०भुज-ण्वुल्।२भोजनकर्त्तरि त्रि०

भोजकट पु०भोजः कट इव। भोजाख्ये देशे भा०स०३१अ०। भोजकटे भवः "एकप्राचां देशे" पा० वुञ्संज्ञायाम् "वृद्धाच्छः" पा० छ। भोजकटीय तद्देशभवे त्रि०।

भोजदेव पु० भोजो देव इव। भोजराजे तेन च पातञ्जल- वृत्तिप्रभृतिग्रन्थाः कृताः।

भोजन न० भुज–ल्युट्। १कठिनद्रव्यस्य गलबिलाधःसंयोजने। करणे ल्युट्। २धने निघण्टुः ३विष्णौ पु०। "आजिष्णु- र्भोजनं भोक्ता" विष्णुस०। "भोज्यरूपा च प्रकृतिर्भोक्ता भोजनमुच्यते"वाक्या भोज्यरूपेण परिणामात् विष्णो- स्तद्विधानत्वात् तथात्वमिति भाष्यादौ दृश्यम्। भोजन- गुणादि भावप्र० उक्तम् आहारशब्दे ८९७पृ० दृश्यम्। तत्र विशेष आह्निकतत्त्वोक्तोऽभिधीयते "विष्णुपु० "अन्नाभिमन्त्रितं प्रदा न च पर्युषितं नृप!। अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात् तथा। तद्वद्वादरिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च। भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर!। नाशेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते!। मध्वम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान्। अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम्। लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा। प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः। पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति। अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्। पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्"। अन्नाभिमन्त्रितमिति अन्नमाहेति गायत्रीति वचनात् गायत्र्याभिमन्त्रितम्। गारुडे "प्राच' प्रथम- भूमिकम् अग्रम् निवर्त्तयेत्। न चैकवस्त्रेणान्नं प्रभुञ्जीत कदाचन।" "इतिभिर्हिरण्यं भोज्यं विप्राणां सर्ववासिनां नित्यशः। अवतीर्य च तथा तर्पयित्वा चाथ प्रकृत्याद्यानाः" कर्म्मलोचन०।विष्णुः "न सतीव्रतक- स्त्रीवाद्याप्यपि कदाचन"। भगवद्गीतासु "आयुःसत्त्व- बलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्ण- तीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःख- शोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्"। महाभारते "इक्षुनवफलकन्द यवरेषु वासवोधनम्। पिबेद् यथापि महाव्यसना भाव्यं न तामसी"। गयाप्रधिकारे पद्मपुराणम् "अवगाह्य च पीत्वा च दत्वात्मानप्रजं शुभम्"। देवीपुराणम् "ये चैव कपिलां ख्यासीयोदाहृत्य भुञ्जते। ते सर्वपापनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः"। मनुः "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः। श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः"। नियमे त्वेवम्। अनियमे तु नोदङ्मुखः। हारीतः "नोदङ्मुखो- ऽश्नीयात्" इति "नित्यान्नस्य तु प्राङ्मुखेनैव भोजनम्। यथाह देवल "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमधि-

ज्ञितः। विप्रुषस्त्वग्नः पीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः" जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखस्य निषेधमाह आपस्तम्बः "दक्षिणामुखो न भुञ्जीत सर्वविधभोजनमनायुष्यं मातृकप्रतिहितमिति" केचित् "कुशहस्तं यथाचारं तिलैस्तर्पयतीश्च। न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणा-स्यभोजनम्" इत्याचारेन्दुधृतवचनाज्जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः। व्यासः "पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः। हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता।" गोभिलः "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्। भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यते"। आपस्तम्बः "दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः"। मनुः "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः"। अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सन्ध्यासमीपसमये एवं प्रातराशितः दिवाभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः। आपस्तम्बः "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत्। आचान्तो न चाचम्य च विप्रपङ्क्तिदूषकः"भोजनशालायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो ग्राम्यस्थितो वा न चोपस्पृशेत्। बौधायनः "उपविष्टे समे स्थाने शुचौ क्ष्मासनान्विते। चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्। अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः। तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्वशात्"। आपस्तम्बः "भिन्नकांस्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु मानवः। उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"। तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि। वृद्धमनुः "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले। पलाश-पद्मपत्रे वा गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्"। अथ वर्द्धमान-धृताग्निपुराणम् "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्र-भाजने। वटे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे। पैठीनसिः "ताम्ररजतसुवर्णाश्म-मणिस्फटिककांस्यानां भिन्नमभिन्नम् इति न दोषः"। अत्र पालाशपात्रं भाजने विहितम् "तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्ममयस्य च। भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" इति मनुना पात्रापात्रस्य शुद्धिविधानाच्च। प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्"। अत्रिः "आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित्।

शब्देन चान्नमश्नाति तदन्नं गोमांसभक्षणैः"। शब्देन दन्तघोषणं विना मशादिवदित्यर्थः। आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ। पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः"। बौधायनः "भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः। बहिर्जानु न कर्त्तव्यं तद्वदाचमनं स्मृतम्"। हारीतः "मार्ज्जनाद्यं यज्ञकर्म भोजनानि देवतीर्थेन कुर्य्यात्"। पराशरभाष्ये वृद्धमनुः "न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना। नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्"। मार्कण्डेयपुराणम् "पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः"। मनुः "पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वदा। अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः। अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या च वन्दयेत्"। विष्णुपु० "नागः कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः। बहिर्भूता वायवः पञ्च तेषां भुक्तौ प्रदीयते। अदत्त्वा वायवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत्"। इति शिष्टपठितवचनान्नागादिभ्यो बलिदानमिति प्राचीनाचारः। तस्माद् देवेभ्योदत्त्वा भो-क्तव्यं तथा च भगवद्गीतायाम् "इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः"। यज्ञैः संवर्द्धिता देवा वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीनि वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति। अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चोर एव। स्मृतिः "निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाञ्जलिः। को-टया जठरे वह्नौ स्वेन पाचितवेन तु"। तेन पादोदकेना-पोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्य्या" आ० त० रघु०।

भोजनगर न० भोजदेशस्थे नगरे धारापुरे भा० व० ११७अ० भोजपुरादयोऽप्यत्र। [१०।४७अ० भोजनामादयोऽप्यत्र

भोजपति पु० ६त०। १भोजदेशाधिपे २कंसराजे च भाग०

भोजिन् त्रि० भुज–णिनि। भोजनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

भोज्य त्रि० भुज–ण्यत् भक्षणार्थत्वान्न कुत्वम्। १भक्षणीय-द्रव्यमात्रे २भक्ष्यभेदे आहारवस्तुनि न०। ३भोजन-कर्त्ते पितॄणां तृप्तये देवे श्राद्धादौ च।

भोज्यसम्भव पु० भोज्यमन्नाद्यात् सम्+भू-अपादाने अप् ६त०। भोज्यजाते देहस्थे रसधातौ शब्दच०।

भोट पु० (भोटान) देशभेदे शब्दरत्ना०।

भोटाङ्ग पु० (भोटान) देशभेदे शब्दर०।

भोलि पु० भा-क्लिन्। उष्ट्रे त्रिका०।

भौस स्वप्न०भा-जोषि । १सम्बोधने अमरः २प्रश्नविधाने मेदिनि०

भौजीय त्रि० भोजे देशभेदे भवः गहा०छ । भोजदेशभवे ।

भौत पु०भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तः तानि देवता वा यस्य अण् । १देवले ब्राह्मणे मन्वा०। बलिकर्मरूपे महायज्ञान्तर्गते २यज्ञभेदे । "होमो दैवो बलिर्भौतो ब्राह्मोऽतिथिपूजनम्" मनुः । ३रात्रौ स्त्री ङीप् हेमच० । भूतग्रस्तमात्रोन्मत्तवत्सु ।

भौतिक त्रि० भूतानि पृथिव्यादीनि पिशाचान् वा अधिकृत्य जातानि ठञ् । १भूताधिकारेण जाते "आध्यात्मिकाधिभूतं भौतिकानि" सा० सू० । २शरीरे व्याड़ादौ । ३मुक्तायां राजनि० । ४महादेवे पु० त्रिका० ।

भौत्य पु० भूतेरपत्यं वा० यञ् । चतुर्दशमनौ हरिवं ७अ०। "सम्भूताङ्गिरसःपुत्रो भूतस्यासीत्प्रतापवान्" इत्युपक्रमे मार्कपु० १०० तद्वृत्तान्तादिकमुक्तम् ।

भौम पु० भूमेरपत्यं तस्या इदं वा अण् । १नरकासुरे "त्वयि भौमं गते जेतुम्" माघः ।२मङ्गलग्रहे च । ३भूमिभवे त्रि० मेदि०। भौमजलचरादिकम् अम्बुवर्गे ११०पृ० दृश्यम् । ४भूमिष्ठापके अम्बरे धरणिः। ५रक्तपुनर्नवायां राजनि०

भौमन पु० भूम्नोऽपत्यम् अण् गणपाठात् न टिलोपः । विश्वकर्मणि भा० आ० ६६अ० ।

भौमिक त्रि० भूमौ तिष्ठति अधिकरोति वा ठञ् । भूम्यधिकारिणि २भूमिस्थिते च मनुः ५।१४२ । [अमरः।

भौरिक त्रि० भुरि स्वर्णमधिकरोति ठक् । कनकाध्यक्षे

भौरिकि पुंस्त्री० भूरिकस्यर्षेरपत्यम् इञ् । भूरिकस्यापत्ये स्त्रियां क्रौड्या० ष्यङ् । भौरिक्या तदपत्ये स्त्रियां त्रिय्याद् ङीप् च भौरिकीत्यपि तत्रार्थे । ततः अपत्ये तिका० फिञ् । भौरिक्यायणि भौरिकेरपत्ये पुंस्त्री० । भौरिक्या० विधवे त्रैं विधल् । भौरिकिविध तद्विषये देशे

भौरिक्यादि पु० देशे विषये विधल्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत काणेय वाणिजक वालिकाज्य सैकयत सैकयत" । [भौरिकिवद्रूपत् सर्वम् ।

भौलिकि पुंस्त्री० भौरिकि+रा रस्य लः । भौरिकिशब्दार्थे

भौलिङ्ग पुंस्त्री०भूलिङ्गस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् अण् । भूलिङ्गस्यापत्ये स्त्रियां गौरा०ङीष् । ततः युवप्रत्ययस्य लुक्

भौवादिक पु० भ्वादौ गणे पठितः ठञ् वाद्धृद्धिम् वेष् । भ्वादिगणपठिते धातौ । एवम् 'आदादिकजौहोत्यादिकदैवादिक'ादयोऽपि अदादादिगणपठिते धातौ ।

भ्यस भये भ्वा० आ० अक० सेट् । भ्यसते अभ्यसिष्ट । भ्यसते अभ्य०। उत्तरदिशि निपक्ष्णुः ।

भ्रंश पु० भ्रन्श-भावे घञ् । अधने अमरः । अतःपाते च भ्रंशकला अम०जत्र्रा०। क्रियायाम् नपरत्य० डी० । भ्रंशनबालस्य क्रियत्वे सर्वः ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)कुंश पु० भ्रुवा कुंशा दर्शितमावर्णं यस्य । "भ्रूकुंसादीनाम्" वार्त्ति० वा पक्षे वा ह्रस्वः इति रूपत्रयम् स्त्रीवेशधारिणि नटे अमरः ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)कुटि पुंस्त्री० भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । भ्रुकुंशवत् रूपत्रयम् । भ्रुवः कौटिल्ये अमरः ।

भ्र(भ्रु)क्ष अदने भ्वा० उ०सक० सेट् वा रत्र च पाठ्यपाठः । भ्र(भ्रु)क्षति ते अभ्र(भ्रु)क्षीत् । बभ्र(भ्रु)क्ष ।

भ्रजस पु० भ्राजते भ्राज-असुन् पृषो० ह्रस्वः । १अग्नौ रूपेऽपि यजु०१५।५। "अग्नि भ्रजस्वन्तः" शत० ब्रा० ८।५।२।५। २आदित्यरूपे सुरे च "सुरो भ्रजस्वन्तः इत्यसौ वा आदित्यः सुरो भ्रजस्वन्तः" तत्रैव ।

भ्रण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । भ्रणति अभ्राणीत् अभ्रणीत् बभ्राण । [अभ्रं शीत् अभ्रशत् ।

भ्रन्श अधःपतने दिवा०अक०सेट् । भ्रश्यति इरित् अभ्रशत्

भ्रन्स अधःपाते अक० सेट् । भ्रंसति इरित् अभ्रसत् । अभ्रंसीत् । भ्रंसित्वा भ्रष्टा । भ्रष्टः । [भ्रुवो भङ्गे ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)भङ्ग पु० ६त० । भ्रुकुंशवत् वा आकारभुवो

भ्रम चलने भ्वा०पर०अक०सेट् । भ्रमति कौटिल्ये इरित् । अभ्रमत् अभ्रमीत् । बभ्राम भ्रमा० भ्रेमतुः बभ्रमतुः ।

भ्रम चलने दिवा०पर०अक०सेट् शमा०। भ्राम्यति अभ्रमीत् ।

भ्रम भ्वा०पर०अक०सेट् । भ्रमति अभ्रमीत् यथा० भ्रेमतुः बभ्रमतुः घञि न वृद्धिः । ज्वला० भ्रमः भ्रामः ।

भ्रम पु० भ्रम-घञ् । १मिथ्याज्ञाने (अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथारूपेण ज्ञाने) २जलनिर्गमस्थाने ३कुन्दे (कुंद) ४भ्रमणे च मेदि० । भ्रमश्च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानम् । व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम् । तत्प्रकारिका वा विशेष्यता तत्प्रकारव्यधिकरणविशेष्यताकज्ञानम् । स्वप्रकारव्यधिकरणविशेष्यताकज्ञानम् । स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यताप्रतियोगिज्ञानम्" (चि०) तद्भावद्विशेष्यकत्वविशिष्टविशेष्यताप्रतियोगिताकतद्भाववति तत्सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टतद्विशेष्यकत्ववैशिष्ट्यविशेष्यताशालिज्ञानम् । विशेषिताभावसम्बन्धेन तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भाववद्विशेष्यकत्वा वा तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारिता त-

ज्ञानविज्ञानम् । (सु॰भा॰) “मिथ्याज्ञानापरपर्य्यायोऽयं निश्चयः” (सो॰उ॰) अतस्मिंस्तद्ग्रहः (भा॰प॰) । तद्भाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम् यथा शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञानम् । (त॰स॰) भ्रमो द्विविधः । विपर्य्यासः संशयश्च । तद्धेतवश्च दोषा दोषशब्दे ३०६१ पृ॰ दृश्याः

भ्रमण न॰ भ्रम–ल्युट् । गतिभेदे पर्य्यटने कर्म्मन्शब्दे दृश्यम्

भ्रमणी स्त्री भ्रम–करणे ल्युट् ङीप् । १क्रीडार्थपर्य्यटने तत्साधने २क्रीडिकायाञ्च मेदि॰ । [शिका॰

भ्रमत्कुटी स्त्री भ्रमन्ती कुटीव । तथाविधनिर्म्मिते छत्रे

भ्रमर पुंस्त्री॰ भ्रम-करन् । १मधुकरे भ्रमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कामुके मेदि॰ । ३भ्रमरच्छल्लीलताभेदे स्त्री राजनि॰ टाप् ।

भ्रमरक पु॰ भ्रमर इव कायति कै-क । ललाटलम्बिते भ्रमरतुल्ये चूर्णकुन्तले भ्रमरः । स्वार्थे क । भ्रमरक भ्रमरे बालक्रीडिकायाञ्च मेदि॰ । (हरकीन) वेधनयन्त्रभेदे दृश्यकृमा॰ । अङ्कभ्रमणे त्रिकः ।

भ्रमरकीट पु॰ भ्रमर इव कीटः । (कुमेरपोका) कीटभेदे

भ्रमरच्छल्ली स्त्री लताभेदे राजनि॰ । भृङ्गच्छल्ल्यादयोऽप्यत्र “भृङ्गच्छल्ली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी” राजनि॰ ।

भ्रमरपदक न॰ “भ्रमरपदकमिदमभिहितम्” द्वादशाक्षरपादके वृ॰ र॰ टी॰ उक्ते छन्दोभेदे ।

भ्रमरप्रिय पु॰ ६त॰ । धाराकदम्बे रत्नमा॰ ।

भ्रमरमारी स्त्री भ्रमरं मारयति मारि अण् उप॰स॰ गौरा॰ ङीष् । भ्रमरारिलतायाम् राजनि॰ । भृङ्गार्य्यादयोऽप्यत्र “भ्रमरारिश्च तिक्ता स्यात् पित्तश्लेष्मकफापहा । त्रिदोषकुष्ठकण्डूतिशोफश्वयथुविनाशिनी” राजनि॰ ।

भ्रमरविलसिता स्त्री “मोभौ नौगो भ्रमरविलसिता” छन्दोम॰ उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे तच्च लक्षणबोधकवाक्ये वर्द्धते ।

भ्रमरातिथि पु॰ भ्रमरः अतिथिर्यस्य । चम्पके राजनि॰ ।

भ्रमरानन्द पु॰ भ्रमरान् आनन्दयति आ+नन्द–णिच्-अण् उप॰स॰ । १बकुले २अतिमुक्तके रक्ताम्लाने च राजनि॰

भ्रमरालक पु॰ भ्रमर इव अलति पर्य्याप्नोति अल-ण्वुल् । ललाटस्थे चूर्णकुन्तले हेमच॰ ।

भ्रमरी स्त्री भ्रमर+ङीष् । १षट्पदायां जात्यर्थे ङीष् गौरा॰ ङीष् । तदाकारवत्यां २जतुकायां ३पुत्रदात्र्याञ्च राजनि॰

भ्रमरेष्ट पु॰ ६त॰ । १श्योनाकवृक्षे २भार्ग्यां ३भूमिजम्ब्वाञ्च स्त्री राजनि॰ ।

भ्रमरोत्सवा स्त्री भ्रमराणामुत्सवो मोदो यत्र । माधवीलतायाम् राजनि॰ । [नीलझिण्टिकायां हेमच॰ ।

भ्रमासक्त त्रि॰ भ्रमे मिथ्याज्ञानेऽस्त्रभ्रमणे आसक्तः । शस्त्रभ्रमणासक्ते हेमच॰ ।

भ्रंश अधःपतने दि॰पर॰अक॰सेट् । भ्रश्यति अभ्रशीत् अभ्रंशीत् । इदित् क्त्वा वेट् । भ्रंशित्वा भ्रष्ट्वा । भ्रष्टः ।

भ्रशिमन् पु॰भृशस्य भावः अतिशये वा इमनिच् भृशादेशः । १भृशत्वे २अतिशयत्वे च । अतिशये इष्ठन् भ्रशिष्ठ ईयसुन् भ्रशीयस् अतिशययुक्ते त्रि॰ईयसुनि स्त्रियां ङीप् ।

भ्रष्ट त्रि॰ भ्रंश–क्त । च्युते गलिते स्वार्थे क । तत्रार्थे ष च उपधा॰ ।

भ्रस्ज पाके तु॰ उ॰सक॰ अनिट् । भृज्जति भर्ज्जे धातौ वा भर्ज्ज् आदेशः स च वेट् अभ्राक्षीत् अभार्क्षीत् । अभ्रष्ट अभर्ष्ट । बभर्ज्ज बभ्रज्ज ।

भ्राज दीप्तौ भ्वा॰आत्म॰अक॰सेट् । भ्राजते अभ्राजिष्ट भ्राजा॰ भ्रेजे बभ्राजे । चङि वा ह्रस्वः । ञिट् अबभ्राजत् ।

भ्राज न॰ वर्षसाध्ये गवामयनसत्रे विषुवस्थानस्य प्रधानदिने गेये दिवाकीर्त्त्ये सामभेदे “दिवाकीर्त्त्यं साम भवति” इत्युपक्रम्य तस्य दिवाकीर्त्त्यत्वं समर्थ्य॰ “भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवतो लुप्यत एवाभ्यां ताभ्यां तमोऽपघ्नन्ति” ता॰ब्रा॰४।६।१४ । “यद्यप्यत्र पवमानस्य इति सामान्यवचनमस्ति एव दृश्यते वै गायत्रे ते गायत्रीवृहत्योः पदसामयोरिति विशेषावगतेरेव व्याख्यातं सम्भवात् । अनेन भ्राजाभ्राजयोः साम्नोः स्थाननियमोऽर्थाद्दुक्तो भवति” भा॰ तच्च स म “परिस्वानो गिरिष्ठ” इत्यस्मिन् गेयम् तच्च ऊहगाने ३प्र॰१२ ।

भ्राजक त्रि॰ भ्राज–ण्वुल् । १दीप्तिशीले २पित्तभेदे न॰ तद्रूपता॰ पित्तशब्दे ४३२५ पृ॰ भावप्र॰ वाक्यं दृश्यम् ।

भ्राजिर पु॰ भौत्यमन्वन्तरे देवभेदे मार्क॰पु॰ १००अ॰ ।

भ्राजिष्णु त्रि॰ भ्राज–इष्णुच् । १दीप्तिशीले २विष्णौ पु॰ । “भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता” विष्णुस॰ ।

भ्रातुष्पुत्र पु॰ ६त॰ अलुक्स॰ षत्वा॰ । भ्रातुः पुत्रे ।

भ्रातृ पु॰ भ्राज–तृच् पृषो॰ । एकपितृजाते (भाइ) इति ख्याते पदार्थे तस्य स्वसा इत्युक्तौ एक॰ । २भ्रातृभगिन्योः द्वि॰व॰ ।

भ्रातृक त्रि॰ भ्रातुरिदम् ठञ् । भ्रातृसम्बन्धिनि ।

भ्रातृज पुंस्त्री॰ भ्रातुर्जायते जन–ड ५त॰ । १भ्रातृपुत्रे २तत्कन्यायां स्त्री ।

भ्रातृजाया स्त्री ६त॰ । भ्रातृपत्न्यां यस्यां नियोगेनापि तद्-

गमननिषेधो यथा। “भ्रातृजायां [illegible]” अगम्यशब्दे १८७२पृ० दृश्यम् । अनियोगेन तद्गमने दोषो यथा “भ्रातृजायापहारी च मातृगामी भवेन्नरः” ब्रह्मवै०प्र० ५६ अ० । भ्रातृपत्न्यादयोऽप्यत्र ।

भ्रातृद्वितीया स्त्री भ्रातृभोजनार्था द्वितीया । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्य द्वितीयायाम् यमद्वितीयायां तद्विधिः निर्णयसि० भविष्ये “कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर! । यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः। अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे विप्र! न भोक्तव्यं ततो नरैः । स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्। दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्योऽपि विधानतः। स्वर्णालङ्कारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः । सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः” प्रतिपन्नाः भ्रातृभगिन्य इति हेमाद्रिः । “पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर! । मातुलस्य सुताहस्ताद्द्वितीयायां तथा नृप! ।। पितृमातृस्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् । भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् । सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् । अस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः संभोजितः प्रतिजगत् स्वसृसौहृदेन । तस्मात् स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति रत्नधनधान्यमनुत्तमं सः। गौडास्तु “यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः मन्त्रः “एह्येहि मार्त्तण्डज! पाशहस्त! यमान्तकालोकधरामरेश! ।। भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते! । भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” ज्येष्ठाऽग्रजातेति वदेदिति स्मार्त्तः । इत्यन्नदान[illegible] । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि “या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ । अर्च्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् । भ्रातुरायुःक्षयो राजन् न भवेत् तत्र कर्हिचित्” ।

भ्रातृवधू स्त्री ६त० । (भाद्दरबौ) कनिष्ठभ्रातृजायायां शब्दा० ।

भ्रातृभगिनी स्त्री द्वि०व० । वा एकशेषः । भ्रातृसहित भगिन्याम् ।

भ्रातृवत् त्रि० भ्राताऽस्त्यस्य मतुप् । भ्रातृयुक्ते ।

भ्रातृव्य पु० भ्रातुः पुत्रः भ्रातृ+व्यत् । १भ्रातृपुत्रे २शत्रौ च वेदप० “अतिशायमानं भ्रातृव्यं जयति य एतया स्तुते” ता०ब्रा०२।७।२। [ज्येष्ठभ्रातरि (भासुर) शब्दरत्ना०।

भ्रातृश्वशुर पु० भ्राता पतिभ्राता श्वशुर इव पूज्यत्वात् । पति-

भ्रात्र न० भ्रातुरिदम् विशा० अण् । भ्रातृसम्बन्धिनि ।

भ्रात्रीय पुंस्त्री० भ्रातुरपत्यम् छ । भ्रातृपुत्रे अमरः ।

भ्रान्त न० भ्रम-भावे क्त । १भ्रमणे “गजस्थाने भ्रान्तम्” माट० कर्त्तरि क्त । २मिथ्याज्ञानयुक्ते ३भ्रमणयुक्ते च त्रि० । ४धुस्तूरे ५मत्तगजे च पु० राजनि० ।

भ्रान्ति स्त्री भ्रम-क्तिन् । १भ्रमणे २अयथार्थज्ञाने च । “नानाविधे तु संसारे भ्रान्तिः संजायते स्वयम् । धात्वाक्षराणि कुटानि पताकाग्रान्ततः पुरा” ज्यो० त० । भ्रान्तिज्ञानश्च चित्तविक्षेपः योगान्तरायः पात०सू० तच्च चित्तविक्षेपशब्दे २९४१ पृ० दृश्यम् ।

भ्रान्तिमत् त्रि० भ्रान्तिरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १भ्रमज्ञानयुते स्त्रियां ङीप् । २अर्थालङ्कारभेदे पु० अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । [२भ्रमणकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भ्रान्तिहर पु० भ्रान्तिं हरति हृ-ट । १मन्त्रिणि शब्दरत्ना०

भ्राम त्रि० भ्रम-ज्वला० कर्त्तरि ण । भ्रमयुक्ते ।

भ्रामक त्रि० भ्रामयति भ्रम-णिच्-ण्वुल् । १भ्रमजनके २शृगाले पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् । ३धूर्ते त्रि० । ४सूर्य्यावर्त्ते मणौ ५अयस्कान्ते (चुम्बकपाथर) मेदि० तस्य लोहचालकत्वात् तथात्वम् ।

भ्रामर न० भ्रमरेण संभृतं मध्वादिकम् तस्येदं वा अण् । १मधुनि । २भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि० ३अयस्कान्ते पु०मेदि० । “तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वाऽसंख्येयषट्पदम्” इत्युपक्रम्य “भ्रामरीति च मां लोकाः” इति देवीमा० उक्ते ४चण्डीमूर्त्तिभेदे स्त्री । भ्रामरमधुगुणादि “किञ्चित् सूक्ष्मैः प्रविष्टेभ्यः पुष्पेभ्योऽभिनिचितम् । निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम् । भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु । स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं हिमम्” भावप्र० उक्तम् । ५अपस्माररोगे शब्दमाला ।

भ्रामरिन् त्रि० भ्रामरं भ्रमरस्येव घूर्णनमस्त्यस्य इनि । अपस्माररोगयुते “भ्रामरी गण्डमाली च” मनुः ३।१६१। टीकायां कुल्लू० ।

भ्राश भासे भ्वा०आ०अक०सेट् । भ्राशते भ्राश्यते अभ्राशिष्ट । भ्रेशे बभ्राशे। ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ट्वित् अथुच् भ्राशथुः ।

भ्राष्ट्र पु० भ्रस्ज-करणे ष्ट्रन् । १अम्बरीषे (भाजनाखोला) अमरः । भ्राष्ट्रे संस्कृतः अण् । २अम्बरीषसंस्कृते भक्ततण्डुलादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भ्राष्ट्रकि पु० गोत्रप्रवर्त्तकऋषिभेदे प्रवरा० ।

भ्राष्ट्रिमतिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकभेदे बौधा० प्र० प्रवराध्यायः ।

भ्रास दीप्तौ दिवा०-आ०-अक०-सेट् । भ्रास्यते अभ्रासिष्ट ।

भ्रास दीप्तौ भ्वा०-आ०-अक०-सेट् । भ्रासते अभ्रासिष्ट कथा० भ्रेसे बभ्रासे द्वित्व । भ्रासतुः ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

भ्री भये अक० भरणे सक० क्र्या० वा प्वा० पर० अनिट् । भ्रीणाति भ्रिणाति अभ्रैषीत् ।

भ्रुड संवरणे सक० संघाते अक० तु० कु० पर० सेट् । भ्रुडति अभ्रुडीत् बुभ्रोड ।

भ्रू स्त्री भ्रम–डू । नेत्रयोरूर्द्ध्वस्थायां रोमराजौ अमरः । तच्छुभाशुभलक्षणं मत्स्य०११४अ० उक्तं यथा "विचारयोग्या सुखिनो दरिद्रा विषमभ्रुवः । धनी दीर्घासंसक्तभ्रूर्बाले- न्दून्नतभ्रुवः । भावो निर्धन खण्डमध्यभ्रुख वि- नतभ्रुवः" । भ्रुवौ भ्रुवम् आद्यच् । भ्रूशब्द भ्रूशब्दे म० ।

भ्रूक्षेप पु० ६त० । भ्रूभङ्गे स्वदुर्नतवाचनाय भ्रुवोरूर्द्ध्वक्षे- पणे "भ्रूक्षेपमात्रानुमितप्रवेशाम्" कुमारः ।

भ्रूण आशायां विशङ्कायाञ्च चु०-आत्म०-सक०-सेट् । भ्रूणयते अबुभ्रूणत

भ्रूण पु० भ्रूण–अच् । स्त्रीणां गर्भे स्थावरे च अमरः ।

भ्रूणघ्न त्रि० भ्रूणं गर्भं हन्ति हन–क । भ्रूणहत्याकारके क्विप् भ्रूणहाप्यत्र । "अपि भ्रूणहनं पापात्" मनुः । तद्धत्याप्रायश्चित्तं प्रा० वि० उक्तं यथा

"तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुरुषवधप्रायश्चित्तं स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्री- वधप्रायश्चित्तम् । अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह मनुः "हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयी(रजस्वलां)मेव च स्त्रियम्" इत्यादेरिति । ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमित्यर्थः । ब्राह्मणीगर्भवधविषयमिदं तस्यैव प्रकृतत्वात् । क्षत्रियादिगर्भवधे तु यद्यपि गर्भस्व- रूपवधप्रायश्चित्तं कार्यं यथा याज्ञवल्क्यः "चान्द्रा- यणविद्यातो परेद्यत्रयच्छतो व्रतम् । गर्भेषु च यथा- वर्णं तथात्रेयीनिसूदनः" व्रतपदोपादानात् ज्ञानत इदम् अज्ञानतःप्रदत्तं तेन ज्ञानकृते ब्राह्मणगर्भवधे द्वा- दशवार्षिकम् । क्षत्रियगर्भवधे नैवार्षिकं वैश्यगर्भवधे षाड्वार्षिकं शूद्रगर्भवधे त्र्यवार्षिकं, ऐतच्च स्वजनक्षज- नीयम्" ।

भ्रूभङ्ग पु० ६त० । क्रोधादिज्ञापनार्थं भ्रुवविवर्त्तने "भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य" इति कुमारः ।

भ्रेज भासे भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । भ्रेजते अभ्रेजिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अबिभ्रेजत् त ।

भ्रे(भ्ले)ष पतने चलने च सक०-भ्वा०-उभ० सेट् । भ्रे(भ्ले)षति ते अभ्रे(भ्ले)षीत् अभ्रे(भ्ले)षिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अबिभ्रे(भ्ले)षत् त । तत्र पतने अक० भये चलने सक० इति भेदः ।

भ्रेष पु० भ्रेष–घञ् । स्वस्थितस्थानात् च्यवने अमरः । "आरब्धभ्रेषे कार्ये भ्रेषो वा मूढिति" इ०क० भा० ।

भ्रौवेय त्रि० भ्रुव इदम् "भ्रुवो वुक् च" पा० ढक् वुक् च । भ्रूसम्बन्धिनि च ।

भ्लक्ष भक्षणे भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् । भ्लक्षति ते अभ्लक्षीत् अभ्लक्षिष्ट । दुर्गमते अयथापाठरूपम् ।

भ्लास दीप्तौ वा दिवा० पक्षे भ्वा० आ० अक० सेट् । भ्लास्यते भ्लासते अभ्लासिष्ट कथा० भ्लेसे बभ्लासे । द्वित्व (पक्षे) भ्लासतुः । वोपदेवमते अयथापाठरूपम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये भकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

म

मकारः पवर्गस्य पञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ नासिका च जिह्वामूलेन ओष्ठयोः स्पर्शेनोच्चारणम् आभ्यन्तरः प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स्पर्शवत्ता अनुनासिकता च । बाह्य- प्रयत्नाः संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च । अस्य वाच- कत्वम् कामधेनुत० "मकारं शृणु चार्वङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । तरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा" ।

वर्णाभिधानेऽस्य पर्याया उक्ता यथा "मः कालो हि विषः कालो महाकालो महान्तकः । वैकुण्ठो वसुधा चन्द्री- रविः पुरुषराजकः । लावण्यो जया मेधा विश्वदा दीप्तसंज्ञकः । जठरञ्च भ्रमो मानं लक्ष्मीर्मातोपधर्मवी । शिवं शिवो महावीरः प्रमिता जनेश्वरः । प्रवणः प्रियश्च चन्द्रः दर्वीरुहो वह्निमण्डलम् । मातङ्गमालिनी विन्दुः अथवा भरतो विषम्" । तदधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "कृष्णां दशभुजां भीमां पीतलोहितलोचनाम् ।

हस्ताम्बरधरां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा मकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”। मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता। काव्यादौ प्रथमं प्रयोगे दुःखं फलं “सुखभवमरणं सोऽसदुःखं मवर्गः” वृ॰र॰टी॰उक्तेः।

म पु॰ मा–क। १शिवे २चन्द्रे ३ब्रह्मणि ४यमे ५समये ६विधौ ७विष्णौ च मेदि॰। छन्दःशास्त्रोक्ते त्रिगुरुके गणे “मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति यः” वृ॰र॰टी॰। तस्य देवता भूमिः काव्यादौ प्रथमप्रयोगे श्रीलाभः फलम्। [श्चि मसहे।

मक भूषणे गतौ च भ्वा॰आ॰सक॰सेट् इदित्। मङ्कते अम-

मक पुंन॰ म इव कायति कै–क अर्द्धर्चादि। शिवादिमल्ले।

मकर पुंस्त्री॰ कं शिरं किरति कॄ–अच्। १जलजन्तुभेदे अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च गङ्गाया वाहनं कामस्य ध्वजश्च। मकराकारत्वात् २मेषादितो दशमे राशौ। तद्राशिश्च उत्तराषाढाशेषपादत्रयश्रवणधनिष्ठार्द्धेति नवपादात्मकः। तद्राशिजातफलादिकं नी॰ ता॰ उक्तं यथा “उत्पथरतः प्रगल्भोऽलसः स्वार्थपरो रतौ चपलः। लुब्धो धर्मध्वजी वाक्यानुगः सुभूमिपीतः। स मकरे सम्भवः” [illegible]। मकि–अच् पृषो॰ मकं भूषणं राति ददाति रा–क। ३निधिभेदे निधिशब्दे ४१८ पृ॰ दृश्यम्। [कारे कर्णभूषणे।

मकरकुण्डल पु॰मकराकृति कुण्डलं कर्णभूषणम्। मकरा-

मकरकेतन पु॰ मकरः मकरचिह्नितं केतनं ध्वजो यस्य। कन्दर्पे हेमच॰ मकरकेत्वादयोऽप्यत्र।

मकरध्वज पु॰ मकरो ध्वजोऽस्य। कामदेवे अमरः।

मकरन्द पु॰ मकरमपि द्यति कामजनकत्वात् दो-बाहुलकात् न पृषो॰मुम्। १पुष्परसे अमरः। २कुन्दवृक्षे च ३किञ्जल्के न॰ राजनि॰।

मकरन्दवती स्त्री मकरन्द+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः ङीप्। १पाटलायाम् शब्दच॰ २मधुविशिष्टे त्रि॰।

मकरन्दिका स्त्री “रवैः षड्भिर्नौकैर्मनजजना ह्रस्वमकरन्दिका” वृ॰ र॰ टीकोक्ते अष्टादशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [भेदे भा॰ भी॰ १९ अ॰।

मकरव्यूह पु॰ मकर इव व्यूहः। मकराकारे सैन्यनिवेशन-

मकरसंक्रान्ति स्त्री ७त॰। मकरे राशौ रवेः १संक्रमणे २तदुपलक्षितपुण्यकालोपलक्षिते च दिने।

मकराकर पु॰ ६त॰। समुद्रे हेमच॰। [करभेदे शब्दच॰।

मकराकार पु॰ मकरस्येवाकारः फले यस्य। (काँटाकरञ्जा)

मकराक्ष पु॰ रावणपक्षस्थे राक्षसभेदे रामा॰ लङ्का॰ ७७अ॰।

मकराङ्क पु॰मकरोऽङ्को यस्य। १कामदेवे २समुद्रे शब्दरत्ना॰।

मकरालय पु॰ ६त॰। समुद्रे मकरावासादयोऽप्यत्र।

मकरासन न॰ रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे “मकरासनमाख्याते गात्रमध्यभागे प्रकारमाह पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा हस्ताभ्यां पृष्ठबन्धनम्”।

मकरीप्रस्थ पु॰ मकर्या उपलक्षितः प्रस्थः। शाकपार्थिव॰ यथा कदाचित् मकरीप्रस्थे प्रस्थे ग्रामो कर्मा॰ अस्य नाम सा॰ दाहता।

मकष्टु पु॰ऋषिभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा॰ ढक्। माकष्टवेय तद-पत्ये पुंस्त्री॰।

मकार पु॰ म+स्वरूपे कार। मस्वरूपे वर्णे। मकारादिवर्णे आद्यार्थेऽस्त्रय अच्। मद्यमत्स्यमांसमैथुनमुद्रारूपे मकारादिवर्णयुक्ते तन्त्रोक्ते पदार्थपञ्चके। [कल्पवृ॰।

मकुट न॰ मकि–भूषणे उट पृषो॰। शिरोभूषणे मुकुटे त्रि-

मकुति स्त्री मकि–उति पृषो॰। शूद्रशासने त्रिका॰।

मकुर पु॰ मकि–उरच् पृषो॰। १दर्पणे २बकुलवृक्षे ३कुलालदण्डे ४मल्लिकायाञ्च हेमच॰।

मकुल पु॰ मकि–उलच् पृषो॰। १बकुले २बकुलवृक्षे शब्दरत्ना॰।

मकुष्टक पु॰मकि-भूषायां उ-पृषो॰मकुं भूषां स्तकति प्रतिहन्ति स्तक-अच् शका॰अस्य। वनमुद्गे (वनानि)राजनि॰।

मकुष्ठ पु॰ मीयते मा–उ कुत्सितं तिष्ठति स्था–क अम्बष्ठा॰ षत्वम् कर्म॰। १ब्रीहिभेदे “मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्त-हरो लघुः। वह्निवृद्धिकरः पाके रुचिकृज्ज्वरनाशनः” भावप्र॰। २मन्दगामिनि त्रि॰। स्वार्थे क। ३वनमुद्गे

मकूलक पु॰ मकि–ऊलच् पृषो॰ संज्ञायां कन्। १दन्तीवृक्षे अमरः। २बकुले रत्नमाला।

मक्क गतौ भ्वा॰आ॰सक॰सेट्। मक्कते अमक्किष्ट ममक्के।

मक्कल पु॰ शूलरोगभेदे “प्रजातायाश्च नार्या रूक्षशरीरायास्तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं वायुना तद्देशगेनातिसंरुद्धं नाभेरधःपार्श्वयोर्वस्तौ वस्तिशिरसि वा ग्रन्थिं करोति। ततश्च नाभिवस्त्युदरशूलानि भवन्ति सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्यत इव च पक्वाशयः। समन्तादाध्मानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कलशूलम्” सुश्रुतः।

मक्कूल न॰ मक्क–ऊलच्। शिलाजतुनि शब्दर॰।

मक्कोल पु॰ मक्क-बा॰ ओल। खटिकायां त्रिका॰।

मक्ष रोषे संघाते च भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। मक्षति अमक्षीत्।

मक्षवीर्य्य पु॰मक्षं संहतं वीर्य्यं यस्मात्। ५ब॰ पियालवृक्षे राजनि॰।

मक्षिका स्त्री मश-सिकन् । कीटभेदे वंभराख्यकीटे (मौमाछि) शब्दच० । पृषो० दीर्घः तत्रार्थे राजनि० ।

मक्षिकामल न० ६त० । सिक्थके (मोम) राजनि० ।

मक्षिकासन न० ६त० । (मौचाक) सिक्थकाधारे राजनि० पाठान्तरम् । [भा०८।२६।६

मक्षु न० मश–उन् । शीघ्रे निघण्टुः २शीघ्रगतियुते त्रि०

मख यजने भ्वा०पर०सक०सेट् । मखति अमाखीत् अमखीत् ममाख मेखतुः । [मङ्क्ते ।

मख सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । मङ्खति अमङ्खीत्

मख पु० मख–संज्ञायां घ । यज्ञे अमरः ।

मखत्राट पु०मखं विश्वामित्रयज्ञमखं त्रायते त्रै–तृच् । श्रीरामे शब्दर० । [त्रि० ।

मखद्विष् पु०मखाय द्वेष्टि द्विष-क्विप् । १राक्षसे २यज्ञद्वेषिणि

मखाग्नि पु० ६त० । यज्ञे संस्कृताग्नौ जटा० । मखानलादयोऽप्यत्र ।

मखान्न न० मखे तत्काले भोज्यमन्नं शस्यत्वात् शा०त०। (माखना)इत्यख्याते जलजे फलभेदे"मखान्नं पद्मबीजञ्च गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत्" भावप्र० । ६त० । २यज्ञान्ने च ।

मखासुहृत् पु० ६त० । दक्षयज्ञस्य नाशके महादेवे हेमच०

मग सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । मङ्गति अमङ्गीत् ।

मगध पु० मङ्क्यते अधोगम्यतेऽनेन मगि-घ पृषो० मगं दोषं पापं वा दधाति धा-क । १देशभेदे २तद्देशस्थे जने ब०व०। स च कीकटेतिवंशः ख्यातदेशस्य । कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुना" इत्युक्तेः गयादीनामेव पुण्यत्वम् । अन्येषामपुण्यत्वं प्रत्युत पापजनकत्वम् "अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति" मिता० देवलोक्तेः । "तीर्थयात्रां व्यतिरेकेणैतान् गत्वा तत्रैव चिरमुषित्वा तत्रागमनं प्रायश्चित्तम् । तदयुक्तौ पुनरुपनयनं अतिचिरवासे तु पुनरुपनयनं कृत्वा चान्द्रायणं कर्त्तव्यम्" प्रा० वि० । अतस्तस्य पापजनकत्वात् तथात्वम् । ततः भवार्थे शण्डा० अ । मगधीय तत्र भवे त्रि०

मगधा स्त्री मगध तदुपलक्षितस्थानत्वेनास्त्यस्या अच् । पिप्पल्यां रत्नमा० । [मागे च ।

मगधेश्वर पु० ६त० । १जरासन्धनृपे हेम० । २तद्देशपति-

मगधोद्भवा स्त्री मगधदेशे बाहुल्येनोद्भवति अच् । पिप्पल्याम् राजनि० । तद्देशे तस्याः प्रचुरभवत्वात्तथात्वम् ।

मगध्य परिवेष्टने कण्ड्वा० प० सक०सेट् । मगध्यति अमगध्यी(धी)त् ।

मगन्द पु०मगं पापं ददाति दा-ड पृषो०मुम् च । कुसीदिनि निरु० ६।२२ ।

मगण पु० छन्दःशास्त्रोक्ते सर्वगुरुके वर्णत्रये ।

मगल पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा० ।

मग्न त्रि० मस्ज–क्त । (डोबा) जलादौ कृतमज्जने ।

मघ कैतवे द्यूतक्रीडादौ अक० गतौ निन्दायां आरम्भे च सक०भ्वा०आ०सेट् इदित् । मङ्घते अमङ्घिष्ट । [मङ्क्ते

मघ भूषणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । मङ्घति अमङ्घीत् ।

मघ पु० मघि-अच् पृषो० । १द्वीपभेदे मेदि० । (मग)नामके २म्लेच्छदेशभेदे । ३पुष्पभेदे न० शब्दरत्ना० ।

मघवन्(त्) पु० मह-कनिन् नि०हस्य घः "मघवा बहुलम्" पा०वा तृ च । १इन्द्रे अमरः २तन्नामकनामके मेचके च । तृचि मघवान् कनिनि मघवा । एवं मघवानौ मघवन्तावित्यादिरूपद्वयम् । भत्वे सम्प्रसारणे मघोनः इत्यत्र न मघवतः इत्यादि ङीपि मघोनी मघवतीत्यादि तद्धिते न भस्य० । माघवनम् इत्यादि भाष्ये तु मघवन्शब्दात् तत्सिद्धयं बाधयित्वा प्रत्ययान्तरमित्युक्ता न तृजित्युक्तम् ।

मघा स्त्री मह-घ टाप च । अश्विन्यवधिके दशमे नक्षत्रे तस्याः पञ्चताराकत्वात् बहुत्वमपि "पितरः पञ्चयन्त्यपरदङ्मघासु च" श्रुतिः । "मघां भूत्वा पर्जन्ये-दिति "मघायां पिण्डदानश्चेति" श्रुतिषु तत्तदाश्रयतात्पर्याभिप्रायेण । अस्याः योगताराद्रियशब्दे मातृदे ४६७ पृ० उक्तम् । २औषधभेदे भरद्विः ।

मघात्रयोदशी स्त्री मघानक्षत्रेण युक्ता त्रयोदशी शा०त० । भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां तत्रैव मघानक्षत्रसंयोगसम्भवात् । तत्र श्राद्धमावश्यकं यथोक्तं ति० त०

"प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायामनियत यत्किञ्चिद्द्रव्येण श्राद्धमावश्यकं यज्ञादिविधिवाक्ये नक्षत्रविशिष्टतिथेः श्रुतेः । ततश्च केवलत्रयोदशीकेवलमघाश्राद्धार्थवादा अपि तत्प्रविशिष्टविधिप्रकरणस्थो नित्यत्वबोधकाः न तु केवलविध्यन्तरकल्पना गौरवात् । तथाच मनुः "प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च" मनुः "यत्किञ्चित् मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् । तदप्यक्षयमेव स्यात् वर्षासु च मघासु च" । विष्णुधर्मोत्तरम् "प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी । प्राप्य श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः" । शाता-

तथः "पितरः स्तूयमानाश्च मलमासे च । तथा-ह्यायात् षडोडुपा पितृष्व माह्मणेषु च" । चान्द्र-मासगतेः मलमासे श्राद्धविधिर्दर्शितस्तैव श्राद्धोत्सर्ग-भावः कृतानिषधार्थः । "गुणविशेषे फलविशेषः स्यात्" इति न्यायात् । अत्र विष्णुधर्मोत्तरे "गयायुक्ता च तथापि यथा राजगयोर्दयो । तथापयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च" । तत्रापयुक्तन्यायेन । अत्र यद् स्यात् तत्पुत्रोगेन पायसयोगेन वाऽक्षयं भवेत् । एवं मलमासे श्राद्धविधिर्मधुना निमित्तं दानेन मधुनाम-युक्तकत्वम् । अतोऽत्र कृतर्दी शूद्रस्याप्यधिकारः । 'यत्र मलमासयोगे फलातिशयः । तथाच ब्रह्मविष्णो-भवौ स्मृतिः "मलमासे मघोदयत्री भवाभिश्च भवे रविः । यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे कुर्वीत यावते । अपि शत्रुपक्षे अन्नाद्यर्थायोपरि वराहमयोर्विशेष वावत् । अविशुद्धानामपि पृथक् श्राद्धमात्रम्" । तथा श्राद्धविष्णावचौ स्मृतिः "विमला अविमला वा पुंसः श्राद्धदेशितम् । यथाह च तथास्य साधि-कारः पृथक्त्वना" । अतैविधं प्रमाणिष्वेवोद्दिष्टम् श्राद्धं तत्पक्षादौ नाधिकारः न पितृविकारः । "अ-पिशुनोपरत्याज्यानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथक् नैव हुताः कुर्युः पृथक् हुता यदि क्वचित्" इत्यादिना श्राद्धविनाशायतनदुर्लभायां सुतां षोडशीकरणात्मा-नीति विशेषात् मलमासे श्राद्धानां पृथक्करणमपि प्रतीयते । मलमासोदयोनिमित्तवात्रे पृथग्वा विवक्षा न देवाः । "भौमर्षी तिथिवाराद्य मावस्याद्यं वक्त-व्यम् । तथापि क्रमशी पूजा वर्तमाना पितृदेवते । अन्ये विकल्पदानमस्तु कोऽपुनरी निवर्तयेत्" इति देवीपुराणात् मोक्षर्षी पञ्चमी चन्द्रार्द्धमङ्गलम् अमावास्यां पितृदेवते कार्यं तथा तत्र । यातायतः "विकल्पनिवर्तितं मधु श्राद्धं विधीयते । अयात्ययवशोपोऽत्र निविरत्न न लुप्यते । अयुक्तदक्षिणा यत्र शौनकं कथानिति" रघु० ।

मलामू स्त्री० मलापविशिष्टे काले अपवि भू-क्विप् । पूर्वमन्युनी जाते मूलमध्ये स्त्रिया० । मलदेवतायाम् ४४२१पृ० दृश्यम् ।

मंषी पु० मलायनमलदर्शितप्रमाणमाकल्पक अण् गौरा० ङीष् । मलायनमलसदर्शितप्रमाणमूले काले गौर-मासगते ज्ञातनाले (माकद) धान्यभेदे मेदि० ।

मषवाक पु० १ऋषिभेदे भा० व० ८९अ० । २वषभेदे तत्रैव ।

मंहि पु० मंहि-इन् । धनेच्छुभिक्षणभेदे भा०शा० १७७अ० ।

मङ्कु पु० मकि-उन् । वक्रमुकुलितेषु भा०आ० ६।६।४।११ ।

मङ्कुर पु० मकि-उरच् । दर्पणे भरतः ।

मङ्कुण मङ्कु-क्विप् । मत्कुणशब्दे दृश्या० ।

मङ्क्षु (क्षू) अव्य० मस्जि-उन् । १शीघ्रे २सत्यार्थे च । दुर्गो० पक्ष चाव्ययपि ।

मङ्ग पु० मगि-घञ् । नौकाशिरसि हेम० ।

मङ्गल पु० मगि-अलच् । १भूमिसुते ग्रहभेदे २प्रशस्ते ३दक्षप्रीतार्थविहिते च । ४तद्वति त्रि० अमरः । स्त्रियां ङीप् "सुमङ्गलीरियं वधूः" विवाहमं० । ५दुर्गायां ६हरि-द्रायां ७दूर्वायां ८पतिव्रतायाञ्च स्त्री मेदिनी० ९क-रञ्जभेदे स्त्री मेदिनी० । १०शतपुष्पाभेदे स्त्री हेम० ११योनिमुद्राभेदे "मङ्गला पिङ्गलेति" इत्यागमे दृश्यम् । अभिप्रेतसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वात् गोरोचनादेरपि तथा-त्वम् । मङ्गलद्रव्याणि च मत्स्यपुराणे ४२५अध्याये यथा "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः । एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्ततः । प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तथा-ऽऽयुर्न हीयते । कूर्मः इदं वर्धितपोऽवस्थं भेद्यं यत्नतः इदं कुर्वीत । अष्टोत्तरं शतविधानि नामा-न्यपि ब्राह्मणस्यान्ततः । एतानि पुष्पाणि तथा समीप प्रतानमं वन्दनमर्कविम्बम् । [illegible] तथा तत्र कुर्वीदृष्टिजलातिधर्मम्" इत्यभिधानार्थम् । १२विष्णौ न० "पवित्रं मङ्गलं परम्" विष्णु स० । कल्पद्रुमे २०६६पृ० मङ्गलकृत्यादि दृश्यम् । "प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्त-विवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" अत्रि० उक्ते १३प्रशस्ताचरणे निन्द्यवर्जने ।

मङ्गलचण्डी स्त्री मङ्गले चण्डी इव । १देवीभेदे दुर्गायां च । मङ्गलचण्डिकाशब्दस्य तन्नामनिरुक्तिः ब्रह्मवै० प्र० ४१ अ० उक्ता यथा "दक्षायां वर्त्तते चण्डी कल्याणेषु च मङ्ग-लम् । मङ्गलेषु च या दक्षा सा च मङ्गलचण्डिका । पूज्यायां वर्त्तते चण्डी मङ्गलोऽपि महीसुतः । मङ्गला-भीष्टदेवी या या सा मङ्गलचण्डिका । मङ्गलो मनु-वंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः । तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका" । [शब्दचि० ।

मङ्गलच्छाय पु० मङ्गला प्रशस्ता छाया यस्य । वटवृक्षे ।

मङ्गलपाठक पु० मङ्गलार्थं स्तुतीः पठति पठ-ण्वुल् । स्तुतिपाठके हेमच० । "ना स्यान्मङ्गलपाठक ।" वैजयी० ।

मङ्गलागुरु न० नित्यक० । अगुरुभेदे राजनि० ।

मङ्गल्य न० मङ्गलाय हितं यत्। १चन्दने २मङ्गलागुरुणि ३स्वर्णे ४सिन्दूरे राजनि०५दध्नि च। ६रुचिरे त्रि० हेम० ७मङ्गलकरे त्रि० मेदि०। "सर्वमङ्गलमङ्गल्ये" इति देवीमा०। ८अश्वत्थे ९बिल्वे १०जीरके ११मसूरके च पु० मेदि० १२नारिकेले १३कपित्थे १४रीठाकरञ्जे च पु० राजनि०। १५त्रायमाणौषधौ पु० शब्दचि०।

मङ्गल्यक पु० मङ्गल्यमङ्गस्य यस्य तद्दोषनिवारणार्थं दीय-मानत्वेन शास्त्रविधानात्। मसूरे अमरः। [भावप्र०।

मङ्गल्यकुसुमा स्त्री मङ्गल्यं कुसुमं यस्याः। शतपुष्पायाम्

मङ्गल्यनामधेया स्त्री ६ब०। जीवन्त्यामोषधौ जटा०।

मङ्गल्या स्त्री मङ्गलाय हिता यत्। १मल्लिकागन्धागुरुणि अमरः २रोचनायाम् ३शतपुष्पायाम् ४शम्यां ५शुक्लवचायां मेदि० ६प्रियङ्गौ ७मासपर्ण्यां हेमच० ८शतपुष्पायाम् ९जीवन्त्याम् १०ऋद्धिनामौषधौ ११हरिद्रायां १२दूर्वायां राजनि० १३दुर्गायाञ्च स्त्री रत्नमा०।
"मङ्गल्याऽगुरुशिशिरा मज्जाया दोषनाशिका" राजनि०

मङ्गिनी स्त्री मङ्गो नौकाग्रिरः अस्त्यस्या इनि ङीप्। नौकायां हेमच०। [पत्ये पुंस्त्री

मङ्गुष पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं कुर्वा० ण्य। माङ्गुष्य तद-

मच दम्भे शाठ्ये च भ्वा०आ०सक०सेट्। मचते अमचिष्ट मेचे।

मचि उन्नताकरणे धारणे पूजायां च सक० दीप्तौ अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित्। मञ्चते अमञ्चिष्ट। ममञ्चे।

मचक्रुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे। कुरुक्षेत्रशब्दे दृश्यम्

मचर्चिका स्त्री चर्च-धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् मस्य मयोरिव चर्चिका प्रशस्तम्। प्रशस्ते अमरः वाच्यलिङ्गोऽयमित्यन्ये "मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः" सि० कौ० "प्रशंसावचनैश्च" पा० अस्य विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोमचर्चिका गोमतल्लिका इत्यादि।

मच्छ पुंस्त्री० माद्यति मद्-क्विप् तथा सन् शेते शी-ड। मत्स्ये शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

मजिर पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं शिवा० अण्। माजिर तद-पत्ये पुंस्त्री०।

मज्जकृत् न० मज्जानं करोति कृ-क्विप्। १देहस्थे अस्थि-रूपे पदार्थे हेमच० अन्नादिषु भुक्तेषु रसादिपरिपा-केन क्रमेणमेदोचितमांसत्वगस्थिमज्जाधातूत्पत्तेः अस्थ्नः मज्जाजनकत्वम्।

मज्जन् पु० मस्ज-कनिन्। १अस्थिजाते अस्थिमध्यस्थे स्नेहा-कारे पदार्थे २वृक्षादेः सारांशे च अमरः। अस्थिमज्जा-

शुक्राः "यस्य यस्य भवेद्यत्र वीर्यं" भवति यादृशम्। तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्" राजवल्लभः "अस्थि यद्वातानिलना मज्जा तत्र सारो द्रुवो घनः। यः स्नेहस्तु पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते"। मज्ज-स्थानमाह "स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः" भावप्र०।

मज्जन न० मस्ज-भावे ल्युट्। १स्नाने (डोबा) शब्दार्थ०। कर्त्तरि ल्यु। २मज्जायां शब्दर० अस्थिमध्यगमज्जाना-मत्यासन्नत्वम्। ३कुम्भीपाकनरकभेदे भा०व०४६अ०।

मज्जसमुद्भव न० मज्जतः समुद्भवति सम्+उद्+भू-अच् ५त०। शुक्रे तस्य मज्जाजातत्वम् मज्जनशब्दे दृश्यम्।

मज्जा स्त्री मस्ज-अच् टाप्। १अस्थिसारे २वृक्षादेः सारांशे च हेम०। "मज्जातको मूत्रपुरीषयुक्तैः शिरामज्जा-वहितैः" सुश्रुतः। [राजनि० २शुक्रधातौ न०

मज्जाज न० मज्जातो जायते जन-ड। १भूमिजे गुग्गुलौ

मज्जारस मज्जायाः रसः परिपाकः। शुक्रे राजनि०। तस्य मज्जापरिपाकत्वं मज्जनशब्दे दृश्यम्।

मज्जासार न० मज्जायां सारोऽस्य। जातीफले राजनि०।

मज्जूषा स्त्री मस्ज-ऊषन्। मञ्जूषायां रायमुकुटः।

मज्मन् न० मस्ज-मनिन् पृषो०। बले निघण्टुः।

मञ्च पु० मचि-उच्छ्राये घञ्। १खट्वायाम् अमरः (माचा) वंशनिर्मिते २उच्चासने ३उच्चमण्डपभेदे शब्दा० "मञ्चस्थ-रघुनन्दनम्" पुराणम्। भावे घ। तत्रैव "इन्दोऽस्य पतितेन मञ्चगतः" इति शा० १प०।

मञ्चकाश्रय पु० ६ब०। मत्कुणे (छारपोका) राजनि०।

मञ्चमण्डप पु० मञ्च इव मण्डपः। क्षेत्ररक्षार्थं उच्चे पत्रा-दिकृते (टङ्) शब्दा०। [शब्दरत्ना०।

मञ्जर न० मञ्ज-अरच्। १तिलकवृक्षे २मुक्तायाञ्च ३वल्लर्याञ्च

मञ्जरि(री) स्त्री मञ्जु ऋच्छति ऋ-इन् शक० पररूपं वा ङीप्। अभिनवोद्भिन्नायां कुसुमादीनां पत्रशाकुरूपायां १वल्लर्याम् अमरः स्त्रीलिङ्गस्त तत्र २मुक्तायां ३तिलक-लतायां शब्दरत्ना०। ४तुलस्याम् राजनि० ततः तारका० इतच्। मञ्जरित जातमञ्जरीके त्रि०। स्त्रीरत्नः ऋजधा कलोमिति गरपदैर्मञ्जरी" अ० र० टी० उक्ते अष्टदशा-क्षरपादके छन्दोभेदे। [राज नि०।

मञ्जरीनम्र पु० मञ्जर्यां तदवस्थायामपि नम्रः। वेतसे।

मञ्जा स्त्री मजि-अच्। १अजायां त्रिका०।२मञ्जर्यां हेमच०।

मञ्जि(ञ्जी) स्त्री मञ्ज-इन् वा ङीप्। मञ्जर्याम् त्रिका०।

मञ्जिका स्त्री मजि–ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम् । वेश्यायां हारा० ।
मञ्जिफला स्त्री मञ्जिः मञ्जरी फले यस्याः । कदल्याम् त्रिका० ।
मञ्जिष्ठा स्त्री अतिशयेन मञ्जीमती इष्ठन् मतुपो लोपः । स्वनामख्यातायां लतायाम् अमरः । "मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वर्वर्णकृत् । गुरुरुष्णा विषश्लेष्मशोथयोन्यक्षिकर्णरुक् । रक्तातीसारकुष्ठास्रविसर्पव्रणमेहनुत्" भावप्र० । मञ्जिष्ठया रक्तम् अण् । माञ्जिष्ठ तद्वर्णेन रक्ते त्रि० ।
मञ्जिष्ठामेह पु० सुश्रुतोक्ते मेहभेदे तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा मेहतीत्यनुषङ्गे "मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही" ।
मञ्जिष्ठाराग पु० मञ्जिष्ठेव रागः । "मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते" सा० द० उक्ते पूर्वानुरागभेदे ।
मञ्जीर न० मञ्ज–ध्वनौ ईरन् । १नूपुरे अमरः । "मञ्जुमांसमञ्जीरे कलमञ्जीरं" इति गी० १० प० । २दधिमन्थनदण्डबन्धनस्तम्भे पु० हेमच०
मञ्जीरक पु० मञ्जीर इव कायति मञ्जु ध्वनते कै–क । नूपुरध्वनितुल्यध्वनियुते ततः भिषा० अपत्ये अण् । माञ्जीर तदपत्ये पुंस्त्री० । [मञ्जुल तद्वति त्रि० ।
मञ्जु त्रि० मञ्ज–उन् । मनोहरे अमरः । सिध्मा० लच् ।
मञ्जुकेशिन् पु० कर्म० अस्त्यर्थे इनि । १श्रीकृष्णे त्रिका० २सुन्दरकेशयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । [त्रि० ।
मञ्जुगमना स्त्री ६ब० । १हंस्यां राजनि० २सुन्दरगतियुते
मञ्जुघोष पु० तन्त्रोक्ते १उपास्यदेवभेदे तन्त्रसारे दृश्यम् । २पूर्वजिनभेदे त्रिका० । कर्म० । ३मनोहरशब्दे पु० ।
मञ्जुपाठक पुंस्त्री० मञ्जु पठति पठ–ण्वुल् । १शुकखगे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २मनोहरपाठके त्रि० ।
मञ्जुप्राण पु० ६ब० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि जटा० सर्वव्यापित्वेन विधात्रमायस्य मञ्जुप्राणत्वात् तस्य तथात्वम् ।
मञ्जुभद्र पु० जिनभेदे त्रिका० ।
मञ्जुभाषिन् त्रि० मञ्जु भाषते भाष–णिनि । १सुन्दरभाषके स्त्रियां ङीप् सा च "सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी" वृ० र० उक्ते २त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।
मञ्जुल त्रि० मञ्ज–सिध्मा० लच् मजि-उलच् वा । १मनोहरे २निकुञ्जे मेदि० ३जलके न० विश्वः । ४जलरङ्कुपक्षिणि पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । [२सुन्दरमीके त्रि० ।
मञ्जुश्री पु० ६ब० । १मञ्जुघोषे २पूर्वजिनभेदे त्रिका० ।
मञ्जुहासिनी स्त्री "सजौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी" वृ० र० टी० उक्ते १त्रयोदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे । ३सुन्दरहासयुते त्रि० ।
मञ्जूषा स्त्री मञ्ज ऊषन् (पेटरा) १पेटिकायाम् अमरः । २मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि० ३पाषाणे शब्द० को० ।
मट वधे भ्वा० प० सक० सेट् । मटति अमटीत् अमाटीत् मेटतुः
मटची स्त्री मट–बा० अचि ङीप् । १पाषाणवृष्टौ "मटचीहतेषु कुरुषु" छान्दोग्यश्रुतिः । २रक्तवर्णक्षुद्रपक्षिभेदे गोविन्दः ।
मटस्फटि पु० दर्पारम्भे जटा० । [अमाठीत् मेठतुः ।
मठ वासे मद०मर्दने च सक० भ्वा० पर० सेट् । मठति अमठीत्-
मठ आध्याने भ्वा० उभ० सेट् इदित् । मण्ठते अमण्ठिष्ट ।
मठ पुंन० अर्द्धर्चा० मठत्यत्र मठ-घञर्थे क । १छात्रादिनिलये २देवागारे अमरः । मठप्रतिष्ठातत्त्वे तत्प्रतिष्ठाविधिर्दृश्यः । ३बलवद्धयाने चाल दृश्यम् । ४सन्नीरजे हारा० ।
मठर पु० मठ–अरन् । १मुनिभेदे २मत्ते त्रि० उज्ज्वल० । राजद० परनिपातः राजमठरः । गर्गा० यञ् । माठर्य तस्य गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोपः । गोत्रकार्यकल्पापत्ये विदा० अञ् । माठर तदपत्ये पुंस्त्री० ।
मड भेदे भु० उभ० सक० सेट् इदित् । मण्डयति-ते अममण्डत् त । विभागे भ्वा० आत्म० । मण्डते ।
मड भूषणे चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । मण्डयति ते मण्डति अममण्डत्-त अमण्डीत् । [जटा० ।
मडक पु० मडि–क्वुन् पृषो० नलोपः । धान्यभेदे (मेड़ुया)
मडर पु० मडि–बा० अरन् पृषो० नलोपः । भिक्षुभेदे अन्यायपदे परे अस्याद्युदात्तता ।
मडार पु० मडि–बा० आरन् पृषो० । भूषणे ततः चतुरर्थ्यां प्रगद्या० ञ्य । माडार्य तेन निर्वृत्तादौ त्रि० ।
मड्डु पु० मज्जन्ति अस्मिन् मड्डा यत्र मस्ज+उन् पृषो० । वाद्यभेदे अमरः स्वार्थे क मड्डुक तत्रार्थे । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य वा ठक् पक्षे अण् । माड्डुकिक माड्डुक तद्वादनशिल्पयुते त्रि० । [अमणीत् मेणतुः ।
मण अव्यक्तशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । मणति अमाणीत् अ-
मणि(णी) पुंस्त्री० मण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । रत्नादौ "मणिरत्नं परं प्रीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणात्तत्र पापालक्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभः । "मणिहारावलिरामणीयकमिति" 'स्थपनीतमणीस्रजमिवेति च' नैषधम् । २लुप्तमयपात्रभेदे अलिञ्जरे (जाला) ३लिङ्गाग्रे ४मानभेदे जटा० ५मणिबन्धे हेमच० । स्वार्थे कन् संज्ञायां कन् वा । मणिक अलिञ्जरे म० भरतः ।

अज्ञानबन्धने मेदि० योन्यर्थे शब्दरत्ना० [हगग्रम्।

मणिकर्ण पु० १कामरूपस्थे २शिवलिङ्गभेदे मणिकूटशब्दे

मणिकर्णिका स्त्री मणिकर्णः मणिमयकर्णभूषणमस्त्यस्यां ठन्। विष्णुतपश्चादर्शनात् विस्मयेन शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनस्थाने काशीस्थे १तीर्थभेदे।

तन्नामनिरुक्तिः काशी० २६अ० यथा

विष्णुं प्रति शिववाक्यम् "त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात्। यन्मयान्दोलितो मौलिरहिन्द्रवरभूषणः। तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका। मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका। चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुराख्यातमिदं शुभम्। त्वया चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधर!। मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका। तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका" मणिकर्णीत्यप्यत्र। २मणिमयकर्णभूषणे च।

मणिकर्णीश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख०१००अ०

मणिकर्णेश्वर न०कामरूपस्थे शिवलिङ्गभेदे कालिकापु०८१अ०.

मणिकानन न० मणिकनिबानं यत्र। कण्ठे शब्दर०।

मणिकार पु० मणिमयं भूषणं करोति क-अण्। (जहरि) १मणिमयभूषणकारके २प्रत्यथादिषत्तःकण्ठालकतन्मणिनामणिनामकग्रन्थकारे गङ्गेशोपाध्याये च। क-क्विप् ङत०। मणिकृदादयोऽप्यत्र।

मणिकुट्टिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ०।

मणिकूट पु०मणिमयः कूटोऽस्य। कामरूपस्थे पर्वतभेदे यथोक्तम् "मत्स्यकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः। मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः" कालिकापु०८१अ०।

मणिकेतु पु० केतुभेदे वृ०स० ११अ० केतुशब्दे दृश्यम्।

मणिगणनिकर पु० "वसुहययतिरिह मणिगणनिकरः" वृ०र० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे द्विगुणहय चतुरित्यत्राभावप्रवृत्तिः।

मणिग्रीव पु० कुबेरपुत्रभेदे शब्दर०।

मणिच्छिद्रा स्त्री मणिरिव छिद्रमस्याम्। १मेदानामौषधौ २ऋषभानामौषधौ च मेदि०। [११अ०।

मणिजला स्त्री मणिप्रचुरं जलमस्याम्। नदीभेदे भा० व०

मणित न० मण-क्त। रतिकाले स्त्रीणामव्यक्तशब्दभेदे हेम०

मणितारक पुंस्त्री० मणिरिव तारकाक्षि। सारसखगे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

मणिद्वीप पु० मणिमयः मणिप्रचुरो वा द्वीपः। क्षीरसमुद्रमध्यस्थे श्रीविद्यापीठरूपे द्वीपभेदे "सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे" आनन्दल०।

मणिनाग पु० नागभेदे भा० आ० ३५ अ०। [१५८अ०।

मणिपर्वत पु० मणिप्रचुरः पर्वतः शा०त०। पर्वतभेदे हरिवं०

मणिपालि त्रि० मणिं पालयति पालि-इनि। मणिपालके तस्य धर्म्यं मह्यिष्या०अण्। माणिपाल तस्य धर्म्ये त्रि०। तस्यापत्यम् रेवत्या०ठक्। माणिपालिक तदपत्ये पुंस्त्री०

मणिपुच्छी स्त्री मणिरिव पुच्छं यस्याः जिता ङीप्। मणिवर्ण्णपुच्छयुतायां स्त्रियाम्।

मणिपुष्पक पु० सहदेवस्य शङ्खे गीता १।१६।

मणिपुर न० पौरस्त्ये देशभेदे।

मणिपूर न० सुषुम्णान्तर्गते षट्चक्रमध्ये नाभिस्थे पद्मभेदे "तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्। मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः। मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते। दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्। शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वलोकनकारणम्"

मणिबन्ध पु० मणिर्बध्यतेऽत्र बन्ध-आधारे घञ्। प्रकोष्ठपाण्योर्मध्यस्थे १करपन्थौ तस्य शुभाशुभलक्षणं गरु०पु० ६६अ० उक्तं यथा "मणिबन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः। नृपा हीनैः करच्छेदसशब्दैर्धनवर्जिताः" २सैन्धवलवणाकारे पर्वतभेदे च। [राजनि०।

मणिबी(वी)ज पु० मणिरिव बी(वी)जमस्य। दाडिमवृक्षे

मणिभद्र पु० यक्षभेदे भा० स० १०अ०।

मणिभूमि स्त्री ६त०। मणीनामाकरे।

मणिमञ्जरी स्त्री "द्विनायैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्त्तिता मणिमञ्जरी" वृ० र० टीकोक्ते ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे।

मणिमण्डप पु० मणिमयः मणिप्रचुरो वा मण्डपः। १मणिखचिते मण्डपे २देवतापीठस्थानभेदे तन्त्रसारः।

मणिमत् त्रि० मणिरस्त्यस्य मतुप्। १मणियुते त्रि० स्त्रियां ङीप्। २यक्षभेदे पु० भा० स० १०अ०। ३तत्रागरीयजाते द्वापरयुगीये २नृपभेदे पु० भा० आ० ६७अ०। ४नागभेदे भा० स० ९अ०। ५राक्षसभेदे भा०व०१६०अ०। ६दैत्यभेदे हरिवं०३अ०। ७पश्चिमस्थे देशभेदे वृ०स०१४अ०।

मणिमध्य न० "स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः" छन्दोम० उक्ते नवाक्षरपादके छन्दोभेदे। [शब्दे अमरः।

मणिमन्थ न०मणिरिव मथ्यते मन्थ-कर्मणि घञ्। सैन्धव-

मणिमाला स्त्री ६त०। "त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुह-

मञ्जी: “मण्डो०क्तो द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । २कारे ३दन्तमलभेदे मेदि०। ४कच्छुरायां मञ्जर०।५दीप्तौ मञ्जुभा०

मणिराग न० मणेरिव रागो वर्णोऽस्य । १हिङ्गुले राजनि० ३त० । २मणिवर्णे पु० ।

मणिल त्रि० मणि+सिध्मा० मत्वर्थे लच् । मणियुते ।

मणिव पु० मणि–मत्वर्थे व । नागभेदे सि०कौ० ।

मणिवाल पु० मणिरिव शुक्लत्वात् वालः दैर्घ्योऽस्य । मणिदैवत्ये पशुभेदे यजु० २४।२ ।

मणिवाहन पु० नृपभेदे भा० आ० ६३अ० ।

मणिशैल पु० मन्दराचलस्य पूर्वस्थे पर्वतभेदे मार्कण्डे० ५५ ।

मणिसर पु० मणीन् सरति धारकत्वेन गच्छति सृ–अच् ६त०। मणिखचिते हारभेदे ।

मणिस्कन्ध पु० नागभेदे भा० आ० ५७अ० ।

मणीचक न० मणेः ई शोभां चकते प्रतिहन्ति चक–अच् ६त०। १चन्द्रकान्तमणौ त्रिका०। २मत्स्यरङ्गखगे पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

मणीवक न० मणीव कायति कै–क । पुष्पे शब्दर० ।

मणीवती स्त्री मणि+अस्त्यर्थे मतुप् नि० मस्य वः मस्य दीर्घः । मणियुक्तनदीभेदे । [स्याम् राजनि० ।

मण्टपी स्त्री मण्टं पाति पा–क गौरा० ङीष् । क्षुद्रोपद-

मण्टि पु० गोत्रप्रवर्तकर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

मण्ठ(ठ) पु० मठ–घञ् पृषो० वा । (माठ) खाद्यभेदे राजनि०। “समितां सर्पिषाद्व्यर्द्धेनापि च पचेत् । सम्यक् मटकं कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् । एलाकर्पूरमरिचाद्यैरलङ्कृते । सज्जयित्वा शिताधाले ततस्तत् समुद्धरेत् । अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ठ इत्यभिधीयते” । अस्य गुणाः “मण्ठस्तु वृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः” भावप्र०मठ इति पठितम् कृताबयब्दे २१८२ पृ० दृश्यम्

मण्ड पुंन० मन–ड तस्य नेत्त्वम् ।१सर्वोद्रव्यानामग्रे (माड) २सारे ३पिच्छे च । ४आमलक्यां ५सुराग्रे स्त्री ६दधिमण्डे (मात) न० मेदि० । ७एरण्डवृक्षे दर्भूषायां च पुंन० हेमच० शब्दचन्द्रि

भावप्र० तद्विधानं यथा

“तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले । द्रवः सिक्थैर्विरहितो मण्ड इत्यभिधीयते । शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः ।। अयं गन्धर्वविद्यातले मण्डलं विदुर्बुधा । मेदः कूपकपात्रेणानुलेपो

मज्जयोरपि” । तस्य गुणाः “मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् । स्रोतसां मार्दवकरः स्वेदनः पित्त-श्लेष्मनाशनः”। “क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः । लाजमण्डोऽग्निजननो दाह-तृष्णानिवारणः । ज्वरातीसारशमनोऽग्नेर्दोषानुपाचनः । वाट्यमण्डोऽग्निजननः शूलानाहविनाशनः । पाचनो दीपनो हृद्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः” राजवल्लभः । वाट्यमण्डो भृष्टयवमण्डः ।

मण्डक पु० भाव० उक्ते पिष्टकभेदे कृताद्यब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् सङ्गीतदामो० उक्ते गीताङ्गभेदे यथा

“जयप्रियः कथापश्च कमलः सुन्दरस्तथा । मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्तिताः । जयप्रियो हंसताले चतुर्भ्यो यदा गुरुः । अनविंशाक्षरैर्युक्तो रसे वीरे च वर्तते । चतुर्दशभिर्युक्तं हंसतालः च उच्यते ।। कथापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि सः । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तो चतुरादौ गुरुद्वयम् । चतुरादौ गुरुद्वयं रङ्गताल इतीरितः २ । चतुर्दश गुरवश्चोऽनिलोऽस्य कमला-ख्यः । पञ्चविंशत्यक्षरैः स्यात् कमलः शान्तकारुणयोः ३। गुरुरेको चतुर्दशं त्रिपुटे भगणात्मके । अष्टाविंशत्यक्षरैश्च शृङ्गारे सुन्दरे मतः ४ । आदौ गुरुश्चतुर्भ्यो द्रुतोऽन्त्यो मङ्गलावके । एकत्रिंशत्यक्षरैस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ५ । षड्विंशतापुलके ताले मणशतकलात्मके । षड्विंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ६।”

मण्डन पु० मण्डयति मडि–ल्यु ।१अलङ्कारके २प्रसिद्धमीमांसकभेदे पु० “शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तत् मण्डनमिश्रधाम” । शङ्करदिग्विजयः तेन सह शङ्कराचार्यस्य विचारकथा तत्र दृश्या । भावे ल्युट् । ३भूषायाम् न०

मण्डप पुंन० मडि–घञ् मण्डं भूषां पाति रक्षति पा–क मडि–कपन् वा । १जनविश्रामस्थाने २देवादिगृहे च अमरः । यथा यज्ञमण्डप विष्णुमण्डप इत्यादि । ३मण्डपानकर्तरि त्रि० मङ्कर० । ४निष्पाव्यां (शूकशिम्बीभेदे) स्त्री राजनि०। [पिति स्त्री त्रिका०ङीप् ।

मण्डयन्त त्रि० मडि–झच् । १अलङ्कर्तरि सि०कौ०। २यो-

मण्डर त्रि० मडि–अरन् । १भूषके ततः कर्कल्या० स्वार्थे ठक् । माण्डरिक तत्रार्थे ।२शुंठ्यां स्त्री शब्दर०ङीप् ।

मण्डल न० मडि–कलच् । १चक्राकारेण वेष्टने अमरः यथा सूर्यमण्डलं भूमण्डलम् । उभयतोऽविंशतियोजननिते

२देशभेदे ३सूर्य्यचन्द्रयोः परिवेषे ४द्वादशराजमण्डले ५कोठरोगे च मेदि० ६ग्रामे अनेकार्थकोशः ७वृन्दे हेम० "आर्य्यमण्डलमण्डनम्" इति बोपदेवः। ८वक्ष्ये त्रिका०। "मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम्" इत्युक्ते ९धन्विनां स्थानभेदे शब्दर०। "मण्डलं सर्वतो दिशः" इत्युक्ते १०सैन्यव्यूहभेदे कामन्द०। ११विन्यासविशेषेण रचिते ११पदार्थे च यथा सर्वतोभद्रमण्डलमित्यादि। १२विम्बे त्रि० अमरः। स्त्रियां गौरा० ङीष्। सा च १३कुक्कुरे त्रि०। १४सर्पभेदे पु० मेदि० १५सर्पभेदे पु० त्रिका०। १६मण्डलाकारेण व्यूहरचने च। ततः व्यूहे च। विम्बे कुण्डभेदे आदर्शे च।

व्यतिमण्डलविधानरूपं देवीपु० यथा

"चतुरस्रं समारभ्य यावद्वत्सरतं भवेत्। मण्डलं तत्र कर्त्तव्यमत ऊर्ध्वं न कारयेत्। विषमं१ चित्रवर्णं२ भद्रं३ विरामं४ कुमदं५ त्रिपदम्६। वर्द्धमानम्७ देवपट८ शतार्द्धं९ वामदक्षम्। रचनं११ पक्षिकाक्षम्१२ दिदृशमिति मण्डलम्। स्थिताद्रि पूर्वितान्ताश्च रामाः कामोः शुभोभनाः। नाभिमण्डलकोष्ठमासरजनोङ्करिवसना। भक्तिविन्दुमरागाश्च भवना अभिमन्त्रिताः। विततर्षप रूपाकारं रक्तः कृत्वा तु पातयेत्। चतुरस्रं व्यवस्थान्तो भवति पदं च वा। समोत्थानं शुभं कृत्वाभ्रोमयेनोपलेपितम्। चन्दनागुरुकर्पूरचोदधूपाधिवासितम्। भूभागं सुचितं चित्रं पूर्वपश्चिमकोत्तरम्। शाम्यं समसितगन्धाद्यैः समन्वीतावच्छनकैः। पक्ष-पक्षाश्रकं मध्ये द्विगुणं त्रिगुणं वा। द्वाराणि चतुरस्राणि वर्णिकाभेदशोभनम्। पद्मं तथावसेयानि प्राकाराणि तुपदानि च। वाद्याश्वरूपकरस्तु रक्तपातं समाचरेत्। मध्यमानाभिकाकुड्डे दर्पदात् यथेप्सया। अधोशुष्काङ्गुलिं कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः। यथा देवा तु कर्त्तव्याऽविच्छिन्ना पुटिकर्त्तता। पश्चात् पूर्वे ऽवेशुद्धा यथा कार्या विजानता। शंखं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं समाहृतम्। पञ्चान्तसमर्पितं दुःखनाविबोधन कदाचन। शङ्खे कम्पं विद्यात्पुरेषे तु विप्लवम्। अन्तिमाने भवेद्व्याधिनिर्द्दिष्टं पीडा विनिर्दिष्टे। दुःखभेर्भयमाप्नोति कम्पयाप्य संशयः। अवासमासार्थकारिणः स्यात् विच्छिन्ने मरणं ध्रुवम्। वियोगात्तु भवेत्तस्य दण्डदूष्यहतस्य वा। अपविद्या विवेद्यस्य मण्डलन्तु यथेप्सया। सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषितः"। भोगमण्डलं यथा "वात्सायनाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा। सन्ति येऽत्र मण्डलस्य विसर्जनात्। आदित्यावसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः। मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम्। चतुःकोणं द्विजातीनां त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। द्विकोणापरति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्तुलं सदा" वह्नि पु०। भोजनमण्डले आज्ञितत० वाक्यं दृश्यम्।

व्यूहभेदलक्षणं कामन्दकीये उक्तं यथा "मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति चतुर्विधः। कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः। समन्तं व्यूह पतिनाम् वाचे स्थाने प्रकल्पयेत्। तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगः स्यात् वृत्तिरेव च। मण्डलो वृत्तोऽसंहतोऽपि वै तद्विपर्य्ययः। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनौ विजय-सञ्जयौ। विशालविजयः सूची स्थूणाकर्ण-चमूमुखाः। सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः चतुर्दश। अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षान्ताश्चैकपक्षतः। अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां ततोऽन्यस्तु विपर्य्ययः। स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः। द्विगुणान्तपरान्तिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्य्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेयो लक्षणतः क्रमात्। गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा। भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः। दण्डपक्षो युगोरस्कः शकटस्तद्विपर्य्ययः। मकरो व्यत्ययश्चैव ज्ञेयः कुञ्जरराजिभिः। मण्डलव्यूहभेदौ च सर्वतो भद्रदुर्जयौ। अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः। अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रभेदास्त्वसंहताः। तथा कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका। त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः। इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदमयोक्तृभिः। एतं पञ्चदश प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पञ्चधा। तथा व्यूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य मयोक्तृभिः। असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा। व्यूहा एते मयोक्ताः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते।" [आगमकल्पे मण्डे मण्डलाका।

मण्डलनृत्य न० मण्डलाकारेण नृत्यम्। चक्राकारेण परि-

मण्डलपत्रिका स्त्री मण्डलाकारं पत्रमस्याः। रक्तपुनर्नवायाम् राजनि०।

मण्डलपुच्छक पु० कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे दृश्यम्।

मण्डलब्राह्मण न० शत०ब्रा०१०अध्याये पठिते "यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिके" ब्राह्मणे मण्डलाख्यायोऽस्यास्ति।

मण्डलाग्र पु० मण्डलं इवाग्रमस्य । खड्गभेदे अमरः ।

मण्डलाधिप पु० ६त० । मण्डलेश्वरे नृपभेदे चतुर्योजन-पर्य्यन्तो ह्यधिकारो नृपस्य च । यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः" ब्रह्मवै०ग०ख०८६अ० । मण्डलाधीश मण्डलेश्वरादयोऽप्यत्र । [मल्लर० ।

मण्डलाकृत त्रि० मण्डल+अभूततद्भावे च्वि डाच् कृ-क्त । वर्त्तुलाकारे

मण्डलिन् पु० मण्डलं कुण्डलनमस्त्यस्य इनि । १सर्पे २वि-डाले मज्जमाला । ३नाकुले (वड्डाल) हेमच० । ४वट-वृक्षे त्रिका० ५गोनससर्पे च राजनि० । ६

मण्डहारक पु० मण्डं हरति हृ-ण्वुल् । शौ । डिके अमरः

मण्डा स्त्री मण्डःकारणत्वेनास्त्यस्या अच् । सुरायां हारा० मडि-अच् टाप् । २आमलक्यां मेदि० ।

मण्डित त्रि० मडि-क्त । १भूषिते २मौद्गभेदे पु० हेमच० ।

मण्डु पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गा० यञ् । माण्डव्य तद्-वंश्ये ऋषिभेदे ।

मण्डूक पुंस्त्री० मण्डयति वर्षाकालम् मडि-ऊक । १भेके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २शोणके ३ऋषिभेदे च पु०मेदि० ४बन्धभेदे त्रिका० । ५गाढतेजस्के त्रि०शब्दर० ।

मण्डूकपर्ण पु० मण्डूक इव पर्णमस्य । १श्योनाके अमरः २शोणके मेदि० । ३मञ्जिष्ठायां स्त्री टाप् ङीप् वा । ४ब्राह्म्यां (वामनहाटि)५ओषधिभेदे(थुलकुड़ी) रत्नमा० । स्त्री ङीप् मेदि०।६आदित्यभक्तायां स्त्री ङीप् राजनि०। स्वार्थे कन् । मण्डूकपर्णिका तत्रार्थे "मण्डूकपर्णिका शीता स्वादुपाका सरा हिमा" । "मण्डूकपर्णिका तिक्ता कृष्णा वातविबन्धनुत्" राजवल्लभः ।

मण्डूकमातृ स्त्री मण्डूकस्य मातेव पोषकत्वात् । ब्राह्म्यां (वामनहाटी) राजनि० । [सरोवरभेदे अमरः ।

मण्डूकसरस न० मण्डूकप्रचुरं सरः जातौ अच् समा० ।

मण्डूर न० मडि-ऊरच् । लौहमले अमरः ।

मण्डूरवज्र पु० चक्रदत्तोक्ते वटकभेदे "पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् । विडङ्ग-मुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः । यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः । पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् । ततोऽक्षमात्रान् गुडकान् पिबेत् तक्रेण तक्रभुक् । पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्व-मरोचकम् । अर्शांसि ग्रहणीदोषमूरुस्तम्भमथापि वा । क्रिमिं प्लीहानमुदरं गररोगञ्च नाशयेत् । मण्डूरवज्र नामायं रोगानीकविनाशनः ।"

मण्डूरवटक पु० चक्रदत्तोक्ते मण्डूरादिघटिते वटकभेदे "त्रिवृतं त्रिफला तथा विडङ्गञ्चाग्निमन्थकौ । दार्व्वी स-मुस्ताग्निकौ चाप्यर्द्धांशकं देवदारु च । एतां द्विपलि-कान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् । मण्डूरं द्विगुणं चूर्णं शुद्धमञ्जनसन्निभम् । मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः । उदुम्बरसमान् कुर्य्याद्वट-कान् यथाग्नितः । उपयुञ्जीत तक्रेण साम्यं जीर्णे च भोजनम् । मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् । कुष्ठान्यजरकं शोथमूरुस्तम्भकफा-मयान् । अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शम-यन्ति ते । प्राहवल्लाञ्छितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ।"

मण्डोदक न० मण्ड इवोदकं यत्र । १चातर्पणे (चासियोना) २चित्तरागे ३चित्तभवे मेदि० । सुश्रुतोक्ते सुराकल्पान्त-र्गतकल्पभेदे "वैरेचनिकमूलानां क्वाथे चाथ गुडान्वि-तान् । सुधौतांस्तन्दुलानेव शालीनाप्लाव्य मण्डकान् । अवस्थितः पिष्टकान् कृत्वा कुल्माषान् सुपूर्षिताम् । शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोपसाधितम् । तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् । मण्डोदकार्थे क्वाथञ्च दद्यात्तत् सर्वमेकतः । निदध्यात् कलशे तान्तु सुरां जातरसां पिबेत् । एष एव सुराकल्पो वचनेष्वपि कीर्त्तितः ।"

मत त्रि० मन-क्त । १ज्ञाते २अभिमते ३पूजिते ४अर्चिते च । भावे क्त । ५सम्मतौ ६अभिप्राये ७ज्ञाने दर्शनशास्त्र न० ८सम्मीलते त्रि० मन्तव्ये हलन्तम् । ततः श्रेष्ठा० चतु-रर्थ्यां च । मतक तदुत्पत्तिमादौ त्रि० । स्वार्थे क । मत-शब्दार्थे ।

मतङ्ग पु० माद्यति अनेन मद-अङ्गच् दस्य तः । १मेघे उणा-दिकोषः । २ऋषिभेदे भा० अनु० २८अ० । ३दानवभेदे हरिवं० २४२ अ० । ४राजर्षिभेदे भा० ७१ अ० । ब्राह्मण्यां नापितेन जाते ५चण्डालभेदे च तत्कथा भा० अनु० २८ अ० ।

मतङ्गज पुंस्त्री० मतङ्गः मेघ इव जायते जन-ड । १गजे अमरः तस्य मेघाकृतित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीष् । पीतं गजानामूढत्वा कुष्ठादिरोगो भवति यथोक्तं वात्स्या० "हते स्वभो पीवलत्वात् मतापाङ्कुशनिष्ठुरानि मतङ्गजानाम् । यस्मिन्निमाथामपि कुञ्जराणाम् शरीरेऽनभिज्ञात्यकीर्त्ति । आघातयोगेन हि कल्पदः मत्ता हन्ति हिरदान् प्रतापः । सर्वाणि तस्यापि

कतूपकावे विनाप्युना यान्ति परावमानात्। अप्यत्न-सुप्तप्रदितप्रकावाः प्रयान्ति वद्यः वरिवोऽपिवन्तः।"

मतङ्गवापी स्त्री तीर्थभेदे भा० अनु० २५ अ०।

मतल्ल पु० पार्श्वस्थे आत्मफलाद्यतिवृक्षे ।१।१।२१भा०

मतल्लिका स्त्री मतं मतिमल्लति भूषयति ण्वुल् पृषो० प्रशस्ते अमरः। अस्य तल्लोऽयमित्यर्थे नियतविशेष्योऽयम् सि०कौ०।

मतानुज्ञा स्त्री निग्रहस्थानभेदे गौ०सू० तल्लक्षणमुक्तं यथा "स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा" "यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति भवत्पक्षे समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञां नाम निग्रहस्थानमापद्यते" भा०।

मति स्त्री मन-भावे क्तिन्। १ज्ञाने अमरः। २इच्छायां ३स्मृतौ च। कर्त्तरि क्तिच्। ४अर्च्चे मेदि० ५शाकभेदे शब्दरत्ना०। ६मेधाविनि निघण्टुः। ७मतिकरौषधं गरु० १८८अ० उक्तं यथा

"पाठा हि जीरकं कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम्। वचात्रिकटुकञ्चैव चव्यं चूर्णमनलम्। ब्राह्मीरसे भावितञ्च सर्पिषं गुणान्वितम्। यस्याङ्गभक्षितं कुर्य्यादेवयं मतिं पराम्।"

मतिदा स्त्री मतिं ददाति दा-क। १ज्योतिष्मतीलतायाम् (भिवड़ी) राजनि०। दा—क। २बुद्धिदातरि त्रि०।

मतिनीर पु० नदभेदे भा० आ० ८४अ०।

मतिभ्रम पु०मतेर्भ्रमः अयथार्थविषयत्वेन भ्रमणम्। १बुद्धिभ्रंशे भ्रान्तौ अमरः। भ्रम-भावे क्तिन्। मतिभ्रान्तिरप्यत्र स्त्री। [मतिभ्रंशादयोऽप्यत्र।

मतिविभ्रम पु० मतेर्विभ्रमोऽत्र। उन्मादरोगे राजनि०।

मतुथ त्रि० १मननाधारे ऋ०८।७१।५। २मेधाविनि निघ०।

मत्क पु० मद्—क्विप् स्वार्थे क। १मत्कुणे (छारपोका) अभेदम् कम् महादेवः। २मदुपलक्षिते "नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः" भट्टिः।

मत्कुण पु० मद्—क्विप् कुणति कुण-अच् कर्म०। १कीटभेदे (छारपोका) राजनि०। २निर्दन्तगजे ३श्मश्रुशून्यपुरुषे ४नारिकेले मेदि० ५अल्पकायाने हेम०। ६अजातलोमभगायां स्त्रियां स्त्री शब्दर०।

मत्कुणारि पु० ६त०। (सिद्धि) भङ्गायां शब्दमाला। तद्गन्धेन हि तस्य नाशः।

मत्कुणिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा० म० १७अ०।

मत्त पु० मद-क्त। १उन्मदे गजे अमरः। २क्षीबे ३मदयुक्ते ४हृष्टे च त्रि०। ५धुस्तूरे ६कोकिले ७महिषे पु० राजनि० मत्तं मदोऽस्त्यस्याम् अच्। ८मदिरायां स्त्री राजनि०। "ज्ञेया मत्ता भभसगयुता" वृ० र० उक्ते दशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री।

मत्तकाशि(सि)नी स्त्री मत्तेव शोभेव काशते कषति गच्छति वा णिनि पृषो० सुत्वः। उत्तमयोषिति अमरः।

मत्तकीश पु० मत्तः कीश इव। गजे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

मत्तमयूर पु० मत्तो मयूरो यस्मात्। १मेघे "वेदै रन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्" वृ० र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च।

मत्तवारण पु०कर्म०। १मत्तहस्तिनि। मत्तं वारयति वृ-णिच् ल्यु। २प्रासादवरण्डे न० (वारेण्डा) हेमच०। ३पूगचूर्णे शब्दमा०।

मत्ताक्रीड़ा स्त्री "मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ नगुर्गिति भवति वसुशरदशयतियुता" वृ० र० उक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। |(वारेण्डा) प्रासादवरण्डे हेमच०।

मत्तालम्ब पु० मत्तैरालम्ब्यते आ+लबि—कर्मणि घञ्।

मत्तेभविक्रीड़ित न० "म्भरा न्मौ यलगाः स्वरोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम्" वृ० र० टी० उक्ते एकविंशत्यक्षरपादके १छन्दोभेदे। ६त०। २मत्तगजक्रीड़ायाम्।

मत्य न० मते वशीकरणे साधु यत्। कृष्टक्षेत्रस्य समीकरणसाधने १फलकभेदे (मइ) "वज्राक्ष्यितेन मत्येन मतीकरोति" ताण्ड्य०ब्रा०२।८।२। "यथा लोके वज्राक्ष्यितेन षड्भिरनडुद्भिः षड्भिर्लोष्टभागैः सह भिर्वा अधिष्ठितेन मत्येन मत्यनाम्ना काष्ठेन क्षेत्रस्य समीकरणादिसाधनं फलकम्। तेन मतीकरोति समीकरणार्थं कर्षकः प्रव्रजति क्षेत्रम्" भा० २हास्यादिकरणे हेम० [मन्त्रत।

मत्र गुप्तभाषणे चु० आ० सक० सेट् इदित्। मन्त्रयते अम-

मत्स पुंस्त्री० मद-स। मत्स्ये उणा०।

मत्सगण्ड पु० मत्स्येन गण्डो लेपोऽत्र (मालेरवण्ट) व्यञ्जनभेदे शब्दच०।

मत्सर पु० मद-सरन्। १अन्यशुभद्वेषे परसम्पत्त्यसहने २क्रोधे च ३तद्वति ४कृपणे च त्रि० अमरः। ५कीटभेदे मक्षिकायां स्त्री विश्वः। मत्सरस्य

"निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीवनम्। इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः स च मत्सरः" क्रिया-

योगचारोक्तः।"अप्रयोजनमनिष्टयार्थं विना पराभिसन्धिनिमारचेष्टा।" नी० ह० तस्य बोध्यः।

मत्स्य पु० मद–स्यन्। (माछ) १मीने २जलचरभेदे स्त्रियां ङीष् यलोपः मत्सी। तद्भेदगुणादि भावप्र०उक्तं यथा तत्र मत्स्येषु रोहितस्य "रक्तोदरो रक्तपक्षो रक्ताक्षो रक्तवर्णतः। स्थूलपृष्ठो महाकायो रोहितः कथितो बुधैः। रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्त्तिजित्। कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत्। ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमस्तकम्।" (चितला) "चिल्लिमः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः। वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः।" (अथ भांगन) "भङ्गुरो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः। विष्टम्भजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः"। (नोनाचिङ्गा) "शोचिका वातहृद्वृष्या कण्ठ्या मधुरा गुरुः। पित्तहृत् कफकृद्वृष्या दीप्ताग्नये हिता। (बोयाल)"पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो निद्रालुः पिशिताशनः। दूषयेद्रुधिरं पित्तकुष्ठरोगं करोति च।" (अथ शोली) "शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपनी। रुचौ तिक्ता कषाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैः।" (अथ कौमवा) "कवयो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः। पित्तघ्न-कफकृत्स्निग्धगुरुर्वृष्योऽनिलापहः।"(अथ मौर) "मद्गुरो ग्राहिणो लघ्वी मधुरा तु परा स्मृता।" अथ (गर्गरा) "गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजित् कफकोपनः।" अथ (कवइ) "कवयी मधुरा स्निग्धा कफघ्नी वह्निकारिणी। किञ्चित्पित्तकरी वातनाशनी वह्निवर्द्धिनी।" अथ (बर्मी) "वर्मिमत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः।" अथ (इलसारी) "इल्लिशमत्स्यो रुचे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत्। वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धनः।" (अथ बाचि) "वरालो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो लघुः।" (अथ पावदा) "ककामधारसंयुक्त तिक्तः पित्त-कफापहः। शिशिरो मधुरो रूक्षो वातसाधारणः स्मृतः।" अथ (गडई) "गडई मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत्। कफघ्नी रुचिकृद्बल्या दीपनी बलवीर्य्य-कृत्।" अथ (मागुर) "मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः। अथ टेङ्गरा "तपादमत्स्यो मत् श्लेष्मकरश्च सः। वातपित्तकरश्चापि परमो मतः।" अथ शफरी (पोठी) "शफरी तिक्ता कटुः प्राहुः सूक्ष्मा कफवातजित्। स्निग्धाश्च

बक्करीगर्भा रोचनी च लघुः स्मृतः।" अथ क्षुद्रमत्स्याः "क्षुद्रा मत्स्याः स्वादुरसाः दोषत्रयविनाशनाः। लघुपाका रुचिकरा बलदास्ते हिता मताः।" अथातिक्षुद्रमत्स्याः "अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रूक्षाः कासनिवारकाः।" अथ मत्स्याण्डः "मत्स्याण्डमत्स्यः वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो लघुः। कफमेदप्रदो बल्यो ग्लानिकृच्छ्लेष्मनाशनः।" अथ (शुक्टी) "शुष्कमत्स्याः नवा बल्याः दुर्जराः विड्विबन्धिनः।" अथ दग्धमत्स्याः "दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्द्धनः।" अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः "कौपमत्स्याः मूत्रकृच्छ्रेषु विवर्द्धनाः। सारोवा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः। नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः। रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः। चौण्ड्याः पित्तकराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः। ताड़ागा गुरवो वृष्याः शीतलाः बलमूत्रदाः। ताड़ागावच्छिप्रजाताः बलबुद्धिकराः।" अथर्तुविशेषे मत्स्यविशेषगुणाः "हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः। वसन्ते ते तु नादेयाः ग्रीष्मे चौण्ड्यसमुद्भवाः। तड़ागजाता वर्षासु तासामप्यां नदीभवाः। नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः।"

मत्स्यभक्षणनिषेधादिकम्

"यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते। मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत्" मनुः।

"अजवत्सचरा ये च प्राणिनस्तान् हतानपि। न भक्षेन् मानवो ज्ञानी कृत्वा तेषां परीक्षणम्। हत्वा हत्वा तु मत्स्याशी सर्वेषां यो विशेषतः। मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मान् मत्स्यं परित्यजेत्"। पाद्मोत्तरखण्डे १०१ अ०। वर्जनीया मत्स्या यथा। "शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे। नादेयं तिलकमठं मत्स्यं शल्लिकमेव च। गोधीनं चक्रकुलं चक्राङ्गं राघवं तथा। वासीनं चलकर्णञ्च सर्पाक्षं चेल्लमेव च। भूमिवल्लीनिरतश्च माक्षेयाणि विवर्जयेत्" मत्स्यांश्च सकलाञ्जातान्। रविवारे मत्स्यभक्षणे निषेधो यथा "आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने। सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते" भविष्यपु०। "शाकमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम्। भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मान्यपुत्रकः" ति०त०। कार्त्तिके मत्स्य-भक्षणनिषेधो यथा "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं

नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन्! कार्त्तिके मांसभक्षणात्" नारदीयपु०। माघवैशाखयोर्विष्णुब्रह्मचर्य्यविधानात् मत्स्यभक्षणं नितरां निषिद्धमिति कल्पतत्त्वम्। "नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वप्यजामहिषीक्षीरं वर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च" आह्नि०त० विष्णुसूत्रम्। अन्नतिथौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा "आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्" "भुञ्जीत यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः" ति०त०। श्रेवस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा

"न मद्यं न च मिथ्ये भक्तिः न मांसं न शिवार्चनम्। मत्स्यमांसरतानां वै दूरे तिष्ठति शङ्करः" काशीख०। विन्ध्यपर्वतस्य पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा

"विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः" पुराणम्। कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा "मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" अत्रा-नवसादर्शनम्" प्रा०वि०। मत्स्यभक्षणनिषेधे प्रतिप्रसवो यथा "मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च। निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा। शफरं सिंहतुण्डञ्च तथा पाठीनरोहितौ। मत्स्येष्वेते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधनैः। प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसञ्च द्विजकाम्यया। यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामपि चात्यये" कौर्म्मे पु० १६अ०। "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः। राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः" मनुः। "अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यद्भवेत्। अन्नं पिता पयो मत्स्यं सर्व्वमेतदनिवेदितम्" आ० त०। प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा

"सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश। पक्वान्नैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः" श्राद्ध०त०।

२विराटदेशे पु०। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। मात्स्य प्रियादिगणेषु तद्देशवासिनि तस्य नृपे च बहुषु अणो लुक्। ३तद्देशवासिषु ब० व०। ४मेषादितो द्वादशराशौ मीनराशौ। ५भगवतः प्रथमावतारे तत्कथा मत्स्यपु० २अ०। भा० व० १८७ अ० च। मत्स्यभगवदवतारभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। मात्स्य महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्रैव २९०अ० उक्ता यथा "सूत उवाच। एतद्वः कथितं सर्व्वं यदुक्तं विश्वरूपिणा। मात्स्यं पुराणमखिलं धर्म्मकामार्थसाधनम्। कल्पादौ मनुसंवादो ब्रह्माण्डकथनन्तथा। सांख्यं शारीरकं प्रोक्तं चतुर्मुखमुखोद्भवम्। देवासुराणामुत्पत्तिर्मारुतोत्पत्तिरेव च। मदनद्वादशी तद्वल्लोकपालाभिपूजनम्। मन्वन्तराणामुद्देशो वैन्यराज्याभिवर्णनम्। सूर्य्यवैवस्वतोत्पत्तिर्बुधसङ्गमनं तथा। पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च। पितृतीर्थप्रवासश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च। कीर्त्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा। कार्त्तवीर्य्यस्य माहात्म्यं वृष्णिवंशानुकीर्त्तनम्। भृगुशापस्तथा विष्णोर्दैत्यशापस्तथैव च। कीर्त्तनं पुरुवंशस्य वंशो हौताशनस्तथा। पुराणकीर्त्तनं तद्वत् क्रियायोगस्तथैव च। व्रतं नक्षत्रसंख्याख्यं मार्त्तण्डशयनं तथा। कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम्। तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च। सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च। तथानन्ततृतीया तु रसकल्याणिनी तथा। आर्द्रानन्दकरी तद्वद् व्रतं सारस्वतं पुनः। उपरागाभिषेकश्च सप्तमीस्नपनं पुनः। भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा। अशून्यशयनं तद्वत्तथैवाङ्गारकव्रतम्। सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशी तथा। मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च। ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्द्दशी। तथा सर्व्वफलत्यागः सूर्य्यवारव्रतं तथा। संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम्। षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः। प्रयागस्य तु माहात्म्यं सर्व्वतीर्थानुकीर्त्तनम्। पैलाश्रमफलं तद्वद्द्वीपलोकानुकीर्त्तनम्। तथान्तरिक्षचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च। भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरायोधनं तथा। पितृपिण्डमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः। वज्राङ्गस्य तु संभूतिः तारकोत्पत्तिरेव च। तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्त्तनम्। पार्व्वतीसम्भवस्तद्वत् तथा शिवतपोवनम्। अनङ्गदेहदाहस्तु रतिशोकस्तथैव च। गौरीतपोवनं तद्वद्विश्वनाथप्रसादनम्। पार्व्वतीऋषिसंवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम्। कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा। तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम्। पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम्। वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्म्मदायास्तथैव च। प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृगाथानुकीर्त्तनम्। तथोभयमुखीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च। तथा सावित्र्युपाख्यानं राजधर्म्मास्तथैव च। यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमाङ्गल्यकीर्त्तनम्। वामनस्य तु माहात्म्यं तथैवादिवराहकम्।

क्षीरोदमथनं तद्वत् कालकूटाभिभाषणम्। प्रासाद-लक्षणं तद्वन्मत्स्यपुराणस्य लक्षणम्। पुरुवंशे च वंशोक्तं भविष्यद्राजवर्णनम्। तुलादानादि यत्तद्वो महादानानुकीर्त्तनम्। कल्पानुकीर्त्तनं तद्वद् ग्रन्थानुक्रमणी तथा। एतत्पवित्रमायुष्यमेतत् कीर्त्तिविवर्धनम्। एतत् पवित्रं कल्याणं महापापहरं शुभम्। अस्मात् पुराणादपि पादमेकं पठेत्तु यः सोऽपि विमुक्तपापः। नारायणाख्यं पदमेति नूनमनङ्गवद्दिव्यसुखानि भुङ्क्ते।"

तद्दानविधिः मत्स्यपु० "श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः। मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम्। अधिकृत्याब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः!। तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश। विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम्। यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति चाखिला"।

मत्स्यकरण्डिका स्त्री मत्स्यानां करण्डिकेवाधारः। (खालुइ) मत्स्यरक्षणाधारे पात्रभेदे जटा०।

मत्स्यगन्धा स्त्री मत्स्यस्येव गन्धोऽस्याः। १व्यासमातरि सत्यवत्याम् भा० आ० ६३अ०। २जलपिप्पल्याञ्च जटा०

मत्स्यघण्ट पु० स्वनामख्याते व्यञ्जनभेदे भक्तप०।

मत्स्यजाल न० मत्स्यधारणं जालम् शा०त०। मत्स्यधारणार्थे जालभेदे हेमच०।

मत्स्यजीविन् पु० मत्स्येन तद्धारणविक्रयादिना जीवति जीव-णिनि। निषादे "मत्स्यघातो निषादानाम्" मनुना तस्य तज्जीविकोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

मत्स्यण्डी स्त्री (राब) ख्याते गुडविकारभेदे। भाव० "इक्षो रसो यः संपक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः। मन्दवत् स्यन्दते यस्मात्मत्स्यण्डीति निगद्यते"। अस्या गुणाः "मत्स्यण्डी भेदनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा। मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा मता"।

मत्स्यद्वीप पु० मत्स्यप्रधानो द्वीपः शा०त०। द्वीपभेदे विष्णुपु०

मत्स्यधानी स्त्री मत्स्या धीयन्तेऽस्यां धा-आधारे ल्युट् ङीप्। मत्स्यरक्षणाधारे (खालुइ) पात्रभेदे अमरः।

मत्स्यनाशन पुंस्त्री० मत्स्यान् नाशयति ल्यु। १कुररखगे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ण्वुल्। मत्स्यनाशकोऽपि तत्रार्थे उभावपि २मीनघातके त्रि०।

मत्स्यपित्ता स्त्री मत्स्यस्य पित्तमिव रसोऽस्त्यस्याः अच्। कटुरोहिण्याम् (कट्की) अमरः।

मत्स्यबन्धक त्रि० मत्स्यान् बध्नाति बन्ध-ण्वुल्। १मीनधारके "अपायाणेव तत्रैव जातो मत्स्यबन्धकः" ब्रह्मवै०पु० उक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे २धीवरे पुंस्त्री०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। णिनि। मत्स्यबन्धिन् तत्रार्थे मत्स्यधान्यां स्त्री ङीप् शब्दा०।

मत्स्यमुद्रा पूजाङ्गे मुद्राभेदे

"दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत्। अङ्गुष्ठौ चालयेत् सम्यक् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी। मत्स्यमुद्रा च कूर्माख्या लेलिहा मुण्डसंज्ञिका। महायोनिरिति ख्याता सर्वसिद्धिप्रदायिका" तन्त्रसारः।

"ध्यानादौ मुण्डमुद्रिका। "मत्स्यकूर्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणी मता" तत्रोक्तम्।

मत्स्यरङ्क पुंस्त्री० मत्स्ये रजति रञ्ज-कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। (माछराङ्गा) पक्षिभेदे हारा० "त्रिभुवनविदितो वा मत्स्यरङ्को वकश्च" उद्भटः। स्त्रियां ङीष्।

मत्स्यराज पु० ६त०। १रोहितमत्स्ये त्रिका०। २विराटनृपे "नगरं मत्स्यराजस्य" भा० व० ७२ अ०। तस्य मत्स्यदेशाधिपत्वात् तथात्वम्।

मत्स्यविद्या स्त्री विद्-लाभे क्त मत्स्ये मत्स्यरसो विन्नो यया तद्गन्धित्वात्। कटुकायाम् वैद्यकम्।

मत्स्यवेधन न० मत्स्यो विध्यतेऽनेन विध-करणे ल्युट्। १बडिशे अमरः स्त्रीत्वमपि जटा० ङीप्। कर्त्तरि ल्यु। २मद्गुपक्षिणि (पानकौड़ि) स्त्री जटा०।

मत्स्यसन्तानिक पु० व्यञ्जनभेदे "दग्धोऽङ्गारे सकवणो वेशवारैरुपस्कृतः। साद्र्द्रकः कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत्" भक्तप०।

मत्स्याक्षी स्त्री मत्स्यस्याक्षीवाकारोऽस्याः षच्समा० ङीष्। १गण्डदूर्वायां राजनि० २सोमलतायाम् ३हिलमोचिकायाम् ४ब्राह्मीयामे रत्नमाला।

मत्स्याङ्गी स्त्री मत्स्यः तत्पित्तमिवाङ्गं तिक्तत्वात् यस्याः ङीष्। हिलमोचिकायाम् त्रिका०।

मत्स्यादनी स्त्री मत्स्य इवाद्यते आस्वाद्यते अद-कर्मणि ल्युट्। जलपिप्पल्याम् राजनि०।

मत्स्याशन पुंस्त्री० मत्स्यमश्नाति अश-ल्यु। (माछराङ्गा) खगे त्रिका० स्त्रियां ङीष्

मत्स्यासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे "अथ मत्स्यासनं वक्ष्ये पृष्ठोपरिकराङ्गुलि। पादाङ्गुष्ठमानेन दृढाकुञ्चन योजनम्"।

मत्स्योदरी स्त्री मत्स्यगन्धयुक्तमुदरमस्याः । १व्यासमातरि मत्स्यगन्धायां २वाराणस्यां तीर्थभेदे च काशी० ६९ अ० "दुर्गाणि तैः कृतानीह सप्त स्वर्गसमानि च । सद्द्वाराणि सयन्त्राणि कवाटविकटानि च । कोटिकोटिभटाढ्यानि सर्वर्द्धिसहितान्यपि । ततः शैलमहादुर्गं तैः काश्यां परितः कृतम् । परिखा च कृता सिन्धुर्मत्स्योदर्या समाश्रिता । मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः । तस्य तीर्थं महत् ख्यातं लिखितं शास्त्रवादिभिः । यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् । सूर्याचन्द्रमसोः पर्व तदा कोटिगुणं मतम् । सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गामत्स्योदरी यतः । मत्स्योदर्याञ्च ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः । कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेशयाः । चतुष्कणमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः स्वर्धुनीवारिसंहारे परिलोक्यते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः । कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् । किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः । यदि मत्स्योदरीस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि लिङ्गानि स्वर्देवर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य स्नातो मोक्षभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवःस्वर्गतान्यपि । न समानि परं तानि कोट्यंशेनापि निश्चितम् । इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! कैलासवासिना । मत्स्याधिपेन सुमहत् सुमहोदारकर्मणा ।"

मथ विलोडने भ्वा०पर०सक०सेट् । मथति मथेत् अमथीत् ज्वला० वा ण । मथः माथः । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

मथ वधे सक०क्लेशे अक०भ्वा०पर०सेट् इदित् । मन्थति अमन्थीत् मन्थ्यते ।

मथन न० मथ-ल्युट् । १वधे २क्लेशे ३विलोडने च । "क्षीरोदमथनोद्भूता" चन्द्रस्तवः । ४गणिकारिकावृक्षे पु० रत्नमा० ।

मथित न० मथ-क्त । १निर्जलतक्रे २पीडिते ३हते च त्रि० ।

मथु(थू)रा स्त्री मथ-उ(ऊ)रच् । स्वनामख्यातायां नगर्य्याम् । "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" काशी०ख० । तन्माहात्म्यं विष्णुपु० ६अंशे ८अ० । वराहपु०२७अ० । ततः चतुरर्थ्यां वरणा० अण् । माथुर तत्पुर्य्यं दूरभवे त्रि० । मथूराप्यत्र द्विरूपको० ।

मथुरेश पु० ६त० । श्रीकृष्णे शब्दर० । मथुरानाथादयोऽप्यत्र

मद हर्षे दिवा०पर०अक० सेट् शमा० । माद्यति इरित् अमदत् अमादीत् अमदीत् । ईदित् निष्ठायामनिट् पुषादिरयं तेन अमददित्येवेति पाणिनीयाः । घटा० मदयति ज्ञीत् मत्तोऽस्ति । प्र+अनवधाने । [ईदित् घटा० मदयति ।

मद गर्वे दैन्ये च भ्वा०पर०अक०सेट् । मदति अमादीत्-अम-

मद तर्पणे चु०आ०सक०सेट् । मादयते । अमीमदत ।

मद जाड्ये स्वप्ने मदे मोदे स्तुतौ दीप्तौ च यथायथं अक० सक० च भ्वा० आत्म० इदित् । मन्दते अमन्दिष्ट । तत्र स्तुतौ "मन्दमानः इमन्नभिः" ताण्ड्य०ब्रा०१.७.६ । "मन्दमानः स्तूयमानः मदि-स्तुतौ कर्मणि शकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्" भा० ।

मद पु० मद अच् । १हस्तिगण्डादिस्रुतजले दानजले अमरः २गर्वे हर्षे ३रेतसि ४मृगमदे मेदि० ५मत्ततायाम् हेमच० ६मद्ये ७कल्याणकरे वस्तुनि च धरणिः ।

मदकट पु० मदेन कटति कट-अच् षण्डे (षांड़) हेमच० ।

मदकल त्रि० मदेन कलते कल-अच् । १मत्तहस्तिनि मदोत्कटे अमरः । २अव्यक्तशब्दकारिणि त्रि० शब्दरत्ना० । मदेन कलो यस्य । ३मदाव्यक्तभाषिणि त्रि० मेदि० ।

मदगन्ध पु० मदस्य हस्तिदानस्येव गन्धोऽस्य । १सप्तच्छदवृक्षे २मदिरायां स्त्री टाप् । ३शणवृक्षे राजनि० ।

मदघ्नी स्त्री मदं मदिरामत्ततां हन्ति हन-ट ङीप् । पूतिकायाम् जटा० ।

मदधार पु० मदप्रधाना धारा यत्र । पर्वतभेदे भा०स०२९अ० ।

मदन पु० माद्यत्यनेन मद-करणे ल्युट् । १कामदेवे अमरः । २सुरायां हेमच० । ३वसन्ते काले ४सिक्थके ५धुस्तूरे च पु० मेदि० । (मयना) ६वृक्षभेदे रत्नमाला । ७भ्रमरे जटा० माषे दन्तघायभेदे हेमच० । ८खदिरवृक्षे शब्दच० १०अङ्कोटवृक्षे ११बकुलवृक्षे (मयनफल) १२वृक्षभेदे च राजनि० । १३आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम् ।

मदनक पु० मदयति मद-णिच्-ल्युट् स्वार्थे क । दमनकवृक्षे राजनि० । [२रोमाञ्चे त्रिका० ।

मदनकण्टक पु० मदननिमित्तः कण्टक इव । १सात्त्विके

मदनकाकुरव पुंस्त्री० मदनेन हेतुना काकुरवोऽस्य । पारावते स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

मदनगृह न० ६त० । १ज्योतिषमते सुरतगृहादयोऽप्यत्र । लग्नावधिके सप्तमस्थाने ज्यो० ।

मदनगोपाल पु० मदन इव गोपालः । श्रीकृष्णे ।

मदनचतुर्दशी स्त्री मदनपूजार्था चतुर्दशी शा०त० । चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् तत्र दमनकेन मदनपूजाविहितेति तस्यास्तथात्वम् । ति०त० दृश्यम् ।

मदनत्रयोदशी स्त्री मदनपूजार्था त्रयोदशी । चैत्रशुक्लत्रयोदश्याम् ति०त०दृश्यम् । [मत्स्यपु०७अ०

मदनद्वादशी स्त्री मदनपूजार्था द्वादशी । चैत्रशुक्लद्वादश्याम्

मदनपक्षिन् पु० माद्यति मद-ल्यु कर्म०। खञ्जनखगे शब्दच०

मदनपाठक पु० मदनोद्दीपनार्थं पठति पठ-ण्वुल् । स्मरोद्दीपनशब्दकारके कोकिले राजनि० ।

मदनमोहन पु० मदनमपि मोहयति सौन्दर्येण मुह-णिच् ल्यु । श्रीकृष्णे ।

मदनललिता स्त्री "वेदाङ्काऽङ्कैर्मदनललिता मो भो नम गाः" छ०र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मदनलेख पु० मदनज्ञापनार्थं लेखः । स्वकीयानुरागज्ञापनार्थं नायकयोः परस्परं प्रति प्रेष्ये लेख्ये पत्रभेदे । यथा शकुन्तलायाम् "तुज्झ ण आणे हिअअम्" इत्यादि ।

मदनवीज न० तन्त्रोक्ते (क्लीम्) इति बीजे

मदनशलाका स्त्री मदनोद्दीपिका शलाका तथाभूत शलाकेव वा । १स्मरोद्दीपकौषधे २सारसखगे मेदि० ३कोकिले शब्दर०।

मदनसदन न० ६त० । १स्त्रीचिह्नभेदे । ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके २सप्तमे स्थाने च ।

मदनसारिका स्त्री मदनोद्दीपिका सारिका शा०त० । (सालिक) पक्षिभेदे जटा० । [धान्यभेदे राजनि०।

मदनायक पु० मदनं मादकमयनमस्य कप् । कोद्रवे (कोदो)

मदनाङ्कुश पु० मदनस्याङ्कुश इव । १पुरुषचिह्ने लिङ्गे त्रिका० २मैथुनकाले नखाघाते च ।

मदनायुध न० ६त० । स्त्रीचिह्ने शब्दच० । [राजनि०।

मदनायुष पु० मदनस्यायुर्यत्र अच्समा० । हस्तिकरञ्जभेदे

मदनालय पु० ६त० । २स्त्रीचिह्ने ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके सप्तमस्थाने मदनभवनादयोऽप्यत्र ।

मदनावस्था स्त्री मदनकृतावस्था शा०त०। कामिनां स्मरकृते उन्मादादौ दशाभेदे दशाशब्दे दृश्यम्।

मदनी स्त्री माद्यत्यनया मद-ल्युट् ङीप् । १सुरायाम् धारा० २मृगयायाम् ३अतिमुक्तके च राजनि० ।

मदनेच्छाफल पु० मदनेच्छां फलति फल-अच् ६त० । बदरफले राजनि० ।

मदनोत्सव पु० मदननिमित्त उत्सवः । १होलाकोत्सवे ७त० । २स्वर्वेश्यायाम् स्त्री शब्दर० ।

मदप्रयोग पु० ६त०। गजानां मदोद्गमे त्रिका० । [शब्दच०

मदभञ्जिनी स्त्री मदं भनक्ति भन्ज-णिनि । शतमूल्याम्

मदयन्ती स्त्री मद-णिच्-शतृ गौरा० ङीष् । वनमल्लिकायाम् (काठमल्लिका) राजनि० । स्वार्थे क ह्रस्वः । मदयन्तिका तत्रैवार्थे शब्दरत्ना० ।

मदयित्नु पु० मद-णिच्-इत्नुच् । १कामदेवे २मेघे ३शौण्डिके च मेदि० । ४मद्ये न० शब्दर० । ५मादके त्रि० त्रिका० ।

मदलेखा स्त्री "मृगौ गः स्यात् मदलेखा" छ०र०उक्ते सप्ताक्षरपादके १छन्दोभेदे ६त० । २गजानां दानवारिरेखायाम्

मदविक्षिप्त पु० ३त०, १मत्तगजे शब्दच०।२मदेन क्षिप्ते त्रि०।

मदशाक पु० मदार्थं शाकमस्य । उपोदक्यां शब्दच० ।

मदसार पु० मदं सारयति गमयति सृ णिच्-अण् उप०स० तूलवृक्षे राजनि० ।

मदस्थल पु० ६त० । १सुरापाने शब्दरत्ना० । मदस्थानादयोऽप्यत्र । ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके २सप्तमस्थाने च ।

मदहस्तिनी स्त्री मदेन हस्तिनीव । महाकरञ्जवृक्षे राजनि०

मदहेतु पु० ६त० । १मत्तताहेतौ २धातक्यां वैद्यकम् ।

मदाघ पु० ऋषिभेदे ततः । उपका० गोत्रप्रत्ययस्य द्वन्द्वे च बहुत्वे च लुक् ।

मदाढ्य पु० मदेन मदकारकत्वेन (ताड़ि) रसेनाढ्यः । १तालवृक्षे राजनि० । २रक्तभिण्टयाम् स्त्री शब्दच० । ३मदयुक्ते त्रि० ।

मदातङ्क पु० ६त० । मदजन्यरोगभेदे राजनि० ।

मदात्यय पु० ६त० । मदनिमित्ते रोगभेदे तस्य निदानादि गरु०पु० १६० अ० उक्तं दृश्यम् । भावप्र० उक्तन्तु यथा "विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः । तस्मादविधिपीतेन तथा मात्राधिकेन च । युक्तेन चाहितैरन्नैरकाले सेवितेन च । मद्येन खलु जायन्ते मदात्ययमुखा गदाः" । अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयतीत्याह । "निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् । उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम्" । एकान्ततो नैरन्तर्येण, विकारान् मदात्ययादीन् । शरीरस्य भेदं नाशम् । मदात्ययादीनां हेत्वन्तरमप्याह "क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि । अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण सा

क्षीणेन रूक्षेण तथाऽबलेन । अम्लाभिषण्णेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान्" । तानेव विकारान् विवृणोति । "पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा" । पानविकारान् विवृणोति । "पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । तत्र मदात्ययस्य सामान्यलक्षणमाह "शरीरदुःखं बलवत्प्रमोहो हृदयव्यथा । अरुचिः सततं तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः । शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां वेदना विद्यते तथा । जायतेऽतिबलाज्जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः । उरोविबन्धः कासश्च हिक्का प्रजागरः । शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगास्त्रिकग्रहः । छर्दिर्विड्भेदहृल्लासो वातपित्तकफात्मकः । भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताञ्चैव दर्शनम् । तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरितम् । प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते । व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च । मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत्" । अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह "स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः । रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया । रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहन्ति च । करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम्" । तद् मद्यम् । अथ तस्य लक्षणमाह । "हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः । विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम्" । अथ पैत्तिकस्य निदानमाह "तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लञ्च योऽतिमात्रं निषेवते । अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः । तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः" । अथ तस्य लक्षणमाह "तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः । विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्" । अथ श्लैष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह "मधुरस्निग्धगुरुभोजी यः पिबत्यतिमात्रया । अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः । मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते ध्रुवम्" । अथ तस्य लक्षणमाह "छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः । विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्" । अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानं लक्षणञ्चाह "त्रिदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः" । अथ परमदलक्षणमाह "श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च । लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः" । तन्द्रिः तन्द्रा । पानाजीर्णमाह "आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि" । उद्गिरणं वान्तिः उद्गारो वा । पीयत इति पानं मद्यम् । पानविभ्रममाह "हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्च्छावमीज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः । द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेषु धीराः । कण्ठधूमः निर्गम इव । प्रदेहः कफेन लिप्तास्यता । द्वेषः सुरान्नविकृतेषु सुराविकारेषु अन्नविकारेषु च द्वेषः । असाध्यानां मदात्ययादीनां लक्षणमाह । "हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेत्तु । जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथ वापि नीलम् पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च । हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तम्" ।

मदाम्नात पु० मदस्यातिक्रमे आम्नातः । गजपृष्ठस्थे ढक्कावाद्ये हारा० ।

मदाम्बर पु० मदो दानमम्बरमिवास्य । मतगजे त्रिका० ।

मदार पुंस्त्री० मद आरक् । १वराहे उज्ज्वल० स्त्रियां ङीष् । २धूर्त्ते ३मत्तगजे विश्वः । ४कामुके ५गन्धभेदे उणादिको० । [त्रिका० ।

मदार्मद पु० मदजन्यमर्दं ददाति दा-क । फलकमत्स्ये

मदालस त्रि० मदेनालसः । १मदेनालसे २गन्धर्वराजविश्वकेतुकन्यायां स्त्री । [शब्दमाला

मदालापिन् पु० मदेनालपति आ+लप-णिनि । कोकिले

मदाह्व पु० मदः मृगमद आह्वा यस्य । मृगमदे कस्तूर्यां त्रिका० ।

मदि स्त्री मद्नाति तृणोत्करोषम् मद-इन् उणा० । (मई) ख्याते कृषिसाधने तृणवयन्त्रभेदे धार्य्ये च । तत्करणे कृषितत्त्वे २१९९ पृ० मदिकादानविधिर्दृश्यः । तल्लक्षणन्तु २११८ पृ० तत्र शब्दे दृश्यम् ।

मदिन् त्रि० मदयतीति मदि-णिनि । तर्पके यजु० ६।२७।

मदिन्तम त्रि० अतिशयेन मदी तमप् वेदे नुडागमः । अतिशयतर्पके यजु० ६।२७ ।

मदिरा स्त्री मद-करणे किरच् । "माध्वीकं पानसं द्राक्षं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् । मैरेयं माक्षिकं टाङ्कं मधूकं नारिकेलजम् । अन्नजविकारोत्थं मद्यानि द्वादशैव तु" इत्युक्ते १मद्यसामान्ये २मत्तखञ्जने शब्दरत्ना० । ३रक्तखदिरे पु० शब्दच० । ४छन्दोभेदे तल्लक्षणमुक्तं यथा

"गौडी न शिशिरे पेया पैष्टी हेमन्तवर्षयोः । शरद्-ग्रीष्मवसन्तेषु माध्वी पाह्या न चान्यथा । कादम्बरी शर्करजादिमद्यं हृद्यं शीतलं श्लेष्मकरं मदावहम् । माध्वीकमं स्यात् तत्पनसजातं मद्यं हृद्यं गुरु तर्पणञ्च । अन्यथा कुरुते पानं मद्यं सन्तापशोषदम् । बलदोषमदात्यय-कारकं मूर्च्छनञ्च तत्" । "मद्यं पित्तप्रकोपकमम्लं वा पिच्छिलं विगन्धं वा । दोषावहमविशेषात् मद्यं कृद्यं विवर्जयेत् सर्वम् । मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु सत्वार्थिषु । द्विजोत्तमैस्तु न पाद्यं मद्यमुक्तं विवेकयुतम्" राजनि० । अधिकं मद्यशब्दे दृश्यम् । ४वसुदेवस्य पत्न्यां हरिवं० ३६ अ० ५दुर्गायां १७८ अ० । "सप्तभकारगताः यदि तौ च गुरुः कविभिः कथिता मदिरा" इ० र० टी० उक्ते द्वाविंशत्यक्षरपादके ६छन्दोभेदे स्त्री ।

मदिराक्षी पु० १विराटस्य भ्रातरि भा० वि० ३१ अ० । मदिरा-मत्तखञ्जनाक्षीवाक्षिणि सच्युता० । बहुव्रीहौ लक्षणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [गृह्याख्ये मद्यपस्थानार्थे दृष्टे अमरः

मदिरागृह न० मदिरस्थानार्थं गृहम् शाक० त० ।

मदिराश्व पु० १विराटपक्षेनाथवपतिभेदे भा० आदि० २ अ० । २हिरण्यकशिपोः पुत्रे ३प्राचीने नृपभेदे भा० अनु० १३७ अ०

मदिरासख पु० ६त० इद्यमा० । आम्रवृक्षे शब्दा० । तस्य मदिरामद्यप्रकाशकत्वात् तथात्वम् । [मदिरायां हेमच०।

मदिष्ठा स्त्री अतिशयेन मदिनी मदयित्री इष्ठन् टिलोपः ।

मदेमघि पु० सार्वनामाम् निघण्टुः ।

मदेय पु० मद-बा० एच । मत्ते ऋ० १।११०।६।६ ।

मदोत्कट पु० मदेन दानवारिणा उत्कटः उद्भटः । १मत्त गजे अमरः २मदिरायां स्त्री राजनि० ३मदोद्धते त्रि० ।

मदोदग्र पु० मदेन हर्षेण दर्पेण वा उदग्रः उच्चः । १मत्ते "मदोदग्राः ककुद्मन्तः" रघुः । २आर्यायां स्त्री शब्दमा० ।

मदोद्धत त्रि० मदेन उद्धतः । मत्ते शब्दा० ।

मदोन्मत्त पु० "अन्नो वाप्यथ वा विद्या बलाधिकदयापरः । फट्कारशब्दकादियों मदोन्मत्त उदाहृतः" तन्त्रसारोक्ते १मन्त्रभेदे २मदेनोन्मत्ते त्रि० ।

मद्गु पु० मस्ज-उ न्यङ्क्वा० । (पानिकौडि) १पक्षिभेदे अमरः । "मद्गुः स्निग्धो वातनाशी भेदकः शुक्रकारकः । रक्त-पित्तविनाशी च शीतलः परिकीर्त्तितः" राजव० । २मद्गुरमीने नीलकण्ठः ।

मद्गुर पुंस्त्री० मद-उरच् न्यङ्क्वा० । (मागुर) १मत्स्यभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः स्त्रियां ङीप् । तद्गुणाः मत्स्यशब्दे भावप्र० उक्ताः । "निषादो मद्गुरं सूते" भा० अनु० ४८ अ० उक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे (डुबुरि) पुंस्त्री० । "मद्गुरा मीनभेदान् यान्ति ता-ऽक लक्ष्य रः" नीलकण्ठः । जल-मज्जनेन मीनहारित्वात् तस्य तथात्वम् । "तथा हैव जले मग्नाः मद्गुरा नाम विश्रुताः । ये हरन्ति सदाऽसं-ख्यान् समुद्रोदरचारिणः" हरिवं० ८५ अ० ।

मद्गुरप्रिया स्त्री मद्गुरस्य प्रियेव । शृङ्गीमत्स्ये हेमच० "मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी" अमरः ।

मद्गुरसी स्त्री मद्गोः मद्गुरस्येव रस-अच्-गौरा० ङीष् । शृङ्गीमत्स्ये शब्दर० ।

मद्य न० माद्यत्यनेन करणे यत् । मदिराशब्दे उक्ते माध्वी-कादिद्वादशविधे मादकद्रव्ये अमरः । मद्यभेदा वर्णभेदेन तत्पाननिषेधादिकं प्रा० वि० उक्तं यथा "पुलस्त्यः "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वे-षामधमं स्मृतम्" । अनेनैकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दस्य मदहेतुद्रवद्रव्यमात्रवचनः तथात्वेन वचनात् तु मद्यपानं सुरापानार्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम् "गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्" । तथाच सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तं न स्यात् । तथा भविष्ये "सुरा तु पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे" । पैष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम् । इतरे गौडीमाध्व्यौ अतोऽन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्व्योर्गौणसुरात्वप्रापणार्थम् । तेनैतत्-पानेऽपि महापातकत्वमतिदिशति "यथैवैका तथा सर्वा इति" पैष्ट्यां पूर्वमभिहितं दर्शयति यथा पैष्टी सुरा तथा सर्वा गौडी माध्वी च पूर्ववचनोक्ता पैष्टीदृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । त्रैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात् । न च वचनानर्थक्यपरिहारार्थत्वेन उत्तमप्रतिपदिकानर्थक्यं युक्तं वचनस्य सजातीयोप-स्थापके चरितार्थत्वात् । अतो ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकं क्षत्रियवैश्ययोस्तु "सुरा वै मलमन्नानामिति" वचनेन पैष्ट्येवेति स्थितम् । गोविन्दराजविश्वरूपधा-रेश्वराचार्यानुमतोऽयमर्थः । अतएव "यथा माध्वी च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा सुरा । द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचिदिति" यमवचनेऽपि द्विजा

तिपदं ब्राह्मणपरमेव। अतएव द्विविधसुरापाने क्षत्रियादीनां महापातकं दूरे तावदस्तु दोषाभावमेवाह हद्धयाज्ञवल्क्यः "कामादपि हि राजन्यो वैश्यश्चापि कथञ्चन। मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते"। तदेवं पैष्टीनिषेधस्त्रैवर्णिकानां गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणानामेव। ननु ब्राह्मणराजन्याविति विशेषणात् पुंलिङ्गमत्र विवक्षितम्। अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम्। उच्यते निषिध्यमानक्रियाया विधेयत्वेन तत्कर्त्तु रनुपादेयत्वात्तद्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितं हविरुभयत्ववत् अतस्तज्जातीयस्त्रीणामपि पाननिषेधः। यथा भविष्ये "तस्मात् पेयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन। ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा"। "या ब्राह्मणी सुरापी स्यात् न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति" इति श्रुतेः। "यस्तु रर्द्धशरीरेण भार्य्या यस्य सुरां पिबेत्। पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते"। न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः, ब्राह्मणीपदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभार्य्योपलक्षकत्वात् भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति वाक्यान्तरस्थत्वात्। पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः स च कण्ठदेशादधोनयनं न तु वक्त्रमात्रप्रवेशः। निगीर्णमात्रयं कपोलधारणे पानशब्दाप्रयोगात् यथोक्तं "निपानं हि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते। कावन्न क्रियते यत्नो गण्डूषस्य प्रवेशनम्"। तत्र गण्डूषपरिमाणमविवक्षितं गण्डूषार्द्धपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् अतएव मुखप्रवेशनमात्राविवक्षितं किन्तु येन मुखप्रवेशेन कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तद्देशोपलक्षयति अतएवोष्ठमात्रभेदे न पाननिष्पत्तिः अतस्तत्रोत्तमाङ्गस्पर्शप्रायश्चित्तम्। एतेन जैवतोडसंयोगे तप्तकृच्छ्रसंस्काराविति पाककस्य व्याख्यानमपकृतं पानानिष्पत्तेरिति।"

मद्यभेदगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"मद्यन्तु सीधुमैरेयमिरा च मदिरा सुरा। कादम्बरी वारुणी च हालापि मधुवल्लभा। पेयं यन्मादकं लोकैस्तन्मद्यमभिधीयते। यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा। मद्यं सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृद्वातनाशनम्। भेदनं शीघ्रपाकञ्च रूक्षं कफहरं परम्। अम्लञ्च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च। तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च विशदं व्यवायि च विकाशि च"। अथारिष्टस्य लक्षणं गुणाश्च "पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादरिष्टकम्"। अरिष्टं मद्यमिति लोके। यथा द्राक्षारिष्टम्। दशमूलारिष्टम्। बब्बूलारिष्टमिति। "अरिष्टं लघु पाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः"। अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च "शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता। सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा। ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत्"। अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च "पुनर्नवाशिलापिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता। संहितैस्तालखर्ज्जूररसैर्या सापि वारुणी। सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत्"। सुरातो भेदार्थं लघ्वीति। अथ सीधुरसस्य लक्षणं गुणाश्च "इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्द्धनः। वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्। विबन्धमेदःशोफार्शःशोषोदरकफामयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः।" अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च "यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः। स्वा लोकासवादिः। आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः।" अथ नवपुराणमद्यगुणाः। "नवं मद्यमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम्। अहृद्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु। जीर्णन्तदेव रोचिष्णु क्रिमिश्लेष्मानिलापहम्। हृद्यं सुगन्धिगुणवल्लघु स्रोतोविशोधनम्"। अथ सात्त्विकानां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषाः। "सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम्। तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्राञ्च मदिरा चरेत्"। आचरेत् ग्राह्यत्" विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्। अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम्"। अथ मद्यानां गन्धनाशनोपायः। "एलैर्वचाजमदजीरकधान्यकैर्वा सचर्वयन् यदपि वाक्यमभिव्यनक्ति। स्वाभाविकं मुखजमुज्झति पूतिगन्धं गन्धञ्च मद्यलशुनादिभवञ्च नूनम्।" औषधार्थमपि विप्रैर्मद्यं न पेयम् तद्दिरामद्ये शातनि० वाक्यं दर्शितम्।

सुरापादौ ब्राह्मणस्य मद्यनिषेधो यथा

"अदेयमप्यपेयञ्च तथैवास्पृश्यमेव च। द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मद्यमिति [स्थितम्। तस्मात् सर्व-

प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् । पीत्वा पतति कर्म-भ्यस्त्वसम्भाष्यो द्विजोत्तमः । भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वा-पेयान्यपि द्विजः । नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न जहा-त्यधः । तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः । अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा याति रौरवम् । कूर्म पु० १६ अ० । "द्विजस्य पूजादौ मद्यदानविषयकस्य निषेधो यथा । "मदिरां प्रयतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः । अपेयं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रे च विसृजेन्मधु । नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विसृजेदपि । ऋते, पुष्पासवाद्गुडात् धान्यजाद्वा विशेषतः । राजन्यस्तथा मद्यं वर्जितः सौप्तिकादयः । दद्युर्न रक्षितं भूप सम्यक्ता विमदाय च । नृपाज्ञानुमते मद्यं ददत् पाप-मवाप्नुयात्" कालिका पु० ६६ अ० । अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा "वैशम्पायन उवाच । सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञानाशं प्राप्य चैवाति-घोरम् । दृष्ट्वा कचञ्चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन । समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशना विप्र-हितं चिकीर्षुः । काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद सुरापानं प्रति वै जातमन्युः । यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित् मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः । अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात् परे च । मया चेमां विप्रधर्मोक्तसीमां मर्यादां वै स्थापितां सर्व-लोके । सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां देवा लोका-श्चोपशृण्वन्तु सर्वे" भा० आ० ७६ अ० । "नारिकेलस्य खार्ज्जूरं पानसञ्च तथैव च । ऐक्षवं मधुकं द्राक्षं तालञ्चैव च माधिकम् । द्राक्षन्तु दशमं ज्ञेयं गौडं चैकादशं स्मृतम् । पैष्टन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मध्यमं मधुकं गौडं शेषञ्चोत्तममिष्यते । एतत् द्वादशकं मद्यं न पातव्यं द्विजैः क्वचित् । क्षत्रि-याद्यैः पिबेत् सर्वं पैष्टीमेकन्तु वर्जयेत् । सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तप्तादिनिश्चिताम् । त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्य्यादोषज्ञाने तु वार्षिकम् । तप्तादिनिश्चितां किञ्चित् सुरां पीत्वा त्वकामतः । तप्तकृच्छ्रपादाच्छुद्ध्यं पुनः संस्कारमर्हति । मुखप्रवेशमात्रे तु प्रायश्चित्तार्द्ध-माचरेत् । अनुपनीतो देवेशि ! व्रतं त्रैवार्षिकं चरेत् । चतुर्थकालाहारी स्यात् ब्रह्मचर्यव्रतापि वा । अपेय-वर्षं व्रतं वा ज्ञानाद्यं विनिर्द्दिशेत् । शूद्रस्य च

विशेषेण चतिकृच्छ्रद्वयं चरेत् । ज्ञानातिपाषिते तस्मिन् मद्ये व्रतमाचरेत् । पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिक-मिष्यते । माध्वीगौडीसुरापाने ब्राह्मणार्द्धं विधी-यते । इतरेषान्तु पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु । राजन्य-वैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न दुष्यते । मोहात् पानञ्च वैश्यस्य पीत्वा कृच्छ्रद्वयं चरेत् । शूद्रोऽपि गौडीं पैष्टीञ्च न पिबेद्धीनसंस्कृताम् । कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत् । चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च । पैष्टीपाने तु शूद्रस्य प्राजा-पत्यं विनिर्द्दिशेत् । ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायण-मयं स्मृतम् । नारिकेलं तथा ज्ञानाद्विप्रश्चान्द्रायणेन तु । क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति । अपक्वं पानसञ्चैव खार्ज्जूरं बदरं तथा । स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादापक्वः पचम् । त्रैलोक्यविजयाञ्चैव मातुलुङ्गं तथैव च । सप्तेऽहनि ततो दद्यात् सन्धा-नात् पानसीरितम् । दधि मधु घृतञ्चापि खार्ज्जूरं तिलकं तथा । महुपाने तु देवेशि ! द्राक्षमद्यं सुनि-श्चितम् । पिष्टं माषयो मूलं समभागेन योजितम् । मधुना सह संस्थाप्य मेषपाकं समाचरेत् । पिप्पलीमरिचं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् । पानकं पक्वखर्ज्जूरमार्द्र-कोमलतारकम् । पक्वैश्चाम्रैश्च सन्धानात् खार्ज्जूरं मद्यमी-रितम् । पक्वतालं दन्तिनाकं कुसुमञ्च तथैव च । एतैरेव सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्त्तितम् । इक्षुदण्डं मरीचञ्च बदरञ्च तथा दधि । मेषे तु चषकं दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम् । नवं मधु तथा बिल्वं पक्वं शर्करया सह । सन्धानाज्जायते मद्यं माध्वीकं सरतो रसम् । शता-वरी टङ्कमूलं बल्कलं पद्ममेव च । मधुना सह सन्धा-नात् टङ्कमाध्वीकमीरितम् । मालूरमूलं पटरी शर्करा च तथैव च । एतामेकत्र सन्धानात् मैरेयं मद्यमीरि-तम् । इन्द्रजिह्वा पक्वतालो नारिकेलजलन्तथा । कदली-फलसन्धानन्नाद्यं नारिकेलजम् । इति त्रैलोक्यविजया तथैव च मरीचका । गुडेन सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्त्तितम् । सक्तुलोनद्वंषितामुष्णोदकसमन्वितम् । पक्वे सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् । मेरेऽहनि तु संप्राप्ते जीवनं तत्र निःक्षिपेत् । शृङ्गवेर मरीचञ्च मातुलुङ्गं तथैव च । एतेषामेव सन्धानात् पैष्टीमद्यं प्रकीर्त्तितम्" मत्स्यसूक्ते ३६पटले । "मिश्रमन्ना मेहोदरो मदीरो मद्यपानतः । कलौ तु भारते वर्षे लोका

भारतशासिनः। म्रष्टे म्रष्टे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि” उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटले। “दीक्षाशीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन। केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्” महानिर्वाणतन्त्रम्। “न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेव्यै कदाचन। वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत्” तन्त्रम्। भैरवतन्त्रे “नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रे गव्यं तथा मधु। राजन्यवैश्ययोरेवं न द्विजस्य कदाचन। एवं प्रदानमात्रेण जीनाद्- ब्राह्मणो भवेत्”। कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां ब्रह्मपु० “नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यौ द्विजातिभिः” निषेधविषयं दर्शयति वचना “मद्यमदेयमपेयमनिर्ग्राह्यम्”। अनिर्ग्राह्यमस्त्रीकार्यमिति कल्पतरुः। कालिकापु०। “अमात्यरुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात्। मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते”। स्मृतिः “ताम्रे चेक्षुरसो मद्यं पयसा यवचूर्णकम्। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना”। अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न युक्तम्” ति०त० रघु०। मद्यतुल्यं यथा “नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना” कर्मलोचनम्।

मद्यकीट पु० मद्यजातः कीटः। सुराजाते कीटभेदे हेम०।

मद्यद्रुम पु० मद्यहेतुर्द्रुमः शा०त०। माडवृक्षे राजनि०।

मद्यप त्रि० मद्यं पिबति पा–क।१मद्यपायिनि २दानवभेदे पु० हरिवं २४० अ०।

मद्यपङ्क पु० मद्यस्य पङ्क इव। सुराकल्के (सिकोया) हेम०।

मद्यपाशन न० मद्यपैरश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। मद्यपानरोचके चर्वणे भक्ष्ये (चाटनी) हेम०।

मद्यपीत त्रि० पीतं मद्यं येन आहि० परनि०। सुरापान-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

मद्यपुष्पा स्त्री मद्यं मदसाधनं पुष्पं यस्याः शा०त०। धातक्यां (धाइफुल) राजनि०। [जाते हेमच०।

मद्यबीज न० ६त०। किण्वादौ (बाखर) मद्यकारणे पदार्थे

मद्यवासिनी स्त्री मद्यस्येव वासो गन्धो विद्यते वासस्ये नास्याः इनि। धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि०।

मद्यसन्धान न०मद्यस्य मद्योत्पादनार्थं सन्धानम् अभिषवः। मद्योत्पादनव्यापारे हेमच०। [राजनि०

मद्यामोद पु० मद्यस्येव आमोदः गन्धोऽस्य। बकुलवृक्षे

मद्र पु०मद–रक्। “विराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षिणतश्च च। मद्रदेशः समाख्यातः” इत्युक्ते १देशे २हर्षे ३मङ्गले च। ह०सं० १४अ०।

मधु न मन–उ नस्य धः। १मद्ये “मधं गर्ज गर्ज क्षणं मूढ! मधु यावत् पिबाम्यहम्” देवीमा०। २क्षौद्रे “मधु वाता ऋतायते” इति मधुसूक्तम्। ३पुष्परसे भरत०। “मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे” कुमारः। ४जले च विश्वः ५मधुररसे च। “मधुक्षरन्ति सिन्धवः” इति मधुसूक्तम्। ६मधुरे त्रि० ७विष्णुकर्णमलजाते दैत्यभेदे पु०। “विष्णुकर्णमलोद्भूता-वसुरौ मधुकैटभाविति” देवीमा० कुम्भीनस्याभर्त्तरि ८दैत्यभेदे पु०रामा० ९वसन्ते १०चैत्रमासि (चैत) ११दुग्धभेदे च मेदि० १२अशोकवृक्षे हेम० १३यष्टिमधौ पु० भरत० १४प्राणिनां शुभाशुभकर्मणि न०विष्णुस०भा०। १५जीवन्त्यां स्त्री अमरः। १६पक्षिभेदे १७रागभेदे च पु० विश्वः।

मधुकण्ठ पुंस्त्री० मधुः मधुरः कण्ठोऽस्य। कोकिले त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

मधुकर पुंस्त्री०मधूनि करोति सञ्चित्य निष्यन्दयति कृ–अच्। १भ्रमरे अमरः २तद्योषिति स्त्री ङीप्। ३कामिजने मधुलिहः।४भृङ्गराजे च पु०रत्नमा०मधुकृदादयोऽपि अमरे।

मधुकर्कटी स्त्री मधुः मधुरा कर्कटी। १जम्बीरभेदे २पिण्ड-खर्जूरिकायाञ्च राजनि०। स्वार्थे क ह्रस्वः टाप्। मधुकर्कटिका बीजपूरे। [च मेदि०।

मधुका स्त्री मधिव इवार्थे कन्। १यष्टिमधौ, २मधुपर्ण्यां

मधुकोष पु० मध्वर्थं कृतः कोषः। (मौचाक) मक्षिकाकृते कोषाकारे पदार्थे शब्दच०। [क तत्रैव।

मधुक्षीर पु० मधु मधुरं क्षीरमस्य। खर्जूरवृक्षे। स्वार्थे

मधुखर्जूरी स्त्री मधुर्मधुरा खर्जूरी। अतिमिष्ट-खर्जूरीभेदे राजनि०।

मधुच्छदा स्त्री मधुर्मधुरः छदोऽस्याः। मधुरशिखायाम भावप्र०

मधुज न० मधुनो जायते जन ड।१सिक्थके (मोम) राजनि० मधुरत्वभेदोजातायां २भूमौ स्त्री शब्दच०।

मधुजम्बीर पु० मधुर्मधुरः जम्बीरः। अतिमिष्टजम्बीरे। (कमलालेबु) राजनि०।

मधुजित् पु० मधुमसुरभेदं जितवान् जि भूते क्विप्। विष्णौ शब्दरत्ना० मधुमथ,मधुरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र।

मधुतृण न०कर्म०। इक्षौ त्रिका० पुंस्त्वं राजनि०।

मधुत्रय न० मधूनां मधुराणाम् त्रयम्। मधुघृतसितानां,त्रये राजनि०। मधुत्रिकमप्यत्र न०।

मधुदूत पु॰ मधोर्वसन्तस्य दूत इवागमकत्वात्। १आम्रवृक्षे त्रिका॰ २पाटलायां स्त्री ङीप् भावप्र॰।
मधुद्रव पु॰ मधुरो द्रवोऽस्य। रक्तशिग्रौ शब्दर॰।
मधुद्रुम पु॰ मध्वर्थं मद्यार्थं द्रुमः। (मौल) वृक्षभेदे अमरः। तन्मूलोत्थ हि पौष्पमधुमद्यम्।
मधुधूलि पु॰ मधुर्मधुरो धूलिरिव। गुड़े (खांड) गुड़विकारादौ हेमच॰। [धेनुशब्दे ३९०९ पृ॰ दृश्यम्।
मधुधेनु स्त्री॰ दानार्थं कल्पितायां मधुप्रभृतिद्रव्यकृतधेनौ।
मधुप पु॰ मधु पिबति पा–क। १भ्रमरे अमरः २मधुपायिनि त्रि॰। "पारश्यो मधुपैरकारयमकैः" भट्टः।
मधुपर्क न॰ पृच–घञ् मधुनः पर्को योगो यत्र। मधुयुते कांस्यपात्रस्थे कांस्यपात्रान्तरेणावृते "दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभिः। प्रोच्यते मधुपर्कस्तु" इत्युक्ते दध्यादिद्रव्यपञ्चके।
मधुपर्णी स्त्री मधु इव प्रियकरं पर्णं यस्याः। १गुडूच्याम् अमरः। २गाम्भार्यां ३नीलीवृक्षे मेदि॰ ४वराहक्रान्तायाम् ५मधुबीजपूरे च राजनि॰। [यौम् शब्दमा॰।
मधुपालिका स्त्री मधूनि पालयति पाल–ण्वुल्। गाम्भा-
मधुपीलु पु॰ कर्म॰। मधुरपीलौ राजनि॰।
मधुपुरी स्त्री मधोर्दैत्यस्य पुरी। मथुरायाम् शब्दरत्ना॰।
मधुपुष्प पु॰ मधुमधुरं पुष्पं यस्य १मधुद्रुमे (मौल) रत्नमा॰ २शिरीषवृक्षे, ३अशोकवृक्षे ४वकुलवृक्षे च ५दन्तीवृक्ष ६नागदन्तीवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि॰।
मधुप्रिय पु॰ मधु मद्यं प्रियं यस्य। १बलरामे त्रिका॰ मधु इव प्रियः। २भूमिजम्ब्वां जटाधरः।
मधुफल पु॰ मधु मद्यं फलं यस्य। १मधुनारिकेले २मधुखर्ज्जूरिकायां स्त्री राजनि॰ टाप्।
मधुबहुला स्त्री मधु बहुलं यत्र। माधवीलतायाम् राजनि॰
मधुमक्षिका स्त्री मधुसम्पादिका मक्षिका शाक॰त॰ (मौमाछि) सरघायाम् अमरः। [राजनि॰।
मधुमज्जन् पु॰ मधुरः मज्जा सारोऽस्य। आक्षोटवृक्षे
मधुमत् त्रि॰ मधुर्मधुररसोऽस्त्यस्य मतुप्। १माधुर्ययुति "मधुमत् पार्थिवं रजः" इति मधुसूक्तम्। २काश्मरीवृक्षे ३नदीभेदे राजनि॰ ४योगशास्त्रप्रसिद्धे योगिनां चित्तवृत्तिभेदे ५वैदिकप्रसिद्धे "मधु वाता" इत्यादौ मधुमये तन्त्रोक्ते ६देवीनायिकाभेदे च स्त्री ङीप्।
मधुमर्कटी स्त्री मधुजाता मर्कटी शाक॰त॰। (सितामक्षिका) मधुजाते खण्डे।

मधुमल्लि(ल्ली) स्त्री मल्ल–इन् वा ङीप् मधुप्रधाना मल्लिः (ल्ली) मालत्यां शब्दमाला।
मधुमस्तक न॰ "मधुतैलघृतैर्भक्ष्ये वेष्टिताः समिताश्च याः। मधुमस्तकमुद्दिष्टम्" शब्दच॰ उक्ते पिष्टकभेदे।
मधुमूल न॰मधु मधुरं मूलम्। (मौयालु) आलुभेदे शब्दच॰
मधुयष्टि स्त्री मधुरा यष्टिः काण्डम्। १इक्षौ २यष्टिमधौ शब्द॰ स्त्री वा ङीप्। [मधौ अमरः।
मधुयष्टिका स्त्री मधुः मधुरा यष्टिरिव स्वार्थे कन्। यष्टि॰
मधुर पु॰ मधु माधुर्यं राति रा–क, मत्वर्थे र वा। १गुड़ादिस्थे मिष्टरसे माधुर्यरसवति इक्ष्वादौ च मेदि॰ "मधुरया मधुबोधितमाधवी" माघः। ३प्रिये ४स्वादौ च त्रि॰ मेदि॰। ५रक्तशिग्रौ ६राजाम्रे ७रक्तशालौ दधुके ९माषे, १०जीरके च पु॰ राजनि॰ ११वचे १२विषे च न॰ मेदि॰ १३शतपुष्पायां १४यष्टिमधौ १५मधुकर्कटिकायां १६मधूल्यां १७मेदायां १८बहुरामलक्यां च स्त्री मेदि॰ १९काकोल्यां २०महाबलायां २१हृज्जीवन्त्यां २२पालङ्क्याके २३मिश्रेया (मौरी) स्त्री। स्वार्थे क। अत इत्वम्। मिश्रेयायाम् स्त्री अमरः,
मधुरजम्बीर पु॰ कर्म॰। (कमलानेबु) जम्बीरभेदे राजनि॰।
मधुरत्वच पु॰ मधुरा त्वचा यस्य। धवद्रुमे त्रिका॰।
मधुरफल पु॰ मधुरं फलमस्य। राजवदरे राजनि॰।
मधुरवल्ली स्त्री कर्म॰। मधुबीजपूरे जम्बीरभेदे राजनि॰।
मधुरस पु॰ मधुन इव रसो यस्य। १इक्षौ भावप्र॰। २ताले राजनि॰। ३मूर्वायाम् स्त्री अमरः। ४द्राक्षायां ५दुग्धिकायां स्त्री मेदि॰। ६गाम्भार्यांम् भावप्र॰। [राजनि॰।
मधुरस्रव स्त्री मधुरं स्रवति स्रु–अच्। पिण्डखर्ज्जूर्याम्
मधुराम्लक पु॰ कर्म॰। आम्रातके शब्दच॰।
मधु(धू)लग्न पु॰ मधुर्मधुररसो लग्नो यत्र पृषो॰वा दीर्घः। रक्तशोभाञ्जने रत्नमाला।
मधु(धू)लिका स्त्री मधु माधुर्यं लाति ला–क पृषो॰ वा दीर्घः संज्ञायां कन् अत इत्वम् राजिकायां (राइसर्षप) राजनि॰। [अमरः स्त्रियां। मधुकेऽप्यमर।
मधुलिह् पु॰ मधु लेढ़ि आस्वादयति लिह क्विप्। भ्रमरे
मधुवन न॰ मधुदैत्याधिष्ठितं वनम् शा॰त॰। १मथुरासमीपस्थे वनभेदे किष्किन्ध्यास्थे मधुप्रचुरे २वनभेदे च।
मधुवर्ग पु॰ ६त॰। नानाविधमधुगणे भावप्र॰ दृश्यम्।
मधुवल्ली स्त्री मधुप्रधाना वल्ली। यष्टिमधौ राजनि॰। [अमरः
मधुवार पु॰मधुनो मद्यस्य वारः क्रमः। पुनःपुनःमद्यपानप्रवृत्ते

मधु(वी)वीज पु॰ मधु मधुरं वी(बी)जं यस्य । दाड़िमे राजनि॰

मधु(वी)वीजपूर पु॰ कर्म॰। मधुकर्कटिकायाम् राजनि॰ ।

मधुव्रत पुंस्त्री॰ मधु तद्भक्षणे व्रतं सततानुष्ठीयमानं यस्य । भ्रमरे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

मधुशर्करा स्त्री मधुजाता शर्करा शा॰त॰ । (मिताखण्ड) मधुजातशर्करायां राजनि॰ ।

मधुशाख पु॰ मधुर्मधुरा शाखाऽस्य (मौल) वृक्षे शब्दच॰ ।

मधुशिग्रु पु॰ मधुः मधुरः शिग्रुः । रक्तशोभाञ्जने अमरः

मधुशेष पु॰ न॰ मधुनः शेषः उच्छिष्टम् । सिक्थके (मोम) । राजनि॰ ।

मधुश्रेणी स्त्री मधुनः श्रेणीव । मूर्वायाम् अमरः ।

मधुश्वासा स्त्री मधुन इव श्वसित्यस्मात् श्वस-अपादाने घञ् । जीवन्तीवृक्षे राजनि॰ । [वृक्षे अमरः ।

मधुष्ठील पु॰ मधु अष्ठीले गर्भेऽस्य पृषो॰ । (मौल) गुड़पुष्प-

मधुसख पु॰ मधोर्वसन्तस्य सखा सहचरः टच्समा॰ । कामदेवे मधुसारथ्यादयोऽप्यत्र ।

मधुसूदन पु॰ मधुं तन्नामासुरं सूदयति, मधु, जीवानां शुभाशुभकर्म, ज्ञानदानेन सूदयति वा सूद-ल्यु । १श्रीकृष्णे । "भक्तानां कर्मणाञ्चैव सूदनात् मधुसूदनः" तन्त्रागमवचनः । मधु माध्वीकं सूदयति क्षरयति । २भ्रमरे जटा॰ पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् । मधु इव सूद्यते क्षर्यते ल्युट् ङीप् । ३पालङ्कीशाके स्त्री हेमच॰।

मधुस्रव पु॰ मधूनि मद्यानि स्रवत्यस्मात् स्रु-अप् । (मौल) १वृक्षे २मोरटलतायां राजनि॰ । ३मधुयष्टिकायां स्त्री जटा॰ ४जीवन्त्यां स्त्री शब्दच॰ । ५मूर्वायां स्त्री राजनि॰ । [जटाधरः ।

मधुस्रवस् पु॰ मधु स्रवति स्रु-असुन् । (मौल) वृक्षे

मधुस्वर पुंस्त्री॰ मधुर्मधुरः स्वरोऽस्य । १कोकिले शब्दर॰ स्त्रियां ङीष् । २मधुरस्वरवति त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

मधुहन् पु॰ मधुं तन्नामासुरं कर्मफलं वा ज्ञानद्वारा हन्ति हन् क्विप् । विष्णौ ।

मधूक न॰ मह-ऊक हस्य धः । १यष्टिमधौ अमरः । (मौल)२वृक्षे पु॰राजनि॰। [अमरः ।—मधूच्छिष्टमप्यत्र ।

मधूच्छिष्ट न॰ मधुन उच्छिष्टमवशिष्टम् । (मोम) सिक्थके

मधूपघ्न पु॰ मधुदैत्यस्योपघ्न आश्रयः । मथुरानगरे जटा॰ ।

मधूल पु॰ मधु लाति ला-क पृषो॰ । १जलजगिरिजमधूकद्वयोः जटा॰ । २मधुकर्कट्याम् ३द्राक्षे ४जीरनके च स्त्री गौरा॰ ङीष् राजनि॰ । स्वार्थे क अत इत्वम् टाप् । मधूलिका मूर्वायाम् अमरः ।

मध्य पुं न॰ मन-यत् नस्य धः । १देहस्यावयवभेदे । (माजा) "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमारः । न्याय्ये-मन्दत्वमीषत्वमिव २व्यापारभेदे न॰अमरः ।३पूर्वापरयोरन्तराले ४परार्द्धसंख्यातोऽर्वाचीनायां ५बहुसंख्यायां न॰६तत्संख्याते च ।"अन्त्यं मध्यं परार्द्धम्" लीला॰। ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां ७गतिभेदे स्त्री मदति दपके पु॰। ८न्याय्ये १०अन्तर्वर्त्तिनि च त्रि॰ शब्दर॰।११मद्यकरपादके छन्दोमाले इ॰र॰ ।

मध्यगन्ध पु॰मध्ये फलमध्ये गन्धो यस्य । आम्रवृक्षे शब्दच॰

मध्यतस् अव्य॰ मध्य+तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्ते-र्मध्यशब्दार्थे ।

मध्यदेश पु॰ कर्म॰ । 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशना-दपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तित, मनूक्ते देशभेदे ।

मध्यदिन न॰ मध्यं दिनस्य एकदेशिस॰ । १मध्याह्ने । अनुक॰। मध्यन्दिनमप्यत्र । तत्र भवे तत्र पुष्यति २बन्धूकवृक्षे राजनि॰ ।

मध्यपञ्चमूलक न॰ । "बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु । एकत्र योजितेनैव ख्यातमध्यं पञ्चमूलकम्" राजनि॰ उक्ते पदार्थपञ्चके ।

मध्यपदलोपिन् पु॰ मध्यपदस्य लोपोऽस्त्यस्य इनि । व्याकरणप्रसिद्धे शाकपार्थिवादिके मध्यपदलोपयुते समासभेदे ।

मध्यम त्रि॰ मध्ये भवः म । १मध्यभवे । २षड्जस्वरमध्ये क्रौञ्चस्वरतुल्ये ३पञ्चमे स्वरे पु॰ अमरः ।

मध्यमपाण्डव पु॰ कर्म॰। अर्जुने तस्य पूर्वापरयोर्द्वयोर्द्वयो-र्मध्यवर्त्तित्वात् तथात्वम् । [मध्यमे हापि अर्जीवकादौ ।

मध्यमभृतक पु॰ कर्म॰ । 'मध्यमस्तु कृषीवल' इत्युक्ते

मध्यमलोक पु॰ कर्म॰ । पृथिव्याम् तस्याः पातालस्वर्ग-लोकयोर्मध्यवर्त्तित्वात् तथात्वम् । "मध्यमलोकपालः" इति रघुः मध्यलोकोऽप्यत्र ।

मध्यमसंग्रह पु॰ कर्म॰ । "प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषण-वाससाम् । प्रलोभनञ्चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहोमतः" व्यासोक्ते मध्यमे स्त्रीसंग्रहरूपे विवादभेदे ।

मध्यमसाहस न॰ कर्म॰ । "वासःपशन्नपानानां गृहोपकर-णस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्" इत्युक्ते परकीयवस्त्रादेर्भङ्गाक्षेपादिरूपे साहसभेदे "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः

पञ्च विग्रहः” मनूक्ते पञ्चपञ्चाशते २दशरथभेदे पु० ।

मध्यमा स्त्री मध्य+म । १दृष्टरजस्कायां नार्य्याम् २तर्ज्जन्यनामिकयोरन्तःस्थायामङ्गुलौ, ३पद्मादीनां कर्णिकायाम् मेदि० वराटादिषु मध्ये ४हृदयोत्पन्नशब्दभेदे पश्यन्तीशब्दे ४२८दपृ० दृश्यम् ५नायिकाभेदे च ।

मध्यमेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे । [गणनाभेदे ।

मध्यमाहरण न० बीजगणितप्रसिद्धे अव्यक्तमानज्ञापके

मध्यरात्र पु० मध्यं रात्रेः एकदेशिस० अच्समा० । रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । निशीथे अर्द्धरात्रे हेमा० ।

मध्यवर्त्तिन् त्रि० मध्ये वर्त्तते वृत-णिनि । वादिप्रतिवादिनोरन्ययोर्वा पक्षप्रतिपक्षयोर्वाक्यादिविषयविमर्शपूर्व्वकं १तत्त्वनिर्णायके न्यायाविरोधेन परार्थसम्पादके, कार्य्यसम्पादके च २मध्यस्थे ।

मध्यस्थ पु० मध्ये तिष्ठति स्था-क । १मध्यवर्त्तिनि २उदासीने च । ‘माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे’ इति कुमारः ।

मध्याह्न पु० मध्यमह्नः एक० स० टच्समा० अह्नादेशः । अह्नान्तत्वात् पुंस्त्वम् । त्रिधा विभक्तदिनस्य १द्वितीये भागे “प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्” इत्युक्ते पञ्चधा विभक्तदिनस्य २तृतीये भागे च ।

मध्वालु(का) पु० मधुरमधुर आलुः । (मौ आलु) मूलभेदे । शाके च । तत्रैव । [मधुरु मजाते मद्ये अमरः ।

मध्वासव पु० मधुना द्रव्यरसेन कृत आसवः शा०त० । (मौल)

मन पूजायां चुरा० गर्वे आत्म० भ्वा० पर० सेट् । मनति अमानीत्-अमनीत् मेनतुः ।

मन गर्वे अक० चु० आ० सेट् । मानयते अमीमनत् ।

मन बोधे तना० आ० सक० सेट् । मनुते अमनिष्ट मेने ।

मन बोधे दि० आ० सक० अनिट् । मन्यते । अमंस्त मेने ।

मन स्तौ पद०-चु०-उ०-सक०-सेट् । मानयति ते अमीमनत् त ।

मन पु० मन-अच् । जटामांस्याम् शब्दच० । [त्रिका० ।

मनआप त्रि० मन आप्नोति आप-अण् उप०स० । मनोज्ञे

मन(चा)क पु० नीच० ना० वक्रे वर्षकालीने पक्षयोगभेदे “वक्रःशनिर्यदि बीजकेटात् पश्चात् पुरस्तिष्ठति तद्वदस्य । दर्शदिनप्रथमे भुवा तथा वा पक्षदलयोरभिकोणकवेत् । तेजो हरेत् कार्य्यपरेत्यपाचो स्थितोऽपि मायी मन(चा)कः शुभो न” ।

मनःशिला स्त्री मनःशब्दवाच्या शिला । (मनछाल) रक्तवर्णे धातुभेदे “मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः” कुमारः । शुभ० वा ह्रस्वो पुंस्त्वमपि । “टङ्कैर्मनःशिलगुहैरविदार्य्यमाणे”ति भरतधृतवाक्यम् ।

मनन न० मन-ल्युट् । १अनुमाने २युक्त्या पदार्थनिर्णये च

मनस् न० मन्यतेऽनेन मन-करणे असुन् । १सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तके अन्तरिन्द्रिये न्यायमतम् वेदान्तमते २सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणे । तच्च सुखदुःखाद्याधारः “कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव” श्रुतेः । न्यायमते तज्ज्ञानादिसाधनमिति भेदः । ३मनःशिलायाञ्च शब्दच० ।

मनसा स्त्री मनं मननं स्यति षो-क । आस्तीकस्य मुनेर्मातरि वासुकिभगिन्याम् जरत्कारुपत्न्यां नाम्ना जरत्कारौ जटा० ।

मनसादेवी स्त्री मनसा दीव्यति दिवः करणस्य कर्मत्वात् कर्मोपदत्वेन अण् ङीप् अलुक् स० मनसाशब्दार्थे जटा० ।

मनसिज पु० मनसि जायते जन-ड सप्तम्या वा अलुक् । १कामदेवे अमरः । लुकि । मनोजोऽप्यत्र । एवं चित्तजादयोऽप्यत्र ।

मनसिशय पु० मनसि शेते अच् अलुक् स० । कामदेवे शब्दा०

मनस्कार पु० कृ घञ् मनसःकारो व्यापारभेदः । चित्तस्य सुखतत्परत्वे अमरः ।

मनस्ताप पु० मनसस्तापः । १अनुतापे २मनःपीडायाञ्च ।

मनस्विन् त्रि० प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य विनि । १प्रशस्तमनस्के । स्त्रियां ङीप् । “मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी” कुमारः ३…… पु० राजनि० ।

मनाक् अव्य० मन-आकि । १ईषदर्थे अमरः “कुतः कृताकाम्यमना मनागभूत्” नैषधम् । २मन्दे च मेदि० ।

मनाका स्त्री मन आक । हस्तिन्याम् उणादिको० ।

मनाक्कर न० मनाक् करोति कृ-अच् । १भद्रिकागन्धयुक्ते अगुरुभेदे शब्दच० । २ईषत्करे त्रि० ।

मनायी(वी) स्त्री मनोः पत्नी वा ङीप् औङ् च । मनोः पत्न्याम् । जटाधरमते ऐङ् । मनायीत्येव तदर्थे ।

मनित त्रि० भ्वा० मन-कर्म्मणि क्त । ज्ञाते ।

मनीक न० मन-ईक । अञ्जने उणादिको० ।

मनीषा स्त्री ईष-अङ् ईषा मनस ईषा शक०। बुद्धौ अमरः

मनीषिन् पु० मनीषा अस्त्यस्य इनि । १पण्डिते अमरः २बुद्धियुक्ते त्रि० ।

मनु स्त्री मन उ । १पृक्कायाम् (पानिमरिच) राजनि० । २मनुपत्न्याञ्च ३प्रजापतिभेदे, धर्मशास्त्रकर्त्तरि स्वाय-

अत्र्यादौ मुनिभेदे च पु०। मनवश्च चतुर्दश ते च हरिवं० ७अ० उक्ता दृश्याः। [स्त्रियां जातौ ङीष्।

मनुज पु०मनोः अन्ववायात् जायते जन-ड। मनुष्ये अमरः

मनुष्य पु० मनोरपत्यं यत् षुक् च। मानवे जातिभेदे। स्त्रियां जातौ टाप्। [कुबेरे अमरः।

मनुष्यधर्मन् पु० मनुष्यस्येव धर्मो यस्य अनिच् समा०।

मनोगुप्ता स्त्री मनसा मनःशब्देन तच्छब्दवाच्यत्वात् गुप्ता। मनःशिलायाम् अमरः।

मनोजव त्रि० जु-अच् मनोजवं वेगवत् गमनाय अर्हति। १पितृतुल्ये अमरः। मनस इव जवो यस्य। २अतिवेगवति त्रि० ३विष्णौ पु०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री अटा०। "काली कराली च मनोजवा च" श्रा०ति०। ५दुर्गाशक्तिभेदे। [कामवृद्धिकरक्षुपे राजनि०।

मनोजवृद्धि पु० मनोजस्य कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ५ब०।

मनोज्ञ त्रि० मनो जानाति ज्ञापयति बोधनाय प्रवणीकरोति अन्तर्भूतण्यर्थे ज्ञा-क। १मनोहरे अमरः। २मनःशिलायां रत्नमा०। ३वन्ध्याकर्कोट्यां, ४कटभ्यां, ५जीरके ६मदिरायाञ्च स्त्री राजनि०। ७राजपुत्र्यां जटा० ८सरलकाष्ठे न० रत्नमा०। [तयोऽन्यत्र।

मनोभव पु० मनसि भवति भू-अच्। कामदेवे मनोभूरप्यत्र।

मनोरथ पु० मन एव रथोऽत्र, मनसो रथ इव वा दूरप्रापकत्वात्। इच्छायाम् अमरः।

मनोरम त्रि० मनो रमयति रम-णिच् अण् उप०स०। १मनोहरे अमरः। २गोरोचनायां स्त्री राजनि०। ३ऋषि-सुभार्यायां स्त्री मार्कं०। [वशे च।

मनोहत त्रि० मनो हतं यस्य। १प्रतिहते अमरः २प्रति-

मनोहर त्रि० मनो हरति सदर्शनादि हृ-अच्। १रुचिरे २कुन्दवृक्षे पु० शब्दर०। ३जात्यां ४स्वर्णयूथ्यां च स्त्री। ५स्वर्णे न० राजनि०। णिनि। मनोहारिन् मनोहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शिलायाम् अमरः।

मनोह्वा स्त्री मनःशब्देनाह्वयते ह्वे-क अर्थे च। मनः-

मन्ज मार्जने अक० ध्वनौ अक० भ्वा० पर० सेट्। मञ्जति अमञ्जीत् ममञ्ज। [मेदि०।

मन्तु पु० मन-तुन् तुट् च। १अपराधे २मनुष्ये ३प्रजापतौ च

मन्त्र पु० मन्त्रि-अच्। १गुप्तभाषणे, २इह वि कर्त्तव्यावधारणार्थं गुप्तौ ३देवादीनां साधनार्थं तन्त्राद्युक्ते मन्त्रभेदे, ४वेदविभागभेदे च। वैदिकतान्त्रिकमन्त्रलक्षणादि आगमभेदभाष्योक्तं वह्निपु० २८अ० उक्तञ्च दृश्यम्।

मन्त्रकृत् त्रि० मन्त्रं तदुच्चारणं वा कृतवान् कृ-भूते क्विप्। १मन्त्रव्याकारके २वेदमन्त्राणां स्मरणकर्त्तरि ३ऋषिभेदे पु० परिशिष्टखण्डे दृश्यम्।

मन्त्रजिह्व पु०मन्त्र एव जिह्वा आस्वादनसाधनं यस्य। अग्नौ हेमच०। मन्त्रेण दत्तहविरास्वादकत्वात्तस्य तथात्वम्।

मन्त्रणा स्त्री मन्त्रि-युच्। गुप्तभाषणे ल्युट्। तत्रार्थे न०।

मन्त्रदातृ पु० दा-तृच् ६त०। गुरौ।

मन्त्रिन् पु० मन्त्रयते णिनि। धीसचिवे येन सह इदमिति कर्त्तव्यमवधीयते तस्मिन् अमात्ये अमरः।

मन्थ क्लेशे अक० विलोडने सक० भ्वा० पर० सेट्। मन्थति अमन्थीत्। मथ्यते। [मथ्यते।

मन्थ विलोडे क्र्या० पर० द्विक० सेट्। मथ्नाति अमन्थीत्।

मन्थ पु० मन्थ करणे घञ्। १मन्थानदण्डे, "सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः। नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २पेयभेदे, "चूर्णे चतुष्पले शीते गुडद्रव्यं पलं क्षिपेत्। ऋतुपाले मन्थयेत् सम्यक् तस्मात् हितं पिबेत्" भावप्र० उक्ते पेयभेदे च। ३नेत्रमले धरणिः ४किरणे च शब्दच०। भावे घञ्। ५आलोडनादौ। [रत्नमा०।

मन्थज न० मन्थात् दधिमन्थनात् जायते जन-ड। नवनीते

मन्थन पु० मथ्यतेऽनेन करणे ल्युट्। १मन्थानदण्डे शब्दर०। भावे ल्युट्। २विलोडनादौ न०।

मन्थर न० मन्थ-अरच्। १कुसुम्भाग्रान्। २कोषे ३फले, ४बाधे मन्थानदण्डे च पु०५वक्रे ६पृथौ ७मन्दे च त्रि० मेदि० "मदवशमन्थरमलयसमीरः" नैष०। ८जडे शब्दर०। ९नीचे हेम०। १०सूचके विश्वः ११कैकेय्याः दास्यां स्त्री।

मन्थशैल पु० ६त०। अमृतमन्थनाय मन्थानदण्डरूपेण कल्पिते मन्दरपर्वते। [बकवृक्षे राजनि०।

मन्थान पु० मन्थ-आनच्। १मन्थानदण्डे अमरः। २आरग्-

मन्द त्रि० मदि-अच्। १मूर्खे २स्वैरे ३अभाग्ये ४रोगिणि ५अल्पे ६स्वतन्त्रे ७खले च हेम०। ८मदरते ९शनिग्रहे १०हस्तिभेदे च पु० मेदि०। ११यमे त्रिका०। १२प्रलये च पु०अजयः। १३ज्योतिषोक्ते रविसंक्रान्तिभेदे १४ग्रहगतिभेदे च स्त्री।

मन्दग त्रि० मन्दं गच्छति गम ड १मृदुगामिनि २शनैश्चरे पु० शनि, ग्लानिपुरुष, हय, हंस, गज, वरस्त्रियः इत्येते स्वभावान्मन्दगतयः। णिनि। मन्दगामिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

मन्दट पु० मन्दं टीकते टीक-ड । पारिभद्रवृक्षे शब्दरत्ना०।

मन्दता स्त्री मन्दस्य भावः तल् । १आलस्ये २जाड्ये च "उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति" चन्द्रालोकः ।

मन्दर पु० मदि-अरन् । समुद्रमन्थाने १पर्वतभेदे २मन्दारवृक्षे मेदि० ३स्वर्गे ४हारभेदे हेम० ५दर्पणे च शब्दर०। ६बहुले ७मन्दे च त्रि० मेदि० ।

मन्दाकिनी स्त्री मन्दमकति अक-णिनि । १स्वर्गगङ्गायां "स्वर्गे मन्दाकिनी तथा" पुराणम् । २संक्रान्तिभेदे च ।

मन्दाक्रान्ता स्त्री "मन्दाक्रान्ता अम्बुधिरसनगैर्मो भतौ तौ गुरू चेत्" इत्युक्ते सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मन्दाक्ष न० मन्दं यथा तथा अक्षि यस्मात् शब्दरत्ना० । १लज्जायाम् अमरः ३ब० । २मन्दं चित्तमीक्षते स्त्रियां ङीप् ।

मन्दाग्नि पु० मन्दः अग्निः अस्मिन् ब० । अग्निः पाचकः स यस्मात् । १ईषत्पचनशक्तियुक्तेऽनले २तद्वति रोगभेदे च । तल्लक्षणादि यथा "मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यक् विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः" भावप्र० ।

मन्दार पु० मदि-आरक् । १स्वर्गस्थे देववृक्षभेदे २पारिभद्रवृक्षे च अमरः ३हस्ते ४धूर्त्ते ५तीर्थभेदे ६अर्कवृक्षे च मेदि०।

मन्दिर न० मन्द्यतेऽत्र मदि-किरच् । १गृहे २पुरे च अमरः तस्य हिलिङ्गत्वमित्यन्ये । ३समुद्रे मेदि० ४जानुपश्चाद्भागे च पु० हेमच० । [नीचकटे च (मादुर) मेदि० ।

मन्दुरा स्त्री मदि-उरच् । १अश्वशालायाम् अमरः । २शय-

मन्दोदरी स्त्री मयदानवकन्यायां रावणमहिष्याम् । [अमरः

मन्दोष्ण न० मन्दमीषदुष्णम् । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि०

मन्द्र पु० मदि-रक् । १वाद्यभेदे शब्दर०। २गम्भीरध्वनौ च । वर्णे आद्यात् ३तद्वति त्रि० अमरः ।

मन्मथ पु० मनः मथ्नाति मन-क्विप् मथति अच् ६त० । १कन्दर्पे २कपित्थवृक्षे च अमरः ३कामचिन्तायां मेदि० ।

मन्मथालय पु० ६त०।१आम्रवृक्षे राजनि० २स्त्रीचिह्नभेदे च ।

मन्या स्त्री मैट्-मन-क्यप् । ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्थायां शिरायाम् अमरः ।

मन्यु पु० मन-युच् न अनादेशः । १क्रोधे २दैन्ये ३क्रतौ ४शोके च अमरः ५अहङ्कारे च शब्दर० ।

मन्वन्तर न० मनूनामन्तरमवकाशस्तदुपलक्षितकालो वा । १स्वायम्भुवादिमनूनामधिकारे २तदुपलक्षिते काले च एकसप्ततिचतुर्युगमिता (३११४४८०००) वर्षात्मककाल इति पुराणम् । एकसप्ततिदिव्ययुगमितवर्षात्मिका

मभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । मभ्रति अमभ्रीत् ।

मम अस्म०मा-वा०डम । षष्ठ्यर्थकत्वे: अव्ययत्वस्यार्थे तेन ममत्वमिति ममतेति च सिध्यति ।

ममता स्त्री मम भावः तल् । १दर्पे २अहङ्कारे हेम०। ३ममात्मत्वे च । एवं ममत्वमप्यत्र । "तथापि ममतावर्त्ते" इति "ममत्वं मम राज्यस्य" इति च देवीमा०। [विषये शि०को०

ममापताल पु० मम आप्नोति मम धातोर्बन्धः अपतालगामक ।

मय गतौ भ्वा०आ०सक०सेट् । मयते अमयिष्ट ।

मय पुंस्त्री० मय-अच् । १उष्ट्रे २अश्वतरे स्त्रियां टाप् ३दानवभेदे च मेदि० ।

मयष्टक पु० मि+अच् मयं प्रक्षेपं स्तकते प्रतिहन्ति स्तक-अच् पृषो० सलम् । वनमुद्गे अमरः । पृषो० मपुष्टक तत्रार्थे पु० ।

मयु पु० मि-उ । १किन्नरे अमरः २मृगे मेदि० ।

मयुष्टक पु० मिनोति मि-उ मयुः स्तक-अच् कर्म० पृषो० सलम् । वनमुद्गे पृषो० । मपुष्टकोऽप्यत्र ।

मयूख पु० माङ्-ऊख मयादेशः । १त्विषि २किरणे ३शिखायाम् अमरः ४शोभायां मेदि० ५कीले शब्दच० ।

मयूर पुंस्त्री० मी-ऊरन् । स्वनामख्याते १खगभेदे स्त्रियां ङीप् । २मयूरशिखावृक्षे पु० अमरः । इवार्थे कन् ३अपामार्गे अमरः । ४तुत्थाञ्जने (तुँते) न० मेदि० ।

मयूरग्रीवक न० मयूरग्रीवेव कन् । तुत्थे (तुँते) राजनि०।

मयूरजङ्घ पु० मयूरस्य जङ्घेव मूलमस्य । श्योनाकवृक्षे राजनि० । [राजनि०।

मयूरतुत्थ न० मयूर इव तद्वर्णं तुत्थम् । तुत्थे (तुँते)

मयूरविदला स्त्री मयूरैर्विदल्यते मयूर इव विशिष्टदलमस्या वा । अम्बष्ठायाम् (आकनादि) वैद्यकम् ।

मयूरशिखा स्त्री मयूरस्येव शिखाऽस्याः । स्वनामख्याते क्षुपभेदे मयूरचूडादयोऽप्यत्र । "नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित्" भावप्र० ।

मयूरिका स्त्री मयूरस्तदाकारो विद्यतेऽस्याः तच्चन्द्रकसत्त्वात् ठन् । अम्बष्ठायाम् राजनि० (आकनादि) ।

मरक पु० मृ-वुन् । १दैविकभौतिकोपद्रवजन्ये प्राणिनाशकालमरणे (मड़क) २मारिभेदे हेमच० ।

मरकत न॰ मरकं मारिभयं तरत्यनेन तॄ-ड। हरिद्वर्णे-मणिभेदे (पान्ना) अमरः। तद्वर्णवादि परिणिष्टे द्रव्यम्

मरकतपत्त्री स्त्री मरकतमिव हरिद्वर्णं पत्त्रमस्याः ङीप्। पाच्याम् राजनि॰।

मरण न॰ म्रियतेऽनेन मृ-करणे ल्युट्। वत्सनाभाख्ये १विषे राजनि॰। भावे ल्युट्। देहात्मनोर्विच्छेदरूपे, प्राणवायो-रुत्क्रमणरूपे वा २व्यापारभेदे।

मरत पु॰ मृ-अतच्। मरणे उणा॰।

मरन्द पु॰ मरं मरणं द्यति भ्रमराणां जीवनहेतुत्वात् दो-ड पृषो॰ मुम्। मकरन्दे शब्दर॰।

मराकाली स्त्री मरो मरणकालिकं दुःखमिवाकति याल-नेन मराको दुःखिकः स दवाकति पर्याप्नोति दुःख-दानाय अल-अच् गौरा॰ ङीष्। पक्षिकायौ (पिक्काति) रत्नमाला।

मराल पु॰ मृ-आलच्। १राजहंसे जटा॰ "तत्रापराजय-मरालमरालकेशी" नैषधम्। २कज्जले ३कारण्डवे ४अश्वे ५मेघे ६दाडिमीवने च वारस्वतः। ७स्निग्धे त्रि॰ मेदि॰।

मरि(री)च पु॰ मृ-इच-ए॰ वा दीर्घः। १धान्यमध्याते द्रव्ये अमरः। २कक्कोलके राजनि॰। [राजनि॰।

मरि(री)चपत्त्रक पु॰ मरिचस्येव पत्त्रमस्य कप्। सरलवृक्षे

मरीचि पु॰ मृ-ईचि। सप्तर्षिमध्ये ब्रह्मणो मानसे ज्येष्ठे पुत्रे १मुनिभेदे २कृपणे च हेमच॰। ३किरणे पुंस्त्री॰ अमरः।

मरीचिका स्त्री मरीचौ सूर्यकिरणे कमिव यत्र भ्रान्तौ। सूर्यकिरणे जलभ्रान्तौ, मृगतृष्णायाम् अमरः।

मरु पु॰ मृ-उ। १पर्वते २निर्जलदेशे च अमरः ३कुरवकवृक्षे भावप्र॰ ४देशभेदे च (माडवार) हेमच॰।

मरुज पु॰ मरुदेशे जायते जन-ड। १नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दच॰। २निर्जलदेशजाते त्रि॰। ३महाकर्कोटिकाम् स्त्री राजनि॰।

मरुत् पु॰ मृ-उति। १वायौ अमरः २मरुवके भावप्र॰ ३देवे ४पृक्कापर्णे न॰ मेदि॰। ५पृक्कायां स्त्री शब्दर॰। स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। मारुतोऽप्यत्र। पृषो॰ मरुतः। मरुतोऽपि देवे च वायौ च ख्यातिः। [शब्दच॰।

मरुत्कर पु॰ मरुतमपानवायुं करोति कृ-अच्। राजमाषे

मरुत्त पु॰ चन्द्रवंश्ये १नृपभेदे।

मरुत्तक पु॰ मरुदिव तकति तक-हासे अच्। मरुवके भावप्र॰

मरुत्पथ पु॰ ६त॰। आकाशे। मरुद्वर्त्मादयोऽप्यत्र।

मरुत्पाल पु॰। मरुतो देवान् पालयति पाल-अण्। इन्द्रे

मरुत्वत् पु॰ मरुत् पोष्यत्वेन हेतुत्वेन वाऽस्त्यस्य न पदत्वम् मस्य वः। १इन्द्रे अमरः। २हनूमति शब्दर॰।

मरुत्सख पु॰ मरुतो वायोः सखा-टच् समा॰। १इन्द्रे धरणिः। २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे च। [शब्दमाला।

मरुदान्दोल न॰ मरुतमान्दोलयत्यनेन करणे घञ्। व्यजने

मरुदिष्ट पु॰ मरुतां देवानामिष्टः। गुग्गुलौ राजनि॰।

मरुद्भवा स्त्री मरुतो वायोर्भवति वर्द्धते भू-अच् ५त॰। ताम्र-मूलीक्षुपे (खिराट) रत्नमा॰। [खदिरे रत्नमा॰

मरुद्रुम पु॰ मरोर्निर्जलदेशस्य द्रुमः तत्रजातत्वात्। विट्-

मरुद्वाह पु॰ मरुत् वाह इव यस्य। १धूमे त्रिका॰ २वह्नौ शब्दमा॰ ३चित्रकवृक्षे च। [अमरः।

मरुन्माला स्त्री मरुतो मालेव। (पिड्िङशाक) पृक्कायाम्

मरुभू पु॰ मरुर्भूर्निर्जला (माड़वार) १देशभेदे त्रिका॰। कर्म॰। २निर्जलभुवि स्त्री। [भावप्र॰।

मरुभूरुह पु॰ मरुभुवि निर्जलभूमौ रोहति रुह-क। करीरे

मरुव पु॰ मरुं निर्जलदेशं वाति कारणत्वेन वा-क। (नाग-दाना) (मरुवा) वृक्षभेदे। स्वार्थे क। तत्र वृक्षभेदे (मयना) अस्वपत्ररूपकाख्याम् अमरः। जम्बीरभेदे भरतः पुष्पप्रधाने (मरुयाफुल) वृक्षभेदे रत्नमा॰ व्याघ्रे, राहौ भयानके च जटा॰।

मरुसम्भवा स्त्री मरौ सम्भवति सम्+भू-अच् ७त॰। क्षुद्र-दुरालभायाम् राजनि॰ मरुस्थाद्योऽप्यत्र।

मरूद्भवा स्त्री मरौ उद्भवति उद्+भू-अच् ७त॰। १कार्पास्यां २क्षुद्रखदिरे ३यवासे च राजनि॰।

मर्क गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। मर्कति अमर्कीत् ममर्क।

मर्कट पुंस्त्री॰ मर्क-अटन्। १वानरे अमरः। स्त्रियां ङीष्। २ऊर्णनाभे (माकड़सा) ३स्थावरविषभेदे हेमच॰ (हाड़-गिला) ४पक्षिभेदे च पुंस्त्री॰ त्रिका॰ स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। मर्कटक तत्रैव संज्ञायां कन्। मत्स्यभेदे देवभेदे च शब्दर॰। [भावप्र॰।

मर्कटतिन्दुक पु॰ मर्कटप्रियस्तिन्दुकः शाक॰त॰। कुपीलौ

मर्कटपिप्पली स्त्री॰ मर्कटप्रिया पिप्पली शाक॰त॰। अपा-मार्गे राजनि॰।

मर्कटप्रिय पु॰ ६त॰। क्षीरवृक्षे (खिरद) शब्दमा॰।

मर्कटवासस् पु॰ ६त॰। (माकड़सारजाल)लूतातन्तौ शब्दर॰

मर्कटशीर्ष न॰ मर्कटस्य वानरस्य शीर्षमिव। हिङ्गुले रत्नमा॰

मर्कटास्य मर्कटस्य वानरस्यास्यमिव रक्तत्वात्। १ताम्रवर्णे हेम० २तद्वति त्रि०।

मर्कटी स्त्री मर्कटोऽस्त्यस्याः फलत्वेन अच् गौ० ङीष्। १अपामार्गे २अजमोदायाम् राजनि० ३करञ्जभेदे (माकड़ करमचा) अमरः। ४मर्कटीजाले पिङ्गलः।

मर्कटीजाल न० कर्कोटपत्त्योर्मालावर्धप्रस्तावे वसुगुरु स्थानविशेषज्ञानाय चक्रभेदे इ०र० पञ्चटीकायां दृश्यम्।

मर्कर पु० मर्क-अरच्। १भृङ्गराजे (केशुरिया) २भाण्डे च ३सुरङ्गायां ४वन्ध्यायां स्त्रियाञ्च स्त्री विश्वः टाप्।

मर्च्च शब्दे चु० उभ० सक० सेट्। मर्च्चयति-ते अममर्च्चत्-त

मर्ज्ज पु० मृज-घञ्। १रजके २पीठमर्दे च हेमच०। ३शुद्धौ स्त्री मेदि०।

मर्त्त पु० मृ-तन्। १मनुष्ये २भूलोके च। तत्र भवः यत्। मर्त्त्य मनुष्ये। [२भूलोके च।

मर्द्दन न० मृद-ल्युट्। १गात्रपादादिसंवाहने अमरः

मर्द्दल पु० मृद-कल् मर्द्दं लाति ला-क। वाद्यभेदे (माँदल)। अमरः।

मर्द्दित त्रि० चु० मृद-क्त। १चूर्णिते २पाल्पिते च भरतः।

मर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। मर्बति अमर्बीत् ममर्ब।

मर्म्मज्ञ पु० मर्म जानाति ज्ञा-क। तत्त्वज्ञे। मर्म्मविदा-दयोऽप्यत्र।

मर्म्मन् न० मृ-मनिन्। १जीवनस्थाने राजनि० २सन्धिस्थाने ३तात्पर्य्ये च "अपि धर्मागममर्मपारगैरि"ति नैषधम्। "सन्निपातः सिरास्नायुसन्ध्यस्थ्नामांसजन्मवः। मर्म्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः" भावप्र०।

मर्म्मर पु० मृ-अरन् नुट् च। १वस्त्रपर्णानां शब्दे (मड़मड़) इत्यव्यक्तशब्दे अमरः। २पीतदारुणि ३हरिद्रायाञ्च स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्।

मर्म्मस्पृश् त्रि० मर्म्म प्राणस्थानं स्पृशति स्पृश-क्विन्। अरुन्तुदे मर्म्मपीडके अमरः। [दीर्घः। मर्म्मपीडके।

मर्म्माविध् त्रि० मर्म्म सन्धिस्थानं विध्यति विध-क्विप् पूर्व-

मर्य्या अव्य० म्रियतेऽवाप्यतेऽत्र मृ-यत्। १सीमायाम् स्त्री त्वमपि शब्दर०। कर्त्तरि यत्। २मनुष्ये पु०। "मैत्रो मर्य्यो अपगमे" इति वेदमन्त्रः। "मर्य्यमनुष्या" इति भाष्यम्।

मर्य्यादा स्त्री मर्य्यायां सीमायां दीयते दा-कर्म्मणि क पर्य्यादीयते वा परि+आ-दा-अङ् पृषो० पस्य मः। १न्याय्यपथस्थितौ अमरः। २सीमायाम् जटा० ३कूले च हेमच०।

मर्व पूर्त्तौ भ्वा० पर० सक० सेट्। मर्वति अमर्वीत् ममर्व।

मल धृतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। मलते अमलिष्ट।

मल पु० मृज्यते शोध्यते मृज-कल-टिलोपः। १पापे २पुरीषे बीजादीनां ३किट्टे अमरः। किट्टं वक्त्रादौ मध्वरा-दिर्द्देहजातस्वेदश्लेष्मादिश्च। "वसा शुक्रमसृङ्मज्जा-मूत्रं विट्कर्णविण्नखाः। श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" स्मृतिः। ४कर्पूरे शब्दच० ५वातपित्तकफेषु च भावप्र०। ५दुष्टे ६कृपणे च।

मलघ्न पु० मलं विष्ठां हन्ति रेचयति हन-क। १शाल्मलीकन्दे २नागदमन्यां स्त्री ङीप् राजनि०। ३मलनाशके त्रि०। क्विप्। मलहन् तदर्थे त्रि०।

मलदूषित त्रि० ३त०। मलिने अमरः।

मलद्राविन् पु० मलं द्रावयति रेचयति द्रु-णिच्-णिनि। जयपाले राजनि०। तत्फलस्य रेचकत्वात् तथात्वम्।

मलपू स्त्री मलं मलस्थानं पुनाति पू-क्विप्। काकोडुम्ब-रिकायाम् अमरः।

मलभेदिनी स्त्री मलं भेदयति रेचयति भिद्-णिच्-णिनि। कटुकायाम्। (कट्की) राजनि०।

मलमास पु० मलो दुष्टो मासः। "अमावास्याद्वयं यत्र रवि-संक्रान्तिवर्जितम्। मलमासः स विज्ञेयः" इत्युक्ते रवि-संक्रान्तिशून्ये शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपे चान्द्रे मासि। अधिमासशब्दे १११४० दृश्यम्।

मलय पु० मल-कयन्। दक्षिणस्थे १पर्वतभेदे हेम०। तत्र चन्दनजन्म तत्पर्वतान्तिकस्थे २देशभेदे ३उपवने ४शैलाङ्गे च मेदि०। ५नन्दनवने भरतः। अष्टादशसु द्वीपेषु ६द्वीपभेदे शब्दमा० ७ऋषभदेवस्य पुत्रभेदे भाग०५।४।

मलयज पुंन० मलये पर्वते जायते जन-ड। १चन्दने अमरः २मलयदेशजाते वायौ पु०। ३तद्देशजाते त्रि०।

मलया स्त्री मलयो रेचोऽस्त्यस्याः कारणत्वेन अच्। त्रि-वृतायां (तेओड़ि) मेदि०।

मलविनाशिनी स्त्री मलं तद्दोषं विनाशयति वि+नश-णिच्-णिनि। शङ्खपुष्प्याम् राजनि०।

मलाकर्षिन् पु० मलमाकर्षति आ+कृष-णिनि। चण्डाले (मेतर) शब्दमा०। [न्याञ्च शब्दप्रभा०।

मलाका स्त्री मल-आक। १कामिन्यां २दूत्यां ३हस्ति-

मलारि पु० मलस्य कलङ्ककिट्टादेररिः। सर्वक्षारद्रव्ये राजनि०

मलिन त्रि० मल+अस्त्यर्थे इनन्। १मलयुक्ते अमरः। २दूषिते ३कृष्णे च मेदि०। ४घोले न० शब्दच०। ५दोषे हेम०

६टङ्कणे न० राजनि० (सोहागा)। इनि। मलीमसम

मलिनमुख पु० मलिनं मुखं यस्य १वह्नौ तस्यादौ धूमाय मानत्वेन कृष्णत्वात् २चिलककपो च। ३वानरे पुंस्त्री० जाति०स्त्रियां ङीष् ४क्रूरे ५खले च त्रि०मेदि०६प्रेते हेम०।

मलिम्लुच पु० मली वैदिककर्माननुष्ठानेन दुष्टः सन् म्लोचति गच्छति म्लुच-क। १मलमासे २वायौ ३वह्नौ ४चौरे च मेदि०। ५चिल्लककपो। [कासीसे च मेदि०।

मलीमस त्रि०मल-ईमसच्।१मलिने अमरः। २लौहे ३पुष्प-

मल्ल धृतौ भ्वा०आ०अक०सेट्। मल्लते अमल्लिष्ट ममल्ले।

मल्ल पु० मल्ल-अच्। १बाहुयुद्धकारके नियोद्धरि २पात्रे ३बलीयसि ४मत्स्यभेदे ५कपोले च मेदि० ६व्रात्यक्षत्रि- यात् सवर्णायां जाते जातिभेदे (माल) ७सङ्कीर्ण- जातिभेदे लेटात् तीवरकन्यायां जाते सङ्कीर्णवर्णे (माला)शब्दर०पु० ८तन्त्रवाय्यां कुन्दकाराज्जाते सङ्कीर्ण- जातिभेदे च पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।९देशभेदे स्वार्थे क मल्लक तत्रार्थे। संज्ञायां कन्। दन्ते हेम०।

मल्लक पु० मल्लयते ध्रियतेऽत्र मल्ल-वुन्। १दीपाधारे पात्रे २नारिकेलफलजाते पात्रे च (माला) अमरः। ३प्रदीपे मधुरेशः ४नागपुष्पे स्त्री अमरः टाप् अत इत्वम्।

मल्लज न० मल्ले देशे जायते जन-ड। मरिचे जटा०।

मल्लभू स्त्री मल्लक्रीडनस्य बाहुयुद्धस्य योग्या भूः स्थानम्। देशभेदे। मल्लभूम्यादयोऽप्यत्र।

मल्लयुद्ध ६त०। बाहुयुद्धे तत्प्रकारः भा० वि० १२अ०।

मल्लार पु०मल्ल इव आच्छति आ-ऋ-अण्। १रागभेदे २वसन्त- रागस्य रागिणीभेदे स्त्री ङीप् सङ्गीतदामो०।

मल्लि(ल्ली) स्त्री मल्ल-इन् वा ङीप्। १मल्लिकायाम् शब्दमा० संज्ञायां कन्। मल्लिका अमरशेषे आलोडितचञ्चु- चरणे २हंसभेदे पुंस्त्री० मल्लिकाक्षोऽप्यत्र।

मल्लिकापुष्प पु० मल्लिकाया इव पुष्पमस्य। १कुटजवृक्षे राजनि०। २कदम्बवृक्षे च वैद्यक०। ६त०। ३मल्लि- कायाः कुसुमे।

मल्लिपत्र न० मल्लिरिव पत्त्रमस्य। छत्राके त्रिका०।

मव बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। मवति अमवीत् अमावीत्।

मव्य बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। मव्यति अमव्यीत्।

मश ध्वनौ अक० कोपे सक० भ्वा० पर० सेट्। मशति अमशीत्-अमाशीत् मेशतुः।

मशक पु० मश-वुन्। १कीटभेदे (मशा) राजनि०। २चर्म- मयजलपात्रभेदे ३रोगभेदे शब्दर०। तद्रोगलक्षणं यथा "अवेदनं स्थिरं चैव यस्य गात्रे प्रदृश्यते। माषवत् कृष्णमुत्पन्नमनिलं मशकं दिशेत्" गरु० पु० १७५अ०।

मशकिन् पु० मशकोऽस्त्यस्य इनि। उडुम्बरवृक्षे हेम०।

मशहरी स्त्री मशं मशकं हरति हृ-ट। मशकनिवारणार्थे वस्त्रनिर्मिते पदार्थे चतुष्क्याम् जटा०।

मषि(षी) स्त्री मष(स) इन् वा ङीप्। (काली) १पत्र- लेखनद्रव्ये त्रिका०। २नीलशेफालिकावृक्षे च शब्दर०।

मष वधे भ्वा०पर०सक०सेट्। मषति अमषीत् अमाषीत्।

मस परिमाणे अक० परिणामे सक० दि०पर०सेट्। मस्यति इरित् अमसत् अमसीत् अमासीत्। पुषादिरयं तेन अमसदित्येवेति पाणिनीयाः।

मसन न० मस-ल्यु। सोमराजीवृक्षे शब्दच०।

मसरा स्त्री मस-अरच्। मसूरे जटा०।

मसिका स्त्री मसीव इवार्थे कन्। नीलशेफालिकायाम् शब्दर०। ['त्रिका०

मसि(षी)जल न०मषिमिश्रितं जलम्। (कालो) लेखनद्रव्ये

मसिधान न० मसिर्धीयतेऽत्राधारे धा-ल्युट्। मस्याधारे (दोयात) स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्।

मसिपथ पु० मसिमादुपलक्षितमक्षरमेव पन्थाः विज्ञेयं यस्य। लेखनोपजीविनि त्रिका०।

मसिप्रसू स्त्री मस्याः प्रसूरिव। १मस्याधारे। मसिः प्रसूरिव यस्याः। २लेखन्याम् हारा०।

मसीना स्त्री मस-ईनन्। अतस्याम् (तिसि) शब्दच०।

मसु(सू)र पुंस्त्री०मस-उरच् ऊरच् वा। १कलायभेदे त्रिका स्त्रियां गौरा० ङीष्। २वेश्यायां, ३व्रीहिभेदे च स्त्री ङीप् मेदि०।

मसूरविदला स्त्री मसूरस्येव विदलं यस्याः। १कृष्णत्रिवृति (कालतेओडी) अमरः। २श्यामलतायां रत्नमा०।

मसूरिका स्त्री मसूरेव इवार्थे कन्। १वसन्तरोगे २कुट्टि- न्याम् शब्दमा० "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः। दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः। क्रूरग्रहेक्षणा- च्चापि देशे दोषाः समुद्धताः। जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तं समुद्धताः। मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः" भावप्र०।

मसूरी स्त्री मस-ऊरच् गौरा० ङीष्। १वसन्तरोगे मेदि० २त्रिवृति, ३रक्तत्रिवृति च राजनि०।

मसृण त्रि० मस-क्सुन, मसृ+क्स-क प्रषो० वा। १स्निग्धे २अकर्कशे च। ३अतस्यां स्त्री मेदि०।

मस्क गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । मस्कति अमस्कीत् ।

मस्कर पु० मस्क-अरच् । १वंशे अमरः । २रन्ध्रयुक्तवंशे च राजनि० । भावे अरच् । ३गतौ ४ज्ञाने च ।

मस्करिन् पु० मस्करो ज्ञानं गतिर्वाऽस्यास्ति इनि, मा कुरु कर्म निषेधु शीलमस्य मा+कृ-इनि "मस्करमस्करिणा-विति" निपा० । १परिव्राजके विधानेन सर्वकर्मपरित्यागके भिक्षौ अमरः । "धारयन् मस्करिव्रतम्" भट्टिः २चन्द्रे च शब्दच० ।

मस्ज स्नाने तु० पर० अक० अनिट् । मज्जति अमा-ङ्क्षीत् । ओदित् क्त मग्नः । ङित् मज्जतुः ।

मस्त(क) न० मस्यति परिमाणत्वेन मस-क्त स्वार्थे क ।१शिरसि च स्वार्थे क । २पुंन० । [हेमच० ।

मस्तकस्नेह पु० ६त० । शिरःस्थितमज्जायाम् शब्दच० ।

मस्तदारु न० मस्यति परिमाणत्वेन मस्तकम् कर्म०। देवदारुणि भावप्र० । [शाल् ग्रीवायाम् शब्दच०।

मस्तमूलक न० मस्तस्य मूलमिव इवार्थे कन् । शिरोधरा

मस्तिष्क न० मस-क्तिन् मस्तिं परिमाणमिमेदं तस्कति इष्क गतौ क पृषो०। मस्तकस्थे स्नेहाकारे पदार्थे (मगज) अमरः । मांसमस्तिष्कपङ्क प्राग्भारे" प्रबोधचन्द्रोदयम् ।

मह पूजायां भ्वा०पर०सक०सेट् । महति अमहीत् मेहतुः ।

मह वृद्धौ भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । मंहते अमंहिष्ट ।

मह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । महयति-ते अम-महत्-त ।

मह पु० मह-घञर्थे क । १उत्सवे उत्सवानन्दजनकव्यापारे अमरः । २तेजसि मेदि० । ३यज्ञे पु० ४महिषे च पुंस्त्री० हेमच० ।

महत् त्रि० मह-अति । १विपुले २बृहति च स्त्रियां ङीप् महती ३राज्ये न० मेदि० । ४भाग्योक्ते महत्तत्वे पु० "प्रकृतेर्महानिति" श्रुतिः । "अतो महान् पतिर्ब्रह्मा" इत्युक्ते ५हिरण्यगर्भलिङ्गदेहे शा० भा० सर्वनामस्थाने तत्र दीर्घः महान् महान्तौ एकार्थतत्र परे समासे तत्स्थाने आ । महाजनस्

महती स्त्री मह-अत्+गौरा० ङीष् । १वीणाभेदे अमरः २नारदवीणायाम् भरतः । "अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः" माघः । ३हिङ्गुल्यां ४वार्ताक्यां ५विपुलायां स्त्रियाञ्च राजनि० । समासे तत्स्थाने आ । महता, आत्मा महाबाहुः इत्यादि ।

महत्तत्त्व न० कर्म० । सांख्योक्तप्रकृत्यादिपञ्चविंशतितत्त्वमध्ये प्रकृतिकार्ये अहङ्कारादिकारणे निश्चयात्मकबुद्धिविशिष्टे तत्त्वभेदे । [भेदे च ।

महर् अव्य० मह-अर । १ऊर्ध्वस्थे चतुर्थे लोके २व्याहृति-

महर्लोक पु० कर्म० । भूरादिषु ऊर्ध्वस्थे सप्तलोकान्तर्गते चतुर्थे लोके

महर्षि पु० कर्म० । परमर्षिशब्दार्थे वेदव्यासादौ त्रिका० । "ऋषिहिं सागतो धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतैः । एष सन्नि-चयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः । निवृत्तिसम-कालन्तु बुद्धा व्यक्तमचिन्तयन् । ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः । गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नाम निर्वृति-कारणम् । यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता । तेनेश्वराः स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः । निवर्त-मानैस्तैर्बुद्धा महान् परिगतः परम् । यस्मात्ऋषिः परत्वेन महांस्तस्मात् महर्षयः" मत्स्यपु० १२०अ० तल्लक्षणिः

महल्लिक पु० "अन्तःपुरचरोऽवृद्धो यः क्लीबप्रायो मह-ल्लिकः" शब्दमालोक्ते अन्तःपुररक्षकभेदे (खोजा) ।

महस् न० मह-असुन् । १तेजसि २उत्सवे च मेदि० ३यज्ञे शब्दर० । [शब्दच० । ४स्तोमभार्या शब्दर०।

महाक्षी स्त्री मह-अच् । (गोरक्षकर्कटिया) १गोपकस्त्रीम्

महाकरटकिनी स्त्री महत् कण्टकमस्त्यस्य भूम्ना इनि ङीप् (कण्टकमरा) वृक्षभेदे शब्दच० । [२शूकशिम्बी च शब्दर०

महाकान्त पु० कर्म० । १शिवे अमरः । २राजवल्लभे

महाकपित्थ पु० कर्म० । १बिल्ववृक्षे त्रिका० । २रक्तलशुने ३चावकलयुक्तौ राजनि० ।

महाकरञ्ज पु० कर्म० । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा) राजनि०

महाकर्णिकार पु० कर्म० । आरग्वधे (सोंदाल) राजनि०

महाकाय पु० ६ब० । शिवानुचरभेदे नन्दिनि त्रिका० २हस्तिनि पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । ३विपुलदेहयुते त्रि० । कर्म० । ४स्थूलदेहे पु० ।

महाकार्त्तिकी स्त्री कार्त्तिकीमधिकृत्य "प्राजापत्यं यदा भं तथैतस्यां नराधिप ! । सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता" इ-त्युक्तायां रोहिणीनक्षत्रयुक्तायां कार्त्तिकपौर्णमास्याम् ।

महाकाल पु० कर्म० । १अनवच्छिन्ने काले, २शिवे च "महाकालेन च समम्" काशिकाख्यानम् । (माकाल) ३लताभेदे रत्नमा० । ४भैरवभेदे च "महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम्" इति कालीतन्त्रम् ।

महाकाव्य न० कवेः कर्म काव्यं कर्म० । सर्गबन्धरूपे महा-पुरुषवर्णनाधिकरणे ग्रन्थभेदे तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे ६प० इत्युक्तम्

०

महाकुम्भी स्त्री महती कुम्भीव (पाना) कट्फले राजनि०।

महाकुल न० कर्म०। "दशपुरुषविख्यातं श्रोत्रियाणां महाकुलम्" इति मनूक्ते दशपुरुषावधिवेदाध्यायिवंशे।

महाकुलीन त्रि० महाकुले भवः खञ्। महाकुलोद्भवे।

महाकोशफला स्त्री कर्म०। देवदालीलतायाम् राजनि०।

महाकोषातकी स्त्री कर्म०। हस्तिघोषायाम् राजनि०।

महागन्ध न० महान् गन्धोऽस्य। १हरिचन्दने २बोले च राजनि०। ३जलवेतसे स्त्री पु० शब्दच०। ४नागबलायां ५वविकायां च स्त्री राजनि०। ६चामुण्डायां स्त्री हेम०

महागुरु पु० कर्म०। "त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माता चाचार्य्यश्च" स्मृत्युक्ते गुरुषु १पित्रादौ "पतिरेकोगुरुः स्त्रीणा" मित्युक्ते दत्तकन्याया २भर्त्तरि अदत्तकन्यायाः पितरि, मातरि च। "महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्नचाचरेत्" स्मृतिः।

महागुल्मा स्त्री महान् गुल्मोऽस्याः। सोमवल्ल्याम् राजनि०

महागुहा स्त्री महती गुहेव मूलमस्याः। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०। [ङीप्। २दीर्घग्रीवायुक्ते त्रि०स्त्रियां टाप्।

महाग्रीव पुंस्त्री०महान् ग्रीवाऽस्य। १उष्ट्रे राजनि० स्त्रियां

महाघोषा स्त्री घ्रुवते कर्णघि यस्य कर्म०। १कर्कटशृ-ङ्ग्याम्। (काकड़ाशिङे) मेदि०। २कुन्दुरुक्यां शब्दच०। महान् घोषोऽस्य यस्य वा। ३विपुलशब्दवति त्रि०। ४हट्टे न० मेदि०।

महाङ्ग पुंस्त्री० महदङ्गमस्य।१उष्ट्रे स्त्रियां ङीष्। २गोक्षुरके ३रक्तचित्रके च राजनि०। ४विपुलावयवयुते त्रि०। कर्म०। ५विपुलाङ्गे न०।

महाच्छद पु० महान् छदोऽस्य। देवताड़वृक्षे रत्नमा०।

महाच्छाय पु० महती छाया यस्य। १वटवृक्षे राजनि०। २विपुलच्छायायुक्ते त्रि०। [राजनि०

महाच्छिद्रा स्त्री महत् छिद्रमस्याः। महामेदायाम्

महाजटा स्त्री महती जटा यस्याः। १रुद्रजटावृक्षे राजनि०। २विपुलजटायुते त्रि०। कर्म०। ३हत्याम्, जटायाम् स्त्री।

महाजन पु० कर्म०। वेदवाक्येषु श्रद्धावति जने। "महा-जनो येन गतः स पन्थाः" भा० व० यक्षप्रश्नः।

महाज(म्बु)म्बू स्त्री कर्म०। राजजम्ब्वाम् रत्नमा०। दीर्घान्तः भावप्र० "राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम्"।

महाजाली स्त्री कर्म०। १पीतवर्णघोषायाम् अमरः। २राजकोषातक्यां राजनि०।

महाज्यैष्ठी स्त्री "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रवि-स्तथा। पूर्णिमा रविवारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" उक्तलक्षणायां ज्यैष्ठपौर्णमास्याम्। "महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम्" प्रा०त०ब्रह्मपुराणम्

महाज्योतिष्मती स्त्री कर्म०। (बड़मालकाङ्गनी) लताभेदे राजनि०। [२महति मणौ त्रि०।

महाढ्य पु० महेन उत्सवेनाढ्यः। १कदम्बे राजनि०। कर्म०।

महातरु पु० कर्म०। १स्नुहीवृक्षे हेमच०। २विपुलवृक्षे च।

महातल न० कर्म०। अधःस्थेषु पातालेषु मध्ये पञ्चमे पाताले शब्दमा०। [रेव्यां हेमच०।

महातारा स्त्री कर्म०। तन्त्रोक्ते १तारिणीभेदे २जिन-

महाताली स्त्री कर्म०।विपुलतालीभेदे राजताल्याम् राजनि०

महातिक्त पु० कर्म०। १निम्बवृक्षे राजनि०। २अतिशय-तिक्तरसयुते त्रि०। ३यवतिक्तायां स्त्री राजनि०। ४पाठायां शब्दमा०। [२अतितीक्ष्णे त्रि०।

महातीक्ष्णा स्त्री कर्म०। १भल्लातकवृक्षे (भेला) राजनि०

महातेजस् पु० महत् तेजोऽस्य।१पारदे राजनि०। २अति-तेजस्विनि त्रि०। ३कार्त्तिकेये हारा०। ४वह्नौ पु०शब्दच०। ५निम्बवृक्षे च। [महाशये।

महात्मन् न० महान् आत्मा स्वभाव आशयो वा यस्य।

महादान न० कर्म०। मिताक्षरादिधृतमत्स्यपुराणोक्ते तुला-पुरुषादिषोडशदाने "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्" इत्युपक्रम्य "आद्यन्तु सर्वदानानां तुला-पुरुषसंज्ञकम्" इत्यादिना षोडशदानान्यभिधाय "मिता-क्षरादिपद्धतीनामावश्यकादिलक्षणानाम्। स्वा-म्युतेषामृत्विक्स्वतीनां समन्ततोहोमचतुष्टयं स्यात्। जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामङ्गक्रमेणापि यथाक्रमम्-मित्युक्तं मात्स्ये। विस्तरस्तु मत्स्यतत्तुलादानादि-पद्धतौ बोध्यः।

महादारु न० कर्म०। देवदारुणि जटा०।

महादेव पु० कर्म०। "ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्म-वादिनाम्। तेषां महत्त्वात् देवोऽयं महादेवः प्रकी-र्त्तितः" इत्युक्ते "महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरी-श्वरी। तस्याः देवः पूजितश्च महादेवस्ततः स्मृतः" इत्युक्ते च शिवे। [मिहत्त्वम्। २हस्तिवृक्षे च।

महाद्रुम पु० कर्म०।१अश्वत्थवृक्षे शब्दच०। तस्य विष्णुरूपत्वात्

महाधन न० महत् मूल्यरूपं धनमस्य।१वस्त्रमूल्ये अमरः। २सुवर्णे ३सिह्लके च मेदि०। ४धनोत्पादके हेमच०

५शमी पु॰ शब्दरत्नावली । ६अतिशयधनयुते त्रि॰ ।

महाधातु पु॰ कर्म॰ । स्वर्णे शब्दच॰ । [नद्याञ्च ।

महानदी स्त्री । १ओड्रदेशस्थे नदीभेदे २समुद्रगामिन्यां

महानन्द पु॰ महान् अतिशयत् १आनन्दो यत्र १मोक्षे

हेमा॰कर्म॰। २अतिशयानन्दे पु॰ “माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता । महानन्देति सा प्रोक्ता”इत्युक्तायां ३माघशुक्लनवम्यां ४सुरायां राजनि॰ ५नदीभेदे च स्त्री॰ ।

महानन्दि पु॰ कलौ मगधाधिकरस्य महापद्मनृपभेदस्य पितरि ।

महानवमी स्त्री कर्म॰ । आश्विनशुक्लमधिकृत्य “ततोऽनु नवमी यस्मात् सा महानवमी स्मृता” इत्युक्तायाम् आश्विनशुक्लनवम्याम् ।

महानस न॰ महदनः संज्ञायाम् अच् । पाकस्थाने अमरः ।

महानाटक न॰ दृश्यकाव्यनाटकभेदे “एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् । अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे” । सा॰ द॰ प॰ । २हनुमन्नाटके च ।

महानाद पुंस्त्री॰ महान् नादोऽस्य । १गजे स्त्रियां ङीष् । २गर्जन्मेघे मेदि॰ ३सिंहे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् ३कर्णे च हेमच॰ । ५उष्ट्रे पुंस्त्री॰ राजनि॰ स्त्रियां ङीष् । ६शङ्कराख्ये पु॰ त्रिका॰ । कर्म॰ । ७महति शब्दे च ।

महानिद्रा कर्म॰ । मरणे जटा॰ तत्र पुनः प्रत्युत्थाना भावात्तथात्वम् ।

महानिम्ब पु॰ कर्म॰ । (घोडानिम) वृक्षभेदे रत्नमा॰ ।

महानिशा स्त्री “महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयम्” इत्युक्ते रात्रिमध्यमप्रहरद्वये ।

महानील पु॰ कर्म॰ । १भृङ्गराजे २मणिभेदे “यत्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः । नीलतां तद्गुणात् सर्वं महानीलः स उच्यते” गरुडपु॰ ७२ अ॰ । ३नागभेदे मेदि॰ ४महाजम्बाम् राजनि॰ ५तन्त्रभेदे न॰ ६नीलापराजितायां स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष् । [शब्दर॰ ।

महानुभाव पु॰ महाननुभावः प्रभावो यस्य । महाशये

महापञ्चमूलक न॰ कर्मधपञ्चमूले । “बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटला तथा । सर्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम्” राजनि॰ ।

महापञ्चविष “शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः । शङ्खकर्णीति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः” इत्युक्ते पञ्चविधे विषे ।

महापत्रा स्त्री महत् पत्रमस्याः । महाजम्बूवृक्षे रत्नमा॰ ।

महापथ पु॰ कर्म॰ । १राजमार्गे हेमच॰ । २हिमालयोत्तरस्थे ३स्वर्गारोहणपथे च ।

महापद्म पु॰ कर्म॰ । १अष्टनागमध्ये नागभेदे हेमच॰ २कुबेरस्य निधिभेदे जटा॰ “अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मेति” लीलावत्युक्तायाम् ३अयुतकोटिसंख्यायां ४तत्संख्यान्विते न॰ ५नृपभेदे महानन्दिसुते च ६शुक्लपद्मे रत्नमा॰ ।

महापातक न॰ “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चमः” इत्युक्तेषु पञ्चसु पातकेषु महापापमध्यस्थ ।

महापिण्डीतक पु॰ कर्म॰ । कृष्णवर्णे पिण्डमदनवृक्षे राजनि॰

महापीलु पु॰ कर्म॰ । मधुपीलौ राजनि॰ अतिमधुरत्वात्तस्य हि महत्त्वम् ।

महापुराण न॰ म॰ “सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पालनम् । कर्मणां वासना वार्ता मनूनाञ्च क्रमेण च । वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् । उत्कीर्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् । महापुराणं विज्ञेयमेकादशकलक्षणम्” ब्रह्मवै॰ ज॰ १२२अ॰ इत्युक्तलक्षणे व्यासप्रणीते पुराणभेदे ।

महापुरुष पु॰ कर्म॰ । १श्रेष्ठे नरे २नारायणे च । “वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दमि”ति भागवतम् ।

महापुरुषदन्ता पु॰ महापुरुषस्य विष्णोः दन्ता इव महत्त्वात् मूलान्यस्य । शतमूल्याम् रत्नमा॰ ।

महापुष्पा स्त्री महत् सन्नपुष्पत्वेन प्रशस्तं, पञ्च पेशया इहत् वा पुष्पं यस्याः । अपराजितायाम् शब्दच॰ ।

महाप्रलय पु॰ कर्म॰ । ब्रह्मणो दिनावसाने जायमानः सर्वभूतक्षयः प्रलयः तस्यैव समानेन शतवर्षावसाने जायमानस्तु महान् प्रलयः १तस्मिन् २तदुपलक्षिते जन्यद्रव्यानधिकरणीभूते काले च । ३जन्यभावानधिकरणीभूते काले इत्यन्ये । तत्प्रमाणाभाव इति नव्यनैयायिकाः

महाप्रसाद पु॰ “पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः । महाप्रसाद इत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः” इत्युक्ते १देवनैवेद्यादौ २विपुलप्रसन्नतायाञ्च ।

महाप्राण पुंस्त्री॰ महान् बहुकालव्यापित्वात् श्रेष्ठः प्राणो यस्य । १द्रोणकाके राजनि॰ स्त्रियां ङीष् कर्म॰ । २वर्णोच्चारणस्य बाह्यप्रयत्नभेदे स च वर्ग्यद्वितीयचतुर्थवर्णानां शषसहीनाञ्चोच्चारणप्रयत्नः तेषामुच्चारणे हि प्राणवायो र्भूयान् प्रयास इति तेषामपि महाप्राणत्वमुपचारात् ।

महाफल पु॰ महत् पक्वावस्थायां बृहत् फलमस्य । १बिल्व

ध्वजे रत्नमा०। २इन्द्रवारुण्यां (राखालशशा) स्त्री जटा०।

महाबल पु० महत् बलं यस्य। १वायौ २दशबले बुद्धे च त्रिका० ३महाबलयुते त्रि०। महत् बलं यस्मात् ५ब०। ४सीसके न० हेमच०। ५पीतवाट्यालके स्त्री रत्नमा०।

महाभारत पु० न० "चत्वारएकतो वेदा भारतञ्चैकमेकतः। पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम्। चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यदा। तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते। महत्त्वात् भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते" इत्युक्तलक्षणे व्यासप्रणीते लक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे भारतशब्दे दृश्यम्।

महाभीता स्त्री कर्म०। १लज्जालुलतायाम् शब्दच०। स्पर्शमात्रेण हि सङ्कोचेन तस्या अतिभीतत्वम्। २अतिभीते त्रि०।

महाभूत न० कर्म०। सर्वेषां पञ्चीकरणतारतम्या स्थूलभा-वेषु इत्युक्तेषु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु १पञ्चसु भूतेषु। "तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना" रघुः। २परमेश्वरे पु० "तस्यैतस्य महाभूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदः" इत्यादि श्रुतिः। [मत्स्यपु०।

महाभूतघट पु० षोडशमहादानान्तर्गते षोडशे महादाने

महाभृङ्ग पु० कर्म०। १नीलभृङ्गराजे राजनि०। [हेमच०।

महामनस् त्रि० महदुदारं मनस्तुल्यापरोऽस्य। महाशये।

महामात्र पु० "मन्त्रे कर्मणि भूषायां वित्ते माने परिच्छदे मात्रा च महती येषां महामात्रास्तु ते स्मृताः" इत्युक्ते प्रधानामात्ये।

महामाया स्त्री कर्म०। अस्मिन् अन्यधर्मावभासो हि माया सर्वजगन्मूलत्वात्तस्या महत्त्वम्। १जगत्कारणभूतायाम् अविद्यायां २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च "महामाया हरेश्चैषा यया संमोह्यते जगत्" देवीमा०।

महामाष पु० कर्म०। राजमाषे (बरबटी) शब्दच० माषापेक्षया तस्य हि महत्त्वात्तथात्वम्।

महामूल पु० महत् वीर्यकारित्वात् श्रेष्ठं मूलमस्य। राजपलाण्डौ राजनि०।

महामृग पुंस्त्री०महान् मृगः पशुः। १गजे हेमच०।२शरभे च राजनि०तयोर्हि पशुषु महत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीष्

महामेद पु० स्त्री द्वन्द्व। वैद्यकप्रसिद्धाष्टवर्गोक्ते औषधिभेदे रत्नमाला। तत्रार्थे स्त्री राजनि०। "महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते। शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सपाङ्कुरः। महामेदाभिधो ज्ञेयः" भावप्र०।

महामोह पु० महान् मोहः भ्रान्तिहेतुको वस्तुतोऽनिष्टेऽपि रागः। १संसारतद्विषयकारणक्लेशाज्ञानभेदे "तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः। महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा" इत्युक्ते २मैथुनादिसुखभोगेच्छारूपे अन्तःकरणवृत्तिभेदे च। वैषयिकसुखस्य वस्तुतोऽनिष्टत्वात् तथात्वम्। "दशविधो महामोहः" सा० का०। "शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु रागः आसक्तिः" त० कौ० उक्ते ३दशविधविषयरागे च। [१तद्युक्ते पु०।

महाम्ल न० कर्म०। १अम्ले २तिन्तिड़ीफले च जटा०।

महायज्ञ पु० कर्म०। नित्यं महत्फलसाध्ये वेदाध्ययनाग्निहोत्रपितृतर्पणभूतबलिकर्मातिथिपूजनरूपेषु पञ्चसु कर्मसु।

महारजत न० कर्म०। १काञ्चने २धुस्तूरे च अमरः। तस्य हि रञ्जकत्वात् महत्त्वम्, कर्म०। ३हरिद्रायां च।

महारजन न० रजत्यनेन ल्युट् कर्म०। १कुसुम्भपुष्पे अमरः २स्वर्णे च मेदि०।

महारथ पु० "एकादश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम्। शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः" इत्युक्ते योधभेदे

महारस पु० ६ब०। १खर्जूरे २कशेरुणि ३कोषकारे मेदि० ४इक्षौ पु०काञ्जिके न०जटा०। कर्म० ५पारदे पु० राजनि०। "दरदः पारदं शङ्खो वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्। माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः" राजनि० उक्तेषु ६दरदादिषु पु०।

महाराज(जि)क पु० महान् सन् राजते राज् ण्वुल्। इत्वं वा। विंशत्यधिकशतद्वयसंख्याते गणदेवभेदे।

महाराजद्रुम पु० कर्म०। आरग्वधे (सोन्दाल) राजनि०।

महारात्रि स्त्री "ब्रह्मणश्च निपाते च महाकल्पो भवेन्नृप। प्रकीर्त्तिता महारात्रिः" इत्युक्ते महाकल्पान्ते १महाप्रलये "अर्द्धरात्रात् परं यत्तु मुहूर्त्तद्वयमुच्यते। सा महारात्रिरुद्दिष्टा" तन्त्रोक्ते अर्द्धरात्रोपरि मुहूर्त्तद्वयात्मके २रात्रिकाले।

महाराष्ट्र पु० कर्म०। (महाराष्ट्र) १देशभेदे। तद्देशः कारणत्वेन अस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। २जलपिप्पल्याम् ३शाकभेदे च स्त्री राजनि०। [शुभे न०।

महारिष्ट पु० कर्म०। १गिरिजाते निम्बभेदे राजनि०। २अत्य-

महारोग पु० कर्म०। "उन्मादो राजयक्ष्मा च श्वासस्त्वग्दोष एव च। मधुमेहश्चाश्मरी च तथोदरभगन्दरौ। इत्येतेऽष्टौ महारोगा महापातकसम्भवाः" इत्युक्तेषु महापातकजन्येषु उन्मादादिषु रोगेषु। (मद्रा०) मद्रावदल

महारौरव पु० कर्म०। "महारौरवसंज्ञस्तु अध्वोधस्ताम्रसंपुटे। धम्यते खदिराङ्गारैः पच्यते चाममध्यगम्" इत्युक्ते नरकभेदे वह्निपु०।

महार्घ त्रि० महानर्घो मूल्यं यस्य। बहुमूल्ये विश्वः।

महार्णव पु० कर्म०। महासमुद्रे।

महार्द्रक न० कर्म०। वनार्द्रके राजनि०।

महालय पु० महान् आलयो लयो यत्र। १परमात्मनि २तीर्थस्थाने ३विहारे ४आश्विनकृष्णपक्षे न०। "तस्यां दद्यात् न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये" इति भविष्यपु०। कर्म०। ५बृहदालये।

महालक्ष्मी स्त्री कर्म०। चण्ड्या द्वितीयचरितदेवतारूपे "देवे वैरिभमर्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम्" इत्युक्तरूपायां अष्टादशभुजान्विते १दुर्गामूर्त्तिभेदे तन्त्रोक्ते २लक्ष्मीभेदे च।

महानीलसरस्वती स्त्री तारिणीभेदे तन्त्रसा०।

महालोध्र पु० कर्म०। लोध्रभेदे (पाठिया लोध) रत्नमा०।

महावरा पु० वृणोति वितनुते इति वृ-अच् कर्म०। दूर्वायाम् शब्दर०। [तारभेदे।

महावराह पु० कर्म०। वृहद्वराहरूपधारिणि भगवद्रू-

महावरोह पु० महान् अवरोहोऽस्य। प्लक्षे राजनि०।

महावल्ली स्त्री कर्म०। माधवीलतायाम् शब्दच०।

महावाक्य न० कर्म०। परस्परसंबद्धार्थके १वाक्यसमुदायरूपे एकवाक्ये "वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" मीमांसकाः। वेदान्तोक्ते २ब्रह्मविद्याप्रतिपादके तत्त्वमस्याद्युपनिषद्वाक्ये ३दानादौ अधिकारपत्रादौ च।

महाविद्या स्त्री कर्म०। "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी। भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः" इत्युक्तासु काल्यादिषु दशसु देवीषु।

महाविष पु० ६ब०। द्विमुखसर्पे जटा०।

महाविषुव न०। रवेर्मेषसंक्रमणे। तत्संक्रमणस्य अयनतः संक्रमणं प्रभातस्य संक्रमणं वा। तत्र प्रभातसंक्रमणमयनांशानुसारेण अष्टमासाधिकषट्पञ्चाशदुत्तरैकैकाब्दं परिभ्रम्य ततः पश्चात्पश्चात्तरादौ स्थाने भवति इदानीं च पश्चादयनं पूर्वायने तु पूर्वपूर्वतरादौ स्थाने भविष्यति। एवञ्च अयनस्यानियतस्थानत्वात् अयनसंक्रमस्तु स्थिरः सर्वदैकस्थाने आगमनात्; अयनसंक्रान्तिरेव तथाभूतम्।

महावीचि पु० नास्ति वीचिः सुखं यत्र न अवीचिः कर्म०। १दुःखरहिते, "तत्र कल्पोतेन नीयते" इत्युक्ते २नरकभेदे च।

महा(ह)वीर पु० कर्म०। १गरुडे २हनुमति ३सिंहे ४यज्ञाग्नौ ५वज्रे ६श्वेतघोटके ७महाबलयुते च मेदि०। ८शेषजिने च ९कोकिले हेम०। १०धनुर्द्धरे ११एकवीरवृक्षे राजनि० १२महाशूरे त्रि० १३वीरकाकोलीवृक्षे स्त्री रत्नमा०। १४यज्ञसाधने सदृशके पात्रभेदे तन्निर्माणविधिः कात्या०श्रौ०२६।१ सूत्रादौ दृश्यः।

महा(ह)वीर्य्य पु० ६ब०। १वाराहीकन्दे राजनि०।२परमात्मनि च शब्दर०। ३अतिबलयुते त्रि०। ४वनकार्पास्यां स्त्री राजनि०। ५संज्ञायां सूर्यपत्न्यां स्त्री त्रिका०।

महावृहती स्त्री कर्म०। वार्त्ताक्याम् त्रिका०।

महावृक्ष पु० कर्म०। १स्नुहीवृक्षे हारा०। २वृहत्तरौ च।

महाव्याधि पु० कर्म०। महारोगे कुष्ठादौ रोगे।

महाव्याहृति स्त्री कर्म०। वैदिके भूर्भुवःस्वरात्मके मन्त्रत्रये

महाव्रण न० कर्म०। (नाडिया) दुष्टव्रणे।

महाव्रत न० कर्म०। १अतिमहाव्रते शारदीयदुर्गापूजादौ "महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम्" देवीपु० २द्वादशवार्षिके प्रायश्चित्तात्मके व्रतभेदे च।

महाशङ्ख पु० कर्म०। तन्त्रे पीठापारप्रसिद्धे नरकपालास्थिजाते "नवखाडाख्यिवरूपेण रचिता जपमालिका। महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिया" इत्युक्ते १भालभेदे २शङ्खभेदे च। "पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खम्" गीता। [त्रि०।

महाशठ पु० कर्म०। १राजधत्तूरे राजनि०। २अतिधूर्त्ते

महाश्रवपुष्पी स्त्री श्रवणस्येव पुष्पमस्य ङीप् कर्म०। कदम्बपुष्प्याम् राजनि०। स्वार्थे क। तत्रैव।

महाशता स्त्री शतं मूलानि अस्याः अच् कर्म०। बृहच्छतावर्य्याम् राजनि०।

महाशतावरी स्त्री कर्म०। बृहच्छतावर्य्याम् राजनि०।

महाशय त्रि० महान् उदार आशयो यस्य। महानुभावे अमरः। [राजनि०।

महाशाखा स्त्री महती शाखाऽस्याः। नागबलायाम्

महाशालि पु० कर्म०। राजशालौ हेमच०।

महाशीता स्त्री महती शीता शीतलवीर्य्या। १शतमूल्याम् शब्दच०। २अतिशीतले त्रि०।

महाशुक्ति स्त्री महती शुक्तिः मुक्ताकरत्वेन माहात्म्यवती शुक्तिः।

कृष्णाहेतौ शुण्ठ्यां राजनि० । [स्त्री ङीप् ।
महाशूद्र पु० कर्म० । १आभीरे (आहीर) जातिभेदे २तत्स्त्र्यां
महाश्मशान न० कर्म० । काश्याम् समूलकर्मवर्जितसर्वजो-
वानां पुनरुत्पादनाय मायाधारत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।
महाश्यामा स्त्री कर्म० । १श्यामालतायां रत्नमा० । २शिं-
शपाभेदे राजनि० ।
महाश्रावणिका स्त्री कर्म० । (कुकुरी) क्षुपभेदे राजनि०
महाश्वेता स्त्री कर्म० । १सरस्वत्याम् त्रिका० २श्वेतभूमि-
कुष्माण्डे च अमरः ।
महाष्टमी स्त्री कर्म० । "आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या तिथि-
रष्टमी । महाष्टमीति सा प्रोक्ता" इत्युक्तायामाश्विन-
शुक्लाष्टम्याम् । [राजनि० ।
महासर्ज पु० कर्म० । १असनवृक्षे २पनसवृक्षे च (कांठाल)
महासह पु० कर्म० । १पुष्पप्रधाने कुब्जवृक्षे राजनि० ।२माषप-
र्ण्याम् स्त्री ३अम्लानवृक्षे च स्त्री अमरः ।४अतिक्षमे त्रि०
महासान्तपन न० । कर्म० । मन्वाद्युक्तव्यरात्युक्ते व्रतभेदे ।
महासार पु० महान् सारोऽस्य । दुष्खदिरे राजनि० ।
महासिंह पु० नित्यक० । १शरभे राजनि० २श्रेष्ठसिंहे च
महासुगन्धा स्त्री बहु गन्धोऽधिकंसा यस्याः कर्म० ।
१गन्धनाकुल्याम् राजनि० २अतिसुगन्धयुक्ते त्रि० ।
महासेन पु० महती सेनाऽस्य । १कार्त्तिकेये अमरः । २म-
हत्सेनाधिपतौ च ।
महास्कन्धा स्त्री महान् स्कन्धोऽस्याः । जम्बूवृक्षे राजनि० ।
महाहास पु० कर्म० । अट्टहासे उच्चैर्हासे शब्दर० ।
महाहिगन्धा पु० अहेर्गन्धो हिंसा यस्मात् अहिगन्धो
नकुलः तत्सदृशगन्धोऽस्य कर्म० । गन्धनाकुल्याम्
राजनि० । [२अतिखर्वे त्रि०
महाह्रस्वा स्त्री कर्म० । १कपिकच्छ्वाम् (आलकुशी) शब्दमा०
महि(ही) स्त्री मह-इन् वा ङीप् ।१पृथिव्याम् । ङीबन्तस्तु
मालवदेशस्थे २नदीभेदेऽपि ।
महिका स्त्री मह्यते मह-क्वुन् । हिमे अमरः ।
महिमन् पु० महतो भावः इमनिच् टिलोपः ।
१महत्त्वे २ईश्वरैश्वर्यभेदे हेमच० । [२मर्कटवृक्षे च ।
म(मि)हिर पु० मह-(मिह-)वा किरच् ।१सूर्ये त्रिका० ।
महिला स्त्री मह-इलच् ।१योषिति अमरः ।२प्रियङ्गुलतायां
३रेणुकागन्धद्रव्ये राजनि० ४मत्तायां स्त्रियाञ्च शब्दर० ।
एलच् । महेलापि योषिति शब्दर० ।
महिष पुं स्त्री० मह-टिषच् । १स्वनामख्याते पशुभेदे,
स्त्रियां ङीप् । २महिषासुरे च । ३कृताभिषेकायां राज्ञः
स्त्रियां ४वैरिन्ध्र्याम् ५ओषधिभेदे च स्त्री मेदि० ङीप् ।
६व्यभिचारिण्यां स्त्रियां माहिषिकशब्दे दृश्यम् ।
महिषध्वज पु० महिषो ध्वजः चिह्नं वाहनत्वेनास्य ।
१यमे २जिनभेदे च हेमच० महिषवाहनादयोऽप्यत्र ।
महिषमर्दिनी स्त्री महिषं महिषासुरं मर्द्दयति मृद-
णिनि ङीप् ६त० । दुर्गाभेदे । [क तत्रैव ।
महिषाक्ष पु० महिषस्याक्षीव वर्णप्रभा० । गुग्गुलुभेदे । स्वार्थे
महिषासुर पु० रम्भासुरेण महिष्यामुत्पादिते असुरभेदे ।
महिषासुरसम्भव पु० महिषासुरात्तन्मेदसः सम्भवति
सम्+भू-अच् । भूमिजगुग्गुलौ राजनि० । [न्द्रे अमरः ।
महीक्षित् पु० महीं क्षयते ईष्टे क्षि-ऐश्वर्ये क्विप् तुक् च ।
महीज न० मह्या जायते जन-ड । १आर्द्रके राजनि० । २म-
ङ्गलग्रहे ३नरकासुरे च पु० ४सीतायां स्त्री । [धरोऽप्यत्र ।
महीध्र पु० महीं धारयति धृ-क । पर्वते अमरः । अच् । महो-
महीप्राचीर न० मह्याः प्राचीरमिवावरकत्वात् । समुद्रे
त्रिका० । [क्विप् । १पर्वते २भूपतौ च ।
महीभृत् पु० महीं बिभर्त्ति धारयति पालयति वा भृ-
महीयस् त्रि० अतिशयेन महान् महत्+ईयसुन् टिलोपः ।
अतिमहति "महतो महीयान्" श्रुतिः ।
महीयमान त्रि० महीयते महो+यक्ता० शक-शानच् ।
१पूज्ये २श्रेष्ठे च "महीयमाना भवताऽतिमात्रम्" भट्टिः ।
महीरुह पु० मह्यां रोहति रुह-क । १वृक्षे अमरः २शाकवृक्षे
राजनि० ।
महीलता स्त्री मह्या लतेव । (केंचो) किञ्चुलुके अमरः ।
महेच्छ त्रि० महती इच्छा यस्य । महाशये अमरः ।
महेन्द्र पु० महान् इन्द्रः इन्द्रस्यापि नियन्तृत्वात् । १परमे-
श्वरे २महैश्वर्यवति इन्द्रे ३जम्बुद्वीपस्थपर्वतभेदे च मेदि०
महेन्द्रकदली स्त्री महेन्द्रप्रिया तद्वर्णा वा कदली ।
कदलीभेदे राजनि० । [इयोऽप्यत्र राजनि० ।
महेन्द्रपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्याम् । महेन्द्रनगर्या-
महेन्द्रवारुणी स्त्री महेन्द्रस्य वरुणस्य तयोरियं प्रियत्वात्
अण् देवताद्वन्द्वे उभयपदवृद्धिः कर्म० । (बडमाकाल)
लताभेदे राजनि० । [अमरः ।
महेरणा स्त्री मही गवोत्पन्नक्षीरदात लयु । शल्लकीवृक्षे
महेश पु० कर्म० । शिवे । महेश्वरोऽप्यत्र "महेश्वरस्त्र्यम्बक
एव नापरः" इति रघुः ।
महेशबन्धु पु० ६त० । बिल्ववृक्षे शब्दच० ।

महेला स्त्री॰ कर्म॰। स्थूलैलायाम् (बड़एलाची) राजनि॰।

महोक्ष पु॰ महान् उक्षा अच् समा॰। वृहद्वृषे अमरः। "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्" मनुः।

महोटी स्त्री महान्ति फलापेक्षया स्थूलानि अटानि यस्याः ङीप्] वृहत्यां क्षुपभेदे भावप्र॰।

महोत्पल पु॰ कर्म॰। १पद्मे, २सारसपक्षिणि च अमरः।

महोत्सव पु॰ कर्म॰। मङ्गलसूचकसम्मादकव्यापारे।

महोत्साह त्रि॰ महान् उत्साहो यस्य। अत्यन्तोद्यमयुक्ते महोद्यमोऽप्यत्र।

महोदधि पु॰ कर्म॰। समुद्रे।

महोदय पु॰ महान् उदयो हरिराधिक्यं वा यस्य। १कान्यकुब्जदेशे। २तद्देशस्थे पुरभेदे न॰। ३मोक्षे पु॰मेदि॰। ४स्वामिनि पु॰हेमच॰। "अमार्कपाते श्रवणम्" इत्यादि वचनात् पुण्ययुक्तार्कोदययोगात् "किञ्चिदूने महोदयः" इत्युक्ते किञ्चिदूने ५योगभेदे पु॰। ६नागबलायां स्त्री राजनि॰।

महोदरी स्त्री॰ महदुदरं यस्याः। १शतमूल्याम् भावप्र॰। २महदुदरयुक्ते त्रि॰। [त्रि॰।

महोन्नत पु॰ कर्म॰। १तालवृक्षे भावप्र॰। २अत्यन्तोन्नतियुक्ते

महोरग पु॰ कर्म॰। वृहत्सर्पभेदे महोरगाकारोऽस्त्यस्य अच्। २तगरमूले न॰ रत्नमा॰।

महोल्का स्त्री कर्म॰। वृहदुल्कायाम्।

महौषध न॰ कर्म॰। १शुण्ठ्याम् २लशुने ३वाराहीकन्दे वत्सनाभे ४विषे, ५भूम्याहुल्यके राजनि॰ ६पिप्पल्याम् शब्दच॰ ७अतिविषायाम् अमरः दिव्यवीर्य्यवदौषधमात्रे च।

महौषधि स्त्री कर्म॰। १दूर्वायां २लज्जालुकुपे शब्दच॰। "सहदेवी तथा व्याघ्री बला चातिबला त्वच। शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी च सुवर्चला। महौषध्यष्टकं प्रोक्तम्" इत्युक्ते ३देवादीनां स्नानीयद्रव्यभेदे। वा ङीप्। ४श्वेतकण्टकार्य्यां ५ब्राह्म्यां ६कटुकायाम् ७अतिविषायाञ्च राजनि॰ ८हिलमोचिकायाम् त्रिका॰।

महौषधिगण पु॰ "पृश्निपर्णी श्यामलता भृङ्गराजः शतावरी। गुडूची सहदेवी च महौषधिगणः स्मृतः" शब्दच॰उक्ते पृश्निपर्ण्यादौ ओषधिगणे। [अमित मने।

मा शब्दे अक॰ माने सक॰ जु॰ आ॰ अनिट्। मिमीते

मा माने अदा॰ प॰ सक॰ अनिट्। माति अमासीत्।

मा माने दि॰ ङित् आ॰ सक॰ अनिट्। मायते अमास्त।

मा अव्य॰ ङिदनुबन्धात् दैवादिकात् आदादिकाद्वा माधातोः क्विप्। १वारणे। धातोर्ङित्त्वेन शब्दे ङित्त्वकरणात् "न माङ्योगे" पा॰ ङिदनुबन्धधातुनिष्पन्नयोगे न अडागमः तद्भिन्नयोगे तु स्यादेव "मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः" इति रामायणम्। मा-क-टाप्। २लक्ष्म्याम् मेदि॰३मातरि च स्त्री। मा-सम्प॰भावे क्विप्। ४माने स्त्री शब्दर॰।

मांस न॰ मन-स दीर्घश्च। "मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्। इति मांसस्य मांसत्वं मनुरब्रवीत्" मनूक्ते प्राणिदेहस्थशोणितपरिपाकजे धातुभेदे भावप्रकाशे मांसवर्गे तद्गुणाः उक्ता दृश्याः। पाकघानशब्दे परे समासेऽस्यान्त्यलोपः "मांस्पचन्या उखायाः" महाभाष्यम्।

मांसच्छदा स्त्री मांसं छादयति छद-णिच्-अण् गुणः। मांसरोहिण्यां लतायाम राजनि॰।

मांसज न॰ मांसात् जायते जन-ड। देहस्थे मांसजन्ये मेदसि हेमच॰। अस्थ्यादयस्तत्रैवात्र।

मांसदलन पु॰ मांसं शोथात्मकं मांसं दलयति दल-णिच्-ल्यु। शोथघातकवृक्षे शब्दच॰। [राजनि॰।

मांसद्राविन् पु॰ मांसं द्रावयति णिच्-णिनि। अम्लवेतसे

मांसपेशि स्त्री हृत॰। गर्भस्थावयवभेदे। वा ङीप् तत्रैव भावप्र॰। [राजनि॰।

मांसफला स्त्री मांसमिव कोमलं फलं यस्याः। वार्त्ताक्याम्

मांसमासा स्त्री मस-परिणामे अच् मांसस्य परिणामो यस्याः ५ ब॰। माषपर्ण्याम् राजनि॰।

मांसरोहिणी स्त्री मांसं रोपयति रुह-णिच् णिनि वा न पुक्। सुगन्धिद्रव्यभेदे (चामकषा) राजनि॰।

मांसल त्रि॰ मांस+बलवदर्थे लच्। १बलवति अमरः। २स्थूले दृढे च। [राजनि॰।

मांसलफला स्त्री मांसलं दृढं फलमस्याः। वार्त्ताक्याम्

मांससार पु॰ हृत॰। मेदसि राजनि॰। मांससारोऽप्यत्र

मांसहासा स्त्री मांसेन हसते कर्मणि घञ्। देहस्थचर्मणि शब्दर॰। [(कपाट) अमरः।

मांसिक त्रि॰ मांसं पण्यमस्य ठक्। मांसविक्रयोपजीविनि।

मांसिनी स्त्री मांसस्याकारस्तद्वत्त्वं वाऽस्त्यस्याः इनि। जटामांस्याम् राजनि॰।

मांसी स्त्री मांसमस्त्यस्य अच् गौ॰ ङीप्। १जटामांस्याम् २कक्कोल्याम् मेदि॰ ३मांसच्छदायां राजनि॰।

मांसिष्टा स्त्री मांसमिष्टं यस्याः तद्गुणायां खगभेदे राजनि॰

माकन्द पु॰ माति मा-क्विप् माः परिमिताः कन्दोऽस्य।

१चार्थे । २आमलक्यां स्त्री राजनि० ३भ्रमरभेदे च स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । ४पीतचन्दने शब्दच० ।

माकरी स्त्री मकरस्य तद्राशिरविसङ्क्रान्तेः इयम् अण् । म-करराशिरविसङ्क्रान्ते तद्दारब्धशुक्लपक्षस्य सप्तम्यां "तस्मै रोगस्य शोकस्य माकरी हन्तु सप्तमी" ति० त० ।

माक्ष स्पृहायां भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । माक्षति अमा-क्षीत् ।

माक्षि(क्षी)क न० मक्षिकाभिः सम्भृत्य कृतम् अण् पृषो० वा दीर्घः । १मधुनि अमरः । तत्तुल्यगुणे उपधातुभेदे २स्वर्णमाक्षिके ३रौप्यमाक्षिके च राजनि० । [राजनि०।

माक्षिकज न० माक्षिकाज्जायते जन-ड । सिक्थके (मोम)

माक्षिकफल पु० माक्षिकमिव मधुरं फलमस्य । मधुनारिकेले राजनि० ।

माक्षि(क्षी)कशर्करा स्त्री ६त० मधुजाते शर्कराभेदे राजनि०

मागध पु० मगधदेशे भवः अण् ।१श्वेतजीरके मेदि० २स्तुति-पाठके अमरः क्षत्रियायां वैश्याज्जाते ३वर्णसङ्करभेदे (भाट) च । ४यूथिकायां ५पिप्पल्यां स्त्री मेदि० ङीप् । ६स्थूलजीरायां ७शर्करायां शब्दच० ८भाषाविशेषे च स्त्री हेमच०।९मगधदेशजाते त्रि० ।

मागधस्त्वारिका स्त्री मोचाखल्वु त्वरिकाभेदे ।

माघ पु० मघानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् माघी सास्मिन् मासे पुनरण् । चैत्रादितो १एकादशे चान्द्रे मासे । २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् ३शिशुपालवधकाव्ये ४तत्कर्त्तरि च पु० । "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः" इत्युद्भटः ।

माघ्य न० माघे भवं यत् । कुन्दपुष्पे अमरः ।

माङ्गल्य न० मङ्गलमेव, मङ्गलाय हितं वा ष्यञ् । १मङ्गले २मङ्गलसाधने च । [त्रायमाणलतायाम् राजनि० ।

माङ्गल्यार्हा स्त्री माङ्गल्यमर्हति अर्ह-अण् । त्रायमाणा-

माचिका स्त्री मच-ण्वुल् ।१अम्बष्ठायां राजनि० । २मक्षि-कायाञ्च त्रिका० ।

माञ्जिष्ठ न० मञ्जिष्ठया रक्तमण् । १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि०

माठर पु०मठ-अरन् ठान्तादेशः ततः स्वार्थे अण् माठर परिवारं मठति मठ-अरण् वा । स्वार्थे च १पारिपार्श्विकेऽर्थभेदे अमरः । २व्यासे मेदि० । ३विप्रे हेमच० । ४शौण्डिके त्रि० गौ० ।

माण(न)क न० मा-आनच् वुन् स्वार्थे वा । कन्दजाति कन्दभेदे "हरिद्रा माण(न)कं कचु" मदनपालोक्तौ ।

माणव पु० मनोरपत्यं अण् अल्पार्थे णत्वम् । १अल्पवयस्के मनुष्ये शब्दच० । स्वार्थे क । तत्रार्थे हारभेदे च हेम० ।

माणवीन त्रि० माणवस्येदम् खञ् । बालकसम्बन्धिनि ।

माणव्य न० माणवानां समूहः यत् । बालकसमूहे ।

माणिक्य न०मणिरिव कायति कै-क स्वार्थे ष्यञ् । (माणिक) १रक्तवर्णे रत्नभेदे, २स्वल्पगोधिकायां स्त्री हेमच० ।

माणिबन्ध(मन्थ) न० मणिबन्ध(मन्थ) पर्वते भवः अण् । सैन्धवलवणे अमरः ।

मातङ्ग पु०स्त्री० मतङ्गस्य मुनेरयम् अण् । १गजे अमरः । २किरातजातिभेदे स्त्रियां ङीप् ।३जैनभेदे पु०हेमच० । ४दशमहाविद्याभेदे स्त्री ङीप् ।

मातङ्गमकर पु० मातङ्ग इव मकरो जलजन्तुः । महा-मत्स्यभेदे राजनि० ।

मातरपितृ स्त्री द्वि०व० माता च पिता च द्वन्द्वे मातरौ मातरादेशः । मातापित्रोः । पक्षे मातरानङ् । मातापितृ तयोरर्थयोः द्वि० व० ।

मातरिश्वन् पु० मातरि आकाशे श्वयति वर्द्धते श्वि-कनिन् डित् अलुक्स० वायौ अमरः । [इन्द्रसारथौ अमरः ।

मातलि पु० मतं लाति ला-क मतलस्यापत्यम् इञ् ।

माता स्त्री मा-अतच् । जनन्याम् । "विश्वेश्वरीं विश्वमाताम्" इति दुर्गास्तवः । [२तत्पत्न्यां स्त्री गौरा०ङीष् ।

मातामह पु० मातुः पिता मातृ+डामहच् । १मातुः पितरि

मातुल पु० मातुर्भ्राता मातृ-डुलच् । १मातृभ्रातरि अमरः २तत्पत्न्यां वा ङीष् वा आनुक् च । मातुलानी मातुली मातुला च । मद-पिच्-उलच् पृषो० इत्त्व तः । ३धुस्तूरे ४व्रीहिभेदे ५मदनवृक्षे च मेदि० ।६सर्पभेदे हेम० ।

मातुलपुत्रक न० मातुलस्य धुस्तूरस्य पुत्र इव कायति कै-क । १धुस्तूरे अमरः । ६त० स्वार्थे क । २मातुलसुते ।

मातुलाहि पु० मातुल इवाहिः । मातुधाने सर्पे अमरः ।

मातुलुङ्ग पु० मातुलं गच्छति गम-खच् डित् पृषो० । १बीज-पूरे भरतः । २मधुकर्कटिकायाम् स्त्री रत्नमा० । स्वार्थे क । ३बीजपूरे अमरः ।

मातृ त्रि० मा-तृच् । १प्रमाणकर्त्तरि २परिमाणकर्त्तरि ३जीवे ४आकाशे च मातरिश्वा । मातारौ मातारः । मा-तृ । "ब्राह्मी माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः" इत्युक्ते ५ब्रह्माण्यादिभेदे ।६जनन्याम् ७भूमौ ८विभूतौ शब्दर० ।९लक्ष्म्याम् हेमच० १०रेवत्याम् अमरः ११स्त्री

गव्यां मेदि० १२आखुकर्ण्याम् १३इन्द्रवारुण्याम् (रा-खालशशा) १४जटामांस्यां राजनि०। चण्डीप्रभृतिषु १५देवीशक्तिषु च। "मातः कोपभयाविष्टः" देवीमा०। आतिदेशिकमातरश्च ब्रह्मवै०पु०गण०ख०१५अ०उक्ता यथा "स्तन्यदात्री गर्भधात्री भक्ष्यदात्री गुरुप्रिया। अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका। सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः। मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा। मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च। जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः"।

ब्रह्मवै० पु० जन्मख० ५८ अ० अन्यविधा उक्ता यथा "गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः। पितुः स्वसा शिष्यपत्नी भृत्यपत्नी च मातुली। पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता। गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः षोडश मातरः"। तत्रैव २५ अ० "गुरोःपत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती। पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्प्रसूः। प्रसूः पित्रोस्तयोर्भ्रातुःपत्नी श्वश्रूः स्वकन्यका। जननी तत्सपत्नी च भगिनी सुरभी तथा। आभीरसुरपत्नी च धात्री कान्ता प्रदायिका। गर्भधात्री स्तनधात्री च मयाप्यत्र कामिनी। एता वेदप्रणीताश्च सर्वेषां मातरः स्मृताः"। अतएव द्वयं मातरौ मातरः। इत्यादौ पूज्यासु गौर्य्यादिषु १६देवीशक्तिभेदेषु "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। धृतिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह" शु०त०स्कन्दपु०।

मातृका स्त्री माता इव कायति कै-क। १उपमातरि २ब्राह्म्याद्यादिषु चण्डीप्रभृतिदेवीमूर्त्तिषु ३सर्वमन्त्रोत्पादकेषु अकारादिक्षान्तवर्णेषु ४मातरि च मेदि०। मातृ+स्वार्थे क। मातृशब्दार्थे।

मातृबन्धु पु० ६त०। "मातुः पितुःस्वसुः पुत्रा मातुर्मातुःस्वसुः सुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवः" इत्युक्तेषु मातुः पितृष्वस्रीयादिषु। मातृबान्धवोऽप्यत्र।

मातृष्वसृ स्त्री ६त०। मातुर्भगिन्याम् स्वस्रादि० षत्वम्। मातुःष्वसाप्यत्र।

मातृष्वस्रेय पु० मातृष्वसुरपत्यम् ढक्। १मातृभगिनीसुते २तत्कन्यायां स्त्री ङीप्। छण्। मातृष्वस्रीयोऽप्यत्र।

मातृसिंही स्त्री मातुः प्रमातुः सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दर०।

मात्र न० मा-त्रन्। १साकल्ये २अवधारणे च अमरः। ३परिच्छदे ४वसने ५परिमाणे स्त्री अमरः। ६कर्णभूषायाम् ७वित्ते ८स्वल्पावयवभेदे च स्त्री मेदि०। "कालेन यावता पाणिः पर्य्येति जानुमण्डलम्। सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता" इत्युक्ते ९ह्रस्वस्वर्णोच्चारणकाले च स्त्री। "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वः"। मीयतेऽनया विषयाः मा—करणे त्रन्। १०इन्द्रियवृत्तौ। "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय!" गीता।

मात्रापताका स्त्री छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्थलघुगुरुस्थानाद्यज्ञाने पताकाकारे चक्रे।

मात्रामर्कटी स्त्री छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्थलघुगुरुज्ञानार्थे मर्कटीजालचक्रभेदे। [मेरुचक्रे।

मात्रामेरु पु० छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्थलघुगुरुस्थानाद्यर्थे

मात्रावृत्त न० मात्रया कृतं वृत्तम्। आर्य्यादौ छन्दोभेदे।

मात्सर्य्य न० मत्सरस्य भावः ष्यञ्। परशुभद्वेषे "मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य कार्य्यमार्य्याः" सा०द०। [अमान्थीत्

माथ वधे सक० क्षेपे च भ्वा० प० सेट् इदित्। मान्थति

माथ पु० मथ-घञ्। १पथि त्रिका०। २मन्थने शब्दर०।

माथुर त्रि० मथुरायां भवः मथुरायाः आगतो वा अण्। १मथुरानगरीभवे, २तत आगते च।

माद पु० मद-घञ्। १दर्पे २हर्षे च भरतः।

मादक त्रि० मदयति मद-णिच्-ण्वुल्। १मत्तताकारके द्रव्ये। मादयति कर्त्तरि ण्वुल्। २दात्यूहे पुंस्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।

मादन न० मादयति मद-णिच्-ल्यु। १लवङ्गे शब्दच०। २कामदेवे ३मदनवृक्षे च पु०। ४विजयायां राजनि० ५माकन्दायां स्त्री भावप्र०गौरा०ङीष्। ६हर्षकारके त्रि०।

मादृ(क्ष)(श)श् त्रि० अहमिव दृश्यते दृश-क्स ट क्विप् वा। मम तुल्यदर्शने मत्सदृशे। [२अतिविषायाञ्च राजनि०।

माद्री स्त्री मद्रे भवा अण्। १पाण्डुराजस्य द्वितीयपत्न्याम्

माधव पु० मायाः धवः। १नारायणे। मधु+स्वार्थे अण्। २वसन्ते विष्णुः "स माधवेनाभिमतेन सख्या" कुमारः। मधुनि पुष्परसाय मद्याय वा हितः अण्। ३वैशाखे मासि तस्य वसन्तपुष्पकत्वात् तद्धितत्वम्। ४मधूकवृक्षे तस्य पुष्पे हि मद्यस्वभावः। ५कृष्णमुद्गे च राजनि०। मधु माक्षिकेनाशक्ताः अण् ६वासन्तीलतायाम् स्त्री ङीप्।

माधवीलता स्त्री कर्म०। स्वनामख्यातायां लतायाम् अमरः।

माधवेष्टा स्त्री माधवे वैशाखे माधवस्य कृष्णस्य वा इष्टा। वाराहीकन्दे राजनि०। [२माधवप्रिये त्रि०।

माधवोचित न० माधवे उचितः। १कक्कोले राजनि०

माधवोद्भव पु० माधवे वैशाखे उद्भवति फलवत्त्वेन उद्+भू-अच्। (पियाल) राजादन्याम् राजनि०।

माधुर न० मधु-राति अमरेभ्यो ददाति रा-क-स्वार्थे, मधुरस्येदं वा अण्। १मल्लिकापुष्पे त्रिका०। २मधुरस्वभावे त्रि०।

माधुरी स्त्री मधुरस्य भावः ष्यञ् माधुर्य्यं पित्त्वात् स्त्रीत्वपक्षे ङीष् यलोपः। १माधुर्य्ये मधुरत्वे, "मद्यमस्य माधुरी धारा" इत्युद्भटः। मधुरा+स्वार्थे अण्। २मदिरायाम्

माधुर्य्य न० मधुरस्य भावः ष्यञ्। १मधुरत्वे "चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते" सा०द० उक्ते २काव्यगुणभेदे च। तद्व्यञ्जकवर्णाश्च तत्रोक्ता यथा "मूर्द्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा"। तत्र सम्भोगश्टङ्गारादावनुगुण्यं यथोक्तं तत्रैव "सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात्" २लावण्ये हेम०। "रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनोर्माधुर्य्यमुच्यते" उज्ज्वलमणौ तल्लक्षणमुक्तम्।

माध्यन्दिन न० मध्यन्दिनमेव-अण्। मध्यमदिने तत्र पाठः अण्। शुक्लयजुर्वेदीयशाखाभेदे।

माध्वीक स्त्री मधुना मधूकपुष्पेण च निर्वृत्तम् ईकक्। १मधूकपुष्पजाते मद्ये अमरः। मधु एव अण् स्वार्थे ईकक्। २द्राक्षाफले "माध्वी माध्वीकं। चिन्ता विन्ध्यस्थिति जयदेवः। [नारिकेले राजनि०।

माध्वीकफल पु० माध्वीकमिव मधुरं फलमस्य। मधु-

माध्वीमधुरा स्त्री० माध्वीकमिव मधुरा खर्जू० अलोपः। मधुरखर्जूरिकायाम् राजनि०।

मान विचारे भ्वा० आत्म० सेट् स्वार्थे सन् नेट्। मीमांसते अमीमांसिष्ट अर्थायां च तत्र न स्वार्थे सन्।

मान पूजायां वा चु० उ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। मानयति ते मानति अमीमनत्-त अमानीत्।

मान न० मा-ल्युट्। १परिमाणे कुडवप्रस्थादौ द्रव्यपरिच्छेदे भावप्र० मानपरिभाषा वर्णनञ्च दृश्या। २प्रमाणे "मानाधीना मेयसिद्धिः" मीमांसकाः। मानाङ्के कालक्रियायां तालविरामोपलक्षिते ३कालव्यापारे च मेदि०। मन-घञ्। आत्मनि उत्कर्षाभिमानात्मिकायां ४चित्तसमुन्नतौ पु० अमरः। "स्वाभीष्टाद्यनीदिविरोधी मान उच्यते" इत्युक्ते ५अनुरक्तदम्पत्योः ६कोपभेदे पु०। "देहि मयि मानमनिदानम् जयदेवः। ७अभिमाने च।

मानग्रन्थि पु० मानस्य ग्रन्थिर्बन्धनं यस्मात्। अपराधे त्रिका०

मानरन्ध्रा स्त्री मानाय कालप्रमाणज्ञानाय रन्ध्रं यस्याः। ताम्रनिर्मिते सच्छिद्रे कालज्ञानहेतौ घटीयन्त्रभेदे त्रिका०।

मानव पु० मनोरपत्यम् अण्। १मनुष्ये अमरः। स्त्रियां जातौ ङीप्। सा च २स्वायम्भुवकन्यायाम् भारतम्। ३शासनदेवताभेदे हेमच०। ४बाले पु० शब्दर०।

मानस न० मन एव अण्। १मनसि अमरः। कैलासान्तिकस्थे ब्रह्मणा मनसा कृते २सरोवरभेदे च। मनस इदम् अण्। ३चित्तसम्बन्धिनि त्रि०।

मानसव्रत न० मनसा कृतं मानसं कर्म०। "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता। एतानि मानसानि स्युर्व्रतानि" इत्युक्तेषु अहिंसादिषु। [वाक्यादयोऽप्यत्र।

मानसौकस् पु० मानसमोको यस्य। हंसे अमरः मान-

मानिनी स्त्री मान-इनि ङीप्। १फलीवृक्षे मेदि०। २अभिमानवत्यां स्त्रियां च। ३मानयुते त्रि० ४सिंहे पु० राजनि०।

मानुष पु० मनोरयम् अण् षुक् च। मानवे, ततो जातौ स्त्रियां ङीप् मानुषी। मानुषस्येदम् अण्। २मनुष्यसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च ३चिकित्साभेदे शब्दर०।

मानुष्य न० मानुषस्य भावः ष्यञ्। मनुष्यत्वे।

मानोज्ञक न० मनोज्ञस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। मनोज्ञत्वे

मान्द्य न० मन्दस्य भावः ष्यञ्। १रोगे हेम०२मन्दतायाम्।

मान्धातृ पु० मामिन्द्रं धयति धे-तृच्। "मामयं धास्यतीत्यस्मात् मान्धातासौ प्रकीर्त्तितः" इति निरुक्ते युवनाश्वराजपुत्रे नृपभेदे। [२सहस्रावार्या स्त्री शब्दमा०।

मान्य पु० मान-अर्हायां कर्मणि ण्यत्। १पूज्ये जटा०।

मामक त्रि० मम-इदम् अस्मद्+वुञ् ममादेशः। मत्सम्बन्धिनि अञ्। मामकीनोप्यत्र।

माया स्त्री मा-यत् वा०नैत्यम्। १शाम्बरि कापट्ये अमरः। २इन्द्रजालादौ ३मिथ्याबुद्धिहेतुज्ञानभेदे, ४कृपायां ५दम्भे ६बुद्ध्यां च मेदि०। ७बुद्धमातरि स्त्री अमरः। ८ईश्वरस्योपाधौ, अघटनघटनापटीयस्यां शक्तौ वेदान्त०। ९पीताम्बरे १०असुरभेदे पु०मेदि०। [(बाजीकर) शब्दर०।

मायाकृत् पु० मायामिन्द्रजालं करोति कृ-क्विप्। मायाकरे

मायादेवीसुत पु० ६त०। बुद्धे अमरः।

मायावत् त्रि० माया+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १माया विशिष्टे० २कंसराजे पु० शब्दर०। ३कामपत्न्यां स्त्री ङीप् जटा०।

मायाविन् त्रि० माया+अस्त्यर्थे विनि । १मायाकारे स्त्रियां ङीप् २बिडाले पु० राजनि० । [मायीप्रव ।

मायिक त्रि० मायाकारस्य ठन् । मायाकरे जटा० । इति

मायु पु० मा-उण् माङ्मादेशः । १देहस्थे पित्ते धातौ अमरः ।

मायूर न० मयूराणां समूहः तस्येदं वा अण् ।१मयूरसमूहे ।

२मयूरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । [याम् राजनि० ।

मायूरी स्त्री मयूरस्येदं प्रियत्वात् अण् ङीप् । अजमोदा-

मार पु० मृ-घञ् । १मरणे । मारयति मृ-णिच्-अच् ।

२कामदेवे ३विघ्ने मेदि० । ४धुस्तूरे च शब्दच० ।

मारक पु० मृ-णिच्-ण्वुल् मृ-णिच् अच् स्वार्थे क वा ।

१मरके मारिभये त्रिका० । (बाज) २पक्षिभेदे च ।

३नाशके त्रि० । जन्मलग्नावधिकाष्टमस्थानपतौ ४ग्रहभेदे

पु० "आद्यव्ययाधिपत्येन रन्ध्रेशोमारकः स्मृतः" पराशरः ।

५द्वितीयसप्तमाधीशे च मारकस्थानशब्दे दृश्यम् ।

मारकस्थान न० मारककारके स्थाने । "अष्टमं ह्यायुषः

स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारक-

स्थानमुच्यते, इत्युक्ते जन्मलग्नात् सप्तमे द्वितीये च

स्थाने । [देवे अमरः ।

मारजित् पु० मारं कामं जितवान् जि-भूते क्विप् । १जिन-

मारण न० मृ-णिच्-भावे ल्युट् ।१वधे अमरः । करणे ल्युट् ।

वैरिवधसाधने तन्त्रोक्ते अभिचारकर्मभेदे च ।

मारि(री) स्त्री मृ-णिच्-इन् ।१मारणे । वा ङीप् । "मारीभये

राजभये" इति वटुकस्तवः । ङीबन्तः २दुर्गाशक्तिभेदे मेदि० ।

मारिष पु० रिष-हिंसायाम् क निषेधार्थकमाशब्देन स० ।

नाट्योक्तौ १आर्ये हिंसानिवारकतया तस्य तथात्वम् ।

२तण्डुलीयशाके च अमरः ।३दक्षमातरि स्त्री मेदि०टाप् ।

मारीच पु० तारकाराक्षसीपुत्रे रावणानुचरे १राक्षसविशेषे

२कक्कोलके ३याजकयज्ञपुरुषे मेदि० । ४राजमज्जे पुंस्त्री०

जटा० स्त्रियां ङीप् ।

मारुतव्रत न० "प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथाचारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम्" मनूक्ते राज्ञां

धर्मभेदे । [मार्दतरध्वज ।

मारुतात्मज पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च इज ।

मारुतापह पु० मारुतं वायुदोषमपहन्ति अप+हन-ड ।

१वरुणवृक्षे राजनि० । २वायुदोषनाशके त्रि० ।

मार्कण्ड पु० मृकण्डोरपत्यम् अण् पृषो० । १मुनिभेदे

तन्नामके २लताभेदे (भुँइ आमला) स्त्री भावप्र० स्वार्थे

क । तत्रार्थे ।

मार्कण्डेय पु० मृकण्डोरपत्यं शुभ्रा० ढक् पृषो० । १मृ-

कण्डुमुनिपुत्रभेदे तेन प्रोक्तम् अण् । व्यासप्रणीते पक्षि-

मार्कण्डेयसंवादरूपे २महापुराणभेदे न० । तत्प्रतिपाद्य-

विषयाश्च नारदपु० पूर्वभागे ९७अ० उक्ता यथा ।

"यत्राधिकृत्य शकुनीन् सर्वधर्मनिरूपणम् । मार्कण्डेयेन

मुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् । पक्षिणां धर्मसंज्ञानां

ततो जन्मनिरूपणम् । पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च

दिवस्पतेः । तीर्थयात्रा बलस्याथो द्रौपदेयकथानकम् ।

हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाजीवकाभिधम् । पितापुत्र-

समाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः । हैहयस्याथ चरितं

महाख्यानसमाचितम् । मदालसाकथा प्रोक्ता ह्य-

लर्कचरिताचिता । सृष्टिसंकीर्त्तनं पुण्यं नवधा

परिकीर्त्तितम् । कल्पान्तकालनिर्देशो यक्षसृष्टिनिरू-

पणम् । रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपचर्य्यानुकीर्त्तनम् ।

मनूनाञ्च कथा नाना कीर्त्तिताः पापहारिकाः । तासु

दुर्गाकथात्यन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे । तत्पश्चात् प्रण-

वोत्पत्तिस्त्रयीतेजःसमुद्भवः । मार्त्तण्डस्य च जन्मा-

ख्या तन्माहात्म्यसमाचिता । वैवस्वतान्वयश्चापि वत्स-

प्रीचरितं ततः । खनित्रस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या

महात्मनः । अविक्षिच्चरितं चैव किमिच्छव्रतकीर्त्तनम् ।

नरिष्यन्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः । तुलस्याचरितं

पश्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा । कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशा-

नुकीर्त्तनम् । पुरूरवःकथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता ।

ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्त्तनम् । श्रीकृष्णबाल-

चरितं माथुरं चरितं ततः । द्वारकाचरितञ्चाथ कथा

सर्वावतारजा । ततः साङ्ख्यसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्व-

कीर्त्तनम् । मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम्" ।

यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् । मार्क-

ण्डेयाभिधं वत्स ! स लभेत् परमां गतिम् । यस्तु व्या-

कुरुते चैतच्छैवं स लभते पदम् । तत्प्रयच्छेल्लिखित्वा

यः सौवर्णकरिसंयुतम् । कार्त्तिक्यां द्विजवर्य्याय स लभेद्

ब्रह्मणः पदम् । शृणोति श्रावयेद् वापि यथानुक्रमणी-

मिमाम् । मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद् वाञ्छितं

फलम्" ।

मार्कव पु० मारयति त्रिप-मारि केशरोगं कूयते कु-अप् ।

भृङ्गराजे (केशरिया) अमरः । [अपामार्गे त ।

मार्ग संस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । मार्गयति-

मार्ग अन्वेषणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट् । मार्ग-

यति-ते मार्गति । अममार्गत् त । अमार्गीत् ।

मार्ग पु० मृज-घञ्-मार्ग-अन्वेषणे वा घञ् । १पथि अमरः । तन्नेदा यथा "त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देवमार्गस्तु तैः स्मृतः । विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु । धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः । नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः । धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः । त्रिकरायोपरथ्यास्तु द्विकरायोपरथ्यका । जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् । प्रतिपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः । अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः । प्राड्काले तु प्राड्ती कर्त्तव्या अन्यथा नहि" देवीपु० ।

मार्गण न० मार्ग-ल्युट् । १अन्वेषणे अमरः । २याचने ३प्रणये च मेदि० । कर्त्तरि ल्यु । ४याचके त्रि० ५शरे पु० अमरः ।

मार्गशिर पु० मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी अण् सा यत्र मासे पुनरण् । चान्द्रे १अग्रहायणे मासि २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् शब्दर० ।

मार्गशीर्ष पु० साधनं मार्गशिरवत् । १अग्रहायणे मासि । अमरः । २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् ।

मार्गित त्रि० मार्ग-क्त । अन्वेषिते ।

मार्ज्ज मार्जने सक० स्वनौ अक० चुरा० उभ० सेट् । मार्जयति-ते अममार्जत्-त ।

मार्ज्जन न० मृज-ल्युट् । प्रोञ्छनादिना निर्म्मलीकरणे । शुच् । तत्रैवार्थे स्त्री । सा च २तरजन्नौ हेमच० । करणे ल्युट । सम्मार्जन्याम् (झाँटा) । स्त्री ङीप् अमरः ।

मार्ज्जार(ल) पुंस्त्री० मृज-आरन् वा रस्य लः । १विड़ाले अमरः स्त्रियां ङीष् । २रक्तचित्रके पु० राजनि० । ३खट्टाशे च हेमच० । ततः संज्ञायां कन् । मयूरे ।

मार्ज्जारगन्धा स्त्री मार्ज्जारस्येव गन्धो यस्याः । मुद्गपर्णीभेदे रत्नमा० । स्वार्थे क अत इत्वम् । तत्रैव ।

मार्ज्जारी स्त्री मृज-आरन् गौरा० ङीष् । १कस्तूर्य्याम् २खट्टाशजन्तौ ३मार्ज्जारयोषिति च मेदि० ।

मार्ज्जारी(री)य पुंस्त्री० मार्ज्जार+(छ) स्वार्थे छ, मृज-आरीयक् रस्य लत्वम् वा । १विड़ाले २शूद्रे च स्त्रियां टाप् ३कायशोधने पु० मेदि० ।

मार्जित पु० मार्ज-क्त । २शोधिते । दधि-खण्डमधुसर्पिर्मरिचादियुते कर्पूरादिवासिते भक्ष्यभेदे स्त्री (रसा) । भरतः

मार्त्तण्ड पु० मृते अण्डे भवः अण् पृष० । १सूर्य्ये । तस्य तन्नामकत्वकथा च "मारितस्य यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयोदित । तस्मान्मुने ! सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति" मार्क० पु० । २अर्कवृक्षे अमरः । ३शूकरे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

मार्त्तिक न० मृत्तिकया निर्मितम् अण् । १शरावे (सरा) शब्दर० । २मृण्मये त्रि० । [शाढ़के अमरः ।

मार्द्दङ्गिक त्रि० मृदङ्गः तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्ग-

मार्द्दव न० मृदोर्भावः अण् । १मृदुत्वे २परदुःखासहिष्णुतायाम् ३द्रवीभावे च "अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" रघुः । ४सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० जटा० । स्त्रियां ङीष् । [५नाश्योक्ती च हेमच० ।

मार्ष पु० मृष-क ततः स्वार्थे अण् । १नाट्योक्तौ मान्ये भरतः

मार्ष्टि स्त्री मृज-क्तिन् । शोधने ।

माल पु० मल-धारणे संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । "माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच० उक्ते १म्लेच्छभेदे २विष्णौ पु०भरतः । ३देशभेदे ४क्षेत्रे मेदि० ५कपटे ६वने हेमच० ।

मालक न० मल ण्वुल् । १स्थलपद्मे जटा० । २नारिकेलपात्रभेदे पु० (माला) । ३निम्बवृक्षे पु० अमरः ।

मालकोश पु०रागभेदे तस्य गानसमयः शरदृतौ रात्रिशेषः ।

मालती स्त्री मां लक्ष्मीं शोभां वा लतति वेष्टते लत-अच् गौरा० ङीष् । १जातीलतायां २युवत्यां अमरः । ३काकमाच्यां ४नदीभेदे ५विशल्यायां ६ज्योत्स्नायां ७निशायाञ्च हेमच० ।

मालतीतीरज पु० मालत्या नदीभेदस्य तीरे जायते जन-ड । टङ्कणे (सोहागा) हेम० मालतीतीरभवादयोऽप्यत्र

मालतीपत्री स्त्री मालत्यास्तन्नामकजात्याइव पत्रमस्याः । जातीपत्राम् (जैयत्री) राजनि० । [जातीफले राजनि० ।

मालतीफल न०मालत्यास्तन्नामकजात्याः फलम् । (जायफल)

मालभारिक त्रि०मालानां भारोऽस्त्यस्य ठन् पूर्वपदह्रस्वः । मालानां भारवति । [सङ्गीतदा० ।

मालव पु० । १अवन्तिदेशे (मालओयार देश) २रागभेदे च

मालविका स्त्री मालवे भवा ठक् । त्रिवृति (तेओड़ि) राजनि० ।

मालसी स्त्री मालं मलनं जटादिना दुष्टत्वं स्यति सो-क गौरा० ङीष् । १केशपुष्टिकारके द्रव्ये शब्दच० । २रागिणीभेदे च सङ्गीतदा० ।

माला स्त्री मल-धारणे संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १श्रेण्यां हेम-

जपसंख्यार्थे रुद्राक्षादिबीजघटितायाम् २माल्यभेदे च ।

मालाकण्ठ पु० मालाकारः कण्ठः कण्ठको यस्य । अपामार्गे राजनि० ।

मालाकन्द पु० मालाकारः कन्दो यस्य । कन्दभेदे राजनि० ।

मालाकार पुंस्त्री० मालां करोति कृ-अण् । (मालो) १वर्णसङ्करभेदे स्त्रियां ङीप् । २माल्यकारके त्रि० ।

मालाग्रन्थि पु० मालया ग्रन्थिरस्य । मालादूर्वायाम् राजनि०

मालातृण न० मालाकारं तृणम् । भूस्तृणे अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मालादीपक न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे दृश्यम् ।

मालादूर्वा स्त्री मालाकारा दूर्वा । (गाठिदूर्वा) दूर्वाभेदे राजनि० । [राजनि०

मालारिष्टा स्त्री मालाभतनरिष्टं यस्याः ५ ब० । पाठायाम्

मालाली स्त्री मालामलति भूषयति अल-अण् ङीप् । पृक्कायाम् (पिडिङ्गशाक) राजनि० स्वार्थे क । तत्रैव ।

मालिक पुंस्त्री० माला तन्निर्माणं शिल्पमस्य ठन् । १मालाकारे जातिभेदे अमरः २पक्षिभेदे पुंस्त्री० मेदि० । स्त्रियां ङीष् । ३रञ्जके शब्दर० । ४माल्यकारके त्रि० ।

मालिका स्त्री मालेव कन् अत इत्त्वम् । १नवमल्लिकायाम् २ग्रीवालङ्कारे ३नदीभेदे ४पुष्पमाल्ये ५पुत्र्याञ्च मेदि० ६सुरायां शब्दर० । ७अतस्याम् शब्दच० "पाशाक्षमालिकाम्भोज" इति लक्ष्मीध्यानम् ।

मालिन् पु० माला शिल्पमस्त्यस्य इनि । १मालाकारे २माल्यवति त्रि० ३मालाकारपत्न्यां ४पञ्चदशाक्षरपादके, "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इ० र० उक्ते ५छन्दोभेदे । ६गौर्याम् ७चम्पानगर्यां ८मन्दाकिन्यां कलाञ्चमालिकस्थे ९नदीभेदे १०मालकाभेदे च स्त्री मेदि० ङीप् । ११अग्निशिखावृक्षे दुरालभायां स्त्री शब्दच० ङीप् ।

मालु स्त्री मल-उण् । १पत्रलतायां (पानलता) २नार्य्याञ्च मेदि०

मालुधान पु० मालुरिव पत्रलतेव धीयतेऽसौ धा-कर्मणि ल्युट् । (मालुयावाप) १सर्पभेदे अमरः । २लताभेदे स्त्री ङीप् मेदि० । [२कपित्थे च राजनि० ।

मालूर पु० मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति लू-रक् । १बिल्वे अमरः

मालेय त्रि० मालायां साधुः ढक् । १मालाकारपनाग्निपुष्पे २स्थूलैलायां स्त्री रत्नमा० ।

माल्य न० मालायै हितं यत् । १पुष्पे । स्वार्थे ष्यञ् । २पुष्पमालायाम् । ३मूर्द्धस्थायां पुष्पमालायाञ्च अमरः ।

माल्यपुष्प पु० मालायै हितं माल्यं पुष्पमस्य । १शणवृक्षे २शणपुष्प्याम् स्त्री राजनि० ङीप् । कप् । माल्य-पुष्पिका तत्रैवार्थे ।

माल्यवत् त्रि० माल्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १माल्ययुक्ते केतुमालेलावृतवर्षयोः सीमाभूते २पर्वतभेदे ३सुकेशराक्षस-पुत्रे रावणमन्त्रिणि राक्षसभेदे च । [धके सिद्धा० ।

माशब्दिक त्रि० मेति शब्दं निषेधाय करोति ठक् । निषे-

माष पु० मष-हिंसायां कर्त्तरि घञ् । (माषकलाइ) व्रीहिभेदे "दयार्द्रगुप्तं प्रवदन्ति माषम्" इत्युक्ते "गुञ्जाभिर्दशभिर्माष" इत्युक्ते च २परिमाणभेदे । स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

माषकलाय पु० माषाख्यः कलायः । नामाख्याते व्रीहौ

माषपर्णी स्त्री माषस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । वनमाषे अमरः

माषभक्तबलि पु० माषमिश्रितं भक्तमेव बलिः पूजोपहार-द्रव्यम् । माषमिश्रिते भक्तरूपे पूजोपहारे ।

माषवर्द्धक पु० माषं माषपरिमितं स्वर्णं वर्द्धयति आच्छि-नत्ति अपहरति वृध-छेदने ण्वुल् । स्वर्णकारे शब्दमा० ।

माषीण न० माषाणां भवनं क्षेत्रं खञ् । माषव्रीहिभवन-योग्ये क्षेत्रे । यत् । माष्यमप्यत्र ।

मास् पु० माति परिच्छिनत्ति जगत्ता मा-असुन् । १चन्द्रे २त्रिंशद्दिनात्मककालरूपे मासे च ।

मास पु० मास्येव अच् । १चन्द्रे त्रिंशद्दिनात्मके २काले च । स च सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदाच्चतुर्विधः । मासचन्द्र-स्य यम् अण् । २चान्द्रे मासे च शब्दर० । मस्यते परिमी-यतेऽनेन मस परिमाणे करणे घञ् । परिमाणपञ्चगुञ्जा-त्मके भरतः । स्वार्थे क । मासक तत्रैवार्थे ।

मासन न० मासं नयति नी-ड । सोमराजीलतायाम् शब्दच० ।

मासप्रमित पु० मासं प्रमातुमारब्धः प्र+मा-क्त । "कालाः परिमाणे" पा० सू० । प्रतिपच्चन्द्रे ।

मासर पु० मस-परिणामे घञ् मासं परिणामं राति रा-क । भक्तमण्डे अमरः । [मासावसाने संक्रान्त्यादौ ।

मासान्त पु० मासस्य सौरस्य चान्द्रस्य वाऽन्तः अवसानम्

मासिक त्रि० मासे भवः कालाट्ठञ् । १मासभवे प्रेतो-द्देशेन मृतसजातीयतिथौ, प्रतिमासम् अमावस्यायां च कर्त्तव्ये २श्राद्धे न० । "मासि मासि कार्य्यं च" श्रुतिः । "पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः" स्मृतिः ।

मास्म अव्य० मस-णिच्-बा० मप् । निवारणे ।

माह माने भ्वा० उभ० सक० सेट् । माहति ते अमाहीत् अमाहिष्ट । अममाहत् चङि न ह्रस्वः ।

माहाकुल त्रि० महाकुले भवः अण् महाकुलोद्भवे । अञ् माहाकुलीनोऽप्यत्र त्रि० ।

माहात्म्य न० महात्मनो भावः ष्यञ् । महिमनि महत्त्वे ।

माहिष न० महिष्या इदम् अण् ।१महिषीदुग्धादौ मांहिषकोदन् अण् । २तत्सम्बन्धादौ त्रि० ।

माहिषिक पु० “महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद् व्यभिचारिणी । तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः” काशी० उक्ते १व्यभिचारिणीपतौ “महिषीत्युच्यते भार्या सैनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः” विष्णुपु० व्याख्यायां श्रीधरधृतवाक्योक्ते व्यभिचारिणीस्त्रिया २भार्योपार्जितद्रव्योपजीविनि च । [पादिते सङ्करजातिभेदे अमरः ।

माहिष्य पु० महिष्यां भवः ष्यञ् । क्षत्रेण वैश्यायामुत्-

माहेन्द्र पु० महेन्द्रस्यायम् अण् । ज्योतिषोक्ते महेन्द्रसम्बन्धिनि १दण्डभेदे । २पूर्वस्यां दिशि ३इन्द्रपत्न्यां ४गवि च स्त्री राजनि० ङीप् । [स्त्रीगव्यां स्त्री अमरः ङीप् ।

माहेय पु० मह्या अपत्यम् मही+ढक् । १मङ्गले २नरकासुरे च

माहेश्वर त्रि० महेश्वराद्धिगतम् तस्य आगत अण् ।१महेश्वरतः प्राप्ते त्रि०स्त्री० । २यवतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् तस्येदम् अण् “माहेश्वरी हयारूढा” इत्युक्ते ३मातृभेदे ४दुर्गायाम् स्त्री ङीप् ।

मि क्षेपे स्वा० उभ० सक० अनिट् । मिनोति मिनुते अमासीत् अमास्त । क्विप् क्ति मप् च मितिप्रमम् ।

अनु+आमिक्षेत्र परामर्शाधीनज्ञाने ।

उप+व्याघ्रप्रत्ययभेदे प्रमाणभेदे ।

प्र+यथार्थज्ञाने ।

मिच्छ बाधे तुदा० पर० सक० सेट् । मिच्छति अमिच्छीत् ।

मित त्रि० मि मा-मा-क्त । १परिमिते, २प्रक्षिप्ते ३निश्चिते च ।

मितङ्गम पुंस्त्री० मितं परिमितं यथा-गच्छति गम-खच् मुम् च । १गजे पुं०स्त्री० स्त्रियां ङीष् । २परिमितगामिनि त्रि० स्त्रियां टाप् ।

मितद्रु पु० मितं द्रवति द्रवति वा द्रु नि० । समुद्रे हेमच० ।

मितम्पच पु० मितं पचति पच-खच् मुम् च । १कृपणे अमरः । २परिमितपाचके त्रि० ।

मिति स्त्री मा-मि-वा क्तिन् । १माने, २माने, ३अवच्छेदे, ४विक्षेपे च । ज्ञानमात्रस्य मितिमात्रमेयविषयकत्वमिति गुरवः ।

मि(म्र)त्र न०मिद्यति स्निह्यति मिद-क्त । १स्नेहान्विते सुहृदि, राज्ञां विषयानन्तरितस्थापादितरविन् २राजनि तयोर्द्वयोरपि मध्यस्थत्वपक्ष राज्यहरणरूपैककार्यकरत्वात् मित्रत्वम् । मि-त्र । एकतकारः ३सूर्ये पु० अमरः ४अर्कवृक्षे ।

मित्रयु पु० मित्रं याति या-कु । मित्रवत्सले हेमच० ।

मिथ वधे मेधायाञ्च सक० भ्वा० उभ० सेट् । मेथति-ते अमेथीत् अमेथिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [अमरः ।

मिथस् अव्य० मिथ-असुन् । १रहसि, २अन्योन्यमित्यर्थे

मिथि पु० निमिराजपुत्रे विष्णुपु० ।

मिथिला स्त्री मिथि+अस्त्यर्थे लच् । जनकस्थापितायां मिथिराजधान्याम् । [इतस्ततीरे राज्ये च ।

मिथुन न० मिथ-उनन् किच्च । १स्त्रीपुंसयोर्युग्मे २मेषा-

मिथ्या अव्य० मिथ-क्यप् । अयथार्थे असत्ये ।

मिथ्यादृष्टि स्त्री मिथ्या फलस्यापि फलकत्वेन दृष्टिः । नास्तिकतायां फलस्यापि वैदिककर्मणो मिथ्यात्वज्ञाने अमरः । [कैवे करणे ल्युट् । यथर्व भरतः ।

मिथ्यानिरसन न० मिथ्या निरस्यतेऽनेन निर्+अस-

मिथ्याभियोग पु० मिथ्याभूतेनासत्येनाभियोगः राज्ञोऽग्निवेदनम् अभि-युज-घञ् । यथं मे धारयतीत्यसत्यस्य राज्ञोऽग्निवे अभियोगे अमरः ।

मिथ्याभिशंसन न० मिथ्याभूतेनासत्येनाभिशंसनम् अपवादः “त्वया कार्यमकृतम्” इत्यपवादवचने ।

मिथ्याभिशाप पु० मिथ्याभूतेनासत्येनाभिशापोऽपवादः । मिथ्यापवादे । [अतद्धति तद्रूपेण ज्ञाने ।

मिथ्यामति स्त्री मिथ्याभूतस्य मतिः मन-क्तिन् । भ्रान्तौ-

मिथ्योत्तर न० कर्म० । व्यवहारे “मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्” इत्युक्तप्रकारे, उत्तरभेदे, (“मिथ्योत्तरे पूर्ववादे”)इति स्मृतिः । [ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

मिद् बाधे मेधायाञ्च भ्वा० उ०सक०सेट् । मेदति-ते अमेदीत्

मिद् स्नेहे भ्वा० आ० द्युति० प० अक० सेट् । मेदते इरित् अमिदत् आदित् भावादौ क्ते मिन्नं मेदितम् ।

मिद् स्नेहे वा चु० उभ०पक्षे भ्वा०अक०सेट् इदित् । मिन्दयति अमिन्दत्-त । पक्षे मिन्दति अमिन्दीत् ।

मिद् स्नेहे दि० पर० अक० सेट् । मेद्यति-ते इरित् अमिदत् अमेदीत् । आदित् क्त मेदितं मिन्नम् ।

मिद् स्नेहे चु० उभ० अक० सेट् । मेदयति-ते अमीमिदत्-त

मिन्मिन त्रि० सानुनासिकमव्यक्तवाचके १रोगभेदे २तद्युते

त्रि० । "आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्" सुश्रु- तात् ईषदर्थे नञ् । तत्र वाक्योच्चारणे मूकत्वम् मन्मनत्वे सानुनासिकशब्दोच्चारकता अव्यक्ते गद्गदस्वरत्वमिति भेदः ।

मिल श्लेषे तु०उभ० सक० सेट् । मिलति अमेलीत् अमेलिष्ट कुटादिरयमित्येके तेन अमिलीत् ल्युटि मिलनम् ।

मिव सेके भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । मिन्वति अमिन्वीत् ।

मिश ध्वनौ अक० कोपे सक० भ्वा० पर० सेट् । मेशति अमेशीत् ।

मिशि(शी) स्त्री मिश-इन् वा ङीप् । १मधुरिकायां (मौरी) २शतपुष्पायां, (सुलफा) भरतः ३जटामांस्याञ्च शब्दर० । अत्र दन्त्यो०मिसि मिसी मिषि-मिषी इत्यादयः उक्तार्थेषु । तत्र पाठान्तरम् । [यति-ते अमिमिश्र(श)त् त ।

मिश्र (क) योजने अद० चु० उभ० सक० सेट् । मिश्र(श)

मिश्र त्रि० मिश्र अच् ।१संयुते उत्तरपदस्थः २श्रेष्ठार्थे । यथा आर्यमिश्राः । ३गजजातिभेदे पु० हेमच० । ४ज्योति- षोक्ते कृत्तिकाविशाखानक्षत्रगणे च पु० । संज्ञायां कन् । ५इन्द्रवने जटा० ६मौलकवचे राजनि० ।

मिश्रकावण न० मिश्रकनामकं वनं पूर्वदीर्घो णत्वञ्च । १इन्द्रोद्याने । [कायाम् राजनि० ।

मिश्रपुष्पा स्त्री मिश्रं पुष्पं यस्याः अजा० टाप् । मेथि-

मिश्रवर्ण न० मिश्रवित्तौ वर्णौ यस्य । १कृष्णागुरुणि राजनि० २मिश्रितवर्णमात्रे त्रि० । [वार्त्ताक्यां राजनि०

मिश्रवर्णफला स्त्री मिश्रवर्णं चित्रकृष्णान्वितं फलं यस्याः ।

मिश्रव्यवहार पु० लीलावत्युक्ते गणनाभेदे ।

मिश्रिता स्त्री "मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षैस्तु संक्रम" इत्युक्ते १कृत्तिकाविशाखानक्षत्रकाले रविसंक्रमणे । २गौरचिते न० जटा० ३मिलिते त्रि० ।

मिश्रेया स्त्री मिश्र-अच् मिश्रा ईयते ई गतौ यत् एया कर्म० शक० । १मधुरिकायां (मौरी) अमरः । २शतपुष्पायाञ्च (सुलफा) राजनि० । [ङ्गा सेट् ।

मिष सेचने भ्वा० पर० सक० सेट् । मेषति अमेषीत् । षदित्

मिष पराभिभवेच्छायाम् तु० पर० सक० सेट् । मिषति अमेषीत् मिमेष ।

मिष न० मिष-क । १छले २स्पर्द्धने पु० मेदि० ।

मिषिका स्त्री० मिषी+स्वार्थे क । जटामांस्याम् शब्दमा० ।

मिष्ट त्रि० मिष-क्त । १सिक्ते २स्पर्द्धिते च । ३मधुररसे पु० ४तद्वति त्रि० भावप्र० ।

मिह सेचने भ्वा० पर० सक० अनिट् । मेहति अमिक्षत् ।

मिहिका स्त्री मिह-क्वुन् अत इत्वम् । नीहारे शब्दर० ।

मिहिर पु० मिह-किरच् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३वृद्धे मेदि० ४मेघे हेमच० ५वायौ, ६चन्द्रे, विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नमध्यस्थे पण्डितभेदे च. शब्दच० । तच्चिन्त्यम् । "धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालि- दासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणवाक्ये वराहः मिहिरः इत्येकैव तत्र समासे वराहमिहिर इत्येकः "वराहमिहिरात्मजेन पृथुयशसा" तत्पुत्रकृतषट्पञ्चा- शिकायामुक्तेः द्वित्वे वररुचिना सह दशसंख्यापत्तेश्च ।

मी वधे दि० आ० सक० अनिट् । मीयते अमेष्ट ।

मी वधे क्र्या० उ० सक० सेट् । मीनाति मीनीते अमासीत् अमास्त । ओदित् क्त मीनः ।

मी गत्यां मत्याञ्च वा चु० उभ०पक्षे भ्वा०पर० सक० अनिट् । माययति ते मयति अमीमयत्-त अमैषीत् ।

मीढ त्रि० मिह-क्त । मूत्रिते ।

मीढुष्टम पु० मीढुस्+अतिशय तमप् नि० । शिवे ।

मीढुस् पु० मिह-क्वसु नि० । शिवे ।

मीन पुंस्त्री० मी-नक् ।१मत्स्ये अमरः स्त्रियां ङीष् मेषा- दितोद्वादशे २राशौ ३भगवदवतारभेदे च पु० ।

मीनकेतन पु० मीनः केतनं यस्य । कन्दर्पे अमरः । मीनध्वजादयोऽप्यत्र । [राजनि० मीनाक्षीत्यादयोऽप्यत्र ।

मीननेत्रा स्त्री मीनस्य नेत्रमिव पत्त्रमस्याः । गण्डदूर्वायां

मीनाण्डा स्त्री मीनस्याण्डस्येवाकारा रेणुकाऽस्त्यस्य अच् गौ० ङीष् । शर्करायाम् राजनि० ।

मीम शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । मीमति अमीमीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

मीमांसक पु० मीमांसां वेत्त्यधीते वा वुन् । १मीमांसा- शास्त्रज्ञे २तदध्येतरि च । मान-विचारे स्वार्थे सन् ण्वुल् । ३सिद्धान्तकारके ।

मीमांसा स्त्री मान-विचारे स्वार्थे सन् अ । १विचारपूर्वक- तत्त्वनिर्णये २तत्प्रतिपादकग्रन्थभेदे च स च ग्रन्थः कर्म- ब्रह्मविषयभेदेन द्विविधस्तत्र कर्मकाण्डविषयसंशयनिवारको ग्रन्थो जैमिनिप्रणीतः स च पूर्वमीमांसात्वेन प्रसिद्धः ब्रह्मविषयसंशयनिवारकस्तु वेदान्तत्वेन प्रसिद्धः ।

मील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट् । मीलति अमीलीत् । ऋदित् चङि वा ह्रस्वः ।

मीलन न० मील-ल्युट् । १सङ्कोचे २सङ्कोचने च ।

मीलित त्रि० मील-क्त । १अप्रफुल्ले २सङ्कुचिते च 'मीलितं यदभिरामताधिके' इति काव्यप्रकाशः ।

मीव स्थूलीभवने भ्वा० पर० अक० सेट् । मीवति अमीवीत् ।

मु पु० मोचयति जीवान् मुच बा० डु । १महेशे शब्दच० २बन्धने एका० । [एकाक्षरो भरतः ।

मुकन्दक पु० मुदः मुदे कन्दो यस्य कप् पृषो० मुदो दलोपः ।

मुकु पु० मुच-कु पृषो० चस्य कः । १मोक्षे शब्दच० २कलवर्णे च

मुकुट पु० मकि-उट पृषो० । १शिरोभूषणे अमरः । २वक्रकी-कोटने स्त्री शब्दर० ङीप् ।

मुकुन्द पु० मुकुं ददाति दा-क पृषो० मुम् । "मुकुमव्ययमाख्यातं निर्वाणमोक्षवाचकम् । तद्ददाति च यो देवः मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः" "मुकुम् भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् । यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः" ब्रह्मवै० जन्मख० ११०अ० इति वा निरुक्ते विष्णौ ।

मुकुम् अव्य० मकि उमुन् पृषो० । १निर्वाणमोक्षे २भक्तिप्रेम-रसे च मुकुन्दशब्दे दृश्यम् ।

मुकुर पु० मकि-उरच् पृषो० । १दर्पणे, २बकुलवृक्षे ३कुलाल-दण्डे, मेदि० ४मल्लिकावृक्षे, विश्वः ५कोरकवृक्षे, शब्दर० ६कोरके च हेमच० ।

मुकुल पु० न० मकि-उलच् पृषो० । १ईषद्विकसितकलिकायाम् अमरः २देहे, ३आत्मनि च धरणिः ।

मुकुष्टक पु० मुकुमर्थोत्सर्गस्तं सरति सृ-अच् पृ० अत्वम् । वनमुद्गे अमरः पृषो० मुकूलक तत्रार्थे ।

मुकूलक पु० मकि-ऊलच् स्वार्थे कन् । हस्तिदन्ते । राजानुजः । [च शब्दर० ।

मुक्त त्रि० मुच-क्त । १त्यक्ते, २प्राप्तमोक्षे मेदि० । ३आमन्त्रिते

मुक्तरसा स्त्री मुक्तो रसो यया । रास्नायाम् रत्नमा० ।

मुक्तसङ्ग त्रि० मुक्तः सङ्गो विषयासक्तिर्येन । १त्यक्तसर्वविषयासक्ते २परिव्राजके पु० । [त्यक्तो येन । हारावली ।

मुक्तहस्त त्रि० मुक्तः दानाय प्रसारितः न बद्ध इति यावत्

मुक्ता स्त्री मुच-क्त । १रास्नायाम् रत्नमा० २मौक्तिके (मति) रत्नभेदे च ।

मुक्तापुष्प पु० मुक्तेव पुष्पं यस्य । कुन्दवृक्षे राजनि० ।

मुक्ताप्रसू स्त्री मुक्तां प्रसूते प्र+सू-क्विप् ६त० । शुक्तौ राजनि० । [मुक्ताहारे हेमच० ।

मुक्तामालम्ब पु० मुक्तया लम्बाविनिबद्धतया प्रालम्ब्यते अच् ।

मुक्ताफल न० मुक्ता फलमिव । १मौक्तिके, २लवलीफले, (नोनाड़) ३कर्पूरे च मेदि० । ४बोपदेवकृते भक्तिप्रधाने ग्रन्थभेदे च "चतुर्वर्गचिन्तामणिविलिखया । हेमाद्रिर्बोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्" तद्ग्रन्थस्य पद्यम् ।

मुक्तालता स्त्री मुक्तया लतेव । मुक्ताहारे हेमच० ।

मुक्तावली स्त्री मुक्तया आवली हारभेदः । १मुक्ताहारे अमरः । ६त० । २मुक्तापङ्क्तौ भाषापरिच्छेदग्रन्थ-टीकायां ३सिद्धान्तमुक्तावल्यां च । [शुक्तौ अमरः ।

मुक्तास्फोट पु० स्फुट्यते विदीर्यते स्फोटः मुक्तायै स्फोटः ।

मुक्ति स्त्री मुच-क्तिन् । १मोचने २संसारबन्धनराहित्ये मत-भेदेन ३आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ, ४अमृतस्वरूपावाप्तौ च देहेन्द्रियाध्यासात्मनो ५वज्ञशून्यत्वे च ।

मुक्तिमण्डप पु० मुक्तिप्रदो मण्डपः शाक०त० । १काश्याम् २जगन्नाथक्षेत्रस्थे च मण्डपभेदे तीर्थे । [रत्नमा० ।

मुक्तिमुक्त पु० मुक्तिर्मोचनं तया मुक्तो रहितः । सिह्लके

मुख न० खन-अच् डित् धातोः पूर्वं मुट् च । "प्रजापतेर्जातः यतः खातं तस्मादाकृत्य मुखं बुधाः" इत्युक्ते देहावयवभेदे । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते" इत्युक्ते गलादि-सप्तात्मकावयववति २वदने भावप्र० । ३गृहस्य निःसरण-वर्त्मनि, अमरः । ४गृहमण्डपादेः प्रवेशनिर्गमे, ५आरम्भे, ६उपाये, ७नाटकादौ सन्धिभेदे मेदि० ८नाटकादि-शब्दभेदे, ९आद्ये, १०प्रधाने, ११यज्ञे, १२वेदे, च शब्दर० । १३वकुलवृक्षे पु० (केवो) शब्दच० । [राजनि०

मुखगन्धक पु० मुखस्य गन्धो यस्य सेवनात् कप् । पलाण्डौ

मुखचपला स्त्री आर्याछन्दोभेदे मात्राभेदे ह०र० ।

मुखज पु० ब्राह्मणो मुखाज्जायते जन-ड । १विप्रे "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदि"ति श्रुतिः २वदनजातमात्रे त्रि० ।

मुखदूषण पु० मुखं दूषयति सेवनात् दुर्गन्धेन दूष-णिच् ल्यु । पलाण्डौ राजनि० ।

मुखधौता स्त्री धौतं मुखं यया धाव-क्त अच् राजनि० । ब्राह्मणयष्टौ (बामनहाटि) शब्दच० ।

मुखनिरीक्षक त्रि० मुखमितरस्य निरीक्षते निर्+ईक्ष-ण्वुल् । १अलसे शब्दर० । स हि अन्यो यदि स्वकार्य्यं कुर्य्यात् तदाऽहं करोमीत्याशयेन इतरमुखं निरीक्षमाणः स्वकार्य्ये न प्रवर्त्तते । इति तस्य तथात्वम् ।

मुखपूरण न० मुखं पूरयति पूर-ल्यु । गण्डूषजलादौ ।

मुखप्रिय न० मुखस्य प्रीणाति प्री-क-उप०स० । १नारङ्गे भावप्र० २मुखरोचकमात्रे त्रि० ।

मुखभूषण न० मुखं भूषयति भूष-ल्यु। १ताम्बूले। २मुख-मण्डने च।

मुखमण्डनक पु० मुखस्य मण्डनमिव स्वार्थे कन्। १तिलकवृक्षे राजनि०। ६त०। स्वार्थे क। २मुखभूषणे न०। मण्डयति–ल्यु स्वार्थे क ६त०। ३मुखभूषके त्रि०।

मुखमोद पु० मुखं मोदयति मुद-णिच्-अण् उप०स०। शोभाञ्जने राजनि०।

मुखर त्रि० मुखं मुखव्यापारं वचनं राति इति करो-तीति यावत् रा-क। १अप्रियवादिनि अमरः। २अग्रे-वादिनि च "मुखरतास्य दूष्यते" इति हितोपदेशः। ३काके पु० स्त्री०स्त्रियां ङीष्। ४शङ्खे पु०राजनि०। [माने

मुखरित त्रि०मुखर इवाचरितः। मुखर+क्विप्-क्त। शब्दाय-

मुखरोग पु० मुखाश्रयः मुखस्य रोगः। मुखाश्रयस्य रोगभेदे तन्निदानादि यथा

"ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च। गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते"। अथ मुखरोगाणां संख्यामाह "मुखरोगेष्वोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा। दन्तेष्वष्टौ रसनायां पञ्च नवैव तालुनि। कण्ठे त्वष्टा-दश प्रोक्तास्त्रयः सर्वसराः स्मृताः। एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः" मुखरोगाणां निदानान्याह "आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात्। मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः" भावप्र०।

मुखलाङ्गल पुंस्त्री० मुखं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य। शूकरे शब्दा० स्त्रियां ङीष्।

मुखवल्लभ पु० ६त०। १दाडिमवृक्षे शब्दमा० तत्फलस्य मुखप्रियत्वात् तस्य तथात्वम्। २मुखप्रिये त्रि०।

मुखवासिका स्त्री मुखं वासयति स्वजडीकरोति सेवनात् वस-णिच्-ण्वुल्। अम्बष्ठायाम् राजनि०।

मुखवास पु० मुखं वासयति सुरभीकरोति वासि-अण् उप०स०। १गन्धतृणे राजनि०। २कर्पूरादौ च।

मुखवासन पु० मुखं वासयति वासि ल्यु। १मुखसौरभ-कारके गन्धे। २तद्वति त्रि० अमरः।

मुखविष्ठा स्त्री मुखं विष्ठेव दुर्गन्धं यस्याः। तैलपायिकायां हेमच०। तस्या मुखसंस्थाने हि पुच्छान्तरे दुर्गन्धो भवति।

मुखव्यादान न० वि+आ+दा-ल्युट् ६त०। मुखप्रसारणे।

मुखशोधन न० मुखं शोधयति शुध-णिच्-ल्यु। १त्वचे (दार-चिनि) राजनि०। २कटुरसे पुं० हेमच०। [राजनि०।

मुखशोधिन् पु० मुखं शोधयति शुध-णिच्-णिनि। जम्बीरे

मुखस्राव पु० स्रवति स्रु-अच् ५त०। लालायां मुखनिर्गतजले राजनि०।

मुखाग्नि पु० मुखमेवाग्निस्तस्य मापदानेन दाहकत्वात् यस्य। १विप्रे शब्दा० वड़वानले २दावानले च शब्दमा०।

मुखास्र पु० मुखमेवास्रं यस्य। कर्कटे त्रिका०। [च।

मुख्य त्रि० मुखे आदौ भवः यत्। १प्रथमकल्पे अमरः २श्रेष्ठे

मुग्ध त्रि० मुह-क्त। १मूढे। मोहयति अन्तर्भूतण्यर्थे कर्त्तरि क्त। २सुन्दरे त्रिकः। ३नायिकाभेदे स्त्री सा०द०३प०।

मुच दम्भे शाठ्ये भ्वा० आत्म० सक० सेट्। मोचते अमोचिष्ट इदित्त्वपक्षे तत्रार्थे। मुञ्चते।

मुच त्यागे चुरा० उ० सक० सेट्। मोचयति ते अमूमुचत् त

मुच त्यागे तु० मुचादि० उभ० सक० अनिट्। मुञ्चति-ते अमुचत् अमुचत अमुक्त। कर्मकर्त्तरि अकर्मकः "मुच्यते सर्वपापेभ्यः" इति पुराणम्।

मुचकुन्द पु० मुच-क मुचः कुन्द इव। १सनामख्याते पुष्पवृक्षे भावप्र० [illegible] २नृपभेदे च।

मुज ध्वनौ अक० मार्जने सक० वा चुरा० पक्षे भ्वा० पर० सेट्। मोजयति ते मोजति अमूमुजत् त अमोजीत्। इदित्पक्षार्थे। मुञ्जयति ते मुञ्जति अमुमुञ्जत् त अमुञ्जीत्।

मुञ्ज पु० मुजि-अच्। (मुज) रज्जुसाधने तृणभेदे राजनि०। "मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णा विसर्पास्रमूत्रवस्तिरोगजित्। दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र०। [हेमच०।

मुञ्जकेशिन् पु० मुञ्ज इव केशाः अस्य इनि। विष्णौ

मुञ्जर न० मुजि-अरन्। शालूके शब्दमा०। [मुञ्जव्रते।

मुट मर्द्दने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। मुण्टति अमुण्टीत्।

मुट क्षोदे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। मोट-यति ते मोटति अमूमुटत् त अमोटीत्।

मुठ मोदने आक्षेपे च तु० कु० पर० सक० सेट्। मुटति अमुटीत् मुमोट। [अमुण्ठिष्ट।

मुठ पलायने भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्। मुण्ठते

मुड केशादिच्छेदे मर्द्दने च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। मुण्डति अमुण्डीत्। [मिमुण्ड।

मुड मज्जने भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्। मुण्डते अमु-

मुण प्रतिज्ञाने तु० पर० सक० सेट्। मुणति अमोणीत्।

मुण्ड न० मुडि-कर्मणि अच्। १मस्तके अमरः। २बोले ३मुण्डिता-यसे च राजनि० ४दैत्यभेदे, ५राहुग्रहे पु० मेदि०।

६नापिते जटा० ७स्थाणुवृक्षे च पु० । ८मुण्डिते त्रि० । ९महाश्रावणिकायां १०मुण्डीरिकायाञ्च स्त्री टाप् मेदि० ११उपनिषद्भेदे "मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः" ।

मुण्डक पु० मुण्डयति मुडि-णिच्-ण्वुल् । नापिते हेमच० ।

मुण्डचणक पु० मुण्डश्चणकइव । कलाये राजनि० ।

मुण्डन न० मुडि-भावे ल्युट् । केशच्छेदे वपने हेमच० ।

मुण्डफल पु० मुण्डं शिरइव फलमस्य । नारिकेले शब्दर० ।

मुण्डशालि पु० मुण्डः शूकशून्यः शालिः । निःशूके शालिभेदे राजनि० ।

मुण्डायस न० मुण्डमयः अच् समा० । लौहभेदे राजनि० ।

मुण्डितिका स्त्री मुडि-क्त स्वार्थे क अत इत्वम् टाप् । (मुण्डीरी) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

मुण्डिन् पु० मुण्डयति मुडि-णिच्-णिनि । नापिते अमरः ।

मुण्डीरी स्त्री मुडि-ईरच् गौरा० ङीष् । अनामख्याते वृक्षभेदे जटाधरः ।

मुद्गौल पु० ८२१ पृ० दर्शिते गो० ता० उक्ते इलावाक्ययोगे

मुद समाश्वासने चु० उ० सक० सेट् । मोदयति ते अमूमुदत् त

मुद हर्षे भ्वा० आ० अक० सेट् । मोदते अमोदिष्ट । मुमुदे ।

मुद्(दा) स्त्री मुद-सम्प०भावे क्विप् वा टाप् । १हर्षे अमरः । २हरिद्रानामौषधौ राजनि० ।

मुदिर पु० मुद-किरच् । १मेघे अमरः २भेके च संक्षिप्तसा० ३कामुके त्रि० मेदि० । [४जलकाके च हेमच० ।

मुद्ग पु० मुद-गक् सेट् । १कलायभेदे (मुग) पु० मेदि० २पक्षिभेदे

मुद्गपर्णी स्त्री मुद्गस्येव पर्णमस्याः । (मुगानी) वनमुद्गे अमरः ।

मुद्गर न० मुदं गिरति गृ-अच् । १मल्लिकाभेदे २लोष्टभेदने (मुगुर) मेदि० । ३पुष्पप्रधानवृक्षभेदे ४कर्मारवृक्षे (कामराङ्गा) च पु० राजनि० । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मुद्गल न० मुदं गिलति गॄ-अच् रस्य लः । १रोहिषतृणे राजनि० । २गोत्रप्रवरर्षौ मुनिभेदे, ३रूपभेदे पु० ।

मुद्गष्ट पु० मुद्गं अश्नाति प्रतिबध्नाति अश-क्त पृषो० षत्वम् । वनमुद्गे अमरः । स्वार्थे कन् मुद्गष्टकोऽप्यत्र ।

मुद्रा स्त्री मुद-रक् । १प्रत्ययकारिण्याम् (मोहर) त्रिका० २अङ्गुलिस्थे मुद्राङ्कनयुक्ताङ्गुलीयके शब्दर० ३स्वर्णरौप्यादिटङ्कायाम ४अक्षकाये । "मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा । गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा मताः" इत्युक्तलिपिमध्ये ५लिपिभेदे वाराहीतन्त्रम् । "लेखन्या लिखितं वित्तं मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् । मिश्रादिनिर्मितं यच्च पात्रं धार्यञ्च सर्वदा" मलमासत० । ६तन्त्रप्रसिद्धे वीराचारभेदे "पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः । तस्य नाम भवेन्मुद्रा" इत्युक्ते पञ्चमकारान्तर्गतद्रव्यभेदे ७देवविशेषाराधनायाङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषे तन्त्रसारः "मोदनात् सर्वदेवानां द्रावणात् पापसन्ततेः । तस्मात् मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी" "मुद्राप्रकरणमि"ति तन्त्रम् इत्युक्तोचे च ।

मुद्रालिपि स्त्री मुद्रया लिपिः । पञ्चधाविभक्तलिपिमध्ये लिपिभेदे (छापार अक्षर)

मुद्रिका स्त्री मुद्रेव मुद्रा वा मुद्रा कन् । स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते अङ्गुलिस्थे अङ्कनसाधनयोग्ये पदार्थे ।

मुद्रित त्रि० मुद्रा जाताऽस्य इतच् । १अप्रकाशिते २अङ्कित च

मुधा अव्य० मुह-का पृषो० हस्य धः । मिथ्यार्थे अमरः

मुनि पु० मन-इन् पृषो० उत्वम् । "दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते" गीतोक्तलक्षणे स्थिरचित्ते वीतरागादौ जने । ते च मन्वत्रिविष्णुहारीतादय । २सप्तसंख्यायाञ्च । ३अगस्तितरौ ४जिने मेदि० ।५पियालवृक्षे ६पलाशवृक्षे हेमच० ७दमनकवृक्षे राजनि० । "मननान्मुनिरुच्यते" इत्युक्ते ८मननयुते त्रि० । [राजनि० ।

मुनिखर्जूरी स्त्री मुनिप्रिया खर्जूरी । खर्जूरीभेदे

मुनिच्छद पु० मुनिसंख्याताः सप्तसंख्याताः छदाः प्रतिपर्वं यस्य । सप्तच्छदे (छातिम) राजनि० ।

मुनितरु पु० मुनिरगस्त्यनामकस्तरुः । बकवृक्षे रत्नमा० ।

मुनिद्रुम पु० मुनीनां प्रियो मुनिनामको वा द्रुमः । १श्योनाकवृक्षे रत्नमा० २बकवृक्षे च राजनि० ।

मुनिपुत्रक पु० मुनेः पुत्रः संज्ञायां कन् । १दमनकवृक्षे भावप्र० २खञ्जने च त्रिका० । ६त० । ३ऋषिसुते । [बकपुष्पे ।

मुनिपुष्प न० मुनिद्रुमस्य पुष्पं भीमो भीमसेनवदुत्तरपदलोपः ।

मुनिभेषज न० मुनीनां भेषजमिव । १हरीतक्यां २अगस्त्ये, मुनौ, ३भोजनाभावे च मेदि० । [लङ्घने ।

मुनीन्द्र पु० मुनिः इन्द्र इव । १बुद्धे अमरः । ७त० । २ऋषिमुख्ये

मुन्थ गत्यां भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट् । मुन्थति अमुन्थीत्

मुन्था स्त्री नी०ध०ताजकप्रसिद्धे इत्थिहायलद्यार्थे । इत्थिहाशब्दे ८२८पृ० दृश्यम् ।

मुन्यन्न न० मुनियोग्यमन्नम् । नीवारकन्दादौ ।

मुमुक्षु त्रि० मोक्तुमिच्छुः मुच-सन्-उ । मोक्षेच्छावति । १संसारबन्धनाभावेच्छावति । २यतौ पु० ।

मुमूचान पु० मुच कानच् पृषो० दीर्घः । १मेघे २मुक्तवति त्रि० ।

"कुपदादिव मुमूर्षामः" इति मल्लिनाथधृतपाठान्तरम् ।
मुमूर्षु त्रि० मर्तुमिच्छुः मृ-सन्-उ । आसन्नमरणे ।
मुर वेष्टने तु० पर० सक० सेट् । मुरति अमोरीत् ।
मुर पु० मुर-क । १दैत्यभेदे "पार्श्वेनाथ स्थितम् मुरम्" माघः २वेष्टने । ३स्थानामन्त्रणाते गन्धद्रव्ये स्त्री अमरः टाप् ।
मुरज पु० मुरात् वेष्टनात् जायते जन-ड । मृदङ्गे वाद्यभेदे अमरः । स इव बन्धः । मुरजबन्धः । चित्रकाव्यहारभेदे ।
मुरजफल पु० मुरज इव फलं यस्य । पनसवृक्षे त्रिका० । मृदङ्गफलादयोऽप्यत्र ।
मुररिपु पु० ६ त० । विष्णौ । मुरारिमुरभिदादयोऽप्यत्र ।
मुरला स्त्री मुरं लाति ला-क । १नर्मदायाम् । "मुरलामारुतोद्धूतम्" रघुः । २वंशीनामिव वाद्ये गौरा०ङीष् ।
मुरलीधर पु० मुरलीं धरति धृ अच् । श्रीकृष्णे मुरलीवादनादयोऽप्यत्र ।
मुर्छ मोहे वृद्धौ च भ्वा० पर० अक० सेट् । मूर्छति अमूर्छीत् । आदित् भावे क्त । मूर्तम् मूर्छितम् ।
मुर्मुर पु० मुर-क पृषो० द्वित्वम् । १तुषाग्नौ २कन्दर्पे सूर्याश्वे च मेदि० । [[illegible] मूर्वः ।
मुर्व बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । मूर्वति अमूर्वीत् निष्ठा-
मुल रोपणे चु० उभ०सक०सेट् । मोलयति ते अमूमुलत् त ।
मुशटी स्त्री मुष-अटन् गौरा० ङीष् पृषो० । [illegible] हेमच० ।
मुष(स)ली स्त्री मुष मुस वा कलच् पृषो० वस्य सः गौरा० ङीष् । १तालमूल्याम् २गृहगोधिकायाम् राजनि० संज्ञायां कन् । तत्रार्थे शब्दा० ।
मुष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । मोषति अमोषीत् ।
मुष खेदने दिवा० पर० सक० सेट् । मुष्यति इरित् अमुषत्-अमोषीत् पुषादित्वमित्यन्ये ।
मुष स्तेये क्र्या० पर० द्वि० सेट् । मुष्णाति अमोषीत् ।
मुष(स)(श)ल पु० मुस-कलच् पृषो० । अयोऽग्रे धनाभस्याते धान्यादिकण्डनसाधने पदार्थे अमरः । [रायमु० ।
मुषा स्त्री० मुष क-टाप् । धातुद्रावणे पात्रभेदे (मुषी)
मुषित त्रि० मुष-क्त । अपहृतद्रव्ये जने अमरः ।
मुष्क पु० मुष-कन् । १वृषणे २वृक्षभेदे मोक्षके (घण्टापाटल) ३मांसलस्कन्धे ४संहते च मेदि० ४तस्करे, ५मांसले च हेमच० । स्वार्थे क । तत्रैव । [हेमच० ।
मुष्कशून्य पु० ६त० । वृषणरहिते राजान्तःपुररक्षके (खोजा
मुष्टि पुंस्त्री० मुष-क्तिच् । १बद्धपाणौ अमरः २पलपरिमाणे
पु० हेमच० ३कुड्मले ४स्तेये च । त्रिम् । ५चौर्ये स्त्री ।
मुष्टिक पु० मुष्ट्या कायति कै-क । १कंसराजमल्लभेदे । मुष्टि मौष्टिकं मल्लोऽनमल्ल कन् । २स्वर्णकारे हेमच० ।
मुष्टिकान्तक पु० ६त० । बलदेवे शब्दर० तस्य मुष्टिकासुरहननात्तथात्वम् ।
मुष्टिद्यूत न० । ३त० । कपर्दकमुष्ट्याक्रीडने (मुरसट) शब्दमा०
मुष्टिन्धय पु० मुष्टिं धयति धे-खश् मुम् च । बालके त्रिका० ।
मुष्टिबन्ध पु० मुष्टेर्बन्धो यत्र । १संग्रहे अमरः । ६त० २मुष्टिबन्धने । [आमोषीत् पुषादित्वमित्यन्ये ।
मुस खण्डने दि० पर० सक० सेट् । मुस्यति इरित् अमुसत्
मुस(ष)(श)लिन् मुस(ष)(श)ल+अस्त्यर्थे इनि । बलदेवे अमरः । [मेध्ये अमरः ।
मुस(ष)(श)ल्य त्रि० मुस(ष)(श)लेन वध्यः यत् । मुसल-
मुसलह पु० नी० ता० उक्ते यवनाये "कृतके पद शक्तः प्रदिष्टाः" नी० ता० ।
मुस्त संहतौ चु०उभ०सक०सेट् । मुस्तयति ते अमुमुस्तत् त ।
मुस्त पु० मुस्त-अच् स्त्रीत्वे टाप् । मुस्तके (मुथा) शब्दार० तदर्थे स्त्री अमरः स्वार्थे क । अत्रैव अस्त्री०अमरः । स्थावरविषभेदे पु० हेमच० । [भेदे अमरः ।
मुस्ताभ न० मुस्तेव भाति भा-क । (नागरमुथा) मुस्तक-
मुह मोहे वैचित्त्ये दि० उभ० अक० सेट् मुह्यति अमुहत् अदित् मोहिता, मोग्धा, मोढा अमोहीत् । मूढोऽस्ति ।
मुहिर पु० मुह किरच् । १कामे, २मूर्खे च मेदि० ।
मुहुस् अव्य० मुह-उसि । पौनः पुन्ये अमरः ।
मुहूर्त्त स्त्री० हुर्छा-क धातोः पूर्वं मुट् च । १द्वादशक्षणात्मके काले, अहोरात्रविभक्तस्य दिनस्य पञ्चदशभागे, घटिकाद्वयात्मके २काले च ।
मू बन्धे भ्वा० आ० सक० सेट् । मवते अमविष्ट उदवे ।
मूक पु० मू-कक् । १मत्स्ये त्रिका० २दैत्यभेदे मेदि० ३दीने हेम०वाक्श्रुतिरहिते च त्रि०अमरः । [४वाङ्के हेमच० ।
मूढ त्रि० मुह-क्त । १मूर्खे अमरः । २बाले ३तन्द्रिते मेदि०
मूत त्रि० मू+बन्धे क्त । १बद्धे २संयते च अमरः । [मूत्र-त
मूत्र प्रस्रावे अद० चु० उभ० सक० सेट् । मूत्रयति ते अमु-
मूत्र न० मूत्र-घञ् । प्रस्रावे उपस्थात् क्षरितजले अमरः ।
मूत्रकृच्छ्र न० । रोगभेदे "व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् । आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ" भावप्र० ।

मूत्रदोष पु० मूत्रस्य दोषो यस्मात् दुष-घञ् ६त०। प्रमेहरोगे राजनि०।

मूत्रनिरोध पु० मूत्रं निरुणद्धि नि+रुध-अण्। मूत्रप्रतिबन्धकरोगे। [२ककोंलाख्ये राजनि०।

मूत्रफला स्त्री० मूत्रमेव फलं यस्याः। १त्रपुषाम (शशा)

मूत्राघात पु० मूत्रमाहन्ति आ+हन-अण्। मूत्रहननकारिणि रोगभेदे। "प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः। जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश" भावप्र०।

मूत्राशय पु० ६त०। नाभेरधोदेशे वस्तिनामकस्थाने भावप्र०।

मूर्ख त्रि० मुह ख ह्रस्वादेशः। १मूढे २गायत्रीरहिते ३सावित्रीरहिते च। "क्रियाहीनस्य मूर्खस्ये"ति स्मृतिव्याख्यायां निबन्धकारैस्तथार्थकतया व्याख्यानात्।

मूर्च्छना स्त्री मुर्च्छ-युच्। "स्वरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम्" इत्युक्ते गानाङ्गभेदे "स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्" माघः।

मूर्च्छा स्त्री मुर्च्छ-भावे अङ्। १मोहे अमरः। २अनिद्रावस्थायामपि बाह्येन्द्रियव्यापारशून्यावस्थायां "क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः। वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः। करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च। निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः" भावप्र०। २वृद्धौ च।

मूर्च्छाल त्रि०मूर्च्छा+अस्त्यर्थे लच्। मूर्च्छाविशिष्टे अमरः।

मूर्च्छित त्रि० मूर्च्छा जाताऽस्य तार० इतच्। १मूर्च्छायुक्ते २वृद्धे ३व्याप्ते च मेदि०

मूर्त्त त्रि० मुर्च्छ-क्त। १मूर्च्छान्विते अमरः। २मूढे ३कठिने च मेदि०। मूर्त्तिरस्त्यस्य अच्। ४मूर्त्तिमति न्यायोक्तेषु अवच्छिन्नपरिमाणवत्सु। क्षितिजलपावकपवनमनःसु च।

मूर्त्ति स्त्री मुर्च्छ-क्तिन्। १देहे २काठिन्ये, अमरः। ३प्रतिमायाञ्च हेम०।

मूर्त्तिमत् पु० मूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १देहे। २आकारयुक्ते ३काठिन्यवति च त्रि० स्त्रियां ङीप्। [जातमात्रे त्रि०।

मूर्द्धज पु० मूर्द्ध्नि जायते जन-ड। १केशे जटा०। २मस्तक-

मूर्द्धन्य त्रि० मूर्द्ध्नि भवः यत्। १मस्तकजाते। २शिक्षाप्रोक्तेषु ऋकारटवर्गरषवर्णेषु पु०।

मूर्द्धन् पु० मुह्यत्यस्मिन् मुह, कनिन्। मस्तके अमरः।

मूर्द्धपुष्प पु०मूर्द्ध्नि पर्णोपरि पुष्पं यस्य। शिरीषवृक्षे शब्दमा०।

मूर्वा स्त्री मुर्व-अच्। स्वनामख्याते धनुर्गुणोपयुक्ते लताभेदे गौरा० ङीष्। मूर्वीत्यप्यत्र भरतः। [अमूलिष्ट।

मूल प्रतिष्ठायां भ्वा० पर० सक० सेट्। मूलति ते अमूलीत्

मूल रोपणे चुरा०उभ०सक०सेट्। मूलयति ते अमूमुलत् त।

मूल न० मूल-क। १शिफायाम् (जड) (शिकड) अमरः २आद्ये ३निकुञ्जे ४नक्षत्रभेदे ५अन्तिके शब्द० ६शालिग्रामशिलायुग्योनिनि ७मूलधने, मेदि०। ८निजे अजयः। ९करणे १०मूरणे शब्दमा० ११पिप्पलीमूले १२पुष्करमूले राजनि०। १३टीकादिना व्याख्येयपद्ये च वन्हिन्दषिके अनविंशे नक्षत्रे स्त्री० ति०त० षष्ट्र० स्तोत्ररत्नम्।

मूलक न०मूल+संज्ञायां कन्। १कन्दभेदे (मूला) "यस्तु भोज्ये सदा विप्रैर्मूलकं भक्षयेद्भक्षम्" इति ब्रह्मपु०। २विषभेदे पु० हेमच०। [ज्ञेये रत्नमा०।

मूलकपर्णी स्त्री मूलकस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। शोभा०

मूलकर्मन् न० मूलेन मन्त्रौषधादिना कर्मवशीकरणादि। औषधादिना वशीकरणकर्मणि।

मूलकृच्छ्र पु० मूलेन कथितद्रव्यमूलेन कृच्छ्रः। "मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैरिति" स्मृत्युक्ते १व्रतभेदे। तद्वति च। २तद्वति त्रि०।

मूलज न० मूलाज्जायते जन-ड। १आर्द्रके राजनि०। २उत्पलादौ पु० हेमच०। ३मूलनक्षत्रजातमात्रे त्रि०।

मूलत्रिकोण न०"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटोघटः। "अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात्" रव्यादीनां क्रमेण सिंहादिषु राशिषु। तदंशाश्च "रविभौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः। नखरविदिक्तिथिनखराश्चेन्दो द्विगुणांशकाः स्यात्" ज्यो०त०।

मूलद्रव्य न० कर्म०। मूलधने यद्द्रव्यमन्यत्र वाणिज्यादिषु क्रियते तस्मिन् (पुँजि) मूलधनादयोऽप्यत्र।

मूलपर्णी स्त्री मूलमात्रस्य पर्णान्यस्याः ङीप्। मण्डूकपर्ण्याम् रत्नमा०। [राजनि०।

मूलपुष्कर न० पुष्करस्य मूलं राज० दर०। पुष्करमूले

मूलपोती स्त्री पू-तच् गौ० ङीष् मूलं प्रधाना पोती। पूतिकायाम् राजनि०।

मूलप्रकृति स्त्री मूलीभूता सर्वाद्या प्रकृतिः। सांख्यमतोक्ते सर्वेषां कारणीभूते साम्यावस्थापन्ने सत्त्वरजस्तमोरूपे त्रिगुणात्मके १प्रधाने "मूलप्रकृतिरविकृतिः" सांख्यकारिका। २दुर्गायां ब्रह्मवै०पु०४०अ०। [राजनि०।

मूलफलद पु० मूलेऽपि फलं ददाति प्रदत्ते दा-क। पनसवृक्षे

मूलरस पु॰ मूले रसो यस्य । मोरटालतायाम् रत्नमाला ।

मूलवाकट न॰ मूलानां चेतं मूल+वाकट । मूलकपन- योग्ये क्षेत्रे माचिक । मूलवालिनोऽप्यत्र पु॰ । [राजनि॰

मूला स्त्री मूलानि बाहुल्येन सन्त्यस्याः अच् । शतमूल्याम्

मूलाधार पु॰ ६त॰ । १नाभिलिङ्गयोर्मध्ये तस्य हि शरी- रस्य सकलनाडीनां मूलस्थानत्वात्तथात्वम् "मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्वयम्भु लि- ङ्गन्तु कोटिसूर्यसमप्रभम्" इत्युक्तलक्षणे त्रिकोणाकारे तन्त्रोक्ते २षट्सु पद्मानामादीमे पद्मभेदे च । [कोऽप्यत्र ।

मूलिन् पु॰ मूलमस्त्यस्य इनि । वृक्षे शब्दच॰ । वृक्ष । मूलि-

मूल्य न॰ मूलाय घटादिकारणवस्त्वाद्यादानाय इदम् यत् । तत्त्वाद्यादानाय दीयमाने १धने अमरः । मूल-यत् । वपनयोग्ये त्रि॰ ।

मूष मुष्णने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । मूषति अमूषीत् । मुमूष

मूष पुंस्त्री॰ मूष-क । १मूषिके रत्ना॰ स्त्रियां ङीप् । २तै- जसद्रव्यद्रावणपात्रे (मूचि) अमरः । ३गवाक्षे "एकत्रिमात्रा- दि मूषावदने"ति कोषात् । ४देवताढ्यवृक्षे च स्त्री शब्दच॰

मूषक पुंस्त्री॰ मूष-ण्वुल् स्त्रीत्वे टाप् अत इत्वम् । उन्दुरौ शब्दच॰ ।

मूषकपर्णी स्त्री मूषककर्णवत् पर्णमिव पर्णान्यस्याः । (उन्दुर- कानी) आखुकर्ण्याम् मूषिककर्ण्यादयोऽप्यत्र ।

मूषरिफ पु॰ नील॰ता॰ उक्ते इत्थशालाख्ये योगभेदे "शीघ्रो यदा मन्दगतेरथैकमत्वं प्रयातीति तदेत्थशालः । कार्यंक्षयो मूषरिफे मतोऽत्र योग्ये न दिक्साम्यगतेन चिन्त्यम्" ।

मूषिक पुंस्त्री॰ मूष-इकन् । १उन्दुरौ अमरः स्त्रीत्वे टाप् । २मूषिकपर्ण्यां स्त्री शब्दर॰३मूषायां भरतः । [शब्दर॰ ।

मूषिकपर्णी स्त्री मूषिककर्ण इव पर्णान्यस्याः जलजलतभेदे

मूषी स्त्री मूष+इन् गौ॰ङीष् ।१धात्वादिद्रावणपात्रे (मुचि) २मूषाकारसिके राजनि॰।

मृ मृतौ तु॰ सार्वधातुके लुङि आशीर्लिङि च आ॰ अन्यत्र पर॰ अक॰ अनिट् म्रियते । अमृत । ममार अमरीष्ट मृषीष्ट ।

मृकण्ड(ण्डु) पु॰ मुनिभेदे शब्दच॰ ।

मृक्ष संघाते भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् । मृक्षति अमृक्षीत् ।

मृग अन्वेषणे याचने च अद॰ चु॰ आ॰ सक॰ सेट् मृगयते अममृगत ।

मृग अन्वेषणे दिवा॰ पर॰ सक॰ सेट् । मृग्यति अमर्गीत् ।

मृग पु॰ मृग-क । १पशुमात्रे, २कुरङ्गभेदे, ३मार्गशीर्षमासे पञ्चमे न मृगे पु॰। अ॰पु॰मृग-भावे अच् । ४अन्वेषणे पु॰ ५याचने च मेदि॰ ६यज्ञभेदे ७मार्गशीर्षे मासि भवत्यः अण् । इत्यमरः, भरतः ८मकरराशौ च पु॰ ज्यो॰त॰ । १०हरिणे अमरः सर्वतः जातौ स्त्रियां ङीप् ११नरभेदे "मृगे तु पूर्वा च चित्रिणी" रतिमञ्जरी ।

मृगगामिनी स्त्री मृग इव गच्छति गम णिनि ङीप् । १विडङ्गायाम् राजनि॰ । २मृगतुल्यगमनवति त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [व्याधे शब्दच॰ ।

मृगजीवन पु॰ मृगैस्तन्मांसादिविक्रयाभिर्जीवति जीव-ल्यु ।

मृगया स्त्री मृग-युच् टाप् । मृगव्यापारे आखेटे अमरः ।

मृगतृष्णा स्त्री मृगाणां तृष्णेव तृष्णाहेतुत्वात् । सूर्यकिरणे जलभ्रान्तौ अमरः । निर्जलदेशस्थं सूर्यकिरणं दूरतो वीक्ष्य मृगैर्जलभ्रान्त्या तृष्णार्त्तैः धाव्यते अथ प्राप्तौ न च लभ्यते इति यौगिकत्वात् मरुदेशे सिकतादौ पतितरविकिरणेषु जलभ्रान्तिरिति च लोकप्रसिद्धम् । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मृगदंशक पुंस्त्री॰ मृगं दंशति दन्श ण्वुल् । कुक्कुरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [स्त्रियां ङीप् ।

मृगधूर्त्तक पुंस्त्री॰ मृगेषु मध्ये धूर्त्तकः । शृगाले अमरः

मृगनाभि पु॰ मृगस्य नाभिः जन्महेतुर्यस्य । कस्तूर्याम् मृगमदे अमरः ।

मृगनेत्रा स्त्री मृगो मृगशिरो नक्षत्रं नेता प्रापकः सर्व- रात्रिप्रकाशकत्वात् यस्य बहुव्री॰ । पौरमार्गस्य विश्व- दर्शिकयोर्विंशदिनात्मिकेषु रात्रिषु ।

मृगनाभिजा स्त्री मृगस्य नाभेर्जायते जन-ड । कस्तूर्याम् हेमच॰ । [हेमच॰मृगेशादयोऽप्यत्र २सिंहराशौ च ।

मृगपति पु॰ ६त॰ । मृगाणां पशूनां पतिः स्वामी । १सिंहे

मृगप्रिय न॰ ६त॰ । पर्वततृणे राजनि॰ ।

मृगवधाजीव पु॰ मृगवधेनाजीवति आ+जीव-अच् । व्याधे अमरः मृगाजीवोऽप्यत्र ।

मृगबन्धनी स्त्री मृगो बध्यतेऽनया बन्ध-करणे ल्युट् ङीप् । मृगबन्धनार्थे जाले अमरः । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायां णिनि ङीप् । मृगबन्धिनीत्यप्यत्र अमरे पाठान्तरम् ।

मृगभक्ष्या स्त्री मृगैर्भक्ष्यते भक्ष-कर्मणि यत् । जटामांस्याम् राजनि॰ ।

मृगमद पु॰ मृगस्य मदो गर्वो यस्मात् । कस्तूर्याम् अमरः ।

मृगमदवासा स्त्री मृगमदस्येव वासः सौरभमस्याः । कस्तू- रीमल्लिकायां राजनि॰ ।

मृगया स्त्री मृगं यातयति या-अन्तर्णिच क । (शीकार)

पशुवधफलके व्यापारभेदे आखेटके अमरकोषः ।

मृगयु पु० मृग–अन्वेषणे यु । १ब्रह्मणि २शृगाले ३व्याधे च मेदि० "मृगयुरिव मृगोऽस्य दक्षिणेर्मा" भट्टिः ।

मृगरसा पु० मृगो मृगमांसं तस्येव रसोऽस्याः । सहदेवीलतायाम् राजनि० ।

मृगराज पु० मृगाणां पशूनां राजा टच्समा० । १सिंहे शब्दर० । मृगेण मृगेन राजते अच् । २चन्द्रे । ३सिंहराशौ च । उपचारात् ४मृगशिरानक्षत्रे च ।

मृगराटिका स्त्री मृगं रटति शीघ्रत्वेन रट–अण् गौ० ङीष् स्वार्थे क । जीवन्त्यामोषधौ राजनि० [राशौ च ।

मृगरिपु पु० ६त० । १सिंहे मृगमक्षप्रयत्नतोऽस्य । २सिंह-

मृगलाञ्छन पु० मृगो लाञ्छनं यस्य ।१चन्द्रे शब्दर० । मृगाङ्कादयोऽप्यत्र उपचारात् २मृगशिरानक्षत्रे च ।

मृगवल्लभ न० ६त० । कुन्दरतृणे राजनि० ।

मृगवाहन पु० मृगो वाहनं यस्य ।१वायौ "ध्यायेत् हरिणप्रवणः" इति वायुध्यानम् ।२स्वातिनक्षत्रे च ।

मृगव्य न० मृगान् व्ययतेऽत्र व्यय-ड । मृगयायाम् अमरः ।

मृगशिरस् न० पु० । मृगस्येव शिरोऽस्य । अश्विन्यवधिके पञ्चमे नक्षत्रे मृगशिराप्यत्र स्त्री टाप् शब्दर० । मृगशीर्षन्, न० रायमु० मृगशीर्ष पु० एतावप्यत्र भरतः ।

मृगा स्त्री मृगो मृगमांसतुल्यरसोऽस्त्यस्य अच् । सहदेवीलतायाम् राजनि० ।

मृगाक्षी स्त्री मृगस्येवाक्षि तत्तुल्यं मुखं वा यस्याः षच् समा० ङीष् । १विशालायां २मृगतुल्यनयनयुक्तायां स्त्रियां च मेदि० । [जायते जन–ड । मृगतूर्याम् राजनि० ।

मृगाण्डजा स्त्री मृगस्याण्डाकारात् नाभिस्थितमांसपिण्डात्

मृगादन पुं०स्त्री०मृगान् अत्ति अद–ल्यु । क्षुद्रव्याघ्रे अमरः । स्त्रियां ङीष् । मृगान्तकोऽप्यत्र ।

मृगादनी स्त्री मृग इवाद्यते अद–कर्मणि ल्युट् । १सहदेव्याम् २इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) ३कर्कटीभेदे च राजनि० । [४सिंहराशौ च ।

मृगाराति पु० ६त० । १कुक्कुरे शब्दमा० मृगपतौ २सिंहे च ।

मृगारि पु० ६त० । १कुक्कुरे २सिंहे ३व्याघ्रे ४रक्तशोभाञ्जने च राजनि० तच्छेदने हि तस्य नाशः ।५सिंहराशौ च ।

मृगाविध् पु० मृगं विध्यति व्यध+क्विप् पूर्वदीर्घः । व्याधे जटाधरः ।

मृगित त्रि० मृग–क्त । १अन्वेषिते अमरः २याचिते च ।

मृगेन्द्र पु०स्त्री०मृगः इन्द्र इव । सिंहे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

मृगेन्द्रचटक पु० मृगेन्द्र इव हिंस्रचटकः पक्षी । श्येनपक्षिणि जटा० ।

मृगेन्द्राणी स्त्री मृगेन्द्रेण सिंहेनाद्यते भक्ष्यते अद–कर्मणि घञर्थे क गौरा०ङीष् । वासके राजनि० ।

मृगेर्वारु स्त्री मृगप्रिया इर्वारुः कर्कटी । श्वेतावामिन्द्रवारुण्याम् (दादा राखालशसा) राजनि० ।

मृगेष्ट पु० ६त० । मुद्गरके राजनि० ।

मृगेक्षणा स्त्री मृगस्य ईक्षणमिवेक्षणं मुखं वा यस्याः । १मृगेर्वारौ राजनि० २मृगतुल्यनेत्रायां स्त्रियां च ।

मृज शोधने भूमये च वा चु० उभ० पक्षे अदा० पर० सेट् । मार्जयति–ते मार्ष्टि अमीमृजत्–त अममार्जत्–त अमार्क्षीत् अमार्जीत् अमृक्षत् मिन् मृजा । [मृष्ट भट्टिः

मृजा स्त्री मृज–अङ् । मार्जने अमरः "शिरसा च मृजा-

मृड तोषणे क्र्या० तु० च पर० सक० सेट् । मृडाति मृडति अमर्डीत् अमर्डत् । [मृड्यन् च मृडानी ।

मृड पु० मृड–क । १शिवे अमरः २तत्पत्न्याम् स्त्री ङीष्

मृण हिंसे तु० प० सक० सेट् । मृणति अमर्णीत् ।

मृणाल पु०न० मृण–कालन् । १पद्मादेर्नालस्थे तन्तौ अमरः २वीरणमूले न० मेदि० गौरा० ङीष् । मृणालीत्यपि ३विसतन्तौ स्त्री राजनि० ।

मृणालिन् स्त्री मृणालं विद्यतेऽस्य अण् मृणालं पद्मं ततः समूहे तद्युक्तदेशे वा इनि । १पद्मसमूहे २पद्मयुक्तदेशे ३तद्युक्तलतायाम् जटा० ।

मृत न० मृ–भावे क्त । १मरणे । २तत्तुल्यदुःखजनके याचितके वस्तौ च अमरः । कर्त्तरि क्त । ३गतप्राणे त्रि० ।

मृतक न० मृतेन मरणेन जायते कै–क । मरणाशौचे "सूतके मृतकेऽपि वा" इति स्मृतिः ।

मृतकल्प त्रि० ईषदूनार्थे मृतः मृत+कल्पप् । मृतप्राये ।

मृतकान्तक पुं०स्त्री० मृतः शवदेहः अन्तोऽभिमतो यस्य कप् । शृगाले हारा० स्त्रियां ङीष् ।

मृतजीव पु० मृतः नष्टः सन् पुनर्जीवति जीव-अच् । तिल्वकवृक्षे राजनि० ।

मृतवत्सा स्त्री मृतोवत्सो यस्याः । मृतापत्यायां १स्त्रियां २स्त्रीगव्याम् "मृतवत्सा च या नारीति" तन्त्रम् ।

मृतसञ्जीवनी स्त्री मृतान् सञ्जीवयति सम्+जीव-णिच् ल्यु गौरा० ङीष् । १गोरक्षदुग्धाख्यायामोषधौ राजनि० तन्त्रोक्ते २विद्याभेदे च । [मरणनिमित्तं शौचस्नाने अमरः

मृतस्नात त्रि० मृतं मरणं तन्निमित्तं स्नातः स्ना–क्त ।

मृतालक न० मृतमालयति भूषयति अल–णिच्–ण्वुल्। आढक्याम् अमरः। मृत् मृत्तिका तालः प्रतिष्ठा यस्य वा कप्। मृत्तालकमप्यत्र भरत०। सौराष्ट्रमृदि राजनि०

मृत्तिका स्त्री मृद्+तिकन् टाप्। १मृदि (माटि) वा स्वार्थे कन् टाप्। २आढक्याम् राजनि०।

मृत्फली स्त्री मृदि फलमस्याः ङीष्। कुटीवधौ। (कुड़) हारा०।

मृत्यु पु० मृ–त्युक्। १यमे हेम० देहादिभ्यः २प्राणवियोगे विजातीयात्ममनःसंयोगनाशे वा ३मरणे च अमरः। "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" श्रुतिः अधर्मात् मायायां जाते ४मुनिभेदे पु० "अधर्मस्य च वै भार्या मृत्युं भूतापहारिणम्। निकृन्तित तथा कन्या मृत्योर्भार्याऽभवत् तदा। अलक्ष्मीर्नाम तस्यां च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश" मार्क०पु०।

मृत्युञ्जय पु० मृत्युं जयति जि–खच्। १महादेवे अमरः "कतिधा मृत्युकन्यानां प्रजानां कोटियोजने। काले न क्षीणः मृत्युश्च बलस्यापी च निर्गुणः। मृत्युकन्या जिता यस्मात् शिवेन तुरया मम। न मृत्युना जितः शम्भुः कस्ये यस्ते स्मृतौ श्रुतम्" ब्रह्मवै०प्र० १७अ०।

मृत्युनाशक पु० मृत्युं नाशयति नाशि–ण्वुल्। १पारदे राजनि० तस्य हि रसायनक्रियादिना शोधयित्वा सेवने मृत्युनाशकत्वम्। २मृत्युनाशकमात्रे त्रि०।

मृत्युपुष्प पु० मृत्यवे फलिनत्वात् पुष्पं यस्य। इक्षौ रत्नमा० तस्मिन् पुष्पिते हि तत्स्वामिनो नाशः।

मृत्युफला स्त्री मृत्यवे आनाशाय फलं यस्याः। कदल्यां वैद्य० फलपाके हि तस्या नाशो लोकसिद्धः। [लिका०।

मृत्युबीज पु० मृत्युतत्रेतदर्थ एव बीजं कारणमस्य। वंशे

मृत्युसूति स्त्री मृत्यवे सूतिः प्रसवोऽस्याः। कर्कटकीयोनिति प्रसवेन हि तस्या नाशः "यथा कर्कटकी गर्भमादत्ते मृत्यवे निजम्" इति पुराणम्।

मृत्(त्था)स्ना स्त्री मृद्+प्रशस्तार्थे स्न वा। १प्रशस्तमृत्तिकायाम् अमरः। कर्णाद्याच् स्नान्तः। २आढक्याम् अमरः।

मृद क्षोदे क्र्या० प० सक० सेट्। मृद्नाति अमर्दीत् ममर्द।

मृद् (दा) स्त्री मृद्यते मृद्–कर्मणि क्विप्। मृत्तिकायाम् (माटि) अमरः हलन्तत्वात् वा टाप्। मृदाप्यत्र।

मृदङ्ग पु० मृदः अङ्गम् निरू०। १वाद्यभेदे अमरः। २घोषा-लक्ष्यां स्त्री रत्नमा० गौरा० ङीष्।

मृदङ्गफल पु० मृदङ्ग इव फलमस्य। पनसवृक्षे भरत०।

मृदङ्गफलिनी स्त्री मृदङ्ग इव फलमस्त्यस्या इति ङीप्।

कोषातक्याम् राजनि०। तत्फलं वाद्यादस्त्यस्य अच्। मृदङ्गतुल्यफले पनसवृक्षे पु० भरत०।

मृदु त्रि० मृद्–कु। १कोमले अमरः। स्त्रियां वा ङीष् मृद्वी मृदुः। सा च २मन्दगन्धायाम्। ३चित्रानुराधामृगरेवतीनक्षत्रभेदे नक्षत्रगणभेदे च त्रि०ज्यो०त०।

मृदुचर्मिन् पु० मृदु कोमलं चर्म त्वगस्त्यस्य ब्रीह्या०इनि। भूर्जवृक्षे राजनि०।

मृदुच्छद पु० आच्छाद्यतेऽनेन छदः त्वक् कृत०। १भूर्जवृक्षे २पर्वतजपीलुवृक्षे जटा० ३कुकुरवृक्षे ४शीतालवृक्षे च राजनि०।

मृदुताल स्त्री कर्म०। शीतालवृक्षे (तेडेल) राजनि०।

मृदुत्वच(च) पु० मृदुः त्वक् त्वचा वा यस्य। भूर्जवृक्षे अमरः।

मृदुपत्र पु० मृदूनि पत्राण्यस्य। १नले राजनि०। कर्म०। २कोमलपर्णे न० कृत०। ३तद्युति त्रि०। ४चित्रीमाले स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्। [२मृदुपत्त्रियुक्ते त्रि०।

मृदुपर्वक पु० मृदूनि पर्वाण्यस्य कप्। १वेत्रे राजनि०।

मृदुपुष्प पु० मृदूनि पुष्पाण्यस्य। १शिरीषवृक्षे रत्नमा०। कृत०। २मृदुकुसुमयुते त्रि०। कर्म०। ३कोमलपुष्पे न०।

मृदुफल न० मृदूनि फलान्यस्य। १विकङ्कते (वइचि) २मधुनारिकेले च राजनि०। ३कोमलफलयुते त्रि०। कर्म०। ४कोमलफले न०। [त्रि० अमरः।

मृदुल न० मृद्–कुलच्। १जले शब्दच० २कोमलमात्रे

मृदुलोमक पु० कृत०। १शशके हेमच०। २कोमललोमयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३कोमललोम्नि न०।

मृदूत्पल न० कर्म०। १नीलोत्पले भरत०। २नीलपद्मे च

मृद्वीका स्त्री मृद्+ईकन्। १द्राक्षायाम् अमरः २कपिलद्राक्षायाम् राजनि०।

मृध न० मृध्यतेऽत्र घञर्थे आधारे क। युद्धे अमरः।

मृध आर्द्रीभावे भ्वा० उभ० अक० सेट् पदित् क्त्वा वेट्। मर्धति–ते अमर्धीत् अमर्धिष्ट ममर्ध ममृधे।

मृश स्पर्शने प्रणिधाने च तु० पर० सक० अनिट्। मृशति अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् ममर्श।

मृष क्षमायाम् अद०चु०उभ०सक०सेट्। मृषयति ते अममृषत् त। [अमर्षिष्ट।

मृष क्षान्तौ अदु०भ्वा०उभ० सक० सेट्। मर्षति ते अमर्षीत्

मृष सेचने भ्वा०पर०सक०सेट्। मर्षति अमर्षीत् उदित् क्त्वा वेट्।

मृष क्षमायां चु०उभ०सक०सेट् । मर्षयति ते अमीमृषत् त अममर्षत् त । [क्वचित् उदित् क्त्वा वेट् ।

मृष क्षमायां भ्वा० उभ० सक० सेट् । मर्षति ते अमर्षीत्

मृष क्षमायां चु०पक्षे दिवा०प उभ०सक०सेट् । मृष्यति ते । मर्षयति ते । मर्षितः मर्षित्वा ।

मृषा अव्य०मृष-का । मिथ्यार्थे अमरः ।

मृषार्थक न० मृषा अत्यन्तासम्भवोऽर्थो यस्य । "कूर्मलोमतनुत्राणः शशशृङ्गधनुर्धरः" इत्यादि मिथ्यार्थकवाक्ये ।

मृषालक पु० मृषालक इव मञ्जर्योऽस्य कप् । आम्रवृक्षे शब्दर० । [कूटो वह्निमानित्यादिवाक्यम् ।

मृषावाद पु० मृषा+वद–घञ् । मिथ्यावाक्ये कूटा० यथा

मृषोद्य न० मृषा+वद–भावे क्यप् । १मिथ्याकथने तद्विद्यतेऽस्य अच् । २मिथ्यावादिनि त्रि०शब्दमा०। [त्रि०अमरः

मृष्ट न०मृज(ष)–क्त । १मरिचे राजनि०, २शुद्धे ३शोधिते च

मॄ वधे क्र्या० प० सक० सेट् । मृणाति अमारीत् ।

मे प्रतीदाने भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । मयते अमास्त ।

मेक(ख)ल पु० मि–कलच् खलच् वा नाक्षम् । १गिरिभेदे मे इति कलो यस्य न मध्यः । २छागे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

मेक(ख)लकन्यका स्त्री ६त० । नर्मदानद्याम् अमरः ।

मेक(ख)लाद्रिजा स्त्री मेक(ख)लाद्रेर्जायते जन–ड । नर्मदानद्याम् हेमच० ।

मेक्षण न० "हस्तमात्रीमिताङ्गुष्ठप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं मार्जं च प्रत्यवदानक्रियाक्षमम्" छन्दोगप०उक्ते यज्ञपात्रभेदे । हस्तप्रमाणं खादिरमयम् ।

मेखला स्त्री मि–खलच् । "मेखला तत्पट्टिका" उक्ते १स्त्रीकट्याभूषणभेदे अमरः । उपनयनकाले ब्रह्मचारिधार्ये मौञ्ज्यादौ २कटीसूत्रे "मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य च मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी" मनुः । ३खड्गादिबन्धधारणार्थे ४पर्वतमध्यभागेन ५नितम्बे मेदि० ६नर्मदायां शब्दर० ७पृश्निपर्ण्याम् राजनि० । होमकुण्डोपरिस्थे वप्राकृते ८वेष्टनभेदे च ।

मेघ पु० मिह–घञ् कुत्वम् । धूमज्योतिःपवनसलिलसंघातजन्ये १जलधरे २मुस्तके च अमरः ।३राक्षसभेदे शब्दच० ४रागभेदे च सङ्गी० । [स्त्रियां ङीप् ।

मेघजीवन पुंस्त्री० मेघो जीवनं यस्य । चातकपक्षे राजनि०

मेघज्योतिस् न०मेघजन्यं ज्योतिः शा०त०। वज्राग्नौ अमरः

मेघनाद पु० मेघस्येव नादोऽस्य । १वरुणे २रावणस्य पुत्रे इन्द्रजिति । ६त० । ३मेघगर्जे च मेदि० ।

मेघनादानुलासक पुंस्त्री० मेघस्य नादेनानुलसति अनु+लस ण्वुल् । मयूरे राजनि० स्त्रियां ङीष् । णिनि । मेघनादानुलासिन् मयूरे अमरः ।

मेघनामन् पु० मेघस्य नामेव नाम यस्य । मेघवाचकशब्दनाम्नि मुस्तके अमरः ।

मेघपुष्पक न० मेघस्य पुष्पमिव । जले अमरः ।

मेघयोनि स्त्री० ६त० । धूमे शब्दरत्ना० ।

मेघवर्णा स्त्री मेघस्येव वर्णोऽस्याः । नीलीवृक्षे शब्दच० ।

मेघवर्त्मन् न०६त०। आकाशे त्रिका०। मेघमार्गादयोऽप्यत्र ।

मेघवह्नि पु० मेघजन्यो वह्निस्तदुपलक्षितजातोऽग्निः । वज्राग्नौ हेमच० । एवं मेघानलादयोऽप्यत्र ।

मेघवाहन पु० मेघो वाहनमिव यस्य, मेघान् वाहयति चालयति वह-णिच् ल्यु वा । इन्द्रे अमरः ।

मेघसार पु० मेघस्य कर्पूरस्य सारः । चीनकर्पूरे राजनि० ।

मेघस्तनितोद्भव पु० मेघस्तनितादुद्भवति उद्+भू–अच् । विकण्टकवृक्षे राजनि० ।

मेघागम पु० मेघानामागमो यत्र । वर्षाकाले वर्षर्तौ शब्दर० ।

मेघानन्दिन् पु० मेघेन तद्ध्वनिना आनन्दति आ+नन्द–णिनि । मयूरे टाप् मेघानन्दा । बलाकायां राजनि० ।

मेघान्त पु० मेघानामन्तो यत्र । शरत्काले राजनि० मेघात्ययादयोऽप्यत्र । [त्रिका० ।

मेघास्थि न० मेघानामस्थीव संहतकठिनत्वात् । करकायाम्

मेचक न० मच–वुन् पृषो० । १अन्धकारे २स्रोतोऽञ्जने च मेदि० ३नीलाञ्जने राजनि० ।४मयूरचन्द्रके ५कृष्णवर्णे मेदि० । ६धूमे ७मेघे ८सौभाञ्जने शब्दर० ९कृष्णवर्णयुते त्रि० अमरः ।

मेट (ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट् आदित् चङि न ह्रस्वः । मेट(ड)ति अमेटी(डी)त् ।

मेटुला स्त्री मेट–उलच् । आमलक्याम् शब्दच० ।

मेढ्र पुंस्त्री० मिह–ष्ट्रन् । १मेषे स्त्रियां ङीष् २पुंसोऽसाधारणचिह्ने च पु० अमरः । ([illegible]) रत्नमा० ।

मेढ्रशृङ्गी स्त्री मेढ्रस्येव शृङ्गं यस्याः ङीष् । मेषशृङ्ग्याम्

मेथ मेधायाम् सक० वधे अक० भ्वा० उभ० सेट् । मेथति ते अमेथीत् अमेथिष्ट । आदित् चङि न ह्रस्वः ।

मेथि(थी) पु० मेथ (द)–इन् । धान्यमर्दनार्थं पशुबन्धनकाष्ठे (मेड़काठ) हेमच० ।

मेथिका स्त्री मेथ-ण्वुल्। (मेथि) शाकभेदे राजनि०। मिथि मेथिनी। अत्रैव स्त्री ङीप्। कप् गौरा०ङीष्। मेथी अत्रैवार्थे राजनि०।

मेद वधे मेधायाञ्च भ्वा० उभ० अक० सेट्। मेदति ते अमेदीत् अमेदिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

मेदःसारा स्त्री मेदस इव सारोऽस्याः। अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिभेदे मेदायां राजनि०।

मेदक पु० मेद-ण्वुल्। जगले (मेकोया) अमरः।

मेदज पु० मेदात् महिषासुरमेदसो जायते जन-ड। भूमिज गुग्गुलौ राजनि०। मेदोजातमात्रे त्रि०।

मेदस् न० मेद-असुन्। मांसजन्ये धातुभेदे (वसा) अमरः। मेद अत्रैव पु०। [मांसे हेमच०।

मेदस्कृत् न० मेदः करोति स्वपरिपाकेण जनयति कृ-क्विप्।

मेदा स्त्री मेदः कारणत्वेनास्त्यस्याः अच्। अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिभेदे भावप्र०।

मेदिनी स्त्री मेदः मधुकैटभमेदोऽस्त्यस्याः कारणत्वेन इनि। १वसुन्धरायाम् "मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लुता। तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते" इति पुराणम्। २मेदायाञ्च।

मेदुर त्रि० मिद-घुरच्। १अतिशयस्निग्धे। "मेघैर्मेदुरमम्बरम्" जयदेवः। २काकोल्यां स्त्री राजनि० टाप्।

मेदोज न० मेदसो धातोः जायते जन-ड। देहस्थे मज्जाहेतौ अस्थिनामके धातौ। [ओषधिभेदे राजनि०

मेदोद्भवा स्त्री मेदाद्भवति उद्+भू-अच्। अष्टवर्गप्रसिद्धौ-

मेध मेधवत् सर्वम्। मेधति ते अमेधीत् अमेधिष्ट।

मेधस् पु० मेध-असुन्। स्वायम्भुवस्य मनोः पुत्रभेदे।

मेधा स्त्री मेध-अङ्। १धारणावत्यां बुद्धौ यथा बुद्ध्या श्रुतस्य न विस्मरणं तस्याम्। नञ्दुःसुभ्यश्च अस० असिच्समा०। अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः इत्यादि। आधारे घञ्। २यागे पु०। [वति त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

मेधाविन् पु० मेधा+अस्त्यर्थे विनि। १शुकपक्षे। २मेधा-

मेधिर त्रि० मेधा+अस्त्यर्थे इरच्। मेधावति त्रिका०।

मेधिष्ठ त्रि० अतिशयेन मेधावान् इष्ठन् मतोर्लुक्। अतिशयमेधावति जने। ईयसुन् मेधीयस् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्

मेध्य त्रि० मेध-यत्। १पवित्रे अमरः २शुचौ च मेदि० मेधाय यज्ञाय हितः यत्। ३छागे ४खदिरे ५यवे च पु० मेदि०। ६केतक्यां ७गङ्गापुष्प्यां ८रजस्वलायाम् ९रोचनायां, १०वच्याम्, ११मण्डूक्यां १२ज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री राजनि०।

मेनका स्त्री मि-नक। १स्वर्वेश्याभेदे शब्दर०। मेना स्वार्थे क। २हिमालयपत्न्याम्। [ण्यान।

मेनकात्मजा स्त्री ६त०। मेनकायां दुर्गायाम् मेनासुतादयो-

मेना स्त्री मि-न। हिमालयपत्न्याम् पितॄणां मानस्यां कन्यायाम्। "मेनां मुनीनामपि माननीयाम्" कुमा०।

मेनाद पुंस्त्री० मे इति नादो यस्य। १विडाले २छागे ३मयूरे च मेदि० स्त्रियां ङीप्।

मेन्धी स्त्री मा वर्ण्योः इध्यते यया इन्ध-घञ् गौरा०ङीष्। (मेहदी) वृक्षे तत्पत्रमर्दने हि कराङ्गुलीनां रक्तता।

मेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। मेपते अमेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [न्]मेयर्णितः"।

मेय त्रि० मा-मि-वा यत्। १परिच्छेद्ये २ज्ञेये च मानाधी-

मेरु पु० मि-रु। सर्वपर्वतेभ्य उन्नते १पर्वतभेदे जपमालोपरिस्थे २मणिबीजादिके ३करस्थपर्वाकारायामङ्गुलिपर्वभेदे च

मेरक पु० मेरुरिव पीतवर्णत्वात् इवार्थे कन्। यक्षधूपे (धुना) शब्दच०।

मेरुसावर्ण पु०। चतुर्दश मनुषु एकादशे मनौ।

मेलक त्रि० मेलयति मिल-णिच्-ण्वुल्। १विवाहे योटकमेले मिल-भावे घञ् स्वार्थे क। २सङ्गे अमरः।

मेला स्त्री मिल-णिच्-अच् टाप्। १नीलीवृक्षे राजनि०। २मस्याम् ३अञ्जने ४मेलने च मेदि०। [जटा०।

मेलान्धु पु० मेलाया मस्या अन्धुरिव। मस्याधारे (दोयात)

मेलापकाख्या स्त्री नी० शा० उक्ते यात्रादिभेदे यात्रादिशब्दे २७५१ पृ० दृश्यम्। [चङि न ह्रस्वः।

मेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। मेवते अमेविष्ट। ऋदित्

मेष पुंस्त्री० मिष-अच्। (भेडा) १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप्। २चक्रमर्दवृक्षे मेदि०। ज्योतिषक्षेत्रे द्वादशांशे अश्विनीभरणीकृत्तिकापादात्मके ३राशिभेदे।

मेषकम्बल पु० मेषस्य लोम्ना निर्मितः कम्बलः। मेषलोमजाते वस्त्राकारे पदार्थे अमरः।

मेषलोचन पु० मेषस्य लोचनमिव पुष्पमस्य। १चक्रमर्दे भावप्र०। २मेषतुल्यनेत्रे त्रि० मेषनेत्रादयोऽप्यत्र।

मेषवल्ली स्त्री मेषस्य शृङ्गाकारफलयुता वल्ली शाक०त०। (गाडरशिङ्गी) लताभेदे भावप्र०।

मेषविषाणी स्त्री मेषस्य विषाणमिव फलं अस्याः गौरा०ङीष् (नाडरशिङ्गा) लताभेदे रत्नमा०। स्वार्थे क अत इत्वम्। मेषविषाणिका तत्रार्थे।

मेषशृङ्ग पु० मेषशृङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्। १स्थावरविष

भेदे हेमच०। २अजशृङ्ग्यां (गाडरशिङ्गा) स्त्री गौरा० ङीष् रत्नमा०। [शब्दच०।

मेषा स्त्री मिष-कर्मणि घञ्। सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटी)

मेषाक्षिकुसुम पु० मेषाक्षीव कुसुमं यस्य। चक्रमर्दे रत्नमा० मेषपुष्पादयोऽप्यत्र।

मेषाण्ड पु० मेषस्याण्ड एवाण्डोऽस्य। इन्द्रे तस्य हि दक्षयज्ञेऽण्डनाशे मेषाण्डेन तत्करणमिति पुराणप्रसिद्धम्।

मेषालु पु० मेषाणामालुरिव प्रियः] बर्बरीवृक्षे शब्दच०।

मेषी स्त्री मिष-अच् गौ० ङीष्। १जटामांस्यां २तिनिशवृक्षे च राजनि०। जातौ ङीष्। ३मेषजातिस्त्रियाम्।

मेसूरण न० लग्नावधिदशमस्थाने ज्यो० त०।

मेह पु मिह-घञ्। १प्रस्रावे हेमच० २प्रमेहरोगभेदे च अमरः। प्रमेहशब्दे दृश्यम्। अच्। ३मेषे शब्दच०।

मेहघ्नी स्त्री मेहं हन्ति हन-टक् ङीप्। हरिद्रायाम् रत्नमा० आर्द्रतया चरकादिमतापि मेहनाश इति वैद्यकप्रसिद्धिः।

मेहन न० मिह्यतेऽनेन मिह-करणे ल्युट्। १शिश्ने अमरः। कर्मणि ल्युट्। २मूत्रे मेदि०। भावे ल्युट्। ३मूत्रोत्सर्गे।

मैत्र(त्र) न० मित्रो देवताऽस्य अण् मैत्रं पायुक्लेदं पुरस्य। १विण्मूत्रोत्सर्गे "मैत्रं कर्म समाचरेत्" इति स्मृतिः। मित्रो देवताऽस्य, मित्रात आगतं तस्येदं वा अण्। २अनुराधानक्षत्रे न०। तस्य हि मित्रो देवता। ३मित्रतः प्राप्ते "मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव" स्मृतिः। ४सुहृत्सम्बन्धिनि च त्रि०। मित्रमेव स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। ५मित्रे ६ब्राह्मणे च पु० त्रिका०।

मैत्रावरुण पु० मित्रश्च वरुणश्च देवताऽस्य आनङ् मित्रावरुणयोरपत्यम् अण्। अगस्त्ये। इञ्। मैत्रावरुणिरप्यत्र ऋषिभेदे हि तस्य तयोः पुत्रत्वं पुराणप्रसिद्धम्।

मैत्री न० मित्रस्य भावः अण् वा अञ्। पक्षे ङीप् यलोपः। चौरादौ मैत्र्यमप्यत्र न०। [त्रिका०।

मैत्रेय पु० मित्राया अपत्यम् ढक्। १मुनिभेदे २बुद्धदेवे

मैथिली स्त्री मिथिलायां भवा अण् ङीप्। १सीतायाम्। मिथिलाया राजा अण्। २मिथिलादेशाधिपे पु०।

मैथुन न० मिथुनेन स्त्रीपुंसाभ्यां निर्वृत्तम् अण्। १अग्न्याधानादौ, कर्मणि "सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने" इति स्मृतिः। अग्न्याधाने हि सपत्नीकस्यैवाधिकार इति तस्य तदङ्गत्वम्। २स्त्रीपुंससङ्गमरूपे ग्राम्यधर्मे च अमरः। [अटा०।

मैनाक पु० मेनकायां भवः अण्। हिमालयसुते पर्वतभेदे

मैरेय न० मिरायां देशभेदे ओषधिभेदे वा भवं ढक्। मिरादेशजाते १आसवे "मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसन्धितम्" माधवोक्ते २मद्यभेदे च न०।

मोक्ष अमे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। मोक्षयति ते मोक्षति अमुमोक्षत् त अमोक्षीत्।

मोक्ष पु० मोक्ष-घञ्। १अपवर्गे २मोचने "नीविमोक्षो हि मोक्षः" सा०द०। ३पाटलिवृक्षे मेदि०। ४मरणे हेमच०।

मोघ त्रि० मुह-घ अच् वा कुत्वम्। १निरर्थके अमरः २हीने ३पाटलावृक्षे मेदि० ४विडङ्गे च स्त्री हेम० ५प्राचीरे पु० शब्दमा०। [राजनि०।

मोघपुष्पा स्त्री मोघं पुष्पमार्तवं यस्याः। वन्ध्यायां स्त्रियाम्

मोच न० मुच-अच्। १कदलीफले २शोभाञ्जने पु० अमरः। ३कदल्यां ४शाल्मलिवृक्षे ५नीलीवृक्षे, च स्त्री मेदि० टाप्।

मोचक पु० मुच-ण्वुल्। १मोक्षे २कदल्यां ३शोभाञ्जने च ४वैराग्यवति त्रि० हेमच० ५मुष्ककवृक्षे राजनि०।

मोचन न० मुच-णिच्-वा भावे ल्युट्। १मुक्तौ २मोचने ३दाने ४त्यागे च। मुच्यते रोगात् अनया मुच-करणे ल्युट्। ५कण्टकार्याम् स्त्री जटा० ङीप्। [राजनि०।

मोचरस पु० ६त०। शाल्मलिनिर्यासे अनामख्याते पदार्थे

मोचाट पु० मुच-णिच्-अच् मोचाय रोगमोचनाय अटति अट-अच्। १कृष्णजीरके २रक्ताम्लिनि ३मलयोद्भवे च मेदि०

मोटक न० मुट-ण्वुल्। श्राद्धे पितृदानार्थं १कुशत्रयपत्र-कृते २रागिणीभेदे स्त्री सङ्गी० ङीप्।

मोटा स्त्री मुट-अच्। बलायाम् राजनि०।

मोट्टायित न० "कान्तस्मरणवार्तादौ हृदि तद्भावभावतः। प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्यते" उज्ज्वलमण्युक्ते स्त्रीणामभिलाषभेदे।

मोद पु० मुद-घञ्। हर्षे शब्दर०।

मोदक पु० मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल्। १खाद्यभेदे (मोया) अमरः। शूद्रायां क्षत्रियाज्जाते २वर्णसङ्करजातिभेदे (मयरा) स्मृतिः। [राजनि०।

मोदमोदिनी स्त्री मोद इव मोदयति मुद-णिनि। जम्ब्वाम्

मोदयन्ती स्त्री मुद-णिच्-शतृ ङीप्। वनमल्लिकायाम् (काठमल्लिका) शब्दर०। [राजनि०।

मोदा स्त्री मोदयति अजात् मुद-णिच्-अच्। अजमोदायाम्

मोदाढ्या स्त्री मोदः अजमोदस्येनाढ्या। १अजमोदायाम् २हर्षयुक्ते त्रि० राजनि०।

मोदिनी स्त्री मोदयति मुद-णिच्-णिनि । १अजमोदायाम् २मल्लिकायाम् ३यूथिकायां ४कस्तूर्य्यां ५मदिरायाञ्च राजनि० ।

मोरट न० मुर-अटन् । १इक्षुमूले, २अङ्कोटपुष्पे ३सप्तरात्रोषितक्षीरे च मेदि० । ४मूर्वालतायां स्त्री अमरः । ५क्षीरमोरटायां पु० राजनि० ।

मोषक पु० मुष्णाति मुष-ण्वुल् । तस्करे चौरे अमरः ।

मोषण न० मुष-ल्युट् । १लुण्ठने २खेदने, ३वधे च ।

मोह पु० मुह-घञ् । १मूर्च्छायाम् भ्रान्तिज्ञाने २अज्ञाने मेदि० ३वेदान्तोक्ते अविद्याशक्तिभेदे ४दुःखे शब्दर० ५देहादिष्वात्माभिमाने च ।

मोहन पु० मोहयति मुह-णिच्-ल्यु । १धुस्तूरे राजनि० कन्दर्पस्य २शरभेदे च त्रिका० । ३मोहकारके त्रि० स्त्रियां टाप् । सा च ४त्रिपुरमालीपुष्पे रत्नमा० । ५मदकायां शब्दमा० । ६उपोदक्यां स्त्री राजनि० । ७वटपत्रां भावप्र० गौरा० ङीष् ।

मोहरात्रि स्त्री ब्रह्मणो निजपरिमाणेन पञ्चाशद्वर्षे गते प्रलयभेदे "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च" चण्डी

मोहिनी स्त्री मुह-णिनि । १अप्सरोभेदे यस्याः शापात् ब्रह्मणोऽपूज्यत्वं तत्कथा ब्रह्मवै० प्र० ख० ३२अ० । अमृतमन्थनकाले दैत्यानां मोहनाय स्त्रीरूपिणि भगवदवतारभेदे च ।

मौक्तिक न० मुक्तैव स्वार्थे ठक् । मुक्तायाम् अमरः ।

मौक्तिकप्रसवा स्त्री मौक्तिकं प्रसूते प्र+सू-अच् । मुक्तास्फोटे शुक्तौ राजनि० ।

मौक्तिकशुक्ति स्त्री ६त० । मुक्तास्फोटे शुक्तौ राजनि० ।

मौञ्जी स्त्री मुञ्जस्येयम् अण् । कटिसूत्रे त्रिरावृतमुञ्जलतायां मेखलायाम् मनुः । [राजनि० ।

मौञ्जीपत्त्री स्त्री मौञ्ज्या इव पत्रमस्याः । वल्वजायाम्

मौञ्जीबन्ध पु० मौञ्ज्या मेखलाया बन्धोयत्र । १उपनयनसंस्कारे "मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवा-वि"ति ज्यो० । ल्युट् मौञ्जीबन्धन तत्रार्थे न० । "द्वितीयं मौञ्जीबन्धनम्" मनुः । ६त० । २तद्बन्धने च ।

मौढ्य न० मूढस्य भावः ष्यञ् । १मोहे हेम० २बाल्ये च ।

मौद्गल्य पु० मुद्गलस्य मुनेर्गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । स्वनाम गोत्रापत्ये मुनिभेदे । [ख्याते अमरः ।

मौद्गीन न० मुद्गानां भवनं क्षेत्रं खञ् । मुद्गभवनयोग्ये

मौन न० मुनेर्भावः । वाग्व्यापाररहितत्वे "उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने । स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्" इति स्मृतिः ।

मौनिन् त्रि० मौनमस्त्यस्य इनि । १वाग्व्यापाररहिते । २मुनौ पु० जटा० । [राजनि० ।

मौनेय पु० मुनेः कश्यपपत्नीभेदस्यापत्यम् ढक् । गन्धर्वभेदे

मौरजिक त्रि० मुरजवादनं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्गवादनशीले अमरः ।

मौर्ख्य न० मूर्खस्य भावः ष्यञ् । १जाड्ये हेमच० २मूर्खतायाञ्च

मौर्वी स्त्री मूर्वा लता तत्तन्तुना निर्वृत्ता अण् । १धनुर्गुणे अमरः । २कटिसूत्रे च रत्नमा० ।

मौल त्रि० मूलं वेत्ति मूलादागतो वा अण् । मूलादेरागमादिमूलज्ञे, "यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदु" रिति स्मृतिः २मूलादागते च ।

मौलि पुंस्त्री० मूलस्यादूरभवः इञ् । १चूडायां २किरीटे ३संयतकेशेषु अमरः ४मस्तके हेमच० । ५अशोकवृक्षे पु० । ६भूमौ स्त्री मेदि० वा ङीप् ।

मौषल न० मुषलस्येदम् तदधिकृत्य कृतं वा अण् । १मुषलसम्बन्धिनि २मुषलकृतयुद्धनिधने "मद्रायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम्" इति पुराणम् । मुषलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । महाभारतान्तर्गते "मौषलं कुलनाशनम्" इत्यादिप्रतिपादके मौषले १पर्वणि ।

मौहूर्त्त पु० मुहूर्त्तं तत्प्रतिपादकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । ज्योतिःशास्त्रज्ञे । ठक् । मौहूर्त्तिक तत्रैव अमरः ।

म्ना अभ्यासे भ्वा० पर० सक० सेट् । मनति अम्नासीत् मम्नौ ।

म्रक्ष संयोजने म्लेच्छने च चु० उभ० सक० सेट् । म्रक्षयति ते अमम्रक्षत् त । [अम्रक्षीत् ।

म्रक्ष संघाते अक० संयोजने सक० भ्वा० पर० सेट् । म्रक्षति

म्रक्षण न० म्रक्ष-भावे ल्युट् । १संयोजने २राशीकरणे ३तैले हेमच० ।

म्रद मर्दे भ्वा० आ० सक० सेट् । म्रदते अम्रदिष्ट । घटा० म्रदयति । मित् अङ् म्रदा । [मृदुत्वे ।

म्रदिमन् पु० मृदोर्भावः मृदु+इमनिच् ऋत् रस्तोरः ।

म्रदिष्ठ त्रि० अतिशयेन मृदुः इष्ठन् ऋत् रस्तोरः । अतिमृदुस्पर्शवति । ईयसुन् । म्रदीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

म्रुच गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । म्रोचति इरित् अम्रुचत् अम्रोचीत् मुम्रोच । उदित् क्त्वा वेट् ।

म्रुन्च गतौ सर्वं म्रुचवत् । म्रुञ्चति अम्रुचत् अम्रुञ्चीत् ।

म्लेट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। अम्लेट(ड)ीत् अमिम्लेटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

म्लेच्छ चु० म्लेच्छवत् सर्व्वम्। म्लेच्छयति ते। अमम्लेच्छत् त।

म्लान त्रि० म्लै कान्तिक्षये–क्त तस्य नः। १मलिने हेमच० २म्लानियुक्ते च।

म्लानि स्त्री म्लै–क्तिन्। कान्तिक्षये। [२म्लाने च त्रि०मेदि०

म्लिष्ट न० म्लेच्छ–क्त नि०। १अविस्पष्टवाक्ये २तद्वाक्ययुक्ते

म्लुच गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। म्लोचति। इरित् अम्लुचत् अम्लोचीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

म्लुन्च गतौ म्लुचवत् सर्व्वम्। म्लुञ्चति अम्लुचत् अम्लुञ्चीत्

म्लेच्छ अपशब्दे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। म्लेच्छयति ते म्लेच्छति अमम्लेच्छत् त अम्लेच्छीत्

म्लेच्छ पु० म्लेच्छ–घञ्। १अपशब्दे “म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्दः” इति श्रुतिः। कर्त्तरि अच्। २पामरजातौ, ३नीचजातौ च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् “गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते। सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते” बौधायनः। ४पापरते त्रि० मेदि०। ५हिङ्गुले न० राजनि०।

म्लेच्छकन्द पु० म्लेच्छप्रियः कन्दः शाक०त०। लशुने राजनि०

म्लेच्छजाति स्त्री म्लेच्छाभिधा जातिः। गोमांसादिभक्षके किरातादिजातिभेदे अमरः।

म्लेच्छदेश पु० म्लेच्छाधारो देशः। चातुर्व्वर्ण्याचाररहिते देशे अमरः। “चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न वि- द्यते। म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततःपरम्”।

म्लेच्छभोजन न० म्लेच्छैर्भुज्यते भुज–कर्म्मणि ल्युट्। १यावके अन्नभेदे शब्दर०। २गोधूमे पु० त्रिका०।

म्लेच्छमण्डल न० ६त०। म्लेच्छदेशे हेमच०।

म्लेच्छमुख न०म्लेच्छानां मुखमिव रक्तत्वात्। ताम्रे अमरः। म्लेच्छास्यमप्यत्र तारा०।

म्लेच्छित न० म्लेच्छ–क्त। अपशब्दे असंस्कृतशब्दे तारा०

म्लेट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। म्लेट(ड)ति अम्लेटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

म्लेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। म्लेवते अम्लेविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [मत्तौ म्लानः म्लानिः।

म्लै कान्तिक्षये भ्वा० पर० अक० अनिट्। म्लायति अम्लासीत्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये मकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

———

य

यकारः व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शवर्णोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वात् अन्तःस्थवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं तालु जिह्वाग्रेण तालुन ईषत्स्पर्शेनोच्चारणादस्योच्चारणे ईषत्स्पर्शं आभ्य- न्तरप्रयत्नः “अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषत्” शिक्षोक्तेः। बाह्य- प्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दाः उक्ता यथा “यो वायवी वसुधा वायुर्विकृतिः पुरुषोत्तमः। युगान्तः श्वसनः शीघ्रो धूमार्च्चिः प्राणिसेवकः। यशा भ्रमो जटी लोकः वायुवेगी यशस्करी। सङ्कर्षणः क्षपा बालो हृदयं कपिला प्रभा। आग्नेयोऽध्यापकत्यागी मोहोऽमाता प्रभा ह्रदम्। चण्डः सर्व्वेश्वरी धूम्रा चामु- ण्डा सुमखेश्वरी। त्वगात्मा मलयो माला चञ्चिनी भृङ्गिनायकः। ॐ नमः गोपकोमीनोधनिष्ठानन्दवेदिनी। शिवः सोमः षड्विनाशी पापहा प्राणसंज्ञकः”। अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा “धूम्रवर्णां महारौद्रीं चतु- र्भुजां रक्तलोचनाम्। रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कार- भूषिताम्। महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा यकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा “यकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुष्कोण- मयं सदा। धूम्रधूम्रचयाभं स्वयं परमकुण्डलीम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं तथा। प्रणमामि सदा वर्णं मूर्त्तिमान्मोक्षमव्ययम्” कामधेनुतन्त्रम्। मातृकान्यासे अस्य हृदयन्यासता। काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलाभः फलम् “यो लक्ष्मीं रत्नु दारणम्” इ०र०टी०।

य पु० या–ड। १वायौ २यशसि ३योगे, ४गतौ च ५यातरि त्रि० शब्दरत्ना०। यम–ड। ६संयमे। ७यादिगणु- चेष्टक्ते जलदेवते लक्ष्मीफलके यवर्णे च।

यकार पु० य+स्वरूपे कार। यस्वरूपे वर्णे।

यकृत् न० यं संयमं करोति कृ–क्विप् तुक् च। १कुक्षौ दक्षिण- भागस्थे मांसपिण्डे अमरः। २तद्वृद्धौ रोगभेदे च “अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः। तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्” भावप्र०। तद्रोगनिदानादि तत्रोक्तं यथा “प्लीहाभयस्य हेत्वादि समस्तं यकृदामये। किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिण- पार्श्वयोः”। अस्य गुणादौ मांसे च यकृच्छब्दः।

यक्षदात्रिका स्त्री यक्षतरुवाला अल्पं यस्याः कप्। तैल-पायिकायाम् (तेलापोका) शब्दच०। [हले शब्दच०।

यक्षवैरिन् पु०यक्षतो रोगभेदस्य वैरी हन्तृत्वात्। रोहितक-

यक्ष पूजायां चु० आ० सक० सेट्। यक्षयते अययक्षत।

यक्ष पु० यक्ष्यते यक्ष-कर्मणि घञ्। १देवयोनिभेदे २तदीश्वरे कुबेरे मेदि०३इन्द्रप्रासादे धारवल्लः। भावे घञ्। ४पूजने च।

यक्षकर्दम पु०यक्षप्रियः कर्दम इव। "कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा। महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दम" इत्युक्ते समभागेन मिलिते कुङ्कुमादौ धन्व-न्तरिः। कुङ्कुमस्थाने कक्कोलकम् [यक्षकर्दमोऽप्यत्र।

यक्षतरु पु० यक्षाणां वासयोग्यस्तरुः। वटवृक्षे राजनि०

यक्षधूप पु०यक्षे पूजने योग्यो धूपः।(धुना) सर्ज्जरसे अमरः

यक्षराज पु० यक्षाणां राजा टच् समा०। कुबेरे। यक्षेषु राजते राज-क्विप्। यक्षराड़प्यत्र पु०।

यक्षरात्रि स्त्रि० यक्षप्रिया रात्रिः शा०त०। कार्त्तिकपूर्णिमा-रात्रौ त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्षामलक न० यक्षाणामामलकमिव। पिण्डखर्ज्जूरफले

यक्षावास पु० ६त०। यक्षाणामावासः। वटवृक्षे राजनि०।

यक्षोडुम्बरक न० यक्षाणामुडुम्बरमिव स्वार्थे कन्। अश्वत्थफले त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्ष्मघ्नी स्त्री० यक्ष्माणं हन्ति हन-टक् ङीप्। द्राक्षायाम्

यक्ष्मन् पु०यक्ष-मनिन्। रोगभेदे अमरः। तन्निदानादि यथा "वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्। त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्"। वेगोऽत्र वातमूत्र पुरीषाणां। "वातमूत्रपुरीषाणि निरुणद्धि यदा नरः" इति चरकवचनात्। क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्यवायानशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षय शब्देनोच्यन्ते। साहसात् बलवता सह मल्लयुद्धा-दितः। विषमाशनात् "बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम्" तस्मात्। त्रिदोषः सान्निपातिकः। हेतु-चतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति। यक्ष्मणः पर्य्यायाः राजयक्ष्मक्षयशोषाः। यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्तिमाह "वैद्यो व्याधिपतिं यस्मात् व्याधेर्यत्नेन यक्ष्यते। स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्द शास्त्रविशारदैः"। यक्ष्यते पूज्यते। "राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः। क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः। संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभि-धीयते"। संप्राप्तिमाह "कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रस वर्त्मसु। अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः। क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः"। कफ-प्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अनन्तराः सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति। कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात्" भावप्र०।

यज देवपूजने, दाने, सङ्गतौ च भ्वा० उभ० सकर्मक०। अनिट्। यजति ते अयाक्षीत् अयष्ट इयाज ईजतुः।

यजति पु० यज-अतिच्। यागभेदे। "यजतिषु ये यजा-महे करोति" श्रुतिः। तल्लक्षणञ्च कात्या० श्रौ० १।२।६ "तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनु-वाक्यावन्तो यजतयः" सू०। "उच्यन्त इति शेषः। तिष्ठता होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतयः उच्यन्ते" कर्कः।

यजत्र न० यज-अत्र। १अग्निहोत्रे उणादि० २तद्वति त्रि०।

यजन न० यज-ल्युट्। होमादिना पशुपुरोडाशादिभिः मन्त्र-पूर्वकं वह्नौ प्रक्षेपरूपे यागे।

यजनश्च श्रा० वि० देवतोद्देश्यं यथा "पशुपुरोडाशपुरो-डाशचरौषधिचरुप्रभृतिर्हविर्भिः खदिरपलाशाश्वत्थ-न्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखल-मूषलकुठारखनित्रयूपदारुदर्भचर्मपात्रपवित्रभाजनादिभि-र्द्रव्योपकरणैरुद्गातृहोत्रध्वर्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पशुयागादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यागानां यजनम्"। ल्यु। कर्त्तरि यज्वनः सुनभिव्या-हृतदेवादेर्यष्टरि त्रि०आधारे ल्युट्। ४यागाधिकरणे न०। यथा देवयजनम्। [कर्मफलयुते।५जड़ादेवमूर्तिभेदे च।

यजमान पु० यज-शानच्। होमादेर्नियोक्तरि प्रधान-

यजि पु० यज-इन्। १यष्टरि उणा०।२यागे ३यजधातौ च।

यजुर्वेद पु० यजुषां ऋक्सामभिन्नानां मन्त्राणां प्रतिपादको वेदः। वेदभेदे स च शुक्लकृष्णभेदेन द्विधा तद्विवरणं चरणव्यूहे भाग० १२।६अध्याये च दृश्यम्।

यजुस् न० यज-उसि। ऋक्सामभिन्ने पद्यगद्यरहिते मन्त्रभेदे अमरः। तल्लक्षणम् "इतरगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि" शा० भा० सङ्कर्ष०।

यज्ञ पु० यज-भावे न। यागे अमरः। स त्रिविधः "ऋपका-साङ्गभिर्यो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः"। अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थ-

र्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते" गीता १७अ० । स च नानाविधः । "द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः" गीता ४अ० । पञ्चमहायज्ञरूपा यज्ञा यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" गारुडे ११५अ० । २विष्णौ च

यज्ञपति पु० ६त० । विष्णौ "यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा" विष्णुस० ।

यज्ञपशु पु० इज्यते हविर्दीयतेऽत्र यागार्थकयजेर्भावे आधारे वा न यज्ञः यज्ञार्थः पशुः । १अश्वे २छागादौ च ।

यज्ञपात्र न० ६त० । यागसाधने पात्रे तच्च दर्शपादि कात्या०श्रौ०उक्तं पात्रशब्दे ४२०० पृ० दर्शितम् ।

यज्ञपुरुष पु० यज्ञरूपः पुरुषः । वराहरूपे विष्णौ हेमच० । कल्पुरुषशब्दे २२८४पृ० दृश्यम् । [राजनि० ।

यज्ञभूषण पु० यज्ञम् भूषयति भूष-णिच्-ल्यु । श्वेतदर्भे

यज्ञयोग्य पु० यज्ञे योग्यः । १उडुम्बरवृक्षे राजनि० । तत्समिदादिभिर्हि यज्ञः साध्यते । २यागार्हे विप्रादौ च ।

यज्ञवल्ली स्त्री० यज्ञार्था वल्ली । सोमवल्ल्याम् राजनि० ।

यज्ञवराह पु० यज्ञरूपो वराहः । आदिवराहे भगवदवतारभेदे । कल्पुरुषशब्दे २२८४पृ० दृश्यम् । वराहदेहस्य शिवेन विदारणेन यज्ञभेदरूपत्वं सम्पादितं यथोक्तं कालिकापु० ३० अ० "विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्क्षणात् । ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वैश्च प्रमथैः सह । निन्युर्नभात् समुद्धृत्य तत् शरीरं नभः प्रति । तद्देहजुः शरीरन्तु विष्णोश्चक्रेण खण्डशः । तस्याङ्गसन्धितो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् । यज्ञाद् यज्ञाश्च ये यज्ञास्तत् शृण्वन्तु महर्षयः । भ्रूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः । हनुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो अजायत । चक्षुर्भ्रुवोः सन्धिना तु व्रात्यस्तोमो अजायत । प्लाग्रः पौनर्भवस्तोमस्तस्य पोत्रोष्ठसन्धिना । वृषस्तोम वृहत्स्तोमौ जिह्वामूलादजायत । अतिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । स्नानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सांगः । कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना, जिह्वातो विश्वदस्तथा । सर्वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च । प्राणिहिंसाकरा ग्रीवायां ते जाताः पादसन्धितः । राजसूयोऽथ कारीरी वाजपेयस्तथैव च । पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना महयज्ञास्तथैव च । प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा । हृत्सन्धितः समुत्पन्ना सावित्रीयज्ञ एव च । सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये । ते मेढ्रसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः । रक्षःसत्रं सर्पसत्रं सर्वश्चैवाभिचारिकम् । गोमेधो वृक्षयागश्च खुरेभ्यो समवर्त्तिमे । आवेष्टिः परमेष्ठिश्च गोष्पतिर्भौमसम्भवः । लाङ्गूलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च । नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकीर्त्तिताः । लाङ्गूलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् । तीर्थप्रयोगसामीक्षः यजुः शङ्खेन तथा । आर्षेनाथर्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्गताः । यज्ञोत्कर्षः सोमयज्ञः पञ्चमागौऽतियोजनः । लिङ्गसंस्थानहेरम्बयज्ञा जाताश्च जानुनि । एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ! । यज्ञानां सततं लोकायैर्भाव्यन्तेऽधुनापि च । स्रुगस्य प्रोथात् संजाता नासिकायाः स्रुवोऽभवत् । अन्ये स्रुक्स्रुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः । ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो मुनिसत्तमाः ! । इष्टापूर्त्तं यज्ञधर्मा जाताः श्रवणरन्ध्रतः । दंष्ट्राभ्योऽभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभवन् । उद्गाता च तथाध्वर्युर्होता शमित्र एव च । अस्य दक्षिणपादाग्रपश्चात्पादेषु सङ्गताः । पुरोडाशाः चरवो जाता मस्तिष्कमज्जयात् । कर्णैर्नलयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा सुरात् । मध्यभागोऽभवद्वेदी मेढ्रात् कुण्डमजायत । रेतोभागास्तथैवाज्यं स्वरामन्त्राः समुद्गताः । यज्ञांशः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च । तदात्मा यज्ञपुरुषो यज्ञाः कायात् समुद्गताः । एवं सर्वाणि यज्ञानां साङ्गानि च कृतीनि च । तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् । एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् । यज्ञरूपेण यज्ञमाप्यायितमिदं जगत् ।"

यज्ञवाट पु० ६त० । यज्ञस्थाने हेमच० ।

यज्ञवृक्ष पु० यज्ञार्थः वृक्षः । वटवृक्षे राजनि० । [राजनि० ।

यज्ञश्रेष्ठा स्त्री यज्ञेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठा । सोमवल्ल्याम्

यज्ञसार पु० यज्ञेषु यज्ञसाधनेषु सारः श्रेष्ठः । उडुम्बरवृक्षे राजनि० ।

यज्ञसूत्र न० यज्ञार्थं योग्यं संस्कृतं वा सूत्रं शाक०त० । यज्ञोपवीते जटा० । तल्लक्षणादि यथा "ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्मितं शनैः । तन्तुत्रय-

नवोद्वृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः । त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् । शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् । यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः । वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम्” कालिकापु० ४अ०। “उपवीतमाह गोभिलः “यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव”। यज्ञोपवीतं विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं तत्सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम् “ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते” । वामावर्त्तवलितं तन्तुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं कार्य्यम् एवं त्रिवृतं त्रिवृतम् उपवीतं स्यात् एकोग्रन्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम् । तथा च बौधायनः “कौशं सूत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः” । कौशं कुशकाण्डोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः । क्षौमं कार्पासोद्भवम् । तथाच मनुः “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् । शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्” । त्रिस्त्रिवृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृन्मात्रं त्रिरावृतत्वेन विशेष्यम् । यत्तु देवलवचनम् “कार्पासमुपवीतं षट्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य । क्षौमं राजन्यस्य आविकं वैश्यस्य” । तत्तद्वर्णस्यैव षट्तन्तु विधायकम् । नवतन्तुत्वं अत्राह देवलः “यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुभिः । एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुण स्त्रिगुणोऽथवा” । एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः । द्विगुणस्त्रिगुणोऽथ वेति तन्तुत्रयेण द्विवृतो त्रिवृतो वा कर्त्तव्यः । द्विवृतत्वं त्रिवृतत्वाभावे । गोभिले वा शब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुशरज्ज्वोः स्वानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दोऽनुक्तमौञ्जवल्वजादिसमुच्चयार्थः । तथा च निगमपरिशिष्टम् “यावता यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण कुशमुञ्जवालप्रतिसव रज्जुभिर्वा । यामोऽत्र गोबालः यथाह देवलः “कार्पास क्षौमगोवाल शणरज्जुतृणोद्भवम् । सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः” । तदभाव इतिकरणाद्धस्ताभावे कुशरज्जुभिरिति बोद्धव्यम्” । आ०त० ।

यज्ञाङ्ग पु० यज्ञस्याङ्गं साधनत्वेनास्त्यस्य अच् । १यज्ञोडुम्बरे अमरः । २खदिरे राजनि० । ३कृष्णसारमृगे यज्ञस्य ते हि चर्मनैपन्थ्यादिना यज्ञं सम्पादयन्ति । ४सोमलतायां स्त्री राजनि० टाप् । ६त० ५यागाङ्गमात्रे न० ।

यज्ञान्त पु० ६त० । १अवभृथे यज्ञसमाप्तौ स्नानादिक्रियाभेदे २यज्ञशेषे च हेम० ।

यज्ञायज्ञीय न० यज्ञायज्ञा इत्यनेन शब्देन युक्तायामृचि गेयम् छ । १अग्निष्टोमे गेये सामभेदे ताण्ड्य० ब्रा० ४।२।२० ज्योतिष्टोमे गेये २सामभेदे च सा०सं०भा०उपो द्घाते ।

यज्ञिक पु० यज्ञः यज्ञाङ्गं साध्यत्वेनास्त्यस्य ठन् । पलाशे जटा० । तत्पर्णदण्डादिभिर्हि यज्ञोनिष्पाद्यते ।

यज्ञिय त्रि० यज्ञाय हितः घ । १यज्ञकर्म्मयोग्ये अमरः । २द्वापरयुगे पु० त्रिका० ।

यज्ञियदेश पु० कर्म०। यज्ञकर्मयोग्यदेशे “कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियोदेशः” मनूक्ते देशे । [राजनि०।२यागसम्बन्धिनि त्रि० ।

यज्ञीय पु० यज्ञाय हितः तस्येदं वा छ । १यज्ञोडुम्बरे

यज्ञीयब्रह्मपादप पु० कर्म० । विकङ्कतवृक्षे (बइँचि) राजनि० “वैकङ्कतीं स्रुचमादत्ते” इति श्रुतौ तदीयस्रुवविधानात् तस्य तथात्वम् ।

यज्ञेश्वर पु०यज्ञस्य प्रवर्त्तयिता ईश्वरः । विष्णौ । [यज्ञके त्रि०

यज्ञेष्ट न० ७त० ।१दीर्घरोहिततृणे राजनि० । ६त० २यज्ञ-

यज्ञोडुम्बर पु० यज्ञार्थं उडुम्बरः । स्वनामख्याते वृक्षे शब्द र०

यज्ञोपवीत न० यज्ञेन संस्कृतमुपवीतम् । यज्ञसूत्रे उपनयनसंस्कारेण पवित्रीकृते त्रिवृति ऊर्द्ध्ववृते वामस्कन्धात् दक्षिणकुक्षितो लम्बमानतया धृते सूत्रभेदे । यज्ञसूत्रशब्दे दृश्यम् । [२विष्णौ च यज्ञपरिशब्दे दृश्यम् ।

यज्वन् पु० यज-भूते क्वनिप् । विधानेन १कृतयागे अमरः ।

यत ताडने उपस्कारे च चु० उ० सेट् । यातयति । अयीयतत् त । निर्+परीवर्त्ते प्रतीकृपशोधने च ।

यत यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । यतते अयतिष्ट ईदित् निष्ठायामनिट् यत्तः ।

यतम त्रि० एषां मध्ये यः यद्+डतमच् । एषां मध्ये यदर्थे । [यदर्थे ।

यतर त्रि० । अनयोर्मध्ये यः यद्+डतरच् । अनयोर्मध्ये

यतस् अव्य० यद्+तसिल् । यस्मादित्यर्थे ।

यति पु०यतते मोक्षाय यत-इन् । १परिव्राजके संन्यासिनि अमरः । यम्यते जिह्वा यत्र यम-क्तिन् ।७छन्दोग्रन्थविख्याते जिह्वाया २विश्रामस्थाने उच्चारणकालविच्छेदे स्त्री । वृ.र. “क्वचित् छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकविभिः पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च” इत्याद्युक्त्या प्रतिच्छन्दपदान्ते एव छन्दोग्रन्थानुसारेण जिह्वाया

विकासरूपोद्वारयाभावरूपा। २विधवायां ३रागे ४यज्ञे च शब्दच० ५पाठविच्छेदे मेदि०। ७निवारे ८विधौ हेमच०। ९यायाजूकभ्रमभेदे शब्दरत्ना०। यत्+परि-माणे-डति। १०यत्परिमाणे त्रि० शब्दच०।

यतिचान्द्रायण न० यतिनैव कर्त्तव्यं चान्द्रायणं व्रतभेदः। "अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने गते। नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन्" मनूक्ते व्रतभेदे।

यतिन् पु० यम-भावे क्त यतं यमनं व्रतमनेन इनि। १सं-न्यासिनि परिव्राजके अमरः। २विधवायां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना०। [शब्दर०।

यतु(तू)का स्त्री यत-उक अत वा। शिलापत्रिकावृक्षे

यत्न पु०यत-भावे नङ्। १आयासे २उद्योगे वैशेषिकोक्ते प्रवृत्ति-निवृत्तिजीवनयोनिरूपत्रिविधप्रयत्ने ३गुणभेदे च। स च आत्मगुणः इति नैयायिकादयः चित्तगुण इति सांख्यवे-दान्तिकाः।

यत्र अव्य० यद्+त्रल्। यस्मिन्नित्यर्थे।

यत्र यत्नोपपदे वा पु०अभ०पक्षे आ०पर०सक० सेट् इदित्। यन्त्रयति ते यन्त्रति अययन्त्रत् त अयन्त्रीत्।

यथा अव्य०यद्+प्रकारे थाल्। १येन प्रकारेणेत्यर्थे २सादृश्ये ३योग्यतायाम्४आनुरूप्ये ५पदार्थानतिवृत्तौ च वि०कौ०।

यथाकाम अव्य० कामस्यानतिक्रम अव्ययी०। १स्वाच्छन्द्ये २यथेष्टतायाम्। [लोप्याचारिणि जने स्त्रियां ङीप्।

यथाकामिन् त्रि० यथाकामं आचरणमस्त्यस्य इनि।

यथाक्रम अव्य० क्रमस्य आनुरूप्यं तदनतिक्रमो वा अव्य-यी०। १क्रमानुरूप्ये २क्रमानतिक्रमे च।

यथाजात त्रि० जातं जननविशेषमनतिक्रम्य यथाजातं तद्-रूपाणि अच्। १मूर्खे अमरः। २नीचे जटा०।

यथातथ अव्य० तथानतिक्रम्य अनतिवृत्तौ अव्ययी०। यथार्थे यत् वस्तुनो यद्रूपं अविकृतमिति तथारूपभावे हारा० यथावस्थितार्थे।

यथार्थ अव्य० अर्थमनतिक्रम्य अव्ययी०। १सत्यतायाम् अर्थ-स्याव्यभिचारे यथास्वरूपे। अर्श आद्यच्। २सत्ये त्रि०।

यथार्ह अव्य० अर्हं योग्यतामनतिक्रम्य अव्ययी०। १यथा-योग्ये ततः अर्श आद्यच्। २तद्भूते पदार्थे त्रि०।

यथार्हवर्ण पु० यथार्हं यथायोग्यं वर्णयति वर्ण-अण्। चरे अमरः। [२यथाप्रकारे।

यथाप्रति अव्य० वस्तेराद्यरूप्यम् अव्ययी०। १वस्तेराद्यरूप्ये

यथाशास्त्र अव्य० शास्त्रस्यानुरूप्यम् अनतिक्रमो वा अव्ययी०। १शास्त्रानुसारे २शास्त्रानतिक्रमे च।

यथास्थित अव्य०यथा येन क्रमेण स्थातुं योग्यं तथास्थितम् योग्यतायाम् अव्ययी०।१सत्यतायाम् हेमच०अर्श आद्यच्। २सत्ये त्रि०। [आद्यच्। २यथार्थे त्रि०अमरः।

यथास्व अव्य० स्वस्यानतिक्रमः अव्ययी०।१यथायथं। अर्श

यथेप्सित अव्य० ईप्सितस्यानतिक्रमः अव्ययी०।१स्वाच्छन्द्ये अमरः। अर्श आद्यच्। २यथाभीष्टे त्रि० यथेष्टमप्यत्र।

यथोचित अव्य० उचितस्यानतिक्रमः अव्ययी०। १औचित्ये अमरः। अर्श आद्यच्। २उचिते त्रि०।

यद् त्रि०यज्-अदि डिच्च। (ये)१इत्येवं बुद्धिविशेषविषये। अस्य अन्यार्थे सर्वनामता। यत्तदोः शब्दः तच्छब्दार्थनिराकांक्षो व्यापारो नास्त्यस्य न तदपेक्षी इति काव्यप्र०। यत्तच्छब्दयो-रन्यत्र च न समासविभक्त्यन्ततयावरे स्थितम्। २यत्नादित्यर्थे अव्य०। ३गर्हायाम् ४आवृतौ च मेदि०।

यदा अव्य० यद्+काले दाच्। यस्मिन् काले इत्यर्थे।

यदि अव्य० यद्+णिच्-इन् णिलोपः। १पक्षान्तरे अमरः। २सम्भावनायाम् ३गर्हायां ४विकल्पे च मेदि०।

यदु पु० ययातिनृपतेः १ज्येष्ठपुत्रे यस्य वंशे श्रीकृष्णावतारः। तस्य गोत्रापत्यम् अण् यादव तस्य लुक्। २यदुवंश्ये ३दशार्हदेशे च शब्दच० हेमच०। [यदुपत्यादयोऽप्यत्र।

यदुनाथ पु० यदूनां नाथो रक्षकत्वात्। श्रीकृष्णे हेमच०।

यदृच्छा स्त्री यद्+ऋच्छ-अ-टाप्। १स्वातन्त्र्ये, २स्वैर-तायाम् अमरः। "यदृच्छालाभसन्तुष्टः" इति गीता।

यदृच्छाशब्द पु० जात्याद्यवाचके डित्थादिसंज्ञाशब्दे "अथ-न्यादयतः कश्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः। यदृच्छाशब्दवत् पुंसःकस्यार्थ नाम लोचनम्" शाब्दः।

यद्युत अव्य० यदि च उ च वा च द्व०। यद्यर्थे पक्षान्तर-द्योतने "यद्युताक्षतरवन्नारदस्यापि पश्यनेव" इति "यद्युता-वभवं चिकीर्षेदिति" च गोभिलः।

यद्वा अव्य० यत् वा च द्व०। १पक्षान्तरे "यद्वान् इदयोर्न्याता" भर्तृहरिः २युक्ते संक्षिप्तसा०। [२संयमयुक्ते त्रि०हेमच०

यन्तृ पु० यम-तृच्। १सारथौ २हस्तिपके च अमरः।

यन्त्र न० यन्त्रि-अच्। १संयमने तन्त्रोक्ते देवाद्यधिष्ठाने २चक्रभेदे ३औषधपाकार्थपात्रभेदे, ज्योतिषशास्त्राद्यवेक्षण-साधने ४पदार्थभेदे, ५जलधारादेरोषधपानादौ (तरकित्) (भमर) पदार्थे। ६अन्यादेः संपादसाधने पदार्थे अस्त्रि-यन्त्रम् (कामान प्रभृत)।

श्चौषधपाकयन्त्रं च नानाविधं भावप्र० दर्शितं यथा

वालुकायन्त्रम् “भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम्” ।

दोलायन्त्रम् “निबद्धमौषधं सूत्रे भूर्ज्जे तन्निगुणान्तरे । रसपोटलिकां बद्ध्वा दृढं बद्ध्वा गुणेन हि । यन्त्रानपूर्णं कुम्भान्तः भावकद्रव्यसंस्थितम् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्कुम्भाननमेव हि । दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि” । यन्त्राणां चाद्रिकादि ।

विद्याधरयन्त्रम् “स्थाल्युपरिस्थालीं न्यस्य सम्यग् कोष्ठं निधाय च । निधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं वरम् । अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा संनिदध्यात्तथोपरि । स्थालीमूर्द्ध्वस्थां सम्यक् निरुध्य मृदुमृत्स्नया । ऊर्द्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्याकारोप्य यत्नतः । अधस्तात् ज्वालयेदग्निं यावत् प्रहरपञ्चकम् । स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रात् गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् । विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्ञैरुदाहृतम्” ।

भूधरयन्त्रम् “वालुकागूढसर्व्वाङ्गां गर्त्ते मूषां रसान्विताम् । दीप्तोपलैः संवृणुयाद्यन्त्रं भूधरनामकम्” ।

समययन्त्रम् “यन्त्रं समयसंज्ञं स्यात्तस्यास्योर्द्ध्वस्थिते सुखे” कालज्ञानार्थं सू० सि० उक्ते द्रुपदार्थभेदे यथोक्तं “कालसंसाधनार्थाय तथा यन्त्राणि साधयेत् । एकाकी योजयेद्वीजं यन्त्रे विस्मयकारिणि । शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा । गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः” सू० “शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैः प्रसिद्धैश्छायायन्त्रैश्छायासाधकयन्त्रैरनेकधा नानाविधरचितप्रकारैर्गुरूपदेशात् स्वाध्यापकस्य शिक्षोपदेशादतन्द्रितैरलसैः पुरुषैः कालज्ञानं दिनगतादिज्ञानं विज्ञेयं सूक्ष्मत्वेनावगम्यम् । एतत् सर्व्वं सिद्धान्तशिरोमणौ भास्कराचार्य्यैः स्फुटीकृतम् शङ्कुयन्त्रं “समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः शङ्कुः । तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्” ।

यष्टियन्त्रम् “क्षितिजाविष्कम्भार्द्धं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र । दत्वाग्रां प्राक्पश्चात् द्युज्याग्रा च तन्मध्ये । तत्परिधौ षष्ट्यङ्कं यष्टिर्व्यासप्रमितकाः केन्द्रे । क्षितिजाद्भुजा विधेया प्रत्यक्प्रान्तं यावत् । यावत्या यौज्या षष्टिर्द्वितीयकरे धनुर्भवेत् तत्र । दिनगतशेषा नाड्यः प्राक्पश्चात् स्युः क्रमेणैवम्” ।

चक्रयन्त्रम् “चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ सूत्रप्रवर्त्तनादिकाधारम् । धात्री त्रिभाधारत् कक्ष्या भार्थेऽथ चार्द्धं च । तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं चिह्नाग्रीभिरुपनेमिचार्द्धकम् । भूमेश्चक्रतभागास्तत्रान्तरमागता भुजाः । तच्छायाधोलम्ब नता उन्नतचयककुर्व्व द्युदलम् । द्युदलोन्नतांशमहनाड्यः स्युः खाः परैः प्रोक्ताः” ।

धनुर्यन्त्रम् “दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम्” इति ।

अथ यन्त्रविस्तरभयादेतेषां निरूपणविस्तारो गणिताद्विषयादभोमेचित इति सम्यक् । अथ घटीयन्त्रादिभिः स्वतःकारियन्त्रैर्वा सर्व्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनप्रपञ्चं रचति” रङ्ग० । “तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः । ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्” सू० “तोययन्त्रं च तत् कपालं च तत्कालं जलयन्त्रं षष्ठ्याख्यं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः कालेषु घटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः । मयूराख्यं सर्व्वतयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं तद्वत्कालं छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं सर्व्वतः निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रगर्भिता रेणुगर्भो सूत्रो गर्भे मध्ये येषां तैः सम्पन्नाः घटिकाग्राहा बहुघटिका मयूरोदरस्था सुवर्णघटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्ध्या तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः । यदा सूत्राकारेण रेणवः सिकताश्च गर्भे उदरे यस्य तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन तद्धितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युग्रयन्त्रैर्वालुकायन्त्रैश्च चेति विशेषोऽर्थः । चकारस्तोययन्त्रकपालाद्युक्तिसमुच्चयार्थकः । कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः । आसीवादित्यर्थः । ननु मयूरादियन्त्रयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्ज्ञेयाश्च सन्तीत्याह रङ्ग० ।

“पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च । बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः” सू० । “तेषु मयूरादियन्त्रेषु सार्व्वकालिकमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः । प्रकर्षेस्तु यावदवगतविशेषैः । ते के इत्यत आह । पारदाराम्बुसूत्राणीति । पारदयुता आराः । तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ “लघुकाष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समान्तरा नेम्याः । किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरार्द्धे पूरयेत् तावत् । एवपूर्णे तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति” । अम्बु जलस्य प्रयोगः । तथाच शुल्वपात्रप्रयोगः ।

स्फुटं शिल्पनैपुण्यम् । नैकलवानि नैकयुतजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि । तत्राच सिद्धान्तशिरोमणौ "तत्कीर्णनेमिकम वा परितो मदनेन संलग्नम् । तदुपरि तावद्वाद्यं यावत् सुषिरे रसं पिबेत् तावत् । यावद्द्वितीयपार्श्वे पिहितजलं न व्यतो याति । पिहितच्छिद्रं सदलवक्र भ्रमति स्वयं जलाक्रान्तम् । ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याग्रपूर्वस्य । एकं कुण्डजलान्तर्हितीयमपरं त्वधोमुखं च बहिः । युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति । नेम्यां बद्ध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्यम् । नलकमच्युतसलिलं पतितं यथा तद्घटीमध्ये भ्रमति । तत्कात् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम् । चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया" । इति । बीजानि नैव तत्र यन्त्रबीज प्रयोगः । गोप्यो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः । अतिसङ्गात् प्रयोगेषु कुशलतरा ह्यर्थः । दुर्लभाः सदाचारवत्त्वेन मनुष्यैः बहुमायया ह्यर्थः । अन्यथा प्रतिष्ठं सर्वंनरानां प्राप्तुर्यान्ति । एवं सर्वयन्त्रविद्या समुद्रान्तर्निर्याणजनैः शिरच्छाद्यैः सम्यगभ्यस्येति । कुतूहलविद्यास्वादन विस्तारात्तद्योग इति संक्षेपः" रघु० ।

अथ कपालाख्यं जलयन्त्रम्

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्बुनि । षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्" सू० "यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे छिद्रं यस्य तत् । अमलाम्बुनि निर्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे स्वच्छजले न्यस्तं धारितं सदहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टि-वारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति । तत् कपालकं घटयन्त्राणां कपालपदवाच्यत्वात् घटाख्यसमाधीकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् तदुपकरणं तु "शुल्बस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम् । तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्णं पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात् । सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् । विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्" सू० । इति ध्येयम् । गणकास्तु सूक्ष्मत्वम् । अथ चक्रयन्त्रं द्विवेव तावद्ग्रागतं तावद् दैवात् रघु० । "नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ । छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम्" सू० ।

देवताभेदे पूजाधारयन्त्राणि धारणयन्त्राणि च तन्त्रशास्त्रोक्तानि दृष्टव्यानि । तद्लेखनद्रव्याणि तत्रोक्तानि यथा "काश्मीररोचनालाक्षामृगमदचन्दनैः । विलिखेद्धेमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः । सौवर्णे राजते ताम्रे भूर्जे वा समालिखेत् । अथ वा ताम्रपत्रे वा गुटिकीकृत्य धारयेत् । यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम् । भूर्जे द्वादशवर्षाणि तदर्धं ताम्रपत्रके" । द्रव्यभेदस्तर्व्वै तत्र तत्राधायतोक्ता यथा "भूमिस्पृष्टं मनस्पृष्टं यन्त्रं निर्माल्यदूषितम् । विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत्" ।

यन्त्रक न० यन्त्रमिव स्वार्थे कन् । (कुंद) हारयन्त्रकयन्त्रभेदे

यन्त्रगृह न० ६त० । तैलिकयन्त्रालये (घानिघर) हेमच० ।

यन्त्रगोल पु० यन्त्रमिव ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धयन्त्रमिव गोलःवर्तुलः । कलायभेदे (मटर) शब्दच० ।

यन्त्रण न० यत्रि-ल्युट् । १नियमने २रक्षणे ३बन्धने च मेदि० । युच् । ४पीडायाम् स्त्री टाप् ।

यन्त्रपेषणी स्त्री यन्त्रमेव पिष्यतेऽनया पिष-करणे ल्युट् ङीप् । (याँता) पेषणयन्त्रे शब्दा० ।

यभ मैथुने भ्वा०पर०सक० अनिट् । यभति अयाप्सीत् ।

यम उपरतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् यच्छति अयंसीत् उदित् क्त्वा वेट् । यमित्वा यत्वा यतः ।

आ+दीर्घीकरणे आत्म० । उप+विवाहे आत्म० ।

यम परिवेषणे चु० उ० सक० सेट् घटा० । यमयति याम्यति अयीयमत् त अययामत् त ।

यम पु० यम-घञ् । "अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रतानि च" इत्युक्ते १अहिंसादौ तत्र देहसाधनसाध्यम् आवश्यकमवश्यकार्यं नित्यं कार्यमिति अमरः । इन्द्रियादीनां २संयमने च । यमयति अच् । प्राणिनां शुभाशुभकर्मानुसारेण दण्डविधायक ईश्वरनियुक्ते दक्षिणस्थे ३देवभेदे पु० अमरः । तद्वाहिनिकत्वात् ४काके च । आवत्त्वेन यमत्वाद्विनि ५शनौ ६एकगर्भजातयमात्मे यमजे त्रि० मेदि० । ७द्वित्वसंख्यायां ८यमदेवताके भरणीनक्षत्रे ज्यो० ।

दिक्पालयमभेदाः चतुर्दश तन्त्रिसा० उक्ता यथा "यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः" । बोधायनवचनात् प्राप्त० यु० धा० उक्ता यथा

"यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" सू०। "यथाक्रमं एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः भा०। तत्र "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः" सू०। "तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः। उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतया तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते। तथाचोक्तं "स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति"। सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे यथादृष्टं यथानुमितं यथाश्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेत् इत्येषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यात् सत्यं भवेत् पापमेव भवेत् तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् तस्मात् परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात्। स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति। ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः। विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः" भा०।

तन्त्रे तु तस्य दशविधत्वमुक्तं यथा "ब्रह्मचर्यं दयाक्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता। अहिंसाऽस्तेय माधुर्ये दमश्चेते यमाः स्मृताः" १०५ अ०।

यमक न० शब्दालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ० दृश्यम्।

यमकोटि पुंस्त्री० भूगोलस्य चतुर्थपादान्तरिते लङ्कातः पूर्वस्यां स्थितायां देवनिर्मितायां पुर्याम् "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्रागि"ति सिद्धान्तशिरोमणिः।

यमघण्ट पु० योगविशेषे। "द्वे तथापूर्वफल्गुन्यौ पुष्यासेषार्कचन्द्रयोः। ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे। कृत्तिका चन्द्रजे मूला पूर्वाषाढा च रेवती। जीवे शुक्रे भास्वरस्य तु मघा शनैश्चरे। उत्तराषाढा भौमे च भानुवारे मघा तथा। शतभिषा तथा यमघण्टकः" ज्योतिस्तत्त्वम्।

यमदग्नि पु० जमदग्नौ मुनिभेदे।

यमज त्रि० द्वि० व०। यमौ एकदा एकत्र गर्भे सञ्चारी जन्मौ जायेते जन-ड। एकदा एकगर्भजातयोः मेदि०।

यमदंष्ट्र पु० वत्स०। यमस्य दंष्ट्रा इव पर्वसन्धानत्वेन हिंसकत्वात्। "कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टौ चाप्याग्रहायणस्य च। यमस्य दंष्ट्रा एते अल्पाहारी स जीवति" वैद्यकोक्ते शरदिनशेषरूपके। यमदंष्ट्राऽप्युक्ते चार्थे।

यमदूतिका स्त्री यमस्य दूतीव दुर्वार्षे यत्। १तिन्तिडीवृक्षे अमरः। यमस्य दूत इव कायति कै-क। यमदूतक २काके पुंस्त्री०शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

यमद्रुम पु० यमस्य द्रुमः इव। यमद्वारमायातु यदृक्षे शाल्मलिवृक्षे तत्तुल्यकण्टकमयशीर्षत्वेन हि मारविधीकनात्तस्य यमद्रुमत्वम्।

यमद्वितीया स्त्री ६त०। कार्त्तिकशुक्लद्वितीयायाम् "तथा यमद्वितीयायां स्नानार्थं भ्रमणम्" ति०त०।

यमधार पु० यमसंज्ञाका धारा यस्य। उभयपार्श्वे धारायुक्ते शस्त्रे (तिरीच)। [अति यत्र। २यमे पु० मेदि०।

यमन न० यम-ल्युट्। १बन्धने २उपरमे च हेम०। यम-

यमप्रिय पु० ६त०। वटवृक्षे शब्दर०।

यमराज पु० यमानां चतुर्दशानां राजा यमनियामको राजा वा टच्समा०। तेनानां राजनि धर्मराजे शब्दच०। यमेषु राजते राज-क्विप्। यमराजश्च अमरः।

यमल न० यम' योगं लाति ला-क। १युग्मे अमरः। इन्द्रायमले २तन्त्रभेदे च। "तत्र कस्यःवदा यमलं" हरिवं०।

यमलपत्त्र पु० यमलानि युग्मानि पत्त्राणि यस्य। १अश्मन्तकवृक्षे २कोविदारवृक्षे राजनि०।

यमवाहन पु० यमं वाहयति वाहात् अन्यत्रान्तरं नयति वह-णिच्-ल्यु। महिषे शब्दच०।

यमानी स्त्री यच्छति कफवातादिकमनया यम-करणे ल्युट् गौरा० ङीप् आनुक्। १अजमोदायाम् वैद्यकश० स्वार्थे क। यमानिका तत्रैव स्त्री।

यमुना स्त्री यम-उनन्। १कालिन्द्यां नद्यां २यमभगिन्याम् सूर्यसुतायाम् अमरः। ३दुर्गायाञ्च देवीपु०।

यमुनाभ्रातृ पु० ६त०। यमे अमरः।

ययाति पु० यस्य याज्ञेरिव यातिः यतेस्त इषमतिरस्य। नहुषात्मजे राजभेदे। [मेदि०।

ययु पु० या-कु द्वित्वं च। १अश्वमेधीयेऽश्वे २अश्वमात्रे च

यव पु० यु-अच्। १धान्यजातौ शूकधान्यभेदे अमरः। "यवाः सर्वधान्यानां जायते पञ्चमासकम्। योऽग्रं नाम निर्दिशन् यवाः कपिञ्जलाङ्किताः" इति मीमांसा। अङ्गुलिमूले यवाकारे २रेखाभेदे सामुद्रिकम् तत्फलकथनं तत्रैव "अङ्गुष्ठमूलजे पुंसो यवो भुक्ताद्यस्य संपदाम्। अङ्गुष्ठगर्भे यद्येवाङ्गुष्ठेऽपूर्वमपत्यम्। मध्यमायां अपि यवो दृश्यते च शुभोभगा। तद्वत्पर्वण्यत्र ज्यन्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके

यवे। यत्रापि चक्रमध्ये यवपूर्णं दृश्यते। तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम्" इति सामुद्रकम्। ३षट्सर्षपात्मके परिमाणभेदे शब्दर०। [क्षेत्रे अमरः।

यवक्य न० यवानां भवनं क्षेत्रं यत् कुक् च। यवभवने

यवक्षार पु० यवजातः क्षारः। यवजातक्षारे लवणभेदे शब्दर०

यवज पु० यवात् जायते जन–ड। १यवक्षारे रत्नमा० २यवान्याम् राजनि०। [राजनि०।

यवतिक्ता स्त्री यवाकारं तिक्तं फलं यस्याः। शङ्खिन्याम्

यवन पु० यु–युच्। १देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् बहुषु तस्य लुक्। २तद्देशस्थेषु जनेषु ३तद्देशनृपेषु ब०व०। ४वेगे ५अधिवेगयुताश्वे मेदि० ६गोधूमे ७गर्जरतृणे ८तुरुष्कजातौ राजनि० ९ययातिसुतस्य तत्पुत्रस्य तुर्वसोर्वंशजे जातिभेदे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। १०वेगवति त्रि०।

यवनद्विष्ट पु० यवनैर्द्विष्टः द्विष–क्त। गुग्गुलौ राजनि०

यवनप्रिय न० ६त०। मरिचे हेमच०।

यवनाचार्य्य पु० ताजकादिज्योतिःशास्त्रकारके पण्डितभेदे

यवनानी स्त्री यवनानां लिपिः ङीप् आनुक् च। यवनानां लिप्याम् सि० कौ०।

यवनारि पु० यवनस्यारिः। श्रीकृष्णे त्रिका०।

यवनाल पु० यवस्येव नाला (नाडा) यस्य। (देधान) धान्यभेदे हेमच०। [यवक्षारे हेमच०।

यवनालज पु० यवस्य नालात् काण्डात् जायते जन–ड।

यवनिका स्त्री युवन्त्यनया यु–ल्युट् ङीप् स्वार्थे क अत इत्त्वम् (कानात्) जवनिकायाम् अमरः।

यवनी स्त्री यु–ल्युट् ङीप्। १यवानीनामकोषधौ मेदि० ङीप्। २यवनभार्यायाम्। "यवनीमुखपद्मानाम्" रघुः।

यवनेष्ट न० ६त०। १सीसके हेमच०। २मरिचे ३लशुने ४गृञ्जने ५राजपलाण्डौ ६निम्बे च पु०। खर्जूर्य्यां स्त्री राजनि० टाप्।

यवफल पु० यव इव फलमस्य। १वंशे अमरः २कुटजे ३पलाण्डौ ४जटामांस्याम् मेदि० ५प्लक्षवृक्षे शब्दर०।

यवमध्य न० यव इव मध्यं यस्य। चान्द्रायणभेदे प्रथमदिवसादारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या, तदुत्तरं च प्रतिपद्दशाहिन क्रमेणैकैकग्रासह्रासेन मासव्यापी व्रते तस्य मध्यदिवसानां च बहुग्रासत्वेन यवमध्यतुल्यत्वम्।

यवसास पु० यवेन वहते यवानां पार्श्वे कम्। यवक्षारे शब्दच०।

यवशूक पु० यवानां शूकः कारणत्वेनास्त्यस्य अच्। यवक्षारे त्रिका० यवशूकजादयोऽप्यत्र राजनि०।

यवस न० यु–असच्। १घासे २तृणे च अमरः।

यवागू स्त्री यूयते मिश्र्यते यु–आगू। षड्गुणजलपक्वे द्रवभेदे (जाउ) अमरः। "मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि" वैद्यकपरिभाषा।

यवाग्रज पु० यवस्याग्रात् शूकात् जायते जन–ड। १यवक्षारे अमरः। २यवान्याम् राजनि०।

यवानी स्त्री दुष्टो यवः ङीष् आनुक् च। (जोयानि) पदार्थे राजनि०। "यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः। दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत्। वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत्" भावप्र०।

यवापत्य न० यवस्यापत्यमिव तज्जातत्वात्। यवक्षारे राजनि०

यवाम्लज न० यवजातादम्लाज्जायते जन–ड। सौवीरके काञ्जिकभेदे राजनि०।

यवास पु० यु–आस। १दुरालभायाम् अमरः। २खदिरभेदे च भावप्र० ३गुण्डासिनी तृणे स्त्री राजनि० टाप्। स्वार्थे क। यवासक तत्रैव। [तरुणे।

यविष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा युवन्–इष्ठन् यवादेशः। अति-

यवीयस् त्रि० अतिशयेन युवा युवन्+ईयसुन् यवादेशः। १अतितरुणे २अनुजे च "अंशभाजं यवीयांसः" श्रुतिः। स्त्रियां ङीप्।

यवोत्थ न० यवादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क। सौवीरके राजनि०।

यव्य न० यवानां भवनं क्षेत्रं यत्। यवभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः। युतचन्द्रादिवत् यत्। २चान्द्रे मासे पु०। "यव्याहय मासपादि यदि मध्यो रजस्वलाः" प्रा०त०।

यशःपटह पु० यशःख्यापकः पटहः शा० त०। ढक्कायाम् वाद्यभेदे अमरः। [शेषादयोऽप्यत्र।

यशःशेष त्रि० यशः एव शेषोऽस्य। मृते हेमच०। कीर्त्ति-

यशद न० येन वायुना शीर्यते शद–अच्। (दस्ता) ख्याते धातुभेदे "यशदं रङ्गवत्प्रोक्तं रीतिहेतुश्च तन्मतम्। यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्। चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासं च नाशयेत्" भावप्र०।

यशस् न० अश–असुन् धातोः युट् च। शौर्यादिभूते ख्यातिपरपर्याये पदार्थे अमरः।

यशस्या स्त्री यशसे हिता यशस्+यत्। १जीवन्त्याम् २ऋद्धिनामौषधौ च राजनि०। ३यशःसाधने त्रि०। "धन्यं यशस्यमायुष्यम्"।

यशस्वत् त्रि० यशस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । यशोविशिष्टे

यशस्विन् त्रि० यशस्+अस्त्यर्थे विनि । १यशोयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २ज्योतिष्मतीलतायां ३यवतिक्तायां राजनि० ४वनकार्पास्यां शब्दर० ।

यशोद पु० यशो ददाति दा–क । १पारदे राजनि० २यशोदातरि त्रि० ।३नन्दगोपपत्न्यां स्त्री ।"नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा" देवीमा० ।

यष्टृ पु० यज–तृच् । यागकर्त्तरि ।

यष्टि पु० यज–क्तिन् नि० न कुत्वषत्वम् । १ध्वजादिदण्डे २भुजाद्यवलम्बने दण्डे च मेदि० स्त्री च । ३तन्त्रौ शब्दर० । ४हारलतायां ५भार्ग्यां ६मधूकायां (यष्टिमधु) स्त्री वा ङीप् । ७वृक्षभेदे च मेदि० ।

यष्टिमधु न० यष्टौ मधु यस्य । स्वनामख्याते लताभेदे रत्ना० । कप् तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

यष्टीक न० यष्ट्या कायति कै–क । यष्टीमधौ लताभेदे भावप्र०

यष्टीपुष्प पु० यष्टीव पुष्पमस्य । पुत्रञ्जीववृक्षे भावप्र० ।

यष्टीमधु पु० यष्ट्यां मधु यस्य । (यष्टिमधु) स्वनामख्याते लताभेदे राजनि० ।

यस यत्ने दिवा० पक्षे भ्वा० वा श्यन् पर०अक०सेट् । यस्यति यसति संयस्यति संयसति अनुयस्यति । इरित् अयसत् अयासीत् अयसीत् । अयं पुषादिरित्यन्ये षदित् क्त्वा वेट् । यसित्वा यस्त्वा यस्तः ।

यस्क पु० यस–क नेत्त्वम् । मुनिभेदे तस्य गोत्रापत्यं शिवा० अण् । यास्क तदपत्ये पुंस्त्री० निरुक्तकारके मुनिभेदे पु० । बहुषु अस्य लुक् । यस्काः ।

या गतौ अदा० पर० सक० अनिट् । याति अयासीत् ययौ

याग पु० यज–घञ् । मन्त्रकरणके चत्र्याद्यधिकरणे देवोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपे यज्ञे अमरः । तद्भेदाः अग्न्याधानादिज्योतिष्टोमादौ दृश्याः ।

याच याचने भ्वा०उभ०द्वि०सेट् । याचति ते अयाचीत् अयाचिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । लिट् ययाच ययाचतुः । क्त याचितम् । गौणेऽस्य कर्मणि दुहादित्वात् ।

याचक त्रि० याच–ण्वुल् । याच्ञाकारके अमरः ।

याचन न० याच–ल्युट् । याच्ञायाम् । युच् । याचना तत्रार्थे स्त्री ।

याचनक त्रि० याच–ल्यु स्वार्थे क । याचके अमरः ।

याचित न० याच–भावे क्त । याचनवृत्तौ अमरः । २याच्ञाप । कर्मणि क्त । ३मार्गिते त्रि० ।

याचितक न० याचितेनाधिगतम् कन् । याच्ञया धनस्वामिनो गृहीते (चाकोया) द्रव्ये अमरः ।

याच्ञा स्त्री याच–नङ् । प्रार्थनायाम् अमरः ।

याजक पु० याजयति यज-णिच्-ण्वुल् । धनादिलाभाय परार्थे यज्ञकर्त्तरि ऋत्विगादौ ।

याजन न० यज–णिच्–ल्युट् । दक्षिणार्थमन्यस्य यागसम्पादने "यजनं याजनं तथा" मनुः ।

याज्ञवल्क्य पु० १धर्मशास्त्रकर्त्तरि तत्संहिता आचारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्याध्यायत्रयान्विता ।२शुक्लयजुःप्रवर्त्तके मुनिभेदे तत्कथा भाग० १२ स्क० ।

याज्ञसेनी स्त्री यज्ञसेनस्य द्रुपदराजस्यापत्यं स्त्री अत इञ् ङीप् । द्रौपद्यां पाण्डवभार्य्यायाम् हेमच० ।

याज्ञिक पु० यज्ञाय हितः यज्ञः प्रयोजनमस्य वा ठक् । १दर्भभेदे शब्दर० ।२याजके ऋत्विगादौ ३खदिरे ४पलाशे ५अश्वत्थे राजनि० । ६यज्ञजाते च ।

याज्य न० इज्यतेऽत्र यज–बा ण्यत् ।१यागस्थाने २देवप्रतिमायाम् "याज्यं चेलमलङ्कारम्" इति स्मृतिव्याख्यायां दायभागे "याज्यं यागस्थानं देवताप्रतिमा चेत्युक्तम् । ३याजनीये त्रि० । करणे ण्यत् । ४ऋग्विशेषे स्त्री । तदुच्चारणविशेषः आश्व०श्रौ० १।४५ सू० उक्तः ।

यातना स्त्री चु० यत–युच् । तीव्रवेदनायाम् अमरः ।

यातयाम त्रि० यातो गतो यामः कथितसमयो यस्य ।१जीर्णे २परिभुक्ते च अमरः ।३पर्युषिते "यातयामं गतरसम्" इति गीता । ४उच्छिष्टे मेदि० । ५पुनःपुनःप्रयुज्यमाने च "संवत्सराख्ये गवामयने मासं छन्दस्तरयाम्णोः पुनः पुनः प्रयोगात् तस्य तथात्वम् ता० ब्रा० ४।१।१ भाष्ये उक्तम् । [१गतो २गन्तव्ये त्रि० ।

यातव्य पु० यायतेऽसौ या–तव्य । जयार्थिना युद्धार्थमभिगम्ये

यातायात न० यातञ्चायातञ्च या–भावे क्त । आ+या-भावे क्त समाहार द्व० । गमनागमनयोः ।

यातु न० या–तु । १राक्षसे अमरः । २गन्तरि त्रि० उणा० । ३वायौ पु० ४अध्वगे त्रि० सि० कौ० ५याते संक्षिप्तसा० यत–णिच्–तुन् । ६यातयितरि प्रवर्त्तयितरि च "यातयंश्चेति" ताण्ड्य०ब्रा० "यातयतिर्जना प्रवर्त्तयितेति" भा० । [राजनि० ।

यातुघ्न पु० यातं राक्षसं गन्धेन हन्ति हन–टक् । १गुग्गुलौ

यातुधान पुंस्त्री० यातु इति धीयतेऽभिधीयते धा-ल्युट् । राक्षसे अमरः स्त्रियां जातौ ङीष् ।

यातृ स्त्री या-तृच् । १देवरपत्न्याम् (जा) अमरः । यातरौ यातरः । तृन् । २गन्तरि त्रि० । यातारौ यातारः ।

यात्रा स्त्री या-ष्ट्रन् । १जिगीषया राज्ञां गमने अमरः २गमनमात्रे ३देवोद्देशेनोत्सवभेदे रथयात्रादौ ४यापने च मेदि० । ५उपाये विश्वः यात्रादिनादिकं ज्यो०चि० यात्राप्रकरणे दृश्यम् । [हिते यात्रादौ च ।

यात्रिक त्रि० यात्रायै हितम् । १उत्सवे २उपाये ३गमन-

याथातथ्य न० तथा तद्रूपतौचित्यम् यथार्थो० तस्य भावः ष्यञ् । यद्वस्तु यथा भवितुं युक्तं तस्य तथाभावे ।

याथार्थ्य न०यथार्थस्य भावः । सत्यत्वे वास्तविकत्वे । [अमरः

यादःपति पु० यादसां जलजन्तूनां पतिः । १वरुणे २समुद्रे

यादव पु० यदोर्गोत्रापत्यम् अण् । १यदुवंश्ये स्त्रियां ङीप् । २तत्प्रधाने श्रीकृष्णे पु० शब्दर० । यदूनामिदम् अण् ३गोकुलादिके धने न०शब्द०।४दुर्गायां स्त्री त्रिका०ङीप्

यादस् न० या-असुन् दुक् च । जलजन्तुमात्रे अमरः ।

यादसांनाथ पु० ६त० अलुक्स० । १वरुणे जटा० २समुद्रे च अमरः । यादसांपत्यादयोऽप्यत्र ।

यादृश(क्ष)(श्) त्रि० यस्येव दर्शनमस्य यद्+दृश-कञ् (ट) क्विप् वा । यत्सदृशे यथाविधे । टान्तात्तु स्त्रियां ङीप् ।

यादृच्छिक त्रि० यदृच्छया आगतः ठक् । यथेच्छया प्राप्ते ।

यान न० या-भावे ल्युट् । १गमने उपचितयत्नैः राज्ञः शत्रुराष्ट्रादिरथां तथा रिपोराक्रन्दनाय २गमने च अमरः । करणे ल्युट् । ३गमनसाधने रथादौ अमरः ।

यापन न० या-णिच्-ल्युट् । १कालादेः क्षेपणे हेमच० । २निरसने च मेदि० ।

याप्य त्रि० या-णिच्-ण्यत् । १निकृष्टे २अधमे अमरः । ३गोपनीये मेदि० । निःशेषप्रतिकार्ये उपशमनीये ४रोगभेदे च माधव० तत्र तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा "याप्यं तु तं विद्यात् क्रियां धारयते हि यः । क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति । प्राप्ता क्रिया धारयति रुग्णितं याप्यमातुरम् । प्रपतिष्यद् गृहागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः । साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" ।

याप्ययान पु० याप्यं क्षेप्यं कुत्सितं वा पद्गम्यत्वात् इतरयानापेक्षया यानम् । (कहाराबा) शिबिकायाम् अमरः ।

याम पु० यम-घञ् । १यमने मेदि० २प्रहरे च अमरः । "यामो यामशतानि मायाया" इति वा० द० ।

यामघोष पुंस्त्री०यामे घोषोऽस्य । १कुक्कुटे शब्दच० स्त्रियां ङीष् । २घटिकायन्त्रभेदे स्त्री त्रिका० ।

यामल न० यमल+स्वार्थे अण् । १युगले हेमच० । २तन्त्रशास्त्रभेदे च । "सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् । क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च । युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम्" । तच्च षड्विधम् "आदियामलं१ ब्रह्मयामलं२ विष्णुयामलं३ रुद्रयामलं४ गणेशयामलम्५ आदित्ययामलम्६ च इति वाराहीतन्त्रम् । अत्र वस्त्वादिकमपि तत्रार्थे ।

यामवती स्त्री यामाः बहवः त्रियामावृत्ता अस्त्यस्यां भूम्नि मतुप् मस्य वः ङीप् । १रात्रौ राजनि० २हरिद्रायाम्

यामातृ पु०जायां माति तृच् पृषो० । जामातृशब्दार्थे शब्दर०

यामि स्त्री यम-इञ् । १कुलस्त्रियां २भगिन्यां जामिःशब्दादौ रभसः । "या(जा)मयो यानि गेहानीति" मनुः । ३रात्रौ शब्दर० । ४धर्मपत्नीभेदे वह्नि० "अरुन्धती वसुर्यामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती । सङ्कल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भामिनी । धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु" !

यामित्र न० ज्योतिषोक्ते लग्नराशिभ्यां सप्तमे स्थाने ।

यामित्रवेधः पु०यामित्रे सप्तमस्थाने वेधः पापग्रहसंयोगः । विवाहादौ वर्ज्ये "पापात् सप्तमगः शशी" इत्याद्युक्ते योगभेदे उपयमनशब्दे १२६७ पृ० दृश्यम् ।

यामिनी स्त्री यामाः त्रियामाः सन्त्यस्याः बाहुल्ये इनि । १रात्रौ २हरिद्रायाम् अमरः । [रजनीशादयोऽप्यत्र ।

यामिनीपति पु० ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च ।

यामी स्त्री यमस्येयम् यमो देवताऽस्या वा तस्येदं वा अण् ङीप् १दक्षिणस्यां दिशि २यमपत्न्यां स्त्रियां ३भरणीतारायां च । यामि+वा ङीप् ।४यामिशब्दार्थे च ।

यामुनेष्टक न० यमुनायां भवं यामुनं तदिवेष्टकम् । सीसके जटा० तस्य तत्स्थत्वात् यामुनत्वात् तथात्वम् ।

याम्य पु० यामी दिक् निवासोऽस्य यत् । १अगस्त्ये २चन्दनवृक्षे च मेदि० । यमो देवताऽस्य तस्येदं वा यत् । ३यमसम्बन्धिनि त्रि० ४भरणीनक्षत्रे च स्त्री० ५दक्षिणदेशस्थे त्रि० ।

याम्यायन न० याम्यायाम् अयनं सूर्यस्य गतिः । सूर्यस्य दक्षिणायने तदाधारेषु रवेः कर्कटसंक्रान्तितः परेषु षट्सु राशिषु च । [राजनि० ।

याम्योद्भूत पु० याम्ये दक्षिणदेशे उद्भूतः । पीतसारके

यायजूक पु० यज-यङ्-ऊक। पुनःपुनर्यागशीले अमरः।

यायावर पु० देशाद्देशान्तरं याति या-यङ्-वरच्। १अश्वमेधीयाश्वे जटा० तस्य नानादेशगमनशीलत्वात्तथात्वम् २जरत्कारुमुनौ च त्रिका०। ३भ्रमणगमनशीले त्रि०।

याव पु० यु-घञ् स्वार्थे अण्। १अलक्ते अमरः स्वार्थे क। यावक तत्र। याव इव कन् (जवतीधान्य) २व्रीहिधान्यभेदे अमरः।

यावत् त्रि० यद् परिमाणमस्य मतुप्। १यत्परिमाणे स्त्रियां ङीप्। या-वति। २साकल्ये ३अवधौ ४व्याप्तौ ५माने ६अवधारणे च अव्य० अमरः। एतत्कालयोगे द्वितीया।

यावत्तावत् अव्य० यावच्च तावच्च द्व०। बीजगणितप्रसिद्धे अव्यक्तमानानयनाय कल्प्ये प्रथमे राशौ।

यावतिथ त्रि० यावतां पूरणः यावत्+डट् इथुक् च। यावत् परिमाणपूरणे।

यावन पु० यु-णिच्-ल्यु। सिल्हकगन्धद्रव्ये अमरः।

यावनाल पु० यवनाल एव स्वार्थे अण्। धान्यभेदे (जनार) राजनि०।

यावनालशर पु० यवनाल इव शरः। शरभेदे राजनि०।

यावनाली स्त्री यवनालस्य विकारः अण् ङीप्। यवनालभवायां शर्करायाम् राजनि०।

यावशूक पु० यवशूकस्य विकारः अण्। यवक्षारे रत्नमा०।

याष्टीक पु० यष्टिः प्रहरणमस्य ठञ्। यष्ट्या योद्धरि अमरः। [भावे घञ्। १प्रयासे।

यास पु० यस-कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १दुरालभायाम् अमरः

यु मिश्रणे अमिश्रणे च अदा०पर०सक०सेट्। यौति अयावीत्।

यु बन्धे क्र्या०उभ०सक०अनिट्। युनाति युनीते अयौषीत् अयोष्ट।

यु निन्दने चु० आत्म० सक० सेट्। यावयते अयीयवत्।

युक्त त्रि० युज-क्त। १मिलिते मेदि०। २न्याय्ये यथा सर्वविषयकज्ञानयुते योगिनि पु० भाषा० ३उचिते ४न्यायागतद्रव्यादौ च न० अमरः ५(एकाजी) हस्तभेदे स्त्री रत्नमा०। (सज्जी) अमरः।

युक्तरसा स्त्री युक्तो रसो यस्याः। रास्नायां (रास्ना श्याम-

युक्ति स्त्री युज-क्तिन्। १न्याये मेदि०। २अवधारणे ३अनुमाने ४तत्साधकलिङ्गज्ञानादौ अपवादाधर्मविषयप्रमाणप्रमासंपत्त्यर्थे तर्के० व्यवहारे कानि चित् वैलक्षिकलिङ्गानि नारदेनोक्तानि यथा "उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशाकेशिगृहीतश्च युगपत्

पारदारिकः। कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः। तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः। प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः। असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्"। "युक्तिरयोगधारणम्" शा०इ० उक्ते ६नाटकाङ्गविशेषे च। तत्र न्याये "युक्तो-विरोधे न्यायस्तु व्यवहारनिर्णये। युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते" मीमांसकाः।

युग वर्जने भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। युङ्गति अयुङ्गीत्।

युग न० युजि-घञ् पृषो० न कोपः। १युग्मे द्वित्वसंख्यान्विते वस्तुमात्रादावर्थविशेषे २कालविशेषे ३हस्तिनासोदर्थे ४हस्तचतुष्कपरिमाणे ५रथशकटादेरङ्गभेदे पु० (जोयाल) मेदि०। [वाद्यभाण्डभेदे अमरः।

युगकीलक पु० ६त०। रथाद्यङ्गयुगधारणार्थे कीलकाकारे

युगन्धर पु० युगं रथस्य युगकाष्ठं धरति धृ-खच्। रथस्य युगकाष्ठबन्धने कूबराख्ये १काष्ठभेदे अमरः। २पर्वतभेदे च शब्दर०। [अमरः।

युगपद् अव्य० युगमिव पद्यते पद-क्विप्। एककाले इत्यर्थे

युगपत्र पु०युगमिव संहतं पत्रमस्य। कोविदारवृक्षे हेमच०। का कप्। तत्रैव। शिंशपावृक्षे स्त्री त्रिका० टाप् अत इत्त्वम्।

युगपार्श्वग पु० युगपार्श्वे गच्छति गम-ड। कस्य पार्श्वं वाहकपार्श्वे गते वृषे अमरः। [न्विते अमरः।

युगल न० युगं द्वित्वं लाति ला-क। युग्मे द्वित्वसंख्या-

युगलाख्य पु० युगलेन पराक्रमेण अङ्गानवयवेनाख्यायते आ+ख्या-क। १बर्बूरवृक्षे राजनि० २युगलनामके त्रि०।

युगान्त पु० युगानां सत्यादीनामन्तस्तदुपलक्षितो वा कालः। १प्रलये २तत्काले च हला०।

युग्म न० युज-मक् पृषो० जस्य गः। १द्वित्वसंख्यान्विते (जोड़ा) युगले। "युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्" इत्युक्ते २तिथिविशेषयोगे ३समराशिषु च ४मिथुनराशौ च ज्यो०

युग्मपत्र पु० युग्मानि पत्राण्यस्य। १रक्तकाञ्चनवृक्षे रत्नमा० युग्मपर्णादयोऽप्यत्र। संज्ञायां कन्। २शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दर०टाप् अत इत्त्वम्। [२वृश्चिकाल्यां च राजनि०

युग्मफला स्त्री युग्मानि फलानि यस्याः। १इन्द्रचिर्भिट्यां

युग्य न०युगमर्हति युग+यत्। १वाहने याने। युगं वहति यत्। २युगवाहकेऽश्वादौ त्रि० अमरः।

युच्छ प्रमादे भ्वा० पर० अक० सेट् । युच्छति अयुच्छीत् ।

युज युतौ रु० उ० सक० अनिट् । युनक्ति युङ्क्ते इरित् अयुजत् अयौक्षीत् अयुक्त युयोज युयुजे ।

अजन्तोपसर्गात् उदश्च परस्मात् आत्म० ।

अनु+प्रश्ने सक० आ० । अनुयुङ्क्ते अनुयोगः ।

अभि+व्यवहारेणाक्रन्दने (नालिशकरा) सक० आत्म० अभियुङ्क्ते अभियोगः ।

उद्+आयोजने सक० उद्यमे अक० उद्युङ्क्ते उद्योगः ।

उप+भोजने सक० सम्बन्धभेदे अक० आत्म० उपयुङ्क्ते उपयोगः ।

नि+प्रेरणे सक०आत्म०नियुङ्क्ते । नियोगः । [पर्य्यनुयोगः ।

परि+अनु+दूषणाय प्रश्ने आत्म० सक० । पर्य्यनुयुङ्क्ते

प्र+उच्चारणे व्यवहारभेदे च सक० आत्म० प्रयुङ्क्ते प्रयोगः

प्रति+प्रतिरूपे योगे सक० आ० प्रतियुङ्क्ते प्रतियोगः ।

सम्+संयोगे सक० प० संयुनक्ति संयोगः ।

युज निन्दायां चु० आ० सक० सेट् । योजयते अयूयुजत ।

युज समाधौ दि० आत्म० अनिट् । युज्यते । युयुजे ।

युज बन्धने युतौ च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट् । योजयति ते योजति । अयूयुजत् त । अयोजीत् ।

युज् त्रि० दि०युज क्विप् । १समाधिमति । युक् युजौ । रु० युज क्विप् ।२संयोगवति त्रि०युङ् युञ्जौ युञ्जः इति भेदः चु० युज-निन्दे भावे क्विप् । ३निन्दायाम् अम० ।

युञ्जान पु० युज–शानच् ।१योगविशेषवति भावनाप्रकारेण सर्वपदार्थज्ञातरि भाषा०। २रथसारथौ ३विप्रे च मेदि०।

युत दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । योतते । अयोतिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [४हस्तचतुष्टयमाने न०मेदि०।

युत त्रि० यु–क्त । १संयुक्ते २मिलिते ३अमिलिते च ।

युतक न० यु–क्त युत-क वा ततः स्वार्थे क । १संशये २युगे ३स्त्रीवसनाञ्चले ४चरणाग्रे ५यौतके धने मेदि० । ६मैत्रीकरणे शब्दर०।७संश्रवे दम्पूर्णाग्रे च नानार्थमा०। ८स्त्रीवस्त्रभेदे हेम० । १०संयुक्ते त्रि० ।

युतवेध पु० विवाहादौ नक्षत्रे चन्द्रेण सह पापग्रहयोगे उपयमशब्दे १२६७पृ० वसुवाक्ये दृश्यम् ।

युद्ध न० युध–भावादौ क्त । १परस्पराभिघातार्थं शस्त्रादिक्षेपणव्यापारे योधने २तदाधारे संग्रामे अमरः। ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां गतिभेदकृते योधनरूपे ३परस्परमिलनविशेषे च । ग्रहयुद्धशब्दे २७६६ पृ० दृश्यम् ।

युध युद्धे दिवा० आ० सक० अनिट् । युध्यते अयुद्ध युयुधे ।

युध्(धा) स्त्री युध–सम्प० क्विप् वा टाप् । १युद्धे योधने २संग्रामे च अमरः । [२५अ०।

युधाजित् पु० क्रोष्टुनृपपुत्रे माद्रीगर्भजाते नृपभेदे हरिवं०

युधान पु० युध–उणा०आन । १क्षत्रिये उणादिको० ।

युधिष्ठिर पु० युधि युद्धे स्थिरः "गविमुधिभ्यां स्थिरः" पा० षत्वम् । पाण्डवश्रेष्ठे । [अयोपीत् ।

युप विमोहे दिवा०पर०सक० सेट् । युप्यति इरित् अयुपत्

युयुधान पु० युध–कानच् द्वित्वम् । १इन्द्रे सात्यकिनामनि यादवे क्षत्रियभेदे त्रिका० ।२क्षत्रियमात्रे च संक्षिप्तसा०।

युवखलति स्त्री युवतिरेव खलतिः पुंवत् । (टाक) रोगवत्याम् युवत्याम् । [शब्दर० ।

युवगण्ड पु० ६त० । यूनो गण्डस्थव्रणभेदे । (ब्रयस्फोड़ा)

युव(ति)ती स्त्री युवन्+ति ङीप् वा । १यौवनवत्यां स्त्रियाम् शब्दर० । युवन्–ङीप् । यूनीत्यप्यत्र । २स्त्रीमात्रे भागुरिः ३हरिद्रायां शब्दच० ।

युवतीष्टा स्त्री युवतीनामिष्टा । स्वर्णयूथिकायाम् राजनि०।

युवन् त्रि० यु–कनिन् । १श्रेष्ठे २निसर्गबलवति मेदि० । "आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते" इत्युक्तवयस्के ३तरुणे च । "जीवति तु वंश्ये युवा" पा० उक्तेरुक्ते पौत्रादेरपत्ये ४चतुर्थादौ बालादिस्वरेषु ५स्वरभेदे ।

युवनाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये मान्धातृपितरि नृपभेदे ।

युवराज पु० युवैव राजा टच्समा० । राज्ययोग्यक्रियत्कार्य्यकरे १राजपुत्रे अमरः ।२बुद्धभेदे त्रिका०। [युष्मद्

युष भजने सौ०पर०सक०सेट् । योषयति अयोषीत् । योषा

युष्मद् त्रि० सौ० युष-मदिक् । संबोध्यचेतने मध्यमपुरुषार्थे । उक्तार्थेऽस्य सर्वनामता त्रिषु लिङ्गेषु समरूपता च ।

यूका पुंस्त्री० यू–क्विप् क । मत्कुणे (उकुण) स्त्रीत्वे टाप् ।

यूति स्त्री यु-क्तिन् नि० दीर्घः । मिश्रीकरणे ।

यूथ न० यु–थक् पृषो० दीर्घः । सजातीयसमुदाये अमरः ।

यूथनाथ पु० ६त० । वन्यगजादीनां प्रधाने अमरः । यूथपादयोऽप्यत्र ।

यूथिका स्त्री यु–थक् पृषो० दीर्घः स्वार्थे क अत इत्वम् टाप् । १अम्लानके मेदि० २पाठायां राजनि०। ३यूथ्याम् (युइ) अमरः । [अमरः ।

यूथी स्त्री यु-थक् पृषो० दीर्घः ङीप् । (युइ) पुष्पप्रधाने वृक्षे

यूप पुंन० यु-पक् पृषो० दीर्घः । १यज्ञीयपशुबन्धनकाष्ठभेदे तल्लक्षणं यज्ञपात्रे दृश्यम् । यागसमाप्तिचिह्नार्थे २स्तम्भे च अमरः ३जयस्तम्भे पु० उणादिको० ।

यूपकटक पु० ६त० । यज्ञसमाप्तिसूचककाष्ठस्य शिरःस्थे वलयाकारे काष्ठमये पदार्थे चषाले अमरः ।

यूपद्रु पु० यूपाय द्रुः प्रकृतिविकृतिभावात् ४त० । खदिरवृक्षे यूपद्र्वादयोऽप्यत्र त्रिका० ।

यूष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । यूषति अयूषीत् युयूष ।

यूष पुंन० यूष-क । १मुद्गादिक्वाथे अमरः ।
"अष्टादशगुणे नीरे शमीधान्यस्य तोलकः । चिरकाले यदा सिद्धिं पेयासौ यूष उच्यते । कृतः स एव निःस्नेहो रचितश्च विशेषतः" । यूषश्च प्रकारान्तरमाह भाव-प्रकाशः "कृष्णपलं शुण्ठी पिप्पलीश्चार्द्धकार्षिकी । वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्रसो यूष उच्यते" ।
"यूषो बल्यो लघुः पाके वृष्यः कण्ठ्यः कफापहः" । अथ मुद्गयूषविधिः "मुद्गानां द्विपलं तोये चतुःषष्टिपलोन्मिते । पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य रसेन तत् । युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकैः पादकार्षिकैः । कणाजीरकयोश्चूर्णेनाप्यवचूर्णितम् । संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः" । अथ तस्य गुणाः "मुद्गामलकृतो यूषो दीपनः शीतलो लघुः । ग्राह्योर्ध्वजत्रुरुग्दाहकफपित्तज्वरापहृत्" । अथ मुद्गामलकयूषगुणाः "मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्ताग्निवातहः । तृड्दाहभ्रमनः शीतो मूर्च्छाश्रमदाहापहः" भावप्र० । २मद्गुदावर्त्ते पु० शब्दर० । [चक्रि न युषाः ।

येष यत्ने भ्वा० आ० अक०सेट् । येषते अयेषिष्ट । ऋदित्

योक्त्र न० युज्यतेऽनेन युज-ष्ट्रन् । ईषादण्डादौ युगबन्धनार्थे दामनि (योत) अमरः ।

योग पु० युज-भावादौ घञ् । संयोगे १मेलने २उपाये ३सन्नाहधारणे ४ध्याने ५युक्तौ च अमरः । "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति पातञ्जलोक्ते ६सर्वविषयेभ्योऽन्तःकरणवृत्तेर्निरोधे "संयोगं योगमित्याहुर्जीवात्मपरमात्मनोः" इत्युक्ते ७जीवात्मपरमात्मनोरैक्ये । ८अप्राप्तार्थलाभचिन्तायाम् ९देहस्थैर्य्ये १०सन्नद्धादीनां प्रयोगे ११भेषजे १२विश्वासघातके १३द्रव्ये कार्मणे च मेदि० । १४पदसमुदायशक्त्याश्रयशक्तिसम्बन्धे "योगरूढं बलवत्" इति मीमांसकाः । "योगः कर्मसु कौशलम्" इत्युक्ते १५यथास्थितवस्तुनोऽन्यथात्वप्रतिपादने यथा संसारबन्धहेतोरपि कर्मणोऽबन्धमोक्षहेतुत्वम् । १६ज्योतिषोक्तेषु रविचन्द्रयोगाधीनेषु विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ पदार्थेषु । तिथिवारनक्षत्राणाम् अन्यतरान्यतमानां १७इष्टसाधनविशेषेषु सिद्धियोगः अमृतयोगः अर्द्धोदययोग इत्यादि । १८कुये च "योगाधमनविक्रीतमिति" स्मृतिः । १९नैयायिके २०धने हेमच० २१चारे २२सूत्रे त्रिका० । चित्तवृत्तिनिरोधरूपयोगश्च द्विविधः । राजयोगो हठयोगश्च । तत्र राजयोगः पतञ्जलिनोक्तः । हठयोगस्तु तन्त्रशास्त्रोक्तः । तस्य प्रकारान्तरेण त्रैविध्यम् भाग० ११।२० अ० उक्तं यथा "श्रीभगवानुवाच "योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् । निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् । यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः । तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते । स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव! । न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् । अस्मिंल्लोके वर्त्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया" । २३ज्योतिषोक्ते चन्द्रादिग्रहविशेषे फलभेदयोगे यथा राजयोगः नाभसयोग इत्यादि । यात्रायां यात्रालग्नात् केन्द्रत्रिकोणस्थिते बुधजीवशुक्राणामेकस्मिन् योगोक्तं मु० चि० "एकोऽपि ज्ञार्य्यसितेषु पञ्चमतपःकेन्द्रेषु योगस्तथा द्वौ चेत्तेष्वधियोग एषु सकला योगाधियोगः स्मृतः" । योगे क्षेमस्याधियोगगमने "क्षेमं रिपूणां वधः"

योगक्षेम न० योगश्च क्षेमश्च समाहारः द्व० । अलब्धलाभचिन्तासहिते लब्धपरिरक्षणे "योगक्षेमं वहाम्यहम्"

योगज न० योगात् जायते जन-ड । १अगुरुचन्दने भावप्र० । २योगजातमात्रे त्रि० । ३न्यायोक्ते प्रत्यक्षसाधने अलौकिकसन्निकर्षभेदे पु० ।

योगदान न० योगेन छलेन उपधिना वा दानम् । "योगदानप्रतिग्रहम्" इति स्मृत्युक्ते सोपधिके दाने ।

योगनिद्रा स्त्री योगरूपा निद्रा । प्रलये परमेश्वरस्य सर्वजीवसंहारेच्छया योगरूपे १व्यापारे "योगनिद्रामुपेयुषः" देवीमा० २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च ।

योगपट्ट न० योगाभ्यासार्थं पट्टम् । योगिधार्य्ये पट्टवस्त्रभेदे योगपट्टकमप्यत्र । "त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम् । द्वितीयं कम्बलोद्भूतं तृतीयं तन्तुनिर्मितम् । चतुर्मात्रप्रविस्तारं दैर्घ्ये च यष्टिकावधि" शिवार्चनेश्वरः । चतुर्मात्रं चतुरङ्गुलमात्रम् शैरसि० ।

योगपीठ पुंन॰ योगयोग्यं पीठमासनम् । देवादीनामासनभेदे

योगमाया स्त्री योग एव माया । भगवतो जगत्सर्जनार्थायां शक्तौ “योगमायामुपाश्रितः” इति भाग॰१०स्क॰ रासारम्भे तदधिष्ठात्र्यां २दुर्गायाञ्च ।

योगरङ्ग पु॰ योगेन रङ्गोऽस्य । (नारङ्ग) जम्बीरभेदे राजनि॰

योगरूढ पु॰ योगोऽवयवशक्तिः रूढिः समुदायशक्तिः एते स्तोऽस्य अच् । अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च अर्थबोधके पङ्कजशब्दादौ । तत्र हि उभयशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपावयवार्थविशिष्टपद्मत्वविशिष्टस्य बोधः । अवयवार्थबोधनाच्च पङ्कजाते कुमुदादौ शैवलजाते पद्मे च न तत्पदप्रयोगप्रसङ्गः ।

योगरूढि स्त्री योगेन सहिता रूढिः । शब्दस्य शक्तिभेदे यथा पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मस्य बोधः । [च हेमच॰।

योगवाहिन् पु॰योगेन वहति वह-णिनि ।१पारदे २क्षारभेदे

योगाचार पु॰ बौद्धभेदे तन्मतञ्च बुद्धशब्दे ४५८। पृ॰दृश्यम्

योगाधमन न॰ योगेन छलेनोपधिना धाऽऽधमनम् । सोपधिके छलहेतुके च बन्धकदाने । “योगाधमनविक्रीतम्” इति स्मृतिः ।

योगारूढ पु॰ योगमारूढः आ+रुह-क्त । “यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते” इत्युक्ते योगिभेदे “योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” इति गीता ।

योगासन न॰ योगार्थमासनम् । १योगशास्त्रोक्ते स्वस्तिकादौ आसनभेदे हेमच॰ । “अथ योगासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा योगिवद्भवेत् । ऊर्वोः पादतलद्वन्द्वं स्थाप्य बद्ध्वा करद्वयम्” इति रुद्रया॰ उक्ते २आसनभेदे च ।

योगिन् त्रि॰ युज-घिनुण् । “आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः” गीताद्युक्तयोगयुक्ते २संयोगवति च त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । सा च तत्र ३दुर्गायां ४तच्छक्तिभेदेषु ब्रह्माण्याद्यासु चतुःषष्टिप्रकारेषु देवताप्रतिमाशब्दे १६६५ पृ॰ दृश्यम् । “प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामरुद्रौ च पावके । शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदभानौ च नैरृते । षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यां चाष्टमी कुहूः” इत्युक्तेषु पूर्वादिदिग्भेदाद् ५तिथिभेदेषु तत्फलं वामे शुभकरी प्रोक्ता पृष्ठे सर्वार्थसाधिनी” ज्यो॰त॰ । आवश्यकत्वे यात्रार्थभेदे तस्याः शुभत्वं समयामृते उक्तं यथा “वक्षा-दिग्रुदयं याति ततो यात्रार्द्धभुक्तिका । अमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी । तेन “प्राचीधनेश्वरकृतान्तकौबेरवायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु । एषु क्रमाद्विश्वति प्रतिपदादयोः पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री” । ६मङ्गलापिङ्गलादिदशाभेदे च दशाशब्दे २४८४ पृ॰ दृश्यम् । [१दुर्गायां स्त्री ङीप् ।

योगीश्वर पु॰ ६त॰।१याज्ञवल्क्यमुनौ २योगिनां श्रेष्ठे च ।

योगेश्वर पु॰ ६त॰ । १श्रीकृष्णे “योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्” गीता । २दुर्गायां च ३वन्ध्याकर्कोट्यां स्त्री भावप्र॰ ङीप् ।

योगेष्ट न॰ योगाय योजनार्थमिष्टम् । सीसके अमरः ।

योग्य त्रि॰ योगमर्हति यत् युज-ण्यत् वा । १योगार्हे २उचिते ३निपुणे ४शक्ते च । ५पुष्यनक्षत्रे पु॰ मेदि॰ । ६ऋद्धिनामौषधे न॰ अमरः ।

योग्यता स्त्री योग्यस्य भावः तल् । १सामर्थ्ये २शाब्दबोधसाधने “पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता” भाषा॰ उक्ते ३तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्तारूपे ४परस्परान्वये बाधाभावरूपे चार्थे च ।

योग्या स्त्री योगमर्हति यत् युज-ण्यत् वा कृत्वम् ।१अभ्यासे सूर्यस्त्रियाञ्च मेदि॰ २शस्त्राभ्यासे हेमच॰ ।

योग्यानुपलब्धि स्त्री योग्यस्य प्रत्यक्षादिना उपलब्धुमर्हस्यानुपलब्धिरज्ञानम् । न्यायाद्युक्ते अभावग्राहके साधनभेदे । तथाहि घटादिसत्त्वे तत्र घटाभावो नानुपलभ्यते तस्य प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षकारणसामग्रीसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्याभावात् किन्तु घटाद्यभावो गृह्यते पिशाचाद्यभावस्य तु न प्रत्यक्षता तत्प्रतियोगिपिशाचादेर्दर्शनायोग्यत्वात् । वेदान्तिमते इयं प्रमाणान्तरम् वेदान्तप॰ दृश्य॰।

योजन न॰ युज-भावादौ ल्युट् । १संयोगे णिच्-ल्युट् । २संयोगकरणे । ३चतुर्षु क्रोशेषु । “स्याद् योजनं क्रोशचतुष्टयेन” “प्रथमसगमदङ्ग्रा योजने योजनेशः” इति च लीला॰ । ४परमात्मनि च मेदि॰ । ५अङ्गुलौ त्रिक॰ । युज-णिच्-युच् । यस्मार्थस्य वक्तान्वयः तद्वाचकशब्दस्य तद्वाचकशब्देन ६सामर्थ्यसम्पादने स्त्री ।

योजनगन्धा स्त्री योजनं व्याप्य गन्धो यस्याः । १कस्तूर्याम् २सीतायां ३व्यासमातरि सत्यवत्याञ्च मेदि॰ स्वार्थे कप् अत इत्त्वम् तत्रैवार्थे । [त्वात् । मञ्जिष्ठायाम् रत्नमा॰ ।

योजनपर्णी स्त्री योजनं व्याप्य पर्णान्यस्याः विस्तीर्णपर्ण-

योजनवल्ली स्त्री योजनं व्याप्य वल्लीव। मञ्जिष्ठायाम् अमरः स्वार्थे क ह्रस्वः टाप्। तत्रैव राजनि०।

योटक त्रि० युट–ण्वुल्। १मेलके विवाहमेलकस्य उपयमनशब्दे १२४८ पृ० दृश्यः।

योत्र न० यु-ष्ट्रन्। योक्त्रे (योत) अमरः।

योद्धृ पु० युध–तृच्। युद्धकर्त्तरि अमरः। [२युद्धे।

योध पु० युध–अच्। १युद्धकारके अमरः। भावे घञ्।

योधन न० युध–भावे ल्युट्। १युद्धे। करणे ल्युट्। २अस्त्राद्यायुधे। कर्त्तरि ल्यु। ३युद्धकर्त्तरि पु०।

योधनसंराव पु० योधनस्य युद्धाय संरावः आह्वानम् ४अर्थे ६त०। योधानां युद्धार्थे परस्पराह्वाने अमरः।

योनल पु० यवस्य नल इव काण्डोऽस्य पृषो० अत्वम्। (देधान) शस्यभेदे हेमच०।

योनि पुंस्त्री० यु–नि। १भगाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे मेदि०। २कारणे ३जले हेम०। ४स्त्रीणामसाधारणचिह्ने अमरः। ५तद्देवताके पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे ज्यो०। स्त्रीत्वे वा ङीप्। ६उत्पत्तिस्थानमात्रे त्रिका०।

योनिज न० योनिस्थानात् जायते जन–ड। देहभेदे १जरायुजे २अण्डजे च देहे।

योनिमुद्रा स्त्री योन्याकारा मुद्रा। तन्त्रोक्ते देवताविशेषपूजाङ्गे प्रदर्शनीये अङ्गुलीसन्निवेशविशेषे तल्लक्षणन्तु "मिथः कनिष्ठिके बद्ध्वा तर्जनीभ्यामनामिके। अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टे दीर्घमध्यमयोरधः। अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्य योनिमुद्रेयमीरिता" तन्त्रसा०। २मूलबन्धरूपे योनेर्बन्धभेदे तल्लक्षणमुक्तं पदार्थादर्शे "पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमार्गं तथा गुदम्। अपानमूर्ध्वमाकर्षेत् मूलबन्धो निगद्यते। गुदमेढ्रान्तरं योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत्। युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्"। (योनिस्थानसङ्कोचनात् योनिमुद्रात्वमस्याः) "सेयं मयोक्ता खलु योनिमुद्रा बन्धश्च देवैरपि दुर्लभोऽस्य। अनेन बन्धेन न बाध्यते यस्मात्स्येव तत्साधकपुङ्गवस्य"।

योनिरोग पु० ६त०। षोडशविधे भगरोगभेदे "उदावर्त्ता१तथा वन्ध्या२विप्लुता३च परिप्लुता४। वातला५ योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा। पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितक्षरा१। प्रस्रंसिनी२ वामनी३च पुत्रघ्नी४ पित्तला५तथा। अत्यानन्दा१ कर्णिनी२ च चरणा३नन्दपूर्विका४। अतिपूर्वापि५सा ज्ञेया श्लेष्मला५च कफादिमाः। षण्ढ्य१ण्डिनी२ च विवृता३ सूचीवक्त्रा४ त्रिदोषिणी५। पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः"। अथ तासां लक्षणान्याह "सफेनिलमुदावर्त्ता१ रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति। वन्ध्या२ निरार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता३ नित्यवेदना। परिप्लुतायां४ भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम्। वातला५ कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीड़िता। चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः"। अनिलवेदनास्तोदादयः वातलायां त्वति वातवेदना बोद्धव्या वातलेत्यन्वयात्। "सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षरा१। प्रस्रंसिनी२ स्रंसते च क्षोभिता दुःप्रजायिनी"। क्षोभिता विमर्द्दिता स्रंसते स्वस्थानाच्च्यवते दुष्प्रजायिनी दुष्प्रजननशीला। "सततमुद्गिरेद्वीर्य्यं वामनी३ रजसा युतम्। स्थितं हि पातयेद्गर्भं पुत्रघ्नी४ रक्तसंस्रवात्"। पुत्रघ्न्योऽल्पापत्योपलक्षकः। "अत्यर्थं पित्तला५ योनिर्दाहपाकज्वरान्विता। चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्"। अत्यानन्दा१न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण विन्दति। कर्णिन्यां२ कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते"। कर्णिका मांसस्य कर्णिकाकारो ग्रन्थिः। "मैथुने चरणा३ पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते। अतिरिच्यते रजोमुञ्चतीत्यर्थः। बहुशश्चातिचरणा४ तयोर्वीर्य्यं न तिष्ठति"। बहुशः वारंवारमतिरिच्यते तयोः चरणातिचरणयोः। "श्लेष्मला५ पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला। चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्। अनार्त्तवाऽस्तनी षण्ढी१ खरस्पर्शा च मैथुने"। अस्तनी ईषत्स्तनी यस्याः सा अत्र तस्या षण्ढी। महामेढ्रग्रहीताया बालाया अण्डिनी२ भवेत्। महामेढ्रपुरुषेण गृहीतायाः बालायाः सूक्ष्मयोनिच्छिद्रायाः अण्डिनी२ अण्डवल्लम्बमाना योनिर्भवति"। विवृतां सूचीवक्त्राञ्चाह "विवृता३ च महायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता४। त्रिदोषजामाह "सर्वलिङ्गसमुत्थानं सर्वदोषप्रकोपजम्। चतसृष्वपि च द्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम्"। असाध्यां योनिमाह। "पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः। पञ्च षण्ढीप्रभृतयः" अथ योनिकन्दस्य निदानमाह। "दिवास्वप्नादतिक्रोधात् व्यायामादतिमैथुनात्। क्षताच्च नखदन्ताद्यैः वाताद्याः कुपिता यथा"। यथासन्निदानं कुपिता वातादयः। रूपमाह "पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम्। जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः"। लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकारं गुडकमल विशेष्यं बोध्यम्"। वातजादिभेदेन रूपमाह। "रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत्। दाहराग-

अरतुतं विद्याद्विपात्मकं तु तत् । तिलपुष्पप्रतीकाशं बहुमूलं कफात्मकम् । सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत्” ।

योषा स्त्री युष-अच् टाप् । स्त्रियाम् नार्याम् अमरः ।

योषित् स्त्री युष-इति । नार्याम् अमरः । वाबन्तत्वात् टाप् । योषितापत्र शब्दर० । [प्रियशाले त्रि० ।

योषित्प्रिया स्त्री ६त० । १हरिद्रायां भावप्र० । २नारी-

यौक्तिक त्रि० युक्तित आगतः ठक् । १युक्तिविहिते २योग्ये च । युक्तौ अधिकृतः ठक् । ३नर्मसचिवे पु० शब्दर० ।

यौगिक त्रि० योगात् प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धात् आगतः ठक् । प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धार्थवाचके शब्दे यथा पाचकादिशब्दः पाककर्तृवाचकः । योगाय प्रभवति ठक् । २योगयोग्ये

यौट संबन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । यौटति अयौटीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

यौड़ यौटवत् सर्वम् । यौडति अयौडीत् ऋदित् ।

यौतक न० युते विवाहकालेऽधिगतम् वुञ् । विवाहकाले लब्धे धने हला० । इति दायभागानुसारिणः । वीरमि० तु “यु मिश्रणे इति धात्वनुसारात् विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्यद् बन्धुभिर्दीयते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते” इत्युक्तम् अत एव निघण्टौ युतयोर्यौतकमित्युक्तम् । अन्ये तु विवाहे स्त्रीपुंसावेकशरीरतया मिश्रितौ भवत इति “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि” इत्यादिश्रुत्या तयोः विवाहेन युतयोरिदम् इत्याहुः । वस्तुतः विवाहकालोत्तरमेकासनोपविष्टयोरेव दत्तं धनं यौतकं लोकप्रसिद्धं वीरमि०उक्तं साधीयः । “मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारी भाग एव सः” मनुः ।

यौतव न० यु-तु यौतुः तस्य भावः अण् ।१परिमाणे अमरः ।

यौतुक न० योतुर्योगकालस्तत्र लब्धं अण् । विवाहकाले लब्धे धने यौतकशब्दे दृश्यम् ।

यौधाजय न० सामगाने १प्र० दर्शिते सामभेदे “रौरवयौधाजये सामनी भवतः” श्रुतिः ।

यौधेय पु० योध एव आयुधजीविसंघत्वात् स्वार्थे ढक् १योद्धरि । २उत्तरस्थदेशभेदे पु० वृ० स० १४ अ० । युधायाः अपत्यम् “द्व्यचः” पा० ढक् । ३युधाया अपत्ये । ततः स्वार्थे अञ् शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीप् । यौधेयी ।

यौन त्रि०योनितः योनिसम्बन्धात् आगतम् अण् । १योनितः प्राप्ते । योनेरयमण् । २वैवाहिकसम्बन्धे पु० । प्रा० वि० बौधायनः “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद् यौनात् सद्यो हि यजनाशनात्” । सुमन्तुः “यश्चैतैर्यौनमौखस्रौवादीनां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्बन्धं कर्मियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यादिति” ।

यौवत न० युवतीनां समूहः अण् । युवतिसमुदाये अमरः ।

यौवन न० यूनो भावः अण् । १तारुण्ये “आ षोडशाद् भवेद् बालस्तरुणस्तत उच्यते । वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्ध्वम्” इत्युक्ते २अवस्थाभेदे । [फोड़ा)व्रणभेदे शब्दमा०

यौवनकण्टक पुंन० यौवनस्य कण्टक इव चिह्नम् । (वयस्

यौवनदशा स्त्री कर्म० । तारुण्ये अवस्थाभेदे ।

यौवनलक्षण न० ६त० । १स्तने २लावण्ये च मेदि० ।

यौष्माक त्रि० युष्माकमिदम् युष्मद्+अण् युष्माकादेशः । युष्मत्सम्बन्धिनि । खञ् । यौष्माकीणोऽप्यत्र त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये यकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

र

रकारः व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शवर्णोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वात् अन्तःस्थवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । जिह्वाग्रेण मूर्द्धस्थानस्येषत्स्पर्शेनोच्चारणादस्य आभ्यन्तरप्रयत्न ईषत्स्पृष्टम् । बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च । वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा

“रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तैजसो मतः । प्रकाशो दर्शनो दीप्तो रक्तकृष्णा परं वशी । भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो धातु रक्तप्रकाशकः । ज्वालको रेवती दानं दक्षांसो वह्निमण्डलम् । उग्ररेखा स्वदक्षो वेदकर्णोऽथवाम्बरा । प्रकृतिः सुगन्धो ब्रह्मशब्दश्च गायको बलः । श्रीकण्ठ अप्ता हृदयं तरुणी त्रिपुरसुन्दरी । कविन्द्र योनिजो ज्वाला श्रीयैको विश्वतोमुखी” । अस्य ध्येयरूपं यथा “रेफञ्च चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीद्वयसंयुतम् । रक्तविद्युल्लताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा । पञ्चप्राणमयं वर्णं

सिविन्दु वर्जितं सदा” कामधेनुत० । “अस्याधिष्ठातृदेवतारूपं यथा “ध्वजिन्यां महारौद्रीं रक्ताक्षीं रक्तलोचनाम् । रक्तवर्णाष्टभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् । रक्तमाल्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् । महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिकाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”। मातृकान्यासेऽस्य दक्षांसे न्यासता । काव्यादौ प्रयोगे “रक्षु दाहम्” इ० र० टीकोक्तेः दाहः फलम्।

पु० रा–ड ।१वह्नौ २वधे मेदि० । ३धाधावते च शब्दर० । ४छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे वद्युमध्ये आद्यन्तगुरुयुते रगणे काव्यादौ तस्य प्रथमप्रयोगे मरणं फलम् अस्य देवताऽग्निः।

रंह गतौ भ्वा० पु० उभ० सक० सेट्। रंहयति ते अररंहत् त ।

रंहस् न० रंह–असुन् । वेगे अमरः । [अरीरकत् त

रक भादि प्राप्तौ च चु० उभ० सक० सेट् । राकयति-ते

रक्त न० रन्ज–कर्मणि क्त । १कुङ्कुमे २ताम्रे ३प्राचीनामलके मेदि० । ४सिन्दूरे ५हिङ्गुले ६पद्मके राजनि० । ७शरीरस्थे रसपाकजन्ये मांसहेतौ रुधिराख्ये धातुभेदे अमरः । ८कुसुम्भे ९हिज्जले १०रोहितवर्णे च पु० ११तद्वति त्रि०अमरः । १२पराणे कर्त्तरि क्त । १३अनुरक्ते मेदि० १४नीलादिरसे च मरत्तिः । कर्मणि क्त । १५नीलादिभीरञ्जिते त्रि० । करणे क्त । १६मञ्जिष्ठायां १७लाक्षायां १८गुञ्जायाञ्च स्त्री राजनि०टाप् । भावे क्त । १९रागे न०। धातुभेदरक्तस्वरूपादिकं भावप्र० उक्तं यथा “यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः । रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् । स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । जीवस्याधारमुत्तममिति, यत आह । “जीवो वसति सर्वस्मिन्देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणादिति” । वीर्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके बाग्भटोक्तपरिमाणमिते पुष्टे जीवो वसति न तु दुष्टे प्रकृते रक्तस्यावस्थोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पित्तवद्भवेत् अम्लवद्भवेदित्यर्थः । अथ रक्तस्य स्थानमाह “यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानमनयोः स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्” । अस्य करणात् ५५८ पृ० दृश्यम् ।

रक्तक पु० रक्तं रुधिरमिव कायति कै–क स्वार्थे कन् वा । १बन्धूकवृक्षे २उन्मत्तवृक्षे मेदि० । ३रक्तशोभाञ्जने ४रक्तैरण्डे च राजनि० । ५रुधिरे ६रक्तवस्त्रे च न० । ७अनुरागिणि मेदि० ८विनोदिनि च त्रि० ।

रक्तकन्द पु० रक्तवर्णः कन्दोऽस्य । १विद्रुमे प्रवाले हेमच० २रक्तालौ ३रक्तपलाण्डौ च राजनि० ।

रक्तकमल न० रक्तं कमलमिव । रक्तवर्णोत्पले राजनि० ।

रक्तकम्बल पुंनो० । रक्तकम्बलमप्यत्र न० । [ताबे क तमावे ।

रक्तकरवीर पु० कर्म० । रक्तवर्णपुष्पककरवीरवृक्षे राजनि०

रक्तकाञ्चन पु० कर्म० । रक्तवर्णपुष्पककाञ्चनवृक्षे शब्दच० ।

रक्तकाण्डा स्त्री रक्तः काण्डोऽस्याः । रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० । [कैरवरक्तकोकनदे अम्यत्र न० जटा० ।

रक्तकुमुद न० कर्म० । १रक्तवर्णपुष्पककैरवे जटा० । २रक्त-

रक्तकुसुम पु० रक्तानि कुसुमान्यस्य । पारिभद्रे (पालदामादार) राजनि० । [२कुलागवृक्षे च रत्नमा० ।

रक्तकेसर पु० रक्ताः केसरा अस्य । १पारिभद्रे राजनि० ।

रक्तखदिर पु० सारतो रक्तवर्णः खदिरः । रक्तवर्णसारके खदिरवृक्षे राजनि० ।

रक्तगन्धक न० रक्तेन गन्धकमिव । बोले (गन्धरस) राजनि०

रक्तघ्न पु० रक्तं हन्ति हन-टक् । १रोहितकवृक्षे जटा० । २दूर्वायां स्त्री शब्दच० ।

रक्तचन्दन न० कर्म० । स्वनामख्याते चन्दनभेदे अमरः । “रक्तं (चन्दनम्) शीतं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्तहृत् । पित्तनेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्” भावप्र०

रक्तचित्रक न० कर्म० । (लालचिता) क्षुपभेदे राजनि० ।

रक्तचूर्ण न० कर्म० । १सिन्दूरे हारा० २रक्तवर्णचूर्णमात्रे च

रक्तझिण्टी स्त्री कर्म० । (लालझाटि) पुष्पप्रधानवृक्षभेदे अमरः ।

रक्ततुण्ड पु० रक्तं तुण्डमस्य । १शुकपक्षिणि राजनि० । २रक्तमुखके त्रि० कप् । रक्ततुण्डक कुनागे राजनि० ।

रक्ततृणा स्त्री रक्तं तृणं यस्याः । गोमूत्रिकायाम् राजनि०

रक्तत्रिवृत् (ता) स्त्री कर्म०।(लालतेओडि) वृक्षभेदे राजनि०

रक्तदन्तिका स्त्री रक्ता दन्ता यस्याः कप् अत इत्वम् । दाडिमीस्थे दुर्गाशक्तिभेदे “भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महासुरान् । रक्ता दन्ता भविष्यन्तीति”उपक्रमे” ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः । स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम्” देवीमा० । इति तन्नामनिरुक्तिः । [राजनि० ।

रक्तदला स्त्री रक्तानि दलान्यस्याः । नालिकायाम् (नालते)

रक्तदृश् पु० रक्ता दृक् नेत्रमस्य । कपोते । रक्तनेत्रादयोऽप्यत्र

रक्तधातु पु० कर्म०। गैरिके त्रिका०। २ताम्रे च राजनि० ३देहस्थे रुधिररूपे रसधातुजाते मांसधातुहेतौ ४धातु-भेदे च पञ्चकरणशब्दे ५५८ पृ० दृश्यम्।

रक्तनाल पु० रक्तो नालोऽस्य। जीवशाके राजनि०।

रक्तप पुंस्त्री० रक्तं पिबति पा-क। १राक्षसे मेदि०। स्त्रियां ङीप्। २रक्तपानकर्त्तरि त्रि०। ३जलौकायां ४डाकिन्याञ्च स्त्री मेदि० टाप्।

रक्तपत्रिका स्त्री रक्तानि पत्राण्यस्याः कप् अत इत्त्वम्। १नाकुल्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि०।

रक्तपल्लव पु० ६ब०। १अशोकवृक्षे राजनि०। कर्म०। २रक्त-वर्णपल्लवे क्ली०। [राजनि०।

रक्तपाकी स्त्री रक्तः पाकः फलं यस्याः ङीप्। बृहत्याम्

रक्तपाद पु० ६ब०। १शुकपक्षिणि हेमच०। २लज्जालौ लतायां ३हंसपद्याञ्च स्त्री राजनि० ङीप् पद्भावश्च।

रक्तपायिनी स्त्री रक्तं पायं शोषणमस्याः पा+णिनि ङीप्। जलौकायाम् (जोँक) राजनि०।

रक्तपारद न० कर्म०। हिङ्गुले हारा०। तत्रार्थे पु० जटा०।

रक्तपित्त न० रोगभेदे। तन्निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा "घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः। तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च। पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्"। तीक्ष्णं मरिचादि। उष्णं वह्नितापादि। क्षारो यवक्षारादिः। विदग्धं स्वगुणैः स्वकारणैः गुणैस्तीक्ष्णादिभिः। गुणैरिति बहुत्वेन तीक्ष्णोष्णलवणकट्वम्लादयो गृह्यन्ते विदहति दूषयति। अथ रक्तपित्तस्य सामान्यं लक्षणमाह "ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वञ्चाधो द्विधाऽपि वा"। अत्र रक्त-मित्युपलक्षणम्। तेन संसृष्टं पित्तञ्च। अतएव रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः। रक्तञ्च तत् पित्तं चेति रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तं रक्तमित्युच्यते रक्तं पित्तं कर्मधारयश्च इति चरकः। उभयथापि न दोषः कारणत्रयात्। कारणत्रयमाह "संयोगात् दूषणात् तत्तु सामान्यात् गन्धवर्णयोः। रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्त-पित्तं मनीषिभिः"। मार्गानाह "ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः। कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते"। कुपितं पित्तम्। पूर्व्वरूपमाह "सदनं शीत-कामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः। लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति"। त्रिविधरूपमाह "सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम्"। वातिकमाह "श्या-वारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम्"। पैत्तिकमाह "रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम्। मेच-काङ्गारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम्"। मेचकम् चिक्कणं कृष्णवर्णम्। अञ्जनं स्रोतोञ्जनं तदाभम्। संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह "संसृष्टं लिङ्गसंसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्नि-पातिकम्। ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम्। द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यां तत् प्रवर्त्तते"। उपद्रवानाह "दौर्बल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा। तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठी-वनत्वं भक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोप-सर्गाः"। विकृतिः मांसप्रक्षालनाभतादिः। साध्या-दिकमाह "एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषात् याप्यमुच्यते। यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत्। ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम्। व्याधिभिः क्षीण-देहस्य वृद्धस्याऽनश्नतस्तु यत्"। अथ साध्यमाह "एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम्। रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्"। सुखे काले हेमन्त-शिशिरयोः। असाध्यमाह "मांसप्रक्षालनाभं क्वथित-मिव च यत्कर्द्दमाम्भोनिभं वा मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम्। यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति"। उक्ताः विकारा दौर्बल्यादयः। सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम्। "येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः। पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तदसाध्यमसंशयम्"। येन रक्तपित्तेनोपहतः मनुष्यः दृश्यं घटपटादिकं रक्तं पश्यति च नभः वियच्चापि रक्तं पश्यतीत्यर्थः। अथारिष्टमाह। "लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः। लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः"। लोहितोद्गारदर्शी व्याधि-महिम्नोद्गारमपि लोहितं पश्यतीत्यर्थः"।

रक्तपुष्प न० कर्म०। १रक्ते कुसुमे रक्तं पुष्पमस्य। २करवीरे जटा० ३रोहितकवृक्षे ४रक्तकाञ्चनवृक्षे ५दाडिमवृक्षे ६रक्त-वकवृक्षे रत्नमा० ७बन्धूकवृक्षे ८पुन्नागवृक्षे च राजनि० ९शाल्मलीवृक्षे स्त्री जटा० टाप्। रक्तपुष्पक पलाशवृक्षे रोहितकवृक्षे च जटा०। पर्पटे शाल्मलिवृक्षे च राजनि०

रक्तपुष्पिका स्त्री रक्तानि पुष्पाणि यस्याः कप् अत इत्त्वम्। १लज्जालुलतायाम् शब्दच० २रक्तपुन-

नेपालाम् ३भूमिपाटल्यां च राजनिघण्टुः ।

रक्तपुष्पी स्त्री रक्तानि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । १पाटलिवृक्षे (पारुल) २जवायाम् ३आवर्त्तकीलतायाम् ४नागदमन्याम् ५वरुणवृक्षे ६पुनर्नवायां च राजनि० ।

रक्तपूरक न० रक्तं रुधिरं पूरयति सेवनात् पूर–ण्वुल् । वृक्षाम्ले राजनि० । [म्लाने च राजनि० ।

रक्तप्रसव पु० रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य । १करवीरे २रक्ता

रक्तफल पु० रक्तानि फलान्यस्य । १वटवृक्षे जटा० । २बिम्बिकायां (तेलाकुचा) स्त्री अमरः टाप् ।

रक्तबालुक न० कर्म० । सिन्दूरे शब्दच० रक्तबालुकाप्यत्र स्त्री

रक्तमञ्जर पु० रक्तवर्णा मञ्जरी अस्य अच् । निचुलवृक्षे त्रिका० । [राजनि० ।

रक्तमूला स्त्री ६त० । लज्जालुलतायाम् । कप् । देवसर्षपे पु०

रक्तमेह पु० कर्म० । प्रमेहरोगभेदे "विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः" भावप्र० ।

रक्तमोक्षण न० ६त० । रुधिरस्रावणे ।
"वेदनोपशमार्थाय तथाऽपाकशमाय च । अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावमाचरेत्" । चरेत् कुर्य्यात् ।
"एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः । रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् । निवर्त्ते कठिने स्यावि मवे चायन्नवेदने । अचिरोत्थे विशेषेण जलौकोभिः घटैरपि" । शोणितस्रावमाचरेदित्यनेनान्वयः" भावप्र०

रक्तयष्टि स्त्री रक्तवर्णा यष्टिरस्याः । मञ्जिष्ठायाम् जटा० । कप् । रक्तयष्टिका तत्रैव ।

रक्तरेणु पु० रक्ता रेणवोऽस्य । १पलाशकलिकायाम् २सिन्दूरे च मेदि० ३पुन्नागे राजनि० ।

रक्तलशुन न० कर्म० । (लालरशुन) लशुनभेदे राजनि० ।

रक्तला स्त्री रक्तं रुधिरं हेतुत्वेनास्त्यस्याः अच् तत् लाति सेवनात् ला–क वा । काकजङ्घायाम् राजनि० ।

रक्तवटी स्त्री रक्तवर्णा वटीव । मसूरिकायाम् त्रिका० ।

रक्तवर्ग पु० रक्तानां वर्गः समुदायः । दाडिमकिंशुकलाक्षाजम्बूकहरिद्राकुसुमबन्धूकपुष्पमञ्जिष्ठालक्तकरूपे समूहे राजनि० । [कर्म० । २रोहितरूपे पु० ३तद्वति त्रि० ।

रक्तवर्ण पु० रक्तो वर्णोऽस्य । १इन्द्रगोपकीटभेदे राजनि० ।

रक्तवर्द्धन पु० रक्तं रुधिरं वर्द्धयति भोजनात् वृध–णिच्–ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दच० । [वाकु राजनि० ।

रक्तवर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू–क्विप् कर्म० । रक्तपुनर्नवा-

रक्त(वी)बीज पु० रक्तवर्णानि वी(बी)जान्यस्य । १दाडिमे राजनि० रक्तं रुधिरमेव वी(बी)जमुत्पत्तिः कारणं यस्य । "रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदाऽसुरः" देवीमा० उक्ते असुरभेदे [शब्दच०

रक्तवृन्ता स्त्री रक्तं वृन्तं यस्याः । शेफालिकायाम्

रक्तवृष्टि स्त्री ६त० । दैवकृतोपद्रवभेदे रुधिरवर्षणे
"[illegible] "रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षिते भयं विद्यात्" ज्यो० त० । [शब्दे २८७६ पृ० दृश्यम् ।

रक्तशालि पु० कर्म० । (लालधान) धान्यभेदे भावप्र० । धान्य-

रक्तशिग्रु पु० कर्म० । (लालसजना) वृक्षभेदे राजनि० ।

रक्तशीर्षक पु० रक्तं शीर्षं यस्य कप् । १सरलद्रुमे रत्नमा० । २रक्तमस्तके त्रि० ।

रक्तशृङ्गिक न० रक्तं शृङ्गमिवास्त्यस्य ठन् । विषभेदे राजनि०

रक्तसन्ध्यक न० रक्ता सन्ध्येव कन् । रक्तवर्णे कह्लारे अमरः

रक्तसरोरुह न० कर्म० । रक्तपद्मे अमरः ।

रक्तसर्षप पु० कर्म० । (राइसर्षे) राजिकायाम् राजनि० ।

रक्तसहा स्त्री रक्तं सहते सह–अच् । रक्तम्लाने राजनि०

रक्तसार न० रक्तः सारोऽस्य । १रक्तचन्दने २अम्लवेतसे पु० राजनि० ।

रक्तसौगन्धिक न० कर्म० । (नालसुदि) रक्तवर्णकह्लारे जटा०

रक्ताकार पु० रक्तवर्ण आकारो मूर्त्तिर्यस्य । १प्रवाले राजनि० २रक्तमूर्त्तौ त्रि० ।

रक्ताक्ष पु० रक्ते अक्षिणी यस्य षच्समा० । १पारावते २महिषे ३चकोरे राजनि० ४रक्तनेत्रवति क्रूरे भने च त्रि० ५सारसे च मेदि० । स्त्रियां जातौ सर्वत्र ङीष् ।

रक्ताङ्ग न० रक्तमङ्गं यस्य यस्माद्वा । १कुङ्कुमे २मङ्गलग्रहे ३कम्पिल्ले (कङ्करकरमचा) च पु० ४प्रवाले पुंन० मेदि० । ५जीवन्त्याम् ६मञ्जिष्ठायाञ्च स्त्री भावप्र० ङीप् ।

रक्ताति(ती)सार पु० रक्तमिश्रितोऽति(ती)सारः । वैद्यकप्रसिद्धे रोगभेदे । "पित्तकृन्तु यदात्यर्थं द्रव्यमश्नाति पैत्तिके । तदोपाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्बणः" भावप्र० । अति(ती)सारशब्दे १०६ पृ० दृश्यम् ।

रक्ताधार पु० ६त० । देहावरके चर्मणि राजनि० ।

रक्तापह न० रक्तं रुधिरमपहन्ति अप+हन–ड । गन्धरसे बोले राजनि० ।

रक्तापामार्ग पु० कर्म० । (लाल आपाङ) क्षुपभेदे राजनि०

रक्ताम्र पु० नित्यक० । कोशाम्रे राजनि० ।

रक्ताम्लान पु० कर्म० । रक्तमहाम्लानतायाम् राजनि० ।

रक्तार्बुद पु० रोगविशेषे । तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "दोषप्रदुष्टं रुधिरं शिरास्तु संकोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् । सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धिम् । स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु" । दोषोऽत्र पित्तं, रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य संहतीकृत्य मांसात्मकोः सर्वेष्वर्बुदेषु दुष्टत्वं, रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसार्बुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नह्यति उद्गतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्पाकपक्षे ईषत्पाकेन । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् रक्तक्षयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तैः पीडितत्वात् अर्बुदपीडितः" । शातातपीयकर्मविपाके "रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा मताः" इत्युक्तम् ।

रक्तार्शस् न० अर्शोरोगभेदे । तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः । वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः । तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्प्रतिपीडिताः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः । भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः । हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः । विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते । तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् । कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् । तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् । शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् । यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् । गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् । श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः । गुदे कीला अर्शांसि पित्ताकृतिसदृशाः । दुःखै रोगैः स्वकृपारुणाम्बुशीतप्रार्थनादिभिः । कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोल्बणस्य लक्षणमाह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्धः उल्बणत्वम् । रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यम् । पित्तोल्बणस्य लक्षणम् "रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः" इत्यादिनैवोक्तम् रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् । कफोल्बणस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलाक्तं स्तिमितमार्द्रचर्मावगुण्ठितमिव" ।

रक्तालु पु० कर्म० । (मकरकन्द) आलुभेदे राजनि० ।

रक्तिका स्त्री रक्तेव कन् अत इत्वम् । १गुञ्जायां २राजिकायां राजनि० ३परिमाणभेदे रत्तिकापरिमाणे च ।

रक्तेक्षु पु० कर्म० । (काजला) इक्षुभेदे राजनि० ।

रक्तैरण्ड पु० कर्म० । (लालभेरण्डा) एरण्डभेदे राजनि० ।

रक्तोत्पल न० कर्म० । कोकनदे लोहितवर्णे पद्मे अमरः । रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्य अच् । २शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) पु० राजनि० । रक्तोत्पलमिव । ३गैरिके न० हारा०

रक्तोत्पलाभ पु० रक्तोत्पलस्य कोकनदस्येवाभा यस्य । १रक्तरूपे शब्दा० २तद्वति त्रि० ।

रक्ष पालने भ्वा० पर० सक० सेट् । रक्षति अरक्षीत् ररक्ष । ओत् रक्षितो वर्त्तते । [समूहे अमरः ।

रक्षःसभ न० रक्षसां राक्षसानां सभा क्लीबत्वम् । राक्षस-

रक्षक त्रि० रक्ष-ण्वुल् । रक्षाकर्त्तरि स्त्रियां टाप् अत इत्वम्

रक्षणि(णी) स्त्री रक्ष-अनि वा ङीप् । त्रायमाणालतायाम् राजनि० । [अमरः ।

रक्षस् न० रक्ष्यते हविरस्मात् रक्ष-अपादानेऽसुन् । राक्षसे

रक्षा स्त्री रक्ष-भावे अ टाप् । १रक्षणे २तदर्थे रक्षासूत्रे च "रक्ष० ! मा चल मा चल" रक्षाबन्धमन्त्रः । रक्षति रक्ष अच् टाप् । ३लाक्षायां मेदि० । ४भस्मनि च स्त्री शब्दर० । ५रक्षके त्रि० ।

रक्षापत्र पु० रक्षार्थं पत्रमस्य । भूर्जपत्रवृक्षे राजनि० ।

रक्षित त्रि० रक्ष्यतेऽस्म रक्ष-क्त । १पालिते । २वैद्यभेदे पु० ।

रक्षिवर्ग पु० रक्षिणां वर्गः । रक्षकसैन्यादिगणे (पाहरिगण)

रक्षोघ्न न० रक्षो हन्ति हन-टक् । १काञ्जिके हेमच० । २हिङ्गुनि राजनि० । तद्गन्धस्य पापसम्बन्धादि रक्षसामपसरणम् । ३भल्लातकवृक्षे पु० त्रिका० । ४श्वेतसर्षपे पु० रत्नमा० । ऋग्वेदप्रसिद्धे "कृणुष्वपाजः" इत्यादिके ऋ० ४।४।१० । ५सूक्तभेदे न० । ६वचायां स्त्री । ७राक्षसघातकमात्रे त्रि० ङीप् ।

रक्षोहन् पु० रक्षो हन्ति हन+क्विप् । १गुग्गुलौ राजनि० तद्गन्धघ्राणादि रक्षसामपसरणम् । २श्वेतसर्षपे पु० । ३राक्षसहन्तरि त्रि० । "रक्षोहणं वलगहनम्" यजु० ५।२२

रक्ष्ण पु० रक्ष-नङ् । त्राणे अमरः । [रक्ष्णते ।

रख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रङ्खति अरङ्खीत्

रख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् । रखति अरखीत् अराखीत् । [चुरा० रगयति ।

रग शङ्कायाम् भ्वा० प० सक० सेट् । रगति एदित् अरगीत्

रग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रङ्गति अरङ्गीत् ।

रग आशङ्कायां च चु० उभ० सक० सेट्। रागयति ते अरीरगत् त।

रघ दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। रङ्घयति ते [अररङ्घत् त।

रघ गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। रङ्घते अरङ्घिष्ट।

रघु पु० लघ-उ लस्य रत्वम्। सूर्य्यवंश्ये दिलीपसूनौ १नृपतिभेदे रघोरपत्यमण् बहुषु लुक्। रघुवंश्येषु अज-प्रभृतिषु २क्षत्रियेषु ब०व०। तान् अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदासप्रणीते ऊनविंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे पु०।

रघुनन्दन पु० रघून् नन्दयति नन्द-णिच्-ल्यु। दशरथस्य ज्येष्ठपुत्रे १श्रीरामे त्रिका० २भरतादौ च।

रघुनाथ पु० रघूणां नाथः रक्षकत्वात् श्रेष्ठत्वाद्वा। श्रीरामे शब्दर०। रघुपत्यादयोऽप्यत्र।

रघुवंश पु० ६त०। रघुकुले। तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदासप्रणीते ऊन-विंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे पु०। [पुत्रे श्रीरामे।

रघुवंशतिलक पु० रघुवंशे तिलक इव। दशरथनृपस्य ज्येष्ठ-

रघुवर पु० रघुषु वरः श्रेष्ठः। श्रीरामे।

रघूद्वह पु० रघुषु उद्वहः रक्षादिभारधारकः उद्+वह-अच्। दशरथनृपस्य ज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर०।

रङ्क त्रि० रकि-अच्। १कृपणे २मन्दे च मेदि०। [राजनि०

रङ्कु पु० रकि-उ। १मृगविशेषे अमरः। २शबलपुच्छे मृगे

रङ्ग पुं न० रगि-अच्। १धातुभेदे (राङ) राजनि०। रन्ज-भावे घञ्। २रागे। आधारे घञ्। ३रणभूमौ ४नाट्यस्थाने च अमरः। करणे घञ्। ५नृत्ये मेदि०। ६टङ्कणे (सो-हागा) ७खादिरसारे च राजनि०। रङ्गधातोः शो-धनप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा "र(व)ङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत्। त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात् रवि-दुग्धेऽपि च त्रिधा"। तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथेषु प्रत्येकं त्रिधा त्रिधा। अथ रङ्गस्य मारणविधिः। "मृत्पात्रे द्राविते र(व)ङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचोरजः। क्षिप्त्वा र(व)ङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत्"। चिञ्चा(अमिली) रजस्तुषम्। अयोदर्वी (करछुली)। "ततो द्वियाममात्रेण र(व)ङ्गं भस्म प्रजायते। अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाम्लेन विमर्दयेत्। ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत्। तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत्। एवं दशपुटैः पक्वं र(व)ङ्गं भवति मारितम्। एवं मारितस्य र(व)ङ्गस्य गुणाः। "रङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन्। निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषच्च पित्तलम्। सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति तथैव र(व)ङ्गोऽखिल-मेहवर्गम्। देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्"। तस्याशुद्धस्य दोषमाह "रङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीनस्तथा तापकम्पं किलासगुल्मौ। कुष्ठानि-लत्वं विषवातशोथं पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च। विशोषणं रक्तविकारवृन्दं अपस्मृतिञ्चापि कफज्वरञ्च। मेहाश्मरीविद्रधिशूलरोगानाशोऽपि कुर्य्यात् कथितान् विकारान्"। तद्भेदो यथा। "श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं द्रुतम्। खुरकपत्रकं नाम्ना लघु चोक्तमुदाहृतम्। खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं र(व)ङ्गमुच्यते। उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम्"। राजनि०।

रङ्गज न० रङ्गात् रङ्गधातोर्जायते जन-ड। सिन्दूरे रत्नमा०

रङ्गजीवक पु० रङ्गेण रञ्जनेन जीवति जीव-ण्वुल्। (रङ्गरेज) १चित्रिभेदे चित्रकरे शब्दर०। २नाट्योपजीविनि च

रङ्गद पु० रङ्गं रञ्जनं रागं ददाति दा-क। १टङ्कणे २ख-दिरसारे च ३स्फटिकां स्त्री राजनि०।

रङ्गदायक पु० रङ्गं ददाति दा-ण्वुल्। १कङ्गुष्ठे (काङ्गनी) २धान्यभेदे राजनि०।

रङ्गपत्री स्त्री रङ्गाय पत्त्रमस्याः ङीप्। नीलीवृक्षे राजनि० तत्पत्त्ररसादिना हि नीलरागसम्भवः। [वृक्षे राजनि०।

रङ्गपुष्पी स्त्री रङ्गं पुष्पमस्याः पुष्प अच् गौरा० ङीष्। नीली-

रङ्गभूमि स्त्री रज्यतेऽत्र रन्ज-आधारे घञ् कर्म०। १नाट्यभूमौ शब्दर०। "रङ्गभूमिं समावाद्य" इति भा० ६प०। २रणभूमौ च।

रङ्गमातृ स्त्री रङ्गस्य रागस्य मातेवोत्पादिका। १लाक्षायाम् २कुट्टिन्याञ्च मेदि०। सा हि नायकयोर्वार्त्ताहरणादिद्वारा रागं वर्द्धयति।

रङ्गलासिनी स्त्री रङ्गं रागं लासयत्युल्लासयति शुक्लरसेन लस-णिच्-णिनि। शेफालिकायाम् शब्दच०।

रङ्ग(व)बीज न० रङ्गं बी(वी)जमुत्पत्तिसाधनं यस्य। रजते शब्दर०। कलिमलस्य पारदयोगात् रङ्गजन्म रजतस्येत्युक्तम्।

रङ्गमाला स्त्री ६त०। (नाचघर) नाट्यस्थले शब्दर०।

रङ्गाजीव पु० रङ्गं रञ्जनं नाट्यस्थानं वा आजीवति आ+जीव-अच्। (रङ्गरेज) १चित्रिभेदे चित्रकरे अमरः। २नटे च हेमच०।

रङ्गारि पु० रङ्गस्यारिरिव जारकत्वात् । करवीरे रत्नमा० । तद्रसवत्त्वादि रङ्गस्य जीर्णता वैद्यकप्रसिद्धा ।

रङ्गावतारक पु० रङ्गे नाट्यस्थानेऽवतरति वेशान्तरपरिग्रहेण अव+तॄ–ण्वुल् । १नटे शैलूषे जटा० । शिल्पिनि । रजकार्थे हेमच० । तदन्नभोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा "कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा । त एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः । तेषामन्नमस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः । भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च" ।

रङ्गिणी स्त्री रङ्गमिव शुभ्राणि मूलानि सन्त्यस्याः इनि । १शतमूल्याम् जटा० । २कैवर्त्तिमुस्तके च राजनि० । ३रङ्गयुक्ते त्रि० ।

रङ्गुस् न० रचि–असुन् । वेगे अमरे पाठान्तरम् । [न ।

रच रचनायां अद०चु०उभ०सक०सेट् । रचयति ते अररचत्

रचना स्त्री रच–युच् । रचने १पुष्पपञ्चादेर्विन्यासे अमरः । भावे ल्युट् । तत्रार्थे न० ।

रज न० रञ्ज–क । १स्त्रीकुसुमे शब्दर० । २परागे ३रेणौ ४गुणभेदे च पु० सान्त शब्दच० ।

रजक पुंस्त्री० रजति रञ्ज–ण्वुल् नलोपः । वस्त्रादेः रागकारके जातिभेदे (धोपा) अमरः । स च तीवरकन्यायां धीवराज्जातः ब्रह्मवै० । स्त्रियां ङीष् । सा च कुलनायिका "रजकी नापिताङ्गना" तन्त्रम् ।

रजत रञ्ज–अतच् नलोपः । १रूप्ये अमरः । २गजे ३दन्ते ४रुधिरे ५हारे ६शैले ७स्वर्णे ८धवले च हेमच० । ९शुक्लगुणवति त्रि० ।

रूप्यधातोरुत्पत्त्यादि भावप्र० उक्तं यथा "त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः । निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः । अग्निस्तत्कालमपतत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् । ततो रुद्रः समभवद्वैश्वानर इव ज्वलन् । द्वितीयादपतन्नेत्रादस्रुबिन्दुस्तु वामकात् । तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्मसु योजयेत् । कृत्रिमञ्च भवेत्तद्धि वङ्गादिरसयोगतः । रूप्यन्तु रजतं तारश्चन्द्रकान्तिसितप्रभम् । गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनं क्षमम् । वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् । कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु । दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् । तारं शरीरस्य करोति तापं सतं बलं यच्छति शुक्रनाशम् । वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् शोधयति ह्यशुद्धम्" ।

स्थानान्तरे तत्रैव

तस्य शोधनविधिः "पत्नीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः प्रजायते" । अशोधितस्य रूप्यस्य दोषमाह "रूप्यं त्वशुद्धं प्रकरोति तापं विबन्धकं वीर्यबलक्षयञ्च । देहस्य पुष्टिं हरते तनोति रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात्" । अथ रूप्यमारणविधिः "भागैकं तालकं मद्यं याममम्लेन केनचित् । तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् । धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः । समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् । एवं चतुर्दशपुटैस्तारभस्म प्रजायते" । अथान्य प्रकारः "स्नुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत् । तावच्चु प्रकारेण तारपत्रस्य बुद्धिमान् । पुटेच्चतुर्दश पुटैस्तारभस्म प्रजायते" । एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणः "रौप्यं शीतं कषायञ्च स्वादु पाकरसं सरम् । वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् । प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम् ।"

रजताचल पु० रजतकल्पितोऽचलः । दानार्थं कल्पिते रजतमये पर्वते मत्स्यपु० ७७अ० तद्विधिर्दृश्यः । रजतमिव शुभ्रोऽचलः । २कैलासपर्वते रजतगिर्यादयोऽप्यत्र पु०

रजन न० रञ्ज–ल्युट् । १रागे त्रि०को० । २कुसुम्भे ३हरिद्रायां ४रात्रौ च स्त्री अन्ययः गौरा० ङीष् ।

रजनि(नी) स्त्री रज्यतेऽत्र रञ्ज–कनि वा ङीप् । १रात्रौ २हरिद्रायां ३जतुकायाञ्च अमरः ।

रजनीकर पु० रजनीं करोति कृ–ट रजन्यां करः किरणोऽस्य वा । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च । [पुष्पप्रधाने वृक्षे ।

रजनीगन्धा स्त्री रजन्यां गन्धो यस्याः । स्वनामख्याते

रजनीचर पुंस्त्री० रजन्यां चरति चर–ट । १राक्षसे शब्दर० स्त्रियां ङीप् । २चौरे ३यामिकभेदे च ।

रजनीजल न० रजन्या जलमिव । नीहारे हारा० ।

रजनीपुष्प पु० रजन्या हरिद्राया इव पुष्पमस्य । (पूतिकरञ्जा) करञ्जभेदे राजनि० ।

रजनीमुख न० ६त० । प्रदोषे सूर्यास्तकालात् चतुर्दण्डात्मके मुहूर्त्तात्मके वा काले अमरः । प्रदोषशब्दे दृश्यम् ।

रजनीहासा स्त्री रजन्यां हासो विकाशो यस्याः । शेफालिकायाम् शब्दर० ।

रजस् न०रन्ज असुन् नलोपः । १कृतग्ने अमरः । २पुष्परेणौ ३परागे ४धूलौ मेदि० माङ्गोक्तं चन्दनादिस्रुते ५प्रकृति गुणभेदे च "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च" रजः" सा० का० । "सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये ते उत्साहं प्रयत्नं कार्येते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रज इति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः प्रवर्त्तकत्वं दर्शितम्" त०कौ० । ६पृथिव्यां स्त्री ङीप् निघण्टुः ।

रजस्वल त्रि० रजोऽस्त्यस्य वलच् । १रजोयुक्ते २महिषे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । आर्त्तवयुक्तायां स्त्रियां स्त्री टाप् अमरः ।

रजोरस न० रजस इव रसोऽनुभवोऽस्य । अन्धकारे त्रि० ।

रजोबल न०रज इव बलति । बल–अच् । अन्धकारे त्रिका०

रज्जु स्त्री सृज–उ नि० १बन्धनसाधने दामनि अमरः (दडि) २वेणयाञ्च मेदि० ।

रञ्जक न० रञ्जयति रन्ज–णिच्–ण्वुल् । १हिङ्गुले राजनि० २प्रीतिकारके त्रि० । ३काम्पिल्लवृक्षे पु० (कडरकामपा) राजनि० ।

रञ्जन न० रज्यतेऽनेन रन्ज–करणे ल्युट् । १रक्तचन्दने २हिङ्गुले ३ऋक्षतृणे राजनि० ४मञ्जिष्ठायां ५नील्यां ६गुण्डरोचनिकायां (कमलागुड़ि) स्त्री मेदि० ङीप् । ६शेफालिकायां शब्दच० । ७हरिद्रायां दर्पदलनाय स्त्री राजनि० ङीप् । भावे ल्युट् । ८रागे । णिच् कर्त्तरि ल्यु । १०रागजनके त्रि० । संज्ञायां कन् ।११वट वृक्षे पु०राजनि०

रट भाषणे भ्वा० पर० सक० सेट् । रटति अराटीत् अरटीत् रेटतुः "माघे मासि रटन्त्यापः" मल०त० ।

रटन्ती स्त्री रट–वा०भाष् ङीप् ।"माघे मासस्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी । तस्यां प्रदोषसमये पूजयेत् सुतकः मातिनीम्" इत्युक्तायां माघकृष्णचतुर्दश्याम् । [रेठतुः।

रठ भाषणे भ्वा० पर० सक० सेट् । रठति अराठीत् अरठीत्

रण गतौ भ्वा० पर० सक०सेट् । रणति अराणीत् अरणीत् रेणतुः । घटादि० । रणयति । [रेणतुः ।

रण रवे भ्वा० पर० सक० सेट् । रणति अराणीत् अरणीत्

रण पुंन० अर्द्धर्चा० रण "क्वणिरणयोः"वार्त्ति० अप् । १युद्धे अमरः । भावे अप् । २शब्दे ३क्वणे पु० मेदि० ४गतौ च पु० शब्दर० ।

रणरणक पु० रणः शब्दस्तत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम् ततः संज्ञायां कन् । १उद्वेगे हेमच० २अतिश्रमे च ।

रणसङ्कुल न० रणेन सङ्कुलम् । तुमुलयुद्धे अमरः ।

रणड पु० रण–ड तस्य नेत्त्वम् । १मूर्ख २विकले अङ्गोच्छिष्टतया १छिन्नावयवे त्रि०संक्षिप्तसारः । ३मूषिकपर्णी स्त्री अमरः । ५विधवायाञ्च स्त्री । स्वार्थे क । अपत्यादौ शब्दच० ।

रण्डाश्रमिन् पु० रण्डः विफलः प्रजाहीनत्वात् आश्रमः अस्यास्य इनि । "चत्वारिंशद्वत्सराणां पञ्चाशच्च परे यदि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः" इत्युक्तवयसि स्त्रीविधुरे पुरुषे ।

रत न० रम-भावे क्त । १रमणे स्त्रीपुंसयोः सङ्गमे मैथुने अमरः ।२गुह्ये च मेदि० । कर्त्तरि क्त । ३अनुरक्ते त्रि० ।

रतक्रिया स्त्री रताय रतिरूपो वा क्रिया व्यापारः । स्त्रीपुंसङ्गमसाध्ये मैथुने ।

रतगुरु पु० ६त० । पत्यौ त्रिका० । [कामदेवपत्न्यां च मेदि० ।

रति स्त्री रम-क्तिन् । १रागे २गुह्ये ३रमणे ४तदधिष्ठात्र्यां

रतिपति पु० ६त० । कन्दर्पे अमरः । रतिकान्तादयोऽप्यत्र ।

रतिप्रिय पु०६त० । १कामदेवे शब्दर० । ६ब० । २रमणप्रिये त्रि०

रतिबन्ध पु० रतौ बन्धः । रतिमञ्जर्युक्ते षोडशप्रकारे रमणबन्धभेदे "न भवन्ति यदा नार्यस्तुष्टा बाह्यरतेन ताः । नानाविधैस्तदा बन्धै रन्तव्या कामिभिः स्त्रियः । पद्मासनो १ नागपाशो २ लतावेष्टो ३ऽर्द्धसंपुटम् ४ । कुलिशं ५ सुन्दरः ६ चैव तथा केशर ७ एव च । हिल्लोलो८ नरसिंहो९ऽपि विपरीत१०स्तथाऽपरः । ११क्षुब्धो वै धेनुक१२श्चैवमुत्कण्ठ१३स्तु ततः परम् । सिंहासनो१४ रतिनागो१५ विद्याधर१६स्तु षोडशः" रतिमञ्जरी । तत्तल्लक्षणं तत्र दृश्यम् । [चिह्ने च जटा० ।

रतिमन्दिर न० ६त० । १रतिगृहे २स्त्रीणामसाधारण-

रतिरमण पु० रतिं रमयति रम–णिच्–ल्यु । कामदेवे ।

रतिवृत्त न० रतेर्वृत्तं पदम् । मैथुने हारा० ।

रतिसत्वरा स्त्री रतिं सत्वरयति सत्वरा+करोत्यर्थे णिच् अच् । (पिड़िङ्ग) शाके शब्दच० ।

रत्न न० रमतेऽत्र रम–न तान्तादेशः । १माणिक्यादिप्रस्तरे अमरः । २स्वस्वजातिषु श्रेष्ठे मेदि० ३माणिक्ये ४लोहके च राजनि० । तच्चेदादिकं ह०च०८०५० उक्तं यथा "रत्नेन शुभेन शुभं भवति नृपाणामनिष्टमशुभेन । यस्मादतः परीक्ष्यं दैवं रत्नाश्रितं तज्ज्ञैः । द्विपहय-वनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति । इह तु

मुक्तरत्नानामधिकारो यत्पूर्वोक्तीन। रत्नानि बलाद्रै-
त्यात् दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि। केचिद्भुवः
स्वभावाद् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम्। वज्रेन्द्रनील-
मरकतकर्केतनपद्मरागरुधिराख्याः। वैदूर्य्यपुलकवि-
मलकराजमणिस्फटिकशशिकान्ताः। सौगन्धिकगोमेद-
कशङ्खमहानीलपुष्परागाख्याः। ब्रह्ममणिज्योतीरसशस्य-
कमुक्ता प्रवालानि"। [शब्दर०।

रत्नकन्दल पु० रत्नेषु कन्दल इव रक्तत्वात्। प्रवाले

रत्नकूट पु० रत्नमयः कूटः शृङ्गमस्य। पर्वतभेदे शब्दर०।

रत्नगर्भ पु० रत्नानि गर्भे मध्ये यस्य ब० व०। १समुद्रे
राजनि० २कुबेरे च त्रिका०। ३पृथिव्यां स्त्री हेमच०
४रत्नयुतायां नार्याञ्च स्त्री।

रत्नद्वीप पुंन०। रत्नमयो द्वीपः। तन्त्रोक्ते सुधासमुद्रमध्य-
स्थिततया ध्येये रत्नमयेऽन्तरीपे।

रत्नधेनु स्त्री रत्नकल्पिता धेनुः। महादानार्थं कल्पितायां
रत्ननिर्मितायां धेन्वाम्। मत्स्यपु० २८७अ० दृश्यम्।

रत्नपारायण न० रत्नानां पारायणं साकल्येन स्नानम्।
सर्वरत्नाधारे "रत्नपारायणं नाम्ना लक्ष्मी" भट्टिः।

रत्नमुख्य न० रत्नेषु मुख्यम्। हीरके अमरः।

रत्नवती स्त्री रत्नानि सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः। १पृथिव्याम्
शब्दर०। २रत्नयुक्ते त्रि०।

रत्नसानु पु० रत्नानि सानावस्य। सुमेरुपर्वते अमरः।

रत्नसू स्त्री रत्नानि सूते सू-क्विप्। पृथिव्याम् हेमच०।

रत्नाकर पु० ६त०। १समुद्रे अमरः। रत्नोत्पत्तिस्थाने
२मणिखनौ च।

रत्नाचल पु० रत्ननिर्मितः अचलः। दानार्थं कल्पिते रत्नानि-
र्मिते पर्वते धान्यशैलवत्। २८८पु०दृश्यम्। [भूषणभेदे।

रत्नाभरण न० रत्नखचितमाभरणम् शाक०त०। (जड़ाओ)

रत्नावली स्त्री ६त०। १रत्नसमूहे तद्घटितहारे २वत्स-
राजपत्नीभेदे च रत्नावलीमधिकृत्य कृतः ग्रन्थोऽण्
आख्यायिकायां तस्य लुक्। श्रीहर्षकृते चतुरङ्कात्मके
३नाटिकाभेदे। [स्त्रीत्वे वा ङीप्।

रत्नि पुंस्त्री० ऋ-कत्निच्। बद्धमुष्टिकरपरिमाणे अमरः।

रथ पु० रम्यतेऽनेन अत्र वा रम-क्थन्। १स्वनामख्याते
यानभेदे अमरः। २देहे च "आत्मानं रथिनं विद्धि
शरीरं रथमेव च" इति गीता। अत्र रूपकमित्यन्ये
३पादे ४वेतसवृक्षे विश्वः ५तिनिशवृक्षे राजनि०।
अवान्तररथभेदादिकं हेमच० उक्तं यथा
"युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्गः स्यन्दनो रथः। क्रीडा-
र्थः पुष्परथो देवार्थस्तु, मरुद्रथः। योग्यारथो वैन-
यिकोऽध्वरथः पारियानिकः। कर्णीरथः प्रवहणं डयनं
रथगर्भकः। अनस्तु शकटोऽथ स्याद्गन्त्री कम्बलि
वाह्यकम्। अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते
रथे। स पाण्डुकम्बली यः स्यात् संवीतः पाण्डु-
कम्बलैः। स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च यो द्वीपिचर्मणा।"
ज्योतिर्विदाभरणे तन्निर्माणादि उक्तं यथा "लोक-
मैत्रवसुविष्णुकभेषु स्यन्दनाखिलविधानमथाहुः। दिन-
पत्रयुग्मे बलात्युतपःस्थैः साधुराशिगति साधुभिरङ्के।
रथचक्रभागमाह "उत्तमविकरकर्णयुगाख्याद्वेयवसवकं
चक्रयस्य। अश्वभागनिचितभ्रमसप्तादादिमध्यमनसो नव-
भागम्। अपरे भवति बहुविस्तः कुवरोऽकुनि
जयोऽथ रथाङ्के। वस्त्रिभेऽर्द्धकृतिरन्तरसंज्ञो भीति-
रिष्टमतो नतु गर्भे। अथ रथकल्पमुहूर्त्तं "पुष्ये
पुनर्वसुत्र्युत्तराशारेवतीद्वये। श्रवणादित्रिभे हस्त-
त्रितये रोहिणीमृगे। वारे सौम्यदिने सौम्यविलग्ने
रथकर्म यत्"। [अमरः

रथकड्या स्त्री रथानां समूहः रथ+कड्यच्। रथसमूहे

रथक(का)र पु० रथं करोति कृ-अच्-अण् वा। १रथ-
निर्माणकारके (छूतधार) २वर्णसङ्करभेदे करण्यां
माहिष्याज्जाते पुंस्त्री०। [अमरः।

रथकुटुम्बिन् पु० रथस्य कुटुम्बीव पालकत्वात्। सारथौ

रथगर्भक पु० रथस्य गर्भमिव इवार्थे कन्। १कर्णीरथे
२स्कन्धवाह्ययाने (पालकी) हेमच०।

रथगुप्ति स्त्री रथस्य गुप्तिः शस्त्रवारणार्थं रक्षा उपचारात्
तत्स्थानम्। रथस्य शस्त्रवारणार्थे गुप्तस्थाने अमरः।

रथचरण पु० रथस्य चरण इव गतिहेतुत्वात्। १रथचक्रे
तच्चामनामके २चक्रवाकविहगे पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां
ङीष्। रथपादादयोऽप्यत्र। [हत्वे अमरः।

रथद्रु पु० रथनिर्माणाय द्रुः रथसाधको वा द्रुः। तिनिश-

रथन्तर त्रि० रथेन तरति तॄ-खच् मुम् च। १रथनेतरि।
"अभित्वा शूर" इत्यस्यामृचि गीते २सामभेदे न०।
"स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपे ऋगक्षरव्यतिरिक्तं यत्
गानम् तद्रथन्तरम्" सामार्चिकभाष्यम्। "वामदेव्यं हृदय
वात अर्द्धमास रथन्तरम्" इत्युपक्रमे "पश्चिमे द्वार-
पालौ तु पठेतां सामगाविति" वि० पा०।

रथयात्रा स्त्री रथेन यात्रा। आषाढशुक्लद्वितीयायां जग-

आचष्ट रथेन १यात्रायां २तत्र कर्त्तव्ये उत्सवभेदे च ।

रथाङ्ग न० अङ्ग्यते गम्यतेऽनेन अगि करणे घञ् इत० । १चक्रे । रथाङ्गशब्दः वाचकत्वेनास्त्यस्य अच् । २चक्रवाके पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् ।

रथाङ्गपाणि पु० रथाङ्गं चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य । चक्रधरे विष्णौ जटा० । [इचे शब्दर० ।

रथाभ्र पु० रथ इवाभ्रियतेऽसौ आ+भ्र-मूल० क । वेतसे ।

रथाभ्रपुष्प पु० अभ्रमिव पुष्पमस्य रथनामकोऽभ्रपुष्पः कर्म० । वेतसवृक्षे भरतः । [२रथेन युद्धकारके च हेमच० ।

रथारोहिन् पु० रथमारोहति आ+रुह णिनि । १रथिनि

रथिक पु० रथो युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । १रथिनि २तिनिशवृक्षे च राजनि० । इर । रथिर । इन । रथिन । इनि । रथिन् एतेऽप्यत्र । [उपाविशत्" गीता ।

रथोपस्थ न० रथस्य उपस्थ इव । रथमध्ये । "रथोपस्थ

रथ्य पुंस्त्री० रथं वहति यत् । १रथवाहके घोटके अमरः स्त्रियां ङीष् । रथस्येदं यत् । २रथसम्बन्धिनि चक्रादौ त्रि० हेमच० । कात्यायनः "यद्रथ्यं स्यादायोरिति चर्मपत्रं प्रतिमुञ्चीयात्" "रथ्यं रथसम्बन्धि चर्मपत्रं कोहच्छिरपत्रादिनिर्मितम्" ताण्ड्य०ब्रा०१।७।२भा० । रथस्य तदुचितस्य योग्या मार्गः । ३मध्यमपथे अध्यमारमार्गे स्त्री अमरः । रथानां समूहः यत् । ४रथसमूहे च स्त्री अमरः । ५आवर्त्त्यां स्त्री मेदि० । ६मार्गमात्रे ७चत्वरे च स्त्री हेमच० । [रेदतः ।

रद् उत्खाते भ्वा० प०सक०सेट् । रदति अरादीत् अरदीत् ।

रद पु० रदति उत्खनति रद-अच् । १दन्ते । भावे घा० अप् । २उत्खनने मेदि० ।

रदच्छद पु० द्वि०व० । रदान् छादयति छद-णिच्-घ ह्रस्वः । ओष्ठयोः हारा० । रदनादिच्छदादयोऽप्यत्र ।

रदन पु० रद-करणे ल्यु । १दन्ते अमरः । भावे ल्युट् । २विदारणे । [स्मात् ऊदित् वेट् रधिता रद्धा ।

रध हिंसने पाके च दि० पर० सक० । रध्यति इदित् अर-

रन्ज रागे (वर्णान्तराधाने) सक० आसक्तौ अक० भ्वा० उभ० अनिट् । रजति ते अराङ्क्षीत अरङ्क्त । घटा० रञ्जयति मृगरमणे तु रजयति ।

रन्ज रागे आसक्तौ दिवा० उभ० सक० अनिट् । रज्यति रज्यते अराङ्क्षीत् अरङ्क्त । घटा० रञ्जयति रजयति ।

रन्तिदेव पु० रम-संज्ञायां तिक् कर्म० । १विष्णौ मेदि० । २चन्द्रवंशे नृपभेदे ३कुक्कुरे च पुंस्त्री० शब्दर० । स्त्रियां ङीष् ।

रन्तु पु० रम-आधारे तुन् । १वर्त्मनि २नद्याञ्च मेदि० ।

रन्धन न० रध-पाके ल्युट् नुमागमः । "पाके शुरुरुर ! रन्धनसमये" इत्युद्भटः । "रन्धनात् स्थाली" सि०कौ० ।

रन्ध्र न० रध-क्रिप् नुम् ऊ० न कर्म० । १छिद्रे २दूषणे मेदि० ज्योतिषोक्ते ३लग्नतोऽष्टमस्थाने च । [इचे राजनि० ।

रन्ध्रकण्ट पु० रन्ध्रे रन्ध्रे कण्टः कण्टकोऽस्य । जालवर्बुरके

रन्ध्रबभ्रु पु० रन्ध्रे गर्त्ते बभ्रुरिव । उन्दुरौ त्रिका० ।

रन्ध्रवंश पु० रन्ध्रबहुलो वंशः शाक०त० । (नलतागोञ) वंशभेदे । "वंशौ स्वच्छौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ च शीतलौ । मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशनौ । विशेषात् रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशनः । रुचिकृत् पाचनो हृद्यः सूक्ष्मो गुल्मनाशनः" राजनि० । [ररास रेपतुः ।

रप व्यक्तवाक्ये भ्वा०प०सक०सेट् । रपति अरापीत् अरपीत्

रफ गतौ हिंसे च भ्वा०प०सक०सेट् । रफति । अरफीत् अराफीत् । इदित्ययम् । रम्फति अरम्फीत् रम्फ्यते ।

रब गतौ सक० प० शब्दे अक० आ० भ्वा० सेट् इदित् । रम्बति ते अरम्बीत् अरम्बिष्ट ।

रभ औत्सुक्ये भ्वा०आ०अक० अनिट् । रभते अरब्ध रेभे आ+आरम्भे सक० । अचिटजादौ आर्द्धधातुके नुम् । आरम्भः आरम्भणम् । लिटि तु आरेभे ।

रभ शब्दे भ्वा० आ० अक०सेट् इदित् । रम्भते अरम्भिष्ट ।

रभस पु० रभ-असच् । १वेगे २हर्षे मेदि० ३औत्सुक्ये ४पौर्वापर्य्याविचारे च अमरः । अर्श आद्यच् । ५वेगादियुक्ते त्रि० ६कोषकारकभेदे पु० । ७अकृति त्रि० निघ० ।

रम क्रीडायां भ्वा० आ० अक० अनिट् । रमते विरमति उपरमति अरंस्त व्यरंसीत् । ञ्या सेट् । णिचि रमयति । ज्वला० च रमः रामः ।

रम पु० रम-अच् । १कान्ते २अशोकवृक्षे ३कामदेवे च मेदि

रमठ न० रम-अठन् । हिङ्गुनि स्वार्थे अण् । अत्रैव न० अमरः

रमठध्वनि पु० रमठ इतिशब्देन ध्वन्यते ध्वन-इन् । हिङ्गुनि शब्दच० ।

रमण पु० रमयति-रम-णिच् ल्यु । १कामदेवे २पत्यौ । "रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि" कुमा० । ३गर्दभे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ४वृषणे शब्दच० ५अरिष्टे (निम) राजनि० । जम्बुद्वीपान्तर्गते ६रम्यकनाम्नि वर्षे च । रम-भावे ल्युट् । ७सुरते न० । करणे ल्युट् । ८पटोलमूले न० मेदि० । ९जघने न० हेमच० । रम्यतेऽनया ल्युट् ङीप् । १०नार्य्याम् ११कान्तनार्य्याम् स्त्री

मेदि० । १२वाद्यशब्दभेदे च स्त्री शब्दचन्द्रिकाकोषः ।

रमणीय त्रि० रम्यतेऽत्र रम–आधारे–अनीयर् । सुन्दरे । ततो भावे वुञ् । रामणीयक तद्भावे न० ।

रमति पु० रम–अतिच् । १नायके २स्वर्गे मेदि० । ३कामे शब्दर० ४काके ५कामदेवे सि०कौ० ।

रमल न० ज्यौतिःशास्त्रभेदे यत्र पाशकक्षेपणेन लग्ननिर्णय-द्वारा प्रश्नादिफलप्रतिपादनम् ।

रमा स्त्री रमयति रम-अच् । १लक्ष्म्याम् मेदि० २कल्कि-भार्य्यायां कल्किपु० । ३शोभायां राजनि० ।

रमापति पु० ६त० । नारायणे रमानाथतत्कान्तादयोऽप्यत्र

रमाप्रिय न० ६त० । १पद्मे शब्दच० । २विष्णौ पु० ।

रम्भ पु० रभि-अच् मुम् । १वेणौ २असुरभेदे च मेदि० । स च महिषासुरजनकः कालिकापु० । ३कदल्याम् ५अप्सरोभेदे स्त्री मेदि० ६वेश्यायां धरणिः । ७गवां ध्वनौ हेमच० । ८गौर्य्याश्च स्त्री शब्दर० । ९उत्तरस्यां दिशि निघण्टुः ।

रम्भातृतीया स्त्री रम्भा गौरी ६त० १मार्गशीर्षशुक्लतृतीयायाम् उपचारात् तत्र कर्त्तव्ये गौरीपूजाङ्गके २व्रतभेदे च ।

रम्य त्रि० रम्यतेऽत्र यत् । १सुन्दरे मेदि० २चक्रमर्दे जटा० । ३चम्पके पु० मेदि० ४बकवृक्षे पु० शब्दच० । ५पटोलमूले न० मेदि० । संज्ञायां कन् । ६प्रधानधातौ शुक्रे न० जटा० । जम्बुद्वीपस्थेषु नवसु वर्षेषु मध्ये “दक्षिणेन सुमेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च वायव्यं रम्यकं नाम” इत्युक्ते ७वर्षभेदे ।

रम्यपुष्प पु० रम्याणि पुष्पाण्यस्य । शाल्मलीवृक्षे राजनि० ।

रम्या स्त्री रम्यतेऽत्र यत् । १स्थलपद्मिन्याम् राजनि० । २रात्रौ च मेदि० ।

रय गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । रयते अरयिष्ट । अरयिढ्वम् [अरयिध्वम् ।

रय पु० रय-अच् । १वेगे अमरः । २प्रवाहे च ।

रयि न० रय-इन् । १जले २धने च निघण्टुः । [५।२१

रराट न० ललाट+पृषो० । ललाटे “विष्णोरराटमसि” यजु०

ररुक पु० रम-क्विप् नलोपे तुक् ना०क कर्म० । १मृगभेदे मुकुटः । २कम्बले अमरः ३मेषलोम्नि च भूभृतिः ।

रव गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रण्वति अरण्वीत् ।

रव पु० रु-ध्वनौ अप् । शब्दे अमरः ।

रवण पुंस्त्री० रु–युच् । १कोकिले सि०कौ० २उष्ट्रे च हेमच० स्त्रियां ङीष् । ३कांस्ये न० हेमच० । ४शब्दकारके ५तीक्ष्णे ६चपले ७भयङ्करे च त्रि० शब्दर० ।

रवि पु० अव–इन् रुट् च । १सूर्य्ये शब्दर० । २अर्कवृक्षे च

“अचिरात्तु प्रकाशेन अवनात् स रविः स्मृतः” मत्स्यपु० तन्नामनिरुक्तिः । ३द्वादशसंख्यायाम् ।

रविज पु० रवेर्जायते जन–ड । १शनौ २सावर्णिमनौ ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीवे वानरे ५यमे च ६यमुनायां स्त्री रवितनयादयोऽप्यत्र । [च शब्दच० ।

रविनाथ न० रविर्नाथः प्रकाशकत्वात् यस्य । १पद्मे २अम्बुजे

रविनेत्र पु० रविर्नेत्रं यस्य । विष्णौ रविलोचनादयोऽप्यत्र । “चक्षुः सूर्य्यो अजायत” पुरुषसू० उक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

रविप्रिय न० ६त० । १रक्तकमले २ताम्रे च ३करवीरे पु० राजनि० ४आदित्यपत्रे ५लकुचे पु० शब्दच० ।

रविरत्न न० रवेः प्रियं रत्नम् शा०त० । माणिक्ये राजनि० ।

रविलोह न० रवेः प्रियं लोहं धातुः । ताम्रे राजनि० ।

रश शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । रशति अराशीत् अरशीत्

रशना स्त्री अश–युच् रशादेशः । १काञ्च्याम् २जिह्वायाञ्च शब्दर० । ३दामनि च “दृभामन्दभन्त् रशनाश्रतस्य” श्रुतिः तत्रार्थे दन्त्यमध्य एवेत्यन्ये ।

रश्मि पु० अश-मि धातोरुट् रश-मि वा । १किरणे २अश्वादिदामनि ३पक्ष्मे न०मेदि० ।

रवेः रश्मिभेदादिकार्य्यं मत्स्यपु० १०२ अ० उक्तं यथा “तेजोभिः सर्वलोकेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् । समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः । ततस्तु पर्य्ययात् काले परिवर्त्तन् दिवाकरः । नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः” ।

कूर्मपु० ४अ० विस्तरेणोक्तं यथा “एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः । करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः । तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः । तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः । सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च । विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः परः । अर्वावसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्त्तितः । सुषुम्नः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम् । तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्नः परिगीयते । हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः । विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्वदा । विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्णाति नित्यदा । सम्पद्वसुरिति ख्यातः स पुष्णाति च लोहितम् , बृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्वावसुः प्रभोः । शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमश्च स्वराट् तथा । एवं सूर्य्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः । वर्द्धन्ते वर्द्धिता

नित्यं निस्रवन्त्यमृतं च । दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः । आदानान्निःसृतादित्यस्तेजसा समर्था प्रभुः । आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः । नादेयांश्चैव सामुद्रान् कूप्यांश्चैव सहस्रदृक् । स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः । तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिःस्रवम् । तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः । चन्दनाश्चैव साध्याश्च कोतनाश्चकृतास्तथा । अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः । हिमोद्वहाश्च ताभ्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः । नम्यो मेध्यश्च पैध्यश्च ह्रादिन्यो हिमसर्जनाः । चन्द्राख्या नामतः सर्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तयः । शुक्लाश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा । शुक्लाख्या नामतः सर्वास्त्रिविधा घर्मसर्जनाः । समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः । मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि । अमृतेन सुरान् सर्वान् त्रिभिस्त्रींस्तर्पयत्यसौ । वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः सन्तपति त्रिभिः । शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः स प्रवर्षति । हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः । वरुणो१ माघमासे तु सूर्य्यः पूषा२ तु फाल्गुने । चैत्रे३ मासि भवेदंशो धाता४ वैशाखतापनः । ज्यैष्ठमासे भवेदिन्द्र५ आषाढे सविता६ रविः । विवस्वान्७ श्रावणे मासि प्रौष्ठपद्यां भगः८ स्मृतः । पर्ज्जन्योऽ९श्वयुजि त्वष्टा१० कार्त्तिके मासि भास्करः । मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः११ पौषे विष्णुः सनातनः । पञ्चरश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि । षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा । धाता ह्यष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः । विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः । सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् । अर्य्यमा दशभिः पाति पर्ज्जन्यो नवभिस्तपेत् । षड्भीरश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वधृक् । वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः । श्वेतो वर्षासु वर्णेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः । हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः । ओषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ । सूर्य्योऽमरत्वममृतं त्रिषु त्रिषु नियच्छति । अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्य्येणाधिष्ठिता द्विजाः ! । चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः । भौमो भानुसुतो राहुः केतुमानपि चाष्टमः । सर्वे ध्रुवे निबद्धा वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः । भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम्" ।

रस क्षरणे भ्वा० प०सक०सेट् । रसति अरासीत् अरसीत् । ररास रेसतुः ।

रस आस्वादे अ०चु० उ० सक० सेट । रसयति ते अररसत् त

रस पु० रस्यते रस–घञ् । आस्वाद्ये रसनेन्द्रियग्राह्ये १मधुरादिगुणभेदे २देहस्थे भुक्तसारेः प्रथमपरिणामे ३सारे च "ओषधीनां रसः" इति ताण्ड्यब्रा० "रसः सारः" भा० । ४धातुभेदे पारदे ५माधुर्य्ये ६रसवति गुडादौ त्रि० ६पुष्पस्य मधुनि ७अलङ्कारोक्ते विभावानुभावसञ्चारिभावाभिव्यक्ते रत्यादिस्थायिभावे शृङ्गारादौ । ८विषे ९वीर्य्ये १०रागे ११द्रवे अमरः १२जले च १३तिक्तरसे पुंन० मेदि० १४वाक्ये च निघण्टुः ।

पारदशब्दे ४२११ पृष्ठादौ रसशोधनादि दृश्यम् ।

देहस्थधातुभेदरसस्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा "यस्माद्यो रसधातुर्यस्ततोऽभवदयं रसः । अहन्यहनि देहं रसतीति रसः स्मृतः ।" अथ रसस्य स्वरूपमाह "सम्यक् पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः । स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत् । सारो यथा गुडमधूकपुष्पद्राक्षातालबदरीमूलादिभवः सारो मदिरा । अथ रसस्य स्थानमाह "सर्व्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम् । समानमरुता पूर्व्वं सदयं हृदये धृतः ।" अथ रसस्य कर्म्माह "आरद्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्व्वान्नयं रसः । पुष्णाति तदेतत् प्रीणयन्नोति च तद्गुणैः ।" गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वगुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः "मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुरम्लो भवेद्रसः । स कुर्य्याद्विविधान् रोगान् विषतां करोत्यपि ।" अम्लकरशब्दे दृश्यम् ।

अलङ्कारशास्त्रोक्तो रसो नवविधः । "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ।" सा० द० तल्लक्षणं तत्रैव यथा "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा । रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्" । "विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतः व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्व्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं लोचनकारैः "रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्व्यवहार इति" । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थम् । ततश्च हासक्रोधादयः

शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तम् "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति । अथ सहृदयकर्त्तव्यमास्वादप्रकारः कथ्यते । "सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः । वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते" इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तं । तदाह धर्म्मदत्तः स्वग्रन्थे

"रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः । तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति" । "कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः यदुक्तं "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति" यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम् "रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः" इति । एवमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगा ज्ञेयाः । नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् ततश्च "स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः । यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्" इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् अत एवाहुः 'विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापारः । अत एव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसाधनग्रहिलैरस्माभी रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति । ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादित्युच्यते "करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् । सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्" । आदिशब्दाद् बीभत्सभयानकादयः । तथाप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते । "किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः" । न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् । अनुपपत्त्यन्तरमाह । "तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता" । "करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः" । ये खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते । अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते इति नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते । "अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः" । तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्याह "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" । वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्म्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते "व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः । प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते" । "ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते "उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

नयामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न ह्युत्साहः"। रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह "साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते"। रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह "परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च। तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते"। ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते "विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्। अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्"। आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे। तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम्। अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम्। सञ्चारणं तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक्चारणम्। विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते "कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः। रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः"। ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते "प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते। ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम्। प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्"। यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः। ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथं एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यादित्युच्यते "सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्। झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते"। अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात्। यथा "दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव। मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः"। "अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। एवमन्याक्षेपेऽप्यूह्यम्। "अनुकार्यगतो रसः" इति वदतः प्रत्याह "पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा। अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्"। सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको, नाटककाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च। तस्मात् कथं रसरूपतामियात्। रसस्य तद्वैपरीत्यविलक्षणधर्मकत्वात्। अनुकर्त्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति "शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम्। दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्"। किञ्च काव्यार्थभावने नायमपि सभ्यपदास्पदम्। यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते"।

द्रव्यगतमधुरादिरसकारणादिकं सुश्रुते उक्तं यथा "अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तस्माद्दाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते। तद्यथा मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति; ते च भूयःपरस्परसंसर्गात् त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते। तत्र भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः१। भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः२। तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः३ वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः४। वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः५। पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः६ इति। तत्र मधुराम्ललवणा वातघ्नाः। मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः। कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः तत्र वायुरात्मैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति। त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च"।

रसकर्पूर न० रसेन कर्पूरमिव। (रसकपुर) कर्पूररसे तद्घातकादिशुद्धा भावप्र० उक्ताः कर्पूररसशब्दे १७४१पृ० दृश्याः। [ज्ञार०।

रसकेसर न० रसेन केसरमिव नागकेसरसुगन्धित्वात्। कर्पूरे

रसगन्ध पुंन० रसे गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे त्रिका०। अप्तत्वार्थे शब्दच० २गन्धके च राजनि०।

रसगर्भ न० रसो गर्भे यस्य। पित्तलधातुद्रवजे १रसाञ्जने स्वमरः। २हिङ्गुले च राजनि०। [राजनि०।

रसघ्न पु० रसं पारदं हन्ति हन-ठक्। टङ्कणे (सोहागा)

रसज न० रसात् भुक्ताद्याहारात् प्रथमधातोर्जायते जन-ड। १रुधिरे शब्दच० काल्कारमये दृश्यम्। रसात् इक्षुप्रभृतेः द्रवात् जायते जन-ड। २गुडे पु० राजनि०। ३मद्यकीटे च पु० हेमच०। २रसनादयोऽप्यत्र।

रसज्ञा स्त्री रसं जानाति अनया ज्ञा-करणे घञर्थे क।

१जिह्वायाम् रसज्ञानसाधने जिह्वाग्रस्थे स्नायौ अमरः ज्ञा-क। रसज्ञातरि त्रि०।

रसज्येष्ठ पु० रसेषु ज्येष्ठः श्रेष्ठः। १मधुररसे हेमच० २शृङ्गाररसे च। [हेमच०।

रसतेजस् न० रसस्य भुक्तान्नसारस्य तेजः सारः। रुधिरे

रसदालिका स्त्री रसार्थं दल्यते दल-कर्मणि घञ् गौरा० ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः। पुण्ड्रेक्षौ (पुंडि आख) राजनि०।

रसधातु पु० रसात्मको द्रवरूपो वा धातुः। पारदे राजनि०

रसधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायाम् इक्षुरसनिर्मितायां धेनौ धेनुशब्दे ३९०८ पृ० दृश्यम्।

रसन न० रस-ल्युट्। १स्वादे २ध्वनौ च करणे ल्युट्। जिह्वायां च मेदि० "पित्तेन दूने रसने सितापि" नैषध०।

रसना स्त्री रस्यतेऽनया रस-करणे ल्युट् संज्ञा० टाप्। १जिह्वायाम् अमरः। २रास्नायां मेदि०। ३काञ्च्यां हेमच०। ४रज्जौ च। [जिह्वायाम् हेमच०।

रसनेत्रिका स्त्री रसो नेत्रमिव यस्याः ठन्। मनः-

रसपाकज पु० रसपाकेन जायते जन-ड। १गुडे राजनि० २शर्करादौ च शब्दरत्ना०।

रसफल पु० रसो जलं फले यस्य। नारिकेलवृक्षे शब्दर०।

रसमाणिक्य न० रसेन पारदेन माणिक्यमिव तद्वर्णत्वात्। स्वनामख्याते पदार्थे।

रसराज पु० रसेषु रसो वा राजेव श्रेष्ठत्वात् रसः इव रस राजते वा। १पारदे रसनाथादयोऽप्यत्र। २रसाञ्जने च राजनि०। [मस्य वः ङीप्। पाकस्थाने अमरः।

रसवती स्त्री रस आस्वाद्यत्वमस्त्यादि अस्त्यस्याम् मतुप्

रसशोधन न० रसं पारदं द्रवीभूतं द्रव्यं स्वर्णादि वा शोधयति शुध-णिच्-ल्यु। १टङ्कणे (सोहागा) हेमच० हला०। २पारदशोधने च।

रसस्थान न० रसस्य पारदस्य स्थानम्। हिङ्गुले शब्दच०।

रससिन्दूर न० रसजातं सिन्दूरम्। पारदजाते सिन्दूरभेदे तत्पाकविधिः भावप्र० उक्तो यथा

"शुद्धसूतस्य टङ्कोवाद्रु मितभागचतुष्टयम्। शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कज्जलिगन्धकम्। अथ वा पारदार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि। तयोः कज्जलिकां कुर्यात् मेकं विमर्दयेत्। कज्जलिकां मापयेत् पात्रे कुर्युरिति स्मृतः। तथा नागसमं सम्यक् काचकूप्यां प्रवेशयेत्। कज्जलीं शोधयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत्। तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत्। अग्निं निरन्तरं दद्यात् यावद्दिनचतुष्टयम्। कण्ठोवाद्रूर्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम्"।

रसा स्त्री शब्दः रसो माधुर्यादिरूपोऽस्त्यस्याः अच्। पृथिव्याम् अमरः। [रसाञ्जने राजनि०।

रसाग्रज न० रसस्य पित्तधातुद्रवस्याग्रात् जायते जन-ड।

रसाञ्जन न० रसजातं पित्तधातुजमञ्जनम्। स्वनामख्याते "रीत्यान्तु ध्मायमानायां तद्विकृन्तु रसाञ्जनम्। तदभावे तु कर्तव्यं दार्वीक्वाथसमुद्भवम्" इत्युक्ते १पदार्थे राजनि० तद्विधिश्च भावप्र० उक्तो यथा

"दार्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यथा घनम्। तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम्। रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत्। उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत्"।

रसाढ्य पु० रसेन मधुररसेनाढ्यः। १आम्रातके राजनि०। २रसवति त्रि०। [भागे अमरः।

रसातल न० रसायास्तलम्। पातालभेदे सप्तमे भूमेरधो-

रसाधिक पु० रसाय द्रवाय स्वर्णादिद्रावणाय अधिकः आदीयमानत्वात्। १टङ्कणे रसेनाधिका। २काकोदुम्बरिकायां स्त्री राजनि०। ३रसेनाधिके त्रि०। [रसे

रसान्तर न० अन्यो रसः मयूर० नि०। प्रकृतरसादन्यस्मिन्

रसाभास पु० रस इव आभासते आ+भास-अच्। "अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः" सा० द० उक्ते पश्वादिपरनायकादिगतशृङ्गारादौ रसे।

"अनौचित्यप्रवृत्ता रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते। "उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च। बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम्। प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते। शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये। ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे। उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र"। [(चुकापालङ्)

रसाम्ल न० रसेनाम्लम्। १वृक्षाम्ले राजनि०। २चुक्रे च भावप्र०

रसायन न० रसस्यायनमिव। १तक्रे हेमच० २कट्वाम् राजनि० ३विषभेदे वैद्यकप्रसिद्धे ४औषधभेदे च ५गरुडे ६विडङ्गे च पु० मेदि०। ६त०। ७रसस्थाने च। औषधभेदलक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

"यज्जराव्याधिविध्वंसि वयस्तम्भकरं तथा। चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम्"। रसायनस्य फलमाह "दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः। देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात्"। तद्विधिमाह "पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम्। प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा। नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः। न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः"। "शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः। त्रिशः समस्तमथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः। मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम्। रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः। आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि। मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी"। मण्डूकपर्णी ब्राह्मी। (बरमी) इति लोके, तदभावे मञ्जिष्ठापि ग्राह्या तस्या अपि रसायनत्वात्। "शालिसेय(?) तुगाक्षीर्या पिप्पल्या सवर्णेन(?) च। त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम्। सिन्धूत्थं शर्करा शुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात्। वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा। पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद् यः पयसार्द्धमासम्। मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात्। ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम्। क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाशतं जीवनमाप्नुवन्ति। शतावरी छिन्नलतिका(?) गुडूची वच(?)-त्रिकव्यां(?) सह तालमूली। एतानि कृत्वा समभागयुक्तान्याज्येन किं वा मधुनावलिह्यात्। जराविहीनोऽमलबुद्धिदेही भवेन्नरो वीर्यबलादियुक्तः। विभाति देवप्रतिमः स नित्यं प्रभामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः। पीतास्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा। वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः। अयःपलं गुग्गुलुकस्य योज्यः पलत्रयं जीवनकानि पञ्च। पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं त्रिकट्वा(?) व्याघ्रवरस्य(?) चैव। न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते। गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम्"।

रसायनफला स्त्री रसायनमौषधविशेष इव फलं व्याधिनाशकत्वात् यस्याः। हरितक्याम् त्रिका०।

रसायनश्रेष्ठ पु० रसायनेषु औषधभेदेषु श्रेष्ठः। पारदे राजनि०।

रसायनी स्त्री रसायनं रसस्यायनमस्त्यस्या अच् गौ० ङीष्। १गुडूच्याम् २काकमाच्यां ३महाकरञ्जे(?) ४गोरक्षदुग्धायाम् ५मांसच्छदायाञ्च राजनि०।

रसाल न० रसमाकाति आ+का–क पृ०(?)। १सिह्लके २गन्धरसे मेदि०। ३शिखरिण्याम् (पेयभेदे) तत्पाकविधिः शिखरिणीशब्दे २१८४ पृ० भावप्र० उक्तो दृश्यः। ४रसनायां ५दूर्वायां ६विदार्य्यां ७द्राक्षायाञ्च स्त्री मेदि०। टाप्(?) "रसालाः सालाः समधुरताऽङ्गना(?)" नैषधम्। ८इक्षौ अमरः। १०पनसे शब्दर०। ११गोधूमे १२पुण्ड्रकेक्षौ(?) च पु० राजनि०।

रसालिहा स्त्री रसां भूमिं लेढि स्पृशति लिह–क (चाकुलिया) क्षुपभेदे शब्दच०। [बांध) स्वभेदे(?) राजनि०।

रसाली स्त्री रसमाकाति आ+का–क गौरा० ङीष्। (पुण्डि

रसाश्वासा स्त्री रसां भूमिमाश्वासयति दलैः आ+श्वस–णिच् अच्। पलाशीलतायाम् राजनि०।

रसास्वादिन् पु० रसं पुष्परसमास्वदते आ+स्वद–णिनि १भ्रमरे शब्दमा०। २मधुरादिरसास्वादके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

रसिक पु०स्त्री० रसं वेत्ति अनुभवति ठन्। १सारसपक्षिणि राजनि० २अश्वे ३गजे शारदातः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४रसज्ञे त्रि०। रसोऽस्त्यस्य ठन्। ५रसान्विते च त्रि० मेदि०। ६रसावत्याम् ७इक्षुरसे च स्त्री मेदि० टाप्। ८रसनायां स्त्री विश्वः।

रसित न० चु०रस–भावे क्त। १मेघादिशब्दे २विहगादिशब्दे च अमरः। कर्त्तरि क्त। ३शब्दवति वर्णिते(?) क्त ४स्वादिते च त्रि०। [तत्रैव स्वार्थे क। तत्रार्थे।

रसुन पु० रस–उनन्। लशुने शब्दच०। लोनन्(?) रसोन

रसेन्द्र पु० रस इन्द्र इव। पारदे राजनि०।

रसेश्वर पु० रसः पारद ईश्वर इव तद्धेतुकत्वात्(?)। १ईश्वरतुल्ये रसे। तत्पानानन्तरं देहस्थैर्य्यसम्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वमस्य माहेश्वरभेदाः प्रतिपेदिरे तन्मतञ्च सर्वदर्शनसंग्रहे प्रदर्शितं यथा

"अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्य्ये सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्याश्रित्य पिण्डस्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते रसस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापकत्वेन तदुक्तम्

इतःपरः ग्रन्थः पारदशब्दे ४११२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
"प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तौ नेयं शास्त्रोयुक्तिर्युक्तिमतीति चेन्न षट्स्वपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव "षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने । करामलकवत्साऽपि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते । तस्मात्तं रक्षयेत्पिण्डं रसैश्चैव रसायनैरिति"। गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यैरपि "इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् । मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे" इत्युक्तम् । ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवगम्यते इति चेन्मैवं मंस्थाः, षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिधेयहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः तथा च रसहृदये "ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः। मुक्तास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो येषामिति" । तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसम्भवत्वेन तदात्मकत्वमुक्तम् "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः । अनयोर्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति"। अत्यल्पमिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते "देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः । मुनयो वालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः । गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यो गोविन्दनायकः । चर्वटिः कपिलो व्याडिः कापालिः कन्दलायनः । एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि । तनुं रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणाः" इति । अयमेवाभ्यर्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः' ।

इतःपरो ग्रन्थः पारदशब्दे ४११२ पृ० दर्शितः ।
तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्य्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादार्थमेवेति मन्तव्यं देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् तदुक्तं रसार्णवे "लोहवेधस्त्वया देव ! यदुक्तं परमेशितः । । तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात् खेचरी गतिः । यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सूतकः सदा । समानं कुरुते देवि ! प्रत्ययं देहलोहयोः । पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत्" इति । ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसम्पादनप्रयासेनेति चेत्तदेतदवार्त्तं वार्त्तशरीरालाभे तद्वार्त्ताया अयोगात् । तदुक्तं रसहृदये "गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवर्जितश्चिदानन्दः । स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्येति । यं जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदञ्च । योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् । बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः । जातविवेको वृद्धो मर्त्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिमिति" । ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं तथा च परस्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुपपत्तेः मुक्तिस्तावत् सर्वतीर्थकरसम्मता सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं सर्वजीवमजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते "रसाङ्कमेकमार्गोक्तं जीवमोक्षोऽस्त्यधोगताः । प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु । ज्ञानज्ञेयमिदं विद्धि सर्वतन्त्रेषु सम्मतम् । नाजीवन् ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽस्त्येव जीवनम्" इति । न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभिः नृपञ्चास्यशरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ "सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् । नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतम्" इति । नन्वेतत् सावयवं रूपवद्भासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षेण "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिश्रुत्या "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्" इत्यादिपुराणश्रवणेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति । सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैः विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि । तस्मादस्मदिष्टदेहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकामुकैः पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम् "आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति" । अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह "एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते" इति । किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यं यस्य दर्शनस्पर्शनादिनापि महत् फलं भवति। तदुक्तं रसार्णवे "दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि । पूजना-

-. द्रुपदामात्र दृश्यते षड्विधं फलम्। केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्। तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना”। अन्यत्रापि “काश्म्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम्। प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतावहम्” इति। रसनि॰ न्द्रायाः प्रत्ययायोऽपि दर्शितः “प्रसादाद्रसनिन्द्रायाः सुतापेनं चरेत् सुधीः। त्र्याक् त्यजेत्स्विन्दवं नित्यं नि-न्द्रया पूरितासुभम्” इति। तस्मादपक्षुतया दीर्घा दिव्यं देहं लब्ध्वा योगाभ्यासवशात् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तद्रा “भ्रूयुगमध्यगतं यत् शिखि-विद्युत्सूर्य्यवज्जगद्भासि। केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः। परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिः-स्वभावमविकल्पम्। विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम्। तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्। उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नो-तीति”। श्रुतिश्च “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति”। तदित्थं भवे मान्योऽदुःखमरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम्। तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः “यः स्यात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रयत्नात् पुनः सम्यक्को वहते न दीप्यति परं वैश्वानरे जायति। आत्मो यद्यपरं न वेदयति च स्व-स्मात् स्वयं द्योतते यो ब्रह्मेव स दैन्यसंसृतिभयात् पायादसौ पारदः” इति।

रसोत्तम पु॰ रस उत्तमो यस्य। मुद्गे राजनि॰।

रसोद्भव न॰ रसः पारद उद्भवस्थानात् उद्+भू-अप् उद्भवो यस्य। १हिङ्गुले राजनि॰। ५त॰। २रसजाते त्रि॰।

रसोपल न॰ रसः पारद इव उपलीयते शुभ्रत्वात् उप+ली-ड। मौक्तिके त्रिका॰।

रस्न न॰ रसं न। द्रव्ये उज्ज्वलद॰।

रस्य न॰ रसाद्भुक्तान्नपरिणामादागतः यत्। १रुधिरे शब्दच॰ रस्यते आस्वाद्यते रस-यत्। २आस्वाद्ये त्रि॰। रस्याः, “स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः” गीता। ३पाठायां ४रास्ना-याञ्च स्त्री राजनि॰।

रह गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित्। रंहति अरंहीत्, “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः” शारीरकसूत्रम्।

रह त्यागे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट्। रहति अरहीत्।

रह त्यागे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। रहयति ते अररहत्-त

रहस् न॰ रह-असुन्। १निर्जने अमरः। २गोप्ये ३स्वायायां ४रतषे च मेदि॰। ५निर्जने अव्य॰ अमरः। रहस्ते ऽस्मिन् रह-असुन् मतु रः। ६विद्यायोऽप्यादेशे उज्ज्वलद॰।

रहस्य त्रि॰ रहसि भवः यत्। १गोप्ये “रहस्यमत्राः स मन्त्रदिति” नैषधम्। २निर्जनभवे च ३पाठायां ४रा-स्नायाञ्च स्त्री राजनि॰ टाप् ५नदीभेदे स्त्री मेदि॰।

रहित त्रि॰ रह-त्यागे कर्मणि क्त। वर्जिते।

रा दाने ग्रहणे च अदा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। राति अरासीत्।

रा स्त्री रा-सम्प॰ भावे क्विप्। १विभवे २दाने एकाक्षर-कोषः। कर्मणि क्विप्। ३धने शब्दर॰।

राका स्त्री रा-क तस्य नेत्त्वम्। १प्रतिपद्युक्तायां पूर्ण-मास्यां सम्पूर्णेन्दुतिथौ २नदीभेदे ३नवजातरजस्कायां नार्य्यां ४कच्छुरोगे च मेदि॰। ५आङ्गिरसः कन्याभेदे कृष्णपक्षे २१६२ पृ॰ दृश्यम्।

राक्षस पु॰ रक्ष एव स्वार्थे अण्। “क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। रक्षापहृताते निकषात्मजे १जातिभेदे अमरः जातौ ङीप्। २राक्षसजातिस्त्रियाम् स्त्री। रक्षस इदम् अण्। ३राक्षससम्बन्धिनि त्रि॰स्त्रियां ङीप्। “राक्षसी रात्रिरन्यत्र” सि॰ त॰। ४दंष्ट्रायां शब्दच॰ ५चण्डिकायां ६चोरनामगन्धद्रव्ये च स्त्री मेदि॰ ङीप्।

राक्षसेन्द्र पु॰राक्षस इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। विश्रवसः ज्येष्ठ पुत्रे निकषात्मजे रावणे त्रिका॰।

राक्षा स्त्री रज्यतेऽनया रञ्ज-करणे-घञ् पृषो॰ इत्वं कस्य रक्ष। लाक्षायाम् अमरः।

राख शोषणे भूषणे निवारणे च सक॰ शोषणे अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। राखति अराखीत्। अदित् चङि न ह्रस्वः।

राग पु॰ रञ्ज-भावे घञ् नि॰ नलोपकुत्वे। १रञ्जने २कुङ्कुमादिवर्णे ३प्रीतौ ४अनुरागे ५क्लेशे ६गान्धारादिना-मभिः प्रसिद्धे निषादादिस्वरयोनिके स्वरभेदे मेदि॰ ७चन्द्रे ८नृपे च शब्दर॰। करणे घञ्। ९लोहितवर्णे १०तद्विशिष्टलाक्षादौ च “तेन रक्तं रागात्” पा॰ अनुरागलक्षणम् उज्ज्वलमणिनोक्तं यथा “दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते। यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कथ्यते”। स्वरभेदनिरुक्तिर्यथा “यैस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्त्रितयवर्त्तिनाम्। ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः” तेषां भेदाः संगीतदा॰ मतभेदे नाना तत्र प्रसिद्धा षड् भेदा यथा

"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः । श्रीरागश्च ततः पश्चात् वसन्तस्तदनन्तरम् । हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु" सङ्गीतदा० । भरतमते तु "भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षडिति कीर्त्तिताः" ।

रागचूर्ण पु० रागस्य रतेश्चूर्ण इव । १कामे । रागाय चूर्ण्यतेऽसौ चूर्ण–घञ् । २खदिरे च मेदि० । ३लाक्षायां राजनि० ४रागयुक्तचूर्णे पु० (फाग) मल्लप० ।

रागदालि पु० दल्यतेऽसौ दल–णिच्–इन् पृषो० इत्वम् रागेण रक्ततया युक्तो दालिर्वा । मसूरे राजनि० ।

रागपुष्प पु० रागयुक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्य । १बन्धूके २रक्ताम्लाने च ३जवायां स्त्री राजनि० ङीप् ।

रागप्रसव पु० रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवोऽस्य । १बन्धूके २रक्ताम्लाने च राजनि० ।

रागयुज् पु० रागेण रक्तवर्णेन युज्यते युज–कर्मणि क्विप् । १माणिक्ये राजनि० २रक्तवर्णयुक्ते त्रि० ।

रागसूत्र न० रागयुक्तं सूत्रम् । पट्टसूत्रे २तुलासूत्रे च मेदि० । [राजनि० १त० । रागाख्यायन स्त्री ।

रागाङ्गी स्त्री रागयुक्तमङ्गं यस्याः ङीप् । मञ्जिष्ठायाम्

रागिणी स्त्री रागोऽस्त्यस्या इनि । १गीताङ्गे स्वरभेदे रागपत्न्यां सङ्गीतदा० । २विदग्धनार्यां शब्दा० । ३मेनकाकन्यायां रागवति ४अनुरक्ते ५लालके त्रि० स्त्रियां रञ्ज–घिनुण् । ६रतियुक्ते च त्रि० । ७धान्यभेदे मेदि० । एकैकरागे षट् रागिण्य इति षट्सु रागेषु रागिणीभेदाश्च षट्त्रिंशत् यथा

"षट्त्रिंशद्रागिणीभेदाः क्रमशः कथिता मया । धानसी१ मालसी२ चैव रामकीरी३ च सिन्धुडा४ । आशावरी५ भैरवी६ च मालवस्य (१) प्रिया इमाः । वेलावली१ पुरवी२ च कानडा३ माधवी४ तथा । कोडा५ केदारिका६ चापि मल्लार(२)दयिता इमाः । गान्धारी१ सुभगा२ चैव गौरी३ कौमारिका४ तथा । वेलोयारी५ च वैरागी६ श्रीरागस्य (३) प्रिया इमाः । तुडी१ च प्रथमी२ चैव ललिता३ पटमञ्जरी४ । गुर्जरी५ च विभाषा६ च वसन्तस्य (४) प्रिया इमाः । मायूरी१ दीपिका२ चैव देशकारी३ च पाहिडी४ । बराडी५ मोरहाटी६ च हिन्दोलस्य(५) प्रिया इमाः । नाटिका चाथ भूपाली२ रामकेली३ गडा४ तथा । कामोदा५ चाथ कल्याणी६ कर्णाटस्य (६) प्रिया इमाः" ।

सङ्गीतदा० । तद्गानकालभेदाः तत्पुत्रादयश्च तत्रैव दृश्याः । —

राघ सक्तौ भ्वा० आ० सक० सेट् । राघते अराघिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

राघव पु० रघोर्गोत्रापत्यम् अण् । १रघोर्वंश्ये २तत्प्रधाने श्रीरामे च ३महासमुद्रभेदे ४समुद्रे च मेदि० ।

राङ्कव न० रङ्कोरयं विकारो वा तल्लोमजातत्वात् अण् । मृगविशेषलोमजाते वस्त्रभेदे अमरः ।

राज दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० सेट् । राजति ते-अराजीत् अराजिष्ट फणादि० रेजतुः रराजतुः । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

राजक न० राज्ञां समूहः कन् । १नृपसमुदाये अमरः । राजैव क । २नृपे पु० । राज–ण्वुल् । ३दीप्तिमति त्रि० । [भेदे पाठा० ।

राजकदम्ब पु० कदम्बानां राजा राजद० परनि० । कदम्ब-

राजकर्ण्य पु० दैवदत्तनाम्नो राजा राजन्+कर्ण्यण् । राज-तन्त्रे । [त्याम् राजनि० ।

राजकर्कटी स्त्री राजते राज–अच् कर्म० । चीनाकर्क-

राजकशेरु पु० कशेरूणाम् राजा राजद० । भद्रमुस्तायाम् राजनि० । [आदौ ।

राजकीय त्रि० राज्ञ इदम् छ कुक् च । राजसम्बन्धिका-

राजकुमार पु० राज्ञः कुमारः । अप्राप्तवयस्के युवराज-कार्यानर्हे राजपुत्रे । [त्याम् शब्दा०

राजकुष्माण्ड पु० राज्ञः कुष्माण्ड इव प्रियत्वात् । वार्त्ता-

राजकोषातकी स्त्री राजप्रिया कोषातकी । (घियाझिङ्गा) लताभेदे मदनविनोदः ।

राजक्षवक पु० क्षवथुनेन क्षु-अण् राजते राज–अच् कर्म० स्वार्थे क । राजसर्षपे (राइसर्षा) राजनि० ।

राजखर्जूरी स्त्री राजप्रिया खर्जूरी । खर्जूरीभेदे (पिण्ड-खेजुर) राजनि० । [२शाकभेदे राजनि० ।

राजगिरि पु० राजाश्रमो गिरिः । १मगधस्थे पर्वतभेदे

राजघ त्रि० राजानं हन्ति हन–क नि० । १राजहन्तरि, २तीक्ष्णे च शब्दा० "इराज नीरजनद्या स राजघः" नैष०

राजजम्बू स्त्री राज्ञः जम्बूरिव । १पिण्डखर्जूरे मेदि० राजते अच् कर्म० । २महाजम्बाम् राजनि० ।

राजज(य)क्ष्मन् पु० राज्ञः चन्द्रस्य क्षयकारको ज(य)क्ष्मा । रोगभेदे यक्ष्मनृपवद्‍ इत्युक्तम् "राज(य)क्ष्मेव रोगाणाम्" माघः । [हक्षे २आरग्वधे च राजनि० ।

राजतरु पु० तरूणां राजा राजद० परनि० । १कर्णिकार-

राजताल पु० राज्ञस्ताल इव प्रियः । १गुवाकवृक्षे शब्दर० । स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् । "राजतालीवनध्वनिः" रघुः ।

राजदन्त पु० दन्तानां राजा परनि० । अर्द्धपङ्क्तिस्थे मध्यवर्त्तिदन्तद्वये हेमच० । [वृक्षे राजनि० ।

राजदेश्मीय पु० ईषदूनो राजा राजन्+देशीयर् । राज-

राजधुस्तूरक पु० धुस्तूराणां राजा राज० पर० स्वार्थे क । कृष्णधुस्तूरे राजधुस्तूरकोऽप्यत्र पु० राजनि० ।

राजधर्म पु० राज्ञो धर्म्मः । राज्ञामवश्यकर्त्तव्ये प्रजापालनादौ कर्मणि । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारतशान्तिपर्वान्तर्गते व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे । राजधर्माश्च तत्र मानवे ७ अ० च उक्ता द्रष्टव्याः ।

राजधानी स्त्री राजा धीयतेऽस्यां धा–आधारे ल्युट् ङीप् । राजावासे महानगर्य्याम् शब्दर० । [धान्ये राजनि० ।

राजधान्य न० धान्येषु राजा राज० पर० । (श्यामः) श्यामाक-

राजन् पु० राज–कनिन् रञ्जयति रन्ज–कनिन् नि० वा । १नृपे, "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" रघुः । २चन्द्रे, ३प्रभौ, ४क्षत्रिये, ५यक्षे ६इन्द्रे, च मेदि० । उत्तरपदस्थः पूर्वपदस्य समभिव्याहृतपदार्थश्रेष्ठवाचकः । यथा राजमाषः सर्पिराज इत्यादि । ७पृथुनृपे च । "पित्रा न रञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत" विष्णु पु० ।

राजनीति स्त्री राज्ञां नीतिः । १राजकर्त्तव्ये सामाद्युपाये, २उपचारात् तत्प्रतिपादके शास्त्रे च । सा च कामन्दकीयनीतिशास्त्रादौ दृश्या ।

राजन्य पु० राज्ञोऽयम् यत्, जातौ नलोपः । राज–यत् वा । १क्षत्रिये अमरः । २राजपुत्रे ३वह्नौ, शब्दादिको० ४क्षीरिकावृक्षे जटा० । [५मुद्गे अमरः ।

राजन्यक न० राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः वुञ् । क्षत्रिय-

राजन्वत् त्रि० प्रशस्तो राजाऽस्त्यस्य प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः न नलोपः । सुन्दरराजयुते देशे अमरः अन्यत्र राजवद् इत्येव । [२मधुरपटोलस्यां राजनि० ।

राजपटोल पु० राजप्रियः पटोलः । १पटोले रत्नमा० ।

राजपट्ट पु० राज्ञः पट्ट इव । मणिभेदे त्रिका० ।

राजपथ पु० पथां राजा राजगमनयोग्यो वा पन्थाः अच् समा० । "धनूंषि इव विस्तारे चीणान् राजपथः स्मृतः । अश्वाजिरथनागानामसंबाधः सुसञ्चरः" इत्युक्ते राजमार्गे देवीपु० । [पर्वतवासिन्यां राजनि० ।

राजपलाण्डु पु० पलाण्डूनां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० । रक्त-

राजपीलु पु० राजप्रियः पीलुः । महापीलुवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्र पु० राज्ञश्चन्द्रस्य, नृपस्य वा पुत्रः । १बुधग्रहे शब्दर० २नृपकुमारे ३वर्णसङ्करभेदे (रजपुत) "वैश्यादम्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः" इति पराशरः । ४महाराजचूतवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्री स्त्री राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रीव । १कटुतुम्ब्याम् २रेणुकायां ३जपरीतौ, ४जातौ ५छुछुन्दर्यां च । ५माल्त्याञ्च राजनि० । ६त० । ६नृपकन्यायाम् । कंसायां कन् । ७वराटिकायां जटा० ।

राजपुष्प पु० राजा चन्द्र इव शुभ्रत्वात् पुष्पमस्य । नागकेसरवृक्षे शब्दच० । २करणीवृक्षे स्त्री राजनि० ङीप् ।

राजफणिज्झक पु० राज–अच् कर्म० । नागरङ्गवृक्षे शब्दमा० ।

राजफल न० राजप्रियं फलमस्य । १पटोले त्रिका० । २राजप्रियं फलमस्याः । ३जम्ब्वाम् स्त्री राजनि० टाप् ।

राजबदर न० राज्ञो बदरमिव प्रियत्वात् । १रसाञ्जने २लवणे च मेदि० बदराणां राजा राजद० प० । ३उत्तमकोलौ पु० राजनि० । (भादार) लताभेदे अमरः ।

राजबला स्त्री राज–अच् राजं बलं यस्याः ५ब० । (गन्ध-

राजभद्रक पु० राज्ञो भद्रं यस्मात् कप् । १कुष्ठे (कुड़) २निम्बे च राजनि० ३पारिभद्रवृक्षे भावप्र० ।

राजभूय न० राज्ञो भावः राजन्+भू–क्यप् । राज्ञोऽसाधारणधर्मे राजत्वे ।

राजभोग्य न० राज्ञा भोक्तुं योग्यम् भुज–ण्यत् कुत्वम् । १जातीकोषे २पियालवृक्षे पु० शब्दच० ३नृपतेर्भोग्यवस्तुमात्रे त्रि० ।

राजमार्ग पु० राजयोग्यः मार्गः । १राजपथे राजनि० ।

राजमाष पु० माषेषु कलायेषु राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० पर० । १माषभेदे हेमच० । (बरबटी) २व्रीहिभेदे राजनि० ।

राजमुद्ग पु० मुद्गेषु राजा राज० प० नि० । (सुगानि) मुद्गभेदे ।

राजरङ्ग न० राजयोग्यं रङ्गम् । रजते शब्दर० ।

राजराज पु० राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात् टच् समा० । १कुबेरे, अमरः । २सार्वभौमनृपे, ३चन्द्रे च मेदि० ।

राजर्षि पु० राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् संयतत्वाच्च । १राजश्रेष्ठे, २यतात्मनि नृपे च । [भेदे पुंस्त्री० ।

राजवंश्य त्रि० राजवंशे भवः यत् । १राजवंशोद्भवे । २जाति-

राजवर्त्मन् न० राजयोग्यं वर्त्म । १राजपथे हेमच० । ६त० । राज्ञः २वर्त्तव्यवहार्येऽपि च ।

राजवल्लभ पु० ६त० । १प्रियाले २राजबदरे ३राजाम्रे

राजनि० कृष्णगुच्छमितपाटके तृखालपिटवकसौ ३पत्रभेदे च। ४राज्ञः पिढे त्रि०। [(डण्डा) वताभेदे रत्नमा०।

राजवल्ली स्त्री राजते राज–अच् राजा वल्ली कर्म०।

राजवत् त्रि० राजा राजमाने ऽस्यास्त्यस्मिन्वा मतुप् मस्य वः। राजनामन्वति देशे अमरः।

राजवीजिन् त्रि० राजा वीजी कारणं यस्य। राजवंश्ये।

राजवृक्ष पु० वृक्षाणां राजा राजद० परनि०। १आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः। राजप्रियो वृक्षस्तत्फलवीजजातवृक्ष-कृतत्त्व राजप्रियत्वात्। २प्रियाले मेदि०। ३वक्राख्यायिवृक्षे (वङ्कापित्त) भावप्र०। [शब्दमा०।

राजशण पु० राज–अच् राज्ञः शणः कर्म०। पट्टे (पाट)

राजशाक पु० शाकानां राजा राज० परनि०। वास्तूकशाके राजनि०। [त्रिका०।

राजशृङ्ग न० राज्ञां शृङ्गमिव अर्ध्वस्थितत्वात्। राजचिह्ने

राजस त्रि० रजसा निर्मितः अण्। रजोगुणात् जाते १कर्मेन्द्रियादौ "येनाथिन् कर्मणा लोके ख्यातिमाप्नोति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्" इत्युक्ते ख्याते क्रियमाणे २कर्मणि च। रजः+ तयाऽस्त्यस्य अच्। ३रजःप्रधाने। सर्वेषां वस्तूनां त्रिगु-णात्मकत्वेऽपि "भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" इत्युक्तेः कस्यचित् तत्प्रधानत्वेन व्यपदेशः। ४दुर्गायां स्त्री ङीप् शब्दमा०।

राजसभ न० राज्ञां नृपाणां सभा। नृपसभायां अमरः।

राजसर्षप पु० सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। (राइ-सर्षे) १सर्षपभेदे हेमच०। "तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते" उक्ते ४परिमाणभेदे च विश्वः।

राजसारस पुंस्त्री० राजा सारस इव। मयूरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।

राजसूय पु० राजा सूयते सु–कर्मणि क्यप्। राजमात्रकर्त्तव्ये यज्ञभेदे भवच०। "राजा राजसूयेन यजेत" श्रुतिः।

राजस्व न० राज्ञे देयं स्वं करहपम् धनम्। १राजदेये करे हृत०। २राजधने च। [हस्तिकुसूरे राजनि०।

राजस्वर्ण पु० स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा० राजद० परनि०

राजहंस पुंस्त्री० हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० परनि०। रक्त-वर्णचञ्चुचरणयुक्ते श्वेतपक्षके हंसभेदे अमरः। २कलहंसे च मेदि०। उभयार्थे स्त्रियां ङीष्। राजा हंस इव सारपक्षत्वात्। ३नृपश्रेष्ठे। [नगरपुष्पे राजनि०।

राजहर्षण न० राज्ञः नृपान् हर्षयति हृष–णिच्–ल्यु।

राजातन पु० राजार्थमातनोति फलवीजम् आ+तन–अच्।

(चीरौञ्जीति) ख्यातवीजवृक्षफलके प्रियाले शब्दमा०।

राजादन पु० राजा अद्यते तत्फलवीजजातवृक्षतुल्यः अद–कर्मणि ल्युट्। १पियालवृक्षे अमरः। यस्य फलवीजं (चि-रौञ्जि) तेन हि वह्नुक क्षत्वा राजा भुङ्क्ते। २क्षी-रिकायां (खीरखे) ३किंशुके च मेदि०। ४कोविदारे स्त्री ङीप् भरतः। [राजनि०। ६न०। २नाफस्ताकारामभेदे च

राजान्न न० अन्नानां राजा राजद०। १अस्वेदशालिधान्यभेदे

राजाम्र पु० आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। १आम्रभेदे "राजाम्रं तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु। पाकि त्वथ पित्तवातघ्नं कफपित्तहरम्" भावप्र०। [राजनि०।

राजाम्ल पु० अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। अम्लवेतसे

राजार्क पु० अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। श्वेतार्क-वृक्षे (साद्दा आकन्द) राजनि०।

राजार्ह न० राजानमर्हति अर्ह–अण्। १अगुरुचन्दने २राज-योग्ये त्रि० राजनि० ३जम्ब्वां स्त्री मेदि०। [मदनवि०।

राजालाबू स्त्री राजते राजा अलाबूः कर्म०। मिष्टालाबुयाम्

राजावर्त्त पु० राजानमावर्त्तयति अनुवर्त्तयति आ–वृत–णिच् अण्। १उपरत्नभेदे राजनि०। २विराटदेशीय-हीरके हेमच०।

राजाहि पु० नित्यकर्म०। द्विमुखसर्पे शब्दर०।

राजि(जी) स्त्री राज–इन् वा ङीप्। १पङ्क्तौ पङ्क्तौ २रेखायां च मेदि०। स्वार्थे क। रेखायाम्। राजते राज–ण्वुल्। राजिका राजसर्षपे स्त्री मेदि०।

राजिकाफल पु० राजिकाया इव फलमस्य। श्वेतसर्षपे राजनि०।

राजि(जी)फला स्त्री राजिभूतानि श्रेणिभूतानि फलानि यस्याः। १चीनाकर्कट्याम् राजनि०। २पटोले पु० राजनि०

राजिल पुंस्त्री० राज–इलच्। डुण्डुभसर्पे (ढोँड़ासाप) अमरः स्त्रियां ङीष्।

राजीव न० राजी दलराजी अस्त्यस्य व। १पद्मे अमरः। "राजीवराजीवशलोलभृङ्गेति" माघः। २हरिणभेदे ३मत्स्य-भेदे च पुंस्त्री० मेदि० "राजीवपिङ्गहरिणांश्च" मनुः। ४गजे त्रिका० ५सारसपक्षिणि च पुंस्त्री० अमरः सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।

राजेन्द्र पु० राजा इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। "चतुर्योजनपर्यन्त-मधिकारी नृपो भवेत्। यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः। तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः" इत्युक्ता-धिकारवति भूपतिभेदे ब्रह्मवै० जं०ख० ८६अ०।

राज्ञी स्त्री राज्ञः पत्नी ङीप् स्वयं वा राजते राज–कनिन् ङीप् वा। (रानी) १राजपत्न्याम् २स्वयं राजधर्मकर्त्र्याम् ३सूर्यपत्न्यां मेदि० ४कांस्ये हेमच०।

राज्य न० राज्ञो भावः कर्म वा राजन्+यत् नलोपः। १राजकर्मणि २राजभावे च ३जनपदे शब्दर०। "ब्रह्माधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशयक्षके। यतश्चो मरुताने! भव्याराज्यमुच्यते" परदालकोशे ४प्रजापालनाधिपत्ये च। [प्रजापालनादौ।

राज्यधुरा स्त्री ६त० अच्समा०। राज्यभारे राजकर्तव्ये

राज्याङ्ग न० ६त०। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलरूपेषु सप्तसु राज्योपायेषु। "परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते। अमात्यराष्ट्रे दुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्तद्वत् विजिगीषोरुदाहृताः। एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः। सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः। पौरश्रेणी तदङ्गं च मनुते यज्ञवेदिनः" शब्दर०।

राटि पु० रट–इञ्। (लड़ाइ) १विग्रहे अमरः। २युद्धे स्त्री हेमच० वा ङीप्। पृषो० टस्य ठत्वम्। राठिरप्यत्रार्थे

राढ़ पु० रड–घञ् पृषो० डत्वम्। देशभेदे (राढ़) स्वार्थे क तत्रैव।

राढ़ा स्त्री रड–घञ् पृषो०डत्वम्। पुरीभेदे "गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरीति" प्रबोधचन्द्रोदयः।

राढ़ीय त्रि० राढ़ो निवासोऽस्य "वृद्धाच्छः" पा० छ। राढ़देशोद्भवे।

रात्रि(त्री) स्त्री रा–त्रिप् वा ङीप्। १रजन्यां सूर्यास्तमयावधि सूर्योदयपर्यन्ते अदर्शनयोग्ये काले २हरिद्रायाञ्च अमरः, "मासेन च मनुष्याणां पितॄणां तदहर्निशम्। ... दिनं ... रात्रिः परीकीर्तिताः" मनौ ... ३युगप्रलयरूपे काले "एतस्य दिनं प्रोक्तं रात्रिः स्यात् दृश्यायने" इत्युक्ते ... दक्षिणायनरूपे ४काले च।

रात्रिकर पु० रात्रिं करोति कृ–अच् रात्रौ करः किरणो यस्य वा। १चन्द्रे हेमच० २कर्पूरे च।

रात्रि(त्री)चर पुंस्त्री० रात्रौ चरति चर–ट अच् पचा० वा। राक्षसे अमरः। १ जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। २निशाचारिणि त्रि० टाबन्त स्त्रियां ङीप्।

रात्रिजागर पुंस्त्री० रात्रौ जागर्त्ति जागृ–अच्। १कुक्कुरे हेमच० स्त्रियां ङीप् २निशायामस्वापे ६त०।

२रात्रौ जागरणे पु०। [कीटभेदे राजनि०।

रात्रिजागरद पु० रात्रौ जागरं ददाति दा–क। मशके

रात्रिपुष्प न० रात्रौ पुष्प्यति पुष्प–अच् ७त०। उत्पले राजनि०। [शब्दा०। २कर्पूरे च।

रात्रिमणि पु० रात्रौ मणिरिव दीप्तिमत्त्वात्। १चन्द्रे

रात्रिवासस् न० रात्रेर्वास इव आच्छादकम्। १अन्धकारे शब्दमा० रात्रौ परिधेयं वासः शब्दच०। २रात्रौ परिधेये वस्त्रे च।

रात्रिविगम पु० ६त०। १रजन्यवसाने तदुपलक्षिते २प्रभातकाले च शब्दमाला।

रात्रिविश्लेषगामिन् पु० रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छति गम–णिनि। चक्रवाके राजनि० तत् स्त्रियां स्त्री ङीप्। [अण्। कुक्कुटे शब्दच० स्त्रियां ङीप्।

रात्रिवेद पुंस्त्री० रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति ज्ञापयति विद–णिच्

रात्रिसत्त्र न० रात्रिषु नक्षत्रादिदिनेषु विहितं सत्त्रम्। नक्षत्रादिषु विहिते यागभेदे तत्र अर्थवादिकं फलं प्रतिष्ठादिकम् च विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलमिति जै० ४।३।१७।१८ सूत्रे वर्णितम्। "यद्यपि रात्रिशब्देन अपेतज्योतिरर्थे गौरित्यादिवाक्येन विहितानि सोमादिकर्माणि उच्यन्ते द्वादशाहादूर्ध्वभाविनक्षत्रोदयरात्रपर्यन्तं मरणादयश्च सत्त्रविशेषाः रात्रिसत्त्रपदवाच्याः नक्षत्रोदयसंख्यात्रात्रयो भवन्ति सत्त्रविशेषे च नक्षत्रोदयरात्र इति व्युत्पत्तेः तथापि बहुवचनान्तरात्रिशब्देन रात्रिसत्त्रमुच्यते "एता विंशतिं रात्रीः इति श्रवणात्" त० को०। "फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्" जै० सू०। निर्देशादर्थवादेन फलस्य निर्देशात् फलमर्थवादोक्तम् आत्रेय आह अश्रुतौ यत्रार्थवादादिषु फलाश्रुतिस्तत्रानुमानं स्वर्गफलकल्पनम्" इ०। "निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विधीयते" तथा च "प्रतिष्ठाकाम आयुषा यजेत प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत" इत्यादिश्रुतिपदघटिता एव विषयः कल्पतरौ कथनात् न तु स्वर्गकामादिपदघटिताः" त० को०। रात्रिसत्त्रन्यायोऽपि अर्थवादिकफलाभ्युपगमार्थः।

रात्रिहास पु० रात्रौ हास इव शुभ्रत्वात्। श्वेतोत्पले शब्दच०।

रात्र्यन्ध त्रि० रात्रावन्धः दृष्टिशक्तिहीनः। १निशादृष्टिशून्ये काकादौ। २रात्रौ रोगभेदजदृष्टिशून्ये (रातकाणा) च।

राद्ध त्रि० राध–कर्त्तरि कर्मणि वा क्त। १सिद्धे २पक्वे च हेम०

राद्धान्त पु० राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् ६ब०। संशयविषये वादिदर्शितपक्षनिराकरणपूर्वकसिद्धपक्षप्रतिपादके २सिद्धान्ते अमरः।

राध सिद्धौ अक० निष्पादने पाके च सक० स्वादि० दिवा० च पर० अनिट्। राध्नोति राध्यति अरात्सीत् अराद्ध रेधतुः रराधतुः। शुभाशुभालोचने च। तद्योगे शुभाशुभज्ञानिनः सम्प्रदानता। "गर्गो राध्यति रामाय" वोपदेवः। अप+दोषकरणे "यत्नमहमपराध्यति" भ घः।

राध पु० राधा विशाखा नक्षत्रभेदस्तया चन्द्रराधया च तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् राधी सा यत्र मासि पुनरच्। १चान्द्रे वैशाखे मासि। ताद्यमे २पक्षे ३शुक्ववर्षे च कार्त्तिकमध्ये द्वयहम्। ४तत्पूर्णिमायां स्त्री ङीप्।

राधन न० राध–ल्युट्। १साधने २प्राप्तौ मेदि०। ३तोषे च हेम०। राध–णिच्–युच्। पूजने स्त्री टाप्।

राधस् न० राध–असुन्। अन्ने निघण्टुः।

राधा स्त्री राध–अच्। १विशाखानक्षत्रे रिरंसया रमणीदेहत्वेनाविर्भूते गोलोकस्थे परमेश्वराद्धाङ्गस्वरूपे २शक्तिभेदे तत्रैव श्रीदामशापात् वृन्दावने जातायां वृषभानुसुतायां ३प्रधानगोपिकायाम् ४कर्णस्य पालयित्र्यां धात्र्यां च। ५वैशाखपौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। [दयोऽत्यन्त

राधाकान्त पु० राधायाः कान्तः। श्रीकृष्णे राधावल्लभा-

राधातनय पु० राधायास्तनयः। कर्णे स हि कन्यावस्थायां कुन्त्याः कुन्तीगर्भजातस्तया च त्यक्तः राधया सूतपत्न्या पालित इति भारतप्रसिद्धम्। [पालितत्वात् ढक्। कर्णे

राधेय पु० राधाया अपत्यम् पुत्रत्वेन परिग्रहेणेन तत्-

राम पु० रम–कर्त्तरि घञ् अच् वा। १परशुरामे २दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे ३बलरामे च "भार्गवो राघवो गोपवत्सो रामाः प्रकीर्त्तिताः" वह्निपु०। रामशब्दनिरुक्तिः "राशब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः। "विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः" ब्रह्मवै० जन्मख० ११०अ०। ४मनोहरे ५सिते ६असिते च त्रि०मेदि०। ७वास्तूकशाके ८कुष्ठे (कुड़) न० मेदि० ९तमालपत्रे न० राजनि०।

रामकर्पूरक पु० रामं मनोहरं कर्पूरमिव गन्धो यस्य। सौगन्धिके स्वनामख्याते तृणभेदे शब्दच०।

रामगिरि पु० रामाश्रितः गिरिः। चित्रकूटपर्वते स हि रामेण वनवासगमनकाले प्रथममाश्रितः।

रामचन्द्र पु० रामश्चन्द्र इवाह्लादकत्वात्। दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर०। [मदनवृक्षे (मयनागाछ) भावप्र०।

रामच्छर्दनक पु० राममभिरामं छर्दयति छर्द–णिच्–ण्वुल्।

रामजननी स्त्री ६त०। १वसुदेवपत्न्यां रोहिण्यां २जमदग्निपत्न्यां रेणुकायां ३दशरथपत्न्यां कौशल्यायाञ्च।

रामठ न०रमठ+स्वार्थे अण्। १हिङ्गुनि अमरः। तद्गुणगन्धके २अङ्कोटवृक्षे रत्नमा०। नाडीहिङ्गुनि स्त्री राजनि० ङीप्।

रामण न० रमयति रम–णिच् ल्यु पृषो० वृद्धिः। १गिरिनिम्बे २तिन्दुके च (तेंद) राजनि०।

रामणीयक न० रमणीयस्य भावः रमणीयमेव वा योपधत्वात् वुञ्। १रमणीयत्वे "मणिहारावलिरामणीयकम्" नैष० २रमणीये च।

रामतरुणी स्त्री रामा अभिरामा तरुणीव। (सेवती) १पुष्पवृक्षे राजनि० ६त०। २सीतायां हरेरत्नमाला।

रामदूत पु० रामस्य दूतः वार्त्ताहरः। हनूमति स हि रामवार्त्तां गृहीत्वा सीताया आजहार।

रामदूती स्त्री रामा अभिरामा दूतीव गन्धहारा प्रचारात्। तुलसीभेदे (रामतुलसी) शब्दच०।

रामनवमी स्त्री रामस्य जन्माधारो नवमी। चैत्रशुक्लनवम्याम्। "चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः" अगस्त्यसंहिता। "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः। उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते" ति० त०।

रामपूग पु० रामः अभिरामः पूगः। गुवाकभेदे त्रिका०।

रामबाण पु० रसभेदे भावप्र०।

"पारदामृतलवङ्गगन्धक भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम्। तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितम्। वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः। संग्रहग्रहणिकुष्ठवातकफामवातज्वरमुल्बणं जयेत्। दीयते तु खलतानुमानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः। रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः" भावप्र०।

रामभद्र पु० राम इव भद्रः मङ्गलदायकत्वात्। श्रीरामे "रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा स्मरन्निति" पद्मपु०।

रामलवण न० कर्म०। शाकम्भरीलवणे रत्नमा०।

रामवल्लभ न० रामस्य वल्लभं प्रियम्। १भूर्जपत्रे राजनि० तद्धि रामेण वनवासाश्रमे प्रियतया धृतम्। २तत्प्रिये त्रि०। [वाचकेद्यत्वात् मनोहरः।

रामशर पु० कर्म०। शरतृणभेदे राजनि० स हि बाणहारा

रामसख पु० ६त० टच्। सुग्रीवे वानरराजे शब्दच०।

रामा स्त्री रमतेऽनया रम–करणे घञ्। १सीतादिकामिन्यां नार्य्यां २नारीमात्रे भावप्र० ३नद्याम् ४हिङ्गुनि मेदि० ५हिङ्गुले पु० ६श्वेतकण्टकार्य्यां ७गृहकन्यायां ८स्वर्णाके

गोरोचनायां १०बालायां ११नैरिकेल स्त्री शब्दच०।

रामायण न०। रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽच्। रामचरितप्रतिपादके वाल्मीकिकृते महाकाव्यभेदे तच्च षट्काण्डात्मकम् ब्रह्मलोके कोटिश्लोकात्मकं मनुष्यलोके च चतुर्विंशतिसहस्रं पञ्चशतसर्गयुतम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च गरुडपु० १४३ अ० उक्ता यथा "मनोरिक्ष्वाकुवंशेऽभूद्वंशे राजा रघुः स्मृतः। रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली। तस्य पुत्राश्च चत्वारो महाबलपराक्रमाः। कौशल्यायामभूद्रामो भरतः कैकयीसुतः। सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां बभूवतुः। रामोऽस्त्रः पितृमातृविश्वामित्रादवाप्तवान्। यज्ञघ्नां ततो यक्षीं ताडकां प्रजघान च। विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीद्बली। जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम्। ऊर्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम्। शत्रुघ्नो वै श्रुतकीर्तिं कुशध्वजसुते च ते। पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः। युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ। गतयोर्दशरथे च राज्यं दातुं समुद्यतम्। रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा। चतुर्दश समावासो वने रामस्य वाञ्छितः। रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया। राज्यं च तृणवत् त्यक्त्वा शृङ्गवेरपुरं गतः। रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः। रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः। संस्कृत्य भरतश्चापि मातृगणान्वितः। अयोध्यान्तु समागच्छ राज्यं कुरु महामते!। स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु। विसर्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत्। नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद् व्रती। रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्र्याश्रममथाययौ। नत्वा सुतीक्ष्णं चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः। तत्र शूर्पनखा नाम राक्षसी भक्षितुं गता। निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराहता। तत्प्रेरितः खरश्चागाद्दूषणस्त्रिशिरास्तथा। चतुर्दशसहस्रैश्च रक्षसान्तु बलेन च। रामोऽपि प्रेषयामास बाणैर्यमपुरञ्च तान्। राक्षस्या प्रेरितोऽभ्यागाद् रावणो हरणाय हि। मृगरूपं स मारीचं कृत्वाग्रेऽथ त्रिदण्डधृक्। सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह। म्रियमाणः स च प्राह हा सीते लक्ष्मणेति च। सीतोक्तो लक्ष्मणोऽप्यागाद्रामाभ्याशं ददर्श तम्। उवाच राघवो माया नूनं सीता हृतेति सः। रावणोऽप्यन्तरं प्राप्य ह्यङ्के आदाय जानकीम्। जटायुषं विनिर्भिद्य ययौ लङ्कां ततो बली। अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयत्। आगत्य रामः शून्याञ्च पर्णशालां ददर्श ह। शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभुः। जटायुषञ्च संप्रेक्ष्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम्। गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः। सप्त तालान् विनिर्भिद्य किष्किन्ध्यायां हरीश्वरम्। सुग्रीवं कृतवान् राम ऋश्यमूके स्वयं स्थितः। सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान्। सीताया मार्गणं कर्तुं पूर्वादौ च महाबलान्। प्रतीच्युत्तरपूर्वासु दिक्षु गत्वा समागताः। दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम्। वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च। जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः। सम्पातिवचनात् ज्ञात्वा हनूमान् कपिकुञ्जरः। शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे मकरालयम्। अपश्यज्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम्। भर्त्सितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा। भव भार्येति वदता चिन्तयन्तीञ्च राघवम्। अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत्। रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि!। अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति। तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणीरत्नं हनूमते। यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया मते। तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत्। हत्वाक्षं राक्षसांश्चान्यान् बन्धनं स्वयमाप्तवान्। [illegible] रावणमब्रवीत्। रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथिलीम्। एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम्। कपिः प्रज्वलितलाङ्गूलो लङ्कां देहे महाबलः। दग्ध्वा लङ्कां समायातः रामपार्श्वं स वानरः। जग्ध्वा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत्। मणिरत्नञ्च रामाय। रामो लङ्कां ययौ पुरीम्। ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदाद्यैः सलक्ष्मणः। विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति। लङ्कैश्वर्येऽभ्यषिञ्चद्रामस्तं रावणानुजम्। रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाब्धौ चोच्छ्रितायतम्। सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह। अथ ते वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः। धूम्रधूम्राक्षवज्राङ्गाश्च प्रहस्तास्तदा। मैन्दद्विविदमुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे। राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान्। रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान्। विद्युज्जिह्वञ्च धूम्राक्षं देवा-

न्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वातिकायं महाबलम् । कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं अकम्पनम् । प्रहस्तं वीरमत्तं कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणं ब्रह्मयच्छित्त्वा इत्याद्यै राघवो बली । निकृत्य बाहुमङ्गानि रावणन्तु न्यपातयत् । सीतां शुद्धां गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः । सवानरः समायातो ह्ययोध्यां प्रवरां पुरीम् । तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः । दशाश्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पावनम् । पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः । पुत्रौ कुशलवौ जातौ तौ च राज्येऽभ्यषेचयत् । एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् । शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः । अगस्त्यादिमुनीनाञ्च सत्यमिति रक्षसाम् । स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धं मयोध्यस्थैः कृतान्तपः” । अन्यदपि व्यासप्रणीते पद्मपु० अध्यात्मरामायणं वाल्मीकिकृतमद्भुतरामायणं चास्ति ।

रामालिङ्गनकाम पु० रामायाः स्त्रीया आलिङ्गनस्य कामोऽत्र । रक्तार्के राजनि० ।

रामोपाख्यान न० ६त० । १रामस्योपाख्याने । तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । २भारतवनपर्वान्तर्गते तदुपाख्यानप्रतिपादकेऽवान्तरपर्वणि च ।

राम्भ पु० रम्भो वेणुस्तस्य विकारोऽण् । व्रतभेदे धार्य्ये [वंशभवे दण्डभेदे ।

राल पु० रा–कलच् । धावकनिर्य्यासे (धुना) भावप्र० । “रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् । दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः । ग्रहभग्नाग्निदग्धांश्च शूलातीसारनाशनः” भावप्र० ।

रालकार्य्य पु० रालः कार्य्यो यस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

राव पु० रु–घञ् । शब्दे हारा० ।

रावण पु० रवणस्यापत्यम् शिवा० अण् रावयति शत्रून् णिच्–ल्यु वा । लङ्काधिपतौ विश्रवसः पुत्रे राक्षसे ।

रावणगङ्गा स्त्री रावणनिर्म्मिता गङ्गा नदी । सिंहलदेशस्थे नदीभेदे गरुडपु० ७ अ० ।

रावणारि पु० ६त० । श्रीरामे जटा० रावणान्तकादयोऽप्यत्र ।

रावणि पु० रावणस्यापत्यम् इञ् । मेघनादाख्ये रावणस्य पुत्रे हेमच० ।

राश शब्दे भ्वा० आ० अक० सेट् । राशते अराशिष्ट ऋदित् [चङि न ह्रस्वः ।

राशि पु० अश्नुते व्याप्नोति अश्–इञ् धातोरुडागमश्च । धान्यादीनां १पुञ्जे अमरः । ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशे २मेषादौ. “इयत्रे राशिप्रविष्टे” इति लीलावतीप्रसिद्धे ३व्यक्ताव्यक्तगणभेदे यथा त्रैराशिकपञ्चराशिकादिशब्दे ।

राशिचक्र न० राशिघटितं चक्रं वृत्तम् । मेषादिद्वादशराशियुक्ते गोलाकारे वायुवशेन पूर्व्वतः पश्चात् अनिशं वंभ्रम्यमाणे ज्योतिर्म्मये “सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्” इत्युक्ते ज्योतिश्चक्रे खगोलशब्दे दृश्यम् मन्त्रशुद्धयुक्तराशिचक्रं तन्त्र चक्रशब्दे २८०पृष्ठे दृश्यम् ।

राशिभोग पु० राशीनां स्वस्वगत्या ग्रहैर्भोगः भुज–घञ् कुत्वम् । रव्यादीनां स्वस्वगत्यनुसारेण राशिषु गतिभेदे । खगोलशब्दे दृश्यम् ।

राशी(शि)कृत पु० अराशिः राशिः कृतः राशि+अभूततद्भावे च्वि, तदभावे समासो वा । (ढेरी) पुञ्जीकृते एकत्रस्थीकृते ।

राष्ट्र न० राज–ष्ट्रन् । जनपदे “गौडं राष्ट्रमनुत्तमम्” इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २उपद्रवे अमरः ।

राष्ट्रिका स्त्री राज–ष्ट्रन् शिल्वात् ङीष् स्वार्थे क । कण्टकारिकायाम् अमरः ।

राष्ट्रिय पु० राष्ट्रे भवः घ । नाट्योक्तौ १राजश्याले । ख राष्ट्रीय तत्रार्थे । उभावपि २राष्ट्रभवे त्रि० ।

रास शब्दे भ्वा० आ० अक० सेट् । रासते अरासिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः । रासनः । अयं तालव्यान्त इत्यन्ये ।

रास पु० रस–घञ् रास–घञ् वा । १शब्दे, २ध्वनौ हस्तबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या ३क्रीडाभेदे, ४कोलाहले च मेदि० ।

रासक न० दृश्यकाव्यभेदे “नाट्ये रासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति । उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दोपनायकम् । हास्योऽङ्गयत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका । मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च । केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम्” सा० द० ।

रासभ पुंस्त्री० रास–अभच् । गर्द्दभे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

रासभवन्दिनी स्त्री रासभस्य वन्दिनीव । नवमल्लिकायाम् शब्दच० ।

रासमण्डल न० रासार्थं हस्तबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या क्रीडाभेदार्थं मण्डलं मण्डलाकारेण भ्रमणं यत्र । १गोलोकस्थे रासक्रीडाधारस्थाने । तत्त्व मण्डलप्रमाणञ्च ब्रह्मवै० जन्मख० ८४ अ० । श्रीकृष्णस्य तदुत्सवाङ्गे २मण्डपभेदे च ।

रासयात्रा स्त्री ६त० । कार्त्तिकपौर्णमास्यां भगवदुत्सवभेदे ब्रह्मवै० प्र० २५ अ० । भगवद्रासश्च भा० १०स्क० २८अध्यादौ दृश्यः ।

राधिवास पु० ६त० अलुक् स०। १गोष्ठ्यां, २रात्रौ, ३शृङ्गारे ४रसाभिज्ञे, ५रसाश्रये, ६भण्डीलागरे च मेदि०। ७उल्लासे शब्दच० ८परिहासे जटा०।

राधेश्वरी स्त्री ६त०। राधिकायाम्।

रास्ना स्त्री रस-णन्। १अनामक्षातायां लतायाम् (वाँटा आलरक)। तत्पर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "रास्ना युक्तरसा रसा सुवहा रसना रसा। एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा। रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित्। शोथश्वासमीराणवातशूलोदरापहा। कासज्वरविषाशीतिवातिकास्रविभ्रुत्" भावप्र०। २नाकुल्यां भावप्र० तत्पर्य्यायगुणा उक्ता यथा "नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली। नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी। नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिमूषावृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्"।

राहु पु० रह-उण्। १ग्रहे, २स्वर्भानौ, ज्योतिषमते सूर्य्यकिरणसम्पर्काभावेन जायमानभूमिच्छायारूपे ३तमसि तदधिष्ठातरि ४ग्रहभेदे, ५सिंहिकासुते दानवे च। तमःशब्दे दृश्यम्।

राहुच्छत्र न० राहोश्छत्रमिव। आर्द्रके राजनि०।

राहुदर्शन न० राहोर्दर्शनं यत्र। चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागरूपे १ग्रहणे "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति ति०त०। तेन उपरोक्ते एव चन्द्रे सूर्य्ये च तस्य दृश्यता नान्यदा तस्य छायारूपत्वात्।

राहुमूर्द्धभिद् पु० राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्द्धानं भिनत्ति भिद्-क्विप्। विष्णौ। अमृतपानकाले देवपङ्क्तौ देवरूपेण स्थिताऽमृतं पिबन्तं दृष्ट्वा विष्णुस्तस्य शिरश्चिच्छेदेति भाग० ८।८ अ०।

राहुरत्न न० राहोः प्रियं रत्नम्। गोमेदमणौ राजनि०।

राहुस्पर्श पु० राहोः स्पर्शः साधितभूच्छायाद्वारा यत्र। चन्द्रसूर्य्ययोः उपरागरूपे ग्रहणे हलायुधः।

राहूच्छिष्ट पु० ६त०। लशुने त्रिका०।

राहूसृष्ट पु० ६त०। लशुने जटा०।

रि गतौ तु० पर० सक० अनिट्। रियति अरैषीत् रिराय।

रिक्त न० रिच-क्त। १शून्ये २वने मेदि०। ३निर्धने च त्रि० शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव त्रि०।

रिक्तपाण्ड न० रिक्तं भाण्डम्। तैलादिशून्ये भाण्डे।

रिक्तहस्त त्रि० रिक्तो धनादिशून्यो हस्तो यस्य। १निर्धने, भूरिदानादिना २व्ययितधने च। [तिथिषु ज्यो०त०।

रिक्ता स्त्री रिच-क्त। चतुर्थीनवमीचतुर्दशी-

रिक्थ न० रिच-थक्। १धने अमरः। २पित्रादिमृतधनागते धने च "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेत्यादि" गौतमस्मृतिः।

रिक्थग्राहिन् त्रि० रिक्थं दायं गृह्णाति। ग्रह–णिनि। दायहारिणि पुत्रादौ। अण्। रिक्थग्राहोऽप्यत्र।

रिक्थिन् त्रि० रिक्थं पाण्डवेनास्त्यस्य इनि। दायहारिणि दायादे "उभयोरप्यसौ रिक्थी" इति मनुः।

रिख वर्णने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रिङ्खति अरिङ्खीत्। अनिदिदयमित्यन्ये रेखति अरेखीत्।

रिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। रिङ्गति अरिङ्गीत्।

रिङ्गण न० रिगि-ल्युट्। स्खलने। रिङ्गि ल्युट्। रिङ्गणमप्यत्र

रिच सम्पर्के वियोगे च वा चु०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। रेचयति ते रेचति। अरीरिचत् त अरेचीत्।

रिच विरेके (आंतमन पुरीषोत्सर्गे) रुधा०उभ०सक०अनिट्। रिणक्ति रिङ्क्ते इरित् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त। अति+अतिक्रम्य स्थिते आधिक्येन स्थितौ अक०। अतिरेकः वि+अति भेदे तदभावे तदभावरूपे पदार्थे च व्यतिरेकः।

रिज भर्जने भ्वा० आ०सक० सेट्। रेजते अरेजिष्ट।

रिपु पु० रप-उन् पृषो०। १शत्रौ अमरः। २चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि०। ज्योतिषोक्ते लग्नापेक्षया ३षष्ठस्थाने च। देहिकेषु षट्सु ४कामक्रोधादिषु। "कामः क्रोधश्च लोभश्च मात्सर्य्यं मदमोहकौ। देहिका रिपवश्चेति" पुरा०

रिपुघातिनी स्त्री रिपुं हन्ति हन–णिनि। (कुँचुइ) लताभेदे शब्दच०। २शत्रुघातके त्रि०। [१नृपभेदे पु०]

रिपुञ्जय त्रि० रिपुञ्जयति जि-खच् मुम्। १शत्रुजयिनि,

रिन्फ वधे तु० प० सक० सेट्। रिम्फति अरिम्फीत् रिम्फत

रिप्फ पु० रिन्फ-अच् पृषो०। लग्नापेक्षया द्वादशे स्थाने ज्यो०

रिफ कुत्सने भ्वा० पर० सक० सेट्। रेफति अरेफीत्।

रिफ हिंसायां निन्दायां योधने च सक० दानेऽपि अक० तु० पर० सेट्। रिफति अरेफीत्।

रिब गत्यां भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। रिम्बति अरिम्बीत्।

रिभ रवे भ्वा० पर० सक० सेट्। रेभति अरेभीत्।

रिव गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। रिण्वति अरिण्वीत्।

रिश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट्। रिशति अरिक्षत्।

रिश्य(ष्य) स्त्री रिश्य(ष)ते रिश(ष)-क्यप्। मृगभेदे त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् ङीप्। ऋश्यशब्दार्थे शब्दर०।

रिष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रेषति अरेषीत् । रिरेष ।

रिष्ट न० रिष-क्त । १मङ्गले २अशुभे ३पापे च अमरः । भावे क्त । ४नाशे, ५अशुभादियुक्ते त्रि० । उपचारात् । ६खड्गे, ७रक्तायित्वौ च पु० मेदि० । स्वार्थे क । तत्र ।

रिष्टि स्त्री० रिष-रिश-वा क्तिन् । १अशुभे, २खड्गभेदे च पु० मेदि० । क्तिच् । ३खड्गे पु० वा च ह०ल्ला०दयाः

रिह वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेहति अरेहीत् ।

री क्षरणे दि० आ० अक० अनिट् । रीयते अरेष्ट ओदित् निष्ठातस्य नः । रीणः । [अरैषीत् ।

री गतौ वधे च सक० रवे अक० क्र्या० प्वा० अनिट् । रि-

रीठा स्त्री री-ठक् ठस्य नेत्त्वम् । रीठाकरञ्जे "रीठाकरञ्जस्तिक्तोष्णः कटुकश्च वातजित् । कण्डूतिकुष्ठविषघ्नः कफविस्फोटनाशनः" राजनि० ।

रीठाकरञ्ज पु० कर्म० । करञ्जजाते वृक्षे राजनि० ।

रीढा स्त्री रिह-क्त नि० गुणाभावः । अवज्ञायाम् अमरः ।

रीण त्रि० री-क्त । क्षरिते च्युते अमरः ।

रीति स्त्री री क्तिच् । १पित्तले । क्तिन् । २प्रचारे, ३क्षरणे अमरः ४लोहकिट्टे, मेदि० । ५दग्धसुवर्णादिमले रत्ना० । ६सीमायां, ७गतौ, ८स्वभावे, हेमच० । अलङ्कारोक्ते ९गौड्यादिरचनाभेदे च "गौडीपाञ्चालवैदर्भ्यो रीतयः परिकीर्त्तिताः" सा० द० । [ममार्थे स्त्री शब्दर०

रीतिक न० रीत्या पित्तलेन कायति कै-क । पुष्पाञ्जने राजनि०

रीतिपुष्प न० रीतेः पुष्पमिव । कुसुमाञ्जने अमरः ।

रीव ग्रहणे, संवरणे च भ्वा० उभ० सक० सेट् । रीवति ते अरीवीत् अरीविष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रु ध्वनौ अदा० पर० सक० सेट् । रौति-रवीति अरावीत्-अरवीत् । लिटि लिट् रुराव । [रवविधे ।

रु वधे गतौ च भ्वा० आ० सक० अनिट् । रवते अरोष्ट ।

रुक्प्रतिक्रिया स्त्री रुजः प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रति+कृ-भावे श कृत० । चिकित्सायाम् अमरः ।

रुक्म न० रुच-मन् नि० कुत्वम् । १काञ्चने, २धत्तूरे; अमरः ३लोहे, मेदि० ४नागकेसरे च राजनि० ।

रुक्मकारक पु० रुक्मं तन्निमित्तभूषणं करोति कृ० ण्वुल् । स्वर्णकारे अमरः ।

रुक्मिन् त्रि० रुक्मं विद्यतेऽस्य इनि । १स्वर्णयुक्ते २भीष्मकराजस्य ज्येष्ठपुत्रे पु० राजभेदे भाग०१०।५२ । ३रुक्मिराजकन्यायां श्रीकृष्णपत्न्यां स्त्री ङीप् ।

रुक्ष त्रि० रुह-क्स । १अचिक्कणे २निःस्नेहे ३कठोरे च अमरः

रुग्ण त्रि० रुज-क्त । १रोगान्विते राजनि० २भग्ने च अमरः

रुच प्रीतौ प्रकाशे च भ्वा० आ० अक० सेट् । रोचते लुङि द्यु० अरुचत् अरोचिष्ट । एतद्योगे प्रीयमाणस्य सम्प्रदानता "नारदाय रोचते कलहः" सि०कौ० ।

रुचक न० रुच-कुन् । १ग्रैवेयकाभरणे, माङ्गल्ये २द्रव्ये, ३स्वर्णभूषणे, ४माल्ये ५सौवर्चले, ६वक्रके त्रि० मेदि० ७आभरणविशेषे, शब्दच० ८रोचनायाम्, ९विडङ्गे न० हेमच० १०अवयवे न० हारा० । ११बीजपूरे, १२दन्ते, १३निम्बे पु० १४कपोते च पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । १५सर्पपालभेदे च ।

रुच्(चा) स्त्री रुच भावे० क्विप् वा टाप् । १दीप्तौ, २शोभायां, ३प्रकाशे, ४सारिकावचनरवे च शब्दर० ।

रुचि(ची) स्त्री रुच-कि वा ङीप् । १अनुरागे २आसक्तौ ३स्पृहायाम् ४अभिलाषे ५किरणे अमरः । ६शोभायां मेदि० ७बुभुक्षायां हेमच० ८गोरोचनायां च राजनि० । ९प्रजापतिभेदे पु० मार्क० पु० । १०आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम् ।

रुचिर त्रि० रुचिं राति ददाति रा-क । १मनोहरे सुन्दरे १मधुरे च अमरः । २मूलके ३कुङ्कुमे ४लवङ्गे च न० ५गोरोचनायां स्त्री राजनि० ।

रुचिराञ्जन पु० अञ्ज्यतेऽनेन अन्ज-करणे ल्युट् रुचिरः शोभायुक्तोऽञ्जनः । शोभाञ्जने (सजिना) राजनि० ।

रुच्य त्रि० रुचये हितः यत् । १सुन्दरे २रुचिकरे च अमरः । २सौवर्चले न० राजनि० । ३पत्यौ पु० हेमच० । ४कतकवृक्षे ५शालिधान्ये च पु० राजनि० ।

रुच्यकन्द पु० रुच्यः रुचिकरः कन्दो मूलमस्य । सूरणे (ओल) राजनि० । [निष्ठातस्य नः । रुग्णः ।

रुज भङ्गे तु० प० सक० अनिट् । रुजति अरौक्षीत् ओदित्

रुज हिंसायां चु० उभ०सक०सेट् । रोजयति ते अरूरुजत् त । रोगकर्त्तृकस्यास्य धातोः कर्मणि षष्ठी । रुजयति चौरस्य रोगः

रुज्(जा) स्त्री रुज-भावे० क्विप् वा टाप् रुज-घञ् वा । १रोगे २भङ्गे मेदि० रुज-क । ३मेष्यां हेमच० । ४कुष्ठे च (कुड़) राजनि० । एतद्योगे कर्मषष्ठ्या न समासः ।

रुजाकर न० रुजां रोगं करोति कृ-अच् । १कर्मरङ्गफले (कामराङ्गा) शब्दच० २रोगकारके त्रि० । ३व्याधौ पु० हेमच० ।

रुट चौर्ये भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रुण्टति अरुण्टीत् ।

रुट रोधे सक० दीप्तौ अक० चु० उभ० सेट् । रोटयति ते अरूरुटत् त ।

रुट दीप्तौ भ्वा॰ प्रतिघाते सक॰ च भ्वा॰ आ॰ सेट् । रोटते ऌदित् लुङि उभ॰ अरुटत् अरोटिष्ट रुरुटे ।

रुठ उपघाते भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । रोठति अरोठीत् ।

रुठ प्रतीघाते भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । रोठते ऌदित् लुङि उभ॰ अरुठत् अरोठिष्ट रुरुठे ।

रुठ गतौ चौर्य्ये सक॰ मन्दीभावे खञ्जीभावे च अक॰ भ्वा॰ पर॰सेट् इदित् । रुण्ठति अरुण्ठीत् । [कवर्गे ऋटा॰।

रुण्ड पु॰ रुडि–अच् पृषो॰ डस्य डः । १मूर्द्धशून्यदेहे

रुत न॰ रु–क्त । २पक्षिपशुप्रभृतीनां शब्दे अमरः ।

रुद रोदने अश्रुविमोचने अदा॰ पर॰ अक॰ सेट् इदा॰सार्व-धातुके इडादौ इट् रोदिति इरित् अरुदत् अरोदीत् ।

रुदादि पु॰ सार्वधातुके इडादौ इड्निमित्ते धातुगणे स च गणः "रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः" ।

रुदन्ति(न्ती)का स्त्री रुद–शतृ गौरा॰ङीष् । संज्ञायां कन् वा । क्षुद्रक्षुपभेदे राजनि॰ "चणपत्रसमं पत्रं क्षुपस्यैव तथाकृतिः । शैशिरे जलबिन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका । रुदन्ती वह्निकृदुष्णा पित्तघ्नी च रसायना" राजव॰ ।

रुदित न॰ रुद–भावे क्त । १क्रन्दने अमरः । कर्त्तरि क्त । २कृतरोदने त्रि॰ । रोधे च ।

रुद्ध त्रि॰ रुध–क्त । आवरणादिना वेष्टिते अमरः २कृतगति-

रुद्र पु॰ रोदिति रुद-रक् । १शिवमूर्त्तिभेदे "योऽरोदीत् यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" श्रुतिः २वह्नौ च । "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इति स्मृताः" ३रुद्रसंख्यान्वितेषु एकादशसु शिवमूर्त्तिभेदेषु ब॰व॰ यजु॰१६अ॰ उक्तेषु "नमस्ते रुद्र मन्यवे" इत्यादिषु ४रुद्र-मन्त्रेषु च । ५एकादशसंख्यायाम् ६आर्द्रानक्षत्रे च ।

रुद्रचण्डी स्त्री रुद्रयामलोक्ते देवीमाहात्म्यप्रतिपादकग्रन्थे

रुद्रज पु॰ रुद्रात् जायते जन–ड । १शिववीर्य्यजाते पारदे राजनि॰ २कार्त्तिकादौ च ।

रुद्रजटा स्त्री रुद्रस्य जटेव पिङ्गत्वात् जटिलत्वाच्च । १स्व-नामख्याते लताभेदे राजनि॰ "कटू रुद्रजटा वातकास-शूलरोगविनाशिनी । भूतरक्षोविनाशिनी च" रुद्रलताप्यत्र ।

रुद्रपत्नी स्त्री ६त॰ । १दुर्गायाम् २अतसीवृक्षे (मसिना) रत्नमा॰ ।

रुद्रप्रिया स्त्री ६त॰ १हरीतक्याम् २दुर्गायाञ्च शब्दर॰ ।

रुद्रविंशति स्त्री रुद्रनामिका विंशतिः । प्रभवादिषु षष्ट्यब्द-वर्षेषु अन्तिमेषु विंशतिवर्षेषु । प्रभवादिशब्दे ४४७१ पृ॰ दृश्यम् ।

रुद्रसावर्णि पु॰ चतुर्दशसु मनुषु द्वादशे मनौ मार्क॰पु॰ ।

रुद्राक्रीड न॰ रुद्रस्याक्रीडा यत्र । श्मशाने त्रिका॰ ।

रुद्राक्ष पु॰ रुद्रस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्य अच् । स्वनामख्याते वृक्षे तत्फलाक्षादि ति॰सि॰ उक्तं यथा

शैवे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्ष-मालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्" रुद्राक्ष-विशेषाः शिवरहस्ये "एकवक्त्रः, शिवः साक्षाद् ब्रह्म-हत्यां व्यपोहति । अवध्यत्वं प्रतिष्ठोतो वह्निस्तम्भं करोति च । द्विवक्त्रो२ हरगौरी स्याद्गोवधाद्यघनाश-नम् । त्रिवक्त्रो३ ह्यग्निजन्माच पापराशिं प्रणाशयेत् । चतुर्वक्त्रः४ स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्त्र५स्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापनुत् । षड्वक्त्र६स्तु गुहो ज्ञेयो भ्रूणहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्रो७ऽनन्तः स्यात् स्वर्ण-स्तेयादिपापहृत् । विनायकोऽष्टवक्त्रः८ स्यात् सर्वानृत-विनाशकृत् । भैरवो नववक्त्र९स्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रः१० स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो ११रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्य१२स्त्वादित्यः सर्वरोगनिबर्हणः । त्रयोदशमुख१३ः कामः सर्वकाम-फलप्रदः । चतुर्दशास्यः१४ श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः" इति । तथा "विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतु-र्दश । पञ्चाक्षरं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रु-द्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्र्यम्बका-दिमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्" तथा "अष्टोत्तरशतं धार्य्यं चतुःपञ्चाशदेव वा । सप्तविंशतिमाला वा ततो हीनाधमा स्मृता" । प्रजापतिः "मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् । पुत्रार्थी पञ्चत्रिंशत्या पञ्च-दशाभिचारके । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसं-स्थया । यत् करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि भक्तितः । तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदं च प्रयच्छति" । पदार्थादर्शे बोपदेवः "रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशन३२परिमितान् मस्तके विंशती द्वे ४० षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगुलकृता द्वादशद्वादशैव । बाह्वोरिन्दोः१६ कलाभिर्नयनयुगकृतमेकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः" ।

रुद्राणी स्त्री रुद्रस्य पत्नी रुद्र+ङीष् आनुक् च । शिव-पत्न्याम् दुर्गायाम् अमरः ।

रुद्रारि पु० रुद्रः अरिर्यस्य । कामदेवे । [च

रुद्रावास पु० ६त० । १कैलासे २काशीक्षेत्रे काशीख० ३श्मशाने

रुध कामे दि०आ०सक०अनिट् प्रायेणानुपूर्वः । अनुरुध्यते अन्वरुद्ध । [अरुधत् अरौत्सीत्

रुध आवरणे रु० उभ०द्वि० अनिट् । रुणद्धि रुन्द्धे इरित्

रुधिर न० रुध–किरच् । शरीरस्थे रक्ताख्ये १धातुभेदे २कुङ्कुमे अमरः । ३मङ्गलग्रहे ४रक्तवर्णे च पु० मेदि० ५तद्वर्णवति त्रि० । ६मणिभेदे न० । तदुत्पत्त्यादि यथा "हुतभुक्प्रपाताद्वा दानवस्य वपुष्मितम् । नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतले । तत्रेन्द्रगोपकचितं शुकवक्त्रवर्णं संस्थानतः प्रकटपीलुफलानुरूपम् । नाना-प्रकारविहितं रुधिराख्यरत्नमुद्भूत तत्र खलु सर्वगुणा-न्वितेन । मध्येन्दुपाण्डुरमतीव विशुद्धवर्णं तत्रेन्द्रनील-सदृशं पटलं तथैव स्यात् । ऐश्वर्यभृत्यजननं कथितं तदेव धन्यं तु तद्भवति ह्रस्वजयत्वम्" गरु०पु०७८अ० ।

रुप आकुलीकरणे दि०पर सक० सेट् । रुप्यति इरित् अरु-पत् अरोपीत् ।

रुमण्वत् पु० लवण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः आसन्दीवा-निपातादिना नि० । लवणाकरे पर्वतभेदे हि०को० ।

रुमा स्त्री रु–मक् । १सुग्रीवभार्यायाम् २लवणस्थाने देशभेदे च मेदि०

रुरु पु० रु–क्रु । मृगभेदे अमरः ।

रुरु पु० रु–क्रु । १रक्तहस्ते दैत्यभे० भार्गवे च । रक्तैरण्डे पु० राजनि० रु–उकञ् । रुरुकोऽप्यत्र ।

रुश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रुशति अरुक्षत् ।

रुष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोषति अरोषीत् ।

रुष क्रोधे दि०पर०सक०सेट् । रुष्यति इरित् अरुषत् अरोषीत्

रुष क्रोधे चु०उभ०सक०सेट् । रोषयति ते अरूरुषत् त ।

रुष(षा) स्त्री रुष–सम्प० क्विप् वा टाप् । क्रोधे हेमच० ।

रुषित त्रि० रुष–क्त वा इट् । क्रोधयुक्ते रुष्टमात्रपक्षे रुष्टोऽप्यत्र [रोहः रुरुहः ।

रुह जन्मे भ्वा०पर०सक०अनिट् । रोहति अरुहत् । रुरोह

रुह त्रि० रुह–क । १जाते २दूर्वायां स्त्री अमरः उपपद-पदस्थः तत्प्रादुर्भूते त्रि० यथा भूरुहः वारिरुहम् ।

रूक्ष पारुष्ये कठोरतायाम् निःस्नेहे च अद० चु०उभ०सक० सेट् । रूक्षयति ते अरुरूक्षत् त ।

रूक्ष त्रि० रूक्ष–अच् । १अचिक्कणे २अहृद्ये च ३वृक्ष पु० हेमच० ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

रूक्षगन्ध पु० रूक्षो गन्धो यस्य । गुग्गुलौ राजनि० ।

रूक्षदर्भ पु० । नित्यकर्म० । हरिदर्भे कुशभेदे राजनि० ।

रूक्षपत्र पु० रूक्षं पत्रमस्य । शाखोटवृक्षे राजनि० ।

रूक्षप्रिय पु० रूक्षं प्रीणाति प्री–क । ऋषभौषधे राजनि० ।

रूढ त्रि० रुह–क्त । १जाते, २प्रसिद्धे च मेदि० । रूढिर-स्त्यस्य अच् । प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्यार्थ-बोधके ३शब्दे । यथा घटः गौरित्यादि । शब्दश० प्र०

रूढि स्त्री रुह–क्तिन् । १जन्मनि, २प्रसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययार्थ-मनपेक्ष्य शब्देन समुदायशक्त्यार्थस्य ३बोधने ४शब्द-शक्तिभेदे च "यन्त्रात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहा-रिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः" कुमारभट्टः । "यन्त्रात्मिका क्लृप्ता शक्तिर्योगबाधिका, कल्प-नीया तु योगबाध्या" इत्यर्थः ।

रूप रूपाभिनयकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । रूपयति ते अरुरूपत् त । नि+प्रमाणोपन्यासेन वस्तुस्वरूपादिकथने ।

रूप न० रूप-क भावे अच् वा । १स्वभावे, २सौन्दर्ये, ३पशौ, ४नाम्नि, ५शब्दे, ६ग्रन्थावृत्तौ, ७दृश्यकाव्ये नाटकादौ ८श्लोके ९आकारे च मेदि० । शब्दधातूनां विभक्तियोगेन १०निष्पन्नशब्दे, ११एकादिशब्दे च १२तद्वति त्रि० । उत्तरपदस्थः सदृशार्थे त्रि० यथा पितृरूपस्तनयः मातृ-रूपा कन्या । १३एकसंख्यान्विते न० "रूपं भजेत् स्यात् परिपूर्तिकालः" लीलावती । "रूपाण्यङ्गं शोधयेदन्य-पक्षात् रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षादिति" बीजगणितोक्ते १४चक्षुर्मात्रग्राह्ये गुणभेदे संख्यान्विते च । आकारश-ब्दरूपस्य षोडश भेदाः तत्र परिमाणकृता रूपाकारस्य ह्रस्वदीर्घचतुरस्रवर्तुलेति पञ्च भेदाः । वर्णस्य शुक्लपीतादयश्च सप्तेति सप्त भेदाः स्पर्शस्य आकारभेदा कठिनचिक्कणश्लक्ष्णपिच्छलमृदुदारुणेति षट् भेदाः इति षोडशविधा भा० पा० प्रमाः । वैशेषिकमते "चक्षु-र्ग्राह्यं तदेव रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् । चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा" भाषा० । तत्र उद्भूतानुद्भूत-भेदेन द्विविधम् "उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः" भाषोक्तेः उद्भूतरूपस्यैव प्रत्यक्षविषयता न परमाण्वनुद्भूतरूपा । तत्र पृथिव्यप्तेजसां गुणः "रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम्" भाषा०उक्तेः । शौक्ल्यं रूपकं शयनगुणस्य-रूपमितोक्तं यथा "शुक्लाभ्रमुक्तताम्येव केनचिद् भूषणा-

दिगा । येन भूषितमङ्गानि तद्रूपमिति कथ्यते" ।

रूपक न० रूपयति रूपि-ण्वुल् । १अभिनयप्रदर्शने दृश्यकाव्यभेदे, "रूपारोपात्तु रूपकम्" तद्दृश्यं काव्यं नटै रामादिस्वरूपारोपात् रूपकमित्युच्यते" सा०द०। तच्च दशविधम् "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" सा०द०। दशरूपकग्रन्थेऽस्य विवृतिः । रूपमस्त्यस्य कन् । २मूर्त्ते त्रि० मेदि० रूप+स्वार्थे क । ३मूर्त्तादि वर्णे, ४आकारे च ५अर्थालङ्कारभेदे, सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२पृ० दृश्यम् । ६मुद्रामानपरिमाणे "चत्वारो मोचते मुद्रा ताम्रिको रूपकं भवेत्" सुश्रुत० ।

रूपतन्मात्र न० सांख्यमतादिप्रसिद्धे तेजःपदार्थारम्भके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२९ पृ० दृश्यः ।

रूपधारिन् त्रि० रूपं धारयति धारि-णिनि । १रूपवति, २सौन्दर्यान्विते, ३वेशान्तरधारिणि नटे च ।

रूपवत् त्रि० रूप+मतुप् मस्य वः । १प्रशस्तादिरूपविशिष्टे, २सौन्दर्ययुक्ते ३आकारविशिष्टे च ।

रूपाजीवा स्त्री रूपं सौन्दर्यमाजीवो जीविका यस्याः । वेश्यायाम् अमरः ।

रूपिका स्त्री रूपमस्त्यस्या ठन् । श्वेतार्कवृक्षे रत्नमा० ।

रूप्य न० रूपाय आहन्यते पञ्चादि यत् । अलङ्कारादिनिर्माणाय आहन्यमाने १स्वर्णे २रजते च अमरः । स्वार्थे यत् । ३रजतमात्रे रजतशब्दे ४७८९ पृ० दृश्यम् । ४सुन्दरे त्रि० मेदि० ।

रूप्याध्यक्ष पु० रूप्येषु अध्यक्षः । कोषाध्यक्षे अमरः ।

रूष भूषादिना निर्माणकरणे अद०चु०उभ०सक० सेट् । रूषयति ते अरुरूषत् त । [कारके त्रि० ।

रूषक पु० रूष-ण्वुल् । १वासके वृक्षे जटा० । २निर्मो-

रूषित त्रि० रूष-क्त । १भूषादिभिर्भूषिते, २चर्चितालो-कते च अमरः ।

रे अव्य० रा-के । नीचादेः सम्बोधने हेमच० ।

रेक् शङ्कायां भ्वा० आ० स० सेट् । रेकते अरेकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेक पु० रिच-घञ् । १विरेचने । रेक-अच् । २शङ्कायां, ३नीचे मेदि० ४भेके पुंस्त्री० शब्दर० । स्त्रियां ङीष् । रेक-भावे घ । ५सन्देहे स्त्री शब्दच० टाप् ।

रेक्णस् न० रिच-असुन् णित् तेन णुक् च । धने निघ० ।

रेखा स्त्री लिख-अच् लस्य रः । १अल्पे, २छद्मे, ३आभोगे, चिन्हपुञ्जकृते दण्डाकारे ४चिह्नभेदे (दाग्) (कषा) त्रिकः । ५मेरुलङ्कयोर्मध्यस्थनगस्थलभेदे च ।

रेखागणित न० रेखायाः गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र । जगन्नाथपण्डितकृते गणितग्रन्थभेदे क्षेत्रशब्दे तदुपरिभाषादिकं २३८८ पृ० उक्तम् ।

रेखापुर न० भुवो मध्यस्थलस्थः पुरम् । "राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः । रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सू०सि० उक्ते पुरे । "राक्षसालयं लङ्का देवौकः पर्वतो मेरुः तयोर्मध्ये अवस्थितं तत्र स्थिता देशा रेखायाः सूत्रादिपरिधिसमस्थत्वात् मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः । स्थानान्युदाहरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम् । चकारादन्यान्यपि तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि" रङ्ग० ।

रेचक न० रेचयति रिच-णिच्-ण्वुल् । १कङ्कुष्ठे राजनि० २यवक्षारे, पु० त्रिका० । ३जयपाले, ४तिलकवृक्षे पु० राजनि० । ५पुरीषनिःसारके त्रि० । ६कोष्ठस्थमलनिःसारके न०(पिचकिरी) राजनि० । ७कोष्ठस्थ वायोर्निःसारके व्यापारभेदे कुम्भकशब्दे २११३ पृ० दृश्यम् ।

रेचन न० रिच्-ल्युट् । १मलभेदनेन तन्निःसारणे । २कोष्ठात् वायोर्नासिकया निःसारणे च ।

रेचनक पु० रिच्यतेऽनेन ल्युट् संज्ञायां कन् । १कम्पिल्लवृक्षे । कन्भावे वा ङीप् । रेचनी तत्रार्थे शब्दर० । २दन्तीवृक्षे ३काकाण्ड्यां राजनि० । ४श्वेतत्रिवृतायाम् स्त्री मेदि० टाप् । ५कम्पिल्लवृक्षे स्त्री शब्दर० ।

रेची स्त्री रेचयति अच् गौ० ङीष् । १कम्पिल्लवृक्षे २अङ्कोठे च राजनि० । [दित् चङि न ह्रस्वः ।

रेज दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेजते अरेजिष्ट । ऋ-

रेजते स्त्री रज+अते । अन्तरस्यां दिवि निघण्टुः ।

रेट याचने वाचि च द्वि० भ्वा० उभ० सेट् । रेटति ते अरेटीत् अरेटिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेणु पुंस्त्री० री–णु । १परागे २धूलौ च अमरः । ३रेणुकायां स्त्री ४पर्पटे पु० । ५गांधो च राजनि० ।

रेणुका स्त्री रेणुना कायति कै–क । नदीपाहारो १हरेणुद्रव्ये अमरः "रेणुका कटुका पाके तिक्तोष्णा कटुः कटुः । पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी । बलासवाततृष्णघ्नी कण्डूविषविदाहहृत्" भावप्र० । २जमदग्निपत्न्यां ३परशुराममातरि च ।

रेणुकासुत पु० ६त०। परशुरामे रेणुकात्मजादयोऽप्यत्र।

रेणुरूषित क्ली० रेणुभिः रूषितः। १गर्दभे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। २धूलिधूसरे त्रि०।

रेणुसार पु० रेणुरिव सारोऽस्य। १कर्पूरे त्रिका०। कप्। तत्रैवार्थे। [भावप्र०।

रेतजा स्त्री० रेत इव जायते जन–ड पृषो०। बालुकायां

रेतस् न० री–असुन् तुट् च। पुंसो रक्तादिपरिपाकजन्ये देहस्थे गर्भहेतौ चरमधातौ १शुक्रे शिववीर्ये २पारदे च मेदि०। [मेदि०।

रेत्र न०री–त्र। १रेतसि २पीयूषे ३पटवासे ४आसवे च

रेप शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आत्म० सेट्। रेपते अरेपिष्ट अदित् चङि न ह्रस्वः।

रेप त्रि० रेप–अच्। १निन्दिते २क्रूरे ३कृपणे च मेदि०।

रेफ पु० र+इफ। १रकारात्मके वर्णे। रिफ–अच्। २कुत्सिते त्रि० अमरः। [३कृपणे च शब्दर०।

रेफस् त्रि० रेप–असुन् पृषो० पः। १क्रूरे २अधमे, ३दुष्टे

रेब(व) गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। रेब(व)ते अरेबि(वि)ष्ट। अदित् चङि न ह्रस्वः।

रेभ शब्दे भ्वा०आत्म०अक०सेट्। रेभते अरेभिष्ट। अदित् चङि न ह्रस्वः। [२बलरामश्वशुरे राजभेदे हरिवं०।

रेवत पु० रेव–अतच्। १जम्बीरे जटा० २आरग्वधे शब्दचि०

रेवती स्त्री रेवतस्यापत्यमण् रेवत्यादीति निर्देशात् न वृद्धिः। १रेवतराजकन्यायां बलदेवपत्न्याम्। रेव–अतच् गौरा० ङीष्। आश्विन्यवधितः सप्तविंशतिसंख्याते २नक्षत्रे, ३तत्संख्यायां ४मातृकाभेदे मेदि० ५स्त्रीगव्याम् अजयपा० ६नदीभेदे, ७दुर्गायाञ्च देवीपु०। ८रेवतीपदघटितायाम् ऋचि च "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्" श्रुतिः। ९पञ्चममनुपत्न्याम्। [३६२१पृ० दृश्यम्।

रेवतीभव पु० ७त०। शनैश्चरे हेमच०। नक्षत्रदेवतशब्दे

रेवतीरमण पु० रेवतीं रमयति रम–णिच् ल्यु। बलरामे। ६त०। रेवतीपादयोऽप्यत्र। [शब्दे दृश्यम्।

रेवत्यादि पु० अपत्यार्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे। पा०ग०

रेवन्त पु०रेव–झच्। १गुह्यकाधिपतौ २सूर्य्यपुत्रभेदे च वह्निपु०।

रेवा स्त्री रेव–अच्। १नर्मदाख्यनद्याम् अमरः। २कामपत्न्यां ३नीलीवृक्षे च मेदि० ४दुर्गायां देवीपु०।

रेष हेषायां (घोटकशब्दे) भ्वा० आत्म० अक० सेट्। रेषते अरेषिष्ट। अदित् चङि न ह्रस्वः।

रै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट्। रायति अरासीत्।

रै पु० रा–डै। १धने २स्वर्णे अमरः। ३शब्दे शब्दर० अस्य धनादौ शसि अचि आत्वम् राय्यामित्यादि। [माघादौ।

रैत्य त्रि० रीतेः पित्तलस्य विकारः रीति+ष्यञ्। पित्तलमय

रैवत पु० रेवत्या नद्याः अदूरो देशः अण्। हारिवालकी-पत्ते १पर्वतभेदे २स्वर्णालुवृक्षे, ३शिवे मेदि०। ४दैत्यभेदे धरणिः। रेवत्यां भवः अण्। ५मन्वन्तरस्य मनुषु पञ्चमे मनुभेदे। ६सुवर्णे च। [रैवतकस्थे न० राजनि०।

रैवतक पु० रैवत इव स्वार्थे क। १रैवतपर्वते हेमच० २पा-

रोक न० रु-कन् तस्य नेत्वम्। १छिद्रे अमरः "नभो रोकं च रोकमिति" त्रि०त०। २नौकायाम् ३चले त्रि० मेदि० रुच-कन् नि० कुत्वम्। क्रयकाले मूल्यदानेन क्रयात्मके ४क्रयभेदे ५दीप्तौ च पु० मेदि०।

रोग पु० रुज–घञ्। १धातुवैषम्यजाते व्याधौ राजनि० २कुष्ठौषधे च (कुड़) मेदि०। [च ३रोगनाशके त्रि०।

रोगघ्न न० रोगं हन्ति हन-टक्। १औषधे, २वैद्यकशास्त्रे

रोगराज पु० ६त० टच् समा०। राजयक्ष्मव्याधौ राजनि०।

रोगलक्षण न०रोगो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट्। रोगानुमापके धातुवैषम्यहेतौ चिह्नभेदे निदाने राजनि "रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता। रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते। ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः। मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः। तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावेन जाताः क्षुत्पिपासानिद्राजरादिप्रभृतयः अथ वा स्वभावादुत्पन्ना ये ते स्वाभाविकाः सहजा इति यावत्। ते च जन्मान्ध्यत्वादयः। आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः। अथ वा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः। अथ वा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमःसंन्यासप्रभृतयः। कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः "कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे। कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः"। तत्र कर्मजा व्याधयः यथाशास्त्रमदृष्टजनकप्रबलकर्मफलभोगनाश्याः प्रायश्चित्तनाश्या वा ततः जाताः यत्र दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तथा। "यथाशास्त्रं तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः। न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः"। दोषजाः। मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः। ननु मिथ्याहारविहारेणापि प्राक्तनदुष्कृतेन भेदस्य कथन

एव । अतो रोगजोऽपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् अत एवं रोगजा इत्युच्यते । रोगजेऽपि वस्तुतः आदि कारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहार दूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति रोगजा इत्युच्यन्ते इति समाधिः । कर्मदोषोद्भवाः "कर्मजदोषा गरीयांसोऽथवास्ते कर्मदोषजाः" । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाभावेऽपि आयेर्गरीयस्त्वमत्वर्नैयवादेव क्षीणं भवति । दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणता सम्मता इति । "कर्मक्षयात् कर्मजता दोषजाः स्वस्वभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षये क्षयम्" । दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषसंख्यादिकारणं दुष्कर्म तद्भोजनात् द्रव्यव्ययादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्युग्रौषधपानादिजनित-दुःखभोगेन च सर्वं यान्ति । सेना दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः । "साध्या याप्या अथासाध्याः व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते" । याप्यलक्षणमाह "यापनीयन्तु तत्राहुर्यो यत्र न विनश्यति । प्राप्तः क्रिया धारयति पुत्रिणं याप्यमातुरम् । प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः । साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" । अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् । अथोपद्रवस्य लक्षणम् । "रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इतीरितः" ।

रोगशिला स्त्री रोगाय तन्निवृत्तये शिला । मनःशिलायाम् राजनि० । [क्विप् रोगहन् । रोगहन्तरि वैद्यादौ त्रि० ।

रोगघ्न न० रोगं हन्ति हन-क । १औषधे वैद्यक० । हन-

रोगहर त्रि० रोगं हरति हृ-अच् । व्याधिनाशके द्रव्यादौ तच्च वस्तुनादौ दृश्यम् ।

रोगहारिन् पु० रोगं हरति हृ-णिनि । १चिकित्सके अमरः । २रोगनाशके त्रि० ।

रोगितरु पु० रोगिणिप्रियस्तरुः शाक० । अशोकवृक्षे राजनि० ।

रोगिन् त्रि० रोग+अस्त्यर्थे इनि रुज-घिनुण् वा । व्याधियुक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

रोचक त्रि० १रुचिकारके । २क्षुधायां हेमच० । ३कदल्यां शब्द० ४राजपलाण्डौ ५ग्रन्थिपर्णे (गाठनि) च राजनि० ६पुष्पभेदे शिल्पः ।

रोचन पु० रुच-ल्यु रोचयति वा ल्यु । १कूटशाल्मलिवृक्षे २श्वेतशोभाञ्जने, ३पलाण्डौ ४दाडिमे च राजनि० ५करञ्जे, ६अङ्कोटे, ७आरग्वधे च मेदि० ८कामभावां नाय्यां ९रक्तकह्लारे स्त्री मेदि० टाप् । ११रुचिकारके त्रि० ।

रोचनक पु० रोचनाय रुचिजननाय कायति कै-क । जम्बीरे राजनि० । [म्बीरभेदे २चिर्भट्यां स्त्री राजनि०

रोचनफल पु० रोचनं रुचिकरं फलमस्य । १बीजपूरके ज-

रोचनी स्त्री रोचयतीति कर्त्तरि ल्युट् गौरा० ङीप् । १मनःशिलायाम् हेमच० २गोरोचनायां ३श्यामत्रिवृति, राजनि० ४श्वेतत्रिवृति, ५गन्धद्रव्यभेदे च (गुडारोचना) अमरः । [२रुचियुक्ते त्रि० ।

रोचमान पु० रुच-शानच् । १अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्ते त्रिका०

रोचिष्णु त्रि० रुच-इष्णुच् । १दीप्तिशीले २रुचिशीले च ।

रोचिस् न० रुच-इसुन् । प्रभायाम् अमरः ।

रोची स्त्री रोचयति रुच-णिच्-अच् गौरा०ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दर० ।

रोटिका स्त्री रुट-ण्वुल् । गोधूमादिचूर्णनिर्मिते पिष्टकभेदे (रुटी) भावप्र० कृतान्नवर्गे २१८१ पृ०दृश्यम् ।

रोड अनादरे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोडति अरोडीत् अरोडीत् रुरोड । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रोदन न० रुद-ल्युट् । १क्रन्दने २अश्रुणि मेदि० । करणे ल्युट् ङीप् । ३दुरालभायाम् अमरः । संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । रोदनिका ४यवासायाम् अमरः ।

रोदस् न० रुद-असुन् । १स्वर्गे २भूमौ च अमरः । गौरा० ङीष् रोदसीत्यप्यत्र । द्यावाभूम्योः स्त्री द्वि०व०अमरः । ३द्रुपिचे निघण्टुः । [भरतः ।

रोध पु० रुध-घञ् । १रोधने २आवरणे च ३नदीतीरे

रोधन त्रि० रुणद्धि रुध-ल्यु । १रोधकर्त्तरि । भावे ल्युट् । २प्रतिबन्धे न० ।

रोधस् न० रुध-असुन् । नद्यादिकूले अमरः ।

रोधवक्रा स्त्री रोधेन तीरेण वक्रा । नद्यां निघण्टुः । रोधोवक्राऽप्यत्र त्रिका० ।

रोध्र न० रुध-रन् । १पापे २अपराधे ३लोध्रवृक्षे पु० मेदि० ।

रोध्रपुष्प पु० रोध्रस्य वर्णस्येव पुष्पमस्य । मधूकवृक्षे (मौल) राजनि० । [धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि० ।

रोध्रपुष्पिणी स्त्री रोध्र इव पुष्प्यति पुष्प विकासे णिनि ।

रोप पु० रुह-णिच्-हस्य पः कर्मणि अच् । १वाणे अमरः भावे अच् । २रोपणे धान्यादेर्जननाय ३अङ्कुरारोपणे च मेदि० ४छिद्रे न० शब्दच० ।

रोपण न० रुह–णिच्–पुक् पः ल्युट्। १जनने २वृक्षारोपणे रुह-ल्युट्। ३विमोहने ४अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथा ग्रहणे। अञ्जनभेदप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "शिलायां चषकं पिष्ट्वा यष्टिकां सम्प्राप्य वारिणा। कर्पूरोन्मत्तकं चूर्णं लवेच्छक्तिं यथागतम्। गुटिकाः तत्कालं वर्तिं पर्पटीवत्सिद्धं भवेत्। विचूर्ण्य भावयेत् पश्चात् निबेकं निष्कवारशः। कर्पूरस्य रसं तत्र दद्यादेव निक्षिपेत्। अञ्जनेऽञ्जने तेन नेत्राभिष्यन्दशान्तिकृत्" ।

रोपणीवर्त्ति स्त्री नेत्राञ्जनवर्तीभेदे भावप्र०तत्प्रकार उक्तो यथा "हरीतकीबिभीतक्याश्च वर्त्तिः पिप्पलीसंयुताः। जातीपुष्पाणि पञ्चाभ्यर्चितानि च षोडश। अष्टौ पिष्ट्वा वर्त्तिः कृता गुडलिकाभिधा। तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवर्धिनी। एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा सह चरेणुका"। (गुडलिका वर्ती)।

रोपित त्रि० रुह-णिच्-पुक् पः क्त। १दृष्टादेर्जननाय क्षेत्रादौ रोपणे अन्यथाभिते अन्यरूपेण निर्दिष्टे यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखस्य चन्द्ररूपेण निर्देशः।

रोमक न० रोमेव निबिडं कायति कै क। (रुम) १नगरे शब्दचि०। २पांशुलवणे ३अयस्कान्ते च राजनि०।

रोमकन्द पु० रोमयुक्तः कन्दो मूलमस्य। पिण्डालौ राजनि०।

रोमकपत्तन न० कर्म०। (रुम) नगरभेदे शब्दचि०।

रोमकूप पु० रोम्णां कूप इव। रोमाधारे विवरे "न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता" नैषधम्।

रोमकेसर न० रोमभिः केसरः किञ्जल्क इव। चामरे त्रिका०

रोमगुच्छ न० रोमभिर्गुच्छं स्तवकमिव। रोमसमुदायात्मके चामरे स्वार्थे क। अत्रैवार्थे हेमच०।

रोमन् न० रु-मनिन्। देहजाते अङ्कुराकारे केशभिन्ने पदार्थे (रोँया) अमरः।

रोमन्थ पु० रोमं बध्नाति मन्थ-अण् पृषो० नलोपः। भुक्तस्य चर्वितादेः पशुभिरुद्गीर्य चर्वणे। रोमन्थमभ्यवहृति क्यङ्। रोमन्थायते।

रोमभूमि स्त्री ६त०। चर्मणि राजनि०।

रोमलता स्त्री रोमालिः लतेव। रोमराजौ हेमच०।

रोमविकार पु० ६त०। रोमोद्गमे रोमाञ्चे शब्दा०।

रोमश त्रि० रोमाणि सन्त्यस्य श। १प्रचुररोमयुक्ते २मेषे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३पिण्डालौ ४शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ५कुम्भीराख्ये पु०(पाना) राजनि०।

रोमहर्ष पु० रोम्णः हर्ष इव तद्व्यञ्जकत्वात्। रोमाञ्चे हर्षोत्कम्पादिभिः रोमकूपे जायमाने कण्टकाकारे पदार्थे शब्दा०। ल्युट्। रोमहर्षणमप्यत्र अमरः।

रोमहर्षण पु० रोमाणि हर्षयति हृष-णिच्-ल्यु। १बिभीतकवृक्षे मेदि० २लोमहर्षणे ऋषिभेदे च। [अमरः।

रोमाञ्च पु० रोम्णामञ्चः उद्गमः अञ्च-अच्। रोमहर्षे

रोमाञ्चित त्रि० रोमाञ्चः जातोऽस्य तार०इतच्। जातपुलके त्रिका०। [बालाचारे भरत्रा०।

रोमाली स्त्री ६त०। १रोमावलौ तद्रूपवाधने तात्पर्यार्थ-

रोमालु पु० रोमयुक्तः आलुः शाक०। १पिण्डालौ राजनि० रोम+आलुच्। २रोमवति त्रि०। [दले राजनि०।

रोमालुविटपिन् स्त्री रोमालुः रोमवृक्षः विटपी। कुम्भी

रोमावलि(ली) स्त्री ६त०।१रोमपङ्क्तौ २नाभेरूर्ध्वस्थरोमपङ्क्तौ तदुपलक्षिते ३तारुण्यावस्थायाञ्च हेमच०।

रोमोद्गम पु० रोम्णामुद्गमः उद्-गम अच्। रोमहर्षे शब्दा०। रोमोद्भेदादयोऽप्यत्र।

रोरुदा स्त्री रुद-यङ् भावे अ टाप्। अतिशयरोदने।

रोल पु० रु-अच्। पानीयामलके शब्दच०।

रोलम्ब पुंस्त्री रौति रु विच् रोः सन् लम्बते गच्छति लम्ब-अच् कर्म०,रोल लम्बच् उस्य लो वा। भ्रमरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

रोष पु० रुष-घञ्। क्रोधे अमरः।

रोषण पु०रुष-युच्। १पारदे, २निकषप्रस्तरे, मेदि०। ३ऊषरभूमौ ४क्रोधशीले त्रि० हेमच०।

रोह पु० रुह-अच्। १अङ्कुरे हेमच० २रोहणकर्त्तरि त्रि०।

रोहण पु० रुहन्तेऽस्मिन् रुह ल्युट्। १पर्वतभेदे शब्दा०। भावे ल्युट्। २प्रादुर्भावे न०। करणे ल्युट् ३शुक्रे राजनि०

रोहन्त पु० रुह-झच्। १वृक्षभेदे, २वृक्षमात्रे च। ३लताभेदे, ४लतामात्रे स्त्री उणादि० गौरा० ङीष्।

रोहि पु० रुह इन्। १बीजे, २वृक्षे च उणादि०। ३धार्मिके त्रि० वि० को०।

रोहिण न० रुह-इनन्। पञ्चदशधा विभक्तदिनस्य नवमे भागे "कुर्यादारोहिणं बुधः" इति स्मृतिः। रोहिणी देवताऽस्य अण्। रोहिणमप्यत्र। २वटवृक्षे, ३रोहितकवृक्षे ४भूतृणे च पु० राजनि०।

रोहिणी स्त्री रुह-इनन् गौरा०ङीष्। १स्त्रीगव्याम् अमरः अश्विन्यवधिके चतुर्थे २नक्षत्रे ज्यो० ३वसुदेवपत्नीभेदे बलभद्रमातरि, ४विद्युति, ५कटुरोहिण्याम्, ६सोमवल्के

च मेदि०। रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम्। ७रक्तवर्णवत्यां स्त्रियाम्। सा च ८हरीतक्याम्, ९काश्मर्य्याम्, १०मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि०। ११सुदर्शनाख्यायां कामिकायाम्० "अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा च रोहिणी" इत्युक्तायां नववर्षायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र० "रोहिणीमाह कण्ठरोगाणां नामानि संख्याञ्चाह "रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च। अधिजिह्वश्च वलयोऽलाबुनामैकवृन्दकः। ततो शतघ्नी च गिलायुः गलविद्रधिः। गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च। विदारी कण्ठदेशे तु रोगा ह्यष्टादशेति स्मृताः। तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह 'गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्। गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी'। अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्ते च मूर्च्छितौ मिश्रं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः न तु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः" पृथग्दोषजाता अपि लक्षणान्याह। तत्र वातजायालक्षणमाह 'जिह्वां समन्तात् भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधिनस्तु। सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता"। जिह्वां समन्तात् जिह्वायाः सर्वतः। "वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता। पित्तजामाह "क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता"। श्लेष्मजामाह "स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु। स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः। सन्निपातजामाह "गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितया भवेत् सा"। रक्तजामाह "स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु"। रक्तजेतरासां कालस्यावधिमाह "सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा। पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता"। [भावाद्योऽप्यत्र।

रोहिणीपति पु० ६त०। १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-

रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टम्यां व्रतम्। रोहिण्युपलक्षितायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते। कृष्णाष्टमीशब्दे २२२०पृ० दृश्यम्। [२४२२ पृ० दृश्यम्।

रोहिणीशकट न० ६त०। व्योमस्थे ताराभेदे ज्योतिषशब्दे

रोहित पु० रुह-इतन्। १सूर्ये मेदि० २वर्णभेदे च ३मत्स्यभेदे पु०भावप्र०। ४मृगभेदे ५रक्तवर्णे स्त्री ङीप् मेदि०।

रोहित न० रुह-इतन्। १रुधिरे २कुङ्कुमे ३ऋजौ इन्द्रचापे मेदि०। ४रोहितकवृक्षे पु० शब्दरत्ना० ५मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् मेदि०। "रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः। सपक्षो भक्ष्यभोज्यो रोहितः कथितो बुधैः। रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्त्तिजित्। कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत्। ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितसंज्ञकः" भावप्र०। ६रक्तवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः। स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम्। ८दाडिमे वृक्षभेदे निघण्टुः। स्वार्थे क। रोहितक तत्रार्थे ९वृक्षभेदे अमरः।

रोहिताश्व पु० रोहितो वर्णभेद अश्व इव गतिसाधनमस्य। वह्नौ। त्रिकाण्डशे०।

रोहितेय पु० रोहित एव स्वार्थे ढ। रोहितकवृक्षे रत्नमा०

रोहिन् पु० रोहति पुनःपुनश्छिन्नोऽपि प्रादुर्भवति रुह-णिनि। १रोहितकवृक्षे २वटवृक्षे ३अश्वत्थवृक्षे च। मेदि०। ४रोहणवति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

रोहिष पु० रुह-इषच्। कत्तृणजाते तृणे मेदि०।

रौक्ष्य न० रूक्षस्य भावः ष्यञ्। १पारुष्ये २अस्निग्धतायाञ्च।

रौचनिक त्रि० रोचनया रक्तः ठक्। रोचनया रक्ते।

रौच्य पु०। भवोद्भवे मनुभेदे मत्स्यपु० ६ अ०।

रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। रौट(ड)ति अरौ(रौ)टीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रौद्र न० रुद्रो देवताऽस्य अण्। १घर्म्मतापे, २उष्णत्वे च। ३तद्वति मेदि० ४भीषणे च त्रि० ५रसभेदे अमरः। "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः। आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्। मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव। संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा। भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः। आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च। अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः। उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः" सा० द०। ६रुद्रायां ७रुद्रजटायाञ्च स्त्री ङीप् मेदि०।

रौप्य न० रूप्यमेव अण्। रजते राजनि०।

रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण्। सामुद्रिकलवणे। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे अमरः।

रौरव पु० रुरवोऽत्र सन्ति रु-अच् स्त्रिप् तेन प्राप्यः तस्यायं वा अण्। १नरकभेदे अमरः। २भयङ्करे, ३धूर्त्ते, ४घोरे च त्रि० शब्दर०। ५पापभेदे न०। तच्च पापफलमाने

१अ० दर्शितम् । "रौरवरौरवाद्ये चार्त्ते शवे भवतः" मा०शा० । रौरवनरकस्वरूपादिकमुक्तं मार्क०पु० १०अ० "रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृती नरः । तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निबोधत । योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः । जानुमात्रप्रमाणश्च ततः श्वभ्रः सुदुस्तरः । तत्राङ्गारचयोपेतं कृतञ्च धरणीतलम् । ज्वलमानतीव्रेण तापिताङ्गारभूमिकम् । तन्मध्ये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः । स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति । पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जीर्यते पुनः । अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति । एवं सहस्रं विस्तीर्णे योजनानां विमुच्यते" ।

रौहिण पु० रुह-इनन् स्वार्थे अण् । १चन्दनवृक्षे त्रिका० । २रोहितमत्स्यार्थे च ।

रौहिणेय पु० रोहिण्या भवः ढक् । १बुधग्रहे, २बलरामे, च अमरः । ३मरकतमणौ न० हारावलि० ४गोवत्से पुंस्त्री मेदि० ५धन्वन्तरौ पु० भगवद्गीतायाम् ४६१ पृ०दृश्यम् ।

रौहिष न० रुह-इषन् स्वार्थेऽण् । १कत्तृणे मेदि० २मृगभेदे पुंस्त्री०अमरः । ३रोहितमत्स्ये च शब्दमा० ४दूर्वायां, ५रोहितमत्स्ये स्त्री ङीप् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि- शब्दार्थसङ्कलनम् ।

ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः । तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम् । यवरलवर्णमध्यस्थत्वादयमन्तःस्थवर्णः । अस्योच्चारणे चाभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य ईषत्स्पर्शनेन ईषत्स्पृष्टता । बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य ककुदि न्यस्यता । काव्यादौ प्रथमप्रयोगे अचलं फलम् । "अचलमय लौ" वृ०र०टी० । तस्य स्वरूपं यथा "लकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीमोक्षरूपकम् । पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् । चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा । आत्मादितत्त्वसहितं वर्णं हृदि- भावय पार्वति" कामधेनुतन्त्रम् । तत्पर्य्याया वर्णाभिधाने उक्ता यथा "लः इन्द्रः पूतना पृथ्वी माधवी शक्रवाचकः । बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः । परात्मा ककुदुद्वल्लः कतमो नादोऽमृतं दिवि । लवणं वारुणी- पीतमिषा वाणी क्रियाऽखिला । ज्वालिनी नेमिनी- नादः प्रद्युम्नः श्रीधरो हरिः । विद्यातन्द्राजयो चेतो मेरुर्गिरिः कलोरवः" । तस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "चतुर्भुजां पीतवर्णां रक्तपङ्कजलोचनाम् । वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम् । योगीन्द्रसेवितां नित्यां योगिनीं योगरूपिणीम् । चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् । एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

ल पु० ला-क । १इन्द्रे मेदि० तन्त्रोक्ते भूमिदैवताके २मन्त्रभेदे न० ३चलनयुक्ते वर्णे । कण्ठादिदशक लकारादि निर्दशातेषु "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" पा० ।

लक आस्वादे प्राप्तौ च चु० उभ०सक० सेट् । लाकयति ते अलीलकत् त ।

लकच पु० लक-बा०अचच् । लिकुचवृक्षे (मांदार) शब्दर० ।

लकुच पु० लक-उचच् । (माँदार) वृक्षभेदे अमरः । "लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरित्यपि । आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा । मधुराम्लञ्च तथा दोषत्रितयरक्तकृत् । शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् । सुपक्वं तत्तु मधुराम्लं वातपित्तहृत् । कफवह्निकरं रुच्यं हृद्यं विष्टम्भकृच्च तत्" भावप्र० । "लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वाद्वम्लं रक्तपित्तकम् । श्लेष्मकारि समीरघ्नं शुक्राग्निनाशनम्" वैद्यक० ।

लक्तक पु० लक्त-क्त नि० संज्ञायां कन् । १अलक्तके (आलता) शब्दर० । २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः । [शब्दच०

लक्तकर्म्मन् पु० लक्तं करोति कृ-मनिन् । रक्तवर्णलोध्रे

लक्तिका स्त्री गोधायां त्रिकाण्ड० ।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु०उभ०सक०सेट् । लक्षयति ते अल- [लक्षत् त ।

लक्ष न० लक्ष-अच् । १पदे २चिह्ने ३व्याजे ४शरव्ये च । ५दशायुतसंख्यायां स्त्री०न० मेदि० ।

लक्षक त्रि० लक्षयति लक्षणयार्थम् लक्ष-ण्वुल् । लक्षणयार्थबोधके शब्दे । तल्लक्षणं त० प्र० उक्तं यथा "वाक्यार्थस्य अन्वयानुपपत्तौ यत्र तात्पर्यानुपपत्तौ यत्र तत्र तल्लक्षकं नाम तथात्वविधुरं वहि" । "वाक्यार्थस्य अन्वयानुपपत्ति- सत्त्वाद वहु तिवं/शरेव वाक्यार्थे लक्षकं वहि तत्रवार्थे

शक्तिमत्त्वं भवेत्। वैयाकरणमते शब्दानुशासनादिसम्बन्धिनि लक्षणादाविव लक्षणादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीराद्यवच्छिन्नाः तत्सम्बन्धितीरादिशक्तत्वेन स्वीकृता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तन्न, लक्षणा एव शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तथा तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन स्वीकृतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्व इति तत्सम्बन्धिताभावस्य न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गात्। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धानुभावकत्वं वा लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुत्वापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं यदि घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तथाप्याधेयताभिन्नतीरानुभवं प्रति नीरार्थकतायोग्यस्य अप्रमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात्)" अधिकं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम्।

लक्षण न० लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट्। इतरभेदानुमापके चिह्ने "लक्षणाऽपि पदार्थानां नाम यान्ति प्रवक्तृतः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः"। यथा पृथिव्या गन्धो लक्षणं स हि पृथिवीं परस्मात् भिन्नतया अनुमापयति। तच्च द्विविधम् "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपाद्विभिन्नम्" इत्युक्तेः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च यथा आकाशो विभुः सच्चिदानन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणम्। आकाशवत् सर्वगत जगज्जन्मादिकर्तृ ब्रह्मेति तटस्थलक्षणम्। स्वरूपे यथा भटलक्षणं वस्तु इत्यादि व्यवहारोपयोगिनि शुभचिह्ने च मेदि०। कर्त्तरि ल्यु प्रत्यक्षप्रसिद्धे "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति जैमिनिसूत्रस्य चोदना विधिवाक्यमेव लक्षणं स्वरूपज्ञापिका यस्य तादृशोऽर्थः धर्म इति तदर्थः। शब्दसाधुताप्रतिपादके व्याकरणादिसूत्रे च न० "लक्षणं त्वभिधानानाम्" अमरः। कर्मणि ल्युट्। प्रतिपाद्ये यथा "इत्थं द्वादशलक्षणीति" माधवीयन्यायमाला द्वादशानां लक्षणानां प्रतिपाद्यविषयाणां समाहारः इति तदर्थः। लक्ष युच्. अङ्कनिभे नाम्यार्थे

सं वाऽर्थबोधकतारूपे "मुख्यार्थबाधे तद्योगे ययान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरर्पिता" इत्युक्ते वृत्तिभेदे स्त्री। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गापदस्य जलप्रवाहरूपे स्वार्थेऽन्वयासम्भवात् तत्सम्बन्धतीरादिबोधकता। ... रामानुजे पु० १०सारसपक्षिणि पुंस्त्री० तत् स्त्रियां राजनि० ङीष् टाप्। लक्षणाभेदादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिकाः। लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा"। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यतदुभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिच्छक्यतावच्छेदकीभूतरूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा चरण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वाद्रथादिपदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं तादृग्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युच्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणावत्त्वात् लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तरूपेण लक्षकानां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य कारणत्वेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् शुद्धायामन्यो नैव घटोऽस्तीत्यादौ शक्येन इष्टवादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धमन्वयीतासंसर्गकस्यैव अप्रत्ययाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थविशेषणस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्मान्तरेऽन्वयबुद्धावनुपस्थिततया तीराद्यविशेषितस्य सुबाधेयत्वादेर्नीराद्यन्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य समभिव्याहृतपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्याप्रवेशः, कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्षकस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशुरित्यादौ शक्यलक्ष्यार्थयोरन्वयबोधस्याप्यनुभविकत्वाच्च। तथा च शक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः" सा च लक्षणा विस्तरस्तु शा०प्र०२प०द्रष्टव्यः।

लक्षित त्रि० लक्ष-कर्म्मणि क्त । १लक्षणया बोधितेऽर्थे, २ज्ञाते, ३अनुमिते च कर्त्तरि क्त । ४लक्षणाश्रये लक्षक-शब्दे च ।

लक्षितलक्षणा स्त्री लक्षणाभेदे यथा द्विरेफपदेन लक्ष्य-भ्रमरपदलक्षणयोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव भ्रमरोपस्थितिः । अत्र न द्विरेफपदं शक्तं प्रकृते तु शक्तिसम्बन्धाभावाल्लक्ष्यार्थत्वं स्वयमेव लक्षितलक्षणेति वाच्यम्" । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थाभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात्" सा० द० टी० ।

लक्ष्मन् न० लक्ष-मनिन् । १चिह्ने २प्रधाने च अमरः । स्वार्थे अण् प्रशो० न वृद्धिः । ३सारसपक्षिणि पुंस्त्री० हेमच० ४दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः पुत्रे लक्ष्मणे च पु० । ५श्वेतकण्टकार्य्यां हेमच० स्त्री टाप् ६सारसपक्षिस्त्रियाम् ७ओषधभेदे च स्त्री मेदि० टाप् ।

लक्ष्मी स्त्री लक्ष-ई-मुट् च । १विष्णोःपत्न्याम् अमरः । २शोभायां, ३कान्तौ, ४सम्पत्तौ, ५ऋद्ध्यौषधे, ६वृद्धिना-मौषधे, ७फलिनीवृक्षे च मेदि० ८स्थलपद्मिन्याम् ९हरि-द्रायां, १०मुक्तायां, ११शम्यायां १२दूर्व्वे च राजनि० १३पीतकायां १४वीरयोषिति च शब्दच० ।

लक्ष्मीपूजाकालादि स्कन्दपु० उक्तं यथा

"पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्तसुरङ्गमे । प्रत्यब्दं पूजये-ल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्णे न रात्रौ च नाश्विते न नक्रकुम्भयोः । द्वादश्यां चैव नन्दायां रिक्ता-यासु निरर्थके । त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां अमायां नैव पूजयेत् । न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत्तु गुरोर्वारे चाश्वासे रविसोमयोः । गुरुवारे हि पूर्णा च यत्नेन यदि लभ्यते । तत्र पूजा तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी । न कुर्य्यात् प्रतिपदि चापि नैव कुर्य्यादिदर्शनम् । न षष्ठ्यां कारयेत्तत्र नैव भिन्नष्टौ प्रदापयेत् । पौषे च दशमी शस्ता चैत्रे च पञ्चमी तथा । नभस्ये पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारे विशेषतः । आढकं धान्यसंपूर्णं नानाभरणभूषितम् । सुगन्धिशुक्लपुष्पैश्च शुक्लपक्षे विशेषतः । पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके । पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्ये तु विशेषतः । गुरु-वारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजये-त्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते । यत्नेन कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि । इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत्" । लक्ष्मीचरित्रे तु "न शुक्लपक्षे रिक्तायां दशमी द्वादशीषु च । चतुर्थ्यादिचतुर्थ्यां च लक्ष्मीपूजां न का-रयेत्" । दशमीनिषेधः पौषातिरिक्तपरः प्रागुक्तैक-वाक्यत्वात् । दीपान्विताकालादौ तत्पूजादिकं दीपान्वित-शब्दे ३६०७पृ० दृश्यम् । कोजागरलक्ष्मीपूजा कोजा-गरशब्दे २२६२ पृ० दृश्या । भाद्रशुक्लपञ्चम्यां श्री-पूजनं "पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" ति० त० विहितम् । "पञ्चम्यां श्रियं पूजयेत्"कल्पश्रुतिरपि तत्परा । गरु०पु० ११४ अ० लक्ष्म्यालक्ष्म्यागमकारणतोक्ता यथा

"कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्य-भाषिणम् । सूर्य्योदये चास्तमये च शायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् । नित्यं छेदस्तृणानां धरणि-विलिखनं पादयोरल्पमार्ष्टिर्दन्तानामल्पशौचं वसनमलि-नता रूक्षता मूर्द्धजानाम् । द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं पासहासातिरेकः स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत् केशवस्यापि लक्ष्मीः । तथा भाजनवेतना तत्रोक्ता यथा "शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ वरा-ङ्गनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्व्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् । यथा बलं तु पुष्पस्य पाण्डुरस्य विशेषतः । शिरसा धार्य्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते । दीपस्य पश्चिमाच्छाया छाया शय्यासनस्य च । रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति" ।

लक्ष्मीकान्त पु० ६त० । १विष्णौ, २राजनि च लक्ष्मी-पत्यादयोऽप्यत्र । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा० । लक्ष्मीपतिस्तु लवङ्गे पूगवृक्षे च पु० शब्दच० ।

लक्ष्मीजनार्द्दन न० शालग्रामभेदे । तल्लक्षणं यथा "एक-द्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया" ब्रह्मवै० पु० ।

लक्ष्मीनारायण पु० शालग्रामभेदे तल्लक्षणं यथा "एक-द्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्" ब्रह्मवै० पु० ।

लक्ष्मीनृसिंह न० शालग्रामभेदे तल्लक्षणं यथा "द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं वि-ज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम्" ब्रह्मवै० पु० ।

लक्ष्मीपुत्र पु० ६त० । १कामदेवे, २अश्वे मेदि० ३कुशे लवे च शब्दच० । ५गन्धर्व्वभेदे ।

लक्ष्मीफल पु० लक्ष्म्याः फलमस्य । श्रीफले बिल्ववृक्षे राजनि० ।

लक्ष्मीवत् पु० लक्ष्मीः शोभाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १पनसे

शब्दच० । २चौयुक्ते त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् । ३श्वेतरोहितकदम्बे पु० राजनि० ।

लक्ष्मीसहज पु० लक्ष्म्या सह क्षीराब्धौ जायते जन-ड । १चन्द्रे, शब्दच० २उच्चैःश्रवसि ३कर्पूरे च ।

लक्ष्य न० लक्ष-यत् । १वेधार्थमुद्दिश्यमाने शरव्ये अमरः । २लक्षणयाबोध्येऽर्थे ३उद्देश्ये, ४दर्शने, ५अनुमेये च त्रि० ।

लक्ष्यासन न० हठयो० उक्ते आसनभेदे । "अथ लक्ष्यासनं वक्ष्ये विख्यातेऽङ्घ्रितलद्वयम् । गुल्फदेशे प्रयुञ्जीत तथा- ऽऽधायान्वयेद् भुवि" ।

लख गतौ भ्वा० पर०सक० सेट् । लखति । अलखीत्-अला- खीत् । इदित्त्वात् लङ्खति अलङ्खीत् ।

लग सङ्गीभावे चक०गतौ सक०भ्वा०प०सेट् । लङ्गति अलङ्गीत्

लग सङ्गे भ्वा० पर० सक० सेट् । लगति इदित् अलगीत् घटा० लगयति । "छायेव तस्या लगति स्म पश्चात्" नैष० ।

लग आस्वादने प्राप्तौ च सक०चु०उभ०सेट् । लागयति ते अली- लगत् त ।

लगित त्रि० लग-क्त । संलग्ने ।

लगुड(ल)(र) पु० लग-उलच् डस्य रो वा । दण्डाकारे काष्ठनिर्मिते पदार्थे (लाठी) अमरः ।

लग्न न० लस्ज-क्त तस्य नः । १मेषादिराशीनामुदये अमरः । २सक्ते त्रि० । लग-क्त पृषो० । ३संबद्धे त्रि० । ४स्तुतिपाठके पु० त्रिका० । लग्न इव स्वार्थे कन् । ५प्रतिभुवि । (जामिन) "लग्नको वित्तहीनः स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि" इति स्मृतिः । मेषादिराश्युदय- रूपलग्नपदार्थस्य देशभेदे मानमानं ज्योतिषतत्त्वे २४५२। ५३पृ०दर्शितम् । एतत्काले लग्नसाधनम् १८०२पृ०दृश्यम् ।

लग्निका स्त्री नग्नेव कन् पृषो० । अष्टवर्षकन्यायां स्त्रियाम् अमरटीका ।

लघ अभोजने सीमातिक्रमे गतौ च भ्वा०आ०सक०सेट् इदित् । लङ्घते अलङ्घिष्ट । "कश्चोविनीतः सञ्चलङ्घ" महाभा० ।

लघ शोषे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लङ्घति अलङ्घीत् ।

लघ भासार्थे चु०उभ०स०सेट् इदित् । लङ्घयति ते अललङ्घत् त

लघ आस्वादने चु०उभ०सक०सेट् । लाघयति-ते अलीलघत्-त

लघट्(टि) पु०लघि-शोषे "लङ्घेर्नलोपश्च" उणा०अटिः ककार उच्चारणार्थः उज्ज्वल० वाराणसी तु न तथा । वायौ ।

लघिमन् पु० लघोर्भावः इमनिच् टिलोपः । १लघुत्वे भावे, देहोर्ध्वगतिप्रकारः । २ऐश्वर्यभेदे च ।

लघिष्ठ त्रि० अतिशयेन लघुः इष्ठन् टिलोपः । अतिशय- लघुत्वयुक्ते । ईयसुन् । लघीयानप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

लघु न० लघि-कु नि०नलोपः । १शीघ्रे अमरः । २कृष्णागुरुणि मेदि० । ३वीरणमूले राजनि० । ४पृक्कानामौषधौ स्त्री मेदि० । ५निःसारे, ६बाधरहितामिते, ७अल्पे, ८मनोहरे च त्रि० मेदि० । व्याकरणोक्ते ह्रस्वसंज्ञके ९अकारादौ वर्णे, ज्योतिषोक्तेषु "पुष्याश्विहस्ता लघुः" इत्युक्तेषु १०पुष्यादिनक्षत्रेषु च पु० । ११लघुतायुक्तायां स्त्रियां स्त्री वा ङीप् । तद्युक्ते त्रिष् लघ्वति ।

लघुकाय पुंस्त्री० लघुः कायो यस्य । १छागे त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । कर्म० २लघुशरीरे पुंन० ।

लघुकाश्मर्य पु० नित्यकर्म० । कट्फले वृक्षे राजनि० ।

लघुचिर्भिटा स्त्री नि०कर्म० अगेवारौ कर्कटीभेदे राजनि० ।

लघुदन्ती स्त्री कर्म० । क्षुद्रदन्तीवृक्षे ।
"दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटुदीपनम् । गुदाङ्कुराश्म- शूलाम्रकण्डूकुष्ठविदाहकृत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पि- त्तास्रं कफशोथोदरक्रिमीन्" "क्षुद्रदन्तीफलन्तु स्यान्म- धुरं रसपाकयोः । शीतलं शूलविण्मूत्रं गरशोथ कफापहम्" भावप्र०

लघुद्राक्षा स्त्री कर्म० । काकलीद्राक्षायाम् राजनि० ।

लघुनामन् पु० लघुवर्णयुक्तं नाम वाचकशब्दो यस्य । अ- गुरुचन्दने शब्दच० ।

लघुपत्रक पु० लघूनि क्षुद्राणि पत्राण्यस्य कप् । (गुड़ारो- चना) लताभेदे शब्दच० । स्व भावे ङीप् । लघुपत्री स्त्री २अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

लघुपुष्प पु०लघु पुष्पं यस्य । भूमिकदम्बे राजनि० । [ङीप् ।

लघुबदर पु० कर्म० । १क्षुद्रकोलौ । २भूबदर्याम् स्त्री राजनि०

लघुब्राह्मी स्त्री कर्म० । क्षुद्रब्राह्म्याम् राजनि० ।

लघुमन्थ पु० । अग्निमन्थः मन्थः पूर्वपदलोपः कर्म० । क्षुद्रा- ग्निमन्थे राजनि० ।

लघुलय न० लघु शीघ्रं लीयते ली-अच् । वीरणमूले अमरः

लघुसटाफला स्त्री सटा फलं यस्याः कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरि- कायाम् (छोट डुमुर) राजनि० ।

लघुहेमदुग्धा स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरे (छोट डुमुर) राजनि०

लघूदुम्बरिका स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरभेदे राजनि० ।

लङ्का स्त्री लक-अच् टाप् च । लङ्कानाम्ख्यातायां १पुर्याम् । सा च भूगोलस्य मध्ये भूमध्यपादविषये "स्थिता" सि० शि० । २शाकिनीभेदे ३वेश्यायां ४शाखा- यां च त्रिका० ।

लङ्काधिप पु॰ ६त॰। १रावणे लङ्कानाथादयोऽप्यत्र। २कुबेरे च। [पृक्कायां (पिड़िङ) शाकभेदे शब्दच॰।

लङ्का(यि)पिका स्त्री लङ्कामयतं व्याप्नोति वा ण्वुल्।

लङ्कास्थायिन् पु॰लङ्कायां तिष्ठति स्था णिनि। (लङ्काशिज) वृक्षभेदे शब्दच॰। २लङ्कावासिनि त्रि॰।

लङ्कोपिका स्त्री लङ्कायामुप्यते वप-ण्वुल् पृषो॰। पृक्कायाम्। (पिड़िङशाक) शब्दर॰।

लङ्घन न॰ लघि-ल्युट्। १अभोजने, २अतिक्रम्य गमने, ३क्रमणे, ४प्लवने च मेदि॰। ५कर्षणे च भावप्र॰ लङ्घनस्य ज्वराद्यवस्थापथ्यादिकमुक्तं यथा "ज्वरे लङ्घनं कुर्य्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्"। तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्। दोषोऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्। प्रभूते शोधनं तत्र मूलादुन्मूलनेच्छया"। चक्रदत्तः "नवं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत्। आमदोषमविज्ञाय लङ्घयेत्तं यथाविधि। मातः पचति धात्वाकृत् पित्तन्तु दशभिर्दिनैः। श्लेष्माद्दशभिर्वर्षैः पच्यते वदतांवर!। लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्य्याद्दोषानुरूपतः। त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे। निर्वातसेवनात् खेदाल्लङ्घनाद्युष्णवारिणः। प्राणादाममज्वरे क्षीणे यवादौषधमाचरेत्"। आत्रेयोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च। लङ्घितस्याय दोषशेषे यवागूपानमाचरेत्। शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा प्रयतमाचरेत्। पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने। क्षामार्थं लङ्घितं दद्यात् तस्य सन्तर्पणं हितम्। द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्थं च कर्त्तव्यमसर्पणं ज्वरशान्तये"। अत्र लङ्घनशब्देनाशनमुच्यते। अत आह सुश्रुतः "आमदृष्टिमितैर्दोषैर्यावन्त्यहान्याहरः। तावन्त्यनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत्। आमदृष्टिमितैर्दोषैः सवस्तः। संसर्गम् औषधाद्यादिप्रयुक्तम्"। अत आह चरकः "चतुःप्रकाराः संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्। चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम्"। निरूहवस्तिशिरोविरेचनानि मन्तनुपायनं तस्य संग्रहत्वात्। अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः। सुश्रुतः "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तं लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणं तु पृथग्विधम्"। लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः"।

लछ चिह्नकरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। लछति अलछीत्।

लज व्रीडायाम् भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट्। लजते अलजिष्ट।

लज तिरस्कारे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् इदित्। लञ्जति अलञ्जीत्।

लज अन्तर्द्धाने चुरा॰ उ॰ सक॰ सेट्। लाजयति-ते अलीलजत् त।

लज भाषणे हिंसायां दाने च सक॰वासया वास च अक॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् इदित्। लञ्जयति-ते अललञ्जत् त।

लज भासने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। लजयति-ते अललजत्-त

लजकारिका स्त्री लजं लज्जां करोति क-ण्वुल् अत इत्वम्। लज्जालुलतायाम् हेमच॰।

लज्जा स्त्री लस्ज-भावे अ। स्वकार्य्यकृतो परदर्शने दुष्टत्वधिया ततो निवृत्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदे अमरः।

लज्जालु स्त्री लस्ज-आलुच्। १लताभेदे शब्दच॰। २लज्जावति त्रि॰। "लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका। रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि। लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगं विनाशयेत्" भावप्र॰। [पिपिष्टे।

लज्जाशील त्रि॰ लज्जा शीलयति शील-अण्। लज्जा-

लज्जिरी स्त्री लज्जा+अस्त्यर्थे इरच् गौरा॰ङीष्। लज्जालुलताभेदे राजनि॰। [त।

लञ्ज भासने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। लञ्जयति ते अललञ्जत्

लञ्ज पु॰ लञ्ज-अच्। १पदे २कच्छे च हेमच॰। ३पुच्छे जटा॰ संज्ञायां कन् अत इत्वम्। लञ्जिका वेश्यायाम् हेमच॰।

लट बालभावे अक॰ दन्त्यौ हि॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। लटति। अलाटीत् अलटीत्। [विश्वः।

लट पु॰ लट-बा॰ अच्। १प्रमादवचने २दोषे च

लटक पु॰ लट-वुन्। दुर्जने शब्दादिकोषः।

लटपर्ण न॰लटं दुष्टं पर्णमस्य। त्वचे (दारचिनि) राजनि॰

लटा स्त्री लट-व। (नाटाकरञ्ज) १करञ्जभेदे, २वाद्यभेदे, ३पापचटके, मेदि॰ ४कुसुम्भे हेमच॰। ५भ्रमरके च भरतः। ६बाले त्रने पुंस्त्री॰ जातिभेदे पुंस्त्री॰७रागभेदे पु॰ उज्ज्वा॰।

लड विलासे भ्वा० पर० सक० सेट् । लडति अलाडीत्-अलडीत्
लड उत्क्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते । अलीलडत्-त ।
लड जिह्वोन्मथने सक० जिह्वाचालने अक० भ्वा० पर० सेट् ।
लडति अलाडीत्-अलडीत् घटा० । लडयति ।
लड उपसेवायां (?) चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलील-
डत् त ।
लड आप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।
लड भाषणे दिव० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित् ।
लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।
लड उत्क्षेपणे वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् ।
लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।
लड क्षेपणे अद०चु०उभ०सक० सेट । लडयति ते अललडत् त
लड्डुक पु० लड-उ तस्य नेत्त्वम् स्वार्थे क । तैलादिपक्वे
गोधूमादिचूर्णनिर्मिते (लाडु) मिष्टान्नभेदे "पृथुलड्डु
कमानीति नैषधम् श्लोकमध्यम् ।
लड्ड पु० लडि रन् । (लड्डन) इति ख्याते देशभेदे ।
लत आघाते सौ०पर०सक०सेट् । लतति अलातीत् अलतीत् ।
लता स्त्री लत-अच् । शाखारहिते १गुडूच्यादौ अमरः ।
२शाखायां ३प्रियङ्गौ ४स्पृक्कायाम् ५व्यक्तनवपत्र्यां च
अमरः । ६ज्योतिष्मत्यां ७लताकस्तूरिकायां ८माधवील
तायां ९दूर्वायाञ्च मेदि० । १०कैवर्तिकायां ११सारिवौषधौ
च राजनि० ।
लताकरञ्ज पु० लताख्यः करञ्ज । करञ्जभेदे राजनि० ।
लताकस्तूरिका स्त्री लतायां कस्तूरीव सुगन्धत्वात् स्वार्थे
कन् । कस्तूरीगन्धयुक्तपत्रयुतायां लतायाम् राजवल्ल० ।
"लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी शीताक्षरोगहृत्" ।
लताजिह्व पु स्त्री० लतेव जिह्वा यस्य । सर्पे शब्दमा० स्त्रियां
ङीष् ।
लतातरु पु० लतेव दीर्घतरुः । १तालवृक्षे २नागरङ्गवृक्षे च
शब्दच० । ३शालवृक्षे राजवल्ल० । लताद्रु मादयोऽप्यत्र ।
लतापनस पु० लतायां पनसमिव स्थूलं फलमस्य । (तर-
मुज) लताभेदे त्रिका० । [शब्दच० ।
लतापृक्का स्त्री लतेव विस्तीर्णा पृक्का । (पिडिङ्ग) शाकभेदे
लताफल न० लतायां फलमस्य । पटोले ।
लतामरुत् स्त्री लतायां मरुत् वायुर्यस्याः । पृक्कायां शब्दच०
तद्गन्धाघ्राणे हि वायुवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धम् ।
लतायष्टि स्त्री लतापि यष्टिरिव । मञ्जिष्ठायाम् शब्दमा० ।
लतायावक न० लताया यावकमिव । प्रवाले हारा० ।
लतार्क पु० लतयाऽर्क इव । हरितवर्णपलाण्डौ शब्दर० ।
लतावेष्ट पु० "बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं
रमेत् । बद्धविज्ञानवद्योषां लतावेष्टमुच्यते" रतम०
उक्ते आलिङ्गनभेदे । [वेष्टितकं तथा" शब्दमा० ।
लतावेष्टितक न० आलिङ्गनभेदे । "उद्घट्टपीडितं लता-
लप कथने भ्वा०पर० द्विक० सेट् । लपति । अलापीत्-अल-
पीत् । क्वचित् चकि न पुङ्गवः ।
लपन न० लप्यते उच्यतेऽनेन लप-करणे ल्युट् । १मुखे
अमरः । भावे ल्युट् । २कथने च । [न० अमरः ।
लपित त्रि० लप-कर्मणि क्त । १कथिते । भावे क्त । २कथने
लप्सिका स्त्री खाद्यभेदे भावप्रकाशे २१८१ पृ० दृश्यम् ।
लब अवस्रंसने सक० शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् ।
लम्बते अलम्बिष्ट ।
लब्ध त्रि० लभ-कर्मणि क्त । १प्राप्ते अमरः । २भाविकाभेदे
स्त्री जटा० । भावे क्त । प्राप्तौ ३लाभे न० ।
"अङ्कलब्धाधिकं लब्धम्" गीत० ख्यातिः ।
लब्धवर्ण पु० लब्धो वर्णो वर्णनं प्रशंसा ज्ञानवत्त्वेन येन ।
पण्डिते अमरः ।
लभ शब्दे सक०भ्वा०आत्म०सेट् इदित् । लम्भते अलम्भिष्ट ।
लभ प्राप्तौ सक० भ्वा० आत्म० अनिट् । लभते । अलब्ध ।
लिप्सुः लब्धुकः । लिट् लभा । अजिघ्रजादावाहुर्धातवो लभम् ।
आलम्भः उपालम्भः । अनुपसर्गात् चञि तु न लाभः ।
खलि च सर्वथा दुर्लभः ।
आ+स्पर्शे वधे च उप+ज्ञानभेदे उप+आ+तिरस्कारे ।
लभस न० लभ-असच् कित्त्वम् । वाजिबन्धने उज्ज्वल० ।
लभ्य त्रि०लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्ये मेदि०२न्याय्ये अमरः
लमक पु० रम-ड्वुन् रस्य लः । १जिह्वे जारे त्रि०को० ।
लम्पट पु० रम-अटन् पुक् च रस्य लः । परस्त्रीषु १लोलुपे,
मेदि० । २आसक्ते च ।
लम्ब पु० लबि-अच् । १नर्तके २कान्ते ३अङ्गे च उणा० ।
४उत्कोचे हेमच० । ५बृहज्ज्योतिषोक्ते त्रिभुजादिक्षेत्रे भुज-
कर्णयोर्मध्यस्थे सम्बमाने ६ज्ञले च "आबाधाभुजकर्णो-
दत्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रि-
भुजे फलं भवति" लीला० । ७दीर्घे दत्तमाने च त्रि० ।
लम्बकर्ण पु० लम्बः कर्णो यस्य । १छागे मेदि० २अङ्कोठ-
वृक्षे पु० ३हस्तिनि ४राक्षसे च पुंस्त्री० शब्दच० ५श्येनप
क्षिणि राजनि० । ६लम्बश्रोत्रयुते त्रि० । कर्म० । ७लम्ब
माने श्रोत्रे पु० । गर्दभ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
लम्बकेश त्रि० लम्बः दीर्घः केशो यस्य । दीर्घकेशयुक्ते कुशपदे

विटपे। "ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः। दर्भसंख्या तु विज्ञेया ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः" सं० त०। "केशोऽलम्बम्" रघु०। २दीर्घकेशयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३दीर्घे केशे च पु०।

लम्बदन्ता स्त्री लम्बो दीर्घः दन्त इव बीजकण्टको यस्य। १सिंहलद्वीपभवपिप्पल्याम् राजनि०। २दीर्घदन्तयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे दन्ते पु०।

लम्बन न० लबि–ल्युट्। नाभिदेशपर्य्यन्तं १लम्बमाने माल्यादौ अमरः। भावे ल्युट्। २लम्बने न०।

लम्बबीजा स्त्री लम्बं दीर्घं बीजं यस्याः। सिंहलदेशजात-पिप्पल्याम् राजनि०।

लम्बा स्त्री लम्बते लबि–अच्। १तिक्ततुम्ब्यां (तितलाउ) २तुम्ब्यां ३गौर्य्यां च मेदि० ४दशमहाविद्याभेदे ५त्रिपुरासुन्दर्य्यामेदे च त्रिपुरा०।

लम्बोदर पु० लम्बं दीर्घमुदरं यस्य। १गणेशे अमरः। २ताराभाज्यां देव्यां स्त्री ङीप् च। ३दीर्घोदराढ्ये त्रि०।

लम्बो(म्बौ)ष्ठ पु० स्त्री० लम्बो ओष्ठो यस्य। उष्ट्रे त्रिका०। स्त्रियां ङीप्। [चलार्थिनः ....]

लय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लयते अलयिष्ट।

लय पु० ली–अच्। १संश्लेषे २विनाशे ३नृत्यगीतवाद्यानामेकतानताख्ये साम्ये च मेदि०। लीयतेऽत्र। उर्ध्वभूतचरपरे ४प्रलयकाले शब्दर० ५ईश्वरे च। लयवस्तुभेदाश्च "हिण्डी चाद्यवरतिका अङ्गका विकर्षिका। षाम्बरसातीकलापा गणनुकारा फलजुलाः। सर्वाङ्गुकारनलिता ... स्वरिकस्तथा। कपितयुग्यरचोऽर्धचन्द्रकोऽथ ... लयवः ... अपि। ...परी ... भ्रान्तोऽर्धवलिता ततः। ... समस्य ... वलितोऽर्धवस्तथा। ... दण्डकस्तरचितविधिमकी। ... विक्षतधारा च ... विलोचकः। ... करकस्तुक-संज्ञकः। ... मोक्षा ... परविशारदैः। यतेन ... भगवान् जये लोको जनार्दनः" सङ्गीतदा०।

लर्द गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। लर्दति अलर्दीत्।

लल इच्छायां चु०उभ०सक०सेट्। लालयति–ते अलीललत् त।

लल इच्छायां अद० चु०उभ०सक०सेट्। ललयति ते अललत् त।

ललज्जिह्व पु० ललन्ती आस्वादनाय चलन्ती जिह्वा यस्य उष्ट्र० वा। १कुक्कुरे, २उष्ट्रे, ३हिंस्रजन्तौ त्रि० मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४चञ्चलजिह्वायुक्ते त्रि०। स्त्रियां टाप्।

ललन न० लल–ल्युट्। उष्ट्र वा। १लालने। २केली हेमच० ३भावे ४पायसवृक्षे ५प्रियालवृक्षे च पु० राजनि०। पु० लल–ल्यु। ६जिह्वायां ७नार्य्याञ्च स्त्री मेदि०।

ललनाप्रिय पु० कर्म०। १कदम्बे। २ह्रीवेरे न० राजनि०। ३जिह्वाप्रिये, ४रमणीवल्लभे च त्रि०।

ललन्तिका स्त्री लल–झच् स्वार्थे क अत इत्वम् उष्ट्र वा। नाभिदेशपर्य्यन्तं लम्बमाने १माल्यादौ अमरः। २गोधायां शब्दच०।

ललाट न० लड–अच् डस्य लः ललमटति अट–अण्। चक्षुषाधःस्थे ऽङ्गभेदे (कपाल) अमरः।

ललाटन्तप पु० ललाटं तापयति तप–णिच् खश्–मुम् च। १सूर्य्ये त्रिका०। २ललाटतापके त्रि० "शिरसि ललाटन्तपनिष्ठुरातपा" नैषधम्।

ललाटपट्ट पु० ललाटं पट्टमिव विस्तीर्णत्वात्। अयवा० ललाटे ललाटपट्टललाटयोरप्यन्त।

ललाटिका स्त्री ललाटे आबध्यते ठन्। १ललाटभूषणे (टीका) अमरः २ललाटस्थे तिलके च।

ललाम न० लल–अच् ललमति अम–अण्। १प्रधाने, २ध्वजे ३शृङ्गे ४वालधौ ५चिह्ने ६भूषायां ७रत्ने ८तिलके ९घोटके १०प्रभावे च मेदि०। मान्तत्वमप्यस्य त्रि०।

ललामक न० ललाम तिलकमिव इवार्थे कन्। ललाटपर्य्यन्तं लम्बमाने माल्यभेदे अमरः।

ललित न० लल–क्त। १शृङ्गारात्मके चेष्टाभेदे "सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्" सा० द०। २सुन्दरे, ३ईप्सिते च त्रि० अमरः ४हारभेदे पु० शब्दर० लल–क्त इत्। ५चालने न० ६कस्तूर्य्यां ७नार्य्यां च स्त्री राजनि०। ८नदीभेदे सा च नदी कालिकापु० ८१ अ० उक्ता। ९दुर्गायाम् "या दुर्गा सैव ललिता" पद्मपु० पाता०। १०राधासखीभेदे च।

ललितासप्तमी स्त्री ललिताप्रिया सप्तमी। ललितापूजाङ्गे १भाद्रशुक्लसप्तम्याम्, तद्दिनकर्त्तव्ये २व्रतभेदे च।

लव पु० लू–अप्। १लेशे २विनाशे ३छेदने ४रामपुत्रे मेदि० ५कालपरिमाणभेदे काष्ठाद्वये हेमच० ६गोलाङ्गूललोम्नि, ७वाले केशे च ८जातीफले न० शब्दच०। ९लवङ्गे १०रामज्जके ११ईषदर्थे राजनि०। १२लावपक्षिणि पुंस्त्री० राजनि०।

लवङ्ग न० लू-अङ्गच्। स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये अमरः। "लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम्। दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशनम्। तृष्णां छर्दिं तथाध्मानं शूलमाशु विनाशयेत्। कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षिपति तद्ध्रुवम्" भावप्र०। स्वार्थे क तत्रैव शब्दर०।

लवङ्गकलिका स्त्री लवङ्गं कलिकेव। लवङ्गे राजनि०।

लवण पु० लू-ल्युट् पृषो० णत्वम्। १रसभेदे "लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्वघातकरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। चक्षुर्विदाहजननः कपोलगलदाहकृत्। योऽतियुक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोठक्षतादिकृत्। वलीपलितखालित्यं कुष्ठवीसर्पतृट्प्रदः" भावप्र०। तत्प्रधाने २सैन्धवसौवर्चलविडादिरूपे पदार्थे च न०। तदुत्पत्तिस्थाने ३सिन्धुदेशे ४समुद्रे ५मधुदैत्यसुते असुरभेदे च पु०। ६लवणरसयुक्ते मेदि० ७लावण्यवति च त्रि० ८नदीभेदे ९दीप्तौ च स्त्री मेदि०।

लवणकिंशुका स्त्री लवणरसान्वितं किंशुकं पत्रमस्याः। महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०। [राजनि०

लवणक्षार पु० लवणमयः क्षारः। लवणसंयुक्ते क्षारे

लवणखनि स्त्री ६त०। साम्भरिलवणोत्पत्तिस्थाने हेमच०।

लवणधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायां लवणनिर्मितायां धेनौ वराहपु०। [धान्यधेनुशब्दे १९८१पृ० दृश्यम्।

लवणाचल पु० दानार्थं कल्पिते अचलाकारे लवणस्तूपे।

लवणाब्धि पु० लवणमयोऽब्धिः। लवणप्रचुरसमुद्रे। लवणसमुद्रादयोऽप्यत्र। [(करकचलवण) राजनि०।

लवणाब्धिज न० लवणाब्धौ जायते जन-ड। सामुद्रलवणे

लवणोत्तम न० लवणेषु उत्तमम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०।

लवणोद पु० लवणमयमुदकं यत्र उदादेशः। लवणसमुद्रे अमरः।

लवन न० लू-भावे करणे च ल्युट्। १छेदने अमरः (दोमा काता) २दात्रे स्त्री शब्दच० ङीप्। [दात्रे राजनि०।

लवली स्त्री० लवं छेदं लाति ला-क गौ० ङीप्। (नोयाड़)

लवित्र न० लूयतेऽनेन लू-इत्र। १दात्रे अमरः।

लष(श)(ष) इच्छायाम् भ्वा०उभ०सक०सेट्। लष(श)(ष)ति ते अलाषी(श)(ष)त् त।

लशु(सु)न न० अश-उनन् अशन् वा धातोरादेर्लश्च। (रशुन)। रसोने भावप्र०। तस्योत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "यवनन्तु रसोनः स्याद्गृञ्जनो महौषधम्। अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः। यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमः। तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि। पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः। तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः। कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः। नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः। बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः। रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः। रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः। भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः। बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः। हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान्। दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति। मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लशुनसेविनाम्"। दीर्घनखः शब्दर०।

लष इच्छायां दिवा० भ्वा०च उभ०सक०सेट्। लष्यति-ते लषति ते अलषीत् अलाषीत् अलषिष्ट ललाष लेषे।

लस श्लेषे क्रीडायां दीप्तौ च अक०भ्वा०पर०सेट्। लसति अलासीत् अलसीत्।

लसा स्त्री लसति लस-अच्। हरिद्रायाम् हारा०।

लसिका स्त्री लस क्वुन् टाप् अत इत्त्वम्। लालायां शब्दच०।

लस्ज व्रीडायां भ्वा०आ०अक०सेट्। लज्जते अलज्जिष्ट। ईदित् निष्ठायामनिट्। ओदित् निष्ठातस्य नः। लग्नः।

लस्त त्रि० लस-क्त नि० इडभावः। १श्लिष्टे, क्रीडिते, २शिल्पयुक्ते च। संज्ञायां कन्। धनुर्मध्यभागे पु० अमरः

लहरि(री) स्त्री लेन इन्द्रेण ह्रियते जड्गमनाय हृ-कर्मणि इन् वा ङीप्। महातरङ्गे हेमच०।

ला आदाने अदा० पर० सक० अनिट्। लाति अलासीत्।

लाक्षणिक त्रि० लक्षणया बोधयति ठक्। १लक्षणया अर्थबोधके शब्दे। लक्षणार्थे ठञ् स्वार्थे अण्। २लक्षणयुक्ते च।

लाक्षण्य त्रि० लक्षणं वेत्ति ष्यञ्। १शुभाशुभलक्षणज्ञे। स्वार्थे वा० ष्यञ्। २लक्षणयुक्ते।

लाक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया लक्ष-अच् पृषो०वृद्धिः। (गा)ख्याते पदार्थे अमरः। २रक्तद्रव्ये।

लाक्षातरु पु० लाक्षायोनिस्तरुः। (गा) कुसुमपादपे तरौ शब्दच०। लाक्षाद्रवादयोऽप्यत्र।

लाक्षादितैल न० लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् शा०त०। वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पं बृहच्चेतिभेदात् तत्र स्वल्पं यथा "लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचितम्।

तद्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्" । अरुन् यथा "लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् । मस्तु-षड्गुणसंयुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् । शतपुष्पां हरिद्रां च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकाम् । कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धां च दारु च । मुस्तकं चन्दनं चैव पृथक्पण-समानकैः । द्रव्यैरेतैश्च संसिद्धमभ्यङ्गात् सान्तताप्रहम् । विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेवं प्रशमं नयेत् । कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम् । त्रिकपृष्ठ-ग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा । पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् । अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं महत्" चक्रदत्तः । [राजनि०

लाक्षाप्रसाद पु० लाक्षायाः प्रसादो यस्य । पट्टिकालोध्रे

लाक्षाप्रसाधन न० प्रसाध्यते भूष्यतेऽनेन ल्युट् लाक्षा तद्रूप एव प्रसाधनमस्य । १रक्तलोध्रे अमरः ।

लाक्षारस पु० लाक्षानिःसृतो रसः द्रवः । अलक्तकरसे ।

लाख शोषे भूषणे दाने वारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा० पर० सेट् । लाखति अलाखीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

लाघ सामर्थ्ये भ्वा० आ० अक० सेट् । लाघते अलाघिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

लाघव न० लघोर्भावः अण् । १लघुत्वे २आरोग्ये च राजनि०

लाङ्गल न० लगि-कलच् पृषो० वृद्धिः । स्वनामख्याते १भूमिकर्षके पदार्थे अमरः । २लिङ्गे शिश्ना० ३पुष्पभेदे ४तालवृक्षे ५गृहदारुणि च मेदि० । [(हेल) अमरः ।

लाङ्गलदण्ड पु० ६त० । लाङ्गलमध्यस्थे काष्ठमये दण्डे

लाङ्गलपद्धति स्त्री लाङ्गलजाता पद्धतिः रेखा । सीतायाम् लाङ्गलपातजातस्थभूमिरेखायाम् अमरः ।

लाङ्गलिकी स्त्री लाङ्गलमिवाकारोऽस्त्यस्याः ठन् गौ० ङीष् (विषलाङ्गला) १वृक्षभेदे अमरः । तत्र भवः अण् २विषभेदे पु० हेमच० ।

लाङ्गलिन् पु० लाङ्गलं प्रहरणसाधनत्वेनास्त्यस्य इनि । १बल-रामे शब्दर० । लाङ्गलदण्ड इव दीर्घः आकारोऽस्त्यस्य इनि । २नारिकेलवृक्षे अमरः ।

लाङ्गली स्त्री लाङ्गलाकारः पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् (काँचड़ा) शाकभेदे अमरः ।

लाङ्गूल न० लगि-ऊलच् पृषो० । पशूनां पश्चाद्देशस्थिते रोम-पुच्छे सारसुन्दरी २शेफे मेदि० ३कुसूले त्रिका० ।

लाङ्गूलिका स्त्री लाङ्गूलाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । पृश्निपर्ण्याम् राजनि० । [तदाकारपुष्पयुते २वृषभौषधे च राजनि० ।

लाङ्गूलिन् पु० लाङ्गूलमस्त्यस्य इनि । १वानरे शब्दच०

लाछि लक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लाञ्छति अला-ञ्छीत् । [ऋषभकम् । लाञ्जति अलाञ्जीत् ।

लाज भर्जने भ्वा० पर० सक० सेट् । लाजति अलाजीत् । इदि

लाज न० लाज-अच् । १उशीरे २आर्द्रतण्डुले पु० मेदि० । ३भृष्टधान्ये (खइ) पु० ब० व० अमरः । स्त्रीत्वमप्यत्र मेदि० ।

लाञ्छन न० लाञ्छ्यते लाछि-कर्मणि ल्युट् । १चिह्ने २नामनि च मेदि० भावे ल्युट् । ३अङ्कने ।

लाट पु० लट-संज्ञायां घञ् । १देशभेदे २वस्त्रे अमरः ३जीर्णालङ्कारे शब्दर० । ४विदग्धपुरुषे च शा० र० ।

लाटानुप्रास पु० अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० अलङ्कारशब्दे च ३८८ पृ० दृश्यम् ।

लाड क्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति ते ।

लाभ पु० लभ्यते लभ-कर्मणि घञ् । १मूलधनादितोऽधिके लभ्यमाने धने अमरः । भावे घञ् । २प्राप्तौ ।

लामज्जक न० लायते ला-क्विप् लाः आदीयमानः मज्जा सारो यस्य कप् । वीरणमूले अमरः ।

लालन न० चु० लल-ल्युट् । स्नेहपूर्वकपालने ।

लालसा स्त्री लस-स्पृहायां यङ् लुक् भावे अ । १अतिप्र-णेच्छायाम् अमरः । २गर्भिणीदोहदे हेमच० ३याच्ञायां औत्सुक्ये च मेदि० । कर्त्तरि अच् । ४लोभे त्रि० हेमच० ।

लाला स्त्री चु० लल-णिच् अच्-टाप् । मुखजलस्रवे अमरः

लालाटिक त्रि० ललाटं प्रभोर्भाग्यं पश्यति ठञ् । १प्रभु-भाग्यापजीविनि कार्याक्षमे अमरः । ललाटात् ललाटस्थभाग्यात् आगतः तस्येदं वा ठञ् । २भाग्या-धीने त्रि० "प्राप्तिस्तु लालाटिकी" इत्युद्भटः । ३ललाट-सम्बन्धिनि त्रि० ।

लालाविष पु० लालायां विषमस्य । १लूतादौ कीटे हेमच० कीटशब्दे २०५८ पृ० दृश्यम् । [हेमच० ।

लालास्राव स्त्री लालां स्रावयति स्रु-णिच्-अण् । लूताकीटे

लालित्य न० ललितस्य भावः ष्यञ् । १सौन्दर्ये २मनो-हरत्वे "नैषधे पदलालित्यम्" इत्युद्भटः ।

लाव पुंस्त्री० लू-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । १पक्षिभेदे अमरः । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । तत्रैव भावे घञ् । २छेदने ।

लावण न० लवणेन संस्कृतम् अण् । लवणसंस्कृते औषधादौ

लावणिक न० लवणेन संस्कृतम् ठञ् । १लवणेन संस्कृतौषधादौ हेमच० । लवणं पण्यमस्य ठञ् । २लवणविक्रयोपजी-विनि वणिग्भेदे च ।

लावण्य न० लवणस्य भावः ष्यञ्। लवणत्वे “मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते” उज्ज्वलमणुक्ते देहसौन्दर्यभेदे च।

लासिका स्त्री लस-ण्वुल्। नर्त्तक्याम् अमरः। पृषो० लासकीत्यप्यत्र तट्टीका।

लास्य न० लस-ण्यत्। १नृत्ये अमरः। २वाद्यनृत्यगीतत्रिके मेदि०। “स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते” इत्युक्ते ३स्त्रीनृत्ये च। नार्ये च। तत्रैव।

लिकुच पु० लकुच-पृषो० इत्त्वम्। (मादार) इति ख्याते अमरः।

लिक्षा(क्षा) स्त्री लिष-गतौ क्स बहुलकमत्वात् पृषो० वा कत्व। १यूकाण्डे शब्दर०। “जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा” इत्युक्ते परिमाणभेदे च।

लिख लेखने तुदा०पर०सक०सेट्। लिखति अलेखीत्। कुटादिरयमत् तेन लिखनमिति चित्रम्।

लिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्खति अलिङ्खीत्

लिखन न० क्ली० लिख-भावादौ ल्युट्। १लेखने २लिपौ च

लिखित न० लिख-भावे क्त। १लेखने। आधारे क्त। २लिपौ अमरः। विवादे अर्थसाधके ३पत्रे च “प्रमाणं लिखितं भुक्तिः” स्मृतिः। लेख्यशब्दे दृश्यम्। ४स्मृतिकारके शङ्खसहोदरे मुनिभेदे पु०।

लिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्गति अलिङ्गीत्।

लिग चित्रीकरणे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित्। लिङ्गयति ते अलिलिङ्गत् त।

लिङ्ग पु० लिगि-अच्। १चिह्ने २शेफसि आधारवत्पिक्षे उपस्थेन्द्रिये अमरः। ३अनुमानसाधने हेतौ ४सांख्योक्ते प्रधाने तस्यात्मविवेकहेतुत्वात् तथात्वम् ५शिवमूर्त्तिभेदे मेदि० ६व्याकरणोक्ते शब्दगते पदसाधुतावच्छेदके धर्मभेदे सिद्धा० ७अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च। “समता च लिङ्गमिति” मीमांसकाः।

शब्दधर्मलिङ्गं चार्वाभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा “लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मको धर्म एव तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषावस्थादेषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। “त्रिगुणसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्त्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम् अन्यत्र (रज आधिक्ये) स्त्रीत्वमिति”। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन वक्तृर्थाभेदारोपात् भवति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्प्रकारतन्त्र्येण वा भवेत् तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वात् शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते” इति हर्युक्तेः “शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते” इत्युक्तेश्च शब्दानां नानार्थतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थाभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः प्रातः सन् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थः। मुख्यत्वेनैव पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा०सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेः पदार्थप्रकारकनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशेषरूपभेदकसङ्गावात्। उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति”। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्”।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गन्तु द्वितीयादित्रये तत्तन्मन्त्रप्रकाश्यार्थे विनियोगसाधकं यथा “बर्हिर्देवसदनं दामीति” अत्र दामीति पदस्य दा लवने इत्यस्माद्धातोः सिद्धस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य चास्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् दर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य विनियोगोऽवगम्यते” तत्त्वबोध०। प्रत्यक्षद्वितीयाश्रवणे तु लैङ्गिकविनियोगस्त्यज्यते “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्” जै० सू०। यथा “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” श्रुतिः ऐन्द्री च ऋक् “कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र! दाशुषे” अस्य मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यम् तदेतत् निरूपितं तत्त्वबोधन्याम् “तथा हि गार्हपत्यमिति द्वितीयारूपप्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्याग्निगतं क्रियाजन्यप्रीतिफलाश्रयत्वरूपं कर्मत्वं साक्षाद्बोधितं तथा च तस्य देवतात्वं श्रुतिप्रमाणं क्रियाजन्यप्रीतिभागित्वमेव हि शक्यैव देवतात्वादिति गार्हपत्याग्नेरुपस्थानस्य शेषितावगम्यते ऐन्द्र्येति तृतीयया ऋचः करणत्वबोधनादुपस्थानशेषत्वमवगम्यते मन्त्रलिङ्गेनेन्द्रस्यापि शेषत्वमित्युभयोरुपस्थानं देवतात्वञ्चावगम्यते। तथा च विरोधः न ह्युभयप्रकाशकत्वमेकस्योपस्थानं

र्बर्हिजुष्टमिति तत्परीहाराय मन्त्रस्येन्द्रपदे विधिवाक्यस्थगार्हपत्यपदे वा लक्षणा वक्तव्याऽऽवश्यकी । तत्र गार्हपत्यपदस्य इन्द्रे न लक्षणा गार्हपत्यदेवताकत्वस्य लिङ्गानिरपेक्षश्रुतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवताकत्वन्तु लिङ्गेन विलम्बबोध्यम् । तथा हि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या इन्द्रमुपतिष्ठते इति कल्प्यते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विलम्बगम्यमिति शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव बलवतीति लिङ्गं दुर्बलम् । अतएव न एकत्वः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात् । एवञ्च श्रुतितोऽग्न्युपस्थाने सिद्धे कयाकिलाकाङ्क्षायामैन्द्र्येति । ततश्च मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशकत्वात् तेनाग्न्युपस्थानानुपपत्तेः न चान्योपस्थापकमन्त्रे चाग्न्युपस्थानं मुख्यमित्यनुपपत्त्या मन्त्रस्येन्द्रपदस्य इदि परमैश्वर्य इति पातञ्जलाद्यैश्वर्यगुणयोगादग्नौ लक्षणा" "यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चात्कर्म निरूप्यते । मन्त्राकाङ्क्षावशेऽन्यैन्द्र्येति श्रुतिकल्पना । बुद्ध्या प्रथमतः पूर्वं गार्हपत्यार्थता मते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्रार्थाकाङ्क्षानिबन्धनम् । ताञ्च श्रुतिर्विरुन्धाना स्वविरोधेन गच्छति । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते" । लिङ्गं यथा गच्छति पूर्वो० । १०वाक्योक्ते महतत्त्वे देवशब्दे ३७५४ पृ० दृश्यम् । ११सप्तदशावयवे लिङ्गदेहे ।

"सप्तदशैकं लिङ्गम्" सा० सू० "स्थूलशरीरस्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशलिङ्गं मन्तव्यम् । न तु सप्तदश एकमेवलदाद्यतया व्याख्येयम् उत्तरसूत्रे च व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतयाऽत्र लिङ्गैकत्वे एव सूत्रस्य तात्पर्यावधारणात् । "यदात्मा पुरुषो योऽसौ बध्यमोक्षैः न युज्यते । सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धे च सप्तदशावयवा अत्र सप्तेति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूलदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेव तादिप्रत्ययानुरोधेन कल्प्यत इति । अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रायशः । ज्ञानवान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यत्र सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं कथं भवति"लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः" इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं ज्ञातमिति" भा० । "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सा० सू० । "तस्य लिङ्गस्य तदधिष्ठानस्याश्रयो यस्स्थायभूतपञ्चकं तदाश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तदाधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गवत्तस्मादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वात् स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः" । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं कथ्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्" "वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः" इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पूर्वोक्तमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा, दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरस्तन्निरूपितः । यत्तु मायावादिनो लिङ्गशरीरे सप्तदशसंख्याने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पूर्वोक्तं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति" भा० । वेदान्तिमते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तं सप्तदशावयवं लिङ्गशरीरमिति भेदः ।

लिङ्गक पु० लिङ्गेन कायति कै—क । कपित्थवृक्षे शब्दच० ।

लिङ्गपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे लिङ्गपुराणप्रतिपाद्यविषया यथा "ब्रह्मोवाच "शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् । पठतां शृण्वताञ्चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । यत्र लिङ्गाभिधे तिष्ठन् वह्निलिङ्गे हरोऽभ्यधात् । मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्निकल्पकथाश्रयम् । तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् । पुराणं लिङ्गमुदितं बह्वाख्यानविचित्रितम् । तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् । परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये । पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंक्षेपतः पुरा । तत्र पूर्वभागे "योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम् । लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्त्तिता हि ततःपरम् । सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनः । ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् । ततो भुवनकोशाख्या

कथ्यं यौगाख्यानमतः । ततश्च विस्तरात् सर्वलिङ्गपुराख्यानकं तथा । लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् । शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् । प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् । अन्धकाख्यानकं पश्चाद्वाराहचरितं पुनः । नार्सिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः । शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् । कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः । ततो विनायकाख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च । उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः । उत्तरभागे विष्णुमाहात्म्यमनन्तरम् अम्बरीषकथा ततः । सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने ! । शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः । सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा । दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणं ततः । प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम् । व्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः । त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च । एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया । व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः । लिखित्वैतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमन्वितम् । फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये । यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापापहं नरः । स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत् । लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद् यः शृणुयात् तथा । तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वयसुभोगिनौ । जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादान्नात्र संशयः" नार०पु०१०२अ० ।

लिङ्गवर्त्तिनी स्त्री लिङ्गं पुरुषचिह्नभेदं वर्त्तयति वृध–णिच्-णिनि । जपापाने शब्दच० ।

लिङ्गवृत्ति पु० लिङ्गं संन्यासादिवेशधारणमेव वृत्तिः जीविका यस्य । जीविकार्थसंन्यासचिह्नादिधारिणि कपटपरिव्राजके अमरः ।

लिङ्गिन् त्रि० लिङ्गमस्त्यस्य इनि । १चिह्नवति, २जीविकार्थसंन्यासादिचिह्नवति, ३प्रशस्तलिङ्गयुते गजे च पु० जटा० । ४लिङ्गव्यापकीभूते साध्ये ५पक्षे च । "तल्लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वम्" गौ० सू० व्याख्याने लिङ्गिग्रहणत्वाच्चर्त्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति प्रत्यक्षेणाप्यदर्शितम्" त० कौ० । (गुरिका) लताभेदे राजनि० ।

लिङ्गिनी स्त्री लिङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । (पंच-

लिङ्गोपहित पु० लिङ्गेन हेतुना उपहितः विशिष्टः । व्याप्यानुमानानुकूलहेतुयुक्ते पक्षे । आचार्यमते लिङ्गोपहित एव पक्षे वैशिष्ट्यस्य भाष्यस्य भानम् । तथा हि वह्निव्याप्यो हि धूमो यत्र लिङ्गं भवति तत्र वह्नेर्भानम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शोत्तरं जायमानानुमाने ज्ञानलक्षणया तादृशपक्षभानस्यावश्यकत्वात् । तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्येव तन्मतानुमानप्रकारः । [अलिपत् अलिपत अलिप्त ।

लिप लेपने, तुदा० उभ० सका० अनिट् । लिम्पति ते

लिपि(पी) स्त्री लिप–इक् वा ङीप् । १लिखिताक्षरके पत्रे, अमरः २लेपने च । [लेखके अमरटी० ।

लिपिक(का)र पु० लिपिं करोति कृ–अच् अण् वा ।

लिप्त त्रि० लिप-क्त । १भुक्ते, २कृतचन्दनादिलेपे अमरः ३मिलिते हेम० ४विषदिग्धे च मेदि० । ज्योतिषोक्ते राशेः षष्टिभागात्मके कलारूपे ५भागे स्त्री । "लिप्ताश्चैतं यदि पूर्वमेतत्" इति नी० ताजकम् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । लिप्तिका तत्रार्थकलायाम् ।

लिप्सक पु० कुत्सितं लिप्तम् कन् । विषाक्तशरे अमरः ।

लिप्सा स्त्री लभ सन्-भावे अ । १लाभेच्छायाम् २इच्छायां अमरः । "लिप्सासाह्ले तृतीयवर्षे द्रव्यार्जननियमस्य सार्थकत्वमापादितं श्रुत्या" मिता० । [२वर्षे च शब्दर० ।

लिम्पाक पु० लिप-आकन् पृषो० । १जम्बीरभेदे (पातिलेबु)

लिवि(वी) लिप-इन् पृषो० पस्य वः वा ङीप् । लिपिशब्दार्थे अमरः । लिविकरादयोऽपि लिपिकराद्यर्थे ।

लिश अल्पीभावे च दि० अक० आत्म०अनिट् । लिश्यते अलिक्षत ।

लिश गतौ तु० पर० सक० अनिट् । लिशति अलिक्षत् ।

लिह आस्वादने अदा० उभ० सक० अनिट् । लेढि लीढे । अलिक्षत त । [लीढिम् निपातश्च नः । लीनः ।

ली श्लेषे दिवा० आ० अक० अनिट् । लीयते अलेष्ट ।

ली श्लेषे क्र्या०प्वा० पर० अक० अनिट् । लिनाति अलैषीत् ।

ली द्रावणे वा चुरा० उभ० सक० सेट् पक्षे भ्वा० पर० अनिट् । लीनयति ते लाय(प)यति ते इत्तम् लयति । अकर्मकत्वे द्रावणे लीनं विलायतीत्येव । प्रलम्भने अभिभवे पूजायां च सक०आत्म० । तत्र नित्यमात्त्वे पुक् । जटाभिरालापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः । अलीलयत् त अलील(प)यत् त । अलैषीत् । अलासीत् ।

लीढ त्रि० लिह-आस्वादे क्त । १आस्वादिते, २स्पृष्टे च ।

लीला स्त्री ली-क्विप् लियं लाति ला–क । १केलौ, २विलासे ३शृङ्गारादिजातचेष्टायाम् मेदि० । "अप्राप्तप्रियपक्षा-

गतमायिकायाः, यस्याःपुरोऽस्मि निजवपुर्विनोदवृद्धा, आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीलाम्" उज्ज्वलमणयुक्ते ४प्रियानुकरणे च ।

लीलावती स्त्री लीला+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १विलासवत्यां स्त्रियां, भास्कराचार्य्यस्य २पुत्र्यां, तत्कृते ३ग्रन्थभेदे गङ्गानाथाचार्यस्य ४भार्य्यायां तन्नामके न्यायग्रन्थे "नाथः स्फुजतीत्यादिके" न्यायमतसिद्धपदार्थप्रतिपादके ५ग्रन्थभेदे, दुर्गाप्रसिद्धे ६वेश्याभेदे च -ति० त० मत्स्यपु० । [२देवपत्नी च त्रिका०।

लीलोद्यान न० लीलार्थमुद्यानम् । १क्रीडार्थे आरामे,

लुक्कायित त्रि० लुच्यते लुन्च-अपनयने क्विप् लुक् काको यस्य तादृग् इवाचरति लुक्काय+क्विप्-क्त । अन्तर्हितदेशे

लुज बधने अनुधातोरर्थे च चुरा० उभ०सक० सेट् इदित् । लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त ।

लुञ्चित त्रि० लुन्च-णिच्-क्त । अपसारिते दूरीकृते ।

लुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० भ्वा० आत्म० सेट् । लोटते ऋदित् लुङि उभ० अलुटत् अलोटिष्ट ।

लुट स्तेये भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुट दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । लोटयति ते अलूलुटत् त ।

लुट विलोडने, स्तेये च दिवा० सक० पर०सेट् । लुट्यति अलुटत् । ऋदित् चङि वा लुटः ।

लुट विलोडने सङ्गत्ये च दिवा० सक०पर०सेट् ।
लुट्यति अलोटीत् । अस्मार्थे भ्वादिरपि । लोटति ।

लुट गतौ चौर्य्ये च सक० अङ्गीभावे आयासे च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुठ प्रतिघाते भ्वा० आ० लुङि उभ० सक० सेट् । लोठते । अलुठत् अलोठिष्ट । ऋदित् चङि न लुटः ।

लुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । लोठति अलोठीत् ।

लुठ लोठे तु० कु० प० अक० सेट् । लुठति अलुठीत् ।

लुठ चौर्य्ये चु० उभ०सक०सेट् । लोठयति ते अलूलुठत् त ।

लुठन न० लु० लुठ-ल्युट् । अश्वादेर्भूम्यादौ श्रमापनयनार्थं पुनः पुनरङ्गचालने (लोटा) त्रिका० ।

लुठित त्रि० लुठ-क्त । भूमौ लतभूरिदेहपरावर्त्तने ।

लुड मन्थने भ्वा०पर०सक०सेट् । लोडति अलोडीत् ।

लुड संहतौ अक० स्तेये सक० तु० कु० पर० सेट् । लुडति अलुडीत् । लुडनम् ।

लुण्ट प्रस्ताव चौर्य्ये च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । लुण्टयति ते लुण्टति अलुलुण्टत् त अलुण्टीत् । कर्म्मणि लुण्ट्यते ।

लुण्टक पु० लुण्ट-ण्वुल् । (लाँटया) शाकभेदे शब्दच० ।

लुण्टाक त्रि० लुण्ठ-षाकन् । चौरे स्त्रियां ङीष् ।

लुण्ठक त्रि० लुण्ठ-ण्वुल् । चौरे ।

लुण्ड चौर्य्ये चु०उ०सक०सेट् । लुण्डयति ते अलुलुण्डत् त

लुथ बधे सक० क्लेशे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुन्थति अलुन्थीत ।

लुन्च अपनयने भ्वा०पर०सक०सेट् । लुञ्चति अलुञ्चीत ।

लुप छेदने विनाशने च तु०मुचा०उभ०सक० अनिट् । लुम्पति ते अलुपत् अलुप्त । ऋदित् चङि वा लुपः । अलूलुपत् त अलोलोपत् त । [अलोपीत् मिश्रकाङ्क्षायां च ।

लुप आकुलीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । लुप्यति अलुपत्

लुप्त न० लुप-क्त । १अपहृतधने । २छिन्ने ३नष्टे त्रि० ।

लुब अर्दने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लुम्बयति ते लुम्बति । अलुलुम्बत् त अलुम्बीत् ।

लुब्ध पु० लुभ-क्त । १व्याधे । २लम्पटे शब्दर० ३लोलुपे च मेदि० । स्वार्थे क । तत्रैव । लुब्ध इव आचरति क्वि-क । लुब्धक व्याधाकारताराभेदे खगोलशब्दे २४२२पृ०दृश्यम् ।

लुभ विमोहने तु० पर० सक० सेट् । लुभति अलोभीत् ।

लुभ आकाङ्क्षायां दि० पर० सक० सेट् । लुभ्यति । इरित् अलुभत्-अलोभीत् ।

लुल विमर्द्दने भ्वा० पर० सक० सेट् । लोलति । अलोलीत् ।

लुलाप पुंस्त्री० लुल चलने क तथाभूतान् आप् । महिषे अमरः स्त्रियां ङीष् । [लुलितपतज्जिवासम्" भट्टिः ।

लुलित त्रि० लुल क्त । १आन्दोलिते, २चालिते च "अपलुष चौर्य्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुष हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुह आकाङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० अनिट् । लोहति अलुक्षत् । [अलावीत् ।

लू छेदने क्र्या०प्वा० उभ० सक० सेट् । लुनाति लुनीते अ-

लूता स्त्री लू-तक् । कीटभेदे (माकड्सा) अमरः । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव । २पिपीलिकायां ३रोगभेदे (बर्म्मप्रभे) मेदि० ।

लून त्रि० लू-क्त निष्ठातस्य नः । छिन्ने अमरः ।

लूम न० लू-मक् । लाङ्गूले अमरः । [लुपत् ।

लूष बधे स्तेये च चु० उभ० सक० सेट् । लूषयति ते अलू-

लेख पु० लिख्यते पूजार्थं चित्रादिपटेऽसौ लिख-कर्म्मणि घञ् । देवे अमरः । भावे घञ् २लेखने । कर्म्मणि घञ् ।

३लेख्ये त्रि० मेदि०। आधारे घञ्। ४लेखनाधारे पत्रे "लिखितारितेऽर्थे लेखेन" इति माघः।

लेखक पु० लिख-ण्वुल्। लिपिकरे अमरः। लेखकलक्षणादि मत्स्यपु० १८९ अ० उक्तं यथा "सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः। लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै। शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्। अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः। उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः। बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद् नृपोत्तम!। वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित्। अनाहार्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद् नृपाह्वय"। "पदज्ञलब्धकीर्त्यर्थो बहुकृतो जितासुरः। सर्वशास्त्रसमालोकी प्रशस्तो नाम लेखकः" चाणक्यः। राजलेखकलक्षणं तु पत्रकौमुद्यामुक्तं यथा "ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः। नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः। मन्त्रचातुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः। सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्ये विचक्षणः। सदा राज्ञो हितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः। कार्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः। न्यायवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित्। एवमादिगुणैर्युक्तः स एव नृपलेखकः। नृपाज्ञवर्ती सततं नृपविज्ञापनक्षमः। नृपतेर्हितकाम्येषी स एव राजलेखकः"। "लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्ये विचक्षणान्" पराशरेणोक्तं कायस्थस्य लेखकत्वं विवादान्तर्गतविषयलेखने एव न पुस्तकादौ पत्राङ्कपत्रिकालिखितपुस्तकस्य पाठनिषेधात्।

लेखन न० लिख-ल्युट्। १पत्रादौ वर्णादिविन्यासे, २छर्दने च। आधारे ल्युट्। ३भूर्जपत्रे मेदि०। लिख्यतेऽनया ल्युट्। ४ताले राजनि० ५लेखनसाधने (कलम) स्त्री ङीप्। "मष्याधारं लेखनीञ्च" इति ति०त०। ६रोगोत्पादनार्थवस्तुभेदे स्त्री ७अक्षरमात्रे आधारभेदे दन्तभेदे च न०। ९लेखनसाधनवर्त्तिभेदे स्त्री भावप्र० तत्र चक्षुष्क्रियां तत्साधनलेखनीप्रकाश्चोक्तो यथा "लेखनं चातितीक्ष्णाम्लरैरञ्जनमुच्यते। नेत्रवर्त्मशिराजालगोलकश्लाटकस्थितम्। वस्त्रशलाकाभिर्दोषमुत्क्लेश्य स्रावयेत्तु तत्"। तद्वर्त्तिमानं तत्रैव "षडङ्गुलमात्रा भवेत्तु लेखनी स्यात् प्रमाणतः। चूर्णं तु लेखनं वैद्यैर्द्विगुणं प्रदीयते। तत्र शलाकाकारादि तत्रैव "तस्य तनुतपाकारा कलायपरिमण्डला। अदा-

हृता मुखाका स्वादङ्गुला धातुजाऽथ वा" कलायपरिमण्डला वापि कलायवद् वर्त्तवा। "ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने मता"। चन्द्रोदयाख्या लेखनी वर्त्तिश्च तत्रोक्ता यथा "मधुनाभिविभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला। पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम्। छागक्षीरेण संपिष्य वर्त्तिं कुर्यात् यथोचिताम्। सरङ्गमात्रां संपिष्य जलैः कुर्याद्यथाञ्जनम्। तिमिरं मांसवृद्धिश्च काचं पटलमर्बुदम्। रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्त्तिश्चन्द्रोदया हरेत्"। रसक्रिया लेखनी तत्रैवोक्ता यथा "तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थसितानवमनःशिला। गैरिकं विद्रुमफेनश्च मरिचं चेति चूर्णयेत्। संयोज्य मधुना कुर्याद्रसनार्थं रसक्रियाम्। वर्त्मरोगार्मतिमिरकाचशुक्रहरी पराम्"। चूर्णलेखनश्च तत्रोक्तं यथा "दशाशलत्वक्शिलाकाचमधुचन्दनसैन्धवैः। अञ्जनं हरते नित्यं सर्वाक्षिगदान् बलात्" इत्यादिः"। अक्षरलेखनीप्रमाणादि योगिनीतन्त्रोक्तं यथा "अंगुला लिखेद् यस्तु तस्य हानिर्भवेद् ध्रुवम्। ताम्रकृता तु विमलो भवेत् तत्पुत्रो भवेत्। अश्वाकृतिर्भवेत् लक्ष्मी शुभवंश प्रजा-बधा। हरतकरा रूपा वै नातिहिंसा प्रजायते। तथा अध्ययवैरैपि। शुभपौत्रकलागमः। रैत्येन विपुला लक्ष्मीः कांस्येन मरणं भवेत्। चाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन चाथ वा। चतुरङ्गुलया वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे!। तत्तदक्षरसंख्याते कल्पानुयाति वै दिवे।"

लेखनिक पु० लेखनं शिल्पमस्य ठन्। लिपिकरे मेदि०।

लेखर्षभ पु० लेख ऋषभ इव श्रेष्ठत्वात्। इन्द्रे अमरः।

लेखहार पु० लेखं हरति हृ-अण्। १पत्रवाहके। ण्वुल्। लेखहारकोऽप्यत्र।

लेखा स्त्री लिख-अ टाप्। १रेखायां, २पङ्क्तौ च। आधारे संज्ञायां घञ् टाप्। ३चित्रौ मेदि०।

लेख्य त्रि० लिख-ण्यत्। १लेखनीये। २व्यवहारे वाद्यादिदेयके पत्रभेदे न०। तल्लक्षणादि वीरमि० उक्तं यथा "अथ लेख्यं निरूप्यते। तत्र बृहस्पतिः "षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा। राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा। लेख्यन्तु त्रिविधमुक्तं भिन्न-

भुक्त्वा पुनः। आनन्दानक्रयाधानसंविद्दासऋणादिभिः। सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम्"। मरीचिः "स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च। लिखितेनाप्नुयात् सिद्धिमविसंवादिनेव च"। विभागो दायभागः आधानमाधीकरणम् संविद्समयः पाषण्डिवर्गेण विप्रक्रादिपत्रम्। भागपत्रादीनां स्वरूपमाह बृहस्पतिः "भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम्। विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते। भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम्। अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः। गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते। जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यः। गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते। ग्रामे देशे च यत्कुर्यात् सत्यलेख्यं परस्परम्। राजाविरोधिधर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत्। वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः। कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते। धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत्। उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनीषिभिरिति"। विशुद्धिपत्रमुक्तं कात्यायनेन "अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते बुधैः। विशुद्धिपत्रं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्"। सन्धिपत्रमप्याह स एव "उत्तरेषु समस्तेषु अभियोगे समागते। तत्त्वानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम्"। अन्याधिपत्रमाह प्रजापतिः "धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि। कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्"। पूर्वकाधिपत्रम्। सीमापत्रमप्याह कात्यायनः "सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते" इति। ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ प्राप्तिपत्रमुत्तमर्णेनाधमर्णाय देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्"। अत्र लौकिकं सप्तविधं लेख्यं स्वकृतान्यकृतभेदेन द्विविधमाह व्यासः "लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा"। स्वकृते साक्ष्यनियमोऽप्युक्तः तद्विषयम् स्वहस्तेतरादेन स एव "असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयो-रिति"। यथाविधि तदुभयोर्मर्थः। याज्ञवल्क्यः "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपधिकृतादृते"। इत्यभिधानात् बलोपधिकृतलेख्यं सर्वलेख्यविषयो न स्वकृतमात्रविषयः। यथा च मनुः "बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्। सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्"। नारदोऽपि "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथेति"। अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम्। समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्"। धनिकनामपूर्वकमित्युत्तमर्णनामोपरि लेख्यमधमर्णनाम तदधः इत्यर्थः। एतदधमर्णोत्तमर्णादिविशेषणमन्यकृतेऽप्युपयोगात्। समामासादि यथा समासमन्वयनामि सब्रह्मचारिकम्बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तगुणनाम बह्वृचः कठ इत्यादि। वशिष्ठोऽपि "लाभं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनं तथा। दायकं च पुत्रांश्च पितृनाम्ना च संयुतम्। जातिस्वगोत्रं शाखाञ्च द्रव्यमाधिं सवृद्धिकम्। ऋद्धिं व्याकरणस्य विदितार्थौ च साक्षिणौ"। स्थानं जनपदः। निवसनं पुरग्रामादिकं दायकोऽधमर्णः। तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति"। साक्षिपाक्षिकत्वेन द्वयोरभ्युपगमात् अपरस्तानियमो नात्रेत्युक्तेऽस्य न कश्चिदेति। अत्र साक्षिलेखनाभ्यर्थं स्वहस्तलिखितं कार्यं विशेषमाह स एव "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः। उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्"। यथा हस्तेन गुणवाक्य बहुग्रावःस्य लेख्यानियमाय विनिश्चितम्। अथवा स्वकारणेन यत्तु लेख्यस्य साक्षान्तर एव साक्षिषु मार्गेणोपादेयः। अलिपिज्ञसाक्षिणोः सर्वथा विषयनिरूपणे नारद आह "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतं तु सः। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति।

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् त्रैविध्यं विभजति बृहस्पतिः "दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा। शासनं कारयेद्धर्म्यं स्थानवंशादिसंयुतम्। मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे। दत्तं मयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे। चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम्। अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम्। दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च। षष्टिं

सर्वैरप्यत्र दानाच्छेदफलं लिखेत्। ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः। समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाधारान्वितम्। एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम्। देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति। सेवाशौर्य्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितस्तथा। पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः। प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते"। यत्सृष्टान्तिके प्रसङ्गाभावा ध्यायिने। सर्वमानदिवर्जितम् सकलराजचक्रादिदेशपरिवृतम्। योगीश्वरः शासनलक्षणमाह "भूमिं दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत्। आगामि भद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः। पटे वा ताम्रपट्टे वा समुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनोऽवंश्यानात्मानञ्च महीपतिः। प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति"। इत्थं पर्याक्रमकाभावादायिन्ति पर्याक्रमकादीन्यपि देयानीति राज्ञो नियतदानानि निबन्धं कारयेत् सन्धिविग्रहकाराधिकारिद्वारेत्यर्थात्। तथा च व्यासः "राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टे पटे वापि प्रविलेखेद्राजशासनमिति"। प्रतिग्रहात इति प्रतिग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपवर्ण्य दीयते नाज्ञया। दीयत इति दानम् भूम्यादि तस्य च्छेदः क्षेत्रादेर्मर्यादा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम्। आत्मवंश्यादीनभिलिख्येत्यन्वयः। इदञ्च साधुशब्दैरेव लेखनीयं न लौकिकशब्दनियमः। तथा च संग्रहकारः "राज्ञा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम्। युक्तं राजाभिधानेन मुद्रितं राजमुद्रया। सुविभक्तपदश्लोकिसम्पूर्णाक्षरवाचरम्। शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः"। अन्तिमपादोत्तरं लिखितमिति शेषः। तथापि लौकिकं देशभाषादिप्रतिषेधो नेत्याह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। शासने राज्ञा स्वहस्तेनैव सम्मतं लेख्यमित्याह व्यासः "संलिखेत् प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम्। मतम्मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः"। संलेख्यं प्रमाणहेतुत्वञ्च पूर्ववाक्योक्तदिक्ष्वन्वयः तयोराजस्वहस्तलिखनानियमात्। इदञ्च राज्ञा प्रतिग्रहीत्रे समर्पणीयमित्याह विष्णुः "पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कमागामिनृपतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति"। अथवा दत्तापहार-दोषप्रतिपादनमपि चागामिनृपज्ञापनार्थं तस्यावश्यक-मित्याह व्यासः "प्रतिवर्षसहस्राणि दानच्छेद-फलं तथा। आगामिनृपसामन्तबोधनार्थमिलेखयेत्" इति। "षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनप्रतिपादन्दा-नाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेदित्यर्थः।"

लेख्यपत्र पु० लिख्यतेऽत्र ण्यत् लेख्यं पत्रं यत्र। १ताल-वृक्षे भरतः। कर्म०। २लेख्ये पत्रे न० [लेपते चर्षणिप्र।

लेप गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लेप पु० लिप भावे-घञ्। १भोजने, २लेपने च मेदि०। कर्मणि घञ्। ३सुधायाम् (कलिचुन) त्रिका०। ४पितृ-दत्तपिण्डलेपे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्ड-भागिनः" स्मृतिः। [एकनखे पु० अमरः।

लेपक त्रि० लिम्पति लिप-ण्वुल्। १लेपनकर्त्तरि २स्त तिभेदे

लेपन न०लिप-ल्युट्। (लेपा) इति ख्याते १व्यापारे। कर्मणि ल्युट्। २तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

लेय पु० सिंहराशौ ज्यो० त०।

लेलिहा स्त्री तन्त्रोक्तेऽङ्गन्यासाङ्गे मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा तर्ज्जनीमध्यमाऽनामाः समं कुर्य्यादधोमुखीः। अना-मायां क्षिपेद्वृद्धाङ्गुष्ठं ऋज्वीं कृत्वा कनिष्ठिकाम्। लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा०।

लेलिहान पु० लिह यङ् लुक् ताच्छील्ये चानश्। १शिवे शब्दर० २सर्पे पुंस्त्री० हेमच०। ३पुनःपुनर्लेहनकर्त्तरि त्रि० तारादेवतापूजाङ्गे अङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषरूपे ४मुद्रा-भेदे स्त्री। तल्लक्षणं यथा "बद्धं विकारितं कृत्वाधो जिह्वां च चालयेत्। पार्श्वयुग्मं चिबुकयुगलं लेलिहा-नेति कीर्त्तिता" तन्त्रसा०। [२अल्पस्ते च।

लेश पु० लिश-अल्पीभावे घञ्। १अल्पे २कले अमरः।

लेट्ट पु० लिह-तृन्। लोष्टे अमरः। [लोष्ट्वेदनोऽप्यत्र।

लेष्टुघ्न पु०लेष्टुं हन्ति हन-क। लोष्टभेदके मुद्गरे शब्दच०।

लेह पु० लिह-घञ्। १आहारे २आस्वादे जिह्वया रसा-दानव्यापारभेदे (चाटा) च हेमच०। भावे ल्युट्। लेहन-मप्यत्र न०।

लेहिन पु० लिह-इनन्। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लेह्य त्रि० लिह ण्यत्। जिह्वया १आस्वाद्ये। २अमृते न० शब्दच०।

लैङ्ग न०लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। अष्टादशसु महा-पुराणेषु एकादशे १महापुराणे। लिङ्गं तदाकारः

अस्वत्वात् फलेषु अच् ङीप्। १लिङ्गिनीलतायां स्त्री राजनि० तस्याः लिङ्गदलत्वात्। २लिङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

लैङ्गिक त्रि० लिङ्गेनानुमापकलिङ्गादिना आपादितस्तत आगतो वा ठञ्। लिङ्गादिभिः १कल्पिते २अनुमिते ३लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमित्याचार्य्याः। अर्थप्रकाशसामर्थ्यलिङ्गेन कल्पिते ४मन्त्रादीनां तत्तत्कर्म्मादिविनियोगे च।

लोक दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट्। लोकयति ते अलुलोकत् त।

लोक दर्शने भ्वा०आ०सक०सेट्। लोकते अलोकिष्ट लुलोके। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अलुलोकत् त।

लोक पु० लोक्यतेऽसौ लोक–घञ्। १भुवने भुवनशब्दे दृश्यम्। २जने च अमरः। भावे घञ्। ३दर्शने।

लोककान्ता स्त्री ६त०। १ऋद्धौषधे राजनि० २लोकप्रिये ३लोकप्रिये च त्रि०। [अमरः।

लोकजित् पु० सर्वं लोकाचारं जितवान् जि–क्विप्। बुद्धे

लोकपाल पु० लोकान् पालयति पा–णिच्–अण्। १लोकपालके नृपे, २इन्द्रादिदिक्पाले, ३धनाध्यक्षादिषु पञ्चसु। ४लोकरक्षकमात्रे त्रि०। लोकनाथादयोऽप्यत्र।

लोकबान्धव पु० लोकानां बान्धवः सर्वकर्म्मप्रवर्त्तकत्वात्। सूर्ये जटा०। [लोकवहिर्भूते।

लोकबाह्य त्रि० बहिर्भवति बहिस्+ष्यञ् टिलोपश्च ५त०।

लोकमातृ स्त्री लोकानां मातेव रक्षित्री। १लक्ष्म्याम् अमरः ६त०। लोकानां मातरि त्रि०।

लोकलोचन पु० लोकैर्लोच्यतेऽनेन लुच ल्युट्। सूर्ये शब्दर०। लोकस्य लोचनमिव। सूर्ये न०। लोकनेत्रादयोऽप्यत्र न०

लोकायत न० लोकेषु आयतम् विस्तीर्णम् अनायाससाध्यत्वात्। चार्वाकमतसिद्धधर्म्मे शब्दच०।

लोकायतिक पु० लोकायतं तन्मतम् अधीते ठन्। चार्वाके।

लोकालोक पु० न लोक्यतेऽसौ लोकः न लोक्यतेऽसौ कर्म०। स्वनामख्याते सूर्यकिरणसम्पर्कसीमापर्वते। तस्य च पार्श्वयोरातपानातपसम्बन्धात्तथात्वम्।

लोकेश पु० ६त०। १ब्रह्मणि अमरः। २नृपतौ ३पारदे च राजनि० ४बुधभेदे त्रिका०।

लोच दीप्तौ चु०उभ०सक० सेट्। लोचयति ते अलुलोचत् त। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोच दर्शने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लोचते अलोचिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोचक न० लोच–ण्वुल्। १मांसपिण्डे, २कज्जले, ३कर्णाभरणे, ४भ्रुवि, ५नीलवस्त्रे, ६कर्णपूरे, ७कदल्यां, ८मूर्खायां ९निर्बुद्धौ भ्रूसमपर्णमिव मेदि० ११सर्पकञ्चुके शब्दर०।

लोचन न० लोच्यतेऽनेन लोच–करणे ल्युट्। १नेत्रे अमरः। भावे ल्युट्। २दर्शनक्रियायाम्। युच्। ३दर्शने ४आलोचने च स्त्री टाप् अमरः। ५महाशाणिकीटे स्त्री राजनि० ङीप्।

लोचनहिता स्त्री ६त०। यत्वाञ्जने (कर्पूरे) राजनि०।

लोचमस्तक पु० लोचयुते लोचं मस्तकं यस्य। मयूरशिखायाम् अमरः।

लोट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। लोट(ड)ति। अलोटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोणा स्त्री लवणमस्त्यस्याः अर्शआदित्वात् अच्। १चुक्रिकायाम् राजनि०। लोणाम्लायाम् स्त्री राजनि०

लोणार न० लवणमृच्छति क्षारत्वेन ऋ–अण् उप०स०। पृषो० लवणजे क्षारभेदे राजनि०।

लोत न० लू–तन्। १लोहितवर्णे, लोप्त्रे (चोराव) जटाधरः ३चिह्ने त्रि० मे०। ४नेत्राम्बुनि त्रिका० ५लवणे च

लोप्त्र न० लू-प्त्रन्। १अश्रुजले, २लोहितधने च संक्षिप्तसा०।

लोध पु० रुध–अच् रस्य लः। स्वनामख्याते वृक्षे रत्नमा०।

लोध्र पु० रुध–रन् रस्य लः। (लोध) ख्याते वृक्षे अमरः। "लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्। कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत्" भावप्र०।

लोप पु० लुप–भावे घञ्। १विनाशे २छेदने, ३आकाङ्क्षाभावे, ४व्याकरणोक्ते अदर्शनरूपे नाशे च। लोपयति स्त्रीणां रूपगर्वम् अच्। ५अगस्त्यमुनिपत्न्यां स्त्री जटा०।

लोपापक पुंस्त्री० लोपमदर्शनमाप्नोति दूरतः आप–ण्वुल्। शृगाले शब्दमा० स्त्रियाम् जाति० टाप् अत इत्त्वम्।

लोपामुद्रा स्त्री मुदं राति रा–क कर्म०। अगस्त्यमुनिपत्न्याम् अमरः।

लोप्त्र न०लुप–ष्ट्रन्। स्तेयधने स्त्रीत्वमप्यस्ति तत्पक्षे ङीप्।

लोभ पु० लुभ–आकाङ्क्षायां भावे घञ्। परद्रव्येषु अतत्प्रयिताभिलाषे "परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते। अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ! स लोभः परिकीर्त्तितः" पद्मपु०।

लोभिन् त्रि०लुभ–णिनि। परद्रव्येषु अतितृष्णावति जटा०।

लोभ्य पु० लुभ-कर्मणि यत्। १मुद्गे हेमच०। २लोभनीयपदार्थे त्रि०। [अमरः। तत्प्रधाने २काङ्क्षे न० जटा०।

लोम न० लू–मन्। देहजाते केशादौ १रोमाख्ये द्रव्ये

लोमकर्ण पुंस्त्री लोमयुक्तः कर्णो यस्य शब्दा०। शशके

हेमच॰ तत्कर्षस्य लोमघ्नत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।
लोमकूप पु॰ लोम्नां कूप इव । रोमाधारे १छिद्राकारे गर्त्ते
लोमघ्न न॰ लोमानि हन्ति हन–टक् । (टाक) रोगभेदे ।
लोमन् पु॰ लू–मनिन् । देहस्थे केशतुल्ये (रो॰या) पदार्थे अमरः । [नृपभेदे हारा॰
लोमपाद् पु॰ लोमयुक्तौ पादावस्य शा॰त॰ । अङ्गदेशस्थे
लोमश पु॰ लोमानि बाहुल्येन सन्त्यस्य श । १मुनिभेदे २मेषे ३लोमयुक्ते त्रि॰ मेदि॰ । ४काकजङ्घायां ५जटामांस्यां, ६वचायाम् ७शुकशिम्ब्याम् ८महामेदायां ९कासीसे १०शाकिनीभेदे च स्त्री मेदि॰ ११माषपर्ण्याम् १२अतिबलायां च स्त्री विश्वः । १३मांसीमांस्यां स्त्री राजनि॰ । [राजनि॰
लोमशकाण्डा स्त्री लोमश इव काण्डोऽस्याः । कर्कट्याम्
लोमशपर्णिका स्त्री लोमशानीव पर्णानि यस्याः कप् अत इत्त्वम् । माषपर्ण्याम् शब्दच॰ । [राजनि॰
लोमशपुष्पक पु॰ लोमशमिव पुष्पमस्य कप् । शिरीषवृक्षे
लोमशातन न॰ लोमानि शातयति शद–णिच् नन्द्यादि॰ ल्यु । लोमपातने औषधभेदे गरु॰ पु॰ १८८ अ॰ तल्लोमघ्नं यथा "हरितालसशङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना । एतद्रूपमेव लोमघ्नं लोमशातनमुत्तमम् । शङ्खं हरितालश्च तद्धत्तूरस्य फलानि च । ताक्ररससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् । सुधा च हरितालञ्च शङ्खचैव मनःशिला । कैम्बेन सहैतत्तु छागमूत्रेण पेषयेत् । तद्धत्त्वोपहर्त्तमाहेन लोमशातनमुत्तमम्" ।
लोमहर्षण न॰ लोम्नां हर्षणं हर्षजनकव्यापार इव कङ्कट इति यावत् । रोमाञ्चे । लोमानि हर्षयति उत्तमलोमकथया हृष-णिच्-ल्यु । व्यासशिष्ये सूतवंश्ये स्वनामख्याते २पौराणिके पु॰ "प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः । पुरा संहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः" विष्णुपु॰ ।
लोमहृत् पु॰ लोमानि हरति हृ–क्विप् तुक् च । १हरिताले हेमच॰ । लोमशातनशब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् ।
लोल त्रि॰ लोड–अच् डस्य लः । १चञ्चले २सतृष्णे च अमरः च ३जिह्वायां ४लक्ष्म्याम् स्त्री मेदि॰ ।
लोलार्क पु॰ काशीस्थे अर्कमूर्त्तिभेदे काशीख॰ ४६ अ॰ ।
लोलिका स्त्री लोडयति सेवने दन्तान् लोड-ण्वुल् डस्य लः । १चाङ्गेर्याम् (चुकोपालङ्ग) जटा॰ ।
लोलित त्रि॰ लुड–विमर्दे णिच् क्त । चालिते ।

लोलुप(भ) त्रि॰ लुभ-यङ् अच् लुपो॰ अस्य वा पः । अतिलोभयुक्ते अमरः । [अलोलिट ।
लोट संज्ञा राशीकरणे भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । लोटति
लोष्ट पुंन॰ लोट-अच् । १मृत्खण्डे (ढेला) अमरः । २लौहमले राजनि॰ ।
लोष्टघ्न पु॰ लोष्टं हन्ति मर्दयति हन-टक् । लोष्टभेदने मुद्गरादौ भरतः । [भेदनसाधने मुद्गरादौ भरतः ।
लोष्टभेदन पु॰ लोष्टं भिनत्ति विमर्दयति भिद–ल्यु । लोष्ट-
लोष्ठ पु॰ लोट-ठन् । लोष्टे हेमच॰ ।
लोह पुंन॰ लू-विच् लोऽल्पं ऊहति ऊह-क । १धातुभेदे अमरः । २धातुमात्रे मेदि॰ ३रुधिरे राजनि॰, ४अगुरुचन्दने न॰ अमरः । धातुभेदस्य गुणादि भावप्र॰ उक्तं यथा "अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः "पुरा लोमिलदैत्यानां निघ्नतां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । सुश्रुताहृतोत्क्लेदकफदाहक वारितः । अयस्तोयः सदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु । लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयमश्मदं सं- मेहं शुद्धोमग्रतो कुरुतेऽस्मारीश्च । नानारुजाश्चापि तथा प्रकोपं करोति हृद्याणमशुद्धलोहम् । लौहपाटि सङ्काटि चायसं चेदशुद्धिमदर्वकृतं ध्रुवम् । पाटकं च तनुते शरीरके रागजा हृदि दलाद्य वन्नति । कुष्ठरुजं दिवतैवश्च मामाद्य दालिकां तथा । यद्यस्तरश्चापि तलेक्कोहस्य सेवकः" । तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च "घनाश्मस्त्रवराकाराप्यङ्गान्यन्धेन लेपयेत् । लोहे सुवर्ण सच्चापि तत्सारमभिधीयते । लोहसारो गुणं हन्याद्ग्रहणीमतिसारकम् । मर्दनयोक्तकं वातं शूलस्य परिणामजम् । अर्दत्र पीनसं पित्तं श्वासं आर्शं अपोहति" । अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च । "यत् पात्रे प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम् । गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम् । कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत् । प्लीहाम-

मस्तिष्कस्य मलत्रापि शिरोरुजम्। सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलौहं न संशयः। नलं वीर्यं वपुःपुष्टिं गृह्णतेऽग्निं विवर्द्धयेत्। अथ किट्टस्य “ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते। लोहसिंहानिका किट्टं सिंहानञ्च निगद्यते। यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्”। अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते “पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते”। अथ लोहस्य मारणविधिः “शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्”। अन्यच्च। “हिङ्गुलस्याष्टमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्याममेकं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्हन्तु लोहचूर्णमसंशयात्। यथाऽमृतो योगीन्द्रैः क्रमोऽयं लोहमारणे। कथितो रामराजेन कौतूहलधियाऽधुना। कनकार्कदलोत्थेन गर्भं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः। यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। धर्म्मे धृत्वा रूवुकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तन्नवगुं जलमथवा नागरसेन वा। तक्रसैन्धवचूर्णं च अथवा सावयेदपि। आतपे शोधयेत्तत्र पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्”। एवं मारितलोहस्य गुणाः “लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नव रत्तिकाः। तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः” भावप्र०। “यस्य तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः। स पापकोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते” मत्स्यपु०। “अयःपात्रे पयःपानं गव्यं पिष्टाशनमेव च। मद्यादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा। भुक्त्वा भुञ्जन् यत् किञ्चिदभक्ष्य मद्यवत्” ब्रह्मवै०।

लोहकण्टक पु० लोहमिव कठिनः कण्टको यस्य। १मदनवृक्षे शब्दच०। २लोहमयकण्टके च।

लोहकार पु० लोहं तन्मयं शस्त्रादि करोति कृ-अण्। कर्मकारे। स्त्रियां ङीप्। लोहकारकोऽप्यत्र। “गोपाद्यात् तन्तुवाय्यां वै कर्मकारोऽभवत् सुतः” पराशरोक्ते जातिभेदे ब्र०स्त्री०।

लोहकिट्ट न० ६त०। लोहमले। (लोहार गु)। राजनि०।

लोहचूर्ण न० ६त०। (लोहारगुर) ख्यात १पदार्थे २लोहमले राजनि०।

लोहज न० लोहात् लोहाभ्यां वा जायते जन-ड। १लोहमले राजनि० २धातुद्वयजे कांस्ये च हेमच०।

लोहद्राविन् पु० लोहानि धातुद्रव्याणि द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि। १टङ्कणे (सोहागा) राजनि०। २धातुद्रावके त्रि०। [अमरः स्त्रियां ङीप्।

लोहपृष्ठ पुं स्त्री० लोहमिव कठिनं पृष्ठमस्य। कङ्कपक्षिणि

लोहमारक पु० लोहं मारयति मारयति मृ-णिच्-ण्वुल्। शालिञ्चशाके त्रिका०। [२लोहघातके त्रि०।

लोहल पु० लोहमिव लाति ला-क। १अव्यक्तवचने अमरः

लोहवर न० लोहेषु सर्वधातुषु मध्ये वरम्। स्वर्णे मेदि०।

लोहश्लेषण न० लोहानि स्वर्णादीनि श्लेषयति योजयति श्लिष-णिच्-ल्यु। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लोहसङ्कर न० लोहानां धातुद्रव्याणां सङ्करो यत्र। मिश्रितधातौ १रीत्यादौ २वर्त्तलोहे च राजनि०।

लोहाभिसा(हा)र पु० लोहं तन्मयरथस्य अभिसा(हा)र्य्यतेऽत्र अभि+सृ-(हृ)-घञ् आधारे घञ्। राज्ञां युद्धयात्रादौ नीराजनाविधौ अमरः।

लोहामिष पु० १तीर्थभेदे वराहपु०। २लोहकीटे च।

लोहित न० रुह-इतन् रस्य लः। १कुङ्कुमे २रक्तचन्दने ३रक्तगोशीर्षकभेदे मेदि० ४पद्मके ५हरिचन्दने शब्दच०। ६रक्तकुङ्कुमे ७रुधिरे च राजनि० ८युद्धे हेमच०। ९मदभेदे १०मर्दने ११रक्तवर्णे च पु०मेदि०। १२रक्ततायुक्ते त्रि०। १३मृगभेदे १४रोहितमत्स्ये १५सर्पे १६देशभेदे भरतः। १७नदभेदे शब्दच० १८रक्ताङ्गे १९रक्तशालौ राजनि०। २०नदभेदे २१सरोवरभेदे ब्रह्मपुत्रशब्दे दृश्यम्। वर्णे जातौ स्त्रियां ङीप्। वर्णे तु स्त्रीत्वे ङीप् तस्य नः। लोहिनी लोहितवर्णयुक्तस्त्रियाम्। रुह-इतन् रस्य लः। रोहणकर्त्तरि स्त्रियां टाप्॥

लोहितक न० लोहितमिव कायति कै-क। १पित्तले राजनि०। लोहित+स्वार्थे कन्। २पद्मरागमणौ पु० हेमच०। ३मङ्गलग्रहे पु० शब्दमाला।

लोहितचन्दन न० कर्म०। १कुङ्कुमे अमरः २रक्तचन्दने च।

लोहितपुष्पक पु० लोहितानि रक्तानि पुष्पाण्यस्य कप्। दाडिमवृक्षे भावप्र०। २रक्तवर्णपुष्पयुते त्रि०।

लोहितमृत्तिका स्त्री कर्म०। १गैरिके (गेरिमाटी) रत्नमा० २रक्तमृदि च।

लोहिता स्त्री रुह-इतन् रस्य लः। १वराहक्रान्तायां शब्दच० २रक्तपुनर्नवायां राजनि०। ३रक्तवर्णायां स्त्रियाम्।

लोहिताक्ष पु० लोहिते अक्षिणी यस्य षच् समा०। १विष्णौ शब्दच० २कोकिले च पुंस्त्री० शब्दच०। ३रक्तनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [स्थिवृक्षे च राजनि०।

लोहिताङ्ग पु० लोहितमङ्गमस्य। १मङ्गलग्रहे अमरः २का·

लोहितानन पुंस्त्री० लोहितमाननमस्य। १नकुले राजनि० स्त्रियां ङीप्। २रक्तमुखे त्रि० स्त्रियां टाप्। [लिका०।

लोहितायस न० लोहितं वर्णमेति इण्-असुन्। ताम्रे

लोहितायस न० लोहितमयः अच् स०। १ताम्रे २रक्त-वर्णायोधातुभेदे च।

लोहोत्तम न० लोहेषु धातुषूत्तमम्। स्वर्णे हेमच०।

लौकायतिक न० लोकायतं चार्वाकशास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। चार्वाकमताभिज्ञे।

लौकिक त्रि० लोके विदितः प्रसिद्धो हितो वा ठञ्। १लोकविदिते २लोकप्रसिद्धे। ३लोकहिते च।

लौकिकाग्नि पु० कर्म०। विधानेन संस्कारशून्ये वह्नौ।

लौड उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। लौडति अलौडीत्। अडिडत् चङि न ह्रस्वः। [२धातुमात्रे च।

लौह पु० लोह एव स्वार्थे अण्। (लोया) १धातुभेदे भरतः।

लौहज न० लोहात् लोहाभ्यां जायते वा जन-ड। १मण्डूरे रत्ना०। धातुद्वयजे कांस्यपित्तलादौ च।

लौहभाण्ड पु० लोहस्य विकारः अण् कर्म०। (हामान-दिस्ता) २लौहमये पात्रभेदे शब्दच०। ३लोहमयपात्र-मात्रे न०।

लौहमल न० लोहस्य मलम् कर्म०। लोहकिट्टे राजनि०।

लौहित्य न० लोहितस्य भावः ष्यञ् स्वार्थे ष्यञ् वा। १रक्त-वर्णे २रक्तत्वे "लोहिताद् वरुणो जातो लौहित्यस्तु ततो ऽभवत्" इत्युक्ते ३ब्रह्मपुत्रनदभेदे। "तीर्णलौहित्ये" रघुः।

ल्वी वधे क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट्। ल्विनाति अल्वै-षीत्। [षीत्।

ल्वी गतौ क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट्। ल्विनाति अल्वै·

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थ-सङ्कलनम्।

व

वकारः व्यञ्जनवर्णभेदः। य र ल वर्णोष्मवर्णयोरन्तःस्थितत्वात् अन्तःस्थवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तौष्ठौ "दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" शिक्षोक्तेः। अस्योच्चारणे जिह्वा-ग्रेण दन्तोष्ठयोरीषत्स्पर्शात् ईषत्स्पृष्टता आभ्यन्तर-प्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाश्चास्य विवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। अस्य दन्त्यौष्ठ्यत्वात् दन्त्यत्वं क्वचित् ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य कार्यभेदस्तेन संवुर्वतीत्यादौ ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य वः अन-परः। दन्त्यत्वमाश्रित्य च अनुस्वारस्थाने परसवर्णो वो वा पक्षे अनुस्वारस्थितिः। अस्य मातृकान्यासे वाम-स्कन्धे न्यस्यता। काव्यादौ प्रयोगे "व्यसनमस्य वतो" वृ० र० टी० उक्तेः व्यसनं फलम्। वर्णाभिधाने अस्य वा-चकशब्दा उक्ता यथा "वो वाणी वारुणी कृष्णा वरुणो मेदसंज्ञकः। छगलो ज्वालिनी वज्रं वरुणो वारिवाचकः। उत्कारी शालिनी मान्ता वातः स्मित ह्यम्बरः प्रियः। इन्दुधारा च वामांसः करमूलं च न-र्तकः। जगन्नाथी धारिणी च देवोऽबिन्दुरनिरुद्धकः। गिरिराजो निजात्मा क्षुधा त्रिनेत्री नरः" अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "वकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षमव्ययम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लतोपमम्। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धि-प्रदायकम्" कामधेनुत० "अस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "कुन्द-पुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम्। शुक्लमाल्याम्बर-धरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम्। साधकाभीष्टदां सिद्धि·

षिद्धिदां षिद्धसेविताम् । एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

व पु० वा—ड । १वायौ २वरुणे ३सान्त्वने ४मन्त्रणे मेदि० ५राहौ ६कल्याणे ७प्रचेतसि ८वसतौ ९वस्त्रे च शब्द-च० १०व्याघ्रे ११वपने १२शालूके १३वन्दने च एकाक्षर-को० । १४सादृश्ये अव्य० मेदि० "मालवं व यशः पटुः" रघुः । १५वरुणे न० मेदि० । १६वरुणवीजे मान्तमव्ययम् ।

वंश पु० वमति उद्गिरति वम-श तस्य नेत्त्वम् । १कुलपौत्रा-द्युपत्यवर्गे २तृणजातिभेदे (बाँश) अमरः ।

"वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः । छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् । तत्करीरः कटुः पाकरसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः । तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः" भावप्र० । ३पृष्ठावयवे ४वर्गे च मेदि० ५इक्षौ ६शालवृक्षे च राजनि० । ७वाद्यभेदे पुंस्त्री० धरणिः स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् "वंशीरवेण पथिकेन" इति उद्धारणचम्पूः । तद्विवृतिर्यथा

"तालेन राजते गीतं तालो वाद्यसमाश्रयः । गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते । ततं शुषिरमानद्धं घनमित्थं चतुर्विधम् । ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा । चर्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्" । तत्र शुषिरं यथा "वंशोऽथ पारी मधुरी ती शङ्खकाहला । तोडही मुरली बुक्का शृङ्गिका स्वरनाभयः । शृङ्गं कापालिकं वंशचर्मवंशस्तथा परः । एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वसूरिभिः । वर्त्तुलः सरलश्चैव सर्वदोषविवर्जितः । वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथ वा । श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा । राजतस्ताम्रजो वापि लौहजः स्फाटिकोऽथ वा । कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः । शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः । वंशेनैव मतःप्रीतिः मतङ्गमुनिनोदितम् । ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तिताः । तत्र त्यक्त्वा शिरोदेशादधोद्विमितमङ्गुलम् । फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा । पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् । कुर्यात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् । बदरीबीजतुल्यानि संत्यज्यार्द्धमङ्गुलम् । प्रान्तयोरन्तरं कार्यं स्वराद्यैर्नादहेतवे । विवरैरेव कला देया तेन सुस्वरता भवेत् । पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धितः । षडङ्गुलानि नाम्ना स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् । फुत्काराताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिकान्तरम् । तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्यते । एकाङ्गुलोद्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः । अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः । त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः । निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः । महानन्दस्तथानन्दो विजयोऽथ जयस्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मताः । दशाङ्गुलो महानन्दोऽनन्द एकादशाङ्गुलः । द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः । चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते । ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः । नैविड्यं प्रौढ़ताचापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता । माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः । सीत्कारबहुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः । अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् । इत्थं प्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादने । एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः । स्थानकाठिन्याभिज्ञो गमकाढ्यः स्फुटाक्षरः । शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते । प्रवृत्तिर्वर्त्तनामुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुले गुणाः । सुस्थानत्वं सुस्वरत्वमङ्गुलीचारणक्रिया । अमलगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता । क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने । स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्वाहकौशलम् । गातृणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः" सङ्गीतदा० ।

वंशक पु० वंश इव कायति कै—क । (बोगयाडा) १इक्षुभेदे रत्नमा० २मत्स्यभेदे (राङत) शब्दमा० । ३अगुरुचन्दने न० हारा० । [वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशकर्पूररोचना स्त्री कर्पूरमिव रोचते रुच—ल्यु ६त० ।

वंशचोरी स्त्री वंशस्य चोरमिवाच्छमस्या अच् गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशज पु० वंशात् जायते जन—ड । १वंशजाते यवाकारे वेणुयवे राजनि० २सत्कुलजाते त्रि० । ३वंशरोचनायां स्त्री टाप् शब्दर० । [राजनि० ।

वंशतण्डुल पु० ६त० । वेणुजाते तण्डुलाकारे वेणुयवे

वंशधर त्रि० वंशं धरति । कुलाविच्छेदकारके सन्ताने । धृ—णिच् ल्यु । वंशवर्द्धनोऽप्यत्र ।

वंशनेत्र न० वंशस्येव नेत्रमस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशपत्र पु० वंशस्य पत्रमिव पत्रमस्य । १नलनामके तृणे राजनि०। ६त०। २वंशदले न० । कप तत्रैव । ३नाडीहिङ्गी स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वंशपत्रपतित न० चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः" छन्दो०।

वंशपीत पु० वंशस्य त्वक्पत्रमिव पीतः । कनकगुग्गुलौ राजनि०।

वंशपुष्पा स्त्री वंशस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम् राजनि० ।

वंशपूरक न० वंशस्येव पूरकं यस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशरो(लो)चना स्त्री वंशेषु रोचते रुच–ल्यु वा रस्य लः । वंशपर्वस्थिते श्वेतवर्णे कर्पूराकारे द्रव्ये । (वंशलोचन) । "वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला । तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामलाः । हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषायवातकृच्छ्रजित्" भावप्र० ।

वंशशर्करा स्त्री वंशस्य शर्करेव । (वंशलोचन) पदार्थे राजनि० । [हेमच० ।

वंशशलाका स्त्री० वंशस्य शलाकेव कठिनत्वात् । वीरणमूले

वंशस्तनित न० । द्वादशाक्षरपादके वंशस्थविलापरपर्याये छन्दोभेदे शब्द० । [वंशस्थमेवं जतौ जरौ" छन्दो०

वंशस्थविल न० । द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "वदन्ति

वंशाग्र न० वंशस्य अग्रं मूलम् । वंशाङ्कुरे (कोँड़)राजनि०

वंशाङ्कुर पु० ६त० । (कोँड़) इति ख्याते पदार्थे राजनि०

वंशिक न० वंशोऽस्त्यस्य ठन् वंश इव वा कन् । १अगुरुचन्दने अमरः २वंश्यां स्त्री शब्दच० टाप् ।

वंशीधर पु० वंशीं वंशजवाद्यभेदं धरति धृ–अच् । श्रीकृष्णे

वंश्य त्रि० वंशे सत्कुले जातः यत् । सत्कुलजाते ।

वक्क कौटिल्ये अक० गतौ सक० भ्वा०आ०सेट् इदित् । वङ्कते अवङ्किष्ट ।

वक पुंस्त्री० वकि–अच् पृषो० नलोपः । १स्वनामख्याते विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे "वकस्तिक्तरसः शीतं वातपैत्तकनिवारकम् । नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च । पीनसक्षयपित्तघ्नं वातघ्नं कृमिभिर्मतम्" भावप्र०। ३औषधादिपाचनयन्त्रभेदे "जलकच्छपपाताद्दोलाभूधरवालुकाः । वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वैद्यैराख्याय भूषिताः" शब्दच०। तस्य लक्षणं यथा "दीर्घकण्ठकाचकूप्या निवेशेत् सत्त्वभाण्डकम् । तिर्य्यक् कृत्वा पचेत् चुल्ल्यां वकयन्त्रमिति स्मृतम् ।" वैद्यकम् । ४कुवेरे ५राक्षसभेदे मेदि० यो भीमेन हतः भा०आ० १६ अ० । श्रीकृष्णेन हते दैत्यभेदे च भाग० १०।११ अ० ।

वकजित् पु० वकं जितवान् जि–क्विप् ६त० । १श्रीकृष्णे २भीमसेने च वकान्तकादयोऽप्यत्र ।

वकधूप पु० वक इव शुभ्रो धूपः । हक्कधूपे अमरः ।

वकपञ्चक न० । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्यैकादश्यादितिथिपञ्चके । तत्र मत्स्यादवकैरपि मत्स्यत्यागेन व्रताचरणात् तथात्वम्

वकपुष्प पु० वक इव कुटिलं पुष्पमस्य । स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे शब्दच० ।

वकवृत्ति पु० वकस्येव स्वार्थपरा वृत्तिश्चेष्टा यस्य । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः" इत्युक्तलक्षणे परवञ्चके जने ।

वकव्रतचर पु० वक इव व्रतं चारयति चर–अच् । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतधरो द्विजः" इत्युक्ते स्वार्थसाधनतत्परे वञ्चके विप्रादौ । [व्रतधरे ।

वकव्रतिन्(क) पु० वकव्रत+अस्त्यर्थे इनि ठन् वा । वक-

वकुल पु० वकि–कुलच् नलोपः । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः । २कटुकायां स्त्री राजनि० टाप् । काकोल्यां ङीष् पृषो० । वकुलोऽपि वकुले पु० ।
"वकुलो मधुरश्च शिशिरः कषायः। वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः । कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापहः" भावप्र० । अस्य दोहदादित्वमिच्छन्त्यन्ये ।

वक्ख गतौ भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वक्खते अवक्खिष्ट ।

वक्तव्य त्रि० वच–तव्य । १कुत्सिते २हीने ३दुष्टे च मेदि० "दिवा वक्तव्यता पापे" स्मृतिः । ४कथनीये च । वाच्ये च । ५वचने ६दूषणे च न० ।

वक्तृ त्रि० उचितं वक्तुं वक्ति वच–तृच् । १उचितवक्तृवादिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । २पण्डिते पु० मेदि० ।

वक्त्र न० उच्यतेऽनेन वच–करणे ष्ट्रन् । १मुखे अमरः । २तगरमूले शब्दर० । ३वसनभेदे मेदि० । वक्त्रं "नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्" इत्युक्ते ४छन्दोभेदे च ।

वक्त्रभेदिन् पु० वक्त्रं भिनत्ति भिद–णिनि । १तिक्तरसे हेमच० । २मुखविदारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्त्रवास पु० वक्त्रं वासयति सुरभीकरोति वासि–अण् उप० स० । १नागरङ्गे हेमच० ६त० २मुखगन्धे पु० ।

वक्त्रशोधिन् पु० वक्त्रं शोधयति शुध–णिच्–णिनि । १जम्बीरे २मुखशोधके ३ताम्बूलादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्त्रासव पु० वक्त्रमासव इव । अधररसे त्रिका० ।

वक्र न० वकि–रन् पृषो० नलोपः । १नदीवङ्के अमरः २शनैश्चरे पु० मेदि० ३मङ्गलग्रहे पु० हेम० ४रुद्रे ५त्रिपुरासुरे पु० धरणिः ६पर्पटे कुटिलगतौ च स्त्री । ७तद्वति त्रि० । ग्रहाणां वक्रगतिकारणं अगगतिशब्दे उक्तम् । ज्योतिषतः ज्यो० त० उक्तं यथा "वक्राः क्रूराः पञ्चमेऽर्के अतिवक्रा नगाङ्गगे । नवमे दशमे चैव जायते वक्रजा गतिः । द्वादशैकादशे ऋज्व्यं भजन्ते शीघ्रतां पुनः । रविविश्लिष्टभगणं यावद्भेः संख्यया स्मृते । न तु राश्यन्तरसञ्चारात् पञ्चमादिनिरूपणम् । राहुकेतू सदा वक्रौ" ।

वक्रकण्ट पु० वक्रः कुटिलः कण्टः कण्टकोऽस्य । बदरवृक्षे राजनि० । ततः संज्ञायां कन् । खदिरवृक्षे राजनि० ।

वक्रखड्ग पु० कर्म० । करवाले राजनि० ।

वक्रग्रीव पुंस्त्री० वक्रा ग्रीवा यस्य । १उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २कुटिलग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

वक्रपुच्छ पुंस्त्री० वक्रं पुच्छं यस्य । १कुक्कुरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । वक्रलाङ्गूलादयोऽप्यत्र ।

वक्रपुष्प न० ६त० वक्राणि पुष्पाण्यस्य । १बकवृक्षे शब्दर० २पलाशवृक्षे च राजनि० । [वृक्षे राजनि० ।

वक्रशल्या स्त्री वक्रं शल्यमिव पत्रादि यस्याः । कुटुम्बिनी-

वक्राङ्ग पुंस्त्री० वक्राण्यङ्गान्यस्य । १हंसे स्त्रियां ङीष् । २कुटिलावयवयुते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । कर्म० ३कुटिले देहे न० ।

वक्रिमन् पु० वक्रस्य भावः इमनिच् । कौटिल्ये "वयितवक्रिम प्रेक्षितम्" मालतीमाधवम् । ष्यञ् । वाक्र्योऽप्यत्र ।

वक्रोक्ति स्त्री कर्म० । १कुटिलोक्तौ "अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा" सा० द० उक्ते २अर्थालङ्कारभेदे ३काकुवचने च ।

वक्ष रोषे भ्वा० पर० सक० सेट् । वक्षति अवक्षीत् ।

वक्षस् न० वह–असुन् सुट् च । १हृदये २उरसि च अमरः ।

वक्षः(क्ष)स्थल न० वक्षःस्थलमिव वा विसर्गलोपः । प्रशस्तवक्षसि । [सा० द० ।

वक्षोज पु० वक्षसि जायते जन–ड । १स्तने "वक्षोजयोर्मन्दता"

वक्षोरुह पु० वक्षसि रोहति रुह–क । स्तने त्रिका० ।

वखु गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वङ्खति अवङ्खीत् अनिदनयत् वखति अवखीत् अवाखीत् ।

वग खञ्जे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । वङ्गति अवङ्गीत् ।

वगाह पु० अव+गाह–घञ् अवातो लोपः । अवगाहने ।

वङ्क गतौ गिन्दायाम् आरम्भे च सक० गतौ अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । वङ्कते अवङ्किष्ट ।

वङ्क पु० वकि–घञ् । १नदीवक्रे भरतः । २पर्य्याणे (पालान) स्त्री त्रिका० टाप् ।

वङ्क्रि स्त्री वकि–क्रिन् । १पार्श्वास्थ्नि हेमच० । २वाद्यभेदे पुंन० उणादिको० । ३गृहदारुणि पुंन० सि० कौ० ।

वङ्ग न० वगि–अच् । धातुभेदे (राङ्) रङ्गशब्दे दृश्यम् । "रत्नाकारं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं प्रिये ! । वङ्गदेश इति प्रोक्तः" उक्ते देशभेदे पु० ब० व० । २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे पु० गरु० १३९अ० । ४वार्त्ताकौ ५कार्पासे च पु० मेदि० ।

वङ्गज न० वङ्गात् धातोः जायते जन–ड । १सिन्दूरे रत्नमा० २वङ्गदेशजाते त्रि० ।

वङ्गन पु० वगि–ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दर० ।

वङ्गशुल्वज न० वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते जन–ड । रङ्गताम्रमिश्रितजाते कांस्ये धातौ हेमच० ।

वङ्गसेन पु० वङ्गमिव शुभ्रा सेना पुष्पमस्य । वकवृक्षे त्रिका०

वङ्गारि पु० ६त० । हरिताले हेमच० तस्य वङ्गधातुजारणात्मकत्वात् ।

वङ्कुण पु० वच–क्नुट् पृषो० गुत्वम् । अवसक्थी (कुचकी) अमरः

वच सन्देशे सक० कथने द्विक० चुरा० उभ० सेट् । वाचयति ते

वच कथने अदा० द्विक० पर० अनिट् । वक्ति । "न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते" अभियुक्तोक्तेरस्य अन्ति" अवोचत् त । उवाच ऊचतुः वक्ता उक्तः ।

अनु+उक्तस्य पुनःकथने अनुवादे ।

निर्+अवयवार्थकथने निरुक्तिः निर्वचनम् ।

प्र+प्रकर्षेण कथने व्याख्यानार्थमुक्तस्य कथने प्रवचनम् ।

वचन न० वच–ल्युट् । १कथने २वाक्ये अमरः ३शुण्ठ्याम् शब्दच० कर्त्तरि ल्यु । व्याकरणोक्ते संख्यार्थके सुप्तिङ्रूपे प्रत्यये च । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च" । [श्रुति । वचने स्थिते वशीभूते अमरः ।

वचनग्राहिन् त्रि० वचनं गृह्णाति तदनुसारेणाचरति ग्रह–

वचनीय त्रि० वच–अनीयर् । १कथनीये २निन्दनीये लोकापवादे न० "वचनीयमिदं व्यवस्थितम्" कुमारः ।

वचनेस्थित त्रि० वचने वाक्ये तदुपदिष्टाचारे तिष्ठति स्था–क्त अलुक्स० । वाक्यप्रतिपालके वशीभूते अमरः । [मेदि०

वचर पुंस्त्री० वच–अरन् । १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे त्रि०

वचस् न० वच–असुन् । वाक्ये वाक्पदार्थे अमरकोषः ।
वचसांपति पु० ६त० अलुक्स० । बृहस्पतौ दीपिका ।
वचस्कर त्रि० वचः करोति कृ–अच् कस्कादि० । वाक्यप्रतिपालके वश्ये ।
वचा स्त्री वच–अच् । (वच) इति ख्याते वृक्षे ।
"वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत्" । (खुरासानी वचा)। "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः ।" अथ (महाभरी) वचा। महा लोके (कुलीनज इति) नामान्तरम् । "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् । सुस्वरकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी" । अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यया लोके महाभरा इति नाम । "स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता" । (चोपचीनीति) लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः "द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी" भावप्र० ।
वज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वजति । अवाजीत्–अवजीत् ववाज । [ति अवीवजत् त ।
वज मार्गसंस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । वाजयति
वज्र पुंन० वज–रन् । १हीरके २इन्द्रास्त्रभेदे च । तत्र दधीचिमुन्यस्थितो जातम् भाग०६।१०अ० वज्रम् ३आमके ४धान्याम् न०मेदि० ५काञ्जिके जटा० ६वज्रपुष्पे शब्दर०। ६कोकभेदे ७अस्त्रभेदे न०भावप्र०ज्योतिषोक्ते विष्कम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न०। ८कोकिलाक्षवृक्षे १०श्वेतकुशे पु०राजनि०। ११बालकस्य प्रथमे खड्गांशे रूपभेदे च पु० भाग०। १२सेहुण्डवृक्षे भावप्र०। हीरकस्योत्पत्त्यादि वृ०सं० ८०अ० उक्तं यथा "रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् । तत्र प्रथमे ।"
"वेण्णातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम् । सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौपारकं वज्रम् । ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् । आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम् । ऐन्द्रं षडस्रि शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च । कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् । वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम् । शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम् । वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् । स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः । रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम् । शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम् । सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या । द्वे कर्णे मूल्यं द्विद्विगुणिते चैतत् । पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च । भागश्च पञ्चविंशः शतिकः साहस्रिकश्चेति । सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम् । तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् । काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम् । द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि । यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि । सर्वेषां चैतेषां मूल्याद्भागोऽष्टमो हानिः । वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरवन्ति तज्ज्ञाः । शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत्स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् । स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम् । अशनिविषभयारिनाशनं शुभमुरुभोगकरं च भूभृताम् ।"
हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ० उक्तं यथा
"तथा(वज्रा)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु । हैमातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोशलाः । वेण्णातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः । आताम्रा हिमशैलाच्च शशिभा वेण्णातटीयाः स्मृताः सौवीरे त्वसिताब्जमेघसदृशास्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः । कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोशले श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः । अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखाबिन्दुकलङ्ककाकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि तद् वज्रं क्वचिल्लभ्यते सन्निहितं देव । धारयेद्यो धारितमस्तीक्ष्णाग्रधारं यदि । वज्रेषु वर्णयुक्त्या देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः । वर्णेभ्यश्च विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव ॥ हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः । हरिवरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वकावर्णाः । विप्रस्य

वज्रशृङ्गदस्फटिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य प्रथमस्तु त्रिलोचनाभः। वैश्यस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः शूद्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः। द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ। यः स्याज्जवाविद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससन्निकाशः। ईशस्य सर्ववर्णानां शुभवत् सार्ववर्णिकम्। ज्ञातवो धारयेद्राजा नतस्मोऽन्यत् कथञ्चन। अधरोत्तरवृत्त्या हि जायते साहचर्यदूरः। ततः सततो वज्रो वर्णानां सङ्करो मतः। न च मार्गविभागमात्रदृष्ट्या विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः। गुणवद्गुणसम्पदां विभूतिर्विपरीता व्यसनोदयस्य हेतुः। एकमपि यस्य शृङ्गं विदलितमवलोक्यते विशीर्णं वा। गुणवदपि तद्धार्यं वज्रं न श्रेयोऽर्थिभिर्भवने। स्फुटिताग्निविशीर्णशृङ्गदेशं मलवर्णैः पृषतैरुपेतमध्यम्। न हि वज्रधरोऽपि वज्रमाशु श्रियमन्यामवभासितं न कुर्यात्। यस्यैकदेशः क्षतजावभासो यदा भवेल्लोहितवर्णचित्रम्। न तत् कुर्यात् द्रव्यक्षयात् सद्यः स्वामिनोऽपि जीवितान्तम्। कोट्यः पार्श्वानि धाराश्च षडष्टौ द्वादशेति च। उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाग्रा वज्रस्याकरजा गुणाः। षट्कोटिशुद्धममलं स्फुटतीक्ष्णधारं वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम्। इन्द्रायुधांशुविसृतिच्छुरितान्तरीक्षमेवंविधं भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम्। तीक्ष्णाग्रं विमलमपेतसर्वदोषं धत्ते यः प्रयततनुः सदैव वज्रम्। तस्य प्रतिदिनमेति यावदायुः स्त्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपशूनाम्। व्यालवह्निविषव्याधितस्कराम्बुभयानि च। दूरात्तस्य निवर्त्तन्ते कर्माण्याथर्वणानि च। यदि वज्रमपेतसर्वदोषं बिभृयात्तण्डुलविंशतिं गुरुत्वे। मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपकलक्षमग्र्यमूल्यम्। त्रिभागहीनार्द्धतदर्द्धमेव त्रयोदशं त्रिंशदतोऽर्द्धभागाः। अशीतिभागोऽथ शतांशभागः सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः। यत्नवत्स्वेहादिभिः ज्ञातस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं प्रदिष्टम्। ताभ्यां क्रमाद्धानिमुपागतस्य सैकाबलानस्य विनिश्चयोऽयम्। न चापि तस्य तु वरेद्वज्राणां धारणं क्वचित्। धारादिभिः सर्वगुणैरेकाङ्गं परिवर्जयेत्। यस्तु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि। रत्नवर्गसमस्तेऽपि तस्य धारणमिष्यते। यत्नेनापि हि दोषेण वर्जितमप्येव दूषितम्। अमूल्यात् दशमं भागं वज्रं लभति मानवः। प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य यद्यतोऽपि वा। अमूल्यान्यल्पमौल्यानि वज्रस्य न विधीयते। स्फुटदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते। रत्नानां परिकर्मार्थं मूल्यं तस्य भवेल्लघु। प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं प्रतिबद्धं समुपैति यच्च दोषम्। न कदाचिदपि तत्र राज्ञो गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय। नाद्यां वज्रमणीनां गुणवदपि सुतमक्षतिमिच्छता। अथ च दोषविपिटकाद्गुणैर्विराजत। अयथा पुष्परागेण तथा गोमेदकेन च। वैदूर्यस्फटिकाभ्याञ्च काचैश्चापि पृथग्विधैः। प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः। परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विदग्धैः सुपरीक्षकैः। क्षारोल्लेखनशाणाभिस्तेषां कार्यं परीक्षणम्। पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः। सर्वाणि विलिखेद्वज्रं तच्च तैर्न विलिख्यते। गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम्। वज्रे तद्वैपरीत्येन सूरयः परिचक्षते। जातिभिर्जातिं विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः। वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन विलिख्यते वज्रम्। वज्राणि मुक्तामणयो याश्च काश्चन जातयः। न तेषां प्रतिबद्धानां भा भवत्यूर्द्ध्वगामिनी। तिर्यक्क्षततत्वात् केषाञ्चित् कथञ्चिदपि दृश्यते। तिर्यगालिख्यमानानां या पार्श्वेऽपि दृश्यते। तदपि विशीर्णकोटिः सबिन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा। तदपि धनधान्यपुत्रान् करोति सेन्द्रायुधो वज्रः। सौदामिनीविस्फुरिताभिरामं राजा यथोक्तं कुलिशं दधानः। पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति"। इति गारुडे ६८ अध्यायः। अपि च "सवनकुपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु वा। निःपतेच्छाशनीयोऽस्मि प्राक्सृष्टो वायुदक्षुदः। तस्य वा भूत्वं घोरं विद्युतोऽसमीदति" आ० त० भरतसम्भुपुराणम्। "शनैः कल्याचर्मितस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात्। विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च स्वगोदरे"। "लिखिते च स्वगोदरे" इति वा पाठः। "जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च। पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः" पुराणम्।

तद्धर्मवादि भावप्र० उक्तं यथा

"हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः। स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः। पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः। रसायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः। क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः। वैश्यो धनप्रदः प्रोक्त

यथा देवस्य दार्ढ्यकृत् । मृत्युं नाशयति व्याधीन् वयः स्थैर्यं करोति च । पुंस्त्रीनपुंसकानीह लक्षणीयानि लक्षणैः । पुरुषाः फलसंपूर्णास्तेजोयुक्ता बृहत्तराः । पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिताः । रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षडस्रास्ते स्त्रियः स्मृताः ।" षडस्राः षट्कोणाः । "त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसकाः । तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः । स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदाः । नपुंसकास्त्ववीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः । स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीवं क्लीवे प्रयोजयेत् । सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषाः वीर्यवर्द्धनाः । अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा । पाण्डुतां पङ्गुतां तस्मात् संशोध्य मारयेत् ।" तच्छोधनविधिर्यथा

"कुलत्थकोद्रवक्वाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत् । व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुध्यति" । व्याघ्री कण्टकारिका । अन्यः शोधनविधिः । "गृहीत्वाग्निं शुभे वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत् । माहिषीविष्ठया लिप्ता करीषाग्नौ विपाचयेत् । त्रियामायां चतुर्यामं यामि-न्यन्तेऽम्लमूत्रके । सेचयेत्पाचयेदेवं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ।" अथ वज्रस्य मारणविधिः "हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्षिपेत्-क्वाथे कुलत्थजे । तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भवेद्भस्म त्रिसप्तधा" । अन्योऽपि मारणप्रकारः "मेषशृङ्गभुजङ्गास्थिकूर्मपृष्ठा-म्लवेतसम् । शशदन्तं समं पिष्ट्वा वज्रीक्षीरेण गोलकम् । कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते ध्मातमेव हि ।" मारितस्य वज्रस्य गुणाः "आयुःपुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ।" अभ्रभेदा तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

"पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् । विस्फु-लिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः । ते निपेतुर्घन-ध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव समापन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम् । तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवो-द्भवात् । गगनात् स्खलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतम् । विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधम् । क्रमे-णैषां सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः । प्रशस्यते सितन्तारे रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि, कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च । पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम् । मुक्तमग्नौ विनिःक्षिप्तं पिनाकन्दलसञ्च-यम् । अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् । दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम् । गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः । नागन्तु नागवद्वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति । तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम् । वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् । सर्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् । अभ्र-मुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् । दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम् । अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च । हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेह-कुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रमींश्च । रोगान् हन्ति दृढ-यति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव । दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम् ।

वज्रकण्टक पुं० वज्रमिव कठिनं कण्टकमस्य । १स्नुहीवृक्षे जटा० । २कोकिलाक्षे राजनि० । [राजनि०

वज्रचर्मन् पुं० वज्रमिव कठिनं चर्म यस्य । गण्डके खड्गिनि

वज्रतुण्ड पुं० वज्राकारं तुण्डमस्य । १गृध्रे २गरुडे त्रिका० ३मशके ४गणेशे च राजनि० ।

वज्रदन्त पुं० वज्रमिव कठिनो दन्तोऽस्य । १शूकरे २मूषिके च शब्दमा० वज्रदशनादयोऽप्यत्र ।

वज्रद्रु पुं० वज्राकारो द्रुः । स्नुहीवृक्षे अमरः । वज्रद्रुमादयो-ऽप्यत्र । [वज्रवृक्षादयोऽप्यत्र ।

वज्रधर पुं० वज्रं धरति धृ-अच् । १इन्द्रे हला० २पेचके च

वज्रनिर्घोष पुं० ६त० । वज्रस्तनितशब्दादौ हला० वज्रनि-ष्पेषोऽप्यत्र । [वज्रह्रादादयोऽप्यत्र ।

वज्रपाणि पुं० वज्रं पाणौ यस्य । १इन्द्रे २पेचके च त्रिका०

वज्रपुट न० वज्रमिव कठिनं पुटमत्र । औषधपाचनपात्रभेदे

वज्रपुष्प न० वज्रमिव पुष्पम् । तिलपुष्पे अमरः ।

वज्रपुष्पा स्त्री वज्रमिव पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

वज्रमय त्रि० वज्रात्मकम् मयट् । अतिकठिने स्त्रियां ङीप् ।

वज्रमूली स्त्री वज्रमिव कठिनं मूलमस्याः ङीप् । माष-पर्ण्याम् राजनि० । [अङ्गारवल्लयाम् हारा० ।

वज्रवल्ली स्त्री वज्रमिव कठिना वल्ली । (हाड़जोड़ा) अस्थि-

वज्रबीजक पुं० वज्रमिव कठिनं बीजमस्य कप् । लताकरञ्जे राजनि० । [राजनि० ।

वज्रवृक्ष पुं० वज्रमिव कठिनो वृक्षः । सेहुण्डवृक्षे (सिजोड़ा)

वज्रा स्त्री वज-रक् । १गुडूच्याम् २स्नुह्याञ्च मेदि० ३दुर्गायां देवीपु० ४स्नुहीभेदे ङीबन्तोऽपि मेदि० ।

वज्राकृति पु० वज्रस्येवाकृतिरस्य । जिह्वामूलीयवर्णे वर्णभेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री वज्रमिवाङ्गं यस्याः । गवेधुकाधान्यभेदे (गड़गड़े) शब्दच० २लताभेदे (हाड़जोड़ा) भावप्र० ।

वज्राख्यशृङ्खला स्त्री वज्रमिवाऽस्याः शृङ्खला बन्धनं यस्याः । कोकिलाक्षवृक्षे राजनि० । [१वृक्षे मेदि० ।

वज्रिन् पु० वज्रमस्त्यस्य इनि । १इन्द्रे अमरः २बौद्धे च ।

वञ्चक पुंस्त्री० वन्च–णिच्–ण्वुल् । १शृगाले अमरः स्त्रियां ङीष् २गृहबभ्रौ च । ३खले ४प्रतारके च त्रि० मेदि० ।

वञ्चन न० वन्च–ल्युट् । प्रतारणे अन्यथाज्ञानजनकवचनोऽन्यथाकृतेन वचनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् । वञ्चनाप्यत्र स्त्री ।

वञ्चुला त्रि० वन्च–उलच् । वञ्चनाशीले शब्दर० ।

वञ्जुल पु० वन्च–उलच् पृषो० चस्य जः । १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमरः । ३वेतसवृक्षे मेदि० ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच० । ५पक्षिभेदे च जटा० । ६बहुदुग्धायां गवि स्त्री हेमच० । ७वक्रे त्रि० वञ्जुलप्रियः ।

वञ्जुलद्रुम पु० वञ्जुलाख्यः द्रुमः । अशोकवृक्षे राजनि० ।

वञ्जुलप्रिय पु० वञ्जुलं वक्रं प्रीणाति प्री–क । वेतसे रत्नमा० ।

वट वेष्टने भागे च अद०चुरा०उभ०सक०सेट् । वटयति ते । अववटत् त । [अवटत्तः ।

वट वेष्टने भ्वा० पर० सक०सेट् । वटति । अवटीत् अवाटीत्

वट विभाजने वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । वण्टयति ते वण्टति । अववण्टत् त अवण्टीत् ।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् घटा० । वटयति अवाटीत् अवटीत् । अवटत्तः ।

वट स्रोते सौ०पर०सक०सेट् इदित् । वण्टति अवण्टीत् ।

वट पु० वट–अच् । १न्यग्रोधवृक्षे इति अमरः २साम्ये निर्मितगुणे च त्रि० । (बैंट) मेदि० ।

वटशब्दस्य बहुरूपवाचकस्तम्भदर्शने ६१७ पृ० दृश्यम् ।

"वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र० । ४गोले हेमच० । ५कपर्दे ६गोले ७भक्ष्यभेदे (वड़ा) मेदि० ।

वटक पु० वट–क्वुन् । पिष्टकभेदे (वड़ा) भावप्र० कृतान्नवर्गे २१८२पृ० दृश्यम् ।

वटपत्र पु० वटस्येव पत्रमस्य । १सितार्जकवृक्षे राजनि० । २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीप भावप्र० । "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा" इत्युक्तगुणोक्तौ रत्नमा० टाप् । [त्रि० शब्दर० ।

वटर पुंस्त्री० १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे ३चञ्चले ४चौरे

वटी स्त्री वट–अच् गौरा०ङीष् । १रज्जौ अमरः गोलाकारे (वड़ी) पदार्थे भावप्र० वार्ते च गुणः । वटिकाप्रस्तावे "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते । लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करा वा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ।" तत्र वह्निसिद्धे गुडादौ । "कुर्य्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटी" । द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः । सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । चूर्णे चूर्णसमः कार्य्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ।" तत्समम् चूर्णसमम् "द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः" । द्रवं द्रवद्रव्यम् । "कर्षप्रमाणं तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते" । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम्" । महीवटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि० ।

वटु पु० वट–उ । १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच० ।

वटुक पु० वट–उक । १बालके शब्दर० २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वण्ठते अवण्ठिष्ट । [अवण्ठत्तः ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा०पर०सक०सेट् । वठति । अवाठीत् अवठीत्

वठर पु० वठ–अरन् । १मूर्खे शब्दादि० २अम्बष्ठे हेमच० ३शठे ४मन्दे च त्रिका० ।

वण्ड विभाजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । वण्डयति ते अववण्डत् त । [अवाण्डष्ट ।

वण्ड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । वण्डते

वड आरोहणे सौ० पर० सक० सेट् । वडति अवाडीत् अवडीत् । अवडत्तः ।

वडभि(भी) स्त्री वड्यते आच्छाद्यतेऽत्र वड–अभि वा ङीप् । १गृहचूडायाम् (चडुणि) अमरः २प्रासादाग्रभागे च (चिलेकर) रत्नमा० ।

वडा स्त्री वड–अच् । अमाषचूर्णोते पिष्टकभेदे शब्दच० ।

वडिश न० वड–क्विप् वडं श्यति शो–क । मत्स्यधारणार्थे वक्रलौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमरः । "वडिशेन अभीरितापात्" इत्यादयतन्त्रः ।

वड्र त्रि० वल–रक् लस्य डः । महति (वड़) अमरः ।

वण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । वणति अवाणीत् अवणीत् । ऋदित् घटि वा ह्रस्वः ।

वण्ट विभाजने अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वण्टयति

ते व्यवगाहेत् न । [१बलतोदारे च । (ढेङ्गो) शब्दमा०

वण्ट पु० वण्ट-अच् । १भागे २दात्रादेः धारणस्थाने(बांठ)

वण्टक पु० वण्ट-ण्वुल् स्वार्थे क । १भागे अमरः ण्वुल् । २विभाजके त्रि० [१बलतोदारे च मेदि०।

वण्ठ त्रि० वण-ठ तस्य नेत्त्वम् । १खर्वे (बेंटे) ।२कुन्तायुधे

वण्ठर पु० वठि-अरन् । १खनित्रादिरज्जौ २कुक्कुरपुच्छे ३करीरकोषे ४ताडस्य पत्रे ५पयोधरे च मेदि०। अव शौण्डादिरपि तदर्थे ।

वण्ड त्रि०वडि-अच् ।१बलतोदारे २हस्ताद्यङ्गविकले (बेंडे) ३अनावृतमेढ्रे हेमच० ४पांशुलायां स्त्रियां ङीप् मेदि० ।

वण्डाल पु० वडि-आलच् । १शूरयुद्धे २नौकायां खनित्रे च मेदि० । [भावे कर्म०राजवत् शब्दवत् इत्यादि ।

वत् अव्य० वा-डति । सादृश्ये अमरः वतिप्रत्ययान्तोऽव्य-

वत अव्य० वन-क्त । १खेदे २अनुकम्पायाम् ३हर्षे ४वि-स्मये ५आमन्त्रणे च अमरः ।

वतंस पु० अव+तन्स-घञ् अवालोपः । १कर्णभूषणभेदे २शेखरे ३शिरोभूषणे मेदि० ४भूषणमात्रे च ।

वतण्ड पु० अव+तडि-अच् अवालोपः । मुनिभेदे उणादि० ।

वतोका स्त्री अवगतं तोकं यस्याः प्रा०ब०अवालोपः । अपत्य-हीनायां स्त्रियाम् अमरः ।

वत्स न० वद-स । १वक्षःस्थले अमरः । २गवादिशिशौ हि-म० । ३वत्सरे पु० अमरः । ४चन्द्रवंश्ये राजभेदे च पु० ।

वत्सक न० वत्स इव इवार्थे कन् । १पुष्पकासीसे राजनि० २कुटजे अमरः । ३इन्द्रयवे च राजनि० ।

वत्सकबीज न०वत्सकस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे राजनि०

वत्सतर पुं स्त्री० वत्सः वत्सः अल्पत्वे तरप् । १क्षुद्रवत्से दमनयोग्यकाले गवादौ अमरः स्त्रियां ङीप् । वत्सतरी

वत्सनाभ पु० वत्सान् पशुविशेषान् नभ्यति हिनस्ति नभ-अच् वत्सस्य नाभिराकारोऽस्त्यस्य अच् वा । स्थावरे विषभेदे अमरः । तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

"सिन्धुवारदलाकारपत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्-पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः । तस्य सामान्यगुणा यथा । "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम्" । व्यवायि सकलकायव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम् । वि-काशि ओजसःशोषणपूर्वकं सन्धिबन्धविशिथिलकरणशी-लम् । आग्नेयम् अधिकाग्नेयं योगवाहि संसर्ग-गुणग्राहकम् मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंस-कम् । "तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्मादिदं प्रयो-गेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" भावप्र० ।

वत्सपत्तन न० वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् । वत्सदेश-स्थायां कौशाम्ब्यां नगर्याम् हेमच० ।

वत्सपाल पु० वत्सान् पालयति पाल-अण् । १श्रीकृष्णे २बलदेवे च । [हेमच० ।

वत्सर पु० वस-सरन् । द्वादशमासात्मके काले अब्दशब्दे

वत्सराज पु०चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "वत्सराजचरितम्"रत्ना०

वत्सरान्तक पु०वत्सरस्यान्तं करोति अन्त+णिच्-ण्वुल् । फाल्गुनमासे राजनि० वत्सरस्य चैत्रादित्वात् फाल्गु-नस्य तदन्तकालत्वात्तथात्वम् ।

वत्सल त्रि० वत्सं लाति ला-क । १स्नेहयुक्ते २वात्सल्ये रसे पु० ३वदति त्रि० ४विष्णौ पु० विष्णुस० ।

वत्साक्षी स्त्री वत्सस्याक्षीवाक्षि यस्य षत्वम् । गो-डुम्बायाम् (गोमक) जटा० ।

वत्सादनी स्त्री वत्सैरद्यते प्रियत्वेन अद-ल्युट् ङीप् । १गुडूच्याम् अमरः । वत्सः अदनमस्य । २वृके पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीप् । [कल्पद्रुम ।

वद स्तुतौ अभिवादने भ्वा० आ० सेट् इदित् । वन्दते

वद वाक्ये सन्देशे च भ्वा० उभ० सक० सेट् । वदति ते अवादीत् अवदिष्ट । ज्ञानयत्नादावात्मनेपदीत्यन्ये ।

वद याचि भ्वा० पर० सक० सेट् यजा० । वदति अवादीत् उवाद ऊदतुः उदितः ।

भासने उपसम्भने आत्म० शास्त्रे वदते भासमानो वदतीत्यर्थः अन्यानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानाद्युपाधौ च आत्म०। तत्र ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्ने क्षेत्रे वदते । विमतौ क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणे उपवदते प्रार्थयते इत्यर्थः सि०कौ० । व्यक्तवाचां सम्भूयोच्चारणे आत्म० प्रवदन्ते विप्राः । अति+मर्यादातिक्रमेणोक्तौ प० अतिवदति । अनु+उक्तस्य पर्यायान्तरेण कथने अनुवादः अकर्मकात् व्यक्तवाचामनुवादे तु आत्म० अनुवदते कठः-प्रकाप्रस्य" सि०कौ० अव्यक्तवाचि तु प० अनुवदति वीणा सकर्मकात्तु पर० उक्तमनुवदति । विप्रतोक्तौ व्यक्तायां वाचि वा आत्म० विप्रवदन्ते त्रि वैद्याः । [विप्रवदन्ति अप+निन्दायाम् । अपवादः । विशेषविधाने च अपवादः परि+निन्दायां मिथ्यादूषणे च पर०। परिवदति परिवादः ।

प्रति+विरुद्धतयोक्तौ पर० प्रतिवदति प्रतिवादः प्रतिवादी प्रत्युत्तरोक्तौ च ।

वि+विरुद्धोक्तौ पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेणोक्तौ आत्म० विवदन्ते पण्डिताः वादिप्रतिवादिनश्च ।

वद वाचि सन्देशे च सक० चुरा० उभ० सेट् । वादयति ते अवीवदत् । अभि+प्रणामे ।

वद त्रि० वदति वद–अच् । वक्तरि अमरः ।

वदन न० उद्यतेऽनेन वद–करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । २वचनेन्द्रिये भावे ल्युट् । ३कथने न० । [अमरः ।

वदा(द)न्य पु० वद–अन्य पृषो० वा दीर्घः । भूरिदानशीले

वदाम न० वद–आमन् । (वादाम) वातादे फलभेदे भावप्र० । "वातादो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा । वातादः उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः । वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । स्निग्धोष्णः कफकृत् श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम्" भावप्र० ।

वदाल पुंस्त्री० वद–आल । पाठीनमत्स्ये (बोयाल) त्रिका० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क तत्रार्थे । [अमरः ।

वदावद पु० अत्यन्तं वदति वद–अच् नि० । बहुवक्तरि

वधू स्त्री उह्यते पितृगेहात् पतिगृहं वह–ऊ धुकच् । १भार्य्यायाम् २नवोढायां ३पुत्रभार्य्यायाम् अमरः । ४शठ्यां च मेदि० । अस्य योष्यादित्वमित्यन्ये

वधूजन पु० कर्म० । नारीजने त्रिका० ।

वधूटी स्त्री अल्पा वधूः टी । अल्पवयस्कायाम् भार्य्यां "गोपवधूटी दुकूलेति" भाषापरि० । [नीत् अवनीत् अवनत्तः ।

वन सेवने सक० शब्दे अक० भ्वा० पर० सेट् । वनति अवानीत्

वन व्यापारे भ्वा० पर० सक० सेट् । वनति अवानीत् अवनीत् । ज्वला० वनः वाणः । घटा० वनयति । [निष्ट ।

वन याचने द्विक० तना० आ० सेट् क्त्वा वेट् । वनुते अव-

वन उपकारे उपतापे च सक० शब्दे अक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । वानयति ते वनति । अवीवनत् त । अवनीत् अवानीत् ।

वन न० स्त्री वन–अच् । १दुमसमुदायात्मके अरण्ये अमरः स्त्रीत्वे ङीष् । "सुवनी वस्मवदवदृविकापि का" नैष० । २जले ३निवासे ४आलये च मेदि० । ५प्रस्रवणे हेमच० ।

वनकदली स्त्री ७त० । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनकन्द पु० वनजातः कन्दः । अरण्यजाते शूरणे राजनि०

वनकार्पासी स्त्री वनोद्भवा कार्पासी । (वनकापास) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वनकोलि पु० वनोद्भवः कोलिः । (वनकुल) वृक्षे ।

वनचन्दन न० वनजातं चन्दनम् शा०त० । १अगुरुचन्दने २देवदारुणि च विश्वः ।

वनचन्द्रिका स्त्री वने चन्द्रिकेव । मल्लिकायाम् राजनि० ।

वनचम्पक पु० ७त० । (वनचाँपा) चम्पकभेदे राजनि० ।

वनच्छाग पु० वने जातश्छागः । (वनछागल) १छागभेदे राजनि० । वने छाग इव । २शूकरे पुंस्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

वनज न० वने जलेऽरण्ये वा जायते जन–ड । १पद्मे २स्तम्बकभेदे ३वनशूरणे पु० राजनि० ४गजे त्रिका० । ५अश्वगन्धायां ६गन्धपत्रायां ७वनकार्पास्यां ८वनोपोदक्याम् ९मिश्रेयायां १०ऐन्द्र्यां स्त्री राजनि० । ११मुद्गपर्ण्यां च स्त्री मेदि० । १२वनजातमात्रे त्रि० ।

वनतिक्त पु० वनेषु वनजातेषु मध्ये तिक्तः । १हरीतक्याम् शब्दमा० । २पाठायां (आकनादि) च स्त्री रत्नमा० । स्वार्थे क तत्रैव अमरः ।

वनदीप पु० वनस्य दीप इव । वनचम्पके राजनि० ।

वनपल्लव पु० वनमिव निविड़ पल्लवोऽस्य । शोभाञ्जने जटा० ।

वनपुष्पा स्त्री वनमिव बहुलं पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि० । [पूरकः । वनबीजपूरके राजनि० ।

वनपूरक पु० पूरकः बीजपूरकः पूर्वपदलोपः वनोद्भवः

वनप्रिय पुंस्त्री० वनं वनस्थं प्रीणाति प्री–क । १कोकिले स्त्री मेदि० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् २अरण्यप्रियमात्रे त्रि० । ३त्वचे न० राजनि० ।

वनभुज पु० वनं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १ऋषभे २तथाभौषधे शब्दच० । [अमरः ।

वनमक्षिका स्त्री वनोद्भवा मक्षिका । दंशे कीटभेदे (डाँस)

वनमल्ली स्त्री वनोद्भवा मल्ली । अरण्यमल्लिकायाम् शब्दर० ।

वनमाला स्त्री "आजानुलम्बिनी माला सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता" इत्युक्तायां मालायाम् ।

वनमालिन् पु० वनमालाऽस्त्यस्य इनि । १श्रीकृष्णे अमरः २वाराहीकन्दायाम् स्त्री मेदि० ङीप् ३द्वारकापुर्य्यां स्त्री त्रिका० । [४मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि०गौरा० ङीष् ।

वनमुद्ग पु० वनोद्भवः मुद्गः । १मुद्गभेदे (मुगानि) अमरः ।

वनमूर्द्धजा स्त्री वनस्य मूर्द्धजं शृङ्गमिवाऽस्त्यस्याः अच् । (काकड़ाशिङ्गी) कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि० ।

वनमोचा स्त्री वनोद्भवा मोचा । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात्। कद- लाम् राजनि०। [राजनि०

वनवर्वर पु० वनोद्भवः वर्वरः। कृष्णार्जके। (वनवावुइ) ख्याते

वनवासिन् पु० वनं वासयति सुरभीकरोति वासि–णिनि। १मुष्ककवृक्षे २वाराहीकन्दे ३मालूकन्दे ४गौल- गृञ्जनकन्दे ५मूषकपर्णीबघे च राजनि०। वने वसति वस-णिनि। ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वनवीज पु० वीजो वीजपूरकः मध्यपदलोपः ७त०। वन- वीजपूरे राजनि०। [राजनि०

वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी। वृहत्याम्

वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहिः। नीवारे (उड़िधान) हेमच०।

वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमशत्वात्। १कपिकच्छ्वाम् राजनि०।७त०। २वनवराहे पु०२वनशूकरयोषिति स्त्री।

वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात्। गोक्षुरे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। [शब्दच०।

वनशोभन न० वनं जलं शोभयति शुभ–णिच ल्यु। पद्मे

वनसङ्कट पु० सम्+कट-अच् ६त०। मसूरे शब्दच०।

वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर त्वात्। वनकार्पासाम् शब्दर०।

वनस्पति पु० वनस्य पतिः नि० सुट्। पुष्पं विना जात- फलके १अश्वत्थादौ वृक्षे अमरः। २वृक्षमात्रे मेदि०।

वनहास पु० वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात्। काशतृणे राजनि०।

वनाखु पु० वने आखुरिव। शशके त्रिका०।

वनाम्लक पु० अव+मल-ण्वुल् अकारलोपः। शत्रौ त्रिका०।

वनाटु पु० वनमटति अट-उन्। १वर्वणायां नीलमक्षिका- याम् शब्दर०। २कपालदेशे उज्ज्वल०।

वनामल पु० वनस्यामल आमलक इव। करमर्द्दे शब्दमा०।

वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव। कोशाम्रे राजनि०।

वनायु पु० वन-आयुच्। प्रशस्तघोटकोद्भवदेशभेदे (आरव) राजनि०। [(आरवि) शब्दर०।

वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन-ड। प्रशस्तघोटके

वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्टं यस्याः। वनहरिद्रायाम् राजनि०। [शुक्लोच्चतायाम् हारा०।

वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अल-ण्वुल्। हस्ति-

वनि पु० वन-इन्। १वह्नौ सि०कौ० २रश्मौ उज्ज्वल०। ३याचने पु० ४याचके त्रि०। [रक्षायां स्त्रियाञ्च मेदि०।

वनिता स्त्री वन–याचने कर्म्मणि क्त० भा०द्रत।१योषिति २अनु-

वनिन् पु०वनम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य इनि। वानप्रस्थाश्रमयुक्ते

वनिष्णु त्रि० वन–इष्णुच्। याचके।

वनीपक वनीयक+पृषो० यस्य पः। याचके उज्ज्वल०। "कृपण इव वनीपकोपसेवितपर्वतः श्रेयात्" पदाङ्कदूतम् च

वनीयक त्री वन–इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच् ण्वुल्। याचके अमरः पृषो० यलोपः। वनीकोऽप्यत्र वाचस्पत्री।

वनेक्षुद्रा स्त्री ७त० अलुक्स०। करञ्जे रत्नमा०।

वनेचर त्रि० वने चरति चर–ट अलुक्स०। अरण्य- चारिणि व्याधादौ स्त्रियां ङीप्।

वनेसर्ज पु० सृजति–सृज–अच् ७त० अलुक्स०। असनवृक्षे रत्नमा०। [कार्पासाम् रत्नमा० २वनजाते त्रि०।

वनोद्भवा स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू–अच् ७त०। १वन-

वनौकस् पु० वनमेव ओकः स्थानं यस्य। १वानरे अमरः। २वनवासिनि त्रि०।

वन्च प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्त्वा वेट्। वञ्चति अवञ्चीत्

वन्दन न० वदि–ल्युट्। १स्तवने २प्रणामे च। युच्। वन्दनाप्यत्र, स्त्री। ३वदने न० शब्दच०।

वन्दनीय त्रि० वदि-अनीयर्। १नमनीये २स्तवनीये च ३पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०।४गोरोचनायां स्त्री त्रिका०।

वन्दा स्त्री वदि-कर्मणि घञ्। (परगाछा) लताभेदे अमरः २भिक्षुक्यां ३लताभेदे च मेदि०।

वन्दाका स्त्री वदि-आकन्। वन्दायाम् शब्दच०। गौरा० ङीष् तत्रार्थे स्त्री शब्दर०। तत्रार्थे पु० भावप्र० "वन्दाकः शीतलस्तिक्तः कषायो मधुरो रसे। मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः"।

वन्दारु त्रि० वदि–आरु। वन्दनशीले शब्दर०।

वन्दि(न्दी) स्त्री वदि–इन् वा ङीप्। १काराबद्धमनुष्यादौ (कएदी) शब्दर०२वन्दने ३स्तुतौ च।४सोपानके उणा०।

वन्दिग्राह पु० वन्दिमिव–हठाद्गृह्णाति ग्रह–अ। बलावष्टम्भेन मानवे (डाकाइत) मिता०। "वन्दिग्राहांस्तथा वाजि- कुञ्जराणां च हारिणः" मनुः।

वन्दिपाठ पु० ६त०। स्तुतिपाठे त्रिका०।

वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि–णिनि। राजादेः १स्तुति- पाठके अमरः। [भावप्र० २वन्दायां शब्दच०।

वन्द्य त्रि० वदि यत्। १वन्दनीये। २गोरोचनायाम् स्त्री

वन्द्र न० वन्द–रन्। १समृद्धौ सि०कौ०।२पूजके त्रि०उणादि०

वन्य न० वने भवः यत्। १त्वचे (दारचिनि) राजनि०।

२वनशूरणे ३वाराहीकन्दे ४देवनले पु० राजनि० । ५वनजातमात्रे त्रि० । ६मुद्गपर्ण्यां ७गोपालकर्कट्यां ८गुञ्जायां ९मिश्रेयायां १०भद्रमुस्तायां ११गन्धपत्रायां स्त्री राजनि० । वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत् । १२जलसमूहे १३वनसमूहे च स्त्री मेदि० ।

वप बीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक० भ्वा० उभ० अनिट् यजा० । वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः । ड्वित् उप्त्रिमः । पित्रादिपिण्डदाने "पिण्डनिर्वपणं चरेत्" स्मृतिः ।

वपन न० वप-ल्युट् । १केशमुण्डने २बीजाधाने ३तन्त्वाधाने च मेदि० । "प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगतः । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" प्रा० त० ।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप-ल्युट् ङीप् । १नापितालये २तन्तुवायशालायां (तातघर) हेमच० ३तन्तुवयनयन्त्रभेदे (माकु) च ।

वपा स्त्री वप-अच् । १मेदसि (चर्वि) "वपाया हविषः" इति श्रुतिः । २छिद्रे च अमरः ।

वपुन पु० वप-उनन् । देवतायां शब्दर० ।

वपुषा स्त्री वप-बा उषन् । कुपाकायाम् भावप्र० ।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् प्रशस्तम् । १पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा० । २काशीपतिकन्यायां ३जनमेजयपत्न्यां च ।

वपुस् न० उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र वप-उसि । १शरीरे अमरः । २प्रशस्ताकारे च मेदि० ।

वप्तृ पु० वप-तृच् । १जनके २कवौ च मेदि० ३बीजादिवापके त्रि० ।

वप्र पुंन० उप्यतेऽत्र रन् । १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृतमृत्तिकाकूटे अमरः । २क्षेत्रे ३रेणौ ४तटे मेदि० । ५सीसके न० हेमच० । ६जनके ७प्राचीरे पु० विश्वः । ८प्रजापतौ च पु० संक्षिप्तसा० । ९मञ्जिष्ठायां स्त्री राजनि० । [१०वसुद्रे च संक्षिप्तसा० ।

वप्रि पु० वप-रि १क्षेत्रे केदारे सि० कौ० । २दुर्गतौ

वभ्र गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वभ्रति अवभ्रीत् ।

वम उद्गारे भ्वा० पर० सक० सेट् । वमति अवमीत् । ड्वित् वमथुः । ज्वला० वमः वामः । वमयति वामयति उपसृष्टस्य नित्यं ह्रस्वः । फणा० वेमतुः ववमतुः । उदित् वमित्वा वान्त्वा वान्तः ।

वमथु पु० वम-अथुच् । वमने उद्गिरणे अमरकोषः ।

वमन न० वम ल्युट् । १मर्दने २छर्दने मेदि० ३आहुतौ विश्वः ४निःसारणे च "जगाभिघ्नन्त्वमनम्" कुमारः । ५शणे पु० । ६जलौकायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वमि स्त्री वम-इन् । १छर्दौ छर्दिरोगे २६८० पृ० दृश्यम् । २अग्नौ पु० मेदि० ३धूर्ते त्रि० शब्दर० ।

वमित पु० वम-णिच् क्त । कृतोद्गारे । [वि(ढ)ध्वम् ।

वय गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । वयते अवयिष्ट । अय० ।

वयस् न० अज-असुन् वीभावः । १विहगे २बाल्याद्यवस्थायाम् अमरः "वयोऽतिपातोद्गतवातेति" नैष० । ३यौवने च विश्वः ।

वय(यः)स्थ पु० स्त्री० वयसि यौवने तिष्ठति स्था-क खर्परे शरि वा विसर्गलोपः । १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमरः । "वयस्था नागरोत्पलात्" वैद्यकम् । ३आमलक्यां ४हरीतक्यां ५सोमवल्ल्यां स्त्री अमरः । ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मैलायां ८काकोल्याम् ९ब्राह्मी स्त्री मेदि० । १०शाल्मल्यां स्त्री हेमच० । ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र० । १२मत्स्याक्षीपर्ण्यां मत्स्याक्ष्यां १३युवतौ च स्त्री राजनि० ।

वयस्य पु० वयसा तुल्यः यत् । १समानवयस्के अमरः । २सख्यां स्त्री अमरः ।

वयुन न० वय-उनन् । १ज्ञाने भाग० १०।८८० श्रीधरः । २देवागारे त्रिका० । देवागारे पु० उणादि० ।

वयोधस् पु० वयो यौवनं धत्ते धा-असुन् । तरुणे उणा० ।

वयोरङ्ग न० वयसा रङ्गमिव । सीसके राजनि० ।

वर ईप्से चुरा० उभ० सक० सेट् । वरयति ते अववरत् त ।

वर न० म्रियते वृ-कर्मणि अप्, वरि-अच् वा । १कुङ्कुमे २स्वाभीष्टे अमरः "वरं प्राणान् परित्यज्य" इति तन्त्रम् । भावे अप् अच् वा । ३इच्छायाम् ४याचने ५आवरणे ६वेष्टने च । वृ-कर्मणि अप् । ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि० अमरः । ९जारे १०जामातरि शब्दर० ११गुग्गुलौ शब्दच० १२पत्यौ च पु० हेमच० । "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इत्युक्ते १३पदार्थे ।

वरक पु० वृ-वुन् । १वनमुद्गे हेमच० २पर्पटे ३क्षुद्रधान्यभेदे (चीना) च राजनि० । ४पोताच्छादनवस्त्रे न० हारा० ।

वरचन्दन न० कर्म० । १कालीये २देवदारुणि च मेदि० ।

वरट न० वृ-अटन् । १कुन्दपुष्पे शब्दर० । २कीटभेदे (बोलता) ३हंसे पुंस्त्री० मेदि० । स्त्रियाम् अजादि० टाप् अमरः ।

ङीप् मेदि०। ३कुङ्कुमबीजे भावप्र०। सा च ५गन्धोल्यां मेदि०।

वरण न० वृ—ल्युट्। कन्यादिदानाय जामात्रादेरभ्यर्थनानुकूले १व्यापारभेदे २वेष्टने मेदि०। ऋत्विगादेः क्रियासु नियोगाय ३पूजनादौ ४वरुणे पुंस्त्री० जटा०। ५प्राकारे ७सेतुबन्धे च। (साँको) ख्याते ८पदार्थे च ९काशीस्थे नदीभेदे स्त्री शब्दर०। वरणशब्दे दृश्यम्।

वरण्ड पु० वृ—अण्डच् (वयसफोड़ा) १मुखरोगभेदे मातृका ३वर्त्तिं अध्यवेदो च मेदि०।

वरण्डक पुंन० वृ—अण्डच् संज्ञायां क। १वरण्डशब्दार्थे २वर्त्तुले मेदि०। ३भित्तौ हेमच०। ४विशाले ५भयार्थे ६भीते च त्रि० शब्दर०।

वरण्डालु पु० वरण्ड इवालुः। एरण्डवृक्षे त्रिका०।

वरतिक्त पु० वरः श्रेष्ठस्तिक्तो रसो यस्य। कुटजवृक्षे राजनि०। २पाठायाम् (आकनादि) स्त्री राजनि० स्वार्थे क तत्रैव।

वरता स्त्री वृ—अतच्। हस्तिकक्ष्यारज्जौ अमरः।

वरत्वच पु० वरा त्वचा यस्य। १निम्बवृक्षे रत्नमा०। २श्रेष्ठत्वग्युते त्रि०।

वरद त्रि० वरं ददाति दा—क। १अभीष्टदातरि अमरः। २प्रसन्ने च मेदि० ३तन्त्रप्रसिद्धे कराङ्गुलिविन्यासरूपे मुद्राभेदे न० "अभयं वरदञ्चैव" ध्यानाध्यानम्। ४कन्यायाम् स्त्री मेदि०। ५अश्वगन्धायाम् स्त्री भावप्र० ६आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ७दुर्गायाञ्च स्त्री।

वरदाचतुर्थी स्त्री माघशुक्लचतुर्थ्याम्। तन्निमित्तम् "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता" ति०त० भविष्यपु०।

वरदारु पु० दा—उन् इत०। भूमीवृक्षे वृक्षे राजनि०।

वरपर्ण पु० वराणि पर्णान्यस्य। पीतकाष्ठवृक्षे रत्नमा०।

वरप्रदा स्त्री वरं प्रददाति दा—क। लोपामुद्रायां हेमच०। २वरप्रदातरि त्रि०।

वरफल पु० वरं फलमस्य। १नारिकेले वृक्षे शब्दच०। कर्म०। २श्रेष्ठे फले न०। [वृक्षे शब्दच०।

वरमुखी स्त्री वरं मुखं यस्याः ङीप्। रेणुकानामगन्ध-

वरम् अव्य० वृ—अमु। ईषदभीष्टे मेदि०।

वरम्बरा स्त्री वरं वृणोति वृ-अच् मुम्। (चाकुन्दिया) १चक्रमर्दयोम् शब्दच०। २पतिम्बरायां कन्यायाञ्च।

वररुचि त्रि० वरा रुचिर्यस्य। १श्रेष्ठप्रीतियुते। २पाणिनि-सूत्रवार्त्तिककारे कात्यायनमुनौ त्रिका०। ३विक्रमादित्य-

सभास्थे पण्डितभेदे च। नवरत्नशब्दे ३९८९पृ० दृश्यम्।

वरल पु० वृ—अलच्। १वरटे त्रिका० २कीटभेदे शब्दच०। स्त्रियां गौरा० ङीष् वरटायां स्त्री जटा० अजा० टाप्।

वरलब्ध पु० वरः उत्कर्षः पुष्पेषु लब्धो येन परनि०। १चम्पके त्रिका० २प्राप्तवरे त्रि०।

वरवर्णिनी स्त्री वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशंसाऽस्त्यस्याः इनि। १उत्तमस्त्रियाम् अमरः। २लाक्षायां ३हरिद्रायां ४रोचनायां ५फलिन्यां ६पाण्ड्र्यां स्त्रियां मेदि०। ७गौर्यां ८लक्ष्म्यां ९पार्वत्यां च शब्दर०।

वरवाह्लीक न० कर्म०। कुङ्कुमे अमरः।

वरा स्त्री वृ—अच्। हरीतक्यामलकीविभीतकसमाहारे त्रिफलायां मेदि०। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। ३गुडूच्याम् ४मेदायां ५ब्राह्म्याम् ६विडङ्गे ७पाठायाम् ८हरिद्रायाञ्च राजनि०।

वराक पु० वृ—आकन्। १शिवे मेदि०। २युद्धे न० हेमच०। ३अधमे त्रि० शब्दर०। ४शोचनीये च त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

वराङ्ग न० कर्म०। १मस्तके। व्रियते आव्रियते गुप्यते वृ—अच्। २गुह्ये अमरः। ३योनौ ४गुडत्वचि च त्रिका०। ६प०। ५गजे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीप् ६विष्णौ विष्णुस०। ७कामदेवे च पु०। ८श्रेष्ठावयवयुक्ते त्रि०। ९हरिद्रायाम् स्त्री राजनि०। गौरा० ङीप्। संज्ञायां कन्। गुडत्वचि (दारचिनि) न० अमरः।

वराङ्गिन् पु० वराङ्गमस्त्यस्य इनि। १अम्लवेतसे रत्नमा०। २श्रेष्ठाङ्गयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वराट पु० वरमल्पमटति अट—अच्। १कपर्दे राजनि०। २रज्जौ च पु० रत्नको०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "वराटकानां दशकद्वयं यत्" लीला० वट—ण्वुल्। वराटक पद्मबीजाधारे कोषे पु० अमरः। [शब्दमा०।

वराटकरजस् पु० वराटक इव रजोऽस्य। नागकेशरे वृक्षे

वराण पु० वृ—आनच्। १इन्द्रे त्रिका०। २वरणवृक्षे शब्दर०

वरादन न० वरैः श्रेष्ठैरद्यते अद—ल्युट्। राजादने (खिरा-साल) शब्दच०।

वराम्र पु० वरः आम्र इव। करमर्दे रत्नमा०।

वरारोह पु० वर आरोहो मध्यं यस्य। १हस्तिनि हिमः २प्रशस्तनितम्बवत्यां स्त्रियां स्त्री अमरः।

वरालिका स्त्री वरामालिकर्यस्याः कप्। दुर्गायां त्रिका०।

वराशि पु० वरमावरणमश्नुते अश—इञ्। स्थूलवस्त्रे अमरः।

वरासन न० वराय वरणीयायासनं क्षिपति अस–ल्युट्। १जवापुष्पे शब्दमा०। वर्ण०। २उत्तमे आसने न०। वरं पतिमस्यति अस–ल्यु। ३विटे जारे पु०। वरान् श्रेष्ठानपि अस्यति दूरीकरोति ल्यु। ४द्वारपाले च पु० त्रिका०। [५छत्रधरे च भरतः।

वरासि पु० वरावरणायास्यते अस–इन्। १स्थूलवस्त्रे

वराह पुंस्त्री० वराय अभीष्टाय मुस्तादिलाभाय आहन्ति खनति भूमिम् आ+हन–ड। १शूकरे अमरः स्त्रियां ङीष्। २तन्नामके भगवतोऽवतारभेदे पु० ३पर्वतभेदे ४मुस्तके ५मानभेदे मेदि० ६शिशुमारे ७वाराहीकन्दे पु० राजनि० ८अष्टादशद्वीपमध्ये द्वीपभेदे च।

"गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः शङ्ख एव च। कुमुदश्च कशेरुश्च नागो भट्टारकस्तथा। चन्द्रेन्द्र नवयाः शङ्ख यथाक्रम नमस्तिथान्। ताम्राङ्गश्च कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा०।

वराहकन्द पु० वराहप्रियः कन्दः शा० त०। स्वनामख्याते कन्दभेदे राजनि०। [शब्दर०।

वराहकान्ता स्त्री वराहाणां कान्ताऽभीष्टा। वराहकन्दे

वराहक्रान्ता स्त्री वराहेण क्रान्तेव। १लज्जालुलतायाम् शब्दच० २वाराह्यां (चामरालु) प्रभृतिः।

वराहिका स्त्री वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्याः ठन्। कपिकच्छ्वाम् राजनि०।

वराही स्त्री वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १भद्रमुस्तायाम् २वराहकन्दे च राजनि०।

वरिवस् न० वृ+असुन् षुट् च। १पूजने २धने च निघण्टुः।

वरिवसि(स्यि)त त्रि० वरिवः पूजनं करोति क्यच्–क्त वा यलोपः। पूजिते अमरः। [२शुश्रूषायाम् अमरः।

वरिवस्या स्त्री वरिवस्+करणे क्यच्–भावे अ। १पूजने

वरिष्ठ त्रि० अतिशयेन उरुः इष्ठन् वरादेशः। १उरुतमे २तित्तिरिविहगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ३नागरङ्गवृक्षे पु० राजनि०। ४ताम्रे न० अमरः। ५मरिचे न० मेदि० ६वरुणे अजयः। ७आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि०।

वरी स्त्री वरी शतावरी पूर्वपदलोपः। १शतावर्याम् अमरः २सूर्यपत्न्यां च त्रिका०।

वरीयस् त्रि० अतिशयेन उरुः श्रेष्ठः ईयसुन् वरादेशः। १उरुतमे विष्कम्भादिषु मध्ये २अष्टादशे योगभेदे पु० ज्यो०त०। [३श्रेष्ठे अमरः।

वरी(ली)वर्द पु० वृष–वद्–उक्ष पृषो० रस्य वा लः।

वरुट पुंस्त्री० म्लेच्छजातिविशेषे स्त्रियां ङीष्। "पुलिन्दा नाहला निष्ट्याः शबरा वरुटा भटाः। माला भिल्लाः किरातास्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच०।

वरुड पु० वृ–उडन्। अन्त्यजजातिभेदे स्त्रियां ङीष्। "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च" मनुः।

वरुण पु० वृ–उनन्। पश्चिमाशापतौ १जलेशे स्वनामख्याते देवभेदे अमरः। २जले मेदि० ३सूर्ये च त्रिका०। ४द्वीपभेदे वराहशब्दे दृश्यम्। ६वाराणस्ये नदीभेदे स्त्री। वाराणसीनदीभेदस्योत्पत्त्यादिकं वामनपु० १अ० उक्तं यथा "प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः। चरणाद्दक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा। विश्रुता वर(र)णेत्येवं सर्वपापहरा शुभा। सव्यात् पादात् द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता। ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः। तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशायिनः। त्रैलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम्। न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले। तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा"।

७स्वनामख्यातवृक्षभेदे पु० अमरः "वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान्। निहन्ति गुल्मवातास्रकृमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः। कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः" भावप्र०।

वरुणात्मजा स्त्री वरुणस्य जलस्यात्मजेव जन्यत्वात्। जलभवे मद्ये अमरः। [पत्न्याम् जटा०।

वरुणानी स्त्री वरुणस्य पत्नी ङीष् आनुक् च। वरुण-

वरुत्र न० वृ–उत्र। उत्तरीयवस्त्रे त्रि० को०

वरूथ न० वृ–ऊथन्। तनुत्राणे हेमच० २चर्मणि मेदि०। ३रथगुप्तिस्थाने परप्रहाररक्षार्थमावृते स्थाने पु० अमरः।

वरूथिनी स्त्री वरूथोऽस्त्यस्याः इनि। सेनायाम् अमरः।

वरेण्य न० वृ–एण्य। १कुङ्कुमे राजनि० २प्रधाने ३मार्गणीये च त्रि० अमरः। [वारेन्द्र विप्रभेदे।

वरेन्द्री स्त्री गौडदेशे त्रिका०। तत्राभिजनोऽस्य अण्।

वरोट न० वराणि श्रेष्ठानि दलान्यस्य। मरुवकपुष्पे अमरः।

वरोल पुंस्त्री० वृ–ओल। वरटे कीटभेदे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्

वर्कर पु० वृक–अरन्। १तरुणपशौ अमरः २मेषशावके भरतः ३छागमात्रे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ४परिहासे मेदि०

वर्ग पु० वृज–घञ्। १सजातीयसमूहे अमरः। यथा मनुष्यवर्गः पशुवर्गः। समानधर्मिभिः प्राण्यप्राणिभिः कृते २रूपे च यथा कवर्गः चवर्गः। यत्र कवर्गस्त्वादृशा

सजातीयसमूहेऽपि स्वामवाव्यमपि । ३ग्रन्थपरिच्छेदे यथा स्वर्गवर्गः पातालवर्गः । ४अङ्कशास्त्रोक्ते समानाङ्कद्वयस्य परस्परगुणने यथा द्विकस्य चत्वारि, त्रिकस्य नव, चतुष्कस्य षोडश इत्यादि । "स्वाम्योऽन्यवर्गः" "वर्गं मूलं घनं प्रतिम्" इति च लीला० । वृज–घञ् ।५त्यागे । ग्रन्थपरिच्छेदाश्च बहुविधाः यथा "सर्गोवर्गःपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः" त्रिका० ।

वर्गप्रकृति बीजगणितोक्ते गणनाप्रकारभेदे तत्र दृश्यम् ।

वर्गमूल न० वर्गस्य समद्विघातात्मकस्य मूलम् । अङ्कशास्त्रप्रसिद्धं समाङ्कद्वयेन कृताङ्कसङ्ख्यायाः मूलं मानसाधनं तत्र । यथा षोडशानां चत्वारि नवानां त्रयः चतुर्णां द्वौ इत्यादि ।

वर्गोत्तम पु० वर्गेषु षट्सु क्षेत्रादिषु उत्तमः नवांशः । "चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । द्व्यात्मकानां नवमे वर्गोत्तम इति स्मृतः" इति ज्योतिषोक्ते लग्नांशकालकराशेर्नवांशभेदे ।

वर्च दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । वर्चते अवर्चिष्ट ।

वर्चस् न० वर्च–असुन् । १रूपे २शुक्रे ३तेजसि ४विष्ठायाञ्च मेदि० ५चन्द्रपुत्रे पु० "रोहिण्यामभवद्यस्तु वर्चस्वी तेन चन्द्रमा" हरिवं० स्वार्थे क । विष्ठायाम् अमरः ।

वर्चस्विन् त्रि० वर्चस्+अस्त्यर्थे विनि । तेजस्विनि स्त्रियां ङीप् ।

वर्जन न० वृज–ल्युट् । १त्यागे २हिंसायां च ३मारणे मेदि० ।

वर्ण स्तुतौ विस्तारे शुक्लादिवर्णकरणे उद्योगे दीपने च अद० चु० उभ० सक० सेट् । वर्णयति ते अववर्णत् त ।

वर्ण वर्णने चु० उभ० सक० सेट् । वर्णयति ते अववर्णत् त ।

वर्ण न० वर्ण–अच् ।१कुङ्कुमे न० २स्वर्णे ३व्रते ४शुक्लादिरूपे ५अकाराद्यक्षरे ६भेदे ७गीतक्रमे ८चित्रे ९ताललभेदे १०अङ्गरागे पु० हेमच० । ११गजचित्रकम्बले पु० अमरः १२यशसि १३गुणे १४स्तुतौ पु० मेदि० । भेदे रूपे अक्षरे पु० न० मेदि० । १५ब्राह्मणादिजातौ पु० अमरः । "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्" गीता ।

तत्र विप्रादिवर्णानां सृष्टिः तद्धर्माश्च मनुना उक्ता यथा "लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" । "सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः । मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्माण्यकल्पयत् । अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१ । ११ तेषां ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्ये कारणं मनुनोक्तं यथा "ऊर्द्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः । तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा । उत्तमाङ्गोद्भवात् ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्चैव धारणात् । सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः" वर्णधर्माश्च जातिधर्मशब्दे ३०७९ पृ० दृश्याः ।

तत्र अक्षररूपवर्णोत्पत्तिक्रमः तद्भेदाश्च शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्ता यथा

"अथ वर्णोत्पत्तिप्रकारस्तावदभिधीयते । चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितपवनं चालयति तच्चालितपवनः तदुत्पत्तिस्थानावच्छेदेन प्रभवति तच्चालितेन चालितेन तत्रैव स्थानादिभेदेनोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभिदेशपर्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यपदिश्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदादीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचित् अस्मदादिभिरपि समधिगम्या । ततो मुखपर्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन परावृत्त्य च मुखविवरे कण्ठादिषु तत्तत्स्थानेषु अभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । तदुक्तं शिक्षायाम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति । संस्काररूपेण स्थितानर्थान् बुद्ध्या बुद्धिस्थया समेत्य विषयीकृत्येत्यर्थः । तथा । "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं हि तिष्ठति । स्थानेषु विहते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी । केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनीति" भारतेऽप्युक्तम् । अत्र प्राणापानान्तरे इत्यधिकरणनिर्दे-

कोष्ठादाकाशस्थायिता नित्यत्वमभिधानात् यावत्प्रयत्नप्रेर्यमाणस्थायिता प्राणापानादेरपि तथैव नित्यत्वाभ्युपगमात्। ननु वर्णानां मध्ये उत्पत्तिविनाशकल्पने गौरवात् शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्वीकारादनित्येन शब्देन नित्यार्थसम्बन्धस्वीकारेऽयुक्तत्वापत्तेश्च। नित्यत्वेऽपि तेषां व्यञ्जकध्वनिभावाभावाभ्यां प्रत्ययाप्रत्ययावित्यन्यत्र विस्तरः। स्थानेषु कण्ठताल्वाद्यष्टस्थानेषु वायौ मूलाधारस्थे विहते विवक्षाप्रेरितमनोनियुक्ताभिघातक्षोभाज्जनिते इत्यर्थः। प्रतवर्णपरिपक्वा वर्णभावापन्ना, तत्र स्थानेष्विति अर्थाहृतेनान्वितम्। प्राणप्रेरितवाय्वग्नीत्यनेन प्राणवत्तेर्वायोस्तत्सहयोगतयागमनमभिहितं, नैवमित्यनेन कण्ठताल्वादिस्थानानपेक्षाभिहिता। गुहत्रयपाटनेत्यनेन हृदयस्थानगमनमुक्तं गुहाहृदयस्थत्वात्। स्पृष्टः तत्तत्क्रमेत्यनेन हृदयस्थानगमनानपेक्षाभिहिता। अविभागेत्यनेन मध्यमाया विभागरूपविशेषस्य वर्णविधानेनाश्रवणात् पश्यन्त्यास्तु तदुद्युदासः। अनपायिनी स्थानादच्यविता प्राणापानान्तरे मूलाधारस्थितेति यावत्। अतो यथाप्रदर्शितं वराटीनां विभागं प्रतिपादयतीदं महाभारतीयमतं विस्तरेण।"

अभिघातस्थानानि चाष्टविधानि सामान्यतो वेदितव्यानि "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति" शिक्षाप्रदर्शनात्। वर्णाश्च मतभेदेन त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा शिक्षाकारैरभिहिता वेदितव्याः। यथा "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क ≍पौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव चेति"। अक्षार्थः अ इ उ ऋ इत्येषां ह्रस्वदीर्घप्लुताः प्रत्येकं त्रय इति द्वादश भेदाः ऌकारस्यैको भेदोऽस्य दीर्घाभावात् प्लुतस्त्वपरं प्रतिपादितः। एषां चतुर्णां ह्रस्वाभावात् दीर्घप्लुतभेदेनाष्टौ भेदाः इत्येकविंशतिः स्वराः। स्पर्शाः कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः। यादयो हान्ता अष्टौ। यमाः वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये पूर्वसदृशाः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाश्चत्वारो वर्णाः। यथा पलिक्क्नी। चख्ख्नतुः। अग्ग्निः। पतिघ्घ्नीत्यादौ। अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः। ≍क ≍पौ चापि पराश्रिताविति अर्थस्तु कपयोः परयोरेकविधः पकयोः परयोरन्यविधः कण्ठ्योष्ठ्यत्वभेदाद्विधा प्राप्तत्वात्। दुःस्पृष्टः ईषत्स्पृष्टः ऌकारः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" इत्यनेन प्रतिपादितस्य यण्पदाभिधेयवकारलकारधर्मस्य ईषत्स्पृष्टत्वस्य लकारे कथनात् ऌकारस्य स्वरत्वयणत्वोभयधर्मसमावेशात् द्विविधता इति त्रिषष्टिर्भेदाः। ऌकारस्य प्लुतत्वे चतुःषष्टिर्भेदाः। एवं वर्णानां सामान्यतो भेदे प्रोक्ते एतेषामुत्पत्तिस्थानानि बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदाश्च प्रदर्श्यन्ते। तत्र स्थानानि "अकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यन्तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठ्योष्ठजौ स्मृतौ। अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोस्तद्वदिति"। अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति शिक्षाग्रन्थानि वेदितव्यानि। यद्यपि सर्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे तात्वादिव्यापारोऽप्यपेक्षित इति तत्तत्स्थानत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम्। "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठ्यत्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य जिह्वामूलपरतया भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेन दन्त्यत्ववत् अन्यथा अन्तर्दन्त्यस्य तदनुच्चारणापत्तेः। जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वेन तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वोचित्यात्। दन्त्योष्ठ्येन इत्यादावुभयोरेव प्रत्येकं वकारस्थानत्वं नेष्टं वर्णदितयोः तथा सति दन्त्योष्ठ्य इत्येव परिभिद्येत। अतएव दन्त्योष्ठ्योभयकार्यनिमित्तता इत्यमप्येति दुष्टम्। यमानां प्रातिशाख्यप्रसिद्धानां कादिचतुष्टयानां पूर्वोदितानां यमसंज्ञाबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते। तथा च वर्णितं भाष्यम्। "अमोऽनुनासिका नह्रौ" इत्युक्तेः। ङकारञकारभिन्नानाममानां नासिका स्थानत्वाभिधानात् नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिकशब्दव्युत्पत्त्या नासिकास्थानत्वप्राप्तेश्च। तत्र नह्राविति पुनः ङकाररकारयोः पर्युदासः। "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः" इति पा॰ सूत्रे मुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया

स्थानात्तुभयस्थानानाम् । यथोभयाश्रया विसर्गो जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनोभयस्थानभागित्वम् । आभ्यन्तरस्थानभागित्वञ्च यथा जिह्वामूलीये कण्ठस्थानं तत्स्थानभागित्वतः विसर्गश्च कवर्गयोर्जिह्वामूलीयाश्रयत्वयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपाभ्यन्तरताभवत्वं वा । पफयोः परयोरोष्ठाश्रयत्वयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता । अत एव आश्रयत्वेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मान शब्द ओष्ठवचनः । तत्स्थानयोरुक्तत्वादभिन्नतानाता भावनीया । अत एव "कौमुद्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठाविति उक्तम् । यद्यपि पूर्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तद्व्युत्पत्तौ उक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारो वर्णाभिव्यञ्जकतात्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव । तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादिस्थिते तत्तत्स्थानजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दो स्पृष्टतादावेव करणत्वव्यवहारः प्रवर्त्तित । वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेराभ्यन्तरप्रयत्न-भिन्नकार्यं जनका बाह्या यत्ना इत्यादिकं शेखरादौ स्पष्टम् । आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनो बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः । तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति उत्पादयति च ततो वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नो यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता इत्येवमाभ्यन्तरप्रयत्नभेदात् वर्णानां भेदाः । अत एव इचवर्गयशानां तालुस्थानाविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे सम्यक् तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत् स्पर्शः शकारेकारोच्चारणे दूरसमीपावस्थानमिति । एतेषां आभ्यन्तरत्वं ओष्ठप्रभृतिकाकलीपर्यन्तकण्ठस्थानपर्यन्तरूपाश्रयान्तर्गततत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम् । चिन्तृदंशादौ तु गजवित्तु त्रिकोणविकोणाकृतौ

ताल्वौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताख्यौ भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम् । ते च आभ्यन्तराः प्रयत्नाः तेषां वर्णानाञ्च इत्येतत्तावदभीयते । कादिमावसानानां स्पृष्टता अत एव तेषां स्पर्शसंज्ञात्वेन अर्थवद्व्याप्तता । यणः ईषत् स्पृष्टता । तेनाप स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि यवादीनां वर्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन आन्तःस्थवर्णत्वम् अन्तःस्थाभिव संवृतमित्युक्तेरन्तःस्थाशब्दः आदन्तः । शषसहानां चापि विवृतता । शषसहानाम् ऊष्मशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता । स्वराणां च स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता । "अचः स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराः त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" स्मृतेः । तत्र ह्रस्वस्य संवृतता । "संवृतं लेकमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव । तत्र सूत्रं "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन् नेमस्पृष्टाः शलस्तथा । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम् । आचार्यः अर्धाभावरूपविवृतत्वमतः अचः अवर्णस्योपत् स्पृष्टा इत्यर्थः नेमस्पृष्टत्वं वा । शलः अपकृष्टा नेमस्पृष्टा अर्धस्पृष्टा अर्धादवविवृताः । "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्यभिधानात् । एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा०सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम् । तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादिभिः "स्थानेऽन्तरतमः" इति पा०सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । बाह्यप्रयत्नानामान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम् ।" "बाह्याःप्रयत्नास्त्वष्टविधाः काकलकाधःस्थगलबिलसङ्कोचविकाशश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषघोषाल्पघोषमहाघोषाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णाभिव्यञ्जक यत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादाख्यपरिच्छेदं यत्नाख्यं करत्वात् चैते बाह्या इति । ते च "खरो यणः झयः +क पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः । चतुर्णां वर्णानामक्षरा-

प्रयत्नः स्मृताः" इति सिद्धान्तकौमुद्युक्तविवारादिविशेषाः । वर्गाणां स्थाने जाता ये वर्णाः पूर्वोक्ताः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः । यमाः, नरः नवसङ्ख्याः । एते नासानुप्रदाना अघोषाः कण्ठं विवृण्वते च । अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादवाह्यप्रयत्नवन्तः । वर्गीयप्रथमतृतीय-प्रभृतयवर्णाः प्रथमतृतीयवर्णाजातयमाश्च पूर्वोक्ताः यमाश्च एते अल्पप्राणाख्याः सर्वे महाप्राणा इति विवेकः ।" "तथा उदात्तानुदात्तस्वरितरूपास्त्रिविधाः स्वरा ह्रस्वदीर्घप्लुतकालभेदाच्च स्वराणां विशेषाधानि हेतवो वेदितव्याः । तथा हि "विभागः स्वरधा मतः" इत्युपक्रम्य "स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानाभिधेयवर्णप्रयत्नात् वर्णविभाजकात् तत्र स्वराश्चतो त्रिविधः त्रिधाकृता उदात्तानुदात्तस्वरितेत्यादिना अत्रैव स्वरकालयोर्विभा-जकताऽभिहिता । तत्र ताल्वादिषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः नीचैर्भागे निष्पन्नोऽनुदात्तः प्रथमभ-उदात्तत्वयोश्चाद्यं उत्तरार्धमनुदात्तत्वोयार्धभागः स्व-रितः इति "उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः तस्य आदित उदात्तमर्धह्रस्वमिति" पाणिनि-सूत्रजातेभ्यः । तदेवं परस्परविभाजकस्थानवाह्या-भ्यन्तरप्रयत्नस्वरकालजातविशेषात् वर्णानां परस्परविशेष-रूपता । सर्वे हि वर्णाः पृथक्त्वेन विशिष्टविशेष-विशेषताभाजो भवन्तीति ।"

विवाहोपयोगिनि नक्षत्रविशेषजाते १६वर्णकूटे उपयम शब्दे वर्णकूटोक्तौ १२४६ पृ० दृश्यम् ।

वर्णक न० वर्णयति वर्ण–ण्वुल् । १हरिताले रत्नमा० २चन्द्र-लेपनयोग्ये अमरः ३पिष्टे ४वटे वा चन्दनादौ द्रव्ये च । ५विलेपनादौ पुंस्त्री० भरतः ६मण्डने शब्दर० । एकत्वेन क्षमादिः पद्यान्तरव्याख्यानरूपे ७ग्रन्थभेदे न० "विपद्यासन्ने तृतीयवर्णके"मिता० । ८चारणे पु० मेदि० ।

वर्णकूपिका स्त्री वर्णानामक्षराणां लेखनाय कुहूः कूपः कूपी सैव कन् । मस्याधारे त्रिका० ।

वर्णचारक पु० वर्णं शुक्लादिरूपं चारयति चर-णिच्-ण्वुल् । चित्रकरे शब्दमा० ।

वर्णज्येष्ठ पु० वर्णेषु ज्येष्ठः प्रथमसृष्टत्वात् । १ब्राह्मणे विप्रे । सख्यापेक्षया २श्रेष्ठवर्णयुक्ते त्रि० । "वर्ण-ज्येष्ठा च या नारी" स्मृतिः ।

वर्णतूलि(ली) स्त्री वर्णानां लेखनसाधनं तूलिः । लेख-न्याम् शब्दर० स्वार्थे क । अत्रैव [जटा०।२वर्णपदे त्रि०

वर्णद न० वर्णं ददाति दा–क । १कालीयके गन्धद्रव्ये ।

वर्णदात्री स्त्री वर्णं रूपं ददाति दा–तृच् ङीप् । १हरि-द्रायाम् राजनि० २वर्णदातरि त्रि० ।

वर्णदूत पु० वर्णा एव दूतो यत्र । लिपौ त्रिका० ।

वर्णधर्म पुं० ६त० । विप्रादीनामसाधारणे धर्मे यथा विप्रस्य याजनाध्यापनप्रतिग्रहादिः । क्षत्रियस्य प्रजा-पालनादिः पु० जातिधर्मशब्दे दृश्यम् ।

वर्णमातृ स्त्री ६त० । वर्णानां मातेव । लेखन्यां हारा० ।

वर्णमातृका स्त्री सरस्वत्यां शब्दच०,

वर्णमाला स्त्री ६त० १अक्षरावल्यां २अक्षरश्रेणौ ३मन्त्रार्थवर्णेषु वर्णात्मकमन्त्रभेदे । मातृका शब्दे ४१५० दृश्यम् ।

वर्णरेखा स्त्री वर्णान् लिखत्यनया लिख करणे घञ् रस्य लः । कठिन्यां (खडि) त्रिका० ।

वर्णवती स्त्री वर्ण+मतुप् मस्य वः । १हरिद्रायां जटा० । २वर्णविशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वर्णविलोडक पु० १लोकचौरे २कविचौरे मेदि०

वर्णसङ्कर पु० सम्+कॄ–अप् वर्णतः सङ्करः । विप्रादिभ्यो वर्णेभ्योऽनुलोमजाते प्रतिलोमजाते मूर्धावसिक्तादौ मागधादौ च जातिभेदे "जायते वर्णसङ्करः" गीता । जातिशब्दे ३०८१ मूर्धादिकं दृश्यम् ।

वर्णसि पु० वर्ण–असिच् । जले उणादि० ।

वर्णा स्त्री प्रशस्तवर्णोऽस्त्यस्याः फलपुष्पादौ अच् । आढ-क्याम् शब्दच० । [लेखन्याम् शब्दच० ।

वर्णाङ्का स्त्री वर्णा अक्षराणि अङ्क्यन्तेऽनया अङ्कि–करणे घञ् ।

वर्णात्मन् पु० वर्णः आत्मा स्वरूपं यस्य । ध्वन्यात्मकाति-रिक्ते अकाराद्यक्षरे शब्दभेदे जटा० ।

वर्णार्ह पु० वर्णं स्तुतिमर्हति अर्ह–अच् । मुद्गे राजनि० ।

वर्णिका स्त्री वर्णा अक्षराणि लेख्यन्तेऽनया अन्यस्याः ठन् । १लेखन्याम् २कठिन्यां हारा० ३मस्यां त्रिका० ।

वर्णित त्रि० वर्ण-क्त । १स्तुते अमरः २कृतवर्णने ३रूपा-न्तरमापादिते च ।

वर्णिन् पु० वर्णोऽस्त्यस्य इनि । १चित्रकरे २लेखके ३ब्रह्म-चारिणि मेदि० । "अभाव वर्णी विदितो महेश्वरः" कुमारः । ४विप्रादिजातौ च "वर्णिनां हि वधो यत्र" स्मृतिः । [हरिद्रायाम् अमरः ।

वर्णिनी स्त्री वर्णः अस्त्यस्याः प्राशस्त्ये इनि ङीप् ।

वर्त्तु पु० वृत-तन् । १मरुभेदे उणादि० २आदित्ये संक्षिप्त०।

वर्त्तक पु० वृत-ण्वुल् । (बाटर) १पक्षिभेदे वर्त्तकाख्ये । २अश्वस्य खुरे च अमरः । ३वर्त्तलोहे न० हेमच०।

वर्त्तन न० वृत-ल्युट् । १वृत्तौ २स्थितौ अमरः । णिच्-भावे ल्युट् । ३स्थापने णिच् करणे ल्युट् । ४जीवनो-पाये स्त्री ङीप् । ५तर्कुपीठे न० मेदि० । ल्यु । ६वर्त्त-नशीले वर्त्तिष्णौ च त्रि० अमरः । ७वामने त्रि० मेदि० । ८वाधारचक्रले न० शब्दर० ।

वर्त्तनी स्त्री वर्त्त्यते पादाभ्याम् वृत-णिच् आधारे ल्युट् । १पथि २पेषणे शब्दर०। पृषो० तुकः पूर्वदेशे त्रिका० ।

वर्त्तमान पु० वृत-शानच् । कालभेदे शब्दप्रयोगाधारे आ-रब्धापरिसमाप्ते १काले २तत्कालवृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तमानकालश्च चतुर्विधः । यथा "प्रवृत्तोपरत१-श्चैव वृत्ताविरत२ एव च । नित्यः प्रवृत्तः३ सामीप्यो४ वर्त्तमानश्चतुर्विधः ।" क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति बाल्ये प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः। इह कुमाराः क्रीडन्ति २तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडाया अनुवृत्तौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति ३नित्य-प्रवृत्तत्वात् । किन्तु पर्वतानां स्थितत्वेन वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्थुः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्यो४ द्विविधः । भूत-सामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च यथा कदा आगतोऽसि इतिप्रश्ने अव्यवहितकालवर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत्सामीप्यो यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमने क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति" दुर्गादासः ।

वर्त्तरूक पु० १नदीभेदे २काकभेदे ३जलावर्त्ते मेदि०। ४द्वारपाले त्रिका० । [आवर्त्तनशोभ्ये कौकभेदे ।

वर्त्तलोह न० वर्त्त्यते वृत-णिच्-कर्मणि घञ् कर्म० ।

वर्त्ति (र्त्ती) स्त्री वृत-इन् वा ङीप् । १लेखे २नयनाञ्जने ३गात्रानुलेपने ४दीपदशायां ५भिषजां निर्मेयौषधभेदे (बाति) "कतकस्य फलं शङ्खः तैजसं ताम्ररूप्यं तथा । फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला । एषां वर्त्तिं हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा" गरुडपु० १८८अ० । ६दीपे च मेदि० ।

वर्त्तिक पुंस्त्री वृत-तिकन् । (वटेर) १विहगभेदे राजनि० स्त्रियां ङीप् । वर्त्मनि वर्त्तते वृत-अच् वर्त्तः तत्र साधुः ठिको वा ठन् । (बाटर) २खगे अमरः । ३अजशृङ्ग्यां स्त्री० राजनि० ४दीपदशायां स्त्री वा ङीप् च सा च पञ्चविधा यथा "पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाऽपि वा । शणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवापि वा । वर्त्तिका-दीपकार्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता" कालिकापु० ६८अ० ।

वर्त्तिन् त्रि० वृत-णिनि । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्णु त्रि० वृत-इष्णुच् । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्यमाण पु० वृत-शानच् लृटः सद्वेति सत् । १भवि-ष्यत्काले । २तद्वृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तुल त्रि० वृत-उलच् । १गोलाकारे पदार्थे अमरः । २गृञ्जने न० राजनि० । ३कलायभेदे पु० शब्दमा० । ४तर्कुपीठ्याम् स्त्री हारा० ५गजपिप्पल्याम् स्त्री राजनि० ङीप् ।

वर्त्मन् न० वृत-मनिन् । १पथि अमरः २आचारे "आ मनोर्वर्त्मनः" रघुः ३नेत्रच्छदे च मेदि० । अक्षिशब्दे ४१पृ० दृश्यम् । वर्त्मलक्षणं तद्गतरोगभेदाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

"द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषग्नयनबुद्बुदम् । सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्वि-शारदः । नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्ड-लानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च । पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्ण-दृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्चत्वारो-ऽन्त्या यथोत्तरम् । पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतो-ऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः । ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले विद्यात् चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि । जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ।"

"पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् । विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा । तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवा-ञ्जननामिका । बहुलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावब-न्धकः । क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च ॥ प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्म वातहतन्तु यत् । अर्बुदं निमि-षश्चापि शोणितार्शश्च यत् स्मृतम् । लगणो बिसवर्त्म च

पक्ष्मकोपस्तथैव च। एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः। नामभिस्ते यथोद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे। पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया। विज्ञेयोत्सङ्गिनी१ नाम तद्रूपपिडकाचिता। कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः। आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः। सकण्डूस्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः। पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्यः३ इति संज्ञिताः। पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता। पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा४। स्थूलाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म५ कीर्त्यते। दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः। व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श६ इति संज्ञितः। दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा। मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका७। वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः। सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म८ तत्। कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः। न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः९ स वर्त्मनः। मृद्वल्पवेदनं ताम्रं तद्वर्त्म सममेव च। अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म१० तदादिशेत्। क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा। तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः११। यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम्। दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति१२ तन्मतम्। अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि। कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म१३ तदुच्यते। यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म१४ तत्। विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते। एतद्वातहतं१५ विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम्। वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्। विद्यादर्बुदं१६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम्। निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः। चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः१७ स गदो मतः। छिन्नाः छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः। दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शः शोणितसम्भवाः१८। अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः। सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणः१९ स्मृतः। शूनं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम्। बिसमन्तर्जल इव बिसवर्त्मेति२० तन्मतम्। पक्ष्माशयगता दोषा लोमान्युत्पाटयन्ति च। निर्घर्षयन्ति पक्ष्माणि तैर्दुष्टमक्षि दूयते। उत्पाटितैः पुनः स्निग्धैः पक्ष्मभिश्चोपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः२१ स उच्यते।" तच्चिकित्सा तत्र दृश्या।

वर्त्मनि स्त्री वृत–मनि ङीप् च। पथि शब्दच०।

वर्द्ध छेदने पूरणे च चु० उभ० सक० सेट्। वर्द्धयति ते अववर्द्धत् त। [भावे अच्। २पूरणे १छेदे च।

वर्द्ध पु० वृध–अच्। १भ्राष्ट्राम्र (बाघनखाटि) शब्दा० वर्द्ध-

वर्द्धक पु० वृध–ण्वुल्। १भाण्डपटी (बासनझाटी) अमरः वृध–णि वा वर्द्ध–ण्वुल्। २पूरके ३छेदके ४वृद्धिकारके च त्रि०।

वर्द्धकि पु० वर्द्ध–छेदने अच् कम–कि कर्म०। त्वष्टरि (छुतार) अमरः। [जातिभेदे शब्दर०।

वर्द्धकिन् पु० वर्द्धकः शेषोऽस्त्यस्य इनि। त्वष्टरि (छुतार)

वर्द्धन न० वृध–वर्द्ध–भावे ल्युट्। १छेदने २पूरणे च मेदि०। वृध णिच्–ल्यु। ३वृद्धिकारके त्रि०। "करोमि विविधर्द्धनम्" भट्टिः। वृध–ल्यु। ४वृद्धियुक्ते त्रि०।

वर्द्धनी स्त्री वर्द्धतेऽनया वृध–णिच्–ल्युट् ङीप्। १संमार्जन्याम् २गल्वर्याम् मेदि०। ३जलपात्रभेदे च (बदना) शब्दा०।

वर्द्धमान पु० वृध–शानच्। १एरण्डवृक्षे अमरः। २वृद्धि-शीले त्रि०। ३शरावे सम्पुटाकारभेदे ४विष्णौ ५पशुभेदे च मेदि०। ६जिनभेदे हेमच०। ७वास्तुभेदे गृहभेदे शब्दा०। ८देशभेदे पु० ब० १४क० कूर्मविभागशब्दे दृश्यम्। ९नगरभेदे च। १०वृद्धियुक्ते त्रि०।

वर्द्धापन न० वर्द्धं छेदं करोति वर्द्ध+णिच्–आप् च ततो भावे ल्युट्। नाडीच्छेदनकाले संस्कारभेदे त्रिका० रघु०।

वर्द्धित त्रि० वर्द्ध–क्त। १छेदिते २पूरिते ३प्रस्तुते च।

वर्द्धिष्णु त्रि० वृध–इष्णुच्। वृद्धिशीले। भरतः कोषः।

वर्ध्र न० वृध–ष्ट्रन्। १चर्मणि उणादिको०। २चर्मरज्जौ स्त्री

वर्पस् न० वृ–असुन् पुक् च। रूपे निघण्टुः।

वर्फ गतौ वधे च भ्वा० पर० सक० सेट्। वर्फति अवर्फीत्।

वर्मकण्टक पु० वर्म इव कण्टकोऽस्य। पर्पटे राजनि०।

वर्मकषा स्त्री वर्म–कषति अच्। (चामकषा) सातलाख्यायाम् शब्दर०।

वर्मन् न० वृ–मनिन्। १कवचे अमरः। २क्षत्रियोपाधौ पु०। "वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु" शातातपः।

वर्महर पु० वर्म हरति हृ–अच्। कवचधारणयोग्यावस्थाभेदे तरुणे। "वर्महरः कुमारः" रघुः।

वर्मि पु० वृ–बा० मिन्। (वाम) मत्स्यभेदे राजनि०।

वर्मित त्रि० वर्म करोति णिच्–क्त। १कृतकवचे २वर्मयुक्ते च

वर्य त्रि० वृ–यत्। १प्रधाने श्रेष्ठे च अमरः। २कामदेवे

३पतिम्बरायां कन्यायां अमरः । ४अन्याकाले च स्त्री ।

वर्वणा स्त्री वरिति वचति शब्दायते वच–अच् । (मशमधे) मक्षिकाभेदे अमरः । ववमोडन्यादिरित्यन्ये ।

वर्बर न० व–वरच् बुटक् । १हिङ्गुले २पीतचन्दने ३शङ्खरवे च राजनि० । ४पामरे ५मूर्खे च त्रि० । "पलितमिश्रान्ति बर्बरा" इत्युद्भटः । ६देशभेदे (बाबरी) ७देशभेदे कुष्माण्डे (बाबवाइ) तृणे च पु०राजनि० । ८मक्षिकाभेदे पुंस्त्री०शब्दर०(बाबुइ) १०वृक्षे स्त्री टाप् ङीप् च "बर्बरी बरवी ब्रह्मी बरडुत्कामगोत्वा । पत्रीत्तम कण्वे च कठिञ्चरकठेरको । कावपारः वराकप अपूतः क्षाणात्मिका । तत्र शुक्लोऽपरः प्रोक्तो वटी-पत्रस्ततोऽपरः । बर्बरीत्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च । तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफशातापदद्रुकुष्ठविषापहम्" भावप्र० । कंजायां ब्रन् । वर्वरिका चन्दनभेदे पुष्पभेदे स्त्री मेदि० ।

वर्वरीक पु० व–ईकन् फर्फरीका० नि० । १शाकपत्रविशेषे २कुटिलकेशे उणा० । ३अजगन्धिकायां (बाबुइतुलसी) शब्दच० ४वर्बरादौ हेमच० ।

वर्वा स्त्री व-व तस्य नेत्वम् । (बाबुइ) तृणभेदे शब्दच० ।

वर्वुर पु० व-वरच् बुटक् । (बाबला) वृक्षभेदे राजनि० । बोलुडादिरित्यन्ये ।

वर्ष पु० वृष–भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १वृष्टौ २जम्बु-द्वीपांशभेदे पुं न० अमरः ।

"लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्घेमकूटोऽथ तस्मात् तस्मादन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे प्रोक्तदेशान् । भारतवर्षमिदं तु तदग्रतः किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराच्च तथा कुरु तस्माद्धिरण्मयरम्यकवर्षे । माल्यवानथ यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः । नीलशैलनिषधावधी च तावन्तराल-मेरिलावृतम् । माल्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतु-मालकमिलावृताविदः । निषधनीलमुगन्धसमाल्यवैरल-मिलावृतमावृतमावभौ । अमरकेलिकलापकुलं रुचि-रकाञ्चनचित्रमहीतलम्" सि० शि० "अत्र भूगोलस्याधंमुत्तरं जम्बूद्वीपम् । तत्र क्षाराब्धेः सन्धिर्गिरयो देशाः । तत्र लङ्का रोमकं सिद्धपुरं यमकोटिरिति पुरचतुष्टयं भूप-रिधिचतुर्थांशान्तरे किल कल्पितम् । तेभ्यः पुरेभ्यो वर्षा

दिषि भेदः शीतरा । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तस्मादुत्तरे हेमकूटः । सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरे निषधः । तेषामन्तरे द्वौ द्विदेशा वर्षसंज्ञाः । तत्रादौ भारतवर्षम् । तदुत्तरं किन्नरवर्षम् । ततो हरिवर्षमिति । एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः । ततः श्वेतगिरिः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धु-पर्यन्तदैर्घ्याः । तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्रादौ कुरुवर्षम् । तदुत्तरे हिरण्मयम् । ततो रम्यकमिति । अथ यम-कोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनील-पर्यन्तदैर्घ्यः । तथा रोमकाद्गन्धमादनः । तयोर्मध्ये केतुमालवर्षम् । एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृत-मिलावृतं नाम नवमं वर्षम् । सा स्वर्गभूमिः । अतएव देवक्रीडास्थानानि" । ३दाह्मवाणालये काले ४जम्बूद्वीपे च पु०मेदि० । वर्त्तरि अच् । ५मेघे पु० हेमच० ६प्रभ-वादिषु षष्टिवत्सरेषु पु० ।

वर्षकरी स्त्री वर्षं तदुद्धपनं करोति रवेण कृ–ट । झिल्लि-कायां हेमच० । [१वर्णोपले ।

वर्षकेतु पु०वर्षस्य हर्षः केतुरिव । १रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० वर्षकोष पु० वर्षस्य कोष इव । १दैवज्ञे शब्दर० । २मासे हेमच० । [३वर्षणे शब्दर्त्रमा० ।

वर्षणि स्त्री वृष–अनि । १कर्तौ २वर्त्तने उणा० । ३मतौ

वर्षपर्वत पु० वर्षाणां चिह्नभूतः सीमाभूतो वा पर्वतः । "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः" इत्युक्तेषु पर्वतेषु हारा० । द्वीपभेदेऽन्योऽपि वर्षपर्वता कुलपर्वतशब्दे २१९२ पृ० दर्शिताः । सि०शि० उक्ता जम्बूद्वीपपर्वता वर्षशब्दे दर्शिताः । तत्र नामसाम्ये भेदः कल्पभेदात् ।

वर्षपाकिन् पु० वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य इनि । आम्रातकवृक्षे हेमच० तस्य हि तत्पाकोद्भवात् प्रायेण वत्सरान्तर-फलपाकः । [राजनि० ।

वर्षपुष्पा स्त्री वर्षकाले पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम्

वर्षप्रिय पुंस्त्री० वर्षः प्रियोऽस्य । चातकपक्षिणि स्त्रिया० स्त्रियां योटवात् टाप् ।

वर्षवर पु० वर्षं रेतोवर्षणं वृणोति आवृणोति वृ–अच् । "ये त्वल्पसत्त्वाः नवसाताजीवाः स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" इत्युक्तलक्षणे

राज्ञावन्तःपुररक्षके षण्डे (खोजा) अमरः। "नष्टं वर्षवरैरिति" रत्नावली।

वर्षहर्षि पु० वर्षस्य हविरधिकृता यस्मिन्। १अजातियो २तर्हिनकर्त्तव्ये पूजादौ च। "पूगाद्या वर्षहविष अप्रत्नी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयगीवन्ते न तत्र तिथि युग्मता" ति०त०। "तद्वाच्यं च गणमादि न कर्तव्यं मान्दमार्यीयत्वेन प्रायश्चायत्वात् न च गौरमाणीयं तथात्वे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः मैं चेष्टापत्तिः "प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः" इत्यादु० प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् ति० त० रघु०। अधिकं जन्मतिथिशब्दे दृश्यम्।

वर्षा स्त्री ब०व०। वर्षन्ति मेघा यत्र। आवणभाद्राख्ये मासद्वये ऋतौ "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजु०श्रुतिः "वर्षासु च मघासु च" मनुः।

वर्षाङ्गी स्त्री वर्षासु अङ्गमस्याः। पुनर्नवायाम् शब्द र०।

वर्षापगम पु० वर्षाणामपगमो यत्र। १शरत्काले हेम०। २वर्षासमाप्तौ।

वर्षाभव पु० वर्षासु भवति भू—अच्। रक्तपुनर्नवायाम् राजनि०

वर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू—क्विप्। १भेके अमरः २इन्द्र गोपे राजनि० ३मण्डूकपर्ण्याम् मेदि० ४पुनर्नवायां ५भेक्याञ्च स्त्री मेदि० अमरे भेक्याम् गौरा० ङीष् वर्षाभ्वीत्येव ६वर्षाभवमात्रे त्रि०। [ङीष्।

वर्षामद पुंस्त्री० वर्षासु माद्यति मद—अच्। मयूरे स्त्रियां

वर्षिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृद्धः इष्ठन् वर्षादेशः। अतिशयवृद्धे

वर्षीयस् त्रि० अतिशयेन वृद्धः वृद्ध+ईयसुन् वर्षादेशः। अतिवृद्धे अमरः स्त्रियां ङीप्।

वर्षुक त्रि० वृष—उकञ्। वर्षणशीले। [अमरः।

वर्षोपल पु० वर्षस्य दृष्टेरुपलः प्रस्तर इव। करकेषु (शिल)

वर्ष्मन् न० वृष-मनिन्। १देहे २प्रमाणे च अमरः। ३अतिसुन्दरे त्रि०। [अववर्हत् त।

वर्ह वधे चुरा० दीप्तौ भ्वा० पु० अक० सेट्। वर्हयति-ते

वर्ह प्रत्तने भ्वा० आ० सक० सेट्। वर्हते अवर्हिष्ट।

वर्ह पु० वर्ह—अच्। मयूरपिच्छे अमरः अस्य पुंस्त्वमपि "वं हरेदेष वर्हः" विक्रमो०प्रयोगात्। २पर्णेपर्णे पत्रे भरतः। ३पत्रे शब्दर०।

बर्हि(र्हिः)कुसुम न० बर्हिःअग्निरिव कुसुममस्य पृषो० वा वलोपः। पत्रेपर्णे शब्दमा०।

बर्हिःपुष्प न० बर्हिः अग्निरिव पुष्पमस्य। पत्रेपर्णे भरतः

बर्हिःशुष्मन् पु० बर्हिः कुशः शुष्म बलमस्य। १वह्नौ अमरः कुशेन हि वह्निरुद्दीप्यते।

बर्हि(र्हिः)ष्ठ न० बर्हिरिव तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः नत्वम्। ह्रीवेरे अमरः। [इनि। बर्हीत्यप्यत्र।

बर्हिण पुंस्त्री० बर्हमस्त्यस्य इन। १मयूरे अमरः स्त्रियां ङीष्

बर्हिर्ज्योतिस् पु० बर्हिषा कुशेन ज्योतिरस्य। वह्नौ हेम०

बर्हिर्मुख पु० बर्हिर्वह्निर्मुखं यस्य। देवे अमरः। तद्द्वारैव हि देवा हविरश्नन्ति।

बर्हिषद् पु० ब०व० बर्हिषि विप्रपाणिस्थेऽग्नौ सीदन्ति बर्हिस् सद—क्विप् पृषो०। पितृगणभेदे "अग्निष्वात्ता बर्हिषद सौम्या आज्यपास्तथा" मनुः। [वह्नौ।

बर्हिष्केश पु० बर्ह—दीप्तौ इसुन् बर्हिः दीप्तिमान् केशो यस्य

बर्हिस् स्त्री वृहि-इसुन् नि० नलोपश्च। १वह्नौ मेदि० "बर्हिषि रजतं न देयम्" श्रुतिः। २पर्णेपर्णे ३चित्रके च (चिते) अमरः। ४कुशे पु०न० "बर्हिर्दे वसदनम्" श्रुतिः बर्ह-दीप्तौ इसुन्। ५दीप्तियुक्ते त्रि०। [वा चटा०।

वल संवरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वलते अवलिष्ट। ववलुः

वल न०वल्यतेऽनेन वल—क। सैन्ये रायमु० दलशब्दार्थे च।

वलक्ष पु० वल-क्विप् क्षल—अच् कर्म०। १धवले वर्णे २तद्वति त्रि० अमरः।

वलन न० वल—भावे ल्युट्। १वल्वरणे सि०शि० उक्ते दृक्कर्मादिसंस्कारार्थे २कदम्बयाम्योत्तरयोरन्तर तत्स्वरूपादिकं तत्रोक्तं प्रदर्श्यते

"दृग्याम्योर्हि संपाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः। स्यातां याम्योत्तरे भिन्ने वरक्रान्त्यन्तरे च ते। आयनं वलनं तत्र विनायनवशात् ततः। एकैवायनसंधौ तु तयोः काष्ठविधोत्तरा। एवैव तद्वशात् प्राची तत्र नो वलनं ततः। मध्यान्तरेऽपघातेन खेटकोटिक्रमज्यया। जिनज्याप्ती धुजीवाप्ताायनदिग्वलनं भवेत्। यद्यप्येव हि संपाते विषुवन्मण्डलयोः। अक्षजकं भवेत् तत्र विषुवद्दिग्विधोत्तरा। क्षितिजं समवृत्तस्य प्राच्या च तदन्तरम्। क्षितिजेऽक्षज्यया तुल्यमक्षं वलनं ततः। तयोरेकैव याम्योदक् मध्ये वलनं ततः। नतक्रमज्यया माध्यमन्तरे स्फुटं ततः। नतं स्वाह्लाहतं नक्तं धुदलेनाप्तभागकैः। क्रमज्याज्यया चुस्या द्युज्याभक्तासलं भवेत्। प्राक् सौम्यं पश्चिमे याम्यं तद्वापेक्ष्यान्तरात् स्फुटम्। एवमेव च संपातो यः क्रान्तिविषुवद्वृत्तयोः। बाहुर्शं तत्र तत्क्रान्तवलनैक्यान्तरं स्फुटम्।

– अयतः पूर्वतस्तस्मात् क्रान्तिहत्ते लिखेऽम्बरे । तयो-र्याम्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम् । न स्फुट-वलनाभावस्तत्र स्यादुत्क्रमज्यया । क्रमज्यया ततः कार्यं दार्ढ्यार्थं कथ्यते पुनः । यतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्यां ध्रुवे याम्या तथोत्तरा । यतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाच्चिजनभागान्तरे । यागः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकृत् । तस्मात् मण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्ब-ध्रुवहत्तं च वसीयात् परितो ध्रुवात् । गोले तु जिन-हत्ययांगैस्तत्र ज्या क्रान्तिमिङ्गिनी । यतः समहत्ताद् याम्योदक् अयंगते । तत्तिर्यग्यतसूत्राणां योगः स कदंबकः । समध्रुवकदम्बागामुपरि दर्शयेत् । सत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे । अयनं वलनं मध्ये स्यात् समध्रुवसूत्रयोः । कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायनं च लिखे पदात् । कदम्बसमसूत्राग्रः स्फुटं वर्षदिग्वां च तत् । अथ वा परितः क्षेटात् खाङ्कभागान्तरे न्यसेत् । लिख्यादृत्तं ततस्तत्र विषुवद्ग्रहवृत्तयोः । मध्ये-ऽयनवलनं विद्यादिषुवद्क्रान्तिवृत्तयोः । अन्तरं चायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरे स्फुटम् । तत्राप्यमण्डलं प्राची तथा याम्योत्तरः परः । वलनानयने क्षेपः क्षिप्तो येन कुधुवः । मकरादिव कदम्बस्य स्थातां याम्योत्तरं समम् । आयनं वलनं तस्मात्सायनादौ प्रजायते । ततो भ्रमति गोले च मकरादिर्यथा यथा । तथा तथा भ्रमत्येव कदम्बो निजमण्डले । कुम्भादावथ मीनादौ याम्योदग्वल-यस्थिते । आयते वलनं तद्यत् सौम्यसूत्रकदम्बयोः । अन्तरं ज्याग्निमीरूपं कदम्बभ्रमणमण्डले । अयनाच्युत-कांशक्रमक्रान्तिज्या हि वा । उत्क्रमज्या यतो बाधः शिञ्जिनी तु क्रमज्यया । चक्रिभागोत् क्रम-क्रान्तिज्यातो वलनमायनम् । यैरुत्क्रमक्रमक्रान्त्या आन्त्या तैनीयितं हि तत् । युक्त्यानयैव विशेषबाणं च क्रमज्यया । परोक्तेरन्यथा ब्रूयाद्बुधः परान् न प्रदू-षयेत् । तत्रैव दूषणं तद्धि न दोषोऽतोऽन्यदूषणे । उत्क्रमज्यानिरासोऽयमन्यथा वाच कथ्यते । जिनांशै-र्जिनहत्ताख्यं कदम्बात् परितो न्यसेत् । क्रान्तियाम्यो-त्तरं हत्तं कदम्बद्वयकीलयोः । प्रोतं कृत्वा च तं न्यसेत् द्वयान्ते स्यात् ध्रुवोपरि । द्वयान्ताच्चाल्यतेऽयैरेवैर्व चलति ध्रुवात् । जिनहत्ते तदंशानां तत्र ज्या क्रान्ति-शिञ्जिनी । आयनं चैव वलनं द्युज्याप्ते आयते पदात् ।

पदध्रुवान्तरे यथाद्द्युज्या चापीभवाः पदा । त्रिज्या-हते बतो देयं तत्रातः परिचाल्यते । यवनांशकैर्भं समाख्यात् परितो न्यसेत् । समकीलकयोः प्रोतं तथा याम्योत्तरं यथाम् । तत्तत्खेटोपरि न्यस्तं यैरंशैः चार्धतो नतम् । समहलेऽयहये च तैरेव ख्यातं ध्रुवात् । समहत्तनतांशज्यायज्याप्रतिश्रुतम् । द्युज्याप्ते वलनं प्राग्वत् त्रिज्याप्ते परिचाल्यते । अथ-याम्योत्तरा वक्ष्य समहत्तनतांशकम् । वलनं स्यात् तथा मध्ये खाहोरात्रनतादपि । अपाकृतयोर्योगः स्व-दिशोऽन्यथान्तरम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषपदभक्ताक्षांश-शिञ्जिनी । नताद्दोर्ज्या युक्ता वलनं पलजं स्फुटम् । नतं खाहोरात्रं भवेत् ध्रुवेनाग्रभागकैः । अक्षज्याघ्न-ज्यया युक्ता स्फुटं वा द्युज्यया कृता । द्युज्याहतायत-हत्तैक्ये ज्यवेदा रविमण्डलम् । विम्बाप्ते वलनं तद् यद्-न्तरं हत्तयाम्ययोः । विम्बान्तविम्बमध्योत्थक्रान्तिजीवो-त्पादनान्तरम् । अर्कदोर्भिर्मण्डलं विम्बार्धं तत्स्फुट-क्षुते । जिनज्याघ्नं त्रिभज्याप्तमेवं स्यादन्तरं हि तत् । विम्बार्धघ्नाद् त्रिभज्याप्तमेवं त्रिज्या नतं भवेत् । ग्रह-तारकविम्बार्धत्रिज्यानाथे कृते यदि । ओज्यवलं जिनांशज्यागुणं तस्त्रिभाजितम् । द्व्यर्थभागाद् क्रमक्रान्तेः स्यात् तदयं जायतेऽथ वा । क्रमक्रान्तेरिदं सौम्यभ्रान्तिं त्यजत नाविदाः ! । नानितं खगवृत्तिर्वृत्तं तिर्यक् क्रान्तिस्तु वा समा । अत्र द्युज्यानुपातो यस्त-स्तिर्यक्करणाय सः” सू० । “अथ वलनेषु दृक्कर्मणि चोत्क्रम-ज्यानिराकरणाय पूर्वसूत्रेऽपि यद्यपि तथापि विवि-दिक्षोच्यते । विषुवद्वृत्तं समहत्तं प्रकल्प्य दृष्टिमा-न्तरतस्ते पृष्ठे आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं प्रदर्श-दर्शयेत् । अपमण्डलप्राच्यपरायाः एकः कदम्बा याम्या अन्यः सौम्या दिक् । एवं विषुवद्वृत्तप्राच्यपरायाः ध्रुवौ । यदा मकरादिर्याम्योत्तरहत्ते तदैव कदम्बोऽपि । अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरैक्ये याम्योदक् । तथा दक्षि-णोत्तरवृत्तस्य कुम्भादेव मध्ये खाहोरात्रहत्ते पश्चान्ना-कुचन्द्रा १८१५ अवयो वर्तन्ते । ते पश्चात्कृताः का-लांशाः स्युः १२।१५ । अथ कुम्भादिर्यावद् याम्योत्तर-हत्तं नीयते तावत् कदम्बो निजमण्डले चक्रांशाङ्कित-ताभिरिव कालांशैः १२ । १५ टंक्षिणोत्तरवृत्तसंपातात् प्रत्यगवचल्यते । कदम्बयाम्योत्तरसूत्रयोरन्तरं वलनम् । सा च तेषामंशानां कदम्बहत्ते ज्या । अतः क्रमज्या ।

उत्क्रमज्या तु आयनज्या भवति। यद्वस्तहते वा ज्या वा क्रान्तिज्या। अतस्तेषामंशानां क्रमक्रान्तिज्या वलनम्। अथ वैकराद्यैः क्रमक्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा द्युज्याहृता तथापि सैव भवति। अथ वान्यप्रकारेणोत्क्रमज्यानिराकरणं द्युज्यानुपातश्च प्रतिपाद्यते। क्रान्तिवृत्तेऽर्कस्थानेऽर्कबिम्बं कुङ्कुमाकारं विन्यस्य बिम्बपरिधौ यत्र याम्योत्तरवृत्तं लग्नं यत्र च क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यद्दिशोत्तरं तत् तत्र बिम्बे प्राग्परयोर्वलनम्। तत्रार्कक्रान्तेर्बिम्बार्धकलायुतत्वादेव क्रान्त्येवान्तरम्। अतस्तदायनवलनम्। रविबिम्बोर्ध्वायां क्रियमाणायां यष्ट्यो-न्मण्डलं तेन आयनार्धकला गुणाः परिधिदले २२५ भाज्याः। फलं द्योर्ज्ययोरन्तरं स्यात्। तत्र तावत् स्पष्टोन्मण्डलघ्नाकाराद्यनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यायां कोटौ प्रथमं चापं परिधिदलं भोन्मण्डलं तदाभिमतायामस्यां किमिति फलं स्फुटं भोन्मण्डलम्। तेन गुणितं बिम्बार्धं परिधिदलभाज्यम्। एवं स्थिते परिधिदलमितयोर्गुणकहारयोर्नाशे कृते बिम्बार्धस्य कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं द्योर्ज्ययोरन्तरम्। ततः क्रान्त्यर्थमनुपातः। यदि त्रिज्यया जिनज्या लभ्यते तदानेन द्योर्ज्यान्तरेण किमिति। फलं क्रान्त्यन्तरम्। तद्बिम्बव्यासार्धहते वलनम्। अथान्योऽनुपातः। यदि बिम्बव्यासार्धहते एतावद्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धहते किमिति। अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे बिम्बार्धमितयोश्च तुल्यत्वान्नाशे कृते कोटिज्याया जिनांशज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं कोटिक्रमक्रान्तिज्या। तत् त्रिज्याहते वलनम्। एवं विषुवद्वृत्तस्थित एव पक्षे। यतो भूमध्यात् अक्षक्षितिजस्थबिम्बमध्यं प्रति यत् सूत्रं नीयते तत् त्रिज्याग्रं दण्डवत्। तदुपरिस्थं बिम्बं छत्रवत् समन्तात् समत्वेन। यत् तत्परितस्त्रिज्याहतं यत्र च वलनज्या देया तदपि भूमध्येव स्थितम्। अतस्तत्र यथागतमेव वलनम्। यदा किल मेषान्ते पश्चात् तत्क्रान्त्या अक्षक्षितिजादुत्तरे गतं बिम्बं स्यात्। त्रिज्याग्रं तदा कर्णरूपम्। बिम्बमध्यात्तु लम्बसूत्रं भुवयन्तं द्युज्या। सा तत्र कोटिः। क्रान्तिज्या भुजः। यथा किञ्चित् कर्णस्थिते धृते दण्डे अग्रमपि तत्स्पर्शिन्यां दिशि कर्णरूपं भवति। तत्र वलनज्यापि कर्णरूपिण्या भवितव्यम्। यत् पूर्वमानीतं क्रान्त्यन्तरं लम्बरूपप्रतिफलि तत् कोटिरूपं जातम्। तत्र कर्ण-

करणायानुपातः। यदि द्युज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदाऽनया किमिति। फलं कोटिज्याया जिनज्या गुणस्त्रिज्या हरः। इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः। अत्रापि त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा द्युज्यया भक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नम्। द्युज्याग्रमेव विशेषमपास्तं च क्रमज्ययेति। यथायनवलनानार्थं ध्रुवात् परितो जिनभागैः कदम्बभ्रमणवृत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरक्षितिजयोर्यः संपातः स समसंज्ञकः। तथाऽक्षांशैः परितोऽक्षवलनानयनार्थं वृत्तं बध्नीयात्। तत् किलाक्षवलयसंज्ञम्। तदपि भगोलस्थम्। तत्राक्षवलनोपपत्तिर्दर्शनीया। तद्यथा मध्याह्नेऽर्कात् समचिह्नं प्रति नीयमानं सूत्राकारं सूत्रं ध्रुवचिह्नगमं याति। अतस्तत्र विषुवद्वृत्तयोरैव याम्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः। अथ यदि देशान्तरेऽर्कं ऊर्ध्वं गत्वा समचिह्नात् सूर्यं प्रति नीयमानं सूत्रं तत्र समचक्रवे लगति तदक्षक्षितिजयोर्मध्ये यावन्तोऽशास्तावन्त एवाक्षवशे समध्रुवयोर्मध्ये भवन्ति। अक्षवलनाकारं तदम्। तेषां भागानामक्षवलने यावती क्रमज्या तावदेव समध्रुवयोरन्तरम्। अथ क्षितिजस्थेऽर्के क्षितिजमेव सममण्डलम्। तत्राक्षांशे च नतिर्नतांशाः। तेषां ज्याऽक्षवलनेऽक्षज्यातुल्या स्यात्। अतः समवृत्तगतनतांशैर्वलनं साधयितुं युज्यते। ते तु मध्याह्नेन साध्यन्ते। न तु खचेन। अतस्तदानयनार्थं ज्यान्योऽनुपातः स्फुटार्थं कृतः। यदि त्रिभार्धतुल्येन याम्योत्तरनतेन नतिः समध्रुवान्तरतया लभ्यन्ते तदेतेन किमिति। लब्धनतांशानां या क्रमज्या साऽक्षज्याहते परिणाम्यते। यदि त्रिज्याहते एतावती ज्या तदाक्षज्याहते कियतीति। फलं किल वलनज्या स्यात्। परं सा द्युज्याग्रे, न त्रिज्याग्रे। अतः समध्रुवयोरन्तरं तत्। पक्षध्रुवयोर्मध्ये द्युज्याचापांशा एव वर्तन्ते। यदि द्युज्याहते एतावती तदा त्रिज्याहते कियतीति। एवं सति पूर्वनतैरानीते त्रिज्या हरः। इदानीं गुणः। तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतांशज्याया अक्षज्या गुणो द्युज्या हरः। फलं स्फुटा वलनज्या स्यात्। अथ स्फुटमाप्यते। पञ्चकालोऽर्कस्य गतः यदु-नतमथा च साध्या। अथायद्गुतयोः यमादियोरैक्याधान्तरं च किल याज्ञः पूर्वं प्रतिपादितं यंत्र।

दृक्कर्मसूत्रयोरन्तरं ज्यारूपं दक्षिणोत्तरं वाक्षवलनं स्यात्। यथा विषुवद्वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा क्रान्तिज्यान्तरे द्युज्यावृत्तं तथा समवृत्तादपि वाक्षवलनादुत्तरतो दक्षिणतो वा वाक्षवलनेऽन्तरे उपवृत्तं कल्प्यम्। तदपि प्रांशैरङ्कम्। वाक्षवलनेन त्रिज्यावर्गेण यद्गुणं तस्मिन् इते द्युज्यावृत्तव्यासार्धम्। अथ द्युज्यावृत्तोपवृत्तयोर्यौ प्रत्यक्पूर्वसम्पातौ तयोर्जीवावत् यत् सूत्रं निबध्यते तस्यार्धमुपवृत्ते नतांशानां ज्या। सैवाहोरात्रवृत्तनतांशानां भुजज्या। अथ तदानयनम्। नतासूनां वा भुजज्या सा द्युज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीति। एवमुपवृत्तनतांशज्या भवति। ततो उपवृत्तव्यासार्धे एतावती तदा त्रिज्याव्यासार्धे कियतीति। ततो द्युज्याग्रे एतावती वलनज्या तदा त्रिज्याग्रे कियतीति। अत्र प्रथमेऽनुपाते त्रिज्या हरो द्युज्या गुणः। द्वितीयेऽनुपाते त्रिज्या गुणो द्युज्या हरोऽतस्तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतासूनां भुजज्यायाश्चोपवृत्तव्यासार्धेन भक्ता वा लब्धा वलनज्या स्यात्। अत उपपन्नमाचतुर्योर्नैन इत्यादि। अथ दृष्टान्तः। यत्र किल दृष्टभाक्क्रान्तिवलयोऽशः २०। १८ तत्र वृषभान्तस्थोऽर्को दिनार्धे खस्वस्तिके भवति। तदा क्रान्तिवृत्तं दक्षिणोत्तरं स्यात्। मिथुनान्तस्थोऽर्को राशिपञ्चकं सिंहान्तः। स च तदा क्षितिजे वर्तते। तत् प्राक्पश्चयोरन्तरं क्षितिजे महदेव वलनं दृश्यते। सा च सिंहान्तज्या। तत् कथं दक्षिणक्रान्त्योर्क्रमक्रान्तिवलनम्। अतोऽसत्। अक्षादानयनं विना नेदमायाति वलनमुत्पद्यत इत्यर्थः। अथान्यो महान् दृष्टान्तः। यत्र देशे षट्षष्टिभागाः ६६ अक्षः। तत्र मेषादौ क्षितिजस्थे सर्वेऽपि राशयः क्षणकालमेव क्षितिजस्था भवन्ति। तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षितिज भवतीत्यर्थः। तत्र मेषादौ वृषभादौ मिथुनादौ वा स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं वलनं स्यात्। अतः क्रान्तिवृत्तप्राचुर्यतरा जाता। तथा विक्षेपाभावे सति तदा रवेर्दक्षिणस्यां दिशि ग्रहः। चन्द्रस्योत्तरस्थानमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। तत्र देशे तस्मिन् काले तस्य त्रिज्यातुल्यस्य वलनस्यान्यथानुपपत्त्या पूर्वोक्तमेव वलनानयनं समीचीनम्। तत्र देशेऽक्षज्या ३१४०। मेषादिगे रवौ द्युज्या ३४३८। चरज्याभावः ०। क्षितिजस्थेऽर्के नतघटिकाः १५। आक्षवलनचापांशाः २४। आयनवलनचापांशाः ६६। स्फुटवलनचापांशाः ९०। वृषादिगे रवौ द्युज्या ३२६६। चरज्याभवः १६७०। नतघटिकाः १९। २९। आक्षवलनचापांशाः २१। ४। आयनस्य ६८। ५६। स्फुटवलनस्य चापांशाः ९०। मिथुनादिगे द्युज्या ३२१८। चरासवः २३६५। नतघटिकाः २४। १७। आयनवलनांशाः २१। १२। आयनस्य ७७। २८। स्फुटस्य ९०। इदं वलनम्।"

वलभि(भी) स्त्री वल्यते आच्छाद्यते वल–अभि वा ङीप्। वडभीशब्दार्थे गोपानस्याम् अमरटी०।

वलय पुंन० वल-अयन्। १हस्तपादकटकादौ अमरः। उत्तरपदस्थः तदाकारवेष्टने यथा भूवलयम्। २वेष्टनभूमौ ३गोले च। ४गलरोगभेदे माधव० "वलास एवायतमुन्नतञ्च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य। तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति"। ६देवायां ७वहुले जटा०। [अमरः।

वलयित त्रि० वलयमिव आचरितम् वलय+क्विप्–क्त। वेष्टिते

वला स्त्री वल–अच्। (बेड़ेला) ओषधिभेदे राजनि०। २बलाशब्दार्थे च। [बला० टाप्।

वलाक पुंस्त्री० वल–आकन्। बकपङ्क्तौ अमरः स्त्रियां

वलाहक पु०वारि वहति पृषो०। १मेघे २मुस्तके च अमरः। ३पर्वते ४दैत्यभेदे ५नागभेदे मेदि० ६श्रीकृष्णस्य हयभेदे "सुन्दरस्तु सदानन्दः सारथिरस्य दारुकः। तुरङ्गाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः" त्रिका०।

वलि पु० वल–इन्। उपहारद्रव्ये बोध्यादित्वमितम्।

वलिर त्रि० वल–बाहुले क बलसंवरणसमर्थमस्य इरन्। केकरे अमरः।

वलिश न० वलिना उपहारद्रव्येण श्यति तनूकरोति शो–क। बडिशशब्दार्थे। [वडत्रे जटा०।

वलीक न० वल्यते संव्रियतेऽनेन ईकन्। वलीकशब्दार्थे

वलूक न० वल–बा ऊक। १बदरे २पक्षिभेदे त्रि०को०।

वल्क भाषणे चु०उभ०द्वि०सेट्। वल्कयति ते अववल्कत् त।

वल्क न० वल–संवरणे क कस्य नेत्वम्। १वृक्षादीनां त्वचि वल्कले २मत्स्यानां त्वचि शल्के (आंइश) मेदि०। ३खण्डे च विश्वः। ४पट्टिकालोध्रे पु० राजनि०।

वल्कतरु पु० वल्कप्रधानः तरुः शा०त०। पूगवृक्षे राजनि०।

वल्कद्रुम पु० वल्कप्रधानो द्रुमः। भूर्जपत्रवृक्षे राजनि०।

वल्कल न० वल-कलच् बलक नेत्त्वम्। १त्वचि (दारचिनि) वृक्षे राजनि० २त्वचि (छाल) पुंन० अमरः। ३शिका-वल्कायां स्त्री राजनि०।

वल्कलोध्र पु० वल्कप्रभवो लोध्रः। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

वल्ग गतौ द्रुतगतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। वल्गति अवल्गीत्। [हेमच०

वल्गा स्त्री वल्ग-अच्। (लागाम) अश्वमुखस्थे रज्जुभेदे

वल्गित न० वल्ग-भावे क्त। १अश्वानां गतिभेदे द्रुतगतौ अमरः। २गमने ३वक्रभाषणे च।

वल्गु पु० वल-संवरणे उ-गुक् च। १छागे २मनोहरे लि० मेदि०। बाहुलकात् कन्। वल्गुक चन्दने वने मूल्ये च न०। चारुणि सुन्दरे च लि० अजयः। वल्गो-ब्राह्मणादिष्वमित्यन्ये।

वल्गुपत्र पु० वल्गूनि पत्राणि यस्य। वनमुद्गे शब्दर०।

वल्गुला स्त्री वल्ग-उल। १वाकुच्यां सोमराज्यां २खगभेदे राजनि० संज्ञायां कन्। वल्गुलिका तैलपायिकायां हेमच०

वल्भ भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्भते अवल्भिष्ट।

वल्मिकि पु० वल-इकि मुट् च। कीटविशेषकृते मृत्तिका-कूपे (उई ढिपि) शब्दर०। वल इक मुट् च। वल्मिक तत्रार्थे भरतः।

वल्मीक पुंन० वल-ईक मुट् च। क्षुद्रकीटकृतमृत्कूपे अमरः तत्कृता भीतिर्निषेधो विष्णुपु० उक्तो यथा "वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा। शौचाव-शिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम्"। देवप्रतिमायाः छिद्रदोषप्रान्तरे तन्मृदा प्रतिमाच्छादनं विहितं यथा "वल्मीकमृत्तिकाभिश्च गोमयेन शुभव्रता। छादयेत् छिद्रसंधर्मदोषाच्छादनाय वै" देवप्र० त०।

तेन देवमूर्त्तीनां स्नापनमपि देवप्र० त० विहितं यथा "स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि। पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्तिकाम्भैरपि। मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताग्रमृदस्तु च। कुशवल्मीकमध्यगता मृत्पञ्चक-मुदीरितम्" देवप्र० त०। तन्मध्यभूते प्राचेतसे मुनौ प्रसिद्धे रामायणकर्त्तरि २मुनिभेदे ३रोगभेदे च पुंन०। तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "पीतांशकच्छाकरपाददेशे ग्रन्थी गले वा त्रिभिरेव दोषैः। ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमे-णैव गतप्रवृद्धिः। मुखैरनेकैस्त्रुतितोदवद्भिः विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रो। वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारम् निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्"। वल्मीकवदविलानेन प्र-चरविशरत्वमुखत्वमवगाढमूलत्वञ्च लक्ष्यते निष्प्रत्यनीक-मुपचारायोग्यम्"। ततः भवार्थे इञ्। वाल्मीकि वल्मीकभवे प्राचेतसे मुनौ शब्दरत्ना०।

वल्मीकशीर्ष न० वल्मीकस्य शीर्षमिव। स्रोतोऽञ्जने राजनि०

वल्मीकूट न० वल्मीकं कूटमिव पृषो०। वल्मीके हेमच०

वल्य(ल्यू)ल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। वल्यु(ल्यू)लयति ते अववल्यु(ल्यू)लत् त।

वल्ल संवरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्लते अवल्लिष्ट।

वल्ल पु० वल्ल अच्। १गुञ्जात्रयपरिमाणे "वल्लस्त्रिगुञ्ज" लीला० २गुञ्जाद्वये वैद्यकम् ३सार्द्धगुञ्जामाने "गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया वल्लः" राजनि०।

वल्लकी स्त्री वल्ल-क्वुन् गौरा० ङीष्। १वीणायाम् अमरः। २शल्लकीवृक्षे च राजनि०।

वल्लभ पु० वल्ल-अभच्। १दयिते २अध्यक्षे अमरः। ३कुल-माश्वे च मेदि०। ४दयितायां स्त्री हेमच०।

वल्लभपाल पु० वल्लभं पालयति पाल-अण्। अश्वपाले

वल्लर न० वल्ल अरन्। १कृष्णागुरुणि मेदि० २गहने ३कुञ्जे च राजनि०। ४मञ्जर्यां शब्दर०।

वल्लरि(री) स्त्री वल्ल-अरि वा ङीप्। १मञ्जर्याम् अमरः। २मेथिकायां ३चित्रमूले च राजनि०।

वल्लव पुंस्त्री० वल्लु-अच् तं वाति वा-क। १गोपे अमरः स्त्रियां ङीष्। २पाचके अमरः ३भीमसेने मेदि०।

वल्लि(ल्ली) स्त्री वल्ल-इन् वा ङीप्। १लतायाम् अमरः। २प्रियङ्ग्वाम् शब्दच० दीर्घान्तस्तु २अजमोदायां मेदि० ४कैवर्त्तिकायाम् ५पृथ्व्यां च राजनि०।

वल्लीज न० वल्ल्यां जायते-जन-ड। मरिचे राजनि०।

वल्लीदूर्वा स्त्री वल्लीरूपा दूर्वा। मालादूर्वायाम् राजनि०।

वल्लीबदरी स्त्री वल्लीरूपा बदरी। भूमिबदर्याम् राजनि०।

वल्लीमुद्ग पु० वल्लीप्रधानः मुद्गः। वनमुद्गे (मुगानि) राजनि०

वल्लीतृण न० वल्लीव दीर्घो तृणः। मालतृणे राजनि०।

वल्लूर न० वल्ल-ऊरन्। १कुञ्जे २मञ्जर्यां ३क्षेत्रे ४निर्जल-स्थाने ५श्वादशे हेमच०। ६गहने च मेदि० वल्ल-ऊरन्। वल्लर तत्रार्थे न० शब्दर०।

वल्लूर लि० वल्ल-ऊरन्। आतपादिना १शुष्कमांसे अमरः २शूकरमांसे मेदि० ३वनभेदे ४ऊषरभूमौ च हेमच०।

वल्ला स्त्री वल्ल-अच्। भालीदले राजनि०।

वल्वज पु० वलते भुवं वेष्टयति वल-क्विप् तादृशः सन् वजति गच्छति वज-अच्। १उलपे तृणभेदे अमरः। (बाबुइ) २तृणभेदे स्त्री राजनि०।

वल्ह दीप्तौ चु० उभ०सक०सेट्। वल्हयति अववल्हत् त

वल्ह उत्कर्षे भ्वा० आ० अक० सेट्। वल्हते अवल्हिष्ट।

वश पु० श इव प्रकारे डितम्। ज्योतिषोक्ते तिथ्यादीनां प्रभवे करणे। अस्य णीच्प्रादित्वमित्यन्ये।

वश कान्तौ अदा०पर०सक०सेट्। वष्टि उष्टः उशन्ति। अवट् अवाशीत् अवशीत् उवाश ऊशतुः।

वश पुं न० वश-भावे अप्, कर्त्तरि अच् वा। १आयत्तत्वे २प्रभुत्वे च आयत्ते त्रि० शब्दर०।

वशंवद त्रि० वशं वशकरं मधुरं, वशोऽस्मीति वा वदति वद-खच् मुम् च। १प्रियवाक्यवादिनि २मधुरवादिनि (तवाहं वशः) इति ३वादिनि च। [करणे।

वशक्रिया स्त्री वशस्य क्रिया करणं कृ-भावे श। वशी-

वशग त्रि० वशं गच्छति गम-ड। वशीभूते।

वशवर्त्तिन् त्रि० वशे वर्त्तते वृत-णिनि। वशीभूते।

वशा स्त्री वश-अच्। १वन्ध्यायां २योषायां ३सुतायां ४न-५रिण्यां स्त्रीगव्याञ्च मेदि०। पानेन जातेः वशादि परनि० गोवशा। [वन्ध्ने स्त्री।

वशिक त्रि० वशोऽस्त्यस्य ठन्। १शून्ये अमरः २अगुरु-

वशित्व न० वशिनो भावः त्व। १आयत्तत्वे २ईश्वरस्य ऐश्वर्य-भेदे च। तल्। वशिताप्यत्र स्त्री। [आतत्वे च।

वशिन् त्रि० वशोऽस्त्यस्य इनि। १जितेन्द्रिये २स्वाधीने

वशिर न० वश-इरन्। १सामुद्रलवणे अमरः। २गजपिप्प-ल्याम् ३चव्ये च पु० राजनि०।

वशिष्ठ अतिशयेन वशी इष्ठन् इनेर्लुक्। अतिशयवशिते-न्द्रियतायुक्ते मुनिभेदे।

वशीकरण न० अवशः वशः क्रियतेऽनेन वश-च्वि-कृ-ल्युट्। तन्त्रशास्त्रोक्ते वशतासम्पादके अभिचारादौ।

वशीर पु० वश-ईरन्। गजपिप्पल्याम् शब्दा०।

वश्य न० वश-यत्। १लवङ्गे शब्दर०। २आयत्ते त्रि० अमरः

वष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। वषति अवषीत् अवाषीत्। ववषतुः।

वषट् अव्य० वह-डषटि। देवोद्देशे त्यागे अमरः।

वषट्कार पु० वषट्+कृ-घञ्। देवो यजमानस्य यस्मै वषडिति करणे तत्कारे द्वा० [illegible] हव्यम्।

वषट्कृत त्रि० वषट् कृतं [illegible] हुते अमरः।

वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वष्कते अवष्किष्ट।

वष्कय पु० वष्क-अयन्। एकहायने वत्से अमरः।

वष्कयणी स्त्री वष्कयमेकहायनवत्सं नयति स्थानान्तरं नी-ड गौरा० ङीष् णत्वम्। चिरप्रसूतायां गवि अमरः। आत्मा वत्साद्वोऽस्य परनि० गोवष्कयणी।

वष्कयिणी स्त्री वष्कय एकहायनो वत्सोऽस्त्यस्या इनि। चिरप्रसूतायां गवि अमरः वष्कयणीति वा पाठः। "वष्कयिण्याश्चिरोत्पन्नं तर्पणं बलकृत्पयः" भावप्र०।

वस स्नेहे छेदने वधे च सक० चु० उभ० सेट्। वासयति ते अवीवसत् त। अधि+मन्त्रादिनासंस्कारे सक०।

वस स्तम्भे दिवा०पर०सक०सेट्। वस्यति इरित् अवसत् अवा-सीत् उदित् क्त्वा वेट्।

वस निवासे भ्वा०पर०अक०अनिट् यजा०। वसति अवात्सीत् उवास ऊषतुः उषितः उषित्वा। अधि+अनु+उप—आ+वा वसतेराधारस्य कर्मता अधिवसति वैकुण्ठं हरिः सि०कौ० अनुवसति उपवसति आवसति। उप+ अभोजने तस्य नाधारस्य कर्मता "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादि।

वस आच्छादने अदा० आ० सक० सेट्। वस्ते अवसिष्ट।

वस वासने सुरभीकरणे अद०चु०उभ०सक०सेट्। वसयति ते अववसत् त।

वसति(ती) स्त्री वस-अति वा ङीप्। १वासे २यामिन्याम् "वसतीर्वसित्वा" रघुः। ३निकेतने मेदि० ४स्थाने च ५शिबिरे सि० कौ०।

वसतिवरी स्त्री क०द० सोमपवमानाद्यु जले। "अग्नीषो-मीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानाना-मपामिति" कात्या० श्री० ८ ९ ७ "सोमार्था आपो वसतीवरीशब्देनोच्यन्ते" कर्क०। अत्र सोमाभिषवोप-युक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते वेददी० यजु० ६ २२।

वसन न० वस-आच्छादने कर्मणि ल्युट्। १वस्त्रे अमरः। भावे ल्युट्। २आच्छादने मेदि० वस-वासे आधारे ल्युट्। ३निवासे ४स्त्रीकटीभूषणे च शब्दर०।

वसन्त पु० वस-झ। मधुमाधवात्मके ऋतुभेदे "मधुश्च माध-वश्च वासन्तिकावृतू" यजु श्रुतिः। २अतिसारे शब्दर०। ३लाक्षे विटुबकोपाख्यौ। ४रागभेदे च।

"आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी। मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य वदाहृताः" इत्युक्ता अस्य पञ्च रागिण्यः षट् इत्यन्ये रागिणीपञ्चे इमाः।

अस्य गानकालः। "श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्वाप-
नं हरेः। तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः"
सङ्गीतदा०। ४तालविशेषे। "जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्द-
विभङ्गमाः। रतितालो वसन्तश्च जगभल्लोऽथ माधविः"
वसन्ततालो कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा।" सङ्गीतदा०।

वसन्तक पु० वसन्ते कायति कै—क। श्योनाकवृक्षे शब्दमा०

वसन्तकुसुम पु० वसन्ते कुसुमं यस्य। पिचुवृक्षे शब्दमा०।

वसन्तकुसुमाकर पु० प्रमेहरोगनाशके औषधभेदे।
"प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक् पृथक् पृथ-
गत्र तु रजतहेमतो द्व्यं शके। अयोभुजगरङ्गकं त्रि-
गदितं विमर्द्याखिलं शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं
भिषा समयः। स्वैर्वसनिर्येगुणैः कमलमालतीपुष्पजैः
पयःकदलिकन्दजैर्मलयजेन नाम्यु ब्रुवैः। वसन्तकुसुमा-
करो रसपतिर्हि वह्नोऽर्चितः वसन्तमदक्लृप्तवेत् भिषग्भि-
र्नानुपानैरयम्" वृद्धयोगतरङ्गिणी। [राजनि०।

वसन्तजा स्त्री वसन्ते जायते जन—ड। माधवीलतायाम्

वसन्ततिलक न० "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः"
छन्दो० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे

वसन्तदूत पु० वसन्तस्य दूत इव। १कोकिले २आम्रवृक्षे
३पञ्चमरागे च विश्वः। ४माधवीलतायाम् ५पाटलीवृक्षे
स्त्री मेदि० गौ० ङीष् ६गणिकारिकायां ७पिप्पल्याम्
स्त्री ङीप् राजनि०।

वसन्तद्रु पु० वसन्तस्य द्रुः। आम्रवृक्षे शब्दर० तत्काले तस्य
जायमानमुकुलत्वात् तथात्वम् वसन्तद्रुमादयोऽप्यत्र।

वसन्तसख पु० वसन्तस्य सखा अच् समा०। कामदेवे हला०

वसा स्त्री वस—अच्। १मांसजाते देहस्थे धातुभेदे मेदसि
अमरः। अलङ्कारशब्दे ५५८पृ० दृश्यम्। २मांसरोहिण्यां
लतायाम् राजनि०। [त्रिका०।

वसाढ्य पुंस्त्री० वसाभिः आढ्यः। मधुरमेदस्के शिशुमारे

वसि पु० वस—इन्। वसने उणा०। [भरतः।

वसिर न० वस—इरन्। १सामुद्रलवणे २गजपिप्पल्यां च

वसिष्ठ पु० वसिष्ठ+पृषो०। ब्रह्मणः मानसपुत्रेषु सप्तर्षिषु
मुनिभेदे भा० आनु० अन्वर्थोऽपि तन्निरुक्तिर्यथा "वसि-
ष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि। वसिष्ठत्वाच्च
वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम्"।

वसु न० वस—उ। १धने २रत्ने अमरः ३वृद्ध्यौषधे ४श्यामे
मेदि०। ५अर्थे विश्वः ६जले च त्रि०को०। ७बकवृक्षे
दक्षयों ८वह्नौ १०रश्मौ ११गणदेवताभेदे च पु० अमरः।
"धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च
प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६अ०।
१२अष्टसङ्ख्यायाम् १३मधुरे १४शुष्के च त्रि० हेमच०।
१५दीप्तौ १६वृद्ध्यौषधौ च स्त्री शब्दच०। १७वसुदेव-
तायां धनिष्ठानक्षत्रे पु० ज्यो०त०। १८वेदिराजाख्ये देवभेदे

वसुक पु० वसुना स्वर्णेनाभ्या कायति कै—क। १अर्कवृक्षे
अमरः। २बकवृक्षे च मेदि०।

वसुकीट पु० वसूनि धने कीट इव। याचके त्रिका०।

वसुच्छिद्रा स्त्री वसवः अष्टौ तानि पूर्वे छिद्राणि यस्याः। कला-
भेदायाम् रत्नमा०। [द्रवे अतिविषभेदे अमरः।

वसुदेव पु० वसुना दीव्यति दिव—अच्। श्रीकृष्णजनके वा-

वसुदेवभू पु० वसुदेवात् भवति भू-क्विप्। श्रीकृष्णे वसुदेव-
सुतादयोऽप्यत्र। [दधाति धा—क वा। पृथिव्याम् अमरः

वसुधा स्त्री वसूनि धीयन्तेऽस्यां धा आधारे क, वसूनि

वसुधारा स्त्री वसोर्वेदिराजस्य निमित्तं धारा घृतादिस्रव-
सन्ततिः। माङ्गल्येषु वेदिराजवसुहोमेन दीयमानायां
घृतादिधारायाम्।
"कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्त धारान् घृतेन तु। कारयेत्
पञ्च धारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्। आयुष्मा-
निति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः। षड्भ्यः
पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्" छन्दोगप०।
२जिनयक्षिणीभेदे हेमच०। ३कुबेरपुर्य्यां शब्दमा०।

वसुन्धरा स्त्री वसूनि धारयति धृ-खच् मुम् च। पृथि-
व्याम् अमरः।

वसुप्राण पु० वसुर्दीप्तिः प्राण इव यस्य। वह्नौ शब्दर०।

वसुमती स्त्री वसूनि सन्त्यस्यां मतुप्। पृथिव्याम् अमरः।

वसुरोचिस् पु० वसुने धनाय रोचते रुच-इसुन्। यज्ञे त्रि०को०

वसुल पु० वसु दीप्तिं लाति ला—क। देवे त्रिका०।

वसुहट्ट पु० वसूनां दीप्तीनां हट्ट इव। वकवृक्षे जटा०।

वस्त वधे गतौ च चुरा० आत्मने० द्वि० चु० उभ० सेट्। वस्त-
यति ते अववस्तत् त। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

वस्त पुंस्त्री वस्यते बध्यते यज्ञार्थं वस्त—कर्मणि घञ्। छागे

वस्तक न० वस्त इव कायति कै—क। कृत्रिमलवणे हेमच०।

वस्तकर्ण पु० वस्तस्य कर्ण इव पत्राकारोऽस्त्यस्य अच्। शालवृक्षे
राजनि०।

वस्तगन्धा स्त्री वस्तस्येव गन्धोऽस्याः। अजगन्धायाम्
राजनि०। [राजनि०।

वस्तमोदा स्त्री वस्तस्येव मोदो यस्याः। अजमोदायाम्

वस्ति पु० वसते आच्छादयति मूत्रम् वस–तिच्। नाभेरधोभागे मूत्राधारे १स्थाने २वस्ते च ३स्नेहनद्रव्यार्थे पुंस्त्री मे०व० अमरः (पिचकारी) औषधदानार्थे द्रव्यभेदे पु० तद्विधिः भावप्र०

"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्। यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः। कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते। वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः।" वस्तिभिः मूत्रादीनां मूत्राशयैः "तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते। अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः। पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धापि वा भवेत्। अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली। नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी। नास्थाप्या नानुवास्याश्च जीर्णोन्मादतृषार्दिताः। शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः। नेत्रं कार्य्यं सुवर्णादिधातुभिर्वा नलैर्वा वेणुभिः। गुलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते।" नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे "नेत्रं मन्थगुणे वक्त्रे तन्मूले विलोचने। नेत्रवस्त्रे च नाड्याञ्च नेत्रो नेतरि भेद्यवदिति"। "एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम्। ततो द्वादशकं यावन्मानं स्याद्दशाङ्गुलम्। ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता। मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम्। यथासंख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्। गोपुच्छसन्निभं मूले तस्मात् क्रमात् क्रमात् तनु"। सर्वच्छिद्रादिप्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षे यद्वा द्वादशवर्षे यद्वा तदूर्द्ध्वं वयसि ज्ञेयाः। "आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते। कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।" परिणाहोऽत्र स्थौल्यम् "तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात्।" कर्णिका गुटिकादिकर्णवत् "योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः। मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्।" वस्तिरिति शेषः। "मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदभावे तु चर्म्मणः। कषायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः। व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम्। मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनालिकापरिणाहि च। शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः। कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः। दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते। ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्। न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत्। मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद्द्विधा स्नेहः प्रयोजितः।" द्विधा भोजने वस्तौ च। "रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च हापयेत्। युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्"। युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वेत्यर्थः। "हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरौ स्मृतौ। अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ" उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ। "उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्पलैस्त्रिभिः। पलार्द्धेन हीना स्यादुक्तमात्रानुवासने। शताह्वासैन्धवाभ्यां तु देयं स्नेहे च चूर्णकम्। तन्मात्रोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्द्विमाषकैः। विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः। अथानुवास्यमभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना" यथाभ्यक्तस्वेदितम् उष्णाम्बुना स्नापितम्। "सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत्। त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने। ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत्। स्वजानुनः करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया पुनः। एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैव निश्चयः। निमिषोन्मेषणं पुंसां जानुकुक्षौ छोटिकाथवा। गुर्वक्षरोच्चारणं वा मात्रात्रैवं स्मृता बुधैः। प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्य्यं प्रसर्पति" यथावीर्य्यं स्नेहादि। "ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः। स्फिचोश्चैव तथा श्रोणीं शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः। स्फिचोश्चैनं पाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः। शय्याञ्च पदतलस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः। जाते विधाने तु ततः कुर्य्याद्विद्वान् यथासुखम्। सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु। उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः। जीर्णोऽन्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः। लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि। अनुवासिताय दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम्। धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्"। सुखोदकमुष्णोदकं व्यापत्तिर्व्याधिः। "अनेन विधिना षड् वा सप्त वाष्टौ नवापि वा। विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम्। दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ। सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मू-

स्वस्थमिव जयेत्। एवं पर्णच स जयेन्नतीवस्तु प्रयोजितः। चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजौ। षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च। अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम्"। यथाक्रमम् इति पञ्चमादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत्। "एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत्।" अष्टादशाष्टादशकावधिमवस्तिफलम् "अष्टादशाष्टादशकान्हिताद् यो ना निषेवते। स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः। रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्ति दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामजीर्णभयात्‌ त्र्यहात्। स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः।" अनत्ययः अबाधः। "तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते। अथ वा यस्य तत्काल स्नेहो निर्याति केवलः। तस्याल्पतरो देयो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते।" अवतिष्ठते इत्तः स्नेह इति शेषः "अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः। तदाङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते। पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम्। तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्त्तिमथापि वा। यथानुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते। तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते। यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृता। सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता। अनायातन्त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत्। स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते। गुडूच्येरण्डपूतीककाभार्गीसप्तकरोहिषम्। शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मितान्। यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान्। चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च। दशैतैस्तैलकर्षं सर्वैर्गन्धैः पलोन्मितैः। अनुवासनमेतद्धि सर्वावातविकारनुत्।" पूतीकः करञ्जः रौहिषं तृणगन्धद्रव्यविशेषः। काकनासा (काकाठोठी) प्रसृतम् पलद्वयम्। "शोथो यस्य भवेद्वस्तु जायते वस्तिकर्मणः। दूषितान् मधुदानेन तांश्चिकित्सुरनुक्रमात्। मधुदानेन मधुस्थितनेत्रादिदानपरा। "नानाहारविहाराश्च परिहाराश्च तद्यथा स्नेहपानसमाः कार्य्या नात्र कार्य्या विचारणा।"

वस्तिकर्मास्त्र पु॰ वस्तिकर्म्मणा तत्कोषनव्यापारेणायः।॰ परिदहनो मल्लव॰।

वस्तिमल न॰ इत॰। मूत्रे हेमच॰।

वस्तु न॰ वस-तुन्। १द्रव्ये २पदार्थे त्रिका॰ ३सत्यपदार्थे च।

वस्तुक न॰ वस्तु+इवार्थे कन्। १वास्तुके शाकभेदे २श्वेतचिल्लीशाके च स्त्री राजनि॰।

वस्त्य न॰ वस्तौ साधु यत्। गृहे अमरः।

वस्त्र न॰ वस-ष्ट्रन्। परिधानाद्युपयुक्ते कार्पासादौ वसने। वस्त्रधारणगुणाः यथा "स्नातस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम्। कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम्। कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च। वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत्।" कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च। "मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते। तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते।" काषायं (कोवटी) इति लोके। कषायरागरक्तं वा। "शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम्। नचोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत्। यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम्। स्पर्शं सुखीकरं चक्षुष्यं निर्मलमम्बरम्।" कान्तं कामोद्दीपकम्। "कदापि न जनैः धार्य्यं मलिनमम्बरम्। तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम्।" अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा।" भावप्र॰

वस्त्र परिधानविधिर्यथा मनुः "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि। विकच्छः परीधानाद् गलितकच्छः। तथा च "परीधानाद्वहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्" स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्। एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"। बौधायनः "नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयोस्तयोः।" प्रचेताः "दशा नाभौ प्रयोजयेत्" स्मृतिः "न स्यात् कर्मणि यज्ञ इति"। उत्तरीयधारणं चोपवीतवत् "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः। तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" स्मृतेः। अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्याभ्यादिना उपवीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् प्रागुक्तस्मृतिवचनेन सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतेः" पारस्करः "एकवस्त्रो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति" आ॰ त॰ रघु॰। "वस्त्रपरीधानवचनादि "अस्नातशयनस्थितस्यविमावरणचित्रितोत्तराच्छिन्नवसनादितिरेवतोपु। मत्स्यपुराणीय तुषपुच्छदिनोत्सवादौ धार्य्यं नवं वसनमीश्वरदेवतज्ञैः।" ज्यो॰ त॰। "क्षौमं चापसधनं,

मूषः शयितदिने, क्षेयः सदा मूषिके, वस्त्राणां सङ्गता मुधे, सुरगुरौ विद्यागमः पञ्चदः। नानाभोगसुतप्रमोद सदनं विद्याङ्गना भार्गवे, शौरौ मृत्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते नूतने” कर्मलोचनम्। वस्त्र क्षारसंयोग निषिद्धदिनानि यथा। “मन्वन्तरयुगादौ च द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां क्षारसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम्।” स्मा०त०।

परकीयवस्त्रधारणनिषेधो यथा “आसनं वसनं शय्या जाया-पत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन”। देवहीतादिवस्त्रस्य पश्चिमाद्यादिप्रसारितवस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा, “ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं बद्धौतं रजकेन तु। अधौतं तद्विजानीयाद्दक्षिणपश्चिमे।” कर्मलोचनम्। सत्यतपाः “प्राक्प्रत्यक्” वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत्। पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि” अग्राग्रं दशा तत्रत्। प्रचेताः “स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता। न च रजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित्। दुष्टनिकवस्त्रेण च अज्ञातिवास्त्रवेन च। दाशवर्णेन यद्धौतं तत् पवित्रमिति स्थितिः”। स्नानोत्तरं उष्णीषस्यापि धार्य्यत्वं यथा कच्छोत्पारणं शिरोज्ञापनयनाय। तेन स्नानानन्तरं धार्य्यम्। तथा च महाभारतम् “आर्द्रवस्त्राधिशयेन अजेन च धुमक्षिना। राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं विनिवापितम्। अजअयनिर्भिन्नं वै वेष्टनायं मूर्द्धनि”। विनिवापितम् अवाङ्नयम्। निषिद्धवस्त्राणि यथा भारते “न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः। मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्य्याद्विचक्षणः।” नारसिंहे “न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते। अपावृतं दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः।” कल्पनम् उत्कटरक्तविशेषम्। स्मार्त्तरत्ने अपारा “दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्माण्यभावतः”। विष्णुधर्मोत्तरे “वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा। जीर्णं वाऽपदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः। उपानहौ नान्यधृतौ ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत्। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति।” योगियाज्ञवल्क्यः “स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योरू मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः। अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च। कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत्। अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम्। कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्”। कुतपो नेपालकम्बलः। तन्त्रापवादः “राङ्कवे पट्टसूत्रे च सूचीविद्धं न दुष्यति” विधानपा० “नीलीरक्तं न दुष्यति” इति मिता०पाठः। तर्पणात् पूर्वं स्नानवस्त्र निष्पीडने निषेधो यथा “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह”। जाबालिः “स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि। प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति। आर्द्रमेकन्तु वसनं परिदध्यात् कथञ्चन”। हारीतः “आर्द्रन्तु मलधाताहतमपि शुद्धमिति”। संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा षट्त्रिंशन्मतनिगमौ “संक्रान्त्यां पक्षदशाश्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्” ति०त०

वस्त्रकुट्टिम न० वस्त्रनिर्मितं कुट्टिमं यत्र। १वस्त्रगृहे (ताम्बु) २छत्रे त्रिका०। [निर्मिते गृहे त्रिका०।

वस्त्रगृह न० वस्त्रनिर्मितं गृहम् शाक०। (ताम्बु) वस्त्र-

वस्त्रग्रन्थि पु० ६त० नीव्याम् त्रिका०।

वस्त्रपुत्रिका स्त्री वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका। वस्त्रनिर्मितपुत्तलिकायाम् शब्दमा०। [२साकरकुष्ठे च राजनि०।

वस्त्रभूषणा स्त्री वस्त्रस्य भूषणं यस्याः ६ब०। १मञ्जिष्ठायाम्

वस्त्रयोनि स्त्री ६त०। लवफलतिरीटादौ अमरः।

वस्त्ररञ्जन पु० वस्त्रं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु। कुसुम्भे राजनि०।

वस्न न० वस-नन्। १वेतने २मूल्ये ३वस्त्रे ४द्रव्ये च मेदः ५धने ६त्वचि च अमरटीकायां रमानाथः। मूल्ये पु० अमरः।

वस्नसा स्त्री वस्नं सनति सो-क। स्नायौ अमरः।

वस्वौकसारा स्त्री वसूनामोकसां सारो यत्र। १इन्द्रनगर्य्याम् २इन्द्रनद्यां ३कुबेरपुर्य्यां ४कुबेरनद्याञ्च हेम०।

वह दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। वंहयति ते अवंहिष्ट।

वह प्रापणे भ्वा० उभ० द्वि० अनि० अनिट्। वहति ते अवाक्षीत् अवोढ़ उवाह ऊहे ऊढ़ः। अयं प्रधानकर्मणा च तकारादयः।

वह पु० उह्यतेऽनेन वह-अच्। १वृषस्कन्धदेशे अमरः। वह-कर्त्तरि अच्। २घोटके ३वायौ ४पथि त्रिका० ५नद्यां स्त्री हेमच०।

वहत पु० वह-अतच्। १वृषे २पान्थे च उणादिकोषः

वहति पु० वह-अति । १वायौ उणा० । २गवि ३सचिवे च मेदि० । [४गमने च ।

वहन न० वह-भावे ल्युट् । १पुरभेदे त्रिका० २प्रापणे ।

वहन्त पु० वह-झ । वायौ त्रिका० २बाले उणा० ।

वहल पु० वह-अलच् । १पोते हारा० २दृढे त्रि० हेम० ।

वहलगन्ध न० वहलो दृढो गन्धो यस्य । श्वेतचन्दने राजनि० ।

वहलचक्षुस् पु० वहलानि चक्षूंषीव पुष्पाण्यस्य । मेषशृङ्ग्यां (माङ्गशिङ्गा) रत्नमा० । [राजनि० ।

वहलत्वच पु० वहला दृढा त्वचा यस्य । श्वेतलोध्रे

वहला स्त्री वहलानि पुष्पादीनि सन्त्यस्य अर्श आद्यच् । १शतपुष्पायां राजनि० । २स्थूलैलायां भावप्र० ।

वहित न० वह-क्त । १पोते जलयाने त्रिका० । प्राप्ते । वलेनार्थे ।

वहिरङ्ग न० वहिः प्रकृतेर्वाह्यमङ्गं यस्य । व्याकरणोक्ते प्रत्ययादिनिमित्तके प्रत्ययादिकार्ये । "असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" व्या० परिभाषा ।

वहिरिन्द्रिय न० वहिर्देशादुत्कस्य पदार्थस्य ग्राहकमिन्द्रियम् । चक्षुरादिबाह्यविषयग्राहकेषु नेत्रादिषु ।

वहिर्द्वार न० वहिःस्थं द्वारम् । तोरणे अमरः ।

वहिर्मुख त्रि० वहिः वाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य । बाह्यविषयासक्तमनस्के विषयासक्ते १जने २विमुखे च ।

वहिस् अव्य० वह-इसुन् । बाह्ये अमरः ।

वहेडक पु० वह-अच् वहः एडक इव इडत् कार्ष्णो यस्य । बिभीतकवृक्षे (वहेडा) राजनि० ।

वह्नि पु० वह-नि । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे अमरः ३भल्लातके ४निम्बूके राजनि० । तन्त्रोक्ते ५रकारे च । "यगौदं वह्निसंस्थम्" इति ध्यानाद्युक्तम् ।

वह्निभेदादिकं यथा

"जृम्भको दाहकश्चैव विप्रस्वधयोषकाः । आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः" । अन्यैरन्यथोक्तानि यथा "स्नानको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा । धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः" । शरीरस्थवह्नेः नामानि यथा "वह्नयो दोषदुष्टेषु संक्षीणा दश देहिनः" । दोषदुष्टाश्च यथा "वातपित्तकफा दोषाः दुष्टा भूः सप्तकाश्च" भ० ति० । "तत्राग्नयो यथा "गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः" वह्निपु० । तत्र निषिद्धकर्माणि यथा "नाशुचोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्तयेद्दषीन् । न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् । न चैनं पादतः कुर्यात् मुखेन न धमेद्बुधः । अग्नौ न निःक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा । न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः । अग्निं नैव स्पृशेन्न पृष्ठेनापि चिरं वसेत् । नापस्थितेनोपधमेत् न च पर्णेन च धर्षिना । मुखेनाग्निं समुद्दीप्तं मुखादग्निरजायत" कूर्मपु० १५ अ० । अग्निवैकल्यं तत्र शान्तिश्च यथा "अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यत्र निरिन्धनः । न दीप्यते चेन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः । प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्राण्यपि किंचन । प्रासादं तोरणद्वारं नृपवेश्म सुरालयम् । एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् । विद्युता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् । धूमवानग्निजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् । विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् । त्रिरात्रोपोषितस्तत्र पुरोधाः सुसमाहितः । समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैस्तु घृतेन च । दद्यात् सुवर्णं च तथा द्विजेभ्यो गाश्च वस्त्राणि तथा भुवञ्च । एवं कृते पापमुपैति नाशं यदग्निवैकल्यभवं द्विजेन्द्र" ! वह्निपु० १०५ अ० । ६तद्देवताके कृत्तिकानक्षत्रे ज्योतिषम् ।

वह्निकरी स्त्री वह्निं देहस्थवह्निं करोति उद्दीपयति कृ-ट ङीप् । १धातकीवृक्षे (धाइफुल) शब्द० । २वह्निदीपके त्रि० । [दारुहरिद्रायां राजनि० ।

वह्निकाष्ठ न० वह्नेर्दीप्तदाहात्मकाष्ठं काष्ठम् भा० त० ।

वह्निगन्ध पु० वह्नौ दाहकाले गन्धो यस्य । यक्षधूपे शब्दच० ।

वह्निगर्भ पु० वह्निर्गर्भे यस्य । १वंशे २शमीवृक्षे स्त्री शब्दर० ।

वह्निज्वाला स्त्री वह्नेर्ज्वालेव पीडाकारकत्वात् । १धातकीवृक्षे राजनि० ६त० । २वह्निशिखायाम् ।

वह्निदीपक पु० वह्निं देहस्थवह्निं सेवनाद्दीपयति दीप-णिच्-ण्वुल् वह्निरिव दीप्यति दीप-ण्वुल् वा । १कुसुम्भे शब्दर० । २वह्न्युद्दीपके त्रि० । ३यवानीदायाम् स्त्री राजनि० । [ङीष् । अटामांस्याम् रत्नमा० ।

वह्निनी स्त्री वह्निं तत्कान्तिं नयति नी-ड गौरा० ।

वह्निपुष्पी स्त्री वह्निरिव तापकं पुष्पं यस्याः ङीप् । धातकीवृक्षे राजनि० ।

वह्निभोग्य न० ६त० । घृते शब्दच० ।

वह्निमन्थ पु॰ वह्निर्मथ्यतेऽनेन मन्थ—करणे घञ् । १गणिकारीवृक्षे जटा॰ । ६त॰ । २वह्नेर्मन्थने राजनि॰ । (तत्रैव न॰ ।

वह्निमित्र पु॰ वह्नेर्मित्रं यस्य । १वायौ शब्दच॰ ६त॰ ।

वह्निरेतस् पु॰ वह्नौ निषिक्तं रेतो येन । १शिवे वह्नौ हि निषिक्तात् शिववीर्य्यात् गङ्गादिसंक्रमेण कार्त्तिकेयोत्पत्तिः पुराणप्रसिद्धम् । ६त॰ । २काञ्चने च । [राजनि॰ ।

वह्निलोहक न॰ वह्नेः प्रियं लोहं धातुः स्वार्थे क । कांस्ये

वह्निवधू स्त्री ६त॰ । १अग्निभार्य्यायां स्वाहायाम् २स्वाहान्तके मन्त्रे च । वह्निजायादयोऽप्यत्र ।

वह्निवर्ण न॰ वह्नेरिव वर्णोऽस्य । रक्तोत्पले शब्दच॰ । [त्रिका॰

वह्निवल्लभ पु॰ वह्नेर्वल्लभ उद्दीपकत्वात् । सर्ज्जरसे (धुना)

वह्निबीज न॰ वह्नेर्दीपकत्ववह्नेर्बीजमिव उद्दीपकत्वात् । १जीरके ६त॰ । वह्निदेवताके मन्त्रोक्ते २रकारे च । ३निम्बूके राजनि॰ ४ हेमच॰ ।

वह्निशिख न॰ वह्नेरिव रक्तत्वात् शिखाऽस्य । १कुङ्कुमे अमरः । २कलिकार्यां ३कलिकारीवृक्षे ४धातक्याञ्च स्त्री राजनि॰ ६त॰ । ५अग्निशिखायां स्त्री । [राजनि॰ ।

वह्निसख पु॰ ६त॰ । १वायौ । हेमन्तपक्षे उद्दीपके २जीरके

वह्य न॰ वह—यत् । १शकटे २वाहनमात्रे च हेमच॰ । ३मुनिपत्न्यां स्त्री उज्ज्वा॰ ।

वा प्राप्तौ अक॰ गतौ सेवने च सक॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् । वापयति ते अवीवपत् त । [वाति अवासीत् ।

वा गमने हिंसने (सूचने) च अदा॰ पर॰ सक॰ अनिट् ।

वा अव्य॰ वा—क्वा । १विकल्पे २सादृश्ये ३अवधारणे ४समुच्चये अमरः । एष्वर्थेषु यथाक्रमं उदाहृतं यथा (विकल्पे) "वाराणसीं वा गच्छेत्" (उपमाने) "जातो वा मधुसूदनो गोपा रथः" इत्ये (अवधारणे) "वा वा मध्यो-न्दीवा वा मूर्त्तिर्जलमयी मम न जानीतेत्यर्थः । (समुच्चये) वायुर्वा दहनो वा ।५वितर्के ६पादपूरणे च मेदि॰ [जटा॰

वांशिक पु॰ वंशो तदादनं शिल्पमस्य ठक् । वंशीवादनशीले

वांशी स्त्री वंशे भवः अण् ङीप् । वंशरोचनायाम् राजनि॰

वाक पु॰ वच—घञ् । १वचने "ममोवाकं मयाश्रुते" उत्तररामचरितम् । पृषो॰ कान्तत्वम् । साम्नभेदे "वाकोवाक्योतिहासेत्यादि" छान्दोग्यम् । "वाकोवाक्यम् वह्निमनु-त्त्रिवृत्पम्" भा॰ । वकस्येदम् तेषां समूहो वा अण् । २वकसम्बन्धिनि त्रि॰ । ३वकसंघे न॰ अमरः ।

वाकुची स्त्री वाति क्विप् वाः कुच—शब्दोच्चे क गौरा॰ ङीष्

कर्म॰ । (हाकुच) १ओषधिभेदे २सोमराज्यां राजनि॰ ।

वाक्कीर पु॰ वाचा कौतुकवाचा कीर इव प्रियत्वात् । श्यालके शब्दर॰ ।

वाक्छल न॰ गौत॰ सूत्रोक्ते छलभेदे "अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनम् वाक्छलम्" गौ॰ सू॰ । वक्त्रा पदार्थवाक्यबोधतात्पर्य्यकत्वेन सङ्गतादर्थान्तरबोधतात्पर्य्यकल्पना वाक्छलम्" इत्युक्तेः । यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्याकाः कम्बला इत्युक्तिः ।

वाक्पति पु॰ ६त॰ । १वृहस्पतौ अमरः २सुमनपवासे च वाचः पतिरिव । ३निर्दोषोद्धतवचनयुक्ते राजमुकुटः ।

वाक्पथ पु॰ वाचः पन्थाः विषयः अच्समा॰ । वाक्यविषये

वाक्पारुष्य न॰ वाचा कृतं पारुष्यम् । १वाक्यकृते पारुष्ये तद्विषये २विवादभेदे च । तद्विधत्तिः वीरमि॰ उक्ता यथा "तत्र च स्वरूपमाह नारदः "देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते" इति । आक्रोशः आक्षेपः भङ्गं नयति यावत् अवहत्प्रियाः गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः । "क्रूरचरिता वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । न्यङ्गं निकृष्टाङ्गमवद्यं वहुभाषितं वदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तत्र त्रैविध्यमाह स एव "निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः" इति" निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव "साक्षेपनिष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः" इति । धिङ्मूर्ख ! जाल्म ! इत्यादि साक्षेपवचनं निष्ठुरम् । न्यङ्गसंयुतं अवद्यस्वभगिन्यादिगमनसंयुतम् अश्लीलम् । पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः । कात्यायनोऽपि "यस्त्वसत्यैरतिरक्तैः परमाक्षिपति कश्चित् । अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा । न्यगभावकरं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा । हतदेशकुलानाञ्च अश्लीला सा बुधैः स्मृता । महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या । जातिभ्रंशकरी वाच तीव्रा सा कथिता तु शास्त्रिभिः ।" कल्पतरौ न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यगभावकरणमिति तु माधवादिसंमतः पाठः । मध्यमाधमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह वृहस्पतिः "दे

पामकुष्ठादीनां क्षेपः पापेन योजनम्। दृष्टं विना च प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते। भगिनीमातृसम्बन्ध-मुपपातकशंसनम्। पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः। अभक्ष्यादिवचनं महापातकदूषणम्। पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति।" दृष्टं विनेत्यत्र दृष्टशब्दोऽभिप्रेतपरः। तेनोच्यमानार्थस्य प्रति-देशेनैव विषमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्प-तरौ। दृष्टं विना दृष्टवैशिष्ट्यं विनेति मदनरत्ने। अभिघट्टनं उत्पाटनम्। निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रिय-रोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशा-निति। अन्यथास्तोत्रं निन्दास्तुतिः। न्यूनाङ्गाः करा-दिरहिताः। न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः। रोगिणः कुष्ठादयः। अर्द्धत्रयोदशान् सार्द्धद्वादशपणानि-त्यर्थः। एतत् सवर्णविषयम्। अतएव वृहस्पतिः "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम्। विनयो-ऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदशाः" इति। विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्ड्य इति"। परस्परमिति शेषः। मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यति-क्रमे। वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति"। शङ्ख-लिखितावपि "समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथाक्रम-विशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टव्यतिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति। अत्र द्वादशपणार्द्धद्वादशयो-र्लघुगुरुत्वेन व्यवस्था। कात्यायनोऽपि "यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणवताम्। अन्य-संज्ञानियोगी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" नारदोऽपि "दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात्। अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" "अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्राणार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम्। अतएवोक्तं कात्यायनेन "यत्र त्वात्मप-रित्राणार्थं पतितत्वेन कीर्त्तितः। वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति" "वचनात् दोषकीर्त्तनात्। यत्रा-भियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वर्णनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थः उक्तः स्मृतिचन्द्रिका-याम्। अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयो-र्द्वयोस्तुल्यं अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधि-क्यमिति द्रष्टव्यम्। जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्य-माह वृहस्पतिः "समानयोः समो दण्डोऽन्यूनस्य द्विगु-णो दमः। उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्पर-मिति"। हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः उत्तमस्य हीना-क्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः। याज्ञवल्क्योऽपि "अभ्यर्धेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च। दण्डप्रण-यनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः सार्द्धद्वाद-शपणात्मक इत्यर्थः पूर्ववाक्ये "पञ्चविंशतिको दम" इति पञ्चविंशतेः ... ात्। वर्णा ब्राह्मणादयः। जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः। ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्यु-त्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् ऊहनीयं ज्ञातव्यम्। उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः। तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति। वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति। विप्रः पञ्चा-शतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चा-शच्छूद्रे द्वादशको दम इति।" वृहस्पतिरपि "क्षिपन् विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति"। शङ्ख-लिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः शतं दण्ड्यः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति"। वृह-स्पतिरपि। "विप्रः शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने। विशस्त्वर्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश। एवं दण्डा-समुदितो विप्रस्यानपराधिनः। गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्। वैश्यस्तु क्षत्रिया-क्रोशे दण्डनीयः शतत्रयम्। तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति। शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंश-तिको दमः। वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदा-हृतः। वैश्यमाक्रोशयन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम्। क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति।" जिह्वाच्छेदनरूपोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः। तथा च स एव "धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदाद्याहरणान्वितः। आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति शूद्र इत्यनुषङ्गः। आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्र-स्यार्यं धार्मिकमाक्रोशतः" इति। गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्याम-ङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति"। अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य उपेत्य दण्डेन ताडयित्वा अङ्ग-मोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्यात्तेन वियोजनीय इत्यर्थः। गुर्व्वाद्याक्रोशे स्वाह च शङ्खलिखितौ "सताऽधिकतान् पि-त्रादीन् गुरुंश्च निन्दन्नुत्तमं साहसं वा लोमघातनमपर्णं

करारोऽहमं दर्पहरणं वा दण्डो नेति। दण्डः कार्षापणशतरूपः। अतएव विष्णुः "गुरूनाक्षारयन् कार्षापणशतमिति"। पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह मनुः "मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्। आक्षारयन् शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति"। भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम्। एतच्च पाठकरावेषु मात्रादिषु निरपराधासु ज्ञातव्यमिति मिताक्षरायामभाणि। वन्ध्याद्यधिक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः "क्षिपन् वन्ध्यादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति।" बाह्वादिच्छेदन निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः। शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति।" बाह्वादिविनाशे वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादिते शत्यः शतपरिमितो दण्डः। पादादिभङ्गं करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो दण्ड इत्यर्थः। एवंवादिनोऽशक्तस्य दमप्रकारमाह स एव "अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दशेति।" यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्वादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स दण्ड्यः किन्तु क्षेमार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह स एव "तथा शक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमाय तस्य तिति"। अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव "अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च। शपन्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दममिति।" तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव "पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसम्। उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसमिति।" पतनीयैः पातित्यहेतुभिः ब्रह्महत्यादिभिः। उपपातकानि गोवधादीनि। मनुरपि "ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता। ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः। विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः। छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः। पापोपपातककारो महापातकशंसकाः। आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्ते यथाक्रममिति।" विष्णुरपि "परस्परपतनीयक्षेपे कृते तूत्तमसाहसं उपपातकयुक्तन्तु मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जातिपूगानाञ्च ग्रामदेशयोः प्रथममिति"। देशाद्याक्रोशे दण्डमाह बृहस्पतिः "देशादिकं क्षिपन्दाप्यः प्रथमं साहसं नृप। पापेन योजयन् दर्प्यो दाप्यः प्रथमसाहसम्। एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया सदा। समत्वाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति।" याज्ञवल्क्योऽपि "मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोरिति।" राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः "अनाक्रुश्य च राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम्। जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति।" याज्ञवल्क्योऽपि "राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकन्तथा। तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेदिति।" सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव तथा च नारदः "पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः। वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेदिति।" अत्र नारदोऽपि "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरमिति।" विष्णुरपि "काणखञ्जादीनान्तथ्यवाच्यपि कार्षापणदण्डमिति।" एतच्च दुर्वचविषयमिति माधवीये विद्यारण्यश्रीपादैरभ्यधायि। मिथ्यापवादिनीनां दण्डमाह कात्यायनः "अकृताख्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विधीयतामिति।" हारीतोऽपि "मिथ्याभाषिणां सेवकानाञ्च राजा जिह्वाच्छेदाद्दण्डयेदिति" सेवको भृत्यः। कदाचिद्वाक्पारुष्यकृतोऽर्द्धदण्डमाहोशनाः "कोपात् प्रमादाद्वाक्पारुष्यं कृत्वा बोधे शपेत यः। नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्द्धन्तस्य कल्पयेदिति।"

वाक्य न० वच–ण्यत् चस्य कः। "वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" इत्युक्ते १पदसंघे सा०द०। २स्वार्थबोधसमाप्ते पदसमुदाये वैयाकरणाः।

वाङ्क्ष काङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। वाङ्क्षति [अवाङ्क्षीत्।

वागीश पु० वाचामीशः। १बृहस्पतौ "वागीशाद्याः सुमनसः" इति न्यायमाला। २सरस्वत्यां स्त्री "वागीशा यस्य वदने" इति भाग०टीकोपक्रमे श्रीधरः। ३ब्रह्मणि च

वागीश्वर पु० ६त०। १बृहस्पतौ २गुरौ च ३तद्पत्न्यां स्त्री ङीप् "वागीश्वरीमतलसन्तां फुल्लेन्दीवरलोचनाम्। वागीश्वरेण संयुक्ताम्" इति तन्त्रम्। ४सरस्वत्यां स्त्री ङीप्। ५मञ्जुघोषे पु० त्रिका०। [सोमराज्याम् अमरः।

वागुजी स्त्री वाचा गुज्यते भाष्यते गुज–क गौरा० ङीष्।

वागुरा स्त्री वा–हिंसने उरच् गुक् च। मृगबन्धनपाशादौ अमरः। [यस्य। व्याधे।

वागुरावृत्ति पु० वागुरा मृगबन्धनपाशादिरेव वृत्तिर्जीविका

वागुरिक पु० वागुरा प्रहरणं यस्य वागुरयाचरति वा ठक्। व्याधे अमरः।

वाग्मुद पुंस्त्री० पक्षिभेदे त्रिका० शुकहरणे तज्जातिप्राप्ति-

मनुनोक्ता "गोधा गां वाग्गुदो गुडम्" हत्वेति शेषः
वाग्गुलि पु० राज्ञां ताम्बूलदातरि रत्नमाला ।
वागडम्बर पु० ६त० । १वाक्यशोभे २वक्तृत्वाढ्ये च ।
वाग्दण्ड पु० वाचो वागिन्द्रियस्य दण्डः संयमनम् । १मित-
भाषणे २वाक्यसंयमे च ।
वाग्दत्ता स्त्री वाचा दत्ता । विधिना वाङ्मात्रेण दानं
कृतवत्यां कन्यायाम् "वाचा दत्ता मनोदत्तेति उद्वा०त०
वाग्दरिद्र त्रि० ६त० । मितभाषिणि शब्दमा० ।
वाग्दान न० ६त० । कन्याया वाङ्मात्रेण दाने "ततो
वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव च" शु०त० ।
वाग्दुष्ट त्रि० वाचा दुर्वचनेन दुष्टः । शूद्रेऽपि ब्रह्मण्य-
प्रकल्पतया कथनेन दूषिते । "वाग्दुष्टं भावदुष्टं च
वर्जयेद्द्विज" स्मृतिः ।
वाग्देवता स्त्री वाचां देवता । सरस्वत्यां "वाग्देवता-
चरितचित्रितचित्तसद्मा" जयदेवः । वाग्देव्यादयोऽप्यत्र ।
वाग्मिन् त्रि० वाच्+प्रशस्तार्थे ग्मिनि चस्य कः तस्य लोपः ।
१प्रशस्तवाक्यवक्तरि अमरः । २बृहस्पतौ पु० मेदि० ।
३विष्णौ पु० विष्णुस० । [२निर्वेदे ३वक्तरि जटाधरः ।
वाग्य त्रि० वाचं यच्छति यम-ड । १वाग्दरिद्रे शब्दमा०
वाग्यत त्रि० वाक् वागिन्द्रियव्यापारो यता येन । मौन-
धारिणि मुनौ अमरः "वाग्यतस्त्रिषवणं चरेत्" स्मृतिः ।
वाग्यम त्रि० वाचं तद्व्यापारं यच्छति यम-अच् । मुनौ
अमरः ।
वाग्मती स्त्री "हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाग्मती
नदी" इत्युक्ते नदीभेदे । सा च पिशिताशीयपश्चि-
मदेशतया वहति ।
वाङ्मय त्रि० वाक्स्वरूपम् मयट् चस्य कः तस्य ङः । १वाक्य-
स्वरूपे शास्त्रे । २वाक्यजनिते पापभेदे च । "पारुष्यमनृतञ्चैव
पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-
र्विधम्" मनुः । तथा "परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं
वृथालापो निष्ठुरवचनम् वाङ्मयानि षट् । परेषां देश-
जातिकुलविद्याशिल्पवृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्मजी-
विनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् । "यस्मात् क्रोधव-
न्तापमावर्जनं वचः । परुषं तद्विजानीयं यस्मात्
तथाविधम् । पशुपालेति शूद्राणां चाण्डालं ब्राह्म-
णेति च । प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषाच्च विशिष्यते" ।
तेषामेव परुषवचनानामपरोक्षमुदाहरणम् अपवादः ।
सुहृत्पतिबन्धुभ्रातृमित्रसखादे परोक्षप्रयातार्थं दोषो-
द्घाटनं पैशुन्यम् । अनृतं द्विविधं अयथार्थसंवाद-
नेति "द्वेषरागप्रसक्ताश्च परार्थपरिजल्पनात् । नर्महास-
प्रसक्ताश्च भाषणं व्यर्थभाषणम् । गुरुशास्त्राभिधसंज्ञानां
भाषणं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद् वा वचो नीचश्रोतुंसो-
भिन्दुनात्मकम् । इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाष-
णात् । इह चामुत्र च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते" । प्रशं-
सयानिन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतुर्विधवाक्यविषयो-
रविरोधः । समत्वासमत्वभेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्ध-
प्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वाद्यार्थान्तरम्" ति०त० ।
वाङ्मुख न० ६त० उपन्यासे प्रथमवाक्योपक्रमे अमरः ।
वाचंयम त्रि० वाचं यच्छति वाचा+यम-ख मुम् च ।
१मितभाषिणि । २मौनावलम्बिनि मुनौ पु० अमरः ।
वाच पुंस्त्री० वच-णिच्-अच् । (वाचा) इति ख्याते मत्स्य-
भेदे राजवल्लभः स्त्रियां ङीप् ।
वाचक त्रि० शक्त्या अभिधावृत्त्या बोधयति वच-ण्वुल् ।
"साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इत्युक्ते
१शब्दभेदे २वक्तरि त्रि० । वाचयति वच-णिच्-ण्वुल् ।
३पुराणादिपाठके पु० "वाचकः पूजितो येनेति" पुरा०
"ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्य-
वर्णजाद्राजन् ! वाचकान्नरकं व्रजेत्" । तथा "देवाग्नि-
सपत्नः तथा ब्राह्मणानां विशेषतः । पश्चिमे शिविरं
कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन ! । पुनर्लाति तत्फलं न सम्यक्
धारयेत् क्वचित् । हिरण्यं रजतं गाव तथा कांस्योपदो-
हनाः । दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत् फलम्" ।
कांस्योपदोहनाः कांस्यदोहाः "वाचकः पूजितो येन
प्रसन्नास्तस्य देवताः" । तथा "श्रुत्वा पर्व्वसमाप्तिषु पूजये-
द्वाचकं बुधः । आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं
श्रुतम्" । तथा "विचारचतुरं प्राज्ञं घटाक्षरपदं
तथा । स्वरवर्णसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् । बुध्यमानः
सदार्थं यः सम्यगर्थं नृप ! । ब्राह्मणादिषु
वर्णेषु सम्यगर्थं चार्थयेत् नृप ! । स एवं वाचयेद् राजन्
न विप्रो व्यास उच्यते" । तथा "सप्तस्वरसमायुक्तं काले
काले विशाम्पते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्
वाचको नृप" ति०त० ।
वाचकलक्षणादि हेमा० दा० नन्दिपु० उक्तं यथा
"वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः ।
अव्यक्ताक्षरविन्यासो शास्त्रविशारदः । शब्दार्थवित्

— प्रश्नकाले विनीतो मेधया युतः। नीतिज्ञो वाक्यकुशलः सर्वेषामखिलभाषकः” इत्युपक्रमे एवंविधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता। ततःपत्रात्मकं सर्वं सम्भादिप्रकवाधकम्। यत्नैर्विबोध्य वै वाचकस्याक्षादि च यद् भवेत्। प्रवीणस्तुपद्वंशोर्भ धारावर्त्तेन (वेगेन) वाचयेत्। यदाजं बकितैर्वाक्यैर्वाचयेत् इदयङ्गमे। नानाहतान्तुक्पेष वाचिकेन च वाचयेत्। सर्वाध्याये समाप्ते च कथापर्व्वन्त एव वा। प्रयत्नमङ्गसंयोगे कुर्य्यादिति विराममम्। समाप्तौ वाचको भीत! ब्रूयादेवं विचक्षणः। सर्वधर्म्मं वागपाणिमन्तं प्राक्यदुदं सर्जेत्। सुवृत्तं सुस्तं ब्रूयादस्तु मापधमतिमनदः। लोकः प्रवर्त्ततां धर्म्मे राजा चास्तु सदा सती। धर्म्मवान् धनवानज्ञो गुरुपात्र निरामयः। इति प्रोच्य वचाऽऽसाद्य मन्त्रं च विधानतः।

वाचन न०वच-णिच्-स्वार्थे वा णिच्-ल्युट्। १पठने २कथने च युच्। प्रहने स्त्री। [पापादौ।

वाचनिक त्रि० वचनेन निर्वृत्तम् ठक्। वाक्यनिष्पादिते

वाचस्पति पु० ६त०अलुक्‌स०। १वृहस्पतौ २पुष्यनक्षत्रे च

वाच(चा) स्त्री उच्यतेऽसौ अनया वा वच-क्विप् णि० वा टाप्। १वाक्ये अमरः २वागिन्द्रिये च।

वाचाट त्रि० वाक्+कुत्सायां वाकशब्दोऽस्त्यर्थे आटच् सत्वात् न कः। कुत्सितबहुभाषिणि अमरः। आलच्। वाचालोऽप्यत्र।

वाचिक त्रि० वाचा कृतम् वाच+ठक् सत्वात् न कः। १वाक्यनिष्पादिते पापादौ वाक्‌पारुष्ये इत्यन्नम्। २नाट्यरसभेदे। “आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः। अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः। अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशकः। कीर्त्तिता वचनारम्भा द्वादशामी मनीषिभिः” उज्ज्वलमणिः। [निर्मितौ च।

वाचोयुक्ति स्त्री ६त० अलुक्‌स०। १वाक्पाटवितयुक्तौ २वाक्य-

वाच्य न० वच-भावे यत् न कः। १कुत्सने २प्रतिपादने भरतः। ३वचने च। कर्म्मणि यत्। ४कुत्स्ये ५प्रतिपाद्ये अभिधया बोध्यार्थे च वा० द०। “यथाशक्त्यनुक्तयोर्वाच्यं प्रयोजनार्थं निषिध्यते। वाच्यवाचकभावोऽयमपभ्रंशादिष्वप्यथ। विभीतकेऽप्यपभ्रंशो ह्यसारमाः प्रयुज्यते। तथापि वाचकत्वञ्च वाचते यथाशक्तयत्” म०त०भट्टपा०। [भावे—घञ्। वाञ्छा।

वाञ्छ वाञ्छे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। वाञ्छति अवाञ्छीत्।

वाज न० वज-घञ्। १यज्ञे २घृते ३जले ४यज्ञे च मेदि०। ५शरपक्षे अमरः ६वेगे पु० ७निःस्वने ८पक्षे पु० मेदि० ९०मुनौ पु०विश्वः। [वाजा०मौ०तत्प्रकारादि इत्यन्नम्।

वाजपेय पुंन० वाजमन्नं घृतं वा पेयमत्र। यागभेदे

वाजपेयिन् पु० वाजपेय+अस्त्यर्थे इनि। १वाजपेययागकर्त्तरि उपचारात् २तद्यज्ञे च।

वाजसन पु० वाजमन्नं सनोति ददाति सन-अच्। १विष्णौ विष्णु स०। २शिवे भा० आनु० १७अ०।

वाजसनि पु० राजस्य अन्नस्य सनिर्दानं येन। सूर्ये “आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इत्युक्तेः वृष्टिद्वारा अन्नदातृत्वात् तथात्वम्।

वाजसनेय पु० वाजसनेः सूर्यस्य छात्रः ठक्। याज्ञवल्क्ये “आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते” वृहदारण्य० श्रुतिः। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। इयमत्र आख्यायिका। व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यात् मूर्त्तां विद्यां विधायोद्गवाम। तान्यपि यजूंषि अगृह्णीतेति गुरुणा आज्ञप्ते वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च वाजसनेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान्” वेददी०। “एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः। यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः। काण्वमाध्यन्दिनादयः” भाग० १२।६।६७ श्लो०।

वाजसनेयिन् पु० ब०व०। वाजसनेयेन प्रोक्तमधीयते इनि। यजुर्वेदशाखाभेदाध्यायिषु विप्रादिषु। २तदुक्तरीत्या कर्म्मकर्त्तृषु च “सूत्रा वाजसनेयिनः” सं०मा०त०।

वाजिदन्त पु०वाजिनां दन्त इव पुष्पमस्य। १वासके रत्नमा० कप्। वाजिदन्तक तत्रैव।

वाजिन् पु० वाजः वेगः पक्षो वा अस्त्यस्य इनि। १घोटके २वाणे ३पक्षिणि च मेदि०। ४वेगवति त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च १अश्वगन्धायाम् ६मांसच्छदाम् स्त्री

राजनि० । ७देवभेदे पु० । वाजिनशब्दे दृश्यम् ।

वाजिन पु० वाजिभ्यो देवम् अण् । आमिक्षानिःसृतजले "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रुतिः ।

वाजिपृष्ठ पु० वाजिन इव पृष्ठमस्य । अम्लानवृक्षे शब्दच० ।

वाजिभक्ष पु० भक्ष्यते भक्ष–कर्मणि घञ् ६त० । चणके राजनि० । [मुद्गे राजनि० ।

वाजिभोजन पु० वाजिभिर्भुज्यते भुज–कर्मणि ल्युट् ।

वाजीकरण न० अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन वाजिन्+च्वि कृ-ल्युट् । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणं ख्यातम्" इत्युक्ते वीर्यवृद्धिकरणे औषधभेदे । सुश्रुते दृश्यम् ।

वाञ्छा स्त्री वाछि-अ । इच्छायाम् इष्टसाधनताधीजन्ये-ऽभीष्टविषये चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

वाट पु० वट–घञ् । १पथि २वृतिस्थाने च मेदि० गौरा० ङीष् ३वास्तुभूमौ ४कुट्यां स्त्री मेदि० । ५वाट्यालके शब्दर० ।

वाटिका स्त्री वट–ण्वुल् । १वास्तुभूमौ (बेड़िबाड़ा) २गृहे ३हिङ्गुपत्र्यां च शब्दच० । [गुल्मभेदे रत्नमा० ।

वाट्या स्त्री वाटे हिता तत्र वापुर्वा यत् । (बेड़ियाला)

वाट्याल पु० वाटीमलति भूषयति अल–अण् । (बेड़ियाला) क्षुपभेदे शब्दर० गौरा० ङीष् तत्रैव स्त्री । स्वार्थे कन् । वाट्यालक तत्रार्थे पु० शब्दर० । [अवाधित ।

वाड् आप्लावे भ्वा० आ० अक० सेट् ऋदित् न कृपः । वाडते

वाढ न० वह–क्त नि० । १अतिशये २तद्युक्ते त्रि० अमरः । स्थूलो० इमन् । वाढम् ३प्रतिज्ञायां ४अङ्गीकारे च अव्य० अमरः ।

वाण पु० वण-घञ् । १शरे अमरः २गवां स्तने ३दैत्यभेदे ४केवले मेदि० ५वह्नौ त्रिका० ६काण्डावयवे विश्वः ७भद्रमुञ्जे राजनि० कादम्बरीग्रन्थकारके कविभेदे च "हृदयवासस्तु वाणः" इति प्रसन्नराघवम् । ८नीलझिण्ट्यां पु स्त्री० अमरः । बाह्वोरुरादित्वमित्यन्ये । [शब्दर० ।

वाणपुर न० ६त० । शोणितपुरे (कोटुरी) पुराख्ये पुरभेदे

वाणवार पु० वाणं परप्रहारं वारयति वृ–अण् । योधादेर्वाणाकारे वक्षसि कवचे शब्दच० ।

वाणहन् पु० वाणं तदाख्यमसुरं हतवान् हन-ताडने भूते क्विप् । श्रीकृष्णे वाणजिदादयोऽप्यत्र ।

वाणि स्त्री वण-इञ् वा ङीप् । १वयने अमरः २वयनदण्डे देमनि हेमच० । ५वाण्यां ६तद्देवतायाम् अमरः ङीप् ।

वाणिनी स्त्री वण–णिनि ङीप् । १नर्त्तक्यां २छेके ३मत्तास्त्रियाम् हेमच० । वाण+अस्त्यर्थे इनि । ४शरयुते त्रि० ।

वात गतौ सेवायां सुखीकरणे च चुरा० उभ० अक० सेट् । वातयति ते अववातत् त ।

वात पु० वा–क्त । स्पर्शमात्रविशेषगुणके भूतभेदे १पवने अमरः । अनिलशब्दे १६४पृ० दृश्यम् । २देहस्थे धातुभेदे च । ३गन्तरि त्रि० । जारे ४छद्मनायके च "प्रभातवाता वहतीति" भट्टिः । ५वातजन्ये रोगभेदे भावप्र० यथा "कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षभक्ष्यव्रतः पुरःपवनधावनप्रतररथाभिघातश्रमैः । दिवाशनशयनात् तथा निशुवनात् धातुक्षयात् मलादिवेगधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः । अतिशीतजलोपयोगात् मदक्षतातिमर्दनात् गतीव लङ्घनात् अध्वातिविरेचनादागतः । पयोदसमये दिनव्यपद्योस्तृतीययोर्जराशनगतेऽपि ते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान्" । प्रमितभुक्तं वैपरीत्ये प्राप्य सर्वजनेन अपरिमितमिश्रणैः । प्रकर्षेण मितमल्पं वा कथयम् अतिपुरातनं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि तदान्यपि वातलानि तत्र आह सुश्रुतभावप्रकाशः "नीवारस्त्रिपुटः चणकः श्यामाककुद्दालककोनिष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरटामकुष्टकः कोद्रवः" । एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका (चीना) इति लोके । त्रिपुटः (खेसारी) । कलायः कलायः । निष्पावो राजमाषः । (बरबटी) इति लोके । मकुष्टकः (माठा) इति लोके । वरटा वरटिका (बरटे) इति लोके । मकुष्ठकः (मठरी) इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः, आपतः आगमेन मार्गावरणात् । तत्र जलम् वायोर्दुष्टत्वात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति" । पयोदसमये वर्षासु । जराशनगतेऽपि ते भुक्तेऽजीर्णतां गते । देहे स्रोतांसीत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्यथोक्ते समये चेतरते बली अनिलः प्रकुपितो वायुः करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते "शिरोग्रहोऽप्यनैश्चत्वं जृम्भात्वं हनुग्रहः । जिह्वाकम्पो गद्गदत्वं शिथिलत्वं मूकता । वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता । बाधिर्यं "कर्णनादश्च स्पर्शाज्ञत्वं तथार्दितम् । अन्धावस्थोऽत्र कथितो वाक्योषोपरोधकः । पक्षिता पैव विचाची अर्दशाल उदीरितः ।

आक्षेपश्च पक्षाघातः वाताष्ठीला प्रत्यष्ठीला ।"तूनी च प्रतितूनी च अष्ठीलेव तथैव च । आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च । शुक्रञ्च मूत्रं मूत्रनिग्रहो मल-गाढता । पुरीषस्यापरञ्चैव स्तम्भौ च ततः परम् । कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा । क्रोष्टुशीर्षक-स्तम्भौ च वातकण्टक एव च । पादहर्षो पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिधः । वातपित्तकृताक्षेपकाख्या दण्डा-पतानकः । अभिघातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्मृतः । आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुब्जकः । अपतन्त्रोऽपतानश्च पक्षाघातोऽर्द्दिताह्वकः । कम्पवातो व्यथा तोदो भेदश्च स्फुरणं तथा । रौक्ष्यं कार्श्यं च काठिन्यं कोष्ठाद्य दूर्षणम् । पक्वमहोऽङ्ग-विभ्रंशः शिराग्रहोऽथ एव च । मन्दुघ्रणाश शीतत्वं मोहश्चञ्चलचित्तता । निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानि-स्तथैव च । शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परि-भ्रमः । एत एवाशीतिसंख्यारोगा योगेन कीर्त्तिताः । वातव्याधीतिनामानो मुनिभिः परिकीर्त्तिताः" । एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन वातादुष्या-धिरीतव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसक्तः आदत आह कीर्त्तितः प्रसिद्धितः शिरोग्रहा-दयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञाः प्रसिद्धा न तु वातज्वरा-दयः" । तल्लक्षणादिकं तत्र दृश्यम् ।

वातक पु० वात इव चञ्चलः इवार्थे कन् । १अश्मपर्ण्याम् स्वार्थे क । २जारे च ।

वातकर्मन् न० वातानां कर्म । अपानेन मरुत्त्यागे पर्दने ।

वातकिन् त्रि० वातोऽस्त्यस्य इनि कुक् च । वातरोगयुक्ते अमरः स्त्रियां ङीप् ।

वातकेतु पु० वातस्य केतुरिव । धूलौ रजसि त्रिका० ।

वातगुल्म पु० वातेन गुल्म इव । १वात्यायां त्रिका० । २वात-निमित्ते गुल्मरोगभेदे गुल्मशब्दे २६०६ पृ० दृश्यम् ।

वातघ्नी स्त्री वातं रोगभेदं हन्ति—हन-टक् ङीप् । १शाल-पर्ण्याम् (शालपानि) २अश्वगन्धायां ३शिमुड़ीक्षुपे च राजनि० ।

वातचक्र न० ह०सु० २७अ०उक्ते पूर्वादिवातानां कालभेदेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे

"पूर्वः पूर्वसमुद्रवीचिनिचयरप्रस्फालनाघूर्णितश्चन्द्रार्कांशु-घटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः । नैकाम्बुस्थित-गौरमेघपटलां ग्रारह्यधंवर्धितां वापन्तोत्कटसस्यशालिततां विद्यात्तदा मेदिनीम् । यदाग्नेयो वायुर्ज्वल-शिखराक्रान्तपटुः सुवर्णाश्रितयोगे भगवति पतङ्गे भवति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरार्च्चिर्बहुलतया क्षणामोघोच्छ्वाबैर्यति वसुधा भस्मनिकरम् । ताली-पत्रलताविताननिकरैः शाखाग्रजानर्तयन् योगेऽस्मिन् कुरुते ध्वनन्नुपचितो वायुर्यदा दक्षिणः । नष्टोद्योग-बलप्रताप गजवत्ताकाङ्क्षिपेंहिताः कीनाशा इव म-न्दपारिकर्षिकाश्चुवन्ति मेषास्तदा । वाक्यैर्नावबकीवम-कुलिनयान् व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तगते सुराय-विरतो वायुर्यदा नैर्ऋतः । क्षुत्तृष्णाक्षतमानुषास्थिशकल-प्रस्तारभारस्तदा भत्ता प्रेतवधूरिवोग्रचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते । यदा रेणूत्पातैः प्रविकटघटाटोपचपलः प्र-वातः पश्चार्धे दिनकरकरापातसमये । तदा सस्योपेता प्रवरज्वरावद्धसमरा धरा स्थाने स्थानेऽप्यविरतवलायोप-रुधिरा । आषाढीपर्वकाले यदि किरणततेरस्तकालोप-पत्तौ वायव्यो वायुवेगः कुरुति वनरिपुः पवनादानुकारी । आनीयाहारिधारामुदितमुदितां शस्यसम्पूर्णगाढां वप्रोत्ताधैकचिह्नां सुबहुवनतया भास्वदेवाभिशोभाम् । मेरुपरमरीचिमध्यगते प्रोद्भावमाने रवौ वात्याभो-दिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा चोत्तरः । विद्युद्युक्तानि-लमसत्कान्तिकलनामसाकदा तोयदा उन्मत्ता इव न-ष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः । ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुन्नागागुरुपारि-जातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णोदकतोयदा बहुमती सम्पन्नसस्याकुला धर्मिष्ठाः प्रचुरारम्भो नम-रयो रक्षन्ति सर्वांस्तदा" ।

वाततूल न० वातेन उड्डीयमानं तूलम् । (बुडिरसुता) आकाशे उड्डीयमाने सूत्रे हारा० । [२धूलौ ।

वातध्वज पु० वातो ध्वज इव यस्य १मेघे शब्दमा० । हेम० ।

वातपोथ पु० वातं रोगभेदं पुथ्नाति हिनस्ति पुथ-अण् । पलाशवृक्षे अमरः । [वृक्षे (वाओटा) अमरः ।

वातप्रमी पुंस्त्री० वातं प्रमिमीते प्र+मा-ई किच्च । १शीघ्रगे

वातमज पुंस्त्री० वातमनुसृत्य अजति अज-अच् अभावः । मृगभेदे जटा० स्त्रियां ङीष् । [जटा० स्त्रियां ङीष् ।

वातमृग पुंस्त्री० वातानुगो मृगः शाक० । शीघ्रगे मृगभेदे

वातरक्त न० वातप्रं दुष्टं रक्तम् रुधिरं यत्र । रोगभेदे "लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः । क्लिन्न-शुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः । कुलत्थमाषनि-

आसवाद्यैश्च हेतुभिः । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः । विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः । प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् । स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्यत्यनिलशोणितम् । हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं संविदाह्यशनस्य" । क्षारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजीर्णात् भोजनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः । क्लिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्लिन्नं घटितम् । शुष्कमातपे शोषितम् । अम्बुजं मत्स्यादिमांसम् । आनूपं गौड़ादिपूर्वदेशजं मांसम् । पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव । निष्पावः (वोड़ा) शाकम् । शाकं पत्रशाकम् । आदिग्रहणेन हल्लकादीनि फलशाकानि गृह्यन्ते । पललं घटितत्वाद्दोषकारित्वमपि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत् । घटितादि तु मांसं विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं मथितं दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धानभेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् । "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" । अतिजागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकुमाराणाम् अल्पतरकायव्यापाराणाम् । अथ वा । मिथ्याहारविहारिणाम् अपथ्याहारविहाराभ्यां स्थूलानां सुखिनाम् रक्तदुष्ट्या हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतः ततो वायुर्विवृद्धे ते रुधिरमार्गे गच्छति । हस्त्यादय उपलक्षणानि । पद्भ्यामप्यतिचलतः । अश्नतः विदाह्यन्नम् । विदाहि निष्पावकुलत्थमाषादि । संविदाह्यशनस्य । संविदाहेऽशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जानस्येत्यर्थः । अध्यशनशब्दाभ्यामेतदुक्तं विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत् । संप्राप्तिमाह "कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चीयते तु । तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्" । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः कृत्स्नं समस्तं रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः तच्च दुष्टरक्तम् । स्रस्तम् अधोगतम् पादयोश्चीयते सञ्चितं भवति । तद्रुधिरं दूषितेन वायुना संपृक्तं मिलितं वातरक्तम् उच्यते । अत्र चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन "मौलं रक्तं दुष्टिमायाति तत्र वायोर्मार्गे संरुद्धमार्गो वातः । क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युल्बणं दूषयेद्रक्तमाशु" । अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टत्वात् रक्तवातमिति व्यपदेष्टुमुचितं भवति तत्राह तत्प्राबल्यादिति । तत्र वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते । पूर्वरूपमाह "स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् । सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः । जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु । निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च । कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् । वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्" । अथाधिकवातस्य रक्तस्य लक्षणमाह "वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् । शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः । धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् । शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः" । तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् यत आह सुश्रुतः "स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषौ स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादाविति" । अत्र सुप्तिः स्वापोपेतता । अधिकरक्तं वातरक्तमाह "रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते । स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः" । अधिकपित्तं तदाह "पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा । स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोथपाकौ भृशोष्मता" । विदाहश्च पादयोरेव शेषः यत आह सुश्रुतः "पित्तासृग्भ्यामाप्तदाहौ भवेतामत्युष्णौ रक्तशोथौ मृदू च" । पादाविति शेषः । अधिककफं तदाह "कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्वशीतता" । गुरुतादयः पादयोरेव यत आह सुश्रुतः "कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोथौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते" । अप्रतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह "अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः । मूर्च्छा च मदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः । हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः । अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः" मांसकोथो मांसगलनम् । असाध्यत्वादिकमाह "एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् । अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् । एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् । त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः" ।

वातरक्तघ्न पु० वातरक्तं रोगभेदं हन्ति हन–टक् । कुक्कुर-द्रुमे (कुकुरशोङ्का) शब्दच० । [शब्दच० ।

वातरक्तारि पु० ६त० । (गुडूच) गुडूच्यां अमृतायाम्

वातरङ्ग पु० वातस्येव सततं रङ्गं चलनमस्य । अश्वत्थे अमर-दत्ते अमरः ।

वातरायण पु०वा-क्विप् ततश्चरप् वातरचलनं यस्य अयनम् । १उन्मत्ते २प्रयोजनशून्ये पुरुषे ३काण्डे ४करपाले ५कूटे ६शरक्षेपणे मेदि० । ७शरसङ्घे च शब्दर० ।

वातरूष पु० वातेन रूष्यते रूष-घञ् । १वातुले २उत्कोचे ३इन्द्रधनुषि च मेदि० ।

वातर्षि पु० वातस्य ऋषिर्वत्तः । १वायवोऽनिर्मितनाम्नि त्रिका० इत्न० । २वातुलके स्त्री ।

वातल पु० वातं रोगभेदं लाति ला–क । १चणके शब्दच० । २वातकारके द्रव्ये त्रि० ।

वातव्याधि पु० वातेन देहस्थधातुभेदेन जनितो व्याधिः शाक० । वातरोगे वातशब्दे दृश्यम् ।

वातशीर्ष न० वातस्य शीर्षमिव । बस्तौ राजनि० ।

वाताटः पु० वात इवाटति अट–अच् । १सूर्याश्वे त्रिका० २वातमृगे शब्दर० ।

वाताण्ड पु० मुष्करोगविशेषे तस्य लक्षणं यथा "इन्द्रियो दुष्टवेदायुः कोपयुता वक्ष वंक्षणः तस्य मुष्कचलनेनो रोगो वाताण्डसंज्ञकः" माधवकरः ।

वाताद पु० वातान् वातनिहन्तवेऽत्तीत्यसौ अद–अण् । (बादाम) फलप्रधानवृक्षे भावप्र० ।

वातापि पु०अगस्त्यभक्षिते इल्वलभ्रातरि असुरभेदे । "वातापिर्भक्षितो येनवातापिश्च महासुरः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" इति भोजनान्ते पाठमन्त्रः ।

वातापिसूदन पु० वातापिं सूदयति हिनस्ति सूद–ल्यु । अगस्त्ये मुनौ त्रिका० भा० व० १८८० अ० तत्कथा दृश्या ।

वातामोदा स्त्री वातेनामोदो यस्याः । कस्तूर्याम् शब्दचा०

वातायन न० वातस्यायनं गतिर्येन । १गवाक्षे अमरः । वातस्येव शीघ्रमयनं गतिरस्य । २अश्वे ३ स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

वातायु पु० वातमयते अय–उण् । हरिणे अमरः

वातारि पु० वातस्य रोगभेदस्यारिः । १एरण्डवृक्षे २शत-मूल्यां ३शेफालिकायां ४यवान्यां ५भार्ग्यां ६(त्रिवृति) ७विडङ्गे ८स्नुहीवृक्षे ९भल्लातके १०अजमोदायां ११पत्र-द्रावीवृक्षे च राजनि० ।

वाताश्व पु० वात इव शीघ्रगोऽश्वः । वाताश्वेशे अश्व-भेदे त्रिका० ।

वाति पु० वा–क्तिच् । १वायौ २सूर्ये ३चन्द्रे च उज्ज्वलः ।

वातिक पु० वाताद्धागतः ठक् । देहस्थधातुजन्ये रोगभेदे राजनि० ।

वातिग पु० वातिं वायुं गच्छति गम-ड । १वार्त्ताकौ २धा-तुवादिनि त्रि० मेदिनि० गम–ड्वच । वातिगमोऽप्यत्र शब्दर०

वातिङ्गण पु० वातिं देहस्थवातं वेगनाद् गच्छति गम–खच् मुम् च । वार्त्ताकौ त्रिका० ।

वातीय न० वाताय वातनिहन्तये हितः छ । काञ्जिके शब्दच०

वातुल पु० वातानां समूहः उलच् । वातसमूहे भरतः ।

वातुलि पु०स्त्री० वा–बलि उट् च । (बादुड़) चर्मचटके जटा० ।

वातूल त्रि० वात+समूहार्थे ऊलच् । १वातरोगयुक्ते उन्मत्ते अमरः । समूहार्थे ऊलच् । २वातसमूहे न० भरतः ।

वातोमा स्त्री वातमूर्मयति ऊर्म-अच् । १गोजिह्वायुपे राजनि० वातोर्मीः । २वायुफलेन त्रि० ।

वात्या स्त्री वातानां समूहः यत् । वातसमूहे अमरः "वितत्य वात्यामयचक्रभ्रमान्" नैष० ।

वात्सक न० वत्सानां समूहः वुञ् । वत्ससंघे अमरः ।

वात्सल्य न० वत्सलस्य भावः ष्यञ् । पुत्रादिविषयकस्नेहरूपे रसभेदे अलङ्कारिकाः "यशोदा वत्सले ख्याता" ।

वात्स्य पु० वत्सस्यापत्यं यञ् । गोत्रप्रवर्त्तके मुनिभेदे ।

वात्स्यायन पु० वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा वत्स+फक् ततो यूनि फक् । १मुनि वत्सगोत्रापत्ये । २न्यायसूत्रभाष्यकारके पक्षिलस्वामिनि मुनौ च त्रिका० ।

वाद पु० स्त्री वद–घञ् । १तत्त्वबुभुत्सया वचने "प्रमाणतर्कसाध-नोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रति-पक्षपरिग्रहो वादः" गौ० २गीतम्रोक्ते विचाराङ्गे वाक्यभेदे । "वादः प्रवदतामहम्" गीता ।

वादन न० वद–णिच्–कर्मणि ल्युट् । १वाद्यादिशब्दे भावे ल्युट् । वाद्यादिताडनरूपे २व्यापारे ।

वादर न० बदरायाः कार्पास्याः विकारः अण् । कार्पास-सूत्रनिर्मिते वस्त्रादौ । बदरफलस्य कोषगुठ्लादवयवे ।

वादरङ्ग पु० वादरं बदरादयवत्फलाद्विवादश्च गच्छति गम खच् मुम् च । अश्वत्थवृक्षे त्रिका० ।

वादयत त्रि० वाद इवाचरति वदः क्यङ्–क्त । वादविवादकुशले ।

वाद्दा स्त्री वातं वायुं दाति ददाति दा–क पृषो॰ तस्य दः [कार्पासाम् शब्दर॰।

वा(बा)दरायण पु॰ व(बा)दरीप्रधानं स्थानं वादरं तदयनं स्थानं यस्य। निरुक्त व(ब)दरिकाश्रमवासिनि वेदव्यासे। व्यासे दृश्य। वा(बा)दरायणिरप्यत्र शब्दच॰। व्यपत्ये इञ्। वा(बा)दरि व्यासपुत्रे शुकदेवे। [मधुवटी शब्दच।

वादल न॰ वातं लाति गृह्णाति ला–क पृषो॰ तस्य दः।

वादाम न॰ वातमभति हिनस्ति अम–अच् पृषो॰ तस्य दः। स्वनामख्याते फलभेदे भावप्र॰।

वादि त्रि॰ वद–इञ्। विदुषि उणादिकोषः। [शब्दर॰।

वादिर न॰ वद–णिच्–किरच्। व(ब)दरीवृक्षफले हारे।

वादित्र न॰ वद–णिच्–इत्र। मृदङ्गादिवाद्ये अमरः।

वादिन् त्रि॰ वदति वद–णिनि। उपक्रमे इत्यर्थेऽपि तत्त्वनिर्णयाय कथाकर्तरि विचारकत्वे श्रवणपक्षप्रतिपादके च।

वाद्य न॰ वद–णिच्–यत्। वादनीये मृदङ्गादौ अमरः। संगीतदामोदरे ततादिभेद उक्तो यथा

ततं यथा “अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी। विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया। हस्तिका कुब्जिका कूर्मी सारङ्गी परिवादिनी। त्रिशवी शतचन्द्री च नकुलौष्ठी च ढंसवी। औडुम्बरी पिनाकी च निःशङ्कः शुष्कलस्तथा। गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः। कपिलासी मधुस्यन्दी घोणेत्यादि ततं भवेत्”। अलावनी यथा “कनिष्ठिकापरिध्यर्द्धं मध्याच्छिद्रेण संयुतः। दशवितस्तिमितो दण्डः खादिरो वेणवोऽथ वा। अधःकरभतानद्धं अलाबुमध्यसंयोजितः। सपादुकाद्यपरिच्छिद्रोपरिचन्द्रार्द्धसन्निभाम्। निवेशयेत् तुम्बिकां सूत्रावनद्धं नियमयेत्। द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृढं मनोहरम्। तुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे तु निर्मिताम्। सप्ताङ्गुलध्मातां चोर्वीं तथा आस्यान्तु कारयेत्। तथा संवेष्ट्य मध्ये कालिकां स्थापयेत्ततः। यथा वीणाधमाग्रानुबन्धश्च चरमो-परि। पञ्चाङ्गुलिषु संस्थाप्य स्वराञ्च वादयेत्। देवालनिर्मिता पद्मकानि कनकतारा वा। तथा सुक्ष्मा दृढा तत्र तन्त्री देया विचक्षणैः। एतल्लक्षणसंयो-गिन्यलावनी प्रकीर्त्तिता। बिन्दुना न समुपेतं तुम्बं निःक्षिप्य वर्जयेत्। मध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना। तारे मन्द्रे च घोषे च निक्वाने बिन्दुरिष्यते। तुम्बीमूलं समुत्पन्न वामाङ्गुष्ठेन वारयेत्। ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः स्वरश्रुतिर्विधी-यते। निवद्धो दक्षिणः पाणिर्वामस्तत्र चतुःस्वरः। अलावन्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः। रागश्रुतिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः। संगत्यात् विभेदाश्च तथात्रापि विधीयते। इत्थमलावनी प्रोक्ता मनः-श्रवणरञ्जनी। ययैव शारदा देवी वीणारूपेण सं-स्थिता”। शुषिरं संगीतदामोदरे उक्तम्। आनद्धं यथा

“आनद्धे मर्द्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः। मुरजपटहढक्काविश्वकोदर्पवाद्यं घणघणसरहावा-पञ्चाङ्गामबद्धः। करटकमठभेरी कांस्य कुडुक्का डुडुक्का भानकमरविमह्लीडुक्काकोटीविज्ञाना। दह-पटहविमदङ्गा कुण्डलीडम्फुनाम्ना रणयनिमढवाद्यं दुन्दुभी च रञ्ज। आवदपि डुडुकी कांस्य दर्द्दुर-चाष्टु वाद्यं प्रवर्द्धितमनुबन्धं वाद्यमिदं जगन्नाम्। त्रिपुरमथनकर्त्तु साधुरवे तत् प्रसादे ततश्च शुषि-रश्चानद्धमिदं घनश्च। मर्द्दलः वाहिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादपादयुजः। रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनि दायकैः। सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते। त्रयोदशाङ्गुलं वामस्य वा द्वादशाङ्गुलम्। दक्षिणस्य तदेकहीनमेकेनाङ्गुलेन वा। स्वराणामनुसरणो मध्ये चैव पृथुर्भवेत्। चक्रवाकीलो भवेत् सम्यक् तत्तूर्णं करणं नतम्। यन्त्रिकानिर्मितश्चैव कण्ठः परिकीर्त्तितः। यातवेत् चर्मणि वाद्ये वादनार्थञ्च मर्द्दले। विभूतिर्निर्मितं भव्यं केन्दुकेन च संयुतम्। यदा चिपीटकं देयं जीवनीवन्यविनिर्मितम्। पर्वतेकत पिष्टकं वा च-र्मविद्ध्यते। वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च द-क्षिणे। एवं मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्वदासोऽमितो मतः। अस्य संयोगमात्राद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते। एतदङ्गे वीणकारे दशमलाङ्गुलं विदुः”। मर्दलः त्रेदशाङ्गुल वामभुजे द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः। एकादशाङ्गुल वामभुजः चतुर्दशाङ्गुलदक्षिणमुखः मर्द्दलहरजयारवं भेदः। घनं यथा। “चतुरस्रं विरक्त्यञ्च द्विविधं घन-वाद्यकम्। कीलाश्लमपट्टरक्तं विरक्तं ताड्यमयम्। करतालः कांस्यतालो जयघण्टोऽथ शुक्तिका। कम्बिका पट्ट वाद्यञ्च पट्टलोहं च कर्करम्। अथ झाताव मञ्जीरकर्त्तरी हुहुरु इत्यपि। तालमौलि मुनीन्द्रैश्च कथिता घनसंज्ञकाः। त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ पृथक्कांस्यविनि-र्मितौ। मध्यस्थलौ समाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ।

वक्षिणीयमध्यस्थौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ । कर-
तालावुभौ वाद्यौ पाटैर्नानाविधैरिति । यद्वा त्रयोदशाङ्गुल-
व्यासं षडङ्गुलोन्नितम् । सपञ्चकगभीरं मध्ये च
सवसुकम् । निम्नं वर्तुलं निम्नं यवमध्यमितं
ततः । मुखतो मध्यदेशे च त्रिवलिभूषणाकृति । च-
र्मसम्पुटीनिर्दिष्टमुखकाञ्चविनिर्मितम् । संरम्भाकृति
मुखितदधदीर्घमधुरध्वनिम् । घनादृशादि संरम्भं
दृढं मुख्यं मनोहरम् । काश्मीरादिप्रसङ्गं तं ताल-
वाद्यं सर्वोत्तमः । तस्मात् दक्षिणं तालं ततो वीणस्य
वादकम् । कुर्वीत तद्द्वयं वीर्यं तत्र त्यक्तक्रयोर्मतम् ।
वामहस्तलताग्रस्य बन्धनं दक्षिणादितम् । तिर्यगद-
क्षिणतास्य परिभ्रमेण ताडयेत् । तावादौ वाद-
येच्चैव मृदङ्गधिकमुद्धृतैः" । अन्यो वा वचनं
विस्तरभयान्नोक्तम् । "वक्षिण्याः सप्तभागायाः स्थवि-
न्दोर्भिन्नविन्द्वयोः । अम्बपत्या मान्नवित्या स-
प्तमाभद्रयोरपि । कष्टमाष्टमजिह्वीर्या पुरोडाश-
भक्षोद्भवे । ततं शुषिरमानद्धं घनञ्च मुगपञ्जनाः ।
वादयन्ति अतो वाद्यमिति पौराणिकी श्रुतिः । ततं
वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाञ्च सौषिरम् । आनद्धं राक्ष-
सानान्तु किन्नराणां घनं विदुः" सङ्गीतदा० ।

वाद्यभाण्ड न० कर्म० । वादनीयपात्रे ।

वा(बा)ध विघाते भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वा(बा)धते अवा-
(बा)धिष्ट । चङि न ह्रस्वः ।

व(बा)ध पु० वा(बा)ध-घञ् । १प्रतिरोधे २प्रतिबन्धे न्या-
योक्ते साध्याभाववत्त्वेन पक्षे ३हेत्वाभासभेदे । भावे च ।
वा(बा)धायाम् ४पीडायाञ्च स्त्री अमरः ल्युट् । वा-
(बा)धनमप्यत्रार्थे न० शब्दच० ।

वाधूक्य न० वध्वां वाधु यत् कुक् च । विवाहे त्रिका० ।

वार्ध्रीणस पु० वार्ध्रीं+नस+पृषो० । वार्ध्रीणसे खड्गिनि च ।

वान न० वन-घञ् । १शुष्कफले अमरः । २शुष्के त्रि० मेदि० ।
वनस्येदं तत् समूहो वा अण् । ३वनसम्बन्धिनि त्रि० । ४तत्-
समूहे न० । वे-भावकर्मादौ ल्युट् । ५सीवनकर्मणि
६वटे । वा-भावादौ ल्युट् । ७गतौ मेदि० । ८जव-
सुतपातोर्यां ९सुरङ्गायां १०कोटरे हेमच० ११गोवाटजे
१२तयवीरे राजनि० । १३वर्त्तिकाबन्धे स्त्री जटा० ।

वानप्रस्थ पु० वाने वनसमूहे प्रतिष्ठति स्था-क । १मधूकवृक्षे
२पलाशवृक्षे । वनप्रस्थ एव स्वार्थे अण् । "गृहस्थस्तु
यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः । पुत्रेषु दारान् नि-
क्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" इत्युक्ते ३आश्रमभेदे मेदि० ।
स च द्विविधः पचमानः अपचमानश्च । तत्र पचमानः
कपोतवृत्तिः । अपचमानस्तु दन्तोलूखलिकः ।
तस्य धर्मो यथा "भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप
एव च । संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ।
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च । स्वा-
ध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः । तपसा
कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् । सन्न्यासीह
स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः" मार्क० ४८अ०
याज्ञवल्क्य उवाच "वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृण्वन्तु
महर्षयः । सुतेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव
वा । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी ।
अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथींस्तथा । भृत्यांस्तु
तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् । दान्तः त्रिष-
वणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् । स्वाध्यायवान् ध्यान-
शीलः सर्वभूतहिते रतः । अह्नो मासस्य षण्मासं वा
कुर्य्याद्वा परिसञ्चयम् । कृत्वा त्यजेदाश्वयुजे भवेत्
कालं व्रतादिना । पक्षे गते तु वाश्नीयाद्दन्तोलूख-
लिको भवेत् । चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्य्यात्
फलादिना । ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिले-
शयः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाद्दिनं नयेत् ।
१०२ अ० । "जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूशय्याऽजिनधारणम् ।
वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता । प्रतिग्रहा-
न्निवृत्तिश्च त्रिःस्नानं व्रतधारिता । देवतातिथिपूजा
च धर्मोऽयं वनवासिनः । २१५ अ० । "गृहं गृहाश्रमी
त्यक्त्वा द्वितीयभागमायुषः । वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्
सदारः साग्निरेव च । निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छे-
द्वनमथापि । दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः ।
शुक्लपक्षे च पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे । गत्वाऽरण्यं
नियमवांस्तपः कुर्य्यात् समाहितः । फलमूलानि पू-
तानि नित्यमाहारमाहरेत् । यताहारो भवेत्तेन
पूजयेत् पितृदेवताः । पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा
चाभ्यर्चयेत् सुरान् । गृहादादाय चाश्नीयादष्टौ
ग्रासान् समाहितः । जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखरो-
माणि नो त्यजेत् । स्वाध्यायं सर्वदा कुर्य्यात् नियच्छे-
द्वाचमन्यतः । अग्निहोत्रन्तु जुहुयात् पञ्च यज्ञान् समा-
चरेत् । मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा । ची-
रवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः । सर्व-

भूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः । दर्शेन पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजः ! । ऋक्ष्वेष्ट्या चाग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च । वासन्तैः शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशं चरूं चैव द्विविधं निर्वपेत् पृथक् । देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयं कृतम् । वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुष्पाणि च फलानि च । श्रावणे चैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा । न द्रुह्येत् सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत् । न नक्तं किञ्चिदश्नीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् । जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् । यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् । तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः । तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः । न हि वेदाधिकारोऽस्य तद्वंश्येऽप्येवमेव हि । अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः । शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरो भवेत् । परीवादं मृषावादं निद्रालस्ये च वर्जयेत् । एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् । मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत् । शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः । सद्यःप्रक्षालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्नीयात् दिवा चाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षे पक्षे समश्नीयात् यवागूं क्वथितां तथा । पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । स्वाभाविकैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः । भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्वचिद्धैर्यमुत्सृजेत् । ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्पृश्य त्रिषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा । पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादूष्मपः सोमपोऽथ वा । पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् । शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा । योगाभ्यासरतो वा स्याद्रुद्राध्यायी भवेत् सदा । अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः । यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः । कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् । अथ चाग्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् । तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत् । विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च । महाप्रास्थानिकञ्चासौ कुर्य्यादनशनन्तु वा । अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः । ये तु सम्यगिममाश्रमं शिवमाश्रयन्त्यशुभपुञ्जनाशनम् । ते विशन्ति परमैश्वरं परं यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम्" कूर्मपु० २६ अ०

वानर पुंस्त्री० वानं वनसम्बन्धिफलादिकं राति गृह्णाति रा–क । स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

वानरप्रिय पु० ६त० । क्षीरिवृक्षे राजनि० ।

वानराघात पु० वानराणामाघातो यत्र । लोध्रवृक्षे शब्दच० ।

वानरी स्त्री वानरस्य प्रियम् भक्ष्यत्वात् अच् ङीप् । १शूकशिम्बायाम् शब्दर० । वानर+स्त्रियां ङीष् । २वानरयोषिति । [२वानराधीशे वानरनाथादयोऽप्यत्र ।

वानरेन्द्र पु० वानर इन्द्र इव । १सुग्रीवे शब्दर० ६त० ।

वानल पु० वानं वनभावं निविडतां लाति ला–क । (वावुइ) तृणभेदे शब्दच० ।

वानस्पत्य पु० वनस्पतेरयम् प्रतिरूपः पुष्पाज्जातफलत्वात् । पुष्पजातफलके आम्रादौ वृक्षे अमरः ।

वानायु पु० वनायु+पृषो० । देशभेदे (आरब) शब्दर० ।

वानायुज पुंस्त्री० वानायुदेशे जायते जन–ड । घोटकभेदे च (आरवी) अमरः स्त्रियां ङीष् । [अमरः ।

वानीर पु० वन–ईरन् स्वार्थेऽण् । १वेतसे २वञ्जुलवृक्षे

वानीरक पु० वानीर इव इवार्थे कन् । मुञ्जवृक्षे राजनि० ।

वानेय न० वने भवः ढक् । कैवर्त्तीमुस्तके अमरः ।

वान्त त्रि० वम–क्त । उद्गीर्णे "वान्ताशीत्युच्यते बुधैः" उद्भटः ।

वान्तिहृत् पु० वान्तिं वमनरोगं हरति हृ–क्विप् । (जयपा) ख्याते वृक्षे शब्दच० । [राजनि०

वान्तिदा स्त्री वान्तिं वर्दं ददाति दा–क । कट्फलवृक्षे

वाप पु० वप–घञ् । १वस्त्रादेर्व्यञ्जनादेश्च २वपने १मुण्डने च ।

वायदण्ड पु० वयतेऽनेन वय–करणे घञ् कर्म०। वेमनि तन्तुवायदण्डे अमरः। [२धान्यभेदे न० राजनि०।

वापित त्रि० वप–णिच् क्त। १बीजाकृते २मुण्डिते मेदि०।

वापि(पी) स्त्री वप–इञ् वा ङीप्। "दूरेणाह्नं दयमुचा वापी"इत्युक्तलक्षणे १जलाशयभेदे जलाशयशब्दे दृश्यम् २जलाशयमात्रे च "वापीं स्नातुमितो गतासि" इति काव्यप्र०। "यो वापीमथवा कूपं देशे वारिविवर्जिते। कारयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः"कल्पतरौ वायुपु०: तत्करणशुभाः "वाप्यं कूपकटाकारं पितृक ख्यातवित्" रामायणम्। "वापीकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम्। न कुर्याद् द्विजातिस्तु धनवानिति नैर्ऋते। वायव्यां जलसन्तापो नैर्ऋते क्रूरकर्मकृत्। वायव्यां जलविस्तारे पीयमाने जले प्रिये। स्थानस्य पश्चिमे भागे वापीकूपतडागकम्। कश्चिदाप सदा कुर्यात् समानुजसम्पदाम्। नैर्ऋते पीयमानन्तु आत्मनो दुःखितो भवेत्। कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं त्यजति कामतः" देवीपु०।

वापीह पुं स्त्री० वाप्यां तत्स्थजलं जहाति हा–क। चातके विहगे त्रिका०। स्त्रियां ङीप्।

वाप्य न० वाप्यां भवः यत्। १कुष्ठौषधे अमरः। २वापनीये वप–ण्यत्। ३वपनीये च त्रि०।

वाम न० वा–मन्। १धने मेदि० २वामलूरे जटा०। ३मनोहरे ४प्रतिकूले ५सव्यभागस्थे त्रि० मेदि०। ६अधमे त्रि० त्रिका० ७पयोधरे न०। ८कामदेवे ९महादेवे तन्त्रोक्ते वेदाचारविरुद्धे १०मद्यादिपानरूपाचारे च पु० कुलाचारशब्दे २१२४पृ० दृश्यम्। ११स्त्रीजातौ स्त्री अमरः। १२दुर्गायां स्त्री। "वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीयते। वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः" देवीपु० ४५अ०। "वामान्तु वामदाविव्यभावाभ्यामपि पूजयेत्। ब्राह्मणैरर्थी वैश्वीसुपतारां तथैव च। क्षत्रियैरर्थी चण्डीं तारां शिवरभैरवीम्। एतास्तु वामभावेन यजेत् त्रिपुरभैरवीम्। सर्वत्र पितृदेवादौ यजनाङ्गरति दक्षिणः। देवी च दक्षिणा यजनात् दक्षिणानुच्यते। वा पुनः पूज्यमाना तु देवादीनां तु पूर्वतः। उत्तमाङ्गं सर्वं भवेत् वा वामा तु प्रकीर्तिता" कालिकापु० ७७अ०।

वामदेव पु० कर्म०। महादेवमूर्तिभेदे अमरः।

वामन त्रि० वम–णिच्–ल्युट्–ल्यु वा। १दक्षिणदिग्गजे अमरः। २खर्वोदरवति ३खर्वविकृत्याणे प्रादुर्भूते हरेः अवतारभेदे मेदि० तत्कथा हरिवं० २६१ अ० दृश्या। वामननिर्वृत्तम् काशिकःहस्तिकारके ५पर्वतभेदे च। ६कुब्जे त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्। "वामनीं मूर्तिमाद्दे"।

वामलूर पु० वामं लुनाति लू–रक्। वल्मीके अमरः।

वामलोचना स्त्री वामे सुन्दरे लोचने यस्याः। स्त्रीभेदे अमरः।

वामवेध पु० वामः प्रतिकूलो वेधः। ज्योतिषोक्ते गोचरस्य ग्रहाणां जन्मराश्यवधिकस्थानविशेषस्थग्रहभेदकृते योगभेदे "वामवेधविधिना शुभोऽशुभगा अशुभगौ" इति ज्योतिषम् गोचरशब्दे २६८१ पृ० दृश्यम्।

वामाचार पु० वामः वेदादिविरुद्धः आचारः। तन्त्रोक्ते मद्यपानादिसेवनरूपे आचरणे। कुलाचारशब्दे दृश्यम्

वामापीडन पु० वामं यथा तथा आपीड्यते मूत्रतेऽनेन आ+पीड–ल्युट्। पीलुवृक्षे शब्दच०।

वामावर्त्त त्रि० वामेनावर्त्तते आ–वृत–अच्। १वाममार्गेणावृत्तिमति पदार्थे। भावे घञ्। २वाममार्गेणावर्त्ती पु०।

वामिल त्रि० वाम+मत्वर्थे स्वार्थे वा इलच्। १दाम्भिके २वामे च मेदि०।

वामी स्त्री वम–गौरा० ङीष्। १वडवायाम् "वडवोद्भवा वामी- जनशार्दूलनार्थः" रघुः। २शृगाल्यां ३रासभ्यां ४करभ्यां च मेदि०। [स्वकृतायां नाट्याम्।

वामोरू स्त्री वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः ऊङ्। प्रशस्ता-

वाय पु० वे–घञ्। वयने (बोना)। [वापदण्डे हिङ्गपकोषः।

वायदण्ड पु० वायतेऽनेन वे–करणे घञ् कर्म०। वेमनि

वायवी स्त्री वायोरियं अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः। १वायुसम्बन्धिन्यां स्त्रियां २तत्कृतौ ३उत्तरपश्चिमायां दिशि च जटा०।

वायव्य त्रि० वायुर्देवताऽस्य वायु+यत्। १वायुदेवताके पश्वादौ "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुतिः। २वायुसम्बन्धिनि च

वायस त्रि० वय गतौ असच्। १काके वायं वयनं स्यति षो–क। २अगुरुवृक्षे ३श्रीवासे च मेदि०।

वायसविद्यिक त्रि० वायसविद्यां वेत्ति ठक्। काकचेष्टाभेदेन शुभाशुभाभिज्ञे।

वायसादनी स्त्री वायसैः काकैरद्यते अद–ल्युट् ङीप्। १काकतुण्ड्यां २महाज्योतिष्मत्यां च राजनि०।

वायसाराति पु० ६त०। पेचके अमरः।

वायसी स्त्री वायसस्य वपुष् विद्यते। १काकोदुम्बरिका-

याम् ४काकमाच्यां च मेदि० ३महाज्योतिष्मत्यां ४काक-
जङ्घायां ५काकतुण्ड्यां च राजनि० ।

वायसेक्षु पु० वायसानामिक्षुरिव प्रियः । काशतृणे राजनि०

वायसोली स्त्री वायसमोलते ओल-उत्क्षेपे अच् गौरा० ङीष् । काकनासाद्रौ शब्दर० । स्वार्थे क तत्रैव ।

वायु पु० वा-उण् । १स्पर्शगुणके पञ्चभूतमध्ये भूतभेदे उत्तरपश्चिमविदिगधिपतौ २देवभेदे ३देहस्थधातुभेदे च शब्दार्थे ११६४ पृ० दृश्यम् ।

वायुगुल्म पु० वायुना गुल्म इव । वायुप्रधाने रोगभेदे त्रिका०

वायुदारु पु० वायुना दीर्यतेऽसौ दृ-उण् । मेघे त्रिका० ।

वायुपुत्र पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च वायुतनयादयोऽप्यत्र

वायुफल न० वायुना फलति प्रतिफलति फल-अच् । १इन्द्रधनुषि २करकायां च मेदि० ।

वायुभक्ष पुंस्त्री० वायुं भक्षति भक्ष-अण् । १सर्पे राजनि० । स्त्रियां ङीप् । सर्पः । वायुभक्षणोऽप्यत्र । वायुभुक्कोऽप्यत्र । वायुभक्ष्य गमार्थे पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । [शब्दर० ।

वायुवर्त्मन् न० । वायोर्वर्त्म सञ्चारमार्गो यत्र । आकाशे

वायुवाह पु० वायुना उह्यते वह-घञ् । धूमे हेमच० ।

वायुवाहिनी स्त्री वायुं देहस्थवायुं वाहयति सञ्चारयति वह-णिच्-णिनि । वायुसञ्चारिण्यां देहस्थशिरायाम्—शब्दार्थे १८१६ पृ० दृश्यम् । [भरतः ।

वायुसख पु० वायोः सखा टच्समा० । वह्नौ

वायुसखि पु० वायुः सखा यस्य । वह्नौ अमरः ।

वाय्वास्पद न० ६त० । वायुसञ्चारस्थाने आकाशे शब्दच० ।

वार् न० वृ-क्विप् । जले अमरः ।

वार पु० वृ-घञ् । १समूहे २अवसरे अमरः । सकृदर्थेऽव्यये (वारम्) “वारोऽद्य राजवल्लभः” मा० इत्य० । ४द्वारे ५शिवे ६कुब्जवृक्षे ७मद्ये मेदि० । वार+स्वार्थे अण् । रव्यादिग्रहाधिष्ठिते ८दिने पु० यथा रविवारः रवि-स्वामिकं दिनम् । तदानयनञ्च सू० सि०

“मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः । ऊर्द्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः । होरेशाः सूर्यतनया-दधोऽधःक्रमशस्तथा ।” रङ्ग० “शनेः सकाशादधःकक्षा-क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति । यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति । वर्षेऽत्र अब्दाधिपग्रहसावनदिनात्मकस्य स्वामिनस्तन्म-न्दादधः क्रमेण तृतीयसङ्ख्याका ग्रहा उक्ताः । च-समुच्चयार्थे । तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रगुरु-सूर्यबुधा इति । चन्द्रात् सकाशादूर्द्ध्वकक्षाक्रमेण ग्रहा मासानां त्रिंशद्दिनात्मकानां स्वामिनः कथिताः । तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनय इति । शनेः सकाशादधोऽधः क्रमतः अधःक्रमेण होरेशाः “होरेति लग्नं भवनस्य चार्द्धम्” इत्युक्तत्वात् आनीतकालहो-राणां दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रे चतुर्विंशति-होराणामित्यर्थः । होरा सार्द्धदिनाड्येका । इति घटिकाद्वयार्धेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिहोराधिप-त्याने स्वामिनस्तथा भास्करादयश्चरिताः कथिताः । यथा तत्क्रमः शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति । अत्र शनेः सर्वोर्द्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य सर्वाधः स्थत्वात् ताभ्या-मेव ऊर्द्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः अन्यथा कस्मादपि ग्रहाद्यु-क्तौ विनिगमनाविरहापत्तेः । न तु शनेरादित्वा-वधित्वेन सृष्ट्यादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं न वा चन्द्रस्याद्यावधित्वेन सृष्ट्यादौ मासेशत्वं पूर्व-मुक्तोक्तानीतसृष्टोर्विरोधापत्तेः । तथोपपत्तिः । हो-राङ्कपक्षस्थानां क्रान्तिवृत्तेऽधःक्रमेण मेषादीनां सूर्या-दूर्ध्वकक्षास्थेऽधः क्रमेण होरेशत्वं युक्तम् । तत्र हो-रात्रे चतुर्विंशतिहोराः । सप्तहृतावशेषो होरेशा गताः चतुर्थो होरेशो द्वितीयदिनारम्भे स एव प्रथम-होरेशत्वात् द्वितीयदिने होरेशः तदनुसारतोऽपि । एव-मितद्वारक्रमेण सावनवर्षे सप्तो वारा अधिपा इति पूर्व-वर्षेशाद्ग्रहसर्वेशाऽधःकक्षाक्रमेण तृतीय उत्तरोत्तरम् । एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वराधिपा-विति यथोर्ध्वक्रमे मासक्रमेणैकान्तरितत्वात् कक्षो-र्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादि-त्यादि श्लोकद्वयम्” रङ्गनाथः ।

वारप्रवृत्तिश्च देशभेदात् भिन्नकालीना यथोक्तं सि०शि०
“लङ्कोदयादूर्द्ध्वमधश्च तासां प्राच्यां प्रतीच्यां दिवस प्रवृत्तिः । ऊर्द्ध्वं तथाऽधश्च पलाभिरामैरक्षाप्रदेशोदितप-लोदकालैः” मू० । “प्राच्यां तावच्छटीभिर्देशान्तरघटि-लङ्कोदयादूर्द्ध्वम् भवति प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वारादि अतएव च वाराद्यन्तरगोलस्ये प्रो-र्द्ध्वंघटिकाभिरूर्द्ध्वम् तत्कदा उन्नमण्डले क्षितिजा-दूर्द्ध्वम् । इत्युक्ते अधः पलकालोदयादधः वारप्रवृत्तिः” प्रमिता० “लगति तस्माभूतेऽपि लङ्कादौ भास्करादिभिः

स्फुटैः। यतः द्युनवर्ग तद्दिनवारोऽर्कोदयात् तस्य तु”। ज्योतिस्तरपि “स्फुटे सर्व्वे ध्यान्तरेऽपि निशे यदेन् स्फुटे जिनपूर्वेके। दिनप्रवृत्तिकारणोत्तरस्य वारस्य तथाऽनुदयप्रवृत्तिः। लङ्कोदग्याम्यसूत्रात् प्रथमपरतः पूर्व्वदेशे च पश्चात् स्वर्णोद्गाभिर्घटीभिः परिलुदयतो वासरे वा प्रवृत्तिः। प्रोक्ता सूर्य्योदयात् प्राक् चरगणजभवैषायुभियोत्र्यगोले पश्चात् तैः सौम्यगोले द्युतिविद्युतियमाद्यभवोः स्फुटकालः”। अन्योऽप्याह “अर्कवारं स्वविषुवदयात् प्रस्फुरन्ये दिनाद्यात् भानोरस्तात्समय समयाद्दूर्व्वारे केचिदेवम्। वारस्यादिं यवनन्पतिर्दिङ् स्फुरत् निशाया वाडाचार्य्यः कथयति पुनश्चाह रात्रे च तन्ने”। एवं मतभेदे व्यवस्था ज्यो॰ तत्त्वा यथा “दो तिथ्यन्ताचेकवारे यत्र च स्यात् दिनक्षयः” कूर्म्मपु॰ “एकस्मिन् वासरे यत्र तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” इति। कौमेऽत्राप्यवासिताश्चनैकवाक्यतया यावद्दिनवत् वारप्रवृत्तिः सूर्य्योदयावधिरेव सूर्य्यसि॰ “सूनकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमापहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता”। अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनमानयोग्यत्वम् यत्तु “रेखापूर्व्वापरयोः दत्ताद्दिना स्फुतित्वे वारप्रवृत्तिरुक्ता तत् ज्योतिषशास्त्रो कालहोरानामार्थम्”। वाराणां क्रत्यविशेषविधानार्थं संज्ञाभेदा यथा “चरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो मृदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः। शनिश्च दारुणो ज्ञेयो भौम उग्रः शशी समः। चरक्षिप्रैः प्रयातव्यं प्रवेष्टव्यं मृदुध्रुवैः। दारुणोग्रैश्च योद्धव्यं मिश्रैर्व्वृत्तक्रियाभिः”। इति सामान्यतोऽभिधाय “ज्ञराभिषेकोऽग्निकार्य्यं तु सूर्य्यवारे प्रशस्यते। सोमे तु लेपनं च कुर्य्याच्चैव गृहादिकम्। सेनापत्यं शौर्य्ययुक्तं यस्त्राभ्यासः कुजे तथा। सिद्धिकार्य्यं तु सम्भवं कलां चैव बुधे तथा। पठनं देवपूजा च वस्त्रं द्यावरणं गुरौ। कन्यादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् ध्वजः स्मृताः। स्थाप्यं गृहप्रवेशश्च गजबन्धः शनौ शुभः” नरपतिजयच॰

वारक न॰ वारयति वृ–णिच्–ण्वुल्। १प्रवृत्तिनिरोधके। २कष्टभेदे ३अश्वगतिविशेषे स्त्र पु॰ मेदि॰। ४कष्टस्थाने ५होरे न॰ हेमच॰।

वारकिन् पु॰ वारकः अस्त्यस्य इनि। १विरोधे २पर्णाशिनि (तापस) ३समुद्रे ४वायौ च मेदि॰।

वारकीर पु॰ वारे कीर इव। १श्यालके त्रिका॰ वाःप्राकरे २वाडवे ३यूकायां ४वेणिवेधिन्यां ५नीराजितहये च मेदि॰।

वारङ्ग पु॰ वृ॰ ड–अङ्गच्। खड्गादिमुष्टौ (मुट) त्रि॰को॰।

वारट न॰ पु॰ वृ–अटन्। १क्षेत्रे त्रिका॰ २क्षेत्रसमूहे शब्दर॰ ३हंस्यां स्त्री हेमच॰ टाप्।

वारण न॰ पु॰–वृ–ल्युट्। प्रवृत्तिप्रतिरोधे १निषेधे मेदि॰ २हस्त्यादिवारणे च जटा॰। ३गजे पुंस्त्री॰ अमरः स्त्रियां ङीष्। ४पाश्चवारे कवचे पुं न॰ शब्दच॰।

वारणबुषा स्त्री वारणं पुष्णाति पुष–क पृषो॰ षत्व वा। कदल्याम् अमरः।

वारणवल्लभा स्त्री ६त॰। कदल्याम् त्रिका॰।

वारमुख्या स्त्री वारे वेश्यावृन्दे मुख्या। वसुजनवद्गतायां वेश्यायाम् अमरः।

वारंवारम् अव्य॰ वृ–णमुल् द्वित्वम्। पौनःपुन्ये।

वारयितृ पु॰ वृ॰ वृ–तृच्। १पत्यौ जटा॰। २वारक-कर्त्तरि त्रि॰।

वारयोषा स्त्री वारस्य जनसमूहस्य योषा साधारणत्वात्। वेश्यायाम्। ६त॰। वारवध्वादयोऽप्यत्र हेमच॰।

वारलीक पु॰ वारिकम् अलीकं यत्र। (वालुक तलसी) तृणे शब्दर॰। [ब्रश्चे अमरः।

वारवाण पुंन॰ वार्य्यते वृ-घञ् वारो वाणो बाणो यस्य।

वारवाणि स्त्री वारं समूहं वणते वण–इन् वा ङीप्। वेश्यायाम् त्रिका॰। [२कवचे शब्दर॰।

वारवृषा स्त्री वारं समूहं वर्षति वृष–क। १धान्ये

वारवेला स्त्री ६त॰। रव्यादिदिनविशेषे वर्ज्यकालभेदे “अर्द्धचतुर्थ॰ष्टयम२मर१मङ्गल८राम३र्व्वेदाः भास्करादि-यामार्द्धे”। प्रभवति हि वारवेला न शुभा शुभकार्य्यकर-णाय”ज्योति॰। [त्रि॰ स्त्रुक्षु पश्चा॰। सम॰ शब्दर॰।

वारांनिधि स्त्री वारां जलराशीनां निधिराधारः नि+धा-

वाराणसी स्त्री वरणा च असी च सीमात्वेनास्त्यस्या अण् पृषो॰ काशीपुर्य्यां हेम॰। पर्ष॰ वाराणस्यत। वरणाशब्दे ४८४८४॰ पृष्ठम्। [राजनि॰ २वराहक्रान्तिश्लेनि त्रि॰।

वाराह पु॰ वराहस्येदं प्रियत्वात् अण्। १पराहीपक्षीतकन्दे

वाराहकर्णी स्त्री वराहस्येव कराङ्ग इव वर्णः पत्र-मस्याः ङीष्। अश्वगन्धायाम् राजनि॰।

वाराहपत्री स्त्री वाराहकर्णवत् कर्ण इव पत्रमस्याः ङीष् अश्वगन्धायाम् राजनि॰।

वाराहाङ्गी स्त्री वाराहस्येवाङ्गमस्याः ङीप् । दन्तीवृक्षे भावप्र० ।

वाराही स्त्री वराहस्येयमण् ङीप् । अष्टमातृकामध्ये १वराहशक्तौ "यज्ञवराहमतुलं रूपं या बिभ्रती हरेः । शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुम्" देवीमा० "वाराही नारसिंही च" मन्त्राभिधानम् । २योगिनीभेदे हस्यम्बिकेश्वरतु० । ३वराहक्रान्तायाम् अमरः ४वराहयोषिति च ५गृष्टिभेदे राजनि० ।

वाराहीकन्द पु० (चामराव) ख्याते कन्दभेदे "वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः । अनूपे स भवेद्देशे वराहइव लोमवान्" भावप्र० ।

वारि न० वृ-इञ् । १जले अमरः २ह्रीवेरे च हेमच० । वार्यतेऽनया वृ-णिच्-इन् वा ङीप् । ३गजबन्धन्याम् अमरः । "वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघुः । ४वाचि ५सरस्वत्याम् च स्त्री कोषान्तः ६कलश्यां धरणिः ७वन्दो च मेदि० ।

वारिकण्टक पुंन० वारिणः कण्टक इव । शृङ्गाटके जटा० ।

वारिकर्णी स्त्री वारिणि कर्ण इव पत्रमस्याः ङीप् । १कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दर० स्वार्थे क । तत्रैव ।

वारिकर्पूर पुंस्त्री वारिणि कर्पूर इव । इल्लिशमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

वारिकुब्ज पु० वारिणि कुब्ज इव वक्राकृतित्वात् । शृङ्गाटके शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव त्रिका० ।

वारिक्रमि पु० ६त० । जलौकायां त्रिका० [कायाम् त्रिका० ।

वारिचत्वर पु० वार्य्येव चत्वरमस्याधारत्वात् । कुम्भि-

वारिचर पुंस्त्री० वारिषु चरति चर-अच् । १मत्स्ये २जलचरजन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [शैवाले त्रिका०

वारिचामर न० वारिणश्चामरमिव शोभाहेतुश्चामराकृतित्वात् ।

वारिज न० वारिणि जायते जन-ड । १पद्मे २लवङ्गे ३गौरसुवर्णे ४लवणभेदे च राजनि० । ५शङ्खे हेमच० ६शम्बूके पु० शब्दच० । ७जलजातमात्रे त्रि० ।

वारितस्कर पु० वारिणः तस्कर इवापहारकत्वात् । १सूर्य्ये २मेघे शब्दमा० । ३मुसले च ।

वारिला स्त्री वारिवल्लायते लै-क । शङ्खे त्रिका० ।

वारिद न० वारि ददाति दा-क । १मेघे २मुस्तके च अमरः । ३जलदातरि त्रि० ४वार्त्तायां स्त्री शब्दच० ।

वारिधि पु० वारीणि धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि । १समुद्रे शब्दर० वारिनिध्यादयोऽप्यत्र जलाधारे २घटादौ च

वारिपर्णी स्त्री वारिणि पर्णान्यस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) अमरः ।

वारिपालिका स्त्री वारीणि पालयति आवरणेन पाल-ण्वुल् । कुम्भिकायाम (पाना) शब्दमा० ।

वारिपृश्नी स्त्री वारिणि पृश्निः पर्णमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा० । [त्रिका० ।

वारिबदरा स्त्री वारिसमीपभवा बदरेव । प्राचीनामलके

वारिबालक न० वारिणो बालक इव । ह्रीवेरे जटा० ।

वारिभव न० वारिणो नेत्रजलाय वारिणि वा भवति प्रभवति वा भू-अच् । १स्रोतोऽञ्जने राजनि० । २जलभवमात्रे त्रि०

वारिमसि पु० वारि जलं मसिरिव नीलतापादकं यस्य । १मेघे त्रिका० २हस्तके च । [(पाना) त्रिका० ।

वारिमूली स्त्री वारिणि मूलमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम्

वारिरथ पु० वारिणि रथ इव गमनसाधनत्वात् । भेलके त्रिका०

वारिराशि पु० वारीणां राशयोऽत्र । १समुद्रे त्रिका० । ६त० । २जलसमूहे च । [२जलजातमात्रे त्रि० ।

वारिरुह न० वारिणि रोहति रुह-क । १पद्मे राजनि०

वारिवदन न० वारियुक्तं वदनं यस्मात् । प्राचीनामलके तत्सेवने हि मुखे वारिनिस्रावः ।

वारिवर न० वारि वृणोति वृ-अच् । करमर्द्दे त्रिका० ।

वारिवल्लभा स्त्री वारि वल्लभमस्याः जलजत्वात् । विदार्य्याम् राजनि० । [च अमरः । स्त्रि । वारिवाहकोऽप्यत्र मेघे ।

वारिवाह पु० वारीणि वहति वह-अण् । १मेघे २मुस्तके

वारिश पु० वारिणि समुद्रजले शेते शी-ड । विष्णौ त्रिका० ।

वारीश पु० ६त० । १समुद्रे २वरुणे च । वारिनाथादयोऽप्यत्र ।

वारु पु० वारयति रिपून् वारि-उण् । विजयकुञ्जरे जटा० ।

वारुण न० वरुणस्येदमण् । १जले २वरुणसम्बन्धिनि त्रि० । स देवताऽस्य अण् । ३वरुणदेवताके त्रि० । ४शततारके न० ।

वारुणि पु० वरुणस्यापत्यम् इञ् । अगस्त्यमुनौ त्रिका० ।

वारुणी स्त्री वरुणो देवताऽस्य वरुणस्येदं वा अण् ङीप् । १पश्चिमदिशि २मदिरायाम् हेमच० । ३शतभिषातारायां । ४गण्डदूर्वायाम् ५दूर्वायां मेदि० । ६इन्द्रवारुण्यां राजनि० ७वरुणस्त्रियां ८शतभिषानक्षत्रयुक्तचैत्रकृष्णत्रयोदश्यां च स्कान्दपुराणे । "वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" वारुणं शतभिषा । "शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत कोटि

शुभग्रहैः यथा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” “अत्र संज्ञाविधेः वार्त्तमात्र निमित्तत्वेन सामयव्यतिरेकेणासनान्तरं महावारुण्यमिव्यामहावारुण्यायुक्ते-त्रयोदशी स्यादें वारुण्यादिसंज्ञा कस्य योगमाहात्म्या-मतोः पक्षाङ्कनाथ ति०त०। अत्र च दर्शदिवसात् वारुण-दिनमेव ग्राह्यम् “सतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपा-यथा। मध्यमार्क दर्शान्तस्य मानेन प्रकीर्त्तितः” ज्यो०वि-वरणे। कौर्मपादयोः “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स्यात् स दिनक्षयः”। वशिष्ठः “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते। रवावर्कपरयोरित्यादिकन्तु ज्योतिः-शास्त्रोक्त वारुणोदादिग्रामार्थमिति। अत्र “संक्रा-न्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। पुष्ये स्नात्वा च गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्”। इति ब्रह्मा-ण्डपुराणात् स्नानमात्र त्रिकोटिकुलोद्धरणवि-धानात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिषूत्तरोत्तरगुरुषु महा-महावारुण्यादिषु यत् त्रिकोटिकुलोद्धरणरूपं तद्रु-पाख्यानतात्पर्येणाविरुद्धम् “यं यं क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” इत्यादिवदवगन्तव्यम् यथा तत्तद्गुणाधिक्येऽधिकफलम् अतएव गीता-ऽऽदरोऽपि तदेति। यथाम “स्नानं कुर्वन्ति मानवा-श्चन्द्रे शतभिषां गते। सप्तजन्मकृतैस्तस्मात् दुष्कृतै-र्विमुच्यते। “त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः। कुहूसिनीवालिकाः स्नानं नाचरेयुः कदा-चन” इति प्रचेतोवचनविरुद्धयोः कुहूसिनीवाल्योः स्नानं निषेधः। इति वाच्यम् “भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः। तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्य नैमित्तिके न तु” इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्त-स्नान एव निषेधात् स्नानेऽपि तथावगमनात्। अत्र त्रयोदश्या पूर्णायां पूर्वाह्णे तरकाले नक्षत्रादिसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम्। तथा च माधवाचार्यधृते नारदीयम् “आदि-त्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः। तिथिस्तु या हि मुख्या स्यात् सार्वतिथ्या स्नानं विधिः” अत्र पूर्वतिथेः मुख्यत्वाभिधानात् सम्पूर्णतिथेर्मुख्यत्वाभिधानं प्रतीयते। रात्रावपि वारुण्यादिषु गङ्गायां स्नानम्। “दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रयत्नतः। स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः”। मत्स्यपुराणोक्तरेवमः “सङ्क्रान्तिषु च विज्ञेया मध्यमं महदद्भुतम्। तथा स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते”। अत्र महा-निशायामपि काम्यनैमित्तिकं स्नानं प्रतीयते”। ति०त०रघु०

वारेन्द्री स्त्री देशभेदे (वारेन्द्रभूमि) (राजशाही) प्रभृतिप्रदेशभेदे।

वार्च्च त्रि० वारि चरति चर–ड। जलचरे हंसादौ।

वार्षिक पु० वर्षस्येदमं त्रिलक्षणं ठञ्। वैद्यके मलबन्ध०

वार्त्त न० वृत्ति+अण्। १आरोग्ये २व्यापारे ३निरामये ४वृत्तिमात्रे च त्रि०अमरः। ५दुर्गायां “वार्त्ताविद्याधिदेवी कृषिकर्मप्रवर्त्तनाद्। वर्त्तनाहारकारित्वात् वार्त्ता चैव प्रगीयते” देवीपु०। ६वृत्तौ कृषिकर्मणि ७जनश्रुतौ अमरः। ८वार्त्ताके ९वातिकृच्छ्रे मेदि०। १० वार्त्ताकुरूपे भूतनामके च स्त्री “अधिन् महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन। मासर्त्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता” इति भा०व० यक्षप्रश्नः।

वार्त्ताक पु० वार्त्तमारोग्यमाकलयति कलयति अच–णिच–अण्। वार्त्ताकी त्रिका०। भावप्र० स्त्रीत्वमप्युक्तं तत्र

वार्त्ताकु स्त्री वार्त्तमारोग्यमाकलयति अकर्ति अञ्च–णिच–उण्। वार्त्ताके (वेगुन) शब्दच०। “वार्त्ताकी २ वात्त-वार्त्तिकी च क्षुद्रवर्त्ता भण्टाकी वार्त्ताकी च। वृन्ताकः शाकविलासिनी च ६।३।७। वार्त्ताकीरेव गुणक्रम-वृक्षा। सा वार्त्ता कफवातघ्नी यथा सुस्वादपित्तला। महाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी। अङ्गारपक्वा वार्त्ताकी किञ्चित् पित्तकरी मता। कफमेदोऽनिलघ्ना भरा लघुतरा परा” राजव०। “वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु। तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्त-करं गुरु। वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचि-तम्। कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यन्तं लघु दीपनम्। तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्। अपरं श्वेत-वृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्। तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्वतः” भावप्र०। तस्यार्त्तं पु० त्रिका०।

वार्त्तायन पु० वार्त्तया अयनं येन। प्रवृत्तिज्ञे चरे हेमच०।

वार्त्तावह पु० वार्त्तामावहति आ+वह–अच्। १वणिग्-वार्त्तावृत्तिजीविनि वणिग्भेदे अमरः। २वार्त्ताहारके त्रि०।

वार्त्तिक न० वार्त्तरूपेण कृतो ग्रन्थः ठञ्। “उक्तानुक्त-

दुरुक्तार्थव्यक्तकारि तु वार्त्तिकम्” इत्युक्ते सूत्रानुक्ता-द्युक्तार्थविचारके ग्रन्थभेदे हेमच०। वार्त्तायां तद्रूपे १उक्तः ठक्। २चरे त्रि०। वृत्तिः कृष्यादिः प्रयो-जनमस्य ठक्। ३वैश्ये ४वार्त्तिकाख्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्। राजनि० ५वार्त्ताकी मञ्जर०। ६पक्षभेदे (बटेर) स्त्री हारा०।

वार्दर न० वारि जलाय दीर्य्यते दॄ-अप्। १दक्षिणावर्त्त-शङ्खे २वाक्विवादायाम् ३सत्यवाक्ये ४आरत्यां मेदि० ५जले ६आम्रवीजे च। वारेव दरम्। ७जले च विश्वः।

वार्दल न० वार्दलातेऽत्र दल-आधारे घ। १दुर्दिने २मसी-भाण्डे पु० मेदि०।

वार्द्धक न० वृद्धानां समूहः तस्य भावः कर्म्म वा वुञ्। १वृद्ध-समूहे वृद्धत्व २भावे ३कर्म्मणि च मेदि०।

वार्द्धक्य न० वृद्धस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् कुक् च। ४वृद्धत्वे अमरः। [त्रिका०।

वार्द्धि पु० वारि जलानि धीयन्तेऽत्र धा-कि उप०। समुद्रे

वार्द्धिभव न० वार्द्धौ समुद्रे भवति भू-अच्। १समुद्रलवणे राजनि०। २समुद्रभवमात्रे त्रि०

वार्द्धुषि पु० वृद्ध्या जीवति इच् वृद्धेर्वार्धुषिभावः। वृद्ध्याजीवे अमरः। स्वार्थे क तत्रैव। “समर्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु-गर्हितः” स्मृतिः। द्विगुण द्विगुणमष्टे गृह्णाति तत्रोक्तानपना-तिक्रमेण अनापदि व्यवहाराद्वा वा धान्यग्रहणेन यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् आपदि तु सर्वं वर्णे नियमातिक्रमे च न दोषः” प्रा० वि०।

वार्द्धुषिन् त्रि० वृद्धि+अस्त्यर्थे इनि प्रकृतेः नि० वार्धुषि भावः। वृद्ध्याजीविनि शा०भा० ३८२६ श्लो०।

वार्द्धुष्य न० वार्द्धुषेर्भावः ष्यञ्। धान्यादेर्वृद्धिग्रहणोपाये (बाढ़ि देवा) त्रिका०।

वार्द्धीनस पुंस्त्री० वारि जलानि पिबति पा-क्विप् वार्द्धीः नासा नासिका यस्य नसादेशः। १गण्डके त्रिका० स्त्रियां ङीष्। “त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजा-पतिम्। वार्द्धीनसं प्राहुर्याज्ञिकाः पशुं ह्यव्ये च वह्नतः” इत्युक्ते २छागभेदे “वार्द्धीनसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी” मनुः। ३पक्षिभेदे च “कृष्णग्रीवो रक्तशिरा श्वेतपक्षो विहङ्-गमः। स वै वर्णेन च तथा पक्षो वार्द्धीनसो मतः” मा-र्क०पु०श्रा० श्राद्धकल्पम्। पक्षिराजार्थे पक्षिकासु० ३६अ० श्लो० यथा “नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः। वार्द्धीनसः स तु पक्षी मम विष्णोरतिप्रियः”। पृषो० वार्ध्रीणसोऽप्यत्र।

वार्भट पुंस्त्री० वारि भट इव कुम्भीरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

वार्म्मण न० वर्म्मणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचसमूहे अमरः। [समूहे मञ्जर०।

वार्म्मिण न० वर्म्मिणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचि-

वार्मुच् पु० वारि जलानि मुञ्चति मुच-क्विप्। १मेघे मञ्जर० २मुस्तके च।

वार्शिका स्त्री वाजीता शिला याव०। करकायां शब्दच०।

वार्षक न० पृथिवीभागभेदे। “दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीमिमाम्। इक्ष्वाकुर्भ्यो वह्नयाद्यो मध्यदेशमथाप्नुयात्। कोणे वार्षकं चैतं दक्षदिग्भूय ह” वह्निपु०।

वार्षिक त्रि० वर्षे वर्षासु वा भवः ठञ्। १वत्सरभवे २वर्षा-कालभवे च। ३त्रायमाणलतायां न० मेदि० तमाले स्त्री राजनि० गौरा० ङीप्। ४वर्षे वर्षे कर्त्तव्यायां पूजायां स्त्री ङीप्। “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वा-र्षिकी” देवीमा०। [अमरः।

वार्हत न० वृहत्याः फलम् अण् तस्य न लुप्। वृहतीफले

वार्हद्रथ(थि) पु० वृहद्रथस्यापत्यम् अण् इञ् वा। वृहद्रथ-राजपुत्रे जरासन्धे त्रिका० शब्दान्तः शब्दर०।

वार्हस्पत्य न० वृहस्पतिना प्रोक्तमधीते प्रत्यन्तत्वात् यञ्। १चार्वाके हेमचा०। तेन प्रोक्तं तस्येदं वा यञ्। २नीतिशास्त्रे ३ज्योतिःशास्त्रे च। ४वृहस्पतिसम्बन्धिनि त्रि०। ५वर्षभेदे गुरुवर्षशब्दे २६१८पृ०दृश्यम् च दैवताऽस्य यञ्। ६तद्देवताके त्रि०। ७पुष्यनक्षत्रे न० शब्दकोऽस्य। वार्ह-स्पत्य नक्षत्रजिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वालव पु० बल-अच् बालवत्सं याति गच्छति या-क। तिथ्यर्द्धात्मके द्वितीये करणे ज्यो०त०। [बहुल-बालम न०

वालक न० बल-देन निर्द्दारणम्। बलवत्वानिवहः। वा-

वाल्मिकि पु० वल्मीके भवः इञ्। पृषो०। रामायण-प्रणयकर्त्तरि मुनिभेदे त्रिकाण्डशे०।

वाल्मीक(कि) पु० वल्मीके भवः अण् इञ् वा। भार्गवे प्राचेतसे मुनिभेदे जटा०। [अमरः।

वावदूक त्रि० वद-यङ् लुक्-ऊकञ्। अतिवदनशीले वाग्मिनि

वावय पु० वय-यङ्लुक्-अच्। (बावुइ) तुलसीभेदे शब्दच०

वावृत वरणे दि० आत्म० सक० सेट् क्वा वेट्। वावृत्यते अवावर्त्तिष्ट। “ततो वावृत्यमाना सा” भट्टिः।

वावृत्त त्रि० वावृत-क्त। वृतवरणे।

वाश तिरश्चां शब्दे अक० आह्वाने सक० दि० आत्म० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वाश्यते अवावशिष्ट । "उद्दाम-नादः विरतम्" भट्टिः ।

वाशा स्त्री वां वायवर्त्मं अश्नुते अश्-अच् । वासके शब्दर० स्वार्थे क ह्रस्वे अत इत्त्वम् । वाशिका तत्रार्थे शब्दच० ।

वाशित न० वाश-भावे क्त । १तिरश्चां शब्दे अमरः २आह्वाने च ।

वाशिता स्त्री वाश-क्त । १करिण्याम् २स्त्रीमात्रे च अमरः

वा(वि)शिष्ठ न० वशि(सि)ष्ठेनेदम् अण् तेन प्रोक्तं वा अण् । वशिष्ठप्रणीते १उपपुराणभेदे २योगशास्त्रभेदे च । ३वशि(सि)ष्ठसम्बन्धिनि त्रि० । ४गोमत्यां नद्यां स्त्री गौरा० ङीप् । [मेदि० ।

वाश्र न० वाश-रक् । १गृहे २चतुष्पथे च । ३दिवसे पु०

वाष्प(ष्प) पु० वा-प न(पु)क् च । १अश्रुणि २लोहे मेदि० ३ऊष्मणि च अमरः । संज्ञायां कन् । ४मारिषशाके (नटिया) पुं स्त्री०शब्दर० वा स्त्री०ङीष् । वाष्पी+(ष्पी)-स्वार्थे क । वाष्पि(ष्पि)काप्यत्र अमरः ।

"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः । मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तहृद् गुरुः । वात-श्लेष्मकरो रक्तपित्तहृद् विषमाग्निजित् । रक्तश्च मारिषः स्वादुः पिच्छिलो मधुरः सरः । श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः" भावप्र० । [अधिवासयत् त ।

वास सुरभीकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । वासयति ते

वास पु० वस-निवासे आच्छादने वा आधारकर्मादौ घञ् । १गृहे २वस्त्रे ३अवस्थाने हेमच० वास-अच् । ४वासके शब्दर० । तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि तत्र टाप् । ५सुगन्धे च । स्थानभेदेऽवस्थाननिषेधो यथा

"तस्मात् बहीर्यवकतेषु वासो यत्र न रोचते । पुंसो वै नाभिनन्दन्ति इति नाभिजनेन च । न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापवुद्धिषु । ये त्वेवमभिजानन्ति इति नाभि-जनेन च । तेषु साधुषु च वाच्यं सवासः श्रेयसी मतः" भारत० २८अ० । "धार्मिकैराहते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् । न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् । मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः । कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः । पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद् द्विजः । अर्द्धक्रोशा-न्नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः । नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्त्यजग्रामसन्निधौ । न संवसेत पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कसैः । न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः"

कूर्मपु० १५अ० । "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्" चाणक्यः

वासक पु० वास-ण्वुल् । अटरूषके वृक्षे "तेन तेन प्रकारेण वासकः वाससायकः" इति वैद्यकम्

"वासकः वातकृत् स्वर्य्यः कफपित्तास्रनाशनः । तिक्त-स्तुवरको हृद्यो लघुः शीतलः कूर्च्चहृत् । तृष्णाकास-ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः" भावप्र० । २रागाङ्गभि-न्नेते यथा "मनोहरोऽथ कन्दर्पशादकनन्दन एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा" । केषा-ञ्चिन्मते नामान्तरम् । "विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्य-विशारदैः" सङ्गीतदा० ।

वासकसज्जा स्त्री "कुरुते मण्डनं या तु सज्जिते वास-वेश्मनि । सा तु वासकसज्जा स्यात्" इत्युक्तलक्षणे नायिकाभेदे वासकसज्जाप्यत्र सा० द० ।

वासकर्णी स्त्री वासं देववासं कर्णयत्यत्र कर्ण-आधारे अप् गौरा० ङीप् । यज्ञशालायाम् शब्दर० ।

वासगृह न० वासयोग्यं गृहम् शाक०। गर्भगृहे अमरः ।

वासत पुंस्त्री० वास-अतच् । गर्दभे शब्दर० । स्त्रियां ङीप् ।

वासतेयी स्त्री वसतये हिता ढक् । १रात्रौ त्रिका० । २वसति-योग्ये त्रि० "वनेषु वासतेयेषु" भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

वासन न० वास-ल्युट् । १सुरभीकरणे २धूपने ३वारि-धान्याम् ४वस्त्रे मेदि० ५वासस्थाने शब्दर० ६ज्ञाने च धरणिः वस-णिच्-ल्युट् । ७निक्षेपाधारे निक्षेपार्थं सम्पुटीकृते भाण्डे च । "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते" नारदः । "वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं वस्त्रपत्राद्युपेतम्" अ०त० रघु० । वस-णिच् भावे ल्युट् । ८स्थापने च ।

वासना स्त्री वासि-युच् । १प्रत्याशायां २ज्ञाने मेदि० ३स्मृतिहेतौ संस्कारे जटा० । ४सुरभीकरणे च । मिथ्याज्ञानजन्ये ५संस्कारभेदे दोषशब्दार्थे । ६प्रावक्-विषयानामेकपदार्थवर्त्तिनां तत्तत्प्रवृत्तिविषयानजनक-शक्तौ बौद्धाः । ७अविततशास्त्रविषये पदव्युत्पत्तिकरणादु-पयोगिनि संस्कारभेदे च ।

वासन्त पुंस्त्री० वसन्तस्येदम् वसन्ते भवः वा अण् । वसन्त-प्रिये १उष्ट्रे मेदि० २कोकिले च राजनि० स्त्रियां ङीप् । वसन्तभवे ३मलयमारुते ४मुद्गे त्रिका० । ५कृष्णमुद्गे हेमच० । ६मदनवृक्षे च शब्दर० । ७तत्कालभवे त्रि० ।

स्त्रियां ङीप् सा च ८वृक्ष्यां ९पाठवीवृक्षायां धरणिः। १०पाटलायां विश्वः ११नवमल्लिकायां भावप्र०। "वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा" भावप्र०। १२वसन्तकाले कर्त्तव्यदुर्गापूजायाम्। भविष्यपु० "मीनराशिस्थिते सूर्य्ये शुक्लपक्षे नराधिप!। सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा" भविष्योत्तरे "चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विधिवद् दुर्गां दशम्याञ्च विसर्जयेत्" कालकौमुद्यां च कालिः "चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विविधैर्द्रव्यैर्गन्धपुष्पैस्तथा। नानाविधैश्च बलिभि-र्नैवेद्यैर्दीपवर्जितैः। विचित्राभरणैः पार्थ! शङ्खवाद्या-दिभिस्तथा। एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः। ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकांश्च" इति। अत्र नित्यपदश्रवणाद्धेतोः भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति मीनस्थरव्यारम्भचान्द्रमासीय-तिथिपरम्। मीनरव्यारम्भे कदाचित् सप्तम्यादि-तिथिलाभाभावात् तद्वर्षे तत्कर्मलोपः स्यात् न चेष्टापत्तिः भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जाबालि-वचने वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम्। एतदिदमुक्तं कालविवेके। एवं जाबालिवचनपरार्द्धे पुत्रादिरूप फलश्रवणात् काम्यत्वम्। ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रत्यवायाभावविधिः। "सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैः सद्भाव-सम्भवैः। अशोकैरपि यः कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन पूज-नम्। न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः" इति कालिकापुराणवचनात् चैत्राष्टमीकृत्य उक्तः। चैत्रमासमधिकृत्य "नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुर-मर्द्दिनीम्। कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपाज्यध्वजतर्पणैः। दम-नैर्दमनैश्च विशदाख्यपदं लभेत्" इत्यनेन चैत्र-नवमीकृत्य उक्तः। व्यवस्था तु शारदीयपूजाप्रक-रणोक्ता ग्राह्या। विशेषस्तु बोधनप्रक्रिया नास्ति बाधि-ताया बोधनावश्यकत्वात् इति प्रागुक्तम्। होमादि-कन्तु पूर्ववदत्रापीति दिक्" दुर्गोत्सवविवेकः। तत्काल-पूज्यत्वात् दुर्गापि वासन्तीत्युच्यते।

वासयोग पु० वासेन गन्धेन योगो यत्र (आबिर) चूर्णभेदे अमरः। [मु०मेदि०।

वासर पुंन०। वस-अरन्। १दिवसे अमरः। २नागभेदे

वासव पु० वसुरेव स्वार्थेऽण् वसूनि सन्त्यस्य अण् वा। १इन्द्रे वसोरपत्यम् स्त्री अण् ङीप्। २व्यासमातरि मत्स्यगन्धायाम् स्त्री हेमच०। ३धनिष्ठानक्षत्रे न० तद्दे०

वासवदत्ता स्त्री वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। १वासवदत्ताचरितात्मके गद्यभेदे श०। २इन्द्रदत्ते त्रि०। [भेदे राजनि०।

वासस् न० वस-आच्छादने असि णिच्च। १वस्त्रे अमरः २पत्र-

वासाखण्ड न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

"तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले। तेन पादाव-शेषेण पाचयेदाढकं भिषक्। चूर्णीनामभयानाञ्च खण्डात् प्रस्थं तथा घृतम्। द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्। कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सचूर्णितम्। लिह्यात् विलोडितं ख्यातं रक्तपित्ती क्षत-क्षयी। कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः"

वासाखण्डकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

"पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमागतः। पादं पचेद्घृतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत्। मुस्ता-धात्री-शुभाभार्गी-त्रिजातैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्व-धन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधु-मानीं प्रदापयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"

वासागार न० वासस्यागारम् शाक०। वासयोग्ये गृहे गृहमध्ये त्रिका०।

वासाघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

"वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः। प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं तत् सक्षौद्रमा-श्वेव निहन्ति रक्तम्"।

वासाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

"वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम्। पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च। पिप्पलीमूलमहीक-चन्दनोत्पलनागरैः। कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्ण-ज्वरापहम्"। [उणादि०।

वासि(सी) स्त्री वस-इञ् वा ङीप्। १कुठारभेदे (वाइस)

वासित त्रि० वास-क्त। १सुरभीकृते अमरः। वास्य-क्त पुष्पो०। २ख्याते न०मेदि०। ३ज्ञानमात्रे हेमच०। ४खगशब्दे विश्वः ५करिण्यां ६ध्वस्तोमाने स्त्री अमरे पाठान्तरम् वा गौरा० ङीप्। ७वस्त्रवेष्टिते च त्रि०धरणिः।

वासिनी स्त्री वासोऽस्त्यस्याः इनि। शुक्लझिण्ट्याम् भावप्र०। [मध्ने च उणादिको०।

वासु पु० वस-उण्। १विष्णौ त्रिका०। २विश्वरूपे ३पुनर्वसु-

वासुकि पु० वसुना निरत्नेनैव कायति कै–क स एव स्वार्थे अण् । १सर्पराजे "अनिशं वासुकेरिव" इत्युक्तेः ।

वासुदेव पु० वसुदेवस्यापत्यम् अण् । १विष्णौ अमरः ।
तस्यापि तन्नामनिरुक्तिः विष्णुपु० दर्शिता यथा "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते" । विष्णुस० भाष्ये तु द्विधा व्युत्पत्तिः वासुदेवशब्दस्योक्ता तत्र प्रथम वसुदेवापत्यरूपार्थे द्वितीया यथा "वसति वासयति वा वासुः दीव्यति क्रीडति विजिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा (मायया) सूर्य्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः" "वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद् देवयोनितः । वासुदेवस्ततो वेद्यो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" भा० उ० । स च चतुर्व्यूहस्य नारायणाख्यस्य परमात्मनः अंशभेदः इति वैष्णवागमवचने
"एकांशेन जगत् सर्वं अथ नारायणः स्थितः । चतुर्द्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि सः । एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवाऽमला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञाऽन्या तामसी शेषसंज्ञिता (सङ्कर्षणाख्या) । निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः । सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयाऽन्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता । जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुः प्रकृतिर्ध्रुवा । चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्रह्मेति संज्ञिता । राजसी चानिरुद्धाख्या प्रद्युम्नी सृष्टिकारिका । यः स्वपित्यखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः । नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गं करोति सः । या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या मुनीश्वराः । तया संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम् । सैव सर्वजगत्सूते प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः । प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम् । वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञाय मुच्यते" कूर्म्मपु० ४५ अ० ।

वासुदेवप्रियङ्करी स्त्री ६त० । १शतावर्य्याम्, राजनि० ।

वासुरा स्त्री वस–उरच् । १स्त्रीमात्रे २भूमौ ३रात्रौ ४भूमौ च हेमच० ।

वासू स्त्री वस–ऊ । नाट्योक्तौ बालायाम् स्त्रियाम् अमरः ।

वास्तव न० वस्त्वेव अण् । सत्यभूते पदार्थे । [पदार्थे ।

वास्तविक त्रि० वस्तुनो निर्वृत्तम् ठक् । यतःसिद्धे सत्यभूते

वास्तव्य त्रि० वसति वस–तव्य णित् । वासकर्त्तरि, १वासयोग्ये स्थाने, २वसतौ च न० ।

वास्तु पु०न० वस–तुण् । आगारोत्पत्तिभूमौ अमरः । वास्तुयागशब्दे २६१२ पृ० दृश्यम् । स्वार्थे क । शाकभेदे वास्तुके राजनि० । तत्रार्थे न० भावप्र० ।

वास्तूक न० वास्तु स्वार्थे क पृषो० दीर्घः । (बेथुया) १शाकभेदे भावप्र० २क्षिल्लीशाके स्त्री गौरा० ङीष् राजनि० ।
"वास्तूकं वास्तुकं च स्यात् क्षारपत्रश्च शाकराट् । तदेव तु बृहत्पत्रं रक्तं स्यात् गौडवास्तुकम् । वास्तुको यवशाकः स्यात् वास्तु शाकवत् स्मृतम् । वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटू दितम् । दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् । सरं प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम्" भावप्र० । [स्त्रियां २वास्तूकी च ।

वास्तेय त्रि० वस्ति–ढञ् वस्तये हितं वा ढञ् । १वसितव्ये–

वास्तोष्पति पु० ६त० अलुक् समा० । १इन्द्रे, अमरः २वास्तुभूमिपतौ च । [इवे अमरः ।

वास्त्र पु० वस्त्र–अण् । रथः अण् । वस्त्रेण परिवृते

वासेय पु० वासवायाः हितं ढक् । गाङ्गेयरे त्रिका० ।

वाह गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वाहते अवावाहत ।

वाह पुंस्त्री० उह्यतेऽनेन वहति वा अनेन वा वह–घञ् । १अश्वे "वाहो भरश्चतुष्टयम्" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च अमरः । ३भुजे ४वायौ पु० ५वृषे च मेदि० तत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [अमरः वाहद्विषाद्योऽप्यत्र ।

वाहद्विषत् पु० वाहाय द्वेष्टि द्विष–शतृ ६त० । महिषे

वाहन न० वाहयति वह–णिच्–ल्युट् । रथादौ यानं । देवभेदे वाहनभेदो यथा "विष्णुब्रह्मशिवैर्दैवैर्दैवतैः वा समन्वितः । विनतेयो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः । हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः । समूत्युर्वाहनस्थास्तु तेषां यथार्थं युज्यते । तथाप्यन्तरं तत्र वाहनस्य महात्मनः । क्वचित् क्वचित् महामाया यौग्याति सततं शिवा । तेन तेनैव रूपेण वाहनान्यथवा तथः" कालिकापु० ५७अ० । देवदानवानां वाहनानि यथा । पुराणे यथा च "तेषाम् वाहनान्यानि सर्वेषामपि नारद ! । वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः । ऐरावतस्तुरङ्गस्तथोत्तमं महाकायं महागजम् । श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् । रौद्रैः पञ्चभिः पीतं सप्तवर्णं महौजसम् । पौण्ड्रकं नाम पावनं

धर्मराजस्य नारद! । वह्निवाहनमभूतं च्छागं चाथ निशाकरम् । दिग्गजं वाहनं स्कन्दस्य च । रौद्रं शकटचक्राभं कैलासावरगोत्तमम् । अश्विना-द्यश्चाभूतं वाहनं धनदस्य तु । इत्याद्यानां देवानां वाहनानि प्रकाशते । गन्धर्वैर्महाघोषाः भुजगेन्द्राः सुदारुणाः । श्वेतानि चीरमेघानि द्रवत्सु यत्त्वानि च । दशं चन्द्रमसश्चाद्भुतकर्तृवाहनम् । हयोद्धरथसहाय आदित्या मुनिसत्तम! । कुञ्जरस्याश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः । किन्नरा भुजगारूढा हयारूढौ तथाश्विनौ । सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन्! मरुतो घोर-दर्शनाः । शुकारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः । आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः । सन्नह्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः" वामनपु० ९अ० ।

निघण्टौ देवभेदे वाहननामभेदा दृष्टव्याः ।

वाहस पु० वाहं गतिं स्यति षो-क । १अजगरे अमरः । २सुनिषण्णके (सुषनि) शाके ३वरिमाणे च मेदि० ।

वाहिक पु० वह-णिच्-ठन् । १ढक्कायां २गोवाहे (वरदे) ३शकटादौ धर्मणि: । ४भारवाहके त्रि० "गोवाहिकः" वा० द० । [पुंसो० । गजकुम्भाधोभागे अमरः ।

वाहित्थ न० वहतीति णिनि वाही-तस्मिन् तिष्ठति स्था-क

वाहिनी स्त्री वाहोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सेनायां, २ कृष्णशादिसंख्याभेदान्विते सैन्यभेदे ३नौकिनीशब्दे १६८४पृ०दृश्यम् । वहति वह-णिनि । ४नद्याम् अमरः । "वाहिन्यः पार्श्वमेता न त्यजति मवनः" काव्यप्रकाशः ।

वाहिनीपति पु० ६त० । १सेनापतौ अमरः । २समुद्रे च शब्दच० ।

वाह्लीक पु० वह-ईकन् । १जर्तिके जातिभेदे (जाट) । २देशभेदे च हेमच० ।

"वाह्लीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मबाह्यानशुचीन् वाह्लीकान् परिवर्जयेत् । गान्धारं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा । जर्तिका नाम वाह्लीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्" भा० कर्ण० ४० अ० ।

वाह्य न० वाह्यं वाहनमर्हतीति यत्, वह-ण्यत् वा । १यानादौ याने हेमच० । बहिर्भवः ष्यञ् टिलोपः । २बहिर्भवे त्रि० । ३एतत्प्रभृतौ चोदनादिवर्जितवर्ज्ये ।

वाह्येन्द्रिय न० वाह्यपदार्थानां शब्दादीनां ग्राहकयोग्य-मिन्द्रियम् शाक० । चक्षुरादिपञ्चके चोत्मादौ इन्द्रिये ।

वाह्लि(ह्ली)क पु० । वह-किन् स्वार्थे क । १देशभेदे भरतः । तद्देशजाते-कुङ्कुमे, २हिङ्गुनि न० मेदि० ।

वि अव्य० वा-कि । १निवाते, २विशेषे, ३निश्चये, ४असहने, ५नियते, ६हेतौ, ७अव्याप्तौ, ८ईषदर्थे, ९परिभवे, १०अवकल्पने, ११पादे मेदि० १२विशेषेण गतौ, १३वा-क्ये, १४पालने च शब्दच० । १५विहगे पु० अमरः । उपसर्गस्य अस्यार्थभेदास्तन्त्रवृत्तौ उद्धृतं यथा "वि नानावियोगातिशयवैरूप्यपरोपजयवाक्पसम्बन्धपैशुन्यानुवाद-वैपरीत्याभिमुख्यानवस्थाऽनुकम्पाख्यदर्शनेषु" । विचित्रः१ विभुक्तः२ विशीर्णः३ वितण्डा नदी४ विमनस्कः५ । विजुः६ विवदति७ विनायतिः८ विप्रतः९ विभूषितः१० विशोषितः११ विश्वस्तः१२ विभ्रान्तः१३ विदृष्टः१४ विचान्तः विलोकयति१५" । [पतिसङ्ख्यापूर्वके तस्मिन् ।

विंश त्रि०विंशतेः पूरणः विंशति+ड तिलोपः । तेन विं-

विंशक न०विंशतेरवयवः कन् तिलोपः । विंशतिसंख्यायाम् । विंशतिरधिका दीयतेऽस्मिन् शते आये लाभे इत्यर्थे-कन् । प्रतिशतं विंशत्यधिकलाभादौ "वाढुक्या विंशकं शतम्" इति याज्ञ० ।

विंशति स्त्री द्वे दशतौ नि० । १द्विदशकसंख्यायां, तद्युक्तार्थे च नित्यैकव० । सङ्ख्याविशेषार्थे तु द्वि०ब०व० । द्वे विंशती त्रिंशो विंशतयः इति ।

विंशतिक त्रि० विंशतिमर्हति कन् । विंशतिसंख्यायोग्ये ।

विंशतितम त्रि० विंशतेः पूरणः तमप् । विंशशब्दार्थे स्त्रियां ङीप् । [संख्यायाम् ।

विंशिन् पु० विंशति+संख्यायां इनि तिलोपः । विंशति-

विक न० विरू विगतं वा कं जलं सुखं वा यत्र । सद्यःप्रसूतायाः गोःक्षीरे पेयूषे शब्दच० । २विगतसुखे ३विगतजले च त्रि० । "उत्पन्नं पयः मधुरं पर्शहोऽमुत्र" भावप्र० ।

विकङ्कट पु०वि+कवि-अटन् । गोक्षुरे शब्दमाला० । "विकङ्कत पु० वि+कवि अतच् । (वंइचो) १वृक्षे अमरः २अतिबलायां स्त्री राजनि० ।

विकच पु० विगतः कचो यस्य । १क्षपणे बुद्धसंन्यासिनि । विशिष्टः कचो यत्र । २ध्वजे केतौ मेदि० । वि+कच-अच् । ३विकसिते अमरः । ६त० । ४केशशून्ये त्रि०मेदि० । ५महाश्रावणिकायाम् स्त्री राजनि० ।

विकट पु० वि+कट-अच् । १विस्फोटके शब्दरत्ना० २श्वेत-दुरालभे च राजनि० । वि+कटच् । ३विशाले त्रि० मेदि० । ४विकृते त्रि० त्रिका० ५सुन्दरे त्रि० विश्वः ६दन्तुरे त्रि०

भरश्चिकोषः ७मायादेव्यां स्त्री त्रिकाण्डशेषः ।

विकण्टक पु० विगतः कण्टकोऽस्य । १यवासे जटा० । २कण्टकहीने त्रि० । [कर्त्तरि तृच् तत्कर्त्तरि त्रि०]

विकत्थन न० वि+कत्थ-ल्युट् । आत्मश्लाघायाम् हेमच० ।

विकर्त्तन पु० वि+कृत ल्यु । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च अमरः ।

विकार पु० वि+कृ-घञ् । १रोगे शब्दच०, २वारवनदेशे हेमच०

विकर्मस्थ पु० त्रि० विकर्मणि निन्दिताचारे तिष्ठति स्था-क । कुत्सिताचाररते विष्णु पु० ।

विकर्ष पु० वि+कृष-कर्मणि घञ् । शरे बाणे त्रिका० ।

विकल त्रि० विगता कला यस्य । १विह्वले, २स्वभावहीने त्रिका० ३कलाहीने च । ४आर्त्तवरहितायां स्त्रियां स्त्री रत्नमा० वा ङीप् । विभक्ता कला यया प्रा०व०स० ५कलाविभागे स्त्री “विकलानां कला षष्ट्या” ज्यो०त० [विकलाङ्गे अमरः।

विकलाङ्ग त्रि० स्वभावहीनमङ्गमस्य । स्वभावतो न्यूना-

विकल्प पु० विभिन्नः कल्पः । १भ्रान्तिज्ञाने २कल्पने मेदि० ३विविधकल्पने ४संकल्पोरोपणे, ५पक्षतः प्राप्तौ च ।

विकल्पश्च द्विविधः व्यवस्थितः ऐच्छिकश्च । योऽस्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः तथा च भविष्ये “व्यवस्थितो विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे क्वचित्” । इच्छाविकल्पेऽष्टदोषाः यथा “प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता” । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत” इति श्रूयते । तत्र व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः । अप्रतीतयवाप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदन्तु पूर्वस्मात् पृथक् यस्मात् कल्पना प्रयोगेऽपि यागसिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न कल्पनम् आवश्यकं इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे व्रीहीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं व्रीहावपि चत्वारः इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे । तथा चोक्तम् । “एवमेवाष्टदोषाश्च यद् व्रीहियवयोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” इति । विविधं कल्प्यते इति विकल्पः । तस्मादष्टदोषभिया उभयोर्हि तिथौ इत्यत्र न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः” एका० त० रघु० । पातञ्जलोक्ते ६चित्तवृत्तिभेदे यथा “शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः” सू० । “स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद् यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः । तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति । भा० “ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत आह । स नेति । न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः कस्मात् यतो वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधति । शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतिम्” । एतदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदमारोपयति क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययो व्यवहाराविसंवादादिति । शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह तद् यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते, नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि गवा गौर्विशेष्यते । किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तदिदमाह । भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावो व्यपदेशो विशेष्यविशेषणभाव इति यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य, यथा चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं समुच्चिनोति तथेति प्रतिषिद्धवस्तुनः पृथिव्यादेः धर्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः । न खलु सांख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः । क्वचित् पाठः प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा इति तस्यार्थः प्रतिषेधव्याप्त्या प्रतिषिद्धाभावो न वस्तुधर्मो तदन्यथा भावाभावयोरवस्थानाद् एव च तथा प्रतीतिरिति । लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति बाण इति । पचति भिन्नकालाः पूर्वापरीभूतता व्यापारक्रियैव व्याप्तक्रियया धात्वर्थतया धात्वर्थ व्यपदेश इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्या अभावरूपत्वम् । तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पनापरम्परेत्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव चानुगत इव च सर्वपुरुषेषु ग म्यते न पुरुषात् व्यतिरिक्तो धर्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह । तथानुत्पत्तिधर्मेति । प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्या न विकल्पवृत्तिरित्यादिनो बहवः प्रति-पेदिरे तदुपतिबोधनायोदाहरणप्रपञ्च ” विव० ।

७ज्ञाने प्रकारताद्यविषयताभेदे यथा सविकल्पकं सप्रकारताकं ज्ञानम् । निर्विकल्पकं निष्प्रकारताकं ज्ञानमित्यादि दर्शितम्। तत्र कचित् सत्त्वं कचिदसत्त्वम् । यथा "साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पात्" गौ० सू० इत्यो इत्युप् ।

विकल्पसम पु० गौ० उक्ते जात्युत्तरभेदे । स च यत्र चित् धर्मस्य कचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनरूपः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनात् गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनात् अनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति" वृत्तिः । वा०भाष्ये तु "साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसमः । यथा क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरु यथा लोष्टः किञ्चिद् लघु यथा वायुः । एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः । किञ्चिदक्रियं यथात्मा । विशेषो वा वाच्यः" इत्युक्तम् ।

विकस्व(स्व)र त्रि० वि+कस(श)-वरच् । १प्रकाशशीले अमरः २रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० ।

विकषा(सा) स्त्री विशेषेण कषति(सति) कष(सा) पचाद्यच् । १मञ्जिष्ठायाम् अमरः । २मांसरोहिण्यां राजनि० ।

विक(शि)सित त्रि० वि+कस(श)-क्त । प्रकाशयुक्ते ।

विकार पु० वि+कृ-घञ् । प्रकृतेरन्यथारूपे परिणामे । "विकारस्तु यदात्मकं द्रव्यं यदा सुवर्णं वा तदात्मनोऽन्यदे पूर्वो व्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरं चोपजायते । तं विकारमाचक्षते" वा० भा० २।२।४६ सूत्रे उक्तः । स्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिरूपः । स्वरूपस्य विनाशे अविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वरूपः यथा दुग्धादेर्दध्यारम्भकत्वम् बीजादेरङ्कुरारम्भकत्वरूपो वा" गौ०सू०वृत्ताबुक्तो वा । स्वरूपनाशोऽपि विकारो भावविकारशब्दे दृश्यः । काष्ठादेरवयवनाशेन तत्कार्योत्पादनात् तत्रापि काष्ठविकार एव कर्मनृपशब्दे विकार्यनिरूपणे दृश्यम् ।

विकार्य्य त्रि० वि+कृ-ण्यत् । १विकारजन्ये द्रव्ये व्याकरणोक्ते कर्मभेदे कर्मनृपशब्दे १७११ पृ० दृश्यम् ।

विकाल पु० विरुद्धः देवपैत्रादिकर्मानर्हः कालः । १राजधी नामकवेलायाम् २दिवसान्त्यकाले त्रिका० ।

विकालिका स्त्री विगतः कालोऽनया कप् अत-इत्वम् । कालमापके घटीयन्त्रभेदे (ताँबी) ताम्रघटी त्रिका० ।

विकाश न० विरुद्धः काशः । १रहसि २विजिष्टे काशे प्रकाशे च अमरः । [अमरः ।

विकाशिन् त्रि० वि+काश-णिनि । प्रकाशशीले विकस्वरे

विकिर पुंस्त्री० वि+कॄ-क । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २वृक्षे त्रिका० । विकीर्यन्ते यदर्थं च । ३विघ्नोपघातार्थे वह्निदिक्प्रक्षेप्तव्ये तदर्थमन्त्रादौ "अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया" इति मन्त्रेण सर्वविघ्नोपशान्तये तन्त्रसा० । ४अग्निदग्धादीनां पिण्डनिर्वपणे "असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा० त० ।

"पितृभिर्योपदिष्टं यत्तु भाग्यं विधीयते । अभावाच्चनको योऽस्य विकिरस्तु न लुप्यते" श्रा०त०।

विकिरण न० वि+कॄ-ल्युट् नि० इत् रपरत्वम् । १क्षेपणे २हिंसने, ३ज्ञाने च । ४अर्कवृक्षे पु० शब्दर० । ५म०५कि-रणयुक्ते त्रि० ।

विकीर्ण त्रि० वि+कॄ-क्त । विक्षिप्ते ।

विकुर्वाण त्रि० वि+कृ शानच् । हर्षहेतुना आनन्दोमयादौ अमरः । २विकृतिप्राप्ते च । [११ अ० ।

विकुक्षि पु० सूर्य्यवंश्ये इक्ष्वाकुराजपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ।

विकुस्र पु० वि+कुस-रक् । चन्द्रे उणादिकोषः ।

विकूणिका स्त्री वि+कूण-ण्वुल् स्वार्थे क अत इत्वम् । नासायां हेमच० ।

विकृत त्रि० वि+कृ-क्त । १बीभत्से २असंस्कृते, ३रोगयुक्ते ४विकारयुते ।

"शोभानेत्रादिभिर्यस्य नोच्यते यच्च निर्दिशितम् । अस्थाने चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विदुर्बुधाः" उज्ज्वलनीलमणि ५ संवत्सरभेदे न० प्रभवादिषु २४षष्टितमे वर्षे पु० प्रभवादिशब्दे ४४७४पृ० तद्वाक्यं दर्शितम् । "सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । विरोधश्चाऽविरोधश्च मा-त्राधि विकृते जनाः" ज्यो०त०। कुशवंशशब्दे २१२२ पृ० दृश्यम् । [स्त्रियां विकृतं ङीप् । २रोगे २छिन्ने हेमच० ।

विकृति स्त्री वि+कृ-क्तिन् वा । १विकारशब्दार्थे अमरः।

विक्रोशी स्त्री विगतः क्रोशो यस्याः ङीष् १कैवर्त्तमुस्तायां शब्दच० २कटम्भरी च भरचिः । ३अक्षोदकस्य भिन्नस्य फल्गुन्याम् "कक्षौ अक्षं यत्नो वक्त्रेषु सुखंगमार्गेण च । दीयन्ते ब्राह्मणः कोपः इत्येताश्च क्रमात् । तत्र पञ्चात्र तदेकोपा विक्रोशी भवेत् भिषा । अत्र हितस्याः दीप्ता रोहिणी च यथाक्रमम् । कलादीनामिमः सप्त्यो दृश्यायनीति च" चार्वा० पु० ।

विकोश पु० कुशाश्वपुत्रभेदे हरिवं० ११अध्याये दृश्यम् ।

विक्र पु० विक्रयति वि+क्रय-ड । परिणायके त्रिका० ।

विक्रम पु० विशेषेण क्रामति वि+क्रम-अच् । १त्रि-विक्रमे, २विष्णौ, "मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस० । ३विक्रमादित्यनृपे "रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणम् । भावे घञ् । ४क्रमणे मेदि० । करणे घञ् । ५चरणे, त्रिविक्रमः । ६शौर्यातिशये, ७सामर्थ्ये च राजनि० । चरितवर्णनायां "अवर्ण्यं मधु गमयन् जहार्थं विक्रमे विधे !" इत्युक्तलक्षणे दशकुमार-भेदे मेदि० । शब्दार्थचिन्ता० ४४७४ पृ० दृश्यम् ।

विक्रमादित्य पु० विक्रमेणादित्य इव । स्वनामख्याते नृपभेदे विक्रमार्कोऽप्यत्र "यो दुष्टः सुत इव वा जितितवे श्रीविक्रमार्कोऽपरः" पिता० ।

विक्रमिन् पु० वि+क्रम-णिनि । १सिंहे, राजनि० २विष्णौ विष्णुपु० । ३विक्रमयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

विक्रय पु० वि+क्री-अच् । मूल्यग्रहणेन परस्वत्वापादके व्यापारे अमरः ।

विक्रये विहिताविहितनक्षत्राणि यथा "अश्विन्यक्र-स्विकृतानपूर्वी नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णाग्नि चित्राशतविष्णुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः" । ज्योतिःसारः । क्रयविक्रयनिर्णयो यथा "मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वा पश्चादपि क्रयविधिः । तथाच विवादचिन्तामणौ कात्यायनः "पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" । अतएव बृहस्पतिः "स्वगृहेताहि क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पण्यं कारयते यस्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" । क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापाद्विधिः । यथाह मनुः "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" । एतद्याज्ञवल्क्योक्तेतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः "दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" । अत्र बृहस्पतिः "अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्" । अतस्तद्द्रव्यपरीक्षणकालात् । कात्यायनः "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रेता तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु" । यदि काले परीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते तु बृह-स्पतिः "परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्" । अत्र विशेष-यति नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् । द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्" । आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । त्रिगुणं त्रिंशा-शस्य । याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोष-मुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" । नारदः "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" प्राय० त० । "न्यासं कृत्वा परत्राधिं कृत्वा चाधिं करोति च । विक्रयं वा क्रियां तत्र पक्षिता शब्दपरा" । न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं दानस्याप्युपलक्षणम् । मकारात् दानं चाह्वयति तत्र परा क्रिया सिद्धेत्यर्थः । एवञ्च विक्रेतुर्दातुर्नरस्याहिना व्याप्यमुद्धारे विक्रयदाने तद्वस्तुस्वत्वत्यागजनकत्वात् तत्र तद्विक्रेतृप्रतिग्रही-तृभ्यामप्युद्धारः कार्य्यः इति । न च "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानबन्धक-विक्रयानधिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगानर्हत्वस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तरस्वत्वाविशेषात् यथा च स्वामित्वेन दुष्टवचनाधरविक्रयादिना क्षुद्रपविरोधाद्धर्म्म-शास्त्रार्थनिषेधकं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति" दाय-भागः । एवञ्च "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधि-मनुज्ञया" इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं "भूमिं यः प्रतिगृह्णाति" इत्यादिवचने दानप्रशंसादर्श-नाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दान-रूपेण स्थावरविक्रय इति" विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधः अविभक्तस्थावरविषयः । तथापि यदि विक्रयं विना आवश्यकत्तिर्न भवति तदा विक्रयः क-र्त्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितगृहोद्धारे विशेषयति मिताक्ष-रायाम् "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः" इ-

वादि। अत्रापवादमाह "दत्त्वोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" दायतत्त्वे रघु०। द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा स्मृतिः "विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्। कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्। कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" आह्निकत०। "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधु चर्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" मनुः। "सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च। त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्। अयज्ञे मेषकार्थे वा यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्यवद्यन्तु विक्रेयात्तिला धान्येन तत्समाः" आह्नि० त०। "गवां विक्रयकारी च गवां गोष्ठे कृषिं चरेत्" इति यमवचनम्। "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः। तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः। व्रात्याध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः" मनुः।

विक्रयानुशय पु० विक्रयस्यानुशयः पश्चात्तापः। विक्रीतपदार्थस्य परावृत्तिकरणे १अनुतापे तन्निमित्ते २विवादभेदे

विक्रयिक पु० विक्रयः पण्यमस्य ठन्। विक्रेतरि अमरः।

विक्रयिन् त्रि० वि+क्री-ताच्छील्ये इनि। विक्रयशीले शब्दच० स्त्रियां ङीप्। [भावे क्त। २विक्रमे।

विक्रान्त पु० वि+क्रम-क्त। १सिंहे राजनि० २शूरे च अमरः।

विक्रिया स्त्री वि+कृ-भावे श। १विकारे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा परिणामे।

विक्रीयासम्प्रदान न० विक्रीय न सम्प्रदानं क्रेत्रे यत्र। अष्टादशविवादान्तर्गते विवादविशेषे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते इति" तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यपूर्वकं षड्विधत्वं क्रमेणाह स एव "लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति"। दानं विक्रयः आदानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयः तद्गणिमम्। गणितं संख्येयं क्रमुकफलादिकम् एवं तुलिमादिकं तुलितं तुलयाहृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयं ब्रीह्यादिकम् क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति" यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण वर्द्धितमसौ दाप्यः। यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन वर्द्धितम् इत्यर्थः। विक्रयानन्तरं जात उपभोगोऽत्र क्षयः क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम्। एतच्च क्रयकालापेक्षया अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम्। मूल्यह्रासे त्वन्यथाभिधानात्। तथा च स एव "अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेदिति"। अर्घश्चेदपचीयेतेति पुस्तकान्तरे पाठः। अर्घः विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात् पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यं भवेत्सोदयं पण्यमावहेत्। विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुदयवर्द्धितं लभ्यते तावदित्यादिरर्थः। यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्योपचयरूपस्यावश्यकत्वात् "मिथः ह्यविरोधेन क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" वचनोक्तं वृद्धिवर्द्धितपण्यं दाप्यः। अतएव याज्ञवल्क्यः "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति। सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते" इति। गृहीतमूल्यपण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तत्पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या वर्द्धितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावता मूल्येन लभ्यं यावत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन वर्द्धितं दापनीयः वचनस्यार्थः। अन्यदेशस्थ तु यो देशान्तरात् क्रयार्थमागत्य क्रीणाति तस्य देशान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन वर्द्धितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः। देशान्तरलाभवर्द्धितपण्यदानञ्च वैश्यस्याद्यंशसाम्य एव किन्तु मूल्यस्य ह्रासे सत्येवेत्याह नारदः "स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणामिति"।

स्वामिनां विक्रेतृदेयस्याधिनाम् एव नियमः ब्राह्मणस्य मासं दाश दशाहादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः। विष्णुर्विक्रेतृदण्डमप्याह "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः" इति। एतच्चानुशयरहितक्रेतृविक्रेतृविषयमिति मदनरत्ने। यत्तु विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणे यत् क्रीत्वाऽनुशयवशाद् गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः "क्रीत्वा प्राप्तं गृह्णीयाद्यो न दद्यादर्थितम्। स मूल्याद्धानिमाप्नोतु दत्त्वा वाऽप्युदयं स्यात्"। अथाप्येव क्रियाकाले क्रेता नैव प्रदापयेत्। एव धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नास्तीति"। अर्थितं याचितमिति शेषः। दोहवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः फलोऽन्यक्रियाकालस्तस्मिन्प्राप्ते सति अपहृतेऽदाने वा क्रेते सति न दत्तभागं प्रदापयेत् किन्तु तदत्यय एव चौर्यं मूल्यं प्राप्नुयादिति। एव धर्मो दशाहादूर्ध्वं द्विविधः तत ऊर्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः। विक्रीयासम्प्रदानतो यदि क्रीतं पण्यं विक्रेतुः पार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते। हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" इति। अत्र याचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थाद्गम्यते। नारदोऽपि "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा। विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः" इति। तथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिरुक्ता दोषवान् पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयी। स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" इति। अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः। क्रेतुर्दीयमानस्य क्रय पण्यस्य मूल्यं क्रेतौ विक्रेता न प्रत्यर्पयेदिति। दीयमानं न गृह्णातीति वदता दीयमानमगृह्णतो न मूल्यहानिरिति दर्शितम्। अथावसरे क्रेता न याचितं विक्रेता च न दत्तं तत्र चौराद्युपद्रवात्तयोः समा हानिः। क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पणधर्मेऽविशेषेण चापराधत्वादित्युक्तं वचतिपञ्जिकायाम्। याज्ञवल्क्योऽपि "हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति" क्रेतृदायः दातव्यापण्यम्। अत्र पुनः क्रीतानुशयः क्रेता विक्रेता दीयमानं न गृह्णाति तमप्याह नारदः "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी। विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयादिति"। क्रयी जातानुशय इति शेषः। याज्ञवल्क्योऽपि "विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णतीति"। अदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यथान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेतृज्ञानाभावे यथान्यत्र विक्रीणीते तयोः क्रमेणोदण्डं इत्याह नारदः "निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति। स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति। द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु"। याज्ञवल्क्योऽपि "अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि। विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेदिति" बुद्धिपूर्वविषयमेतत्। "ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः। तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति" इत्यभिधानात्। अबुद्धिपूर्वकं विक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव। अन्यत्रापि विषयविशेषे परावर्त्तनमाह बृहस्पतिः "मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा। अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेदिति"। एतद्बहुमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम्। अत एव नारदः। "हृतमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तितः" इति। यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह "अदत्तेऽन्यत्र समयात् विक्रेतुरविक्रयः" इति। अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तनीयविक्षेपणादिवचनाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। अत्र प्रतारणात्क्रयपरिहारार्थं विक्रेतर्येव क्रेता किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतृदोषवशेन व्यवस्थितो न्यायः आह व्यासः "सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते। पण्यं भवेन्निसृष्टमदेयमादद्यानप्नुतः" इति। निसृष्टं भवेत् अदृष्टं भवेदित्यर्थः। अत्र पण्यद्रव्यस्योद्यतः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गेऽधिकतः। अन्यथा वाङ्मात्रक्रयकर्तृत्वत्वेन विक्रेतुः सत्यङ्कारद्रव्यप्राप्त्यन्तरमन्यत्र विक्रयबाधापराधनिमित्तं सत्यङ्कारद्रव्यस्य द्विगुणेन प्रतिदानं न स्यात्। अत्रापि विक्रीतमविक्रेयमित्यनुसन्धेयम्। अविक्रेय विषये विकृतदोषवशेन क्रयादिकं स्यात् याज्ञवल्क्यः "सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" सत्यङ्कारः सत्यापनं तत्र कृतम् सत्ताकरणमिति यावत्। "क्रोधे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम्" इत्यमर

क्षोभः विधानात् । इदन्तु राज्ञ इतं इत्यादितं बलद्वार-
कतं सूर्यसत्तं कर्तुं शक्तिकेतुकृतो कृतनिश्चयः" ।

विक्षेय त्रि० वि+क्षी-यत् । विक्षयणीये द्रव्ये । [२व्याकुलत्वे

विक्लव त्रि० वि+क्लु-अच् । १व्याकुलीकृते अमरः । भावे अप्

विक्लान्ति स्त्री वि+क्लम्-क्तिन् । अवलेकःसंयोग व्याकुल-
तयोरेक्यो पूर्वोः व्यक्तसंयोगमात्राः सरयिचिवसंयोगा
पत्नी ।

विक्लिन्न त्रि० वि+क्लिद-क्त । १आर्द्रे २शीर्णे ३जीर्णे च
मेदि० । ४विक्लेदयुक्ते । [चक्रे च वैद्यकम् ।

विक्षाव पु० वि+क्षु घञ् । १शब्दे अमरः । २कासादिरोगकृत-

विक्षिप्त त्रि० वि+क्षिप-क्त । १विशेषेण क्षिप्ते २योगशास्त्रोक्ते
चित्तस्य भूमिभेदे न० । तयोक्तं पातञ्जलभाष्यविव-
रणयोः "क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति
चित्तभूमयः । तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनी
भूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते" भा० । "क्षिप्तं सदैव
रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरं,
मूढन्तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत् । विक्षिप्तं क्षिप्ता-
द्विशिष्टं विक्षिप्तं विशेषोऽस्य कादाचित्कः
क्षोभो वा चालकःस्थैर्यबहुलता सांसिद्धिकी वा बाह्य-
व्याध्याधिकारादन्तरायजनिता वा" विव० ।

विक्षीर पु० विशिष्टं विगतं वा क्षीरमस्य । १अर्कवृक्षे राजनि०
२विगतक्षीरे त्रि० ।

विक्षेप पु० वि+क्षिप-घञ् । १त्यागे २प्रेरणे ३दूरीकरणे च ।
"चित्तस्य विक्षेपा नवविधाः पात० सूत्रभाष्ययोर्दर्शितास्ते
च चित्तविक्षेपशब्दे २८४१पृ० अन्तरायशब्दे च दृश्याः ।
वेदान्तविहृचित्तविक्षेपाः २०० पृ० उक्ताः ।
विमलत्वे सह पदस्थानं तस्य भ्रान्तित्वाद् यत् तिर्य-
गन्तरं च विक्षेपः" सि०शि० उक्ते ४शरे च ।
"भूताकाशसंरचना तथा विश्वमेवेदम् । रज्ज्वाख्या-
नमोह्य विक्षेपो दर्शितात्मिके" शा० द० उक्ते स्त्रीणां
५नर्मवाक्यालङ्कारभेदे
६कथाविच्छेदरूपे निग्रहस्थानभेदे "कार्यव्यासङ्गात्
कथाविच्छेदो विक्षेपः" गौ०सू० "यत्र कर्तव्यं व्यासज्य कथां
व्यवच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते
कथयिष्यामि इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् ।
एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रति-
पद्यते इति" वा०भा० "अवश्यवक्तव्याभावरूपत्वेनारोपितं
कार्यं व्यासङ्गहेतुकं कथाविच्छेदकत्वा" वृत्तिः ।

विक्षेपशक्ति स्त्री विक्षेपस्य जनिका शक्तिः । वेदान्तोक्ते
अविद्याशक्तिभेदे ।
"विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्ज्वौ स्व-
शक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि
स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम् ।
तदुक्तम् "विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजे-
दिति" । वेदान्तसा० ।

विख त्रि० विगता नासिका यस्य खादेशः । गतनासिके ।
अमरः । खादेशः । विख्योऽप्यत्र त्रिका० ।

विखुर पुंस्त्री० १राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २चौरे संक्षिप्त०

विख्यात विशेषेण ख्यातः प्रथितः वि+ख्या-क्त । प्रथिते

विगणन न० विशेषेण गणनम् गण-ल्युट् । ऋणशोधनार्थं
सङ्ख्यागणने ।

विगत त्रि० वि+गम-क्त । १प्रभारहिते अमरः । २विशेषगते
शब्द० ३अपगते च हेमच० । ४मृते० । ५अगगतौ न० ।
"विगतं विगतम्" भट्टिः । [स्त्रियां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० ।

विगतार्त्तवा स्त्री विगतमार्त्तवं रजो यस्याः । गतरज-

विगन्धक पु० विरुद्धः गन्धोऽस्य कप् । १इङ्गुदीवृक्षे
राजनि० । २हपुषायां स्त्री० टापि अत इत्वम् ।

विगम पु० वि+गम-घञ् । १नाशे, २अपगमे च ।

विगर्हण न० वि+गर्ह-ल्युट् । निन्दने ।

विगर्हित त्रि० वि+गर्ह-क्त । १निन्दिते २निषिद्धे च ।
भावे-क्त । ३निन्दायाम् न० ।

विगाढ त्रि० वि+गाह-क्त । १स्नाते, २कृतावगाहने च ।

विगान न० वि+गै-ल्युट् । निन्दायाम् हेमच० ।

विगीत त्रि० वि+गै-क्त । निन्दिते ।

विगीति स्त्री वि+गै-क्तिन् । निन्दायाम् ।

विगुण त्रि० विरुद्धो गुणोऽस्य । गुणरहिते ।

विगूढ त्रि० वि+गुह क्त । १गर्हिते, २गुप्ते च मेदि० ।

विगृहीत त्रि० वि+ग्रह-क्त । १गृहीते, व्याकरणोक्ते वि-
ग्रहवाक्यस्थे ३पदे च ।

विग्र त्रि० विगता नासिकाऽस्य ग्रादेशः । विगतनासिके अमरः

विग्रह पु० वि+ग्रह-अच् । १देहे, २विस्तारे, ३युद्धे पुं न०
अमरः । ४समासादिवृत्तिघटमानार्थकवाक्यभेदे, ५विभाग-
करणे च "अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः"
हरि० ।

विघटिका स्त्री विभक्ता घटिका यया ग्रा०स०। घटिकाषष्टिभागे
पलात्मके काले राजनि० । वि+घट-ण्वुल् । २विश्लेषिते त्रि०

विघटित त्रि० वि+घट-क्त । १वियोजिते २विशेषेण रचिते च ।
विघट्टित त्रि० वि+घट्ट-क्त । १चालिते २वियोजिते च ।
विघस पु० वि+अद-घञ् । भोजनशेषे मेदि० २आहारे च शब्दच० । ३सिक्थके न० राजनि० । ४देवपैत्रदत्तशेषे
विघसाशिन् त्रि० विघसं देवतादिदत्तावशेषमन्नादि अश-णिनि । देवपैत्रकार्य्यानन्तरं तदवशिष्टभोजिनि ।
विघात पु० वि+हन-क्त । १व्याघाते २आघाते च ।
विघातिन् त्रि० वि+हन-णिनि । १निवारके । २नाशके, ३नाशप्रतियोगिनि च "निजपादं वसुनिचितो विघाती" इति व्याकरणका० । ण्वुल् । विघातकोऽप्यत्र ।
विघ्न पु० वि+हन-क । १व्याघातके अन्तराये अमरः । २क-ण्टपाकफलायां शब्दच० । [गणेशे शब्दर० ।
विघ्ननायक पु० विघ्नानामुत्पत्त्युपशमयोः नायकः । विघ्नेशे
विघ्नकारिन् त्रि० विघ्नं करोति कृ-णिनि । १घोरदर्शने २विघ्नकर्त्तरि च मेदि० । स्त्रियां ङीप् । [ऽप्यत्र ।
विघ्ननाशक पु० ६त० गणेशे शब्दच० चतु० । विघ्ननाशनादयो-
विघ्नराज पु० विघ्ने राजते राज-अच् । गणेशे अमरः । ६त० । विघ्नेशादयोऽप्यत्र ।
विघ्नहारिन् पु० विघ्नं हरति हृ-णिनि । गणेशे त्रिका० ।
विघ्नित त्रि० विघ्नो जातोऽस्य इतच् । जातविघ्ने ।
विघ्नेशानकान्ता स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।
विच पृथक्करणे रु० उ० वा च० उभ० सक० अनिट् । विनक्ति वि-नेक्ति विङ्क्ते विविक्ते । इरित् अविचत् अवैक्षीत् ।
विचकिल पु० विच+क किल-क कर्म० । १मदनवृक्षे । २मल्लीभेदे मेदि० । [२नागदन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।
विचक्षण पु० वि+चक्ष-ल्यु न ख्यादेशः । १पण्डिते अमरः
विचक्षुस् त्रि० वि+चक्ष-उसि न ख्यादेशः । १विमनस्के त्रिका० । विगतं चक्षुर्यस्य । २नेत्रशून्ये त्रि० । [चयने च ।
विचयन न० वि+चि-ल्युट् । १अन्वेषणे शब्दच० । २पुष्पादि-
विचर्चिका स्त्री वि+चर्च-ण्वुल् । पामनि रोगभेदे अमरः । सा च क्षुद्रकुष्ठविशेषः । "एकं कुष्ठं चर्म पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् । ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका । विपादिकाभिधा चैव पामा कच्छुस्ततः परा । ततो दद्रुश्च विस्फोटः किटिभञ्च ततः परम् । ततश्चालसकं प्रोक्तं शताद्रुश्च ततः परम् । क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः । सकण्डूः पिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका पिड़का कुष्ठपिड़का । "दाल्यते त्वक् यदा रूक्षा-त्यर्थं सा विचर्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थान-भेदाद्विचर्चिका" । "वैचर्चिकाद्विपादिकां भिन्ना प्राहुः" सुश्रु० । कुष्ठशब्दे २१५४पृ० दृश्यम् ।
विचार पु० वि+चर-घञ् । १तत्त्वनिर्णये सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षायां २तदनुगुणे वाक्यस्तोमे च । "विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोग इति" केचित् प्राहुः । यथा पदार्थानुमानस्थले पर्वतो वह्नि-मान् धूमवत्त्वादित्यादि । अत्र च पर्वते वह्नौ साधनीये प्रतिवादिना च पर्वतो न वह्निमानित्यादि विपरीतवाक्ये प्रयुक्ते मध्यस्थस्य संशयो जन्यते । तन्निरासार्थं वादिना पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिवादिघटितवाक्यप्रयोगरूपः विचारः क्रियते इति । ४विगतचारो यस्मात् प्रा०ब० । चार-शून्ये च "विचारदृक्चारदृशप्यवर्त्तत" ।
विचारण न० वि+चर-णिच्-ल्युट् । १विचारे शब्दर० । युच् । तत्रैव स्त्री अमरः । २मीमांसाशास्त्रे हेमच० ।
विचारित त्रि० विचारो जातोऽस्य इतच् । कृतविचारे ।
विचाल त्रि० वि+चल-कर्त्तरि ण । १अन्तरे २अन्त-राले हेमच० । वि+चल-णिच् भावे अच् । ३अन्यथा स्थितस्य वस्तुनो विशेषरूपतापादने "अधिकरणविचाले च" पा० "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु" सि०कौ० । [ङीप् ।
विचि(ची) पुंस्त्री विच-इन् । तरङ्गे भरतः । स्त्रीत्वपक्षे वा
विचिकित्सा स्त्री वि+कित स्वार्थे सन् अ । सन्देहे अमरः ।
विचित्र न० विशेषेण चित्रम् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० शब्दच० ३आश्चर्ये त्रि० । ४मृगेर्वारौ स्त्री राजनि० । ५वर्णालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ० दृश्यम् । संज्ञायां कन् । भूमिपलाशे पु० राजनि० ।
विचित्रवीर्य्य पु० शान्तनुनृपात्मजे नृपभेदे भा०आ०१०१अ० ।
विचित्राङ्ग पुंस्त्री० विचित्रमङ्गं यस्य । (चिते) १व्याघ्रभेदे शब्दच० २मयूरे पुंस्त्री० शब्दर० उभयत्र स्त्रियां ङीष् । ३आश्चर्य्यदेहे त्रि० ।
विचेतस् त्रि० विरुद्धं दुष्टं विशिष्टं वा चेतो यस्य । १दुष्ट-चित्ते २विशिष्टचित्ते च । ३दुर्मनस्के हेमच० ।
विचेष्टित त्रि० विगतं चेष्टितमस्य । १चेष्टाशून्ये, वि+चेष्ट-भावे क्त । २विशेषेण चेष्टायाम् न० ।
विच्छ दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । विच्छयति ते अविविच्छत् त
विच्छ गतौ तु० पर० स्वार्थे आय, आयपक्षे भ्वा०सक० सेट् । विच्छायति विच्छायते विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छा-यिष्ट अविच्छीत् ।

विच्छन्दक पु० विशिष्टः छन्दो यत्र कप्। देवगृहभेदे अमरः “उपर्युपरि बहूनि तद्विच्छन्दकसंज्ञितम्”।

विच्छाय न० वीनां पक्षिणां छाया नपुंसकत्वम्। पक्षिसमूहच्छायायाम् अमरः। विगता छाया यस्य। २छायारहिते त्रि० मेदि०। ३विशिष्टकान्तियुते मणौ भरतः।

विच्छित्ति स्त्री वि+छिद-क्तिन्। १अङ्गरागे २हारभेदे ३विच्छेदे मेदि०। ४छेदे ५विभागे ६स्त्रीणां चेष्टाभेदे च। “स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्” सा०द०

विच्छिन्न त्रि० वि+छिद-क्त। १विभक्ते २समालब्धे च मेदि० ३कुटिले हेमच०। भावे-क्त। ४छेदने न०।

विच्छेद पु० वि+छिद-भावे घञ्। १वियोगे २कल्पान्तराच्छिन्ने ३विभागे च।

विज पृथग्भावे जु० उभ० सक० अनिट्। वेवेक्ति वेविक्ते इरित् अविजत् अवैक्षीत् अविक्त।

विज भये कम्पे च रु० पर० अक० सेट्। विनक्ति अविजीत्। ईदित् ओदित्त्व विग्नः। [ईदित् ओदित्व क्त-विग्नः।

विज भये कम्पे च तु० आ० अ० अनिट्। विजते अविजिष्ट।

विजन त्रि० विगतो जनो यस्मात् प्रा०ब०। निर्जने अमरः।

विजनन न० वि+जन-ल्युट्। १गर्भमोचने प्रसवे हेमच० २जनने शब्दच०।

विजपिल न० विज-क पिल-क कर्म०। पङ्के हलायुधः।

विजन्मन् त्रि० विरुद्धं जन्म यस्य। जारजे।

विजय पु० वि+जि-कर्त्तरि अच्। १अर्जुने मेदि०। “अभियामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान्। नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः” भा० वि० ४४अ०। २विमाने हेमच० ३यमे च। ४विष्णोरनुचरभेदे। जयशब्दे ३०५० पृ० दृश्यम्। तच्छन्दःशब्दे दर्शिते ५छन्दोभेदे ६धृतकिपुत्रभेदे मत्स्यपु० १२अ०। भावे अच्। ७जये ८परिभवपूर्वकपराक्रमे च।

विजयकुञ्जर पु० विजयाय कुञ्जरः। राजवाहनगजे त्रिका०।

विजया स्त्री १आश्विनशुक्लपक्षीयदशम्याम् २उमायाः सखीभेदे वामनपु० ४अ० “कथयतु विजया” इति मुद्राराक्षसम्। ३दुर्गायां हेमच० “विजित्य महानामानं दैत्यराजं महाबलम्। विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता” देवीपु० ४५अ०। ४जयन्त्यां ५शेफालिकायां ६मञ्जिष्ठायां ७शमीभेदे, ८अग्निमन्थे राजनि०। ९भङ्गायाम् (सिद्धि) हेमच० तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया। भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः। तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्द्धिनी” भावप्र०। अष्टद्वादशीमध्ये “यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत्। तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता” इत्युक्ते १०द्वादशीभेदे “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा भवेत्। सप्तमी विजया नाम” इत्युक्ते सप्तमीभेदे च। ११यमभार्य्यायां १२हरितक्यां जटा०। १३वचायां रत्नमा०। १४मन्त्रविद्याभेदे “विद्याप्रधैन विजयां जयाञ्च” भट्टिः।

विजल्प पु० “व्यक्तयाऽसूयया गूढमानमुद्रान्तरालया। अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः” उज्ज्वलमण्युक्ते वाक्यभेदे।

विजात त्रि० विरुद्धं जातः। १जारजाते विशेषेण जाता। २जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री हेमच०। अप्यविजन्मनि।

विजातीय त्रि० विभिन्नां जातिं धर्ममर्हति छ। विभिन्न-

विजिगीषा स्त्री विजेतुमिच्छा वि+जि-सन् भावे अ। १क्रोधादपूर्वेच्छया निन्दनीयकर्मादौ प्रवृत्तौ २तन्निन्दाऽभावे रमा० ३विजयेच्छायाञ्च। उ। विजिगीषु जयेच्छावति त्रि० शब्दच०।

विजिगीषाविवर्जित त्रि ३त०। औदरिके अमरः।

विजिन(ल) न० विज-इनच् इलच् किच्च। सरसव्यञ्जने “शाकरूपरसाचक्रे व्यञ्जने तु भवेत् लवम्। तैलपाकघसंस्कारे प्रयत्नसुपसंस्कृतम्। विजिनं कालशीकस्य विजिलं विच्छिलस्य तत्” शब्दर०।

विजुल पु० विज-उलच् किच्च। शाल्मलीकन्दे राजनि०।

विजृम्भण न० वि जृभि-ल्युट्। १विकाशे २मुखविकाशहेतुभूते वायुव्यापारभेदे (हाइतोला)। अ विजृम्भा स्त्री।

विजृम्भित त्रि० वि+जृभि-क्त। १विकसिते मेदि० २जृम्भायुक्ते भावे क्त। ३प्रकाशे ४चेष्टायां ५जृम्भायां च मेदि०।

विज्जन न० विद्-वेधनं जनयति जन-अच्। बाणे त्रिका०

विज्जल न० व्यध-ताड़ने क्विप् विधा जडयति जडि-अच् डस्य लः। १बाणे त्रिका०। २पिच्छिले हेमच०।

विज्जुल न० विज-उलच् जुट्। त्वचे (दारचिनि) राजनि०

विज्जुलिका स्त्री विज्जुल+संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम्। जतुकायां राजनि०। [विज्जुले पु० राजनि०।

विज्ञ त्रि० विशेषेण जानाति वि+ज्ञा-क। १प्रवीणे अमरः। २प-

विज्ञात त्रि० वि+ज्ञा-क्त। १ख्याते अमरः। २ज्ञाते च।

विज्ञान न० वि+ज्ञा-ल्युट्। १ज्ञाने २कर्म्मणि मेदि० ३शि-

स्यादिज्ञाने अमरः। ४वेदान्तोक्ते जीवविज्ञानशक्तिभेदे च। ५बौद्धमतसिद्धे आलयरूपे ज्ञाने च। "षडङ्गानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः। विज्ञानमितरद् विद्यात् येन धर्मो विवर्द्धते" कूर्मपु० १४अ० उक्ते ६षडङ्गविद्याज्ञाने च।

विज्ञानमयकोष पु० विज्ञानात्मकः कोष इवावरकत्वात्। ज्ञानेन्द्रियसहिते बुद्धिपदार्थे।

विज्ञानस्कन्ध पु० बौद्धमतसिद्धेषु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपेषु स्कन्धेषु आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहे।

विज्ञानिक त्रि० विज्ञानमस्त्यस्य ठन्। विज्ञानयुक्ते भरतः।

विज्झोली स्त्री विज–उल–पृषो०। पङ्क्तौ त्रिका०।

विट आक्रोशे भ्वा० पर० सक० सेट्। वेटति अवेटीत्।

विट पु० विट क। १विटपे जारे अमरः। २शृङ्गाररसनायकानुचरे "सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः। वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्" सा०द०। ३धूर्त्ते, "विट! विटपममुं ददस्व तस्यै" माघः ४पर्वतभेदे ५लवणभेदे ६खदिरभेदे ७मूषिके च मेदि०। ८नारङ्गवृक्षे शब्दमाला।

विटङ्क न० वि+टकि–घञ्। कपोतपालिकायां प्रासादाद्यग्रे काष्ठनिर्मिते कपोतावासस्थाने। (पायराखोप) अमरः।

विटप पुंन०। विटं विस्तारं वा पाति पिबति वा पा–क। १शाखायां, २पल्लवविस्तारे अमरः। ३स्तम्बे ४पल्लवे च शब्दर० ५विटपाकृतौ ६तदपार्श्विनि च मेदि० "पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाद् विट! विटपममुं ददस्व तस्यै" माघः। ७आदित्यपत्रे पु० राजनि०। ८देहमध्यस्कन्धान्तरस्थाने हेमच० ९वटाधिपे मेदि०। [वृक्षे राजनि०।

विटपिन् पु० विटप+अस्त्यर्थे इनि। १वृक्षे अमरः। २वट-

विटप्रिय पु० ६त०। मुद्गरवृक्षे राजनि०।

विटमाक्षिक पु० विटप्रियः माक्षिकः। धातुभेदे हेमच०।

विटि(टी) स्त्री विट–इन् वा ङीप्। पीतचन्दने शब्दमाला।

विट्खदिर पु० विडिव दुर्गन्धः खदिरः। (गुयेबावला) वृक्षे अमरः। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

विट्चर पुंस्त्री विषि-विष्ठां चरति चर-अच्। ग्राम्यशूकरे

विट्पति पु० विशति विश-क्विप् विशः कन्यायाः पतिः। जामातरि जटाधरः। [वणिग्भेदे जटा०।

विट्सारिका स्त्री विडिव दुर्गन्धः सारिका। (गुयेशालिक)

विठ आक्रोशे भ्वा० पर० सक० सेट्। वेठति अवेठीत्।

विड न० विड–क। लवणभेदे अमरः। "विडं सक्षारमूर्द्ध्वाधःकफवातानुलोमनम्" ऊर्द्ध्वं कफमधोवातं सञ्चारयतीत्यर्थः। "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च। विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनुत्तत्" भावप्र०।

विडङ्ग पुन०विड–अङ्गच्। १स्वनामख्याते औषधभेदे अमरः। "विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु। शूलाध्मानोदरश्लेष्मक्रिमिवातविबन्धनुत्" भावप्र०। २अभिज्ञे त्रि० मेदि०।

विडम्बन न०वि-डबि+ल्युट्। १तिरस्कारणे २अनुकरणे च। युच्। विडम्बनाप्यत्र स्त्री। "रमय तेऽन्या हरतो विडम्बनेति" कुमारः।

विडाल पुंस्त्री विड-कालन्। स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २नेत्रपिण्डे मेदि० ३नयनौषधभेदे च भावप्र० ४विदार्यां स्त्री राजनि० ङीष्। संज्ञायां कन्। हरिताले न०। स्वार्थे क। विडालके पशौ पु० स्त्री०। संज्ञायां कन्। नेत्रौषधभेदे तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा "विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते। तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत्"। मुखालेपस्तु "कङ्कणस्य चतुर्थांशो मुखालेपः कनिष्ठकः। मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत्"। स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् शुष्को न शुष्यति। तेनापि शुष्कहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम्"। स च "यष्टीमैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः। जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः"। तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्। "रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि। वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः"।

विडालपदक न० कर्षपरिमाणे भावप्र० कर्षशब्दे १७७४ पृ० दृश्यम्। [शब्दे २४१४ पृ० दृश्यम्।

विडीन न०वि+डी–क्त। पक्षिणां गतिभेदे जटा० खगगति-

विडुल पु० विड-कुलच्। वेतसवृक्षे हेमच०

वि(बो)डौजस् पु० विष-क्विप् विट् व्यापकमोजो यस्य पृषो० वा षोत्। इन्द्रे अमरः।

विड्गन्ध न० विष इव गन्धोऽस्य। विड्लवणे रत्नमाला।

विड्लवण न० विडिव दुर्गन्धं लवणम्। स्वनामख्याते लवणभेदे रत्नमाला।

विड्वराह पुंस्त्री० विट्प्रियो वराहः शाक०। १ग्राम्यशूकरे जटा० स्त्रियां ङीष्। "षष्ठं विड्वराहम्" इति श्रुतिः।

वितंस पु० वि+तन्स-घञ्। पक्षिणां बन्धनसाधने रज्जु-प्रभृतौ भरतः।

वितण्डा स्त्री वि+तडि-भावे अ। स्वपक्षास्थापनेन परपक्षमात्रनिराकरणे कथाभेदे अमरः। २कम्बीशाके ३शालूये ४करम्भां मेदि० ५दर्व्यां शारा०।

वितण्डालक्षणञ्च गौ० सू० उक्तं यथा "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" सू० "स जल्पो वितण्डा भवति किंविशेषणः। प्रतिपक्षस्थापनया हीनः। यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति। अस्तु तर्हि प्रतिपक्षहीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्मात् यथान्यासमेवास्तु" वा०भा०। इतो तु सूत्रमन्यथा व्याख्यातं यथा

"प्रमाणाभ्यां वितण्डां कथयति च इति। यद्यपि तन्त्रस्थेन जल्पो न परामृष्टः" स्मर्यते जल्पस्य स्थापनावत्त्वतः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरहात् तथापि स्थापनाहीनत्वं विहाय जल्पैकदेशः परामृश्यते प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षः तथाच प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति। न च स्वस्य स्थापनीयाभावात् कथमियं कथा प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् परपक्षखण्डनेन जयस्यैवोद्देश्यत्वात्। परे तु परपक्षखण्डनेनैव स्वपक्षस्थापनादेव सिद्धिसाधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वदन्ति"।

वितथ त्रि० वि+तन-क्थन्। मिथ्याभूते पदार्थे अमरः। भावे क्त। वितथ्य तत्रैव। [उणादिको०

वितद्रु स्त्री वि+तन-द्रु उणादिकः। पञ्जाबदेशस्थे नदीभेदे

वितरण न० वि+तॄ-ल्युट्। दाने अमरः।

वितर्क पु० वि+तर्क-भावे अच्। १सन्देहे २ऊहे च मेदि०। ३ज्ञानस्थपके शब्दर०। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ० दृश्यम्।

वितर्दि स्त्री वि+तर्द-इन् वा ङीप्। वेदिकायाम् अमरः। पृषो० वितर्द्धिरप्यत्र स्त्री भरतः वा ङीप्।

वितल न० विशेषेण तलम्। पातालभेदे शब्दर०। पातालशब्दे ४२९९ पृ० दृश्यम्। २तलशून्ये त्रि०।

वितस्ति पुंस्त्री० वि+तस-क्तिच्। द्वादशाङ्गुलपरिमाणे वि-स्तृतकनिष्ठाङ्गुष्ठान्तपरिमाणे अमरः।

वितान न० वि+तन-कर्मभावादौ घञ्। १वृत्तिभेदे मेदि० २अवसरे विश्वः। ३यज्ञे ४विस्तारे अमरः ५चन्द्रातपे पुंन० ६तुच्छे ७मन्दे च त्रि०अमरः। ८शून्ये त्रि० भरतः। स्वार्थे क। चन्द्रातपे ९संज्ञायां कन्। काठुक्षे राजनि०। १०आहवनीयाद्यग्नीनां विस्तारे। वितानेन निर्वृत्तः ठक्। वैतानिक वितानसाध्ये अग्न्याधेयप्रभृतौ त्रि० "अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि" आश्व० श्रौ० २सू०। "वितानेषु भवानि वैतानिकानि वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽत्र सूत्रे आधवनीयाऽग्नीनां विस्तारवचनः" नारा०। वितायन्तेऽग्नयोऽस्मिन् वि+तन० आधारे घञ्। ११अग्निहोत्रादिकर्मणि। "अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं व्याख्यास्यामः" आ० श्रौ० १सू०। "विततः अग्नयो यस्मिन्निति श्रौतकर्मजातमग्निहोत्रादि वितानशब्देनोच्यते" नारा०। तत्र साधु ठक्। वैतानिक अग्निहोत्रादिकर्मसाधने अग्नौ पु०। "वैतानिकेऽग्नौ कुर्वीत" मनुः।

वितानमूलक न० वितानाय मूलमस्य कप्। उशीरे राजनि०।

वितुन्न न० वि+तुद क्त। १सुनिषण्णके अमरः संज्ञायां कन्। २धान्यके ३शैवाले च न० अमरः। ४भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०। संज्ञायां कन्। ५तामलक्यां पु० अमरः।

वित्त त्यागे चुरा० उभ० सक० सेट्। वित्तयति ते अविवित्तत् त वित्तापयतीत्यपि।

वित्त न० विद्यते लभ्यते विद-क्त। १धने अमरः। विद-क्त वा दस्य न नः। २ख्याते, ३विचारिते ४ज्ञाते हेमच० ५लब्धे च त्रि०।

वित्ति स्त्री विद-क्तिन्। १ज्ञाने २लाभे ३विचारे च मेदि०।

वित्तेश पु० ६त०। कुबेरे।

वित्सन पु० विद्-लाभे क्विप् तां सनोति सन-दाने अच् वृषभे शब्दच०। [अवेविदत।

विथ याचने भ्वा० आ० द्विक० सेट् अस्य न लुघाः। वेथते

विथुर पु० विथ-उरच् किच्च। १चोरे २राक्षसे च उज्ज्वल०।

विथ्या स्त्री विथ-यत्। गोजिह्वायाम् शब्दच०।

विद चेतनाख्याने, वादे च सक० वासे अक० चु० उभ० सेट्। वेदयति ते अवीविदत त।

विद लाभे तु० उभ० सक० अनिट् मुचादि। विन्दति ते। इरित् अविदत् अवित्त। विवेद विविदे। वेत्ता वित्तम्।

विद विचारे रुधा० आ० सक० अनिट्। विन्ते अवित्त।

विद भावे, दिवा० आ० अक० अनिट्। विद्यते अवित्त।

विद् ज्ञाने अदा० पर० सक० सेट् । वेत्ति-वेद । अवेदीत् ।

विद् पु० विद्-क्विप् । १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विद पु० विद्–क । १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विदंश पु० विदश्यतेऽनेन वि+दन्श करणे घञ् । अवदंशे (चाटनि) राजनि० ।

विदग्ध त्रि०वि+दह-क्त । १नागरे त्रिका० २निपुणे राजनि० ३पण्डिते च शब्दच० । ४नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जरी । परकीयाशब्दे ४२११ पृ०दृश्यम् । ५विशेषेण दग्धे त्रि० ।

विदथ पु० विद-अथच् । १योगिनि, २कृतिनि च मेदि० ।

विदर न०वि+दृ-अप् ।(फणिमनसा) वृक्षे शब्दर० । भावे अप् २विदारीकरणे पु० शब्दर० । प्रा०ब० । ३विगतभये त्रि० ।

विदर्भ पुंस्त्री० विगताः दर्भाः कुशा यतः । देशभेदे कुण्डिननगरे (वड़नागपुर) ।

विदल त्रि० विशेषेण दलति दल-पचाद्यच् च । १द्विधाभूते २दाडिमवल्कले ३वंशादिपात्रे ४स्वर्णादिरजते च न० । ५कषायादौ न० अमरभरतौ ६रक्तकाञ्चने ७पिष्टके न० शब्दच० । ८त्रिपुटि (तेवोड़ि) स्त्री राजनि० । प्रा०ब० । ९दलशून्ये त्रि० ।

विदा स्त्री विद-अङ् । १ज्ञाने २बुद्धौ च मेदि० ।

विदादि पु०अपत्यादौ "विदादिभ्योऽञ्" पा०अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० गणसूत्रे दृश्यः ।

विदार पु० वि+दृ-णिच भावादौ अच् । १विदारणे २जलोच्छ्वासे च मेदि० । ३युद्धे हेमच० । ४द्विधाकरणे ।

विदारक पु०वि+दृ-णिच्–ण्वुल् । १जलमध्यस्थतरुशिलादौ अमरः । २विदारणकर्त्तरि त्रि० ३शुष्कनद्यादेर्जलधारणयोग्ये गर्त्ते न० वर्द्धमानः । ४जलवल्मीके शब्दर० ।

विदारण न०वि+दृ णिच्–भावादौ ल्युट् ।१भेदने २विडम्बे च मेदि० । ३मारणे शब्दर० । ४युद्धे पुंस्त्री० मेदि० । ५कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच० ।

विदारिणी स्त्री वि+दृ-णिनि ङीप् । काश्मर्य्याम् राजनि० ।

विदारी स्त्री वि+दारि+कर्मणि अच् गौ० ङीष् । १शाल-पर्ण्याम् । (शालपान) मेदि० ।२भूमिकुष्माण्डे च अमरः "विदारी वातपित्तघ्नी मधुरा स्वादु रसायनी" राजव० । ३क्षुद्ररोगभेदे भावप्र० "यदाकृतोऽदं श्वयथुं सुताम्र-मनन्तरे पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्यात् वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते" स तु सुश्रुते येन पार्श्वेन विशेषात् सातत्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवतीत्यर्थः" ।

विदारीगन्धा स्त्री विदार्य्याः भूमिकुष्माण्डस्येव गन्धो यस्याः । शालपर्ण्याम् (शालपान) अमरः ।

विदाव पु० वि+दु-अप् । १अवचयार्थे २प्रचयाथे हेमच० ।

विदाहिन् न० वि+दह-णिनि । दाहजनकद्रव्ये ।

विदित त्रि० विद-क्त । १ज्ञाते अमरः २प्रार्थिते च मेदि० ३कवौ पु० जटा० । भावे क्त । ४विज्ञातौ ५प्रतिज्ञाने शब्दच० ६ज्ञाने च । तदस्त्यस्य अच् । ७ज्ञातरि त्रि० । "विदितः समाधयत्विति" किरा० ।

विदिश् स्त्री विगता दिशौ । दिशोर्मध्ये अग्निनैरृतिवायवीशानकोणचतुष्टये अमरः ।

विदु पु० विद-कु । हस्तिकुम्भमध्यभागे अमरः ।

विदुर त्रि० विद-कुरच् । १नागरे २धीरे ३कौरवाणां जन्मनि दासीगर्भजाते धर्म्मावतारभेदे च मेदि० भा०आ० १०६ अ० । ४ज्ञातरि च अमरः ।

विदुल पु० विद-कुलच् । १वेतसे २अम्लवेतसे मेदि० ३गन्धरसे च रत्नमा० । ४क्षत्रियभेदे भा० उ० १३२ अ० ।

विदूर न० विशिष्टं दूरम् । १अतिदूरे २तत्रस्थे पदार्थे त्रि० "विदूरे केयूरे कुरु" इति सा०द० ३पर्व्व० । ३वैदूर्य्यमणिसमुद्भवस्थाने पु० "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्" कुमारः ।

विदूरज न० विदूरे देशभेदे जायते जन-ड । वैदूर्य्यमणौ ।

विदूरथ पु०१द्वादशमनोः पुत्रभेदे २पौरवे नृपभेदे विष्णुपु०४अ० ।

विदूराद्रि पु० विदूरे देशेऽद्रिः पर्व्वतः । पर्व्वतभेदे । यत्र वैदूर्य्यमणिरुत्पद्यते ।

विदूषक पु० विदूषयति वि+दूष-णिच-ण्वुल् । १शृङ्गाररसस हायभेदे २परनिन्दके त्रि० मेदि० । "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः । कुसुमवसन्ताद्यभिधाः कर्म्मवपुर्वेशभाषाद्यैः । हास्यकरः, कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्म्मज्ञः" सा० द० ३प० ।

विदेश ५० विभिन्नो देशः । देशान्तरे "को विदेशः सविद्यानाम्" चाणक्यः ।

विदेह पु० विगतो देहः देहसम्बन्धो यस्य । १जनकाख्ये नृपे "अयमात्मे तनो यस्य वशिष्ठशापनष्टधृतः । तं हृष्ट्वा कुपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽसि पार्थिव! । यस्मात् तस्मात् समेवं त्वां विदेहस्त्वं भविष्यसि" वह्निपु० । तदीये २जनपदे च स च देशः मिथिलादेश इति ख्यातः । कूर्म्मविभागे दृ०सं०१४अध्या० । कूर्म्मविभागशब्दे दृश्यम् । इतश्च श्लोकम् न०व०प ३वेदेहस्त्रियाम् ४देहसम्बन्धशून्ये

च सि० कौ०। मिथिलायां स्त्री हेमच०। ५ देहशून्ये देवे पात० सूत्रभाष्यादौ देवस्य विदेहत्वं वर्णितं यथा “भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्” सू०। “स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति” “भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्” विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो(भो)गेन चित्तेन कैवल्यपदमनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति” भाष्यम्। “भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या स एवायं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः। तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति विशेषविधानेन शेषस्य तदनुपायत्वं निषेधति। केषां तर्हि भवप्रत्ययः। इत्यत उक्तमेवोत्तरम्। विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः। तद् व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपद्यमानास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषतया षाट्कौशिकशरीररहिताः विदेहाः ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः। अदर्शितत्वात् कैवल्येन सादृश्यम्। साधिकारसंस्कारशेषतया च वैलक्षण्यम्। संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित् पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः। प्राप्तावधयः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति तथा च वायुप्रोक्तं “दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णम्” विवरणम्। तेषां देवानां मध्ये यस्य विवेकख्यात्युदयस्तस्य कैवल्यप्राप्तिः “यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स विमुच्यते” इति श्रुतेः। जीवितावधि देहशून्ये पुण्यचेतने धर्मात्मके देवे च। अविमुक्तशब्दे ४६१ पृ० दृश्यम्।

विदेहकैवल्य न० कर्म०। ‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते’ इत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपातानन्तरं निर्वाणमोक्षे।

विदेहकैवल्यनिष्पत्तिप्रकारादि शा० सू० भाष्ययोरुक्तं यथा “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते” सू०। अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” इति। “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपातात् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्त्तेत न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति। ननु अपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते न, तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानापाश्रयं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनेन दग्धमिति साध्वेतत् आरब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यम्” भा०। तत्रैव ४पादे च सू०भाष्ययोरुक्तं यथा “सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्” सू० “एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” श्रुतिविषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं भाष्यकृता यथा “केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति कुतः? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दात्” भा०। “मुक्तः प्रतिज्ञानात्” सू०। “योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स पूर्वबन्धनविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते” कुतः? प्रतिज्ञानात्। “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” इति प्रतिज्ञाय “अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति चोपन्यस्य “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः” इति (श्रुतिः) भा०। “अविभागेन दृष्टत्वात्” सू०। “अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः? दृष्टत्वात्” “यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानतः आत्मा भवति गौतम!” इत्येवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नद्यादिसमुद्रादिनिदर्शनानि च” भा०। विवेकचू० चोक्तं यथा “पाथोघटकलशघटाम्बराद्या दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव। देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यम् ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम्। विलयनं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि। तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते। घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम्। तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम्। क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले। संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः। एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम्। ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्त्तते पुनः। सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः। अमुष्य ब्रह्मभूतत्वात् ब्रह्मणः कुत उद्भवः”।

"विद्यतश्च विद्यन्ते न तत्र प्राप्यानुदन्ताभवन्ति एकैव मनसो दीव्यन्ते" इत्याद्या श्रुतयश्चात्र प्रमाणम्।

विद्ध त्रि॰ व्यध-क्त। १छिद्रिते अमरः। २क्षिप्ते ३सदृशे ४आघाते मेदि॰ ५ताडिते च।

विद्धकर्ण पु॰ विद्धः कर्ण इव पत्रमस्य। पाठायाम् (आकनादि) शब्दचन्द्रिका। स्त्रीत्वमपि तत्रैव अमरः। ङीप्। स्वार्थे क। तत्रार्थे स्त्री शब्दर॰। [पद्मार्थे॰ त्रि॰।

विद्यमान पु॰ विद-शानच्। १वर्त्तमानकाले, २सद्भूतके

विद्या स्त्री विद-क्यप्। १ज्ञाने। २तत्त्वसाक्षात्कारे "विद्यया अमृतमश्नुते" इति श्रुतिः। ३दुर्गायां शब्दच॰ ४सिद्धिकादिसाधने शब्दच॰ तन्त्रोक्ते ५देवीमन्त्रे च। "मन्त्रयन्त्रसम्प्राप्ति तस्य विद्या न सिध्यतीति" ग्रन्थान्तरः। ६विद्याभेदौ शास्त्रे "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश। आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः" शा॰ त॰ विष्णुपु॰। विद्याभेदे देवताभेदाः हेमा॰ व्र॰ विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता यथा "ऋग्वेदस्तु स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः। सामवेदं तथा विष्णुः रुद्रस्त्वाथर्वणो भवेत्। शिक्षा-प्रजापतिर्ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः। सरस्वती व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः। छन्दो विष्णुस्तथैवात्र ज्योतिषं भगवान् रविः। मीमांसा भगवान् सोमो न्यायमार्गः समीरणः। धर्मश्च धर्मशास्त्राणि पुराणञ्च तथा मनुः। इतिहासं प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः शतक्रतुः। आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः। कलावेदो महादेवी कामशास्त्रं महेश्वरः। बहुरूपः पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा। पातञ्जलमनन्तश्च सांख्यञ्च कपिलो मुनिः। अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। कलाशास्त्राणि सर्वाणि वासुदेवो जगद्गुरुः। अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्माणि प्रचक्षते। स एव देवता तस्य शास्त्रं कर्म च दैवतम्"। श्रुतौ तु विद्याभेदः द्विविधः पराऽपराभेदात् उक्तः। यथा मुण्डकश्रुतौ सा परा "यया तदक्षरमधिगम्यते सा परेतिश्रुतेः"। ऋग्वेदादिरूपा अपरा सा च अध्ययनाध्यापनरूपा।

विद्याचण(ञ्च) त्रि॰ विद्यया ख्यातः। विद्या+चण(ञ्च) विद्यया वित्ताते। [ख्याते।

विद्याचुञ्चु पु॰ विद्यया वित्तातः विद्या+चुञ्चु। विद्यया

विद्यादल पु॰ विद्यायै स्वानाय दलतेऽसौ। भूर्जवृक्षे शब्दच॰

विद्यादान न॰ ६त॰। १अध्यापने २पुस्तकादिदाने च। "विद्यादानन्तु अध्यापनेन आत्मना विविच्यार्थबोधेन च भवतीति ज्यो॰त॰रघु॰। तत्राध्यापनविधिः श्रुतौ यथा "योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काको मत्स्यभिन्नात् चैवमेव दारुणपाहत्यात् अनध्यापने दोषश्रवणात् तत्रावश्यकत्वं गम्यते। "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" इत्यादिश्रुतौ च अध्यापनविधिलाभः। व्याख्यानादिविधिलाभस्तु "अज्ञानतिमिरोऽन्धेनाम् इत्थेवर्णज्ञानिताम्। निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया। इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः" ज्यो॰त॰। तदेवपुस्तकादिदानस्यापि तत्साधनप्रभावात् तत्र प्रामाण्यरूपविद्यादानप्रकारः हेमा॰दा॰वह्निपु॰उक्तो यथा "वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम्। तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः। तथाहि शास्त्रे लिख्य धर्मशास्त्रस्य वा पुनः। पठनं कारयेत् राजन्! यदीच्छेत् धर्ममात्मनः। गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च। तथाहं तेन दत्तानि भवन्ति कपिलप्रभ!। धर्माधर्मौ न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना। तस्मात् सदैव धर्मात्मन्! विद्यादानरतो भवेत्। वेदशास्त्रस्य दद्यो यदि नेव कपोताभ!। ततोऽस्मानन्तयोऽन्यस्य कारणम् आगतो भवेत्। ब्रह्माद्याः सुराः सर्वे अन्यो हव्यकव्यभुजः। मनुष्याः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः। चतुर्दशानां राजेन्द्र! एकसप्ततिसंख्यया। वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमैः। इत्युपक्रमे "दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद् विद्यां विहाय वदनात्मकतायिवाचाम्। गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं तां यच्छतां किमिति भूप! भवेन्न दत्तम्"। तत्रैव नन्दिपु॰ "अध्यापयेच्छुभान् शिष्यान् अभिजातान् सुमेधसः। एवं विद्याप्रदानं हि सर्वदानोत्तमोत्तमम्। सर्वदा सर्वधर्मानामयं च प्रव उत्तमः। अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः"। अथविद्यादानासामर्थ्ये भा॰ त॰ भविष्यपु॰ उक्तं यथा "अध्यापकस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयति द्विजान्। किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता"। तदेतदभूतपुस्तकादिदानमपि विद्यादानं हेमा॰ दा॰ उक्तं यथा नन्दिपु॰ "विद्या च सर्वदा दानानां शृणुतोऽस्य विधिं बुधः। शुश्रुवा विद्यायाः विविधा सुवाचा भाषिता तांना। तत्पात्रेभ्यस्तां दद्यात् विशेषात् गुरुशालिन्युप

योऽस्य यद् यत्र तत्तस्य प्रतिपादयेत्"। ततः पुस्तकलेखन-प्रकारस्तद्दानविधिश्च विस्तरेणोक्तस्तत्र द्रष्टव्यः। विद्योपयोगिद्रव्यादिदानेऽपि विद्यादानं भवति यथोक्तं हेमा०दा० देवीपु० "आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानं करोति यः। असाध्यं फलमाप्नोति आयतनं न संशयः। स्त्री तथानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्। भर्त्ता चैव महाभागा विधवा च तद्धितैः"। विद्याकलापे "विद्यालिङ्गे सदा दद्याद् वस्त्राभ्यङ्गञ्च भोजनम्। दर्शिका पुटकं दीपं यथाशक्त्या विना न यः। लेखनीघटितं तीक्ष्णं मषीपात्रन्तु लेखनीम्। दत्त्वा तु लभते वत्स! विद्यादानमनुत्तमम्। पुस्तकाधारकं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम्। विद्यादानमवाप्नोति फलमत्यन्त बुद्धिमान्। कम्बलं तापनञ्चैव दद्यात्तन्मतमपि वा। विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदम्। अञ्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे। भूमिर्दत्ता भवेत्तस्य स्वर्गराज्यफलप्रदम्। यस्तु भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रमाणाच्च संशयः"। "येऽपि पत्रं मषीपात्रं लेखनीं सम्पुटादिकम्। दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम्। यान्ति लोकान् शुभान् नार्यः पुण्यभाजो नराधिप!"। नन्दिपु० "विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात् पुस्तकस्य च। शिल्पानि शिक्षयेद् यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत्। विद्याभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलम्। वर्त्तितेन प्रवृत्तस्य तथा कृत्वा निवारणम्। विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्या विचारणा। पापकृत्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां गतिम्। विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते। तेन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" विष्णुधर्मो०। तत्रैव स्कन्दपु० विद्यादानोपक्रमे "पुस्तकास्तरणं दत्त्वा वहनं तत्प्रमाणतः। सदासनं वितानं वा शिवलोके महीयते। यः कौशेयकृतं चित्रं चित्रवर्णं सुलक्षणम्। दद्याद् सम्पुटकं कृत्वा चर्मणा वापि निर्मितम्। शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतवे। स-वर्त्तं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत्। यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्वरत्नोपशोभितम्। सपिधानं समद्भुतं विद्याकोशगृहाश्रयम्। कारयेद्दापि रौप्येण ताम्रेण चतुरस्रकम्। कांस्यारकूटं लौहं वा दारवं वापि निर्मितम्। सकलावारिरत्नेन सर्वपापमिमवेन च। प्रशस्तवहिरा नठवेत विद्यादाने नवं स्थितम्। सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेशनम्। कुम्भीतालकसंयुक्तं विद्यावर्त्तिकरण्डकम्। एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा स्थितं नृपः। विद्याविष्टापनं तत्र संपूज्य विधिवद्बुधः। तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहं न्यसेत्। एवं यः शिवविद्यायाः कुर्यादायतनं शुभम्। स मुक्तः पातकैः सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत्। विद्यामण्डपकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे। तत्राभ्यस्य शिवां विद्यां तद्व्याख्यां शृणुयात्ततः। योऽपि याति शिवस्थानं कार्यकारणवर्जितम्। अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रयत्नतः। स कामाक्षयिकं सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात्"। तत्रैव देवीपु० "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः। इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतो याति परां गतिम्। यस्तु देवालये नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत्"। वराहपु० "लेखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं सुपात्रे सदा। तपस्विने, धर्मरते मतिपावनतत्परे। वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत्। वाचकं पूजयेच्चापि वस्त्रालङ्कारभूषणैः। अनेनैव विधानेन विद्यादानफलं लभेत्"।

विद्याधन न० विद्यया लब्धं धनम्। विद्यया लब्धे "उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्। विद्याधनन्तु तद्विद्यात्" इति, "शिष्यादार्त्त्विज्यतः प्राप्तं सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्। स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। विद्याधनन्तु तत् प्राहुः" इति "शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयम्" इत्युपक्रम्य "परं निरस्य यद्देन विद्यया द्यूतपूर्वकम्"। विद्याधनं तु तद्विद्यादिति ज्ञेयं च धने।

विद्याधनविभागे विशेषः "विद्याधनं तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागी तदीयवतां तस्य यदि विद्यानुपालिनः" दायभा०। दायतत्त्वे तु "भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्" इति पाठः। दायभा० नारदवाक्ये "देयं वैद्येन तद्धनम्" पाठः। "परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या। तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते" दाय०त० कात्यायनः। "अस्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात्" रघु०। "नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्। समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्" "कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां

-पिहतोऽपि वा। मौर्वीभावं न यदि मे तद्विधाभ्य बृहस्पतिः" दायत०।

विद्याधर पु० विद्यां मन्त्रादिकं धरति धृ-अच्। १देवयोनिभेदे अमरः। २विद्याधारके त्रि०।

विद्यारम्भ पु० ६त०। पञ्चमवर्षे शिशोः कर्त्तव्ये विद्याया आरम्भे तद्व्यापारादि० ज्यो० त० उक्तं यथा "संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चापि सरस्वतीम्। स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां स्वां विद्यां विशेषतः" विष्णु ध०। "मृगकरशिरमूलाश्लेषहस्तत्वष्टपौष्णश्रविषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे। उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यैरपठनदिनवर्ज्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे" दीपिका। "विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ। मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः" मदनपा०। "विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्वेतभानोर्दिवसे च बहुभिरपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र। नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे छायासूनावपि च तनयः कीर्त्त्यन्तेवमाद्याः" इत्येषु रोग्य गोचरे तत्रत्येऽर्केऽप्यौन्द्रुहितः। शुक्रेन्दू बुधश्च विद्यारम्भः प्रशस्यते"। "प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्। अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजाशीर्भिः समन्वितम्। बृहस्पतिः। तद्विधिः संस्कारतत्त्वे दृश्यः। अविद्या बुधसोमयोरिति धनुर्विद्याविषयम् यथोक्तं दीपिकायाम् "अदितिसुतयमार्केस्वातिचित्रान्त्यवैधृत्युत्तरविषमूलाश्लेषाम्बुनाश्वभेषु। सितगुरुबुधवारे विष्णुबोधे विधौ च शुभमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम्" तथाच्यरम्पचक्षे विद्यारम्भे च समयविरोधककोष्ठाह" पी० धा० लम्बिकः "शुभाः पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः। आदशायकमस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः। शुभाः केन्द्रत्रिकोणस्थाः धनलाभगताः शुभाः। सर्वे लाभे प्रशस्ताः क्षुरचरणचक्षे शिशोः"। अक्षरचक्षं विद्यापचक्षम्" अक्षयलाभ अक्षरारम्भस्थैव प्राशस्त्यता। "अष्टमगते भास्वति पञ्चमेऽब्दे" वशिष्ठोक्तेः।

विद्युत् स्त्री विद्योतते वि+द्युत-क्विप्। १तडिति अमरः २सन्ध्यायाञ्च विगताद्युत् ६ब० शा०व०शा०म०ण०र० त्रि०मेदि०। विद्युतश्च चतुर्विधाः "कपिलातिलोहिता च सितपीतास्तथा च स्युः। बहुवृष्टिकरी ताम्रा सितवर्णा वातकारिका। पीताश्च दुर्भिक्षाय विद्युतः स्मृताः"। तत्र "वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्" ज्यो०। आन्तरिक्षोत्पातविद्युत्कारणञ्च श्रीपतिनोक्तं यथा "निर्घातोल्काशनयस्तरवर्षुर्विद्युत्तथा ग्रहाणाः संभवन्ति भगमरपटीवेषपूर्वोत्पाताः" "भुवनकाननधिमध्ये वायुनोऽभिः स्थितोऽस्मात् पवितभरनिपात्यात् विद्युतस्तत्स्तु विद्युतः"। तदभिघातादुपयन्ताभिघातसमुत्थकारणमनभाद्युतं तेजः पार्थिवं तत्पिण्डितम्। यावद् मनदायाते पतिश्चाद्भुतयोः। पार्थिवत् पतति प्रायो कालामन्धकारेऽन्यन्ते। अतः प्रावृषि जैवेते पांशवः प्रचरन्ति हि। तद् मेघा पार्थिवं चाप्यं तेजसं तत्तदुत्थितम्। अतो निर्मेघदाहेन भूमिस्थे रक्तमुच्यते"।

विद्युत्प्रिय न० ६त०। विद्युदाकर्षके कांस्ये धातौ हेमच०।

विद्युन्माला स्त्री अष्टाक्षरपादके छन्दोभेदे। "मो मो गो गो विद्युन्माला" छन्दोम०। [राक्षसभेदे २राक्षसभेदे च।

विद्युन्मालिन् पु० राक्षसभेदे भाग०१।७ स०। १रामायण-

विद्र न० व्यध-रक् द्यान्तादेशः। छिद्रे शब्दच०।

विद्रधि पु० वेशनेन विद्र हृदयं दधाति दध-कि पृषो०। रोगभेदे। तद्व्याधि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्विकं सामान्यं लक्षणमाह। "त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम्। महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथ वायतम्। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः" अस्थिसमाश्रिता दोषा इति बहुलाभियोगाद् विद्रधेर्भेदार्थम्। अतो प्रणयोश्च दोषाणामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति इति प्रणयोगात् दाहचम्। आयतन्दीर्घम्। षड्विधत्व लक्षयोति। "यथा दोषैः पृथक् सर्वैः क्षतेनाप्यसृजा तथा। षण्णां तेषां लक्षणं सम्पदयते" अथ विशिष्टानि लक्षणानि। तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः। चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः" विषमो भवत् अयमत्रः अर्थं ग-त्वात्। चित्रोत्थानप्रपाकः चिरादिसम्भादुत्थानमहद्गतिः प्रपाकश्च यस्य च। अथ पैत्तिकमाह "पक्वोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान्। क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः"। अथ श्लैष्मिकमाह। "शराव-सदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः। चिरोत्थान

प्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः । तनुपीतासिताश्चैवास्रा-वाः कफशोणिताः"। अथ सान्निपातिकमाह । "नाना-वर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् । विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः"। नाना अनेकविधाः वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः । रुजा तोददाहकण्ड्वादिरूपाः स्रावाः तनुपीतसिताः यस्य सः । घाटालः घाटाकोटिः घाटाकोटिर्घाटायः अत्युच्छ्राय इत्यर्थः । विषमः निम्नोन्नतः । विषमं पच्यते चिराचिरत्वभी-दोषाणामुद्रेकभेदेन विषमं यथा तथा पच्यते । अथाभिघातजस्यागन्तोः विद्रधेः लक्षणपूर्वकं लक्षणमाह । "तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणाम् । क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयेत् । ज्वरस्तृष्णा च दा-हश्च जायते तस्य देहिनः । आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्त-विद्रधिलक्षणः"। तैस्तैर्भावैः काष्ठलोष्ट्रपाषाणादिभिः अभिहते यदा रक्तस्रावो भवति । तथाभिहते क्षते क्षते वा यत्र वा काष्ठलगुडादिभिः क्षते यथा रक्तस्रावो भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्मा । अत्र अपथ्यसेवनेन कुतस्य क्ष-ताते तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्यूष्मा वायुना विक्षिप्तः अभिघातात् क्षते रक्तक्षयात् कुपितेन वायुना प्रक्षिप्तः । ईरयेत् कोपयेत् । अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः श्याव-स्तीव्रदाहरुजाज्वरः । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधि-रुच्यते"। अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-न्तरान् विद्रधीनाह "आभ्यन्तरानतस्तूर्द्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते । गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसंसृष्टभोजनात् । अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः । पृथक् स-म्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीक-वत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् । गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ । एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्र-धिलक्षणैः"। सम्भूय वा मिलित्वा वा । वल्मीकवत् सम-न्नद्धतम् । स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह "गुदे वातनिरोधस्तु बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाभ्यां हिक्का आटोपश्च कुक्षौ मारुतकोपनम् । कटिपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ । वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्-युच्छ्वासावरोधनम् । सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जा-यते । श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः" [illegible]मार्गानाह "नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्ध्वमितरे त्वधः" हृदादिजाताः यान्ति यान्ति ऊर्द्ध्वमार्गात्, इतरे वस्त्यादिजाः अधः गुदात् । नाभिजस्तु उभाभ्यां मार्गा-भ्याम् । तथा च डल्हणः "ऊर्द्ध्वं प्रभिन्ने मुखात् अ-धस्तात् प्रवर्त्ततेऽधःप्रभिन्ने तु पूयः । अधः प्रभि-न्ने तु पायुमार्गेण द्वाभ्यां प्रवर्त्तते ह नाभिजे" अथ साध्यत्वादिकमाह "अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्द्ध्वं न जीवति । हृन्नाभिबस्तिवर्ज्जेषु तेषु भिन्नेषु बाह्यतः । जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन"। हृन्नाभिबस्ति-वर्ज्जेषु प्लीहक्लोमादिजाः तेषु अभिन्नेषु न जीवेत् हृदादीनां मर्मत्वात् । अतएव भोजः "असाध्यो म-र्मजो ज्ञेयः पक्वाऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातोत्थितो-ऽप्येवं पक्व एव हि वक्षिजः । त्वग्जो नाभेरधोजश्च साध्यो वा समीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः । आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृषा-न्वितम् । रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम्" अथ बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह "साध्या विद्र-धयः पञ्च विवर्ज्याः सान्निपातिकाः । आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवत् शोधयेत् पक्वमापक्वशोथवत्" ।

विद्रधिनाशन पु० विद्रधिं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । शोभा-ञ्जने त्रिका० । [२वरुणे च शब्दमा० ।

विद्र(द्रा)व पु० वि+द्रु-अप् घञ् वा । १पलायने अमरः

विद्रुत त्रि० वि+द्रु-क्त । १प्राद्रुते २द्राविते च अमरः ।

विद्रुम पु० विशिष्टो द्रुमः । १प्रवालरत्ने हेमच० मेदि० ।

विद्रुमलता स्त्री विद्रुमस्य लतेव । नलीनामगन्धद्रव्ये मेदि० आर्षे च अत एत्वम् । विद्रुमलतिका तत्रैव । [द्रुमे विद्रुमि

विद्वत्कल्प त्रि० ईषदूनसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+कल्पप् । ईष-

विद्वत्तम पु० अतिशयेन विद्वान् विद्वस्+तमप् । अतिशयिते तरप् । विद्वत्तरोऽप्यत्र । [विद्वद्देश्य

विद्वद्देशीय त्रि० ईषदूनसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+देशीयर् ।

विद्वस् त्रि० विद-क्वसु । १प्राज्ञे स्त्रियां ङीप् उप० "विदुषी मूर्द्धानि वा बिभर्त्ति यान्" नैष० । २पण्डिते पु० ३आत्मज्ञानयुक्ते । [च । विद्विषोऽप्यत्र ।

विद्विष् पु० विशेषेण द्वेष्टि वि+द्विष-क्विप् । शत्रौ अमरः ।

विद्वेष पु० वि+द्विष-घञ् । वैरिभावे शत्रुतायाम् अमरः ।

विद्वेषण न० वि+द्विष-णिच्-ल्युट् । तन्त्रोक्ते अभिचारकर्म-भेदे येन अनयोः परस्परविद्वेषो भवति तस्मिन् व्यापारे । वि+द्विष-ल्युट् । २विद्वेषे । [विधति । अवेधीत्

विध विधाने छिद्रकरणे छेदने च तु० पर० सक० सेट् ।

विध पुंस्त्री विध-क अप् वा । १विधाने २गजभक्ष्ये ३प्रकारे

३वेधे पुं रभसः। वेतने मेदि०। उपसंविच्च स्त्री हेमच०। तन्मार्गे वेधने च स्त्री त्रिका०।

विधवा, स्त्री, विगतो धवो यस्याः। मृतपतिकायां स्त्रियाम्। अमरः।

विधवाधर्म्मोऽत्र शु०त० उक्तो यथा विष्णु० "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा"। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च यथाह प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत्"। अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तम्" रघु०। काशीख० विस्तरेण ४अ० उक्ता यथा

"सहयाति न भर्त्तारं यदि दैवात् कदाचन। तथापि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गात् पतत्यधः। तद्वैगुण्यादपि स्वर्गात् पतिः पतति नान्यथा। तस्याः पिता च माता च भ्रातृवर्गस्तथैव च। पत्यौ मृते च या योषिद्वैधव्यं पालयेत् क्वचित्। सा पुनः प्राप्य भर्त्तारं स्वर्गभोगान् समश्नुते। विधवाकवरीबन्धो भर्त्तृबन्धाय जायते। शिरसो वपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा। एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा। मासोपवासं कुर्य्याद्वा चान्द्रायणमथापि वा। कृच्छ्रं पराकं वा कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा। यवान्नैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः। प्राणयात्रां प्रकुर्व्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत्। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। तस्माद्भूशयनं कार्य्यं पतिसौख्यसमीहया। नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित्। गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः। प्रत्यहं तर्पणं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः। तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम्। विष्णोस्तु पूजनं कार्य्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा। पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम्। यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम्। तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया। वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमांश्चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः। वैशाखे जलकुम्भांश्च कार्त्तिके घृतदीपकाः। माघे तिलेन्धनोत्सर्गः स्वर्गलोके महीयते। प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका। उशीरं व्यजनं चापि सूक्ष्मशाटीं च चन्दनम्। सकर्पूरञ्च ताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च। जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च। पानानि च विचित्राणि द्राक्षारम्भाफलानि च। देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति। ऊर्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः। वृन्ताकं सूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्जयेत्। कार्त्तिके वर्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्जयेन्मधु। कार्त्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके चापि सन्धितम्। कार्त्तिके मौननियमे चारुघण्टां प्रदापयेत्। पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतपूर्णं प्रयच्छति। भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका। फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः। धान्यत्यागे च तद्धान्यमथवा शालयः स्मृताः। धेनुं दद्यात् प्रयत्नेन सालङ्कारां सकाञ्चनाम्। एकतः सर्व्वदानानि दीपदानं तथैकतः। कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्। किञ्चिदभ्युदिते सूर्य्ये माघस्नानं समाचरेत्। यथाशक्त्या च नियमान्माघे स्नानं समाचरेत्। पक्वान्नैर्भोजयेद्विप्रान् यतीनपि तपस्विनः। लड्डुकैः फेणिकैश्चापि वटकेण्डरिकादिभिः। घृतपक्वैः समरिचैः शुचिकर्पूरवासितैः। गर्भे शर्करया पूर्णैर्नेत्रानन्दैः सुगन्धिभिः। शुष्कैन्धनानां भारांश्च दद्याच्छीतापनुत्तये। कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सोपधानिकाम्। मञ्जिष्ठारक्तवासांसि तथा तूलवतीं पटीम्। जपोचितानि वासांसि यतिभ्योऽपि प्रदापयेत्। जातीफललवङ्गैश्च ताम्बूलानि बहून्यपि। कम्बलानि च चित्राणि निर्व्वातानि गृहाणि च। मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगन्ध्युद्वर्त्तनानि च। घृतकम्बलपूजाभिर्महास्नानपुरःसरम्। देवालये महेशं वा विष्णुं पूजयेद्दृढभक्तितः। कृष्णागुरुप्रभृतिभिर्गर्भागारे प्रधूपनैः। तुलवर्त्तिप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। भर्त्तृस्वरूपो भगवान् प्रीयतामिति चोच्चरेत्। एवंविधैश्च विधवा विविधैर्नियमैर्व्रतैः। वैशाखान् कार्त्तिकान् माघानेवमेवातिवाहयेत्। नाधिरोहेदनड्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि। कञ्चुकं न परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत्। अपृष्ट्वा सुतान् किञ्चिन्न कुर्य्याद्भर्त्तृतत्परा। एवं धर्म्मपरा नित्यं विधवापि शुभा मता। इति धर्म्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता। पतिलोकानवाप्नोति न भवेत् क्वापि दुःखिता"।

ब्रह्मवै० श्री० ख० ८३अ० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"ब्राह्मणी पतिहीना या भवेद्विष्णुपरायणा सदा। एकभक्ता हविष्याशी तपस्यानिरता सदा। न धत्ते दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुगन्धकम्। तैलञ्च चन्दनं चैव शङ्खं सिन्दूरभूषणम्। मलिना मलिनवस्त्रा स्यात् नित्यं नारा-

गर्भं धारयेत्"। "पुत्रस्यापि मुखं यदा पश्यति धर्मतः। विधवा न च भुञ्जीत सा न कुर्यादिमं व्रजम्। एकादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णपक्षाष्टमीदिने। चीराम्बरधरा नित्यं विधवा पापवर्जिता। अघोरायाश्च प्रेतानां चन्द्रसूर्योपरागयोः। मत्स्यमांसं परित्याज्यं भुज्यते परमेशे च। ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनां च गोमांसतुल्यं श्रुतौ श्रुतम्। रक्तशाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्णमेव च। अलाबूं वर्तुलाकारां वर्जनीया यतेरपि। पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। यानमारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत्। न कुर्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च। केशानां बन्धनं नैव क्षौरं तीर्थं विना, तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम्। मुखञ्च परपुंसां च यात्रां नाट्यं महोत्सवम्। नर्तकं गायकं चैव सुवेशं पुरुषं शुभम्"।

विधातृ पु० वि+धा-तृच्। १प्रजापतौ २ब्रह्मणि अमरः। ३कामदेवे मेदि०। ४मदिरायां राजनि०। ५मरुद्गणभिद्भेदे भाग०। ६विधानकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ७पिप्पल्यां शब्दर०। ८भृगौ पु० "द्वौ धाता च विधाता च पौत्रावौ जनको पती। द्वौ भास्करौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्मिष्ठौ प्रकीर्त्तितौ" वह्निपु०। [२मदिरायां च।

विधातृभू पु० विधातुर्भवति भू-क्विप्। १नारदमुनौ त्रिका०।

विधात्रायुस् पु० विधातुरायुः प्रमाणं यस्मात्। सूर्य्ये शब्दच० सूर्य्यक्रियां विना वत्सरादिमानाभावात् सूर्य्यस्य तथात्वम्। ६त०। तत्र ब्रह्मणः काले २ब्रह्मकल्पे च। तदायुःकालश्च आयुःशब्दे ७८२ पृ० दृश्यः।

विधान न० वि+धा ल्युट्। १करणे २कर्मणि। ३विधौ, जटा०। ४गजभक्ष्ये च धारा० संख्यायां तत्र। ५धनार्थे न० शब्दर०। [६वि त्रि०।

विधानग पु० विधानं जानाति ज्ञा-क। १पण्डिते। २विधि-

विधायक त्रि० वि+धा-ण्वुल्। विधानकर्त्तरि।

विधि पु० वि+धा-कि। १गजान्नकवले नञ्जाव, २भाग्ये ३क्रमे अमरः "विधौ विधातरि वाच्यलिङ्गो विधिर्विधौ" मेदि०। ४प्रवर्त्तनाख्ये ५नियोगे तज्जनके ६वाक्ये वेदवा०। ७विष्णौ चैत्राय० ७ब्रह्मणि त्रिका०। ८काल-प्रकाशे जटा०। ९वैद्ये राजनि०। १०अप्राप्तप्रापकरूपे वाक्यभेदे, व्याकरणोक्ते ११सूत्रभेदे। तत्र व्याकरणवि-धिर्निरूप्यते। "संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम

एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्" इत्युक्तेः षड्विधभेदाः तत्र "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्" पा० सवर्णसंज्ञा परिभाषा तच्छब्दे ३०४८पृ० दृश्या। अप्राप्तप्रापको विधिः यथा "अकः सवर्णे दीर्घः" पा० इत्यादि। अत्र सवर्णे परे पूर्वस्य दीर्घस्याप्राप्तस्य प्रापकत्वात् तथात्वम्। स च द्वि-विधः भावोत्पादकोऽभावरूपश्च। तत्र भावोत्पादक उक्तः अभावोऽपि द्विविधः लोपरूपो निषेधरूपश्च तत्र "लोपो-ऽव्यास्येति" पा० नाशरूपः। "नाभ्यस्ताच्छतुरित्यादौ" निषेधरूपः। सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारको नियमः यथा "रात्सस्यैव" पा० इत्यादि। अन्यधर्मस्यान्यत्रारो-पणविधिरतिदेशविधिः यथा पुंवद्भावादिः। पूर्वसूत्रस्थप-दादेरन्यत्रोपस्थितिरधिकारविधिः। स च त्रिविधः "सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव वा। गङ्गा-प्रवाहवच्चापि अधिकारस्त्रिधा मतः"। अधिकारशब्दे १२७पृ०दृश्यम्। विधिश्च विनियोगरूपतया अर्थसं० प्र० निरूपितो यथा

"नेष्टसाधनत्वं विधानम्। व्याख्यानसाधनतद्बोध-कत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं च तथा, तादृशं कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च तद्विषयेव, यागपाकादि-धर्मिकतद्विषयादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः। एवञ्च यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्यः इष्ट-साधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी चेत्याकारको बोधः" अ-धिकं तत्र दृश्यम्। मीमांसकमते विधिस्वरूपभेदादिकं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा

"तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृश-प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् तादृशं चार्थं प्रमाणान्त-रेणाप्राप्तं विधत्ते। यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-काम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः"। "यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्दे-शेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र त-दुभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते। यथा सोमेन यजेते-त्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। न चाप्राप्तविधाने वाक्यभेदः प्रस्ते-

मनुपयुक्तविधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिवाक्योद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात्। ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रेव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, तत्रोत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य सोमगुणविधित्वे तेनैव यागस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति द्वयोर्वाक्यभेदप्रसङ्गः सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्। स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति। ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च। तयोश्च रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रपदस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न, रूपाश्रवणेऽप्युत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणाद्दध्ना जुहोतीति अयमप्युत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात्। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावं दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः। क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् तत्र किंनिष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि। एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं पराख्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते" ततः तत्सहकारीणि श्रुत्यादीनि निरूपितानि तत्र द्रष्टव्यानि "तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत् सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्येवं रूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि चेति। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च। एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यते। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथाऽवघातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति। दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि। सहि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम्। यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते। तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः। प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्नविलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रम आश्रिते भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्"।

'तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विध क्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। फलस्वाम्यञ्च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः, स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" इत्यादिना दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवम् "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिना यावज्जीविनः सन्ध्योपासनाजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते। तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च स एव यद्विशेषणत्वेन पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतं यथा काम्ये कर्मणि फलकामना। नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः।

भिन्ने कर्म्योपादानादौ पुंविशेषितत्वावगतिरित्यत्र अत एव "राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यनेन विशिष्टस्य स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधता न स्वाराज्यकामनायां राजत्वमपि प्रतिपाद्यते किन्तु राज्ञः सत स्वाराज्यकामस्यैव राजसूयस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन अवगमात्। किञ्चित् तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवमग्निहोत्रादिकर्मसु आधानसिद्धाग्निमता अग्निहोत्रादिकर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवं सामर्थ्यमपि अधिकारिविशेषणं शक्तस्य कर्तव्यत्वात्। ... प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः। तदेवं निरूपितो विधिः"।

विधिरथायने च विधिभेदोऽन्यथा दर्शितो यथा "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" तच्छब्दे विशेषो दृश्यः। १२अर्थालङ्कारभेदे च। अलङ्कारशब्दे ३०२४० दृश्यम्।

विधिज्ञ त्रि० विधिं क्रमं जानाति ज्ञा-क। विधानज्ञमात्रे।

विधित्सा स्त्री विधातुमिच्छा वि+धा-सन् भावे अ। विधानेच्छायाम्।

विधिदेशक पु० विधिं विधानं दिशति दिश+ण्वुल्। विधिदर्शिनि १सदस्ये अमरः २गुरौ च।

विधिवत् अव्य० विधिमर्हति विधि+वति। विध्यनुसारे।

विधु पु० व्यध-कु। १चन्द्रे २कर्पूरे ३विष्णौ मेदि०। ४ब्रह्मणि शब्दर०। ५वायौ ६राक्षसे विश्वः। ७वायौ दर्भे च संक्षिप्तसा०।

विधुत त्रि० वि+धु-क्त १कम्पिते। २त्यक्ते च अमरः।

विधुनन न० वि+धु-णिच्-नुक् ल्युट्। चालने जटा०।

विधुन्तुद पु० विधुं तुदति तुद-खश् मुम् च। राहौ अमरः।

विधुपिञ्जर पु० विधोः पिञ्जर इव। १खड्गे शब्दर०।

विधुर त्रि० विगता धूः यस्य अच्समा०। १विश्लिष्टे अमरः। २विकले च मेदि०। विगता धूः। ३वैकल्ये ४विश्लेषे च न० त्रिका०। ५राक्षसभेदे पु० मेदि०।

विधुवन न० वि+धु-ल्युट्। कम्पने अमरः।

विधूत त्रि० वि+धू-क्त। १कम्पिते २त्यक्ते च हेमच०।

"विधूतपापाश्चये यान्ति" मनुवाक्यव्याख्याने कल्लूकः।

विधेय त्रि० वि+धा-यत्। १विधातुं योग्ये २वचनस्थे अमरः। ३विधिना बोध्ये च। ४उद्देश्यप्रकारकतया ज्ञायमाने विशेषविधेयतायुते पदार्थे यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निर्विधेयः। पर्वतोऽस्मादौ धात्वर्थतया अनुवादत्वेऽपि विधेयतयैव बोधस्याङ्गीकारात्। विधेयता तु विशेषविषयता अनुवाद्यभिन्नभिन्ना "अनुवाद्यमनुक्त्वा च न विधेयमुदीरयेत्" इति आलङ्कारिकनियमः। प्रत्ययादिप्रमितविशेष्यतावच्छेदकताभिन्ना विशेष्यतानिरूपिता च वेद्या।

विधेयाविमर्श पु० विधेयस्याविमर्शो यत्र। अविमृष्टविधेयांशरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे ३७६१ पृ० तत्र लक्षणादिकं दृश्यम्। [४०१ पृ० दृश्यम्।

विध्याभास पु० अर्थालङ्कारभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे

विध्वंस पु० वि+ध्वन्स-घञ्। नाशे।

विनत त्रि० वि+नम-क्त। १प्रणते २भुग्ने ३शिक्षिते च मेदि०। गरुडमातरि ४दक्षप्रजापतिभेदे ५पिटकाभेदे च स्त्री मेदि। [नतावाशादयोऽप्युभयत्र।

विनतासूनु पु० ६त०। १अरुणे २गरुडे च जटा०। वि-

विनद पु० विशेषेण नदति नद-अच्। (ज्ञातियान) इति ख्याते वृक्षभे०। [राजनि०।

विनम्रक न० विशेषेण नम्रमिव स्वार्थे कन्। तगरपुष्पे

विनय पु० वि+नी-भावे अच्। १शिक्षायां २प्रणामे ३अनुनये च मेदि०। वि+नी-कर्त्तरि अच्। ४विनययुक्ते, अथवा विनयः शास्त्रज्ञानजन्यसंस्कारभेदः इन्द्रियसंयमो वा। ४निभृते, ५क्षिप्ते, ६जितेन्द्रिये च। ७वणिग्जने पु० अमरः। दत्तके अव्य० त० | टकाख्याने स्त्री मेदि०।

विनयग्राहिन् त्रि० विनयं शिक्षां गृह्णाति ग्रह णिनि। वचनस्थिते आयत्ते अमरः। स्त्रियां ङीप्।

विनयस्थ त्रि० विनये तिष्ठति स्था-क। वचनग्राहिण्यपि आयत्ते हेमच०।

विनशन न० वि+नश-ल्युट्। १विनाशे। विनश्यति सरस्वती यत्र वि—नश-आधारे ल्युट्। २कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे त्रिका०। "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि" मनुः। स च सरस्वत्यन्तर्धानदेश एव प्रभासतीर्थसन्निकटनिषादपुरसमीपस्थः यथोक्तं भा० व० १३०अ०।

"एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी। एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते!। द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती। प्रविष्टा पृथिवीं वीर! मा निषादा हि

सौ विदुः"। "शुक्लपक्षप्रथमा दीक्षा सरस्वतीविनशने" काश्या०श्रौ० २३।१।१०। "सरस्वतीविनशने सरस्वती वहद्देशकर्मे प्रमाणे शारस्वतसत्रार्थं दीक्षा भवति" कर्कः। यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यते इत्याम्नायविनः। "सरस्वती नाम नदी प्रख्यस्रोता प्रवहति तस्याः प्राग्-परभागौ दर्शनीयमध्यगौ मध्यमस्तु भागो भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नादी दैवाभिर्दृश्यते तद्विनशनमुच्यते" इति काश्या० १०।१५।१ भाष्यकाराः।

विनष्ट त्रि० वि+नश-क्त। १नाशप्रतियोगिनि २पतिते च "विनष्टे शाप्यमरणे पितुर्वरतस्य हि" नारदः। "विनष्टे पतिते" टीकाधा०।

विना अव्य०वि+ना। १वर्जने २अन्तरेणार्थे च। तद्योगे २द्वितीया तृतीया पञ्चमी च। [२रहिते च त्रिका०।

विनाकृत त्रि० विनेति कृतम् विना+कृ-क्त। १त्यक्ते

विनाडिका स्त्री विभक्ता नाडिका यया। "दश गुर्वक्षरः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका। तत्षष्ट्या स भवेन्नाडी" सू० सि० उक्ते दण्डषष्टिभागात्मके पलरूपे काले।

विनायक पु० वि+नी-ण्वुल्। १गणेशे २बुद्धे अमरः ३विघ्ने ४गुरौ च। ६ता०। ५गरुडे मेदि०। ६गरुडपत्न्यां स्त्री शब्दमा० टाप् कापि अत इत्वम्।

विनायकश्च कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमीश्वरेण नियुक्तः देवभेदः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन "विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः। गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा" "कर्मणां पुरुषार्थसाधनानां विघ्नसिद्ध्यर्थं तत्प्रतिबन्धाय तत्सिद्धिसिद्ध्यर्थं नियोजितो नियुक्तः" मिता०। तेनोपसृष्टस्य लक्षणान्याह स एव "तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत। स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति। काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति। अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठति। व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः" तत्र प्रायश्चित्तमप्याह स एव "विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः। तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः। कुमारी न च भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना। आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा। वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः"। तच्छान्तिविधिश्च तत्रोक्तो दृश्यः। "विनायका विघ्नकारा बह्वोग्राः" रत्नाकरः।

विनारुहा स्त्री विना मूलं विना रोहति रुह-क। त्रिपर्णिकायां राजनि०।

विनाश पु० वि+नश-घञ्। १ध्वंसे २अदर्शने च।

विनाशोन्मुख त्रि० विनाशाय उन्मुख उद्यतः। १नष्टप्राये २पक्वे च अमरः। [विधाने शब्दच०।

वि(वी)नाह पु० वि+नह-घञ् वा उपसर्गदीर्घः। कूपमुख-

विनिद्र त्रि०विगता निद्रा यस्य।१प्रकाशिते शब्दमा०।२निद्राहीने च। तस्य भावः। त्व। विनिद्रत्व प्रबोधे न०हेमच०।

विनिपात पु० वि+नि+पत-घञ्। १विनाशे २दैवादिकृतव्यसने मेदि० ३अपमाने च हेमच०।

विनिमय पु० वि+नि+मि-अच्। परिवर्त्ते १तत्तद्द्रव्यदानेन द्रव्यान्तरग्रहणे शब्दच०। २बन्धके च शब्दमा०।

विनियोग पु० वि+नि-युज-घञ्। १विधानप्रवर्त्तने "अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्त्तितः" इत्युक्ते २अनुष्ठानक्रमविधाने च "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च" योगियाज्ञ०। [देवगणभेदे पु० शब्दार्थ०।

विनिर्भय त्रि० विनिर्गतं भयं यस्मात्। १भयशून्ये शब्दर०।

विनीत त्रि०वि+नी-क्त। १विनययुक्ते २कृतदण्डे ३निभृते अमरः ४अपनीते ५निभृते च। ६जितेन्द्रिये ७धृते च मेदि०। ८सुशिक्षिताश्वे अमरः। ९वणिजि च पु० १०शिक्षितहयादौ राजनि० ११वणिजि पु० मेदि०।

विनीय पु० वि+नी-ल्यप्। १कल्के २पापे च यत् शिक्षणीये त्याज्ये च शब्द०।

विनेतृ त्रि० वि+नी-तृच्। १शिक्षके २नृपे पु० मेदि०।

विनेय त्रि० वि+नी-यत्। १शिक्षणीये २माप्ये च।

विनोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०१पृ० दृश्यम्

विनोद पु० वि+नुद-घञ्। १कौतुके हला०। २क्रीडायां ३अपनयने च। ४रतिबन्धभेदे "ढीर्घं भयोदरजङ्घाः प्रसारितौ दृष्टौ प्रमितौ। विनोद एष इत्याह स्त्रियं नृकोदरं भवेत्" युक्तिक०।

विन्ध्य पु० विध-यत पृषो० मुम् च। १पर्वतभेदे अमरः। २व्याधे च। ३अवनीतले स्त्री मेदि०। ४लक्ष्याम् वायौ हेमच०। ५आवन्त्ये नदभेदे पु० अनुविन्ध्यशब्दे १२५ पृ० दृश्यम्।

विन्ध्यवासिनी स्त्री विन्ध्येऽचले वसति वस-णिनि ङीप्। यशोदागर्भजातायां दुर्गायाम्। "कंसहस्तात्सोऽपि तां (यशोदागर्भजकन्याम्) प्रस्य विमानं गगनाङ्गणं च। तत्र गत्वा तपोवाप तिष्ठन्ती प्रभावतः। पूजा मंत्रा सुरैनीता ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी" नामसपु० ५ अ०। 'नमस्तो भागविन्ध्याद्रि विन्ध्याचलनिवासिनी" देवीमा०।

२व्याघ्रनखी पु० शब्दच० । विन्ध्यस्थोऽप्यत्र जटा० ।

विन्ध्याचल पु० कर्म० । विन्ध्यपर्वते ।

विन्ध्याटवी स्त्री विन्ध्यस्था अटवी । विन्ध्यपर्वतस्थे वनभेदे ।

विन्ध्यावली स्त्री बाणासुरमातरि त्रिका० ।

विन्न त्रि० विद–कर्मणि क्त । १विचारिते २प्राप्ते अमरः । ३ज्ञाते ४स्थिते च विन्नः । [शब्दच० ।

विन्याक पु० वि+नि+अक–घञ् । विकङ्कते (कांटियान)

विन्यास पु० वि+नि+अस–घञ् । १स्थापने २रचने तन्त्रोक्ते मन्त्राद्युच्चारणपूर्वकं हृदयादिषु अङ्गुल्यादीन् अर्पण-भेदे च ।

विप क्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । वेपयति–ते अवीविपत् त ।

विपक्त्रिम त्रि० विपाकेन निर्वृत्तः वि+पच–क्त्रि मपच् । विपाकाधीनजाते "विपक्त्रिमज्ञानगतिर्मनस्वी" भट्टिः ।

विपक्ष त्रि० विरुद्धः पक्षो यस्य । १शत्रौ अमरः । २प्रतिकूल-पक्षावलम्बिनि च । विरुद्धः पक्षः प्रा० स० । ३प्रतिकूले पक्षे विवादे अविसंवादिनिश्चितपक्षस्य विरुद्धे ४पक्षे च ।

विपञ्ची स्त्री वि+पचि–अच् गौरा० ङीष् । १वीणायाम् अमरः । २केलौ मेदि० । स्वार्थे क तु ह्रस्वः । विपञ्चिका तत्रैव ।

विपण पु० वि+पण–घञर्थे क । विक्रये अमरः ।

विपणि(णी) पुंस्त्री० वि+पण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । १पण्यविक्रयशालायाम् (हाटचाला) २हट्टे च अमरः । क्रये मेदि० ।

विपणिन् पु० वि+पण–वा० इनि । विक्रेतरि वणिजि जटा०

विपत्ति स्त्री वि+पद–क्तिन् । आपदि अमरः । २नाशे ३यातनायाञ्च मेदि० "यस्मिन् रामो गते भाग्यौ विपत्तिं यान्ति मानवाः" स० त० ।

विपथ पु० विरुद्धः पन्थाः अच् समा० । निन्दितमार्गे अमरः

विपद(दा) स्त्री वि+पद–सम्प० क्विप् वा टाप् । १विपत्तौ ज्यो० उक्ते जन्मताराताः तृतीयद्वादशैकविंशतिसंख्याके नक्षत्रे च "विपत्तारे गुडं दद्यात्" ज्यो० त० ।

विपन्न त्रि० वि+पद–क्त । १विपद्युक्ते मेदि० २नष्टे च शब्दच० । ३सर्पे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

विपरीत त्रि० वि+परि+इण–क्त । १प्रतिकूले जटा० २व्यत्क्रमे च ३कामुक्यां स्त्री ४नारीणां पुरुषायितरमणे नं "म-न्धाणाचेन च वश्यं विपरीतरतातुराम्" कर्पूरस्तवः । "पाद-मेकमुरो न्यस्य द्वितीयं कटिसंस्थितम् । नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धकः" रतिम० उक्ते ५रतिबन्धभेदे ।

संज्ञायां कन् । "पादमेकमुरो न्यस्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । कामिनीं कामयेत् कामी बन्धः स्याद् विपरीतकः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे ।

विपर्णक पु० विगतानि पर्णान्यस्य कप् । १पुष्पप्रधाने प-लाशवृक्षे शब्दच० । २अल्पपत्रके त्रि० ।

विपर्य्यय पु० वि+परि+इण–अच् । व्यतिक्रमे । २अनर्थके-स्तुद्धौ च । पात० उक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे "विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" पात० सू० ।

"संशयोऽपि विपर्य्ययमतद्रूपप्रतिष्ठानत्वात् तस्य तद्भिन्नभावाभावगोचरतया तदर्थे अतद्रूपप्रतिष्ठान-त्वात् । स कस्मात् न प्रमाणम् ? । यतः प्रमाणेन बा-ध्यते भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाध-नमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैक-चन्द्रदर्शनेन बाध्यते" भा० । "स च पञ्चविधः अविद्या-ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" पात० सू० । इति पञ्च विपर्य्ययाः । इत्यादि भा० । [ह्रासे च

विपर्य्यस्त त्रि० वि+परि+अस–क्षेपे क्त । १व्यतिक्रान्ते २परा-

विपर्य्यास पु० वि+परि+अस–घञ् । १वैपरीत्ये २व्यति-क्रमे ३उत्क्षेपे च । ४विपर्य्यये भ्रान्तौ च ।

विपल न० विगतं पलं येन प्रा० ब० । पलषष्टिभागे कालभेदे । "लग्नदण्डपलं हित्वा तत्संख्या क्रमतः पलम् । विपलं च रवेर्भोग्यमेवं कलनमुत्तमं" ज्यो० त० । [पण्डिते अमरः ।

विपश्चित् पु० विशेषेण पश्यति वि+प्र+चित–क्विप् पृषो० ।

विपाक पु० वि+पच–भावे घञ् । १पाके २स्वेदे च । कर्मणि घञ् । ३कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्भोगरूपे पदार्थे । "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः" पात० सू० "सत्सु क्लेशेषु (अविद्यादिषु) कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नो-च्छिन्नक्लेशमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्धाः शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा-दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाक-प्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति" भा० ।

विपाश(शा) स्त्री विगतः पाशो वशिष्ठस्य यस्याः । स्वनामख्याते नदीभेदे अमरः । विपाशयति विशिष्टपाशं वशिष्ठं करोति विपाश+णिच्–क्विप् । तत्रार्थे अमरः । तत्क-थाचात्रया भा० आ० १७७ अ० । "अथ पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः (वशिष्ठः) तस्या जले महानद्या निमग्नश्च दुःखितः । अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलसूदन ! ।

स्थलस्थ तद्वारि कृत्वा विपाशं समपाहरत् । उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः । विपाशेति च नामास्याश्चक्रे नद्या महानृषिः" "शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुः नद्याः सुवीर्णं वसु याद्दशीनयत्नम् । यत्र नियुक्तं दीपनं पापनाशं पदतौ वर्णं बुद्धिमेधायुष्यम्" राजनि०।

विपिन न० वप-इनन् पृषो०। वने अमरः।

विपुल त्रि० वि+पुल-विस्तारे क। १विस्तीर्णे अमरः। २अगाधे ३मेरुपश्चिमस्थे पर्वतभेदे पु० मेदि० ४मेरौ ५हिमालये च शब्दच०। ६आर्याछन्दोभेदे स्त्री। "संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्यास्तां पिङ्गलनागा विपुलामिति समाख्याति" वृ०र०। विपुलाचलश्च मेरोर्विष्कम्भपर्वतभेदो यथोक्तम् विष्णु पु० "मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम्। इलावृतं महाभाग! चत्वार उपपर्वताः। विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे" तत्र चित्ररथादिकं तत्रास्ति यथा "कदम्बास्तेषु जम्बू२श्च पिप्पलो३ वट४ एव च। एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः। वनं चैत्ररथं१ पूर्वे दक्षिणा गन्धमादनम्२। वैभ्राजं३ पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं४ स्मृतम्। अरुणोदं१ महाभद्रं२ शीतोदं३ च मानसम्४। सरांस्येव च चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा"। वाच्यलिङ्गत्वे दर्शितं दानार्थं कल्पितं तिलमये तत्पर्वतभेदे हेमा०दा०।

विपुलास्रव स्त्री विपुलं रसमास्रवति आ+स्रु-अच्। घृतकुमारीवृक्षे राजनि०।

विपूय पु० वि+पू-करणे नि० क्यप्। मुञ्जे शब्दचो०।

विप्र पु० वप-रन् पृषो० अत इत्त्वम् वि+प्रा पूर्त्तौ-क वा। १ब्राह्मणे अमरः "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते" प्रा० वि० वाक्यम्। २अश्वत्थे राजनि० ३विशेषेण पूरके त्रि०।

विप्रकार पु० वि+प्र+कृ-घञ्। १अपकारे अमरः। २तिरस्कारे हेमच०। [यस्य। तूलवृक्षे राजनि०।

विप्रकाष्ठ न० विशेषेण प्राति प्रा-क विप्रं पूरकं काष्ठं

विप्रकर्ष पु० वि+प्र+कृष-घञ्। दूरत्वे हला०।

विप्रकृत त्रि० वि+प्र+कृ-क्त। १अपकृते, २तिरस्कृते च "त-त्येन विप्रकृताः चार्त्ते" कुमारः। [क्लेशार्थे अमरः।

विप्रकृष्ट त्रि० वि+प्र+कृष-क्त। दूरस्थे हला०। स्वार्थे क।

विप्रचित्ति पु० वि+प्र+चित-क्तिच्। दानवभेदे।

विप्रतिपत्ति स्त्री वि+प्रति+पद-क्तिन्। १विरोधे "परस्परं मतुलानां स्यादौ विप्रतिपत्तिषु" स्मृतिः। २संशयजनके वाक्ये "व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः" गौ० सू० व्याहतो विरोधोऽसहभाव इति। व्याहतः नास्तीत्येव दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरः" भा० भ०। ३विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापके शब्दे च वादिना पर्वतो वह्निमान् प्रतिवादिना च पर्वतो वह्न्यभाववान् इति प्रतिपादिते मध्यस्थस्य पर्वतो वह्निमान् नवेति संशय उदेति अतस्तस्य संशयाधायकत्वात्तथात्वम्। स च विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयात्मकः पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयापादकः। "विपरीतायां निन्दितायां च ४प्रतिपत्तौ ५विज्ञतायनूहे च "शब्देऽविप्रतिपत्तिः" कात्या० श्रौ० अप्रतिपत्तिरनूहः" प्रतिनिषिद्धशब्दे ४४४९पृ० दृश्यम्। [विरोधे च।

विप्रतिपन्न त्रि० वि+प्रति+पद-क्त। १संदेहयुक्ते २कृत-

विप्रति(ती)सार पु० वि+प्रति+सृ-घञ् वा दीर्घः। १अनुतापे, अनुशये, २रोषे च मेदि०।

विप्रयुक्त त्रि० वि+प्र+युज-क्त। १वियुक्ते, २विरहिणि च

विप्रयोग पु० वि+प्र+युज-घञ्। १विप्रलम्भे अमरः २विरोधे ३विसंवादे ४वियोगे च। ५रागिणोर्विच्छेदे।

विप्रलब्ध त्रि० वि+प्र+लभ-क्त। वञ्चिते, हेमच० "प्रियः कृत्वाऽपि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम्। विप्रलब्धेति सा ज्ञेया" सा० द० उक्तलक्षणे नायिकाभेदे स्त्री।

विप्रलम्भ पु० वि+प्र+लभ-घञ् मुम् च। १विसंवादे, २वञ्चने, ३विरहे च अमरः। "यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ वा मिथः। अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते। स विप्रलम्भो विज्ञेयः" इत्युक्तलक्षणे ४शृङ्गाररसभेदे।

विप्रलाप पु० वि+प्र+लप-घञ्। १विरोधोक्तौ परस्परविरुद्धार्थकथने अमरः। २अनर्थकवाक्ये हेमच०।

विप्रलोभिन् पु० विप्रलोभयति वि+प्र+लुभ+णिच्-णिनि। किंकिरातवृक्षे, अशोकवृक्षे। राजनि०।

विप्रश्निका स्त्री विशेषेण प्रश्नोऽस्त्यस्याः ठन्० अप् अत इत्त्वम्। दैवज्ञायां स्त्रियाम् अमरः। [धीनतायाम्।

विप्रसात् अव्य० विप्राधीनं करोति विप्र+साति। विप्रसा-

विप्रस्व न० ६त०। विप्रस्वामिके धने।

विप्रिय पु० विरुद्धं प्रियं वि+प्री-क वा। १अपराधे हेमच०। २अप्रिये च "कृतवानसि विप्रियं न मे" कुमारः प्रादि० ६त०। विगतप्रिये त्रि०।

विप्रुष् स्त्री० ब० व०वि+प्रुष–क्विप् । १बिन्दुषु २वेदपाठकाले मुखनिर्गतजलबिन्दुषु अमरः ।
"नाशुचा विप्रुषश्छाया गोरश्वः सूर्यरश्मयः । रजो भूर्वायुरग्निश्च सर्वमेध्यानि निर्दिशेत्" शु०त०। आचमनकाले मुखनिःसृतानां तासां नोच्छिष्टदोषजनकता यथाह "नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयान्ति याः । दन्तवद् दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत्" कूर्म०उ० १९अ० ।

विप्रोषित त्रि० वि+प्र+वस–क्त । गतप्रवासे ।

विप्लव पु० वि+प्लु–अप् । १परचक्रागतिराष्ट्रादितो भये ।२राष्ट्रोपद्रवे च अमरः । [प्लावे च ।

विप्लाव पु०वि+प्लु–घञ् । अश्वस्य १गतिभेदे २जलमन्नात् जल-

विप्लुत त्रि०वि+प्लु–क्त । १व्यसनयुक्ते हेमच० २उपद्रुते च "अविप्लुतब्रह्मचर्यः" स्मृतिः [तस्यां स्त्री० राजनि०।

विफल त्रि०विगत फलमस्य ।१निरर्थके २फलरहिते च ३के-

विबध पु० विगतो वधो हननं गतिर्यस्मात् । संस्कृतोतधान्यमपूपादौ "निष्कविबधाद्वारेति"ति माघः प्रयो० , दीर्घः वीवध तदर्थे विवः । [कारके रोगभेदे अमरः ।

विबन्ध पु० विप्रकर्षे गमनम् वि+बन्ध–घञ् । मलबन्ध-

विबुध पु० वि+बुध–क । १पण्डिते मेदि० २देवे अमरः "विबुधसखः" भट्टिः । ३चन्द्रे च हेमच० ।

विभक्त त्रि० वि+भज–क्त । १पृथक्कृते २विभिन्ने कृतविभागे च ३भावे क्त । ४विभागे ४भेदे न० । "पञ्चमी विभक्ते" पा०। यस्य विभागः कृतः ५तादृशे धने "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तत् भवेत् । विभक्तं स्थावरं प्राप्य नान्योऽर्धैः कथञ्चन" व्यासवचनम् । तद्व्याख्या च । येन धनस्य विभागः कृतस्तस्मिन् ६जने तत्र । विभक्तधर्मादिकं दायभागादौ दर्शितं यथा
"भ्रातॄणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते । तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते" "विभक्तानां स्वस्वधनेन वैदिककर्मानुष्ठानसम्भवेन तद्वृद्धिः" दाय०त० रघु० । "दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः । साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् । येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः । विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्" नारद० "भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तद् भवेत्" याज्ञ०। "बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्" कात्या० "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" कात्या० "अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं दैविकम् । मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग् विना" श्रा० त० धृतवचनम् । "भ्रातरः कुर्वते यद्वा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्" शु० त० । "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" नारदः । "एतत् दुर्वृत्तपुरुषविक्रयविषयमिति" दाय०त० रघु० ।

विभक्ति स्त्री वि+भज–क्तिन् । १विभागे "संख्यात्वव्याप्यधर्मात्मा शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः । सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदतः" श०श०प्र०उक्तलक्षणे २प्रत्ययभेदे च । "षट्कं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु" "विशेष्यस्यैव वाचकं विभक्तिवचने च । ते तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि" व्या० का० ।

विभव पु० वि+भू–अप् । १धने २मोक्षे ३सर्वभूतसंयोगरूपे ४ऐश्वर्ये मेदि०। बृहत्संहितायां "सुभिक्षं क्षेमारोग्यं सर्वे व्याधिविवर्जिताः । प्रशान्ता मानवास्तत्र षड्भागसा वसुन्धरा । हृष्टाः पुष्टाः जनाः सर्वे विभवेऽब्दे वरानने" । इत्युक्तलक्षणे ५वर्षभेदे पु० ।

विभा स्त्री वि+भा– अङ् । १किरणे हेमच० २शोभायां ३प्रभायां च राजनि०।

विभाकर पु० विभां प्रकाशं करोति कृ-अच् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च । ३चित्रकवृक्षे अमरः ४वह्नौ मेदि० ।

विभाग पु० वि+भज–भावे घञ् । १भागे पूर्वस्वामिस्वत्वनाशोत्तरं तत्सम्बन्धाधीनजातस्वत्वस्य २व्यञ्जके व्यापारभेदे दायभागादि । सामान्यधर्मयुक्तानां बहूनां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्मप्रकारेण ३प्रतिपादने नैयायिकाः । वैशेषिकोक्ते ४गुणभेदे तल्लक्षणविभागादि कणा० सू० । उ० दर्शितं यथा
"एतेन विभागो व्याख्यातः" कणा० सू० । "विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशति संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज १उभयकर्मजो २विभागजश्च ३श्येनकर्मणा स्थाणुश्येनविभागः १संयुक्तयोर्मल्लयोर्मेषयोर्वा कर्मभ्यां तदुभयविभागः २कपाल कर्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं "संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म इति विभागे समवायी प्रायः" सं-

योगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशवत्तापेक्षणीय इति चेन्न चोत्पन्नानन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्। विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभाग१भेदात् कारणाकारणविभागजकार्याकार्यविभाग२भेदाच्च तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः १कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागो २यथाऽङ्गुलीतरुविभागाच्छरीरतरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति। ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात् द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवावयविनोरपि प्रसङ्गात् अकार्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् नित्ययोर्मूर्त्तयोरपि स्यात् भवत्येव तत्रेति चेन्न ध्वान्तस्य गुणकर्मणोरपि भावात् ध्वान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात् संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुण्डबदरयोः संयोगद्वयनाशेऽपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् यावत्संयोगनाशस्तथेति चिरैकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावत्त्वाभावात्। तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाश्यः विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण गुणनाशानुपपत्तेः कर्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्। किञ्च यत्राङ्गुलीकुसुमशरीराणां अङ्गुलिकर्मणा तत्संयोगस्तत्राङ्गुलीनाशे तदवयवेन कर्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशकत्वेऽपि कुसुमतरुसंयोगकुसुमशरीरतरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् कुसुमादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे कस्यचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः। तन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागेन जनितो कुसुमतरुविभागो कुसुमतरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्। अधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव कुसुमतरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः स्वाश्रयाश्रित परम्परासंयोगस्यैव अधिकरणकर्मनाश्यत्वाभ्युपगमादिति वर्धमानेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तदपरित्यागानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभागजन्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं न सम्भवति न हि वंशे पाटयमाने दले च चरमदलद्वयावरम्भे दलान्तरे चोपरितनभागे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यद् द्रव्यसमवायिकारणं पश्यामः। न च दलद्वयाकाशस्य दद्रैषुचीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः। कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागमनुमन्यामहे कथमन्यथा हस्तकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगमनुसृत्य तरुसंयोगशरीरतरुसंयोगनाशकाङ्गुलीकर्मोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि कुसुमतरुसंयोगादीनां नाशः तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युपगमात् कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संशयः यतोऽवयवे यदुत्पन्नं कर्म तेन द्रव्यान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः सर्वं तदुक्तं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा विभागस्य दर्शनात् नच कुत्र उत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते। कपालदले चोत्पन्नेन कर्मणा द्रव्यान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः तत्रापि विभागानेकं कर्मारभताम्। यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तद् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति न्यायः। कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्र्ये च कारणवैचित्र्यस्यावश्यकत्वात्। ननु कर्मणि वैचित्र्यमावश्यकं तथाचैकं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत् कमलकुड्मलादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति चेत् कार्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्पनामूलं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तथैव वैचित्र्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तथेदं कपाले वर्त्तमानं कर्म दलद्वयविभागमात्रं जनयति न च विभागोऽन्ये आकाशादिदेशादिभागं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते तस्य च निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते। ननु तदानीमपि कर्मैव तत्कालमपेक्ष्य अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः कोत्पन्नानन्तर एव नाशे कर्मणः विभागेन जनिते विभागान्तरे सर्व-

प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीतकालत्वात् तथाच कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगमात्रनाश्यत्वात् । सोऽयं विभाग उत्तरसंयोग नाश्यः क्षणचतुष्टयस्थायी क्वचिदाश्रयनाशनाश्यः तद्यथा तन्त्वोरवयवेऽंशौ कर्म ततस्तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशात्तन्तुकर्मणो नाशकस्याभावात् तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभागनाशः । एवमेव तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्विनाशकाभावात्, उत्तरसंयोगेन हि तन्नाश्यं न विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यदवयवतन्त्वोर्विभागो जनितस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः । यदापत्र तन्तौ यदा कर्म तदांशावपि तदैव कर्म तत्र कर्मविनश्यदवस्थतन्तुतदवयवाकाशादिदेशाद्युगपदेव विभागानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगविरोधित्वात् तथा च कारणसंयुक्ताकाशादि तद्विभागात् कार्य्यस्य तन्तोरकार्य्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पन्नेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिदुभाभ्यां तद् यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मैककालः अंशुकर्मणाऽंशन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः" उप० वृत्तिः । कर्मणि घञ् । ५अंशे भागे च ।

विभज्य त्रि० विभक्तुमर्हति वि+भज-अर्हार्थे यत् । विभागयोग्ये विभजनीये धनादौ ।
"कृते विभीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा । शौर्य्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः" ।

विभाण्डक पु० ऋष्यशृङ्गपितरि मुनिभेदे रामा० ।

विभाण्डी स्त्री० विभाण्ड+गौरा० ङीष् । आवर्त्तकीलतायां राजनि० ।

विभात न० वि+भा-क्त । प्रभाते शब्दरत्ना० ।

विभाव पु० वि+भू-घञ् । १परिचये अलङ्कारोक्ते रसस्योद्दीपके २आलम्बनादौ "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ" । ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते" सा० द० ३प० ।
"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा" सा०३प० ।

विभावना स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४पृ० दृश्यम् ।

विभावरी स्त्री वि+भा-क्वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमरः । २हरिद्रायां ३कुट्टन्याम् ४वक्रयोषिति ५विवादपरस्त्रियां मेदि० । ६मुखरस्त्रियाम् शब्दर० । ७मेदावृक्षे च रत्नमा० ।

विभावसु विभा धनं वसुरस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३वह्नौ ४चित्रकवृक्षे अमरः । ५चन्द्रे ६हारभेदे च हेमच० ।

विभाषा स्त्री विरुद्धा भाषा वि+भाष-अ वा । व्याकरणोक्ते पाक्षिकप्राप्तिफलके "नवेति विभाषा" इत्युक्तलक्षणे विकल्पविधाने । [भक्ते च ।

विभिन्न त्रि० वि+भिद-क्त । १प्रकाशिते २विदलिते ३वि-

विभीतक पु० विशेषेण भीत इव इवार्थे कन् । (बयड़ा) वृक्षे अमरः । "विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् । उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् । रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्य्यनाशनम् । विभीतमज्जा तृड्छर्दिं कफवातहरो लघुः । कषायो मदकृच्चाथ धात्री मज्जापि तद्गुणः" भावप्र० । काभावे विभीतोऽप्यत्र ।

विभीषण पु० विशेषेण भीषयति शत्रून् भी-णिच्-ल्यु षत्वम् । १रावणभ्रातरि राक्षसे रामा० । २नलतृणे राजनि० ३भयकारके त्रि० । [ल्युट् । भयप्रदर्शने

विभीषिका स्त्री वि+भी-णिच्-ण्वुल् च आत्वनिर्द्देशे

विभु पु० वि+भू-डु । सर्वमूर्त्तसंयुक्ते १आकाशादौ २ब्रह्मादौ ३प्रभौ च मेदि० । ४भृत्ये त्रिका० । ५शिवे शब्दमा० ६व्यापके ७नित्ये ८सर्वदृढे हेमच० । ९दृढे त्रि० अजयः । १०परमाणुसंयुते शब्दरत्ना० ।

विभूति स्त्री वि+भू-क्तिन् । १अणिमादौ "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्युक्ते २ऐश्वर्य्ये च । ऐश्वर्य्यशब्दे १५४८ पृ० दृश्यम् ।

विभूषा स्त्री वि+भूष-अ । १शोभायां हेमच० २भूषणे च ।

विभ्रम पु० वि+भ्रम–घञ्। १स्त्रीणां शृङ्गारजे चेष्टाभेदे "विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्ययः" इत्युक्ते २त्वरया भूषास्थानवैपरीत्ये च "वधूप्रकारो विभ्रमभङ्गिनामाम्" कुमारः। विशेषेण ३भ्रान्तौ मेदि० ४शोभायां ५सन्देहे च हेमच०। ७भ्रमणे शब्दरत्ना०। "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद् विभ्रमो भवेत्" इत्युक्ते शृङ्गाराज्जिनचित्तानवस्थाने। "क्रोधं जितञ्च कुसुमाभरणादि वाञ्छा तदर्जनश्च तदशैव विभूषणञ्च। आश्चर्य्य चान्तवचनं कथनं सखीनामनिष्कारणोत्थितमतं यद् विभ्रमं तत्" इत्युक्ते स्त्रीणां ८चेष्टाभेदे च। स्वार्थे अण्। १वार्द्धक्यावस्थायां स्त्री शब्दरत्ना०।

विभ्राज् त्रि० वि+भ्राज–क्विप्। भूषणादिना दीप्ते अमरः।

विमत त्रि० वि+मन–क्त। विरुद्धमतियुक्ते १विमने २शत्रौ च।

विमनस्(स्क) त्रि० विचित्रं मनो यस्य वा कप्। चिन्तादिना [आकुलचित्ते अमरः।

विमर्द पु० विमृद्यतेऽसौ वि+मृद–घञ्। (वाकचाकुन्दिया) १वृक्षे रत्नमा०। संज्ञायां कन्। चक्रमर्दके राजनि०। भावे घञ्। २मर्दने ३कुङ्कुमादिमर्दने च।

विमर्शन न० वि+मृश–ल्युट्। १परामर्शे न्यायोक्ते व्याप्यव्याप्यवैशिष्ट्येन पक्षनिश्चये २वितर्के च हेम०। घञ् विमर्श तत्रैवार्थे पु०।

विमर्ष पु० वि+मृष–घञ्। १विचारे जटा० २नाटकाङ्गसन्धिभेदे च। स च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति। रूपं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" इति वि० मध्ये "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः। शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः" इति सा० द० लक्षितः। तदङ्गानि च तत्रोक्तानि यथा "अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः। शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम्। प्ररोचना प्रकर्षं स्यादादानं छादनं तथा"।

विमल त्रि० विगतो मलो यस्मात्। १स्वच्छे निर्मले अमरः। विगतो मलो यस्याः ५ब०। (चामकषा) २सप्तलायाम् अमरः। जगन्नाथक्षेत्रस्थे ३देवीभेदे स्त्री तन्त्रसा०। ४दुर्गामूर्त्तिभेदे देवीपु०। ५उपरसभेदे न० राजनि०। ६जिनदेवे पु० ७शाक्यादि त्रि० शब्दर०। "चेतसा समवहितेन दानं यदु विमलं स्मृतम्" गरुडपु० उक्ते ८दातृभिन्ने दानभेदे न०।

विमातृ स्त्री विरुद्धा माता। मातृसपत्न्याम्। "मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः। नमस्कुर्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्" म० त० स्मृतिः। तत्रैव कूर्म्मपुराणे "स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः"। "मातुः पत्न्यश्च या ताः स्त्रियो वृद्धाः स्मृताः कनिष्ठा अपि आपि नमस्याः" म० त० रघु० [अमरः।

विमातृज पु० विमातुर्जायते जन–ड। सापत्ने भ्रातरि

विमान पुंन० वि+मन–घञ् वि+मा–ल्युट् वा। १देवयाने रथे अमरः। २सार्वभौमगृहभेदे च ३यानमात्रे ४अश्वे पु० मेदि० ५परिमाणे च न०।

विमार्ग पु० विरुद्धो मार्गः। १कुपथे २निन्दिताचारे च।

विमुख त्रि० विरुद्धमनुकूलं मुखमस्य। १वहिर्मुखे २निवृत्ते च

विमुद्र त्रि० विगता मुद्रा मुकुलीभावो यस्य। १विकसिते हेमच०। २मुद्रारहिते च।

विम्ब पुंन०। वी+वन नुमच्च। १दर्पणादौ भासमानप्रतिविम्बाश्रये २कमण्डलौ च संक्षिप्तसा०। ३सूर्य्यादिमण्डले अमरः। ४कृकलासे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। विम्बायाः फलम् अण् तस्य लुप्। ५विम्बिकाफले न०।

विम्बजा स्त्री विम्बं फलं जायतेऽस्याः जन–ड १विम्बिकालतायां (तेलाकुचा) शब्दच०।

विम्बट पु० विम्बमटति अट–अच् शक०। सर्षपे शब्दच०।

विम्बा(म्बी) स्त्री विम्बमस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीष्। (तेलाकुचा) १लताभेदे शब्दर० "विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित्। स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम्" भावप्र०। स्वार्थे क आपि अत इत्त्वम् तत्रार्थे। सूर्य्यादिमण्डले पुं०न० मात इत्त्वम्।

वियत् न० वि+यम–क्विप् मलोपे तुक्। आकाशे अमरः।

वियद्गङ्गा स्त्री वियत्स्था गङ्गा शाक०। स्वर्गगङ्गायां मन्दाकिन्याम् अमरः।

वियद्भूति स्त्री वियतो भूतिरिव। अन्धकारे त्रिका०।

वियन्मणि पु० वियतो मणिरिव प्रकाशकत्वात् भूषकत्वाद्वा सूर्य्ये हारा०।

वियम पु० वि+यम–घञ्। १संयमे अमरः। २दुःखे क्षीरस्वामी। पक्षे वृद्धिः। वियाम तत्रार्थे।

वियात त्रि० वि+या–क्त याति अच् वा। १धृष्टे २निर्लज्जे च अमरः। तस्य भावः ष्यञ्। वैयात्य निर्लज्जत्वे न० "वैयात्यं धृतेष्वपि" माघः।

वियोग पु० वि+युज–घञ्। १विच्छेदे हेमच० इत०

३पक्षियोगे च गणितप्रसिद्धे ४राश्योर्व्यवकलने च ।

वियोगिन् पु० वि+युज–घिनुण् । १चक्रवाके पक्षिणि शब्दच० । २विच्छेदवति । ३पक्षियोगवति च त्रि० । स्त्रियां ङीप् "वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ" नैष० ।

विरक्त त्रि० वि+रन्ज–क्त । १विक्लिन्ने २अननुरक्ते ३दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका० ।

विरङ्ग पु० वि+रन्ज–घञ् । कङ्कुष्ठे राजनि० ।

विरचित त्रि० वि+रच–क्त १कृते २निर्मिते च । [अमरः ।

विरजस्तमस त्रि० विगते रजस्तमसी यतः । सत्त्वगुणप्रधाने

विरजस(स्का) स्त्री विगतं रजो यस्याः वा कप् । १गतार्त्तवायां स्त्रियाम् जटा० । २रजोगुणहीने त्रि० ।

विरजा स्त्री विशेषेण रज्यतेऽत्र रन्ज–घञर्थे क । १दूर्वायां चारा०गोलोकस्थे २राधासखीभेदे तच्छापाच्छायमाने ३नदीभेदे च ब्रह्मवै० जन्म० ख० २५ अ० । ४कपित्थानीहक्षे रत्नमा० । ५ययातिमातरि कूर्मपु० २० अ० । सा च नदी उत्कलदेशस्था जगन्नाथक्षेत्रस्था "उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते । विमलाऽत्र महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः" पीठनिर्णयः । तत्र मुण्डनोपवासौ न कार्यौ "मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा" प्रा०त० ।

विरञ्च(ञ्चि) पु० वि+रच–णिच् इनु वा मुम् च । जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि हेम० । [शब्दर० ।

विरण न० विशिष्टो रणो मूलमस्य । उशीरे (वेणारमूल)

विरत त्रि० वि+रम–क्त । निवृत्ते । [पाराभावे च अमरः ।

विरति स्त्री वि+रम–क्तिन् । १निवृत्तौ २विषयवैराग्ये अ-

विरल त्रि० वि+रा–कलन् । १अवकाशे २विच्छिन्ने अमरः । ३अनिविडे च । ४दध्नि न० राजनि० ।

विरलजानुक त्रि० ब्रह० । चलजानुके हेमच० ।

विरलद्रवा स्त्री ब्रह० । यवाग्वां यवान्नां जटा० ।

विरह पु० वि+रह–अच् । १विच्छेदे २अभावे श्रृङ्गाररसस्य विप्रलम्भाख्ये ३अवस्थाभेदे च हेमच० ।

विरहित त्रि० वि+रह–क्त । १त्यक्ते २हीने च ।

विरहिन् त्रि० वि+रह णिनि । १विरहयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २भृतौ शब्दमा० ।

विरहोत्कण्ठिता स्त्री "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" सा०द०१४० उक्ते नायिकाभेदे ।

विराग पु० वि+रन्ज–घञ् । १रागाभावे । विगतो रागो यस्य । २रागशून्ये त्रि० । "विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते । तेष्वेव तु विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम्" प्रा० त० । वैराग्यशब्दे दृश्यम् ।

विराज् पु० विशेषेण राजते क्विप् । १क्षत्रिये ब्रह्माण्डात्मकस्थूलदेहाभिमानिनि २आदिपुरुषे ३छन्दोभेदे च । वेदे दशाक्षरपादानां गायत्र्यादीनां यथोक्ताधिकत्वे विराट् छन्दो भवति छन्दःशब्दे २९७८ पृ० कात्यायनवाक्यं दृश्यम् । "समष्टिरूपस्थूलशरीराभिमानी चेतनः विराट्संज्ञो वेदान्तादौ प्रसिद्धः तस्योत्पत्तिः तद्रूपञ्च भागवतादौ दृश्यम् । क्विप् । विराजोऽपि समष्टिस्थूलाभिमानिनि चेतने । ४स्वायम्भुवमनौ च । "ततः कायेन महता तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मत्स्यपु०४अ० । "मानवे तु स्वायम्भुवस्य विराट्पुत्रत्वमभिहितम् । यथा "द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः । तपस्तप्त्वाऽसृजद् यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः !" । [च । भा० विराटपर्व्वणि दृश्यम् ।

विराट पु० विशेषो राटो यत्र । १देशभेदे, तद्देशाधिपे २नृपे

विराध पु० राक्षसभेदे । स च तुम्बुरुनामा गन्धर्वः कुवेरशापात् राक्षसत्वमाप्तः रामेण मोचितः तत्कथा वह्निपु० "तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । अभिशापादहं घोरं प्राप्तो वैश्रवणेन वै" ।

विराधन न० वि+राध–ल्युट् । पीडायाम् । शब्दर० ।

विराम पु० वि+रम–घञ् । १अवसाने, २विरतौ, ३निवृत्तौ च जटा० । ४अर्घ्ये त्रिका० ५व्याकरणोक्ते वर्णाभावे च ।

विराल पु स्त्री० वि+डल–घञ् डस्य रः । विडाले पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् । [२विततरे त्रिका० ।

विराव पु० वि+रु–घञ् । १शब्दे अमरः । प्रादि० ह्व० ।

विरिञ्च पु० वि+रिच–अच् मुम् च । १विष्णौ २जगत्स्रष्टरि वेधसि, ३शिवे च शब्दर० । इनु विरिञ्चि तत्रैवार्थे अमरः ।

विरुद्ध त्रि० वि+रुध–क्त । १विरोधयुक्ते २हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चेत्यादिना विभज्य "यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः" भाषा०लक्षितः । "हवकारेण साध्यवन्नावृत्तित्वेन हेतुभाव इति सूचितम् तच्च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदर्थः सि०मुक्ता०" भाषा० १४७ श्लो० अन्यथा साधनो यथा "विहायतमसुपेत

तद्विरोधी विरुद्धः” ‘तं (सिद्धान्तं) विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति। यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथं? व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यत् व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभप्रच्युतेरुपपत्तिः। यद् आत्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति तद्विरुद्धावेतौ न सह सम्भवतः। स चायं हेतुर्यं सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति” वा० भा०।

उक्तौ त्विदमन्यथा व्याख्यातं यथा “क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति सिद्धान्तमिति अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि सिद्धस्य पक्षवान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः। यथा वह्निमान् जलत्वादिति। एतस्य साध्याभावव्याप्तिज्ञानदशायां साध्यानुमिति प्रतिबन्धो दूषकताबीजम्। न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम्। इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन स्वयोपन्यस्त इत्युक्तिविशेषोद्भावकत्वेन विशेषात्”। इदन्तु नासङ्कीर्णविरुद्धोदाहरणम् व्यभिचारादेः सत्त्वात्। किन्तु उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादित्युक्तेरस्य दूषकताबीजसत्त्वादुदाहरणत्वं बोध्यम्।

विरुद्धमतिकृत् पु० “विपरीतार्थधीर्यस्मात् विरुद्धमतिकृत्तत्” उक्ते काव्यदोषभेदे २७६१५४० दृश्यम्। [रिते च मेदि०।

विरूढ त्रि० विशेषेण रोहति वि+रुह–क्त। १जाते २अङ्कु-

विरूप त्रि० विकृतं रूपमस्य। १दुष्टरूपयुक्ते २निन्दिते च। ३पिप्पलीमूले न० राजनि०। ४अतिविषायां, ५दुरालभायाञ्च स्त्री० राजनि०।

विरूपाक्ष पु० विरूपे विकटे अक्षिणी यस्य षच् समा०। १महादेवे अमरः। २विकटनेत्रे त्रि०।

विरूपिन् त्रि० विकृतं रूपमस्यास्ति इनि। १कुरूपे त्रिका०। २आकृकलासे पु० राजनि०। [स्वर०। २अतिरेके च।

विरेक पु० वि+रिच–घञ्। १मलादेरधोनिःसरणे, म-

विरेचन न० वि+रिच-णिच्-ल्युट्। १मलादेर्निःसारणे, तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा

“स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात् सम्यग्विरेचनम्। अवान्तस्य त्वधःस्रस्तो ग्रहणीं छादयेत् कफः। मन्दाग्निं गौरवं कुर्य्याज्जनयेद् वा प्रवाहिकाम्। अथ वा पाचनैरामं बलासं परिपाचयेत्। शरदि वसन्ते च देहशुद्धौ विरेचयेत्। अन्यदात्ययिके कार्य्ये शोधनं शीलयेद् बुधः”। आत्ययिके प्राणसङ्कटे। “पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा। उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः। दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः। शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः। बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः। श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी। नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी। शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता। जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी। अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः। योनिरोगप्रमेहार्त्तौ गुल्मप्लीहव्रणार्दितः। विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः। कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः। प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः कृमिक्षाराग्निबाधिताः। शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः। बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः। बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते। मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा। क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदु मध्यमतीक्ष्णकैः। मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरेच्यते। मध्यमस्त्रिवृतातिक्तराजवृक्षैर्विरेच्यते। क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः”। चञ्चुतैलम् एरण्डतैलम्। राजवृक्षः (बनवहेरा) हेमक्षीरी (चोक) दन्तीफलम् इन्द्रदन्तीफलम् जयपालेति प्रसिद्धम् “मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तकः। वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका। द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत्। पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम्। कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्वाज्यलेहतः। कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया। पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत्। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्दितः। त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः। वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा। एरण्डतैलं त्रिफला-

क्वाथेन त्रिगुणेन वा। युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चि-
रेण विरेच्यते"। शोधनेन विरेचन द्रव्याणि "त्रिवृता
कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम्। वसन्तकाले
क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम्। त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्क-
रोदीच्यचन्दनम्। द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वशीतलञ्च
घनात्यये। उदीच्याम्बुना घनात्यये शरदि। "पिप्पलीं
नागरं सिन्धुं श्यामां त्रिवृतया सह। लिह्यात् क्षौद्रेण
शिशिरे वसन्ते च विरेचनम्"। श्यामा (कृष्णत्रिवृत्) (त्रि-
वृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्। अभयामरिचं
शुण्ठीविडङ्गामलकानि च। पिप्पली पिप्पलीमूलं
त्वक्पत्रं मुस्तमेव च। एतानि समभागानि दन्ती च
त्रिगुणा भवेत्। त्रिवृताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र
शर्करा। मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः।
एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतञ्चानु पिबेज्जलम्। तावद्विरे-
च्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते। पानाहारविहारेषु
भवेन्निर्यन्त्रणः सदा। विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकास
भगन्दरान्। पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत्।
स्नानाभ्यङ्गञ्च रोगं च दिनमेकं सुधीस्त्यजेत्। सततं
शीलनादेव पलितानि प्रणाशयेत्। अभया मोदका
ह्येते रसायनवराः स्मृताः"। इति अभयादिमोदकः
"पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी। सुगन्धि
किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद् बुधः। निवातस्थो न
वेगांश्च धारयेन्न शयीत च। शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि
कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः। वमनौषधवत्तानि वायुर्वान्ते
यथा व्रजेत्। रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्र-
जेत्। दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलता।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम्। विदाहोऽरु-
चिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते। तं पुनः पाचनैः
स्नेहैः पक्त्वा स्निग्धन्तु रेचयेत्। तेनास्योपद्रवा यान्ति
दीप्ताग्निर्लघुता भवेत्। विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा
भ्रंशो गुदस्य च। शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावन-
सन्निभम्। मेदोनिभं जलाभासं रक्तञ्चापि विरेच्यते।
तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः।
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु। सहकार-
त्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा। पिष्टा नाभिप्रले-
पेन हन्त्यतीसारमुल्बणम्। सौवीरं तु यवैरामैः प-
क्वैर्वा निस्तुषैः कृतैः"। सौवीरं काञ्जिकम् "अजाक्षीरं
रसश्चापि वैष्किरं हारिणं तथा। शालिभिः षष्टिके-
र्मुद्गैर्मसूरैर्वापि भोजयेत्। वर्त्तिकालावतित्तिरक-
पिञ्जलकतित्तिराः। चकोरलकराद्याश्च विष्किराः सम-
दाहृताः"। कपिञ्जलः इति ख्यातो लोके कपिञ्जलति-
त्तिरः। लकरः। (करट) इति लोके। हरिणस्ता-
म्रवर्णः मृगः। "शीतैः सम्यग्विरिक्तस्य कुर्यात् सं-
सर्जनं भिषक्। लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमगतेऽनिले।
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि। इन्द्रि-
याणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता। धातुस्थैर्य्यं
वयस्थैर्य्यं भवेद्रेचनसेवनात्। प्रवातसेवां शीताम्बु
स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम्। व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत
विरेचितः। शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम्।
जाङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम्।
शालीकः प्रसृतश्चैव जाङ्गलाः परमादयः"। विरेचयति
वि+रिच-णिच्-ल्यु। २पीलुवृक्षे पु० राजनि०। ३भेदक-
मात्रे त्रि०। ण्वुल् विरेचक तदर्थे त्रि०।

विरेफ पु० वि+रिफ-अच्। नदभेदे शब्दच०। नादि०ब०
२रकारवर्णशून्ये त्रि०। [२शब्दविरवे पु० हेमच०।

विरोक पु० न० वि+रुच-घञ् चस्य कः। १छिद्रे त्रिका०।

विरोचन पु० वि+रुच-युच्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः।
३बलिपितरि प्रह्लादतनयेऽसुरभेदे ४चन्द्रे ५वह्नौ च
मेदि०। विरोचयति वि+रुच-णिच्-ल्यु। ६रोहितकवृक्षे
७श्योनाकवृक्षे ८दहनकरञ्जे च पु० राजनि०। ९प्रका-
शके त्रि०।

विरोध पु० वि+रुध-घञ्। १वैरे २विरुद्धतायाम् न्या-
योक्ते साध्याभावसामानाधिकरण्यरूपे ३हेतुदोषे यथा
वह्निमान् जलादित्यत्र जलरूपहेतोर्वह्निना सामानाधि-
करण्यं नास्ति अतस्तस्य दुष्टत्वम्। ४अर्थालङ्कारभेदे
अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्। ५विपरीतार्थकत्वे च।
"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" जैमि० प्रभ-
वादिषु "विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे समवस्थितम्।
विनाशः सर्वतोऽपायः इत्युक्तफलके ६वर्षभेदे।

विरोधन न० वि+रुध-ल्युट्। वैरे अमरः।

विरोधिन् पु० वि+रुध-णिनि। १रिपौ अमरः। षष्टि-
संवत्सरमध्ये "जायते मानवे कष्टं विरोधिनि न संशयः"
इत्युक्तफलके २वत्सरभेदे च। ३विरोधकारके त्रि०।

विरोधाभास पु० विरोधः इवाभासते आ+भास-अच्।
अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्।

विरोधोक्ति स्त्री परवचनविरोधिवचने अमरः।

विशद पु० वि+शद-अच् । १शुभ्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३विमले हेम० । ४व्यक्ते च त्रि० मेदि० । [भीमांसा ।

विशय पु० वि+शी-अच् । संशये "विषयो विशयश्चैवेति"

विशर पु० वि+शॄ-अप् । १वधे अमरः । प्रादि०स० । २विगत-शरे त्रि० ।

विशल्यकृत् पु० विशल्यं तत्प्रहारवेदनानिवृत्तिं करोति कृ-क्विप् । (जायरकाठी) १वृक्षे रत्नमा० । २विशल्य-कारके त्रि० ।

विशल्यकरणी स्त्री विशल्यं क्रियतेऽनया कृ-ल्युट् ङीप् । ओषधिभेदे "पूर्वं तु कथिता याऽसौ वीर ! जाम्बवता तव । दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय । विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा । संजीवकरणीं वीर ! सन्धानीञ्च महौषधिम्" रामा० लङ्का० १०२स० ।

विशल्या स्त्री विगतं शल्यं तत्प्रहारवेदना यस्याः ५ब० । १अग्निशिखावृक्षे २दन्तीवृक्षे ३गुडूच्याम् अमरः ४त्रि-पुटायाम् ५अजमोदायाञ्च राजनि० ।

विशसन न० वि+शस-हिंसने ल्युट् । १मारणे अमरः । करणे ल्युट् । २खड्गे पु० त्रिका० । "असिर्विशसनः खड्गः" खड्गपूजामन्त्रः ।

विशस्त त्रि० वि+शस-अविनये न इट् अस्य म इट् । धृष्टे सि० कौ० । इटि विशसित । मारिते त्रि० ।

विशस्तृ पु० वि+शस्-तृच् न इट् । चण्डाले संक्षिप्त० ।

विशाकर पु० विशाखः विगतशाखः सन् राजते राज-बा० ड । भद्रमुण्डे (खड्गाविस) शब्दच० । तस्य शाखाशून्यत्वात् तथात्वम् ।

विशाख पु० विशिष्टा शाखाऽस्य । १कार्त्तिकेये २धन्विनां वितस्त्यन्तरावस्थितपादावस्थाने अमरः । ३पुनर्नवायां राजनि० ४याचके च मेदि० । ५स्कन्दांशजाते देवभेदे तज्जन्मनिरुक्तिः भा०व०२२६अ० उक्ता यथा "वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य सञ्जातः पुरुषोऽपरः । युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग् दिव्यकुण्डलः । यद्वज्रवेशनाज्जातो विशाखस्तेन कीर्त्तितः" । ६स्कन्दानुजभ्रातरि "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः" भा० आ० ६६अ० । ७शिवे भा०आ०१७अ० ।

विशाखज पु० विशिष्टा शाखा यस्य तथा सन् जायते जन-ड । नारङ्गे शब्दच० [शब्दमालोक्ते धन्विनामवस्थानभेदे ।

विशाखल न० "विशाखान्तरविन्यस्तौ पादयुग्मौ विशाखलम्"

विशाखा स्त्री विशिष्टा शाखा प्रकारो यस्याः । १षड्विंश-नक्षत्रात्मकेऽश्विन्यवधिके षोडशे नक्षत्रे अमरः । "विशा-खयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण इव चन्द्रमाः" रामा० प्रयोगात् तस्य द्विवचनान्ततेत्यन्ये । "बहुपुत्रो विशिखायाः" भा० अ० ८ अध्याये बहुत्वं बहुतारकत्वेनेति बोध्यम् । नक्षत्रशब्दे ४८७ पृ० दृश्यम् । २कठिल्लके मेदि० ।

विशाय पु० वि+शी-पर्याये घञ् । प्रहरिणां पर्यायेण शयने अमरः ।

विशारण न० वि+शॄ-मारे णिच्-ल्युट् । मारणे हेमच० ।

विशारद पु० विशालं ददाति दा-क लस्य रः । १बकुलवृक्षे २शुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि० । ३पण्डिते पु० ४प्रगल्भे त्रि० अमरः ५श्रेष्ठे च त्रि० अजयः ।

विशाल त्रि० वि+शालच् । १विस्तीर्णे २तद्वति च अमरः । ३मृगभेदे ४खगभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ५नृपभेदे पु० ६वृक्षभेदे शब्दर० । ७इन्द्रवारुण्याम् स्त्री अमरः । ८महेन्द्रवारुण्याम् ९उपोदक्यां च स्त्री राजनि० । १०उज्जयिनीनगर्यां स्त्री मेदि० । ११नदीभेदे च स्त्री "विशालां विरजां तथा" इत्युक्तनीयवाक्यपर्युदासः विरजाशब्दे दृश्यः । [१२वृक्षे शब्दर०

विशालता स्त्री विशालस्य भावः तल् । पार्श्वविस्तारे अमरः

विशालतैलगर्भ पु० विशालं विस्तीर्णं तैलं गर्भे फलमध्ये यस्य । अङ्कोटवृक्षे राजनि० । [अमरः ।

विशालत्वच् पु० विशाला त्वक् यस्य । सप्तच्छदवृक्षे ।

विशालपत्र पु० विशालं पत्रमस्य । १तालवृक्षे, २श्री-तालवृक्षे च राजनि० ।

विशालाक्ष पु० विशाले अक्षिणी यस्य षच्समा० । १महादेवे, २गरुडे, ३विष्णौ च ४तद्वति त्रि० मेदि० ५पार्वत्यां ६नागदन्त्यां च स्त्री राजनि० ङीष् । ७वरस्त्रियां स्त्री विश्वः । ८योगिनीभेदे स्त्री । [राजनि० ।

विशाली स्त्री० वि+शालच् गौरा० ङीष् । अजमोदायाम् ।

विशिख पु० विशिष्टा विगता वा शिखा यस्य प्रादि० ब० । १शरवृक्षे राजनि० । २बाणे अमरः । ३तोमरे च मेदि० । ४शिखारहिते त्रि० । ५खनित्र्यां ६नालिकायाम ७रथ्यायाञ्च स्त्री० मेदि० ।

विशिप न० विश-इपक् । मन्दिरे उणादिको० । [युक्ते च ।

विशिष्ट त्रि० वि+शिष-क्त । १युक्ते २विलक्षणे ३विशेषण-

विशिष्टबुद्धि स्त्री ६त० । विशेषणवतो विशेष्यस्य ज्ञाने यथा घट इत्यादिकं ज्ञानम् अत्र घटत्वस्य विशेषणतया भान-

भानस्य घटे विशिष्टे भानम् एतत्कारणञ्च विशेषणज्ञानं तदनुरोधेनैव अतः घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटत्वप्रकारकस्य घटज्ञानस्य पूर्वं सम्भवार्थं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकज्ञानमत्र भवतीत्यङ्गीकृतं नैयायिकैः।

विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान न० ६त०। विशेषणविशिष्टे वैशिष्ट्यस्य संसर्गस्य ज्ञाने यथा रूपवान् घट इत्यादि ज्ञानं तत्र घटत्वविशिष्टे रूपादेः संसर्गस्य भानम्। तच्च द्विविधम् विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च। आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गयोः कारणता द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारणता। यथाकारणं च तयोर्बोधवैलक्षण्यम्। तत्र क्वचित् विशेष्ये यद्विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानं जायते यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र ज्ञाने पुरुषांशे दण्डो दण्डांशे दण्डत्वं विशेषणतया भासते। तत्र विशेषणोपस्थितिः प्रयोजिका। क्वचिदेकत्र द्वयमिति रीत्या बोधः। यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ पुरुषे पुरुषत्वं दण्डश्चेत्युभयं विशेषणतया भासते न तु विशेषणविशेषणतावच्छेदकभावेन। क्वचित् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं भवति यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानमत्र च ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं विशेषणज्ञानं कारणम्। तत्र दण्डत्वरूपविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकवैशिष्ट्यरूपः संसर्गः पुरुषांशे संसर्गतया भासते। अतएव विशेषणविशिष्टसंसर्गावगाहि तदिति उपलक्षितज्ञानात् विशेषः। क्वचित्तु विशिष्टज्ञानं यथा अयं दण्डीति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने इदमर्थे विशेष्ये दण्डात्मकविशेषणप्रतियोगिकः संसर्गः संसर्गतया भासते उपलक्षणे तु न तत्प्रतियोगिकतया संसर्गस्य भानमिति भेदः। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तथा भेदः अनुपस्थितविशेष्ये च उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः पारस्पर्ये च परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वयः। यथा धनवान् सुखीत्यत्र धनप्रयोज्यस्य सुखे, कुठारः पततीत्यत्र कुठारघातस्य पतने प्रयोज्यत्वस्यान्वयः।

विशिष्टाद्वैत न० रामानुजाद्युक्ते प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे। रामानुजशब्दे दृश्यम्।

विशिष्टाभाव पु० ६त०। विशेषणविशिष्टस्याभावे स च क्वचित् विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचित्तु विशिष्ट्याभावप्रयुक्तः क्वचिदुभयाभावप्रयुक्तः।

विशीर्ण त्रि० वि+शॄ-क्त। १शुष्के, २जरावस्थापन्ने।

विशीर्णपर्ण पु० विशीर्णं पर्णमस्य। निम्बवृक्षे राजनि०।

विशुद्ध त्रि० वि+शुध-क्त। १दोषरहिते, २विशदे च। तन्त्रोक्ते कण्ठस्थे ३चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०८पृ० दृश्यम्।

विशुद्धाद्वैत न० ६त०। वल्लभाचार्यमतसिद्धे दोषरहितस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे।

विशुद्धि स्त्री० वि+शुध-क्तिन्। १शोधने २दोषराहित्ये च।

विशृङ्खल त्रि० विगता शृङ्खला पद्धतिर्यस्याः। परिपाटीशून्ये।

विशेष पु० वि+शिष-घञ्। १प्रभेदे, २प्रकारे, जटा०। ३व्यक्तौ हेमच०। ४तिलके, शब्दा०। "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तितः" इति भाषा०उक्ते ५पदार्थभेदे "अन्ते अवसाने तिष्ठतीति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः। परमाणूनां भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति" सि०मुक्ता०। अयञ्च नित्यद्रव्ये समवायेन तिष्ठति "तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषायां चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषस्यान्वयस्य समवायतायाः ग्रहणात्। "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" कणा० सू० कथितं यथा "अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः" सू०। "अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहितास्तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः। अन्ते अवसाने भवन्तीत्यन्त्याः यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्यानि नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषाः इति वृत्तिकृतः ते हि विशेषा एव व्यावृत्तबुद्धिहेतवः न तु सामान्यरूपा अपि" उप० वृ०। नित्यैकमात्रवृत्तय इति फलितार्थः। "अत्यन्ताभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतो विशेषः" सर्व०कौ०माधवः। ६व्याप्यधर्मे। यथा नीलघटः इत्यादौ घटत्वव्याप्यधर्मः नीलत्वादिविशिष्टघटत्वादिः। ७अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०१ पृ० दृश्यम्।

विशेषक पुंन० विशेषयति वि+शिष-णिच्-ण्वुल्। १ललाटकृते तिलके अमरः। २विशेषकर्त्तरि त्रि० मेदि०। "त्रिभिर्विशेषकम्" इत्युक्ते एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकत्रये न०। ४तिलकवृक्षे राजनि०।

विशेषगुण पु० कर्म०। "बुद्ध्यादिषट्कं रूपादिपञ्चकं

द्योतकभावने । स्वाभाविकद्रवत्वञ्च पठद्दे हत्र एव च" भाषा० उक्तेषु गुणभेदेषु ।

विशेषण न० विशिष्यतेऽनेन वि+शिष-ल्युट् । भेदकधर्मे गुणक्रियादौ यथा नीलम् उत्पलं पचो गौरित्यादौ गुणक्रियादिर्भेदकधर्मः ।

विशेषणञ्च त्रिविधं व्यावर्त्तकं विधेयं हेतुगर्भञ्च । तत्राद्यं नीलो घट इत्यादौ नीलः, द्वितीयं पर्वतो वह्निमान्" अत्र वह्निर्विधेयविशेषणम् । "अहङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इत्यादौ अहङ्कारोविधेयः । तृतीयं यथा सुरापः पततीत्यादौ सुरापानं हेतुगर्भविशेषणम् । तस्य भावः तत्व । विशेषणताप्रकारताख्यविषयताभेदे स्वरूपसम्बन्धविशेषे च स्त्री । स च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन यक्तिविषयतारूपः । अभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षभेदे च । यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादि चाक्षुषप्रत्यक्षे भूतलांशे घटाभावस्य विशेषणता सन्निकर्षः । "विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्" भाषा० । सा च नानाविधा यथोक्तं

"यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते, संख्यादौ रूपत्वाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कत्वादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते । अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति" सि० मुक्ता० । "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्" भाषा० उक्तेः समवायप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे च ।

विशेषणासिद्ध पु० विशेषणेनासिद्धः । हेत्वाभासभेदे यो हेतुः विशेषणविशिष्टः सन् पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्यः द्रव्यत्वे सत्यकार्यत्वात् इत्यादौ द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य शब्दे बाधात् तथात्वम् ।

विशेषविधि पु० विशेषे विधिः । सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषगोचरे विधाने यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रमित्यत्र कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणविशेषत्वेन तद्विषये दधिदानापवादेन तक्रदानविधिः । "अल्पः सावकाशविषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः" व्या०का० । [क्ते च ।

विशेषित त्रि० वि+शिष-णिच-क्त । १भेदिते २विशेषणयुक्ते

विशेषोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम् ।

विशेष्य त्रि० विशिष्यते भेद्यते गुणादिभिरसौ वि+शिष-कर्मणि यत् । गुणादिभिर्भेद्ये १आश्रयभेद्ये पदार्थे २धर्मिणि च । तस्य भावः तत्व । विशेष्यता विषयताविशेषे स च तत्तज्ज्ञानीयप्रकारताविशेषनिरूपितः संसर्गविषयताभिन्नः विषयताविशेषः इति प्राञ्चः । तत्र समानाधिकरणा प्रकारता विशेष्यता च एकैवेति नव्यदीयः । तयोर्भिन्नत्वम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्चेति गदाधरः । यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादौ घटनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या अभावनिष्ठा विशेष्यता सैव तदवच्छेद्या वा या अभावनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता भूतलनिष्ठविशेष्यतेति प्राञ्चः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यन्ये ।

विशेष्यासिद्ध पु० स्वरूपासिद्धे हेत्वाभासभेदे । यो हेतुः स्वघटकविशेष्यस्वरूपः पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्योऽकार्यत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ अत्र अकार्यत्वविशिष्टं द्रव्यत्वं हेतुः तत्र विशिष्यं द्रव्यत्वं शब्देऽसिद्धमिति स्वरूपासिद्धो हेतुः ।

विशोक पु० विगतः शोकः यस्मात् यस्य वा । १अशोकवृक्षे राजनि० । २शोकरहिते त्रि० । योगशास्त्रोक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे स्त्री । "विशोका वा ज्योतिष्मती" पात०सू० । "विशोका विविधविषयवतीति" विवरणम् ।

विशोधनी स्त्री विशुध्यतेऽनया शुध-ल्युट् ङीप् । १दन्तीवृक्षे राजनि० । भावे ल्युट् । २शोधने न० । वि+शुध-ल्यु । ३शोधनकारके त्रि० । "प्रायश्चित्तं विशोधनम्" स्मृतिः ।

विशोधिन् त्रि० वि+शुध-णिच्-णिनि । १शोधनकारके २नागदन्त्यां राजनि० स्त्री ङीप् ।

विश्न पु० विश-दीप्तौ भावे नक् । दीप्तौ सि०कौ० । [अमरः

विश्र(श्रा)णन न० वि+श्रण-णिच्-ल्युट् वा ह्रस्वः । दाने

विश्रब्ध त्रि० वि+स्रम्भ-क्त । विश्वस्ते "विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलका" शा०द० । २शान्ते ३अनुद्धते त्रि० हेमच० ४गाढे त्रि० मेदि० । [ह्रस्वश्रापाद्याववसाने च भरतः ।

विश्र(श्रा)म पु० वि+श्रम-घञ् वा ह्रस्वः । १विरामे अ-

विश्रम्भ पु० वि+स्रम्भ-घञ् । १विश्वासे अमरः । २प्रणये ३केलिकलहे मेदि० ४वधे च विश्वः ।

विश्राव पु० वि+स्रु-घञ् । १प्रसिद्धौ अमरः २क्षरणे च ।

विश्रुत पु० वि+श्रु-क्त । १विख्याते अमरः । २विशेषेण श्रुते च

विश्लिष्ट त्रि० वि+श्लिष-क्त। १वियुक्ते २शिथिले च।
विश्लेष पु० वि+श्लिष-घञ्। १वियोगे २शैथिल्ये च मेदि०।
विश्व न० विश-व। १जगति संसारे। २तदभिमानिनि जीवे पु०। व्यस्तस्थूलदेहे प्रवेशात्तस्य तथात्वम् वेदान्तसारे उक्तम्। ३श्राद्धदेवविशेषे पु० ब० व०। ४सकले त्रि० तदर्थेऽस्य सर्वनामता। श्राद्धदेवाश्च दशविधाः गण-देवताभेदाः यथोक्तम् "वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धुरिः कुरुः। पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वे देवाः प्रकीर्तिताः" हेमाद्रौ १७५७ पु० दृश्यम्। ५नागरे विश्वः ६दक्षकन्याभेदे विश्वदेवमातरि स्त्री मत्स्यपु० ५अ०। ७पतिविषायां स्त्री अमरः। ८शतावर्य्यां स्त्री राजनि०। ९त्रिंशद्धान्यपरिमाणे स्त्री। "गुञ्जाः षण्णवतिः स्तोमो दशभिस्तत्पलं भवेत्। विश्वा त्रिंशत्पलं प्रोक्ता" ज्योति-स्तत्त्वे। अयं परिमाणभेदः वंशवणिक्प्रसिद्धः। १०विष्णौ न० विष्णुस०। ११देहे न० शब्दकल्पद्रुमे २८०८पृ० दृश्यम्।
विश्वकद्रु पु० विश्वकं द्रवति द्रु-डु। १मृगयाकुशलकुक्कुरे अमरः। २शब्दे पु० ३खले त्रि० मेदि०।
विश्वकर्म्मन् पु० विश्वेषु कर्म्म व्यापारो यस्य। १सूर्य्ये २देवशिल्पिनि अमरः। ३मुनिभेदे मेदि० ४परमेश्वरे च।
विश्वकृत् पु० विश्वं करोति कृ-क्विप्। १विश्वकर्म्मणि २परमेश्वरे च
विश्वकेतु पु० विश्वे केतवोऽस्य। अनिरुद्धे अमरः।
विश्व(ष्व)क्सेन विषु(ष्वु)ची सेना यस्य। १विष्णौ अमरः २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ३विष्णोर्निर्माल्यधारके तदीयगणभेदे "निर्माल्यधारी विष्णोस्तु विश्व(ष्व)क्सेनचतुर्भुजः" कालिकापु० ८२अ०। ४त्रयोदशमनौ मत्स्यपु० ९अ०। समस्य पक्षेषु पा० सूत्रात् भरतस्तु समस्यतामाह तन्मूलं चिन्त्यम्। [च राजनि०।
विश्वगन्ध न० विश्वतो गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे २पलाण्डौ
विश्वगन्धा स्त्री विश्वे सकला गन्धा यस्याम्। पृथिव्याम् शब्दच०। [राजनि०।
विश्वगन्धि स्त्री विश्वतो गन्धिर्यस्याः। कंपटोलतायाम्
विश्व(ष्व)च् अव्य० विष् विश्वं वा अञ्चति क्विप् पृषो० विश्वस्य विषुः ततः सम्प्रसारणाद्यर्थे अधि तस्य लुक्। १सर्वत इत्यर्थे। अपरिभावे। २सर्वगामिनि त्रि० स्त्रियां विषूची अत्वे विषू(षु) च इत्यादि। षद्रूजमके विश्वद्र्यच् इत्यर्थे। अत्वे विश्वद्रीच इत्यादि। समस्यतां भरत आह तन्मूलं मृग्यम्।
विश्वचक्र न० द्वादशे महादानभेदे मत्स्यपु० तद्विधिर्यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। विश्वचक्र-मिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम्। तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत्। श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम्। तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम्। अन्य-दिंशत्पलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत्। षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमिनेम्यष्टकावृतम्। नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम्। शङ्खचक्रे च पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम्। द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम्। अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च। मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः। रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश। तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता। चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च। पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु। लोकपाला-ष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च। सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत्। अन्तरान्तरतो देवान् विन्य-सेदष्टमे पुनः। तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्प-येत्। ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम्। विश्व-चक्रं ततः कुर्य्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि। तथाष्टा-दश धान्यानि रसाश्च लवणादयः। पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च। माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत्। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही। कौमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम्। नमो विश्व-मयायेति विश्वचक्रात्मने नमः। परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्द्दमात्। तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः। हृदि तत्त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम्। वासुदेवस्थितं चक्रं चक्रमध्ये च माध-वम्। अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह। विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम्। आयुध-स्याधिवासश्च भवादुद्धर मामितः"।
विश्वजित् पु० विश्वं जयति जि-क्विप्। १विष्णौ २सर्वस्व-दक्षिणके यज्ञभेदे "विश्वजिता यजेत" श्रुतिः। ३तदधि-कारे च अश्रुतफलत्वे स्वर्गफलकल्पकन्यायभेदे मीमां०।
विश्वदेवा स्त्री विश्वतो दीव्यति दिव-अच्। १मुसलकेशु-कायाम् (गोरक्षचाकुलिया) जटा०। २नागबलायां ३रक्त-पुष्पदलोत्पले च रत्नमाला। कर्म०। ४विश्वाख्यदेवगणे पु०
विश्वधारिणी स्त्री विश्वं धारयति धृ-णिनि। पृथिव्याम्
विश्वपर्णी स्त्री विश्वतः पर्णान्यस्याः। भूम्यामलक्यां राजनि०
विश्वप्सन् पु० विश्वं प्साति भक्षति प्सा-कनिन्। १सर्वभक्षके वह्नौ

१चन्द्रे हेमच०। २देवे ३विश्वकर्मणि ४भूमौ संक्षिप्तसा० ५दक्षे शब्दर०।
विश्वभेषज न० विश्वेषां भेषजम्। शुण्ठ्याम् अमरः।
विश्वमदा स्त्री विश्वस्य मदो यस्याः। अग्निजिह्वाभेदे शब्दमा०।
विश्वम्भर पु० विश्वं बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च। १इन्द्रे अमरः २विष्णौ च। ३पृथिव्यां स्त्री।
विश्वरूपक न० विश्वं रूपमस्य कप्। कृष्णागुरुणि राजनि०
विश्वरेतस् पु० विश्वं रेतोऽस्माज्जातं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच०। [जटाले त्रिका०।
विश्वरोचन पु० विश्वान् रोचयति रुच-णिच्-ल्यु। नाडी-
विश्ववेदस् पु० विश्वं वेत्ति विद-असुन्। १इन्द्रादौ देवे २सर्वज्ञे च। [(फणिमनस)२इतो पु० शब्दच०।
विश्वसार न० विश्वेषां सारम्। १तन्त्रभेदे। संज्ञायां कन्।
विश्वसृज् पु० विश्वं सृजति सृज-क्विन्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः। कृत्वादौ तु विश्वसृक् विश्वसृग्भ्यामित्यादि
विश्वस्त त्रि० वि+श्वस-क्त। १जातविश्वासे। २विधवायां स्त्रियां स्त्री अमरः। वा इट्। विश्वसित त्रि०जातविश्वासे
विश्वस्था स्त्री विश्वतः तिष्ठति स्था-क। शतावर्य्याम् राजनि०
विश्वाची स्त्री विश्वमञ्चति अन्च-क्विप्। १अप्सरोभेदे वह्निपु०। २बाहुरोगभेदे भावप्र० तल्लक्षणादि० तत्रोक्तं यथा "अथ विश्वाचीलक्षणमाह "तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः। बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वाची सा निगद्यते"। कण्डरा महास्नायुः तलं हस्ततलोपरिभागः तच्छब्दोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितलमिति। तेनायमर्थः बाहुपृष्ठतः बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावदङ्गुलीनां कण्डराणाः प्रदूष्य बाह्वोः प्रसारणाकुञ्चनादिकर्मक्षयकरी भवति या इह वातव्याधिषु विश्वाच्युच्यते न ग्रोरिति द्वित्वं वचनपरम्। एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची भवति" भावप्र०।
विश्वात्मन् पु० विश्वमात्मा यस्य। विष्णौ विष्णु स०।
विश्वधामन् पु० विश्वं दधाति धारयति धा-मनिन् विश्व पूर्वदीर्घः। देवे त्रिका०।
विश्वानर पु० धर्म्मजनके मुनिभेदे वैश्वानरशब्दे दृश्यम्।
विश्वामित्र पु० विश्वं मित्रमस्य पूर्वपददीर्घः। गाधिसुते ब्रह्मर्षिभेदे हरिवं०२८अ०।
विश्वामित्रप्रिय पु० ६त०। १नारिकेले शब्दर०२श्रीरामे च
विश्वा(श्व)राज् पु० विश्वेषु राजते राज-क्विप्। १विश्वेषां राजनि। २परमेश्वरे च अस्य कृत्वादावेव जश्त्वम् विश्वराडावित्यादि। [भेदे २रात्रौ स्त्री मेदि०।
विश्वावसु पु० विश्वेषां वसु यस्मात् पृषो० दीर्घः। १गन्धर्व-
विश्वास पु० वि+श्वस-घञ्। इदमित्थमेवेत्याकारे १चित्तवृत्तिभेदे प्रत्यये अमरः। २रहस्यादौ "नविश्वासं नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम्। विश्वासो नैव कर्त्तव्यः" चाणक्यः
विश्वेदेव पु० ब०व० कर्म० अलुक्स०। "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथा धुरिः। रोचनो माद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरूरवाः। विश्वे देवा भवन्त्येते दश श्राद्धेषु पूजिताः" इत्युक्ते श्राद्धदेवभेदे। २वह्नौ पु० संक्षिप्त०।
विश्वेश पु० ६त०। शिवे, विश्वेश्वरादयोऽप्यत्र।
विश्वौषध न० विश्वेषु रोगेषु औषधम्। शुण्ठ्याम्। राजनि०
विष व्याप्तौ जु० उभ० सक० अनिट्। वेवेष्टि वेविष्टे हरिः अविषत् अविक्षत त। विष्णुः।
विष विप्रयोगे क्र्या० पर० सक० अनिट्। विष्णाति अविक्षत्
विष सेचने भ्वा०पर०सक०अनिट्। वेषति अविक्षत्। [पतिः।
विष् स्त्री विष-क्विप्। १विष्ठायाम् अमरः २कन्यायां च विट्-
विष न० विष-क। १जले अमरः २पद्मकेशरे, राजमुकुटः। ३गन्धरसे बोले ४वत्सनाभे-विषे च ५गरलमात्रे पुंन० राजनि०। ६क्ष्वेडे पु० अमरः। गरलरूपविषस्य नाम वत्सनाभादिकं भावप्र०उक्तं यथा "विषं तु गरलः क्ष्वेडः तस्य भेदानुदाहरे। वत्सनाभः हारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः। सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव"। तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम्। "सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा। यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिः वत्सनाभः स भाषितः"। अथ हारिद्रस्य स्वरूपनिरूपणम् "हरिद्रतुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः"। अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् "यद्ग्रन्थिः सक्तुनेव पूर्णमध्यः स सक्तुकः"। अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् "वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः"। अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् "सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते"। अथ शृङ्गिकस्य स्वरूपम् "यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धं भवति लोहितम्। स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः"। अथ कालकूटस्य स्वरूपम् "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः। दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः। निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकी-

र्त्तितः । सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्” अथ हालाहलस्य लक्षणम् “गोस्तनाभफलो गुच्छ-स्तालपत्रच्छदस्तथा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः । असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हि-मालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते” । अथ ब्रह्मपुत्रस्य लक्षणम् “वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलया-चले । ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः । वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विषश्चतुर्विधः । रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये । वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्याद् वधाय हि” । (एते च स्थावरविषाः) तेषां शोधनविधिः तत्रैव स्थानान्तरे “गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति । रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि । ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोज-येत्” । अथ विषस्य गुणाः “विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृत् योग-वाहि मदावहम्” । व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्व-कपाकगमनशीलम् । विकाशि ओजःशोषणपूर्व्वकसन्धि-बन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् अधिकाग्न्यंशम् । योगवाहि संसर्गिगुणग्राहकम् । मदावहं तमोगुण-प्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । “तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राण-दायि रसायनम् । योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्नि-पातहृत्” । उपविषाणां निरूपणम् “अर्कक्षीरं स्नुही-क्षीरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जाहिफेनो धत्तूरः सप्तो-पविषजातयः” । एतेषां शोधनं चिन्त्यं गुणास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः” ।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह “स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोड़शाश्र-यम्” । स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश” । तद्यथा मूलविषं करवीरादि । पत्रविषं विषपत्रिकादि, फलविषं कर्कोटकादि, पुष्पविषं वेत्रादि, त्वक्सारनिर्यासविषाणि करम्भादीनि क्षीरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरितालादि कन्दविषं वत्सनाभ-सक्तुकादि । जङ्गमविषस्य षोड़शाश्रयानाह “दृष्टि-निःश्वासदंष्ट्रा च नखमूत्रमलानि च । शुक्रं लाला-नखस्पर्शः सदंशं चावमर्दितम् । गुदास्थिपित्तशूकाश्च दश षट् जङ्गमाश्रयाः” । तद्यथा दृष्टिनिःश्वासविषाः दिव्याः सर्पाः, दंष्ट्राविषाः भौमसर्पाः दंष्ट्रानखविषा व्याघ्रादयः, मूत्रपुरीषविषाः कृकगोधिकादयः शुक्रविषा मूषिकादयः, लालाविषाः उच्चिटिकादयः, लालास्पर्शमूत्र-पुरीषार्त्तवशुक्रमुखसन्दंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्दितगुदपुरीषविषा-श्चित्रशीर्षादयः, अस्थिविषाः सर्पादयः, पित्तविषाः शकु-लमत्स्यादयः, शूकविषाः भ्रमरादयः । स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्य्याण्याह । तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह “उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं तथा” । पत्रविषस्य कार्य्यमाह “जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयाः पत्रविषैर्भवेत्” । फलविषस्य कार्य्यमाह “मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोद्वेषश्च भोजने” । पुष्पविषस्य कार्य्यमाह “भवेत् पुष्पविषैश्छर्दि-राध्मानं मूर्च्छनं तथा” । त्वक्सारनिर्यासकार्य्याण्याह “त्वक्सारनिर्यासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्ग-न्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः” । क्षीरविषकार्य्यमाह “फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता” । धातुविष-कार्य्यमाह “हृत्पीड़नं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि । प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्” । एतानि मूलविषाणि नव कालघातीनि स्थानान्तरे मारकाणि । कन्दविषस्य कार्य्यमाह । “कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि या-न्युक्तानि त्रयोदश । सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दश-भिर्गुणैः । स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्वि-षम् । सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैर्दशभिर्युतम्” । तान् दशगुणानाह “रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च । विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च ते दश” तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह “तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायु-मौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम् । तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्म्मबन्धान् छिनत्ति हि । शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च । आशुत्वादाशु तत् प्रोक्तं व्यवायात् प्रकृतिं हरेत् । विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातुमला-नपि । अतिरिच्यते वैशद्यात् दुश्चिकित्स्यं च लाघ-वात् । दुर्जरं चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम्” । विषदिग्धशस्त्रहतस्य लक्षणमाह “सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत् स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् । कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूतिक्षतान्मांसं शीर्य्यते यस्य चापि । तृष्णा-तापौ दाहमूर्च्छे च यस्य दिग्धं विद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् । लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्याद्दमित्रैर्दत्तः क्षारो वा व्रणे यस्य चापि” । पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः

पावकमेति तापः बहिःस्थितः, दाहोऽभ्यन्तरे। यः कुर्यादित्यत्र यत् कर्तृपदं बोद्धव्यम्। प्रायेण राजादीनामन्नादौ गरदो विषं ददाति। तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह "इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः। जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्। न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च। अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्। अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेच्च प्रहसेदपि। वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते। विवर्णवक्त्रः ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च। आलभेत मुहुर्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैः वीक्षते च पुनः पुनः। वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः"। इङ्गितमभिप्रायसूचकम् आकारं मुखवैकृतं मुखवैवर्ण्यादि एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः न ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयाकृत्कर्मजनितव्यामोहात् सङ्कीर्णम् अस्फुटं भयजनितपर्वव्यथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् प्रहसेत। अचेतावपि ध्यामः दग्धवर्णानवर्णः, आलभेत स्पृशेत् विपरीतं यथा स्यादेवं वर्तते। जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्याण्याह "निद्रां तन्द्रां क्लमन्दाहं सपाकं लोमहर्षणम्। शोथं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम्"। जङ्गमेषु तीक्ष्णतरेषु सर्पानाह "वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः। यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः। फणिनो भोगिनो ज्ञेया संख्यातास्तेऽत्र विंशतिः। मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः। षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कविषाः स्मृताः। स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्यगूर्द्ध्वं च राजिभिः। चित्रिता इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट्"। एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः द्व्यन्तराः द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः यथा भोगिनो मण्डलिन्यां जाताः इत्यादि। भोगिप्रभृतिजनितदंशलक्षणमाह "दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत्। पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान्। राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः। पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान्"। देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह "अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु। याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः"। याम्ये भरण्यां पित्र्ये मघायाम् "दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति"।

उष्णे उष्णसंयोगे। दर्वीकरलक्षणमाह "रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः। ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः"। अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह "अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु। क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षे भवे गर्भवतीषु चापि। शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति। शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम्। जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः। कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वञ्च विवर्जनीयम्"। केशशातः आकर्षणात्, नासावसादः नासायाः नतत्वं कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः। अपरञ्च "वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य। दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च यस्य तञ्चापि वैद्यः परिवर्जनीयः"। वर्त्तिः रुधिरस्य, यस्य च नासामुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं स्रवेत् "उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम्। सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात्"। अत्यर्थमुपद्रुतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपद्रुतं हीनस्वरं स्वल्पस्वरं विवर्णं कृष्णवर्णं सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम्। अवेगिनं वेगो विषवेगः। (लहरि) इति लोके तद्रहितम्। स्थावरं जङ्गमं च विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैः दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह "जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति"। जीर्णम् अतिपुराणं विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्नाभिरोषधीभिर्वीर्यहीनीकृतं स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये एकद्वित्र्यादिगुणहीनम्। दूषीविषस्य कार्यमाह "वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि। तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धिवैरस्ययुतः पिपासी। मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा"। न निपातयेत् न मारयति कफान्वितं कफेन मन्दीकृततीक्ष्णादिगुणं वर्षगणानुबन्धि कफेनाच्छन्नत्वाद्दीर्घकालावस्थायि तथा दूषीविषजुष्टरोगवतां भिन्नपुरीषवर्णश्च भिन्नपुरीषोद्गमकः भिन्नवर्णो विवर्णः। विचेष्टमानः विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते। स्थानविशेषोत्थिते दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह। "आमाशयस्थे कफवात-

रोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी। भवेत् सशुक्लशिरो-रोऽङ्गरुहो विलूनपक्षो यथा विहङ्गः"। सशुक्लशिरो-रोऽङ्गरुहः लूनकेशाः शिरोरुहाः केशाः अङ्गरुहः लोमानि यस्य सः एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे बोद्धव्यम् "स्थितं रसादिष्वथ वा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्"। तत् दूषीविषं यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह "कोपं तु शीतानिलदुर्द्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम्"। कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह "निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथ वाङ्गमर्द्दः"। विश्लेषः गात्रशैथिल्यं हर्षः रोमाञ्चः। रूपमाह "ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म। मांसक्षयं पाणिपदाभिशोफं मूर्च्छां तथा छर्द्दिमथातिसारम्। दूषीविषं श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्य्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि"। अन्नमदः अन्ने भुक्ते मत्तकेनेव नरः। अविपाकः अपाकः। दूषीविषभेदेन विकारानाह "उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्"। अन्यत् दूषीविषं तांस्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटादीन्। दूषीविषस्य निरुक्तिमाह "दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्मात् संदूषयेद्धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्"। देशः अनूपादिः कालः दुर्द्दिनादिः अन्नं कुलत्थतिलमाषादि धातुदूषकत्वाद्दूषीविषम्। दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह "साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः"। कृत्रिमं विषं द्विविधम् एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम् अपरमविषं तदेव गरसंज्ञं तथा च काश्यपसंहितायाम् "संयोगजञ्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते। दूषीविषं तु सविषमविषञ्च गर उच्यते"। संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वितीयं स्वाभाविकं तच्च द्विविधम्। तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह "सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्। शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्"। गरकार्य्यमाह "तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते। मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः। जठरं ग्रहणीरोगा यक्ष्मागुल्मक्षयो ज्वरः"। तैः गरैः स्वेदरजःप्रभृतिभिः गरश्चास्योपजायत इति सम्बन्धः। मर्म्मप्रधमनं मर्म्मस्था वायो धातुक्षयः। लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिं निरुक्तिं चाह "यस्मात् लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः। तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश"। अत्र सुश्रुतः "विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्। वशिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदविन्दवः। अपतद्दर्शनादेव शापस्योग्रवर्चसः। लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः। तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि"। तत्र त्रिमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः। तासां साध्यानां दंशलक्षणमाह "ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः। पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा। सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्"। दंशकोथः दंशमध्ये पूतिभावः। "दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम्। दग्धाकृति भृशं पाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम्। दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्द्दिशेत्"। सौवर्णिकाद्योऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह "शोथः श्वेता सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः। प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोग्रहः"। अथ दूषीविषलक्षणमाह "आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः। लोमहर्षश्च दाहश्चाप्युद्दूषीविषार्दिते" प्राणहरमूषकविषकार्य्यमाह "मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः। शिरोगुरुत्वं लालास्रक्छर्द्दिश्चासाध्यमूषकात्"। अङ्गशोथोऽत्र मूषकाकारो बोद्धव्य इति। तन्त्रान्तरे कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह "शोषश्च कार्ष्ण्यमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ वर्च्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः"। वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह "दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्द्धमाशु च। वृश्चिकस्य विषं याति पश्चात् दंशेऽवतिष्ठते"। असाध्यस्य वृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह "दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून्"। असाध्यैर्वृश्चिकैस्त्रिभिरेवोक्तैः हृदादिषु उपहतः हृदादिकार्य्यरहितो भवति अत्यर्थं वेदनार्त्त इत्यन्वयः। कणभदष्टस्य लक्षणमाह "विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते"। कणभः कीटविशेषः। उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह "हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो-

अवाप्तिमान्। दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि म-न्यते"। कृष्णलोमा अधिकतरकृष्णरोमा उच्चिटिङ्ग (चींटा) कीटविशेषः। सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह "एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट्। छर्दि-र्निद्रा च दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत्"। एकदंष्ट्रार्दितः स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति। मत्स्यविषस्य कार्य्य-माह "मत्स्यास्तु सविषाः कुर्वन्ति दाहं शोथं रुजं तथा"। जलौकाविषकार्य्यमाह "कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां स-विषास्तु जलौकसः"। कुर्युरिति शेषः। गृहगोधिका-विषकार्य्यमाह "विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृह-गोधिकाः"। कुर्युरिति शेषः। शतपदीविषकार्य्यमाह "दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषम्" शतपदी (गि-जाई) इति लोके। मशकविषकार्य्यमाह "कण्डूमा-न्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः"। असाध्यमशक-लक्षणमाह "असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्"। असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्नखादिभिः क्षतं यत् जातं तत् सदृशवेदनम्। मक्षिकादंशलक्षणमाह "सद्यः संस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता। पिडका मक्षिका दंशे तासान्तु स्थगिका ऽसुहृत्"। तासामित्यादि तासां कृष्णतोक्तानां षण्णां मक्षिकाणां मध्ये स्थगिका-नाम्नी शोषं प्राणं हरतीत्यर्थः। व्याघ्रादिविषाणां कार्य्यमाह "चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम्। शूयते पच्यते तत्तु स्रवति ज्वरयत्यपि"। चतुष्पाद्भिः व्याघ्रादिभिः द्विपाद्भिः वानरमनुष्यादिभिः शूयते शूनो भवति। विषोज्झितस्य लक्षणमाह 'प्रसन्नदोषं प्रकृति-स्वभावमन्नाभिकाङ्क्षं सममूत्रविट्कम्। प्रसन्नवर्णेन्द्रिय-चित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्"। प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्"। [वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि॰

विषकण्टकिनी स्त्री विषयुक्तं कण्टकमस्त्यस्याः इनि।

विषकण्ठ पु॰ विषं कण्ठे यस्य। शिवे। [शब्दच॰।

विषघ्ना स्त्री विषं हन्ति हन-ड नि॰ कुलत्थ्य। गुडूच्याम्

विषघातिन् पु॰ विषं हन्ति हन-णिनि। १शिरीषवृक्षे शब्दमाला। २विषनाशके त्रि॰।

विषघ्न पु॰ विषं हन्ति हन-टक्। १शिरीषवृक्षे शब्दच॰। २यवासे ३विभीतके राजनि॰। ४चम्पकवृक्षे च जटा॰। ५भूकर्को-टिकायां(केंकरोल)स्त्री ङीप्। ६इन्द्रवारुण्याम् ७वनवर्व-राम् ८भूम्यामलक्याम् ९रक्तपुनर्नवायाम् १०हरि-द्रायाम् ११वृश्चिकाल्याम् १२मुस्ताकरञ्जे च १३अ-जमोदायां स्त्री राजनि॰ ङीप्। १४विषनाशके त्रि॰।

विषजिह्व पु॰ विषयुक्ता जिह्वेव पत्रमस्याः। देवताडवृक्षे रत्नमा॰। [शब्दर॰। स्त्रियां ङीप्।

विषज्वर पुंस्त्री॰ विषमिव प्राणहन्ता ज्वरो यस्य। १महिषे

विषण्ड न॰ विशेषेण षण्डम्। मृणाले शब्दर॰।

विषतिन्दु पु॰ विषयुक्तस्तिन्दुः। १कुपीलौ भावप्र॰। २कारस्कर-वृक्षे राजनि॰। [वर्षे पु॰। ३तद्वति त्रि॰ अमरटीका।

विषद न॰ वि+षद-अच्। १पुष्पकासीसे राजनि॰। २शुक्ल-

विषदंष्ट्रा स्त्री विषयुक्ता दंष्ट्रा। १सर्पदंष्ट्रायाम्। विषस्य दंष्ट्रेव नाशकत्वात्। २सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा॰।

विषदन्तक पुंस्त्री॰ विषं दन्ते यस्य कप्। १सर्पे शब्दच॰ स्त्रियां ङीप्। [चकोरपक्षे हेमच॰ स्त्रियां ङीष्।

विषदर्शनमृत्युक पुंस्त्री॰ विषस्य दर्शनेन मृत्युरस्य कप्।

विषद्रुम पु॰ विषयुक्तो द्रुमः। कारस्करवृक्षे राजनि॰।

विषधर पुंस्त्री॰ विषं धरति धृ-अच्। १सर्पे अमरः स्त्रियां ङीप्। "विषधरविषमं धनं भविता" उद्भटः।

विषधर्म्मन् पु॰ विषस्येव धर्मोऽस्य अनिच् समा॰। (आलकुशी) लतायाम् शब्दच॰। [वृक्षे हारा॰। २विषनाशके त्रि॰।

विषनाशन पु॰ विषं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। १शिरीष-

विषनाशिनी स्त्री विषं नाशयति नाशि-णिनि ङीप्। सर्पकङ्कालीलतायां शब्दच॰।

विषनुद् पु॰ विषं नुदति नुद-क्विप्। श्योनाकवृक्षे शब्दच॰।

विषपुष्प न॰ विषमिव भीमं पुष्पमस्य। १नीलपद्मे श-ब्दमा॰ २मदनवृक्षे (मयनफल) रत्नमा॰ कप्। मदनवृक्षे भावप्र॰।

विषम त्रि॰ विगतो विरुद्धो वा समः। १असमे २अयुग्मे (बिजोड़) ३उन्नतानते ४दारुणे ५सङ्कटे च "भिन्नचिह्न-चतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते ६पद्यभेदे न॰। "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" ज्यो॰त॰उक्ते ७मेषमिथुना-द्योजराशौ पु॰। ८तालभेदे पु॰ "चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः। पूर्णः१ खण्डः२ समश्चैव३ विषमश्चैव४ कथ्यते। नपतुल्यं गतौ पूर्णे१ खण्डे२ विन्दुद्वयं गुरुः। लगयस्तु समे ज्ञेयस्तामथट्गयो विषमे भवेत्" सङ्गीत॰। विषमादागतः विषमय, रूप्य, विषमरूप्य च, विषमीय विषमादागते त्रि॰ सि॰कौ॰। [चारे(कातिल) अमरः।

विषमच्छद पु॰ विषमाणि अयुग्मानि यत्र छदाः यस्य। सप्त-

विषमज्वर पु॰ विषम एषो ज्वरः। ज्वरभेदे। यथोक्तं भावप्र॰ "तत्र विषमज्वरस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह

"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्" ॥ अस्यार्थः ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरं च त्यक्तस्य । अहितसम्भूतमाह । दोषः अल्पः, ज्वरमुक्तस्य अल्पोऽपि । विषमहेतुमाह । अहित-तमाहारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णोजातः अन्यतमं धातुं रसरक्तादिकम् प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं करोति ज्वरोत्सृष्टस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते । प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम् । "आरम्भादिषमो यस्तु" इत्यादिकम् रसादिधातुं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोति इत्यपेक्षायामाह "सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः । मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः । कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्" । अन्तकमिव मारकत्वात् । अथ विषमज्वरस्य सामान्यं लक्षणमाह "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः" । यः स्यादनियतात् कालादित्यस्यायमर्थः । यथा वातिकोज्वरः सप्त दिनानि, पैत्तिको दश दिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि, द्वैषाद्यो प्रायश्चैतीतचतुर्दशदिनानि, त्रैदोषिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात् । तथा विषमज्वरो नियतं कालं प्राप्य न स्यादित्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां पुनरपि स्यात् । "वेगतश्चापि विषमः कदाचिदतिवेगवान्" । कदाचिन्मन्दवेगः । विषमज्वरस्य भेदानाह "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ" । तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते" । विसर्गो वातिकादिभेदात् । सन्तता नैरन्तर्य्येण अविसर्गी अपरित्यागी । ननु सन्ततज्वरस्य विषमत्वमिति विषमलक्षणम् सन्तत न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते । घटत एवेति न दोषः । यत उक्तं चरकेण "विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणम् । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवानुवर्त्तते" इति । यत्तु चरकादिनोक्तम् "ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः पूर्वं सन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः" इति तच्चिरेण त्यागाभिप्रायेण । सततस्य लक्षणमाह "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते" । द्वौ कालौ कस्यचिदेककालं रात्रावेककालम् । ततो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ ।

यत उक्तं वाग्भटेन "वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्" इति । अन्येद्युष्कमाह । "अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते" । एककालं दोषापेक्षया एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले कृतेन दोषक्षयतः । तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह । "तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः" । तृतीयेऽह्नि तदागमनदिनं गृहीत्वा यत उक्तम् "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः । दिनद्वयमतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति । यथाह सुश्रुतः "कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थकप्रलेपकान् । अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । दोषः आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्" । अस्यार्थः आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि तेषु तिष्ठन् दोषो यथासङ्ख्यं सततादीन् करोति । तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोषः आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति एककालं नैकस्मादेकस्मिन्नहोरात्रे दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति । तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठन्नपरस्मिन्नामाशय इति । कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्राद् हृदयमायाति । तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् । एवमेव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति ततः पुनरहोरात्राद् हृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चातुर्थकं ज्वरं करोति एककालमथ द्वौ कालौ स्वभावादेव । ननु दोषस्यागमनक्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषा हि प्रकोपसमये वेगवत्तया धावनात् स्वस्थानमपि वेगाद्दिन एव याति । यत आह "दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन धावनात् । वेगकाले पुनः स्वं स्थानमधिगच्छति" । सन्धिषु स्थितः प्रलेपकं करोति । कफस्थानामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति "निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने । स्वभावः कारणं तत्र नभस्थे मुनिपुङ्गवाः" । स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षः चतुर्थकादिविपर्य्यया अपि ज्वराः कफकाले प्रभवन्ति 'व्याधयो ते यथा भूमिं बीजं काले

प्रतीक्षते। अधिशेते तथा धातून् दोषः काले प्रकुप्यति"। सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषमं देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्यान्नैवोपलभ्यते"। द्विदोषोल्वणस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः"। त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः। ननु कफपित्तात् त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीतः पित्तकफौ अन्यस्थानत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलौ च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां स्थाननियमः न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः"कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम्। यत्र सङ्गः खवैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते"। एवमन्यस्थानगतत्वेन चतुर्थको वाच्यः। वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः। "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" पा०सूत्रेण पञ्चमी। कफोल्वणस्य वातोल्वणस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः। मध्यशायन्तु स्पृशति पूर्वं यस्तु स पित्तजः। विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः"। श्लैष्मिकः कफोल्वणः। तथा अनिलसम्भवो वातोल्वणः एवमन्तादीनां त्रिदोषजत्वम्। यत उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन दृष्टाः पञ्चविषमज्वराः" इति। सामान्येऽपि वातादेरेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्तीति जेज्जटः। पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्याम् अथवा जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति। एवमनिलसम्भवः शिरसः पूर्वं अथवा शिरो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः। "विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः। अस्थिमज्जगतो दोषश्चातुर्थकविपर्ययः। जायते त्रिमला ह्येको विषमज्वर एव सः"। अयः सन्ततादिपञ्चकादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञातव्यः। स किं चातुर्थक इत्यपेक्षयाह अस्थीत्यादि। तत्र चातुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आद्यन्ते च विमुञ्चति"। चतुर्थकविपर्ययः इत्युपलक्षणम् अन्यसन्ततादिविपर्ययोऽपि बोध्यः। यथा अहोरात्रे द्वौ कालौ त्यजति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सन्ततविपर्ययः। अहोरात्रे एककालं त्यजति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति अन्येद्युष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आद्यन्ते दिने च मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः। एते विषमज्वरोपलक्षणाः अन्ये रात्रिज्वरादयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः यथा "कफौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा क्षीणकफस्य तु"। प्रायः बाहुल्येन। सन्ततादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह "त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च"। शीतं शीतसहितम्। प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्तः अवसाने। "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः"। अन्ततः हस्तपादादितः। शीतादिदाहादिज्वरयोः त्रिदोषजत्वमाह "द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः"। संसर्गजौ सान्निपातिकौ। कष्टः कष्टसाध्यः। विषमज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते"। अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते। तेन हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन, वामं तं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा। "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः"। अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः"। विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह "प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः"। गौरवेण सहितः। मन्दज्वरविलेपी मन्दवेगस्य विलेपः सदा अस्यास्तीति मन्दज्वरविलेपी। अयं विषमज्वरः। तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः क्षयशोषिणाम्। ज्वराश्च विषमाः सर्वे प्रायः क्लेशाय शोषिणाम्"।

विषमनयन पु० विषमाणि अयुग्मानि त्रीणि नयनान्यस्य। त्रिनेत्रे शिवे। विषमनेत्रादयोऽप्यत्र।

विषमर्दनी स्त्री विषं मृद्नातेऽनया मृद-ल्युट् ङीप्। गन्धनाकुल्याम्। स्वार्थे क। विषमर्दनिकाऽप्यत्र राजनि०।

विषमस्थ त्रि० विषमे असमतलस्थे सङ्कटे वा तिष्ठति स्था-क। १उपद्रुतप्राप्ते २सङ्कटस्थे ३उच्चासमदेशस्थे च।

विषमशिष्ट न० विषमं शिष्टं शासनम् । अनुचितशासने ।
विषमायुध पु० विषमाणि अयुग्मानि पञ्च आयुधानि बाणा यस्य । पञ्चशरे कामे शब्दा० "विषमेष्वादयोऽप्यत्र । [राजनि०
विषमुष्टि पु० विषं मुष्णाति मुष-क्तिच् । क्षुपभेदे (विषडोडि)
विषमृत्यु पु० विषात् विषदर्शनात् मृत्युरस्य । चकोरखगे जटा०
विषय पु० विषिण्वन्ति स्वात्मकतया विषयिणं निरूपयन्ति संबध्नन्ति वा वि+षि-अच् । इन्द्रियगोचरे १शब्दादौ २देशे च अमरः । ३भोगसाधने "विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः" । "विषयुक्तिगादिविषयो मतः" । "प्राणादिस्तु महाप्राणपर्यन्तो विषयो मतः" भाषा० । "अत्र विषयः भोगसाधनं सर्वमेव हि कार्यमदृष्टाधीनं यत् कार्यं यददृष्टाधीनं तत् तदुपभोगं साक्षात् परम्परया जनयत्येव न हि बीजमयोजनाख्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवतीत्यर्थः" सि० मुक्ता० । "विषिण्वन्ति विषयिणं बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोतसां च विषयाः" सांख्य०त० कौ० । ४नित्यसेविते अमरः । ५अध्यक्षे ६शुक्रे च शब्दच० । ७कान्तादौ ८उपभोग्ये शब्दर० ९निवासस्थे "विषयो हि निःसेवार्थैः विनीतैर्विषयोऽर्थकः । विशेषेण सिनोतीति विषयो ऽतो निवासकः" भट्टका० । १०आरोपाश्रये "आरोपाश्रयो विषयो विषयी तथा । विषयन्तः क्ष्मरेऽत्र स्याद् अध्यवसानिका" काव्यप्र० । ११विचारार्हवाक्ये अधिकरणावयवभेदे "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा० । [जनि० ।
विषयाज्ञान न० विषयाणां न ज्ञानं यत्र । तन्द्रायाम् रा-
विषयिन् न० विषयोऽस्त्यस्य इनि । १ज्ञाने "विषयी यस्य तस्यैव" भाषा० २इन्द्रिये च । ३विषयासक्ते त्रि०मेदि० । ४राजनि ५कामदेवे पु० मेदि० । विषयिणो भावः तल् । विषयिता ज्ञाननिष्ठे विषयनिरूपिते पदार्थभेदे स्वरूपसम्बन्धभेदे च स्त्री० । सा च त्रिविधा विशेष्यनिरूपिता विशेष्यता, विशेषणनिरूपिता प्रकारिता, संसर्गनिरूपिता संसर्गिता इति गदाधरादयः । गदाधरमते विषयितैव प्रतिबध्यकतावच्छेदिका । नव्यमते विषयतैवेति भेदः ।
विषरूपा स्त्री विषं शूककविषं रूपयति अतिक्रामति रूप-क । अतिविषायाम् (आतइच) राजनि० । [राजनि०
विषलता स्त्री विष-व्याप्तौ अच् कर्म० । इन्द्रवारुण्याम् ।
विषविद्या स्त्री विषाय तन्निरासाय विद्या । विषमन्त्रज्ञाने
विषविधि पु० दिव्यभेदे दिव्यशब्दे ३५८८ पृ० दृश्यम् ।
विषवैद्य पु० विषे विषापहारे वैद्यश्चिकित्सकः । विषमन्त्रविद्यायुते अमरः । [राजनि० ।
विषशालूक न० ... शालूकः । पद्मकन्दे
विषशृङ्गिन् पु० विषं शृङ्गनिवास्त्यस्य इनि । अकुरोचे शब्दा० । [हेमच० स्त्रियां ङीप् ।
विषसूचक पुं स्त्री० विषं सूचयं सूचकमस्य । चकोरखगे
विषसृक्कन् पु० विषं सृक्के यस्य । भ्रमरोचे त्रिका० ।
विषहन्त्री स्त्री विषं हन्ति हन-तृच् ङीप् । १अपराजितायाम् राजनि० । २विषहारके त्रि० ।
विषहरी स्त्री विषं हरति हृ-अच् गौरा० ङीष् । १मनसादेव्यां शब्दच० । २विद्याभेदे तन्त्रसा० [जनि० ।
विषहा स्त्री विषं हन्ति हन-ड । देवदालीलतायाम् रा-
विषा स्त्री विषं मतिविषं नामत्वेनास्त्यस्याः अच् । (आतइच) १अतिविषायाम् अमरः २बुद्धौ च शब्दादि०
विषाण न० विष-पा० आनच् । १पशुशृङ्गे २हस्तिदन्ते ३कुष्ठौषधे मेदि० । ४वराहदन्ते हेमच० ५गौरकाकोल्याम् ६वृषभशृङ्ग्यां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । सा च ७इक्षिकायां स्त्री राजनि० । दन्तिकायां स्त्री शब्दच० ।
विषाणिका स्त्री विषाणमस्त्यस्याः ठन् । १मेषशृङ्ग्याम् (भाड़रांगका) रत्नमा० । २कर्कटशृङ्ग्याम् ३सातलायां ४आवर्तक्यां राजनि० ।
विषाणिन् पु० विषाणमस्त्यस्य इनि । १हस्तिनि २वृषे च अमरः । ३शृङ्गाटके ४ऋषभौषधे च पु० राजनि० ।
विषाद पु०वि+षद-घञ् । १अवसादे हेमच० २जडतायाञ्च ।
विषादनी स्त्री विषाय तन्निरासाय अद्यतेऽसौ अद-ल्युट् । पलाशीलतायाम् राजनि० । [२विषहरे त्रि०।
विषान्तक पु० विषस्यान्तक इव । १शिवे हेमच० ।३न० ।
विषापहा स्त्री विषमपहन्ति अप+हन-ड । १इन्द्रवारुण्यां राजनि० । २इन्द्रवारुण्यां ३निर्विषायां राजनि० ४नागदमन्यां भावप्र० । ५अर्कमूलायाम् (इसरमूल) ६सर्पकङ्कालिकायां रत्नमा० । [ङीप् ।
विषार पुंस्त्री० विषमृच्छति ऋ-अण् । सर्पे शब्दच० स्त्रियां
विषाराति पु० ६त० । १कृष्णधुस्तूरे राजनि० । २विषनाशके च ।

विषारि पु॰ ६त॰। १हलकरञ्जे २महाचञ्चुशाके च राजनि॰

विषास्य पु॰ विषमास्ये यस्य। १सर्पे शब्दच॰ विषासनादयो-ऽप्यत्र। विषाक्तविषाक्तप्रभृतयः। २भल्लातके स्त्री शब्दच॰।

विषु अव्य॰ विष-कु। १साम्ये भरतः। २नानारूपे शब्दार्थचि॰

विषुव न॰ विषु दिनरात्र्योः साम्यं वाति वा-क। १अह-रात्रिसमकाले अमरः। अयनांशक्रमणे २रवेः तुला-मेषराशिसंक्रान्तिभेदे च

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने। विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा" ज्यो॰त॰। "भचक्रनाभौ विषुवद्वितयं समसूत्रगम्। अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू॰ सि॰। "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वितयं समसूत्रगं परस्परं व्यासत्रयान्तरितं वृत्तमध्ये विषुवद्वृत्त-स्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ स्तः तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञकौ मेषतुलाद्यौ चेत्यर्थः" रङ्ग॰। कालभेदे विषुवत्संक्रमणपर्यायभेदः अयनसंक्रान्तिशब्दे दर्शितः तत्कालस्तु ज्यो॰संमित्य कालभेदे विषुवारम्भणाद्युक्तं यथा "मेषसंक्रमणतः पूर्वं पश्चात्तरादिनान्तरे। प्राति-कोण्येन कार्ष्ण्येन विषुवारम्भणं भवेत्। तथोदयादिने चौरे चैत्रे शकाब्दिको १५२०शके। विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः। ततः प्रतिदिनं वेला चपादलिपका-त्मिका। वर्द्धते मेषविषांशपर्यन्तं श्रूयतामतः। तथा कर्कटान्तपर्यन्तं पादोनलिपकात्मिका। तारका-कादृपर्यन्तं पञ्चैकलिपिका मता। ततः कर्कटमिथांश-पर्यन्तं प्रत्यवक्रमात्। चपादपलमानेन वेला तु त्रुट्यति निश्चितम्। तावत्शाट्टान्तपर्यन्तं पादोनलि-पकात्मिका। दिवामानं दशपञ्चदण्डा रात्रेः प्रमा-णकम्। मेषादावादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु। षट्पञ्चिमद्वरालेयं ततः स्यात् द्वादशांशके। पुनरायत् वर्द्धयेत् तत एकादशांशिके"। [विषुवत्संक्रान्तौ।

विषुवत् न॰ विषु साम्यं दिवानिशोरस्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः।

विषौषधी स्त्री ६त॰। नागदन्त्याम् राजनि॰।

विष्क हिंसायां चु॰ आ॰सक॰ सेट्। विष्कयते अविविष्कत दर्शने उभ॰ सेट्। विष्कयति ते अविविष्कत् त।

विष्कम्भ पु॰ वि+स्कन्भ-अच्। सप्तविंशतियोगान्तर्गतयोग-मध्ये प्रथमे १योगे ज्यो॰त॰ २विस्तारे ३प्रतिबन्धे ४रूप-कनाटकाङ्गभेदे "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ। चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि। इत्यर्थक्षेप-काणां कथांशानां निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः। मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः। शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम-कल्पितः" सा॰द॰। ५योगिनां बन्धभेदे मेदि॰ ६वृक्षे शब्दच॰ ७अर्गले अमरः। ८कीलकादौ च भरतः। ९पर्वतभेदे त्रिकूटशब्दे दृश्यम्।

विष्कल पुंस्त्री॰ विषं विष्ठां कलयति कल-अच् पृषो॰। ग्रामशूकरे राजनि॰ स्त्रियां ङीष्।

विष्किर पुंस्त्री॰ विकिरति वि+कॄ-क सुट् च। १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष्। २विहगभेदे भावप्र॰ "वर्त्त-कालाववर्त्तिकतित्तिरकपिञ्जलकतित्तिराः। कुलिङ्गकुक्कुटा-द्याश्च विष्किराः समुदाहृताः। विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः। कपिञ्जल इति प्रोक्तः कपितो गौरतित्तिरः"। कुलिङ्गः (चटक) इति लोके। "वि-ष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः। बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः"।

विष्टप न॰ विश-कपन् तुट् च। भुवने अमरः।

विष्टब्ध त्रि॰ वि+स्तन्भ-क्त। प्रतिरुद्धे अमरः

विष्टम्भ पु॰ वि+स्तन्भ-घञ्। १प्रतिबन्धे २आनाहे रोग-भेदे च आनाहशब्दे ७२८ पृ॰ दृश्यम्। [जगते च।

विष्टम्भिन् त्रि॰वि+स्तन्भ-णिनि। १प्रतिबन्धके २रोगविशेष-

विष्टर पु॰ वि+स्तॄ-अप् षत्वम्। "वृक्षासनयोः अर्थद्वयमञ्चा सम्वेशयस्तु विष्टरः" इति "धात्वावर्त्तस्तु विष्टर" इति च वामनेन दर्शनात् १आसनभेदे २आसनमात्रे ३वृक्षे ४कुशमुष्टौ च अमरः। [विष्णौ अमरः।

विष्टरश्रवस् पु॰ विष्टरः कुशमुष्टिरिव श्रवसी कर्णौ यस्य।

विष्टरुहा स्त्री विष्टा भूमौ प्रविष्टा सती रोहति रुह-क। शर्वरीतलायां राजनि॰। [शब्दे २९२८ पृ॰ दृश्यम्।

विष्टार पु॰ वि+स्तॄ-घञ् षत्वम्। पङ्क्तिच्छन्दोभेदे छन्दः-

विष्टि स्त्री विष-क्तिन् क्तिच् वा। वेतनं विना भारादिव-हनरूपे १कर्मणि अमरः। २वेतने ३कर्मणि ४प्रेषणे ५तिर्यग्गतिकरणमध्ये सप्तमे करणे विष्टिः। भद्राशब्दे ४६२७पृ॰ दृश्यम्। ६प्रेषणे हेमच॰। ७कर्मकरे अमरः ८वेतनं विना कर्मकरे च त्रि॰ मेदि॰।

विष्ठल न॰ विप्रकृष्टं स्थलम् प्रा॰स॰ षत्वम्। दूरस्थाने त्रि॰ शौ॰

विष्ठा स्त्री विविधं तिष्ठति स्था-क षत्वम्। १उदरे शब्दमाला २पुरीषे अमरः।

विष्णु पुं॰ विष-व्यापने नुक्। १व्यापके परमेश्वरे अमरः

"यस्मात् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात्" इत्युक्तेः विश-प्रवेशे तु प्रत्यो॰ इत्यपि बोध्यम्। २वह्नौ ३शुद्धे ४श्रवणदेवताकायां धरणिः। ५धर्मशास्त्रकारके मुनिभेदे च "मन्वत्रिविष्णुहारीते"ति याज्ञ॰ द्वादशवर्षे श्रवणनक्षत्रे ज्यो॰त॰।

विष्णुकन्द पु॰ विष्णुप्रियः कन्दः शा॰त॰। मूलभेदे राजनि॰

विष्णुक्रान्ता स्त्री ३त॰ विष्णुस्तद्वर्णः क्रान्तो वा यया। अपराजितायाम् अमरः तस्याः विष्णुवक्षपर्णत्वात् विष्णुपरिक्रान्तत्वाच्च तथात्वम्।

विष्णुगुप्त पु॰ १चाणक्ये मुनौ स्वयमेव शास्त्राध्ययनत्वेन पवित्रत्वेन प्रसिद्धः त्रिका॰। ३त॰। विष्णुना गुप्ते कश्यपादौ २देवादौ ३कन्दभेदे राजनि॰।

विष्णुतैल न॰ वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्प-बृहद्भेदात् तत्तैलपाकप्रकारः भैषज्यरत्ना॰ उक्तो यथा तत्र स्वल्पविष्णुतैलम् "शालपर्णी पृश्निपर्णी बलागोरक्षतण्डुलाः। एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च। शतावरी सहचरी पचेदेतैः पयोन्वितैः। तैलप्रस्थं पयोदत्वा गव्यं वाऽऽजं चतुर्गुणम्। अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमतः परम्। वातार्ता नरनागाश्च पीत्वा स्युस्तुरगोपमाः। कृतपार्श्वमुखे शाखाभे गलगण्डेऽर्दिते सदे। सर्वरोगहरिणाञ्च वातपित्तादिभेदके। श्रोत्रेन्द्रियेऽन्धतायां च जराजर्जरिते हितम्। स्त्रीणामपत्यकामानां गर्भस्थितिकरं परम्। एतदल्पतरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम्"। तण्डुलः गोरक्षतण्डुलः। इहलोके हतीवटुस्यार्कः। पूतिकं नाटाकरञ्जः। सहचरी झिण्टी। अत्र क्वाथान्तराभावात् क्षीरस्य चतुर्गुणं जलं कविहदाति "सरसक्षीरमांसाद्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित्। जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमावपेत्" इति परिभाषावचनात्। क्वचिदिति पाठात् क्वाथान्तररहिते केवलक्षीरादिसहिततैलादिपाके ज्ञातव्यं न तु सर्वत्र। "एलाचन्दनकुष्ठपाठावचरास्नोत्पलं मांसी शठी श्रीवासकदमान्सपर्णमधुकतृणवीध्रजोवी-रकम्। कस्तूरीनखपूतिशैलजमहाकुम्भीकपद्मादिकम्। मन्दद्रव्यमिदं महेश्वरचितं श्रीविष्णुतैलादिषु"। अथ बृहद्विष्णुतैलम् "अश्वगन्धावलाया श्रीवर्धमानी शठी। काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका। मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठं शैलजम्। मांसी एला त्वचं कुष्ठं रक्त-चन्दनमेव च। मञ्जिष्ठा कस्तूरीविष न्तेतपत्त्रक-

कुङ्कुमम्। पर्णी कुन्दुरु चोटिच अन्धिकञ्च नखी तथा। एतेषां पालिकैभागैस्तैलस्यापि तथाढकम्। शतावरी रसतत्र दुग्धञ्चापि समं भवेत्। विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारनुत्। अर्द्धवाते क्षयीवाते कफपित्त एव च। शिरोमध्यगता ये च मन्यास्तम्भे गलग्रहे। यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला। ये वात प्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः। सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः"।

विष्णुदेवत(त्य) त्रि॰ विष्णुर्दैवतं(त्यं) यस्य। विष्णुदेवताके द्रव्यादौ "शृण्वन्तु सर्वदेवत्यं वदतश्च द्विजोत्तमाः!। वपाश्चैवं विष्णुदेवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम्" शु॰ त॰ विष्णु॰। २श्रवणनक्षत्रे च।

विष्णुधर्म पु॰ विष्णुप्राप्तसाधनभूतो धर्मः शाक॰। विष्णुपा-सनोचिते १नियमभेदे उपचारात् तत्प्रतिपादके २ग्रन्थे च

विष्णुधर्मोत्तर न॰ विष्णुधर्म उत्तरः प्रधानः वक्तव्यत्वेन यस्य। संहिताभेदे।

विष्णुपद न॰ विष्णोः पदमिव व्यापकत्वात्। १आकाशे अमरः। ६त॰। २क्षीराब्धौ मेदि॰ ३पद्मे च हेमच॰ ४विष्णोश्चरणे च सर्व॰। ५विष्णुस्थाने च "तद्विष्णोः परमं पदम्" ऋ॰ विष्णुस्थानम्।

विष्णुपदी स्त्री॰ विष्णुपदं कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीप्। १गङ्गायाम् "निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता" ब्रह्मवै॰ प्र॰ ८अ॰। २वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशौ रवेः संक्रान्तौ च। "वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता" "पुण्यानां विष्णुपद्याश्च प्राक्पश्चादपि षोडश" ज्यो॰त॰। "अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च" ति॰त॰ "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः। नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू॰सि॰। "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु। अत्रान्तरालानां चतुःसंख्यत्वे सङ्ख्यावाद्यनुक्रमम्। संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं कुमारराश्यादिभागे पञ्चाषाभोगमयं वारदयं भवति तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः। तथा हि मेषाख्यविषुवकर्कटाख्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ। कर्कतुलयोरन्तराले सिंहवृश्चिकयोरादौ। तुलामकरयोर-न्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ। मकरमेषयोरन्तराले कुम्भ-मीनयोरादौ इति। एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमन-न्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमन-न्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि पौनःपुन्येन

ष्टे वनिमर्थः। संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषणात्। नैरन्तर्यादिति। निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः मलमासादिष्णुपदीद्वयं तदन्तराल इत्यर्थः” रघु०

विष्णुपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीये ९४ अ० उक्ता यथा
“शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत्। त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम्। यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्तृजेन च। मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका”। तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे “आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः। समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां कथाचयः। ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च। प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम्। पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोऽंश इतीरितः। पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम्। सूर्य्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंगतम्। चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम्। निदाघऋतुसंवादो द्वितीयोऽंश उदाहृतः”। प्रथमभागस्य तृतीयांशे “मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम्। नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततः परम्। सगरस्यौर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम्। श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने। सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः। तृतीयोऽंशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः”। प्रथमभागस्य चतुर्थांशे “सूर्य्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम्। चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ! नानाराजकथाश्रितम्”। प्रथमभागस्य पञ्चमांशे “कृष्णावतारसम्प्रश्नो गोकुलीया कथा ततः। पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम्। कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा। ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा। सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः। यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः। भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः। अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः”। प्रथमभागस्य षष्ठांशे “कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च। ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः। केशिध्वजेन चेत्येषः षष्ठोऽंशः परिकीर्त्तितः”। तथा द्वितीयभागे “अतःपरन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात्। पृष्टेन चोदिताः शश्वद्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः। नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः। धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा। वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा। नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः। एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः” तत्फलश्रुतिः “वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह। यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम्। तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां भुक्तभोगिनौ। तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां घृतधेनुना। सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज!। स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा। यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज!। वदेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत्”।

विष्णुमाया स्त्री ६त०। विष्णोः परमेश्वरस्य माया। १अघटनघटनपटीयस्याम् ईश्वराविद्यायाम् २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च।

विष्णुयशस् पु० कल्किपितरि कल्किपु०।

विष्णुरथ पु० विष्णोः रथ इव गतिहेतुत्वात्। १गरुडे अमरः। ६त०। २विष्णोः रथे च।

विष्णुरात पु० विष्णुना रातः विष्णुर्वै रात्वाज्जीवनमस्मै रा—क्त वा। परीक्षिद्राज्ञि अपि स हि गर्भस्थ एव अश्वत्थामास्त्रेण दग्धो मृतः सन् गर्भान्तरस्थ विष्णुना पुनर्जीवितः तत्कथा भा० आश्व० ७०अध्याये। तन्नामनिरुक्तिः भाग० १।१२ अ० यथा
“दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले (वंशे) संस्थामुपेयुषि। रातोवोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना। तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति”।

विष्णुवल्लभा स्त्री ६त०। १तुलस्याम् राजनि० २अग्निशिखावृक्षे च शब्दच०। ३लक्ष्म्याम्।

विष्णुवाहन पु० विष्णुं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह—णिच्—ल्यु। गरुडे हेमच०।

विष्णुवाह्य पु० विष्णुर्वाह्योऽस्य। गरुडे शब्दच०।

विष्फार पु० वि+स्फुर—णिच्—अच् वा षत्वम्। धनुर्ज्याकर्षणशब्दे टङ्कारे अमरः।

विष्य त्रि० विषेण वध्यः विष+यत्। विषेण वध्ये अमरः।

विष्वक्सेनप्रिया स्त्री ६त०। १[illegible] (चामर आलु) २वाराह्याम् अमरः।

विष्वण न० वि+स्वन—ल्युट् षत्वम्। भोजने जटा०।

विष्वाण पु० वि+स्वन—घञ् षत्वम्। भोजने हेमच०।

विस न० वि+सो—क। मृणाले अमरः। तालव्यादिरप्ययम्।

विस प्रेरणे दि०पर०सक०सेट्। विस्यति अवेसीत्।

विसंवाद पु० वि+सम्+वद–घञ्। १विप्रलम्भे अमरः। २वचने अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा कथनादौ च।

विसकुसुम न० विसयुक्तं कुसुमम्। पद्मे राजनि०।

विसङ्कट पु० विशिष्टः सङ्कटो यस्मात्। १सिंहे शब्दच० २इङ्गुदीवृक्षे च राजनि०। [समूहे च त्रिका०।

विसनाभि स्त्री विसं नाभिरिव यस्याः। १पद्मिन्याम् २पद्म०

विसर पु० वि+सृ–अप्। १समूहे अमरः। २विस्तारे च मेदि०

विसर्ग पु० वि+सृज–घञ्। १दाने २त्यागे ३मलत्यागे ४विसर्जनीयाख्ये ५वर्णभेदे ६स्वरव्यञ्जनभेदे ७मोक्षे हेमच०। ८प्रलये ९विरोधच्छटौ शब्दरत्ना० "विसर्गविसर्गादिलक्षणलक्षितमिति" श्रीधरः।

विसर्जन न० वि+सृज–ल्युट्। १दाने अमरः २त्यागे च। वि+सृज–णिच् ल्युट्। ३प्रेरणे मेदि०।

वि(वी)सर्प पु० वि+सृप–घञ् वा दीर्घः। रोगभेदे तद्भेदादि भावप्र० उक्तं यथा तत्र विसर्पनिदानं संख्यां निरुक्तिञ्चाह "लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः। विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्" आदिशब्दात् दधिशुक्तहरितशाकसुरासौवीरादीप्रभृतीनां ग्रहणम्। सप्तधात्वं विवृणोति "वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः। चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः। आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिकः कफवातजः। यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः"। विसर्पदोषदूष्याणि संख्याह "रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः"। त्रयो मलाः वातपित्तकफाः दोषा दूषका इत्यर्थः। अन्यथा दोषास्त्वत्र पुनरुक्तिदोषो न निवर्तते। वातिकस्य लक्षणमाह "तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः। शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान्"। परीसर्पो विसर्पः। वातज्वरसमव्यथः शिरोरुक्शोषहृच्छूलादियुक्तः। भेदः विदारणेनेव व्यथा। आयामः आकर्षणेन व्यथा।

पैत्तिकमाह "पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः"। द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः। अथ श्लैष्मिकमाह "कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्"। सान्निपातिकमाह "सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः"। वातपैत्तिकमाह "वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः। अस्थिभेदोऽग्निसदनतमकारोचकैर्युतः। करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा लक्ष्यतेऽचिरात्। अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं स च। मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः। व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः। क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम्। दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते"। स्फोटैः लक्ष्यत इत्यन्वयः। "मर्मानुसारी" मर्महृदयानुसारी हरेत् विसर्प इत्यन्वयः हिक्कां हिक्काम् ईरयेत् श्वासमुपरि प्रेरयेत्। मनोदेहश्रमोद्भवां निद्रां मरणरूपाम्। अश्नुते प्राप्नोति। वातश्लैष्मिकं ग्रन्थिविसर्पमाह "कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्। रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम्। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्। श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः"। कफेन स्वेदरुद्धेन पवनोऽपि स्वेदरुद्धः। तेनायं वातश्लैष्मिकः। तं कफं बहुधा भित्त्वा रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः। त्वगादिकमिति रक्तस्य विशेषणम्। अथ पित्तश्लैष्मिकं कर्दमाख्यं विसर्पमाह "कफपित्तज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः। अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः। मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्। आमोपवेशनं लेपः स्रोतसाञ्च विसर्पति। प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्। पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः। स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः। गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते। पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागणः। शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम्"। स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः। पीडकैः पीडकाकारैः। अवकीर्णः व्याप्तः। असितः कृष्णः। मेचकः कृष्णवर्णः। प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा। स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते। स्पृष्टः सन्नार्द्रो भवति विदीर्यते। पङ्कवत् कर्दमवर्णत्वात् यस्य सः। शीर्णमांसः गलितमांसः। अत एव स्पष्टस्नायुशिरागणः। सान्निपातिकमाह "सन्निपातसमुत्थस्तु सर्वरूपसमन्वितः"। अथ क्षतजं विसर्पमाह "बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन्। विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम्। स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम्"।

मात्रहेतोः मद्यमद्यपानाद्यदनमध्याद्यानन्तुहेतोः । स्मा-
नमोचितं वस्त्रवर्षरत्नम् । उपद्रवानाह "ज्वरातिसारौ
वमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमाः । अरोचकविपाकौ च विसर्प-
स्योपद्रवाः" । माधवनिदानमाह "विसर्पन्ति वातकफ-
पित्तजाता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतजश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्मकोऽच्छनवपुश्च भवेद्याध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति
हि सर्व एव" ।

विसर्पण न० वि+सृप-ल्युट् । प्रसारे अमरः ।

विसल न०विस-कलच् । पल्लवे त्रिका० [मरः स्त्रियां ङीप् ।

विसार पुंस्त्री० विसरति सर्पति वि+सृ-ण । मत्स्ये अ-

विसारिन् त्रि० वि+सृ-णिनि । १प्रसरणशीले २मत्स्ये
पु० ३मापपर्ण्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

बिसिनी स्त्री बिसानां समूहः तद्युक्तो देशो वा इनि ।
१पद्मसमूहे २पद्मलतायाम् ३पद्माकरे राजनि० ।

विसूचिका स्त्री विसिता सूचीव दुःखं यत्र । रोगभेदे
तल्लक्षणं निरुक्तिश्च यथा "सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्ति-
ष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ।
तस्य निदानमाह "न तां परिमिताहारा लभन्ते वि-
दितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ।
विदितागमाः ज्ञातायुर्वेदाः । तल्लक्षणमाह "मूर्च्छा-
तिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च
भेदः" । उद्वेष्टनं हस्तपादयोः, शिरसोभेदः शिरः-
शूलम् । तस्या उपद्रवानाह "निद्रानाशोऽरतिः कम्पो
मूत्राघातो विसंज्ञता । अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः
पञ्च दारुणाः । अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशा-
दय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोराः भयङ्कराः ।
विसूच्याः पञ्च दारुणाः विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि स्युस्तदा
दारुणाः प्राणभयङ्कराः । तस्या अरिष्टमाह "यः
श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय" ।
सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सन्धयो
यस्य सः" भावप्र० ।

विसृत त्रि०वि+सृ-क्त । विस्तीर्णे अमरः । [स्त्रियां ङीप् ।

विसृत्वर त्रि० वि+सृ-क्वरप् । प्रसरणशीले अमरः ।

विसृमर त्रि० वि+सृ-क्मरच् । विसरणशीले अमरः ।

विसृष्ट त्रि० वि+सृज-क्त । १प्रेरिते "रजसे विसृष्टः" इति
रघुः । २विक्षिप्ते जटा० ३त्यक्ते च ।

विस्त पुं०न० विस-उत्सर्गे क्त नि० न इट् । १कर्षमाने २सु-
वर्णादिरक्तिकापरिमाणे च अमरः ।

विस्तर पु० वि+स्तॄ-अप् । १शब्दसमूहे अमरः । २वाक्यसमूहे
३विस्तारे ४प्रणये ५समूहे च । आधारे अप् । ६पीठे
शब्दरत्ना० ।

विस्तार पु० वि+स्तॄ-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १विटपे भावे
घञ् । २विस्तीर्णतायाम् तथावयवाख्यो ३पदसमूहे च
अमरः । ४स्तम्बे मेदि० ।

विस्तीर्ण त्रि०वि+स्तॄ-क्त । १विपुले २विस्तारयुक्ते ३विशाले
च जटा० । [शब्दच० ।

विस्तीर्णपर्ण न० विस्तीर्णानि पर्णान्यस्य । माणके कन्दभेदे

विस्तृत त्रि० वि+स्तृ-क्त । विस्तारयुक्ते ।

विस्फुलिङ्ग पु० विस्फुरति वि+स्फुर-ड तादृशं लिङ्ग-
मस्य । १वह्निकणे २विषभेदे च हेमच० ।

विस्फोट पु० विस्फोटयति वि+स्फुट-णिच्-अच् । (विस-
फोड़ा) व्रणभेदे स्वार्थे क । स्फोटकभेदे "विस्फोटकभवा-
पहा" शीतलास्तोत्रम् । तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं
यथा "तत्र विस्फोटस्य विप्रकृष्टं निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्त्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ।
त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च । घोरान्
कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्" । ऋतुदोषेण
ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेण ऋतु-
चिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फो-
टान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान् । पूर्व-
रूपमाह "अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः" ।
रक्तपित्तजाः इतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्र-
धानकारणत्वम् तथा मुखेन वातस्य, तथा वातानुगति-
रपि बोद्धव्या । तथा च भोजः "यदा रक्तञ्च पित्तञ्च
वातेनानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः
सर्वदेहगान्" । अथ वातिकमाह "शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं
ज्वरतृट्पर्वभेदनम् । सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोट-
लक्षणम्" । शूलं तोदरूपम् । अथ पैत्तिकमाह "ज्वर-
दाहरुजापाकस्रावतृष्णासमन्वितम् । पीतलोहितवर्णञ्च
पित्तविस्फोटलक्षणम्" । श्लैष्मिकमाह "छर्द्यरोचकजा-
ड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः । अवेदनश्चिरात्
पाकः स विस्फोटः कफात्मकः । वातश्लेष्मजमाह-

नात्। कफवैसर्पिकमाह "कण्डूशोफो ज्वरस्तृड्भ्रमैरेव कफवैसर्पिकः"। अथ वातपित्तजमाह "वातपित्तकृतोयस्तु तत्र स्यात्तीव्रवेदना"। वातश्लैष्मिकमाह "कण्डूसैमिन्यगुरुमभिजानीयात् कफवातिकम्"। सान्निपातिकमाह "मध्ये निम्नोन्नतान्तश्च कठिनः अल्पपाकवान्। दाहरागतृष्णामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः। प्रलापो वेपथुर्मूर्च्छा सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः"। मोहो विपरीतं ज्ञानम् मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यता। रक्तजमाह "वेदितव्यश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना। गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः। न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि"। पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिनारक्तपित्तस्य तुल्यत्वात् सिद्धैर्योगैरपि ते सिद्धिं न च यान्ति। विस्फोटकभेदानाह "एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम्। तस्मिन्नन्तश्च तीव्रा ज्वरतृष्णाभिजायते। यस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यं न चान्तश्च बहिर्गतिः। तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विजानता" उपद्रवानाह "हृल्लासश्चारुचिश्चैव दाहो हिक्का मदज्वराः। विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः"। मांससङ्कोचः मांसस्य शटितम्। मर्मसंरोधो मर्मव्यथा। तेषां विस्फोटानां केचिदुपद्रवाणां स्थानान्तरे पठन्ति "हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदिव्यथा। विसर्पज्वरहृल्लासाः विस्फोटानामुपद्रवाः"। साध्यत्वादिकमाह "एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूर्युपद्रवः"। २वृक्षभेदे "स्फोटाः स्याद्वाहजाभाता विस्फोटास्तु तदुत्थाः" भावप्र०।

विस्मय पु० वि+स्मि–अच्। १आश्चर्ये अमरः। २अद्भुतस्याभिभावके रसभेदे सा०द०। "विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः" सा०द०। ३दर्पे मेदि०४सन्देहे शब्दर० [अमरः।

विस्मयान्वित त्रि० ३त०। १विस्मययुक्ते २आश्चर्ययुक्ते च

विस्मापन पु० वि+स्मि–णिच्-ल्यु-आत् वा पुक् च स्मृ। १कुहके २कामदेवे च। ३गन्धर्वपुरे न० मेदि०। भावे विस्मापनमप्यत्र।

विस्मित पु० वि+स्मि–क्त। विस्मययुक्ते।

विस्मृत त्रि० वि+स्मृ–क्त। स्मरणाविषये अमरः।

विस्मृति स्त्री वि+स्मृ–क्तिन्। स्मरणाभावे।

विस्र न० विस–रक्। आमगन्धौ १चिताधूमादौ २अपक्वमांसगन्धे भरतः। ३आमगन्धे च

विस्रंस पु० वि+स्रन्स–भावे–घञ्। १पतने २ध्वंसे च।

विस्रगन्धा स्त्री विस्रो गन्धोऽस्याः। हपुषायाम् राजनि०।

विस्रगन्धि पु० विस्रस्येव गन्धोऽस्य इत्समा०। हरिताले हेमच०। [च अमरः।

विस्रम्भ पु० वि+स्रम्भ–घञ्। १विश्वासे २प्रणये ३परिचये

विस्रम्भिन् त्रि० वि+स्रम्भ–णिनि। १विश्वासयुक्ते २प्रणयिनि च।

विस्रसा स्त्री वि+स्रन्स–क। जरायाम् अमरः। [जनि०।

विस्रा स्त्री विस्रआमगन्धोऽस्त्यस्याः अच्। हपुषायाम् रा-

विहग पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम–ड नि०। १पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीप्। २बाणे ३सूर्य्ये ४चन्द्रे ५मेघे च पु० शब्दरत्ना०। ६सूर्य्यादिग्रहे पु० धरणिः।

विहङ्गम पुंस्त्री०विहायसा गच्छति गम–खच् नि०। पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीप्। २भारयष्टौ स्त्री (वाँक) शब्दच०।

विहङ्गराज पु० ६त०-टच् समा०। गरुडे हला० "विहङ्गराजाङ्कधरैरिवायतैः" माघः। [२हिंसायाञ्च मेदि०।

विहनन न०विहन्यते वि+हन–ल्युट्। १तूलविक्षेपे २विघ्ने

विहर पु०वि+हृ–अच्। विहारे ल्युट्। विहरण तत्रैव न०।

विहसित न० वि+हस–क्त। मध्यमहास्ये अमरः।

विहस्त त्रि० विगतो हस्तो हस्तावलम्बनं यस्य। १व्याकुले अमरः। २पण्डिते मेदि० ३षण्ढे च पुं शब्दच०। प्रा० ६ब०। ४हस्तशून्ये त्रि०।

विहा अव्य० वि+हा–आ। स्वर्गे सि०कौ०।

विहापित न० वि+हा–णिच्-क्त। दाने अमरः।

विहायस् पु०न० वि+हा–असुन् नि० युक्। १आकाशे २पक्षिणि पु० अमरः। स्वार्थे अण्। विहायसमप्याकाशे न० खगे पु०। आदन्तमव्ययम् आकाशे हेमच०।

विहार पु० वि+हृ–घञ्। क्रीडार्थं पादाभ्यां १गमने अमरः २भ्रमणे ३स्कन्धे ४लीलायां ५बौद्धदेवालये मेदि० ६वैजन्ते च शब्दमा० ७बिन्दुरेखकखगे पुंस्त्री०शब्दच०।

विहित त्रि० वि+धा–क्त। १कृते विधिना २बोधिते च।

विहीन त्रि० वि+हा–क्त। १त्यक्ते २वर्जिते च।

विहृत न० वि+हृ–भावे क्त। १विहारे २स्त्रीणां चेष्टाभेदे हेमचन्द्रे "लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा। विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश" विहृतमित्यत्र पाठः" सा०द० स्त्रीणां सात्त्विकस्वाभाविकालङ्कारमध्ये विकृतमित्येव पठितम्। "वक्तव्यकालेऽप्य-

यथो प्राहुर्या विजनं मतमिति" कल्पितम् विजनशब्दे ४९८१पृ० दर्शितेन उज्ज्वलमणिवाक्येन लक्षितविजनस्य तुल्यार्थत्वात् अतत्र विजनमित्येव पाठो युक्तः।

विहेठन न० वि+हेठ-भावे ल्युट्। १हिंसायां २मर्दने ३विडम्बने मेदि० ४विबाधायां त्रिका०। [५विलोने च हेमच०।

विह्वल त्रि० वि+ह्वल-अच्। १भयादिना व्याकुले अमरः।

वी व्याप्तौ जनने च अक० गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० अदा० पर० अनिट्। वेति अवैषीत्।

वीक पु० अज-वन् व्यादेशः। १वायौ २पक्षे च उज्ज्वल०। ३मनसि संक्षिप्तसा०। [२प्रच्छाये च अमरः।

वी(वि)काश पु० वि+काश-घञ् वा दीर्घः। १रहसि

वीक्षण न० वि+ईक्ष-करणे ल्युट्। १नेत्रे। भावे ल्युट्। २दर्शने।

वीक्षा स्त्री वि+ईक्ष-अङ्। १चक्षुर्विषयज्ञाने। भावे अ। २गतिभेदे ३ज्ञाने ४पण्यगतभेदे ५कल्पे श० चन्द्र०।

वीचि(ची) पुंस्त्री० वे-डीचि स्वार्थे वा ङीप्। १तरङ्गे अमरः २अवकाशे ३सुखे मेदि०। ४अल्पे हेमच०। ५किरणे च जटाध०।

वीचितरङ्ग पु० वीचेरिव तरङ्गो यत्र। वीचितो यथा उत्तरोत्तरं तरङ्गजननमेवं शब्दजन्यशब्दादिरूपेण प्रसारिविषये न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८पृ० दृश्यम्। [हेमच०।

वीचिमालिन् पु० वीचीनां मालाऽस्यास्ति इनि। समुद्रे

वीज जनने अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। वीजयति ते अविवीजत्-त। "वीजते स हि संजप्तः" इति कुमारः।

वीज न० वी-क्विप् जन-ड कर्म०। १कारणे २शुक्रे अमरः। ३अङ्कुरे ४तत्त्वावधाने मेदि०। ५मज्जनि राजनि०। ६व्यक्तगणितभेदे "पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः प्रश्ना नो विना व्यक्तयुक्त्या। ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं यस्मात्तस्माद् वच्मि वीजक्रियाञ्च। ७मन्त्रभेदे तन्त्रसा०। "वीजन्ते मातरेतत् त्रिपुरहरवधु! त्रिः कृतं ये जपन्ति" कर्पूरस्तवः। ८धान्यादेः फलादौ च।

वीजक पु० वीजेन कायति कै-क। १मातुलुङ्गे जटा० २पीतसारे (पिजयासार) भावप्र०।

वीजकृत् न० वीजं शुक्रवृद्धिं करोति कृ-क्विप्। माषी करणे राजनि०। [वराटके अमरः।

वीजकोश पु० वीजानां कोश इवाधारः। १शृङ्गीवीजाधारे

वीजगर्भ पु० वीजानि गर्भे यस्य। पटोले राजनि०।

वीजगुप्ति स्त्री वीजानां गुप्तिर्यस्याम्। शिम्बायाम् राजनि०।

वीजन न० वीज-भावे ल्युट्। १व्यजने। करणे ल्युट्। २चामरादौ ३वस्तुनि ४चक्रवाके ५जीवञ्जीवविहगे च पुंस्त्री० भारसुत०। स्त्रियां ङीप्।

वीजपादप पु० वीजप्रधानः पादपः। १भल्लातकवृक्षे राजनि० वीजजातः पादपः शा०त०। २वीजजाते वीजप्ररोहिवृक्षे च। [मेदि०।

वीजपुष्प न० वीजात् पुष्पं यस्य। १मरुवके २मदनवृक्षे च

वीजपूर पु० पूर्यते पूर+घञ् ६त०। (टावा लेबु) जम्बीरभेदे वीजपूर्णोऽप्यत्र।
"वीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु। रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम्। श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्"। तद्भेदमधुकर्कटी गुणा यथा "वीजपूरोऽपरः प्रोक्तामधुरा मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वादी रोचनो शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा" भावप्र०।

वीजपर्णिका स्त्री वीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव। वन्यकोले राजनि०। [राजनि०।

वीजफलक पु० वीजानि फले यस्य कप्। वीजपूरे जम्बीरे

वीजमातृका स्त्री वीजानां मातेव इवार्थे कन्। पद्मवीजे हारा०।

वीजरत्न न० वीजं रत्नमिवास्य। माषकलाये हेमच०।

वीजरुह पु० वीजेन रोहति रुह-क। वीजस्थानजाते धान्यादौ "अग्रवीजा मूलवीजा पर्ववीजाः स्कन्धजाः। वीजरुहाः सम्मूर्च्छजा एवादयः। पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः। शाल्यादयो वीजरुहाः संमूर्च्छजाः पद्मादयः। सुवर्चला अतिशयस्य पञ्चैते मूलजातयः" हेमच०।

वीजरेचन न० वीजं रेचयति रिच-णिच्-ल्यु। वीजेषु मध्ये रेचके जयपालवीजे राजनि०।

वीजवपन न० वीजानि उप्यन्तेऽत्र वप-आधारे ल्युट्। १क्षेत्रे। भावे ल्युट्। २वीजस्य शस्यादनार्थं क्षेत्रे वपने च। तद्दिनादि दीपिकायामुक्तं यथा "पूर्वास्त्रियाम्यफणिपित्र्यविशाखमघु रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। हस्ताश्विमैत्रमृदुचिप्रजलाधिपानां पञ्चाङ्गयोगकरणेषु वदन्ति सन्तः। वप्तव्यमुडुषु वीजवपनस्य विधिः स्मृतः। चिन्तावाय शुभे केन्द्रे स्थिरांशकवृषोदये। केशवादि विविधस्य वीजमोचयतः शुभः। इत्थं चिते निधाय मन्त्रं सलिलं वपेत्। तथा "वाम्योन्मतात्प्रभावैर्मन्त्रो सूदमानयः। प्राङ्मुखः कलशं न्यस्य इत्थं मन्त्र

उदीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे ! सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ! । रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च" । "उप्ता बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह"। पराशरः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अतः परन्तु वपनं न जातु कारयेत् शुभम्"। कृषिशब्देऽधिकं दृश्यम्। ज्योतिषे "पूर्वभाद्रपदामूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी। विशाखा शतभिषा चाथ धान्यादिरोपणे वरा। अदोषा रजनी बीजी पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । अथ जाते पुनस्ते द्वे पाचयन् नैव दुष्यति । आरामे स्वकुमध्ये वा भोजनात् सर्वपशावपन् । पराभवं दिशतीति बलाधनधनक्षयम् । निशा नीली पलाशश्च बिल्वा श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्" । निशा हरिद्रा कोविदारो रक्तकाञ्चनः । "हेमाम्भसा हलबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् । वसुधेति सुधेतीति पुण्यदेति धरेति च । नमस्ते शुभगे ! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति" ज्यो॰त॰ "एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोडूनि भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा शुभतोऽष्टाब्धीन्दुराशेस्त्वयः । राशिन्यस्तमुखाग्न्यपञ्चभवराशौ शुभे कर्णोत्पला-ह्वाहाग्न्यम्लनवाष्टभानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत् सन्ति च" मु॰चि॰ । "एतेष्विति । श्रुतिः श्रवणः वारुणं शतता-रका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैश्चतु-र्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाश्लेषार्द्राभ-रणीसहितेषु पञ्चदशनक्षत्रेषु बीजोप्तिर्बीजवपनं शु-भम् । तथाच रत्नमालायाम् "हस्तात्त्रिपुष्योत्तररोहि-णीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु । स्वातौ धनिष्ठासु मघासु मूले बीजोप्तिरुक्ताफलप्रदिष्टा" । वसिष्ठेनाप्ये-तान्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धातृद्वये कोपपैत्रपुष्ये हस्तत्रये मत्र्युत्तरेत्रमेषु । पौष्णे धनिष्ठाश्च वासवीभे बीजोप्तिरुक्तफलप्रदा स्यादिति" । कश्यपो मूलं नारदे-नाप्युक्तानि "शतद्रुमु वज्रिमभेषु पितृवायुवसुष्वपि । मूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्तमफलप्रदा" । कश्यपेनापि "वसु-वायुभमैत्रत्वाष्ट्रभमूलपूष्णु । पौलोमीस्वातौ च बीजोप्तिरत्युत्तमफलप्रदा" । अत्र वचो नोक्ता । अथ भौमो मङ्गलवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिः शुभा । अत्र विनायके रिक्ता दर्शेऽष्टम्युत्तिपातेषु कुले बीजोप्तिर्वर्जनीयेत्यर्थः

उक्तत्वात् नैष्टा कृषिरित्यतो नकारोऽत्रानुवर्तते तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधो राजमा-र्त्तण्डे "रवौ रौद्रायवाद्रश्चे भूमेः संजायते रजः । तस्मादिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेत्" इति । अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । अशुभतो न विद्यन्ते भावः स्थिरत्वा वक्ष्यावायुः यस्य सङ्ख्याभावः तस्य कृतस्तारं स्थिरणाः ताडयोऽमूराड्डयाच भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः । राहुधिष्ठितनक्षत्रादष्टौ भानि अपदबजीबीनानि तत-स्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततो-ऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं तत-स्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोप्तौ अष्ट-विंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तं उक्तञ्च नारदेन "भवेद्ध त्रितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्ज-लाय अष्टौ द्वादश चोदरे । निष्पाकुत्तलं लाङ्गूले च चतुष्टयमीरितम् । नाभौ बहिःपञ्चके स्यादुबीजोप्ता विति चिन्तयेदिति । राहुर्यस्मिन् भक्तेऽस्ति तस्मात्तत्र त्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति । तत-स्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय भ्रामिकासंपादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डु-लत्वकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाश-करं स्यात् । रत्नमालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे भिन्नानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतो नाभौ स्थितं पञ्चकम् । स्त्रेऽ कज्जलमत्र-हरिद्रमिकानिष्पत्तुलत्वं क्रमात् स्यादीतिभयं भयं च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्" इति । अत्र के-चित् फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचख्युः तत्र युक्तिः "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति स्वरोदयवाक्यैकवा-क्यभावात् । तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् "राहुधिष्ण्यात् समारभ्य धिष्ण्यत्रयमिह निष्फलानीति" कश्यपोक्तेश्च । "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति तु स्वरोदय-वचनं देशभेदव्यवस्थितम् । बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः "भवरिपुसहजे पापैर्लग्नकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्य-मिति" पी॰धा॰ ।

बीजद्रव्य पु॰ बीजनामाद्भातो द्रव्यः । सर्जनद्रव्ये राजनि॰ ।

बीजसञ्चय पु॰ बीजानां वपनयोग्यधान्यादीनां सञ्चयः सं-ग्रहः सम्+चि—अच् । वपनयोग्यधान्यादिसंग्रहे ।

“हस्ताचित्रादितिस्वातिरेवतीं श्रवणद्वये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे बीजं धार्य्यं प्रयत्नतः । माघे वा फाल्गुने मासि सर्व्वबीजानि शोधयेत् । शोषयेत्तापयेद्रौद्रे रात्रौ चाप्यभिधापयेत् । ततश्च पुटिकां बद्ध्वा शोषयेच्च पुनःपुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् । दीपाग्निना च संस्पृष्टं दग्ध्वा चोपहतञ्च यत् । वर्ज्जनीयं तथा बीजं यच्च स्यात् कीटसंयुतम्” ज्यो० त० ।

बीजसू पु० बीजं सूते सू-क्विप् । पृथिव्याम् हेमच० ।

बीजस्थापन ६त० । धान्यादिस्थापने तत्र प्रशस्तदिकं ज्यो० त० उक्तम् “वाय्वाग्निवह्निर्ऋतिविवर्जितपूर्वमाहेन्द्रचित्र-तरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनमेव शस्तं मृगस्थिर-द्व्यङ्गचरोदयेषु । सौम्यादितिमघाश्लेषानुत्तरेषु च धारयेत् । बीजे लग्ने शुभे चन्द्रे निधने क्रूरवर्जिते । क्षेमस्थं कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा” ।

बीजाकृत त्रि० बीजेन सह कृष्टम् डाच्+कृ-क्त । बीजेन सह कृष्टे क्षेत्रे ।

बीजाम्ल न० बीजेनाम्लमिव । वृक्षाम्ले राजनि० ।

बीजिन् पु० बीजमस्त्यस्य इनि । १उत्पादके पितरि हेमच० २बीजविशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [त्रिका० ।

बीजोदक न० बीजमिव कठिनत्वादुदकं यत्र । करकायां

वीज्य त्रि० विशेषेण इज्यः वि+यज-क्यप् वा । कुलीने अमरः

वीटि(टी) स्त्री वि+इट-इन् वा ङीप् । (पानेर वीड़ा) सज्जितताम्बूले । स्वार्थे क । वीटिका तत्रैव । “कटु-तिक्ताद्यम्लो च “तद्वीटिकासंस्पृशि” सा०द० ।

वीणा स्त्री वेण-गक् वीभावः पृषो० णत्वम् । तन्त्रीयुक्ते १वाद्यभेदे अमरः । वाद्यशब्दे दृश्यम् । २विद्युति मेदि० ।

वीणादण्ड पु० ६त० । वीणायाश्छादिततावूपरिस्थे काष्ठदण्डे अमरः । [वादके अमरः ।

वीणावाद त्रि० वीणां वादयति वद-णिच्-अण् । वीणा-

वीत न० वि-इण्-क्त । १युद्धासमर्थे गजाश्वादिसैन्ये अमरः २अङ्कुशकर्म्मणि मेदि० । ३न्यायशास्त्रोक्ते अनुमानभेदे च । अवीतशब्दे ४६९ पृ० दृश्यम् । ४शान्ते ५गते च त्रि० हेमच० ।

वीतंस पु० वि+तनस्-घञ् दीर्घः । १मृगपक्षिणां बन्धोपकरणे टाकप्रभृतौ अमरः । २तेषां विहारक्षेत्रप्रावरणे मेदि० ।

वीतन पुंस्त्रि० विशिष्टं तनोति तन-अच् पृषो० दीर्घः । कण्ठपार्श्वद्वये “कण्ठस्तु कन्धरा मध्यं कण्ठपार्श्वौ तु वीतनौ” हेमच० ।

वीतशोक पु० पु० वीतः विगतः शोको यस्मात् यस्य वा । १अशोकवृक्षे शब्दच० । २शोकहीने त्रि० ।

वीति स्त्री वी-क्तिन् । १गतौ २दीप्तौ ३भोजने ४प्रजनने ५धावने च मेदि० ।

वीतिहोत्र पु० वीतये पुरोडाशादिभक्षणाय हूयन्ते देवा अत्र हु-आधारे त्रन् । १वह्नौ अमरः २सूर्य्ये मेदि० ।

वीथि(थी) स्त्री विथ-इन् वा ङीप् । १पङ्क्तौ २वीथ्यां ३अलिन्दे ४वर्त्मनि ५दृश्यकाव्यभेदे च मेदि० ।

तल्लक्षणादि सा० द० ६ प० उक्तं यथा “वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते । आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः । सूचयेद्भूरि-शृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि । मुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः” । कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम् । “अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः । उद्घात्य-कावलगिते प्रपञ्चत्रिगतं छलम् । वाक्केल्यधिबले गण्ड-मवस्यन्दितनालिके । असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु” । तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे वोदाहरणं कथिते “मिथो वाक्यमसद्भूतः प्रपञ्चो हास्य-कृन्मतः” । यथा विक्रमोर्व्वश्याम् । वलीभवविदूषक-चेट्योरन्योन्यवचनम् “त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुति-साम्यतः” । यथा तत्रैव राजा “सर्व्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया” । नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा कथं दृष्टेत्याह । अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् “नटादित्रितयविषयमेवेदमिति” कश्चित् “प्रियाभैरप्रियै-र्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम्” यथा वेण्यां “भीमार्जुनौ” “कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् । कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः क्वास्ते दुर्य्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः” “अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्य-चित् । उदीर्य्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत्” । “वाक्-केलिर्द्व्यन्त्रयो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्” । द्वितीयमु-दाहरणं यथा “भिक्षो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्ग-नाभिः सह । वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य

कान्ता मतिः" । "केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वर्तिताङ्केविरित्याहुः" । अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्" । "अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम्" । यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः "अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया । लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः" । प्रद्युम्नः । अरेरे असुराधम ! अलममुना वृथावाग्व्ययेन मम खलु "अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः । आस्तां समस्तदितिजक्षतकोऽस्रनेतं लोहितैः क्षणेन पिशिताशनतोषणीया" । "गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः" । यथा वेण्यां "राजा" अध्यासितं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्" । अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । "देव भग्नं भग्नमित्यादि" । अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम् । "व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत्" । यथा छलितरामे सीता । जाद काल्लं क्खु तुह्मेहिं अओज्झाए गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो । लवः । अम्ब किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं । सीता । जाद सो क्खु तुह्माणं पिदा । लवः । किमावयोः रघुपतिः पिता । सीता । साशङ्कं मा अण्णहा संकध । ण क्खु तुह्माणं सअलाए ज्जेव पुहवीए त्ति" । "प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका" । संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां "सुसङ्गता "सहि जस्स कदे तुमं । सं चित्तफलअस्स" । अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः । "असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् । अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः" । तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम् प्रद्युम्नः "सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम्" अहो या समपिहैव । "अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी । किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे" । एवमस्मत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेण्यां दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् । "व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यक्षोभकरं वचः" । यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति । "विदूषकः । मा दाव उवदेससुद्धा गमिस्ससि इत्युपक्रमे गणदासः । विदूषकं प्रति आर्य ! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पढमं बम्हणपूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा । मालविका "स्मयते" (तत्र इति पाठान्तरम्) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यक्षोभकारिणा वचसा व्याहारः । "दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्" । क्रमेण यथा "प्रियजीवितता क्रौर्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता । भूयस्तद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः । तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया । सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना" । इति वीथ्यङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि । विस्पष्टतया नाटकादिषु निर्दिष्टान्यपीहोदाहृतानि नानारसानामत्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम्" सा० द० ६प० ।

वीथ्यङ्ग पु० वीथ्या इवाङ्गमस्य । १दृश्यकाव्यभेदे । ६त० । २तदङ्गे वीथिशब्दे दृश्यम् । [संक्षिप्तसा० ।

वीध्र त्रि० वि-इन्ध-रक् । १निर्मले २नभसि ३वायौ ४अग्नौ

वीनाह पु० वि-नह घञ् दीर्घः । कूपादिमुखबन्धनसाधने (पाट) ख्याते पदार्थे अमरः ।

वीप्सा स्त्री वि+आप-सन्-अच इत्-अ अभ्यासलोपश्च । व्याप्तौ

वीव गत्यर्थं अद०चु०आत्म० अक०सेट् । वीवयते अविवीवत ।

वीभ गौर्यं चेलके श्लाघने विकत्थने च भ्वा०आत्म०सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वीभते अवीभिष्ट ।

वीर न० वीर-अच् । १शृङ्ग्यां २नडे मेदि० ३मरिचे ४पद्ममूले ५काञ्जिके ६उशीरे ७आरुके राजनि० । ८शौर्यविशिष्टे शूरे त्रि० अमरः । ९जिने १०नटे पु० हेमच० । ११विष्णौ पु० विष्णुस० । तन्त्रोक्ते १२कुलाचाररते त्रि० कुलाचारशब्दे पु० दृश्यम् । १३तण्डुलीये १४वराहकन्दे १५लताकरञ्जे १६करवीरे १७अर्जुने पु० राजनि० १८यज्ञाग्नौ भरतः धीरवा । १९उत्तरे २०सुभटे च मेदि० । २१एके त्रि० हेमच० । २२पत्यौ २३पुत्रे च "अवीरा निष्पतिसुता" अमरः । २४रसभेदे "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः । महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः । आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः । विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः । अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः । सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः । स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" । स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" सा०द०३प० ।

वीरक पु० वीर+स्वार्थे कन् । करवीरे राजनि० ।

वीरण न० वि+ईर-ल्यु । उशीर (वेणारमूल) शब्दच० ।

वीरतर न० वि+ईर-अच् तत:, वीर+वा तरप् । १वीरणे अमरः । २शूरतरे च ।

वीरतरु पु० वि+ईर-अच् कर्म० । १अर्जुनवृक्षे अमरः । २कोकिलाक्षे ३भल्लातके (भेला) ४बिल्वभेदे च राजनि० वीरवृक्षादयोऽप्यत्र ।

वीरपत्नी स्त्री वीरः पतिर्यस्याः वा नुक् ङीप् च । वीरभार्य्यायाम् अमरः । पक्षे वीरपति तत्रार्थे ।

वीरपत्रा स्त्री वीरयति वीर-अच् तथाभूतं पत्रं यस्याः । विशल्यायाम् भक्ते राजनि० ।

वीरपान(ण) न० वीराणां पानं वा णत्वम् । युद्धाय युद्धखेदापनुत्तये वा सुरापानादौ अमरः ।

वीरभद्र पु० वीरो भद्रोऽस्य । १अश्वमेधीयेऽश्वे २वीरेषु भद्रे ३वीरणे मेदि० । ४शिवगणभेदे तदुत्पत्तिकथा काशीख० ८८ अ० । "महावीरोऽसि रे भद्र! मम सर्वगणोत्तम! । वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमां व्रज । कुरु मे सत्वरं कर्म दक्षयज्ञक्षयं नय" । स्वार्थे क । वीरभद्रक वीरणे जटा० ।

वीरभार्य्या स्त्री ६त० । वीरपत्न्याम् अमरः ।

वीरमातृ स्त्री ६त० । वीरस्य जनन्याम् अमरः ।

वीररजस् न० वीरं इव रजः रक्तत्वात् । सिन्दूरे राजनि० ।

वीररेणु पु० वीरयति वीरो रेणुर्विमर्दनं यस्य । भीमसेने त्रिका० ।

वीरवत् त्रि० वीरोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वीरयुते स्त्रियां ङीप् । "वीरवती न भूमिः" भट्टिः । सा च २मांसरोहिण्यां भावप्र० ।

वीरवत्सा स्त्री वीरो वत्सो यस्याः । वीरमातरि जटा० ।

वीरबाहु पु० विष्णौ विष्णुस० ।

वीरविप्लावक पु० "वीरविप्लावको भूत्वा धनैः शूद्रसमाहृतैः" हेमच० उक्ते शूद्रप्रदत्तधनेन होमकर्त्तरि ।

वीरवृक्ष पु० नित्यकर्म० । १भल्लातकवृक्षे अमरः । २अर्जुनवृक्षे हेमच० ३बिल्वभेदे । राजनि० (देधान) ४धान्यभेदे रत्नमाला ।

वीरसू स्त्री वीरं सूते सू+क्विप् । वीरमातरि अमरः ।

वीरसेन पु० वीरा सेना यस्य । १नलराजजनके नृपभेदे भा० व० ५२ अ० । २आरुकवृक्षे न० राजनि० ।

वीरहन् पु० वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच् अच् । वीरो यज्ञाग्निस्तं हतवान् हन-क्विप् । नष्टाग्नौ द्विजे अमरः । २विष्णौ विष्णुस० ।

वीरा स्त्री वि+ईर-अच्, वीर-अच् वा वीर+अर्शआद्यच् वा । १सुरानामगन्धद्रव्ये २क्षीरकाकोल्याम् ३आमलक्याम् ४एलवालुकायां ५पतिपुत्रवत्यां स्त्रियां ६रम्भायां ७विदार्य्याम् ८दुग्धिकायाम् ९क्षीरविदार्य्यां १०मलयां मेदि० । ११काकोल्यां १२महाशतावर्य्यां १३घृतकुमार्य्याम् १४ब्राह्म्याम् १५अतिविषायां १६मदिरायाञ्च राजनि० । १७शिंशपावृक्षे (शिशु) रत्नमा० ।

वीराण पु० वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच्-अच् कर्म० । कृष्णवेतसे राजनि० । भयङ्करे युद्धस्थले अमरः ।

वीराशंसन न० वीरैराशंस्यतेऽत्र आ+शन्स-आधारे ल्युट् ।

वीरासन न० वीरस्येवासनम् "एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा पश्चात् वीरासनमितीरितम्" इत्युक्ते आसनभेदे तन्त्रस० । २भित्त्याद्यनवलम्बनेन स्थितौ "रात्रौ वीरासनं वसेत्" मनुव्या० कुल्लू० ।

वीरुध(धा) स्त्री वि+रुध-क्विप् दीर्घः वा टाप् । विस्तृतायां लतायाम् अमरः ।

वीरेश्वर लि० ६त० । १वीरपतौ काशीस्थे २शिवलिङ्गभेदे पु० तदाविर्भावकथा काशीख० ८२ अ० दृश्या ।

वीरोज्झ पु० वीरो यज्ञाग्निस्तमुज्झति यथाकालमनुष्ठानेन उज्झ-अच् । प्रातःसायं होमाकर्त्तरि हेमच० ।

वीरोपजीविक पु० वीरः यज्ञाग्निस्तत्साध्यमग्निहोत्रादि उपजीविका यस्य । दम्भार्थमग्निहोत्रानुष्ठायिनि हेमच० ।

वीर्य्य न० वीर-यत्, वीरस्य भावो यत् वा । १रेतसि चरमधातौ शुक्रे २पराक्रमे ३बले ४प्रभावे अमरः । ५तेजसि मेदि० ६दीप्तौ ७द्रव्यनिष्ठे रसविपाकादि शक्तिरूपे प्रभावभेदे सुश्रुतः "वीर्य्यं प्रधानमिति कस्मात्तदनेनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसांग्राहिकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुः उष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायकटुकत्वात्, पलाण्डुः कटुः स्निग्धभावाच्च मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमाम-

लवणं लवणं सैन्धवम्। तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च। तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम्। भवन्ति चात्र ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै। रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम्। ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै। तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः। ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते"। "तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति"। द्रव्यगतवीर्य्यं रसाद्यनुगुणशक्तिविशेषरूपम् तच्च चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन द्विविधम्। तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभावापरपर्य्यायो द्रव्याणां रसाद्यननुरूपकार्य्यकरणशक्तिः यथोक्तं "भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः। चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम्" अमर०। भावप्र० वीर्य्यप्रभावयोर्भेद उक्तो यथा "द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च" इति सामान्यतः द्रव्यगतान् पञ्च पदार्थानुक्त्वा रसगुणानुक्त्वा च "उष्णशीतगुणोत्कर्षात् तत्र वीर्य्यं द्विधा स्मृतम्। यत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्" इत्यनेनोक्त्वा च "विपाकञ्च दर्शयित्वा प्रभावो दर्शितो यथा "रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम्। दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी। मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम्। प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः। समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम्। क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः। ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा"। तथा नानौषधियोगे तत्र प्रति चमत्कार यथाशक्तयो न तु तत्र रसादिहेतुविचारः कर्त्तव्यः तत्र चाह सुश्रुतः "अमी सामान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः। प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः। नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कदाचन। विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते। रसं विपाकस्तौ वीर्य्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति" इत्यन्तेन रसगुणवीर्य्यविपाकवीर्य्यप्रभावलक्षणान्युक्तानि। अतस्तयोर्भेदो युक्तः।

वीर्य्यवत् त्रि० वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १बलवति प्र-
शब्दच० २वीर्य्ययुक्ते च "वीर्य्यवन्त्योषधानीव" कुमारः।

वीहार पु० विह्रियतेऽत्र वि+हृ-आधारे घञ् दीर्घः। १बुद्ध-मन्दिरे शब्दच०।

वुग योगे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। वुङ्गति अवुङ्गीत्।

वुट वधे चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। वुण्टयति अवुवुण्टत् त।

वृ आवरणे चु० उभ० सक० सेट्। वारयति ते अवीवरत् त।

वृ सेवायां क्र्या० आ० सक० सेट्। वृणीते "वृणते हि विमृश्यकारिणम्" किरा०। अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत।

वृ वरणे भ्वा० उभ० सक० सेट्। वरति ते अवारीत् अवरि(री)ष्ट

वृ वरणे स्वादि० क्र्या० च उभ० सक० सेट्। वृणोति वृणुते वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत।

वृंहित न० वृहि-क्त। करिगर्जने अमरः।

वृक आदाने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वर्कते अवर्किष्ट।

वृक पु० वृक-क। १कुक्कुराकारे हरिणघातके श्वापदभेदे। (गोप) २काके शब्दादि०। ३क्षत्रिये शब्दच०। ४शृगाले हारा०। ५वानिके पुंस्त्री० कृष्णनेकद्रव्यजन्ये धूपे ६वृक्षे रत्नमा० ७उदरस्थे वह्निभेदे वृकोदरः। ८अम्बष्ठायां स्त्री वा गौरा० ङीष्। वर्णे जातौ स्त्रियां ङीष्।

वृकदंश पुंस्त्री० वृकं दशति दन्श-अच्। १कुक्कुरे हेमच०। स्त्रियां ङीष्।

वृकधूप पु० वृक्यते वृक-कर्मणि क कर्म०। नानाद्रव्ययोजिते रसाञ्जनादौ धूपे अमरः। २सरलद्रुमे च(टारपिन्)अमरः।

वृकधूर्त्त पुंस्त्री० वृक इव धूर्त्तः। शृगाले हारा०। स्त्रियां ङीष्। [त्रिवृति (तओड़ि) रत्नमा०।

वृकाक्षी स्त्री० वृकस्येवाक्षि पुष्पमस्य षच् समा० ङीष्।

वृकाराति पु० ६त०। कुक्कुरे राजनि० वृकारिप्रादयोऽप्यत्र।

वृकोदर पु० वृकनामाग्निरुदरे यस्य। "यस्तु तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः। मया दत्तः स धर्मात्मा तेन जातो वृकोदरः" भारतआ० १२३ अ० उक्ते भीमे "अपमूर्धे पवनं वृकोदरः" किरा०।

वृक्ण त्रि० व्रश्च-क्त। छिन्ने अमरः।

वृक्ष वरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वृक्षते अवृक्षिष्ट।

वृक्ष पु० व्रश्च-क्स। व्रश्चनेऽपि आवहमाने द्रुमे। स्वार्थे कन्। वृक्षक तत्रार्थे। [स्त्रियां ङीष्।

वृक्षचर पुंस्त्री० वृक्षे चरति चर-ट। वानरे धनञ्जयः।

वृक्षच्छाय न० ६त०। बहूनां वृक्षाणां छायायाम्।

वृक्षधूप पु० वृक्षोऽपि धूपस्तत्साधनम्। सरलद्रुमे राजनि०।

वृक्षनाथ पु० ६त०। वटवृक्षे शब्दर०। [शब्दच०।

वृक्षपाक पु० वृक्षस्य पाकः शिशुरिव जटिलत्वात्। वटवृक्षे

वृक्षभवन न० ७त०। वृक्षस्य कोटरे शब्दरत्नावली।

वृक्षभक्षा स्त्री वृक्षो भक्ष्यो वेष्टकत्वात् भोजनीय इव यस्याः। वन्दायाम् (परगाछ) भावप्र०।

वृक्षभेदिन् पु० वृक्षं भिनत्ति भिद–णिनि। वृक्षभेदके १तक्षभेदे अमरः। २टङ्के हेमच०। [शब्दच०।

वृक्षसद्भू पु० वृक्षस्य हृदि भूमौ भवति भू–क्विप्। जलवेतसे

वृक्षरुहा स्त्री वृक्षे रोहति रुह–क। १वन्दायाम् अमरः २अमृतस्रवायाञ्च राजनि०।

वृक्षवाटिका स्त्री वृक्षैर्वाटीव वेष्टितत्वात् स्वार्थे कन्। अमात्यगणिकोपवेश्म्यो गृहसमीपस्थे उपवने अमरः।

वृक्षादन पु० वृक्षमत्ति भिनत्ति अद-ल्यु। १कुठारास्त्रे (केड़ालि) अमरः। वृक्षान्तरमत्ति भिनत्ति। २अश्वत्थवृक्षे ३मधुच्छत्रे ४कुठारे च मेदि०। ५पियाले भरतः। ६वृक्ष-विदारके त्रि० ७वन्दायां स्त्री गौरा० ङीष्।

वृक्षाम्ल न० वृक्षजातमम्लम्। (तेँतुल) १वृक्षजाताऽम्लप्रधाने वृक्षे अमरः। २चुक्राम्ले च।
"वृक्षाम्लमामम्त्युष्णं वातघ्नं कफपित्तलम्। पक्वन्तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु। अत्युष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातनुत्। तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित्" भावप्र०।

वृक्षार्हा स्त्री० वृक्षेषु अर्हा पूज्या। महामेदायां राजनि०।

वृक्षाश्रयिन् पु० वृक्षमाश्रयति आ+श्रि–णिनि। १खगे २क्षुद्रोलूके राजनि०।

वृक्षोत्पल पु० वृक्षे उत्पलमिव। कर्णिकारवृक्षे रत्नमा०।

वृच वृतौ रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्चीत्। ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्णः।

वृज त्यागे अदा०आत्म०सक०सेट् ईदित्। वृक्ते अवर्जिष्ट नेदिदित्ययम्। वृक्तो अवर्जिष्ट ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्णः।

वृज त्यागे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्जयति ते वर्जति। अववर्जत्-अवीवृजत्। अवर्जीत् ईदित्। वर्जितः भ्वा० निष्ठा अनिट्। वृक्णः।

वृज वृतौ, त्यागे च रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्जीत्। ईदित् निष्ठा अनिट्। वृक्णः।

वृजन न० वृज्यतेऽत्र वृज–ल्यु। १पापे उणादि० २आकाशे निघण्टौ। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० उणादि०।

वृजिन न० वृज–इनच् किच्च। १पापे अमरः। २दुःखे त्रि० हेमच०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० मेदि०।

वृणु भक्षणे तना०उभ०सक० सेट्। वृणोति वर्णोति वृणुते अवर्णीत् अवर्णिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [illegible]

वृत दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट्। वर्त्तयति ते अवीवृतत् त

वृत वर्त्तने भ्वा० आत्म० लुङि लृटि स्यसनोश्च उभ० अक० सेट्। वर्त्तते। अवृतत् अवर्त्तिष्ट लृटि लृङि च पर० नेट् वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते। सनि च तथा विवर्त्तिषते, विवृत्सति। उदित् क्त्वा वेट्।

वृतु संभक्तौ, वरणे च दि० आत्म० सक० सेट्। वृत्यते अवर्त्तिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [धातुपाठः।

वृत् त्रि० वृत+भूते–क्विप्। वृत्ते अतीते "वृत् वृत्तादि" पा०

वृत त्रि० वृ–क्त। १प्रार्थिते २वर्त्तुले ३यज्ञादौ प्रार्थनादिना कृतनियोगे ४वेष्टिते च अमरः। [राजनि०।

वृतपत्रा स्त्री वृतम् आवृतं पत्रं यस्याः। पुत्रदात्र्यां लतायां

वृति स्त्री वृ–क्तिन्। वेष्टने (बेड़) "वृतिञ्च तत्र कुर्वीत" याज्ञ०

वृतिङ्कर पु० वृतिङ्करोति कृ–खच्। विकङ्कते (वइँचि) शब्दच०

वृत्त न० वृत–भावे क्त। "गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते" इत्युक्ते १चरित्रभेदे २पद्यभेदे "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्। सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा छन्दो० ३वृत्तौ च। वृत–कर्त्तरि क्त। ४अतीते ५दृढे ६वर्त्तुले ७अतताधरचे च त्रि० भरतः। ८अधीते ९वृते मेदि० १०जाते च त्रि० ११कूर्मे पु० राजनि०। १२रेणुकायां १३प्रियङ्गौ १४रोहिण्यां १५झिञ्झिरीटलतायां स्त्री राजनि०। तत्र वर्त्तुलाकारवस्तु यथा "वृत्तानि चाङ्गनारङ्गकान्तवर्त्तुलगोलकाः। रथकूपावटवलयकुण्डलकुम्भाण्डकादयः। कर्णपाशभुजायामालवालचापघटाननम्। सद्रिकापरिखायोगचङ्कुराराङ्गदादयः" कविकल्प० १६गो-लाकारे क्षेत्रभेदे न० लीला० क्षेत्रफलशब्दे २४००पृ० दृश्यम्।

वृत्तगन्धि न० वृत्तस्य पद्यभेदस्य इव गन्धो लेशोऽत्र इत् समा०। "भवन्तु कालिकाप्रायं यथाषाडश्र उदाहरम्। वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनःस्मृतम्" इत्युक्ते गद्यभेदे

वृत्ततण्डुल पु० वृत्तो वर्त्तुलस्तण्डुलोऽस्य। यावनाले राजनि०।

वृत्तनिष्पाविका स्त्री वृत्ता वर्त्तुला निष्पाविका। नखनिष्पाव्याम् राजनि०।

वृत्तपर्णी स्त्री वृत्तानि पर्णान्यस्याः ङीप्। १महाशणपुष्पिकायाम् २पाठायाञ्च (आकनादि) राजनि०।

वृत्तपुष्प पु० वृत्तानि वर्त्तुलानि पुष्पाण्यस्य। १शिरीषवृक्षे २कदम्बे ३वानीरे ४कुब्जके ५पाटले च राजनि०।

वृत्तफल न० वृत्तं फलमस्य । १मरीचे २दाडिमे ३बदरे च । ४वःर्त्ताक्याम् ५चामलक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि०।

वृत्तमल्लिका स्त्री वृत्ता मल्लिकेव । १श्वेतार्के २नेवाडिन्यां लतायां च राजनि०। [स्त्री राजनि० ।

वृत्तबीज पु० वृत्तानि बीजान्यस्य । १शिम्बायाम् २माषकन्याम्

वृत्तस्थ त्रि० वृत्ते गुरुपूजादौ चरिते तिष्ठति स्था-क । वृत्तपाल्नोऽगुरुपूजादिचरित्रवति ।

वृत्तान्त पु० वृत्तो जातोऽन्तोनिर्णयो यस्मात् । १संवादे २वाचिकसंदेशे च अमरः ।३प्रक्रियायां ४कार्त्स्न्ये ५प्रस्तावे च मेदि०। ५अवसरे ६भावे ७एकान्ते च विश्व ।

वृत्ति स्त्री० वृत-क्तिन् । १वर्त्तने २स्थितौ ३विवरणे च मेदि० । करणे क्तिन् ४जीविकायाम् अमरः । ५कौशिकीचारभटीसात्वत्यारभट्याख्ये नाटकरचनाभेदे "शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः" सा०द०। ६वेदान्तोक्ते अन्तःकरणादेः परिणामभेदे च । अन्तःकरणवृत्तिश्च ;पञ्चपादिका वेदा०प०दर्शितं यथा तडागोदकं छिद्रात् निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणं चक्षुरादि द्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात्" ।प०। इन्द्रियजन्यवृत्तिश्च आवरणभङ्गार्था तन्मात्रा इति मतद्वैधं यथोक्तं तत्रैव ७प० । "या चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्युक्तं मतम् तथा हि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एव सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः । अनावृतचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य चावरणस्य सद्भावतत्त्वे घटाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तस्याज्ञानसाधकत्वात् तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परोक्षस्थलेऽपि तस्याभिव्यक्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तापरोक्षवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते । अन्यत्रापि वृत्तिरित्यपर मतम् । तत्राविद्योपाधिकोजीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्यपरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना सम्बन्धाभावात् तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात्" । अतएवोक्तं "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेत्" इत्यत्र पञ्चदशीप्रमाणम् अन्तःकरणवृत्तीनां भेदादिकं पातञ्जलादिदर्शितमन्तःकरणशब्दे १८१ पृ० दृश्यम् । "ब्रह्मण्यधानमानाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" वे०सा०। विप्रस्य जीविकारूपवृत्तिहरणे दोषो यथा "स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । स जन्म तति प्रेय: फलं तत् स्मृणु भूमिप ! । कामलोरेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रबिन्दुभिः । तावद्वर्षसहस्राणि कुम्भीपाके स तिष्ठति । तप्ताङ्गारस्य सहभक्षं पानञ्च तप्तमूत्रकम् । तप्ताङ्गारे च शयनं ताड्यते यमकिङ्करैः । तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः । षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते । ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः । दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० १८अ० ।

वृत्तिकर्षित त्रि० वृत्त्या कर्षितः । १विपन्ने २आर्त्तमात्र वृत्तिके च । [२शरट पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

वृत्तिस्थ त्रि० वृत्तौ तिष्ठति स्था-क । १वर्त्तमानेऽनुग्राहिणि

वृत्र पु० वृत-रक् । १अन्धकारे २रिपौ त्वष्टृपुत्रे ३दानवभेदे ४मेघे ५पर्वतभेदे मेदि०। ६इन्द्रे विश्वः । ७शब्दे त्रि०को०

वृत्रद्विष् पु० ६त० । इन्द्रे हेमच० । वृत्रारिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

वृत्रहन् पु० वृत्रं हतवान् हन-क्विप् । इन्द्रे अमरः ।

वृथा अव्य० वृ-थाल् किच्च । निरर्थके अमरः ।

वृथादान न० कर्म० । १निष्फलदाने स्मृतिप्रदर्शिते देवपित्रादिवर्जितेषु कार्य्येषु २दानभेदे च ।

"देवपितृविहीनं यद्दीयतेऽन्यैः स्वदोषतः । दत्त्वात्मनोऽपि नाशेन वेदाग्निप्रत्यागिने । अन्यायोपार्जितं दानं सर्वं प्रत्यहमेव तथा । गुरवेऽनृतप्राय कोपात्र पतिताय च । कृतघ्नाय च बहुशः सर्वदा ब्रह्मविद्विषे । नास्तिकाय च सर्वस्य दम्भाचारवते तथा । परिचारकाय कल्याय सर्वत्र पिशुनाय च । एतेऽतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोडश" वह्निपु० । "आसनं मैथुनं बहुशः तद्यमश्विघातनि शूद्रपाकान्नं यत्र शरण्यादेन दत्तं तदशं षोडशवृथादानमपि प्रत्याख्यातमेव इत्यादुक्तं भवति । नारदेन च "दत्तं षड्विधं-श्रोत्रियदत्तं श्रोत्रियमाणम्" इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विहितं यथा

“पश्यमल्यं भतिस्तुष्टा स्नेहात् प्रत्युपकारतः। स्त्री-
शुश्रूषानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तन्तु भय-
क्रोधशोकवेगरुजान्वितैः। तथोत्कोचपरीहासव्यत्यास-
च्छलयोगतः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्।
कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे
पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादवि-
ज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्” मिता॰ धृतनारदवाक्यम्।

वृथामांस न॰ वृथाभूतं मांसम् शाक॰। देवाद्युद्देशेन हतपशूनां मांसे।

वृद्ध न॰ वृध—क्त। १शैलजनामगन्धद्रव्ये अमरः। २वृद्धदारके वृक्षे पु॰ राजनि॰। ३वृद्धियुक्ते त्रि॰ ४गतयौवने वृद्धावस्थायुक्ते। बाल्यादिवयःकालभेदश्च भावप्र॰ उक्तो यथा “बाल्यादेरवधिमाह सुश्रुतः “वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा। ऊनषोड़शवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते। त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक्। दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम्। तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः। मध्यो षोड़शसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः। चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्वा द्वात्रिंशतो मतः। चत्वारिंशत् समा यावत्तिष्ठेद्वीर्यादिपूरितः। ततः क्रमेण क्षीणः स्याद् यावद् भवति सप्ततिः”। वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्विन्द्रियबलोत्साहा उच्यन्ते। क्षीणः सर्वधात्विन्द्रियबलोत्साहैर्हीनः “ततस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीणधातुरसादिकः। क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने। वलीपलितखालित्ययुक्तः सर्वेषु कामसः। कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः। बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं स्यान्मध्यमेऽधिकम्। वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्यैतदुपक्रमेत्”। उपक्रमेत् चिकित्सेत्। तन्त्रान्तरे तु “बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ। बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो ह्रसेत्”। ५पण्डिते पु॰ मेदि॰।

वृद्धकाक पु॰ कर्म॰। द्रोणकाके हेमच॰।

वृद्धगङ्गा स्त्री कर्म॰। नदीभेदे “अस्ति नाटकशैले तु सरोमानसवच्छिवम्। तत्र सार्द्धं मेघपुत्र्या कामक्रीड़ां सदा हरः। कुरुते नरशार्दूल! स्वर्णपङ्कजशोभिते। तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम्। अस्तीर्य प्रयातैव दक्षिणं सागरं प्रति। तत्र पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया। दिग्गजाः सेकसंजाताः तेन दिक्करिका कृता। मध्यभागात् स्रुता या तु शङ्करेणावतारिता। वृद्धगङ्गाह्वया सा तु गङ्गेव फलदायिनी। या निःसृता पूर्वभागात् तस्माच्छिखरिराट् नदी। स्वर्णपोतेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले” कालिकापु॰ ८२अ॰।

वृद्धदारक पु॰ वृद्धं दारयति दृ—णिच्-ण्वुल्। वीरताड़वृक्षे अमर॰। वृद्धदार तत्रार्थे राजवल्लभः। “रसायनो वृद्धदारः शोथवातामवातजित्”।

वृद्धदारु न॰ वृद्धं दारयति दृ—णिच्-उण्। वृद्धदारकवृक्षे राजनि॰ “वृद्धदारुद्वयं तिक्तं पिच्छिलं कफवातनुत्। बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं रसवीर्यदम्” राजनि॰ [मरः।

वृद्धनाभि त्रि॰ वृद्धा नाभिरस्य। (गाँड़) वृद्धनाभियुक्ते

वृद्धप्रपितामह पु॰ वृद्धः प्रपितामहात् राज॰। प्रपितामहजनके। [महस्य पितरि।

वृद्धप्रमातामह पु॰ वृद्धः प्रमातामहात् राज॰। प्रमाता-

वृद्धबला स्त्री वृद्धं बलं यस्याः ब॰व॰। महासमङ्गायाम् राजनि॰। तस्यावलवृद्धिकरत्वात्तथात्वम्।

वृद्धविभीतक पु॰ वृद्धः विभीतक इव। आम्रातके शब्दचा॰

वृद्धश्रवस् पु॰ वृद्धेभ्यः शृणोति श्रु—असुन्, वृद्धेषु श्रवो यशो यस्येति वा। इन्द्रे अमरः। [कारात्।

वृद्धसूत्रक न॰ कर्म॰ संज्ञायां कन्। इन्द्रतूले (बुड़िरसूता)

वृद्धा स्त्री वृध—क्त। १गतयौवनायां स्त्रियाम्। २अङ्गुष्ठे शब्दच॰। ३महाश्रावणिकायां राजनि॰।

स्त्रीणां वयःकालविभागो यथा

“आषोड़शाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम्” इति काशिदासः। “बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता” भावप्र॰। तस्याः सम्भोगे दोषो यथा “बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी। प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षवसन्तयोः। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते। नार्यास्तु षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति। पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततिकः पुमान्। द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्ययात्” राजवल्लभः। “शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते

मेथुनं निद्रा भयः प्रायाकराणि षट्" चाणक्यनीतिसारः।

वृद्धि स्त्री वृध–क्तिन्। १वर्द्धने २अभ्युदये मेदि० ३सम्पत्तौ ४कलान्तरे च। वृध–कर्त्तरि क्तिच्। ५ओषधिविशेषे ऋद्धिशब्दे १४४७ पृ० तद्गुणपाठादि दृश्यम्। (कोरन्द) ६रोगविशेषे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र वृद्धेर्निदानं संख्याञ्चाह 'दोषास्त्रमेदोमूत्रान्त्रैः वृद्धिः सप्तधा गदः। मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः। वृद्धिं करोति कोषस्थः फलकोषाभिवाहिनीम्। कृत्वा दुष्टगतिर्वायुर्धमनीः शुष्कगामिनीः। तत्र वातिकमाह "वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्"। अहेतुरुक् अकस्मादुद्भवा रुक्। तेन रुक्षादपि विप्रकर्षात् कारणात् रुक् पीड़ा यत्र सः। अथ पैत्तिकमाह "पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्"। दाहः अभ्यन्तरे रुजा पक्वता। अथ श्लैष्मिकमाह "कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्"। अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः"। कृष्णस्फोटावृत इति पैत्तिकोद्भवः। मेदोजमाह "कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः"। नीलवर्णश्च। मूत्रजमाह "मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः। अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः। मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्यात् वलयन् फलकोषयोः"। वलयन् फलकोषयोरधः मूत्रकृच्छ्रं मूत्रेण व्याप्तं कुर्यादित्यर्थः। अन्त्रवृद्धिमाह "वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः। धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः। क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा"। धारणम् उपस्थितस्य वेगस्य। ईरणम् अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम्। विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनम्। अन्यानि क्षोभणानि मल्लहस्तिप्लवकठोरधनुराकर्षणादीनि तैः क्षोभितः अन्यैश्च प्रकोपितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः अन्त्रवृद्धिरोगः। तस्यावस्थामाह "उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स कुर्यात्। प्रपीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः"। तत्राध्मानसरे रुक् वृद्धयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद्युक्तां कुर्यादित्यर्थः। भोजोऽप्याह "अन्त्रं विगुणमादाय वातो नयति वङ्क्षणम्। वङ्क्षणात् तदुपायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते" इति। स मुष्कवृद्धिरोगः अन्तः उदरे प्रध्मापयन् आगमनमार्गं निरुद्धं कुर्वन् एति आयाति। असाध्यमाह स कीदृक् आदिशब्दात् कुर्यामाह "वातान्त्रावयवाङ्गेषो मुष्कयोर्वातपूर्णवत्। अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः"। वातवृद्धिसमाकृतिरिति कोऽन्त्रवृद्धिरोगः सोऽसाध्यो वातवृद्धिसमाकृतिः। अन्त्रवृद्धिशब्दे २०८ पृ० सुश्रुतोक्तं दृश्यम्। नीतिशास्त्रादिविवर्गान्तर्गते ७वर्गषटकपदार्थे "क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः। "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम्। खन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम्" एतेषामष्टानामन्यतमस्य वृद्धिर्वृद्धिरित्यर्थः। ८ऋणदाने (८८) वृद्धिस्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः "वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्त्तिता। षड्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत" इति। षड्विधा मे इति क्वचित् पाठः तत्र मे मते। तान् प्रकारान् स एवाह "कायिका१ कालिका२ चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा३। कारिता४ च शिखा५ वृद्धिर्भोगलाभ६स्तथैव चेति"। एतेषां स्वरूपमाह "कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता। प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता। गृहाद्युपभोगः फलं भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" इति। कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र धनग्राहकस्य गवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः। तथा च व्यासः "दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृतेति"। अधमर्णेन तु भोग्याधिवशात् स्थापितस्य यो दोहनवाहनादिकर्मरूपैर्भोगस्तत्फलिका या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम्। मासग्राह्या तु कालिका प्रतिमासं लभ्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः। "प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मतेति" नारदवचनात्। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः। वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः। "वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति" नारदवचनात्। कारिता ऋणिना कृता। ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः। "वृद्धिः सा कारिता नाम ऋणिकेन स्वयं कृतेति" नारदवचनात्। अधमर्णकारितैव वृद्धिर्देया नोत्तमर्णकारिता तथा च बृहस्पतिः "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता। आपत्कालकृता नित्यं दातव्या वा तु का-

दिता । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति" । ऋणमर्थप्रयोधनार्थम् आपत्त्व आपत्कालादधिका स्वयं कल्पिता कारिता या सा एवंविधापि दातव्या न पुनरनेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः । "प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता" । प्रतिदिनग्राह्यत्वात् शिखावत् वर्द्धमानत्वाद्वृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखावृद्धावपि वृद्धेरियत्ताकाङ्क्षायां बृहस्पतिरेवाह "शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति" । प्रत्यहं गृह्यत इति च धर्मार्थप्रतिपन्नदिनसंख्यया वृद्धिग्रहणकालोपलक्षणम् । तथा च कात्यायनः "प्रतिकालन्तु दातव्या शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति" । "गृहाद्भोगः फलं यस्माद् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" । भक्ष्यमाणत्वाद् गृहक्षेत्रारामादिजनितः सम्भोगः । येनाप्तं क्षेत्रादिफलन्तु भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः । गृहक्षेत्रयोरुभयं व्याख्यातं भोग्याधेरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः "आधेर्भोगस्तु यो लाभो दातव्यो धारणस्थितः । प्रयोगे यत्र चैवं स्याद् भोगलाभः स उच्यते" इति । अस्मिन् ऋणादानप्रयोगे व्यवहाराधिकत्वेन परिकल्पिता या वृद्धिलाभ सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यते इत्यर्थः । रत्नाकरादौ "गृहाद्भोगः फलं यस्मात् क्षेत्रादितीति पाठः" । भोगो भाटक इति कल्पतरौ । फलं क्षेत्रादिफलम् । वृद्धेः परिमाणं दर्शयति मनुः "वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते" इति । निक्षप्ते प्रयुक्ते मासस्य यथाशिष्टपरिमितां वृद्धिं वार्द्धुषिको वृद्ध्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । एतत्सबन्धकविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथेति" । सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः प्रत्यहं प्रयुक्ते सत्यादः पणः प्रतिमास वर्द्धत इत्यर्थः । अन्यथा बन्धकरहिते वर्णक्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चक शतं भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं यस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" पा० कन् । तथा चायमर्थः । बन्धकरहिते पणशतं प्रति प्रतिमासं ब्राह्मणात् पणद्वयं क्षत्रियात् पणत्रयं वैश्यात् पणचतुष्टयं शूद्रात् पणपञ्चकं ग्राह्यम् । तत् तु मनुनोक्तम् । "द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन्निति" तदुभयमप्यतिवि-कल्पविषयम् । अतएव व्यासः "सबन्धे भाग आशीतः षष्टभागः शतान्तरे । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" इति । सबन्धे आधिसहिते । आशीतः अशीतितमः । षाष्टः षष्टितमः । शतान्तरे प्रतिभूः । निराधाने बन्धकरहिते । आधानपक्षे प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । कल्पतरौ षाष्टभाग इति पठित्वा शतान्ते अशीतितमो भागः सकोयाद्बन्धकरहितो मासवृद्धिरित्युक्तम् "द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद् वर्णानामनुपूर्वशः" इति । द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन् धने तत् तथा । एवं त्रिकाद्यपि समभावं प्राप्य नाधिकम् । विष्णुरपि "अशीतिभागं धर्मेऽधमर्णकाद्धर्मार्थमुत्तमर्णो गृह्णीयात् । द्विकत्रिकचतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति" । धनविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति" । अत्र गृहीत्वा कान्तारं महावननद्यन्तीति कान्तारगा दुर्गमवनान्तरो गमनादिभयकारिणः पणशतस्य दशकं प्रतिमासं दद्युः । प्रत्यात् दद्युः तथा तरणाकार्यस्वामागत्य: । समुद्रं तरन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह स एव "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्वासु जातिषूत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः । द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेति" । पशुस्त्रीणां महिषीगवाश्वदासीनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तानामपत्यरूपा सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्रधान्ययोश्चतुर्गुणा धान्यानां त्रिगुणा । हिरण्यानां द्विगुणा परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा परमा । अतःपरमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च तथा-दीनाम् ऋणत्वेन दानस्य सम्भवतीति वाच्यम् । तस्योपपाद्यतयास्य तत्पुत्रस्यत्वाद्यर्थिनो दानसम्भवात् । वृहस्पतिस्तु ओरसाद्युपरक्षितः । बृहस्पतिरपि "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाह्यलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ता चिरकालिके"

इति । कुप्यं त्रपुसीसकादिकम् । रसः तैलघृतम् । तत्तु गोवालोर्णव्यायामाद्यन्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वाह्योऽश्वादिः । पशवो मेषोष्ट्रचर्मरोमादिः । अत्र चिरकालमयत्नेन प्रतिश्रुतायाः चयीतिभागायाः वृद्धेर्यस्मिन् समये द्वैगुण्यादिप्रापकत्वं सम्पद्यते । ततोऽधिकः काला न्वज्ञ्यते । यत्तु “धान्ये शदे लवे वाह्ये इत्यादि-मनुनोक्तं तत्प्रत्यर्पणसमये बृहद्बाधमर्णविषयम् । चाष्टगुणत्रिनिषेधपरमिति मदनरत्ने । यत्तु वशिष्ठवचनम् “द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति” तत्त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थिति-स्तद्विषयम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि । व्यासोऽपि “वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेति” षोडशलेखादिः । रसः चीरादिः । कात्यायनोऽपि “तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानां मधुसर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति” । विष्णुरपि “हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्ततिः स्त्रीपशूनामिति” । व्यासोऽपि “शाकप्राणाश्वशीलेभ्यो ह्यष्टगुणा परिकीर्त्तिता” इति । वशिष्ठोऽपि “वज्रमुक्ताप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा स्थिता वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति” । मुक्ताशब्देनात्र मुक्ताफलं कथ्यते वज्रसाहचर्यात् । अतएव कात्यायनः “मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य चेति” । कीटस्तोटोद्भवम् पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादिकम् । कात्यायनोऽपि “ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठति वृद्धिः कालाचिरकृतस्य तु” इति । रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परां वृद्धिं दर्शयति नारदः “ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देशेऽवतिष्ठते” इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव ग्राह्येत्याह विष्णुः “अनुक्तानां द्विगुणेति” अयञ्च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः तथा च मनुः “कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहितेति” । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं

कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत् प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न स्वज्ञ्यते किन्तु सकृद् स्वज्ञ्यते तदा द्वैगुण्यमतिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति” । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । एतस्य वृद्ध्युपरमस्य क्वचित् द्रव्यविशेषेऽपवादमाह बृहस्पतिः “तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते” । किण्वं सुराद्युपादानकारणमतो मद्यविशेषः वर्म शरादिनिवारकफलकः वर्म कवचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धेरनिवृत्तिः प्रतिदानवेलायामत्यन्तमधमर्णविषया देशविशेषविषया वा वेदितव्या । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । विष्णुरपि “किण्वकार्पाससूत्रचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षयेति” । कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत्परिहरणीयः । वशिष्ठोऽपि “दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानान्तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च” इति । अक्षया मूलप्रतिपादनाभावे सततमेव वर्द्धत एवेत्यर्थः । भिक्षावृद्ध्यादीनामनुपरमाह बृहस्पतिः “भिक्षावृद्धिर्द्दाविकाक्षभोगलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्याद् यावन्मूलं न शोधितम्” । न शोधितम् प्रतिदत्तमित्यर्थः कश्चिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः “यो गृहीत्वा ऋणं पूर्णं वा दास्यामीति याचकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदह्नाद् वृद्धिमाप्नुयात्” इति । त इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । समयेन याचकम् अवृद्धिकमिति यावत् । योऽमुकस्मिन् दिने समयेनाह त्वदीयं धनं पूर्णं समग्रं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभादिवशं कुर्यात् सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावध्यनङ्गीकारेण गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः “न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अना-

कारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते” इति। अनाकारिता अनङ्गीकृता। प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिनानिर्द्देशप्रयुक्तानामिति शेषः। अनाकारितेत्यादेरयमर्थः। कृत्रिमकृत्या स्वीकृतमपि वत्सरार्द्धादूर्द्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोतीति। प्रतियाचितस्य प्रीतिदत्तस्याऽदाने वृद्धिविशेषमाह कात्यायनः “प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम्। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति। पञ्चकं पञ्चाधिकम् प्रतियाचनदिनमारभ्य पञ्चशतस्य पञ्चपञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धते इत्यर्थः। याचितकं स्वीकृत्य अप्रतिदत्त्वैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः “यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत्। ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति। इदञ्चाप्रतियाचितविषयम्। प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरं गच्छति तदा विशेषमाह स एव “कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्। ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति। कृतोद्धारं याचितकं स्वीकृत्य याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः। देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालमारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह स एव “स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितः क्वचित्। तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्” इति। ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः। एतत् कञ्चिदवधिमपरिकल्प्य याचनाप्राप्ते ज्ञेयम्। अवधिं स्वीकृत्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया। “तदूर्द्ध्वं वृद्धिमाप्नुयादिति” व्यासवचनात्। स्वीकृतपण्यो मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह स एव “पण्यं स्वीकृत्य यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति। इदञ्चाप्रतियाचितविषयम्। प्रतियाचने त्वेतस्य निक्षिप्तवृद्धिधर्म्मत्वात् तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धेत इत्याह स एव “निःक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रय एव च। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति। नन्वकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किं परिमाणं ग्राह्यमिति चेत्। अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति ब्रूमः। अतएव विष्णुः “वृद्धिं दद्युर्वत्सरातिक्रमे यथाभिहितामिति”। वत्सरातिक्रम इति यत्र यदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता तस्योपलक्षणम्। यथाभिहितां धर्म्मशास्त्र इति शेषः। धर्म्मशास्त्रे यथोक्तां तथाविधामित्यर्थः। ननु यथाभिहितामित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाभिहितां दद्यादित्यर्थः कस्मान्न भवति अतिप्रसङ्गापत्तेः। “कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति। कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेश्च। अस्यार्थः। शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारी यो वृद्धिपक्षः लौकिकानां समाचारः तस्मादधिका वृद्धिरुत्तमर्णेरकृतवृद्धौ न सिध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता धर्म्मशास्त्रबाह्या। अतएव कुसीदपथमाहुस्तत् धर्म्मपथमिति। पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। पूर्वोक्तशास्त्रानुसाराद्धिकाऽधमर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिध्यति। यतः कुसीदपथमाहुस्तम्। यदा तु व्यवहारावसरादुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं वाधमिच्छति तदा प्रज्ञाने पञ्चकं शतं ग्रहीतुमर्हति न ततोऽधिकमधमर्णाकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः। अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः “पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः। वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः” इति। पण्यस्य वस्त्रादेर्मूल्यम्। भृतिर्वेतनम्। न्यासो निक्षेपः। वृथादानं वेश्यादिभ्यः प्रतिश्रुतम्। आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम्। अविवक्षिताः। अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रत्याख्यानप्रतियाचनयोरभावे वेदितव्या अन्यथा पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन विरोधः स्यात्। न्यासस्य च वृद्ध्यभाववचनं प्रतियाचनाभावे “न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते। सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतम्” इति संवर्त्तवाक्ये यथास्थितमिति विशेषणोपादानात् व्यक्त्यन्यथाकरणाभावे च ज्ञातव्यम्। तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्चेत्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो न। कात्यायनोऽपि “वर्मव्याप्यद्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा। स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च” इति। सर्वदेत्यनेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरकृता नास्तीत्युक्तम्। यद्यपि सर्वदेति सर्वशेषत्वात् पण्यमूल्येऽपि प्रतियाचनादेः परस्तादकृतवृद्ध्यभावः प्रतिभाति। तथापि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधात् न तच्छेषता सर्वदेत्यस्य। यद्वा पूर्वोक्त एव परिहारः। एवं वर्मणोऽपि वृद्ध्यभावोक्तिः प्रतियाचनाभावे तथा च न तच्छेषताऽपि। एवञ्च न पूर्वोक्तन्यासवृद्धिप्रतिपादकवसिष्ठादिवचनविरोधः। अन्यत्रापि वृद्ध्यभावं व्यास आह “प्रातिभाव्यमृणद्रव्यमक्षौ-

तस्य द्विगुणतः। न वर्धते प्रयतस्य दमः शुल्कं प्रतिस्तुतम्” इति। भुक्तबन्धमित्यनेन स्थापितस्य सुवर्णादेरलङ्कारादेरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम्। अतएव गौतमः “भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्रालङ्कारादिरिति” अन्यच्चोतस्य द्विगुणतः प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तमर्णो वृद्धिलोभादिवशाद् यदा न गृह्णाति तदा तस्य ततापि वृद्धिसह्निनादारभ्य न देयेत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः “दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत् स्वकं धनम्। मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद् वर्द्धते न ततःपरम्” इति। मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति”। ९शैलेयगन्धद्रव्ये पु०। १०धने च राजनि०।

वृद्धिका स्त्री वृद्धि+स्वार्थे क। वृद्धिनामकौषधे शब्दच०।

वृद्धिजीविका स्त्री वृद्धिरूपा जीविका। ऋणदानादिषु प्रयुक्तधनेभ्यो लब्धवृद्धिरूपजीविकायाम्।

वृद्धिश्राद्ध वृद्धौ अभ्युदयाय श्राद्धम्। पुत्रादीनां संस्कारार्थे पार्वणविधिके नान्दीश्राद्धे नान्दीश्राद्धशब्दे दृश्यम्

वृद्धोक्ष पु० कर्म० अच् समा०। जरद्गवे अमरः।

वृद्ध्याजीव त्रि० वृद्धिम् अधमर्णतः प्रयुक्तद्रव्याधिक्यलाभम् आजीवति आ+जीव–अच्। वार्द्धुषिके अमरः।

वृध दीप्तौ चु० उभ० अक० सेट्। वर्द्धयति ते अवीवृधत् त अववर्द्धत् त।

वृधु वृद्धौ भ्वा० आत्म० लुङि लुटि लृङि च उभ० अक० सेट् वृता०। वर्द्धते अवर्द्धिष्ट अवृधत् अवर्द्धिष्ट वृतवत् वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते। उदित् क्त्वा वेट्।

वृधसान पुंस्त्री० वृध–आन असुक् च। मनुष्ये सि०कौ०। स्त्रियां ङीष्। [उणादि०।

वृधसानु पु० वृध–आनु असुक् च। १पुरुषे २पर्णे ३क्रतौ च

वृन्त न० वृ–क्त नि० मुम् च। (बोँटा) फलपत्रादिबन्धने अमरः

वृन्ताक पुंस्त्री० वृन्तमकति अक–अण्। वार्त्ताकौ शब्दच०। स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।

वृन्तिता स्त्री वृन्तं जातमस्याः तार० इतच्। कटुकायां शब्दच०

वृन्द न० वृण्यते वृणुते वा–वृण–वृञ वा दन् नि०। १समूहे अमरः। २दशार्बुदसंख्यायां ज्योति०। ३केदारकन्यायां ४तुलस्यां स्त्री शब्दच०। ५राधिकायां स्त्री वृन्दावनम्।

वृन्दार त्रि० वृन्दमृच्छति ऋ–अण्। मनोहरे शब्दच०।

वृन्दारक पु० वृन्देन कायति कै–क। १देवे अमरः। स्वार्थे क। २मुख्ये ३मनोहरे च त्रि० ४यूथपतौ पु० शब्दादि०।

वृन्दावन न० वृन्दायाः तपस्यार्थं तत्क्रीडार्थं वा वनम् शा० त०। मथुरासन्निकृष्टे देशभेदे १तीर्थभेदे गोलोकस्थे धामभेदे च “कुशध्वजस्य तस्य (केदारस्य) कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी तत्प्रक्रमे “वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम्। वृन्दया यत्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव!। राधाषोडशनाम्नां च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम्। तस्याः क्रीडा वनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम्” ब्रह्मवै० जन्म० १७अ०। “नित्यं वृन्दावनं धाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम्। पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमव्ययम्। वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि। गोलोकैश्वर्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत् प्रकीर्त्तितम्। वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत्। यद्ब्रह्म परमैश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम्। तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता। यत् माथुरकं धाम विष्णोरेकान्तवल्लभम्। स्वस्थानमधिकं नाम धेयं माथुरमण्डलम्। निगूढं परमं स्थानं पुर्यभ्यन्तरसंस्थितम्। सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम्। विष्णुचक्रं परिभ्रमणाद् वैष्णवमुत्तमम्। कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रमसीरितम्। प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात्। भद्र१श्री२लोह३भाण्डीर४महा५तालख६दीरकाः७। बकुल८कुमुद९ काम्यं१०मधु११वृन्दावनं१२ तथा। द्वादशैता वने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे। पूर्वे पञ्च वनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा। पूर्वे तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे। अन्यच्चोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम्। कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा नन्दनानन्दखण्डञ्च पालाशाशोककेतकम्। सुगन्धिमादकं कैलमृतं भोजनस्थलम्। सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम्। श्यामपूर्व दधिग्रामं चक्रभानुपुरं तथा सङ्केतं विपदश्चैव बालक्रीडञ्च धूसरम्। केमुद्रुमं चरोषीरं तत्सुवर्णापि नन्दनम्। इत्यमेव वने संख्याश्चिंशच्चोपवनं स्मृता। पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसत्तमम्। तत्रोत्तरे चतुर्थञ्च वनञ्च समुदाहृतम्। नानाविधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम्। दलविस्तारत्रिस्तारं रहस्यक्रमसीरितम्। सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम्। तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम्। तत्र तत्र क्रमाद्दिक्षु विदिक्षु दलमीरितम्। यद्दलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम्। तस्मिन्

दले महापीठं निगमागमदुर्गमम्। योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप्यं सर्वात्मा यत्र गोकुले। द्वितीयं दलमाग्नेयं तद्रहस्यं द्विधा तथा। निकुञ्जककुटीवीरकुटीरौ तद्दले स्थितौ। पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते। गन्धादिसर्वगोपीनां वाञ्छितफलदं भवेत्। चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठेऽप्सितप्रदम्। कामना तत्र गोपी तत्र तत्पतिं लभेत्। यज्ञावतारकरणं तद्दले समुदाहृतम्। अपरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम्। द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकावनम्। वायव्यान्तु दलं षष्ठं तत्र कालीह्रदः स्मृतः। दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते। उत्तरदलं प्रोक्तं पवित्रं सप्तमं दलम्। सप्तमोत्तमयोगानाञ्च तदीप्सितवरप्रदम्। कथाद्युतञ्च निर्वाणं सर्वे सिद्धप्रदर्शितम्। ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदाश्रयम्। नैर्ऋत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम्। शङ्खचूडवधस्थानं नानाकेलिरसास्पदम्। अष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम्। श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम्। शिवलिङ्गमधिष्ठाता टङ्को गोपीश्वराभिधः। तद्बाह्ये षोडशदलं स्थिता पूर्वं तदोदितम्। सर्वेषु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्वयाक्रमम्। प्रथमं यद् गहनञ्च प्रधानं षोडशं दलम्। प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम्। चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम्। तत्राधिष्ठितदेवं श्रुतिप्रोक्तं सनातनम्। दलं द्वितीयमाख्यातं खदिरीवारणान्तरम्। खदिरारण्यमत्रैव दलञ्च समुदाहृतम्। सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये। कर्णिकायां महालीला तल्लीलारससागरे। तत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत्। कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्यैर्बहुभाषितैः। दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम्। चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम्। हरिर्यस्य पतिः साक्षात् श्रियं गोवर्द्धनं स्वयम्। यद्गन्धपुष्पी तत्रैव पूर्वानन्दरसाश्रयः। स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम्। नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः। कथं वादलमाख्यातं पञ्चमं दलमुच्यते। अधिष्ठातात्र गोपालो धेनुपालकतः परम्। दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम्। सप्तमं बकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। दशाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः। नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम्। ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुचन्द्रं प्रदर्शितम्। कृष्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते। दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम्। निर्वाणं सेतुबन्धस्य नानारसमयस्थलम्। भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम्। कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः। त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम्। चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्वयम्। श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्यस्य कारणम्। कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्त्तिकान्तिवर्द्धनम्। पञ्चदशं दलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम्। कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। महावनं तत्र गीतं तत्रापि शिशुरूपकम्। बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः। पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम्। अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः। नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसार्णवः। दलं प्रथितमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम्। कृष्णक्रीडा च विज्ञेया विहारदलमुच्यते। सिद्धिप्रधानं विज्ञेयं दलञ्च समुदाहृतम्” पद्मपु० पा०ख०

वृन्दिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्ठन् वृन्दादेशः। अतिशयमुख्ये “वृन्दिष्ठमाशीर्वचसाभिधानाम्” इति भट्टिः। ईयसुन् वृन्दीयानप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वृश वृतौ दिवा०पर०सक० सेट्। वृश्यति अवृशत् अवर्शीत् पुषादित्वमित्यके तेन अवृशदित्येव।

वृश पु०वृश-क। १वासकवृक्षे भरतः। २अद्रके पुंस्त्री०मस्तिष्क० स्त्रियां ङीप्। ३ओषधिभेदे स्त्री गौरादि०।

वृश्चिक पु० व्रश्च-किकन्। (बिछा) १कीटभेदे राजनि०। कीटमात्रे हेमच०। २शूककीटे (शुयापोका) अमर०। मेषादितः ३अष्टमे राशौ ज्यो० ४ओषधिभेदे मेदि०। ५मदनवृक्षे ६कर्कटे ७गोमयकीटे च भरतः। इमाद्यर्थे संक्षिप्तसारः।

वृश्चिकराशिश्च २१६°° कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १२१° कलोपरि १८०० कलात्मकः विशाखाशेषपादानुराधाज्येष्ठात्मकात्मकः स च भौमोदयः श्वेतवर्णः जलराशिः उत्तरदिक्पतिः कफप्रकृतिः अजमकः बहुपुत्रः बहुस्त्रीकः चित्रवर्णः विप्रवर्णः सौम्यः अङ्गनादयः यमराशिः स्थिरः पुष्पादर्शः सरीसृपजातिः प्रायः” बृहज्जातके दशमम्।

वृश्चिकप्रिया स्त्री वृश्चिकस्य मुख्कीटस्य प्रिया । पूतिकायाम् शब्दच० ।

वृश्चिककर्णी स्त्री वृश्चिकस्य कर्ण इव पर्णं यस्याः । मूषकपर्ण्याम् राजनि० । [भेदे राजनि० ।

वृश्चिका स्त्री वृश्चिकः तद्विषमस्त्यस्याः अच् । (बिछाती) क्षुप-

वृश्चिकाली स्त्री वृश्चिक इवाऽलति पर्य्याप्नोति स्पर्शने वेदनायै अच् गौरा० ङीष् । (बिछाती) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वृश्चिपत्री स्त्री वृश्चिक इव पत्रं विषाक्तमस्य पृषो० सलोपः ङीप् । वृश्चिकाल्याम् रत्नमा० ।

वृषीर पु० मन्द-कीरच् । श्वेतपुनर्नवायाम् रत्नमा० ।

वृष सेचने भ्वा० पर० सक० प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्ये चाक० सेट् । वर्षति अवर्षीत् । उदित् क्त्वा वेट् ।

वृष प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्ये चुरा० आत्म० अक० सेट् । वर्षयते अवीवृषत-अववर्षत ।

वृष पु० वृष-क । १वृषभे पुङ्गवे अमरः २मेषादितो द्वितीये राशौ ज्यो०त० । ३पुरुषभेदे ४एकादशपत्तुलाकीने ५इन्द्रे ६धर्मे गरुडपु० ८१अ० । ७शृङ्गिसाले ८मूषिके ९शुक्रयुक्ते १०वास्तुस्थानभेदे ११वासकवृक्षे मेदि० । १२शक्तौ जटा० । १३काले १४वक्रयुक्ते त्रि०विश्वः १५ऋषभनामौषधौ राजनि० १६शत्रूरपित्वे १७श्रीकृष्णे च त्रिका० । वृषराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १८००कलोपरि १८०० कलात्मकः । कृत्तिकाशेषत्रिपादरोहिणीमृगशिरोऽर्द्धात्मकः स च सौम्यः शङ्कुना समः स्थिरः शुक्लः दंष्ट्रः चतुष्पाद् निशाख्य ग्राम्यः दिवारात्रः शुक्लः दक्षिणदिगीशः रात्रिसंज्ञः पृष्ठोदयः शीतस्वभावः वातप्रकृतिः सुन्दरभूस्वामी श्वेतवर्णः वैश्यजातिः भङ्गाकरः मध्यमस्त्रीसङ्गः मध्यमप्रसव इत्यन्या० मूलं द्रष्टव्यम् । पुरुषविशेषलक्षणञ्च "बहुगुणबहुबलः सौम्यकामो वनाङ्गः/बकवदचिरदेहः शब्दवादी वृषो ना" रतिम० उक्तम् । १८अरिष्टासुरे च स हि वृषाकारेण वृन्दावने गोकुले प्रवृत्तः कृष्णेन हतः । तत्कथा हरिवं० ७८अ० । वृषस्य शुभाशुभलक्षणं गोलक्षणशब्दे २७१८ पृष्ठादौ दर्शितम् । वृषादि०शब्दाद्युदासः ।

वृषकर्णी स्त्री वृष इव सुदर्शनः कर्णोऽस्याः ङीप् । (सुदर्शन गुलञ्च) ख्यातायां लतायाम् रत्नमा० ।

वृषगन्धा स्त्री वृषस्य गन्धो लेशो यत्र । वृक्षाल्यां राजनि० ।

वृषण पु० वृष-क्यु । १अण्डकोषे अमरः । २पौरुषोन्विते त्रि० "अण्डकविद्धी दरिद्रः स्यात् दुःखे वृषणोभवेत् । विषमे

स्त्रीचपलो हि मतः स्यात् वृषणे समे भूपः । अन्तर्वृषणोऽ- ल्पायुर्निर्द्ध्यो भविभिर्भवेत्" गरुडपु० ६५अ० ।

वृषणश्व पु० कर्म० मेढ्र० । सामर्थ्ययुक्ते इन्द्रादौ त्रिका० ।

वृषण्वत् त्रि० वृषन्+मतुप् मस्य वः न नलोपः चाम्बस । वर्षणयुते स्त्रियां ङीप् । [वकारो रषादौ जटा० ।

वृषण्वसु त्रि० वृषा वसु यस्य न नलोपः चाम्बस् । इन्द्रस्यो-

वृषदंशक पुं स्त्री० वृषान् मूषिकान् दशति दन्श-ण्वुल् । विडाले अमरः स्त्रियां ङीष् ।

वृषध्वज पु० वृषो वृषभो मूषिको धर्मो वा ध्वजो यस्य । १शिवे अमरः वृषकेतनादयोऽप्यत्र । २गणेशे ३पुण्यकर्मयुते च त्रिः । [गौरा० ङीष् । नागदन्त्याम् ।

वृषध्वाङ्क्षी स्त्री वृषो बलवान् ध्वाङ्क्षः काको यस्याः ५त० ।

वृषन् पु० वृष-कनिन् । १इन्द्रे २कर्णे ३दुःखे ४वेदनाज्ञाने मेदि० । ५वृषे ६अश्वे च हेमच० ।

वृषनाशन पु० वृषान् मूषिकान् नाशयति नश-णिच् ल्यु । १विडङ्गे शब्दमा० । २अरिष्टरूपवृषनाशके श्रीकृष्णे हरिवं० ७८अ० ।

वृषपर्णी स्त्री वृषस्य मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः । (उन्दूरकाणी) १आखुकर्ण्याम् रत्नमा० । २सुदर्शनीवृक्षे राजनि० ।

वृषपर्वन् पु० वृषे पर्व उत्सवो यस्य । १शिवे २दैत्यभेदे च । वृषं बलकरं पर्व यस्य । ३भृङ्गराजवृक्षे ४कसेरौ च विश्वः ।

वृषभ पु० वृष-अभच् किच्च । १वृषे २श्रेष्ठे ३वैदर्भीरीतिभेदे मेदि० । ४जिनभेदे हेमच० । ५कर्णच्छिद्रे ६ऋषभनामौषधे च उणादि० । [दयोऽप्यत्र ।

वृषभगति पु० वृषभेण गतिरस्य । शिवे त्रिका० वृषभयाना-

वृषभध्वज पु० वृषभो ध्वजोऽस्य । शिवे वृषभकेतनादयोऽप्यत्र

वृषभाक्षी स्त्री वृषभस्य अक्षीव पुष्पमस्याः षच् षषा० ङीष् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

वृषभानु(न) पु० राधिकायाः पितरि । ब्रह्मवै० ज० १७अ० ।

वृषभानु(न)सुता स्त्री ६त० । राधिकायाम् । [त्रिका० ।

वृषभासा स्त्री वृषा इन्द्रेण भासते भास-अच् । अमरावत्यां

वृषल पु० वृष-कलच् । १शूद्रे २अश्वे ३चोरके ४चन्द्रगुप्तनृपे च मेदि० । ५अधार्मिके जटा० ।

वृषली स्त्री "पितुर्गेहे च या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता" इत्युक्तायां पितृगेहे दृष्टरजस्कायामनूढायां १कन्यायाम् । वृषल+भार्यायां जातौ वा ङीष् । २वृषलजातिस्त्रियां

४तद्भार्य्यायाञ्च । "नष्टशौचे व्रते भ्रष्टे वेदविवर्जिते" "वृषलीपतिः" इति "वृषलीफेनपीतस्य" इति च मनुः ।

वृषलोचन पु० वृषस्येव लोचनं यस्य । १मूषिके । हेम० । २वृषनेत्रे न० । हेम० । ३वृषतुल्यनेत्रे त्रि० ।

वृषवाहन पु० वृषो वाहनमस्य । शिवे वृषभवाहनादयोऽप्यत्र

वृषव्रत पु० हेम० । स्त्रीकर्ण्यो त्रिका० वृषान्तकादयोऽप्यत्र

वृषस्यन्ती स्त्री वृषेण मैथुनमिच्छति वृष+आचारे क्यच् सुक् च शतृ-ङीप् । कामुक्याम् अमरः "अश्वस्य वा वृषस्यन्ती" भट्टिः । [षव्रीम् अमरः । २कपिकच्छ्वां हेमच०।

वृषा स्त्री वृषः मूषिकस्तदाकारः पर्णेऽस्त्याः अच् । १मूषिकप०

वृषाकपायी स्त्री वृषाकपेः पत्नी ङीप् ऐङ् च । १लक्ष्म्यां २गौर्य्याम् अमरः । ३स्वाहायां ४शच्यां ५जीवन्त्यां ६शतावर्य्याञ्च मेदि० ।

वृषाकपि पु० वृषं धर्मं न कम्पयति न+कपि-इन् नलोपः । १महादेवे २विष्णौ ३वह्नौ मेदि० ४इन्द्रे क्षीरस्वामी ।

वृषाकर पु० वृषस्य धान्यस्याकरः । माषे राजनि० ।

वृषाङ्क पु० वृषः अङ्कोऽस्य । १शिवे २भल्लातके ३षण्ढे च ४साधौ पुण्यव्रति च मेदि० ।

वृषाहार पुंस्त्री०वृषो मूषिक आहारो यस्य । विडाले हारा०

वृ(वृ)षि(षी) स्त्री वर्य्यादित्वे वृणुवन्तोऽस्यां सीदन्ति षद- ड्ट् पृषो० वृ आदेशः ङीप् पृषो० अन्तःस्थादित्वे वृषि वा ङीप् । व्रतिनां कुशकृतासनभेदे अमरः ।

वृषोत्सर्ग पु० उत्+सृज-घञ् हेम० । मृताद्युद्देशेन तत्पुत्रादिभिः क्रियमाणे विधानेन वृषस्य त्यागे तद्विधिर्यथा शु०त० "कालविवेके आदित्यपु० "एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः । प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति । आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे । वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो यावत् स्यात् सपिण्डता । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं काम्योऽन्यः शास्त्रचोदितः" । अत्र प्रेतस्येति सामान्यश्रुतेः पितृभिन्नस्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते । त्रिपक्षोऽत्र चान्द्रः श्राद्धे तथादर्शनात् श्राद्धप्रदीपे आद्य० "अर्द्धं त्रिपक्षात् यत् श्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत्" । अत्र पूर्व्वमृततिथिमादाय त्रिपक्षगणना मासिकानां मृततिथौ विधानात् त्रिपक्षश्राद्धमपि मृताहे कार्य्यम् । अत वत्सर इत्युपादानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीये मृताह इति पदं पूर्व्वसंवत्सरमृततिथिपरम् । तद्यथा वृषोत्सर्गमधिकृत्य विष्णुः "विषुवद्द्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च । मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि

कारयेत्", यस्य बान्धवस्य पित्रादेर्यस्मिन्नहनि मृताहः तत्तिथौ कर्त्तव्यमित्यर्थः । (तत्तिथिश्च प्रथमादिकमा स्वापनक्रान्यतरक्रियया सजातीयतिथित्वेन त्रिपक्षश्राद्धे पक्षान्तरत्वेऽपि न क्षतिः) । छन्दोगप० "वृषोत्सर्गविधिं व्याख्यास्यामः "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्याश्वयुज्यां दशाहे गते संवत्सरेऽतीते वा" । अत्र मृततिथिमादाय वत्सरगणना दशाहवदित्यविरोधः । एकादशाह इति आद्यश्राद्ध इति च अशौचान्तद्वितीयदिनपरम् । अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नीत्युपक्रमे "वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देवा च कपिला शुभा" मत्स्यपु०एकवाक्यत्वात् । प्रेतवृषोत्सर्गे हविश्राद्धं न कार्य्यम् "नार्वाक् संवत्सरात् हविर्वृषोत्सर्गे विधीयते । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं हविश्राद्धं विधीयते" छन्दोगवचनात् । वृषलक्षणमाह कर्म्मप्रकाशा० "अव्यङ्गो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो भवेत् । एकवर्षो द्विवर्षो वा यो वा स्याद्दमकाङ्क्षितः । यूथादुन्नततरो यस्तु वर्णो वा नील एव वा । सर्व्वाङ्गशुभदः सुश्रीर्वृषः" । वडवाकृतः अष्टकातिथिप्रभवः "वृष एव च मोक्तव्यो न सन्तार्य्यो ह्यदे वदन्" मत्स्यपु० मत्स्यतरो विशेषमाह कात्या० "चपलो लोहिता पत्नी पार्श्वयोः नीलपाककरे । पुच्छतश्च भवेत् कृष्णा वृषभस्य च मोक्षणे । चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे वा वत्सतरोऽपि वा । वत्सं सर्व्वाङ्गसंपूर्णं कन्या वा वत्सिका भवेत्" देवीपु०च० । अत्र सम्भवत इत्युक्त्या एकयापि वत्सतर्य्या वृषोत्सर्गः सिध्यति । "अङ्कितोऽप्युत्सृज्यते पूर्व्वं गात्रावकृतः सर्व्वतः । तप्तेन शूलचक्रं वाम्ये शूलं समालिखेत् । धातुना हेमतारेण अथवेनाथवाऽङ्कयेत्" देवीपु० । प्रेतोद्देश्यकवृषोत्सर्गस्तु मलमासादावपि कर्त्तव्यः "अशौचान्तेऽपि कर्त्तव्यं वृषोत्सर्गादिकं बुधैः । मलिम्लुचादिदोषस्तु न चाद्यश्राद्धवर्जनम्" शु०त० धृतवाक्यात् । कालमाधवीये कालादर्शे च मलमासे कर्त्तव्यतानिषेधप्रक्रमे पठितं यथा "आश्रम स्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रयः" । अत्र काम्येति विशेषणात् नित्यस्य न निषेधः "अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा दशैः श्राद्धशतैरपि" इत्युक्तेश्च नित्यत्वम् चान्द्रमसेऽस्यापत्तेरुपपत्तम् ।

वृष्टि स्त्री वृष-क्तिन् । १वर्षणे अमरः । वर्षणे क्तिन् । मेघादिभिः २सिच्यमाने जले । तत्कारणं यथा "शृणुष्व परमार्थं त्वं किमिन्द्राद्दृष्टिरेव च । सर्व्वोहि·

जायते तोयं तोयात् सस्यानि शाखिनः । तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः । सूर्य्यपरस्य नीरस्य काले तस्मात् समुद्भवः । सूर्य्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते नियोजिताः । यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च सागरोऽभवत् । सस्याधिपो नृपो मन्त्री विधात्रा ते निरूपिताः । जलाढकानां सस्यानां तथाताश्च निरूपितम् । अब्देऽब्देऽस्त्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे । इत्थं समुद्रादादाय करेण जलमीप्सितम् । दद्याद्भूनाथ तद्व्याहातेन प्रेरितो घनः । स्थाने स्थाने पृथिव्याश्च काले काले यथोचितम् । ईश्वरेच्छाविभूतं तं रूपं तत्प्रतिवन्धकम् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं कुत्रस्य सम्भवम् । धात्रा निरूपितं सर्वं येन तात ! निवार्य्यते" ब्रह्मवै०जन्म०२१अ० । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" गीता । आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा "मयूराः कर्णयुग्मं मण्डपे कूजिता च । केकारवन्ति प्रतिवने सततं वृष्टिसूचकाः । मेघागमसूचकानां मधुरस्वानकानां मनोहरः । श्रूयतामितलतानां वृष्टिवर्द्धिविधिसूचकः । गगने चक्रवालेन रतं वायसवाप्यादम् । धाराधारप्रसेवाय सेतुं प्रति यथोद्गमः" कालिकापु० १५अ० ।

वृष्टिघ्नी स्त्री वृष्टिं हन्ति कारणत्वेन अङ्कांति हन—क ङीप् । क्षुद्रैलायाम् शब्दच० ।

वृष्टिजीवन त्रि० वृष्टिः वृष्टिजलमेव जीवनं पालनोपायो यस्य । १वृष्टिजलमात्रोपजीविनि मातृके । २देवमातृके देशे हेमच० । [जटा० २वृष्टिमत्ते त्रि० ।

वृष्टिभू पु० वृष्टौ तदुपलक्षिते काले भवति भू-क्विप् । १भेके

वृष्टिवैकृत न० ६त० । उपद्रवसूचके वृष्टिविकारे यथोक्तं बृ० सं० ४६अ०

"दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम् । रोगो ह्यऋतुभवायां नृपवधोऽनभ्रजातायाम् । शीतोष्णविपर्य्यासे नो सम्यगृतुषु च समस्तेषु । षण्मासाद्राष्ट्रभयं रोगभयं दैवजनितं च । अन्यर्तौ षण्णाहं प्रकृतत्वे महाभयं परचक्रम् । रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षितैर्भयं विद्यात् । अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम् । उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः । छिद्रं चाप्यतिवृष्टौ सस्यानामीतिसञ्जननम् । क्षीरघृतक्षौद्राणां दृष्टौ रुधिरोष्णयोर्वा वर्षे । देशविनाशो ज्ञेयोऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम् । यद्यमलेऽर्के छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा । देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्देश्यम् । व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यतेऽथ वा रात्रौ । प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं सुमहत् । सूर्य्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले । धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाभिः देयास्ततः शान्तिमुपैति पापम्" ।

वृष्णि पु० वृष—नि किच्च । १यादववंशे नृपभेदे शब्दच० । २श्रीकृष्णे ३मेषे अमरः । ४चण्डे ५पाषण्डे च त्रि० शब्दर० ।

वृष्णिगर्भ पु० वृष्णिः यादवकुलं गर्भो यस्य । श्रीकृष्णे त्रिका०

वृष्य पु० वृषाय हितो यत् वृष—क्यप् वा । १माषे हेमच० । २शुक्रवृद्धिकारके त्रि० भावप्र० । ३वाजीकरणे न० ४आमलक्यां ५शतावर्य्यां ५ऋषभनामौषधौ च स्त्री राजनि० । ७ऋद्धिनामौषधौ रत्नमा० । [राजनि०।

वृष्यकन्दा स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धकः कन्दो यस्याः । विदार्य्याम्

वृष्यगन्धिका स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धको गन्धो यस्याः कप् अत इत्त्वम् । अतिबलायाम् राजनि० । कबभावे वृष्यगन्धा वृद्धदारके स्त्री शब्दच० । [वृष्यगन्धिका तत्रैव स्त्री ।

वृष्यवल्ली स्त्री कर्म० । १विदार्य्याम् राजनि० । स्वार्थे क [illegible] ।

वृह दीप्तौ वा चु० उभ०सक० पक्षे भ्वा० पर० इदित् । बृंहयति ते अबबृंहत् त । बृंहति अबृंहीत् ।

वृह वृद्धौ शब्दे च अक० भ्वा० पर० सक० सेट् । बर्हति अवर्हीत् । [इदित् । बृंहति अबृंहीत्

वृह ध्वनौ करिध्वनौ वृद्धौ च भ्वा०पर० पर०अक० सेट् ।

वृह वृद्धौ भ्वा०पर०सक० सेट् । वर्हति अवर्हीत् ।

वृह उद्यमे तु०पर०अक०सेट् । वृहति । अवर्हीत्-अवृक्षत् ।

वृह वृद्धौ भ्वा०आत्म० अक० सेट् इदित् । बृंहते अबृंहिष्ट ।

वृहच्चञ्चु पु० वृहती चञ्चुरिव मञ्जरी यस्य । महाचञ्चुशाके राजनि० । [१पनसपूर्णे शब्दचि०। २उदारचित्तयुते त्रि०।

वृहच्चित्त पु० वृहत् उदारं चित्तं यस्मात् ५ब०व्री० वा ६ब०।

वृहच्छल्क पु० वृहत् शल्कोऽस्य । चिङ्गटमत्स्ये जटा० ।

वृहत् त्रि० वृह-अति । महति अमरः स्त्रियां गौरा०ङीष् ।

वृहती स्त्री वृहत्+गौरा० ङीष् । १महत्यां स्त्रियां २क्षुद्रवार्त्ताक्याम् राजनि० ३वारिधान्यां ४वाचि ५कण्टकारिकायाम् मेदि० ६नवाक्षरपादके छन्दोभेदे वृ०र० । संज्ञायां कन् ह्रस्वः । उत्तरीयवस्त्रे स्त्री अमरः ।

बृहतीपति पु० बृहतीनां वाचां पतिः। बृहस्पतौ हेमच०।
बृहत्कन्द पु० बृहन् कन्दो यस्य। १गृञ्जने रत्नमा०। २विष्णुकन्दे च राजनि०।
बृहत्काश पु० कर्म०। (कानडा) तृणभेदे शब्दार्थ०।
बृहत्कालशाक पु० कर्म०। (बड़ कालकासुन्दे) शाकभेदे भावप्र०।
बृहत्कुक्षि पु० बृहत् कुक्षिर्यस्य। तुन्दिले (भुँडे) अमरः।
बृहत्ताल पु० कर्म०। हिन्तालवृक्षे राजनि०।
बृहत्तिक्ता स्त्री कर्म०। पाठायाम् (आकनादि) राजनि०।
बृहत्तृण पु० बृहत् तृणं यत्र। वंशे शब्दच०।
बृहत्त्वच् पु० बृहती त्वक् यस्य। (छातियान) वृक्षे रत्नमा०
बृहत्पत्र पु० बृहत् पत्रमस्य। १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि०। २तिपर्णिकायां स्त्री राजनि०।
बृहत्पाटलि पु० पु० पट–अलि कर्म०। धुस्तूरवृक्षे शब्दच०।
बृहत्पाद त्रि० बृहत् पादो मूलमस्य। वटवृक्षे शब्दच०।
बृहत्पालिन् पु० बृहतः पालयति पाल–णिनि। वनजीरके राजनि०।
बृहत्पीलु पु० कर्म०। महापीलौ राजनि०।
बृहत्फला स्त्री बृहत् फलं यस्याः। १कटुतुम्ब्याम् २महेन्द्रवारुण्यां ३कूष्माण्ड्यां ४जम्बूवृक्षे च राजनि०।
बृहत्साम न० कर्म०। "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गीयमाने सामभेदे "बृहत्साम तथा साम्नाम्" गीता।
बृहदश्व पुंस्त्री० बृहदश्वमस्य। गजे शब्दच०। स्त्रियां ङीष्।
बृहद्दल पु० कर्म०। (हामराकुरा) वृक्षे शब्दच०।
बृहदेला स्त्री कर्म०। स्थूलैलायाम् राजनि०।
बृहद्गृह पु० कारूषदेशे त्रिका०। स च हिमालयस्य पश्चाद्भागस्थितः कारूषदेशसन्निकटः।
बृहद्गोल न० कर्म०। (तरमुज) लताफले शब्दच०।
बृहद्दल न० बृहत् दलमस्य। १पट्टिकालोध्रे २हिन्ताले च राजनि०।
बृहद्वल न० कर्म०। महाकाक्षुवे त्रिका०। [च अमरः।
बृहद्भानु पु० बृहद्भानुः किरणो यस्य। १अग्नौ २चित्रकवृक्षे
बृहद्रथ पु० बृहन् रथोऽस्य। १इन्द्रे २मगधपालभेदे ३यागभेदे च। [राजनि०।
बृहद्राविन् पु० बृहत् रौति–रु–णिनि। क्षुद्रोलूके रा-
बृहद्वल्क पु० बृहत् वल्कमस्य। पट्टिकालोध्रे राजवल्लभः।
बृहद्वात पु० बृहन् वातो धान्यभेदो यस्मात् ५त०। (देधान) धान्ये रत्नमाला।
बृहद्वारुणी स्त्री कर्म०। महेन्द्रवारुण्याम् राजनि०।
बृहद्बीज पु० बृहत् बीजमस्य। आम्रातके शब्दच०।
बृहन्नल पु० बृहत् नलो यस्य। महापोटगले मेदि०।
बृहन्नला(डा) पुंस्त्री० बृहत् नलो यस्य वा नडः। अर्जुने हेमच० विराटपर्वणि तत्कथा दृश्या।
बृहस्पति पु० बृहत्याः वाचः पतिः पृषो० नि०। १जीवे देवाचार्य्ये अमरः २ग्रहभेदे ज्यो० वि० ज्योतिषशब्दे तत्कक्षादिकानं तद्रूपादि च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्यम्। बृहस्पतिना च नौद्धधर्मः प्रवर्त्तितो यथाह मत्स्यपु० २४अ० "ततो बृहस्पतिः सर्वमकरोद्बुद्धदर्पितम्। पञ्चरात्रिविधानेन मोहितेन च कर्मणा। शास्त्रं च मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः। जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित्। वेदत्रयीं परिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः। वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान्। जघान शक्रो रैव सर्वधर्मबहिष्कृतान्"। बृहस्पतिसवः यज्ञभेदः।
वृ वरणे क्र्या० पा० उभ० सक० सेट्। वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट–अवरीष्ट अवूर्त्त। ववरतुः।
वे तन्तौ भ्वा० उभ० अक० सक० अनिट्। वयति ते अवासीत् अवात वा वयादेशः ववौ ऊयतुः ऊवतुः।
वेग पु० विज–घञ्। १प्रवाहे हेमच०। २जवे अमरः ३महाकालफले मेदि० ४रेतसि हेमच०। ५मूत्रविष्ठादिनिःसारणयत्ने ६न्यायोक्ते संस्कारभेदे च "स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः"। "स्पर्शात्वं तथा तेजः पवनो मन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० तत्र विश्वास्टिप्पतोक्ता। "स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः। न वेगं धारयेद्धीरः कामादीनाञ्च धारयेत्" राजनि०।
वेगसर पुंस्त्री० वेगेन सरति सृ–ट। वेगगामिपशौ १अश्वतरे हेमच०। स्त्रियां ङीष्। २वेगगामिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [२वेगवति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्।
वेगिन् पु० वेग+अस्त्यर्थे इनि। १श्येनविहगे राजनि०।
वेचा स्त्री विच–पृथक्त्वे अच्। वेतने शब्दा०।
वेजानी स्त्री विज–अप् तमानयति आ–नी–ड गौरा० ङीष्। खोपराख्याम् शब्दच०।
वेड न० विड–अच्। १चान्द्रनिर्म्मितद्रवबन्धने हेमच० २नौकायां स्त्री हेमच०।
वेणमिका स्त्री रोहिकाभेदे भावप्र० कषायशब्दे दृश्यम्।
वेण विचारणे वाद्यवादने गतौ ज्ञाने चिन्तायाञ्च भ्वा० उभ०

सक० सेट् । वेणति ते । अवेणीत् अवेणिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

वेण पु० वेण—अच् । १वर्णसङ्करजातिभेदे “वैदेहकेन त्व म्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते” मनुः । २पृथुराजपितरि नृपभेदे “तत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ” विष्णुपु० । तस्याख्यानमङ्गशब्दे दृश्यम् ।

वेणि(णी) स्त्री वेण—इन् वा ङीप् । १केशरचनाभेदे अमरः २जलप्रवाहे जटा० । ३तत्प्रवाहे हेमच० । ४देवताडवृक्षे अमरः । ५नदीभेदे तद्वृत्पत्तिकथा पद्मोत्तर० १५६ अ० । ६गङ्गायमुनासरस्वतीमेलनस्थाने च । प्रयागशब्दे दृश्यम् ।

वेणीर पु० वेण—ईरन् । अरिष्टवृक्षे (निम) शब्दच० ।

वेणु पु० वेण—उण् । १वंशे अमरः । २तद्विकारे वंशीवाद्ये च शब्दच० । “मा पूरय वेणुम्” इत्युद्भटः । ३नृपभेदे मेदि० ।

वेणुक न० वेणुरिव वेणोर्विकारो वा कन् । तोत्त्रे हेमच० (पाचनवाड़ि) ।

वेणुकर्कर पु० वेणुरिव कर्करः । करीरवृक्षे त्रिका० ।

वेणुज पु० वेणुतो जायते जन—ड । १वेणुजाते यवाकारे तण्डुले राजनि० । २वंशजाते इक्ष्वादौ त्रि० ।

वेणुध्म पु० वेणुं वंशीं धमति ध्मा—क । वेणुवादके अमरः ।

वेणुन न० वेण—उनन् । मरिचे रत्नमा० ।

वेणुपत्री स्त्री वेणोरिव पत्त्रमस्याः । वंशपत्त्रीतृणे रत्नमा० ।

वेणुयव पु० वेणुजातो यव इव । १वंशजाते २तण्डुलाकारे पदार्थे राजनि० । [ण्वुल् । वेणुवादक तत्रैव त्रि० ।

वेणुवाद त्रि० वेणुं वादयति वद—णिच्—अण् । वेणुवादके

वेणुबीज न० ६त० । वेणुजाते यवाकारे पदार्थे राजनि० ।

वेतन न० अज—तनन् वीभावः । १कृतकर्मणो भृतौ अमरः । भृतिशब्दे दृश्यम् । २जीवनोपाये हेमच० ।

वेतनानपाकर्म्मन् न० ६त० । व्यवहारभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः “भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्” । वेतनं कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्म भृत्याय अनर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त्तनम् । तत्र अनर्पणे विशेषमाह स एव “भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्” । तुभ्यमेतावद्वेतनं दास्यामीति यद्वेतनं परिभाषतो निश्चितं तत्त्रिधा विभज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतमकाले वा दद्यादित्यर्थः । एतावैतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायाः अभावे । अयमर्थ्यमाह स एव “भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः । लाभं गोवीर्य्यसस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः” इति । दशभागं दशमभागमुपजीव्यं पाल्यमानगवादिभवस्य क्षीरादेः । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमभागस्य प्रयच्छति तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः “दाप्यस्तु दशमभागं वाणिज्यपशुसस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता” इति । यस्तु स्वामी वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कर्म कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात् कर्मणः सकाशाद्यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत्तु “त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः” इति बृहस्पतिवचनं तद्भक्ताच्छादनाभ्यामविनियोजितविषयम् । व्यवस्थितविकल्पार्थम् । अयमत्र व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव “भक्ताच्छादभृतः सीरी भागं गृह्णीत पञ्चमम् । जातसस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथाऽभृतः” इति । अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो जातकृषिकर्मोत्पन्नधान्यात् पञ्चमभागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथ वा यत्रैतावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र इदमनूक्तं बृहस्पतिना “वणिक्पथानगुणवत् देशकालार्थदर्शिनः । नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सा स्यात् मानकृता तदा” इति । एतावद्दास्यामीति परिभाषितेऽपि कश्चित्तो न्यूनमपि कालनियामकपरिकल्पितं देयं कश्चित्ततोऽधिकमपि देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “देशं कालञ्च योऽतीयात् लाभं कुर्य्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके” इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना आलस्येन वाणिज्यादिकर्मणः फलसाधकत्वापादकं देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बहुतरं व्यसनेन नाशं करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु आलस्येन बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषिकमित्यर्थः । अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव “यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्य्याद्यथाश्रुतम्” इति । उभयोरनीत्वेना बहूनां ग्रहणम् अपितु स्वरादौ कृते भवतामेतावद्दास्यामीति परिभाषिते द्विचतुर्भिरारब्धं कर्म यदि व्याध्यादि-

मात्र समापितं तदा तेषु यो यावत् कर्म्म करोति तस्मै तत्कर्म्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम् । न तु साम्येन दानञ्च परिभाषाप्रमाणाद्दानम् । यदि तैः समापितं तदा यथा परिभाषितं देयञ्च तु प्रत्येकं तदेव दातव्यं नापि कर्म्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्य-मित्यर्थः । यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म्म करोति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "गृहीतवेतनः कर्म्म न करोति यदा भृतः । समर्थश्चेद्दमन्दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्" इति । दमं यथानुसारेण राज्ञा दाप्यः । गृ-हीतञ्च वेतनं द्विगुणेन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । ना-रदोऽपि "भृतिं गृहीत्वाऽकुर्व्वाणो द्विगुणां भृतिमाव-हेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "गृहीतवेतनः कर्म्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्" इति । कस्मिंश्चिद् दिवसे यावता वेत-नेन स्वल्पमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयञ्च तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयि-तव्य इत्याह नारदः "कर्म्माकुर्व्वन् प्रतिश्रुत्य कार्य्यो दत्त्वा भृतिं बलात्" इति । प्रतिश्रुत्येति तारम्भस्याप्युप-लक्षणम् अतएव कात्यायनः "कर्म्मारभ्य तु यः कृत्वा विसृजेत् तु कारयेत् । बलात्कारयितव्योऽसावकुर्व्वन् दण्डमर्हति" इति । कियद् द्रव्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामा-काङ्क्षायां तु बृहस्पती "प्रतिश्रुत्य न कुर्य्याद् यः स कार्य्यः स्याद् बलादपि । स चेन्न कुर्य्यात् तत्कर्म्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्" इति । द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । अत्र तु मनुवचनम् "भृतोऽनार्त्तो न कुर्य्याद् यो दर्पात् कर्म्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" इति । तदस्वल्पत्वाल्पज्ञानादिविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अङ्गीकृतकर्म्मकरणविषयमिति मदनरत्ने । किञ्चित्कृतकर्म्मकरणे त्याह स एव "ग्-गोपाधार्त्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्म्मणः" इति । स्वस्थो वा कर्म्म कारयेदिति वदता स्वस्थोऽपि कार्यं कर्त्तव्यमिति प्राप्नोति दर्शयति । आर्त्तो यदि स्वास्थ्यपरावृत्तं स्वाङ्गीकृतं कर्म्म करोति तदार्त्तं दोषकालतया काल-क्षेपेऽपि स्वल्पदोषाभावाद्वेतनप्राप्तौ निर्दिशाह स्वमत इत्याह स एव "आर्त्तस्तु कुर्य्यात् स्वस्थः सन् यथाभा-षितमादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्" आदितः आदौ तदाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कु-र्य्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्य लभतेऽपीति शेषः ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म्म प्रतिज्ञाय तत्कालात्-पूर्व्वमेव कर्म्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः "कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात्" । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं अ-वाप्नुयात् राज्ञे च पणशतं दद्यादिति" । कृत्स्नं वेतनम् । स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म्म कृतं तत्काला-नुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः "स्वा-मिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयात्" इति । स्वामि-दोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादिः । अत्र दण्डम-प्याह विष्णुः "स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्व्वमेव मूल्यं दद्यात् पणशतं राजन्यत्र भृतदोषादिति" । स्वामिद्रव्यस्य भृतदोषेण नाशे तद् वर्त्तव्यं तदाह स एव । "तद्भावेन विहतं स्यात् स्वामिने देयमात्मदे-षोपघातादिति" । दैवोपघातो राजतस्करोपद्रवरूपः । स्वामिने देयं मूल्यमाहरेदिति शेषः । अत्र दोषविशेष-विशेषमाह बृहस्पतिः "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विगुणं द्रोहनाशितम्" इति । प्रमादान्नाशितमनवधानना-शितं समसेव दद्यात् । द्रोहनाशितं तीव्रप्रयत्नादिना द्रोहेण नाशितं द्विरंशको द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । भृत-दोषाभावे यद्यत नष्टं तत्र दैवमित्याह स एव "न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वेति" । व्यूढं नीतम् । यस्तु वाहको वाह्यं द्रव्यं प्रमादोनत्वादिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः "भाण्डं व्यस-नमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत् दैवराजकृताद्दृते" इति । भाण्डं वहनीयं द्रव्यं वस्त्रा-दादि व्यसनं नाशम् । अत्र भाण्डवाहकयोरपि कर्म्म-करोपदर्शनीययोरुपलक्षणमिति मदनरत्ने । तथाहि "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितमिति" सम-मनूक्तोविशेषोऽपमन्तव्यः । यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह कात्यायनः "विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्" इति । विघ्नं करोतीति शेषः । वाहकपाठस्य प्रदर्शनार्थं न तु विवक्षितत्वं तदनुष्ठीयादेर्व्वविघ्नकारस्यो-ऽप्येतदिति मन्तव्यम् । अतएव नारदः "द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्" इति कात्याय-नोक्तवान् । याज्ञवल्क्योऽपि "प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्" इति । एतच्च भृत्यान्तरलाभादेरकाला-लाभापविषयम् । अङ्गीकृतकर्म्मकरणस्यापि यदा यत्रा-

चालनदानाभावेन नस्थानविघ्नापादकत्वं तदा स्वाह च स एव "प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन् । भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च" इति । प्रक्रान्ते कर्मणि स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्तमभागं दाप्यः । गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृतेश्चतुर्थं भागम् । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वां भृतिमित्यर्थः । त्याजकोऽपि चेत्यस्यायमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्वोक्तक्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति । एतच्चाव्याधितादिविषयम् व्याधितस्यापराधाभावात् । यत्तु स्वामिना त्याजने सकलभृतिदापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम् । विक्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह बृहस्पतिः "पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद् यदि । अथ तस्यापि देयं स्याद् भृतेरर्द्धं क्रमेण वः" इति । पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वामिनः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः "यदा च पथि भाण्डस्य नाशश्चेत् स्रुवेत वा । यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भृतम्" इति । तेन भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना । भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः "अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहनम् । दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन्" इति । यानं शकटादि वाहनम् अश्वादि । अयमर्थः यो यानादिना भाण्डनयनं कर्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा प्रस्थानादिकार्यैरभिमतं परिक्रयं कृत्वा तत्र नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः । यस्तु नीत्वाऽर्द्धमार्गे त्यजति स सर्वां भृतिं दाप्य इति । यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपचारमूल्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चाऽन्यत्र गच्छति । भाटं न दद्याद् दाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकम्" इति । अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः । यस्तु कृते काले तदनन्तरं वाहनादेः समर्पणं न करोति तत्र समर्पणपर्यन्तभाटकदानमाह कात्यायनः "हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः । नार्पयेत् कृतकालः संख्यावद्दाप्यः स भाटकम् । गृहवार्त्तापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः । स्वामिने नार्पयेद् यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्" इति । वारितस्तेन तदाधारभूतं पात्रं बध्यते । नार्पयेत् कृतकालः संविल्लङ्घकः । परभूमौ गृहनिर्माणाद् भाटकदातारं प्रत्याह नारदः "परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः । स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम्" इति । स्तोमम् भाटकं स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव "स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितम् । निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन । तान्येव तृणकाष्ठानि पिण्ड्या विनिवेशिताः । विनिर्गच्छंस्तु तत् सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्" इति । स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चितमिति वदता तृणकाष्ठादिग्रहणापहरणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शितम् । परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्त्तव्यम् । भाटके गृहीतानां नौकादीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव "स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् । गृहीतुराहरेद्भग्नं नष्टमन्यत्र संप्लवात्" इति । स्तोमवाहीनि भाटकगृहीतानि पूर्वपरिभाषितभाटकानि तत्स्वामिने प्रापयेदिति पूर्वार्द्धार्थः । भग्नमेकदेशेन विकलं, नष्टम् कात्स्न्येन विनष्टम् । संप्लवः परस्परसङ्घर्षः तद्भिन्नप्रकारेण भग्ननष्टं तद्भाटकगृहीतुर्भवति । संप्लवेन तु भग्ननष्टं तद्भाटकदाता पूर्ववत् कृत्वा मूल्यद्वारेण वा देयमित्यर्थः । व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पथि त्यागे दण्डमाह कात्यायनः "त्यजेत् पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्त्तमेव वा । प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्" इति । स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराधः स्वामिन एवेत्याह बृहस्पतिः "प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यत् । तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात्" इति । स्वामी कृतकर्मणे भृतकाय यदि न वेतनं ददाति तदाऽसौ राज्ञा दापनीयः इत्याह स एव "कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते । राज्ञा दापयितव्यः स्याद् वेतनस्यानुरूपतः" इति । वेश्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्" इति । एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितादिविषये त्वाह बृहस्पतिः "व्याधिता सम्भ्रमव्यग्रा राजकार्यपरायणा । आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता" इति । आमन्त्रिता आहूता । वडवा दासी तदुपन्यसनं पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः "अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् । अक्रमेण तु सङ्गच्छेद् घातदन्तनखादिभिः । अयोनौ यः समाक्रा-

वेट् बहुभिर्गतापि साधयेत्। शुल्कं योऽदत्तवान् दाप्यो द्विगुणं तावदेव तु" इति। वेश्यायाश्चापराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम् "गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। तां दण्डं दापयेद्राजा द्विगुणस्यापि भाटकम्" इति। एतच्च दत्तशुल्कया। तत्रैव विशेषान्तरमुक्तम् "अन्यतश्चैव वेश्यां यो नयेदन्यत्र कारणात्। तस्य दण्डो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च माषकम्। भीत्वा भोगं च यो दद्यात् दाप्यो द्विगुणवेतनम्। राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते। बहूनां व्रजतामेकां सर्वे तद् द्विगुणं धनम्। तस्यै दद्युः पृथक् राज्ञे दण्डञ्च द्विगुणत्वरम्" इति। अत्र निर्णेतृनाह नारदः "वेश्याःप्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः" इति।

वेतस पु० अज–असुन् तुक् च वीभावः। (बेत) वृक्षभेदे अमरः। स्त्रीत्वमपि शब्दच० तत्र गौरा० ङीष्।

वेतसाम्ल पु० वेतस इव अम्लः। अम्लवेतसे जटा०।

वेतस्वत् त्रि० वेतसाः सन्त्यत्र भूम्ना वेतस+ड्मतुप्। बहुवेतसयुक्ते देशे अमरः।

वेताल पु० अज–विच् वीभावः तल–अच् कर्म०। १[illegible]-शेषे २भूताधिष्ठितशवभेदे अमरः ३शिवानुचरे भैरवभेदे कालिकापु०। ४द्वारपाले च शब्दर०।

वेतालभट्ट पु० विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नान्तर्गते कविभेदे

वेतृ त्रि० विद–तृच्। १ज्ञातरि २वोढरि ३भर्त्तरि च राजनि०

वेत्र पु० अज–त्रन् वीभावः। (बेत) वेतसवृक्षे राजनि०।

वेत्रकीय त्रि० वेत्र+छ–कुक् च। १वेत्रसमूहे २तद्युक्तदेशादौ च सि० कौ०। [धारकमात्रे त्रि०।

वेत्रधर पु० वेत्रं धरति धृ–अच्। १द्वारपाले जटा० २वेत्र-

वेत्र(त्रा)वती स्त्री वेत्राः बाहुल्येन सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः वा दीर्घः। १भारतवर्षस्थे नदीभेदे "शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती"। २हस्तायुधमातरि वराहपु०।

वेत्रासन न० वेत्रनिर्मितमासनम्। वेत्रनिर्मिते आसने (मोड़ा)

वेत्रासुर पु० सिन्धुद्वीपात्मजेऽसुरभेदे वराहपु०।

वेथ याचने भ्वा० आत्म० द्वि० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेथते अवेविथत्।

वेद पु० विद–घञ् अच् वा। १विष्णौ विष्णुसं०। २ज्ञाने ३आत्मज्ञाने तत्साधने धर्मब्रह्मप्रतिपादके मन्त्रब्राह्मणात्मके शास्त्रभेदे ४याज्ञात्ते परिमले च मेदि०। ५कुशमुष्टौ नानार्थमा० ६कुशमुष्टिकृते यज्ञाङ्गभेदे "वेदं कृत्वा वेदिं कुर्य्यात्" श्रुतिः वेदयति विद–णिच् चिन्त–अच् विद–अच् वा। ७ज्ञापके दृष्टरि च त्रि०, "वेदोऽसि येन त्वं देव! वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः" यजु० २।२१ "यज्ञो वेदं प्रशंसति वेदोऽसीति "हे कुशमुष्टिनिर्मितपदार्थ! त्वं वेदोऽसि जगदाद्यात्मकोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। देवेभ्यो देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः" [illegible]। तत्र अपौरुषेयं वाक्यं वेद इति मीमांसकाः। पौरुषेयत्वे पूर्वपक्षं कृत्वाऽपौरुषेयत्वं साधकेनोपन्यस्य समर्थितं यथा "समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं वेद इति" वेदलक्षणस्य मन्वादिस्मृत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य "अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्। कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। "ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः" (ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्)। ततः मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदलक्षणमस्तु 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इत्यापस्तम्बवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तं तत्र मन्त्रलक्षणस्य तदितरत् ब्राह्मणमित्युक्तम्। तत्रैवोत्तरम् "एवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् पौरुषेयत्वं च १पादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिरसूत्रयत् यथा "वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति" सू० "एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते। यथा रघुवंशादयः कालिदासप्रणीता इदानीन्तनास्तथा वेदोऽपि न तु वेदा अनादयः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमिति यथा भारतादिकर्त्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्त्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः। ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवदध्यापकत्वेन कठादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य सूत्रान्तरं पठति "अनित्यदर्शनाच्चेति" सू० अनित्याजननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थाः श्रूयन्ते "बबरः प्रावाहणिरकामयत" कुसुरुविन्दु

कोऽप्याकिरकालमद्यतेति" तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वम-भावादनित्या वेदाः। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् इत्यनुमानञ्च पक्षकारः" इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति। "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" सू० "तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति। शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वम् प्राचीनैव समर्थितम्। "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः" इत्यत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धानाञ्च नित्यत्वं प्रतिपाद्य उत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितम्। का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्त्तनात् सेयमुपपद्यते" इत्युत्तरमभयति "आख्याः प्रवचनादिति" सू० "अविच्छिन्नाध्यायिकानां गतिः (एवं प्रवचनरूपा संप्रदायप्रवर्त्तनेत्यर्थः") बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तत्र किंचित्तु परमित्याशङ्क्याऽऽह "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" सू० यत्परं बबरादिकं तत् तच्छब्दसामान्यमेव। न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः बबरध्वनियुक्तप्रवाहरूपस्याभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात्। पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः पराकृतेः। तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम्। अत्र संग्राहकश्लोकौ "पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता। काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्। समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराकृतम्। तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता"। ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं "शास्त्रयोनित्वादिति"। ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः (तदेतस्य महाभूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि" श्रुतिः "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" स्मृतिश्चात्र मूलम्) बाढं नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात्। ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम् "अतएव च नित्यत्वमिति"। वेदा०प० पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वे अन्यथा निरुक्ते "यथा ननु सविकल्पाभावेऽपि वियदादिवद्वादिनमत्वेन परमेश्वरकर्त्तृकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं वेदानामिति तव सिद्धान्तो भज्येतेति चेन्न न तावत्पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं गुरुमतेऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः (पाठ्यमान वेदानामिति शेषः) नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वं नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मदादीनां सिद्धसाधनापत्तेः किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य, भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम्"। शब्दचिन्तामणिकृता तु वेदस्यापौरुषेयत्वमन्यथा निरूप्य पौरुषेयत्वमीदृशमेव समर्थितं यथा "अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिवत् इति चेत् कोऽयं वेदः अनुगतधर्माभावेन तत्र साध्यासिद्धेः नानार्थत्वात् तथा हि न सुप्तवेदप्रयोगविषयो वेदः सुप्तादीनामभावात् नापि शाखाविशेषः तत्र वेदनिरूपणात् समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः। नापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं श्रुतिभारतादेरपि तथात्वात्" इत्यादिवेदलक्षणे पूर्वपक्षमुक्त्वा पौरुषेयत्वसाध्ये तत्राह "पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीप्रभवत्वं वा अध्यापकाध्येतृधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यं तदाद्यभारते स्मृतौ च वाक्यत्वमनैकान्तिकम्" इत्यादिना। अन्तोक्तलक्षणं यथा "शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम्। ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् वेदार्थस्यानुमानविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकतया स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेदसमानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्यैव तत्प्रणयनात्" (अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवेदवाक्यसंग्रहाय सत्यन्तं लक्षणाप्रविष्टं सत्यन्तं तु भारतार्थकतावाक्यव्यावर्त्तनार्थमिति बोध्यम्)। मथुरानाथेनैतद्विवृतं तत्र द्रष्टव्यम्। साध्यं च पौरुषेयत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वमिति निर्णीतमधिकं तत्र द्रष्टव्यम्।

वेदाश्च चत्वारः तेषां शाखाविभागश्चरणव्यूहे उक्तः तत्र ऋग्वेदशाखाविभागः ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शितः। "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति। तत्र चरकाणां द्वादश भेदा भवन्ति। चरकाः१ आह्वरकाः२ कठाः३ प्राच्यकठाः४ कपिष्ठलकठाः५ औपमन्यवाः६ आटककठाः७ चारायणीयाः८ वारायणीयाः९ वार्त्तान्तवेयाः१० श्वेताश्वतराः११ (श्वेताश्वेतरा इति वा पाठः)। मैत्रायणीयाः१२ चेति। तत्र मैत्रायणीयानां सप्त भेदा भवन्ति। मानवाः१ दुन्दुभाः२ चैकेयाः३ वाराहाः४ हा-

रिडूवेयाः५ श्यामाः६ श्यामायनीयाः७श्चेति । तेषामध्ययनम् अष्टौ यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । शिक्षा१ कल्पो२ व्याकरणं३ निरुक्तं४ छन्दो५ ज्योतिषं६मित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्यां नैरृत्यां निर्णयः । तत्र वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति । जाबालाः१ बौधेयाः२ काण्वाः३ माध्यन्दिनाः४ शातातपीयाः५ तापायनीयाः६ कापालाः७ पौण्ड्रवत्साः८ आवटिकाः९ परमावटिकाः१० (परमावटिकापि पाठः) । पाराशरीयाः११ वैणेयाः१२ औधेयाः१४ गालवाः१५ बैजवापाः१६ कात्यायनीयाश्च१७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । उपज्योतिषम् । छागलक्षणम् । प्रतिज्ञानुवाकम् । परिसंख्याचरणम् । श्राद्धकल्पः । प्रवराध्यायश्च । उक्थम् । क्रतुः । संस्थानः । आगमः । यज्ञपार्श्वः । होत्रकम् । (पार्श्वानुहोत्रकमपि पाठः) । प्रसवः । उत्थानि । कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि । द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं शुक्रियम् । अन्याय परिसंख्याता ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम् । आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्याय एतेषां शोधान्ते तु समारभेत्" । तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति । औख्याः१ (उखाश्चेऽपि पाठः) । खाण्डिकेयाश्चेति२ । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी१ बौधायनी२ सत्याषाढी३ हिरण्यकेशी४ औधेयाश्चेति५ (औधेयी च पाठः) । तत्र कठानामुपगान-विशाः । चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदश्चतुर्दश यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः" ।

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीत् । अनध्यायेषु वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः । तेषां वार्तिरामचाना वाचोत्तमाः मायानधीयानाः सामयोग्याः राणायनाश्चार्षिणः नव भेदा भवन्ति । (शाट्यमुग्रीयाः प्राशरीयाः इति वा पाठः) । औहलाः । (काला) । माल्लविदाः । महाकालवाः लाङ्गलाः । कौथुमाः जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि दशोत्तराणि दशवष्ठ बालखिल्याः सहुपर्णमेष्य । एतत् सामगणं स्मृतम् । अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पैप्पलाः१ । दान्ताः२ । प्रदान्ताः३ । स्नाताः४ । स्रौताः५ । ब्रह्मदावलाः६ । शौनकी७ । देवदर्शती८ । चरणविद्याश्च९ेति । (दाता प्रदाता श्रोता ब्रह्मदीयशो वेदशी इति भाष्ये नामान्तरम्) तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिता शान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्य आयुर्वेदः । यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति" । "यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः । वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद् ब्रह्मरातसुतो द्विजः । शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा । ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति । तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेव मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज ! । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्ततः । स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् । शिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा । अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन् ! द्विजैः । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम् । मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमन्यक च । निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् । ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज !" । श्रीपराशर उवाच "इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः । यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज । जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः । ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ! । याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय ! प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः" । श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच "नमः सवित्रे

द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे। ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः"। श्रीपराशर उवाच "इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम्। याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ" श्रीपराशर उवाच "एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम!। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वः सोऽभवद्यतः। शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्। काण्वाद्यास्तु महाभाग! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः" विष्णुपु० ३अंशे ५अ०। सामवेदस्य संहिता यथा "सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः। क्रमेण येन मैत्रेय! बिभेद शृणु तन्मम। सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्यापि वै सुतः। अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामती। सहस्रसंहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः। चकार तच्च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ। हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यिञ्जिश्च द्विजोत्तमः। उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः स्मृताः। हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तम!। गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः। लोकाक्षिः कुथुमिश्चैव कुसीदिर्लाङ्गलिस्तथा। पौष्यिञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः। हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः। प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः। तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः"। अथर्ववेदस्य संहिता यथा। "अथर्वाणमथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम्। अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः। शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा। कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्। वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मबलिस्तथा। शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो द्विजसत्तमः। पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः। जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज। शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे। द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने। सैन्धवो मुञ्जिकेशाय भिन्दन् वेदं द्विधा पुनः। नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च। चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः। श्रेष्ठास्त्वाथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः"। विष्णुपु० ३अंशे ६अ०।

हेमाद्रि दा०ख० देवीपु० ७अ० वेदविभागोऽन्यथोक्तो यथा "किं वेदरूपं भगवन् तथाङ्गसंख्याभेदतः। अङ्गानि चैव वेदानां तन्नो ब्रूहि सनातन!"। ब्रह्मोवाच "ओंकारप्रभवा वेदा गायत्री वेदसम्भवा। षडङ्गास्ते समाख्याता षडुपाङ्गास्तथैव च। छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः। एक एव भवेद्वेदश्चतुर्वेदः पुनः कृतः। शाखार्थसत्त्वयुक्तानां षट्शाखातिविस्तरात्। संविभक्ता मया वत्स! ऋग्यजुःसामाथर्वकाः। तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दश चैव प्रकीर्त्तिताः। आश्वयाः साङ्ख्यायनाश्च श्रावकाश्चर्चकास्तथा। आरणीयाः क्रमापाराः वट्क्रमाःपञ्चक्रमाः। दशधा वेति समासेन पुनरेकैव पारणा। शाखाश्च त्रिविधा भूप! शाकला-बाष्कल-माण्डुकाः। तेषामध्ययनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः। ऋचीनां वरषट्त्रा तु चतुर्विंशच्छतानि च। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च। ऋचामशीतिः पादश्च एतत् पारणमुच्यते। ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य शृणुताम्। षडशीतिविभेदेन यत्र भिन्नाः शिवाज्ञया। दशधा चरकाश्च करकाहारिद्रवीयाः, कठाः प्राच्यकठश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा। नारायणीयाः श्वेताश्च श्वेताश्वतरमैत्रायणाः। पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायणाः प्रकीर्त्तिताः। मानवा दुन्दुभा वाराहाः छागेयाः हारिद्रवीयाः, श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते। अष्टादश सहस्राणि पाठा वेदविदोऽविदन्। द्विगुणं पदपाठीयास्त्रिगुणं क्रमपारगाः। षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषम्। षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि शृणुष्व भोः। प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषासमन्वितम्। मीमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः। परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान्"। यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसङ्ख्या-चरणव्यूह-श्राद्ध-कल्प-सूत्राणि परिषत्सूत्रयज्ञपार्श्वनिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकम्। ततं प्रसवोत्थानकूर्मलक्षणसंयुतम्। कथिताः परिशिष्टास्तु ह्यूनविंशतिसंख्यया। कठानां पुनश्चान्याश्चत्वारिंशच्चतुर्थतान्। प्राच्योदीच्या निरुक्ताश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च। दशभेदविभिन्नाश्च शृण्वन्ति मुनिपुङ्गव!। जाबाला-बौधेयाःकाण्वामाध्यन्दिनाश्च शापेयाः। स[illegible] कपालाख्याः प्रोक्ताः रजाश्विकाः। परमा[illegible]पाराशरा

कठाः बौधायनीयाः। कठौषा काठोधेयाश्च तेषामध्ययनानि च। द्विसप्तते शतश्चैव वेदे वाजसनेयके। ऋग्गणेयं प्रसंख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च”। एतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् “सहिलं पञ्चकं परिसंख्यातं ब्राह्मणम्। चतुर्गुणन्तु जानीयात्कौत्सीया द्विधा पुनः। आपेयाः खाण्डिकेयाश्च षाण्डिकाः पञ्चधा पुनः। कालेया बौधायनीया हिरण्यकेश्यासथैव च। भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः। अध्ययनं सौत्रिकञ्चैव गद्य-मीयं तथापरम्। सामवेदस्तु विस्तीर्णः सहस्रभेदः पुरा। अनध्यायेष्वधीयानाः तदा इन्द्रेण धीमता। स-ञ्जेन निहताः शेषांस्तान्वक्ष्ये शृणु सत्तम!। राणाय-नीयाः कौथुमाश्च भेदान् पुनः शृणु। राणायनीयाः सप्तैव कुपाद्यास्तत्परांस्तथा। कालेया महाकालवेदा-श्चाङ्गवेदाश्च ते। कौथुमानामपि सप्त चतुराणकरा-यणाः। प्राचीनयोग्यास्तस्य परियोग्याः परिकायणाः। अध्ययनमपि तेषान्तु यथावत् कथितं शृणु। अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश। अष्टौ शतानि नवतिः दश चावालखिल्यकाः। सहरहस्यं सप्ताह एतं सामगणं विदुः। अथो अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति हि। पिप्पलादा नन्दाश्च भूतायनाः कात्यायनाः। अञ्जला ब्रह्मवेदाश्च शौनकी चारणी तथा। वेदस्पर्श-चौरविद्या तेषामध्ययनं शृणु”। पञ्चकल्पा भवन्ति “न-क्षत्रकल्पो वैतानः संहिताविधिः चाङ्गिरसम्। शान्तिक-ल्पश्च पञ्चमो भवन्ति च। ऋग्वेदस्यात्रेयं गोत्रं वासु-देवं विदुर्बुधाः। काश्यपस्य यजुर्वेदं चतुर्देवन्तु तं विदुः। सामवेदोऽपि गोत्रेण भारद्वाजः पुरन्दरम्। अधिदेवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्वणः”।

वेदगर्भ पु० वेदोगर्भे यस्य। सर्ववेदस्य प्रथमं कर्त्तरि १हि-रण्यगर्भे २विप्रे च हेमच०। ३विष्णौ विष्णु स०।

वेदन न० विद–ल्युट्। १ज्ञाने २सुखदुःखाद्यनुभवे ३विवाहे च “सवर्णाया हस्ता ग्राह्या मूर्द्धयोपकरणवेदने” इति मनुः। युच्। वेदनापि अत्रार्थेषु स्त्री। ना ४ वेदनमते सन्न पञ्चतान्तर्गतनामभेदे योगम० ...

वेदनिन्दक पु० ६त०। १नास्तिके चार्वा० २बौद्धे च।

वेदपारग पु० वेदानां पारमन्तं कोमी गच्छति गम–ड। समस्तवेदाध्यायिनि। [वेदरहस्यवाचायांतस।

वेदमाता स्त्री ६त० गायत्र्यां मन्त्रभेदे तस्याः स्वरूपपाठेन

वेदवत् पु० वेदोऽध्ययनत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वेदा-ध्यायिनि द्विजे। २कुशध्वजराजकन्यायां सीतादिरूपे-णाभिभूतायां स्त्री। “कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा। त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा। तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा। त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये” ब्रह्मवै०प्र०१२अ०।

वेदवास पु० ६त०। ब्राह्मणे तस्य तत्पाठनद्गतावाराध-नत्वात् तथात्वम् वेदावाचादयोऽप्यत्र। [दश लि०।

वेदविद् पु० वेदं वेत्ति विद–क्विप्। १विष्णौ विष्णुस० २वे-

वेदव्यास पु० वेदान् व्यस्यति विभिन्नशाखत्वेन पृथक् करोति वि+अस–अण्। पराशरपुत्रे सत्यवतीगर्भजे १मुनिभेदे तथा भूतेषु अन्येषु २मुनिषु च।

युगभेदे तद्भेदाश्च विष्णु पु० ३अं ३अ० उक्ता यथा पराशर उवाच “यस्मिन् मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान् निबोध मे। यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने!। अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः। वैवस्वतेऽ-न्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनःपुनः। वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशतिसत्तमाः। चतुर्द्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनःपुनः। द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा१। द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः२। तृतीये चोशना३व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः४। सविता५ पञ्चमे व्यासो मृत्युः६ षष्ठे स्मृतः प्रभुः। सप्तमे च तथैवेन्द्रो७ वसिष्ठ८श्चाष्टमे स्मृतः। सारस्वत९श्च नवमे त्रिधामा१० दशमे स्मृतः। एकादशे च त्रिवृषो११ भरद्वाज१२स्ततः-परम्। त्रयोदशे चान्तरीक्षो१३ वर्णी१४ चापि चतु-र्दशे। त्रय्यारुणः१५ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः१६। कृतञ्जयः१७ सप्तदशे ऋणज्यो१८ऽष्टादशे स्मृतः। ततो व्यासो भरद्वाजो१९ भरद्वाजात्तु गौतमः२०। गौतमा-दुत्तरं व्यासो हर्यात्मा२१ योऽभिधीयते। अथ हर्या-त्मनो वेनः स्मृतो वाजश्रवास्तु२२ वै। सोमो शुष्मा-यनस्तस्मात् तृणबिन्दु२३रिति स्मृतः। ऋक्षोऽभूद्भार्गव-स्तस्मात् वाल्मीकि२४र्योऽभिधीयते। तस्मादस्मत् पिता शक्तिः२५ व्यासस्तस्मादहं२६(पराशरः) मुने!। जातू-कर्णो२७ऽभवन्मत्तः (पराशरादनन्तरम्) कृष्णद्वैपायन२८ स्ततः। (ततो आद्वयचोत्तरत अष्टाविंशतिमे युगे)“अ-ष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः। एको वेदश्चतुर्द्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु। भविष्ये द्वापरे चैव द्रौणिर्व्यासो भविष्यति। व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने”!

वेदस् पु० विद–असुन्। वस्तूनि! अन्तर्दाः पितृवेदा।

वेदाङ्ग न० वेदस्याङ्गमिव । "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः । ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु" इत्युक्तेषु शिक्षादिषु षट्सु शास्त्रेषु । तेषामङ्गविशेषरूपत्वं शिक्षायामुक्तं यथा

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते" ।

वेदादि पु० वेदस्यादिरिव तत्पाठे प्रथमोच्चार्यमाणत्वात् । प्रणवे

वेदाधिप पु० ६त० । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो भृगुः । सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदपः" इत्युक्तेषु जीवादिषु २विष्णौ च विष्णु ध० ।

वेदान्त पु० ६त० । वेदशिरोभागे ब्रह्मप्रतिपादके उपनिषद्रूपे १ग्रन्थभेदे तदुपकारके २शारीरकसूत्रभाष्यादौ च उत्तरमीमांसाशब्दे १०८७पृ० दृश्यम् । शारीरकसूत्रस्य बहुभिराचार्यैः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यातं तत्र राजानुजपूर्णप्रज्ञमतयोस्तन्मतं प्रदर्शितं शाङ्करमतानुसारि मतन्तु सिद्धान्तविन्दुप्रदर्शितक्रमेण सङ्क्षेपोऽत्र प्रदर्श्यते

"वेदान्तिमते चात्मानात्मभेदात् द्विविध एव पदार्थः दृग्दृश्यरूपस्तत्रैव सर्वपदार्थान्तर्भावात् । तत्र दृक्पदार्थ आत्मा । स च वस्तुत एकरूपोऽप्यौपाधिकभेदात् त्रिविधः ईश्वरः जीवः साक्षी चेति । तत्र कारणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः । अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानोपहितो जीवः । जीवेश्वरानुगतसर्वानुसंधाता चैतन्यं साक्षी । तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधः उपाधिभूताविद्यागतसत्त्वादिगुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरुद्रभेदात् । तत्र कारणीभूतसत्त्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः पालयिता । तथा रजउपहितो ब्रह्मा स्रष्टा । हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारणत्वाभावान्न ब्रह्मा । तथापि स्थूलभूतस्रष्टृत्वेन क्वचिद् ब्रह्मेत्युपचर्यते । तथा तम उपहितो रुद्रः संहर्त्ता । एतस्यैकस्यैव तत्र तत्र भुजगस्तम्भाद्याः गुणाकाराः श्रीभारतीभवान्याद्याश्च स्त्र्याकारा मत्स्यकूर्मादयोऽप्यवतारा लीलयैवाविर्भवन्ति । तथा जीवोऽपि त्रिविधः स्वोपाधिजाग्रदाद्यवस्थात्रयभेदेन विश्वतैजसप्राज्ञभेदात् । तत्राविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरावच्छिन्नो जाग्रदभिमानी विश्वः । स एव स्थूलशरीराभिमानरहित उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसः । शरीरद्वयान्तःकरणोपाधिरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नोऽविद्यामात्रोपहितः

सुषुप्त्यवस्थाभिमानी प्राज्ञः । साक्षी तु सर्वानुसन्धाता सर्वानुगतस्तुरीयाख्य एकविध एव ।

अविद्यातत्कार्यात्मकप्रपञ्चो दृश्यपदार्थः तस्यापारमार्थिकत्वेऽपि व्यवहारिकसत्याभ्युपगमात् स्वप्नादिवदुत्पत्तिकत्वम् । दृश्योऽपि त्रिविधः अव्याकृतमूर्त्तामूर्त्तभेदात् । तत्र चिदात्मसम्बन्धिताऽविद्या मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चस्य बीजभूताऽक्षरमादिरव्याकृतमित्युच्यते । स्वप्नाव्याकृताख्याऽविद्येश्वरोपाधिः ; सा च स्वयं जड़ात्मकत्वेन चिदाभासेनोज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मभ्यां प्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्रयाण्याकाशवायुतेजोजलपृथिव्यात्मकानि पञ्च सूक्ष्ममहाभूतानि जनयति । तत्र पूर्वपूर्वभूतभावापन्नाया एवाविद्याया उत्तरोत्तरभूतं प्रति कारणत्वात् पूर्वपूर्वभूतगुणानामुत्तरोत्तरभूतेष्वनुप्रवेशात् भूतानामेकैकवृद्धीभूतगुणशालित्वं तथा आकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, जलस्य तानि रसश्च, पृथिव्यास्तानि गन्धश्चेति । आकाशस्यैव दिग्व्यवहारजनकत्वेन दिग् न पृथक् पदार्थान्तरम् । कालस्तु चिज्जडसम्बन्धरूपतया सदाधाराविद्यात्मकतया च न मार्थक्यम् । तानि च सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि कारणाभेदात् सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि सत्त्वरजोऽंशप्राधान्येन ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमेकं सप्तदशकं लिङ्गरूपमिव मिलित्वा जनयन्ति । तत्र सत्त्वांशस्य ज्ञानशक्तिप्राधान्येऽन्तःकरणं तदपि द्विविधं मनोबुद्धिभेदात् चतुर्विधं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तभेदादित्यन्ये । तदेव क्रियाशक्तिप्राधान्ये प्राणः । स च पञ्चधा प्राणादिभेदात् । एवमेकैकभूतस्थज्ञानक्रियाशक्तिभेदात् प्रत्येकं ज्ञानकर्मेन्द्रियद्वयं जायते । यथाकाशात् श्रोत्रवाचौ, वायोस्त्वक्पाणी, तेजसश्चक्षुःपादौ, अद्भ्यो रसनापायू, पृथिव्या घ्राणोपस्थौ चोत्पद्येते । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वचनादानगतिविसर्गानन्दजनकानि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एतत् सर्वं मिलित्वा सप्तदशकं लिङ्गशरीरम् । तच्च ज्ञानशक्तिप्राधान्येन समष्टौ हिरण्यगर्भ इति क्रियाशक्तिप्राधान्येन समष्टौ सूत्रमिति चोच्यते । अयं मूर्त्तपदार्थः कार्यत्वात् । समष्टिव्यष्टिजीवोपाधिसूक्ष्मभूतानि तु भोगायतनं शरीरं भोग्यविषयञ्चान्तरेण भोगं जनयितुमसमर्थानीति जीवकर्मप्रयुक्तानि तानि स्वोत्पत्त्यर्थं पञ्चीकृतानि स-

न्ति । तथा हि पञ्चापि भूतानि स्वसात्त्विकांशैः श्रोत्रभू-तानां चक्षुरादीनामेकैकशोऽभिनिर्वर्त्तनात् सर्वाण्येव पञ्चात्म-कानि । स्वांशाधिक्यादाकाशादिव्यपदेशः । तानि च पञ्चीकृतानि महाभूतानि भूतात्मानि मिलित्वैकं कार्य-करणाद्याधिष्ठानं जनयन्ति । तदेव स्थूलशरीर-मित्युच्यते । तत्र सत्त्वप्रधानं दैवं शरीरं रजःप्रधानं मानवं तमःप्रधानं तिर्यगादिस्थावरान्तानाम् । सर्वेषां देवानां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि भिन्ने रूपाणामिव भूतानां मिथस्तादात्म्यातिरेको न विरुध्यते । किंवा यदि चतु-र्दशभुवनात्मका घटादयश्च स्वस्वरजस्तमोऽनुसारतस्तेन तेभ्य एव भूतेभ्यो जायन्ते । एतच्च सर्वं ब्रह्माण्डं विरा-डिति चोच्यते । सर्वं च सृष्टिप्रलयादिकं स्वप्रकृति-प्रवाहवदशाश्वतमपि अनादिवासनाहेतुत्वात् प्रवाहरूप-मनित्यमायिकत्वेऽपि न तुच्छत्वप्रसङ्गः" । अन्यदाकरे दृश्यम् । [शास्त्रज्ञे शब्दा० ।

वेदान्तिन् त्रि० वेदान्तो ज्ञेयत्वेनास्त्यस्य इनि । वेदान्त-

वेदाभ्यास पु० ६त० । "वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा" दक्षोक्तेषु वेदपाठविचाराद्यभ्यसनतन्मन्त्रजपपाठनेषु ।

वेदि न०विद+इन् । १प्रज्ञायाम् (आकरादि)२परिष्कृतायां भूमौ स्त्री अमरः वा ङीप् । "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमारः । ३पण्डिते पु० ४अङ्गुलिमुद्रायां स्त्री मेदि० । ५...तोरणकारपरिष्कृतस्थाने च "प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाः" रघुः । ६भूमिस्थे देशभेदे यथा अन्तर्वेदि उत्तरवेदिः दक्षिणवेदिरित्यादि । वेदिश्च चतुरस्राकारपरिच्छिन्ना यज्ञाङ्गभूता होमी-यद्रव्याधानार्थं वा कर्त्तव्यतया परिष्कृता चत्वरा-दिरूपा भूमिः । तत्रादानाद्यङ्गमण्डपस्थवेदिलक्षणं हेमा० दा० खण्डे यथा "मध्यतोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य त्रिभागतः । चतुर्दशांशोच्छ्रितकाभित्तिपक्षतोऽपि वा । सर्वत्र हस्तमात्रा वा हस्ताभिः प्रकल्पयेत्" । वैदिककर्मा-ङ्गवेदिकरणादिकं कात्या०श्रौ०२।६।१सूत्रादौ उक्तं यथा "अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति" कात्या०श्रौ० "त्र्य-ङ्गुलखातम्" सू० "त्र्यङ्गुलं खातमस्याः" कर्क० । "आह-वनीयात् पश्चात्" सू० "अपरस्यां दिशि तिर्यक्प्रमाणेन चतुररत्निमात्रां कर्कः । "त्र्यरत्निं प्राचीम्" सू० "त्र्यरत्निं प्राचीम् पूर्वापरायतां दीर्घाम् । पुरस्तात् (पूर्वपार्श्वे) तिर्यक्प्रमाणं यद्यपि नोक्तम् । तथाप्यरत्नि त्र्यरत्न-मेव दर्शनात् कर्कः । "अपरिमितां वा" सू० "यस्मिन् यज्ञ-पक्षे द्वावेवापरिमितपक्षौ श्रुतिवाक्यानुसरणादपरि-मानशालिनी अपरिमिता वा अपरिमितैव का वेति च । अन्ये तु अपरिमितं प्रमाणाङ्गुष्ठ रज्ज्वानात् पूर्वोक्त-परिमाणादतिशयेनाधिकपरिमाणवाचकः" कर्क० "प्राक्-प्रवणोदक्प्रवणा" सू० "प्रवणेऽभिमानोऽनेन वेति प्रवणं नीचम् प्रवर्त्तते वा जलमुदकमात्रमिति तदेव निम्नम्" कर्क० । "मध्यसंगृहीताम्" सू० "तत्साधनप्रकारश्च परिमितेः एकः "आनीय रज्जुं पूर्वार्धात् पश्चार्धं यावदेव तु । द्विगुणीकृत्य तां रज्जुं मध्ये तस्यास्तु शङ्कुजौ । आकर्षणे कालेन तथा रज्ज्वाऽऽरभतया । वा द्विगुणत्वरीतेन भागेना-भिव्यंसपदाविति" हरिहरः "वेदिश्रोण्यंसयोर्मध्ये तथा रज्ज्वाऽऽरभागवेति पाठः" कर्क० "अग्निरभितोऽंसौ" सू० "अंसौ आग्नेयशानकोणौ आहवनीयमुभयतो भवतः अंसयोर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः अतोऽत्रापि वेदे-रवयवौ श्रोणिवत् गणनसारवादश्च वेदिलक्षणाः संस्थारादयोरपि प्रवर्त्तन्ते । चतुररत्निं रज्जुं मित्वा द्वितीयारत्न्यन्ते लक्षणं श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्निचतुर्थे भागे लक्षणमंसार्थम् ततोऽरत्न्यन्ते प्राच्यन्ताङ्कना-र्थम् ततश्चतुर्थभागोने(ऽरत्नौ) अंसाङ्कनार्थम् ततः सार्द्ध-ऽरत्नौ पाश इति क्रमं च पाशोऽविपर्यासेन साधनोपायः विपर्यासपक्षे तु चतुररत्निं रज्जुमुभयतः पाशौ कृत्वा प्रथमं द्वितीयारत्न्यन्ते अंसाङ्कनार्थम् ततोऽर्धारत्नौ श्रोण्य-ङ्कनार्थम् ततोऽरत्निचतुर्थे भागे आकर्षणम् अरत्न्यन्ते च प्राच्यन्ताङ्कनार्थमिति । अपरिमितपक्षानन्तरे च प्राचीप्रमाणं पुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणं च तुल्यम् पश्चात्-तिर्यक्प्रमाणं प्राचीप्रमाणं तृतीयभागेनाधिकमिति कृत्वा यजनीयम् । तत्र च प्राचीप्रमाणां रज्जुं द्विगुणां कृत्वा रज्ज्वोर्मूलात् पुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणा यत्र सूत्ररज्ज्वो-रन्तिमषष्ठभागस्तावत् आकर्षणं कर्त्तव्यमिति" । अथ खननप्रमाणे पक्षान्तरमाह "आमूलच्छेदनादोषधी-नाम्" सू० "प्राक् प्रवणादन्यत् समानम् । ओषधीनां मूलच्छेदनपर्यन्तं यावद्धोऽवाहरन्ते यावत् खन्यते वा । यस्मिन् पक्षे पि विशेषमाह" कर्क० "ओषधीनां मूला-न्युच्छेदयेत् ब्रूयात्" सू० "इदं मे वरुणस्य रज्ज्वोर्यं प्रति-ब्रूयात् । मूलानि च भूमिमध्ये कुर्वन्ति तावत् खन-न्ति तावत्खननम्" कर्क० । "आहवनीयं पुरीषं प्रा-गुद्" सू० "प्रागुदीच्यां दिशि हरेत् [अप-

गार्हपत्यात् पुरीषमानीय वेदिमध्ये प्रक्षेप्तव्यम् एतच्च पुरुषार्थम् प्रणयने कार्यादिवत् यतश्च विहृतो न भवति। निरूढपशावपि वेदिः पुरीषवत्येव कार्या वेदिपुरीषं तत्रैव तिष्ठति न ततो निष्काश्यते वचनाभावात्। जाता वेदिः नाद्भिः प्रक्षालनीया किन्तु पांशुभिरेव कार्या कर्कः। "वेदिं परिगृह्य त्रितीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति" सू० "अग्न्याधानविधिनयनानन्तरं प्रथमं वेदिमानमध्वर्युः करोति यथोक्तम् "ततोऽग्नीद्वेदिं मध्यपतितं तृणपुरीषादिकमपहृत्य वेदेरुत्तरतः परिगृह्य मार्जारितस्य तृणपुरीषादुत्करं राशिं करोति उत्कीर्यत इत्युत्करः। त्रितीयं च वेदेः प्रकृतत्वात्तदीयमेव गार्हपत्याहवनीयान्तरालं त्रितीयं च पृष्ठ्यतोऽन्तम् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षोढा पञ्चधा भागान्तुयम् त्रेधा विभज्यापरत्रितीयखण्डेन इच्छायाम्य तत्रिकाग्निं विपर्यस्योत्तरत उत्कर इत्येकः प्रकारः। अपि चान्तर त्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्वार्द्धे शङ्कुचतुष्टयं कृत्वा चोत्तरार्द्धविपर्ययोत्तरांश उत्कर इति विपर्यासेनैवम् पूर्वत्रितीयखण्डेनोत्तरत आयच्छेत् प्रथमे प्रकारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरत्रिभागोनया रज्ज्वापरार्द्धे शङ्कुचतुष्टयं कृत्वा तत्र चतुरश्रोत्तरांशे उत्कर इति द्वितीय प्रकारः। चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः सन्निहितौ हि चात्वालोत्करः पूर्वत्रितीये भवतीति" कर्क०। तत्करण प्रकारस्तत्पद्धतौ द्रष्टव्यः।

वेदिका स्त्री वेदिरिव इवार्थे कन्। मङ्गलकर्मार्थं गृह- द्वारादौ चत्वरादिकृत्तिकाकूपाकारेण निर्मिते भूखण्डे वितर्द्यौ अमरः। [हेमच०।

वेदिजा स्त्री वेद्याः होमवेदितो जायते जन-ड। द्रौपद्याम्

वेदितृ त्रि० विद-तृच् इट् च। ज्ञातरि हेमच०।

वेदिन् पु० विद-णिनि। १पण्डिते शब्दर०। २हिरण्यगर्भे च। ३ज्ञातरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वेध पु० विध-घञ्। (वेँदा) १वेधने २छिद्रकरणे (फाड़ा) "परिचिन्वनभागः स्फुकधान्येषु वेधः" इति लीला०। विवाहादौ वर्ज्ये नक्षत्रविशेषस्थितग्रहभेदकृतसंपर्के च। उपयमनप्रकरणे ज्यो०त० च दृश्यम् "वेधं यत्नेन वर्जयेत्"।

वेधक पु० विध-ण्वुल्। १कर्पूरे त्रिका०। २अम्लवेतसे ३धान्याके न० राजनि० ४वेधकर्त्तरि त्रि०।

वेधनी स्त्री विध्यतेऽनया विध-ल्युट् ङीप्। (भोमरी) १म- णिरत्नादिवेधकारके अस्त्रभेदे। अङ्कुशे च। तदर्थे

२मेथिकायां ३हस्तिकर्णवेधनास्त्रे त्रिकाण्डशेषः।

वेधमुख्य पु० ७त०। १कर्पूरे राजनि०। संज्ञायां क। २ह- रिद्रादके अमरः।

वेधस् पु० वि+धा-असुन् गुणः। १हिरण्यगर्भे ब्रह्मणि स्रष्टरि २विष्णौ अमरः। ३अर्के ४श्वेतार्कवृक्षे शब्दच०। ५पण्डिते विश्वः ६दक्षादौ प्रजापतिभेदे वह्निपु०।

वेधित त्रि० वेधो जातोऽस्य तार० इतच्। १विद्धे २छिद्रिते अमरः। [२मेथिकायां राजनि०।

वेधिनी स्त्री विध-णिनि। १जलौकायाम् (जोंक) शब्दर०।

वेन्ना स्त्री वन-न उपधाया इत्त्व। नदीभेदे "त्रिनदीं पिप्पलीं वेन्नां(वाम्) तुङ्गवेणां(णीं) महानदीम्" भा०भी०९अ०।

वेप कम्पने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वेपते अवेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ङित्। वेपथुः।

वेपथु पु० वेप-अथुच्। कम्पे अमरः।

वेपन पु० वेप-ल्युट्। कम्पने शब्दच०।

वेपस् न० वेप-असुन्। कम्पनके कम्पादिकोषः।

वेम पु० वे-मन् न आत्वम्। वापदण्डे शब्दच०। मनिन् न आत्। वेमन् पुंनपुंसके पु०न० अमरः।

वेर न० अज-रन् वीभावः। १देहे २वार्त्ताकौ ३कुङ्कुमे च शब्दरः। संज्ञायां कन्। ४कर्पूरे हारा०।

वेल चालने भ्वा०पर०सक०सेट्। वेलति अवेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [चुरा० न।

वेल कालोपदेशे च० उ० उ०सक० सेट्। वेलयति ते अविवे-

वेल न० वेल-अच्। १उपवने हेमच०। २काले समये ३मर्या- दायां ४समुद्रकूले च स्त्री "वेलाकूले विभावरी परि- क्षीणा" भट्टिः। ५होराऽभ्रके कालभेदे "चतुर्विंशति वेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते" वह्निपु०। ६चक्रपालवि- कारे ७अक्लिष्टमरणे ८रागे ९ईश्वरभोजने च मेदि० ज्योत्स्नादितत्त्वविचन्ने अमात्ये।

वेलाकूल न० ताम्रलिप्तदेशे त्रिका०। [अवेल्लीत्।

वेल्ल चालने भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेल्लति

वेल्ल पु०न०वेल्ल-अच्। १विडङ्गे अमरः। पन्। २चलने पु०

वेल्लज पु० वेल्ल-अच्-तथाभूतः सन् जायते जन-ड। म- रिचे अमरः।

वेल्लन न० वेल्ल-ल्युट्। १अश्वादेर्भूमौ लुण्ठने २काष्ठनिर्मिते पदार्थे (बेलुन) भावप्र० ३पाकादूर्वायां स्त्री राजनि०।

वेल्लन्तर पु० वेल्लं तरति तृ-अच्। वीरतरौ "वेल्लन्तरोऽथ वृत्ति वीरतरुः प्रथितः श्वेतावितावल्लिविशेषिकमोह-

पुष्पः। आत्मानीवरूपकुलयः भवितव्यायमा आत्मज-गृह्णी च सवर्देशज एव स्मृतः। वेश्मान्तरो रथी पाके तिष्ठत् व्याकपायनः। मूत्रागार शूद्रावत् पाकी योनि मूत्रानिवासिरित्" भावप्र०। [शब्दा०।

वेशहल पु० वेशं हलयति हल–अच्–पृषो०। कोविदारे

वेशि स्त्री वेश–इन्। कलायां शब्दर०।

वेशित न० वेश–भावे क्त। १प्रवेशे मेदि०। कर्त्तरि क्त। २प्रविष्टे ३कुञ्चिते च त्रि० अमरः।

वेशि(शी) स्त्री वेश–इन् वा ङीप्। कलायाम् शब्दच०। अंशादौ अनु वेशुका। (वेशठो) दृश्ये शब्दच०।

वेवी धातौ गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च प्रजनने अदा० आत्म० सेट् जक्षादि० छान्दस परस्मै०। वेवीते अवेविष्ट। अस्य कश्चिदपि गुणवृद्धी न स्तः।

वेश पु० विश–घञ्। अलङ्कारादिना कृतरूपान्तरे १नेपथ्ये च कर्णे च अमरः। २वेश्यालये ३गृहमात्रे मेदि० ४भवने च।

वेशधारिन् पु० वेशं धारयति धृ–णिनि। छलेन रूपान्तरधारिणि १कपटपणिप्रभृतौ शब्दच०। २वेशकारके नटादौ च। शब्दि०।

वेशन्त पु० विश–झच्। १क्षुद्रसरोवरे अमरः। २वह्नौ उ०।

वेशर पु० वेशं राति रा–क। अश्वतरे त्रिका०।

वेशमन् न० विश–मनिन्। गृहे अमरः।

वेशमभू स्त्री ६त०। गृहकरणयोग्ये स्थाने अमरः।

वेश्य न० विश–ण्यत् वेशाय हितं वा यत्। १वेश्यालये मेदि० २पाडायाम् (आकनादि) ३वारयोषिति च स्त्री अमरः। "पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता। तृतीये धर्षिणी ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता। वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे। तत ऊर्द्ध्वं महावेश्या सा-ऽस्पृश्या सर्वजातिषु। यो द्विजः कुलटां गच्छेद्धर्षिणीं पुंश्चलीमपि। युङ्गीं वेश्यां महावेश्यामवटोदं प्र-याति सः। शताब्दं कुलटागामी धर्षिणीगामी चतुर्गु-णम्। षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम्। युङ्गीगामी दशगुणं भवेत्तत्र न संशयः। महावेश्या-गामकश्च ततः शतगुणं भवेत्। तदेव सर्वगामी चेत्येव-माह पितामहः। तत्रैव यातनां भुङ्क्ते ब्रह्मदूतेन ता-डितः। त त्रिभिः कुलटागामी धर्षिणीगामी च यावतः। यामिकः पुंश्चलीगामी वेश्यागामी दशवत्सरम्। युङ्गी-गामी चतुर्दश ब्रह्मजन्म भारते। अंशावेश्यागामु-कश्च जायते मातृभ्रष्टकः" ब्रह्मवै०प्र०ख०३१अ०

वेष पु० विष–अच् घञ् वा। भूषणादिना १रूपान्तरकरणे २वेश्यागमनादौ च भरतः।

वेषण पु० विष–करणे ल्युट्। १कासमर्दे (कालकासुन्दे) हारा०। २धन्याकहस्ते स्त्री रत्नमा०। [वषि(व)वेष्ट न।

वेष्ट वेष्टने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वेष्टते अवेष्टिष्ट। चङि अ

वेष्ट पु० वेष्ट–घञ् अच् वा। १वेष्टने २श्रीवेष्टे राजनि० ३हरानिर्यासे च (आटा) वैद्यकम्।

वेष्टक न०वेष्ट–ण्वुल्। (पागड़ी) १उष्णीषे शब्दर०। २कुष्माण्डे राजनि०। ३प्राचीरे पु० हेमच०। ४वेष्टनकारके त्रि०।

वेष्टन न० वेष्ट–करणे ल्युट्। १कर्णशष्कुल्याम् २उष्णीषे ३मुकुटे च ४गुग्गुलौ शब्दच०। भावे ल्युट्। ५वृतौ मेदि०।

वेष्टवंश पु० वेष्ट–अच् कर्म०। (वेड़बाँश) वंशभेदे शब्दच०।

वेष्टसार पु० वेष्टस्य सारः। श्रीवेष्टे राजनि०।

वेष्टित त्रि०वेष्ट–क्त। प्राचीरादिना १आवृते अमरः। २रुद्धे ३लासके ४करणान्तरे न० मेदि०। [अवेवेष्टत्।

वेस गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेसति

वेसन न० वेस–ल्युट्। "द्राक्षयवचणकानां तु निस्तुषा यन्त्र-पेषिताः। तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम्" इत्युक्ते १चण-कादिद्विदलचूर्णे २गमने च।

वेसर पु० वेस–अरन्। अश्वतरे हेमच०।

वेसवार पु० वेसं वारयति वृ–अण्। (वाटना) पिष्टधान्या-कलवणादौ अमरः। "निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुड-घृतान्वितम्। कृष्णमरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम्" इत्युक्ते २भक्ष्यभेदे तस्य गुणाः "वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः" राजवल्लभः। अस्य वसवारं वेशवारं वा रायमुकुट आह। [अवेहिष्ट।

वेह यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः। वेहते

वेहत् स्त्री वि+हन अति नलोपः। गर्भोपघातिन्यां स्त्रि-याम् अमरः। आत्मा कमारि परमि०। गोभेदे त्रि०को०

वेहार पु०वि+हृ–घञ् पृषो०। मगधाख्याते देशभेदे [हला०

वेह्ल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। वेह्लति अवेह्लीत् चङि न

वै शोषे भ्वा०पर०अक० सेट् अनिट्। वायति अवासीत्। ओदित् निष्ठातस्य नः। वानः निर्वाणः।

वै अव्य० वा–डै। १पादपूरणे २अनुनये ३सम्बोधने अमरः।

वैकक्ष न० विशेषेण कक्षति व्याप्नोति अच्। तिर्य्यगंसाव-लम्बिनि हारभेदे हेमच०। वुन्। वैकक्षक पर्य्याय प्रा-वीताकारेण धृते माल्यभेदे अमरः।

वैकङ्कत पु॰ विकङ्कत+स्वार्थेऽण् । (बैँचि) १वृक्षभेदे । तस्येदम् अण् । २विकङ्कतसम्बन्धिनि त्रि॰ । [२पद्मभवे च ।

वैकल्पिक त्रि॰ विकल्पेन प्राप्तः तत्र भवो वा ठक् । १पक्षप्राप्ते

वैकल्य न॰ विकलस्य भावः ष्यञ् । विकलत्वे ।

वैकुण्ठ पु॰ विकुण्ठायां भवः अण् विविधा कुण्ठा माया यस्य स्वार्थेऽण् वा । १विष्णौ २इन्द्रे मेदि॰ ३सिताऽर्जके राजनि॰ "चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः । विकुण्ठायामसौ जज्ञे देवतैः सह" विष्णु पु॰ "विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिरस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रतिबध्नातीति वा वैकुण्ठः । "मया संश्लेषिताभूमिरद्भिर्व्योम्ना च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम" भा॰शान्तिप॰। विष्णु स॰ भा॰ । "कुण्ठं जड़स्य विशेषं विशिष्टञ्च करोति वा । विकुण्ठां प्रकृतिं वेदान्तवादिनो वदन्ति ताम् । गुणात्मकेन भगवान् तस्यां जातः स्वकर्मणे । परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठं विदुर्बुधाः" । ४विष्णुधामभेदे "उपरिष्टात् स्थितस्तस्मात् कोटिशः सत्यलोकतः । तस्मादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः । भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ! । तस्मात्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः" पद्मपु॰ स्व॰ ६ अ॰।

वैकृत न॰ विकृतस्य भावः अण् । १विकारे २बीभत्सरसे तदा बन्धनमांसश्रोणितादौ विकृतिर्त्त्वागतः अण् । ३विकृतितो जाते त्रि॰ "वैकृतास्तु तथा देवाः" ।

वैक्रान्त न॰ स्वार्थे अण् । मणिभेदे विक्रान्तशब्दे दृश्यम् ।

वैखरी स्त्री विशेषेण खं राति रा—क स्वार्थे अण् । अर्थबोधके कण्ठादिस्थानव्यापारजन्ये वर्णात्मके शब्दविशेषे । वर्णशब्दे ४८५॰ पृ॰ दृश्यम् ।

वैखानस पु॰ वि+खन—ड अम—असुन् कर्म॰ स्वार्थे अण् । वानप्रस्थे तापसभेदे "वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्तः" भट्टिः

वैगुण्य न॰ विगतो विरुद्धो वा गुणोऽस्य तस्य भावः ष्यञ् । यत्र यद्गुणोचितं तस्य १रूपान्तरतापादने २अप्राचीनत्वे ३असम्पन्नत्वे च । [त्साहत्वे च ।

वैचित्र्य न॰ विचित्रस्य भावः ष्यञ् । १नानारूपत्वे २चित्त-

वैजयन्त पु॰ विजयते वि+जि—झ स्वार्थे अण् । १इन्द्रप्रासादे अमरः । २इन्द्रे मेदि॰। ३गृहे शब्दच॰। ४इन्द्रध्वजे मेदि॰। ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि॰ ६पताकायाम् स्त्री अमरः । ७वैजन्तीवृक्षे च स्त्री मेदि॰ ।

वैजिक न॰ बीजेन निर्वृत्तं ठक् । १शिग्रुतैले मेदि॰। बीजाय हितम् स्वार्थे ठक् वा । २कारणे । ३आत्मनि शब्दमा॰ तस्येदं बीजादागतं वा ठञ् । ४सद्योजाताङ्कुरे मेदि॰ ५बीजसम्बन्धिनि त्रि॰ ।

वैज्ञानिक पु॰ विज्ञानाय साधु ठक् । १निपुणे अमरः । विज्ञानमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । २योगशास्त्रे ३तदध्येतरि ४तत्सम्बन्धिनि च त्रि॰ ।

वैडालव्रत न॰विड़ालस्येदम् अण् तदिव व्रतम् "यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्" इत्युक्ते प्रकाशेन धर्माचरणेन गुप्तपापाचारे ।

वैडालव्रतिक पु॰ वैडालव्रतमस्त्यस्य ठन् । छलेन धर्मचारिणि धर्मध्वजिनि मनुः। इति । वैडालव्रतिन् तत्रार्थे "कश्चना चरितं तस्य व्रतं रक्षसि गच्छति । चलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो लिङ्गमुपजीवति । स लिङ्गिनां हरेत् पापं तिर्य्यग्योनौ च जायते" । वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः । सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत्फलम्" कूर्मपु॰ ५ अ॰ ।

वैणव न॰वेणूनां फलम् अण्,तस्य न लुप् तस्येदं वा अण् । १वेणुफले वेणुयवे अमरः । २वेणुसम्बन्धिनि त्रि॰स्त्रियां ङीप् ।

वैणविक त्रि॰ वेणोर्विकारः अण् वैणवं वेणुवाद्यं शिल्पमस्य ठक् । वंशीवादके अमरः । [अमरः ।

वैणिक त्रि॰ वीणा तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । वीणावादके

वैणुक न॰ वेणोर्विकारः ठक् । १गजचालनार्थे लौहमुखे वंशदण्डे अमरः । वेणुवादनं शिल्पमस्य ठक् । २वेणुवादके त्रि॰ शब्दच॰ । [ऋषिभेदे जटा॰ ।

वैण्य न्य) पु॰ वेण(न)स्यापत्यम् यञ् । १वेणसुते पृथुनामके

वैतंसिक त्रि॰ वितंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ठक् मांसविक्रयोपजीवके व्याधे अमरः । [कुक्कुटादौ अमरः ।

वैतनिक त्रि॰ वेतनेन जीवति ठक् । वेतनोपजीवके कर्मकरे

वैतरणि(णी) स्त्री वितरणेन दानेन लङ्घ्यते अण् ङीप् वा पृषो॰ ह्रस्वः । यमद्वारस्थे नदीभेदे "नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा । उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी" प्रा॰वि॰ मत्स्यः । तस्या उत्पत्त्यादि कालिकापु॰ १८अ॰ उक्तं यथा "धर्मेश्वरोऽपि भूतेषमाद्यान्तर्हितदा । बाष्पवृष्टिं दुराधर्षामवजयाह मायया । यदा स नायकत् बाष्पान् सञ्चारयितुमर्कजः । तदा महानदी जाता बाष्पात्

जलधारके । लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः । पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे । स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः । तस्मिन् विन्ध्यसवान् याम्यान् न धर्त्तुं क्षम ईरितः । विदोर्णस्तेस्तु याम्योवैर्मध्यमध्योऽभवद्द्रुतम् । ते याम्याः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् । सागरोऽपि धृतौ तान् ययाव्य धरान्तिं । ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा याम्याः समागताः । तोयधेः प्राग्भवां वेलां स्वर्णपालाद्विभेद्य ताम् । विभिद्य वेलां ते याम्याः पुष्करद्वीपमध्यगाः । नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगाऽभवत् । जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च । अवाप्य सौम्यतां किञ्चिद् याम्यास्ते नाभिदन् क्षितिम् । तदाप्यस्त्राकुला पृथ्वी विदीर्णा स्नात चेश्वरिः । अवजपात्र तान् याम्यान् योऽपि कम्पोऽभवद्धठात् । यमेश्वरेण तं वोढुमसमर्थेन पोतकैः । क्षिप्रैर्विदारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः । विभिद्य पर्वतं यम्योर्वाप्यास्ते सागरं ययुः । वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता । अद्यापि तिष्ठत्यापगा क्षरशोतकसमाश्रया । भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम् । चक्रुर्वैतरणीं नाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् । नानायानविमानेन न द्रोण्या प्लवनेन च । तर्त्तुं शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा । दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महतापुना । सदा चोढुं गतैर्भीमैर्विक्षिपन्ति नभश्चरान् । तस्या नपारि मो ज्ञानि देश अपि भवाकरात् । यमद्वारं समाहत्य योजनद्वयविस्तृता । निम्नं वहति संपूर्णा भीषयन्ती जगत्त्रयम्” २पितृकन्याभेदे “अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः स्मृताः । अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः । तेभ्यः स्वधा, स्वधा जज्ञे मेनां वैतरणीं तथा” कूर्म्मपु० १२अ० । वितरत्यनया तॄ-करणे ल्युट् ङीप् । आसन्नमृत्युकाले दातव्यायां ३गवि च “आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् । तदभावे च गौरेका नरकोत्तारणाय वै । तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् । शक्तोऽन्योऽशक्त तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च” । पूर्ववत् हेमशृङ्गादिना सह सवत्सा चेति चकारश्रवणात् शक्तादप्यादेऽपि वैतरणीदानाचारः” शु०त०रघु० । “यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी । तां च तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम्” शु०त० ।

वैतस पु० वेतस एव स्वार्थे अण् । अम्लवेतसे जटा० ।

वैतानिक पु० वितानमर्हति ठक् । १श्रौतविधिनाऽग्निसाधने २वितानसम्बन्धिनि च “दाक्षादृहं भयोर्यं स्यात् तस्य वैतानिको विधिः” स्मृतिः । वितानशब्दे ४८९८ पृष्ठे दृश्यम् ।

वैतालिक त्रि० विविधस्तालः मङ्गलगीतादिशब्दस्तेन व्यवहरति ठञ् । मङ्गलस्तुत्यादिभिः राज्ञां प्रबोधकारके मागधादौ अमरः ।

वैतालीय पु० मात्रावृत्तभेदे । “षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः” वृ०र० ।

वैदग्ध न०स्त्री विदग्धस्य चतुरस्य भावः अण् वा स्त्रीत्वं पक्षे ङीप् । १चातुर्ये २भङ्गौ च । ष्यञ् । वैदग्ध्यमप्यत्र न० ।

वैदर्भ पु० विदर्भाणां जनपदानां राजा अण् । १विदर्भदेशाधिपे २वाक्यस्य कौटिल्ये न० “माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते” इत्युक्ते ३काव्यरचनाभेदे स्त्री सा०द० ङीप् । विदर्भे भवा अण् । ४नलराजपत्न्यां दमयन्त्याम् स्त्री ङीप् । ५अगस्त्यपत्न्यां ६श्रीकृष्णमहिषीभेदे च स्त्री हरिवं० ।

वैदल न० विदलस्य विकारः अण् । १भिक्षुकस्य भिक्षापात्रभेदे अमरः । २पिष्टकभेदे पु० शब्दच० ।

वैदिक पु० वेदं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १वेदज्ञे ब्राह्मणे वेदेषु विहितः ठक् । २वेदोक्ते कर्म्मणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् “वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः” तन्त्रम् ।

वैदुष्य न० विदुषो भावः विद्वस्+ष्यञ् शब्दा० । पाण्डित्ये ।

वैदूर्य्य न० विदूरे गिरौ भवः ष्यञ् । कृष्णपीतवर्णे विडालनेत्रतुल्य वर्णे मणिभेदे कैतरत्ने (लसुनिया) राजनि० । “मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चाक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्” राजवल्लभः । तच्छायालक्षणं यथा “एकं वेणुपलाशकोमलरुचा मायूरकण्ठत्विषा मार्जारेक्षणपिङ्गलच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधा च्छायया । यद्गात्रं गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु दोषोज्झितं वैदूर्य्यं विमलं वदन्ति सुधियः स्वच्छञ्च तच्छोभनम् । तस्य कुलक्षणं यथा “विच्छायं मृच्छिलागर्भं लघु रूक्षञ्च सक्षतम् । सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्य्यं दूरतो त्यजेत्” । तत्परीक्षा यथा । “घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्मनि । स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैदूर्य्यं जात्यमुच्यते” । राजनि० “वैदूर्य्यपुष्परागाणां कर्केतभीष्मके वदे । परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां व्यासेन कथितां द्विज ! । कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशिनिर्ह्रादकल्पाद्दितिजस्य नादात् ।

वैदूर्यमुत्पन्नमनेकवर्णं शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम्। अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः। कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत्। तस्य नादसमुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः। आभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः। तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूपप्रावृट्पयोदरवदर्शितचारुरूपाः। वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभासास्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव संबभूवुः। पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये स्थिताः। सर्वांस्तान् वर्णशोभाभिर्वैदूर्यमनुगच्छति। तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम्। चाषाग्रपत्रप्रतिमश्रियो ये न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः। गुणवान् वैदूर्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः। दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्माद् यत्नात् परीक्षेत। गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमिनिर्भिन्नाः। वैदूर्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति। लिखाभावात् काचं लघुभावाच्छिशुपालकं विद्यात्। गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फाटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन। यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम्। तदेव वैदूर्यमणेः प्रदिष्टं पलद्वयोन्मापितगौरवस्य। जात्यस्य सर्वेऽपि मणेस्तु यादृक् विजातयः सन्ति समानवर्णाः। तथापि नानाकरणानुमेयभेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः। स्नेहोपचारस्य सदा विचार्यो ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण। स्नेहप्रभेदो लघुता मृदुत्वं विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम्। कृमनाकृमणैः स्पृश्यमानाः प्रतिबद्धाः प्रतिघातक्रिया प्रयोगैः। गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः। क्रमशः समतीतवर्णमानाः प्रतिबद्धा मणिबन्धतेन यस्मात्। यदि नाम भवन्ति दोषहीना मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम्। आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ। मूल्यमेतत् समीनाम्नु न सर्वत्र महीतले। सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोड़शमाषकः। तस्य सप्ततिमो भागः संज्ञारूपं करिष्यति। माषकचतुर्थभागो मापकः पञ्चकृष्णलः। पञ्चस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्त्तितः। इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिर्णये"। गारुड़े ७१ अ०। "सितधूम्रच्छायमीषत्कृष्णच्छवि भवेत्। वैदूर्यनाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम्। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधाः। सितनीलो भवेद्विप्रः सितरक्तस्तु बाहुजः। पीतनीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः"। अथ गुणाः "स्वच्छोरत्नवनप्रभं रणोमम-तिमं हि वा। कठिनं निर्मलं व्यङ्गं वैदूर्यं देवभूषणम्। सुतारं घनमत्स्यक्तं कठिनं व्यङ्गमेव च। वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः"। "उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इतीर्य्यते। प्रमाणतोऽल्पं गुरु यद् घनमित्यभिधीयते। कलङ्कादिविहीनं तदच्छमिति कीर्त्तितम्। ब्रह्मसूत्रकनाकारसूत्रो यत्र दृश्यते। कठिनं नाम तद्रत्नं सर्वसम्पत्तिकारकम्। विशिष्टाङ्गन्तु वैदूर्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते। कर्करं कर्कशं भासः कलङ्को देह इत्यपि। एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणामुदीरिताः। शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम्। स्पर्शेऽपि यत्साप्रतीतं च कर्कशं तत्तु नामतम्। भिन्नभान्तिकरस्त्रासः स कुर्यात् कुलनाशनम्। विदग्धवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः। मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः। जयति यदि सुवर्णत्यागहीनो यदा वा बहुविधमणिहारो भूपतिर्वा यतिर्वा। तदपि धृतदोषं जात्य वैदूर्यरत्नं प्रतिहतफलरूपः पातमेत्यवश्यम्"। युक्तिकल्पतरुः।

वैदेह पु० विशेषेण देहः उपचयो यस्य स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् विदेहे भवः अण् वा। १वणिग्जने भरतः। शूद्रात् वैश्यजाते २जातिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप्। ठक्। वैदेहिकोऽपि वणिजि। विदेहानां राजा अण्। ३विदेहराजे जनके नृपे।

वैदेही स्त्री विदेहेषु मिथिलादेशेषु भवा अण्। १सीतायाम् जनकात्मजायाम् २हरिद्रायाम् ३पिप्पल्यां ४वणिक्स्त्रियाञ्च मेदि०।

वैद्य पु० विद्याऽस्त्यस्य अण्। १पण्डिते "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्" दायभा०। २भिषजि अमरः। तदुपकारके ३वासकवृक्षे च शब्दच०। वैद्योत्पत्तिश्च "वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति। वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः। ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः। तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि"। शौनक उवाच "कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्रोऽश्विनीसुतः। अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः"। सौतिरुवाच "गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः। ददर्श कामुकः कान्तः पुष्पोद्याने मनोहरे। तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः। अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः। द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे

ऋतौ बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः। सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता सदा। स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे वाहिदसङ्कटम्। विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्। सरिद्‌ बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता। पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः। नानाशिल्पञ्च मन्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः। विप्रश्च ज्योतिर्गणनात्‌ वेतनाच्च निरन्तरम्। वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि"। ब्रह्मवै॰पु॰ १० अ॰। नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा "यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम्। पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशापरान्। स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम्। धूमक्लिष्टो धूमभोजी वसेत्तत्र चतुर्युगम्। ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते। ततो नानाविधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः। ततो नानाविधाः वृक्षजातयश्च ततो नरः। भार्य्याहीनो वंशहीनः बधिरो व्याधिसंयुतः। ततो भवेत्‌ स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक्‌ ततः। ततो भवनवेदी च ब्राह्मणो गणकस्ततः। विप्रो देवलोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः"। "वाह्याकोचाहिमाहारी रथादिविक्रयी च यः। स याति मांसकुण्डञ्च वर्षैर्लक्षैस्त एव च। वसेत्‌ सकोपसा तावद्‌ तत्रैव मांसदंशितः। ततो भवेत्‌ स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु। गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः"। ब्रह्मवै॰पु॰ २८अ॰। राजवैद्यस्य लक्षणं यथा "धर्मे पारङ्गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते। अनाहार्य्यः स वैद्यः स्यात्‌ धर्मात्मा च कुलोद्गतः। प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा। राजन्‌! राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्यं पृथग्जनैः"। मात्स्ये १८९ अ॰। "चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते। स च यादृक्‌ समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान्‌ व्यवसायी प्रियंवदः। सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक्‌ प्रशस्यते"। दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः। स्वयं कृती स्वयं चिकित्साकुशलः। लघुहस्तः सिद्धहस्तः। निषिद्धवैद्यो यथा "कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः। पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि"। कर्कशः परुषवादी। स्तब्धः साभिमानः। ग्रामीणः आलापनपटुः। अथ वैद्यस्य कर्म चाह "आर्त्तस्य परित्राणं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः"। भावप्र॰ "सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल। ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे। तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी। सर्वे ते तनयाः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः। तेषां सत्योऽमृताचार्य्यः शास्त्राचार्य्याकृते कृत् यत्। अम्बष्ठ इत्यपभ्रंशतो जाति प्रवर्त्तनात्। परे सर्वेऽपि प्राप्ता वैश्याब्राह्मणपस्त्रवाः। अग्नवीनो जनुर्वेश्या यज्जाता वेदसंस्कृतेः। अम्बष्ठाख्येन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः। अत एव प्रतिकारित्वाद्भिषजस्ते प्रकीर्त्तिताः। कलौ वैद्याः पितृसुल्यास्ते तायाश्च तथा स्मृताः। द्वापरे चाभवत्‌ प्रोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः" कुलच॰। आयुर्वेदशब्दे दृश्यम्।

वैद्यक न॰ वैद्यं चिकित्सकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन्‌। आयुर्वेदे "ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्‌ दृष्ट्वा वेदान्‌ प्रजापतिः। विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः। कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः। स्वतन्त्रां संहितां तस्माद्‌ भास्करश्च चकार सः। भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्। प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः। तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च। व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि! मत्तो निशामय। धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ। नकुलः सहदेवोऽर्की च्यवनो जनको बुधः। जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः। चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्‌। धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति॥ चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः। चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः। चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ। तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः। चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम्। ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः। च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः। चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्। सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्। वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः। पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः। चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश। व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च। कथित्वा

ज्ञानमन्त्राणैरायुर्वेदप्रयोगविधिम्। ततस्तन्मथ्य दहरन् नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्। आयुर्वेदसर्वस्वं सर्वं जानासि सुन्दरि!" ब्रह्मवै० पु० १६ अ०।

वैद्यनाथ पु० देवविशेषे "करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके। अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी" मात्स्ये। "वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। तावद्वङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति" शक्तिसङ्गमतन्त्रे उप०। २भैरवविशेषे "हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः। देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जाह्नवी मम" तन्त्रचूडा०। ३शिवलिङ्गभेदे "हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः। तत्रागत्य विलक्षणः सर्पदष्टः इदाकृतः" इत्यर्धपु० ११ अ०। "झारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च। वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढे च तारकेश्वरः" इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।

वैद्यबन्धु पु० हृत०। आरग्वधवृक्षे शब्दर०।

वैद्यमातृ स्त्री वैद्यस्य मातेव। १वासके अमरः तस्य वैद्यजीविकाप्रयोजकरोगशान्तिकरत्वेन तत्पोषकत्वात् तन्मातृत्वम्।

वैद्यसिंही स्त्री वैद्यस्य सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दच०।

वैद्या स्त्री वैद्यः प्राशस्त्येनास्त्यस्याः अच्। काकोल्याम् शब्दच०।

वैध त्रि० विधित आगतः अण्। विधिप्रतिपाद्ये।

वैधहिंसा स्त्री कर्म०। वेदविहितहिंसायाम् "या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बभौ" मनुः। अत्र नियतेत्युपादानात् नित्ये सन्ध्यादौ हिंसाया अहिंसात्वं न तु काम्येऽपीति सम्प्रदायविदः। पिष्टपशुमीमांसायाम् तथैवोक्तं "कुर्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा" मनुना सङ्गे कामनायां पिष्टपशुनामेव विधानात्। विशेषतः कलौ "मांसदानं तथा श्राद्धे" "अश्वालम्भं गवालम्भम्" इति च कलिवर्ज्यप्रकरणे काम्यपशुदानादिनिषेधः। हिंसाया अनर्थसाधनत्वेऽपि वैधहिंसाया अर्थसाधनत्वम् वेद्यप्रोक्षसंस्कारभेदेन विशेषेणेति बोध्यम्। नि०त०मतभेदेन च वैधहिंसा स्वमतरूपत्वं निरूपितं यथा "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया तदितिविधिमनुपपत्तेः "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधेर्विषयान्तरपरतया वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वा सर्वापि इत्यपि वेत्यनेन तदुपदर्शितम्। यद्यपि नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैरुत्सर्गकौमुद्यामभिहितं "न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुभावाभावः इति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्येन, तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थं उपपद्यते। भट्टनये तु यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु भट्टेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो? विधेरेव स्वभावो यत् स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं "तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः" इति। नन्वेवं "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वम् "अभिचारो मूलकर्म च" इति मनुना उपपातकमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इत्यत्र वाक्यतया आततायिवधे इष्टसाधनत्वम् अनाततायिवधे तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति गुरुचरणाः"।

वैधात्र पु० विधातुरपत्यम् अण्। सनत्कुमारादौ १मुनिभेदे अमरः। २ब्राह्म्यां (थानकुनि) स्त्री राजनि०।

वैधृति पु० विगता धृतिर्यस्मात् पृषो० इकिः। विष्कम्भादिषु मध्ये १शान्तिमे योगे। सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये नानीते व्यतिपाते २वह्निभेदे तत्र वैधृतयज्ञोऽपि यथोक्तं

सु०सि० "एकायनगतौ स्यातां सूर्य्याचन्द्रमसौ यदा। तद्युते मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः"। पातशब्दे ४२८८ पृ० विस्तरो दृश्यः। व्यतीपातशब्दे १२६५ पृ० दृश्यम्। [मूर्खे अमरः।

वैधेय त्रि० विधीयतेऽसौ वि+धा–यत् ततः स्वार्थे ष्यञ्। वैधर्म्य न० विरुद्धो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। १विरुद्धधर्मत्वे २अन्यधर्मत्वे च। [अधम्यवेदनम्" इति कुमारः।

वैधव्य न० विधवाया भावः ष्यञ्। पतिविरहे "नववैधव्य-

वैनतेय पु० विनताया अपत्यं ढक्। १गरुडे अमरः २अरुणे च अरुणपु०। [हेमच०।

वैनयिक त्रि० विनये रतः ठक्। शास्त्रज्ञानादिना विनयरते

वैनायिक पु० विनायं खण्डनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। १बौद्धागमे त्रिका० उपचारात् २तदभिज्ञे त्रि०।

वैनाशिक पु० विनाशमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। सर्वेषां क्षणभङ्गुरताप्रतिपादके १बौद्धागमे २तदभिज्ञे त्रि०। विनाशाय हितम् ठक्। ३ज्योतिषोक्ते नक्षत्रचक्रस्थे जन्मनक्षत्रावधिकयोर्विंशे २नक्षत्रे ४क्षपणके ५परतन्त्रे च त्रि० ६ऊर्णनाभे पु० मेदि०।

वैनीतक पु०न०। विशेषेण नीतं नयनं तेन कायति कै–क स्वार्थे अण्। परम्परया वाहने शिविकादौ अमरः।

वैपरीत्य न० विपरीतस्य भावः ष्यञ्। १विपर्य्यये हेमच०। २वज्राशौ लतायां स्त्री राजनि०।

वैभव न० विभोर्भावः अण्। १विभुत्वे २विभूतौ।

वैभ्राज न० विभ्राज इदम् अण्। देवोद्यानभेदे त्रिका०। तच्च मेरोः पश्चिमदिक्स्थविपुलपर्वतस्थं विपुलशब्दे ४८११ पृ० दृश्यम्। [२तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमात्र पु० विमातुरपत्यम् अण्। १वैमात्रे भ्रातरि अमरः

वैमात्रेय पु० विमातुरपत्यं ढक्। १सापत्ने भ्रातरि अमरः २तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमुख्य न० विमुखस्य भावः ष्यञ्। विमुखत्वे।

वैमेय पु० वि+मि–यत् स्वार्थे अण्। विनिमये हेमच०।

वैयधिकरण्य न० व्यधिकरणस्य भावः ष्यञ्। असमानाधिकरणत्वे। [भिन्ने।

वैयाकरण त्रि० व्याकरणं वेत्त्यधीते वा अण्। व्याकरण-

वैयाघ्र पु० व्याघ्रचर्म्मणा परिवृतो रथः अण्। व्याघ्रचर्म्मपरिवृते रथे अमरः।

वैयाघ्रपद्य पु० व्याघ्रपदस्यापत्यं यञ्। गोत्रकारके मुनिभेदे "वैयाघ्रपद्यगोत्रायेति" भीष्मतर्पणमन्त्रः।

वैयात्य न० वियातस्य भावः ष्यञ्। निर्लज्जत्वे "वैयात्य मुरतेष्वपि" माघः। [शुकदेवे।

वैयासकि पु० व्यासस्यापत्यम् इञ् अकङ् च। व्यासापत्ये

वैयासिकी स्त्री व्यासेन प्रोक्ता ठञ् ङीप्। व्यासप्रणीतायां संहितायाम्।

वैर न० वीरस्य भावः अण्। विरोधे विद्वेषे अमरः। "वैरं पञ्चसमुत्थानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्। स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससापत्न्यापराधजम्"। तत्र स्त्रीकृतं कण्वचेदिपयोः। वास्तुजं कुरुपाण्डवयोः। वाग्जं द्रोणद्रुपदयोः। सापत्नं नैसर्गिकमहिनकुलयोः। अपराधजं पूजनीब्रह्मदत्तयोः।

वैरकार त्रि० वैरं करोति कृ–ट। विरोधकारके।

वैरक्त्य न० विरक्तस्य भावः ष्यञ्। विरागे।

वैरङ्गिक त्रि० विरङ्गं विरागं नित्यमर्हति ठञ्। विरागार्हे हेमच०। वैरागिक तत्रार्थे सि०कौ०।

वैरनिर्यातन न०वैरस्य वैरकृतापकारस्य निर्यातनम् निर्+यत–णिच् ल्युट्। वैरकृतापकारप्रतीकारे अमरः।

वैरप्रतीकार पु० ६त०। वैरकृतापकारस्य तत्सदृशापकारकरणेन तस्य शोधने वैरप्रतिक्रियाप्यत्र स्त्री।

वैरशुद्धि स्त्री ६त०। वैरप्रतीकारे अमरः।

वैराग्य न० विरागस्य भावः ष्यञ्। १विषयवासनाराहित्ये ऐहिकामुष्मिकविषयरागराहित्ये च।

वैराग्यस्य मोक्षहेतुत्वादि विवेकचूडामणौ दर्शितं यथा "मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु। ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम्। ततः श्रुतिस्तन्मननं सतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः। ततो विकल्पं परमेत्य विद्वानिहैव निर्वाणसुखं समृच्छति। यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम्। तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वात्मन्यवधारय। मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्म्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम्। पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्। अहं ममेति प्रथितं शरीरं मोहास्पदं स्थूलमितीर्य्यते बुधैः। नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि। परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः। मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तुः। य एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन। आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्द्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेन

नीताः । शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च पञ्चत्वमापुः स्वगुणेन बद्धाः । कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गा, नरः पञ्चभिरञ्चितः किम् ? । दोषेण तीव्रो विषयः कृष्णसर्पविषादपि । विषं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुषाप्ययम् । विषयाशा महापाशात् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात् । स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि । आपातवैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान् । आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात् । विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हतः । स गच्छति भवाम्भोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः । विषमविषयमार्गैर्गच्छतो नष्टबुद्धेः प्रतिपदमभियातो मृत्युरप्येष सिद्धिः । हितसुजनगुरूक्त्या गच्छतः स्वस्य युक्त्या प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि । मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान् विषं यथा । पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात्" ।

वैराट त्रि०विराटस्येदम् अण् । १विराटसम्बन्धिनि । वीरं द्वाटति अट-अच् स्वार्थे अण् । २इन्द्रगोपकीटे हेमच० ।

वैरातङ्क पु० वीरस्य अर्जुनस्यातङ्काय यद्वाय साधु—अण् । अर्जुनवृक्षे राजनि० । [तत्प्रकारके २वैरानुगते च ।

वैरानुबन्धिन् त्रि०वैरं विद्वेषमनुबध्नाति णिनि । १विद्वेषा

वैरिन् त्रि० वैरमस्त्यस्य इनि । शत्रौ अमरः ।

वैरूप्य न० विरूपस्य भावः ष्यञ् । १विरूपत्वे २अननुरूपत्वे ३अयथाभावे ४वस्तुनोविकारभेदे च ।

वैरोच(न)नि पु० विरोचनस्यापत्यम् शिवाद्यण् इञ् वा । १अग्निपुत्रे २सूर्यपुत्रे ३बलिराजपुत्रे दानवभेदे च ४बुद्धभेदे ५सिद्धगणे शब्दर० ।

वैलक्षण्य न०विलक्षणस्य भावः ष्यञ् । विलक्षणत्वे वैशिष्ट्ये

वैलक्ष्य न० विलक्षस्य भावः ष्यञ् । १लज्जायाम् अमरः २स्वभाववैलक्षण्ये च "वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयाम्" नैष० ।

वै(बै)वधिक त्रि० वी(बी)वधेन धान्यादिसंग्रहेण व्यवहरति ठक् । वार्त्तावहे नैगमे (टीकाणि) अमरः ।

वैवर्ण्य न० विवर्णस्य भावः ष्यञ् । विवर्णत्वे मालिन्ये ।

वैवस्वत पु०विवस्वतोऽपत्यम् तस्येदं वा अण् । १यमे अमर० २अग्नौ ३रुद्रभेदे च जटा० । ४तत्सम्बन्धिनि त्रि० "वैवस्वतकरक्रिया" इत्युद्भटः । ५दक्षिणदिशि स्त्री ङीप् । ६सप्तमे मनुभेदे "मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः । सप्तमो वर्त्तमानोऽयस्तदपत्यानि मे शृणु ! । इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते । करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान् स्मृतः । मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप ! । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः । अश्विनौ ऋभवो राजन् ! इन्द्रस्तेषां पुरन्दरः । कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रश्च गोतमः । जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः । अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् । आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् । संक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते" भाग० ८ १३अ० ।

वैवाहिक त्रि० विवाहाय हितं साधु वा ठक् । १विवाहयोग्ये "वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः" इति कुमारः । २विवाहेन सम्बद्धे कन्यापुत्रयोः श्वशुरे ३विवाहसम्बन्धिनि च त्रि० "पञ्चमे सप्तमे चापि येषां वैवाहिकी क्रिया" स्मृतिः ।

वैशम्पायन पु० व्यासशिष्ये भारतवक्तरि मुनिभेदे । स च व्यासादिष्टः जनमेजयाय भारतं श्रावितवान् यथोक्तं भा०आ०१अ० "जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः । शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके । स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनःपुनः" । स च यजुर्वेदे तस्य शिष्यः यथाह "अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् । जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च । पैलं तेषां चतुर्थञ्च पञ्चमं मां महामुनिः । ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महायशाः । यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च" कौर्मपु० ४९अ० । [पक्षे च ।

वैशस न०विशसस्य भावः स्वार्थे वा अण् । १हिंसने २हिं-

वैशाख पु० विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा यत्र मासे पुनः अण् । अनामन्त्यान्ते चैत्रतो द्वितीये १चान्द्रमासे २वृक्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ० दृश्यम् । चान्द्रवैशाखलक्षणं तु मेषस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तत्रिंशत्तिथित्वम् । मेषस्थरविके ३सौरमासे "तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्" । तन्मासस्य ४पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । विशाखा प्रयोजनमस्य अण् । ५मन्थानदण्डे पु० ६धनुर्द्धराणामवस्थानभेदे न० अमरः । [वस्त्राभिषक्ते नायकभेदे रत्न० ।

वैशिक पु०वेशे वेश्यालये उपचारात् वेश्यायां प्रसृतः ठक् ।

वैशिष्ट्य न० विशिष्टस्य भावः ष्यञ् । विशेषत्वविशेषण-

सम्बन्धिनि विशिष्टबुद्धिनिमात्मकौ १वस्त्रे २भेदे च।

वैशेषिक न० विशेषं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ्। कणादप्रणीते १शास्त्रभेदे। तदधीते अण्। २काणादशास्त्राभिज्ञे त्रि०। तस्येदम् अण्। ३काणादशास्त्रसम्बन्धिनि त्रि०। [शेषवाक्प्रहादः" शा०सू०।

वैशेष्य न० विशेषस्य भावः ष्यञ्। १वैशिष्ट्ये २भेदे च "वै-

वैश्य पुंस्त्री विशति उपभुङ्क्ते विश–क्विप् स्वार्थे ष्यञ्। वर्णभेदे ब्रह्मण ऊरुजाते जातिभेदे अमरः स्त्रियां टाप्। "विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचिः शुचिः। वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः" पद्मपु०स्व०२६अ०।

वैश्यवृत्ति स्त्री ६त०। कृषिवाणिज्यादौ "वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम्। वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून्। ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः। न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति। वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन। मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च। गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम्। बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च। मानयोगञ्च जानीयात् तुलायोगांश्च सर्वशः। सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणान्। लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम्। भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद् भाषाश्च विविधाम्नृणाम्। द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च। धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद् यत्नमुत्तमम्। दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः" मनुः। "वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः। दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः। पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवत्कर्मसंयतम्। विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत्। रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात्। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे प्रजाः। ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः। तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। षण्णामेका पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत्। लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कलाखुरे। शस्यानां सर्वबीजानि एषा सांवत्सरी भृतिः" पाद्मस्व०२६अ०।

वैश्रवण पु० विश्रवसोऽपत्यम् अण् विश्रवणादेशः। कुबेरे अमरः। [वैश्रवणावासादयोऽप्यत्र।

वैश्रवणालय पु० ६त०। १वटवृक्षे हेमच० २कुबेरपुर्याञ्च।

वैश्वदेव पु० विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयो बलिः अण्। वैश्वदेवो द्देशेन दीयमाने बलौ।

वैश्वानर पु० विश्वेषां नराणामयम् कुक्षिस्थत्वात् अण् पूर्वदीर्घः। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे। ३चेतने च विश्वानरस्यापत्यम् अण्। अग्निलोकाधिपे ४वह्नौ काशीख०।०अ०तत्कथा दृश्या। सर्वदेहाभिमानिनि ५सर्वात्मयामिनि परमेश्वरे तदुपासनप्रकारः छान्दो० ५प्र०दर्शितो यथा "एष वै र० विरात्मा वैश्वानरः" इत्युपक्रमे "तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" "तान् यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच। एते यूयं वै खल्वित्थं यथादर्शितं पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या हस्तिदर्शन इव जात्यन्धाः। यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम्। मुखादिषु वा करणेष्वत्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः। द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः। प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तत्परिमाणः प्रादेशमात्रः। शाखान्तरे तु "मूर्द्धादिश्चिबुकप्रतिष्ठः" इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति। इह तु न तथाभिप्रेतः। "तस्य ह वा एतस्यात्मनः" इत्याद्युपसंहारात्। प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिम्। सर्वात्मा च ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात्। विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः। तमेवमुपास्ते यः सोऽदनमन्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति। वैश्वानरवित् सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति। न यथाज्ञः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः"।

वैषम्य न० विषमस्य भावः ष्यञ्। विषमत्वे वैलक्षण्ये।

वैषयिक त्रि० विषयेण निर्वृत्तः ठक्। विषयनिर्वृत्ते सुखादौ

वैष्टुत न० विष्टुत्या निर्वृत्तम् अण्। १होमभस्मनि हेमच०। २विष्टुतिसाध्ये यागादौ त्रि०। [३विष्णौ च संक्षिप्तसा०।

वैष्ट्र न० विष–ष्ट्रन् निपा०। १विष्टपे उणादि० २स्वर्गे ३वायौ

वैष्णव त्रि० विष्णुर्देवताऽस्य तस्येदं वा अण् । १विष्णूपासके २विष्णुसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । ३वैष्णव्यां शक्तौ "वैष्णवी परमे चैनम्" देवीमा० । "गायत्री वैष्णवी ज्ञेया" स्मृतिः । ४विष्णुधामनि न० । विष्णुमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ५महापुराणभेदे न० विष्णुपुराणशब्दे ४९१६ पृ० दृश्यम् ।

वैसारिण पुंस्त्री० विसरति वि+सृ—णिनि स्वार्थे अण् । मत्स्ये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

वैहार्य्य त्रि० विहारं परिहासमर्हति ष्यञ् । परिहासार्हे श्यालकादौ "यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च । सहृदेषु विपातेषु तथापद्व्रतनेषु च । यदुक्तं नोक्तपूर्वं मे" भा०उ० १२अ० ।

वैहासिक पु० विहासेऽभिरतस्य करोति वा ठक् । नाटकादौ प्रसिद्धे शृङ्गाररसनायकसहचरे १विदूषके हेमच० (भाँड़) इति २ख्याते लोके च ।

वोढ्र पुंस्त्री० वा—बा० ड्र । १गोनसर्पे (बोडावाप) त्रिका० । २मत्स्यभेदे मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । सा च ३पञ्चवर्षीयायां (बुढि) मेदि० । [शब्दः ।

वोढु पु० वह-तृन् । मुनिभेदे "वोढुः पञ्चशिखस्तथा" तर्पण-

वोढृ त्रि० वह-तृच् । १वाहके २स्थानान्तरप्रापके "भागीरथी निर्झरसीकराणां वोढा" कुमारः । ३पाणिग्राहके पु० "पितृवदा वोढुरेव ते" स्मृतिः । ४भारवाहके ५मूढ़े च त्रि० शब्दच० । ६वृषभे पु० राजनि० ७सूते पु० मेदि० । [अवक्षालो कोपः । आर्द्रे त्रिका० ।

वोद त्रि० आर्द्रविकृतटकं यत्र पृ० व० उदकक्लोदादेशः

वोदाल पुंस्त्री० वोद आर्द्रः सन् अलति अल—अच् । मत्स्यभेदे (बोयाल) शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

वोरक पु० अवनतं लेखनकाले करो यस्य पृ० व० कप् अवक्षालो कोपः पृषो० वलोपः । लेखके त्रिका० । [इते त्रिका० ।

वोरट पु० वोरति रटन्ति भृङ्गा यत्र रट—अपर्थे क । कुन्द-

वोरव पु० वा—घञ् वोरं वाति वा—क । (बोरो) धान्यभेदे "वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः । मधुराम्लपाकश्च श्रीष्मिः पित्तकरो गुरुः" राजवल्लभः ।

वोल पु० वा—उलच् । गन्धरसे गन्धद्रव्यभेदे । "वोलस्तु कटुतिक्तोष्णः कषायो रक्तदोषहृत् । कफापस्मारकासघ्नः प्रदरादिविकारनुत्" राजवल्लभः । स्वार्थे क । तत्रार्थे पु० अमरः ।

वोल्लाह पुंस्त्री० श्वेतकेशरपाण्डुवर्णे अश्वे हेमच० ।

वोशि स्त्री उभयचरशब्दे १२६१२पृ० दर्शिते अग्न्याधे सूर्य्यात् द्वितीयस्थे विचन्द्रपदे । तदपेक्षया द्वादशस्थे तु वेशी ।

वौषट् अव्य० वह—डौषट् । देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः ।

व्यंशक पु० विशिष्टोंऽशोऽवयवोऽस्य । पर्वते त्रिका० ।

व्यंसक पु० विगतोंऽसः स्कन्धो यस्य कप् । १धूर्त्ते हेमच० २स्कन्धशून्ये । "मयूरव्यंसकादयश्च" पाणिनिसूत्रम् ।

व्यंसित त्रि० वि+अंस-क्त । १वञ्चिते २प्रतारिते त्रिका० ।

व्यक्त त्रि० वि+अञ्ज—क्त । १स्फुटे २प्रकाशिते मेदि० ३प्राज्ञे अमरः । ४स्थूले "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" सा० का० । ५विष्णौ पु० विष्णुस० । [साक्षिणि त्रिका० ।

व्यक्तदृष्टार्थ पु० व्यक्तं स्फुटं दृष्टोऽर्थो येन । साक्षाद्द्रष्टरि

व्यक्तरूप पु० व्यक्तानि स्थूलानि भूतान्येव रूपं यस्य । विष्णौ विष्णुस० । तस्य विराड्रूपेण सर्वभूतात्मकत्वात्तथात्वम् ।

व्यक्ति स्त्री वि+अञ्ज—क्तिन् । १प्रकाशे स्त्रिच् । २ज्ञाने हेम० । पृथगात्मताख्ये एकैकविशेषे च अमरः । अभिव्यक्तिशब्दे दृश्यम् । [विशिष्टमग्रं यस्य । ३विष्णौ पु० विष्णुस० ।

व्यग्र त्रि० विगततमग्रं यस्य । १व्याकुले २व्यासक्ते च अमरः ।

व्यङ्ग न० विगतं विकलं वा अङ्गं प्रादि कर्म० । १विकलाङ्गे विगतमङ्गं यस्य । २अङ्गहीने त्रि० ३भेके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ४क्षुद्ररोगभेदे तन्निदानादि माधवनिदाने उक्तं यथा "क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । सहसा मुखमागत्य मण्डलं विसृजत्यतः । नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्" ।

व्यङ्ग्य त्रि० वि+अञ्ज—ण्यत् । १व्यञ्जनया वृत्त्या बोध्येऽर्थे "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा० द० २प्रकाश्ये च । [विचीत् विव्याच विविचतुः व्यचाः ।

व्यच व्याजे अक० सम्बन्धे सक० तु० कु० पर० सेट् । विचति अ-

व्यजन न० वि+अज—ल्युट् न वा देशः । तालवृन्ते अमरः । "मूर्च्छादाहश्रमहरं व्यजनानिलः । तालव्यजनजो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः । वंशव्यजनजो वायुरुक्षोष्णो वातपित्तकृत् । वेत्रचामरकैकिपुच्छव्यजनोत्थस्त्रिदोषनुत् । वास्त्रव्यजनजो वायुर्ग्राहकादिविकारकः । तेष्वपि योऽसौ विज्ञेयो विद्वद्भिर्भिषजां वरैः" राजव० ।

व्यञ्जक पु० वि+अञ्ज—णिच्-ण्वुल् । १हृद्गतभावादिप्रकाशके अभिनये अमरः । २अलङ्कारादिबोधके शब्दे च सा० द० व्यञ्जनाशब्दे दृश्यम् । ३प्रकाशकमात्रे त्रि० ।

व्यञ्जन न० विशेषेणाज्यते वि+अञ्ज—ल्युट् १सूपशाकादौ

वोदनभोजनोपकरणे राजनि० । "व्यञ्जनं चावसन्न-कार्यं कृत्वा दद्यात् प्रदिशम् । कृत्वैव तेन तेनेह व्यञ्जनं मनुजनार्थवतोः । यथा यथा यथोक्तं तथा तद्दोषैर्विभावयेत्" रामाय० । वि+अन्ज–णिच्–ल्युट् । १चिह्ने २श्मश्रुणि ३अवयवे ४दिने मेदि० । ५ककारादौ वर्णमालाका-वर्णेषु चर्पलं च धरणिः "व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्" शिक्षा० । ६अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे शब्दस्य वृत्तिभेदे च युच् । टाप् । तल्लक्षणं यथा "विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च । अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा" सा० द० ।
तत्र अभिधामूला तच्छब्दे २९० पृ० दर्श्या ।
"लक्षणामूलामाह "लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् । यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया" । (गङ्गायां घोषः) इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना । एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थीं व्यञ्जनामाह "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसंनिधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" । व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यबोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा मम "कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य" । अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्" इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्" । अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति विपरीतलक्षणया वाच्यम् । तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा "उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व" । अत्र बलाकाया निःस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित् कञ्चित् प्रत्युच्यते । 'अत्रैव स्थानमिदं ...' प्रवे-

जनम् । "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादयो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् । अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ" । अत्र नैष्यति अपि तु एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्" । अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् । "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता" । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा "कालो मधुः" इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चलेत्यादि" । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते "शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः । एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता" । यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं, तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या । "अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः । शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा" । अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः" सा० द० २ प० ।

व्यञ्जित त्रि० वि+अन्ज–णिच्–क्त । १प्रकाशिते "व्यञ्जितवर्णक्रमः" कुमारः । २व्यञ्जनावृत्त्या बोधितेऽर्थे च ।

व्यडम्बक पु० वि+डवि–ण्वुल् । विशेषेण न डम्बकः । एरण्डवृक्षे अमरः । [मेदि० ।

व्यतिकर पु० वि+अति+कृ–अप् । १व्यतिषङ्गे २व्यसने च

व्यतिक्रम पु० वि+अति+क्रम–घञ् न वृद्धिः । १विपर्यये "विपाके च व्यतिक्रमः" रघु० । २नियमातिक्रमे च ।

व्यतिरिक्त त्रि० वि+अति+रिच–क्त । भिन्ने "न तदस्ति व्यतिरिक्तमात्मवत्" इति कुमारः ।

व्यतिरेक पु० वि+अति+रिच–घञ् । १विशेषेण अतिरेके २अभावे ३भिन्नत्वे अमरः ४न्या० प्रसि० (तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपे पदार्थभेदे –साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपे व्याप्तिभेदे च ।

व्यतिरेकिन् न० वि+अति+रिच–णिनि । व्याकरणे पा०

व्याप्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिवैशिष्ट्ये १अ-
नुमानभेदे "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यति-
रेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्" चिन्तामणिः। यथा पृथिवी
इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इत्यादि। व्यतिरेकिशब्दोऽस्य
यत्रैवं तत्रैवमित्यादि। २व्यतिक्रमणे च। व्यति० ङीप्।

व्यतिषक्त त्रि० वि+अति+सन्ज–क्त। १मिलिते २व्याप्ते च

व्यतिषङ्ग पु० वि+अति+सन्ज–घञ्। परस्परमेलने।

व्यति(ती)हार पु० वि+अति+हृ–घञ् वा दीर्घः। परी-
वर्त्ते हेमच०। २परस्परैककालीनक्रियाकरणे।

व्यतीत त्रि० वि+अति+इण्-क्त। अतीते "व्यतीतकालस्त्व-
हमभ्युपेतः" इति रघुः।

व्यतीपात पु० वि+अति+पत-घञ् दीर्घः। १महोत्पातभेदे
२अपमाने मेदि० विष्कम्भादिषु मध्ये ३योगभेदे ज्यो०त०
"श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके। यद्यमा रविवारेण
व्यतीपातः स उच्यते" इत्युक्ते ४तिथ्यादियोगभेदे च
यामलवचने ४२९७पृ० दर्शिते ५वर्षे त्रि० लग्ने क्रान्तिपात-
साम्ये योगविशेषरूपे ६पातभेदे
"व्यतीपातमयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा। एतद्
भयविनिर्मुक्तं वत्सरं तु वर्जयेत्" ज्यो०त० "व्यतीपा-
तानां तत्र योगविशेषाणां क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्य-
तीपातौ विष्कम्भादियोगेषु क्रान्तिसाम्याभावेन व्यतीपात-
योगोऽस्ति भेदः न पृथक्। एवाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गत
व्यतीपातश्चेति मतम्" रघु०। भविष्यपु० "चतुर्दश्यां
यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्रया। तदा पुण्यतमः कालो
देवानामपि दुर्लभः। तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या सह
कल्पान्तं वसेत्। यत्र तत्र नियतोऽपि गङ्गामरणमस्तु सः"
प्रा०त० धृतो ७तिथ्यादियोगभेदे। "निरंशं दिवसं विष्टि
व्यतीपातश्च वैधृतिम्। वैधृतं चापि शुभेष्वेव सायाह्न-
मपि वर्जयेत्। परिघस्य त्यजेदर्धं शुभकर्म ततःपरम्।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव शूलवज्रयोः। वैधृति
व्यतीपातौ च समस्तं परिवर्जयेत्"। अत्र प्रतिप्रस-
वश्च भीमपराक्रमे "न विष्कम्भो न वा गण्डो न व्य-
तीपातवैधृती। चन्द्रतारावले प्राप्ते दोषामयस्मृतं-
तथा। नवग्रहाश्चयो विधिः पञ्चमदिनं तथा। व्य-
तीपातोऽपि दुष्टश्च सर्वार्थे दुर्भिक्षे स्थितः। यदि
निर्दिष्टव्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत्। कन्यातोऽन्त-
योगेन चान्द्रेण तयोर्यथा" ज्यो० त०। [अमरः।

व्यत्यय पु० वि+अति+इण्-अच्। १अतिक्रमे २विपर्यये च

व्यत्यास पु० वि+अति+अस-घञ्। विपर्यये अमरः।

व्यथ भये चलने दुःखानुभवे च भ्वा०आत्म०सक०सेट्। व्यथते
अव्यथिष्ट मित् घटा०। व्यथयति मित् चङ् अवीव्यथत्।

व्यथा स्त्री व्यथ-भावे अङ्। १पीडायाम् २दुःखे च अमरः।

व्यध ताडने दि०पर०सक०अनिट्। विध्यति अव्यात्सीत्।
विव्याध विविधतुः। [१भेदने च।

व्यध पु० व्यध-अप्। १वेधे अमरः भावे अप्। २ताडने

व्यध्व पु० विरुद्धः अध्वा अच्समा०। कुपथे अमरः।

व्यय वधे चुरा०उभ०सक०सेट्। व्याययति-ते अविव्ययत्-त।

व्यपदेश पु०वि+अप+दिश-घञ्। १कथने २संज्ञायां त्रिका०।
३कापट्ये हेमच०। ४मुख्यव्यवहारे च।

व्यपदेशिन् त्रि० व्यपदेशवद्भावात् विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो
व्यवहारोऽस्त्यस्य इनि। मुख्यव्यवहारविषये पदार्थे
"व्यपदेशिवदेकस्मिन्" व्या० प०। व्यपदेशेन मुख्यं
गम्यते इति यति। कार्यं प्रति एकावयवत्वादेऽपि
तत् कार्यं समर्थमिति तदर्थः। [१उत्पाटने।

व्यपरोपण न० वि+अप+रुह–णिच्-ल्युट् हस्य पः। १छेदने

व्यपरोपित त्रि० वि+अप+रुह-णिच्-क्त हस्य पः। १छिन्ने
२उत्पाटिते च। [२अपाकारे ३निह्नवे च।

व्यपाकृति स्त्री वि+अप+आ+कृ–क्तिन्। १निराकरणे

व्यपाश्रय पु० वि+अप+आ+श्रि–अच्। आश्रये।

व्यपेक्षा स्त्री वि+अप+ईक्ष-अ। अपेक्षायां व्याकरणोक्ते स-
मर्थाभिधेयत्वे च।

व्यभिचार पु० वि+अभि+चर–घञ्। १निन्दिताचारे
२स्त्रियाः परपुरुषगमने ३हिंसा परद्रव्यग्रहणे व्याधादि-
प्रसिद्धे ४हेत्वदोषभेदे च।
हेत्वदोषभेदश्च अनैकान्तिकरूपः। "साधारणासाधारणानुप-
संहारित्वभेदात् च अनैकान्तिकत्वम्" चि० सू०
"आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः।
तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको भवेत्" भाषा०।
"साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः। तेन च व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धः क्रियते। असाधारणः साध्यसमा-
नाधिकरणो हेतुः। तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः
प्रतिबध्यते। सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिबन्धः साध्यासाध-
कत्वः नाम तु हेत्वदोषेति विवेकः। साध्याभावव-
त्त्व इव साध्यवत्वेन उपस्थित इत्यनन्तविशेषोप-
स्थापकत्वात् विशेषः। सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्य-
वान् पक्षः। अनुपसंहारी व्याप्त्यभावपक्षोप-

व्यभिचाराधीनसाध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयतया इत्यन्ये । अत एव परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्" चि०सू० । अचिन्तता तु साध्यवत्ताग्रहदशायां सति साध्याभावप्रकारकज्ञानजनकत्वम्" अनैकान्तिकत्वमिति वर्णितम् ।

व्यभिचारिन् पु० वि+अभि+चर–णिनि । १शृङ्गारादौ रसप्रादुर्भावाङ्गे निर्वेदादौ त्रयस्त्रिंशद्भेदे सा० द० उक्ते यथा "विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः । निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः । औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः" इति विभक्ताः कथिता यथा "तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः१ स्वावमानना । दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् । आवेगः२ सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पिण्डिताङ्गता । उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे । राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् । गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात् । इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् । दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं३ मलिनतादिकृत् । खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः४ । सम्मोहानन्दसम्भेदो मदो५ मद्योपयोगजः । अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति । अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति । अप्रतिपत्तिर्जडता६ स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र । शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता७ । तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः । मोहो८ विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः । मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् । निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः९ । जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् । स्वप्नो१० निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः । कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः । मनःक्षेपस्त्वपस्मारो११ ग्रहाद्यावेशनादिजः । भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः । गर्वो१२ मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः । अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् । शराद्यैर्मरणं१३ जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् । आलस्यं१४ श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् । निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षो१५ऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् । चेतः-सम्मीलनं निद्रा१६ श्रमक्लममदादिजा । जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारकम् । भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था१७ । व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरी । इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं१८ कालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् । चित्तसम्मोह उन्मादः१९ कामशोकभयादिभिः । अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् । परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्का२०ऽनर्थस्य तर्कणम् । वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् । सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नयनादिकृत् । स्मृतिः२१ पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते । नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः२२ । स्मेरता धृतिसन्तोषौ बहुमानश्च तद्भवाः । व्याधि२३र्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् । निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः२४ कम्पादिकारकः । धार्ष्ट्याभावो व्रीडा२५ वदनानमनादिकृद् दुराचारात् । हर्ष२६स्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः । असूया२७ऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता । दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् । उपायाभावजन्मा तु विषादः२८ सत्त्वसंक्षयः । निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् । ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः२९ । सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् । मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं३० त्वनवस्थितिः । तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः । रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानि३१र्निष्प्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत् । ध्यानं चिन्ता३२ हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् । तर्को३३ विचारः सन्देहाद्भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः । रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः । शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः । इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः" । न्यायोक्ते २व्यभिचाररूपदोषवति हेतुपदार्थे च । ३पर-पुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । "कृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्" । "सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः" इति तु मानसव्यभिचारविषयम् । "व्यभिचाराद्दृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके" याज्ञ० । तस्याः परित्यागादि हेतुमाह हारीतः

"गर्भिणीमधीवर्णां शिष्यसुतगामिनीं पापव्यसनासक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत्" । यमः "सम्प्रवृत्ता हि या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते । न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गवियोजनम्" । बृहस्पतिः "हीनम् स्त्रीभुक्ता या त्याज्या गम्यापि वा भवेत्" । विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः "ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः" । एतत् बलात्कारविषयम् उद्वा० त० ।

व्यय गतौ त्यागे अद्०चु०उभ०सक० सेट् । व्यययति ते अव्ययत् त । [व्ययित्वा पाशयितुम् (अव) ।

व्यय गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट् । व्ययति ते अव्ययीत् अ-

व्यय नाशे चु० उभ०सक० सेट् । व्याययति ते अविव्ययत् त ।

व्यय पु० वि+इण-अच् । १विगमे २धनादेस्त्यागे शब्दर० । ज्योतिषोक्ते लग्नात् ३द्वादशस्थाने च ज्यो०त० ।

व्यर्थ त्रि०विगतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य । १निष्प्रयोजने २विफले जटा० ३अर्थशून्ये च ।

व्यलीक न० वि+अल-ईकन् । १अकार्ये २वैलक्ष्ये मेदि० ३अपराधे हेमच० ४अप्रिये ५अनृते च अमरः । ६तद्वति त्रि० । ७प्रतारणायां जटा० दम्पतिविपर्यये भरतः ।

व्यवकलन न० वि+अव-कल-ल्युट् । १वियोजने हेमच० २विगमने ३हीनताप्रकाशने च "व्यवकलनमार्गेऽपि कुशला" लीला० ।

व्यवकलित त्रि० वि+अव+कल-क्त । वियोजित । [त्रिका० ।

व्यवच्छिन्न त्रि० वि+अव+छिद-क्त । १छिन्ने २विशेषिते

व्यवच्छेद पु० वि+अव+छिद-घञ् । १पृथक्करणे २विशेषकरणे ३मोचने च ४बाणमुक्तौ हेमच० ।

व्यवधा स्त्री वि+अव+धा-अङ् । व्यवधाने अमरः ।

व्यवधान न० वि+अव+धा-ल्युट् । १तिरोधाने २द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरस्याच्छादने च हेमच० । [३आच्छादके च

व्यवधायक त्रि० वि+अव+धा-ण्वुल् । १व्यवधानकर्त्तरि

व्यवधि पु० वि+अव+धा-कि । व्यवधाने शब्दच० ।

व्यवसाय पु०वि+अव+सो-घञ् । १उद्यमे "अरत्यव्यवसायबुद्धिम्" कुमारः । २व्यवसायिक्रियायाम् ३अनुष्ठाने ४अवधारणे च "व्यवसायात्मिका बुद्धिः" गीता । ५विष्णौ विष्णु स० ।

व्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् । १शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापने २शास्त्रमर्यादायाम्

व्यवस्थान न०वि+अव+स्था-ल्युट् । १व्यवस्थायाम् । अमरः । २विष्णौ पु० विष्णु स० ।

व्यवस्थित त्रि० वि+अव+स्था-क्त । विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे अवस्थिते १शास्त्रविहिते पदार्थे २अवस्थितमात्रे च ।

व्यवस्थितविभाषा स्त्री कर्म० । व्याकरणोक्ते विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषेऽवस्थितरूपे विकल्पे ।

व्यवहर्त्तृ त्रि० वि+अव+हृ-तृच् । व्यवहारकर्त्तरि ।

व्यवहार पु० वि+अव+हृ-घञ् । १अर्थविशेषसाधनाय शब्दविशेषप्रयोगे २ऋणादानादिभिरष्टादशसु विवादेषु ३आहारभोजनादौ च

विवादरूपव्यवहारलक्षणं वीर० मि० उक्तं यथा

"अथ कोऽयं व्यवहारः प्रमाणतर्कोपलक्ष्यः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः इति चेन्न वादादेरपि तत्प्रसक्तेः । जिगीषादिः प्रमाणविशेषः परिगृह्यत इति चेत् तथापि तत्प्रसक्त्यविरोधात् । अनुमानागमदृष्टिभावान् नैयायिकावर्त्तकत्वात् । अतएवाव्यविरोधेन व्यवस्थिततया कथनमित्यपि परास्तम् । प्रमाणानामभावेन स्वरूपनिरूपणानौचित्यात् कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे "व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह" इत्यादौ ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः । कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थविषयत्वात् अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदिकार्थविषयकथायामन्यत्र व्यवहारव्यपदेशः । अतएव यथावर्णं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम् । तत्र तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते । अनुमानमपि तत्र तदविरोध्येव तु प्रमाणमिष्यते । तत् तु गौणार्थेन तत्त्वनिर्णयेषु कथास्वादावत्वेनैवाङ्गीकृतमिति मिश्रमतत्वेनोपन्यस्तं जयभङ्गफलकत्वात् व्यवहारस्य पराजयादिति तच्चिरत्नम् । तस्यैकविधत्वमयुक्तम् । शङ्कितत्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात् । चैतन्निरूपणं व्यवहाराध्यायस्यादौ वितण्डात्मपरमतस्यापि । अन्यविरोधेन व्यवस्थिततया कथनमिति विप्रतिपन्नयोर्निर्णयोऽयमेव इति नाद्युक्तम् । न च पश्येद्विद्वन्नन्तः निर्णयार्थकथनतया सर्वनिबन्धृभिरनुक्तत्वात् । "स्वत्वाचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" नारदवचनम् यद्यपि व्यवहारपदान्यृणादानादीनि आह्वानेन वदति तथापि तद्व्यवहारवाच्यत्ववचनमपि व्यवहारस्वरूपसंवेद्यतया ततः प्रतीयते । तत्रास्वरूपं स्वत्वाचाराद्युपगमानामतिक्रान्तरीत्याऽन्यैरभिभूतः पुरुषो-

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदाऽऽवेदनानन्तरभाव्युत्तरव्यवहारस्य पदं विषयः। इतीति प्रतिज्ञातवाद्यादानादिलक्षणेन अष्टादशप्रकारमुपक्षिप्तमिति। एवमाप्यर्थिप्रत्यर्थिनोरर्थधर्मकस्य प्रत्यर्थिपक्षयोर्विवादस्य व्यवहार इति प्रतीयते। इदमेव च मिताक्षरायाम् अन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टम्। अन्यविरोधेनेत्युक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण असम्बन्धिवचनमपि व्यवहारः स्यात्। असम्बन्धितयेत्युक्ते एकसम्बन्धितया शाब्दिका वचनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः असम्बन्धितयेति। इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम्। न च अप्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य विरुद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्यवसानात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात्। यत्रापि द्वावपि साध्यवादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः। इदं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। अत्र वाचस्पतिनोक्तम् "प्रवृत्तसाध्ये विप्रतिपत्ते धर्मशास्त्रे न्यायविस्तरे। साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते" इति एतच्च व्यवहारविषयव्यवहारसाधकयोक्तिपरतया, माधवीयपाराशरमाधवीयादिष्वेवं व्याख्यातम् "विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रवृत्तसाध्ये धर्मशास्त्रे वस्तुनि विप्रतिपत्ते विप्लुते सतीति व्यवहारहेतवस्तः धर्मोऽर्थविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात्। तथा च नारदः "मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमकल्पयत्। धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः। नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। बृहस्पतिरपि "धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन् अहिंसकाः। लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तितः" इति। न्यायेत्यादिना व्यवहारलक्षणमुक्तम्। तत्र माधवीयव्याख्यानम्। न्यायः निर्णयफलकं वोक्तिसमाचरणं तस्य विस्तरः इदं युक्तमिदमयुक्तमिति अवयविपुरःसरो निर्णयः। तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलः साध्यस्य ऋणादानादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति। मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणं तस्य विस्तरः प्रदर्शनं तस्मिन् विषय इति। साध्यमूलेत्यादि तुल्यम्। मदनरत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकानिबन्धकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारलक्षणपरतयापि व्याख्यातम्। प्रवृत्तसाध्ये [illegible] परामर्शेन [illegible] भोक्तृपदयो यद-

चेत्यादौ इति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे वर्त्तमानः साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत्। तेनापि प्रायुक्तमेव विवादपदलक्षणमनवद्यमित्यभातीव प्रतिभाति। यत्तु सर्वं व्यवहारलक्षणपरतयाभिधरणेन व्याचक्ष्महे। विहिताननुष्ठानादिगोचरप्रवृत्तसाध्ये धर्मशास्त्रे न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रपञ्च्यतेऽस्मिन् मन्वादिप्रणीत इत्यर्थः। विप्रतिपत्ते प्रमाणापरिज्ञानतात्पर्यानवधारणादिना दुर्बोधे सति। यद्वा। धर्मे न्याय्यतेऽनेनेति धर्मशास्त्रं धर्मप्रतिपादक इति यावत्। न्यायविस्तरे प्रमाणप्रमेये श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विप्रतिपन्ने प्रयुज्यते इति साध्यमूलेत्यादि यथार्थमिति। हारीतः "स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम्। न्यायेन क्रियते यत् स व्यवहारः स उच्यते" इति। न्यायेन प्रमाणेन। एतत्रापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम्। तस्य व्युत्पत्तिर्भेदाश्च तत्र दर्शिता यथा

"निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽस्मिनेव दर्शयति। वि च कात्यायनेनोक्ता "विनानार्थेऽव शब्दो हरणं हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः" इति। अथ व्यवहारभेदानाह नारदः "सोत्तरानुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः। सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्वकः पणः" इति। यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाद्धिकमेतावद्दास्यामीति यत्र लेखनपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः। तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थोक्तं भवति। स एव स्वतःप्रकारेण निरुक्तनामभाषान्तरभेदानुद्दिश्य विभक्तवान् यथा "चतुष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च। चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः। त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा। अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च। धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम्। चतुष्पाद् व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वसाधकः। तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु। चरित्रं तु सङ्ग्रहणे राजाज्ञायां तु शासनम्। चाभ्यामुपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते। चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः। कर्त्तारं तथो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च। व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः। धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च। चतुष्कारी चाहैव चतुःकारी प्रकीर्त्तितः। कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

स्त्रियो बलात् प्रवर्त्तते । त्रियोनिः कीर्त्यते तेन मय-तद्वादलक्षणम् । द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभि-योगतः । शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् । पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विगतिः समुदाहृतः । पूर्ववाद-स्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः । भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् । राजा१ सपुरुषः सभ्याः२ शास्त्रं३ गणकलेख-कौ४ ५ । हिरण्यहुताग्नि७उदक८ष्टाङ्गः समुदाहृतः । ऋणादानं १ह्युपनिधिः२ सम्भूयोत्थानम्३एव च । दत्तस्य पुनरादानम्४अशुश्रूषाभ्युपेत्य च५ । वेतनस्यानपाकर्म६ तथैवास्वामिविक्रयः७ । विक्रीयासम्प्रदानं८ च क्रीत्वानु-शय एव च९ । समयस्यानपाकर्म१० विवादः क्षेत्रज११ स्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो१२ दायभागो१३ऽथ सा-हसः१४ । वाक्पारुष्यं१५ तथैवोक्तं दण्डपारुष्य१६मेव च । द्यूत१७प्रकीर्णके१८चैव अष्टादशपदः स्मृतः । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते" इति ।

व्यवहारपद न० ६त० । व्यवहारविषये ।

व्यवहारमातृका स्त्री व्यवहारस्य विवादनिर्णयस्य मातेव पोषकत्वात् परिच्छेदकत्वाद्वा इवार्थे कन् । व्यवहार-निर्णयार्थं प्राड्विवाकादिकार्य्ये क्रियासमुदाये

"व्यवहारान् नृपः पश्येत्" इत्युक्तो व्यवहारः सोऽय-मित्थं चतुष्पात्संपूर्णतया विवादेषु भाषाद्यनादि-रूपदर्शितो वर्णितः "तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्" इति भाषापादः प्रथमः । "श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्" इत्युत्तर-पादो द्वितीयः । "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः" इति क्रि-यापादस्तृतीयः । "तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति" इति सा-ध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् "परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत" इति । सम्प्रति प्रत्युत्तरे तु साधनानिर्देशात्प्रत्यवस्थासाध्यत्वाच्च न साध्य-सिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधाना-नन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परा-मर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वे-नानभिधानात् व्यवहर्त्तव्यत्वाभावाच्च न व्यवहारपाद-त्वमिति स्थितम् इति व्यवहारमातृका । इयं सर्वव्य-वहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुना कञ्चन व्यवहारविशेषे कञ्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह" मिता० ।

व्यवहारिक त्रि० व्यवहारः प्रयोजनतयाऽस्त्यस्य ठन् । १व्य-वहारयोग्ये लोकप्रसिद्धे घटपटादौ स्त्रियां ङीप् । २इङ्गुदवृक्षे ३लोकयात्रायां ४सम्मार्ज्जन्यां स्त्री मेदि० ।

व्यवहारिकसत्ता स्त्री कर्म० । १व्यवहारोपयिके सत्त्वे वे-दान्तकल्पिते अज्ञानभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि व्यवहारयोग्ये सत्त्वे येन घटादि व्यवह्रियते । तत्क-र्मकरणोपयोगित्वेन कल्पिते घटादेरर्थक्रियाकारित्व-लक्षणे २सत्त्वे च ।

व्यवहार्य्य त्रि० वि+अव+हृ-ण्यत् । इदमित्थमेवेत्येवंरूपेण १व्यवहारविषये येन सह भोजनादिकमेकपङ्क्तौ क्रि-यते २तथाविधे जने ।

व्यवहित त्रि० वि+अव+धा–क्त । व्यवधानवति पदार्थे ।

व्यवाय पु० वि+अव+इण–घञ् । १ग्राम्यधर्मे मैथुने अमरः । २व्यवधाने च ३तेजसि न० मेदि० । ४शुद्धौ पु० जटा० ।

व्यवायिन् त्रि० वि+अव+इण–णिनि । ग्राम्यधर्मकारके स्त्रियां ङीप् ।

व्यसन न० वि+अस–ल्युट् । १विपत्तौ २भ्रंशे कामजाते कोपजाते च स्त्रीभोगमद्यपानादौ ३दोषे ४दैवादिकृते उपद्रवे च ५पापे ६निष्फलोद्यमे मेदि० ।

"व्यसनात्स्वाद् मनुः कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु मही-पतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु । मृगया१क्षो२ दिवास्वप्नः३ परीवादः४ स्त्रियो५ मदः६ । तौर्य्यत्रिकं७।८।९ वृथाट्या१० च कामजो दशको गणः । पैशुन्यं१ साहसं२ द्रोह३ ईर्ष्या४ऽसूया५र्थदूषणम्६ । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं७।८ क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" । तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि मिलितानि त्रय । पैशु-न्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं साधोर्बन्धना-दिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या अन्यगुणास-हिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थ-दूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च" मनु०कुल्लू० ।

व्यसनार्त्त त्रि० व्यसनेनार्त्तः । १दैवाद्युपद्रवयुक्ते ।

व्यसनिन् त्रि० व्यसनमस्त्यस्य इनि । १व्यसनयुक्ते कामजा-दिमद्यपानादिरूपदोषयुक्ते २दैवाद्युपद्रुते च हेमच० ।

व्यसु त्रि० विगताः असवो यस्य । १मृते "प्रेते जातो भवेद्-व्यसुः" ज्योतिषम् ।

व्यस्त त्रि० वि+अस–क्त । १व्याकुले २व्याप्ते मेदि० ३विभक्ते च "व्यस्तत्रिसंदिग्धस्य ते" कुमारः । ४विपरीते "एतद्-व्यस्तं महाघोरम्" ति०त० । "व्यस्तविधिर्वियोगे" लीला०

५समुदितपदार्थमध्ये एकैकस्मिन् । "एते व्यस्ता समस्ता वा" विश्वामित्रः । ६समस्तभिन्ने च भावे क्त । ७व्यतिक्रान्ते त्रि०

व्याकरण पु० व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थवत्तया प्रतिपाद्यन्ते शब्दा येन वि+आ+कृ-करणे ल्युट् । वेदाङ्गे शब्दसाधुताबोधके १शास्त्रभेदे वेदान्तोक्ते नामरूपाभ्यां २जगतोविकाशने च

"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन ! समासतः । सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे । सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुपः सप्त विभक्तयः । स्वौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकात्मके । सम्बोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्मणि कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्ज्जितम् । अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् । द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता ऽन्तरान्तराविभेदतः । टाभ्यांभिस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता । येन क्रियते तत्करणं तत्कर्त्ता यः करोति सः । ङेभ्यांभ्यसश्चतुर्थी स्यात् सम्प्रदाने च कारके । यस्मै दित्सा धारयते रोचते सम्प्रदानकम् । पञ्चमी स्यात् ङसिभ्यांभ्यो ह्यपादाने च कारके । यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं यतः । ङसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्ध उच्यते । ङ्योस्सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत् । आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः । ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानकं स्मृतम् । पञ्चमी पर्य्युपाङ्योग इतरर्त्तेऽन्यदिङ्मुखे । एनयोगे द्वितीया स्यात् कर्मप्रवचनीयकैः । लक्षणवीप्स्येत्थंभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ च कीर्त्तितौ । द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्मणि । अप्राणे हि विभक्ती द्वे मन्यकर्मण्यनादरे । नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्ये तुमर्थाद्भाववाचिनः । तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे । काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि । स्वामीश्वराधिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः । निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके । स्मृत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रतियत्नके । हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्त्तरि । न कर्तृकर्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता । द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकलक्षणम् । भुवादिस्थानिको यः ध्वाङ्कारा इव वै कृताः । तिप्प्रत्ययाः प्रथमो मध्यः मिप्प्रत्याच उत्तमः । भिन्न्यत्वात् परस्मै तु पदानामात्मनेपदम् । ताञ्चातामन्तां प्रथमो मध्यस्थासाथांध्वं तथा । उत्तम इड्वहिमहौ ङितः कर्त्तरि धातुतः । नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् । मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि । भुवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः । लडीरितो वर्त्तमाने स्मेनातीते च धातुतः । भूतानद्यतने लङ् च लिङाशिषि च धातुतः । विध्यादावेवानुमतौ लिङ्विधिर्मन्त्रणे भवेत् । निमन्त्रणाधीष्ट संप्रश्न प्रार्थनेषु तथाऽऽशिषि । लिङतीते परोक्षे स्याद्यङ् लुङ्, लुट्, लृङ् भविष्यति । स्यादद्यतने लुट् च भविष्यति च धातुतः । धातोर्लृङ् क्रियातिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः । कृतास्तान्यपि वर्त्तन्ते भावे कर्मणि कर्त्तरि । तृन् प्रानच् तव्यच्छतृ शद्गीयर् क्य तृचादयः" गारुड़े २०६अ० ।

व्याकुल त्रि० वि+आ+कुल-क । रोगादिना इतिकर्त्तव्यतानिश्चयविहीने अमरः । [प्रकटीकृते ।

व्याकृत त्रि० वि+आ+कृ-क्त । १कथिते २नामरूपाभ्यां

व्याकृति स्त्री वि+आ+कृ-क्तिन् । १भक्तौ जटा० २प्रकाशने । करणे क्तिन् । ३व्याकरणे च । स व्याक्रिया तत्रार्थे "व्याक्रियाव्यङ्गनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिका०

व्याकोश(ष) त्रि० वि+आ+कुश(ष) अच् आगतः कोश(ष)त् प्रा०स०वा । १प्रफुल्ले अमरः "व्याकोषे(से)न्दीवराक्षी" इति तन्त्रम् । [हल्पे १पन्थभेदे २कथने च ।

व्याख्या स्त्री वि+आ+ख्या-अङ् । विवरणात्मके शब्दसमू-

व्याख्यात त्रि० वि+आ+ख्या-क्त । १कथिते २विवृते च ।

व्याघात त्रि० वि+आ+हन-घञ् । १अन्तराये २प्रहारे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०१पृ०दृश्यम् । ४प्रतिबन्धे "व्याघातावधिराशङ्का" कुसुमाञ्जलिः । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये १३त्रयोदशे योगे च ।

व्याघ्र पुंस्त्री० वि+आ+घ्रा-क । १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २रक्तैरण्डे ३करञ्जे च पु०मेदि० । [रुप० ।

व्याघ्रदल पु० व्याघ्रस्य पाद इव दलमस्य । एरण्डवृक्षे रु-

व्याघ्रनख न० व्याघ्रस्य नखोऽस्त्यत्र आकारे अच् । १नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः । व्याघ्रस्य नख इव दलाग्रमस्य । २स्नुहीवृक्षे शब्दच० । ३कन्दभेदे । ४नखाघाते च मेदि० हेम० । ५व्याघ्रस्य नखे ।

व्याघ्रनायक पुंस्त्री० व्याघ्रं नयति स्थानान्तरं प्रापयति पश्चात् गमनेन नी-ण्वुल् । शृगाले (फेरु) राजनि० तस्य पश्चाद्गमनेन व्याघ्रस्य स्थानान्तरप्रापकत्वेन तथात्वं स्त्रियां ङीष् ।

व्याघ्रपाद(द्) पु० व्याघ्रस्य पाद इव मूलमस्य वा अन्त्यलोपः । १विकङ्कतवृक्षे अमरः । २मुनिभेदे च ३विकङ्कटवृक्षे राजनि० । [अमरः । ६त० । ४व्याघ्रचरणे च ।

व्याघ्रपुच्छ पु० व्याघ्रस्य पुच्छमिव दलमस्य । १एरण्डवृक्षे

व्याघ्राट पुंस्त्री० व्याघ्र इवाटति अट–अच् । भरद्वाजखगे अमरः स्त्रियां ङीष् । [याम् अमरः ।

व्याघ्रादनी स्त्री व्याघ्रैरद्यते अद–ल्युट् ङीप् । शिरता-

व्याघ्रास्य पुंस्त्री० व्याघ्रस्येवास्यं यस्य । विडाले शब्दच० । स्त्रियां टाप् ।

व्याघ्री स्त्री व्याघ्रनखाकारः कण्टकोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । जातौ ङीष् । २व्याघ्रयोषिति ।

व्याज पु० वि+अज+घञ् वीभावाभावः । १कपटे वञ्चनाफले २असत्यव्यवहारे कारणान्तरेण ३प्रकृतस्य कारणान्तरत्वेनोद्भावनरूपे अपदेशे च अमरः ।

व्याजनिन्दा स्त्री ६त० । १कपटनिन्दायाम् २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम् ।

व्याजस्तुति स्त्री० ६त० । १कपटस्तुतौ २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । [अलङ्कारशब्दे ४०४पृ०दृश्यम् ।

व्याजोक्ति स्त्री ६त० । १छलेनोक्तौ २अर्थालङ्कारभेदे च

व्याड पु० वि+आ+अड–अच् । १मांसभक्षके व्याघ्रादौ पशौ २सर्पे अमरः । ३इन्द्रे शब्दच० । ४वञ्चके त्रि० रायमु० ।

व्याडायुध न० व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इवाकृतिरस्य अच् । व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः [च २मुनिभेदे त्रिका०

व्याडि पु० व्याकरणस्य संग्रहाख्यग्रन्थकारके १कोषकारके

व्यात्युक्षी स्त्री वि+अति+उक्ष–भावे व्यतिहारे णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परसेचनरूपे जलक्रीडाभेदे ।

व्यादिश पु० वि+आ+दिश–क । १विष्णौ विष्णुस० २विशेषेण चार्देशके त्रि० ।

व्याध पुंस्त्री० व्यध–ण । मृगहिंसके क्षत्रियात् शूद्रस्त्रियाम् जाते १सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । "गापितात् गोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति । क्षत्राद् बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः" ब्रह्मवै०ब्र० १०अ० । २दुष्टे त्रि० मेदि० । भावे घञ् । ३वेधने ४पीडने च ।

व्याधभीत पुंस्त्री० व्याधाद्भीतः भी–क्त । मृगे शब्दच० । स्त्रियां ङीष् । [वज्रे हेमच०।

व्याधाम पु० व्याधेन पीडनेन अमयति अम–णिच्–अण् ।

व्याधि पु० वि+आ+धा–कि । १रोगे व्याधिश्च योगान्तराय-भेदः चित्तविक्षेपशब्दे २९४१ पृ० दृश्यम् । २कुष्ठरोगे अमरः । ३कामकृते नायकयोरवस्थाभेदे सा०द० ।

व्याधिघात पु० व्याधिं हन्ति–हन–अण् । आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः । [अमरः ।

व्याधित त्रि० व्याधिर्जातोऽस्य तार० इतच् । व्याधियुक्ते

व्याधिहन्तृ पु० व्याधिं हन्ति हन–तृच् । १वाराहीकन्दे राजनि० २रोगनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

व्याधु(धू)त त्रि० वि+आ+धु-(धू)–क्त । कम्पिते शब्दर० ।

व्यान पु० वि+अन–घञ् । देहस्थे सर्वशरीरव्यापके प्राणादिमध्ये वायुभेदे "विष्वगमनवान् वायुर्व्यान इत्यभिधीयते" वेदान्तमतम् "व्यानो व्यानशनश्च सर्वव्याधिप्रकोपनः । अङ्गारजातप्रभवो ज्ञानोपादानकारणम् । स चाङ्गिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि । प्राणे गलेऽस्फिगुद्देशे तिष्ठत्येव निरन्तरम् । स्थानस्थस्यापरं चास्य गात्रनेत्र प्रकोपनः" पदार्थादर्शः ।

व्यापक त्रि० विशेषेणाप्नोति वि+आप–ण्वुल् । १अधिकदेशवृत्तौ "व्यापकत्वात् परापि स्यात्" भाषा० । न्यायोक्ते व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रतियोगिनि च २पदार्थे ३तन्त्रोक्ते यथोक्तफलन्यासभेदे पु० "अङ्गुलिव्यापकन्यासौ" तन्त्रसा० । ४आच्छादके त्रि० अमरः । [च अमरः ।

व्यापन्न त्रि०वि+आ+पद–क्त । १मृते हेमच० २विपद्युक्ते

व्यापाद पु० वि+आ+पद–घञ् । १द्रोहचिन्तने हेमच० ।

व्यापादन न०वि+आ+पद–णिच्–ल्युट् । १मारणे हेमच० २परानिष्टचिन्तने अमरः ।

व्यापार पु० वि+आ+पृ–घञ् । "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया" हर्युक्तायां १भावयितुः उत्पादनक्रियायाम् । वाच०। २व्यवसाये च ।

करणजन्ये करणजन्यक्रियाजनके ३पदार्थे यथा दात्ररूपकरणजन्यः तज्जन्यच्छेदजनकः छेद्यसंयोगादिः एवमिन्द्रियस्य व्यापारः विषयसंयोगः । "विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः" भाषा० । एवं यागादेः व्यापारः अदृष्टम् । व्यापारवत् कारणं करणमिति । "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" हरिकारिका ।

व्यापारिन् त्रि० व्यापारोऽस्त्यस्य इनि । १व्यापारवति करणादौ "न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा सिद्धिः" । २व्यवसायवति वणिग्जने पु० । [शवर्णौ पु० विष्णुस०।

व्यापिन् त्रि० वि+आप–णिनि । १व्यापके स्त्रियां ङीप् ।

व्यावृत त्रि० वि+आ+वृ–क्त । १व्यापारयुक्ते २वञ्चिते हेमच० ।

व्याप्त त्रि० वि+आप+–क्त । १पूर्णे हेमच० । २समाक्रान्ते ३ख्याते च मेदि० । ४व्यापिते ५व्याप्तियुते च "धूमेन यदि नो व्याप्तः" उदयनाचार्यः ।

व्याप्ति स्त्री वि+आप–क्तिन् । १ऐश्वर्यभेदे व्याप्यते तद्भाववति अविद्यमानत्वरूपे २पदार्थे यथा वह्नेरभाववति जलादौ धूमो नास्तीति धूमादौ वह्नेर्व्याप्तिः । "व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः । अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा० । प्रमेयत्वादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयलक्षणमुक्तम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति द्वितीयलक्षणार्थः । व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च तत्रान्वयव्याप्तिः पूर्वोक्ता । "साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद् भवेत्" भाषा० उक्ता अपरा सा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितारूपा । तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च कारणम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने च साध्याभावे हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं व्यभिचारज्ञानाभावश्च कारणम् । "व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः । द्वैविध्यन्तु भवेद् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा० । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्त्यते तत्त्वाकरे दृश्यम् । उपाधिस्तु व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्तिज्ञानविघटकतया अनुमितिविरोधी उपाधिशब्दे १३४८ पृ० दृश्यम् ।

व्याप्य त्रि० वि+आप–ण्यत् । १व्याप्ते २अल्पदेशवृत्तौ "व्याप्यत्वादपरापि च" भाषा० । ३अनुमितिसाधने लिङ्गे न० ४पावनमाले ५कुष्ठौषधौ च अमरः ।

व्याम पु० वि+अम–घञ् । तिर्यक्पार्श्वतो विस्तृतयोर्बाह्वोरन्तरालपरिमाणे हेमच० ।

व्यायत त्रि० वि+आ+यम–क्त । १दीर्घे २व्यापृते ३दृढे ४अतिशये च मेदि० । भावे–क्त । ५दैर्घ्ये ६आयामे च न० मेदि० ।

व्यायाम पु० वि+आ+यम–घञ् । १श्रमे २श्रमसाधने व्यापारे ३पौरुषे ४दुर्गसञ्चारे ५विषमे मेदि० ६मल्लानां श्रमकारके व्यापारे (कुस्ति) ७व्यामर्दनमात्रे च हेमच० ।

व्यायोग पु० वि+आ+युज–घञ् । दृश्यकाव्यभेदे सा० द० तल्लक्षणमुक्तं यथा "ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः । हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः । राजर्षिरथवा दिव्यो भवेद्धीरोद्धतश्च सः । हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः" यथा सौगन्धिकाहरणधनञ्जयविजयादि ।

व्याल पुंस्त्री० वि+आ+अड–घञ् डस्य लः । १सर्पे २हिंस्रपशौ च अमरः । स्त्रियां ङीष् । ३दुष्टगजे च मेदि० ४चित्रके व्याघ्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीष् । नृपे पु० ५मधुरेशः । ६शठे त्रि० अमरः ७धूर्त्ते त्रि० । [राजनि० ।

व्यालगन्धा स्त्री व्यालस्येव गन्धो लेशोऽस्याः । नाकुल्याम्

व्यालग्राह पु० व्यालान् सर्पान् गृह्णाति ग्रह–अण् । (साउड़े) सर्पधारिणि भरतः । णिनि । अत्रैव शब्दर० । "व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्" पु० त० काशीख० । [समङ्गायाम् राजनि० ।

व्यालजिह्वा स्त्री व्यालस्य सर्पस्य जिह्वेव पत्रमस्याः । महा-

व्यालदंष्ट्र पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य दंष्ट्रेव कण्टकमस्य । गोक्षुरे राजनि० । [लट्वोऽप्यत्र ।

व्यालनख पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य नख इव । गन्धद्रव्यभेदे व्या-

व्यालपत्रा स्त्री व्यालस्य पाद इव पत्रमस्याः । एर्वारी कर्कटीभेदे राजनि० ।

व्यालम्ब पु० विशेषेण आलम्बते वि+आ+लबि–अच् । १रक्तैरण्डे वैद्यकम् । विशेषेण २लम्बमाने त्रि० ।

व्यालायुध न० व्यालस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इव । १नखीनामकगन्धद्रव्ये मधुरेशः । २व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये पु० राजनि०

व्यावक्रोशी स्त्री वि+अव+क्रुश–णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्पराक्रोशे । [शिवाटके शब्दर० ।

व्यावर्त्त पु० विशेषेण आवर्त्तते वि+आ+वृत–अच् । ना-

व्यावहारी स्त्री वि+अव+हृ–णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परहरणे । [स्परहसने ।

व्यावहासी स्त्री वि+अव+हस–णच् स्वार्थेऽण् ङीप् । पर-

व्याहत त्रि० वि+आ+हन–क्त । १हते हेमच० २निरुद्धे च "व्याहतगतिरुद्याने" कुमारः ।

व्याहति स्त्री वि+आ+हन–क्तिन् । निवारणे ।

व्यास पु० व्यस्यति वेदान् वि+अस–घञ् । १पराशरसुते मुनिभेदे व्यासश्च नारायणस्य पञ्चकलावतारभेदः यथोक्तं

ब्रह्मवै०पु० ४अ० "व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा। मौनीभूतः स चकार त्वामेव जगदम्बिकाम्। तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः। संप्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम्। पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः। त्वां सिषेवे प्रदध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे। तदा त्वत्तोवरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह। तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार ह"। स च सम्याकाले सत्यवत्यां पराशराज्जातः कानीनशब्दे १८८१पृ०दृश्यम् वेदव्यासशब्दोक्तेषु मुनिभेदेषु च २समासादिसमार्थके विग्रहवाक्ये ४विस्तारे अमरः ५वृत्तस्य मध्यरेखायाम् "व्यासे भवन्त्यामिह ते" लीला० क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ० दृश्यम्। "यदयं वाचयेद्विप्रो स ब्रह्मन्! व्यास उच्यते" इत्युक्ते ५पुराणपाठके विप्रे च ६भागभेदे शब्दर०। [वन्ने च।

व्यासक्त त्रि० वि+आ+सन्ज–क्त। १आसक्ते तत्परे २सं-

व्यासङ्ग पु० वि+आ+सन्ज–घञ्। १कार्य्यान्तरत्यागेनैकपरत्वे २आसक्तौ च। [२मिश्रिते च।

व्यासिद्ध त्रि० वि+आ+षिध–क्त। १राजाज्ञयावरुद्धे मेदि०

व्याहत त्रि० वि+आ+हन–क्त। व्याघातयुक्ते।

व्याहार पु० वि+आ+हृ–घञ्। १वाक्ये २उक्तौ अमरः।

व्याहृति स्त्री वि+आ+हृ–क्तिन्। १उक्तौ २भूर्भुवःस्वरादिषु सप्तसु भूर्भुवःस्वरादिलोकसप्तात्मकेषु मन्त्रभेदेषु च सप्त लोकाः पुनरेताः सप्त व्याहृतय एवेति योगियाज्ञवल्क्येन प्रतिपादितम् यदाह "भूराद्याश्चैव सत्यान्ताः सप्त व्याहृतयस्तथा। लोकास्ता एव सप्तैते उपर्य्युपरि संस्थिताः"। तथा "सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः पुरा याः स्वायम्भुवा। ता एव सप्त छन्दांसि लोकाः सप्त प्रकीर्त्तिताः" यया च वासनया सप्त व्याहृतयः सप्त लोकाः सा च वासना योगियाज्ञवल्क्येनैवं निरुक्त्या विविच्य प्रतिपादिताः यदाह "भवन्ति यस्मिन् भूतानि स्थावराणि चराणि च। तस्माद्भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता। भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः। तस्मात् उपभोगाय भुवस्तस्मात् प्रकीर्त्तिता। शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्ते तानि वै यदा। आलयः सकलीनाञ्च स्वर्लोकः स उदाहृतः। अधरोत्तरलोकेभ्यो महांस्तु परिपाचितः। हृद्यं सर्वलोकानां महत्त्वेन निगद्यते। कल्पदाहप्रलीनास्तु प्राणिनस्तु पुनः पुनः। जायन्ते तु पुनः सर्गे जनस्तेन निगद्यते। सनकाद्यास्तपःसिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः। अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिंस्ततस्तपः। सत्यन्तु सप्तमो लोको ब्रह्मणस्तदनन्तरम्। सर्वेषामेव लोकानां मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा। ज्ञानकर्मसु निष्ठानां तथा सत्यस्य भाषणात्। प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः। तत्सत्यं सप्तमो लोकस्तस्मादूर्द्धं न विद्यते"। [च हेमच०।

व्युत्क्रम पु० वि+उद्+क्रम–घञ्। १क्रमवैपरीत्ये २अतिक्रमे

व्युत्थान न० वि+उद्+स्था–ल्युट्। १विरोधकरणे २स्वातन्त्र्यकरणे मेदि० ३प्रतिरोधने ४योगशास्त्रोक्ते समाध्यवस्थाप्रच्यवे हेमच० ५नृत्यभेदे शब्दच०। ६विशेषेण उत्थाने च। वि+उद्+स्था–क्तिन्। व्युत्थितिरप्यत्र स्त्री।

व्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+पद–क्तिन्। १विशेषेण उत्पत्तौ शास्त्रजन्ये शब्दार्थज्ञानादिरूपाख्ये संस्कारभेदे २शब्दानामर्थावबोधकशक्तौ च।

व्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद–क्त। १व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे तत्संस्कारयुक्ते २पुरुषे च। ३विशेषेणोत्पन्ने च।

व्युदस्त त्रि० वि+उद्+अस–क्त। निरस्ते।

व्युदास पु० वि+उद्+अस+घञ्। निराकरणे।

व्युष्ट त्रि० वि+उष–क्त वा० इडभावः। १दग्धे २पर्युषिते ३प्रभाते च ४फले ५दिवसे च न० हेमच०।

व्युष्टि स्त्री वि+उष–क्तिन्। १समृद्धौ २स्तुतौ ३फले च मेदि० व्युष्टिस्त्रिरात्रं यागभेदः युक्तरोहादि।

व्यूढ त्रि० वि+वह–क्त। १निवेशनविशेषेण स्थापिते व्यूहयुक्ते सैन्यादौ "व्यूढां द्रुपदपुत्रेण" गीता। २विन्यस्ते ३संहते अमरः "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघुः। ४पृथुले त्रि० मेदि० ५परिच्छिते ६विवाहिते च त्रि० "व्यूढा काचन कन्यका" प्रबोधचन्द्रोदयः। [कवचे अमरः।

व्यूढकङ्कट त्रि० व्यूढः परिच्छितः कङ्कटः वर्म येन। सन्नद्ध-

व्यूत त्रि० वि+वे–क्त। तन्तुभिर्ग्रथिते। [पटार्थे अमरः।

व्यूति स्त्री वि+वे–क्तिन्। १वस्त्रादिवयनकर्मणि २तद्वेतने (वानि)

व्यूह पु० वि+ऊह–घञ्। १समूहे २निर्माणे च ३सम्यक्तर्के ४देहे ५सैन्ये ६युद्धार्थं सैन्यरचितवेशनविशेषे अमरः। "समस्तस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः। स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम्। व्यूहभेदास्तु चत्वारो दण्डभोगस्तु मण्डलम्। असंहतश्च निर्द्दिष्टा नीतिसारादिसम्मताः। अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित्। तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च। मण्डलस्य सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसं-

ह्नतः" शब्दर० । शुक्रनीतिसारे तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहकृतैर्बलैः । यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरवक्त्रया । पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञकम् । सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालमथापि वा । यथादेशं कल्पयेद् वा शत्रुसेनाविभेदकम् । व्यूहरचनसङ्केतान् वाद्यभाषासमीरितान् । स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न जानीयात् तथाविधान् । नियोजयेच्च मतिमान् व्यूहान् नानाविधान् सदा । अश्वानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक् पृथक् । उच्चैः संश्रावयेद् व्यूहसङ्केतान् सैनिकान् नृपः । वामदक्षिणसंस्थो वा मध्यस्थो वाऽग्रसंस्थितः । श्रुत्वा तान् सैनिकैः कार्य्यमनुशिष्टं यथा तथा । सम्मीलनं प्रसरणं परिभ्रमणमेव च । आकुञ्चनं तथा यानं प्रयाणमपयानकम् । पर्य्यायेण च साम्मुख्यं समुत्थानञ्च लुण्ठनम् । संस्थानं चाष्टदलवच्चक्रवद्गोलतुल्यकम् । सूचीतुल्यं शकटवदर्द्धचन्द्रसमन्तु वा । पृथग्भवनमल्पाल्पैः पर्य्यायैः पङ्क्तिवेशनम् । शस्त्रास्त्रयोर्धारणञ्च सन्धानं लक्ष्यभेदनम् । मोक्षणञ्च तथाऽस्त्राणां शस्त्राणां परिघातनम् । द्राक् सन्धानं पुनः पातो ग्रहो मोक्षः पुनः पुनः । स्वगूहनं प्रतीघातः शस्त्रास्त्रपदविक्रमैः । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पङ्क्तितो गमनं ततः । तथा प्राग्भवनं चापसरणं तूपसर्जनम् । उपसृत्यास्त्रसिद्ध्यर्थमुपसृत्य विमोक्षणम् । प्राग्भूत्वा मोचयेदस्त्रं व्यूहस्थः सैनिकः सदा । आसीनः स्याद्विसृष्टास्त्रः प्राग्वा चापसरेत् पुनः । प्रागासीनं तूपसृतो दृष्ट्वा स्वास्त्रं विमोचयेत् । एकैको द्वियो वापि सङ्घशो बोधितो यथा । क्रौञ्चानां खे गतिर्यादृक् पङ्क्तितः सम्प्रजायते । तादृक् सञ्चारयेत् क्रौञ्चव्यूहं देशबलं यथा । सूक्ष्मग्रीवं मध्यपुच्छं स्थूलपक्षन्तु पङ्क्तितः । बृहत्पक्षं मध्यगलपुच्छं श्येनं मुखे तनु । चतुष्पान्मकरो दीर्घस्थूलवक्त्रद्विरोष्ठकः । सूची सूक्ष्ममुखो दीर्घसमदण्डान्तरन्ध्रयुक् । चक्रव्यूहश्चैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः । चतुर्दिक्ष्वष्टपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः । अमार्गश्चाष्टवलयी गोलकः सर्वतोमुखः । शकटः शकटाकारो व्यालो व्यालाकृतिः सदा । सैन्यमल्पं बृहद्वापि दृष्ट्वा मार्गं रणस्थलम् । व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्पयेत्" ।

व्यूहपार्ष्णि पु० ६त० । युद्धार्थमवस्थानविशेषेण स्थितसैन्यानां पश्चाद्भागे अमरः ।

व्यृद्धि स्त्री विरुद्धा ऋद्धिः । विरुद्धसम्पत्तौ तदर्थे अव्ययी० । दुर्य्यवनम् यवनानां विरुद्धसम्पत्तौ सि०कौ० ।

व्ये सूनौ स्तौ च भ्वा० उभ०सक० अनिट् यजा० । व्ययति ते अव्यासीत् अव्यास्त विव्याय विव्यतुः । ऊतः ।

व्यो अव्य० व्ये-डो । १लोके व्योकारः २बीजे च

व्योकार पु० व्यो+कृ-अण् । लौहकारके अमरः ।

व्योमकेश पु० व्योमैव केशो यस्य । शिवे महादेवे अमरः ।

व्योमकेशिन् पु० व्योमाकारः केशोऽस्त्यस्य इनि । महादेवे

व्योमचारिन् पु० व्योम्नि चरति चर-णिनि । १विहगे २देवे ३चन्द्रतारादौ च ४आकाशगामिनि त्रि० व्योमचारिपुरं शोभनगरम् ।

व्योमधूम पु० व्योम्नः धूम इव नीलत्वात् । मेघे त्रिका० ।

व्योमन् न० व्ये-मनिन् पृषो० । १आकाशे अमरः । २अभ्रके (धात) राजनि० । ३जले च ४सूर्य्याङ्गाश्रये मेदि० ।

व्योममण्डल न० व्योम मण्डलमिव । मण्डलाकारे १आकाशे । व्योम्नो मण्डलमिव । २पताकायाम् शब्दच० ।

व्योममुद्गर पु० व्योम्नोमुद्गर इव आघातहेतुत्वात् । गगनात् अकस्मादुत्थिते वायोर्निर्घाते हारा० । [अमरः ।

व्योमयान न० ७त० । आकाशगमनयोग्ये वाहने विमाने

व्योष न० वि+उष-अच् । शुण्ठीमरीचपिप्पलीरूपे त्रिकटुनि अमरः ।

व्रज गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । व्रजति अव्राजीत् । [जत् ।

व्रज संस्कारे गतौ च चु०उ०सक०सेट् । व्राजयति ते अविव्र-

व्रज पु० व्रज-सम्बर्द्धे क । १समूहे अमरः । २गोष्ठे ३पथि मेदि० मथुरासमीपस्थे देशभेदे च

मात्स्ये "व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणाम्बरम् । कुमाराख्यं महाक्षेत्रं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् । तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् । कृष्णलीलाविहारार्थसुस्थानविराजितम् । चतुरष्टचतुःक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् । अस्य प्रदक्षिणां कुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् । दानाज्जीवाप्ततो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् । यावन्न् म्रियते चेत्तु पुनर्जन्म न विद्यते । पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा मृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले । कल्पेन निर्मितास्तीर्थाः सार्द्धद्वयसहस्रकाः" । तन्मध्ये वनोपवन प्रतिवनाधिवनान्यष्टचत्वारिंशत् तानि चतुरष्टक्रोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागयोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह ।

पाद्मे "वनानि द्वादशाख्याङ्कयमुनोत्तरदक्षिणे । महावनं१ महाश्रेष्ठं वरं काम्यवनं२ शुभम् । कोकिलाख्यं तृतीयञ्च३ तुर्यं तालवनं४ तथा । पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च५ षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम्६ । नाम्ना छत्रवनं७ श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्त्तितम् । अष्टमं खदिरं८ प्रोक्तं नवमं लोहजं वनम्९ । नाम्ना भद्रवनं१० श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् । एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम्११ । नाम्ना बिल्ववनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च" । द्वादशोपवनान्याह वाराहे "आदौ ब्रह्मवनं१ नाम द्वितीयं त्वप्सरोवनम्२ । तृतीयं विह्वलं३ नाम कदम्बाख्यं४ चतुर्थकम् । नाम्ना स्वर्णवनं५ श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्त्तितम् । सुरभीवननामाद्यपि षष्ठमाह्लादवर्द्धनम् । श्रेष्ठं प्रेमवनं७ नाम सप्तमं शुभदं नृणाम् । मयूरवननामादपि चाष्टमं परिकीर्त्तितम् । मानेङ्गितवनं९ श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् । शेषशायिवनं१० श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् । एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं११ शुभोदितम् । द्वादशं परमानन्दवनं१२ सर्वार्थदायकम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च" । द्वादशप्रतिवनानि भविष्ये "आदौ रङ्कवनं१ श्रेष्ठं सुरसंज्ञाविराजितम् । वार्त्तावनं२ द्वितीयञ्च करहाटं३ तृतीयकम् । चतुर्थं काम्यनामापि४ वनं कामप्रदं नृणाम् । वनमञ्जननामापि५ पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् । नाम्ना कर्णवनं६ श्रेष्ठं षष्ठं सुप्रवरप्रदम् । कृष्णाक्षिपक्षकं७ नाम वनं सप्तमीरितम् । नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् । वनमिन्द्रवनं९ नाम नवमं कृष्णपूजितम् । शिक्षावनं१० शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् । चन्द्रावलीवनं११ श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् । नाम्ना लोहवनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् । इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे । इति द्वादशसंज्ञास्ते देयावासफलप्रदाः" । द्वादशाधिवनान्याह विष्णुपु० "मथुरा१ प्रथमं नाम राधाकुण्डं२ द्वितीयकम् । नन्दग्राम३स्तृतीयञ्च गूढ़स्थानं४ चतुर्थकम् । पञ्चमं ललिताग्रामं५ वृषभानुपुरं६ तु षट् । सप्तमं गोकुलं स्थानं७मष्टमं बलदेवकम्८ । गोवर्द्धनवनं९ श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् । वनं जावटं१० नाम दशमं परिकीर्त्तितम् । सुरम्यं वृन्दावनं११ श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्त्तितम् । सङ्केतवटकं१२ स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च । वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः । एषां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला । एषान्तु दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा । आदौ लीलां यदा पश्येद्वनयात्रां ततश्चरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् । सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः" ।

व्रजनाथ पु० ६त० । श्रीकृष्णे व्रजपालादयोऽप्यत्र । [श्रीकृष्णे

व्रजमोहन पु० व्रजान् व्रजस्थान् मोहयति मुह-णिच्-ल्यु ।

व्रजवर पु० व्रजानां तत्स्थानां वरः प्रार्थनीयः । श्रीकृष्णे ।

व्रजवल्लभ पु० ६त० । श्रीकृष्णे ।

व्रजाङ्गना स्त्री ६त० । व्रजस्य स्त्रियां गोप्याम् ।

व्रज्या स्त्री व्रज-क्यप् । १पर्य्यटने २गमने ३जिगीषोर्युद्धार्थं प्रयाणे च अमरः ।

व्रण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । व्रणति अव्राणीत् अव्रणीत् ।

व्रण अङ्गचूर्णने अद०चु०उ०सक०सेट् । व्रणयति ते अवव्रणत् त

व्रण पु०न० चु० व्रण-अच् । घाते अमरः । तत्स्वरूपनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः । दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः" । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तुद्यतः स्फुटितश्यावो व्रणो मारुतसम्भवः" । स्तब्धः अचलः । पैत्तिकमाह "तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकैः" । क्लेद आर्द्रता । दुःखं व्यथारूपम् । अवदारणं व्रणे विदारणवत् पीड़ा । श्लैष्मिकमाह "बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः" । बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेद ईषदार्द्रः । रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह "रक्तो रक्तस्रुतीरक्ताद् द्विविधः स्यात् तदन्वयः" । तदन्वयः द्विविदोषलिङ्गसम्बन्धः । शुद्धव्रणलिङ्गमाह "जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः । जिह्वातलाभः तत्सदृशोऽत्र स्वरूपार्थः तेन जिह्वावद्रक्तः । सुव्यवस्थः उच्चूनतारहितः । दुष्टव्रणलिङ्गमाह "पूतिपूयादिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः" । उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदिशब्देन स्राववेदनाविवर्णतादयः संगृह्यन्ते । संरोहितव्रणस्य लिङ्गमाह "कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां ताः क्लेदवर्जिताः । स्थिराश्च पिड़का०

वन्तो रोहन्तीति तमादिशेत्"। कपोतवर्णप्रतिमः पाण्डुधूसरः। स्थिराः विदीर्णतारहिताः। पिडकावन्तः संरोहणार्थी ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः। संरूढलिङ्गमाह "रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्"। रूढवर्त्मानं संरूढौष्ठमार्गम्। समतलं अनिम्नम्। सुखसाध्यत्वादिकमाह "त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः। धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः"। सुखे देशे मर्मरहिते। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च। "गुणैरन्यतरैर्हीनैः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः। सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः"। एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः। निरुपक्रमः अनुपक्रान्तः चिरमुपेक्षित इति यावत्। "वसामेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्। आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः"। मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः। "कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणः"। अपरिमाह "दहन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः। दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः। प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः। प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि मर्मसु। क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः। चिकित्सेन्नैव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः। मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः। सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः"। मर्मसु वायुनाभिहृदयादिषु। सुमना जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। अथागन्तुव्रणस्य निदानमाह "नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः। भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे"। नाना धारा मुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्धचन्द्रखड्गभल्लकुन्तक्षुरप्रादिभिः। नानाकृतयः बह्वाकृतयः। ता आकृतीराह "छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च। घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्"। तत्र छिन्नस्य लक्षणमाह "तिर्य्यक्छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत्। गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते"। यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्नः खड्गादिकृततिर्य्यक्छेदयुतः। ऋजुर्वापि अथवा खड्गादिकृतऋजुः व्रणः आयतः दीर्घः। आयत इति

तिर्य्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते। भिन्नमाह "शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः। यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते"। आशयः कोष्ठः। कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते। तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते। मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति। मूर्च्छा श्वासस्तृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च। विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता। लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च। हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषणाभिधीयते"। तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शक्त्यादिभिः। रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्माद्रक्तस्रावात् च्युतेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते। आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह "आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि। आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम्। पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च। अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह"। रुजा शूलम्। गौरवं पक्वाशये। अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह रक्ते नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्वभावात्। विद्धमाह "सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना। उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्"। आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्यम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा। सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणमाह। "श्यावं सशोथं पिडकायुतञ्च मुहुर्मुहुः शोणितवाहनञ्च। मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति"। मुहुर्मुहुःशोणितवाहनं यदा यदा शल्यं चलितं तदा तदा रुधिरं वहति। मृदूद्गतं उच्छ्रितमुखम्। कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह "त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा च परिहृत्य वा। कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान्"। त्वचः अस्थ्यादि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ व्रणमुखेनान्नपुरीषदर्शनञ्च। असाध्यस्य कोष्ठरक्तस्य पुरीषस्य लक्षणमाह "कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम्। शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत्"। आनद्धं आनाहवन्तम्। क्षतमाह "नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्। विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकी-

र्त्तितम्"। नातिच्छिन्नं नातिदीर्घत्वात्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरत्वात्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः विषमं प्रचलङ्गं यत् यद्व्रणलक्षणैरुपलक्षितम्। पिच्चितमाह "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। साऽस्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्"। प्रहारो मुद्गरादिना। पीडनं कपाटादिना। पृथुतां चिपिटताम्। घृष्टमाह "घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्। उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते"। घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणादिभिः। मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्म्मसु क्षतेषु सामान्यलक्षणमाह "भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च। स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः। मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत् सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव। दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्म्मसु लिङ्गमुक्तम्"। पतनं भूमौ। विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकम्। मूर्च्छनं इन्द्रियमोहः। प्रमोहो मनोमात्रमोहः। तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः दण्डापतानकादयः। रुधिरञ्च गच्छेत् मेढ्रभगगुदास्यनासेभ्यः स्रवेत्। सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः। अथ मर्म्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थ्नां विद्धानां पृथग्लक्षणमाह "इन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षतजश्च वायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् शिरासु विद्धास्वथवा क्षतासु"। इन्द्रगोपो वार्षिकोत्थितकीटविशेषः। (वीरबहुटी) इति लोके प्रसिद्धः। प्रभूतं बहु। रोगान् शिरोऽभितापान्ध्यतापक्षकादीन्। विद्धासु शरादिना। क्षतासु खड्गादिना। "कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजा च। चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति"। कौब्ज्यं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता। तुमुला महती"। "शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्व्वत एव शोफः। क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सन्धिकर्म्मोपरमश्च लिङ्गम्"। सर्व्वत एव शोफः सर्व्वसन्धीन् व्याप्य शोफः। उपरमः नाशः। "घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्व्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम्। भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं वदन्ति"। सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु। विदितार्थसूत्रैः ज्ञातशास्त्रतत्त्वः। अथ मर्म्मशिरादिविद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय सर्व्वशिरादीनां विद्धानां पुनर्लिङ्गान्यतिदेशेनाह "यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्म्मस्वपि ताडितेषु"। यथास्वं शिरादीनां विद्धानाम् एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च। मर्म्मस्विव शिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु विभावयेत् जानीयात्। सर्व्वत्र व्रणानामुपद्रवानाह "विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः। मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः। कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः। षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः"। अग्निदग्धस्य निदानमाह "तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षप्रभेदतः। स्नेहस्तत्र तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते"। अग्निदग्धं चतुर्विधमाह "अग्निदग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च। सम्यग्दग्धं तथातिदग्धञ्च परिकीर्त्तितम्"। तेषां लक्षणमाह "यद्विवर्णं मतिप्लुष्टं तत्प्लुष्टमभिधीयते। तीव्रदाहो व्यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि। चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम्। तालवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम्। सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः। त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्यादतिशेषो वपुषस्तथा। शिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम्। अत्यर्थं वेदनादाहो ज्वरस्तृष्णा च मूर्च्छया सह। स्याद्व्रणस्तु चिराद्रोहेत् रूढो याति विवर्णताम्"। दुष्टव्रणनाडीव्रणशब्दयोस्तद्भेदौ दृश्यौ। व्रणशब्दनिरुक्तिः सुश्रुते उक्ता यथा "वृणोति यस्माद्रूढोऽपि व्रणवस्तुं न नश्यति। आदेहधारणात्तस्मात् व्रण इत्युच्यते बुधैः"। सुश्रुतोक्ता विशेषाः द्विव्रणशब्दे व्रणास्रावशब्दे च द्रष्टव्याः।

व्रणकृत् पु० व्रणं करोति कृ–क्विप्। १भल्लातके रत्नमा०। २व्रणकारके त्रि०। [२व्रणघातके त्रि०।

व्रणद्विष् पु० व्रणं द्वेष्टि द्विष–क्विप्। १माञ्जपयष्टिकायाम्

व्रणशोथ पु० ६त०। व्रणस्य स्फीतताकारके रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

"पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः" शोथलक्षणैः पूर्व्वोक्तैः। विशिष्टं रूपमाह "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिरस्थिरम्। कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवौ"। अपक्वस्य व्रणशोथस्य लक्षणमाह "मन्दोष्णताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता। मन्दवेदनता चाऽपि शोथस्यामस्य लक्षणम्"। तत्र पच्यमानस्य लक्षणमाह "द-

द्यते दहनेनेव क्षारेणेव प्रपच्यते। पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा। भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते। पीड्यते पाणिनेवान्तःसूचीभिरिव तुद्यते। सशोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते। आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत्। न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत्। ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम्"। छिद्यते द्विधा क्रियत इव। भिद्यते विदार्य्यत इव। सशोषदाहः। शोथः पार्श्वस्याग्निनेव सन्तापः ताभ्यां युक्तः आततः त्वक्सङ्कोचराहितः वस्तिर्म्मात्राशयचर्म्मपुटो वा। पक्वस्य लक्षणमाह "वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः। प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः। उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम्। बस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते। पूयस्य पीडयेदेकमन्तमन्ते च पीडिते। बुभुक्षा व्रणशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम्"। वेदनोपशमः दाहादिदुःखोपशमः। अल्पलोहित इत्यन्वयः। न चोन्नतः पच्यमानापेक्षया। उपद्रवाणां ज्वरादीनाम्। निम्नता स्वरूपतोऽङ्गुलिपीडनाद्वा अवनतत्वम्। स्फुटनम् किञ्चिद्विदारणम्। बस्ताविवेत्यादि शोथेऽङ्गुलीपीडिते सति अङ्गुलिपीडितदेशादन्यदेशे अम्बुसञ्चारः किञ्चित्। बस्तौ चर्म्मपुटके। एवम् अन्यैकदेशे पीडिते एकमन्तमपरमन्तमापूर्य्य पीडयति। एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह "नर्तेऽनिलाद्रुक् विना न पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः। तस्माद्धि सर्वं परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः"। पचन्ति पाकं प्रापयन्ति। एवशब्दोऽत्रार्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात्। पाके मतान्तरमाह "कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य। पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः"। वशे कृत्वा हीनीकृत्य शोणितं रक्तं पूर्व्वत्र कफात् पूयोऽत्र शोणितात् पूय इति भेदः। गम्भीरपाके शोथे पाकलक्षणान्तरमाह सुश्रुतः "कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक्। पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथशीतता। त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्"। कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमसृक् पाकमेति तत्र कथं पाकज्ञानमित्याह तत्र ततः कारणात् पक्वलिङ्गं स्पष्टम्। यतः पच्यमानावस्थान्तर्गतरागदाहव्यथाघनान्तरे शोथ-शीतादयो भवन्ति। घनस्पर्शत्वं स्पर्शे कठिनायुतत्वम्। अनिर्हृतस्य पूयस्य दोषमाह "कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वातेरितः सन्दहति प्रसह्य। तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतस्तु मांसं शिराः स्नायुमपीह खादेत्"। कक्षं तृणवनम्। शोथस्यामपक्वत्वपक्वत्वज्ञाने भिषजां गुणदोषावाह "आमं विदह्यमानञ्च सम्यक्पक्वञ्च यो भिषक्। जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः"। विदह्यमानं विपच्यमानम्। तस्करवृत्तयः तेषां तस्कराणामिव द्रव्यलाभमात्रप्रयोजनं भवति। न तु धर्म्मयशोमैत्रीलाभः "यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते। श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ"।

व्रणास्राव पु० ६त०। सुश्रुतोक्ते व्रणस्य पूयादिक्षरणे। तद्विधानं च तत्रोक्तं यथा

"अथातो व्रणास्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। त्वङ्मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्माणीत्यष्टौ व्रणवस्तूनि। अत्र सर्वव्रणसन्निवेशः। तत्राद्येकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी व्रणः सूपचरः शेषाः स्वयमवदीर्णा वा दुरुपचाराः। तत्रायतचतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः। शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति। सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिरुपक्रान्ताः। अनात्मवतामज्ञैरुपक्रान्ताः प्रवृद्धत्वाद्दोषाणाम्। तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरुत्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांसशिरास्नाय्वादिप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयास्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्गोऽमनोज्ञदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोथपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितास्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि। तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत। अत ऊर्द्ध्वं सर्वास्रावान् वक्ष्यामः। तत्र हतासु छिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः किञ्चिद्विस्रः पीतावभासश्च। मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च। शिरागतः सद्यश्छिन्नासु शिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्यावस्रावश्च तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च। स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्च। अस्थिगतोऽस्थ्न्यभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते वा दोषाव-

च्छिन्नत्वादस्थिनिःसारं शुक्तिधौतमिवाभाति। आशया- श्रयात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च। सन्धिगतश्च पीड्यमानो न प्रवर्त्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनम- नप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति। आशयाश्रयात्र पि- च्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मिश्रश्च। कोष्ठगतोऽ- सृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति। मर्मगतस्त्वगादिस्थवद्- व्याख्यायते। तत्र त्वगादिगतानामाशयानां यथाक्रमं पारुष्यश्यावावस्थायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोद- कसन्निभत्वानि मारुताद्भवन्ति। पित्ताद्गोमेदोगोमूत्रभस्म- शङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि। पित्तवद्रक्ताद- तिविस्रत्वञ्च। कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारि- केलोदकवराहवसासन्निभत्वानि। सन्निपातान्नारि- केलोदकैर्वारुकरसकाञ्जिकमस्त्वारग्वधोदकप्रियङ्गुफलवत- न्तुदयूवर्णत्वानीति। "शोणी चात्र भवतः। पक्वा- शयादसृक्स्रावस्तु पुलाकोदकसन्निभः। क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयाद्भवन्। आमाशयात्कलायाम्भोनि- भश्च त्रिकसन्धिजः। स्रावानेतान् परीक्षादौ ततः कर्म्माचरेद्भिषक्"। अत ऊर्द्ध्वं व्रणवेदना वक्ष्यामः। तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपचुमुचुमायन- निर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधसूच- विद्धवदविकिरणपूरणस्तम्भनसुप्तत्वाकुञ्चनाङ्कुशिकाः स- म्भवन्ति। अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मु- हुर्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात्। ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्ण- मिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्। पित्तवद्रक्तज- मपि जानीयात्। कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्प- वेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्। यत्र सर्वासां वेदनानां समुत्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति। अत ऊर्द्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः। भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य। नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिल इति रक्तपित्तज- योः। श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लैष्मिकस्य। सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिकश्च इति। भवति चात्र "न वेदना व्रणेषूक्ता वेदनावर्णसंश्रयः। सर्वशोफविकारेषु व्रणवल्लक्षयेद्भिषक्"।

व्रणहृ पु० व्रणं हन्ति हन–ड। १एरण्डवृक्षे २शङ्खाम्- चो शब्दच०।

व्रणारि पु० व्रणमरातिः अर–इन्। १बोले गन्धरसे २अग- स्तिवृक्षे च राजनि०।

व्रत न० व्रज–घ जस्य तः। १भक्षणभेदे पयोव्रतादि० २पुण्य- साधने उपवासादिनियमभेदे च।

व्रतञ्च सम्यक्सङ्कल्पजनितानुष्ठेयक्रियाविशेषरूपं तच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपं तत्र पूजाविशेषभोजनपूजादिकं प्र- वृत्तिरूपम् उपवासादिकञ्च निवृत्तिरूपं तच्च नित्यं नैमि- त्तिकं काम्यञ्च। नित्यमेकादश्यादिव्रतम् नैमित्तिकं चान्द्रायणादिव्रतं काम्यं तत्तत्फलाय यथाविधिरूपं "व्रतञ्च समाधनं कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण सदा- वीर! काम्यं कामान्वितेन च" भविष्यपु०। सम्यक् प्रथम- कल्पादिना संपादनं यथाविहितं साधनं यस्य। अधि- कारिणा वर्णिना वर्णवैश्च विदुषा चेत्यर्थः। तत्र व्रता- रम्भकालः हेमा०व्र० दर्शितो यथा

अथ व्रतारम्भकालः। तत्र गार्ग्यः "उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक्। सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भे च समापने" इति। एतद्व्यतिरिक्ताया- मखण्डायां प्रारम्भमाह बृहस्पतिः "अखण्डव्यापि- मार्त्तण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः। व्रतप्रारम्भणं तस्या- मनष्टगुरुशुक्रयुजिति"। तिथितत्त्वधृतगुरुशुक्रयुक् धन- ञ्जितगुरुशुक्रयुता तथा व्रतारम्भणीयमित्यर्थः, इद- मुपलक्षणम्। गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्द्धक्येऽपि व्रतारम्भ- णीयमित्यर्थः। तथा च स्मृतिसारे "अन्या- धानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्ग- चूडाकरणमेखलाः। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विव- र्जयेत्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तङ्गते गुरौ। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्" इति। काश्यो- ऽपि "नामाद्यप्रायणञ्चोर्द्धं विवाहं मौञ्जिबन्धनम्। नित्य- व्रतं यात्रकमपि काम्यं ह्रषविवर्जनम्। अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे। उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" इति। स्मृतिः "नीचस्थे वक्र- संस्थे अतिचरगमने बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतचरणविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा। मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्याः सद्भिः प्रय- त्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च" इति। नी- चवक्रयोस्तु ज्योतिःशास्त्रे "छागादिवृषमृगाङ्गनाकर्काः मीनतुलाः। सूर्यादीनामुच्चान्यस्मात् सप्तमं नीचम्" इति। कर्कटस्थानात् सप्तमं नीचमित्यर्थः। तथा च

नीपस्थे गुरौ भवन्ति ते दग्धकं । शौनकः "पूर्वोत्तार-
विवाहयागमनं चौराद्यकर्णवेध विद्यादेवविलो-
कनोपनयनं दीक्षापरीक्षा व्रतम् । स्नानं तीर्थगमनं दर्श
पुरश्चरणादानप्रतिष्ठापनम् । सिंहस्थे विबुधार्चिते च
सुमहत् कर्तुं सदा त्यज्यते" । अथाथयनस्य अस्तञ्च
विशाले "रविशाविभिरङ्गयोर्ना पक्षाणामस्तं यस्ते ।
ततोऽर्वाक् वार्द्धकं विद्याद्वयं बाल्यं प्रकीर्तितम्" इति ।
एतयोरवधिः ज्योतिःशास्त्रेऽनेकविधोदर्शितः "बाल्यः
शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकञ्चैव वृद्धः पश्चादभ्युदितश्च-
तुर्हितः पञ्चमोऽह्नः क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि
सदा पक्षमध्ये: शिशू तौ वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकसा-
धरैः सप्तरात्रम्" इति । एतेषां पक्षाणां व्यवस्था देशा-
चारविकल्पा वापद्विषया वा । तथा च भावांः "शुक्रो
गुरुः प्राक्परात् चैव बालो विन्ध्ये दशाहमिषु सप्त-
रात्रम् । वङ्गेषु हुणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे
त्रिदिनं वदन्ति" इति । वराहमिहिरोऽपि "बहवो
दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि च । व्याख्याख्यात-
विशः ज्ञेया देशभेदादुतापदि" इति ।
व्रतानां कालमाद्यभेदस्तत्र दर्शितो यथा
वराहपुराणे "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्-
मषम् । एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि व्रतधारिणाम् ।
एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत् । तत्सर्वं का-
यिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा" । उपवासोऽनादिहो-
रात्राभोजनम्, व्यादिवस्त्वद्वाचितादि । तथा "कि-
ञ्चिद् व्रत वा क्रियते पूज्यते यत् त्रिलोचन ! । विमे-
ध्योदीयते सर्वमेतज्जन्मान्तरोः फलम्" ।
व्रतभेदफलादिकं तत्रोक्तं यथा गरुडपुराणे
"तपोगतिर्हि भूतानां तप एव परायणम् । तपसा
विजिता लोकास्तपसा निर्वृतिः सताम् । तपसा भूत-
वाद्भाज्ञो निर्वाणं परमङ्गताः । तपसा परमायुश्च
प्राप्तिं चापि तथाश्नुयात् । तपसा विन्दते लोकानवि-
ज्ञानपि पूरुषः । तपसा परमाप्नोति निर्वाणमपि मा-
नवः । तपसा चैहिकीं सिद्धिं विदुषायपि विन्दति ।
वसन्तो च सुतादीन्तु तपसा नान्यजातयः । व्याचस्य धन-
स्यायुष्पचन्तरा भुवि । व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्ता-
पनन्तपः । कथितञ्च द्विधा तिर्कङ्रवसिद्धसा मिषि ।
धनहीरांस्य प्रोक्तं महापातकनाशकम् । एकभक्तेन
नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन भैक्ष्येण मादृशाः
प्रकीर्तितः" । कूर्मपुराणे "व्रतोपवासनियमैर्होमब्राह्मण-
तर्पणैः । आराधय महायोगमीशिनां प्रणिदध्य-
तम्" । मत्स्यपुराणे भविष्या वैश्याः शूद्राश्च द्विजोत्तम !
यद्यदम्ति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः । व्रतोपवास-
नियमैर्होमैः स्वाध्यायतर्पणैः । तेषां वै रुद्रसायुज्य
सामीप्यञ्चातिदुर्लभम् । सलोकता च सारूप्यं जायते
तत्प्रसादतः" । गरुडपुराणे "धुन्धुमारस्तु राजर्षिर्मे
पुत्रकं पुरा । दानेन नियमैश्चैव तपसा च व्रतेन च ।
सगरो नाम राजर्षिर्दिक्षु सर्वासु विश्रुतः । पुत्रार्थाय
व्रत प्राप्तं तेन राज्ञा महात्मना । तथा दशरथो राजा
व्रतेषु निरतः सदा । यज्ञदानतपोयोगैः सन्तुष्टः प्रक-
र्षितमः । यस्य पुत्रत्वमापेदे तत्र राज्ञो महात्मनः । ज-
नको नाम राजर्षिस्तपोव्रतनिधिः स्वयम् । ऐश्वर्यम-
तुलं प्राप्य योगिनां गतिमाप्तवान् । एवमेव महाराज !
राजानो ब्राह्मणास्तथा । ऐश्वर्यमतुलं प्राप्नुवन्ति वै
व्रतसेवनात् । अतः कुरुष्व सततं तपःश्रवणमाचरन् ।
व्रतोपवासनिरतस्त्वोपानि स्वपसत्तम !" । तथा "विनि-
यम्येन्द्रियाणां कुर्वीत नियमाश्रयात् । जपदाय जप,
/स्नानतीर्थस्नानादिकैरपि । व्रतैर्यज्ञेन दानेन तपसा
तीर्थसेवया । अनेकजन्मसंचितैनःक्षपयति द्विजः" ।
व्रतादीनां चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वाभिधानात् द्विजपदस्य
वर्णमात्रोपलक्षणार्थम् । न चैवं सति शूद्रस्य य-
ज्ञेऽनधिकारादुपवासस्य विरोध इति वाच्यम् । यज्ञेरने-
कार्थत्वेन देवतापूजाद्यर्थकत्वात् । "कायिकं मानसञ्चैव
वाचिकञ्च त्रिधा मतम् । वयोदानं तपश्चैव वेदतत्त्वज्ञ-
पूजा चे । अहिंसा व्रतचर्या च तपः कायिकमुच्यते ।
वाचिकं सत्यवचनं भूतद्रोहविवर्जितम् । मानसं मनसः
शान्तिः सर्ववैराग्यसाधनम्" । आदित्यपुराणे "व्रतोपवा-
सान् यस्तु यो विपन्नो दारिद्र्यपापं च भिनत्ति चाशु ।
व्रतोपवासेषु रतस्य पुंसश्चैवापदः शान्तिमुपान्ति तज्ज्ञाः"
व्रतसामान्यधर्माद्यधिकारिणश्च तत्र दर्शिता यथा
स्कान्दपुराणे "निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः ।
व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । श्रद्धावान्
सत्यवादी च सर्वभूतहिते रतः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्न-
न्यथा विफलः श्रमः । श्रद्धावान्पापभीरुश्च मददम्भवि-
वर्जितः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः ।
शमः सर्वेषु भूतेषु शिवभक्तो जितेन्द्रियः । व्रतेष्वधिकृतो
राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । पूर्वं निश्चित्य चौरत्वं

यथावत् कर्मकारकः । अवेदविदुषो धीमानधिकारी व्रतादिषु” । महाभारते “आनृशंस्यं तपश्चैव क्षमा क्रोध एव च । स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप !” देवलोऽपि “व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा । वर्णाः सर्वेऽपि मुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः” इति । तदेवं सकलशास्त्रेषूक्तनियमवतां चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीशूद्रसाधारण्येन व्रतेष्वधिकार इति प्रतिपाद्यते । तथा च भारते(गीता) “मामपाश्रित्य कौन्तेय ! येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” इति । तत्रायं परोविशेषो यत् स्त्रीणां भर्तुराज्ञां विना न स्वातन्त्र्येण व्रतादिष्वधिकार इति । तथा च मार्कण्डेयपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि । सहैतेभ्यो वा पित्रादिभ्यः कुर्यात्तत्तोषणं सदक्षिणाम् । तस्माद् ये वा फलं नाप्नोत्यबला नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव । धर्मार्थकामसंसिद्धौ भवेत्तद्वः सहायिनी” । आदित्यपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । यस्तां शुश्रूषते तस्य तेन स्वर्गे महीयते । पत्युरभ्यधिकं नारी नोपवासव्रतञ्चरेत् । अनायुष्यं द्विजश्रेष्ठ ! प्रत्युतस्मात् प्रवर्त्तते । देवताराधनं कुर्यात् काम्यं वा ज्ञात्वा तोषणम् । नारी पतिव्रता नाम सा प्रोक्तास्तु अर्हतः । नारी स्वल्पवयस्का या पित्रा भर्त्रा सुतेन वा । विसृष्टं तद्विधानं यत् कुर्यादीप्सितं दैहिकम्” । पित्रेति कन्यायाः । भर्त्रेति सौभाग्यदशायाम् । सुतेनेति वैधव्यदशायाम् । ऐहदैहिकं व्रतादि । “मम वा सर्वतवृत्तस्य पतिशुश्रूषणतत्परा । देवताराधनं कुर्यात् साध्वी स्त्री पुरुषर्षभ ! । तेनैव धर्ममाप्नोति यत् त्रिविष्टपमीप्सति । अफलं पतिनैव स्यात् भर्त्तुराज्ञां विना व्रतम् । देवताराधनं वत्स तथापि सफलं स्त्रियः” । हरिवंशे “स्त्रीणां धर्मचरणं यत्तत् नित्यमवस्थितम् । पुण्यकानां विधिस्त्वन्या: पुराणे परिकीर्त्तितः । दानोपवासपुण्यानि व्रतान्यन्यानि सन्ति ! । निःफलान्यपतीनां हि पुण्यानि तथा शुभे” । पुण्यकानि व्रतानि । “या मार्गन्ति भर्त्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः । योनिदोषात् पुण्यफलं नाप्नुवन्ति निरयङ्गताः । साध्व्यो धर्मधारणात् सुभागाः पतिदेवताः । अनन्यधर्मनिष्ठाश्च सतां सम्माननान्विताः । अथान्या या पतिव्रताः प्रतिपत्तिः शुचिव्रताः । सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत् सदा । व्याधितः पतितो वापि निर्धनो वा कथञ्चन । न त्यक्तव्यः स्त्रिया भर्त्ता धर्म एष सनातनः । भर्त्तारं व्याधितं वापि निर्गुणं स्त्री पतिं तथा । तारयत्येव साध्वी या तथात्मानं शुभानने ! । योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं कृतेन वा । सामर्थ्ये विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातनैः । भर्त्तुश्छन्देन कर्त्तव्यं व्रतं सर्वदा स्त्रिया । उपवासोऽपि वा भर्त्रा आज्ञप्ता तु शुभां गतिम् । स्वच्छन्दाचरणश्चेत् न स्त्री या लभते गतिम् । तिर्यग्योनिस्वरूपेषु पच्यते योनिविभ्रमात् । यदि स्यात्स्याम नाहत्य स्त्री सभेदवती सती । पञ्चापत्योनौ दुर्मेधा जायते कुक्कुदामना । भर्त्ता देवः सदा स्त्रीणां स्त्रीभिर्दृष्टः सनातने । यस्मा हि तुष्यते भर्त्ता या सती धर्मचारिणी । जीवलक्षणतान्नु स्त्रीणां लोको न शोभनः । भर्त्तव्यैव मतो याभि शास्त्रेण व्यवस्थितम् । कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः । तासां पुण्यफलं सौम्ये ! पुण्यकैः यदुदाहृतम् । पुण्यकानां विधिं तस्य स्वर्गैव प्रति शोभने ! । निबोध च हि सर्वं हि दृष्टोऽयं तपसा मया । स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत् सती । उपवासार्थमथ वा व्रतकार्यं शुभव्रते ! । स्पृष्ट्वा कराभ्यां चरणौ पतत्स्वस्तयनं च । उच्छ्रीतोदुम्बरं पात्रं पद्मं साक्षतं तथा । शोभनं दधिवार्भिश्च प्रतिगृह्णीत तज्जलम् । ततो भर्त्तुः सती दद्यात् स्नातस्य प्रयतस्य च । स्नानाऽथ शिरस्थाने ततः शिरसि तज्जलम् । त्रैलोक्ये सर्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् । उपवासेषु सर्वेषु सर्वेष्वपि व्रतेषु च । स्नानमेतद्धि साफल्यं स्त्रीणां पुंसां भामिनि ! । यदत्ति ! यथा दृष्टं तपसा हरतोषकम् । अमूल्यं विद्धि सन्तानकमप्तु तथाविधम् । आवं प्रचालनं चापि पादयोरत्रयन्त्रितम्” । यत्प्रमन्त्रितं व्रतोपयोगितया कथितम् । “अनुमन्ता रोचन बकहस व्रतिः सति !। उपवासात् व्रताद्वापि सद्योऽभ्युदयति स्त्रियम् । शक्तमेव सदा यावः प्रयत्नं चन्द्रवक्त्रवे ! । कन्याशीलोऽपरस्यैव उपवासव्रते तथा । पाण्डुकार्थैः स्वैः कार्यैः सर्वदा व्रतके सति ! । उपवासेऽपि च विधिरेव एव प्रकीर्त्तितः । स्नानं रोचनश्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्” । “रोचनं लक्ष मादिना, सर्वोपलक्षणम् । “हस्तात

शिरःस्नानमहस्तं समचापि वा। विवर्जितां यदि सर्वां स्त्रीचार्यैन्तु विधीयते। तिलामलककल्केन चीर्णवैव समाचरेत्। प्रक्षालनञ्च शिरसः सदा स्नपनिष्कृतैर्जलैः। शिरसोऽभ्यञ्जनं वर्ज्यं। नैवमेतत् प्रशस्यते। न पादयोर्न नासत्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता। नोद्यानगमनञ्च कर्णाप्रदपि नाचरेत्। चरयानञ्च सततं व्रते चाप्युपवासके। नदीजलं प्रशस्तं स्यात् वै स्नानमन्दिरे॥ शुभे तड़ागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलाशये। गत्वा स्नानं प्रयत्नस्तु यदेव चाच सर्वदा। अलाभे स्वच्छशुभ्री घटस्नानं समाचरेत्। नदैव कृष्णैः स्नातव्यं विधिरेव सनातनः। स्नानञ्च कार्य्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात्"। भविष्यपुराणे "क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्जनम्। सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्थितः"। अत्र क्षमादीनां व्रतत्वतया चतुर्वर्गसाधनत्वेन विहितानां व्रताङ्गतयाऽभिधानं खादिरं वीर्यकामस्येत्यादिवत् संयोगपृथक्त्वन्यायादुपपन्नम्। मत्स्यपुराणे "तस्मात् व्रतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्। वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं स्मृतम्"। यत्तूक्तं गरुड़पुराणे "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" इति तत्र व्यासोक्तम् "दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽपि कुर्वन् दुष्यति"। तदेतत् सभर्तृकोपवासविषयम्। भविष्यपुराणे "कुङ्कुमञ्च तताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी। विधवात्पतिरूपावाप्यि सर्ववैधव्यहरं परम्। विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा सभर्त्तृका" पद्मपुराणे "गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाथ रोगिणी। यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम्"। गर्भिण्यादिरुपवासे कर्त्तव्ये नष्टं कुर्यात्। सूतकादिभिरशुद्धा अन्येन व्रतं कारयेत्। प्रयता शुद्धा, स्वयं कुर्यात्, पुंसोऽप्येष विधिः विशेषाविवक्षितत्वात् तदेवं स्त्रीणां कन्यादशायां पित्रादेराज्ञया, विवाहितानां भर्त्तुराज्ञया, विधवानां पुत्राद्याज्ञयैव व्रताधिकारो नान्यथेति सिद्धम्"। अग्निपुराणे "नीडिकादिषु पात्रेषु स्नाताः कथितं पयः। स्नानाचारेण मौनाद्या लोभमाया व्रते स्थिताः। कृषाक्लाकानुपातीयकात्र कीर्त्तितव्यानकलेव। चर्वणीयं मधुपाः शाकन्दधि घृतं मधु"। स्नानाकाः शाकनीवारा श्यामं मूलफलादिकम्। "हविष्यव्रतनक्तादावग्निकार्यादिकं हितम्।

लघु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम्"। दम्भदर्पादीनामुपवासगुणत्वाभावात् तदङ्गत्वम् एका॰त॰ दर्शित यथा व्रते गुणानाह गौतमः "दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति"। दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता"। परे उदासीने। आपत्सु रक्षितव्यं इति कल्पतरौ पाठः। आक्रुष्टदिविधक्षमामाह दक्षः "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे"। बृहस्पतिः "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। देवीपुराणम्। "तत्स्नानं तज्जपः स्नानं तद्धवाप्यवचादिकम्। कर्तव्यवतो व्रते शुचा भोक्ता मनीषिभिः"।

व्रतकालविवेकेऽत्र विशेष उक्तो यथा "दीर्घकालानुपालनीयत्वादिनियतकालाकालोपस्थितनियतधर्मविषयो व्रतमिति व्रतलक्षणम्। व्रतानां सङ्कल्पमूलत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रता-(पु'स्त्वनार्षम्)नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः"। व्रतारम्भप्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषम् "गुरोर्भृगोरस्तकाले बाल्ये वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ। गुर्वादित्ये दशाहे च वर्जितान्याचरेत् व्रते। दिने, प्राप्यायनायातातिचारिगुरुवत्सरे मासाधिमास्ये भौमक चातिचारे निपतन्ते। कलाद्ध्रुत सप्ताहे नीचस्थेऽथ मलिम्लुचे। भानुवर्जितं चापि स्थते राहुयुते गुरौ। नीचादिकचतुर्माये चरचाभ्युदयर्णये। स्वकेनाप्ता चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये। तृतीयेन तु सप्ताहे पाकृत्यानि विनीशिषुः। विद्यारम्भ कर्णवेधौ चूड़ोपनयनोद्वहान्। तीर्थयात्रागमनाद्यं तथा

नादित्यदेवयम् । मलीमासारम्भसमाप्तौ च गुरुशुक्रयोर्दीप्तये । व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च । शान्तिं षड्विधकर्माणि सौवर्ण मार्गणञ्च च । द्वादशप्रतिमं कृत्यं पादाख्ये द्वादश स- मात् । अस्तात् प्राक् परतोः पक्षं गुरोर्बालं वदन्ति ते । पक्षं शुक्रे सप्ताहे तु भृगुर्बालो दशाह्निकः । पादाख्ये तु दशाहानि शुक्रो बालो दिनत्रयम्" । सिंहस्थ गुरौ विशेषस्तु ज्योतिःकौस्तुभे "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं वर्जयेच्च गुरुं यत्नेन सर्वदे तु" इति । अथ व्रतानुष्ठानं तत्र देवलः "अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्" । अत्र प्रातर्व्रतमाचरेदित्यन्वयः तत्राहारमभुक्त्वा इति पूर्वदिने एकभक्तं कृत्वा दन्त- धावनम् दिवारात्रिभोजनवर्जनं व्रतदिनस्य व्रतस्याव- श्यकत्वात् । गृहीतव्रताकरणे छागलेयः "यो गृ- हीत्वा व्रतं लोभात् नाचरेत् कामकोपितः । जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते" । अत्र प्राय- श्चित्तमाह मात्स्यपुराणम् "लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि । उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केश- मुण्डनम् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्" । अशक्तः अशक्ते तेन मुण्डनन्तु कुर्य्यादित्यर्थः । प्रमादात् व्रताकरणे प्रतिप्रसवमाह देवलः "सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः" । आरम्भानन्तरमशौचं न प्रतिबन्धकम् "व्रत- यज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्" विष्णूक्तेः । व्रतारम्भः सङ्कल्प एव तत्रैवोक्तः । आरब्धव्रतस्य समापनं विना मरणे तत्- फलप्राप्तिरपीत्याह छागलेयः "जीवदर्थं चरेद्धर्म्ममसमाप्य- मृतो यदि । स तत्फलं प्रेत्य प्राप्नोति मनुरब्रवीत्" । प्रेत्य परलोके । अशक्तौ जलादिपाने दोषाभावमाह बौधायनः "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" । गर्भिण्यादौ विशेषमाह मात्स्यपुराणम् "गर्भिणी सूतिका नक्तं कु- मारी च रजस्वला । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रि- यते सदा" । अशुद्धा पूजादिकं कारयेत् कायिकमुपवा- सादिकं सदा अशुद्धाशुद्धा वा स्वयं कुर्य्यात् । उपवासा- शक्तौ नक्तं कुर्वीत । "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोज- नमिष्यते" इति वचनात् । व्रतदिने वर्ज्यान्याह छा- गलेयः "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणानृताभिधानादिक मुपवासदिने वर्जयेत्" । तथा कूर्मपुराणम् "पतितान्ना- स्तिकं स्मृतिं पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" । व्रतानुष्ठानकालश्च तत्तत्तिथि- विहितपूजाप्रधानकालपूर्वाह्णे प्राप्ततिथ्याद्या यथा नरसिंहपुराणम् "दैवकार्य्यन्तु पूर्वाह्णे मनुष्याणान्तु म- ध्यमे । अपराह्णे पितॄणाञ्च कार्य्याण्येतानि यत्नतः" इति तथा श्रुतिरपि पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा- मिति" । उभयदिने पूर्वाह्णलाभे विशेषवचनं विना युग्मा- दिवचनाद्व्यवस्था । संक्रान्तिनिमित्तं तत्तत्संक्रान्तिपुण्य- काल एव कार्य्यम् । "रवेः सङ्क्रमभागो यः स कालो रविसंक्रमः" इत्युक्तेः संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वेन कर्मा- नर्हतया संक्रान्तिपदस्य लक्षणया तत्परत्वात् । अत्र तु "वृश्चिकस्य तु संक्रान्त्यां कुलकामा व्रतं चरेत्" इति भविष्यपुराणीयेन कार्त्तिकेयव्रतस्य संक्रान्तिविहितत्वे- ऽपि "सायंकाले समारोप्य प्रातःकाले विसर्जयेत्" इति भविष्यपुराणीयेन पूजाया रात्रिमात्रकर्त्तव्यत्वाभिधा- नात् तदङ्गोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यतया पुण्यकाले तदसम्भवात् तद्युक्ताहोरात्र एव कर्त्तव्यत्वम् । अतश्च संपूर्णाहोरात्रात् परं रविसंक्रान्तौ परदिने पूर्णयाम- द्वयस्य पुण्यकालत्वेन तद्युक्ताहोरात्र एव कार्त्तिकेयव्रतं कर्त्तव्यम् दिवा तदङ्गभागादेः व्रतत्वेन प्रातरारम्भार्ह- त्वात् तदङ्गोपवासस्य प्रातरारम्भार्हत्वात् । अन्यान्यव्रतेषु तुल्यवचनेन शुक्लपक्षकृष्णपक्षादिभेदेन वा तिथिविवेकोक्ता व्यवस्थाऽनुसरणीया ।

व्रतप्रतिष्ठाकालश्च पूर्वोक्तेन "गुर्वोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ" इत्यादिवचनोक्तगुरुशुक्रास्तमयादिभिन्नः शुभसमय एव कालः । तत्र "सर्वेषामेव कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः । फलार्थिभिरप्रतिष्ठं व्रतादि न फल- मश्नुते" इति कालिकापुराणीयवचनेऽकरणे निष्- फलत्वश्रुतेः प्रतिष्ठा नित्या सा च न व्रताङ्गं किन्तु कर्मान्तरम् । "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदन- न्तरम्" ब्रह्मपुराणात् । इत्थञ्च तद्दिनेऽशौचादौ यथा न व्रतानुष्ठानं तथा अशक्यानुष्ठानावपि नाहत्यानम् । यत्तु "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम् । न चाकालि- वशात्तत्र विघ्ने परार्द्धके" इति तद्वचनसंदिग्ध सम्भवान्तावपि प्रतिष्ठाविधायकं वचनं तत्र कामधेनु- कल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादनादरम् । अथ व्रत

कालवर्णादिकार्यविशेषनियन्त्रितं काम्यं तत्रैव प्रतिज्ञा यत् पुनर्नित्यं कालविशेषानियन्त्रितम् न तत्र प्रतिज्ञा पूर्वोक्तश्रुत्यर्थोभयैव काम्यकलार्थिभिरित्यनेन काम्यस्यैव प्रतिज्ञाविधानात् कालविशेषानियन्त्रिते तदप्रसङ्गात्" ।

व्रतभेदाश्च नानापुराणोक्तास्तत्र वेदा० नु० धन्योक्ता अकारादिवर्णाद्यक्षरपूर्वकशब्दानुसारेण वर्णक्रमानुसज्जिताः प्रदर्श्यन्ते तेषामितिकर्त्तव्यता तु तत्र द्रष्टव्या

अक्षयतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "वैशाखस्य सिताष्टम्यां तृतीयाक्षयसंज्ञां शृणु । तस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । दानञ्च क्रियते किञ्चित् तत् सर्वं स्यादिहाक्षयम् । आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते । सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी" ।

अक्षयफलावाप्तिकल्पकाक्षतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः । अक्षयं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य तु । सा तथा कृत्तिकोपेता विशेषेण च पूजिता । तत्र दत्तञ्च जप्तञ्च सर्वमक्षयमुच्यते । अक्षया सा तिथिस्तस्यां सुकृतमक्षयम् । अक्षतैः पूजितो विष्णुस्तेन सा चाक्षया स्मृता । अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाऽक्षतान् । सक्तून् सुसंस्कृतांश्चैव भुक्त्वा चैव तथाक्षतान् । विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान् । यथान्नभुक् महाभाग ! फलमक्षयमश्नुते । एकामप्युक्तां कृत्वा च तृतीयां यदुनन्दन ! । एतासान्तु तृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत्" ।

अखण्डैकादशीव्रतं वामनपु० उक्तम् । "मासि चाश्वयुजे ब्रह्मन् ! यदा पद्मजयाविधिः । नाभ्यां तिष्ठति जगतामीशिषुश्चक्रधारिणः । तस्मिन् रम्ये शुभे काले या शुक्लैकादशी भवेत् । तस्यां समभ्यर्चयेद्विष्णुं येन खण्डं प्रपूर्यते" । येन विष्णुप्रपूजनेन खण्डमखण्डं धर्मादिभिः परिपूर्णं भवतीत्यर्थः" ।

अग्निचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । । चतुरात्मा हरिः प्रोक्तश्चत्वारश्च हुताशनाः । आहिताग्निर्द्विजो यस्तु विद्यतेऽग्निचतुष्टयम् । चोपवासचतुर्थ्यान्तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने । अभ्यर्च्य चतुरात्मानं वासुदेवमतन्द्रितम् । ततो दद्याद् द्विजेन्द्राय तिलप्रस्थानि षोडश । सुवर्णञ्च सुवर्णञ्च यस्तु शततमामपि" ! सुवर्णं कर्णिकं नम "एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रित । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" ।

अघोराख्यचतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "भाद्रे भाद्रसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी । तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमसंशयतः" ति०त० ।

अङ्गारकचतुर्थीव्रतं मत्स्यपु० उक्तम् । "चतुर्थ्यङ्गारकदिने यदा भवति भारत ! । तदा स्नात्वा तदा कुर्य्यात् पद्मरागविभूषितः । अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रं जपंस्तिष्ठेदुदङ्मुखः । शूद्रस्तूष्णीं स्मरन् भौमं भोगविवर्जितः" ।

अचलासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकामफलप्रदम् । रूपसौभाग्यजनकं स्नानं कुरु वरानने ! । कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां नियतं व्रतम् । ताम्रपात्रे चाथवाऽन्ये दत्त्वा शिरसि दीपकम् । सायत्र सितसप्तम्यामचलाख्यातु यत् । एकभक्तेन वर्त्तयेत् षष्ठ्यां यत्र भास्करम् । सप्तम्यां तु पूजयेत् प्रातः सुमनोभिरचलामयम्" ।

अदारिद्र्यषष्ठीव्रतं स्कन्दपु०उक्तम् । "षष्ठी नाम तिथिर्योक्ता कामाख्या दैवतैरपि । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जितः । अयं हि भगवान् देवो भास्करस्य परस्तुतिः । येन चीर्णेन हस्तेन तदयुक्तं चाक्षयम् । षोपकीर्णं घृतं दिव्यमिष्ट सार्द्धे फलप्रदम् । यस्मिन् कृते व्रते चैव दरिद्रो न भवेत् क्वचित् । षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च भोजनम् । शाल्योदनञ्च दधि तथा च सर्वरागुतम् । कारुण्यफलसंयुक्तं सर्वमेकं प्रदापयेत् । कुले तस्यैव ये जाता ये भविष्यन्ति मानवाः । दत्तं तस्यैव ये चान्ति तान् दारिद्र्यं न गच्छति" ।

अनघाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "कन्यागते मार्गशीर्षे दाक्षतं दर्भनिर्मितम् । अनघं चानघीश्चैव बहुपुत्रैः समन्वितम् । स्नापयित्वा शुभे देशे गोमयेनानुलेपिते । स्नात्वा समर्चयेत् पुष्पैः सुगन्धैश्चानुलेपनैः । अग्ने देवोत्तमन्त्रैश्च दशकं मनसा स्मरन् । अनघं वासुदेवन्तु तस्मात्तथाऽष्टिकमश्वरा । प्रद्युम्नादिसुतकर्णं हरिवंशे यथोदितम् । वर्षमेकं ततः कृत्वा इदं तदनघं व्रतम्" ।

अनन्तचतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "अनन्तो भगवान् सर्वात्मा मूर्त्तिरगोचरः । स एव देवोऽनन्ताख्यः तेषामनन्तचतुर्दशी । प्रतिष्ठा यमतुमाप्ता कृत्वा सर्वफलप्रदा । भाद्रपदेऽमले पक्षे चतुर्दश्यां समाहितः । स्नानं नद्यां तडागे वा ह्रदे वा कूपतोऽपि वा । कृत्वाऽभ्यर्च्य महादेवं विधानाच्चाभिपूजयम् । चिह्नं प्रावरणं भूतमभावे

व्रतप्रतिष्ठितम् । तदनङ्गमिति प्रोक्तं पूजयेद्भक्तितो व्रती" । एतच्च व्रतं तदपि सर्वसाध्यम् ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गं तु पटे लिखेत् । मीनध्वजं रक्ताङ्गं पुष्पबाणं प्रतापिनम् । रतिप्रीतिसमायुक्तं सौभाग्यादकदायकम् । पटेषु सुस्थितः कार्य्यः सर्वैश्चापकरो मयैः" ।

अनन्तचतुर्दशीव्रतं भविष्योक्तम् "अनन्तव्रतमप्यस्ति पावनं सर्वपापहरं स्त्रीणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर ! । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापात् प्रमुच्यते" ।

अनन्ततृतीयाव्रतं मत्स्यपु॰ उक्तम् । "शृणुष्वावहिता देवि ! तथैवानन्तपुण्यकृत् । नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम् । नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ वा पुनः । शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । गोरोचनाऽथ गोमूत्रं दुग्धं गोशकृतं दधि । चन्दनेन च संमिश्र्य ललाटे तिलकं न्यसेत् । सौभाग्यारोग्यकृद् यस्मात् सदा च ललिताप्रियम् । प्रतिपक्षतृतीयायां पुमान् वाथ सुवासिनी । धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च" ।

अनन्तद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । "द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे नरः । नैवेद्यगन्धपुष्पाद्यैरर्चयेदनन्तशायिनम् । न चाऽऽसपैहिकर्मस्तान् पापपङ्कात् पतिताक्षरान् । स्नात्वा जपन्ननन्तेति शतमष्टोत्तरं बुधः । तिष्ठन् जपन् भुञ्जन् बुध्यन् प्रस्खलिते क्षुते । वेदनार्त्तः कारेच्चानन्तं मनसा गिरा । कृतमेतद्विधानेन कुर्य्यात् संवत्सरं नरः" ।

अनन्तपञ्चमीव्रतं चन्द्रप्रभासोक्तम् । "यो नरः पूजयेन्नागं पञ्चम्यां फाल्गुने सिते । यथोपचारविधिना मिताहारो जितेन्द्रियः । न तं दशन्ति फणिनो दश वर्षाणि पञ्च च । विषं न क्रमते तस्य कुले भ्रातृकुलेऽपि च । तस्मात् तं पूजयेद् यत्नात् पञ्चम्यां तु विशेषतः" ।

अनन्तफलसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । सम्यक् शिरसा देवं पूजयेत् सप्तवाहनम् । पुष्पधूपादिभिर्वीरैः कृतपानान्नतर्पणैः" । कृतपानां ताम्रपात्रीनाम् । "पायसादिभिराज्यप्रकर्षद्विगतात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् व्रजन् प्रस्खलित क्षुतप्रस्खलितादिषु । आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यादुच्चारणं तथा । अने-कं विधानेन आषाढ़ द्वादश वै क्रमात् । ततोऽस्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन चानेनैव प्रचयेत् प्रतिमासु वाद् । एवं यः कुरुते कृष्णोदादित्याराधनं शुचिः । नारी वा धर्ममध्येऽत्र सानन्तं फलमश्नुते" ।

अनोदनसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । "शुक्लपक्षे तु वैशाखे षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः । पूजयेद्भास्करं भक्त्या पुष्पधूपादिलेपनैः । येन यत् पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव । यदा चैत्रमासे येन विधिनाऽपूजयन्नृप । दन्तकाष्ठं भवेद् यदि तदोदनमिति स्मृतम् । भक्ष्यं पूयं तथा लेह्य-मोदनाद्यैः प्रकीर्त्तितम् । तोयं चाऽनोदनं प्रोक्तं तस्मात् तत्परिवर्जयेत् । तत् परिवर्जयेदिति तस्माद्येन चोदनः परावर्त्तते तस्मादोदनमेव वर्जयेत्तु पेयमपि तस्मादोदनत्वात्" । "इत्येषानोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ ! । यामुपोष्य नरो भक्त्या धनधान्ययशाम् यात्" ।

अपराजितासप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ "मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या नराधिप ! । अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी । चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । उपवासस्तथा षष्ठ्यां सप्तम्यां पारणं भवेत् । पारणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । पुष्पाणि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् । धूपक्रिया गुग्गुलुना नैवेद्यं गुडपूपकाः । नभस्यादिषु मासेषु विधिरेष प्रकीर्त्तितः" । इदं व्रतं सर्वसाध्यम् ।

अमावस्याव्रतं कूर्मपु॰ उक्तम् । "अमावस्यामनुप्राप्य न प्राप्याद कुटुम्बिने । यत् किञ्चित् वेदविदुषे दद्यादुद्दिश्य शङ्करम् । प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" ।

अभीष्टसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । सप्तम्यामित्युपक्रमे "पूजयित्वा सहस्रांशु दीपाद्य तदा नरः । प्राप्नोति च महाभाग ! भुवमाप्नोत्यभीप्सिताम्" ।

अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । "भद्रे ! भाद्रपदे मासि सप्तम्यां शशिनामके । स्नात्वा शिवं मण्डलके वेश्वयित्वा तथाम्बिकाम् । भक्त्या सम्पूज्य सभयं कुर्य्याद्बद्धा करे शुभम् । यावज्जीवं मयाऽऽत्मा तु शिवस्य विनिवेदितः" ।

अरुन्धतीव्रतं स्कान्दपु॰ उक्तम् । "अरुन्धतीव्रतं वक्ष्ये सदा सौभाग्यदायकम् । येन चीर्णेन वै सम्यक् नारी सौभाग्यभाजनम् । जायते रूपसम्पन्ना पुत्रपौत्रसमन्विता । वसन्ते तु समायाते तृतीयायां सुरर्षभ ! । स्नानं कृत्वा

तु विधिवच्चिरात्रोपोषिता सती । विष्णुनामानि च चत्वारि समाहूय व्रतव्रता । पूजयेत् पुष्पताम्बूलैश्चन्दनैश्च तथाक्षतैः" ।

अर्कव्रतं भविष्योक्तम् । "सप्तम्यां च तथा षष्ठ्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽश्नात्येकं नक्तभोजी नियतात्मा जितेन्द्रियः । यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं चान्द्रायणिनाम् । एकनादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं स्नानगामिनाम् । तत्फलं सकलं प्राप्य मम लोकमुपैति सः" ।

अर्कसप्तमीव्रतं ब्रह्मपु० उक्तम् । "अर्कसंपुटसंयुक्तमुदकमञ्जलिं पिबेत् । क्रमाद् दश चतुर्विंशमेकैकं चिनुते पुनः । द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां तु समाप्य नियमो भवेत् । सर्वकामप्रदा ह्येषा प्रोक्ता त्वर्कसप्तमी" ।

अर्कसम्पुटसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां कृतोपोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा पुष्पगन्धानुलेपनैः । अर्कपुष्पैर्मन्दाराङ्गो ! गुग्गुलेन सुधन्विना । चितेन भूषयन् देवं चन्दनेन दिवाकरम् । गुडोदनञ्च नैवेद्यं प्रदातव्यं रवेः । एवं पूज्य दिवा भानुं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्" ।

अर्कोद्भवीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "यदाष्टम्यां शुक्लपक्षे रविवारोऽभिजायते । उपोष्या सा प्रयत्नेन तेनैव विधिना नृप ! । अर्चयेद्वरदेशं च देव्या महेश्वरम् । विशेष एव एवात्र शिवस्य नयनेक्षितम् । भानुं सम्पूजयेद् भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । शिवस्य शिवपुष्पैस्तु रक्तपुष्पैस्तथाम्बिकाम् । रक्तैरक्षितैर्दिव्यैर्भक्ष्यपानैश्चार्चयेद्विभुम् । कुङ्कुमेनानुलिम्पेद् देवीं चन्दनेन महेश्वरम्" ।

अर्द्धश्रावणिकव्रतं ब्रह्माण्डपु० उक्तम् । "प्राप्ते तु श्रावणे मासि शुक्लपक्षे मनोहरे । संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिभावितः । मासं यावद्व्रतवतः संस्मरन् पार्वतीं हृदि । श्वेतार्घ्यैः श्वेतकुसुमैः श्वेतचन्दनकेन च । गन्धैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्यथाकालोद्भवैः फलैः । अर्घ्यं दद्यात् फलेनैव कुसुमाक्षतचन्दनैः । नमोऽस्तु श्रावणि ! देवि ! सर्वतापक्षयङ्करि ! । गृहाणार्घ्यं हि देवेशि ! सङ्कटेभ्य सर्वं मम" ।

अवैधव्यव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । "भाद्रामायां व्यतीपात आदित्ये विष्णुदैवते । अवैधव्यं तमित्याहुः सर्वपापक्षयावहम् । पुराकृतं पतिना काम्यदम्प्लेन सुव्रत ! । दत्तं तव्यं च यज्ञैरश्वमेधादिभिर्नृप ! । अन्यैः शतसहस्रैश्च दृष्टं भवति कुम्भज ! । दानानां व्रततीर्थानां फलं येन कृतं भवेत् । माघमासे कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रवेर्दिने । वैधृतेन च योगेन व्यतीपाते सुदुर्लभे" । वैधव्यं च-वचम् "पूर्वाह्णे स्वकुले स्नात्वा शुचिर्भूत्वा यथाविधि । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं नियतात्मा भवेन्नरः । निर्दैवत्यं व्रतं देवाः कारयन्ति भुक्तिमुक्तिदम् । भवन्तु साक्षिणो मेऽद्य त्वयोदेवास्त्रयोऽग्नयः" ।

अविधवातृतीयाव्रतं भविष्योक्तम् । "इदंविधा प्रियवृत्ता शुचिःस्नाताभोजना सती । डोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत्" । डोपवासेति व्रतारम्भे द्वितीयायां कृतोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत् "या संकल्पीत मे भक्त्या व्रतमाचरणात्मकम् । गौरी ददाति सन्तुष्टा रूपसौभाग्यमेव च । लावण्यमतुलं प्राप्य पुंसां मनोऽनुगम् । पतिं मनोरथं नारी भर्तुर्भार्या मनोरमाम् । गौरीव्रतेन लभते राजन् ! लवणवर्जनात्" ।

अविघ्नविनायकचतुर्थीव्रतं वराहपु० "अथाविघ्नकरं राजन् ! कथयामि तवानघ ! । येन सम्यक् कृतेनेह न विघ्नमुपजायते । चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि ग्रहीतव्यं व्रतान्तरम् । नक्ताहारेण राजेन्द्र ! तिलान्नं पारणं स्मृतम्" । पारणं नक्तभोजनम् "तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय च तद्भवेत् । चतुर्मासव्रतस्यैव कृत्वेत्यं पञ्चमे तथा । सौवर्णं राजतं वापि कृत्वा विप्राय दापयेत्" ।

अवियोगतृतीयाव्रतं कालिकापु० उक्तम् । "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतान्वितम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नाता शुक्लाम्बरान्विता । हरं चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसम् । प्रातश्च शुचिर्भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् । सुगन्धिना समभ्यर्च्य विन्यस्य परमेश्वरम्" ।

अवियोगद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "शुक्ले मार्गशिरे मासि द्वादश्यां समुपोषितः । स्नात्वा जलाशये रम्ये शुक्लाम्बरधरः शुचिः । शालान्ते मण्डलं कृत्वा गोमयेनातिशोभनम् । गोमूत्रचन्दनकृतं सम्यक् कृत्वा समार्जनम् । स्थापयित्वा हरं गौरीं सावित्रीं ब्रह्मणा सह । रामां (चन्द्रं च) सह रविं राजंस्त्रैलोक्योद्योतकारकम् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्भक्तितोऽर्चयेत् । अवियोगव्रतं पार्थ ! कर्मणानेन सुव्रतः । अवियोगाद् दृढमना चिरकालाय योषिताम्" ।

अशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् कमलासनम् । पुष्पधूपादिभिर्वीर ! कृतपानाञ्च तर्पयेत् ।

पायसाद्यैर्निराकाङ्क्षकृतैर्विवक्षितात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् व्रजन् प्रस्खलितश्च क्षुतप्रस्खलितादिषु । आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यादुच्चारणं तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुष्येण च रवेनेह प्रणमेत् पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य चानन्त्यं फलमश्नुते" । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिः । श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाय चन्नवाहनम् । प्राप्येह विपुलं दिव्यं धर्मानन्तरसायम् । अमूत्र लोकमायाति दिव्यं गणपतेः शुभम्" । इत्यादि

अशून्यशयनद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "चातुर्मास्ये भवेद्राजन् ! यथोक्तं व्रतमुत्तमम् । श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप ! । श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात् तद् व्रतमुत्तमम् । पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः" । "ततो भाद्रपदे मासि अन्नदानं ददाति च । ततश्चाश्विद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः । न तस्य शून्यं शयनमशून्यो न भवेन्नरः । ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप ! । शर्कराखण्डखाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च । उपहारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि ।

अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "तच्छृणु त्वमशोकाख्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम् । मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तन्तु कारयेत् । ततः प्रातः समुत्थाय स्नानं कुर्य्यात् ततो व्रती" ।

अशोकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्व गदतो मम । यामुपोष्य नरः शोकं नाप्नोति स्त्री तथापि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम ! । मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शिरसि वै मृदम् । मृदुत्थापनं ततः कृत्वा कृत्वा च स्थण्डिलं मृदा । पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम नामतः । धरणीञ्च तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत् । यथा विशोका धरणी कृतवत्या जनार्दनात् । तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि !" ।

अशोकप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रस्य शुक्लपक्षस्य प्रथमेऽह्नि दिनोदये । अशोकं पूजयेत् सम्यक् मङ्कुशुपल्लवम् । मङ्कुरैः सप्तधान्यैश्च सुपक्वैर्मोदकैः शुभैः । फलैः कालोद्भवैर्दिव्यैर्नारिकेलैः सदाडिमैः । धूपदीपादिना तत्र पूजयेत्तरुमुत्तमम् । अशोकं पाण्डवश्रेष्ठ ! शोकं नाप्नोति कुत्रचित् । पितृभ्रातृपतिश्वश्रूसुत जामातृणां तथा" ।

अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि तथाष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" । अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः । कूर्म्मपुराणेऽपि "अशोकस्याष्टकलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत् । शोकं नैवाप्नुयाज्जन्तुर्रूपवानपि जायते" । "शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा । दूर्व्वामृतान् श्वेतमुत्तराग्राभिगामिनम् । पूजयेद्गन्धपुष्पाणि गन्धमाल्यानुलेपनैः । फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्विसर्जयेत् । अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्य च कथञ्चन । भोक्तव्यञ्च तथा ब्रह्मन् ! वह्निपक्वविवर्जितम् । दूर्वाङ्कुरस्यां समभ्यर्च्य विधिना यौवने प्रियम् । यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु पूजनीयाप्यशोकिका । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपाक्षतस्तदा । तस्मिन्नहनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्जिते । भवत्यथो विशोका सा यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु न चेच्छक्नोति वै, शुभे । प्रोष्ठपद्यामतीतायां या स्यात् कृष्णाष्टमी द्विज ! । तस्यामवश्यं कर्त्तव्यं देवीं पूज्य यथाविधि" । इदं व्रतान्तरम् ।

अहिंसाव्रतं पद्मपु० "वर्ज्जयित्वा पुमान्मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत् । तद्वद्धेममृगं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अहिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्" ।

आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "शतसप्तम्यां भक्त्या पूजयेद् विन्ध्यवासिनीम् । पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि । पूजयित्वा ततो विद्यात् पञ्चरं शकसंयुतम् । हेमं त्रिप्राय दद्याद् यः स वाग्मी जायते नरः । एतद्व्रतेन मन्त्रेण अग्निलोकप्रदायकम्" ।

आर्द्रासंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "सङ्क्रान्तिदिवसे पुण्ये प्रारभेच्चैतद् व्रते । पद्ममष्टदलं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भास्करम् । पूजयेन्मन्त्रमुच्चार्य विधिवद् गुरुसन्निधौ । आर्द्रा तेजस्करी सर्वे प्रसादीप्रियसत्करी । आर्द्रां सर्वगमां देव ! मम देहि नमोऽस्तु ते । पूजयेत् कुङ्कुमेनाथ दद्याद् विप्राय भोजनम् । उद्यापने तु चन्द्रांशुं सौवर्णं चरुं तथा । एकचक्रं सप्ताश्वरथेन समन्वितम् । यः कुर्याद्विधिमानेन आर्द्रासंक्रान्तिमुत्तमाम् । यथात्माऽस्खलिता लोके सर्वं तस्य जायते" ।

आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्त

हि सहिते नरः । ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्चनपरः सदा ॥ संवत्सरान्तमासाद्य मङ्गलांश्च द्विजोत्तमान् । भोजयित्वा व्रती ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः । स च भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति । स च मानुषतां लोकं ध्रुवं गच्छात् वासरः । ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । सप्तजन्मानि ते प्राप्ताः न भवन्ति विरोगताम् । वैराग्यमिह ये प्राप्य मम लोकं व्रजन्ति ते । उपवासन्तु कुर्वन्ति ये त्वादित्यव्रते सदा । जपन्ति तु महाश्वेतां मनोऽभिलषितं लभते फलम् । विशेषादादित्यदिने जपन्तो मम्याधिपान् । अक्षयं महाश्वेतं जपन् वैरोचनं पदम्" ।

आदित्यशयनव्रतं आदित्यपु० "आदित्यशयनं नाम यथावच्छङ्करार्चनम् । येषु नक्षत्रयोगेन पुराणज्ञाः प्रचक्षते । यदा हस्तेन सप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सूर्यस्य वाथ संक्रान्तौ सा तिथिः सर्वकामिकी । उमामहेश्वरस्यार्चामर्चयेत् सूर्यनामभिः । सूर्यार्चां शिवलिङ्गञ्च उभयं पूजयेत्ततः । उमापते रवेर्वापि न भेदः क्वचिदिष्यते । यस्मात्तस्मान्नृपश्रेष्ठ ! गृहे शम्भुं समर्चयेत्" इत्यादि ।

आदित्यनन्दादिव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यां हस्तभे वारो आदित्यस्य महात्मनः । नन्दो भद्रस्तथा सौम्यः कामदः पुत्रदस्तथा । जयो जयन्तो विजय आदित्याभिमुखस्तथा । हृदयो रोगहा चैव महारोगविनाशनम् । मालतीकुसुमानीह श्वेतचन्दनमुत्तमम् । धूपं गुग्गुलुनैवेद्यं नैवेद्यं पूपमेव तु । दत्वा पूपांस्तु विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः" ।

आनन्दव्रतं मत्स्यपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जलं कुर्यादयाचितम् । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् । तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते । कल्पान्ते भूपतिर्वा आनन्दव्रतमुच्यते" ।

आनन्तपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "पञ्चमी दयिता राजन् ! नागानां नन्दवर्द्धिनी । पञ्चम्याः किल नागानां भवतीत्युत्सवो महान् । वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः । धृतराष्ट्रश्चैरावतः कर्कोटकधनञ्जयौ । एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणदाः सदा । पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः । तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणाम्" ।

आनन्दानवमीव्रतं भविष्यपु० "आनन्दा नन्दिनी नन्दा महानन्दा महीपते ! । तथाद्या नवमी पुण्या पञ्चमी शङ्करी ख्याता । फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महीपते ! । आनन्दा सा महापुण्या सर्वपापहरा शुभा । तस्यैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यामक्तं तथा नृप ! । अयाचितन्तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि । स एवं पूजयेद्दुर्गां नवम्यां विधिवन्नृप ! । सोपवासोऽर्चयेद्देवीं धूपं दद्यात् तथागुरुम् । आषाढ़शुक्लराद्यं द्वितीयं पारणं शृणु !" । आदीयम् आद्यम् "भोजयेद् विप्रकन्याश्च नवम्यां त्र वर्षिवः । माघि मासि महाबाहो ! तथा शक्त्या यथाविधि । आषाढ़े श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथाचाश्वयुजे मासि पूज्या भगवती शिवा ॥ तस्यैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप ! । अयाचितं तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि । सोपवासो नवम्यां तु पूजयेद्विधिवच्छिवाम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते" ।

आयुधव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । शङ्खचक्रगदापद्मचतुरात्मा प्रकीर्त्तितः । वासुदेवः स्मृतः शङ्खः चक्रं सङ्कर्षणस्तथा । प्रद्युम्नश्च गदा पद्ममनिरुद्धो जगद्गुरुः । श्रावणादिषु मासेषु वह्निःस्नातस्तु नक्तभुक् । तेषान्तु पूजनं कुर्यात् प्रतिमासमनुक्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । ततस्तु कार्त्तिकान्ते समाप्ते तु तथा व्रते । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् । कांस्यपात्रं सहतं चतुर्वर्णं तथैव च । कृत्वा व्रतं मासचतुष्टयन्तु प्राप्नोति लोकं त्रिदशेश्वरस्य । मानुष्यमासाद्य तथैव पश्चात् संग्रामशूरो भवतीह वीरः" ।

आरोग्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "प्रोष्ठपद्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । यावत्तु दिवसास्त्रिंशदनिरुद्धं प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तेन विधानेन आरोग्ययुक्तो भवेत्" । पूर्वोक्तेन रूपावाप्तिव्रतोक्तेन "चामरैरर्चयेद्देवं जातीपुष्पैर्दिने दिने", चामरैः कमलैः "एतेन कुङ्कुमाद्यं च घृतं दद्याद् द्विजातये । भोजनं गोरसप्रायं तथा विप्रांश्च भोजयेत् । त्रिरात्रोपोषितः सम्यगारोग्यमाप्नुयान्नरः" ।

अपरं वराहपु० "अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञितम् । कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । तथैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः । पूजयेद्भास्करं देवं विधिवच्च यथाक्रमम् । आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य ! दिवाकर ! । प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो विभुः । षष्ठ्यां चैव कृताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः क्रमः । अनेन वत्सरं

पूर्व्वं विधिना योऽर्च्चयेद्रविम् । तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते । परत्र च शुभं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते” ।
आरोग्यदशमीव्रतं गरुडपु० “व्रतमेतच्छृणु रुद्र ! कार्य्यमारोग्यमिच्छता । सर्व्वकामार्थिनेतद्धि विपत्तुना जीवितं चिरम् । उपवासश्च कर्त्तव्यो नवम्यामिह सुव्रत । दशम्यां तु कृतस्नानो मत्स्यायतनं हरिम् । देवेन्द्रिरया सार्द्धं ध्यात्वा च जगतां पतिम् । यष्टव्यश्च गदापद्मशार्ङ्गीपीतवस्त्रसमम्” । इन्दिरया सहार्च्या “फलैर्धूपैश्च पुष्पैश्च पायसेन समर्च्चयेत्” ।
आयुर्व्रतं गरुडपु० “व्रतमच्छान्तिजननमायुःप्रदमनाकुलम् । सर्व्वसौख्यप्रदं भद्रं व्रतमेतदिहोच्यते । चतुर्द्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्व्वकम् । पौर्णमास्यामथा कृत्वा देवपूजां समाचरेत् । मण्डपं चतुरस्रन्तु कारयेत् कुसुमाचितैः । तस्मिन् चीयं शिवं देवीमर्च्चयेत् सुसमाहितः” ।
आयुःसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि आयुःसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्व्ववच्च दिवाकरम् । कांस्यं क्षीरघृतं दद्यात् सहिरण्यं समाहितः । मन्त्र एव घृतप्रदाने पूजा चैव प्रकीर्त्तिता । क्षीरं सुरभीजातं पीयूषसमुद्भवम् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं मम देहि दिवाधिप । अनेन विधिना सम्यक् सर्व्वं दद्यादतन्द्रितः” ।
आशादित्यव्रतं स्कन्दपु० “मासमाश्वयुजं प्राप्य यदादित्यदिनं भवेत् । तदा व्रतमिदं ग्राह्यं नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । यावत् संवत्सरं तावद्विधिनानेन पुत्रक ! । गोमयेन क्षितौ कुर्य्यात् मण्डलं वर्त्तुलं पुनः । रक्तपुष्पैरक्षताद्यैरर्घ्यं तत्र प्रदापयेत् । यथाशा विफलाः सर्व्वाः सूर्य्य ! भास्करभानुभिः । तथाशां सफलां मेऽद्य कुरु नित्यं नमोऽर्च्चितः । एवं यः कुरुते सम्यक् व्रतमेतदनुत्तमम् । आशादित्येति विख्यातं तस्य पुण्यफलं शृणु । इत्यादि
आश्रमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तदा । चैत्रशुक्लप्रतिपदे तु सोपवासो जितेन्द्रियः । चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा संपूजनं शुभम् । काञ्चनं दक्षिणां दद्यात् द्विजाय ब्रह्मचारिणे । तथा चतुर्ण्णां देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम्”
आषाढ़व्रतानि महाभारते “आषाढ़मेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते । आषाढमेकभक्तेन पूजयेद्विष्णुं तत्परः” ।
इन्दुपौर्णमासीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “लिङ्गं संपूज्य दत्त्वा-न्युपवासी विमूषकैः । पौर्णमास्यामवाप्नोति सोममिन्द्र ! व्रतादिह” ।
ईशानव्रतं कालिकापु० “अथो पौषस्य चतुर्द्दश्यां गुरोर्द्दिने । पूजयेद्विधिनानेन चिह्नं सार्द्धं निबोध मे । ब्रह्माणः पश्चिमे भागे वामे विष्णुं वै हरिम् । अथोत्तरं दक्षिणे रौद्रमीश्वरं प्राग्दिशि स्थितम्” । अथोक्तकमर्च्चन
ईश्वरव्रतं भविष्यपु० “ईश्वरस्य चतुर्द्दश्यां सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः । मूलमन्त्रसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत्सुप्रपन्नस्य सर्व्वं च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽभावेन भावेन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीराज्यमाक्षिकैः । पूर्णफलदो होमः कृतः भावेन चेतसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्ग्राह्यमेवम्” ।
उदकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “उदकप्रसृतं पीत्वा क्रियते या तु सप्तमी । सा ज्ञेया सुखदा वीर ! सदैवोदकसप्तमी” ।
उभयद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “श्रेष्ठं व्रतानां सर्व्वेषामुभयद्वादशीव्रतम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि समाहितमनाः शृणु ! । ततोऽपराह्णे सन्तर्प्य कृतसन्ध्यादिकः शुचिः । प्राप्याज्ञां वेदविदुषः पुरोधसात् जितेन्द्रियात् । संपूज्य देवदेवेशमन्त्राधानपूर्व्वकम् । कुर्य्याच्च नियमं पार्थ गुरुदेवाग्निसन्निधौ । एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । इत्युक्त्वाथ गुरुं नत्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । भूमौ स्वपेज्जितक्रोधः ब्रह्मादिविषयोऽज्झितः । अनेन विधिना वापि तस्मिन् कृष्णमुपोषयेत् । द्वादशीं पुरुषव्याघ्र ! ध्यायन् चतुर्भुजं विभुम् । प्राप्यत्वर्त्तं ततः कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्” । इदञ्च व्रतं मार्गशीर्षादिकार्त्तिकान्तद्वादशमाससाध्यं तच्च उभयपक्षयोः कार्य्यम् ।
उभयनवमीव्रतं भविष्यपु० “योऽब्दमेकं प्रकुर्व्वीत नवम्यां नक्तमादरात् । इह भोगानवाप्याथ परत्र च दिवं व्रजेत् । पौषे मासि च सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्ज्जितः । पक्षयोर्नवमीं नक्ताद्युपवासेन पालयेत्” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।
उभयसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “पौषे मासि च सप्तम्यां यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी त्यक्तो मोहमत्सरैः । पक्षयोः सप्तमीं नक्ताद्युपवासेन यो नयेत् ।

शिवलब्धमनुष्येन्द्रान् प्राप्नुवन्त्यसुसुव्रत !"। तद्वधिवर्णाख्यम्। प्रतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अनेनैव विधानेन प्रतिमासन्तु यो नरः। सप्तमीहितयं कुर्य्यादुद्यावत् संवत्सरं रवेः। सोऽश्वमेधमवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति। कुर्व्वन् वरते राजन् ! सर्व्वान् कामानवाप्नुते"।

उमामहेश्वरव्रतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "लोके चिन्तार्थं पार्व्वत्या उमामहेश्वरव्रतम्। समाख्यातं पुरा पार्थ ! नाद्यापि प्रथितं भुवि। मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायां समाहिता। कृतोपवासा राजेन्द्र ! सर्व्वभोगविवर्जिता। संवेश्य श्वेतवस्त्रेण शिवं रत्नेन चाम्बिकाम्। पश्चात् पं दर्भचारी भक्तिभावेन भाविता। भोजयेच्छिवभक्तांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान्। भक्तेभ्यो दक्षिणां दद्याद्भक्त्या शाठ्यविनाकृताम्"। कृतोपवासा सङ्कल्पितोपवासा "हैमीमुमां रजतपिष्टमयं महेशम् रौप्ये सुवर्णवृषभे समुपस्थितौ तौ। संपूज्य रक्तसितवस्त्रयुगोपगूढौ नारी भवत्यविधवा सुतसौख्ययुक्ता। पौर्णमास्याममावास्यां चतुर्दश्यष्टमीषु च। नक्तमब्दन्तु कुर्व्वीत हविष्यैर्ब्रह्मचारिणी। उमामहेश्वरप्रतिमां हैम्नां कृत्वा सुशोभनाम्। राजतीं वापि कर्त्तव्ये स्थापयित्वा घृतादिभिः। गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य वस्त्रयुग्मैश्च शोभनैः। सुशोभनै रथेनैव वितानध्वजचामरैः। भोजयेच्छिवभक्तांश्च दीनानाथान् प्रतर्पयेत्"। प्रतान्तरं शिवधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां नियतब्रह्मचारिणी। वर्षमेकं न भुञ्जीत पक्षोर्ध्वमविशेषया। वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा पूर्व्ववद्विधिमाचरेत्। उमामहेश्वरं व्रतं प्राप्य पूर्व्वोक्तांस्तु गुणान् लभेत्"। कल्पाद्युमामहेश्वर प्रतिमा कर्त्तव्या। पूर्व्ववदिति पूर्व्वव्रतोक्तवदित्यर्थः। देवीपु० व्रतान्तरं "यदीच्छसि सुमतीत्वमिह जन्मन्यथापरे। तथा कुर्य्याद्युधिष्ठिर ! विष्णुना कथितं व्रतम्। सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वकामफलप्रदम्। उमामहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा। प्रोष्ठाश्विने तथा माघे स्मे भाद्रे १२८५ या सने ! चैत्रे १७शाके १८८५ या कार्य्यमहस्याद्याय प्राक्तरे ६। व्रतान्तरं चतुर्वर्गचिन्तोक्तम्। "उमामहेश्वरं नाम या च स्त्री कुरुते व्रतम्" इति प्रक्रमे "उमामहेश्वरी कार्य्या प्रतिमा काञ्चनोद्भवा। निष्कस्य तदर्द्धस्य कर्षस्यापि निजस्य च। प्रस्थानं न कर्त्तव्यं सर्व्वथा फलकाङ्क्षया। स्थापयेत् श्वेतवस्त्राणि राजते हवभे शुभे। व्याघ्राजिने शुचिस्त्रीभिः संस्थाप्याभ्यर्च्य यत्नतः। होमशाखा च कुर्व्वीत चतुर्दश्यां समाहिता। अैवं पाण्डवश्रेष्ठ होमं गौर्य्यां होमञ्च यत्नतः। प्राप्ते प्रभातसमये स्नात्वा संपूज्य पूर्व्ववत्। आहूय वेदविदुषां ब्राह्मणं पूज्य भक्तितः। अर्पयेत् प्रतिमां शम्भोः कर्म्मदोषापशान्तये। वाक्येन ब्राह्मणं तोष्य ततः पारणमाचरेत्"।

उल्कानवमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "उल्काख्या नवमी राजन् ! कथयामि निबोध ताम्। या कामदेवेन कथिता तारकस्यापि नाशिनी। आश्वयुक्शुक्लपक्षे या नवमी लोकविश्रुता। नद्यां स्नात्वा समभ्यर्च्य पितृदेवान् यथाविधि। पश्चात् संपूजयेद्देवीं चामुण्डां भैरवप्रियाम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः मांसमत्स्यसुरासवैः। पूजयित्वा फलं कुर्य्यान्मन्त्रेणानेन मानवः"। गौरपु० "व्रतेन केन देवेन्द्र ! गौरीदत्याख्य पार्व्वती। नवोल्कानवमीयं शृणु ! सर्व्वफलप्रदम्। तस्यां नवम्यां सत्याणी महिषादीन् महासुरान्। जघान समरे प्राजून् तेन सा नवमी प्रिया। आश्वयुक्शुक्ला नवम्यां प्रयतात्मवान्। स्नात्वाभ्यर्च्य पितृन् देवान् मनुष्यांश्च यथाक्रमम्। जपेत् पश्चान्महादेवीं महिषासुरघातिनीम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः पयोदधिफलादिभिः। भक्त्या संपूजयित्वैवं देवीं क्षमापयेत्ततः"।

ऋतुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अथातः संप्रवक्ष्यामि षण्मूर्त्तेर्व्रतं परम्। वसन्ते पूजयेद्विद्वान् द्वौ मासौ द्विजपुङ्गव !। फलैः पुष्पैः कषायैस्तु ग्रीष्मे चैवैव पूजयेत्। मधुरैश्च महाराज! प्रावृट्काले फलं यजेत्। अनेन पूजयेद्विद्वान् शरदं लवणेन च। कटुकेन च हेमन्तं तिक्तेन शिशिरं तथा। ब्रह्मासनस्था तिष्ठेत् षण्मुखं वर्जयेद्रसम्। ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि प्रभूतलवणादिभिः। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं परमपावनम्। अश्वमेधमवाप्नोति राजसूयञ्च विन्दति। चैत्रे समारभ्य सिते तु षष्ठीं संपूजयेद्वा षट्कमेकम्। कृतोपवासः स नरो यथोक्तं लभेत् फलं शाश्वतमेव सौम्य"।

ऋषिपञ्चमीव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम्। ऋषिपञ्चमीति विख्यातं सर्व्वपापहरं परम्। नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी। नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च। विधाय नित्यकर्म्मादि गत्वा द्वारवतीसमीपे। स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः"। द्वारवतीं, अग्निहोत्रशालां धूमनिर्गमद्वारैर्बहुभिर्युतत्वात्"। अस्ययोऽत्र सप्तर्षयः।

एकभक्तव्रतं विष्णुधर्मोक्तम्। "चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत्। सुवर्णमणिमुक्ताढ्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात्। अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः। नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत्। अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्। यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः। अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः। नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत्। पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्। दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। तत्क्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते"।

ऐश्वर्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोक्तम्। "तृतीयायां तथाभ्यर्च्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्। पृथक् पृथक् नाममन्त्रैर्नैवेद्यादि निवेदयेत्। त्रीन् लोकांश्च तदा नाम सम्यक् संपूजयेन्नरः। ऐश्वर्यं महदाप्नोति गतिमग्र्यां च विन्दति"।

कदलीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप!। देवरूपां वरस्त्रीभिः फलैर्नानाविधैस्तथा। विरूढैः सप्तधान्यैश्च दीपालक्तकचन्दनैः। दधिदूर्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैश्च तथाचितैः। जातीफलैः पूगफलैर्नवखर्जूरकदलीफलैः। तच्चाह्नि दातव्यं स्त्रीभी रम्याभिरव्ययम्। मन्त्रेणानेन चैवार्च्यं तच्छृणुष्व नराधिप!। चित्तस्था कदली नित्यं कदली कामदायिनी। शरीरारोग्यलावण्यं देहि देवि! नमोऽस्तु ते"।

कन्दुचतुर्थीव्रतं देवीपु० "माघमासे तु संप्राप्ते चतुर्थी कन्दुसंज्ञिता। सोपोष्या तु सुरश्रेष्ठ! ततो राज्यं भविष्यति। सर्वोपहारसम्पन्नं सर्वोपस्करमाहरेत्। कन्दुपक्वं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा। वस्त्रं कुसुम्भरीं क्षीरं धान्यानि विविधानि च। दातव्यानि रघुश्रेष्ठ! कन्यकानान्तु भक्तितः"।

कपिलाषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० "प्रौष्ठपदेऽसिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता। व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता"। प्रौष्ठपदो, भाद्रपदश्च स चात्र दर्शान्तोपात्तः, रोहिणीयोगस्य तत्रैव सम्भवात्"।

"द्वितीया (कन्या) तु महापुण्या दुर्लभा व्रतिनः क्वचित्। षष्ठी संवत्सरस्यान्ते सा पुनर्योगसंयुता। चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदया। वैशाखेऽपि च राजेन्द्र! द्वारवत्यां परा स्मृता। यदि स्यात् सहस्रांशुस्तदा कार्यं व्रतं बुधैः। कल्पां चैव कृतं दत्तं सर्वविश्रुत प्रतिपादितम्। तस्य धर्मस्य पुण्यस्य संख्यां वक्तुं न शक्यते। यस्मिन् काले भवेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा। पञ्चम्यामेकभक्तन्तु कुर्यात्तत्र विचक्षणः। षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वादौ दन्तधावनम्" इत्यादि।

करणव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि करणव्रतसत्तमम्। ववाख्यं बालवश्चैव कौलवन्तैतिलन्तरम्। वणिजं विष्टिरित्याहुः करणानि पुराविदः। फाल्गुने तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे यदा भवेत्। ववाभिधानकरणमुपवासस्तदा भवेत्। एवं सप्त विधेयानि ववाद्यान्यथ सप्तमे। ववे तु करणे प्राप्ते पूर्वं पूर्वं समाचरेत्। ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सप्तसंख्यान् सदक्षिणम्। अथैवं बालवादीनि विष्ट्यन्तानि यथाक्रमम्। उषित्वा सप्त सप्तैव पूर्वोक्तविधिना नृप!। समापनेद्व्रतं भूरिगोभूहेमादिदानतः। एवंकृते व्रते राजन्! राजसूयाश्वमेधयोः। समग्रं फलमाप्नोति सुखं कीर्त्तिं महाश्रियम्"।

कमलसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतं कमलसप्तमीम्। यस्य संकीर्त्तनादेव तुष्यतीह दिवाकरः। वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः। तिलपात्रे तु सौवर्णं निधाय कमलं रविम्। वस्त्रोपवीताभरणगन्धपुष्पैरथार्चयेत्"।

कल्किद्वादशीव्रतं धरणिव्रतोक्तम् "नभस्याद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम्। सङ्कल्प्य विधिना देवमर्च्चयेत् परमेश्वरम्। नमोऽस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिम्। म्लेच्छप्रध्वंसनायेति जगन्मूर्त्तिं तथोदरम्। श्रीकण्ठायेति कण्ठन्तु खड्गपाणीति वै भुजौ। सुनाम्ना शङ्खचक्रे तु विश्वमूर्त्तेस्तथा शिरः। एवमभ्यर्च्य मेधावी प्रागवस्थापितो घटम्। विन्यस्य कल्किनं देवं सौवर्णं तत्र धारयेत्"।

कल्पवृक्षव्रतं पद्मपु० "मत्रकं पयोव्रते स्थित्वा काञ्चनं कल्पपादपम्। पलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्या तण्डुलं प्रस्थसंस्थितम्"। प्रस्थं द्रोणद्वयम् "दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पवृक्षव्रतं स्मृतम्"।

कल्याणसप्तमीव्रतं पद्मपु० "सौरधर्मं प्रवक्ष्यामि पार्थ! कल्याणसप्तमीम्। तस्या विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत्। सा तु कल्याणिनी नाम विजया च निगद्यते। प्रातर्गव्येन पयसा स्नानमस्यां समाचरेत्। शुक्लाम्बरधरः पद्ममक्षतैः परिकल्पयेत्। प्राङ्मुखोऽष्टदलं मध्ये तद्वृत्तश्च

फलविंशकम् । सर्वेष्वपि दशेष्वीष विन्दयेत् पूर्व्वतः क्रमात्" इत्यादि ।

काञ्चनपुरीव्रतं मत्स्यपु० "काञ्चनाख्या पुरी नाम व्रतं त्रैलोक्यपावनम् । शुक्लतृतीया कृष्णा च एकादश्यथ पूर्णिमा । संक्रान्तिर्वा महाभागे शुक्ला चाष्टमी तिथिः । पर्व्वस्वेतेषु दातव्या काञ्चनाख्या पुरी शुभा" ।

कामव्रतं भविष्यपु० "पुष्यादित्रयोदश्यां कृत्वा नक्तं मधौ मधौ । अशोककाञ्चनं दद्यादिक्षुयुक्तं दशाङ्गुलम् । विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रद्युम्नः प्रीयतामिति । कल्पं विष्णुपुरे स्थित्वा विशोकः स्यात् पुनर्नृप ! । एतत् कामव्रतं नाम सदा शोकविनाशनम्" ।

कामदासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "फाल्गुनामलपक्षस्य सप्तम्यां च सनातन ! । उपोषितो नरो नारी समभ्यर्च्य तमोपहम् । सूर्य्यनाम जपन् भक्त्या सावधानो जितेन्द्रियः । तिष्ठन्नुपविशंश्चैव सर्व्वमेवानुकीर्त्तयेत् । ततोऽन्यदिवसे प्राप्ते अष्टम्यां निवसतो रविम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्" ।

कामदेवव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् । "शुक्लपक्षे महाराज ! त्रयोदश्यामुपोषितः । पूजयेत् कामदेवन्तु वैशाखात् प्रभृति प्रभो ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । दद्याद्व्रतान्ते विप्राय गन्धवस्त्रयुगं तथा" । "कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः सुखान्वितो रूपसमन्वितश्च" ।

कामधेनुव्रतं वह्निपु० "कार्त्तिकः खलु मासो वै सर्व्वदेवमयो महान् । कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु । उत्तमानि तेषु यद्दत्तमक्षय्यं सर्व्वकामिकम्" इत्युपक्रमे समाचक्षादिषु तत्र विशेषकृत्या "नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा । निर्गता मथ्यमानाब्धौ जनः स्नानं शुभप्रदम्" । कामधेनोराविर्भावभावितमादेशात् जनः समस्तामिमतैः "तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः । गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः । एकादश्यामुपोष्यैव नरो दिनचतुष्टयम् । एकं स्नापयेद्विष्णुं नक्तेन पयसापि वा । लक्ष्मीं गोरोचनाद्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सनैवेद्यैर्वस्त्रालङ्कारभूषणैः । तदात्त्वमत्रैव च कामधेनुं दद्यात् मर्त्यलोके तु केशवम् । विप्राय वै सर्व्वगुणाय यत्र कृत्वा व्रतं तत्प्रमतो चरेत्तु" ।

कामव्रतं मत्स्यपु० "कामं पूज्य त्रयोदश्यां शुक्लपक्षे जायते ध्रुवम् । रूपवतीं भार्य्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् । मूलमन्त्राः पदेनाभिरक्तमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" ।

कामषष्ठीव्रतं वराहपु० "कामव्रतं महाराज ! शृणु मे गदतोऽधुना । येन कामाः समृध्यन्ते मनसा चिन्तिता अपि । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु वर्षमेकं व्रतं चरेत् । मार्गमासे सिते पक्षे पञ्चम्यां नक्तभोजनः । षष्ठ्यान्तु प्रार्थयेद्धीमान् ! फलमेकन्तु पार्थिव ! । ततो भुञ्जीत यत्नेन वाग्यतः शुद्धोदनम् । ब्राह्मणैः सह राजेन्द्र ! अथ वा केवलं फलम् । तथैव दिवसं स्थित्वा सप्तम्यां पारणं नृप ! । अभिवाद्यं च कुर्वीत गुरुरूपेण केशवम् । पूजयित्वा विधानेन वर्षमेकं व्रतं चरेत्" ।

कामावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां महाकालमथार्च्चयेत् । तस्मात् काममवाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः" ।

कार्त्तिकमासव्रतं नारदोक्तम् । "माहात्म्यमभिधास्यामि मासस्याद्य वरानने ! । येन ते जायते भक्तिर्मन्त्रा येनार्च्यते हरिः । कार्त्तिके नक्तभोजी यः प्राजापत्यरतोऽपि वा । षड्द्वादशाहं पञ्च वा मासं वा वरवर्णिनि ! । उपचित्वा नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । एकभक्तोऽथ वा नक्ते तथा शुभ्रु ! अयाचिते । तेन नरेन्द्रदासाप्तिर्भवेद्वै दीपमालया । तस्मिन् हरिदिने पुण्ये तथा वै भीष्मपञ्चकम् । प्रबोधनीं नरः कृत्वा जागरेण समन्विताम् । न मातुर्जठरे याति अपि पापान्वितो नरः" ।

कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरम् "मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा ज्ञेया शिवगीता गुहप्रिया । निहत्य तारकं षष्ठ्यां गुहस्तारकराजवत् । रराज तेन दयिता कार्त्तिकेयस्य सा तिथिः । स्नानदानादिकं कर्म्म तस्यामक्षय्यमुच्यते । येऽस्यां पश्यन्ति मार्गेषु दक्षिणायां समाश्रितम् । ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सोपवासः कुमारं पर्व्वतस्थितम् । राजतञ्च महाराज कृत्वा सत्काम दारुजम् । कारयित्वार्च्चयित्वा कामार्थविवर्जितः । अपराह्णे ततः स्नात्वा सम्यगाचम्य बुद्धिमान् । पद्मासनस्थं गाङ्गेयं ध्यायंस्तिष्ठेत् यन्त्रितः" ।

कालरात्रिव्रतं कालिकापु० "साधु भक्तोऽसि धर्म्मज्ञ ! कालरात्रिव्रतं मम । शृणु ! यत्साम्प्रतमद्य कर्त्तव्यं विधिवद्यथा । माघि पाण्डुकोऽष्टम्यां शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः । संयताक् स्थिरचित्तात्मा नियमस्थो

भवेत्सुधीः । काकोव्रतमिदं ख्यातं कर्त्तव्यं सत्कुलो-द्भवैः” । काकराशि काकी ।

कालाष्टमीव्रतं वामनपु० “नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा । युक्ता मृगशिरेणैव सा तु कालाष्टमी स्मृता । तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः । वसन्तसन्निधाने तु तत्र पूजाऽक्षया स्मृता” । इदं व्रतं भाद्रादिवर्षसाध्यम् ।

कीर्त्तिव्रतं पद्मपु० “अश्वत्थं भास्करं गङ्गां प्रणम्यैकत्र वाग्यतः । एकभक्तं नरः कुर्य्यादब्दमेकं विमत्सरः । व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्रयान्वितम् । वृक्षं हिरण्मयं दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् । दिवि देवविमानस्थो गीयतेऽप्सरसाङ्गणैः । एतत्कीर्त्तिव्रतं नाम भूतिकीर्त्तिप्रदायकम्” ।

कुक्कुटीव्रतं भविष्योक्तं २०६२ पृ० ति०त० द्रष्टव्यम् ।

कुबेरतृतीयाव्रतं भविष्यपु० “तृतीयायान्तु वित्तेशं वित्ताढ्यो जायते ध्रुवम्” । पूजयित्वेति शेषः “क्रयादिव्यवहारे च लाभो द्विगुणो भवेत्” ।

कुमारषष्ठीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैत्रशुक्लात् समारभ्य व्र-तार्थमधुनोच्यते । उपोष्य विधिना षष्ठीं विशेषात् षण्-मुखं यजेत्” ।

कृष्णीव्रतं स्कन्दपु० “एकादश्यां कार्त्तिकस्य शुक्लपक्षे तु कारयेत् । कुष्माण्डिनरकेभ्यस्तु उद्धरेत् स्वमेधतः । म-यत्नात् कार्त्तिके मासि विष्ण्वग्रे तु जागरम् । सप्त-कलेकादशीं रात्रौ विशेषाद्दर्शयन्ति च । चतुरङ्गं चतु-द्वारं गोमयेनोपलिप्य च । चतुर्भिः शालिनोधूमवर्णकै-रुपशोभितम् । स्नात्वा नारायणं पूज्य स्वस्तिके प्रति-ष्ठाप्य च । कृत्वा दिशां बलिं दत्त्वा विधानमवधारयेत् । दीपमालान्वितं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्ततः । कृष्णीं देव-मर्चीं ध्यात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः” ।

कूर्मद्वादशीव्रतं वराहोक्तम् “पौषमासस्य या पुण्या द्वादशी शुक्लपक्षतः । तस्यां प्रागेव सङ्कल्पं कुर्य्यात् स्नानादिकाः क्रियाः । निर्वर्त्याराधयेद्धीमानेकादश्यां जनार्दनम् । पृथङ्मन्त्रैर्हि अच्युत ! देवदेवं जनार्दनम् । कूर्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्य नारायणायेति कटिं हरेस्तु । सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु उरो विशोकाय भवाय क-ण्ठम् । सुबाहवे चैव भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथाङ्गयुक्तौ । स्वनाममन्त्रैश्च सुधूपगन्धैर्नानाविधैर्नैवेद्यै-र्विविधैः फलैश्च । अभ्यर्च्य देव कलशं तदग्रे संस्थाप्य माल्याम्बराद्यमलङ्कृतम् । तं रत्नगर्भन्तु पुरैव कृत्वा स-मन्वितो हेमयवस्य देवम् । समन्दरं कूर्मरूपेण कृत्वा संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतस्य । पूर्णे घटे पश्य च सन्निवे-श्याथो माल्यवाधैश्च वस्त्रं तु दद्यात्” । एतच्च पूर्वं ता-म्रपात्रे समन्दरं कूर्मरूपं निधाय घटोपरि निवेश्य प्रभाते दद्यादित्यर्थः” ।

कृच्छ्रव्रतानि विष्णुरहस्ये “सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षि-पितृसेविते । कृच्छ्रमात्रे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महा-फलम् । अतः सम्वत्सरः पुण्यस्तस्मादपि तु पूजितः । तथैवाः कार्त्तिकः पुण्यः कार्त्तिकान्नीचपञ्चकम् । नैवेद्यं पुष्पधूपञ्च चन्दनं सुविलेपनम् । दत्त्वैकका-र्त्तिके विष्णोः फलं सांवत्सरं लभेत् । अतः कार्त्ति-कमासाद्य यदेव शुभकाङ्क्षिभिः । परिगृह्य कर्त्तव्यं यथाशक्त्या सुचरं व्रतम् । कार्त्तिकस्यासिते पक्षे यावु-भयावतर्दशीम् । सतपोऽत्र नरो भक्त्या पूजयेद् गरु-डध्वजम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो वारिमध्ये स्थितेन च । जलकृच्छ्रमिदं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । दशम्यां प-ञ्चगव्याशी एकादश्यामुपोषितः । अर्चयेदच्युतं देवं नियतश्च व्रतञ्चरेत् । कार्त्तिकस्यासिते कृत्वा नरो देव-व्रतञ्चरेत् । दामोदरं समभ्यर्च्य देवो वैमानिको भवेत् । पयः क्षीरं दधि घृतं सप्तम्यादिचतुर्दिनम् । कार्त्तिक-स्यासिते पीत्वा एकादश्यामुपोषितः । कृच्छ्रं पैतामहं नाम कुर्वन् संपूजयेद्धरिम् । प्राप्नोति परमं विष्णोः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रं त्र्यहः पाकमुपवास-परश्च च । पद्मादौ कार्त्तिके शुक्ले कृच्छ्रो माहेन्द्र उच्यते” इत्यादि ।

कृच्छ्रचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० “मार्गशीर्षे शुभे मासि सिते पक्षे तु चण्मुखम् । चतुर्थ्यां नियमं कृत्वा विघ्नेशं पूज्य भक्तितः । पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः लड्डुकैश्च सुसं-स्कृतैः । पञ्चवैकारपटैश्च तथा षोडशकैः प्रभुम् । पूजयित्वा विधानेन प्रार्थयेत्तत्र मानवः” ।

कृत्तिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु कुर्य्याच्च कृत्तिकाव्रतम् । षट् मासांस्तु व्रतं याव-दिदं सञ्चिन्त्य चेतसि । पारणे पारणे चापि पुराणज्ञे द्विजोत्तमे । प्रदापयं प्रयच्छत यथा विभवसारतः । कृत्तिकासु स्वयं सोमः कृत्तिकासु वृहस्पतिः । यदा स्यात् योगसारेण सा महाकार्त्तिकी स्मृता । देवानां बहुभि-र्वर्षैर्बहुपुण्यैर्न लभ्यते । तथापि न तथा नेया च-

टीव्रं चरेय आत्मनः। अन्यापि कार्त्तिकी पार्थ! कमुपोष्या विधानतः। तस्या विधानं राजेन्द्र! शृणुष्वैकाग्रमानसः। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यां दिनोदये। नक्तेन नियमं कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्व्वकम्। उपवासेन वा शक्त्या ततः स्नात्वा जलाशये" इत्यादि।

कृष्णचतुर्द्दशीव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्मक्षत्रविशाञ्च योषितां शूद्रेषु वासिषे। विधानन्तु वक्ष्यामि शृण्वते ते यथा सुत!। भूतायां फाल्गुने कुर्य्यात् कृष्णपक्षेऽतिभक्तितः। दरिद्राणामनाथानामसमर्थानां विशेषतः। सर्व्वकामप्रदं कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवव्रतम्। रात्रौ विशेषपूजा तु महास्नपनसंयुता। महादीपद्वयं देयं शतमष्टोत्तरं पुनः। कपर्द्दं गुग्गुलं धूपं शिवं सम्पूर्णतं यजेत्। खण्डखाद्यान्यनेकानि भक्ष्याणि विविधानि च। यथा समर्प्पयेत् भक्त्या वित्तशाठ्यं विना सुत!। रात्रौ जागरणं कार्य्यं शिवस्याग्रे शिवं जपेत्"। शिवधर्म्मोक्तम् "नारी चोपवसेदब्दं कृष्णामेकां चतुर्द्दशीम्। वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम्। गीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैस्तु पूजयेत्। पूर्व्वोक्तमखिलं कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत्"।

कृष्णद्वादशीव्रतं वराहपु० "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्। मार्गशीर्षस्य मासस्य कृतं सर्व्वं त्वया बुध!। पश्चीयान्माहिमाद्येवं कुर्य्यात्संवत्सरं व्रती। नामानि देवदेवस्य केशवस्य पृथक् पृथक्। कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्द्दनः। उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः। योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्"। विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "माघ्यान्तु समतीतायां द्वादशी या भवेन्नृप!। ततः प्रभृति कर्त्तव्यं व्रतमेतदुपोषिता। द्वादशीषु च कृष्णाख्यं नाम कृष्णस्य कीर्त्तयेत्। तेनैव नाम्ना कर्त्तव्यौ जपहोमौ तथैव च। तिलैर्निवेदनं कार्य्यं होमः कार्य्यस्तथा तिलैः। पौषाख्यान्तु समतीतायां कृष्णा या द्वादशी भवेत्। तस्यां व्रतावसाने तु तिलान् दद्याद्द्विजातिषु। सुवर्णञ्च महीपाल! रक्तवस्त्रं तथैव च। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं मनुजपुङ्गव!। तिर्य्यग्योनिं न चाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति। यावज्जीवं व्रतमिदं यः करोति समाहितः। न स दुःखमवाप्नोति नारकं मनुजोत्तम!। यत्र वैतरणी दुर्गा क्षुरधारा सपर्व्वता। पापानां यातना यत्र तत्रासौ न गमिष्यति"।

कृष्णव्रतं पद्मपु० "एकादश्यां तु नक्ताशी सप्तकं विनिवेदयेत्"। विनायेति शेषः "कृत्वा मर्त्त्यं च सौवर्णं स विष्णोः पदमाप्नुयात्। एतत् कृष्णव्रतं नाम कल्याणं सुखकामकृत्"।

कृष्णषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः। मासो मार्गशिरस्याद्यावंशुमानिति पूजयेत्। विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत्। अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः"। इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यमिदम्।

कृष्णाष्टमीव्रतं देवीपु० "कृष्णाष्टम्यां विधानं वै निखिलं क्रियते यथा। क्रमेण मे तथा ब्रूहि तत् कर्त्तव्यं सुरेश्वर"। ईश्वर उवाच "हेमन्ते त्वथ सम्प्राप्ते मासि मार्गशिरे तथा। नक्तं कृत्वा शुचिर्भूत्वा गोमूत्रं प्राशयेन्निशि"। नक्तं कृत्वा नक्तमनुकल्पम् "आहरेद्वापि यत्र यथाचक्ष्म तथाशयेत्। तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्रार्थिता प्रार्थितेन च" इति। तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्रार्थितेन चेति क्वचित्प्रार्थितेन क्वचिदप्रार्थितेनेत्यर्थः। "कृष्णाष्टम्यां विधानं वै शङ्करं पूज्य भक्तितः। अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत्। शरीरे शङ्करं नाम सायं रात्रौ दिवा यथा" इत्यादि। तदवधि वर्षसाध्यम् "कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः। कृष्णमभ्यर्च्च पूजाञ्च देवक्यां कुरुते तु यः। निराहारो जपन्नाम कृष्णस्य जगतः पतेः। उपविश्य जपन् स्नातः सुतप्रस्खलितादिषु। पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत्। पापच्छिन्नो विकर्म्मस्थान् नालपेत्रैव नास्तिकान्। प्रभाते चाम्भुना स्नातो दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्। भुञ्जीत कृतपूजश्च कृष्णस्यैव जगत्पतेः" इत्यादि। इदं तदवधि वर्षसाध्यम्। भविष्योत्तरोक्तम्। "कृष्णाष्टमीव्रतं पार्थ! शृणु पापहरं परम्। धर्म्मस्य जननं लोके सद्यःप्रीतिकरं परम्। मार्गशीर्षेऽथ वै मासि दन्तधावनपूर्व्वकम्। उपवासस्य नियमं कुर्व्वन्नक्तञ्च व्रती"। समर्थासमर्थभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः। इत्यादि तदवधि वर्षसाध्यमिदम्। व्रतान्तरं कृष्णाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम्।

कृष्णैकादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "एकादशी तथा कृष्णा फाल्गुने मासि भार्गव!। चन्द्रोदेवस्य कर्त्तव्या पूजा सर्व्वभृतान्तर। पूजनाच्चन्द्रदेवस्य येनायं शुभवर्जितम्। न प्राप्नोति तथा प्रीतिं शुभचन्द्रं न संशयम्"।

कोकिलाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "आषाढपौर्णमास्यान्तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते। सङ्कल्पयेन्मासमेकं श्रावणीप्रभृत

वाहनम्। स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्य्ये स्थिता सती। भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम्। इति सङ्कल्प्य पुरुषो नारी वा श्रद्धयान्विते। प्राप्यानुज्ञां ततः प्राज्ञो सर्वकामविसंयुतः" इत्यादि।

कोटीश्वरीतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "शृणु भद्रे! परं गुह्यं सर्वकामफलप्रदम्। दुर्भगानाञ्च नारीणां सौभाग्यकरणं परम्। कोटीश्वरीति विख्यातं व्रतं कोटीश्वरीव्रतम्। तृतीया शुक्लपक्षे तु माघि भाद्रपदे भवेत्। तस्यां व्रतं तु संग्राह्यं यावद्वर्षचतुष्टयम्। उपवासेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे तु सुन्दरि!। सप्तलक्षाणां तण्डुलानां तिलानां वा सुलोचने!। लक्षमेकं विरच्याथ क्षिपेत् पर्वति शोभने। क्षीरसंमिश्रितैः कार्य्या देव्यामूर्त्तिः सुलोचना। कृत्वा तु पुष्पप्राकारं पुष्पमालाभिमण्डितम्। संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिभावितः" इत्यादि।

कोशदीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम्। "माघि भाद्रपदे शुक्ल एकादश्यामुपोषितः। गृह्णीयात् तु व्रतं चैतं कोशदाख्यं महाफलम्। सर्व्वकामः शुचिर्भूत्वा धौतवासा जितेन्द्रियः। द्वादश्यामर्च्चयेत् स्नात्वा वासुदेवं जगद्गुरुम्"।

क्षेमव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "मघायां राघवानाञ्च चतुर्दश्यां प्रपूजनम्। कृत्वा क्षेममवाप्नोति क्रियायाः फलमेव च"।

गणपतिचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "चतुर्थ्यान्तु महाराज! निराहारो व्रतान्वितः। दत्त्वा तिलान् भुङ्क्ते यः स्वयं भुङ्क्ते तिलोदकम्"। दिवा निराहारो रात्रौ भुङ्क्ते इति विरोधपरिहारः। वर्षद्वये समाप्तिश्च व्रतस्य तु यदा भवेत्। विनायकस्तदा तुष्टो ददाति फलमीप्सितम्"।

गन्धव्रतं शिवधर्मोक्तम् "पौर्णमास्यामुपवसेदष्टम्येकं समन्वितः। दत्त्वा सर्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत्। सुविचित्रैः संस्थानैर्दिव्यगन्धविभूषितैः। युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते"।

गन्धलिकाव्रतं शिवरहस्योक्तम् "पवित्रतोययुक्तैर्यः कुम्भैः ग्रीष्मे शिवोपरि गालयेद् यः पयोधारां स ब्रह्मपदमश्नुते"।

गायत्रीव्रतं गरुडपु० "अथोत्तमं परं ब्रह्मपरं शृणु! भद्रदम्। चतुर्दश्यां महाभाग! सर्वरोगार्त्तिशान्तये। ज्वरशूलमहोदरकुष्ठातिसारसंयुतः। यत्नो नित्यमिदं कार्य्यं तदार्त्तिप्रशान्तये। स्नात्वा तु शतपुष्पैः सर्वकामविवर्जितः। आदित्यमुपतिष्ठेत गायत्रीञ्च जपन्मुहुः। उदयात् पूर्वमारभ्य यावदस्तं गतो रविः। निराहारो जितक्रोधो तावत्तिष्ठेत् समाहितः। एवावसाने देवमर्चयेत् पुरुषोत्तमम्। उपोष्य विधिवत् स्नात्वा तथा पर्वणि क्रमतः"। पर्वणि, पौर्णमास्याम्। एतच्च शुक्लचतुर्दशीव्रतं, पुराणे शुक्लपक्ष व्रतप्रकरणे पठितत्वात्।

गुडतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "गुडपूपाश्च दातव्या माघि भाद्रपदे तु या। तृतीया पापविनाशी वामदेवस्य प्रीतये"।

गुणावाप्तिव्रतं विष्णुपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव। द्विधा तु देवदेवस्य मूर्त्तिर्भवति यादव!। घोरा सौम्या शिवा चान्या घोरा भवति पावका। शिवा चाम्भःपतिश्चाथ सोमात्मकं जगत्। द्विधा घोरा विनिर्दिष्टा द्विधा सौम्या ततः पुनः। घोरा चाग्निश्च सूर्य्यश्च सौम्या सोमजलाधिपौ। तेषां च पूजनं कार्य्यं प्रतिपद्प्रभृति क्रमात्। शुक्लपक्षात् समारभ्य मासचतुष्टयं द्विजोत्तम!। आदित्यं पूजयेद्राजन्! प्रथमेऽह्नि परः शुचिः। द्वितीयेऽह्नि तथा वह्निं तृतीयेऽह्नि जलाधिपम्। चतुर्थेऽह्नि समाहूय यथास्थानमशोत्तमः"।

गुरुव्रतं भविष्योक्तम् "बृहस्पतिमघाचार्य्यं देवानां पूज्य भक्तितः। पूर्वोक्तक्रमयोगेन सप्त नक्तान्याचरेत्। हैमं हेमवर्णे पात्रे स्थापयेत् बृहस्पतिम्। पीताम्बरयुगच्छन्नं पीतयज्ञोपवीतकम्। पादुकाच्छत्रसहितं सदण्डं सकमण्डलुम्। संपूज्य पुष्पनिकरैर्धूपैर्दीपाक्षतादिभिः। नक्तव्रतोपचारश्च द्विजाय प्रतिपादयेत्"।

गुर्वष्टमीव्रतं भविष्यपु० "माघि भाद्रपदे राजन्! शुक्लपक्षे महाष्टमी। गुरुवारेण संयुक्ता वा तिथिर्भववर्द्धिनी। सम्पूर्णा सर्वपापघ्नी प्रेतयोनिविनाशनी। गृह्णीयाद्व्रतं सम्यक् दन्तधावनपूर्वकम्। एकभक्तेन राजेन्द्र! तस्यां देवी तु पूजिता। स्नानं नद्यां तड़ागे वा ह्रदे वा नियतात्मना। सौवर्णं कारयेन्नीपं राजतं वा नरोत्तम!। तदभावे यथाशक्त्या मृण्मयेनापि कारयेत्"।

गुह्यकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "द्वादश्यां गुह्यकानन्यं यथासाधनसंयुतैः। हैमं विप्राय वै दद्यादुपवासपरायणः। एतद्वै गुह्यकं प्रोक्तं व्रतं पापहरं शुभम्"।

गृहपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "सर्वौषध्युदकस्नातः पञ्चम्यां पूज्य पन्नगम्। सर्वोपचारदानश्च यः करोति महात्मने। महाटोटुकलं पूर्णं सिद्धां स्थालीं प्रपश्यति"।

स्वहाटः पैष्टपद्मसमुद्गकं धान्यकलशकम् । "उदकुम्भश्च पूर्णश्च घृतेनाक्तमनु यत् । एतानि स्वहिकायां गेहे प्रस्थाप्य पुरुषोत्तम ! । उपस्करतले नारी न शोचति कदाचन । एतद्गृहव्रतं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम्" ।

गोपदत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरम् "पार्थ! भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे दिनोदये । तृतीयायां चतुर्थ्यां च त्र्यहं च परिवत्सरम् । उपवासेन कुर्वीयात् व्रतं नाम्ना तु गोपदम् । स्नात्वा नरोऽथ नारी वा पुष्पधूपविलेपनैः । दत्त्वा च घृतमिश्रेण पिण्डेनैव गवां तथा । अभ्युक्षयेद्गवां शृङ्गे खुरपुच्छे चैव भारत ! । दद्याद्गवाह्निकं भक्त्या गवां पूर्वापराह्णयोः । अनग्निपक्वं भुञ्जीयात् तैलक्षारविवर्जितम्" ।

गोपालनवमीव्रतं मत्स्यपु० "तथा समुद्रगामिन्यां नवम्यां स्नानमाचरेत् । शुचौ नद्युत्तिने तीरे सिकताभिरलङ्कृते । चतुर्भुजं विष्णुं गोपीजनविवेष्टितम् । वनमालाचितोरस्कं वन्यपुष्पैरलङ्कृतम् । बर्हिबर्हकृतापीडं पीतकौशेयवाससम् । सधानवैरत्नवैः क्रीडद्भिरितरेतरम् । वृतं गोपकुमारैश्च लीलाकुञ्चितमूर्द्धजम् । ध्यात्वा देवं परं विष्णुं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् । वन्यपुष्पैश्च गन्धाद्यैः पूजयित्वा यथाविधि" ।

गोमयादित्यसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "यः क्षिपेद्गोमयाहारः द्वादश सप्तमीः क्रमात् । राजेन्द्र ! वायव्याहारः शीर्णपर्णाशनोऽपि वा । क्षीराशी चैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथवा पुनः । नक्ताहारोऽथवा भूत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् । पुष्पोपहारैर्विविधैः पद्मसौगन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारैर्गन्धैश्च धूपैर्मलयचन्दनैः । शर्करापायसाद्यैश्च विचित्रैश्च विभूषणैः । अर्चयित्वा नरश्रेष्ठ ! हिरण्याद्यादिभिर्नरः । यत्फलमवाप्नोति क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । तदत्र प्राप्यते वीर ! सप्तम्यां सेवकं रवेः" ।

गौरीचतुर्थीव्रतं पद्मपु० "उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः । मामभ्यर्चयित्वा शूद्रा च भूयः आढ्यात् सर्वैर्गुणैः । तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यग्भक्त्या समाहितैः । कुङ्कुमालक्तकाभ्यां च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः । फलैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैरपि च । गुडार्द्रकाभ्यां लवणलवणीभ्यां च पायसैः । पूज्याः स्त्रियश्च विधवाः सधवा विप्राश्च भामिनाः । सौभाग्यवर्द्धते यस्मात् गौर्या तस्तुष्टा भवति ।

गौरीव्रतं काशीखण्डोक्तम् "गौरीलोकमवाप्नोति नारी स्त्रीणां सौभाग्यवर्द्धनम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीव्रतं समाचरेत् । उपोष्य तु प्रयत्नेन विधानमिदमाचरेत्" ।

गोवत्सद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि शुक्लपक्षे नृपोत्तम ! । द्वादश्यां जलमध्ये वा स्नात्वा पुण्ये जलाशये । नरो वा यदि वा नारी नक्तं सहृत्स्र चेतसि । ततो मध्याह्नसमये कृत्वा देवार्चनादिकम् । प्रतीक्षेतागतं भक्त्या गवां गोष्ठानतत्परः । वत्साढ्यां तुल्यवर्णां च धौविनीं गां पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत्" ।

गोविन्दद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । प्रतिमासं तिथौ तस्यां क्रोश्वा दद्याद्गवाह्निकम् । गवां क्षीरेण संयुक्तं दद्या वाऽथ घृतेन वा । वसुपात्रे च समश्नीयाद्वारत्रयं व्रती । संवत्सरमपोष्यैव गोविन्दद्वादशीं नरः । पुनर्गोभ्यो यथा भक्त्या भूयो दद्याद्गवाह्निकम् । गोविन्दद्वादशीं तां तु उपोष्य विधिवन्नरः । प्राप्नोति विधिवद्दत्त्वा गोसहस्रस्य यत् फलम्" ।

चण्डिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽह्न्येकं न भुञ्जीत चण्डिकाराधने रतः । स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता" ।

चतुर्दशीजागरणव्रतं कालिकापु० "कार्त्तिके शुक्लभूतायां हरं स्नाप्य घृतादिभिः" । शुक्लभूतायां शुक्लचतुर्दश्याम् "समालभ्य स्नापयेद्यः सौवर्णं वा मयूरकम् । सुरभिभिस्ततः पुष्पैरभ्यर्च्य गुग्गुलं दहेत् । नैवेद्यञ्च पु० मर्दत्वा बलिं वाह्ये विनिःक्षिपेत् । वितानं दीपमादर्शं वस्त्रयुग्मं ध्वजांस्तथा । धूपोत्क्षेपञ्च घण्टाश्च दत्त्वा देवाय शम्भवे । प्रदक्षिणं ततः कुर्याद्दण्डवन्नरवत् हि । ततस्तत्रोपविष्टाच्च जागरं परिकल्पयेत्" ।

चतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य त्रिलोचनम् । पुष्पधूपादिनैवेद्यै रात्रौ जागरणेन च । पञ्चगव्यं निशि प्राश्य स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः" ।

चतुर्दश्यष्टमीनक्तव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु ! नक्तोपवासस्य विधानं पाण्डुनन्दन ! । येन विज्ञानमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् । येषु केषु च मासेषु शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् । ब्राह्मणं भोजयित्वा तु प्रारभेत् स्वशितो व्रतम् । मासि मासि भवन्ति द्वे अष्टमी च चतुर्दशी । जितेन्द्रियो भूत्वा शिवध्यानैकमानसः । चतुर्थं भाजनं कृत्वा भुञ्जीयात्तत्र भोजनम् । उपवासात् परं भैक्ष्यं भैक्ष्या

तृपरनयाचितम् । अयाचितात् परं भक्तं नक्तभक्तेन साधयेत् । देवैर्भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने मुनिभिस्तथा । अपराह्णे च पितृभिः सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः । सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तभोजी सदा भवेत् । हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदा भवेत्" ।

चतुर्मासी(चातुर्मास्य) व्रतं भविष्योत्तरे "शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि गोविन्दशयनव्रतम् । कटिदानं समुत्थानं चतुर्मासीव्रतक्रमम् । मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम् । तुलां प्राप्ते महाराज ! पुनरुत्थापयेच्च तम् । अधिमासेऽपि च देवे एष एव विधिक्रमः । नान्यथा स्थापयेद्देवं नान्यथोत्थापयेत्तथा । आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्थापयेत् प्रतिमां विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराम् । सावित्रीं राजतीं ताम्रमयीं पित्तलजां तथा । पीताम्बरधरां सौम्यां पर्यङ्के स्थापिते शुभे । शुक्लवस्त्रपटच्छन्ने सोपधाने सुपूजिते । प्रस्वापेन यतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा । चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि । इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! । स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः । गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्वकान् । तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तॄणां पृथक् पृथक् । मधुस्वरो भवेद्राजा ! पुरुषो गुडवर्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् । मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत् । योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । कटुकाम्लतिक्तमधुरक्षारकषायरसम् । यो वर्जयेत् स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् । ताम्बूलं वर्जयेद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते । घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वस्निग्धतनुर्भवेत् । फलत्यागाच्च मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते । शाकपत्राशनाद्रोगी अपक्वादमलो भवेत् । पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छिरोऽभ्यङ्गं विवर्जयेत् । दीप्तिमान् दीप्तकायेन योऽपि स्रोद्रपतिर्भवेत् । दधिदुग्धैकनियमी गोभक्तो गोपतिर्भवेत् । इन्द्रातिथित्वमाप्नोति स्थालीपाकस्य वर्जनात् । लभते सन्ततिं दीर्घां तैलपक्वस्य वर्जनात् । भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् । सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निर्व्याधिर्भवेद्गोमांसी सुरामद्यं विवर्जयेत् । एकान्नादिपरित्यागात् धर्मः स्यात् कुरुनन्दन ! । एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।

धारणापारणोद्यास्तु गङ्गास्नानफलं लभेत् । मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् । अयं चातुर्मास्यव्रतारम्भो शुक्लपक्षद्वादश्यामपि कार्यः । यदाह दक्षः "न शैवस्य भोग्यश्च शुक्लपूर्वेण याचते" । "अक्षतं चिन्तयेत्सादौ चातुर्मास्यविधौ नरः । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् । भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् । नमो नारायणायेति जपन् शतफलं लभेत् । विष्णुपादाब्जसंस्पर्शाद्दिनपापात् प्रमुच्यते । पादोदकाभिषेकाद्वै गङ्गास्नानं दिने दिने । पर्णेषु च नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् । नित्यं शास्त्रसमाख्यानाद्धाद्यान् यस्तु प्रबोधयेत् । व्यासस्तुष्यति तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति । कृत्वा प्रदक्षिणं विष्णोर्हंसयुक्तवरं लभेत् । तोयाम्बुस्नापनाद्दिव्यानिर्मलं देहमाप्नुयात् । पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् । अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्मानशेषतः । षष्ठान्नकालभोक्ता यः स स्वर्गवासी भवेद्दिवि" । षष्ठान्नकालभोक्ता अहोरात्रद्वयान्तरितैकभक्तः "भिक्षोच्छिष्टेन भुञ्जानः प्रयागस्नानमाप्नुयात् । विष्णुदेवकुले कुर्याद्दुपलेपनमार्जने । कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः । भद्रचित्रगतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः । शतपुष्पविधानेन स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्वं लोकमाप्नुयात् । यावदेवं जलस्नानाच्च रोगैरभिभूयते । कुङ्कुमी नरो दद्यादद्भुतं ताम्रभाजनम् । इचिरनं शृणुष्व ! समाप्त्यं विधिः" ।

चतुर्मूर्त्तिचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । वासुदेवात्मकात् जाताः सर्वे देवगणा नृप ! । अभिन्नेन तु वेदेन शाखा जातास्तथा सुराः । तस्माद्धि चाधिकांशेन चतुरात्मा हरिः स्मृतः । नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णश्च वीर्यवान् । चतुरात्मा हरिर्जातो धर्मपुत्रश्च यादव ! । आदित्येषु तु यावुक्तौ मित्रावरुणसंज्ञकौ । तावेव नाम्ना जातौ हि हरिकृष्णौ च यादव । आदित्येषु च यावुक्तौ धर्मविष्णू सुरोत्तमौ । तावेव विज्ञातव्यौ नरनारायणौ पुनः । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां तु सोपवासस्तु पूजयेत् । देवेशं चतुरात्मानं चित्तभक्त्या नराधिप ! । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्णं द्वादशवत्सरम् । न दुर्गतिमवाप्नोति मोक्षोपायश्च विन्दति" ।

चतुर्युगव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्युगव्रतं तव । कृतादिकं चतुर्युगं पूजयेत् सुसमाहितः । प्रथमे

चैत्रशुक्ले दिने पूज्यं कृतं युगम्। श्वेतेन वस्त्र-पुष्पेण गन्धमाल्यादिना तथा। चैत्रशुक्लसमारभ्य प्रथ-मेऽहनि पूजयेत्। कृतं शुक्लेन वर्णेन गन्धमाल्यादिना द्विज!। द्वितीयेऽहनि रक्तेन तथा त्रेतान्तु पूज-येत्। तृतीयेऽहनि पीतेन द्वापरं पूजयेद् बुधः। च-तुर्थेऽहनि कृष्णेन तिष्यं संपूजयेद् युगम्। पिष्टकैः कुङ्कुमेन तथैव च हरिद्रया। तथैवामलकैः स्नानमथ-र्वैर्दिवसक्रमात्। क्षीरेण प्राशयात्मानं कुर्यात् प्रत्यह-मेव च। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदेवं चतुर्युगं मोदति नाकपृष्ठे। संपूज्य देवं युगमूर्त्तिसंज्ञं चतुर्युगं प्राप्य महीं समग्राम्"।

चन्द्रव्रतं वराहपु० "चन्द्रव्रतं पञ्चदश्यां शुक्लायां नक्तभो-जनम्। दश पञ्च च वर्षाणि व्रतमेतत् समाचरेत्। अ-श्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च। इष्टानि तेन राजेन्द्र! यतद्व्रतं समाचरेत्"। मत्स्यपु० "चान्द्रायणञ्च यः कृत्वा हैमचन्द्रं निवेदयेत्। चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं च-न्द्रलोकप्रदायकम्"।

चन्द्ररोहिणीशयनव्रतं मत्स्यपु० "रोहिणीचन्द्रशयनं सोम-व्रतमिहोत्तमम्। तस्मिन्नारायणस्यार्चामर्चयेदिन्दुनामभिः। यदा सोमदिने शुक्ला भवेत् पञ्चदशी क्वचित्। अथ वा ब्र-ह्मनक्षत्रं पौर्णमास्यां प्रजायते। तदा स्नानं नरः कु-र्यात् पञ्चगव्येन सर्षपैः"।

चन्द्रार्कव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अमावास्यामवेक्षायां सोम-वारे नरोत्तम!। दम्पती पूजयन्ति चन्द्रदिवाकरौ। आदित्यमष्टदले प्रथमं षोडशारके। आदित्यं सर्व-रक्तेन चन्द्रं शुक्लेन यादव!। माल्यादिना महाभाग! होमयेत् तिलतण्डुलान्। घृतक्षीरयुतान् राजन्! तथार्कवेद्यादिविधि, व्रतान्ते ब्राह्मणेन्द्राय! कनकं प्रति-पादयेत्। रजतं वा महाभाग! य इच्छेद् भूतिमात्मनः। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं दद्याच्च दीपान् विधिवत् प्रभू-तान्। चान्द्रं पदं प्राप्य निवर्त्तते यदा धनान्वितः स्यात् क्षितिदेवे इहैव"।

जयावाप्तिव्रतं स्कन्दपु० "यदि वाञ्छति लोकेऽस्मिन् देवेन्द्र सम-वाप्तुम्? शनौ भाद्रपदे शुक्ला हस्तेन समन्विता। वि-ज्ञानं श्रीगयोगेन वा चन्द्ये तीर्थ विश्रुता; देवासुर-मनुष्याणां दुर्लभा नहि तारयन्ती। कृते त्रेतायां पञ्चा-शद्वायनी द्वापरे पुनः। चत्वारिंशद् वर्षी त्रिंशद्वायनी दुर्लभा ततः"।

चान्द्रायणव्रतं ब्रह्मपु० "अथ शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमासीं समा-श्रितः। चान्द्रायणव्रतं मासं धारयेत् सर्वपापजित्। पूर्वेन्दुपौर्णमास्यान्तु पूजयेत् प्रत्यहं शशैः"।

चित्रभानुसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां पूज्य यत्नेन चित्र-भानुं दिवाकरम्। रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्महदारोग्य-माप्नुयात्"।

चैत्रभाद्रमाघतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "चैत्रे मासि तृती-यायां दन्तधावनपूर्वकम्। उपवासस्य नियमात् मल्ली-वाक्षीमथाचतः। अञ्जनं च यतात्मा च सिन्दूरं रक्तवा-ससी। दिव्याद् लोपयाचापि सर्वधनकरं परम्। विधवा गतिमार्गेण कुमारी च सुतप्या। कुर्यादाद्यार्च-नविधिं च यतात्मा च व्रतः। विधिमाद्रपदे लोकवर्ग सौ-भाग्यदायकः। सप्तधान्यविधानेन सूर्पयां पूजयेदुमाम्"।

चैत्रशुक्लप्रतिपद्विहितं तिलकव्रतम् भविष्यपु० "वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः। शुक्ला तस्यां प्रकु-र्वीत स्नानं नियमसंस्थितः। नारी नरो वा राजेन्द्र! संतर्प्य पितृदेवताः। नदीतीरे तडागे वा गृहे वा सद्वाससः। पिष्टातकेन विलिखेद्वत्सरं पुरुषाकृतिम्। ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं हृदम्। भाव्यं सं-वत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम्। एवं नरो वा नारी वा व्रतमेतत् समाचरेत्। इहैव पुरुषव्याघ्र! भोगान् भुवि भुनक्त्यसौ"।

जयन्तीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा। उपोष्या तेन विधिना शृणु तं पार्थ-सौम्य! पारणानि तु चत्वारि कथितानि च प-ण्डितैः। षड्भामिमतन्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणयेत्" इत्यादि दृष्टं वर्षाख्यम्।

जयपौर्णमासीव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमासी महाराज! सोमस्य दयिता तिथिः पूर्णमासो भवेद् यस्यां पूर्ण-मासी ततः स्मृता। तस्यां तु कार्त्तिके स्नात्वा सन्तर्प्य पितृदेवताः। आश्विने च क्षये सोमं नक्षत्रैः परिवृतं विभुम्। पूजयेत् कुसुमैर्धूपैर्नैवेद्यैस्तथाचितैः। शुक्ल-वस्त्रैर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा समापयेत्। प्राकाहारेण सम्यग्देवेशं भुञ्जीत वाग्यतः" इत्यादि।

जयाषष्ठीव्रतं भविष्यपु० "माघाद्यमपि षष्ठाणि पञ्चस्वपि भारत!। कथेति या च विख्याता अतिमां जयदा-

विनी । एकाजया जयामन्द्ं कुर्वन्ति व्रतिनो बुधाः । परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयपञ्चमी । जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी" जया, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी" ।

जयावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "आश्वयुज्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं लोकनाथं त्रिविक्रमम्" । पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवत् "त्रिरात्रान्ते तु कार्त्तिक्यां दद्यात्तु भक्ष्यमुत्तमम् । सर्वसस्यभरक्षृत्वा भक्त्या रवेरक्षतम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं प्राप्नोति लोकं सुचिरं नवीन । ततोऽन्य काले सुचिरं मनुष्यः प्राप्नोति हर्षं च जयं त्रिलोक्याम्" ।

जयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता । महाजया च नन्दा च भद्रा चाष्टौ प्रकीर्त्तिताः । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा भवेत्तदा ज्ञेया जयाख्येति सप्तमी" । पञ्चतारकमिति रोहिण्यादिनामपाठत्वाच । तस्यां दत्तं हुतं जप्तं सर्वं देवपूजनम् । सर्वं शतगुणं प्रोक्तं पूजाद्यापि दिवाकर । ... शुक्ला वा सप्तमी परा" । तथा सूर्यः "वर्षमेकन्तु कर्त्तव्यं विधिनानेन भास्करम् । लोचनं कारयेद्भक्त्या द्विभुजं पद्मधारिणम् । पारणान्तिकं तस्यां क्रियते गोपतेः पुरः" ।

जातिस्मराप्तव्रतं भविष्योत्तरे "ज्येष्ठे मासि च कर्त्तव्यं त्रयोदश्यान्तु पाण्डव ! । नियमश्च गृहीतव्य आचार्य्यानुमया ततः । कृत्वैकभक्तं द्वादश्यामुपवासमथाचरेत् । मण्डपं कारयेत्तत्र सपताकं मनोहरम् । तत्र शान्तिः प्रकर्त्तव्या यथाविभवसारतः । रौप्यपुष्पाणि कार्य्याणि संस्थाने निधापयेत् । तत्र देवास्त्रयः पूज्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सपत्नीकाः शुभैः पुष्पैः फलैश्च विविधैस्तथा" ।

जामदग्न्यद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् "वैशाखशुक्लैकादश्यान्तु संकल्पविधिना नरः । तद्वत् स्नानं श्रद्धा कृत्वा ततो देवालयं व्रजेत् । तत्राराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः । जामदग्न्याय पादौ तु उदरं सर्वधारिणे" इत्यादि ।

ज्ञानावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "भगवन् ! कर्म्मणा केन तु विद्वान् भवेन्नरः । एतदेव मनुष्याणां मनुष्यत्वमुदाहृतम्" । मार्कण्डेय उवाच । "चैत्र्यान्तु समतीतायां यावन्मासं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं नारसिंहमपराजितम्" । पूर्ववदिति चैत्रमासोक्तरूपावाप्तिव्रतवत् देवमन्त्रवर्जितस्नानमूलमाल्यादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । "होमश्च मन्त्रैः कुर्य्यात्तथा तिलार्थैर्नृप ! । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तथा त्रिमधुरं नृप !" । त्रिमधुरं मधुघृतशर्कराः "वैशाख्यां कनकन्दद्यात्त्रिरात्रोपोषितो नरः । ज्ञानावाप्तिमदत्वैतद्व्रतं बुद्धिविवर्द्धनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमाप्नोति नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य तु बुद्धियुक्तो ज्ञानेन युक्तश्च तथा भवेच्च" ।

ज्येष्ठाव्रतं भविष्योत्तरे "मासे भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवादित्रनिःस्वनैः । एवंविधविधानेन एभिर्मन्त्रैः प्रपूजयेत् । ज्येष्ठा हि त्वं महाभागे ! सुरासुरनमस्कृते ! । ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मङ्गलाय सदा भव" ।

ज्यैष्ठव्रतानि महाभारते "ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तस्तु यः क्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिजायते" । विष्णुधर्मे "तद्गतार्पितमना ज्यैष्ठमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः" ।

तपश्चरणसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "स्वनुष्ठानाद्धितो भूत्वा युधिष्ठिर ! तपोव्रतम् । मार्गशीर्षादिमासेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । तस्मिन् स्थितो व्रते विप्रो यज्ञार्थी वेदपारगः । ब्रह्मविद् माघसप्तम्यां दद्यादर्घ्यं महीतले । ऋग्वेदसंहितां पठित्वा ऊर्द्ध्वबाहुकम्" इत्यादि ।

तपोव्रतं पद्मपु० "माघे निशासु नग्नाः स्यात् सप्तम्यां गोप्रदो भवेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति तपोव्रतमिहोच्यते" ।

ताम्बूलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "कथयामि समासेन ताम्बूलाख्यानमुत्तमम् । विधानं पूर्ववत् कुर्य्यात्ताम्बूलसंक्रान्तिवत्तत् । ताम्बूलचन्दनाद्यैश्च ब्रह्मचर्य्येण द्विजोत्तमान् । यावत् संवत्सरं पूर्णं रात्रौ रात्रौ ततः परम् । ताम्बूलं भक्षयेन्नित्यं कारयेच्चैव नान्तरम् । वत्सरान्ते तु कनकं कृत्वा चैव तु काञ्चनम् । यमकोशञ्च कुर्वीत तथा पूगीफलात्मकम्" इत्यादि ।

तारकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "कथं तत् कृष्ण ! कर्त्तव्यं तारकद्वादशीव्रतम् । पापोऽपि यद्गतिं प्राप्तो यत्प्रभावात् जगद्गुरो !" । कृष्ण उवाच "मार्गशीर्षे सिते पक्षे गृहीत्वा द्वादशीव्रतम् । सन्ध्याकाले स्नात्वा परायणः समाचरेत् । पश्चात् भास्करं भक्त्या कृत्वा देवार्चनं तथा" ।

तिथिनक्षत्रवारव्रतानि कालोत्तरे "नक्षत्रतिथियोगेन तिथीनां वारयोगतः । पुनरेव प्रवक्ष्यामि व्रतानि तु यथाक्रमम् । रोहिण्याश्चाष्टमीयोगो यदा भवति चोच्यते । विशेषपूजा कर्त्तव्या पुष्पकालेन यत्नतः । पुनर्

शुक्लचतुर्दश्यां गुरुयोगो यदा भवेत् । अथ वा सोमसंयोगो विशेषात् पूज्य शङ्करम् । पायसं घृतसंयुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । धूपदीपोपहाराद्यैः पूर्ववत् पूजयेच्छिवम् । प्राशनन्तु घृत कार्य्यं सर्वकामद व्रतम् । आदित्यरेवतीयोगश्चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा यथायोगो शिवं संपूज्य पूर्ववत् । शिवाम्बु प्राशने प्रोक्ता आदित्यव्रतमीरितम् । आरोग्यं जायते तस्य पुत्रबन्धुगणैः सह । रोहिणीचन्द्रयोगश्च चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां सोमयोगात् तदा चन्द्रव्रतं चरेत् । प्रागुक्तेन विधानेन शिवं संपूज्य यत्नतः । दधिक्षीरन्तु नैवेद्यं प्राशनं क्षीरमेव च । कीर्त्तिमारोग्यमैश्वर्य्यं प्राप्नुयाच्चाक्षतं वचः । अश्विनीभौमसंयोगश्चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां भरणीयोगस्तदा भौमव्रतं चरेत् । सपूज्य परया भक्त्या शिवं षष्ठ्योपचारतः । रक्तोत्पलप्राशनन्तु आज्याक्तं प्राप्नुयाच्छुभम् । रोहिणीबुधसंयोगश्चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा यथाविधि बुधव्रतं समाचरेत् । शिवपूजा विधानेन महास्नानपुरःसरम् । महावर्त्तिसमीपे तु प्राशनं पायसंस्मृतम् । पुत्रार्थदाराश्च यशो वर्द्धते तस्य नान्यथा । रेवतीगुरुसंयोगश्चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां तिष्यसंयोगाद्गुरुव्रतं तदा चरेत् । प्राशनं दधिखण्डन्तु शर्करासमन्वितम् । वागीशत्वमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । श्रवणं भार्गवयुतं चतुर्दश्यां यदा भवेत् । भक्तव्रतं तदा विद्धि पुनर्वस्वष्टमी यदा । संपूज्य परमेशानं यथाविभवविस्तरैः । प्राशनं मधु चैवात्र कर्त्तव्यं संयतात्मना । महाफलमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । भरणीशनियोगस्तु चतुर्दश्यां यदा भवेत् । आर्द्रायोगश्चाष्टम्यां तदा शनिव्रतं चरेत् । शिवं संपूज्य विधिवत् प्राशनं मध्वेव च । शनिरेकादशस्थो हि फलं यच्छति शोभनम् । विरुद्धं नश्यते वत्स ! तदर्थं व्रतमाचरेत् । हेमकृष्णमयानस्त्र कम्बलन्तु क्रमेण च । शङ्कुस्तु तीक्ष्णकोटस्तु क्रमाद्ब्राह्मणे दापयेत् । यथा सम्भवतो वत्स ! आचार्य्याय प्रयत्नतः" ।

तिथिषट्कव्रतं यमस्मृतौ "द्वे चाष्टम्यौ तु मासस्य चतुर्दश्यौ तु द्वे तथा । अमावस्यापौर्णमास्यौ सप्तम्यो-द्वादश्यावपि । संवत्सरमभुञ्जानः सततञ्च जितेन्द्रियः । ब्रह्मचर्य्यं फलं यत्र यत्फलं सत्रयाजिनाम् । स्वर्गाभिफलं यत्र तदप्नोत्यभोजनात्"

तिन्दुकाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशानं प्रयतः शुचिः । ज्यैष्ठे मासि तथाषाढे श्रावणे च तथा परे । पूजयेच्छङ्करोमानाथं नीलोत्पलकदम्बकैः । त्रिपुरान्तकरं शम्भुं नन्दिनाथं वृषध्वजम् । गन्धाद्यैश्च कदम्बैश्च पूजयेत् गुग्गुलेन च । टेम्बुरुकफलं विप्र ! प्राशयेत् कायशोधनम्" टेम्बुरुकस्तिन्दुकफलम् ।

तिलद्वादशीव्रतं स्कन्दपु० "विधिना केन कर्त्तव्यं तिलद्वादशीव्रतमुत्तमम् । कस्मिन्मासे तिथौ चैव विधिना केन तत्तु वै" श्रीभगवानुवाच "पौषमासे च सं कृष्णा तिथिरेकादशी शुभा । तामुपोष्य तदा स्नानं कृत्वा नारायणं जपेत्" इत्यादि ।

तिलद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरम् "माघमासे तु सम्प्राप्ते आषाढर्क्षं भवेद् यदि । मूलं वा कृष्णपक्षस्य द्वादश्यां नियतव्रतः । स्नानीयात् पुण्यफलदं विधानं तस्य मे शृणु ! । देवदेवं समभ्यर्च्य सुस्नातः प्रयतः शुचिः । कृष्णनाम्ना तु सम्पूज्य एकादश्यां महामतिः । उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पुनः सम्पूज्य केशवम् । संस्तूय नाम्ना तेनैव कृष्णाख्येन पुनः पुनः । दद्यात्तिलांस्तु विप्राय कृष्णो मे प्रीयतामिति । स्नानप्राशनयोः प्रशस्ता कृष्णा तथा मुने ! । विष्णुप्रीत्यनमन्त्रैस्तु सम्प्राप्ते सर्वपापक्षये । कृष्णकृत्यास्तिलैः पात्रं पञ्चाढ्येन च संयुताः । सोपानद्युगैः पात्रं संवीता रत्नगर्भिताः । ब्राह्मणानां प्रदेयास्ते यथाशक्त्यानुसंख्यया" इत्यादि ।

विष्णुधर्मे व्रतान्तरम् "माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता । द्वादशी वा भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी । तिलैः स्नानं तिलैर्होमं नैवेद्यं तिलमोदकैः । दीपेश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् । तिलाश्च देया विप्रेषु तस्मिन्नहनि पार्थिव ! । उपवासदिने राजन् ! स्नानाद्याश्च तथा तिलाः । उपोषितेनापरेऽह्नि होतव्याश्च विशेषतः । इत्यनेन प्रदातव्यं ब्राह्मणेषु तथा नृप ! । तिलप्रस्थं तदा कृत्वा सोपवासो जितेन्द्रियः । न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा" इत्यादि ।

तीर्थव्रत शैवपु० "यथाशक्त्या शिवाः शिवपूजने यतीश्वरः । देहान्ते शिवसायुज्यं लभते नात्र संशयः" ।

तुरगव्रतमीशानं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासस्य प्रथमं शुक्लपक्षे नराधिप ! । गोमयेनोपलिप्ते तु स्थले कुर्य्यात् तु मण्डलम् । नक्षत्रपञ्च मासकं वर्षञ्च तुरगैः शुभैः

कृतोपवासस्तन्मध्ये भास्करं पूजयेन्नरः। व्रते समाप्ते दातव्यास्तुरगा ब्राह्मणाय तु। प्राप्याश्वमेधस्य फलं यथावल्लोकानवाप्याथ पुरन्दरस्य। उपोष्य राजन्! सुचिरञ्च कालं सायुज्यमायाति दिवाकरस्य”।

तुष्टिप्राप्तितृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “तृतीया श्रावणे कृष्णा या च श्रवणसंयुता”। श्रावणोऽत्र पौर्णमास्यन्तोमासो ग्राह्यः अतःश्रवणकृष्णतृतीयायाः श्रवणयुक्तत्वं न दुर्घटम्। “तस्यां संपूज्य गोविन्दं तुष्टिमप्राप्नुयात्”।

तेजःसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि तेजःसंक्रान्तिमुत्तमाम्। संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा विचक्षणः। मानिनद्रुवसंयुक्तं कारणं कारयेच्छुभम्। तन्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्वलन्तं घृतेजया। तन्मुखे मोदकं स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्। अर्घ्यं च पूर्ववत् कार्य्यमेवमब्दन्तु पूर्ववत्। संवत्सरे तु संपूर्णे कुर्य्यादुद्यापनं बुधः” इत्यादि।

त्रयोदशद्व्यवनव्रतोव्रतं भविष्योत्तरे “माघोदिने सिते पक्षे यतीते चोत्तरायणे। सर्वोषधिभिस्तिलयवान् सह वाचमुद्गनीधूनमांसमधुमैथुनकांस्यपात्रैः। अभ्यङ्गनाञ्जनशिलातलचूर्णितानि यष्टीव्रती परिहरेद्दहनीष्टसिद्धयै। देवान् पितॄन् मुनिगणान् पयसाञ्जलीभिः सन्तर्प्य पूज्य गगनाङ्गनचन्द्रदीपम। कृत्वाग्रे तिलयवान् वहुयोपिताक्षान् भूमौ स्वपेत् हृदि निधाय दिनेशबिम्बम्। यानि त्रयोदशदिनैरिह वर्जितानि द्रव्याणि तानि परिहृत्य दिने च सप्ताम्। संप्राप्य शुद्धपक्षानिह वर्षमेकं प्राप्नोति भारत! पुमान् मनसेप्सितानि”।

त्रिगतिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुन्यां यो व्रजेन्नरः। जपेद्रवीति नाम भक्त्या पुनः पुनः। देवार्च्चनं वाहयतं कृत्वैवं तु जपेच्छुचिः। स्नातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलिते क्षुते। पाण्डवाग्र्यान्! पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नाभाषयेत् तथा भानुमर्च्चयेच्छ्रद्धयान्वितः। इदञ्चोच्चारयेद्भानोर्मन्त्रं ध्यानतत्परः। हंस हंस कृपालो! त्वं अगतीनां गतिर्भव। संसारार्णवमग्नानां त्राता भव दिवाकर। एक प्रसादोपवासं कृत्वा निवृतमानसः। पूर्वोक्तं एव वाञ्छेद्गुः फलत् प्राप्नोर्नुगीयकम्” आनुगीयकं, गायकद्वारकम्

त्रिविक्रमतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लपक्षे तृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। मण्डलत्रितयं कुर्य्याद् वर्णकैश्च पृथक् पृथक्। मण्डलं दक्षिणं भागे श्वेतं कुर्य्यात् ततो नरः। रक्तं मध्ये रवेः कुर्य्यात् तादृक्वर्णं प्रयत्नतः। विष्णोः पदत्रयं तेषु पूज्यं स्यात् मण्डलेन तु। भूमौ तु प्रथमं पादं द्वितीयं खे भवत्विह। तृतीये तु प्रभुं देवं पूजयेत् प्रयतः शुचिः”।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे “द्वितीयञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु! त्रैविक्रमं व्रतम्। भूमिस्तु प्रथमः पादः अन्तरिक्षं तथा परः। तृतीयो दिवि विज्ञेया देवदेवस्य चाक्रिणः। भुवः पतिः स्मृता वह्निरन्तरिक्षस्य मारुतः। दिवांपतिस्तथा सूर्य्यस्तस्य विष्णोः पदत्रयम्। ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। कल्ये तु राजन्! स्नातो वह्निं संपूजयेन्नरः। एतत् संवत्सरं कृत्वा नरस्त्रैविक्रमं व्रतम्। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते”।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे “वक्ष्यामि ते महाभाग! तव त्रैविक्रमव्रतम्। तृतीयं यदुशार्दूल! तन्मे निगदतः शृणु!। ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां नरः समुपोषितः। भुवः सम्पूजनं कुर्य्याद् गन्धमाल्यानुलेपनैः। दीपैः तथैव विविधैर्दद्याद् विप्रेषु दक्षिणाम्। बीजपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि भक्तितः। पूजेरमन्तरिक्षस्य मासामाषाढे विधीयते। दक्षिणा तत्र दातव्या तथा वायायुग द्विजे। दिवः पूजा च कर्त्तव्या श्रावणे मासि एव तु। कनकोपानहं युग्मं दक्षिणा तत्र दापयेत्। एवं मासत्रयेणेह पारणं प्रथमं भवेत्। मासत्रयेण चान्येन ततो मासत्रये पुनः। ततो मासत्रये चान्यः समन्त्रश्चान्यथा। विद्धि त्रिविक्रमं धर्मस्य पारणानां चतुष्टयम्” इत्यादि।

त्रिविक्रमत्रिरात्रव्रतं विष्णुरहस्ये “त्रिरात्रव्रतं कुर्य्यात् समुद्दिश्य जनार्दनम्। कुलानां शतमादाय स याति भवनं हरेः। नवम्यादिषिते पक्षे मार्गशीर्षस्य च। प्रारभेत त्रिरात्राख्यं व्रतं तु विधिवत् व्रती। श्रद्धावान् जितक्रोधो नित्यस्नायी क्षमान्वितः। अभ्यर्चयेत् सदा विष्णुं कर्मणा मनसा गिरा। अष्टोत्तरशतमन्त्रं व्रतं वासुदिनं जपेत्। अष्टम्यामेकभक्ताशी दिनत्रयमुपावसेत्। एकादश्यां शुचिः स्नातो वासुदेवार्चने रतः। द्वादश्यां पूजयेद्देवं गन्धमाल्यविलेपनैः। नैवेद्यधूपदीपाद्यैर्गीतनृत्यैश्च कैशवम्। अनेन विधिना कृत्वा त्रिरात्राख्यं व्रतं नरः। निवेदयेत् ततो भक्त्या त्रिविक्रमचि-

क्षिना व्रतम् । संप्राप्ते कार्त्तिके मासि व्रतमेतदनुत्तमम्" । प्रतिमासं त्रिरात्रादर्वागिति पद्मायता चार्थैः व्रतं मद्याभिषामद्यतयोमाद्यधर्म्मिर्वर्जितेति कार्त्तिके समाप्तिः ।

त्रिविक्रमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "करोति केशवप्रीत्यै कार्त्तिकं मासमाप्लवान् । पूर्व्वं वयसि यत्तेन जानताऽजानताऽपि वा । पापमाचरितं तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः । अनेनैव विधानेन मार्गशीर्षेऽपि माधवम् । समभ्यर्च्चैकभक्तं यै र्विष्णो यः प्रयच्छति" इत्युपक्रमे । त्रैमासिकं व्रतमिदं यः करोति नरेश्वर ! । स विष्णुप्रीणनात् पापैर्मुक्तः परिमुच्यते । द्वितीये वत्सरे राजन् ! मुच्यते चोपपातकैः । तद्वत् तृतीयेऽपि कृतं महापातकनाशनम् । व्रतमेतन्नरैः स्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम् । त्रिभिः संवत्सरैरेव प्रददाति फलं नृणाम् । त्रिभिर्मासैस्त्र्यब्दाभिस्त्रिविधात् पातकान्नृप ! । त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकैः । यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदाहृतम् । सर्व्वपापप्रशमनं केशवाराधनं परम्" ।

सौरत्रिविक्रमव्रतं भविष्योत्तरे "समभ्यर्च्च्य जगन्नाथं देवमर्कं [illegible] वा । एकमश्नाति यो भक्तं द्वितीयं ब्राह्मणार्पितम् । करोति भास्करप्रीत्यै कार्त्तिकं मासमाप्लवान् । पूर्व्वं वयसि यत्तेन जानताऽजानताऽपि वा । पापमाचरितं तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः । व्रतमेतन्नरैः स्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम् । त्रिभिः संवत्सरैरेव प्रददाति फलं नृणाम् । त्रिभिर्मासैस्त्र्यब्दाश्च त्रिविधात् पातकान्नृप ! । त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकात् । यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदाहृतम् । सर्व्वभूतप्रशमनं भास्कराराधनं परम्" ।

त्र्यम्बकव्रतं पद्मपु० "चतुर्द्दश्यान्तु नक्ताशी समान्ते गोवृषप्रदः । स शैवं पदमाप्नोति त्र्यम्बकं व्रतम्" ।

दशादित्यव्रतं ब्रह्माण्डपुरा० "वक्ष्ये सौरव्रतं पुण्यं इह वाञ्छितं परं । दशाकरं हि भूतानां मनोरथकरं परं । भानुवारे सिते पक्षे दशम्यां चैव नारद ! । प्रातः कालेऽथ मध्याह्ने स्नानं कुर्य्याद्यथाविधि" इत्यादि ।

दशावतारव्रतं विष्णुपु० "एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्च्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम् । यथा तिथिर्व्वर्षी भाद्रद्वादशी शुक्लपक्षगा । तस्यामाराधयेद्देवं यत्नेन जनार्द्दनम्" ।

दाम्पत्याष्टमीव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! पुत्रकामो भवेदिह । । अष्टम्यां शुक्लपक्षस्य पूजयेद्विधिवद्द्विज ।

उमायुक्तं तां शर्व्वं देवीं विधिवद्वृषवाहन ! । य एतत् कुरुते भक्त्या वत्सरात्पारयेद्व्रतम् । सवैकमेवं विप्रेन्द्र ! स याति परमां गतिम्" । अर्थैकं संवत्सरम् "चतुर्भिः पारणैरेवं समेकमेव कीर्त्तितं बुधैः । प्रथमन्तु त्रिभिर्मासैः पारणं कार्त्तिकादिभिः । कार्त्तिके मार्गशीर्षे तु पौषे मासि तथा परे । [illegible] पुष्पैस्तु फलैरर्च्चयेदनेकशः" ।

दिवाकरव्रतं भविष्यपु० "आदित्यवारं हस्तेन युक्तं प्रगृह्य पाण्डव ! । ततः प्रभृत्यादित्यदिनं सप्त वारान् प्रपूजयेत् । एकभक्तेन नक्ताशी ब्राह्मणान् पूजयेद्दिवा । दक्षिणां तु यथा शक्त्या दद्याद्विप्राय भक्तितः" ।

दीप्तिव्रतं पद्मपु० "अयाच्यदीपदो यस्तु समां तैलस्य वर्जयेत् । समान्ते दीपकान् दद्याच्चक्रं शूलञ्च काञ्चनम् । वस्त्रयुग्मञ्च विप्राय स तेजस्वी भवेदिह । रुद्रलोकमवाप्नोति दीप्तिव्रतमिदं स्मृतम्" ।

दुर्गन्धदौर्भाग्यनाशनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे त्रयोदश्यां युधिष्ठिर ! । स्नात्वा पुष्पनदीतीरे पूजयेच्छुभदैवतम्" इत्यादि ।

दुर्गानवमीव्रतं भविष्यपु० "नवम्यां तु सिते पक्षे नियतः संयतेन्द्रियः । मासि चाश्वयुजे वीर ! कार्त्तिके कार्त्तिकोत्तरे । पुष्ये च पूजयेद् दुर्गां जातिपुष्पैर्विधानतः । धूपार्थं गुग्गुलं दद्यान्नैवेद्यं घृतपूपकान् । दुर्गेति नाम जप्तव्यं प्रयतोऽष्टशतं नृप ! । माघे च फाल्गुने मासि चैत्रे चैत्रोत्तरे नृप ! । शुक्लपक्षे तु अष्टम्यामुपवासपरायणः" इत्यादि वर्षसाध्यम् ।

दुर्गाव्रतं देवीपु० "देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रसाधनम् । श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः । स्नात्वा वार्द्रपटोभूत्वा जितक्रोधः क्रियान्वितः । देवीं संस्नाप्य तोयेन पुनः क्षीरेण वारिणा । ततो गुग्गुलधूपञ्च वस्त्रान्तु दापयेत्" इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यम् ।

दूर्व्वागणपतिचतुर्थीव्रतं सौरपु० "चीर्णमेतद् व्रतं सर्व्वैः पुराकल्पे षडानन ! । चतुर्थी या भवेच्छुक्ला नभोमासस्य पुण्यदा । तस्यां व्रतमिदं कुर्य्यात् कार्त्तिक्यां वा षडानन ! । गजाननं चतुर्बाहुमेकदन्तं त्रिपाटिनम् । तथा हैमीमयीं दूर्व्वां तदाधारे व्यवस्थिताम्" । तदाधारे, विघ्नासने "संस्थाप्य विघ्नहन्तारं कल्पे ताम्रभाजने । वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्व्वतो भद्रमण्डले । पूजयेत् कुसुमैः पत्रिकाभिश्च पञ्चभिः । बिल्वपत्रमपामार्गं शमी दूर्वा हरिप्रिया । सोमोऽस्मि [illegible] तु हरन्तु !

ततो राज्यं भविष्यति । सर्वोपचारसम्पन्नं सर्वोपस्करणान्वितम् । वस्त्रयुग्मं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा । सप्तधान्यं कुङ्कुमादि क्षीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि यदुश्रेष्ठ ! यथाशक्त्या तु भक्तितः" ।

दूर्वात्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "शृणु ! दूर्वात्रिरात्रस्य विधिं चात्र यत्नेन सुव्रत ! । मासि भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् । त्रिरात्रं समुपोष्यैव यावत् पूर्णा तिथिर्भवेत् । उमामहेश्वरं देवं सावित्रीं धर्ममेव च । दूर्वामूले तु संस्थाप्य सम्पूज्य कारयेत्ततः" इत्यादि ।

दूर्वाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "भगवन् ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः । दूर्वाङ्कुरं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः । स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः । गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया यो हि तं मुने ! । तस्योपवासं कुर्याच्च तस्यां पूजयेच्छिवम् । दूर्वाष्टमीं विप्रेन्द्र ! दध्यक्षतफलैः शुभैः" । व्रतान्तरं दूर्वाष्टमीशब्दे दृश्यम् ।

देवमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "देवानां तथा चाङ्गं विष्णोः सर्वशरीरगम् । जानीहि यदुशार्दूल ! देवमूर्त्तिचतुष्टयम् । तेषान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तान्पूजयेद् बुधः । ...पदा । ... महाभाग । प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । चैत्र-मासेन ता-नाम-काचारैः स्नानमाचरेत् । दद्यात् तिलैर्यवैर्होमो घृतेन च तथा भवेत् । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव तदैवानुलेपनम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं तथा राजन् ! दिनक्रमात् । दिनत्रयं तथाऽश्नीयात् चायं प्रातरयाचितम् । दिनमेकन्तु नाश्नीयात् व्रतचारी नरोत्तमः । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं सुरूपताम् । सर्वकामसमृद्धस्य स्वर्गलोके महीयते" ।

देवव्रतं ...पु० "अमावास्यां तु तथा चार्द्र कुटुम्बिने । चैत्रादि त्रिपक्षञ्च दद्यात् इदमाय वासमी । प्रथमा कन्या शुक्ल प्रियतां शिवकेशवौ । एतद्देवव्रतं नाम महापातकनाशनम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यनुवाचयन्नं वदेत् । चोत्तरिकस्य ... ततः सम्पवाप्नुयात् । इम पर्वकृत्वापि स्वर्गलोके महीयते । तद्वत्सरादिह चागत्य महत्त्वं प्रतिपद्यते" । कालोत्तरे व्रतान्तरं "इह चतुर्दश्यां नरः चतुर्दश्यां यदा भवेत् । उपोष्य पूजयेत्तस्यां देवदेवं महेश्वरम् । महास्नानप्रकारेण महावर्त्तिं पुरःसरम् । चन्द्ररागचन्दनेन शुक्लपुष्पैः प्रपूजयेत् । धूपश्च सकलो देयः मधुना

...चन्दनयुतः । दिनवस्त्राणि वस्त्रञ्च चान्नाद्याय प्रदापयेत् । जातीफलैः प्राशनञ्च रात्रौ जागरणं हितम् । एतद्देवव्रतं नाम आयुःश्रीकीर्त्तिवर्द्धनम्" ।

देवीव्रतं पद्मपु० "पयोव्रतं पञ्चदश्यां व्रतान्ते गोयुगप्रदः । कल्पलोकमवाप्नोति देवीव्रतमुदाहृतम्" देवीपु० व्रतान्तरं "नौरात्री कार्त्तिके यस्तु देव्या भक्तिरतो नरः । शाकयावकभक्षायी प्रातःस्नायी जितारतः । पूजयेत्तिलहोमस्तु मधुक्षीरघृतादिभिः । कार्यस्तु देवीकल्पेन शृणु पुण्यफलं हरे" इत्यादि ।

द्वादशसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "फाल्गुनात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! । सप्तम्यां नतपङ्क्तो वर्जमेकं व्रती भवेत्" मासभेदे नियमभेदास्तत्रोक्ता दृश्याः ।

द्वादशसाध्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्यवान् । चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवो विष्णुर्विभुश्च साध्या द्वादश कीर्त्तिते । तृतीयायां महाभाग ! पूजयेत्तानुपोषितः" । प्रत्येकतृतीयायां यावद्वर्षं पोषणम् इति शेषः ।

द्वादशादित्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "धाता मित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोऽंशो वरुणो भगः । त्वष्टा विवस्वान् सविता विष्णुर्द्वादशकस्तथा । पूजयेद् द्वादशादित्यान् शुक्लपक्षे उपोषितः । मार्गशीर्षादिमारभ्य द्वादश्यां नियतव्रतः" ।

द्वादशीव्रतं कूर्मपु० "एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्चयेद् ब्राह्मणस्थे च गच्छेत्परमं पदम् । एषा तिथिर्वैष्णवी स्यात् द्वादशी शुक्लपक्षगा । तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्" ।

द्वीपव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वीपव्रतमनुत्तमम् । चैत्रशुक्लात्समारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलिद्वीपसंस्थितम् । गोमेदं पुष्करञ्चैव प्रत्यहं पूजयेत् क्रमात् । नित्यमेव सदा स्नानं बहिर्देव समाचरेत् । पयःपायी भवेन्नित्यं तदेव दिनसप्तकम्" इत्यादि ।

धनसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "धनसंक्रान्तिमाहात्म्यं शृणु स्कन्द ! विधानतः । यत्कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । संक्रान्तिवासरं प्राप्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । कलशं निर्व्रणं सम्यक् वारिपूर्णं निधापयेत् । सुवर्णयुक्तं कृत्वा प्रेतिपात्रन्तु दापयेत् । विधिनानेन धर्मज्ञ प्रीयतां मे दिवाकरः" ।

धनप्राप्तिव्रतं धर्मशिरोमणौ "...भगवन् ! कर्मणा येन धनवान्

पुत्रो भवेत् । पुत्रवान् देवलोकेषु पूज्यो भवति मानवः"। इति ब्रह्मे "श्रावण्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं देवं सङ्कर्षणं विभुम्" इत्यादि।

धन्यव्रतं वराहपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धन्यव्रतमनुत्तमम्!। येन सद्यो भवेद्धन्यो ह्यधन्योऽपि हि यो भवेत्। मार्गशीर्षेऽमले पक्षे प्रतिपद्या तिथिर्भवेत्। तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुञ्च पूजयेत्" इत्यादि।

धराव्रतं पद्मपु० "यो विंशतिपलादूर्द्ध्वं धरीं कृत्वा तु काञ्चनीम्। दिनं पयोव्रतं दद्याद्रुद्रलोके महीयते। धराव्रतमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगम्"। दिनं देवाभ्युत्तरायणम्। पयोव्रतमित्यनन्तरं कृत्वेत्याद्यपाठः। अत्रो देवता धरादानं पारणम्" इत्यादि.

धर्मव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तु मानवः। धर्मं सम्पूजयेद्देवं सर्वलोकसुखावहम्"।

धान्यव्रतं स्कन्दपु० "अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमम्। यत् कृत्वा हि नरो राजन्! सर्वकामानवाप्नुयात्। अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः। व्रतस्य नियमं कुर्य्याद्ध्यात्वा देवं दिवाकरम्। हविष्याशी ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये। प्रतिमासं कुर्व्वतस्तु पूज्यो देवः सदक्षपात्। एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं दिनक्षये। एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्य्यादुद्यापनक्रियाम्"।

धान्यसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "संपूज्य सितसप्तम्यां भानुं धान्यानि सप्त च। ददाति नक्तभुक् पात्रं कलशेन समन्वितम्"। पात्रं स्नानोपकरणम् "स तारयति सप्तान्यान् कुल्यानात्मानमेव च। सुत! धान्यव्रतं नाम व्रतं धान्यसुखप्रदम्"।

धामत्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम्। आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं स्मृतम्"।

धाराव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रारम्भात् पिबेच्चीयज्जलधारां प्रपातयेत्। वर्षान्ते घृतसंपूर्णान्दद्याद्दश नियां सदाम्। घृतधाराव्रतं नाम सर्वोद्वेगहरं परम्। कान्तिसौभाग्यजननं सपत्नीदर्पनाशनम्"।

जिनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "पौषस्य शुक्लपक्षे तु नवमी शङ्करी स्मृता। तस्यां स्नात्वा शुभैः पुष्पैरर्च्चनीया करैः सदा। कुमारी भगवान् देवी सिंहस्कन्धनगामिनी। ध्वजान् नानाविधान् कृत्वा पुरतश्चापि पूजयेत्। पाशतोऽङ्कुशमेदीपैर्गन्धधूपविलेपनैः। बलिभिः पशुभिर्मेध्यैः सुरामांसफलैरपि। दधिचन्दनचूर्णैश्च फलैश्चानग्निपाचितैः। देवीं सर्वमयीं कृत्वा सिंहारूढां चतुर्भुजाम्। खड्गपात्रधरां शूलधरां नेत्रत्रयान्विताम्"। (पूजयेत्)

ध्वजव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "चैत्रे तु प्रत्यहं मासि गरुडं पूजयेन्नरः। पीतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। वैशाखे च तथा मासि तालं संपूजयेत्सदा। नीलेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। ज्यैष्ठे च प्रत्यहं मासि मकरं पूजयेत् सदा। श्वेतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिभिर्द्विज!। ऋश्यं संपूजयेद्देवं आषाढाद्ये यथाविधि। रक्तेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। बहिः स्नानं तथा कुर्य्याद्वह्निसंपूजनं तथा। नित्यञ्च कुर्य्याद्धर्मज्ञ! तथा ब्राह्मणभोजनम्। पारणार्थं तथा कुर्य्यान्नक्तं तैलविवर्जितम्। अधःशायी तथा च स्याद् ब्रह्मचारी सदा भवेत्। व्रतमेतन्नरः कुर्य्यात् सम्यङ्मासचतुष्टयम्। ब्राह्मणान् पूजयेत्पश्चात् आषाढे चरमेऽहनि। वस्त्राण्युग्राणि धर्मज्ञ! दद्याद्विप्रे तु दक्षिणाम्। कृत्वैकं पारणं राजन्! स्वर्गलोके महीयते। द्वितीयं पारणं कृत्वा शक्रलोके महीयते। तृतीयं पारणं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते। कृत्वा तुर्य्यं पारणन्तु रुद्रलोके महीयते। विष्णुलोकमवाप्नोति कृत्वा द्वादशपारणम्। ध्वजव्रतं द्वादश वत्सराणि कृत्वा नरो भार्गववंशमुख्य!। सायुज्यमायाति जनार्दनस्य देवस्य विष्णोः परमेश्वरस्य"।

नक्तचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "विनायकचतुर्थ्यास्तु व्रतं वक्ष्यामि तेऽनघ!। धन्यं यशस्यमायुष्यं समीहितफलप्रदम्। विघ्नापशमनायालं सर्वसिद्धिप्रदायकम्। सिद्धं गणपतेर्नित्यमृषिभिश्चाप्युपासितम्। मार्गशुक्लचतुर्थ्यान्तु प्राज्ञं व्रतमिदं चरेत्। नक्ताहारेण विप्रेन्द्र! तिलाद्यं पारणं स्मृतम्। तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय ददेत् सदा। वर्षान्ते यदि वा कैकं विघ्नराजाय संयमी। पूजयेद् गणपतिं रात्रौ गन्धैः पुष्पैर्यथाक्रमम्"

नक्षत्रपुरुषव्रतं मत्स्यपु० "नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणात्मकम्। पादौ हि कुर्य्याद्विधिवद्विष्णुनामानि कीर्त्तयेत्। प्रतिमां वासुदेवस्य मूलर्क्षाद्यभिपूजयेत्। चैत्रमासे समारभ्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। मूले नमो विश्वधराय पादावनन्तदेवाय च रोहिणीषु। जङ्घे च पूज्ये वरदाय चैव द्वे फाल्गुनी चाश्विकुमारकर्त्त्रे। पूर्वोत्तराषाढयुगे च जानू नमः शिवायेत्यभिपूजनीये" इत्यादि।

नक्षत्रार्चव्रतं देवीपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि रूपसौभाग्यकारकम्। नक्षत्रविधिना वत्स! यथा तुष्यति शङ्करी। मृगादारभ्य मूलेन पादौ जातिफला पुरा। पूजयेत्सोपवासस्तु नक्षत्रान्ते तु पारणम्। यवान्नं हविषा सिद्धं ब्राह्मणे अह्नि प्रपूजयेत्" इत्यादि।

नदीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम्। नलिनीं ह्लादिनीं चैव पावनीं चैव पूजयेत्। सीतां चक्षुं तथा सिन्धुं तथा भागीरथीं क्रमात्। बहिःस्नानं तथा कुर्यान्नित्यं नक्ताशनो भवेत्। जले च जुहुयात् क्षीरं स्नातात्मा च दिने दिने। क्षीरपूर्णाश्च दातव्या वारिधान्यो द्विजातिषु। क्षीराशनश्च तिष्ठेत तथा दिनसप्तकम्। एवं संवत्सरं कृत्वा पूर्णे संवत्सरे नरः। द्विजातिषु ततो दद्याद्रजतस्य घटं शुभम्। फाल्गुनस्यासिते पक्षे सप्तम्यां दिवसे क्रमात्। तं लोकमवाप्नोति नरो यत्र पापकर्दमाः" इत्यादि।

नन्दव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे महाराजं नवम्यामुपोषितः। फाल्गुनात्तु समारभ्य नित्यं संपूजयेन्नरः"। महाराजस्तु धनदम्। "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। सुवर्णं ब्राह्मणेन्द्राय व्रतान्ते प्रतिपादयेत्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं पार्थिव राजन्! सुचिरं सुखोष्य। आढ्यत्वमासाद्य धनान्वितः स्यात् सौभाग्ययुक्तश्च तथा विरोगः"।

नन्दादित्यव्रतं भविष्योत्तरे "यस्त्वादित्यमहेशस्य वारो देवस्य सुव्रतः। पूजयेत् स प्रियो नित्यं स्नातो गोमुतिभूषणः(शिवः)। यस्तु संपूजयेन्नित्यं पतङ्गं पद्मगाधिपम्। गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्तोत्रैर्वा विविधैस्तथा। सोपवासो महाराज! आदित्यमहेशे शुचिः। जपमानो महाश्वेतां गणाध्यक्षमहाधिपम्। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः। आदित्यमहेशयुक्तेऽस्मिन् वारे त्रिपुरसूदनः। तत्र कृतं व्रतं पुण्यं तत्सर्वं सुखदं भवेत्"।

नन्दाव्रतं देवीपु० "मासे नभसि संप्राप्ते ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। प्रातःस्नायी सदाध्यायी अग्निकार्यपरायणः। देवीं संपूजयेद्वत्स! बिल्वपुन्नागचम्पकैः। धूपन्तु गुग्गुलं दद्यान्नैवेद्यं घृतपाचितम्। क्षीरान्नं दधिभक्तञ्च अथवा शाकयावकम्। जपञ्च कुर्यान्मन्त्रस्य सहस्रमथवा शतम्। देव्यास्तत्र समर्प्यैतत् यावत् पूर्णं व्रतम्भवेत्"।

नन्दसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी। नन्दा सा कथिता वीर! सर्वानन्दकरी शुभा। पञ्चम्यामेकभक्तं तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। सप्तम्यामुपवासञ्च कीर्त्तयन्ति मनीषिणः। मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा। कर्पूरागुरुसंमिश्रं धूपञ्चात्र विनिर्दिशेत्। दध्योदनं सघृतञ्च नैवेद्यं भास्करप्रियम्। तदेव दद्याद्विप्रेभ्यो ह्यश्नीयाच्च स्वयं तथा"।

नयनप्रदसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "यो मार्गशीर्षे सितसप्तमेऽह्नि हस्तर्क्षयोगे जगतः प्रसूतिम्। संपूज्य भानुं विधिनोपवासी स्रग्गन्धधूपान्नवनोपहारैः। गृहीतगव्यप्रतिपक्षपूजादानादियुक्तं व्रतमब्दमेकम्" इत्यादि।

नरकपूर्णिमाव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "प्रतिमासन्तु नामानि पञ्चदश्यां जगत्पतेः। व्रतोपवासः सुस्नातः पूजयित्वा जगद्गुरुम्। उच्चारयन्नरो याति नरकं नैव गच्छति। यद्वा मासगतं नाम प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। केशवं मार्गशीर्षे तु पौषे नारायणं तथा। माधवं माघमासे तु गोविन्दमपि फाल्गुने। चैत्रे विष्णुं वैशाखे कीर्त्तयेन्मधुसूदनम्। ज्यैष्ठे त्रिविक्रमं देवं तथाषाढे च वामनम्। श्रीधरं श्रावणे मासि हृषीकेशं ततःपरम्। नाम भाद्रपदे तद्वत् ध्यायते पुण्यकाङ्क्षिभिः। तद्वदश्वयुजे मासि पद्मनाभेति कीर्त्तयेत्। दामोदरं कार्त्तिके च सर्वान्तरति दुर्गतिम्। एवं मासक्रमेणैव यदि दातुं न शक्यते। तदा संवत्सरस्यान्ते दद्याच्चैव समागतम्"।

नरसिंहचतुर्दशीव्रतं नरसिंहपु० "वैशाखशुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाचरेत्। मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्। वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम्। महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानुषैर्भवभीरुभिः। तेनैव क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलम्। जायते मत्सखा मध्ये मानुषाणां महात्मनाम्। स्वातीनक्षत्रयोगेन शनिवारेण संयुते। सिद्धियोगस्य संयोगे वाणिजे करणे तथा। पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः। सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम्। एतदन्यतरे योगे तद्दिनं पापनाशनम्। केवले तत् प्रकर्त्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम्। अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ। यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे। तथा तथा प्रणश्यन्ति तद्व्रतस्य प्रभावतः। मद्व्रतस्य प्रभावेण मतिर्न स्याद् दुरात्मनाम्। विचार्येत्थं प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्व्रतम्"।

नरसिंहत्रयोदशीव्रतं नरसिंहपु० "गुरुवारे त्रयोदश्यामपराह्णे जलप्लुतः। तर्पयित्वा देवपितॄन् सर्वौषधितिलैस्तथा। नरसिंहं समभ्यर्च्य यः करोत्युपवासकम्। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते"।

नरसिंहव्रतं नन्दिपु० "चतुर्दशीव्रतं ब्रह्मन्! प्रोच्यमानमिदं शृणु!। भवविध्वंसनं नॄणां सर्वार्त्तिहरणं परम्। राजा वा राजपुत्रो वा यदि चोग्रमुपागतम्। तदाष्टम्यान्तु सुस्नातो यथावच्च पवित्रयेत्। कुर्य्यादष्टदलं पद्मं तण्डुलैर्वा प्रसूनकैः। कर्णिकायामथैतस्य नरसिंहाकृतिं चरेत्" इत्यादि।

नक्षत्राद्युपवासव्रत मत्स्यपु० "नवमी चाष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी। यो भुङ्क्ते द्विज! नैतेषु सुपर्वसु नरः स पाप्म। नापापतं स लभते निःसपत्नमनिन्दितम्"।

नवरात्रिव्रतं देवीपु० "सौभाग्यार्थं स्त्रिया कार्य्यमार्य्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः। महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम्। कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र! देवीभक्तिसमन्वितैः। कन्यासंस्थे रवौ शक्र! शुक्लादारभ्य नन्दिकाम्"। नन्दिकाम् प्रतिपदम् "अयाचिताशी एकाशी नक्ताशी चाथ वा पुनः। प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः। जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा। अष्टम्यां नवमेऽहानि दानमानं शुभानि च। एवं वा द्विविभागेन कारयेत् सुरसत्तम!। तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा। शुक्लवाससमोपेतवस्त्रयुग्मेन पूजयेत्। सर्वोपहारसम्पन्नकुसुमफलादिभिः। कारयेद्रथदोलादिपूजाश्च बलिदैविकीम्" इत्यादि।

नागदष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "उपोष्य पञ्चमीं सम्यक् नागानां बलवर्द्धनम्। मासैकमेकं यावच्च विधानं शृणु भारत!। एकैकं संवत्सरम् "मासि भाद्रपदे राजन्! शुक्लपक्षे तु पञ्चमी। सापि पुण्यतमा प्रोक्ता याज्ञावली नलिकाप्रदा। चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्"। तस्यां पञ्चम्यामुपोष्येति दिवा भोजनवर्ज्जनात् 'कृत्वोत्तमासनं' नागमथ वा वस्त्रपीतकम्। अथ दारुमयं भद्र! मृण्मयं वाथ शक्तितः। चान्द्रमसं सौवर्णं कलधौतं सुशोभनम्। पञ्चम्यामर्च्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चफणान्वितम्। करवीरैस्तथा पद्मैः जातीपुष्पैः सुगन्धिभिः। गन्धधूपैः सनैवेद्यैः पायसक्षीरादिभिर्नृप!। ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् घृतपायसमोदकैः। अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च। तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप!। धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा। पिङ्गलञ्च महानागं मासि मासि क्रमाद्यजेत्"।

नागपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "नागाविद्धा तु पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते। स्त्रियं च लभते पुंसं परमां श्रियमाप्नुयात्। सर्पमन्त्राः फणानाभिरत्नवन्तश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पञ्चमस्य कर्त्तव्या तिथीश्वरः"। तिथीश्वरोऽत्र नागः गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते। पूजाऽशास्त्रेण शास्त्रेण कृतापि तु फलप्रदा। आज्यधाराशिभिर्भक्ष्य दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः। पूर्वोक्तफलदो होमो यतः शान्तेन चेतसा। एतद्व्रतं वैश्वानरमासपद्मवद् व्याख्येयम्"।

नागव्रतं कूर्मपु० कार्त्तिकशुक्लपक्षमुपक्रम्य "तिथौ युगाद्यायान्तु समुपोष्य यथाविधि। शङ्खपालादिनागानां चैवस्य च महात्मनः। पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराद्याज्यपूर्वमर्चिता"। युगाद्यायामष्टम्यां प्रातर्मध्याह्नव्यापिन्याम् कर्तव्यम्" तथा च स्कन्दपुराणे "प्रातर्मध्यन्दिने तत्र समुपोष्य फणीश्वरान्। क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः। विषाणि तस्य नश्यन्ति न तं हिंसन्ति पन्नगाः"।

नागाख्यपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्राप्य पञ्चदशीं राम! तथा शुक्लाञ्च कार्त्तिकीम्। शरावसत्पभित्तिं वै उमेशौ च समालिखेत्। तत्र द्वारि न्यस्ते चापि नानावर्णैस्तु वर्णिकम्। स्तुत्योपकरणं भक्त्या तयोश्चैवाभितो लिखेत्। पीतं सदाशिवाख्याश्च कटीसमनापितम्। ततस्तौ पूजयेन्नारी स्नाता भर्त्तृपरा शुचिः"।

नागतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "उपवासस्य नियमं सङ्कल्पयेत् भक्तिभाविता। देवीं संवत्सरं यावत् तृतीयास्वासु पोषिता। प्रतिमासं करिष्यामि पारणञ्चापरेऽहनि। तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं व्रतमुत्तमम्। शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सौभाग्याद्युदरस्य मातृ। एवं सङ्कल्प्य विधिवत् कौन्तेय! कृतनिश्चया। भक्त्या नारी ध्यानपरा स्नानं कृत्वा जितेन्द्रिया। नद्यां तडागे वाप्यां वा स्वगृहे वा नियतेन्द्रिया। पूजयेत् पार्वतीं नाम्ना रात्रौ प्राश्य कुशोदकम्। प्रभाते भोजयेद् विप्रान् शिवभक्तान् विशेषतः। पौषे मासे तृतीयायां गिरिजां नाम पूजयेत्। गोमूत्रं प्राशयेद्रात्रौ प्रभाते भोजयेद्द्विजान्" इत्यादि। भविष्यपु० व्रतान्तरम् "गौरी

काली२ उमा३ भद्रा४ दुर्गा५ कान्तिः६ सरस्वती७ । म-ङ्गला८ वैष्णवी९ लक्ष्मीः१० शिवा११ नारायणी१२ क्रमात् । मार्गतृतीयामारभ्य पूजयेत् गर्भवान् भवेत्" । मार्गशीर्ष-तृतीयामारभ्य प्रतिमासमेकैकेन नाम्ना पूजयेदित्यर्थः "अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथ वा उमामहेश्वरम् । पूजयेद्विधि-वन्नारी अवियोगमवाप्नुयात्" ।

नामद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्ल-पक्षे यतव्रतः । प्रथमस्यैव अङ्गीकृत्य द्वादशीं विधि-वन्नरः । कारयेच्च हरेः पूजामाचार्य्यैर्विधानतः । अर्च्च-यित्वा हरिं तत्र वक्ष्यामि तुभ्यं द्विजन्मनः" इत्यादि ।

नामनवमीव्रतं भविष्यपु० "नवम्यां शुक्लपक्षे तु व्रते नक्ते विशेषतः । मासि चाश्वयुजे वीर ! दुर्गादेवीति पूजयेत् । विल्वपत्रैस्तथाक्षैश्च होमधूपैस्तु सर्व्वदः । गुग्गुलेनाथ धूपेन भक्ष्यभोज्यैरनेकधाः । परमान्नेन दध्ना च मधु-पर्कैर्विचित्रितैः । पञ्चामृतं तथा कुर्य्याद्देव्या वै भक्ति-भावतः । भोजयित्वा नवम्यां तु ब्राह्मणांस्तु क-न्यकाः । ब्राह्मणानां तृप्तिश्च यथा भवति भक्तितः । पञ्चगव्यं ततः प्राश्य नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । य एवं पूजयेद्देवीं दुर्गां भक्त्या समन्वितः । सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् । कार्त्तमाश्विनवत् सर्वं कार्त्तिकेऽपि हि सत्तम ! । तथोपवासनवम्यां मासि मार्गशिरे नृप ! । नवम्यां पूजयेद्दुर्गां भक्त्या भगवतीं बुधः" इत्यादि । सर्व्वमाख्यमिदम् ।

नामसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "चैत्रात् प्रभृति कर्त्तव्या सर्व्वदा नामसप्तमी । धातेति मधुमासे तु पूजनीयो दिवाकरः । अर्य्यमेति च वैशाखे ज्यैष्ठे मित्रः प्रकी-र्त्तितः । आषाढ़े वरुणो ज्ञेय इन्द्रो नभसि कथ्यते । विवस्वांश्च नभस्ये तु पर्ज्जन्योऽश्वयुजि स्मृतः । पूषा कार्त्तिकमासे च मार्गशीर्षे तु कथ्यते । भगः, पौषे विवस्वांश्च त्वष्टा माघे तु कथ्यते । विष्णुस्तु, फाल्गुने मासि पूज्यो नन्द्याच्च भास्करः । सप्तम्यां चैव सप्तम्यां भोजयेद्ब्राह्मणान् बुधः" ।

निक्षुभार्कसप्तमीव्रतं प्रथमं भविष्यपु० "सूर्य्यभक्ता तु या नारी ध्रुवं सा पुरुषो भवेत् । स्त्री चैवाप्युत्तमं नाकं यद् कृत्वा लभते शृणु । निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीतिविवर्द्धनम् । अवियोगकरं वीर ! धर्म्मका-मार्थसाधकम् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा संक्रान्तौ भानवे दिने । हविषा हविषा होमं सोपवासः समाचरेत् । निक्षुभार्कस्य चैवार्च्चां कृत्वा सार्द्धमयीं शुभाम् । रा-जतीं चाथ ताम्रीं वा स्नापयेद्घृतादिभिः" । निक्षुभा सूर्य्यपत्नी तया सहितोऽर्कः । द्वितीयम् "या नार्य्यु-पवसेद्देवं कृष्णामेकान्तु सप्तमीम् । सा गच्छेत् परमं स्थानं भानोरमिततेजसः । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शा-लिपिष्टमयीं शुभाम् । पीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैः प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तं निक्षुभं कृत्वा भास्कराय निवेदयेत् । कर्म्मभूमौ महीपालो जातचामीकरप्रभः । सर्व्वकोटिसह-स्राणि सूर्य्यलोके महीयते" । तृतीयम् "सप्तम्यां या निराहारा भवेदब्दनियमान्विता । गजं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । विधाय राजतं पद्मं सुवर्णकृत-कर्णिकम् । भक्त्या विन्यस्य तत्पृष्ठे सर्वं पूर्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं ब्रह्महत्यादि यद्भवेत् । तत् सर्वं गजदानेन क्षीयते नात्र संशयः" । चतुर्थम् "कृष्णपक्षे तु माघस्य सप्तम्यां या दृढव्रता । वर्षैकमुपवासेन सर्व-भोगविवर्जिता । वर्षान्ते सर्वगन्धाढ्यं निक्षुभार्कं नि-वेदयेत्" ।

निर्जलैकादशीव्रतं भविष्योक्तम् "वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी भवेत् । ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जितैः । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुधः । उपभुञ्जीत दैवाद्धि व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् । उदयादु-दयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वा-दशद्वादशीफलम् । ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्ना-नमाचरेत् । जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथा-विधि । भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी । एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! शृणुष्व तत् । संवत्स-रस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्त्युत । तासां फलमवा-प्नोति अत्र मे नास्ति संशयः" ।

नीराजनद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वा-दश्यां रजनीमुखे । समुत्थिते विनिद्रे तु देवे दामो-दरे तथा । दीपान्ते नरनाथाभिरम्ये स्त्री वा नर-न्तिके । अर्चयित्वा नवं विष्णुं कृत्वा मन्त्रैर्द्विजो-त्तमैः । सार्द्धभाजनपुष्पाभिर्दीपिकाभिश्च तापनम् । कृत्वा महाजनाः सर्वे हरिं नीराजयेच्छनैः । पुष्पैरभ्यर्चितं देवं समालभ्य च चन्दनैः । वस्त्रैः कर्पूरेणैव मधुवै-रिपुभिस्तथा । गन्धैः पुष्पैरलङ्कारैर्वस्त्रै रत्नैश्च पूजितैः । तत्रैवानुगतां लक्ष्मीं ब्रह्माणं चण्डिकां तथा । आ-दित्यं शङ्करं गौरीं यक्षं गणपतिं ग्रहान् । मातरः

पितरो गावः सर्वा नीराजयेत् क्रमात् । सर्वां नीरा-
जनं कुर्य्यात् मन्दिराद्देव मण्डपम् । आमवेनाथ-
वेणाद्यैर्घण्टावादनवादनैः" ।

नखद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् "तद्वत्तु फाल्गुने मासि
कृष्णपक्षे तु द्वादशी । उपोष्या प्रोक्तविधिना हरिमा-
राधयेद् बुधः । नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायो-
दरं तथा । कटिं विश्वभुजे तद्वदनिरुद्धाय चोदरम् ।
कण्ठन्तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः । असुर-
ध्वंसनायेति चक्रचोद्धारणे तथा । शङ्खमित्येव सम्पूज्य
गन्धपुष्पफलैस्तथा । रत्नगर्भं घटे स्थाप्य तं संपूज्य वि-
धानतः । द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एवं कृते फलं प्राप्तं यत् पुरा पार्थिवेन च" इत्यादि ।

पञ्चपर्व्वव्रतं पद्मपु० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपि-
लाप्रदः । वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरप्रियदम् ।
पृथिवीं भाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पञ्चपर्व्वसु । अहो-
रात्रेण चैकेनातिरात्रफलमश्नुते" ।

पञ्चघटपूर्णिमाव्रतं भविष्योत्तरे "पञ्च पञ्चदशीः स्थित्वा एक-
भक्तेन मानवः । संपूज्य पूर्णिमां देवीं लिखितां चन्द-
नादिना" । पूर्णिमाप्रतिमा तु परिभाषायां द्रष्टव्या ।
"ततः पञ्च घटान् पूर्णान् पयोदधिघृतेन च । मधुना
सितखण्डेन ब्राह्मणायोपपादयेत् । मनोरथान् पूरयस्व
यथा त्वं पूर्णिमा ह्यसि । पञ्चकुम्भप्रदानेन भूतानां
तुष्टिरस्तु मे । द्विजानेवं समभ्यर्च्य सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् । एतत् पञ्चघटं नाम व्रतं तुष्टिप्रदायकम्" ।

पञ्चपिण्डिकागौरीव्रतं स्कन्दपु० नागरख० "नभस्ये च सिते
पक्षे तृतीयादिवसे स्थिते । प्रातरुत्थाय यत्नाद्भक्ष-
येत् दन्तधावनम् । ततश्च नियमं कुर्य्यादुपवासव्रतोद्भ-
वम् । गौरीनाम समुच्चार्य्य श्रद्धापूतेन चेतसा । ततो
निशागमे प्राप्ते कृत्वा गौरीचतुष्टयम् । मृण्मयं याव-
द्यश्चैव तद्दिष्टैकमनाः शृणु ! । एका गौरी प्रकर्त्तव्या
पञ्चपिण्डा यथाविधि । प्रहरे प्रहरे प्राप्ते तासु पूजां
रेत्" ।समाच

पञ्चमहापातकनाशनद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "यत् कृत्वा मुच्यते
जन्तुर्नरः पञ्चपातकात् । पञ्चपातकिनः सप्त तान्
पितॄंस्तारयते तथा । निशाकरदाष्टादशस्य पूर्णिमादेवता
इमाः । जनस्थानो गदाधारो देवेन्द्रो दैवकोद्भवः ।
चतुर्भुजो गदापाणिः सुरभीशः सुलोचनः । सर्व-
शतचक्रपाणिः शूरश्चाम्बुराजकः । गोविन्द द्वादश
इमा देवताः परिकीर्त्तिताः । आषाढादान्वितैरेतैः-
मुख्यैर्न्नैव नामभिः । आषाढादौ देवतानां पूजां च
कुरुते व्रती । आषाढादेव कुर्वीत द्वादश्यां परिकीर्त्तिता ।
पूर्णिमायान्तु देवेभ्यः पायसं जुहुयात्ततः । अमावास्यां
देवतानां तिलक्षौद्रघृतोदनम् । पञ्च रत्नानि देयानि पञ्च-
पातकशान्तये । पद्ममूर्त्तिं स्वर्णमयीं पञ्चामृतसमन्वि-
ताम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् राजन् ! पञ्चद्वादशसंख्यया" ।

पञ्चमहाभूतपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि
पञ्चमूर्त्त्यर्चनम् । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश-
मेव च । एता वै देवदेवस्य कथिताः पञ्च मूर्त्तयः ।
चैत्रे तु पञ्चमीं शुक्लां समासाद्य विचक्षणः । सोप-
वासो हरिं देवं पञ्चात्मानं समर्च्चयेत् । पञ्चमण्डलकाः
कार्य्याः पञ्चभिर्व्वर्णकैः पृथक् । पार्थिवं मण्डलं कार्य्यं
नीलवर्णं महीपते ! । आप्यञ्च तथा श्वेतं रक्तमा-
ग्नेयमिष्यते । पीतं भवति वायव्यं कृष्णमाकाशदैवतम् ।
समानवर्णमन्त्रैश्च ह्यत्रैतानर्च्चयेत् पृथक् । गन्धैश्च
धूपदीपाद्यैर्यथाकाममरिन्दम ! । यवैर्गोधूमकैश्चैव पायसेन च" ।तेन

पञ्चमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथापरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्ति-
व्रतं तव । माङ्गल्यमायुष्यं पृथिवीश महाभुज ! ।
मार्गशीर्षादिकं कृत्वा पञ्च मासान् पूजयेत् । चैत्रशुक्ला-
दिनं प्राप्य पञ्चमीप्रभृति नरः । सोपवासो बहिःस्नात-
स्तथा शुक्लाम्बरः शुचिः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपा-
न्नसम्पदा । सर्वेषां पूजनं कृत्वा जुहुयाज्जातवेदसि ।
सर्वेषामेव देवानां नामभिस्तु तथा स्वकान् । ब्राह्मणान्
भोजयेच्चात्र तदा च हविर्भोजनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा
व्रतान्ते वस्त्रयुग्मकम् । पञ्च वेदविदां दद्यात् पञ्चवर्णं
नराधिप ! । व्रतेनानेन चीर्णेन राजसूयफलं लभेत्" ।

पञ्चाग्निसाधनरम्भातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "भद्रे कुरुष्व
यत्नेन रम्भाव्रतमनुत्तमम् । यतोऽभिलषितं कामं तेन
प्राप्नोति यत्परम् । ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्-
परा । कुरु ! पार्श्वे तु पञ्चाग्नीन् ज्वालामालाकुला-
कृतीन् । गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं सभ्यकाहवनीय-
कम् । पञ्चमं भास्करं तेजः दृश्यते पञ्च वह्नयः । इ-
त्येषां मध्यगा भूत्वा तिष्ठ पूर्वमुखी सती । चतुर्भुजां
ध्यायमानां पङ्कजोपरिसंस्थिताम् । मृगाजिनच्छन्नकुचां
जटावल्कलधारिणीम् । सर्व्वाभरणसम्पन्नां देवीमभि-
मुखं कुरु !" ।

पत्रव्रतं भविष्योत्तरे "ताम्बूलमञ्जनाद्यौ या गौरीपत्रं ददाति च"। गौरीपत्रं ताम्बूलपत्रम् "पूगचूर्णसमायुक्तं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा। वर्षान्ते तु सौवर्णं फलपत्रन्तु दापयेत्। मुक्ताफलमयं चूर्णं सम्पूर्णं वा प्रयच्छति। न सा प्राप्नोति दौर्भाग्यं न दौर्गन्ध्यं मुखस्य वा। एतत्पत्रव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम्"।

पदार्थव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासः सदा नरः। मार्गशीर्षे तथारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत्। गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा। दिक्पालपूजनं कुर्य्यात् दिशां संपूजनं तथा। गां वत्सरान्ते दद्याच्च तथैव च पयस्विनीम्। आज्ञाय महाभाग! तथा च मनुजोत्तम!। एतद्व्रतं नरः कृत्वा यत्र क्वचन गच्छति। तत्रेष्टं कामाप्नोति पुत्रोऽपि कनकाच्युते। वाणिज्यलब्धं च नरः कुविधिं वाचात् तथाप्यो विजोगीषवः। विद्यार्थिनो वा रिपुनाशनं वा हितं पदार्थव्रतमेतदिष्टम्"।

पद्मनाभद्वादशीव्रतं "तद्दिनाद्युते चाश्विने द्वादशीं शुक्लपक्षिकाम्। सहस्रशीर्षमेवेह देवं पद्मनाभं सनातनम्। पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये। उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः। अव्ययाय तथा बाहू पाशहस्ताय पूजयेत्। प्रभवाय शिरः पूज्य प्रात्यदर्घ्ये घटं न्यसेत्। तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभं तु विन्यसेत्"। पद्मनाभस्तु दक्षिणाधोहस्तादारभ्य शङ्खेन च पद्मगदाचक्रधारी बोध्यः"।

पयोव्रतं पद्मपु० "वर्षमेकं भवेद्यस्तु पञ्चदश्यां पयोव्रतः"। पञ्चदश्याममावास्यायां पुराणान्तरसंवादात् "समान्ते श्राद्धकृद् दद्यात् गाश्च पञ्च पयस्विनीः। वासांसि च विचित्राणि जलकुम्भयुतानि च। स याति वैष्णवं लोकं पितॄणां तारयेच्छतम्। कल्पान्तरे भवेद्राजा! पयोव्रतमिदं स्मृतम्"।

पर्वनक्तव्रतं भविष्यपु० "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं पर्वसु पर्वसु"। पर्वं पञ्चदशी "ब्रह्मचारी जितक्रोधः शिवध्यानरतः सदा। वत्सरान्ते च विप्रेन्द्र! शिवभक्तान् समाहितान्। भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां भगवान् प्रभुः। एवंविधिसमायुक्तः शिवलोकञ्च गच्छति"

पृथ्वीभाजनव्रतं पद्मपु० "पृथिवीभाजने भुङ्क्ते नित्यं यो नरः। अतिरात्रफलं देवि! संकीर्त्य च विन्दति"। पृथिवीभाजने भूभागे शिवाकोषधेः शिवोऽस्य देवता"।

पातालव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासं समारभ्य सम्पूज्य दिने दिने। पातालपूजनं कुर्य्यात् प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। रौप्यं भौमं शिलाभौमं पातालं नीलवर्त्तिकम्। रक्तभौमं पीतभौमं श्वेतं तलमवारदपि। सुवर्णैर्गन्धमाल्यैश्च नैवेद्येन च भूरिशः। एतद्दीपप्रदानेन वह्निसन्तर्पणेन च। एवं नक्ताशनः कृत्वा व्रतं संवत्सरं सदा। व्रतावसाने दद्यात्तु दीपकान् द्विजवेश्मसु"।

पादव्रतं नरसिंहपु० "आषाढ्यां द्वादशीं शुक्लां माघमासेऽथ पूर्णिमाम्। कुर्य्याद्विधिवत् सम्यक् यदा तत्र व्रजेत् पदम्। तद्विष्णुपादद्वैतद्व्रतं सौभाग्यदायकम्। सुवर्णं वेदादन्येन विधिना कारितं त्विदम्। ताम्रपात्रं प्रवालादि सप्तयुक्तं गुणान्वितम्। पूजयेत् शिलायोऽपि पादुकाद्यैः सुभावितः। स्थापनाज्ज्वलयुतस्याथ पात्रं नीलाद्य नामपि। कर्णवेधे च तथा हेम्नः कर्णाङ्गेन तु राजतम्। वस्त्रयुग्मं नवं स्वच्छं पुष्पपत्रविचित्रितम्। स्थापितं तत्र तत् पात्रं शुचौ देशे निवेशयेत्। ततो जागरणं कुर्य्यात् गीतवाद्यादिमङ्गलैः। प्रभाते तु गते रात्रौ शरीरायतनं भवेत्। स्नाप्य क्षीरादिभिर्दिव्यं विष्णुं सम्पूज्य वै ततः। निवेदयेत् तु तत्पात्रं प्रीयतामित्युदीरयेत्"।

पापनाशनीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा सङ्क्रमरो भवेत्। तदा पुण्यतमा प्रोक्ता सप्तमी पापनाशिनी"। करो, हस्तः स्वयं हि योगो वस्तुवे श्रावणे नाभि सङ्क्रति। "तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुमगुरम्। सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः। यथोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः। सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य दिवाकरम्। होमो वा क्रियते तत्र तत् सर्वञ्चाक्षयं भवेत्। चैत्र्यां सप्तमी कृष्णा तेनोक्ता पापनाशिनी। यस्यां समभ्यर्च्य रविं याति सौमनसं पुरम्"।

पापमोचनव्रतं सौरपु० "विलिख्य पञ्चाग्निं द्वादशाङ्गसमोज्ज्वलम्। यः कुर्य्याद् भूषणात् पापान्मुक्तो भवति नारद!"।

पापाक्षयकरसङ्क्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "सङ्क्रान्त्यां पापनाशानि शृणु स्कन्द! विधानतः। संक्रान्त्यां नियतो भूत्वा तिलैः श्वेतैः समन्वितैः। ताम्रं वहं मासम् प्रतिमासं मिथे

द्येत्" । वर्द्धमानः मण्डपः । "अनेनैव विधानेन तु भक्त्याश्रद्धासमन्वितः । निवर्त्तो मामस्मात् पापेभ्यस्तव देव प्रसादतः । त्वञ्च मां रक्ष देवेश ! वाङ्मनःकायकर्मभात् । उद्यापने च देवस्य सौवर्णमासकैश्च तु । त्रिभुजा प्रतिमा कार्या रजतेनाथ कारयेत्" ।

पाषाणचतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "आश्वि आद्रन्दे पक्षे शुक्ले- भूतनिधौ नृप ! । तदा भक्त्या प्रदातव्यं ब्रह्मणाग्र्यं तु सत्तमम् । शाल्यन्नैः पायसैर्भक्ष्यैः मुद्गैर्गोधूमभिस्तथैव च । फलपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दीपाद्यैरक्षतचन्दनैः । विकृतैः कर्मभाण्डैश्च दधिपिष्टान्नचन्दनैः । पानकैः पायसैर्वापि शितलवङ्गलमिश्रितैः । खण्डैरनैरिवैकैव बीजपूरैस्तथैव तथा" । पाषाणं (आता) फलविशेषः "द्राक्षादाडिमपूगैश्च पुष्पैश्चापि प्रपूजयेत् । संवत्सरमुद्धमलिकातिलकां विमाकां पाषीमुपेत्य बन्धुभिस्तनुभिः कृताशीम् । ये पूजयन्ति वरदां ऋजितं च तद्वे तेषां गृहे भवति भूतिरनर्थनाशा" ।

पाशुपतव्रतं वह्निपु० "शिवं ये पूजयिष्यन्ति दानं दास्यन्ति सुव्रताः । सर्वपापविनिर्मुक्ता दिवमेष्यन्ति ते द्विजाः । यथा पशुपतिर्नित्यं कृत्वा सर्वमिदं जगत् । न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् । इह जन्मकृतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् । व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्यामयाचितम् । चतुर्दश्यां तथा नक्तं उपवासं परेऽहनि" । कालसंहितोक्तम् "रहस्यं वसु प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिकृन्तनम् । व्रतं पाशुपतं घोरं मया च विरञ्चि (वेदे) श्रुतम् । काले चैत्रपौर्णमासी देशः शिवपरिच्छदः ! क्षेत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः । तत्र पूर्वत्रयोदश्यां सुस्नातस्तु कृताह्निकः । अनुज्ञां यथावर्णं संपूज्य प्रणिपत्य च । पूजां यथाविधिर्कीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनम् । दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखोवाऽप्युदङ्मुखः । ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च भूतविज्ञानवर्त्मना । व्रतमेतत् करोमीति भवेदष्टक्लप्त दीक्षितः । यावत् शरीरपातञ्च द्वादशाब्दमथापि वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमात्रमथापि वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा चावमेकमथापि वा । दिनद्वादशकं वाप व्रतकल्पनं विधिः" । व्रतान्तरं लक्ष्मपोहनं लिङ्गपु० "कृत्वा कनीयसं लिङ्गं स्थाप्य चन्दनवारिणा । चैत्रमासादि विप्रेन्द्राः शिवलिङ्गव्रतं शुभम् । कृत्वा हैमं शुभं पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् । नवरत्नैस्तु खचितमष्टपत्रं यथाविधि । कर्णिकायान्तु शिवलिङ्गं स्फाटिकं पीठसंयुतम् । तत्र भक्त्या यथान्यायमर्चयेद्बिल्वपत्रकैः" ।

पितृव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सप्तमूर्त्तिव्रतं तव । चैत्रमासादथारभ्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । सुधाकरा बर्हिषदोऽप्यग्निष्वात्तास्तथैव च । क्रव्यादाश्चोपहूताश्चैव आज्यपाश्च सुकालिनः । पूजयेत् प्रत्यहं राजन् ! गन्धमाल्यानुलेपनैः । नैवेद्यं कृसरं कुर्यात् तिलानग्नौ च होमयेत् । कृसरं भोजयेद्विप्रान् तिलान् दद्याच्च दक्षिणाम् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेद्धविष्याशी नराधिप ! संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । व्रतावसाने दद्यात्तु रजतस्य फलं द्विजे । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तलोकानतिक्रमेत् । त्रिदशैः पूज्यमानस्तु कामचारी विहङ्गमः" । [कार्य्यम् ।

पिपीतकीद्वादशीव्रतं ति० त० उक्तं वैशाखशुक्लद्वादश्यां पुण्डरीकप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा जलाधिपम् । पुण्डरीकमवाप्नोति वरुणं वाद्वाऽम्भतम्" ।

पुत्रकामव्रतं मत्स्यपु० "नभस्यमासस्य तु पौर्णमास्याम् । भार्य्याद्वितीयः सकला च सम पुत्रेप्सितादौ समस्तेऽपि कृत्वा । गत्वेततः सर्वसमृद्धियुक्तो होमैः सजाप्यैर्विना च रुद्रम् । गवेन्द्रकन्यागजवक्त्रयुक्तम् सद्भावभक्त्या यथ चार्चयित्वा । संपूज्य विप्रानथ देवपूर्वान् कृतोपवासो जितरोषदोषः । ततः सहायानपि भोजयित्वा भार्य्यासु पश्चात् स्वयमत्र भुङ्क्ते । सम्प्राप्य भार्य्यामथ मोपयित्वा प्रदक्षिणोक्तस्य सुतां सुपुत्राम् । स्वहांस्तु गन्धोत्सरिपूर्वकाले पुनः प्रहृष्टः कृतभोजनश्च । सचाय द्विजाश्च नन्दिनीव भार्य्यां ततः स्नापयेतोः प्रयुक्ताम् । क्षीरोदनं त्रिदिनं भोजयेच्च वन्ध्यासु भार्य्यास्वपि पुत्रकामात् । ततो गृहे सर्वसमृद्धिकामः समस्तं भार्य्यां प्रयतो विधाय । उमां शिवं नन्दिनं चार्चयित्वा ततो भवेत् पुत्रवती च वन्ध्या" । व्रतान्तरं हरिवंशप्रान्ते कार्त्तिकपूजारूपम् ।

पुत्रप्राप्तिपणीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "वैशाखमासादारभ्य पञ्चम्यां तु यथोचितः । भवन्तं पूजयेत् भक्त्या संवत्सरमतन्द्रितः । पुत्रार्थी प्राप्नुयात् पुत्रान् धनकामो धनी भवेत् । स्वर्गार्थी प्राप्नुयात् स्वर्गमपि तदो तथाक्रमः । सोमेऽच

च महीतेन ते कोद्यन्ति नराः प्रभो ॥ लोकद्वयेऽपि ते कामान् प्राप्नुवन्ति मनःप्रियान् । कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदनः । तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्रान् प्राप्नोत्यभीप्सितान्" ।

पुत्रप्राप्तिव्रतं देवीपु० "ब्रह्मणा यो विधिः शक्रे कथितो विजयावहः । तमेति पूर्व्विका तात ! श्रावणस्य शुभावहा"। शक्र उवाच "विजया या समाख्याता सर्व्वकामप्रसिद्धये । तामहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः सुरसत्तम !" । ब्रह्मोवाच "पुत्रार्थं राज्यसिद्ध्यर्थं यशःसौभाग्यतोऽपि वा । विजयार्थं स्वामकामो जनां कुर्वीत पूर्व्विकाम् । हैमं वा राजतं वापि चाङ्गं वा स्त्र पादुके । प्रतिमां वापि कुर्वीत सर्व्वलक्षणसंयुताम्"। आकृत्यां इति शेषः "तामादाय शुभे कक्षे शुक्लवस्त्रविभूषिताम् । सवस्त्राङ्कुरोपेतां पानपात्रविभूषिताम् । दीर्घां कृष्णोन्नतां वस्त्रैः कल्पयेत्तत्र विन्यसेत्" ।

पुत्रसप्तमीव्रतं वराहपु० "कार्त्तिके भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे नरेश्वरः ! । सप्तम्यामुपवासेन पुत्रप्राप्तिप्रदं व्रतम् । षष्ठ्यां चैव कृतसंकल्पः सप्तम्यां पूजयेद्रविम्" ।

पुत्रीयव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्रोष्ठपद्यामतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । सोपवासोनरोऽष्टम्यां सोषिद्वा तनवार्जिनी । स्नाता शरदि धर्म्मज्ञा तोयेऽवाप्य च कारते । पूजनं वासुदेवस्य यथा कुर्य्यात्तथा शृणु !" ।

पुत्रीयसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे द्विजोत्तम !। पुत्रीयां सप्तमीं राम ! गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः। यस्य वा पुत्रकामस्य विधिना येन तत् शृणु" । पुत्रीयां पुत्रदाम् । "कृतस्नानो शिरःस्नानं कृत्वा भास्करपूजनम् । अधःशायी द्वितीयेऽह्नि मोदकाचोदनेन तु । स्नात्वा संविश च तथा शुभे देशे तु मण्डलम् । तत्राष्टदलकमलं विन्यसेत् वर्णकैः शुभैः। तस्यैव कर्णिकामध्ये भास्करं चन्दनेन तु । रक्तेन पूजयेद्देवं गन्धमाल्यानुलेपनैः" ।

पुत्रोत्पत्तिव्रतं आदित्यपु० "कृत संवत्सरं स्नानं श्रवणे श्रवणे शुभे ! सोऽपि पुत्रानवाप्तो चकार श्रद्धयान्वितः । पाराशर्य्यः सुतं लेभे व्रतस्यास्य प्रभावतः । तथान्योऽपि राजेन्द्रस्तावत् विविधयान्वयात् । पुत्रान् पौत्रांश्च लभते सुखसौभाग्यसम्पन्नः" ।

पुरश्चरणसप्तमीव्रतं स्कान्दपु० नागरखण्डे "माघमासे नरे पक्षे मकरस्थे दिवाकरे । सप्तम्यां सूर्य्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् । पाषण्डैः पतितैः सार्द्धं तस्मिन्नहनि वर्ज्जयेत् । जपःशक्त्या नृपश्रेष्ठ ! प्रभाते दन्तधावनम् । मन्त्रेणानेन पानाद्यं कर्त्तव्यो नियमो नृप ! । पुरश्चरणस्य माघस्य सप्तम्यां दिवसाधिप ! । उपवासं करिष्यामि स्वाहा त्वं शरणं मम । ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा धौताम्बरः शुचिः । प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या दिनाधिपकृतस्य ताम् । रक्तैः पुष्पैर्मन्दारवीरणाद्यौ सम्पूजयेत्ततः" ।

पुष्पद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां नराधिप ! पुष्पाहारो वर्षमेकं वसेत् सुनियतात्मवान्" । कार्त्तिकशुक्लपक्षद्वितीयायां व्रतमारभ्यान्यास्वपि शुक्लपक्षद्वितीयास्वेव वर्षपर्य्यन्तं पुष्पाहारव्रतं कुर्य्यादित्यर्थः । "कालप्राप्तानि यानि स्युः कृच्छ्रपुष्पाणि तु । भुञ्जीत तानि दत्त्वा तु ब्राह्मणेभ्यो नराधिप !" । कृच्छ्रपुष्पाणि पूजार्हाणि भवन्ति वाधिकानि अश्विनौ चात्र नाममन्त्रेण पूजनीयौ तयोः फलदातृत्वेन श्रवणात् । "सुवर्णस्य च पुष्पाणि तथा यस्तु ददाति वः । व्रतान्ते तस्य तुष्टौ देवौ त्रिभुवनेश्वरौ । इतः कामांस्तथा दिव्यान्विमानमपि तेजसम् । सुचिरं देवनारीभिर्लोके रमतेऽश्विनौ" ।

पूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "या प्रेरयति कर्म्माणि लोकेषु द्विजसत्तम ! । तस्याः संपूजनं कार्य्यं शुक्लपञ्चदशीं सदा। माल्यानुलेपनैः शुक्लैर्धूपेन च सुगन्धिना । रत्नवस्त्रप्रदानेन दीपदानेन चाथ वा । नैवेद्येन तथा भक्ष्यैरपूपैश्च तथैव च । पूजयित्वा च तां देवीं भोक्तव्यं निशि भार्य्यया । यदि पञ्चदशीं सर्वां न शक्नोति कथञ्चन । देव्याः संपूजनं कार्य्यं सततमपि कार्त्तिके । समास्तु पूजयेद् या तु सा तु नारी पतिव्रता । सदा सर्व्वरता नारी लोके भवति भार्गव !" । वह्निपु० व्रतान्तरम् "श्रावण्यां पौर्णमास्यां च सोपवासो जितेन्द्रियः । प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः" ।

पृथिवीपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "पञ्चम्यां पृथिवीं शुक्ले देवीं संपूजयेन्नरः । तामवाप्नोति यत्नेन नात्र कार्य्या विचारणा" ।

पौरन्दरपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "तिलपिष्टमयं कृत्वा गजं श्वेतविभूषितम् । कलाकुसुमयुतं तद्दद्यादौरुकसमन्वितम्" । तद्दिति अनन्तव्रतोक्तमन्त्र गजकल्पं भण्यते । "गजदानाश्रितं चामरपीठधारिणम् । इमनाथ-

अहतेन रक्तवस्त्रयुगाहतम् । ताम्रपात्र्यां गुडके वा कृतदन्तापघोटकम् । प्रदद्यात् द्विजदम्पत्योः पूज्य माल्याद्यभूषणैः । कर्णाभरणकं दद्यात् वस्त्रञ्च मलवर्जितम् । कान्तारतारकं ह्येतत् कथितं हि युधिष्ठिर ! । कान्तारगिरिदुर्गेषु तारयत्यपि दुःखितान् । इह लोके परे चैतन्नाम कार्य्या विचारणा । ये कुर्वन्ति दिने पुष्ये व्रतं पौरन्दराह्वयम् । तेषां पौरन्दरे लोके वासः स्यात् सुचिरं नृप !" दिने पुष्ये, पञ्चम्यां प्रकरणवशात् ।

प्रकृतिपुरुषद्वितीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पुरुषः प्रकृतिश्चोभौ जगत् सर्वं प्रकीर्त्तितम् । अन्योन्यात्मकं सर्वं तथा तत्र प्रकीर्त्तितम् । वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्त्तितौ । चैत्रशुक्लद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः । पौरुषेण च सूक्तेन वह्निं संपूजयेन्नरः" । सोपवास इति प्रतिपदि कृतोपवासो द्वितीयायां वह्निं पूजयेदित्यर्थः उपरिष्टात् क्षीरहतभोजनस्य विहितत्वात् "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । लक्ष्मीञ्च वरदं देवं पूजयेद्वरदं हरिम् । श्रीसूक्तेन च धर्मज्ञ ! तथार्च्चेन्मनुजोत्तमम्" । हरिहोमौ वह्निं जलकुम्भञ्च प्रतिष्ठाप्य पश्चमग्निं वासुदेवस्यैकोपरि पूजयेत्" इत्यादि ।

प्रजापतिव्रतं "अथ वटोर्व्रतम् इत्युपक्रमे "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिकमुक्तम्" ।

प्रतिपत्क्षीरपानव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिक्यामथ सप्तम्यां वैशाख्यां वा युगादिषु । नियमोपवासं प्रथमं प्रकुर्वीत विधानवित्" । कार्त्तिके वैशाखे वा शुक्लप्रतिपत्तियो व्रतस्यारम्भः । युगादितिथिव्रतस्य माघवैशाखभाद्रपद कार्त्तिकेष्वन्यतमे आरम्भः "या तिथिर्नियमं कर्त्तुं शक्त्या समनुगच्छति । तस्यां तिथौ विधानं तच्छ्रोष्व जनाधिप ! । नियमोपवासं प्रथमं प्रकुर्वीत विधिं नरः । तदा वै प्रतिपद्यादौ क्षीराहारोऽचियमं नृप ! । चतुर्दश्यां कृताहारः सङ्कल्प्य परिकल्पयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत निराहारं व्रतमाचरेत् । पवित्राणि जपेद्विद्वान् गायत्रीं विरचा वह । अर्च्चयित्वा विधानेन गन्धमाल्यैर्द्विजोत्तमान् । ब्रह्मणा क्षीरं प्रदद्यात् तु ब्रह्मा मे प्रीयतां विभुः । ततो भुञ्जीत गोक्षीरमनेन विधिना नृप ! । एष एव विधिः प्रोक्तः सर्वासु तिथिषु नृप" ।

प्रतिमाव्रतं कालोत्तरे "अधुना तु प्रवक्ष्यामि प्रतिमाव्रतमुत्तमम् । ब्रह्माणं ब्रह्मावर्त्तदीपमालाव्रतं तथा । विलेपनं कुङ्कुमेन धूपं वै गुग्गुलेन तु । घृतेनाद्योत्तरेणैव नैवेद्यं पयसा हुतम् । तासमाला चतुर्विंशत् त्रिनेत्रा च चतुर्भुजा । मुक्ताविद्रुमचतुर्शीर्षा नानाभरणभूषिता । शालिपिष्टमयी कार्य्या हस्तपृष्ठे च शोभना । चामरैर्वीज्यमानन्तु शिवं तत्र प्रकल्पयेत् । दर्पणञ्चैव ताम्बूलं अञ्जनं तालवृन्तकम् । वैजयन्तीध्वजं वासनावाद्यानि प्रयत्नतः । यानि यानि प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां दिने दिने । कार्त्तिकन्तु समारभ्य यावदाश्वयुजावधि । एतद् व्रतोत्तमं नाम प्रतिमाव्रतमीरितम्" ।

प्रदोषव्रतं भविष्यपु० "त्रयोदश्यामथो रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् । दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः" ।

प्रभाव्रतं पद्मपु० "पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति देवासुरसुपूजितः । तदन्ते राजराजः स्यात् प्रभाव्रतमिदं स्मृतम्" ।

प्राजापत्यव्रतं पद्मपु० "तदन्ते गोयुगं दद्यात् भोजनं शक्तितः पदम् । विप्राणां शाङ्करं याति प्राजापत्यमिदं स्मृतम्" शाङ्करं पदं यातीत्यन्वयः । तत्पदे इत्यम् ।

प्राप्तिव्रतं पद्मपु० "वत्सरं त्वेकभक्ताशी सभक्ष्यजलकुम्भदः । शिवलोके वसेत्कल्पं प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्" ।

फलव्रतं पद्मपु० "महाफलानि यस्त्यक्त्वा चतुर्मास्यां द्विजातये । हैमानि कार्त्तिके दद्यात् गोयुगेन समं नरः । सितवस्त्रयुगेनाथ सस्य पाञ्चहतेन च । एतत् फलव्रतं नाम सर्वकामफलप्रदम्" ।

फलतृतीयाव्रतं पद्मपु० प्रभासख० "फलतृतीयां या नारी कुरुते तत्र भाविता । वर्ज्जयेत् सिते पक्षे देवीं पूज्य विधानतः । फलानि ब्राह्मणे दद्यादभीष्टानि च यानि तु । फलानि वर्जयेत् भक्ष्यमाणानि वरवर्णिनि ! । निष्पावानाढकीं मुद्गान् माषांश्चैव कुलत्थकान् । मसूरान् राजमाषांश्च गोधूमांश्चणकांस्तथा । चणकान् वर्त्तुलान् चापि सकुटान् भक्षितोऽसि यः । नरो वा यदि वा नारी यावज्जीवीव्रतं चरेत् । तस्याः पुण्यफलं वत्से कथ्यमानं शृणुष्व मे । धनं धान्यं गृहे तस्य न कदाचित् क्षयं व्रजेत् । दुःखिता दुर्भगा दीना वन्ध्या जन्मानि नो भवेत् । यावानस्य चोत्तमं देवा मात्राम संयुतम् । सर्वपातकनाशाय सर्वकामफलप्रदे" ।

फलषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि फलषष्ठीं शुभां तथा । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः सकलो भवेत् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां नियमस्थितः

कृत्वा दन्तधावनं तु स्वपेद्रात्रौ जितेन्द्रियः । ततः प्रभाते विमले कारयित्वा तु काञ्चनम् । कमलञ्च फलन्त्वेकं यथाशक्त्या शाठ्यवर्जितः । ततस्तु सङ्गमे स्नातो मध्याह्ने कृतनिश्चयः । आगत्य भवनं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम् । कृत्वा तु कमलं पात्रे सफलं शर्करान्वितम् । ओदनान्तरे स्वर्णमये वा यथाशक्त्या कुरूत्तम ! । पूजयेत् पुष्पधूपाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः” इत्यादि ।

फलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यामपि ते वच्मि फलसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा तु पूर्ववत् । संपूज्य पूर्ववद्भानुं पुष्पधूपादिना तथा । शर्करापूरितं पात्रं फलाष्टकसमन्वितम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदन्ते तु रविं कुर्य्यात् सुवर्णेन च नारद ! । कुम्भस्योपरि संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । फलाष्टकं ततो दद्याद् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्” ।

फलसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “अथ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे महीपते ! । कृत्वोपवासं सप्तम्यां विधिवत् पूजयेद्रविम् । माहेश्वरेण विधिना पूजयेदथ भास्करम् । अष्टम्यां तु पुनः प्रातः पूजयित्वा दिवाकरम् । दद्यात् फलानि विप्रेभ्यो मार्त्तण्डः प्रीयतामिति । खर्ज्जूरं नारिकेलञ्च मातुलुङ्गफलानि च । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु फलाहारः स्वयं भवेत् । पूर्व्वमेकन्तु समादाय उत्तमं फलमादरात् । मन्त्रेण भरतश्रेष्ठ ! ततः शेषाणि भक्षयेत्” । पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि नाम्ना तु फलसप्तमीम् । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः स्वर्गभाग्भवेत् । मार्गशीर्षे शुभे मासि पञ्चम्यां नियतव्रतः । षष्ठ्यामुपोष्य कमलं कारयित्वा तु काञ्चनम् । शर्करासंयुतं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रूपन्तु काञ्चनं कृत्वा फलस्यैकस्य धर्म्मवित् । दद्याद्विकालवेलायां भानुर्मे प्रीयतामिति । भक्त्या तु विप्रान् संपूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनम् । कृत्वा कुर्य्यात् फलत्यागं यावत्स्यात् कृष्णसप्तमी । तामुपोष्य विधिं कुर्य्यादनेनैव क्रमेण तु । तद्वद्धेमफलं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् । शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमालाविभूषितम् । संवत्सरमनेनैव विधिनोभयसप्तमीम् । उपोष्य दद्यात् क्रमशः सूर्य्यमन्त्रमुदीरयेत्” इत्यादि ।

फाल्गुनव्रतं महाभारते “भगदैवन्तु यो मासमेकभक्तेन निक्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं चोग्रं पुमान् स्त्री वा प्रपद्यते । स्त्रियो वल्लभतां यान्ति तस्माच्चैव भवन्ति ते” । विष्णुधर्म्मे “क्षपयेदेकभक्तेन शुक्लपूर्व्वस्य फाल्गुने” । शुश्रूषुः विष्णुशुश्रूषापरः “सौभाग्यं स्वजनानाञ्च सर्व्वासामेव कीर्त्तितः । अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टोत्तरशतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्” ।

वाणिज्यलाभव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “काम्यं कर्म्म समाचक्ष्व वाणिज्यं येन सिध्यति । कथञ्च बहुलाभश्च कर्म्मणा केन वाप्यते” । पुष्कर उवाच “मूलेनोपोषितः कुर्य्यादिदं कर्म्म पुरोहितः । उपोषितस्य धर्म्मज्ञ ! यजमानस्य नित्यशः । प्राप्तासु पूर्व्वाषाढासु प्राङ्मुखं स्नापयेन्नरम् । कुम्भैर्वैतसमूलैश्च शङ्खमुक्ताफलैस्तथा । रश्मिभिश्च यथालाभं कनकेन तथैव च । अकालमूलैः कलशैश्चतुर्भिर्भृगुनन्दन ! । कृत्वैतत् सिद्धिमाप्नोति वाणिज्ये नात्र संशयः । समुद्रयाने च तथा कर्षणे च न सीदति । गीतानि सप्त वासांसि दक्षिणा चात्र गद्यते । शङ्खं सुवर्णं रूप्यञ्च तथा मुक्ताफलानि च । हैमं कांस्यं द्विजेभ्यस्तु सर्व्वमेतद्विधीयते” ।

बुद्धद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “एवमेव श्रावणे तु मासि संकल्प्य द्वादशीम् । अर्च्चयेत् परमेशानं गन्धपुष्पनिवेदनैः । बुद्धाय पादौ संपूज्य श्रीधरायेति वै कटिम्” । “एवमभ्यर्च्च्य मेधावी तस्याग्रे पूर्व्ववद्घटम् । स्थापयेत्तत्र सौवर्णं बुद्धं कृत्वा विचक्षणः” । बुद्धस्वरूपमुक्तं पुराणान्तरे “बुद्धस्तु द्विभुजः कार्य्यो ध्यानस्तिमितलोचनः” इति । “तमभ्यर्च्च्य तु संपूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना पूर्व्वं द्वादशी समुपोषिता । शुद्धोदनेन, बुद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्द्दनः । महतीञ्च श्रियं प्राप्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । भक्त्या राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः” ।

बुधव्रतं भविष्योत्तरे “विशाखासु बुधं प्राप्य सप्त नक्तानि चाचरेत् । बुधं हेममयं कृत्वा स्थापितं कांस्यभाजने । शुक्लमाल्याम्बरधरं शुक्लगन्धानुलेपनम् । गुडौदनोपहारन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

बुधाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पाण्डव ! यत्नेन बुधाष्टम्यां विधिं शुभम् । यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद्यदि । तदा तदैव सा ग्राह्या एकभक्ताशनैर्नृभिः । स्नात्वा नद्यां तु पूर्व्वाह्णे गृहीत्वा करकं नवम् । जलपूर्णं सहेमं च कृत्वा धान्यैः समन्वितम् । दद्याद्विप्राय तं गत्वा अष्ट चैव क्रमेण तु । अष्टम्यष्टविधानेन विधिमासैः पृथक् पृथक् । प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया धानकैस्तथा । तृतीया घृतपूरैश्च चतुर्थी वटकैरपि ।

पञ्चमी गुडकसारैः षष्ठी मोदकैः शुभैः । अशोकवर्त्तिभिः पुष्पैः सप्तमी चाभिपूजयेत् । अष्टमी च चिन्तापूर्वैः सम्पूजयेद् युधिष्ठिर ! । एवं क्रमेण कर्त्तव्याः षड्ऋतुसञ्जननक्रमैः । एकैकस्मिन् स्थितैर्भौज्यं भोक्तव्यं प्रीतिपूर्वकम् । कषायाम्लादिभावाद्यं भोजनं तद्वत् भवेत् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत् वा कथ्यते कथा । ततोभूत्वा बुधश्चाप्यो चाचम्य च समाहितः । विप्राय वेदविदुषे वाचकाय प्रदापयेत् । प्रावारं कर्पूरवस्त्रं च आच्छादनकं शुभम् । अर्चितं चर्चितं गन्धैः पुष्पैर्धूपैः कुसुमाविभिः । पीठवस्त्रैः समायुक्तं गुरुं सोमात्मकं तथा । भावेनैव तुष्टश्च तद्व्रतेन वा मनक्" इत्यादि

ब्रह्मव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्माणञ्च द्वितीयायां संपूज्य ब्रह्मचारिणम् । भोजयित्वा तु विधिना सर्वेषां पारगो भवेत् । मूलमन्त्राः स्वयं ब्राह्मिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्वं सहस्रशयनः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः" । तिथीश्वरो ब्रह्मा ।

ब्रह्मकूर्च्चव्रतं ब्रह्मपु० "उपोषितचतुर्द्दश्यां पञ्चदश्यामनन्तरम् । पञ्चगव्यं समश्नीयाद् हविष्याशी त्वनन्तरम् । ब्रह्मकूर्च्चमिदं कुर्याद् दुःस्वप्ननाशनाय वै । पक्षान्ते मासि वा कार्यं वत्सरान्ते वा पुनः । ब्रह्मकूर्च्चं नरः कुर्यात् पौर्णमास्यां तु यः सदा । तस्य पापं क्षयं याति दुर्भिक्षादि न संशयः । व्रतेन द्विजवरः कृत्वा ब्रह्मकूर्च्चं समाहितः । सर्वपापविनिर्मुक्तो यशोदाकृतिमाप्नुयात् । ब्रह्मभूतकथायां पौर्णमास्यां तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं सदवाप्नुयात्" ।

ब्रह्मपदप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । ब्रह्मलोकावहं चापि नाम्ना यदूत्तम ! । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो वासुदेवो जगत्पतिः । तेनात्र कृष्णपक्षीयं कृत्वा तानर्चयेद् बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । आद्येऽह्नि चैत्रशुक्लस्य यजेत निदयेश्वरम् । द्वितीयेऽह्नि समं देवं तृतीये चक्रिवाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि धनाध्यक्षं ध्यात्वा च स्थानमाचरेत् । नदीप्रस्रवणाद्यां देवदिक्प्रवहनक्रमात् । वर्षाकल्पेनानालेन होमः स्यात् तिलतण्डुलैः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं श्वेतं वस्त्रं दिनक्रमात् । शुभमेतद् व्रतं कृत्वा पूर्णं संवत्सरं नरः । नाकलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम्" ।

ब्रह्मव्रतं पद्मपु० "ब्राह्मणं कामुनं कृत्वा तिलराशिसमन्वितम् । ब्रह्मं तिलप्रदो भूत्वा वह्निं सन्तर्प्य च द्विजान् । संपूज्य विप्रदम्पत्यं माल्यवस्त्रविभूषितम् । शक्तितः स्वर्णवाद्यं विश्वात्मा प्रीयतामिति । पुण्येऽह्नि दद्यात् स परं ब्रह्म यात्यपुनर्भवम् । एतद् ब्रह्मव्रतं नाम निर्वाणफलदं नृणाम्" ।

ब्रह्मसावित्रीव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु तां पाण्डवश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथा चीर्णं तथा सत्या युधिष्ठिर ! । इत्युपक्रमे "त्रयोदश्यां भाद्रपदे दन्तधावनपूर्वकम् । त्रिरात्रं नियमं कुर्यादुपवासस्य भक्तितः । अशक्तौ च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम् । नित्यं स्नात्वा महानद्यां तडागे निर्झरेऽपि वा । विशेषतः पूर्णमास्यां स्नानं सर्षपमृत्तिकैः । गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ! । अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते । सावित्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मणश्चैव शोभनम् । सौवर्णीं मृण्मयीं वापि स्वशक्त्या रौप्यनिर्मिताम् । रक्तवस्त्रयुगं दद्यात् सावित्र्यै, ब्रह्मणः सितम् । सावित्रीं ब्रह्मणा सार्द्धमेवं भक्त्या प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

ब्राह्मण्यावाप्तिव्रतं प्रभासख० "ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यान्तु दम्पती यस्तु भोजयेत् । परिधाय यथा शक्त्या दौर्भाग्यैर्मुच्यते नरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यान्तु योऽर्चयेत् । ब्राह्मण्यं जायते तस्य सप्तजन्मानि सुन्दरि !" ।

ब्रह्मप्राप्तिव्रतं भविष्यपु० "वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी वा भवेच्छुभा । तस्यामुपोष्य विधिवत् श्रीकं हरिमर्चयेत् । पर्य्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानाकारसमन्वितम् । तत्र शक्त्या युतं देवं रौप्यं कृत्वा निवेदयेत् । तस्योपरि ततः पुष्पैर्मण्डपं कारयेद् बुधः । नृत्यवादित्रगीतैश्च जागरं तत्र कारयेत् । एवं कृत्वा प्रभाते तु दापयेत् ब्राह्मणाय तत् । वेदवेदाङ्गयुक्ताय संपूर्णाङ्गाय धीमते । ब्राह्मणांश्च तथा भोज्य व्रतमेतत् समाप्यते । व्रतस्यान्ते ततो विष्णुर्भर्त्ता वै भवति ध्रुवम्" ।

भद्रकालीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "नवम्यां सोपवासस्तु भद्रकालीं प्रपूजयेत् । शुक्लपक्षे महाराज ! कार्त्तिकात् प्रभृति क्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते संपूज्य व्रतान्ते ब्राह्मणाय तु । वस्त्रयुग्मं वरो दत्त्वा वदेद् कामवाप्नुयात् । विधिना पूजयेत् कन्यां भद्रकालीं नराधिप ! । नवम्यामाश्विने वापि शुक्लपक्षे

नरोत्तम !" । पुष्कर उवाच "पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे विलिखेत् वास्तुमनोहरे । भद्रकालीं महच्छृङ्गं त्रिपाणवस्रैः करद्वृतम् । भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र सम्पूजयेद् द्विज !"।

भद्रचतुष्टयव्रतं भविष्यपु० "शृणु राजन्नवहितो भद्राणां विस्तरं परम् । कथयिष्ये न कथितं यन्मया कस्यचित् पुरा । शुक्ला मार्गशिरस्यादौ चतस्रस्तिथयो वराः । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा । एकभक्ताशनस्तिष्ठेत् प्रतिपदि जितेन्द्रियः । प्रभाते तु द्वितीयायां कृत्वा सत् सरस्वीयकम् । प्रहरे वै समधिके गते स्नानं समाचरेत् । तद्वोमजं तु संस्थाप्य मन्त्रैरेभिर्विचक्षणः" । "स्नात्वा चैव ततो नाम द्वितीयादौ चतुर्दिने । नमः कृष्णाच्युतानन्त हृषीकेशेति च क्रमात् । चतुर्दिने द्वितीयादिदेवमभ्यर्चयेद् व्रती । प्रथमेऽह्नि स्मृता पूजा पादयोः कमलार्चनैः । नाभिपूजा द्वितीयेऽह्नि कर्त्तव्या विविधाम्बरैः । तुरीयहस्ततीयेऽह्नि पूजां वक्षसि विन्यसेत् । चतुर्थेऽह्नि जगन्नाथः पूजां शिरसि विन्यसेत्" इत्यादि ।

भद्रातृतीयाव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिकादि तृतीयायां प्राश्य गोमूत्रयावकम् । नक्तञ्चरेदब्दमेकं तदन्ते गोप्रदो भवेत् । गौरीलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह । एतद्ध भद्राव्रतं नाम सर्वकल्याणकारकम्" ।

भद्रासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदाह्न संविहुर्भवेत् । तदा प्राप्यमयोरेव यदा तां भद्रतां व्रजेत् । हविर्द्वन्दखात्म हुत्वा । "चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तं उपवासस्ततः परम्" । "अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याद्वै भद्रसप्तमीम् । भद्रा ददाति सप्तम्यां भद्रं तस्य व्रतं भवेत् । तस्य भद्राः सर्व एव गच्छन्ति भ्रातरः सदा । तदर्यक्षः फलं तस्यां विधिना केन दीयते । श्वोमभद्रमिति प्रोक्तं देवपिच्छं मनोरमम् । शालिपिष्टमयं प्रोक्तं चतुःकोणं मनोरमम् । गव्येन सर्पिषा युक्तं खण्डशर्करयान्वितम् । चतुर्जातकचूर्णेन द्राक्षाभिश्च विशेषतः" ।

भवानीतृतीयाव्रतं इन्द्रपु० "आलेपनञ्च यः कुर्य्यात् तृतीयायां शिवालये । समान्ते धेनुदो याति भवानीव्रतमित्युत" ।

भवानीव्रतं विष्णुपु० "पौर्णमास्याममावस्यां वर्षमेकमतन्द्रिता । उपवासरता नारी नरो वा द्विजसत्तमाः ! । वर्षान्ते सर्वगव्याद्यां प्रतिमाञ्च निवेदयेत् । सा भवान्यास्तु सायुज्यं सारूप्यं वाथ सुव्रता । लभते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं मुनीश्वराः !"

भाद्रपदव्रतं महाभारते "प्रौष्ठपादन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यस्फीतमतुलमैश्वर्य्यं प्रतिपद्यते । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्" ।

भानुव्रतं पुष्पपु० "सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात्समान्ते गां सकाञ्चनाम् । सूर्य्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भास्करव्रतं कालिकापु० "कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु सप्तम्यां यस्तु मानवः । करोति विधिवत् श्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति । सर्वरोगविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकमवाप्नुयात्" ।

भीमद्वादशीव्रतं पद्मपु० "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्तदुपोषितुम् । ततः पुण्यामिमां भैमीं सर्वपापप्रणाशनीम् । उपोष्य विधिमानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् । माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा । घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् । तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणेति च" इत्यादि । "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । यामुपोष्य न दुःखानां भाजनं भजते जनः । माघमासे सिते पक्षे द्वादशी पावनी स्मृता । तस्यां समाहृतस्तत्र उपोष्य कृपाभाग् भवेत्" । "भीमाख्या द्वादशी चेति ख्याता नरा यतः । एषा पुण्यप्रमुनिना कथिता कुरुनन्दन ! । यथैनां कथितां यत्नात् कुर्य्याद्वा भक्तिभावतः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते । दरिद्रेणापि वा पार्थ ! वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । विष्णुभक्तेन कर्त्तव्या संसारभयभीरुणा । भीमेन या कृता पुरा समुपोषितसाङ्गाली गतवृष्टिरनुमीतवारिधारा । तां द्वादशीं त्रिदशवेद्यसुधां चरेद् यः सम्यक् समाचरति याति स विष्णुलोकम्" ।

भीमव्रतं पद्मपु० "मासोपवासी यो दद्याद्धेनुं विप्राय शीलिनाम् । स ईश्वरपदं याति भीमव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भीष्मपञ्चकव्रतं नारदपु० "प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतवतां वर ! । भीष्मेणैतद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् । व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवादृते । व्रतञ्चैतन्महापुण्यं महापातकनाशनम् । अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपञ्चकम् । कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः । एकादश्यान्तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती । नद्यां निर्झरगर्त्ते वा समादाय तु गोमयम् । यवव्रीहितिलैः सम्यक

पितॄन् सन्तर्पयेत् क्रमात्। स्नात्वा मौनं ततः कृत्वा धौतवासा दृढव्रतः" इत्यादि "अर्च्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां समाहितः। त्रिःप्राश्य गोमयं सम्यक् एकादश्यामुपावसेत्। गोमूत्रं मन्त्रवद् द्वादश्यां प्राशयेद् व्रती। क्षीरञ्चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि। सम्प्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लङ्घनीयञ्चतुर्दिनम्"। प्राशनं, होमश्च च। "पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत् पूज्य केशवम्। भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम्। तथोपदेष्टारमपि पूजयेद् वस्त्रभूषणैः। ततो नक्तं समश्नीयात् पञ्चगव्यपुरःसरम्। एवं सम्यक् समाप्तं स्याद् यथोक्तं व्रतमुत्तमम्। सर्वपापहरं पुण्यं ख्यातं भीष्मपञ्चकम्। अन्नमश्नाति यश्चात्र त्यक्त्वा पुण्यमवाप्नुयात्। तत्फलं समवाप्नोति संप्राप्य भीष्मपञ्चके। मद्यपो यः पिबेन्मद्यं जन्मतोमरणान्तिकम्। तद्भीष्मपञ्चके त्यक्त्वा समाप्नोत्यधिकं फलम्"।

भूभाजनव्रतं पद्मपु० "संवत्सरन्तु यो भुङ्क्ते नित्यमेव ह्यतन्द्रितः। निवेद्य पितृदेवेभ्यः पृथिव्यामेकराड्भवेत्" यो भुङ्क्ते पृथिव्यामित्यन्वयः।

भूमिव्रतं काशोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां यदा तिथ्यर्कसङ्क्रमः। पूजयेत् पूर्वविधिना उपचारेण भूमिम्"। पूर्वविधिना विष्णुव्रतोक्तेनेत्यर्थः। "कुङ्कुमेनाङ्कुराणान्तु गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं कुर्यात् प्रस्थप्रमाणतः। भूमिदानं प्रकर्त्तव्यं शिवभक्ताय यत्नतः। अनेन व्रतमुख्येन पृथ्वीपालत्वमाप्नुयात्। एतद्भूमिव्रतं नाम पृथ्वीपालस्तु कारयेत्"।

भौमसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "वक्ष्येऽहं भौमसंक्रान्तिं सर्वकामविवर्द्धनीम्। संक्रान्तिवासरं प्राप्य योषितस्तु समाह्वयेत्। कुङ्कुमं कज्जलञ्चैव सिन्दूरं कुसुमानि च। सुगन्धीनि च द्रव्याणि ताम्बूलं शशिसंयुतम्"। शशिसंयुतं कर्पूरसंयुतम् "तण्डुलान् फलसंयुक्तान् प्रदद्याच्च विचक्षणः। अन्यान्यपि हि वस्तूनि भोगसाधनकानि च। दद्यात् प्रहृष्टमनसा मिथुनेभ्यः प्रयत्नतः। भोजयित्वा यथा भक्त्या वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत्। एवं संवत्सरस्यान्ते हविः कल्पयेत् पूर्ववत्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां सर्वोपस्करसंयुताम्। धेनुं च दक्षिणां दद्यात् सपत्नीकद्विजातये। एवं यः कुरुते भक्त्या भौमसंक्रान्तिमादरात्। स्यात् सुखी सर्वमर्त्त्येषु भौमो जन्मनि जन्मनि"।

भोगावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "ज्यैष्ठ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं हरिम्"। अत्रापि पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवदित्यर्थः। 'कृत्वा व्रतान्ते च तथा निरामं दत्त्वा सयुग्मं वसनं द्विजाय। स्वर्लोकमासाद्य चिरं नरेन्द्र ! मानुष्यमासाद्य च भोगवान् स्यात्"।

भौमवारव्रतं स्कन्दपु० "भौमोऽयमीश्वरः पुत्रः पृथिव्यां जनितो महान्। रूपेणैव यदा रम्यो वरदानाद्धरोद्भवात्। तस्यैव दिवसे प्राप्ते ताम्रपात्रं सुशोभनम्। परिपूर्णं गुडेनैव वर्षमेकं प्रदापयेत्"।

भौमव्रतं भविष्योत्तरे "स्नात्वामङ्गारकं दृष्ट्वा वापयेद्भक्तभोजनः। अग्रे त्वथ संमृष्टं स्थापितं ताम्रभाजने। हैमं रक्ताम्बरच्छन्नं कुङ्कुमेनानुलेपनम्। नैवेद्यं गुडकसारं पूज्य पुष्पार्चनादिभिः। मन्त्रेणानेन तं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने"। पद्मपु० "ग्रहाणामधिपं भौमं पूजयेद्भौमवासरे। मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रदः। स्थिरासनो महाकायः सर्वकामार्थसाधकः। लोहितो लोहिताङ्गश्च सामगानां कृपाकरः। धरात्मजः कुजो भौमो भूतिदो भूमिनन्दनः। अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः। वृष्टिकर्त्ता पहर्त्ता च सर्वकामफलप्रदः। एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत्। ऋणं न जायते तस्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम्। त्रिकोणञ्च यदा कार्य्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत्। कुङ्कुमेन सदा लेख्यं रक्तचन्दनकेन च। कोणे कोणे प्रकल्प्यानि त्रीणि नामानि भूमिप ! । चारं पद्मं भूमिजस्य रक्तगन्धैश्च पूजयेत्"।

मङ्गलाव्रतं देवीपु० "आश्विने चाथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि च। कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधिं चरेत्"। शुक्लावधिं शुक्लपक्षावधिम्। एतच्चोक्तमासेष्वेव वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टम्यामारभ्य शुक्लाष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् "अष्टमीमाश्विनीं कृष्णामेकभक्तेन चारयेत्। मङ्गलारूपिणीं देवीमथ वा दक्षघातिनीम्। पूजयेन्नवभेदेन गन्धमाल्यनिवेदनैः। नवभेदेन नवकालो गन्धवर्णेन। "कन्यका भोजयेद्वत्स ! देवीभक्तांश्च मानवान्। अथ वा नवरात्रस्य सप्तपञ्चत्रिकं हि वा। एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमात्"। नवरात्रमेकभक्तेन सप्त नक्तेन पञ्चायाचितेन तिस्र उपवासेनेति क्रमः। अष्टमीमन्ते कृत्वा नवादिगणनं पूर्ण-

ज्ञानसमर्थस्तैते पद्माः "अपवेताश्विने मास ! यावत्कृष्णा तु अष्टमी । पूजयेन्मङ्गलां तत्र मण्डले विधिवत्सते । सर्वसम्भारसम्पन्ने सर्वसिद्धिविधायके । सर्वकामानवाप्नुयात्" इत्यादि ।

शकुल्यसप्तमीव्रतं गुरुडपु० "शकुल्यं परमिच्छन्ती भक्तकामनं हरिम् । अर्चयेद्दिनता देवं सप्तम्यां समुपोषिता । शाकुल्यं परमिच्छन्ती व्रतेनानेन चाप्नुयात् । पुमानपि यशः कीर्तिं धनमायुश्च विन्दति" ।

मत्स्यद्वादशीव्रतं वराहीवृते "मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतात्मवान् । स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्यं यथाविधि । शुचिवासाः प्रसन्नात्मा कृत्वा चान्न सुसंस्कृतम् । भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचं तु पादयोः । कृत्वाऽष्टाङ्गुलमात्रन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् । भक्षयेद्दन्तकाष्ठं तु तत आचम्य यत्नतः । स्पृष्ट्वा खानि तथाङ्गेषु चिरं ध्यात्वा जनार्दनम् । खानीन्द्रियाणि "शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवस्त्रं किरीटिनम् । प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् । ध्यात्वा जलं स्पृष्ट्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् । दत्त्वार्घ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवः । एवमुच्चारयेद्वाक्यं तस्मिन् काले महामते ! । एकादश्यां निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसंयुतम् । तस्मिंस्तु रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा । अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्" । अलाभतः सौवर्णादीनामलाभे दारवमपि कुर्यादित्यर्थः "सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् । वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषणम्" । तोयपूर्णं पात्रं कृत्वा तत्र मत्स्यरूपं जनार्दनं न्यसेदित्यन्वयः "तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् । गन्धैरर्घ्यैश्च धूपैश्च अर्चयित्वा यथाविधि । रसातलगता वेदा यथा देव त्वयाऽऽहृताः । मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव ! । एवमुच्चार्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् । यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा । चतुर्णां ब्राह्मणानां च चतुरो दापयेत् घटान्" ।

मदनद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः । स्थापयेदव्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् । नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचन्दनचर्चितम् । नानाभक्ष्यसमोपेतं सहिरण्यं स्वशक्तितः । ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् । तदभावे कुर्यात् कामकेशवयोर्नरः । कामनाम्ना हरेरर्चां स्नापयेद्गन्धवारिणा । शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेदिति केशवम् । अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् । उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद्विष्णुमव्ययम् । फलमेकञ्च सम्प्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् । ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्विताम् । शय्यां दद्याद्द्विजेन्द्राय सर्वोपस्करसंयुताम् । काञ्चनं कामदेवं च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् । वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः । शय्यागन्धादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत्" ।

मधूकतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "फाल्गुनस्य सिते पक्षे तृतीयायामुपोषिता । स्नाता स्थिता ब्रह्मचर्ये ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनः । व्रजेन्मधुवनं, गौरीं पूजयेत् मधुमाधवा । मन्त्रेणानेन ध्यायन्ती पार्वतीप्रतिमां शुभाम् । जगतिनाहतकुचां जटामुकुटशोभिताम् । मोक्षाचरणतां देवीं रुद्रध्यानपरायणाम् । पूजयेत् गन्धकुसुमैर्दीपालक्तकचन्दनैः । पर्यङ्कुतव्यतुषराशिकृतोपमोतं दत्त्वा फलाक्षतयुतं मधुपादपस्य । गौरीव कामदहना भवतीह नारी" इत्यादि ।

मनोरथद्वादशीव्रतं पद्मपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः । नरो वा यदि वा नारी समभ्यर्च्य जगत्पतिम् । करोमि व्रतम् भक्त्या सम्प्रवारात् जनेश्वर ! । कथितम् सम्पर्चैव हरिमेवाद्य कीर्त्तयेत् । ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां नियतो हरिम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । हरिमुद्दिश्य चैतस्मै घृतहोमं समाचरेत् । फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठमासेषु पार्थिव ! । चतुर्भिः पारणं मासैरेभिर्निष्पादितं भवेत् । रक्तपुष्पैश्च चतुरो मासान् कुर्वीत चार्चनम् । जातीपुष्पाणि धूपश्च प्रशस्तः सर्जरसेन तु । प्राश्य दर्भोदकं चात्र शाल्यन्नं च निवेदयेत् । संयमेन तदन्नीयाच्छेषं पूर्ववदाचरेत् । कार्त्तिकादिषु मासेषु गोमूत्रं कायशोधनम् । उगन्धं स्वेच्छया धूपं पूजां भङ्गारकेण च" । भङ्गारको मार्कण्डः "कृसरं चात्र नैवेद्यं भुञ्जीयात्तत्र वै स्वयम् । प्रतिमासञ्च विप्राय दातव्या दक्षिणा तथा । प्रीणनं देवदेवस्य पारणे पारणे गते" वर्षसाध्यमिदम् ।

मनोरथपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "फाल्गुन्यान्तु तथारभ्य संपूर्णं शशलक्षणम् । पूजयेदुदये राजन् ! चन्द्रं नक्ता-

व्रती भवेत् । कामदं मण्डकं कृत्वा चन्दनेनानुलेपितम् । हिङ्गिनकामयहितं ततः सोमन्तु पूजयेत्” । अथवा वैष्णवब्रतकम् “कृत्तिकारोहिणीयुक्तं कार्त्तिके मासि पूजयेत् । पौष्याद्रौसहितं राजन् ! मासि पौष्ये तथैव च । आदित्यपुनर्वसुसहितं मासि पौषे च भारत ! । कृशानुसंयुतं माघे फाल्गुने शृणु पार्थिव ! । फाल्गुनैस्तथा च पावित्रैः सहितं पूजयेद्विभुम् । चित्रास्वातियुतस्तिने वैशाखे शृणु पार्थिव ! । विशाखया च मैत्रेण युतं संपूजयेत्तथा । ज्येष्ठामूलयुतं ज्येष्ठे आषाढे चाषिकोत्तरे । श्रावणे श्रवणोपेतं वासवेन धनिष्ठया । तथा भाद्रपदे पौष्ण्या शतभिषक्संयुतम् । अश्विनी भरणीयुक्तं तथाचाश्वयुजे विभुम्” इत्यादि ।

मनोरथसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अतः परं प्रवक्ष्यामि संक्रान्तिषु मनोरथान् । गुडेन पूर्णकुम्भन्तु ब्राह्मणाय च भक्तितः । मकरसंक्रान्तिवासरे दद्यादुमाङ्गनाय कुटुम्बिने । एवं संवत्सरे पूर्णे भगवत्प्रोद्यापनं शुभम् । गुडेन पर्वतं कार्यं शर्करयैव भूषितम् । अयने चोत्तरे दद्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् । यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोति पुष्कलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते” ।

मन्दारषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां षष्ठीं मन्दारसंज्ञिताम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठ्यां भूमौ जितेन्द्रियः । सर्वभोगविहीनस्तु रात्रौ पयसेश्वरः । प्राप्याहुतां द्विजश्रेष्ठाय मन्दारं प्राशयेन्निशि” इत्यादि ।

मन्दारसप्तमीव्रतं पद्मपु० “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां नाम्ना मन्दारसप्तमीम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेद्बुधः । विप्रान् सम्यग् भोजयित्वा तु मन्दारं प्राशयेन्निशि । ततः प्रभाते उत्थाय कुर्यात् स्नानं पुनर्द्विजान् । भोजयेच्छक्तितः कृत्वा मन्दारकुसुमाष्टकम्” । मन्दारोदाहार्थः “सौवर्णं पुरतस्तद्वत् पद्महस्तं सुशोभनम् । पद्मं कृष्णतिलैः कृत्वा ताम्रपात्रेऽष्टपत्रकम् । हेमं मन्दारकुसुमं भास्करं मध्ये च पूजयेत्” इत्यादि तत्रैवाध्याय । ;

मरीचसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “तथा संपूज्य देवेशं भानुं कामप्रदं नृप ! । भोजयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणांश्च विशेषतः । सप्तम्यां प्राशयेच्चापि मरीचं मनुजाधिप ! । भक्षयित्वा मरीचशतमनघं हृदयं परम् । मरीचं प्राशयेद्राजन् मन्त्रेणानेन वा नृप” इत्यादि ।

मरुत्सप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु सम्यक् षष्ठ्यामुपोषितः । सप्तम्यामर्चनं कुर्यान्मरुतां तत्र तत्र च । तत्र चोपागतं सप्तमरुत्कं नृप ! कारयेत् । सप्त वा तथा पार्थिवा सप्तमरुत्ककान्विता” । इत्यादि तत्रैवाध्याय

मल्लद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “मल्लैर्विशेषतः कार्या त्वन्यैरपि भक्तितः । पूजयन्ति क्रमेणैव मासि मासि तनूद्भवम् । मार्गशीर्षादिभिः पार्थ ! पूजयेन्मासनामभिः । मासे मासे दद्यान्नित्यं हि मानवे । गन्धैः पुष्पैस्तथा दीपैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः । मल्लयुद्धैश्च विविधैर्जागरं कारयेन्निशि । घृतदानैः क्षीरदानैर्दीपदानैः पृथक् पृथक् । सर्वत्र देवदेवेशः कृष्णो मे प्रीयतामिति । एवमेव विधिः प्रोक्तो मल्लदानसमन्वितः । द्वादशीयं मयाद्यापि क्रियते मल्लकैः । मल्लानां तु यदा यथा मल्लद्वादशिसंज्ञिता । तथान्यैः प्रकर्त्तव्या मल्लयुद्धजयार्थिभिः । अन्येषामपि कौन्तेय ! सर्वार्थजयदायिनी । इमां चीर्त्वा पापसङ्घैर्मुच्यते नात्र संशयः । भण्डीरपादपतले मिलितैर्मल्लकैर्मल्लैरनाकुलमनाकुलं नियुद्धैः । सम्पूजितः यदि यत्र तिथौ ततश्च सा द्वादशी भुवि मता मल्लसंज्ञा” ।

महाजयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा ख्याता वै सप्तमी भास्करप्रिया । स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा । अथवा मानवो भक्त्या व्रतेन स्नापयेद्रविम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपदं व्रजेत्” ।

महातपोव्रतं महाभारते “मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा तु नियतेन्द्रियः । गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य स वै फलमुपाश्नुते । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तद्वत्सरादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते । यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते । अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे दिवि मोदते । षष्ठेन तु भक्तेन जीवेत् संवत्-

सरं नरः। गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः। हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति। पञ्चाशत्तु सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते। पक्षे पक्षे गते राजन्! योऽश्नीयाद्दर्भमेव तु। षण्मासानशनमन्नस्य भगवानब्रवीत्। पर्वत्रयसहस्राणि दिवमावसते स च। अश्नीयाद्यद्वितीये पक्षे यस्तु सर्वदिनेष्विति। वीणानां वल्लकीनाञ्च वेणूनाञ्च विशाम्पते!। सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः स सुप्तः प्रतिबुध्यते। संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिवेत् पयः। फलं विश्वजितस्तात! प्राप्नोति स नरोत्तमः। सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति। मन्वाहो सुरकन्या रमयन्ति च तन्नरम्। सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते। मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र! नोपवासो विधीयते"।

महाफलद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "पौषे कृष्णे विशाखायुक्ता चैकादशी भवेत्। तस्यां संपूजयेद्विष्णुमुपोष्य विधिवन्नरः। सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्वस्त्रभूषणवाससैः। माषानुगामपूजयेत् विधिना ज्ञानतोषितम्। प्राशनञ्चात्र गव्यं च मासक्तेन च तु। गोमूत्रमुदकं सर्पिराचम्य कामतः परम्। ततो दूर्वादधिव्रीहितिलांश्चैव यवांस्तथा। सर्वमर्करेवाप्य दर्भांश्च गोरसेन च। द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् दधिक्षीरगुडौदनैः। मासक्रमेण विप्रेभ्यो दद्यात्सम्यक्तते व्रते। हेमं तिलद्रोणिहिरण्यसुवर्णसंयुतं घटम्। मोदकैश्च युतं कृष्णमाल्यमनन्तु पायसम्। फाल्गुने चन्दनं मालाः फलान्यापीति दक्षिणाः। व्रतमेतन्महापुण्यं द्वादशफलप्रदम्। कर्त्तव्यं धर्मनिरतैर्विष्णुपूजनतत्परैः। कृतमेतन्नरः कृत्वा विप्राणां प्रवरे कुले। सुजन्मा जायते धीमान् वेदवेदाङ्गपारगः"।

महाफलव्रतं भविष्यपु॰ "शृणु कौरव! वर्षाणि तिथिसुखान्वितानि तु। सुखेन पापहानिः स्यात् कल्याणं फलं लभेत्। क्षीराशनः प्रतिपदि। शुक्लाहारो द्वितीयायाम्। लवणवर्जितं तृतीयायाम्। तिलाहारी चतुर्थ्याम्। क्षीराशनः पञ्चम्याम्। फलाशनः षष्ठ्याम्। शाकाशनः सप्तम्याम्। बिल्वाहारोऽष्टम्याम्। पिष्टाशनो नवम्याम्। अनग्निपक्वाहारो दशम्याम्। एकादश्यामुपवासः। घृताशनो द्वादश्याम्। पायसाहारस्त्रयोदश्याम्। यावकाहारश्चतुर्दश्याम्। गोमूत्राहारः कुशोदकप्राशनः पौर्णमास्याम् एवं प्राशनानि। अन्नानि प्राशनान्येवं विधिपूर्वमुदाहृतम्। क्षीरं प्रतिपदायान्तु सर्वेषु च विधीयते"।

महत्तमव्रतं स्कन्दपु॰ "वैदिकेन विधानेन व्रतं पुण्यं महत्तमम्। कस्मिंस्तिथौ तु कर्त्तव्यं विधानं तद्वदस्व मे"। स्कन्द उवाच "मासि मासि भाद्रपदे शुक्ले च प्रतिपत्तिथौ। नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशाङ्गुलिपूपानि च। फलानि पिष्टपक्वानि दद्याद्विप्राय षोडश। देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः। भुङ्क्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रयात्। सौवर्णं कारयेद्देवं यथा शक्त्या हिरण्मयम्" इत्यादि।

महाराजव्रतं स्कन्दपु॰ "षडानन! चतुर्दश्यामाद्यां भाद्रपदाख्यां वा। सितायामसितायां वा न विशेषो यथा गपि। तदा स्वेकभुक्त्वा त्रयोदश्यां यथाविधि। सर्वव्रतं महाराजं तदा संकल्पयेन्नरः। चतुर्दश्यां ततः कुर्यात्तिलगोमूत्रगोमयैः। रुद्राय गन्धगव्येन स्नानं शुद्धात्मना ततः। शिवसंकल्पमन्त्रश्च ततो दशधा पठेत्"। शिवसंकल्पमन्त्रो यजुःसप्ततो दूरंगमादिर्यजुःशाखाप्रसिद्धः "पञ्चाक्षरस्तु पुरुषः जप्यकोटिकृतेनतः"। मुच्यते पातकैः सर्वैस्तत्कृत्वा नात्र संशयः"।

महालक्ष्मीव्रतं स्कन्दपु॰ "महाराज! निबोधेदं महालक्ष्मीव्रतं शुभम्। भद्र! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां नरोत्तम!। स्नात्वाभ्यर्च्य महालक्ष्मीमेकभक्तं प्रकल्प्य च। कुर्याद् गात्रेषु सूत्रं षोडशग्रन्थिसंयुतम्। तन्तुभिस्तत्प्रमाणैश्च बध्नीयात्तु करे शुभम्। दूर्वाक्षतप्रवालानि षोडशैव तु षोडश। कुवेरवासिते मासि कृष्णाष्टम्यां दिने शुभे। व्रतं कारयेद्व्यासवर्योपवर्णितम्"।

महाव्रतं कालिकापु॰ "महाव्रतमथो वक्ष्ये येनारोहति तत्पदम्। सुरासुरमुनीनाञ्च दुर्लभं विधिना शृणु। पर्वण्याश्वयुजस्यान्ते पायसञ्च घृतप्लुतम्। नक्तं भुञ्जीत शुद्धात्मा चन्दनाद्यैश्च वासितम्"। आश्वयुजस्यान्ते कार्त्तिके। पर्वणि अमावस्यायां कार्त्तिकस्य इत्यर्थः। इति रघुनन्दनः। लिङ्गपु॰ "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि। वर्षमेकं ततो भुक्त्वा नक्तं यः पूजयेच्छिवम्। सर्वयज्ञफलं प्राप्य स याति परमां गतिम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "योगभूतं हरिं देवं चातुर्मास्यमुपोषितम्। अर्चयेत् पौर्णमास्यान्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। योगभूतं शङ्करम् "ब्रह्मभूतममावास्यां पूजयेत्तामुपोषितः। राजसूयमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम्"।

ब्रह्मभूतं निरुक्तम् "ब्रह्मभूतव्रताचाराणां पौर्णमास्यां तथैव च। योगभूतं चरित्वा तु मैथुनं सद्भावाप्नुयात्। ध-मर्थं प्रीतिमाप्नोति माधवपक्षयोः सदा। पूजितः सोपवासेन भक्त्या देववरो हरिः। महाव्रतमिदं ख्यातं सर्वकल्मषनाशनम्। संवत्सरमिदं कृत्वा नाकपृष्ठे महीयते" इत्यादि।

महाषष्ठीव्रतं भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्यां कुरुनन्दन!। एकभक्तं समाख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम्। सप्तम्यामुपवासं केचिदिच्छन्ति सुव्रत!। षष्ठ्यां केचि-दुपवासं सप्तम्यां पारणं किल। कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु पूजयेद् भास्करं बुधः। रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैः समाहितः। गुग्गुलेन महाबाहो! धूपेन च सुव्रत!। पूजयेद्देवदेवेशं षष्ठ्यां भास्करं रविम्"। भास्करं शङ्कर-मित्यर्थः "एवं हि चतुरो मासान् भास्करं पूजयेद्-विभुम्। प्राशनञ्चापि शुद्धयर्थं प्राशनं गोमयस्य च। स्नानन्तु गोमयेनेह कर्त्तव्यमात्मशुद्धये। ब्राह्मणान् दि-ब्यमोदांश्च भोजयेच्चापि शक्तितः"। हिवि देवकुले भवाः दिव्या इतरे भौमाः। "ज्यैष्ठादिष्वपि मासेषु श्वेतचन्द-नमुच्यते। श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि वै। कृष्णागुरु तथा धूपं नैवेद्यं पायसं स्मृतम्। तेनैव ब्राह्मणान् साधून् भोजयेच्च महामते!। प्राशयेत् पञ्च-गव्यन्तु स्नानं तेनैव सुव्रत!। कार्त्तिकादिषु मासेषु अगस्तिकुसुमैः स्मृतम्। पूजनं कुरुशार्दूल! धूपश्चैवा-पराजितः। नैवेद्यं गुडपूपाश्च तद्वत्सुरसः स्मृतः। तेनैव ब्राह्मणान् स्वामी भोजयेच्चापि शक्तितः। कुशोदकं प्राशयेच्च स्नानञ्च कुरु शुद्धये। कृतोपवासश्चान्ते मासे मासि महामते!। भोजनं तत्र दातव्यं द्विगुणं समुदाहृतम्। देवस्य च पूजा च कर्त्तव्या शक्तितो बुधैः। रथस्य चापि दानन्तु रथयात्रा च सुव्रत!। देवस्य या प्रयत्नेन कर्त्तव्या विभवे सति। दानं सार्थ-रथस्येह प्रशोक्तं विभवे सति। इत्येषा कथिता पुत्र! रथाङ्गसप्तमी शुभा। अप्नोति महाख्याता महाद्युत्या महोदया। आसाद्य धनं पुत्रान् कीर्त्तिं विद्यां समश्नुते"।

महेश्वरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षाद्यारभ्य फाल्गुनस्य नराधिप!। पूजयेत् तु चतुर्दश्यां सोपवासो महेश्व-रम्। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। व्रतान्ते गां तथा दत्त्वा वह्निष्टोमफलं लभेत्। एतदेव व्रतं कृत्वा शुक्लपक्षे तु वत्सरम्। पौण्डरीकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम्। चतुर्दश्याद्यचतुर्दशीव्रतं कृत्वा संवत्-सरं नरः। मासि मासि यथाशक्त्या सर्वान् कामा-नवाप्नुते। प्राप्याद्य कामांश्च महेश्वरस्य तस्यापि कामं लभिरत्ह राजन्!। सायुज्यमायाति महेश्वरस्य सर्वे-श्वरस्याप्रतिमस्य तस्य"।

महेश्वराष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षात्समारभ्य पौष्या-ष्टम्यां नराधिप!। पूजयेत् सोपवासस्तु देवदेवं त्रि-लोचनम्"। पौष्याष्टम्यां मार्गशीर्षाष्टम्याम् "विष्णु-वाप्यथ चार्चायां मण्डले यदि वा स्मरेत्। घृतक्षीराभि-षेकेन स्नानेन विविधेन वा। गन्धमाल्यनमस्कारदीप-धूपान्नसम्पदा। गीतेन नृत्यवाद्येन वह्निसन्तर्पणेन च। ब्राह्मणानाञ्च पूजाभिर्यथाशक्त्यनुलोमतः। व्रतावसाने दत्त्वा तु तथा धेनुं पयस्विनीम्। पौण्डरीकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकम्"।

महोत्सवव्रतं स्कन्दपु० "शालिपिष्टमयैर्दीपैः पञ्चभिर्वर्ण-कैस्तथा। कुर्याद्दारात्मिकं शम्भोः सर्षपाद्यैः सगुग्गुलैः। विचित्रवस्त्रपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे। पुष्पमण्ड-पिकां चित्रां ववितानोल्लसां शुभाम्। महोत्सवेन विधिवद्वेद्यं तूर्य्यरवेण च। विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च नै-वेद्यैरुपकल्पयेत्। सम्यक् सम्पादनीया स्यात् रथयात्रा पिनाकिनः। नैपथ्यैश्च तथा नृत्यैर्वाद्यैर्गन्धैश्च शोभनैः। पूजयेच्छिवभक्तांश्च विप्रानन्यांश्च भक्तितः। प्रीयतां शिव इत्युक्त्वा भक्त्या भुञ्जीत च स्वयम्। वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं एतच्छैवोत्सवं महत्। शिवभक्तसमाप्त्यैव कीर्त्ति-श्रेयोविवर्द्धते"।

माधमासव्रतं भविष्योत्तरे "द्वादश्याद्वादश्यां तु वृष्ण!। माघ-स्नानं विधीयते। वह्न्यर्कपात्र दातव्यास्तिलाः शर्क-रयान्विताः। त्रिभागन्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करा-न्वितः। यावत्स्वस्थो वरारोहे सर्वं मासं नयेद् व्रती। स्वर्ग्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्त्तिर्निरञ्जनः। माघाव-साने सुभगे! शय्यां समुद्दापयेत्। इत्यस्तोपितसो युक्त सप्तधान्यसमन्वित। निंबन्तु मोदका देयाः कृताक्षत-मयाः शुभाः। सरित्तीर्थसिताः सुस्ताः नारङ्गाणि च दापयेत्"।

माद्रनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "मातरश्चैव संपूज्याः यथा भक्त्या प्रयत्नतः। तदग्रे शिवभक्तांस्तु व्रतान्ते विशेषतः। एवं कृत्वा विधानेन सर्वं श्रेयमवाप्नुयात्"।

दत्त्वा पक्षे मातृपाकान्नमिधान उक्तम् "नवम्यां पूज-
येद् यस्तु मातॄः मातृभुजे सदा । यथाच्छिन्नमभावश्च
भवेत् नात्र संशयः" ।

मातृव्रतं वराहपु० "मातॄणामष्टमी दत्ता मया वा तिथि-
रुत्तमा । एताः समापयेद्भक्त्या निराहारो नरः
सदा । तस्य ताः परितुष्टास्तु क्षेमारोग्यं ददत्यपि" ।

मार्गशीर्षव्रतं महाभारते "मार्गशीर्षन्तु यो मासमेक-
भक्तेन संक्षिपेत् । भोजयेत्तु द्विजान् भक्त्या स मुच्येत
व्याधिकिल्बिषैः । सर्वकल्याणसम्पूर्णः सर्वदुःखविव-
र्जितः । उपोष्य व्याधिरोहितो वीर्यवानभिजायते ।
कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते" ।

मार्त्तण्डसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "मार्त्तण्डसप्तमीं सम्यक् !
कथयामि वदामि तेऽनघ ! । पौषमासे सिते पक्षे सप्तम्यां
समुपोषितः । सम्यक् संपूज्य मार्त्तण्डं मार्त्तण्ड इति
वै जपन् । पूजयेत् कुसुमं भक्त्या श्रद्धया परयान्वितः" ।
कृतपः सूर्यः "पुष्पधूपोपहाराद्यैरुपचारैः समाहितः ।
मार्त्तण्डेति जपन्नाम पुनस्तद्गतमानसः । विप्राय द-
क्षिणां दद्यात् यथाशक्त्या खगध्वज । द्वितीयेऽह्नि पुन-
स्तात ! तमेवाभ्यर्च्य च रवेः । तेनैव नाम्ना संबोध्य दत्त्वा
विप्राय दक्षिणाम् । ततो भुञ्जीत गोदोहपमनु तदन-
न्तरम् । एवमेवाखिलान् मासान् उपोष्य प्रयतः
शुचिः । दद्याद्वार्षिकं विद्वान् प्रतिमासञ्च संस्कृतः ।
पारिते च पुनर्वर्षे यथापूर्वं नवाह्निकम् । दत्त्वा पर-
मं भूयः शृणु यत् फलमश्नुते । सर्वतोऽश्वः पश-
मावः पञ्च दशमहारे । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दत्त्वा
यत् फलमश्नुते । तदाप्नोत्यखिलं सम्यगुक्तमेतदुपोषितः ।
तस्य लोकमवाप्नोति मार्त्तण्डो यत्र तिष्ठति" ।

मासव्रतं देवीपु० "मासे दशोत्तमं दद्याद् व्रतं पौषे महा-
फलम्" । दशोत्तमं यथा "तिलाज्यादे मुनिश्रेष्ठ !
सप्त धान्यानि फाल्गुने । चित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे
दद्याद् द्विजातये । वैशाखे द्विज ! गोधूमान् ज्यैष्ठे
तोयभृतं घटम् । आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महा-
फलम् । नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतम् ।
गुडशर्करयोपेतान् तण्डुलानाश्विने मुने ! । दीपदानं
महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति । सर्वकामानवाप्नोति
क्रमेण तु यदाहृतम्" ।

मासोपवासव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "आश्विनस्यामले पक्षे एका-
दश्यामुपोषितः । व्रतमेतत् तु गृह्णीयाद् यावत् त्रिं-
शद्दिनानि तु । वासुदेवं समुद्दिश्य कार्त्तिकं [illegible] नरः ।
मासमेकमुपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभाग्भवेत् । तत्पुन-
स्नापयेद्भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः । मालतीन्दी-
वरैः पद्मैः कमलैः सुगन्धिभिः । कुङ्कुमोशीरकर्पू-
रैर्विलिप्य सचन्दनैः । नैवेद्यधूपदीपाद्यैरर्चयेत जना-
र्दनम्" इत्यादि ।

मुक्तिद्वारसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "अश्वमेधादियज्ञानां कल्प-
कोटिशतैरपि । तत् फलं लभ्यते पुंसा मुक्तिद्वारव्रतेन
यत् । योगमार्गमनभ्यस्य सर्वदानादिकानपि । अथ
मुक्तो भवत्यपि व्रतनाम्नैव मुच्यते । सप्तमीं प्राप्य स्व-
स्थेन दन्तधावनमाचरेत् । [illegible] सर्व-
कालेन बुद्धिमान् । अथ वा पुण्ये स्थले च जलेनाप्ला-
वनं तथा । कृत्वा पवित्रं देवानां मन्त्रेणाचमनं
स्मृतम् । रक्तचन्दनपद्मन्तु विलेप्य [illegible] । प्रा-
क्तने षोडशदलं सकर्णिकम्" इत्यादि ।

सुखव्रतं पद्मपु० "सुखार्थं परित्यज्य समान्ते गोप्रदो
भवेत् । सर्वाधिपत्यमाप्नोति सुखव्रतमिहोच्यते" ।

मुनिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "सप्तम्यां मुनिशार्दूल ! दत्वाभ्यर्च्य-
येन्मुनीन् । आध्यात्मफलमाप्नोति तद्धामफलमश्नुते" ।

मृगशीर्षव्रतं पद्मपु० "श्रावणे मासि कृष्णे च शङ्करः प्रथ-
मेऽहनि । त्रिपर्वणा त्रिगल्येन त्रिमुखेन शरेण च ।
सुवर्णानि त्रीणि चिच्छेद यत्नेन मृगरूपिणः । तैः
शिरोभिस्तपस्तप्तं वरः प्राप्तोऽथ शङ्करात्" । त्रिगल्येन
त्रिमुखेन शल्यरूपत्रिमुखेनेत्यर्थः । मृगरूपिणश्छिन्नस्य
मृगरूपिणः इत्यर्थः "स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति न म-
नुष्यैः कदाचन । मृगशीर्षं ततः कृत्वा त्रिकूटाकारन्तु
समन्वयम् । कीर्त्त्य तपनीयं वै पूजनीयं यथाविधि ।
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि । शालैः शीर्षं ता-
मिव कृतैः पिष्टमयैः शुभैः" । सौवर्णलाभिः अतसी-
मिश्रपिष्टविकृतिभिः । "कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् का-
र्यं तु भोजनम्" ।

मेघपालीतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "आश्वयुक्शुक्लपक्षे च
तृतीयायां युधिष्ठिर ! । मेघपाली प्रदातव्या भक्त्या
स्त्रीभिर्मिताया । अर्घ्यैः विरूढैर्गोधूमैः सप्तधान्य-
समन्वितैः । तिलतण्डुलमिश्रैश्च दातव्या धर्मनिष्ठमः" ।
युधिष्ठिर उवाच "कीदृशी वा भवेद्वा मेघपाली
जनार्दन ! । तथ्यं कीदृशं तस्याः को मन्त्र इति मे
वद" । श्रीकृष्ण उवाच "ताम्रतपवर्णैः पत्रैरक्ता मघो

[illegible]। वाटीषु या च मार्गेषु प्रोद्भिन्ना पर्वतेषु वा। यत्र वा दृश्यते राजन्! शुचौ देशे व्यवस्थिता। मेषयांसौ नमस्यन्ती फलैः पुष्पैस्तथाक्षतैः। खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नारङ्गैर्दाडिमैस्तथा। बीजपूरैः कपित्थैश्च सप्तधान्यैर्विरूढकैः”।

मौनव्रतं स्कन्दपु० “नभस्ये व्यतिक्रान्ते नभस्ये च प्रवर्त्तिते”। नभाः, श्रावणः, नभस्यो भाद्रपदः तौ चात्र पूर्णिमान्तौ ग्राह्यौ। “एवं कालक्रमेणैव श्रावणी पूर्णिमा गता। तद्दिनं प्राप्य विप्रचेतस्यचेवाभिधानात्। ‘व्रतमेतत् तु कर्त्तव्यं षोडशैव दिनानि तु। एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत्”। पार्वत्युवाच “किं विधानं पुरा प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकम्। तत्सर्वं समाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो!”। ईश्वर उवाच “तद्दिनन्तु समासाद्य सभार्य्यः सह बान्धवैः। गत्वा प्रभातसमये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तडागे वा नदीदेशे गत्वा प्रस्रवणेऽथ वा। स्नानं कार्य्यं तदा सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वाकाण्डं सुसंगृह्य षोडशपर्व्वसमयुतम्। ततस्तन्तु करे न्यस्य स्त्रिया वामे दक्षिणे। एवंविधानं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् प्रतिपद्दिनम्। तद्दिने चैव संप्राप्ते समाप्तव्यं व्रतन्तु तु। मौनेनैवानयेत्तोयं मौनात् गोभूप्रलेपनम्। मौनेनैव च कर्त्तव्यं नैवेद्यं भोजनादिकम्। सर्वोपस्करमादाय गत्वा जलसन्निधौ। स्नानं कार्य्यं तदा तत्र नित्यकर्म्म ततः परम्। देवर्षिमनुजानाञ्च पितॄणाञ्चैव तर्पणम्। पश्चाद्देवाधिदेवेशं सर्व्वैः सम्पूजयेत् ततः”।

भचतुर्थीव्रतं कूर्म्मपु० “भरण्यान्तु चतुर्थ्यान्तु शनैश्चरदिने यमम्। पूजयन् सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः”।

यमद्वितीयाव्रतं भविष्योत्तरे “कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे तदा। द्वितीयायां महोत्सर्गे नारकीयाश्च तर्पिताः। पापेभ्योऽपि विमुक्तास्ते मुक्ताः सर्वनिबन्धनात्। आशंसिताश्चातिसन्तुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया। तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः। अतो यमद्वितीया सा प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर!। अस्यां निजगृहे पार्थ! न भोक्तव्यमतो बुधैः। स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्”।

यमव्रतं भविष्यपु० “दशम्यां यमराडिष्टः सर्वव्याधिहरो ध्रुवम्। मूलमन्त्राः सर्वसंख्याभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यस्तिर्य्यगीश्वरः”। इदं व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्। कूर्म्मपु० “उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः। यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्। स्नात्वा नद्यान्तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्व्वपातकैः”। महाभारते “अजिष्णुः चतुर्थीं षष्ठीं यमान् यो भोजयेद् द्विजान्। अष्टमीमथ कौन्तेय! शुक्लपक्षे चतुर्द्दशीम्। उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानिति जायते”। विष्णुधर्म्मोत्तरे “यत्र क्वचन नद्यान्तु यत्र कृष्णा चतुर्द्दशी। सनकाभ्युदिते काले देवं सम्पूजयेद् यमम्। धर्म्मराजं चित्रगुप्तं कालपाशञ्च यादव!। दत्त्वा स्वर्गञ्च धर्मञ्च गन्धमाल्यानुसम्पदा। दशोद्धारं दत्वा तिलांश्च जुहुयात् ततः। नमो यमायेति तथा स्वेष्टस्य विधीयते। ततश्च भोजयेद्विप्रान् यथाशक्ति नरोत्तमः। दद्याद् व्रतान्ते विप्राय तथैव च पयस्विनीम्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं न याति राजन्! नरकं मनुष्यः। पापक्षयं प्राप्य स याति नाकं मानुष्यमासाद्य स धर्म्मवान् स्यात्”।

यमादर्शनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे “पूर्वाह्णे मार्गशीर्षादौ वर्षमेकं निरन्तरम्। त्रयोदश्यां सौम्यदिने छायाङ्गारकवर्जिते। तत्र नाम्ना द्विजानष्टौ पञ्च चैव समाह्वयेत्। पुराणवेदतत्त्वज्ञान् स्वाचारांस्तत्त्वदर्शनान्। स्वधर्मैकपरान् साधून् सर्वभूतहिते रतान्। शुचौ देशे शुभे पट्टे प्राङ्मुखानुपवेशयेत्। स्नातांस्तोययुतान् भक्त्या यत्नेनाभ्यर्च्चयेत तान्। त्रयोदशीं त्रयोदशीं ये करिष्यन्ति भूतले। एकभक्तेन नक्तेन उपवासेन वा पुनः। यमादर्शननाम्ना वै व्रतं सर्वव्रतोत्तमम्। ते सर्वपापनिर्मुक्ता विमानेनार्कवर्चसा। यास्यन्तीन्द्रपुरीं रम्यामप्सरोगणसंकुलाम्”।

युगादिव्रतम् आदिपु० “वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम्। नारायणं पूजयेत्तु पुष्पधूपविलेपनैः। वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। ततस्तस्याग्रतो धेनुर्वत्ससमाच्छेन तु। कार्य्या कुरुकुलश्रेष्ठ! चतुर्भिश्च वत्सकम्। अश्मपीठोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः। शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणायोपपादयेत्। श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः संप्रीयतामिति। अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत!। गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। तथैव कार्त्तिके मासि नवम्यां

सङ्गमुक्तनरः । स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा देवखातेऽथ वा पुनः । उमामहेशं वरदं नीलकण्ठमथार्च्चयेत् । पुष्पधूपादिनैवेद्यैर्दीपमाल्यादिभिस्तथा । धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः । अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । तदत्र प्राप्यते पुण्यं पार्थ ! न तेन वर्ण्यते । दत्त्वा तिलमयीं धेनुं शिवलोकमवाप्नुयात् । त्रयोदशी भवेद्या वा पितृन् तत्र समर्पयेत् । पितॄन् पायसदानेन धूमनीलार्हतेन च । भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान् । पितॄनुद्दिश्य दातव्या ... । प्रयच्छ गौर्महाभाग ! तरुणी रूपसम्पन्ना । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मातामहप्रभृतयस्तेषां तृप्तो भव ; प्रीयन्तां प्रीतिदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् । कृतेनानेन राजेन्द्र ! यत् पुण्यं प्राप्यते पुनः । तदश्वेन न शक्यन्तु वक्तुं वर्षशतैरपि । पुत्रांश्च पौत्रांश्च धनं सर्वं समन्वितम् । दीर्घायुष्कम् । प्राप्नोति पुरुषः परमं च पराक्रमम् । चतुर्दश्यान्तु चाभ्यर्च्य पूजयित्वा पितामहम् । गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितम् । नवनीतमयीं धेनुं कल्पैर्नानाविधैर्युताम् । कल्पितस्याः पद्मनाभस्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् । कीर्त्तयेत् प्रीयतां मेऽद्य पद्मयोनिः पितामहः । यत्स्वर्गे यच्च पाताले यच्च मर्त्ये किञ्चिद्दुर्लभम् । तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयानेः प्रसादतः । यानि चान्यानि दानानि दीयन्ते स्वकृतान्यपि । युगादिषु महाराज ! अक्षयाणि भवन्ति हि । वित्तहीनः स्वशक्त्या यो ददाति स्वल्पकं वसु । तदक्षयतां याति नात्र कार्य्या विचारणा" ।

युगावतारव्रतं भविष्यपु० "माघे प्रौष्ठपदे चैव तु कृष्णपक्षे त्रयोदशी । अवतीर्णं युगं तस्यां त्रेतायान्तु सप्तमि ! " । त्रेतायां विनिवृत्तायां सप्तम्यां तिथौ युगमवतीर्णमिति वाक्यात् अथवेदं द्वापरमिति वाच्यते "गोमूत्रं गोमयं दुग्धं दध्याज्यं च सर्पिकाम् । पाणापदे तड़ागे वा तिथौ तस्यां समाश्रितः । कृतन्तेन मवद्वहा ह नयायस्तु न संशयः । युगादौ ... ... । तथा रजतैः पुष्पैः सततं देवमीशं पुरीम् । स्नानिनोऽथ विधिप्रोक्त पूजनीय समाहितः । युगादौ युगकर्त्ता तु तथा सुकृतदो हरिः । ... सर्वकालेन युगादौ जगतीपतिः । पूजनीयो जनैर्भक्त्या सर्वदुःखहरो हरिः" ।

योगव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "विष्णुपादादिषु योगेषु सर्वदेवार्चनो नरः । यो ददाति क्रमात् पार्थ ! एततत्रयमेवम् । यवगोधूमचणकं निष्पावाश्चाक्षितण्डुलान् । घृतं दधि गुडञ्च दद्यात् कनकमेव च । कम्बलं मोदकं चन्दनमुपानद्युगलं तथा । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव चन्दनं कुसुमानि च । कौन्तेय ! तात्वग्दीयते रोचयन्नीति युधिष्ठिर ! । स्नातः स्वशक्त्या विधिवत् सर्वपापैः प्रमुच्यते । न वियोगमवाप्नोति योगव्रतमिदं स्मृतम्" ।

योगेश्वरद्वादशीव्रतं वराहोक्तं "आषाढ़ भक्तितो राजन् ! कार्त्तिकैकादशी तथा । उपोष्य विधिना येन कर्त्तव्यं प्राप्नुयात् फलम् । प्राप्यवदानेन संकल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत् ।—विष्णोर्नैवार्च्चयेद्देवं नारायणमकल्मषम्" ।

रथाकृष्णपौर्णमासीव्रतं भविष्योत्तरे "प्रवाहतेऽस्मिन् पार्थ ! प्रावृषि धरणीतले । संप्राप्ते श्रावणे मासि पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत् परमाम्भसा । उपाकर्मादि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् । कुर्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं देवानुद्दिश्य पार्थ ! । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानञ्च शस्यते । ततोऽपराह्नसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम् । वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः । दूर्वाचन्दनसहितैश्चित्रा दुरितोपशमनाय । उपलिप्ते गृहोद्देशे दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठं कृत्वोपरि विशेत् राजामात्यैर्युतः सुहृत्तैः । वेश्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दैः सुशुभैश्चैः शङ्खैः । रक्षाबन्धः कार्य्यः शान्तिध्वनिना नरेन्द्रस्य । देवद्विजातिशस्त्रादिकैः रक्षाभिरर्च्चयेत् प्रथमम् । ततश्च पुरोधा नृपतेः रक्षां बध्नीत मन्त्रेण" इत्यादि ।

देवनवमीव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिकाश्वयुजे मासि शुक्लपक्षे नराधिप ! । नवम्यामुपवासन्तु दुर्गादेवीं प्रपूजयत् । पुष्पधूपोपहारैस्तु ब्राह्मणानां च तर्पणैः । पूजयित्वा गृहं कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम् । शोभितं पुष्पमालाभिः कल्पचामरदर्पणैः । नानापुष्पफलाभिस्तु सिंहैस्तु मनोरमम् । कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां कलिकानवशोभिताम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कनकांशम् । तं रथं ब्राह्मणैश्च शङ्खभेर्य्यादिनिस्वनैः । नवम्यां भ्रामयित्वा तु नयेत् दुर्गालयं नृप ! । तत्र जागरपूर्वन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम् । नानाप्रेक्षणकैर्नृ ।

-मङ्गलगीतैश्च वाद्यकैः। चामरं कारयेत्तत्र पूजयित्वा च विप्रकान्। प्रभाते तर्पणं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम्। रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत्" ।

रथसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु माघस्य षष्ठ्यामामन्त्र्य सप्तमीम्। स्नानं शुक्लतिलैः कार्यं नद्यभावे तु कुत्रचित्। विमले सलिले राजन्! विधिवद्धर्मतः। देवादीन् पूजयित्वा तु गत्वा सूर्यालयं ततः। सूर्यं सम्यक् नमस्कृत्य पुष्पधूपाक्षतैः शुभैः। आगत्य भवनं पश्चात् यत्नं सप्ताश्च निर्वपेत्। संभोज्यातिथिबन्धूंश्च बालवृद्धान्वितान् स्वयम्। विद्यमाने दिनेऽप्येवाहारग्रहणवर्जितम्। रात्रौ विप्रं समाहूय विधिज्ञं वेदपारगम्। संपूज्य नियमं कुर्यात् सूर्यं साक्षाय चेतसि। सप्तम्यान्तु निराहारो भूत्वा भोगविवर्जितः। भक्तोऽस्म्यां जगच्चक्षो निर्विघ्नं तत्र मे कुरु!। इत्युच्चार्य जपन्नेव! मौनं मौनेषु निक्षिपेत्। ततो विभाते तं विप्रं स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः। ततः प्रातः समुत्थाय कृतावश्यः शुचिर्नरः। कारयित्वा रथं दिव्यं किङ्किणीजालमालिनम्। सर्वोपस्करसंयुक्तं रत्नैः सर्वाङ्गचित्रितम्। काञ्चनं राजतञ्चापि चित्रकारविकल्पितम्। ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको व्रती। अतीव गन्धमाल्यस्तु पापसन्तापवर्जितम्। क्षीरभक्तं जपन् प्राज्ञः समागच्छेत् समाहितम्" ।

रथाङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघे मासि महादेव! सिते पक्षे जितेन्द्रियः। षष्ठ्यामुपोषितो भूत्वा गन्धपुष्पोपहारकैः। पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्। विबुद्धस्तु सप्तम्यां भक्त्या भानुं समर्चयेत्। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्जयेत्। सघृतैर्मोदकैश्च तथैव गुडपायसैः। प्रथमं वत्सरे पूर्वं सप्तम्यां कारयेद्बुधः। द्वितीयके वै सप्तम्यां पूर्वोक्तविधिना तथा।" पूर्वोक्तः विधिना नानातिथिपक्षरथचित्ररथयात्राविधिरेव। "कृष्णपक्षे व्रतं कुर्याद्यथोक्तं रवि तथा। पञ्चभक्त्या जगन्नाथं च याति परमां गतिम्। अतीतायामेकभक्तं चतुर्थ्यां नक्तमुच्यते। अयाचितन्तु पञ्चम्यां षष्ठ्याञ्चैव उपोषितः। सप्तम्यां पारणं कुर्यात् कृत्वा देवं रथे स्थितम्। पूजयित्वा च विधिना भक्त्या देवं त्रिलोचनम्। सौवर्णन्तु रथं कृत्वा ताम्रपात्रोपरिस्थितम्। रथमध्ये न्यसेद्देवं पूजनं सविधिमयम्" ।

रम्भात्रिरात्रव्रतं स्कन्दपु० "शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां मासि ज्यैष्ठे च सुव्रत!। त्रिरात्रं व्रतमुद्दिश्य भक्त्या तां कदलीं शुभाम्। स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा व्रती सितदुकूलकैः। सितेन वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पादि दापयेत्। रात्रौ कुर्वीत नक्तं च अष्टमेवं समाहितः। तथैव कदलीहस्ते नित्यमेव प्रसेचयेत्। ज्यैष्ठे मासि 'ततः प्राप्य द्वादश्यामेव सुव्रत!। नद्यां वाथ तड़ागे वा शिवं संपूज्य चाचतः। स्नात्वा च पूजयेद्यान्तु उमादेहार्द्धधारिणम्। एकभक्तं ततः कृत्वा नियमं कारयेद्व्रते। श्वोऽहं त्रिदिनं रम्भे सम्यग्निद्रा सहचरीम्। त्वत्प्रसादात् व्रतं मेऽस्तु निर्विघ्नेन महेश्वरि!। रम्भायाः स्थण्डिलं कृत्वा विचित्रन्तु सुशोभनम्। रम्भाया निकटे स्थित्वा गीतवाद्यसमन्वितम्। मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम्। वितानेन च संयुक्तं सर्वशोभासमन्वितम्। मध्ये कुर्वीत कदलीं फल आदि संयुताम्। राजतीं शोभनाकारां जातरूपफलान्विताम्। वस्त्रयुग्मन्ततो दद्यात् सर्वालङ्कारभूषिताम्" ।

रविव्रतं भविष्यपु० "माघमासि समुद्युक्तास्त्वसभ्य योऽर्चयेद्रविम्। भवेत् माघमासिकं पुण्यं नात्रैव न संशयः"।

रसकल्याणिनीतृतीयाव्रत ब्रह्मपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशनीम्। रसकल्याणिनीमेतां पुराकल्पविदो विदुः। माघमासे तु सम्प्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः। प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत्। स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन च। गन्धोदकेन च पुनः पूजनं कुङ्कुमेन वै। दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्" । "अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदार्च्चयेत्। लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुडं पुनः। तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्यं च मधु माधवे। पानकं ज्यैष्ठमासे तु तथाऽऽषाढ़े च जीरकम्। श्रावणे वर्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा। घृतमाश्वयुजे तद्वदूर्ज्जे वर्ज्याथ मर्ज्जिका"। ऊर्ज्जे, कार्त्तिके। मार्जिका, रसाला इति लोके प्रसिद्धा। "धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्या च शर्करा। व्रतान्ते करकं पूर्णमेतेषां मासि मासि च। दद्याद्विकालवेलायां भक्ष्यपात्रैश्च संयुतम्" ।

राघवद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "ज्यैष्ठमासेऽथ वक्ष्ये संकल्प्य विधिना नरैः। अर्च्चयेत् परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः। नमो राघवायेत्युक्त्वा पादौ पूर्वं समर्च्चयेत्। सव-

मध्यञ्च विधिवत् घृतकृष्णं प्रकल्पयेत् । प्राप्नुवन्त्युग्रप्रज्ञौ गीर्वाणौ राजलक्षणौ" इत्यादि ।

राजराजेश्वरव्रतं कालोत्तरे "बुधस्वात्यातिथीयोगो यदाष्टम्यां प्रजायते । उपोषितस्तु विधिना महास्नानपुरःसरम् । सम्पूजयेद्दिक्पालानां मङ्गलानां चतुःशतम् । महामूर्त्तिं हि दीपं दीपं मातोत्तरं शतम् । मधुकुन्दमधूपन्तु सितपुष्पैस्तु पूजयेत् । भक्ष्याद्यान्यनेकानि नैवेद्यानि प्रकल्पयेत् । छायाद्यं च शिवस्याग्रे घण्टास्फाटिकम् । रत्नाकरखण्डे चैव कङ्कणं मुद्रिकाद्वयम् । काञ्चनन्तु गजाश्वं च तदभावाद्यथोक्तकम् । सम्पूज्य परया भक्त्या फलञ्च शर्कराघृतम् । राजराजेश्वरपदं प्राप्नुयाच्छ्रीमदच्युत । राजराजेश्वरं तेन व्रतमेतत् प्रकाशितम्" ।

राज्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां निराहारो नरः शुचिः । त्रिमूर्त्तिपूजनं कृत्वा तृतीयायां यथाविधि" । त्रिमूर्त्तिपूजनं तिसृणां मूर्त्तीनां भानुरुद्रचन्द्रमसां पूजनम् । "कूपनदतडागाद्यैर्मिश्रैः स्नात शुचिर्जलैः । प्रत्यूषे पूजयेद्भानुमनुलिप्ते शुभस्थले । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । होमं कुर्य्यादाद्यैस्तु सर्वैश्च दद्याद् द्विजातये । मध्याह्ने पूजयेद्रुद्रं तथा सर्व्यमतन्द्रितः । निशीथे जुहुयादग्नौ दद्याद्द्विजेषु काञ्चनम् । सूर्य्यास्तमनवेलायां जले चन्द्रञ्च पूजयेत्" । जले चन्द्रमसमभिध्याय पूजयेदिति । वह्नावभिध्याय मध्याह्ने सूर्य्यं प्रपूजयेदिति यावत् "हविष्यं होमं कुर्वीत रजतं दक्षिणा स्मृतम् । नक्तं भुञ्जीत धर्म्मज्ञः तैलहीनं ततो नरः । पूर्णे संवत्सरे कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रितः । स्वर्गलोकमवाप्नोति वत्सरं परिवत्सरम् । मानुष्यमासाद्य ततो राजा भवति भूतले । व्रतं कृत्वा महाभाग ! पूर्णं संवत्सरत्रयम् । मन्वन्तरसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते" ।

राज्यद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मे "स्वयम्भुवा स्मृता राजन् ! द्वादशी राज्यदा शिवा । यामुपोष्य नरो लोके राज्यं प्राप्नोत्यकण्टकम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नराधिप ! । दशम्यां प्रयतः शुद्धः स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । हविष्यभुक् प्रयतात्मा दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य सङ्कल्पं शोभनस्य तु कारयेत् । देवाङ्गणे कृतस्तीर्णामेकवस्त्रोत्तरच्छदाम् । अध्यासीत महीं तत्र तां रात्रीं संयतो भवेत् । द्वितीयेऽह्नि ततः कुर्य्याद्वै स्नानमतन्द्रितः । पूजनं चैव सर्वस्य सर्वशक्त्येन कारयेत्" इत्यादि ।

राज्याप्तिदशमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामो धुरस्तथा । कुरवान् मनुजो विप्रो रोचमानश्च ते दश । विश्वेदेवाः समाख्याता दशात्मा केशवो विभुः । तस्य सम्पूजनं कार्य्यं सितपक्षे नराधिप ! । आरभ्य कार्त्तिकान्मासाद्दशम्यां यदुपुङ्गव ! । सर्वेष्वेव पुष्पेषु यदि वाञ्छसि यादव ! । गन्ध,माल्य, नमस्कार, दीप, धूपान्न- सम्पदा" । अत्र प्रतिमा सा च यथासम्भवं सुवर्णादिधातुमयी विधेया "व्रतान्ते कनकं दद्याद् यथाशक्ति द्विजातये । कृत्वा व्रतं केवलमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां सुचिरन्तु लोकान् । ततोऽत्र लोके पुनरेत्य राजा भवेद् ब्राह्मणपुङ्गवो वा" ।

रामनवमीव्रतम् अगस्त्यसंहितोक्तम् "चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौरांशोः स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके । मेषं पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये । आविरासीत् सकला कौशल्यायां परः पुमान् । तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कुर्य्याद्रघुनाथपरो भुवि । प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु सन्ध्याद्याः कालिकीः क्रियाः । संपूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्तानुसारतः । ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालङ्करणैस्तथा । रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा । एवं यः कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बहून्यपि । भस्मीकृत्य व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं पदम्" ।

राशिव्रतं भविष्यपु॰ "कार्त्तिक्यां नक्तभुक् दद्यान्मेषं हेमविनिर्मितम् । मार्गशीर्षे वृषं पश्येन्मिथुनं तद्देव हि" इत्यादि । एवं क्रमेण यो दद्याद्राशीन् वस्त्रविभूषितान् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां कौन्तेय ! यथादक्षिणम् । एतद्राशिव्रतं नाम ग्रहोपद्रवनाशनम् । सर्वाशापूरकं तद्वत् सोमलोकप्रदायकम्" ।

रुक्मिण्यष्टमीव्रतं स्कन्दपु॰ "मासि मार्गशिरे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां षडानन ! । रुक्मिण्यष्टमिसंज्ञा सा सर्वकामफलप्रदा । तस्यां प्रातः शुचिर्भूत्वा नारी नियमचारिणी । वर्षे च प्रथमे कुर्य्यादेकद्वारं गृहं सदा । गृहोपकरणं सर्वं तत्रैव विन्यस्य सादरम् । व्रीहीन् जलपकाराद्यैस्ताटीन् रसांस्तथा । वस्त्रैः स्वादैस्तथा

दन्तैर्मिश्रैश्च विचित्राङ्गाणा । कार्य्याः पुत्तलिकास्तत्र तासां नामानि मे शृणु ! । रुक्मिणी चैव बल- देवश्च रेवती । प्रद्युम्नश्चैव तद्भार्य्या अनिरुद्ध उषा तथा । देवकीवसुदेवाटीन् सर्व्वांस्तत्र प्रकल्पयेत् । ततोऽनुपूजयेत् सर्व्वान् धूपगन्धादिभिः । चन्द्रोदये तु सम्प्राप्ते दद्या- दर्घ्यं तदिन्दवे । "अर्घ्यं दत्त्वा तु भुञ्जीत मितमालन- मञ्जुभिः । ततः प्रभातसमये कुमार्य्यै तद्गृहं शुभम् । दद्यात् प्रीतेन मनसा सर्व्ववस्तुप्रपूरितम् । ततो द्वितीये वर्षे तु कुर्य्याद् द्विगुणमन्दिरम् । पूर्व्ववत् पूरितं कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततस्तृतीये वर्षे तु कृत्वा त्रिगुणमन्दिरम् । सम्पूर्णं पूर्व्ववत् कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु कृत्वा चतुष्टयम् । पञ्चमेऽब्दे पञ्चहारं गृहं पञ्चगवसंयुतम् । कृत्वा दद्यात् प्रयत्नेन कुमार्य्यै तत्र मन्दिरम् । ततस्तु सप्तमे वर्षे कुर्य्यात् द्वादशकं शुभम् । सप्तहारं गृहं कृत्वा सुधाधवलितं म- हत् । शय्यां तत्रैव यानं च तथोपानहमेव च । पादुकां चामरञ्चैव छत्रयोर्युगलं तथा । कांस्यभाजनपात्राणि ताम्रजं तु महान्ति च । नानाविधानि वस्त्राणि तथैवा- भरणानि च । गृहोपकरणं सर्व्वं गृहे निक्षिप्य स- र्व्वतः । कन्यां रुक्मिणीश्चैव प्रद्युम्नञ्च मनोहरम् । कृत्वा काञ्चनमयान् भक्त्या पीतवस्त्रावगुण्ठितान् । पूज- यित्वोपवासेन रात्रिजागरणेन च । ततः प्रभातसमये तद्गृहे सम्प्रदापयेत् । सपत्नीकं द्विजं पूज्य वस्त्रालङ्कार- भूषणैः । तस्मादेतद्गृहं दद्यात् कुमार्य्यां वा सुशीलिनीम्" ।

दशव्रतं पद्मपु० "दशमेकभक्तेन यथा विधिवत्तु उमाशिव- नाम । धेनुं तिलमयीं दद्यात् स पदं याति शाङ्करम् । एतद्रुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनम्" । अन्यच्च पद्म- पुराणे: सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् । यात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्" । अष्टमीचतुर्दश्याविति च वर्त्मादि दिनानि पञ्चाग्निसाधनं तदन्ते दिने सायं स्वर्णधेनुं दद्यात्" ।

रुद्राणीव्रतं भविष्यपु० "चैत्रे मासि महाबाहो ! चतुरन्तं मार्गं शुभम् । कृत्वा कनकमयं भक्त्या स्वस्य धाम्नि हिर- ण्मये । रुद्राण्याः विविधद्रव्याभरणालङ्कारविभूषितम् । एवं पूजयते भक्त्या रुद्राणीं विधिवत्ततः । स देवा- सनमारूढः शोकलोके महीयते" ।

रुद्रव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "फाल्गुन्यां समतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । तस्यां तां तु संप्राप्य व्रतं गृह्णीत मानवः । उपोषितव्यं नक्षत्रं नक्षत्रस्य च दैवतम् । चन्द्रञ्च तथा चन्द्रं पूजयेद् विधिना नरः । पूजयेद्देवदेवञ्च भगवन्तं जनार्दनम् । उपोष्य ऋक्षाणि देवञ्च प्रयत्नेन च पूजयेत् । ततोऽग्निहवनं कृत्वा पूजयित्वा तथा गुरुम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो द्वितीये- ऽहनि पार्थिव । उपोष्य पक्षे विगते स्नात्वा संपूज्य केशवम् । कृताग्निहवनं भक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्त- मान् । हविष्यान्नस्य भोक्तव्यं शृणु चाङ्गकं मम । पादयोः कथितं मूलं प्राजापत्यन्तु जङ्घयोः । अश्विनौ जानुयुगलं ऊरुयुग्मे च पार्थिव ! । कथिते द्वे तथा- षाढे गुह्यके कथिते तु ते । पूर्व्वाख्ये च मघा फल्गुन्यौ कृत्तिका च कटिर्भवेत् । पार्श्वयोः कुक्षियुगलयोर्भद्रपदा- त्रितयं नृप । उभे प्रोष्ठपदे राजन् ! रेवती च तथा भवेत् । उरोऽनुराधास्तु पृष्ठं धनिष्ठा प्रकीर्त्तितम् । भुजौ ज्ञेयौ विशाखाश्च हस्ते प्रोक्तौ तथा करौ । अङ्गुल्यश्च तथा प्रोक्ता राजसिंह ! पुनर्वसौ । अश्लेषायां नखाः प्रोक्ता ज्येष्ठायां नृप ! कन्धरः । श्रवणे श्रवणौ ज्ञेयौ मुखं पुष्ये प्रकीर्त्तितम् । दन्ताः स्वाती शत- भिषा हनुः प्रोक्ता तथा नृपः ! मघायां नासिके प्रोक्ते मृगशीर्षे च लोचने । चित्रा ललाटे विज्ञेया भर- ण्यास्तु तथा शिरः । शिरोरुहाश्चार्द्रायां ज्ञेयाश्च नराधिप ! । चैत्रशुक्लावसाने तु व्रतं परिसमाप्यते" ।

रूपसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अयनादपि ते वक्ष्ये रूप- संक्रान्तिसत्तमा । संक्रान्तिवासरे स्नानं तैलं कृत्वा विचक्षणः । हेमजले घृतं कृत्वा हिरण्येन सम- न्वितम् । आदर्शं वीक्ष्य तद्रूपं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितम् । व्रतान्ते काञ्चनं दद्याद्गन्धधेनुसमन्वितम् । अश्वमेधसहस्राणां फलमाप्नोति मानवः" ।

रूपावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "फाल्गुन्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । यावच्चैत्री महाराज ! तावत् स्नातो दिने दिने । वह्निः संपूजयेद्देवं केशवं भोग- शायिनम् । एकभक्ताशनो नित्यमधःशायी तथा भवेत् । निराहारोपोषितः पूजाञ्चैव तु कुर्य्यात्तथैव च । व्रतान्ते रक्तं दद्याद्वस्त्रयुग्मं तथैव च । रूपार्थिनो व्रतमिदं मनोज्ञं व्रतोत्तमं नित्यमदीनपण्यम् । कृत्वा तु सर्व्वं महत्स्वराज्यं नाहुत्रभावाद्य च रूपवान् स्यात्" ।

रोहिणीद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "व्रते श्रावणे मासि

कृष्णपक्षे समाश्रितः। एकादश्यां शुचिर्भूत्वा स्नात्वा सर्वौषधीजलैः। मासपूर्वेण राजेन्द्र ! कुर्य्यादिन्दुरिकायतम। पादयोश्च तथा पद्म एतदस्य सुनिर्मलः। श्यामोपयागसद्दिश्य ततो गत्वा जलाशयम्। पुष्पाटोपिरचितं फलोपेतजलैश्च तम्। तस्यैव पुण्ये रम्ये स्नात्वा गोमयादिना। कृत्वा मण्डलकं दत्तं पिष्टकादिभिरर्चितम्। अर्चितं गन्धकुसुमैर्धूपदीपाक्षतैः शुभैः। तत्र चन्द्रं लिखेत् पार्श्वे रोहिण्या सहितं भुवि। अर्च्चयीत शुभार्हेण मन्त्रेणानेन भक्तितः। एव कृत्वा तद् दत्त्वा तज्जलं समुपाविशेत्"। "षष्ठान्नं स्वपनार्थं वा आनुगुण्यकालमेव वा। ध्यायेत सोमराजस्य रोहिणीसहितं विभुम्। समस्तमेव भुञ्जीत सर्वमिन्दुरिकायतम्। ये रोहिणी समस्तका विष्णुता स्थिता च व्रत कारणं शृणु नरेन्द्र ! निवेदयामि। यत्र स्थितमार्चयितौन्दुरिकायतं यत्नं तु तं अथ गुरुहतेन फल तदेव"।

रोहिणीव्रतं स्कन्दपु० "रोहिणी जन्मनक्षत्रं वासुदेवस्य चक्रिणः। तामुपवासनयीं कृत्वा प्रहरेण संयुताम्। स्नापयेदच्युतं मन्त्रेण पुष्पधूपैः प्रपूजयेत्। कालोद्भवफलैर्दिव्यैर्नैवेद्यैश्च तथार्चितैः। द्वितीयेऽह्नि यथाप्येतद्ब्राह्मणायोपपादयेत्। भोमिनाय सुरूपाय विष्णवाय कुटुम्बिने। अथ नक्तेन भुञ्जीत रोहिण्या दर्शने सति। एवंविधं व्रतं दिव्यं दिवि देवाश्च चक्रिरे। यं यं समाप्ते देवाद्यापि कुर्वते। सं सं कामभिध्याय तं तमाप्नोत्यसंशयम्।

रूपधार्य्याव्रत मत्स्यपु० "अस्ति व्रतं ! व्रतमेकं तिथिनक्षत्रयोगतः। नभस्ये मासि राजेन्द्र ! यदाद्री जायते तदा। व्रतमेतद्विधातव्यमाबाधेप्सरं भुवि। आरोग्यसर्व्वसौभाग्यरूपसम्पत्प्रदायकम्। कारयित्वा यथाशक्ति सौवर्णं मिथुनं तयोः। गौरीगिरिशयोर्भक्त्या नक्षत्रं समुत्थाय पूजयेत्। नभस्ये शुक्लपक्षस्यामेव यः कुरुते व्रतम्। रूपधार्य्येति विख्यातमिदं तस्य फलं शृणु। सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वैश्वर्य्यसमन्वितः। भुक्त्वा भोगान्महेन्द्रेण ततः कालविपर्य्यये। राजा भवति धर्मात्मा सार्वभौमसमन्वितः। साम्राज्यं संयुतात्मनो भवति वा सम्पदा नभस्ये तदा सौवर्णं मिथुनं शिवागिरिशयोस्तयोः। पूर्णं विधिवदेवं ददाति गुरवे वार्द्धरत्नभोजनं भुक्त्वा सोऽक्षयतोऽक्षयं पदमाप्नोति मर्त्योऽयं सम्भवम्"।

लक्ष्मीनारायणव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "पञ्चदश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य नरोत्तम !। पाषण्डपतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नास्तिकान् भिन्नवृत्तांश्च पापिनश्चाथ नालपेत्। नारायणे गतमनाः पुरुषो नियतेन्द्रियः। तिष्ठन् व्रजन् प्रस्खलंश्च स्तुते चापि जनार्दनम्। चौरस्तैनतत्क्रियाकाले पर्वं कृत्वा पुनः पुनः। सन्ध्याया समन्वितं देवमर्च्चयेत जनार्दनम्। सन्ध्यायामुपरते चन्द्रमसं परिकीर्त्तयेत्। रात्रिश्च लक्ष्मीं सङ्कल्प्य आसनमेव चिन्तयेत्। "नीतिशया चन्द्ररूप ! त्वं वासुदेव ! जगत्पते !। मनोऽभिलषितं देव ! पूरयस्व नमो नमः। मन्त्रेणानेन दत्त्वार्घ्यं देवदेवस्य भक्तितः। नक्तं भुञ्जीत मौनेन तैलक्षारविवर्जितम्। तथैव चैत्रवैशाखे ज्यैष्ठे च सुनिसत्तम !। अर्च्चयेद् यथाप्रोक्तं मासि मासि च तद्दिने। निष्पादितं भवेदेकं पारणं दाल्भ्य ! भक्तितः। द्वितीयं तत्र वक्ष्यामि पारणन्तु निबोध मे। आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा। तथैवाश्वयुजेऽप्यर्च्च श्रीधरस्य श्रिया सह। सम्यक् चन्द्रमसन्दत्त्वा भुञ्जीतार्घ्यं यथाविधि। द्वितीयमेतदाख्यातं तृतीयं पारणं शृणु। कार्त्तिकादिषु मासेषु तथैवाभ्यर्च्च केशवम्। भूत्वा समन्वितं दद्याच्चन्द्रमसाय विधि। भुञ्जीत च यथाख्यातं तृतीयमपि पारणम्। प्रतिपूज्य ततो दद्यात् ब्राह्मणेऽभ्यर्च्च दक्षिणाम्। प्रतिमासं च वक्ष्यामि प्राशनं कायशुद्धये। प्रथमं पञ्चरो मासान् पञ्चगव्यमुदाहृतम्। कुशोदकं तथैवान्यदुक्तं मासचतुष्टयम्। गीतवाद्यादिकं रात्रौ तथा कथाः शुभाः। कारयेद्देवदेवस्य पारणे पारणे गते। जनार्दनं सलक्ष्मीकमर्च्चयेत् प्रथमं तथा। सश्रीकं श्रीधरं तद्वत् तृतीयं भूतिकेशवम्। एवं संपूज्य विधिवत् सलक्ष्मीकं जनार्दनम्। नाप्नोतीष्टवियोगानि पुत्रदारार्थमपि वा पुनः"।

लक्ष्मीप्राप्तिव्रतं स्कन्दपु० "लक्ष्मीनमस्कार्य्य पञ्चम्यामुपवासी भवेन्नृपः। समाप्ते हेमकमलं दद्याद्धेनुसमन्वितम्। स वैष्णवं पदं याति लक्ष्मीर्जन्मनि जन्मनि। एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम्"।

ललितातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "माघमासे सिते पक्षे तृतीयायां वरव्रता। पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ च शुक्लश्चैव समाश्रितः। कथयाम्यहं नियमं दन्तधावनपूर्व्वकम्। मध्याह्ने तु नदीं गत्वा तिलैरामलकैः शुभैः। स्नात्वा शीर्षं ततः शुक्ले वाससी परिधाय च। सुगन्धेन

उपचारैश्च सर्व्वैश्च कुङ्कुमादिभिः । अर्च्चयीत तथा तथा देवीं त्वां भक्त्या भक्तवत्सले ! ” इत्यादि ।

ललिताव्रतं स्कन्दपु० “शृणु त्वमनवद्याङ्गि ! ललिताराधनक्रियाम् । आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नक्तभोजनम् । प्रतिमां हेममयीं दिव्यां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् । वापी कार्य्या शुभे देशे तन्मध्ये वेदिका शुभा । स्तम्भमाला विचित्राढ्या ध्वजाद्यैश्च समन्विता । वेदीकोणेषु संस्थाप्या लक्ष्म्याद्याः पञ्च देवताः । विष्णुः स्वेन तन्मध्ये देवी स्थाप्या प्रयत्नतः । पञ्चवं कलसं कुम्भं ताम्रपात्रसमन्वितम् । तत्र सर्व्वमयी देवी स्थाप्या च ललिता शुभा । चन्द्रन्तु रोहिणीयुक्तं राजतं कारयेत् पुरः । दक्षिणे ईश्वरं स्थाप्य वामतो विघ्ननाशनम् । मूलमन्त्रैश्च नाममन्त्रैः सर्व्वं तत्र प्रपूजयेत्” इत्यादि ।

ललिताषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लषष्ठ्यां सुसंयता । नारी स्नात्वा प्रभाते च शुक्लमाल्याम्बरप्रिया । सुवेशाभरणोपेता नृत्या संगृह्य वालुकाः । नवे वेणुमये पात्रे न्यस्य नद्यादवालुकाः । कोषवाता प्रयत्नेन तत्र देवीं प्रपूजयेत् । कृत्वा पद्मयुगं रम्यं पुष्पमालाविचित्रितम् । तत्र संस्थाप्य तां देवीं पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम्” । तां देवीमिति जलान्तरगतां वालुकामानीय वंशपात्रे सुपिष्टाकृतिं वालुकामयीं पूजयेदिति “ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीम् । मङ्गलं करवीरञ्च नेपालीं मालतीं तथा” । नेपाली पुष्पविशेषः, गृहीत्वा पूजयेदिति शेषः । नीलोत्पलं केतकीञ्च संगृह्य तगरं परम् । एकैकाष्टशतं धान्यानां विंश तिरेव वा । अक्षताः कलिका न्यस्य ताभिर्देवीं समर्च्चयेत्” ।

लावण्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “कार्त्तिक्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । षष्ठे वा यदि वाप्यां प्रद्युम्नं पूजयेद्विभुम् । बहिःस्नानं ततः कुर्य्याद्दत्तञ्जीत वाग्यतः । एकभक्तं महाराज ! हविष्यं भवेत् सदा । मार्गशीर्षे ततः प्राप्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सम्पूज्य देवं प्रद्युम्नं हुत्वाग्नौ हुतमेव च । भोजयेद्ब्राह्मणांश्चात्र भोजनं सर्व्वोत्कटम् । चूर्णं भक्त्या ततः प्रस्थं सम्यक् दिव्यात्मने । कर्पूरजलरतञ्च वस्त्रयुग्मं तथा गुरोः । दद्याच्च कनकं राजन् ! कांस्यपात्रं तथैव च । मासेन लावण्यकरं प्रदिष्टं व्रतोत्तमं माकर्णितमहत्र । न केवलं यादव ! सर्व्वकामान् नरस्य दद्यादप्यपवर्गताम्” ।

शोकान्तं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “अतःपरं प्रवक्ष्यामि तव शोकव्रतं शुभम् । यात्तु व्याहृतवक्त्रात्र यत्र शोकाः प्रकीर्त्तिताः । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं बहिर्नित्यमतन्द्रितः । चैत्रशुक्लात् समारभ्य क्रमेण दिनसप्तकम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च क्रमेणैवं समाचरेत् । महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्य्यो दिने दिने । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा विप्रेषु दक्षिणाम् । सुवर्णं शुभहृदयः कांस्यधेनुकाश्चैव च । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । सर्व्वशोकपरः श्रीमान् भोक्ता स्यात्स्वराधिपः” ।

वटसावित्रीव्रतं स्कन्दपु० धर्म्मराजवरप्रदानानन्तरं सावित्र्युवाच “मदीयन्तु व्रतं देव ! भक्त्या नारी करिष्यति । भर्त्तुः सा भविता साध्वी समसुखभाजना” । धर्म्मराज उवाच “नारी वा विधवा वापि सपुत्रा पतिवर्ज्जिता । सभर्तृका सपुत्रा वा कार्य्यं व्रतमिदं शृणु । ज्यैष्ठमासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता । स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिच्य जलाक्षतैः । सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । नमो वैवस्वतायेति भ्रामयन्ती प्रदक्षिणम् । रात्रौ कुर्व्वीत भक्तञ्च यावद्दशैकं समाहिता । तथैव वटवृक्षञ्च पक्षे पक्षे च पूजयेत् । संप्राप्ते च पुनर्ज्यैष्ठे अयुग्भुक् द्वादशीं नयेत् । दन्तानां धावनं कृत्वा नियमं कारयेत्ततः । त्रिरात्रं लङ्घयित्वा च चतुर्थे दिवसे शुभम् । चन्द्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा च तां सतीम् । मिष्टान्नानि यथाशक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । भोक्ष्येऽहन्तु जगन्मात ! निर्व्विघ्नं कुरु मे शुभे । नियममन्त्रः “कृत्वा संयमके पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च । सप्रधान्याहृतं पात्रं प्रस्थैकेन द्विजोत्तम ! । वस्त्रद्वयोपरि स्थाप्य सावित्रीं ब्रह्मणा सह । हैमीं कृत्वा तयोः प्रीत्यै त्रिरात्रमुपवासयेत् । न्यग्रोधस्य तले तिष्ठेद्यावच्चैव दिनत्रयम् । सौवर्णीञ्चैव सावित्रीं सत्येन सह कारयेत् । रौप्यपर्य्यङ्कमारोप्य तस्योपरि निवेशयेत् । पश्चाद्वस्त्रं यथाशक्त्या रक्तं रौप्यमयं शुभम् । तथा च काष्ठभारे च वटे चैव सविस्तरम् । एवञ्च मिथुनं कृत्वा पूजयेद्व्रतमत्परा । वर्त्तुलं मण्डलं कृत्वा गोमयेन तपोधन ! । पञ्चामृतेन स्नपनं गन्धपुष्पोदकेन च । चन्दनागुरुकर्पूरैर्माल्यवस्त्रविभूषणैः । संपूज्य तत्र सावित्रीं ब्रह्मणे स्थापयेद्बुधः । पीतपिष्टेन पद्मञ्च रक्तं वा चन्दनेन च । न्यसेच्च ततो देवीं कमले पृथगासनाम् ।

अनेन विधिना स्नात्वा पूजयेद्व्रतमत्सरा" इत्यादि ।

वरचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "चतुर्थ्यां मार्गशीर्षे तु शुक्लपक्षे भटोत्तम ! । प्रारभ्य प्रतिमासञ्च चतुर्थ्यां गणनायकम् । संपूज्य विधिना कुर्य्यादेकभक्तं समाहितः । अथारब्धं त्वेवं पूर्णसंवत्सरे ततः । द्वितीये वत्सरे चाथ नक्तं प्रतिचतुर्थि च । कुर्य्याद्गणेशमभ्यर्च्य तृतीयेऽयाचितं तथा । एवमेव प्रकुर्वीत चतुर्थे स्यादुपोषणम् । ततश्चतुर्थं संप्राप्य तदुद्यापनमाचरेत् । इदं वरचतुर्थ्याख्यं व्रतं सर्वार्थसाधकम्" ।

वरव्रतं पद्मपु० "त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् हेमकुम्भं द्विजातये । वरव्रतमिदं प्रोक्तं ब्रह्मलोकप्रदायकम्" ।

वराटिकासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "या काचित् सप्तमी प्रोक्ता ततो वक्ष्यामि शोभनम् । वराटिकात्रयक्रीतं यत् किञ्चित् प्राप्यते नरः । अनेन देहि मूल्येन यद्वस्तु तच्च भक्षयेत् । अभक्ष्यं वापि भक्ष्यं वा नात्र कार्य्या विचारणा । अनेन विधिना कार्य्या वराटकाख्यसप्तमी" ।

वराहद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "एवं माघे सिते पक्षे द्वादशी धरणीभृतः । वराहस्य त्वत्प्रोक्ता पुण्या परमधार्म्मिकः । प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्प्य स्नानमेव च । कृत्वा देवं समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षणः । पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैश्च सम्पूज्याच्युतं नरः । पश्चात्तस्याग्रतः कुम्भमक्षपूर्णन्तु विन्यसेत् । एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् । ब्राह्मणाय च तद् दद्यात् फलं तस्य निशामय । इह जन्मनि सौभाग्यं श्रीः कान्तिस्तुष्टिरेव च । धनवान् वित्तवान् भोगी जायते पुत्रवान् भवेत्" ।

वरुणव्रतं पद्मपु० "निशि कृत्वा जले वासं प्रभाते गोप्रदो भवेत् । वारुणं लोकमाप्नोति वरुणव्रतमुच्यते" ।

वसुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "ध्रुवोऽध्वरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च अष्टौ ते वसवः स्मृताः । अष्टात्मा वासुदेवोऽयं प्रभावेनोद्भवेन च । अष्टम्यां पूजयेद्वस्तु सोपवासो नराधिप ! । चैत्रमासादथारभ्य शुक्लपक्षात् यादव ! । मासद्वयेऽप्यथ वापोच्च तपेश्च मनुजाधिप ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । ब्रह्मैःस्नानेन राजेन्द्र ! तथाधःशयनेन च । व्रतान्ते तु सदा दद्याद्धेनुं विप्राय शक्तितः" । पद्मपु० "वसोर्व्रतवर्ती दद्यात् सवत्सकाञ्चिताम् । दिनं पयोव्रती तिष्ठेत् स याति परमं पदम् । एतद्वसुव्रतं नाम पुनरावृत्तिदुर्लभम्" ।

वस्तिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रे तु शुक्लदेवं त्रिभिः प्रयतमानसः । त्रिरात्रं तत्र सन्नायी नद्यां स्नात्वा द्विजातये । पयस्विनीश्चतस्रः पञ्च प्रदद्यात् च सुवर्णकाः । न जायते पुनरसौ जीवलोके कदाचन । एतद्वस्तव्रतं प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशनम्" ।

वह्निव्रतं विष्णुपु० "कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां चैत्रादारभ्य यादव ! । वह्निसंपूजनं कृत्वा गन्धमाल्यान्नसम्पदा । तिलहोमस्तथा कुर्य्यान्नाम्ना वह्नेर्नराधिप ! । संवत्सरान्ते दद्याच्च सुवर्णं ब्राह्मणाय च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति वित्तं सतत यशश्च । स्वर्गे सतीक्ष्णमनुत्तमञ्च कामान् यथेष्टान् पुरुषप्रधानः" ।

वामनद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "एवमेव मुने ! माघे चैत्रे संकल्प्य द्वादशीम् । उपोष्य धारयेद्भक्त्या देवदेवं जनार्दनम् । वामनायेति पादौ तु विष्णवे कटिमर्चयेत् । वासुदेवाय जठरं उरः सङ्कर्षणाय च । कण्ठं विश्वभृते पूज्य शिरो वै व्योमरूपिणे । बाहू विश्वजिते पूज्य सनाम्ना शङ्खचक्रके । अनेन विधिनाभ्यर्च्य देवदेवं जनार्दनम् । प्राग्वत् सोदकं कुम्भं सयुग्मं पुरतो न्यसेत्" । युग्मं वस्त्रयुग्मम् । "प्राग्वत्तत्पात्रे संस्थाप्य वामनं काञ्चनं बुधः । यथाशक्ति कृतं शुभ्रं सितयज्ञोपवीतिनम् । कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे छत्रिकापादुके तथा । अक्षमालाञ्च संस्थाप्य वृषिकां च विशेषतः । एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तु । दापयेत् प्रीयतां विष्णुः ह्रस्वरूपीति कीर्त्तयेत् । भावनाम्ना तु तं युक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् । प्रीयतामिति सर्वत्र विधिरेष प्रकीर्त्तितः । भावनाम्ना मार्गशीर्षादिमासभेदवतादिनाम्ना प्रादुर्भावाभिधानकं मत्स्यरूपी कूर्मरूपीत्येवमादि" ।

वायुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां ज्यैष्ठादारभ्य यादव ! । वायुं सम्पूजयेद्देवं सोपवासो जितेन्द्रियः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते दातव्यं वस्त्रयुग्मं द्विजातये । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य लोकं सुचिरं मरुत्त्वः । सुखानि भुक्त्वा सुचिरं मनीषी मानुष्यमासाद्य भवेदरोगः" ।

वारिव्रतं पद्मपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जले कुर्य्यादयाचितम् । आषाढादौ तथा माघे पौषे वा राजसत्तम ! । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् । तिलपात्रं

हिरण्मयञ्च ब्रह्मलोके महीयते । तदन्ते राजराजः स्यात् पारिव्रतमिहोच्यते” ।

वासुदेवद्वादशीव्रतं वराहीव्रते “आषाढ़ेऽप्येवमेवन्तु सदृश्यत्र विधिना ततः । अर्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः । वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायेति जठरमनिरुद्धाय वै उरः । चक्रपाणये च भुजौ कण्ठं भूपतये तथा । स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु पुरुषायेति वै शिरः । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्तस्याग्रतो घटम् । विन्यसेदक्षयुग्मं तु तस्योपरि ततो न्यसेत् । काञ्चनं वासुदेवं तु चतुर्बाहुं सनातनम् । तमभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । प्राग्वत्तु ब्राह्मणे दद्यादेवमादिनि सुव्रते” इत्यादि ।

विजयाद्वादशीव्रतम् आदित्यपु० “पुष्यर्क्षेण समायुक्ता शुक्ला वै द्वादशी भवेत् । सा प्रोक्ता वासुदेवेन सर्वपापप्रणाशिनी । येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवं जनार्दनम् । समुपोष्य विमुच्यन्ते पापैस्ते शतजन्मजैः । कर्मणा मनसा वाचा यत्पापं समुपार्जितम् । तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः । स्नानं जपोऽथ वा होमः समुद्दिश्य जनार्दनम् । नरैर्यत् क्रियते तस्यां तदनन्तफलं भवेत् । यस्मान्नाशयते जन्तोः पापं जन्मशतोद्भवम् । पुष्यर्क्षैकादशी तस्मात् प्रोक्ता पापप्रणाशिनी । एवमेव पुरा प्राह भानुः सारथिनं प्रति” । भानुरुवाच “द्वादशी या यदा ब्रह्मन्! पुष्येणैव च संयुता । उपोष्या तु प्रयत्नेन द्वादशी पापनाशनी । पुष्येण द्वादशीयुक्ता शुक्ला वै फाल्गुनस्य च । विजया द्वादशी प्रोक्ता स्वयं सा विष्णुना पुरा । तस्यां दत्तं तपस्तप्तं कोटिकोटिगुणोत्तरम् । एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां विष्णुमर्चयेत् । रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा । आच्छाद्य पात्रं वासोभिरहतैः सुपरीक्षितैः । ताम्रे च वेदलेऽथ वा विद्धिः स्वाच्छत्रपेक्षया । तिलाढकेन विस्ताद्यैः प्रस्थेन कुडवेन वा । अलाभे चैव गोधूमैः फलं सम्यक् तिलैर्भवेत्” । ब्रह्मवैवर्ते “मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे यदि हरेर्दिनम् । बुधश्रवणयोगश्च प्राप्यते तत्र पूजितः । प्रयच्छति सुतान् कामान् वामनो मनसि स्थितान् । विजया नाम सा प्रोक्ता तिथिः प्रीतिकरी हरेः । सङ्गमः सर्वतीर्थानां सङ्गमे तत्र जायते । शुक्ला भाद्रपदे स्नात्वा कलुषसंक्षयम् । गङ्गायमुनयोः पुण्ये नर्मदावारिदसङ्गमे । सरस्वतीरचयोश्चैव सङ्गमे पापनाशने । ब्रह्मपुत्रजीमाभ्यामि सप्तधारेऽथ वा हिमे ॥ अन्येषु सङ्गमेष्वेव स्नानमात्राति वामनः । तत्र सम्पूजितोऽत्यर्थो जायते प्रेतमोक्षदः । दध्योदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् । पूजय त्वं जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति । महापुण्यप्रदा ह्येषा सङ्गमे विजया तिथिः । सर्वपापक्षयो नूनं जायते च उपोषणात् । स्नात्वा नियमात् प्रातर्गत्वा नद्यादिसङ्गमे । सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमासकेन वा । यथा शक्त्या तु विन्यस्य कुम्भोपरि जलपूरितम् । पूर्णपात्रे स्थापयित्वा गन्धैरेतैः प्रपूजयेत् । एवं कृते तु विजयाव्रतेऽस्मिन् विजया दिने । न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोके परत्र च । दुर्लभा विजया नृणां दुर्लभस्तत्र सङ्गमः” । अग्निपु० “विधानं शृणु राजेन्द्र! यथादृष्टं मनीषिभिः । तथोक्तं नियमं कुर्य्यादेकादश्यामुपोषितः । दन्तकाष्ठं प्रभक्ष्याद्रौ वाग्यतो नियतेन्द्रियः । श्रवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्दनम् । अर्चयित्वा विधानेन फलं प्रोक्तं परेऽहनि । नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेत्तत्र वा नरः । सौवर्णं रत्नसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमाङ्कनम् । पीतवस्त्रैः शुभैर्युक्तं भृङ्गारं निर्व्रणं नवम् । हिरण्मयेन पात्रेण अर्घ्यपात्रं प्रकल्पयेत् । दध्यक्षतफलैश्चैव सहिरण्यं सचन्दनम् । नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने । तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे । मायावी वामनः श्रीशः प्रीयतां मे जगत्पतिः । एवं सम्पूजयित्वा तु द्वादश्यामुदये रवेः । भृङ्गारसहितं वस्त्रं संवत्सरं प्रपूजयेत् । वामनः प्रतिगृह्णातु वामनोऽहं ददामि ते । आसनं सर्वतोभद्रं विजयायै निवेदयेत् । उपानहौ तथा दद्याच्छत्रं चैव तु पादुके । सहिरण्यानि वस्त्राणि येन तुष्टो भवेत् नृप! । यत्किञ्चिद्दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते । श्रवणद्वादशीयोगे सम्पूज्य गरुड़ध्वजम् । दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः । सिंहस्थिते तु मार्तण्डे श्रवणस्थे निशाकरे । श्रवणद्वादशी ज्ञेया न स्यात् भाद्रपदाहते । दशम्येकादशी यत्र सानुपोष्या मनीषिभिः । श्रवणेन तु संयुक्ता या शुभा सर्वकामदा” । श्रवणेन युक्तायां दशमी वाय्वोगेन्द्रैः । “पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्याम् ऋक्षसंक्षयात् । इतो कुर्य्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” । द्वादशीमध्ये नक्षत्रे द्वादश्यां पारणम् अधिके त्रयोदश्यामित्यर्थः” ।

विजयासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत्। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। प्रदक्षिणं यः कुरुते फलैः पुष्पैर्दिवाकरम्। स सर्वगुणसम्पन्नः पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम्। प्रथमा नारिकेरैस्तु द्वितीया बीजपूरकैः। तृतीया त्वन्नारङ्गैश्चतुर्थी कदलीफलैः। पञ्चमी कूष्माण्डकैः षष्ठी पक्वैश्च तैन्दुकैः। एलाकैः सप्तमी ज्ञेया शतेनाष्टोत्तरेण तु। मौक्तिकैः पञ्चरामैस्तु तिलैः कर्कटकैस्तथा। गोमेदैर्वज्रवैदूर्यैः शतेनाष्टाधिकेन तु। इक्षुदण्डैर्बदरैर्बिल्वैः करमर्दैः सचिर्भटैः। आम्रातकैश्च जम्बीरैर्जम्बूकर्कटिकैः फलैः। पुष्पैर्धूपैः फलैः पत्रैर्मोदकैश्च तथार्चितैः। एभिर्विजयसप्तम्यां भानोः कुर्यात् प्रदक्षिणम्। अन्यैः फलैश्च कालोत्थैरखण्डैर्व्रणवर्जितैः। रवेः प्रदक्षिणं देयं फलेन फलमादिशेत्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी। नित्यं महोत्सवजयप्रतिपादयित्री या सप्तमी मुनिवरैः प्रवरा तिथीनाम्। सा भानुपादकमलार्चनचिन्तकानां पुंसां सदैव विजया विजयं ददाति"। भविष्योत्तरे "माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कुरुनन्दन!। निराहारो रविं भक्त्या पूजयेद्विधिना नृप!। पूर्वोक्तेन जपेज्जप्यं देवस्य पुरतः स्थितः। शुद्धकायमना राजन्! जितक्रोधो जितेन्द्रियः"। इत्यादि "एवं संवत्सरं यावत् कुर्याद्विजयसप्तमीम्। स जयेदखिलाञ्छत्रून् सूर्य्यलोकं स गच्छति"। भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो भवेद्यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। पञ्चम्यामेकभक्तं स्यात् षष्ठ्यां नक्तं प्रचक्षते। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्। उपवासपरः षष्ठ्यां भक्त्या च जपन् पूजयेद्रविम्"। उपवासपरः विजयसप्तम्यामुपवासं करिष्यन्। "गन्धपुष्पोपहारैश्च भक्त्या श्रद्धासमन्वितः। प्रयत्नात् पूजां भूमौ च देवस्य पुरतः स्वपेत्। जपमानस्तु गायत्रीं सौरसूक्तमथापि वा। मन्त्रवरं वा महाश्वेतं षडक्षरमथापि वा। विबुद्धस्तत्र सप्तम्यां कृत्वा स्नानं यथाविधम्। यथेष्टं पूजयित्वा तु होमं कृत्वा विधानतः। तु ब्राह्मणान् भोजयेत् यथाशक्त्या च गणनायकम्। शाल्योदनमपूपांश्च सघृतैर्व्यञ्जनैश्च यत्नतः।

दत्त्वा तु दक्षिणां भक्त्या ततो विप्रान् विसर्जयेत्। इत्येषा कथिता देव! पुण्या विजयसप्तमी। यामुपोष्य नरो गच्छेत् परं वैरोचनं पदम्।

विजयासप्तमीयजनव्रतं भविष्यपु० "नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये यथोचान् समाहितः। सप्तम्यां ग्रहणे चैव संक्रान्तिषु विशेषतः"। नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये इत्यनेन श्लोकेन ग्रहणसंक्रान्तिषु साधारण्येन यज्ञप्रतिज्ञा कृता। स्नानसप्तमीव्रतं तावदाह शुक्लपक्षस्येत्यादिना "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां रविर्भुङ्क्ते यदा दिवा। सप्तगायत्र्या सप्तम्यायां वरुणं प्रतिपद्य च"। ब्रह्मोऽत्र सूर्य्यः "इन्द्रियाणि तु संयम्य तं ध्यात्वा यजेद्बुधः। दर्भसत्यागतो रात्रौ प्रातः स्नातः सुसंयुतः। सर्वस्मादौ तथैवाग्नेः पूर्वं तद्वरुणं यजेत्। जुहुयाद्ब्रह्मचर्याग्निं स्वर्य्याग्निं परिकल्प्य वै। सूर्य्याग्निकरणं वक्ष्ये तर्पणं च यथाक्रमतः। अस्य चोङ्कारसहितस्य सावित्र्याश्च पावने"। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण सावित्र्या सूर्य्यगायत्र्या एतच्च सर्वं निक्षुभासप्तम्यामेवाभिहितं वेदितव्यम्। "प्रक्षाल्याकौर्य्यं दर्भैश्च देशे भूमौ यथेप्सितम्। प्रागग्रैरुदगग्रैश्च पात्राण्यत्रावध्य चाक्रवत्। पवित्रं द्विकुशं कृत्वा चाप्यं प्रादेशसम्मितम्। तेन पात्राणि संप्रोक्ष्य संशोध्य च विशोध्य च। उदगग्रान्विते पात्रे चाग्निना चोद्गुलेन च। पर्य्यग्निकरणं कृत्वा ततश्चोत्पवनं क्रिया। परिस्तीर्य्य च बर्हींषि दर्भैः प्रोक्षितैश्च तैः। जुहुयात् प्रोक्षिते वह्नौ तत्रार्कं पूर्ववद्यजेत्। भूमौ स्थितेन पात्रेण विसारेण तु पाणिना। वामेन षड्गार्कं च। नान्तरिक्षे तु हूयते"। अन्तरिक्षे निषादौ "दक्षिणेन शुचौ स्थित्वा जुहुयात्पावकं बुधः। हृदयेन क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः पूर्वचोदिताः"। हृदयेन हृदयमन्त्रेण "अनेन कृत्वा तत्सर्वं दद्यात् पूर्णाहुतिं ततः॥ वरुणायादराच्चात्र सप्तम्यां वरुणं यजेत्। यथा शक्त्या तु विप्रेभ्यः प्रदद्यात् स्वर्णवेष्टकान्। दद्याच्च दक्षिणां भक्त्या प्राप्यते याजकं फलम्। एवञ्च फाल्गुने सूर्य्यं चैत्रे चैत्रांशुमालिनम्। वैशाखे मासि धातारं इन्द्रं ज्यैष्ठे यजेद्रविम्। आषाढे श्रावणे मासि भगं भाद्रपदे तथा। आश्विने चापि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्त्तिके यजेत्। मार्गशीर्षे तु मित्रञ्च पौषे विष्णुं यजेद्यदि। संवत्सरेण यत् प्रोक्तं फलमिष्टं दिने दिने। तत् सर्वं प्राप्नुयात् क्षिप्रं भक्त्या चहा-

समन्वितः। एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा वै काञ्चनं रथम्। सप्तभिर्वाजिभिर्युक्तं नानारत्नोपशोभितम्। आदित्यप्रतिमां मध्ये सुवर्णेन कृतां शुभाम्। रत्नैरलङ्कृतां कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम्। तस्मिन् रथवरे कृत्वा सारथिं चाग्रतः स्थितम्। एतं द्वादशभिर्विप्रैः कृत्वा द्वादशाधिपात्मभिः। एवं कल्पद्रुमाचार्यं पूजयित्वा यथाशक्तः" । मासाधिपाः प्रतिमासोक्ताः सूर्याः। यतस्तद्भक्तिभावितैर्द्वादशभिर्विप्रैरुक्तमाचार्यं पूजयेदित्यर्थः।

विद्याप्रतिपद्व्रतं मत्स्यपु॰ "अथ त्वं प्रतिपत्कल्पं शृणु सर्वत्रकर व्रतम्। यत् कुर्वाणः श्रियं विन्देदुर्लभं मानुषैरिह। शालितण्डुलसंसिद्धे मण्डपे चतुरस्रके। श्रीमं श्रियमथावाह्य पूजयेत् मधुरःसरम्। अप्रच्छन्नदलैः पद्मैरयुतैस्तां प्रपूजयेत्"। अप्रच्छन्नदलैः विकसितैः "सहस्रैर्वा यथायोगं पयसा पायसेन च। ततश्च विधिनाभ्यर्च्य पार्श्वे देवीं सरस्वतीम्। अथातः पूजयेदिन्दुं गुरुं पश्चाद्वेदव्यासौ। परिवारनियोगेन तांश्च सत्कारयेद्बुधः"। प्रार्थनामन्त्रः "मम विद्यां प्रदिशतु देवो वागीश्वरो हरिः। विद्याधिदैवतं देवी विद्यां दिशतु मे स्थिराम्। सरस्वती प्रदिशतु वाक्शुद्धिमतिमार्जनीम्" इत्यादि। "यस्त्वेवं कुरुते विप्रः विद्वान् विद्याव्रतमव्ययम्। सकलविद्यानिपुणो वैष्णवं पदमश्नुते"।

विद्याप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पौषस्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभातकाले। प्राप्नुयात् पूजयेद्देवं सुरज्येष्ठवरं हरिम्" प्राप्नुयादिति कृत्वा प्राप्तिव्रतोक्तविधिवत् सुरज्येष्ठवरं हयग्रीवम्। "तिलांश्च जुहुयाद्वह्नौ तिलैर्देवं समर्चयेत्। निराहारोपोषितो मासं तिलान् कनकेन च। दद्याद् ब्राह्मणमुख्याय सम्यक्प्रयतमानसः। दद्यात् यज्ञोपवीतांश्च प्रभूतमपि चन्दनम्। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथाशक्त्या विद्यान्वितः स्यात् पुरुषः सदैव। सर्वोत्कमालाद्य सुखानि भुक्त्वा कामानभीष्टान् पुरुषोऽश्नुते च"।

विधानद्वादशसप्तमीव्रतम् आदित्यपु॰ "निरन्तरसप्तमीनान्तु शृणु नारद! निर्णयम्। यः शाल्मलविगतच्छत्र स्नात्वा सर्वकिल्बिषैः। पातकानां सर्वपापानां घातनी जनतां विदुः। तस्योपवासविधिना धातारं न पश्यति। सप्तम्यां तु सप्तम्याः प्रतिपन्नफलं लभेत्। वैशाखमासे तु सप्तम्यां पर्जन्यं नाम पूजयेत्। आषाढ्यां च यद्यस्य फलं प्राप्नोति नरो वै। विद्या विभावसोर्हंसा भानवो व्याप्तिदीप्तिषु। विधानाख्ये निरन्तरस्य सप्तमीषु सर्वा[?] वशोः। सप्तम्यां ज्यैष्ठमासस्य वरुणं यः समर्चयेत्। आप्नोत्यग्निष्टोमयागानां फलं विन्दति मानवः। अमृतार्थे यदा देवा जयमन्त्रेण निर्ययुः। पूजयन्ति जयां देवाः सुतमस्याश्च तत् व्रतम्। आषाढमासि सूर्यन्तु सप्तम्यां पूजयेन्नरः। अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। सप्तम्यां निर्जिता देवैरसुरा दानवास्तथा। समाराध्य सुरैः सेन्द्रैः संग्रामे तारकामये। त्रैलोक्ये विजयप्राप्तिस्तस्मात् विजयसप्तमी। यः पूजयति मां भक्त्या तस्मिन्नहनि मानवः। स्नात्वा सम्यगुपस्पृश्य शुक्लवासाः कृताञ्जलिः। सदा यज्ञोपवीती च ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। अक्रोधनो ह्यचपलः स्थिरचित्तः समाहितः। ध्यायमानस्तथा साम्ब! तत्परः संजितेन्द्रियः" इत्यादि।

विभूतिद्वादशीव्रतं मत्स्यपु॰ "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम्। विभूतिद्वादशी नाम सर्वाभरणभूषिता। कार्त्तिके चाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्गुने। आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नरः। कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुधः। एकादश्यां निराहार समभ्यर्च्य जनार्दनम्। द्वादश्यां द्विजसंयुक्तः करिष्ये भोजनं ततः। तदविघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन!। ततः प्रभाते चोत्थाय कृत्वा स्नानजपं शुचिः। पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः"।

वि(बि)ल्वत्रिरात्रव्रतं स्कान्दपु॰ "ज्यैष्ठे मासि च संप्राप्ते पूर्णमास्यां द्विजोत्तम!। ज्येष्ठाऋक्षदिने कुर्यात् सिद्धार्थैः स्नानमुत्तमम्। बील्वं विल्वयेत् पश्चाद्गन्धपुष्पैश्च पूजयेत्। सत्सरन्त्वेकभक्तन्तु हविष्यान्नेन कारयेत्। शूद्रकरवराटोनां दर्शने भोजनं त्यजेत्। अनेन विधिना सम्यक् मासि मासि समाचरेत्। ततः संवत्सरे पूर्णे गत्वा वि(बि)ल्वसमीपतः। स्थापयित्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रं महामुने!। अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम्। ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। उमामहेश्वरं हैमं शक्त्या कुर्यात् सुभूषितम्" इत्यादि।

विशोकद्वादशीव्रतं पद्मपु॰ "पुण्ये चाश्वयुजे मासि विशोकद्वादशीव्रतम्। यथोक्तां शोकदौर्गत्यभाजनं न नरो भवेत्। दशम्यां लघुभुक् रात्रौ कृत्वा वै दन्तधावनम्। उदङ्मुखो प्राङ्मुखो वा वाक्यमेतदुदीरयेत्। एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य तु केशवम्। श्रियं च जगतां भूतिं भोक्ष्याम्यपरेऽहनि। एवं नियम-

भाष्याय सुप्तः रात्रौ जितेन्द्रियः । प्रभाते विमले गत्वा मध्याह्ने तु जलाशयम् । स्नानं सर्व्वौषधैः कुर्य्यात् पञ्चगव्यजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरः समभ्यर्च्य स्वयं ततः । पूजयेज्जगतां नाथं लक्ष्मीदयितमुत्तमं” इत्यादि ।

विशोकषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “विशोकषष्ठीमधुना वक्ष्यामि मनुजोत्तम ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिह स्पृशेत् । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम्” । कृशरया, तिलतण्डुलाद्येन “उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रातः समुत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण रक्तेन रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनमुदितं त्वयि जायते । तथा विशोकता मे स्यात्त्वद्भक्तेः प्रतिजन्मनि । एवं सम्पूज्य षष्ठ्यान्तु द्विजान् भक्त्या प्रपूजयेत् । सुप्यात् संप्राश्य गोमूत्रं समुत्थाय ततः शुचिः । सम्पूज्य विप्रान् दानेन गुडपात्रेण संयुतम् । वस्त्रेणाच्छाद्य गुरवे सर्व्वमेतन्निवेदयेत्” इत्यादि ।

विशोकसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अतःपरं प्रवक्ष्ये विशोकसंक्रान्तिमुत्तमाम् । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते भवेद्यदि । एकभक्तं नरः कुर्य्यात्तिलैः स्नानन्तु कारयेत् । काञ्चनं भास्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः । स्नापयेत्पञ्चगव्येन गन्धपुष्पैः सुपूजयेत् । वेष्टयेद्रक्तवस्त्राभ्यां ताम्रपात्रे निधापयेत्” इत्यादि ।

विशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “विशोकसप्तमीं तद्वत् वक्ष्यामि मुनिपुङ्गव ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहाश्नुते । माघे कृष्णतिलैः, स्नातः षष्ठ्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण पुष्पैश्च रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं त्वयैवादित्य ! सर्व्वदा । तथा विशोको मे चास्तु त्वद्भक्तेः प्रतिजन्मनि । एवं संपूज्य षष्ठ्यां तु भक्त्या संपूजयेद् द्विजान् । सुप्त्वा संप्राश्य गोमूत्रमुत्थाय कृतनित्यकः । संपूज्य विप्रं मक्षेन गुडपात्रसमन्वितम् । तद्वस्त्रयुग्मं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अतैलवणं भुक्त्वा सप्तम्यां मौनसंयुतः । ततः पुराणश्रवणं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । अनेन विधिना सर्व्वमुभयोरपि पक्षयोः । कुर्य्यात् यावत् पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमीम् ।

व्रतान्ते कलसं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम्” ।

विश्वव्रतं भविष्यपु० “एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः । प्रजां पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं तथा । भूतमन्त्रः स्वसंज्ञाभिरचतुर्मन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथान्तरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽभावेन भावेन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिषिक्तैश्च दधिक्षीराक्तमाषिकैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

विश्वरूपव्रतं कालोत्तरे “रेवतीगणियोगस्तु सिताष्टम्यां यदा भवेत् । भूतायां वा महासेन ! तदा जातमिदं शृणु ! महास्नानं प्रकर्त्तव्यं नित्यकृत्यादनन्तरम् । चन्द्रे चैवाङ्कुरागन्तु रक्तपूजान्तु कल्पयेत् । सितपद्मानि देयानि धूपानि सकलान्यपि । चन्द्रमेवं दद्याद्धूपं नैवेद्यं पायसकृतम् । चैतान्यल्पं सौम्यं शिवाय विनिवेदयेत् । अश्वमेधं कुङ्कुमं चाचार्य्याय प्रदापयेत् । धनधान्यसमाकीर्णं प्रशस्तकुङ्कुमं तथा । राज्यार्थी लभते राज्यं यावदाभूतसंप्लवम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान् आयुःसौख्यपराक्रमान् । भोगार्थी लभते भोगान् विद्यार्थी लभते च ताम् । यान् यान् कामयते कामान् तांस्तान् कामानवाप्नुयात् । विश्वरूपव्रतमेतद् द्वाभूतम् । कुशोदकप्राशनन्तु रात्रौ जागरणं ततः” ।

विटिव्रतं भविष्योत्तरे विटिस्वरूपमुक्त्वा “एवमेषा समुत्पन्ना विटिरिष्टविनाशिनी । तथा यरेण कौन्तेय ! वर्ज्जनीया फलार्थिना । येनोपवासविधिना व्रतेन च युधिष्ठिर ! । पूजिता तोषमायाति तदेव कथयामि ते । यस्मिन् दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ! । उपवासन्तु नियतं कुर्य्यान्नारी नरोऽथ वा । यदि रात्रौ भवेद्विटिरेकभक्तं दिनद्वयम् । कार्य्यं तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः । प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विटिः प्रहरत्रयम् । उपवासस्तदा कार्य्य एकभक्तमतोऽन्यथा । सर्व्वौषधिजलस्नानं सुगन्धामलकैरपि । नद्यान्तु गेऽथ स्वर्गे स्नानं सर्व्वं प्रशस्यते । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य ततो दर्भमयीं शुभाम् । विटिं कृत्वा पुष्पधूपैर्नैवेद्यादिभिरर्च्चयेत् । होमन्तु नामभिर्विटेः शतमष्टोत्तरं नृप ! । भुञ्जीत दत्त्वा विप्राय तिलान् पायसमेव च । सतैलं कृशरं भुक्त्वा पठाञ्जलि नामतः । छायासूर्य्यसुते ! देवि ! विटिरिष्टार्थनाशिनि ! । पूजितासि यथाशक्त्या

भद्रे ! भद्रदा भव । संपोष्य विधिनानेन दश सप्त यथा क्रमात् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् पूर्ववत् पूज्य भामिनीम् । स्थापयित्वायसे पीठे कृशरान्नं निवेद्य च । परिधाय कृष्णवस्त्रयुग्मं भक्त्या च तं पुनः । ब्राह्मणाय पुनर्दद्यात् लोहतैले तिलांस्तथा । कृष्णां सवत्सां गामेकां कृष्णकम्बलम् । दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या दत्त्वा भद्रां विसर्जयेत् । य एवं कुरुते पार्थ ! सप्तभद्राव्रतं नरः । विघ्नं न जायते तस्य कार्य्यारम्भे कदाचन"।

विष्णुदेवकीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्रथमे कार्त्तिकस्याङ्ग पक्षाप्ते देवकि ! शृणु । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृताशनः । गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य वासुदेवमजं विभुम् । दत्त्वा च चन्दनं धूपं परमान्नं निवेदयेत् । घृतं निवेदयेद्विप्रे दक्षिणाञ्च ततो घृतम् । ब्रह्मचर्य्यञ्च मासं विरतः प्राणिनां वधात् । वर्जयेच्चानृतं वाक्यं मधुमांसादिभक्षणात् । स्वपन् क्षितौ नक्तभोजी जपेत्तस्मै नमोऽच्युतम् । परापवादं पैशुन्यं परपीडाकरन्तथा । संस्पर्शं देवतायतिनिन्दा अन्यच्च वा भुवि । न वक्ष्यामि जगत्यस्मिन् पश्यन् सर्वगतं हरिम् । असक्तो वाऽधिसक्तोऽपि यस्मिन् मोक्तुं वरानने ! । कुर्वीत नियमं तस्य त्यागाद्धर्मोपपद्यते । तथैवं पुरतो विष्णोर्निर्हरेत् पापतः शुभे । नैवेद्यं चामभ्याञ्जीनी निवेदयेत् सुमध्यमाः । मार्गशीर्षे तथा जाति जातीपुष्पैर्जनार्दनम् । समभ्यर्च्य पुनर्धूपं चन्दनञ्च निवेदयेत् । परमान्नञ्च देवाय विप्राय च पुनर्घृतम् । दत्त्वा तथैव नक्तञ्चाश्रितको योऽस्य रोचते । तथैव नक्तं भुञ्जीत नैवेद्यं कुरुनन्दिनि ! । सर्वेष्वेव च मासेषु पञ्चगव्यादिकं समम् । पुष्पधूपोपहारेषु विशेषो दक्षिणासु च । स्नानप्राशनयोः साम्यं तथैव नक्तभोजनम् । अर्च्चयेत् प्रतिमासन्तु यैः पुष्पैस्तानि मे शृणु ! । ये च धूपाः प्रदातव्या नैवेद्यानि तथा । पौषे च जातिकुसुमैः तथैव च सुगन्धकैः । कुन्दातिमुक्तकै रक्तै रक्तपीतैश्च रक्तकैः । यैतैः शुक्लैर्मल्लिकावाचापि मल्लिकया ततः । दधिघृताभकेतकाः पद्मरक्तोत्पलेन च । क्रमेणाभ्यर्चितो विष्णुर्ददाति मनसि स्थितम् । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च धूपं पौषे च चन्दनम् । माघफाल्गुनचैत्रेषु दद्यात्सिल्हकागुरुम् । वैशाखादिषु मासेषु त्रिषु देवकि ! भक्तितः । कर्पूरं देवदेवाय गुग्गुलं श्रावणादिषु । कार्त्तिकादिषु मासेषु परमान्नं शुभे ! त्रिषु । कासारं माघमुख्येषु यवान्नं ततस्त्रिषु । एतं त्रिमासं ज्वलनं त्रि-

रगरस्य वा व्रती । प्रतिमासं तथा दद्यात् ब्राह्मणाय शुभव्रते ! । यथोक्तनियमानाञ्च पालनं प्रतिमासिकम् कुर्वन् जगत्पतिर्विष्णुः प्रीयतामिति मानवः । गोविन्द-पदकमला व्रतमेतद् यथाविधि । करोति कामान् सकलान् अवाप्नोति मनोरथान् । व्रतेनाराधितो विष्णुरनेन जगतःपतिः । ददात्यभिमतान् कामान् त्रिकालेन भामिनि ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं सौभाग्यारोग्यदन्तथा । व्रतमेतत् प्रियतरं व्रतस्योऽव्यक्तजन्मनः"।

विष्णुपदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "आचक्ष दुःखशमदं व्रतं विष्णुपदत्रयम् । सर्वारम्भविनिष्पत्तिकारकं पापनाशनम् । संसारोच्छेदकैर्धीरैर्यत्नेन स्थिरबुद्धिभिः । तदहं तव राजेन्द्र ! व्रतानामुत्तमोत्तमम् । कथयामि समाचक्ष यथापूर्वं समासतः । आषाढे मासि राजेन्द्र ! पूर्वाषाढासु पार्थिव ! । समभ्यर्च्य जगन्नाथमच्युतं नियतः शुचिः । पुष्पैर्भूपैश्च धूपैर्गन्धैः सागुरुचन्दनैः । यथाविभवतश्चान्यै रक्तैर्वासोभिरेव तु । गोरक्तेन्दुस्थितं तद्वद्दद्याद्विष्णुपदत्रयम् । समभ्यर्च्य यथाशक्त्या केशवस्याग्रतो न्यसेत् । अवाच्य दद्याद्विप्राय श्रीपतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! हविष्यान्नं शुभोदनम् । तथैवोत्तराषाढासु श्रावणे मासि मानवः । तथैवाभ्यर्च्य गोविन्दं तथा विष्णुपदत्रयम् । विप्रायाथ घृतं दत्त्वा प्रीणयित्वा भुवःपतिम् । भुञ्जीत गोरसप्रायं मानवो मौनमास्थितः । रत्नों वा राजेन्द्र ! पूर्वासु तथा भाद्रपदासु वै । फाल्गुने फाल्गुनीपूर्वा भवेदिति यदा नृप ! । त्रिविक्रमं तदा देवं पूर्वोक्तविधिनार्चयेत् । पदत्रयन्तु देवस्य समभ्यर्च्य तु पार्थिव ! । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्वर्गतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! क्षारक्षारविवर्जितम् । एष यथोत्तरायोगे चैत्रे मासि विधिः स्मृतः । अपुत्रो लभते पुत्रमपतिर्लभते पतिम् । समागमं प्रवासाञ्च तथा प्राप्नोति बान्धवैः । भद्रैश्वर्यमारोग्यं सौभाग्यं चारुरूपताम् । प्राप्नुयाद्दक्षिणानेतान् पूजयित्वा पदत्रयम् । यान् यान् कामान्नरः स्त्री वा हृदयेनाभिवाञ्छति । तांस्तानाप्नोति निष्कामो विष्णुलोकं प्रपद्यते । पूर्वं कृत्वापि पापानि नरः स्त्री वा नराधिप ! । पदत्रयव्रतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः"।

विष्णुप्राप्तिद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति ते नराः । कार्त्तिके प्रतिपद्यन्ते मम भक्तिपरा-

मयाः । कृत्वा चैवोपवासन्तु स्थण्डिले च जलाञ्जलिम् । नमो नारायणायेति चादित्यं चावलोकयेत् । यावन्तो विन्दवः केचित् पतन्त्यञ्जलितो जलात् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तथैव तस्यां द्वादश्यां कृत्वा कर्म यथाविधि । मासर्त्तुरैरैव पुष्पैस्तु गन्धैश्चैव धूपनैः । स एवं कारयेद्भूपे ! तस्यापि शृणु यां गतिम्" इत्यादि ।

विष्णुव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यां विष्णुमिष्ट्वा च सर्वदा विजयी भवेत् । पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा गोपतिगोचरः" । गोपतिः सूर्य्यो गोचरो नेत्रविषयश्च स गोपतिगोचरो विष्णुः "एकभक्ताः सर्वधाभिरक्तमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पञ्चपक्षस्य कर्त्तव्यस्तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽभावेन भावेन तथापि स फलप्रदः । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नभाजनैः पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा" । एतत्तु व्रतं वैशाखप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम् । पद्मपु० "द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाप्योपोषणैर्नरः । गोवत्सं काञ्चनं विप्रानर्चयेद्भक्तितः । परं पदमवाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "विष्णुव्रतमिति ख्यातं दर्शितं विष्णुना स्वयम् । पौषशुक्लद्वितीयादि कृत्वा वासचतुष्टयम् । षड्वासरसमाख्यं कुर्य्यात् परमं व्रतम् । पूर्वं सिद्धार्थकैः स्नानं ततः सर्व्वौषधैः स्मृतम् । पञ्चगव्य ततो देऽह्नि सर्व्वौषध्या ततःपरम् । गाव्या सम्पाद्य तावेन तथा तं तेन पूजयेत् । तथैव च चतुर्थेऽह्नि कृष्णौषधं च केशवम् । देवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च गन्धैर्धूपानुलेपनैः । पञ्चम्यां च यावन्दीर्द्याद्यर्घ्यं यथाविधि । पुष्पैः फलैः पानैश्चैव सर्वधान्यैश्च भक्तितः । दिनक्रमेण चैतानि चन्द्रनामानि कीर्त्तयेत् । शशी चन्द्रः शशाङ्कश्च निशापतिरिति क्रमात् । नक्तं भुञ्जीत सततं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तङ्गते न भुञ्जीत व्रतमध्ये नराधिपे ! । एवं सर्वेषु मासेषु ज्ञात्वा वर्षाणि ! । कर्त्तव्यं वै व्रतमेतत् द्वितीयादिचतुर्दिनम् । विप्राय दक्षिणां दद्यात् पञ्चाब्दं च वर्षाणि । । एवं समापयेत्ताभिः षड्भिः प्रयत्नपारणम् । पारणान्ते च देवस्य भोजनं भक्तितः शुभैः । समापनात्तु कर्त्तव्यं विप्राय विसर्जयेत् । आषाढादिद्वितीयायां चन्द्रार्थेन समीरय ! । पारणं वै स्यात्याग भूतयाए सुखप्रदम्" ।

इषव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् । शैवं पदमवाप्नोति इषव्रतमिदं स्मृतम्" ।

वेदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शृणुष्वैतत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । विद्याकामेन यत्कार्य्यं नरेण सुविपश्चिता । बहिः स्नानं नरः कृत्वा ऋग्वेदव्रतपूजनः । ऋग्वेदं स्तुवन्नित्यं मासद्वयमतन्द्रितः । चैत्रादारभ्य धर्मज्ञ ! नित्यं नक्ताशनो भवेत् । ततो नृपवर ! प्राप्ते ज्यैष्ठस्य चरमेऽहनि । गोयुगं हिरण्यञ्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । घृतपूर्णं कांस्यपात्रं वहिरत्नन्तु दक्षिणाम् । आषाढादिषु मासेषु यजुर्वेदव्रतं चरेत् । आश्विनादिषु मासेषु सामवेदव्रतं चरेत् । तथाथर्वव्रतं नाम पौषादिषु विधीयते । सर्वेषु सर्वं कर्त्तव्यं वेदव्रतकीर्त्तितम् । वेदात्मनो वासुदेवस्य पूजां कृत्वा नरो द्वादशवत्सराणि । विष्णोर्लोकं याति लोकैर्विमुक्तः संतिष्ठ प्राप्ते सर्वदुःखं जहाति" । वेदपञ्चकाख्यं वेदव्रतं विधानपा० द्रष्टव्यम् ।

वेश्याव्रतं पद्मपु० "अथाप्यन्यत् व्रतं सम्यक् उपदेक्ष्यामि तत्त्वतः । अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयञ्च तत् पुनः । संसारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदुः । यदा सूर्य्यदिने हस्तः पुष्योऽथवा पुनर्वसुः । भवेत् सर्वौषधीस्नानं सम्यक् स्त्री समाचरेत् । तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानमिहेष्यते । अर्च्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यापि कीर्त्तनम् । तस्मादिष्टाय दातव्यं कुङ्कुमः प्रीयतामिति । यदेच्छाकारमुन्नत्यं तथैव द्विजसत्तम । रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धारयेत् । यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्यात् विलासिनी । सर्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी । एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् । तण्डुलप्रस्थदानादि यावन्मासास्त्रयोदश । ततस्त्रयोदशे मासि संप्राप्ते तस्य कामिनी । विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विचक्षणाम् । सोपधानकविश्राम सास्तरावरणां शुभाम् । दीपकोपानहच्छत्रपादुकासनसंयुताम् । सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः । सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैर्धूपमाल्यानुलेपनैः । कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम्" । कामदेवरूपन्तु मदनत्रयोदशीव्रतोक्तं विज्ञेयम् । "ताम्रपात्रासनगतं हेमनेत्रपटावृतम् । सर्वाङ्गमालाभोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम् । दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैकां गां पयस्विनीम्" ।

वैतरणीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी तिथिः कृष्णा मार्गशीर्षगता नृप ! । तामासाद्य नरः सम्यक् स्नातो-

कामिकर्म शुचिः। एकादशी तिथिः ख्याता नाम्ना वैतरणी शुभा। या व्रतेन यथा कार्या वर्णं मत्परा शृणु। मार्गशीर्षे तु नरः स्नात्वा नित्यं निर्वर्त्तित-क्रियः। रात्रौ सुरभिमानीय सम्यगभ्यर्चयेत् यथाविधि। पूर्वोक्तेनाथ मार्गेण सम्यग्गोविन्दतुष्टये। पादादि-तः पूजा पश्चात् पादयुगावधि। गोपुच्छन्तु यथा-न्यायं कुर्य्यात् वै विलेपनम्। ततः पूजा प्रकर्त्तव्या मन्त्रोक्तविधानतः। नानैव चरणौ कुङ्कुमचन्दनेनानु-लेपयेत्। गन्धतोयेन चरणौ स्नापयेत् प्रयत्नतः भक्तितः। ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गन्धादिवासितैः। मन्त्रैः पुरा-णसम्प्रोक्तैर्व्याख्यातं यथाविधि"। "गाङ्गौर्यादिके मन्त्रं यावच्चान्तं पद्मदलम्। अन्नदानं तु काय-काञ्चनमेव च। मार्गशीर्षादिमासेषु चतुर्ष्वेतद्य पा-यसम्। तदन्ते तद्योगादाश्च गोगुडक्षारमेव च। नैवेद्यं हि मया दत्तं सुरभी प्रीयतामिति। द्वितीयं सुरभे दद्यात् तृतीयं यवमेव च। चान्द्रमासं प्रकुर्वीत आषाढादिकं क्रमम्। उद्यापनमतः कुर्य्यात् पूर्णे संवत्-सरे तदा। यथा बहुविधा भाग्यादिकवौः परिधान-कम्। वत्सकं ताम्रवर्णा तु धेनुः कार्य्या पयस्विनी। नीलवर्णां सुरभीं तथा स्थापयेत् कुम्भोपरि। सुरभीं पूजयेन्मन्त्रैः पूर्वोक्तैर्भक्तिसंयुतः। ततस्तु सुरभे दद्यात् सर्वं मम समापयेत्। नारी वा पुरुषो वापि व्रतमास्था प्रभावतः। राज्यं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते। नारी लोकस्य दातव्यः कार्य्योऽसौ द्योतकान्वितः। वै-तरण्याः समाग्रत्य माहात्म्याक कथितमे"।

वैनायकचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्थ्यां मासद्वया-दशान्ते वैनायकव्रतम्"। सारसः, करी। "व्रतं वैना-यकं नाम सर्वविघ्नोपशान्तिदम्"।

वैशाखव्रतानि पद्मपु॰ "वैशाखे प्रातःस्नानं वर्जयित्वा तु गोप्रदः। विष्णुलोकमवाप्नोति ततो राजा भवेदिह"। महाभारते "निरन्तरैकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः। नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्"। विष्णुधर्मोत्तरे "यः क्षिपेदेकभक्तेन वैशाखं पूजयेद्धरिम्। नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्। अ-हिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः। नमोऽस्तु वासुदेवा-येति षडक्षरं जपेत्। अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फल-मवाप्नुयात्"।

वैश्वानरप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरे "अग्निजिह्वा ज्वाला च प्रतिपद्यामिति सन्ततम्। हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नोत्य-क्षतं धनम्"। इष्ट्वा पूजयित्वा। प्रतिपद्यां प्रति-पदि। इति व्रतं वाचनासारेण हिरण्यरेतसस्तथा विहितम्। हविषा घृतेन। सर्वधान्यानि फलेत्र-ष्ययः। "मूलमन्त्राः आवर्त्ताभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः"। मूलमन्त्राः प्रधानमन्त्राः अङ्गमन्त्राः परिवारदेवतामन्त्राः अग्नये हृदयाय नम इत्येवमादयः। आवर्त्ताभिः ओं अग्नये नम इत्यादिपूजायाम्। ओं अग्नये स्वाहा इत्यादि होमे। पूर्ववत् सूर्य्यव्रतवत्। पद्ममध्यस्थः कर्णिकायां मूर्त्त्यां पत्रेषु परिवारमूर्त्तौ स्थितः। तिथीश्वरोऽत्र वह्निः। स च स्रुक्स्रुवधारी त्रिलोचनो रक्ताङ्कुशवर्णाङ्गः दक्षिणे स्रुवं तदपरे स्वाहा। चतु-रङ्गुलतया भ्रूपात्रहस्तायाः स्वाहायाः वामे च व्यजनकरोऽपरो नरः। चत्वारः शुका रथस्य वोढारः। वायुः सारथिरित्येवं विष्णुधर्मोत्तराभिहितो वेदितव्यः। "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते। पूजाऽस्या-र्थेन मार्गेण कृतापि तु फलप्रदा। यथार्थेन फल-पटेन पात्रेणेति श्रुतिः। "आज्यधाराभिविधिवद् दधि-क्षीराद्यभाविकैः। पूर्वोक्तफलदो होमो विधिज्ञः शान्तये तथा"। आज्यधारादिभिः पञ्चभिः पृथक्कृतो होमः पूर्वोक्तफलदो भवति। माक्षिकं मधु। आदौ पूजा ततो धनान्नधान्यहोमस्ततो आज्यधारादिहोमः"।

वैश्वानरव्रतं पद्मपु॰ "यस्त्वनन्तरेऽग्नौ वर्षादिव्रतमास्तृतम्। शतधेनुप्रदोऽन्ते च स परं ब्रह्म गच्छति। वैश्वानरव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्"।

वैष्णवव्रतं पद्मपु॰ "आषाढादिचतुर्मासान् प्रातःस्नायी भवे-न्नरः। विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्। एतद्व्रतं तथा दद्यात् सर्वकामानवाप्नुयात्। वैष्णव-व्रतमित्युक्तं विष्णुलोकप्रदायकम्"।

व्यतीपातव्रतं वराहपु॰ "शुभे व्यतीपातदिने विनाऽर्चयेत् य-स्तुगम्भीर महानदीजलम्। उपावसेद् "व्यतीपातस्य जपेत्तु शुद्धो व्यतिपात! ते नमः। सादिते ताम्रपात्रेषु शर्करापूरिते घटे। फाल्गुनाख्ये प्रतिष्ठाप्य हैमं घटमुज-ह्वम्"। अष्टभुजं अष्टादशभुजम् उत्पत्तिवाक्ये व्यतीपात-मूर्त्तेरष्टादशभुजत्वात् उत्पत्तिवाक्यानुसारत्वाच्च विनि-योगवाक्यस्य तथा अभिप्रेतात् "दत्वा दोर्भ्यां यथाविधि" चत्वारंसतदेव। "गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपवस्त्रनिवेदनैः।

भक्ष्यैर्भोज्यैः फलैश्चित्रैर्मांसि मार्गशिरेऽर्च्चयेत् । नमस्तेऽस्तु व्यतीपात ! सर्व्वयोगस्य ! प्रभो ! । बहुनादिकृतं किञ्चित् तदनन्तमिहास्तु मे । इत्युक्त्वा पद्मरत्नाढ्यं सपुष्पाक्षतमञ्जलिम् । प्रक्षिप्य तत्प्रसादेन सर्व्वपापक्षयो भवेत् । यदि द्वितीयेऽपि दिने व्यतीपातो भवेन्नृप ! । तदा पूर्व्वविधानेन दद्यात्तत् सकलं गुरोः । पारणं व्यतिपातान्ते कुर्य्यात् संप्राप्य गोपयम् । यस्मिन्नेव दिने व्यतीपातो भवेद्यदि । तत्रैवाह्नि सदा दत्त्वा उपवासं समाचरेत् । कुर्य्यादेवं मासि मासि व्यतीपातव्रतोदय । व्यतीपाते तु संप्राप्ते कुर्य्यादुद्यापनं बुधः । व्यतीपाताय स्वाहेति होमद्रव्यसमन्वितम् । आज्यक्षीरतिलानान्तु होतव्यं वै शतं शतम्" । नारदीयपु० "व्यतीपातव्रतस्यास्य विधानं शृणु तत्त्वतः । माघे वा फाल्गुने वापि वान्यस्मिन्नपि वा भवेत् । व्यतीपातो दिने यस्मिन् प्रारभेद्व्रतमुत्तमम् । तिलैः पूर्णं शरावञ्च सगुडं गुरवेऽर्पयेत् । एवं द्वितीये दातव्यं तृतीये तु समापयेत् । घृतं पायसञ्चैव दातव्यं चोत्तरोत्तरम् । एवं संवत्सरस्यान्ते देवस्यार्च्चान्तु कारयेत् । शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं किरीटिनम् । सहस्रपुष्पेण संवेष्ट्य पूजयेद्गरुडध्वजम् । गोक्षीरेण च संपूर्णं ताम्रभाजनमुत्तमम् । स्थापनं देवदेवस्य स्नापनमेव कल्पयेत् । यथा च विभवो तस्य स्नाप्यो देवमनुत्तमम् । चन्दनाद्यैर्विलिप्तं देवगन्धकरं शुभम् । वस्त्राद्यैः समन्वितं विष्णुं भक्त्या संपूजयेद्बुधः । वैदिकेनैव मन्त्रेण जातीपुष्पैः समर्च्चयेत् । पायसेनैव नैवेद्यं शर्कराघृतेन च । दत्त्वा निवेद्य देवस्य प्रार्थनं प्रार्थयेद्व्रती" ।

व्योमव्रतं भविष्यपु० सप्तम्याद्यर्घ्यदानान्तरम् "सितचन्दनतोयेन व्योम स्नाप्य विलिप्य च । कर्णिकाकल्पितैः पद्मैः संपूज्य प्रणिपत्य च" । कर्णिकाकल्पितैः कर्णिकासहितैः "पङ्कजे विमले सौम्ये निष्पन्ने पुष्पिते सति" । पुष्पिते विकसिते । "मध्ये केशरजालस्य व्योम स्थाप्यं सुशोभनम् । चतुरङ्गुलमानन्तु सर्व्वगन्धसमन्वितम् । स्नापयित्वा च भास्करस्य नरोत्तम ! । पूजयेत् करवीरैस्तु तथा रक्तैश्च चन्दनैः । धूपञ्च गुग्गुलं दद्यात् प्रणम्य शिरसा रविम् । कुङ्कुमं पूर्व्वपार्श्वे तु दद्याद्रोक्षः समाहितः । दक्षिणे चागुरुं दत्त्वा पश्चिमे चन्दनं सितम् । ततः समस्तोत्तरे तु दद्याद्गोरोचनबुधः । दद्यान्मध्ये शुभं पुष्पं रक्तचन्दनमादरात् । पूजयेद्विविधैः पुष्पैस्तथा चागुरुचन्दनैः । धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् घृतं वापि सुगुग्गुलुम् । नानाविधानि भक्ष्याणि विशेषाणि निवेदयेत् । पायसं घृतसंयुक्तं घृतदीपांश्च दापयेत् । सर्व्वं निवेद्य मन्त्रेण ततो गच्छेत् प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा भानुमष्टाङ्गेन प्रसादयेत् । सर्व्वोपहारसंयुक्तं बलिं देवाय चाहरेत् । व्योमेश्वरायेति मन्त्रेण सर्व्वपापविनाशने । अनेन विधिना देवमर्च्चयित्वा नरो रविम् । सर्व्वं प्राप्नोत्यसन्देहः प्रसादाद्भास्करस्य तु" ।

व्योमषष्ठीव्रतं भविष्यपु० "भाजनं ताम्र संपूर्णं मधुना च समन्वितम् । दद्यात् तण्डुलानां तु प्रस्थमेकन्तु मागधम् । त्रिवर्णं तण्डुलानां च पृथक् गन्धं च कारयेत्" । भाजनं प्रस्थचतुष्टयपूरणीयं पात्रं त्रिवर्णं प्रस्थमम् पृथगिति घृतमधुमिश्रतण्डुलपात्रादि पृथक् कुर्य्यात् । "गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नानावाद्यैर्विशेषतः । ततः संपूजयेत् सूर्य्यं नानावाद्यसमन्वितम् । सूर्य्यं भगवन्तम् । "पूजयेत्तु ततो व्योम बलिं दिक्षु प्रपूजयेत् । आकाशस्थे चैव पद्मसूत्राणि योजयेत् । व्योमदेव स्थाने यत्र यत्र व्योम प्रतिष्ठितम्" । व्योमनिर्णयं विष्णुधर्म्मोत्तरात् "चतुरस्रं भवेन्मध्ये तत्र हस्तं चतुर्भुजम् । ततोऽन्यत् चतुरस्रन्तु मध्ये कल्पितं शुभम् । भद्रपीठमिदं प्रोक्तं व्योमधामसुरोत्तमः । तस्मिन् वेदान्तरोऽस्यास्य मध्यभागः प्रकीर्त्तितः । भद्रपीठस्य मध्यस्थ तत्र पद्मं निवेशयेत् । शुभाष्टदलं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः । पत्राष्टके न्यसेत्तत्र दिक्पालान् सर्व्वतो द्विज !" । "य एवं कुरुते षष्ठ्यां सन्ध्याकाले बलिं रवेः । स सूर्य्यलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः" ।

व्रतराजतृतीयाव्रतं देवीपु० "तृतीयायान्तु शुक्लायां विशेषाद्धस्तयुगे शुभे । रोचनागुरुकर्पूरैः शिवोमां पूजयेत्ततः । हेमरत्नफलैर्व्वत्स ! मन्त्रयुग्ममुदीरयेत् । सर्व्वकामफलदं यस्मात् पूर्व्वमुदाहृतम् । ततो जपार्च्चनं होमं कर्त्तव्यं द्विजसत्तम ! । अवियोगाय नारीणां व्रतराजं यदा स्थितम् । सर्व्वेषु पुष्परत्नाद्यं वस्त्रं दापयेत्तु तम् । महापुण्यं महाभाग्यं सर्व्वकामप्रदायकम् । सुतस्याथ वियोगस्तु न भवेत्तेन यो द्विज ! । न व्याधिर्नीरुजश्चैव यावज्जन्मान्तरो भवेत् । तावत् कालमुमालोके शाश्वते मोदते चिरम्" ।

शक्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "आश्वयुज्यां समभ्यर्च्य पौर्णमास्यां नरो भुवि । सोपवासः सुरेन्द्रस्य देवं संपूजयेत्तथा । शचीमैरावतं वज्रं मातलिञ्च नराधिपः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते कनकं दत्त्वा प्राप्नोति लोकं च सुरेन्द्रस्य । मानुष्यमासाद्य नरेन्द्रपूज्यो राजा भवेद्वा द्विजपुङ्गवो वा" । मत्स्यपु० "आषाढाद्यां चतां दद्यात्तु तमच्चे सकाञ्चनीम् । शक्रलोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शङ्करनारायणव्रतं देवीपु० "कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतं भवति तुष्टिदम् । कोटिमिच्छाम्यहं ज्ञातुं विष्णुशङ्करसंज्ञितम्" । भगवानुवाच "यथा चैवेश्वरस्यात्र तथा कार्य्यमिदं व्रतम् । किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत् । गन्धपुष्पं तथा धूपं कुङ्कुमञ्च जनार्द्दने । कार्य्यं पूजनकल्पाद्ये वस्तुधाहितरं दधि । एवम्भौ पूजयित्वा तु प्रतिमास्थण्डिलेऽपि वा । आहूय ब्राह्मणौ वत्स ! वेदवेदाङ्गपारगौ । यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकालापधारिणौ । तौ भोजयेद्विधानेन स्मृत्वा नारायणजनार्द्दनौ । समाप्य विधिना वत्स ! सर्वकामप्रसाधकौ । भूषणं दक्षिणां विष्णौ यत्रं शङ्कराय च । दत्त्वानुव्रजतो लोकौ क्रमाद्देहक्षये ततः" ।

शङ्करार्कव्रतं कालिकापु० "अथ चानेन मार्गेण शुभां तामेव चाष्टमीम् । अश्वाद्यादित्ययोगेन प्राग्विधानेन वा नरः । किन्तु दर्शनमेतस्य भास्करस्यार्चयेद्बुधः । पद्मरागेण हैमेन योज्यो देवेन सम्मतः । मेने च कराटाधः कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । हस्तन्तु योज्य मध्ये तु चरं पूर्व्ववदर्चयेत्" । अर्द्धचन्द्राकारं तन्मध्ये हस्तञ्च कृत्वा हेमनिबद्धं पद्मरागं हस्तमध्ये निधाय सूर्य्यकल्पनेन कुर्य्यादित्यर्थः । "अभावे पद्मरागादेर्हेम सर्वम् योजयेत् । स्वर्णीजं वरं पूतं सततञ्चैव सर्व्वदा । शुक्लमाल्याम्बरं वस्त्रं नैवेद्यं च प्रकल्पयेत् । शेषः पूर्व्वविधानेन कर्त्तव्यो विधिविस्तरः । निष्पापोऽथ प्रकुर्वीत सप्तम्यां विजितेन्द्रियः । शङ्करार्कयुतं पूज्य एतं गव्यञ्च पारयेत्" ।

शनिव्रतं भविष्योत्तरे "शनौ शनैश्च दिवसे स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् । कार्य्यं देवस्य विप्राय तैलमभ्यङ्गहेतवे । यस्तु संवत्सरं यावद् प्राप्ते शनिदिने नरः । तैलं ददाति विप्राणां भक्त्याद्यन्तक्रमात्तु । ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्ते तत्र दिने पुनः । लोहघटापितं चोरं तैलकुम्भे विनिक्षिपेत् । लौहे वा मृण्मये चाथ कृष्णवस्त्रयुगान्वितम्" इत्यादि ।

शर्करासप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये सर्व्वकल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं ययानन्तं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां श्रद्धयान्वितः । प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मिन्नमः सवित्रे धूपं पुष्पं निवेदयेत् । स्थापयेदव्रणं कुम्भं शर्करापात्रसंयुतम् । शुक्लवस्त्रेण संवेष्ट्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः । सहिरण्यं यथाशक्त्या गन्धधूपादिना पूजयेत्" इत्यादि ।

शाकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः । कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेककालभुक् । दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतम् । देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः । यावज्जीवं नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति । तस्य श्रीर्विजयश्चैव नित्यमेव विवर्द्धते । अतः स्वर्गमवाप्नोति विमानवरमास्थितः" । "शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् । दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते जितव्रती । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य प्रारब्धोऽयं कुरुनन्दन ! । चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम् । करवीरकुसुमैश्चात्र पूजा कार्य्या विभावसोः" । कार्त्तिकशुक्लसप्तम्यामारभ्य प्रतिमासं कुर्व्वता कुमारीचतुष्टयेन यावत् शुक्लसप्तमी तस्यां तत्रापि पारणं कार्य्यम् । एकस्मिन् वर्षे वारत्रयं पारणं भवति अनेन वर्षान्तरेषु तादृशं व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यम्" ।

शान्तिचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ! । सा सर्वशान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात् सदैव हि । स्नानं दानं जपो होमः सर्वं सर्वमस्यां व्रतं विभो ! । भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनः सदा । कृत्वोपवासं यतात्मा पूजयेद्गणनायकम् । तस्यां होमादिकं सर्वं भवेत्साफल्यं नृप ! । लवणं गुडपूपांश्च एताश्च तत्र भारत ! । दत्त्वा भक्त्या तु विप्रेभ्यः फलं वाञ्छितं लभेत्" ।

शान्तितृतीयाव्रतं मत्स्यपु० "तृतीयायां महाभाग ! सर्व्वस्य व्रतं शृणु । येनानन्तभवारण्यमेनः क्षपयति द्विज ! । व्याधिपीडादिकैरन्यैरुपसर्गैः प्रपीडितः । अस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत व्रतवान् ब्राह्मणोत्तमः । स्थण्डिलं रचयित्वा तु गरोमयेनानुलेपयेत् । चन्द्रार्द्धं गन्धकं कुर्य्यादाकल्पित-

तपस्विभिः । तत्र चाशाच्छवेद् देवं नरसिंहाकृतिं विभुम् । प्रसन्नमधराटारवीच्चमालापितार्कितम् । सर्वभयविध्वंसकरं पुरुषं हरिम् । अभयं भयतप्तानां ददतं ददतं वरम्” इत्यादि । “होमाच्च द्विगुणं प्राक्तर्पणं मन्त्रनिश्चयः । तस्य तद् द्विगुणं प्राक्तर्पणमेव विधिक्रमः । नियोगारम्भादारभ्य नियमान् प्रतिपालयेत् । तथं चाहरहः कुर्यात् नक्तकालं समापयेत्” । नियमान् भौमादीन् । तथाहरहः पूर्वं नक्तकालं समापयेत् । तथं होमतर्पणजपान् अहरहः प्रतिदिनं संख्या च यथोक्तहोमसंख्यापेक्षया । “हविष्याशी जितक्रोधो मतवाक्कायमानसः । नित्यं त्रिःषवणं स्नायात् सदाचाररतो हविः । न चाश्नन्नकोऽनभिमतं ब्रह्मचारी जितश्रमः” । यस्त्वेतत् कुरुते सम्यक् श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । स सर्वार्त्तिविनिर्मुक्तो शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्” ।

शान्तिपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० “शुक्लाशुक्ले मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । सर्वाहितमतो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । पूजयेद्गन्धधूपैश्च सर्पिर्गुग्गुलपायसैः । तत्र तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमकुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद्बुधः । तथैवाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ! । कृत्वा कुशमयान्नागानिन्द्राण्या सह पूजयेत् । सर्वाश्च विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः । पूजयेत् कुरुशार्दूल ! तस्य शेषादयो नृप ! । नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो ! । प्रशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः” ।

शान्तिव्रतं वराहपु० “शान्तिव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ! । येन चीर्णेन शान्तिः स्यात् सर्वदा गृहमेधिनः । पञ्चम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके मासि पार्थिव ! । आरभ्य वर्षमेकन्तु भुञ्जीयादम्लवर्जितम् । नक्तन्तु पूजयेद्देवं हरिं शेषोपरिस्थितम् । एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नराधिप ! । तस्य शान्तिर्भवेन्नित्यं नागेभ्यश्चाभयं तथा । शेषादिभोगशयनस्थापनं प्रकृतिं प्रपूज्य यत्नपूर्वं पतगेन्द्रकेतुम् । येनव्रतमिदमधुरं विततधर्मेषु तेषां न नागजनितं भयमस्ति किञ्चित्” ।

शाम्भरायणीव्रतं भविष्योत्तरे “तस्मात् पार्थ ! प्रयत्नेन प्रतिमासं समाहितः । मासि मासश्च तं पूज्य भवेयाच्छाम्भरायणाः । ये शाम्भरायणिकयाचरितव्रतेन सर्वोऽपि विधिना सुधियो भवन्ति । ते सर्वलोकमभिवन्द्य कृताधिवासाः कल्पायुतं सुरपतेरपि न च्यवन्ति” ।

शिखाचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे “सप्तैषोऽन्यद्वै पुत्रं चीरकं चरिष्यामि च । शिखां मूर्ध्नीं हरिद्राश्च सर्वं परिकरं तथा । चतुर्थ्यांमेकभक्ताशी सकृद् दत्त्वा कुटुम्बिने । दद्येत् सप्त तथा शिखाकुलानि भारत ! । एतच्छिखाव्रतं नाम सर्वसौभाग्यदायकम्” ।

शिवचतुर्दशीव्रतं मत्स्यपु० “शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् सर्वपापहरं व्रतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्दशी । मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सिताया मेकभोजनः । प्रार्थयेद्देवदेवेशं त्वामहं शरणङ्गतः । चतुर्दश्यां निराहारः सम्यगभ्यर्च्य शङ्करम् । सुवर्णवृषभं दत्त्वा भोक्ष्यामि परेऽहनि । एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः । कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् । पूजयेत् कमलैः शुभ्रैः गन्धधूपानुलेपनैः” । “चतुर्दश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः । तद्वत्कृष्णचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् । चतुर्दशीषु सर्वासु कुर्यात् पूर्ववदर्चनम् । ये तु मासविशेषास्तु तान्निबोध क्रमादिह । मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत्” । माशिवान्तमिति शेषः इत्यादि ।

शिवनक्षत्रव्रतं भविष्यपु० “सप्ताष्टम्यां तु भक्तेन कृत्वा कृष्णचतुर्दशीम् । इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवसन्निधिम्” ।

शिवरथव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कार्त्तिकमासं होमन्ते श्रावणादौ तु मासि मानवः । आषाढ्यां च रथं कुर्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम् । चतैश्चतुर्भिः संयुक्तं ह्रस्वैः कनकध्वजम् । शोभितं छत्रमालाभिश्चित्रचामरदर्पणैः । तस्याष्टाङ्गपिष्टेन लिङ्गं कृत्वा निवेदयेत् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् शतपत्रकम् । तद्रात्रौ राजमार्गे च शङ्खभेर्यादिभिः स्वनैः । भ्रामयित्वा ततः पश्चाच्छिवायतनमानयेत् । तत्र जागरपूजाभिः प्रदीपाद्युपशोभितैः । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च नयेत सर्वनिशामपि । प्रभाते स्नापनं कृत्वा तद्दत्वा भोजनम् । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं शोभासमायुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । भुक्त्वा च बान्धवैः सार्धं प्रचलेद् यथेच्छेत्” ।

शिवरात्रिव्रतं स्कान्दपु० नागरखण्डे “माघस्य कृष्णपक्षीय तिथिश्चैव चतुर्दशी । तस्या रात्रिः समाख्याता शिव-

दानवैरिति द्विजाः ॥ ऽस्यां पर्वसु लिङ्गेषु यदा संक्रमते हरः । विशेषादमरैः सर्वैः ख्याता सैवं कलेवरे । माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ! ॥ अहं यास्यामि भूपिष्ठो रात्रौ नैव दिवा कलौ । लिङ्गेषु च समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च ॥ सम्प्रजायेत् सम्भविष्णुः सर्वपापविशुद्धये । तस्यां रात्रौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः । मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ ! विपाप्मा स भविष्यति" । स्कान्दपु० "माघमासे तु या कृष्णा फाल्गुनादौ चतुर्दशी । सा तु पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्वपापविनाशिनी । शान्तात्मा क्रोधहीनस्तु तपस्वी ध्यानतत्परः । तस्यै देवमिदं देवि ! गुरुपादानुगे सदा । अन्यथा यो ददातीदं स दाता नरकं व्रजेत् । वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता । शोकयामि जगत् सर्वं लोकां भक्त्या प्रपूजयेत् । शिवमन्त्रजपं कृत्वा होमपर्वणदीपनम् । जागरं शिवरात्रौ तु शिवं पश्येत् समाहितः । मम भक्तो नरो देवि ! शिवरात्रौ उपोषकः । गणानामधिपं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् । सर्वं भुक्त्वा तु भजते भोगानक्षतवत्सरान् । एवं द्वादशवर्षाणि शिवरात्रावुपोषकः । लोकां जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमाप्नुयात् । अज्ञात्वा मां न जानाति व्रतमेतदुदाहृतम् । शिवस्य पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्दशीम् । मातुः पयोधररसं न पिबेत् स कदाचन । यदीच्छेद्राज्यदान् भोगान् दिवि देववत् सुभान् । आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति सकलं फलम्" ।

शिवलिङ्गव्रतं शिवधर्मोत्तरे "सितचन्दनतोयेन स्नाप्य लिङ्गं विलेप्य च । स्वैस्तैर्विकसितैः पद्मैः संपूज्य प्रणिपत्य च । पङ्कजे विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पिते घने" । सौम्ये रम्ये "मध्ये केसरजालस्य स्थाप्य लिङ्गं कनीयसम् । अङ्गुष्ठमात्रं विधिवत् सर्वगन्धमयं शुभम् । स्थाप्य दक्षिणमूर्त्तौ तु बिल्वपत्रैः समर्चयेत् । एवं योऽर्चयते लिङ्गं पद्मे गन्धमयं शुभम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवमेवाभिगच्छति । एतद्व्रतोत्तमं गुह्यं शिवलिङ्गं महाव्रतम् । अभक्तेभ्यो ते मयाख्यातं न देयं यस्य कस्यचित्" ।

शिवव्रतं कालोत्तरे "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतानान्तु यथाक्रमम् । अष्टम्यान्तु चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोस्तथा । उपोष्य संयतो भूत्वा त्रिविधेनान्तरात्मना । ततोऽपराह्णे शुचिना विशेषात् पूजयेच्छिवम् । पूर्वोक्तेन विधानेन जपहोमादिमाचरेत् । पूजयेत् परया भक्त्या गुरुवाक्साधनादिकैः । ततस्तु पञ्चगव्येन प्राशयेत् कुशलयम् । अभक्तश्चोपसंसृष्ट हविष्यान्नेन वर्त्तनम् । अनेन विधिना वत्साद् यावज्जीवं व्रतं चरेत् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । वसन्ति शिवलोकेषु शिवव्रतप्रभावतः । एतच्छिवव्रतं नाम व्रतानामुत्तमोत्तमम्" । तत्रैवान्यत्र "पौषमासे तु सम्प्राप्ते पक्षयोरुभयोः शुभ ! । चतुर्दश्यामथाष्टम्यां पौर्णमास्याममापि वा । नित्यं नियम्य विधिवत् ततः कार्य्यं समाचरेत् । विशेषपूजा तत्रैव कर्त्तव्या शुद्धचेतसा । नैवेद्यं शालिकप्रस्थं सघृतं क्षीराज्यसंस्कृतम् । चतुःसंख्यांस्तु वै विप्रान् भोजयेच्चैव दक्षयेत् । वितस्तिमात्रां प्रमितां शालिपिष्टेन निर्मिताम् । वत्सकुक्कुरकादिकलभूषान्तु कारयेत् । शिवाय तु प्रदातव्या कपिला गुरवे ततः । नानाकल्याणयुक्ता व्रतपुङ्गवतः शृणु !" । वर्षायाम् "अनेन विधिना माघे वृषभं पिष्टमयं शिवे । दत्वा च विधानेन चक्रवर्त्तिपदं लभेत् । फाल्गुने तु तथा चक्रं निवेद्य तत्पदं लभेत् । चैत्रे शिवं पिष्टमयं निवेद्य च शिवाग्रतः । स गच्छति ब्रह्महत्यां शिवलोकमवाप्नुयात् । वैशाखे चापि दत्त्वाऽऽप्यं शिवस्याग्रे निवेदयेत् । ज्यैष्ठे पिष्टकं कार्य्यं पुत्रान्ते तु निवेदयेत् । मुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोके महीयते । आषाढे पिष्टमयं वृषभं शिवाय विनिवेदयेत् । मुच्यते तु कलत्रस्याद्रुद्रलोके तु गच्छति । श्रावणे पिष्टजं पात्रं शिवाय विनिवेदयेत् । मुच्यते दुष्कृतैः सर्वैरिह जन्मनि सञ्चितैः । ध्वजं पिष्टमयं यस्तु शिवस्याग्रे निवेदयेत् । भाद्रे तु विधानेन सोऽश्वयं लोकमाप्नुयात् । माघे भाद्रपदे यस्तु नदीं पिष्टमयीं ददेत् । निधीशत्वं स सम्प्राप्य शिवलोके महीयते । मासि चाश्वयुजे शूलं दद्यात् पिष्टमयं शुभम् । शिवाय पुरतो देव ब्रह्महत्यां व्यपोहति । कार्त्तिके तु गदाचक्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत् । सप्तजन्मकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । मासि वै मार्गशीर्षे तु कमलं पिष्टसम्भवम् । शिवाय विधिना देयं सर्वैश्वर्यमवाप्नुयात् । सर्वेषामेव गतान्तु व्रतानां कीर्त्तितं मया । नित्यपूजान्तु निर्वर्त्य काम्यपूजान्तु कारयेत्" । तत्रैवान्यत्र "अश्वं वै मार्गशीर्षे तु यस्तु पिष्टमयं ददेत् । शिवं सम्पूज्य विधिवत् सूर्यलोके महीयते । हिमं सर्वफलान्तु तद्दत्ते स्वाम्याधिपतिः । पौषे पिष्टमयी दन्ती शिवस्याग्रे निवेद्यते । निःसपत्नकलयुक्तः शिवलोके महीयते ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । माघे चामरकं यस्तु शिवाय विनिवेदयेत् । अब्दरेखोऽपि नरकात् स पितॄन् रौरवादितः । शिवलोके तु वसति दिव्यवर्षायुतत्रयम् । तदन्ते तु महीं सर्व्वां न च सम्यक् भुनक्ति सः । फाल्गुने धूपयन्तु शिरोत्थं रुद्रसंख्यया । निवेद्य तु शिवस्याग्रे त्रैलोक्याधिपतिर्भवेत् । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । चैत्रे स्वर्णविन्दुमयं दामदारीसमन्वितम् । स्वर्णोपकरणैर्युक्तं विचित्राङ्कुरचर्च्चितम् । पूजान्ते परया भक्त्या शिवाय विनिवेदयेत् । दिव्यवर्षशताष्टौ रुद्रलोके महीयते । जातिस्मरस्तदन्ते तु चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात् । अपि वैशाखमासे तु सप्तव्रीहिशरावकान् । शिवाय पुरतो दद्यात् पूजान्ते प्रीतचेतसा । स याति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः । यवानां द्वे शते यस्तु शकटानन्तु दापयेत् सुधीः । ज्यैष्ठे मासि शिवस्याग्रे पूजान्ते भक्तिसंयुतः । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते । तदन्ते पृथिवीं भुङ्क्ते न च सम्यक् ससागराम् । मणिमण्डपकं मासि आषाढे शूलपाणिनः । नानाभक्ष्यैर्विरचितं नानाभक्ष्यसमन्वितम् । नानाचित्रसमाकीर्णं कर्त्तव्यं मणिमण्डपकम् । संपूज्य परमेशानं ततस्तत्र निवेदयेत् । पितॄन् पितामहांश्चैव उद्धृत्य प्रपितामहान् । पुत्रपौत्रसमायुक्तः शिवलोके महीयते । दिव्यवर्षसहस्राणि तदन्ते पृथिवीपतिः । श्रावणे मासि देवस्य विमानं पुष्पसम्भवम् । पूजावसाने दातव्यं विचित्ररचनाकुलम् । वर्षायुतप्रमाणन्तु रुद्रलोके महीयते । योगीशो जायते चान्ते येन मोक्षं व्रजेत्तु सः । मासि भाद्रपदे यस्तु रुद्रपूजां चरेत् तदा । गुग्गुलं प्रथमं धूपं पुरदारु ततो दहेत् । विल्वबीजं घृतं तद्वत् तथा नानाघृतान्वितम् । पञ्चमं त्वगुरुं दद्यात् धूपं सर्व्वात्मना विभोः । मासमेकन्दहेद् यस्तु नैरन्तर्य्येण भक्तितः । याति सायुज्यतां शम्भोः सपुत्रः सहबान्धवः । अश्वयुक्पत्रपुटकं पूरयेत् क्षीरसर्पिषा । मासमश्वयुजं शम्भोर्नैरन्तर्य्येण भक्तितः । तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्तोऽस्मि षडानन ! । तत्कुले पतिता ये तु छिन्नाच्छिन्नाहता पुनः । ते प्रयान्ति महाभागा रुद्रलोके ह्यनामयम् । वर्षायुतायुतं साग्रं तदन्ते तु नरेश्वराः । आयान्ते शिवभक्ताश्च ज्ञानिनो वीतकल्मषाः । शिवदीक्षां समासाद्य ते यान्ति परमाङ्गतिम् । वस्त्रादत्तमिमं रम्यं पुटकन्तु शिवाग्रतः । पूजान्ते दापयेद् यस्तु मासि प्राप्ते च कार्त्तिके । देहान्ते रुद्रलोके तु मोदते सह बान्धवैः । व्रतान्ते चैव संपूज्य शिवभक्तान् यथाविधि । हेमवस्त्रान्नपानैश्च शिवमाद्यं विना सुत !" । पद्मपु० "आषाढादिचतुर्मासान् मल्लकेष्वन्नतर्पणम् । इत्याज्यपायसैश्चैव मधुसर्पिर्युतान्वितम् । कार्त्तिक्यान्तु पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति शिवव्रतमनुत्तमम्" ।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "शिवा शान्ता सुखा राजन् ! चतुर्थी त्रिविधा स्मृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता । तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा । क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप ! । गुड़लवणघृतानां दानं शुभकरं स्मृतम् । गुड़पूपास्तथा वीर ! पुण्यं ब्राह्मणभोजनम् । चतुर्थ्यां नरशार्दूल ! पूजनेन सदा शिवः । गुड़लवणपूजाभिः याः नार्यः श्वशुरमातरः । ताः सर्व्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्यानुमोदनात् । कन्यकाच विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्" ।

शिवोपवीतव्रतं शिवधर्म्मोत्तरे "पौर्णमास्यां तथाषाढ्यां शिवं संपूज्य यत्नतः । उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् । पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूजां सम्यक् समापयेत् । यतीनां दक्षिणां दत्त्वा कम्बलाद्यादिपूर्व्विकाम् । यः कुर्य्यात् षडब्दमेवं चातुर्मास्यं पवित्रकम् । कल्पकोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते" ।

शीलतृतीयाव्रतं पद्मपु० "अनग्निपक्वमश्नाति तृतीयायान्तु यो नरः । गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम् । इहदानन्दकृत् पुंसां शीलव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शीलावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "भगवन् ! कर्म्मणा केन शीलवान् पुरुषो भवेत् । कुलजातिश्रुतेभ्यस्तु शीलमेव विशिष्यते" । मार्कण्डेय उवाच "आषाढ़ामवस्यतीते तु मासमेकं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं वराहमपराजितम् । घृतेन स्नापयेद्देवं घृतेन जुहुयाद्धरिम् । घृतं द्विजेभ्यो दद्याच्च घृतमेव निवेदयेत् । त्रिरात्रोपोषितः पौर्णमास्यां घृतपात्रेण च द्विजान् । पूजयेत्तु सुवर्णेन यथाशक्ति नराधिप ! । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य च शीलवान् स्यात् प्राप्नोति तुष्टिं चिरजीवितञ्च" ।

पुष्पव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "पुष्पं ज्येष्ठाय संप्राप्य पूजये-

नक्तभोजनः । पूर्वोक्तक्रमयोगेन द्विजसन्तर्पणेन च । वत्सरे त्वथ संप्राप्ते सौवर्णं कारयेत्तिलम् (शूकरम्) । रौप्ये वा ताम्रपात्रे वा स्थापयित्वा भृगोः सुतम् । संपूज्य परया भक्त्या गन्धमाल्यानुलेपनैः । वस्त्रे तत्र प्रदातव्यं पायसं घृतसंयुतम्" ।

शुद्धिव्रतं वह्निपु० "एवं यो द्वादश मासान् शुद्ध्यैकादशीं बुधः । स यः करोति शुद्धात्मा कृतकृत्यः सुखी भवेत् । शुद्धाख्यद्वादशी पूज्या नाम्ना द्वादशभिस्तथा । द्वादश धेनवो देया हरिः कामान् प्रयच्छति । दिवि देवाः स देवेन्द्राः कृत्वा कर्माण्यनेकशः । यथाऽऽराधयन्नीह हरिं शुद्धिव्रतेन हि" ।

शुभद्वादशीव्रतं वराहपु० "शृणु राजन् ! महाभाग ! शुभव्रतमनुत्तमम् । येन सम्प्राप्यते विष्णुः शुभेनैव न संशयः । मासि मार्गशिरे पुण्ये प्रतिपदात् समाचरेत् । एकभक्तं सिते पक्षे यावत् स्याद्दशमी तिथिः । ततो दशम्यां मध्याह्ने स्नात्वा केशवमर्चयेत् । भुक्त्वा चरुमतः प्राग्वद् द्वादश्यां शुद्धमानसः । केशवेति हरिं पूज्य दद्यात्प्रीतये तिलान् । वह्निरूपं तथा कृष्णद्वादश्यां प्रयतो नृप ! । तामप्येवमुपोष्य च यवान् दद्याद् द्विजातये । कृष्णायेति हरिर्यो दाने होमे तथार्चने । चातुर्मास्यमथैवन्तु चरित्वा राजसत्तम ! । चैत्रादिषु पुनस्तद्वदुपोष्य प्रयतः शुचिः । सक्तुपात्राणि विप्राणां सहिरण्यानि दापयेत् । श्रावणादिषु मासेषु तद्वद्गोविन्दमर्चयेत् । तेषु मासेषु यावत् कार्त्तिकः श्राद्धिकागतः । तमप्येवं चरयित्वा दशम्यां प्रयतः शुचिः । अर्चयित्वा हरिं भक्त्या नारायणाख्या विचक्षणः" ।

शुभसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि शोभनां शुभसप्तमीम् । यामुपोष्य नरो रोगात् शोकदुःखात् प्रमुच्यते । पुण्ये चाश्वयुजे मासि कृतस्नानजपः शुचिः । वाचयित्वा द्विजान् दानारभेच्छुभसप्तमीम् । कपिलां पूजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यानुलेपनैः । नमामि सूर्यसम्भूतामशेषभुवनालयाम् । त्वामहं शुभकल्याणशरीरां सर्वसिद्धये । अथाकृत्य तिलप्रस्थं ताम्रपात्रे कृतं नवम् । काञ्चनं वृषभं तद्वद्वस्त्रमाल्यगुडान्वितम् । फलैर्नानाविधैर्भक्ष्यैः सर्वोपस्करसंयुतैः । दद्याद्द्विजाय बेलायामर्यमा प्रीयतामिति । पञ्चगव्यं तु संप्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः । ततः प्रभाते सुस्नातो भक्त्या समर्पयेद् द्विजान् । अनेन विधिना दद्यात् मासि मासि सदा नरः । वाससी वृषभं चैवं तद्वच्चान्द्रोऽथ पूजनम् । मन्दारान् च शयनमन्दवस्त्रगुणान्वितम् । सोपधानकविश्रामभाजनासनसंयुतम् । ताम्रपात्रे तिलप्रस्थं सौवर्णवृषभैर्युतम् । दद्यादेवविदे सर्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति" ।

शूलदानव्रतं शिवधर्मोत्तरे "अमावस्यां निराहारः अष्टमेकं शिवान्वितम् । शूलं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । शिवाय राजतं पद्मं सौवर्णं शतकर्णिकम् । भक्त्या च विन्यसेन्मूर्ध्नि येनं पूर्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादिकञ्च यत् । तत् सर्वं शूलदानेन नश्यत्येव न संशयः । महापद्मविमानेन नरो नारीसमन्वितः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते" ।

शैवव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि तव शैवव्रतं शुभम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । चैत्रशुक्लमारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । तेषां संपूजनं कृत्वा नक्तःस्नानं समाचरेत् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । वह्नेर्होमं तथा कुर्याद् दद्याद्विप्रे यथाविधि । नित्यं यवान्नमश्नीयात् कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् । व्रतावसाने दद्यात्तु वृषभस्य विंशतिम् । वाचकाय द्विजेन्द्राय सुवर्णं काञ्चनस्य च" ।

शैवनामपुष्पव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते । यस्मिन् व्रते तदप्यत्र च कृताश्रयं महत् । शिवनामपुष्पं शिवभक्तिमतां स्वयाम् । तस्मिन् कृतवतो ये च दुराचाराः प्रजायते । फाल्गुनस्यामले पक्षे यदा हस्तः प्रजायते । तदा प्राह्णं व्रतं चैतच्च नाभ्यर्च्य शूलिनम् । शिवायेति च हस्तेन पादौ संपूजयेद्विभोः" ।

शैवमहाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्रतिमाख्यं प्रवक्ष्यामि शैवव्रतमनुत्तमम् । धर्मकामार्थमोक्षाणां वरमायीर्विदिग्भिमाम् । पौषे मासि तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् । सत्यवादी जितक्रोधः शालिगोधूमगोरसैः । पक्षयोरष्टमीं यत्नादुपवासेन वर्त्तयेत् । शिवस्यार्चनं वेदीममग्निकार्यञ्च भक्तितः" । चतुर्दश्याम् "निशायामग्निहवनं भूयश्च नक्तभोजनम् । पक्षयोरुपवासेन चतुर्दश्यष्टमीं क्षिपेत् । इत्थं यमादिनियमैराचरेत शिवव्रतम् । शिवभक्ता तु या नारी ध्रुवं वा पुरुषो भवेत् । स्त्रीत्वमनुत्तमं वा भवेत् कारुते व्रतमाद् व्रतम्" ।

पैशोषपादव्रतं भविष्यपु० "चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः। योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनरतो नरः। यत् पुण्यमखिलं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम्। तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"।

शौर्य्यव्रतं वराहपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्य्यव्रतमनुत्तमम्। येन भीरोरपि सद्यः शौर्य्यं भवति तत्क्षणात्। आश्विने शुक्ले शुद्धा नवमी समुपोषिता। सप्तम्यां कृतसङ्कल्पः स्थिताष्टम्यां निराशनः। नवम्यां प्राशयेत् पिष्टं संयतं भक्तितो नृप!। ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या देवीञ्चैव तु पूजयेत्। दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम्। एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृप!। व्रतान्ते भोजयेद्धीमान् यथाशक्त्या कुमारिकाः। हैमवस्त्रादिभिः स्नातान् पूजयित्वा तु भक्तितः। पश्चात् क्षमापयेत्तास्तु देवी मे प्रीयतामिति। एवं कृत्वा अराज्यो लभेद्राज्यं न संशयः। अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्य्यञ्च विन्दति"।

महाव्रतं पद्मपु० "कृत्वोपोषणं मासोपवासः हैमवत्स च। स सर्व्वपापनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते। राजा भवति सम्भूतः सार्व्वभौमो महेश्वरः। एतत् महाव्रतं नाम महापातकनाशनम्"।

श्रवणद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता। विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। एकादश्यां चोपवासो रात्रौ संपूजयेद्धरिम्। रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा। आच्छाद्य पात्रं वासोभिरक्षतैः पञ्चवर्णितैः। शालग्रामेण सहैव भक्त्या वा शक्त्यपेक्षया। तिलाढ्केन विशाखः प्रस्थेन कुडवेन वा। सम्भारे सदसोधूपैः फलैः सुरभिभिर्भवेत्। पुष्पैर्गन्धैः फलैर्धूपैः नानोपचारैर्पूजयेद्धरिम्। नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैः सकोदकैः। अविच्छिन्नवाद्येन रात्रिजागरणं कारयेत्। अन्येऽद्य तु यत्फलं भक्त्या व्रतश्रुणोत्तरम्। भक्तिमन्त्रसुखोपेतं कोटिकोटिगुणोत्तरम्। एभिर्मन्त्रपदैश्चेमं पूजयेद्गरुडध्वजम्। नमस्कारैर्नरश्रेष्ठ! शुचिर्भूत्वा समाहितः"। "यदा च शुद्धिः समाख्याता एकादश्यां भवेत् तव। पूर्व्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता। व्यतीत्यैकादशीं पश्चाद् द्वादशीसमुपोषयेत्। ममापि विधिलोपः स्यात् आद्यमवोदितं हरिः"। एकादश्यां द्वादश्यां चान्यतरस्यां वा श्रवणयुक्तायां श्रवणयुक्तांशस्यापि व्रतदर्शविधिः इत्यस्मिन् मते पूर्व्वस्यां तिथिमुपोष्य पश्चात्पारयित्वा नान्योपोष्या इति गौ विधिलोपश्च एकदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः। "बुधश्रवणसंयुक्ता द्वादशी बह्वपोदकम्। स्नानं दध्योदनं सम्यग्दानस्य परो विधिः। सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना। एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र! कामाय द्वादशीव्रतम्। या द्वादशी बुधयुता श्रवणेन सार्द्धं सा वै जयेति कथिता मुनिभिर्नभस्ये। तामादरेण समुपोष्य नरोऽक्षरत्वमाप्नोति पार्थ! अणिमादिगुणोपपन्नम्"।

विष्णुधर्म्मोत्तरे "उपवासासमर्थानां किं स्यादेकमुपोषितम्। महाफलं महादेव! तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः"। हंस उवाच "हे राम! श्रवणोपेता द्वादशी महती तु या। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्द्दनम्। प्राप्नोत्यविकलात् धर्म्म! द्वादशद्वादशीफलम्। दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे। वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानद्युगेन च। न दुर्गतिमवाप्नोति जातिस्मरत्वञ्च विन्दति। अक्षयं स्थानमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा। श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद् यदि। अत्यन्तं महती नाम द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता। स्नानं जप्यं तथा दानं होमः श्राद्धं सुरार्च्चनम्। सर्व्वमक्षयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोद्वह!। तस्मिन् दिने तथा स्नातो यत्र क्वचन सङ्गमे। सङ्गमस्नानजं राम! फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। श्रवणे सङ्गमाः सर्व्वे परपुष्टिप्रदाः सदा। विशेषात् द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः। तथैव द्वादशी प्रोक्ता बुधश्रवणसंयुता। तृतीया च तथा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा। तथा तृतीया धर्म्मज्ञ! तथा पञ्चदशी शुभा"।

श्रीपञ्चमीव्रतं गरुडपु० "यदिन्द्रेण पुरा चीर्णं श्रीवियुक्तेन पार्थिव!। श्रीपञ्चमीति विख्यातं तद्वि वक्ष्ये श्रीपञ्चमीव्रतम्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां पद्मगोलके। उपवासस्य नियमं कुर्य्यात् पद्मां चरेद् दिने। स्वर्णरौप्यां तथा शक्त्या ताम्रीं मृन्मयीमथवा। चित्रपट्टगतां देवीं लक्ष्मीं स्थापयेत् कारयेत्। पद्मासनां पद्मकरां पद्मां पद्मदलेक्षणाम्। दिग्गजेन्द्रैः स्नाप्यमानां काञ्चनैः कलशोत्तमैः"। लक्ष्मीरूपनिर्माणन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं वेदितव्यम्। तद्यथा "समस्थिता श्रीः कर्त्तव्या सद्मालङ्कृता नकरा शुभा। सुसंस्थिता महाभाग! पद्मे पद्मकरा शुभा। द्विभुजा चारुसर्व्वाङ्गी सर्व्वाभरणभूषणा। द्वौ च मूककरौ मूर्त्तौ कार्य्यौ विद्याधरौ शुभार्च्चितौ। ततो

श्रावणके याते निम्नगाया ह्रदस्य वा। स्नानं कुर्य्यात् संयतात्मा भक्तिमद्गुणपारतः। देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य ततो देवगृहं व्रजेत्। तत्रस्थां पूजयेद्देवीं पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः। फलानि च यथालाभं विरूढं धान्यसप्तकम्। ततः सुवासिनी पूज्या कुङ्कुमैः कुसुमेन च। नीलवेणुपुटान्तेन प्रक्षिप्य विसर्जयेत्। ततस्तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम्। ब्राह्मणाय प्रदातव्यं वा गौरी प्रीयतामिति। निर्वर्त्तितद्वचनैस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः। मासानुमासं वर्षञ्च विधिनानेन भारत!। गौरी लक्ष्मीः कमला च पद्मा नारायणी तथा। धृतिः पुष्टिः स्थितिः तुष्टिः सिद्धिः स्वधा क्रमात्। मासानुमासं राजेन्द्र! प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। वस्त्रमण्डपिकां कृत्वा पुष्पगन्धादिवासिताम्। शय्यायां स्थापयेद्गौरीं सर्व्वोपस्करसंयुताम्। सौभाग्याष्टकसंयुक्तां नेत्रपट्टाहतस्तनीम्। सप्तधान्यसमोपेतां रसधान्यसमन्विताम्। पादुकोपानच्छत्रभाजनासनसंस्कृताम्। देवीं संपूज्य विधिवद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। व्यासाय वेदविदुषे यस्मै वा रोचते स्वयम्। सोपस्करां वस्त्रयुग्मं धेनुं दत्त्वा क्षमापयेत्। यः पञ्चमीव्रतमिदं हरितं सुरादैर्भक्त्या समाचरति पूज्य सुगोत्रजाम्। राज्यश्रियं स भुवि भव्यजनोपभोग्यं भुक्त्वा प्रयाति भवनं मधुसूदनस्य। पापानि नश्यन्ति पञ्चम्यामस्य भारत!। जनेति या च विख्याता व्रतिनां जयदायिनी। यथाज्ञया जयादाष्टं करोति व्रतिनो बुधाः!। परिपूर्णं व्रतं यस्मा या सा वा जयपञ्चमी। जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी"। तथा, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी "नवस्थेन यदा युक्ता शुक्लपक्षे तु पञ्चमी। उत्तराफाल्गुनी यत्रापि कुमारदर्शनः। आरभेत नरस्तस्यां व्रत पूर्व्वमुपोषितः। ह्यामिषवर्ज्जाशी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। धृतिमान् सत्यवक्ता भवेन्नियमवान्नरः। ततःकल्यं समुत्थाय स्नात्वा नियतमानसः। घृतपक्वसया पत्न्या कुर्य्याद्बिल्वस्य चार्च्चनम्। बिल्वमूले ततः कुर्य्याद्वेदिं पुष्पाक्षतैर्युताम्। स्थापयेत् कलशान् तस्याष्टसु दिक्षु वा। तन्मध्ये बिल्वमूले तु स्थापयेद् घटाष्टकम्। सौवर्णं राजतं ताम्रं मार्त्तिकं वा शुभान्वितम्" इत्यादि।

श्रीप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं "श्रीविहीनस्य लोकेऽस्मिन् जीवितस्यापि किं फलम्। तस्माद्व्रतं समाचर्य्य येन स्याच्छ्रीयुतो नरः"। मार्कण्डेय उवाच "चैत्रादौ सम्पतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्व्ववत् पूजयेद्देवं श्रीकामो दिने दिने"। पूर्व्ववदिति चैत्रादिरूपावाप्तिव्रतवत्। "पुष्पमूलैः फलैश्चैव जुहुयाद्घृतानि च। बिल्वांश्च वह्नौ सततं गोरसैर्भोजयेद् द्विजान्। निराहारोऽर्च्चितो बन्धूनां कनकं प्रतिपादयेत्। वत्सरं कुरुते यस्तु राजेन्द्र! तेन श्रीरक्षयमश्नुते। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य पापं रुचिरं मनुष्यः। मनुष्यमायाद्य विहतेजाः स्थिरा युतः स्वर्गगति प्रयाति"।

श्रीपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "तस्माच्छ्रावणे चैव शुक्लपक्षे कुरूद्वह!। नवम्यामर्च्चयेल्लक्ष्म्या देवमुद्द्योतयेऽनघ!। श्रीफलं विविधैरन्नैरन्यैः पतितैः फलैः। तिलपिष्टान्नगोधूमैर्धूपमाल्यानुलेपनैः। देवस्थापनराजन्! श्रीतरो वै मनसे। मन्त्रेणानेन राजेन्द्र! पूजयेद्भक्तिसंयुतः। सप्तमन्त्रतोऽभ्यर्च्य श्रीफलं प्रणिपत्य च। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या श्रीदेवी प्रीयतां मम। ततो भुञ्जीत मौनेन तैलाहारविवर्ज्जितम्। अनग्निपक्वं नक्तान्ने दधिधान्यफलं शुभम्। एवं यः कुरुते पार्थ! श्रीफलाभ्यर्च्चनं नरः। नारी च दुःखशोकाभ्यां मुच्यते नात्र संशयः"।

श्रीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रशुक्ले पञ्चम्यां पूजयित्वा तथा श्रियम्। समदिशाद्वादशेत् फलं संवत्सरोदितम्"। "अथातः संप्रवक्ष्यामि श्रीव्रतं नाम ते व्रतम्। चैत्रशुक्लतृतीयायां स्नानपञ्चम्पूर्व्वकम्। हस्ता शुक्लाम्बरो राजन् कुङ्कुमाद्यनुलेपनः। तिष्ठेद् हस्तोदकाचारी भूमौ सुप्ताथिशां च ताम्। चतुर्थ्यां तथा स्नानं बहिरेव समाचरेत्। पञ्चम्यान्तु विशेषेण शुक्लाम्बरधरः शुचिः। लक्ष्मीं संपूजयेत् पद्मैः सततेऽक्षतकेऽपि वा। शुक्लेन गन्धमाल्येन घृतदीपेन वाग्यत" इत्यादि।

षष्ठीव्रतं ब्रह्मपु० "व्रतोपवासः षष्ठ्यां यस्यां योऽर्च्चयते रविम्। नियतव्रतचारी च रवेर्भक्तिसमन्वितः। षष्ठ्यां वा महाभाग! सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "षष्ठ्यान्तु शुक्लपक्षे ये नरा भौमवासरे। व्रतञ्चरति यत्नेन तथा तासां पृथक् पृथक्। न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति सुरोत्तम!। द्वियोगे हि शुभं तेषां फलं श्लक्ष्ण! भविष्यति। त्रियोगे पूजनं कृत्वा नारीषु सुरसत्तम!। कथयं जायते पुष्पं नात्र कार्य्या विचारणा"।

संवत्सरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "दुर्लभम् मुखमपि पञ्च-

सूर्य्यव्रतं मम । संवत्सरः स्मृतो वह्निस्तथार्कः परिवत्सरः । इदापूर्वस्तथा सोमो वायुपूर्वः प्रजापतिः । अनुपूर्वस्तथा प्रोक्तो देवदेवो महेश्वरः । तेषां वत्सरविन्यासः प्राग्वदेव विधीयते” । प्राग्वदिति नीलव्रतेतरव्रतोक्त लक्षणैः वत्सरविन्यासः कर्त्तव्यः “प्रागवत् प्रपूजनं कार्य्यं होमः कार्य्यो यथाविधि । तिलैर्व्रीहियवैश्चैव घृतेन विततार्च्चिषः । वह्निरूपस्य वा पञ्च ब्रह्मर्षिभिः प्रत्यहं क्रमात् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् प्राग्वद्दिवसपञ्चकम् । चैत्रशुक्लं समारभ्य पञ्चमीप्रभृतिक्रमात् । संवत्सरान्ते वर्षेण व्रतमेतत् समाचरेत् । पूजावसाने दातव्याः सुवर्णाः पञ्च यादव ! । चतुर्वेदविदे देयं गावाभेदेन यादव ! । एकैकं पञ्चकं देयं यथाकाममिदं भवेत् । महेन्द्रलोकमाप्नोति कामचारी विहङ्गमः” ।

षड्ढटकव्रतं वराहपु० “षट्पुष्पकमना भद्रे ! षड्ढटकमिदं व्रतम् । कथयामि महापूर्वं ब्रह्मणा कथितं मम । आषाढ़े कार्त्तिके चापि शुक्लप्रतिपदि व्रतम् । स्नात्वोद्यदेवमभ्यर्च्य कृत्वा दन्तादिशोधनम् । कार्यं सङ्कल्पमाधाय द्वितीयायामुपावसेत् । तृतीयायामपि तथा चतुर्थ्यां पारणं भवेत् । शिवं संपूजयेद्भक्त्या उपवासद्वयेऽपि च । यत्र विनोपचारेण रात्रौ दद्यात्ततो भुवि । स्वपेत् प्रातः समुत्थाय स्नात्वा देवं समर्च्चयेत्” ।

सन्तानदव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “कार्त्तिक्यामुपवासी यः कन्यां दद्यात् स्वलङ्कृताम् । स्वकीयां परकीयां वा नदीसङ्गमके शुभे । एतत् सन्तानदं नाम व्रतं सुगतिदायकम्” ।

सन्तानाष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवक्याः कुरुते च यः । निराहारो नरः पश्चात् कृष्णस्य जगतः पतेः । उपोषितो जपन्नाम रात्रौ प्रयतमानसः । पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्त वारान् प्रकीर्त्तयेत् । पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालान् बकनास्तिकान् । प्रभाते च ततः स्नातो दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत व्रत पूजस्तु कृष्णस्यैव जगत्पतेः । वैशाखज्यैष्ठयोश्चैव पारणं हि त्रिमासिकम् । उपोष्य देवदेवेशं घृतेन स्नापयेद्धरिम् । आषाढ़े श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । उपोषितो द्वितीयं वै पारणं पूर्ववच्चरेत् । आश्विने कार्त्तिके चैव तृतीयं पारणं तथा । पौषे माघे फाल्गुने च चतुर्थं त्रिमासकम् । । पारणे पारणे पूर्वे घृतेन स्नापयेद्धरिम् । ब्राह्मणेभ्यो घृतं दद्यात्तथैव प्रतिपारणम् । कृत्वा व्रतं नाकमनुप्रयाति मानुष्यभावाच्च निवृत्तः स्यात् । सन्तानहानिश्च तथास्य तेऽपि नावन्वयी सागरमेखलायाम् ।

सप्तर्षिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठञ्च महाभागं पूजयेत् दिवसक्रमात् । काशोद्भवैः फलैः पुष्पैः गोरसैश्च फलान्वितैः । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं वह्निर्नक्तायनो भवेत् । महाव्याहृतिभिर्होमं तिलैर्नित्यं समाचरेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणांश्चात्र फलमूलैश्च गोरसैः । वारिधान्यञ्च दातव्याः क्षीरपूर्णा द्विजातिषु । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतान्ते चाऽऽर्च्चितात्मने । दद्यात् कृष्णाजिनं राजन् ! यथापूर्वं समेरितम् । व्रतमेतन्नरः कृत्वा मोक्षोपायञ्च विन्दति” ।

सप्तवारव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । सुप्रभां काञ्चनाक्षीञ्च विशालां मानसोद्भवाम् । मेघनादां सुवेणुञ्च तथैव विमलोदकाम् । नित्यं संपूजयेद्भक्त्या बहिःस्नानं समाचरेत् । तासाञ्च प्रत्यहं नाम्ना दद्या होमं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र दध्ना युक्तं सुभोजनम् । दत्तोदनं तथाश्नीयात् सकृदेव तथा निशि । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं सारस्वतं नरः । मनोज्ञं सुचिरं वासं मानुष्ये जायते यदा” इत्यादि ।

सप्तसुन्दरकव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “एकभक्ता च सप्ताहं पौरिचीरतं भोजयेत् । संपूज्य पार्वतीं भक्त्या गन्धपुष्पविलेपनैः । ताम्बूलसिन्दूरवरैर्दिव्यवस्त्रेण च । प्रीयतां कुमुदा देवी प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एवैषां पूजयेद्देवीं सप्ताहं यावदेव तु । पुनश्च सप्तमे प्राप्ते ताः सप्तैव निमन्त्रयेत् । वह्न्याः सम्भोजयित्वाश्च यथाभक्त्या विभूषणैः । भूषयित्वा माल्यवस्त्रैः कर्णवेष्टाङ्गुलीयकैः । कुमुदा माधवी गौरी भवानी पार्वती उमा । अम्बिका चेति संपूज्या दर्पणं दापयेत् पृथक् । ब्राह्मणं पूजयेच्चेतं वाच्यं सम्पद्यमस्तु मे । सप्तसुन्दरकं नाम व्रतं पापहरं शुभम् । कृत्वा प्राप्नोति सौन्दर्य्यं सौभाग्यमतुलं तथा” ।

समुद्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि समुद्रव्रतमेव ते । चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । लवणं क्षीरं घृतं दधिमण्डं सुरोदकम् । तथैवेक्षुरसोद

स्नादुदमेव पूजयेत् । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं शुचिर्भूत्वा तथा नरः । घृतेन होमं कुर्वीत दद्यात् प्रदापयेत् हविष्याशी भवेन्नित्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तकालमवेक्षणात् । भुनक्ति वसुधां राजा । सप्तजन्मान्तराणि तु" ।

सम्पूर्णव्रतं भविष्योत्तरे "संपूर्णं नाम तत्रापि व्रतं सर्वफलप्रदम् । सञ्चीर्णं नरनारीभिर्यावत् संपूर्णकामकम् । अवश्यमन्त्र कर्त्तव्यं संपूर्णफलकाङ्क्षिभिः । किञ्चिद्भग्नं प्रमादेन यद्व्रतं व्रतिनां भवेत् । तत् संपूर्णं भवेत् सर्वं व्रतेनानेन पाण्डव ! । यद्दुर्दैवैर्विधिवशात्कालोद्भवात् पार्थिव ! । यद्भग्नं विघ्नदेव स्यात् व्रतं विघ्नविनायकैः । तत् संपूर्णं भवेत् सर्वं सत्यं सत्यं न संशयः । कारयेत् रौप्यकं रूपं शिल्पिना तु घटापयेत् । अन्यव्रतस्य योदेवस्तत् स्वरूपं सुनिर्मितम् । रूपं स्त्रीपुंसयोर्वापि प्रारब्धं तद्व्रतं किल । न च निष्पादितं विघ्नदैवात् सर्वं तथा स्थितम् । द्विभुजं पद्महस्तं च सौम्यं प्रहसिताननम्" । द्विभुजादीनि स्त्रीपुंसयोरूपस्य विशेषणम् तत्र रूपघटितेषु व्रतेषु, जन्मान्तरकृतानां विघ्नितानाञ्च प्रायश्चित्तमिदं प्रायश्चित्तमिति । "निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः । लग्नादि पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना स्वयं । स्नापयेत् पयसा दध्ना घृतक्षीररसाम्बुभिः । गन्धचन्दनपुष्पैस्तु पूजयेत् कुङ्कुमादिना । नैवेद्यपूर्वकं कुम्भस्य स्थले विन्यस्य चन्दनैः । धूपदीपाक्षतैर्वस्त्रैर्नानाभक्ष्योपहारकैः । अर्घ्यं दद्याच्च तत्राग्रे मन्त्रेणानेन पाण्डव ! । उद्यापनेन हीनस्य प्रायश्चित्तं कृतात्मनः । नरस्य प्रणतस्य कुरुध्याय दयां पुनः । नरस्य भयभीतस्य भग्नस्य व्रतस्य च । कुरु प्रसादं संपूर्णमस्तु मे त्वत्प्रसादतः" ।

सत्यव्रतं भविष्यपु० "द्वे पक्षसौ हि पादस्य द्वे च प्रतिपदौ नरः । सोपवासः शुभव्यापः यजीत नियता वज्र । सर्गनिवर्त्तितस्तु रतिप्रीतिविवर्जितः" । सत्यनिष्ठचित्तः सूर्यध्यानपरः "अमल कृतिशीलस्य तथा पुण्य फलं शृणु । दिव्यं वर्षशतं तु दिव्यं वर्षशतं तथा । ततस्तु भावयत्येनं महादेवं न संशयः" ।

सर्पपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "पयोव्रतन्तु पञ्चम्यां दत्त्वा नागं द्विजातये । यावज्जीवं सर्पजनितं भयं तस्य न जायते । एतत् सर्पव्रतं प्रोक्तं सर्वलोकोपकरं परम्" ।

सर्वविषापहपञ्चमीव्रतं स्कन्द० प्रभासख० "श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे वरानने ! । आरभ्य भवतो देवाः गोमयेन विलोलत्वाः । तथा च कौसुमाद्यानाद्रिद्राकौ च प्रपूजयेत् । ततोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा वरानने ! । गोधूमैः पयसा पूष्य भक्ष्याद्यैर्विविधैस्तथा । पूजयेत् विधिवद्देवि ! दधिदूर्वाङ्कुरैः क्रमात् । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । ये च वा श्रावणे मासि पञ्चम्यां भक्तिमानतः । सर्पानेवं नरो नागान् कृष्णवर्णादिपर्णकैः । गुहद्वारात् तथा भीज्यां काष्ठे विलिखेत् सुधः । पूजयेद्गन्धधूपैश्च पयसा पायसेन च । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमात् कुलं तस्य न भयं नागतो भवेत् । प्रजायते तस्य वंशो विषस्य प्रतिषेधकः । तस्य प्रजापशाली तु न विषं क्रमते सदा" ।

सर्वकामव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "अङ्गारकं तथा सूर्यं निर्ऋतिं वा खगेश्वरम् । अचलं केशवं वास्तु कपालकर्णिकिङ्कणीम् । तत्र चैकादशात् वस्तु देवान् त्रिभुवनेश्वरान् । एकादश्यां सोपवासः सोमं सम्पूज्य तथा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । मार्गशीर्षादि समारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । संवत्सरान्ते दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीम् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं सम्यक् समाप्नोति नरस्तु राजन् ! । यद्देव वाञ्छं सुचिरं वसित्वा कामानवाप्नोति मनोऽभिरामान् । तथा सर्वगतान् वसून् सदा सर्वान् पूजयेत् । सर्वकामानवाप्नोति सर्वकामपराजितान्" । विष्णुधर्मोत्तरे "फाल्गुने चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः । तथा पितृगणान् राजन् ! क्षीणचन्द्रे च पूजयेत् । सर्वकामसमृद्धस्य व्रतस्य फलमश्नुते । स्नात्वा कृत्वा तथा राजन् ! सर्वकामानवाप्नुयात्" ।

सर्वकामाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "कार्त्तिकाद्यर्चयेद्देवं कार्त्तिकीप्रभृतिक्रमात् । यावत् स्यात् कार्त्तिकी भूयो नरसिंहमुपोषितः । अनुलेपनपुष्पाद्यैः सर्वरत्नैः सदैव तु । व्रतावसाने दद्याद्गां तथा श्वेतां द्विजातये । श्वेतवस्त्रयुतां चैव रत्नानि तथा नृप ! । उपोषितः सदा कुर्याद्व्रतं सत्यानुवर्जितः" ।

सर्वव्रतं सौरपु० "मन्दवारयुता पुण्या शुक्लपक्षे त्रयोदशी । उपोष्य विधिवत् सम्यक् सम्पूज्य गिरिजापतिम् । मन्त्रपूजादिभिः सोमैर्वेन्द्रो भवति मानवः" ।

सर्वसिद्धिव्रतोक्तं भविष्यपु० "कृष्णपक्षे तु कार्त्तिके सर्वसि

द्वादशीं स्मृतु । वासुदेवेन्द्र समाप्नोति सर्वान् कामान् धराधर ! । श्रावणादिमिराचाराद्यत्कुर्वन् मासुतत्परः । पूजयेत् प्रयतो देवमेकाग्रमतिरं शुभम् । कार्त्तिकादि पारणं स्यात् षड्भिः शुभ्यन्तकं स्मृतम्" । शुभ्यन्तकम् मासान्तकम् । "मार्त्तण्डः प्रथमं नाम द्वितीयोऽर्कः प्रकीर्त्तितः । तृतीयं चित्रभानुस्तु विभावसुरतःपरम् । भगेति पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो हंसः प्रकीर्त्तितः । पूर्वेषु षट्सु मासेषु स्नानप्राशनयोस्तिलाः । श्रावणादिषु मासेषु पञ्चगव्यमुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्र-शस्तं पापनाशनम् । प्रतिमायान्तु देवस्य कृत्वा पूजां यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्यात् कृच्छ्रभागः स-मन्वितः । पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तिपूर्वकम् । कुर्वीत शक्त्या विधिवत्पूर्वं भक्त्या द्विजसत्तम्" ।

सर्वाशाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । सर्वं ज्ञानं तथैश्वर्यं प्राप्तिव यदु-नन्दन ! । विज्ञातं देवदेवस्य तस्य मूर्त्तिचतुष्टयम् । अरेव रूपं कुर्वन्ति बलमोक्षं तथैव तु । रूपं ज्ञानस्य ते प्रोक्तं नारसिंहं तथा नय ! । वराहरूपं तथैश्वर्यं कथि-तन्तु मया तव । पूर्वं वक्त्रं तथा वासुदेवस्य भवेत् । दक्षिणं वदनं ज्ञानं देवं सङ्कर्षणं विदुः । ऐश्वर्यं पश्चिमं प्रद्युम्नं रौद्रं पापहरं तथा । वाराहश्च तथा ह्यनिरुद्ध प्रकीर्त्तितम् । निराकारोऽपि भगवांस्ते पूर्वं संपूजयेत्सुधाम् शुक्लपक्षप्रतिपदि चैत्रस्ये मासि दक्षिणम् । ज्यैष्ठे च प-श्चिमं ह्यापाढ़े च तथोत्तरम् । फलोपयोगि दातव्यं चैत्रे मासि द्विजातये । रसोपयोगि दातव्यं वैशाखे यादवो-त्तम ! । धान्योपयोगि दातव्यं ज्यैष्ठे मासि द्विजातये । वस्त्रोपयोगि दातव्यं आषाढ़े तथैव च । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्वमासचतुष्टयम् । पारणं प्रथमं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । श्रावणादिषु मासेषु द्वितीयं पारणं भवेत् । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गं भुक्त्वा यथोदितम् । कौमान्या-दिषु भोगेषु तृतीयं पारणं भवेत् । तृतीयं पारणं कृत्वा भोजयेद्ब्राह्मणान्बहून्बुधः । भोजनं गोरसप्रायं मधुशर्करायुतम् । प्राप्ते द्वितीये व्रतपारणे तु प्राप्नोति देवस्य सलोकतां सः । धर्मेन्द्रलोके च यथोक्त-कालं भुङ्क्ते सुखं सर्वमनोऽभिलाषः" ।

सर्वपापप्रणाशव्रतं भविष्ये ॰ "संपूज्य विधिवद्देवं पुष्पधूपादि-भिर्नृपः । यथार्चितं ततः पश्चाद्देवदेवं जगद्गुरुं सर्वेत्र । कृष्णायां नवरां जातिं धूपानां विलयः परः । सप्तानां कुङ्कुमं चैव गन्धानां रक्तचन्दनम् । दीपदाने घृतं प्रोक्तं नैवेद्यं मोदकं परम् । एतैस्तुष्यति देवेशः सा-निध्यं चापि गच्छति । एवं संपूज्य विधिवत् कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा देव ! देवदेवं दिवा-करम् । सुखासीनस्ततः पश्चाद्भूमेरभिमुखस्थितः । एव विधानं कृत्वा च पाणीयसंयुतः" । विधानक-पञ्चेदिनमत्र "कालं भवेद हृदये कृत्वा तं वाञ्छित नरः । पिबेत् पञ्चोदकं विप्रमध्यं तद्दर्शनैः सततं" । दशाहविधि चेत् "द्वितीयायान्तु सप्तम्यां द्वौ चतुष्पात्रा तु सप्तम ! । तृतीयायां तु सप्तम्यां पातव्याञ्जलय एव हि । चतुर्थ्यां वापि चत्वारः पञ्चम्यां पञ्च एव च । षट् पिबेचापि षष्ठ्यां तु तृतीयं वैदिकी श्रुतिः । सप्तम्यां वारिसंयुक्तां सप्त चैव पिबेन्नरः" । वारिसंयुक्तः कृष्णवासी पञ्चगव्यस्य सम्भवात् "उदकप्रभृतिं यावत् पञ्च-गव्येन सप्तमी । एवं तोयेन सहितं द्वौ चापि घृत-संयुतौ । तृतीयं मधुना सार्द्धं दध्यापि च चतुष्टयम् । मुक्तान्तु पयसा पञ्च षट् च गोमयसंयुताः । पञ्चगव्येन वै सप्त पिबेत् विधानकान् द्विज ! । अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् सर्वपापप्रणाशम् । अक्षयो बहुधनः विधानं चापि सर्वदा । इह लोके नरो भूत्वा प्रेत्य याति विभावसुम्" ।

सागरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतु-र्मूर्त्तिव्रतं तव । चित्रादिषु मासेषु श्रावणाद्येषु यादव ! । चतुःसागरचिह्नानि पूर्णकुम्भांस्तु पूजयेत् । चतुरात्मा हरिर्ज्ञेयः सागरात्मा विचक्षणैः । स्नानं समाचरेन्नित्यं नदीतोयेन यादव ! । होमस्तु प्रतिदिनं कुर्यात् सततं तैलवर्जितम् । कार्त्तिकस्यावसानाद्धि पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । तैलं दत्त्वा तु विप्राय नाक-पृष्ठे महीयते । सर्वकामसमृद्धस्य यशस्य लभते फलम्" ।

साध्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "मनोमनस्तथा प्राणो नरो यानश्च वीर्यवान् । चीतिर्हंसोऽनयश्चैव हंसो नारा-यणस्तथा । विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः । पूजयेच्छुक्लपक्षे तान् द्वादश्यां मार्गशीर्षतः । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां तु स सलोकमेव । तस्मोत्र कालं सुचिरं सहस्रो राजा भवेद द्विजपुङ्गवो वा" ।

सामव्रतं स्कन्द॰ "घृतेन स्नपनं कृत्वा वेदस्य विष्णवे च । मन्त्रणो भास्करस्यापि लौकी समोदरस्य च । एत-तैव एषां कुर्यात् दत्त्वा सोमवक्त्रके । स्थाने स्व-स्थानं विशेषेण स्नापयेत्" । तथा चैत्र । "गङ्गवरा-

कृतं दद्याच्छिवलोके महीयते। साम गायनतश्चैतत् सामव्रतमिहोच्यते"।

सारस्वतव्रतमीव्रतं पद्मपु० "यत्त्वया पृष्टं त्वया राजन्! शृणु सारस्वतं व्रतम्। यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती। यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम्। तद्वासरादौ संपूज्य विप्रानेतत् समाचरेत्। अथवादित्यवारेण ग्रहतारावलेन च। पायसं भोजयित्वा तु कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम्। शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहिरण्यानि भक्तितः। गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः। एभिर्मन्त्रपदैः पश्चात् सर्वं कुर्य्यात् कृताञ्जलिः। एवं संपूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीम्। शुक्लपक्षेऽक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकाम्। मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित्। पञ्चम्यां प्रतिपक्षे च पूजयित्वा सुवासिनीः। तथा तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम्। क्षीरं दद्यात् हिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति। सन्ध्यायाञ्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत्। नान्तरा भोजनं कुर्य्याद् यावन्मासास्त्रयोदश। समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुभतण्डुलैः। पूर्णं वस्त्रयुग्मन्तु गां सवत्सां सुशोभनाम्। विप्राय वेदविदुषे। वाचकायाय पार्थिव! अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम्। विद्यावान् धनयुक्तश्च रक्तकण्ठश्च जायते। सरस्वत्याः प्रसादेन व्यासवत् स कविर्भवेत्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी"।

सारस्वतव्रतं पद्मपु० "सन्ध्यामौनं नरः कृत्वा समान्ते घृतकुम्भकम्। वस्त्रयुग्मं तिलान् घण्टां ब्राह्मणाय निवेदयेत्। लोकं सारस्वतं याति पुनरत्रैव जायते। एतत् सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम्"।

सार्वभौमव्रतं वराहपु० "सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि समासतः। येन सम्यक्कृतेनाशु सार्वभौमो भवेन्नरः। कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षगा। तस्यां नक्ताशनो नित्यं दिक्षु शुद्धबलिं हरेत्"। शुद्धबलिः पवित्रद्रव्यैः पूजोपहारः। "विचित्रैः कुसुमैर्भक्त्या पूजयेच्च दिशांस्तथा। सर्वा भवन्तः सिध्यन्तु मम जन्मनि जन्मनि। एवमुक्त्वा बलिं तासु दत्त्वा शुद्धेन चेतसा। ततोऽह्नि-पक्षे भुञ्जीत दध्यन्नञ्च सुसंस्कृतम्। एवं पश्चाद्वत्सरञ्च एतं संवत्सरं व्रतः। यः करोति व्रतोत्तमं तस्य र्दिग्विजयो भवेत्"।

दिनव्रतमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मार्गशीर्षे मासस्य सप्तमे नराधिप!। सौवर्णायन्तु सप्तम्यां पञ्चभिः पूजयेद्रविम्। षष्ठ्यां वा स्वे वापि शुक्लैः पुष्पैर्यथाविधि। चन्दनेन तु शुक्लेन घटकैः पूरकैश्च च"।

सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "वैनतेय! शृणुष्व त्वं विधानं सप्तमीव्रतम्। एतद्धि परमं गुह्यं रवेराराधनं परम्। सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटैः। तृतीया मरिचैः कार्य्या चतुर्थी निम्बसप्तमी। षड्भुता पञ्चमी कार्य्या षष्ठी च फलसप्तमी। सप्तम्यनोदना वीर! सप्तमी परिकीर्त्तिता"। षड्भुता इति सिद्धार्थकादिभिः प्रकारैर्युता। इत्येताः सप्तसप्तम्यः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता। तथा चातुर्मास्यायाञ्चरणं कथयाम्यहम्। माघे वा मार्गशीर्षे वा कार्य्या शुक्ला तु सप्तमी। न च व्याधिभयं तस्य पञ्चमासव्रतो भवेत्"। कार्त्तिकमासादन्यस्मिन् माघे पक्षे च कार्य्यैत्वचः" इत्यादि

सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "नभस्यस्य तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप!। यदा बोत्पद्यते भक्तिर्विघ्नेशो पूज्यो गणाधिपः। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप!। अवन्त्या गणनाथस्य सर्वतोऽर्च्य तथाक्षतैः। कृत्वा पूजां प्रयत्नेन भक्त्या पञ्चामृतैः पृथक्" इत्यादि।

सुकलत्रप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "यत्त्वं परिसमाचाद्य नारीह लभते। दुःशीलेऽपि हि कामार्थी नारी प्राप्नोति भर्त्तरि। अनाहारा जगन्नाथं सर्वलोकेश्वरं हरिम्। समाप्नोति चेन्नारी सर्वलोकगुणान्वितम्। सुकलत्रयुतत्वादृतमत्युत्तमहिदम्। कर्त्तव्यं कथयं तन्नु यतां नरवर्षिणि!। यज्ञोत्थां सर्वनारीणां श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम्। ऐहिकञ्च सुखं प्राप्य कृत्वा स्वर्गसुखान्यपि। अनुप्राप्य अपितृती मातृतश्च कुमारिका। पूजयेत्तु जगन्नाथं भक्त्या पापहरं हरिम्। त्रिषूत्तरेषु ऋक्षेषु पतिकामा कुमारिका। माधवायेति वै नाम सम्पूजयेदतन्द्रिता। प्रियङ्गुणा रक्तपुष्पैर्मधुकैः कुङ्कुमेन वा। समभ्यर्च्याच्युते दद्यात् कुङ्कुमेनानुलेपनम्। सर्वौषधिभिः सुस्नाता तमाराध्य जगत्पतिम्। नमोऽस्तु माधवायेति होमयेन्मधुसर्पिषा। षट्सूत्तरायोगे समभ्यर्च्य जनार्दनम्। शोभनं पतिमाप्नोति मर्त्त्ये स्वर्गञ्च गच्छति। पतिकाले च यत्किञ्चित् तथा पापमुपार्जितम्। तथाविधवात्वे वाचाद् राकिणी चैव जायते। स्वदेहेनैव सम्प्राप्त! दुःखं प्राप्य महिरस्थति। तदेव सु-

भुयाद्गुरो ! नारायणपरायणा । सचवालप्रीणनं कार्य्यं यथाशक्त्या च वै हरेः । पारणान्ते महाभागे ! भोजयेद् ब्राह्मणोत्तमान्" ।

सुकृतत्रिरात्रव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मार्गशीर्षमहादिवसं प्राप्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । मार्गशीर्षात् समारभ्य पूजयेत् तु त्रिविक्रमम् । त्रिवर्णैः कुसुमैर्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः" । त्रिवर्णैः श्वेतपीतरक्तैः "तथोऽनुलेपना देयास्त्रिप्रकारं धूपमेव च" । त्रिप्रकारं गुग्गुलुचन्दनश्रीवेष्टकाः "दद्यात् त्रिमधुरं दद्यात् तथैव दीपत्रयोत्तम ! । यवैस्तिलै- स्तथा होमः कर्त्तव्यः सर्पिषान्वितैः । दद्यात्त्रिवर्णं च तथा द्विजेभ्यः ताम्रं सुवर्णं रजतञ्च राजन् ! । न वै- वर्णं सुकृतं कृतन्तु सर्वेश्वरावाप्तिकरं प्रदिष्टम्" ।

सुकृतद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "तथेयं द्वादशी प्रोक्ता सर्व्वासां सुकृतकर्म्मणाम् । तामुपोष्य द्विजश्रेष्ठ ! न याति नरकं नरः । फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः द्वादश्यां च द्विजश्रेष्ठ ! पूजयेन्मधुसूदनम् । एकादश्यां समासीनः विष्णोर्नामानुकीर्त्तनम् । पूजायां वासुदेवस्य कुर्व्वीत सुसमाहितः" ।

सुखव्रतं भविष्यपु० "कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन यस्तु कुर्य्याच्च सप्तमीम्" । अपवर्गेऽपि गेहः "इहैव सुखमाप्नोति प्रेत्य च शुभां गतिम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "देवानां चा- श्वानां वा तत्स्थाने तथा परे । तेषां संपूजनं कृत्वा चतुर्द्दश्यां सुखी भवेत्" । भविष्यपु० "चतुर्थी तु चतुर्थी तु सदाङ्गारकसंयुता । उपोष्य तत्र तत्रैव प्रदेयो वि- धिवत् कुजः । उपोष्य नक्तेन विभो ! चतस्रः कुज- संयुताः । चतुर्थ्यान्तु चतुर्थ्यान्तु विधानं शृणु यादृ- शम्" । एकचतुर्थीशब्दः तिथिविशेषवचनः, अपरस्तु संख्यापर इति "दद्यात्सौवर्णिके कुम्भे दद्याद्वा यथापि वा । सौवर्णपात्रे रौप्ये वा भक्त्या ताम्रमयेऽपि वा । त्रिंशत्पलानि पात्राणि विंशत्यर्द्धपलानि च । त्रिंशत्- कर्षोऽपि वा वीर ! वित्तहीनं न कारयेत् । शक्त्या वित्तस्य भक्त्या च पात्रे ताम्रमयेऽपि वा । प्रतिमाञ्च कुजपात्रे रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् । पुष्पमण्डपिकां कृत्वा दिव्यैर्धूपैश्च धूपिताम् । तत्रतत्त्वमर्च्चयेद्देवं पूर्व्वमन्त्रैः क्रमेण तु" ।

सुचक्रीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "अश्विनोः पूजनं कृत्वा षष्ठ्यां सुखमवाप्नुयात्" ।

सुखसुप्तिव्रतं स्कान्दपु० "अमावास्यान्तु देवास्य कार्त्तिके मासि केशवम् । सुभगं प्राप्य सुप्तास्तु तथा दैत्या हि मानव । लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ता सुजोदरे । चतुर्भुजस्य कृष्णस्य भक्त्या सुप्तस्य चात्र वै । अतोऽर्थं विधिवत् कार्य्या मनुजैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुरान् जनान् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् । दीपवृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च । चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वत- वेश्मसु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरि- क्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् । अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रो- पशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निभृतैः सह । शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् । का- र्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सुव्रत ! । जितश्च शङ्- करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती । अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता । तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रा- भाते तत्र मानवैः । तस्मिन् भवेज्जयो यस्य तस्य संवत्- सरं शुभम् । पराजये विरुद्धन्तु लब्धनाशकरो भ- वेत् । श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः । विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह । तस्यां नि- शायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् । गन्धपुष्पैस्तथा वस्त्रैरत्नैर्मौक्तिकैरलङ्कृतम् । दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम् । दयिताभिश्च सहितैर्या सा च प्रवे- शिता । गत्वैवमेव संपूज्य द्विजमध्यस्थिताम्बरान्" इत्यादि ।

सुगतिव्रतं पद्मपु० "नक्ताशी त्वष्टमीषु स्यात् वत्सरान्ते तु धेनुदः । पौरन्दरपदं याति सुगतिव्रतमुच्यते" ।

सुगतिद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "एकादश्यां शुक्लपक्षे फा- ल्गुने मासि यो नरः । जपन् कृष्णेति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः । देवार्च्चनं वाक्यतः कृत्वैतत्तु जपेच्छुचिः । स्नाने प्रस्थानकाले च उत्थाने स्खलिते क्षुते । पाषण्डान् ! पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः । नालपेत्तु तथा देवमर्च्चयेच्छ्रद्धयान्वितः । इदञ्चोदाहरेत् मन्त्रं मनसाधाय तत्परः । चैत्रवैशाखयोश्चैवं तद्वज्ज्यैष्ठे च पूजयेत् । सत्यलोके गतिं चेष्टां दाल्भ्य ! प्राप्नोति वै नरः । चतुष्कान्तिकाले कृष्णस्य चरणस्य तथाप्नुयात् । आषाढ़े श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्व- युजे देवमनेन विधिना नरः । उपोष्य संपूज्य तथा

सैषावेति च कीर्त्तयेत् । गोमूत्रप्राशनात् पूतः स्वर्गलोके महीयते । आराधितस्य जगतामीश्वरस्य महात्मनः । उत्क्रान्तिकाले स्मरणं केशवस्य तथाप्नुयात् । गोरस्य प्राशनं चैत्र विधिनेदं यथोदितम् । कार्त्तिकादि यथान्यायं कुर्य्यान्मासचतुष्टयम् । तेनैव विधिना सम्राट् ! तत्र विष्णुं प्रकीर्त्तयेत् । स याति विष्णुसालोक्यं विष्णुं स्मरति तत्क्षये । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया । सुगतिद्वादशीमेतां श्रद्दधानश्च यो नरः । उपोष्येति तथा नारी प्राप्नोति त्रिदिवां गतिम्"।

सुजन्मद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां शक्रदैवते । नक्षत्रयोगगे विष्णुं प्रथमं तु समर्च्चयेत् । ततः प्रभृति विप्रेन्द्र ! मासि मासि जनार्द्दनम् । उपोषितः पूजयेत यावत् संवत्सरं गतम् । मासि च मासि विधिनोदितेन तस्यां तिथौ दानमिति ब्रवीमि । प्राश्यं यथावद्विधिवत् क्रमेण तदुच्यमानं निखिलं निबोध । घृतं तथा व्रीहियवं हिरण्यं यथाक्रममन्यथका-सपानम् । जलं पयोऽन्नं गुडफाणिताद्यं सुगन्धगं वस्त्रमनुक्रमेण । गवैकमासोत्तमवेददानं गोमूत्रमप्यो घृतप्राशनमथाकम् । दूर्व्वादिभिर्व्रीहियवं तिलांश्च कुर्य्यात्सुतप्तं जलमच्च दार्भम्"।

सुजन्मावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मेषसंक्रमणे भानोः सोपवासो नरोत्तम ! । पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शक्त्या यथाविधि । वृषसंक्रमणे प्राप्ते तथा कृष्णञ्च पूजयेत् । तथा मिथुनसंक्रान्तौ पूजयेद्रामाविनम् । तथा कुलीरसंक्रान्तौ वराहमपराजितम् । नरसिंहं तथा देवं सिंहसंक्रमणे विभुम् । कन्यासंक्रमणे देवं तथाश्वशिरसं यजेत् । तुलासंक्रमणे कूर्म्मं पूजयेत् भक्तिभावतः । अलिसंक्रमणे कल्किं देवं संपूजयेत् नरः । धनुःसंक्रमणे बुद्धं देवमभ्यर्च्चयेत् बुधः । तथा मकरसंक्रान्तौ रामं दशरथात्मजम् । कुम्भसंक्रमणे राजन् ! रामं यादवनन्दनम् । मीनसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवन्तु पूजयेत् । पटे वा यदि वार्च्चायां गन्धमाल्यादिसम्पदा । प्रादुर्भावस्य नाम्ना च च होमं कुर्वीत पार्थिव ! । व्रतान्ते जलधेनुन्तु समोपानत्समन्विताम् । वस्त्रयुग्मयुतां दद्यात् प्रतिमासं महात्मनाम् । रात्रौ तु दीपमालाभिर्देवदेवं प्रपूजयेत् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं स्वर्गेषु तिर्य्यक्षु न चापि जन्म । प्राप्नोत्यवाप्नोति चिरञ्च नाकं कामञ्चवाप्नोति मनोऽभिरामम्"।

सुदर्शनषष्ठीव्रतं गरुड़पु० "अथ षष्ठ्यान्तु राजन्यः समुपोष्य यथाविधि । पद्माकारन्तु चक्रं कृत्वा कर्णिकायां सुदर्शनम् । दलेषु लोकपालानामायुधानि समर्च्चयेत्" । पद्माद्यं पद्मनाभिचट्टितावहम् । "स्वान्यायुधानि पुरतः प्रतिष्ठाप्य प्रपूजकः । रक्तचन्दनसिद्धार्थरक्तपद्मादुरैरपि । रक्तवस्त्रैः सुगन्धाढ्यैर्धूपदीपादिभिरर्च्चयेत्" इत्यादि ।

सुनामद्वादशीव्रतं वह्निपु० "शृणुष्वैकमना भूप ! सुनामद्वादशी शुभा । सर्व्वपापहरा सम्यग् भुक्तिमुक्तिप्रदायिका । जनता च विकीर्त्तन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम् । आद्यं सर्व्वव्रतानां तु देवानां यथोत्तम ! । नरैस्त्रिविधकर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः । प्रथमश्चैव स्वीकाद् द्वादशीं विधिवन्नरः । नखोभालाक्षकेशाभिः सुविशुद्धो जितेन्द्रियः । दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्द्दनम् । कृतिस्नानकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती । उपविश्य शुचौ देशे ध्यायेद्दनुजनाशनम् । उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्द्दनम् । सुनामद्वादशीं देव ! अहं भोक्ष्ये परेऽहनि । एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुड़ध्वजम् । दशम्यामेकभक्ताशी संयतः संवसेन्निशाम् । एकादश्यां ततः प्रातरेकचित्तः समाहितः । पूर्व्वं संपूजयेत् सूर्य्यं ततो देवं प्रपूजयेत्" दर्शसाध्यमिदम् ।

सुरूपद्वादशीव्रतम् उमामहेश्वरसंवादे "पौषमासं तु संप्राप्य पुष्यर्क्षे तु सुयोधयेत् । तस्यां रात्रौ संयतात्मा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । श्वेता गौरैकवर्णा च तस्या वाथ च गोमयम् । अन्तरिक्षात् प्रपतितं गृह्णीयान्मन्त्रवित्ततः । तस्याः कृत्वाऽऽकृतीनाञ्च शतमष्टोत्तरं तिलैः । प्रतीच्यैकादशीं कृष्णामुपवासपरायणैः । भाव्यं नियमसंयुक्तैर्विशेषात् संयतात्मभिः । स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा विष्णुमेवाथ चिन्तयेत् । सौवर्णकं हरिं कृत्वा रौप्यं वाथ स्वशक्तितः । तिलपात्रोपरिस्थे च न्यसेत् कुम्भे सदृश्यके" इत्यादि । "एवं यः कुरुते देवि ! सुरूपद्वादशीव्रतम् । नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यं शृणुष्व मे । दौर्भाग्यं नश्यते तस्य अपि जन्मान्तरार्जितम् । अपि भुक्त्वा सभार्य्यो जायते कारणान्तरात् । तस्यापि न भवेद् दुःखं वैरूप्यं तस्य जन्मनि" ।

सूर्य्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "हिरण्मयं कृत्वा योऽर्च्चयेत

दिवाकरम् । तपनस्तोषमायाति वह्निष्टोमस्य विन्दति । अपूपैः सगुडैर्भक्त्या तथा घृतपायसैः । यद्दिरक्तैः समभ्यर्च्य वह्निष्टोमफलं लभेत् । सूर्य्याह्नि यस्तु नक्ताशी संपूजयति भास्करम् । इष्टान् कामानवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति” । कालोत्तरे “आश्विन्यादित्यवारे तु यदि शुक्ला चतुर्द्दशी । स्नानं विशेषतः कार्य्यं शिवस्य परमात्मनः । चक्षुरागं रोचनया रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत् । कपिलाज्यं तथा क्षीरं नैवेद्यं परिकल्पयेत्” । पद्मपु० “माघमास्युषसि स्नानं कृत्वा दम्पत्यमर्च्चयेत् । भोजयित्वा यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः । सौभाग्यमवाप्नोति शरीरारोग्यमुत्तमम् । सूर्य्यलोकप्रदं नूनं सूर्य्यव्रतमिदं स्मृतम्” । भविष्यपु० “नक्तैकभक्तं हेमन्ते माघमासमतन्द्रितः । माघान्ते च रथं कुर्य्यात् सर्ववस्त्रोपशोभितम् । श्वेतैश्चतुर्भिर्युक्तन्तु तुरगैः समलङ्कृतम् । श्वेतध्वजपताकाभिः छत्रचामरदर्पणम् । तण्डुलादिकपिष्टेन कृत्वा भानुं नराधिप ! । विन्यस्य तं रथमध्ये संध्यायाञ्च भूपते ! । तं रात्रौ राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः । भ्रामयित्वा शनैः पश्चात् सूर्य्यायतनमानयेत् । तत्र चागुरुधूपेन प्रदीपाद्युपशोभितम् । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयित्वा शनैः शनैः । प्रभाते स्नपनं कृत्वा पयसा वा घृतेन वा । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं संवाहनोपेतं भास्कराय निवेदयेत् । भुक्त्वा च ब्राह्मणैः सार्द्धं प्रणम्यार्कं स्वकं व्रजेत्” । सौरधर्मोत्तरे “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यदुक्तं व्रतमुत्तमम् । सर्व्वकामप्रदं पुंसां कुष्ठादिव्याधिनाशनम् । भानोस्तुष्टिकरं राजन् ! भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । तस्य देवस्य वक्ष्यामि व्रतं राजन् ! सविस्तरम् । पूजार्घ्यप्राशनं दानं नैवेद्यं शृणु तत्त्वतः । सर्व्वतीर्थेषु यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु यत्फलम् । सर्व्वदानेन तपसा यत् पुण्यं समवाप्यते । प्रातःस्नानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं रविवासरे । मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशस्वपि भूपते ! । सूर्य्यव्रतं करिष्यामि यावदब्दं दिवाकर ! । व्रतं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् प्रभाकर !” इत्यादि ।

सूर्य्यनक्षत्रव्रतं मत्स्यपु० “यदादादित्यवारेण यदा नक्षत्रयोगो भवेत् । यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम् । उत्पद्यते यदा भक्तिर्भानोरुपरि शाश्वती । तदादित्यदिने कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । तदारभ्य सदा कार्य्यं नक्षत्रादित्यवासरे । नक्षत्रादित्यवारेण भोजयित्वा द्विजोत्तमान् । ततोऽवसाने भानो रक्तचन्दनपङ्कजम् । विलिख्य द्वादशदलं पूज्य सूर्य्येति पूर्व्वतः” । “इत्यनेन विधानेन वर्षमेकन्तु यो नरः । नक्षत्रादित्यवारेण कुर्य्यात् स नीरुजो भवेत् । धनधान्यसमायुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । मर्त्त्ये स्थित्वा चिरं कालं सूर्य्यलोकमवाप्नुयात्” ।

सूर्य्यषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “मासि भाद्रपदे शुक्ले एकभक्ताशनो भवेत् । दन्तधावनपूर्व्वन्तु पञ्चगव्यपवित्रकः । गौरसर्षपकल्केन स्नायात् कायविशुद्धये । रोचनाकृष्णगोमूत्रमुस्ताचन्दनगोपयः । दधिकाचाहस्तेन ललाटे तिलकं न्यसेत् । मित्रावरुणदैवेन सौभाग्यारोग्यवृद्धये । वस्त्रं कुङ्कुमताम्बूलं सिन्दूरं रक्तचामरौ । वितरेत् सोपवासा हि नारी पञ्चमवर्त्तकम् । विधवा तु विरक्तापि कुमारी शुक्लवाससी । ततः षष्ठ्यां भानुं पूजयेत् शीतलोदकैः । अपराह्णे ततः स्नात्वा सुमौनी नियतव्रतः । प्रतिमां स्थापयेद्भानोः पञ्चगव्येन धारिणा । रक्तचन्दनपङ्केन कुङ्कुमेन समालभेत् । कमल्यकुसुमैरक्तैः करवीरैः प्रपूजयेत्” ।

सूर्य्यसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रे शुक्लस्य पक्षे तु सप्तम्यां पञ्चगव्यपोषितः । सप्तम्यामर्कं कुर्य्याद्वर्षेशस्य भूपते ! । बहिःस्नानं नरः कृत्वा गोमयेनोपशोभितः । लेपयेत्स्थण्डिलं सम्यक् ततो गौरसदा नृप ! । तत्राष्टदलकमलं वर्णकैस्तु शुभं लिखेत्” इत्यादि ।

सोमद्वितीयाव्रतं पद्मपु० “दद्यात् सितद्वितीयायां विष्णोर्लवणभोजनम् । समाप्ते गोप्रदो याति विमानं विष्णुमन्दिरम्” विप्राय विष्णोर्लवणभोजनं दद्यादित्यन्वयः । सोमश्चात्र देवता सोमव्रतमिदं स्मृतमिति सोमस्य देवतात्वं गम्यते । “कल्याणं राजराजस्य सोमव्रतमिदं स्मृतम्” ।

सोमव्रतं कालोत्तरे ‘चन्द्राष्टम्यां रोहिण्यां कामदा चन्द्रव्रतञ्चरेत् । शिवं सम्पूज्य विधिवत् स्नानैः पञ्चामृतादिभिः । विलेपनन्तु चन्द्रेण चन्दनेन तु वा हितम् । शुक्लवस्त्रैस्तथा पुष्पैः पूजयेत् परमेश्वरम् । नैवेद्यं क्षीरकृष्णान्तु सितशर्करया युतम् । प्राशनं चन्द्रनेनैव रात्रौ जागरणं हितम् । आयुःकामैः सदा कार्य्यं कीर्त्तिश्रीसाधने हितम् । इति चन्द्रव्रतं भासोद्धारदानेन जायते” । कालिकापु० “वारे सोमस्य चाष्टम्यां पञ्चम्यां वा समर्च्चयेत् । विधिना चन्द्रचूडाख्यं प्राग्वाक्येन षडक्षरम्” । पञ्चम्यां चाष्टम्याश्च पक्षे नियमोऽष्टमीसोमवारयोः संयो-

गमात् विवर्जितं, प्राश्याच्च पाण्यमङ्कवमन्नम् । "द क्षिणार्द्धं हरत्यायेहामोर्हन्त हरिं विभुम्" । इत्यादि "षष्ठ्यां पितरावर्च्य विधिमानेन सुव्रत !" । पितरौ तावेव देवीदेवौ "वसन्ते तु मदन्ते तु कर्त्तव्यं यथिवोधत । प्रागुक्तविधिना पूज्य सितं पीतं युगद्वयम् । दद्या दितानके चैव पताकाचषिट्ठके तथा । धूपदक्षारणे चापि दीपदत्तौ सुयोभिनौ" । भविष्यपु० "ताम्रपात्रं पयःपूर्णं कृत्वा तद्वस्य यद्गरम् । प्रच्छाद्योपरिवस्त्रेण गन्धपुष्पार्चितं भवेत् । शिवभक्ते द्विजे दद्याद्भोजयित्वा विधानतः । प्राच्यां समुदिते सोमे प्रतीच्यां तु रवौ गते । पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां स्कन्दपात्रं निधाय तु । प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः । तस्मै विप्राय तत्पात्रमर्पयेद्भक्तितः शनैः । एवं सोमव्रतं नाम कृत्वा सोमात्मिकं व्रजेत्" ।

सोमवारव्रतं भविष्योत्तरे "तदविलासु संप्राप्य सोमवारं विचक्षणः । नक्तोक्तविधिना सर्वं कुर्य्यात् पूजादिकं विभोः । सप्तमे तु ततः प्राप्ते कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । कांस्यपात्रे तु संस्थाप्य सोमं रजतमव्ययम्" । सोमरूपन्तु चतुर्दशीस्वमहाराजव्रतोक्तं वेदितव्यम् "पात्रे कृत्वा सोमराजं चेतवस्त्रैः सपूजितम् । पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् । होमं घृततिलैः कुर्य्यात् सोमनाम्ना तु मन्त्रवित् । संमिधोऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा । होमान्ते मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव घृतेन तु" इत्यादि ।

सोमाष्टमीव्रतं स्कान्दपु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि । विधिवच्चन्द्रचूडाख्यं सोमं सम्पूजयेद्यदि" । सोमं उमासहितम् रूपन्तु क्षमाध्यानेन व्याख्यातम् । "तिलसर्षपकल्केन स्नातोऽमलजलाशये । स्वगृहे चायतने वापि शिवैकाहितमानसः । अष्टाङ्गैर्न देवेशं प्राशयित्वा ततो व्रती" । अष्टाङ्गं पञ्चगव्यम् "नानाविधानमन्त्रैश्च देवं देवीं तथार्चयेत् । चन्दनेनेन्दुयुक्तेन दक्षिणार्द्धं विलेपयेत्" इत्यादि ।

सौख्यव्रतं भविष्यपु० "एकादश्यां माघमासे चतुर्दश्यष्टमीषु च । एवमन्नेन यो दद्यात् चेलकान्यर्जुनानि च । उपानहौ कम्बलञ्च पात्रं चित्रं तथोदकम् । करपात्रादिकं वत्स ! यथाशक्त्यार्थिने नृप ! । आर्त्तत्राणपरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत् । एतत्सौख्यव्रतं नाम आर्त्तत्राणकरं परम्" ।

सौगन्ध्यव्रतं पद्मपु० "वर्जयेद्यस्तु पुष्पाणि हेमन्तशिशिरे व्रती । पलत्रयस्य फाल्गुन्यां कृत्वा शक्त्या च काञ्चनम् । दद्याद्वेकालवेलायां प्रीयेतां शिवकेशवौ । शिरःसौगन्ध्यजननं सदानन्दप्रद स्मृतम् । कृत्वा परं पदं याति सौगन्ध्यव्रतमुत्तमम्" ।

सौभाग्यतृतीयाव्रतं वराहपु० "अतःपरं महाराज ! सौभाग्यकरणं व्रतम् । शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते । फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः । उपोषितेन नक्तेन शुचिना सत्यभाषिणा । सश्रीकस्य हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह" इत्यादि । गरुडपु० "फाल्गुनादितृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत् । समाप्ते शयनं दद्यात् गृहं चोपस्करान्वितम्" । समाप्ते वत्सरान्ते "संपूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति । गौरीलोकप्रदं नित्यं सौभाग्यव्रतमुच्यते" ।

सौभाग्यव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमान्नरः । सौभाग्यस्य भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" इत्यादि ।

सौभाग्यशयनव्रतं मत्स्यपु० "तथैवान्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वकामफलप्रदम् । सौभाग्यशयनं नाम यत् पुराणविदो विदुः" । इत्युपक्रमे "वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियाम् । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे तिलैःस्नानं समाचरेत् । तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती । पाणिग्रहणकैः मन्त्रैरुद्वाहा वरवर्णिनी । तया सहैव देवेशं तृतीयायां समर्चयेत्" इत्यादि । "एवं संवत्सरं यावत् तृतीयायां सदा मुने ! । प्राशने दानमन्त्रे च विशेषोऽयं निबोध मे । गोशृङ्गोदकमाद्ये स्यात् वैशाखे गोमयं पुनः । ज्यैष्ठे मन्दारपुष्पं बिल्वपत्रं शुचौ स्मृतम् । श्रावणे दधि सम्प्राश्य नभस्ये च कुशोदकम् । क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके पृषदाज्यकम्" । पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतम् "मार्गशीर्षे तु गोमूत्रं पौषे सम्प्राशयेद् घृतम् । माघे कृष्णतिलांस्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च फाल्गुने । ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा । वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती । उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । मल्लिकाऽशोककमलकदम्बोत्पलमालतीम् । कुब्जकं करवीरञ्च बाणमम्लानकुङ्कुमम् । सिन्दुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमतः स्मृतम्" इत्यादि ।

सौभाग्यकान्तिव्रत स्कन्दपु० "दशम्यां प्रवक्ष्यामि सौ:

धान्यसंक्रान्तिव्रतमाह । शृणु नारद ! यत्नेन धन-धान्यप्रदायिनीम् । अयने विषुवे युक्ते व्यतीपातेन भानुना । संक्रान्तिदिवसे कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । पूर्णकुम्भानुमभ्यर्च्य तथा चैव हुताशने । सौभाग्याष्टकसंयुक्तं वस्त्रयुग्मं यथोचिते । विप्राय वेदविदुषे भक्त्या तत् प्रतिपादयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । पर्व्वतं लवणं कृत्वा यथाविभवसारतः । काञ्चनं कमलं कृत्वा भास्करञ्चैव कारयेत् । गन्धपुष्पादिना पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत्" ।

सौभाग्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "माघ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । षष्ठे वा यदि वाष्टम्यां कृष्णं संपूजयेत् सदा । पूर्व्वोक्तं सकलं कुर्य्याद् विधिं चात्र नराधिप !" । पूर्व्वोक्तमिति चैत्रमासप्रथमतिथ्युपक्रमाभिहितोक्तमित्यर्थः । "नित्यं समाचरेत् स्नानं तथा गन्धप्रियङ्गुना । अन्नं प्रियङ्गुना कुर्य्याद्धोमं कुर्य्यात् प्रियङ्गुना" । प्रियङ्गुः कङ्गुवदयगन्धद्रव्यम् "फाल्गुन्यान्तु ततो दद्यात् निराहारोपोषितो नरः । वस्त्रे च द्वे नृप ! कुङ्कुमाक्ते शाकस्य पात्रञ्च तथैव कांस्यम् । सौभाग्यदं चैतदनुत्तमं व्रतं मयैतत्कथितं नरेन्द्र ।" ।

सौरनक्तव्रतं नृसिंहपु० "हस्तयुक्ते वार्कदिने सौरनक्तव्रतं चरेत् । सप्ताभ्यर्च्य तु विप्रान् वै विरोगो जायते नरः" ।

सौरव्रतं पद्मपु० "यश्चोपवासी सप्तम्यां समाप्ते हेमपङ्कजम् । गावश्च शक्तितो दद्याद्धेमान्ने घटसंयुताः । एतत् सौरव्रतं नाम सूर्य्यलोकप्रदायकम्" ।

स्त्रीपुत्रकामावाप्तिव्रतं भविष्यपु० "एकभक्तेन या नारी कार्त्तिकन्तु क्षपेन्नृप ! । अहिंसादिनियमैः स्नाता ब्रह्मचारिणी । गुडान्नमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय निवेदयेत् । पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलं चाज्यमादरात् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा उपवासरतिर्भवेत् । पक्षयोरुभयोरेव श्रद्धया परयान्वितः । इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विमानैः सार्व्वकामिकैः । नारी शुभव्रतं प्राप्य सूर्य्यलोके महीयते" वर्षसाध्यमिदम् ।

स्नेहव्रतं पद्मपु० "आषाढादिचतुर्म्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः । पारिते च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् । भोजनं पायसाज्यञ्च स याति भवनं विष्णोः । लोकप्रीतिकरं ह्येतत् स्नेहव्रतमिहोच्यते" ।

हयपञ्चमीव्रतं शालिहोत्रे "अम्बरादमृताज्जातो वातरंहा मनोजवः । उच्चैःश्रवाः पूजनीयश्चैत्रशुक्लस्य पञ्चमी । तत्रैव पूज्या गन्धर्व्वास्तुरङ्गाणान्तु बान्धवाः । पत्रशाखधराः केचित् केचित् पद्मैश्च संयुताः । भीमचित्ररथश्चैव विख्यातः सर्व्वविद्यम् । तथा शालिशिराः श्रीमान् प्रद्युम्नश्च महायशाः । नारदश्च कलिन्दश्च गन्धर्व्वश्च हाहा हूहूः । तथा तुम्बुरवश्चैव तथा चित्ररथः प्रभुः । चित्राङ्गदश्च विख्यातश्चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् । विश्वपूर्णश्च वदरी पर्णश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णोऽतिबलस्तथा । विश्वावसुः सुरेन्द्रश्च गन्धर्व्वोऽतिपराक्रमः । इत्येते पूजनीयाः स्युर्गीतैरुच्चावचैः शुभैः । मोदकैः पोलिकाभिश्च परमान्नेन चाक्षतैः । दध्ना गुडेन पयसा शालिपिष्टेन भूरिशः । धूपैर्माल्यैस्तथा दीपैर्दिव्यानां स्वस्तिवाचनैः । एवं हि पूजिताः सम्यक् तुरगाणां हि बान्धवाः । बलमायुः प्रयच्छन्ति संग्रामेष्वपराजयम् । आरोग्यं परमा पुष्टिस्तथैव च विधीयते" ।

हरतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "माघे शुक्लतृतीयायामुपवासन्तु कारयेत् । रात्रौ समारभ्याहृत्य गौरीयागस्य मण्डपे । अष्ट पद्मं लिखेत् पद्मं मण्डपे मुनिपुङ्गव ! । उमामहेश्वरं तत्र पूजयेत् सुसमाहितः । पूर्व्वपद्मे न्यसेद् गौरीमाग्नेय्यां ललितां न्यसेत् । दक्षिणे तु उमां नाम नैरृत्यां च सुधां तथा । पश्चिमे वामदेवीन्तु वायव्यां भूतगौरिकाम् । उत्तरे तु सुभगान्तु ऐशान्यां गिरिजां तथा । उमामहेश्वरं मध्ये गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । चतुरश्चैव संस्थाप्य तण्डुलैः परिपूरयेत् । एवं कृत्वा विधानेन मुने ! वर्षचतुष्टयम् । आराधनन्तु देव्याश्च सौभाग्यजननं परम् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् तस्मिन्नेव ततो दिने । उमामहेश्वरं हैमं कृत्वान्ते मण्डपे सितम् । वस्त्रैर्गन्धेन धूपैश्च दीपमालादिभिस्तथा । भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्यक् पूज्य भक्त्या ततो मुने ! । तद्गुरुं सभार्य्यञ्च पूजयेत् द्विजसत्तमम् । गाश्चैव गुरवे दद्यात् वस्त्रालङ्कारसंयुताम् । मिथुनानीह चत्वारि भोजयेत् सुसमाहितः । उमामहेश्वरं हैमं दत्त्वा भक्त्या क्षमापयेत्" ।

हारव्रतं भविष्यपु० "अष्टम्यां पूजितो देवो गोस्तुताभरणो हरः । धनं ददाति विपुलां कान्तिं ख्यातिं बलं तथा" । गोस्तुताभरणः चतुःस्रवोभूषः शिव इत्यर्थः । "अष्टुचा स्नानदश्चैव पापघ्नः पापपूजितः । मूलमन्त्रः सर्व्वशाभि

रक्तपुष्पाच्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पञ्चगव्यस्य कर्त्तव्यश्च विधिर्नृप। गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते"।

हरितव्रतं वराहपु० "त्रैलोक्यमोहिनी देवी लक्ष्मीर्मेऽस्तु सदा प्रिया। द्वादशी च तिथिर्मेऽस्तु कामदुग्धा च शाश्वती"। हरिं प्रतीदं वचनम् "एतामन्त्रं पठेद् यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः। स स्वर्गवासी भवति पुमान् स्त्री वा विशेषतः"।

हरिकालीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्ले भाद्रपदस्यैव तृतीयायां व्रतञ्चरेत्। रक्तधान्यैः सवेदुडैः कृत्वा विष्टितमाहवे। श्यामां देवीं विशेषेण मनसैव शुभां तथा। मातृकाकृतिरूपेण स्थाप्यैनां वेदिकाम्। गन्धैः पुष्पैः फलैर्धूपैर्नैवेद्यैर्मोदकादिभिः। भोजयित्वा समासाद्य पद्मरागेण भाविता। वस्त्राभरणादिभिर्गीतैः शुभैर्दिव्यैः कथानकैः। प्रजागरेण तद्रात्रौ यत्नेन भक्तितः। हरिकालि! महादेवि! हरिप्रिये!! सर्वदा सत्यमूर्त्तिस्थे! सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये हरे। नमः। इत्थं संपूज्य तां देवीं दद्यादिमाम् हविष्यान्नम्। कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रभाते किञ्चिदुष्णे। रात्रौ सुवासिनीभिश्च सा नेया तु जलाशये। तस्मिन् जलाशये स्थाप्य मन्त्रेणैव विसर्जयेत्। अर्चिता च मया भक्त्या गच्छ देवि! सुरालयम्। मम सौभाग्यमारोग्यं सुखराज्यमनायसं च। एवं यः पाण्डवश्रेष्ठ! हरिकालीव्रतं चरेत्। प्रतिवर्षं विधानेन नारी वा भक्तितत्परा। भीत्वा यत् फलमाप्नोति तदन्येन न लभ्यते"।

परिशिष्टम्।

[illegible] "फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे ह्रदेऽपि वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्र वा प्राप्यते शिवा। चीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः। आमर्दस्वेदक्लानां तेन धात्रकी स्मृता। तस्मिन् वृक्षे स्थिता नित्यं सदा पितृव्रते नृप!। शिवालक्ष्मीस्थितो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः। देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्योऽसौ वैष्णवः स्मृतः। तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथ वा शिवा। पूज्या पुष्पैः शुभैरात्रौ कार्यं जागरणं नरैः। नृत्यादिकृतैः कार्यो फलैः सतीः प्रदक्षिणा। प्रदक्षिणीकृत्य ततो भोक्तव्यं तु सह नरैः। सरकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम्। हरिद्राम्बुनु कर्त्तव्यं कथाश्रवणतत्परैः। मुच्यन्ते द्विजाः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः। देहान्ते ते नराः पूर्वं पूज्यन्ते हरिमन्दिरम्"।

एतानि व्रतानि प्रायेण हेमाद्रिव्रतखण्डोक्तानि प्रकृतोपयोगितान्यपि कानिचिदुक्तानि। अन्यान्यपि व्रताकोटादुक्तानि द्रष्टव्यानि नैमित्तिकानि प्राजापत्यादीनि व्रतानि तु तत्तच्छब्दे उक्तानि द्रष्टव्यानि। [२विभागे च अमरः।

व्रतति स्त्री व्रत–अति पृषो० वा ङीप्। १लतायाम्।

व्रतभिक्षा स्त्री व्रताङ्गं भिक्षा। उपनयनकालविहितभिक्षायां तद्विधिः संस्कारतत्त्वे दर्शितो यथा "अथ भैक्ष्यञ्चरति"। अथ गन्धस्याग्नेः आदित्योपस्थानसमिदाधानपश्चाद्भवति। 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि' इति मनुवचनात्। "भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति आहरति इत्यर्थः। 'मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो यावन्तो वा सन्निहिताः स्युः"। याचते इत्यध्याहार्य्यम्। सुहृदः स्निग्धहृदयः स्वस्रादयः तथाच मनुः "मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्। भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्"। सन्निहितामातृशब्दः म तु प्रतिगृह्य गत्वा। (भवति! भिक्षां देहीति) ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः। तथा च मनुः "भवत्पूर्वं चरेद् भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्"। "आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता। ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। आचार्य्याय भैक्ष्यं प्रभिपत्य वेदयति (भैक्ष्यमिदं भो इति)। "आचार्य्याय निवेद्य प्रतिगृह्णीयादिति" च्छन्दोगवचनात्। भैक्ष्यं भो इति निवेदनमन्त्रः। भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्य्याय निवेद्य स्वयं तदेव भुञ्जीत। तथा च मनुः "समाहृत्य तद्भैक्ष्यं यावदन्नममायया। निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः"। आचार्य्यश्च माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्म्मशेषं समापयेत्"।

व्रतसंग्रह पु० ६त०। व्रतग्रहणार्थं व्रतदीक्षायाम्। हेमच०

व्रतादेश पु० व्रतमादिश्यतेऽत्र आ+दिश आधारे ल्युट्। उपनयने तत्र हि आचार्येण माणवकस्य व्रतमादिश्यते।

व्रतिन् पु० व्रतमस्यास्ति इनि। १व्रतधारके २यजमाने च। अमरः।

व्रश्च छेदे तु०पर०सक०अदित् वेट्। व्रश्चति अव्रश्चीत् अव्राक्षीत्।

व्रश्चन पु० वृश्च्यतेऽनेन व्रश्च-ल्युट्। (करणे) १लघ्वादिच्छेदनार्थे शस्त्रभेदे अमरः। भावे ल्युट्। २छेदने न० अमरः।

व्रात पु० वृ-अतच् पृषो०। समूहे अमरः।

व्रातीन त्रि० व्रातेन चरति ख। संघजीविनि। "व्रातीनव्यालदीप्तास्त्रः" भट्टिः।

व्रात्य पु० व्रातात् समूहात् च्यवति यत्। अध्ययनार्थे, संस्कारहीने, जातिमात्रोपजीविनि, "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः। तत्र प्रायश्चित्तं मिता०उक्तं यथा तत्र व्रात्यतायां मनुनेदमुक्तम् "येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेदिति"। यम यमेनोक्तम् "सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च। सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः। एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम्। हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा। ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्" इति। तदुभयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम्। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथगच्छेद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति"। तदेवं व्यवस्था षष्ठोपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तत्र याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमत् शक्त्यपेक्षया भवति अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम्। तत्रैव षोडशवर्षादूर्द्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतम् व्रात्यस्तोमो वेति। येषान्तु पितादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् "यस्य पिता पितामहश्चानुपनीतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्। यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपनयनं तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यमिति"।

व्रात्यस्तोम पु० व्रात्ययोग्यः स्तोमः। यज्ञभेदे "स च यज्ञश्चतुर्विधः" कात्या० श्रौ० २२।४।१ सूत्रादौ दर्शितो यथा

"व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः" सू० "व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति व्रात्याः प्रसिद्धा एव त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः। प्रायश्चित्तार्थत्वान्न लौकिकेऽग्नौ भवन्ति न श्रौतेराधानं प्रयुज्यते अतदङ्गत्वात् तदुक्तमाचार्य्येण स्मपतैर्हि प्रकृता लौकिक इति। "द्वितीय उक्थ्याः" सू० "व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्" सू० सम्पादनं च गायनवर्त्तकादीनाम् तेषां प्रथमेऽधिकारः। ये व्रात्या नृत्यगीतवाद्यसूत्रधारत्वादौ स्वयं प्रवीणाः सन्त उपदेष्टारो भूत्वा तां विद्यां व्रात्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षयेयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन्। "द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः" सू०। नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकारः" सं०। ये नृशंसा निन्दितास्त्वभिशंसनैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन्" कर्कः "तृतीयेन कनिष्ठाः" सू० कनिष्ठाः लघवः। "ज्येष्ठाश्चतुर्थेन" सू० अधिक्रियन्ते। ज्येष्ठशब्दार्थमाह "अपेतप्रजननाः स्थविराः तदाख्यास्तेषां ये नृशंसतमः स्याद्रुद्यवसमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन्" सू०। "स स्थपतिः कर्त्तव्यः" सं०। अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमे। निर्वीर्य्यप्रजनाः स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः। नृशंसतमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा" भा०। [अव्रैषीत्।

व्री वृतौ क्र्या० प० पर० सक० अनिट्। व्रि(व्री)णाति

व्री गतौ दिवा० आ०सक० अनिट्। व्रीयते अव्रेष्ट। ओदित् व्रीणः। [अव्रीडिट।

व्रीड् क्षेपे दिवा० पर० अक० लज्जायां सक० सेट्। व्रीड्यति

व्रीड पु० व्रीड-घञ्। लज्जायाम्। अ। तत्रैव स्त्री अमरः।

व्रीस वधे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। व्रीसयति ते व्रीसति।

व्रीहि पु० व्री-हि किच्च। १धान्यभेदे २आशुधान्ये च अमरः। तद्भेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"वार्षिकाः कथिताः शुक्लाः व्रीहयश्चिरपाकिनः। कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः। कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः। पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते। कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते। शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते। लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः। व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे"। ततः अस्त्यर्थे व्रीह्या० इनिठनौ। व्रीहिन् व्रीहिक तद्विशिष्टे त्रि० बिल्वा० प्राण्यादिभिन्ने अवयवार्थे अण्। व्रैह तदवयवे।

व्रीहिकाञ्चन पु० व्रीहिषु काञ्चनं तद्रूपवर्णत्वात् अच् । मसूरे त्रिका० । [पर्णि) क्षुपभेदे राजनि०।

व्रीहिपर्णी स्त्री व्रीहेरिवास्य पर्णान्यस्याः ङीप् । (शाल-

व्रीहिभेद पु० ६त० । १धान्यभेदे (चिना) अमरः । २धा-न्यविशेषे च । [पुरोडाशे । अन्यत्र त्रिका० अच् ।

व्रीहिमय पु० व्रीहेर्विकारः पुरोडाशः मयट् । व्रीहिविकारे

व्रीहिराजिका पु० व्रीहिषु राजिकाकारे कन्यस्याः अच् । अणुधान्ये (काङ्नी) मेदि० ।

व्रीहिश्रेष्ठ पु० व्रीहिषु श्रेष्ठः । शालिधान्ये राजनि० ।

व्रीह्यगार न० ६त० । धान्यस्थापनस्थाने कुसूले त्रिका० ।

व्रीह्यादि पु० विकारार्थे इनिठन्प्रत्ययनिमित्ते पा०ग०सू० उक्ते शब्दगणे स च "व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखद नौकुमारी (शीर्षान्नञः)" "नौकुमार्य्यौरिकार्यौ गणे द्विधा पाठः" सि०कौ० । "अत इनिठनौ" "व्रीह्यादिभ्यश्च" पा० व्रीही व्रीहिकः । "न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्यः ठन् । अन्येभ्य उभयम्" सि०कौ० ।

व्रुड् संवरणे सक० संघाते मज्जने च अक० तु० कुटा० । पर० सेट् । व्रुडति अव्रुडीत् ।

व्रूस वधे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । व्रूसयति ते व्रूसति । [क्षेत्रादौ ।

व्रैहेय त्रि० व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् ढक् । व्रीहिभवनयोग्ये

व्ली गतौ वृतौ च क्र्यादि० ल्वा० प० सक० अनिट् । (व्लि)व्लीनाति अव्लैषीत् ।

परिशिष्टम् ।

वज्र पु० सामवेदप्रसिद्धे यज्ञभेदे सि०कौ० ।

त्रिजया स्त्री गण्डादिषु मानेषु मानभेदे

विजयाभिनन्दन पु० कलियुगीयचक्रवर्त्ति नृपभेदे शकशब्दे दृश्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य संकलिते वाचस्पत्याभिधाने वका-रादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

श

शकारः ऊष्मवर्णभेदः । अस्योच्चारणस्थानं तालु । तदुच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतम् । बाह्यप्रयत्ना विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च । अस्य ध्येयस्वरूपम् "शकारं परमेशानि ! शृणु वर्णं शुचिस्मिते ! । रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! शकारं ब्रह्मविग्रहम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्" कामधेनुतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा योगिनीतन्त्रोक्ता यथा "शः शयन कामरूपी कामरूपो महामतिः । श्रीकण्ठनामा कुमारोऽपि श्रीकण्ठो हयवेतनः । उष्णः शयनं माला सुभगा विश्वविजयिनी । मृत्युर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी । वाङ्कर्णो विषदन्तश्च हृदन्तोऽङ्कुशः वनः । वामोरुः पुण्डरीकाक्षः कान्तिः कल्याणवाचकः" । मातृकान्यासेऽस्य हृदादिदक्षकरे न्यासता । काव्यादौ प्रथमप्रयोगे सुखं फलम् । "शः सुखं वस्तुभेदम्" वृ० र० टी० । [शङ्कर० ।

श न० शो–ड । १मङ्गले त्रिका०। २महादेवे, ३शस्त्रे च पु०

शंयु त्रि० शमस्त्यस्य शम्+युस् । शुभान्विते त्रिका० ।

शंव त्रि० शमस्त्यस्य शम्+व । १शुभयुक्ते त्रिका० । २मुषलायसाग्रे ३वज्रे च पु० भरतः ।

शंवर न० शं वृणोति शम्+वृ-अच् । जले अमरः ।

शंसा स्त्री शन्स–अ । १वाक्ये । २वाञ्छायां मेदि० । ३प्रशंसायाञ्च शब्दर० । [२कथिते ३स्तुते च ।

शंसित त्रि० शन्स–क्त । १निश्चिते हला० ।

शंस्य त्रि० शन्स–ण्यत् । १हिंस्ये २स्तुत्ये ३वाच्ये च ।

शक त्रासे अक० संयमे सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् । शङ्कते अशङ्किष्ट ।

शक क्षमायां सक० दि० उभ० सेट् । शक्यति ते अशाकीत्–अशकीत् अशकिष्ट "शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुम्" रघुः ।

शक सामर्थ्ये स्वा० प० अक० इरित् वेट् । शक्नोति अशकत्–अशाक्षीत् । पुषादित्वात्ङे तेन अशकदित्येव ।

शक पु० शक–अच् । १जातिभेदे स च शाल्मलीयः १८०७पृ० दृश्यम् । २देशभेदे शकराज्यावधिवत्सराङ्कप्रवर्त्तके ३नृपभेदे ४तदीये वत्सरे च । कलियुगे शककर्त्तृ षट् युधिष्ठिरः विक्रमादित्यः शालिवाहनश्चेति प्रयोगता

विजयाभिनन्दनादयस्त्रयो भविष्यन्ति । तथा हि कलौ षट् शककर्त्तारः तत्स्वरूपादि ज्योतिर्वि० १० अ० उक्तं यथा "कलौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ महीभुजो बाहुल्यतोऽप्यनेकशः । शकास्तथैषामभिषेचनादिकं स्थितं यदोदीरितकालबाधितम् । धराधिभूर्भिक्षुशकादिजातिजच्छेदादनल्पोऽभिजनैर्नमस्कृतः । स्वतः स राजाधिजनैः प्रतिष्ठितो न जन्मभेदाद्यभिषेचनोचितः । तिष्ठन्ति ये भूतलवल्लभे शकान् यथाक्रमोऽवशस्तमयान् कलौ । स राजपुत्रः शककारको भवेत् नृपाधिराजो ह्युतयाकर्त्तुं वा" । (तत्र शककारकस्य विक्रमादित्यस्य कथनात् शालिवाहनस्य शककर्त्तृत्वम्) "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः । इमेऽनु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" । तत्प्रवृत्तिकालांस्तत्राह "युधिष्ठिरात् वेदयुगाम्बराग्नयः (३०४४) बाणाग्निविधौ (१३५) ऽभ्रखखाष्टभूमयः १८००० । ततोऽयुतं १०००० खखचतुष्टयं क्रमात् धराद्विगष्टाविति (८२१) शाकवत्सराः । युधिष्ठिरोऽभूत् विहस्तिनापुरे तथोज्जयिन्यां पुरि विक्रमाह्वयः । शालेन्द्रभूमौ दृति शालिवाहनश्चाम्बकूटे विजयाभिनन्दनः । नागार्जुनो रोहितके स्थितो बलिर्भविष्यतीन्द्रो भृगुकच्छपत्तने । ततप्रवृत्तिस्तदनन्तरं भवेत्तदा भविष्यन्त्यवनीभृतोऽर्कतः" । अत्र युधिष्ठिरात् प्राक् कलौ शककर्त्रन्तराभावात् कलियुगारम्भकालादेव तस्य शककाल उक्तः वराहसंहितायां १३ अ० तु तद्राज्यावधित एव तच्छककाल इत्यभिप्रायेण "आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च" तेन कलेः (६५३) वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिरस्य राज्यप्रवृत्तिः । षट्कर्त्तृवत्सरसमष्टिश्च

युधि० ३०४४ । इति न कलिमानसंख्याविरोधः
विक्र० १३५ अतएव ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे ग्रन्था-
शालि० १८००० कृतेव "वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणै-
विजया० १०००० र्याते कलौ सम्मिते:" इति कलि-
नागा० ४००००० युगस्यैव ३०६८ वर्षेषु गतेषु ग्रन्थ-
बलि० ८२१ कृत्यमुक्तम् ।

४३२०००

शकट पु० न० शक-अटन् । १यानभेदे (गाड़ि) अमरः । २असुराधिष्ठिते नन्दालयस्थे शकटविशेषे शकटभञ्जनः कृष्णः । ३द्विसहस्रपलपरिमाणे हेमच० । स्वल्पार्थे ङीप् । क्षुद्रशकटे स्वार्थे क । शकटिका तत्रैव स्त्री ।

शकटहन् पु० शकटमसुराधिष्ठितशकटभेदं हतवान् हन-भूते क्विप् । श्रीकृष्णे तत्कथा हरिवं० ६२अ० ।

शकटाह्वा स्त्री शकटाकारत्वात् तदाह्वा यस्याः । रोहिणीनक्षत्रे तस्याः शकटाकारपञ्चताराश्मकत्वेन तथात्वम् ।

शकन्धु पु० ६त० शकन्ध्वा० । पररूपतः शकानां कूपे ।

शकल पु० न० शक-कलच् । १खण्डे २एकभागे । ३त्वचि ४वल्कले मेदि० ५शल्के (आँश) च न० ।

शकलिन् पु० शकलं शल्कमस्यास्ति इनि । मत्स्ये अमरः ।

शकाब्द पु० शककर्त्तृनृपसंबन्धी अब्दः । १शकप्रवर्त्तकनृपराज्यावधिवत्सरे २तत्संख्यायाञ्च ।

शकार पु० "मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः । सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः" सा०द० उक्तलक्षणे १राज्ञोऽनूढभार्य्याभ्रातरि । श+स्वरूपे-कार । शस्वरूपे २वर्णे च ।

शकारि पु० शकानां म्लेच्छजातिभेदानामरिः । विक्रमादित्ये

शकुन न० शक-उनन् । १शुभाशुभसूचकनिमित्ते-काकस्पन्दनकाकादिदर्शनादौ । दुःशकुनशब्दे ३६१४पृ० दृश्यम् २पक्षिमात्रे ३पक्षिभेदे गृध्रे च पुंस्त्री० मेदि० ।

शकुनज्ञ त्रि० शकुनं जानाति ज्ञा-क । १निमित्ताभिज्ञे २ज्येष्ठ्यां स्त्री त्रिका० ।

शकुनि पु० शक-उनि । १पक्षिमात्रे अमरः । २चिल्लपक्षिणि हेमच० । ३सुबलराजपुत्रे दुर्य्योधनमातुले च । ३श्यामापक्षिणि स्त्री ङीप् राजनि० । ४ववादिषु करणभेदे पु० ५दुःसहज्येष्ठपुत्रे पु० मार्कण्डेयपु० । विकुक्षिनृपपुत्रभेदे पु० वह्निपु० ।

शकुनिप्रपा स्त्री० ६त० । पक्षिणां पानीयशालायाम् हारा० ।

शकुन्त पु० शक-उन्त । १पक्षिमात्रे । २भासपक्षिणि ३कीटभेदे च मेदि० ।

शकुन्तला स्त्री० शकुन्तैः लायते ला-कर्मणि-क । मेनकागर्भजातायां विश्वामित्रसुतायाम् सा च जातमात्रा मात्रोत्सृष्टा शकुन्तपालिता पश्चात् कण्वमुनिना प्रतिपालिता दुष्मन्तनृपेण गान्धर्वविधिना व्यूढेति "निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिपालिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया" भा० आ० ७२अ० । शकुन्तलामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुक् । कालिदासप्रणीते शकुन्तलाधिकारेण कृते २नाटकभेदे न अणोऽलुकि तु शाकुन्तलं तत्रार्थे न० ।

शकुन्तलात्मज पु० ६त० । शकुन्तलासुते भरतनृपे हेमचन्द्र० ।

शकुन्ति पु० शक-उन्ति । १पक्षिमात्रे अमरः । २भासपक्षिणि शब्दादिकोषः ।

शकुल पुंस्त्री० शक-उलच् । मत्स्यभेदे (शउल) अमरः । स्त्रियां ङीष् । [याम् राजनि० ।

शकुलाक्षी पु० शकुलस्याक्षीव अच् समा० ङीष् । गण्डदूर्वा०

शकुलादनी स्त्री० शकुलैरद्यते अद-ल्युट् । कट्वी) शाकभेदे अमरः । २जटामांस्यां, ३जलपिप्पल्यां, कट्फले च विश्वः । [(गडुइ) मत्स्ये । अमरः ।

शकुलार्भक पु० शकुलस्यार्भक इव क्षुद्रत्वात्तदाकारत्वाद्वा ।

शकृत् न० शक-ऋतन् । विष्ठायाम् अमरः ।

शकृत्करि पु० शकृत् किरति कॄ-इन् । १गवादीनां २वत्से २वत्सायां स्त्री ङीप् ।

शकृद्द्वार न० ६त० । मलद्वारे अपानस्थाने हेमच० ।

श(क्क)र पु० शक-क्विप् ऋ-अच् कर्म० शक-करन् वा । १वृषे मेदि० । चतुर्दशाक्षरपादके २छन्दोभेदे । ३नदीभेदे ४मेखलायाञ्च स्त्री ङीप् । ५अङ्गुलौ सि०कौ० । पृषो० शर्करीत्यपि चतुर्दशाक्षरपादके छन्दसि ।

शक्त त्रि० शक-क्त । समर्थे हेमच० ।

शक्ति स्त्री शक-क्तिन् । १सामर्थ्ये २स्त्रीदेवतायां देवीमूर्त्तौ । न्यायायुक्ते कारणनिष्ठे कार्य्योत्पादनयोग्ये ३धर्मभेदे । ३शब्दनिष्ठे अर्थबोधकताख्ये बोध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपे वृत्तिभेदे शब्दशास्त्रे ४अस्त्रभेदे च अमरः । मीमांसकमते शक्तिः पदार्थान्तरम् यथोक्तम् अनुमा०चि० । "स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्य्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि यस्मादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तस्मादेव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तद्-द्रव्यादावभ्युपेयं तेन विना तदभावात् अपकृष्टत्वानु-पपत्तेर्व्यतिरेकत्वेन शक्तिसिद्धिः" । न्यायमते तन्निराकरणञ्च ईश्वरवादग्रन्थे दर्शितं यथा "तृणारणिमणिकुसुमाराद्रिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजातानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तरशक्तिव्यक्तिषु जातिद्वयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वगन्धत्वे जात्यक्ष प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तृणजन्यत्वाभावच्छिन्नेषु तृणजन्यत्वाभावान्तरं वह्निजन्यत्वादन्याऽनुगतवह्नित्वजातिविषया । तृणजन्यता नोपाधिनाऽपावृत्ति चेत् बाधकं विनानुगतबुद्धेल्यवद्द्रव्यजातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामनन्तजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिकप्रभवत्वजातेः स्वत्वात् शक्तिपक्षे च दाहपक्षं मानवयवः तत्संयोगः सेवनादिव कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषणासम्बोधादावेव साध्यसाधनप्रयोजकत्वात्" ।

एवमाधेयशक्तिरपि मीमांसकमतेन पूर्वपक्षीकृत्य तत्र निरस्ता यथा तत्र मीमांसकमतरीत्योर्दर्शितम् अधिकं किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते यथा

"कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्दृष्टमात्रजनितदृष्टादेव वा तदुपपत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात् । दुःखावबोधकत्वाबाधकाभावेन हस्तभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्रकांस्यादावम्लभस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य संयोगवताम् काष्ठीनाम् स्पर्शादिप्रतियोगिकयावत्नादिसंसर्गाभावविशिष्टस्य शुद्धिपदार्थत्वात् । भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोक्तृनिष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये । अभिमन्त्रितजलः पञ्चगव्यादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव आधाद्युपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवताधिष्ठितिरेव वा । कचकबीजादीनामपरमाण्वन्तभङ्गे तत्र कालान्तरव्यवधाने नियतकजातीयादिर्भिरपि । परमाणुपाकजविशेषादेव कार्य्यदर्शितरूपादि सजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरसम्भवात् यथा हि कमलबीजं यवादिजात्या व्यावर्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं पावकसंयोगजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः । एतेन ताम्रारण्यावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजासत्कृतविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रानलसाधितमुपयोगात् सद्योव्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । अत्र च नीयतेऽत्रोयायुषु न पाकजोविशेषफलोत्पादकयुक्तकठिनत्वादयोविशेषास्तत्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । तत्रादौ साधिवासपूर्वकतुलारोहणमप्यौ तत्रत्य सत्यासत्यप्रतिज्ञासहिता प्राचीनाधर्माधर्मफले तज्जयभङ्गौ जनयति । यद्वा अयं निष्पापः पापवान् वेति तुलारूढाभिव्यक्त्याभिविशेषसहिता सा तथा, तदाहुः, "तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः" इति

अथ वा प्रतिज्ञाद्युपन्यासौ अपेक्ष्य तथा धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जयपराजयौ तत्रावस्थाप्रतिबन्धाभिधानात् तदारोपणश्चेदानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात् । अभियुक्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेश्चवचनात् । यदा तदा देवतापरिचिधिः क्रियते तत्र धर्मोत्कर्षविशेषमभिव्यञ्जयन्ति" । तत्र च शक्तिपदार्थस्वरूपादिकमुक्तं यथा

"अथाहि शक्तिपदार्थः कारणत्वं तच्च स्वव्याप्येतरयावत्संपत्तौ कार्याभावव्यापकाभावाप्रतियोगित्वम् । अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरोत्पत्तेः, किन्तु इतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजसत्त्वेऽङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकलेऽङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते । यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः कार्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् । अन्यथासिद्धञ्च त्रिधा येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य,(१) अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य(२) । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्(३) यथा गन्धवति गन्धोत्पादाद्गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामन्यथासिद्धत्वम् एतत्त्रितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्वनन्यथाने यत्र अन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः । यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते अन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव । दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावितत्वपक्षः । अत्राजनकदोत्पत्तिकस्यसमवधाने सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यत्र तत्र ईश्वरतद्गुणादीनामसंग्रहात् तद्व्यतिरेकस्य तत्सम्भवः व्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानतावच्छेद्यत्वं वाऽनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ बाधकाबाधकप्रमाणाभावाच्छक्त्वं संशयः न च बाधकाभावस्य साधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न बाधकाभावेन वह्न्यादेस्तु सिध्यतीन्द्रियधर्माभावसाधने साधकं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने गौरवमिति बाधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति" ।

"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति" गोरक्षसं० । सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाधीने ईश्वरस्य क्रमेण ज्ञानेच्छाक्रियारूपे ७शक्तित्रये । "एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा सर्वविद्यान्तगामिनी । एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता । एषैव रक्ता राजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता । एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता । परमात्मा यदा देव एक एव त्रिधार्पितः । प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाऽभवत्" वराहपु० । प्रकृतिशक्तिश्च ईश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वप्रवर्त्तिता "शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्" आनन्द० । तन्त्रोक्ते ५पीठाधिष्ठातृदेवताभेदे देवभेदे पीठशक्तयो भिन्नास्तन्त्रसारादौ ज्ञेयाः । राज्ञां प्रभावोत्साहमन्त्रजाते ६सामर्थ्ये च अमरः । ८गौर्यां मेदि० ९लक्ष्म्यां शब्दमा० ।

१०शक्तिभेदशक्तिश्च अर्थबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः स च इदं पदमेतमर्थं बोधयतु, अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपः इच्छात्मकः सङ्केतः, घटादिपदार्थविशेष्यकघटादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारकेच्छाविषयो वा । मीमांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यं शक्तिरित्याहुः । पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति शाब्दिकाः । सा च शक्तिस्त्रिविधा रूढिर्योगः योगरूढिश्चेति तत्राद्या घटादिपदेषु, द्वितीया पाचकादिपदेषु, तृतीया पङ्कजादिपदेषु । प्राभाकरमते शक्तिर्द्विविधा अनुभाविका स्मारिका च तत्राद्या कार्य्यत्वान्विते, द्वितीया तु जातौ । तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः । व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्याः । जात्याकृतिव्यक्तिषु तिसृषु शक्तिरिति वैयाकरणाः । जातावेव शक्तिर्व्यक्तिभानं त्वाक्षेपादिति भाट्टादयः । जातौ व्यक्तौ चोभयत्र शक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती प्रमाविषयेति । कार्यान्वितव्यक्तौ शक्तिरिति प्राभाकराः । धातोस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति

नैयायिकाः । फल एव शक्तिरिति मण्डनादयः । व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत् । व्याख्यातस्तु कर्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः । कर्त्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः । व्यापारमात्रे शक्तिरिति मीमांसकाः । चतुर्विधविषयत्वात् तस्याश्चातुर्विध्यं शब्दश०प्र० जगदीशेन दर्शितं यथा

“जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः” । गोमहिषादीनां गोत्वादिजात्या, पचाचादीनां चाक्षुषत्वादिद्रव्येण च, धवलपिशुनादीनां शुक्लत्वादिगुणेन चलनपतनादीनाञ्च स्पन्दानां कर्मचार्यत्वव्यक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव वदन्तामिति तदुक्तं वृद्धाचार्यैः “शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः” इति ।

तदेतन्निराकृतं तत्रैव “तदेतज्जडमूकमूर्खादीनामव्युत्पत्त्यादीनाञ्च शब्दानामपरिच्छेदापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः”।

शक्तिग्रह पु० ६त० । शक्तेः अर्थबोधकतावच्छेदकपदस्थाने ।

शक्तिग्राहक पु० शक्तिं गृह्णाति ग्रह–ण्वुल् । १कार्त्तिकेये शक्तिं ग्राहयति बोधयति ग्रह-णिच् ण्वुल् । “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” इत्युक्ते शक्तिबोधके २हेतौ । शक्तिग्रहप्रकारश्च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां दर्शितो यथा

“शक्तिग्रहः पूर्वं हि बालस्य व्यवहारतः । प्रयोज्यप्रयोजकयोः शक्तिधीपूर्वचेष्टयोः” । प्रथमं शब्देषु शक्तेरग्रहोऽस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचित् पुरुषेण नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तदोपलभमानो बाल इदं गवानयनं समीचीनप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिचेष्टावदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानस्याधारत्वेनैतद्वाक्यं स्यादुच्चरितत्वेनानुमिन्वानः समुपस्थितत्वात् आवापोद्वापाभ्यां तद्वाक्यमेव तदाधारत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिपदघटितवाक्यश्रवणानन्तरं गवादिष्वनन्वयेन तदर्थमवगच्छति । एवञ्च शक्तिग्रह उप-

मानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीशालिना गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजातिमद्व्यक्तौ गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः । क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः । क्वचित् कोषादपि यथा “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” । “कपोनः पिङ्गलो बभ्रुः । कृष्णे नीलः ... पिङ्गलौ ... ” इत्यादि कोषेभ्यः नीलादौ शुक्लादिशब्दस्य । क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तद्व्याख्यानवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः । क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा मीरूपस्पर्शवान् वायुर्निःस्पर्शमूर्तिमान् इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य । वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्याग्रहणात् तत्र शक्तिग्रहाभावात् यथा वा “वसन्तकाले तां कर्णां दहनः कुक्कुटः स्मृतः” इत्यादावुक्तरीत्या कर्णादावादिषु कुक्कुटादिपदस्य । वाक्यशेषात्, यथा मधुरं रौति पिक इत्यादिवन्न शुकपक्षकमेव शक्तिग्रहोदाहरणं निरूपणे धर्मिविशेषेण नानार्थान्वयबाध्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्धकोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव वाचकेन पिकशब्दस्य शक्तिग्रहच्छेदात् । क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुमति चान्यासां दीर्घशूके च जिह्वानां व्यवहारादेकत्रासम्भवः परिशेषेणानुमत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे “वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः” इति विध्यर्थशेषवाक्यात् दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः । यथा वा साराङ्कुशोऽञ्जनेन चाक्तेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः ‘यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्’ इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य” ।

शक्तिधर पु० शक्तिं धरति धृ–अच् । १कार्त्तिकेये २शक्त्यस्त्रधरे त्रि० “शक्तिधरः कुमारः” इति रघुः । स–क्विप् ६त० । शक्तिभृदादयोऽप्यत्र ।

शक्तिपर्ण पु० शक्तिरिव पर्णं यस्य । सप्तपर्णे शब्दा० ।

शक्तिपाणि पु० शक्तिः पाणौ यस्य । कार्त्तिकेये शब्दा० श-क्तिहस्तादयोऽप्यत्र । [शक्त्रा योद्धरि ।

शक्तिहेतिक पु० शक्तिर्हेतिः प्रहरणमस्य यस्य कप् ।

श(स)तु पु० ब०व० श(ष)च–तुन् (बाहु) धवलगिरिपूर्वे

अमरः। तन्त्रामशब्दे ३१८५ पृ० तद्भेदादि दृश्यम्।

शक्रफला(ली) स्त्री शक्रस्य इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः वा ङीप्। वमीवृक्षे शब्दच०। [भेदे

शक्रि(क्थ्रि) पु० वशिष्ठमुनेः पुत्रे पराशरस्य पितरि मुनि-

शक्रु त्रि० शक–रु। प्रियभाषिणि अमरः।

शक्य त्रि० शक–यत्। १शक्तियुक्ते २शक्त्या बोध्येऽर्थे। ३समर्थनीये। ४साधयितुं योग्ये च।

शक्यतावच्छेदक त्रि० ६त०। शक्यपदार्थस्यासाधारणधर्मे येन धर्मेण अर्थस्य शब्दसङ्केतविषयता तस्मिन् धर्मे। यथा घटशब्दः घटत्ववन्तं पदार्थं बोधयति अतस्तदसाधारणधर्मो घटत्वं घटशब्दस्य शक्यतावच्छेदकम्।

शक्र पु० शक–रक्। १इन्द्रे अमरः। २कुटजवृक्षे ३अर्जुनवृक्षे मेदि०। ४ज्येष्ठानक्षत्रे ५पेचके च। इन्द्रस्य चतुर्दशविधत्वम् मन्वन्तरभेदेन इन्द्रशब्दे दर्शितमतः तत्संख्यासाम्यात् ६चतुर्दशसंख्यायाम्।

शक्रगोप पु० शक्रं शक्रधनुर्गोपायति समवर्णत्वात् गुप–अण्। इन्द्रगोपे कीटे जटा०।

शक्रज पु० शक्रात् जायते जन–ड। १काके त्रिका०। २इन्द्रजन्ये त्रि०। शक्रजातादयोऽप्यत्र।

शक्रजित् पु० शक्रं जितवान् जि–क्विप् तुक् च। १रावणात्मजे मेघनादे राक्षसे। २इन्द्रजेतरि त्रि०।

शक्रधनुस् न० ६त०। मेघवाह्नने धनुराकारे सूर्यकिरणसम्पर्कजे पदार्थभेदे (रामधनुक) अमरः।

शक्रध्वज पु० ६त०। भाद्रशुक्लद्वादश्यां पूज्ये इन्द्रदैवते ध्वजाकारे पदार्थे। इन्द्रध्वजशब्दे ८४६ पृ० दृश्यम्।

शक्रनन्दन पु० ६त०। अर्जुने जटा०। २इन्द्रनन्दके त्रि०।

शक्रपर्य्याय पु० शक्रस्य पर्य्यायो नाम नाम यस्य मध्यपदलोपः। १कुटजवृक्षे रत्नमाला ६त०। इन्द्रस्य २वाचकशब्दे च।

शक्रपादप पु० ६त०। १देवदारुवृक्षे अमरः। २कुटजवृक्षे राजनि०। [अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव रत्नमा०।

शक्रपुष्पी स्त्री शक्रस्येव पुष्पमस्याः ङीप्। अग्निशिखावृक्षे

शक्रभवन न० ६त०। स्वर्गे त्रिका०। शक्रावासादयोऽप्यत्र।

शक्रभूभवा स्त्री शक्रस्य भुवि भवति भू–अच्। इन्द्रवारुण्याम् शब्दच०। [२इन्द्रजनन्याम् अदित्याम्।

शक्रमाता स्त्री शक्रस्य मातेव। १भार्ग्याम् राजनि०। ६त०।

शक्रमूर्द्धन् पु० शक्रस्येव शिखावान् मूर्द्धा यस्य। १वल्मीके त्रिका०। ६त०। २इन्द्रमस्तके। शक्रशीर्षादयोऽप्यत्र।

शक्रवल्ली स्त्री शक्रप्रिया वल्ली। इन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

शक्रवाहन पु० शक्रं वाहयति वह–णिच्–ल्यु। मेघे शब्दच०। इन्द्रवाहनादयोऽप्यत्र।

शक्रबीज न० शक्रस्य कुटजस्य बीजम्। इन्द्रयवे राजनि०।

शक्रशाखिन् पु० शक्रनामकः शाखी। कुटजवृक्षे भावप्र०।

शक्रसारथि पु० ६त०। इन्द्रसारथौ मातलौ।

शक्रसुत पु० शक्रस्य सुतः। १वालिनामके वानरराजे जटाधृ०। २इन्द्रपुत्रे अर्जुने च।

शक्रसुधा स्त्री शक्रस्य सुधेव। पालङ्क्याम् शब्दच०।

शक्रसृष्टा स्त्री ६त०। हरीतक्याम् त्रिका०।

शक्राख्य पु० शक्रस्येवाख्या यस्य। १पेचके त्रिका०।

शक्राणी स्त्री शक्रस्य पत्नी ङीष् आनुक् च। पुलोमजायामिन्द्रपत्न्याम् शब्दमा०।

शक्राशन न० शक्रेणाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। भङ्गायाम् "शक्राशनम् तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम्। बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम्" राजव०।

शक्राशन पु० शक्रं तद्भागमश्नुते आप्नोति अश–ल्यु। कुटजवृक्षे शब्दच०। [वंशिप्रकारः।

शक्रि पु० शक–क्रिन्। १मेघे २वज्रे ३गजे ४पर्वते च

शक्रोत्थान न० शक्रस्य तद्ध्वजस्य उत्थानम्। भाद्रशुक्लद्वादश्यां कर्त्तव्ये १शक्रध्वजस्योत्थाने. तदुपलक्षिते २उत्सवे च। इन्द्रध्वजशब्दे ८४६पृ० दृश्यम्।

शक्व पु० शक–वन्। गजे सि० कौ०।

शङ्क पु० शक–अच् वा+मुम्। शकटादिवाहकवृषभे हारा०।

शङ्कर पु० शं करोति कृ–अच्। १महादेवे २कल्याणकरे त्रि० ३शिवायां स्त्री ङीप्। ४सा च मञ्जिष्ठायां शब्दच०। ५शम्यां राजनि०। [शुभ्रत्वात्। ६कर्पूरे राजनि०।

शङ्करावास पु० ६त०। १कैलासपर्वते। शङ्करस्यावास इव

शङ्का स्त्री शकि–अ। १त्रासे २वितर्के मेदि० ३संशये च।

शङ्कित त्रि० शङ्का जातास्य तार० इतच्। १भीते त्रिका० २सन्दिग्धे ३वितर्किते च।

शङ्कु पु० शकि–उण्। १पापे। २मत्स्यभेदे। ३शस्त्रभेदे अमरः। ४कीलके। ५दशकोटिसंख्यायाम् ६तत्सङ्ख्याते। ७महादेवे। ८वसुके मेदि०। ९यक्षविशाखाले १०मेढ्रे हेमच०। ११नदीनामवृक्षे जटा०। १२छायापरिमाणार्थं कालादिनिर्णीते, "समाङ्गुला तु द्व्यङ्गुला काष्ठी द्वादशाङ्गुलशङ्कुका। शङ्कुसंज्ञा भवेत्सैव तच्छायां परिकल्पयेत्" इत्युक्ते १३कीलभेदे च ज्यो०त०। १४जनमेजयपुत्रभेदे भा० आ० ८५ अ०। १५नवरात्म-

ग्रंतरविशेषे । दिक्साधनार्थं सू० सि० शङ्कुर्यथा दर्शितो यथा

“शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्कुङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायाग्रं स्पृशेद् यत्र वृत्ते पूर्वापरार्द्धयोः । तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा । याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा । दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि” । तत्र दिक्साधनोपकरणे प्रथमतस्तु संशुद्धे जलवत् समीकृते शिलाप्रदेशे अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ सुघटनादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुलैः शङ्कुद्वादशाङ्गुलविभागमानमङ्गीकृतैरभीष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धकल्पैः समवृत्तमात् लिखेत् । सर्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसंख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि अभीष्टं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिवृत्तदण्डं स्थापयेत् । ततः पूर्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् । दिनस्य प्रथमविभागेऽनुगच्छायाग्रं छायाग्राद्वृत्ते यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्द्धे छायाग्रमपराह्णे वृत्तं यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्वापरसंज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्या या दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्स्यस्तु बिन्द्वन्तरालप्रमितेन व्यासार्द्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं विधाय वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति । तत्रैकः संयोगो मुखं मत्स्यस्य आगमस्थानीनेनापरसंयोगस्तु पुच्छमितरदुभयपार्श्वस्थानेन मुखपुच्छावधि रेखा दक्षिणोत्तररेखा । पूर्वबिन्दोः सव्यं रेखायं दक्षिणा दिक् । पश्चिमबिन्दोः सव्यं रेखायामुत्तरा दिक् । अनन्तरं पूर्ववृत्तं मत्स्यश्च मध्यान्तर्नीयः । शङ्कुरपि तत्स्थानादपनीयः इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्यासार्द्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्येनेत्यर्थः । पूर्वपश्चिमा रेखा कार्या । तत्र पूर्वबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा पश्चिमबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यसम्पादने केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानात् दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमालिखेत् । तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्थं दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिदिशां द्वे द्वे मध्यमत्स्या अभ्यर्चितदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना मत्स्यैः संसाध्याः पूर्वप्रकारेण साध्याः । रेखाद्वयसंयोगस्थानेन ज्ञेयाः” रङ्गना० ।

छायाशब्दे २९८६ पृ० दृश्यम् ।

शङ्कुकर्ण पु० शङ्कुरिव कर्णोऽस्य । १गर्दभे त्रिका० । दानवभेदे हरिवं० २४० । ३स्कन्दानुचरभेदे भा० श० ४७ अ० ।

शङ्कुतरु पु० शङ्कुरिवोच्चस्तरुः । शालवृक्षे शब्दर० । शङ्कुवृक्षादयोऽप्यत्र ।

शङ्कुला स्त्री शकि—उलच् । १उत्पलपत्रिकायाम् संक्षिप्तसा० पूगच्छेदकास्त्रभेदे (जाँति) शङ्कुशायकः इति सि०कौ० ।

शङ्कोच(चि) पु० शकि—ओच-(ओचि) वा । मत्स्यभेदे जटा० ।

शङ्ख पुंन० शम—ख । १खनामख्याते समुद्रजाते पदार्थे अमरः । २ललाटास्थ्नि, ३निधिभेदे, ४गजगण्डमध्ये दूरयोर्मध्ये मेदि०, ५कर्णसमीपस्थे—अस्थ्नि, ६नागभेदे, ७कपिदन्तमध्ये त्रिका० । ८दशनिखर्वसंख्यायां, ९तत्संख्याते च । तत्र शङ्खचूडासुरास्थितः शङ्खोत्पत्तिः ब्रह्मवै० प्रकृ० १८ अ० उक्ता यथा

“अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति । ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डप्रभासमतामम् । शूलञ्च ज्वलनं कृत्वा पपात दानवोपरि । चकार भस्मसात्तञ्च शरच्चन्द्राशलीलया । स शिवशूलेन शूलेन दानवकालिमायकम् । प्रेरृषा च प्रेरयामास सर्वाशैदे च सागरे । तदस्थिभिः शङ्खपूगश्च शङ्खजातिर्बभूव ह । नानाप्रकाररूपा च शश्वत् पूता सुरार्चने । प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम् । तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना । शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा । स स्नातः सर्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा । शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः । तत्रैव वसते लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् । स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः

शूद्राश्चाद्य विशेषतः। श्वेता रक्ता तथा शङ्खाः स्वर-मन्यत् स्वभावतः" ।०शूद्राभेदे तन्त्रसा०।

११प्रस्तरभेदे। युक्तिकल्पतरौ तल्लक्षणादि यथा "सौ-राष्ट्रदेशेऽपि सुराष्ट्रदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः। सदृक्षवर्णाः प्रियशुभ्रभावाः सुलक्षणाढ्या गुरवो म-हान्तः। ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः। दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशोधनम्। तेनैव शिरसा यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति। वारि हित्वा च पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः। इतरत् स्निग्धताद्यन्यं शङ्खस्येति गुणत्रयम्। आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमभागादिनश्यति। ब्रह्मादिजातिभेदेन च पुनश्चतुर्विधः"।

"ये स्निग्धमधुवाकारा मृदवो धवलप्रभा। ब्राह्मणाः प्रस्तराश्चेयाः सर्वकर्मसु शोभनाः। ये रक्ताभाः सुगुरव-श्चर्मांशविभागिनः। अश्मानः क्षत्रियाश्चेयाः कर्क-शाकृतयश्चैव च। मृदवो गुरवो ये तु ये पीतेनैव रञ्जिताः। ते वैश्याः सुविभक्तांशा भुञ्जते सर्वकर्मसु। ये शर्कराह्वताकाश कर्कशा ये प्रतिष्ठिताः। येऽस्थिगुरवः स्निग्धास्ते शूद्राः प्रस्तराधमाः। इति शोधनयोगेन सम्यक् पाषाणलक्षणम्। विचार्य्य मतिमान् कार्य्यं नि-योक्तव्यं विचक्षणैः"।

शङ्खक न० शङ्खस्य विकारः वुञ्। १शङ्खजाते वलयाकारे पदार्थे मेदिनि० २शिरोरोगे पु० तस्य लक्षणादि यथा "पित्तरक्तानिलाद्युष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः। तीव्र-रुगदाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम्। सशिरो-विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा, त्रिरात्राज्जी-वितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः, त्र्यहाज्जीवि-तमेवच्च प्रत्याख्येयस्य कारयेत्"। पित्तरक्तानिला इत्यत्र कफोऽपि योज्यः "ललाटतापः कफपित्तरक्तै-रिति" सुश्रुतवचनात्। विमूर्च्छिताः प्रबलाः त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति" भावप्र०।

शङ्खकार पु० शङ्खं तद्विकारं वलयाकारं पदार्थं करोति कृ-अण्। वर्णसङ्करजातिभेदे (शाँखारी)। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्मतो जातः ब्रह्मवै०। [कायां त्रिका०।

शङ्खचरी स्त्री शङ्खः चराटाल्लि चरति चर-ट। ललाटि-

शङ्खचर्च्चा स्त्री शङ्खस्य चर्च्चा भूषा यतः। ललाटिकायां शब्दर०। [शुभ्रं कृमिहरं परम्" राजव०।

शङ्खचूर्ण न० ६त०। शङ्खजाते चूर्णे। "शङ्खचूर्णं कटु क्षार-

शङ्खद्रावक पु० औषधविशेषे। तद्गुणाकारादि यथा "अर्क-क्षीरी तथा चिञ्चा निम्बत्वग्वचपित्तलम्। समभाग-भावितं वस्त्रपूतं जलं हरेत्। वह्निना पचेदुत्ततु काच-कुम्भतात्कृतम्। नवनीत समौ भागौ द्वौ भागौ टङ्कणं तथा। स्नुहीफेनमोदनकाशीशं सोरका तथा। त्रिगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च। काचकूप्यान्तु सप्ताहं भावयेदल्पयोगतः। शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत्। सर्वधातून् हरेच्चोग्रं वराटीशङ्खका-दिकान्। उदरादिकरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः" भैषज्यर०। "योगिनीभैरवाभ्यासं वह्निमादौ प्रदापयेत्। पश्चाद् यन्त्रस्य कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी। रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः। गुह्याद् गुह्यतमं गुह्यनिदानीं कथ्यते मया। शङ्खचूर्णं यव-क्षारं सर्जिकाक्षारटङ्कणम्। समस्तं पञ्चलवणं स्फ-टिकारी नवादरः। काचकूप्यां ततः क्षिप्ता वारुणी यन्त्रमुद्धरेत्। मासार्द्धं द्रावयत्येव शङ्खशुक्तिवरा-टकान्। सर्वाणि नाशयेत् षट् च गुल्मकण्ठाश्मरीं तथा। उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च। अजीर्णं नाशयेच्चोग्रं सप्तधोष विसूचिकाम्। भुक्त-शेषे च भोक्तव्यो वाममात्ररसोत्तमः। यथामात्रा-प्रयोगेन भक्तं पुनर्भोक्तमिच्छति। प्रत्यहं भोजनान्ते च संसेव्योऽयं रसोत्तमः। न रजावां भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम्। न देवं यस्य कस्यापि सदा गोपयेत् धारयेत्। रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः"।

शङ्खद्राविन् पु० शङ्खं द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि। अम्ल-वेतसे राजनि०।

शङ्खधरा स्त्री ध-अच् ६त०। हिलमोचिकायाम् रत्नमा०।

शङ्खध्म पु० शङ्खं धमति ध्मा-क। शङ्खवादके। क्विप्। शङ्खध्मा इत्यप्यत्र।

शङ्खनख पु० शङ्खस्य नख इव। १क्षुद्रशङ्खे (ओकुड़ा) अमरः। २नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्।

शङ्खपुष्पी स्त्री शङ्खस्य इव पुष्पमस्याः ङीप्। (शङ्खाली) ख्याते राजनि०। "शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या कृमिविनाशकृत्"। राजवल्लभः "शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगनुत्। रसायनी कषायोष्णा स्मृति-कान्तिबलाग्निदा। दोषापस्मारभूतास्रकुष्ठकृमिविष-प्रणुतः" भावप्र०। [हेमच०।

शङ्खभृत् पु० शङ्खं बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च। विष्णौ

शङ्खमुख पुंस्त्री० शङ्खस्य इव मुखमस्य । कुम्भीरे हेमच० । स्त्रियां ङीष् । [(शङ्खचका) तृणभेदे शब्दच० ।

शङ्खिका स्त्री शङ्खवत्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । (चोरका-

शङ्खिन् पु० शङ्ख+अस्त्यर्थे इनि । १विष्णौ, २समुद्रे च मेदि० ।

शङ्खिनी स्त्री शङ्खवत्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः इनि । १चोरपुष्प्याम्, अमरः । २श्वेतपद्मायां शब्दर० । ४श्वेतवृहत्यां ५श्वेततुलस्यां, ६यवतिक्तायां, राजनि० । ७स्त्रीभेदे, ८उपदेवताभेदे, (शाङ्खिनी) ९शङ्खयुक्तायां स्त्रियाञ्च । स्त्रीभेदलक्षणं रतिमञ्जर्य्युक्तं यथा "दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा" । "शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये" । "पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी" । [राजनि० ।

शङ्खिनीफल पु० शङ्खिन्या इव फलमस्य । शिरीषवृक्षे

शङ्खिनीवास पु० ६त० । शाखोटवृक्षे शब्दच० ।

शच गतौ भ्वा० आत्म०सक० सेट् इदित् । शञ्चते, अशञ्चिष्ट ।

शच वाचि भ्वा० आत्म० सक० सेट् । शचते अशचिष्ट ।

शचि(ची) स्त्री शच-इन् वा ङीप् । १इन्द्रपत्न्याम् अमरः । २करणान्तरे मेदि० ।

शचीपति पु० ६त० । इन्द्रे अमरः । शचीभर्त्रादयोऽप्यत्र ।

शट(ठ) श्लाघायां चु० उभ० सक० सेट् । शाट(ठ)यति अशीशट(ठ)त । [शटति । अशाटीत् अशटीत् ।

शट शादे अक० रोगजनने गतौ भेदे च सक० पर० भ्वा० ।

शट पु० शटति रुजति इत्यर्थं शट-अच् । १कण्ठे सि०कौ० । २किञ्जल्केसरे ३जटायाञ्च स्त्री अमरः टाप् ।

शटि(टी) स्त्री शट-इन् वा ङीप् । (शट आदा) ख्याते ओषधिभेदे "शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका । गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका । भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलहिध्माग्रहापहा" भावप्र० ।

शट्क न० शट-क्विप् टक-अच् कर्मधा० । घृतजलमिश्रितशालिचूर्णे । "शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्कं भवेत्" भावप्र० ।

शठ वधे सक० कैतवे क्लेशे च अक० भ्वा० पर० सेट् । शठति अशाठीत् अशठीत् ।

शठ श्लाघायां चु०पर०सक०सेट् । शाठयति ते अशीशठत् त ।

शठ दुष्टवचने अद०चु०उभ०सक०सेट् । शठयति ते अशशठत् त

शठ न० शठ-अच् । १तगरे २कुङ्कुमे ३लौहे च राजनि० । ४धूस्तूरे ५मध्यस्थपुरुषे च पु० । "प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः" विष्णुपु० उक्ते ६धूर्त्ते त्रि० मेदि० ७नायकभेदे पु० तल्लक्षणं यथा "शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः । दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति" सा० द० ।

शठता स्त्री शठस्य भावः तल् । शाठ्ये वञ्चनायाञ्च । [राजनि०

शठम्बा स्त्री शठ-अच् अम्बि-अच् कर्म० सम० । अम्बष्ठायाम्

शड संघाते रोगे च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । शण्डति अशण्डीत् । [शमाणे शेषवृः ।

शण दाने भ्वा० पर०सक० सेट् । शणति अशाणीत् अशणीत्

शण पु० शण-अच् । शणनामख्याते तृणभेदे हेमच० ।

शणघण्टिका स्त्री शणः घण्टेव तत्तुल्यरवफलकत्वात् इवार्थे कन् । घण्टारवतुल्यफलायाम् शणपुष्प्यां राजनि० ।

शणपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । अशनपर्ण्याम् राजनि० । [शणे स्वार्थे क । तत्रैव ।

शणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्याः ङीप् । (झनझने) वन-

शणसूत्र न० शणाज्जातं सूत्रम् । शणजाते जाले अमरः ।

शणालुक पु० शण इवालुकः । आरेवतवृक्षे (सोन्दालु) शब्दर०

शणिका स्त्री शणवत्पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । शणपुष्प्यां राजनि०

शण्ड न० शडि-अच् । १पद्मादिसमूहे शब्दर० । २नपुंसके ३वृषे च हिकण्डको० । [तस्यापत्यं गर्गा० यञ् शाण्डिल्य ।

शण्डिल पु० शडि-इलच् । शाण्डिल्यस्य पितरि मुनिभेदे

शण्ढ न० शम-ढ तस्य नेत्वम् । १अन्तःपुररक्षके कृत्रिम-क्लीबे २क्लीबमात्रे भरतः । ३वृषे मेदि० ४बन्ध्यपुरुषे जटा० ५उन्मत्ते धनञ्जयः ।

शत न० एक०व० शो-कतच् । १स्वनामख्यातसंख्यायाम् २बहुसंख्यायां ३तत्संख्याते च । स्वार्थे क । तत्रैव न० । शतवाचकशब्दाश्च यथा "रुद्रः१ शतभिषा तारा२ धृत-पायुष्मद्३ रावणाङ्गुलिः४ पद्मदलं५ इन्द्रयज्ञः६ कक्षियो-जनम्७" कविकल्पलता । [अवयवे कन् । २शतसंख्यायां न० ।

शतक त्रि० शतं परिमाणमस्य कन् । १शतसंख्यायुक्ते ।

शतकुम्भ पु० शतं कुम्भा यत्र । स्वर्णखनिपर्वतभेदे भरतः ।

शतकोटि पु० शतं कोटयोऽग्राणि यस्य । १वज्रे अमरः । शतगुणिता कोटिः शाक० । २शतगुणितकोटिसंख्यायां स्त्री ।

शतक्रतु पु० शतं क्रतवोऽस्य । इन्द्रे अमरः ।

शतग्रन्थि स्त्री शतं ग्रन्थयोऽस्य । दूर्वायाम् राजनि० ।

शतघ्नी स्त्री शतं हन्ति हन-टक् । १अस्त्रभेदे "अयःकण्टकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला" विजयरक्षितः । २वृश्चिकाल्यां ३करञ्जे च मेदि० ।

शततम त्रि० शतस्य पूरणः तमप् । शतसंख्यापूरणे ।

शततारा स्त्री शतगुणिता ताराः शाक०। शतभिषानक्षत्रे ।

शतदन्तिका स्त्री शतं दन्ता इव पत्राण्यस्याः ठन् । नागदन्त्याम् राजनि० ।

शतद्रु पु० शतधा द्रवति-द्रु-कु नि० । नदीभेदे तन्नामनिरुक्तिर्यथा "शोके बुद्धिं तदा चक्रे नचैवात्मानमत्यजत । सोऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च । ततः स(वशिष्ठः) पुनरेवाथ नदीं हैमवतीं तदा । चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत् । सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा । शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता । ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना । मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ" भा० आ० १७७ अ० ।

शतधा स्त्री शतं धन्वीन् धत्ते धा-क । १दूर्वायाम् । शत+प्रकारे धाच् । २शतप्रकारे अव्य० ।

शतधामन् पु० शतं धामानि यस्य । विष्णौ जटा० ।

शतधार पु० शतं धारा अग्राणि यस्य । १वज्रे त्रिका० । २शतधारायुक्ते त्रि० "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजुर्वेदः १।३६ । [१स्वर्गे च विश्वः ।

शतधृति पु० शतं धृतयोऽस्य । १इन्द्रे २ब्रह्मणि मेदि०

शतपत्र नं० शतं बहूनि पत्राणि सुमस्तदलान्यस्य । १पद्मे अमरः । २मयूरे ३सारसखगे ४दार्वाघाटखगे मेदि० ५राजकीरे हेमच० ।

शतपत्री स्त्री शतं पत्राणि दलान्यस्याः ङीप् । (सेओति) पुष्पवृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [चालकपत्रभेदे ।

शतपथ पु० शतं पन्थानो यत्र अच्समा०। यजुर्वेदीयब्राह्मण-

शतपथिक त्रि० शतपथं वेत्त्यधीते वा ठन् । शतपथब्राह्मणाध्यायिनि ।

शतपद न० शतं पदानि यत्र । ज्योतिषोक्ते नक्षत्रपादाक्षरैश्च नामकरणोपयोगिप्रथमवर्णसूचके १चक्रभेदे चक्र-शब्दे २८१७ पृ० दृश्यम् । शतं पादाः यस्याः बाहुभावः

कृषा० ङीप् पद्भावः । शतपदी २कीटभेदे (काणकोटार) स्त्री अमरः । ३शतमूल्यां राजनि० । [रत्नमा० ।

शतपद्म न०शतदलयुक्तं पद्मम् । १शतदलकमले २श्वेतपद्मे च

शतपर्वन् पु० शतं पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य । १वंशे अमरः २इक्षुभेदे च "शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः । विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" भावप्र० । ३कटुकायां राजनि० । ४वचायां ५दूर्वायां च स्त्री ६भार्यां मेदि० । ७कोजागरपूर्णिमायां शब्दरत्ना० । कप् । तत्र मेदि० दवेशे शब्दर० ।

शतपाद् स्त्री शतं पादा यस्याः पाद्भावः । कीटभेदे (कानकोटार) जटा० । [जटा० । २जलौकायां च शब्दर० ।

शतपादिका स्त्री शतं पादा मूलान्यस्याः कप् । १काकोल्यां

शतपुष्पा स्त्री शतं पुष्पाणि यस्याः । (शुलफा) १शाकभेदे (मौरी) २क्षुपभेदे च । कप् । तत्रैव ।

"शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातजित् । रूक्षाग्निदीपिका मेध्या बलविट् क्रमिशुक्रहृत् । संग्राहिणीतला तिक्ता दाहनुत् वातला लघुः" भावप्र०। किरातार्जुनीयग्रन्थकारके भारविकवौ पु०त्रिका०। [राजनि०।

शतप्रसूना स्त्री शतं प्रसूनानि यस्याः । (शुलफा) शाके

शतप्रास पु०शतं प्रासा इव फलानि यस्य । करवीरवृक्षे अमरः

शतभिषज् स्त्री शतं भिषज इव ताराः यत्र । शततारात्मके अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे नक्षत्रे । शतभिषाप्यत्र स्त्री

शतभीरु स्त्री शतं बहवो वियोगिनो भीरवो यस्याः ५त० । मल्लिकायाम् अमरः तद्दर्शने हि बहुवियोगिनां कामोद्दीपनात् ततो भीरुत्वम् । [२देवके च ।

शतमख पु० शतं मखा यज्ञा यस्य । १इन्द्रे हलायुधः ।

शतमन्यु पु० शतं मन्यवो यज्ञा यस्य शते दैत्येषु मन्युः क्रोधो वा यस्य । १इन्द्रे अमरः । २पेचके च ।

शतमान पुं०न० शतेन मीयते मि-ल्युट् । १रूप्यपले २आढके ३तत्परिमिते च अमरः । [चिकित्सके ।

शतमारिन् पु० शतं मारयति मृ-णिच्-णिनि । विशिष्ट-

शतमुखी पु० शतं मुखानि यस्याः ङीप् । १संमार्जन्यां २शतमुखयुक्ते त्रि० ।

शतमूला स्त्री शतं मूलान्यस्याः टाप् । १दूर्वायां २वचानामख्यातायां लतायाञ्च स्त्रीवत्त्वः अमरः । [भेदे अमरः ।

शतयष्टिक पु० शतं यष्टयो गुच्छा यस्य । शतगुच्छके हारे०

शतरुद्रीय न०शतं रुद्रानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः छ । १शुक्लयजुर्वेदोक्ते "नमस्ते रुद्र ! मन्यव इत्यादिके रुद्राध्याये ।

शतरूपा स्त्री शतं रूपाण्यस्याः । १ब्रह्मणः पत्न्यां २तत्कन्यायां सावित्र्यां च "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मात्स्ये ३अ० ।

शतवीर्य्या स्त्री शतं वीर्य्याणि यस्याः ५ब० । १श्वेतदूर्वायाम् २शतावर्य्यां ३कपिलद्राक्षायां च राजनि० ।

शतवेधिन् पु० शतं विध्यति विध–णिनि । अम्लवेतसे अमरः

शतसहस्र न० शतगुणितं सहस्रं शाक० । लक्षसंख्यायाम् ।

शतसाहस्र त्रि० शतं सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । लक्षसंख्याते ।

शतह्रदा स्त्री शतं ह्रादाः शब्दा अस्याः पृषो० ह्रस्वः । १विद्युति अमरः । २वज्रे मेदि० ३दक्षकन्याभेदे वाङ्कपु०

शताक्षी स्त्री शतमक्षीणीव पुष्पाण्यस्याः षच् समा० ङीष् । १रात्रौ २शतपुष्पायाम् । शब्दच० ३दुर्गायाञ्च "भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि । मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा । ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् । कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः" देवीमाहात्म्ये । [दूर्वायां च राजनि० ।

शताङ्ग पु० शतमङ्गान्यवयवा यस्य । १रथे अमरः २तिनिश·

शतानन्द पु० शतमानन्दयति अच् । गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे १मुनिभेदे । स च जनकराजपुरोहितः । २देवकीनन्दने मेदि० ४ब्रह्मणि हेमच० ५विष्णुरथे त्रिका० । ६शतजनानन्दके त्रि० ।

शतानीक पु० शतमनीकानि यस्य । १व्यासशिष्ये मुनिभेदे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे मेदि० । ३सुदासराजपुत्रे भाग० ९ १२ अ० ।

शतार न० शतमराण्यस्य । वज्रे त्रिका० ।

शतारुस् न० शतं अरूंषि यत्र । कुष्ठभेदे "रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम्" भावप्र० ।

शतायुस् त्रि० शतमायुर्वर्षाण्यस्य । शतवर्षमितवयस्के "शतायुर्वै पुरुषः" श्रुतिः ।

शतावरी स्त्री शतमावृणोति आ+वृ–अच् गौरा० ङीष् । १शतमूल्याम् अमरः । "शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी । मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित् । शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्" भावप्र० । २इन्द्रभार्य्यायां शब्दच० । ३शच्यां त्रिका० । [वर्त्तते णिनि । तत्रैव । शतावर्त्तिन् ।

शतावर्त्त पु० शतमावर्त्ता यस्य । विष्णौ हेमच० । शतधा

शताह्वा स्त्री शतं शतमूली शतपुष्पा वेति आह्वा यस्याः मध्यपदलोपः । १शतमूल्यां राजनि० २शतपुष्पायाञ्च जटा०

शतिक त्रि० शतेन क्रीतः, तस्य विकारः तस्येदं वा ठन् । १शतेन क्रीते पदार्थे । २तद्विकारे ३तत्सम्बन्धिनि च । शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते ठन् । ४वृद्ध्यादिरूपेण शतदानसम्प्रदाने । पक्षे यत् शत्य तदर्थे । [श्चेव क्रीतादौ शतिकशब्दार्थे ।

शत्य त्रि० शतेन क्रीतः शतिकशब्दवत् यत् । शतसंख्यातद्र०

शत्रु पु० शद–त्रुन् । १रिपौ राज्ञां २विजयानन्तरस्थे नृपे अमरः ३ज्योतिषोक्ते लग्नावधिषष्ठस्थाने ४कामादिषु च । ५शातके त्रि० । [शत्रुघातके २रिपुनाशके त्रि० ।

शत्रुघ्न पु० शत्रून् हन्ति हन–क । दशरथात्मजे सुमित्रागर्भजे

शद शातने शीर्णतायां भ्वा०पर०अक०अनिट् लृदित् । शीयते अशदत् । शत्स्यति

शद गतौ भ्वा०पर०सार्वधातुके आत्म० सक०अनिट् । शीयते

शद पु० शद–अच् । फलमूलादौ सिद्धान्तकौ० ।

शद्रि पु० शद–क्रि । १मेघे २जिष्णौ मेदिनी० ३गजे उज्ज्वला०

शद्रु त्रि० शद–क्रु १पतनकर्त्तरि २गन्तरि च ।

शनकावलि(ली) स्त्री शनैः कायति कै–क पृषो० तेषामावलिर्यत्र वा ङीप् । गजपिप्पल्यां शब्दच० ।

शनपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः पृषो० णस्य नः । कटुक्याम् शब्दच० ।

शनि पु० शो–अनि किच्च । १सूर्य्यपुत्रे छायागर्भजाते ग्रहभेदे "शनिर्निकृष्टोऽनिलरूक्षवर्ष्मा शूद्रात्मना धातुःप्रमोऽस्थिरश्च । क्रूरः प्रशान्तोऽतिपरोऽतिदृष्टोऽकरः शितोष्ट् दीर्घदन्तोऽलकोत्कम्" नील० ताज० । "मन्दोऽलसः कपिलदृक्कृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोऽनिलात्मा" बृहज्जा० । २तत्स्वामिकदिने च "शनौ वन्ध्यां विजानीयात्" ज्यो० त० । [वारे ।

शनिवार पु० शनिस्वामिको वारः । सूर्य्यादिवारमध्ये सप्तमे

शनैश्चर पु० शनैश्चरति चर–अच् । शनिग्रहे तस्य ग्रहाणां मध्ये सर्वोपरिकक्षास्थितत्वात् बहुकालेनैकैकराशिभोगात् मन्दगतित्वम् । [अमरः ।

शनैस् अव्य० शण–डैस् पृषो० हक् च । मन्दे २स्वैर्य्ये च

शंस हिंसायां स्तुतौ कथने च भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शंसति अशंसीत् । [शप्यति ते अशाप्सीत् ।

शप आक्रोशे वा भ्वा०पक्षे दिवा०उभ०सक०अनिट् । शपति ते

शपथ पु० शप-अथन् । सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे यथा एतत् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यादित्यादि

शपन पु० शप-ल्युट् । १शपथे अमरः । २गालौ त्रिका० ।

शप्त त्रि० शप-क्त । १अभिशापप्राप्ते २कृतशपथे तृणभेदे पु० शब्दच० । [च मेदि० ।

शफ न०शम-अच् पृषो०पस्य फः । १गवादीनां खुरे २वृक्षमूले

शफर पुंस्त्री० शफं राति रा-क । (पुँटी) मत्स्यभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

शफराधिप पु० ६त० । इल्लिशमत्स्ये त्रिका० । [शब्दय ते ।

शब्द शब्दकरणे अ०चु०उभ० सक० सेट् । शब्दयति ते अश-

शब्द पु० शब्द-घञ् । १ध्वन्यात्मके २वर्णात्मके च श्रोत्रे-न्द्रियग्राह्ये आकाशस्य गुणभेदे ।

शब्दग्रह पु० शब्दं गृह्णाति ग्रह-अच् । १श्रोत्रेन्द्रिये कर्णे अण् ६त० । २शब्दग्रहणे ।

शब्दतन्मात्र न० कर्म० । सांख्यमतसिद्धे आकाशकारणे सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यम् ।

शब्दन त्रि० शब्द-ल्यु । शब्दकारके अमरः ।

शब्दब्रह्मन् न०शब्दात्मकं ब्रह्म । १वेदात्मके २स्फोटात्मके च नित्ये शब्दरूपे ब्रह्मणि । [१वाणभेदे २अर्जुने त्रिका० ।

शब्दभेदिन् पु०शब्दानुसारेण भिनत्ति लक्ष्यम् भिद-णिनि ।

शब्दवेधिन् पु० शब्दानुसारेण विध्यति लक्ष्यं विध-णिनि । १वाणभेदे २अर्जुने च धनञ्जयः ।

शब्दशक्ति स्त्री ६त० । शब्दानामर्थाद्यबोधकताख्ये अभि-धालक्षणादौ वृत्तिरूपे सामर्थ्ये ।

शब्दाधिष्ठान न० ६त० । कर्णे हेमच० ।

शब्दानुशासन न० अनुशिष्यतेऽनेन अनु+शास-ल्युट् ६त० । शब्दसाधुतासाधके व्याकरणे । "अथ शब्दानुशा-सनम्" महाभाष्यम् ।

शब्दालङ्कार पु० शब्दमात्रकृतोऽलङ्कारः । अलङ्कारशास्त्र-प्रसिद्धेऽनुप्रासादौ अलङ्कारे । अलङ्कारशब्दे तद्भेदा-दिकं दृश्यम् ।

शब्दित त्रि० शब्द-क्त । आहूते ।

शम शान्तौ अक० शान्तीकरणे सक० दि० शमा० पर० सेट् । शाम्यति इरित् अशमत्-अशमीत् । उदित् क्त्वा वेट् । शान्तः । शमयति शामयति ।

शम आलोचने चु० उभ० सक० सेट् । शामयति ते शम-यति ते अशीशमत् त ।

शम पु० शम-घञ् । १शान्तौ अन्तरिन्द्रियदमने अमरः । २मोक्षे त्रिका० ३पाणौ राजनि० । ४उपचारे राजनि० ।

शमथ पु० शम-अथच् । १शान्तौ अमरः । २मन्त्रिणि मेदि० ।

शमन पु० शमयति शम-णिच्-ल्यु । लोकानां पुण्यापुण्य-फलदायकत्वेन दण्डकारके १यमे अमरः । शम-णिच्-भावे ल्युट् । २शान्तीकरणे न० । ३यज्ञार्थपशुघाते अमरः ४चर्वणे धरणिः ५हिंसायां हेमच० ६मृगभेदे शब्दच० ।

शमनस्वसृ स्त्री ६त० । यमुनायाम् अमरः ।

शमल न०शम-कलच् । १विष्ठायाम् अमरः । २पापे संक्षिप्त०

शमि(मी) स्त्री शम-इन् वा ङीप् । (शाइ) १वृक्षभेदे "शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः । कफ-कासश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् कथिता" भावप्र० । २शिम्बायाम् (सुँटि) हेमच० । ३बाकुच्यां मेदि० ।

शमिन् त्रि० शाम्यति शम-घिनुण् । शान्ते ।

शमीक पु०शम-बा० ईक । मुनिभेदे । [२विप्रे च शब्दच० ।

शमीगर्भ पु० शमीगर्भं आधारत्वेनास्त्यस्य अच् । १वह्नौ

शमीधान्य न० शमी शिम्बैव धान्यम् । शिम्बात्मके माष-मुद्गादौ धान्ये अमरः ।

"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बा नराः स्युर्माष वैदलाः । वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः । ऋते मुद्गमसूराभ्या-मन्ये त्वाध्मानकारकाः" । मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारि-त्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदा-ध्मानकारित्वदर्शनात्" भावप्र० "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । पुरतो धान्यशूकं प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः" राजवल्लभः ।

शमीपत्री स्त्री शम्या इव पत्रमस्याः ङीप् । लज्जालु-लतायां जटा० ।

शमीर पु० अल्पा शमी अल्पार्थे र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते" इति भा-ष्योक्तेः पुंस्त्वम् । क्षुद्रायां शम्याम् अमरः ।

शम्पा स्त्री शं पाति पा-क । विद्युति अमरः ।

शम्पाक पु० शं सिद्धं पाके फले वा यस्य । १आरग्वधे अमरः । २विपाके ३यावके च हेमच० ।

शम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शम्बति अशम्बीत् ।

शम्ब पु० शम्ब-अच् । १वज्रे २मूलवाप्यस्थितलौहे मेदि० । ३लौहकाञ्च्यां हेमच० । ४अनुलोमकर्षणे भरतः । ५दरिद्रे च संक्षिप्तसा० ६भाग्यवति त्रि० शब्दार्थक० ।

शम्बर न० शम्ब-अरन् । १जले २धने ३व्रते रत्नमा० । ४चित्ते च ५बौद्धव्रतभेदे हेमच० । ६मृगभेदे ७दैत्यभेदे पु० मेदि० ८मत्स्यभेदे ९पर्वतभेदे १०जिनभेदे पु० विश्वः । ११युद्धे पु० १२श्रेष्ठे त्रि० धरणिः १३चित्रकवृक्षे १४लोध्रे १५अर्जुनवृक्षे च पु० राजनि० । [राजनि० ।

शम्बरकन्द पु० शम्बरः श्रेष्ठः कन्दो यस्य । वाराहीकन्दे

शम्बरचन्दन न० ६त० । शम्बरपर्वतजाते चन्दनभेदे राजनि०

शम्बरसूदन पु० शम्बरमसुरं सूदयति हिनस्ति सूद-ल्यु । कामदेवे शब्दा० तद्वधकथा हरिवं० १६२।१६४ अ० दृश्या ।

शम्बरारि पु० ६त० । कामदेवे अमरः । शम्बररिपादयोऽप्यत्र ।

शम्बरी स्त्री शम्बरं जलं बाहुल्येनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १आखुपर्ण्यां मेदि० । २मायायां शब्दर० ।

शम्बल पु० न० शम्ब-कलच् । १कूले २पाथेये ३मत्सरे च मेदि०

शम्बाकृत त्रि० शम्बं कृष्टमनुलोमनाकृष्यते शम्ब+कर्षणार्थे डाच्+कृ-क्त । अनुलोमेन द्विराकृष्टे क्षेत्रे अमरः ।

शम्बु (म्बू) पुंस्त्री० शम्ब-उन् कू वा । १जलशुक्तौ (शामुक) हेमच० स्वार्थे क । तत्रार्थे । संज्ञायां कन् । गजकुम्भान्तभागे च । रामायणप्रसिद्धे शूद्रतापसे, शङ्खे हेमच० दैत्यभेदे च पु० ।

शम्भ त्रि० शमस्त्यस्य शम्+भ । कल्याणयुक्ते ।

शम्भल पु० शम्भं कल्याणदायकं तीर्थं लाति-ला क । १ग्रामभेदे यत्र कल्की भविष्यति तस्मिन् । २कुट्टिन्यां स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

शम्भु पु० शम्+भू-डु । १महादेवे अमरः । २ब्रह्मणि ३अर्हे मेदि० ४विष्णौ शब्दा० ५सिद्धे शब्दर० । ६श्वेतार्के शब्दर० [शम्भुसुतादयोऽप्यत्र ।

शम्भुतनय पु० ६त० । १गणेशे २कार्त्तिकेये च शब्दमा० श-

शम्भुप्रिया स्त्री ६त० । १आमलक्यां हेमच० २दुर्गायाञ्च ।

शम्भुवल्लभ न० ६त० । १श्वेतपद्मे राजनि० २महादेवप्रिये च

शम्या स्त्री शम-यत् टाप् । १युगकीलके अमरः । २दक्षहस्तदत्ततालभेदे संगीतदा० । [४निद्रायां ५पन्ने च विश्वः ।

शय पु० शी-अच् । १हस्ते अमरः । २सर्पे ३शय्यायां मेदि०

शयथ पु० शी-अथच् । १अजगरसर्पे २मृत्यौ ३निद्राशीले त्रि० हेमच० । ४वराहे ५मत्स्ये च पुंस्त्री० संक्षिप्तसारः ।

शयन न० शी-ल्युट् । १निद्रायां २शय्यायाम् अमरः ३मैथुने च मेदि० ।

देवभेदे शयनकालभेदादि वामनपु० १६अ० उक्तं यथा "मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! । एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्यङ्के कृत्वा संपूज्य केशवम् । कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् संपूज्य च द्विजान् । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्ति निद्रां समानयेत् । त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे । कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते । चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले । सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके । पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्मणा । ततो दिवाकरे राशिं संप्रयाति च कर्कटम् । ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् । ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ! । तक्षो स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् । विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता । विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् । षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः । कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया । दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः । एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि । एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने ! । स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्कालः समाययौ" ।

अथ लोकानां शयनप्रकारादि प्रदर्श्यते

"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् । शुचिं देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत् । प्रागुदक्प्रवणं चैव संशयेत सदा बुधः । प्राक्शिराश्च स्वपेद्विद्वांस्तथा वै दक्षिणाशिराः । स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च । न चान्तर्धानहीने तु न तिर्यक् च कदाचन । शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । दर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेत् कथञ्चन । धान्यगेहे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि । नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नाग्निकस्तथा । दिने सन्ध्यौ न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

नाकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा। न तु द्वारेऽभ्युक्षाकीर्णे नार्द्रपादस्त्वधावितः। पाषाणे शयने नैव वङ्कदारुकृते न च। न दग्धे विद्युता चैव वज्रिकृष्टे जले तथा। न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न श्मशानगते तटे। एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखस्येह परत्र भाक्। अन्यथे च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते" वह्निपु०। सति सूर्ये शय्या न पातनीया सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीयेत्याह स्मृतिः "भास्करालङ्कशय्यानि नित्याग्निवर्जितानि च। सूर्यावलोकिदीपानि लक्ष्मीर्या वेश्मानि भाजनम्। आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन"। न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः रघु०। व्यासः "शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके। प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः। माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत्। वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः"। गर्गः "स्वगेहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः" मार्कण्डेयपु० "प्राक्शिरःशयने विद्याद् धनमायुश्च दक्षिणे। पश्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे" तथा "नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि" मार्कण्डेयपु० "शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु। धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि। न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा"। न स्वपेदित्यर्थः आ० त०। "भुक्त्वा च विधिवत्सन्ध्यौहिको भुक्त्वाऽवशिष्टकम्। शुद्धहृद्वाक्यवदनः स्वपेत् शुभ्मपदो निशि। नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च। न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्। न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि। नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन" कौर्मपु० १८अ०। "क्षतपादादिशौचश्च भुक्त्वा धान्यं ततो व्रजेत्। गच्छेत् शय्यां शयन्यास्य अथवा दारुनिर्मिताम्। शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च। किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च। आरोहणात् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत्। शरोह शय्यां द्रुते वा अर्पिते परमेश्वरि!। न शुक्रे नापविद्धे च न दग्धे न च भूतले। लक्ष्मीकाङ्क्षी तथा वस्त्रे शय्याभावे स्वपेद्व्रती। स्वपेद्वा पङ्क्तिरूपे च कनकोऽन्यतेषु च" मत्स्यपु० ४४अ०। "स्वासामष्टौ धनधान्यरतान् दिक्षु पार्श्वे च दक्षिणे। ततस्तद्दिशुणान् २२ वामे पर्यङ्के स्वप्यात् यथासुखम्। वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम्" भावप्र०। [तल्पे च।

शयनीय न० शी-आधारे अनीयर्। शय्यायाम् स्वार्थे क।

शयनैकादशी स्त्री कर्म०। आषाढशुक्लैकादश्याम्।

शयालु त्रि० शी-आलुच्। निद्राशीले अमरः। २अजगरे, ३कुक्कुरे च पु० शब्दार०। [द्रायां न०।

शयित त्रि० शी-कर्त्तरि क्त। १निद्रिते। भावे—क्त। नि-

शयु पु० शी—उ। १अजगरे सर्पे अमरः। उणा०। शयुकोऽप्यत्र उणादिको०।

शय्या स्त्री शी-आधारे क्यप्। १खट्वायाम् अमरः। भावे क्यप्। २शयने ३गुम्फने मेदि०। "त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठफली तु वातला"। "भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीत मतोऽन्यथा" भावप्र०। शयनविधानं यथा "क्षतपादावशौचश्च भुक्त्वा वार्यं ततो व्रजेत्। गच्छेत् शय्यामस्फुटितामेव दारुमयीं नृप!। नातिशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च। न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम्"। विष्णुपु० ३अंशे ११अ०।

शर न० शॄ-अच्। १जले २नीरे ३दधिदुग्धाग्रसारे पु० मेदि० ४इषुसाधने तृणभेदे पु०। "मद्गुरुः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः। मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेखलः। मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्। दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलास्तूपयुज्यते" भावप्र०। भावे अप्। ५हिंसायाम्।

शरकाण्ड पु० ६त०। १शरस्तम्बे २तन्निर्मितकाण्डे च।

शरज न० शरात् दधिदुग्धसारात् जायते जन-ड। १हैयङ्गवीने हेमच०। शरवणे जाते २कार्त्तिकेये पु०। अग्निकुमारशब्दे ५४१पृ० दृश्यम्।

शरजन्मन् पु० शरवणे जन्म यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शरट पु० शॄ-अटन्। १कृकलासे अमरः २कुसुम्भशाके च भरतः

शरण न० शॄ-ल्युट्। १गृहे २रक्षके अमरः। ३रक्षणे ४वधे

मेदि०। ५बाणे शब्दच०। ६प्रसारण्यां स्त्री शब्दर०टाप्।

शरणागत त्रि० शरणमागतः आ+गम–क्त। शरणापन्ने।

शरणापन्न त्रि० शरणमापन्नः आ+पद क्त। शरणमागते।

शरणार्थिन् त्रि० शरणमर्थयते अर्थ–णिनि। शरणकामे।

श(स)रणि(णी) स्त्री शृ(सृ)–अनि वा ङीप्। १पथि, २प्रसारण्यां शब्दर०। ३अवल्यां स्त्री शब्दर०। ४पङ्क्त्याम् भरतः।

शरण्ड पु० शॄ–अण्डच्। १खगे २जाहके शब्दरत्ना०। ३धूर्त्ते ४सरटे ५भूषणभेदे मेदि०। ६चतुष्पादि संक्षिप्तसा०।

शरण्य त्रि० शरणाय साधुः यत्। १शरणागतत्राणकरणयोग्ये २दुर्गायां स्त्री।

"विपार्त्तिभयघोरेषु शरणं करणाद् यतः। शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते" देवीपु०।

शरण्यु पु० शॄ–अन्यु। १मेघे २वाते च उज्ज्व०। [शब्दर०

शरत्कामिन् पु० शरदि कामयते कम–णिनि। कुक्कुरे

शरत्पद्म न० शरदिव शुभ्रं पद्मम्। श्वेतपद्मे राजनि०।

शरत्पर्वन् न० ७त०। कोजागरपूर्णिमानिमित्तोत्सवे जटा०।

शरद् स्त्री शॄ–अदि। १वत्सरे, २आश्विनकार्त्तिकमासात्मके ऋतौ च अमरः। तदादिगुणा भावप्र० उक्ता यथा "वर्षासु लवणं वारि शैत्यतोयं जलेन वा। सर्वे शरदि हेमन्ते तद्याणां धारयन्तु वा"। शारदं चाम्लमित्यन्ये कथु तत् परिकीर्त्तितम्। हैमन्तिकजलं स्निग्धं बल्यं हृद्यं हितं गुरु" राजव०। तत्रोत्तरवायुर्हितकं हितं यथा "शरत्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः। उत्तरः शारदे वाते पूर्वो हेमन्तशैशिरे" राजनि०। शरदन्ते पु० ६तत्। "शरदन्त वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मकः। तत्र वर्णनीयानि चन्द्रपटुता अनत्युष्णता आनघः शुचः हृदः" कविकल्प०।

शरधि पु० शरा धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि। तूणे हेमच०।

शरपुङ्खा स्त्री शरस्येव पुङ्खो यस्याः। नीलीवृक्षाकृतौ क्षुद्रपुङ्खाख्ये "शरपुङ्खा यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहा। तिक्ता कषाया कासासृक्श्वासज्वरहरी लघुः" भावप्र०।

शरभ पु० शॄ–अभच्। "अष्टापादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टयः" इत्युक्तलक्षणे १मृगभेदे अमरः। २करभे, ३वानरभेदे अमरः। ४उष्ट्रे च जटा०। ५विष्णुपार्षदभेदे भा० आनु० ८२ अ०। ६दानवभेदे भा० आ० ६५ अ०। "अष्टपादूर्द्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः। तं सिंहं हन्तुमागच्छन् मुनेस्तस्य निवेशनम्। तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटपरिन्तपम्। ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरणमागतः। दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं रूपं तस्मात् सुदारुणम्। स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा। मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शारभ्यं सुखमाप्तवान्। ततः शरभसन्त्रस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा। दिशः सम्प्राद्रवन् राजन्! भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः। शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्त्तुं नैच्छत् स पिशिताशनः। ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः। इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः। ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा। विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान्। श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः। व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः। सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः। मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो न कुलान्वयः। यस्मादेवमपापं मां पाप! हिंसितुमिच्छसि। तस्मात् स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि। ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः। ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान्" भा० शा० ११७अ०।

शरभू पु० शरे शरवणे भवति भू–क्विप्। कार्त्तिकेये हेमच०।

शरमय त्रि० शरस्य विकारः मयट्। शरजाते पदार्थे।

श(स)रयु(यू) स्त्री शॄ–(सृ)–अयु वा ऊङ्। अयोध्यानगरीनिकटवाहिन्यां नद्याम्। तस्यां भवः अण् शि०। शा(सा)रव तत्र भवे त्रि० अमरः।

श(स)रल त्रि० शॄ(सृ)–अलच्। १सुगमे, २अकुटिलचित्ते (सरल) ३वृक्षभेदे च। [त्रिवेदे।

शरवणोद्भव पु० शरवणम् उद्भवः उत्पत्तिस्थानमस्य। का-

शरव्य न० शरवे वाणक्षेपार्थे हितं शरु+यत्। लक्ष्ये, शरेण वेधनायोद्देश्ये अमरः।

शराटि(टी)(ति) स्त्री शरमतनत्य अटति अट–इन् पृषो० टस्य तो वा। (शराल) पक्षिभेदे अमरः।

शराभ्यास पु० ६त०। धन्वोपासनशिक्षायाम् अमरः।

शरारु त्रि० शॄ–आरु। हिंस्रे अमरः। [अच् धनुषि जटा०

शरारोप पु० शराः आरोप्यन्तेऽत्र आ+रुह–णिच्।

शराव पु० शरं दध्यादिसारमवति अव–अण्। १स्वल्पमृत्पात्रभेदे, (सरा) अमरः। २कुडवद्वयपरिमाणे च वैद्यकम्।

शरावती स्त्री शराः सन्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः पूर्वदीर्घश्च। नदीभेदे अमरः।

शराश्रय पु० ६त०। तूणे हेमच०।

शरासन पु० शराः अस्यन्तेऽनेन अस–ल्युट् । १धनुषि अमरः । शरापाशासनम् । २तूणे च ।

शरिमन् पु० शॄ–उणा० इमनिच् । प्रसवे सि०कौ०

शरी स्त्री शीर्य्यते शॄ–ई । एरकाख्ये भावप्र० ।

शरीर न० शॄ–ईरन् । प्रतिक्षणं शीर्य्यमाणे १देहे । तस्य अङ्गप्रत्यङ्गभेदा भावप्र० उक्ता यथा "गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकः । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् । कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते" । अङ्गोपाङ्गसंयुतः अङ्गाङ्गोपाङ्गैः । "तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतभाषितः । यस्मादभिधीयन्ते शिराः । स्फुटं यत्नतः । आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः । तस्यासन्नं त्वकुटं च ललाटं भ्रूयुगं तथा । नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तिते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं त्वपाङ्गौ द्वौ नेत्रप्रान्तौ च वर्त्मनी । सन्धारणपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तत्कर्णशीघ्रकम् । घ्राणद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता । ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु च दन्तकम् । दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकस्तथा । द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । तस्योपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ अवतस्तथा । कफोणियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा । मणिबन्धौ तयो हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते ज्ञेयाः दश चाङ्गुष्ठाः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम् । यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूतायास्ताविव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति । आशयस्तत् जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि" । चेतनास्थानत्वमभिलक्ष्याभिप्रायः "वैद्यकोक्तमखाद्य च सर्वं, बुद्ध्यनुवर्त्तिनां" इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम् तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति । "कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी सदुदाहृते । कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ । उदरं पञ्चमं चाङ्गं पार्श्वद्वयं मतम् । षष्ठमङ्गं तु तथा समस्तं पृष्ठं स्मृतम् । उपाङ्गानि च वक्ष्यन्ते तानि जानीहि सत्वरः । जीर्णिकाष्ठ्याख्याते कीकसं भवतो हृदयादधः । रक्तवाहिशिरांणां च मूलं स्यातां यकृत्प्लीहभिः । हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः । अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद् यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनमुत्तमम्" । क्लोम तिलकम् एतत् वातरक्तजम् । तत्र वृद्धवाग्भटः "रक्तादनिलसंयुक्तात् तालौ च जलमूलं" इति "मेदःशोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः । उक्ताः स्ताद्यास्तयो व्यायामाः पुंसामन्यापि सूरिभिः । सर्वव्यापेन हीनानि योषितोऽन्यानि निर्दिशेत् । उन्दुकं कटी चापि लिङ्गं पश्चिम वङ्क्षणौ । कण्डुराणां शरीरः स्यात् स्थानं तद् वीर्य्यमूत्रयोः । स एव गर्भाधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः । अङ्गुलाख्याकृतियोनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । वृषणौ भवतः सारात् मांसासृक्कफमेदसाम् । वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ । गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं स्यादङ्गुलचतुष्टयम् । तत्र तिस्रो बलयः स्युः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः । प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता । तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलमिता मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणा तु गुदोष्ठः स्यान्मतम् । सप्तोत्सर्गस्य भागोऽयं प्रायुद्दिष्टो विनिर्णीतः । पुंसः प्रोक्तौ स्यातां यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः । तयोः पश्चादन्तरे स्यातां स्फिचिनी स्त्रसमन्वयम् । तदुपाङ्गानि च ऊरू जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वे गुल्फौ पार्ष्णी तथा च प्रपदे तथा । पादाङ्गुलयश्च दश तासां नखा दश" ।

शरीरक पु० शरीरं कायति आत्मत्वेनाभिमन्यते कै–क । जीवे । स्वार्थे कन् । शारीरकोऽप्यत्र ।

शरीरज पु० शरीरात् जायते जन–ड । १रोगे २कामदेवे ३पुत्रे च धरणिः । ४देहजातमात्रे त्रि० ।

शरीरावरण न० शरीरमावृणोति आ+वृ–युच् । देहव्यापिनि १चर्मणि राजनि० २देहावरके त्रि० । ल्युट् । ३देहाच्छादने न० । [जटा० ।

शरीरिन् पु० शरीरमात्माभिमानाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि । जीवे

शरु पु० शॄ–उन् । १क्रोधे २वज्रे मेदि० । ३बाणे हेमच० । ४आयुधे च संक्षिप्तसा० ।

शरेष्ट पु० शृणाति कामिनं शॄ—अच् शरः कामः तस्य इष्ट इष—क्त । आम्रे जटा० ।

शर्करक पु० शर्करायाः रसः तस्य इवाभावः शर्करः रस इव कायति मधुरत्वात् कै–क । मधुरजम्बीरे राजनि० ।

शर्करजा स्त्री शर्करात् जायते जन–ड । सिताखण्डे राजनि०

शर्करा स्त्री शॄ—वरच् तस्य नेत्त्वम् । १खण्डविकारे (चिनि) अमरः । २उपलखण्डे ३कर्परखण्डे च (खापरा) मेदि०। शर्कराः सन्त्यत्र मतुप् तस्य लुक् । ४बहुशर्करायुते देशे अमरः । ५रोगभेदे अश्मरीशब्दे ४६९ पृ० दृश्यम् । ६शकले च मेदि०। शर्कराभेद गुणा राजनि० उक्ता यथा "स्निग्धा यावनशर्करा हितकरी वीर्ये कफेऽरोचके चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा हृद्या च दंशोत्थुवा । इक्षा तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्लेष्मोत्थुला शीतला स्निग्धा कान्तिशरीरधातुजनिता रक्तोत्थुला पित्तजित्" "यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा । गुडशर्करिका गुड़ा गुड़जा जलबिन्दुजा । हिमजा शर्करा शीता शीता-तिस्निग्धका । वातघ्नी चारिका हृद्या दाहपित्तास्रदाहिनी । "शीतलान्याशर्करजा साध्वी च मधुशर्करा । माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डकः । सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः । कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् । यवासशर्करा रम्या सुधामोदकमोदकः । तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः" । "मत्स्यण्डीकाः खण्डसिता धुवत्स्याः यथोत्तरम् । स्निग्धाः शीतलाः स्निग्धाः गुर्व्यः स्वादुतराः सराः । वृष्याश्चाक्षुष्य क्षीणरक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्यण्डी पाचिनी बल्या कषाया वातजित् गुरुः । खण्डं तु सरं वृष्यं चाक्षुष्यं वातघ्नं कफवृद्धिदम् । सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा" । पथ्यापथ्यविवेकः "शर्करा ज्वरपित्तास्रकृन्मूर्च्छाच्छर्दितृष्णापहा । तृष्णाश्रमहरा लघ्वी ज्वरदाहास्रपित्तनुत् । यविका क्वाथितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः । निर्मला उपरो प्रोक्ताः शीतवीर्या यथोत्तरम् । यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा" राजवल्लभः । "खण्डन्तु सिकताकल्पं प्रोक्तं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तघ्नवरा हिमा । यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहत्वादि रसत्वञ्च तथा तथा" भावप्र० पूर्वखण्डे ।

शर्कराचल पु० दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते पर्वते ।

तद्विधिः हेमा० दा० पद्मपुराणे उक्तो यथा

"अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्णुरुद्रार्कास्तुष्यन्ति सर्वदा । अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यात्प्रकीर्तितः । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः । भारेण चार्धभारेण कुर्याद् यः स्वल्पवित्तवान् । विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात् तुरीयांशेन मानवः । धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसंयुतम् । मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतरुत्रयम् । मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः । एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् । हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले । मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् । गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् । धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम्"।

शर्कराधेनु स्त्री दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते धेन्वाकारे द्रव्यभेदे हेमा०दा० स्कन्दपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा

"अतश्च शर्कराधेनुं राजन् ! कुर्यात् यथार्थतः । अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे । धेनुः शर्करया राजन् ! सदा भारचतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते वत्सश्चतुर्थांशेन वत्सकः । तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कल्पयेत् । तदर्द्धं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः । अथ वा धेनुतः कुर्यादष्टांशेन तु वत्सकम् । स्वशक्त्या कारयेदेतं यथाशक्त्या न पीडयेत् । सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णशृङ्गाणि मौक्तिकैर्नयनानि च । गुडेन च मुखं कार्यं जिह्वा मिष्टमयी तथा । कम्बलं पट्टसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता । इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना । प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता । पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता । कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता । ईदृक्विधानसंयुक्तां वस्त्रैराच्छादितां तथा । गन्धपुष्पैरर्चयित्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्" ।

शर्करार्बुद पु० रोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा

"प्राप्य मांसं सिराः स्नायुं मेदः श्लेष्मा तथानिलः । ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् । तत्रात्यावर्धनं तस्य हन्ति मतोऽनिलः । मांसं विशोष्य

घर्षितां शर्करां समवस्थतः । दुर्गन्धिक्लिन्नमलयं नानावर्णं ततः सिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विद्याच्छर्करार्बुदम्” । शर्करा वालुकातुल्या” भावप्र० ।

शर्करावत् त्रि० शर्कराः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः । बहुशर्करायुक्तदेशे ।

शर्करासप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लपक्षसप्तम्याम् । तद्विधानं मत्स्यपु० ७२अ० उक्तं यथा “शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः । प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनैः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मै नमः सवित्रे तं गन्धपुष्पं निवेदयेत्” इत्यादि ।

शर्करोदक न० शर्करामिश्रितमुदकम् । (चिनिर पाना) शर्करामिश्रिते जले तत्करणप्रकारगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा “जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा । एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्धं विदुषां मतम् । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्” भावप्र० ।

शर्करिक त्रि० शर्कराः सन्त्यस्य ठन् । बहुशर्करायुक्तदेशे इत्यत् । शर्करिक-मतौ च अमरटीकाधरः ।

शर्द्ध पु० शृध-घञ् । अपानवायूत्सर्गे । घुट् । तत्रैव न० ।

शर्द्धञ्जह पु० शर्द्धं अपानवायूत्सर्गं जहाति हा-खश् मुम् च । माषे । तद्भोजने हि अपानवायुर्निःसरतीति तस्य तथात्वम् ।

शर्ब हिंसायां गतौ च भ्वा०पर०सक०सेट् । शर्बति अशर्बीत् ।

शर्मद त्रि० शर्म ददाति दा-क । १सुखदायके २विष्णौ पु० विष्णुस० ।

शर्मन् शृ-मनिन् । १सुखे २तद्वति त्रि० ३ब्राह्मणोपाधौ पु० । “शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” यमः । “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः” शातातपः ।

शर्मरा स्त्री शर्म-राति रा-क । १दारुहरिद्रायां २वस्त्रभेदे पु० धरणिः ३सुखदायके त्रि० ।

शर्यां स्त्री शृ-यत् । रात्रौ वाचस्पतिः ।

शर्याति पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे ।

शर्ष हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट् । शर्षति अशर्षीत् ।

शर्व पु० शर्व-अच् । १महादेवे हेमच० । २विष्णौ विष्णुस० ।

शर्वर पु० शर्व-अरन् । १कामदेवे २तमसि न० उणादि० । ३सन्ध्याकाले संक्षिप्तसा० ४स्त्रियां मेदि० ।

शर्वरी स्त्री शृ-वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमरः । शर्वरीशचन्द्रः । २हरिद्रायां त्रिका० । [हेमच० ।

शर्वला स्त्री शर्व-वच् शर्वं लाति ला-क । तोमरास्त्रे

शर्वाणी स्त्री शर्वस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । भवान्यां हेमच० ।

शल चलने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । शलते अशलिष्ट । अशलिद्(ढ्व)म् भेदे [व्वलादि० शलः शालः ।

शल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल श्लाघायां चु० आत्म०सक०सेट् । शालयते अशीशलत ।

शल वेगे भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल न० शल-अच् । १शल्यकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः २भृङ्गिणि ३वेत्रभेदे ४अग्न्यापि च पु० मेदि० ५कुन्तास्त्रे त्रिका० ६उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

शलक पु० शल-वुन् । (माकड़सा) कीटभेदे त्रिका० ।

शलङ्क पु० शल-अङ्कच् । १लोकपाले २अश्वभेदे उणादि० ।

शलभ पु० शल-अभच् । कीटभेदे पतङ्गे अमरः ।

शलल न० स्त्री शल-कलच् । शल्यकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः । स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

शलाका स्त्री शल-आकन् । १शल्ये २मदनद्रुमे (मयना) ३शारिकायां ४शल्यक्यां ५शरे मेदि० ६आलेख्यतूलिकायां हेमच० ७अस्थ्नि च शब्दच० । सुश्रुतोक्ते शूकाद्युद्धारणार्थे यन्त्रभेदे शस्त्रशब्दे दृश्यम् ।

शलाकापरि अव्य०अव्ययी० । शलाकापातनक्रीड़ायां पराजये

शलाकापुरुष पु० हेमचन्द्रोक्ते जैनानां त्रिषष्टिदेवपुरुषभेदे

शलाटु त्रि० शल-आटु । १अपक्वफले अमरः । २मूलभेदे उणादि० ३बिल्वे च पु० राजनि० ।

शलाथु पु० शल-आथुन् । सुगन्धिद्रव्यभेदे त्रि०को० ।

शलालुक त्रि० शलालुना क्रीतं ठन् । शलालुद्रव्येण क्रीते पदार्थे स्त्रियां ङीष् ।

शल्क न०शल-क कस्य नेत्त्वम् । १खण्डे २छालवल्कले अमरः । ३मत्स्यत्वचि च (आँश) कोषान्तरम् । [त्वचि च त्रि०को०

शल्कल न०शल-कलन् कस्य नेत्त्वम् । १मत्स्यवल्कले २छाल-

शल्कलिन् पु० शल्कलमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये शब्दर०

शल्किन् पु० शल्कमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये हेमच० ।

शल्पदा स्त्री शल-अच् तादृशं पदं मूलं यस्याः । मेदाख्यौषधौ राजनि० ।

मत्सभ पर्यंकायां भ्वा०आ०सक० सेट् । मत्सभते अमत्सभिष्ट ।

म(मा)त्सिक पु० मत्स–मत्सप् स्वार्थे इन् इञ् वा । मात्स्-माविहगे (मित्त्व) हिरूपकोषः स्त्रीत्वमपि तत्र वा ङीप् तन्नार्थे ।

मत्स्य न० मत्स–यत् । १मत्स्ये २तोमरे ३मत्स्ये मेदि० ४मंस-कपिकायां त्रिकः । ५द्रःवट्टे ६दुर्वाक्ये शब्दर० ७पापे त्रिका० "मत्स्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुकोट्ट-बालनखपूयाशावान्तर्गर्भशल्योद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षा-राग्निप्रणिधानं प्रणविनिश्चयार्थञ्च" सुश्रुतोक्ते दर्शयि-तव्ये वास्तुभेदे ९शल्ये ज्यो०त०। वास्तुभूमिस्थ मत्स्य-ज्ञानं प्रश्नाक्षरेण यथा भवति तथोक्तं ज्यो०त०

"सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि शोधित-व्यात् । कुर्यादिमल्लाश्रय वा स्वमानं खातान वा प्रश्न-वशादिधित्तः । दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य । पृच्छेदिनीतो मधुराक्षरेण मत्स्यस्य तत्त्वं भवने तदीयः । ततः प्रश्नादिमो वर्णः कश्चाद्यो मत्स्यतो-ऽथ वा । क्रमात् पुष्पापगादेवफलानां मत्स्यपादिकः । प्रथमो परणौ धारिणी करौ तदनन्तरम् । न भूत्वै नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियात्मकः" वह्निप्रिया स्वाहा "मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा कदनलं तथा यथाहिर्विजयेत् । अकचत एताः मयवा नव चेतु प्रश्नाक्षराणि जायन्ते । प्रागादिकोष्ठनवके मत्स्यांशे मत्स्यमाख्याति । मत्स्ये अकारः पुरतो नराणां भवेति मत्स्यं मरणप्रदायि । कोपीभदग्धोरग्हेतमत्स्य-प्रदं कवारः खरबन्धमन्त्रौ । याम्यं चकारः नृपतामिस्त्र-भेदे मनोविनाशं प्रकरोति मत्स्यम् । रक्षोदिशि चास्मि-न्दहस्थितानां महदूयं वक्ति सुनिश्चितं तः । पः पार्श्विद्-ग्यस्ति शिशोर्भवीति मृत्युं प्रवासात् अहनीव मत्स्यम् । कौमारकोणे नरकपदमस्मि दारिद्र्यमित्रवयसादिवन्ते । मनपदिशि मकारः प्राक् विनाशि वित्तलयसदय पकारो वक्ति स्वामिन प्रभौ । तदिह कुलयितार्थं गोधनानाञ्च हानिं वितरति मत्स्यनाममात्रापि शुभस्य देवैः । यो मध्य-भागे भवितं कपालं कावायसं चाह कुलक्षयाय । यस्मादपाशान्यधुना प्रमाणं दर्शन तथ्यं कथयामि मत्स्ये । इन्द्रपशोजशेषाने मत्स्यं पादं करे कटौ । वक्त्रान्तक-कुबेरेषु पुच्छे मध्यवातयोः" । देवीपु० "पुरुषाधःस्थितं मत्स्यं न स्यादे दोषदं भवेत् । प्रासादे दोषदं मत्स्यं भवेत् वाजमशानान्तकम् । महारम्भे ऽविकस्मृतिः कास्यक्ते

यदि जायते । मत्स्यं त्यागनवेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा" । १०मदनवृक्षे ११मार्गिवत्र च पु० अमरः १२नक्षत्रमातृके मद्राधिपे नृपभेदे पु०१३योनि १४मल्लाकायां पु० हेमच० १५विष्णुरूपे पु० १६मनुजभेदे राजनि० । १७मत्स्यभेदे पु० त्रिका० ।

मत्स्यक पु० मत्स्य इव कायति कै-क । १मदनवृक्षे (मयना) शब्दच०। २मल्लकीपत्रे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् राजनि० ।

मत्स्यलोमन् न० मत्स्यमिव लोम । मल्लकीलोम्नि राजनि० ।

मत्स्यारि पु० ६त० । मत्स्यजपक्षहन्तरि युधिष्ठिरे तद्धननकथा भा० मत्स्य० ६२ता ।

मथ गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । मथति अमथीत् ।

मज्ञ न० मज्ञ-अच् । १त्वचि २मेदे पु० शब्दच० । स्वार्थे क अपि न०। ३योगवृक्षे पु० जटा० । (दकाव) ४पक्षिभेदे स्त्री गौरा० ङीष् । सा च ५गजभक्ष्यावृक्षे अमरः ।

मदकोद्रव पु० मदकयाद्रव इव मादकत्वात् । विषकोद्रवे जटा०

मद्व पु० मज-व । मालवदेशे उज्ज्वा० । [अमवीत् ।

मद विकारे गतौ च भ्वा०पर०सक० सेट् । मदति अमादीत्

मद पु०न० मद-अच् । हस्तिदेहे गतप्राये १देहे अमरः । २जले न० मेदि० ।

मदकाम्य न० मदः काम्यो यस्य । कुकुरे शब्दर० ।

मदयान न० मदवाहनं यानम् शाक० । हस्तिदेहवाहनार्थे तत्रे हारा० ।

मदर न० मद-करन् । १धान्यजातिभेदे अमरः । २पानीये २गिरे च पु० मेदि० ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् । ४धान्य-भेदे ५वृक्षे पु० कथादिको० मीमांसाभाष्यकारके ६विदग्धे । [शब्दर० ।

मदरथ पु० मदवाहनार्थं रथः शाक० । मदवाहनार्थे याने

मदरलोध्र पु० मदरप्रियः लोध्रः । श्वेतलोध्रे रत्नमा० ।

मदरालय पु० ६त० । मदरावासस्थाने अमरः ।

मदल पु० मद-कलच् । १कर्पूरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३तद्वर्णवत्यां धेनौ स्त्री अमरः ।

मदसान पु० मद-आनच् सुक् च । पक्षिणि त्रिका० ।

मदम हृ तमतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । मदमति । अमामीत् अमामीत्

मदम पुंस्त्री० मद-अच् । पशुभेदे (खरगोस) अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

"मदः मीतो मधुरोष्णी रूक्षः स्वादुः सदा हितः वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातपोषाद्यः स्मृतः । ज्वर

तिसारघोषाऽब्बाबाबालदहरस्य च" ब्राह्म०। छागे तन्मांस दाने फलभेदः श्रा० त० धृतो यथा "ऐणरौरव वाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरेह पितामहाः" तन्मांस विक्रये दोषं यथोक्तं "मार्गं मांसं तथा छागं शाशं यत्नतः कल्पयेत्। एतानि मे प्रियाणि सुः प्रथमानि वदन्त्यरे।" शशाङ्क पु० १चन्द्रा-ङ्कस्थमृगे भरतः। २लोधे ३लोध्रे ४नरभेदे मेदि०। तल्लक्षणं यथा "मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुवेशः सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम्" रतिम०।

शशक पुंस्त्री० शश--स्वार्थे क। (खरगोश) पञ्चनखेषु भक्ष्ये पशुभेदे "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरदृष्टांश्चैकतोदतः" मनुः।

शशधर पु० शशं मृगभेदं धरति धृ-अच्। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। धृ--क्विप् शशधृदादयोऽप्यत्र।

शशलाञ्छन पु० शशः मृगभेदो लाञ्छनं यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च शशाङ्कादयोऽप्यत्र।

शशबिन्दु पु० १राजभेदे २विष्णौ च मेदि०।

शशबिम्बिका स्त्री शश इव बिम्बी तथा कायति कै-क। जीवन्त्यां राजनि०। [शशयोर्मध्यस्थे देशभेदे त्रिका०।

शशस्थली स्त्री शशवायवोर्मध्ये स्थली। अन्तर्वेद्यां गङ्गा-

शशाण्डुलि स्त्री शश-अण्ड--उलि ह्रस्व०वा ङीप्। कर्कटीभेदे राजनि०। "शशाण्डुली तिक्तकटुश्च शीतला कफश्रमघ्नी मधुरा कषायका। वाते तु सा स्यात् मधुरा विदाहकृत् कफे तु पथ्या रुचिकृच्च दीपनी" राजनि०। [ख्यु। तत्रैव।

शशाद पु० शशमत्ति अद- अण्। श्येनविहगे राजनि०।

शशिकला स्त्री ६त०। १चन्द्रस्य षोडशभागे "गुरुनिधनमनु लघुरिह शशिकला" छन्दोम० उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [शशी पु० राजनि०।

शशिकान्त न० शशी कान्तो यस्य। १कुमुदे २चन्द्रकान्त-

शशिन् पु० शशोऽस्त्यस्य इनि। १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दच०।

शशिप्रभ न० शशिना प्रभा इव वा प्रभा यस्य। १कुमुदे। २मुक्तायां राजनि०। ६त० ज्योत्स्नायां जटा०। [दयोऽप्यत्र।

शशिभूषण पु० शशी भूषणं यस्य। १महादेवे शशिशेखरा-

शशिलेखा स्त्री शशिनो रेखा इव रेखा यस्याः। १चन्द्रकलायां शशिनो लेखेव कृशतासादृश्यात्। २गुडूच्यां मेदि०। "मौ नौ यौ चेत् भवेतां शशिकलाचन्द्रलेखा" छन्दोम० उक्तलक्षणे १पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

शशिवाटिका स्त्री शशिनो वाटीव इवार्थे कन्। पुनर्नवायां

शशिशेखर पु० शशी शेखरं यस्य। महादेवे शब्दा० शशि-मौल्यादयोऽप्यत्र।

शशोर्ण न० ६त०। शशस्य लोम्नि अमरः। [अमरः।

शश्वत् अव्य० शश- वति। १नैरन्तर्ये २पुनःपुनरित्यर्थे च

शष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शषति अशाषीत् अशषीत्।

शष्कुल पु० शष--कुलच् कस्य नेत्वम्। (शहरकरचा) १मत्स्ये २अपूपभेदे स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष्। ३कर्णरन्ध्रे "अवलम्बितकर्णशष्कुली" नैष०। ४मत्स्यभेदे च भावप्र० दन्तपश्चादोऽप्यत्रार्थे। [मेदि०।

शष्प न० शष--पक्। १बालतृणे घासे अमरः २प्रतिभाक्षये पु०

शस वधे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् क्त्वा वेट्। शसति। अशासीत् अशसीत्।

शंस आशिषि भ्वा० आत्म० सक० इदित् सेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः। आशंसते आशंसिष्ट।

शंस स्तुतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। शंसति अशंसीत्।

शसन न० शस--वधे ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने।

शस्त न० शन्स--क्त। १कल्याणे २तद्वति अमरः। ३स्तुते ४प्रशस्ते च त्रि० मेदि०। ५देहे न० त्रिका० संज्ञायां कन्। ६अङ्गुलित्राणे शब्दच०।

शस्त्र न० शस--ष्ट्रन्। १लौहे २खड्गादौ अस्त्रे च शब्दच० स्वार्थे क। तत्रैव। तत्र सुश्रुतपरिगणितं शस्त्रमिति भेदः शंस--त्रन्। ३प्रगीते मन्त्रभेदे त्रिविधवाक्यशस्त्राणां च-शब्दादि सुश्रुतोक्तं यथा

"अथातःशस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः विंशतिः शस्त्राणि। तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति। तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च। वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च। सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे। कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च। बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे आनुलोम्ये च। सूच्यः सीवने इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः। तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्मसु वक्ष्यते। तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि। वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यं वृन्ताग्रे

विस्रावणानि विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत् । तत्र प्रच्छादितवृन्तमकुलपत्रैषिणीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारीकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुष्ठविष्टब्धामभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते । बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रवेशप्रमाणा सूचिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते । तेषामपि तु षड्गुणानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं शिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति" । भवति चात्र "यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत्" । अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् । आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्नि-जलौकसाम् । ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् । एषण्य-लाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्कर्म्मकारेण प्राज्ञं कर्म्मसु कोविदम् । प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा" । [राजनि० ।

शस्त्रकोषतरु पुं० शस्त्रकोषस्य हिततरुः । महापिण्डीतरौ

शस्त्रजीविन् पुं० शस्त्रेण जीवति जीव–णिनि । शस्त्रव्यापारेण युद्धादिना हिंसकवृत्तौ सेवके ।

शस्त्रपाणि पुं० शस्त्रं पाणौ यस्य । १शस्त्रधारके २आततायिभेदे च "शस्त्रपाणिर्धनापहः" इति स्मृतिः ।

शस्त्रमार्ज्ज पुं० शस्त्रं मार्ष्टि मृज–अण् (शिकलकर) शस्त्रमार्ज्जनकरे शिल्पिभेदे अमरः ।

शस्त्रहत त्रि० ३त० । १शस्त्रघातेन हते "पक्षिपशुसरीसृपैश्च दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिश्चैव हताः । पतनानशनप्रायैर्वज्राग्नि-विषवह्निभिः । हता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" देवीपु० परिभाषिते २खड्गादिहते च । तस्याशौचादि शुद्धित० उक्तं यथा "शस्त्रघाते त्र्यहाशौचं यदि कश्चित् प्रमीयते । अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु नियमः" आपु: "हतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेत्-त्रिधा । आ सप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतःपरम्" । अत्र शस्त्रघातपरं वचनं परिभाषितशस्त्रघातपरञ्च । न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् स्वार्थे पारिभाषिकापरिभाषितशस्त्रघातपदप्रवृत्तावपि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः" शु० त० रघु० ।

शस्त्रहतचतुर्दशी स्त्री शस्त्रहतोद्देश्यकश्राद्धार्हा चतुर्दशी । गौणाश्विनकृष्णचतुर्दश्यां तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धवि-दर्शितं यथा

"अथ शस्त्रहतचतुर्दशी । विष्णुः युद्धहतानां श्राद्ध-कर्म्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता" ।

शस्त्रयुद्धहतानामेवेति न नियमार्थम् ब्रह्मपुराणे "ग्राम्याऽश्मशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा । चतुर्दश्यां तु कर्त्तव्यं तत्तृप्त्यर्थमिति निश्चयः" प्रायोपवेशनगमनम् । वायुपुराणे "युवानस्तु मृता यस्य स्मृतास्तेषान्तु दापयेत् । शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्" । युवान एव युवादयो मृता इत्यर्थः । मरीचिः 'विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता" । शस्त्र-घातोऽस्यास्तीति शस्त्रघाती तेषां, ये च शास्त्र-बर्हिताः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् न तु तत्र शस्त्र-घातस्य पतितत्वात् । अन्येषाम् अपमृत्यादिहतानाम् एतच्च शस्त्रहतस्य विष्ण्वादिभिः श्राद्धप्रकरण-लिखनात् एकोद्दिष्टपार्वणधारणम् पित्रादीनामेव पार्वणविधिप्रकरणात् पार्वणविधिना श्राद्धं "ब्रह्म-

पिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा मृताहनि” इति शङ्खवचनाच्च । ननु “सम्येपान्तु विनिर्द्दिष्टा” इति श्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकपार्वणविधिः न यत्र पुरुषान्तर एव शस्त्रहतास्तत्र त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यत एव यत्र द्वौ शस्त्रहतौ एको वा तेनापि द्वैपुरुषिकैकपुरुषिकमेव पार्वणं कर्त्तव्यं यथा मनुः “पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम्” तथा कात्यायनः “पितामहोऽपि यो जीवेत् पितर्य्येव समापयेत्” । सम्येकोद्दिष्टमात्रं श्रूयते यथाह गार्ग्यः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मृते तस्य चतुर्द्दशीम् । प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत्” यमः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” भविष्यपुराणे “समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च । चतुर्द्दश्यां तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । चतुर्द्दश्यां तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते । एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” उच्यते । एषां वचनानामश्रुतत्वात् श्रुतत्वेऽपि पार्वणायान्नविधायकानामेतानि विष्ण्वादिवचनेषु पार्वणावगतेः । आ-शौचीयान्तु शस्त्रहतानाम् एकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम् । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” इत्याप-स्तम्बवचने पार्वणनिषेधात् । तत्र न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्ण्वादिवचने श्राद्धपक्षे पार्वणकरणोक्तेः । किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे “प्रागा-सपनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभिधाया-भिहिते “नभस्यायां चतुर्द्दश्यां कुर्य्यात् पिण्डोदकक्रियाः” इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतश्राद्धादिविषयम् अतएव तत्रैव “अमावास्यायां पितरः पूज्या मान्द्रीमृता अपीति” इत्य-प्रपितामहादीनामपि श्राद्धं दर्शितम् । इयञ्च चतुर्द्दश्या-मशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीयकृष्णपक्षश्राद्धा-दिकव्यतिरिक्तमासान्तरकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया मन्वन्तरभेदेन श्राद्धकर्म्मभेदात् सामान्यविशेषन्या-याच्च इतरथा चतुर्द्दश्यां संक्रान्त्यादावशस्त्रहतनिन्दा-स्यात् अतएव “तस्मिन् पक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशी-मिति” मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्जनं पक्षश्राद्धादिव्यति-रिक्तविषयम् । नच यज्ञादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रू-यते यथा ब्रह्मवैवर्त्तः “ब्रह्मविप्रहतानाञ्च सर्पाद्दंष्ट्रि सरीसृपैः । आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कार-येत्” । एतत् बुद्धिपूर्वकमृतानामेव । प्रमादमृतानान्तु श्राद्धादिकमाह अङ्गिराः “अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियते ऽग्न्युदकादिभिः । तस्याशौचं तत्र कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोद-कक्रिया” । अबुद्धिपूर्वकमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीडां कुर्वतां मृतानां न कर्त्तव्यम् । ब्रह्मपुराणे “शृङ्गिदंष्ट्रि-नखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः” । परिहर्त्तव्यः श्राद्धादौ । आत्मघातिनां बुद्धिपूर्वकमृतानामपि कर्त्तव्यम् । गर्ग्यः “नष्टशौचव्रतिर्भ्रष्टप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः । तस्य त्रिरात्रमा-शौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते” । एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाऽबुद्धिपूर्वकमृताः आत्मघातिनश्च बुद्धिपूर्वकमृता अपि श्राद्धार्हाः । कथम् कुर्य्यात् पिण्डोदकमिति चेत्तदेवमिति ब्रूमः बुद्धि-पूर्वकमृते पिण्डोदकक्रियालोपात्” ।

शस्त्राभ्यास पु० ६ त० । शस्त्रप्रयोगशिक्षायां त्रिका० । [अमि०।

शस्त्रायस शस्त्रयोग्यमयः अच्समा० लौहभेदे (इस्पात) रा-

शस्त्रिन् त्रि० शस्त्रमस्त्यस्य इनि । शस्त्रविशिष्टे ।

शस्त्री स्त्री शसं शस्त्रं ङीप् । छुरिकायाम् मेदि० ।

शस्प न० शस–प । बालतृणे शाले अमरे पाठान्तरम् ।

शस्य न० शस-यत् । वृक्षादीनां फले “शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते” इत्युक्ते क्षेत्रस्थे धान्यादौ च तस्य इत्यादित्वमपि नवशस्यप्रयोगनक्षत्राणि ज्यो० त० उक्तानि यथा “अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरा त्रयम् । हस्ता चित्रा तथा पुष्या श्रवणा च पुनर्वसुः । रोहिणी नवशस्यादिनवान्नाशनादिषु । प्रशस्तं नव-पीठादिसम्भोगे चन्द्रविद्धवदेत्” ।

शस्यध्वंसिन् पु० शस्यं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि । १राजमाषे (कुँद) शब्दच० २शस्यनाशके त्रि० ।

शस्यमञ्जरी स्त्री ६ त० । अभिनवधान्यादिशीर्षे अमरः ।

शस्यशूक न० धान्यादेः शीर्षे अमरः । [अमरः ।

शस्यसम्बर पु० शस्यं संवृणोति सम्+वृ–अच् । शालवृक्षे

शस्यारि पु० शस्यस्यारिः क–अच् । कुद्दालभेदे शब्दच० ।

शाक पु०न० शक–घञ् । १पत्रपुष्पादौ अमरः २द्रुमभेदे पु० (सेगुन) वृक्षे च ३शक्तौ ४शिरीषवृक्षे पु० शब्दरत्ना० ५शकाब्दावधि शकारप्रवर्त्तके राजभेदे ६द्वीपे शकारे च पु० मेदि० । श्यति सामर्थ्यं शो–क तस्य नेत्यम् ।

"मूलपत्रे करीराग्रे फलकाण्डाधिरूढकम्। त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्" इत्युक्तेस्तु ७अस्थ्यादीनां अप्यादिषु न०। तत्र १मूलं मूलकादेः। २पत्रं वास्तूकादेः। ३करीरं वंशादेः। ४अग्रं वेत्रादेः। ५फलं कुष्माण्डादेः। ६काण्डं कलम्बादेः। ७अधिरूढं तालास्थिमज्जादेः। ८त्वक् मातुलुङ्गादेः। ९पुष्पं कोविदारादेः। १०कवकं छत्रिकादेः। भावप्र० अन्यत्रोक्तं यथा "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा। शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्"। "प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च। रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च। शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रम् वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम्। प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितञ्च नूनम् हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"॥ द्वीपभेदे मत्स्यपु० १२१ अ० तत्प्रमाणाद्युक्तं यथा

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम्। कथ्यमानं निबोधध्वं शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः॥ जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः। विस्ताराद्द्विगुणश्चापि परीणाहः समन्ततः। तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वितीयो लवणोदकः। तत्र पुण्या जनपदा चिराच्च म्रियते जनः। कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह। तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः। शाकद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु। ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वतोत्तमाः। रत्नाकराद्रिनामानः सानुमन्तो महाचिताः। समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः। उभयत्रावगाढौ च लवणक्षीरसागरौ। शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान्। देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते। प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः। तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यपयान्ति च। तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः। स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वौषधिसमन्वितः। तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम्। नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः। तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ। तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः। यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल। स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः। शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः। रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरात्मवत्। तस्यापरेण रजतो महानस्तोगिरिः स्मृतः। स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्राहृतं पुरा। सम्भृतञ्चामृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता। तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः। हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः। आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः। विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकस्तु महान् गिरिः। यस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः। सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवाति च। तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः। शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः। द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा। उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम्। नाम्ना गतभयं नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम्। द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम्। तदेव शैशिरं नाम वर्षं तत् परिकीर्त्तितम्। नारदस्य च कौमारं तदेव च सुखोदयम्। श्यामपर्वतवर्षं तदनीचकमिति स्मृतम्। आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम्। सोमकस्य शुभं वर्षं विभ्रमं कुसुमोत्करम्। तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम्। आम्बिकेयस्य मैनाकं क्षेमकञ्चैव तत् स्मृतम्। तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम्। द्वीपस्य परिणाहश्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च। जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिः। शाको नाम महावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः। एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः। विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह। तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः। तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः। द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता। प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा। अनुतप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता। सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती। नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता। शिबिका च चतुर्थी स्यात् द्विविधा च पुनः स्मृता। इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः। वेणुका चामृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता। सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता। एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः। भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम्। अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नद्यश्च सरांसि च। बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः। तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च। न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः। ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते।

एते शान्तमनाः प्रोक्ताः प्रमोदा ये च वै स्मृताः। आनन्दाय सुखायैव क्षेमकाय नरैः सह। तथाचमना-आयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः। आरोग्या बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः। अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः। न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित्। त्रेतायुगसमः कालस्तदा तत्र प्रवर्त्तते। शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्वशः। देशस्य तु विभागेन कालः स्वाभाविकः स्मृतः। न तेषु सङ्करः कश्चित् वर्णाश्रमकृतः क्वचित्। धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिनो जनाः। न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं कुतः। विपर्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम्। कालो नैव च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः। स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम्"।

शाकचुक्रिका स्त्री शाकेषु मध्ये चुक्रिका। चिञ्चायां राजनि०।

शाकट न० शकटाय हितम् अण्। १शकटसम्बन्धिभुवादौ २शकटयोढरि च मेदि०। ३श्लेष्मातके वृक्षे राजनि०। ४धवद्रुमे च पु० रत्नमा०।

शाकटायन पु० व्याकरणकारके मुनिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कविकल्पद्रुमः।

शाकटिक पु० शकटेन चरति ठञ्। शकटेन सञ्चरि।

शाकटीन पु० शकटः परिमाणमस्य खञ्। विंशतितुलापरिमाणे हेमच०। [शाकटशाकिनोऽप्यत्र।

शाकतरु पु० शाकाख्यः तरुः। (सेगुण) वृक्षे शब्दच०।

शाकपत्र पु० शाकमेव पत्त्रमस्य। शिग्रुवृक्षे राजनि०।

शाकबालेय पु० बलये हितम् ढक् शाकप्रधानो बालेयः। ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दच०। [स। तत्रैव त्रिका०।

शाकबिल्व पु० शाकोऽपि बिल्व इव। वार्त्ताकौ जटा०स्वार्थे

शाकम्भरी स्त्री शाकैर्बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च। "भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः। शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि" देवीमा० निरुक्तायाम् १दुर्गायाम् ।२रोमकान्तर्गतशाकम्भरनगर्यां न० तत्र भवं च। शाकम्भरीय लवणभेदे न० "शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा। गडाख्यं कटु वातघ्नमल्पं भेदि पित्तलम्। तीक्ष्णं सरापि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र०।

शाकयोग्य पु० शाके तद्ग्रहणे योग्यः। धन्याके राजनि०।

शाकराज पु० शाकेषु राजते अच्, शाकानां वा राजा टच् समा०। वास्तूकशाके राजनि०।

शाकल पु० ब०व० शकलेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण्। १शकलर्षिप्रोक्तशाखाद्यध्यायिषु। तेषां संघोऽङ्को घोषो वा पुनरण् वुञ् वा। शाकल शाकलक वा। १तत्खण्डे २तद्दले| ३तद्देशे च पु०। शकलः परस्परा बन्धन्यः" सि०कौ०।

शाकलिक त्रि० शकलस्येदं ठक् काल्या० वार्त्ति०। शकलसम्बन्धिनि पक्षे अण् शाकल तत्रार्थे। [शाके त्रिका०।

शाकवीर पु० शाकेषु वीरः श्रेष्ठाधायकत्वात्। १वास्तूक-

शाकशाकट न० शाकस्य क्षेत्रं शाकटच्। शाकक्षेत्रे। शाकटिनच् शाकशाकटिन अत्रार्थे हेमच०।

शाकश्रेष्ठ पु० शाकेषु श्रेष्ठः। १वास्तूकशाके शब्दर०। २जीवन्त्यां ३वार्त्ताकौ स्त्री हेमच०। [क्षुपे राजनि०।

शाकाङ्ग न० शाकस्य तद्व्यञ्जनस्याङ्गमुपयोगि। १मरिचे २छोटी-

शाकाम्ल न० शाकमेवाम्लम्। वृक्षाम्ले राजनि०।

शाकाम्लभेदन न० शाकद्रवम् अम्लं भिनत्ति भिद-ल्यु। १चुक्रे (चुकोपालङ्) राजनि०। [वृक्षे राजनि०।

शाकालाबु स्त्री शाकप्रधानालाबुः। अलाबुभेदे राजालाबु

शाकाष्टका स्त्री शाकेन कर्त्तव्या अष्टका। गोभिलगृह्योक्तायाम् अष्टकायाम् अष्टकाशब्दे ५१६ पृ० दृश्यम्।

शाकिनी स्त्री शाकमस्त्यस्याः उत्पत्त्यत्वेन इनि। १शाकभवनयोग्यायां भूमौ क्षेत्रवाटिकायाम् २देवीगणचरीभेदे च। "डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा। दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सुसिद्धिफलदायिकाः" काल्या०क्रम०। कण्ठदेशस्थे विशुद्धाख्ये चक्रे स्थितायां ३देवीशक्तौ च "विशुद्धाख्ये षडाधारे षोडशस्वरसंयुते। सदाशिवं शाकिनीं च चिन्तयेत् पूर्वयत्नतः" तन्त्रसा०।

शाकुच पु० शक-बा० उचन्। चरताख्ये मत्स्ये शब्दमा०।

शाकुन पु० शकुनं शुभाशुभसूचकं निमित्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। शकुनज्ञानसाधने ग्रन्थे (काकचरित)। "शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाय हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः। गतिस्वरालोकनभावचेष्टां संकीर्त्तयामोऽहमदादिकानाम्। लोकोऽखिला शाकुनसंज्ञकेन ज्ञानेन विज्ञातशुभाशुभार्था। नापायकूपे पतति प्रयत्नात् शास्त्रं हि दिव्या इमतीन्द्रियेषु" वसन्तराजः।

शाकुनिक पु० शकुनेन पक्षिबधादिना जीवति ठञ्। पक्षिघातके अमरः।

शाकुन्तलेय पु० शकुन्तलाया अपत्यं ढक्। दुष्मन्तात्मजे शकुन्तलागर्भजे भरते नृपे शब्दा०।

शाक्त त्रि० शक्तिर्देवताऽस्य अण्। तन्त्रोक्ते शक्तिदेवतोपासके तस्य प्रशंसा मुण्डमालात० २पटले उक्ता "शाक्तं सर्वं च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः। शैवानां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च। शैवानां चैव शाक्तश्च श्रेष्ठः श्रेष्ठतमः प्रिये!" "शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः। उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षराम्" निर्वाणत० २पटले। "शक्तावाराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत्। अन्यथा सुरवाहे त्वि! योगिनी शापमाप्नुयात्" गन्धर्वत०। "तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया। एष एव क्रमः शाक्तो न दर्भो वनमस्तकः" स्मृतिसार०।

शाक्तीक पु० शक्तिः प्रहरणमस्य ईकक्। शक्त्या योद्धरि [अमरः।

शाक्य पु० शक-घञ् तत्र साधुः यत्। बुद्धे।

शाक्यवंशनिरुक्तिरश्वघोषोक्ता यथा

"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे। तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः" भरतधृतवचनम्। इक्ष्वाकुवंशायिका पितृयत्नाः केचिदिक्ष्वाकुवंशजा गोतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे योगाभ्यासाय शाकवृक्षच्छन्नवासाः शाक्या इति ख्यातिमापन्नाः।

शाक्यमुनि पु० शाक्यो मुनिः। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्यसिंह पु० शाक्यवंशे सिंह इव। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्र त्रि० शक्रस्येदं स देवताऽस्य वा अण्। १इन्द्रसम्बन्धिनि २इन्द्रदेवताके हविरादौ। स्त्रियां ङीप्। शक्रस्येव पराक्रमः अस्त्यस्याः अण्। ३शक्रतुल्यपराक्रमायां दुर्गायाम् "इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा" देवीपु०।

शाक्वर पु० शक–ष्वरप् स्वार्थे अण्। वृषे हेमच०।

शाख व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। शाखति अशाखीत्।

शाख पु० शाख–अच्। कृत्तिकापुत्रे स्कन्दानुजे १कुमारानुचरगणभेदे "अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः" मत्स्यपु०५अ०। २ग्रन्थपरिच्छेदे वर्गस्यामीवे ग्रन्थांशभेदे शब्दच०। ३वृक्षांशभेदे (डाल) स्त्री अमरः। ३पक्षान्तरे ४राजौ ५वेदैकदेशे च स्त्री मेदि०। ६अन्तिके विश्वः। ७देहांशभेदे च।

शाखाकण्ट पु० शाखाव्यापी कण्टः कण्टको यस्य। स्नुही वृक्षे राजनि०। [पुरे अमरः। शाखापुरादयोऽप्यत्र

शाखानगर न० शाखेव नगरम्। मूलनगरसमीपस्थे नगर-

शाखापित्त पु० शाखासु पित्तं यतः। पाणिपादादिदेहशाखादाहे राजनि०। [स्त्रियां ङीष्।

शाखामृग पुंस्त्री० शाखासु मृगः पशुः। वानरे अमरः।

शाखाम्ला स्त्री शाखाम्लवृक्षा। वृक्षाम्ले राजनि०।

शाखारण्ड पु० शाखायां वेदशाखायां रण्डः तद्विहितकर्मानाचरणात्। स्वशाखात्यागेनापरशाखोक्तकर्मकर्त्तरि हेमच०। [राजनि०।

शाखाल पु० शाखाः बाहुल्येन सन्त्यस्य अच्। वानीरवृक्षे

शाखाशिफा स्त्री शाखाकृता शिफा मूलम् शाक०। वटादीनां शाखाजाते १मूले अमरः। २शिफाशाखस्य शाखा युतायां गुडूच्यादिलतायाम् भरतः।

शाखिन् पु० शाखाऽस्त्यस्य इनि। १वृक्षे अमरः। २वेदैकदेशवति, ३नृपभेदे, ४ वेदभेदे च मेदि०।

शाखोट पु० शाख–व्याप्तौ ओटन् (शेओड़ा) वृक्षे सिद्धा० स्वार्थे क। तत्रैव।

शाङ्खिक पुंस्त्री० शङ्खस्य विकारवलयनिर्माणं शिल्पमस्य ठञ्। जातिभेदे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां ङीष्। [रत्नमा०।

शाङ्कुष्ठा स्त्री शव्राति गो–क सः अङ्कुश इव यस्याः। गुञ्जायां

शाट पु० शट–घञ्। वस्त्रे अमरः। स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष्।

शाटक पु०न० शट–ण्वुल्। वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि टाप्।

शाट्यायन पु० १मुनिभेदे, तेन प्रोक्तम् अण्। २प्रमत्तहोमकर्मणि वैगुण्यसमाधानार्थं विहिते होमभेदे न० आश्व०।

शाठ्य न० शठस्य भावः ष्यञ्। शठतायाम्। [illegible]

शाड श्लाघायां भ्वा० आ० सक० सेट्। शाडते अशाडिष्ट ऋदित्

शाण न० शणेन निर्वृत्तम् अण्। शणसूत्रनिर्मिते १वस्त्रादौ शण–दाने(तेजने) घञ्। (कष्टिपाथर) २कषपाषाणे ३शस्त्रादीनां निकषणे तीक्ष्णकरणयन्त्रभेदे मेदि० ४करपत्रे (करात) विश्वः। ५माषचतुष्टयमाने भावप्र०।

शाणाजीव पु० शाणमाजीवति आ+जीव–अच्। अस्त्रतीक्ष्णताकारके शिल्पिनि हेमच०।

शाणि पु० शण–इञ्। १पट्टवस्त्रे शब्दच०। शणेन निर्वृत्ता इञ् वा ङीप्। २शणनिर्मिते पट्टिकाद्ये ३छिन्नदूष्ये च हेमच० ४हस्तकटाक्षादिसूचनायां शब्दर०। ५वस्त्रगृहे (ताँबु) मेदि०।

शाणित त्रि० शण–दाने (तेजने) णिच्–क्त। तीक्ष्णीकृते।

शाणीर न० शण–भा० ईरन्। शोणनदमध्यस्थतटे विश्वः।

शाण्डिल्य त्रि० शण्डिलस्यापत्यम् यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके भक्तिशास्त्रकारके १मुनिभेदे मेदि०। भक्तिशब्दे तन्मतं दिग्मात्रं दर्शितम्। तत्प्रियत्वात् २बिल्वे अमरः ३वह्निभेदे च मेदि०।

शात न० शो-क्त। १सुखे २तद्वति त्रि० अमरः। ३छिन्ने ४कृशे त्रि० विश्वः। ५दुर्बले ६निशिते च त्रि० मेदि०। ७धुस्तूरे पु० अमरः। [अमरः २धुस्तूरे ३करवीरे च पु० मेदि०।

शातकुम्भ न० शतकुम्भे गिरौ भवः अण्। १हिरण्ये

शातकौम्भ न० शतकुम्भे भवम् अण् हेमचन्द्रः। १हिरण्ये २धुस्तूरे च द्विरूपकोषः।

शातन न० शो-णिच्-तुक् च ल्युट्। १तनूकरणे २विनाशने च "यदर्थं सर्वसत्त्वानां जायते पक्षशातनम्" इति चाधिकरणमाला। [चन्द्रप्रकाशे शब्दच०।

शातपत्रक पु० शतपत्राणीव श्यति कै-क स्वार्थे अण्।

शातभीरु पु० शाता दुर्बलाः यान्ति भीरवो यस्याः ब०। १मल्लिकाभेदे रत्नमाला। [त्रि०श्री०।

शातमान त्रि० शतमानेन क्रीतम् अण्। शतमानेन क्रीते

शातला स्त्री शातं कायरं लाति ला-क। (चामकसा) इति भरतः।

शातातप पु० स्मृतिकारके मुनिभेदे। तेन प्रोक्तं छ। शातातपीय तत्प्रोक्ते कर्मविपाकग्रन्थे।

शात्रव पु० शत्रुरेव स्वार्थेऽण्। १रिपौ अमरः। तस्य भावः तेषां संघो वा अण्। २वैरे ३रिपुसमूहे च न०।

शाद पु० शद-घञ्। १कर्दमे २हरिततृणे च अमरः।

शादहरित पु० शादेन हरितत्तृणेन युक्तः। शाद्वले देशे अमरः

शाद्वल पु० शादाः सन्त्यत्र ड्वलच्। बहुलहरिततृणयुक्ते देशे अमरः। [शमीगर्भवत् शमीगर्भादिवत्।

शान तेजने भ्वा० उभ०सक०सेट् स्वार्थे सन्। शीशांसति ते

शान पु० शान-अच् शो निशाने इत्युक्तेरपि वा घञ्। खड्गादीनां तीक्ष्णताकारके यन्त्रभेदे भरतः।

शानी स्त्री शान-इन् ङीप्। इन्द्रवारुण्यां शब्दच०

शान्त त्रि० शम-क्त। १शमयुक्ते २अभियुक्ते च शम-णिच्-क्त त्रि०। ३शान्तिं प्रापिते त्रि०। ४निर्वेदस्थायिभावके रसभेदे पु० मेदि०। ५लोमपादराजकन्यायाम्, ऋष्यशृङ्गपत्न्यां ६शमीभेदे च स्त्री राजनि०।
शान्तरसनिरूपणं सा०द० ३प० यथा
"शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः। कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः। अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या। परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः। निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो"। दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्यप्राप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम्"। ननु "न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा। रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः" इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते। "युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः। रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा"। यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्। सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा"। आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः"। [नव" इति तत्संख्यमन्तः।

शान्तनव पु० शान्तनोरपत्यम् अण्। भीष्मे "भीष्मः शान्त-

शान्तनु पु० द्वापरयुगभवे चन्द्रवंश्ये प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे

शान्तम् अव्य० शान्ति+वा० डम्। निवारणे मेदि०।

शान्ति स्त्री शम-क्तिन्। १कामक्रोधादिजये २विषयेभ्यो मनसो निवारणे अमरः। ३उपद्रवनिवारणे ४निवारणे च "यत्किञ्चिद्वस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। या तुष्टिर्जायते चित्ते सा शान्तिः कथ्यते बुधैः" पद्मपु० क्रियायो० ख० ५छन्दोभेदे ६दुर्गायाम् "सर्वदा सर्वभेदात् शान्तिस्त्वाच्छान्तिरुच्यते" देवीपु०। ७पूजाहोमजपदानादिद्वारा गोचरविरुद्धादिस्थग्रहदोषस्य दुःस्वप्नादिसूचितैहिकानिष्टहेतुपापनिवृत्तौ च "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मत्स्यपुराणवाक्यम्। सा च मलमासेऽपि कार्य्या नैमित्तिकत्वात् "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा तथैव कार्य्याणि

न चावस्तु विधीयते” इति मल०त० वाक्यात्। अद्भुतादिशान्तिश्च हेमाद्रिशान्तिकाण्डे शान्तिमयूखादौ दृश्या।

शान्तिक त्रि० शान्तये हितं ठक्। शान्तिसाधने होमादौ तत्करणमुहूर्त्तादिकं मु०चि० उक्तं पी० धा० यथा

“क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमैत्रमघासु शस्तं स्याच्छान्तिकञ्च सह मङ्गलपौष्टिकाभ्याम्। खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ, नो मौढ्यादिदुष्टसमये, शुभदं निमित्ते”। “अथ शान्तिकपौष्टिकादिकर्म्मसु मुहूर्त्तं वसन्ततिलकेनाह। क्षिप्रेति क्षिप्रादीनि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं मङ्गलं विनायकशान्त्यादि शान्तिकं दुष्टफलदमूलजन्माद्युत्पन्नशान्त्यादि एतानि कर्माणि कार्य्याणि उक्तञ्च दीपिकायाम्। “क्षिप्रादित्यमघोत्तरामृतभिषक्स्वातीविरञ्च्यध्रुवगोधीवरयुक्तपौष्णभेषु स्फीते तुषारत्विषि। रिक्तां पर्व विहाय सौम्यदिवसे शस्ते लग्ने भूधवे खेटैः शान्तिकपौष्टिकं निगदितं गर्गादिभिर्निर्दमात्” अथ लग्नशुद्धिः तत्रार्के खस्थे खे दशमे सति विधौ चन्द्रे सुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शान्त्यादिकं कर्म्म कार्य्यं चकार एवकारार्थः। “पूर्वे चन्द्रे वेद(४)गेऽर्केऽम्बर(१०)स्थे धर्म्मे जीवे, वाक्पतेर्वाऽपरे च। भौमश्यामुपट्राणि कार्य्याणि कार्य्याणीति” नोतश्चान्तिकादि मौढ्ये गुरुशुक्रयोरस्तादिके बाल्यवार्द्धक्ये गुर्वादिरूपे दुष्टसमयेऽपि न शुभदम्। तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति शुभदं उक्तञ्च दीपिकायाम्। शान्तिकर्माणि कुर्य्यात्-योगे नैमित्तिके तथा। गुरुभार्गवमौढ्येऽपि दोषस्तत्र न विद्यते”। उक्तञ्चैतत् “यतोऽस्तीदं शान्तिकं नैमित्तिकम् “अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायते इति स्मरणात्। तत्र निमित्ते रोगबहुले केत्वाद्युत्पातान्तरदर्शनरूपे च भवति नैमित्तिकं तत्र वक्रदिनव्यापके गुरुशुक्रास्तादिदोषेऽप्यवश्यं विधेयं यतो जन्मान्तरीयदुरदृष्टसूचकमिदं निमित्तमुत्पन्नं तस्य शान्त्या निरासादग्रभादृष्टस्यापि निरासः। वक्रदिनमात्रे निर्द्दुष्टे काले क्रियमाणं शान्तिकं किञ्चिद्दूरदृष्टनाशकं यद्यपि भवति तथापि तावद्भिर्दिनैर्दुरदृष्टस्य नाशस्याद् दुःखप्राप्तिः यथाल्पोऽप्यग्निरल्पेनैव क्षणेन ग्रामो भवति तथा बल्वजतरदाहको बहुपत्रैर्वक्तुभिर्युगपद् व्याप्तीतप्य पूर्णघटैरेकदेशनिर्वापितोऽपि सर्व्वतोऽप्यनिर्वाप्यते इत्यर्थः सर्व्वथा मौढ्यादिदोषं विनैव यथा कथञ्चित्कथितप्रकारेण दिनशुद्धिमप्रेक्ष्य शान्तिकाद्यवश्यं विधेयम्”।

शाप पु० शप–घञ्। (अभिशाप भूवादिस्तोत्रम्) १आक्रोशरूपे २शपथे च मेदि०।

शापास्त्र पु० शाप एवास्त्रं यस्य। मुनौ त्रिका०।

शाब्दबोध पु० शब्देन निर्वृत्तः अण् कर्म०। अन्वयबोधे शब्दज्ञानजन्ये पदार्थविषयके ज्ञानभेदे न्यायमतम्। शाब्दत्वं प्रत्यक्षत्वाद्यन्यजातिभेदः तद्बोधप्रकारादि भाषा० उक्तं यथा “पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी। लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः। आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्य्यज्ञानमिष्यते”। भाषा० सि०मु० विवृतमेतत् यथा

“शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति। पदज्ञानन्त्विति। न तु ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन गगनाकाशस्मरणं जायते तत्राकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः। अतएव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्व्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य तत्सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। “एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्” इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव। तेन आधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति”।

शाब्दिक पु० शब्दं शब्दसाधुतासाधकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। व्याकरणशास्त्रभिज्ञे।

शामित्र न० शम–णिच् इत्र। १यज्ञबन्धने। शमितुः कर्म्म–अण्। यज्ञार्थपशुहननकर्त्तृभावे २तद्धनने च।

शामीन न० शम–ईनञ्। १मङ्गले २शुचि स्त्री ङीप् त्रिका०

शाम्बरी स्त्री शम्बरेण निर्वृत्ता अण् ङीप्। मायायाम् इन्द्रजालादौ अमरः। [जटा०।

शाम्बविक त्रि० शम्बूः पण्यमस्य ठक्। शाङ्खिके (शाँखारी)

शाम्बु(म्बू)क पु० श(म्बु)म्बूक+स्वार्थे अण्। शम्बूके (शामुक) भरतः।

शाम्भव पु० शम्भोरयम् अण्। १गुग्गुलौ २कर्पूरे ३शिवमल्लिकायां राजनि०। ४विषभेदे शब्दच० ५शम्भुपुत्रे पु० ६देवदारुण्यपि च न० त्रि० ७शिवसम्बन्धिनि ८तदुपासके च त्रि०। ९दुर्गायां स्त्री "शाम्भवी कुपिता तस्येति" तन्त्रम्।

शा(सा)यक पु० शो(सो) वा-ण्वुल्। १बाणे २खड्गे च जटा०।

शार दौर्बल्ये अद० चु० उभ० सक० सेट्। शारयति-ते अशशारत् त।

शार न० शार-अच्, शॄ-घञ् वा। १कर्बूरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ३वायौ पु० अमरः ४अक्षोपकरणे मेदि०।

शारङ्ग पुंस्त्री० शारं कर्बुरमङ्गं यस्य यस्य। १चातकपक्षिणि २हरिणे ३गजे ४भृङ्गे ५मयूरे च। रायमुकुटः जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। ६हिंसे ७वाद्ययन्त्रभेदे स्त्री ङीप् शब्दार्थचि०।

शारद न० शरदि भवम्-अण्। १श्वेतपद्मे राजनि०। २काशे ३बकुले ४हरिमुद्गे च पु० राजनि०। ५शरत्कालजाते त्रि० स्त्रियां ङीप्। शारदं श्वेतपद्ममस्त्यस्याः अच्। ६सरस्वत्यां स्त्री त्रिका०। ७नूतने ८अप्रतिभे त्रि० मेदि०। ९शालीने त्रि० विश्वः। १०दुर्गायां स्त्री टाप् "शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः। शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः" ति०त०। ११वानरभेदे शब्दर०। १२तोयपिप्पल्यां १३सप्तच्छदे स्त्री मेदि० ङीप्। एवं १४कोजागरपूर्णिमायां स्त्री शब्दरत्ना०। शरत्कालीने पूजादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। "शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु" भविष्यपु०।

शारदिक न० शरदि भवं श्राद्धं रोगो वा ठञ्। शरत्काले [भवे १श्राद्धे २शरत्कालजे रोगे पु०

शारदीय त्रि० शरदि भवः छण्। १शरत्काले भवे तत्कालभवादौ तथाभूतायां दुर्गापूजायां स्त्री "शङ्करे जगदम्बायाः शारदीयो महोत्सवः"। "शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा" ति०त०।

शारि(री) स्त्री शॄ-इञ् वा ङीप्। १पाशकादिगुटिकायां २अक्षोपकरणे च मेदि०। ३पक्षिभेदे च "शारी चरन्ती सखि! मारयेति" नैषधम्। ४युद्धार्थगजपर्य्याणे ५व्यवहारभेदे मेदि०। ६कपटे शब्दचि०। शार्य्यं च। पक्षिभेदे वीणावादने च हेमच०।

शारिफल पु० न० शारेः फलमिवाधारः। शारिफलके पाशकक्रीडाधारे १द्रव्ये (छक) अमरः शार्य्यं च। तत्रैव।

शारिवा स्त्री शारिरिव वनति वन-ड। श्यामालतायाम् अमरः। "एकं वै शारिवामूलं सर्वग्रहविमोक्षणम्" वैद्य०।

शारिशृङ्खला स्त्री शारेः शृङ्खलेव। पाशकभेदे तन्त्रे दाय "चतुरी तित्तिरी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला। नव पीठी पाटकाशी नवः शाक्यमयुग्मकः। एते पाशकभेदाः स्युर्जवनो वाहकोऽपि च" शब्दर०।

शारीर त्रि० शरीरस्येदम् अण्। १देहसम्बन्धे सुखदुःखादौ तस्येदमस्य पुनः अण्। २वृषे पु० मेदि०। शरीरमात्मत्वेनाभिमन्यते अण्। ३जीवे। शार्य्यं च। तत्रार्थे, शारीरं जीवं दुःखं वा अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन्। व्याख्याते वेदान्तशास्त्रे चिकित्साशास्त्रे सुश्रुतग्रन्थाद्येकदेशे च शारीरञ्च दुःखं रोगादिकं यथोक्तं विष्णुपु० ६५अ०। "आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा। शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः। शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः। गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा। तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः। भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि" सुश्रुतान्तर्गतशारीरस्थानस्य तत्र ग्रन्थम्।

शारीरिक त्रि० शरीरे भवः ठञ्। देहजाते दुःखादौ।

शारुक त्रि० शॄ-उकञ्। हिंसके।

शार्कर त्रि० शर्करा अस्त्यस्य अण्। १शर्करायुक्ते देशे शर्कराया विकारः अण्। २भाषिते ३दुग्धफेने च पु० मेदि०। शर्करीअस्त्योऽस्य अण्। शर्करीखण्डोयुक्ते ४अश्मादौ।

शार्ङ्ग त्रि० शृङ्गस्य विकारः अण्। १शृङ्गजाते धनुषि। २विष्णुधनुषि ३धनुर्मात्रे च पु० मेदि० ४आर्द्रके न० राजनि०।

शार्ङ्गिन् पु० शार्ङ्गः धनुरस्य इनि। १विष्णौ अमरः। २धनुर्धामे त्रि०।

शार्दूल पुंस्त्री० शॄ-ऊलच् दुक् च। १व्याघ्रभेदे अमरः। २पशुभेदे ३शरभे ४राक्षसभेदे च मेदि० उत्तरपदस्थः ५श्रेष्ठार्थे अमरः। ६पक्षिभेदे शब्दचि० ७चित्रके राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

शार्दूलललित न० अष्टादशाक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "मः सौ जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललितम्" छन्दोम०।

शार्दूलविक्रीडित न० ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "सूर्य्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" छन्दोम०।

शार्वर न० शर्वर्य्यां भवम् अण्। १अन्धकारे।

२धावल्ये च त्रि० मेदि० । ३शालिधान्यनिर्मिते त्रि० । "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" किरा० भावार्थे तु वाताङ्-ठञ्" शार्वरिक इत्येव रात्रिभवे । [वर्णाविष्ट ।

शाल कथने भ्वा० आत्म० सक० सेट् चङि न ह्रस्वः । शालते

शाल पु० शल-घञ् । १मत्स्यभेदे २प्राकारे अनामख्याते ३वृक्षभेदे अमरः । ४वृक्षमात्रे राजनि० इन्त्रादिस्तु वृक्षमात्रे "रसालः सालः सकटस्तालद्रुमा" इति नैषधम् । ५नदभेदे शब्दच० । ६शालिवाहननृपे त्रिका० ।

शालग्राम पु० शालानां वृक्षाणां ग्रामः समूहो यत्र । १पर्वतभेदे तत्र जातः अच् । तत्र जाते २विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गण्डकनद्यां २५।११ पृ० दर्शिते गण्डक्या एकदेशस्य अभेदज्ञाते ३विष्ण्वादिदेवचक्रयुक्तशिलाभेदे च तदुत्पत्ति-संवादभेदेन तद्वाचभेदाच यथा "कीटयोनिं प्रपद्येथा" इति गण्डक्याः शापात् प्रतिशापे "तेन कर्मविपाकेन अहो त्वम्वा नदी भवेति" देवानां गण्डकीं गतिं प्राप्ते च जाते विष्णुना तद्वचनाधानायोक्तं यथा

"शृणु भद्रे ! महादेव ! शृणु देव ! गजानन ! । मद्वचो ब्राह्मणो व्याहतात्मा शापतोऽस्य वै । भविष्यतस्तयोर्जीवं भविष्यामि कलेवरम् । शैलं भविष्यति यदा तस्मै दोषव्यंसतः पाषाणान्तर्गताः कीटा वज्रास्याः प्रभविष्यथ" इति "अद्येव गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी । गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दृश्योत्तमम् । त्रिलोकं तन्महाक्षेत्रं पुण्य-क्षेत्रं महीतले । चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । शालग्रामगता देवा देवो द्वारावतीं गतः । उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । सर्वदेवप्रीतिकरा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनः । भवन्त्यत्र तु पाषाणा-स्तदन्तर्गता सुराः । प्रार्थितं च विना सर्वे वज्रकीटा भवन्त्विति । अनेनैव तु गण्डक्याः पुत्रत्वं भवतामपि । भविष्यति तद्गतस्य चिह्नं तद्देवतोद्भवम् । विष्णाय वेऽर्च-यिष्यन्ति प्रीयन्तां वा च देवता" इति विष्णूक्तौ ब्रह्मवा तद्वचनस्य पश्चे विष्णूक्तियथा

"श्वेतवर्णा शिवा पूज्या ब्राह्मणाद्यैः सुखाप्तये । स्निग्धा शिवा मन्त्रसिद्धिं कृष्णाऽभिसिद्धिं करोति च । सेवका कीर्त्तिदा पीताङ्गारवत् वा वरोत्करा । पाण्डुरपार्श्व-भवनी पविना पापयोकरी । पीता पुत्रफलं दद्या-दूर्ध्ववर्णा सुतान् हरेत् । नीला संदिशते लक्ष्मीं धूम्राभा हरते धनम् । दीनप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा भद्रा कचित् । दारिद्र्यकारिणी वक्रा भग्ना सर्वार्थनाशिका । स्थूला निहन्ति चैवायुः रुक्षा व्यसनितां हरेत् । पूजाफलं वाञ्छितदा निष्फला वाञ्छनं विना । क-पिला चित्तवैकल्यं नेत्ररोगस्य कर्बुरा । भग्ना भङ्गकरी-त्येवा बहुचक्राऽपमानदा । बलाबालरहोना च देवचक्रा वियोगदा । हक्यमुखी कलही इन्दचक्रा सुतान् हरेत् । संलग्नचक्रा त्वसुखं बहुचक्रा महाभयम् । भग्न-चक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं स्वधोमुखी । पुत्राहितं व्याधितामी विषमा विविधापदः । त्रिकतावर्त्तनाभिस्तु विकारान् कुरुते बहून् । संयच्छेदो मदस्थानां भार-षिंहां प्रजायते । रेखाढ्या दुःखदात्री च यथा सूक्ष्मा तथा सुखम् । यथा स्निग्धा तथा लक्ष्मीरादिभेदानतः शृणु । लक्ष्मीहरिः१ स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् । केशवा वनमाला च मदस्थानामभीष्टदा । वासुदेवः२ स विज्ञेयो यद्द्वारे चक्रयुग्मकम् । निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः । सङ्कर्षणः३ स विज्ञेयः प्राक्-पश्चाच्चक्रयुग्मकम् । संलग्नपूर्वभागस्थं महारक्तं सुशो-भनम् । प्रद्युम्नः४ सूक्ष्मचक्रं स्याच्छिद्रं दीर्घं सुवि-स्तरम् । सुषिरान्तर्बहिश्छिद्रः पीत पुष्पप्रदायकः । अनिरुद्धस्तु५ नीलाभो वर्त्तुलश्चातिशोभनः । रेखाद्वयं तु तद्द्वारि पृष्ठं पद्मेन चाङ्कितम् । केशवः६ स तु विज्ञेयस्त्वेकं वा द्वयमेव वा । श्यामा पश्चात् चक्रं स्यात् मध्यकाशः स भाग्यदः । नारायणः७ श्यामवर्णो नाभौ चक्रं तथोन्नतम् । दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे सुषिरं पृथु । ऊर्ध्वस्थपादयिता वा स्यात् तथा भूः सुखं भवेत् । हरिवद् दृश्यते द्वारं भुक्तिमुक्तिप्रदा तु वा । परमेष्ठी८ स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः । बि-न्दुसंस्तिप शुक्राभः पृष्ठे च सुषिरं महत् । विष्णुस्तु१० कृष्णवर्णः स्यात् स्थूलचक्रे सुशोभने । द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः । नारसिंहस्तु११ कपिलः पृथुचक्रो हयन्मुखः । त्रयो वा पञ्च वा यत्र बिन्दवो दृश्यतां न वत् । कपिलनारसिंहस्तु१२ सहानारा-मिभो भवेत् । स्थूलचक्रद्वयं मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना । महानारसिंहो१३ विज्ञेयः पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतः । रेखा च केसराकारा मुखं दीर्घं भयानकम् । लक्ष्मीनारसिंहो१४ विशेषचक्रचक्रः सबिन्दुकः । पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तो वन-मालाविभूषितः । वराहोऽथो१५ शक्तिलिङ्गे चक्रे च विषमे तथा । इन्द्रनीलनिभः स्थूलकिरणाका-

ङ्कितो भवेत्। पृथ्वीवराहनाम्नी १६ या वा वराहा-
कृतिः शिला। चामुण्डा चैव रेखैका नतराज्यप्रदा-
यिका। मत्स्याख्या १७ या शिला ज्ञेया बिन्दुत्रय
विभूषिता। कांस्यद्वारा स्वर्णनिभा दीर्घा वा भुक्ति-
मुक्तिदा। कूर्माख्या १८ तु शिला पृष्ठे वर्त्तु वा चोन्नता
भवेत्। हरितं वर्णमायाता कौस्तुभेन च चिह्निता।
शिलाकूर्म १९ स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत्। च-
क्राङ्किता तथा हस्ता पूजिता सा पदप्रदा। हयग्रीवो २०
ऽङ्कुशाकारो रेखा चक्रसमीपगा। बहुबिन्दुसमायुक्तं
पृष्ठं नीरदनीलभम्। ज्ञेयः सोऽन्यहयग्रीवो २१ हय-
ग्रीवासमा शिला। दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा
तादृशी भवेत्। हयशीर्षः २२ स विज्ञेयो मुखं यस्य
हयाकृति। पद्माकृति भवेद्वापि सालमालं शिरस्तथा।
वैकुण्ठः २३ स्निग्धवर्णोऽभवच्चक्रमेकं तथा ध्वजम्। द्वारोपरि
तथा रेखा पद्माकारा सुशोभना। श्रीधरस्तु २४ तथा
देवश्चिह्नितो वनमालया। कदम्बकुसुमाकारो रेखा
पञ्चकभूषितः। वामनः २५ स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च
वर्त्तुलः। अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुनोपरिशोभितः।
दधिवामननामा २६ तु अङ्कुशचक्रसंयुतः। महाद्युति-
र्नातिह्रस्वः सुभिक्षक्षेमदायकः। सुदर्शन २७ स्तथा देवः
श्यामवर्णो महाद्युतिः। वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकैव
तु दक्षिणे। अर्द्धार्जुननामा २८ ऽसौ नानारेखासमो
भवेत्। चक्राकारा यन्त्रपङ्क्तिः स नष्टद्रव्यदायकः।
श्रीलक्ष्मीदामोदरो २९ यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम्। दूर्वा-
भो द्वारसंकीर्णः पीतरेखो धनप्रदः। राधादामोदरो ३०
ज्ञेय अङ्कुशचक्रचतुष्टयम्। नातिदीर्घेण यन्मध्ये स्वर्ण-
रेखा स भोगदः। दामोदरः ३१ स विज्ञेयो यश्चक्रद्वय-
लाञ्छितः। सूक्ष्मं भवेद्यावयवं पूजितः सुखदः सदा।
अनन्तो ३२ बहुवर्णः स्यान्नागभोगेन चिह्नितः। अनेक-
चक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः। पुरुषोत्तमनामा ३३ ऽसौ
यस्य दिक्षु विदिक्षु च। अङ्कुशाङ्कानि दृश्यन्ते पुरु-
षार्थफलप्रदः। योगेश्वरः ३४ स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य
शिरोगतम्। ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसि-
द्धिदः। पद्मनाभ ३५ स्तथा रक्तः पङ्कजछत्रसंयुतः।
तुलस्या पूजितो नित्यं दरिद्रस्त्वीश्वरो भवेत्। रत्नग-
र्भो हिरण्याक्षः ३६ चन्द्राभः स्फटिकोपमः। चक्र या
जायते नानास्वर्णरेखाभिरन्वितः। गरुड ३७ स तु
विज्ञेयो मध्ये चक्रद्वयान्विते। सुदीर्घा दृश्यते रेखा च

सर्वविघ्ननाशकः। जनार्द्दनः ३८ स विज्ञेयः केवलानि
स्फुटानि च। यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि चित्रभि-
तम्। लक्ष्मीनारायणो ३९ ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः।
स्वर्णहारवदुच्चकौ भुक्तिमुक्तिप्रदायकः। हृषीकेशः ४०
स विज्ञेयो योऽर्द्धचन्द्राकृतिर्भवेत्। तन्मध्यं लभेत् स्वर्गं
विषयांश्च समीहितान्। लक्ष्मीनरहरिः ४१ ज्ञेयः कृष्ण-
वर्णः सबिन्दुकः। वामपार्श्वे वने चक्रे वश्यस्याभी-
ष्टदायकः। त्रिविक्रमस्तु ४२ विज्ञेयः गदासवर्णो महा-
द्युतिः। वामपार्श्वे चक्रयुक्तमेकरेखा तु दक्षिणे।
कृष्णा ४३ ज्ञेयः शिला कृष्णा सचक्रा या विचित्रिता।
प्रदक्षिणावर्त्तकृतवनमालाविभूषिता। चतुर्मुखः ४४
स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः। चतस्रः पार्श्वगा रेखा
वेदशास्त्रागमप्रदः” मेरुत०। शिवादिशिलाभेदास्तत्रै-
वोक्ता यथा शिवोक्तिः “शालग्रामा मतास्तद्वत्ः शृणु
तेषान्तु लक्षणम्। यत्पीठनाशकेऽदिक्षमिव नाके परत्र
च। शिवनाभः १ स विज्ञेयः शिवलिङ्गाकारतो यतः।
स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् सर्वसिद्धिविधायकः। त्र्यम्बकः २
स तु विज्ञेयो बिन्दुत्रयविभूषितः। शूलाकारा तथा
रेखा गतसुखप्रदायकः। धूर्जटिः ३ स तु विज्ञेयो
यत्र रेखा जटावना। लिङ्गो यत्र प्रदृश्येत कोऽप्यस्तो
ज्ञानदायकः। मन्मथस्तु ४ पाण्डुरो ज्ञेयो बिन्दुः कृष्णस्तु
मस्तके। विल्लचण्डाक्षजयो पूजितः सोऽशङ्करः।
ईश्वराख्य ५ स तु विज्ञेयो रक्ता बिन्दुस्तु मस्तके। एक-
चक्रो द्विचक्रो वा कामदोऽपवर्गप्रदम्। मृत्युञ्जयः ६
स विज्ञेयस्तस्य दत्तमृत्युविनाशकः। आधयामः तद्रुद्रेषु
ज्ञेया रेखा त्रिशूलवान्। चन्द्रशेखरनामाऽसावर्द्ध-
चन्द्राकृतिस्तु के। मध्ये चक्रद्वयं यस्य शिवनाद्वैतनाग-
मम्। वटुः ८ स एव विज्ञेयः कपिलो मूर्ध्नि कथितः।
चक्रमध्ये भवेद्रेखा भास्वेद्गुणसमन्वितम्। “शालग्रामानया
वक्ष्ये शक्तिकीटसमुद्भवान्। येषां पूजनतो देवी भवानी
सुप्रसीदति। श्रीविद्या १ सा तथे चक्रभूर्द्धं यत्र प्रद-
श्यते। नाभ्यो चक्राङ्कितो मूर्द्धा स्निग्धा श्यामा सिद्धे-
ष्टदा। महाकाली २ तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता।
छिन्नद्वारा सर्वशिला त्रिकोणेनाङ्किता च या। यदा-
युधाकृतिर्वोर्द्धं तां देवीं तत्र निर्दिशेत्। देवीशिला
सचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत्। साऽर्चिता वाममार्गेण
कोटिदमनुवाञ्छा। या चक्ररहिता देवीशिलां तां
वामतोऽर्चयेत्”।

"गौरी शिला दुर्लभैव प्रायः कलियुगे पुनः । स्फटिकाभा भवेद्या तु सर्वं नित्यं विशुद्धति । गणेशः स तु विज्ञेयः शस्त्रपुस्तकाङ्कितो भवेत् । शुण्डाकारा शिला यापि गजाननसमापि वा । यस्या मध्ये भवच्चक्रं खड्गचक्रस्य वहिर्भ्रमि । सा शिला तस्य दिक्पस्य चेच्छा बहिर्भि राज्यदा । वर्त्तचन्द्राकनिर्बन्ध द्रवपुते मकरध्वजम् । या तु चन्द्रशिला तत्र कुम्भा भौमशिला मता । धान्याकारेण चिह्नेन ज्ञेया बुधशिला बुधैः ॥ दीर्घैश्च चतुरस्रैश्च युक्ता गुरुशिला मता । पञ्चकोणा तु शुक्रस्य चापाकारा शनैश्चरा । सर्पाकारा तु राहोः स्यात् केतोस्तु ध्वजरूपिणी" मेरुत० ।

तुलसीं प्रति भगवदुक्तिः "अहञ्च शैलरूपी च गण्डकीतीरसन्निधौ । अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शापतः । वज्रकीटाश्च कृमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै । तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यन्ति मदीयकम् । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्१ । एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं२ ज्ञेयं रहितं वनमालया । द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोष्पदेन समन्वितम् । रघुनाथाभिधं३ ज्ञेयं रहितं वनमालया । अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च नवीननीरदोपमम् । दधिवामनं४ विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं५ देवि । विज्ञेयं श्रीप्रदं गृहिणां सदा । स्थूलञ्च वर्त्तुलाकारं रहितं वनमालया । द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्६ । मध्यमं वर्त्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविक्षतम् । रणरामाभिधं८ ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् । स्थूलं चक्रद्वयञ्चक्रं नवीनजलदप्रभम् । अनन्ताख्यं९ विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् । मध्यमं सप्तचक्रञ्च छत्रतूणसमन्वितम् । राजराजेश्वरं१० ज्ञेयं राजसम्पत्करं नृणाम् । चक्राकारं द्विचक्रञ्च सश्रीकं जलदप्रभम् । गोष्पदं मध्यमञ्च विज्ञेयं मधुसूदनम्११ । सुदर्शनं१२ चैकचक्रं गुप्तचक्रं गदाधरम्१३ । द्विचक्रं हयवक्त्राभं हयग्रीवं१४ प्रकीर्त्तितम् । अतीव विस्तृतास्यञ्च द्विचक्रं विकटं सति । नरसिंहाभिधं१५ ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं नृणाम् । द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं१६ विज्ञेयं गृहिणां सुखदं सदा । द्वारदेशे द्विचक्रञ्च सश्रीकञ्च समं स्फुटम् । वासुदेवञ्च१७ विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् । प्रद्युम्नं१८ सूक्ष्मचक्रञ्च नवीननीरदप्रभम् । सुषिरे छिद्रबहुलं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । द्वे चक्रे चैकलग्ने तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् । सङ्कर्षणन्तु१९ विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा । अनिरुद्धन्तु२० पीताभं वर्त्तुलञ्चातिशोभनम् । सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनीषिणः" ब्रह्मवै० प्र० १९अ० ।

"शालग्रामशिलाद्वारगतलग्नद्विचक्रधृक् । शुक्लाभो वासुदेवाख्यः१ सोऽव्याद् वः श्रीगदाधरः । लग्नद्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागे तु पुष्कलः । सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः३ सूक्ष्मचक्रस्तु पीतकः । सुदीर्घशुषिरश्छिद्रः सोऽनिरुद्धस्तु४ वर्त्तुलः । नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणोऽसितः । मध्ये गदाकृती रेखा नाभिचक्रमहोन्नतः । पृथुवक्षो नृसिंहो(६)ऽथ कपिलोऽव्यात् त्रिबिन्दुकः । अथ वा पञ्चबिन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणाम् । वराहः७ शुभलिङ्गोऽव्याद् विषमद्विचक्रकः । नीलस्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्म्ममूर्त्तिः८ सबिन्दुमान् । कृष्णः स वर्त्तुलावर्त्तः पातु चोन्नतपृष्ठकः । श्रीधरः९ पञ्चरेखोऽव्यात् वनमाली गदान्वितः । वामनो१० वर्त्तुलो ह्रस्वः वामचक्रः सुरेश्वरः । नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तकः११ । स्थूलो दामोदरो१२ नीलो मध्ये चक्रः स नीलकः । संकीर्णद्वारकः सोऽव्यादथ ब्रह्मा१३ सुलोहितः । सुदीर्घरेखशुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः । पृथुच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुस्तु१४ बिन्दुमान् । हयग्रीवो१५ऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः । वैकुण्ठो१६ मणिरत्नाभः एकचक्राम्बुजोऽसितः । मत्स्यो१७ दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखश्च पातु वः । वामचक्रो द्वाररेखः श्यामो वोऽव्यात् त्रिविक्रमः१८ । एतेन वर्ण्णितो सोऽव्यात् गदाधरो सुदर्शनः१९ । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । स्वर्णरेखासमायुक्तं गोष्पदेन विराजितम् । कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः" गरुड पु० ४५ अ० पुराणान्तरेष्वपि बहुन्यन्यरूपाणि लक्षणानि दृश्यन्ते । तत्र सर्वसंशयस्तु विचार्य्यः ।

वैराहपु० भूमिं प्रति वराहोक्तिः "गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्य्यद्वयं तथा । शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रिका । खण्डिता स्फुटिता वाऽपि शालग्रामशिला शुभा । शालग्रामो न संस्पृश्यो हीनवर्णैर्वसुन्धरे ! । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रपाताधिको मतः । मोहाद् यः

संस्पृशेत् शूद्रो योषिद्वापि कदाचन । स पतेद्रवरे घोरे यावदाहूतसंप्लवम् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ! । दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः" । तत्पूजने तत्स्पर्शे च स्त्रीणां नाधिकार "न कार्यमित् स्त्रियाः कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्गलोकहितैषिणी । मोहात् स्पृशेत् महिला जन्मशीलगुणान्विता । हित्वा पुण्यसमूहं तु सत्वरं नरकं व्रजेत्" ब्रह्मवै० प्र० २० अ० ।

"सम्भक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् पावनं तत् भवेत् सदा" ।

"दद्यात् ब्राह्मणाय यो देवि ! शालग्रामशिलां नरः । सुवर्णसहितां, पृथ्वी सपर्वतवनान्विता । सप्तद्वीपा भवेद्दत्ता सत्पात्रे च वसुन्धरे ! । शालग्रामशिलायास्तु मूल्यमुद्घाटयेत् क्वचित् । विक्रेता क्रयकर्त्ता च नरके वै पतेत् ध्रुवम्" वराहपु० ।

तत्साकारादिभेदे फलभेदो यथा

"स्थलाकारे भवेद्राज्यं वर्तुले च लभेत् श्रियम् । दुःखञ्च शकटाकारे शूलाभे मरणं भवेत् । विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च । भग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम्" । तत्स्पर्शेन मिथ्याशपथादिकरणादौ दोषो यथा "शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु च । स याति कूर्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः । शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो न पालयेत् । स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि । तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः । तस्य जन्मान्तरे कान्ते ! स्त्रीविच्छेदो भविष्यति । शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खञ्चैकत्र एव च । यो रक्षति स च ज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः" ब्रह्मवै०प्र० २१ अ० । "शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगत्सर्वञ्च भारतम् । कवेरदर्शनात्तानो याति लक्ष्मीं हरेः पदम्" ब्रह्मवै०प्र० ६ अ० । "शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि । विषमा नैव पूज्याः स्युर्विषमेष्वपि" पद्मपु०पा० २० अ० । "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" पद्मपु० । "अत्र सर्वासिद्ध्यादम तेषां पूजा प्रतीयते तत्रावाहनविसर्जने न स्तः "शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविसर्जने" इति रघुनन्दनधृतवाक्यात्" दीपिका० रघु० ।

२क्षेत्रभेदे न० तन्नामकारणं वराहपु० उक्तं यथा

"अथ दीर्घेण कालेन स(शालङ्कायनः)मुनिः संशितव्रतः । तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम् । विस्तारं कुरुते तत्र दृष्ट्वा कामोऽथ मां (वंशिम्) मुनिः । मायया मम गूढात्मा मत्तो दृष्टो न सोऽभवत् । ततः पूर्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि !" । वैशाखमासद्वादश्यां मध्याह्नसमागतः । तदा मां तत्र स मुनिस्तपसा संशितव्रतः । तुष्टाव वैदिकैः स्तोत्रैः मन्त्रैश्च पुनःपुनः । ततोऽहं तु तमाश्रो वै दक्षिणस्येन सुन्दरि ! । प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततो मुनिम् । स्वस्त्यस्तु ते महाभाग ! स्थित्वा त्वं तपसां निधे ! । प्रस्तेन परमप्रीतो मत्प्रसादात् कृतकृतो भव । अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन ! तच्छृणु । तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम् । शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध मुने ! शुभम् । योऽयं समस्त्वया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः" वराहपु० ।

शालग्रामगिरि पु० पर्वतभेदे वराहपु० "कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति श्रुतम् । तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः । शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति । अहं तत्रैव तिष्ठामि शिलारूपेण नित्यदा । तस्मिन् शिलाः समस्तास्तु मत्स्वरूपा न संशयः । पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिताः । लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवालये गिरौ । शिवनाभाः शिलाश्चाश्च चक्रनाभास्तथा शिलाः । सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः । शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः" वराहपु० ।

शालङ्कायन पु० ऋषिभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।

शा(सा)लज पु० शा(सा)लात् जायते जन-ड । सर्जरसे (धुना) शब्दर० ।

शालनिर्य्यास पु० ६त० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

शालपर्णी स्त्री शालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । (शालपानी) वृक्षभेदे राजनि० । "शालपर्णी गरच्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित् । शोषदोषत्रयहरी तु बृंहण्युक्ता रसायनी । तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत्" भावप्र० ।

शालभञ्जिका स्त्री शालेन भज्यते निर्मीयते भन्ज-ण्वुल् । १काष्ठनिर्मितपुत्तलिकायां, २वेश्यायाञ्च जटा० ।

शालव पु० शालः शालयतीव दव वदति वड्गर्घ्यति वल-ड । लोध्रे शब्दर० ।

शालवेष्ट पु० शालस्य वेष्ट इव । सर्जरसे (धुना) त्रिका० ।

शालसार पु० शालस्य सारः । १हिङ्गुनि शालेषु सारः । वृक्षश्रेष्ठे त्रिका० ।

शाला स्त्री शाल–अच्। १स्कन्धे अमरः। गृहे २स्कन्ध-शाखायाञ्च। ३गृहैकदेशे (चाल) मेदि०।

शालाङ्क पु० पाणिनौ मुनौ शब्दा०। [वराहे हेमच०।

शालाजिर पु० न० शालायामजिरमिवाकारोऽस्य अच्।

शालाञ्चि पु० शाल इवाञ्चति अञ्च–इन्। शाकभेदे (शालञ्च) शब्दच०।

शालातुरीय पु० शालातुरे भवः। तद्ग्रामवासिनि पाणिनि-मुनौ शब्दा० शालोत्तरीय इति पाठान्तरम्।

शालानी स्त्री शालमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष्। विदार्य्याम् शब्दच०। [स्त्रियां ङीष्।

शालामृग पुंस्त्री० शाखायां स्कन्धे मृग इव। शृगाले हारा०।

शालावृक पुंस्त्री० शालायां स्कन्धे, शाखायां वा वृक इव वा। १कुक्कुरे २शृगाले अमरः। ३बिड़ाले ४मृगे राजनि० ५वानरे च शब्दच०। सर्वत्र स्त्रियां ङीष्।

शालि पु० शल+इञ्। १कलमादिधान्ये, २षष्टिकादिधान्ये, अमरः। ३गन्धमार्जारे च मेदि०। शालिभेदादिकं "कण्डनेन विना शुक्लाः हैमन्ताः शालयः स्मृताः" इत्यादि भावप्र० उक्तम्। धान्यशब्दे दृश्यम्।

शालिका स्त्री शालिरिव कायति कै–क। विदार्य्याम्।

शालिञ्च पु० शालिं चमति चम–ड पृषो०साधु०। शाकभेदे शब्दर०

शालिनीकरणम् अशालीनः शालीनः क्रियते-ऽनेन शालीन+च्वि–कृ–करणे ल्युट्। तिरस्कारे त्रिका०।

शालिपर्णी स्त्री शालेरिव पर्णान्यस्याः ङीप्। माषपर्ण्याम् राजनि०।

शालिपिष्ट न० शालेः पिष्टमिव शुभ्रत्वात्। स्फटिके त्रिका०

शालिवाहन पु० विक्रमादित्यं हत्वा शकाब्दप्रवर्त्तके नृप-भेदे शककर्त्तृशब्दे दृश्यम्।

शालिहोत्र पुंस्त्री० शालयो होत्रमन्नमस्य। १घोटके त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २अश्वशास्त्रवक्तरि मुनिभेदे पु० राजनि०।

शाली स्त्री शाल–अच् गौरा० ङीष्। कृष्णजीरके राजनि०

शालीन त्रि० शालाप्रवेशमर्हति ख। १अधृष्टे, अमरः। २मिश्रेयायां स्त्री राजनि०।

शालु न० शाल–उण्। १शालूके शब्दर०। २कषायद्रव्ये, ३चोरनामगन्धद्रव्ये च मेदि०। ४भेके पु० ५[illegible] हेमच०। [तमार्थे अमरः। २जातीफले राजनि०।

शालु(लू)क न० शाल–ऊकञ्। कुमुदादिमूले शब्दर०। ऊकञ्।

शालूर पुंस्त्री शाल–ऊरच्। १भेके अमरः स्त्रियां ङीष्।

शालेय पु० शालायां भवः ढक्। १मधुरिकायाम् अमरः। २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० टाप्।

शालोत्तर पु० ग्रामभेदे। [शब्दा०।

शालोत्तरीय पु० शालोत्तरे ग्रामे भवः छ। पाणिनिमुनौ

शाल्मल पु० शल–मलच्। (शिमुल) १वृक्षे शब्दर० २तच्चि-ह्नितद्वीपभेदे च विष्णुपु०

"शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु। तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै। श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा। वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने!। शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः। विस्तारो द्विगुणेनाथ सर्वतः संवृतः स्थितः। तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः। वर्षाभिव्यञ्जका ये तु तथा सप्तैव निम्नगाः। कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः। द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः। कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा। ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु। योनिस्तोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी। निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः। श्वेतञ्च लोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा। वैद्युतं मानसञ्चैव सु-प्रभं नाम सप्तमम्। सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययु-तानि वै। शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने!। कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्। ब्रा-ह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम्। भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम्। वायुभूतं मखश्रेष्ठै-र्यज्विनो यज्ञसंस्थितम्। देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे। शाल्मलश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिका-रकः। एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः"।

शाल्मलि(ली) पुंस्त्री० शल–मलिच् वा स्त्रीत्वे वा ङीप्। (शिमुल) १वृक्षे २शोभराभे हेमच०।

शाल्मलिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी। श्लेष्मला स्निग्धबीजा च वृष्या रक्तपित्तजित्। शाल्मली-पुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम्। प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः। रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु। कफपित्तास्रजिद् ग्राहि वातलं च प्रकी-र्त्तितम्। ३नरकभेदे यत्र शाल्मलीकण्टकैर्नारकिणः पीड्यन्ते नरकशब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

शाल्मलिक पु० शाल्मलिरिव कायति कै–क। रोहितवृक्षे

शाल्मलीकन्द पु० ६त०। तद्वृक्षमूले राजनि०। [राजनि०।
शाल्मलीफल पु० शाल्मल्या इव फलमस्य। तेजःफलवृक्षे
शाल्मलीवेष्ट पु०शाल्मलीं वेष्टयति वेष्ट–अण्। शाल्मली-निर्यासे मोचरसे रत्नमा०। ण्वुल्। तत्रैव। [ढग्रम्।
शाल्व पु०शाल–व। १देशभेदे हेमच०। तस्य २नृपे च भारते
शाल्वण पु० "काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः। सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः। स चोष्णः स्पृष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः" सुश्रुतोक्ते औषधभेदे।
शाव पु० शव–घञ्। १शिशौ शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव शवस्येदम् अण्। २शवसम्बन्धे त्रि०"त्रिरात्रं शावमाशौचम्" इति स्मृतिः।
शावर पु० शावयति विकारयति शव–णिच् अरन्। १पापे २अपराधे ३लोध्रद्रुमे च मेदि०। शवरेण प्रोक्तम् अण्। ४शवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये। शवरस्येदम् अण्। ५शवरसम्बन्धिनि त्रि०।
शावरभेदाख्य न०शावरभेदस्याख्येव आख्यास्य। स्वार्थे अण्। ताम्रे हेमच० तस्य तत्तुल्यशबलवर्णत्वात्तथात्वम्।
शावरी स्त्री शबरस्य प्रिया अण् ङीप्। १शूकशिम्ब्यां मेदि०। २विद्याभेदे तन्त्रसा०। [ङीप्।
शाश्वत त्रि० शश्वद् भवः अण्। सतते नित्ये अमरः स्त्रियां
शाष्कुल त्रि० शष्कुलमिव मांसं भक्ष्यमस्य अण्। मांसाशिनि हेमच०। [अमरः।
शाष्कुलिक न० शष्कुलीनां समूहः ठञ्। शष्कुलीसमूहे
शास आशीर्वादे अदा० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः। आशास्ते आशासिष्ट "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तरचरितोक्तेरन्यपूर्वोऽपि।
शास शासने अदा०पर०द्वि०सेट् क्त्वा वेट्। शास्ति अशासत्
शासन न० शास–ल्युट्। निदेशस्य हितसाधनादौ १प्रवर्त्तने २राजदत्तभूमौ ३राजलेख्यभेदे ४शास्त्रे च मेदि०।
शासनहर पु०शासनं हरति हृ–अच्। आज्ञाकारके दूते।
शासित त्रि० शास–तृच् इट्। शासनकर्त्तरि।
शास्तृ त्रि० शास–तृच् इडभावः। १शासनकर्त्तरि त्रिका०। २बुद्धे अमरः ३उपाध्याये ४नृपे ५पितरि शब्दरत्ना०।
शास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास–ष्ट्रन्। १हितानुशासने ग्रन्थे शास्त्रं च वेदमूलकं वह्निरादरणीयं नान्यत् यथोक्तं "अतो वेदविरुद्धार्थशास्त्रोक्तं कर्म संत्यजेत्। वेदबहिष्कृतैः शास्त्रैः प्रतार्य्यन्ते च मानवाः। निन्दन्ति ये मधो मार्गं लोकगाथाय केवलम्। निन्दन्ति देवतान् वेदांस्तपो निन्दन्ति सद्द्विजान्। तेन ते निरयं यान्ति असच्छास्त्रनिषेवणात्। श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म शाश्वतम्। स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समाचरेत्। वेदबहिष्कृतैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जगं नराः। तेन ते निरयं यान्ति युगानां सम्प्रहिंसितम्" पद्मपु० १७ अ०। "पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि च। आयुषः क्षयमायेन धर्मतत्त्वेन चाचरेत्। पुत्रदारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम्। विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत्। इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति। अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति। विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चापि चञ्चलम्। विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत्। पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः। यः संसाराच्च आत्मानं समुत्तारयितुं क्षमः" वह्निपु०। तामसशास्त्रं २२७१ पृ० दृश्यम्।
"बहुशास्त्रालोकनेऽपि सारादानं षट्पदवत्" सांख्यप्र०सू०।
शास्त्रकृत् पु० शास्त्रं करोति कृ–क्विप्। मन्वादिषु ऋषिषु त्रिका०।
शास्त्रगत पु० शास्त्रे गत इव। मघटाविदि त्रि०।
शास्त्रचारण पु० शास्त्रं चारयति प्रचारयति चर–णिच्–ल्यु। शास्त्रोक्ताचरणप्रचारकर्त्तरि शब्दर०।
शास्त्रतत्त्वज्ञ त्रि० शास्त्रतत्त्वं जानाति ज्ञा–क। १शास्त्रतात्पर्यवेत्तरि २ज्योतिषज्ञे शब्दर०।
शास्त्रदर्शिन् त्रि० दृश–णिनि ६त०। शास्त्रज्ञे शब्दर०। शास्त्रविदादयोऽप्यत्र।
शास्त्रशिल्पिन् त्रि० शास्त्रं तज्ज्ञानं शिल्पमिवाऽस्यास्ति इनि। १शास्त्रज्ञानोपजीविनि २काश्मीरदेशे पु० त्रिका०।
शास्त्रिन् त्रि० शास्त्रं वेत्त्यधीते वा इनि। शास्त्रज्ञे।
शास्त्रीय त्रि० शास्त्रेण विहितः छ। शास्त्रोक्ते धर्मादौ।
शास्य त्रि० शास–ण्यत्। अनुशासनीये शिष्यादौ।
शि तेजने स्वा० उभ० सक० अनिट्। शिनोति शिनुते अशैषीत् अशेष्ट।
शिंशपा स्त्री शिवं पाति पा–क पृषो०। (शिशु) वृक्षे अमरः "शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोफकारिणी। उष्णवीर्या हरेन्मेदःकुष्ठश्वित्रवमिक्रिमीन्। वस्तिरुक्व्रणदाहास्रबलासगर्भपातिनी" भावप्र०।
शिक्रु त्रि० शिच्–रु चस्य कत्वम्। अव्यवसायिनि त्रिका०।

शि(सि)क्थ न० शिच–थक् कुक् च पृषो० वङ्ग भाषा। (मोम) मधूच्छिष्टे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिक्य न० शि–यत् कुक् च। (शिका) रज्जुकृते पदार्थे शब्दर०

शिक्यित त्रि० शिक्यं शिक्यस्थं करोति शिक्य+णिच्–कर्मणि क्त। शिक्याधारे स्थापिते पदार्थे।

शिक्ष अभ्यासे भ्वा० आ० सक० सेट्। शिक्षते अशिशिक्षिष्ट।

शिक्षा स्त्री शिक्ष–भावे अ। १अभ्यासे २वर्णानामुच्चारणप्रदर्शके वेदाङ्गे ३ग्रन्थभेदे अमरः। ४उपादानरूपे शब्दच०। "वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शीक्षाध्याय इति" वे०भा०। "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः। प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः। पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च+कपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातःसवनयोगन्तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्। कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि। उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च। ओभावश्च विवृत्तिश्च श–ष–सा रेफ एव च। जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः। यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्। स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा–दन्त्या ऌ–तु–ल–साः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ। अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्। संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रिकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः। स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च। अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः। अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूलस्वराननु। अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च। अनुस्वारो विवृत्त्यान्तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद् यत्रौकारवकारयोः। व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्। भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्"। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः। यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः"। "ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः। ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्याहृतं भुवि। छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"। "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। "अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्। अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके। हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति" पाणिनिशिक्षा। नारदशिक्षा याज्ञवल्क्यादयो ग्रन्थाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः।

शिक्षाकर पु० शिक्षां करोति कृ–अच्। १व्यासे शब्दमा० २शिक्षाकर्तरि त्रि।

शिक्षागुरु पु० शिक्षादातरि।

शिक्षित त्रि० शिक्षा जाताऽस्य तार० इतच् शिक्ष–क्त वा। १कृताभ्यासे २निपुणे ३दक्षे च अमरः।

शिखिताबल पु० शिखितान्यबलानीव येन। १शाले २शिखादातरि पुरुषे च त्रिका०।

शिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। शिखति अशिखीत्।

शिखण्ड पु० शिखामणति अण–ड तस्य नेत्त्वम्, इत०। शक० वा। १मयूरपिच्छे अमरः। २चूड़ायाञ्च मेदि०।

शिखण्डक पु० शिखण्ड इव कन्। १काकपक्षे अमरः। (काकजुल्फी) स्त्रीत्वमपि तत्र। सा च २चूड़ायाञ्च हेमच०। [स्त्रियां ङीप्।

शिखण्डिक पुंस्त्री० शिखण्डोऽस्त्यस्य ठन्। कुक्कुटे हेमच०

शिखण्डिन् पु० शिखण्डोऽस्त्यस्य इनि। १मयूरे २द्रुपदराजस्य पुत्रभेदे मेदि०। ३मयूरपुच्छे ४कुक्कुटे ५वाणे च हेमच०। ६गुञ्जायां ७स्वर्णयूथिकायां राजनि०। ८विष्णौ विष्णु स० ९यूथिकायां स्त्री ङीप् मेदि०।

शिखर न० शिखा अस्त्यस्य अरच् अलोपः। १पर्वताग्रे २वृक्षाग्रे च। ३कक्षाग्रे पुंन० अमरः। ४पुलके ५कुन्दकाद्ये पक्वदाड़िमबीजाभे ६रत्नभेदे ७अग्रमात्रे मेदि०। ८कोटौ त्रिका०। ९मूर्वायां स्त्री शब्दच०।

शिखरवासिन् त्रि०शिखरे वसति वस–णिनि ७त०। १पर्वताग्रवासिनि स्त्रियां ङीप्। "देवी शिखरवासिनी" चण्डी। सा च हिमालयवासिन्यां २दुर्गायां त्रिका०।

शिखरिन् पु० शिखराऽस्त्यस्य इनि। १पर्वते २वृक्षे ३अपामार्गे मेदि० ४कोह्वे ५कोयष्टौ हेमच०। ६वन्दाके ७कुन्दुरुके ८यावनाले ९वर्वटमहुन्त्र्यां राजनि०। १०रसालायां मार्ज्जितायां स्त्री। ११सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" छ०र०। १२नवमल्लिकायां १३रोमावल्यां १४नारीरत्ने च स्त्री मेदि० सर्वत्र ङीप्। [(कुकरङा) क्षुपभेदे रत्नमा०।

शिखलोहित पु०शिखाग्रस्य अच् तत्र भूतः सन् लोहितः।

शिखा स्त्री शी–खक् तस्य नेत्त्वम् पृषो०। १अग्निज्वालायां २मयूरकलापमध्यवर्तिपुच्छे च अमरः। "ज्वलतेव सर्वमाशापि कक्षोपकण्ठशिखां वह्निः" शा०त०। ३शाखायां ४बर्हिचूड़ायां ५लाङ्गलिक्याम् ६प्रपदाग्रे ७चूड़ामात्रे ८प्रपदे च मेदि०। ९प्रधाने शिखायां १०ज्वरौ हेमच०। ११कामज्वरे शब्दच०।

"शिखी शिखावान् कर्म कुर्वीत तस्मा शिखावत एव कर्म्माधिकारः तथापि बद्धशिखस्य कर्मण्यधिकारः न मुक्तशिखस्य यथोक्तं "गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः। जूटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत्"। "विनष्टशिख आसीनो हि च आचमनं चरेत्। यज्ञोपवीतं सर्व्वेऽङ्गे वाङ्मनःकायसंयतः"। मुक्तशिखस्य आचमने दोषो यथा "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" आ०त०।

शिखाकन्द न० शिखेव कन्दोऽस्य। गृञ्जने राजनि०।

शिखातरु पु० शिखाया दीपशिखायास्तरुरिव। दीपवृक्षे (देरको) त्रिका०।

शिखाधर पुंस्त्री० शिखां चूडां धरति धृ–अच्। १मयूरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष्। २शिखाधारके त्रि० स्त्रियां टाप्। ३मञ्जुघोषे पु० त्रिका०।

शिखामूल न०शिखेव मूलमस्य। गृञ्जने (गाँजर) राजनि०

शिखालु पु०शिखाऽस्त्यस्य आलुच्। मयूरशिखावृक्षे राजनि०

शिखावत् पु० शिखा ज्वालाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः। ३केतुग्रहे शब्दच०। ४शिखायुते त्रि०स्त्रियां ङीप्। सा च ५मूर्वायां शब्दच०

शिखावर पु० शिखां वृणोति वृ–अच्। पनसवृक्षे शब्दच०

शिखावल पुंस्त्री० शिखाऽस्त्यस्य वलच्। १मयूरे अमरः। स्त्रियां ङीष्। २मयूरशिखावृक्षे स्त्री राजनि० टाप्।

शिखावृद्धि स्त्री प्रतिदिनग्राह्यवृद्धौ हलिवल्के दृश्यम्।

शिखिकण्ठ न० शिखिनो मयूरस्य कण्ठस्तद्वर्णोऽस्त्यस्य अर्श आद्यच्। तुत्थे (तुँते) रत्नमा०।

शिखिग्रीव पु० शिखिनो मयूरस्य ग्रीवा तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच्। तुत्थे (तुँते) अमरः।

शिखिध्वज शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव। १धूमे त्रिका०। शिखी मयूरो ध्वजो यस्य। २कार्त्तिकेये शब्दच०।

शिखिन् पु०शिखा अस्त्यस्य इनि। १मयूरे २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे अमरः। ४केतुग्रहे ५कुक्कुटे ६वृषे ७वृक्षे ८शरे च मेदि०। ९अश्वे हेमच० १०अजलोम्नि रत्नमा० ११पर्वते १२ब्राह्मणे १३सितावरे १४मेथिकायां राजनि० १५शिखायुक्ते त्रि० १६मयूरशिखावृक्षे राजनि० स्त्री ङीप्।

शिखिप्रिय पु०शिखिनं प्रीणयति प्री–क। लघुबदरे राजनि०।

शिखिमण्डल पु० शिखिनां मण्डलमिव यत्र। वरणवृक्षे शब्दर०। [अजमोदायां राजनि०।

शिखिमोदा स्त्री शिखिनः अजलोम्न इव मोदो यस्याः।

शिखियूप पु०शिखी शिखावान् यूप इव। स्त्रीकारिणि मृगे राजनि०। [कुष्माण्डे शब्दर०

शिखिवर्द्धक पु० शिखिनं वर्द्धयति वृध–णिच्–ण्वुल्।

शिखिवाहन पु० शिखी मयूरो वाहनं यस्य । कार्त्तिकेये अमरः ।

शिखिव्रत न० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः । वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्" मत्स्यपु० १२८ अ० उक्ते वह्निपदप्रापके व्रतभेदे ।

शिग्रु पु० शि–रक् गुक् च । (सजिना) १वृक्षे २शाकमात्रे च अमरः । "शोभाञ्जनो नीलशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धो ऽक्षमिषः । मुखमोदः कृष्णशिग्रुर्मधुको रुचिराञ्जनः । शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा । जन्तुवातार्त्तिशूलघ्नश्चक्षुष्यो रोचनः परः । श्वेतशिग्रुः सतीक्ष्णः स्यात् कु-भङ्गः पित्ताग्नुवः । मधुकः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः । श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिबर्हणः । मुखजाड्यहरो रुच्यो दीपनो व्रणशोधनः । रक्तको रक्तशिग्रुः स्यात्ताम्रपुष्पो महाफलः । सुगन्धिर्मधुरो तिक्तो मलापह इव प्रकीर्त्तितः । रक्तशिग्रुर्मधुरो-ष्णो मधुरश्च रसायनः । शोफाध्मानसमीरार्त्ति पित्तकृद्ग्राह-कारकः" राजनि० ।

शिग्रुज न० शिग्रुतो जायते जन–ड । श्वेतमरिचे शोभा-ञ्जनबीजे अमरः ६त० । शिग्रुबीजमपत्र भावप्र० ।

शिघ आघ्राणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । शिङ्घति अशिङ्घीत ।

शिङ्घाण न० शिघि–आनच् पृषो० साधुः । १काचपात्रे २लौहमले ३नासिकामले श्लेष्मणि च मेदि० । स्वार्थे क । नासिकामले न० ।

शिज अव्यक्तध्वनौ इदित् वा चु० उभ० पक्षे अदा० आत्म० सक० सेट् । शिञ्जयति ते शिङ्क्ते अशिशिञ्जत् त अशि-ञ्जिष्ट । आदिरयं पर० इत्यन्ये तेन शिञ्जति अशिञ्जीत ।

शिञ्जा स्त्री शिजि–भावे अ । १भूषणशब्दे शब्दर० । शिजि-अच् । २धनुर्गुणे हेमच० ।

शिञ्जित न० शिजि–भावे क्त । भूषणध्वनौ अमरः ।

शिञ्जिनी स्त्री शिञ्जति शिजि–णिनि । धनुर्गुणे अमरः । २नूपुरे हेमच० ।

शिट अनादरे भ्वा०पर०सक० सेट् । शेटति अशेटीत् ।

शिण्डाकी स्त्री व्याञ्जनभेदे यथा "शिण्डाकी राजिका-युक्तैः स्याद्गण्डवटकादिभिः । सर्षपक्षारयुक्तोऽपि शालि-पिष्टकसंयुतैः । शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी मता" राजनि० ।

शित त्रि० शो–क्त । १दुर्बले २शाणिते च मेदि० ३क्षामे पिनः

शितद्रु पु० शतं द्रवति द्रु–कु–नि० । (शतद्रु) नदीभेदे अमरः । [२मोघके शिवा० ।

शितशूक पु० शितस्तीक्ष्णः शूकोऽस्य यस्य । १यवे अमरः ।

शिति त्रि० शो–क्तिन् । १भूर्जपत्रवृक्षे २शुक्लवर्णे ३कृष्णवर्णे च मेदि० ४तद्वर्णवति त्रि० । ५भारे पु स्त्री० शब्दर० ।

शितिकण्ठ पु० शितिः नीलः कण्ठो यस्य । १शिवे अमरः २दात्यूहपक्षिणि पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

शितिचार पु० शितिः सन् चरति चर–संज्ञायां कर्त्तरि अण् । (सुषनि) शाकभेदे जटा० ।

शितिच्छद पु० शितिः शुभ्रः छदो यस्य । हंसे शब्दर० ।

शितिसारक पु० शितिः शुभ्रः सारो यस्य कप् । तिन्दुक-वृक्षे राजनि० ।

शिथिल त्रि० श्लथ–किलच् पृषो० । १श्लथे २मन्दे संयोग-भेदे ३यत्ने च शिथिलसंयोगस्य प्रशयः । "प्रशयः शिथिलात्मा यः संयोगः स च लभ्यते" भाषा० "प्रतोऽ-वयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिष्ववयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रशयः" इति दीनकरी यथा तूलादौ ।

शिनि पु० शि–निक् । यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे यस्य सात्यकिर्नप्ता

शिपि पु० शो–क्विप् तां पाति पा–कि पृषो०ह्रस्वः । १रश्मौ २जले न० "ग्रैष्मात् यवनयोगात् शिपि नादि प्रपद्यते । तत् पानात् तस्मादेव शिपयो रश्मयो मताः । तेषु प्रवेशात् विष्णुः शिपिविष्ट उच्यते" भारतः ।

शिपिविष्ट पु० ७त० । १खलतौ २दुश्चर्मणि च ३महेश्वरे अमरः । ४विष्णौ शिपिशब्दे दृश्यम् । "नैकश्रृङ्गो वृष-रूपः शिपिविष्ट प्रकाशनः" विष्णुस० । पृषो० शिप्रविष्ट तत्रार्थे रत्नमाला ।

शिप्र पु० शि–रक् पुक् च । १सरोवरभेदे २नदीभेदे स्त्री । "एवं विवाह विधिवत् गौर्य्याः मानसाचले । अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदनाय तथा वह । तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे विवाहावभृतार्थं वा स्नानार्थं वह-भ्रातके । ब्रह्मविष्णुमहादेवपार्श्वभिः समुदीरितम् । तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् । हिमाद्रेः कन्दरे चापि चरकात् पृथक् पृथक् । तत्तोयं पतितं शिप्रे देवभाग्ये सरोवरे । तेन शिप्रा नदी जाता वि-ष्णुना प्रेरिता त्रिशिम्" कालिकापु० २२अ० । "ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तद्गुरस्य च । शिप्रं नाम सरः पूर्वं दृष्ट्वा हिमाद्रयः । तद्दक्षाः साप्तना-मादि सप्तापकादय सराः । जपशिला सप्ताश्वानां

हरस्याथ चक्रेश्वरम्। तं शिप्रसंज्ञकासारं मनोज्ञं चक्र-देशिनाम्। शीतामलजलं पवैःशु चैवाभिपापाचितम्। ह्रदा यत्र ४परस्यास्य सौवृत्तक्योऽभूद्देवखे, शिप्रां नाम नदीं तस्माच्चित्सृता दक्षिणोदधिम्। गच्छन्तीं ददृशौ पावयन्तीं जनव्रजान्। तत्रैव १६ अ०।

शिफा स्त्री शि–फक्। वृक्षाणां १जटाकारे मूले। (शिकड़) अमरः। २नद्यां ३मांसिकायां ४मातरि मेदि०। ५शत-पुष्पायां ६हरिद्रायां राजनि०। ७पद्मकन्दे मुकुटः। जटाकारे मूले पु० विद्याविनोदः।

शिफाक पु० शिफेव इवार्थे कन्। पद्ममूले शब्दच०।

शिफाकन्द पु० शिफेव कन्दः। पद्ममूले अमरः।

शिफाधर पु० शिफा अधरा यस्मात्। शाखायां शब्दच०।

शिफारुह पु० शिफायां रोहति रुह–क। वटवृक्षे राजनि०

शिमुड़ी स्त्री (चकोनि) ख्याते क्षुपभेदे राजनि०।

शि(सि)म्बा स्त्री शाम्यति वमति वा शम-वम–वा वा० बम्बच् पृषो०। (शिमी) ख्याते १पदार्थे शब्दच०। २चक्र-मर्दे पु० शब्दच०।

शि(म्बि)म्बी स्त्री शम–कि नि० वा ङीप्। १शिम्बायां (शिम) लतायां हेमच० "महापापहरी शिम्बी" ति०त० २एरकायाञ्च भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिम्बीधान्य न० शिम्बीजातं धान्यं शा०त०। मुद्गादौ धान्यभेदे भावप्र०। [शब्दर० कप् तत्रैव।

शिम्बीपर्णी स्त्री शिम्बीव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्यां

शिर न० शॄ–क। १मस्तके जटा० "पिण्डं दद्यात् गयाशिरे" वायुपु०। २पिप्पलीमूले मेदि०। ३शय्यायाम् ४अजगरे च संक्षिप्तसा०।

शिरःफल पु० शिर इव फलमस्य। नारिकेले त्रिका०। [शब्दच०

शिरःशूल न० शिरसः शूलमिव तापकत्वात्। शूलरोगभेदे

शिरज पु० शिरे जायते जन–ड। केशे शब्दच०।

शिरस् न० शॄ–असुन् नि०। १मस्तके २शिखरे अमरः। ३प्रधाने ४सेनाग्रे मेदि०।

शिरसिज पु० शिरसि जायते जन ड वा अलुक् समासः। केशे जटाध० कुक् शिरोजोऽप्यत्र। [केशे शब्दच०।

शिरसिरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क वा अलुक् समा०।

शिरस्क न० शिरसि कायति प्रकाशते कै–क। शिरस्त्राणे हेमच०

शिरस्त्र न० शिरस्त्रायते त्रै–क। शिरोरक्षके उष्णीषे अमरः

शिरस्त्राण न० शिरस्त्रायते अनेन त्रै–करणे ल्युट्। शिरो-रक्षके उष्णीषे हेमच०।

शिरस्य पु० शिरसि भवः यत्। १निर्मलकेशे अमरः २शिरो-भवमात्रे त्रि०। [भव इत्यादिरन्यपीत्यन्ये।

शिरा स्त्री शॄ–क। नाड्यां (शिर) मेदि०। शॄ–किरच् [illegible]।

शिरापत्त्र पु० शिरेव पत्त्रं यस्य। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

शिराल न० शिरोऽस्त्यस्य लच्। १कर्मरङ्गे शब्दच०। तत् फलस्य शिरायुक्तत्वात्तथात्वम्। २शिरायुक्ते त्रि०।

शिरालक पु० शिराभामलति पर्याप्नोति अल–ण्वुल्। (हाड़योड़ा) वृक्षभेदे शब्दच०।

शिरावृत्त न० शिरेव वर्त्तते वृत–क्त। सीसके राजनि०।

शिरि पु० शॄ–कि। १खड्गे २शरे ३हिंस्रे त्रि० उणादि०। ४शलभे सि०कौ०।

शिरीष पु० शॄ–ईषन् किच्च। स्वनामख्याते वृक्षे अमरः। "शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः। दोषशोथ विसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः" भावप्र०।

शिरीषपत्त्रिका स्त्री शिरीषस्येव पत्त्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। श्वेतकिणिहीवृक्षे राजनि०।

शिरोगृह न० शिरःस्थगृहपरिभं गृहम्। (चिलेघर) चन्द्र-शालायां हेमच०।

शिरोग्रह पु० "रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्य्यात् मूर्द्धधराः शिराः। रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः" भावप्र० उक्ते वातरोगभेदे "मूर्द्धधरा धीवाशताः च पवनः शिरोग्रहः स्यादितिजन्ययः" भावप्र०. [हेमच०।

शिरोधरा स्त्री शिरोमस्तकं धरति धृ–अच्। ग्रीवायां

शिरोधि स्त्री शिरो धीयतेऽत्र धा–कि। ग्रीवायाम् अमरः

शिरोमणि पुंस्त्री० शिरसि धार्य्यो मणिः शा०त०। शिरोधार्य्य रत्ने चूड़ामणौ शब्दच०। स्त्रीत्वे वा ङीप्। शिरो-रत्नादयोऽप्यत्र न०।

शिरोमर्म्मन् पु० शिरसि मर्म्म यस्य। शूकरे हेमच०।

शिरोरुजा स्त्री शिरो रुजति भञ्जयति रुज–क। १वृन्ता-कवृक्षे त्रिका०। ६त०। २मस्तकरोगे च।

शिरोरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क। केशे अमरः।

शिरोरोग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते मस्तकरोगभेदे तल्लक्षणं यथा "अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः३। सन्निपा तेन४ रक्तेन५ क्षयेण६ क्रिमिभि७स्तथा। सूर्य्यावर्त्ताद नन्तवाता८र्द्धावभेदक१०शङ्खकैः११। एकादशप्रकारस्य चास्य लक्षणमुच्यते। यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्। बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरो-

ऽभितापः स समीरणेन ॥ १ ॥ यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूप्यति च नासा । शीतेन रात्रौ च भवेद्धि शान्तिः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ २ ॥ शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च । शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥ शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥ ४ ॥ रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ५ ॥ वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्रसमोऽतिमात्रम् । संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ६ ॥ निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ॥ ७ ॥ सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् । विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च । शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च । तं भास्करावर्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम् ॥ ८ ॥ दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटां च रुजां सुतीव्राम् । कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु । गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् । अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ ९ ॥ शङ्खोत्थमात्राग्रमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमजृम्भजुष्टम् । पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मादर्धावभेदं १० त्रितयाद्व्यवस्येत् । शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः । रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु । सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं ११ महर्षयो वेदविदः पुराणाः । व्याधिं वदन्त्युत्थितमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम्" ।

शिरोवल्ली स्त्री शिरसा वल्लीव । मयूरचूडायां शब्दच० ।

शिरोवृत्त न० शिर इव वृत्तं वर्तुलम् । मरिचे राजनि० ।

शिरोरुसफल पु० शिरोरुसं मरिचमिव फलमस्याः । रक्तापामार्गे भावप्र० । [त्रिका० स्फुट् । तत्रैव न० ।

शिरोवेष्ट पु० वेष्ट-घञ् शिरसो वेष्टः । (पागड़ी) उष्णीषे

शिल उञ्छे कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट् । शि-लति अशेलीत् ।

शिल न० शिल-क । क्षेत्रगतत्यक्तधान्यकणग्रहणे उञ्छशिलात्मकवृत्तौ १०७० म० दृश्यम् ।

पाषाणे २द्वारादेः स्थितकाष्ठखण्डे च (चौकाठ) स्त्री अमरः । ३स्तम्भशीर्षे ४मनःशिलायां स्त्री मेदि० ५कर्पूरे राजनि० । [पाषाणभेदके स्त्री राजनि० ।

शिलगर्भज पु० शिलाया गर्भे जायते संज्ञायां कन् ।

शिलाकर्णी स्त्री शिलेव कर्णमस्य ङीप् । मल्लकीवृक्षे शब्दच०

शिलाकुट्टक पु० शिलां कुट्टयति कुट्ट-ण्वुल् । १पाषाण-भेदके अस्त्रभेदे शब्दच० शिलया कुट्टति विद्धीकरोति । २अश्मकुट्टके वानप्रस्थभेदे ।

शिलाज न० शिलातो जायते जन-ड । १शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दच० । २लौहे राजनि० ।

शिलाजतु न० शिलाजातं जतु । १पर्वतजाते उपधातुभेदे अमरः । तदुत्पत्त्यादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः । निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्तितम् । सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम् । शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि । गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् । शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् । छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः । मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम् । अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन् । सौवर्णन्तु जपापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् । मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च । ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते । लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत् । विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम्" । [ङीप् । पाषाणभेदके राजनि० ।

शिलाभञ्जनी स्त्री शिला भज्यतेऽनया भन्ज-करणे-ल्युट्

शिलाटक पु० शिलेव अटति शिलामटति वा अट-ण्वुल् । १अट्टे २बिले च मेदि० ।

शिलात्मज न० शिलाया आत्मज इव । लौहे राजनि० ।

शिलात्मिका स्त्री शिलेव आत्मा यस्य कप् । (मूचि) मूषायां शब्दच० ।

शिलाद्रु पु० शिलाया द्रुरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाधातु पु० शिलाया धातुरधातुरिव शुभ्रत्वात् । १श्वेतोपले (खडी) त्रिका० । २पीतवर्णे गैरिकभेदे च राजनि० । [पक्षारवस्तुभेदे शब्दच० ।

शिलापुत्र पु० शिलायाः पुत्र इव । (नोड़ा) पेषणसाधने

शिलापुष्प न० शिलायाः पुष्पमिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाभव न० शिलायां भवति भू-अच् ७त० । शैलेये गन्धद्र

शिलाभेद पु० शिलामपि भिनत्ति भिद–अण् । १पाषाण-भेदिकायां राजनि० २पाषाणभेदकास्त्रे च ।

शिलारम्भा स्त्री शिलेव रम्भा । काष्ठकदल्यां राजनि० ।

शिलावल्का स्त्री शिलेव कठिनः वल्को यस्याः । (शिलावाक) इति प्रसिद्धे द्रव्यभेदे शिलावल्कगन्धे राजनि० [शिला०

शिलाव्याधि पु० शिलाया व्याधिरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये

शिलासन न० शिला आसनं यस्य । शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दर० २शिलानिर्मिते आसने च ।

शिलासार न० शिलायाः सार इव । लौहे हेमच० ।

शिलि पु० शिल–कि । १भूर्जपत्रवृक्षे शब्दमा० । द्वाराधःस्थे २काष्ठे (गोवराठ) स्त्री शब्दर० । ३भेक्यां ४वत्सनाभ-पुष्पे ५शल्यमयीषे च मेदि० स्त्री ङीप् ।

शिलिन्द पुंस्त्री० शिलिं ददाति दा–क पृषो० । मत्स्यभेदे मत्स्यविशेषे "शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । व्यामवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः" राजवल्लभः । स्त्रियां ङीप् ।

शिलीन्ध्र न० शिलीं धरति धृ–क पृषो० मुम् । १कदली-पुष्पे २कवके च मेदि० ३शिलिन्दायां स्त्रियः । [हारा०।

शिलीन्ध्रक न० शिलीन्ध्र इव स्वार्थे–कन् । गोमयच्छत्राके

शिलीपद पु० शिलो द्वाराधःस्थकाष्ठमिव पदमस्मात् । रोग-भेदे (गोद) शब्दर० पृषो० । श्लीपदमप्यत्र न० भावप्र० । तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा
"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः" । विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवतीति बोध्यते । अथ श्ली-पदस्य सामान्यलक्षणमाह "यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः" । तत्त्रि-विधम् वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति । तत्र तेषां क्रमेण लक्षणान्याह "वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्र-वेदनम् । अनिमित्तरुजावाञ्च बहुशो ज्वर एव च । पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् । श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुरकर्कशम् । श्लेष्मणोऽन्तानि जायन्ते श्लीपदानि कफात् पुनः । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मात्तानि विना कफात्" । असाध्यमाह "वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते । अब्दात्मकम्पं तत्तु वर्जनीयं विशेषतः । यत् श्लैष्मिकाहारविहार-स्यातैजातं तथाभरिकफस्य हं तः । शास्त्रावमन्तुतनर्व-

विद्धं चकात्स्यापि विवर्जनीयम्" अपि चिकित्सादिति शेषः । [२गुरौ ३जडीभूते च शब्दर० ।

शिलीमुख पु० शिलीव मुखमस्य । १भ्रमरे २वाणे अमरः ।

शिलोच्चय पु० शिलानामुच्चयो यत्र । पर्वते अमरः ।

शिलोञ्छ पु० शिलेनोञ्छ उञ्छ–घञ् । कणशःआदाय जीवन-शेषावचयने ।

शिलोत्थ न० शिलाया उत्तिष्ठति उद्–स्था–क । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि० । शिलोद्भवादयोऽप्यत्र ।

शिल्प न० शिल–पक् । चित्रकर्मादिकर्मसु अमरः । २स्रुचि मेदि० । तदारम्भस्य कर्तुः चु०चि० उक्तो यथा "आद्यमुत्तरपूर्वे श्रे गुरौ वा ध्रु०भूमये । चित्रे श्रवणे चैव शिल्पारम्भः प्रशस्यते" ।

शिल्पकारिन् त्रि० शिल्पं चित्रादिकर्म करोति कृ–णिनि । चित्रादिकर्त्तरि ।

शिल्पका स्त्री शिल्पमिव कायति कै–क । तृणभेदे राजनि० ।

शिल्पशाला स्त्री ६त० । चित्रकरादीनां चित्रकरणगृहे अमरः

शिल्पशास्त्र न० शिल्पसाधनं शास्त्रम् । वास्तुविद्यादिशा-पके शास्त्रे ।

शिल्पिन् त्रि० शिल्पं वेत्त्यधीते वा इनि । १चित्रादिकर्म-करे अमरः । २कोषदलौषधौ स्त्री मेदि० ङीप् ।

शिव न० शो–वन् पृषो० । १मङ्गले अमरः । २सुखे ३जले जटाधि० । ४सैन्धवे सामुद्रे च ५लवणे ६मेघजले च राजनि० । ७मङ्गलवति त्रि० ८महादेवे पु० अमरः । एवं ९मोक्षे १०कीलके ११वालुके १२गुग्गुलौ १३वेदे १४पुण्डरीकवृक्षे १५कृष्णधुस्तूरे १६पारदे राजनि० । १७देवे शब्दर० १८मांसे जटाधि० १९विष्कुम्भादिषु मध्ये विंशतितमे योगे च पु० ज्यो०त० । "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" श्रुत्युक्ते २०अद्वैतब्रह्मणि न० ।

शिवक पु० शिव–इव स्वार्थे कन् । १कीलके अमरः गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखाते २काष्ठे च भरतः ।

शिवकाञ्ची स्त्री ६त० । पुरीभेदे ।

शिवघर्मज शिवघर्माज्जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे "पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः । अपतत् शीकरस्तस्य स्वेदबिन्दुर्ललाटजः" इत्यादिना भौमस्तोत्र-वर्णितस्य तस्यैव मङ्गलपदरूपतामाह "शान्तिप्रदानात् सर्वेषां धरायां प्रथमो भव । ये त्वां जनाः पूज-यिष्यन्ति मतं मम । कल्याणस्य इति ख्यातिं गमिष्यति धरात्मज" मत्स्यपु० ९३अ० ।

शिवज्ञान न० मत्स्यभेदे राशिभेदेन माहेन्द्रादियोगज्ञापके शास्त्रभेदे "माहेन्द्रे विजयो नित्यममृते कार्यसाधनम्। यमे कार्यविनाशः स्यात् शून्ये च मरणं भवेत्। वैशाखादिचतुर्मासान्मेषभावेन संवदेत्। अमृतादि दिवारात्रौ चतुर्थांशं यथाक्रमम्। यामार्द्धं दिवाभागे प्रोक्तं सर्वत्र साधके। तत्प्रमाणेन यामार्द्धं दण्डमान निशाद्यैः। रात्रिमानप्रमाणेन प्रोक्तं दण्डप्रमाणकम्। न वारतिथिनक्षत्रं न योगः करणं तथा। शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं शुभनिवारकम्। माहेन्द्रादिमार्गपर्यन्तं समाचारे समादिशेत्। शून्यवज्रादियोगं हि चौर्यादिष्वेतत्स्मृतम्" ज्योति०।

शिवचतुर्दशी स्त्री शिवप्रिया चतुर्दशी। फाल्गुनकृष्णचतुर्द्दश्याम्। ग्रतशब्दे शिवचतुर्दशीव्रतं दृश्यम्।

शिवताति स्त्री शिव+तातिल्। मङ्गलकरपरायां हेमच०।

शिवदारु न० शिवो देवदार्वादिकं दारु। देवदारुवृक्षे राजनि०।

शिवदूती स्त्री शिवो दूतो यस्याः। १दुर्गामूर्त्तिभेदे शिवा० २योगिनीभेदे च "यदा जघान जगतां रक्षार्थं चण्डिका वै। महादेवी महामाया तदाज्ञया रक्षता हता। दूत प्रस्थापयामास शिवं शूलाद्य चण्डिका। तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्वैः प्रगीयते" कालिकापु० ६०अ०। "यः शिवापिबतं शुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्। प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः" तत्रैव "ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा। कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा। नारसिंही तथैवेन्द्री शिवदूती तथाष्टमी। एताः पूज्या महाभागाः योगिन्यः कामदायिकाः" तत्रैव। "कौशिक्या हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो हरेः। शिवदूतीति विख्याता शिवायतनसंस्थिता" तत्रैव।

शिवद्रुम पु० शिवप्रियः द्रुमः। बिल्ववृक्षे राजनि०।

शिवद्विष्टा स्त्री ६त०। केतक्यां राजनि०।

शिवधर्म्म न० शिवस्य तदुपासनार्थो धर्मो यत्र। उपपुराणभेदे "चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्" कूर्मपु०।

शिवधातु पु० ६त०। पारदे पारदशब्दे दृश्यम्।

शिवनाभि पु०शिवस्य नाभिरिव। शिवलिङ्गभेदे "शिवनाभि समं लिङ्गं प्रतिपूज्यं महर्षिभिः। श्रेष्ठ सर्वलिङ्गे भ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः" वीरमि०। अच् समा०। शिवनाभः शालग्रामशिलाभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम्।

शिवपुरी स्त्री ६त०। काश्यां हेमच० शिवनगर्यादयोऽप्यत्र।

शिवप्रिय न० ६त०। १रुद्राक्षे २महादेवकणभे शि०राजनि०। ३बकवृक्षे शब्दच०। ४धुस्तूरे ५स्फटिके च पु० राजनि०। ६दुर्गायां स्त्री शब्दमा०। [बकपुष्पे राजनि० ?

शिवमल्लक पु०शिवः कल्याणकरः मल्ल इव कायति कै-क। ...

शिवमल्ली स्त्री शिवस्य मल्लीव प्रियत्वात्। बकवृक्षे अमरः।

शिवरात्रि स्त्री शिवप्रिया तदुपासनार्था रात्रिः। माघासितपरस्यां कृष्णचतुर्दश्याम्। तद्रात्रौ हि शिवपूजनव्रतादिकं क्रियते इति तथा रात्रेस्तत्प्रियत्वम्। २तद्दिवसकर्त्तव्ये व्रते च। तद्विधानकालादि ति०त० उक्तं यथा माघमाघवीये स्कान्दे नागरखण्डम् "माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता"। अत्रैतद्वाक्यार्थे सांशेयमफाल्गुनीयस्य सम्बन्धोपवर्णितस्य पर्यवसाने। ततश्च माध्यस्य परा चतुर्दशी शिवरात्रिः। चास्याउपवासः प्रधानम् "न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चया। तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः" इति महरोक्तेः। स्कान्दे "तस्यां रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः। प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः"। अत्र चौण्डस्य प्रहरचतुष्टयपूजा प्रतीयते। नरसिंहाचार्य्यधृतवरकारिकायाम् "शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः। सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः"। संवत्सरप्रदीपे "दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके। तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा"। ईशानसंहितायाम् "माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वापि भवेद् देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्। शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्। शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आ चाण्डालात् मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्"। नागरखण्डे "उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्। शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया। अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्"। पाद्मे "वर्षे वर्षे महादेवि! नरो नारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्"। ईशानसंहितायाम् "एवमेव व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती। द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्विंशाब्दिकं तथा। सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः"। हेमाद्रिधृता स्मृतिः "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी"। प्रदोषमाह वत्सः "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटि-

कादयश्चिच्छते" । अर्द्धनक्तारम्भ । वायुपुराणे "त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत्" । ईशानसंहितायाम् "माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः । तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः" । अत्र "महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः" इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या । घटिका दण्डद्वयम् । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्तत्वात् । कालमाधवीयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतं प्रधानकालव्याप्तत्वात् । "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्द्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः" इतीशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्ये "अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो यदा भवेत् । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्" । तिथ्यन्तेपारणं जयन्तीमात्रपरं तत्र चतुर्द्दश्यामेव तत् "ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते" इति स्कान्दात् । "दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम्" इति गौतमीयाच्च । यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्तत्र व्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् "शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् । एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति" । चतुर्द्दश्यामेव पारणम् "शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी । कृष्णयुक्तैव कर्त्तव्या कृष्णान्तेन हि पारणम्" । इति वचनात् । तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम् । यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां, तदलाभे अमावास्यायाम्" ति०त०रघु० ।

शिवलिङ्ग न०, ६तत्। शिवस्य लिङ्गाकारे प्रस्तरादिमये पदार्थे तदाविर्भावपूज्यतादिकं यथा

"भ्रमन्नपि ततो रुद्रो ददर्श ह्यपवेतनम् । रुद्रः प्रकृत्या कामोऽथ ततः स प्राद्रवद्धर । ततो दारुवनं घोरं मदनाभिहतो हरः । विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः । ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन् । ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षां मे प्रति दीयताम् । ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः । तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ! । तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः । प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः । ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च भामिनीम् । एताभ्यां भर्त्तृपूजासु तत्र वै सुस्थिरं मनः । ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः । तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः । त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः । अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् । ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ! । क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि । ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् । अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः । ततः स पतितो लिङ्गो विभिद्य वसुधातलम् । रसातलं विवेशाथ ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत् । ततश्चचाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः । पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाऽजङ्गमाः स्थिताः । संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः । जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् । तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः । उवाच देव ! भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ! । अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वो लिङ्गो महर्षिभिः । पातितस्तस्य भारार्त्ता सञ्चचाल वसुन्धरा । ततस्तदद्भुततमं श्रुत्वा देवः पितामहः । तत्र गच्छाव देवेश एवमाह पुनः पुनः । ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः । आजगाम तद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् । ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम् । पातालं प्रविवेशाथ विस्मयात् त्वरितो विभुः । ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्ध्वमाक्रम्य सर्व्वतः । नैवान्तमलभद् ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः । विष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्तलोकपरायणः । चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने !" इत्युपक्रमे "हर उवाच

यद्यर्चयसि लिङ्गस्थं मम लिङ्गं हरोत्तमौ ! । तदैतत् प्रतिगृह्णीयां नान्यथेति कथञ्चन । ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः । ब्रह्मा चक्रश्च तथाह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् । ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्यं हराचने । शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च । आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने ! । अतीव कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिकम् । शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्वसिष्ठस्य प्रियः सुतः । तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति स्मृतः । महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः । तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः । कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः । तस्य शिष्यो बभौ वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने । महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् । कुम्भोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः । एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च । कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः । गते ब्रह्मणि चक्रोऽपि ततः संक्षुभ्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवनं, सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह" । वामनपु० ६ अ० । एकगृहे लिङ्गद्वयार्चननिषेधो यथा "गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्ये सूर्यद्वयं तथा" । तन्निर्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा "अभक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा" । "लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् । तस्माल्लिङ्गं प्रयत्नेन प्रथमं परिपूजयेत्" । तत्पूजनप्रशंसा यथा "यद्गृहे लिङ्गपूजायां रहितं चैत्तं प्रिये ! । तद्गृहे पतितं ज्ञेयं चिताभूमिसमं स्मृतम्" । "ब्रह्मा विट् क्षत्रियो देवि ! यदि लिङ्गं न पूजयेत् । तत्क्षणात् परमेशानि ! स्वयं चाण्डालतां व्रजेत् । शूद्रश्च परमेशानि ! सदा शूकरवत् प्रिये ! । पूजयेत् परमेशानि ! चत्वारो ब्रह्मणादयः । शिवार्चनन्तु पूजासु यद्गृहे वर्जितं सदा । चिताभस्मसमं देवि ! तद्गृहं विद्धि पार्वति ! । शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! । आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य बिल्वपत्रैर्वरानने ! । पश्चादन्यं महेशानि ! शिवं प्राज्ञः प्रपूजयेत् । शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । स एव रत्नहीनः कुष्ठीरो जायते प्रिये ! । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रं संहाररूपिणम् । आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत् शिवम् । शिवपूजा महेशानि ! यद्गृहे सततं प्रिये ! । काशीपुरं महेशानि ! तद्गृहं वरवर्णिनि ! । शिवलिङ्गं प्रपूज्यैव सर्वपूजाफलं लभेत्" । चतुर्विधलिङ्गं यथा "चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णभेदेन पार्वति ! । शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ! । शुक्लन्तु ब्राह्मणे प्रोक्तं, क्षत्रिये रक्तमिष्यते । पीतं च वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् । अन्यच्च महेशानि ! सर्वजातिषु शस्यते" । लिङ्गार्चनतन्त्रे ३।२१२ प० । अस्य पञ्च वक्त्राणि यथा "तत् सर्वं शृणु चार्वङ्गि पार्थिवस्य मुखं प्रिये ! । विशाला मुखपञ्च हि शिवस्य वरवर्णिनि ! । सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् । सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् । कृष्णवर्णमघोरञ्च घनं भीतिविवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् । श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेवशिवात्मकम् । चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा । ईशानो मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः" । तत्रैव ३ पटलः । अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम्, गौरमिश्रोदकहूते "नदीसमुद्भवं रौद्रमन्योन्यस्य विघर्षणात् । नदीवेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते" । सङ्ग्रहेऽपि "सरित्प्रवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यत्रापि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुपावनम् । नदीषाणनर्मदायां च लिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति । रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् । स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु विहितम् । नर्मदासम्भवं रौद्रं बाणलिङ्गमुदीरितम्" । दैवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे "करसंपुटसंस्थं शूलटङ्केन्दुभूषितम् । रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् । दीर्घाकारस्य अभिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम्" । अथ गोलकलिङ्गलक्षणम् "लिङ्गं गोलाकृति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना । कुम्भकर्कटकाकारं नागरङ्गफलोपमम् । कालिन्दीफलाकारं गोलकलिङ्गमितीरितम्" । अथार्षलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव "नानाकोशफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्जितम् । मूले स्थूलमग्रे तु कपित्थफलसन्निभम् । तालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलं तु यद्भवेत् । अग्रे स्थूलं वरं लिङ्ग

ऋषिलिङ्गमुदीरितम्"। लिङ्गं च द्विविधमचलम् चलमचलं स्वयम्भुस्थापितलिङ्गादि स्वयम्भूतम्। चलं धातुलिङ्गादिनिर्मितम्। सिद्धान्तशेखरे "तल्लिङ्गं द्विविधं प्रोक्तमचलञ्च चलं तथा। प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम्। प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम्। स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमथोच्यते। वसुधा तत स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु दैवपार्षि- तम्। आर्षञ्च मानवं लिङ्गं तेषां सम्प्रचक्षते। नानाच्छिद्रसमायुक्तं नानावर्णसमन्वितम्। स्वदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते। तल्लिङ्गन्तु स्वयम्भू- तमपरं सम्प्रचक्षते। स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम्। सुवृत्तमस्तकं लिङ्गं दैव्यं तदु- दाहृतम्। पद्माभमस्तकं प्राज्ञं समार्षं समुदाहृतम्। शिरोवृत्तं तथान्येद्वैं त्रिपदं चाष्टमोरितम्। षडङ्गार्धं नैऋतं लिङ्गं वारुणं वरुणाकृति। वायव्यं ध्वजव- ल्लिङ्गं कौबेरन्तु गदान्वितम्। ईशानस्य त्रिशूलाभं लो- कपालादि निःसृतम्। स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्र- विशारदैः"। मत्स्यसूक्ते "रसलिङ्गं महेशस्य स्वय- म्भूतञ्च पार्वति!। सर्वदारिद्र्यनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते"। एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव "शिवलिङ्गे कृतं सुकृतं भुङ्क्ते चातुर्युगं ततः। पार्थिवं भुङ्क्ते यस्तु सुकृते चातुर्युगं ततः। एवं वै दारुजं ज्ञेयं धातुलिङ्गं तथा पुनः। शिरःसम्भूतं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत्। शुभवर्द्धकरं ताम्रं राज्यायुःप्रवर्द्धनम्" पद्मपु० "पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्। पाषा- णमं स्वल्पजित् पाषाणकं सर्वकामदम्"। वी०मि०धृत कल्पोत्तरेऽपि "रत्नं फलप्रदा भूमिर्वनस्पतिरेव च। धन्याद्याः कृता शस्तौ भवन्तो विद्युद्भवाः। ताम्रौ प्रकाशकाः सर्वे विघ्नाद्यापातवारिणः। नानावर्णास्तु विज्ञेया रत्नैर्गन्धैश्च रूपतः। वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडाद्यादिविनिर्मितम्। सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्- कालिकं मतम्"। कल्पतरुग्रन्थे "गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पैष्टं मुक्तिप्रदायकम्"। तथा "नानाद्रव्योद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम्। पैष्टकं सुखदं लिङ्गं सौ- भाग्याय च वायवम्। पञ्चाङ्गैः तु पाषाणं भाव्यं प्रसन्नयावकम्। तात्कालिकं दारिद्र्य कृत्वा भक्त्या समर्- चयेत्"। तथा "कुस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्द- नस्य च। कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम्।

एतद्धै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः। शिवसा- युज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः। कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं नानागन्धसमन्वितम्। नवनवर्षां धरां भुक्त्वा गणेशोऽधिपतिर्भवेत्। रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूज- यति भक्तितः। विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भ- वेत्। श्रीकामो गोमयलिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत्। आर्द्रेण कपिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत्। कार्यं च यदिवा लिङ्गं यवगोधूमशालिजम्। श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्चयेत्। सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमा- रोग्यवर्द्धनम्। मध्ये लवणजं लिङ्गं तद्वै त्रिकटुका- न्वितम्। तन्मध्यतमं लिङ्गं संपूज्य पुष्टिवर्द्धनम्। लव- णेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम्। कामदं तिल- पिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम्। भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम्। शर्करोत्थं सुखदं भूरिशर्करोत्थं सुखप्रदम्। वंशाङ्कुरं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम्। केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम्। लोमजे मारणे पिष्टजन्यं लिङ्गमुत्तमम्। दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पैष्टं स्वरसतप्रदम्। दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मी सुखप्रदम्। धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत्। पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे धात्रीफलोद्भवम्। नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम्। दूर्वा- काण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम्। कर्पूरजमयं लिङ्गं भक्तानां मुक्तिमुक्तिदम्। आयस्कान्तं च यद्वा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिदम्" गरुडपु०। "रसं मणिमयं प्रोक्तं तत्र नानाप्रतिष्ठिते। रसलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्। पुष्टिमूलं महानीलं ज्योतिष्टोरसस- मम्। स्वर्णं कुलसंख्यानं तैजसं सर्वकामजम्। चन्द्रा- पीडं जातु जितं स्फाटिकं सर्वकामदम्। सूर्याख्य- मणिजं सत्यवीर्यं मौक्तिकं तथा। वायव्यं हीरकं ज्ञेयं रोगघ्नं मारेक्षिकोद्भवम्। पद्मराग पुष्पकं नीलं वैदूर्यं मरकतं तथा। नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकाम- दम्"। वारसंग्रहे "महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूति- वर्द्धनम्। आरकूटं तथा कांस्यं त्रपु सामान्यमुक्ति- दम्। सप्तलोहायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम्। कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम्। पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम्" कालोत्तर- तन्त्रम्। तत्रैव शिवनारदसंवादे "पितॄणां मुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम्। हैमजं सत्यलोकस्य प्रा-

मूर्ते पूजयेत् सुधीः । पूजयेत्पार्थिवं लिङ्गं मुक्तिकामो हि मानवः" । मत्स्यसूक्ते "...मृत्तज्ञं नवो नाग्यं रैत्यस्य हीरकस्य च । रक्तचन्दनलिङ्गस्य मङ्गलाङ्कारमेव तथा" । मातृकाभेदतन्त्रे १२पटले "पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् । पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् । स्वर्णलिङ्गे च पूजायां सत्यं वाञ्छितं फलम् । सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् । ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसंचयः । गङ्गा-यास्तु चतुर्गुणं कायायां रोगवान् भवेत् ।। स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात् तथा मारकते प्रिये !। सीसकलिङ्गे रि-पोर्नाशं वाञ्छं भवतिकुड्मम् । वालुकायां काम्यसिद्धि-र्नैत्रे रिपुःखंडनम् । सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामा-र्थमोक्षदम् । संस्कारेण विना देवि ! पाषाणादौ न पूजयेत्" । "मृत्तिकातोलकं पाषाणं वा तोलकद्वयम् । एतदन्यस्य कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति !" मातृकाभेदतन्त्रे ७प०। "मृत्तिकातोलकं पाषाणं वा तोलकद्वयम् । शिव-स्य प्रमाणेन घटनं कारयेद् बुधः । अङ्गुष्ठपर्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत्" शिवसारतन्त्रम् । शिवलोक-रचनस्त कालान्तरे "लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्त-निपातनात् । समस्तैव विजानीयात् शिवलोकस्य-त्वदम्" । मंत्राद्यादीनां मृत्तिकाभेदेन पूजाफल प्रशंसा तन्त्रोक्ता यथा "शुक्ल हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स एव विप्रो देवेशि ! त्रिवर्गफलभाग्-भवेत् । क्षत्रियस्तु वरारोहे ! रक्तं निर्माय पार्थि-वम् । पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । पीतं तु पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् । स च वैश्यो महेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स शूद्रः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । शिवादौ च महेशानि ! स्नानस्य फलदायकम् । अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यदा हेमाद्रिमान-कम् । क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं स्मृतम् । सप्ताह सप्तरं लिङ्गं वहाव परमेश्वरि !। पूजना-द्यारम्भादपि फलं बहुविधं स्मृतम्" । स्मृतिसारोक्तिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् मृत्तिकातोलकं पाषाणका द्विवचनात् । शिवाख्यादिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकर-णक्रम् यथा "शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दश मध्ययोः । योन्यपरपि यन्मानं तदर्धोऽपि तथा भवेत्" । "लिङ्गस्य मार्गविस्तारः परिणाहोऽपि

तादृशः । लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्धसंमिता । कुर्वीताङ्कुशतो न्यूनं न कदाचिदपि कल्पितम् । रत्नादि-शिवलिङ्गे मानमिच्छावशाद्भवेत्" । तन्त्रान्तरम् । लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा "आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका । आलयः सर्वदेवानां लयना-ल्लिङ्गमुच्यते" स्कन्दपु० ।

"एककालेन निर्माय प्रार्थिवं लिङ्गमर्चयेत् । यथालिङ्ग-पूजनस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् । तदेव स्यात्ततुर्थं वाम-हस्तेन निर्मितम् । कदाचरणवैमादि,शोधनस्यैव पा-र्थिवा । "एवं कृते तु मर्त्यानां संसारात् स विमु-क्तिः । द्वाधिकैर्विंशतिपञ्चैर्लिङ्गैः यैवं प्रयत्नतः । लिङ्गं निर्माय देवेशि ! पूजयेद्भक्तिसंयुतः" तन्त्रसारः ।

शिवलोक पु० ६त० । कैलासनामके स्थाने ।

शिववल्लभ त्रि० ६त० । १महादेवप्रिये २शतपत्र्यां स्त्री राजनि० । [३नीलद्र्वां च राजनि० ।

शिववल्ली स्त्री० शिवप्रिया वल्ली शा०त० । १लिङ्गिनीलतायां

शिववाहन न० शिवं वाहयति वह–णिच्–ल्यु । १वृषे राजनि० । [२शिवस्य वृषे च ।

शिववीज न०६त०। १पारदे राजनि०। शिवबीजादयोऽप्यत्र ।

शिवशेखर पु० शिवस्य शेखर इव । १धुस्तूरे राजनि० । २वकपुष्पे च जटा० ।

शिवसुन्दरी स्त्री ६त० । दुर्गायां तन्त्रसा० ।

शिवा स्त्री शी–वन् नि० । १मङ्गलवत्यां स्त्रियां २दुर्गायां "शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी । शिवायै या जपेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता" देवीपु० ४५अ०। ३सम्यौ ४शृगाले ५हरीतक्यां ६शमीवृक्षे ७ता-मलक्याम् अमरः । ८धात्रकयां मेदि० । ९हरिद्रायां १०दूर्वायां ११गोरोचनायाञ्च राजनि० १२शृगाल्याम् अमरः । [राजनि० ।

शिवाटिका स्त्री शिवायाटति अट–ण्वुल् । बंशपत्र्यां

शिवात्मक न० शिवो मङ्गल आत्मा यस्य कप् । १सैन्धवे लवणे राजनि० । २शिवरूपे त्रि० ।

शिवानी स्त्री शिवं कल्याणमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीप् । १जयन्तीवृक्षे शब्दच० २दुर्गायाञ्च ।

शिवाप्रिया पु० ६त० । १छागे त्रि० २तस्याः प्रियमात्रे त्रि० ।

शिवापीड़ पु० ६त० । वकवृक्षे राजनि० । [राजनि० ।

शिवाफला स्त्री शिवाया इव फलं यस्याः । शमीवृक्षे

शिवावलि पु० शिवाभ्यो देयो बलिः शा०त० । तन्त्रसा-

रविदिङ्गते सन्ध्यायां शिवाभ्यो देये मांसादिबलौ तद्वि-
धिस्तन्त्रसारे द्रष्टव्यः ।

शिवाराति पुं० शिवायाः शृगाल्या अरातिः । कुक्कुरे शब्दमा० २।शिवाशिवयोर्हरि बाधके च ।

शिवारुत न० रुत० । शृगालीशब्दे दिग्भेदे तस्य शुभाशुभ-
फलं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा

"शोभनं शुभफलाप्तिसूचकं कथ्यते त्वविततं शिवारुतम् ।
शान्तदीप्तककुभां विशेषतो शान्तता च यदापयुज्यते ।
दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्ता विवस्वताप्ता भवति प्रदीप्ता ।
सा धूमिता यां सविता प्रयातः शेषा दिगन्ताः किल पञ्च
शान्ताः । दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री प्रधूमिता
चानलदिक्क्रमेण । आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते महेश-
दैवप्रहतासु दिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते नराणां संता-
पकारव्ययबन्धनानि । वह्नौ द्वितीये प्रहरस्य भागे
वह्न्यनेकानलवासदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि ।
अःप्राप्ते तृतीये प्रहरे दिनस्य कृतान्तवैश्वानरवासदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागतेऽह्नः प्रहरे
तुरीये प्रेतेशरक्षःपतिपाशिदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते
इत्यादि । आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते रक्षोऽधिपादः-
पतिवातदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । ततो
द्वितीयप्रहरे रजन्यास्तोयाधिनाथानिलसोमदिक्षु । शिवा
रटन्ती कुरुते इत्यादि । यामेऽन्यतीयेऽपि च यामवत्याः
समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि ।
समागते यामितुरीयभागे निशाकरेशानपुरंदरेषु ।
शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । इतीरितं दिक्प्रहर-
योगात् फलं निरुद्धं विरुतैः शिवायाः । अतो-
ऽन्य दिक्प्रहरयोगात् फलानि पुंसां क्रमतः शु-
भानि । शतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दुदिशासु यामे रविते
शृगाल्याः । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धिलाभः सु-
भिक्षं प्रियलोकसङ्गः । रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमशम्भुदिक्षु
द्वितीये प्रहरे रुतेन । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि ।
प्रचेतवातेन्दुशिवामरेशादिक्षु रवेण प्रहरे तृतीये ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । समीरसोमेशपुरेशवह्निदिक्षु
स्वरेण प्रहरे चतुर्थे । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । यथा-
क्रमं शक्रेन्द्रहुताशनादिग्ज्ञारवैः पञ्चमयामभागे । स्यादि-
ष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । ईशानशक्राग्निकृतान्तरक्षोदिक्षु
स्वरेण प्रहरे च षष्ठे । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि ।
इन्द्राग्निकालासुरपाशपाणिदिग्ज्ञारवैः सप्तमयामकाले ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । अन्त्यप्रहरेऽनिलचन्द्रशिवाग्न-
दिङ्मण्डले च प्रहरे रवेण । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि ।
"एकादिकानां निधनाष्टमानां शिवारुतानामधुना यद-
र्थम् । प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्षु येषं यद्यत् फलं
तत्तदुदीरयामः । धनान्यभीष्टाग्निभयोष्टलाभं ध्रुवं
ततोऽर्थस्य फलं शुभञ्च । अर्थं प्रलापं वनबन्धमो-
क्षमेकादिशब्दैः कुरुते प्रयाणे । भयान्यनिष्टश्रुति-
रथहानिरिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः । स्यादि-
षष्ठाग्निरवस्य दीप्ते त्वेकादिना चेत् क्रमशः प्रवेश ।
ऐशान्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च ।
कन्यां तृतीये लभते चतुर्थे स्वध्यागमं पञ्चमकेऽप्य वि-
विम् । षष्ठे रवे क्रुध्यति भूमिपालो भीः सप्तमे स्यादिफ-
लोऽष्टमस्तु । प्राच्योऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये नराधिपः
क्रुध्यति भीस्तृतीये । मातृचतुर्थे नगरस्य मध्ये शिवा-
क्रान्ते पञ्चमके च शुभम् । वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । याम्ये शुभं स्यादशुभं
द्वितीये याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये । घोरं चतुर्थे ध-
नागमः स्यात् पुत्रा भवेत् पञ्च फेरुशतेषु । कामेन
कन्या रटिते च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु ।
यामस्य चातो दिशि राजमानाद्ये द्वितीयेऽपि च
गोकुलस्य । वस्तु तृतीये द्विचतुष्पदानां हानिचतुर्थे-
ऽपि च पञ्चमेऽन्नं । चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे भीः
सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । मध्ये शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये । स्यात्राजकुलागमनं तृतीये
वादचतुर्थे खलु चौरभीतिः । स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च
षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । वायव्यभागे भय-
मेकशब्दे भयातिरेको भवति द्वितीये । हर्षिस्तृतीये
महती चतुर्थे मेघागमे वर्षति पञ्चमे च । क्रोधं वि-
धत्ते नृपतेश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु ।
दिश्युत्तरस्यां विकृते विरावे श्रूयेत कश्चित् प्रथमे द्वि-
तीये । महाभयं, विग्रहस्तृतीये लाभं चतुर्थे खलु
लभ्यते च । विट् पञ्चमे षष्ठरवे च मृत्युः भीः सप्तमे स्या-
दिफलोऽष्टमस्तु । रात्रौ शिवा दर्शनमाद्यशब्दे चेतो-
द्वितीये च तथोत्तरेण । सत्त्वापमानिषु दुर्दिनस्य
चतुर्थं भद्रं खलु पञ्चमे च । षष्ठौ भवेद्वैरिजनेन
षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । आद्ये भवेदुद्वि-
ग्नमोगदेशे हर्षिद्वितीये च रवे शिवायाः । वातस्तृतीये
त्वर्थनिचतुर्थे श्रूयेत कश्चित् स्वमु पञ्चमे च । समेत

पृथ्वीं निनर्द च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टकोऽष्टमस्तु"। "क्षेमलाभपुनरागमनानां निश्चयं समधिगम्य विशङ्कः। येन याति पथिकः सरदेश तं शिवारुतफलं प्रणयामः। यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां पुंसां गच्छत्यग्रतो सा शृगाली। शान्तायां वा विक्षये वाञ्छितानां दीप्तायां तु स्यादभीष्टस्य नाश। प्राचीं दिशं सम्मुखमागतस्य प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य। शब्दं शृगाली पुरतः करोति वन्ध्यं वधं वा प्रकरोति तस्य। प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः प्रस्थानकामस्य शिवा समन्तात्। शिवेऽर्थनाशोऽथ च दक्षिणा स्यात् स्याद्वामा पुनर्निवृत्तकार्य शिवा। प्रवर्षघर्षां चलितस्य पूर्वां शिवा विरावं कुरुते यस्य। करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य सर्वप्रकाराभिमतार्थसिद्धिम्। प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशां शिवा रतं रौति दक्षिणेन। आदित्यदग्धा यदि सा तदानीं ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम्। वैवस्वताशाचलितस्य यस्य दिवाकरत्राणति दक्षिणेन। शिवा च वामा कुरुते विरावं सम्पद्यते तस्य समस्तसिद्धम्। कुलात् यदा याम्यककुप्प्रयातो करोति शब्दं पुरतः शृगाली। स्यात्ते विपक्षानपि सम्मुखाने भवेत् तदानीमविरेण मृत्युः। नरस्य याम्यां ककुभं प्रयातोः शृगालभायां यदि पृष्ठभागे। फेत्कारमासृजति मानवस्य मृत्युर्भयं चैव भवत्यवश्यम्। दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली नरस्य वामाभिमुखी विरौति। शान्तास्थिता शान्तफलप्रदात्री दीप्तास्थिता दीप्तफलं तनोति। प्राचेतसीं सम्प्रचलितस्य काष्ठां शृगालिका जल्पति दक्षिणेन। यदा तदानीं शुभलाभमाशु करोति चाशीनपि हन्ति पुंसः। दिशं प्रचेतःपरिपालितानां नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली। वामा विरावं प्रकरोति शान्ता भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य। यो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः श्रुत्वा शिवाशब्दमिमानि पृष्ठे। ततस्य तस्याशु कृताभिनीतिरनर्थं स्यात् दूषितावर्तं। यक्षोत्तरायां चलितस्य पुंसः प्राच्यां शिवा रौति फेत्कृतानि। आहुः प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चेद्दृष्टेषितं सिध्यति तत्क्षणेन। समुत्तुदीचीं चलितस्य पृष्ठे शिवा विरावं प्रकरोति यस्य। वामे च मध्ये नभसो विपक्षांस्तस्यार्थहानिर्भरवं प्रदिष्टम्। कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति व्याहारवती चाभिमुखी विरौति। तस्याश्वमश्वाभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च सम्पत् पुनरागमश्च। तिष्ठति तीव्रकरोदिशि यस्यां फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली। तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां निश्चयतो धनजीवितनाशौ। दक्षिणतः प्रथमं यदि पश्चात् वामगता पथिकस्य शृगाली। फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं क्षेमधनाप्तिसुखागमनानि। पश्चाच्च शान्तां ककुभं नरस्य वामा शृगाली यदि वा रटन्ती। तदार्थलाभं वितरत्यवश्यमथर्षभं दक्षिणतो रटन्ती। वामा प्रदीप्ते ककुभः प्रदेशेऽलाभं तथानर्थमुपादिशन्ति। शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु विपत्यनर्थानथ सङ्कटेषु। शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयित्री। मध्यावपाता तु शिवा पुरस्तात् निसर्गायत्तापदमाधयित्री। वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे पुंसः शिवा जल्पति यत्र तत्र। भायान्ति चौराः प्रथमे विरावे द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च। अपादरोऽर्थागमनं तृतीये तुर्ये गतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः। षाष्ठिक्यसेवादिकनाश षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टकोऽष्टमस्तु। हाहारवं सृजति क्रूरभावा हाहा तु तस्मात्तदुदाहरन्ति। कपेपरा वा पथि वा शिवायोः वा हिमकाराणि मनोरथाप्त्यै। नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात् प्रयाति चेहक्षणि वेदयन्ती। कुर्य्याच्छिवा वैरिपराभवं तज्जयश्रियस्त्वाभिमतं विदध्यात्। काष्ठान्तरेष्वप्यनुगच्छमाना चेत्सःपदा शान्तदिशि प्रदिष्टा। शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे समारटन्ती कुरुते भयाय। अथोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्तैर्नादैश्च सा हन्ति भयानि देवी। भवान्ति सर्वोपदपि, शान्तनादा शान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री। यदा च मध्युत्तरगा नराणां शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित्। तदेव तत्परिरक्षणीयं मङ्गलं भावि सर्वेश्वरेभ्यः"। "स्थानस्थितानामपि योगमार्गां नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु। शिवाविरावैरशिवं शिवञ्च सुनिश्चितार्थं सुनिश्चितेन। करोति फे फे इति सर्वदिक्षु यदा तदा ग्रामविनाशहेतुः। शिवौ विधत्ते क्षुधिता स्वकंस्थात् रौद्रान् करान् शर्प्त चेदुपेताम्। निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु समन्ततस्तागमवशाधरा चेत्। चापत्यमोहेन यदा शृगाली सन्तप्ता वा बाधितेव तत्तैः। स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे व्याहारवती फेत्कुरुतेऽतिरौद्रम्। ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं तत्राथ वा तिष्ठति यस्य मध्ये। ग्रामस्य मध्यं समवाप्य यस्य व्याहारवती सृजति फेत्कृतानि। स शून्यतां गच्छति निश्चयेन लोकस्य वा स्यादशुभं तभूतम्। ग्रामान्तिके सप्तदिनानि यावत् महाभयोत्पादितफेत्कृतानि। विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली तदाधिलोकस्य भयं

प्रभूतम्। मध्यंदिने वासरहानि यत्र शिवा समीपे नगरस्य यत्र। विरौति वातं विदधाति तत्र भयञ्च वह्निप्रभवं प्रभूतम्। पश्चार्द्धरात्रेऽपि कथञ्चिदेषा क्रूरारवा व्याहरते शृगाली। तस्यान्तिके तं बहवो हठेन घ्नन्ति चौरा जनसन्निवेशे। स्थानस्य यस्योपगता समीपं दिनानि पञ्चोद्धरति प्रभाते। खरेण रौद्रेण शृगालभार्य्या स्थानस्य हानिर्भवती नराणाम्। सुरक्षितस्यापि मनुष्यकस्योपानत् चौर्यं हरणं विधत्ते। नृणां दिनानां दिवसावसाने शिवा रटन्ती यदि चक्रदेशे। दिक्ष्वारटन्ती सकलासु रौद्रं भयञ्चरित्वा परितः कुरुते। शृगालभार्य्या खलु तद्ब्रवीति युद्धं भयङ्करं शस्त्राभिघातम्। ज्वालां विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा यदाकुला धावति या समन्तात्। कौमारकं वा जनवल्लभस्य कुर्य्याच्छिवा वा युवराजघातम्। रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात् भेरुत्यतिक्रूररवा नराणाम्। मूत्रं पुरीषन्तु गृहङ्गमानां वा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह। तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपांस्तोन् पशुं वा स्तुवति वा शिवाहाम्। शिवां शिवां तां स्वपतिस्तदानीं वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम्। श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे मध्ये रजन्याः चत्वरदेशे। या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्तं भक्त्या प्रदद्यात् यदि भद्रमिच्छेत्। सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु बलिः शिवायाः विनिवेदनीयः। ब्रह्मातिर्वाक्यात् विगतेऽभ्युपेत्य देवी बलिं गृह्णाति तत्र सिद्धिम्"। "कथ्यते बलिविधानमिदानीं शाङ्करागममतेन शिवायाः। दिव्यमन्त्रबलिनाऽपि तदोषं साधिताखिलसमुद्यतकार्य्यम्। शून्यालयं वृक्षतलं श्मशानं चतुष्पथं मातृस्थं जलान्तम्। सन्ध्यायनिश्वासरमेषकाद्या बलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः। तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे विशोधितं मण्डलकं विदध्यात्। पौराणिकश्लोकपरीक्षितायाः समस्त गोमेधमनन्तरीयात्। सद्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः। रोगार्त्तनवसूतायाः न गोर्गोमयमाहरेत्। तस्मिन् विचित्रं वितनं विदध्यात् पिष्टाक्षतैश्चाष्टदलं सरोजम्। संपूजयेत् तत्र हराधिपादीन् क्रमेण सर्वानपि लोकपालान्। मध्ये शनैः सकलिरस्थ्युपेता शिवाश्रिता पिङ्गलवर्णी प्रसन्ना। पूज्या शिवा सम्प्रति भक्तियोगात् प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः। साज्यगुडौदनमांसफलसयावकपूपपिष्टकामिषमद्यैः। स्थितस नरायनमात्रं बुद्धिमता बलिकर्मणि कार्य्यो। प्राप्याष्टमीं वा चतुर्दशीं वा संमन्त्र्य मन्त्रेण च तत्र तत्त्वः। यत्नं शिवाया निशि निश्चयेन दद्यात्तु भक्त्या यदि भद्रमिच्छेत्"।

शिवालय न० शिवस्य आलीयतेऽत्र आ+ली—अच्। १श्मशाने हारा०। हेम०। २रक्ततुलस्यां शब्दर०। ३महादेवगृहे च पु०।

शिवालु पु० शिवायामलति अल—उन्। शृगाले राजनि०।

शिवास्मृति स्त्री शिवायाः स्मृतिर्यस्याः ५ब०। जयन्तीवृक्षे शब्दच० तस्या मोक्षारणे हि जयन्तीनामदुर्गायाः स्मरणमिति तस्यास्तथात्वम्।

शिवाह्लाद पु० शिवमाह्लादयति आ+ह्लाद—णिच्—अच्। १बकवृक्षे राजनि०। हेम०। २तत्सन्तोषे च।

शिवाह्वा स्त्री शिवस्येवाह्वा यस्याः। रुद्रजटावृक्षे राजनि०। हेम०। २महादेवाह्वाने च।

शिवि पु० शी—वि नि० न गुणः। १हिंस्रपशौ त्रिका०। २भूर्जवृक्षे ३उशीनरराजसुते नृपभेदे च मेदि०।

शिविका स्त्री शिवं करोति शिव+णिच्-ण्वुल् अत इत्त्वम्। यानभेदे (डुली) अमरः।

शिविर न० शी+किरच् वुक् च। कटके सैन्यनिवासस्थाने।

शिविरलक्षणमुक्तं यथा

"शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम्। युक्तद्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम्। युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च सन्निवेश्य कपाटकैः। निविड्घणरक्षितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम्। सुवर्णं चन्द्रवेधं प्राकारस्य तथैव च"। तत्र विहितनिषिद्धवृक्षादि यथा "आश्रमे नारिकेलश्च स्थापितश्च धनप्रदः। शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तरुः। सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः। रसालवृक्षः पूर्वस्मिन् सम्पत्प्रदस्तथा। शुभप्रदश्च सर्वत्र सहकारो! निशामय। बिल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा। प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा। सम्पत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्त्तते कदली। जम्बुश्च दाडिम्बः कदल्याम्रातकस्तथा। बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा। सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः। हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा। ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय। सर्वत्र चम्पकः शस्तो भुवि भद्रप्रदस्तथा। अलाबु चापि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च शुभावहः। खर्जुरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः। शाल्मली कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदाः।। सताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र शिवि-

तम् । मयस्तं कथितं कारो ! शिबिरस्य निशामय । वस्त्रहत्या निविष्टस्य शिबिरे नगरेऽपि च । वटो विविद्धः शिबिरे नित्यं चौरभयं ततः । नगरेषु प्रविष्टस्य दुर्भिक्षात् सुखदस्तथा । हे कारो ! तिन्तिडीकस्य वृक्षस्य परिवर्जय । यरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् । शिबिरेऽतिनिविष्टस्य नगरे छिद्रिरेव च । न विविद्धः प्रविष्टस्य ग्रामेषु नगरेषु च । दलाय चम्पकादीनां भाग्यस्य मङ्गलप्रदम् । ग्रामेषु नगरे चापि शिबिरे च तथैव । एकृष्णस्य शुभदः यत्नतं शुभदस्तथा । कथाकस्य शिरीषस्य कदम्बस्य शुभप्रदाः ॥ कन्नी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा । हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च । न बाणा भद्रदा नित्यं तथा चाम्बषी ध्रुवम् । गवामामपि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च । कल्याणस्तुःभयदां वाजौ ज्ञानकारिणाम् । न शुभप्रदमत्र प्राशुभ्यप्रकारणं परम् । वानराणां नराणाञ्च गर्दभानां गवामपि । कुक्कुराणां महागानां मार्जाराणामभद्रकम् । मेटकानां शूकराणां सर्वेषाञ्च शुभप्रदम् । ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे । शिबिरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव हि । दीर्घं प्रस्थे चतुरस्रं न कुर्यान्मन्दिरं बुधः । चतुरस्रं च हे कारो ! स्वर्णिकां धनाशनम् । दीर्घप्रस्थः परिमितो नैताढे नापि संवृतः । शून्येन रचितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं भवेत् । प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा । स्वर्णिकां शुभदं द्वारं प्राकारस्य स्वरूपम् च । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्नाधिके शुभम् । चतुरस्रं चतुर्वेधं शिबिरं मङ्गलप्रदम् । अभद्रं स्वर्यवेधस्य प्राकृतस्य तथैव च । शिबिराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता शुभदा भवेत् । धनधान्यप्रदात्री च शुभदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालती यूथिका कुन्दो माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं बकुलं शुभम् । चापराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम् । पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः । अष्टौ षोडशहस्तेभ्यो नैवं कुर्याद् स्वरूपं स्वहो । ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् । धनधारं तैलकारं स्वर्णकारस्य हीरकम् । याटोमूले ग्राममध्ये न कुर्यात् स्थायिनं बुधः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं चशूद्रं नगरे शुभम् । भद्रं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिबिरान्तिके ! प्रत्येकं च परिखाणां शतहस्तं प्रमाणकम् । परितः शिबिराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् । सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम् । मनोरमस्य शिवस्य गम्यमेव सुखेन च । शाल्मलीनां तिन्तिडीनां छिन्नानां तथैव च । निम्बानां शिशुमाराणां षड्भाराणामभद्रकम् । धुस्तूराणां वटानाञ्च परेषामनवाञ्छितम् । एतेषामतिरिक्तानां शिबिरे काम्यमीप्सितम् । दक्षिणं वह्निकोणं दूरतो वर्जयेद् बुधः । कुमदारकम् इन्वादिम्याह्न कदलोद्भवः" ब्रह्मवै० पु० १०२ अ० ।

शिबिष्ट पु० कृत० । १वकस्य २दूर्वायां स्त्री राजनि० । ३गणादेवप्रिये त्रि० । [शाण्यवाने चार० ।

शिवीरथ शिबेर्भु संरथस्य दे: शोभा यत्र तादृशो रथः ।

शिशिर न० शश–किरच् नि० । १हिमे माघफाल्गुनमासद्वयात्मके २ऋतुभेदे अमरः । तत्र ऋतौ पयस्विदम् "करीषः कूपः कुन्दः पद्मदाहः शिशिरोत्कर्षः" कवि०स० ३शीतले स्पर्शे च न० ४तद्वति त्रि० अमरः । [च ।

शिशु पु० शो–कु सन्वद्भावः द्वित्वम् । १बालके अमरः २वत्स

शिशुक पुंस्त्री० शिशुरिव इवार्थे कन् । १जलजन्तुभेदे (शुशुक) राजनि० स्त्रियां ङीष् । २बालके मेदि० ३वृक्षभेदे हेमच० "अ...नः शिशुकाव् यावदष्टौ समा वयः । स हि गर्भसमोञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः । भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते । तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते" मनुः । [चन्द्रमा० ।

शिशुगन्धा स्त्री शिशुः अल्पो गन्धो यस्याः । मल्लिकाभेदे

शिशुचान्द्रायण न० "चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्" मनूक्ते व्रते । [ताऽस्यास्त्री ।

शिशुत्व न० हृत० । शिशोर्भावः त्व । बाल्ये तल् । शिशु-

शिशुपाल पु० चेदिदेशीयराजभेदे दमघोषात्मजे त्रिका० ।

शिशुपालहन् पु० शिशुपालं हतवान् हन–भूते क्विप् । श्रीकृष्णे हेमच० ।

शिशुमार पुंस्त्री० शिशुं मारयति मृ–णिच् । १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । गगनस्थे २ताराचक्रभेदे च "शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति । सन्नि वेशस्तथाप्यस्य शृणुष्व मुनिसत्तम ! । यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते । तावन्त्येव ताराकाः शिशुमाराश्रिता दिवि । तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि च । उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः । यज्ञो-

ऽपरश्च विज्ञेयो धर्मो मुख्यानमाश्रितः। हृदि नारायण-श्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः। वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी। शिश्नं संवत्सरस्तस्य मित्रो-ऽपानं समाश्रितः। पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः। तारकाः शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्” विष्णुपु० २अं १२अ०। भाग० ५स्क० २३अ० अन्यथोक्तं यथा “केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रे-ऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति। पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्त्त-कुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्ष-त्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणानि तु सव्ये यथा शिशु-मारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यव-यवाः समसंख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाश-गङ्गा चोदरतः। पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्यो-रार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तरा-षाढे दक्षिणवामनासिकयोर्यथासङ्ख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठा मूलञ्च दक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्वस्य वङ्क्रिषु युञ्जीत। तथैव मृगशीर्षा-दीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रतियुञ्जीत। शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तरा-हनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनै-श्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारा-यणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः। एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत”।

शिशुवाहक पुंस्त्री० शिशुं वहति वह-ण्वुल्। वनच्छागे हेमच०
स्त्रियां ङीष्। शिशुवाहोऽप्यत्र। शिशुवाहा तत्रार्थे त्रिका०

शिश्न पु० शश-नक् नि०। मेढ्रे पुंचिह्नभेदे अमरः।

शिश्विदान त्रि० श्विद-कानच् द्वित्वम्। पापकारके अमरः

शिष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषति अशेषीत्।

शिष परिशेषीकरणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट्। शेषयति ते शेषति अशिशेषत् त अशेषीत्।

शिष विशेषे रुधा०पर०सक०अनिट्। शिनष्टि लृदित्अशिषत् [शेष्टा।

शिष्ट त्रि० शास-क्त शिष-क्त वा। १शान्ते २वेदवाक्यविश्वा-सयुते ३सुबोधे ४धीरे च “न पाणिपादचपलो न नेत्रच-पलो मुनिः। न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम्” भा०आनु० “धर्मो नातिगतोयैस्तु वेदाः सपरिबृंहिताः। ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः” कूर्म० उप० २0अ०। “विशेषणाद्विनिष्ठस्तु शेषः शिष्टः प्रवो-च्यते। मन्वन्तरेषु ते शिष्टाः इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः। मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात्। तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते। तैः शिष्टैः स्थापितो धर्मः स्थाप्यते वै युगे युगे” मत्स्यपु० १२० अ०। ५शत-शासने ६अवशिष्टे च।

शिष्टाचार पु० शिष्टानामाचारः। तल्लक्षणादि “ततः स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः। एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते। त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेष्वथ। शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः। दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दमः। अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम्। शिष्टमाचरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये। मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः। श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः। शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्मः स साधुस-म्मतः” मत्स्यपु० १२५अ०। “आचारश्चैव साधूनामिति” मनुना तस्य धर्मे प्रामाण्यमुक्तं स च वेदाविरुद्ध एव प्रमाणम् श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नविषयत्वे सदाचारेण तत्र धर्म-निर्णयः। श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाण्यवत् स्मृतिविरोधे सदाचारस्य न धर्मनिश्चायकत्वम्। तेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्याविवाहस्य शिष्टैराचर्य्यमाणत्वेऽपि न प्रामा-ण्यता। तदेतत् “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं” जैमि० सूत्रेण निर्णीतम्। वशिष्ठेनापि “तदभावे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इत्युक्तम्। तत्र शिष्टाचारेण मूलश्रुतिरनुमीयते यथा होलकाद्याचारात्। ततः क्लृप्ता मूलश्रुतिरनुमातव्येति आधिकरणमाला। अत-एव अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं ग्रन्थादौ मङ्ग-लाचरणं मङ्गलवादादौ व्यवस्थापितम्।

शिष्टि स्त्री शास-क्तिन्। १आज्ञायां २शासने अमरः। ३ताडने च “शिष्यशिष्टिरुपधेन” श्रुतिः।

शिष्य त्रि० शास-क्यप्। १शिक्षणीये २छात्रे अमरः ३उप-देश्ये च। शिष्यलक्षणादि तन्त्रसा० उक्तं यथा

“शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारण-क्षमः। समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो यती। एव-मादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा। गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः” तथा चोक्तं सारसंग्रहे “बहु-

गुरुः शासितं शिष्यं वर्षेनात्मं प्रतीक्षयेत् । वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः । वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः । चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता" तत्रैव "राज्ञि चामात्यजो दोषः पत्नी पापं स्वभर्त्तरि । तथा शिष्यार्जितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्" देव्यागमे शिववाक्यं "गुरुशय्यासनं यानं पादुकोपानहं पीठम् । स्नानोदकं तथा छायां लङ्घयेन्न कदाचन । गुरोरग्रे पृथक् पूजामौद्धत्यञ्च विवर्जयेत् । दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत्" ।

अथ निषिद्धशिष्याः मत्स्यसंहितायामुक्ता यथा

"अभक्ता मलिनाः क्लिष्टाः दाम्भिकाः कृपणास्तथा । दरिद्रा रोगिणो रुष्टा रागिणो भोगलालसाः । असूयामत्सरग्रस्ताः शठाः परुषवादिनः । अन्यायोपार्जितधनाः परदाररताश्च ये । अदत्ताश्च ये कष्टतयः पिशुनाः खलाः । बह्वाशिनः क्रूरचेष्टा दुरात्मानश्च निन्दिताः । इत्येवमाद्योऽप्यन्ये पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । एवंभूताः परित्याज्याः शिष्यत्वेनोपकल्पिताः । पापिने क्रूरचेष्टाय शपथाय तथैव च । दीनायाचारशून्याय अन्यद्वेषकराय च । निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च । भक्तिहीनाय देवेशि ! न देया कांचनस्य च" "आचारे भावयेद्यस्तु स आचार्य उदाहृतः । स आचार्यपराधीनस्तद्वाक्यं धार्यते हृदि । शासने स्थिरबुद्धिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः । एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं बहुगुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम्" पद्मपु०उ० २५ अ० ।

शि(सि)ग्रु पु० शिञ्-रक् नि० गुक् ग्रो वा । (सजिनारिय) शाकवृक्षभेदे शब्दच० । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

शी शयने अदा०आत्म०अक० सेट् । शेते शेरते अशयिष्ट । शीङ् वर्त्तमाने क्त शयितः । शयित्वा ।

शी स्त्री शी-भावे क्विप् । १शयने २शान्तौ च शब्दर० ।

शीक सेके स्पर्शे च भ्वा०आत्म० सक० सेट् । शीकते अशीकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीक आमर्षे सेके च वा चु०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । शीकयति ते शीकति अशीशिकत्-त अशीकीत् ।

शीकर न० शीक-करन् । १जलकणे २वायौ पु० मेदि० । ३अम्बुकणे अमरः ।

शीघ्र न० शिघि-रक् पृषो० । १त्वरान्विताने २त्वरिते च ३तद्वति त्रि० अमरः । ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

शीघ्रचेतन पुंस्त्री० शीघ्रा चेतना यस्य । १कुक्कुरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । २द्रुतचेतनायुते त्रि० ३ अ० । ४मर्कटके पु० । ५अतिबलायां स्त्री राजनि० । [शब्दच० ।

शीघ्रजन्मन् पु०शीघ्रं जन्म यस्य । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा)

शीघ्रपुष्प पु० शीघ्रं पुष्पं यस्य । वकवृक्षे राजनि० ।

शीघ्रवेधिन् पु० शीघ्रं विध्यति विध-णिनि । शीघ्रलक्ष्यवेधनकर्त्तरि हेमच० ।

शीत न०श्यै-क्त सार्थे शब्द० । १शीतले स्पर्शे २जले शब्दमा० ३हिमे च अमरः ४त्वचे राजनि० ५बहुवारवृक्षे ६वेतसवृक्षे च पु० अमरः । ७आसनपर्ण्यां शब्दर० । ८पर्पटे ९निम्बे १०कर्पूरे राजनि० । ११हिमर्त्तौ च पु० १२शीतस्पर्शयुते त्रि० अमरः । १३अलसे त्रि० मेदि० । १४कम्पिते शब्दच० ।

शीतक पु०शीतमिव करोति कृ-ड । १दीर्घसूत्रिणि आलस्येन कार्याकरणाच्च शीतवाधामभिनीय २सुस्थिते मेदि० । शीत+स्वार्थे क । ३शीतपदार्थे ४शीतकाले मेदि० ५वृश्चिके शब्दमा० ६असनपर्ण्यां शब्दर० ।

शीतकर पु० शीतः शीतलः करो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च शीतकिरणादयोऽप्यत्र त्रि० । शीत करोति कृ-अच् । ३शीतकारके ।

शीतकाल पु०कर्म० । हिमर्त्तौ मार्गशीर्षमासद्वयात्मके काले

शीतकुम्भ पु० शीतं स्कुभ्नाति स्कुम्भ-अच् नि० । १करवीरे रत्नमा० २जलजवृक्षभेदे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

शीतकृच्छ्र पु० "त्र्यहं शीतं पिबेत् तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम्" यमोक्ते व्रते ।

शीतक्षार न० कर्म० । श्वेतटङ्कणे राजनि० ।

शीतगन्ध न०शीतः शीतलः गन्धो यस्य । श्वेतचन्दने राजनि०

शीतगु पु० शीता गावः किरणाः यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च

शीतचम्पक पु०शीतश्चम्पक इव । १दर्पणे २प्रदीपे च मेदि०

शीतपर्णी स्त्री शीतं पर्णं यस्याः ङीप् । अर्कपर्णिकायां रत्नमा० ।

शीतपल्लवा स्त्री शीतः पल्लवो यस्याः । भूमिजम्ब्वां रत्नमा०

शीतपाकिनी स्त्री शीते पाकोऽस्त्यस्याः इनि ङीप । काकोल्यां शब्दच० ।

शीतपाकी स्त्री शीतेन पाको यस्याः ङीप् । १वाट्यालके शब्दच० । २काकोल्यां राजनि० ।

शीतपुष्प पु० शीतं शीतवीर्यकरं पुष्पं यस्याः । १शिरोषवृक्षे

राजनि० ३अतिबलायां स्त्री टाप्। शैलेये न० अर्क-
वृक्षे पु० राजनि०।

शीतप्रभ पु० शीतस्य हिमस्येव प्रभा यस्य। कर्पूरे राजनि०

शीतप्रिय पु० ६त०। पर्पटे राजनि०। [च राजनि०।

शीतफल पु० शीतं शीतवीर्यकरं फलमस्य। १उदुम्बरे २पीलौ

शीतबला स्त्री शीतं बलं वीर्यं यस्याः ५ब०। महासम-
ङ्गायां राजनि०। [च शब्दर०।

शीतभानु पु० शीताः शीतलाभानवोऽस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे

शीतभीरु स्त्री ५त०। १मल्लिकायाम् अमरः। २शीतभीते त्रि०

शीतमञ्जरी स्त्री शीतकाले मञ्जरी यस्याः न कप्। शेफा-
लिकायां राजनि०।

शीतमयूख पु० शीता मयूखा यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च
मेदि०। शीतमरीच्यादयोऽप्यत्र शब्दर०।

शीतमूलक न० शीतं शीतवीर्यकरं मूलमस्य कप्। १उशीरे
(वेणारमूल) राजनि०। २शीतलमूलयुते त्रि०।

शीतरश्मि पु० शीता रश्मयोऽस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च ज्यो०त

शीतल पु० शीतं लाति ला-क शीतमस्त्यस्य लच् वा। १शी-
तस्पर्शे २तद्वति त्रि०। ३असनोद्भवे चन्दने न० ४शैलेये-
५पुष्पकासीसे च मेदि०। ६पद्मके ७मौक्तिके राजनि०।
८उशीरमूले न० शब्दच०। ९सप्तपर्णे अमरः। १०कु-
वारके ११चम्पके १२राले १३चन्द्रे १४कर्पूरे
पु० राजनि०। [पु० राजनि०।

शीतलक न० शीतलमिव इवार्थे कन्। १श्वेतोत्पले २मरुवके

शीतलच्छद पु० शीतलः शीतलस्पर्शवान् छदोऽस्य। १चम्पके-
राजनि०। कर्म०। २शीतले पत्रे पु०।

शीतलजल न० शीतलं जलं यस्मात् ५ब०। १पद्मे
राजनि०। कर्म०। २शीतले वारिणि न०।

शीतलवातक पु० शीतलो वातो धातुभेदो यस्मात् कप्।
अश्मपर्ण्यां शब्दच०। तत्सेवने हि वायोः शीतलता।

शीतला स्त्री १देवीभेदे "नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां
दिगम्बरीम्। मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम्"
स्कन्दपु०। सा च विस्फोटकभेदनाशिनी। २अजशृङ्गक-
भेदे रत्नमा० तत्र ङीप्। ३कुट्टिमीवृक्षे ४आरा-
मशीतलायां ५बालुकायां स्त्री राजनि० टाप्।

शीतवल्क पु० शीतः शीतकरः वल्कोऽस्य। उदुम्बरे राजनि०

शीतवीर्य्यक पु० शीतं शीतकरं वीर्यं यस्मात् ५ब०। कप्।
१प्लक्षवृक्षे राजनि०। २शीतलवीर्य्यकरे त्रि०।

शीतशिव न० शीतं शीतलमपि शिवम्। १सैन्धवलवणे २शैले-
यनामगन्धद्रव्ये अमरः। ३मिश्रेयायां ४शमीवृक्षे च स्त्री
राजनि० ५शक्तुफलवृक्षे मेदि० ६मधुरिकायां पु० अमरः।

शीतसह पु० शीतं सहते सह-अच्। १पीलुवृक्षे शब्दच०।
२सिन्धुवारे ३वासन्त्यां स्त्री राजनि० टाप्।

शीता स्त्री श्यै-क्त संप्र०। १लाङ्गलपद्धतौ भरतः २राम-
पत्न्यां शब्दच० ३अतिबलायां ४कुटुम्बिन्यां ५दूर्वायां
६शिलिकावृक्षे राजनि०।

शीतांशु पु० शीताः अंशवो यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि

शीताङ्गी स्त्री शीतमङ्गमस्याः ङीष्। १हंसपदीवृक्षे रा-
जनि० २शीतलदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

शीताद पु० शीतमादत्ते आ+दा-क। दन्तमूलगते रोगभेदे
दन्तरोगशब्दे ३४६६ पृ० दृश्यम्।

शीतार्त्त त्रि० शीतेन ऋतः। शीतार्ते जटा०।

शीतालु त्रि० शीत+असह्यार्थे आलुच्। शीतबाधायुक्ते जटा०।

शीतावला स्त्री शीतमावलयति आ+वल-णिच्-अच्।
महासमङ्गायां राजनि०।

शीताश्मन् पु० कर्म०। चन्द्रकान्तमणौ राजनि०।

शीतीभाव पु० शीत+अभूततद्भावे च्वि-भू-भावे घञ्। मोक्षे
त्रिका०। तत्र तापत्रयशून्यत्वात्तथात्वम्।

शीतोत्तम न० शीतमुत्तमं यत्र। जले शब्दच०।

शीत्कार पु० शीदित्यस्य कारः शीत्+कृ-घञ्। स्त्रीणां रति-
काले अव्यक्ते ध्वनिभेदे जटा०। [अमरः।

शी(सी)त्य त्रि० शी(सी)ताम् अर्हति यत्। हलकृष्टे क्षेत्रादौ

शीधु पु०न०। शी-धुक्। इक्षुरसजाते मद्यभेदे अमरः।

शीधुगन्ध पु० शीधोरिव गन्धोऽस्य। बकुलवृक्षे त्रिका०।

शीन त्रि० श्यै-क्त संप्र० तस्य नः। १घनीभूते घृतादौ २मूर्खे
३अजगरे च पु० मेदि०। [शीभते अशीशिभत्।

शीभ कत्थने भ्वा० आत्म०सक० सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

शीर पुं स्त्री० शी-रक्। अजगरसर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष्।

शीरिन् पु० शीरस्याकारोऽस्त्यस्य। हरिदर्भे राजनि०।

शीर्ण त्रि० शॄ-क्त। १क्षीणे २शुष्कताप्राप्ते च मेदि०। ३स्थौ-
णेयके भावप्र०।

शीर्णपत्र पु० शीर्णं पत्रमस्य। १कर्णिकारवृक्षे शब्दच०।
२निम्बे ३पट्टिकालोध्रे च राजनि० ४विशीर्णपत्त्रयुक्ते
त्रि०। कर्म०। ५विशीर्णे पर्णे न०।

शीर्णपर्ण पु० शीर्णं पर्णमस्य। १निम्बे राजनि० २विशी-
र्णपत्त्रयुक्ते त्रि० कर्म०। ३विशीर्णे पत्त्रे न०।

शीर्णपाद पु० शीर्णः पादोऽस्य [illegible]। शनैश्चरे

त्रिका० तत्कथा काशीखण्डे २६८६ पृ० द्रष्टव्या। शीर्णा-ङ्घ्रि पदमप्यत्र।

शीर्णपुष्पी स्त्री शीर्णं पुष्पमस्याः ङीप्। मधाकपुष्प्यां शब्दच० वा कप्। शीर्णपुष्पिका तत्रैव।

शीर्णमाला स्त्री शीर्णानां माला यत्र। १पृश्निपर्ण्यां शब्दच०। रत्ना०। २विशीर्णे माल्ये।

शीर्णवृन्त न० शीर्णं वृन्तमस्य। (तरमुज) फलभेदे शब्दच०।

शीर्वि त्रि० शॄ-क्विन् न वलोपः। १अपकारके २हिंसके च सि०कौ०।

शीर्ष न० शिरस्+पृषो० शीर्षादेशः शॄ-क वुक् च वा। १मस्तके अमरः। २कृष्णागुरुणि राजनि०। अर्धर्चादौ शीर्षः शीर्षौ इत्यादि।

शीर्षक न० शीर्षं कायति कै-क। १शिरस्त्राणे (टोपर) २शिरोऽस्थिनि राजनि०। ३जयपराजयपत्रप्राप्तव्यपत्रभेदे "शीर्षकस्थोऽभियोक्तारि" याज्ञ० स्मृतिः। स्वार्थे क। ४कपाले न०। तेन कायति कै-क। ५राहुग्रहे शब्दर०।

शीर्षच्छेद्य(दिक) त्रि० शीर्षच्छेदमर्हति यत् ठन् वा। वध्ये "शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्" भट्टिः।

शीर्षण्य पु० शीर्षे बध्यते शीर्ष+यत् शीर्षन्नादेशः। १शिरस्त्राणे अमरः। शीर्षे भवः यत्। २विशदकेशे पु० अमरः ३विशदकेशयुते त्रि०।

शीर्षरक्ष न० शीर्षं रक्षति रक्ष-अण्। शिरस्त्राणे हारा०।

शील समाधौ भ्वा० पर० सक० सेट्। शीलति अशीलीत्। "करतोः परिशीलितं मया" नैषधम्। समाधिश्च मेधा तत्र सक० प्रवृत्तिभेदो वा तत्र अक० शील वर्त्त-माने च। [शीलयति ते अशिशीलत् त।

शील अभ्यासे अतिपातने च चुरा० उभ० सक० सेट्।

शील न० शील-अच्। १स्वभावे २सद्वृत्ते मेदि० ३पर्वतभेदे ४अजगरसर्पे पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीप्। सद्वृत्तशीलञ्च त्रयोदशविधं हारीतोक्तं यथा "ब्रह्मण्यता१ देवपितृभक्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६ अपारुष्य७ मैत्रता८ प्रियवादिता९ कृतज्ञता१० शरण्यता११ कारुण्यता१२ प्रशान्तिश्चेति १३त्रयोदशविधं शीलम्। ४रागद्वेषपरित्यागे भरटी० गोविन्दराजः। ५कौशिक-स्तुतिनपत्न्यां स्त्री।

शीलन न० शील-ल्युट्। १अभ्यासे २अतिपातने ३प्रवर्त्तने च।

शीलित त्रि० शील-क्त। १अभ्यस्ते २चीर्णे च त्रिका०।

शीवन् पु० शी-क्वनिप्। अजगरसर्पे त्रि०को०

शुक गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। शोकति अशोकीत्।

शुक न० शुक-क। १ग्रन्थिपर्णे अमरः। २वस्त्रे ३वस्त्राञ्चले ४शिरस्त्राणे हेमच०। ५व्यासपुत्रे "पराशरकुलोत्पन्नः शुकोनाम महायशाः। व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्" वह्निपु०। (शुया) इति ख्याते ६खगभेदे पु० स्त्री स्त्रियां ङीप्। शुकदर्शनशुभादिकं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "वामः स्वन् राजशुकः प्रयाणे शुभं भवेद् दक्षिणतः प्रवेशे। वनेचराः काकशुकाः प्रवाहः कुर्विंविदाः संमुखमापतन्तः"। ७रावणमन्त्रिभेदे ८शिरीषवृक्षे (घेयाकाँटा) ९वृक्षे रत्नमा० १०कश्यपपत्न्याः ताम्रायाः, कन्याभेदे स्त्री ङीप्। "क्रौञ्चीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम्। ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः" भा०आ० ६६अ०।

शुकच्छद न० शुकस्य छद इव छदो दलमस्य। ग्रन्थिपर्णे जटा०।

शुकजिह्वा स्त्री शुकस्य जिह्वेव पर्णमस्याः। (शुयाठोंठी) वृक्षे रत्नमा०। [वृक्षोऽप्यत्र।

शुकतरु पु० शुकप्रियस्तरुः। शिरीषवृक्षे रत्नमा०। शुकद्रुमो-

शुकदेव पु० व्यासपुत्रे मुनिभेदे। [शुकजिह्वाख्ये रत्नमा०।

शुकनामन् पु० शुकः शुकजिह्वा नामास्य मध्यपदलोपः।

शुकनाशन पु० शुकं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। दद्रुघ्ने वृक्षे राजनि०।

शुकनास पु० शुकस्य नासेव पत्रमस्याः। श्योनाकवृक्षे अमरः। २शुकतुल्यनासायुक्ते त्रि०। ३कादम्बरीग्रन्थप्रसिद्धे तारापीडमन्त्रिभेदे पु०। [शब्दच०।

शुकपिच्छी पु० शुकानां प्रिया पिच्छीव। शुकशिम्ब्यां

शुकपुच्छ पु० शुकस्य पुच्छ इव। १गन्धके हेमच०। ६त०। २शुकस्य पुच्छे पु०। [राजनि०।

शुकपुष्प पु० शुकस्य इव हरित् पुष्पमस्य। १शिरीषवृक्षे

शुकप्रिय पु० ६त०। १शिरीषवृक्षे भावप्र०। २जम्ब्वां स्त्री राजनि०।

शुकफल पु० शुकस्य फलमस्य। अर्कवृक्षे राजनि०। [शब्दच०

शुकबर्ह न० शुकस्य बर्होऽस्य। गन्धद्रव्यभेदे (गाँठियाला)

शुकवल्लभ पु० ६त०। १दाडिमवृक्षे राजनि० ६त०। तस्य २प्रिये त्रि०। [शब्दर०।

शुकशि(सि)म्बी स्त्री शुकस्य शि(सि)म्बीव। कपिकच्छ्वां

शुकादन पु० शुकैरद्यते अद-ल्युट्। दाडिमे शब्दच०।

शुकानना स्त्री शुकस्याननमिव पत्रमस्याः। (शुयाठोंठी) वृक्षे रत्नमा०।

शुक्तोदर न० शुक्तस्योदरमिव । १तालीशपत्रे राजनि० । ६त० । २शुक्तोदरे च ।

शुक्त न० शुच–क्त । १मांसे शब्दच० । २काञ्जिके धारा० । ३अभिषूतद्रुतद्रव्यभेदे "कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यद्द्रव्ये ऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते" "शुक्तं तीक्ष्णोष्णलघुरं पित्तकृत् कटुकं लघु । रुच्यं तन्दुदरानाहपाण्डुक्रिमिविषघ्नकृत्" राजनि० "शुक्तं यन्मधुरं कालात् स्वादम्लत्वमागतम्" इत्युक्ते ४पदार्थे च । शुक्तभक्षणनिषेधो यथा "अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः । शाकं मांसमपूपं च सूपं कृसरमेव च । यवागूः पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् । सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत्" यमः । तत्प्रतिप्रसवो यथा "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मनुः । ६निष्ठुरे त्रि० मेदि० ७पूते दग्धे त्रि० विश्वः । ८मिश्रे १०निर्जने शब्दच० ११चुक्रिकायां स्त्री शब्दर० ।

शुक्ति स्त्री शुच–क्तिन् । १जलजन्तुभेदे (झिनुक) राजनि० २कपालखण्डे ३शङ्खे ४गन्धद्रव्यनखे ५नख्याम् ६अर्शोरोगे ७अश्वावर्त्तभेदे मेदि० । ८नेत्ररोगभेदे हेमच० । चक्षूरोगशब्दे २८४३ पृ० दृश्यम् । ९कर्षद्वयपरिमाणे शब्दमा० १०चतुष्कर्षमाने वैद्यकम् । ११चुक्रिकायाञ्च शब्दर० ।

शुक्तिका स्त्री शुक्तिरिव कन् । (झिनुक) १शुक्तास्फोटे जटा०

शुक्तिज न० शुक्तौ जायते जन–ड । मुक्तायां हेमच० ।

शुक्तिमत् पु० शुक्तिरस्त्यस्य मतुप् । १कुलाचलपर्वतभेदे २नदीभेदे स्त्री ङीप् ।

शुक्र न० शुच–रक् नि० कुत्वम् । १मज्जजाते २चरमधातौ अमरः । ३नेत्ररोगभेदे २८४३ पृ० दृश्यम् । ४दैत्यगुरौ ५ग्रहभेदे अमरः । ६अग्नौ ७चित्रकवृक्षे ८ज्यैष्ठमासे अमरः विष्कम्भादिषु योगेषु मध्ये ९चतुर्विंशे योगे च ज्यो०त० । धातुभेदशुक्रस्योत्पत्तिप्रकारस्वरूपादिकं भावप्र० उक्तं यथा "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः" । "ततः स्नेहो भागो रसो मासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणामार्त्तवं शुक्रञ्च भवति । उक्तञ्च सुश्रुते "एवं मासेन रसः शुक्रो भवति" 'स्त्रीणाञ्चेति' । चकारात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति । अत एवोक्तं सुश्रुते "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते" । गर्भस्य शुक्रस्य विकृतस्य तु तर्पणे कारणं तदपि भवति । अत उक्तम् "यदा ना-

व्यायुपेयानां द्वयवन्तौ कथयन्ति । वसन्तौ शुक्रमन्योऽप्यमर्त्यस्य तत्र जायते" इति । एतेन स्त्रीणां सप्तमो धातुरार्त्तवं शुक्रमत्र इति बोधितम् आमयाधिक्यवत् । "स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तवं वर्तसंस्तम् । तासामपि वत्सं वर्णं शुक्रं पुष्टं करोति हि" । एवं रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान् धातून् पूरयन् मासेन नवदशोत्तरेण शुक्रमार्त्तवं च भवतीति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति वक्तमेव । ततो मांसन्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेरित्यर्थः । मांसान्मेदः प्रजायत इति । मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रसादेरित्यर्थः । मेदसोऽस्थि जायते रसादेरित्यर्थः । एवं ततो मज्जा अपि शुक्रं शुक्रं सम्भवतीत्यर्थः । रसः शरीरे त्रिधा सञ्चरति । तथा चोक्तम् "रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः । पुरुषास्तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति । तत्र तीक्ष्णाग्नीनां च रसः शब्दसन्तानवत् शीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन चरति मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तम् तन्मध्यवेगेन चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तम् । दीप्ताग्नीनान्तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेः किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः । तर्हि वाजीकरणानामौषधीनां किं प्रयोजनमित्याह "वाजीकरिण्यस्त्वोषध्यः स्वप्रभावगुणोत्कर्षात् । विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेचिद्रव्यवदृशाम्" । वाजीकरिण्यः याभिः ओषधीभिः पुरुषः शुक्राधिक्यात् स्त्रीषु वाजिवत् सामर्थ्यं प्राप्नोति ताः वाजीकरिण्यः स्वप्रभावगुणोत्कर्षात् । तत्र काश्चिदोषध्यः स्वप्रभावाधिक्यात्, काश्चित् स्वगुणाधिक्यात्, काश्चित् स्वप्रभावगुणाधिक्यात् । तत्र सङ्कल्पादयोऽपि विविधकान्तास्मरणादयः स्वप्रभावाधिक्यात् शुक्रं विरेचयन्ति । घृतक्षीरादयः स्वगुणाधिक्यात् । स्निग्धत्वाधिक्यात् माषादयः स्वप्रभावस्निग्धत्वादिगुणाधिक्यात् । वाजीकरणस्य इति शङ्खवचनमाद्यामीनुवर्त्तनम् । बल्यं बृंहणं जीवनीयगणादयः तद्दृष्टान्ताः । विरेचयन्ति स्वप्रभावगुणाधिक्यात् सोमर्मवं रसायुत्पादनपूर्वकं शुक्रं जनयित्वा प्रवर्त्तयन्ति । यत आह "दुग्धं

भावात् शुक्रात्मकशक्त्यात्मकानि च। जनकानि निगद्यन्ते देवनानि च रेतसः’। ननु बालानां कथं शुक्रं न दृश्यते इत्यत आह "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते। पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा यद्यपि नाप्यते। तेषां तदैव तादृग्भो पुष्पस्याद्भूतिरेवेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमोरराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनव्यक्त्यार्त्तवप्रभृतयः। ननु, जरठो वृद्धस्य धातुवृद्धिं कथं न करोतीत्याह "वार्द्धके वर्द्धमानेन वायुना रसशोषणात्। न तथा धातुवृद्धिः स्यात्तत्तन्मानितं भवेत्"। अथ शुक्रस्य स्वरूपमाह "शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम्। गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः"। जीवस्याश्रय उत्तम इत्याह "जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः। वीर्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्"। अथ गर्भधारणसमर्थशुक्रस्य लक्षणमाह "स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च। शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत्"। अथ शुक्रस्य स्थानमाह "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम्"। अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो वस्तुशुक्रेऽस्पष्टत्वेन सर्पिःशुक्रयोर्भावात्। इक्षुरसदृष्टान्तस्तु सकलशुक्रे पुंसि सतिपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात्। अथ शुक्रस्य प्रस्रवमार्गमाह "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते"। तद्व्याख्यानं भट्टोऽप्याह "धमनी शुक्रधरा द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधोमूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्त्तयतीति। धमनी कला। अथ शुक्रप्रवर्त्तनकारणमाह "कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते"। स्त्रीषु रतरूपं व्यायामं कुर्वतः। अन्यच्च "शुक्रं चालेन कामिन्याः स्पर्शनात् दर्शनादपि। शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संयोगाच्च प्रवर्त्तते"।

दैत्यगुरोः शुक्रनामकारणं काशीख० १७अ०उक्तं यथा "नन्दिनाऽपहृते शुक्रे निगिले च पिनाकिना" इत्युपक्रमे "तेन मन्त्रेण महता शुक्रः शम्भूदरे स्थितः। सिद्धात्मेषो भ्रमन् सोऽथ विनिर्जितो यथानियमम्। सप्त लोकान् सप्ततातान् रुद्रदेहे विलोकयन्। ब्रह्मनारायणेन्द्राणां वादित्याप्सरसां तथा। भुवनानि विचित्राणि शुक्रस्य प्रपश्यतः। संवत्सरशतं कुक्षौ भ्रमन् पर्यटितो भ्रमन्। ततः स ददृशे रन्ध्रं शुक्रेरन्ध्रं यतो यथा। शाम्भवेनाथ योगेन शुक्ररूपेण भार्गवः। चस्कन्द च यथामापि ततो देवेन भाषितः। जठराद्विनिर्गते शुक्रे देवोऽपि सपदेतराम्। यतः भर्गो यो भवेद्यस्मात् स्थितो जठरे द्विजः। शुक्रवन्निःसृतो यथा-तथात्वं शुक्रसंज्ञकः। कर्मणानेन शुक्रोऽपि मम पुत्रोऽसि गम्यताम्"।

शुक्रचक्ररूपादि बृहज्जातके पञ्चदशेऽध्याये दृश्यम्। तत्कक्षादिमानं ज्योतिषशब्दे २४२१पृ० दृश्यम्।

शुक्रकर पु० शुक्रं वीर्यं करोति कृ-अच्। मज्जधातौ हेमच०। आकरशब्दे ११८पृ० दृश्यम्। वीर्यकारके त्रि०।

शुक्रभुज् स्त्री शुक्रं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। मयूरजातिस्त्रियां शब्दच०। [अवकरशब्दे गर्दवृता दृश्या।

शुक्रभू पु० भवत्यस्मात् भू-अपादाने क्विप्। मज्जधातौ शब्दच०

शुक्रला स्त्री शुक्रं लाति ला-क। अश्वटाह्वे भरतः।

शुक्रशिष्य पु० ६त०। दैत्ये असुरे अमरः।

शुक्रिय त्रि० शुक्रो देवताऽस्य तस्येदम् वा घ। १शुक्रसम्बन्धिनि २तद्देवते यजुर्वेदीये "ऋचं वाचम्" इत्यादिके षट्त्रिंशत्तमे ३याद्यध्याये न०।

शुक्ल न० शुच-लक् कुत्वम्। १रजते मेदि०। २नवनीते शब्दच०। ३अक्षिरोगभेदे चक्षूरोगशब्दे २८४४पृ० दृश्यम्। ४श्वेतवर्णे ५श्वेतवर्णयुते त्रि० अमरः। ६शुद्धे च त्रि०। ७विष्कम्भादिषु योगभेदे मेदि०। ८श्वेतैरण्डे राजनि० १०शुक्लपक्षे ज्यो०त०। "तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" षट्त्रिंशत्तम्। शुक्लवर्णपदार्थास्तु कविसमयसिद्धाः कतिचित् उक्ता यथा "सुधांशुशङ्खाः यशः कीर्त्तिज्योत्स्ना शरद्घनाः। प्राकारहीरतमरमन्दारकुन्दिकादयः। सर्वेन्दुकान्तकर्पूरमरव्याः रजतं हरौ। निर्मोकभस्मविश्वक्षीरचन्दनं जरा हिमम्। हारोर्जनामहास्वाति सर्वाङ्गभरद्वाजकम्। शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा अमृतम्। ऐरावताङ्गबककैरवचामरम्। रत्नाम्भं पुण्डरीकं केतकीमञ्जुनिर्झराः। लोध्रचिह्न ध्वजच्छत्रं चूर्णशुक्तिकपर्दकाः। शशःकुसुमनक्षत्रदन्तपुच्छोष्ममोघुणाः। कैलासकाशकापोतचामरावय-

कर्पूराः । नारदः पारदः कुन्दस्फटिकास्फटिकादयः” ।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री० शुक्लः कण्ठो यस्य । दात्यूहखगे शब्द-माला । स्त्रियां ङीष् ।

शुक्लकन्द पु० शुक्लः कन्दो यस्य । १पद्मिमकन्दे २अतिवि-षायां स्त्री राजनि० । कर्म० । ३श्वेते कन्दे ।

शुक्लचीरा स्त्री शुक्लं चीरं निर्यासो यस्याः । काकोल्यां राजनि० । [जटा० ।

शुक्लकर्म्मन् त्रि० शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य । पवित्रे शुभचरित्रे

शुक्लकुष्ठ न० कर्म०। श्वेतकुष्ठे (धवल) । [निर्यासयुते त्रि० ।

शुक्लदुग्ध पु० शुक्लं दुग्धमस्य । १शृङ्गाटके शब्दच० २श्वेत-

शुक्लधातु पु० कर्म०। कठिन्यां (खड़ि) हेमच० २श्वेतधातौ च

शुक्लपक्ष पु० कर्म० । १दर्शानुगुणचन्द्रकलाक्रियापक्षदशकालके चान्द्रमासार्द्धे श्वेतच्छदे २वके पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीष् ।

शुक्लपुष्प पु० शुक्लं पुष्पमस्य । १कलायवृक्षे २कुन्दवृक्षे ३मरु-वके च रत्नमा०। ४श्वेतपुष्पयुते त्रि०। ५नागदन्त्यां ६शी-तकुम्भ्यां स्त्री रत्नमा० ङीप् । कर्म०। ७शुभ्रे पुष्पे न०।

शुक्लपृष्ठक पु० शुक्लं पृष्ठमस्य कप् । शिम्बुकवृक्षे शब्दच०।

शुक्लयजुस् न० कर्म० । इषेत्वोर्जेत्वादि चत्वारिंशदध्यायात्मके यजुर्वेदभेदे । [२तद्वति त्रि०। ३तथाभूतवृक्षे पु०राजनि०।

शुक्लरोहित पु० वर्णोत्तर्वर्णेनेति कर्म० । १श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला—क । कच्चुटायां रत्नमा० ।

शुक्लवायस पुंस्त्री० कर्म० । १बके त्रिका० २श्वेतकाके च । स्त्रियां ङीष् ।

शुक्लशाल पु० कर्म० । १गिरिनिम्बे राजनि० २श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+अर्श आद्यच् टाप् । १सरस्वत्यां त्रिका० । २शर्करायां शब्दच० । ३काकोल्यां ४विदार्यां ५स्नुह्यां राजनि० । ६श्वेतवर्णवत्यां स्त्रियाञ्च ।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गमस्याः ङीष् । १शेफालिकायां रा-जनि० । २श्वेताङ्गयुक्ते त्रि० । [स्त्रियां ङीष् ।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री० शुक्लः अपाङ्गो यस्य । मयूरे हेमच० ।

शुक्लाम्ल न० कर्म० । चक्रशाके राजनि० ।

शुक्लार्म्मन् न० नेत्ररोगभेदे भावप्र० ४४२८पृ० दृश्यम् ।

शुक्लिमन् पु० शुक्लस्य भावः इमनिच् । श्वेतवर्णे ।

शुक्लोपला स्त्री कर्म० व बहुव्रीह्याः अच् । शर्करायां रत्नमा०

शुङ्ग पु० शम-ग तस्य नेत्त्वं नि० अत उत्त्वञ्च । १वटवृक्षे २आम्रातके ३प्लक्षे च मेदि० । ४पर्कटीवृक्षे ५धान्या-दिशूके च स्त्री राजनि० ।

शुङ्गाकर्म्मन् न० शुङ्गैः वटपल्लवैः या क्रियते कर्म० यत्र ।

गर्भाधानसंस्कारभेदे “पुंसवने चान्द्रमासा शुङ्गाकर्मणि शोभनः” ति०त० । [२शुङ्गवति त्रि० ।

शुङ्गिन् पु० शुङ्गोऽस्त्यस्य इनि । १वटवृक्षे २प्लक्षवृक्षे शब्दा०

शुच शोके क्लेदे च दिवा० उभ० अक० सेट् । शुच्यति ते इरित् अशुचत्-अशोचीत् अशोचिष्ट ईदित् शुक्तः । अनु+विशिष्टदुःखेन पश्चात्तापे सक० । अनुशोचति ।

शुच शोके भ्वा० पर० सक० सेट् । शोचति अशोचीत् ।

शुच् स्त्री शुच–क्विप् । शोके अमरः । वा टाप् । तत्रैव ।

शुचि पु० शुच–कि । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे ३आषाढ़मासे ४शृङ्गाररसे अमरः । ५ज्येष्ठमासे मेदि० ६शुक्राचार्ये ७ग्रीष्मे ऋतौ ८शुद्धमन्त्रिणि मेदि० । १०अग्निभेदे “पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः । निर्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः । यश्चासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः” कूर्मपु० १२अ०। ११श्वेत-वर्णे १२तद्वति त्रि० अमरः । शुचित्वञ्च शौचं शुद्धता वैदिककर्म्मार्हत्वप्रयोजकः संस्कारविशेषः । “शुचिस्तत्-कालजीवी कर्म कुर्यात्” श्रुतौ शौचस्य कर्माङ्गत्वं, स च स्नानादिजन्यः गुणभेदो वा । १३सूर्ये च “तपनस्तापन-श्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः” सूर्यस्तवः । १४अर्कवृक्षे १५काश्यपपत्न्यास्ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री “षट्सुतास्तु महा-सत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः । शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके” गरुड़पु० ६अ० । १६शुद्धे १७अनुपहते त्रि० मेदि० ।

शुचिद्रुम पु० कर्म० । अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

शुचिमल्लिका स्त्री कर्म०। नवमल्लिकायां राजनि० ।

शुच्य स्नाने अक०अभिषवे सन्धाने पीड़ने मद्याने च सक०भ्वा० पर० सेट् ईदित् निष्ठा अनिट् । शुच्यति अशुच्यीत् ।

शुटीर पु० शौटीर+पृषो० । वीरे त्रिका० ।

शुठ गतिविघाते भ्वा०पर०अक० सेट् । शोठति अशोठीत् ।

शुठ आलस्ये चु०उभ०अक०सेट् । शोठयति ते अशूशुठत् त ।

शुठ शोषणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित् । शुण्ठयति ते शुण्ठति अशुशुण्ठत् त अशुण्ठीत् ।

शुण्ठि(ण्ठी) स्त्री शुठि–इन् वा ङीप् । (सुँट) शुष्काद्रके “शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः । स्नि-ग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् । हृद्या स्वर्या च निःश्वासमूत्रकासहृदामयान् । हन्ति श्लीपदशोथार्श-श्चोर्यांश्च परिशोधयेत्” भावप्र० ।

शुण्ठ्र न० शठि-क्रन् । शुष्कद्राक्षे शब्दच० ।

शुण्ड पु० शुन-ड तस्य नेत्वम् । १मदनिर्भरे हेमच०। २गज-हस्ते पुंस्त्री० स्त्रीत्वे टाप् । ३मद्यपानस्थाने ४वेश्यायां ५सुरायां ६जलहस्तिन्याञ्च स्त्री मेदि० । ७नदविशेषे विश्वः । ८कुट्टिन्याञ्च स्त्री शब्दचा० ।

शुण्डापान न० शुण्डा सुरा पीयतेऽत्र पा-आधारे ल्युट् । १मद्यपानस्थाने अमरः । ६त० । २मद्यपाने च ।

शुण्डार पु० शुण्डा अस्त्यर्थे र । १शौण्डिके शब्दच० २ह-स्तिनि च । अपत्यर्थे र । ३वणिक्शुण्डायाम् स्त्री । ङीष् । शुण्डाल हस्तिनि धनञ्जयः । [शब्दच०।

शुण्डिन् पु० शुण्डाऽस्त्यस्य इनि । १हस्तिनि २शौण्डिके

शुण्डिमूषिका स्त्री शुण्डिनो मूषिकेव । छुछुन्दर्य्यां (छुँच) राजनि० । [(हातिशुँड़ा) इति ख्याते राजनि० ।

शुण्डी स्त्री शुण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।

शुद्ध न० शुध-क्त । १सैन्धवलवणे २मरिचे च राजनि० । ३केवले ४निर्दोषे ५पवित्रे मेदि०। ६शुभ्रे च त्रि० ।

शुद्धाशुद्धौ भावाभावरूपे संस्काररूपे यथोक्तं

"शुद्ध्यशुद्ध्योः संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थिति र्घटते । शुद्धेर्भावरूपत्वे अशुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात् । अतएव मनुः "ततः कारणशुद्धौ तु कुर्या-देकादशे तथा । कर्तुः कार्याभिमुखी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः" अशुद्धौ चतुर्थी ज्ञाही । कथमशुद्धौ चाहं ? आशौचो-क्तयोरधिकारविशेषत्वादेव आह कर्तुः कार्याभिमुखी शुद्धिरिति । कार्यविधानाक्षेपात् तत्कालविहिता शुद्धिः कल्प्यते "न पुनरशुद्धः कर्मान्तरे" श्रा०वि०। शुद्धितत्त्वे च "एवं शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एतस्मिन् शुद्ध्य-भावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तद्दुरपो-ऽशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तराभावात् अनुपपत्तेः । तस्मात् शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावरूपत्वम् ।

पद्मपु० उत्त०ख०१६अ० कतिचिदशुद्धा उक्ताः । तन्निवृ-त्त्यैव शुद्धता यथा

"जातके मृतकेऽस्पृश्ये अन्यैर्योगिभिः स्पृते तथा । अप-वित्रो द्विजातीनां देहः सन्ध्यादिवर्जितः । अपूततद्-रश्मिर्नरो मूत्रपुरीषयोः । अन्त्यसम्पर्श्ने चैव महा-पातकपातिषु । रक्तपाते नखश्मश्रुदन्तकाष्ठादिभिः क्षते । विषादेरशुचिः कायः मद्याद्यैः अन्नादिभिः । भुक्त्वा ज्ञानशोचिष्टेऽपवित्रः क्षतमैथुने । यवने ब्राह्मणादीनां शरीरं चुरकर्मणि । ज्वरादिभिश्चतुःशारीरोगैर्दुष्ट

द्विजन्मनाम् । महारण्यं पूजाद्यामन्त्रोत्सवादिषु । धूमोद्गारे वमौ चाहपतिताद्यभिर्भोजनैः । तथा च रेतःस्रवने नवं देहाऽपवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्नाद्यासुदर्शने । नखिमदानपङ्क्ते पवित्रे पात्र-कादिभिः । अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके मृतके-ऽपि च । सर्वत्राशौचादीनां तयोः सन्ध्यादिवर्जनं । स्नानादिभिर्ये स्नानायनेवतीति । अशौचमध्ये द्रव्यम् वि-मध्ये च वर्ज्यम् । [ङीष् ।

शुद्धजङ्घ पुंस्त्री शुद्धा जङ्घा यस्य । गर्दभे त्रिका० स्त्रियां

शुद्धमांस न०२१८२४० ततात्रशब्ददर्शिते पक्वमांसभेदे [शब्दच०।

शुद्धवल्ली स्त्री कर्म०। १गुडूच्यां शब्दच०२पविमायां लतायाञ्च

शुद्धान्त पु० शुद्धः निर्दोषः अन्तः पर्यन्तो यस्य । १अन्ता-न्तःपुरे अपचारात् तत्र स्थितायां २राजयोषिति पुंस्त्री० "शुद्धान्तरक्ष्यामनिताम्बहृष्टे" इति नैषधम् । शुद्धं शुद्धिः ६त० ३अशौचान्ते ।

शुद्धापह्नुति स्त्री कर्म०। "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म-निह्नवः" चन्द्रालोकोक्ते अर्थालङ्कारभेदे ।

शुद्धि स्त्री शुध-क्तिन् । १मार्जने अदा० २नैर्मल्यसम्पादने ३वैदिककर्मयोग्यतासम्पादकसंस्कारभेदे च । ४दुर्गायां "सर्वाभिन्नमाहारपि शोध्यते येन पातकात् । तेन शुद्धि यथाख्याता देवी रुद्रतनौ स्थिता" देवीपु०तन्नामनिरुक्तिः

शुद्धोदनसुत पु० बौद्धभेदे हेमच० ।

शुध शौचे शोधने अक० दिवा० इर् अभावे सक० च दि० पर० अनिट् । शुध्यति शुद्धित् अशुधत् । "मत्तोऽहरः शुध्यति मद्गुणः स्मार्त्तिति" कोका० ।

शुन गतौ तु० पर० सक० सेट् । शुनति अशोनीत् ।

शुन पु० शुन-क । कुक्कुरे । त्रि । तत्रैव वाचस्पतिः ।

शुनःशेफ पु० शुन इव शेफोऽस्य अलुक्समा० । विश्वामित्र-शिष्ये मुनिभेदे । [राजनि० ।

शुनक पु० शुन इव कन् । १मुनिभेदे स्वार्थे क । २कुक्कुरे

शुनकचञ्चुका स्त्री शुनकस्येव चञ्चुः पत्रं यस्याः कप् । क्षुद्रचञ्चुक्षुपभेदे राजनि० ।

शुनकचिल्ली स्त्री शुनकप्रिया चिल्ली । शाकभेदे राजनि० ।

शुनासीर पु० शुनं वायुः सीरं सूर्य्यो यस्य पृषो०। १इन्द्रे २पेचके च पृषो० तस्य रूपत्वम् द्विरूपकोषे उक्तं यथा

"शुनाशीरो दिवापत्यः सुनासीरो दिवस्पतिः । दन्त्या-दिर्दन्त्यमध्यः शुनासीरश्च इष्यते" ।

शुनी स्त्री शुन+स्त्रियां ङीप् । १कुक्कुर्य्यामपि अमरः ।

२कच्छाख्यां लतायां राजनिघण्टुकोषः ।

शुनीर पु० शुनी+समूहार्थे र । कुक्कुरीसमूहे सिद्धा० ।

शुन्ध शुद्धौ चुरा० शोधने सक० चु० उभ० सेट् । शुन्धयति ते अशुशुन्धत् त ।

शुन्ध शुद्धौ भ्वा० शुद्धीकरणे सक० भ्वा० उभ० सेट् । शुन्धति ते अशुन्धीत् अशुन्धिष्ट । "आपः शुन्धन्तु मैनसः" इति सन्ध्यामन्त्रः ।

शुन्ध्यु पु० शुन्ध-युच तस्य न अनादेशः । वह्नौ उणा० ।

शुन्भ दीप्तौ भ्वा० अर्द्दने सक० तु० पर० सेट् । शुम्भति अशुम्भीत् "ग्रामग्रामं निशुम्भामम्बधन्तु" इति बो०प० ।

शुन्य न०शुनीनां समूहः यत् । १कुक्कुरीसंघे त्रिका०शून्य+पृषो० । २रिक्ते शब्दा० । [अशोभीत् ।

शुभ दीप्तौ भ्वा० हिंसने सक०तु०शुभा० पर० सेट् । शुभति

शुभ दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । शोभते लुदित् अशुभत् शुशुभे

शुभ न०शुभ-क । १मङ्गले २शुभयुक्ते त्रि० अमरः । २पद्मकाष्ठे राजनि० ३विष्कम्भादिषु मध्ये त्रयोविंशयोगे पु० ५खेचरपुरभेदे न० मेदि० । ["शुभंयुः" इति भट्टिः ।

शुभंयु त्रि०शुभम्+अस्त्यर्थे युस् । शुभान्विते अमरः "स्त्रियः

शुभगन्धक न०शुभो गन्धोऽस्य कप् । १बोले राजनि० २शुभगन्धयुते त्रि० । [अष्टाधिकचन्द्रे पापग्रहायुक्ते बुधे च ।

शुभग्रह पु०शुभः शुभदायकः ग्रहः । १सौम्यग्रहे २गुरौ शुक्रे

शुभङ्कर त्रि०शुभं करोति कृ-खच् मुम् च । १मङ्गलकारके २दुर्गायां स्त्री शब्दमा० ङीप् । [१मङ्गलदातरि त्रि०।

शुभद पु० शुभं ददाति दा-क । १अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

शुभदन्ती स्त्री शुभा दन्ता अस्याः ङीप् । १सुदन्त्यां स्त्रियां २पुष्पदन्तदिग्गजयोषिति च मेदि० ।

शुभपत्री स्त्री० शुभानि पत्राण्यस्याः ङीप् । (शालपान) शुभे वा कप् । शुभपत्रिका तत्रार्थे राजनि० ।

शुभम् अव्य० शुभ-अमु । मङ्गले "शुभंयुः" ।

शुभवासन पु० शुभं वासयति मुखम् वासि-ल्यु । मुखवासने द्रव्ये शब्दच० ।

शुभसूचनी स्त्री देवीभेदे (सुवचनी) "रक्ता पद्मचतुष्टयी त्रिनयना चामीकरालङ्कृता पीनोत्तुङ्गकुचा दुकूलवसना हंसाधिरूढ़ा परा । मन्दानन्दमयी कमलकुचकराब्जाभीतिवरा शिवा ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतामभ्रापदुद्धारिणी" । सा च स्त्रीभिः पूज्या ।

शुभा स्त्री शुभ-क । १शोभायां २कान्तौ ३दूर्वायां मेदि० । ४रोचनायां ५गोरोचनायां ६शम्यां ७प्रियङ्गौ श्वेतदूर्वायां राजनि० । ८देवसभायां शब्दच० १०उमासखीभेदे शब्दच० । [वचाभेदे स्त्री शब्दमा० ।

शुभाचार त्रि०शुभ आचारोऽस्य । १शोभनाचारयुते २अगा-

शुभाञ्जन पु० शुभम् अञ्जनं यस्मात् ५ब० । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० ।

शुभ्र न०शुभ-रक् । १अभ्रके मेदि० २रौप्ये ३कासीसे ४सुभ्रकवचे राजनि० । ५चन्दने शब्दच० । ६श्वेतवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः ।

शुभ्रकर पु० शुभ्राः कराः अस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च । शुभ्रकिरणशुभ्रांशुप्रभृतयोऽप्यत्र । [योषिति अमरः

शुभ्रदन्ती स्त्री शुभ्रो दन्तो यस्याः ङीप् । पुष्पदन्तदिग्गज-

शुभ्रालु पु० कर्म० । १महिषकन्दे राजनि० । २श्वेतालौ च ।

शुभ्रि पु० शुभ-क्रि । चतुर्मुखे ब्रह्मणि सि०कौ० ।

शुम्भ पु० शुम्भ-अच् । दानवभेदे । शुम्भश्च कश्यपात्मजविरोचनात्मजगवेष्टिनः पुत्रः यथा "विरोचनस्य प्राग्हादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः । गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः । गवेष्टिनः सुता ह्येते शम्भुश्च अपरः "अयज्वना इदानीं भाव्यासीत् द्विजसत्तम ! । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षभयाधिकौ । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः" वामनपु० । देवीमाहा० अपरोऽपि देव्या निहतः । तदन्योऽपि तत्रैव ११अ० "शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी" इत्युक्तः ।

शुम्भमर्दिनी स्त्री शुम्भं मर्द्दयति मर्द-णिनि । दुर्गायां शब्दच० । हन-णिनि । शुम्भघातिनी शब्दच० ।

शुम्भपुरी स्त्री ६त० । (शम्भलपुर) इत्यख्याते पुरे त्रिका० ।

शुर मारणे स्तम्भने च दि०आ०सक०सेट् । शूर्य्यते अशोरिष्ट ।

शुल्क कथने, सर्जने, वर्जने च चु०उभ०सक० सेट् । शुल्कयति ते अशुशुल्कत् त ।

शुल्क पु०न० शुल्क्यते अतिसृज्यते कर्मणि घञ् । १घट्टादिदेये राजकरे मेदि० २राजग्राह्यकरभेदे अमरः । वरपक्षात् कन्यापक्षीयैः ३ग्राह्ये धने ४स्त्रीधनभेदे "भगिनीशुल्कं सोदर्याणाम्" इति स्मृतिः । सर्वांगार्थं स्त्रीभ्यः देये ५धने "अनुवहोपकृताङ्गात्तु प्रियदत्ताव्यूढ़रैव ते" इति स्मृतिः ६पथ्ये च । [द्रव्यकरादानस्थाने ।

शुल्कस्थान न०६त०। (घाटि) २घट्टे भूपानां क्रयविक्रययोग्य

शुल्ब न० शुल्व-अच् पृषो०। १ताम्रे २रज्जौ च अमरटीका ।

शुल्क माने दाने च, चु०उभ०सक०सेट् । शुल्कयति ते अशु-शुल्कत् त । [४आचारे ५वस्त्राद्यर्थे च मेदि०।

शुल्व न० शुल्ब-अच् । १ताम्रे २रज्जौ च अमरः ३जलसमीपे

शुल्वारि पु० ६त० । १गन्धके हेमच० तस्य ताम्रादिमारकत्वात् तथात्वम् ।

शुश्रू स्त्री मातरि "भिद्योः शु... ...शूः" भा०आ०प०

शुश्रूषण न० श्रु-सन्-ल्युट् । शब्दच० । शुश्रू तत्रैव स्त्री २अवणेच्छायाम् । [च ।

शुश्रूषा स्त्री श्रु-सन्-अ । १श्रवणेच्छायाम् २उपासने ३कथने

शुष शोषणे दि०पर०सक०अनिट् । शुष्यति शुदित् अशुषत् ।

शुष पु० शुष-क । १गर्त्ते २बिले च शब्दरत्ना० ।

शुषि स्त्री शुष-कि । १शोषणे २बिले च मेदि० ।

शुषिर न०शुष-किरच् । १छिद्रे २वंशाद्यादिवाद्ये ३सच्छिद्रे त्रि० अमरः ४मूषिके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ५वह्नौ पु० विश्वः । ६चित्रकवृक्षे ७नद्यां स्त्री धरणिः । ८नलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः । [२शोषणे न० ।

शुष्क त्रि०शुष+क्त । आतपादिना १कृतशोषणे । भावे क्त ।

शुष्कपत्र न० शुष्कं पत्रमस्य । (नाचता) १शाकभेदे । "शुष्कपत्रं पयोभिन्नं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् । अतश्च तथापि च पित्तकारकम् सुरोचनं श्लेष्मयोधकारकम्" राजवल्लभः । कर्म० । २शुष्के पत्रे न०

शुष्कमांस न० कर्म० । आतपादिना शुष्कमांसे तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "त्रिदोषकृत् व्यावज्ञुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु" मांसभिल्लवल्लभः ।

शुष्करेवती स्त्री मातृकाभेदे "अधिश्रय तथा काली सृष्टा पूर्वं महात्मना । तथा तद्रुधिरं पीतमन्यकानां महात्मनाम् । या चाभिन्न कथिता लोके नामतः शुष्करेवती" दक्षपु० १५४अ० ।

शुष्कल न० शुष्कं शोषणं लाति ला-क । १शुष्कमांसे । शुष-कलच् किच्च । २आमिषे उणादि० ।

शुष्कवृक्ष पु० कर्म० । भवद्वृक्षे राजनि० ।

शुष्कवैर न० शुष्कं फलशून्यं वैरम् । उद्देश्यशून्ये कलहे ।

शुष्कव्रण पु० कर्म० । (घँटा) किणरूपे व्रणे त्रिका० ।

शुष्काक्षिपाक पु० नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र०उक्तं यथा "यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दृश्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि" । कूणितं सङ्कोचितं सङ्कुचितमिति यावत् । दारुणवर्त्म दारुणं विकृतं रूक्षं च वर्त्म यस्य तत् । दृष्टमण्डलविशेषणं सन्दृश्यते सदाङ्कं भवति । आविलदर्शनम् आविलस्य आमलस्य दर्शनं येन तत् । तत्प्रतिबोधने उद्घाटने, सुदारुणम् अतिशयेन विकृतम्" ।

शुष्काङ्ग पु० शुष्कमङ्गमस्य । १धवृक्षे (धगाछ) २शुष्काङ्गयुते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च ३गोधिकायां शब्दच०

शुष्कार्द्रक न० शुष्कमार्द्रकम् । शुष्कार्द्रं (शुंठ) शब्दच० ।

शुष्म न० शुष-मन् किच्च । १तेजसि मेदि० २पराक्रमे हेमच० ३सूर्ये पु० मेदि० ४वह्नौ त्रिका० ५चित्रकवृक्षे ६वायौ ७पक्षिणि संक्षिप्तसा० दर्भाचिषि च पु० भरतः ।

शुष्मन् न०शुष-उन्मनिन् । १तेजसि जटा० २सौर्ये हेमच० ३वह्नौ ४चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।

शूक पु० न० श्वि-कक् सम्प्र० । (शुङ्गा) १तीक्ष्णाग्रे अमरः । २शिखायां ३दयायां मेदि० ४अविनकतमलोत्पन्ने जन्तुभेदे भावप्र० तद्रोगाधिकारेच तज्जातरोगास्तत्र दर्शिता यथा "अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह "अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः । व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः" । अक्रमात् अनुचितविक्रमात् । अनुचिता च वृद्धिः शूरविकारजनकस्य योगेन शूकजाः शूकोजलशूकः कृमिर्जलजन्तुविशेषः स तु जलमलोद्भवः जलशूकम् इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरे यात्स्नानमात्रोक्तो रोगः शूक उच्यते । शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति । तेष्वादौ सर्षपिकामाह "गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भग्नहेतुका । पिडका च सवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा । शूकदुर्भग्नहेतुका शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च । अष्ठीलिकामाह "कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाऽष्ठीलिका भवेत्" । अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः (निहाइ) इति लोके । तथा कठिनेत्यष्ठीलिका विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणस्य विशेषणम् । विषमैश्च सदीर्घैः । भुग्नैः वक्रैः । ग्रथितमाह "शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितं तु नाम तद्भवेत्" । यत्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम् । कुम्भिकामाह "कुम्भिका रक्तपित्तात् स्याज्जाम्बवास्थिनिभा पिता" कुम्भिका कुम्भीफलतुल्यत्वात् । अलजीमाह "अलजीं स्यात्तथा यादृक्प्रमेहपिडका तथा । सा च रक्ताऽसिता स्फोटाचिता च कथिता बुधैः" । एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया । मृदितमाह "मृदितं पीडितं वस्तु संरब्धं वातकोपतः ।

शूकदोषे जाते पीडितं यद्यात् संरब्धम् सशोथं भवति तल्लिङ्गं मृदितमुच्यते। संमूढपिडकामाह "पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका७ भवेत्"। शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिषिते लिङ्गे"। अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते। अथावमन्थमाह "दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः। सोऽवमन्थः८ कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षवत्"। दीर्घा दीर्घाकाराः। पुष्करिकामाह "पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा। पद्मकर्णिकसंस्थाना९ ज्ञेया पुष्करिकेति सा"। पिडकाव्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता। अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना। स्पर्शहानिमाह "स्पर्शहानिस्तु१० जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्" अत्र स्पर्शाज्ञत्वमेव लक्षणम्। उत्तमामाह "मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या। उत्तमाख्या पिडका११ शूकाजीर्णसमुद्भवा"। शतपोनकमाह "छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः। वातशोणितजो व्याधिः विज्ञेयः शतपोनकः१२"। शतपोनकचालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः। त्वक्पाकमाह "वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको१३ ज्वरदाहवत्"। शोणितार्बुदमाह "कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम्। लिङ्गं वास्तु रुजाश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम्१४"। वास्तुरुजः स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदनाः। अथ मांसार्बुदमाह "मांसदुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससम्भवम्१५। मांसपाकमाह "शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्व्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु१६ सर्व्वदोषकृतं भिषक्"। शीर्य्यन्ते गलन्ति। सर्व्वाश्च वेदनाः वातपित्तकफजाः। अथ विद्रधिमाह "विद्रधिः१७ सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत्"। यथोक्तं सान्निपातिकविद्रधिलक्षणं कथयेत्। तिलकालकमाह "कृष्णानि चित्राण्यथवा शुक्लानि सविषाणि तु। पतन्ति पातयन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः। कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः+ सन्निपातसमुत्थांश्च तान् विद्यात्तिलकालकान्१८"। चित्राणि नानावर्णानि। शुक्लानि शुक्लवर्णानि भल्लाः क्रोशन्तीति वत्। सविषाणि सविषशूकाख्यजन्तुविशेषकृतत्वात्। शीर्यन्ते गलन्ति। तथा तिलकालवत्त्वात्तिलकालकाः। असाध्यमाह "तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः। विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः"। [२दत्ते च जेदि०।

शूकक पु० शूकैः अवयवभेदैः कायति कै-क। १यावटकाले

शूककीट पु० शूकाकाररोमयुक्तः कीटः शा०त० (शुयापोका) कीटभेदे अमरः। स हि शूकाकाररोमवान्।

शूकधान्य न० शूकयुक्तं धान्यम् शाक०। यवादौ धान्ये अमरः। "व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ सूक्ष्मतृणकादि। शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं क्षणोक्तमतो तृणधान्यमन्यत्। तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं तेजोबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि। देशे देशे शूकधान्येषु संज्ञा याति यच्चा भो नरैर्दैवतैर्वा" राजनि०। "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु" राजवल्लभः। [शब्दच०।

शूकपिण्डी स्त्री शूकस्य पिण्डीव। शूकशिम्ब्याम्

शूकर पुंस्त्री० शू इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच् शू+अव्यक्ते र वा। अन्यायस्वार्थे पशौ अमरः स्त्रियां ङीष्।

शूकरकन्द पु० शूकर इव रोमशः कन्दोऽस्य। वाराहीकन्दे राजनि०।

शूकरदंष्ट्रक पु० गुदभ्रंशे क्षुद्ररोगभेदे "सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः। कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः" भावप्र० तल्लक्षणम्।

शूकरपादिका स्त्री शूकरस्येव पादाः मूलान्यस्याः कप् अत इत्वम्। कोलशिम्ब्यां राजनि०।

शूकराक्रान्ता स्त्री शूकरेणाक्रम्यते आ+क्रम-क्त ३त०। वराहक्रान्तायां शब्दच०।

शूकरी स्त्री शूकर आक्रामकत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १वराहक्रान्तायां शब्दच०। शूकर+जातौ ङीष्। २तज्जातिस्त्रियाञ्च। [द्रव्ये त्रि०।

शूकरेष्ट पु०६त०। १कशेरुनामकन्दे राजनि०। २वराहप्रिय-

शूकवती स्त्री शूकस्तीक्ष्णाग्रमस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १कपिकच्छ्वां शब्दच०। २शूकयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

शूकशिम्बा स्त्री शूकयुक्ता शिम्बा शाक०। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकशिम्बि(म्बी) पु० शूकयुक्ता शिम्बिः शाक० वा ङीप्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूका स्त्री शूकोऽस्त्यग्रस्याः अच्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकापुष्ट पु० तृणमणिभेदे हारा०। [शब्दर०।

शूतिपर्ण पु० शि-क्तिन् शूति स्फीतं पर्णं यस्य। आरग्वधे

शूद्र पुंस्त्री० शुच-रक् पृषो० चस्य दः दीर्घश्च। १चतुर्थे वर्णे स्त्रियां टाप्। शूद्रा शूद्रजातिस्त्रियाम्। पुंयोगे ङीष्। शूद्री शूद्रभार्य्यायाम्। शुचा द्रवति द्रु-ड पृषो०। २शोकहेतवगतियुक्ते शूद्राधिकरणप्रकरणे दृश्यम्।

अथ शूद्रधर्म्मादि "विप्राचारप्रवर्त्तनं नित्यं शूद्रधर्म्मो विधीयते । तदुद्देशो तदन्यथाचारी शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् । अश्वः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः । श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा । यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी च पातकी । कुम्भीपाके पच्यते च यावद्‌ ब्रह्मणः शतम् । कुम्भीपाके तप्ततैले दग्धः सर्प्पैर्दंशितम् । भस्मञ्च विष्ठाकारं कुरुते यमताडनात् । ततश्चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी । सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौकाः सप्तजन्मसु । जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः । योनिक्रिमिः पुंश्चलीनां च भवेत् सप्तजन्मसु । गवां व्रणकृमिः स्यात् पातकी सप्तजन्मसु । भोगे योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः" ब्रह्मवै० पु० ८१अ० । "द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा नृप । पादप्रक्षालनं तस्यैवोच्छिष्टस्यापमार्जनम् । ते तु शश्वद्यदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः । शुश्रूषाभिं यदा शूद्रं सुरीये तु पदे कृताः । द्विजानां चाप्यवमानीयां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः । नित्यः शुश्रूषया कार्य्या स्वस्वजातीष्वपस्तदा" पाद्मे स्व० ख० १६अ० । "शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम् । कारुकर्म्म तथाऽऽजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः" मात्स्ये ४८अ० । "तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवाक्यम् । ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा "शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव वा । तद्योनावभिजायेत मृत्यैर्तावदुर्भिधाः । आमोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वा चैव जायते । द्वादश ग्राम्य चाष्टौ च अष्टशूकरयुग्मताः । तदन्नावशिष्टशूद्रान्नो गाधीयानोऽपि नित्यशः । जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति । अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् । तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थं सद्‌द्विजातयः । श्मशानमिव तच्छूद्रस्यान्नं परिवर्ज्जयेत् । कथानायम वा भिक्षां कुर्य्याज्जातिविवर्ज्जितः । यच्छूद्राणां गृहे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते । विशुद्धान्नवर्ज्जनातो नियतो याचयानतः । द्विजभक्तो भक्तिमूर्त्तिः शूद्रः स्यात् परिकीर्त्तितः" इत्यपरार्क्के । शूद्रस्यानाचारवतस्त्वे मत्स्यपुराणम् "एवं शूद्रोऽपि सामान्यं हविषाहस्तु सर्व्वदा । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्याद्दानानघद्रुधः । दानधर्म्मात् शूद्राञ्चादिकान् भगवान् मनुः । दानेन सर्व्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः" । ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि । सामान्यं सर्व्वजनवर्ज्जमार्गेन प्रतिनावतस्त्वपञ्चापिविधिकृतत्वाद्यत् आशु दिविवश्यन्नादयत् एवं द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्याद्विलम्पयः । नमस्कारेण मन्त्रेण न तु पाठमन्त्रेण । आमाज्ञवद्दिनरोन जलवैकल्पित्वाचक्राकचिः "विप्रवन्नवदाहृतम्" इति वचनेन निमन्त्रैवात्तवक्राभिधानात् शूद्रस्य अटल न तु विषम स्फारीतक चोदनभर्त्सनयोः पृथक्त्वात् यथा "कादौ निनागतन्नसे-दनभर्ज्जनपचनादिभिः पचतीति" । चकाराः काष्ठीयकं काकानां, तापनं तोयादेः, चोदनं भाण्डादेर्भर्ज्जनं यवादेः, पचनं तण्डुलादेः इति पचती कृता इति कल्पतरुः । अतएव निषिद्धवान्नेन पायसान्नते । "आमपक्वानि तैलेन दापयं दधिपायसः । निवर्तितानि भोज्यानि शूद्रैस्तु गतान्यपि" इति कूर्म्मपुराणवचने शूद्रस्य च आमपक्वान्नं संप्रदायसद्भावेन पाके देयत्वकल्पनम् । आमपक्वं च ज्ञोपवीतं विना केवलपात्रेण सद्भावेन पचनम् । पाचकं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं दुग्धं परमान्नमपरन्तु द्विवृत्तिर्निर्देशापत्तेः तथा चाकरः "परमान्नन्तु पायसः" इति । "दिने तयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्‌द्विजान् । अयं विधिः समोद्दिष्टः शूद्राणां कर्म्मवर्ज्जितः" इति यादृच्छिकवचनादिभृतपराशरपुराणवचनमपि आमपक्वपरमेवम् इतरवचनं तच्छूद्रं नैमित्तिकं ज्ञेयम् । एवञ्च आमश्राद्धस्यापि पाके देयत्वं आमन्त्राक्षतत्वेऽमुकस्य । तत्र शूद्रदेवतामात्राणां ब्राह्मणस्य मन्त्राः पाठ्याः "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणात् अयं पाकेतिकर्त्तव्यताविधिः शूद्रस्य मन्त्रपाठरहितः शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारित्वात् अदमन्त्रकेति पुनर्व्वचनं तद्विषयावाहनार्थं परिभाषार्थञ्च तत्र तद्‌वर्णयन्त्राणिमन्त्रेण निमन्त्रितब्राह्मणत्वात् तद्‌ब्राह्मणो व्यज्यते तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्राः पठनीय इति तात्पर्य्यं तत्र यजुर्व्वेदिनां मन्त्राः तथा च श्रुतिः "आर्य्यमेव धर्म्मं शूद्रा वाजसनेयिनः । तस्माच्छूद्रः सर्व्वं कर्म्म यजुर्व्वेदेन कारयेत्" । आर्य्यमेव कृत्यकमेव यजुर्व्वेदस्पर्शन्निन्दत्यादिना "चतुर्व्वर्णमपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वेधसा । धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! शृणु तानि नृपोत्तम !। विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः

ब्राह्मण पुराणानि चरितं रामस्य च । रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये । तथोक्तं भारतं वीर ! पाराशर्येण धीमता । वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो !” इति भविष्यपुराणवचनाच्चैषां पौराणिकादिविधिः । श्रोतव्य श्रोतव्यविधा । अत्र च “नाहं वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति वचने वेदस्योपादानात् नाहे पुराणमन्त्राः शूद्रेण पठनीया इति केचिदाहुः तन्न वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणे नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि मन्त्रे निषेधः प्रतीयते । एवं व्यासेऽपि “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इत्यनेन नमस्कारविधानात् पर्यवसितोऽपि । “शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवनवान् भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् । भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धकार्यरतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत्” इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेधः । ततश्च स्नानश्राद्धतर्पणप्रभृतिष्वितरस्य शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अत्र “यद्यप्यमानवं वापि यद्देवं मन्त्रवत् शुभे” इति ब्रह्मवचनात् “शूद्रा भार्या यथाक्रमम्” इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानुरोधेन शाखान्तरस्य मातृविशेषोच्चारणस्याभिधानात् शूद्रादीनां नामकरणे चतुर्थ्यादिकवर्तितुल्यनामकरणस्य च प्रतीतेर्द्विजवच्च शूद्राणां वर्तितुल्यनामाभिधानं क्रियते इति” । शूद्रस्याचमने देवलीयेन चोक्तं कार्यं तदनुविधेयं न विधेयं तथा च याज्ञवल्क्यः “हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः” । अन्ततो हृदयादिकसीमेन ओष्ठेन उपस्पर्शनपक्षात् अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति “स्त्रीशूद्रः शुध्यते नित्यं प्राशनात् करोदयोः” इति ब्रह्मपुराणवचनात् । याज्ञवल्क्यः “स्नात्वा प्राङ्मुख तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” अत्र द्विजग्रहणाच्चनेन ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम् इत्थमेव मिताक्षरायां व्याख्यातम् मरीचिना “स्त्रियाश्चै-दयगं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः” इति । एतदनन्तरम् इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु ब्राह्मणवदेव प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिशाखप्रक्रियाच्छन्दोगानां द्विजवदेव तत्” श्रा०त० रघु० ।

शूद्रकर्म्मन् न० शूद्रस्य शास्त्रविहितं कर्म्म । शूद्रकर्म्मणो द्विजसेवादौ शूद्रशब्दे दृश्यम् ।

शूद्रप्रिय पु० ६त० । पलाण्डौ राजनि० ।

शूद्राधिकरण न० शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति सन्देहे नाधिकार इति निर्णायके शारीरकसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरणं तत्र दर्शितं यथा

“शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि” सू० “यथा मनुष्याधिकारनियमपवादेन देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुम् इदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तम्, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, ‘तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः’ इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकम् । न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति “अह हारे त्वा शूद्र ! तवैव सह गोभिरस्तु” इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्य्यन्ते; तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात् । न्यायोक्तं हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्य्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्त्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम् । कथमित्युच्यते । “कं वर एनमेतत् सन्तं

सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति अस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्वः शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्बभूवात्मनः परोक्षज्ञानख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदाद्रवणात् शुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात्। दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम्"।

शूद्रार्त्ता स्त्री शूद्रेणार्त्ता पीड़िता। प्रियङ्गौ शब्दच०।

शूद्रावेदिन् स्त्री शूद्रां विन्दति विद–णिनि उप०। शूद्रजातिस्त्रिया विवाहकर्त्तरि। "शूद्रावेदी पतत्यत्रेः" मनुः "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः। शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" इति मनुना कामतयाऽनुलोम्येन विवाहे विहितेऽपि शूद्रावेदीत्यस्याधिकदोषार्थता द्विजातिस्त्रीलाभे शूद्रस्त्रीविवाहनिषेधार्थता च। स च विवाहः युगान्तरविषयः कलौ असवर्णस्त्रीविवाहनिषेधात् कलिवर्ज्ये १८०२ पृ० दृश्यम्।

शूद्रान्न न०६त०। शूद्रस्वामिकान्ने तच्च द्विजैरभक्ष्यम् यथा हारीतः "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः। स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति" आ०त० धृत वाक्यं शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं रघु०। "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इति तत्पक्वान्नस्य सर्वथा निषेधात् आमान्नमेव शूद्रस्वामिकान्नं गृह्यते। तद्गृहेऽपि भोजनकाले तद्गृहस्वाधीनं तदपि शूद्रान्नं तदाहाङ्गिराः "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" तेन शूद्रवेश्मस्थितक्षीरदध्यादिकमपि शूद्रान्नं परिभाषितमिति बोध्यम्। निवृत्तेन शूद्रान्ननिवृत्तेन। तदपीति अपिशब्दात् याचाहृततण्डुलादि न तु तद्गृहस्थपदंशादिना क्रीतमपि। आपद्गते शूद्रान्ने अङ्गिराः "यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः। शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि" प्रविष्टं स्वायापादन-प्रतिग्रहादिनेति शेषः। अतएव पराशरः "तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते"। स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः। तत्र संभोज्य पाकनिषेधाः विष्णुपु० "संभोज्य प्रतिगृहीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्" तत्र पाठान्तरे आङ्गिरसः "स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः। पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्"। एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं प्रतीयते तत्रचैतदपि मुमूर्षुणा शूद्रान्नं सर्वथा न भोक्तव्यम् शुद्धहारीतवचने तन्निन्दाश्रवणात्" शु०त०। "नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वाऽन्यतः। स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि। षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते। ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मनीषिणः। यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात्" व्यासवाक्यम् "आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्। कुशीवलः कुम्भकारः क्षेत्रकर्षक एव च। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पपणं बुधैः। पायसं स्नेहपक्वञ्च यावकञ्चैव सक्तवः। पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद् ग्राह्यं द्विजातिभिः" कूर्मपु० उत० भागे १६ अ०। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"। "कुलमित्रादीनां भोज्यान्नता तु कलीतरपरा। शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः" पराशरेण कलौ वर्ज्यकोक्तेः शूद्रोऽपि ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नेन नैवेद्यं दातुमर्हति दुर्गोत्सवपायसादिवत् तत्रापि तस्याधिकार इति ति०त० दुर्गोत्सवप्रकरणे रघुनन्दनेन व्यवस्थापितम् तत्र दृश्यम्।

शूद्रासुत पु० शूद्रायाः द्विजातिभिः जातायाः सुतः। द्विजातिजाते शूद्रजातिस्त्रियाः सुते पुत्रभेदे।

शूना स्त्री श्वि–अधिकरणे–क्त सम्प्र०दीर्घः। १प्राणिवधस्थाने हला०। "पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः। तद्दोषनिष्कृतये काले मनुना पञ्च यज्ञा विहिता यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते"। (आलजिभ) २अधोजिह्वायां हारा०।

शून्य त्रि० शूनायै प्राणिवधाय हितम् रक्षकाभावात् यत्। १निर्जनस्थाने मेदि०। २आकाशे शब्दच०। ३बिन्दुमात्रे हेमच०। ४अभावे च अमरः। ५असम्पूर्णे ६रिक्ते ७तुच्छे च त्रि० अमरः। [२शून्यमध्यस्थ त्रि०।

शून्यमध्य पु० शून्यमाकाशो मध्ये यस्य । १नले राजनि० ।

शून्यवादिन् पु० शून्यमभावमात्रं सर्वकारणतया वदति वद–णिनि । बौद्धभेदे बुद्धशब्दे ४५८१ पृ० दृश्यम् ।

शून्या स्त्री शून्यमस्त्यस्याः अच् । १नल्यां त्रिका० । २वन्ध्याकर्कटिकायाम् । (काँकरोल) राजनि० । [ईदिव् शूर्यः

शूर हिंसे स्तम्भे च दि० आ० सक० सेट् । शूर्यते अशूरिष्ट ।

शूर विक्रमे अद० चु० उभ० अक० सेट् । शूरयति ते अशुशूरत् त ।

शूर पु० शूर–अच् । १वीरे विक्रमवति अमरः । २वसुदेवजनके यादवे मेदि० । ३सूर्ये त्रिका० ४अर्कवृक्षे ५सिंहे ६शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ७चित्रकवृक्षे दवाले ९लिकुचे १०मसूरे च पु० राजनि० ।

शूरण पु० शूर–ल्युट् । (ओल) १कन्दभेदे अमरः "शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणवत्तमः" भावप्र० । २श्योणाकवृक्षे च शब्दमाला । [च ।

शूरसेन पु० शूरा सेना यत्र, यस्य वा । १देशभेदे २नृपभेदे

शूर्प माने चु० उभ० सक० सेट् । शूर्पयति ते अशुशूर्पत् त ।

शूर्प पु० शूर्प्यते धान्यादिकमनेन शूर्प–घञ् । (कुला) धान्यादिस्फोटके १वंशमयपात्रे २द्रोणद्वयपरिमाणे च शब्दच० ।

शूर्पकर्ण पुंस्त्री० शूर्पं इव कर्णौ यस्य । १गजे त्रिका० । स्त्रियां ङीष् । २शूर्पश्रुतिरप्यत्र हारा० ।

शूर्पणखा(खी) स्त्री शूर्पं इव नखा यस्याः णत्वम् वा ङीष् । रावणभगिन्यां शब्दमा० । [शब्दच० ।

शूर्पपर्णी स्त्री शूर्पं इव पर्णान्यस्याः ङीप् । मिञ्जीभेदे

शूर्पवात पु० ६त० । शूर्पजवायौ तुषकाले त्रिका० ।

शू(सू)र्म पु०स्त्री ऊर्मिरस्त्यस्याः अच् वा पृषो० सस्य शः । लौहप्रतिमायाम् अमरः । [लौहादिप्रतिमायां शब्दच० ।

शू(सू)र्मि(र्मी) स्त्री सु–उ ऊर्मिः यस्याः वा सत्वम् वा ङीप् ।

शूल रुजायां भ्वा० पर० अक० सेट् । शूलति अशूलीत् ।

शूल पु०न० शूल–क । १रोगभेदे २त्रिशूले च अमरः । ३पताकायां ४मृत्यौ ५ज्योतिषोक्ते अयःकाले धरणिः । ६विक्रये मेदि० । ७मुनिभेदे विष्कम्भादिषु दशमके योगे च पु० । ६विक्रेतव्ये "अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियो राजन् ! भविष्यन्ति कलौ युगे" भा०व० १८८ अ० । अट्टशब्दे ८५ पृ० दृश्यम् । शूलरोगभेदे निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य संप्राप्तिं निदानमाह "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः(कर्त्ता)" । अथ वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह "व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः । विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकबस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति" । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ, शीतजलातियोगात् शीतजलप्रभूतपानात् कलायस्त्रिपुटः आढकी तुवरी कोरदूषः कोद्रवः । अतिरूक्षद्रव्यसेवा, अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा विरूढजान्नम् विरूढमङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह हृदादिषु तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासावरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह "कफं निरुद्ध्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्रां च नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः" । बस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह "वेगरोधात् कुपितो वायुर्बस्तिं संश्रित्य तिष्ठति । बस्तेरध्वनि नाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्रवातसंरोधी बस्तिशूलः स उच्यते" । प्रकृतमनुसरति जीर्णे भुक्ते प्रदोषे राज्यागमे रात्रिभवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च तथैव । पैत्तिकमाह "क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् । तृण्मोह

दाहार्त्तिकरं हि नाम्ना संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् । मध्यंदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च" । निदाघो ग्रीष्मः । सौवीरं सन्धानभेदः । सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता" । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः । व्यायामातियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहिशब्दोऽत्रापि क्षमनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वातादिभिः । श्लैष्मिकमाह "आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः । अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् । हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च" । आनूपं बहूदकदेशजं मांसम् । वारिजं मत्स्यादि "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्ची स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः" । पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्यैः गुर्वादिभिः । स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह । सूर्योदय इति निशा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् । कुसुमागमे वसन्ते । द्वन्द्वजमाह "द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् । सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" । सर्वेषु देशेषु शूलस्थानत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु । सर्वभवं त्रिदोषजम् । आमजमाह "आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति" । अन्नामशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अत एवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । न च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्विनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह "वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्" । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफे च सविष्टं कफेनाविष्टम् "वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स स्मृतः कफवातिकः । कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स स्मृतः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः" । तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह "अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते । स्थिरीभवत्तु तत्कोष्ठे वायुराहत्य तिष्ठति । यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् । शूलाध्मानं विदाहश्च स्तम्भश्च विवर्णत्वकम् । कष्टं वान्तिमतीसारं भ्रमं च जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतदाहुर्मनीषिणः" अविपाकोद्भवम् आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह "वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः" । साध्यासाध्यादिकमाह "एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः" । अथारिष्टमाह "वेदनार्त्तितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमोऽरुचिः कासवमथुश्वासा हिक्का तथैव च । उपद्रुता दृश्यते यस्य शूलेषु, नास्ति सः" । अथ शूलस्यैव भेदं परिणामशूलमाह "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्" । स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणम् । लक्षणस्य चास्य तत्र वातवशात्तल्लक्षणेनाभिधीयते । "आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् । तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः । छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्तति । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयं तु कफात्मकम् । संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम्" । अथान्नद्रवाख्यं शूलविशेषमाह "जीर्णे जीर्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः । भेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्" ।

अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र० दर्शिते यथा

"स्वेदावमनलङ्घनाः स्नानाः पाचनवर्तयः । राजमाषाश्च कुलत्थाः शालयः षष्टिकाः । दधिसुरसं क्षीरं सर्पिर्मण्डं यवाग्विषम् । वास्तूकं कारवेल्लो च ककोटकफलानि च । बर्हिणो हरिणाद्यश्च रोहिताद्याः कपिञ्जलाः । पक्वाशयस्थे पक्वाशयनिर्वापितवर्त्तिः

दधिवत्सरं दग्धा क्षुप्तः कृतो रसो यथा तत्क्षीरं दधि-युक्तं क्षीरभिन्नकं। "व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम्। वेगरोधं शुचं क्रोधं विदग्धं मूत्रवान् त्यजेत्"। स च उपपातकचिह्नं यथोक्तं शाता० कर्मवि०

"अश्मोदरयकृत्प्लीहमूत्ररोगव्रणानि च। श्वास-जीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः"।

मूलक पुंस्त्री० मूल+संज्ञायां कन्। १दुर्विभाज्ये हेमच०। स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे क। २मूलशब्दार्थे।

मूलग्रन्थि पु० मूलाकारः ग्रन्थिरस्य। गण्डदूर्वायां राजनि०

मूलघातन न० मूलं रोगभेदं घातयति हन-णिच्-ल्यु। मण्डूरे शब्दच०।

मूलघ्न पु० मूलं हन्ति हन-क। तुम्बुरवृक्षे रत्नमा०।

मूलविष पु० कर्म०। विषभेदे रत्नमाला। [शब्दच०।

मूलधन्वन् पु० मूलं धनुरायुधमस्य अनङ् समा०। शिवे

मूलधर पु० मूलं धारयति धारि-अच् ह्रस्वः। शिवे शब्दच०। भृ-क्विप्। मूलभृद्धाम। [स्त्री ङीप् शब्दच०।

मूलधारिन् पु० मूलं धरति धृ-णिनि। १शिवे २दुर्गायां

मूलधृष् पु० मूलेन धर्षति देवान् धृष-क्विप्। १शिवे २दुर्गायां स्त्री। धृष-क्विन्। मूलधृष् तत्रार्थे।

मूलनाशन न० मूलं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। सौवर्च-लवणे हेमच०। [राजनि०।

मूलपत्री स्त्री मूलमिव पत्रं यस्याः ङीप्। मूलीवृक्षे

मूलपाणि पु० मूलं पाणौ यस्य। शिवे शूलपाण्यादयोऽप्यत्र।

मूलशत्रु पु० मूलस्य रोगस्य शत्रुः। एरण्डवृक्षे शब्दच०।

मूलहन्त्री स्त्री मूलं रोगं हन्ति हन-तृच् ङीप्। यवान्यां राजनि०।

मूलहृत् पु० मूलं रोगं हरति हृ-क्विप्। शिखुणि त्रिका०।

मूला स्त्री मूलं तदाकारोऽस्त्यस्य मूलं बलीवनविक्रेय-तयाऽस्त्यस्या वा अच्। १इन्द्रवधर्ककोषके २वैद्यागाच त्रिका०।

मूलाक्त त्रि० मूलेन विद्धा कृतं पक्वम् मूल+अञ्च्+क्त। लौहादिशलाकेन विद्धा पक्वे मांसे (कावाव) अमरः

मूलिक त्रि० मूलं प्रावसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। १मूला-क्रते शब्दच० २तापसे हेमच० ३मूलजाते त्रि०।

मूलिन् पु० मूलमस्त्यस्य इनि। १मूलरोगयुक्ते २मूलाख्य धारके त्रि० ३शिवे पु० ४वृक्षे भावप्र०। [वृक्षे शब्दच०।

मूलिम पु० मूलं तदाकारं फलमस्त्यस्य इमन्। भाण्डीर-

मूली स्त्री मूलं तदाकारे पत्त्रमस्य अच् गौरा० ङीष्। मूलाकारपत्रयुते भूनामख्याते तृणभेदे राजनि०।

मूलोत्खा स्त्री मूलं रोगभेदमुत्खनति उद्+खन-ड। वामलाख्यां शब्दच०।

मूल्य त्रि० मूले संस्कृतं यत्। मूलाक्ते मांसे भावप्र० सताशब्दे तत्पाकादि २१८१ पृ० दृश्यम्।

मूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट्। मूषति अमूषीत्।

शृ(सृ)गाल पुंस्त्री० असृजं गाति गा-क पृषो०। (शेयाल) १पशौ अमरः स्त्रियां ङीष्। २दैत्यभेदे मेदि०। ३वासुदेवे ४निठुरे ५खले च पु० धारणाभिधानम्। पृषा०। सृगाल तत्रार्थे शब्दच०। ६भीरौ अमरार्थकोषः। शृगालशब्दवाचुनं शिवाक्षतशब्दे दृश्यम्।

शृगालकण्टक पु० शृगालस्येव कण्टको यस्य। (शे-याकांटा) क्षुपभेदे शब्दच०।

शृगालकोलि पु० शृगाल इव कण्टकितः कोलिः। (शेया-कुल) क्षुपभेदे रत्नमाला। [क्षुद्र क्षुपभेदे राजनि०।

शृगालघण्टी स्त्री शृगाल इव कण्टकिनी घण्टी। कोकि-

शृगालजम्बू स्त्री शृगालप्रिया जम्बूरिव। १गोडुम्बे (गोडुम्ब) २कोलफले मेदि०। [राजनि०।

शृगालविन्ना स्त्री शृगालैर्विद्यते विद-क्त। पृश्निपर्ण्यां

शृगालिका स्त्री शृगालस्य भार्या ङीप् स्वार्थे क। १शृ-गालयोषिति शृगालीव इवार्थे कन्। २भयात् पलायने मेदि०।

शृगाली स्त्री शृगालवत् पलायनं सादृश्येनास्त्यस्य अच् ङीप्। १पलायने त्रिका०। २कोकिलाक्षे ३विदार्यां राजनि०।

शृङ्खल पु० शृङ्गात् प्राधान्यात् खल्यतेऽनेन पृषो०। १निगडे २लौहमये ३पादबन्धने च हेमच०। ४कटिभूषणे अमरः ५पुंस्कटीवस्त्रबन्धने मेदि०। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि टाप्।

शृङ्खलक पुंस्त्री० शृङ्खल इव कायति कै-क। १उष्ट्रे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् स्वार्थे क। २शृङ्खलशब्दार्थे।

शृङ्खलित त्रि० शृङ्खला जाताऽस्य इतच्। बद्धनिगडे शब्दरत्ना०

शृङ्खली स्त्री शृङ्खलः तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १कोकिलाक्षे ह्रस्वे २पुंस्कटीवस्त्रबन्धने च राजनि०।

शृङ्ग न० शृ-गन् पृषो० मुम् ह्रस्वश्च। १पर्वतोपरिभागे सानौ अमरः। २प्रभुत्वे ३चिह्ने ४जलक्रीडार्थयन्त्रभेदे (पिचकारी) ५पश्वादीनां विषाणे (शिङा) ६उत्कर्षे च मेदि०। ७अग्रे ८तीक्ष्णे ९पद्मे च शब्दर० १०कृत्रिम-

शृङ्गनिर्मितवाद्यभेदे (सिङ्गा) ११कामोद्रेके सा०द० शृङ्गारशब्दे दृश्यम् । १२कूर्चशीर्षकवृक्षे पु० मेदि० १३हनिभेदे पु० ।

शृङ्गक पु० शृङ्गमिव कायति कै–क । जीवकवृक्षे जटा० ।

शृङ्गकन्द पु० शृङ्गमिव कन्दोऽस्य । शृङ्गाटके (पानीफल) राजनि० ।

शृङ्गज न० शृङ्गे पर्वताग्रे जायते जन–ड । १अगुरुचन्दने रत्नमा० । २वाणवृक्षे पु० शब्दरत्ना० ३शृङ्गजातमात्रे त्रि० ।

शृङ्गमूल पु० शृङ्गमिव मूलमस्य । शृङ्गाटके राजनि० ।

शृङ्गमोहिन् पु० शृङ्गाय कामोद्रेकाय मोहयति मुह–णिच्–णिनि । चम्पके राजनि० ।

शृङ्गला स्त्री शृङ्गं तदाकारफलं लाति ला–क । अजशृङ्ग्यां (गाड़रसिङ्गा) शब्दच० ।

शृङ्गवत् पु० शृङ्गं प्राधान्येनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १जीवाधर्वतभेदे तच्चानादिभाग० ५।१६ अ० उक्तं यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयः द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" । २शृङ्गयुते त्रि० ।

शृङ्गवेर न० शृङ्गमिव वेरमङ्गमस्य । १आर्द्रके अमरः । २शुण्ठ्यां ३रामभित्रगुहकचण्डालपुरे च । स्वार्थे क । आर्द्रके हेमच० । [एरकाष्ठके भावप्र० ।

शृङ्गवेराभमूलक पु० शृङ्गवेरेण तुल्यं मूलमस्य कप् ।

शृङ्गाट पु० शृङ्गं प्राधान्यमटति अट–अण् । १कामरूपपर्वतभेदे २चतुष्पथे ३जलकण्टकवृक्षे च ४तत्फले न० । "शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत्" भावप्र० । स्वार्थे क । तत्र, चतुष्पथे अमरहारोक्ते नवभेदरूपे शस्त्राहारे च । स च पर्वतः कामाख्यादेवस्य समीपस्थः कालिकापु०८२अ० यथा

"दीपवत्याः पूर्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वतः । तत्र मध्ये देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् । यदिदं सिता निम्नोता दक्षिणोदधिगामिनी । शृङ्गाटकस्य सततं समन्तात् पावनात्ततः । दक्षिणे वामरं याति मर्गाद्य प्रियकारिणी । पक्वमांसभेदे तत्पाकविधिर्यथा "शुल्लमांस तन्तूलश्च कर्तितं खोदितं जले । लवङ्गं हिङ्गुमरिच लवणार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरसवल-

म्बितम् । इति यत्नतो मद्भक्ष्यं पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं वनिततया कृतं पूरणपूरितम् । पुनः सर्पिषि संभृष्टं मांसं शृङ्गाटकं वदेत् । मांसं शृङ्गाटकं रुच्यं रूच्यं बलकृत् गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफकृत् वीर्य्यवर्द्धनम्" भावप्र० ।

शृङ्गार पु० शृङ्गं कामोद्रेकमृच्छत्यनेन ऋ–अण् । १रसभेदे अमरः । २गजे ३सिन्दूरे ४चूर्णे च मेदि० । शृङ्गं कारणत्वेन ऋच्छति अण् । ५कालागुरुणि राजनि० ६आर्द्रके शब्दच० । शृङ्गं प्राधान्यमृच्छत्यनेन अण् । ७भूषणे दन्तभूषणे च । स्वार्थे क । सिन्दूरे "पुंसः स्त्रियां स्त्रियः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम्" इत्युक्ते स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगे प्रतीच्छाभेदे च रसभेदस्य लक्षणादिकं सा०द० उक्तं यथा

"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते । परोढां वर्जयित्वात्र वेश्यां चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः । चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् । भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः । त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः । स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः" । "शून्यं वासगृहमित्यादि" । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्भेदावाह । विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः" । तत्र विप्रलम्भो विप्रलम्भशब्दे उक्तः सम्भोगस्तु "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः" । आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा "शून्यं वासगृहमित्यादि" । "संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् । अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः । तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः । जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः । अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च" । तथा च भरतः "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते" । किञ्च "कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्य्येण पूर्वरागादेः" । यदुक्तम् "न विना हि प्र-

सन्धौ च समीगः पुलिनच्युते । अभाविते हि बन्धादौ भूयानाभो विवर्द्धते” ।

शृङ्गारभूषण न० शृङ्गारे तदर्थं भूषणम् । सिन्दूरे हेमच० ।

शृङ्गारयोनि स्त्री ६त० । कामदेवे हला० ।

शृङ्गारिन् पु० शृङ्गारः उद्दीपकत्वेनास्त्यस्य इनि । १पूगे तत्फलभक्षणे हि कामोद्रेक इति तस्य तथात्वम् । २गजे मेदि० । ३सुवेशे त्रि० । ४माणिक्ये पु० राजनि० ।

शृङ्गिक न० शृङ्गं तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । १विषभेदे २अतिविषायां स्त्री शब्दर० [स्त्रियां ङीप् ।

शृङ्गिण पु० शृङ्गं युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य इनन् । मेषे हेमच०

शृङ्गिन् पु० शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १मेषे २वृक्षाभेदे शृङ्गवच्छाखे ऽग्रत्वम् । ३पर्वतमात्रे ४मुनिभेदे ५हस्तिनि च । ६शृङ्गयुक्ते त्रि० मेदि० । ७धेन्वां स्त्री ङीप् । ८ऋषभौषधे ९नलिकायां १०ज्योतिष्मत्यां च स्त्री मेदि० । मुनिभेदश्च शमीकपुत्रः स हि परिक्षितं प्रति तक्षकदंशनशापमदात् इति विष्णुपु० स्थितम् ।

शृङ्गी स्त्री शृङ्गमस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । १मद्गुरस्य स्त्रियाम् अमरः । पृषो० ह्रस्वः । शृङ्गिरित्यपि तत्रार्थे शब्दर० । २अतिविषायां ३ऋषभौषधौ अमरः । ४कर्कटशृङ्ग्याम् ५स्वर्णे ६विषे च राजनि० । ७भूषणस्वर्णे रत्नकोषः “मद्गुरस्यप्रिया शृङ्गी” इत्यमरे मद्गुरस्य प्रियेति नामद्वयम् । तेन (शिङ्गी) मत्स्यस्येदं नाम इति भरतः ।

शृङ्गीकनक न० शृङ्ग–िनि वा० ङीप् शृङ्गी अलङ्कारस्तदर्थं कनकम् । भूषणार्थस्वर्णे अमरः । [भरः ।

शृ(सृ)णि स्त्री शृ–स वा निन् तस्य णिः पृषो० । अङ्कुशे अ-

शृत त्रि० शृ–क्त । १पक्वे अमरः २क्वथिते जलादौ च “द्रव्यादुत्क्वथिताज्जातो यः काञ्चनाभिस्तापितात् । निःसृतो यो रसः पूतः स ख्यातः शृतसंज्ञकः” वैद्यकोक्ते ३द्रव्यक्वाथजे रसे पु० ।

शृध अपानशब्दे भ्वा० आ० इता० लुङि वृद्धि लुकि च उभ० अक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्द्धते अशृधत् अशर्द्धिष्ट शर्धिष्यते ।

शृध छेदने भ्वा० उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्धति ते अशर्धीत् अशर्धिष्ट ।

शृध प्रहसने चु० उभ० सक० सेट् । शर्धयति ते अशशर्धत् त

शृधु पु० शृध–कु । १बुद्धौ त्रिका० । २कुत्सिते ३अपाने संक्षिप्तसा०

शॄ हिंसने क्र्या० प० पर० सक० सेट् । शृणाति अशारीत् । शीर्णः ।

शेखर पु० शिखि–गतौ अरन् पृषो० । १शिखायां २मूर्द्धस्थितमाल्ये च अमरः । ३चन्द्रायां स्त्री शब्दर० ङीप् । ४गीताङ्गे ध्रुवभेदे पु० तल्लक्षणं यथा “द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्पशुभकृत् प्रभोः । कामदे च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः । चतुर्दशभेदाश्च स भवेच्छुभशेखरः” संगीतदा० । [त्रि०।

शेप पु० शी–पन् । १शेफे शिश्ने शब्दच० । २शयनकर्त्तरि

शेपाल पु० शेपः शयित इवालति अल–अच् । शैवाले शब्दर०

शेफ पु० न० । शी–फन् । १शिश्ने अमरः २शयनकर्त्तरि त्रि० । शुक्रपाते सति शेते शी–असि फुक् च शेफोऽप्यत्र न० “मोहेङ्कं शिश्नशेफसोः” अमरः । शेफश्शेफसी शेफशेपी शेवशेति पञ्चशब्दास्तत्रार्थे तत्र पृषो० साधुतेति भरतः । [ङीप् । शेफालिकायां शब्दमा० ।

शेफालि(ली) स्त्री शेफाः शयनशालिनः अलयो यत्र वा

शेफालिका स्त्री शेरते इति शेफाः अलयो यत्र वा कप् । (शिउलि) पुष्पवृक्षे अमरः “शेफालिका कटूष्णा च तिक्ता रूक्षा च वातहृत् । कफानुबन्धवातघ्नी ऋतनाड्यादिदोषहृत्” राजनि० । [अमरः ।

शेमुषी स्त्री शी–विच् शेः मोहस्तं मुष्णाति मुष–क । बुद्धौ

शेल गतौ चालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । शेलति अशेलीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शेलु पु० शेल–उण् । श्लेष्मातकवृक्षे अमरः ।

शेव पु० शुक्रपाते सति शेते शी–वन् । १शिश्ने २वन्ते ३अण्डी च उणादिकोषः ।

शेवधि पु० शेः धनादिभोक्तुस्य अवधिः । “पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खोमकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च निधयो नव शेवधि” इत्युक्ते नवविधे निधौ अमरटीका ।

शेवल न० शी–विच् तथाभूतः सन् वलते वल–अच् । शैवाले (शेयाला) शब्दच० ।

शेवाल न० शेते शिप् शी–वन् वलते वल-संज्ञायां कर्त्तरि अण् । १शैवाले शब्दर० । २आकाशमांस्यां स्त्री राजनि० ।

शेष पु० शिष–अच् । १अनन्ते सर्पराजे सर्पभेदे २बलदेवे च मेदि० । ३अवशेषे अमरः । ४गजे ५अप्रयुक्तेतरवस्तुनि ऋणायपादः । ६भगवतो कालसंकर्षणमूर्त्तौ “एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञा च तामसी शेषसंज्ञिता । निघ्नन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा ततः” कूर्मपु० ७दक्ष० । “शेषे षष्ठी” पा०सू० उक्तादन्यः

शेषः” भाष्यादयः। परोद्देशेन प्रवर्त्तमाने उपकारीभूते वस्तु अवयवविषयादि मीमांसादर्शनभाष्यादौ दर्शितं यथा “शेषः परार्थत्वात्” सू० “इह खलु शेषस्य लक्षणम्, शेष च हेतुना शेषः इत्युच्यते, तदुपलक्षणमाख्यायते। यः परस्योपकारे वर्त्तते, स शेषः इत्युच्यते, यथा, ये परार्थाः, ते कर्मकारो भवन्ति, शेषभूता यथामिह इति। ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते। यच्च वर्त्तते, यस्तु आत्मनः परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः, यथा, नर्मदायाः कर्मार्थं इव स्वामिनोऽनुकूल क्रीयते, तद्वदिति इत्थ च। ननु नर्मदायस्यापि स्वामी इंगितधानो गुणभावस्याभावात्। न इति ब्रूमः, स्वात्मन एवार्थे संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरीयकत्वात् नर्मदायस्योपकरोति, अनकुर्वो वा, यस्त्वात्म परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः। अथ तत्र किं प्रमाणम्? । येषु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणः तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्त्तिता, दृष्टप्रयोजनानामाम्नानात्। इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते” शब०भा०। तस्य कस्यापि तत्राह “द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः” सू० “बादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्दः इति मेने, न यागफलपुरुषेषु। द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, स्यात् तेन द्रव्येण निर्वर्त्तयितव्या, तया विना निर्वर्त्त्यमाने न भवति इति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम्। गुणः प्रत्योति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, अविशेषेण च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति इति क्रियार्थ एव। संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचित् अर्थस्य, तेनापि क्रियायां कर्त्तव्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः। न तु यागफलपुरुषाः। यागः तावत् कर्त्तव्यः पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम्। न हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुम् क्रियते। फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु जाते स्वयमेव तत् भवति। तस्मिन् जाते फलमस्य भवति इत्येतावत् गम्यते, नास्य यत्नो यागेन क्रियते फलमिति। तस्मात् यागो न शेषभूतः कस्यचित् अर्थस्य। फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्यात् इत्येतावत् एवोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीयमानाश्रोष कर्मवाचः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः। न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कथं पुरुषः प्रधानभूतो भवति? प्रत्यक्षस्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेने” शब०भा०। “कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्” सू० “जैमिनिस्तु आचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणामनुमेने, न हि इदं, यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन इति। एवं श्रुतोऽर्थः परिरक्षितो भविष्यति, अर्थवादोपदेशः। एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये वक्ष्यते साधयिष्यति। इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्य प्रतिपादयति च। तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः यागोऽपि शेषभूतः फलस्येति” भा०। “फलं च पुरुषार्थत्वात्” सू०। “फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवेत् इत्येवं कामयते, तस्य यागः न तु स्वर्गः, स आत्मानं लभेत इति। आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्रभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमनुभवेत् कथं पुरुषः? इति यागः प्रयुज्यते। तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वर्त्तनम्। तस्मात् शेषभूतम् इति” भा०। “पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्” सू०। “पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसम्मानादिषु गुणभूतः श्रूयते। तस्मात् अनवधारणा एषा, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेने इति”। “अथ इदानीमध्यायानुक्रमात् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय, द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो प्रतिकर्मणि शेषभावः, यागेषिषु इतरेषाम्। यागस्य द्रव्यस्यापि प्रधानभावः, फलस्यापि गुणभावः, फलस्य यागस्यापि प्राधान्यम्, पुरुषस्यापि गुणता, पुरुषस्य फलस्यापि प्रधानता, औदुम्बरीसम्मानादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् अव्यवस्थिता अवधारणा, द्रव्यगुणसंस्काराः यागस्यापि नियमतो गुणभूता एव” भा०। कस्यचित् शेषरक्षणनिषेधो यथा “ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च। पुनःपुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न धारयेत्” गरुड़पु०। “प्रसादाभिमुखनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्त्तिता” चिबोक्त्या स्वामिना प्रसाददत्ते इत्युक्ते च्चौ “तवेति शेषाःपिव मद्राणाम्” कुमारः।

शेषराशि स्त्री॰ शेषं राशेः एकदेशिस॰। राशिशेषे शब्दच॰

शेषशयन पु॰ शेषः अनन्तः शयनमस्य। नारायणे तच्छयनप्रकारकालादि कालिकापु॰ २७अ॰ उक्तं यथा "अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः। तत्र स्वयं स्थित्वा शुक्लं सुवपुश्च जनार्दनम्। तस्योपधानमकरोद्दन्तौ दक्षिणं फणम्। उत्तरं पादयोश्चक्रे उपधानं महाबलः। तावदनन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमं फणम्। स्वयन्तु वीजयामास शेषुच्छ्वसी जनार्दनम्। शङ्खं चक्रं नन्दकादिविबुधो हि महाबलः। ऐशान्या फणया चाप स दध्रे गरुडं तदा। तदा पद्मं शार्ङ्गं च तथैव विविधायुधम्। यानि चान्यानि तस्यापसव्येया फणया दधौ। एवं कृत्वा स्वकं कायं शयनीयं तदा हरेः। भूतब्रह्मजगत्स्रष्टं परात्परगतिं हरिम्। दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनुम्। एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः। तस्यां च शयनं प्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः"। अतएव "शर्वरी तस्य तावती" इत्युक्तम्। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इत्युक्तेन प्रलयकाल एव तस्य शयनम्।

शैक्ष पु॰ शिक्षां तच्छास्त्रमधीते वेत्ति वा अण्। १शिक्षाशास्त्राध्यायिनि २तद्वेत्तरि च। वृत्तौ। शिक्षकोऽप्यत्र।

शैखरिक पु॰ शिखरे प्राचीरादग्रे भवः ठक्। अपामार्गे अमरः।

शैखरेय पु॰ शिखरे भवः ढक्। अपामार्गे रत्नकोषः।

शैत्य न॰ शीतस्य भावः ष्यञ्। शीतत्वे।

शैथिल्य न॰ शिथिलस्य भावः ष्यञ्। श्लथे संयोगभेदे।

शैनेय पु॰ शिनेर्गोत्रापत्यम् ढक्। सात्यकिनाम्नि यादवे।

शैरीय पु॰ शिरा+छण्। नीलझिण्ट्यां रत्नमा॰। ढकञ् शैरेयक तत्रार्थे।

शैल न॰ शिलायां भवः अण्। १शैलेये गन्धद्रव्यभेदे। २तार्क्ष्यशैले मेदि॰। ३शिलाजतुनि च राजनि॰। शिलाः सन्त्यस्य प्रज्ञा॰ अण्। ४पर्वते पु॰ अमरः। [राजनि॰।

शैलगन्ध न॰ शैलस्य शैलजस्येव गन्धोऽस्य। श्रावरचन्दने

शैलज न॰ शैले पर्वते जायते जन—ड। १शिलाजतुनि गन्धद्रव्यभेदे रत्नमा॰। २गजपिप्पल्यां ३सैंहल्यां ४दुर्गायाञ्च स्त्री राजनि॰। [टाप् त्रिका॰।

शैलधन्वन् पु॰ शैलं गिरिरूपं धनुरस्य अनङ्स॰। महा-

शैलधर पु॰ शैलं गोवर्द्धनं धरति धृ-अच्। श्रीकृष्णे धनञ्जय।

शैलपत्र पु॰ शैलमिव दृढानि पत्राण्यस्य। बिल्ववृक्षे राजनि॰

शैलभित्ति पु॰ शैलं भिनत्ति भिद्-क्तिन्। टङ्के पाषाणदारणास्त्रे जटा॰। [शैलाधिराजादयोऽप्यत्र।

शैलराज पु॰ शैलानां नगानां राजा टच् समा॰। हिमालये

शैलराजसुता स्त्री ६त॰। हैमवत्यां पार्वत्यां "जाता शैलेन्द्रस्य मे या शैलराजसुता ततः" देवीपु॰ ४६अ॰।

शैलबीज पु॰ शिलां तत्सदृशं दूरं धावति धाव् शैलं बीजं यस्य। भल्लातके राजनि॰।

शैलशिबिर न॰ शैलानां नगानां शिबिरमिव। समुद्रे त्रिका॰।

शैलसार न॰ पु॰ न॰ शैलस्य सार इव। शिलाजतुनि र राजनि॰

शैलसुता स्त्री ६त॰। १पार्वत्याम् २गङ्गायां च।

शैलाग्र न॰ शैलस्याग्रम्। पर्वतशृङ्गे त्रिका॰। [राजनि॰।

शैलाज न॰ शिलायां जायते जन-ड स्वार्थे अण्। शैलजे

शैलाट पुंस्त्री॰ शैलं पर्वतमटति अट-अण्। १सिंहे २किराते च स्त्रियां ङीप्। ३शुक्लवर्णकाचे ४देवले च पु॰ मेदि॰।

शैलादि पु॰ शिलादस्यापत्यम् इञ्। शिवपार्श्वचरे नन्दिनि

शैलालिन् पु॰ ब॰व॰ शिलालिना मुनिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते णिनि। शैलूषेषु नटेषु अमरः।

शैलिक्य पु॰ गर्हितं शीलमस्त्यस्य ठन् शीलिकः स्वार्थे ष्यञ्। वर्णलिङ्गिनि पाषण्डे जटा॰।

शैली स्त्री॰ शीलमेव स्वार्थे ष्यञ् ङीपि यलोपः। १चारित्रे २सदृशभेदे च त्रिका॰ "आचार्यपरिचितं शैली यत् सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोतीति" माधः।

शैलूष पु॰ शिलूषस्यापत्यम् अण्। १नटे २बिल्ववृक्षे अमरः ३धूर्त्ते ४तालधारके च शब्दर॰।

शैलूषिक पु॰ शैलूषं तद्वृत्तिमन्वेष्टा ठक्। "हव्यकव्ये शैलूषिकः स्मृतः" ब्रह्मपु॰ उक्ते १नटवृत्त्यन्वेषिणि नटप्रभागे २तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् "नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्। गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्" संवर्त्तः।

शैलेन्द्र पु॰ शैलः इन्द्र इव। हिमालये। ६त॰। शैलेशादयोऽप्यत्र। [राजनि॰।

शैलेन्द्रस्थ पु॰ शैलेन्द्रे हिमालये तिष्ठति स्था—क। भूर्जवृक्षे

शैलेय न॰ शिलायां भवः ढक्। १शैलजाख्ये गन्धद्रव्यभेदे हेमच॰। "शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तघ्नं लघु। कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत्" भावप्र॰। २पर्वतजातमात्रे त्रि॰। स्त्रियां ङीप्। ३सिंहे ४भ्रमरे

च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ५शिवात्मके शब्दर०। ६पार्वत्यां स्त्री ङीप्।

शैलोद्भवा स्त्री शैलं पर्वतमुद्दिश्य भवति उद्+भू-अच्। १गुड़पाषाणभेदिनि हल्के राजनि० २पार्वत्याञ्च।

शैव न० शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। वेदव्यासप्रणीते शिवप्रभाववर्णनात्मके १महापुराणभेदे। शिवो देवताऽस्य अण्। २शिवभक्ते त्रि०। तस्येदमण्। ३शिवसम्बन्धिनि त्रि० ४शैवले न० शब्दच०।

शैवञ्च महापुराणं वायुना प्रोक्तत्वात् वायवीयनाम्नाख्यातम् अतएव "अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा" हेमा० व्र० विष्णुपु० "शैवं यदायुना प्रोक्तम्" तत्रैव कालिकापु० उक्तम्। हेमा०दा० मत्स्यपुराणे तु चतुर्थं वायवीयत्वेन पठितम् "श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत्। तत्र यद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्। चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते। श्रावण्यां श्रावणे मासि गुड़धेनुसमन्वितम्। यो दद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः" तथा च शिवमाहात्म्यवेदकत्वाच्छैवमिति तस्य नामान्तरं विष्णुपु०उक्तम्। वायुना प्रोक्तत्वाच्च वायवीयमिति नामान्तरमिति बोध्यम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीयपु० उक्ता यथा "शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम्। यस्मिन् श्रुते लभेद्धाम रुद्रस्य परमात्मनः। चतुर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं प्रकीर्त्तितम्। श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् यत्राह मारुतः। तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाचितम्" तत्र पूर्वभागे "सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र! सविस्तरम्। मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये तत्र कीर्त्तिताः। गयासुरस्य हननं विस्तरात् यत्र कीर्त्तितम्। मासानां चात्र माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम्। दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा। भूपातालककुब्व्योमचारिणां तत्र निर्णयः। व्रतादीनां च पूर्व्वोऽयं विभागः समुदाहृतः"। उत्तरभागे "उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम्। शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण मुनीश्वर!। यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः। स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम्। इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षादेवं परो हरः। इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम्। ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः। शक्तिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता। ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते। वसन्ति याम्यतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम्। ओङ्कारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम्। सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः। दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे। पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः। सङ्गमैः सहितान्येवं रेवातीरद्वयेऽपि च। चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर!। सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे। संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः। नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्त्तितम्। लिखित्वेदं पुराणन्तु गुड़धेनुसमन्वितम्। श्रावण्यां यो ददेत् भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश। यः श्रावयेद्वा शृणुयात् वायवीयमिदं नरः। नियमेन हविष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः"। ५वकुले ६धुस्तूरे पु० राजनि० ७आचारभेदे पु० "अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यत्ने-हेदी विशान्ततः। यावद्ध्यानं समाधिस्तु तावत् शैवं प्रचक्षते" [illegible]। तदुपासकभेदाश्च शिवविष्णुशब्दे वाचस्प० उक्ता दृश्याः।

शैवल न० शी-वलच्। १जलजाते २शैवाले च पु० मेदि०। "वहतो बकुलशैवलताम्" नैषधम्

शैवलिनी स्त्री शैवलानि सन्त्यस्याः इनि। नद्याम् अमरः

शैवाल न० शी-वालञ्। (शेओयाला) जलजाते पदार्थभेदे अमरः। अस्य पृषो० दन्त्यादित्वमपि "सैवालजालदलताप्रधुना बिभर्त्ति" इति माघात्।

शैव्य पु० शिवेर्गोत्रापत्यम् ञ्य। १शिबिगोत्रजे राजभेदे "शैव्यश्च नरपुङ्गवः" इति गीता। शिबिनोऽधिगतः अञ्। २षोडशमात्रे ३श्रीकृष्णस्य घोटके च त्रिका०।

शैशव न० शिशोर्भावः अण्। शिशुत्वे वयस्यभेदे अमरः

शैशिर पुंस्त्री० शिशिरमधिकृत्य अण्। १कृष्णचटके राजनि० स्त्रियां ङीप्। शिशिरे भवः ऋत्वण्। २शिशिरजाते त्रि०। स्वार्थे अण्। ३शिशिरे न०। "तपस्तपस्यौ शैशिरावृतू" श्रुतिः। ४स्थापनायां सि०कौ०।

शैष्योपाध्यायिका स्त्री शिष्योपाध्याययोः कर्म वुञ्। शिष्या०

शो तीक्ष्णीकरणे दि०प०सक०अनिट्। श्यति अशात् अशासीत्।

शोक पु० शुच-घञ्। इष्टवियोगजाते दुःखानुगुणे चित्तवृत्तिभेदे अमरः। ल्युट्। शोचनमप्यत्र न०।

शोकनाश पु० शोकं नाशयति नश-णिच्-अण्। १अशोकवृक्षे राजनि०। नश-भावे घञ् ६त०, २शोकध्वंसे।

शोकहारी स्त्री शोकं हरति हृ–अण् ङीप् । वनबर्बरिकायां राजनि० ।

शोकारि पु० ६त० । कदम्बवृक्षे शब्दच० । [च अमरः ।

शोचिष्केश पु० शोचिः केशस्य यस्य । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

शोचिस् न० शुच–इसि । १प्रभायां २दीप्तौ च अमरः ।

शोच्य त्रि० शुच–ण्यत् । १शुद्धे २अधमे शब्दच० ३अनुकम्पनीये च । स्वार्थे क । तत्रैव । [इत्येव पाठः साधुः ।

शोटीर्य्य न० शुटीरस्य भावः यत् । वीर्य्ये शब्दच० । शौटीर्य्यं

शोठ त्रि० शुठ–आलस्ये स्फोटने वा अच् । १मूर्खे २अलसे मेदि० ३धूर्त्ते ४नीचे ५पाणाघाते पुंस्त्री० शब्दच० । स्त्रियां ङीप् । [कादित्वं चेकि न युक्तः ।

शोण गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । शोणति अशोणीत्

शोण न० शोण–अच् । १सिन्दूरे २रुधिरे च राजनि० । ३रक्तेक्षौ ४श्योनाकभेदे राजनि० ५मङ्गले पक्षे ६अग्नौ ७चित्रके ८नदभेदे स च अमरकण्टकदेशगतः पाटलिपुत्रसन्निकटे गङ्गायां मिलितः । ९रक्तवर्णे पु० १०तद्वति त्रि० मेदि० । ११इक्षुभेदे धरणिः ।

शोणक पु० शोणस्य कायति कै–क । शोणाकवृक्षे अमरः ।

शोणझिण्टिका स्त्री कर्म० । १शोणझिण्ट्यां २रक्तवैरेये राजनि० । [ष्याम् राजनि० ।

शोणझिण्टी स्त्री शोणा झिण्टीव । १कुरबके २कण्टकि

शोणपत्र पु० शोणं पत्रमस्य । १रक्तपुनर्नवायां राजनि० । २रक्तपत्रयुते त्रि० । [२रक्तगुणयान्विते त्रि० ।

शोणपुष्पक पु० शोणं पुष्पमस्य कप् । १कोविदारे राजनि०

शोणपुष्पी स्त्री शोणं पुष्पमस्याः ङीप् । सिन्दूरपुष्प्यां राजनि०

शोणरत्न न० कर्म० । पद्मरागमणौ अमरः । [शब्दमा० ।

शोणाक न० शोणं रक्तवर्णमकति अण् । (शोणा) वृक्षभेदे ।

शोणित न० शोण–इतच् । १रुधिरे तद्वर्णे २रक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० अमरः । ४कुङ्कुमे न० राजनि० ।

शोणितचन्दन न० शोणितं रुधिरमिव चन्दनम् । रक्तचन्दने राजनि० । [त्रिका० ।

शोणितपुर न० शोणितमिव रक्तं पुरम् । बाणासुरनगरे

शोणोपल पु० कर्म० । माणिक्ये मणौ राजनि० ।

शोथ पु० शु–थन् । हस्तपादादेः स्फीतताकारके रोगभेदे तस्य कारणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "अथ शोथाधिकारः । तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह "शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्ण गुरूपसेवनात् । दध्यामशाकाविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च । अर्शांस्यचेष्टा वपुषोऽप्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः । मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः" । शुद्धिर्वमनविरेकादिः । आमयाः पाण्डुरोगादयः । अभक्तम् अभोजनम् । आमः अपक्वो मुख्यो रसः । विष्टगरोपसृष्टान्नम् विषं गरो वा गरः संयोगजं विषं तेन संसृष्टमन्नम् । वपुषोऽशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम् । मर्मोपघातः दोषकृत एव ज्ञेयः । बाह्यहेतुकृतस्तु मर्मोपघात आगन्तुजशोथ हेतुरेव । विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिका । प्रतिकर्मणां वमनादिपञ्चकर्मणाम् मिथ्योपचारः अयथाकरणम् । श्वयथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य शरीरसम्भवस्य हेतुर्वातादिकश्लोकः । अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह "रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः । नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् । उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः । सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माथ शिरातनुत्वम् । सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्" । उत्सेधं उन्नतत्वम् । किंविशिष्टमुत्सेधम् अतः पूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानां समुदायात् संहतम् घनम् । तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः । तत्र शोथस्य किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायामाह । अनवस्थितत्वं स्यात् अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः चिकित्सायाव्यतिरेकेणापि निवृत्तेः । अस्थानवस्थितत्व सगौरवं स्याद्गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् । अथ च शोथोऽपि स्यात् । उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः । वातिकं शोथमाह "चरस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः । प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली स्याच्छ्वयथुः समीरणात्" । चरः सञ्चारी । प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञता । हर्षोऽत्र (झिनि झिनी) रोमाञ्चो वा । आर्त्तिः पीडा इतस्ततः दिवा बली चिकित्सितविषमसमायाहारत्वात् । अत एवोक्तम् "स शोथाद्वमनादौ यः प्रशाम्येत स वातिकः । यश्चाप्युन्नमयः स्याक्वानो नक्तं प्रशाम्यति" । अथ पैत्तिकमाह "मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः । य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागवान् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्" । उष्यते दह्यते । भृशदाहपाकवान् भृशं पाकसंयुक्तः । श्लैष्मिकमाह "गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् । स कृच्छ्र-

स्वप्रशमो निपीडितो नचाप्युन्नमति निशि प्रवृद्धिः श्लेष्मा-त्मकः"। द्वन्द्वजमाह "निदानाकृतिसंसर्गात् श्वयथुः स्याद्द्विदोषजः"। सान्निपातिकमाह "सर्वाकृतिः सन्निपाता-च्छोथो व्यामिश्रलक्षणः"। आगन्तुजस्य दश ग्रहः सर्वा-कृतिरिति भग्नघातजादिशोथलक्षणनियमार्थम्। अथाभिघातजमाह "अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षता-दिभिः। हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः। रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्। भृशोष्मा लोहिताभास्य प्रायशः पित्तलक्षणः"। भेदः कुन्ता-दिना भेदः बाणादिना। क्षतं शरादिना काष्ठाश्म-घातादि च। आदिशब्देन भग्नप्रहारादि गृह्यते। भल्लातकैः रसैः कपिकच्छुजैः शूकैः विसर्पवान् प्रसरणशीलः पित्तलक्षणः पैत्तिकशोथलक्षणः। अथ विषजमाह "विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्। दंष्ट्रादन्त-नखाघातादविषप्राणिनामपि। विण्मूत्रशुक्रोपहत-मलवद्वस्त्रसङ्करात्। विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्ण-नात्। मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः"। परिसर्पणात् शरीरोपरि सञ्चरणात्। दंष्ट्रा हिंस्रपीडता दन्ताश्चर्विकाः। (चोड) इति लोके। नखाः पाण्यग्राः। अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां स्वभावादेव सविषत्वं किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति अविषप्रा-णिनां दंष्ट्रादिविषं शोथपाकादिकरं भवतीति वि-शेषः। विण्मूत्रेत्यादि। विडाद्युपहतं मलिनश्च व-स्त्रं तथा सङ्करः सम्मार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिः तेषां सम्पर्कात्। गरयोगावचूर्णनात् गरः संयोगजं विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनाऽवचूर्णनात्। अव-लम्बी लम्बमानः। अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्या-गन्तुजशोथाच्चिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधा-नाय पृथक् पठितः। यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह "दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः। पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चःस्थानगतास्त्वधः। कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा"। ऊर्ध्वम् उरःप्रभृत्यूर्ध्वम्। मध्ये उरःपक्वाशयमध्ये। अधः पक्वाशयादधः। उपद्रवानाह "छर्दिश्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च। सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथ-स्तो उपद्रवाः"। तत्र शोथासाध्यत्वमाह "श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च। यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं परिवर्जयेत्"। स्त्रियां च। शस्त्रादौ शब्दच०।

शोथघ्नी स्त्री शोथं हन्ति हन-टक् ङीप्। १पुनर्नवायाम् अमरः। २शालपर्ण्यां राजनि०। ३शोथनाशके औष-धमात्रे त्रि०।

शोथजि(हृ)त् पु० शोथं जयति हरति वा जि-हृ-क्विप्। भल्लातके रत्नमा०। [शायां त्रिका०।

शोथजिह्व पु० शोथे जिह्वः विपरीताचरणशीलो। पुनर्न-

शोधन न० शुध-णिच्-ल्युट्। १शौचे २विष्ठायां शब्दच०। ३कासीसे राजनि०। ४मलादिविरेचने ५दोषनिवारणे ६कतकादिनिर्मलीकरणे च। शुध-णिच्-ल्यु। ७निम्बूके पु० राजनि०। दण्डकारके त्रि०। शुध्यत्यनया करणे ल्युट् ङीप्। ९सम्मार्जन्याम् स्त्री अमरः। १०ताम्रमूल-वल्ल्यां ११नीलिकायां स्त्री ङीप्। १२विहिताविहितकर्मा-चादिविचारणे न० "शुद्धं धर्मप्रकाशेन यथाशो शास्त्र-कथन। तत्र सद्वृत्तं ज्ञातं वर्णधर्मफलप्रदर्शनात्। न शायतिविचारादिशोधनं शुद्धं पर्षदि" शब्दच०। दोष-निवारणस्य धातुविशेषस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् "पञ्च-लोहतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुल-त्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा। एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्" इत्यादिप्रकारेण धात्वादीनां दोषनिवारणम्। १३व्रणादेः क्लेदपूयाद्यपहारणे च "व्रणस्य त्वविशुद्धस्य कायः शुद्धिकरः स्मृतः। पटोल-निम्बपत्राणां यत्नेनैव प्रयुज्यते। वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे। आरग्वधादेः कफजे कषायाः शोधनं मतम्"। १४पाण्डुरोगादेर्दोषनिवारणे भाव-शब्दे दृश्यम्। १५भाण्डादूरात् भाजनस्य क्षरणे।

शोधनीबीज न० कृत०। जयपाले राजनि०।

शोधित त्रि० शुध-णिच्-क्त। मलाद्यपसारणेन १कृतसं-स्कारे २मार्जिते अमरः।

शोफ पु० शु-फन्। शोथे अमरः। शोथशब्दे दृश्यम्।

शोफघ्नी स्त्री शोफं हन्ति हन-टक् ङीप्। १शालपर्ण्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि०। [राजनि०।

शोफनाशन पु० शोफं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। नीलवृक्षे

शोफहृत पु० शोफं हरति हृ-क्विप्। भल्लातके भावप्र०।

शोभन न० शोभते शुभ-ल्यु। १पद्मे शब्दमा०। "विष्कम्भा-दिषु" २पञ्चमे योगे पु० ज्यो०त०। ३शोभायुक्ते त्रि०। ४सुन्दरे त्रि० ५ग्रहे पु० धरणिः।

शोभनक पु० शोभनाय कायति कै-क। शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०।

शोभना स्त्री शोभयति वेषमात् शुभ–णिच्–ल्यु । १हरिद्रायां २गोरोचनायाञ्च राजनि० ।

शोभा स्त्री शुभ–अ । १दीप्तौ "सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला" उज्ज्वलनीलमण्युक्तायां च ३गोपीभेदे ब्रह्म-वै०पु० ५अ० । ४हरिद्रायां ५गोरोचनायां राजनि० ।

शोभाञ्जन पु० शोभायै अज्यते अन्ज–ल्युट् । (सजना) वृक्षे अमरः "तद्गुणाः भावप्रकाशे"—"शोभाञ्जनः शिग्रुः तीक्ष्णगन्धकोऽक्षीवमोचकः । शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः । दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् । संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुक्रमीन् । मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् । श्वेतः शोभाञ्जनो ज्ञेयो विशेषात् दाहकृत् भवेत् । प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् । रक्तोऽपरः शोभाञ्जनो विज्ञेयो दीपनः सरः । शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्तिहृत् । चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्यं च शिरोऽर्त्तिहृत् । शिग्रुशाकं हितं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् । हृद्यं शुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदाग्निप्रदं तथा । शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोफहृत् । क्रिमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित् । शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तहृत् । शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्महृत् दीपनं परम्" भावप्र० । धर्मिक' शिग्रुशब्दे दृश्यम् ।

शोली स्त्री शुल–अच् पृषो० ङीष् । वनहरिद्रायां राजनि० ।

शोष पु० शुष–घञ् । १वातादिना रसाद्यपकारेण कठिनताकरणे । शोषयति शुष–णिच्–अच् । २यक्ष्मरोगे मेदि० ।

शोषण न० शुष–ल्युट् । १शोषणेन रसाकर्षणे हेमच० । २शोषणकर्त्तरि च शोषयति शुष-णिच्–ल्यु । "उन्मादनः शोषणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा । मारणश्चेति विज्ञेयाः कामस्य पञ्च सायकाः" इत्युक्ते ३कामशरभेदे जटा० । ४शोणाकवृक्षे भावप्र० । ५शुण्ठ्यां राजनि० ।

शोषसम्भव न० शोषात् सम्भवति सम्+भू–अच् ५त० । पिप्पलीमूले राजनि० । [राजनि० । २शोषनाशके त्रि० ।

शोषापहा स्त्री शोषमपहन्ति अप+हन–ड । १क्षीतनके

शौक्ल न० शुक्लानां समूहः अण् । १शुक्लसमूहार्थे अमरः । शुक्लोऽस्त्यत्र अण् । २करवभेदे राजनि० ।

शौकर न० शूकरस्य वराहस्येदम् अण् । १शौकरवे तीर्थभेदे

वराहपुराणम् । २शूकरसम्बन्धिनि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

शौकरव न० तीर्थभेदे "परं शौकरवं नाम सर्वसंसारमोचनम् । यत्र संस्था च मे देवि उद्धृतासि रसातलात् । यत्र भागीरथी गङ्गा यत्र शौकरवे स्थिता" वराहपु० ।

शौक्तिकेय न० शुक्तिकायां भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्तेय न० शुक्तौ भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्ल्य पु० शुक्लस्य भावः ष्यञ् । श्वेततायां श्वेतवर्णे ।

शौच न० शुचेर्भावः अण् । १शुद्धौ पवित्रतायाम् "अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते" इति दक्षस्मृत्युक्ते २धर्मविशेषे च "सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते । योऽर्थैः शुचिः स शौचाद्य मृदा वारिणा शुचिः । मनःशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया शौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् । यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः" गारुडे ११० अ० ।

मृदादिशौचप्रकारस्तु आ०त० दर्शितो यथा

देवलः "धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् । प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयात्मिका" । कारणाद्रोगादेः । ब्रह्माण्डपु० "उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । पुनिर्श्चेवं मृदं दद्यात् कदन्ते तथ एव च । दातव्युदकं तावद् यावत् स्यात् मृत्तिकाक्षयः" । कुर्यात् शौचमिति शेषः । पुनिर्श्चेव नरद्वारोत्सर्गोपवर्जिते गुदे । उदकपात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणनाह आदित्यपु० "रक्षिपात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्यात् शौचमकृते । पश्चात् शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्" । यस्मिन् प्रदेशे शौचं कर्त्तव्यं तस्मादरत्निमात्रव्यवहितं जलं तत् स्वयमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् । विष्णुपु० "वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् । अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातां पकर्दमाम्" । मनुदक्षौ "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" । उभयोः करयोः । विष्णुपु० "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः" । यमः "लिङ्गे त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरमाभ्यान्तु दातव्याः सप्त मृत्तिकाः" । प्रैठीनसिः "मृत्तिकां संहृत्य एका

लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् करे दश उभयोः सप्त इत्यादि। एतासां संख्यानां दशाद्युक्ताधिक्यं गन्धाद्यनुवर्त्तिवस्तुतस्य ज्ञेयम्। वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः "दश मध्ये च षट् पृष्ठे इति"। शङ्खस्तौ "तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम्। तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः"। नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम्, तिस्र इति करयोरिति शेषः। पादप्रक्षालनं कांस्ये न कार्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् "दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ न च कांस्येन धावयेत्"। दक्षः "लिङ्गे तत्र यथाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया। अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्त्तिता"। यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकयापि कर्त्तव्यम्। "गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः" इति याज्ञवल्क्यात्। गुदादस्य परिमाणमाह दक्षः "मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यया"। त्रिपर्वी तर्ज्जनीमध्यमानामिकानामपर्वत्रयम्। मूत्रमात्रे इति शातातपः "एकां लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृद्द्वयम्। उभयोर्हस्तयोर्द्वे च मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्"। ब्रह्मपुराणे "पादयोर्द्वे जङ्घोर्वोश्च शुभप्राप्तितयाचमनात्। द्विराचम्य ततः शुचिः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्"। पादयोर्द्वे एकैका। इदं मूत्रोत्सर्गे, पुरीषोत्सर्गे तिसृणां विधानात्। दक्षः "यथोदितं दिवा शौचं तदर्द्धं रात्रौ विधीयते। आतुरे तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं पथि स्मृतम्"। यथोक्तकरणाशक्तावेवेदं न तु निद्रादिप्रयुक्तालस्येनैव वाक्यस्यानर्थक्यापत्तेः। आपस्तम्बः "पथि पादस्तु विज्ञेयः आर्त्तः कुर्यात् यथाबलम्"। एतयोर्विरोधः आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहरणीयः। दक्षबौधायनौ "देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्"। ब्रह्मपुराणे "न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रसमस्तु सः। गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते। प्रायः शौचसंख्या वा न शिष्टैरपदिश्यते। यावत् शुद्धिं न मन्येत तावत् शौचं समाचरेत्। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता। प्रायश्चित्तं तदभ्येति विहितातिक्रमे कृते। शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः"। गन्धलेपक्षये तदधिकं न कर्त्तव्यं आपस्तम्बविरोधात्। गन्धलेपाभावे त्वधिकसंख्यापि याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतविषयं वा। व्याघ्रपादः "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। गङ्गातोयेन सर्वेण मृद्भारैश्च नगोपमैः। आमृत्योः स्नातश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति"। स्मृतिः "शौचन्तु प्रथमं मूलं धारकस्तत्तथा। अशुद्धानामपावनार्हन्तु नास्तिकं नाभिवादयेत्। जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्"। अत्र स्कन्दः "यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्। न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत्"। शौचानन्तरं हारीतः "गोमयेन मृदा वा समभ्युक्ष्य प्रक्षाल्य पूर्ववदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेत" इति। अत्र मार्जनानन्तरं आचमनस्य तथा दर्शनात्। आचमनानन्तरं सूर्य्यादिदर्शनं यथाक्रमम्"।

शौट गर्वे भ्वा० पर० सक० सेट्। शौटति अशौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [त्रि० वि०कौ०।

शौटीर पु० शौट–ईरन्। १त्यागिनि २वीरे च ३गर्विते

शौटीर्य न० शौटीरस्य वीरस्य भावः ष्यञ्। १वीर्य्ये २पराक्रमे ३गर्वे च। [शौडति अशौडीत्।

शौड गर्वे भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

शौण्ड त्रि० शुण्डायां सुरायामभिरतः अण्। १मत्ते अमरः। २दक्षे च "अक्षशौण्डैः" पा०। ७त०। ३ग्रामशौण्ड टानदक्षे।

शौण्डिक पु० शुण्डा सुरा पण्यमस्य ठक्। १मद्यविक्रेतरि २जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां ङीप्। "ततो गान्धिककन्यायां कैवर्त्तादेव शौण्डिकः" पराशरपद्धतिः।

शौण्डिन् पु० शुण्डा सुरैव अण् शौण्डं तत्पण्यत्वेनास्त्यस्य इनि। शौण्डिके शब्दर०।

शौण्डी स्त्री शुण्डा करिकरस्तदाकारः अस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष्। १चव्ये २गजपिप्पल्याञ्च विश्वः।

शौण्डीर पु० शुण्डा गर्वोऽस्त्यस्य ईरन् स्वार्थे अण्। गर्विते त्रि० धनञ्जयः।

शौद्र पुंस्त्री० शूद्रायां द्विजातिभिरूढायां भवः अण्। द्वादशपुत्रमध्ये शूद्राजाते द्विजातिपुत्रभेदे पारशवादौ जटा०। स्त्रियां ङीप्। इदमर्थे अण्। २शूद्रसम्बन्धिनि त्रि०।

शौद्धोदनि पु० शुद्धोदनस्यापत्यम् इञ्। बौद्धमुनिभेदे अमरः

शौधिका स्त्री शोधः शोधनं मलनिरेचनरूपे हितः ठक्। रक्तकली हेमच०।

शौनक पु० शुनकस्यापत्यम् अण् । मुनिभेदे “नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः” इति भागवतम् १।१।

शौनिक पु० शुना मांसवधस्थानं प्रयोजनमस्य ठक् । १मांसविक्रेतरि (कसाइ) हेमच० । २मृगयायां शब्दमा० । ३मृगयाशीले च ।

शौभ न० शोभायै हितम् अण् । १व्योमगामिनि पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे २देवे पु० त्रिका० । ३गुवाके शब्दमा० ।

शौभाञ्जन पु० शोभाञ्जनएव स्वार्थे अण् । (सजना) वृक्षभेदे द्विरूपकोषः । [शब्दमा० ।

शौभिक त्रि० शौभं व्योमपुरं शिल्पमस्य ठक् । इन्द्रजालिके

शौरि पु० शूरस्य यादवभेदस्य वसुदेवस्य पूर्व्वजस्य वा अपत्यम् इञ् । १विष्णौ २शनैश्चरे च अमरः ।

शौर्य्य न० शूरस्य भावः ष्यञ् । १वीर्य्ये २शक्तौ ३आरभट्यां च मेदि० । [ठक् । शुल्कादानाधिकृते हेमच० ।

शौल्किक पु० शुल्के राजादिदेये करे तदादाने अधिकृतः

शौल्किकेय पु० शुल्किकः देशभेदः तत्र भवः ढक् । विषभेदे अमरः ।

शौल्विक पुंस्त्री० शुल्वः ताम्रं तन्मयपात्रादि पण्यमस्य ठक् । कांस्यकारे (कासारी) जातिभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

शौव न० शुनः सङ्घः श्वन्+अण् टिलोपः । शुनः सङ्घे अन्यत्र न टिलोपः शौवन इत्येव शुनः सम्बन्धिनि त्रिसिद्धा० । [भाविदिनसम्बन्धिनि पदार्थे ।

शौवस्तिक त्रि० श्वः परदिने भवः अण्+ठञ्-तुट् च ।

शौवापद त्रि० श्वापदस्येदम् अण् । श्वापदसम्बन्धिनि

शौष्कल पु० शुष्कलं शुष्कमांसं पण्यमस्य अण् । १शुष्कमांसविक्रेतरि मेदि० । तद्भक्षणमस्य अण् । २शुष्कमांसभक्षके त्रि० अमरः । [तत् अश्चोतीत् ।

श्चुत क्षरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । श्चोतति क्षरित् अश्चुत् ।

श्च्युत क्षरणे भ्वा०पर०सक० आसेचने सक० सेट् । श्च्योतति क्षरित् अश्च्युत् तत् अश्च्योतीत् ।

श्च्योत पु० श्च्युत-घञ् । सवनात् सेचने कासारे अमरः ।

श्मन् न० शेते शी-मनिन् डिच्च । १मुखे २शवे कालिकापु० अदन्तोऽप्ययम् “सर्वे नान्ताः अदन्ता श्म” इत्युक्तेः ।

श्मशान न० श्मानः शवाः शेरतेऽत्र शी-आनच् डिच्च । “श्मन् शब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते । निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने ! शब्दार्थकोविदाः । महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततोऽभवत्” महाभूतलयस्थाने महाश्मशाने १काशीक्षेत्रम् कालिकापुरा० २० अ० । २शवदाहस्थाने अमरः ।

श्मशानकाली स्त्री श्मशानस्था काली । कालिकाभेदे ।

श्मशानवासिन् पु० श्मशाने वसति वस-णिनि । १महादेवे २वटुकभैरवे च । श्मशानवाहकर्त्तरि चण्डालादौ त्रि० ।

श्मश्रु न० श्म मुखं श्रयते अश्नुतेऽनेन श्रि–डु । पुरुषमुखस्थे लोमचक्रे अमरः । “केशश्मश्रुधारणताम्रा भवति सन्ततिः” सु०त० ।

श्मश्रुमुखी स्त्री श्मश्रु मुखे यस्याः ङीप् । १पुरुषलक्षणयुक्तायां २योटाख्यायां स्त्रियां जटा० ।

श्मश्रुल पु० श्मश्रु विद्यतेऽस्य लच् । श्मश्रुयुक्ते [नरकर्म्मकारके ।

श्मश्रुवर्द्धक पु० श्मश्रु वर्द्धयति छिनत्ति वृध-ण्वुल् । नापिते

श्मील निमेषणे भ्वा०पर०सक०सेट् । श्मीलति अश्मीलीत् ।

श्यान त्रि० श्यै–क्त । सङ्कोचविशेषप्राप्ते घनीभूते “पथश्च श्यानकर्दमान्” रघुः ।

श्याम पु० श्यै–मक् । १वृद्धदारके २प्रयागतीर्थस्थे वटे ३कोकिले ४मेघे ५कृष्णवर्णे ६हरिद्वर्णे च । ७तद्वति त्रि० मेदि० । ८धुस्तूरे ९पीलुवृक्षे १०श्यामाके राजनि० । ११मरिचे १२सिन्धुलवणे च न० मेदि० । १३दमनकवृक्षे १४गन्धतृणे पु० विश्वः ।

देवन्द्रेऽपि कृष्णश्यामनीलादीनाममरादौ पर्यायता तत्र तत्पार्थक्यानि कतिचित् कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा “कृष्णानि केशवः शौरिश्चौरं चन्द्राङ्कराहवः । विन्ध्याञ्जनाद्रिकालाहिवनभैरवरात्रयः । शिवकण्ठमनद्वैरा-यमरामघनद्रुमाः । अतिः कृष्णा काली कर्णकोकिल-गाऽसुराः । केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदूरजम् । विषकोलकुहूपङ्कागुरुपापतमोनिशाः । मसीपङ्कघटा-म्भोधिवत्सनाधूमकोकिलाः । शैवालपाशपुञ्जाद्ये कण्ठः कज्जलकेशिनोः । श्यामं तावतापिच्छनीलेन्दीवरवल्लयः । रसावन्धुतरस्कारौ कटाक्षोऽक्षिः कनीनिका । नीली जम्बूफलं तुला काकलाकुनीवदः । भिन्नच्छाया गजाङ्गारकाम्मःकरघाद्दनः” ।

श्यामक न० श्याम+संज्ञायां कन् । १रोहिषतृणे राजनि० । २श्यामाके (शामा) धान्यभेदे पु० हेमच० ।

श्यामकण्ठ पु० श्यामः कण्ठोऽस्य । १मयूरे हेमच० । २शिवे ३नीलकण्ठविहगे च ।

श्यामकन्दा स्त्री श्यामः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां राजनि० । [राजनि० ।

श्यामकाण्डा स्त्री श्यामः काण्डोऽस्याः । गण्डदूर्वायां

श्यामग्रन्थि स्त्री श्यामो ग्रन्थिरस्याः । गण्डदूर्वायां राजनि० ।

श्यामपत्त्र पु० श्यामानि पत्त्राणि यस्य । तमालवृक्षे शब्दच० ।

श्यामल पु० श्यामवर्णं लाति ला–क । १पिप्पले २कृष्णवर्णयुते त्रि० मेदि० । ३यमुनायां ४कट्व्यां ५जम्ब्वां ६कस्तूर्य्यां स्त्री राजनि० । ७श्यामवर्णे पु० अमरः ।

श्यामलचूड़ा स्त्री श्यामला चूड़ाऽस्याः । गुञ्जायां राजनि० ।

श्यामलता स्त्री कर्म० । १स्वनामख्याते शारिवौषधौ भावप्र० । श्यामलस्य भावः तल् । १कृष्णवर्णे २हरिद्वर्णे च ।

श्यामलिका स्त्री श्यामलोवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् । नीलश्यामौषधौ राजनि० ।

श्यामलेक्षु पु० कर्म० । (काजला) इक्षुभेदे राजनि० ।

श्यामसुन्दर पु० श्यामोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे "श्यामसुन्दर ! ते दासः" इति भागवते १०स्क० २२अ० । "ध्यायन्ति योगिनस्तस्य शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् । कृपावादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । वैष्णवास्तत्र मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः । कुतो बभूव तज्ज्योति रहो तेजस्विनं विना । ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्" ब्रह्मवै० गणपतिख० ४१ अ० ।

श्यामा स्त्री श्यै–मक् । १शारिवौषधौ २अप्रसूताङ्गनायां ३प्रियङ्गौ ४यमुनायां ५वागुजौ ६रजन्यां ७कृष्णत्रिवृति ८नील्यां मेदि० ९गुग्गुलौ १०सोमवल्लयां ११गुन्द्रायां १२कस्तूर्य्याम् १३वन्धिकायां विश्वः । १४गुडूच्यां १५कस्तूर्य्यां १६वटपत्त्र्यां १७नन्द्यायां १८नीलपुनर्नवायां १९विष्याद्यां २०हरिद्रायां २१नीलदूर्वायां २२तुलस्यां २३पद्मबीजे २४गवि २५छायायां २६कृष्णशारिवायां २७त्रिधारायां २८पक्षिभेदे (श्यामा) राजनि० । "शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणे २९स्त्रीविशेषे च । ३०हिमालयसुतायां काल्यां च "ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी । पूर्वं त्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ । समयस्यानुरूपेण मेनका जठरे शिवा । सम्भूय च समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् । वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगतः । अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् । तान्तु यदा यथा जातां नीलोत्पलदलाहुयाम् । श्यामां सा मेनका देवी मुदमापातिहर्षिता" कालिकापु० ४० अ० ।

श्यामाक पु० श्यामेव कायति कै–क । (श्यामा) धान्यभेदे "श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तहृत्" भावप्र०

श्यामाङ्ग पु० श्यामं हरिद्वर्णमङ्गमस्य । १बुधग्रहे त्रिका० । २कृष्णदेहे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "श्यामाङ्गीं विगताभरणाम्" तन्त्रम् ।

श्यामाम्ली स्त्री कर्म० । नीलाम्लीक्षुपे राजनि० ।

श्यामिका स्त्री श्याम+भावे वुञ् । १श्यामत्वे २धात्वादिमालिन्ये च "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघुः

श्याल पु० श्यै–कालन् । पत्नीभ्रातरि अमरः । भावे ठक् । श्यालिकोऽप्यत्र । [पत्नीभगिन्याम् शब्दच० ।

श्यालिका स्त्री श्यै–कालन् संज्ञायां कन् । अत इत्वम् ।

श्याव पु० श्यै–वन् । १कृष्णपीतमिश्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः

श्यावदत् त्रि० श्यावो दन्तो यस्य दत्रादेशः । श्याववर्णदन्तयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

श्यावदन्त पु० कर्म० । १स्वभावतः कृष्णवर्णयुक्ते दन्ते ६ब० कप् । २तद्युक्ते त्रि० "सुरापः श्यावदन्तकः" विष्णुस्मृ० ।

श्येत पु० श्यै–इतन् । १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । श्येनी । [काशि० स्त्रियां ङीप् ।

श्येतकोलक पुंस्त्री० श्वेतः कोल इव । (पुँटि) मत्स्यभेदे

श्येन पुंस्त्री० श्यै–इनन् । १पक्षिभेदे (बाज) अमरः । २पाण्डुरवर्णे च ३तद्वति त्रि० मेदि० ।

तद्दर्शनस्य शुभाशुभसूचनं यथा "प्रदक्षिणोऽस्य नरं व्रजन्तो वामास्तु यान्ते गताः प्रवेशे । श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वराश्च शान्ताः प्रदीप्ता विततस्वनाश्च । श्येनो नृणां दक्षिणवामपृष्ठभागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति । तिष्ठन् पुरस्तान्मनुते करोति युद्धं जयं कन्दरवश्च शस्तः" इति वसन्तराजः । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिविहिते ४यागभेदे अभिचारयज्ञे इत्यन्यम् ।

श्येनघण्टा स्त्री श्येनो घण्टेव । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

श्यै गतौ भ्वा० आ० सक० अनिट् । श्यायते अश्यास्त ।

श्यैनम्पाता स्त्री श्येनस्य पातो यत्र अण् ङम् च । मृगयायाम् अमरः ।

श्यो(शो)नाक पु० श्यै–ओना(क)क । (शोणा) वृक्षभेदे । "श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः । ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः । तद्वत्तस्य फलं बालं हृद्यं वातकफापहम् । रूक्षं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शःकृमिहृत् प्रौढं गुरुवातप्रकोपणम्" भावप्र० ।

श्रक सर्पणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । श्रङ्कते अश्रङ्किष्ट ।

श्रग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्रङ्गति अश्रङ्गीत् ।
श्रण दाने भ्वा०पर०सक०सेट् । श्रणति अश्राणीत् अश्रणीत् मित् घटादि० श्रणयति ।
श्रण दाने चु०उभ०सक० सेट् । श्राणयति ते अशिश्रणत् त ।
श्रत् अव्य० श्रो–डति । श्रद्धायाम् । [अशिश्रथत् त ।
श्रथ यत्ने अक० प्रतिहर्षे सक० चु०उभ० सेट् । श्राथयति ते
श्रथ दौर्बल्ये अ०चु०उ०अक०सेट् । श्रथयति ते अशश्रथत् त ।
श्रथ वधे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रथति अश्रथीत् अश्राथीत् ।
श्रथ बन्धमोक्षे वधे च वा चु० उ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । श्राथयति ते श्रथति अशिश्रथत् त अश्रथीत्-अश्राथीत् ।
श्रथ शैथिल्ये अक० तत्करणे सक० भ्वा० आ०सेट् इदित् । श्रन्थते अश्रन्थिष्ट ।
श्रथन न० श्रथ-ल्युट् । १वधे २यत्ने ३प्रतिहर्षे च ।
श्रद्धा स्त्री श्रत्-धा-अङ् । १आदरे २शुद्धौ मेदि० । ३गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासे वेदान्तप० ४स्पृहायां ५चित्तप्रसादे "प्रत्ययो धर्मकार्येषु या श्रद्धेत्यभिधीयते" इति स्मृत्युक्ते धर्मकार्येषु ६प्रत्यये च अमरः । "प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम्" इति स्मृतिः । सा त्रिविधा यथोक्तं गीतायाम् १७अ० । "त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" । "श्रद्धापूर्वाः इमे धर्माः श्रद्धा मध्यान्तसंस्थिता । श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्त्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः । श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा । कायक्लेशैर्न बहुभिस्तथैवार्थस्य राशिभिः । धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि । श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतं तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया यदि । नाप्नुयात्तत्फलं किञ्चित् श्रद्धादानं ततो भवेत् । एवं श्रद्धान्विताः सर्वे सर्वधर्माः प्रकीर्त्तिताः । केशवः श्रद्धया सम्यो ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा" ब्रह्मपु० । देवलः "अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते । षड्धिष्ठानमाख्यायते । देवलेनाप्युक्ता यथा "प्रत्यक्षति मानत्वया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता" । अतएव भगवद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह" । हरिवं० "अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् । अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यपुङ्गव !" इत्यादि० याज्ञवल्क्यः "श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते" आङ्गिरसाग्ने च "विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः"
श्रद्धालु स्त्री श्रद्धा+आलुच् । १स्पृहावत्यां स्त्रियां २श्रद्धायुक्ते त्रि० ।
श्रन्थ सन्दर्भे वधे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रन्थयति-ते श्रन्थति अशश्रन्थत् त अश्रन्थीत् । [श्रन्थीत्
श्रन्थ मोचने प्रतिहर्षे च क्र्या०प०सक०सेट् । श्रथ्नाति अश्र-
श्रन्थ पु० श्रन्थ-भावे घञ् । १श्रथने कर्त्तरि अच् । २संमोचनकर्त्तरि ३विष्णौ त्रिका० ।
श्रन्थन न० श्रन्थ-ल्युट् । ग्रन्थे ।
श्रपित त्रि०चु० श्रा-पाके-णिच्-पुक् क्त । शृतादिभिन्ने पक्वे भावादौ जटा० ।
श्रम तपसि, खेदे च अक० भ्वा० शमादि० पर०सेट् उदित् क्त्वा वेट् । श्राम्यति इरित् अश्रमत् अश्रमीत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा श्रान्तः । [श्रमाभ्यासे च हेमच० ।
श्रम पु० श्रम-घञ् न वृद्धिः । १तपसि २खेदे ३व्यायामे ४श-
श्रमण पु० श्रम-युच् । १यतिभेदे २भिक्षाजीविनि त्रि० । ३जटामांस्यां ४मुण्डीर्य्यां ५शबरीभेदे ६कुत्सितनार्य्यां स्त्रियां च स्त्री मेदि० ।
श्रमिन् त्रि० श्रम-इनि । श्रमकर्त्तरि । [दर्शने ।
श्रम्भ प्रमादे भ्वा० आ०अक०सेट् । श्रम्भते अश्रम्भिष्ट । अनुप
श्रय पु० श्रि-अच् । आश्रये । ल्युट् । तत्रैव न० अमरः ।
श्रव पु० श्रूयतेऽनेन श्रु-अप् । १कर्णे २ख्यातौ च भरतः ।
श्रवण न० श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे ल्युट् । १कर्णे शब्दग्राहकेन्द्रियभेदे अमरः । भावे ल्युट् । २श्रुतौ अध्ययनादिषु हारीते ३नक्षत्रे पुंस्त्री० ज्यो०त० ज्योतिषमपि "श्रवणं संपाते श्रवणं यदि स्यादिति" स्मृतिः । ४सुषुम्णादिनाड्यां स्त्री शब्दमा० ।
श्रवणद्वादशी स्त्री श्रवणेन युक्ता द्वादशी शाक० । "मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता" इत्युक्तायां भाद्रशुक्लद्वादश्याम् । व्रतभेदे हेमाद्रिः ।

श्रवणशीर्षिका स्त्री श्रवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इत्वम्। श्रावणीवृक्षे राजनि०। [वधि। १कीर्तौ।

श्रवस् न० श्रूयतेऽनेन श्रु—करणे असि। १कर्णे अमरः। कर्माणि

श्रवाय्य पु० श्रु-आय्य। यज्ञियपशौ सि०कौ०। मन्त्रकल्पद्रुमे श्रवाय्य इति पाठकल्पनं प्रामादिकमेव।

श्रविष्ठा स्त्री श्रूयते श्रु—अप् श्रवः प्रसिद्धिरस्त्यस्याः मतुप् ङीप् अतिशयेन श्रववती इष्ठन् मतुपो लुक्। १धनिष्ठानक्षत्रे अमरः २श्रवणनक्षत्रे च।

श्रविष्ठाज पु० श्रविष्ठायां श्रवणनक्षत्रे जायते जन—ड। बुधग्रहे त्रिका०। भगदैवतशब्दे ४६४१पृ० दृश्यम्।

श्रा विक्लित्तौ अदा०पर०अनिट्। श्राति अश्रासीत्।

श्रा पाके अदा०पर०सक० अनिट् घटा०। श्राति अश्रासीत् श्रपयति। [२यवाग्वां स्त्री अमरः।

श्राण त्रि० श्रा—क्त। १घृतादिभिः पक्वे मांसादौ जटा०।

श्राद्ध न० श्रद्धा-हेतुत्वेनास्त्यत्र अच्। "श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते" इत्युक्ते पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये १द्रव्ये। अस्त्यर्थे अच्। २श्रद्धायुक्ते त्रि०।

श्राद्धलक्षणं तत्प्रयोजनञ्च मयाश्राद्धादिपद्धतौ हेमाद्रि श्राद्धकल्पानुसारेणास्माभिः प्रदर्शितं यथा "सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य पुत्रादिभिर्मन्त्रद्वारा श्रद्धयान्नादेर्दानं श्राद्धम्" "यदेतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाचेति" श्राद्धविवेकधृतापस्तम्बवचनेन श्राद्धशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोदधिघृतान्वितम्। श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते" इति श्राद्धतत्त्वधृतपुलस्त्यवचनेन श्रद्धाहेतुकदानरूपकर्मविशेषस्य श्राद्धपदार्थतावगमाच्च। श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मेत्यर्थ इति श्राद्धविवेकः। तस्मिंश्च कर्मणि यागादाविन्द्रादीनामिव पित्रादेर्देवतात्वं तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्यागात्। तथा च यागादौ मन्त्राहूता इन्द्रादयः शक्तिमात्रेण तत्तत्स्थले आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन तृप्यन्तस्तेभ्यस्तमभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा श्राद्धेऽपि मन्त्राहूताः पित्रादयः समागताः पुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन तृप्यन्तो विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम्। किन्तु सर्वो हि लोकः सफले कर्मण्येव प्रवर्त्तते नाफले। तत्र यागादौ यथा देवानां फलदातृत्वमेवं श्राद्धदेवानां पित्रादीनां फलदातृत्वे सत्यवश्यमेव श्राद्धस्य सफलत्वं भवेत्तदेव नोपपद्यते। तथा हि इन्द्रादयो हि देवाश्चेतना विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमन्तो मन्त्रमात्राहूताः शक्तिविशेषेण तत्तद्देशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्यन्तो विशिष्टफलदानाय समर्थाः। नैवं पित्रादयो भवितुमर्हन्ति। ते हि स्वस्वकर्मानुसारेण नानायोनिगततया अतिविप्रकृष्टदेशस्थिताः विशिष्टशक्तिरहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहूताः श्राद्धदेशे आगच्छेयुः। आगता वा कुतो न दृश्येयुः देवानामिव तेषामतीन्द्रियभावात् दर्शनमात्रेण तृप्तेरभावाच्च। भोजनेनैव तेषां तृप्तिसम्भवाच्च भोजनमन्तरेण कथं तृप्येयुः। अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्युः। पश्वादिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदाः स्युः। अपरञ्च इह दत्तस्य अन्नादेरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमनासम्भवः। श्राद्धदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भोक्तृदेशगमनमित्यनुमीयते। एवमिह दत्तेनान्नेनान्यत्र स्थितानां भोगस्तु नैव सम्भवी। पात्रीयब्राह्मणेन श्राद्धान्नस्य भोजनात् पित्रादितृप्तिसम्भवः भोगतृप्त्योः सामानाधिकरण्यनियमात्। किञ्च देवयोनिगतानाममृताशिनां मानुषयोग्येनान्नेन कथं तृप्तिः कथं वा पशुयोनिगतानां तृणाहारयोग्यानां तेन तृप्तिः। तेषां पश्वादिभावप्राप्ते-र्वा फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्तेरभावात् सर्वानुभवसिद्धः। एतेन "यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति मातरम्। एवं श्राद्धेऽन्नमुद्दिष्टं मन्त्रः प्रापयते पितॄन्। नाम गोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः। नाममन्त्रैस्तथोद्देशो भवान्तरगतानपि। प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागताः। देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुसारतः। श्राद्धान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति। दैत्यत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति। पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे तथामिषम्। दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम्। मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसं तथेति च" हेमाद्रिश्राद्धकल्पादिधृतमार्कण्डेयवचनैरिह दत्तान्नादेरेव मन्त्रशक्त्या विप्रकृष्टदेशगमनं पितृप्राप्तयोनियोग्याहृतादिरूपेण परिणामश्च कल्प्यते इत्यपि न विचारचारु अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतनधर्मकल्पनापि तदैव साधीयसी स्यात् यदि दत्तान्नादेरिह यथापूर्वमवस्थितिर्न स्यात् स्याच्च पूर्वरूपान्यथाभावः। तथा च एतमादिवचनानां स्तुत्यर्थवादपरताया अर्थे दृष्टविरुद्धापत्त्याद्यधिककल्पना। किञ्च पात्र-

मैत्त्वेन भोगादिना विनष्टस्य वस्तुनः कथं स्थानान्तरनयनं कथं वा तत्तदाहारतारूपेण परिणामः धर्मिणि सत्येव स्थानान्तरगमनादिसम्भवो न विनष्टस्यातः श्राद्धस्य कथं प्रयोजनवत्त्वमित्येवं स्थिते। उच्यते। ब्राह्मणादिसम्प्रदानक्रियाया इव श्राद्धकर्मण एव स्वजन्यपुण्यद्वारा विशिष्टफलजनकता तत्र च कालान्तरभावितत्तत्फलदानाय तत्कर्माराधितः परमेश्वरस्यैव तत्साधनत्वम्। अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्" इति भक्तानां तत्तदिष्टोत्पादनस्य स्वकर्त्तृकत्वं भगवतोक्तम्। युक्तञ्चैतत् श्रुतिस्मृत्योरीश्वरानुशासनरूपतया तत्तदर्थानुष्ठानेन तदाज्ञाप्रतिपालने ईश्वरस्य प्रसन्नतारूपा तृप्तिस्तत्तयाभीष्टलाभः। तथैवोक्तं गीतायाम् "स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु। यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति। स्वकर्म्मणा स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानेन, तम् परमेश्वरम् अभ्यर्च्य तदाज्ञाप्रतिपालनेन प्रसाद्य तत्प्रसादेन च तत्कृतां सिद्धिम् तत्तदभीष्टसिद्धिं लभते इति तदर्थः। अस्मिन् पक्षे च पित्रादीनां श्राद्धान्नादेर्वा न स्थानान्तरनयनकल्पना। अथ वा देवदत्तादिशब्दस्य यथा न केवलं देहमात्रं, न वा जीवमात्रमर्थः किन्तु तत्तद्देहाभिमानी जीव एवार्थः। तथा पित्रादिशब्दस्य तत्तद्देहाभिमानी केवलं जीवोऽपि नार्थः किन्तु वस्वादिरूपदेवाधिष्ठितत्तादृशजीव एवार्थः, "वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः। प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी। प्रेतानुद्दिश्य यत् कर्म क्रियते मानुषैरिह। तृप्यन्ति देवतास्तेन न प्रेताः पितरः स्मृताः"। इति श्राद्धकल्पधृतदेवलवचने पित्रादिपदानां पारिभाषिकत्वोक्तेः। प्रेताः मृताः न पितरः न केवलपितृपदाभिधेयाः किन्तु तदधिष्ठितवस्वादय एव पितृपदाभिधेयास्त एव तृप्यन्तीत्यर्थः। अतएव श्राद्धकाले पित्रादीनां तेन तेन रूपेण ध्येयताऽप्यभिधास्यमानोपपद्यते। एवञ्च वस्वादिदेवानामिन्द्रादिवत् विशिष्टशक्तिमत्त्वश्रुतया नानादेशावस्थानेऽपि यागादाविन्द्रादिवदाग-मनसम्भवात् त्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्तिः, "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छान्दोग्यवाक्यात्। अतएव भगवद्गीतायाम् "सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्। देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथेति" प्रजाजनयज्ञेन तृप्तानां देवानां यजमानफलदातृत्वम् प्रजाः प्रति प्रजापतिवचनत्वेनोक्तम्। अनेन यज्ञेन देवान् भावयत तर्पयत ते च यज्ञतर्पिता देवाः वः युष्मान् भावयन्तु तर्पयन्त्वित्यर्थः। यज्ञपदस्य कर्ममात्रोपलक्षणम्। एवञ्च यथा काचित् गर्भिणी दत्तं दोहदं भुञ्जाना स्वयं तृप्यति स्वाश्रयं गर्भञ्च तर्पयन्ती दोहददातारमप्युपकरोति तथा वस्वादयोऽपि श्राद्धान्नदर्शनमात्रतृप्ताः स्वाधिष्ठितपित्रादिरूपान् तर्पयन्तः श्राद्धकर्त्तुरभीष्टदातारो भवन्ति। प्राग्युक्तवचनजातेष्वपि अन्नमन्त्रनामादेर्देशान्तरनयनकथनस्यापि स्वस्वकर्मानुसारेण पश्वादिभावापन्नपित्रादीनां तदुपभोगयोग्यत्वाकारादिसम्पत्तृप्तिर्वस्वादिकृता तद्द्वारा भवतीत्येतत्परत्वमात्मप्रसादपरत्वयोः कल्पने न वैयर्थ्यम्। अत्र च काम्याविषयत्वेन पित्रादीनां मुक्तत्वम् तत्र पश्वादिभावस्यैव तृप्तेर्विशिष्टस्य, विशेषणस्याभावे विशेष्यस्यैव विशिष्टकारित्वात् कुष्ठविशिष्टस्य नरस्य कुष्ठापगमेऽपि मनुष्यकर्मकारित्वव्याहतिवत्। तथा च त एव तृप्ता विशिष्टफलं दद्युरिति दिक् श्राद्धस्यावश्यता"।

श्राद्धभेदाश्च विश्वामित्राद्युक्ताः श्रा॰वि॰ दर्शिता यथा "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्। पार्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम्। कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्। यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्"। एतच्च भविष्यपुराणे विवृतम्। यथा "अहन्यहनि यत् श्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते। वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु। एकोद्दिष्टन्तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते। तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान्। कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये। पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप!। वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते। सर्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना। गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्। अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्। ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं

सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि । अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम् । क्रियते पर्वणि यत्तत् पार्वणमिति च स्थितिः । गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते । बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये । क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् । शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय ! मनीषिभिः । निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च । देवानुद्दिश्य यत् श्राद्धं तद्दैविकमिहोच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः । गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः । शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च । पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते" ।

इह० "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च । पार्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्" । कूर्मपुराणे "अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः । एकोद्दिष्टादि विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धन्तु पार्वणम् । एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्" । अत्रापतो द्वादशविधत्वेऽपि पञ्चविधविधानोपाधिभेदात् पञ्चविधत्वं गोष्ठीश्राद्धादीनां पार्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धैरपृथग्विधानात् एतेष्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायः । सपिण्डीकरणस्याप्यतः पार्वणविधानादंशतएकोद्दिष्टविधेरुभयात्मकत्वात् न पृथक्त्वं नित्यपार्वणयोः काम्यस्य देवताभेदात् पृथग्विधानम् । वस्तुतः मत्स्याद्यर्थमेव द्वादशविधत्वम् । शुद्ध्यादिश्राद्धानामपि दर्शनात् । यत्तु मत्स्यपुराणे "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते" । इति तत्र नित्यपदस्यार्थमेव नैमित्तिकपदमागन्तुकनिमित्तोत्पन्नत्वेन पार्वणैकोद्दिष्टयोः परिग्रहार्थम् । काम्यपदं इष्टफलत्वेन तिथिश्राद्धादीनामभ्युदयस्य च पञ्चमार्थमित्यविरोधः । विष्णुना तु नित्यकाम्यरूपतया द्वैविध्यं वक्ष्यते तत्र नित्यपदस्यावश्यकतया पार्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम् । काम्यपदमनावश्यकार्थं सर्वमिदमुपाधिभेदादविरुद्धम्" ।

श्राद्धे विहिता देशाः श्रा० वि० दर्शिता यथा

तत्र विष्णुः "पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च" । "पुष्करे स्नानमात्रस्तु सर्वपापेभ्यः पूतो भवति" इत्यभिधाय "एवमन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु निकुञ्जेषु प्रस्रवणेषु उपवनेषु गोमयेनोपलिप्तेषु स्थलेषु मनोज्ञेषु च" आह च । प्रभवोऽत्र नदीनामुत्पत्तिदेशः सरिद्वरासु सङ्गमेषु चेति सप्तम्या प्रभवेष्वित्यभिधानात् । पुलिनं नदीतोयोत्थितप्रदेशः । निकुञ्जो लतादिवेष्टितप्रदेशः । प्रस्रवणं निर्झरः । उपवनं स्वल्पवाटिका मनोज्ञं रमणीयम् । देवलः "श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च । नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" । विविक्तं विजनम् । वृहस्पतिः "काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति । करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च । पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् । गयायां धर्म्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् । धर्म्मारण्यं धर्म्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च । दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्च्य वंश्यान् विंशतिमुद्धरेत्" । गयामुपादाय गयास्नानविशेषोपन्यासोऽधिकफलार्थः । इह श्राद्धदेशत्वेन कथिता नानादेशीयतीर्थविशेषसकलपविशेषास्तत्तद्देशनिवासिभ्योऽवगन्तव्याः । अत्र पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धमित्यादिविष्ण्वादिवाक्यैः सामान्यतस्तीर्थमात्रे निमित्तेऽमावास्यादिश्राद्धे च प्राप्ते पुष्करादिदेशस्याक्षयफलश्राद्धविधिः "गोदोहेनापः प्रणयेत् पशुकामस्य" इतिवत् न तु विशिष्टश्राद्धान्तरविधानं विधिगौरवापत्तेः अगत्या तु "सोमेन यजेतेत्यादौ" तथा । तथा मनुः "शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् । अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा" । अत्र 'शुचिविविक्तमदक्षिणाप्रवणं यत्नतः शुचित्वादिना सम्पादयेत् । विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोज्ञेषु विविक्तेषु वनादिषु । यमः "दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् । शुचिदेशं परीक्ष्यादौ गोमयेनोपलेपयेत् । आरामेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति देवेषु पितरः सदा । परस्य भूमिभागे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते । तस्मात् श्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च । नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ तु प्रयत्नतः । उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च" । स्निग्धं स्थितं विविक्तेषु देशेषु स्वभावतो वनादिषु । उपह्वरमत्र पर्वतान्तिकम्" ।

श्राद्धनिन्दितदेशास्तत्रोक्ता यथा विष्णुः "न म्लेच्छविषये

श्राद्धं कुर्य्यान्न च गच्छेत्तथा । चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तमतः परम्" । वायुपुराणे "त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् । देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्म्मणि गर्हितः । कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्रमधर्म्माश्च देशास्त्याज्याः प्रयत्नतः" । कारस्कारादेशविशेषाः । कीकटो मगधः । सिन्धुर्नदीविशेषः । ब्रह्मपुराणे "परकीयप्रदेशे यस्तु श्राद्धं पितॄन् तर्पयेत्ततः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् । अग्रभागमतस्तेभ्यो दद्यात्तद्भूस्वजीवताम्" । तत्र इति भूभागमात्रोपलक्षणं "भारती भूमिभागे च" इति वक्ष्यमाणात् अभूस्वामिके कथं श्राद्धमित्याह अग्रभागमिति आत्मीयद्रव्यमपि तेभ्यस्तद्भूमिस्वामिपितृभ्यः अत्युच्च देयं जीवतां स्वामिनां मूल्यं वा देयम् । अतः "अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" । स्वाम्यभावे देयभागं न हि तेष्विति । पुरस्कृतो दानविक्रयणादिस्वत्वविशिष्टो भागः । तथा "ऊषरं कृमियुतं क्षितं संकीर्णानिष्टगन्धकम् । देशं दुर्गन्धयुक्तं वर्जयेत् श्राद्धकर्म्मणि" । ऊषरं भूमियुतं क्षितं पक्षिपशुसमन्वितम् अनिष्टगन्धम् अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम्" ।

श्राद्धदेव पु० श्राद्धे श्राद्धीयानां पितॄणां देवः शाक० । १यमे अमरः । २वैवस्वतमनौ हरिवं० १५ अ० ।

श्राद्धदेवता स्त्री श्राद्धे देवता तत्कर्त्तृकद्रव्यस्योद्देश्या । "पितरः श्राद्धदेवताः" इति स्मृत्युक्तेषु पितृषु ।

श्राद्धशाक न० श्राद्धयोग्यं शाकम् । कालशाके भावप्र० ।

श्राद्धिक त्रि० श्राद्धे देयं, श्राद्धं दृष्ट्वा भुङ्क्ते वा अस्यास्ति वा ठन् । १श्राद्धदेये भक्ष्ये २श्राद्धदेयद्रव्यभोक्तरि च ।

श्राद्धिन् त्रि० श्राद्धं तद्भक्तं भुक्तमनेनास्त्यस्य इनि । श्राद्धदेयान्नभोक्तरि सि० कौ० । [तेजस० । श्राव क्त । ४श्रमे न०

श्रान्त त्रि० श्रम-क्त । १श्रमयुक्ते २शान्ते ३जितेन्द्रिये च

श्रान्तसंवाहन न० श्रान्तस्य श्रमस्य संवाहनं दूरीकरणम् । पादप्रक्षालनादिना श्रमनिवारणे । [भव त ।

श्राम मन्त्रणे अ० चु० उभ० सक० सेट् । श्रामयति ते अशश्रा

श्राम पु० श्रम-घञ् । १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि० ।

श्रावक पुंस्त्रि० श्रु-ण्वुल् । १श्रवणकर्त्तरि २बौद्धमुनिशिष्ये मुनिभेदे ३काके पुंस्त्री० त्रिका० ।

श्रावण पु० श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी सास्मिन् मासे अण् । वैशाखादिषु पञ्चमे श्रावणीयुक्ते चान्द्रे १मासे २तथाभूते पक्षे श्रवणनक्षत्रेण यावत्काले चन्द्रयोगस्तावत्काले ३वर्णपक्षे ४वर्णभेदे च । सुश्रुतोक्ते २६।१८ पु० रूपम् उपचारात् कर्कटस्थरविके सौरे ४मासे ५पाषण्डे च मेदि० । श्रवणेन ऋक्षेण निर्वृत्तः अण् । ६कर्णभाग्ये प्रत्ययभेदे श्रवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । ७चान्द्रश्रावणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री । सा च (मुण्डतिक्ति) ८क्षुपभेदे राजनि० । ९द्व्याकोत्का मेदि० टाप् । १०महाश्रावणिकायां भावप्र० ङीप् । "मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः । मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रक्रमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महाश्रावणी च तद्वत् गुणैरुक्ता महर्षिभिः" भावप्र० ।

श्रावणिक पु० श्रावणी श्रवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्यस्मिन् मासे ठन् । १चान्द्रश्रावणमासे अमरः २तथाभूते पक्षे

श्रावस्ती स्त्री श्रु-णिच् प्रयो० ङीप् । धर्म्मपत्तनाख्ये नगरीभेदे त्रिका० ।

श्रि सेवने भ्वा० उभ० सक० सेट् । श्रयति ते अशिश्रियत् त ।

श्रित त्रि० श्रि-क्त । १सेविते २आश्रिते च ।

श्रिष दाहे भ्वा० पर० स० सेट् क्त्वा वेट् । श्रेषति अश्रेषीत ।

श्री पाके क्र्या० उ० सक० सेट् । श्रीणाति-ते अश्रायीत् अश्रायिष्ट

श्री स्त्री श्रि-क्विप् नि० । १लक्ष्म्यां २लवङ्गे अमरः । ३शोभायां ४वाण्यां ५वेषरचनायां ६सरलद्रवे ७धर्म्मार्थकामेषु ८सम्पत्तौ ९प्रकारे १०उपकरणे ११बुद्धौ १२विभूतौ मेदि० । १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ भरतः । १६शक्तौ १७सिद्धौ शब्दर० १८कमले १९बिल्ववृक्षे २०ऋद्धिनामौषधौ राजनि० "इदं युवं पुरस्तात् श्रीलं श्रेयोभिर्देवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्" इत्युक्ते देवादीनां २१नामोच्चारणीयोपाधिभेदे च "सिद्धाधिकारान् स्वर्गगामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां तान् सिद्धाधिकारान् । तेन जीवतां श्रीयत्नादित्वं न मृतानामिति" संस्कारत० रघु० । २१रागभेदे पु० । श्रीरागस्य दुन्दुभ्युद्भवाकृतिः हेमन्ते अपराह्णे गेयः । तस्य पञ्च रागिण्यः मालश्रीः मारवी धनाश्रीः वसन्तरागिणी आसावरी संगीतदा० ।

पञ्चे श्रीयत्नव्याख्यासंख्याभेदाः पञ्चपदे ४२१०पृ० दृश्याः

श्रीकण्ठ पु० श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । १शिवे अमरः सर्वतः प्रैत्य

कण्ठे तच्चारर्णविषसत्त्विदर्शे शोभाधिक्यात्तथात्वम् । २ह-स्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमस्थे कुरुजाङ्गलाख्ये देशे च हेमच०

श्रीकण्ठपदलाञ्छन पु० भवभूतौ शब्दमाला ।

श्रीकन्द स्त्री श्रीः शोभा तया युक्तः कन्दोऽस्याः । वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि० ।

श्रीकर न०श्रियं शोभां करोति कृ-अच् । १रक्तोत्पले त्रिका० २विष्णौ पु० ३दायनिबन्धभेदकारके पण्डितभेदे च पु० ४शोभाकारके त्रि० । [शब्दच० ।

श्रीकरण न०श्रीयुक्तं क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् । लेखन्यां

श्रीकान्त पु० ६त० । विष्णौ शब्दच० श्रीनाथश्रीपत्यादयोऽप्यत्र । श्रीपतिस्तु भूमिपाले च मेदि० ।

श्रीकारिन् पु०श्रियं करोति कृ-णिनि । अङ्कोले महाजने १मृगभेदे राजनि० । २शोभाकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

श्रीखण्ड न०श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र । चन्दने त्रिका०

श्रीगर्भ पु० श्रीर्गर्भेऽस्य । १विष्णौ त्रिका० २खड्गे च "श्रीगर्भो विजयश्चैव" इति खड्गनामाष्टकम् ।

श्रीग्रह पु० श्रियः गृह इव यत्र । पक्षिणां पानीयपात्रायां हारा० । [जटा० ।

श्रीघन पु०श्रिया युक्तः घनः । १बुद्धभेदे अमरः । २दध्नि न०

श्रीचक्र न० श्रियाः चक्रं यन्त्रभेदः । "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मं मन्वस्रनागदलसङ्कुतषोडशारम् । वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" इति तन्त्रोक्ते त्रिपुरासुन्दरीपूजाङ्गे यन्त्रभेदे । [पत्न ।

श्रीज पु० श्रियो जायते जन-ड । कामदेवे श्रीनन्दनादयोऽ-

श्रीताल पु० श्रीयुक्तस्तालः शाक० । तालसदृशवृक्षभेदे राजनि० । [दातरि त्रि० ।

श्रीद पु० श्रियं धनं ददाति दा-क । १कुवेरे अमरः २धन-

श्रीधर पु० श्रियं धरति धृ-अच् । १विष्णौ "अतिशुद्धं हिमस्फटिकं घनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवि ! विज्ञेयम्" इत्युक्ते २शालग्राममूर्त्तिभेदे न० ।

श्रीनिकेतन पु० श्रियं निकेतयति नितरां वासयति नि+कित-णिच्-ल्यु । १विष्णौ शब्दच० ६त० । २श्रीलक्ष्मीनिवासे । [त्रि० ६त० । २श्रिय आलये च ।

श्रीनिवास पु० निवसत्यस्मिन् नि+वस-घञ् ६त० । १विष्णौ

श्रीपञ्चमी स्त्री श्रियः पूजाङ्गं पञ्चमी शाक० । माघशुक्लपञ्चम्याम् । माघोपक्रमे "चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" । सरस्वतीपूजादिनेऽप्यत्रैव गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं पञ्चवत्सरमाप्य श्रीपञ्चमीव्रतं स्त्रियः कुर्वन्ति तत्प्रमाणं संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपु० । [हारा० ।

श्रीपथ पु० श्रीयुक्तः पन्थाः अच् समा० शाक० । राजपथे

श्रीपर्ण न० श्रीर्लक्ष्मीः पर्णे इवेऽस्य । १पद्मे श्रीयुक्तं पर्णमस्य । २अग्निमन्थवृक्षे पु० मेदि० ।

श्रीपर्णिका स्त्री श्रीयुक्तं पर्णमस्याः संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । कट्फलवृक्षे अमरः ।

श्रीपर्णी स्त्री श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ङीप् । १गाम्भारीवृक्षे अमरः । २कट्फलवृक्षे मेदि० । ३शाल्मलीवृक्षे ४हठवृक्षे हेमच० । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि० ।

श्रीपिष्ट पु० श्रियै शोभायै पिष्यते पिष-क्त । सरलवृक्षे रा-मानाथः । [२वृक्षे:श्ववित पर्वे त्रिका० ३चन्द्रे च ।

श्रीपुत्र पु०६त० । १कामदेवे श्रियः पुत्रो भ्राता सहजत्वात् ।

श्रीपुष्प न० श्रीयुक्तं पुष्पम् शाक० । १लवङ्गे राजनि० । २पद्मकाष्ठे रत्नमाला ।

श्रीफल पु० श्रीयुक्तं फलमस्य । १बिल्ववृक्षे अमरः । २राजादन्याञ्च राजनि० । ३नील्यां ४क्षुद्रकारवेल्ल्यां स्त्री राजनि० टाप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । ५तत्रार्थे राजनि० । ६धात्रीवृक्षे मेदि० स्त्री गौरा० ङीष् ।

श्रीभद्रा स्त्री श्रीयुक्तं भद्रमस्याः । भद्रमुस्तायां शब्दच० ।

श्रीभागवत न० श्रीमत् भागवतम् शाक० । अष्टादशपुराणेषु मध्ये द्वादशस्कन्धयुक्ते अष्टादशसाहस्रे व्यासप्रणीते पुराणे भागवतशब्दे दृश्यम् । श्रीमद्भागवतमप्यत्र "श्रीमद्भागवते महामुनिकृते" भाग०१.१। [राजनि० २चन्द्रे च ।

श्रीभ्रातृ पु० श्रियः लक्ष्म्याः भ्राता सहजत्वात् । १अश्वे

श्रीमत् पु० श्रीरस्त्यस्य मतुप् । १तिलकवृक्षे अमरः । २अश्वत्थवृक्षे राजनि० । ३विष्णौ शब्दर० । ४शिवे त्रिका० । ५कुवेरे शब्दच० । ६शोभायुक्ते धनिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च दशाधिकायां कुमारिकायाम् अपि पूजोपाधिकायाम् नारदपञ्चरात्रम् ।

श्रीमलापहा स्त्री श्रिया शोभया मलमपहन्ति अप+हन-ड । भूम्याम्लायां लतायां राजनि० ।

श्रीमस्तक पु०श्रीयुक्तं मस्तकमस्य । रसोने (लसुन)राजनि० ।

श्रीमूर्त्ति स्त्री श्रीपूर्वकलक्षणयोग्या मूर्त्तिः । देवताप्रतिमायां राजनि० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदाश्चतुर्विंशति मूर्त्तिशब्दे दृश्याः । श्रीमूर्त्तयश्चाष्टविधाः भाग०११स्कन्धे दर्शिता यथा "शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता । चलाचलेति द्वि-

विना प्रतिमा श्रीयमन्दिरम्। जङ्गमागाजने न तः स्थिरागारहवनार्चने। अक्षराणां विकल्पः स्यात् च स्थिते न भवेत् हवम्। स्वयं तद्विधेयाकानन्यत्र परि-ग्राह्यम्। गोपालकम्मादिहृदयात् तच्छ्रीमूर्त्तिरपेक्षिता। तथापि वेदस्वगोत्वे वेद्यास श्रीमूर्त्तयोऽधिकाः"।

श्रीरङ्गपत्तन न० श्रिया रङ्गस्य पत्तनमिव। दाक्षिणात्ये देशभेदे

श्रीरस पु० श्रिये रसोऽस्य। श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि०।

श्रीराम पु० श्रीयुक्तो रामः। दशरथात्मजे भगवद-वतारभेदे शब्दच०। [च अमरः।

श्रील त्रि० श्री+मत्वर्थे लच्। १शोभायुक्ते २लक्ष्म्यादियुक्ते

श्रीलता स्त्री श्रीयुक्ता लता। महाज्योतिष्मत्यां राजनि०।

श्रीवत्स पु० वदति वक्षःस्थं वद-स श्रीयुक्तो वत्सः। १वि-ष्णु वक्षःस्थलस्थश्वेतरोमावर्त्तविशेषे। ४ अश्वत्थ-वृक्षे। २विष्णौ हेमच०। ३गृहरचनाभेदे शिल्प०।

श्रीवत्सक पु० श्रीवत्सः चिह्नभेदः तेन कायति कै-क। हृदयस्थश्वेतरोमयुक्ते अश्वभेदे।

श्रीवत्सभृत् पु० श्रीवत्सं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। विष्णौ हेमच०

श्रीवत्सलाञ्छन पु० श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्य। विष्णौ अमरः श्रीवत्साङ्कादयोऽप्यत्र। [वराहावतारे त्रिका०।

श्रीवराह पु० श्रिया युक्तो वराहः। विष्णोर्वराहावतारे

श्रीवल्ली स्त्री श्रीयुक्ता वल्ली। कण्टकप्रधानवृक्षभेदे राजनि०।

श्रीवाटी स्त्री श्रिया वाटीव। नागवल्लीभेदे राजनि०।

श्रीवारक पु० श्रियं वारयति वारि-ण्वुल्। शितावर-शाके राजनि०।

श्रीवास पु० श्रिये वासयति वस-णिच्-अण्। सरलद्रवे (टारपिन)। "श्रीवासः सरलः पूतिः मधुरस्तिक्तपि-त्तलः। विकृतः परमापांशी देवदारु सुरा यथा। सर्वे-ऽप्येते परमाऽयत्नोरणोग्रा मदलाञ्छनाः" राजव०। ६त०। २पद्मे ३विष्णौ मेदि० ४शिवे शब्दच०।

श्रीवासस् न० श्रिये वासयति वस-णिच् असि। सरलद्रवे अमरः। [तन्त्रसा०।

श्रीविद्या स्त्री श्रिये विद्यते विद्या। त्रिपुरासुन्दर्यां

श्रीवृक्ष पु० श्रियः शोभायाः वृक्ष इव। १अश्वस्य हृदयस्थे श्वेतरोमावर्त्तभेदे २अश्वत्थवृक्षे हेमच०। श्रीनामकोऽयमः शाक०। ३बिल्ववृक्षे "श्रीवृक्ष बोधयामि त्वाम्" त०त०।

श्रीवेष्ट पु० श्रियै वेष्ट्यतेऽसौ वेष्ट-कर्म्मणि घञ्। सरलद्रव-निर्यासे (तारपिन) राजनि०। [श्यन।

श्रीश पु० ६त०। १विष्णौ २श्रीरामे शब्दच०। श्रीशरदको-

श्रीसंज्ञ न० श्रियः संज्ञा संज्ञाऽस्य। लवङ्गे अमरः। [च।

श्रीसहोदर पु० ६त०। १चन्द्रे २उच्चैःश्रवसि अश्वे च ३कर्पूरे

श्रीहस्तिनी स्त्री श्रीयुक्ता हस्तिनीव। (हातिशुँड़ा) क्षुप-भेदे अमरः।

श्रु गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट्। श्रवति अश्रौषीत्।

श्रु श्रवणे भ्वा०पर०सक०अनिट्। शृणोति अश्रौषीत्। णिचि श्रावयति अशिश्रवत्। णिचि सनि शि(शु)श्रावयिषति।

श्रु(स्रु)घ्न पु० देशभेदे। [ठञ्। वर्णिकाधारे रत्नमा०।

श्रु(स्रु)घ्निका स्त्री श्रु(स्रु)घ्नः देशभेदः कारणत्वेनाऽस्त्यस्याः

श्रुत न० श्रू-क्त श्रु-क्त। १शास्त्रे अमरः २आकर्णिते च "श्रुतान्वितः" इति भट्टिः। ३श्रवणेन ज्ञाते त्रि० मेदि० ४अवधृते

श्रुतकीर्त्ति स्त्री १कुशध्वजकन्यायां शत्रुघ्नपत्न्याम्। श्रुता विख्याता कीर्त्तिरस्य। २विख्यातयशस्के त्रि०।

श्रुतदेवी स्त्री श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी। सरस्वत्यां हेमच०।

श्रुतबोध पु० श्रुतमात्रं बोधयति बुध-णिच्-अण्। १कालि-दासकृते छन्दोग्रन्थभेदे। २श्रुतमात्रार्थबोधके पण्डिते च।

श्रुतश्रवस् पु० श्रुतं श्रवो यशोऽस्य। शिशुपालपितरि "निवृ-त्तेऽरिः श्रियया च श्रुतश्रवसः सुतः" इति माघः।

श्रुतश्रेणि स्त्री श्रुता विख्याता श्रेणीव। द्रवन्त्यां भावप्र०।

श्रुतादान न० ६त०। ब्रह्मदाने हारा०।

श्रुतायुस् सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "नामागस्त्याच्छ्रीनोऽभूत् सिन्धु-द्वीपस्ततोऽभवत्। ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत्" मत्स्यपु०।

श्रुति स्त्री श्रु-करणादौ क्तिन्। १वेदे वेदस्य वर्णैः श्रूयमाणत्वात् श्रुतित्वम्। २कर्णे कर्णस्य शब्दज्ञानहेतुत्वात् तथात्वम्। ३श्रवणेन्द्रियजन्ये ज्ञाने च। अङ्कशास्त्रोक्ते त्रिभुजक्षेत्रादौ भुजकोट्योः संयुक्तताने ४रेखाभेदे च लीला०। ५अ-र्थस्य शुभाशुभफलं यथा "स्मृत्यादयः शुभाशुभफलाः श्रुः पा-पनाशनः। निर्णयपिपिटैर्मीनाः क्रमशः शुभगर्व्वकाः। धनुःकर्णीव राजानो रोमकर्णाः ग्रतायुषः। हस्तकर्णीव राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः" गरुडपु० ६६अ०। ६अनर्थक्रियायां ६वार्त्तायां मेदि०। ७श्रवणनक्षत्रे श-ब्दर०। ८षड्जरागाद्यारम्भकावयवे शब्दभेदे सङ्गीत० "प्रथम श्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः। सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति"। श्रुतिसंख्यानियमश्च तत्र दर्शितः "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः। द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्री ऋषभधैवतौ"। तन्नामानि 'नान्दी विशालासुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा बला यानकी

हरदःस्तृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी। सारा चार्कं रवी यथा जरदवा भाषा विचाला तथा मालेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः”। “श्रुतिस्थाने स्वराग वक्तु भाव्यं ग्रहाऽपि तत्त्वतः। अतश्च श्रुतरां मार्गो लोकानां मोपलभ्यते। तस्मात् पञ्चिकां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुतिः। श्रुतिनादस्य प्रोक्ता तथाऽन्या च कथ्यते। यथा तैजसत वापिणेया काष्ठमोऽन्ततः। ध्वावनेऽस्योपदेशेन तथा स्वरगता श्रुतिः। वीणादिस्थ श्रुतिस्थानं स्वरस्थानं तु संज्ञकं” संगीतदा०। संगीतरत्नाकरे च षड्जादिभेदे अन्यविधाः श्रुतय उक्ता यथा “तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः। दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिता। रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिका च प्रसारिणी। प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः। क्षितिरक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे। मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः। उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती”।

श्रुतिकट पुंस्त्री० श्रुतिं कर्णं कटति कट–अच्। ३सर्पे तस्य तुष्णकर्णत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष्। २प्रायश्चित्ते ३पापशोधने च पु० मेदि०।

श्रुतिकटु पु० श्रुतौ श्रवणे कटुः कठोरः। अलङ्कारोक्ते कठोरवर्णविशेषरूपे १काव्यदोषभेदे २कठोरशब्दे च।

श्रुतिजीविका स्त्री० श्रुतिं जीवयति मूलतयानुसरति जीव-ण्वुल्। स्मृतिशास्त्रे शब्दर०।

श्रुतिधर त्रि० श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरति धारयति धृ–अच्। श्रवणमात्रेण धारणायुक्ते।

श्रुतिमूल न० श्रुतिरेव मूलं धर्मप्रामाण्ये कारणम्। १वेदरूपे धर्मबोधकप्रमाणे हेम०। २स्मृत्यादौ वेदमूलबोधिते धर्मादौ च हेम०। ३कर्णमूले।

श्रुतिवर्जित त्रि० श्रुत्या वेदाध्ययनेन कर्णेन्द्रियेण वा वर्जितः। १वेदपाठहीने २बधिरे च शब्दा०।

श्रुतिवेध पु० श्रुतेः कर्णस्य वेधो यत्र। कर्णवेधाख्ये संस्कारभेदे कर्णवेधशब्दे १७१० पृ० दृश्यम्।

श्रुतिस्फोटा स्त्री० श्रुताविव कर्णे स्फोटो यस्याः। कर्णस्फोटनामलतायां राजनि०।

श्रुत्यनुप्रास पु० श्रूयते इति श्रुतिः शब्दस्तस्यानुप्रासः। अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० दृश्यम्।

श्रुत्युक्त त्रि० श्रुतौ वेदे उक्तः विहितः। वेदविहिते धर्मादौ।

श्रुव इन्धू वते च। १यागे जटा०श्रुतिविहितत्वात् तस्य तथात्वम्

श्रु(स्रु)वा स्त्री० स्रु(श्रु)व। यज्ञपात्रभेदे राजनि०। कात्या० श्रौ०१।३।२८ वर्षं दृष्ट्वा दितवां पुंस्त्वेन चोक्तः “अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्वखातपुष्करः” कर्क०। “अरत्निः प्रमाणमस्यासावरत्निमात्रः स्रुवोऽरत्निप्रमाणो भवति अङ्गुष्ठपर्वणो दलमङ्गुष्ठपर्वदलम् अङ्गुष्ठपर्वदलं पुष्करं यस्य सोऽयमङ्गुष्ठपर्वदलपुष्करः पर्वयवः पञ्चवाची पञ्चिपर्विद्भिः तदुक्तम् “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते। तत्र तत्र बृहत्पर्व पञ्चिभिर्मिनुयात् सुधः” । अतोऽङ्गुष्ठस्य बृहत्पर्वपञ्चिप्रमाणं चतुरश्रं कृत्वा तदेव न्यग्वत्तं चतुरस्रं निर्कीर्णं प्रागुपायेन वृत्तं दिशोत तत्प्रमाणं स्रुवस्य पुष्करं नासिकावत् खातं खात्” कर्क०। कर्मप्रदीपे कात्या० “खादिरो वाथ पालाशो वितस्तिस्तु स्रुवः स्मृतः। स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया हस्तस्तु प्राग्दण्डयोः। स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्”। [इक्षौ राजनि०।

श्रु(स्रु)वावृक्ष पु० श्रु(स्रु)वार्थो वृक्षः। (वैंइचि) विकङ्कत-

श्रेढी स्त्री० श्रेण्यां राशीकरणात् ढौकते ढौक–ड पृषो० गौरा० ङीष्। भिन्नजातीयद्रव्याणां भिन्नकरणात् लीला० उक्ते गणनाङ्कभेदे।

श्रेढीव्यवहार पु० श्रेढ्या व्यवहारः। श्रेढीगणनार्थं लीलावत्युक्ते व्यवहारभेदे। [धमरः।

श्रेणि(णी) स्त्री० श्रि-णि वा ङीप्। विच्छेदरहितायां पङ्क्तौ

श्रेयस् न० अतिशयेन प्रशस्यम् ईयसु श्रादेशः। १धर्मे २मोक्षे अमरः। ३शुभे न० ४अतिशयशस्ते त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्। सा च ५हरीतक्यां ६पाठायां ७गजपिप्पल्याम् अमरः ८रास्नायां विश्वः। ९शुभयुक्ते त्रि० अमरः।

श्रेष्ठ पु० अतिशयेन प्रशस्यः इष्ठन् श्रादेशः। १कुबेरे २नृपे ३विप्रे शब्दर० ४विष्णौ विष्णुस०। ५गोदुग्धे न० त्रिका० ६अत्युत्तमश्रेष्ठे त्रि० अमरः। ७स्थलपद्मिन्यां स्त्री टमेदायाम् राजनि०।

श्रेष्ठकाष्ठ पु० श्रेष्ठं काष्ठमस्य। शाकवृक्षे (सेगुन) राजनि०।

श्रेष्ठाम्ल न० श्रेष्ठमम्लमस्य। वृक्षाम्ले राजनि०।

श्रेष्ठिन् पु० श्रेष्ठं धनादिकमस्त्यस्य इनि। १शिल्पिवणिजां श्रेष्ठे जटा० “न हि श्रेष्ठिगृहे प्रतिवसतीति” सुखावटिकटीका। [घटादि० आववति।

श्रै पाके भ्वा०प०अक०अनिट्। श्रायति अश्रासीत्। शिक्ष्तौ

श्रोण संघाते भ्वा० पर० सक० सेट्। इदित् चाक्षि ऋदुपधः। श्रोणति अश्रोणीत्।

श्रोण पु० श्रोण–घञ् । १पङ्गौ अमरः । २आश्रिते त्रि० ।

श्रोणि(णी) स्त्री श्रोण–इन् वा ङीप् । १कट्याम् अमरः २पथि शब्दर० । [२कटिभागे ।

श्रोणिफलक न० श्रोणिः फलकमिव । १प्रशस्तकटौ ६त० ।

श्रोणिसूत्र न० श्रोण्यां स्थितं सूत्रम् । श्रोणिस्थे खड्गादि बन्धनसूत्रे ।

श्रोतस् न० श्रु–असुन् तुट् च । १कर्णे २नदीवेगे अमरः । ३इन्द्रिये हेमच० । अत्रार्थे दन्त्यादिरित्यन्ये ।

श्रोत्र न० श्रूयतेऽनेन श्रु–करणे ष्ट्रन् । १शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे अमरः । २तदाधारे गोलके च कर्णशब्दे १७०६पृ० दृश्यम् ।

श्रोत्रिय पु० छन्दो वेदमधीते वेत्ति वा छन्दस्+घ श्रोत्रा- देशः । १वेदाध्ययनानुरते अमरः । "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्" इत्युक्ते २विप्रभेदे "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरुच्यते" मनूक्तलक्षणे ३ब्राह्मणभेदे च ।

श्रौत त्रि० श्रुतौ विहितमण् । १वेदविहिते धर्मादौ "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्वीत" कात्या० श्रुतिः । २गार्हपत्याहवनीय- दक्षिणाग्निषु पु० ।

श्रौत्र न० श्रोत्र–स्वार्थे अण् । १कर्णे । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा अण् यलोपः । वैदिकस्य भावे "श्रौत्राङ्गैर्नोपपन्ने- र्गुणैः" सिद्धान्तकौ० ।

श्रौषट् अव्य० श्रु–डौषटि । यज्ञादौ हविर्दाने अमरः ।

श्लक्ष दर्शने भ्वा०आ० सक० सेट् इदित् । श्लङ्क्षते अश्लङ्क्षिष्ट ।

श्लक्ष्ण त्रि० श्लिष–क्स्न नि० । १सूक्ष्मे अमरः २चिक्कणे । संज्ञायां कन् । ३मनोहरे उणा० ४पूगे राजनि० ।

श्लक्ष्णत्वच् पु० श्लक्ष्णा त्वगस्य । आम्रातकवृक्षे राजनि० ।

श्लग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्लङ्गति अश्लङ्गीत् ।

श्लथ दौर्बल्ये चुरा०उभ०अक०सेट् । श्लथयति ते अशश्लथत् त ।

श्लथ पु० श्लथ–अच् । १विरलसंयोगे शिथिले जटा० २दुर्बले च

श्लाख व्याप्तौ भ्वा०पर० सक० सेट् इदित् चङि न ह्रस्वः । श्लाखति अशश्लाखीत् । [न ह्रस्वः । श्लाघते अशश्लाघिष्ट ।

श्लाघ आत्मगुणाविष्करणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् चङि

श्लाघा स्त्री श्लाघ–अ । १प्रशंसायां २परिचर्यायाम् ३अभि- लाषे च मेदि० । ४निजगुणाविष्करणे ।

श्लाघ्य त्रि० श्लाघ–ण्यत् । प्रशस्ये "श्लाघ्यस्त्वमनुरागयो- रिति" देवीभा० ।

श्लिकु न० श्लिष–कु नेत्त्वम् पृषो० । ज्योतिःशास्त्रे उणा० ।

श्लिक्यु पु० श्लिष–क्यु नेत्त्वम् पृषो० । १भृत्ये सि०कौ० २जारे उणादि० । [श्लेषीत् ।

श्लिष दाहे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् क्त्वा वेट् । श्लेषति अ-

श्लिष आलिङ्गने संसर्गे च सक० दि० अनिट् । श्लिष्यति इरित् अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिक्षत् ।

श्लिष श्लेषणे चु०उभ०सक०सेट् । श्लेषयति ते अशिश्लिषत् त ।

श्लिष्ट त्रि० श्लिष–क्त । १आलिङ्गिते २संसृष्टे ३श्लेषरूपशब्दा- लङ्कारयुक्ते शब्दे च ।

श्लीपद न० श्रीयुक्तं हस्तियुक्तं पदमस्मात् पृषो० । (गोद) १रोगभेदे हेम० । २तद्रोगयुक्ते त्रि० । शिलीपदशब्दे ५११२ पृ०दृश्यम् ।

श्लीपदप्रभव पु० श्लीपदाय रोगभेदाय प्रभवति प्र+भू–अच् । आम्रवृक्षे शब्दचा० । तत्फलसेवने रक्तवृद्ध्यात् तद्वृद्धिः ।

श्लीपदापह पु० श्लीपदं रोगभेदमपहन्ति अप+हन–ड । पुत्रजीववृक्षे त्रिका० । [तद्विपरीतो हि अश्लीलः ।

श्लील त्रि० श्रीरस्त्यस्य लच् पृषो० रस्य लः । शोभायुक्ते

श्लेष पु० श्लिष–घञ् । १संसर्गे अमरः । २दाहे ३आलिङ्गने ४शब्दालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् ।

श्लेषघ्ना स्त्री श्लेष्माणं हन्ति हन–क टाप् । १मल्लिकायां २केतक्याञ्च त्रिका० । ३ज्योतिष्मत्यां जटा० ङीप् । सा च ४मल्लिकायां मेदि० ५त्रिकटुनि शब्दच० ।

श्लेष्मण पु० श्लेष्माऽस्त्यस्य न । कफविशिष्टे अमरः ।

श्लेष्मन् पु० श्लिष–मनिन् । कफे अमरः । श्लेष्मलक्षणादिकं भावप्रकाशोक्तं कफशब्दे १६७६पृ० दृश्यम् ।

तत्प्रकृतिकलक्षणम् "गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः" । तत्कर्माणि यथा "श्वेतो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं स्वप्नता मदम् । अनाहृतिरजीर्णञ्च कफकर्मविकारजम्" । श्लेष्म- करद्रव्याणि कफकरशब्दे १६७७पृ० दृष्टानि । अन्यानि यथा "भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं दिवा तृषा । तिल- तैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमांसवलीढकम् । मधुरिताश्च नवञ्च पक्वरम्भाफलं दधि । नानाम्बुशर्करातोयं सु- स्निग्धस्वस्थसेवनम् । नारिकेलोदकं जलपानं मधुरितं जलम् । तथैव पक्वफलं सुपक्वकर्कटीफलम् । स्नान- ञ्चापि वर्षासु मूलकं सोमगारणम् तथैव मधुरञ्च च महावीर्यविनाशनम्" । श्लेष्मनाशकद्रव्याणि कफघ्न- शब्दे १६७७पृ० दृष्टानि । अन्यानि च यथा "बल्लिच्छेदं

कटुकमुक्तं चक्रतैलं विशोधकम्। सोमकं गुल्मनभाशु गुल्मपक्षदरीतकी। विषमारकगयचक्रम् रसःशमनपक्षम्। मैक्षादविष्मुपारकमातारकपाचकम्। वहलं रोचनापूर्वं वहलं गुल्मापकर्षम्। जरीयं पिप्पली शुल्मगापूर्वं जीरकं मधु। कृष्माण्डलेतानि गव्यानि। वङ्गः श्लेष्मकराणि च" भावप्र०अञ्ज०११ अ०। [२दण्डे पु० मेदिनी।

श्लेष्मल त्रि० श्लेष्म+अस्त्यर्थे लच्। १कफयुक्ते (बहुवार)

श्लेष्मघ्न पु० श्लेष्माणं हन्ति हन-क। १कट्फलवृक्षे राजनि० २श्लेष्मनाशके त्रि०। कफघ्नशब्दे १९७७पृ० दृश्यम्।

श्लेष्मात पु०श्लेष्मणा अतति अत-अच्। श्लेष्मातकवृक्षे शब्दर०

श्लेष्मातक पु०श्लेष्मणा कफेन जनितवक्रेण अतति अत-ण्वुल् (बहुवार) बहुवारवृक्षे अमरः "बहुवारस्तु शीतः स्यादुद्दालो बहुवारकः। शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः। बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठहृत्। मधुरस्तुवरस्तिक्तः केशाश्च कफपित्तहृत्। फलमामन्तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु" भावप्र०।

श्लेष्मान्तक पु०श्लेष्मणा अबेधनात्फेन अन्तक इव नाशकत्वात् (बहुवार) वृक्षभेदे राजनि०। [शोकर्त चन्द्रोविष्ट।

श्लोक पर्यने संघाते च भ्वा०आ०अ०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

श्लोक पु०श्लोक-अच्। चतुःपदात्मके पद्यके १पद्यभेदे २यशसि च अमरः "न जनकोऽतनुयायुपादात्" माघ०१॥

श्लोण संघाते भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। श्लोणति अश्लोणीत्।

श्वःश्रेयस न० श्वः परदिने आयिकाले श्रेयो यस्मात् अच् समा०। १मङ्गले अमरः २शुभे ३परमात्मनि च मेदि०। ४मङ्गलयुक्ते त्रि०।

श्वक्क गत्यर्थे भ्वा०आ०सक० सेट् इदित् । श्वङ्क्ते अश्वङ्किष्ट।

श्वच गतौ भ्वा०आ०सक० सेट्। श्वचते अश्वचिष्ट इदित्त्वाभावम्

श्वठ गतौ संस्कारे च चु०उभ०सक० सेट्। श्वठयति-ते अशिश्वठत् त। इदित्त्वाभावम् श्वण्ठयति। [ठित् त।

श्वठ दुर्बचने भ्वा० चु० उभ०सक०सेट्। श्वठयति ते अशश्वठत्

श्वदंष्ट्र पु० शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्य अच्। गोक्षुरे शुब्दे राजनि०। [अमरः।

श्वदंष्ट्रा स्त्री शुनो दंष्ट्रेव कण्टकाकारत्वात्। गोक्षुरे शुब्दे

श्वधूर्त पु० शुनो निम्नो वनमार्गं धूर्तः। शृगाले शब्दच० स्त्रियां ङीप्। [हेमी।

श्वन् पु० श्वि-कनिन् नि०। कुक्कुरे तस्यार्थिकायां ङीप्

श्वनिश न० स्त्री शुनां कुक्कुराणां निशा वा हृस्वः। कृष्ण० रजाहवरात्री।

श्वपच पु०स्त्री० श्वानं पचति भोजनार्थं पच-अच्। चण्डाले जातिभेदे। स च अन्त्यजवर्णविशेषः "चण्डालो श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः। अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा पीत्वा गत्वा तु कामतः। स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा" प्रा०त० अङ्गिराः।

श्वपाक पु० श्वानं पचति कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। जातिभेदे "क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते" मनुः। तद्वर्णन चण्डालशब्दे २८४९ पृ० दृश्यः।

श्वफल पु० शुनः चिह्नं फलमस्य। बीजपूरवृक्षे रत्नमा०।

श्वफल्क पु०। वृष्णिवंश्ये अक्रूरपितरि क्षत्रियभेदे विष्णुपु०

श्वभीर पु० श्वभ्रो भीरुः। शृगाले शब्दमा०।

श्वभ्र गतौ छिद्रकरणे च चु० उभ०सक० सेट्। श्वभ्रयति ते अशश्वभ्रत् त।

श्वभ्र न० श्वभ्र-अच्। छिद्रे अमरः।

श्वयथु पु० श्वि-अथुच्। शोथे अमरः।

श्वयीची स्त्री श्वि-ईचि ङीप्। पीडायाम् सि०कौ०।

श्वल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। श्वलति अश्वालीत्।

श्वल्क भाषणे चु०उ०स०सेट्। श्वल्कयति ते अशश्वल्कत् त।

श्वल्ल गतौ भ्वा०पर० सक० सेट्। श्वल्लति अश्वल्लीत्।

श्ववृत्ति स्त्री शुन इव पराधीना वृत्तिः। दास्ये "सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" मनुः। "हीनवर्णचर्यापहितशीलवतिमञ्जितादिधर्मयोगात् श्ववृत्त्याकृति" कुल्लू० "न श्ववृत्त्या कदाचन" मनुः। [जटाध०।

श्वव्याघ्र पु० शुनो व्याघ्रः। कुक्कुराकृतौ व्याघ्रभेदे (चिते)

श्वशुर पु० शु आशु अश्नुते व्याप्+अश-उरन् पृषो०। १पत्नुः पितरि २भार्यायाः पितरि च अमरः।

श्वशुर्य्य पु० श्वशुरस्यापत्यम् यत्। १देवरे २श्याले च अमरः।

श्वश्रू स्त्री श्वशुरस्य पत्नी ऊङ् उकाराकारलोपश्च। श्वशुरभार्यायाम् अमरः। श्वश्रूश्वशुरयोर्विषयव्यवहारं पराशरः० यथा "श्वश्रूश्च गोलाय यत्र नारी सदा भवेत्। सा श्वश्रूभिः सर्वं यत्र विशेषो नरके वसेत्। सा च पुत्रा कदाचित् आप्तवा यत्र अवतीर्णेत"। [अमरः।

श्वस् अव्य० आगामि अहः पृषो० नि०। आगामिनि दिवसे

श्वस जीवने अदा० प्राणा०पर० सक० सेट्। श्वसिति अश्व-

षीद। "न विश्वसेदविश्वस्ते हृत्यादौ" तु नञस्तत्पुरुषात् भाविषत्वम् नित्यं वेट्। श्वसितः श्वस्तः।

श्वस श्वसे अदा०प० सक० वेट्केऽयम्। श्वसिति अश्वसीत्।

श्वसन पु० श्वसित्यनेन श्वस-ल्युट्। १वायौ २मदनवृक्षे च अमरः। भावे ल्युट्। ३निश्वासे न० मेदि०। [स्त्रियां ङीष्

श्वसनाशन पुंस्त्री० श्वसनो वायुरशनमस्य। सर्पे हारा०।

श्वसनेश्वर पु० श्वसनो वायुरीश्वरोऽस्य। अर्जुनवृक्षे शब्दच०।

श्वसनोत्सुक पुंस्त्री० ७त०। सर्पे शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

श्वसित न० श्वस-क्त। निश्वासे सुखनासिकाभ्यां बहिर्गमनरूपे हृदयस्थवायुव्यापारे।

श्वसुन पु० श्वस-उनन्। (कुकरसोंका) इति ख्याते शब्दमा०।

श्वस्तन त्रि० श्वोभवः श्वस्-ट्युल् तुट् च। आगामिदिनजाते वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

श्वस्त्य त्रि० श्वोभवः श्वस्+त्यप्। आगामिदिनजातवस्तुनि।

श्वागणिक पु० श्वगणेन चरति ठक्। कुक्कुरादिना मृगयाकर्त्तरि व्याधे सि०कौ०। [श्रुते।

श्वादन्त त्रि० श्वन इव दन्तोऽस्य सि०दीर्घः। कुक्कुरतुल्यदशन-

श्वान पुंस्त्री० श्वैव अण् न टिलोपः। कुक्कुरे शब्दमा०। तज्जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। [राजनि०।

श्वानचिल्लिका स्त्री श्वान इव चिल्लिका। शुनकचिल्ल्याम्

श्वापद पु० शुन इवापदमस्य अमरः। १हिंस्रपशौ हेमच० २व्याघ्रे च शब्दर०।

श्वाविध् पु० शुना आविध्यते आ-व्यध् क्विप् ६तत्० शल्लके (सजारु) अमरः। श्वाविधोऽप्यत्र पु०।

श्वास पु० श्वस-घञ्। १वायुव्यापारे २रोगभेदे ३हिक्कायां श्वासिकायां काव्यप्रयोगभेदे च।

श्वासरोगस्य निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "श्वासनिदानमाह यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां सम्प्रवर्त्तते। तैरेव कारणैः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते"। श्वासस्य भेदानाह "महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा। भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः"। तस्य पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च। आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च"। सम्प्राप्तिमाह "यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः। विष्वग् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः"। विष्वक् व्रजति सर्वतो विमार्गेषु याति संरुद्धः कफावाहिस्रोतोमार्गः। महाश्वासस्य लक्षणमाह "उद्धूयमानवातो यः शब्दवद् दुःखितो नरः। उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम्। प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः। विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्। दीनश्च श्वासः तस्य दूराद्विज्ञायते भृशम्। महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते"। उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात्। मत्तर्षभ इव मत्तवृषभोपरिदृष्टवाक् मत्तर्षभ इव। उच्चैः श्वासतीव्रत्वम्य। उद्धतः श्वासः आनाहः आनाहयुक्त इति भावप्र। श्वासं प्रवद्दर्पविनिर्वृतः। विशीर्णवाक् स्खलितवचनः। दीनः म्लानः। मारकत्वात् महाश्वासः। ऊर्द्ध्वश्वासमाह "ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः। श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः। ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः। प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः। ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते। मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून्"। सर्वेषु श्वासेषु ऊर्द्ध्वश्वासोऽस्त्ययमिति विशेषः। न च प्रत्याहरत्यधः न श्वासमधः करोति श्लेष्मावृतत्वादिति स्रोतः श्लेष्मावृतं यस्य सः स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः। विपश्यन् इतस्ततो विभ्रान्तं यथा स्यादेवं पश्यन् अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तते" इत्यर्थः। मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति। छिन्नश्वासस्वरूपमाह "यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः। न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मच्छेदरुजार्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन बस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्"। विच्छिन्नं सविच्छेदं सर्वप्राणेन सर्वबलेन मर्मच्छेदरुजार्दितः हृदयशिरस्यच्छेदवेदनयेव पीडितः। दह्यमानेन बस्तिना उपलक्षितः। विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः। विचेताः उद्भ्रान्तचित्तः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्यः। मारकत्वात् छिन्नश्वासः। तमकश्वासमाह "प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते। ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च। करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा। अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकम्। प्रताम्यति स वेगेन कासते सन्निरुध्यते। प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः। श्लेष्मण्यमुच्यमानेन

श्वासं भवति दुःखितः। तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम्। अथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्। न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः। पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः। आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति। उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान्। विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते। मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते। स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः”॥ संगृह्य व्याप्य समुदीर्य वर्द्धयित्वा। पीनसं नासारोगं तेन श्लेष्मणा घुर्घुरं घुर्घुरशब्दं प्राणप्रपीडकम्। प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव वेगेन श्वासवेगेन सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति यावत्। यदि मुच्यते श्वास इति शेषः। श्लेष्मणा शुष्कमिव उद्ध्वंसते कण्ठः। शयानः श्वसनमतिमात्रं पीडयति उष्णञ्चैवाभिनन्दति उष्णेन तमको वातकफात्मक इति बोद्धव्यः। उच्छ्रिताक्षः ऊर्ध्वाक्षः। ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः अवधम्यते महाकष्टेनेव श्वासमावाप्यते। तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह “ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं भिषक्”। तस्यैवापरलक्षणमाह “उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः। तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति। मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम्”। उदावर्त्तो रोगविशेषः रजो धूलिः अजीर्णमपाकादिकमिव क्लिन्नकायः वातनिरोधः वेगानां निरोधः तस्माद्भवः। क्षुद्रकमाह “रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदापादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः”। क्षुद्रः अल्पनिदानविकृतः उदीरयन् उर्द्ध्वं गमयन् दुःखः दुःखप्रदः। सर्वे कष्टसाध्यादयोऽपि। अव्यक्तलक्षणाः सर्वे श्वासाः। साध्यासाध्यत्वादिमाह “क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते। त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च। कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा। यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै”। बहवो ज्वरादयः “द्वाभ्यां ताभ्यां विशेषेण हरतो जीवितमाशु ते”।

तेषां निदानकर्मविपाकाद्युक्तं भावप्र० कर्म यथा “श्वासरोगो महापापो देवद्रोहाभिघातजः। कर्मणा तेन भवति तस्य निष्कृतिरुच्यते। महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदोऽस्य पञ्चधा। श्वासः संजायते नृणां पृथक् कर्मानुसारतः। वस्तु वर्षं यथाकाय्यं पञ्चमासं निरुध्य च। कर्म काहन्ति वातप महाश्वासेन मुच्यते। चोराचित यथा सम्यक् वस्तु वाचान्यथा वदेत्। स ऊर्ध्वश्वासमाक्रान्त्या दुर्गोत्पत्तिनिमित्तम्। निषिद्धदानप्रत्याख्यानादिना मुच्यते। सर्वः श्वासार्थनिवर्तितकाम्यो दुष्करमपि। पीड्यते तमकश्वासैः क्षुद्रः पापकनिन्दितः। परत्र कर्मतो देहो नरकेषु विपच्यते। नरकान्ते पुनर्व्याध्युत्पत्तिं नृकरवायशीम्। पृथक् कर्मवशाद् योनौ तथा प्राप्य लभते। प्रायश्चित्तमुपाय पूर्वोक्तेनोपशाम्यते”।

श्वासकास पु० श्वासयुक्तः कासः। श्वासयुक्ते कासरोगे “मिथुनो मरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान्। घृतं तैलप्रदानञ्च पञ्चपदार्थमिश्रितम्” शाता० कर्म०।

श्वासकुठार पु० श्वासे कुठार इव। श्वासरोगौषधभेदे “रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला। एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्षकम्। कटुत्रयं कर्षयुग्मं चूर्णयेत् विनिःक्षिपेत्। एषः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासनिवारकः” भावप्र०। [धारणाधारे प्राणायामे

श्वासधारण न० श्वासः प्राणवायुः ध्रियतेऽनेन। प्राण-

श्वासहेति स्त्री श्वासस्य हेतिरिव। निद्रायां हेमच०।

श्वासारि पु० श्वासस्य रोगभेदस्यारिः नाशकत्वात्। पुष्करमूले राजनि०।

श्वासिन् पु० श्वसिति श्वस–णिनि। वायौ शब्दच०।

श्वि गतौ वृद्धौ च भ्वा० पर० सक० अक० सेट्। श्वयति अशिश्वत्–अश्वयीत्। इदित् श्वयथुः ओदित् निष्ठातस्य नः शूनः। [श्वितते अश्वितत् अश्वेतिष्ट।

श्वित शुक्लतापादने भ्वा० आ० ञिदित् इदित् अक० सेट्।

श्वित्र न० श्वित–रक्। कुष्ठभेदे (धवल) ख्याते।

तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्”। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकसम्भवो निदानं यस्य तत्। तत्र श्वित्रस्य भेदमाह किलासचारुणं भवेत् श्वित्रमेव रक्तमांसमेदाश्रितं वातरक्तकफैर्भवेदित्यर्थः। ननु कुष्ठात् श्वित्रस्य को भेद

इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अत्र च त्रिधातूद्भवमिति श्वित्रम् तथोत्पादतो रक्तमांसमेदांसि त्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठन्तु स्राविपानीयं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः। दोषभेदेन स्वरूपभेदान्याह "वातात् रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेतं घनं गुरु सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्"। अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रसदृशत्वेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयन्ति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः "अरुणं रक्तगे याते ताम्रं पिशिते पलाश्रिते। श्वेतं मेदोऽपि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्" इति। प्रत्यक्षं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन दैहजेव। अदर्शं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात्। द्विविधं दोषजं व्रणजं च। तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" इति। श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह "अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"। अबहलं तनु। अन्यत्र "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्। वर्जनीयं विशेषेण श्वित्रं सिद्धिमिच्छता"। गुह्यं मेहनम् भगञ्च तत्रगत पदतलं हस्ततेलाभ्यां जातमिति वाक्यान्वतो निर्दिष्टत्वात्। अप्यचिरन्तनम् नवमपि"।

श्वितघ्नी स्त्री श्वित्रं हन्ति हन–टक् ङीप्। पीतपर्णाम् (रंगुती) शब्दच०।

श्वित्रिन् त्रि० श्वित्रमस्त्यस्य इनि। श्वेतकुष्ठयुक्ते "श्वित्री वक्तं ना रथं च चौरी ब्रह्महारकः" याज्ञ०।

श्विन्द शुक्लतायां भ्वा० आत्म०सक० सेट् इदित्। श्विन्दति अश्विन्दीत्।

श्वेत पु० श्वित–अच् घञ् वा। १द्वीपभेदे २पर्वतभेदे ३कपर्दके हेमच०। ४शुक्रग्रहे ५शुक्लगुणे शब्दच०। ६शङ्खे राजनि०। ७जीरके जटा०। ८शुक्लवर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च श्वेनी। १०कलियुगीय-शिवावतारविशेषे यथा "वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु। महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः॥ आद्ये कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः। नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे। हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्वतोत्तमे। तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमित-प्रभाः। श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः। चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः। सुतारो मदनश्चैव सुहोत्रः कङ्कणस्तथा। लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे। अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः। भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः। द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो बाली चाथ त्रयोदशे। चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम्। गोकर्णश्चाभवत्तस्मात् गुहावासः शिखण्ड्यथ। जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात्। श्वेतस्तथा परः शूली डिण्डी मुण्डी च वै क्रमात्। सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः। वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः। अष्टा-विंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः" कौर्म पु० अ०। श्वेतपर्वतस्य परिमाणादि यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायताः उभयतः क्षारोदा-वधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६। ११राजभेदे वह्नि०। संज्ञायां कन्। रूप्ये न० राजनि०। कपर्दके पु०।

श्वेतकण्टकारी स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णकण्टकारिकायाम् [राजनि०।

श्वेतकन्दा स्त्री श्वेतः कन्दोऽस्याः। अतिविषायां राजनि०।

श्वेतकिणिही स्त्री कर्म०। शिरकर्णिकायां क्षुपभेदे राजनि०

श्वेतकुञ्जर पु० कर्म०। १ऐरावतगजे शब्दर०। २श्वेतगज-मात्रे च श्वेतगजादयोऽप्यत्र।

श्वेतकुश पु० कर्म०। शुक्लवर्णे कुशभेदे राजनि०।

श्वेतकेतु पु० कर्म०। १बौद्धे देवपुत्रभेदे २छान्दोग्यप्रसिद्धे बाद्ध्यो ऋषिभेदे ३ग्रहे त्रिका०।

"केतवो यान इत्युक्ता बाह्यास्तत्र एव ते। कलि-केतुः श्वेतकेतुश्च नव तत्पुत्रियकः। श्वेतकेतुर्यदा दृश्यः श्वेतास्थि कुरुते महीम्। तदा मानुषभीदानि भवन्ति भोग्रवाः कुर्वन्ति अमृत तथा चक्रमा-क्रमते तदा"। अपि च "श्वेतः सप्त कुलं कुर्यात् लोहितस्तस्त्रिलक्षणं भयम्। कृष्णः पीतकः कुर्यात् कृष्णो रोगभयोत्पथम्"। अन्यत्र "श्वेतो पूर्वादारभ्य याव-द्व्याप्तस्ततः परात्। देशान् कांश्चित कांश्चिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान्। श्वेताख्यस्तु जटाकारी शस्त्राभो व्योम-त्रिभागगः। निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागो कुरुते प्रजाः" इति समयामृतधृतवाक्यम्।

श्वेतकेश पु० श्वेतः केश इव यस्य। १रक्तशिग्रौ जटा०।

२शुक्लवर्णवेगयुते हृदे त्रि०। कर्म०। ३शुक्ले वेगे पु०।
श्वेतकोल पुंस्त्री० ६त०। शफरमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीष्।
श्वेतखदिर पु० कर्म०। शुक्ले खदिरभेदे।
श्वेतगज पु० कर्म०। १ऐरावते गजे हेमच० २शुक्लगजे च।
श्वेतगरुत् पु० श्वेतो गरुद्यस्य। १हंसे अमरः २शुक्लपक्षयुक्ते त्रि० पृषो० अदन्तोऽप्यत्र। [२५८पृ० दृश्यम्।
श्वेतगुञ्जा स्त्री कर्म०। शुक्लगुञ्जायां राजनि०। गुञ्जाशब्दे
श्वेतचिल्ली स्त्री कर्म०। शाकभेदे (शादाचिवड) राजनि०।
श्वेतच्छद पुंस्त्री० श्वेतः छदः पक्षोऽस्य। १हंसे जटा०। स्त्रियां ङीष्। २शुक्लपत्रयुक्ते त्रि०।
श्वेतजीरक पु० कर्म०। शुक्लजीरके राजनि०।
श्वेतटङ्कण न० कर्म०। १शुभ्रटङ्कणे २माक्षतीनदीतीरजाते क्षारभेदे राजनि०।
श्वेतदूर्वा स्त्री कर्म०। शुक्लदूर्वायां राजनि०।
श्वेतद्वीप पु० कर्म०। वैकुण्ठाख्यविष्णुधामनि क्षीरोदसमुद्रस्थे द्वीपभेदे च "क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः। एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः" भा० शा० ३३८ अ०।
श्वेतधातु पु० कर्म०। १खटिकायां २शुक्लवर्णधातुद्रव्ये च।
श्वेतधामन् पु० श्वेतं धाम यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे ३समुद्रफेने च मेदि०। श्वेतभानादयोऽपि। ३कर्पूरे च।
श्वेतनील पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १श्वेतकृष्णवर्णे २तद्वति त्रि०। ३मेघे शब्दर०। [२शुक्लपदद्वयाभ्यां युक्ते त्रि०।
श्वेतपक्ष पुंस्त्री० श्वेतं पक्षं पक्षोऽस्य। १हंसे स्त्रियां ङीष्
श्वेतपत्ररथ पु० श्वेतपत्रो हंसो रथ इव वाहनं यस्य। पद्मसंस्थे ब्रह्मणि शब्दच०।
श्वेतपद्म न० कर्म०। सितकमले राजनि०। [जनि०।
श्वेतपर्णा स्त्री श्वेतं पर्णं यस्याः। वारिपर्ण्यां (पाना) रा-
श्वेतपर्णास पु० कर्म०। शुक्लतुलस्यां रत्नमाला।
श्वेतपाटला स्त्री कर्म०, शुक्लपाटलावृक्षे (घाटापारुल)जटा०।
श्वेतपिङ्गल पुंस्त्री० रक्तेन श्वेतः जटया पिङ्गलः "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १सिंहे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतपिङ्गवर्णे ३तद्युते त्रि०।
श्वेतपिण्डीतक पु० कर्म०। महापिण्डीतकवृक्षे राजनि०।
श्वेतपुङ्ख पु० श्वेतं पुङ्खमस्य। १सिन्दुवारवृक्षे जटा० २शुभ्रवर्णपुङ्खयुक्ते त्रि० कर्म०। ३शुक्ले पुङ्खे न०। ४नागदन्त्यां पुङ्खशेफाली स्त्री राजनि०। ५शोभाञ्जन्यां स्त्री रत्नमा०। ६बलायां अम०। ७शुक्लकरवीरे पु० राजनि०।

श्वेतपुष्पिका स्त्री श्वेतं पुष्पमस्याः कप् अत इत्वम्। १मत्स्याक्षीवृक्षे २पुत्रदात्र्यां च राजनि०।
श्वेतप्रसूनक पु० श्वेतं प्रसूनं यस्य कप्। शाकतरौ राजनि०
श्वेतभण्टा स्त्री कर्म०। श्वेतापराजितायां रत्नमा०।
श्वेतमन्दार पु० कर्म०। शुक्लमन्दारे राजनि०।
श्वेतमरिच न० कर्म०। १शोभाञ्जनबीजे अमरः २शुक्लमरिचे च
श्वेतरक्त पु० श्वेतो रक्तः "वर्णो वर्णेनेति" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः।
श्वेतरञ्जन न० श्वेतं क्रियतेऽनेन रञ्ज-ल्युट्। सीसके
श्वेतरथ पु० श्वेतो रथो यस्य। १शुक्रग्रहे शब्दच० कर्म०। २शुभ्रे रथे। [क्लीब्। गवेधुकायां राजनि०।
श्वेतराजी स्त्री श्वेतेन वर्णेन राजते राज-अच् गौरा०
श्वेतरोचिस् पु० श्वेतं रोचिरस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च जटा०
श्वेतरोहित पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० पृषो० श्वेतःफलेन रोहितः। ३शुक्लरोहितवृक्षभेदे राजनि०।
श्वेतलोध्र पु० कर्म०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।
श्वेतवचा स्त्री श्वेता वचेव। अतिविषायां (आतइच) राजनि० "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वत् हन्ति विशेषतः" भावप्र०।
श्वेतवल्कल पु० श्वेतं वल्कलमस्य। १उदुम्बरवृक्षे जटा० २शुभ्रवल्कलयुते त्रि०।
श्वेतवाजिन् पु० श्वेतो वाजी यस्य। १चन्द्रे हेमच० २अर्जुने जटा०। श्वेताश्वादयोऽप्यत्र। ३कर्पूरे च।
श्वेतवासस् पु० श्वेतं वासोऽस्य। १सन्न्यासिभेदे २शुक्लवस्त्रयुक्ते त्रि०।
श्वेतवाह पु० श्वेतेन श्वेताश्वेन उह्यते वह-णिच्। १इन्द्रे २अर्जुने ३चन्द्रे च। ४कर्पूरे। अस्त्रे पाठ श्वेतोक्षः। कालि उदक श्वेतवाः श्वेतोर्मिरित्यादि।
श्वेतवाहन पु० श्वेतं वाहनं यस्य। १चन्द्रे २इन्द्रे ३अर्जुने च मेदि०। ४कर्पूरे च।
श्वेतबुह्ना स्त्री कर्म०। वनतिक्तायां रत्नमाला।
श्वेतवृक्ष पु० कर्म०। १वरुणवृक्षे राजनि० २शुभ्रवृक्षे च।
श्वेतवृहती स्त्री कर्म०। शुक्लवर्णक्षुद्रवृहत्यां राजनि०।
श्वेतशिंशपा स्त्री कर्म०। शुक्लशिंशपायां राजनि०।
श्वेतशिग्रु पु० कर्म०। सितशोभाञ्जने राजनि०।
श्वेतशुङ्ग पु० श्वेता शुङ्गाऽस्य। १यवे राजनि०। २शुभ्रवर्णशुङ्गायुक्ते त्रि०।

श्वेतमरिच पु० कर्म० । शिग्रुबीजे राजनि० ।

श्वेतसर्प पु० श्वेतः सन् सर्पति सृप–अच् । १वरुणवृक्षे जटा० कर्म० । २शुभ्रभुजगे पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीष् ।

श्वेतसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे ।

श्वेतसार पु० श्वेतः सारोऽस्य । शुक्लखदिरे जटा० ।

श्वेतसुरसा स्त्री कर्म० । शुक्लवर्णायां सिन्दुवारिकायाम् अमरः ।

श्वेतस्यन्दा स्त्री श्वेता सती स्यन्दते स्यन्द–अच् । सितापराजितायां राजनि० ।

श्वेतहय पु० श्वेतो हयः । १उच्चैःश्रवसि इन्द्राश्वे त्रिका० २सितवर्णयुक्ते हये च । ३तु० । ४अर्जुने हेमच० ५इन्द्रे च

श्वेता स्त्री श्वित–अच् । १वराटिकायां २काष्ठपाटलायां ३शङ्खिन्यां मेदि० ४श्वेतनिसिन्धायां रत्नमा० ५सितापराजितायां ६शुक्लकण्टकार्य्यां ७पाषाणभेद्यां दग्धरुहायां ८दूर्वायां ९वंशरोचनायां १०शर्करायां ११शङ्खपुष्प्यां १२श्वेतजवायां च राजनि० ।

श्वेतार्क पु० कर्म० । शुक्लवर्णपुष्पके अर्कवृक्षे राजनि० ।

श्वेतावर पु० श्वेतं वर्णमावृणोति आ+वृ–अच् । सितावरकाके राजनि० ।

श्वेताश्वतर ! वेदशाखाभेदे ।

श्वेतेक्षु पु० कर्म० । शुक्ले इक्षौ राजनि० ।

श्वेतोदर पु० श्वेतमुदरं यस्य । कुबेरे त्रिका० ।

श्वेतौही स्त्री श्वेतोऽहः पत्नी ङीष् । इन्द्राण्यां शब्दार्थ० ।

श्वैत्य न० श्वेतस्य भावः ष्यञ् । शुक्लवर्णे ।

श्वोवसीयस न० अतिशयेन वसुः प्रशस्तः श्वो वसीयः नि० अच् समा० । १परदिने भाविकार्य्ये प्रशस्ते मङ्गले २तद्वति त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य-
सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने शकारादि
शब्दार्थसङ्कलनम् ।

शब्दसङ्ख्यानम् ।

६००० पृष्ठावधि ६०२४ पृष्ठपर्य्यन्तमाङ्गे ८०० शब्द-
सङ्ख्याधिकतयाः पृष्ठादाव चङ्कितः तत्र तत्र पृष्ठेषु अवधिः
शतैकमिता शब्दसंख्या बोध्याः ।

ष

षकारः मूर्द्धन्यः ऊष्मवर्णभेदः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृततया स्पृष्टता "जेन- क दाः प्रयत्ना बिवाणैः । वाह्यप्रयत्नाश्च विवारश्वासा- घोषा महाप्राणश्च । अस्य तन्त्रेऽस्य वाचकता ऊष्मव- र्णता । अस्य ध्येयरूपं यथा "षकारं शृणु चार्वङ्गि चतुष्कोणमयं सदा । रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुण्डली । चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्ति- सहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति !" कामधेनुतन्त्रम् । एतद्वर्णध्यानञ्च यथा "चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्द्रनखार्चिताम् । शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाञ्च सुचर्चिताम् । रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशो- भिताम् । देवगन्धर्वसिद्धाद्यैः सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः । एवं ध्यात्वा षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धा- रतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा यथा "षः श्वेतो वासुदेवश्च पिता प्रज्ञा विनायकः । परमेष्ठी कामनाकुः श्वेतो गर्भविमोचनः । लम्बोदरो यतोऽशेषः कामधुक् काम- सूचकः । कुम्भोद्भवा हरो लक्ष्मा वक्त्रकृत्त्रः प्रियः शिवः । ज्वालिता जठरः कोपो मातरा रक्षोविदारिणी ।

अनन्तो वक्रशिरा बुद्धाकरः सहभू प्रियाः" वर्णाभि- धानम् "षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो हयकन्धरः । सिद्धं सुखिन काया च वधायान्तः सबिन्दुमत्" मन्त्रा- भिधानम् । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । अन्यादौ प्रयोगेऽस्य फलम् भेदः "षः सुखं सद्य भेदम्" इ०र०टी०

नाम वाङ्मयत्वेषु वाहितया द्वे पातयः पठितास्तेषां प्रयोगाभावे दन्त्यसादिन्य च तत्र च लिखितं पुनः सकम् यथा [illegible] सेधति षिधेधति "धातुवर्णसवर्णयः" इत्यत्रोः तत्र प्रयोगकाले षस्य तत्स्थानिकतवर्गस्य तवर्गीभिर्षवः यथा ष्टु ष्टु स्तौति । ष्ठा स्थाने ष्णा स्नाति । विविध्य- र्षति षत्वे च टुत्वे च प्रतिष्ठीति प्रतिष्ठा निष्ठा निष्णाति । तत्र षत्वे स्थानाभिन्नत्वात् न सामर्थ्येन ज्ञायते अक्षरति षोय- तीत्यादेरिति भेदः । क्विप्यन्तु हावे षोवधातोरपि षत्वं हायः ।

ष पु०षो–क पृषो० सत्वम् । १केशे मेदि० २गर्भविमोचने ३मानवे च ४सर्वे ५श्रेष्ठे एकाक्षरकोषः । ६विज्ञे च त्रि०मेदि० ।

षकार पु० ष+स्वरूपे कार । षट् शब्दार्थे कामधेनुतन्त्रे चरा० ।

षग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । षिच न इडिः । षगति अषगीत् सिषग षगादि षगति । अषीषगत् त ।

षघ हिंसायां स्वा०पर० सक० सेट् इदित् षिच न इडिः । षघ्नोति अषघीत् अषीषघत् त । [षचग त ।

षघ सेचने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । षघते ष्वघिष्ट असीष

षघ हसने भ्वा०पर०सक० सेट्। षघति। अषघीत्-अषाघीत्

षठ हिंसायां भ्वा०पर०सक०सेट्। षठति अषठीत् अषाठीत्

षट्कर्मन् न० षट्प्रकारं कर्म। १तन्त्रोक्तेषु शान्तिवशीकरणस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणरूपेषु षट्सु प्रयोगभेदेषु तानि च कर्माणि तन्त्रसाराद्युक्तानि अष्टमङ्गलशब्दे १०६२ पृ० दर्शितानि। तत्तत्प्रयोगकालादि च भूतशुद्धिशब्दे ४६८५।८६ पृ० दर्शितानि। २यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेषु षट्सु विप्रकर्मसु च। षट् कर्माणि यस्य। ३ब्राह्मणादिद्विजे विप्रे पु०। हठयोगाङ्गे ४षट्क्रियाभेदे यथोक्तं घेरण्डसं० १अ०। "धौतिर्बस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा। कपालभातिश्चैतानि षट् कर्माणि समाचरेत्। अन्तर्धौतिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मूलशोधनम्। धौतिश्चतुर्विधाः प्रोक्ताः घटं (देहं) कुर्वन्ति निर्मलम्। वातसारं वारिसारं वह्निसारं बहिष्कृतम्। घटस्य निर्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा"। "काकचञ्चुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः। चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः। वातसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम्। सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धनम्। आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च पिबेत् शनैः। चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः। वारिसारं परं धौतं देहनिर्मलकारकम्। साधयेद् यः प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते। नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठे शतवारञ्च कारयेत्। उदरामयजं त्यक्त्वा जाठराग्निं विवर्द्धयेत्। वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम्। काकीं मुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत्। धारयेदर्द्धयामन्तु चालयेदधवर्त्मना। इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं कदाचन। नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्जयेत्। कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्जनम्। तावत् प्रक्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः। इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम्। केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेद् ध्रुवम्। यामार्द्धधारणाशक्तिं यावन्न साधयेन्नरः। बहिष्कृतमहाधौतिस्तावच्चैव न जायते। दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रे च कर्णयुग्मयोः। कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते"। "खादिरेण रसेनाथ मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः। मार्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत् किल्विषमाहरेत्। दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने। नित्यं कुर्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित्। दन्तमूलं धारणादिकार्येषु योगिनां मतः। अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम्। जरामरणरोगादीन् नाशयेद् दीर्घलम्बिका। तर्जनीमध्यमानामा अङ्गुलित्रययोगतः। वेशयेद्गलमध्ये तु मार्जयेल्लम्बिकामलम्। शनैः शनैर्मार्जयित्वा कफदोषं निवारयेत्। मार्जयेन्नवनीतेन दोहयेच्च पुनः पुनः। तदग्रं लौहयन्त्रेण कर्षयित्वा पुनः पुनः। नित्यं कुर्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके। एवं कृते तु नित्येऽस्मिंल्लम्बिका दीर्घतां गता। तर्जन्यङ्गुल्यग्रयोगेन मार्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः। नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम्। वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्जयेद्भालरन्ध्रकम्। एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत्। नाडी निर्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते। निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने। हृद्धौतिं त्रिविधां कुर्यात् दण्डवमनवाससा। रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्रदण्डं तथैव च। हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः। कफं पित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्ध्ववर्त्मना। दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेद् ध्रुवम्"। [illegible] (वस्त्रादि) "भोजनान्ते पिबेद्वारि चाकण्ठपूरितं सुधीः। ऊर्द्ध्वदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत् पुनः। नित्यमभ्यासयोगेन कफपित्तं निवारयेत्। चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत्। पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम्। गुल्मज्वरप्लीहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति। आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने। अपानक्रूरता तावद् यावन्मूलं न शोधयेत्। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मूलशोधनमाचरेत्। पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा। यत्नेन क्षालयेद् गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः। वारयेत् कोष्ठकाठिन्यमामाजीर्णं निवारयेत्। कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं वह्निमण्डलम्। जलबस्तिः शुष्कबस्तिर्बस्ती च द्विविधौ स्मृतौ। जलबस्तिं जले कुर्यात् शुष्कबस्तिं क्षितौ सदा। नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम्। आकुञ्चनं प्रसारञ्च जलबस्तिं समाचरेत्। प्रमेहञ्च उदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत्। भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत्"। [illegible] "बस्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः। अश्विनीमुद्रया पायुमाकुञ्चयेत् प्रसारयेत्। एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते। विवर्द्धयेत् जाठराग्निमामवातं विनाशयेत्। वितस्तिमानं सूक्ष्मसूत्रं नासानाले प्रवेशयेत्। मुखान्निर्गमयेत्

पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम्। साधनाक्तिवर्जितः नैवेरी सिद्धिमाप्नुयात्। कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते। यावद्दृश्येत सूक्ष्मं च भवेदश्रु पातयोः। अभ्यासाद्योगिनो ह्येतन्नाटकवर्त्मवर्त्मनः"। इति नौलिकी "निलौल्येनैव वक्त्रेण जलं कृत्वा निरीक्षयेत्। यावन्तु निपतति नाड्यः प्राप्नुते बुधः। एतदभ्यासयोगेन धावनी जायते ध्रुवम्। न जायते नेत्ररोगा दिव्यदृष्टिप्रदायकम्। पीतवस्त्रं पीत्वा वस्त्रं च नासाभ्यां रेचयेत्। व्युत्क्रमेण श्रुतक्रमेण शीतक्रमेण विशेषतः। भालभातिविधां कुर्यात् कफदोषं निवारयेत्। इडया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः। पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत्। एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत्। नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः। पायं पायं प्रकर्षयेत् श्लेष्मदोषं निवारयेत्। न जायते वार्द्धक्यं ज्वरो नैव प्रजायते"।

षट्कूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा०।

षट्कोण न० षट् कोणा यत्र। १वज्रे राजनि०। तन्त्रोक्ते २त्रिकोणद्वयात्मके यन्त्रभेदे ३ज्योतिषोक्ते लग्नतः षष्ठस्थाने च ज्यो०त०।

षट्चक्र न० षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि०। तन्त्रोक्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णानाडीमध्यवर्त्तिषु छिन्नमस्तकादिषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम्। षडधिकञ्च शतोपन्यासः यत्र तत्र पुं। १षट्चक्रनिरूपणादिग्रन्थभेदे। [१तत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री षडधिका चत्वारिंशत्। (छेचाल्लिश)

षट्चरण पुंस्त्री० षट् चरणा यस्य। १भ्रमरे अमरः स्त्रियां ङीष्। षट्पदादयोऽप्यत्र। २यूकायां राजनि०।

षट निवासे बले च भ्वा० हिंसायां दाने च चुरा० उभ० सेट्। षट्यति ते अषषट्टत त। विषट्टयिषति।

षट्तिलिन् पु० षट् तिलाः तिलोद्वर्त्तनादयः सन्त्यस्य इनि। "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः। तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" इत्युक्ते तिलोद्वर्त्तनादिकारिणि। [१तत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च।

षट्त्रिंशत् स्त्री षडधिका त्रिंशत् शाक०। (छत्रिश) १तत्-

षट्त्रिंशदुपचार (छत्रिश) देवपूजाङ्गेषु उपचारेषु "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। स्नानं वस्त्रोपवीते च भूषणानि च सर्वशः। गन्धपुष्पे तथा धूपदीपौ नैवेद्यमेव च। पाद्याद्यं चमनीयञ्च आचमनीयमधु-पर्कौ। पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके। अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च। ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च। अनुलेपञ्च शय्या च चामरव्यजने तथा। आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारश्च नर्त्तनम्। गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम्। दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो विसर्जनम्। उपचारा इमे प्रोक्ताः षट्त्रिंशत् हरपूजने" तन्त्रसा०।

षट्त्रिंशन्मत न० "मनुर्विष्णुर्यमो दक्षो ह्यङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती। आपस्तम्बोऽशना च कात्यायनपराशरौ। वशिष्ठव्यासशंखौ च हारीतगौतमावपि। प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः। शातातपो लौगाक्षिश्च जमदग्निः प्रजापतिः। विश्वामित्रपैठीनसी बौधायनपितामहौ। छागलेयश्च जाबालो मरीचिश्च्यवनो भृगुः। ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः। एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते" इति शङ्खलिखितोक्तस्मृतिभेदमते।

षट्पञ्चाशत् स्त्री षडधिका पञ्चाशत् शाक०। (छाप्पान्न) १तत्संख्यायाम् २तत्संख्यान्विते च।

षट्पञ्चाशिका स्त्री षट्पञ्चाशत् परिमाणमस्य ठन् स्त्रियां टाप्। वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते ग्रन्थभेदे।

षट्पदप्रिय पु० ६त०। नागकेशरे राजनि०। तस्य पुष्पमधुरसत्वात् भ्रमरप्रियत्वम्। [त्रिका०।

षट्पदातिथि पु० षट्पदः अतिथिरिव यस्य। आम्रवृक्षे

षट्पदानन्दवर्द्धन पु० षट्पदानामानन्दं वर्द्धयति वर्ध-णिच्-ल्यु उप०। अशोकवृक्षे राजनि०।

षट्पदी स्त्री षट् पदानि यस्याः वा ङीप्। १यूकायां २भ्रमर्याञ्च। ३छन्दोभेदे ४षट्श्लोकात्मकपद्यसंघाते।

षट्प्रश्न पु० षट् प्रश्नाः यत्र। "धर्माधर्मार्थ... षट् प्रश्नाः यस्यासौ षट्प्रश्न परिकीर्तितः" इत्युक्ते १प्रश्नोपनिषदि त्रिका०।

षडङ्ग न० षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रा०। "अङ्गानि षड् ..." इत्युक्ते १वेदाङ्गशिक्षादौ २हृदयाद्यङ्गन्यासभेदे षट् अङ्गानीव यस्य। "...

पु० ३कङ्गे ४शरक्षुपे च पु० रत्नमा० "गोमूत्रं गोमय क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना। षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पठितं सर्वदा गवाम्" मत्स्यपु० रोचनादिषु ५षट्सु गव्येषु न०।

षडभिज्ञ पु० "दिव्यं चक्षुःश्रोत्रं १ परचित्तज्ञानं २ पूर्वनिवासानुस्मृतिः ३ आत्मज्ञानम् ४ वियद्गतिः ५ कायव्यूहसिद्धिः ६ इत्येतानि षड् अभिज्ञा अभिज्ञायन्तानि यस्य। बौद्धभेदे अमरः। [।१।३। बुद्धपद्धतिः।

षडवत्त न० अवदानं षडवत्तं यागाङ्गे अवदानभेदे कात्या०।

षडशीति स्त्री षडधिका अशीतिः शाक०। (छियासि) १ख्याते संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च। ३तुलामिथुनकन्याधनुर्मीनेषु रवेः संक्रान्तौ च "अयनविषुवपदी षडशीतिमुखौ विष्णुपद्यो षडशीतयः" इति ज्योतिषम्।

षडशीतिचक्र न० मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिस्थरवेः संक्रमे शुभाशुभफलज्ञानार्थं नराकारे चक्रे। यथा "मूर्धे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम्। क्रोडे चाष्टस्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च। द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा। द्वयञ्चैव तथा पृष्ठे षडशीत्यां क्रमे स्थिते। मूर्धे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि। कान्ता क्रोडे धनं वामे करे लाभ क्रोडमे ऽथवा। सम्मानो नेत्रयोश्चैव वाचामान्य मस्तके। पृष्ठे चैव भवे मृत्युः षडशीतिफलस्तुतिः" ज्यो० त०।

षडशीतिमुख न० षडशीतेः तदाख्यसंक्रान्तेर्मुखम्। "सा-वादिषडशीत्यन्ता षडशीतिमुखं क्रमात्। तत्तद्दृश्यमेव स्यात् द्विस्वभावेषु राशिषु" "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च। मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते तत्तद्राशेः षडशीतिदिने नामख्यातकाले

षडष्टक न० ज्यो०त० उक्ते वरकन्ययोः परस्परषष्ठाष्टमराशिस्थत्वरूपे अशुभयोगे पृ० दृश्यम्।

षडानन पु० षट् आननानि यस्य। कार्त्तिकेये अमरः। षड्वक्त्रादयोऽप्यत्र।

षडाम्नाय पु० षड्विध आम्नायः शाक०। शिववक्त्रविनिर्गते षट्प्रकारतन्त्रभेदे "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि आम्नायकथनं पृथक्। पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रादा प्राच्यां दिशि स्थितः। यदाधिपोऽस्य भगवानाचारः परिकीर्त्तितः। एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः। एवं हि पश्चिमाम्नायः पश्चिमायां दिशि स्थितः। एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः। ऊर्ध्वमूर्ध्वं स्थितं देवि! अत्र मोक्षं तव संविधौ। ऊर्ध्वाम्नायस्य कथितो देवानामपि दुर्लभः। यदा चाधोमुखं देवि! मुक्त मोक्षं निरितो। प्रिये! अथ आम्नाय दश ते कथं कथ्य शृणु भामिने!। षडाम्नायांश्च कथितावोऽत्र्यादिक्रमेण नागतः। कथितं शक्तिश्चैव देवाः कथितास्तु वरानने। तान्देवीव प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै। श्रीविद्याभेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा। भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाम्नाये प्रकीर्त्तिताः। कमलाख्या च वगिनी भैरवी च बगला तथा"। बगिनी वाग्भेदयोः "दक्षिणा महाकाल्यादि आम्नायकीर्त्तिताः। महाकालमाता विद्या तथा कामादिनी परा। छिन्नशिरा भवानी च पश्चिमाम्नायकीर्त्तिताः। कालिका भेदसहिता तारा भेदैश्च संयुता। मातङ्गी भैरवी छिन्ना तथा धूमावती परा। उत्तराम्नायकथिताः कली गोधूमकप्रदाः। बगलाभेदसहिताः साधिका याः प्रकीर्त्तिताः। द्वाविंशाक्षरी तारा दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता। एकजटा महाकाली महाभोगप्रदायिनी। तत्परा परमा विद्या न विद्यास्मरणोदिता। परप्रधानमन्त्राश्च ऊर्ध्वाम्नाये प्रकीर्त्तिताः। ऊर्ध्वाम्नायो ह्यधश्चैव केवलं मोक्षदो भवेत्। धर्मार्थकामोक्षार्थं आम्नायाश्च प्रकीर्त्तिताः। यथोक्तविधिना भद्रे! ज्ञात्वा फलमवाप्नुयात्। पूर्वाम्नायादिमन्त्राणां विधानं शृणु सुन्दरि!। ज्ञात्वा येनाशु लभते फलं बहुतमोत्तमम्। षट् कर्म फलदा यस्मात् षडाम्नायाः प्रकीर्त्तिताः। उत्तराम्नायो देवेशि! तेनाशु फलप्रदः" इति समयाचारतन्त्रे १पटले। आम्नायभेदेनाचारभेदः उक्तो यथा "पूर्वाम्नायोदितं कर्म पाशवं कथितं प्रिये!। दक्षिणं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम्। पश्चिमाम्नायजं कर्म पशुवीरसमाश्रितम्। उत्तराम्नायजं कर्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये!। दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् सिद्धकामने। वीरासनं विना दिव्यः पूजयेत् सिद्धकामने। ऊर्ध्वाम्नायोदितं कर्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये!" इति निरुत्तरतन्त्रे १पटले।

षडूर्मि पु० षड् ऊर्मयः क्षुत्पिपासादयोऽत्र। जीवे ऊर्मिशब्दे १२८१ पृ० दृश्यम्।

षडूषण न० षट्संख्यम् ऊषणम्। कटुद्रव्यभेदे "पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम्। पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम्" भावप्र०।

षड्गवा स्त्री "भवागतो गवादित्यो गायत्री च महावराः।

गता गयासुरस्यैव षड्गता दुर्गिदायिकाः" वायु॰ पु॰ । उक्ते गयागजादि षट्के ।

षड्गव त्रि॰ षड्भिर्गोभिराक्तः षकटः 'हलो' वा षाक॰ अच् समा॰ । षड्भिर्गोभिराक्तये १हलादौ "अष्टागवं धर्म्यं हलं षड्गवं जीवितार्थिनाम्" इति स्मृतिः । षण्णां गवां समाहारः अच् समा॰ । २षट्सु गोषु न॰ ।

षड्गुण पु॰ षड्भिः गुणिता गुणाः शाक॰ । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु षाड्गुण्यशब्दे दृश्यम् ।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्त्यस्याः अच् । १वचायां शब्दच॰ २शट्यां ३महाकरञ्जे ४श्वेतवचायाञ्च राजनि॰ ।

षड्ग्रन्थि न॰ षट् ग्रन्थयोऽस्य । १पिप्पलीमूले वैद्यकम् । २षट्पर्वयुक्ते त्रि॰ । ३वचायां स्त्री॰ वा ङीप् । संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । षग्रन्थिका अमरः ।

षड्ज पु॰ षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन–ड । "नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः" इत्युक्ते स्वरभेदे "षड्जसंवादिनीः केकाः" इति रघुः । "षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्षभम् । अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्" भरतः ।

षड्दर्शन न॰ षड्गुणितं दर्शनम् । १आस्तिकमतसिद्धे पूर्वमीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने शास्त्रभेदे षट्सु २बौद्धदर्शनेषु च ।

षड्दीर्घ पु॰ षड्भिर्गुणिता दीर्घाः । तन्त्रोक्तेषु आ, ई, ऊ, ऐ, औ, अः इत्येवं रूपेषु षट्सु दीर्घेषु ।

षड्दुर्ग न॰ षड्गुणितं दुर्गम् । "धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्" मनूक्ते दुर्गषट्के ।

षड्धा अव्य॰ षष्+प्रकारे–धाच् । षट्प्रकारे । [त्रिका॰ ।

षड्बिन्दु पु॰ षट् बिन्दवो यत्र । १कीटभेदे मेदि॰ । २विष्णौ

षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव यस्याः । (करञ्ज) फलवल्लीभेदे राजनि॰ । २षड्भुजयुक्ते त्रि॰ । ३रौद्रे ज्वरे पु॰ "त्रीनंशान् पादश्चिशिराः षड्भुजो नवलोचनः" ब्रह्मवै॰ ।

षड्रस न॰ षण्णां रसानां समाहारः पात्रा॰ । "मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा" इत्युक्तेषु "मधुर क्षीरमित्याद्यर्करादौ" च स लभ्यते । लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ च दृश्यते । तिक्तस्तु पिचुमर्दादौ व्यक्तमासाद्यते रसः । कषायस्तुवरः प्रोक्तः स च पूगीफलादिषु । कटुस्तु तीक्ष्णसंज्ञः स्यात् मरीचादौ स चेष्यते"

इत्युक्तेषु स्थानेषु षट्सु रसेषु । षड्गुणितोरसः समासे पु॰ । [त्रिका॰ ।

षड्लवण न॰ षड्गुणितं लवणम् । षड्जातयुतषड्लवणे

षड्वर्ग पु॰ ६त॰ । १कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु "आजेय षड्वर्गमिति" भट्टिः । 'क्षेत्रं होरा च द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्त्र्यादिभिः प्रग्रामवदः" ज्योतिषोक्तेषु क्षेत्रादिषु षट्सु । स च ज्यो॰त॰ उक्तो यथा

"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्कियमजीवानां क्षेत्राणि १ कुरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः २ सूर्यस्य रोचिषः । द्वितीयाः शशिनस्त्वेवं समराशौ भवेत् सदा । आद्यपञ्चनवमानां ते राशीनामधिपाः ३ । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्रय एव हि । मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः ४ । मृगकन्यावृषाणां च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः । अलिहरिझषमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः । चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे द्व्यात्मकानां च वर्गोत्तम इति स्मृतः । नवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः । सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्वाद्या द्वादशभागकाः ५ । कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु पञ्चयोजेषु राशिषु । त्रिंशांशाद् व्यत्ययादेते युग्मराशिषु कीर्त्तिताः" । अत्र विशेषशुभाशुभफलान्यत्र शुभाशुभद इति बोध्यम् ।

षण(न) इच्छायां भ्वा॰पर॰सक॰सेट् षण्ड सन्ये षण्ड सन्यम् । सनति असनीत् असानीत् । दन्त्यादिरयमित्यन्ये ।

षण(न) दाने तना॰उभ॰ सक॰ सेट् षण्ड सन्ये षण्ड मन्यम् उदित् । दन्त्यादि इत्यन्ये सनोति सनु असनीत्–असानीत् असनिष्ट–असात । सिषासयति सिषासति इत्यन्ये ।

ष(स)ण्ड पु॰ सन–ड तस्य नेत्वम् पृषो॰ मत्वं सत्वं वा । १वृषे अमरः २नपुंसके जटा॰ । ३पद्मादिसमूहे पु॰ न॰ अमरः । [पाठान्तरम् ।

षण्ढ पु॰ सन–ढ तस्य नेत्वम् पृषो॰ षः । नपुंसके अमरे

षण्मुख पु॰ षट् मुखानि यस्य । १कार्त्तिकेये हला॰ षण्मुखायां स्त्री राजनि॰ टाप् ।

षद् गतौ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । षादयति ते असीषदत् ।

षद् विशरणे अवसादे च भ्वा॰ अक॰ हिंसायां गतौ च सक॰ तु॰प॰ अनिट् । सीदति असदत् असदत् । भ्वा॰ । सदः सादः ।

षन्च गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । सञ्चति असञ्चीत् ।

ष्वञ्ज सङ्गे रचने च भ्वा०पर०सक०अनिट् । ष्वजति अषाङ्क्षीत्

षप समवाये भ्वा०पर०सक०सेट् । षपति अषापीत् अषपीत् । अषीषपत् । [त । षिवसविषति ।

षम वैकल्ये चुरा० उभ० अक० सेट् । षमयति ते असषमत्

षम्ब संबन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । षम्बति अषम्बीत् ।

षर्ज अर्जने भ्वा० पर० सक० सेट् । षर्जति अषर्जीत् ।

षर्ब(र्व) गतौ भ्वा०प०सक० सेट् । षर्ब(र्व)ति अषर्बीत्(र्वीत्) ।

षर्षपी स्त्री सर्षप+पृषो० । खञ्जनाकृतौ खगभेदे शब्दर० ।

षल गतौ भ्वा० पर०सक०सेट् । षलति अषालीत् असीषलत्

षष् त्रि० ब० व० । षो—क्विप् पृषो०। (छय) सङ्ख्याभेदे व्याकरणोक्ते १षतिसंज्ञान्तसङ्ख्यादौ वाच्ये वाच्ये सङ्ख्यावाचके च २तद्वति च

"ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा०। "षड्भ्यो लुक्" पा० "न षट् स्वस्रादिभ्यः" पा० स्त्रियां न ङीप् । "षट् संज्ञकास्त्रिषु समायुष्मदस्मत्तिङव्ययम्" अमरः । त्रिष्वित्यधिकारेणैव त्रिषु सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समानरूपताप्रतिपादनार्थम् । तथा हि वैयाकरणमते लिङ्गः प्रथमान्तार्थाधिकरणत्वनियमात् विशेष्यविशेषणयोः समानलिङ्गत्वे प्राप्ते ततः स्त्रियां टाबादिप्राप्तौ तन्निषेधः तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकारान्तत्वात् न ङीप् । स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न ङीप् । स्त्री पचत इत्यादौ न टाप् । कुलं पचते इत्यादौ क्लीबत्वेन न ह्रस्वः । अव्ययस्य लिङ्गशून्यत्वेऽपि हृस्व टाबादिशून्यत्वार्थं त्रिषु समानरूपोक्तिः । तेन ज्ञानवन्तम् निन्दनीयत्वे ज्ञा पापमित्यादौ न ह्रस्वः । अदन्ताव्ययत्वे स्वरूपसंसारपारगतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम् उच्चैस्तर अति स्त्रियः इत्यादौ न ङीप् ।

षष्टि स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि० । (षाट्) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ।

षष्टिक पु०षष्ट्या अहोभिः पच्यते कन् । (षाटिया) १धान्यभेदे अमरः । तस्यार्थं क्षेत्रमपि "षष्टिका कालशाकस्य मुद्गस्य केमुकस्तरत्" नि०त० । षष्ट्या क्रीतः कन् । २षष्टिसंख्यातद्रव्यक्रीते त्रि० ।

षष्टिक्य न० षष्टिकधान्यस्य भवनं क्षेत्रम् यत् । षष्टिकधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे अमरः । [तमिलन् । स्त्रियां ङीप् ।

षष्टितम त्रि० षष्टेः पूरणः तमप् । तेन षष्टिसङ्ख्या पूर्यते

षष्टिमत्त पु० षष्ट्या वर्षैर्मत्तः । षष्टिवयस्के गजे गजदृष्टा० तद्वयसि हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम् ।

षष्टिलता स्त्री० षष्ट्या लतेव । भ्रमरमार्यां राजनि० ।

षष्टिसंवत्सर पु० ब० व० षष्टिगुणिता संवत्सराः । ज्योतिषप्रसिद्धेषु १प्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु । प्रभवादिशब्दे ४७२१४७४ पृ० तदानयनं दृश्यम् । २माराचवादिकेषु षष्टिवर्षेषु तुहववंशशब्दे २६२२ पृ० दृश्यम् । षष्ट्यब्दादयोऽप्यत्र ।

षष्टिहायन पु०षष्टिहायना वयोऽस्य । १षष्टिवर्षवयस्के गजे षष्टिदिनपच्योऽयमनो व्रीहिः प्राप० । २षष्टिकधान्ये च मेदि० । [पूर्वते तापडन् स्त्रियां ङीप् ।

षष्ठ त्रि० षण्णां पूरणः षष्+डट् थुक् च । तेन षट्संख्या

षष्ठक त्रि० षष्ठो भागः कन् । षष्ठे भागे ।

षष्ठांश पु० कर्म० । इष्यमतिरूपतया प्रजाभ्यो राज्ञोऽ-ग्राह्ये धान्यादेः षष्ठांशरूपे करभेदे ।

षष्ठान्न त्रि० षष्ठे दिवसस्य षष्ठभागः अन्नस्य तद्भोजनस्य कालो यस्य । दिवसस्य षष्ठभागे अन्नभोजनकालयुते पुरुषे ।

षष्ठान्नकाल पु० षष्ठे दिवसे भक्तान्नकालो यत्र । व्रतभेदे ।

षष्ठी स्त्री षण्णां पूरणी डट् थुट् ङीप् । चन्द्रमसः षष्ठकलाक्रियारूपे १तिथिभेदे चन्द्रभार्यारूपे २मातृकाभेदे "मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता । शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी । षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता । पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती । सुन्दरी युवती रम्या सततं भर्तुरन्तिके । स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी । पूजा द्वादशमासेषु यस्याः विश्वेषु सन्ततम् । पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः । एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी । मुनिभिर्वन्दिता चैषा नित्या काम्या ततः परा । मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी । जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे" ब्रह्म० वै०प्र० ४३अ० । "ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना सुकोमरी । इहापि नवधा धाता इष्टौ षष्ठ्यास्य भूपिप । मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्या च सुव्रता । शिशूनां वर्धिनी विख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः" ४०अ० । "प्रसवगाता द्वादशे मासि सम्यक् ज्ञात्वाऽपत्यहृदये । सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी । वैशाखे चान्द्रमी षष्ठी ज्येष्ठे चारण्यसंभृता । आषाढे कादम्बी सैषा श्रावणे लुण्ठनी तथा । भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गोत्साहयुता तथा । आश्विने कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी । पौषे

मात्रसहजा च भीतका सपधि स्मृता । षोढविधा धा-तुयुगे च चैमेऽपोक्ता प्रकीर्त्तिता" सङ्गी० । षडो-विहितकालव्यवस्था तिथिवद्दे दवत्रा ।

षस स्वप्ने अदा०पर०अक०सेट् वैदिक: । सस्ति असासीत् असमीत्

षस्ज गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । सज्जति असज्जीत् । अस्य आत्मनेपदीत्वम् "सक्तोऽपि सदाचारं न च परेषु संसज्जते" इति प्रयुक्तता ।

षस्त स्वप्ने अदा० आत्मा० पर० अक० सेट् । वैदिक: सस्ति । संस्तो असंस्तीत् [नि] सस्तति असस्तीत् असस्तीत् ।

षह क्षमायां वा चु०उभ०पक्षे दि०पर०सक० सेट् । साहयति

षह क्षमायां भ्वा० आ०सक०सेट् । सहते असहिष्ट प्रसहा० । उप सा० । "तीषसहेति" पा० तकारादावर्धधातुके वा इट् । सोढा सहिता । सहितव्यः सोढव्यः । क्त । सोढ इत्येव । क्त्वा सत्त्वो निमित्ते धृति न भवति परिषोढा इत्येव पक्षे परिसहितेत्यादौ षत्वम् ।

षट्कसाधु ५० षट्–सात् अस्तु च पृषो० सत्वम् । १वले २मङ्गूरे च शब्दप्रकारः । [शब्दरत्ना०

षाट् अव्य० षह–णिच्–पृषो० अत डाटत् । सम्बोधने शब्दा०

षाडव पु० षड्वति षट्–षच् स्वार्थे अच् । १रागे २रसे च मेदि० । तयोः षट्संख्याकस्वरादिमत्त्वात् तथात्वम् । १षट्-स्वरमितरागे च "औडवः पञ्चभिः प्रोक्ता षड्भिस्तु षाडवः स्मृतः । सम्पूर्णः सप्तभिश्चैव एवं रागास्त्रिधा-मतः" संगीतदर्पणः ।

षाड्गुण्य न० षट् गुणा एव ष्यञ् । राज्ञां सन्धिविग्रहादिषु षट्सु गुणेषु "षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत" इति माघः । "षाड्-गुण्यमिह यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ! । सन्धा-नमासनं चैव यानमासनमेव च । विगृह्यासनमित्येव यानं सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च" भा०शा०६९अ० "सन्धानासनं सन्धिं कृत्वाऽवस्थितिः यानासनञ्च यानम्२ । विगृह्य वैरं कृत्वाव-स्थानं विग्रहः२ यात्रा सम्परिगृह्यासनं सन्धेर्भयप्रदर्श-नार्थं यानं प्रदर्श्य अस्थानेऽवस्थानम् द्वैधीभाव उभ-यत्र सन्धिकरणं४ परस्यान्यस्याश्रयात् दुर्गादेराश्रयात् वा" नील०क० ।

"सन्धिञ्च विग्रहं यानमासनादि वदामि ते । बलवद् विगृहीतेन सन्धिं कुर्वीत्छियाय च । कपाल उप-हारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मामिष उप-ग्रहः । परिक्रयस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् । स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्तिताः । परस्परो-पकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च सन्धयः । बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहि-ष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः । अदेशस्थो बहु-रिपुर्युक्तः कालेन यश्च न । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः । आ-त्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकाल-बलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहम् । राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा । ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थञ्चापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् । भूता-नुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशि-त्वमिति विग्रहयोनयः । सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनं प्रश-मं नयेत् । किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव च । तदात्वे दोषजननमायत्यां चैव निष्फलम् । आय-त्यां तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा । अपरिज्ञातवीर्येण परेण स्तोभितोऽपि वा । परार्थं स्त्रीनिमित्तं दीर्घ-कालं द्विजैः सह । अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च । तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फल-संयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा । इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा स-दाचरेत् । हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा प्रगृह्णीयाद् विपरीत-कम् । मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः । परस्य विपरीतश्च तदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनो-र्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्त-रम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदो-पसर्पेत् तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्भूतं सत्यमार्यमासे-

वेन सकोमकटम्। तद्दर्शनोपासितकता नित्यं सङ्गावभाविता। तत्कारितप्रवर्तिता इयं संज्ञविषः स्मृतम्" अग्निपु०२१अ०। अधिकं कामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम्।

षाण्मातुर पु० षण्णां मातॄणामपत्यम् अण् उकारादेशे रपरः। कार्त्तिकेये तस्य कृत्तिकाभिः, गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धाः। अग्निकुमारशब्दे तु तत्र तस्य कृत्तिकानां मातृत्वं दर्शितम्।

षात्वणत्विक त्रि० षत्वणत्वे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ्। षत्वणत्वप्रतिपादके ग्रन्थे सि० कौ०।

षाण्मासिक न० षट्के मासि भवः ठञ्। मृतस्य एकाहोन षण्मासे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे "श्राद्धं षाण्मासिके तथेति" स्मृतिः "एकाहन्यूनषण्मासे तस्य विधानम्" ति०त०रघु०।

षाध सिद्धौ स्वा० दि० च पर० अक० अनिट्। साध्नोति साध्यति असात्सीत् सिसाधयिषति। [ति असाधान्वत् त।

षान्त्व सामप्रयोगे अद०चु०उभ०सक० सेट्। सान्त्वयति

षि बन्धे स्वा० क्र्या० च उ०सक० अनिट्। सिनोति सिनुते सिनाति सिनीते असैषीत्। असेष्ट। [सत् त। सितः

षिच आर्द्रीकरणे तु०मु०उभ०सक०अनिट्। सिञ्चति ते असि-

षिट अनादरे भ्वा० पर०सक० सेट्। सेटति असेटीत्।

षिड्ग पु० षिट-गन् तस्य नेत्त्वम् पृषो०। १विटे (लम्पट) २व्याधिके भेदप०। [धीत्-असैत्सीत्। सिद्धः।

षिध शास्त्रे सक० माङ्गल्ये अक० उदित् वेट्। सेधति असे-

षिध गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। सेधति असेधीत् सेधितः।

षिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट्। सिध्यति असैत्सीत् सिषि साधयति। सिसाधयिषति।

आ+राजाज्ञयाऽपरोधे सक०। आषेधः।

उत्+उच्चतायाम् अक०। उत्सेधः।

नि+निवारणे सक०। निषेधः।

परि+निवारणे सक०। परिषेधः।

प्रति+निवारणे सक०। प्रतिषेधः।

वि+आ+विशेषेण निषेधे। व्यासेधः।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे व्याघाते। विप्रतिषेधः।

षिभ हिंसने सक० दीप्तौ अक० भ्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट्। सिम्भति असिम्भीत्।

षिम हिंसने भ्वा०पर० सक० सेट्। सेमति असेमीत्।

षिल उञ्छे तन्मयत्वेनात् कणश आदाने तुदा०पर०सक० सेट्। सिलति असेलीत्। [षीत् स्यूतः सीवनं सेवनम्।

षिव तन्तुसन्ताने दि०प०सक०सेट् क्त्वा वेट्। सीव्यति असे-

षु उत्पत्तौ प्रसवे स्नाने सोमादेः पीडने मन्थने च स्वा० उ० सक० स्नाने अक० अनिट् कुटि पर० सेट्। सुनोति सुनुते असावीत् असोष्ट। सोता

षु गतौ भ्वा०उभ०सक०अनिट्। सवति ते असौषीत् असोष्ट।

षु प्रसवे ऐश्वर्ये च भ्वा०प०सक०अनिट्। सवति असौषीत्।

षु ऐश्वर्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० सेट् किति निषेधेट्। सौति असावीत्-असौषीत्। सुषुविव।

षु पु० सु—आ० कु पृषो० मत्वम्। गर्भविमोचने एकाक्षरकोषः

षुट्ट अनादरे चु०उभ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुसुट्टत् त।

षुन्भ दीपने अक० हिंसने स० भ्वा०प०सेट्। सुम्भति असुम्भीत्

षुर दीप्तौ अक० ऐश्वर्ये स० तु० प० सेट्। सुरति असोरीत्।

षुह शक्तौ अक० अशक्तौ च दि०पर०सेट्। सुह्यति सुहित असुहत्। [सुषे असविष्ट असोष्ट।

षू प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट्। सूते

षू प्रसवे दि०आ०स०वेट्। सूयते असविष्ट असोष्ट सोता सविता

षू प्रेरणे तुदा० पर० सक० सेट्। सुवति असावीत्।

षूद निरासे भ्वा०आ० सक० सेट्। सूदते असूदिष्ट।

षूट मार्गे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूटति असूटीत्।

षूद क्षरणे अक० प्रतिघाते निरासे च सक० अद०चु० उभ० सेट्। सूदयति ते असुषूदत् त। [रिट् ईदित् सूर्क्षः।

षूर वधे अक० हिंसने स० दि०आ०सेट्। सूर्यते असू-

षूर्क्ष अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूर्क्षति असूर्क्षीत्।

षूर्क्ष्य ईर्ष्यायां भ्वा० पर० सक० सेट्। सूर्क्ष्यति असूर्क्ष्यीत्।

षूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूषति असूषीत्।

षृन्भ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। सृम्भति असृम्भीत्।

षृभ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्भति असर्भीत्। षृन्भ षृभधातू पाणिनीयगणपाठे मूर्द्धन्यादितया पठितौ। तेन षोपदेशत्वात् षत्वं निमित्ते सत्यम्। कविकल्पद्रुमे तु दन्त्यादितया पठितौ, तेन सति निमित्ते न सत्वम्। तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्।

षेक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। सेकति असेकीत्। [ह्रस्वः। सेकति असेकीत्।

षेल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न

षेव आराधने उपभोगे आश्रये च भ्वा० उभ०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। सेवति सेवते असेवीत् असेविष्ट।

षै क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट्। सायति असासीत्।

षो नाशे दि०पर० सक० अनिट्। स्यति असात्-असासीत्।

अव+समाप्तौ अवसानम् ज्ञाने सक० अवस्यति।

अधि+अव+ उद्वाहे अक०निश्चये प्रामे सक० अध्यवस्यति ।
वि+अव+विशेषेण निश्चये सक० उद्यमे अक० व्यवस्यति ।
अनु+वि+अव प्राप्तमाने अनुव्यवसायः घटमहं जानामीत्यादिरूपः । [षड्दन्तयोऽस्यस्य षट्को इत्यादौ ।

षोडत् पु०षट् दन्ता अस्य दन्तस्य दत् षत्वञ्च दस्य डुत्वम् ।

षोडशन् त्रि० ब०व० षडधिका दश षत्वञ्च दस्य डुत्वम् । (षोल) १संख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ।

षोडश पु० षोडशानां पूरणः डट् । येन षोडशसङ्ख्या पूर्यते तस्मिन् । चन्द्रमण्डलस्य २षोडशभागरूपकलायां ३त्रिपुरादिमहाविद्यायां स्त्री ङीप् । "काली तारा महा विद्या षोडशी भुवनेश्वरी" तन्त्रसा० ।

षोडशक न० षोडश परिमाणमस्य कन् । षोडशसङ्ख्याते वस्तुनि "भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम् । ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम् । शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा । दानमेतत् षोडशकं प्रेतोद्देशेन दीयते" शु०त० कर्मणि प्रेतोद्देशेन दीयमानेषु २षोडशसु भूम्यादिषु "स्वर्णं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं गावो गजा हयाः । अन्नं भूमिर्द्वयो श्रौ शय्या क्षेमतपाग्नजौ । दायश्च पितृयज्ञेषु दानं षोडशकं मतम्" इति वायुपुराणोक्तेषु पितृकृत्येषु देयेषु ३कलादिषु षोडशसु च ।

षोडशभुजा स्त्री षोडश भुजा यस्याः । दुर्गामूर्त्तिभेदे "यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् । दुर्गातन्त्रे च मन्त्रे च विशेषं तत्र वै शृणु । कन्यायां कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः । द्वादश्यामेकभक्तन्तु नक्तं कुर्य्यात् परेऽहनि । चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः । गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानामेध्यनिवेदनैः । अयाचितं बुधः कुर्य्यात् अथवाथ परेऽहनि । एवमेव व्रतं कुर्य्यात् यावद्वै नवमी भवेत्" कालिकापु० ६८अ० ।

षोडशमातृका स्त्री ब०व० षोडशसंख्या मातरः स्वार्थे क । "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवता" इत्युक्तासु गौर्यादिषु षोडशसु मातृकासु ।

षोडशर्त्विज् पु०कर्म० । होत्रादिषु षोडशसु ऋत्विक्षु ते च अग्न्याधानशब्दे ८५ पृ०दर्शिताः । तत्साध्यश्च यागः सोमयागादिः सत्रयागश्च ।

षोडशाङ्ग पु० षोडश द्रव्याणि अङ्गान्यस्य । "गुग्गुलु मरिचं दारु पत्रं मधुसम्भवम् । कुवेरनयनं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् । हरीतकी नखी लाक्षा जटामांसीश शैलजम् । षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्रे च कर्म्मणि" इत्युक्ते गुग्गुल्वादिषोडशद्रव्यरचिते धूपे तन्त्रसा० ।

षोडशाङ्घ्रि पु० षोडश अङ्घ्रयश्चरणा यस्य । कर्कटे हेमच० ।

षोडशांशु पु० षोडश अंशवो यस्य । शुक्रग्रहे शब्दमा० । षोडशार्चिरप्यत्र ।

षोडशार न० षोडश अराः कोणाश्च इव वा यस्य । १षोडशदलयुक्ते कमले तन्त्रोक्ते २चक्रभेदे च । तुलादानाद्युक्ते ३चक्रभेदे षोडशारचक्रनिर्माणप्रकारस्तु तुलादानादिपद्धतौ विधानपारिजाताद्युक्तोऽस्माभिर्दर्शितो यथा "समवेदिमध्ये त्रिहस्तदीर्घविस्तारं चतुरस्रं प्रसाध्य तत्र प्राक्पश्चिमयोर्दक्षिणोत्तरतश्च नव नव रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिकोष्ठकं मण्डलं कुर्य्यात् । तत्र च सर्वाणि कोष्ठानि समाङ्गुलदीर्घायामानि भवन्ति । तत्र बाह्यासु पङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्ये पार्श्वयोः द्वे द्वे कोष्ठे परित्यज्य चत्वारि कोष्ठानि मार्जयित्वा चतुःकोष्ठात्मकानि तस्यास्तु अभ्यन्तरोपान्त्यपङ्क्तिषु द्वे द्वे मध्यकोष्ठे पार्श्वयोः त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि त्यक्त्वा मार्जयेत्तेन चतुर्दिक्षु षट्षट्कोष्ठात्मकानि चत्वारि द्वाराणि भवन्ति । ततो मध्यस्थानि षोडश कोष्ठानि प्रतिदिशं चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि परित्यज्य मार्जयेत् । ततो बाह्यपङ्क्तिषु एकैकं कोष्ठकं कोणस्थञ्च कोणकोष्ठद्वारपीठान्तरालवर्त्तीनि पञ्च पञ्च कोष्ठानि प्रतिदिशं मार्जयेत् । तेन मध्यचतुरस्रपीठस्य पादाः भवन्ति । ततो मध्यपीठमारभ्य क्रमशश्चत्वारि वृत्तानि कुर्य्यात् । तत्राद्ये चतुरङ्गुलो द्वितीयेऽष्टाङ्गुलस्तृतीये चतुर्विंशत्यङ्गुलः चतुर्थे च षड्विंशत्यङ्गुलो व्यासः । तत्राद्यं चतुरङ्गुलव्यासकं वृत्तं कर्णिकारूपं पीतेन रजसा पूरयित्वा कर्णिकावधि रेखां सितेन रजसा विदध्यात् । तद्बहिरष्टाङ्गुलव्यासे द्वितीयवृत्ते क्रमेण पीतरक्तासितरजोभिः सन्ध्यादितमध्यमूलान्यपि षोडश केशराणि कृत्वा केशरावधिरेखां सितेनैव रजसाङ्कोषतां कुर्य्यात् । तदनु तद्बहिश्चतुर्विंशत्यङ्गुलव्यासे तृतीयवृत्ते षोडश दिक्षु दलानि सितरजसा विधाय रक्तान्यपि कुर्य्यात् । ततो दलान्तरेषु सितेन रजसा रेखां विधाय दलमध्यानि कृष्णेन रजसा पूरयेत् । तद्बहिरेकाङ्गुलान्तरायां षड्विंशत्य चतुर्थरेखां सितरजसा संपाद्य तृतीयचतुर्थवृत्तद्वयान्तरस्थानेषु

परितोऽष्टदलावधतद्बहिश्च षोडशभिः पत्रैः षोडशधा विभज्य प्रतिभागं यथाकारान् षोडशारान् श्यामपीताद्यन्यतरचूर्णैः कल्पयित्वा तन्मध्यं यथायोगं रजोभिः पूरयेत्। तद्बहिः सितपीतारुणश्यामहरिताः पञ्च रेखाः क्रमशो लिखेत्। तद्बहिः पीठक्षेत्रचतुरस्रं यथायोगं रजोभिरलङ्कृत्य पीठावधिरेखां सितेन रजसा कृत्वा द्वारकोणानि पूर्वादितः पीतश्वेतश्यामहरितरजोभिः पूरयेत्। तत आग्नेयादिकोणस्थकोणचतुष्टयं क्रमेण लोहितहरितश्यामधवलैः पूरयित्वा आग्नेयादिपीठपादचतुष्टयं पञ्चकोणात्मकं क्रमात् सितरक्तपीतकृष्णरजोभिः पूरयेत्। ततः सितेन रजसा कुङ्कुमलिप्तेन वहिश्चतुरस्ररेखां कुर्य्यात्। ततः प्राच्यां वज्रम्, आग्नेय्यां शक्तिं, दक्षिणे दण्डं, नैरृत्यां खड्गं, पश्चिमायां पाशं, वायव्यां ध्वजं, कौवेर्य्यां गदाम्, ऐशान्यां शूलं तद्वामे चक्रं, पादद्वितये पद्मञ्च लिखेत्”।

षोडशिन् पु० षोडश कला विद्यन्तेऽस्य इनि। १सोमे २अत्याह्नो यागविशेषे तत्साधनग्रहे च “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति” श्रुतिः “षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्” कात्या० श्रौ० ११९ कर्कधृतिः।

षोडशोपचार पु० ब० व० षोडशसङ्ख्याता उपचाराः। “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च। गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा” इत्युक्तेषु षोडशसु पूजाङ्गद्रव्येषु।

षोढा अव्य० षट्‌ प्रकाराः धाच् षत्वम् ओत्वं षस्य ढत्वम्। षट्सु प्रकारेषु।

षोढान्यास पु० षोढा षट्प्रकारो न्यासः। तन्त्रोक्ते षट्प्रकारन्यासभेदे षोढान्यासप्रकारो यथा नीलतन्त्रे “अथवा मातृकां कृत्वा मातृकां तारसंपुटाम्। मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः। श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितं तु तत्। कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं कामकेव च। लज्जया च पुटितां देवीं वाग्भवं तत्पुटां न्यसेत्। स्त्रीं हूं च पुनर्न्यसेत्। अङ्कुशेन च पूर्ववत्। कूर्चेन पुटितां देवीं तत्पुटं पञ्चमेव च। वस्त्रोपविष्टासेन न्यसेत् मन्त्रं यथाविधि। मूलेनाष्टशतं कुर्य्यात् व्यापकं तदनन्तरम्”। कालीतारादिषोढान्यासस्तत्तन्त्रसारे दृश्याः। [भ्वा० घटादि० ज्ञपयति।

ष्टक प्रतीघाते भ्वा० पर० सक० सेट्। स्तकति अस्ता(स्त)-

ष्टग संवरणे भ्वा०प०सक० सेट् एदित् चिचि न वृद्धिः घटा०। स्तगति अस्तगीत्। [गीत् अस्तनीत् स्ता(स्त)नयति।

ष्टन शब्दे भ्वा०पर० सक० सेट् वा घटा०। स्तनति अस्ता-

ष्टभ स्तम्भे अक० स्पर्शने सक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित्। स्तम्भते अस्तम्भिष्ट।

ष्टम वैकल्ये चुरा० उ०अ० सेट्। स्तामयति ते अतस्तमत् त

ष्टम वैकल्ये अक० भ्वा० पर० सेट्। स्तमति अस्तमीत्।

ष्टिघ अभिघाते भ्वा०आत्म०सक० सेट्। स्तिघ्नते अस्तेघिष्ट।

ष्टिप क्षरणे भ्वा०आत्म०अक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट। अतिष्टेपत् त।

ष्टिम क्लेदे दि०प०अक० सेट्। स्तिम्यति अस्तेमीत् स्तेमनम्

ष्टीम क्लेदे दि०प०अ०सेट्। स्तीम्यति अस्तीमीत् स्तीमनम्।

ष्टु स्तुतौ अदा०उ० सक०अनिट् चिचि सेट् विट् निषेध्। स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तुवन्ति स्तुते स्तुवीत वि०कौ० मुग्धबोधमते आर्षाति न वेट्। स्तुते इत्येवंति भेदः। अस्तावीत् अस्तोष्ट। तुष्टाव। तुष्टुवे। स्तावकं धातृकै सेट्। स्तोता स्तविता। स्तौमि स्तुतः।

ष्टुच प्रसादे अक० भ्वा० आत्म० सेट्। स्तोचते अस्तोचिष्ट।

ष्टुभ स्तम्भे अक० स्तवने सक० भ्वा०आत्म० सेट् क्त्वा वेट्। स्तोभते अस्तोभिष्ट। [अतुष्टूपत् त स्तूपः।

ष्टूप उच्छ्राये चुरा० उ० उभ० अक० सेट्। स्तूपयति ते

ष्टूप उच्छ्राये दि०पर०अक०सेट्। स्तूप्यति इरित् अस्तूपत् अस्तूपीत्।

ष्टृक्ष गतौ भ्वा०प०स० सेट्। स्तृक्षति अस्तृक्षीत् तस्तृक्षतुः

ष्टृह वधे तु०प०सक०सेट्। स्तृहति अस्तर्हीत् अस्तृक्षत्।

ष्टृंह वधे तु०आत्म०सक०सेट्। स्तृंहति अस्तृंहीत् अस्तृंहत्

ष्टेप क्षरणे भ्वा० आ० अक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट।

ष्टै वेष्टने सक० भ्वा० पर० अनिट्। स्तायति अस्तासीत्।

ष्ट्यै संहतौ ध्वनौ च अक० भ्वा० पर० अनिट्। स्त्यायति। अस्त्यासीत् इत्येके। मन्यायति इत्येके।

ष्ठग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट घटा० चिचि न वृद्धिः। स्थगति अस्थगीत्।

ष्ठल स्थितौ भ्वा०प०अक० सेट् ज्वला०। स्थलति अस्थालीत्।

ष्ठस निरासे दि०प०स०सेट्। स्थस्यति अस्थासीत्-अस्थसीत्।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ भ्वा०पर० अक० अनिट्। तिष्ठति अस्थात्। अधि+आधारतयावस्थितौ सक०। अनु+करणे अनुष्ठानम्। अव+अवस्थाने अवस्थाने

उद्+ऊर्द्ध्वचेष्टायां प० उत्तिष्ठति उत्पत्तौ आ० प्रा-दुर्भावे उत्तिष्ठते (उत्पद्यते)।
उप+सेवने सक० आ० उपतिष्ठते देवम्।
नि+नितरां स्थितौ अक० निष्ठा मरणे च निष्ठा।
प्र+गमने सक० प्रस्थानम्।
प्रति+सत्कारभेदे प्रतिष्ठा।
प्रति+अव+प्रतिपक्षतयाऽवस्थाने आत्म० प्रत्यवतिष्ठते।
वि+अव+नियमभेदे आ० व्यवतिष्ठते व्यवस्था।
सम+सम्यक् स्थितौ नाशे च संस्था संस्थितः।

ष्ठिव निरासे (मुखेन श्लेष्मादित्यागे) भ्वा० पर० सक० सेट्। ष्ठीवति अष्ठेवीत्। ष्ठे(ष्ठी)वनम् उदित् क्त्वा वेट्। ष्ठ-कारोऽयं द्विवादित्वमपि ष्ठीव्यति। वोपदेवपर्युदासे ह्रस्व-दीर्घमध्ययोर्ह्रस्वम्। [ष्ठीवति अष्ठीवीत् ष्ठीवनम्।

ष्ठीव निरासे (श्लेष्मादेर्मुखेन त्यागे) भ्वा० पर० सक० सेट्।

ष्ठ्यूत त्रि० ष्ठिव–क्त। १निरस्ते २वान्ते च।

ष्णस निरासे दि० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् घा घटा० मृदित्। स्नस्यति अस्नसत्। स्ना(स्न)सयति।

ष्णा शौचे अदा० पर० अक० अनिट्। स्नाति अस्नासीत्।

ष्णिह प्रीतौ दि० पर० सक० उदित् वेट्। स्निह्यति ऋदित् अस्निहत् स्नेहिता स्नेग्धा स्नेढा। [असिष्णिहत् त।

ष्णिह स्नेहयुक्तकरणे चु० उभ० सक० सेट्। स्नेहयति ते।

ष्णु स्रुतौ अदा० अक० सेट्। स्नौति अस्नावीत् अस्नाविष्ट।

ष्णुच सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। स्नोचते अस्नोचिष्ट सुष्णुचे।

ष्णुस अदने दि० प० सक० सेट्। स्नुस्यति अस्नोसीत् सुष्णोस।

ष्णुह उद्गारे दि० पर० सक० उदित् वेट्। स्नुह्यति ऋदित् अस्नुहत्। स्नोहिता स्नोढा।

ष्णै वेष्टने भ्वा० पर० सक० अनिट्। स्नायति अस्नासीत्। इत्वे ष्णायति अष्णायीत्। स्नु(स्ना)पयति उपसर्गस्य प्रस्नापयति।

ष्मि ईषद्धासे भ्वा० आ० अ० अनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये। कर्त्तृकस्य विस्मये ष्मिच इत आत् पुक् च णौ विस्मा-पयते तद्भिन्ने विस्माययतीत्येव।

ष्वक्क सर्पणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। स्वक्कते अस्वक्किष्ट।

ष्वद आस्वादने चु० उभ० सक० सेट्। स्वादयति ते असिष्वदत् त।

ष्वद प्रीतौ लेहने च भ्वा० आ० सक० सेट्। स्वदते अस्वदिष्ट।

ष्वञ्ज आलिङ्गने भ्वा० आ० स० अनिट्। स्वजते अस्वङ्क्त।

ष्वप शयने निद्रायाञ्च अदा० स्वपा० अघा० पर० अक० अनिट्। स्वपिति अस्वाप्सीत् सुष्वाप। [पयति ते असूषुपत् त।

ष्वर्त्त गतौ सक० दुःखेन जीवने अक० चु० उ० सेट्।

ष्वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। स्वष्कते अस्वष्किष्ट। वोपदेवपर्युदासे स्वक्कवत् ष्वष्कस्यापि ग्रहणात् ष्वष्कते इत्येके इत्याहुः।

ष्विद मोचे स्नेहे च अक० मोचने सक० भ्वा० आ० ञिदित् च० सेट्। स्वेदते अस्विदत् अस्वेदिष्ट। [असिष्विदत्।

ष्विद गात्रप्रक्षरणे अक० दि० पर० अनिट्। स्विद्यति ऋदित्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य-सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने षकारादि-शब्दार्थसङ्कलनम्।

स

सकार ऊष्मवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलं तस्योच्चारणे चाभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतं जिह्वाग्रेण दन्तस्पर्शनेन घोषा-र्धमात्रत्वात् अर्द्धस्पृष्टम्। बाह्यप्रयत्नाः विवारश्वासा-घोषाः महाप्राणश्च अस्य ध्येयरूपं यथा "सकारं शृणु चार्वङ्गि! शक्तिबीजं परात्परम्। कोटिविद्युल्लताकारं कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पञ्चदेवमयं देवि! पञ्चप्राणा-त्मकं सदा। रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा" कामधेनुत०। तस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "शुक्लाम्बरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम्। श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं मुक्ताहारोपशोभिताम्। मन्त्रवर्णोज्ज्वलाङ्गाञ्च सदानन्दमयीं पराम्। चतुर्वर्गप्रदां नित्यां भक्तानन्दविवर्द्धिनीम्। एवं ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारत०। अस्य वाचकशब्दाः "सोऽहंसः शुभगा विष्णुर्ज्योतिश्चन्द्रश्च संज्ञकः। जगद्बीजं शक्तिनाथा सोऽहं वेदवती भृगुः। प्रकृतिरीश्वरः शुक्लः प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः। दक्षपा-दोऽमृतं ब्रह्मा परमात्मा परोऽक्षरः। शुक्लपा च शु-भेशो गौः कलकण्ठी कलोदरी। प्राणाख्या च परा देवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्मयः। दुर्गोत्तारणसम्मोहो जीवो मूर्त्तिर्मनोहरः" वर्णाभिधा०। मातृकान्यासे ऽस्य दक्षपादे न्यास्यता। काव्यादौ प्रयोगे फलं सुखम् "सः सौख्यं कुरुते सदा" वृ० र० टी०। वोपदेवधातूनां प्रयोगे दन्त्यादित्वम् "षकारजः षकारश्चेत्युक्तेः सति निमित्ते पुनः षत्वम्।

स पु० सो–ड। १विष्णौ एकाक्षरकोषः। २सर्पे ३ईश्वरे शब्दर० ४पतङ्गे पुंस्त्री० एकाक्षरकोषः। समासे पूर्वपदस्थः

५सङ्घातार्थे ६समानार्थे च यथा सपितृकं सदेव इत्यादि। "सोऽल्पगुरुः सांयतोऽल्पलघुकः" छन्दो० यास्ने ७अ-ल्पगुरुके आदितलघुकत्वे दलर्णनवे पु०। समणोऽप्यत्र।

संक्षेप पु० सम्+क्षिप–घञ्। भूयसोऽर्थस्याल्पवाक्यादिना-प्रकाशने भरतः। ल्युट्। तदर्थे न०। वर्गस्य पञ्चः स्थाने ऽरिपदे वा परसवर्णः पञ्चमवर्णः।

संक्षोभ पु० सम्+क्षुभ–घञ्। चाञ्चल्ये क्षोभे च वा ङ।

संग्राहिन् पु० सम्+ग्रह–णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २संग्रहकारके ३धारके च। वा ङ् सङ्ग्राहीति रूपम्।

संघ पु० सम्+हन–ड नि०। १समूहे २जन्तुसमूहे च अमर पञ्च वा ङ्। सङ्घ इति वा रूपम्।

संघट्ट पु० सम्+घट्ट–भावे घञ्। १अन्योन्यविमर्दे २गठने च "महाघट्टसंघट्ट प्रतिघातमेव च" ति०त०। ३लताया स्त्री शब्दच०। ल्युट्। तदर्थे न०।

संघर्ष पु० सम्+घृष–घञ्। १अन्योन्यदृढसंयोगे २स्पर्द्धायां ३संमर्दने च शब्दर०। वा ङ्।

संज्ञ न० सम्+ज्ञा–क। १पीतकाष्ठे कालीयके शब्दच०। सम्+ज्ञा–अङ्। २चेतनायां ३बुद्धौ ४ज्ञा-पनायां ५हस्ताद्यैरर्थसूचने च स्त्री अमरः। ६गायत्र्यां ७सूर्यपत्न्यां स्त्री मेदि०। वा ङ्। ८संहतजानुके त्रि० शब्दमाला।

संज्ञापन सम्+ज्ञा–णिच्–पुक् मारणे सुश्रु० ल्युट्। १मारणे अमरः। २ज्ञापने च सुश्रुतः। क्तिन्। संज्ञप्ति-र्मारणे स्त्री हेमच० वा ङ्।

संज्ञासुत पु० संज्ञायाः सूर्यपत्न्याः सुतः। शनैश्चरे।

संज्ञु त्रि० संहते जानुनी यस्य जानुस्थाने ज्ञुः। संहत-जानुके अमरः। वा ङ्। [ङ।

संज्वर पु० सम्+ज्वर–अप्। वह्निजाते तापे अमरः वा

संमर्द पु० सम्+मृद–घञ्। अन्योन्यदृढसंयोगरूपे संघर्षे वा मः

संय पु० सं+यम–ड। पृष्ठास्थ्नि शब्दमा०। [वधे च।

संयत त्रि० सम्+यम–क्त। १बद्धे अमरः २तत्पराङ्मुखनि-

संयत् स्त्री संयम्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे क्विप् तुक् च। १युद्धे अमरः। कर्त्तरि क्विप्। २संयमनकर्त्तरि त्रि०।

संयद्वर पु० सम्+यम–ष्वरच् तुक् च। १जन्तुसमूहे २राजनि त्रि० संक्षिप्तसा०।

संयद्वर पु० हेम०। नियन्तॄणां वरे नृपे उणादि०।

संयद्वाम पु० वामं संयाति सम्+या–शतृ पृषो० पूर्वनिपातः। आत्मदर्शने "एतं हि सर्वाणि वामानि संयद्वाम इत्या-चक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति" छान्दोग्य०।

संयन्तृ त्रि० संयच्छति सम्+यम–तृच्। नियन्तरि।

संयाम पु० सम्+यम–घञ् वा वृद्धिः। व्रताद्युपवासपूर्व-दिनकर्त्तव्ये १नियमभेदे अमरः २इन्द्रियनिग्रहे ३बन्धने च

संयमन न० सम्+यम–ल्युट्। १बन्धने २शूरभेदे मेदि० ३च-तुःशालमध्ये च भरतः। यम–णिच्–ल्यु। ४यमे पु० "वैवस्वतः संयमनः" स्मृतिः।

संयमनी स्त्री संयम्यते बध्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे ल्युट्। यमाधिष्ठितपुर्य्याम् मेदि० "यत्रोऽपि ये संयमिनः संयम-न्यानुयान्ति ते" काशीख० ८अ०। यमसभावर्णनं भा०स० ८अ० दृश्यम्। संयमननगरपरत्वे न० "एतत् संयमनं पुण्य-मतीवाद्भुतदर्शनम्" भा०व० १६२अ०।

संयमिन् पु० सम्+यम–णिनि न वृद्धिः। १ऋषिभेदे यतौ २इन्द्रियसंयमयुते त्रि० गीता।

संयाव पु० सम्यक् घृतादिभिर्युयते मिश्र्यते गोधूमचूर्णादयः सम्+यु–आधारे घञ्। "संयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूम-चावजः" इत्युक्ते घृतादिना पक्वगोधूमचूर्णे शब्दच०।

संयुज् त्रि० सम्यक् युनक्ति सम्+युज–क्विन्। १गुणाढ्ये मिता० २संयुक्ते च। [रिते कृत्स्नवर्णे च पा०।

संयुक्त त्रि० सम्+युज–क्त। १संयोगयुते पदार्थे २अव्यवहि-

संयुग न० संयुज्यतेऽत्र सम्+युज–क न्यङ्क्वा० जस्य गः। युद्धे अमरः। तत्र साधु० यत्। सांयुगीन रणेसाधौ।

संयुत त्रि० सम्+यु–क्त। संयुक्ते।

संयोग पु० सम्+युज–घञ्। १मेलने क्रियाजन्ये द्रव्याश्रिते गुणभेदे २सम्बन्धमात्रे च "अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतर-कर्मजः। तथोभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः। आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः। मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः। कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुड्ययोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः। अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात्" भाषा० "उदयात् प्राक् दण्ड-स्यास्तु शेषः संयोग उच्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तत् परिवर्जयेत्" ति०त० उक्ते उदयात् प्राक्दण्डात्मके शेषे च।

संयोगपृथक्त्व न० संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं नानारूपत्वं यत्र। एकस्यैव कर्मणो नित्यानित्यत्वप्रतिपा-दके मीमांसकोक्ते न्यायभेदे स च तत्त्वबो० दर्शितो यथा

"अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "खादिरे पशुं बध्नाति खा-
दिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत" । तत्र पशुबन्धनार्थ-
यूपोविहितः स च नित्यत्वेनावश्यकः यागसाधनत्वात् पशु-
कामनावतश्च अन्योयूपोविहितः स च कामनाधीन-
त्वादनावश्यकः । अत्र संशयः किं काम्य एव खादिरो
नित्येऽपि स्यात् उत एकः खादिरः क्रतुपुरुषोभयार्थः
उत काम्य एव खादिरो नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित इति ।
तत्र काम्यनित्यप्रयोगाकृता न सम्भवति कामनाधीनत्वेन
तस्यानावश्यकत्वात् नित्यस्यावश्यकः नह्येकस्यावश्यकत्व-
मनावश्यकत्वञ्च सम्भवति विरोधात् । तस्मात् काम्य एव
खादिरः नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मितः । तदुक्तं शास्त्रदीपि-
कायाम् एतदधिकरणीयोदाहरणान्तरे "दध्ना जुहोति
दध्नेन्द्रियकामस्येत्यधिकृत्य "पूर्वाधिकरणन्यायात् काम्यत्वेन
युक्तं दधि । अनित्यार्थतयादैवमतोऽन्यन्नित्यमिष्यताम्" ।
अन्यद्द्रव्यान्तरं पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रागुक्तात् प्रत्यय-
न्यायात् । माधवाचार्योऽपि "नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वाधि-
करणन्यायेन दधि न प्रयोक्तव्यं किन्तु अन्यदेव किञ्चित्
द्रव्यम्" इत्याह । ननु नित्येऽपि खादिर एव श्रूयते
अतो नित्य एकः खादिरः काम्यस्त्वन्यः खादिर इति
यूपद्वयं विधीयते अन्यथा नित्ये खादिरत्वाभिधानं व्यर्थं
स्यात् तथा च न विरोधः येनैकस्योभयार्थत्वे विरोधा-
शङ्का समाश्रितमिति चेन्न खादिरेण वीर्यं कुर्यादित्यर्थ-
स्य पर्यवसन्नं खादिरत्वाभिधानं व्यर्थमिति तस्मान्नित्ये
खादिराविधानात् काम्य एव खादिरः नित्यस्तु काष्ठान्तरीय
इति प्राप्ते आह "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" सू०
संयोगः सम्बन्धः एकस्य खादिरस्य नित्यत्वकाम्यत्वो-
भयरूपत्वे संयोगस्य पशुसम्बन्धस्य पृथक्त्वं परस्परनिरपे-
क्षेण पृथगभिधानं नियामकमिति शेषः । अयमाशयः
यदि द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा तदा द्वयोरेकवाक्यताऽस्तु
न चात्रैव निराकाङ्क्षं तथा हि नित्यवाक्यं यूपस्य
पशुबन्धनसम्बन्धे अलौकिकं किमपि नापेक्षते पशुबन्धन-
दृष्टफलत्वात् काम्यवाक्यमनुपयुक्ताभिधानाच्च । काम्यवा-
क्यमपि काम्यसम्बन्धान्तरं किमपि प्रमाणं नापेक्षते
सन्निधानादेवानन्तरभावे हि तथा स्यात् पृथक् पृथक्
संयोगस्य निरपेक्षेण वाक्यद्वयेनाभिधानात् कामनाभावे
च खादिरं दृष्टफलद्वारा क्रतोरुपकरिष्यति पुरुषस्य वी-
र्यं सम्पादयिष्यति । कियान् विशेषः कामनाभावे तदुप-
कारेण पुरुषाभेदस्वभावेन च काम्यं इति । तदुक्तम्

"द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा भवेद् यदि तयोस्ततः । प्रकल्प्यैकवाक्यत्वं निराकाङ्क्षत्वतोऽभयमिति" तस्मादुभयार्थो
खादिरतेति । ननु नित्य एव खादिरोऽस्तु खादिरनित्या-
दिनाऽस्तु प्रशंसार्थं फलश्रुत्यर्थवादोऽस्तु यथा यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति इत्यत्रेति
विनियोगोभयार्थत्वाङ्गीकारेणेति चेन्न तत्र जुहूप्राप्तावपि
तद्विशेषादकृत्यविशेषप्राप्तात् तत्परिचायकत्वेनैव स्तु-
त्यर्थवादस्यौचित्यात् न चात्र तथा पूर्ववाक्यत एव खा-
दिरत्वप्राप्तौ पुनः खादिरपदोपादानेनान्यस्य वीर्यसामर्थ्य-
सम्बोधनेनैकप्रयोजनवत्त्वात् । एवं दध्ना जुहोति दध्ने-
न्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादावपि उभयार्थता दध्नो बोध्या
उभयत्र दध्नः कीर्त्तनात्" ।

संयोगविरुद्ध न० संयोगेन विरुद्धम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विरुद्धगुणाश्रये द्रव्यभेदे तच्च राजवल्लभेन दर्शितं यथा "माषान्नपनसपिण्याककुसुम्भव्यञ्जनादिभिः । क्षीरं दधिमांसैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । शाकहारी तु क्षारोतो क्षीरद्राक्षाभिः स्मृतः । मरोसैरानसैर्भ्रष्टं विषं मायूरमामिषम् । हरिद्रया सह भल्लाका तु परमम् । संयुक्ता चैव वारुण्या कृशराचैव विरुध्यते । दधि तक्रपायसेन मद्यतैलैः कर्णां त्यजेत् । नालिकेरिक्षुविकारांश्च काञ्जिकैस्तिक्तयस्तु सोम् । कपोतः सार्षपे भ्रष्टो हतं कांस्ये दशाहिकम् । विषं तत्समं क्षौद्रं मधुना तगनाम्बु च । मूलकं माषयूषेण मधुना च न भक्षयेत् । एवम् सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । रागग्रन्थ्यर्शोदकोदराणां विस्फोटिकोन्मादभगन्दराणाम् । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्याऽऽमविषस्य चैव किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानाम् । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिघ्नन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्" ।

संयोजन न० सम्+युज-णिच्-आधारादौ ल्युट् । १मैथुने हारा० । २सम्यग्योजने च । [न्तरेण मतयोजने पदार्थ-

संयोजित त्रि० सम्+युज-णिच् क्त । मतमेलने पदार्था-

संरम्भ पु० सम्+रभ-घञ्-मुम् च । १कोपे शब्दर० । २आटोपे त्रिका० । ३उत्साहे मेदि० ४वेगे च "अहंप्रथमिकाभिलाष्पुयाकम्" इति कुमारः । [मिलने च ।

संराधन न० सम्+राध-ल्युट् । १सम्यक् सेवने २सम्यक्-

संराव पु० सम्+रु-घञ् । शब्दे अमरः ।

संरूढ त्रि० सम्+रुह–क्त । १प्ररूढे २जाताङ्कुरे च मेदि०।

संरोध पु० सम्+रुध-घञ् । १रोधने २क्षेपे च मेदि० ।

संलग्न त्रि० सम्+लग-क्त । मिलिते ।

संलय पु० संलीयते इन्द्रियव्यापारोऽत्र सम्+ली-आधारे अच् । १निद्रायां हेमच० । भावे अच् । २प्रलये च ।

संलाप पु० सम्+लप-घञ् । १परस्परकथने अमरः। मोत्या अन्योन्याक्तियुक्तायाम् २भाषणे ३रहसि वचने च ।

संवत्सर पु० संवसन्ति ऋतवोऽत्र सम्+वस–सरन् । १वत्सरे ज्योतिषोक्ते इदादिपञ्चकान्तर्गते २वत्सरभेदे च । इदावत्सरशब्दे ९०६पृ० दृश्यम् । [राज्यादवधिके तत्प्रवर्त्तितवत्सरे ।

संवत् अव्य० सम्+वस–क्विप् वलोपे तुक् । विक्रमादित्य-

संवदन न० सम्+वद-ल्युट् । १आलोचने २वशीकरणे च मेदि० । सम्+वन-ल्युट् । संवननमप्यत्र राजायनः ।

संवर न० सम्+वृ–करणे अप् । १जले । कर्त्तरि अच् । २दैत्यभेदे ३मत्स्यभेदे ४मृगभेदे च पुंस्त्री० ।

संवर्त्त पु० सम्यक् वर्त्तते परावर्त्ततेऽत्र सम्+वृत-णिच्-आधारे अच् । १प्रलयकाले अमरः। २ऋतिकारकमुनिभेदे ३कर्मफलदे मेदि० ४मेघे शब्दच० ५मेघनायकभेदे च । "त्रियुते वारुणे स तत्रभिः शोभिते क्रमात् । आवर्त्तश्चैव संवर्त्तः पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः सस्यप्रपूरकः" ज्यो०त० ।

संवर्त्तक न० सम्+वृत-णिच्-ण्वुल् । १बलदेवलाङ्गले २वाडवानले पु० हेमच० । ततः स्वार्थे अण् । ३बलदेवे शब्दर० । [त्रिका० ।

संवर्त्तकिन् पु० संवर्त्तकं लाङ्गलभेदोऽस्त्यस्य इनि । बलरामे

संवर्त्तिका स्त्री सम्यक्वर्त्तिका सम्+वृत–ण्वुल् टापि अत इत्त्वं वा । १दीपादेः शिखायां २पद्मादेः केसरसमीपस्थे दले अमरः ३नवपत्रे मधुसूदनः ।

संवर्द्धक त्रि० सम्+वृध–णिच्-ण्वुल् । अभ्यागताकारिणि हेमच० २वृद्धिकारके च ।

संवलित त्रि० सम्+वल–क्त । मिलिते ।

संवसथ पु० संवसन्त्यत्र सम्+वस–आधारे अथच् । ग्रामे जनसमूहनिवासस्थाने अमरः ।

संवह पु० सम्यक् वहति सम्+वह–अच् । वायुमध्यवर्त्तिनि वायुभेदे आवहशब्दे १६४४पृ० दृश्यम् ।

संवार पु० सम्+वृ–घञ् । शिक्षाप्रत्योक्ते वर्णोच्चारणार्थे कण्ठविवरसंकोचात्मके बाह्यप्रयत्नभेदे २संगोपने च ।

संवास पु० संवसत्यत्र सम्+वस–घञ् । १गृहे शब्दच० । पुरवासिनां पुराद्बहिः क्रीडार्थमुच्चे चत्वरादौ २स्थाने जटा० ।

संवाह पु० संवाहयति सम्+वह–णिच्-अच् । अङ्गसंमर्दके भृत्ये जटा० । ण्वुल् । संवाहक तत्रैव ।

संवाहन न० सम्+वह–णिच्–ल्युट् । १भारादिवाहने २अङ्गसंमर्दने च मेदि० । [प्राप्त्या भयादिना वा जातोत्कम्पे ।

संविग्न त्रि०सम्+विज–क्त । १उद्विग्ने इष्टवस्त्वलाभाय तद-

संवित्ति स्त्री सम्+विद-क्तिन् । १ज्ञाने शब्दमा० २प्रतिपत्तौ ३चेतनायां ४अङ्गीकारे ५बुद्धौ च मेदि० ।

संविद् स्त्री सम्+विद–सम्प० क्विप् । १ज्ञाने २प्रतिज्ञायां मेदि० । ३सम्भाषायां ४बुद्धौ ५क्रियाकारे ६युद्धे ७अङ्गीकारे च अमरः । ८नामनि ९आचारे इत्यन्ये १०तोषे ११समाधौ च शब्दच० ।

संविदा स्त्री संविद्यतेऽनया सम्+विद–क्विप् टाप् । भङ्गायाम् (सिद्धि) "संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी" तन्त्रम् ।

संविदित त्रि०सम्+विद–क्त । १अङ्गीकृते २सम्यग्ज्ञाते च ।

संविद्व्यतिक्रम पु० संविदोऽङ्गीकारस्य व्यतिक्रमो यत्र । कृताङ्गीकारस्योल्लङ्घनहेतुके विवादभेदे वीरमि०ताज्ज्ञक्षणं यथा "तत्र स्वरूप व्यतिरेकमुखेन दर्शयति" नारदः "पाषण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति" । पाषण्डाः वैदिकमार्गद्वेषिणः क्षपणकादयः । नैगमाः वाणिजका वणिज इति मदनरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाशुपतादय इति मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन विद्वन्मण्डलपूगादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म व्यतिक्रमः संवत्परिपालनमिति यावत् तद्व्यतिक्रममात्रं विवादपदत्वस्तीत्यर्थः । तद्रूपदोष्यार्थमाह बृहस्पतिः "वेदविद्याविदो विप्राः तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति" । अ ब्राह्मणानां सम्यक् ग्रहणम् । "ब्राह्मणमानयवाङ्गाद्यदिति" पा० सूत्रे च यत् । विद्या वेदाः तिस्रणां विद्यानां समाहारस्त्रिविद्यम् । त्रिविद्यमधीते इति । तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेदित्यत्रा-ऽयौ बृहस्पतिनैव विवृतः "अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमिकाः । मुक्तभाव्यांश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासनम्" इति । अनाच्छेद्यकराः अपाकृत-कराः । एतदुक्तम्भवति । आगामिनृपतिभिरपाकृत-

चराः तेभ्यो निष्कृष्टचराय चतुर्भूमिकाः प्रदद्यादिति। एवं नियुक्तैर्यत्कर्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्। सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति। निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्तधर्माविरोधेन सामयिकः समयात्सम्प्राप्तो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीयः। यश्च राज्ञा कृतो निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकसम्पातमनुदेयमधराद्रातिम-स्मिन् दरगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः। बृहस्पतिरपि "नित्यं नैमि-त्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा। पौराणां कर्म कु-र्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति"। पौराणां पुरवासि-नामित्यर्थः। एवं राजनियुक्तसमूहस्थविशेषस्य कार्य-विशेषं च्युतः। सर्वसमुदायानाञ्च कार्यमाह स एव "प्रावर्त्तेक्षिप्तयानानां चक्रैः सम्प्रतिक्रिया। प्राधान्ये तु वा कार्यो धर्मकार्ये तथैव च। चाटचौरभये बाधाः सर्वसाधारणाः स्मृताः। तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचिदिति"। नगरग्रामनिवासि समूहः पाषण्डनैग-मादीनां प्रदर्शनार्थः। तत्र गणपाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण बहुधकृतो दुःपरिहरः धर्मकार्यं च दुःसाध्यन्तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या। चाटेत्यादयः। चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्यमित्यर्थः। धर्मकार्यमपि समूहस्य कार्यमित्युक्तं तत्रैव "सभाप्रपादेवगृहतडागारामसं-स्कृतिः। तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया। कुलायननिरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः। यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया। पालनीयाः समस्तैस्तैः समर्थो विसंवदेत्। सर्वस्वहरणं दण्ड्यस्तस्य निर्वासनं पुरादिति"। सभा मण्डपः। प्रपा पानीयशालिका। आरामः उपवनम्। संस्कृतिः जीर्णोद्धारः। संस्कार उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च। यजनक्रिया सोम-यागादिकर्तृभ्यो दानम्। कुलायननिरोधः। कुलायनस्य दुर्भिक्षाद्युपद्रवमन्तर्भूतस्य धारणम्। कुलायननिरोधश्चेति पाठान्तरं पाठः। कुलायननिरोधः कुलायाः प्रवर्त्तन-मार्गनिरोधश्च। एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायि-भिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि इत्याह नारदः "पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु। संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथेति"। पाषण्डा वेदोक्तविरुद्ध-धारणप्रतिरिक्ताः सर्वे शिल्पिनः। तेषु शिल्पित-शिल्पाचार्याद्याः सन्ति। नैगमाः सार्थिका वणिक्-प्रभृतयः। तेषु बहवः कथन्तेऽग्रहरपुरप्रतिरक्षारिणो दस्युरित्येवमादयोऽनेकशः समया विद्यन्ते। अथ वा नैगमाः आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्तः पाशु-पतादयः। श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः। तास्वप्यनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्येवमादिकाः समया वर्त्तन्ते। पूगा हस्त्यश्वारोहादयः। व्रातगणयोर्लक्षणमाह कात्यायनः "नानायुधधरा व्राताः समवेताः प्रकी-र्त्तिताः। कुलानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः" इति। पूगे व्राते चाक्रान्तस्य समरे न गन्तव्यमित्ये-वमादयः समया वर्त्तन्ते। गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्येवमादि समयः सम्भवति। सभादीनामादिशब्देन प्रक्षपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः परिग्रहः। तत्र पुरदुर्गादीनावासपानगतो मानभोग इ-त्यादिः समयोऽस्ति। दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा कश्चन न तद्विक्रेयमित्यादिरपि समयः। जनपदे तु कश्चि-द्विक्रेतव्यापाकृतकृत्यमित्याद्यनेकविधः समयो वर्त्तते। तदेवं समयजातं यथा न भ्रंशति तथा राजा कुर्यादित्यर्थः। समूहादिपुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः "कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम्। विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्" इति। कोशेन देवतास्नानोदकपानेन। लेख्यक्रियया समयप-त्रेण। मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्याणि समूहकार्याणि। एतदुक्तं भवति। समुदायिभिः परस्परं समयातिक्र-मभयात् कोशादिभिर्विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्याणि कर्त्तव्यानीति। कात्यायनोऽपि "समूहानां तु यो धर्म-स्तेन धर्मेण ते सदा। प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः" इति। सामयिकधर्मं निजधर्मानतिक्रमेण स-र्वकार्याणि समुदायिनः कुर्युरित्यर्थः। याज्ञवल्क्योऽपि "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्। सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति। निजधर्मावि-रोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधी सामयिको धर्मो यथा सन्ध्यावन्दनवेलायां सर्वैरेव सन्ध्याव्यापारपरिहारेण, राज-भवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नायास्यति प्रथमसाहसं दण्ड्यः इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थोद्गमम्। कात्यायनोऽपि "अ-विरोधेन धर्मस्य निर्मितं राजशासनम्। तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यं नृपाज्ञयेति"। धर्मस्य श्रौतस्मार्त्तादि

धर्म्मश्च निर्णीतं कात्यायनः "राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्म्मान् यो नरो नानुपालयेत् । गर्ह्यः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनम्" इति । विचित्रबुद्धिभिः सहसा भिन्नैरनेकैरेकमत्येन कार्य्यकरणासम्भवात् द्विताः पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह बृहस्पतिः "द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्य्याः समूहहितवादिनः । कर्त्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति" । कार्य्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान् दर्शयति स एव "विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः । लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः । शुचयो वेदधर्म्मज्ञाः दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः । सर्व्वकार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः" इति । शालीनाः अधृष्टाः कार्य्यचिन्तकाः समुदायकार्य्यसाधकविचारकाः । कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्व्वैः समूहिभिः कार्य्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "कर्त्तव्यं वचनं सर्व्वैः समूहहितवादिनाम्" इति । समूहप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्डं दद्यादाह स एव "यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्" इति । प्रथमं पूर्व्वसाहसम् । कात्यायनोऽपि "युक्तियुक्तं वचो यस्माद् वस्तुनोऽनवकाशतः । अयुक्तमेव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम्" इति । बृहस्पतिरपि "यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा । संविक्रियां विहन्याच्च स निर्व्वास्यस्ततः पुरात्" इति । साधारणम् समुदायस्वाम्यकं द्रव्यादि द्रव्यम् । हिंस्यात् । हरणादिः नाशादिना वा नाशयेत् क्षिपेत् वा तिरस्कुर्य्यादित्यर्थः । समूहिनामप्यधर्म्मेण द्वेषादिना कार्य्यकरणे दण्डमाह स एव "बाधां कुर्य्युर्यदेकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः । राज्ञा ते विनिवार्य्यास्तु शास्याश्चैवानुबन्धतः" इति । अनुबन्धतः निर्व्वाहतारतम्यानुसारेण । मुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह कात्यायनः "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः । सर्व्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्" इति । मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिकारः । अतएव कात्यायनः "साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः । उच्छेद्याः सर्व्व एवैते विख्याप्यैव नृपे भृगुरिति" । नृपे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः । समूहापकर्त्तुर्दण्डो राज्ञा विधेयः । अतएव मनुः "यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णान् षण्निष्कान् शतमानञ्च राजतम् । एवं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः । ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्" इति । एतेषां प्रवासन-चतुःसुवर्णषण्निष्कशतमानरूपाणाञ्चतुर्णां दण्डानां जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । यत्तु कश्चिदेतेषाञ्चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह तद्व्याख्यानविरुद्धम् । एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्च चतुःसुवर्णादि दण्डं इत्यस्याहुतत्वाच्च । मर्म्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्व्वासनमेव दण्डं दद्यादाह बृहस्पतिः "सदस्युदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा । श्रेणिपूगविरुद्धश्च क्षिप्रं निर्व्वास्यते ततः" इति । सदस्युदः मर्म्मोद्घाटकः । सूचकः पिशुनः । पिशुनो मर्म्मोद्घाटकावित्यभिधानात् । भेदकृत् समुदायिषु वैमत्यकृत् । समूहस्थानान्निर्व्वास्यते समूहेनेति शेषः । न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात् समूहेनेति शेषकरणमनुचितमिति वाच्यम् । पूर्व्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् "पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः । वाग्धिग्दण्डपरित्यागं प्रकुर्य्युः पापकारिणाम् । तैः कृतं यत् स्वधर्म्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् । तद्राज्ञोऽप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः" इति बृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च । वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि भाषणम् । धिग्दण्डो धिक्त्वामिति भाषणम् । परित्यागोऽस्पृश्यतापादनं वरणं निर्व्वासनं वा । समयस्यापि लोके परित्यागमप्युक्तमयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम् । निग्रहानुग्रहशक्तिमत्त्वेन पुनःपाठ्यमभिधानात् निसृष्टार्था अनुमतकार्य्याः । नारदोऽपि "पृथग्गणांस्तु ये भिन्द्युस्ते विनेया विशेषतः । आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः" इति । गणान् श्रेण्यादिरूपान् । बृहस्पतिरपि "तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कश्चित् कुरुते नरः । चतुःसुवर्णं षण्निष्कांस्तस्य दण्डो विधीयते" इति । सुवर्णचतुष्टयषण्निष्कयोः धनाद्यतिशयतारतम्यानुसारेण गुणवदगुणवद्विषयत्वेन वा व्यवस्था कल्प्या । ग्रामश्रेण्यादिसमूहेषु राज्ञा यथा धर्म्मः स्थापितस्तथाह नारदः "यो धर्म्मः कर्म्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः । यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथेति" । धर्म्मः सत्यवदनादिः । कर्म्म प्रातःपर्व्वणिसम्भाटनादिः उपस्थानविधिः समूहकार्य्ये ढक्कादिध्वनिश्रवणे गमन-

णादौ भेदनम् । यत्तु ब्राह्मणश्रेणीनाम तापसैवपरि-ग्रहः । तथा पाषण्डिनामपि ते । अन्यदपि राजकार्य आह स एव "प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतञ्च यत् । बाधकञ्च यदर्थानां तस्मोऽपि निवर्त्तयेत्" इति । यद्राज्ञः प्रतिकूलम् "यथा यथा राजवर्ग कुरुते न्यूद्रोधनं विशेषनम् । तथा प्रकुप्यते राज्ञ एवं कोमय नयात्रिति" इति । एवञ्च वार्त्तिकादिन्यद्रविवादे धर्मविवेचनं च यद्राज्ञ इत्यत्रोदाहरणमाननीयम् । प्रकृत्या सभा-सत एव मतम् सन्मतानाञ्च पापकाद्रिषु ताम्बू-लभक्षणादिकम् । यद्रार्थानां बाधकम्जनकबाधकचौराद्-संवाधादिकं तस्मोऽपि निवर्त्तयेत् । यथा ते न कुर्वन्ति तथा कुर्वीरित्यर्थः । अन्यदपि निवर्त्तनाह स एव "दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् । प्रवृत्तमपि तद्राज्ञा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्" । लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ नैगुण्यादिकं पाषण्डा-दिभिः प्रवर्त्तितम् । तद्रूपस्वभावप्रवृत्तमपि राज्ञा निव-र्त्तनीयमित्यर्थः । त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेयोऽका-ङ्क्षतिदिशति याज्ञवल्क्यः "श्रेणिनैगमपाषण्डिगणाना-मप्ययं विधिः । भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत्" इति । समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूह पूजार्थं दत्तं तद्यदि समूहाधिपो न ददाति तदा त-द्दत्तं एकादशगुणं दाप्य इत्याह स एव "समूहकार्य प्रयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् । स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः । समूहकार्यं प्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् । एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्" । इति । यल्लभेत समूहसकाशादर्थमिति शेषः । ततो रा-जदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा पाल्यं निवादिभ्यो वा दातव्यमित्याह बृहस्पतिः "ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम् । षाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः । देयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबाला-तुररोगिषु । सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः" इति । एकस्य पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्याप्तं कुटु-म्बस्य वैकस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्याप्तं, वर्षं वा यथां-शतः अर्थांशानुरूपेण विभजनीयमित्यादिभ्यो वा देय-मिति तात्पर्यार्थः राजप्रसादलब्धदत्तमपि सर्वेषां सम-मित्याह स एव "यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् । राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषामेव तत्समम्" इति । तत्समम् । तैः समूहस्थैः प्रहितैर्लोभा-विवादावधिं चौराराध्यादिकं धनाधिकरणे व्याहृतं प्रा-प्तम् । यत् परैरपहृतमर्थं रक्षितं यच्च समूहमहो-त्सवार्थं ऋणमाप्तम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं सर्वेषां समुदायिनां समभिति । समूहस्थानां सर्वेषां समभिव्याहृत्य कश्चिदपवादमाह कात्यायनः "गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् । आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्" इति । तैः ऋणैः । ते तु समुदा-यानुपकारात् दण्डार्हं प्राप्ताः ते च समुदायलोभादिना ततो बहिर्भूतानाम् प्रत्याह स एव "गणानां श्रेणि-वर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम् । प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एवेति । तथैव भोज्यवैभवदानधर्मक्रि-यासु च । समूहस्थोऽंशभागी स्यात् प्रागगतस्त्वभा-गिनमिति" । [२रचनायाञ्च ।

संविधान न० सम्+वि+धा—ल्युट् । १उपाये २आयोजने

संविधा स्त्री० व्यवहितं विधं यथा भा०व० धातुजस्य उपसर्ग-लोपः । अतिविधायाम् (आतकर्) भट्ट्च० ।

संवीक्षण न० सम्यग्वीक्ष्यते अन्विष्यते वा सम्+वि+ईक्ष-भावे ल्युट् । १सम्यग्दर्शने २इष्टवस्तुनोऽन्वेषणे च ।

संवीत त्रि० सम्+व्येञ्—क्त । १आवृते २रुद्धे च अमरः । सम्+वि+इण-क्त । ३उपगते । [सर्वोच्चारणाद्यनयते च

संवृत त्रि० सम्+वृ-क्त । १आवृते २गुप्तगोपने ३संवारकरूपे

संवेग पु० सम्+विज—घञ् । १भयादिना त्वरायाम् अमरः २वेगातिशये च । [मुग्ध । संवेदनाप्यत्र स्त्री ।

संवेद पु० सम्+विद—घञ् । ज्ञाने अमरः । स्वार्थे णिच्—

संवेश पु० सम्यक् विशत्यत्र सम्+विश-आधारे घञ् । १निद्रायाम् अमरः । संपूर्वकस्य तस्य निद्रार्थकत्वात्तथात्वम् । यथा "संविष्टः कुशशयने निशां निनायेति" रघुः । २पीठे हेमच० ३स्त्रीरतिबन्धभेदे मेदि० ।

संवेशन न० सम्+विश—णिच्-ल्युट् । रतिक्रियायां हेमच० तदुत्तरं हि निद्राधिकरणेन तथा निद्राहेतुत्वात्तथात्वम् ।

संव्यान न० संवीयते सम्+व्येञ्—कर्मणि ल्युट् । १उत्तरीयवस्त्रे अमरः । २वस्त्रमात्रे मेदि० ।

संशप्तक पु० सम्यक् शपथकृतोऽकारो यस्य कप् । प्रतिज्ञाय संग्रामादनिवर्त्तिनि सैन्ये नारायणीये सैन्यभेदे च तेषां प्रतिज्ञा यथा "आत्मानं समर्पयित्वा च निष्क्र-म्य पृथक् पृथक् । भाव्यं वामानि च पुनः स्वा-भाव परस्परम् । मध्याह्नकर्मयुक्तं रणे प्र-तम् । ततश्चक्रुः तदा चक्रुः प्रतिज्ञां रणनिश्चयाः ।

स्वस्ति सर्वभूतानामस्तैमीचोत्पत्तिरे। ते च धनञ्जय-सर्वे प्रतिष्ठाप्यपि चक्रिरे। ये ते लोकाश्चाव्यक्तिनो ये च ते ब्रह्मवादिनाम्। यद्यपरे च लोका ये गुरुदारतल्पगाश्च। ब्रह्मापहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः। शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा प्रनः। आशारदाहिनाश्चैव ये च गां निघ्नतामपि। अपकारिणाञ्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि। अमात्योपजीवकानाञ्च यो लोकाश्चाधिगच्छति। आहवेष्वनिवर्त्तिनाञ्च ये चाप्यात्मा प्रकारिणाम्। व्यापादकारिणां ये च भृतं नाशयतां च ये। लोकेन बुभुक्षमाणानां ये च दीनानुकारिणाम्। मातृपितृत्यागिनां ये लोका येऽग्निमातृपरित्यागात्। तानाप्नुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि। यद्यहन्ता सर्वं सर्वे निवर्त्तेय धनञ्जयम्। तेन चाप्यहितान्याहाहुवे श्रपि पराक्रमाः। यदि स्वयवरं लोके कर्म कुर्वाण संयुगे। इहान् लोकान् प्राप्नुयाम यद्यहं न संशयः। संयुक्ता ततो राजंस्तेऽर्जुनस्य संयुगे। आ ह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृभ्यो हितं प्रति" भा०द्रो० १७अ०।

संशय पु० सम्+शी-अच्। एकस्मिन् धर्मिणि भावाभावयोः विरुद्धधर्मद्वयस्य वा उल्लेखे। यथा पर्वतो वह्निमान् न वा, अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। "स संशयो भवेद्या धीरेकत्र भावाभावयोः। साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्" भाषा० "एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः इत्यर्थः। साधारणेति। समानसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम्। यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्ध। एवम् असाधारणज्ञानं तत्कारणम्। यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे। विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम्। शब्दव्याप्तिज्ञानादोनाम् निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्। किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते। संशयस्तु तत्र मानस एवेति। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयात् विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति" सि०मु०। "समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" न्यायसू० "समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभे इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकं तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभे इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति। अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते आहोस्विदसदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतो लक्षणवचनमिति समानम्" वा०भा० "संशय इति लक्षणनिर्देशः विमृश्य इत्यत्र विमर्शो विरोधार्थः तथा चैकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणत्वेन विशेषणत्वात् समानेत्यादि उपपत्त्यन्तं तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः। अनेकधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः। तथा च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानमसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानञ्चेत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दः तस्माच्चेत्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं तथापि

सन्धाल्लांटिहयोर्वाञ्छितौ नापवः संशय इति वदन्ति । उपलब्धेर्योनस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य चाऽव्यवस्था अदिव्यवस्थानिहारिक प्रामाण्य संशय इति फलितोऽर्थः, मन्ते तु उपलब्ध्यनुव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिर्वि-रोधिज्ञानः तदव्यवस्था ततः संशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रामाण्यानुसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वन्यतरैतात्पर्यज्ञान-ज्ञानस्य विरोधितया इति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञान-स्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्ति-र्नेति । उपलब्धीत्यादिकं तादृशत्वे संशयो न भवतीत्ये-तावन्मात्रपर चकारो व्याप्यसंशयात् व्यापकसंशयहेतुत्वं सूचयतीति वदन्ति. विशेषापेक्षः कोटिस्मरणापेक्षः । वस्तुतस्तु संशयधाराभिप्रेत्य आह च विशेषेति विशेषं विशेषदर्शनम् अपेक्षते विमर्शत्वेन तथा च वि-शेषदर्शननिवर्त्यत्वसमनन्तरेण विशेषादर्शनत्वस्य मात्र इ-त्युक्तम्" इति । स च संशयो द्विविधः तथोक्तम् "द्विविधः संशयः बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्वि-षयकोऽपि द्वयन्यतमधर्मिकोऽनवधारणधर्मिकश्च तत्र द्वयन्यतमधर्मिको यथा अर्द्धान्धकारस्थितस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्थाणुः पुरुषो वेति । अनवधारणधर्मिको यथा अरण्ये ग्राढायान्तरिते गोगवयादिविशेषाग्रहदर्श-नात् अयं गौर्गवयो वेति । वस्तुतस्तत्रापि विशेषधर्मिक एव सन्देहो त्रिप्रकारमिदं गोत्वमस्ति गवयत्वमस्ति वेति विवक्षाभावादुद्दैविध्याभिधानम् । अत एवास्य संशयहेतुत्वादनेकस्य शङ्कं संशयकम् एकस्य धर्मिणि वा इदं संशयहेतुरिति प्रयत्नं विधानात्" तत्त्व०दीधितिः । "इदन्तु बोध्यं संशयस्य प्रत्यक्षरूपः धर्मिकर्त्तव्यस्मात् अतएवोक्तं "परोक्षज्ञानमात्राणां निवारणमिति विद्या-न्नादिभिः" । संशये च उभयप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता एकैव । समूहे तु विशेष्यताद्वयमिति" गदाधरः ।

संशयसम पु० जात्युत्तरभेदे "सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः" न्यायसू० । "अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे च अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति" वा०भा० ।

संशयस्थ त्रि० संशये तिष्ठति स्था-क । संशययुक्ते ।

संशयात्मन् पु० संशय आत्मा यस्य । सन्दिग्धात्मनःकल्पे "संशयात्मा विनश्यतीति" "संशयात्मा विनश्यति" ।

संशयालु त्रि० संशय+स्वभावे आलुच् । संशययुक्ते हेमच० ।

संशयितृ त्रि० सम्+शी-तृच् । संशयकर्त्तरि हेमच० ।

संशरण न० संशीर्य्यतेऽनेन सम्+शॄ-करणे ल्युट् । रणा-रम्भे शब्दमा० । [यते २स्तुति त्रि० सि०कौ० ।

संशित त्रि० सम्+शो-क इत् इत्वम् । १सम्पादितव्रतविषय-

संशितव्रत त्रि० संशितं सम्यक् सम्पादितं व्रतमनेन । स-म्यक्सम्पादितव्रते । [निश्चिते च शब्दमा० ।

संशुद्धि स्त्री सम्+शुध-क्तिन् । १सम्यक्शोधने २देहादि-

संश(स)त् सम्+शद्-क्विप्-वा वा० इति । कुत्से पक्षादि० ।

संश्यान त्रि० सम्+श्यै-क्त न यत्व० । सङ्कुचिते ।

संश्रय पु० सम्+श्रि-भावे अच् । आश्रये ।

संश्रव पु० सम्+श्रु-अप् । अङ्गीकारे अमरः । घञ् । सं-श्रावोऽप्यत्र पु० ।

संश्रुत त्रि० सम्+श्रु-क्त । १अङ्गीकृते अमरः । २सम्यक्श्रुते ।

संश्लिष्ट त्रि० सम्+श्लिष-क्त । १आलिङ्गिते २सम्बद्धे च ।

संश्लेष पु० सम्+श्लिष-घञ् । १आलिङ्गने अमरः २सम्बन्ध-मात्रे च ।

संसक्त त्रि० सम्+सन्ज-क्त । १मिलिते २संबद्धे ३अव्यव-हिते अमरः ४सम्यगासक्ते च "पान्थेषु संसक्त-मनोरथाभिः" कुमारः । [सभायां अमरः ।

संसद् स्त्री संसीदन्त्यस्याम् सम्+सद-सम्प० आधारे क्विप् ।

संसरण न० सम्+सृ-ल्युट् । आरम्भविषयकेवलीकारत्वे १संचारे २असंबाधचमूगमने ३घण्टापथे अमरः । ४संसारे मेदि० । ५प्रकृतौ शब्दच० ।

संसर्ग पु० सम्+सृज-घञ् । १सम्बन्धे विभावानन्तरं "तत्र धर्मं तस्यैवेति" कृतवत्त्वेन एकत्रावस्थानरूपे २सम्बन्धमात्रे च पातित्यजनके पापभेदे बावधेदेन पातित्यादिजन-कत्वं प्रा०वि० दर्शितं यथा

"तत्र पातित्यजनकं पापहेतुत्वमाह मनुः "यस्त्वा-चरता सुरापानं लोके शुभङ्करात्मनः । ब्रह्मापि पातका-न्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" इति । नतु तैः सहेति वि-हितं यात् सहपातकित्वं सर्वस्यैव पापहेतुत्वं अस्मिन् न तु पातकान्तरवत् संसर्गस्य प्रायश्चित्तमपि महापातकित्वं स एव अनुवा दर्शितं यथा मनुः "एतां पापकृतामुक्तां सत्यसाचिवपि निष्कृतिः । पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः । यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये" इति

अत्र चतुर्णामित्यनेन ब्रह्महत्यादिमहापातकचतुष्टयकर्तृणामुक्तत्वात् यो येन पतितेनैषां महापातकपरमेव। उच्यते "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः॥ एभिर्विमर्शनिर्विष्टैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत्। कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुना सामान्यतः पापिसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् निषिद्धाचरणात् पापोत्पत्तिः पापिसंसर्गे एव दर्शिता प्रायश्चित्तमपि सामान्येन दर्शितम् "यो येन पतितेनैषां संसर्गम्" इति निर्देशात्। चतुर्णामिति हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनात्मकप्रकारचतुष्टयानां न तु ब्रह्महत्यादिविशेषाणां तथोत्यानामपि हिंसाभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनादीनाम् अनुक्ता पूर्वकृतत्वात् अपि च संसर्गपापस्यास्या स्मृतिः पतत्यनाका पापिसंसर्गी पापो भवतीति सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया सामान्यात् लोकाचाराधिकरणन्यायेन इत्याहुः। किञ्च नापि सामान्येनैवोक्तं "यो येन पातकेना सह संसृजेत् स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्"। गौतमोऽप्याह "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धगस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्यागाऽपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्" । अत्र पतितत्यागेति सामान्येनैव दर्शयति। तैश्चाब्दं समाचरन्निति द्वितीयसंसर्गिणोऽपि पतितत्वमुक्तम्। अन्येषामुपपातकादिनामपि पतितैन संसर्गिणः पतितत्वं स्यात् न संसर्गविशेषाणां विशेषात् निषिद्धपतितसंसर्गात् पततीति स्मृतिः सङ्ग्रा। के ते संसर्गप्रकारा इत्यत्र बृहस्पतिः "एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम्। याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह भोजनम्। नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह"। एतत्तैस्तर्ष्योर्मिस्तु कर्तव्यन्तु समेन वा" एकशय्यासनमेकपीठाद्युपवेशनमेकपङ्क्तिभोजनपक्वान्नादिभाण्डमिश्रणपाकपक्वान्नमिश्रणाः पञ्च प्रत्यक्षसंसर्गाः। तथा याजनं पतितेन ऋत्विजा यजनं यजमानस्य, पतितयजमानार्त्विज्यकरणमार्त्विज्यम्। अध्यापनं पतितमाचार्यवेदाध्यापनम्याचार्यस्य, पतिताचार्यवेदाध्ययनं शिष्यस्य। योनिः योनिसम्बन्धः स च पतितपुरुषकन्याग्रहणं स्त्रियाः, पतितस्त्रीकन्योद्वाहो वा पुरुषस्य, तथा पतितकन्यापरिणयनं वरस्य, पतितवरपरिणयनं वा कन्यायाः। तथा च मनुः "नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित्। ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद् ब्राह्मणः सह"। नियतब्राह्मणदाराद्वरस्य पतितवरात्त कन्यादानं दातुः, पतितादातुराद्दानं वा कन्याया वरस्य, यद्यत्र व्यवहितयोनिसम्बन्धस्य, योनिसम्बन्धस्य स्त्रीपुरुषसन्निकर्षाद्युक्तत्वात् नाप्र दातृवरयोः साक्षात् योनिसम्बन्धः दानप्रतिग्रहणयोऽप्यक्तं सम्बन्धो दातृप्रदानयोर्योनिसम्बन्धित्वात् योन इत्युच्यते प्रायश्चित्ततोरर्थः। विस्तरयतनार्थः प्रायश्चित्तविशेषाभावात् चतुष्पादेव पतितजाता कन्या पतितैव उच्यते तत्परित्यागं पतितकन्यापरिणयनमेव नाप्र व्यवहितयोनिसम्बन्धः। सह भोजनं समानान्ने परस्य वा एकपात्रे भोजनं सोच्छिष्टभोजनम् उच्छिष्टेन सहोच्छिष्टभोजनात् तत्र प्रपुष्टत्वात् एते नवापि प्रत्यक्षसंसर्गा भवन्ति एवं विविधा नव संसर्गाः। अन्येऽपि यानासनशय्यानिवासपङ्क्त्यध्ययनादिकमपि संसर्गान्तरमाह तदुक्तं पराशरः "आसनाच्छयनाद्यानात् भाषणात् सह भोजनात्। संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि"। भाषणमपि सम्भाषणं सहभोजनमेकपङ्क्तिभोजनं सम्पर्कस्य रूपत्वात्। तथा देवलः "संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात्। याजनाध्यापनात् यौनात् पापं संक्रमते नृणाम्"। सहाशनमेकपङ्क्तिभोजनम्। तथा शातातपः "आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निःश्वासात् सहभोजनात्। सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम्"। सहाध्यायः पतितेन ब्रह्मचारिणा सहैकस्माद्गुरोरध्ययनम्। सर्वं नवसंख्याया प्रकारवाचिना पाठक्रमेण प्रकारान्तरं सूचितम् अन्यथा नवसंख्यावाधः स्यात्। तेन सहभोजनतद्वंश्यभोजनतत्प्रतिग्रहादीनामुपसंग्रहः। अनेकवचनेषु पापसंक्रान्तिः श्रूयते पूर्वदेहत्यागेन देहान्तरसम्बन्धे संक्रान्तिमत्त्वम् अयुक्तत्वात् मूलपापकर्तुः पापपरिच्छेदे भूते विषयं प्रायश्चित्तमुक्तमिति। तथा हारीतः "कन्यादूषकः स्तेनः सुरापोऽयष्टाञ्च योजयेत्। कलुषस्य तमोभूतः पतनाद्वैव पतत्रिणः"। तथा च मनुः "भ्रूणहा वीक्षते यस्य पतिः भार्यापचारिणी। गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्विषम्"। प्राप्नोतीति शेषः इति संक्रामतीत्यर्थः। तथा व्यासः "दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति। यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्विषम्"। अन-

किल्बिषम् आप्नोति इत्यनेनापि पापाभावो गम्यते। उच्यते न पूर्वपापकर्तृत्वोऽन्यतमत्वेन पापवत्त्वमुपादानसम्बन्धः सम्भवति शुद्धस्य तदुपादर्शनेनायोग्यत्वात् किन्तु तत्र स्वव्यक्तिसम्बन्धे गौणोऽयं संक्रान्त्यादिशब्दः। तथा च देवलः "बान्धवोऽपि पृथग् भूत्वा तत्पापं नाप्नुयात् क्वचित्। पृथग्जनोऽपि संयोगात् भजते तत्प्रदोषताम्"। तत्पापं तज्जातीयं पापमित्यर्थः। तत्प्रदोषतां तत्तुल्यपापतामित्यर्थः। "शुद्धोऽशुद्धन्तु योधयेदिति" यत्र प्राप्तश्चादिवर्ज्जं एव पापक्षयहेतुत्वमत्र बोद्धव्यम्। तथोशनाः "अनन्तरगैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणानि वर्ज्जयेत्" इत्युक्त्वा "सम्भाषणे प्राणायामत्रयमित्यादि"। अतः सम्भाषणे प्राणायाम इत्यपापाचक्षः। किञ्च यदि पापिष्ठसम्भाषणस्पर्शः पापजनकहेतुस्तदेतत्प्रायश्चित्तवदिदमपि तेनापि मुनिना प्रायश्चित्तरूपतया पठितः स्यात् प्रत्युत निषेध एव श्रूयते यथा मनुः "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः" इति। किञ्च "निन्दितस्तेन योऽब्दान्तं संवत् पतितो भवेदिति" देवलवचने सम्बन्धानां तत्पापकर्तृत्वेऽपि पापित्वनिरवगम्यते भूतपापकर्त्ता पतितः स्वयमपि पतति इत्यर्थः। इदानीञ्च कियता कालेन कतमस्य संसर्गस्य पतितसाम्यापादनमिति निरूप्यते। तत्र देवलः "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः। निन्दितस्तेन योऽब्दान्तं संवत् पतितो भवेत्। याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः"। यानादिसंसर्गैः कालतः संवत्सरेण पतति याजनादिभिर्द्वाभिः सद्यः पततीत्यर्थः। तथा बौधायनः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद् यौनात् सद्यो न यानाशनात्"। यानादिना सद्यःपातनिषेधात् यानादिना संवत्सरेण पततीत्यर्थः यानादिना सम्बन्धः। याजनादिपदं सहभोजनस्याप्युपलक्षकम्। विष्णुः। "आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन्। एक-यानासनाभ्यां यौनात् स्रौवात् मौखात् सम्बन्धात् सद्य एव"। यानासनाभ्यामिति सहभोजनस्याप्युपलक्षणम्। यौनात् इत्यादि एकभोजनमोऽप्युपलक्षणम्। कूर्मपुराणे चापि "अब्दात् पतति पतितेन सह एव च। एकपात्रे तिष्ठन्ति ये च तैः सह संवसेत्। संवत्सरेण पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जा-नन् वै पतितो भवेत्"। एभिर्वचनैर्याजनादिना सद्यःपातो यानादिना कालतः संवत्सरेणेत्यवगम्यते। ननु याजनादिना संवत्सरेण पतति न तु यानादिनेत्याह मनुर्विष्णुश्च "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद् यौनात् न तु यानाशनासनात्"। यानासनाशनादुत्पन्नसंयोगमाचरन्नित्यर्थः। तथा पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनात् यौनात् नत्वेकं यानाशनात्"। अत्र मनुदेवलप्रभृतिकाराद्याः देवलबौधायनादिवचनैर्याजनादीनां सद्यःपातहेतुत्वावगतेः मनुपैठीनसिवचनयोर्नञिति मध्यपठितस्य पूर्वेण याजनादिना सम्बन्धो न तु परेण यानादिना, याजनाध्यापनात् न तु संवत्सरेण पतति किन्तु यानादिभिरित्याहुः। तदसङ्गतम् सुमन्तुवचनविरोधात् यथा पतितानभिधायाह सुमन्तुः "एतैस्तैर्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्यक्कर्मियात् तत्साम्येनैव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इत्यात् कुर्यात् एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतम् इत्यर्थः। अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते। तथा हारीतः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद् यौनादेकयाने च भोजनात्"। एकभोजनमेकपात्रे कालभेदेन भोजनं सहपानञ्च। तथा बृहस्पतिः "पापाभिषिक्ते तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकग्रामनिवासाभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्। तथा वत्सरसंसर्गे योनियुक्ते विशेषतः। पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेत्"। अनेन याजनादिना पापाभिषिक्तसंसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धं वदता वत्सरेण सम्पूर्णप्रायश्चित्तमपौहुक्तम् उत्तरवचने पुनः स्फुटीकृतम्। योनियुक्तपदेन याजनादीनामप्युपलक्षः। एकत्रासनशयनादिति पाठोऽनाकारः रामाऽलिखितत्वात्। शिवस्वामिनस्तु यदि प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशात् भोजनं कृत्वा पतति योनिसम्बन्धं कृत्वा पततीति एवं सम्बन्धोऽभिधीयते तदा कृत्वा पततीति पदयोरन्ययाहत्तिताप्रत्यावृत्तिभ्याम् आहत्तौ वाक्यभेदः चत्वारि वाक्यानि स्युः। अतः कृत्वेति पदेन तन्मध्ये याजनादिकर्मचतुष्टयमादाय पततीति सम्बन्धे बोध्यते न वाक्यभेदः संवत्सरपदेन पृथगुपहीतानामपि कृत्वेति पदेन तन्मध्योपनयनात्। दर्शयोर्म्माचाभ्यां भागेभ्यो यस्तेषामेवादिशागपटूवामानिव। अत एतद्वाक्याद्विरोधाद्याजनादीनां तन्मध्ये

सहचरितोपनीतानां पततीत्यनेन वचनेन बोधिते याज-
नादीनां सहचरितानां सद्यः पातहेतुत्वे पूर्वोक्तवचना-
दिवचनादेकैकेषां संवत्सरेणैव पतनेन संसर्गस्य चतुर्वि-
धत्वे संसर्गद्वैविध्यमिमांसैभोगद्वारेण पातहेतुत्वमुक्त-
मेवम्। तत्र सहेति पदस्य याजनादिकर्मत्वेऽप्यसत्त्वात्
क्रियान्वितताभिधानसामर्थ्यं तत् तदा च निरपेक्षपदान्तरा-
न्वितताभिधानप्राप्तत्वाद्दत्तपश्चाद्भिवरणव्यापारात् तन्वता
तत्रापि तन्वताभिधाने न सहपदः पदेभ्यो दर्शितोपस्था-
पकत्वमेव सहपदबोधकस्य इत्यवगमादेरभावात्। न
वा तन्वतायां सहपदो नियतः गमनभोजनानां सहदय-
प्रतिपादनात् पञ्चमहापातकैरित्यत्र व्यभिचारात् पततीति
पाठस्य दत्ताऽविशिष्टत्वात् कथं पततीति पदाद्वृत्तिः।
न च इत्यनुवचने याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पा-
तावगमाद्योनिप्रभृतिभिः सद्यः पात इति कल्पनीयं निर-
पेक्षश्रुतिविरोधात् पक्षव्याप्तप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्य
सम्भवात्। उच्यते। गुरुलघुभेदेन द्विविधं याजनादिकं
भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकेन सद्यः
पातः तेनैवाज्ञानकृतेन पादद्वयाध्याहारात्। लघुयाजना-
दावज्ञानकृते संवत्सरेण पातः तस्मिन्नेव ज्ञानकृते संवत्सरा-
र्द्धेनेति व्यवस्था। तथा हि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र
देवलवचने पतितेन सहोषित्वा पूर्ववचने ज्ञानकृति
पदसम्बन्धाज्ज्ञानकृतत्वं दर्शितम्। गुरुत्वं च देवलवचने-
नैव याजनाध्यापनभोजनसंस्कारादर्शितम्। यथा देवलः
"आचाराद्व्रतनियमपुण्यादिभिस्त्रयीविद्योपादानमध्य-
यनं तस्य चाचाराद्यस्य प्रक्रमसामर्थ्यं भक्तियोगयुक्तोप-
नेताय शिष्याय प्रदानमध्यापनम्। पशुसोमाद्यपुरो-
डाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशाश्वत्थ-
न्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोलूखलमुसल-
कुठारवनितस्रूपटारचर्मदर्भयावपवित्रपात्रभाजनादिभिरु-
पकरणैरग्न्याधानहोमाध्वर्युमन्त्रादिभिर्ऋत्विग्भिः काम्य-
नैमित्तिकानां यज्ञादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां
प्रयोगं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्"। तत्कथः उ-
च्यते। तत्र उपनयनपूर्वकमध्यापनं ज्योतिष्टोमादियज्ञानां
याजनं च गुरु, तद्व्यतिरिक्तयाजनमात्रं परिग्रहणदर्पं गुरु भ-
व्यभोजनादिमात्रत्वात्, यो यादृशः पतितसंसर्गाच्छ्रवणाग-
मनं वा प्राप्तवान्, सदैवेदृशः पतितसंसर्गादपि गमन-
पतितं शूद्रागमनबोधकत्वात्। एवं भोजनं पतितान्नस्य
पतितेन सहैकपात्रे भोजनं गुरु। अपत्रपणं विना वेदा-
ध्ययनम्, अष्टाविंशतियाजनं पतितस्य सम्पर्कीयं च-
पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं पतितोच्छिष्टभो-
जनं वा पूर्वोक्तयाजनाद्यपेक्षया लघु। देवलवचने ज्ञानतो
गुरुणा याजनादिना संवत्सरेण पतनमिति गम्यते।
ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो पादद्वया-
भ्यासेन। अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः
षण्मासैरिति वचनद्वयव्यवस्था तथा च बहुभाष-
र्णविवृते संवर्तः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित्
पापमोहितः। सप्तमासानहर्निशं वा ब्रह्मचर्याभ्रत-
श्चरेत्"। अतस्तत्कारणत्वात्पातात्पाप सारतः। अत एव पूर्व-
वराग्य "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः।
कृत्वा सद्यःपतेद् ज्ञानात् सह भोजनमेव च। अज्ञाना-
द्वा यो जात् कुर्यादध्यापनं द्विजः। संवत्सरेण पतति
सहाध्ययनमेव च"। अत्र पूर्ववचनं गुरुयाजनादिपरं
द्वितीयवचनं लघुयाजनादिपरम्। न च ज्ञानाज्ञानाभ्या-
मेव वयोर्वचनयोर्वत्सरवचनयोः सामञ्जस्यं भविष्यति
किं गुरुलघुव्यवस्थापनेनेति वाच्यं ज्ञानकृतादज्ञानकृत-
स्यार्द्धम् अज्ञानकृतात् ज्ञानकृतस्य द्वैगुण्यं युक्तं यतः
"प्रायश्चित्तमकामकृते कामकृते द्विगुणं बुद्धिपूर्वके" इति वचनात्
अत्यन्तविप्रकर्षस्यादृष्टत्वात्। देवलेन याजनादिवचनम्
गुरुयाजनादिपरं ज्ञातव्यं गुरुवचने चापौरुषयाजनाद्य-
कृतेऽप्यनुगतैव व्यवस्था। एवं गुरुसंसर्गकालं निरू-
प्याधुना लघुसंसर्गकालो निरूप्यते। तत्र यद्देवेनोक्तं
याजनादिभ्यो लघूनां यानासनशयनैकपङ्क्तिभोजनानां
चतुर्णां बहुतराणामाचाराणां पतितसंसर्गनिन्दितानां निवृत्ता स-
र्वाणां ज्ञानतो वत्सरेण पातहेतुत्वमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति
तदेतत्प्रमाणमूलं दृष्टान्तदर्शनादेरभावात्। किन्तु
"आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन्। यानास-
नाशनाभ्यामिति" विष्णुवचने द्वयोर्न निर्देशात् यानाद-
नादीनामन्यतमेन केनचित् संसर्गेण वत्स-
रेण पात एकैकस्तु वत्सरद्वयेन एभ्योऽपि संलापादि-
संगृह्य स्पर्शनादेर्हि गुरुलाघवेन तत्स्वापादकत्वम्
अतः ज्ञानतः "आनम् संवत्सरं चरेत्" इति वचनात्
अज्ञानादेतद्द्विगुणकालेनेति। तत्र तथाप्यनपि इत्यनि-
र्देशात्। यथा मनुः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहा-
चरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्"।
तथा याजनादिना सद्यस्तयामादवत्सरेण पातः तथा च
यानादिभिः एभिश्च निवितैर्यानादिभिर्वर्षैः। तत्र प

कूर्मपुराणे “ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च। महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत्। संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्”। तथा बृहस्पतिः “याज्यमाविके च संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकमासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्”। एकासनशय्यापदेन बहुसंसर्गान्तरे लक्ष्यते अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः। यथा गोदुग्धा- नुपो भक्षः पलाण्डुः इत्यत्र गोदुग्धात्परत्वस्य गोदुग्धात् गोदुग्धात्परत्वमुक्तम्। यद्वा एकशय्यासनशय्यादिरिति पाठस्तदादिपदात् संसर्गान्तरलाभः वचनान्तरपाठः इत्याऽभिहितत्वात्। उच्यते। यानादीनां बहुसंसर्गाणां समुच्चितानां पातहेतुत्वं द्वन्द्वनिर्देशात् तथाचा द्वन्द्व- निर्देशो बहुषु वचनेऽवगम्यते। अत्र च यानादीनाम- नियतत्वश्रवणात् आचनात् एभिस्त्रिभिः बहुसंसर्गैर्वत्स- रेण पततीत्येवैव स्मृतिः कल्पनीया तत्र यानाशनाभ्या- सनियम एकपङ्क्त्यादेरेकाकालत्वमवगम्यते एककाले चैकपी- ठाद्युपवेशनं अर्द्धनिष्पादकाद्युक्तरसंसर्गत्रयनियत- मतत्पादनादेव गम्यते त्रिभिस्त्रिभिर्बहुतरसंसर्गैरेक बहु- संसर्गः समानः अन्यस्यापि बहुसंसर्गत्रयमेव मन्वादि- वचनेषु वक्तव्याभावात् कालभेदेन पतितपतितोप- भुक्तासनाद्युपवेशनं याज्यतस्त्रिभिर्बहुसंसर्गैर्वत्सरेण पा- तम् एतच्च ज्ञानतः “जानन् संवत्सरम्” इति देवलवच- नात् अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकस्मात् ज्ञानाद्वत्सरमेव अज्ञानात् वत्सरषट्केन शय्यादीनाम् एकैकस्मादित्यना- न्तत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः। अज्ञानतो वत्सरषट्- केन ज्ञानादेकैकस्मात् वत्सरनवकेन। अज्ञानादेकैकस्माद्दा- दशभिर्वत्सरैरित्यर्थः। ननु संलापादीनां कथं याना- दिभ्यो लघुत्वम्। उच्यते लघुप्रायश्चित्तश्रवणात् यथो- शनाः “ऋतकाचकैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनि वर्जयेत् दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने सुद्रयाचमनं सम्भाषणे ब्राह्मण- सम्भाषणमथों सर्पनश्चेति”। ऋतकाचकैः पतितैः महा- दिचिह्नितैः, दर्शनन्तु न संसर्गः प्रकरणेऽपाठात् पतितस्य दर्शनमत्र परम्परया ग्राह्यं साक्षात् स्पर्शने स्नानश्रवणात् तथा मनुः “दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकान्तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति”। पतितान्न- भोजनपतितद्रव्यप्रतिग्रहयोश्च प्रायश्च ज्ञानतः वक्ष्यमि- र्मनैरमाणाद्दर्शन पतितोपादकत्वं यथा पतितानभिधा- याह संवर्त्तः “एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काम-

मोहितः। सप्तरात्रमधस्यैवं वा प्रकृत्याद्रतमाचरेत्”। न चास्य ज्ञानाज्ञानकृतयोरसंसर्गविषयत्वम् अविशेष- श्रुतेर्यौनादित्वाद्दितयोः तथा च पतितान्नभोजनस्य स- वत्सरेण पातहेतुत्वमाह देवलः “संवत्सरेण पतति पति- तेन सहाचरन्। भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वका- लिकम्”। भोजनं तदन्नभोजनं सार्वकालिकमनवच्छिन्नं भोजने च तथा दर्शनात् प्रतिग्रहेऽपि तथात्वमूहनीयं तयोः समानत्वदर्शनात् प्रायश्चित्तमाह बृहस्पतिः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासो- पवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा”। मासोपवासे गा- मन्त्यादि तत्र च पञ्चदश धेनवः। चान्द्रायणमन्त्यादौ तत्र सार्द्धसप्त धेनवः। गृहं गत्वेति चानेकसंवत्सरेणेति। तथा मनुः “चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति”। तथा रजकादीनभिधायाह यमः “भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दं चरेज्ज्ञानादज्ञानादै- न्दवद्वयम्”। पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात् पतितशूद्रा- न्नभक्षणप्रायश्चित्तार्द्धेन शूद्रदर्शनादर्द्धहानिः तेन ज्ञानतः पतितशूद्रान्नभोजने संवत्सरेण साम्यमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति। तथा प्रचेताः “पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते ब्राह्मणश्चान्द्रं चरेत्। पानीयपानतश्चैव कूपवारि पिबे- च्चरेत्”। ब्राह्मणोदकयोर्धेनुद्वयं लक्ष्यते एतत् सकृ- द्दानविषयं सकृज्ज्ञानकृतपतितशूद्रान्नभक्षणे मनुः “भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः शूद्रः प्राजापत्यं समाचरेत्। चातुर्- च्छिष्टे स्मृतः पादः पादं चानाशने तथा”। “अमेध्य- पतितचाण्डालपुक्कसरजकनावधूतकुचिकुविकुनखिस्पृष्टा- न्नानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्”। पातकिस्पृष्टान्नभो- जने तु संसर्गस्य विशिष्टत्वव्यवधानात् पादहानिः तेन ज्ञा- नतः सपादवत्सरेणाज्ञानतः सार्द्धवत्सरद्वयेन साम्यम्। पातकिसङ्कीर्णपाकान्नभोजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वाद- परपादहानिः। तेनात्र ज्ञानकृते सार्द्धवत्सरेणाज्ञानतो वत्सरत्रयेण साम्यम्। पतितान्नभक्षणे पतितद्विजान्न- भक्षणस्य चतुर्थभागः एवं पतितपानीयपानेऽपि चा- ण्डालान्नभक्षणे तथा दर्शनात्। “यथा विष्णुः चाण्डा- लान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकः”। इति चाण्डालसमाधानम् पक्वस्य सिद्धान्नदर्शनात् पराके च द्वादशोपवासाः। तथा प्रचेताः “अन्त्यजान्नन्तु यो भुङ्क्ते ब्राह्मणश्चान्द्रे चरेत्। पानीयपानतश्चैव कूपवारि त्र्यहं

"विशेत्"। निरामोषयादौ चतुर्विंशतिपणकमभ्यं कायुमं देयम्। एतदेव गुरुवादिवाचे विशिष्टनं देयम्। पतितोच्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभक्षणादुद्ध गुरुत्वेन प्रायाधिक्यम्। यथाङ्गिराः "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे। द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति"। एतत् कामतस्त्राणविषयम्। पराके पञ्च धेनवः। अकामस्त्रानकृतपतितान्नभोजने धेनुद्वयं प्रचेतोवचने व्याख्यातम्। तेन ज्ञानतः पतितोच्छिष्टान्नभक्षणे चान्द्रायणेन पतितवाक्यस् व्याख्यातो यावत्वेन। उच्छिष्टान्नभक्षणवदुच्छिष्टप्रोञ्छनेऽपि व्यवस्था "उच्छिष्टभोजनवैव तथा तस्य च मार्जनम्" इति देवलवचने साम्यदर्शनादिति। अत्र कृतानेकपातकपुरुषसंसर्गादिकैव पापव्यक्तिरुत्पद्यते न भिन्ना कल्पनागौरवापत्तेः। गुरुपापदावस्य च संसर्गजपापस्य निमित्तकारणस्य तद्भिन्नात्ममनःसंयोगस्याप्यसमवायिकारणस्यैकत्वात्। प्रायश्चित्तन्तु गुरुसंसर्गस्यैव करणीयं गुरुणा प्रायश्चित्तेन लघुनः पापस्य नाशाभिधानात्। तथानेकमहापातकिपुरुषसंसर्गपापव्यक्तिभेदेऽपि देशकालकर्तृक्ये तन्त्रतया कल्पनात्तन्त्रेणैव प्रायश्चित्तम्। निवन्धस्तु युगपदनेकब्राह्मणवधवद्युगपदनेकपातकिसंसर्ग एव तन्त्रता। क्रमकृते तु ब्राह्मणवधवदावृत्तिरेव प्रायश्चित्तस्येति तत्र ब्रह्मवधेऽपि क्रमकृते प्रायश्चित्ततन्त्रताया उक्तत्वात्। युगपदनेकब्रह्मवध एव ज्ञानाज्ञानाभ्यां विशिष्टमरणयावज्जीवनतव्रतप्रायश्चित्तभेदेन तन्त्रताऽभावस्य भीमपादेवपादैर्दर्शितत्वात्। इह तु तद्वत् प्रायश्चित्तवैषम्ये प्रमाणं नास्ति तथा गुरुत्वेव महापातकिनोऽपि पातक्यन्तरसंसर्गे पापमुत्पद्यते एव आहत्यब्राह्मणवधकेनैव समत्वात्। कस्यचित् पातकिनःसंसर्गजपापस्यान्यदोषः स्यात्। तथा प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वोत्पन्नपापव्यक्तिककृततोत्तरोत्तरसंसर्गोत्पाद्या यत् पापव्यक्तयो महत्य उत्पद्यन्ते पूर्वपूर्वा चोत्पद्यैव विनश्यति वस्तरेणैव मूलपापकर्तृ पापसमानवृद्धिरूपव्यक्तिरुत्पद्यते। सा च एकमन्वन्तरकर्मक्षयाभ्यन्तरेऽस्याऽक्षयनरकफलिका, अतएव प्रायश्चित्तवाक्यमर्थवत्। न तु भिन्नभिन्नाः क्षणिका पापव्यक्तयः समवायाद् एकमन्वन्तरकं फलम्। अन्यपूर्वनरकफलस्य प्रत्यवायादेनःपापव्यक्तिफलत्वदर्शनादिति"। अत्रेदं बोध्यम्। महापातकिसंसर्गस्यैव कलौ आपंत्त्वन्त्वाम्यपापिसंसर्गस्य यथोक्तं पराशरेण "कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायाञ्चैव दर्शनात्। द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा"। कलौ सम्भाषणादिना न पातित्यं किन्तु कर्तुरेव कर्मकालेनैव पातित्यं न संसर्गादिना। "आसनात् शयनाद्यानात् संलापात् सहभोजनात्। संक्रामन्तीह पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि" इत्यादि पराशरवचनं महापातकिविषयमिति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्य आह च।

संसर्गाभाव पु० संसर्गेण सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावरूपे भेदभिन्ने अभावे २ अन्योन्याभावे च "प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" भाषा०। संसर्गाभावत्वं च अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं तत्र अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया तद्भिन्नस्य संसर्गाभावत्वोक्तेः। तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गाभावस्य सीमितताऽपि। संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं तु न लक्षणं तथात्वे अव्याप्त्याद्युक्तदूषणापत्तेः तथा हि अभावस्य संसर्गप्रतियोगिकत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वं बाध्येत द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु संसर्गस्य समवायसम्बन्धरूपतया तस्य नित्यत्वेन ध्वंसाधारे तत्संसर्गाभावस्य असम्भवात्। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन बोधने तु प्रतियोग्यसम्बद्धायां समवायस्य नित्यत्वेन तदुद्देश्यत्वात्। संसर्गाभावस्य नञादिनिपातेन धातुना च बोध्यते तत्र निपातेन प्रातिपदिकार्थाभावस्य बोधने प्रतियोगिनि सप्तम्यपेक्षा यथा गेहे घटो नास्तीति। क्रियाकर्तृसंसर्गाभावस्य धात्वर्थादौ बोधने तु नायं नियमः यथा गगनं न पश्यति न कथञ्चं भक्षयेदित्यादौ तत्र दर्शने गगनकर्मत्वस्य कथञ्चभक्षणकर्तृत्वस्य च संसर्गाभावस्य बोधनाय तत्र सप्तम्यपेक्षेति विवेकः। कथा० वृ० प्रश्नोत्तरप्रभोक्तं यथा

"नास्ति घटो गेहे इति यतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः" कथा०वृ० "गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः स च यदि कदाचिदपि न घटस्यात्यन्ताभाव एव भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः, नहि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमित्यस्य कोऽर्थः यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तद्देहादर्शितः अथ तदुपस्थितिरिति तदा गेहे इत्यधिकरणोपस्थितेव संसर्गस्य घटसंसर्गाभावाधारस्यैव धर्मधर्म्यधिकरणत्वात् तत्र किं घटसंसर्गत्वे ? घटत्वेनेति कोऽयंमिह कथयतः संपृक्तो वा

गत्याः समवेतघटस्य तत्राभावात् न । इतावः संयोगस्य निषेधात् सम्बन्धं घटादीनां कैवल्यान्वयित्वप्रसङ्गः ततश्च वायवादावाप्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदभाव-निषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् तत् किं घटवत्संयोगस्य-भावं तत्त्वं येन घटस्य योगनिषेधो घटनिषेधः स्यात् तत् किं घटवत्संयोगसमवायायेकं तत्त्वं येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात् न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन कैवल्यान्वयित्वं तस्य स्यात् तथा च यस्य यो विधि-स्तन्निषेध एव तन्निषेध इति । यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीति विषयः कपाले संयोगितयैव । एवं सति कैवल्यान्वय्यत्य-न्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् यद्येवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्राभवन् स्यादिति" ।

संसर्गिन् त्रि० सम्+सृज-णिनुण् । १संसर्गयुक्ते विद्यमा-नान्तरम् (मत्तव धर्म तत्रास्तीति) मतवशयेन देशमावत्वा-नद्रूपसंसर्गयुक्ते २भागमाते ३सम्बन्धे च ।

संसार पु० संसरत्यस्मात् सम्+सृ-घञ् । १मिथ्याज्ञानजन्य संस्काररूपवासनायां २देहाद्यात्मकादृष्टभेदे ३स्वादृष्टोपनि-बद्धदेहपरिग्रहे च आधारे घञ् । ४विषये । भावे घञ् । ५संसृतौ । संसारगतिप्रकारः शा०सू०भा० दर्शितो यथा "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा-भ्याम् सू० "पञ्चाग्निविद्यायामिदं संसारगतिप्रभेदः प्रद-र्श्यते, वैराग्यहेतोरस्यायमनुप्रवृत्तिरिति चाले अवधाय । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्म-पूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते इत्येतदवगतम् । "अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति" इ-त्येवमादेः "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इत्ये-वमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात्, धर्माधर्मफलोपभोग-सम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते । किन्ता-वत् प्राप्तं असम्परिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवद्भू-तोपादानस्याश्रुतत्वात् । "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद-दानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्की-र्तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात् । नैवं भूतमात्रो-पादानसङ्कीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्ति । ततश्च तासां नयनं निष्प्रयो-जनं, तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति । तदन्तर-प्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छ-तीत्यवगन्तव्यम् । कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-वन्ति" इति । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुष-योषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपा आ-हुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-वन्ति" इति । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रज-तीति गम्यते" । सां०का० तद्‌प्रकारो दर्शितो यथा "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का० "स-न्तु तदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं सूक्ष्मेणेत्यत आह षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते, कस्मात् ? निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति । ननु धर्मा-धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञाना-ज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्मा-द्भावैरधिवासितत्वात् संसरति । कस्मात् पुनः प्रधान-मिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लि-ङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्व-मिति भावः । स्यादेतत् बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रमाणकेनेत्यत आह "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" का० "लिङ्ग-माद् साधनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न ति-ष्ठति । जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीर-स्थिताः प्रत्युत्पन्नबुद्ध्यादिवत् इति बुद्ध्यादित्वात् तस्मात्तच्छरीरमित्युक्तमादृषम् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चात्र भवति "अङ्गुष्ठ-मात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति" । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षोक्त्या सूक्ष्ममेव शरीरं प्रत्यवसेयम् अपि हि पुरुष एव अशरीरे येते" त०कौ० ।

संसारगुरु पु० ६त० । १कामदेवे त्रिका० २जगद्गुरौ च ।

संसारचक्र न० संसारश्चक्रमिव । पुनःपुनर्जन्ममरणादौ जीवस्य व्यापारभेदे चक्रवत्तया देहग्रहणानन्तरं तत्रो-पभुज्यमानकर्मणो नाशे मरणं तदनन्तरं च कर्मान्तरोपा-

देव देवतिर्य्यगादिभावावस्थितिरूपेण सततगतागतप्रचुरत्वात् संसारस्य चक्रतुल्यत्वात् तथात्वम् । तदेतत् विष्णुपु० संसारचक्रनिरूपणे निरूपितं तत्र दृश्यम् ।

संसारमार्ग पु० ६त० । योनिद्वारे त्रिका० । तत्र एव हि वहिर्निर्गमे भावासक्ततेति तस्य तथात्वम् ।

संसारिन् त्रि० संसरति अदृष्टवशात् देहभेदमनुगच्छति सम्+सृ–णिनि । शरीराभिमानिनि जीवे ।

संसिद्ध त्रि० सम्यक् स्वभावेन वा सिद्धः सम्+सिध–क्त । १स्वभावसिद्धे २सम्यग्निष्पन्ने च ।

संसिद्धि स्त्री सम्+सिध–क्तिन् । १स्वभावे प्रकृतौ २सम्यग्निष्पत्तौ । सम्यक्सिद्धिर्यत्र । ३मुक्तौ च "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" गीता । [४प्रकृतौ मत्स्य०।

संसृति स्त्री सम्+सृ–क्तिन् । १संसारे २प्रवाहे च त्रिका० ।

संसृष्ट पु० सम्+सृज–क्त । विभागानन्तरं स्नेहात् पुनः स्वधनेषु मतसंसर्गयुते भ्रात्रादौ "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" "इहच्छतिपरिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गितो विशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्" दायभा० । तद्धनविभागस्तु दर्शितो यथा "विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते" बृह० । "समस्तत्रेति समस्तेभ्यः संसर्गाभिप्रायेण मातृपत्न्यादिविषयोस्तु पूर्वकृतविभागानुसारेण भागव्यवस्था बोद्धव्या । पूर्वकृतज्यैष्ठांशनिषेधमात्रपरं हि वचनम् अतएव बृह० "विभक्ता भ्रातरो ये तु संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति ज्येष्ठांशभाक् निषेधति न तु भागसाम्यम्" दायभा० । तत्र भ्रातृधिकारे विशेषस्तत्रोक्तो यथा "अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यधनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः" याज्ञ० अस्यायमर्थः । "संसृष्टी पुनरन्योदर्य्यः प्रथमं हरेत् न पुनरन्योदर्य्यमात्रम् । प्रथमं च हरन् सोदरं बाधित्वा वा तेन सह वेत्यपेक्षायामाह असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात् सोदरपदमनुवर्त्तते ("सोदरस्य तु सोदरः इति वचनात्) । नान्यमातृज एव संसृष्टी गृह्णीयात् संसृष्टपदेनैव वा सोदरत्वमिपक्षे अतएव दृष्टत्वात्० "सोदरो नान्यमातृजः" इति जितेन्द्रियेण लिखितम् । तथा च पूर्वार्द्धेन संसृष्टीत्यनुवर्त्तते न च केवलमन्योदर्य्य एव संसृष्टी गृह्णीयात् किन्तु-

सद्यपि सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः । तेन असंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य ग्रहीतव्यमनयोः पितृव्यं प्रयुज्जनात्" दायभा० । "तथाच सोदरासोदरयोः सत्त्वे सोदराणामेव । सोदराणामेव मध्ये एकस्य संसृष्टत्वे तस्यैव असंसृष्टसोदरसंसृष्टासोदरसत्त्वे च द्वयोरेव बापत्रमात्रसत्त्वे प्रथमं संसृष्टस्य तदभावे चासंसृष्टासोदरस्येति" दायभा० एव व्यक्तमुक्तमपि । २अपना-हिता संसृष्टे त्रि० ३संयुक्ते च । भावे क्त । ४सख्ये ।

संसृष्टि स्त्री सम्+सृज–क्तिन् । १संसर्गे २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम् । ["संसृष्टस्तु संसृष्टी" याज्ञ०।

संसृष्टिन् पु० संसृष्टमनेन इष्टा० इनि । संसृष्टभ्रात्रादौ

संस्कर्त्तृ त्रि० सम्+कृ–तृच्–सुट् च । १संस्कारकारके २पाचके च "संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः स्मृताः" मनुः ।

संस्कार पु० सम्+कृ–घञ् च । सतोगुणान्तराधानरूपे १प्रतियत्ने यथा अवहारादेरपामिवाकादेव व्रीह्युपलक्षिधावनार्जनादयः, दर्पणादेर्निर्मलीकरणादिः आत्मादेश यथाशास्त्रावस्थानात वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादिः । स च "संस्कारः पुंस दोषेणः प्रोक्षणाद्युपचर्यादिषु" फल्गुमा० कर्णेः पुरुषस्यैव धर्मः" व्याख्यातम् । प्रोक्षिता एव व्रीहयः पुरोडाशाय कल्पन्ते नाप्रोक्षिता इति प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारोयथाक्रतुरपूर्वोपेक्षितिति द्रव्यधर्मः मीमांसकाः । एवं स्नानाचमनादिजन्याः संस्कारा देहे उत्पद्यमाना अपि तदभिमानिजीवे कल्प्यन्ते इति वेदान्तिनः । २स्मृतिहेतौ अनुभवजन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे ३पृथिव्यादिचतुष्टयस्थे वेगाख्ये गुणे, ४यथार्थास्थिततया-स्थापनप्रयोजके स्थितिस्थापकाख्ये ५गुणभेदे च

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित् । स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि । अतीन्द्रियः स विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् । स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते" भाषा० "त्रयः संस्कारो नास्ति वेगस्तु द्विविधः कर्मजवेगजभेदात् तत्र शरादौ नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशादुत्तरं कर्म एवमुत्तरोत्तरमपि कर्म जायते । वेगं विना कर्मणः कर्मान्तराजनकत्वात् पूर्वकर्मनाशे उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते तत्र

वेगाख्यो वेगः। स्थितिस्थापकसंस्कारस्त्वतीन्द्रियः स्पन्दनाद्यादीनां परित्यागे यत् पूर्वदेशगमनं तत्र स्थितिस्थापको हेतुः। उपेक्षानात्मकज्ञानजन्येन भावनाख्यसंस्कारो जन्यते स च स्मरणे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः जीववृत्तिरतीन्द्रियश्च स च चरमफलनाश्यः क्वचित् रोगादिनाश्यः क्वचित् कालनाश्यः" सि॰मु॰ अन्ये तु समानविषयं स्मरणमेव संस्कारनाशकम् अतएव "जायते च पुनःपुनःस्मरणाद्दृढतमः संस्कारः" इति दीधितिः इत्याहुः।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति पक्षधरादौ व्यवस्थापितम्। १मालाद्यापादनव्यवस्थितौ, व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां २साधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजके ३गर्भाधानादौ क्रियाकलापे इत्याके च। विप्रादीनां देहसंस्काराश्च अष्टाचत्वारिंशत् गौतमोक्ते ५१० पृ॰ दर्शिताः। इदानीन्तनानां तु गर्भाधानाद्याविवाहान्ताः दशविधाः प्रसिद्धाः। तेषां च देहदोषनाशकता यथोक्तं हारीतेन "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्नापनात् मातापितृजपाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चममेतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति"। "स्नापनं समावर्त्तनम्" उपनयनस्य वेदग्रहणार्थत्वम् विवाहस्याग्निसाध्यकर्मार्थत्वम् अविविवेकः अतो दशविधाः। "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" याज्ञ॰। अत्र जातकर्मान्नप्राशनचौलसंस्कारो बीजादिदोषनिवारकतयोक्तौ। कर्म्माभ्यासादनार्थश्च पञ्चविधः मन्त्रसंस्कारः स्मृतौ दर्शितः ते च षष्ठ्यन्तपदेन तन्त्रे दर्शिताः। दीक्षायोग्यताभिव्यञ्जकसंस्काराश्च दशविधाः दीक्षात॰ दर्शिता यथा

शारदायाम् "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा। अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः। मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम्। प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः। एतज्जीवनमित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः। मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्"। वायुना वायुबीजेन "विलिख्य मन्त्रं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः। तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्यात् तेन बोधनम्"। तान्त्रिकमतमिति "स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। स्वतन्त्रोक्तविधानेन कूर्मं तोयेन देशिकः। नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामथं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरभिषिञ्चेद्वाप्यभिषिञ्चेत् जपन्निः"। स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरश्चरणकल्पोक्तविधिनाक्षरविन्यासाभिषिक्तेन "संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं त्विदम्"। मलत्रयं मायिकं कार्मिकं आणवरूपम् "तारव्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः"। तारः प्रणवः व्योम हकारः अग्नी रेफः मनुरौकारः तद्युक्तो दण्ड्यनुस्वारः। तेन ओम् ह्रौं इति मन्त्रः। "कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः"। प्रत्यर्णं प्रत्यक्षरम् "तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं तर्पणं मतम्"। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण। "मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामथं पश्चात् तर्पयामि नमोऽन्तकम्"। इति पुरश्चर्य्यार्णवे विशिष्टमन्त्राकारस्तर्पयन्ते। "तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते"। तारः ओम् माया ह्रीं रमा श्रीम् "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्। संस्कारा दश संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते"।

देवप्रतिष्ठाङ्गसंस्काराश्च देवताप्रतिष्ठाशब्दे ३७२५॰ दृश्याः। अन्येऽपि तत्तद्वस्तुसंस्कारास्तत्तच्छब्दे दृश्याः।

संस्कारवर्जित त्रि॰ ३त॰। १गर्भाधानादिसंस्कारहीने २व्रात्यादौ अनुत्पत्तिहीने च संस्कारहीनादयोऽप्यत्र।

संस्कृत त्रि॰ सम्+कृ–क्त सुट् च। १कृतसंस्कारे पदार्थे व्याकरणव्युत्पाद्यसाधुत्वयुक्ते २भव्ये ३पक्के ४भूषिते ५यागभेदे मेदि॰ ६प्रोक्षिते जटा॰।

संस्तर पु॰ सम्+स्तृ–अप्। १यज्ञे २शय्यायां हेमच॰ ३पल्लवादिरचितशय्यायां च "नवपल्लवसंस्तरे यथेति" कुमारः।

संस्तव पु॰ सम्+स्तु–अप्। १परिचये अमरः २सम्यक्स्तुतौ च।

संस्ताव पु॰ संस्तूयतेऽत्र सम्+स्तु–घञ्। यज्ञार्थं संस्तावकविप्राणां वासभूमौ अमरः।

संस्रुत त्रि० सम्+स्रु–क्त । १परिचिते २सम्यक्स्रुते च ।

संस्त्याय पु० सम्+स्त्यै–घञ् । १संघाते २निविड़संयोगरूपे सन्निवेशे अमरः । ३विस्तृतौ ४संस्थाने च मेदि० करणे घञ् । ५गृहे हेमच० ।

संस्थ त्रि० सम्+स्था–क । १अवस्थिते मेदि० २मृते शब्दर० ३चरे पु० मेदि० ४निवासके ५स्वदेशस्थिते ६मृतौ ७अलङ्कारभेदे दक्षिणाग्नौ च हेमच० । ८प्रकारे "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिकोऽपरः । संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धाऽस्य स्वभावतः" इत्युक्ते १०प्रलये च ।

संस्था स्त्री सम्+स्था–अङ् । १व्यवस्थायामवस्थितौ अमरः । २स्थितौ ३नाशे मेदि० ४यज्ञभेदे ५व्यवस्थायां ६मृतौ ७चारदृष्टौ दण्डे च ।

संस्थान न० सम्+स्था–ल्युट् । १चतुष्पथे अमरः । २सन्निवेशे मेदि० ३आकारे ४अवयवव्यापारानन्तरसंयोगभेदे ५मृतौ ६चिह्ने अजयः । ७सम्यक्स्थितौ च ।

संस्थित त्रि० सम्+स्था–क्त । १मृते अमरः २सम्यक्स्थिते च

संस्पर्शा स्त्री संस्पृश्यते सम्+स्पृश–कर्मणि अच् टाप् । रजनीगन्धाख्ये अमरः ।

संस्राव पु० सम्यक् स्रावः स्रवणं यत्र । मेदे त्रिका० ।

संस्फुट त्रि० सम्+स्फुट–क्त । विकसिते शब्दच० ।

संस्फेट न० सम्+स्फुट–आधारे घञ् पृषो० । युद्धे भरतः

संस्फोट पु० सम्+स्फुट–आधारे घञ् । युद्धे अमरः ।

संहत त्रि० सम्+हन–क्त । १दृढाङ्गे अमरः । २मिलिते ३दृढे मेदि० । ४परस्परं मिलिते "संहतपरार्थत्वादिति" सांख्यकौ० । ५दृढसंयोगयुक्ते ६घनागते च । भावे क्त । ७संघाते न० । [मिलितपाणितले अमरः ।

संहतल पु० संहतं संश्लेषं तलमत्र आति–आ–क । मि-

संहतपुष्पिका स्त्री संहतानि दृढसंयुक्तानि पुष्पाण्यस्याः कप् अत इत्वम् । मिश्रेयायां राजनि० ।

संहतजानु त्रि० संहते जानुनी यस्य । सञ्ज्ञुके अमरः वा कप् । तत्रार्थे ।

संहति स्त्री सम्+हन–क्तिन् । १समूहे अमरः । २सम्यग्हनने च । [१देहे अमरः २दृढत्वे ३वधे च ।

संहनन न० संहन्यते पदार्थं संहन्यते सम्+हन–ल्युट् ।

संहर्ष पु० सम्यक् हर्षः प्रा० सम्+हृष–घञ् वा । १आनन्दे २स्पर्द्धायाम् संघर्षणेन सदृशं गम्य । ३वायौ मेदि० ।

संहार पु० सम्+हृ–घञ् । १प्रलये हेमच० २नाशे ३संक्षेपे ४नरकभेदे अमरः । ५विसर्जने ६कालिकाभैरवभेदे प्र० जटा० । "असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च । कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्ट भैरवाः" तन्त्रसा० ।

संहारमुद्रा स्त्री संहाराय विसर्जनाय मुद्रा । तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणम् "अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रह्य परिवर्त्तयेत् । प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते" पद्यार्थो० कृतवाक्यम् । अर्पणे आत्मनि देवार्पणे" ति०त० ।

संहिता स्त्री सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः । १मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे २पुराणे ३इतिहासादौ ४धर्मशास्त्रप्रतिपादके वेदभागे च संहितापाठप्रकारस्तु ति०तं० मधुसूदनोक्तः [illegible] २८५० पृ० दर्शितः । "परः सन्निकर्षः संहिता" पा०उक्ते ५पूर्वापरवर्णयोः अत्यन्तसन्निकर्षे तत्र नियमविशेषः कथ्यते "संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते" । [अमरः ।

संहूति स्त्री सम्+ह्वेञ्–क्तिन् । बहुभिः कृते आह्वाने

संहृत त्रि० सम्+हृ–क्त । १कृतसंहारे २सङ्कुचिते च ।

संहृति स्त्री० सम्+हृ–क्तिन् । संहारे ।

संह्राद पु० सम्+ह्राद–घञ् । शब्दभेदे ।

संह्रादिन् त्रि० सम्+ह्राद–णिनि । शब्दायमाने ।

संह्लाद पु० सम्+ह्लाद–घञ् । आनन्दभेदे ।

सकण्टक पु० सह कण्टकेन सहस्य सः । १करञ्जभेदे (नाटाकरञ्जा) रत्नमा० । २शैवाले शब्दच० ३कण्टकयुक्ते त्रि०

सकर्ण त्रि० सह कर्णेन श्रवणेन तद्व्यापारेण वा । १श्रुतियोगे जटा० २कर्णयुक्ते च ।

सकर्मक त्रि० सह कर्मणा सहस्य सः कप् । व्याकरणोक्ते कर्मयुक्तक्रियाबोधके धातौ "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातोस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः" इत्युक्तदिशा धातोः सकर्मकत्वमवसेयम् ।

सकल त्रि० सह कलया अवयवलक्षणया चतुष्कला कलाभिर्वा सहस्य सः । १समग्रे २समस्ते अमरः ३कलान्विते च

सकारण त्रि० सह कारणेन । कार्ये । [अन्तिके समीपे ।

सकाश पु० काशनं दीप्तिः काशः काश–घञ् सह काशेन ।

सकुरुण्ड पु० सह समानः कुरुण्डेन । रक्तकुरण्टके राजनि०

सकुल पु० स्त्री० सह समानं कुलमस्य । १सकुलमत्स्ये (सउल) ख्याते कोष० । २समानवंशे त्रि० ।

सकुल्य त्रि० समाने कुले भवः यत् । सगोत्रजविशेषे अष्टमादिचतुर्दशपुरुषपर्यन्ते "दायादेन सपिण्डास्तु सकुल्या

प्रेतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति बान्धवाः" शुद्ध०। सपिण्डशब्दे दृश्यम्। [अन्ते।

सकृत् अव्य० एक+सुच् नि०। १एकवारे अमरः। २विष्ठायां स्त्री

सकृत्प्रज पुंस्त्री० सकृत् एकवारं प्रजायते प्र+जन–ड। १काके अमरः स्त्रियां ङीष्। २एकवारजातापत्ये च।

सकृत्फला स्त्री सकृत् फलति फल–अच्। कदलीवृक्षे राजनि०

सकृद्गर्भ पु० सकृत् गर्भो यस्य। वेसरे राजनि० एकवार गर्भवत्यां स्त्रियां स्त्री।

सकृद्वीर पु० कर्म०। एकवीरवृक्षे राजनि०।

सक्त त्रि० सन्ज–क्त। १आसक्ते २अविरते च हेमच०।

सक्तु पु० सन्ज–तुन् किच्च। भ्रष्टयवादिचूर्णे (छातु) शब्दच० "सिन्धौ सक्तवो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी" ति०त०।

सक्तुफला(ली) स्त्री सक्तव इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः वा ङीप्। शमीवृक्षे अमरः ङीबन्तः तन्मार्थे शब्दर०।

सक्थि न० सन्ज–क्थिन्। १ऊरौ अमरः २शकटावयवभेदे च उणादि०। बहु० स्वाङ्गे षच्-समा०। अग-सक्थ इत्यादि। [इन्द्रियत्वैकत्वादिधर्मः।

सखण्डोपाधि पु० कर्म०। अनेकपदार्थघटिते धर्मे यथा

सखि त्रि० सह समानं ख्यायते ख्या-डिन् नि०। सौहार्द-युक्ते अमरः। सखायौ सखायः सख्युरित्यादि।

सखी स्त्री सखि+स्त्रीत्वे ङीप्। १सहचर्यां हेमच० २वयस्यायाम् अमरः।

सख्य न० सख्युर्भावः यत्। १मित्रतायां २सौहार्दे च।

सगन्ध पु० सह गन्धेन लेशेन वा सहस्य सः। १ज्ञातौ त्रिका० २गन्धयुते त्रि०।

सगर पु० सह गरेण विषेण जातः। १सूर्यवंश्ये नृपभेदे "सगरात् सागरो जातः" इति पुराणम्। स च इक्ष्वाकुवंशराजतः यादव्यां जातः सपत्न्या गरदानेऽपि स न ममार तत्कथा "तस्या (और्वस्य) आश्रमे च सा गर्भं सुषुवे च्यवनप्रभम्'। व्यजायत महाबाहुं गरेणैव सह द्विज!। सगरो नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहरः" पद्मपु० ११अ०। २विषयुक्ते त्रि०।

सगर्भ पु० सह समानो गर्भोऽस्य। १सहोदरे भ्रातरि शब्दर०। सह गर्भेण। २गर्भयुक्ते मध्यवर्त्तिलक्षणापत्ययुक्ते कुष्माण्डादौ त्रि० स्त्रियां टाप्। [भ्रातरि।

सगर्भ्य पु० समाने गर्भे भवः यत् सहस्य सः। सहोदरे

सगोत्र न० सह समानं गोत्रम् सहस्य सः। १कुले शब्दच० सह समं गोत्रमस्य। २ज्ञातौ त्रि० अमरः।

सग्धि स्त्री अद-क्तिन् नि० सह ग्धिः सहस्य सः। सहभोजने अमरः।

सङ्कट त्रि० सम+कटच् सम्+कट-अच् वा। १अल्पावकाशे स्थाने अमरः। २संबाधे ३दुःखे "नरोऽमुच्येत सङ्कटादिति" देवीमा०। ४देवीभेदे स्त्री ज्योतिषोक्ते दशाभेदे च स्त्री टाप्। दशाशब्दे ३४८४पृ० दृश्यम्।

सङ्कथा स्त्री सम्+कथ–भावे अ। परस्परकथने हेमच०।

सङ्कटाक्ष पु० सङ्कटं संबाधमक्षति अक्ष–अच्। धववृक्षे विश्वः

सङ्कर पु० सम्+कृ–कर्मणि अप्। १सम्मार्जन्यादिभिः क्षिप्ते रजसि अमरः। इतरजातिपुरुषेण इतरजातिस्त्रियां २जाते जातिभेदे। भावे अप्। ३मेलने ४परस्पराभावसामानाधिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वे च स च जातिबाधकः "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः" सि० मु०। यथा भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभाववति च गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् भूम्यादिभूतचतुष्टये चोभयोः सामानाधिकरण्यात् तयोर्न जातित्वम्। वर्णसङ्करजातिश्च नानाविधा दिङ्मात्रमत्रोच्यते "वक्ष्ये सङ्करजात्यादि" इत्युपक्रमे "विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम्। जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्शवोऽपि च" इत्यादि गरु० ९६अ०। "स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय! जायते वर्णसङ्करः" गीता। ५अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम्। ६संसर्गे स्पर्शादिसम्बन्धे भाण्डादिसङ्करे भवनादिदहनादि तत्र च प्रायश्चित्तादि प्रा० वि० उक्तं यथा

"अथ भाण्डादिसङ्करप्रायश्चित्तम्। तत्र व्यासः "भाण्डादिसङ्करेषु भवनदहनं पूरणं मृद्भाण्डभेदनं दारवाणाम् तक्षणं ताम्ररजतसौवर्णानामद्भिः प्रक्षालनं कांस्यताम्राणामाकरशुद्धिः सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः शेषवस्त्रवसद्रव्याणां गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् आषोडशाद्बालः सप्तत्यूर्द्ध्वं स्थविरः चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोयुगस्य दद्यादभावे सर्वस्वम्"। पूरणं पूर्वस्थितमृत्कर्षणेन मृत्तिकान्तरदानम् तक्षणं वास्यादिनांशवियोजनम् भाण्डभेदनं मृण्मयभाण्डभेदनम्। आकरे अग्न्यादिभिः अग्निसंयोगात्तीक्ष्णादीनामुत्पत्तेः। शेषद्रव्याणां वासादीनां यवदूष्मायां च धान्यानां रक्षणम्। तथा च पराशरः "आकरे तु भवेच्छुद्धिरारकूटे तथा-

क्षेत्रे। अङ्कयोरवन्तु अन्त्यानां परिज्ञानस्तु चत्वारि । कुडुम्बकुटुम्बकापोषणवर्ष्यं सह सर्पिषा । द्वादश कुर्वीत धान्यानि स्थले दद्याद् ब्राह्मणम् । छत्रायज्ञामायस्य,न्ध ग्राम तस्मात् अशीत" । तेन एतच्च हताहीनाम् अन्त्यज्ञावापरिज्ञीतानां कर्त्तव्यम् । एतच्च प्रायश्चित्तं सद्यःपातहेतुयोनादिवर्जितैः संसर्गैर्ज्ञानतो यावता कालेन पातित्यं भवति तावत्कालसंसर्गे सति वेदितव्यम् इति तेन संवत्सरैकवाच्यताबचने मासैक-गोमूत्रयावकाहारः कर्त्तव्यः । अनेन च द्वादश धेनवो मासोपवासात् पञ्चमभागापकर्षात् । गोमतस्य दक्षिणा । अत्र प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्नियमिषा तथैव । तथा आपस्तम्बः "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि । न वै ज्ञात्वा तु काले तु कुर्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते । तेषामपि च यैर्भुक्तं तदर्द्धं तेषु विद्यते । तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते । कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे । उपवासेन शुद्धिः स्यात् पञ्चगव्येन चैव हि । बालाश्चैव तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव वा । तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् । अथवा क्रियमाणे तु येषामार्त्तिः प्रदृश्यते । शेषं सम्पादयेत्तेषां विपर्त्तिर्न भवेत् यथा" । तत्र पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम् । अल्पतरे पराकः । अल्पक प्राजापत्यम् । कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मिन् कूपे द्विजानां चाण्डालादीनां सहजलपानं कुर्वतां संसर्गदुष्टानां चोपवासपञ्चगव्ये विशोधनमित्यर्थः । संवर्त्तः "चाण्डालसङ्करे विप्रः श्वपाके पुल्कसेऽपि वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति । एतदपि अल्पकालसङ्करविषयं मासार्द्धयावकाहारासक्तौ षड्धेनवः । सुमन्तुः "अगम्यागमनस्त्रीवधचाण्डालसम्पर्केषु कृच्छ्रत्रयम्" । एतदत्यल्पकालविषयं कृच्छ्रमयाशक्तौ धेनुत्रयम् । तथा "अविज्ञातस्तु चाण्डालो निवसेद् यस्य वेश्मनि । विज्ञाते तूपसंन्यस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहम्" इत्युपक्रम्याह पराशरः "दधिसर्पिःपयोमूत्रं यदा गोमूत्रयावकम् । भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । त्र्यहं भुञ्जीत क्षीरेण गोमूत्रं पयसा वृतम् । त्रिसप्तं त्र्यहं पयसा तथा । च धृतां सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्। अनडुद्-

सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्" । दधिसर्पिःपयोमूत्रं यदा गोमूत्रयावकं द्वादशाहं भुञ्जीतेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमतमाम् मयाचासक्रम् । चर्मकारादीनामविज्ञात सङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः कर्त्तव्यः चाण्डालस्पर्शप्रायश्चित्तात्चर्मकारादिस्पर्शे प्रायश्चित्तस्य षष्ठभागदर्शनात् । यथा आपस्तम्बः "चाण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे च कृते द्विजः । त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्त्वोच्छिष्टः षडाचरेत्" । चर्मकारादिस्पर्शे तु संवर्त्तः "रजकः स्पृष्टश्चोच्छिष्ट एकरात्रं पयः पिबेत्" देवलः "चाण्डालसंयोगे ज्ञानचाण्डाल एव स्यात् तत्र स्त्रीब्रह्महत्योर्द्दिष्टं प्रायश्चित्तं वार्षिकं चाण्मासिकं त्र्यहं वा प्रकुर्वन्त । चतस्रि सङ्करमयावाः येषाम् । अविज्ञातचाण्डालसंसर्गे विद्यमान एव दम्पत्योः संयोगे यो जातो ब्राह्मणः स वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं प्राजापत्यं वा षाण्मासान् कुर्यात् वार्षिकब्रह्महत्याव्रतासक्तौ षट्त्रिंशद् धेनवो देयाः । षाण्मासिकब्रह्महत्याव्रतासक्तावष्टौदश । अथ,अपसर्पणप्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श एव निरूप्यते । किं साक्षात् स्पर्श एव स्पर्शशब्दार्थः उत परम्परास्पर्शोऽपि न प्रथमः परम्परया चाण्डालस्पर्शे स्नानाद्यभावप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः संयोगे संयुक्तसंयोगे चैकस्पर्शपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् आकाशादिद्वारेण सर्वेषामेव तत्प्रसङ्गाच्च किन्त्वेवम् "औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इत्यत्र वर्षवेष्टनस्पर्शयोरविरोधः स्यात् उपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वात् तथा च विरोधाधिकरणोदाहरणं भाष्यकारव्याख्यानविरुद्धं स्यात् । तथा च वृद्धशातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति । तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः" । तथा संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते । तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि" । उच्यते । अत्यन्त उपस्पर्शो यद्यपि न स्पर्शशब्दार्थस्तथापि तत्रवादेवास्वविहारकपरम्परास्पर्शोऽपि ग्राह्यः । तथा आपस्तम्बः "एकशाखां समारूढ़श्चाण्डालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात्" । आदिशब्दाद्रजकादीनां ग्रहणम् । शाखापदमेकावयवस्योपलक्षणार्थं तेनकाष्ठपाषाणादेरपि ग्रहणम् । तथा स एव "एकवृक्षं समारूढ़ौ चाण्डालब्राह्मणौ यदि । फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । ब्राह्मणान्समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् । न-

क्षीराशोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"। तथा स एव "एकशाखां समारूढः चण्डालाद्यैर्यदि। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम्"। अत्र अवधानबुद्धिपातनाद्याविष्कारान्त्रिरात्रं। स्नानविधौ चैतदुभयम्। तथा च ब्रह्मपुराणम् "विप्रश्चाण्डालसं- स्थितो यत्किञ्चित् वनस्पतौ। अज्ञानात्तु फलं भुङ्क्ते चरेत्तत्राघमर्षणम्"। उपस्पर्शनात्। "पादं स्नानमने तयोरिति" सर्वोन्नापस्तम्बेन न विरोधः। तथापस्तम्ब- "शूद्रः स्थले वा संस्पृशन् आसनयतान् प्रयतो भवेत्"। तत्रासनशय्यादौ चाण्डालादिभिः सहावस्थितोऽपि स्पृश- न्नपि तान् प्रयतत्वमात्मनो शूद्रो भवेत वस्तुतस्तु अशुचिरेवासौ इति पूर्ववाक्योपात्तं स्नानमेव कुर्यात् तथा "शयनासनादिषु निष्पातेषु च"। संक्रमादौ निषा- तेषु तच्चकाष्ठेषु चाण्डालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेव तथा "प्रोक्ष्य वाथ उपयोजयेत्"। न चैवं स्नानविषयः। अयमेव विशेषः साक्षात्स्पर्शादस्य। अतोवचनादेकाव- स्थिहारा परम्परास्पर्शे स्नानादिकमिति। नौकादिषु न दोष इत्याह पराशरः। "रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"। तृणकूटः पक्वेष्टकचितानि मठादीनि। नन्वेवं याज्ञवल्क्यवचनविरोधः तत्र यथा "उदक्यामौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गा- यत्रीं मनसा सकृत्"। अत्र परम्परयोदक्यया स्पृ- ष्टैरपि स्पर्शे आचमनमवगम्यते। तथा "सर्वं तत्स्पृष्ट- मात्रेणेति" मनुवचने तत्स्पृष्टीत्वमभिधीयते तदनर्थकं स्यात् चाण्डालादिस्पृष्टस्पृष्टिनोऽपि स्नानाभ्युपगमात् "नवस्पृश्यपस्पर्शे सर्वोदकस्पर्शी शुचिरिति" गौतम- विरोधः "नवस्पृश्यं दिवाकीर्त्तिम्"इत्यादि दक्षपुलस्त्यव- चन "शवस्पृश्य स्पृष्टेत्यादिविष्णुवचनाभ्यां विरोधः स्यात् तत्काले चैषामेव चाण्डालादीनां परामर्शात् एषु सर्वेषु शवस्पृष्टिस्पर्शनात्। उच्यते। एकशाखां समारूढ इत्याद्यापस्तम्बवचनं वर्त्तमानाशुचिसंसर्ग- विषय याज्ञवल्क्यादिवचनस्त्वतीतसंसर्गविषयमि त्यविरोधः। अतएव "संस्पृश्याशुचिसंस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः। हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य तोयेनाचम्य शुध्यति" इति देवलवचनमपि वर्त्तमानाशुचिसंसर्गि- स्पृष्टो भूताभूताद्यपेक्षया तृतीयो भवति तं स्पृष्टा आचमनमात्रं चतुर्थे नेत्यर्थः। अतीतविषये द्वितीयमेव स्पृष्टाचमनमिति व्यवस्थितविकल्पवाचित्वाच्चार्थः। तृती- यस्पर्शे न किञ्चित्। चाण्डालादिस्पर्शविषयत्वेनतत् अती- तान्वयस्पर्शविषये तु द्वितीय एव आचमनम्। तथा च शातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दु- ष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः"। एतद्वचनाद्यशुचिद्रव्याधर्मोत्कृष्टस्पर्शविषयमपि। अ- त्रापि वर्त्तमानान्यथासंसर्गिस्पर्शे साक्षात्स्पर्श इवाच- मनमेवेति सर्वमुपपन्नम्"।

पराशरेणाऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा "उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन। अनिधा- यैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्। मार्जनोपा- ञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम्। सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाथ वा गवाम्"। अत्रापि लघुगुरुसंसर्गविषयभेदात् व्यवस्था। "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्। ब्रा- ह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव हि"।

सङ्करी स्त्री सङ्कीर्य्यते सम्+कृ—कर्मणि अ गौरा॰ ङीष्। नष्टदूषितकन्यायां मेदि॰।

सङ्करीकरण न॰ सङ्करः क्रियतेऽनेन च्वि+कृ-करणे ल्युट्। पापभेदे तत्स्वरूपप्रायश्चित्तादिकं प्रा॰वि॰ दर्शितं यथा "अथ सङ्करीकरणापात्रीकरणमलावहप्रायश्चित्तम्। तत्र मनुः "खरोष्ट्राश्वमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्क- रीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च। निन्दितेभ्यो ध- नादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेय- मसत्यस्य च भाषणम्। कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगत- भोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्"। मद्यानुगतभोजनं मद्यपानसमये यदुपस्थापितं फलमू- लादि। अधैर्य्यं गीतमवचनादि "अल्पेऽप्यपचारे अत्यन्तवैर- कल्पमिति" कल्पतरुः। "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोध- नमैन्दवम्। मलिनीकरणीये तु तप्तः स्यात् यावक- स्त्र्यहम्"। तथा विष्णुः "ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णकरम्। सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम्"। असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति। "शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासान्तपनेन वा"। "पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजन- मिति मलावहानि" "मलिनीकरणीये तु तप्तकृच्छ्र स-

आचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम् । अत्र सङ्करीकरणे मलिनीकरणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अपात्रीकरणे च मलिनीकरणे तप्तकृच्छ्रं पक्षत्रयसाध्यम् । शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तदेव द्रव्यमत्र शीतमिति विशेषः । अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । मलावहे तु सङ्कटाचरणे तप्तकृच्छ्रयावकम् अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम् अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम् । एतच्च सर्वं यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एव बोद्धव्यः"।

सङ्कर्षण पु० संकृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-ल्युट् । १बलदेवे अमरः । तत्कथा हरिवं० ५८अ० "सप्तमो देवकीगर्भः योऽंशः सौम्यो ममाग्रजः । स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः" निद्राम्प्रति विष्णुमायां प्रति भगवदुक्तिः । भावे ल्युट् । २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न० ।

सङ्कलन न० सम्+कल-ल्युट् । १एकत्रीकरणे २योजने (ठिकदेया) लीला० ३संपृक्ते च ।

योजनं च नानासंख्याशब्दकाङ्कानामेकसंख्यापादकाङ्ककरणं तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु "कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्कयोगो यथास्थानमथान्तरं वा" लीला० उक्तया यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एव दशमतादिस्थाने दशमताद्यङ्कयोगः । भिन्नसङ्कलनन्तु छेदसहिताङ्कयोजनम् । तत्प्रकारश्च तत्रोक्तं यथा "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्" ।

न्यासः $\frac{३}{१}\ \frac{१}{५}\ \frac{१}{३}$ समच्छेदे जातम् $\frac{४५}{१५}\ \frac{३}{१५}\ \frac{५}{१५}$

"योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः" इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५३/१५ एवं प्रभागभागानुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र ज्ञेयम् ।

सङ्कलित त्रि० सम्+कल-क्त । १योजिते २रेखादिना संहते अमरः । ३संगृहीते च भावे क्त । ४संयोजने न० ।

सङ्कलितैक्य न० कृत० । "सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" लीला० उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे

सङ्कल्प पु० सम्+कृप-घञ् कृपे रस्य लः । १अभीष्टविषये (इदमित्थमेव कार्य्यम्) इत्येवंरूपे मनसो व्यापारभेदे अमरः । २कर्मसाधनाय अभिलापवाक्ये "सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत् किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चाप्यल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्" ब्रह्मपु० । धर्मस्य चार्द्धक्षयोक्तेः फलस्याल्पत्वकथनमपरं परन्तु युक्तं धर्माधीनत्वात् फलस्य । "कामाश्च च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्" आगमपूजने उक्तम् "मनोगतं शुभफलनामाश्च मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्यं कर्मणा उपपाद्यम्" ति०त०रघु० । "मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति" हारीतः । तत्प्रकारो यथा "शुक्तिशङ्खाश्महस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन । गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्" भविष्यपु० तत्र ताम्रपात्रनिषेधस्तु पात्रान्तरसत्त्वविषयः संक्षेपपरो वा एका०त०रघु० । मानससङ्कल्पश्च द्विविधः भावाभावविषयभेदात् तत्राद्यः मयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूपः द्वितीयः मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवं रूपः । तत्र पूजादिसङ्कल्पो भावविषयः उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेदः । ध्यम् । "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" एका०त० ।

सङ्कल्पजन्मन् पु० सङ्कल्पात् जन्म यस्य । १कामदेवे हला० सङ्कल्पजातादयोऽप्यत्र । सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि०

सङ्कल्पयोनि पु० सङ्कल्पो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य । कामदेवे "सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति" कुमारः ।

सङ्कसुक त्रि० सम्+कस-उकञ् । १अस्थिरे अमरः । २सन्दिग्धे सि०कौ० ३दुर्बले उणादि० । ४सङ्कीर्णे ५अपवादयोग्ये च संक्षिप्तसा० ।

सङ्कार पु० सम्+कृ-कर्मणि वा० घञ् । १सम्मार्जन्यादिक्षिप्तधूल्यादौ शब्दर० । २अवकृष्टितकन्यायां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । भावे घञ् । ३अग्निचटत्कारे मेदि० ।

सङ्काश त्रि० सम्यक् काशते काश-अच् । १सदृशे "नवार्कदिव्यसङ्काशमिति" तन्त्रम् । अस्यार्थे निभादिवदस्य नित्यसमासता । २अन्तिके च विश्वः ।

सङ्किल पु० सम्+किल-क । प्रज्वलदुल्कायां त्रिका० ।

सङ्कीर्ण त्रि० सम्+कॄ-क्त । बहुजनसङ्कुलत्वेन निरवकाशे १स्थाने भरतः । २मिश्रितनानाजातीये अमरः । ३व्याप्ते ४मिश्रिते ५सङ्कटे अजयः । एवम् ६मिश्रितको । पर-

परविजातीययोश्च । ८इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते ७जातिभेदे पु० दशरूपे अमरः । ६मिश्रितरागे सङ्गीत०

सङ्कीर्त्तन न० सम्+कीर्त्त-ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामोच्चारणे ३गानेन देवगुणाद्यनुकीर्त्तने च "श्रीकृष्णचरणं सङ्कीर्त्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्स! महाभाग! शृण्वन्तु मुनयः सुराः । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रासमहोत्सवम् । ताभिः सार्द्धं जलक्रीड़ां करोत्कीर्त्तनं कुरु । कृष्णसङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजःस्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा" नारदपञ्चरात्रम् ।

सङ्कुचित त्रि० सम्+कुच-क्त । १कृतसङ्कोचे २संक्षिप्ते ३अप्रफुल्ले च हेमच० । ४छन्ने राजनि० ।

सङ्कुल न० सम्+कुल-क । १परस्परपराहते "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम वन्ध्यैव पुत्त्रहीनः पितामहः" इत्येवं वाक्ये अमरः । २परस्परहननरूपे युद्धे ३जनाकीर्णे ४सङ्कीर्णे त्रि० अमरः ।

सङ्केत पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इशारा) त्रिका० "अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः, अयं शब्दः अमुमर्थं बोधयतु वा" इत्येवं शब्दनिष्ठे २अर्थबोधनशक्तिविशेषे सङ्केतश्च जात्यादिचतुष्के इति वैयाकरणाः ।
"शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" काव्यादर्शः । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" हरिः "जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः" वैयाकरणमतम् शब्दश० प्र० धृतम् । "इदं सङ्केतशब्दाच्च नैव संशेति कीर्त्यते" शब्दश०। शक्तिशब्दे ५०७१ पृ० दृश्यम् । ३प्रियसङ्गमार्थे गुप्तस्थाने च ।

सङ्केतित त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" काव्यप्र० ।

सङ्कोच पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकवाक्यस्याल्पविषयकतया १व्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य २विशेषपरतायाम् शाब्दिक० ३अङ्गोभावे ४रोधे ५बन्धे च मेदि० । सम्+कुच-अच् । ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ७कुङ्कुमे न० अमरः । [तायां रत्नमा० ।

सङ्कोचनी स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीष् । लज्जालुक-

सङ्क्रन्दन पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच्-ल्यु । १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

सङ्क्राम पु० सङ्क्रामत्यनेन सम्+क्रम-घञ् वा वृद्धिः । १जलसञ्चरस्थाने (साँको) अमरः "बालानं सङ्क्रमं कल्पेति" स्मृतिः । भावे घञ् । २रव्यादेः राश्यन्तरसञ्चारे धरणिः । "रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः" ति०त० । ३एकत्रस्थितवस्तुनः तत्स्थानत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

सङ्क्रमण न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादीनां

सङ्क्रान्त त्रि० सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३प्राप्ते दायरूपेण भर्त्रादित आगते, स्त्रियां ४प्राप्तधने च । दायभा० मते स्त्रीणां संक्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे अपत्यादिदायादानां तद्धनम् "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्धमाप्नुयुः" कात्या० वचनात् । मिता० मते स्वदायादानामिति विवेकः ।

संक्रान्ति स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । संक्रमणशब्दार्थे संक्रान्तिपदार्थरविसंक्रान्तिनामभेदफलभेदादि छ० चि० पी०धा० निरूपितं यथा
"घोरा१ऽर्कसंक्रमणसुघरयो हि शूद्रान्, ध्वाङ्क्षी२ विशो, मधुविधौ च चरक्षभौमे । वैरान्, महोदरयुता३ नृपतीन्, शशैते मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ द्विजवृन्द० मन्दा५ । विप्रांश्च; मिश्रभरणी तु पशूंश्च मिश्रा६, तीक्ष्णेऽर्कजेऽन्त्यजसुखा खलु राक्षसी७ च । प्राङ्मे दिनस्य चरतीन् प्रथमे निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन् नक्तञ्चरानपि नटान् पशुपालकांश्च । सूर्योदये सकललिङ्गिजनस्य सौख्यमयनं मकरकर्कटयोर्मिथुनम् । षड्शीत्याननशुभप्रदयुक्तान्यभवे भवेत् । तुलाजौ विषुवं, विष्णुपदं सिंहालिगो घटे । संक्रान्तिकालादुभयत्र नाडिकाः पुण्या मताः षोड़शषोड़शोष्णगोः । निशीथतोऽर्वागपरत्र संक्रमे पूर्वापराह्णान्तिमपूर्वभागयोः । पूर्णे निशीथे यदि संक्रमः स्यात् दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्ताद् यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाडीप्रमिताऽर्कबिम्बादर्द्धोदितास्तादधऊर्द्ध मत्र । चेद् याम्यसौम्ये अयने क्रमात्स्तः पुण्यौ तदा तौ परपूर्वघस्रौ । याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तु तौलयोः । षड्शीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" मु० चि० ।

"तत्र ग्रहाणां प्राप्याश्रितोऽपरराशौ संक्रमणं संक्रान्ति-रिति संक्रान्तिलक्षणं सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च। स्फुटकर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राश्यन्तरं यदा संक्रामति सा मध्यमसंक्रान्तिरुच्यते। यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कार-विशिष्टो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छेत् सा स्पष्टसंक्रान्तिरु-च्यते। तत्र मध्यमानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्ज-नितसंस्कारानुपयोगात्तत्र तत्त्यागेन स्पष्टसंक्रान्तिरेव गृ-ह्यते। सापि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति। तत्र यदा सिद्धान्तगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहा राश्य-न्तरगमनमङ्गीकुर्वते सा सायनांशसंक्रान्तिरुच्यते। यदा त्वयनांशसंस्काररहिता ग्रहा राश्यन्तरगास्तदा निरय-नांशा संक्रान्तिरुच्यते। तत्रान्यासां चन्द्रादिसंक्रान्तीनान्तु "देवद्वयुत्तवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽह्नः खनपाः क्रमात्"। इन्दोः संक्रमणेऽङ्कादेः नाड्योऽर्वाक्‌प्रातिनिन्दिता" इति वर्ज्यघटीत्वेनैव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने आसां संक्रान्तीनां कश्चिदुपयोगः। सूर्यसंक्रान्तीनान्तु नक्षत्रवारसमयभेदेन ववादिकरणभेदेन च शुभाशुभफल-कथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रान्तिविशेषे वर्ज्यघटी-त्वं नाधिकभावश्चास्तीत्यतो वक्तव्यत्वात् सतत्त्वमेव सू-र्यसंक्रान्तिप्रकरणं द्विपञ्चनक्षत्रवारभेदेन फलं तावत् सार्धवसन्ततिलकयाह। घोरेति उग्रभे सूर्यस्य सं-क्रमणं निरयनांशा संक्रान्तिरथवाप्युग्रसंज्ञनक्षत्रे रविवारेऽर्कवारे वा स्यात् तदा घोरानाम्नी सा शूद्रान् सुखयेत् सुखिन उत्पादयेत्। अत्रार्कसंक्रमणमिति पदो-पादानसामर्थ्यात् सूर्यसंक्रान्तिरेवायं विचारो नान्य-ग्रहसंक्रान्तिष्विति फलितोऽर्थः।

अथ ध्रुवनक्षत्रे विधौ चन्द्रवारे वा सूर्यसंक्रान्तिर्ध्वा-ङ्क्षीनाम्नी विशो वैश्यान् सुखयेत्। चरर्क्षे चरनक्षत्रे भौमे मङ्गलवारे वा संक्रान्तिर्महोदरयुता महोदरी-नाम्नी चोरान् सुखयेत्। मैत्रभे बुधे मैत्रसंज्ञनक्षत्रे वा संक्रान्तिर्मन्दाकिनीनाम्नी नृपतीन् राज्ञः सुखयेत्। क्षिप्रनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रान्तिर्मन्दानाम्नी विप्रान् सुखयेत्। मिश्रनक्षत्रे भृगुवारे वा संक्रान्तिर्मिश्रनाम्नी पशून् सुखयेत्। तीक्ष्णनक्षत्रे अर्कजे शनिवारे वा सं-क्रान्तिः खलु निश्चयेन राक्षसीनाम्नी अन्त्यजांश्चाण्डालान् सुखयतोऽन्त्यजसुखा स्यादित्यर्थः। यदाह कश्यपः "घोरा ध्वाङ्क्षी महोदर्यौ मन्दा मन्दाकिनी तथा। मिश्रा-राक्षसिका सूर्यसंक्रान्त्यर्कवारतः"। वसिष्ठः "घो-रोग्रदर्शे ध्वाङ्क्षी ध्रुवभे चरभे महोदरी मृदुभे। मन्दा-किनी चरर्क्षे मन्दा मिश्रा मिश्रे च राक्षसी तीक्ष्णे"। अत्र छन्दोभङ्गस्त्वार्षः। देवीपुराणे "मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा। क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीया दुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता। चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरेषु राक्षसी। मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रकेषु संक्रमे" इति। रत्नमालायाम् "उग्रक्षिप्रचरे मित्रध्रुव-मिश्राख्यदारुणैः। ऋक्षैः संक्रान्तिरर्कस्य घोराद्या क्रमशो भवेत्"। नारदसंग्रहे "शूद्रतस्करवैश्यद्विजान्त्यजप-गवां क्रमात्। अनुक्रमाच्च सर्वेषां घोराद्याः सुखदाः स्मृताः"। घोरादेयाः सप्तशाः अनुक्रान्तां चाण्डाला-दीनाम्। ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनांश-संक्रान्तितः कुतो न विचार्यते इति चेत् उच्यते साय-नांशसंक्रान्तेः स्नानदानजपादावेव कार्यं न सर्वत्र य-दाह गुरुः "स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु। सुकृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते" इति। चलसं-क्रान्तिः सायनांशसंक्रान्तिः। अतश्चलसंक्रान्तेः परिमित-स्नानादिकविषयत्वादेव ग्रन्थान्तरेषु विवाहादिशुभकर्मसु संक्रान्तिनाडीकारे शुभाशुभफलकथनेच नाम्ना उप-योग इति मुहूर्त्तगणपत्याशयः। इदं चाग्रे स्पष्टतया नि-र्णेष्यते"। "अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रान्त्यशुभफल-मुपरागवदविचार्यायनसंज्ञान्तु सार्धवसन्ततिलकयाह। त्र्यंश इति यत्रार्कसंक्रमणमित्यनुवर्त्तते दिनप्रमाणं त्रि-भिर्भक्तं यल्लब्धं तृतीयांशो भवति तत्र दिनस्य प्रथम-त्र्यंशेऽर्कसंक्रमणं नृपतीन् हन्ति मध्ये द्वितीयत्र्यंशे द्विजान् ब्राह्मणान् हन्ति अपरके तृतीयत्र्यंशे वैश्यान् हन्त्येवं सर्वत्र व्याख्येयम्। अस्ते सूर्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान्। अथ रात्रिसंक्रान्तिफलं तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे पिशाचकादीन् आदिशब्देन भूतादीन्। द्वितीयप्रहरे न-क्तञ्चरान् राक्षसान्, तृतीयप्रहरे नटान् नर्त्तकान्, चतुर्थ-प्रहरे पशुपालकान् आभीरान्। सूर्योदयसमयकालेऽर्क-संक्रमणं सकललिङ्गिजनं पाखण्डादिकं हन्तीत्यर्थः "पाखण्डाः सर्वलिङ्गिन" इत्यभिधानात्। यदाह नार-दसंग्रहे "पूर्वाह्णे नृपतीन् हन्ति विप्रान् मध्यन्दिने विशः। अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान्। निशि रात्रिचराचार्यानपररात्रके। गोचारिणश्च सन्ध्यायां लिङ्गिनं रविसंक्रमः" इति। संक्रान्तेः क्रू-रसौम्यवारपरत्वेन फलविशेषमाह वसिष्ठः रविरविज-

सौमवारे संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्नामे । पित्तकफानिलजामयनरपतिकलहस्तुरदिव । बुधगुरुसितचन्द्राहे सति संक्रान्तावनामयं नृपात् । क्षितिपतिनिकरक्षेमं यस्य विदह्विविधमिमां पीड़ा” । अत्र मेषसंक्रान्तौ विशेषमाह वसिष्ठः “यदा मेषगतः सूर्य्यो भरण्यादिचतुष्टये । सस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चतुष्टये । मघादिदशके हानिः क्षेमं चाद्यक्रमेषु च” । अस्यार्थः । यस्मिन् दिने मेषसंक्रमणाहिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात् तदा सस्यवृद्धिः एवमन्येऽपि व्याख्येयम् । अथ जन्मभस्थे संक्रान्तिफलं दीपिकायां “यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगः क्लेशो धनक्षयः” इति । तत्र शान्तिकमपि दीपिकायामुक्तम् “तगरसरोरुहपद्मैरजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः । स्नानं जन्मर्क्षे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति” । अथ संक्रान्तिषु दृष्टौ जातायां फलमुक्तम् वसिष्ठेन “मेषकन्याभमकरकिंचित् संक्रान्तौ यदि भवेद्दर्शम् । धनधान्यगोकुलक्षेमम् । घटचापसिंहमिथुनसंक्रान्तौ यदि भवेद्दर्शम् । धान्यकाञ्चनभूधरद्युमनर्घं स्तदिव । वृषवृश्चिकमकरे दृष्टिः स्यात् संक्रमे समते । विस्फोटामयतस्करपीडादृष्टिः क्षयानुभवमिति” । अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिश्चेत् तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं नियतं कथितं मकरे उत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः । तदाह नारदः “सौम्ययाम्यायने नूनं भवतो मकरकर्कटे” इति । अथाश्विन्यादयसंक्रान्तीनां षडशीतिमुखादिकाः संज्ञा अनुष्टभाह षडशीतीति धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रान्तिश्चेत् तदा षडशीतिमुखानाम्नी संक्रान्तिः, तुलामेषयोः संक्रान्तिर्विषुवनाम्नी । सिंहवृश्चिकवृषकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या । उक्तञ्च नारदेन “स्थिरभेष्वर्कसंक्रान्तिर्ज्ञेया विष्णुपदाह्वया । षडशीतिमुखं प्रोक्तं द्विस्वभावेषु राशिषु । तुलाधराजयोर्ज्ञेयं विषुवं सूर्य्यसंक्रमः” । संज्ञाप्रयोजनञ्च “याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः” । इति अन्यत्तदग्रे वक्ष्यति । अत्र मनुः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्यात् दुःखभागी हि जायते” इति शातातपोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकलस्य संक्रान्तिकालेऽवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते तत्र श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादनुष्ठानक्षणपनप्रामाण्यप्रापद्येत संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् तदुक्तम् देवीपुराणे “सुस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः । तत्परात्रिंशत्तमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते । त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः” इति । देवलोऽपि “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः” इति पिशितेक्षणैः मनुष्यैः । अतोऽस्य कालानुपलब्धौ गौणकालेऽपि कार्य्यं वचनप्रामाण्यात् । स च गौणकालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालमुपजातिकाच्छन्दः पूर्वार्द्धेनाह संक्रान्तीति । गणितमार्गेण यः सम्यगोः सूर्य्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यप्रदानात् पुण्या मताः सम्मता सूर्य्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्वं षोडश पश्चाच्च षोडशघटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः । तदाह वसिष्ठः “दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यश्च पुण्यकालः सः । परतः षोडश नाड्यः सर्वत्र स्नानदानकार्य्येषु । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “संक्रान्तेः प्राक्परतश्च स्युः षोडश नाडिकाः । मकरस्थिंशत् संक्रमस्य पुण्याः सर्वत्र नाडिकाः” । अनेन “संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः” इति स्मृतिवाक्ये “यैः पूर्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्यकालं इत्येवं षोडशेति व्याख्यातं तदपास्तं भवति । सिद्धान्तशिरोमणावाचार्य्यैः सूर्य्यसिद्धान्तेऽभिहितः “अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः । तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथा परे” । सिद्धान्तशिरोमणावपि “षष्टिघ्नबिम्बं गतभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽर्कविधर्मकत्वे । एतेषु नाः पुण्यतमा परः सार्द्धसंक्रान्तिगोमित्रफलं विधत्ते” । इति वासना चेयं यदि गतसपदगतितुल्यकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिकालभ्यन्ते तदा गतबिम्बकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन गते बिम्बकलानां षष्टिगुणको गतभुक्तिभाजको निष्पन्न इत्यर्थः । एवं सर्वग्रहाणामपि संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव । अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नाभाभिरलेखि । अतएव त्रिंशत् एकत्रिंशत्षाड्द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिकाभिधानं स्पष्टीकृत्या भेदसंभवाद्भिन्नं तदेव सामान्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः । देवीपुराणे तु मन्दादिसंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-

विशेष एवोक्तः "द्विचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण घटिका ह्येतास्तत् पुण्यं वारमार्थिकम्" इति । अस्यार्थः नन्दादावनन्तरावर्त्तिघटिकाद्वयं मन्दाकिन्यादेनभो घटिकाः ध्वाङ्क्ष्यां पञ्च, घोरायां सप्त, महोदर्यामष्टौ, राक्षस्यां नव, मिश्रायां दश" प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमन्दादिसंज्ञावाक्यात्तत्तज्जनितसंज्ञाङ्क मन्दादिष्वयं विचारो न वारप्रयुक्तापवचनात् एवं संक्रान्तिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजात्युत्तरार्द्धेनाह निशीथेत इति । निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मादशाक् पूर्वस्य चापरस्य पश्चाद् संक्रमे संक्रान्तिकाले सति दूर्वापरयोरह्नोः क्रमेणान्तिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां भाजकाविति पादार्थः । यद्यर्द्धरात्रात् प्राक्संक्रान्तिस्तदा पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्तिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः । उक्तञ्च ब्रह्मसिद्धान्ते "भवनान्तं बिम्बमध्यं रात्र्यर्द्धात् प्रागुपैति चेत् । स्नानदानादि मध्याह्नात् कुर्यादूर्द्ध्वं गते दिने । रात्र्यर्द्धादुपरि चेत्तं याति चेदन्यथायमा । अपरागामिनि मध्याह्नात् पूर्वं स्नानादि पुण्यदम्"। भवनं राशिः बिम्बमध्यं रवेः, तेन राशिः । वृद्धवशिष्ठोऽपि "अर्द्धसंक्रमणे पुण्यमह्नः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्" इति । ननु रात्रौ मेषादिसंक्रान्तौ वा रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात् तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयत्नेन पारम्य उच्यते "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति सुमन्तुवाक्याद्रात्रौ स्नानाद्यधिकाराभावात् । यत्तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तत्रोक्तञ्च "नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु" इति सुमन्तुवाक्यशेषात् "अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोश्च विशेषमुपजातिकयाह । पूर्वे इति : "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ स्मृतौ" इत्यभिधानादर्द्धरात्रो निशीथस्तद्भवः तस्मिन्निशीथे पूर्वे रात्रिद्वितीयप्रहरान्तिमक्षणावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात् तदा प्रागपरं दिनद्वयं पुण्यम् उक्तम् । उक्तञ्च वृद्धवशिष्ठेन "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुः दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटाविति" । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "यद्यर्द्धरात्र एव स्यात् संपूर्णे संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादिकर्मणि" । अत्र मुक्ता मकरकर्कटाविक्त्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आहायेति अथानन्तरसद्वाक्यात् सूर्योदयात् सूर्यास्ताच्च पूर्वं परस्ताच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कटमकरसंक्रान्तौ भवतस्तदा पूर्वपरदिने पुण्ये स्यातां यदि सूर्योदयात् पूर्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात् तदा पूर्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने । तदाह वृद्धगार्ग्यः "अर्द्धास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि । अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति । अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं आरभ्य इत्यर्थे । भविष्योत्तरपुराणेऽपि "कार्कटन्तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा कुर्यादहनि पूर्वतः" इति । प्रदोषलक्षणं स्कन्दपुराणे "त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति" इति ।

अथार्कोदयास्तादिति वचनस्यापवादं सन्ध्याकालस्तत्राह अर्द्धेति अर्द्धोदितादर्द्धास्ताच्च अर्द्धं च क्रमात् त्रिघटिकाभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात् अर्द्धोदितार्कबिम्बात्पूर्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसन्ध्या तथार्द्धास्तार्कबिम्बादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसन्ध्येत्यर्थः । तदाह वराहः "अर्द्धास्तमितानुदितात् सूर्यादस्पष्टभं नभो यावत् । तावत् सन्ध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति" । तत्प्रमाणमाह नारदः "अर्द्धास्तमनसन्ध्या हि घटिकात्रयसम्मिता । तथैवार्द्धोदयात् प्रातर्घटिकात्रयसम्मिता" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते । सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः" इति । अत्र सन्ध्यालक्षणे अर्द्धास्तमितानुदितवाक्यस्य स्कन्दपुराणीयवाक्यस्य च व्रीहियववद्विकल्पः । अथ सन्ध्यालक्षणप्रयोजनमाहार्द्धेति । अथ सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमाच्चेद् याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्वौ तौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यत्र यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्योदयादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंसन्ध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्यास्तात्पूर्वं सम्पूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः । तदाह नारदः "सूर्यस्योदयसन्ध्यायां यदि याम्यायनं भवेत् । तदोदयादहःपुण्यं पूर्वाह्णः पूर्वतो यदि । सूर्यास्तमनसन्ध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदाहः पुण्यकालः स्यात् परतश्चोत्तरेऽहनि" इति । अत्र यद्युदयसन्ध्यातः प्राक्कर्कसंक्रम-

तदा प्राग्दिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्य-स्तसन्ध्यामतिक्रम्य मकरसंक्रान्तिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्यादिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोषसन्ध्यापदोपादानेन सामान्यविषयत्वावोऽयमगमकः । यत्तु हेमाद्रौ स्कन्दपुराणीयं वाक्यम् "धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं ततः । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा । दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि" इति । तदपि सन्ध्याविषयकमेवेत्याहुरभियुक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतम् एवेति, अन्यदपि सन्ध्याकालप्रयोजनं प्राक्सन्ध्यागर्जित इत्यादिषु वक्ष्यति । ननु नायमयनपुण्यकालोक्त्युद्यमः सफलः शास्त्रान्तरविरुद्धत्वात्तथा हि "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेदर्द्धरात्रे च यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ" इति वृद्धवशिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु "याः याः सन्निहिता नाड्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति कश्यपोक्तसामान्यवाक्याद्रात्रावेवानुष्ठाने प्रसक्तमहः संक्रम इत्यादिनाप्येतदेवानुष्ठानं विहितं तत्रापि पर्युदासः क्रियते मुक्त्वा मकरकर्कटाविति तस्मात् मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रावेवानुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति अतएवाह याज्ञवल्क्यः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्य्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति वशिष्ठोऽपि "सुतजनने संक्रान्तावुपरागे चन्द्रसूर्य्ययोर्नियतम् । रात्रावपि कर्त्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो मध्यामिति" सुमन्तुश्च "ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते" इति । एषु वाक्येषु सामान्यवाचिनोऽपि संक्रान्तिपदस्य मकरकर्कटसंक्रान्तिपरत्वमवसीयते यत्तु "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति निषेधः स संक्रान्त्यन्तरे व्यवतिष्ठते यथोक्तं कश्यपेन "स्नानं दानं ग्रहणवत् सौम्ययाम्यायनद्वये" इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव स्नानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । वङ्गाः शास्त्रद्वयेन तुल्यबलत्वाद्विकल्पसिद्धौ तत्तद्देशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था कल्प्या । तत्र गौर्जरास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रावयनसम्भवे सति रात्रौ एव स्नानदानादिकं कुर्वन्ति । दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगार्ग्यादिवाक्यमङ्गीकृत्य दिवस एव स्नानदानादि कुर्वन्तीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदा तु दिने कर्कटमकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्धवशिष्ठः "अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः" इति । उत्तरायणमतीतं सत् पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यं तत्र कर्कटसंक्रान्तेः प्राक् त्रिंशत् घटिकाः पुण्याः मकरे तूत्तरविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रिपर्विशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति तथा सति तेनापि हेतुना समीपघटीषु श्राद्धाद्यनुष्ठानासम्भवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अत्रानुज्ञायन्ते यदा तु प्रतिबन्धस्तदा "याः याः सन्निहिता नाड्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृता" इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्वेव श्राद्धादि विधेयं 'सन्निहितपरित्यागे कारणाभावादिति' न्यायविद्" । "अथ पूर्वापराः षोडश घटिकाः पुण्या इति पूर्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्रमेषु विशेषमनुष्टुभाह यास्यति । याम्यायने कर्कटसंक्रान्तौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रान्तिकाले आद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः स्नानदानादावनन्तफलदा ज्ञेयाः अन्तिमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । विषुवयोस्तुलामेषयोः मध्या उभयतः षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः अथ वा षोडशैव घटिकाः पुण्या । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्तिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रान्तौ संक्रान्तिकालात्परा अन्तिमाः षोडश घटिकाः अतिपुण्यदाः प्रथमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपतिः "याम्यायने विष्णुपदे तथाद्यौ दानाद्यनन्तं विषुवे च मध्ये । वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रे मह्वैवः सत्ययने च सौम्ये" । तत्र कर्के प्रागेव मकरसंक्रान्तौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्निरणायि । विष्णुपदे तु अन्तिमादिघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः "पुण्याद्यां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडशेति" वृद्धवशिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित् दीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह "मेषे तुलायां संक्रान्तिमध्य एव संक्रान्तिकालात्पूर्वमष्टौ घटिकाः परतश्चाष्टौ घटिका पुण्य इति" । युक्तं चैतत् । विषुवे च मध्यपदोपादानात् मध्ये षोडश घटिकाः पुण्याः इत्युच्यते कथात्

कालात् मध्य इत्यपेक्षायां संक्रान्तिकालादेवेत्यतः पूर्वं मध्ये पञ्चाशद्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । तदुक्तं देवस्वामिना "वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश" इति । तुलामेषसंक्रान्तिकालात् प्राक्पश्चाच्च पञ्च पञ्च घटिकाः पुण्या इत्युत्क्रम यदव्युत्क्रम् आद्यन्तसापेक्षत्वात् मध्यमस्य गणितागतपुण्यकालघटिकानां मध्ये त्रिधातः स्थूलतया दशघटिकात्मको भवतीति । "याम्या षड्विहिता भाव्या" इति कश्यपोक्तेः । षडशीतिमुखेऽप्याद्यापिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । यत्तु षडशीत्यां अतीतायां षष्टिस्तुल्यास्तु नाडिकाः" इति वृद्धवशिष्ठवाक्यं तत् प्राक्घटीषु प्रतिबन्धवशात् स्नानादेरसम्भवे षडन्तिमघटीषु स्नानादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालज्ञापनार्थम् । इदं सर्वं दिवसंक्रान्तिविषयं वेदितव्यम् "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्" इति सामान्यवाक्यस्य सौम्यायने विष्णुपदे इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता । अतएव "रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः" इति रात्रिपदविशेषणस्य सत्त्वात् । एवं निर्णीते पुण्यकाले स्नानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र स्नानदानाद्यकुर्वतश्च प्रत्यवायमाह वशिष्ठः "इति सहिन्यविनिर्णयमादित्यं सदैव देवलैः । विषुवत्यने चक्रे संक्रान्तौ पुण्यदिवसेऽपि । पितृकर्म्म यो न कुरुते दत्त्वा शापं व्रजति तस्य पिता । स्नानमकुर्वन्नेऽपि च करोति यश्चान्नजपहोमाद्यम् । उपवासितवोक्तं यदत् तदत् निष्फलं भवतीति"। अयने अयनप्रवृत्तौ चक्रसंक्रमणे स्नानसमये निर्णीते पुण्यकालातिक्रमणकृते स्नानादि निष्फलमित्यर्थः । संक्रान्तिषु स्नानदानादेः फलमाह भरद्वाजः "षडशीत्यां तु यद्दानं विषुवद्दिवसे तथा । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते"। तदर्भितोऽपि "अयने कोटिः पुण्यानि लक्षं विष्णुपदे फलम् । षडशीत्यां सहस्रन्तु फलं विष्णुपदेषु च" इत्यवगतिप्रसङ्गेन । इति सूर्यसङ्क्रान्तिनिर्णयः । अत नायं केवलं सूर्यसङ्क्रमण एव पुण्यकालः किन्तु चन्द्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसङ्क्रमे राशिसङ्क्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिकः प्रसङ्गतः प्रोच्यते अस्माभिः यदाह जैमिनिः "नक्षत्रराश्यो रविसङ्क्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेन्दुनाड्यः१६ । पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलेयुक् शुभैकनाड्यो१।१२ मुनिभिः शुभोक्ता । नाड्यश्चतस्रः तपलाः कुजस्य४।१ बुधस्य तिस्रो भनयः पलानि ३।१४ ससप्तविंशनाड्यः पञ्चपञ्चयुक्ता गुरौ च४४।७ शुक्रे पञ्चनाड्यवक्षः४।१ । द्विनागनाड्यः पञ्चपञ्चयुक्ताः ८२।७ शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्यन्तमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम" । अस्यार्थः सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च प्राक्परतश्च षोडश घटिकाः पुण्याः एवं चन्द्रस्यैकघटी त्रयोदश पलानि । भौमस्य चतस्रो घटिका एकं पलम् । बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि, गुरोश्चतुश्चत्वारिंशद्घटिकाः सप्त पलानि शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं, शनेर्द्व्यशीतिघटिकाः सप्त पलानि चोभयतः पुण्यकाल इत्यर्थः । अस्योपपत्तिः । "भानोर्गतिः षड्गुणभागयुताहृता वा बिम्बं विधोस्त्रिगुणितायुगशैलभक्ता७४। तिथ्यद्रि७१५ हीनयमिभुक्तिरिपु दि२५ भक्ता मन्दाश्वि२८ युग्भवति वा विधुबिम्बमेवमिति" सिद्धान्तशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचन्द्रयोर्मानकला आनेयाः "अङ्गीषवः सपादाः कृतवसुभागुणाद्रयो नव च पलिकेषवश्च । कुम्भमालातुलया: सितिजादिकानां त्रिज्यासुखर्णविवरेण पृथक्स्थिताः । इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकलाः । तत्र "बाहुविम्बं पञ्चभुक्तिघ्नं संक्रान्तिनाड्योऽभिकथमेषते । एतेषु ताः पुण्यतमाश्च सर्वक्रान्तिगोचिरफलं विधत्ते" इति भास्करोक्तदिशा संक्रान्तिनाड्यः स्युः तत्र पञ्चभुक्तयस्तैरेवोक्ताः "अन्द्राश्चभुजगारवेः शशिगतिः स्याद्धृवः स्यान्नखसुखस्वाभुवकाः कुवेदा४४विधवाः पातकराभवाः । स्वेष्व महीसुतादरककरा शक्रोविवदारदाः षष्ठ्यक्षनितक्ष शरर्षिता शनौ शने द्वे कले" इति सुधाकरोक्तेः संक्रान्तिघटिकानयने सूर्यगतिरेव स्मारः नक्षत्रतात्कालिकयोः,वास्तवाभावे हि बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतस्तत्रानुचराविव सदा संक्रान्तौ दृश्येते । ततश्चैतयोरपि रविगतिचलनया एव भवना इत्युपपन्नमिति भास्करेणाभिहितत्वात् । पञ्चाङ्गानुमतिस्पष्टीकृतयोः शीघ्रफलानयनार्थं वासनासिद्धोक्तैः कल्पिता तदैव पञ्चगतव एताभिप्रकारेण साधिताः पुण्यकालघटिकाः सूर्यस्य यथा त्रिंशत् घटिका एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके षड्विंशतिपलानि भौमस्य नवघटिकाश्चत्वारिंशत्पलानि बुधस्य षड्घटिकाः विंशतिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिका एवं शुक्रस्य नव घटिका अष्टौ पलानि शनेः चतुरधिकं शतं घटिकाः । पूर्वापरभागे

मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः । अत्र आसन्ना प्रागुक्ता एतदर्वाक् नाड्यः प्राक्परतश्च पुण्याः । अत्र गणितागतघटीपलेषु सिद्धान्तज्योतिर्विदाञ्च क्वचित् किञ्चित्पलभेदो घटिकाभेदश्च भवतिस्फुटस्फुटगतिवशतः । सूक्ष्मं चैतत् चाक्षुषे हि वेधादिना दृष्टा एव नाना इत्युक्ते न मध्यमाः "दिनद्वयस्पष्टमानान्तरालकालः स्फुटस्य स्फुटभुक्तिविम्बैरिति" वाक्येनैव विम्बसंक्रान्तिपुण्यानयनमुचितम् तथाच शेषवाक्येन "ग्रहादिकानामपि विम्बलिप्ताः षष्ट्याहताः स्वस्वजवेन भक्ताः । नाड्यादिकः संक्रमणान्तरालकालः स्फुटस्य स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति" अपिपाठात् सूर्यचन्द्रमसोर्ग्रहणं तथा इति मध्यमार्गेणैव स्पष्टगतिविम्बयोरपचयापचयाभ्यां साम्येऽसत्सु घटिकानामप्युपचयापचयावश्यम्भाविनमेवापतति तेषां चानियतत्वात्तद्वो उपनिबन्धायोगाज्ज्योतिर्विदमध्ययनता सूर्यादीनां पलानां पुण्यकालघटीरामौदोपनिबद्धाः इतः । अत्र भवनतं पञ्चम् "नाडी राशगुणा२२ रवेरथ विधोः षट्षोः पलैर्युगदयं२।२६ भौमस्याब्धिपलैर्युतानवह।४ विदो६।२०युताः पलैः वायुभिः । नवाब्धोऽष्टनगाष्ट गुरोरथ भमोर्नवाष्ट।८ पलैरष्टभिः पुण्याः स्युः जनपाः शनेः१६० रुभयतो राशि पलोः संक्रमे । अतो यो जैमिनिवाक्ये दाक्षीयतम्: पञ्चप्रयुक्ता गुरोरितिपाठो माधवादिभिरपाठि तथा हेमाद्रिणापि हिमानमनाड्यः इति पदे नागा षष्टी हिराहता नाना हिनाप्याः षोडशनाडिकाः शनैश्चरसंक्रान्तौ पुण्यकाल इति यत् व्याख्यातवान् तदुभयमपास्त भवति तथा रामचन्द्राचार्योऽपि कालनिर्णयदीपिकायां हेमाद्र्यादिसूक्तमतमपर्यं स्वपद्येनोपानिबन्धात् स्वतन्त्रस्येत्युपयोगिता वाः । तथात्र सर्वपद्यायां राशिगत मतोः संक्रान्तिषु पुण्यकालतायाञ्च । भास्करोऽपि "रवेस्तु ताः पुण्यतमाः" इतिवदंचन्द्रादिसंक्रान्तिषु नाड्यः पुण्या इत्युक्तवान् । अतिशायने तमविष्ठनाविति पाणिनिवचनात् "यः असंक्रान्तिमोमिन्त्रफलं विधत्ते" इति । सूर्यादिसंक्रान्तिकालाधारणं तत्र सकलसंक्रान्तिषु दिनरात्रिविष्णुपदादिभेदेन स्वयंसंक्रमणनिर्णयोऽध्येयः । एतत्संक्रान्तिमाहात्म्यता हि गुर्जरदेशेऽस्तोऽत्र प्रचलावमर्षेन । इति सकलग्रहसंक्रान्तिनिर्णयः" पी०धा० करणभेदेऽर्कसंक्रान्तिफलं तत्रैव

नारदः "निविष्टो वणिजे विष्ट्यां बालवे च बवे नरः । कौलवे गरजे भावः किंस्तुघ्ने चोर्ध्वसंस्थितः । चतुष्पात्तैतिले नागे सुप्तः क्रान्तिं करोति सः । धान्यार्घवृद्धिः सुभिक्षं हीनं भवेत्क्रमात्" क्रान्तिं संक्रान्तिम् । रत्नमालायामपि "चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति । विष्ट्यां बवाख्ये च गराह्वये च स बालवाख्ये वणिजे निविष्टः । किंस्तुघ्ननाम्नि शकुनावपि कौलवाख्ये चोर्ध्वस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात् । धान्यार्घवृद्धि रनेत क्रमशस्त्वनिष्टमध्येष्टतेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वे" इति ।

"संक्रान्तौ यदृक्षं वा जन्मर्क्षं तदुभयपार्श्वयोः । नेष्टं भवं षट्शुभदं पर्यायाच्च पुनःपुनः । हानिर्वृद्धिः स्थानहानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात्" नारदेनोक्तम् ।

संक्रान्तेर्यच्चक्षं यद्ऋक्षं वा यदि जन्मभं भवेद्य वा तदुभयपार्श्वगतं जन्मभं भवेत्तदा अनिष्टमेव नक्षत्रत्रयं त्रिविधं ततो नक्षत्रषट्कं शुभं ततस्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः षट्के वृद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिस्ततः षट्सु वृद्धिः षट्सु स्थानप्राप्तिरिति । अतएव पठन्ति दाक्षिणात्याः "संक्रान्त्यधरनक्षत्राद्गणयेज्जन्मभावधि । त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कमिति क्रमात् । पन्थाभोगो व्यथा वस्त्रं हानिश्च विपुलं धनम्" इति त्रिकं शुभं षट्कमशुभमिति फलितोऽर्थः" पी०धा० । अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे १२८पृ०दृश्यम् । स्फुटतया मेषादौ रविसंक्रान्तेर्वारदण्डाद्यानयनप्रकारः ज्यो०त० उक्तो यथा

"गताब्दसङ्घा१८८९हीनेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः । ध्रुवाश्चन्द्रावेदाब्धी गुणाग्नी वेदयुग्मके । १।१५।२१।११।२४ षष्ठ्या सहपलादिस्तु षष्ट्या लब्धाङ्कमिश्रिताः । दण्डात् कान्तौ क्षपेष्ट च १०।५७ पलाङ्गिला ततः पुनः । सप्तापहिता वाराः स्फुटतो दण्डादिकाः परे । मेषकुम्भे मानोः सिद्धान्तस्फुटसम्मताः । भुजौ वह्निपूरामाग्नौ २। १६ २१ कालोऽजातिर्णजावमौ । ६।२२।१८ रामचन्द्रोऽग्नियुग्माद्ध २।१ २१ तर्कोऽङ्कहक् मवाघमौ । ६ २८ ५८ रामयुक् वेदवाणा २।२८।५४ व्यब्धिर्यमरौ सुराः । ४।५५।११ नागवेदौ शून्येन्दू ६ ४८ १० एवं मेषभुवौ मराः । १।१७।५। दौ मड्ग्नौ तथा काला २।२६। ६ कालोरामः मरावनौ । ४।२।१५। पक्षाग्नीषू तथा चद्रा ५।५२।११। मेषसंक्रमवारतः । वह्नयोज्या हुतादेषु वाराद्याः संक्रमे रवेः" ।

राशिभेदे संक्रान्तिनामभेद तत्संक्रमकाले स्नानादेश्च पुण्यातिसंक्रान्तिचक्रस्नानविशेषस्थितौ फलभेदश्च तत्रोक्तो यथा "अयनर्कटसंक्रान्तौ द्वे तूदगदक्षिणायने । विषुवती द्वा

मेषे गोलमध्ये तथापराः । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता । मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं करपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे । हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महद्दुःखं दुःखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् । षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु यथाविषुवतः क्रमात् । मानं मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्भवः । दोःपदाद्द्वयोर्भोगस्तोषश्च वामयोः क्रमे" जलविषुवफलम् । "शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च भयं त्रयम् । हृदि पञ्च शमी नाभौ गुह्ये च पादयोरपाः । उत्तरायणभाजश्चेयं धनधान्यस्थितेः फलम् । शीर्षेऽथ नाभौ वदने हस्तानि द्वौ करेऽङ्घ्रौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः उत्तरायणफलम् । "शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । षट् पादद्वयेऽष्टौ दक्षिणायनसंक्रमात् । शीर्षे मानो मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे" दक्षिणायनफलम् । "शुभे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्यां मुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् । कण्ठोर्ध्वं द्वयं योज्यं मूर्ध्नि द्वे चैककं गुह्ये" "रोगो भोगस्तथा वामं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च चपलत्वमिति क्रमात्" विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे बाणास्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां क्रमे स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् शोभनं धनाम् । सम्माने नेत्रयोश्चैव बन्धमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलस्तुतिः" षडशीतिफलम्" । गुरुसंक्रान्तिफलमुक्तं ज्यो० त० यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिमङ्गम् । पादस्थाः षट् च पीडां पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ निखिलं वाक्पतेः संक्रमात्" ।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति०त० संक्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं संक्षेपः । दिनसंक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यं भवतीति मुख्यं इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि रूपेण त्रिंशद्रादिघटिकाः पुण्यतमाः । दिनकृत्तोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसंक्रमणे तु कर्कान्यून मकरार्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथेरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरणे एव परदिने तद्विहितं कार्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकर्कोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थितिः" । तत्प्रमाणं ति०त० दृश्यम् । संक्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति०त०स्कान्दे "एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिसंज्ञकाः । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसंज्ञिताः । अन्यत्रापि यद्दत्तं सुपात्रेभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तत्सर्वं सम्यक् मक्षयतां व्रजेत्" ।

सङ्ख्या न० संख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम्+ख्या-अधिकरणे अङ् । १ बुद्धौ अमरः । अङ् । २ विचारे स्त्री अमरः । एवं ३ सम्यगबुद्धौ राजनि० ४ द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिसंख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरता "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति पा० महाभाष्ये उक्ता । तेन घटानां पञ्चत्वमपि स्यात् "दशानुक्रमा गुणसम्प्रयुक्ता" इत्यादि वेदादौ संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधुः । किन्तु संख्यात्वजातावेव शक्तिः संख्यायुक्ते निरूढलक्षणेति विवेकः तत्र एकादिदशान्ताः शब्दास्त्रिलिङ्गाः विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां बहुत्वसंख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्ततैव । तदाहुः बहुवचनान्ता क्वचित् पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि । तेषां विशेषसंज्ञा लीला० दर्शिता यथा "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं (पद्मः) खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्याया स्थान-

र्थाराध कृताः पूर्वैः"। अङ्काख्यतु॰ नामान्तराण्यङ्कानि यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा॰ पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येकाश्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि॰ सम्+ख्या-क्त। १गतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक्ख्याते च तेन राशिशब्दस्य सगादि अच् सङ्ख्या॰। संख्यातरात्रः। [१परिच्छते अमरः। २संख्यायुक्ते त्रि॰।

सङ्ख्यावत् पु॰ संख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्खेय त्रि॰ संख्यायतेऽसौ सम्+ख्या-यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु॰ सन्ज-भावे घञ्। १मेलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण-भावे ण्वुच्। अप्रतिरूपकथायां त्रिका॰

सङ्गत न॰ सम्+गम-भावे क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि॰। ४सङ्गतियुते ५युक्तियुक्ते अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम-क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु॰ सम्+गम-अप् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुंसयोः संभोगे पु॰न॰ अमरः। ३नद्यादिनदादियोगस्थाने च "गङ्गासागरसङ्गमः" इति पुराणम्।

सङ्गर पु॰ सङ्गीर्य्यते सम्+गॄ-भावादौ अप्। १आपदि २प्रतिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारे ५विषे मेदि॰ ६शमीवृक्षफले न॰ मेदि॰।

सङ्गव पु॰ सङ्गता गावो दोहनायात्र काले नि॰। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रातःकालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि॰ सन्ज-घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न॰ सम्+गै-क्त। १दर्शनार्थे नाट्यगीतवाद्यत्रिके हेमच॰। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्मणि क्त। ३सम्यग्गीते त्रि॰। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वरकल्लिनाथास्तत्र हनूमद्ग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचारः। तद्ग्रन्थस्य च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः। सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [कृताः।

सङ्गीति स्त्री सम्+गै-क्तिन्। १सम्यग्गाने २कार्याभेदे

सङ्गीर्ण त्रि॰ सम्+गॄ-क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु॰ सम्+ग्रह-अप्। १संग्रहे २संक्षेपेण व्याख्यानेन सङ्ग्रहणे च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः"। ३इच्छति ४उत्कर्षे ५ग्रहणे ६संक्षेपे मेदि॰७मुष्टौ विश्वः ८स्वीकारे ९महोद्योगे नानार्थरत्नमा॰। १०व्याडिप्रणीते व्याकरणग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री संहिता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद॰चु॰उभ॰सक॰ सेट्। सङ्ग्रामयति ते असञ्जग्रामत् त। अत्राकत्तृवृत्तर्थेऽपि आ॰ इत्येके।

सङ्ग्राम पु॰ सङ्ग्राम-भावे अच्। युद्धे अमरः।

सङ्ग्रामपटह पु॰ ६त॰। रणवाद्यभेदे त्रिका॰।

सङ्ग्राह पु॰ संगृह्यते सम्+ग्रह-कर्मणि घञ्। फलकहस्तिबन्धनस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु॰सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह-णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि॰। २मलावष्टम्भके ३संग्रहकारके च त्रि॰। [अमरः। ४संहते त्रि॰।

सङ्घ पु॰ संहन्यते सम्+हन-अप् घनादेशः। १सजातीयप्राणिसमूहे २समूहे च

सङ्घचारिन् पु॰ सङ्घीभूय चरति चर-णिनि। १मत्स्ये हेमच॰। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे त्रि॰स्त्रियां ङीप्।

सङ्घजीविन् पु॰ सङ्घेन जीवति जीव-णिनि। संघोपजीविनि भृतीने हेमच॰। [च।

सङ्घट्ट पु॰ सम्+घट्ट-भावे अच्। १परस्परसङ्घर्षणे २गठने कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर॰। ४चालके त्रि॰।

सङ्घट्टन न॰ सम्+घट्ट-ल्युट्। १मेलने २गठने ३रचनायाञ्च। युच्। तत्रैव स्त्री। [दृष्टे (जाडढ़ात) अमरः।

सङ्घतल पु॰ सङ्घं संहतं मिलितं तलं यत्र। संयोजितकरे

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि संहतानि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। धातकी पुष्पवृक्षे (धाइ फुल) राजनि॰।

सङ्घर्ष पु० सम्+घृष्-घञ् । १परस्परघर्षणे २स्पर्द्धायां ३सं-मर्षे च शब्दर० ।

सङ्घशस् अव्य० सङ्घ+वीप्सार्थे-शस् । भूरिशः इत्यर्थे ।

सङ्घाटिका स्त्री सङ्घटयति सम्+घट-णिच्-ण्वुल् । १युग्मे २कुट्टन्यां ३जलकण्टके मेदि० । ४घ्राणे विश्वः ।

सङ्घात पु० सम्+हन-घञ् । १समूहे २नरकभेदे अमरः । ३सम्यग्हनने मेदि० ४दृढसंयोगे ५कफे च राजनि० ।

सङ्घातपत्त्रिका स्त्री सङ्घातयुक्तं पत्त्रमस्याः कप् अत इत्वम् । शतपुष्पायां राजनि० ।

सचि(ची) स्त्री सच-इन् वा ङीप् । इन्द्राण्यां रामाश्रमः

सचिल्लक पु० सह क्लिदेन चक्षुषा वः कप् नि० । क्लिन्ननेत्रे (पिचुटियुक्तनेत्रे) शब्दच० ।

सचिव पु० सच-इन् तथा सन् वाति-क । १सहाये २म-न्त्रिणि अमरः ३२१पृ० दृश्यम् । ३कृष्णधुस्तूरे राजनि० । [रोगभेदे राजनि० ।

सचिवामय पु० सचिवः सहाय आमयो यस्य । विसर्पे

सचीनन्दन न० ६त० । वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तके नवद्वीपाधि-भूते वैष्णवाचार्य्यभेदे तदाविर्भावश्च "शाके कुनिध्योम-युगेन्दुमाने(१४०७) पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् । त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्तिर्देवः सचीनन्दन आवि-रासीत्" चैतन्यचन्द्रोदयः । अस्य सर्वो शुभभगवदवता-रत्वं वैष्णवशास्त्रोक्तं तत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे

सचेतन त्रि० सह चेतनया सहितं सः । विशिष्टज्ञानयुक्ते ।

सचेष्ट पु० सचते सच-अच् तथाभूतः सन् इष्टः । १आम्रे शब्दमा० । सह चेष्टया सहितः सः । २चेष्टान्विते त्रि० ।

सच्चारा स्त्री सन् चारो गात्रानुलेपने विन्यगतिरस्याः । हरिद्रायां शब्दच० ।

सच्चिदानन्द पु० सत् नित्यः चित् चैतन्यमानन्दः त्रिपद कर्म० । १नित्यज्ञानसुखमये ब्रह्मणि वेदा० । ६त० । २तद्युते ईश्वरादौ त्रि० न्यायमतम् ।

सच्छूद्र पु० कर्म० । गोपनापितादौ शूद्रभेदे "सच्छूद्रो गोपनापितादिरिति" स्मृतिः । [अमरः ।

सजम्बाल त्रि० सह जम्बालेन सहितः सः । पङ्कयुक्ते देशे

सजाति पु० समाना जातिरस्य समानस्य सः । सवर्णेन सवर्णायामूढायाम् उत्पादिते पुत्रे । २तज्जातौ त्रि० "सव-र्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः" मिता० स्मृतिः ।

सजातीय त्रि० समानां जातिमर्हति छ समानस्य सः । समानधर्म्मयुक्ते अमरः ।

सजुष् अव्य० सह जुषते क्विप् सहस्य सः । १सहार्थे जुषा-द्यादौ र । सजुः चर्या० । "सजुःस्थ रतिं वसेदिति" भट्टिः । २प्रीतियुक्ते ३सेवायुक्ते च त्रि० ४तापसे संक्षिप्तसा०

सज्ज त्रि० सस्ज-अच् । १उद्युक्ते २संनद्धे अमरः । ३सज्जिते विश्वः ४निश्चिते शब्दर० । भावे घञ् । ५आयोजने ६वेशे च स्त्री सतो जायते जन-ड । ७साधुजाते त्रि० ।

सज्जन न० सस्ज-णिच्-ल्युट् । १रक्षार्थं सैन्यस्थापने अमरः २घट्टे (घाटी) मेदि० । ३आयोजने । सन् जनः । ४शी-लान्वयवति जने पु० "निजाचारपालिनो ये कुर्वन्ति वेदस-म्मतम् । पापाभिलाषरहिताः सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिताः" पद्मपु० "कुरु सज्जनसङ्गमिति" उद्भटः । ५सत्कुलोद्भवे च पु० । सस्ज-णिच्-युच् । ६आपादीनामारोहणार्थं गजभूषाकरणादौ स्त्री अमरः ।

सज्जित त्रि० सज्जा जातास्य तार० इतच् सस्ज णिच्-कर्म्मणि क्त वा । १कृतवेशे २भूषिते ३संनद्धे च । [देवीपु० ।

सञ्च सञ्चीयतेऽत्र सम्+चि-ड । लेखनार्थे पत्रभेदे (साँच) ।

सञ्चत् त्रि० सम्+चत-क्विप् । प्रतारके सि०कौ० ।

सञ्चय पु० सम्+चि-अच् । १समूहे अमरः । २संग्रहे च । ल्युट् । सञ्चयन । सङ्ग्रहे न० । [चीयतीति पुराणम्

सञ्चयिन् पु० सम्+चि-इनि । सङ्ग्रहकारके "सञ्चयी नाव-

सञ्च(ञ्चा)र पु० सञ्चरत्यनेन सम्+चर-घञर्थे करणे घ वा । १सेतौ रत्नमा० २देहे हेमच० । भावे घञ् । ३रा-श्यादेः राश्यन्तरगमने ४अध्वगतौ च ।

सञ्चाय्य पु० सञ्चीयतेऽग्निरत्र सम्+चि-ण्यत् नि० यज्ञभेदे ।

सञ्चारिका स्त्री सञ्चारयति नायकयोर्वार्त्ताम् सम्+चर-णिच्-ण्वुल् । १दूत्याम् अमरः । २कुट्टिन्यां ३युग्मे ४घ्राणे च मेदि० ।

सञ्चारिन् पु० सम्+चर-णिनि । १धूपे त्रिका० २वायौ शब्दच० । अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिरसाद्यनुगुणे ३भाव-भेदे च भावभेदश्च व्यभिचारिभावः । "नानाभिनयसम्ब-न्धात् भावयन्ति रसान् यतः । तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः" । "व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति" सा० द० । ४सञ्चारकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सञ्चारिणी दीपशिखेवेति" रघुः । सा च ५हंसपद्याम् राजनि० ।

सञ्चाली स्त्री सञ्चलति सम्+चल-अच् गौरा० ङीप् । गु-ञ्जायां युक्तिकल्पतरुः ।

सञ्चित्रा स्त्री प्रा० स० । मूषिकपर्ण्यां शब्दर० । [कर्म्मभेदे च

सञ्चित त्रि० सम्+चि-क्त । १स्फीते २अनारब्धफलके

सञ्ज पु० सम्+जन–ड । चतुर्मुखे १ब्रह्मणि २शिवे च मेदि० ३कान्त्यां स्त्री त्रिका० ।

सञ्जय पु० भारतप्रसिद्धे धृतराष्ट्रसारथिभेदे ।

सञ्जवन न० सम्+जु-युच् । परस्पराभिमुखतया स्थिते च-तुःशाले स्थले अमरः ।

सञ्जीवन न० सम्+जीव-ल्युट् । १चतुःशालस्थले शब्दर० । २सम्यक्प्राणधारणे च । संजीवयति सम्+जीव-णिच्-ल्युट् । ३औषधीभेदे स्त्री ङीप् ।

सट न० स्त्री सट-अच् पृषो० ठस्य टः । १व्रतिनां केशचूडाते २जटायाम् शब्दर० । ३सिंहादीनां ४स्कन्धे केशरे च मेदि० "सटच्छटाभिन्नघनेनेति" माघः । [ङीप् ।

सटाङ्क पुंस्त्री० सटा अङ्को यस्य । सिंहे शब्दर० स्त्रियां

सटि(टी) स्त्री सठ-इन् वा ङीप् पृषो० । १शट्यां शब्दरत्ना० स्वार्थे क । २गन्धपत्त्रद्रव्ये राजनि० । सठ-इन् ङीप् । पृषो० । सटीव्यल । ठान्तः तमार्थे राजनि० ।

सट्टा स्त्री सठ-अ पृषो० । १पक्षिभेदे २वाद्ये च त्रिकाण्ड० ।

सठ चुरा० गतौ संस्कारे असंस्कारे च चुरा० उभ० सक० सेट् । साठयति ते ओपदेशत्वमेव न्यायम् ।

सणसूत्र न० शणसूत्र+पृषो० । शणसूत्रे रायमुकुटः ।

सण्डिश पु० संदंश+पृषो० । सन्दंशे (साँड़ाशि) "सण्डिशैरप-कृष्यन्ते नरैर्याम्यैः सुदारुणैः" मार्कण्डेयपु० १४अ० ।

सण्डीन न० सम्+डी-क्त । पक्षिणां सङ्गत्य गमनरूपे गति-भेदे अमरः ।

सत् त्रि०अस–शतृ । १सत्ये २साधौ ३पूजिते ४धीरे ५प्रशस्ते ६विद्यमाने च अमरः । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पति-व्रतायां स्त्रियां दक्षकन्याभेदे "सती सती योगवि-सृष्टदेहेति" कुमारः । दक्षीराद्युक्तदि हेमच० ९०ब्रह्मणि न० "ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति गीता । ११आदरे अव्य० "सदसती आदरानादरयो-रिति" पाणिनिः उद्ध०ग० "सत्कृत्य" सि०कौ० । पतिव्र-तापरत्वे संज्ञात्वात् तस्याभावः त्व "सतसोदुमशयनम" पा०न स्नुसः सतीत्वम् "तेन नारद ! नारीणां सतीत्व-मुपजायते" पुराणम् ।

सतत न० संम्+तन–क्त समोऽन्त्यलोप । १निरन्तरे २तद्वति त्रि० अमरः । ["सततताऽन्यथा प्रथा" वेदा०प० ।

सतत्त्व न० सह सदृशं तत्त्वेन । १स्वभावे हेमच० २स्वार्थे

सतानन्द पु० गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे मुनिभेदे शब्दच० ।

सतीन पु० सतीं नयति नी–ड । १वंशभेदे शब्दच० (कुड़मटर) २कलायभेदे भरतः । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

सतीर्थ्य पु० समाने तीर्थे गुरौ वसति यत् समानस्य सः । एकगुरुकशिष्ये अमरः । ड्या० । निर्गमादोऽपप-मतार्थे । [स्थाडिः । २वंशे हारा० ३वायौ रायमु० ।

सतील पु० सतीं सम्यक् अति अल–क । (कुड़मटर) १कलाये

सतीलक पु० सतीलः इव कायति कै–क, सह तिलेन तिलचि-ह्नेन कप् पृषो० दीर्घः । १वंशे (कुड़मटर) २कलायभेदे च अमरः । [दीर्घः । कलायभेदे (तेओड़ा) अमरः ।

सतीला स्त्री सह तिलेन तिलचिह्नेन सहस्य सः पृषो०

सतेर पु० सन–एर नान्तादेशः । तुषे त्रिकाण्ड० ।

सत्कदम्ब पु० नित्यक० । श्वेतकदम्बे शब्दच० ।

सत्कर्तृ पु०सत्+कृ–तृच् । १विष्णौ विष्णुस०२सत्कारके त्रि०।

सत्कर्मन् न० कर्म० । वेदादिविहिते यागादौ कर्मणि ।

सत्काञ्चनार पु०कर्म० । रक्तकाञ्चने शब्दच० । [स्त्रियां ङीप्

सत्काण्ड पुंस्त्री०सत्काण्डं यस्याधारोऽस्य । चिल्ले शब्दच०

सत्कार पु० सत्+कृ–घञ् उप०स० । १सम्मानने २पूजने च ।

सत्कार्य्यवाद पु० ६त० । कार्य्यस्य सत्त्वनिर्णायके वादे कथा-भेदे स च वादः उत्पत्तिशब्दे ११०८पृ० दृश्यः ।

सत्कृत त्रि० सत्+कृ–क्त । १पूजिते २कृतसम्माने च ।

सत्क्रिया स्त्री सत्+कृ–श । १सत्कारे २सम्मानने ३पूजने च

सत्तम त्रि० अतिशयेन सत् तमप् । अतिशयसाधौ अमरः ।

सत्ता स्त्री सतोभावः तल् । १द्रव्यगुणकर्मवृत्तौ २जातिभेदे "द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते" भाषा० । जाति-शब्दे ३०८१ पृ० दृश्यम् । ३विद्यमानतायाञ्च विद्यमा-नत्वं च कालसम्बन्धः । आत्मधारणानुकूलव्यापार इति शाब्दिकाः "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । आत्मभावाश्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः" हरिः ।
तत्र विद्यमानता च वेदान्तमते त्रिविधा पारमार्थिकी१ ब्रह्मणः लौकिकाबाध्यत्वरूपा व्यावहारिकी२ घटादीनां सा च तत्त्वज्ञानबाध्या प्रातीतिकी३ शुक्तिरजतादेः सा चाधिष्ठानसाक्षात्कारनाश्या । ब्रह्मसत्तयैव सर्वेषां स-त्ताव्यवहारः तदुपलक्षत्वात् इति वेदान्तिनः ।

सत्त्र न० सद–ष्ट्रन् । १स्थाने २यज्ञभेदे ३सदादाने ४आच्छा-दने ५अरण्ये ६कैतवे मेदि० ७धने ८तडागे ९दाने १०स-रसि नानार्थकोषः । सदादानञ्च सदन्नियं सतताम्नदानम् । यज्ञभेदश्च द्वादशाहादिसाध्यः ज्योतिष्टोमादिः यथोक्तं कात्या०श्रौ०१२।१।४। तद्भाष्यादौ "द्वादशाहः सत्त्र-महीनश्च" "दशाहः अहीनरूपश्च भवति द्विविधः ।

आसत उपयन्तीति सत्रस्य लिङ्गं भवति दशहीनस्य । अत्र विशेषमाह "द्वादशाहमृद्धिकामा यजेयुरिति तथा स-ओदशरात्रमासीरन्निति सत्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अथाऽनुवचनप्रयोजनम् सत्रे यजमानको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्त्तते अहीने चाहीना-त्मकः । "उभयतोऽतिरात्रं सत्रमपरिशिष्टादहीनस्य" सू० उभयत इत्यादावन्तेऽतिरात्रो यस्य तदुभयतोऽतिरात्रम् अपरिशिष्टात् अन्यदेव । "यजमानाः सर्वे सत्रेषु" सू० । कर्त्तारो भवन्ति ये ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्वि-जीनान् पदार्थान् अन्वयानूद्य यजमानाः कर्त्तृत्वेन विधीयन्ते । "मद्विधानि च स्वामियोगात्" सू०। सर्वाणि भवन्ति न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्री-णाति । अत हि स्वामिन एवार्त्विज्यम् अनुपपन्न-त्वात्परिक्रयः "गृहपतिर्यजमानमयुक्तत्वात्" सू० याजमानं यत्कर्म तद्गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्या-युक्तत्वात् इतरेषां चाध्वर्य्वादिषु योगात् । "दर्श-नाद्" सू० इष्यते चायमर्थः तस्माद् यदि नवको प्रय-च्छेयुरिति । "सर्वे संस्कारात्" सू० यद्यत्संस्कारकं याजमानं यथा वपनादि तत्सर्वे कुर्युः तेन हि यज-माना संस्क्रियन्ते । "दर्शने वचनात्" सू० अनु दर्श-नलक्षणम् तद्वचनम् गृहपतये एकस्मै दानलक्षणम् वचनं किञ्चिद् न कुर्य्यात् । "अविभवति गृहपत्यन्वारम्भः" सू० न संभवत्यनेककर्त्तृके पदार्थे वेदस्यन्वग्न्यन्वाधानादौ गृहपतेरन्वारम्भः सर्वैः कर्त्तव्यः । "पदार्थेष्वेकः कृत-त्वात्" सू० यत् पुनः कृत्स्नमभिनिर्वर्त्त्यमेव कर्म यथा प्रायणीयादनमात्यादिकर्मं वा तत्रैकस्यैव कर्त्तृत्वम् कृतत्वात् पदार्थस्य । परार्थे यजमानकर्त्तृके आज्या-वेक्षणादौ एको गृहपतिः कुतः कृतत्वात् एकेनापि कृतः कृत एव स्यात् । "अग्निं चेष्यमाणाः समारोह्य गृहपति-कंस्य मन्थयेयुरितरे इविषोत्तराः" सू० समारोहेति च पूर्वकालताया असमारोहो न समानकर्त्तृकतायाम् । "गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रापणम्" सू० । "तत्र प्राजा-पत्यः पशुः" सू०। तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति । पुनर्द्ग्राह्यकर्मवे प्राजापत्यस्य नियमः तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति प्राजापत्यमालभेतेति । तत्र वाचा-रचीकृते विहारे । "आतव्येन पत्नीसंयाजा गृहपति-वर्जम्" सू० । [त्रार्थे अमरे पाठान्तरम् ।

सत्रम् अव्य० सद-त्र । १चार्थे भटा० । मा । सन्ताप-

सत्रशाला स्त्री ६त० । यज्ञवाटादीनामर्थे कल्पिते गृहे हेमच० । [भोजवंश्यपुरे सत्यभामाजनके राजभेदे ।

सत्राजित् पु० सत्रेणाजयति लोकान् आ+जि-क्विप् ।

सत्ति पु० सद-बा० ति । १मेघे २गजे ३अवयोषे त्रि० उणादिकोषः । [अमरः २गृहस्थे च ।

सत्रिन् पु० सत्रं गृहं यज्ञो वा विद्यतेऽस्य इनि । १गृहपतौ

सत्त्व न० सतोभावः त्व । १सांख्यमते प्रकाशादिसाधने प्रकृत्यवयवे पदार्थे प्रकृतिशब्दे दृश्यम् "सत्त्वं लघु प्रका-शकमिष्टम्" सां०का०। अयं हितकारः पुं० एकतकारः । २द्रव्ये ३प्राणेषु ४व्यवसाये ५बले ६स्वभावे ७पिशाचादौ शब्दच० ८चित्ते मेदि० "सत्त्वे तमप्यासे तत्संक्रान्तः पुरुषोऽपि तद्यत इव" पात० भा० । ९रवे १०आयुषि ११धने । १२आत्मनि च शब्दच० १३सत्तारूपे १४जा-तिभेदे १५विद्यमानतायाम् हितकारः । १६जन्तुषु पुं० न० अमरः ।

सत्पत्र न० सत् शोभनं पत्रम् । १पद्मस्य नवदले शब्दच० कर्म० । २सुन्दरदले त्रि० । [विहिताचारे च ।

सत्पथ पु० कर्म० अच्समा० । शोभनमार्गे अमरः २वेदादि-

सत्पुत्र पु० कर्म०। वेदादिविहितकार्य्यकर्त्तरि पुत्रे "पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात्त्रायते पितरं सुतः । मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः" इत्युक्त्या नरकत्रायकत्वात् "ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्" इति "स्वर्गलो-कोपनयनाय च सत् पश्येदिति नियमविधानं तद-नतपुत्रकार्य्यपुत्रपरम् । सत्पुत्रस्तु मुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः । तथा च विष्णु पु० "सत्पुत्रेण तु जा-तेन वेनोऽपि त्रिदिवं ययौ । पुन्नाम्नो नरकात्त्रातः स तेन सुमहात्मना" । ब्रह्मपुराणेऽपि "सत्पुत्रेण भो विप्राः सत्पुत्रेण महात्मना । त्रातः स (वेनः)पुरुष-व्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा" पु०त० ।

सत्प्रतिग्रह पु० सद्भ्यः प्रतिग्रहः । साधुदत्तधनस्य प्रतिग्रहे "अष्ट विद्यागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च इति स्मृतिः ।

सत्प्रतिपक्ष पु० कर्म०। तुल्यविरोधिनि १प्रतियोगिनि २न्या-योक्ते हेत्वदोषे हेत्वाभासभेदे । स च साध्योपस्थिति-समर्थपरामर्शकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्त्वपरामर्शविषयः । यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते सः । यथा शब्दो-नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्यः कार्य्यत्वात्

पटवत्। अन्ये तु अनुहीताप्रसाध्यकसाध्यवत्त्वमोप- क्षितविभव इति वदन्ति। साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः। साध्यवदन्यत्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठः साध्याभावव्याप्यः पक्षानुगतः साध्यवद्भेदव्याप्यो वा। साध्यवद्वृत्तित्वा- भाववत्पक्षः। पक्षनिष्ठः साध्यवद्वृत्तित्वाभावः। पक्षवृत्ति साध्याभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्साध्यम्। साध्यनिष्ठः पक्षवृ- त्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यो वा। "विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षिता" भाषा०। तुल्यबलयोरेव सत्प्र- तिपक्षत्वं न्यायतुल्यबलयोः तेनैकतरस्य तर्कादिबलवत्त्वे तस्यैवान्यतरबाधकतेति बोध्यम्।

सत्फल पु० सन्ति शोभनानि फलान्यस्य। १दाडिमवृक्षे श- ब्दच०। २फलयुते त्रि०।

सत्य न० सत् छन्त यत्। १सत्ययुगे २शपथे ३याथार्थ्ये च ४तद्वति त्रि० मेदि०। "यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुख- प्रदम्। तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययः" पद्मपु० सर्वलोकसुखप्रदमिति न यथार्थकथन सत्यस्याप्रियत्वे कथननिषेधात् अतएव मनुनोक्तं "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्"। ५अश्वत्थवृक्षे ६नान्दी- मुखश्राद्धीयदेवभेदे च पु० "इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो ना- न्दीमुखे वसुः" श्रा०त०धृतवचनम्। ७सिद्धान्ते शब्दर०। ८कथकृच्छ्रनामावाचने शपथे यथा कृत्वा शपथरूपं यः सत्यं हन्ति न पालयन्। स कृतघ्नः कालसूत्रे वसेदेव चतुर्युगम्। सप्तजन्मसु काकः सप्तजन्मसु पेचकः। ततः शूद्रो महाव्याधिः सप्तजन्मसु ततः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० ३८अ०। ८परमात्मनि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिः। ९श्रीरामे पु० शब्दर०। १०विष्णौ "लोकत्रयान्- न्तरे विष्णुः सत्यः सह सतोत्तरैः। सत्यायामभवत् सत्यः सत्यरूपो जनार्दनः" कूर्मपु० ४८अ०। ११तन्मातरि स्त्री। १२तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके सत्यलोकशब्दे दृश्यम्। सन्ति पृथिव्यप्तेजांसि च त्यौ वाय्वाकाशौ च यस्मा०ह० नि०ड सत्ता०हितत्वात्। १३भूतपञ्चके "यत्र सत्र भूत- पञ्चकं त सत्यमित्याचक्षते" श्रुतिः। सत्यत्वञ्च त्रिकाला- बाध्यत्वमिति वेदान्तिनः यथार्थज्ञानविषयत्वं सत्यत्वमिति नैयायिकाः। अस्मिन्सत्ययुगे चतुर्युगमान देवमानेन १२०० वर्षाः मानुषमानेन १७२८०० वर्षाः।

सत्यङ्कार पु० सत्य+कृ—घञ् नि० मुम्। "पर्येतत् चार्वेयं केयमित्येकत्र्" सत्यकरणे पत्नापने (बायनादेर्लोका)अमरः

सत्यतपस् पु० सत्यं तपोऽस्य। मुनिभेदे तस्य च दुर्वाससो

वरेण वेदव्यासरूपेणाविर्भावः तत्कथा वराहपु०।

सत्यधृति पु० शतानन्दपुत्रे ऋषिभेदे मत्स्यपु० ४८अ०।

सत्यनारायण पु० कर्म०। संक्रान्त्यादिषु पूज्ये नारायण- मूर्तिभेदे स्कन्दपु० रेवा० ४अ० तत्कथा दृश्या।

सत्यपुर न० सत्ययुक्तं पुरम्। विष्णुलोके।

सत्यफल पु० सत्यं सदातनं फलमस्य। बिल्ववृक्षे राजनि०।

सत्यभामा स्त्री सत्राजितोऽपत्यतायां श्रीकृष्णस्य भार्याभेदे शब्दच०।

सत्यभारत पु० वेदव्यासे त्रिका०।

सत्यम् अव्य० सत्+यत्। स्वीकारे।

सत्ययुग न०सत्यप्रधानं युगम शाक० त०। सत्यप्रचुरे प्रथमे युगे

सत्ययौवन पु०सत्यं यौवनमस्य। विद्याधरे देवयोनिभेदे जटा०

सत्यरत त्रि० ७त०। सत्यवाक्यासक्ते हरिश्चन्द्रनृपपितरि पु० मत्स्यपु० १२अ०।

सत्यलोक पु० ब्रह्मप्रचुरो लोकः। ऊर्द्ध्वसप्तलोकमध्ये सर्वोपरिस्थे तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके।

"षड्गुणेन तपोलोकात् ब्रह्मलोको विराजते। अप्रम- मीरका यत्र ब्रह्मलोकाभिधः स्मृतः" विष्णुपु०२अं० ७अ०

सत्यवचस् पु० सत्यं वचोऽस्य। १ऋषौ अमरः। २सत्यवचन- युक्ते त्रि०। सत्यवचनादयोऽप्यत्र।

सत्यवत् पु० सत्यं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। १सावित्री- पतौ नृपभेदे भा०व०२९३अ०। २मुनिभेदे च। ३सत्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ४व्यासस्य मातरि शब्दर०। ५नारदपत्न्यां ६ऋचीकमुनिपत्न्यां मेदि० कालिकापु० ८४अ०। [शब्दर०।

सत्यवतीसुत पु० ६त०। मत्स्यगन्धापुत्रे व्यासे मुनिभेदे

सत्यवाच् पु० सत्या वाक् यस्य। १ऋषौ शब्दच०। २काके त्रिका०। तस्य शब्देन हि शुभाशुभनिश्चयेन तस्य तथा- त्वम्। ३सत्यवदनशीले त्रि०। [कश्चरि।

सत्यवादिन् त्रि० सत्यं वदति वद–णिनि। यथार्थवाक्य

सत्यव्रत पु० सत्यं व्रतमस्य। १त्रिशङ्कुनामके राजभेदे म- त्स्यपु० १२अ०। २सत्यव्रतपरे त्रि०। [२सत्यप्रतिज्ञे त्रि०

सत्यसङ्कर सत्यः सङ्करः प्रतिज्ञा यस्य। १कुबेरे त्रिका०।

सत्यसन्ध त्रि० सत्या सन्धा सन्धानं यस्य। १सत्याभिसन्धौ सत्यसन्धस्य तपपरायणस्य काम्योग्ये दर्शितम्

२श्रीरामे ३तदाख्ये भरते ५जनमेजयनृपे च प०शब्दर०।

सत्या स्त्री १रामपत्न्यां २व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर०। ३दुर्गायां ब्रह्मवै०पु० प्र०। ४द्रौपद्यां शब्दच०।

सत्याकृति स्त्री सत्य+डाच्+कृ-क्तिन्। (अवश्यमेतन्मया क्रेयम्) इत्येवं प्रतिज्ञारूपे सत्यकरणे (वायनादेर्योग्या) अमरः।

सत्याग्नि पु० ६ब०। अगस्त्यमुनौ शब्दर०। तज्जठरानलस्य समुद्रादिसर्वभक्षणेऽपि अबाधितत्वात् तथात्वम्। [अमरः

सत्यानृत न० सत्यसहितमनृतं यत्र। वणिग्वृत्तौ वाणिज्ये

सत्यापन न० सत्य+णिच्-पुक् च ल्युट्। सत्याकृतौ अमरः युच्। सत्यापनाप्यत्र स्त्री।

सत्योद्य त्रि० सत्यमुद्यं यस्य वद-क्यप्। १सत्यवादिनि शब्दमाला। कर्म०। २सत्यवाक्ये न०।

सत्र सम्बन्धे सन्ततौ च अद०चु०आ०सक०सेट्। सत्रयते अससत्रत। सत्रापयते इत्यन्ये अनेकाच्त्वात् अग्लोपित्वेन सति सिषिद्धे न वाच्यम्।

सत्र न० सत्रायते सन्तन्यते सत्र-अच् घञ्। १बहुदक्षिणाख्ये यज्ञभेदे २श्रीकृष्णश्वशुरे नृपभेदे च।

सत्राजित् पु० सत्रेषा जयति लोकान् सत्रा+जि-क्विप्। श्रीकृष्णश्वशुरे राजभेदे।

सत्रिजातक न० पक्वमांसभेदे "मांसं मण्डूकते भृष्टं सिक्ता घोक्षाम्बुना मुहुः। मरिचाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृतकाठिन्यं शुष्कं सत्रिजातकम्" शब्दर०। [अमरः।

सत्वर न० सह त्वरया सहस्य सः। १शीघ्रे २त्वरान्विते त्रि०

सथूत्कार न० सह थूत्कारेण सहस्य सः। अस्फुटते सनिष्ठेवे कथने। [२दंशयुक्ते त्रि०।

सदंशक पु० सह दंशेन सहस्य सः कप्। १कर्कटके राजनि०

सदंशवदन पुंस्त्री सह दंशेन दंशाकारेण सहस्य सः तथाभूतं वदनमस्य। कङ्कविहगे राजनि० स्त्रियां ङीष्।

सदञ्जन न० कर्म०। पुष्पाञ्जने रीतिजाते अञ्जनभेदे शब्दच०।

सदन न० सीदत्यस्मिन्+सद-आधारे ल्युट्। १गृहे अमरः। २जले मेदि०। भावे ल्युट्। ३स्थितौ न०।

सदय पु० सन् अयः कर्म०। १साधुशुभावहविधौ। सह दयया। सहस्य सः। २दयान्विते अमरः।

सदस् स्त्री न०। सीदन्त्यस्याम् सद-असि। सभायाम् अमरः

सदस्य पु० सदसि साधुर्वर्त्तते वा यत्। यज्ञादौ न्यूनातिरिक्तादिविपर्ययपरिहारार्थं १विधानदर्शिनि अमरः। २सभासदि त्रि० अमरः। [इत्यर्थे अमरः।

सदा अव्य० सर्वस्मिन् काले दाच् सादेशः। सर्वस्मिन् काले

सदागति पु० सदा गतिरस्य। १वायौ २सर्वदागतियुक्ते त्रि० ३सूर्ये ४निर्वाणे ५सदीश्वरे मेदिनिकोषकारः।

सदाचार पु० कर्म० ६त० वा "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते। तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः। वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" इति मनूक्तदेशप्रचलिते आचारे "साधवः क्षीणदोषाश्च सच्छब्दः साधुवाचकः। तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते" इत्युक्ते साधूनां २शुभाचरणे च। सदाचारनिरूपणम् आचारशब्दे ६२२ पृ० दृश्यम्। विप्रस्य चातुराश्रम्यपरता "गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः। क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारो द्विजस्य हि। वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः। गार्हस्थ्यमुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर!। स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीह न हापयेत्। यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करः। कुपितः कुलनाशाय देहरोगविवृद्धये। यतते तस्य नरस्य क्षणदाचर!॥ तस्मात् स्वधर्मं न हि सन्त्यजेत न हापयेच्चापि तथात्मवंशम्। यः सन्त्यजेच्चापि निजं हि धर्मं तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरश्च" वामनपु० १४अ०। [२नित्ये त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्।

सदातन पु० सदा भवः सदा+ट्युल् तुट् च। १विष्णौ त्रिका०

सदातोया स्त्री सदा तोयानि पेयानि यस्याम्। १करतोयानद्याम् २एलापर्ण्यां शब्दच०। सदानीराशब्दे दृश्यम्

सदात्मन् त्रि० सन् साधुरात्मा चित्तं यस्य। साधुचित्ते।

सदादान पु० सदा दानं मदजलं त्यागो वा यस्य। १ऐरावते गजे २गणेशे ३गजे मेदि० ४सर्वदात्यागिनि त्रि०।

सदानन्द पु० सदा आनन्दो यस्य। १सदाशिवे २अनवरतानन्दयुक्ते त्रि०।

सदानर्त्त पुंस्त्री० सदा नृत्यति नृत-अच्। १खञ्जनविहगे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। २सदा नृत्ययुते त्रि०।

सदानीरा स्त्री सदा नीरं पेयमस्याः। करतोयानद्याम् अमरः। "कर्कटादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला। सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" इत्युक्तेः तन्नदीजलस्य सदापेयत्वात् तस्यास्तथात्वम्।

सदापुष्प पु० सदा पुष्पं यस्य। १नारिकेलवृक्षे शब्दमा०। २रक्तार्के स्त्री रत्नमा० ङीप्। ३सदापुष्पयुक्ते त्रि०।

सदाप्रसून पु० सदा प्रसूनमस्य। १रोहितकवृक्षे २अर्कवृक्षे ३कुन्दे च राजनि०।

सदाफल पु० सदा फलमस्य। १नारिकेलवृक्षे २उडुम्बर-

हले ३स्कन्दफलवृक्षे च मेदि० । ४बिल्वे० जटा० । ५वा-र्त्ताकुभेदे स्त्री राजनि० टाप् । "सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्समा" राजव० ।

सदाभद्रा स्त्री सदा भद्रमस्याः ५ब० । गाम्भारीवृक्षे रत्नमा० ।

सदायोगिन् पु० सदा युज्यते युज्-घिनुण् । १विष्णौ त्रिका० २सदायोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सदाशिव पु० सदा शिवमस्मात् ५ब० । महादेवे ।

सदुत्तर न० कर्म० । १व्यवहारे प्रतिज्ञापक्षानुसारिण्युत्तरे प्रश्नस्य २सत्यमुत्तरे च । ६त० । ३तद्वति त्रि० ।

सदृक्ष त्रि० समानं दर्शनमस्य दृश+क्स समानस्य सादेशः । तुल्यरूपे अमरः । [तुल्यरूपे अमरः ।

सदृश् त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश–क्विप् सादेशः ।

सदृश त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-टक् । तुल्यरूपे स्त्रियां ङीप् । [६ब० । निष्पन्दे त्रिका० ।

सदृशस्पन्दन त्रि०स्पन्द-गतौ कर्म सद् स्पृशं गतं स्पन्दनं यस्मात्

सदेश पु० सह देशेन सहस्य सः । १निकटे अमरः २देशा-न्विते त्रि० ।

सद्धेतु पु० कर्म० । न्यायोक्ते हेत्वाभासदोषरहिते हेतौ । पक्षसत्त्वं१ सपक्षसत्त्वं२ विपक्षासत्त्वं३ अबाधितविषय-त्वं४ असत्प्रतिपक्षितत्वं५ इति पञ्चरूपोपन्नो हेतुः स-द्धेतुः "व्याप्त्यादिविशिष्टो हेतुः सः" नीलकण्ठः "प्रमि-तव्याप्तिपक्षताको हेतुः सः" गदा० । २वृत्तिमद्धेतौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः । अत्र सद्धेतौ वृत्तिमति हेतावित्यर्थः गगनादेः संयोगेन वृत्तिमत्त्वाभावात् तत्राव्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं सदिति ।

सद्भाव पु० सतोभावः, सन् वा भावः । १विद्यमानत्वे २सा-धुभावे च "सद्भावमागतः" इति भट्टिः ।

सद्भूत न० असत् सत् भूतम् सत्+च्वि–भू-क्त । १यथार्थे २तद्वति त्रि० हेमच० । [च मेदि० ।

सद्मन् न० सीदत्यस्मिन् सद्–मनिन् । १गृहे अमरः २जले

सद्यःकृत त्रि० सद्यस्तत्क्षणात् कृत कृ-क्त । तत्क्षणकृते ।

सद्यःप्राणकर त्रि० सद्योझटित् प्राणं बलम् आयुर्वा हितं करोति कृ-अच् । "सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकं चैव सद्यःप्राणकराणि षट्" इति चाणक्योक्ते द्रव्यसमूहे

सद्यःप्राणहर त्रि०सद्यः प्राणमायुर्बलं वा हरति हृ-अच् । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कः तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट्" इति चाणक्योक्ते शुष्कमांसादिद्रव्यसमूहे । [शब्दच०

सद्यःशोथा स्त्री सद्यः शोथो यस्याः ५ब० । कपिकच्छ्वाम्

सद्यःशौच न० सद्यः शौचमपनेयमशौचम् । १सद्यस्तत्क्षणाशौचनाशके अशौचे ६त० । २तद्वति शिल्पिकारुप्रभृत्यादौ त्रि० । अशौचशब्दे ४८८ पृ० दृश्यम् ।

सद्यस् अव्य० समेऽह्नि नि० । १तत्क्षणे अमरः । २समान दिवसे एकस्मिन् दिने इत्यर्थे च ।

सद्यस्क त्रि० सद्योभवः कन् कल्पा० । सद्योजाते ।

सद्यस्क्री पु० सद्यःक्रीणाति सोमम् यत्र क्री-आधारे क्विप् कल्पा० । सद्यःसोमक्रयसाध्ये यागभेदे "एकरात्रोऽति-रात्रः सद्यःक्रीः प्रक्रीरुक्थ्यः" अथर्व० ११।७।१० । नाना-चक्रोक्तौ । भावे क्विप् । २सद्यस्क्रये स्त्री । तया साध्यः अच् । साद्यस्क्र सद्यःसोमक्रयेण एकाहसाध्ये यज्ञभेदे । "साद्यस्क्राश्च षट्" कात्या०श्रौ०२२।२।८। उक्ता यथा "षट् साद्यस्क्राः" सू० "स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः" सू०।१ साद्यस्क्र एकस्तुर्भवति ।"दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामा-न्नाद्यकामानां द्वितीयः" सू०। साद्यस्क्रो२ भवति यथा-सङ्ख्याधिकारः । "हीनस्यानुक्रीः" सू० अनुक्रीनाम३ साद्यस्कः स हीनस्य भवति यः कर्मणा हीन तस्यासौ भवति । "विश्वजिच्छिल्पः" सू० नाम साद्यस्कः४ । "श्येनोऽभिचरतः" सू० श्येनो५ नाम साद्यस्क्रः पञ्चमः सोऽभिचरतो भवति । "एकत्रिकः" सू०षष्ठः६ साद्यस्क्रः । तत्र षट् प्रतिपत्तं दक्षिणा । साद्यःक्रधर्माः व्याख्या-स्यन्त इति सूत्रशेषः । दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते" भाष्यम् तापड्या० भाष्ये चोक्तं यथा

अथ साद्यस्क्रा नाम षड् एकाहास्तेषु प्रथमद्विती-ययोर्दीक्षाप्रभृत्यवभृथान्तं, सर्वमेकस्मिन्नेवाहन्यनु-ष्ठेयं तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे दीक्षा परस्मिन् दिवसे सोमक्रयाद्यवभृथान्तं, चतुर्थपञ्चमयोरप्येवं यद्वा एकत्र दीक्षा सोमक्रयप्रभृति उपवसथान्तं द्वितीयेऽहनि सुत्येति एवं सूत्रकारमतं षष्ठस्यापि साद्यस्क्रान्तत्वात् सद्य एव एकस्मिन्नेवाहनि दीक्षाद्यवभृथान्तं कर्त्तव्य-मिति मतान्तरम् । एतत्सर्वं साद्यस्क्रेषु वक्ष्यमाणे म-न्त्रब्राह्मणे प्रातराङ्क्रमिं कुर्वीतादिना सूत्रकारेण विस्प-ष्टमुक्तम् । तत्र प्रथमस्य यदुक्तं सर्वं सद्योऽनुष्ठेयमिति तद्विधत्ते ब्राह्मणं 'आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्त ते स्वर्गे लोकेऽस्पर्द्धन्त तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्यां प्राब्रुवं

ते आदित्याः एतमपश्यंस्तं सद्यः परिक्रीयाभ्युदया- कारं हत्वा तेन यष्ट्वा स्वर्गं लोकमायन् सद्यःक्रीयन्ते हि ऋत्विजः" ताण्ड्यब्रा० १६।१२।१। "यदा आदित्याश्चाङ्गि- रसश्च अदीक्षन्त सत्राय दीक्षां ततस्ते ये वयं स्वर्गं लोके स्वर्गलोकप्राप्तिनिमित्तं अत्र वयं प्रथमं गमिष्यामो वयं प्रथमं गमिष्याम इति स्पर्द्धां कृतवन्तः एवं स्पर्द्ध- मानाभ्योऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्या नः परश्वस्त्रीया- नन्तरदिने आर्त्विज्याय यीयमान प्राहिण्वन् प्रेषितवन्तः अथ ते आदित्या एव सद्यःक्रियमपश्यन् तं सद्य सद्यः एकस्मिन्नेवाह्नि परिक्रीय सोमं क्रीत्वा यज्ञाय अग्निष्ठागारं हत्वा कारयित्वा यज्ञमयन् दीक्षाद्यवभृ- थान्तं सर्वं कर्म एकस्मिन्नेवाह्नि अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः । ततस्तसादनन्तरमेव ते स्वर्गलोकमायन् प्राहिण्वन् आ- ङ्गिरसस्तु स्वीयं दीक्षानन्तरदिवसे सुत्येति तेनत्वात् पुरस्तिन् दिने दीक्षाद्यवभृथान्तस्य सर्वस्यानुष्ठानेन कर्मप्राप्त्यभावात् दीक्षितैरादित्यैः सद्योऽनुष्ठानेन स्वर्ग- गतैः क्रीताः भूत्वैव दक्षिणा आसन्" भा० ।

सद्योजात पु० सद्यो जायते जन—कर्त्तरि क्त । १वत्से श- ब्दच० । २शिवमूर्त्तिभेदे च ३आशुजाते त्रि० ।

सद्योभाविन् पु० सद्यो भवति भ-णिनि । १वत्से शब्दच० । २आशुजाते त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

सद्रु त्रि० सद-गतौ रु । गन्तरि सि०कौ० ।

सद्वृत्त न० सत्-भावे क्त कर्म० । १साधुव्यवहारे जटा० २साधु- वर्त्तने । सु० । ३सच्चरित्रयुते त्रि० । "सद्वृत्तसन्निकर्षो हि वाचाटमपि मन्यते" इति ति०त० ।

सद्वृत्ति स्त्री कर्म० । १सच्चरित्रे २सत्सम्भाव्याभ्युपे- यत्वं च सती वृत्तिः यस्य । ३सद्वृत्तियुते त्रि० "सद्- वृत्तिः सन्निबध्नाति" माघः । [सदने स्त्रियां वा टाप् ।

सधर्म्मन् त्रि०समानो धर्मोऽस्य अनिच् समा० समानस्य सः ।

सधर्म्मचारिणी स्त्री सह धर्मं चरति चर-णिनि । सह- धर्मचारिण्यां भार्यायां जटा० ।

सधर्म्मिन् त्रि० समानं धर्मं चरति इनि । १तुल्यधर्माचरण- कर्त्तरि । स्त्रियां ङीप् । सा च २पत्न्याम् हेमच० [जटा०

सधवा स्त्री सह धवेन भर्त्रा यः । जीवत्पतिकायां स्त्रियां

सधि पु० साधयति साधि—इन् पृषो० हृस्वः । वह्नौ सिद्धा०।

सधिस् पु० सह-इसिन् धस्य धः । वृषभे सि०कौ० ।

सध्रयच् त्रि० सह—अञ्चति अञ्च—क्विप् सहस्य सध्रिः । १सहचरे अमरः मुग्ध० सध्रीचः । स्त्रियां ङीप् सध्रीची सा च १भार्य्यायां २सख्याञ्च हेमच० । [स्त्र्यादि शब्दच० ।

सन पु० सन-अच । १घण्टापाटलिवृक्षे । २हस्तिकर्णा-

सनक पु० सन—वुन् । ब्रह्मणो मानसपुत्रे मुनिभेदे

"भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत् । सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथाऽऽत्मभूः । सनत्कुमारञ्च मुनीन् नि- ष्क्रियानूर्द्ध्वरेतसः । तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृ- जत पुत्रकाः ! । तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः" भाग० ३।१२ अ० "धर्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् । सञ्जाता मुनिशार्दूल योगशास्त्रविचा- रकम् । ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः" वामनपु० ५७अ ५८अ० २धर्म्मपुत्रभेदे । [शब्द० रामाश्रमः ।

सनत पु० सन-अति । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० २सदार्थे

सनत्कुमार पु० कर्म० । ब्रह्मणः पुत्रे मुनिभेदे अमरः । तस्य नित्यकुमारत्वादपि तन्नामता यथोक्तम्

"सृष्टेः पूर्वञ्च भगवान् यथैव पद्मयोनिना । अकृतोऽनु- पनीतश्च वेदसूत्रादिवर्जितः । कन्येति नाम्ना जपति यस्य नारायणो गुरुः । अनन्ताकाशरूपञ्च मातृभिन्न लिभिः सह । वैष्णवस्यास्य कौमार्यो ज्ञाननाम्नो गुरोर्मुखः" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मखं० १२९अ० । [स्वयुक्ते त्रि० ।

सनन्द पु० सह नन्देन । १सनकभ्रातरि मुनिभेदे २आन०

सनपर्णी स्त्री सनस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । शणपर्ण्यां शब्दच०

सनसूत्र न० शणस्य सूत्रमत्र अच् पृषो० । सनसूत्रार- थार्थं प्रपत्रनद्धे जाले अमरे पाठान्तरम् ।

सना अव्य० ?-नि० दस्य नः । सदेत्यर्थे अमरः ।

सनातन त्रि० सदा+भवार्थे ट्यु तुट् च नि० दस्य नः । १सदाभवे नित्ये वस्तुनि अमरः ।२निश्चले विश्वः । स्त्रियां ङीप् । सा च ३दुर्गायां "सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्य- माने तनोति च । सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी" ब्रह्मवै०प्र० ५७अ० । तन्नामनिरुक्तिः । ४सरस्वत्यां ५ल- क्ष्म्याञ्च शब्दमा० । ६शिवे ७विष्णौ ८ब्रह्मणि ९दिव्यनरुश ब्रह्मणो मानसपुत्रभेदे १०पितृणामतिथौ च पु० हेमच०।

सनात् पु० सना नित्यमतति अत—क्विप् । विष्णौ विष्णुप० सदेत्यर्थे अव्य० अमरटीकायां रामाश्रमः । [स्वया स्त्री ।

सनाथ त्रि० सह नाथेन सहस्य सः । १युक्ते २जीवद्भर्त्तृक-

सनाभि पु० समाना नाभिरस्य । १ज्ञातौ अमरः । तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन तुल्यनाभतया तथात्वम् । २सध्य- युक्ते ३स्नेहयुक्ते ४तुल्ये च त्रि० मेदि० ।

सनामक पु॰ सना सदा आमयति अम-ण्वुल् । १योनाभ्रुनदके शब्दच॰ । तस्य पत्र्यादिभोजनस्य रोगहेतुत्वात् तथात्वम् । बह नाम्ना सह । २नामयुक्ते त्रि॰ ।

सनि पु॰ सन-भावे इन् । १पूजायां २दाने च सि॰कौ॰ । ३सनकारपूर्वकनियोगे पुंस्त्री॰ अमरः स्त्रियां वा ङीप् । ४ज्ञीवनः उच्छिकर्णाद्भ्याले शब्दर॰ ५दिशि स्त्री शब्दमा॰

सनित त्रि॰ सन-बा॰ इत । प्रतिपन्ने हेमच॰ ।

सनिष्ठी(ठे)व न॰ सह निष्ठी(ठे)वेन । १सनिष्ठ्युतवाक्ये सथूत्कारे अमरः ।

सनीड त्रि॰ समानं नीडं यस्य नीडेन वा सादेशः । १निकटस्थे अमरः । २नीडयुक्ते त्रि॰ ।

सन्त पु॰ सन-बा॰ त । सङ्गतौ शब्दर॰ ।

सन्तत न॰ सम्+तन-क्त । १सतते निरन्तरे । २वैस्तार्य्ययुते त्रि॰ अमरः ३विस्तीर्णे च ।

सन्तति स्त्री सन्तन्यते सम्+तन-क्तिच् । १गोत्रे अमरः । २पुत्रे ३कन्यायाञ्च विश्वः । भावे क्तिन् । ४विस्तारे ५पङ्क्तौ ६अविच्छिन्नधारायाञ्च विश्वः ।

सन्तानश्च दैशिको कालिको च । तत्र दैशिको तैलादीनां, कालिको ज्ञानसुखादीनाम् । तत्र दैशिकसन्ततित्वं स्वाधिकरणदेशीयनानावच्छेदकहार्त्तिधर्मत्वं तच्च मूर्त्तानामेव कालिकसन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रहार्त्तिधर्मत्वम्, तत्रिकपादि सङ्क्षेपः तच्च मूर्त्तामूर्त्तयोरतएव हस्त तु ज्ञानादिसन्तानभवतीति तदुक्तं तत्रैव "देशसहार्त्तिदुःखत्वं दुःखत्वं वा नाम्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति नाय्यमात्रहत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वादेत्युक्ता सन्ततित्वं च नानाकालीनकार्य्यमात्रहत्तिधर्मत्वम्" इत्युक्तम् ।

सन्तप्त त्रि॰ सम्+तप-क्त । १अध्वगमनादिना परिश्रान्ते २अग्नितप्ते ३तेन विशुद्धे च "सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्र"मिति भट्टिः ।

सन्तमस न॰ सन्ततं तमः प्रा॰स॰ अच् समा॰ । १गाढान्धकारे अमरः । २महामोहे च मोहस्य सर्व्वावरणात् तमसा न सहामोहस्य गाढान्धकारस्वरूपत्वात्तथात्वम् ।

सन्तर्पण न॰ सन्तृप्यतेऽनेन सम्+तृप-करणे ल्युट् । "द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरीचर्करामधुसंयुतम् । लाजाचूर्णन्तु कांस्यं यत् तत्तु सन्तर्पणं विदुः" राजनि॰ उक्ते द्राक्षादिभिर्युते लाजाचूर्णे खाद्यभेदे । सम्+तृप-णिच् ल्यु । २सम्यक्तर्पके त्रि॰ । [हेम॰ ३सम्पदे ४निस्तारे च मेदि॰ ।

(स)न्तान पु॰ सम्+तन-घञ् । १वंशे सन्ततौ अमरः । २कल्प-

सन्तानिका स्त्री सम्+तन-ण्वुल् टाप् इत्वम् । १क्षीरसरे "सन्तानिका गुडः सीता क्षुधाः पिताश्वभञ्जित्" राजप॰ । २मर्कटजाले ३फेने ४क्षुरिकाफले च शब्दार॰ । [२सम्यक्तापे च ।

सन्ताप पु॰ सम्यक् तापः प्रा॰स॰ । १वह्निजाते तापे अमरः ।

सन्तापन पु॰ सन्तापयति सम्+तप-णिच्-ल्यु । कामदेवस्य १पञ्चशरान्तर्गते शरभेदे त्रिका॰ । २सन्तापकारके त्रि॰ ।

सन्ति स्त्री सन-ति । १दाने २अवसाने च सायणो टीका ।

सन्तोष पु॰ सम्+तुष-करणादौ घञ् । १धैर्य्ये २सुखे च हेमचः । ३सम्यक्तुष्टौ "सन्तोषमूलं हि सुखम्" मनुः ।

सन्दंश पु॰ सम्+दन्श-अच् । (साँड़ासी) यन्त्रभेदे हेमच॰ ।

सन्दंशपतित पु॰ सन्दंशे तन्मध्ये पतित इव । मीमांसकोक्ते न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६६ पृ॰ दृश्यम् ।

सन्दर्भ पु॰ सम्+दृभ-घञ् । १रचनायां हला॰ । २प्रमते ३प्रबन्धे त्रिका॰ "गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा । नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः" इत्युक्ते ४कथनभेदे ५वक्तृतात्पर्य्यविशेषे च ।

सन्दान न॰ सम्+दो-करणादौ ल्युट् । १दाम्नि २बन्धने अमरः ३सम्यक्खण्डने च । दा-ल्युट् । ४सम्यग्दाने न॰ ५गजस्याक्षिवर्त्मोरधोभागे पु॰ त्रिका॰ । [राजनि॰ ।

सन्दानिका स्त्री सन्दानं संबन्धनमस्त्यस्य ठन् । विट्खदिरे

सन्दानित त्रि॰सन्दानं आसञ्जनं तार॰ इतच् । बद्धे अमर "रसनासन्दानितचरणे"ति भावविशाखिनिलम् ।

सन्दानिनी स्त्री सन्दानं बन्धनं गवामत्र बा॰ इनि ङीप् । गवां शालायाम् हलच॰ ।

सन्दाव पु॰ सम्+द्रु-भावे घञ् । पलायने अमरः ।

सन्दाह पु॰ सम्+दह-करणादौ घञ् । १मुखादिशोषे राजनि॰ । २सम्यग्दाहे च ।

सन्दिग्ध त्रि॰ सम्+दिह-कर्त्तरि क्त । १सन्देहयुक्ते । कर्मणि क्त । २अस्फुटविषये ३सम्यग्लिप्ते च । भावे क्त । ४सन्देहे ५संलेपे च ।

सन्दित त्रि॰ सम्+दो-क्त । बद्धे अमरः ।

सन्दिष्ट न॰ सम्+दिश-भावे क्त । १वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् शब्दर॰ । कर्मणि-क्त । २उपदिष्टे त्रि॰ ।

सन्दिहान त्रि॰ सम्+दिह-शानच् । सन्देहयुक्ते जटा॰ ।

सन्दी स्त्री सम्+दो-ड गौरा॰ ङीप् । खट्वायां त्रिका॰ ।

सन्दीप्य पु॰ सन्दीप्यतेऽसौ सम्+दीप-कर्मणि य । मयूरशिखावृक्षे शब्दच॰ ।

सन्देश पु० सम्+दिश–घञ्। वाचिकाख्यकथने वार्त्तायाम् अमरः। "सन्देशमद्गिरममदवनम्बरः" नैष०।

सन्देशहर पु० सन्देशं हरति अभीष्टस्थानं गमनाय नयति हृ–अच्। १दूते "तदेव सन्देशहरादिति" रघुः। स्त्रि० टाप्। सन्देशहारकोऽप्यत्र।

सन्देह पु० सम्+दिह–घञ्। १संशयसमानार्थे अमरः। २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम्। सन्देहविशेषश्च प्रकृतेऽप्रकृताभावाभ्यां स च प्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकः संशयः।

सन्दोह पु० सम्+दुह–घञ्। १समूहे अमरः। २सम्यग्दोहे कर्मणि घञ्। ३दुग्धे च "सन्दोहमाहेमेऽहनि" सिता०।

सन्द्राव पु० सम्+द्रु–घञ्। पलायने अमरः।

सन्धा स्त्री सम्+धा–अङ्। १स्थितौ २प्रतिज्ञायां मेदि०। ३सन्धाने सुरोत्पादनानुकूले व्यापारभेदे शब्दर० ४अनुसन्धाने ५सन्ध्यायां वाचस्पतिः।

सन्धान न० सम्+धा–ल्युट्। १सुरादिसन्धानानुकूले व्यापारे २योजनसम्पादनानुकूले ३अभिषवे ४अनुसन्धाने ५अवकुहने च मेदि०। सन्धाने स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। सा च ६कुम्भकारशालायां शब्दर०। संघट्टनं च योजनम्। "वहवे विश्लिष्टं भवति कृतसन्धानमिव तत्" शकु०। ७कांस्यिके हेमा०। ८मदिरायाम् ९अभवर्गे १०सौराष्ट्रे राजनि० ११अनुमि मरणे योजने च।

सन्धि पु० सम्+धा–कि। १द्वयोर्वस्तुनोः सम्पुटान्तर्गते भेदनीयसंयोगरूपे व्यापारे

राजनीत्युक्तषड्गुणान्तर्गत सन्धिविग्रहादिकं मुख्यनीतिपरि०उक्तं यथा "बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः। आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम्। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेष मतो हि नः। उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते यस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते। शत्रोर्बलानुसारेण उपहारं प्रकल्पयेत्। सेवां वापि च स्वीकुर्याद् दद्यात् कन्यां भुवं धनम्। सदाप्यनार्येण सन्धानं मन्त्रवावव्यवाय वै। सन्धिः कार्योऽप्यनार्येण संप्राप्योत्सादयेद्धि सः। संहतत्वाद् यथा वेणुर्निबिडैः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं वेणुः संहतशाखया। सन्धिपातितयो, युद्धं काले, यानन्तु दुर्बले। अरिणा सह सन्धाय वसेत् साधारणे यदि"। "आत्मानं गोपयेत् काले वधमिच्छेत् बुद्धिमान्"। "राजा न गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान्। अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुराऽवधीत्"। "सन्धायान्यस्य यात्रायां पार्ष्णिग्रहेण गन्तुं वा। सन्धाय गमनं प्रोक्तं तन्निमीयोः फलार्थिनः"।

तद्भेदलक्षणादिकं हितोपदेशे उक्तं यथा

"कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा। उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः। अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः। परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषणः। स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिताः। इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः। सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः२ स उच्यते। सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः। सद्भिस्तु सङ्गतः४ सन्धिर्मैत्रीपूर्व उदाहृतः। यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः। सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते। सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत्। तथान्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः। आत्मकार्यस्य सिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः। स उपन्यासकुशलैरुपन्यास५ उदाहृतः। मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति। इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः६ स उच्यते। उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति। अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव। एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति। सुसंहितप्रयाणस्तु स च संयोग७ उच्यते। आवयोर्योधमुख्याभ्यां मदर्थः साध्यतामिति। यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः८। त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति। यत्र शत्रुः पणं कुर्यात् सोऽदृष्टपुरुषः९ स्मृतः। यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुरूर्जितः। सन्धीयते सन्धिविद्भिः स चादिष्टः१० उदाहृतः। स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्टः११ उदाहृतः। क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः१२। कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुनः। शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रयः१३ उदाहृतः। भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न१४ उच्यते। भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभूषणः१५। परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते। स्कन्धोपनेयः१६ तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। परस्परोपकारस्तु मैत्री सम्बन्धकस्तथा। उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव सन्धयः। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेव मतो मम। उपहारविभिन्नास्तु सर्वे मैत्रविवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते तस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते"।

सन्धिलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ प्रदर्शितं यथा "पणबन्धो भवेत् सन्धिः स च हीनबलाश्रयः। मर्यादोल्लङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः। मर्यादोल्लङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत्। न तं संश्रयितं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः"। षाड्गुण्यशब्दे ५१७८पृ० दृश्यम् २संयोगे अमरः। ३सन्धिद्वयसंयोगस्थाने ४चौरादिकृत सुरङ्गायां "सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्य्यमिति" स्मृतिः। ५भगे ६सङ्कटे ७नाटकाङ्गविशेषे ८स्वविकाशे मेदि० ९व्याकरणोक्ते अर्थद्वयजाते १०वर्णविकारभेदे ११भेदे विश्वः। नाटकाङ्ग सन्धिश्च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति"। एकार्थेन सम्बन्धः सन्धिः। तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" सा०द०। मुखादिलक्षणम् तत्तच्छब्दे दृश्यम्। १२सत्यादियुगानामाद्यन्तयोः कालयोः सूर्य्यसिद्धान्ते दृश्यम् "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश। कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" सू०। तेन सन्धिसंख्या-वर्षाहृतं सत्ययुगमानम् १८०० दैववर्षाः। "कृताब्दसंख्या-स्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः। तत्र युगानामादौ सन्धिः अन्ते सन्ध्यंश। मन्वन्तराणामादौ सन्धिः कल्पानामन्ते सन्धिरिति भेदः। १३तिथ्यादेराद्यन्तभाग भेदे च उपवसथशब्दे १२५८१८ पृ० दृश्यम्।

सन्धिका स्त्री स्वार्थे क। मद्यसन्धाने शब्दच०।

सन्धिचौर पु० सन्धिना तत्सुरङ्गया चोरः। सन्धिं कृत्वा चौर्य्यकारके (सिँधेल) शब्दमाला।

सन्धिजीवक पु०सन्धिना अभिसन्धिना जीवति जीव-ण्वुल् कुत्सितेन मार्गेण परार्थकारके त्रिका०। [चिते च।

सन्धित त्रि० सन्धा जाताऽस्य तार०इतच्। १बद्धे २मि-

सन्धिनी स्त्री सन्धा वृषभसंयोगस्तद्गर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १वृषभसंयोगेन धृतगर्भायां गवि अमरः। २अकालदुग्धायां गवि मेदि०। तद्दुग्धपाननिषेधः "न पिबेत् सन्धिनीक्षीरम्" स्मृतिः।

सन्धिपूजा स्त्री ६त० अष्टम्याः शेषे नवम्याश्च आद्ये दण्डे पूजा। आश्विनशुक्लाष्टमीनवमीसन्धिकाले विहितपूजायाम्, "अष्टमी नवमीसन्धौ तृतीया चतु रच्यते। तत्र पूज्या त्वहं पुत्र! योगिनीगणसंवृता"। ज्योतिषे "अष्टम्यां सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत् सत्सभावैः"। कालकृत्येश निबन्धे कालिकापुराणे च "अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्व एव च। अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" महत्तन्त्रेऽपि "अष्टमीनवमीयोगो रात्रिभागे विधीयते। अर्द्धरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्"। आश्विनाधिकारे "अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः"। इति विष्णुधर्मोत्तरीयमप्येतद्विषयं न तु महानवमीपूजापरम्। तथा अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन सप्तमीविद्धयुग्मानादरात्। ततश्च सप्तमीपूजायाः कृताष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टिदण्डात्मिकायामेव न तु परदिनीय खण्डतिथौ किन्तु पूर्वोक्तवचनानुरोधात् खण्डतिथावपि सन्धिपूजेति। एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमीपूजा तस्मिन् दिन एव उपवासः। न तु सन्धिपूजा दिने अष्टमीत्वेनोपवासविधेः पूर्वमुक्तत्वात्। एवञ्च पूर्वाह्णेऽष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धौ सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात्" ति०त०।

सन्धिबन्ध पु० सन्धिं बध्नाति संयुनक्ति सम्+बन्ध-अण्। १भूमिचम्पके शब्दच०। तस्य वने हि अस्थिसन्धियोजन वैद्यके प्रसिद्धम्। २अपायां सन्ध्यंशबन्धने च।

सन्धिला स्त्री सन्धिं लाति ला-क। १नद्यां स्वार्थे कन्। २सुरङ्गायां ३मदिरायाञ्च मेदि०।

सन्धिविग्रहाधिकारिन् पु० सन्धिविग्रहेषु अधिकरोति अधि+कृ-णिनि। नृपाणां सन्धिविग्रहाद्यधिकारिणि मन्त्रिभेदे।

सन्धिवेला स्त्री सन्धियुक्ता वेला समयः। अहोरात्रसन्धिसमये। सन्ध्याशब्दे दृश्यम्। ततः सन्धिवेलादि०भवार्थे अण् नक्षत्रादौ ठञ्। सान्धिवेल तत्र भवे त्रि०।

सन्धिहारक पु० सन्धिना सुरङ्गया हरति परद्रव्यम् हृ-ण्वुल्। सन्धिचौरे (सिँधेल) हारा०।

सन्धुक्षित त्रि० सम्+धुक्ष-क्त। सन्दीपिते।

सन्धेय त्रि० सम्+धा-यत्। १संयोज्ये २मेलनीये ३सन्धिकरणयोग्ये च

सन्धेया असन्धेयाश्च हितोप० दर्शिता यथा "सत्यार्यौ धार्मिकोऽनार्यो भ्रातृसंघातवान् बली। अनेकयुद्धविजयी सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः। सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम्। प्राणबाधेऽपि सुव्यक्तमार्यो नायात्यनार्यताम्। धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते। प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखच्छेद्यो

हि धार्मिकः। मांसः कालोऽप्यनार्थं तत् धिनाति सम-
र्पयेत्। तत्र तस्याश्रयेणान्यः कालोऽस्ति कोपकालम्
अन्तरात्मकाः वेदविदः। कस्यचित्त्। न सम्यग्
गन्तव्ये भ्रान्तपूजानर्थाः। बन्धनात् तथा दृष्ट
वर्जिते नास्ति निदर्शनम्। प्रतिवातं न हि यथः कट
किञ्चनार्हति। अयदम्भेः हतश्चैव सर्वः सर्वत्र सर्वदा।
अनेकदुःखाभिभवः मतावादेव भुज्यते। अनेकदुःखितस्तो
बधूमपि तत्र न ह्यति। तत्प्रतापेन तस्यापु दम्भाचारिणे
प्रभवः"। यथो दृष्टो दानराशी तथा मातिवर्जित्
क्षमः। शीतके भीतस्वरनो वक्तो कुम्भजनकाथा।
दिगन्तरालेन विप्रकर्षेणविलक्षिभात्। अनेकचित्तमन्तर
दृष्ट्वा हत्यामिवत्। दैवोपहतकस्यैव दैवचिन्तक एव
च। दृष्ट्वा आसने गतो वरवासनशकुनः। प्रदेशस्यो
नक्षत्रेषु तः कालेन यत्र न। मन्दधनाय दैत्य विंशतिः
पुरुषा नार्यो। एतेः शान्तिं न कुर्वीत विरुद्धीनात् स
केवलम्। एतं विरुद्धभावा हि चित्तं यान्ति रिपोर्वशम्
वा तत्र समाप्तं—अत सन्धौ भवः यत् वा॥ एतद्रूपका-
लान्तरालोपलक्षितकालयोरन्तरालभेदे दिवारात्र्योः २ मध्य-
वर्त्तिकाले अमरः। स च दिवावसानरूपकालविशिष्टरात्रिप्रथम-
दण्डात्मककालः तदीयतदुदयात्मकः कालश्च "त्रियामां
रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टये। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये
दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" इति दक्षः। "अहोरात्रस्य यः सन्धिः
सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्यातेति" श्रुतिः।
३ सायाह्ने ४ सन्ध्याकाले उपास्यदेवताभेदे ५ तदुपासनायाम्
अमरः। "सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः" इति
स्मृतिः "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा मध्यं कुर्याच्च
देत्" स्मृतिः। "अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः
स्मृतः"। "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" छन्दोगप०।
"अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्। नोपा-
सीत द्विजः सन्ध्यां स सर्वोऽस्तु श्राद्धः स्मृतः" शाता० अत्र
सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात् "सर्वकालमुपस्थानं स
न्ध्ययोः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुर-
भीतितः" इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवच-
नान्तपाठे अर्थकोपोक्तो दृष्टः। एवमेव सन्ध्यार्थ मानः।
सर्वकालं प्रातर्मध्याह्नसायमुपस्थानमये। अन्यथा तदु-
पादानं व्यर्थं स्यात् विभ्रमचित्तविक्षेपः। तेन प्रातादा-
वपि सन्ध्यामात्रत्व अतएव याज्ञवल्क्यः "दिवैवान्यो

ऽपि वा द्विजः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्याच्च
न हीयते अब्राह्मणगतोऽपि सन्"। सायंसन्ध्या नित्यं
एकादिश्चमेदमाह। यथोपदिष्टार्थं यथोक्तोऽप्यपि
सन्ध्याकर्म पादप्रक्षालनोऽप्यपि युक्तम्। सन्ध्यात्र-
यस्य भारतमद्भुतकाले यागियाज्ञवल्क्यः "तयावाश्चैव
देवानां ब्रह्मादीनां समागमः। सन्धिः सर्वसुराणाञ्च
तेन सन्ध्या प्रकीर्तिता" सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्र-
सन्धिमुहूर्त्तात्मकः। तत्राह दक्षः "अहोरात्रस्य यः
सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्याता
मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" सूर्यनक्षत्रवर्जितः अर्द्धास्त-
मितार्द्धोदितसूर्यमण्डलप्रकाशतेजोनक्षत्रवर्जितः। तथा
च वराहः "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न
तारका यावत्। तेजःपरिहानिरुपा भानोरर्द्धोदयं या-
वत्"। अत्र कालान्तरं अस्या परिमाणमाह दक्षः
"रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः। नाड्यौ द्वयः"
योगियाज्ञवल्क्यः "ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथा-
क्रमम्। सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा
स्मृता। अतोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः
"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च। तामेव
सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः"। उपास्ते यद्
वक्ष्यमाणप्राणायामादिं करोतीति यावत्। तत्काले उपा-
स्यापि देवता सन्ध्या तथा च याज्ञवल्क्यः "सन्धौ
सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ"। उपासनोपक्रम-
माह संवर्त्तः "प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथा-
विधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् अर्द्धास्तमितभास्क-
राम्"। सनक्षत्राभिधानेन तदुपलक्षकाले उपक्रम्य
प्रातः सन्ध्यामुपासीत एवमर्द्धास्तमितभास्करम्
सादित्यां पादत्वाभिधानेन तदुपलक्षकाले उपक्रम्य उपा-
सीतेत्यर्थः। मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्तं कालः
माह श्रुतिः "पूर्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकी-
र्त्तिते। सम्यक्षुद्ध्येऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्ते सप्तमोपरि"।
आश्वलायनस्तथा "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते
नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्र-
दर्शनात् अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीं स्वस्त्य-
यनादि जप्त्वा एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डल-
दर्शनादिति"। उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः
सोऽयं विकल्पोऽत्र कल्पादानियमिति। उभयत्र वक्ष्यमाण-

मिति यावत् भा०व०। ७अधिकं गायत्रीशब्दे दृश्यम्। ८युगसन्धिकाले ९नदीभेदे मेदि०। १०ब्रह्मपत्नीभेदे स्त्री। ९चिन्तायां १०संधाने ११सीमायां १२सन्धाने १३पुष्पभेदे हेमच०। "चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः। इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च" मनुः। चत्वार्याहुरिति चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगं कालं मन्वादयो वदन्ति। तस्य तावच्छतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः। तदुक्तं विष्णुपुराणे "तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते। सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः। सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम! युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः" एकापायेनेति। त्रीणि सहस्राणि त्रेतायुगं त्रीणि शतानि तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च द्वे सहस्रे द्वापरयुगं द्वे शते तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च एकसहस्रं कलियुगमेकशतं तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवतीत्यर्थः।

१४प्रबोधस्वप्नादयोः सन्धिभवे स्वप्ने "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" शा०सू० "सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' इहलोकस्थानयोः प्रबोधपरलोकस्थानयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्यम्" भा०। "तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च" रत्नप्र० श्रुतिः सुषुप्तेः सर्वेन्द्रियोपसंहारादैहलोकानुभवे सति वासनामात्रेण इह लोकं परतः कर्माश्रयात् हृदये मानसं परलोकस्फूर्तिरूपः स्वप्नो भवति सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यः स्वप्नः" रत्नप्र०।

सन्ध्यांश पु० सन्ध्या तत्प्रमाणः सत्ययुगादेरंश। सत्ययुगादेरंशभेदे तत्प्रमाणम् सन्ध्याशब्दे मनूक्तम् दृश्यम् "सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युग"मिति मनुः।

सन्ध्याचल पु० "सन्ध्यां वशिष्ठः कृतवान् तत्र तपस्यादर्शितः। ततः सन्ध्याचलं नाम तत्र गायन्ति देवताः" कालिकापु० ५० अ० निरुक्ते पर्वतभेदे।

सन्ध्यानाटिन् सन्ध्यायां नटति नट-णिनि। १शिवे त्रिका०

सन्ध्यापुष्पी स्त्री सन्ध्यायां पुष्पमस्याः ङीप्। जातिपुष्पे राजनि०।

सन्ध्याबल पु स्त्री० सन्ध्याया सन्ध्योपलक्षिते रात्रिकाले बलं यस्य। राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

सन्ध्याभ्र न० सन्ध्याकालीनमभ्रमिव। १सुवर्णगैरिके राजनि०। २सन्ध्याकालीनमेघे च।

सन्ध्याराग पु० सन्ध्याया इव रागोऽस्य। १सिन्दूरे राजनि०। हृत०। सन्ध्याकालीने २रक्तवर्णे च।

सन्ध्याराम पु० सन्ध्यायां तदाख्यभार्य्यायां रमते रम-संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दमा०।

सन्न पु०सीदति सद-क्त। १पियालवृक्षे भरतः। २अवसन्ने त्रि० स्वार्थे क। सन्नक भरतः। [२खर्वदेहे च।

सन्नकद्रु पु० सन्न एव सन्नकः कर्म०। १पियालवृक्षे अमरः।

सन्नत त्रि० सम्+नम-क्त। १प्रणते २ध्वनियुते च।

सन्नति स्त्री सम्+नम-क्तिन्। १प्रणामे २ध्वनौ मेदि०। ३नम्रतायाञ्च। ४होमभेदे न व आश्व०३।१२। पृथिव्यादिभिरग्निसंनतिविधेय। तैत्तिरीयब्रा०३।८।१८।५ विहितश्च।

सन्नद्ध त्रि० सम्+नह-क्त। १कृतसन्नाहे वृतवर्म्मणि २व्यूहरचनयावस्थिते सैन्यादौ मेदि०। ३आततायिनि रायमु० ४सन्नाहादियुक्ते शब्दर०।

सन्नय पु० सम्+नी-अच्। १समूहे २पृष्ठस्थितसैन्ये च अमरः

सन्नहन न० सम्+नह-ल्युट्। १सज्जीकरणे २उद्योगे ३सम्यग्बन्धने च। [हेमच०। भावे घञ्। संबन्धने।

सन्नाह पु०सन्नह्यते सम्+नह-कर्म्मणि घञ् (साँजोया) वर्म्मणि

सन्नाह्य पु० सम्+नह-ण्यत्। समरोचिते गजे हेमच०।

सन्निकर्ष पु० सम्+नि-कृष-घञ्। १सान्निध्ये हेमच० "यद् यत् सन्निकर्षो हि तत्पार्श्वमपि मन्यतीदति पुराणम् न्यायमते २धर्म्मेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणायोगजधर्मविशेषात्मके ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे च। "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" गौ० सू०। सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् लौकिकोऽपि षड्विधः अलौकिकस्तु त्रिविधः यथोक्तं भाषाप० 'अक्षव्यं षड्विधे चेतुरिन्द्रियं कारणं मतम्। विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्१ संयुक्तसमवायतः२। द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः३। तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः४। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन५ तु ग्रहः। विशेषणतया६ तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्। यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्। अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्यलक्षणा१ ज्ञानलक्षणा२ योगजस्तथा३" भाषा० "यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः

संयुक्तविशेषणतया भूतले संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति" सि०मु०।

सन्निकर्षण न० सम्+नि+कृष-ल्युट्। सन्निधाने अमरः।

सन्निकृष्ट त्रि० सम्+नि+कृष-क्त। १निकटस्थे अमरः २इन्द्रियसम्बन्धविषये च। [पस्थिते त्रि०।

सन्निध न० सम्+नि+धा-क्त। १नैकट्ये योपालितः। २समी-

सन्निधान न० सम्+नि+धा-ल्युट्। १नैकट्ये सामीप्ये हेमच०। २आश्रये च।

सन्निधि पु० सम्+नि+धा-कि। १सामीप्ये अमरः कर्मणि कि। २इन्द्रियविषये मेदि० कर्म०। ३साधुनिधौ। ६त०। ४सतां निधौ। [२स्तूते च।

सन्निपतित त्रि० सम्+नि-पत-क्त। १मिलिते २उपस्थिते

सन्निपात पु० सम्+नि+पत-घञ्। १मेलने "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति" व्या० परि०। २कफादिधातुत्रयस्य वैषम्यरूपत्रिदोषजे ज्वरभेदे ३नाशे ४उपस्थितौ च। ५तालभेदे "एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स कथ्यते" सङ्गीतदा०।

ज्वरभेदस्य निदानभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा "तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह "त्रिदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्मामलोद्गमाः। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगा ज्वरकारिणः"। पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे तथा"। अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह "क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः।" लोचने सास्रावे साश्रुणी कलुषे आविले निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च कण्ठः शूकैरिवावृतः धान्यादिशूकैरिवावृतः। जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव ज्ञायते।" अथवा परिदग्धा इव कृष्णा दृश्यते स्रस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता। ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तस्य ष्ठीवनं शिरसो लोठनमितस्ततश्चालनं नात्यत्यर्थमतिमात्राणामिति गात्राणाम् अतिमात्रं कार्श्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठः। "वरटीदष्टसंस्थानं कोठ इत्यभिधीयते" श्यावः कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमस्वनत्वं वा स्रोतसां कर्णनासादीनाम्।

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह "एकोल्बणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्बणाश्च तथैव षट्। तुल्याल्वणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः। प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्। सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश"। तत्र प्रवृद्धवातः मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३ प्रवृद्धवातः हीनपित्तो मध्यकफः ४ मध्यवातः हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५ हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफः ६ इति षट्। तेषां नामानि क्रमादाह "विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः। शीघ्रकारी तथा भल्लुः कुम्भः कूटपाककः। संमोहकः पाककश्च याम्यः क्रकच इत्यपि। ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः" तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फोरक इति पाठः। बभ्रुस्थाने बभ्रुरितिपाठः कुत्रापि बब्रु इति पाठः भल्लुरित्यत्र फल्गुरिति पाठः याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठः कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः। तत्र वातोल्बणस्य लक्षणमाह "श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः।" अथ पित्तोल्बणस्य लक्षणमाह "अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च। गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते। पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारीति कीर्तितः"। अथ कफोल्बणस्य लक्षणमाह "जड़ता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि। प्रस्तब्धे नयने चैव मुखस्य

माधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ३ ।" अथ वातपित्तोल्वणस्य लक्षणमाह "वातपित्ताधिकोऽयन्तु सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः । आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः । मुनिभिश्च नामायं सन्निपात उदाहृतः ।" अथ वातश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत् तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलमस्थिषु मानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते । नहि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ।" "अथ पित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्त्तते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृतः ।" अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तथापि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् । व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः । ... स्वपर मस्तक ... । त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मृत्युर्व्याहरते जनः । धर्षितो राक्षसैर्नूनमनेनार्यो चरन्ति ते । ... बुवते केचित् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः । पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मन्त्रके हतम् । कुलदेवार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः । नक्षत्रपीडामपरे गरकर्म्मेति चापरे । सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपाकलम् ७ ।" अथ एकद्वमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां लक्षणान्याह "प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त्रयोदश यथादोषबलाश्रयाः । भ्रमापायासकम्पमूर्च्छाऽरतिश्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तस्मात् विशेषतः । एष संमोहकोऽ८ नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।" रोगास्त्रयोदशोक्ताः उक्ता ये ते रोगाः यथा वयनिद्रानाशाविरुद्धाद्यो वातजाः दाहतृष्णोष्णतादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्द्योत्कासनासिकास्रुतप्रसेकादयः कफजाः । तत्रापि प्रलापादयः सम्बद्धानां विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रवृद्धः सञ्ज्वरं

करिष्यति पित्तन्तु मध्यमपि इति वाच्यं तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह "धातवस्त्वावा दोषाः स्वनीयाया(?)ऽवलम्बनैः । बलाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ।" इति कथ्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रहतमेव यतोऽप्रकृत्योर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्याकुपितमित्यर्थः । ननु कफक्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति हीनशक्तित्वात् कथ्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्वन्त्येव यत आह "वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता । पित्तक्षयेऽग्निः शैत्यं वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ।" विपिबाः सन्धिशून्यात्मोक्तः दाहः कफक्षये । इत्यादृष्टाभिसन्धानात् परमपि । "मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त्रयोदश यथादोषबलाश्रयाः । शोषप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदिव्यथा । स्रोतोभ्यो रक्तं विसृजति कण्ठं शुष्यते मता । तत्राप्येते विशेषाः स्युरत्र स्युरधिकादरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः९ । हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त्रयोदश यथारोगबलाश्रयाः । हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽस्योर्ध्वमधःपूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो१० नाम्नः प्रकीर्त्तितः । प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त्रयोदश यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायासमोहाः कम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः११ संप्रकीर्त्तितः । मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त्रयोदश यथादोषबलाश्रयाः । वातहीनो विशेषोऽत्र न च वक्तुं च शक्यते । रक्तष्ठीवनमेवेव दृश्यते तत्क्षणम् । पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयाच्च प्रसिच्यते । दुष्प्रणोदकतं पार्श्वं तुद्यते कम्पते हृदि । प्रमीलकः श्वासहिक्का वर्द्धते च दिने दिने । जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः । विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् ; अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रोष्ठतालुकः । तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाग्निहतद्युतिः । न रतिं लभते भिषक् विपरीतानि चेच्छति । आयस्यते च सद्यो रक्तं ष्ठीवति चाल्पशः । एव कर्कटको१२ नाम्ना

सन्निपातः सुदारुणः । क्षीणमध्यप्रवृद्धैस्तु वात-पित्तकफैश्च यः । तेन दोषास्त्रयोऽप्युक्ता यथादोषबला-श्रयाः । फलमूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रमः । भृशं तमः शिरोवस्तिमन्याहृदयबाधकः । प्रलोपकः श्वासकासहिक्काजाड्यविसंज्ञता । प्रथमोत्-पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन । एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णमूले सुदारुणः । पिडका जायते जन्तोर्यया कश्चिच्च जीवति । स वैदारिकसंज्ञो१३ऽयं सन्निपातः सुदारुणः । त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ।" तन्त्रा-न्तरे वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-दशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणा-न्तराणि चाह "शीताङ्गस्त्वभिघोक्तश्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो रक्तष्ठीवयिता च तत्र गदितः सभुग्ननेत्रस्तथा । चाभिन्यासककर्णिकश्च कथितः प्रागर्णितः गोऽस्यान्तको रुग्दाहः सह चित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ।" तन्द्री तन्द्रिकः प्रलापी प्रलापकः रक्तष्ठीवयिता रक्तष्ठीवी सभुग्ननेत्रः भुग्ननेत्रः । अभि-न्यासकः अभिन्यासः कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रहः कर्णिकः कण्ठग्रहः कण्ठकुब्जकः । अथ तेषां प्रत्येकं लक्ष-णानि "हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः । क्लमयुक्तवातदा-हवम्यङ्गपीडाः स्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगा-त्रः१ स उक्तः । तन्द्रातीव तथा तृषातिशयश्च श्वासो-ऽधिकः कासरुक् सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना साङ्गस्य कण्डूककम् , श्यामा रसना क्लमः श्रवणयोर्मान्द्यञ्च दाहस्तथा यत्र स्याद्धि तन्द्रिको२ निर्गदितो दोष-त्रयोत्थो ज्वरः । यत्र ज्वरे निखिलदोषनिताऽन्तरोष जाते प्रलापबहुला सहसोत्थिताच । कम्पव्यथाप-तनदाहविसंज्ञताः स्युर्नाम्ना प्रलापक३ इति प्रथितः शुचिभ्यात् । निष्ठीवो रुधिरस्य, रक्तहृदयं तप्तं तनौ मण्डलम् लोहित्यं नयने तृषाऽरुचिवमिश्वासाति सारभ्रमाः । आध्मानञ्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काङ्ग-पीडा भृशम् । रक्तष्ठीविनि४ सन्निपातजनिते चिह्नं ज्वरे जायते । भृशं नयनवक्रतास्वसनकासतन्द्रा भयम् । प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा । पुरो निखिलदो-षजे भवति यत्र चिह्नं ज्वरे पुरातनचिकित्सकैः स इह भुग्ननेत्रो५ मतः । दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः स्थेऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता

श्वासो भृशं मूकता । दाहविलासमाननञ्च दहनोप-न्तोऽबलस्य चयः सोऽभिन्यास६ इति प्रकीर्त्तितः इह प्राप्तैर्भिषग्भिः पुरा । त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशम् हता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता । स्रुतिश्रुतिबलक्षतिश्वसनकासहल्लप्रयः पुरातनभिषग्वरा-श्चाभिह जिह्वक७ उच्यते । व्यथातिशयिता भवेन्मयथुर्व-युता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक् । समस्तापिति कीर्त्तितं भवति सन्ध्या यत्र ज्वरे त्रिदोषज-निते बुधैः सहि निगद्यते सन्धिगः८ । यस्मिन् शमयमे ददति सकलैर्दोषैर्ज्वरेऽन्तकं मूर्द्धविधूननं सकसनं सर्वाङ्गपीडाधिका । हिक्काश्वासदाहमोहकलिता देहे-ऽतिशल्पप्रता वैकल्यञ्च यथा वचांसि मुनिभिः संकी-र्त्तितः सोऽन्तकः९ । दाहोऽधिको भवति यत्र तथा च तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडाः । मन्याहनुव्य-थनकण्ठरुजः श्वसन् रुग्दाहसंज्ञा१० उदित त्रिभवो ज्व-रोऽयम् । नायति हसति वृषति प्रलपति विकृतं नि-रीक्षतेऽकस्मात् । सदाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमे११ ज्वरे भवति । दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति सु श्वयथुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलापः प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये१२। कण्ठः शूकशताववद्धवदतिव्याधः प्रलापोऽरुचिदोषो-द्रेहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरोर्त्तिस्तथा । मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्जः१३ कथितः प्राच्यैर्भिष-गुत्तमैर्बुधैः । सन्धिगकोऽपि साध्यः स्यात् तन्द्रिकचित्त-विभ्रमः । कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुब्जः प्लावपि कष्ट-तः । रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन सुसाध्यकोऽपि भाषितः । रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः । अभिन्या-सोऽन्तकश्चैते असाध्याः प्रकीर्त्तिताः ।" अथ तन्त्रा-न्तरे वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-दशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराण्याह "कु-म्भीपाकः प्रोर्णुनावः प्रलापी मान्तर्दाहो दण्डपातोऽ-न्तकश्च । एणीदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो भेदा एते सन्नि-पातज्वरस्य । अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीडश्च संन्यासः । संशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदशान्यत्र" । एतेषां लक्षणानि "घोणाविवरक्षरदुष्णघोणाश्रितलोहितं सा-न्द्रम् । विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन१ पीडितं वि-द्यात् । उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्ताच्छिरोऽन्तरुच्च-

ष्ठिति। तं प्रोर्णुनाव२ क्लृप्तं विचित्रवर्णं विजानीयात्। श्वेदश्वासाङ्गभेदाः कम्पोदयश्चर्वनिकर्षा कण्ठे। गात्रञ्च गुर्वतीव प्रतापिश्वगुरुतः जायते विकृतम्। अन्तर्दाहः शैत्यं बहिः, मत्पुरुषरतिरपि तथा नाघः। पश्चूर्णपि दग्धवक्त्रं सोऽन्तर्दाहाऽर्दितः कथितः। नक्तं दिवा न निद्रामुपैति स्वपिति भूरधीर्नयनः। उत्थाय दक्षपातोऽ-भयातुरः सर्वतो भवति"। भषते स्वपिति वाचायात्-किञ्चित् पठीतं करौ प्रचारयतीत्यर्थः। "संचूर्ण्यते शरीरं पश्चिमिरभितस्तथोदरं महता। कायातुरस्य सततं विचलनकालकाकृष्णम्"। परिधावतीव गात्रे दृक्पाते भृशकुम्भतुम्बुरवाणः। वेपथुमतः सदाङ्-गे जोद्दाहज्वरार्त्तस्य"। दृक्पाते पीडाभावेन गात्रस्य विशेषणमेतत्। "सत्तासितपीतकष्टं नयने सुतरां सज-लमोऽप्यधिकम्। दाहोऽसितपीतता वक्त्रस्य च शारि-कोट ज्ञेयः। सततकलापकल्पाः सम्प्रदजावाद्रिवल नगरवृषः। सततोपद्र सन्निपाताद्वातालापः पुमान् भवति। यस्मादीनभिगच्छति न चाभिषयान् यदि न्द्रियार्थैः। वमति मनपति वदन न वेत्ति नूतना-मा१०र्थः। येन मुखार्थरवेगात् कम्पेनेवापपीड्यते गात्रम्। रक्तं पीतस्य वमेदुदन्त्रापीड़ः११ स विज्ञेयः। अतिचरति वमति कूजति गात्रात्यभितश्चिरं नरः चि-पति। सन्यास१२सन्निपातैः प्रलपत्युपाविनष्टको भवति। वेपकवपुरतिमेचककोपमयुतको मक्षोत्प्रगात्। संगोपिच्चि१३चितपिङ्कामरक्तयुक्तो ज्वरे नरो भवति। नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम्। गेह-व्यहेतरेको नित्यं मृत्युञ्जयो ज्ञेयः।" एषामसाध्यत्व सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह "सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते।" सुदारुणः मारकत्वात् ततस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते कोऽपि जीवितं लभते इत्यर्थः। "सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः। दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः। सन्निपात ज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा।" सर्वाणि दाह-शीतादीनि सम्पूर्णानि आतुरगतानि प्रोक्तानि लक्ष-णानि यस्य सः। ततोऽन्यथा दोषे मन्दे वह्नौ दीप्ते अल्पलक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः।

सन्निपातज्वर पु० सन्निपातजो ज्वरः। सन्निपातशब्दोक्ते त्रिदोषजविकारजाते ज्वरे।

सन्निपातनुद् पु० सन्निपातं त्रिदोषजविकारं नुदति नुद-क्विप्। नेपालनिम्बे राजनि०।

सन्निबन्धन न० सम्यक् निबन्धनं प्रा०स०। १नानाख्यानव्यवा-ख्यानापेक्षया सङ्ग्रहणे २तदुपयोगिग्रन्थभेदे च। ७ब०। ३सम्यग्निबन्धनयुते त्रि० "सद्भिः सन्निबन्धनेति" माघः

सन्निभ त्रि० सम्+नि+भा—क। सदृशे जटा०। निभादि वदस्य नित्यसमासता।

सन्निवेश पु० सम्+नि+विश-आधारे घञ्। १पुरादेर्बहिःस्थे विहारार्थे देशे अमरः। भावे घञ्। २सम्यक्स्थितौ।

सन्निहित त्रि० सम्+नि+धा—क्त। १निकटस्थे "सन्निहित कुञ्जरन्तरङ्गम्" व्यासः "या याः सन्निहिता नाड्यो-स्ताभ्यः गुह्यतमाः स्मृताः" ति०त०। २सम्यक्स्थापिते च। भावे क्त। ३नैकट्ये न०। [स्थापिते ४युक्ते ५अर्पिते च।

सन्न्यस्त त्रि० सम्+नि+अस—क्त। १निक्षिप्ते २कृतसन्न्यास-

सन्न्यास पु० सम्+नि+अस—घञ्। "काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः" गीतोक्ते विहितकर्मणां विधानेन १सम्यक्त्यागे २तदुपयोगिचतुर्थाश्रमे आश्रमशब्दे ८४२ पृ० दृश्यम्। ३चैत्रे मासि क्रियादिकर्त्तव्ये पुराणप्र-सिद्धे शिवव्रतभेदे च। "चैत्रे शिवोत्सवं कुर्य्यात् नृत्य-गीतमहोत्सवैः। स्नायात् त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हवि-ष्याशी जितेन्द्रियः। शिवसायुज्यतां याति शिवप्रीति-करः परः। क्रियादिषु यो मर्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः। अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे। सर्वकर्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः। भक्त्या जागरणं कुर्य्याद्रात्रौ नृत्य-गीतकैः। नानाविधैश्च वाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि। नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः। शिवलक्ष्यं भगवति प्रथमं नीलचोदिते। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः। शङ्कराद्यं शङ्करतोयं दर्जयेत् शिवसन्निधौ। चामादूर्ध्वं हि शिरमं शत्राहणुमतं कारये-न्मुदा। उपोष्य कृत्वा संक्रान्तौ व्रतमेतत् समापयेत्" ब्रह्मवैपु० उत्तरख० ४अ०। ४जटामांस्यां शब्दच०।

सन्न्यासिन् पु० सम्+नि+अस—णिनि। १सन्न्यासयुते २चतु-र्थाश्रमयुते तेषां धर्मभेदेन नामभेदो यथा

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भा-रती च पुरीति दश कीर्त्तिताः"। तेषां लक्षणानि यथा "त्रिवेण्योः सङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्त-त्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते। आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जितः। यातायातविनिर्मुक्त एतदा-

अपलक्षणम् २। सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति यः। आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा३ स उच्यते। अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दे नन्दने वने। त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यलक्षणं४ किल। वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः। गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा५ स उच्यते। वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात्। सारात्सारं विजानाति पर्वतः६ परिकीर्त्तितः। वसेत् सागरगम्भीरो न च रत्नपरिग्रहः। मर्यादां न लङ्घेत सागरः७ परिकीर्त्तितः। स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः। संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती८। विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत्। दुःखभारं न जानाति भारती९ परिकीर्त्तिता। ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः। परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा१० स उच्यते" इति ब्रह्मचक्रोद्धृते विद्यारण्यस्वामिधृतम्। २चैत्ये कर्त्तव्यविधव्रतकर्त्तरि च। [च

सपक्ष पु० समानः पक्षोऽस्य। १तुल्यरूपे २निश्चितसाध्यके पक्षे

सपक्षाकरण न० सह पक्षेण पक्षेण सपक्षः तस्य क्रियते स+पक्ष+डाच्+कृ-ल्युट्। पक्षेण सह शरवेधनरूपे अत्यन्तव्यथने। कर्मणि क्त। सपक्षाकृतः। तथा पीड़िते त्रि०। [अमरः।

सपत्र पु० सह एकार्थे पतति पतते पत—त्र सहस्य सः। पत्नी

सपत्नारि पु० सपत्नस्य अरिरिव। (वेड़वांश) वंशभेदे शब्दच०।

सपत्नी स्त्री समानः पतिर्यस्याः ङीप् न च। १एकभर्त्तृकायां स्त्रियाम् २समपत्नीकायां भूम्यादौ च। तत्र सपतिन्त्र्यपि।

सपदि अव्य० सह पद्यते पद—इन् सहस्य सः। तत्क्षणे इत्यर्थे "सपदि मुकुलिताक्षीमिति" कुमारः। [र्य्यति।

सपर पूजायां कण्ड्वादि० पर० सक० सेट्। सपर्य्यति असप-

सपर्य्या स्त्री सपर—यक् अ टाप्। पूजायाम् "सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेनेति" रघुः। [हिते २चतुर्थांशसहिते च।

सपाद त्रि० सह पादेन चरणेन चतुर्थांशेन वा। १पादस-

सपिण्ड त्रि० समानः पिण्डः देहारम्भकांशभेदः श्राद्धे दत्तपिण्डो वा यस्य समानस्य सः। एकदेहारम्भके ज्ञातिभेदे "असपिण्डा च या मातुरिति" स्मृतिः। ज्ञातीनाञ्च साक्षात् परम्परया अतिपरम्परया वा एकदेहारम्भकत्वात्सपिण्डत्वम् मिता०। २दातृत्वभोक्तृत्वेनैकपिण्डयुते दायभा०। एतच्च दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यमिति। सपिण्डता हि विषयभेदेन त्रिविधा अशौचोपयोगिनी विवाहोपयोगिनी दायोपयोगिनी चेति। तत्र समानदेहसम्बन्धे या सपिण्डता साऽशौचग्रहणार्था विवाहार्था च। श्राद्धे देयपिण्डसम्बन्धात् सपिण्डता तु दायग्रहणोपयोगिनीति विवेकः। यथोक्तं शु०त० रघुनन्दनेन "मत्स्यपुराणे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्"। नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्डदातृत्वभोक्तृत्वाभावात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बौधायनः "प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं, सोदर्य्यभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभिः दातृपिण्डदानात्। यत्र जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् तत्पिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदाता चासीत्। मृतश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो तेषामयं पिण्डदाता ते चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तपिण्डरूपं दायमश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति। इदञ्च सपिण्डत्वं [illegible] दायग्रहणार्थम् अशौचाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इति [illegible]पुराणात्। ब्रह्मपुराणकूर्मपुराणशङ्खलिखितवचनाच्च। पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्यन्यायात्। [illegible] कूर्मपुराणम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्"। लेपभागिभ्यस्तूर्द्ध्वं यावज्जन्मनाम्नोरवेदनं यावज्जन्मनाम्नोरज्ञानात् पूर्वपुरुषाणां ज्ञात इति विशेषः अस्मत्कुले जात इति ज्ञायते वा स्मर्य्यते तावत् समानोदकत्वमिति [illegible]। अत्र परवचनेनैव सापिण्ड्यस्य पूर्ववचनपुरुषैः जीवत्पितृकत्वादिना अधिकृतेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिवृत्तिस्थापनाय। सर्वदेशीयाचारोऽपि तथा"। "अथ यः सह पिण्डान् दत्त्वैव मृतः परतया प्राप्तपितृभावः स कथं सपिण्डः। एकपिण्डदातृत्वभाक्त्व-

स्वगोत्रसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्गोत्रतयेति ब्रूमः । वंशप्रयोजकस्य सामान्यशास्त्रविषयत्वम् । ततश्चाव-त्सिद्धप्रपितामहावधिकाधस्तनानां षण्णां पुंसां प्रत्येका-पेक्षया सप्तमत्वेकगोत्राणां तदधस्तनानां सप्तमानाञ्च सापिण्ड्यं पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति । स्त्रीणान्तु भर्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम् "प्रत्तानां भर्तृ-सापिण्ड्यमिति" वचनात् । नन्वेवं कन्यायाः कथं स-पिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम् । यथा "सपिण्डता तु कन्यानां सर्वेषां त्रिपौरुषी" । अत्र कन्याशब्दात् "अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति" वसि-ष्ठवचनात् । तेन आत्मप्रभृति प्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम् । अत एव कन्यायाः प्र-पितामहभ्रात्रा तत्सन्ततिभिः सह सापिण्ड्याभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जनन-मरणयोः कन्यानामिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायः । यत्तु कूर्मपुराणम् "अप्रत्ता तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः" इति रत्नाकरधृतम् । तद्विवाहे पितृपक्ष-विषयम् । यथा विष्णुपुराणम् "सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्वहेत द्विजो भार्यां न्यायेन विधिना नृप ।" सप्तमीं पञ्चमीं हित्वेति शेषः । भर्तृ-सापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते । तेन भर्तृ-समानसापिण्ड्यमित्यर्थः । शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगम्" । गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन माता-महकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता । तान् सप्तपुरुषान् वा समन्तात् पिण्डा-दिकमनुगच्छतीति तदानुगम् । एतेन "सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावय-वान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मातामहादिभिरिति । एवं पत्या सह पत्न्या एकशरीरा-रम्भकतया सापिण्ड्यम् । तथाच गर्भोपनिषदि "एतत् षाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत-श्चेति" तत्र तत्तदवयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वाप्यपिण्डा-भावे तु सापिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात् ।

अतिप्रसङ्गस्तु सप्तम्यन्तमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरस-नीयः । यद्येवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति, स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे "त्रिरात्रं स्यादशौचकम्" इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षराकाररत्नाकरादिमतमपास्तं लेपभाजश्चादि वा-चनिकेऽर्थे सापिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्य स्वपोल-रचितार्थानवकाशात् निर्वाप्यपिण्डसम्बन्धेन भ्राता-दीनां सापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्वमुक्त-त्वात् कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्त-थैव व्याख्यातत्वाच्च । रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादन्य-शरीरस्य भवतु वा तथा पत्या सह पत्न्याः एकशरीरा-रम्भकतायाः प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं सापिण्ड्यं प्रमाता-महादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाद्य-शौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ सापिण्ड्यस्य लोकविरुद्ध-त्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्ड्यं तथापि वचनात् यथासम्प्रत्ययनियतत्वं तत्र तथा "गोत्रतः साप्त-पौरुषीति" वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् कन्यायाः स्त्रीपौरुषम् ऊढायाश्च भर्तृसपिण्डनेन सापिण्ड्यमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि अवस्थायां न क्षतिरिति अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं षष्ठपुरुषपर्यन्तमशौचं तत् सप्तम-पुरुषाभ्यन्तराशौचाभ्यूनं त्रिरात्रं यथा "ब्राह्मणा-नामेकपिण्डस्वधानामादशमाद्धर्मविच्छित्तिर्भवति आस-प्तमात् त्र्यहर्विच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् आशावि-च्छित्तिर्भवति" अन्यथा पिण्डशौचक्रियाद्युच्छेदात् तत्प्र-त्यासन्नो भवति" इत्यर्थः । एकाः समानाः पिण्डस्वधा-येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु स्वधाशब्दो न युज्यते इत्यभावादनुशब्देनानुशब्दयुक्तमन्त्रो लभ्यते अनु-युक्तमन्त्रस्तु "ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्द-युक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम् । तथा च "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्" इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम् । ततश्च एक-पिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः । अतएव मनुः । "जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते" । विष्णुपु-राणं "मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः ये जलेन वा" मातृप-क्षस्य मातामहपक्षस्य ये जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम् । "असम्बन्धा भवेद्या तु

पिण्डेनैवोदकेन वा" इति विवादेऽप्युक्तम्। अत्र पुत्रिकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यांशत्वेऽपि तद्वृत्तेश्च तायाः सत्वात्। अन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेवपिण्डदानाभावेन समानोदकभावः समानानाम् न तु दशम पर्य्यन्तं, पितामहादिजीवनादिना साापिण्ड्यसम्बन्धेऽपि साापिण्ड्यं विहितं प्राग्मनुवचनैः सर्वेषाम् तदनुप्रवृत्तत्वेन वैवर्ज्योपपत्तेः। अप्रसन्नाधिकारस्तु सन्निहित-तराभावे सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सत्पितृपक्ष अधोवर्त्तित-स्याद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्य्यन्तमिति अत्र अधोवत्ती मध्यमः पितृपक्षोऽपि। तथा च शुनविष्णुश्रुतिः "स्वधा वै पितॄणामन्नमिति।" दशमपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि तथाहि उदकक्रियाविधाने पारस्करः। "सर्वे ज्ञातयो अप-यन्ति आसप्तमात्पुरुषाद्वा समानग्रामवासिन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्वा" इति आपयन्ति निमज्जयन्ति अत्र यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजाता इत्यर्थमिति यावत् अन-न्तोऽयमनेनैव सर्वेषामुदकदाने प्राप्ते यत् आसप्तमात्पुरुषा-दित्युक्तं तत्सपिण्डवर्त्तितारतम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्म्मसमा-नार्थमिति। अशौचभेदस्तु सप्तमपर्य्यन्तं सपिण्ड-स्याहुराहुः। ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहः। तथाच विष्णुबृहस्पती। "दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेत-सूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः।" ततश्चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः। तथाच मिताक्षराविवाद-चिन्तामण्योर्वचनम्। "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्। जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते।" अत्र समा-नोदकत्वे द्विविधे पूर्व्वत्र गोत्रजः "पक्षिणीमसपिण्डे" परत्र हारीतः। "सातमन्वे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्व-सपिण्डके" इति। अत्रैव गोत्रजानामाह बृहस्पतिः आशौचवचनं ततः परं सर्वथा समानोदकत्वनिवृत्तेः। स्नानमात्रमिति "स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" इति बृह-स्पत्युक्त्यादिति"।

तथा च गोत्रजे इति पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वा-न्यतरवत्त्वम् अशौचसापिण्ड्यम्। वाक्यादुपरन्तरया सप्तमपर्य्यन्तदेहसम्बन्धवत्त्वं विवाहसापिण्ड्यं त्रिपुरुष-पर्य्यन्तं देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वं दायप्रकरणे साापिण्ड्यमिति विवेकः मिता० मातृपक्षस्य अपि साापिण्ड्यं स्त्रीजन्य धनाधिकारोऽभिहितः तत्रैव स्वा-मदेहसम्बन्धयोग्यतयैव साापिण्ड्यात्। दायभागमते तु स्त्रीणां देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वाभावात् न तस्याः साापिण्ड्यं तद्योग्यत्वेऽपि स्त्रीधनस्य विशेषवचनाभावे धनाधिकार-पर्य्यन्तं दायाय इति विशेषः एवं ज्ञातव्या अपि।

सपिण्डीकरण न० असपिण्डेन सपिण्डः क्रियते अनेन अभूततद्भावे चि+कृ-ल्युट्। प्रेतत्वविमोचनाय प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्ये पितामहादिपिण्डसम्बन्धकरणरूपे श्राद्धभेदे

सपिण्डीकरणप्रकारस्तन्त्रसारादर्शे श्रा०त० निरूपितं यथा "अथ सपिण्डीकरणम्। तत्र गोभिलः "पूर्णे सं-वत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहः चत्वारि उदपात्राणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासि-ञ्चति। ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकाः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्। ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्प-तामस्मिन् लोके शतं समाः" इति एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः" इति। पूर्णे संवत्सरे इति मुख्यः कल्पः। तदशक्तौ गवयो मात्स्यः "संवत्सरान्ते विज्ञेयं मध्य-श्राद्धनिष्पत्ते" इति पैठीनसिवचनात्। तदशक्तौ षष्ठो मासः। तदभावपक्षे त्रिपक्षः तदभावपक्षे अशौचाप-गमे प्रथमकाशक्ता द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि श्रा-द्धानि निर्वर्त्त्य त्रयोदशाहः सपिण्डीकरणकालः मुख्यस्तु द्वादशाहो न तु त्रयोदशाह एव "सांवत्सरिकं द्वाद-शाहमाहं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा तत्कुर्य्यात्तस्मिन्नपि द्वादशेऽह्नीति" विष्णुवचनात्। मासिका-र्थवदिति मासिकार्थे मासि मासि क्रियमाणश्राद्धप्रयो-जनं प्रेतत्वमुक्तयादि तद्युक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्राद्ध निवर्त्तः। अत्र द्वैराश्यपाठाभ्यासेऽधिमासपातनम् त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽह्नि सपिण्डनं कार्य्यमिति "संवत्सरान्तरे यद्यधिमासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत्" इति विष्णु-वाक्यात्। अतएव त्रयोदश दिनेषु त्रयोदश मासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं इत्यपरिकल्पनान्यायात्। एवञ्च वृद्धिमात्रे च दिनवृद्धिरिति विष्णोक्तं ज्ञेयम्। ननु सं-विण्डनमे दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रुतेः। श्राद्धाधिकारः कल्पतरुः "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः

तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्य्यमृद्धिकं भवेत्” । तन्नाप्यशक्तौ प्रथमवत्सरशेषार्द्ध एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकालः । “सद्यं श्राद्धं मासिकानि यथाप्राप्तं भवेत् । द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाह वा” इति मरीचिवचनात् । अपकर्षोऽपि अपकृष्टे ऋतुमासदयम् । अत्र षष्ठे षाण्मासिकदिने षष्ठमासिकं कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कार्य्यं तदानुपूर्व्यापातात् । न तु तत् पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेर्न च षष्ठमासिकमपि पूर्व्वदिने कृतमित्यभावात् एवमेव आपकृति भिन्नः । अपकर्षविधिमाह व्यासः “आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते” । एतच्च द्वादशाहपदं स्वाशौचान्ततृतीयदिवसान्तपरमिति प्राचीनवैदिकाः, अजहत्स्वार्थलक्षणया स्वाशौचान्त्याहाद्यन्ततृतीयदिवसात्मोपलक्षकमिति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणी । तदुभयमप्ययुक्तं “द्वादशाहेन वा कुर्य्यात्” इति मरीचिवचन “द्वादशाहे श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्य्यात्” इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशदिनपरत्वात् । कुलधर्म्माणामिति कुलधर्म्मज्योतिरागमादिविहितान्तरादिनापरकर्म्मणोऽनुष्ठानस्य चोदनत्वादिविधिविरोधवारणाय द्वादश दिनानि तोऽनन्यायापकर्षकाल इति शूलपाणिमहोपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव “एकाहे द्वादशाह वेति” सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव एकाहापेक्षया मासद्वयाभिधानमपि सङ्गच्छते अतएव प्रथमपाक्षण्य एकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्धविवेकः । अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि मासिकाशौचदिन एव कार्य्याणि मासाद्यमासिकं कृत्वा तदपरदिने एकादश मासिकानीति ध्येयम् । एतच्च तेषामपकर्षे, तन्मध्ये तदन्तराले च कर्त्तव्यतया पञ्चमासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षः पितृमीति सुधीभिर्ध्येयम् । वदन्ती ऋद्धिरिति ऋद्धिरायात्मपार्श्वं पुंसवनादि । आपद्येत आपद्या सति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम् । तथाहि “मासावर्तनादृक्षः कालं विद्यात्” इति गोभिलसूत्रखण्डेन पुंसवनादिस्वल्पएषेवावसानकालान्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य आपराह्णे विधानात्तयोः कालयोर्बाधात् ऋद्धिपूर्व्वदिने आपकर्षः । ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् “अपराह्णे तु पैतृकम्” इत्यनुवर्त्तनवचनम् ।

किञ्च “अद्यप्रभृत्यः पूर्णं पैतृकस्ति यदा भवेत् । तन्नीन्द्रैकाहपार्व्वणीतच्छोऽस्य विधीयते” इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा वङ्गनामनुरोधात्तच्छ, कचन्दैवानुरोधात् पैतृकः “पितृणां पर्व्वश्राद्धे भूमध्यां स्यात् सपर्व्वकालम्” इति लौगाक्षिवचनात् । तद्वदन्यापि बहुदैवतत्व पार्व्वणानुरोधात् “एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यन्तदपि पार्थिव !” इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तद्दिनकर्त्तव्यतापरं न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्टप्रकाशकृतम् “श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सह पिण्डताम् । तयोः पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टवदपरम्” इति । एतच्च युक्तितत्त्व संघातकपनकोपाख्यानवत् इति लिखित्वा कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं विघ्नेन सङ्ग्रभावेऽपि सङ्ग्रामन्तरालान्तरे पूर्व्वसंवत्सरे वा प्राप्य पितृत्वप्रापणमिति न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “पुनःकर्त्तेति लिखित्वा दाता पितामहमन्त्रयेत् ।” इतिवचनविरोध इति उत्कटकोटिकत्वापत्तेरोपचारणं भविष्यत्त्विति कर्म्मणः पत्युपार्थक्यात् । एतच्च सपिण्डाद्यं यदर्थं कृतं तत् कर्म्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्म्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनरपि श्राद्धं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । केचित्तु “पूर्व्वसंवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ।” अत्र पूर्व्वसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद्व् यथोभयनिर्वाहः तथा सह सपिण्डनादप्युभयनिर्वाहात् पूर्व्वसंवत्सरे श्राद्धद्वान्तरं कार्य्यम्” । तन्मते विशेषः तन्मोक्तो यथा “एतच्च पार्व्वणे मातृश्राद्धवचनेन ओषधूक्तेच पिण्डविधानात् तद्विकृतावपि सपिण्डीकरणे तद्विधानात् यद्यपि शेषाभावेऽपि पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि “यथोक्तवस्तुसम्प्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् “मुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः” इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय । अन्यथा तदङ्गाभावे कर्म्मवैगुण्यं स्यात् “सहपिण्डक्रियायाम्” इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्रीकरणं सहेति सपिण्डीकरणमाख्यासिद्धं कृतः । तत्र

अथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्मोक्त एव प्रतिपाद्याभावे तन्नि-वृत्तिः पशुयागे "लोहितं निरस्यति वर्हिरस्यति" इत्या-द्युक्ता। अतएव यत्र वास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यत्नो न भवति इति यत्र वास्तुपशाक्तानुरोधेनास्तु मन्त्र-विनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणेर्गोभिलभाष्ये उक्तः "प्राक् स्विष्टकृत आवापः" इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आवापे इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः। एवञ्च सुखहोमे स्वस्ते यदि बर्हिषो दुष्टो वा भवति तदाज्यः प्राज्यः सुप्ते हुते चेद्दाघदुष्टो तदाज्यैनैव स्विष्टकृद्धोम इति सरला। एतेन प्रेतनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पति-मिश्रोक्तं हेयम्। एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डनिष्पत्ति-प्रकारो व्याख्यात उक्तः"।

"पितरि पूर्वं मृते तदनन्तरे पितामहे प्रपितामहे मृते यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्। असं-स्कृतेन संस्कार्य्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः। पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा। पितामहेन पितरं कुर्य्यादिति विनिश्चयः"। पितुः सपिण्डनं कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः सर्वं प्रतिमासविहितं पार्वणं पितृवृद्धपितामहप्रपितामहानां कर्त्तव्यं न तु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या न तु सपिण्डनेनासंस्कृ-ताभ्यां सह पिण्डैः कथं सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात्तयोः सपिण्डीकरणमवश्यकर्त्तव्यं पितुरेव वा सपिण्डनं कुर्य्यादिति? असंस्कृतेनेति। असंस्कृतौ-पूर्वौ न कार्य्याविस्तनेन वचनेनोक्तं असंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्राह पापिष्ठमपीति पापिष्ठकृतसपिण्डी-करण शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनिश्चयः। अतो वचनवशादेव इति तात्पर्य्यम्। अत तु प्रेतीभूत पितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहोद्देश्येव। "सपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्" इति शातातपव वचनात्। एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्य्यम्। अत मातुः स-पिण्डने श्वशुराय श्वशुरयोः पिण्डो कार्य्योरेवमाद्यो। तथा च शाण्डिल्यः "पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। सा मृता हि यतैकत्वं कुर्य्यादन्यदन्तु पितुः। श्वशुर-स्यापतो यथाविधि विधिपश्चात्तत्क्रिया। पुत्रैरेवं स काय्या मातुरप्यूर्द्धविधिः"। अन्वारोहणीयमृत्युकरण-मिति लिङ्गव्ययेन पुंस्त्वमिति षडापुरुषः। परापरं गोविन्दपादप्रभाष्यकृतापि लिखितम्। अतएव प्रम-जिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभि-र्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव। "येन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। एतत् वा मृता यथाश्रुतमन्याः समतैः। तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु"। एतत्र तस्मिन् सतीति भावात्कर्त्तुर्भर्त्तुरुपलक्षणम्। अतएव तस्यास्त्वेव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूति नियमः" इति लघुहारीतेन श्वश्रूजी-वने तस्याः श्वश्रूोक्तं न तु श्वशुरेणेति तदयुक्तम्। एवं पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि पाठमेव "ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव भाष्यदर्शिते भाव-पक्षे भीदत्तादिभिरमन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये वाजसने-यिनः वस्तुतस्तु भाष्यदर्शिते छन्दोगानां भावपक्ष एव नास्तीति वक्ष्यते"।

लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश। पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्। प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोडश। यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते ततः"। पृथग्-द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्युः सुतरा-मपृथग्धनाः पृथक् न कुर्य्युः किन्त्वपृथक् कुर्युः अत विशेषयति मरीचिः। "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र-वासिनः। सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम्। द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्"। पुत्रेणेत्य-विवक्षात् सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्त-व्यतामाह बहव इति। ज्येष्ठेनापि सर्वेषां भ्रातृणां अनुज्ञयैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्ते द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म सर्वैरेव कृतमेव भवेत्। तदानीं द्रव्यसंश्लेषेण च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम्। यदि तेन तत्र न दीयते तदा स कर्त्ता भवति प्रत्यवायी च भवतीति। न तु तेन श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम्। "पृथङ्नैव सुताः कार्य्य"मित्यनेन पृथक्करणस्य पर्य्युदस्ततः अधिकारात्। यथाकालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासकृतति-

ऐकाहस्य त्रयस्मासद्वितीयसंवत्सरेषु । न च विधानसामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् तत्तत्कालानां द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात् यत्र "आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते" इति व्याघ्रवचनोक्तपक्षस्त्र इत्यनेन कुलाचारज्योतिःशास्त्रोक्ताशआर्त्तिमरणराष्ट्रोपप्लवादिक्लेशदेशादिनियमानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राशस्त्यमत्र यावत्दित्योपलक्षणं स्पष्टः । अत एव यथाकालविस्तारेऽर्थदर्शो वृद्धिरापद्येतेत्यमेवापश्रुतापरकरणादित्यर्थेनैवापकर्षो न त्वनापद्यवृष्ट्यादावपकर्षः कार्य्य इति तात्पर्य्यम् । अत एव लघुहारीतेन "तथैव कार्य्यं यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते" इत्यनेन कार्य्यस्यापकर्षनिमित्तता नास्तीत्युक्तम् यदि त्वाष्टकवृद्धिनिमित्तिकैवापकर्षः कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादि कार्य्यं वत्सरात्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोऽप्येवं अत्रापि नोचिततमादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्रागुक्त-तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्व्वकर्त्तव्यश्राद्धानामपि तदाकृष्टतदन्यायादपकर्षः । "सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः" इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकरणान्तत्वं प्रतीयते । अत इष्टनिमित्तं विना सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरीहारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् "कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते" वृद्धिनिमित्तसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरीहारः तदर्थत्वापकर्षात् इष्टाद्यनिमित्तापकर्षे इष्टकालं प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्यत्वात् । "अर्व्वाक् संवत्सरात् यस्य पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया" इति शातातपवचनात्" ।

सपिण्डीकृत त्रि० सह पिण्डैः पित्रादिपिण्डैः सपिण्डः ततः च्वि-कृ-क्त च्वि प्रा । यदुद्देशेन सपिण्डीकरणं श्राद्धं कृतं तस्मिन् मृते जने "ये सपिण्डीकृताः प्रेताः" इति शाता० स्मृतिः । [घोषातकीलतायां राजनि० ।

सपीतक पु० सह समानः पीतवर्णेन सहस्य यः । राज-

सपीति स्त्री पा-क्तिन् पीतिः पानम् सह एकत्र पीतिः । श्राद्धादौ सह भोजने शब्दर० । [तक्रोदके राजनि० ।

सपीतिका स्त्री सह पीतेन कप् अत इत्वम् । फलिघोषा-

सप्तक न० सप्तानामवयवम् कन् । १सप्तसङ्ख्यायाम् । सप्त प्रमाणमस्य कन् । २सप्तसङ्ख्यान्विते त्रि० । पूरणे कन् । ३सप्तानां पूरणे च । [स्त्रियाम् अमरः ।

सप्तकी स्त्री सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते कै-क । मे-

सप्तचत्वारिंशत् स्त्री सप्ताधिका चत्वारिंशत् शाक० । (सातचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । एवं सप्तपञ्चाशदादयः सप्ताधिकतत्तत्संख्यायां तत्संख्यान्विते च । पूरणे डट् । सप्तचत्वारिंश तत्तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् एवं सप्तपञ्चाशादयोऽपि तत्पूरणे एवं तमप् सप्तचत्वारिंशत्तम तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

सप्तच्छद पु० सप्त सप्त छदाः प्रतिपर्व्वम् यस्य तरौ संज्ञात्वात् वीप्सार्थता भाष्योक्ता । (छातिम) वृक्षे राजनि० ।

सप्तजिह्व पु० सप्त जिह्वा इव कालकरालाद्याः अर्चिषो यस्य । वह्नौ त्रिका० । "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा । उग्रा प्रदीप्ता च स्फोटयोनेः सप्तैव लोकाः कथिताश्च जिह्वाः" इत्युक्तानां सप्तानामग्निज्वालानामेव तज्जिह्वात्वमुक्तम् । वह्निजिह्वानां वर्णभेदः स्थानदिग्भेदश्च गन्धर्वविमर्शिन्यां दर्शितो यथा "हिरण्या तप्तहेमाभा न्यूनपार्श्वे दिशि स्थिता । वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता । तरुणादित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता । कृष्णा नीलाभ्रसङ्काशा नैरृत्यां दिशि संस्थिता । अतिरक्ता अधा० भाषा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा तथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता" ।

सप्तज्वाल पु० सप्त काल्याद्याः ज्वाला यस्य । १वह्नौ हेमच० । २सप्तार्चिरादयोऽप्यत्र अमरः । [यज्ञे अमरः ।

सप्ततन्तु सप्तभिः भूरादिभिर्व्याहृतिभिस्तन्यते तन-तुन ।

सप्तति स्त्री सप्तगुणिता दशतिः नि० । (सत्तर) १संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । ततःपूरणे डट् । सप्तत तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सप्ततितम त्रि० सप्ततेः पूरणः तमप् । येन सप्ततिसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां टाप् ।

सप्तद्वीपा स्त्री सप्त जम्बूप्रभृतयो द्वीपाः यस्याः । जम्बूप्रभृतिसप्तद्वीपयुतायां पृथिव्याम् । जम्बूद्वीपशब्दे ३०४२पृ० दृश्यम्

सप्तधा अव्य० सप्तन्+प्रकारे धाच् । सप्तप्रकारे ।

सप्तधातु पु० क०स० । सप्तगुणिता धातवः । देहस्थेषु "रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्था इमे ज्ञेयाः सप्तधातवः" इत्युक्तेषु रसादिषु धातुषु राजनि० ।

सप्तन् पु० त्रि० । सप–तनिन् । (सात) १संख्यान्विते २तत्सं-
ख्यायां बहुवचनान्तम् । [पु० इत्यत्र ।
सप्तनाड़ीचक्र न० वृष्टिज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८११
सप्तनामा स्त्री सप्त नामानि यस्याः टाप् । आदित्यभक्तायाम्
राजनि० । [राजनि० । २सप्तच्छदवृक्षे च ।
सप्तपत्त्र पु० सप्त सप्त पत्त्राणि प्रतिपत्त्रं यस्य । १मुद्गरवृक्षे
सप्तपदी स्त्री सप्तानां पदानां समाहारः ङीप् । विवाह-
काले सप्तकुण्डिकासु गमनार्थेषु सप्तसु पदेषु । तत्प्रकारो
भवदेवभट्टोक्तो यथा "ततो जामाता प्रागुदीच्यां गत्वा वधूं
सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि गमयेत् ।
अभूच्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चात् वामपादं मण्डलिकां
नयेत् । जामाता च वधूं स्पृशन् वामेन पादेन दक्षिणं
पादमाक्रमयेदिति" इत्यादि । अत्रैव कर्मणो विवाहनिष्ठा-
करत्वमुक्तं मनुना "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दार-
लक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" ।
सप्तपर्ण पु० सप्त सप्त पर्णान्यस्य प्रतिपर्णम् । (छातिम) वृक्षे
अमरः । "सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः । दी-
पनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः" भावप्र०
तद्गुणा उक्ताः । २लज्जालुलतायां स्त्री राजनि० ङीप् ।
"दुःसाध्याद्विषमज्वराद्दिताय शर्करम् । ...
...सप्तपर्णकदाहृतम्" मत्स्य० उक्ते ३मो-
दकभेदे न० ।
सप्तपाताल न० समाहारद्विगुः पातालादि । "अतलं वितलं
चैव नितलञ्च गभस्तिमत् । महातलञ्च सुतलं पातालं
सप्त कीर्त्तितम्" इत्युक्तेषु सप्तसु भूमेरधःस्थलोकेषु ।
सप्तप्रकृतिविकृति स्त्री ब०व०सप्तसंख्याताः प्रकृतिविकृतयः ।
सांख्यादिके महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रभूतहेतुशब्दादि-
तन्मात्रात्मके पदार्थसप्तके "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः
सप्त" इति सांख्यकारिका । षोडशकपदार्थहेतुत्वात् प्रकृ-
तित्वम् प्रकृतिकार्यत्वाच्च विकृतित्वमेषाम् ।
सप्तभद्र पु० सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दच० ।
सप्तम त्रि०सप्तानां पूरणः मट् । येन सप्तसंख्या पूर्य्यते तस्मि-
न्नर्थे स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य सप्तमकलाया क्रिया-
रूपोपलक्षितायां तिथौ च तिथिशब्दे ३२८५पृ० दृश्यम् ।
सप्तरत्न पु० सप्त रत्नानि प्रशस्तान्यस्य । "चक्रिपादतले रत्नं
नेत्रानाननखानि च । तालुकाधरजिह्वाश्च प्रशस्ता सप्त-
रक्तता" इत्युक्तस्थानेषु रक्तनायति जने ।
सप्तर्षि पु० ब०व० । सप्त ऋषयः संज्ञात्वात् कर्म० । "मरीचि-
रत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च महा-
भाग । सप्तैते मनवः सुताः" इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु ।
मन्वन्तरभेदे तेषां नामभेदा ऋषिशब्दे उक्ता १४५१ पृ०
दृश्याः ।
सप्तर्षिमण्डल न० ६त० । आकाशे नित्यं ध्रुवनक्षत्रपरि-
भ्रमणे नक्षत्रसप्तकात्मके नक्षत्रमण्डलभेदे "सप्तर्षिमण्डलं
तस्मादूर्द्ध्वमाहुते सर्वलोकोपरीति" पुराणम् तच्चारादि
ऋषिशब्दे १४५२ पृ० दृश्यम् ।
सप्तला स्त्री सप्तधा लाति ला–क । १नवमालिकायाम् अमरः
२चर्मकषायां ३गुञ्जायां ४पाटलायाञ्च मेदि० ।
सप्तशती स्त्री सप्तानां शतानां समाहारः । मार्कण्डेयपुरा-
णान्तर्गतसप्तशतमन्त्रसमुदायरूपे देवीमाहात्म्यबोधके त्रयो-
दशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे तन्मन्त्रविभागः चण्डीशब्दे
२८५५ पृ० दृश्यः । "कथये सप्तशतीं सर्वोदितां"
तत्र दर्शितवाक्यम् ।
सप्तशलाक पु० सप्त शलाकाकारा रेखा यत्र । ज्योतिषोक्ते
विवाहादौ वर्ज्यदोषसूचके सप्तशलाकादिचक्रभेदे
चक्रशब्दे२८१०पृ०दृश्यम् । उपयमशब्दे१२६२पृ०दृश्यम् ।
सप्तशिरा स्त्री सप्त शिरा अस्याः । ताम्बूलवल्ल्यां राजनि० ।
सप्तसप्ति पु० सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य । १सूर्ये हेमच० २अर्क-
वृक्षे च । तन्नामकत्वादस्य तथात्वम् ।
सप्तसागर पु० ब०व० । सप्तसंख्याताः सागराः । "लवणेक्षु-
सुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः" इत्युक्तेषु सप्तसु सागरेषु
सप्त घृतादिकल्पिताः सागरा इव देयपदार्थयत्र अण् ।
मत्स्यपुराणोक्ते दानमध्याते महादानभेदे मत्स्यपु०
२८६पृ० तद्विधानं दृश्यम् ।
सप्तांशु पु० सप्त अंशवोऽस्य अस्य । सप्तजिह्वशब्दे "काली-
कराली चेत्याद्युक्तसप्तज्वालायुते वह्नौ । [पक्षे अटा० ।
सप्तांशुपुङ्गव पु० सप्तभिरंशुभिः पुङ्गव इव श्रेष्ठत्वात् । शनि-
सप्तार्चिस् पु० सप्त अर्चींषि यस्य । १वह्नौ अमरः २चित्रक-
वृक्षे ३शनिग्रहे हेमच० । ४क्रूरनेत्रे त्रि० मेदि० ।
सप्ताश्व पु० सप्त अश्वा यस्य । १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः ।
सप्ताश्ववाहन पु० सप्त अश्वाः वाहनान्यस्य । १सूर्ये २अर्क-
वृक्षे च "शुचिः सप्ताश्ववाहनः" सूर्यस्तवः ।
सप्ति पु० सप–ति । अश्वे अमरः ।
सफर पुंस्त्री० सप–अरन् पृषो० पस्य फः । (पुँटी) मत्स्य-
भेदे स्त्रीत्वे ङीष् । "अगाधजलसञ्चारी न गर्वं याति रोहितः । ...
...ताडयादितेत्यत्र ।

सफल त्रि० सह फलेन सहस्य सः। १सार्थके २फलयुक्ते च जटा०।

सबल त्रि० सह बलेन सामर्थ्येन सैन्येन वा सहस्य सः। १सामर्थ्यान्विते २सैन्ययुक्ते ३क्षौ०छन्नवतासे "सबलेऽन्दपतौ यस्य राज्यापि सुखकीर्त्तयः" नीत०सा०।

सब्रह्मचारिन् पु० समानं ब्रह्म वेदग्रहणकालीनं व्रतं चरति चर-णिनि समानस्य सः। एकगुरुसकाशात् वेदाध्ययनकाले तद्विहितसमानव्रताचारयुते अमरः।

सभर्तृका स्त्री सह भर्त्रा पत्या सहस्य सः कप्। विद्यमानपतिकायां स्त्रियाम् अमरः।

सभा स्त्री सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थमेकत्र यत्र स्थले। १बहूनां समावेशनस्थाने २तदधिष्ठितजनसमूहे च अमरः "यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञः प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः"। विद्वत्संहतावपि सभापदप्रयोगदर्शनात् "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः। ३द्यूते ४स्थले मेदि० ५समूहे हेमच०। समूहपरत्वे क्लीव० यथा दासीसभं नृपसभमित्यादि। व्यवहारदर्शनार्थसभास्थानञ्च वीरमि० दर्शितं यथा बृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम्। प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा" इति लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम्। अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः। सभाया धर्म्माधिकरणत्वं कात्यायन आह "धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तदिति"। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन् देशे इत्यादि" प्रागुक्तम्। अत्र त्रय इत्युपलक्षणम् अधिकानामपि सम्भवात्। तच्च वक्ष्यते। अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः अत्र प्रविशेत् सभाम् सभामेव प्रविश्येत्यादिवचनात् सभा मुख्यव्यवहारदर्शनस्थानम्। अन्यान्यपि स्थानानि व्यवहारस्थानानामाह-दशमस्थानानि। "दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद् भृगुः। निर्णयं ग्रैव गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः। आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा। सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः। उभयानुमतश्चैव स्मृतं स्थानमीप्सितम्। कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्गिणः। कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा" इति। स्वकैरारण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दात् ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्युः उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम्। कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो वाणिज्यादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः। पुरं मुख्यनगरम् तत्सादृश्यहीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः। सार्थकुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि आरण्यकादीनामेव, ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः। पौरः पुरवासिनां समूहः "श्रेण्यो रजकाद्यष्टादश हीनजातयः। चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः। वर्गिणो गणप्रभृतयः। राज्ञः सभाप्रवेशस्तत्रैव दर्शितः। तत्र मनुः "व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्। तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्। विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्। प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः। अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्। धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः। प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत्" इति।

सभाज सेवने दर्शने च चुरा० प्रीतौ आ०अद०चु० उभ० सेट्। सभाजयति ते अससभाजत्-त। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः

सभाजन न० सभाज-भावे ल्युट्। आगमनगमनादिकाले सुखागमनप्रीतिसाधने १आपृच्छे २पूजने च अमरः।

सभासद् पु० सभायां सीदति-क्विप्। सामाजिके सभ्ये अमरः तल्लक्षणमाह याज्ञ० "श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्म्मज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः" इति। श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः। धर्म्मज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः रिपौ मित्रे च समाः द्वेषरागशून्याः एवंविधाः सभासदः सभायां सदसि यथा सीदन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः। अतश्चोदनादिवत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो सूपं छिनत्ति पुरोहितस्य प्रवृणीतेत्यादिवत् सत्यपि कर्मत्वेऽदृष्टत्वात् तद्गतैकत्वबहुत्वं विवक्षितम्। तत्र यद्यपि कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि न्यूनतरोक्तबहुत्वविकल्पपरम्। तथा च बृहस्पतिः "लोकवेदज्ञधर्म्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा" इति। मनुना तु त्रय एवोक्ताः।

"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रय" इति । अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्या इत्यत्र तात्पर्य्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु "भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमाद-रणीयं गुणसाम्ये । तदुक्तं तु शतमप्यन्धानाम्न पश्य-तीति न्यायेन गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् । "चत्वारो धर्म्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा । सा ब्रूते यं स धर्म्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः" इति योगीश्वरेण विषम-सङ्ख्यात्वमपि युक्तत्वमपि चानादृतम् । तत्तु पूर्व्वोक्तानां धर्म्मकारणज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं प्रकरणात् । व्यवहारविषये तु मन्वादीनां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव । मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात् । ते तु सभ्याः स्थिरैर्युक्ताः प्राग्भवैर्वेदिकोत्तमैः । धर्म्मशास्त्रार्थकुशलै-रर्थशास्त्रविशारदैरिति" हिकोक्तपदस्य च कात्यायने-नोपादानात् । नारदेन "राजा तु धार्म्मिकान् सभ्या-न्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः सद्गवा इव । धर्म्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः" इति विप्राणां क्षत्रियैः कार्यं कुर्वता विचारितम् । न चैव वैश्यविप्रानं गणागतं नयुक्तकैः । कुलादिभ्यो-ऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः स्मृतः । सर्वेषा-मधिको राजा धर्म्मं यत्नेन निश्चितम् । उत्तमाधम-मध्यानां विवादानां विचारणात् । उपर्युपरि बुद्धी-नाम्बरन्तीश्वरबुद्धयः" सर्वभेदोऽनादृतः ।

शुक्रनीतिपरिशिष्टेऽपि तथैवोक्तं यथा

"वृद्धवणिजो भवेद्राजा वोत्साहवर्ज्जितः यदा । तद्वर्ण एव गुणिनः प्रायशः सङ्कर्षन्ति हि । व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः । रिपौ मित्रे समा ये च धर्म्मज्ञाः सत्यवादिनः । निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः । राज्ञा ते च नियोक्तव्याः स्युः सभ्याः सर्वासु जातिषु" "राजा तु धार्म्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सु-परीक्षितान् । व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः सद्गवा इव । लोकवेदज्ञधर्म्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा । श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्याः सुविचक्षणाः । अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्म्मज्ञो वक्तुमर्हति । एकः शास्त्रमधीयानो विन्द्यात् कार्यविनिश्चयम् । तस्माद् बहुागम कार्य्यं विवादेषू-त्तमो नृपैः । स ब्रूते यं स धर्म्मः स्यादेको वाध्यात्म-वित्तमः । एवंविधितवीरं व्यवहारान्निवर्त्तनम् । कार्यं पृथक् पृथक् सभ्यै राज्ञा चोत्तरैः सह । अर्थिप्रत्यर्थिनो सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्म्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात् । सभ्योऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिगणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बु स्वं पुरुषः साधना-ङ्गानि वै दश । एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः । न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्मिता" ।

सभापति पु० ६त० । सभायाः स्वामिनि अर्थे "सभापतिश्च अपतिरेव "दुर्गमध्ये अहं कुर्य्यामित्यादिना इहपञ्चा-दिभिः सभानिर्वाणसङ्कल्पादेशात् सभ्योपवेशनादेश्च तस्यात्रैव विधानात्" वीरमि० ।

सभास्तार पु० सभां स्तृणाति स्तृ—अण् ।१सभ्ये अमरः । "अर्थिप्रत्यर्थिनो सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्म्म-वाक्यैरञ्जयति स सभास्तारतामियात्" शुक्रनीतिपरि० उक्ते २सभ्यभेदे च । [कारण्डे अमरः ।

सभिक पु० सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्य ठन् । द्यूत-

सभीक पु० सभा द्यूतं प्रयोजनमस्य ईकन् । द्यूतकारे शब्दच० ।

सभोचित पु० सभा उचिता परिचिता यस्य । १पण्डिते धनञ्जयः । २सभायोग्ये त्रि० । [२विज्ञे त्रि० जटा०

सभ्य पु० सभायां साधुः यत् । १सामाजिके २द्यूतकारे च

सम् अव्य० षो—बा० डमु । १सङ्गमार्थे २प्रकर्षे ३सङ्गतौ ४शोभने शब्दच० । ५समत्वे हेमच० ।

सम त्रि० सम—अच् । १सर्वे तुल्ये २सर्वे अमरः ३साधौ मेदि० । (योड़) ४युग्मे "समेऽह्नि ते यजेत्" इति श्रौता० समतयाख्यातेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिषु ५राशिषु च । चतुरस्र समानता । गीतवाद्ययोरेककालत्वे तालः चच्चत्पुटादिकानकरूपे ६तालभेदे न० उपायभिन्नभिन्नो पञ्चे प्रमाणा० अभेदे तृतीया । समेन याति समं यातीत्यर्थः ।

समक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० अच् । १चक्षुःसन्नि-कर्षे तद्वाचि अव् । २प्रत्यक्षविषये त्रि० ।

समकोण त्रि० समः कोणो यस्य । रेखागणितोक्ते सम-कोणयुक्ते त्रिकोणादौ । कोणशब्दे २२१८० पृ० १५पङ्-क्तिस्थिते दृश्यम् ।

समकोल पु० कर्म० ६त० । सर्पे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

समगन्धक पु० समास्तुल्यभागेन निर्वेशितागन्धाः गन्धद्रव्या-द्रव्याण्यत्र कप् । कृत्रिमधूपभेदे शब्दमा० ।

समगन्धिक पु० समः सर्वदा तुल्यरूपः गन्धोऽस्त्यस्य ठन् ।

कर्णीरे (वेयारकूल) राजनि०। [१सकले अमरः २पूर्णे च

समग्र त्रि० समं सकलं यथा स्यात्तथा गृह्यते ग्रह–अ ।

समज्ञा स्त्री समज्ञायतेऽनया सम्+ज्ञा–करणे अङ् टाप् । कीर्त्तौ अमरः । [तत्त्वदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

समचित्त त्रि० समं सर्वत्र समभावं चित्तं यस्य । सर्वत्र

समज न० समजन्त्यत्र सम्+अज–आधारे अप् अजादेशाभावः । १वने मेदि० २समूहे ३पशूनां संघे ४मूर्खवृन्दे च अमरः ।

समज्ञा स्त्री समानिन् सर्वत्र ज्ञायतेऽनया ज्ञा–क । कीर्त्तौ अमरः । [अमरः २कीर्त्तौ च रमानाथः ।

समज्या स्त्री सम्+अज–क्यप् न वीभावः । १सभायाम्

समञ्जस त्रि० सम्यक् अञ्जः औचित्यं यत्र अच् समा०। १उचिते अमरः २युक्ते च । प्रा०स०। ३औचित्ये न०।४अ-भ्याधाने त्रिका० ५अभ्यस्ते अमरः ।

समष्ठ पु० गन्धीरे हारा० । [गुडूच्यां राजनि०।

समतय न० समं तयं यत्र। समभागयुक्ते हरीतकीनागर-

समदर्शिन् त्रि० समसिन् सर्वत्र ब्रह्मभावेनाऽभिन्नतया पश्यति दृश–णिनि । सर्वत्र समदर्शके तत्त्वज्ञानिनि । "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" इति गीता ।

समदृष्टि स्त्री कर्म० । १सर्वत्र तुल्यदर्शने । "दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र । या दृष्टिर्वर्त्तते सदा । तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च या स्मृता" पद्मपु०क्रिया०१६अ० । ब०। २समदर्शिनि त्रि० ।

समधिक त्रि० सम्यक् अधिकः प्रा० । अत्यन्ताधिके अमरः ।

समनियत त्रि० समेन नियतः । व्यापकत्वे सति व्याप्यत्व-युते गदा० । समव्याप्तादयोऽप्यत्र ।

समन्त पु०सम्यक् अन्तः, स यत्र वा ।१सर्वागन्ते २सीमायाम्

समन्ततस् अव्य० समन्त+तसिल् । सर्वत्र व्याप्तौ अमरः ।

समन्तदुग्धा स्त्री समन्ततो दुग्धमस्याः । स्नुहीवृक्षे अमरः ।

समन्तपञ्चक न० समन्तात् पञ्चकं ह्रदपञ्चकं यत्र । कुरुक्षेत्र स्थे तीर्थभेदे "त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् । स तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुलोद्वहः" भा०व०११७अ०। "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा०व० ८३अ० ।

समन्तभद्र पु० समन्तात् भद्रमस्य । बुद्धे अमरः ।

समन्तभुज् पु०समन्तात् भुङ्क्ते भुज–क्विप् । वह्नौ त्रिका०

समन्तात् अव्य० समन्त+आति । १समन्ततइत्यर्थे शब्दमा० । २सर्वतव्याप्तौ च ।

समन्वित त्रि० सम+अनु+इण–क्त । युक्ते ।

समपद न० समं पदं यस्मिन् । धन्विनां समपदनिवेशनपूर्वके "स्थानानि धन्विनां पञ्च" इत्युपक्रम्य "सम्यक् स्यात् समपदमित्युक्ते" अवस्थानभेदे अमरः । २रतिबन्धभेदे पु० "योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पीडयेत् स्तनौ । यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धः समपदः स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समभिव्याहार पु० सम्+अभि+वि+आ+हृ–घञ् । १साहित्ये २पूर्वापरीभावे ३शेषशेषिभावकयोः सहोच्चारणे च मीमांसकाः । [२सहोच्चरिते । ३समभिव्याहृते च ।

समभिव्याहृत त्रि० सम्+अभि+वि+आ+हृ–क्त । १सहिते

समभिहार पु० सम्+अभि+हृ–घञ् । १पौनःपुन्ये क्रियासातत्ये २भृशार्थे मेदि० "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः" माघः ।

समम् अव्य० सम–अम् । १साहित्ये अमरः । २एकदेशार्थे "समभेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः

समय पु० सम+इण–अच् । १काले २शपथे ३आचारे ४सिद्धान्ते ५अङ्गीकारे च अमरः । ६क्रियाकारे ७निर्देशे ८सङ्केते ९भाषायां मेदि० १०सम्पदि ११नियमे १२अवसरे हेमच० १३आचविधाने शब्दच० । १४नियमवत्त्वे यथा शब्दस्येदमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमवत्त्वे तान्त्रिका० १५शाक्ते च ।

समया अव्य० सम+इण–आ । १निकषे २मध्ये च अमरः ।

समयाकार पु० समयस्य सङ्केतस्याकारः । सङ्केते त्रिका० ।

समयाध्युषित न० समयः अध्युषितो यत्र । सूर्यताराविरहितकाले "तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितस्तु तत्" कर्म०कात्या० । "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" इति मनुः ।

समयानुद्धि स्त्री ६त० । कालशुद्धौ कालशुद्धिशब्दे दृश्यम्

समर पु० न० सम्+ऋ–आधारे अप् । युद्धे अमरः ।

समरभ रतिबन्धभेदे "जङ्घाद्वयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पदद्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभः स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समरमूर्द्धन् पु० ६त० । समरमध्ये ।

समर्चन न० सम्यक् अर्चनं प्रा०स० । सम्यक्पूजने ।

समर्ण त्रि० सम्+अर्द–क्त । सम्यक्पीडिते ।

समर्थ त्रि० सम्+अर्थ-अच्। १शक्ते २हिते च अमरः। सम्यगर्थः प्रा० स०। ३सम्बद्धार्थे पु०। सङ्गतोऽर्थो यस्य प्रा०ब०। "समर्थः पदविधिः" पा०। परस्परान्विते सङ्गतार्थे समासादौ समासशास्त्रे दृश्यम्।

समर्थन न० सम्+अर्थ-ल्युट्। इदमित्थमेवेति निश्चयहेतु-न्यासेन निश्चायकव्यापारभेदे अमरः। युच्। तत्र, क्षमत्वेऽध्यवसाये च स्त्री। [तरि देवादौ अमरः।

समर्द्धक त्रि० समर्द्धयति सम्+ऋध-ण्वुल्। इष्टफलदा-

समर्य्याद त्रि० सह मर्य्यादया वर्त्तते सः। १सीमायुते २समीपे पु० मेदि०।

समल न० सम्यक् मलम्। १विष्ठायां शब्दच०। सह मलेन मलस्य वा। २मलयुते त्रि० त्रिका०। [शयतरणसोपाने।

समवतार पु० समवतीर्य्यतेऽनेन सम्+अव+तॄ-घञ्। जला-

समवर्त्तिन् पु० सम वर्त्तते वृत-णिनि। १यमे धर्मराजे अमरः। २सर्वत्र समभावेन वर्त्तिनि त्रि०।

समवकार पु० सम्+अव+कॄ-आधारे घञ्। नाटकभेदे सा०द० उक्तो यथा

"वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम्। सन्धयो निर्विमर्शास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे। सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः। नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः। फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः। वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ। वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश। गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च। त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः। वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम्। द्वितीयेऽङ्के चतसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके"। नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते। विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ। तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः। स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः। अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः"। तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः। प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः। तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव। अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः। चेतनाचेतना गजादयः। समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः। यथा समुद्रमन्थनम्"।

समवाय पु० सम्+अव+इण-अच्। १समूहे अमरः २मे-लने न्यायोक्ते नित्यद्रव्यादिषु जात्यादीनां ३संबन्धभेदे च "घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः। तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषा० "समवायं दर्शयति। घटादीनामिति अवयवावयविनोः जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः, समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् इत्यनुमाने संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः। न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः। न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात्। न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु मते घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्बुद्धिः। वैशिष्ट्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इत्यञ्च तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः"। अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः स इति वैशेषिकाः स च सम्बन्धो नाना नित्यश्चेति नव्यनैयायिकाः प्राभाकराश्चाहुः। समवायस्य प्रत्यक्षः "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्" भाषा०। अतीन्द्रियोऽनुमेयश्चेति वैशेषिकाः, स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तेः समवायो न पदार्थान्तरमिति भाट्टाः।

समवायिजनक न० कारणभेदे "यत् समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्" "समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव विज्ञेयम्" भाषा०। इदमेव उपादानकारणमिति सा-ङ्ख्यवेदान्तिनश्चाहुः।

समवायिन् त्रि० समवायोऽस्त्यस्य। समवायसम्बन्धानुयोगिनि यथा घटादीनां कपालादि गुणक्रिययोर्द्रव्यादि।

समवेत त्रि० सम्+अव+इण-क्त। १मिलिते २समूहान्विते न्यायोक्तेन समवायसम्बन्धेन ३स्थिते च।

समशनीय पु० सम्यगशनाय हितं छ। विवाहोत्तरं दम्पत्योः सम्यगशनाय विहिते स्थालीपाके तद्विधानादि सं० त० गोभिलोक्तं यथा "गोभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" "यदि विवाहे वस्त्रादिना याच्ञानिवृत्ता भूता तदा तदपरदिने सम्यगशनार्थं क्रियते इति सम्यगशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" रघु०। तद्धोमविधानादि तत्र दृश्यम्।

समष्टि स्त्री सम्+अश–व्याप्तौ क्तिन् । १सम्यग्व्याप्तौ २सम-स्ततायाञ्च । कर्त्तरि क्तिच् । ३संघीभूते समस्ते पदार्थे वेदान्तसा० "समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया" पञ्चद० ।

समष्ठि(ष्ठी)ल पु० समं तिष्ठति स्था–इलच् पृषो० षत्वं वा दीर्घः । (गुँड़िया) शाके अमरः ।

समसन न० सम्+अस–ल्युट् । १समासे २संक्षेपे अमरः ।

समसूत्रपातन्याय पु० न्यायभेदे समतया सूत्रस्य पातने यस्य तत्तुल्यत्वमेवसुपर्य्यधःस्थितानां घटानां तत्सूत्र-संलग्नैकदेशकाकावच्छेदेन घटावस्थानं येन प्राप्यते तादृशे न्याये "परः पङ्क्तिपदस्य उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्या-येन दाक्षेकीयवच्छेदेन घटावस्थानरूपः" ति०त० रघु० ।

समस्त त्रि० सम्+अस–क्त । १संक्षिप्ते २सकले अमरः । ३व्याकरणोक्ते कृतसमासे शब्दभेदे च ।

समस्थ त्रि०समं तिष्ठति स्था–क । समभावेन तुल्यतया स्थिते

समस्थली स्त्री कर्म० । अन्तर्वेदिदेशे हेमच० ।

समस्या स्त्री समस्यते संक्षिप्यतेऽनया सम्+अस–करणे क्यप् । संक्षेपेण कृतस्य श्लोकपादादेः परकृतेन स्वकृतेन वा अव-शेषेण भागान्तरेण संघटनार्थं कृते प्रश्ने अमरः ।

समा स्त्री समयति विकलयति भावान् सम–अच्–टाप् । वत्सरे अमरकृतास्य नित्यबहुवचनान्तताकृतोक्ता पाणि-निना तु "समांसमां विजायते" इति सूत्रे एकवचनान्तता निर्दिष्टा ।

समांसमीना स्त्री समां समां विजायते प्रसूते ख नि० अत्र समांसमानित्यस्य काकाक्षिवत् द्वितीया । प्रतिवर्षं प्रसू-तायां गवि अमरः ।

समाकर्षिन् पु०सम्+आ+कृष–णिनि । १अतिदूरगामिनि गन्धे अमर. । २सम्यगाकर्षणकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

समाख्या स्त्री समाख्यायतेऽनया सम्+आ+ख्या–अङ् । १कीर्त्तौ अमरः २संज्ञायाञ्च । ३योगेनार्थबोधने "स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" भ०सारदीपिका ।

समाघात पु० समाहन्यतेऽत्र सम्+आ+हन–आधारे घञ् । १युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यगाघाते च ।

समाज पु०सम्+अज–घञ् न वीभावः । पशुभिन्नानां १समूहे अमरः । २सभायां हेमच० ३हस्तिनि नानार्थकोषः ।

समादान न० सम्+आ+दा–भावे ल्युट् । १सम्यगादाने कर्मणि ल्युट् । २सौगतानां नित्यकर्मणि मेदि० ।

समाधा स्त्री सम्+आ+धा–अङ् । १निष्पत्तौ २विवादभञ्जने २पूर्वपक्षस्य सम्यगुत्तरात्तदुत्तरविरुद्धान्यानुकूलतर्कादिना स-म्यगर्थावधारणे च । ल्युट् । समाधानमप्यत्र न० । तत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य निरन्तरस्थापनरूपे समाधौ च ।

समाधि पु० सम्+आ+धा–कि । १समाधायां ध्येयवस्तुनि एकाग्रतया मनसःस्थापनरूपे २ध्यानभेदे ३वचनाभावे ४नियमे च अमरः । ध्यानभेदश्च समाधिः यथोक्तं पात० सू० "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" सू० "तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययान्त-रेणापरामृष्टो ध्यानम्" भा० "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरू-पशून्यमिव समाधिः" सू० "ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्व-भावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते" भा० "ध्यानसाध्यं समाधिं कथयितुं व्याचष्टे ध्यानमेवेति । ध्येया-कारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्याना-कारस्येति अतएवाह शून्यमिति । ननु शून्यं चेत् कथं ध्येयप्रकाशक इत्यत आह इवेति । अत्रैव हेतु-माह ध्येयस्वभावावेशादिति । अत्रापि पुराणम् "तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननि-ष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते" इति । ध्येयात् ध्यानस्य भेदकल्पना तद्धीनमित्यर्थः" विवर० ।

एकाग्रतात्मकसमाधिलक्षणं पुराणान्तरोक्तं यथा "नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् । तुरीय-मक्षरं ब्रह्म अहमस्मिपरं परं पदम् । अहंब्रह्मेत्यव-स्थानं समाधिरिति गीयते" गारुडे ४४अ० । "द्वादश-ध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । धारयेत संयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः । पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते" २४०अ० । "इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः । अन्तःशीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते" योगवाशिष्ठे उपशमप्रक० । ५अर्थालङ्कारभेदे अलङ्का-रशब्दे ४०६ पृ० दृश्यम । ६इन्द्रियनिरोधे शब्दर० । ७काव्यगुणभेदे मेदि० "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः । इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः । एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि" काव्याद० तयोरलङ्कारान्तर्भावः सा०द० उक्तो यथा "श्लेषः समाधिरौ-दार्य्यं प्रसाद इति ये पुनः । गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओज-स्यन्तर्भवन्ति ते" । समाधिरारोहावरोहक्रमरूपः ।

न्वारोह्य इत्यर्थः। उपरोह्योऽपकर्षणयोः क्रमो बंट-न्यासेनिवहो विन्यासः। यथा "चतुष्पत्तेत्यादि"। चाम पादत्रये क्रमेण वर्णस्य गाढ़ता। चतुर्थपादे लोपकर्षः"।

समाध्मात त्रि॰ सम्+आ+ध्मा–क्त। १सम्यग्गर्विते २सम्य-क्शब्दिते च।

समान त्रि॰ समं मानयति सम+मन–अच्। १तुल्ये २साधौ ३एक-स्मिन्नित्यर्थे "समानतन्त्रमितः" गीत॰ "सत्समानाधि-करणे"ति चिन्तामणिः। सम्+अन–णिच्। भुक्तपानादेः समोकरणे नाभिदेशस्थे प्राणादिपञ्चवाय्वन्तर्गते ४वायुभेदे पु॰

समानविभक्तिक त्रि॰ समाना विभक्तिर्यस्मात् कप्। समान-तिविभक्तिसजातीयविभक्तिके पदे तात्पर्यस्य प्रथमात्वादा-दिना। तेन वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानविभक्तिकत्वम्।

समानविषयक त्रि॰ समानो विषयो यस्य कप्। तुल्यरूप-विशेष्यविशेषणताकाविति ज्ञाने च च समानमित्युपमिरू-पकमानाविशेषविषयताकौ बोधः समानाकारकोऽप्यत।

समानाधिकरण त्रि॰ समानमेकमधिकरणं यस्य। १अधि-करणवृत्तित्वे साधिकरणवृत्तिमति पदार्थे। २विभिन्नवि-भक्तिराहित्ये सति अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वयुते पदे च यथा घटः "प्रकृत्याख्यातप्रत्ययसमानाधिकरणे" पा॰ घटोऽपि प्रथमासमानाधिकरणस्य विभिन्नविभक्तिराहित्यादुबोध्यम्। "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः" पा॰।

समानाशौच न॰ कर्म॰। जननमरणाभ्यां तुल्ये अशौचे यथा सपिण्डजननाशौचतुल्यं सपिण्डान्तरजननाशौचम् एवं त्रिरात्राद्याशौच त्र्यहस्पर्शितसपिण्डमरणाशौचतुल्यं तथा-विधसपिण्डान्तरमरणाशौचं, जननमरणाशौचयोर्न तु-ल्यता नापि जाबालनेनाशुद्धाशौचस्त्र्यहयुक्तपुत्रजननाशौचेन सपिण्डजननाशौचस्य तुल्यता न वा ज्ञापनाशौचाद्या-र्त्तवचनाकलिसतायुक्तमहागुरुमरणाशौचस्य सपिण्डम-रणाशौचस्य तुल्यता।

समानोदक पु॰ समानमेकं तर्पणादौ देयमुदकं यस्य। "स-मानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात्" इत्युक्ते दशादशा-वधिचतुर्दशपुरुषपर्यन्ते ज्ञातिभेदे सपिण्डपरस्य इत्यत्रम्।

समानोदर्य्य पु॰ समाने उदरे भवः यत् वा न तादेशः। १एकोदरजभ्रात्रादौ २भगिन्यां स्त्री अमरः। [त्रि॰गौ॰।

समाप पु॰ सम्यक् आपोयत्र अच् समा॰ त्रि॰। देवयजनस्थाने

समापन न॰ सम+आप–ल्युट्। १समाप्तौ चरमकाल-सम्बन्धे २परिच्छेदे ३वधे च मेदि॰ ४समाधाने त्रिका॰। ५लब्ध धर्षेः।

समापन्न त्रि॰ सम्+आ–पद–क्त। १समाप्ते २प्राप्ते ३क्लिष्टे ४वधे च विश्वः। भावे क्त। ५समाप्तौ न॰।

समाप्त त्रि॰सम्+आप–क्त। १अवसानप्राप्ते २सम्यक्प्राप्ते च

समाप्तपुनरात्तता स्त्री समाप्ते वाक्यसमाप्तौ पुनरात्तता ग्रहणम्। क्रियान्वयेन निवृत्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचक-पदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरुच्चारणरूपे काव्यदो-षभेदे दोषशब्दे ३७६४पृ॰ दृश्यम्।

समाप्ताल पु॰ समाप्ताव अलति पर्य्याप्नोति अल–अच्। पत्यौ संक्षिप्तसा॰। [२प्राप्तौ शब्दच॰।

समाप्ति स्त्री सम्+आप–क्तिन्। १अवसाने २समर्थने मेदि॰।

समायोग पु॰ सम्+आ+युज–घञ्। १संयोगसमवायरूपा-दिसम्बन्धे "सर्वेषां शिवसायोगादिति" पुराणम्। २प्रयो-जने मेदि॰।

समालम्बिन् पु॰ समालम्बते सम्+आ+लबि–णिनि। भू-तृणे राजनि॰। २समालम्बनकर्त्तरि त्रि॰।

समालम्भ पु॰ सम्+आ+लभ–घञ् सम् च। कुङ्कुमादिना गात्रलेपने अमरः। ल्युट्। तत्रार्थे न॰।

समावर्त्तन न॰ समावर्त्तते गुरुकुलादनेन सम्+आ+वृत–करणे ल्युट्। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय गुरुकुला-दागमनहेतुके संस्कारभेदे तद्विधिः संस्कारतत्त्वे गोभि-लोक्तो दृश्यः।

समाविष्ट त्रि॰ सम्+आ+विश–क्त। १युक्ते २मनोऽभिनि-वेशयुते अभीष्टकर्त्तव्यकर्मणि चित्तैकाग्र्यविशेषयुक्ते च।

समावृत्त पु॰ सम्+आ+वृत–क्त। कृतसमावर्त्तनसंस्कारे "अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्" याज्ञ॰।

समावेश पु॰ सम्+आ+विश–घञ्। १बहूनामर्थानामेकत्र वाक्यादौ अवस्थापने २कर्त्तव्योऽभिनिवेशे च।

समावेशित त्रि॰ सम्+आ+विश–णिच्–क्त। कृतसमावेशने

समास पु॰ सम्+अस–घञ्। १संक्षेपे २समर्थने मेदि॰। ३समाहारे ४व्याकरणोक्ते स्वादिपदानामेकपदतासम्पादके पदसाधुतार्थके ५संस्कारभेदे च यथा "समर्थः पदविधिः" पा॰ "समर्थः संबद्धार्थः सङ्गतार्थ इति यावत्। सामर्थ्यं च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च। तत्र व्यपेक्ष-त्वं स्वार्थनिष्ठानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुषइत्यादौ वाक्ये यस्याकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्ब-ध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः पद्मस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि। इत्यौ तु नैवम् इत्येवा-

नेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावापन्नार्थैकोपस्थितिजनकत्वम्। तथा च राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य नाथादिसम्बन्धिता राजादीनाम् अन्वितत्वाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः श्रानितया प्रकृतादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव भासते यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति। यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव क्वचित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य सातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय "अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय गत्या पर्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणसमर्थवृत्तीत्यनेन सर्वथा सातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति। अस्यायं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य एतदुपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे वाक्यवदवयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथा न्यायाधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति"। तथाहि द्वन्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समासे तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। समस्तलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वार्थबोधकोभयसमासत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः। तथा प्राप्त आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादि बहु वक्तव्यापत्तिरतः समुदाये शक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। वार्त्तिककृता तु अवश्यं कश्चित् नञ्समासस्यासमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूर्यम्पश्यादौ असमर्थेन नञा दात्रेन हतमारीचो राम इत्यादौ चापादेर्विग्रहार्थस्य गमकत्वे सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम्" [illegible]

"पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सि॰कौ॰ "पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषणाविवक्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति। तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि अशान त्वमित्यत्र दध्याशानेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव। सूत्रे समर्थपदं सामर्थ्यिकमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितो राममित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूत् कृष्णशब्दादपत्यार्थकतद्धितः। इयञ्च परिभाषा समासकृत्तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्" [illegible]। स च समासः षड्विधः।

"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः"। (सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम्। राजपुरुष इत्यादिः। (सुपां तिङा)। पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम्। पर्य्यभूषयत्। "गतिमतोदात्तवता तिङापि समासः" इति वार्त्तिकात् समासः। (सुपां नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि। "उपपदमतिङि"ति समासः। स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्। अतोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागि-

-सर्गः। अन्यथा पर्यग्नीतीत्यादौ गतेरनुपपत्तेः। (सुपां भावना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। कटप्रूः आयतस्तूः। "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति" वार्त्तिकात् समासः। "तिङां तिङा" पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः "तिङां सुबन्तेन" पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति" मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः। अयं षड्विधोऽपि समास, "सह सुपा" इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये अनुत्पादितः स्फुटः भाष्कौस्तुभादौ। अयं भाष्यादिसिद्धस्तद्भेदं अनुत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागव्याख्यात्रादिभिस्तद्दूषणस्य प्राचिकत्वं दर्शयति"।

"समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः। योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च। भीतपूर्व्यादि योऽपि देवागमध्यादिवदास्थितः"। चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायोवादः। भूतपूर्वः इत्नूः अवततूः वामर्थविशेष्यासाद्यसंघटनात्। तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्। उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्रधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिश्च। "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" पा० समासः। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। "सुपः प्रतिना मात्रार्थे" पा० समासः। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" पा० समासः। एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। कुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहाराख्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः। द्विजान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। अव्ययप्रत्ययवर्जितत्वाच्च भीतपूर्व्यादित्वादि। देवागमवत्यादिनिस्तम्भ कार्यादेवीभवपलतस्मादस्तितेषामपि न समासत्वम्। बोधकता तु तदेव स्यादिति भावः" वैया०।

सङ्ख्यान्तिप्रकाशिकायाम् अन्यथा समासलक्षणादिकमुक्तं यथा "वाक्यस्य पदावाक्यव्याख्यानस्यादिनिर्मितार्थके। वाक्यार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः"। "वाक्यपदावाक्योत्तरस्वत्वादिः आर्थस्य वाक्यार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुवाक्यं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिवत्तु पाचकत्वाद्यर्थकं वाक्यमपि पाचकादेकत्वानाम-र्थताद्यार्थकत्वविरहात् नवाचकं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधे प्रत्ययोत्पत्तं वा प्रकृते वाक्यस्य यदुक्तं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ व्याप्तिर्न वा नीलघटस्त्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। चौरपावीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकर्त्रर्थस्यान्वयबोधकत्वे समयेऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानमीवत्ताप्त्यप्रत्ययात्। राजन्येऽपि पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थेनान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः। पायं पायमित्यादिषमन्तभागस्तु आवीच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्यादिप्रत्ययार्थस्य प्रसाद्येत्यादौ समासव्यपदेशोऽव्ययादिवत् संस्कारप्रयोजनको गौणः" विभज्यते "स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः। यथोपपदसंज्ञोऽव्यक्तेनाद्यौ सप्तधा मतः। "स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः तत्र कुम्भकारादिरुपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः। बहुव्रीहिनिगमनीकायादीनामपि कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्विततस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तरमेवैतस्य समासान्तरादिभेदः। ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदा पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यत आह पाददयति"। "पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः। शाब्दैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वामनादिभिः। "कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजीवार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादिकर्मधारयश्च। कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकबोधजनकतयैव मध्यपदप्रधानो यथा पट्टानधिकरणप्रतियोगिताभवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामसमर्थत्वाभावे तात्पर्यमित्याद्युक्तत्वात्। कश्चिदन्त्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः

यथा राजपुरुषादिस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो द्विगाश्चादिरव्ययीभावश्च । क्वचित् सर्वपदार्थधर्मिकबोधजनकत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा । क्वचित् घटकाद्यपदार्थधर्मिकबोधजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः क्वचिद्वाऽव्ययीभावश्च । तदेवं षड् भेदानादायैव षड्विधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न विरोधः । नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमपि उक्तं जयादित्येन "विभक्तिमात्रप्रक्षेपाद्विग्रहान्तर्गतनामसु । सार्थक्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति ।" अन्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण समस्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मक्षिकातुवरादिः कृष्णः सर्पो मक्षिकाया निः न तुर इत्यादितत्तद्वाक्यस्य वैलक्षण्यादेरग्रहात् । समस्यस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः तत्स्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । कुम्भकारादौ च परन्तु न इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः कुम्भं करोतीत्यादिविग्रहस्य वाक्यादौ कुम्भकारादिविशेषबोधाजनकत्वेऽपि कुम्भादिकर्मकनिर्माणकर्तृत्वादिबोधकत्वादाद्यैव तदर्थप्रकाशकत्वात् कुम्भकारो नापितोऽत्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवात् । विग्रह एव समासस्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थत्वम् । विग्रहवाक्याधिकृतद्वयोः क्रमवैधर्म्यं च प्रायशः समासाबोध्यत्वात् । अतएव तत्र समासे तयोर्व्युत्क्रमश्रावणमप्रामाण्यमपि यथा चरतीचिमयुञ्जनः प्रियतिशः पुरुष इत्यादौ चोत्कृष्टचापत्यमतिशयादेयशोरुद्भिन्नयोः अन्यात् तथा अत्यपरि निरस्तया कृत्स्नमित्यादावेव स्यादेः पञ्चम्याश्चयोरेकस्य एवाव्ययीभावस्य युगपत्सादोहित एवं तुलाद्यादेरस्य सेनाङ्गानां पक्षस्य एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तैः "सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत् । तत्र तु व्यञ्जक विशिष्टस्य सङ्ख्या प्रकाशते । यथाकापरि कृत्स्नं पूर्वकायोऽर्थेपि प्रतीतीति" । पूर्वादिरर्थस्य च कर्तुरेकत्वमन्तर्भाव्यशयनविना तत्पुरुषस्य अनुत्पन्नत्वात् वरविमादौ वस्त्रे कादादौ चाकुल् समासे ततः सङ्ख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकरूपः कर्त्तेऽपि सङ्ख्या न बुध्यते इति समासतात्पर्यवादिनः पातञ्जलाः" । अधिकं तत्र दृश्यम्

समासक्त त्रि॰ सम्+आ+सन्ज–क्त । १संयुक्ते २आसक्ते एकाभिनिविष्टे च ।

समासङ्ग पु॰ सम्+आ+सन्ज–घञ् । १संयोगे २एकत्राभिनिवेशे च ।

समासवत् पु॰ समास+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १व्याकरणोक्तसमासयुक्ते शब्दे २संक्षेपयुक्ते त्रि॰ ३तुल्यरूपे पु॰ शब्दच॰। समासेन तुल्यं वति । ४समासतुल्यक्रियायां अव्य॰ । [२निकटस्थिते ३प्राप्ते त्रि॰ ।

समासादित त्रि॰ सम्+आ+सद+णिच्–क्त । १सम्यगाहृते

समासान्त पु॰ ६त॰ । व्याकरणोक्तसमासस्य शेषावयवे तत्तत्सूत्रविहितविधिश्च अनित्यः "समासान्तविधिरनित्यः" परिभा॰ ।

समासार्था स्त्री समासेन संक्षेपेणार्थोऽभिहितो यस्याः । १समस्यायाम् अमरः । ६त॰ । २समासबोध्यार्थे पु॰ ।

समाहार पु॰ सम्+आ+हृ–घञ् । १समुच्चये अमरः २सङ्क्षेपे ३समासभेदे समूहे समाहारे द्वन्द्वे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव समूहस्य बोधात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वन्द्वशब्दे १७९२ पृ॰ द्विगुशब्दे च १८११ पृ॰ दृश्यम् ।

समाहारद्वन्द्व पु॰ व्या॰ उक्ते समासभेदे १७९२पृ॰ दृश्यम् ।

समाहारद्विगु पु॰ व्या॰ उक्ते समासभेदे द्विगुशब्दे १८११पृ॰ दृश्यम् ।

समाहित त्रि॰ सम्+आ+धा–क्त । १कृतसमाधौ २आहिते ३प्रतिज्ञाते मेदि॰ ४निष्पन्ने धरणिः ५युक्ते शब्दच॰ । ६सम्यगाधाने । भावे क्त । ६समाधाने न॰ ।

समाहृत त्रि॰सम्+आ+हृ–क्त । १संगृहीते २एकत्रस्थीकृते ।

समाहृति स्त्री सम्+आ+हृ–क्तिन् । १संग्रहे २समाहारे अमरः । ३सङ्क्षेपे च ।

समाह्वय पु॰ समाहूयते सम्+आ+ह्वे–अप् आत्वाभावः । १आह्वाने २प्राणिकरणकद्यूते च "प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" इति मनुः । ३तदधिकारेण प्रवृत्तविवादभेदे च द्यूतशब्दे १७७४पृ॰दृश्यम् ।

समाह्वा स्त्री सम–आह्वा यस्याः । १गोजिह्वाख्ये शब्दच॰। मा॰च॰ । २समाख्यायाम् । [शब्दर॰ ।

समिक न॰ सम्–इण–कि संज्ञायां कन् । भेदाख्ये (न्यूजा)

समित् स्त्री समीयतेऽत्र सम्+इण्–आधारे क्विप् । युद्धे अमरः

समिता स्त्री सम्+इण्–क्त । १गोधूमचूर्णभेदे "गोधूमा धवला धौताः कण्डिताः शोषितास्ततः । ईषत्प्रोक्षा विनिर्भिन्नाश्चालिताः समिताः स्मृताः" राजनि॰ । २सङ्गते त्रि॰ ।

समिति स्त्री सम्+इण–आधारे क्तिन् । १सभायाम् अमरः

समासन्न त्रि॰ सम्+आ+सद–क्त । १संयुक्ते २अत्यन्तासन्ने ३अभिनिविष्टे च ।

२युद्धे ३वह्नेते च मेदि०। आर्हतमतसिद्धे प्राणिपीडापरिहारेण सम्यग्गमने ता च पञ्चविधा आर्हतमतं १८५ पृ० दृश्या। [२आकृतौ शब्दरत्ना० ।

समिथ पु० सम्+इण–थक्। १वह्नौ २युद्धे च त्रिका०।

समिध् स्त्री० समिध्यतेऽनया सम्+इन्ध–करणे क्विप्। १काष्ठे २होमीयकाष्ठभेदे च तल्लक्षणं छन्दोग० "नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित्। न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता। प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका। न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता" इति। तत्र निषिद्धलक्षणं यथा "विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः स्थूला द्विधाकृताः। कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्" तत्र दोषो यथा "विशीर्णायुःक्षयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी। ह्रस्वा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी। कृमिदष्टा रोगकरी विद्वेषकरणी द्विधा। पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशनी" तन्त्रसा०। [त्रिका०।

समिध पु० समिध्यते सम्+इन्ध–क। १काष्ठे २वह्नौ च

समिन्धन पु० सम्+इन्ध–करणे ल्युट्। १काष्ठे शब्दच०। भावे ल्युट्। २सम्यग्दीप्तौ च।

समीक न० सम–ईकन्। युद्धे अमरः।

समीकरण न०असमः समः क्रियतेऽनेन सम–च्वि+कृ ल्युट्। बीजगणितप्रसिद्धे अज्ञातसंख्यानां यावत्तावदादीनामव्यक्तराशीनां संख्याज्ञानार्थं १प्रक्रियाभेदे २तुल्यत्वसम्पादने च।

समीक्ष न० सम्यगीक्ष्यतेऽनेन घञ्। १सांख्यदर्शने त्रिका०। भावे घञ्। २पर्यालोचने ३सम्यग्ज्ञाने च पु०। टाप्। समीक्षाप्यत्र। ४तत्त्वे ५बुद्धौ मेदि० ६मीमांसाशास्त्रे उक्ते च स्त्री शब्दच०।

समीक्ष्यकारिन् त्रि०समीक्ष्य पर्यालोच्य करोति कृ–णिनि शब्दच०। वस्तुतत्त्वपर्यालोचनपूर्वककार्यकारके।

समीच पु०सम्+इण–चट् कित् दीर्घश्च। १समुद्रे २हरिण्यां स्त्री ङीप् उज्ज्वलद०। ३मन्दनायां स्त्री त्रिका०।

समीचीन त्रि० सम्यगभवः सम्+अञ्च–क्विप् ततः ख समः समिः आदेशकारलोपे पूर्वपददीर्घः। १यथार्थे २साधौ ३सत्ये न० हेमच०। ४सम्यग्युते त्रि०।

समीनिका स्त्री समां सायं प्रसूते ष्ठ ततः स्वार्थे क। प्रतिवर्षं प्रसूतायां समांसमीनायां गवि शब्दच०। [अमरः

समीप त्रि०संगता आपोऽत्र अच् ततः आत ईत्त्वम्। निकटे

समीर पु० सम्यक् ईरयति नोदयति सम्+ईर–णिच्–अच्। १वायौ अमरः। २शमीवृक्षे राजनि०। पुंसि। स्त्री०। समीरोऽप्यत्र राजनि०। [१चलिते मेदि०। भावे ल्युट्। सम्यक्प्रेरणे न०।

समीरण पु० सम्+ईर–ल्यु। १वायौ २मरुवकवृक्षे अमरः

समीरित त्रि० सम्+ईर–क्त। १चलिते २उच्चारिते "चतुर्मुखसमीरिता" कुमारः।

समीहित त्रि०सम्+ईह–क्त। १अभीष्टे २सम्यक्चेष्टिते न०।

समुक्ष त्रि० सह मुखेन मुखव्यापारेण वा वर्त्तते वाच्यः। १वावदूके हेमच०। २वाग्मिनि च।

समुचित त्रि० सम्+उच–क्त। सम्यक् उपयुक्ते यथायोग्ये।

समुच्चय पु०सम्+उद्+चि–अच्। १दिनादीनां राशौ अमरः परस्परनिरपेक्षाणामनेकेषामेकस्मिन् क्रियादावन्वये च यथा देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतीत्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तयोः परस्परसापेक्षताभावेऽपि एकस्मिन् गमने अन्वयः। तद्वाचकश्च प्रायेण चकारः क्वचित् तथादिशब्दोऽपि। ३समाहारे शब्दच०।

समुच्चित त्रि० सम्+उद्+चि–क्त। तत्पदार्थे "समुच्चितफलकाङ्क्षमानानामि"ति विधिस्वरूपे पदार्थ;

समुच्च(चा)र पु० सम्+उद्+चर–अप् घञ् वा। सम्यगुच्चारणे २सम्यक्त्यागे च। [पाठने च।

समुच्छेद पु० सम्+उद्+छिद–घञ्। १विनाशे २समूलोत्

समुच्छ्र(च्छ्रा)य पु० सम्+उद्+श्रि–अच् घञ् वा। १अत्युन्नतौ २विरोधे ३उत्सेधे च मेदि०।

समुच्छ्रित त्रि० सम्+उद्+श्रि–क्त। अत्युन्नते।

समुच्छलित त्रि०सम्यक्+उच्छलितम् सम्+उद्+शल–क्त वा। समन्तात् विस्तीर्णे (व्याप्ते अपि) "समुच्छलितमधुमा गतिः" काव्यप्र०। [युक्ते २अत्युच्छ्रिते च।

समुच्छ्वसित त्रि० सम्+उद्+श्वस–क्त। १सम्यगुच्छ्वास-

समुच्छ्वास पु० सम्+उद्+श्वस–घञ्। उच्छ्वासनिश्वासाभ्यां प्राणवायोर्व्यापारे। [युद्धगमने।

समुज्झित त्रि० सम्+उज्झ–क्त। त्यक्ते अमरः। [१सम्य-

समुत्क्रम पु० सम्+उद्+क्रम–घञ् न वृद्धिः। १ऊर्द्ध्वगमने

समुत्क्रोश पुंस्त्री०सम्यक् उत्क्रोशति उच्चैः शब्दायते सम्+उद्+क्रुश–अच्। १कुररविहगे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। भावे घञ्। २अत्युच्चैःशब्दे [व्युत्पन्ने २उत्थिते च।

समुत्थ त्रि०सम्यगुत्तिष्ठति सम्+उद्+स्था–क सस्य थः। १स-

समुत्थान न० सम्+उद्+स्था–करणे ल्युट् सस्य थः। १व्याधिनिदाने २उत्थाने ३व्याधिनिवृत्तौ च मेदि०।

समुत्पत्ति स्त्री सम्+उद्+पद–क्तिन् । सम्भूतौ ।
समुत्पन्न त्रि० सम्+उद्+पद–क्त । सम्भूते ।
समुत्पाट पु० सम्+उद्+णिच्–पट–घञ् । सम्यगुद्धरणे ।
समुत्पाटित त्रि० सम्+उद्+णिच्–पट–क्त । सम्यगुन्मूलिते ।
समुत्पिञ्ज त्रि० सम्+उद्+पिञ्ज–अच् । १अत्याकुले हेमच० २आकुलसैन्ये पु० अमरः ।
समुत्सर्ग पु० सम्+उद्+सृज–घञ् । सम्यक्त्यागे ।
समुत्सुक त्रि० सम्यगुत्सुकः प्रा० स० । १अत्यन्तोत्सुके इष्टवस्तुलाभाय त्वरान्विते ।
समुत्सृष्ट त्रि० सम्+उद्+सृज–क्त । सम्यक्त्यक्ते ।
समुत्सेध पु० सम्+उद्+सिध–घञ् । १अत्युन्नतौ २पातिस्फीततायाञ्च । [अमरः ।
समुदक्त त्रि० सम्+उद्+अन्च–क्त । कूपादेरुद्धृते जलादौ
समुदय पु० सम्+उद्+इण–अच् । १समूहे अमरः २युद्धे ३समुद्गमे मेदि० ४दिवसे शब्दर० । ज्योतिषोक्ते ५लग्ने न० । ६सूर्याद्युदयात् जन्मतारावधिके अष्टादशनक्षत्रे चक्रस्थे पु०शब्दर० । ७जनानः समवे युद्धे पु०अमरः । ८उदयसैन्ये सन्नाहः अत्युन्नतौ मेदि० ।
समुदागम पु० सम्+उद्+आ+गम–घञ् न वृद्धिः । सम्यगागमे त्रिका० । [त्रिका० । २सम्यगाचारे च ।
समुदाचार पु० सम्+उद्+आ–चर–घञ् । १अभिप्राये
समुदित त्रि० सम्+उद्+इण्–क्त । १प्राप्तसंभूतौ पदार्थे सम+वद–कर्म्मणि क्त । २सम्यक्कथिते ।
समुदीरण न० सम्+उद्+ईर–ल्युट् । सम्यक्कथने ।
समुदीरित पु० सम्+उद्+ईर–क्त । सम्यक्कथिते ।
समुद्ग पु० सम्+उद्+गम–ड । १सम्पुटके हेमच० २अक्षे पकारकदार्थे ३छन्दोन सहिते । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः
समुद्गम पु० सम्+उद्+गम–घञ् न वृद्धिः । १ऊर्द्ध्वगतौ २समुद्भवे च ।
समुद्गीत त्रि० सम्+उद्+गै–क्त । उच्चैर्गीते । [चिते च ।
समुद्गीर्ण त्रि० सम्+उद्+गॄ–क्त । १वमिते २उत्तोलिते १उद्-
समुद्दिष्ट त्रि० सम्यक् उद्दिष्टम् उद्+दिश–क्त । सम्यगुद्देशविषये पदार्थे "तत्समुद्दिष्टं कर्मेति" वाचस्पत्यः ।
समुद्देश पु०सम्यक् उद्देशः उद्+दिश–घञ् । सम्यगभिलाषौ । २सम्यगुद्देशे च यथा "वाक्यादौ जातिसमुद्देशे" मञ्जूषा
समुद्धत त्रि० सम्+उद्+हन–क्त । १अत्यन्तगर्व्विते चाण्डा-
विनीते अमरः ३समुद्धोयं हेमच० ।
समुद्धरण न० सम्+उद्+हृ–ल्युट् । १उत्तोलने कूपादेर्ज-
लोद्धरणे २भुक्तान्नस्य वमने ३उन्मूलने च । कर्म्मणि ल्युट् । ४वान्ते अन्नादौ ५उन्मूलिते च अमरः ।
समुद्धृत त्रि० सम्+उद्+हृ–क्त । १अपनीते २उत्तोलिते मेदि० ३उत्तोलिते ४उन्मूलिते च ।
समुद्धर्त्तृ त्रि० सम्+उद्+हृ–तृच् । १उद्धारकारिणि २उन्मूलनकर्त्तरि ३ ... ४हृतद्रव्यस्य पुनरादानकर्त्तरि च
समुद्भव पु० सम्+उद्+भू–अप् । समुत्पत्तौ ।
समुद्भूत त्रि० सम्+उद्+भू–क्त । समुत्पन्ने ।
समुद्यत त्रि० सम्+उद्+यम–क्त । सम्यगुद्यमयुते ।
समुद्याम त्रि० सम्+उद्+यम–घञ् न वृद्धिः । सम्यक्प्रयत्ने ।
समुद्र पु० सम्+उन्द–क्लेदने रक्, सम्+उद्+रा–क वा । १स्वनामख्याते प्रचुरजले सागरे अमरः । मुद्रया सह २मुद्रासहिते त्रि० "वसौ महत्वात् विहितः समुद्रः वसौ महत्वात् विहितः समुद्रः" इति भट्टिः । ३अस्यां ४पत्न्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० । सागरस्य सप्तधा भेदात् समुद्राः "क्षाराद् वारूक, सिन्धवो भेदात्" भाग० ३।१२अ० । स च सप्तविधः "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः" समुद्रनामनिरुक्तिः मत्स्याद्यादिकारणस्य मत्स्यपु० १२३अ० उक्तं यथा "अपाञ्चैव समुद्रेकात् समुद्र इति संज्ञितः । उदयत्यिन्दौ पूर्वं तु समुद्रः पूर्य्यते सदा । प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते च वै । आपूर्य्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवापि पूर्य्यते । ततो वै क्षीयमाणे तु स्वात्मन्येव ह्यपां क्षयः । उदीयन्तेऽग्निसंयोगा दुखासापो यथा स्थम् । तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्त्तते शशिनोदये । अन्यूनानातिरिक्तत्वात् वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयेऽस्तमये चेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । क्षयवृद्धी समुद्रस्य शशिवृद्धिक्षये तथा । दशोत्तराणि पञ्चाशरङ्गुलानां शतानि च । अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्व्वसु" ।
समुद्रकफ पु० समुद्रस्य कफ इव । जलधिफेने त्रिका० ।
समुद्रकान्ता स्त्री ६त० । १पृक्कायां राजनि० । २नद्याञ्च शब्दा० समुद्रप्रियादयोऽप्यत्र ।
समुद्रगा स्त्री समुद्रं गच्छति गम–ड । १नद्यां हेमच० । "सर्वा नद्यः समुद्रगा" इति पुराणम् । साक्षात् परम्परया वा सर्वासां जलधिगामित्वात् तथात्वम् । साक्षात् समुद्रगा च गङ्गादिः सर्वा नद्यो दशाङ्गुला वर्ज्जयित्वा समुद्रगाः" इति प्रा० त० । गङ्गाया एव सतधो धाराः सीतालकनन्दाचक्षुभद्राख्यतया ख्याताः

जम्बूद्वीपशब्दे ३०४३पृ० दर्शिताः। भारतवर्षस्थाः यत्र कूलाच “नदीं पिबन्ति विपुलामित्यादिना “इत्युक्ता महानद्योऽपि यत्नेन” भा०भी०पर्व्वणि २०४६ पृ० दर्शिताः। क्षुद्रनदीनामपि महानद्यामिलितानां समुद्रगामित्वं यथोक्तं माघे “मामूयाम्बुधिमध्येति महानद्यामयापगा”। [त्रिका०।

समुद्रगृह न० समुद्र इव प्रचुरजलं गृहम्। जलयन्त्रगेहे

समुद्रचुलुक पु० समुद्रः चुलुकः गण्डूषजलमिवास्य अनायासेन पीतत्वात् यस्य। अगस्त्ये मुनौ त्रिका०।

समुद्रनवनीत न० समुद्रस्य नवनीतमिव। समुद्रमथनोद्भूतसारांशे १अमृते २चन्द्रे च मेदि०।

समुद्रफल न० ओषधिभेदे “समुद्राख्य ममलं स्यात् फलं महौषधम्। समुद्रफलमित्यादि नाम नाम्नां त्रिभ्यः। फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतविरोधकारि। त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि” राजनि० तद्गुणाः उक्ताः।

समुद्रफेन पु० ६त०। समुद्रस्य फेने अमरः “समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलश्च सः। कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृल्लघुः” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

समुद्रमेखला स्त्री समुद्रः मेखलेव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। समुद्ररसनादयोऽप्यत्र।

समुद्रयान न० यायतेऽनेन या–करणे ल्युट् ६त०। पोते समुद्रतरणसाधने नौकाभेदे वराहपु०।

समुद्रयात्रा स्त्री ६त०। समुद्रस्य तीर्थत्वेन गमने। तस्यो तद्विषेधः कलिवर्ज्ये १८०४ पृ० दृश्यम्।

समुद्ररसना स्त्री समुद्रः रसना इव वेष्टकत्वात् यस्याः। पृथिव्यां शब्दा०।

समुद्रलवण न० समुद्रजलजातं लवणम्। (करकच)सामुद्रे लवणे राजनि०। “सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत्। सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु। नात्युष्णं दीपनं भेदि क्षारीयमविदाहि च। श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिशीतलम्” भावप्र०।

समुद्रवह्नि पु० ६त०। समुद्रस्य वह्नौ वाडवानले शब्दा०

समुद्रवेला स्त्री ६त०। समुद्रस्य कूले।

समुद्रसुभगा स्त्री ६त०। गङ्गायां राजनि०।

समुद्रान्त न० समुद्रस्यान्तः पर्य्यन्तदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् समुद्रः अन्तो यस्य वा। १जातीफले शब्दच० २दुरालभायां स्त्री अमरः। ३कार्पास्यां ४पृक्कायां मेदि० ५यवासे स्त्री राजनि०। ६त०। ६समुद्रपर्य्यन्ते त्रि०।

समुद्राम्बरा स्त्री समुद्रः अम्बरमिव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। सागराम्बरादयोऽप्यत्र।

समुद्रार पु० समुद्रमृच्छति ऋ–गतौ कर्म्मणि वा अण्। १कुम्भीरे २सेतुबन्धे ३तिमिङ्गिलमत्स्ये मेदि०। [घटार्थे।

समुद्रि(द्री)य त्रि० समुद्र+भवार्थे घ छ वा। समुद्रभवे

समुद्रह त्रि० सम्+उद्+वह–अच्। श्रेष्ठे सम्यगुद्वहनकर्त्तरि च। [अमरः।

समुन्दन न० सम्+उन्द–ल्युट्। सम्यगार्द्रीभावे (भिजा)

समुन्न न० सम्+उन्द–क्त। १क्लिन्ने २आर्द्रे अमरः। [परिधिः

समुन्नत त्रि० सम्+उद्+नम–क्त। १अत्युच्चे २बाल्मभेदे पु०

समुन्नति स्त्री० सम्+उद्+नम–क्तिन्। १उच्चतायाम् “प्रायः समानधरतमुन्नतिरस्य हेतुः” अमरुशतम्। २उन्नत्ये उन्नतायां शब्दा०।

समुन्नद्ध त्रि० सम्+उद्+नह–क्त। १गर्विते २पण्डितम्मन्ये अमरः। ३प्रभौ भरतः। ४समुद्धृते मेदि० ५उत्क्षिप्य बद्धे हेमच०। ६समुद्भूते च। भावे क्त। ७उत्तोलनबन्धने न०। [८उत्क्षेपणे ९समुद्भावने च।

समुन्नय पु० सम्+उद्+नी–अच्। १उन्नयने २सम्यक्प्राप्तौ

समुपचित त्रि० सम्यक् उपचितम् उप+चि–क्त। १समुच्चीकृते २संवर्द्धिते च। [शब्दार्णवः।

समुपजोषम् अव्य० सम्+उप+जुष–अम्। अत्यन्तानन्दे

समुपेयिवस् त्रि० सम्+उप+इण–क्वसु। समीपगते।

समुपोढ त्रि० सम्+उप+वह–क्त। १संहते २उद्धृते च।

समुल्लेख पु० सम्+उद्+लिख–घञ्। पादादिना भूम्यादेः खनने।

समूढ त्रि० सम्+अप+वह–वा क्त। १राशीकृते २अनपहृते “समूढकण्ठ पांशुरे” इति भाष्ये दः। ३भुग्ने ४सद्योजाते मेदि० ५दमिते ६कृतविवाहे भरतः ७शोधिते जटा०। सह मूढेन। ८मूढसहिते त्रि०।

समूरु पु०जङ्घतौ व्यञ्जनभेदत्वात् वाचत्तम। मृगभेदे अमरः पृषो०। समूर इत्यपि पुंस्त्री० अमर० टीकायां रमा०।

समूल त्रि० सह मूलेन। मूलसहिते “समूले उपपदे कषादिभ्यः णमुल् तत्प्रकृतिधातोरनुप्रयोगश्च “समूलघातं जघान” “समूलघातं न्यवधीत्” इति च भट्टिः।

समूह पु० सम+ऊह–घञ्। १सङ्घाते अमरः। समूहत्वञ्च अपेक्षाबुद्धिविषयविषयत्वं त्रित्वादिपर्य्याप्तिसंख्याविशेषो वा। २वस्त्र जले तर्के च।

समूहनी स्त्री समुह्यतेऽनया सम्+ऊह–करणे ल्युट् ङीप्। १सम्मार्जन्यां हेमच०। भावे ल्युट्। २सम्मार्जने परिसमूहनशब्दे ४२५८ पृ० दृश्यम्। ३सम्यगूहकरणे च न०।

समूहालम्बन त्रि० समूहमालम्बते विषयतया आ+लवि–ल्यु। नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताशालिनि ज्ञाने। तत्र संशये नानाप्रकारतानिरूपिताया एकविशेष्यतायाः सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वम्। घटवद्भिरौ हस्तिमाद्दौ दण्डी कुण्डी च देवदत्त इत्यादौ वाक्यजनितबोधस्यापि समूहालम्बनत्वं तत्रोभयनिरूपितयोः विशेष्यतयोर्द्वयोरेवाङ्गीकारात् इत्यादिपरस्तु समासशब्दस्य प्रत्येकान्वयनियमेन प्रथमार्थद्वित्वस्य प्रत्येकान्वयित्वात् तत्र समवायेनैवेति बोध्यम्। अतएव शब्दचिन्तामणौ कर्त्तृकता घटवद्भिरुपत्वावच्छिन्नकोत्वादौ प्रत्येककर्मताया एव विभिन्नक्रियायामन्वय इत्युक्तम्। अत उक्तस्थले विशेष्यताद्वयम्। घटवद्भिरौ हस्तिमाद्दावपि द्वित्वस्य सम वायसम्बन्धेन घटादिवृत्तित्वात् विशेष्यताद्वयाङ्गीकारेऽपि न ताहसभावात्। तेनैव घटवद्भिरौ न हस्तिवति प्रतीतिवारणसम्भवात्। घटं पटञ्च पश्यतीत्यादौ च दर्शनक्रियायां घटपटयोरन्वयसम्भवे तु न समूहालम्बनमिति भेदः इत्यादिबोध्यम्। यदि च आत्मघटयोर्नात्मत्वमित्यादि प्रयोगसाधुत्वार्थं पर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वादेर्बोधोऽङ्गीक्रियते तदा तस्य न समूहालम्बनत्वम्।

समूहिन् त्रि० समूहोऽस्त्यस्य इनि सम्+ऊह–णिनि वा। समूहावयवे प्रत्येकवस्तुनि यथा घटपटसमूहान्तर्गता घटः पटश्च समूही। २समूहकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

समूह्य पु० सम्+ऊह–ण्यत्। १वह्निविशेषे अमरः २सम्यक् तर्क्ये त्रि० ३यज्ञाग्निसंस्कारभेदे सि०कौ०।

समृद्ध त्रि० सम्यक् ऋद्धः ऋध–क्त। १अतिशयसम्पत्तियुक्ते अमरः। २अतिवृद्धे च शब्दमा०।

समृद्धि स्त्री सम्यक् ऋद्धिः सम्+ऋध–क्तिन् वा। १अतिशयसम्पत्तौ अमरः २सम्यग्वृद्धौ च "मधुसमृद्धिसमेधित वा मेधया" माघः।

समेत त्रि० सम्+आ–इण क्त। १समागते २संयुते च।

समेधित त्रि० सम्+एध+णिच्–क्त। संवर्द्धिते "मधुसमृद्धिसमेधितमेधयेति" माघः।

समोदक न० समम् अर्द्धभागेन तुल्यमुदकं यत्र। अर्द्धाम्बुसंयोगेन मथितदधिजाते १तक्रभेदे हेमच०। सह मोदकेन वक्त्र वा। २मोदकसहिते त्रिकाण्डशेषः।

सम्पत्ति स्त्री सम्+पद–क्तिन्। १अतिविभवे अमरः २अनुरूपात्मभावे यस्य यद्रूपता उचिता तस्य तथाभवने च सि०कौ० ३विभूतौ मेदि०।

सम्पद् स्त्री सम्+पद–सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २सम्पत्तौ च अमरः। ३गुणोत्कर्षे। करणे क्विप्। ४हारभेदे पु० मेदि०। स्वार्थे क। सम्पद तत्रार्थे न० शब्दमा०।

सम्पन्न त्रि० सम्+पद–क्त। १साधिते २सम्पद्युक्ते च मेदि०

सम्पराय पु० सम्+परा+इण–आधारे अच्। १युद्धे २आपदि ३उत्तरकाले च अमरः।

सम्परायिक न० सम्परायाय आपदे हितम् ठन्। १युद्धे तदर्थे ठञ्। २साम्परायिकमप्यत्र अमरः। [मेदि०।

सम्पर्क पु० सम्+पृच–घञ्। १सम्बन्धे २रतौ ३मेलके च

सम्पर्किन् त्रि० सम्+पृच–घिनुण्। सम्बन्धयुक्ते।

सम्पा स्त्री सम्यक् आतर्कितं पतति पत–ड। विद्युति अमरः।

सम्पाक पु० सम्यक् पाको यस्मात् ५ब०। आरग्वधवृक्षे अमरः तत्सेवने हि भुक्तान्नादेः सम्यक्पाको भवतीति वैद्यके प्रसिद्धम्। २धृष्टे ३तर्के मेदि० ४लम्पटे ५अल्पे च त्रि० भरतः।

सम्पात पु० सम्+पत–घञ्। १पक्षिगतिभेदे जटा० २सम्यक्पतने च। ३देवान्नादेः सम्पतने च।

सम्पाति पु० सम्+पत–णिच्–इञ्। जटायुषो ज्येष्ठभ्रातरि पक्षिभेदे रामा०। स्वार्थे क। तत्रैव। सम्पातिरिव आचरति कै–क। सम्पातिक गरुडस्य पतनवद्वेगे शब्दमा०।

सम्पुट पु० सम्+पुट–क। १कुरवकवृक्षे अमरः। सम्यक् पुटमिव उभयपार्श्ववर्त्ति यस्य। २एकजातीयपदार्थेन भिन्नजातीयस्य उभयतो व्याप्ते त्रि० "सकामैः सम्पुटोत्थाकाः" इति तन्त्रम्।

सम्पुटक पु० सम्पुटयति सम्+पुट–अच् स्वार्थे वुन्। वस्त्रादिसङ्गूपाख्ये (पेटारा) पदार्थविशेषे अमरः।

सम्पूर्ण त्रि०सम्+पूर–क्त। १परिपूर्णे २समग्रे च "आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। एकादशी तु सम्पूर्णे"ति स्मृत्युक्ते ३एकादशीभेदे स्त्री ति०त०। युक्ते ४षष्टिदण्डात्मकतिथिमात्रे स्त्री तिथिशब्दे ३२८२ पृ०दृश्यम्।

सम्पृक्त त्रि० सम्+पृच–क्त। १मिश्रिते हेमच० २सम्बद्धे च

सम्प्रणयन न० सम्+प्र+णी–ल्युट्। १सम्यगग्निप्रणयनादेः शोधनाय संस्कारविशेषे २विधाने च। [अमरः।

सम्प्रति अव्य० सम्+प्रति+समाहारद्वन्द्वः। इदानीमित्यर्थे

सम्प्रतिपत्ति स्त्री सम्+प्रतिपद्यते क्तिन्। १प्राप्त्युक्तार्थवि·

व्यवहारोत्तरं "श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते। सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तरशब्दे १०१८ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रदातृ त्रि० सम्+प्र+दा—तृच्। दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

सम्प्रदान न० सम्+प्र+दा—भावे ल्युट्। १सम्यक्प्रदाने। सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट्। "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति" पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये। तच्च त्रिविधम्। "अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः। तत्र विप्राय गां ददातीत्यादौ अनिराकर्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम्। गोचतुर्थ्यादिधारणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा०। तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विषयत्वया। ह स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्"। "गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये धात्वर्थे विषयत्वसम्बन्धेन चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागोऽर्थस्तादृशविषये च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं तु ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्यपि स्वत्वं तज्जनकत्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतत्यागस्य फलतया धनादेर्दानकर्मत्वात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेव तादृशवाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विषयत्वेन चतुर्थ्या धात्वर्थं साध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम्। संरद्धं विहितमित्यादि तु चतुर्थी न विषयत्वयेति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिको न प्रयोगः। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः। "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैर्दानस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय दत्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणे पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव चाण्डालैरपि तद्धनस्वीकारतत्कृतादेरशोपादाने यथेष्टविनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेः प्रतिग्रहस्तु स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "अवध्या चाटुवं फलम्" इत्यादिस्मृतेः प्रतिग्रहीतृसम्प्रदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलस्वरूपस्यैव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्तं ददाति रजकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। केचित्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, अवैधात्तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वमस्तीति केचिदेतदुक्तं तन्न युक्तं बाधकेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानश्वे प्रतिसम्प्रति तुरगमश्वे विक्रीणीते इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकञ्च न मूल्यं पशुपुरोडाशादेरिव ग्राह्यं तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परैः प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च अभ्यवहार्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाश्यत इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथाच मैत्रनिष्ठाया अभ्यवहार्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान् मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धारयते इत्यत्र धृञा ऋणावस्थितिर्हि नीयते तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तद्विशिष्टान्वितं स्वत्वनिरूपकत्वमाप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुस्वत्वविशिष्टाव-

स्थितरक्षणानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः स्वत्वानुसरणेच्छा व्यापारबोधनादिति भावाः। पाणिनीयास्तु “धारेरुत्तमर्णः” इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि उत्तमर्णत्वं धारणे इत्यस्य चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गां स्वत्वेन स्वीकृतेत्याकारकस्तत्र वाक्यार्थः तथाच बोध्यमेनाश्रित्य स्वीकृतस्य दृष्टव्यमित्याहुः। पुत्राय शाप्यति पुत्रावेक्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निष्ठे च दैवे तु सर्वस्य सम्बन्धस्याश्रयत्वेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येव तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः स्वप्रतिज्ञातर्थस्तत्र बोधविषयत्वेन तदेक देशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयत्वेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। क्रोधे प्रतिकूलधातीत्यादौ क्रोधानुकूलव्यापारत्वं प्रोत्साहनं स्वधातोरर्थस्तदेकदेशे च क्रोधे कोपादेराश्रयत्वेन कोपविषयक्रोधानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय कुप्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थ उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वसंबन्धं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यादौ तदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे। पटाय यटते इत्यादावपि धात्वर्थप्रतो तुमा पटस्य विषयित्व बोध्यते तस्योद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्मावद्भावां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टाचरतीत्यर्थः। मित्रायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुपेक्षणमीर्ष्या तथाच मित्रानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषत्वेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारकस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति मित्रमीर्ष्यतीति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युन्नीयते। सोपसर्गकस्य द्रुहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तत्रार्थे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मतैव न तु सम्प्रदानता अतएव मित्रस्याभिक्रोधा मित्रस्याभिद्रोहेत्यादौ तद्योगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्” ।

सम्प्रदाय पु॰ सम्+प्र+दा—भावे घञ्। गुरुपरम्परागते सदुपदेशे अमरः। उपचारात् तदुपदेशयुते जने च। ईश्वरस्यैव सर्वसम्प्रदायप्रद्योतकत्वमिति “निरीश्वरवादिनाऽपि सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः” कुसुमा॰। ईश्वरवादे च सर्वज्ञताऽऽप्तस्य तथैव व्यवस्थापितं यथा “तत्रशरीरात् कथं वेदपदादिसम्प्रदायः सम्प्रदायः कल्प्यते सर्गादावदृष्टोपग्रहीतभूतभेदाश्रीनशरीरोत्पत्ता तदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टवत्प्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलपदार्थगोचरज्ञानादुविनत्वाच्छिताश्रीनकलेवरावच्छिन्नात्मादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टवदीश्वरसंयोगात्तदनुबोधाजनितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं प्रयोज्यप्रयोजकसम्बन्धाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टवदीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव व्यवहारः, ततस्तदनुगीतो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा शिल्पादिना कौलित्र्यादोऽनुमाय पश्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता योगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्य वेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽयमपसम्प्रदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा सामव्यवहारं करोतीति मतं तत्र प्रतिसर्गोद्यमन्तर्वेदसम्प्रदायकल्पनायां गौरवात् तथापि च शिल्पादिकर्तृत्वसम्बन्धेन ईश्वरानुमानाच्च। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव शिवदीक्षितः सन्तीति निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् शिल्पादिकर्तृत्वादेवा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् सर्वज्ञताप्रवर्तकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः” ।

सम्प्रदायप्रवर्त्तकभेदाश्च पद्मपु॰ उक्ता यथा “श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च। श्रीमध्वः पद्मनाभो नरहरिर्माधवस्तथा। अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्दयानिधिः। विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा। पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा। श्रीमाल्लक्ष्मीपतिः श्रीमान् माधवेन्द्रपुरी तथा। सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः। अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः। श्रीमाध्वरुद्र सनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः” पद्मपु॰। तन्त्रोक्तवैष्णवसम्प्रदाया यथा “अर्चिश्च स्वामी वैखानसः सामवेदी श्रीराधावल्लभो तथा। गोकुलेशो महेशानि! तथा वृन्दावनी भवेत्। पञ्चरात्रः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीवीरवैष्णवः। रामानन्दी हरिव्यासी निम्बार्कश्च महेश्वरि!। ततो भागवतो देवि! दश भेदाः प्रकी

र्त्तिताः । शिखी मुण्डी जटी चैव द्विजिटश्च क्रमेण च । एकदण्डी महेशानि ! वीरशैवस्तथैव च । सम्प्र पाशुपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः । एतेषां लक्षणं देवि ! शृणु यत्नेन साम्प्रति ! । वैदिकं सर्वं संन्यस्य अस्तित्वात् स वैष्णवः । वैखानसादिदण्डाद्यैर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः । श्रीराधावल्लभं देवि ! शृणु यत्नेन साम्प्रतम् ! । वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतत्त्वैकपारगः । अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः । श्रीराधावल्लभो देवि ! गोकुलेशं शृणु प्रिये ! । नानाभूषणसम्पन्नो नानापुष्पविभूषितः । गवां कृत्यं प्रीणयिता कौतुकाख्यस्वरूपकः । शरीरमर्थं प्राणांश्च संनिवेदितो य्ह यः । अन्तःशक्तिधरो देवि ! वहिर्व्याघ्रस्वरूपकः । मत्स्यसेवाचारनिरतो सनातनतत्परः । सम्प्रदायो गोकुलेशः सर्वसिद्धिकरो भुवि । वृन्दावनाख्यं देवेशि ! शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । विमताशः प्रशान्तात्मा विष्णुभक्तिपरायणः । कामिनीवस्त्रधारको वनक्रीडाविनोदकः । सौगन्ध्यभूषिततनुः शोभाशैकपरायणः । विष्णुवाल्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो वृन्दावनी प्रिये ! । रामानन्दो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः । पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि ! । रामभक्तिर्निर्विकल्पा सा सेवा परिकीर्त्तितः । रामानन्दो शान्तचित्तो महात्मा विचारकः । सर्वत्र समरूपा च रामानन्दी प्रकीर्त्तिता । हरिव्यासी महेशानि ! यथावदवधारय । पापसंहरणासक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः । यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः । सोपयोगसमन्वितो परकार्यपरायणः । हरिव्यासी महेशानि ! विष्णुभक्तिस्वरूपकः । निम्बार्कीयं सम्प्रदायं शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । निम्बार्चनकृतामनाः आत्मसैकपरायणः । बाह्यपूजादिनिरतो मान्यभक्तः प्रसन्नधीः । कार्यपथान्वितः शान्तः सदानन्दाचारतत्परः । आत्मवेत्ता विद्वेषी निम्बार्को भगवान् हरिः । अथ भागवतं देवि ! कथये शृणु साम्प्रतम् । विष्णुभक्तैकनिष्ठो विजितात्मा प्रसन्नधीः । कार्त्तगवीन्वितो देवि ! सदाचारतत्परः । कार्य्यपथान्वितो देवि ! तथा शुद्धरूपकः । वैरद्वेषी तस्य सङ्गात् पुनः ध्यानपरायणः । वैष्णवविष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः प्रिये" शक्तिसङ्ग॰त॰

सम्प्रधारणा स्त्री सम्+प्र+धृ–णिच्–युच् । युक्तायुक्तत्वविवेचनार्थसमर्थने अमरः ।

सम्प्रयोग पु॰ सम्+प्र+युज–घञ् । १सम्यगादिमात्रेण प्रवादिविनियोगे "विभाग सम्प्रयोगश्च"ति श्रुतिः । २र-मणे ३निधुवने ४सम्बन्धे ५यार्थिते त्रि॰ अमरः ६वशीकरणे ७कार्मणे वशीकरणादौ मेदि॰ ८इन्द्रियविषयसम्बन्धे च

सम्प्रयोगिन् त्रि॰ सम्+प्र+युज–घिनुण् । १कामुके २कला-केलिकारके ३सम्भोगकामके धनादिविनियोगके । ४संप्रयोजके त्रि॰ मेदि॰ । [दिकम्

सम्प्रसन्न त्रि॰ । १सम्यक्प्रसन्ने २तुष्टे च सम्प्रसादयुक्ते

सम्प्रसाद पु॰ सम्+प्र+सद–करणे–घञ् । १योगादिशास्त्रोक्ते चित्तस्य नैर्मल्यसम्पादके यत्नभेदे । भावे घञ् । २सम्यक् प्रसन्नतायाम् । आधारे घञ् । ३सुषुप्तौ "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानातीति" श्रुतिः । सम्प्र-सन्ने च हृष्टप्रसन्ने इव्यम् ।

सम्प्रसाधन न॰ सम्+प्र+साध–णिच्–करणे ल्युट् । १कट-कादौ भूषणे । भावे ल्युट् । २भूषणक्रियायाम् ।

सम्प्रसारण न॰ सम्+प्र+सृ–णिच्–ल्युट् । १व्याकरणप्रकारणे व्याकरणोक्ते यणः स्थाने आदेशार्थे २सम्यक्प्रसर्पणे च । "इक् यणः सम्प्रसारणम्" पा॰ ।

सम्प्रहार पु॰ सम्यक् प्रहियतेऽत्र सम्+प्र+हृ–आधारे घञ् । १युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यक्प्रहरणे ३गमने च मेदि॰ ।

सम्प्राप्ति स्त्री सम्+प्र+आप–क्तिन् । १सम्यक्प्राप्तौ २वैद्यकोक्ते रोगोत्पत्तिभेदे च तल्लक्षणं भावप्र॰ उक्तं यथा "अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह "यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः" । यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पता ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता । आमयस्य या उत्पत्तिः असौ सम्प्राप्तिः । जातिरागतिश्च सम्प्राप्तेः पर्य्यायाविति । संप्राप्तेरौपाधिकभेदानाह "सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः । सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति" । सङ्ख्यादिकालविशेषान्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र सङ्ख्यां विवृणोति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्विध इत्यादि विकल्पं विवृणोति । 'दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना' समवेतानां समुदितानां दोषाणाम् अंशांशकल्पनाकृत तरतमभेदेन भेदकल्पना विकल्पः । प्राधान्यं विवृणोति । "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्" । व्याधेः

स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च यदिदि-त्यर्थः। यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधान्यम्। यत् विवृणोति "हेत्वादि-कात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम्"। अत्रापि आयेदि-मनुवर्त्तते हेत्वादीनां हेतुपूर्वरूपरूपाणाम्। कात्स्न्ये न साकल्येन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्बलाबलयोर्विशेषणम्। विशेषणं बोधः। कालं विवृणोति। "नक्तं दिनर्त्तु भुक्तां-शैर्व्याधिकालो यथामलम्" नक्तमत्राख्यं रात्रिवाचकम्। अतेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादिरंशो यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तो-ऽस्ति सोऽशस्तस्य दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः। नक्ता-देरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन "ते व्यापिनो-ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। वयोऽहोरात्रि-भुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्" इति ते वातपित्तकफाः। ऋतुषु वातादिको यथा। "वर्षासु शिशिरे वायुः, पित्तं शरदि ग्रीष्मके। वसन्ते तु कफः कुप्येदेवा प्रकृतिरीदृशी। संप्राप्त्यर्थीनां प्रायाय हेतुः, यथा मिथ्याहारविहार-कुपितवातादयामाशयगमनरसदूषणकोष्ठाग्निबहिर्निरसन-रूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति। तथा व्याधीनां स-ङ्ख्यादीनांयकल्पना प्राधान्यप्रकाराच्च बोधयति।

स(म्प्रे)म्प्रैष पु० सम्+प्र+इष-घञ् वा वृद्धिः। १नियोगे २विधौ हेमच०। विधिशब्दे ४६०७ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रोक्षण न० सम्+प्र+उक्ष-ल्युट्। जलादिसेचनेन संस्का-रभेदे अभ्युक्षणशब्दे ३१२पृ० दृश्यम्। [स्कारे पदार्थे।

सम्प्रोक्षित त्रि० सम्+प्र+उक्ष-क्त। जलादिसेचनेन कृतसं-

सम्फाल पु० सम्+फल-ण्वला० च। मेषे हेमच०।

सम्फुल्ल त्रि० सम+फुल्ल-अच्। विकसिते। सम+फल-क्त वात उत्वम्। सम्फुल्ल इति बकारमध्योऽपि तत्रैव।

सम्ब सम्बन्धे भ्वा०प०स०सेट्। सम्बति असम्बीत् ओष्ठ्यादिः सामुः

संम्ब सम्बन्धे चु०उभ०सक०सेट्। सम्बयति ते अससम्बत् त।

सम्ब न०सम्ब-अच्। १कृष्टक्षेत्रस्य प्रतिलोमकर्षणे २जले जटा०

सम्बद्ध त्रि० सम्+बन्ध-क्त। १सम्बन्धिनि। भावे क्त। २सम्ब-न्धयने न०।

सम्बन्ध पु० सम्+बन्ध-घञ्। १संयोगादौ २संसर्गे ३सङ्गतौ अमरः। ४सम्यग्बन्धने ५द्रव्याणां संसर्गभेदे च। स च सम्बन्धस्त्रिविधः "सम्बन्धस्त्रिविधः पुत्र! विप्रेन्द्र! जगतीतले। विद्याजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः। मैत्रन्तु प्रीतिजं प्रो॰ स सम्बन्धः सुदुर्लभः" ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १०अ०। संसर्गश्च नानाविधः "षष्ठी शेषे" पा०

मस्ताधास्त्रं दर्शितस्तत्रावगन्तव्यः। न्यायमते संयोगसम-वायादिरूपः। सम्यग्बन्धो यतः। ६स्थिते त्रि०शब्दच०।

सम्बर न० सम्ब-अरन्। १जले अमरः अयं तालव्यादि क-न्तव्यः। २बौद्धव्रतभेदे मेदि०। ३संयमे त्रि० ४सेतौ हे-मच० ५दैत्यभेदे ६मृगभेदे ७मीनभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ८पर्वतभेदे च पु० शब्दर०। ९जैनभेदे १०जिन-मतप्रसिद्धपदार्थभेदे। स च आस्रवनिरोधरूपः गुप्तिसमि-त्यादिः अर्हत्शब्दे ३८४पृ० तदुद्देशः ३८५पृ० च तल्ल-क्षणं दृश्यम्। संवर इत्येव अन्तस्थवमध्यः पाठः तत्रार्थे।

सम्बरारि पु० सम्बरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः। कामदेवे अमरः

सम्बरी स्त्री सम्ब-अरन् ङीप्। १मूषिकपर्ण्याम् अमरः। २मतान्तरेऽस्य तालव्यादिरयमिति भरतः।

सम्बल न० सम्ब-कलच् सम्यक्बलं यतो वा। १जले शब्दर० २पाथेये पु० न० अमरः तालव्यादि तत्रार्थे भरतः।

स(म)म्बाकृत त्रि०स(म)म्बेन प्रातलोमेन कृष्टं क्षेत्रं स(म)म्ब+डाच्-कृ-क्त। १अनुलोमकर्षानन्तरं प्रतिलोमकृष्टे द्विःकृष्टे क्षेत्रादौ अमरः। भावे क्त। २प्रतिलोमकर्षणे न०

सम्बाध न० सम्यक् बाधा यत्र। १नरकव्यवर्त्मगे शब्दमा०। सम्+बाध-भावे घञ्। २अन्योन्यसंघर्षे पु० ३सङ्कटे ४भगे मेदि०।

सम्बाधन पु० सम्+बाध-ल्यु करणे ल्युट् वा। १द्वारपाले २शूलाग्रे ३मदनद्वारे भगे च मेदि०। भावे ल्युट्। ४सम्यक्पीडने। [त्रि०।

सम्बुद्ध पु० शाक्य०। १बुद्धावतारे त्रिका०। २सम्यग्बोधाश्रये

सम्बुद्धि स्त्री सम्+बुध-क्तिन् सम्यग्बुद्धिर्यत्र वा। १सम्यग्-बोधे २सम्बोधनशब्दार्थे च। [कर्णयः ३सम्यक्ज्ञाने च

सम्बोध पु० सम्+बुध-घञ्। १बोधे २बोधने मेदि०। ३नाशे

सम्बोधन न०सम्+बुध-ल्युट्। १सम्यक्ज्ञाने। बुध-णिच्-युच्। तत्रार्थे स्त्री भरतः। ल्युट्। २सम्यग्ज्ञापने "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ता-भिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" इति व्याकरणोक्ते अभिमुखीकरणाय अभीष्टक्रियासु विनियो-गाय ज्ञापनादिरूपे ३व्यापारभेदे न०

"सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातोऽत्र तथा सति" हरिः। समान-वाक्ये एव निघातस्य (अनुदात्तस्य) विधानात्। व्रजानि देवदत्त इत्यादौ तस्य निघातः। "सम्बोधनान्तं कस्योपि: कारकं प्रथमो यात। धातुसम्बन्धाधिकारविहितमस-

भक्षणस्य । तथा तस्य च भावेन भवी चेतु दितं इयम् । सम्भवयाग्यवधानस्य क्रियथैवाधार्यताम्" इत्युक्तेस्तस्य क्रियायामेवान्वयः । सम्बोधनार्थे च प्रथमा ।

सम्भली स्त्री सम्यक् भलते सम्+भल-अच् गौरा० ङीष् । कुट्टिन्याम् परपुरुषेण सह कन्यास्त्रिया योजयित्र्याम् अमरः । तालव्यादिः तत्रार्थे भरतः ।

सम्भव पु० सम्+भू-अप् । १उत्पत्तौ २आधेयस्याधारे यथा-वेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे ३उत्कटकोटिकसन्देहे गदा० । ४सङ्गते । अपादाने अप् । ५हेतौ । कर्त्तरि अच् । ६मेलके त्रि० मेदि० । ७उपाये च अजयः । पौराणिकमतसिद्धे प्रमाणभेदे ८तत्प्रमाणे च तदेतन्मतम् तत्त्वकौमुद्यां प्रदर्श्य "सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति" अनुमानान्तर्गततया प्रमाणान्तरत्वं दूषितम् । खारीत्वं खारीपरिमाणं सङ्ख्यापरिमाणे आवान्तरपरिमाणव्याप्तेरनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितेरावश्यकत्वादनुमानेनैव गतार्थतेत्यर्थः । "न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्" गौ० सू० भाष्ये "सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणात् आढकस्य सत्ताग्रहणम् एवम् आढकस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थादिसत्ताग्रहणम्" उक्तम् । तद्वृत्तौ च "अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेन इतरस्य ग्रहणं सम्भवः तच्चानुमानमेव" इत्युक्तम् ।

सम्भव्य पु० सम्+भू-कर्त्तरि यत् । १कपित्थे शब्दच० २सम्भाविनि त्रि० । [३सम्भूके ४धानपात्रे च मेदि० ।

सम्भार पु० सम्+भृ-घञ् । १परिपूर्णतायां त्रिका० २सम्भूतौ

सम्भावन न० सम्+भू-णिच्-ल्युट् । १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम् । २व्याकरणोक्ते क्रियासु योग्यताध्यवसाये ३लिङर्थभेदे ४उत्कटकोटिकसंशयरूपे ५ज्ञानभेदे च गदाधरः । युच् । सम्भावनाप्युक्तार्थे स्त्री

सम्भावित त्रि० सम्+भू-णिच्-क्त । सम्भवयुक्ते पदार्थे ।

सम्भाषण न० सम्+भाष-ल्युट् । १सम्यक्कथने २परस्परकथने च ।

सम्भिन्न त्रि० सम्+भिद-क्त । १विदलिते २भेदान्विते ३सम्यगुपिकलिते च "करेरिभ्योरव्युदित इव सम्भिन्नमुकुलः" इति नैषधीयहारः ।

सम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् । १विभवे २ईश्वरस्यैश्वर्यभेदे च "सम्भूतिं च उपासते" इति श्रुतिः ।

सम्भूयसमुत्थान न० सम्भूय मिलित्वा सम्युत्थितमुत्थानेन सम्+उद्+स्था-करणे ल्युट् । १मिलित्वा वणिजां सम्भूयवाणिज्यादिकर्मकरणे २तद्विषयके विवादभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम् । तत्र स्वरूपमाह नारदः "वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते । तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्" इति । वणिक्प्रभृतय इत्यनेन कृषिकृन्नर्तकतक्षकादीनां ग्रहणम् । यद्यपि फलभूतस्य कर्मणः कर्तृगामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रकृतिग्रहणेन कर्तृगग्रहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयैव हेतुत्वात् च कर्तृत्वमात्रे आत्मनेपदाविवक्षये अन्वये च विद्यये वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्तृत्वमात्रस्य ग्रहणत्वेनात्मनेपदाभावतत्त्वेऽपि ग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गाभावात् । न च विभागाभावानुमता कर्मासमाप्य इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्तृगामिविषये क्रियाफले इति व्याख्यातत्वात्तत्त्वज्ञानमपि सफलं यत्नमानस्य कर्म भवत्विति चेतनोपरागेणेच्छा इत्यवश्यमेवात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम् । कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य प्रकृतव्याख्यानेऽपन्यस्यतत्त्वेनान्याख्यव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात् । अत्र वाणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः "कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः । आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात् सह क्रियाम्" इति । क्रियां वणिक्कृषिशिल्पसेवनाविचक्षणरूपाम् । नाणकविज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रियायाम् । शिल्पिक्रियायां सङ्गीतक्रियायां च प्राबल्यम् । अतो कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि । सर्वे तु शूरत्वमात्रमुपयुज्यते । दक्षत्वानलसत्वे सर्वत्रोपयुज्येते । अतएवाऽदक्षादीन्निषेधयति स एव "अशक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्या निराश्रयाः । वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियाः" इति । निराश्रयाः मूलधनरहिताः । ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते प्रत्याहरोधेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह नारदः "समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः । क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा" इति । बृहस्पतिरपि

“प्रयोगं कुर्व्वते ये तु हेमधान्यरसादिना । समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः ॥ समो न्यूनोऽधिको वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः । व्ययं दद्यात् कर्म्म कुर्य्याल्लाभं गृह्णीत चैव हि” इति । अत्र पुनरत्र द्वौ भागौ चरमे इति संवित् कृता तत्र तदनुरोधेन व्ययलाभौ प्रकल्प्याविल्लाह याज्ञवल्क्यः “समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म्म कुर्व्वताम् । लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ” इति । सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः “समवायवशात्तं वाऽवश्युयन्तः परस्परम् । नानापण्यानुसारास्ते प्रकुर्य्युः क्रयविक्रयौ । यथोपयन्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कञ्च तेऽध्वनि । अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानादुपस्थिताः” इति । नारदोऽपि “भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् । कुर्य्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः” इति । अथ वा सर्व्वानुमत्या सर्व्वेषां कार्य्यमेक एव कुर्य्यात् । अतएव बृहस्पतिः “बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः । करणं कारयेद्वापि सर्व्वैरेव कृतं भवेत्” इति । करणं लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणामन्योन्यविवादे निर्णयप्रकारमाह स एव “परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् । सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद् विद्वेषसंयुतः” इति । यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव “यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात् सर्व्ववादेष्वयं विधिः” इति । सर्व्ववादेऽपि वञ्चनरहितवादेऽपि । वञ्चकत्वे सिद्धे सति किं कार्य्यमित्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः “जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभम्” इति । जिह्मं वञ्चकमलाभं कृत्वा त्यजेयुरन्यैः कुर्य्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिमरणं प्रत्याह स एव “अशक्तोऽन्येन कारयेत्” इति । स्वांशानुरूपं कर्म्मेति शेषः । दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्व्वान् प्रत्याह बृहस्पतिः “द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता भवेत् । सर्व्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः” इति । सम्भूयकारिभिः सर्व्वैरिति शेषः । व्ययहानिरिति पाठे व्ययेन हानिः व्ययहानिरुपचयार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह “अनिर्द्दिष्टो वार्य्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् । तेनैव तद्भवेद्देयं सर्व्वेषां समवायिनाम्” इति । अनिर्द्दिष्टः समवायिननुज्ञातः । याज्ञवल्क्योऽपि “प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् । स तद् दद्यात्” । रक्षणे त्वाह स एव “विप्लवाद्रक्षिताद्दशमांशभाक्” इति । बृहस्पतिरपि “दैवराजभयाद् यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् । तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेंऽशतोऽपरम्” इति । तस्य तस्मै दशममंशमन्ये समवायिद्रव्यमिति शेषः । प्रतिपालयेत् समाहरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः । नारदोऽपि “दैवतस्कारराजाग्निव्यसने समुपस्थिते । यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृत” इति । यस्तु समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह बृहस्पतिः “समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् । न याचते च यः कश्चिल्लाभात् स परिहीयते” इति । “याचनपक्षं येन यत्कर्म्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तदप्राप्यपक्षमार्थं तेन तत्कर्म्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यकारेण वचनात् प्रतिपत्तव्यमिति” स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः “ऋत्विजः समवेतास्तु यत्र यत्र निमन्त्रिताः । कुर्य्युर्यथार्हं तत्कर्म्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा” इति । अत्र समवायो यागमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्बहुयजमानयागमात्रविशेषविवक्षया । तत्र यजमानानामेवाध्वर्य्वादिकर्म्मकारित्वे दक्षिणाहार्य्यर्त्विजामभावात् । तथा कर्म्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथा च स एव “सम्भूय स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वद्भिरिह मानवैः । अनेन कर्म्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना” इति । स्वानि कर्म्माणि यजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः । इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न त्वृत्विग्विशेषोक्तं ध्वनेन विहितायास्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाह मनुबृहस्पती “रथं हरेत् चाध्वर्य्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् । होता निविहरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये” इति । निविहरं निविच्छन्दमनस्कं वरम् । उद्गातृसमस्तेनोद्गातृगणवत्क्षवस्यः अनस्थगयो गृह्णीत इति मदनरत्ने । अनः शकटम् क्रये सोमक्रये । दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाहतुः मनुबृहस्पती “सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः” इति । सर्व्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या गणनायाः होतृब्रह्माध्वर्य्यूद्गातारस्तेऽर्द्धिनः उत्कृष्टदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं ४८ गृह्णीयुः समपादपक्षे वक्ष्यमाणविभागकल्पनाविरोधः स्यात् । अपरे द्वितीय-

मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्द्धिन२४ मुख्यभागार्द्धभागिनोऽर्द्धभागिनः, तृतीयिनोऽच्छावाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांश१६भाजः । पादिनोऽन्त्याः ग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्याख्याः मुख्यभागस्य चतुर्थांश१२भागिन इत्यर्थः । मुख्यानां चतुर्णां मिथोविभागस्तु समः एवं द्वितीयादीनामपि स एव विभागः । तथा च गोशतं दक्षिणेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम् "द्वादश द्वादश मुख्येभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः" इति । संगृहीतमेतद्बौधायनकारिकायामपि "पञ्चविंशतिधा कृत्वा यजीयां दक्षिणां क्रमात् । द्वादशैवाथ षट्कं च चतस्रस्तिस्र एव चेति" द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणायाः प्रथमश्चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः । तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्गस्यापर उद्गातृवर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिभागाः कर्त्तव्याः । तेष्वाद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागाः, द्वितीयानां षट्, तृतीयानां चत्वारश्चतुर्थानां त्रय इत्यर्थः । पशुबन्धादौ तु विषमविभागानभिधानात् "समं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम् । स्वकीयकर्म्मकलापांशकर्त्तृत्वानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः "ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म्म परिहापयेत् । तस्य कर्म्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्त्तृभिः" इति । सहकर्त्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । यद्वा कर्त्तृभिः सह देयः दक्षिणाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः । यथ यो यत् कर्म परित्यक्तं तत् कर्त्तृभिरित्यर्थः । यदा तु ऋत्विक् किञ्चिद्दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टं तदृणमवशिष्टेना कर्म्म अवशिष्टेनान्येन कारयेदित्याह स एव "दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म्म परिहापयेत् । कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्" इति । कर्म्ममध्ये ऋत्विक्परित्यागे कर्त्तव्यमाह नारदः "ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्येन कर्म्म निस्तरेत् । कर्मेण दक्षिणादानं स तस्मात् समकल्पितम्" इति । अन्येन स्वगणमध्यवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन, तेन केनचिदन्येन कार्य्यमाणे स्वध्वर्य्वादि-समाख्याबाधापत्तेरिति ध्येयम् । यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम् "अथ चेदनुमाप्ते सवने ऋत्विक् म्रियते तस्य सगोत्रोऽप शिष्यो वा तत्कार्य्यमनुपूरयेत्" । अथ चेद्या-ज्यस्ततोऽन्यमृत्विजं वृणुयात्" इति । तत्तु स्मृतिवचनम् । "एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते । तदंशस्तेन क्रिया कार्या सर्व्वैर्वा सहकारिभिः" इति । तदेकाग्निसम्पादितर्त्विक्कर्त्तृकदर्शपौर्णमासादियागविषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । जीवत्येव तु ऋत्विजि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे तस्य दक्षिणेति दीपिकायामाह शङ्खः "अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वोद्धृतस्यैव दक्षिणा पश्चाद्वृतः किञ्चिल्लभते" इति । यदा स्वकारणमृत्विक् याज्यं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं, तदा तयोर्दण्डमाह मनुः "ऋत्विजं यस्त्यजेद् याज्यो याज्यमृत्विक् त्यजेद् यदि । शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्" इति । नारदोऽपि "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयंकृतः । यदृच्छया च यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् । ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम् । अदुष्टश्चर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपीति" । ये कृषिसाधने सम्भूयकारिणस्ते-षाह कृषिकार्य्यमित्याह बृहस्पतिः "वाह्यकर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च । ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्य्या विजानता" इति । वाह्याः वाहनादिवाहकाः बलीवर्द्दाः । कर्षकाः लाङ्गलग्राहिणः पुरुषाः आ-दिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां ग्रहणम् । सम्भूय-कारिणां तस्कराणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः "पर्वते नगराभ्याशे तथा राजपथस्य च । अपरं शूद्रकस्याग्रं चेतं बलेन वर्जयेत्" इति । पर्वते पर्वतसमीपे. तस्य-स्तनया तु विधीत इति पठित्वा विधीतशब्देन अव-धार्य्यं रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम् । नगराभ्याशे नगरसमीपे । राजपथस्य समीप इति शेषः । एतदुक्तं भवति तस्कराद्युपद्रवमनाशङ्क्यमपि अपरं शूद्रकस्याग्रं चेतं वर्जयेदिति । बाह्योऽपि वर्जनीयतामाह स एव "क्षयान्वितं शुष्कं रोगिणं प्रपत्यायिनम् । कार्य्यं स्वश्च वाहयेद्धाराणं मार्गः सम्भिवः" इति । कार्यः दशायः शुष्कः भग्नचरणः । कृषिदत्तवक्षैक हानिमाह स एव "वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते । तेनैव सा प्रदातव्या सर्व्वेषां कृषिजीविनामि"ति । सम्भूय-कारिणामिति शेषः । वाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनाना-मुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं दर्शयंस्तेषां लाभविभागेऽप्यविकल्पनाप्रकारमाह स एव "हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्म्मणाम् । संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः । हेमकारादयो

यत्र विवदं सम्भूय कुर्वते । यथोद्दिष्टं निर्वेशं लभेरं-स्ते यथांशतः” इति । कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तमयुधी-भाटिकम् । हेमरूप्ये इति प्रस्तुत ताम्रां घटव्यत्कृष्या-भिव्यक्तिसंङ्केनोक्तत्वात् । निर्वेशो भृतिः । कात्या-यनोऽपि “शिल्पकाभिस्तकुशला आचार्यास्त्विति शिल्पिनः । एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्” इति । ऋ-त्विटिनिर्मितानां मध्ये सम्भूय भागदयमाह बृहस्पतिः “हर्म्यं देवगृहं वापि वाटिकोपस्करादि च । सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति” इति । ममत्वेऽप्यपि सम्भूयाशदयभागित्वमतिदिशन् विशेषान्तरमाह स एव “मर्त्त्यानामेव एव धर्मः शङ्कुरुदाहृतः । कामतो लभते ऽर्द्धं गायनास्तु समांशिनः” इति । अर्द्धं स्वाधिकमेकमंशम् । सम्भूयकारिणां चौराणां लाभभागेऽपि परिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः “परराष्ट्राद्धनं यत् स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् । राज्ञे दत्त्वांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि । चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत् । शूरोऽंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषा-स्त्वेकैकमेव च” इति । एतद्धनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतविष-यम् प्रबलवैरिदेशादाहृते त्वाह बृहस्पतिः “स्वा-म्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागान् भजेयुस्ते यथांशतः । चतुरोऽंशान् भजेत् स्वामी शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात् । समर्थस्तु हरेद् द्व्यंशं शेषास्त्वेकं समांशिनः” इति । समर्थः प्राज्ञः । एतेषां कश्चिद्यदि म्रियेत तदाह कात्यायनः “तेषां चेत् प्रसृता-नाम् ग्रहणं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षार्थं यद्दत्तं वहे-युस्ते यथांशतः” इति । इयदंशपरिकल्पना ऋत्विग्-भिन्नसम्भूयकारिणां समयाभावविषया कृते तु समये तदनुसारेणैव । अतएव तेनैवोक्तम् “वणिजां कर्षका-णाञ्च चौराणां शिल्पिनामपि । अनियमांशकर्तॄणां सर्वेषामेव निर्णयः” इति । अनियमस्य लाभहान्योः समयेन प्रतिपुरुषमंशमकृत्वेत्यर्थः” ।

सम्भृति स्त्री सम्+भृ–क्तिन् । सम्यक् पोषणे ।

सम्भेद पु० संभिद्यते संभिन्नतेऽत्र सम्+भिद–आधारे घञ् । १नद्योः सङ्गमस्थाने अमरः । भावे घञ् । २सङ्गमे ३सम्यग्भेदने ४स्फुटने ५मिलने मेदि० ६ऐकरूप्ये च “सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्” इति मीमांसायां न्यायः ।

सम्भोग पु० सम्+भुज–घञ् । १सम्यग्भोगे २सुरते ३जिन-शासनभेदे मेदि० ४हर्षे शब्दच० ५कोविदनामरे जटा० “दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्ताव-न्योन्यं सम्भोगः स उदाहृतः” उज्ज्वलन० ६शृङ्गार-स्यावस्थाभेदे सा० द० ।

सम्भ्रम पु० सम्+भ्रम–घञ् न वृद्धिः । १भयादिजनिते वेगे अमरः । २त्वरायां ३सद्वेगे ४भये ५आदरे मेदि० । ७अतिशयभ्रमे ७स्नेहे अजयः ।

सम्मति स्त्री सम्+मन–क्तिन् । १अनुमतौ २अभिलाषे च मेदि० । ३आत्मज्ञाने अजयः । [७हर्षयुक्ते त्रि० ।

सम्मद पु० सम्+मद–घञर्थे क । १हर्षे अमरः । कर्त्तरि कच् ।

सम्मर्द पु० संमृद्यतेऽत्र सम्+मृद–आधारे घञ् । १युद्धे । भावे घञ् । २अन्योन्यसंघर्षे च ।

सम्मातुर पु० समीच्याः सत्या मातुरपत्यम् अण् उत् रपरः षा० न वृद्धिः । सतीतनये आद्यमातुरे हेमच० ।

सम्मान पु० सम्+मान–घञ् । आदरे । [हिते च ।

सम्मानित त्रि० सम्+मन–णिच्–क्त । १कृतगौरवे २सम्मा-

सम्मार्जन न० सम्+मृज–ल्युट् । संशोधने रत्नमा० ।

सम्मार्जनी स्त्री संमृज्यतेऽनया सम्+मृज–करणे ल्युट् ङीप् । धूल्याद्यपसारणार्थे पदार्थे (झाँटा) अमरः । एवुल् । सम्मार्जक तदर्थे पु० शब्दर० ।

सम्मित त्रि० सम्+मा–क्त । १सदृशे २तुल्यपरिमाणे च जटा० ।

सम्मुख त्रि० सङ्गतं मुखं येन प्रा० ब० । अभिमुखागते त्रिका० ।

सम्मुखीन त्रि० सम्मुखं पतति ख । अभिमुखे पातिनि ।

सम्मूर्च्छज न० सम्मूर्च्छनात् जायते जन–ड । तृणादौ हेमच० ।

सम्मूर्च्छन न० सम्+मूर्च्छ–ल्युट् । १सम्यग्विस्तारे अमरः । २उन्नतौ ३मोहे च मेदि० । ४सम्यक्समूर्च्छने स्वरभेदे ।

सम्मूर्च्छनोद्भव पु० सम्मूर्च्छनादुद्भवति उद्+भू–अच् ५त० । मत्कुणे हेमच० ।

सम्मृष्ट त्रि० सम्+मृज–क्त । १कृतमार्जने अमरः । पवित्र-वाद्यपसारणेन २शोधितेऽश्वादौ च भरतः ।

सम्मोद पु० सम्+मुद–घञ् । १हर्षे २प्रीतौ च शब्दच० ।

सम्यच् अव्य० सम्+अन्च–क्विन् सम्यादेशः । १शोभने २प्र-कृते ३सङ्गोत्रे च मेदि० । ४सत्यवाक्ये न० भरतः ५त० इति त्रि० मत्वे समीच इत्यादि । स्त्रियां ङीप् समीची ।

सम्राज पु० सम्यक् राजते राज–क्विप् मान्तस्वारः । कृत-राजसूययज्ञे सर्वभूमीश्वरे नृपतौ अमरः ।

सय्यँम पु० सम्+यम–करणे घञ् समो वा परसवर्णोऽनु-नासिको यँः पक्षे संयमः । पात० सू० परिभाषिते धार-णाध्यानसमाधित्रये “त्रयमेकत्र संयमः” पात० सू० “तदेतत्

धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः इति" भा०।

सर न० सरति सृ-अच्। १सरोवरे शब्दच०। २जले जटा०। ३लवणे ४वाणे च हेमच०। ५दध्यग्रे दधिसारे रत्नमा०। ६तज्जाते नवनीते च। भावे अप्। ७भेदने ८गमने च। कर्त्तरि अच्। ९सारके १०भेदके राजनि०।

सरक पु०न० सृ-वुन्। १मद्यपानपात्रे भरतः २मद्यपरिवेषणे ३इक्षुजमद्ये ४मत्स्ये ५अविरलपथिकपङ्क्तौ च मेदि० ६गतिशीले त्रि० शब्दर०। [कायाम् अमरः।

सरघा स्त्री सृरं मद्यभेदं हन्ति हन-ड नि०। मधुमक्षि-

सरङ्ग पुंस्त्री० सृ-अङ्गच्। १चतुष्पाज्जन्तौ २खगे च संक्षिप्तसा० स्त्रियां ङीष्।

सरज न० सरात् जायते जन-ड। नवनीते हारा०।

सरजस् स्त्री सह रजसा सहस्य सः। १ऋतुमत्यां स्त्रियाम् २रजोयुक्ते त्रि०। अव्ययी० अच् समा०। सरजस ३रजःसाहित्ये अव्य० अमरः।

सरट पुंस्त्री० सृ-अटन्। कृकलासे (कांकलास) अमरः। स्त्रियां ङीष्। देहे तदारोहणादिफलं यथा "शिरसः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे। शीर्षे राज्यश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च। कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम्। नासिकायान्तु सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्। कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्। धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसञ्चयः। स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम्। पृष्ठे मित्रं भवेत् नाशः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम्। कटिदेशे वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः। जङ्घे पादयोर्मित्रं गुदे रोगभयं भवेत्। ऊर्वोश्च वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः। वामदक्षिणयोः पदोर्भ्रमणं नियतं भवेत्। शिरसः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च। स्वल्पाभावात् फलं चैव तदेवं प्रजायते। शिरसः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम्। निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्ययो। पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते। पतने फलमुत्सृज्य रोहणेऽन्यत् फलं भवेत्। आरोहणादूर्द्ध्वं पश्चादधोवक्त्रे च पातनम्। अवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम्। स्पृष्टमात्रेण वा सद्यः स्नानं समाचरेत्। पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यात् स्वर्णावलोकनम्" दिवाकरः

सरट् पु० सृ-अटि। १वायौ २मेघे उणादिकोषः।

३सरणायां सिद्धान्तकौमुदी। ४कृकलासे अमरटीका।

सराट पु० सृ-अटिन्। १वायौ २मेघे च उणादि०।

सरटु पु० सृ-अटु। कृकलासे उणादिकोषः।

सरण न० सृ-ल्युट्। १गमने २लोहमले हेमच०। (गन्धभादाल) ३लतायां स्त्री अमरः टाप्। ४त्रिवृतायां शब्दमा०।

सरणि(णी) स्त्री सृ-अनि वा ङीप्। १पथि २पङ्क्तौ मेदि० ३प्रसारण्यां भरतः। ४त्रिवृतायां स्त्री शब्दमा०।

सरण्ड पु० सृ-अण्डच्। १खगे २कामुके शब्दच० ३धूर्त्ते ४सरटे ५भूषणभेदे मेदि० सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।

सरण्यु सृ-अन्यु। १वायौ २मेघे ३जले शब्दर० ४वसन्ते ५अग्नौ उणादिकोषः। [न० शब्दमाला।

सरत् त्रि० सृ-शतृ। १गन्तरि स्त्रियां ङीप् सरन्ती। २सूत्रे

सरत्नि पु० सह रत्निना। रत्निप्रमाणे अमरटीका।

सरपत्त्रिका स्त्री सरे जले पत्त्रमस्याः ठन्। १पद्मपत्रे २पद्मे च शब्दच०।

सरमा स्त्री सह रमते रम-अच्। १कुक्कुरयोषिति २देवशुन्यां ३राक्षसीभेदे विभीषणपत्न्याञ्च मेदि०। ४कश्यपपत्नीकन्याभेदे "गोलाङ्गूलमयकोरश्च सा व्याघ्रत्वं तथैव च। व्यपतां सरमायाश्च गणो वै श्वापदादयः" वह्निपु०।

सरयु पु० सृ-अयु। १वायौ त्रिका०। ऊङ्। २अयोध्यासन्निकटवाहिनदीभेदे स्त्री। तदुत्पत्तिः कालिकापु० २१अ० यथा "एवं विवाहे विधिवत् सोत्सवे मानसाचले। तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे। ततोदं सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात्। हेमाद्रेः कन्दरे यातौ सरसाञ्च पृथक् पृथक्" इत्युपक्रमे "तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा"। तस्या भवः अण् त्रि०। सारव तत्र भवे त्रि० अमरः।

सरल पु० सृ-अलच्। १पीतद्रावे अमरः "सरलो मधुकस्तिक्तः कटुपाकरसो लघुः। स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहरः स्मृतः। कफानिलस्वेददाहकासमूर्च्छाव्रणापहः" भावप्र० तद्गुणोक्तिः। २धूपकाष्ठभेदे शब्दर० ३उदारे ४ऋजौ च त्रि० मेदि० ५त्रिपुटायां स्त्री अमरः

सरलद्रव पु० ६त०। सरलकाष्ठनिर्यासे (ठारपीन) अमरः।

सरलाङ्ग पु० सरलो ऋजोऽङ्गं साधनं यस्य। श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि०।

सरस् न० सृ-असुन्। १जले रत्नः। २सरोवरे अमरः। गौरा० ङीष्। ३सरसि अल्पे स्त्री अमरः "सरसीः परिशोषितुं मया" नैषधम्।

सरस न० सह रसेन सबेन आकारेण च सहस्य सः। १सरोवरे शब्दच० २रसान्विते १भावे च त्रि०। "सरसां सरसां परिमृज्य तनुम्" भट्टिः। ३स्नेहान्वितायां स्त्री रायमु०।

सरसन्ध्रत न० सरसिव निर्यासं सन्ततनोति सम्+प्र+तन-ड। त्रिकण्टकवृक्षे (तेकाटाशिजु) शब्दच०।

सरसिज न० सरसि जायते जन-ड अलुक् समा०। १पद्मे राजनि० "सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्" शकुन्तला। २सारसपक्षिणे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। लुकि सरोजमप्यत्र। [स्त्रियां ङीष्।

सरसीक पुंस्त्री०सरस्यां कायति कै-क। सारसपक्षिणे शब्दर०

सरसीरुह न० सरस्यां सरोवरे रोहति रुह-क। १पद्मे २सारसपक्षिणे च पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष्।

सरस्वत् पु० सरांसि सन्ति अस्य मतुप् मस्य वः। १समुद्रे २सागरे ३नदे ४रसिके त्रि० मेदि० ५नद्यां ६वाग्देव्यां ७गवि ८स्त्रीरत्ने स्त्री मेदि० ङीप्। सा च ९स्त्रीनिम्नगायां १०ब्राह्म्यां शब्दरत्ना० राजनि०। ११देवीभेदे मेदि० १२सोमलतायां शब्दच०। १३बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० १४दुर्गायाम् "सरः सरणशीलत्वात् शैवाख्ये अत्र कीर्त्तिताः। अस्ति यापप्रदाने या तेन देवी सरस्वती" देवीपु०४५अ० तन्नामनिरुक्तिः। पृषो०। १५वागधिष्ठातृदेव्याम् "आविर्बभूव तत्पश्चात् मुखतः परमात्मनः। एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी। वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता। शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती" ब्रह्मवै० प्र०ख० १अ०। तत्रैव गणे० ७०अ० "वागधिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा। कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती"। "बन्धुजीवस्य कुसुमं सरस्वत्यै न दापयेत्" मत्स्यसू०. तत्पूजादिकं तन्त्रसा० दृश्यम्। १६सन्ध्याकाले जपाकारेदेवतायां गायत्रीशब्दे २५८२ पृ० दृश्यम्। सरः अश्वसुरः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १७नदीभेदे सरस्वतीनद्याः तस्योत्पत्तिकथा च "पञ्च तासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा। जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः" भा० श० ५अ०। तत्रोक्त ब्रह्मेणोक्तं यथा "राजन्! सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत्। आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती। सुप्रभा१ काञ्चनाक्षी२ च विशाला३ च मनोरमा४। सरस्वती५ ओघवती६ सुरेणु७र्विमलोदका" भा०श० ३८अ०। तासां नामकारणम् तत्राध्याये दृश्यम् तथा माहात्म्यं तत्रैव सारस्वतोपाख्याने दृश्यम्। [ग्रकोषः।

सरा स्त्री सृ-टप्। १प्रसारण्यां राजनि० २निर्झरे हिक्वा०

सराव पु० सरं जलमवति अव-अण्। १जलाधारे कृपणवे पात्रभेदे(सरा) हिक्वकोषः। शब्द रावेण। २शब्दयुक्ते त्रि०

सरि पुंस्त्री० सृ-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। निर्झरे हेमच०।

सरिका स्त्री सरोऽस्त्यस्याः ठन् सृ-वुन् वा। १हिङ्गुपत्रिकायाम् शब्दर०।

सरित् स्त्री सृ-इति। १नद्याम् अमरः २सूत्रे शब्दमा०। "क्रियाकारकरूपत्वात् सरणाच्च सरित् स्मृता" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां ३दुर्गायाम्।

सरित्पति पु० ६त०। समुद्रे अमरः। सरिन्नाथादयोऽप्यत्र

सरित्वत् पु० सरित् स्वामित्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन पदत्वाभावात् न तस्य दः। समुद्रे।

सरित्सुत पु० ६त०। गङ्गापुत्रे भीष्मे।

सरितांपति पु० ६त० अलुक् समा०। १समुद्रे शब्दर०। सरितांनाथादयोऽप्यत्र।

सरिद्वरा स्त्री सरित्सु वरा श्रेष्ठा। गङ्गायाम् हेमच०।

सरिल न० सृ-इलच्। जले अमरटीकायां भरतः।

सरिमन् पु० सृ-इमनिन्। १वायौ २गतौ च उणादि०।

सरिषप पु० सर्षप+पृषो०। सर्षपे त्रिका०।

सरीसृप पुंस्त्री० भृशं सर्पति सृप-यङ्लुक् अच्। १सर्पे अमरः। २वृश्चिकादौ। ज्योतिषोक्तेषु ३मीनवृश्चिककर्कटराशिषु "वृश्चिकराशिस्त्रिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः" ज्यो०त०। "सगरतिथमे निवन्ध्येते विहाय सरीसृपान्" ज्यो०त० बहुवचनात् मीनकर्कटयोर्ग्रहणम्

सरु पु० सृ-उन्। खड्गादिमुष्टौ सारसुन्दरी।

सरूप त्रि०समानं रूपमस्य समानस्य सः। तुल्यरूपे सदृशे जटा०

सरोज न० सरसि जले जायते जन-ड। १पद्मे हेमच०। २सारसपक्षिणे पुंस्त्री०स्त्रियां ङीष्। ३सरोजातमात्रे त्रि०।

सरोजन्मन् न० सरसि जले जन्म यस्य। १पद्मे हेमच०। २सारसपक्षिणे ३तडागजातमात्रे त्रि०।

सरोजिन् पु० सरोजं विष्णुनाभिपद्मम् उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि। चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०।

सरोजिनी स्त्री सरोजानां समूहः तद्विशिष्टदेशो वा इनि ङीप्। १पद्मसमूहे रत्नमा० २तद्युक्तदेशरूपायां पद्मलतायाम् ३पद्माधारदीर्घिकायाञ्च मेदि०। [स्त्रियां ङीष्।

सरोत्सव पुंस्त्री०सरे जले उत्सवोऽस्य। सारसपक्षिणे शब्दर०

सरोरुह्(ह) सरसि रोहति रुह-क्विप् क वा। १पद्मे

हेमच०। कान्तसत्वार्थे रत्नमा० २सारथ्यगे च पुंस्त्री०।
सरोरुहासन पु० सरोरुहं पद्ममासनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० तस्य विष्णुनाभिपद्मस्थितत्वात्तथात्वम्। २पद्मासनस्थितमात्रे त्रि०।

सरोवर पु० सरोभिर्जलैर्वर्त्यतेऽसौ वृ-अप्। तड़ागे शब्दर०। तड़ागशब्दे २२४०पृ० दृश्यम्। [संक्षिप्तसा०।

सर्क पु० सृ-क तस्य नेत्वम्। १वायौ २मनसि ३प्रजापतौ च

सर्ग पु० सृज-घञ्। १स्वभावे २सृष्टौ ३निर्मोक्षे काव्यादेः ४परिच्छेदे "सर्गोऽयमादिर्गतः" इति नैषधम। ५निश्चये अमरः "यदि सर्ग एष ते" इति रघुः। ६मोक्षे ७उत्साहे मेदि० ८अनुमतौ हेमच०।

सृष्टिरूपः सर्गश्च नवविधः भाग० ३।१०अ० उक्तो यथा "सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः। भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः। षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः। सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः। अर्वाक्स्रोतास्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्। रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः। वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम!। वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः। देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः। गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः। दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः"।

सर्गबन्ध पु०बन्ध-भावे घञ् सर्गैर्बन्धः ३त० "सन्निधिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गबन्धस्य कर्मपरता न कर्मणि घञ् ततस्त्वे महाकाव्यविशेषणतया क्लीवतापत्तेः। महाकाव्ये तल्लक्षणं महाकाव्यशब्देऽनुक्तत्वात् अत्र दर्श्यते सा०द० "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु"।

सर्ज अर्जने भ्वा०पर० सक० सेट्। सर्जति असर्जीत् सर्जिवर्जने सर्जश्चापि वर्जनं तेन षोपदेशत्वाभावाच्च सत्वम्। तत्र प्रत्ययाभावात् षोपदेश एव न्याय्यः। [शाले शब्दच०

सर्ज पु०सृज-अच्। १शालवृक्षे अमरः। २तद्रसे (धुना) ३पीत-

सर्जक पु०सृज-ण्वुल्। १पीतशाले अमरः २शालवृक्षे जटा०

सर्जगन्धा स्त्री सर्जस्येव गन्धो यस्याः। रास्नायां रत्नमा०।

सर्जन न०सृज-ल्युट्। १सैन्यपश्चाद्भागे शब्दर० २सृष्टौ च।

सर्जनिर्य्यासक पु० सर्जस्य निर्यास इव कायति कै-क। रावे (धुना) राजनि०। [रसे त्रिका०।

सर्जमणि पु० सर्जस्य शालवृक्षस्य मणिरिव। (धुना) सर्ज-

सर्जरस पु० ६त०। शालवृक्षरसे (धुना) अमरः।

सर्जि(र्जी) स्त्री सृज-इन् वा ङीप्। १नदीभेदे २तट्कुमले सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) रत्नमा०।

सर्जिका स्त्री सृज-ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। १सर्जिकाक्षारे "पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः। सार्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्चकः। कथितः सर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका। यवक्षारो लघुः

स्निग्धः इक्षव्यो वह्निदीपनः । निहन्ति शूलं वाताम-श्लेष्मगुल्मगदामयान् । पाण्डुगर्भाशयस्थीगुल्मनाड्यौष्ठहृद्रामयान् । सर्जिकाक्षारगुणा यवक्षारोपमेऽपि स्मृत । सुवर्चिका सर्जिकावद् बोद्धव्या गुणतो जनैः” भावप्र० । २नदीभेदे च जटा० ।

सर्जिकाक्षार स्त्री सर्जिकायाः क्षारः । स्वनामख्याते क्षारभेदे (साजिमाटि) राजनि० ।

सर्जिक्षार पु० ६त० । (साजिमाटि) सर्जिकाक्षारे राजनि० ।

सर्जु पु० सृज–उन् । वणिग्जने मेदि० ।

सर्जू स्त्री सृज–ऊ । १विद्युति मेदि० २अभिसारे शब्दर० ।

सर्ज्य पु० सर्जस्येदं यत् । १सर्जरसे रत्नमा० । सृज–ण्यत् । २सर्जनीये त्रि० ।

सर्प पु० सृप–अच् । १नागभेदे अमरः । २भुजङ्गे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीप् । ३सर्पदैवते अश्लेषानक्षत्रे ज्यो०त० “सर्पणादभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः” वह्निपु० तन्नामनिरुक्तिः । भावे घञ् । ४गमने सुश्रुतोक्तं तद्भेदादिकम् अहिशब्दे ५८१ पृ० दृश्यम् । तद्दंशने तस्य दंष्ट्राभेदेन विषादिकं च भविष्यपु० उक्तं यथा

“दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दंष्ट्रिणाम् । समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः । शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता । वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते । अतःपरं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् । दंष्ट्रायान्तु विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे । दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति । क्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके । मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति । नाडीभ्यो गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते । तत्सर्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नात्र संशयः । आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरतः । तृतीयं दशते भीतश्चतुर्थं मददर्पितः । पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टः षष्ठश्चैव विषोल्बणः । सप्तमं पुत्ररक्षार्थम् अष्टमं कालचोदितम् । यस्तु सर्पो दंशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् । अङ्गुष्ठाकृतिदंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् । यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् । वैरदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । एकदंष्ट्रा पदे यस्य अव्यक्तं न च कोपितम् । भीतदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दष्टस्य जायते । मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । द्वे च दंष्ट्रापदे यस्य दृश्येते च सशोणितम् । क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते रुधिरं चिरंस्रुते । विषोल्बणं विजानीयाद्दष्टं तं नात्र संशयः । अपत्यरक्षणार्थाय जानीयान्नात्र संशयः । यस्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्विभिद्यते । महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । द्विविधं दष्टजातेस्तु लक्षणं समुदाहृतम् । दष्ट दष्टा तु पीतस्य दष्टोद्धृतं तथैव च । यस्तु सर्पो दंशित्वा तु पिबते तु विचक्षणः । दष्टा तु पीतं विज्ञेयं कश्यपस्य वचो यथा । त्रिभागो तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र संक्रमेत् । उदरं दर्शयेद्यस्तु उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् । छर्दितं विषयोगेन निर्विषः पन्नगो भवेत् । अथान्यत्रापि विज्ञेयस्तद्दंष्ट्राभिपीडितः । ग्रीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सदष्टो विषयोगतः । आर्द्रास्त्रेषामघायाम्यकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशतात्मके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतस्य येस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नवम्यां तिथिसंयुते । इतो दंशस्ततः शुद्धोव्यन्तरः परिकीर्त्तितः” भविष्यपु० “अतःपरं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् । जिह्वाभङ्गो हृदिशूलं चक्षुर्भ्यां न पश्यति । दन्तश्च दग्धशङ्खाभं पक्वजम्बूफलोपमम् । वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यामो भवति सर्वतः । सर्वाङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् । भग्नस्कन्धकटिग्रीव अधोदृष्टिरधोमुखः । दह्यते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्मुहुः । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । दण्डेन ताड्यमानस्य दण्डराजी न जायते । दंशे काकपदे तुनीलमधकल्पजम्बूफलाभं घनम् उच्छूनं रुधिराक्तसेकबहुलं तत्स्याद्विरोधो भवेत् । हिक्काश्वासगलग्रहश्च सहसा यान् दुस्त्वचा दह्यते संस्थानं प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तं कालदष्टं विदुः । दंशे यस्य च शोथः प्रचलितवडिशं सबलं वा तुनीलं प्रक्लेदो गात्रभेदः स्फुरति च नाधरं चानुनासस्य जल्पेत । दन्तौष्ठाभ्यां निर्घोषो भवति च हृदयं यदिरोधश्च तीव्रो हिक्काश्वासैश्च दशस्थकम्पितसमयो विद्धि तं कालदष्टम् । दन्तैर्दन्तान् घृषति बहुशो दृष्टिहारायासक्लान्ता स्थूलो दंष्ट्रः स्रवति रुधिरं केकरं चतुरेकम् । मन्यादेशः स्फुरति सततं सानुनासस्य भाषेत् यद् यद् मूते सकलगदितं कालदष्टं तथायुः । वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते । ग्रीवाभङ्गश्च नाशाभि

कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् । दर्पणे सलिले वापि आत्मच्छायां न पश्यति । मन्दरश्मिं तथा दीप्तं तेजोहीनं दिवाकरम् । वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते । स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् । अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् । नागपञ्चमीदष्टानां जीवितञ्च न संशयः । आर्द्राऽश्लेषामघायाञ्च कृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशताभके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे त्रिविषंयुते । षष्ठ्युत्तरं मर्म्मशतं प्राणिनां समुदाहृतम् । तेषां मध्ये तु मर्माणि दश द्वे चापि कीर्त्तिते । शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये बस्तिभ्यां वृषणान्तरे । कक्षे स्कन्धे हृदमध्ये तालुके चिबुके गुदे । एषु द्वादशकेषु दष्टः शस्त्रेण वा हतः । न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टान् विनिर्द्दिशेत्" । दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं श्यामरक्तस्तथा वा रक्तं वस्त्रञ्च कृष्णं ह्यथ शिरसि गतम् चैकवस्त्रश्च दूतः । तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् त्वरितगतियुतो मुक्तकेशश्च याति, यः कुर्यात् घोरशब्दं करचरणयुगैः प्राप्तकालस्य दूतः । नागोदयं प्रवक्ष्यामि दैवज्ञेन तु भाषितम् । ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा अष्टौ नागास्त्वनेकशः । अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम् । तक्षकं भूमिपुत्रन्तु कर्कोटञ्च बुधं विदुः । पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महापद्मञ्च भार्गवम् । कुलिकः शङ्खपालश्च द्वावेतौ तु शनैश्चरः । पूर्वपादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽस्य च । सेव्यभागे यमौ दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च । शुक्रसोमौ च मध्याह्ने उदये तु कुमारकम् । प्रायः प्राग्…भागे दिवासन्ध्याविशेष्यते । मध्याह्ने भुङ्क्ते राजन् ! पथि मृत्युं व्रजत्यधः । अधो गत्वा भवेत् सर्पो निर्व्विषो नात्र संशयः" भविष्यपु० "आषाढाद्ये तथा ज्यैष्ठे प्रकाशन्ति भुजङ्गमाः । ततो नागो नागिनी च मैथुनं संप्रपद्यते । चतुरो वार्षिकान् मासान् नागी गर्भं प्रधारयेत् । ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते । अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती । तान्येव भक्षयेत् सा तु मार्गैकं एकया त्यजेत् । स्वर्णाकेशवर्णाभात् कुमाराः संजायन्तेऽण्डकात् । तानेव खादते सर्पो अहोरात्राणि विंशतिम् । कर्कोटकसुवर्णाभात् स्त्रीवर्णाजीवसन्निभात् । तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डकाद्

ब्राह्मणसत्तम ! । शिरीषपुष्पवर्णाभादण्डकाच्च नपुंसकम् । ततो भिनत्ति चाण्डानि नखाग्रेण तु गौतम ! । ततस्ते प्रीतिसम्बन्धात् स्वं स्वं यान्ति बालकाः । ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति बालकः । आयुःप्रमाणं सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम् । मृत्युश्चाष्टविधो ह्येषः सर्पाणाञ्च यथाक्रमम् । मयूरात् मानुषाद्वापि चकोराद्गोखुरात्तथा । विड़ालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा । एतेभ्यो यदि मुच्येत जीवेच्च शोत्तरं शतम् । सप्ताहे तु ततः पूर्वे दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् । विषस्यागमनं तत्र विषञ्च पुनः पुनः । एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म समारभेत् । एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते । नागी पार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते । पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत् । षण्मासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुकं वै प्रमुञ्चति । पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च विंशती । गोलोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च । सन्धीनां चास्य विज्ञेयं द्वे शते विंशती तथा । पांशुल्यश्चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा । अकालजाता ये सर्पा निर्व्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः । पञ्चसप्ततिवर्षाणि चायुरेषां प्रकीर्त्तितम् । रक्तपीतशुक्लदन्ता अतीवास्मन्दवेगिनः । एते अल्पायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भीरवः । एकश्चास्य भवेद्वक्त्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते । दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेया प्रजापतिवचो यथा । प्रथमा ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विष्णुदैवता । तृतीया रुद्रदैवत्या चतुर्थी यमदैवता । क्षीणा प्रमाणतः सा तु वामनेत्रं समाश्रिता । तस्यां मन्त्राः प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भेषजम् । वैद्यः पराङ्मुखो याति मृत्युसंज्ञा विशेषणात् । चिकित्सा न बुधैः कार्य्या तद्दन्तं तस्य जीवितम् । मकरीं मासिकीं विद्यात् करालीञ्च द्विमासिकीम् । कालरात्री भवेत् त्रीणि चतुरो यमदूतिका । मकरी मस्तकं विद्यात् कराली काकपादिका । उत्कटाकृतिः कालरात्री याम्या कूर्म्माकृतिः स्मृता । मकरी वातजा ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्मृता । कफात्मिका कालरात्री यमदूती त्रिदोषिका । शुक्ला तु मकरी ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा । कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका" भविष्यपु० । कश्यप उवाच "सविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूतो तु चेद्भवेत् । न चिकित्सा बुधैः कार्य्या तं मृतञ्च विनिर्द्दिशेत् । प्रहरार्द्धं दिवारात्रौ एकैकं भुङ्क्ते त्वहिः । एकस्य च समानस्तु द्वितीय षोडशं

यथा। नागोदरे च संहृष्टो हतो विद्धो विदारितः। काकपदं विजानीयात् वध्यपक्ष वचो यथा। यस्मात्तः पतते विन्दुर्वीजात्मविषोद्भूतः। तस्मात् स्पदते दंष्ट्राविषं सर्वत्र दारुणम्। ज्वालायते तु संपूर्णे देहे संक्रमते विषम्। यावत् संक्रामयेद्वाक्ं कुञ्चितं वा प्रचारयेत्। अनेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मस्तके। एधते विषवेगस्तु घृतयोऽप्य सङ्गमः। वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वाते शिखी यथा। तैलबिन्दुर्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते। विषबिन्दुश्चाश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः। ततस्त्वाश्रयं प्राप्य त्वचास्थानं विचेष्टितम्। त्वचायां द्विगुणं विद्याच्छोणितेषु चतुर्गुणम्। पित्ते तु त्रिगुणं याति श्लेष्मे वै षोडशं भवेत्। वातौ त्रिंशद्गुणश्चैव मज्जे अष्टिगुणं तथा। प्राणे चैकार्णवीभूते सर्वस्रोतो निरोधयेत्। वातरुध्यमानेन याति वाच्यनपाच्यताम्। ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छ्वासवर्जितः। निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते। तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम्। पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च। इत्येषामेव संघातः शरीरमभिधीयते। पृथिवी पृथिवीं याति आपस्तोयेषु लीयते। तेजो गच्छति चादित्यं मारुतो मारुतं व्रजेत्। आकाशश्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति। स्वस्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परनियोजिताः। न जीवेदागतः कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत!। विषाय न उपेक्षेत त्वरितं तु चिकित्सयेत्। एकमपि विषं लोके द्वितीयश्चोपपद्यते। यथा चरविषस्यैव स्थावरस्य तथैव च। प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षः प्रजायते। द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते। तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते। चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत्। पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते। षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गश्च जायते। सप्तमे विषवेगे तु प्राणेभ्यो विप्रमुच्यते। सप्तधातुगताः प्रोक्ते वैनतेयेन भाषिताः। त्वचास्थाने विषप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। चक्षूंषि तिमिरायन्ते यतन्ते च [illegible]। एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुं तगरं तथा। एतद्वा तोयदानत्वं ततः सम्पद्यते सुखम्। ततस्तस्मिन् गते विप्र! न निवर्त्तेत चेद्विषम्। त्वचःस्थानं ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति। विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। दह्यते मुह्यते चैव शीतलं बहु मन्यते। एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। उशीरं चन्दनं कुष्ठमुत्पलं तगरं तथा। करञ्जकस्य मूलानि सिन्धुवारस्तगस्य च। हिङ्गुञ्च मरिचञ्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत्। वृहती दन्तिकाक्षौ च इन्द्रवारुणिमूलकम्। सर्पगन्धा घृतं चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम्। सिन्धुवारं तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुधः। नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति। पित्तस्थानगते विप्र! विषे रूपाणि मे शृणु। उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा। गात्रतः पीतता स्याद्वै दिशः पश्यति पीतिकाः। भवदाह भवेन्मूर्च्छा न चात्मानं विजानते। विषक्रियां तस्य कुर्य्यात् यथा सम्पद्यते सुखम्। पिप्पलीं मधुकं चैव मधुखण्डघृतं तथा। मधुसारसमायुक्तं जातिशर्करयायुतम्। इन्द्रवारुणिमूलञ्च गवां मूत्रेण पेषयेत्। नस्यं तस्य प्रयुञ्जीत पानलेपनमञ्जनम्। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति। श्लेष्मस्थाने ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। गात्राणि तस्य बध्यन्ते निश्वासश्च न जायते। लाला च स्रवते तस्य कण्ठो घुरघुरायते। एतानि यस्य रूपाणि श्लेष्मस्थानगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। त्रिकटुकं कोषातकी लोध्रञ्च मधुसारकम्। एतेषां समभागानि गवां मूत्रेण पेषयेत्। नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति। तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे। आध्मायते च जठरं चक्षुर्वाथ न पश्यति। ईदृशं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गश्च जायते। एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। शोणमूलं प्रियालस्य रक्ता च गजपिप्पली। हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुडिकाञ्च कुर्याद्दद्याच्च तथाञ्जनलेपादीन्। एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यात् [illegible] देववरेण सृष्टः। अञ्जनस्यैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्याद्विषान्विते। वायुस्थानं ततो मुक्त्वा मज्जास्थानं प्रधावति। विषे मज्जगते विप्र! तस्य रूपाणि मे शृणु। दृष्टिश्च क्षीयते तस्य भग्नमङ्गानि मुञ्चति। एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगत

दिषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । घृत मधु शर्कराञ्च उशीरं चन्दनं तथा । एतद्वाऽस्य दातव्यं पानं वस्य च सुव्रत ! । ततः सम्पद्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम् । अथ तस्मिन् गते योगे विषं तस्य निवर्त्तते । मन्त्रस्थानं ततो गत्वा मर्मस्थानं प्रधावति । विषे च मर्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत् । निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां वधिरो भवेत् । वारिणा सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते । दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । केशेषु लुच्यमानेषु नैव स्या शेषवेदने । यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनुपादौ च सन्धयः । शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः । एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम ! । सजन्तु तं विजानीयात् कश्यपक्षं सर्पो यथा । वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति सुशिक्षिताः । विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम् । मयूरपित्तं मार्ज्जारपित्तं नकुलपित्तकम् । मत्स्यमहिषपित्तञ्च धामार्गवमूलमेव च । कुङ्कुमं भार्गवं कणं काश्मरी च सर्वं तथा । बृहतस्य च किंशुकं पद्मस्य कुमुदस्य च । एतानि समभागानि गोमूत्रेण च पेषयेत् । एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै । कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्विषः । क्षिप्रमेव प्रदातव्यं कृतसञ्जीवनौषधम् । अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्यात् विषघ्नयः” भविष्यपु० । अन्यत्र तथाच “अतःपर प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् । सर्पदष्टस्य च तथा यथावादुदितपुङ्गव ! । अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टिः प्रजायते । सर्प्या दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते । नपुंसकेन दष्टस्य चक्षुर्मदः प्रजायते । यथा दष्टस्य वा साध्या दृष्टिर्विज्ञायतेऽत्तम ! । कुमारेणापि दष्टस्य दष्टिका एव जायते । गुर्विण्या चापि दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते । रोमाञ्चः स्यात् सूतिकया वेपथुश्चापि जायते । पञ्चमी पञ्चदशी दिवा सर्पो विषाधिकः । नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम् । चत्वारे तु दष्टानामुदके गहने वने । कूपस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दश्यते । दष्टस्याप्यजानन् वै कथं वैद्याश्चिकित्सन्ति चतुर्विधास्तु सर्पोक्ताः पन्नगास्तु महात्मना । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा । दर्वीकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिकाः स्मृताः । श्लेष्मणा राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः । रक्तं परीक्षयेद्गाढं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक् । कृष्णं दर्वीकराणान्तु जायते वातलक्षणम् । रक्तं पञ्च बस्तुवः शोणितं मण्डलिक्षते । पिच्छिलं राजिले रक्तं तद्वद्व्यन्तरके तथा । ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः । ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे । वैश्ये कषायं दद्यात् शूद्रे तिक्तमेव वा । ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते । मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते । भ्रामवर्णं मुखञ्च स्यात्कन्यास्तनाश्च जायते । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अश्वगन्धामपामार्गं सिन्धुवारं सुराह्वयम् । एतत् सर्पिः समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् । एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः । क्षत्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते । मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते । जायते वेदना तस्य ऊर्द्ध्वश्चैव निरोध्यते । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् । एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् । एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः । वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु । रोमप्रकोपो लाला च नवोहति वेदना । मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अश्वगन्धां स गोमूत्रं स्वच्छमूर्धं सगुग्गुलम् । शिरीषार्कपलाशञ्च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् । गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् । एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकीर्त्तितः । शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम ! । शुष्यते वेपते चैव ज्वरः शीतश्च जायते । अङ्गानि कुकुचुवायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । पद्मस्य कोमलञ्चैव चोद्रं पद्मस्य केसरम् । मधु मधूकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका । एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा । पान लेपाञ्जनं नस्यं सुखी भवति मानवः । पूर्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत् । अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् । आहारश्चास्य पुष्पाणि ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः । मूषिकाः क्षत्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ! । वैश्या मण्डूकभक्षाश्च शूद्राः सर्वाशिनस्तथा । अग्रतो दशते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु । वामपार्श्वे

यदा वैश्यः पयाहै मूत्रं आदयेत् । पदकाले तु संप्राप्ते पीड्यमाना महाविषाः । अवेलायां दशन्ते वै मैथुनार्त्ता भुजङ्गमाः । पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दना-गन्धकाः । वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः मत्स्यस्य गन्धिनः । वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । नदीकूप-तडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । आरामेषु पवित्रेषु शुचि-ष्वायतनेषु च । वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पा द्वारद्वारे चतुष्पथे । क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च । गोशालाश्वशालासु चत्वरेषु तटेषु च । गोष्ठेषु पथि दृष्टेषु विप्र ! वैश्या वसन्ति च । अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च । शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र ! वसन्ति च । श्वेताश्च कपिलाश्चैव ते सर्पाः स्वर्णसप्रभाः । अग्निनः सात्त्विका ये ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः । रक्तवर्णसुवर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः । स्वर्णप्रभास्तथा विप्र ! क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः । नानाविचित्रराजीभि-स्तसीवर्णसन्निभाः । शणपुष्पसवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः । काकोदरनिभाः केचित् ये च अञ्जन-सन्निभाः । कालवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्त्तिताः । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशमङ्कुशमन्तरम् । ब्राह्मणं विजा-नीयात् ब्राह्मणस्य वधो यथा । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशं द्व्यङ्कुशमन्तरम् । वीजमध्येन दष्टस्य एतद्भवति बन्धनम् । यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्कुशमन्तरम् । शूद्रदष्टं वि-जानीयात् वैश्यस्य वधो यथा” भविष्यपु० । “स्थाना-न्यादौ प्रवक्ष्यामि यत्रां दष्टो न जीवति । चितावल्-मीकशैलादौ कूपे च विवरे तरोः । दंशे रेखात्रयं यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति । पश्चाच्च कर्कटे मेषे मूलाश्लेषा मघादिषु । कक्षाश्रोणिगते बस्तौ शङ्खकर्णोदरादिषु । दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्नग्नादिः कालदूतकः । शङ्खे बाह्वौ च ग्रीवायां पृष्ठे च न हि जीवति । पूर्वं दिनपतिर्भुङ्क्ते सार्द्धयामन्ततो परे । शेषाः पञ्चाः प्रतिदिनं षट्संख्यापरिवर्त्तनैः । नागभोगक्रमो ज्ञेयो रात्रौ वाग्विवर्त्तनैः । शेषोऽर्कः फणिपश्चन्द्रस्तक्षको भौम ईरितः । कर्कोटोऽज्ञो गुरुः पद्मो महापद्मश्च भार्गवः । शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाहयो ग्रहाः । रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः । पङ्गोः रात्रौ दिवा राहुः कुलिकेन सह स्थितः । यामार्द्ध-सन्धिसंस्थः स वेलां कालवतीमुरेत् । काल हिमवद् वज्रिवाञ्जिमुगमभूरेखमागतः । दिवा षडब्देन्द्रादि-पञ्चत्रिवह्न्यब्धिकैः । पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके । नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासा-पुटे गले । कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत् क्रमात् । तिष्ठेच्चन्द्रस्य जीवेन पुंसो दक्षिणभागके । का-मस्य वामभागे तु स्त्रिया वामवहक्रमात् । अमृतस्य-न्दतो मोहो निवर्त्तेत च मर्द्दनात्” गारुडे १९अ० । “आषाढादित्रिमासैः स्यात् गर्भो मासचतुष्टये । अण्ड-कानां शतं द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विना स्त्रीं, पुंनपुंसकान् । उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद्भवेद्धरिः । द्वादशाहात् सुबोधः स्यात् दन्ताः स्युः सूर्यदर्शनात् । द्वात्रिंशद्दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः । कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका । एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मा-सान्मुञ्चते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाद्वयम् । नागाः सूर्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि । तेषां षट् प्रतिचारेषु कुलिकः सर्वसन्धिषु । शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथ वा । द्वयोश्चैव नाडिकयोरन्तरं कुलिकोदयः । दुष्टः स्यात्सः सर्वत्र सर्पदंशे विनि-र्द्दिशेत् । कृत्तिका भरणी स्वातिर्मूलं पूर्वत्रयाश्विनी । विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता म-न्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः । एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धञ्च खण्डितम् । अदंशमवगुप्तं स्यात् दंशमेवं चतुर्विधम् । त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरं नखाम् । मञ्जं द्व्येकाङ्कि कूर्माभा दंशाश्च समपोदिताः । दाही पिपीलिकास्पर्शी कण्ठशोषरुजान्वितः । सतोदो ग्र-न्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे । रथ्या सन्ध्या श्मशाने च शुष्कद्रौ सिन्धुसङ्गमे । द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्वता-ग्रतः । बिलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । शिग्रुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूदुम्बरकेषु च । वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजत्रुणि । तालौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चिबुके नाभिपादयोः । दंशोऽशुभः” अग्निपु० । सुश्रुते तद्दंशलक्षणभेदादिर्दर्शितो यथा

“तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः । किं कारणं विषं हि निशितमिवाशनिर्हुतवहवदाशु-कारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति । न चाव-

कायोऽस्मि याति वक्रमनुसर्पनम्। मन्त्रैरपि दष्टकायेऽभिहिते वर्णत्रैविध्यं भवति। तस्मात्त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः। एतद्वागुरहितमसम्मोहकरञ्च। अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावबोधः।

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति।

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति।

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया शिरा उत्तिष्ठन्ति ललाटे। नपुंसकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षी भवति। गर्भिण्या पाण्डुमुखोध्मातश्च। सूतिकया शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति। ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति। वृद्धेन मन्दा वेगाश्च। बालेनाशु मृदवश्च निर्विषेणाविषलिङ्गम्। अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके। ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न विषात्। तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राशनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति।

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति। तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीडा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति।

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्तत्प्रदुष्टं पीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीतता परिदाहो दंशे श्वयथुश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्वगात्रेषु करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्ववत्।

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं दंशक्लेदः स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति। पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति।

भवन्ति चात्र। धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः संपरिकीर्त्तिताः। तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम्। येनान्तरेण तु कलां कालकल्पं भिनत्ति हि। समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम्। शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः। लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि। तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवञ्च भज्यते। चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून्। केचिद्वेगत्रयं प्राहुरन्त्येतेषु तद्विदः। ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी सीदत्यतः परम्। द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति। केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि। मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते"। "अथातः सर्पदष्टविषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः। सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः। दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टा(ताना)श्चतुरङ्गुले। प्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनाऽन्यतमेन च। न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्। दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते। आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः। प्रतिपूर्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत्। स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम्। अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत्। स पित्तविषबाहुल्याद् दंशो दाहाद्विसर्पति। अरिष्टामपि

मन्त्रैश्च बध्नीयान्मन्त्रकोविदः। सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता। देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः। भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम्। विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः। यथा निवार्य्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः। मन्त्राणां ग्रहणं कार्य्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना। मिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना। गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः। पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः। मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः। यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः। समन्ततः सिरा दंशाद्विध्येत् कुशलो भिषक्। शाखाग्रे वा ललाटे वा व्यध्यास्ता विसृते विषे। रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम्। तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया" ।

सर्पकङ्काली स्त्री० सर्पस्येव कङ्कालमङ्गविशेषो यस्याः गौरा० ङीष्। सर्पविषघातिन्यां लतायां शब्दच० ।

सर्पगन्धा स्त्री सर्पं तद्विषं गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अण्। विषहारिण्यां लतायां जटा०। [नकुलीकन्दे रत्नमा०।

सर्पघातिनी स्त्री सर्पं तद्विषं हन्ति हन-णिनि। सर्पविष-

सर्पच्छत्र पुंस्त्री० सर्पस्य छत्रमिवाकारोऽस्य। भूच्छत्रे हेमच०।

सर्पदंष्ट्र पु० सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य। १नागदन्तीवृक्षे शब्दच०। सर्पस्य दंष्ट्रेव स्पर्शने दुःखदत्वात्। २वृश्चिकालीलतायां स्त्री (विछाति) रत्नमा०। [क्षुद्रायां राजनि०।

सर्पदंष्ट्रिका स्त्री सर्पदंष्ट्राऽऽकारोऽस्त्यस्याः ठन्। अजशृङ्गी-

सर्पदण्डी स्त्री सर्पं तद्विषं दण्डयति दण्ड-अण्। गोरक्षी-दुग्धे राजनि०। [ङीष्। नागदन्तीवृक्षे राजनि०।

सर्पदन्ती स्त्री सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा०

सर्पनामा स्त्री सर्पस्य नामेव नामास्याः शब्दकल्पद्रुमे। सर्पकङ्काली-भेदे शब्दच० ।

सर्पदमनी स्त्री सर्पान् दमयति अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि०। [राजनि०।

सर्पपुष्पी स्त्री सर्पः सर्पदन्त इव पुष्पमस्याः। नागदन्त्यां

सर्पफणिज पु० सर्पस्य फणे जायते जन-ड। सर्पफणजात मणौ शब्दमा०।

सर्पभुज् पु० सर्पं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। १मयूरे हेमच०। २सर्पभक्षके गरुडादौ च। [अमरः।

सर्पराज पु० सर्पाणां राजा टच् समा०। वासुकौ नागभेदे

सर्पलता स्त्री सर्प इव लता। नागवल्ल्यां ताम्बूल्यां राजनि०

सर्पसत्त्र न० सर्पेण होत्रद्रव्येण तन्नाशनार्थं वा सत्त्रम्। जनमेजयानुष्ठिते महाभारतप्रसिद्धे सर्पनाशनार्थे यज्ञभेदे भा०आ० ५१अ०५८अ० तत्कथा दृश्या।

सर्पसहा स्त्री सर्पं सहते सह-अच्। सर्पकङ्कालीलतायां राजनि०। [च।

सर्पहन् पु० सर्पं हन्ति हन-क्विप्। १नकुले हेमच० २गरुडे

सर्पाक्षी स्त्री सर्पस्येवाक्षि पुष्पं यस्याः षच् समा०। १गन्ध-नाकुल्याम् राजनि०। [२महिषकन्दभेदे च राजनि०।

सर्पाख्य पु० सर्पस्याख्याऽऽख्या यस्य। १नागकेशरे रत्नमा०।

सर्पाङ्गी स्त्री सर्पस्येवाङ्गं यस्याः ङीष्। १सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा०। २सिंहल्यां राजनि०।

सर्पादनी स्त्री सर्पं सर्पविषमत्त्यनया अद-ल्युट् ङीप्। नाकुल्यां राजनि०। [प्रभृतयोऽप्यत्र।

सर्पाराति पु० ६त०। १गरुडे हेमच० २नकुले च सर्पारि-

सर्पावास न० सर्पाणामावासो यत्र। १चन्दनवृक्षे राजनि०। ६त०। २सर्पाणामावासे पु०।

सर्पाशन पुस्त्री० सर्पमश्नाति अश-ल्युट्। १मयूरे त्रिका०। स्त्रियां ङीप्। २गरुडे पु०।

सर्पिस् न० सृप-इसि। घृते अमरः।

सर्पिणी स्त्री सृप-णिनि ङीप्। १सर्पयोषिति शब्दर०। २क्षुपभेदे राजनि०। ३गमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्पेष्ट न० सर्पाणां भुजगानामिष्टम्। चन्दने रत्नमा०।

सर्पेष्ट न० सर्पाणामिष्टम्। चन्दने जटा० २सर्पाभीष्टे त्रि०।

सर्ब सर्पणे भ्वा०पर०सक० सेट्। सर्बति असर्बीत् षोपदेश-त्वात् न सत्वमित्यके षोपदेश एव न्याय्यः।

सर्व्व पु० सृ-व तस्य नेत्त्वम्। १शिवे २विष्णौ च विष्णुस०। "असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ। सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते" विष्णुपु० तन्नामनिरुक्तिः। तथा च सर्वं करोत्यनेन उत्पाद्यत्वादिना वाऽस्यास्त्य अच्। ३समस्ते ४सकले च त्रि० अमरः। सर्वनामतायामस्य सर्वनामकार्य्यं न। सर्वशब्दार्थस्तु सामान्यवितावच्छेदकधर्मव्यापकताहच्चधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नः" गा०श०। "व्यापकत्वावच्छिन्नः दिनकरी। यथा सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ सर्वपदार्थः। "बुद्धिविषयतावच्छेदकसमूहत्ववान्" इति शाब्दिका वदन्ति। [२सर्वसोढरि त्रि०।

सर्वंसहा स्त्री सर्वं सहते खच् मुम् च। १पृथिव्याम् अमरः

सर्वकर्त्तृ पु० सर्वं करोति कृ-तृच् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दर० । २परमेश्वरे च ।

सर्वकर्मीण त्रि० सर्वकर्माण्यश्नुते ख । सर्वकर्मव्यापके पदार्थे "मंत्राये सर्वकर्मीणावि"ति भट्टिः । [नटे शब्दर० ।

सर्वकेशिन् पु० अभिनेयानां सर्वेषामिव केशोऽस्त्यस्य इनि ।

सर्वक्षार पु० सर्वः क्षारमयः । (साचान)ख्याते पदार्थे राजनि०

सर्वग न० सर्वं गच्छति गम–ड । १जले २शिवे ३परमेश्वरे पु० मेदि० । ४वायौ ५आत्मनि च पु० शब्दमा० । ६सर्वगामिनि त्रि० । ७प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच० टाप् ।

सर्वगन्ध न० सर्वे गन्धा यत्र । "कस्तूरिकाकर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् । समभागीकृतस्तैः सर्वगन्धं प्रकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते १गन्धद्रव्यसमूहभेदे । सर्वान् गन्धयति हिनस्ति संहारकाले गन्धअच् सर्वगन्धा अत्यादुतया सम्बन्ध वा । २परमेश्वरे सर्वनाशकत्वात् सर्वगन्धहेतुत्वाद्वाऽस्य तथात्वम् ।

सर्वग्रन्थि पु० सर्वत्र ग्रन्थिरस्य । १पिप्पलीमूले राजनि० ।

सर्वङ्कष पु० सर्वं कषति कष खच् मुम् च । १पापे २सर्वातिरेकिणि त्रि० । [त्रि०कां० ।

सर्वजनीन त्रि० सर्वजनेषु विदितः ख । सर्वत्र विख्याते

सर्वज्ञ पु० सर्वं जानाति ज्ञा–क । १शिवे २बुद्धे अमरः । ३परमेश्वरे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" श्रुतिः । ४सर्वज्ञानकर्त्तरि त्रि० । ५दुर्गायां स्त्री "सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वात्" देवीपु० ४८अ० ।

सर्वतःशुभा स्त्री सर्वतः शुभं यस्याः । प्रियङ्गुवृक्षे शब्दच० ।

सर्वतस् अव्य० सर्व+तसिल् । समन्तत इत्यर्थे अमरः ।

सर्वतिक्ता स्त्री सर्वतः तिक्ता । काकमाच्यां राजनि० ।

सर्वतोभद्र पु०न० सर्वतो भद्राणि शुभानि यस्य । १चतुर्द्वारयुक्ते १गृहभेदे प्रतिष्ठादौ पूज्यदेवतानां २मण्डलभेदे सर्वतोभद्रमण्डलशब्दे दृश्यम् । ज्योतिषोक्ते ३शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५पृ० दृश्यम् । अलङ्कारोक्ते बन्धभेदात्मके ४चित्रकाव्ये च । अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम् सर्वतो भद्रत्वात् । ५निम्बवृक्षे पु० अमरः । ६गाम्भार्य्यां ७नटयोषिति च स्त्री मेदि० ।

सर्वतोभद्रचक्र न० सर्वतो भद्रं यत्र तादृशं चक्रम् । ज्योतिषोक्ते शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५ पृ० दृश्यम् । [भेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ०दृश्यम् ।

सर्वतोभद्रबन्ध पु० सर्वतो भद्राकारेण बन्धः । चित्रकाव्य-

सर्वतोभद्रमण्डल न० सर्वतो भद्रनामकं मण्डलम् । शारदातिलकाद्युक्ते प्रतिष्ठादौ—पूज्यदेवतामण्डलभेदे

तद्रचनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे "प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्य्यादेकोनविंशतिम् । खण्डेन्दुवह्निपात् कोष्ठे ह्यह्नुता षड्भिः पदैः । एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः । चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशता पदैः । मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्मकदलं स्मृतम् । कोणेन्दुः श्वेतता, कृष्णां वल्लीं नीलेन पूरयेत् । भद्राण्यसिता वापी परिधिः पीतवर्णकः । बाह्यान्तरदलैः श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका । परिध्यावेष्टितं पद्म बाह्ये सत्त्वरजस्तमः । तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरासुरानिति । शारदायामन्यथोक्तं यथा "चतुरस्रचतुःकोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते । चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् । ततः कोष्ठेषु सर्वेषु सूत्राणि पातयेत् । यावत् शतद्वयं सन्धौ षट्पञ्चाशत् पदान्यपि । तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् । षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम् । बाह्यःपङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका । द्वारशोभोपशोभाढ्यान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् । शास्त्रोक्तविधिना सम्यक् ततः पद्मं समालिखेत् । पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः । तन्मध्यं विभजेत् क्षेत्रं त्रिभिः समविभागतः । आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् । तृतीयं पद्मपत्राणां पञ्चांशेन दलाग्रकम् । बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः । निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् । विलिखेत् सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् । दलाग्राद्य यत्स्थानं तन्मानात् वृत्तमालिखेत् । तदन्तरालतन्मध्यस्थलकोणगतः सुधीः । आलिखेद् बाह्यकोणेन दलाग्राणि समन्ततः । दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् । एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः । पदानि त्रीणि पाद्यार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् । अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् पीठगात्राणि कल्पयेत् । पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्तिभेदतः । दिक्षु द्वाराणि रचयेत् त्रिचतुःकोष्ठकैस्ततः । पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः । उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् । अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम् । रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम् । पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् । कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम् । बिल्वादिपत्रजं श्यामामित्युक्तं वर्णपञ्चकम् । अनुक्तोत्सेधविस्ताराः शोभाद्याः स्मृताः

शुभाः। कर्णिकां पीतवर्णेन केशरांश्चारुणेन च। शुक्लवर्णानि पत्राणि तद्सन्धीन् श्यामलेन च। रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका। केशराः पीतरक्ताः स्यू रक्तान्ये दलान्यपि। सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः सितेनाप्यसितेन वा। रञ्जयेत् पीठभागांश्च पादाः स्युरक्तप्रभाः। गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि। आलिखेत् कल्पवृक्षांश्च काटकपुष्पफलान्विताः। वर्णैर्नाना विधैश्चित्राः सर्वदृष्टिमनोहराः। द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः। उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभानि च। तिस्रो रेखा बहिः कार्य्याः सितरक्तासिताः क्रमात्। मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम्"। अपरञ्च "चतुरस्रां भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः। पातयेत् तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम्। चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षट्त्रिंशतामुजम्। कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवात्र वीथिकाः। द्वारशोभे यथा पूर्व्वमुपशोभा न दृश्यते। अवशिष्टैः पदैः कुर्य्यात् षड्भिः कोणानि तन्त्रवित्। विदध्यात् पूर्व्ववत् शेषमेवं वा मण्डलं स्मृतम्"। "चतुरस्रे चतुःषष्टिं पदान्यारचयेत् सुधीः। पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यात् मध्ये तत् पूरिताः पुनः। वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तरशालिकाः। दिग्गतेषु चतुष्कोणेषु पङ्कजानि समालिखेत्। विदिग्गतचतुष्कोणानि भित्त्वा षोडशधा सुधीः। मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं श्वेतपीतादिवर्णकैः"। मार्जनमाह राघवभट्टधृतम् "विदिग्गतचतुष्कोणान् भित्त्वा षोडशधा सुधीः। वज्राद्याकृतिसिद्ध्यर्थं मध्योर्द्ध्वमपि मार्जयेत्। रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः। प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत्। नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्व्वसिद्धिदम्। पञ्चाब्जमण्डलं प्रोक्तमेतत् स्वस्तिकवर्जितम्। दीक्षायां देवपूजायां मण्डलानां चतुष्टयम्। सर्व्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम्"।

सर्वतोमुख न० सर्वतो मुखमस्य। १जले अमरः २आकाशे मेदि० ३शिवे ४ब्रह्मणि ५परमेश्वरे ६आत्मनि च पु० मेदि०। ७ब्राह्मणे शब्दच० ८स्वर्गे ९वह्नौ शब्दमा०। "सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु" ति०त० उक्तेः वह्नेस्तथात्वम्। [स्त्रियां ङीप्।] बित्तार्थे।

सर्वत्र अव्य० सर्व-त्रल्। सर्वस्मिन् काले देशे सर्वासु दिक्षु

सर्वत्रग पु० सर्वत्र गच्छति गम-ड। १वायौ शब्दच० २सर्वत्रगामिनि त्रि०। [स्त्रियां ङीप्।

सर्वत्रगामिन् पु० सर्वत्र गच्छति गम-णिनि। १वायौ २सर्व

सर्वथा अव्य० सर्वप्रकारम् थाल्। १सर्वप्रकारे २अत्यर्थे ३प्रतिज्ञायां ४हेतौ च शब्दर०।

सर्वदम पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-खश्। सर्वदमने शाकुन्तले भरतनृपे हेमच०।

सर्वदमन पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-ल्यु। १दुष्मन्तपुत्रे भरतनृपे त्रिका०। २सर्वदमनकर्त्तरि त्रि०।

सर्वदर्शिन् पु० सर्वं समभावेन पश्यति दृश-णिनि। १बुद्धे २परमेश्वरे च। ३सकलद्रष्टरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्वदा अव्य० सर्वस्मिन् काले दाच्। सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे।

सर्वदुःखक्षय पु० सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां दुःखानां क्षयः। आत्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्तौ मोक्षे हेमच० "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सां० सू० "स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनस्य दुःखध्वंसरूपनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वम्।

सर्वदेवमुख पु० सर्वेषां देवानां मुखं यत्र। अग्नौ रत्नमा०।

सर्वद्र्यञ्च् त्रि०सर्वमञ्चति पूजयति अञ्च-क्विप् अद्र्यागम न नलोपः। सर्वस्य पूजके। भत्वे सर्वद्रीच इत्यादि। गत्यर्थस्य नलोपे सर्वद्र्यच् इत्येव सर्वगामिनि। भत्वे सर्वद्रीच इति भेदः।

सर्वधुरावह त्रि० सर्वेषां धूः अच्समा० सर्वधुरा तां वहति वह-अच्। सर्वभारवाहके वृषादौ अमरः।

सर्वधुरीण त्रि० सर्वां धुरं वहति ख। सकलभारवाहके वृषादौ अमरः।

सर्वनाम पु० सर्वेषां नाम वाचकं संज्ञात्वेऽपि मुग्धा० न णत्वम्। व्याकरणोक्ते कार्य्यविशेषार्थं कृतसंज्ञायुते सर्वादिशब्दभेदे "सर्वादीनि सर्वनामानि" पा० सर्वनामशब्दार्थस्तु वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मोपलक्षितधर्मविशिष्टः।

सर्वपूर्णत्वं न० सर्वैः पूर्णत्वम्। कस्मारे सामग्राम त्रिका०।

सर्वप्रहरणायुध पु० सर्वेषां प्रहरणानि सर्वाणि वा प्रहरणानि आयुधान्यस्य। विष्णौ "सर्वप्रहरणायुधः" विष्णु स० व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् तेन नामसङ्ख्यापूर्त्तिः" भा०।

सर्वभक्षा स्त्री भक्ष-अच् उप०। १अजायां हेमच० २सर्वभक्षके त्रि० ३वह्नौ पु०।

सर्वमङ्गला स्त्री सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः ५ब० सर्वाणि मङ्गलानि देयत्वेनाऽस्याः अच् वा। दुर्गायाम् अमरः। "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति

नेपथितान् वोभे वा तेन सर्वपक्क्या" देवीप० ४५ अ०।

सर्वमय त्रि० सर्वात्मकः मयट्। १सर्वात्मके २परमेश्वरे पु०।

सर्वमूल्य न० ६त०। कपर्दके त्रिका०।

सर्वमूषक पु० सर्वं मुष्णाति मुष-वुन् पृषो०। काले हेमच०।

सर्वरस पु० सर्वो रसो यस्य। (धुना) १सालरसे अमरः। ७ब०। २वीणावादिभेदे मेदि०। ३पण्डिते शब्दच०। कर्म०। ४लवणे रसे। सर्वाणि रसयति रस-अण्। ५परमेश्वरे सैन्धवघनवद् तस्य सर्वत आनन्दमयत्वात् तथात्वम्।

सर्वरसोत्तम पु० सर्वेषु रसेषु उत्तमः। लवणे रसे हेमच०।

सर्वरात्र पु० सर्वा रात्रिः अच् समा०। "रात्राह्नाहाः पुंसीति" पा० पुंस्त्वम्। समस्तरात्रौ सि०कौ०। [दिरवम्।

सर्वरी स्त्री सृ-वनिप् ङीप् र च। रात्रौ शर्वरीत्यत्र तालव्या-

सर्वर्त्तुपरिवर्त्त पु० सर्वर्तूनां परिवर्त्तो यत्र। वत्सरे जटा०

सर्वला(ली) स्त्री सर्वं लाति ला-क वा गौरा० ङीष्। तोमराख्ये अस्त्रे अमरः।

सर्वलिङ्गिन् पु० सर्वेषां लिङ्गानि सन्त्यस्य इनि। वेद-विरुद्धाचारिणां बौद्धादीनां लिङ्गवत्सु पाषण्डेषु अमरः

सर्वलोह पु० सर्वः लोहमयोऽवयवो यस्य। लौहमये बाणे हेमच०। [गन्धारीवृक्षे जटा०।

सर्ववर्णिका स्त्री सर्वं वर्णयति वर्ण-ण्वुल् अत इत्त्वम्।

सर्वविद् पु० सर्वं वेत्ति विद्-क्विप्। १परमेश्वरे २सर्वज्ञातरि त्रि०।

सर्ववेद पु० सर्वान् वेदान् अधीते तदन्ता० ठक्। "सर्वादेः सादेश्च लुग् वक्तव्यः" वार्त्ति० तस्य लुक्। १सर्ववेदाध्ययनकर्त्तरि। सर्वं वेत्ति विद्-अच् उप०। २सर्वज्ञे त्रि०।

सर्ववेदस् पु० सर्वाणि धनानि वेदयते लम्भयति पात्राय दक्षिणार्थं ददाति विद-लाभे णिच्-असि। सर्वस्व-दक्षिणकविश्वजिद्यागादियागकर्त्तरि अमरः।

सर्ववेदस न० सर्वं वेदः धनं यत्र विद्यमानं धनं त्रि० अच्समा०। सर्वस्वे यज्ञे विद्यमाने सर्वधने तत्र विश्वजिद्यागे दक्षिणात्वेन विहितम्। "सुतं सर्ववेदसं विश्वजितः" कात्या०श्रौ० २२।१।९ सुतसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः। सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते। "अपि वा पुत्रमेव भजेत भूमिशूद्रवर्जं दोषाविशेषात् सर्वेषाम्" सू०। "ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति कुत एतत् सर्वमनुष्याणां हि भूम्या दोषोऽविशिष्टः धारण-पालनसमाहारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनतत्वेनेति" कर्क "भूमेस्तावद्धारणपालनादानबलात्कारादिभेदेभ्यः सर्वप्र-विशिष्टा यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते स सर्वेष्वविशिष्ट एव सं०व्या० "शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्" सू०। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ शूद्रस्य दानं च भवति इष्यते हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे "वपुषः प्राची दिगध्वर्यवे" इति न च विरोधो सर्वदानस्य। तस्मात् शूद्रो दीयत एव धनेन च न्यायेन भूमिरप्येकदेशदानेनैव न विरोधः "परिमाणे चाविशेषात्" सू०। सर्वस्वपरिमाणे यस्य यावत् धनं तत्सर्वं ज्ञायते सर्वं वेदः सर्ववेदसमिति तेन मानमपि षडश्वात् सर्ववेदसं भवति एवं प्राप्त आह। सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं तस्य स्त्रीपशवादि तत्सर्वं देयम् कुतः अविशेषात् न च सर्वस्वं ददातीति (यस्य) वाक्यशेषः श्रुतः तेन षडश्वाद्व्यतिरिक्तं देयमिति विशेष आश्रीयते। "अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात्" सू०। "अधिकं वा षडश्वात् सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम्। प्रकृता हि सर्ववेदसं कर्मचोदकं दर्शयति योऽर्हति भवप्रः सर्ववेदसं दातुं तस्मात् षडश्वं देयमिति एतच्च षडश्वादधिक उपलभ्यते नेतरथेति एवं तावदत्र (विश्वजिति) षडश्वादधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम्" कर्कः। "सर्वस्य प्रतिनिधिर्वा" सू० "दीयते अप्रसिद्धत्वादुच्यते" कर्क० "धेन्वनडुद्भारधान्यपल्यदासमिथुनमहानसारोहणविमितशयनानि" सू०। "धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि महानसोपयोगिकं द्रव्यं ताम्रचर्यादि महानसशब्देनोच्यते आरोहणं च युग्यं विमितशयने प्रसिद्धे एव। धेनुः प्रसिद्धा अनडुद्बलीवर्दः भारं [illegible] धान्यं गोधूमादि-पल्यं [illegible] दासमिथुनं दासीदासौ महानसं ताम्रचर्यादि [illegible] उपकरणम् आरोहणं [illegible] विमितं [illegible] शयनम् [illegible] एतानि देयानि" कर्कः।

सर्ववेशिन् पु० सर्वेषां वेशो भावः सोऽस्त्यस्य इनि। नटे हेमच०। [२बहुमोदित त्रि०।

सर्वसङ्गत पु० कर्म० [illegible]। षाष्टिकधान्ये शब्दच०

सर्वसंसर्गलवण न० सर्वसंसर्गेण जातं लवणम्। औषरके लवणे राजनि०।

सर्वसंनहन न० सर्वेषां सन्नहनं युद्धार्थं सज्जीकरणं यत्र। चतुरङ्गसैन्यसज्जीकरणेन युद्धयात्रायाम् अमरः।

सर्वसह पु० सर्वं सहते अच्। १गुग्गुलौ रत्नमा० २सर्वसहिष्णौ त्रि०। [२सकलार्थसाधने त्रि०।

सर्वसिद्धि पु० सर्वेषां सिद्धिर्यस्मात्। १श्रीफले शब्दच०।

सर्वस्व न० कर्म०। सकलधने सर्ववेदसशब्दे दृश्यम्।

सर्वस्वदक्षिण पु० सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । विश्वजिद्यागरूपा-गभेदे सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् । [२यज्ञकर्त्तरि जैते त्रि० ।

सर्वहित न० सर्वेषां हितम् । १मरिचे राजनि० पुं० ।

सर्वाङ्गसुन्दर पु० औषधभेदे "रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमश्मनीय यथांशतः । हेमभस्माद्धभागञ्च सर्वं खल्ले विभावयेत् । निम्बूद्रवस्य योगेन पिण्डिकां कारयेद्भिषक् । पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धं टङ्कणो मतः । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । ततः पूजां प्रकुर्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे । सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तनः । वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे । पञ्चास नष्टचोरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे । निहन्ति वातजान् रोगान् सर्वान् एवं वि-शेषतः । पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा । भक्ष-येत् पर्णखण्डेन त्रिफला चार्द्रकेण वा । गुडूचीरस-संयुक्तं मेहे च विशेषतः । रसरत्नाकरप्रोक्तः त्रिदु-योगो रसोत्तमः । राजिकाहिकुतैलाम्लं सततञ्च विवर्जयेत्" भैषज्यरत्ना० । अत्र हेमभस्मनः सर्वद्रव्यार्द्ध-त्वमिति मतान्तरम् ।

सर्वाङ्गीण त्रि० सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नोति ख । सर्वावयव-व्यापके "सर्वाङ्गीणे तदङ्गके" इति भट्टिः ।

सर्वाणी स्त्री सर्वेभ्य आनयति मोक्षं आ+नी-ड पृषोदरादित्वात् णत्वम् । दुर्गायाम् "सर्वान् मोक्षान् प्रापयति जन्म-मृत्युजरादिकम् । चराचरांश्च विद्ध्यात् सर्वाणी तेन कीर्त्तिता" ब्रह्मवै० प्र० ५४अ० तन्निरुक्तिः ।

सर्वानुकारिणी स्त्री सर्वमनुकरोति अनु+कृ-णिनि ङीप् । १शालपर्ण्यां राजनि० २सकलसदृशे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्वानुभूति स्त्री सर्वेषामनुभूतिर्यत्र । १श्वेतत्रिवृतायाम् अमरः २तत्त्वज्ञानिनि त्रि० ३जिनभेदे हेमच० ।

सर्वान्नभोजिन् त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वाण्यन्नानि वा भुङ्क्ते भुज-णिनि । सर्वान्नभक्षके अमरः । [भिधाने अमरः

सर्वान्नीन त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वमन्नं वा भुङ्क्ते ख । सर्वान्न

सर्वाभिसन्धिन् पु० सर्वमभिसन्धत्ते अभिसन्धा-णिनि । १सर्वप्रतारके ३सर्वाभिसन्धानकर्त्तरि जने २वञ्चकमात्रे त्रिका० ।

सर्वाभिसार पु० अभिसार्यते अत्र अभि+सृ-भावे घञ् ६त० । चतुरङ्गसैन्यसन्नाहेन युद्धयात्राभेदे ।

सर्वार्थसिद्ध पु० सर्वे अर्थाः सिद्धाः । १बुद्धे अमरः २सकलाभीष्टसिद्धियुते त्रि० ।

सर्वार्थानुसाधिनी स्त्री "धर्मादीन् चिन्तितान् अर्थान् सर्वलोकेषु यच्छति । ततो देवी समाख्याता या सर्वा-र्थानुसाधिनी" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां दुर्गायाम् ।

सर्वावसर पु० सर्वेषां धर्मकार्याणामवसरोऽपसरणं यत्र । अर्द्ध-रात्रे त्रिका० । [२सकलावसरयुते त्रि० ।

सर्वास्त्रा स्त्री सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः । १देवीभेदे हेमच०

सर्वाह पु० सर्वमहः दक्षिणाः सूर्यादेः चलनम् । सकलदिने

सर्वौघ पु० सर्वेषां चतुरङ्गसैन्यानामोघो छन्दत्वभिसारे यत्र । चातोभूतसर्वसैन्याभिसारे अमरः शब्दा० सर्वसङ्घेचे मेदि०

सर्वौषधि स्त्री कर्म० । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयच-न्दनैः । मुराचन्दनकर्पूरैर्मुस्तैः सर्वौषधिः स्मृता" इत्युक्ते कुष्ठादिद्रव्यवर्गे राजनि० । हेमाद्रौ व्रतखण्डपरिशिष्टे "कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् । वचा चम्पकमुस्ता च सर्वौषध्यो दश स्मृताः" दश एवोक्ताः । मत्स्यचन्द्रिकामतेन एव सर्वौषधिगणस्ते नोक्ताः ।

सर्वौषधिगण पु० सर्वासामोषधीनां गणः । "मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः" मत्स्य० उक्ते द्रव्यगणे ।

सर्षप पु० सृ-अप सुक् च । (सरिषा) १सस्यभेदे अमरः । "सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरोवरो मतः" तच्छाकगुणाः "कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् । सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् । तीक्ष्णोष्णं सार्षपं शाकं वातश्लेष्मापहम् । कण्डूकृमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम्" भावप्र० । "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भि-र्भवेल्लिक्षा लिक्षा षड्भिस्तु सर्षपः" मत्स्य० उक्ते २मानभेदे । ३खञ्जरिकायां स्त्री त्रिका० ङीप् ।

सर्षपतैल न० सर्षपस्य स्नेहः सर्षप+स्नेहार्थे-तैलच् । सर्षपस्नेहरूपे तैलभेदे "सार्षपं तैलं तिक्तं कटुकं वात-कफविकारघ्नम् । पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजव-द्गुणयुक्तम्" राजनि० ।

सल न० सल-अच् । जले भरतः ।

सलिल न० सल-इलच् । १जले अमरः । तद्भेदादि जलशब्देऽवशब्दे ३०७१पृ० दृश्यम् । ज्यो०उक्ते २अभि-जितःपूर्वे उत्तराषाढानक्षत्रे अन्वर्थके १चतुर्थस्थाने च

सलिलकुन्तल पु० सलिलस्य कुन्तल इव । शैवाले त्रिका० ।

सलिलज न० सलिले जायते जन-ड । १पद्मे राजनि० । २जलजातमात्रे त्रि० ।

सलिलनिलय पु० सलिलं निलयो यस्य । १जलचरे २मीनकर्कटराशौ च "सलिलनिलयाभस्था यस्याः परोक्ष पञ्जानयः" ज्यो०त० ।

सलिलराशि पु० ६त० । समुद्रे सलिलनिध्यादयोऽप्यत्र ।

सलिलेन्धन पु० सलिलमिन्धनमिव दाह्यं यस्य । वडवानले त्रिका० ।

सल्लकी स्त्री सत्-लक् ण्वुल् पृषो० यद्वा सः गौरा० ङीष् । शल्लक्यां गजभक्ष्यायाम् अमरे पाठान्तरम् ।

सव पु० सूयते सु-अप् । १यज्ञे अमरः । २सन्ताने मेदि० । अप् । ३सूर्य्ये ४अर्कवृक्षे ५जले न० जटा० ।

सवन न० सु-सू-वा ल्युट् । १यज्ञाङ्गे २स्नाने अमरः । ३सोमनिष्पीड़ने ४अभिषवे अमरः ५सोमपाने भरतः । ६यज्ञे ७प्रसवे च इत्यद्यस्थाने । त्रीणि सवनानि च सोमस्य प्रातर्मध्यतृतीयभेदात् । "हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं सवनकालेष्वेकैकम्" कात्या०श्रौ०२४।७।५। सू० "क्र०एतत् आग्नेयं प्रातःसवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनसवनम्, वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात्" । "प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति" कर्कः ।

सवयस् त्रि०समानं वयो यस्य समानस्य सः । वयस्ये अमरः "सवयोभिरन्वितः" इति रघुः ।

सवर्ण पु० समानो वर्णो यस्य । १तुल्यरूपे हेमच० २एकजात्याश्रये यथा विप्रस्य विप्रजातिः क्षत्रियस्य क्षत्रियजातिः "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० उक्ते स्थानप्रयत्नाभ्यां ३तुल्ये वर्णे च यथा ककारस्य स्थानेन तुल्यो गकारादिः, प्रयत्नसाम्येन तकारस्य चकारादिः, ककारस्य खकारः खकारस्य गकारः । ऋकारस्य [illegible] । सह वर्णेन । ४वर्णसहिते त्रि० ।

सवर्णन न० सवर्ण+करोति णिच्-भावे ल्युट् । तुल्यरूपतासम्पादने "अंशसवर्णनं स्यात्" लीला० ।

सवहा स्त्री सह वहेन । त्रिवृतायां भरतः ।

सवासस् त्रि० सह वाससा । १वस्त्रत्यागविकल्पस्नानमे वेतनवति "सवासा जलमाप्लवेत्" स्मृतिः ।

सविकल्पक न० सह-विकल्पेन कप् । वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयभेदादिकल्पनासहिते १समाधिभेदे न्यायोक्ते एकस्मिन् धर्मिणि परस्परसंसर्गावगाहिनि २ज्ञानभेदे च पात०उक्ते सम्प्रज्ञाते ३समाधिभेदे सम्प्रज्ञातशब्दे ४७- पृ० दृश्यम् । निर्विकल्पकशब्दे ४१०२पृ० दृश्यम् ।

सविकाश त्रि० सह विकाशेन । १प्रफुल्ले विकसिते २प्रकाशिते च "जगन्ति यस्यां सविकाशमासत" माघः ।

सविचारा स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे निर्विचारशब्दे ४१०१ पृ० दृश्यम् ।

सवितर्का स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे "तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः" सू० "तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य योगिनो योगशास्त्रार्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः तत् योगिनां परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तस्मादसङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति" भा० ।

सवितृ पु० सू-तृच् । १जगदुत्पादके परमेश्वरे "तत्सवितुर्वरेण्यमि"ति श्रुतिः । २सूर्य्ये ३अर्कवृक्षे अमरः । ४तद्देवताके हस्तनक्षत्रे ज्यो० । ५मातरि स्त्री हेमच० ङीप् । सवितुरिदं अण् सावित्र तत्सम्बन्धिनि त्रि० । स देवताऽस्य अण् । सावित्र तद्देवताकचर्वादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सविध त्रि० सह विध्यति विध-क सहस्य सः । १निकटे अमरः "सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी" नैषधम् । सह विधया । २प्रकारयुते ३विधानयुक्ते च त्रि० ।

सविस्मय त्रि० सह विस्मयेन । विस्मयापन्ने हारा० ।

सवीज पु० पात० उक्ते समाधिभेदे "ता एव सबीजः समाधिः" सू० "ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारनिर्विचार इति चतुर्धा उपसंख्यातः समाधिरिति" भा० । [२वेशान्विते धरणिः ।

सवेश त्रि० विद्यमानः वेशो देशः सह वेशेन । १निकटे अमरः

सव्य त्रि॰ षू-प्रेरणे यत्। १वामे २दक्षिणे च अमरः। ३प्रतिकूले हेमच॰ ४विष्णौ शब्दमा॰।

सव्यभिचार पु॰ सह व्यभिचारेण वर्त्तते यः। अनैकान्तिके दुष्टहेतुभेदे तल्लक्षणं तु "अनैकान्तिकः सव्यभिचारः" गौ॰सू॰ "व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्" वा॰भा॰। तच्च साध्यवदन्यवृत्तित्वे सति साध्याभाववदन्यवृत्तित्वम् चिन्ता॰। सव्यभिचारपक्षदीधित्यादौ दृश्यम्।

सव्यसाचिन् पु॰ सव्येन वामेनापि सचति सन्दधाति बाणं सच-णिनि। अर्जुने हेमच॰ "उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः" भा॰वि॰ ४४अ॰।

सव्येष्ठ पु॰ सव्ये तिष्ठति स्था-क अलुक्स॰ अम्बादि॰ षत्वम्। सारथौ शब्दर॰ [सारथौ अमरः।

सव्येष्ठृ पु॰ सव्ये तिष्ठति स्था-ऋन् किच्च अलुक्स॰ षत्वम्।

ससस्या स्त्री सह सस्येन। १नागदन्त्यां रत्नमा॰ २सस्ययुक्ते त्रि॰। [त्रि॰ न सत्त्वेषु गर्भिणीति मनुः।

ससत्त्वा स्त्री सह सत्त्वेन। १गर्भवत्यां स्त्रियां २प्राणियुक्ते

स(श)सन न॰स(श)स-हिंसने ल्युट्। क्रत्वर्थं पशुहनने अमरः

सस्य न॰सस-यत्। १वृक्षादीनां फले अमरः २क्षेत्रगते धान्ये च हेमच॰ "सस्यं क्षेत्रं गतं प्रोक्तम्" स्मृतिः। "स-सस्य च्छद्यमानम्" आचक्षाः ताल्व्यादिरयमित्येके। ३शस्त्रे ४गुणे विश्वः।

सस्यक पु॰ सस्यमिव कायति कै-क। "सस्यको नारिकेलाम्लः शस्त्राभो मणिखड्गयोः" मेदि॰ उक्ते १मणिभेदे २खड्गे च।

सस्यमारिन् पु॰ सस्यं मारयति मृ-णिच् णिनि। १मूषके राजनि॰ २सस्यघातके त्रि॰। [अमरः।

सस्यसंवर पु॰ सस्यं संवृणोति सम्+वृ-अच्। शालवृक्षे

सस्यसंवरण पु॰ सस्यं संवृणोति सम्+वृ-ल्युट्। अश्वकर्णवृक्षे राजनि॰। [२सस्ययुक्ते त्रि॰।

सस्वेदा स्त्री सह स्वेदेन वर्त्तते या। १दूषितकन्यायां शब्दर॰

सह अव्य॰ षह-अच्। १साहित्ये अमरः २साकल्ये ३सादृश्ये ४यौगपद्ये ५विद्यमानत्वे ६समृद्धौ ७सम्बन्धे मेदि॰। ८सामर्थ्ये शब्दमा॰। सहशब्दार्थस्तु समभिव्याहृतक्रियाकारकः अक्रियाकारकोऽनक्रिया वा। तत्र गौणक्रियान्वयिनि तृतीया। पुत्रेण सहागतः पिता।

सह पु॰ सहते सह-अच्। १अग्रहायणमासे २भारादिसहिष्णौ त्रि॰ हेमच॰ ३गन्धलवणे ४बले पु॰न॰ मेदि॰।

सहकार पु॰ सह युगपत् किरति सौरभम् दूरात् कॄ-अच्। अतिदूरगामिसौरभान्विते १आम्रे अमरः। भावे घञ्। २सहकर्मकरणे पु॰।

सहकारिन् त्रि॰ सह समम् करोति कार्य्यं कृ-णिनि। हेतुभेदे अभिन्ने सकार्य्यकारके हेतौ। [सहगतौ च

सहगमन न॰सह+गम-ल्युट्। १पत्या सहपत्न्या मरणे २स-

सहचर पु॰ सह चरति चर-अच्। १पीतझिण्ट्यां २नीलझिण्ट्यां च रत्नमा॰। ३सख्यौ ४प्रतिबन्धके ५झिण्ट्यां हेमच॰। ६सहाये ७अनुचरे त्रि॰ मेदि॰ "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" कुमारः। स्त्रियां ङीप्।

सहचरी स्त्री सह चरति चर-ट ङीप्। १पीतझिण्ट्यां २सख्यां जटा॰। सह चरति धर्मम् चर-ट ङीप्। धर्मपत्न्यां हेमच॰। [चरपक्षिणि।

सहचार पु॰ सह+चर-घञ्। सामानाधिकरण्ये तदधि-

सहज पु॰ सह जायते जन-ड। १सहोदरे अमरः २निसर्गे स्वभावसिद्धे च "सहजप्राकृतावपि" माघः। ३सहोत्थिते त्रि॰ मेदि॰ ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नात् ४तृतीयस्थाने। तत्र भ्रातुः शुभादिचिन्तनात्तथात्वम्।

सहजमित्र न॰ सहजं स्वभावसिद्धम् मित्रम्। स्वभावतो मित्रे भागिनेयादौ मिता॰।

कतिचित् सहजमित्राणि शुक्रनी॰परि॰ उक्तानि यथा "केचित् स्वभावतोऽमित्रा मित्राणि सन्ति सर्वदा। माता मातृकुलं चैव पिता तत्पितरौ तथा। पितृमातृस्वसा पत्नी तत्कुलमेव हि। पितृभ्रातृस्वभगिनी कन्यका सन्ततिस्तथा। प्रजापालो गुरुश्चैव मित्राणि सहजानि तु"। २विद्यादौ च "विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पञ्चमम्। मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्ति हि तैर्बुधाः" शुक्रनीतिपरिशिष्टम्।

सहजारि पु॰ सहजः स्वभावसिद्धः अरिः। सापत्नभ्रातृपितृव्यपुत्रादौ मिता॰।

शुक्रनीतिपरिशिष्टे अन्योऽप्युक्ता यथा

"स्वभावतो भवन्त्येतेऽरयो दुर्जन एव च। ऋणकारी पिता शत्रुर्माता स्त्री व्यभिचारिणी। भ्रातृपितृभ्रातरश्च तत्स्त्रीपुत्राश्च शत्रवः। श्वश्रूः सपत्नी च ननान्दा यातरस्तथा। मूर्खः पुत्रः कुवेश्याचारकश्च पतिः प्रभुः। अपक्वपक्वा प्रजा भर्त्तुरदाता धनिकश्च

चः । दुष्टानां भूपतिः शत्रुः कुलटानां पतिव्रता । साधुः खलानां शत्रुः स्यात् मूर्खाणां बोधको रिपुः ।

सहण्डुक न० पक्वमांसभेदे "छागादेर्मांसमस्थ्यादेः कुट्टितं च-पिण्डितं पुनः । पक्वमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम्" भावप्र० ।

सहदेव पु० सह दीव्यति दिव–अच् । १माद्रीसुते पाण्डवभेदे मेदि० २बलायां ३दण्डोत्पले ४सारिवौषधौ च स्त्री मेदि० टाप् । ५सर्पाक्ष्यां स्त्री मेदि० ङीष् ङीषन्ताः । ६पीतदण्डोत्पलायां रत्नमा० ।

सहदेव्यादि पु० "सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी । कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च" मत्स्य० पु० ६८अ० प्रतिष्ठाङ्गदेवस्नानीयद्रव्यगणभेदे ।

सहधर्मिणी स्त्री सह समानो धर्मो यस्याः इनि । १पत्न्याम् अमरः "सहधर्मं चरेयाताम्" इति मनूक्तेः सहधर्मचारित्वात् "शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" दायभा० धृतोक्तेः तस्याः पतिकृतधर्मफलभागित्वाच्च तथात्वम् ।

सहन न० सह–ल्युट् । १क्षमायां तितिक्षायां शीतोष्णादिद्वन्द्वधर्मसहने हेमच० । सह–युच् । २सहिष्णौ अमरः ३क्षमाशीले त्रि० मेदि० ।

सहपान न० सह पानम् । एकत्र मद्यादिपाने हेमच० । सम्भूयपाने अमरः । [त्रिका० ।

सहपांशुकिल पु० सह पांशुभिः किलति किल–क । वयस्ये

सहभाविन् त्रि० सह भवति भू–णिनि । सहाये स्त्रियां ङीप् । [अमरः ।

सहभोजन न० सह एकत्र भोजनम् । एकत्रसहस्थानेऽशनादौ

सहम न० नील०ता० उक्ते दिवारात्रिभेदेन परस्परं योगवियोगयुतग्रहविशेषेण युतेन लग्नादिनानीते पुण्यादिशुभाशुभचिन्तनस्थाने राशिभेदे तानि च पञ्चाशत् तदानयनं तत्फलानि च तत्रोक्तानि यथा

"पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्रं माहात्म्यमाशा च समर्थता च । भ्राता ततो गौरवराज्यतातात् माता सुतो जीवितमम्बु कर्म । मान्द्यं च मन्मथकली परतः क्षमाख्या शास्त्रञ्च बन्धकमथ त्वथ पञ्चकञ्च । वन्दी च मृत्युः परदेशधनाप्यदारा स्यादन्यकर्म वणिजः त्वथ कार्यसिद्धिः । उद्वाहसन्ततिमतापश्रद्धाप्रीतिर्बलं तनुः । जाड्यव्यापारसहमे पानीयपतनं रिपुः । शौर्योपायदारिद्र्यं गुरुताम्बुपथाभिधम् । सप्तवं तु इति तैतानि पञ्चाशत् सहमानि हि । सूर्योनचन्द्रान्वितमङ्गलग्नं रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम्१ । शोध्यस्य पुण्याद्यदि शोध्यस्थानाराशे बाह्यं न चेत् शैकमनेतदुक्तम् । अत्रकालबलात् गुरुः२ विद्याद्योः३स्तु संसाध्य पुण्यवियुक् सुरेज्यः । दिवा विलोमं निशि पूर्ववत्तु यशो४ऽपि तत्र यशसो वदन्ति । पुण्यसद्म गुरुसद्मलग्नजोत् भ्रातरो निशि सितान्वितं च तत् । शैकतानन्दपदक्रीतितो मित्रकालसहमं जगुर्बुधाः । पुण्याङ्गोनं शोधयेदुक्तरीत्या माहात्म्यं६ मन्दमासकाशिलोनम् । शुक्रं चन्द्राट्योर्नं लग्नं विलोमपाताख्यं७ व्यादुक्तमच्छेभशुद्धम् । सामर्थ्य८माराज्जनुपविशोध्य लग्नं विलोमं तनुपे कुजे तु । जीवात् हिरण्ये९ रं पुरावत भ्रातृ१०र्विंशोनात् गुरुतः सदोक्ताः । दिने गुरोश्चन्द्रमपास्य लग्नं रविं प्रभावदर्कविधू च देयौ । रीत्योक्तया गौरव११मर्कभार्गवराज्य वायं निशि राज्यभातो११।१२ । माते१३न्दुतोऽपास्य सितं विलोमं लग्नं सुतो१४ऽर्कज्ञमिन्दुमीज्यात् । स्याज्जीविताख्यो१५ गुरुमार्किमोऽर्क्ष दायं निशीदं पणमल्पकाम्बु१६ । कर्म१७ कुमारात्सितेऽपि चासमुक्तं रोगाख्य१८मिन्दुं तनुतः सदैव । ख्यातमान्मथो१९ मन्मथमिन्दुतोऽर्क्ष वायं निशीन्दुं तनुपं सदा तत् । कलि२० क्षमे२१ सो गुरुतो विधुञ्च काले विलोमं निशि पूर्वरीत्या । शास्त्र२२ दिने सौरिमपास्य जीवात् वायं निशि ध्वेन युते पुरावत् । दिवानिशं मान्दविनं विशोध्य बन्ध्वाख्य२३मेतन्निशि पञ्चकं२४ स्यात् । सायं दिवैतत् स्मृति२५रष्टमर्क्षादिन्दुं विशोध्योक्तवदार्कियोगात् । देशान्तराख्य२६ नवमाद्विशोध्य धर्मेश्वरं लग्नसुखम् स्यात् । अर्हनिंश त्रितयं मदभावाद्विशोध्य पूर्वोक्तवदर्थ सद्म२७ । सिताद्धराख्यम्बुदाराख्यं२८ सहा शाशुपद्म्यान्यकर्म२९ । चन्द्रात्मानं वायमतो निशायां बन्धुर्वणिज्य३० दिनवत्प्रोक्त्या । शनेर्दिवार्कं निशि चन्द्रमार्कं विशोध्य सूर्येन्दुसमाययोगात् । स्यात् कार्यसिद्धिः३१ सततं विशोध्य मन्दं सितात् स्यात्तु विवाहसंज्ञम्३२ । गुरोर्बुधं प्रोह्य भवेत् प्रसूतिश्३३चैवं निशीन्दुं शनितो विशोध्य । एवं विधेयं दिवा सदैव सन्तापसद्म३४ऽरमपास्य शुक्रात् । श्रद्धा३५ सदा प्रोक्तदिवा च पुण्यं विद्यास्ततः प्रोज्झ्य सदा पुरोक्त्या । प्रीत्याख्य३६मुक्तो बल३७देह३८ ३९ सद्म४० जाड्य समपास्य भौमात् । शनिं विलोमं

निशि चन्द्रयोगात् व्यापार४१ धाराऽशुभयापाज्ञ भवत्। पानीयपातः४२ शशिनं विशोध्य शौरेर्विलोमं निशि पूर्ववत् स्यात्। मन्दं कुजात् प्रोह्य रिपु४३र्विलोमं रात्रौ भवेद्भौमविहीनपुण्यात्। शौर्य्यं४४ विलोमं निशि पूर्ववत् स्यादुत्पाद दृष्टं४५ शनितो विशोध्य। धानं निशि शं स विशोध्य स्यात् प्रयुग् विलोमं निशि तद्धरिद्रम्४६। स्थौल्यं तु सूर्य्यमपास्य मन्द चन्द्रसद्भात् गुरुता४७ पुरोक्ता। जलार्द्रतः शनिं प्रोह्य जाड्यं कान्ता४८न्यथा निशि। पुण्याख्यानं विशोध्य४९ स्थाम निशि त बलम्५०। चन्द्र दिनादपास्योक्त सदा सन्दाख्य५१भृत्यवत्। पुण्यादर्कमपास्याथ योगो हस्योऽन्यथा निशि। स्वनाथदृष्टं सहमं तदंशाः स्वीयोदयस्था विबुधाश्चियन्ता। तत्पत्नपाको दिवसैर्हि तस्मैः स्यात् तद्दशायां तदसम्बे वा। स्वदेशां सवाभिन्ने ज्योतिरादिसहमगतो यदि स्वस्पर्शी वीर्य्यवान्ः सुदर्शा यदि नेक्षतेऽशुभम्। नाशो वदो रविशशिसितभेषादर्शी पूर्णस्तु सहमपदस्य विचारणेयम्। शुभवर्गेविलेनोनां च फलस्थानमाश्रितः। सहमोऽयं लग्नदर्शी बली स्वक्षेऽपि चेत् पदे। सहस्वामिना शुभ खगैः संयुतं च दृष्टं स्वामी बली च यदि तत्सहमस्य वृद्धिः। यत्स्वामिना शुभखगैश्च न युक्तदृष्टं तत्सहमो न हि भवेदिति चिन्त्यमादौ। अष्टमाधिपतिना युते क्षित पापदृग्युतमथेत्थशालि तैः। मत्थवेऽपि विहदं प्रयाति तत् तत्र जन्मनि पुरःशौभ्यताल। आदौ जन्मनि सर्वेषां सहमानां बलाबलम्। विलम्य चाब्दयो श्चेषां तानि वर्षे विचारयेत्। सबले पुण्यसहमे धनसिद्धिर्धनागमः। शुभस्वामीक्षितयुते स्वस्थे स्वस्थं विदुः। तस्मात् सतादरिपुफला धर्मभाग्ययशोहरम्। शुभस्वामिदृशा प्राप्तो सुखधर्मादिसम्भवम्। पापयुक् शुभदृष्टं चेदशुभं प्राक् ततः शुभम्। शुभयुक्तं पापदृष्टो शुभमथ परे। सबालदे पुण्यसहमे शुभं सोऽब्दः शुभावहः। अनिष्टेऽस्मिन् शुभो नेति प्रयत्नादौ विचारयेत्। स्वतो सदादरिपफलेऽब्दे पापभिर्तं युतम्। पुण्यधर्माद्यसोख्यं पश्चौ दशवे फलं तथा। सहमान्यखिलानीत्थं स्वतो वर्षे च चिन्तयेत्। सान्द्यादिकमिहल्पानां व्ययादादिशेत् फलम्। यथोऽभिधाने सहमे बलेन युतश्चित सहस्पको विनाशः। पापार्दितकाऽथस्तोऽपि लाभो महोऽपि स्यात् कृत-

कीर्तिनाशः। भार्य्याद्विसहमं युतं शुभैर्दृष्टमूर्ध्वग जयप्रदम्। सहस्रेऽथ शुभपापदृष्टियुक्त मयतो जय उदीरितो बुधैः। कलिसहं मित्रखगदृष्टसंयुतं यदि पापमूथशिलं करोत्यंतिम्। अथ तत्र सौम्यवर्णाहिताश्वत्थोक्ते जयमेति मित्रदर्शितः कलिस्थौ। विशाइसहाधिपतौ सदृष्टं युतं शुभैर्नं शरिक तदाप्तम्। कृथ्यौत्सदा मित्रसमेतदृष्टं कष्टादव क रक्ततोऽन्तरैः। आया नदीयत्र पदुरिपुक्षविवर्जितः सौम्ययुतेक्षितश्च। व्यापारत्वित्तार्थाम्बरवाहनादिलाभः स्वश्वेऽन्युतितोऽतिदुःखम्। मान्द्याधिपः पापयुतेक्षितश्च पापः स्वयं रोगकरो विचिन्त्यः। चेदित्थशालो क्रूरतिपेन मृत्यु सदा भवेद्धीनबलेऽतिकष्टात्। सहमानिशोच्चे सुखभाजिमान्द्ये नाशे मनीष्टं ऽरमकृत्यवर्षे। रोगसदा नैव भवेद्धितैर्म्युतेक्षित बगभवमचि किञ्चित्। कार्य्यं शुभनाथदृष्टसहित कृत्यागमात् सौख्यदं पापैर्दृष्टयुतं च वित्तविचरं कृथ्यादभी पापयुक्। सहृदं च शुभेत्थशालसहितं पूर्वं हि तत्वागमं पश्चादर्थपदक्रूरं च सुहृदं व्यत्या सतो व्ययः। रिपुदृष्ट्या रिपोर्भीतिस्तस्कारादेर्धनक्षयः। मित्रदृष्ट्या मित्रयोगात् धनप्राप्तौ यतः शुभम्। सत्स्वामिदृष्टं युतमात्मनस्य लाभं सुखं यच्छति पुत्रदाद्य। पापान्वितं सौख्यखगेत्थशालं प्राग्दुःखदं शुभदृष्ट्याच पश्चात्। पापान्वितं क रक्तवेशराशं नाशाय पुत्रस्य सतोऽजसौख्ये। स्वतो सुतेशः सहमेश्वरोऽब्दे पुत्रस्य सत्यं शुभमित्रदृष्टः। पित्रं सदोक्षितयुतं पतिदृष्टयुक्तं तातस्य सत्याति धनाम्बरमानसौख्यम्। पत्यौ मतोऽपि स्वतौ सहमक्रोधे नाशः पितुश्चरत्वे परदेशयानात्। शुभेत्थशाले स्वखेटयोगे गदप्रकोपः प्रबले भङ्गान्न स्यात्। अथ तु सवां विन्दति पूर्णवीर्य्ये नाशे स्वपात्मानमथोभितौ। बन्धनाख्यसहम युतेक्षितं स्वामिना शुभखगैः सुखाप्तये। राजगौरवयशोऽर्थलाभः पापवीक्ष्ययुते पदाच्युतिः। शुभाशुभैश्च दृष्टं स्वलैलेव कमेत्थशालं धनमानमाशम्। पर्वं विपक्षे चरमे शुभेत्थशाले हृतं नो सनमाल्यनाशनम्। कर्मभावमसहमाधिपः शुभैः स्वामिना मूथशिलो बलान्वितः। तेजवाक्चित्तसहमूथिलाभटः पापदृष्टियुतितोऽशुभप्रदः। दशवा बलाः कर्मैकस्थादाके युक्ताः दृष्टाः शौरिणा ते विशेषात्। राज्यभ्रंशः कोपनायस्य राजकर्मणो चेत् मचरांको स्वदेशः। अन्देश। गुरुपानं मित्रा शास्त्र श्रुतिः सूनृतः। मोऽपि

जाड्यं पतं दैन्यमङ्गं देहो जलं द्युतिः। गुरुता मस्तके मतं गौरवं मानमाविता। निग्रहात्तुपद्रविभूराजचिह्नादिलाञ्छनम्। वाहात्वं मत्तगामित्वं द्युतिर्वस्त्रादिमाविता। शास्त्रं देहजा भक्तिः सौख्यं तेजो विनिर्दिशेत्। पापेभ्योऽन्ना मतिर्धर्मे स्वधा, बन्धः पराश्रयः। पानीयपतनं हरिर्जलेऽरण्याद्व मज्जनम्। व्याधिव्याधी तापमान्द्यौ दपिकृत् बन्धवः स्मृताः। सत्यानृतं वचिश्चर्तिराधानं प्रवरः स्मृतः। दासत्वं परकर्मीक्तमन्यत् स्फुटं समाकृतः। निकृष्टानि यथायोगं कुलजातिस्वरूपतः। शुभयोगेषयात् सौख्यं पत्नुर्नीर्थानुसारतः। दारिद्र्यं तमोऽन्यादिरविक्षतो विपर्ययः। मन्त्रकालेऽपि सकलं विचार्यं प्रदृरिष्यया। एवं चानुप्रयोगोऽत्र चिन्त्यं अल्पानि वल्पनाः"।

सहमरण न० सह मृतेन पत्या सह एकचितारोहणेन मरणम्। मृतपतिचितारोहणेन तत्सहितमरणे शु०त० "अङ्गिराः "मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्। साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे। तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति। व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्। तद्वद् भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते। मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते। पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं याऽनुगच्छति। तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा। क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश"। "ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः। तं पुनाति च सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्। साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते। नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्" "या नारीत्यादानात् सहमरणाभावदशायामपि स्थितः नान्यो धर्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम्। तथाच विष्णुः "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा" इति। ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" स्मृतिः "एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन। भर्त्ता कुमारविनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तया पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्त्तु-स्तिलकुशोदकैः"। एतच्च तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषय-

मिति मदनपारिजातः। "वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः"। तत्र साध्वीमाह हारीतः। "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इति छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः। साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह मत्स्यपु० "तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः। तासां राज्ञा प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्"। महाभारते "अवमत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा। वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः। भर्त्रनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः। कामात् क्रोधात् भयात् मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः"। अत्र चेहिकब्रह्मवधपनेरीडनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत्त एव सहमरणेऽधिकारः" शु०त०। ब्रह्मपु० "देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्। ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी। त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शाश्वतम्"। ऋग्वेदवादात् "इमा नारीरविधवाः" इत्यादिमन्त्रात्। बृहन्नारदीये "बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा। रजस्वला राजसुते! नारोहन्ति चितां शुभे!" राजसुते! इति सगरमातुः सम्बोधनम्। बृहस्पतिः "बालसम्वर्द्धनं त्यक्त्वा बाला पत्या न गच्छति। रजस्वला सूतिका च रक्षेद् गर्भञ्च गर्भिणी। एवमन्यतरेद् बालसम्वर्द्धनं ख्यातदा तदा व्यभिचारः"। व्यासः "दिनैकमन्तरेमत्ता साध्वी चेत् कृतनिश्चया। न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्। भविष्यपुराणे "तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः। तस्यानुमरणायैव स्थापयेदेकरात्रकम्"। तस्य भर्त्तुः। तथा "एकां चितां समारुह्य भर्त्तारं याऽनुगच्छति। तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याः क्रियाचरेत्। एतच्च पिण्डदानम्"। "इत्यङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनालोचनया ब्राह्मणादिचतुर्भार्य्याणां मृतभर्त्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकारः न चात्र योगसिद्धकरणविरोधाच्च स्वर्गादिफलसिद्धिरिति वाच्यम्। योगाधिकरणे हि "यः पुत्रकामो यः पशुकाम" इत्यादिना शताक्रतुमुपक्रम्य "इन्द्रो वा अभ्यालो यत्र तय चा-स्युवत्ते सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासौ" इत्युक्तं तत्र तद्विधि-

वाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदश्च तदैक्यं ततश्च सर्वशब्देन प्रकृतवार्त्तिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शपौर्णमाससम्बन्धोऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं "योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् जैमि०। अस्यार्थः वाशब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविवत्यार्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्पत्त्यसंयोगित्वात् सर्वशब्दानुकर्षणीयानां यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्याद्युत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपदसम्बन्धात्। न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् महेन्द्रादितसञ्चोकवाक्यादीनां एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तद्गाणोत्कर्षादौ एकस्यात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः"। "तथैवापि सर्वनामघटाभावादार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयो भावयत् आर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविधकत्वविधिरप्येक एव कल्प्यत आघवात् न हि निमित्तसाधारण्ये बाधकं विना नैमित्तिकानां पर्य्यायता सम्भवति वह्निकामीष्ट्ये दाहप्रकाशयोः पर्य्यायतयाऽदर्शनात्। तस्मात् सकृदनुष्ठितेन कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनिगमकाभावात्। ज्योतिष्टोमादिषु स्वर्गपश्वादिविषयफलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक् फलसिद्धिः अन्यथा अतिसंख्यादाभिधानं व्यर्थं स्यात्। यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तत्रापि तत्कर्मसमाप्त्यादकालभेदेन कालविशेषो बोध्यः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति" न्यायात्। तेषां कर्मणां लोकवत् कृष्यादिवत्। तथाच भवदेवभट्टाः "एकस्मै वा कामायान्ये यद्यक्रतव आह्रियन्ते" इति संकीर्त्य "सर्वेभ्योदर्शपौर्णमासाविति" प्रयोगभेदविधानाद् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं अश्वमेधप्रायश्चित्ते तथाभूतपृथगनुष्ठानकाम्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफलानाम् तन्त्रेण दण्डरान्यायेन एककामनाविषयतासम्भवात् तन्त्रत्वम्" इत्याहुः। हरिनाथोपाध्यायास्तु "धर्मोतृवर्गफलान्युद्दिश्यैतानि चार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः, पुरुषविशेषणत्वस्य कल्प्यत्वात् तथाच मिलितानामेककामनाविषयत्वकल्पना अग्नीषोमयोरिव देवतात्वे लाघवन्यायस्य विजिगीषुत्वाद्" इत्याहुः। अथ वा "य एता रात्रीरधीयीत तस्य पितरो घृतकुल्याः मधुकुल्याः वा क्षरन्ते" इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोऽपरति जातेष्टिन्यायभङ्गप्रसङ्गात् आर्थवादिकत्वेऽप्यदोषाच्च एकस्य कार्य्यस्य नियोज्यकाङ्क्षायां सकलार्थवादोपस्थितफलकामो यथैव एव नियोज्यः स्वीकरणायात्मायाति। यथाहुर्पञ्चमहाकल्पादिपातकायामैतृपूतत्वरूपफलबाधात् तत्तत्कामनाविरहेणानधिकारः स्यादिति चेत् उक्तयुक्त्या समुच्चितफलसिद्धेरन्यथासिद्धार्थवादत्वेन सन्दिग्धपापकामनया एवाधिकारो मङ्गलवत्। सति जन्मान्तरीय तादृशपातके संसर्गादिकृते वा तदुध्वंसोऽपि जायते स्यात्तु न तथा प्रतियोगिनुपमङ्कारिविरहात् निर्विघ्नस्य लतभङ्गवत्" यु०त० रघु०। "समुच्चितफलकर्मणोऽपि प्रत्येकफलकामनया करणे तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलजनकत्वम् विधिसङ्गते गदा०। [त्रि०।

सहरसा स्त्री सह रसेन। १सहपर्ण्यां मेदि० २रसान्विते

सहर्ष पु० सह हर्षेण समानो वा हर्षो यत्र। १सहर्षे २हर्षे च लिङ्का०। ३हर्षयुक्ते त्रि०।

सहस् न० सह–असि। १बले २ज्योतिषि च शब्दर० ३मार्गशीर्षे मासे पु० अमरः। "सहसा सहसा कृतेष्वनुरिति" माघः।

सहसा अव्य० सह+सो–डा। १हठादित्यर्थे अमरः। २अकस्मादित्यर्थे शब्दर०। ३हास्ययुते त्रि० "न सहसा सहसा परिरभ्य तम्" माघः।

सहस्य पु० सहसे बलाय हितः यत्। पौषमासे अमरः।

सहस्र न० समानं हसति हस–र। १दशशतसंख्यायां २तत्संख्यायां ३तत्संख्यान्विते च हेमच०।

सहस्रसंख्याकाश्च केचित् पदार्थाः कविकल्प० यथा "गङ्गावक्त्रं शेषमूर्द्धा पद्मदलम् रविकरः कार्त्तवीर्यबाहुः वेदशाखा शक्रनयनम्"। "तत्र सहस्रसंख्यत्वे सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" श्रुतिः। सहस्रशब्दस्य परत्वमत्र भाष्यादावुक्तम्। संख्यासंख्येययोः सहस्रंऽस्य सर्वदैकवचनत्वम् यथा घटानां सहस्रं पुरुषं घटा इत्यादि प्रयोगे तु द्वित्वादिकं यथा द्वे सहस्रे त्रीणि सहस्राणीति "प्रत्यार्थाहुः सहस्राणि" कद्रुः।

सहस्रवार पु० सहस्रं वाराः द्विरदा यस्य। १वर्ये सहस्रकिरणादयोऽप्यत्र ज्ञेयाः। २अर्कवृक्षे च।

सहस्रकाण्डा स्त्री सहस्रं बहवः काण्डा यस्याः। श्वेतदूर्वायां राजनि०।

सहस्रदंष्ट्र पुंस्त्री० सहस्रं बहुसंख्या दंष्ट्रा यस्य। पाठीन

नृक्षे (गोयाव) अमरः स्त्रियां ङीप्। [मत्स्ये शब्दर०

सहस्रदंष्ट्रिन् पु० सहस्रं दंष्ट्राः सन्त्यस्य इनि। पाठीन-

सहस्रधारा स्त्री सहस्रगुणिता धारा। देवस्नानार्थं बहु-
च्छिद्रयुक्तनिःसृतबहुजलादिधारायाम्।

सहस्रनयन पु० सहस्रं नयनान्यस्य। १इन्द्रे एवमा० सहस्र-
नेत्रादयोऽप्यत्र। २पेचके च।

सहस्रपत्र न० सहस्रं बहुसंख्यकानि पत्राणि यस्य। १पद्मे
अमरः। सहस्रदलादयोऽप्यत्र। २सारसे खगे च।

सहस्रपाद् पु० सहस्रं बहवः पादा अस्य अन्तलोपः समा०।
१विष्णौ २परमेश्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपात्" पुरुषसूक्तम्।

सहस्रपाद पु० सहस्रं पादाः किरणा चरणा वा सन्त्यस्य
अच्। १विष्णौ २सूर्य्ये ३कर्कटके च। ४कारण्डखगे
पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

सहस्रबाहु पु० सहस्रं बाहवोऽस्य। १बाणासुरे "बाणः पुत्र-
शतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः। सहस्रबाहुर्वाद्येन ता-
ण्डवेऽतोषयत् शिवम्" भाग०१०।६२अ०। २कार्त्तवीर्य्या-
र्जुने। ३विष्णौ च "सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते" गीता०

सहस्रभुज पु० सहस्रं बहवो भुजा अस्य। १विष्णौ २कार्त्त-
वीर्य्यार्जुने च। ३महालक्ष्म्यां स्त्री "अष्टादशभुजा
पूज्या सा सहस्रभुजा रणे" मार्कण्डेयपु०।

सहस्रमूर्द्धन् पु० सहस्रं बहवो मूर्द्धानोऽस्य। १विष्णौ
पुरुषसूक्तम् २सहस्रशीर्षादयोऽप्यत्र। [लतायां राजनि०।

सहस्रमूली स्त्री सहस्रं बहूनि मूलान्यस्याः ङीप्। द्रवन्ती-

सहस्रवीर्य्या स्त्री सहस्रं बहूनि वीर्य्याण्यस्याः। १दूर्वायाम्
अमरः। २महाशतावर्य्यां राजनि०। [भेदे राजनि०।

सहस्रवेध न० सहस्रं बहवो वेधा यस्य। १अम्ले २काञ्जिक-

सहस्रवेधिन् न० सहस्रं विध्यति विध-णिनि। १हिङ्गौ
२अम्लवेतसे च मेदि०। ३कस्तूर्य्यां पु० राजनि०।
४सहस्रवेधकर्त्तरि त्रि०। [भावप्र०।

सहस्रा स्त्री सहस्रं पत्राणि सन्त्यस्याः अच्। अम्बष्ठायां

सहस्रांशु पु० सहस्रमंशवो यस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः

सहस्रानीक पु० ६व० संग्रामात् अन्यम्। शतानीकस्यपुत्रे
राजभेदे अग्निपु०।

सहस्राक्ष पु० सहस्रमक्षीणि यस्य षच् समा०। १इन्द्रे
२पेचके अमरः। ३विष्णौ पुरुषसू० ४ईश्वरे च।

सहस्रार न० सहस्रमाराः कोणा यस्य। शिरःस्थिते सुषुम्णा-
नाडीमध्यस्थे सहस्रदलकमले तन्त्रसा०।

सहस्रिन् पु० सहस्रं सैन्यानि सन्त्यस्य इनि। १सहस्रसैन्य-
युक्ते भूपादौ अमरः २सहस्रदंष्ट्रपाठीने मत्स्ये च

सहा स्त्री सहते सह-अच्। १मुद्गपर्ण्यां २घृतकुमार्य्याम्
अमरः। ३[illegible] ४पृथिव्यां ५नखभेषजे मेदि०।
६एकभिण्ट्याम् ७सर्पकङ्काल्यां शब्दर० ८रास्नायां
स्वर्णजीव्यां रत्नमा० १०नारीपुष्पे राजनि०।

सहाचर पु० सहा एकभिण्टीव आचरति आ+चर-अच्।
पीतभिण्ट्यां शब्दर०। [अमरः।

सहाय पु० सह एति इण-अच्। १सहचरे २अनुकूले

सहायता स्त्री सहायानां समूहः तस्य भावो वा तल्।
१साहाय्ये २सहायसमुदाये च अमरः।

सहार पु० सह एकदेव आच्छति दूरं गच्छति चौरेणेव
ऋ-अण्। १सहकारे आम्रे शब्दा०। हारोहरणं सह
हारेण। २महाप्रलये हारा०। ३हारेण सहिते त्रि०।

सहारोग्य त्रि० सह आरोग्येण। रोगशून्ये हेमच०

सहासन न० सह आस्यतेऽत्र आस-ल्युट्। एकासने।

सहित त्रि० सम्यक् हितः समोऽन्त्यलोपः। १सम्यग्हिते
सह-क्त वा इट् सह+इतच् वा। २समभिव्याहृते सि०
कौ० ३हितेन सहिते च। [घोड़ाद्यत्र स्त्रियां ङीप्।

सहिष्ठ त्रि० सह-ष्ठन् वा इट्। सहनशीले। [illegible]

सहित्र न० सह्यतेऽनेन सह-इत्र। सहनसाधने धर्मभेदे।

सहिष्णु त्रि० सह-इष्णुच्। सहनशीले अमरः।

सहिष्णुता स्त्री सहिष्णोर्भावः तल्। १क्षमायाम् २शीतो-
ष्णादिविरुद्धधर्मद्वयसहने।

सहुरि पु० सह-उरि। १सूर्य्ये उणादिकोषः। २अनडुहे च।

सहृदय त्रि० सह-हृदयेन। १प्रसन्नचित्ते २काव्यार्थभाव-
नाधीनपरिपक्वबुद्धौ सा०द० "परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृद-
यधुरीणाः कतिपये" रसगङ्गाधरः।

सहृल्लेख पु० हृदयस्य लेखः कालुष्यकरणं हृल्लासः सह
हृल्लेखेन। "विचिकित्सा तु हृदये यस्य यस्मिन् प्रजा-
यते। सहृल्लेखन्तु तद्विद्यात् पुरीषन्तु स्वभावतः" इत्युक्ते
दूषितान्ने प्रा०वि०। २हृल्लेखा सहिते मन्त्रे च तन्त्र०

सहोक्ति स्त्री सह उक्तिः। सहकथने १एकोक्तौ सहवक्-
तृत्वोक्तिर्यत्र। २अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७२०४ दृश्यम्

सहोटज पुंन०। सहते वातपादयत् सह-अच् कर्म०।
मुनीनां पर्णशालायाम् हारा०।

सहोढ पु० सह ऊढ़ा। "या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽ-
ज्ञातापि वाऽसती। वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति
चोच्यते" इति मनूक्ते अज्ञातगर्भायाः परिणीतायाः

स्त्रियाः गर्भे । सहोढे गर्भे । जायते जन—ड । सहोढज तज्जाते पुत्रभेदे ।

सहोदर न० सह समानमुदरं यस्य । एकगर्भजाते भ्रातरि जटा० २भगिन्यां स्त्री एकपितृजाते ३भ्रातर्यपि उपचारात् । "देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः" रामायणे लक्ष्मणविच्छेदे रामेण तस्य भिन्नोदरजातत्वेऽपि तथोक्तम्

सहोर त्रि० सह-ओर । साधौ उणादिकोषः ।

सह्य न० सहायस्य भावः यत् त्रि० १साहाय्ये "तत्रार्थे सह्यमकरोत्" पुराणम् । सह भावे यत् । २आरोग्ये ३साम्ये ४माधुर्ये च शब्दर० । कर्मणि यत् । ५सोढव्ये त्रि० ६पुनाख्यदेशसमीपस्थे पर्वतभेदे पु० मेदि० । स च पर्वतः भारतवर्षस्य कुलाचलभेदः "माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलाचलाः" मार्कण्डेयपु०५७अ० । स च अपरान्तदेशसन्निकटो लवणसमुद्रात् कियद्दूरस्थश्च तदतिक्रमेणैव रघोरपरान्तदेशगमनोक्तेः । "असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता । नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् । तस्यानीकैर्विसर्पद्भिः अपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः" रघु० । तत्पर्वतपादजा नद्यश्च "तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी प्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भूता नद्यः स्मृताः पापभयापहाः" विष्णुपु० अन्यत्र "गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यास्तथाऽपरा । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा सह्यात् कावेर्यापगाः" मार्कण्डेयपु० ।

सह्यात्मजा स्त्री सह्यस्य आत्मजेव तत्प्रभवत्वात् । कावेर्यां हेमच० । सह्यजाप्यत्र ।

सा स्त्री सो—ड । १गौर्यां २लक्ष्म्यां च शब्दर० ।

सांक्रमिक त्रि० संक्रमे साधुः गुडा० ठञ् । संक्रमसाधने कुष्ठादिरोगे । वा परसवर्णः । सांक्रमिकरोगाश्च भावप्र० दर्शिता यथा "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात् । एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कण्डूकुष्ठोपदंशाश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः (वसन्त) औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् । म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्" । प्रसङ्गोऽत्र मैथुनम् भावप्र० ।

सांख्य न० संख्यायतेऽत्र संख्या सम्यग्ज्ञानं साऽस्त्यत्र अण् । १तत्त्वज्ञाने "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" इति गीता सङ्ख्या मूलप्रकृत्यादिपदार्थानां गणनात्र प्रज्ञाद्यण् । २कपिलप्रणीते दर्शनशास्त्रभेदे परसवर्णे साङ्ख्यमप्युभयत्र ३सांख्योक्तयोगे पु० "पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भाग० १स्क० ३अ० । "सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते" मात्स्ये १अ० ।

सांख्यप्रवचन न० सांख्योक्तमर्थं प्रवक्ति विस्तरेण कथयत्यनेन प्र+वच—करणे ल्युट् । तत्त्वसमासाख्यसूत्रार्थस्य विस्तरेण ज्ञापके १कपिलप्रणीते २पातञ्जलप्रणीते ग्रन्थभेदे यथोक्तं सांख्यप्र०भा० यथा

"नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् । नैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्याया योगदर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति । विशेषस्त्वयं यत् षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्यसूत्रार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वाभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" "संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते । चतुर्विंशति तत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्त्तिताः" भा०

सांग्रामिक त्रि० संग्रामः प्रयोजनमस्य ठञ् । युद्धसाधने रथादौ । परसवर्णे साङ्ग्रामिक तत्रार्थे ।

सांघातिक त्रि० सङ्घाताय हितम् ठञ् । १सङ्घातकारके षड्नाडीचक्रस्थे २जन्मनक्षत्रावधिषोडशनक्षत्रे च "देहद्रविणबन्धूनां नाशः सांघातिके तथा" इति ज्योतिषम् । परसवर्णे साङ्घातिकमप्युभयत्र ।

सांदृष्टिक न० संदृष्टं प्रत्यक्षदृष्टमनुभवति ठक् । १दृष्टानुसारिन्यायभेदे संदृष्टं दृष्टमात्रं फलमस्य ठण् । २सद्यःफले त्रि० अमरः । परसवर्णे साण्दृष्टिकमप्युभयत्र ।

सांयात्रिक पु० सम्यक् यात्रायै द्वीपान्तरगमनाय अलम् ठञ् । पोतेन वाणिज्यकारके अमरः ।

सांयुगीन त्रि० संयुगे युद्धे साधुः प्रतिजना० खञ् । रणकुशले अमरः । [हट्टादिकोलाहले ।

सांराविण न०सम्+रु-भावे णिनि ततः स्वार्थेऽण् । व्याप्तौ

सांवत्सर पु०संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगिशास्त्रं वेत्ति अधीते वा अण् । ज्योतिर्वेत्तरि १गणके अमरः ।२वर्षसम्बन्धिनि त्रि०

सांवत्सरिक त्रि०संवत्सरे भवः ठञ् । प्रतिवर्षं मृताहकर्त्तव्ये श्राद्धभेदे गोभिलः "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेता-

मासं दद्यात् यावद्वर्षं प्रेतः स्यादिति । अत ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणानन्तरं निमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यावज्जीवनं मृतवासरे मृताह दद्यात् । व्यासः "प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । एतेन सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम् । अत्र मूलं हेमाद्रिधृतवचनम् "पूर्वे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते" । अत्र पूर्वसंवत्सरे षोडशश्राद्धाभिधानात् तयोर्मध्ये निर्दिष्टत्वात् षोडशश्राद्धापकर्षसपिण्डीकरणयोरेव संवत्सरमध्ये नोक्तो न पूर्वसंवत्सरे श्राद्धान्तरम् एवं ... श्राद्धेऽप्युह्येयम् । मत्स्यपु० "ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । ततः प्रेतत्वपरिहारात्, त्रिपिण्डं तु पुरुषम् । निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदात्तु कश्चित्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यादित्यादौ । शङ्खः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि । अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः" श्रा०त० । अधिकम् एकोद्दिष्टशब्दे १५२१पृ० पार्वणशब्दे ४२१८पृ० च दृश्यम् ।

सांवादिक पु० सम्यग्वादायालं ठञ् । १नैयायिके जटा० । प्रवादकर्त्तरि च । [अमरः । २संशयविषये च ।

सांशयिक त्रि० संशयमापन्नः ठञ् । १सन्दिहाने संशययुक्ते

सांसारिक त्रि० संसाराय हितम् तत्र भवो वा ठक् । १संसारभवे २संसारोपयोगिनि वा पदार्थे ।

सांसिद्धिक त्रि० संसिद्धिः स्वभावसिद्धिः तया निर्वृत्तं ठञ् । स्वभावसिद्धे "सांसिद्धिकद्रवत्वम्" भाषाप० ।

साकम् अव्य० सह अकति अक-अम् बाहु० । १साहित्ये २सहार्थे अमरः । तद्योगे गौणक्रियान्वयिनि तृतीया ।

साकल्य न० सकलस्य भावः ष्यञ् । १सकलत्वे । स्वार्थे ष्यञ् । २सकले होमार्थं मिश्रितेषु शतिलादिद्रव्येषु च ।

साकाङ्क्ष त्रि० सह आकाङ्क्षया वर्त्तते सः । १साभिलाषे सा-ङ्क्षेपयोग्याकाङ्क्षायुक्ते २पदभेदे च । [३सापेक्षे च ।

साकार त्रि० सह आकारेण मूर्त्त्या । १मूर्त्तिविशिष्टे देवादौ

साकुरुण्ड पु० सकुरुण्ड एव स्वार्थे अण् । कुरुण्टके (...) राजनि० ।

साकेत न० आकियते आकेतः सह आकेतेन । अयोध्यापुर्य्याम् शब्दर० "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ" इति रघुः ।

साक्तुक पु० सक्तवे हितः गुडा० ठञ् । १यवे त्रिका० । सक्तूनां समाहारः तस्येदम् वा ठञ् । २सक्तुसमूहे न० ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

साक्षात् अव्य० सह अक्षति अक्ष-आति बाहु०, सह अक्ष्णा अक्ष-क्विप् वा । १लौकिकप्रत्यक्षे २तुल्ये च अमरः । साक्षात्+कृञ् वा उप०समासः । साक्षात्कृत्य कृत्वा वा । ३तद्रूपे चैतन्ये च "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" श्रुतिः ।

साक्षात्कार पु० साक्षात्+कृ-घञ् साक्षादि० ... । लौकिकविषयसन्निकर्षजन्ये प्रत्यक्षे ।

साक्षिन् त्रि० सह अक्ष-णिनि "साक्षाद्द्रष्टरि" पा० इनि वा त्रि० । १साक्षाद्द्रष्टरि । स्त्रियां ङीप् । २परमेश्वरे पु० "साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च" श्रुतिः । अस्यैव साक्षिचैतन्यत्वेन वेदान्तपरिभाषादौ लोकतोऽनुपदं वक्ष्यते । व्यवहारे साक्षिस्वरूपादिकं वीरमि० निरूपितं यथा "तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविभागावसरे क्रियापादप्रस्तावे विविक्तं । अधुना साक्षिप्रमाणव्याख्यानावसरे प्रस्तूयते । तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनुः "समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति" । समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति । "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति" । तत्तु व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् । श्रुतश्रवणादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अतएव श्रवणादित्युपलक्षणं प्रमाणमात्रस्य० विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम् । साक्षिप्रयोजनमाह नारदः "सन्दिग्धेषु तु कार्य्येषु द्वयोर्विवदमानयोः । दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्" इति । दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेन च गोचरभक्षणेन प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम् । कात्यायनः "अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत् । तद्ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पतिः" अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतमिति सुस्थः पक्षः । तदसान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात् । तच्च साक्षिभेदनिरूपणे व्यक्तीभविष्यति । गौतमः "विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्था" । स च साक्षी प्रथमं द्विविधः कृतोऽकृतश्च । साक्षित्वेनार्थिप्रत्यर्थिभ्यां निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । पुनश्च कृतस्य

पञ्चविधत्वादकृतस्य षड्विधत्वादेकादशविधः। यथाह नारदः "एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते। लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च। गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः" इति। एतेषामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् "अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते" इति। स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृतं तेनैव "यस्तु कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः। स्मार्य्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते" इति दर्शयित्वेत्यसमासोचितमर्थम्। कार्य्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापणाय कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्य्यते स्मार्य्यते च विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः। यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्तत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यदृच्छाभिज्ञः स्मारितस्थाने च पत्राभावरूपत्वेन साम्येऽपि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः "प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः। द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ"। गूढमाह "अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते" इति। उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह "साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः" इति। षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः "ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्। कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः। कुल्याः कुल्यविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः"। प्राड्विवाकग्रहणं लेखकस्याप्युपलक्षणम् "लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः। नृपे पश्यति तत्कार्य्यं साक्षिणः समुदाहृताः" इति वचनात्। इत्यस्मिंश्च लेखितस्याधिकभावादेतानेव द्वादश साक्षिण आह "लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ। यादृच्छिकोत्तरश्चैव कार्य्यमध्यगतोऽपरः। नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः" इति। तल्लक्षणान्यपि कात्यायनलिखितलक्षणानि पूर्वसंवादीन्याह स एव "अभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पितृनाम च। निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः। अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा स्वयमादिष्टम्। प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः। कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ह्यर्थिभाषितम्। निह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्त्तितः। आहूय यः कृतः साक्षी क्रयव्यापक्रियादिषु। स्मार्य्यते यो मुहुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते। विभागदाने विषये ज्ञातिर्यश्चोपदिश्यते। द्वयोः समानो धर्म्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्त्तितः। अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात् प्रेषितस्तु यः। उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः। क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः। अत्र साक्षी त्वमस्माकमुक्तो(१) यादृच्छिकस्तु सः। यस्तु साक्षी दिशं गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम्। अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम्। साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः। उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्य्यं वाऽपि निवेदितम्। गूढचारी स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा। अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं यच्छ्रुतं भूभुजा स्वयम्। स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोरपि। निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत्। अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा। दूषितं घातितं यत्र सीमायास्तु समन्ततः। ग्रामतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः" इति। लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसंख्ययोरविरोधः। एवं च यथासम्भवं दृष्टस्मृतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः। क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैः, तस्य प्रत्यर्थिनः। स्वयमादिष्टमित्यादिसन्दर्भात् यथायथं सर्व्वविवादपदनिदर्शनम्। कुड्यपदं व्यवधायकोपलक्षणम्। निह्नुते इति भावे क्तः निह्नवे सम्पादिते इति शेषः। उक्त(१) इत्यत्र इतीतिशब्दाध्याहारः। दिशं देशान्तरं गच्छन्नित्यर्थः। उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, भावे क्त इत्युपेत्य व्याख्येयम्। गूढचारी कार्य्यमध्यगतश्चेत्येक एव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः। दूतपदस्य लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं "दूतकः षटिकापठादिति" इत्यस्तिवचनादुभयसम्भवलक्षणसाक्ष्युपलक्षणम्। येन योऽर्थः प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पश्चात् साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्तः स्वत्व सभायां साक्ष्यं दातुमर्हतीति फलितोऽर्थः। इतरथा वेतनादानादिषु लिखिताद्यसम्भवे साक्ष्यभावप्रसङ्गः। इदमेवाभिसन्धायाह मनुः "यत्रानिबद्धो-

ऽधीयीत ऋत्वादाशपि किञ्चन । पृष्टसन्तोऽपि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्" । अनिबद्धोऽज्ञातः । कल्पतरुमदन-रत्नयोरर्थिक्रिया क्रियाभेदैरिति पठितं तत्रार्थिक्रिया-र्थिव्यवहारक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभि-र्यत्र ज्ञात्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य ऋणादिके विवाद-विषये यः पत्रं प्रत्यर्थिसमक्षं लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्षी स्मर्यते "दीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धि-माप्नुयात् । यज्ञानदात्मनो लेख्यम्" कुर्यादिति शेषः । अज्ञानन्तं स्वयमभिप्रमात्मानमन्यद्वारा साक्षित्वमनेन लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकाले-नापि सिद्धिस्थायकतामाप्नुयादित्यर्थः । कात्यायनः "यत्र स्वहस्तेनात्कृर्यत्यर्थेकः स एव तु । न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्" । नारदः "अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आ-पञ्चमात् तथा सिद्धिर्यस्योपगतस्य तु । आ तृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः" इति । इदन्तु प्रायो-वादेन, यतः स एवाह "अथ वा कालनियमो न दृष्टः सा-क्षिणः प्रति । स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः । सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति" । ते च "साक्षिणः कीदृशाः कार्या व्यवहारेष्वसाक्षिणः । तांश्च संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमतस्तु तैः । गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्य-मर्हन्ति न ये केचिदनापदि । आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वधर्मविदो लुब्धा विप-रीतांस्तु वर्जयेत्" । मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्प-तरुः । मूलं पूर्वकालमविरोधिहन्तीति मौलाः । तदधीत-मद्देष्यपीति मदनरत्ने । समागमानयाश्रयकव्यवचन-संवादान साक्षित्वेनैव पूर्वकालान्वयदिश्य चेपात्कट्यकमौल-पदाभवेक्ष्यवसहाय कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्ना-करेऽपि "मौलाः कुलीना" इत्येव व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः स्थैर्यवचनमेतत् । तद्वतस्तु भवार्थ एव कर्त्तव्यः, यो हि यत्र भवः सोऽपि तथात्तोऽव्यवहर्त्तुमिति वदन् येऽभितिष्ठन्तोऽश्रम-णमनृषन्त्यां प्रतिष्ठानरस्य साक्षिकत्वयान्प्रयोगात् । पुत्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । अत्र जातिया-दिपदञ्च नाप्यन्तिकत्व ज्ञापनमुदाहरं, किन्तु सति

सम्बन्धेऽनेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्यव्यग्रस्य तस्य न सा-क्षित्वं, साक्ष्यन्तराभावे तु तस्यापि साक्षित्वं सम्भवत्येव । अतएव "ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति" तस्यापि साक्षि-त्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अर्थ्युक्ता अर्थिना यस्मै ते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा न तु स्वय-मेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः "तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्म-प्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । त्र्यवराः सा-क्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथा-वर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः" । त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । वर्णा ब्राह्मणादयः । तथा च मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्म-णादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्वे सर्वजा-तीयाः सर्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः । व्यासः "धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगत-द्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया अपराधीनाः स्वरयशःप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता" इति । कात्यायनः "प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः । आप्ताः शिष्टा विशुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् । वि-भाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् । नोत्कृष्टस्याव-कृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत् सदा" इति । आप्ताः यथार्थ-वादिनः । विबुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्तः शास्त्रार्थ-ज्ञानवन्तश्च "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति" पा० कर्त्तरि क्तः । वादिकर्त्तृकेति मदनरत्ने । तेषां वाक्यमसंशयं यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात् प्रतिवादी । तत्र विशेषमाह यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्तज्जाती-यैरेव भावयेत् । वादिनेत्युपलक्षणम् । वाद्यपि प्रति-वादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारदः "श्रे-णीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः" इति । पुनरपि "स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशाः द्विजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः" । श्रेणि-पुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषन्यायेन । प्रयोजनं चास्याभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिताः कात्यायनेन "विजिगुः श्रेणिपूगाश्च गणिनश्चाताः परा-ऽपरे । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद् भृगुः ।

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम्। प्रत्येकैकसमूहानां नायका वणिजः स्मृताः। तेषां वादः स्ववर्गेषु वणिक्स्वेव साक्षिणः"। अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानम् दोषाय अन्ततभाषणभीरुत्वस्य प्रत्ययशीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात् तेषाम्। ते च साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः कस्य ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः "नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा। उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत् कदाचन"। लिखितादिषु स एवाह "लिखितौ द्वौ तथा गूढो त्रिचतुःपञ्च लेखिताः। यदृच्छाः स्मारिताः कार्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः। दूतकः क्षटिकापाठी कार्यमध्यगतस्तथा। एक एव प्रमाणं स्याद्भूपोऽध्यक्षस्तथैव च"। क्षटिकापाठी लेखकः एक एवेत्येवकारो बाह्यापेक्षया "नैकं पृच्छेत् कदाचन" इत्युक्तेः अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इति योगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेव। लिखितादीनामुभयानुमतत्वे साक्षित्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वरः "उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्"। यद्यपि "श्रोतस्मार्तक्रियापरा धर्मप्रधाना" इत्यादिविशेषोपादानात् त्र्यवराणामपि धर्मवत्त्वं समानमथापि तेषामुभयाननुमतौ न भवत्येव साक्षित्वं, इयांस्तस्य चोभयानुमत्यैवेति भेद इति मिताक्षरा। नारदोऽपि "उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः। स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् सभासदि"। आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः "शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः" इति। अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितचरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक्। कात्यायनः "अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते। अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते"। याचित इति निःक्षेपविशेषणम्। न्यायतोऽस्मादन्यत्रापीति वाचस्पतिः। मदनरत्नकारस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति व्याचष्टे। निःक्षेपविशेषणत्वादयाचिते तथाभ्यन्तरस्य कस्य साक्षित्वप्रसङ्गादुद्याहितान्यप्रसक्तेरुत्तरैव व्याख्या प्रशस्ता। क्वचित्तु आदेयपण्यविवादे तद्विक्रेतैकोऽपि साक्षीत्याह स एव "संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्। एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्त्तितः"। इदञ्च सङ्ख्यानामसम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिप्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम्। अत्र स्वपक्षसाध्यसम्मते प्रतिषेधरहितानां साध्यसनुक्तानां कृपणानामसाक्षिणोऽपि प्रतिकूलाः"।

ते च असाक्षिनृशब्दे ५४६ पृ०। दर्शिताः।

साक्षिणो मिथ्याकथने अकथने च दोषो यथा

"दृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नप्यन्यथा वदेत्। स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान्। यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते। सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः" भा० आ० "ब्रह्मघ्नस्याप्यकारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च कृपणः शूलपाणिकः। एते महापातकिनस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः। कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्" ब्रह्म० वै० गण० ख० ४४ अ०। "मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा भयात्। सभायां पाक्षिकं वक्ति स नरः इति स्मृतः। मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो द्विज!। यावदिन्द्रसहस्रञ्च सर्पकुण्डे वसेद्ध्रुवम्। सन्ततं वेष्टितैः सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा। भुङ्क्ते च सर्पविषमूत्रं यमदूतेन ताडितः। ततकाशो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु। सप्तजन्मसु मण्डूकः पितृभिः सप्तभिः सह। ततो भवेद् दृश्यते मज्जारण्ये च शाल्मलिः। ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० ६८ अ०।

साक्षिणो यथा विकारे कर्तृत्वाद्यभाव एवं जीवसाक्षिणो कर्तृत्वाभावः ईश्वरसाक्षिनृशब्दे १०४८ पृ० दृश्यम्। तयोर्ज्ञत्वादिप्रकाशकत्वात् तथात्वम्। अन्तःकरणमाययोर्जडत्वेन विषयावभासकत्वाभावेन चैतन्योपाधित्वमेव न तु विशेषणत्वं विषयावभासकत्वे तदन्वयायोगात्। अत एव स्वस्वोपाधिवृत्तिविशिष्टचित्तवृत्तिसुखादेरेवावभासकत्वात्साक्षिणः नातिप्रसङ्गः इति वेदान्तपरिभाषाप्रत्यक्षपरि० दृश्यम्।

सांख्यसू० भाष्ययोश्च तस्य साक्षित्वं समर्थितं यथा

"ननु साक्षित्वमनित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं तत्राह "साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम्" सू० पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् न तु परिणामत इत्यर्थः। साक्षात्सम्बन्धश्च बुद्धिमात्रसाधितावगम्यते "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति" पा० साक्षिशब्दव्युत्पादनात्। साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम्। पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवति। अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो

-विभागः। ज्ञाननियामकस्याकारतास्वाभाव्यः प्रति-बिम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगसमवायसमवायवत्त्वा-दिसम्बन्धादिरेतदिदम्। चिन्मात्रेः सर्वसाक्षित्व लिप्तिस्तु-चादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम्। अप्रत्यक्षत्वात् साक्षित्वमिति पाठे स्वप्रकाशबुद्धिः करणत्वसामान्यात्। तथा यथोक्तात् प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः भा०। तत्रैव अन्यत्र "सुषुप्त्याद्यवस्थासाक्षित्वम् सुषुप्त्याद्यवस्था-व्याप्तस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसीत्यर्थः। तदुक्तम् "जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः"। इति तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्था-रहितो निर्णीत इत्यर्थः। तत्र जाग्रदवस्थायामिन्द्रियद्वारा बहिर्विषयाकारः परिणामः। स्वप्नावस्था च संस्कार-मात्रजन्यस्तादृशः परिणामः। सुषुप्त्यवस्था च द्विवि-धाऽर्द्धसमप्रलयभेदेन। तत्रार्द्धे विषयाकारा वृत्तिर्न भवति। किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्ति-र्भवति अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूप-सुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः। तदुक्तं व्यास-सूत्रेण "सुप्तेऽर्थसम्पत्तिः परिशेषादिति"। समप्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति। अन्यथा समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेत्यागमविरोधानुपपत्ते-रिति। सा च समप्रसुषुप्तिर्न भावरूपेति पुरुषस्तत्-साक्षी न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात्। अन्यथा संस्कारादेरपि धर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः। सुषुप्त्या-दिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां प्रकाशनमिति व्याख्यातः"। [वेदान्तप०।

साक्षिभास्य त्रि० ३त०। साक्षिमात्रप्रकाश्ये बुद्धिवृत्त्यादौ

साक्ष्य न० साक्षिणो भावः कर्म वा ष्यञ्। १व्यवहारविषय-दृष्टवृत्तान्तकथनरूपे साक्षिकर्मणि २तद्भावे च "समक्षदर्श-नात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति" मनुः।

सागर पु० सगरैर्निर्वृत्तः अण्। १समुद्रे अमरः २मृग-भेदे पुंस्त्री० शब्दच०। ३संख्याभेदे संख्याशब्दे दृश्यम्।

सागरगामिनी स्त्री सागरं गच्छति गम+णिनि ७ तत्पुरुष। १नद्यां २स्थूलैलायाञ्च राजनि०।

सागरनेमि स्त्री सागरः नेमिरिव वेष्टनाकारो यस्याः। पृथिव्यां हेमच०। [हेमच०।

सागरमेखला स्त्री सागरो मेखलेव यस्याः। पृथिव्यां

सागरालय पु० सागर आलयो यस्य। वरुणे शब्दच०।

सागरोत्थ न० सागरादुत्तिष्ठति उद्+स्था क। सामुद्र-लवणे राजनि०।

साग्नि(क) पु० सह अग्निना, अग्निहोत्रेण वा कप्। १श्रौत-स्मार्त्ताग्नियुक्ते २अग्निहोत्रिणि द्विजे।

साङ्कर्य्य न० सङ्करस्य भावः ष्यञ्। १परस्पराभावसमाना-धिकरणयोः धर्मयोरेकाधिकरणवृत्तित्वरूपे न्यायोक्ते जातिबा-धके दोषभेदे सङ्करशब्दे ५१८१ पृ० दृश्यम् २सङ्करस्य धर्मे च। [त्रि०को०।

साङ्कल त्रि० सङ्कलेन निर्वृत्तः सङ्कला अण्। सङ्कलनजाते

साङ्कृति पु० वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवरे ऋषिभेदे "वैयाघ्रपद्य-गोत्राय साङ्कृति प्रवराय च" भीष्मतर्पणमन्त्रः।

साङ्ग त्रि० सह अङ्गेन। अङ्गयुक्ते "तस्मात् साङ्गमधीत्यैव" "साङ्गं तत् क्रियते पुनः" इति च स्मृतिः।

साङ्कृतिक त्रि० सङ्कृत्या निवृत्तः ठक्। सङ्कृतिसिद्धे वृत्ते।

साचि अव्य० सच-इञ्। १वक्रे २तिर्य्यगर्थे च अमरः।

साचिवाटिका स्त्री साचि यथा तथा वटति वट-ण्वुल्। १श्वेतपुनर्नवायां रत्नमा०।

साचीकृत त्रि० असाचि साचि क्रियते साचि-कृ-क्त दीर्घः। वक्रीकृते त्रिको० "साचीकृता चारुतरेण तस्थौ" कुमा०

साट प्रकाशने अद०चु०उ०स०सेट्। साटयति ते असषाटत त

साटोप त्रि० सह आटोपेन सहस्य सः। १सगर्वे २विकटे च।

सात दाने उपादाने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सातयति ते असशातत् त। अयं सौत्र इत्येके। [२नष्टे च।

सात न० सात-अच्। १सुखे भरतः। सन-क्त। २दत्ते

सातला स्त्री सातं सुखं लाति ला क। १चर्मकषायाम् अमरः। २सेहुण्डभेदे राजनि०।

सातवाहन पु० शालिवाहनाख्ये नृपभेदे। [अमरः।

साति स्त्री सन-क्तिन्। १अवसाने २दाने ३तीव्रपीडायाञ्च

सातीन(ल)क पु० सतीन(ल)एव स्वार्थे कन्। सतीन(ल) कलाये (कुड़मटर) रायमुकुटः।

सात्यकि पु० सत्यकस्य वृष्णिवंश्यभेदस्यापत्यम् इञ्। शिने-र्नप्तरि स्वनामख्याते वृष्णिवंश्ये क्षत्रियभेदे त्रिका०।

सात्यवत पु० सत्यवत्यां मत्स्यगन्धायां भवः अण्। १वेद-व्यासे त्रिका०। २सत्यवतः सम्बन्धिनि च। [हला०।

सात्यवतेय पु० सत्यवत्या अपत्यम् ढक्। सत्यवतीसुते व्यासे

सात्वत् पु० सातयति सुखयति सात-क्विप् सात् परमेश्वरः स उपास्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। विष्णुयामके "भगवान् सात्वतां पतिः" भागवतम्। श्रीधरेण

सत्वेव अच् सातः विष्णुदयाद्याते नाशस्य सत्यपि अशोपम्यान्यायः इत्युक्तम् ।

सात्वत त्रि॰ सत्त्वमेव सात्त्वं तत्तनोति तन—ड । १विष्णौ त्रिका॰ यदुवंश्ये अंशुपुत्रे २नृपभेदे "अंशोः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्" कूर्मपु॰ २२ अ॰ । तदंशज्ये ३बलरामे हेमच॰ । "सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् । योऽनन्यत्वेन मनसा सात्वतः स उदाहृतः" इत्युक्ते ४विष्णुभक्तभेदे । ५सात्वतनृपाधिष्ठितदेशे सोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिक्रमेण ६तद्देशवासिनि च त्रिका॰ । यदुवंश्यगोत्रापत्यत्वेन ७शिशुपालमातरि स्त्री ङीप् । "न दूये सात्वतीसूनुः" माघः । सा च नाटकस्य वृत्तिभेदे च । तल्लक्षणादि सा॰ द॰ उक्तं यथा "सात्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः । सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा । उत्थापकोऽथ सांघात्यः संलापः परिवर्त्तकः । विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिताः । उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते । मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः सांघात्यः सङ्घभेदनम् । संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः । प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः" । तल्लोपे एकारोऽपि । ८जातिभेदे पुंस्त्री॰ शुध्माचार्यशब्दे दृश्यम् ।

सात्त्विक पु॰ सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति ठञ् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच॰ । तस्य विष्णुनाभिकमलजत्वात् तथात्वम् । सत्त्वमेव सात्त्वमस्त्यस्य ठन् । २विष्णौ । सत्त्वगुणेन तत्कार्य्येण मनसा वा निर्वृत्तः ठञ् । ३सत्त्वगुणजाते ४सत्त्वप्रधानमनोविशेषजाते च । ५शृङ्गारादिरसानुगुणे भावभेदे सा॰ द॰

"ङ्गाः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि । विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" । एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे दृश्यानि । स्त्रीणां यौवने सत्त्वजाते ६अलङ्कारभेदे सा॰ द॰ "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः" । अलङ्कारशब्दे ४॰८ पृ॰ दृश्यम् । ७सत्त्वप्रधाने त्रि॰ । ८देवीपूजाभेदे स्त्री "शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सात्त्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः" ति॰त॰ । ९भावभेदे पु॰ "सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुस्तन्निपुणास्तु" सर्वान॰ । १०सत्त्वप्रधाने पुराणभेदे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णुमाहात्म्यवर्णनम्" उपपुराणशब्दे दृश्यम् । ११स्मृतिभेदे स्त्री "वाशिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा । भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विक्यो मुक्तिदाः शुभाः" पद्मपु॰ उत्त॰ ४२ अ॰ । १२दुर्गायां स्त्री ङीप् । १३गीतोक्तेषु श्रद्धादिभेदेषु यथायथं त्रि॰ यथा "सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान्" (श्रद्धा) "आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रमे "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः" (आहारः) "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः" (यज्ञः) "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते" (कायिकादि त्रिविधं तपः) "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं मतम्" (दानम्) "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" (ज्ञानम्) "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" (कर्म) "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" (कर्त्ता) "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (बुद्धिः) "धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (धृतिः) "यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्" (सुखम्) "कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः" (त्यागः) । तत्र सात्त्विकाहारस्य चित्तशुद्धौ हेतुत्वं छान्दो॰ उक्तं यथा "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" । सत्त्वं मनः । "अन्नमयं हि सोम्य ! मनः इत्यादिना" तस्य

अकुमत्वस्य तन्मोक्तेः सधात्वम्। आत्मगताहङ्कारे तत्त्वप्रधाने १४अहङ्कारे १५अहङ्कारतत्त्वे च "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" सां०प्र० धृतवाक्यम्। "सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां०सू० एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मकगणमध्ये सात्त्विकम्। अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः। "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा। अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत्। वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः" भा०प्र०ध० वाक्यम्। १६अध्यवसायादौ च "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम्" सां०का०। "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० "प्रकाशकावयवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" तत्त्वकौ०।

सादनी स्त्री साद्यन्ते रोगा अनया सद–णिच्–करणे ल्युट् ङीप्। कटुक्यां राजनि०।

सादि पु० सद-इण्। १सारथौ हेमच० २योद्धरि शब्दादि० ३अवसन्ने त्रि० ४वायौ पु० संक्षिप्तसारः।

सादिन् पु० सद-णिनि। १अश्वारोहयोद्धरि अमरः। २गजारोहिणि ३रथारोहिणि च मेदि०। ४अवसन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सादृश्य न० सदृशस्य भावः ष्यञ्। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वे उपमानधर्म्मे। तच्च सादृश्यं सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः। तन्मतमुक्तं तत्त्वचिन्तामणौ "सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः"। तन्मतञ्च उपमानचिन्तामणौ निराकृतम् उपमानशब्दे १२१५ दृश्यम्। सादृश्यवाचका इवादिनिपाताः सदृशादिशब्दाश्च तत्र इवादिभिः निपातैः सादृश्यस्याभिधाने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वं, गौरिव गवय चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादि। अन्ये तु सदृशादिशब्दा एव गौसदृशो गवय इत्यादौ इवादिशब्दाभावेऽप्यायां तात्पर्य्यग्राहका इत्याहुः तुल्योपमार्थैस्तृतीया तत्राभिधाने प्रतियोगिनि तृतीया षष्ठी च। तुल्योपमाभ्यां योगे तु षष्ठ्येव। सादृश्ये च एकस्य प्रतियोगिताऽन्यस्यानुयोगिता तत्र प्रतियोगिन उपमानत्वमनुयोगिन उपमेयत्वमिति। उपमानोपमेयभावस्य द्वयोः सम्बन्धेऽपि यथिकस्योपमानता। तत्र सादृश्ये केषाञ्चिदङ्गानां कुत्रचिदुपमानतया वर्णनं युक्तं

तन्निर्णीतं कविकल्पलतायां यथा "केशाः स्युर्बर्हिबर्हाभ्रशैवलायस्त चामरः। नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः। सीमन्तस्य चाध्वदण्डौ ललाटस्याष्टमो विधुः। स्मरस्य, कपोलस्य चन्द्रः स्यात् मुकुरः स्वर्णं। भ्रुवोः स्मरधनुर्यष्टी रेखापल्लवलयः। दृशश्चकोरहारिणमीनेन्दीवरखञ्जनाञ्जनम्। कुसुमं नीलमम्भोजं, श्रुतदीपः पयोधरः। नासायाः शुकचञ्चू वंशाधोमुखतूणीरवहयः। तिलप्रसूनदण्डौ चाधरस्य नवपल्लवः। बिम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः। कुन्दशिखरीबीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य च। ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूषं, शरच्चन्द्रमसोऽपि चा। जिह्वायाश्चोष्ठयोर्वाचा च वाक्या मल्लापकध्वनी। वीणावाद्यं मधु सुधा, वदनस्य चन्द्रमाश्रया। अम्भोजदर्पणौ चापि चिबुके दर्पणाश्रयम्। कण्ठस्य कम्बुरथस्य कुम्भौ बाहोस्तु वल्लरी। मृणालवल्लरीशाखापाशाः, पाणितलस्य तु। पल्लवाङ्गुलीनां तु पल्लवोऽम्भोजमलकम्। दीर्घो नवदलं चैव नखानां, नखपल्लतेः। रत्नतारेन्दुपुष्पाणि, स्तनयोः कुम्भौ घटौ। कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ बिल्वे, मध्यस्य वेदिका। सिंहमध्यं वज्रमध्यं डमरुश्च कथ्यते। उपमानानि रोमाल्याः रेखाशैवालवल्लयः। नीलकान्तमणीधूमलतादिरदशृङ्खलाः। नाभेरम्भोजनाभौ ह्रदा विवरकूपकौ। त्रिवल्या वीचिसोपाननिःश्रेण्यौ, जघनस्य तु। पुलिनं पीठफलके, नितम्बस्य स्थलं पुनः। पर्वतः पृथिवी रूपोपमं वस्तु च तत्सदृक्। ऊर्वोः कदलिकास्तम्भकरौ करभस्तथा। जङ्घाद्वयस्य तूणश्च पादस्य नवपल्लवः। अम्भोजं च गतेर्हंसवाहनदिग्दन्ति गतिः। इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणां पुंसामपि समानि तु। पुंसां रूपोपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते। स्कन्धस्य वाजिवृषभस्कन्धौ बाहोरहीश्वरः। [illegible] कपाटस्तम्भवक्षःस्थलं, वक्षसः। शिलापट्टकपाटे च प्रसरायामतिर्गतिः। यशसः कुन्दचन्द्राद्याः शुभ्रवर्णाश्रया मताः। प्रतापस्याग्निसूर्यौ च वाडवाग्नी रवेः करः। जपापुष्पादयश्चैव रक्तवर्णपदार्थकाः। पुण्यस्य गौरं वर्णं संस्कारोऽङ्कुर एव च। शुक्लवर्णाः पदार्था ये तेऽप्यत्र परिकीर्त्तिताः। सामर्थ्यस्य महस्तु पक्षास्त्रविक्रमादिकम्। कीर्त्तिर्लतादिः साध्वीस्त्री ज्वाला दीपस्य कीर्त्तिता। आदित्यस्योत्कटेऽप्यादित्यैर्दशाक्यं शरीरस्य। शासनस्य शिरोधार्य्य प्रारब्धकर्म कीर्त्तितम्। पापस्य

वर्ण्योऽकीर्त्तिः कलङ्कः कृष्णवर्णकः । अन्धकारः शैवलोऽस्यातिशयोपमानकम् । अकीर्त्तेः कृष्णवस्तूनि मालिन्यं तमसां ततिः । कस्तूरिकाया भ्रमरो नीलकान्तमणिर्घनः । सुगन्धिद्रव्यदाहोत्थधूमः कज्जलकं तथा । कृष्णपुष्पप्रकरः कालाकीर्त्तिः स्वलान्तरे । कामिनीरदशतद्वत् कज्जलस्यापि तानि च । कर्पूरस्य तथा चन्द्रः शशाङ्काकरणस्तथा । यूथिकाकुन्दकुसुमं विरहिवक्त्रकस्तथा । हिमक्षीरपिण्डः प्रोक्त उपमानतया भवि । मनोरथस्य विज्ञेयः फलपुष्पादियुक्तद्रुः । कविबुद्धिकल्पना स्यादानन्दस्य सुधार्णवः । प्रसूनस्य तु हासवत्, कामिनीदर्शनस्य तु । अतिप्रियतमप्राप्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तथा । सुधारसो नित्यसुखसाक्षात्कारस्तथा मतः । पूर्णचन्द्रादिकस्यापि साक्षात्कारः प्रकीर्त्तितः । अमृतस्य तु सत्काव्यं कामिन्यधरपानकम् । ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, विषस्यापि प्रकीर्त्त्यते । साध्वीस्त्री विरहः पापं मालिन्यं दुःखदं च यत् । घोराग्निः शीतकालीनशीतोदं परिकीर्त्तितम् । व्यभिचारिणी च या नारी सापि तद्वत् प्रकीर्त्तिता । विरहस्याग्निराधिश्च यातना च पयोनिधिः । दुःखदानि च वस्तूनि तप्तानि कथितानि च । पुष्पाणां कामिनी चन्द्रः कर्पूरश्च यशस्तथा । चन्द्रस्य प्रमदावक्त्रमतिशुभ्रश्च यद्भवेत् । यशः पुण्यादिकं वस्तु सोपमानतयेष्यते । सूर्य्यस्य शिवनेत्राग्निः कामुकस्याहरस्तथा । बाडवाग्निर्जवापुष्पं वसन्तोत्सवपल्लवः । पद्मस्य कामिनीवक्त्रं पाटलं रक्तवस्तु च । इन्दीवरस्य कस्तूरी नीलकान्तमणिस्तथा । कामिनीनयनं तद्वत् कैरवस्य तु चन्द्रमाः । कुन्दादिपुष्पमन्यच्च शुभ्रवर्णञ्च यद्भवेत् । रामश्चन्द्रः कुबेरश्च चन्द्रमा भास्करस्तथा । नलप्रभृतयो ये तु प्रसिद्धाश्चक्रवर्त्तिनः । मेघस्य काली कृष्णश्च नीलपाथोजसंहतिः । इन्दीवरं वनं दाता कृष्णाद्यौ भ्रमरावली । शरन्मेघस्य चन्द्रादिशुक्लवर्णपदार्थकाः । कन्दर्पस्य नलचन्द्र आश्विनौ च पुरूरवाः । दीपस्य विशिष्टस्य प्रतापः भास्करं तथा । वायोः शीघ्रगवस्तूनि कीर्त्तितानि पुरातनैः । चलस्य वायुर्हरिणो मनश्च, स्थिरस्य गिरिः । मेघस्तमालवृक्षश्च तमसास्तु समुच्चयः । शीधलोच्चैःश्रवाश्चन्द्रः कैलासैरावती मतौ । शिवस्य शौधवत् सर्वं कृष्णस्य श्यामलो घनः । तमालवृक्षो भ्रमरश्चेन्दीवरकं नभः । नीलकान्तमणिर्नीलपद्म रामस्य पूर्ववत् । मधुकरीदलं हंसपक्षं चाधिकं पुनः । लक्ष्म्यास्तु पार्वती चन्द्रकान्तिः सीता रतिस्तथा । द्रौपदी चन्द्रकान्तिश्च पुराणैः परिकीर्त्तिता । गङ्गायाश्चन्द्रकला कैलासाचलकान्तयः । शुक्लवर्णपदार्थाश्च, विपक्षेषु समुद्रकः । ब्रह्माण्डं पण्डितमनस्तथा नारायणोदरम् । समुद्रस्य च मेघादि वस्तु कृष्णं च यद्भवेत् । विदुरश्चापि भारतश्च तथापस्मारिरोगवान् । पुरस्य स्वर्गः कैलासो यत्र हृद्यं स्यात् मनोरमम् । रथस्य पृथ्वी वैकुण्ठपुरी पोतश्च पुष्पकम् । कामिन्यास्तु तडित्तारा स्वर्णवर्णा च केतकी । उपमानतया स्वर्णलतापि परिकीर्त्तिता । नायकस्य तु कन्दर्पं देवचन्द्रोऽश्विनौ तथा । सभायास्तु सुधर्मा स्यात् गङ्गा सूर्य्यस्य मण्डलम् । गण्डकी पर्वतो मेरुरुपमानतया मतः । पण्डितस्य सुराचार्य्यः कविः शुक्रः सरस्वती । श्रीरामस्तु विरहिणः शिवोऽन्यो दुःखितो जनः । उन्मत्तस्यन्दनकः शिवशेखरचन्द्रमाः । पाण्डवा न्ययुताश्विश्च वल्मीकोऽश्विन्दुशेखरः । दाताः कर्णः कल्पद्रुमः कामधेनुर्बलिर्नरः । रोहणोऽश्विरघुद्रवौ जैमिनिश्च युधिष्ठिरः । वसन्तर्त्तोर्मतं मद्यगुञ्जाद्यो मलयानिलः । वर्षोऽम्बुविंशपदौ च च स्यात् विरहिणं प्रति । ग्रीष्मर्त्तोरग्निर्विरहोऽहिनिश्वासस्तथा पुनः । विरहिणश्च निश्वास उपमानतया मतः । वर्षर्त्तोरवनी व्योम नारायणसमुद्रकाः । शरदः काशपुष्पादिरूपशीतांशुचामराः । ऐरावतगजा ज्ञेया उपमानतया बुधैः । शीतर्त्तोरुपमानं स्यात् राज्यच्युतस्तु भूपतिः । तथापस्माररोगार्त्ता विद्भिः परिकीर्त्तितः । शिशिरर्त्तोस्तु दुःखिनः समुद्रोऽद्रिर्धराश्विनौ । राजागमनकालश्च मदनोऽपि मतो विदाम् । सच्चिदस्योपमानं तु सुराचार्य्यैः प्रकीर्त्तितः" ।

साधक त्रि०साध—ण्वुल्, सिध—णिच्-ण्वुल् साधादेशः वा । १साधनकर्त्तरि २कारके तन्त्रोक्ते ३मन्त्रादिसिद्धिकारके सिद्धे च "साधकः सिद्धिमाप्नुयात्" इति तन्त्रम् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । साधिका सा च ४दुर्गायां "साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधिका साऽथ ईश्वरी" देवीपु०४५ अ० । ५जन्मतारावधिकेषु षष्ठपञ्चदशचतुर्विंशनक्षत्रेषु पु० "जन्मसम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः । मित्रं परममित्रञ्च जन्मचात् गणयेत् त्रिधा" ज्यो०त० । ६इष्टसाधके त्रि० ।

साधकतम न० अतिशयेन साधकं तमप् "साधकतमं करणम्" पा० परिभाषिते करणे कारकभेदे ।

साधन न० सिध-णिच्-साधादेशे यथायथं करणे भावे ल्युट् कर्त्तरि ल्यु वा । १करणरूपे कारकभेदे २मारणे ३मृतसंस्कारे अग्निदाने ४गतौ ५द्रव्ये ६धने ७अर्थदापने ८दानप्रापणे ९उपकरणे १०इन्द्रियग्राह्यसुखसामग्र्याम् ११अनुगमने अमरः । १२सैन्ये १३उपाये १४सिद्धौषधे १५मेढ्रे मेदि० १६वैते १७आपधि १८मित्रौ धरणिः । १९कारके २०प्रमाणे हेमच० । २१व्याप्ये त्रिका० २२मोचने २३जये अजयः २४ब्रह्मविद्याहेतौ नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमादिषट्कमोक्षेच्छाचतुष्टये च । युच् । साधनाऽपि उपासनायां निष्पादनायाञ्च स्त्री ।

साधनाप्रसिद्धि स्त्री हेतुदोषभेदे सा च साधने साधनतावच्छेदकधर्माभावरूपा यथा "पर्वतो वह्निमान् काञ्चनधूमादित्यादौ धूमनिष्ठः काञ्चनत्वाभावः साधनाप्रसिद्धिः ।

साधर्म्य न० सधर्मस्य समानधर्मस्य भावः ष्यञ् । १स्वकीयसाधारणधर्मरूपे लक्षणे २अनुगतधर्मे "यदुक्तं यस्य साधर्म्यम्" भाषा० । समानो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । ३समानधर्मे यथा पद्ममिव सुन्दरं मुखमित्यादौ सौन्दर्य्यमुभयोः समानधर्मः ।

साधर्म्यसम पु० साधर्म्येण समः । स्थापनाहेतुदूषके जात्युत्तरभेदे "साधर्म्योपसंहारे तद्धर्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्यसमः" गौ० "वादिनाऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रयुक्तहेतुना तदभावस्थापनम् यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेवं शब्दोऽनित्यघटसाधर्म्यात् नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वात् नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्यः" वृत्तिः भाष्ये तु निदर्शनान्तरेणास्य व्याख्यातं यथा "क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यात् निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति" ।

साधारण त्रि० सह धारणया वर्त्तते अण् । १सदृशे अमरः । २अनेकसम्बन्धिनि ३धने "साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिद्दानादिकम्" स्मृतिः । स्त्रियां गौरा० ङीष् । सा च ३कुञ्चिकायां ४वेश्यादिनायिकायाञ्च "यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः" भाषा० उक्ते ५हेत्वाभासभेदे पु० । यथा वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वहेतुः सपक्षे पर्वते विपक्षे ह्रदादौ च वर्त्तते इति साधारणः । स चानैकान्तिकभेदः "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः" भाषा० ।

साधारणधर्म्म पु० कर्म० । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दमः क्षमार्ज्जवं दानं धर्मं साधारणं विदुः" इत्युक्ते अहिंसादौ सर्ववर्णाश्रमसाध्ये १धर्मे । न्यायादुक्ते २संशयहेतौ समानधर्मे च तथाहि रज्जुः रजतं वेति संशये रज्जुरजतयोः सामान्यधर्मचाकचिक्यशुभ्रत्वादिर्हेतुः । ३प्रजावर्धनरूपे जन्तुमात्रधर्मे च "प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः । तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः" मनुः । स च धर्मः सर्वेषां जन्तूनां साधारण इति मानवा पृथगुपलक्षणम् ।

साधारणस्त्री स्त्री कर्म० । वेश्यायां हेमच० । सा च नायिकाभेदः । "अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति" सा० द० नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० तल्लक्षणं दृश्यम् । सामान्यस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र ।

साधारणी स्त्री साधयति बाधां चारणीव । १कुञ्चिकायां हेमच० साधारणशब्दात्स्वार्थे स्त्रीप्रकृतौ स्त्री ङीप् स्वार्थे ष्यञ् । साधारण्य कुञ्चिकायां न० । भावे ष्यञ् । साधर्म्यधर्मे च ।

साधिका स्त्री साधयति नमयति सर्वोपशमम् सिध-णिच्-साधादेशः ण्वुल् । १दुर्गो हेमच० । सिध-णिच् ण्वुल् । २कार्य्यसाधिकायां स्त्रियाञ्च ।

साधित त्रि० सिध-णिच्-क्त । १दापिते अमरः २प्रमाणादिना उद्भाविते च "साधितात् दशकं शतमि"ति स्मृतिः ३निष्पादिते ४शोधिते च ।

साधिदैव त्रि० सह अधिदैवेन वर्त्तते अच् त्रिपदब० । अधिदैवतसहिते । साधिभूताधियज्ञमपि परमेश्वरं ।

साधिष्ठ त्रि० अतिशयेन साधुः बाढो वा इष्ठन् साधादेशः टिलोपो वा । १अत्यन्तदृढे अमरः २अतिसाधौ ३अतिशोभने च । ४अत्यार्थ्ये मेदि० ५न्याय्ये हेमच० ।

साधिष्ठान त्रि० सह अधिष्ठानेन। १अधिष्ठिते तन्त्रोक्ते षट्चक्रमध्ये सुषुम्नामध्यस्थे चक्रभेदे न० चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम्।

साधीयस् त्रि० अतिशयेन साधुः बाढो वा ईयसुन् साधादेशो वा। १साधुतरे च २अत्यन्तदृढे अमरः। ३व्याप्ये हेमच०। स्त्रियां ङीप्।

साधु त्रि० साध-उन्। १उत्तमकुलजाते अमरः। २सुन्दरे ३उचिते च। स्त्रियां वा ङीप्। ४मुनौ ५जिने च पुं० हेमच० "न प्रहृष्यति सम्माने नापमाने च कुप्यति। न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतद्धि साधुलक्षणम्" गरुडपु० धर्मयुते ६जने ७वार्द्धुषिके ८मनोहरे मेदि०। साधु लक्षणान्तरं यथा "यदृच्छालाभसन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः। हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः। निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः। निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते। लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी। कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः" पद्मोत्त०ख० ९९अ० "त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वसत्त्वसुखैषिणः। भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः। परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि। नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः। परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वते। तादृगप्यम्बुधेर्वारि जलदैस्तत् प्रदीयते। एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम्। दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपांपतिः। आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम्। ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःसहं सहते स्वयम्" वह्निपु०।
९व्याकरणव्यङ्ग्यसाधुताजात्याश्रये शब्दे "अनपभ्रंशताऽनादिर्येषाऽभ्युदययोग्यता। व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिः। तथा च अपभ्रंशभिन्नत्वमनादित्वम् अभ्युदयसाधनप्रयोगविषयत्वं व्याकरणव्यङ्ग्यजातिर्वा साधुता इति तदर्थः। स च ईश्वरसङ्केताश्रयः शब्द इति नैयायिकाः। तथा च यः शब्दो यस्मिन्नर्थे ईश्वरेण सङ्केतितः स शब्दस्तदर्थे साधुः। वैयाकरणमते यः शब्दः यस्मिन्नर्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स शब्दस्तत्र साधुः यथा "कर्मणि द्वितीया" पा० द्वितीया कर्मार्थे साधुः।

साधुज त्रि० साधौ सत्कुले जायते जन-ड। उत्तमकुलोद्भवे शब्दर०।

साधुधी स्त्री द्व०। १श्वश्र्वां हारा०। २सुन्दरबुद्धियुते त्रि०। कर्म०। ३साधुबुद्धौ स्त्री। [२उत्तमकुलजे।

साधुपुष्प न० साधु पुष्पं यस्य। १स्थलपद्मे शब्दमा०। कर्म०।

साधुवाह पु० कर्म०। विनीते सुशिक्षिते घोटके हेमच०।

साधुवाहिन् पु० साधु यथा तथा वहति णिनि। १विनीतेऽश्वे अमरः २सुन्दरवहनकर्त्तरि त्रि०।

साधुवृक्ष पु० नित्यकर्म०। १कदम्बवृक्षे शब्दमा०। २वटवृक्षे राजनि०। ३शोभनवृक्षमात्रे च।

साष्टत न० सहाष्टतेन दलेन यः। १भाग्यपत्त्रे २मयूरशेखरे ३पर्णवीथ्यासु अजयः।

साध्य पु० सिध–णिच्–यत्। "मनोऽनुमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्यवान्। निर्भयो नरकश्चैव दंशो नारायणो वृषः। प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश देवताः" इत्युक्ते द्वादशसंख्यके १गणदेवताभेदे ज्यो० उक्ते विष्कम्भादिषु योगेषु २एकविंशे योगे च। ३साधनीये त्रि० मेदि०। ४अष्टादशविवादेषु प्रमाणादिना साध्ये पदार्थे "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः" इत्युक्ते व्यवहारे साधनार्हे प्रतिज्ञेये ४पक्षे पु० "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्। ऊने वाऽप्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति" कात्या०। ५अनुमित्या साधनीये वह्न्यादौ च यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ सिषाधयिषितो वह्निः साध्यः। साध्यमस्त्यस्य अर्श आद्यच्। ६साध्यवति पक्षे पु० "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे"ति गौ० सूत्रम्। साध्यवत्तया पक्षनिर्देश इति दीधितिकारः तन्त्रोक्ते ७मन्त्रमात्रे याज्ञमन्त्रस्य आनुकूल्यताप्रापके २८८पृ०उक्ते अकथहचक्रस्थे द्वितीयपञ्चमादिकोष्ठस्थाद्यक्षरके "सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात् ज्ञेया मनीषिभिः" इत्युक्ते ८मन्त्रभेदे। १०देवमात्रे मेदि०। व्याकरणोक्ते विकृतसंख्यानन्यविक्रियाभेदे क्रियाशब्दे २११७पृ० दृश्यम्। "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना" हरिः। "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षा" हरिः।

साध्यता स्त्री साध्यस्यानुमितिविधेयस्य भावः तल्। अनुमितिविधेयतारूपे न्यायोक्ते १विषयताभेदे। २इच्छाविषयताभेदे च। यथा घटो जायतामित्यत्र घटीया साध्यताख्या विषयता।

साध्यताघटकसम्बन्ध पु० ६त०। कर्म०। येन सम्बन्धेन साध्यस्य अनुमेयता तादृशे सम्बन्धे यथा पर्वतः संयोगेन वह्निमान् धूमात् इत्यादौ संयोगः।

साध्यतावच्छेदक पु० साध्यतामवच्छिनत्ति विशेषयति अव+

सिद्ध-ण्यत् । येन रूपेण सम्बन्धेन वा यस्य साध्यताऽऽरूपा विषयता । तस्मिन् १सम्बन्धे २धर्मे । यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निः साध्यः तस्य साध्यतां वह्नित्वमवच्छिनत्तीति वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकम् । एवं संयोगसम्बन्धोऽपि ।

साध्यसम पु० १हेत्वाभासभेदे "साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः" गौ० सू० "द्रव्यं छायेति साध्यम् । गतिमत्त्वादिति हेतुः । साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसमः । अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः । साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति ? आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पत्यावरणसंतानादसंनिधिसंतानोऽयं तेजसो गृह्यत इति ? सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासंनिधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः" वात्स्या० २जात्युत्तरभेदे "उभयसाध्यत्वात् साध्यसमः" गौ० सू० "हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति । साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ नैवम् । न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा" वात्स्या०। तत्र "पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनम्" गौ० वृ० दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनम् । यथा, आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ यदि यथा लोष्टस्तथात्मेति त्वयोच्यते तदा यथात्मा तथा लोष्ट इत्यप्यायातम् । तथा च यद्यात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते । तर्हि लोष्टेऽपि तत्साधनीयम् । नेति चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न साम्यम् । लोष्टवत्तव आत्मात्मवत्तो लोष्ट इत्यत्र नियामकाभावादिति" नीलकण्ठः ।

साध्यसिद्धि स्त्री साध्यस्य सिद्धिः विनिर्णयः । साध्यस्य व्यवहारादेः अनुमित्यादिना साधनाधीने १निर्णये २तन्निष्पत्तौ । साध्यस्य प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धिर्निर्णयो यत्र । व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थस्य प्राड्विवाकादिभिः विनिर्णयरूपे ३व्यवहारपादभेदे च ।

साध्याप्रसिद्धि स्त्री ६त० साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपे हेत्वाभासभेदे । यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठः काञ्चनमयत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः ।

साध्वस न० साधु+अस्यति अस-अच् । भये अमरः ।

साध्वी स्त्री साधु-ङीप् । १मेदायां राजनि० "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" उक्तलक्षणायां २स्त्रियां तत्रार्थे संज्ञात्वात् न पुंवद्भावः । साधुतायुक्तं ३स्त्रीमात्रे च । तत्रार्थे पुंवद्भाव इति भेदः ।

सानन्द त्रि० सह आनन्देन । १आनन्दसहिते "सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि" मालतीमा० । २ध्रुवकभेदे "षडाद्याक्षरैर्युक्तो- यथोक्तपदो ध्रुवः । षड्कलसंज्ञके तालै सानन्दो वीररसे रसे" सङ्गीतदा० । ३गुच्छकरञ्जे पु० राजनि० ।

सानन्दूर पु० तीर्थविशेषे "सानन्दूरेति विख्यातं भूमे ! गुह्यं परं मम । उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे । तत्र तिष्ठामि वसुधे ! दक्षिणां दिशमाश्रितः । प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका । आयसीं तां वदन्त्येके अन्ये ताम्रमयीं तथा । कांस्यां रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम् । शिलामयीमित्यपरे महाश्चर्यस्वरूपिणीम्" वराहपु० ।

सानसि पु० सन इण् असुक् च । सुवर्णे उणादिकोषः ।

सानिका स्त्री सन-ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् । वंश्यां शब्दच० ।

सानु पुंन० सन-ञुण् । १पर्वतस्य समभूमिदेशे प्रस्थे अमरः २वने ३वातसमूहे ४पथि ५पल्लवे ६कोविदे ७अर्के मेदि०। ८दर्पणे च जटा० ।

सानुज न० सानौ जायते जन-ड । १प्रपौण्डरीके राजनि० २तुम्बुरुवृक्षे पु० राजनि०। सह अनुजेन । ३अनुजसहिते त्रि० ।

सानुमत् पु० सानुरस्त्यस्य मतुप् । पर्वते हेमच० ।

सानेयी स्त्री सह आनेयेन आरेण सहस्य सः गौरा० ङीष् । वंश्यां शब्दर०। स्वार्थे क ह्रस्वः। सानेयिकाऽप्यत्र ।

सान्तपन न० सन्तापयति सम्+तप-णिच् ल्युट्-स्वार्थेऽण् सन्तपनाय साधु अण्-वा ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं विदुः" मनूक्ते कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे एकदिने गोमूत्रादिषट्कप्राशनं परदिने उपवास इति कृच्छ्रसाध्यताऽस्य ।

सान्तर न० सह अन्तरेण सहस्य सादेशः । १विरले जटा० २व्यवधानसहिते त्रि० । [नसाधने विधानभेदे ।

सान्तानिक त्रि० सन्तानः प्रयोजनमस्य सन्तना० ठञ् । सन्ता-

सान्त्व आनुकूल्यकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । सान्त्वयति ते अससान्त्वत् त सान्त्वापयतीत्यन्ये अनेकाच्कत्वात् न षोपदेशः ।

सान्त्व न० सान्त्व–घञ् । १अत्यर्थमधुरे २आनुकूल्ये मेदि० । ३स्त्रीमनःप्रीतिदवाक्ये प्रियवाक्यादिना क्रोधोपशमनरूपे सामनि च अमरः ।

सान्त्वन न० सान्त्व–ल्युट् । १आनुकूल्यकरणे प्रियवादादिना क्रोधाद्युपशमने च । युच् । अत्रैव स्त्री ।

सान्दीपनि पु० सन्दीपनस्यापत्यम् इञ् । रामकृष्णयोराचार्ये अवन्तिपुरवासिनि मुनिभेदे ।
"विदिताखिलविज्ञानौ सर्वज्ञानमयावपि । शिष्याचार्यक्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ । ततः सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम् । अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनार्दनौ" विष्णुपु० ५ अंशे २१ अ० ।

सान्द्र त्रि० अदि-रक् सह अन्द्रेण । १निबिडे अमरः २मृदौ मेदि० । ३स्निग्धे ४मनोज्ञे शब्दर० । ५वने न० मेदि० ।

सान्द्रपुष्प पु० सान्द्रं पुष्पमस्य । विभीतकवृक्षे शब्दर० ।

सान्द्रस्निग्ध त्रि० सान्द्रं स्निग्धः । १अतिस्निग्धे शब्दर० । २अतिमनोहरे च ।

सान्धिक पु० सन्धा सुराद्यासवनं शिल्पं वेत्ति ठक् । १शौण्डिके शब्दमा० । सन्धिः प्रयोजनमस्य ठञ् । २सन्धिकर्त्तरि त्रि० ।

सान्ध्य त्रि० सन्ध्यायां भवः सन्धिवेला० अण् न ठञ् । [सन्ध्याकालिके ।

सान्ध्यकुसुमा स्त्री ६ब० । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे राजनि० ।

सान्नाय्य न० सम्नीयते सम्+नी–ण्यत् नि० । मन्त्रादिना संस्कार्ये हविरादौ अमरः । [कल्पय" आवाहनमन्त्रः ।

सान्निध्य न० सन्निधिरेव ष्यञ् । नैकट्ये "सान्निध्यमिह

सान्निपातिक त्रि० सन्निपातात् त्रिदोषविकारात् आगतः तेन निर्वृत्तो वा ठञ् । सान्निपातजाते रोगे सन्निपातशब्दे ५२१६ पृ० दृश्यम् "विकारे सान्निपातिके" कुमारः ।

सान्न्यासिक पु० सन्न्यासः प्रयोजनमस्य ठक् । सन्न्यासिनि हेमच० ।

सापत्न पु० सपत्न एव स्वार्थे अण् । १शत्रौ अमरः ; सपत्न्या भवः तस्या अपत्यं वा अण् । २सपत्नीपुत्रे । ष्यञ् । सापत्न्योऽप्यत्र ।

सापिण्ड्य न० सपिण्डस्य भावः ष्यञ् । दायाशौचप्रकरणाद्युक्तेषु ज्ञातिधर्मभेदे "सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमि"ति स्मृतिः । सपिण्डशब्दे ५२२० पृ० दृश्यम् ।

साप्तपदीन न० सप्तभिः पदैः उच्चारितैर्निर्वृत्तम् खञ् । सख्ये मैत्र्यादौ अमरः "साप्तपदीनं सख्यम्" पा० ।

साप्तपौरुष त्रि० सप्त पुरुषान् व्याप्नोति अण् उभयपदवृद्धिः । सप्तपुरुषव्यापके ।

साफल्य न० सफलस्य भावः ष्यञ् । सामर्थ्ये सम्पूर्णतायाञ्च ।

साम सान्त्वने अद०चु०उ०स०सेट् । सामयति ते अससामत् त अनेकाच्त्वात् न षोपदेशः ।

सा(षा)म सान्त्वे चु०उभ० सक०सेट् । सामयति अयं षोपदेश एव न्यासः दुर्गादासेन दन्त्यादित्वमस्योक्तमप्रमाणम् ।

सामक पु० साम–ण्वुल् । १ऋणाणे त्रिका० । समकमेव अण् । २हिरक्षिते मूलमात्रे ऋणे त्रिका० ।

सामग पु० साम तद्वेदं गायति । सामवेदाध्यायिनि जटा० ।

सामगर्भ पु० साम गर्भे यस्य । विष्णौ शब्दर० ।

सामग्री स्त्री समग्रस्य भावः ष्यञ् स्त्रीत्वपक्षे ङीष् ङीपि यलोपः । १समस्ततायाम् । स्त्रीत्वाभावपक्षे सामग्र्य तत्रार्थे न० । "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः । स्वार्थे ष्यञ् । २करणसमूहे ३द्रव्ये च स्त्री ।

सामज पुंस्त्री० साम्नो वेदभेदात् जायते जन–ड । १गजे । स्त्रियां ङीष् । तस्य तज्जन्मकथा पालकाप्ये उक्ता तच्च सामयोनिशब्दे दृश्यम् । २सामपाठजे स्वरादौ त्रि० मेदि० ।

सामञ्जस्य न० समञ्जसस्य भावः ष्यञ् । औचित्ये ।

सामन् न० षो–मनिन् । "अग्न आयाहि" इत्यादिके १वेदभेदे तत्रोक्तास्वृक्षु अधिरूढस्य गेये २गानभेदे "ऋच्यध्यूढं साम गीयते" छान्दोग्योप० । साम्नो गानरूपत्वं गानशब्दे २५७२ पृ० दृश्यम् तद्भेदादिकं वेदगाने जडमानादौ सूत्रपन्थे च दृश्यं सामवेदस्य विभागादि चरणव्यूहे दृश्यम् । तच्छाखाभेदाः वेदशब्दे ४९२४ पृ० दृश्याः । दाने "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्चेत्युक्ते ३उपायभेदे तस्य विषयादिकं मत्स्यपु० २२१ अ० उक्तं यथा
मत्स्य उवाच "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर ! । उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव ! । प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु । द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च । तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते । तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ! । महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । सामसाध्या न चातथ्यन्तेषु साम प्रयोजयेत् । तथ्यं साम च कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् । तथा तदुपचाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम् । अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् । एवं साम्ना च कर्त्तव्या वशगाः धर्मतत्पराः । साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति पराश्रुतिः । तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् । अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम् । असाधवो

विजानन्ति तथा तत्तेषु वर्जयेत् । ये शुद्धवंश्या ह्यभयः प्रणीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः । ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततञ्च राजन्” । तत्र मित्रादिसामप्रकारः शुक्रनीतिपरिशिष्टे तत्र विशेषोक्तो यथा

“त्वदृशस्तु मम नास्ति मित्रे साम इदं स्मृतम् । परस्परमनिष्टं न चिन्तनीयं त्वया मया । उपाकार्यं च कर्त्तव्यं शत्रौ साम प्रकीर्त्तितम्” । विषयभेदेनोपायभेदावलम्बनं तत्रोक्तं यथा “सर्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः । सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानन्तु तदनन्तरम् । सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राणसंशये । प्रबलेऽरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्मृतौ । भेददण्डौ समे कार्य्यौ दण्डः पूज्यः प्रहीणके । मित्रे च सामदानौ स्तो न कचित् भेददण्डने । रिपोः प्रजानां सम्भेदः पीडनं सन्नयाय वै । रिपुप्रपीडिताश्च च साम्ना दानेन संग्रहः । स्वप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम् । कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः” ।

४शत्रुवशीकरणोपायभेदे ५प्रियवाक्यादिना सान्त्वने च ।

५पशुबन्धनरज्ज्वां स्त्री ङीप् ।

सामन्त पु० संश्लिष्टोऽन्तः एकदेशो यस्य समन्तस्तस्येश्वरः अण् । स्वविषयानन्तरवर्त्तिदेशाधिपे १नृपे अमरः । समन्ताद्भवः अण् टिलोपः । २श्रेष्ठप्रजायाम् (मण्डल) “तं परम्परया भोक्ताः सामन्तावा समागतम्” स्मृतिः ।

सामयिक त्रि० समये काले नियमे वा भवः उचितो वा ठञ् । १समयभवे २समयोचिते ३नियमवद्धे च “नित्यधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्” स्मृतिः ।

सामयिकाभाव पु० अत्यन्ताभावे त०दी० । केचित्तु, कदाचिन्नाशशीलोऽत्यन्ताभावादतिरिक्तोऽयमभाव इत्याहुः ।

सामयोनि पु० साम सामगानं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । हस्तिनि, तेषाञ्च सामयोनित्वमुक्तं पालकाप्ये “सूर्य्याण्डकपाले द्वे समादाय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजाः” इति । हत० । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि स्त्री ।

सामर्थ्य न० समर्थस्य भावः ष्यञ् । १देहजे बले २शक्तौ ३योग्यतायां मेदि० । ४सङ्गतार्थतायाञ्च । समासशब्दे ५२२२ पृ०दृश्यम् । योग्यता च कार्य्यजनकयोग्यत्वं यथा परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वम् । ५आकाङ्क्षायोग्यत्वादिमत्त्वे गौ० इ०यथा “आप्तोक्तन्तु वचनस्य । सङ्गतार्थताद्रूपं च सामर्थ्यं द्विविधम् अपेक्षारूपम् एकार्थीभावश्चेति” वैया० । तत्राद्यं राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये ह्युपयुज्यते । द्वितीयं राजपुरुष इत्यादि समासेषूपयुज्यते” ।

सामवायिक पु० समवाये प्रसृतः ठञ् । १मन्त्रिणि हेमच० तस्येदम् ठञ् । २समवायसम्बन्धिनि त्रि० ।

सामाजिक पु० समाजः सभावेशनं प्रयोजनमस्य । १सभ्ये अमरः । २समाजसम्बन्धिनि त्रि० ।

सामानाधिकरण्य न० समानाधिकरणस्य भावः ष्यञ् । १तदधिकरणवृत्तित्व२तद्वदुभयोर्नियमप्रतियोगिकत्वे विद्यासम्बन्धे गदा० यथा वह्निधूमयोः सामानाधिकरण्यम् । स्वावच्छेदकीभूतो यः कालस्तदवच्छिन्ना या स्वविशिष्टनिरूपिता यत्किञ्चिद्वृत्तिनिष्ठाऽऽधेयता वा । यथा यदा विषाणविषाणी नासीत् परं न विषाणिरासीत्तदा विषाणिविषाणविषाणिविरहयोः सामानाधिकरण्यम् । ३अभेदान्वयबोधकत्वे । यथा नीलोघट इत्यादौ नीलपदघटपदयोः सामानाधिकरण्यम् ४धर्मितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वृत्तिविषयकत्वे यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ यत्किञ्चित्पर्वतव्यक्तिविषयिकानुमितिः सामानाधिकरण्येनानुमितिः ।

सामान्य न० समानस्य भावः ष्यञ् । १सादृश्यप्रयोजकधर्मे यथा मुखं पद्ममिव सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्य्यादि । समानमेव स्वार्थे ष्यञ् । द्रव्यगुणकर्मसु तुल्यतया स्थितायां २जातौ भाषा० । जातिशब्दे ३०८२ दृश्यम् ।

सामान्यञ्च द्विविधं सखण्डमखण्डञ्च सामान्यलक्षणाग्रन्थे दीधित्युक्तिः । “सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्” कणा० । अनुगतधर्मत्वम् सामान्यमिति तल्लक्षणं तेन ३अनुगतधर्मस्वरूपं यथा प्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वादीति दीधितिः । ४अधिकविषयकत्वे यथा ब्राह्मणाय दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् इत्यादौ दधिदानस्याधिकब्राह्मणविषयकता । सामान्यविषयकशास्त्रञ्च विशेषशास्त्रेण बाध्यते यथा “मा हिंस्यात् सर्वभूतानीति” हिंसानिषेधः सर्वविषयः “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि विशेषः हिंसाशास्त्रं तेन सामान्यशास्त्रं वैधेतरविषयएव प्रवर्त्तते । ५अर्थालङ्कारभेदे ४०७पृ० दृश्यम् ।

सामान्यच्छल न०छलभेदे “सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना” गौ०सू० “अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह । सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदित्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थ-

विरुद्धोपपत्त्या सम्भूतार्थकल्पनया क्रियते। यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति। व्रात्येऽपि सम्भवेत्। व्रात्योऽपि ब्राह्मणः। सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति" सा॰वृ॰। "सामान्यविशिष्टस्यासम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्यातिसामान्ययोगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति। कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्? व्रात्ये व्यभिचारात्" इत्यन्तः।

सामान्यतोदृष्ट न॰ सामान्यतः सामान्यस्य सामान्यात् वा दृष्टं दर्शनम्। १अनुमानभेदे "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च" गौ॰सू॰ "पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति शेषवत् यत्र कार्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति। सामान्यतो दृष्टम् व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति। तथा चादित्यस्य। तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति" अथ वा सम्प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते। यथेच्छादिभिरात्मा। इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद् यदेषां स्थानं स आत्मेति" वात्स्या॰। २कार्यकारणभिन्नलिङ्गके अनुमानभेदे यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम्। ३अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने च। यथा वह्निमान् धूमादित्यादि उभयव्याप्तिमत्त्वेन सत्त्वोभयानुमानसम्भवात् गौ॰सू॰वृ॰।

सामान्यप्रत्यासत्ति सामान्यं तज्ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिः। अलौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणाशब्दे दृश्यम्।

सामान्यलक्षणा स्त्री सामान्यं साधारणधर्मः लक्षणं यस्याः। न्यायोक्ते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे सन्निकर्षशब्दे दृश्यम्। यथा एकघटज्ञाने घटत्वरूपसामान्यधर्मज्ञानात् सकलस्य घटत्ववतो ज्ञानम्।

तस्याः प्रत्यासत्तित्वं नव्यमतेन व्यवस्थापितं यथा "व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहे तथाऽनुमितिः? सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतातिरिक्तैव वा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति"।

तस्याः प्रत्यासत्तित्वमाक्षिप्य सिद्धान्तितं तत्रैव चिन्तामणिकृता "उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदाऽनुभूतकोटिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य ज्ञानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते"।

अत्र दीधितिः "अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम्। तत्राद्यमाह या चेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः। विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा सम्बन्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धतत्सम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथाच सैव विशेषणतेत्यर्थः। अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम् एवञ्चाणुत्वेन अतिक्रान्तद्व्यणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रापवता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मताग्रहानुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किन्तु धर्मिणि दोषवशाद्धूमेनाज्ञायमानेन धूमत्वप्रकारीभवता सामान्येन ज्ञायमानेन वा लौकिकसन्निकर्षविरहेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यस्य स्वरूपज्ञानरूपभेदेन द्वेधा लक्षणे चाक्षुषमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः तेन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति"।

दीधितिकृता तु स्वमते सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निराकृतं तत्र दृश्यम्। तच्च विस्तरभयादिह नोक्तम्।

सामान्या स्त्री समानैव स्वार्थे ष्यञ् सका॰ टाप्। साधारणस्त्रियां वेश्यायाम् "धनमात्रकामार्थं सकलपुरुषाभिलाषा। सा त्रिधा। अन्यसम्भोगदुःखिता मानवती वक्रोक्तिगर्विता च सापि द्विविधा। प्रेमगर्विता सौन्दर्यगर्विता च" रसमञ्जरी। [२निन्द्यायाञ्च अमरः।

सामि अव्य॰ साम-इन्। १अर्धे "सामिवडिता" नैषधम्।

सामिधेनी स्त्री सम्-इन्ध-करणे ल्युट् ङीप्। अग्निसमिन्धनसाधने १ऋग्भेदे अमरः। २समिद्धाते मेदि॰। "सामिधेनीरम्वनिवदन्ति" शत॰ब्रा॰ १।३।५।१ "समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात् सामिधेन्यो नाम"। "इध्मेनाग्न-

समिध्यमानवत्प्रभूताः सामिधेनीर्विधायानम् मावी माम नि-र्वेति सामधेनीभिः प्रयो वाजा इत्यादिभिर्ऋग्भिः" आ० आश्व० श्रौ०।।२।७। "अथ सामिधेन्यः प्रवो वाजा अभिद्यवोऽग्न आयाहि वीतये त्वमग्ने२ ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽस्यस्ति दूतं कृण्वानः४ समिध्यमानो अध्वरे५ समिद्धो अग्न आहुतेति६।७ ह ।

सामीप्य न० समीपस्य भावः आर्थे वा ष्यञ् । १नैकट्ये २निकटे च "सामीप्यात्तु भविष्यत्यौपश्लेषिकाधारस्तुविधः" मुग्ध० व्याकरणम् । [२समुद्रभवे त्रि०।

सामुद्र न० समुद्रे भवः अण् । (करकच) १लवणे हेमच० ।

सामुद्रक न० समुद्रेणर्षिणा प्रोक्तम् वुञ् । हस्तादिरेखादिना शुभाशुभफलप्रतिपादके समुद्रोक्ते १ग्रन्थभेदे "सामुद्रमाहुः नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च । निर्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रेण यथोदितम्" इति सामुद्रकसार-समुच्चयः" नैष०। सामुद्र आर्षे च । २समुद्रलवणे राजनि०

सामुद्रिक त्रि० समुद्रेण प्रोक्तं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १स्त्री-पुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापकशास्त्राभ्यासेवेत्तरि २तदध्येतरि च ।

साम्परायिक न० सम्परायाय आपदे परलोकाय वा हि-तम् ठञ् । १युद्धे अमरः २परलोकसाधने त्रि० ।

साम्प्रतम् अव्य०सम्+प्र+तम-क्त । युक्ते । १उचिते २इ-दानीमित्यर्थे अमरः ।

साम्ब सम्बन्धे पु० उभ०सक० सेट् । साम्बयति ते अस-साम्बत् त । अयं षोपदेशः इत्यन्ये । [राजनि० ।

साम्बर न० सम्बरदेशे भवम् अण् । सम्बरदेशोद्भवे लवणे

साम्भवी स्त्री शम्भोः इयम् अण् गौरा० ङीष् । रक्तलोध्रे शब्दच० । [अर्थे ।

साम्य न समस्य भावः ष्यञ् । तुल्यत्वप्रयोजके साधारण-

साम्राज्य न सम्राजो भावः ष्यञ् । १सार्वभौमत्वे "मेने साम्राज्यदोषितम् रघुः "सप्ताधिपत्यं राज्यं साम्राज्यं इत्यमरः" इत्युक्ते २दशजनपदाधिपत्ये च

साय पु० सो-घञ् । १दिनान्ते अमरः । २बाणे मेदि० ।

सायंसन्ध्या स्त्री सायम् दिनान्ते सन्ध्या, तत्र सन्ध्यायते सम्+ध्यै-घञर्थे क वा । १दिनान्तसन्ध्यायाम् अमरः । २दिनान्ते उपास्यदेवताभेदे च । भावे घञ् । ३तदु-पासनायाम् ।

सायक पु० सो-ण्वुल् । १बाणे २खड्गे च अमरः ।

सायकपुङ्खा स्त्री सायकस्य पुङ्खो यस्याः ५ब० । शर-पुङ्खे राजनि० ।

सायन्तन त्रि०सायम्भवः सायम्+ट्युल् तुट् च । दिनान्तभवे । स्त्रियां ङीप् । "सायन्तनीं तिथिप्रग्रः" इति भट्टिः । "सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्यात् द्वादश्यादिष्वपि प्रिये ।। अकुर्वंश्चिरयं याति यतो नित्यागमक्रिया" इत्युद्वाह-तत्त्वे १पटले

सायिका स्त्री सो-ण्वुल् टाप् । क्रमस्थितौ शब्दर० ।

सायम् अव्य० सो-अमु । दिनान्ते "सायं गच्छति वत्सः" इत्यत्र कूटः ।

सायाह्न पु०सायोऽह्नः एक०त० टच् समा० अह्नादेशः । १दि-नान्ते "सन्ध्यासायाह्नमुहूर्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कार-येत्" इत्युक्ते पञ्चधाविभक्तदिनस्य त्रिमुहूर्तात्मके पञ्चमे २भागेऽंशे च ।

सायुज्य न० सह युनक्ति-युज-क्विप् सादेशः सयुज् तस्य भावः ष्यञ् । १अव्यवधाने चतुर्विधमुक्तिमध्ये २एकत्व-रूपे मुक्तिभेदे च "सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्व-मप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः" भाग० ३स्क०२९अ०। [इत अनेकाच्कत्वात् षोपदेशः

सार दौर्बल्ये अद० चु०उभ०सक० सेट् । सारयति ते अससा-

सार न० सृ-घञ्, सार-अच् वा । १जले २धने ३न्याय्ये त्रि० मेदि० ४नवनीते न०राजनि०।५क्षीरे भावप्र०।६वने शब्दर० । ७बले ८स्थिरांशे ९मज्जनि पु० अमरः १०वर्ज्ये सारे ११वायौ जटा० । १२रोगे धरणिः १३अतिदृढे १४पाशके पु० शब्दर० १५दध्यग्रे पु० हेमच० १६श्रेष्ठे १७वरे च त्रि० अमरः । १८परमेश्वरे "एकं शिवं शान्तमनन्तमच्युतं परात्परं धामपदं विशेषम् । अद्वैत-सत्यपरमचिन्त्यरूपं सारं त्विदं नास्ति सारं ततोऽन्यत् । यस्मादेतज्जायते विश्वरूपं यस्मिन् लीनं स्यात् यथा-नुस्मितम् । यत्कायमन्तःपलायतः कृत्वा सहितं जे म्रियते तत्र सारम् । अष्टाङ्गयोगैर्यदवाप्य योगी पुनस्तु जाग्रत्स्वरूपं वदेत । निवर्तते प्राप्य यतो न लोके तद् सारं सारमयत्र चास्ति" कालिकापु० २७अ०।

सारक पु० सारयति रेचयति सृ-णिच्-ण्वुल् । १जयपाले राजनि० । २रेचकद्रव्यमात्रे त्रि० ।

सारखदिर पु० कर्म० । विट्खदिरे राजनि० ।

सारगन्ध पु० सारः श्रेष्ठो गन्धो यस्य । चन्दने शब्दच० ।

सारघ न० सरघाभिर्निर्वृत्तम् अण् । मधुनि क्षौद्रे जटा० ।

सारङ्ग पु०स्त्री० सृ-अङ्गच् । १चातकखगे अमरः । २हरिणे ३भृङ्गे मेदि० ४भेके ५शबलवर्णे विश्वः । ६वने ७राजहंसे

चित्रमृगे ८वाद्यभेदे १०वस्त्रे शब्दर० ११नानावर्णे १२मयूरे १३भ्रमरे १४चापे १५केशे १६स्वर्णे १७आभरणे १८पद्मे १९शङ्खे २०चन्दने २१कर्पूरे २२पुष्पे २३कोकिले २४मेघे २५सिंहे २६रात्रौ २७भूमौ २८दीप्तौ च नानार्थकोषः। सारङ्गमस्त्यस्य अच्। सारङ्गोऽपि चित्रमृगादौ। चित्रवर्णे त्रि० अमरः। तस्य जातौ स्त्रियां ङीष्

सारङ्गिक पु० सारङ्गं मृगं हन्ति ठक्। व्याधे त्रि०को०।

सारज न० सारात् दध्नःसारात् जायते जन-ड। नवनीते शब्दच०।

सारण न० सृ-णिच्-ल्युट्। १गन्धद्रव्ये धरणिः। २अतीसाररोगे ३रावणसचिवभेदे च हेमच०। ४भद्रबलायां धरणिः ५आम्रातके शब्दच०।

सारणि(णी) स्त्री सृ-णिच्-अनि वा ङीप्। १क्षुद्रनद्यां २प्रसारिण्याम् शब्दादि० अङ्कविशेषाङ्कभेदे ग्रहचारगत्यादिबोधके ज्योतिषग्रन्थभेदे च।

सारण्ड पु० सृ-णिच् बा० अण्ड। सर्पाण्डे शब्दा०। [द्रुमः।

सारतरु पु० सारप्रधानः तरुः। कदलीवृक्षे धन-

सारथि पु० सृ-अथिण्, यद्वा रथेन सरथः घोटकः तत्र नियुक्तः इञ् वा। रथादिवाहनप्रेरके नियन्तरि अमरः। तल्लक्षणं मात्स्ये १८६ अ० यथा "निमित्तशकुनज्ञो हयशिक्षाविशारदः। हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित्। स्वामिभक्तो महोत्साही सर्वेषां च प्रियंवदः। शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः"।

सारदा स्त्री सारं ददाति दा-क। १सरस्वत्याम् शब्दर०। "विशतु यदि महीला सारदा सर्वकालम्" शिवस्तवः। २सारदातरि त्रि०।

सारद्रुम पु० सारप्रधानो द्रुमः। खदिरवृक्षे राजनि०।

सारपादप पु०सारयति सारः निम्बकः। धावनिवृक्षे रत्नमा०

सारभाण्ड न० कर्म०। १वणिक्पात्रे २[illegible] च।

सारमिति पु० सारं यथार्थं मिनोत्यनेन मा-करणे क्तिच्। १वेदे हेमच० भावे क्तिन्। २सारज्ञाने स्त्री।

सारमूषिका स्त्री सारे मूषिकेवापहारकत्वात्। देवदालीवृक्षे राजनि०। [१कुक्कुरे० २तद्योषिति स्त्री ङीप्।

सारमेय पुंस्त्री सरमायाः देवशुन्याः अपत्यम् ढक्।

सारलोह न० लोहेषु सारः राज०। लौहसारे (इस्पात)

सारव त्रि० सरय्वां भवः अण् नि०। सरयूनदीभवे अमरः

सारस न० सरो निवासत्वेनास्त्यस्य अण्। १पद्मे अमरः २कट्याभरणे च। सरः रवेण सार्द्धं अण्। ३पक्षि ४चन्द्रमसि ५जाते पक्षिणि पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् सरस इदम् अण्। ६सरोवरसम्बन्धिनि त्रि०। "नद्यः शैवलराज्याढ्या यत्र संयुक्त तिष्ठति। तत्सरोवज्जलं ज्ञेयं सारसं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० तस्मिन् ७जलभेदे "सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु। रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम्" तत्रोक्तास्तद्गुणाः।

सारसन न० सारं सनोति सन-अच्। १स्त्रीकट्याभरणे काञ्च्यां बहुपदाधारं मध्यभागे निबद्धे २पट्टिकादौ च अमरः।

सारस्वत पु० सरस्वती देवताऽस्य, सरस्वत्या इदं वा अण्। १बिल्वदण्डे २देशभेदे हेमच०। पञ्चगौडमध्ये ३ब्राह्मणभेदे ४सरस्वतीप्रतिपालितमुनिभेदे ५ब्राह्मदिनकल्पभेदे च "सारस्वतस्य कल्पस्येति" मत्स्यपुराणम् ६सरस्वतीसम्बन्धिनि त्रि० "तस्यां पूर्वाह्णसमये कुर्यात् सारस्वतोत्सवम्" ति०त०। ७सरस्वतीदेवताके च त्रि०। "तत्प्रायनात् विप्रसस्यकः सारस्वतोद्विजैरिति" स्मृतिः। मुनिभेदजन्मकथा च भा०श०५२अ० "ब्रह्मर्षे! (दधीच!) तव पुत्रोऽयं मत्कुक्षौ धारितो मया। दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत् स्कन्नं महामुनौ। तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे! त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्" इत्युपक्रम्य "तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि!। तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः। सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः। एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान्। सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति" इति सरस्वतीं प्रति दधीचोक्तिः तस्य वेदाध्यापनकथा च तत्रैव अध्यायशेषे "अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी। तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः। इत्यर्थं प्राद्रवन् राजन्! क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशम्। दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा। गमनाय मतिं चक्रे तं प्राह च सरस्वती। न गन्तव्यमितः पुत्र! तवाहारमहं सदा। दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत!" ततः तदुक्तमत्स्याहारेण प्राणानधारयत् वेदांश्चाधारयत् अतीतायामनावृष्टौ अध्ययनाभावेन नष्टवेदा मुनयः तत्सकाशात् वेदान् लेभिरे तत्कथा "तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे। षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे। सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदाध्ययनकारणात्"। देशभेदश्च "मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः कलाङ्कुराः। शालावशालपाञ्चाल्य इत्येतन्मध्यमं त्रयम्"

स्वत्युक्ते देशविशेषे: सोऽभिजनोऽस्य अण् । एतद्देश-वासिजने । तत्रत्यब्राह्मणभेदश्च "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कलाः । पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्य-स्योत्तरवासिनः" पुराणान्तरम् ।

सारस्वतकल्प पु० कर्म० । १तन्त्रोक्ते सरस्वत्या उपासना-याः विधानभेदे २तदाख्ये ब्रह्मदिने च । कल्पशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम् । [शब्दर० २दूर्वायाम् शब्दच० ।

सारा स्त्री सारयति सृ-णिच्-अच् । १कृष्णत्रिवृतायाम्

साराल पु० सारमालाति आ+ला-क । तिलवृक्षे शब्दर०।

सारि(री) पु० स्त्री० सृ-इण् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । १पाशके ''सारीं चरन्तीं सखि ! मारयेति'' नैषधम् । २पक्षि-भेदे च (शालिक) शब्दच०। स्त्रीत्वमतः ३सप्तलायां राजनि०

सारिका स्त्री सरति गच्छति सृ-ण्वुल् । पक्षिभेदे(शालिक) अमरः ।

सारिणी स्त्री सृ-णिनि । १कटुदेवीलतायां २कार्पास्यां ३दुरालभायां ४अपविषविंशपायां ५प्रसारिण्यां ६रक्त-पुनर्नवायाम् राजनि० ।

सारिवा स्त्री सारिरिव वाति वा-क । (अनन्तमूल)लताभेदे सा च दुग्धगर्भा तनुत्वपत्रा सुगन्धा च । सा च कृष्णशुक्लभेदात् द्विविधा "सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु । अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासाम-विषनाशनम् । दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम्" भावप्र० । [भवः ठञ् । चित्रभेदे अमरः ।

सारोष्ट्रिक पु० सारः श्रेष्ठ उष्ट्रो यत्र सारोष्ट्रः देशभेदस्तत्र

सार्थ पु० सह-अर्थ सार्थं अण् । १समूहे २वन्तुसमूहे अमरः "स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा" नैषधम् । सह अर्थेन धनेन वा । ३सधनसमूहे मेदि० । ४धनिनि त्रि० । अण् । सार्थक । ५अर्थयुक्ते त्रि० ६शब्दे पु० "सार्थकः सार्थवाधकादिति" शब्दार्थप्रकाशिका ।

सार्थवाह पु० सार्थं वहति वह-अण् । वणिग्जने अमरः

सार्द्र त्रि० सह आर्द्रेण । आर्द्रतायुक्ते अमरः ।

सार्द्धम् अव्य० सह+ऋध-अमु । १साहित्ये अमरः । सह अर्द्धेन । सार्द्ध २अर्द्धयुक्ते त्रि० ।

सार्प न० सर्पोदेवताऽस्य अण् । अश्लेषानक्षत्रे ।

सार्पिष्क त्रि० सर्पिषा संस्कृतम् ठक् । घृतसंस्कृते अन्न-नादौ हेमच० । [विदिते ।

सार्वजनीन त्रि० सर्वेषु जनेषु विदितः खञ् । सर्वलोक-

सार्वत्रिक त्रि० सर्वत्र भव ठक् । सर्वस्मिन् कालादौ भवे ।

सार्वधातुक न० सर्वधातून् व्याप्नोति ठक् । व्याकरणोक्त प्रत्ययात्मकतिङ् लट् लोट् लङ् विधिलिङ् इत्याख्यके । भवकारे [वृद्धिः । सर्वभूतव्यापके ।

सार्वभौतिक त्रि० सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति ठञ् द्विपद-

सार्वभौम पु० सर्वस्या भूमेरीश्वरः सर्वासु भूमिषु विदितो वा अण् द्विपदवृद्धिः । १चक्रवर्त्तिनि नृपे २उत्तरदिक्स्थे गजे च अमरः । ३विदूरथस्यपुत्रे पु० भाग० ९।२२।३४। ४सर्वभूमिसम्बन्धे त्रि० ।

सार्वलौकिक त्रि० सर्वेषु लोकेषु विदितः ठञ् द्विपदवृद्धिः । सर्वलोकेषु विदिते "स राजा सार्वलौकिकः" भट्टिः ।

सार्वविभक्तिक त्रि०सर्वासु विभक्तिषु तदर्थे भवः-ठञ् । सर्वविभक्त्यर्थे विहिते तसिलादौ प्रत्यये पा० ।

सार्षप त्रि० सर्षपस्य विकारः अण् । सर्षपविकारतैलादौ "कटुकं सार्षपं तैलम्" स्मृतिः ।

साल पु० सल-घञ् । १प्राकारे "रसालसालः समदृश्यता-मुना"नैषधम् । २सर्जाख्यशालवृक्षभेदे "शालस्तु सर्ज-कार्श्याश्वकर्णकः सस्यसंवरः । सालस्तु तुवरः स्वादु ब्रणस्वेदकफक्रमीन् । प्रविद्रधिवाधिर्य्ययोनिकर्ण-गदान् हरेत् । सर्ज्जोऽन्योऽश्वकर्णः स्यात् शालो मरिच-पत्रकः । अश्वकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति । कफवातरुजस्तितदान् मेहकुष्ठविनाशनान्" भावप्र० । एतत्परत्वे तालव्यादितादपि । ३प्राकारे मेदि० ४शाख-मत्स्ये भरतः ०५राले राजनि० ।

सालन पु० सालः कारणत्वेनाऽस्त्यस्य पामादित्वात् न । सालनिर्यासे (धुना) रत्नमा० ।

सालनिर्यास पु० ६त० । सर्ज्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

सालपर्णी स्त्री सालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । (शालपानि) क्षुपे शब्दर० ।

सालपुष्प न० सालस्येव पुष्पं यस्य । स्थलपद्मे शब्दर० ।

सालभञ्जिका स्त्री सालं भनक्ति भञ्ज-ण्वुल् । १काष्ठादि-निर्मिते क्रीडार्थपुत्तलिकाभेदे २वेश्यायाम् जटा० ।

सालरस पु० ६त० । (धुना) राले राजनि० ।

सालवेष्ट पु० सालं वेष्टयति वेष्ट-अण् । राले (धुना)राजनि०

सा(शा)ला स्त्री सालः प्राकारोऽस्त्यस्याः अच् । स्कन्धे भरतः

सा(शा)लाहक पुंस्त्री० शालायां वृक इव । कुक्कुरे । स्त्रियां ङीष् । [शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

सा(शा)लूर पु स्त्री० स(श)ल-ऊरच् णिच्च । भेके मण्डूके

सा(शा)लेय पु० सा(शा)लायां भवः ढक्। मधुरिकायाम् अमरः

सालोक्य न० समानो लोकोऽस्य तस्य भावः ष्यञ्। सायुज्यशब्दोक्ते पञ्चविधमुक्तिमध्ये एकलोकस्थवासरूपे मुक्तिभेदे।

सा(शा)ल्व पु० ब०व० देशभेदे। तेषां राजा अण्। तद्देशाधिपे नृपभेदे स च श्रीकृष्णेन हतः भा० व० १४अ० दृश्यम्। [हेमच०।

सा(शा)ल्वहन् पु० साल्वं नृपं हतवान् हन-क्विप्। विष्णौ

सावधान त्रि० सह अवधानेन। १सचेतने सतर्के २मनोभिनिवेशयुक्ते च।

सावन न० सवनं यागाङ्गं स्नानं सोमाभिषवणं वा तस्येदमण्। "अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः" ज्योतिषोक्ते १अहोरात्रात्मके दिवसे, सवनत्रयस्य अहोरात्रसाध्यत्वादस्य तत्सम्बन्धित्वम्। तत्त्रिंशद्दिवसात्मके २मासभेदे च पु० "चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः" विष्णुध० "सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदयाः स्मृताः" म० त०। "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपस्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तितः" इति सूर्य्यसिद्धान्तः। सावनमासकृत्यानि च विशेषतः कानिचित् म०त० पितामहेनोक्तानि "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः" "आदिपदेन जन्ममृतिवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनअन्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिग्रहणम्" म० त० रघु०। एषु सावनेन मानेनैव कर्म्म गणना "चान्द्राब्द-पादान्त्यस्य सावनेन लोकस्य यत् साहस्रसहारकर्म्म विष्णुध० ३वर्षभेदे "सौरेणाब्दस्तु मानेन सदा भवति भार्गव!। सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्य्यते"। "सौरवर्षे दिनषट्काधिक्यसावनवर्षो भवतीति रघु०। दिनषट्कमिति प्रायिकम् सौरवर्षे सावनस्य ५।१५।३१।३०।२४ दिनाद्याधिक्यस्यैव सिद्धान्तोक्तेः। ४यज्ञान्ते ५यजमाने ६वरुणे च पु० मेदि०।

सा(शा)वर पु० श(स)वरेण निर्वृत्तः अण्। १पापे २अपराधे च विश्वः। ३लोध्रे शब्दच०।

सावर्णि पु० सवर्णायां सूर्य्यपत्न्यां संज्ञायां भवः अण्। सवर्णागर्भजे सूर्य्यपुत्रे अष्टमे मनौ इञ्। सावर्णिरप्यत्र "सावर्णिः सूर्य्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः" "सूर्य्यात्सवर्णासञ्जाता सावर्णिर्भविता मनुः" देवीभा०। "छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते" देवीभाग० तन्नामनिरुक्तिरन्तरसङ्गतम् "विवस्वतश्च द्वे भार्य्ये विश्वकर्म्मसुते उभे। संज्ञा छाया च राजेन्द्र! ये प्रागभिहिते तव। तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः। यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु। सावर्णिस्तपती कन्या भार्य्या संवरणस्य या। शनैश्चरस्तृतीयोऽभूत् अश्विनौ वडवात्मजौ। अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः" भाग० ८।१३अ०। कल्पभेदादविरोधः।

सावित्र पु० सविता देवताऽस्य अण्। १शिवे हेमच०। २ब्राह्मणविशेषे स्त्री ङीप्। "सावित्रीमात्रसारोऽपि" मनुः। सा च ३सधवस्त्रीभार्य्यायाम् स्त्री ४सवितृदेवताके चर्वादौ त्रि०। ५यज्ञोपवीते न० शब्दच०। स्वार्थे अण्। ६सूर्य्ये पु० शब्दच०। तस्येदम् अण्। ७महादेवे दशाहे च पु० मेदि०। ८गर्भे हला० १०ब्रह्मपत्न्यां स्त्री ११दुर्गायां च स्त्री मेदि०। तन्नामनिरुक्तिः देवीपु० ४४अ० "त्रिदशैरर्चिता देवी वेदभागेषु पूजिता। भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता" वह्निपु०। अन्या निरुक्तिः "सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते। यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः। वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः"। मत्स्यपु० च तत्कथा "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप!" मत्स्यपु० ३अ०। गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

सावित्रीव्रत न० सावित्रीपूजनसहितम् कर्त्तव्यं व्रतम्। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीपूजनार्थे व्रते तद्विधिर्यथा "शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी। पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या कृष्णायेव हि पारणम्" ति०त०धृतवचनम् यमः "दृष्ट्वा यमाङ्गनान् वा कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। धर्म्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते"। लिङ्गपुराणे "उपवासचतुर्दश्यां महापातकनाशकः"। पराशरः "मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत्"। तां चतुर्दशीम् "ज्यैष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः। वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः"। राजमार्त्त०कृत्यचिन्तामण्योः "ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम्। अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः"। व्रतमाले तु अनन्ततृतीयाव्रतोक्तमाचरन्ति इष्टपरिकल्पनान्यायात् तदुक्तं भविष्यपुराणे "गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला। यदाऽशुद्धा तदा०

न्येन कारयेत् म्रियते यदा" । उपवासासमर्थो नक्तं भोजनं कुर्यात् "उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति तद्व्रतवचनान्तरात् । अशक्ता चेत् पूजां कारयेत् । कायिकमुपवासादिकं यदा स्वयं अशक्तया च स्वयं क्रियते । एवं स्मृतिपरिभाषिकायां सर्वमालोच्याख्याताः । नारदः "दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् । तत्र पूज्या प्रयत्नाद्धि देवी सत्यवता सह । दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि । पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापिनीति वचनात् । यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह एव यथा ज्योतिषे "चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद ! । तयोश्चैव पूजनीया या चतुर्दश्यां विधानतः" । या सावित्री । व्रतस्याचारायां सावित्रीव्रतविधानं विधवायोरेति वचनस्य तत्परम् । पराशरः "सावित्रीमर्चयित्वा तु महाभागा परेऽहनि । ततः सावित्र्या नारी विभवोनाम् लभेत वा" ।

सावित्रीसूक्त न० सावित्रीदेवताकाधिकं सूक्तम् शाक० । यथापठीते पद्धत्य० ।

सासुधी स्त्री साथ ध्यायति ध्यै–क्विप् सम्प्र० । सम्यग् धिया

सास्ना स्त्री० सस–न निपा० । गोगलस्थिते लोमचर्मलताम्बे कम्बले अमरः ।

सास्र त्रि० अस्र सह अस्रेण । अश्रुमिश्रिते ।

सास्थितात्मार्थ न० सास्ति अस्थिरस्थितं तात्पर्यं यत्र । काव्ये त्रिका० तत्र रक्तस्थिततात्पर्यं जातत्वात् तथात्वम् सास्थितात्पर्यं दग्धं च पाठः अयाज् अनिर्णीतो रक्तः

साहचर्य्य न० सहचरस्य भावः ष्यञ् । १सहाभिव्याहारे, २साहित्ये ३समानाधिकरण्ये च ।

साहस न० सहसा बलेन निर्वृत्तम् अण् । १बलेन कृते चौर्य्यपरदाराद्यौ दुष्कर्मणि, "सहसा क्रियते कर्म यत् तत् साहसमिति कीर्तितम्" स्मृतिः । तद्भेदादि वीरमि० "तत्र स्वरूपमाह नारदः "सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते" इति । तच्च चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः "मनुष्यमारणं चौर्य्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" इति । उभयं पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्ये । तत् त्रैविध्यमाह नारदः "तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्" इति । एतेषां स्वरूपमाह स एव "फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् । वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् । व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्" इति । भङ्गः फलादेः स्वरूपनाशनम् । आक्षेपः आक्रोशः स्थानान्तरक्षेपणमिति यावत् । उपमर्दः स्वरूपावस्थितस्य पीडनम् । एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह नारदः "तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः । उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे" इति । ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव "अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः । वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हतीति" । मनुरपि "न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित्" इति । महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव "शिरसा तु वपने तस्य राजा भस्म प्रदापयेत्" इति । नारदोऽपि "शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च" इति । परद्रव्यापहरणरूपसाहसकर्तुस्तत्र च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः" इति । बहुभिरन्यैः प्रसरादिकावकाशेन रक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसकं सोऽयमिति पूर्वोक्तैः । तन्मूल्याद्यपहृतद्रव्यमूल्यात् । निह्नवे अपलापे । यः साहसं करोति तद्द्विगुणदण्डम् । यस्तु साहसं कृत्वा निह्नुते च चतुर्गुणदण्डाय दण्डनार्हः । साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह स एव "यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्" इति । द्विगुणदमं साहसिकदण्डाद्द्विगुणं दण्डम् । साहसिकविशेषं प्रत्याह स एव "अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः । सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् । सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः । आक्रन्द

विधवागामी निकृष्टे नाभिधावकः । अकारणेन विक्रोष्टा चाण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् । शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक्" इति । "अज्ञातकर्तृके घा-तिते पित्रादिवान्धवाः । सदत्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः । विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होढेन वा नरैः । समोदितो घातकानामस्मदाचाराञ्च भावतः । अगृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्ये प्रवर्त्तते । मतस्तेषां वधोऽवश्यः सर्वत्रायं विधिः" इति । चिह्नं रक्तलेपादि होढं लप्तं धनादिकम् । घातानन्तरकर्त्तव्यमाह व्यासः "ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् सवहाय सबान्धवम् । हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः" इति । बृहस्पतिः "प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः" इति । तच्च क्षत्रियादिविषयमेतत् । यत आह बौधायनः "क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेदिति" तेषां क्षत्रियादीनां तुल्यापकृष्टवधे सजातीयहीनजातीयवधे दण्डं शारीरदण्डम् । एककार्यार्थप्रवृत्तानां बहूनां दोषानुरूपं दण्डमाह कात्यायनः "एकश्चेद्बहुभिः कश्चित् संहतैः पुरुषैर्हतः । मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः" । यो मर्मघातकः स एव वधापराधदण्डभागित्यर्थः । स एव "आरम्भकृत् सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः । आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् । युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः । उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः । अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात् सर्वे ते कार्यकारिणः । यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत्" इति । बृहस्पतिरपि "एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति समन्विताः । मर्मप्रहारदो यस्तु घातकः स उदाहृतः । मर्मघाती तु यस्तेषां वधोक्तं प्राप्नुयाद्दमम् । आरम्भकृत्सहायश्च दोषभागी तदर्द्धतः । अतत्कालमनुष्यस्य मर्मस्थानस्य यत्नतः । आवर्षिकानुबन्धस्य ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत्" इति । विवादविशेषे मनुष्यवधकर्त्तुर्दण्डाभावं दोषाभावञ्च दर्शयन्नाह मनुः "शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति" इति । यत्र देशे काले च धर्मस्तटाकादिरूपो भेदनच्छेदनादिनाऽपरुध्यते तथा शूद्रेतरवर्णसङ्करे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः प्राणसंशये । तथा दक्षिणानां सङ्करे गोग्रहणनिमित्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्बलीकरणाभिचारे । धर्मार्थं तान् घ्नन् न दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजातिभिः स्वधर्माचरणपरैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः । अत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्यविषयम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्रग्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिप्रायेणैव बौधायन आह "ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा वर्णानां वापि सङ्करे । गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे" इति । यत्तु "परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत" इत्यापस्तम्बवचनम् । यच्च बौधायनवचनम् "परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीतेति" तदुभयमपि धर्मोपरोधादिभिन्नविषयम् । साहसस्यैव क्रोधलोभकृतत्वमाह बृहस्पतिः "साहसं चाष्टधा प्रोक्तं श्रूयतां क्रोधलोभजम्" इति । स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसरूपमाह स एव "अनिच्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्" इति । अनिच्छन्त्या परपुरुषेच्छयेति शेषः । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि तस्याः कर्त्तव्यं राजकर्त्तव्यं चाह संवर्त्तः "अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च । परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि दृश्यतः । नखदन्तक्षतश्यामा-ऽकचग्रहशोषिता । सद्यो निर्वासिता नारी बलात्कारेण दूषिता । उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ । तथा नागवदन्ती च यथाङ्गेन दूषिता । शंसेदेवंविधैश्चिह्नैः स्वाक्षतपयोधरा । चिह्नालङ्कारकेशेषु व्याकु-लीकृतलोचना । राजा सम्यक् सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्त्वतः । यद् ब्रूयात् सहजं तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नतः । विवादे साक्षिणाञ्च प्रकुर्वीत परीक्षणम् । प्रार्थनादभियुक्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति" इति । अत्र दण्डमाह मनुः "सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रां गुप्तां बलाद्व्रजन्" इति । गुप्तां नियमेन रक्षिताम् । क्षत्रियादिवर्णविषये दण्डमाह बृहस्पतिः "सहसा

कामयेद् यस्तु धनलक्षार्पितं हरेत् । उत्तमायां स्त्रियमपि भ्रामयेद् गर्दभेन त" इति । कामयेत् परस्त्रियमित्यर्थः । अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजात्योः सजातीयपरभार्यागमने वेदितव्य इति मदनरत्ने । हीनजातीयपरस्त्रीगमने ब्राह्मणादिष्वेतदर्द्धं परिमितो दण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो वधश्चितः कार्य्यः इत्याह स एव "दण्डोनैवः समायान्तु हीनायामधिकस्ततः । पुंसः कार्य्योऽधिकायान्तु गमने सप्रमापणम्" इति । दमः सहसा कामयेदिति वाक्योक्तः । नेयः प्रापणीयः । वस्तु वधमात्राभिप्रायकं कात्यायनवचनम् "स्त्रीषु वृत्तोपभोगः स्यात् प्रसह्य पुरुषो यदा । वधे तत्र प्रवर्त्तेत कार्य्यातिक्रमणं हि तत्" इति । तद्धिर्गुणस्य भार्यागमने वेदितव्यम्" । सहसा अविवेकेन कृतं कर्म । २अविमृश्यकृतकर्मणि, त्रि० "तेन साहसमनुष्ठितं पुनः" काद० ३साहसमनुसरति अण् । स्मृत्युक्ते ४दण्डविशेषे पु० "शाशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः । तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः" स्मृतिः । "पाकयज्ञे तु साहस" इत्युक्ते ५अग्निभेदे च पु० ।

साहसिक त्रि० साहसे प्रसृतः ठक् । १मनुष्यमारणाद्यभिरते २चोरे ३पारदारिके ४साहसकारिणि च ।

साहस्र न० सहस्राणां समूहः अण् । १सहस्रसमूहे । स्वार्थे अण् । २सहस्रसङ्ख्यायाम् न० । सहस्रं परिमाणमस्य अण् । ३सहस्रसंख्यान्विते त्रि० । ४सहस्रसंख्यकगणसमूहे पु० अमरः ।

साहायक न० सहायस्य भावः वुञ् । साहाय्ये ।

साहाय्य न० सहायस्य भावः ष्यञ् । सहायतायाम् ।

साहित्य न० सहितस्य भावः ष्यञ् । १मेलने २परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणामेकक्रियान्वयित्वे आद्यवि० ३तत्स्वरदेकक्रियान्वयित्वे ४एकक्रियान्वयित्वमात्रे ५बुद्धिविशेषविषयत्वे शब्द०म० ६पद्यात्मके काव्ये च ।

साह्य न० सह्यस्य भावः ष्यञ् सह—ण्यत् वा । १सह्यत्वे २मेलने भरतः ३सहनीये त्रि० ।

साह्वय पु० सह आह्वयेनाभिधानेन । १अभिधानसहिते "सनाम ससाह्वयम्" भारतम् । मेषादिप्राणिकरणकद्यूतरूपे समाह्वये च शब्दर० ।

सिंह पुंस्त्री० हिन्स—अच् पृषो० "सिंहो वर्णविपर्य्ययात्" इत्युक्तेः वर्णविपर्य्ययः । स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । पशुमांसशब्दे सिंहमांसगुणा उक्ताः । २रक्तशोभाञ्जने राजनि० ३मेषादितः पञ्चमे राशौ ज्यो० सिंहराशिश्च २१६०० कलात्मकराशिचक्रस्य ७२०० कलोपरि १८०० मितकलात्मकः मघापूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुन्याद्यपादात्मकः । "पुमान् स्थिरोऽग्निर्दिनपित्तरूपी तोयपूर्वेण चतुष्पाद् । समोदयो दीर्घशरीरोऽस्तकृत्प्रजो हरिः प्रेतवनोऽस्य धूम्रः" नील० ता० तत्स्वभावादि उक्तम् । तस्य स्वामी सूर्य्यः । ४जिनध्वजे हेमच० । ५उत्तरपदस्थः ५श्रेष्ठार्थे अमरः । नरःसिंह इवेति विग्रहे "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" पा० उपमितसमासे नरसिंहादिशब्दाः सिंहतुल्यशौर्यादियुक्तो नर इति बोधात् नरस्य श्रेष्ठत्वं द्योत्यते इति बोध्यम् । ६नाकुल्यां स्त्री राजनि०। ७प्रासादभेदे देवगृहशब्दे २६८१ पृ० दृश्यम् ८सिंहासनभेदे तच्छब्दे दृश्यम्

सिंहकेलि पु० सिंहस्येव केलिरस्य । मञ्जुघोषे त्रिका० ।

सिंहकेशर पु० सिंहस्येव केशरोऽस्य । बकुले त्रिका० ।

सिंहतल पु० संहतल+पृषो० । करद्वयमेलनरूपे अञ्जलौ । राजाश्रमः । [राजनि० ।

सिंहतुण्ड पु० सिंहस्येव तुण्डः मुखमस्य । सेहुण्डवृक्षे

सिंहद्वार न० सिंहचिह्नितं द्वारम् शाक० । पुरप्रवेशनयोग्ये द्वारे हेमच० ।

सिंहध्वनि पु० सिंहस्येव ध्वनिः । १सिंहतुल्यनादे सिंहनादादयोऽप्यत्र अमरः । ६त० । २सिंहस्य शब्दे ।

सिंहनर्दिका पु० सिंह इव नर्दति नर्द ण्वुल् ।(सिङ्गा) वाद्यभेदे शारा० ।

सिंहनादिका स्त्री सिंहमपि नादयति नद-णिच्-ण्वुल् १दुरालभायाम् शब्दच० । २सिंहनर्दिकायां शारा० ।

सिंहपर्णी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पर्णमस्याः ङीष् । वासकवृक्षे जटा० ।

सिंहपुच्छिका स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पश्चाद्भागोऽस्याः-कप्, अत इत्वम् । चित्रपर्णिकायां (चाकुले) वृक्षे रत्नमा०

सिंहपुच्छी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाणि पर्णानि वाऽस्याः ङीष् ।१चित्रपर्णी २पृश्निपर्णीम् अमरः ३माषपर्णीम् रत्नमा० । [पर्णीम् राजनि० ।

सिंहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाण्यस्याः ङीष् पृश्नि-

सिंहमुखी स्त्री सिंहस्य मुखं शुष्कवृन्तं इव पुष्पमस्याः ङीष् । वासके राजनि० ।

सिंहयाना स्त्री सिंहो यानं वाहनं यस्याः । दुर्गायाम् हेमच० सिंहवाहनादयोऽप्यत्र ।

सिंहल पु॰ सिंहोऽस्त्यत्र लच्। देशभेदे। तद्देशप्रभवत्वात् २रङ्गे धातौ क्लीब॰। ३रीतौ ४त्वचे च न॰ राजनि॰। सिंहलदेशश्च कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ॰ दक्षिणस्यामुक्तः। [तायां राजनि॰।

सिंहलस्था स्त्री सिंहले तिष्ठति स्था—क। सिंहलस्थां च

सिंहलास्थान पु॰ सिंहल आस्थानं यस्य। तालवृक्षे वृक्षभेदे शब्दर॰।

सिंहलील पु॰ रतिबन्धभेदे "शिश्नोपरि स्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलः प्रकीर्त्तितः"। शिश्नोपरि स्थिता नारी कान्तोरस्थपदद्वया। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलोऽप्ययावपि" रतिम॰।

सिंहवाहिनी स्त्री सिंहरूपो वाहो विद्यतेऽस्या इनि। दुर्गायाम् "सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यतः। महिषघ्नी ततो देवी तथा वै सिंहवाहिनी" देवीपु॰ ४५अ॰।

सिंहविक्रान्त पुंस्त्री॰ सिंह इव विक्रान्तः। १अश्वे हारा॰ स्त्रियां ङीष्। २सिंहतुल्यविक्रमे त्रि॰। [राजनि॰।

सिंहविन्ना स्त्री सिंह इव विन्ना विद-क्त। माषपर्ण्याम्

सिंहसंहनन त्रि॰ सिंहस्येव संहननमङ्गमस्य। १वराङ्गयुक्ते अमरः २सिंहतुल्यदृढाङ्गे च। "सिंहसंहननो युवा" रघुः।

सिंहा(सिङ्घा)ण न॰ शिघि-आनच् पृषो॰। १लौहमले अमरः। २नासिकामले (सिकनी) शब्दर॰।

सिंहावलोक पु॰ न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६९ पृ॰ दृश्यम्।

सिंहासन न॰ सिंहचिह्नितमासनम्। १राजासनभेदे तल्लक्षणं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा "राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते। शुभे मुहूर्त्ते शुभमासवर्षे सुतारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पातनिरीतिभावे सिंहासनारम्भविधिं वदन्ति। स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते। आसनारम्भमिच्छन्ति छत्रारम्भोऽपि सेव च"। एतेन छत्रारम्भसिंहासनयोरारम्भ एक एव कालः। तत्र क्रमः "वाचनेद्राश्चिपञ्चापि योपानानि युगैः क्रमात्। चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशतिः षोडशैव च। सिंहाग्रितानि ज्ञेयानि चरणानि युगैः क्रमात्। पद्मः शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः। अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः। आदित्यादिदशाजानां भूपतीनां यथाक्रमम्। राज्ञः सहस्रेरष्टाभिरायामपरिणाहयोः। राजपञ्चमिदं नाम

योचासनं प्रकीर्त्तितम्। तदर्द्धमानं तन्मध्ये राजासनमुदाहृतम्। सर्वोचितमिदं राज्यं भोगं कलिमहीभुजाम्। दिगष्टकं विशेषः स्यात् ब्रह्मादीनां क्रमाच्चयत्"। अथाष्टानां लक्षणानि "गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचिह्नितः। पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनसंहतः। चरणाग्रे पद्मकोषात् पद्मरागविचिह्निताः। दिक्ष्वष्टौ पुत्तिका रागद्वादशाङ्गुलिभूषिताः। राजासनं चतुर्थ एवं द्वादशपुत्तिकाः। रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा। रत्नवस्त्राहृतं ह्येतत् पद्मसिंहासनं१ मतम्। यत्रोपविश्य नरपतिः प्रतापमतिविन्दति। महेन्द्रकाष्ठघटितः शङ्खमालोपशोभितः। शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः। चरणाग्रे शङ्खनाम्न्यः पुत्तिकाः सप्तविंशतिः। स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः। शुक्लपट्टाहतं ह्येतत् शङ्खसिंहासनं२ मतम्। पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः। विद्रुमैरपि वैदूर्य्यैः काञ्चनेनापि शोभितः। चरणाग्रे गजशिरःपुष्पाद्येकैकपुत्तिका। माणिक्यरचितारक्तवस्त्रादिकविभूषणम्। गजसिंहासनं३ नाम साम्राज्यफलदायकम्। शाककाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः। पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रितः। चरणाग्रे हंसरूपाः पुत्तिकाश्चैकविंशतिः। गोमेदकोपघटिताः पीतवस्त्रविभूषणम्। हंससिंहासनं४ नाम सर्वाभिष्टविनाशनम्। चन्दनेनोपघटितः सिंहमालोपभूषितः। शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः। चरणानां सिंहवेशाः पुत्तिकाश्चैकविंशतिः। मुक्ताशुक्तिशिरश्चैव निर्मलैरेव भूषणम्। शुक्लवस्त्राहृतं ह्येतत् सिंहसिंहासनं५ मतम्। यत्रोपविश्य नरपतिः कृत्स्नां साधयति क्षितिम्। भृङ्गमालोपघटितं शुद्धचम्पककल्पितम्। शुद्धैर्मरकतैर्युक्तं पादाग्रे पद्मकोषिकाः। द्वात्रिंशतिः पुत्तिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम्। भृङ्गसिंहासनं६ नाम शत्रुक्षयजयप्रदम्। निम्बकाष्ठेन घटितं मृगमालोपशोभितम्। शुद्धनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम्। चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्तिकाः। नीलवस्त्रादिभूषणन्तु मृगसिंहासनं७ मतम्। लक्ष्मीविजयसम्पत्तिर्नित्यप्रदमत्तमम्। केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम्। सप्तकामैर्भूषिताः पुत्तिकाः पञ्चसप्ततिः। चरणाग्रे हयशिरस्सितवस्त्रादिभूषणम्। हयसिंहासनं८ नाम यस्मिन्

विजयवर्द्धनम् । इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम् । यथा भोजेन कथितं यथा चान्यैश्च पण्डितैः । एतच्चातिक्रमं दृष्ट्वा यः कुर्य्यात् पृथिवीपतिः । अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् । पराभवस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः । स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः” । चतुरङ्गक्रीडायां २अङ्गभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६२ पृ॰ दृश्यम् । ३योगासनभेदे च तल्लक्षणं यथा

“गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके । हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च । व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः । सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा । बन्धत्रयसन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्” इति हठप्रदीपः । ४रतिबन्धभेदे पु॰ “स्वजङ्घाद्वयमाक्रम्य च हस्तौ जानुपदद्वये । कामी भुक्त्वा रमेत् कामं बन्धः सिंहासनो मतः” । इति रतिमञ्जरी ५चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१६ पृ॰ दृश्यम् ।

सिंहास्य पु॰ सिंहस्यास्यमास्यमिवास्य पत्रं पुष्पं वा । वासके अमरः ।

सिंहिका स्त्री । काश्यपपत्न्यां राहुमातरि । “कश्यपस्य तु सिंहिका राहुश्चासुतमथावकीर्णत । पूर्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो दैवतेश्वरकृतो निपातितः” माघ॰ । [२वासकवृक्षे च ।

सिंहिकासुत पु॰ ६त॰ । १राहौ सिंहिकापुत्रादयोऽप्यत्र ।

सिंही स्त्री हिनस्ति रोगान् हिन्स-अच् पृषो॰ । वार्त्ताक्याम् अमरः २कण्टकारिकायाम् ३वासके मेदि॰ ४बृहत्यां राजनि॰ ५राहुमातरि विश्वः ६सिंहपत्न्याम् सिंह+जातौ ङीष् । ७सिंहयोषिति ।

सिंहीलता स्त्री कर्म॰ । वृहत्यां भावप्र॰ ।

सिघ सेचने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । सेघति असेघीत् । पर्युदासात् न चङ्परेयः ।

सिकता स्त्री ब॰व॰ । सिच-अतच् किच्च । वालुकायाम् मेदि॰ । सिकताः सन्त्यत्र अच् तस्य लुप् । २सिकतायुक्तदेशे स्त्री अमरः । [अमरः ।

सिकतामय त्रि॰ सिकता+मयट् । वालुकामये तटादौ

सिकतावत् त्रि॰ सिकताः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः । वालुकायुक्तदेशे अमरः । [भरतः ।

सिकतिल त्रि॰ सिकताः सन्त्यत्र इलच् । वालुकायुक्तदेशे

सिक्थ न॰ सिच-थक् । १मधूच्छिष्टे (मोम) २नीलाञ्जने हेमच॰ । स्वार्थे क । तत्रार्थे भक्तपुलाके पासे च पु॰ मेदि॰ मधूच्छिष्टे न॰ अमरः ।

सिक्य न॰ सिच-यत् । (शिके) रज्जुनिर्मिते पदार्थे ।

सिच् त्रि॰ सिच-क्विप् । १सेचनकर्त्तरि कर्म्मणि क्विप् । २वस्त्रे हेमच॰ । [त्रिका॰ ।

सिचय पु॰ सिच-अयच् किच्च । १वस्त्रे हेमच॰ २जीर्णवस्त्रे

सिञ्चिता स्त्री सिच-इतच् पृषो॰ । पिप्पल्याम् शब्दच॰ ।

सित न॰ सो-क्त । १रौप्ये २मूलके राजनि॰ ३चन्दने रत्नमा॰ ४शरे ५शुक्लपक्षे ६शुक्लवर्णे च पु॰ अमरः । ७तद्वति ८बद्धे ९अवसिते १०ज्ञाते च त्रि॰ विश्वः । [ङीप् ।

सितकण्ठ पुंस्त्री॰ सितः कण्ठोऽस्य । दात्यूहे खगे स्त्रियां

सितकर पु॰ सितः करः किरणो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि॰ सितरश्म्यादयोऽप्यत्र । [राजनि॰ ।

सितकर्णी स्त्री सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ङीप् । वासके

सितकुञ्जर पु॰ सितः कुञ्जरोऽस्य । १इन्द्रे कर्म॰ । २ऐरावतगजे

सितगुञ्जा स्त्री कर्म॰ । श्वेतगुञ्जायाम् राजनि॰ । [अमरः

सितच्छत्रा स्त्री सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः । शतपुष्पायाम्

सितच्छद पुंस्त्री॰ सितश्छदः पक्षो यस्य । १हंसे हेमच॰ स्त्रियां ङीष् । २श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि॰ टाप् ।

सितदर्भ पु॰ कर्म॰ । श्वेतकुशे राजनि॰ ।

सितदीप्य पु॰ दीपयत्यग्निम् दीप-णिच्-कर्त्तरि यत् कर्म॰ । श्वेतजीरके राजनि॰ ।

सितदूर्वा स्त्री कर्म॰ । श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा॰ ।

सितद्रु पु॰ कर्म॰ । १मोरटभेदे रत्नमा॰ २शुक्लवर्णद्रुमे च ।

सितधातु पु॰ कर्म॰ । १खटिकायाम् (खड़ी) राजनि॰ २श्वेतधातौ रौप्यादौ च ।

सितपक्ष पुंस्त्री॰ सितः पक्षोऽस्य । १हंसे शब्दर॰ स्त्रियां ङीष् । कर्म॰ । चन्द्रस्य वृद्धिकारके पञ्चदशतिथ्यात्मके २शुक्ले पक्षे । [वृक्षे रत्नमा॰ ।

सितपर्णी स्त्री सितानि पर्णान्यस्याः ङीप् । अर्कपुष्पिका-

सितपाटलिका स्त्री कर्म॰ । (श्वेतपारुल) वृक्षे राजनि॰

सितपुङ्खा स्त्री सिताः पुङ्खा अस्याः । श्वेतशरपुङ्खावृक्षे राजनि॰

सितपुष्प न॰ सितानि पुष्पाण्यस्य । १केवर्त्तीमुस्तके जटा॰ । २तगरवृक्षे पु॰ शब्दर॰ ३काशे ४श्वेतरोहितवृक्षे च पु॰ राजनि॰ ५श्वेतापराजितायां स्त्री ङीप् । ६मल्लिकायां स्त्री टाप् । कर्म॰ । ७श्वेते पुष्पे न॰ ।

सितमरिच न॰ कर्म॰ । शुभ्रमरिचे राजनि॰ ।

सितमाष पु० नित्यक० । राजमाषे (वरवटी) शब्दार्थ० ।

सितरञ्जन पु० सितमपि रञ्जयति रन्ज–णिच्–ल्युट् । १पीतवर्णे हेमच० २तद्वति त्रि० ।

सितवर्षाभू स्त्री वर्षासु भवति भू–क्विप् कर्म० । श्वेतपुनर्नवायाम् राजनि० । [शरपुङ्खायाञ्च राजनि० ।

सि(शि)तसायका स्त्री सितः सायको यस्याः ५ब० । शुभ्र

सितशिम्बिक पु० सिता शिम्बिर्यस्य कप् । गोधूमे हेमच०

सितशूक पु० सितः शुभ्रः शूको यस्य । यवे भरतः ।

सितशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे (वनओल) राजनि० ।

सितसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे राजनि० ।

सितसार(क) पु० सितः सारो निर्यासो यस्य वा कप् । शालिञ्चशाके राजनि० ।

सितसिन्धु स्त्री नित्यक० । गङ्गायां शब्दर० ।

सिता स्त्री सो–क्त । १शर्करायाम् ।

"खण्डन्तु सिकताकारं शुभ्रं तं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी" राजव० । २मल्लिकायां शब्दर० ३श्वेतकण्टकारिकायां ४वाकुच्यां ५विदार्यां ६श्वेतदूर्वायां ७चन्द्रिकायां ८कुटुम्बिन्यां ९सुरायां १०पिङ्गाट्यां ११मायमाणलतायां १२तेजन्यां राजनि० १३पर्वतजातापराजितायां रत्नमा० ।

सिताखण्ड पु० सितायाः इव खण्डः । मधुजातशर्करायाम् "मधुजा शर्करा रुच्या कफपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत् तुवरा हिमा । यथा यथाऽस्या नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरवशैत्यादि सरत्वं तथा तथा" भावप्र० ।

सि(शि)ताग्र पु० सि(शि)तमग्रं यस्य । कण्टके शब्दार्थ० ।

सिताङ्ग पुस्त्री० सिता सितता अङ्गो यस्य । पाण्डुवाग्ड (बेलिया) मत्स्ये शब्दार्थ० स्त्रियां ङीप् ।

सिताङ्ग पु० सितमङ्गं यस्य । श्वेतरोहिते राजनि० ।

सिताद्रि पु० सितायाः आदिः कारणम् । गुडे राजनि० ।

सितापाङ्ग पुंस्त्री० सितमपाङ्गं यस्य । मयूरे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । [ड्याल ।

सिताम्भ न० कर्म० । श्वेतकमले राजनि० सिताम्भोजादयो-

सिताभ पु० सिता आभा यस्य । १कर्पूरे राजनि० २चन्द्रे च ३तक्रे स्त्री राजनि० ।

सिताभ्र पु० अभ्रम् इव सितः शुभ्रः राज० । कर्पूरे शब्दर० ।

सिताभ्रक न० अभ्रकमिव सितम् राज० । कर्पूरे राजनि० ।

सिताम्बर पु० सितमम्बरं यस्य । १श्वेतवस्त्रधारिणि व्रतिनि हला० २श्वेतवस्त्रधारिमात्रे त्रि० ।

सितार्जक पु० नित्यकर्म० । श्वेतकुलत्थाम् राजनि० ।

सितालक पु० अलङ्कयति भूषयति अल–णिच्–ण्वुल् नित्य कर्म० । श्वेतमन्दारे राजनि० । [श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०

सितालता स्त्री सिता सती आलतते आ+लत–अच् ।

सितालिकटभी स्त्री सितेन शुभ्रवर्णेन अलति अल–इन् कर्म० । श्वेतकिणिहीवृक्षे राजनि० ।

सितावर पु० सितं श्वेततामावृणोति आ+वृ–अच् (सुसुनि) १शाकभेदे २वाकुच्यां स्त्री राजनि० ङीष् । "वाकुचीसदृशः पत्रैश्चतुर्दलः इतीरितः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते" भावप्र० । [२गङ्गायमुनयोः स्त्री हि०र०

सितासित पु० वर्णेन सितः वस्त्रे असितः । १बलदेवे राजनि०

सिताह्वय पु० सितमाह्वयते आ+ह्वे–श । १श्वेतशिग्रौ २श्वेतरोहिते च राजनि० । [त्रि० रायमु०

सिति पु० सो–क्तिच् । १शुक्लवर्णे २कृष्णवर्णे च । ३तद्वति

सितिमन् पु० सितस्य भावः इमनिच् । शुभ्रतायाम् । "सित सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुः" माघः ।

सितिवार पु० सितिं श्वेततां वृणोति वृ–अण् । सुनिषण्णके (सुसुनि) शाके भावप्र० ।

सितिवासस् पु० सिति कृष्णं वासोऽस्य । बलदेवे ।

सितेतर पु० सितादितरः । १ग्रामशालौ २कुलत्थे च ३शुभ्रेतरवर्णे ४तद्वति त्रि० । [वह्नौ हला० ।

सितेतरगति पु० सितेतरा कृष्णा गतिरस्य । कृष्णवर्त्मनि

सितोदर पु० सितमुदरमस्य । कुबेरे हेमच० ।

सितोपल पु० कर्म० । १स्फटिके राजनि० कठिन्यां म० त्रिकां० । २शर्करायां स्त्री हेमच० ।

सिद्ध न० षिधु–क्त । १सैन्धवलवणे राजनि० अलौकिकसत्त्वात्मके २निष्पन्ने ३पक्वे ४नित्ये च त्रि० शब्दर० । सिद्धिरस्त्यस्य अच् । ५व्यासादौ मुनौ ६देवयोनिभेदे च पु० अमरः तल्लोकश्च चन्द्रलोकादधःस्थो व्यासस्थितः यथोक्तं सू० सि० "मन्दामारज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" ७सिविते त्रि० दविष्कम्भादिषु मध्ये द्वाविंशयोगे ज्यो० ८गुडे १०कृष्णधुस्तूरे पु० राजनि० । ११मुक्ते त्रि० हेमच० १२व्यवहारे पु० शब्दर० ज्योतिषोक्ते १३योगिनीदशान्तर्गते सप्तम्यां दशायां स्त्री । दशाफल्ले ३१०५ पृ० दृश्यम् । तन्त्रोक्ते चक्रदृष्टान्ते साधक-

नामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते १४मन्त्रभेदे पु० अकथहशब्दे २८५०पृ०दृश्यम् ।१५ध्वजादिशब्दे क्रियाभेदे स्त्री १६सिद्धियुते मन्त्रे पु० "मन्त्रसिद्धेरुपायश्च गौतमीये "पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते । उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः । भ्रामणं रोधनं वश्यं पीडनं पोषशोषणम् । दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवेन्मनुः । भ्रामणं वायुबीजेन ग्रथितक्रमयोगतः । तन्मन्त्रं यन्त्रमध्ये वा लिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः । उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संपुटितं लिखेत् । क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् । पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत् । भ्रामितो यदि नो सिद्धो रोधनं तस्य कारयेत् । सारस्वतेन बीजेन संपुटीकृत्य संजपेत् । एवं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुरु । अलक्तचन्दनं कुष्ठं हरिद्रामादनं शिला । एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे शुभोभने । धार्य्यं कण्ठे भवेत् सिद्धः पीडनं चास्य कारयेत् । अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै । ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् । विद्युदादित्य दुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्घ्रिणा । तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्य्यो दिने दिने । पीडितो बलयाविष्टः सिद्धः स्यादथ पोषयेत् । बालायास्त्रितयं बीजमाद्यन्ते तस्य योजयेत् । गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत् । पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत शोषणम् । द्वाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भितम् । एवं विद्या गले धार्य्या लिखिता वट भस्मना । शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्निबीजतः । आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् । आद्यन्तमध ऊर्द्ध्वं तु योजयेद्दाहकर्म्मणि । ब्रह्मवृक्षतैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् । कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्यान्मनुरोदितम् । इत्येतत् कथितं सम्यक् केवलं तव भक्तितः । एकेनैव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु लभ्यते !" तन्त्रसारः । [च राजनि०।

सिद्धक पु० सिद्ध इव इवार्थे कन् । १सिन्धुवारे २शालवृक्षे

सिद्धगङ्गा स्त्री सिद्धलोकस्था गङ्गा शाक० । मन्दाकिन्याम् जटा० । [अपि सिद्धतोयादयोऽप्यत्र ।

सिद्धजल न० सिद्धं पक्वं जलमत्र ।१काञ्जिके शब्द०। २पक्वे

सिद्धदेव पु० सिद्धानां पूज्यः देवः । महादेवे शब्दर० ।

सिद्धधातु पु० सिद्धः प्रसिद्धो धातुः । पारदे त्रिका० ।

सिद्धपीठ पुंन० कर्म० । "जातो लक्षजपैर्यत्र होमो वा कोटिसङ्ख्यकः । महाविद्याजपाः कोट्यः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः" इति तन्त्रोक्ते १स्थानभेदे पीठशब्दे ४२४२ पृ० दर्शिते २स्थानभेदे च ।

सिद्धपुर न० कर्म० । "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधोगतं सिद्धपुरञ्च" सि०शि०उक्ते भूगोलस्थेषु भूकक्षपादान्तरितदेशस्थेषु चतुर्षु देवनिर्मितेषु पुरेषु मध्ये लङ्काधोभागस्थे पुरभेदे ।

सिद्धपुष्प पु० सिद्धप्रियं पुष्पं यस्य । करवीरवृक्षे राजनि० ।

सिद्धप्रयोजन पु० सिद्धं प्रयोजनं यस्मात् ५व० । श्वेतसर्षपे राजनि० । २सिद्धाभीष्टे त्रि० ।

सिद्धमोदक पु० शर्कराजातगुडभेदे राजनि० ।

सिद्धरस पु० सिद्धः प्रसिद्धो रसः । १पारदे अमरः सिद्धो रसोऽत्र । २धातुवादे त्रि० मेदि० ।

सिद्धविद्या स्त्री सिद्धा अतःसिद्धा विद्या मन्त्रो यस्याः। "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इति तन्त्रोक्तासु दशसु काल्यादिषु देवीषु ।

सिद्धसाधन न० सिद्धस्य निश्चितस्य साधनमनुमानम् । १न्यायोक्ते सिषाधयिषाविरहकाले साध्यवत्त्वेन निश्चितस्य पुनरनुमानरूपे दोषे । सिद्धं साधयति स्यु । २श्वेतसर्षपे पु० राजनि० । सिषाधयिषाविरहे तु सिद्धस्यापि साध्यमानं भवत्येव "घनगर्जितेन परिगर्जितमनुमानेन "बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इति वाचस्पत्युक्तेः । तदप्युक्तं तु माहेश्वरिभिः "न हि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति तस्यैव वचनान्तरात् । सिद्धेच कथाऽसामीत्यविरोधित्वम् तथा सिद्धिशब्दे वक्ष्यते । संशयपक्षताप्रवादिमते नियमेन संशयस्य प्रतिरोधात् पक्षताऽभावेन नानुमितिरिति बाध्यम् । सिद्धसाधनस्य पक्षताविघटकत्वेनाश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति सिद्धसाधनाख्यः नामरत्नम् ।

सिद्धसाध्य पु०अकथहशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठाद्यद्वितीयकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते अकथहशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्थिताद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम्

सिद्धसिन्धु स्त्री ६त०। गङ्गायाम् त्रिका० सिद्धनद्यादयोऽप्यत्र

सिद्धसुसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम्।

सिद्धान्त पु० सिद्धः निश्चितोऽन्तो यस्मात्। प्रमाणाद्युपन्यासेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे। शाब्दबोधे २ ज्यौतिःशास्त्रभेदे च स च सूर्य्यसिद्धान्तः सोमसिद्धान्तादिः "त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः। भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः" सि० शि०। गौतमोक्तसिद्धान्तलक्षणभेदो यथा "तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः" सू०। "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्" सू०। "सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः" सू०। "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" सू०। "यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः" सू०। "अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः" सू०।

"तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य, तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिस्तथा च शास्त्रितार्थनिश्चयः सिद्धान्तः अत्र चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् "अभ्युपगमः सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीका" न चात्र विरोधः सद्धनीयः आचार्य्यैः परिहृतत्वात् तथाच निश्चतो निश्चयः अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्रत्वादर्थोऽभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्तत्वेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः। अत्र च भाष्यानुसारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तन्न युक्तं अधिगमसूत्रानुत्थानापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन ह्ययमनुगमस्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित्। विभजते। स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावात् भेदादित्यर्थः। सर्वतन्त्रसिद्धान्तं कथयति। सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति यावत्। वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरतएव च आत्मादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः न च तन्त्रेऽधिकृत इति पदार्थं वक्ष्ये तु न देयमेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तं कथयति। समानतन्त्रं एकार्थकं नैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः अतन्त्र सिद्ध इति सर्वावधितोऽर्थः तथाच वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतत्वऽदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः, यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम्। अधिकरणसिद्धान्तं कथयति "यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद् द्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य, एवं चेष्टवकादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति। वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितम् अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके "सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ अवयवभङ्ग इति" तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिककारिकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ अन्यमानावर्त्तो योऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः इति व्याख्यातं दीधितिकृता। एवं चेदरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्य चैव बलवत्त्वं वाच्यम्। तत्तु तत्त्वीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृतः शब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयत्वेति ह्ययमधिकरणसिद्धान्त इति तत्र इन्द्रियनानात्वादौ भाष्याद्युदाहृतेऽव्याप्तेरिति। अभ्युपगमसिद्धान्तं कथयति। अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं विशेषधर्मकथनम्। अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति वृत्तिः। तथाच सिद्धान्ताः संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिश्च इत्थंभावव्यवस्था। तत्र तन्त्रसंस्थितिस्तन्त्रार्थसंस्थितिः। अधिकरणसंस्थितिरधिकरणानुषक्तार्थसंस्थितिः। अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहे तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः वात्स्या० भाष्ये दृश्यम्। प्रामाणिकत्वेनाभ्युपतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये। मीमांसकोक्ते पञ्चावयवयुक्ताधिकरणाङ्गे इतरनेऽङ्गे अधिकरणशब्दे १२६ पृ० दृश्यम्।

सिद्धान्ताचार पु० "आत्मानं देवतां मत्वा यजेद्देवञ्च मानवैः। यदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते" तन्त्रोक्ते आचारभेदे।

सिद्धारि पु० तन्त्रोक्ते साधकनामाद्यक्षरयुक्तकोष्ठावधिचतुर्थकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहचक्रशब्दे ८८पृ० दृश्यम्।

सिद्धार्थ(क) पु० सिद्धः अर्थो यस्मात् ५ब० वा कप्। १श्वेतसर्षपे अमरः। २वटवृक्षे च राजनि०। ३बु०। ४प्रसिद्धार्थे त्रि०। "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धम्" इति प्राचः। ५शाक्यसिंहे पु० मेदि० ६जिनभेदतातरि स्त्री हेमच०।

सिद्धि स्त्री सिध–क्तिन्। १अणिमादावैश्वर्ये अमरः। २योगभेदे ३अन्तर्धाने ४निष्पत्तौ ५पाके ६पादुकायाम् ७वृद्धौ मेदि० ८मोक्षे हेमच० ९सम्पत्तौ धरणिः १०अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ये ११वृद्धौ गन्धद्र० १२साध्यताया विषये च। १२सांख्योक्ते ऊहादिके सिद्धिहेतुभेदे "ऊहादिभिः सिद्धिः" सां०सू०। "ऊहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः। इदमपि सूत्रं कारिकया व्याख्यातम्। 'ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति। "अयमर्थः। आध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिकत्वात् तिस्रो दुःखविघातास्तिस्रः सिद्धयः। इतरास्तु तत्साधनत्वाद्गौण्यः सिद्धयः। तत्रोहो यथा उपदेशादिकं विनैव प्रागभवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति। शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमालोच्य यज्ज्ञानं जायते तदिति। अध्ययनं यथा शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति। सुहृत्प्राप्तिर्यथा। स्वयमुपदेष्टुं गृहागतात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति। दानं यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति। एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षकः। सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादिमत्त्वापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम्। कश्चित्त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तन्न। तस्य भावप्रागल्भ्यतया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यशक्त्योः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात्। नेमूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह" भा०। "नेतरादितरहानेन विना" सू०। "इतरादूहादिपञ्चकभिन्नात् तप आदेस्तात्त्विकी न सिद्धिः कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः। तथा चोक्तं योगसूत्रेण। "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" इति प्र०भाष्यम्।

पात० सू० भाष्ययोश्च एकत्र विषयविशेषे धारणाध्यानसमाधित्रयरूपसंयमविशेषात् कतिचित् सिद्धयो दर्शिताः यथा "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" सू०। "धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु सम्पादयति" भा०। "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्" सू०। "संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" सू०। "प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्" सू०। "कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम्" सू०। "सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा" सू०। "मैत्र्यादिषु बलानि" सू०। "बलेषु हस्तिबलादीनि" सू०। "प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्" सू०। "भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्" सू०। "चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्" सू०। "ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्" सू०। "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" सू०। "कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः" सू०। "कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्" सू०। "मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" सू०। "प्रातिभाद्वा सर्वम्" सू०। "हृदये चित्तसंवित्" सू०। "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्" सू०। "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" सू०। "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। "बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" सू०। "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" सू०। "समानजयाज्ज्वलनम्" सू०। "श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्" सू०। "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" सू०। "बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू०। "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू०। "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" सू०। "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्" सू०। "ग्रहणस्वरूपास्मितान्व-

सार्वज्ञ्यसंयमादिन्द्रियजयः" सू०। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" सू०।
"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" इत्यादिकैः "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यन्तैरुक्तानां सिद्धीनां समाधावुपसर्गत्वं व्युत्थाने सिद्धित्वमाह "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाः उपसर्गास्तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः" भा०। एवमन्ये वक्ष्यमाणाः ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव इत्यादयोऽपि सिद्धयो व्युत्थानदशायामेव समाधौ तूपसर्गा एव हेतोरविशेषात्। प्रकारान्तरा अपि सिद्धयः कैवल्यपादे दर्शिता यथा "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः" सू०। "देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः औषधिभिरसुरभवने रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसा सङ्कल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः" भा० तासाञ्च जात्यन्तरपरिणामहेतुत्वं तथा परस्तादेव समर्थितम्"।
तन्त्रोक्तमन्त्रसिद्धिलक्षणं च तन्त्रसा० उक्तं यथा
"मनोरथानामक्लेशः सिद्धिरुत्तमलक्षणा। मृत्योश्च हरणं तद्वत् देवतादर्शनं तथा। मध्योऽक्लेशतः सिद्धिः सिद्धेस्तु लक्षणं परम्॥ परकायप्रवेशश्च पुरप्रवेशनं तथा। ऊर्द्ध्वोत्क्रमणं एवं हि चराचरपुरे गतिः। खेचरीमेलनं चैव तत्कथाश्रवणादिकम्। भूच्छिद्राणि प्रपश्येत्तु तद्वदुत्तमलक्षणम्। ख्यातिर्वाहनभूषादिलाभः सुचिरजीवनम्। भूपानां तद्गणानाञ्च वशीकरणमुत्तमम्। सर्वत्र सर्वलोकेषु चमत्कारकरी सुधीः। रोगोपहरणं दृष्ट्या विषापहरणं तथा। पाण्डित्यं लभते मन्त्री चतुर्विधमयत्नतः। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं त्यागितां सर्ववश्यताम्। अष्टाङ्गयोगाभ्यसनं भोगेच्छापरिवर्जनम्। सर्वभूतेष्वनुकम्पा सार्वज्ञ्यादिगुणोदयः। इत्यादि गुणसम्पत्तिर्मध्यसिद्धेस्तु लक्षणम्। सदैश्वर्यं धनित्वं च पुत्रदारादिसम्पदः। अधमाः सिद्धयः प्रोक्ता मन्त्राणामाद्यभूमिकाः। सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिवो नात्र संशयः।

साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिस्तु अनुमानानुमितीच्छायां काण्डिक्यांशाभावादिवत् अनुमितेः पृथक् प्रतिबन्धिका अनुमितिप्रतिबन्धिका। "सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते। स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" भाषा०। सिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिनी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिविषयिणी च तत्सावच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिर्विरोधिनी न सामानाधिकरण्येन सिद्धिः। सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधीति विवेकः। संशयपक्षतावादिमते पक्षताविघटकत्वेन सिद्धेः विरोधितेति विशेषः। १४दक्षकन्याभेदे वह्निपु०। [स्त्रि०।

सिद्धिद पु० सिद्धिं ददाति दा-क। वटुकभैरवे। २सिद्धिदातरि

सिद्धियोग पु० "शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया। गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः" ज्योतिषोक्ते शुक्रादिवारयुक्तनन्दादितिथौ।

सिद्धिस्थान न० तीर्थभेदे। "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु। यत्रिद्धाराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा। ओङ्कारं गतप्रश्नं त्रिकूटं पर्वतं तथा विन्ध्याद्रिं गङ्गां सरितं यत्र रेवातीरमथापि वा। प्रयागे कहराज्ञाने अथ वा अमरेश्वरे। गङ्गासागरसंभेदे अथवा अमरेश्वरे। केदारश्चाश्रमे रम्ये हरिचन्द्रे तथा पुरे। सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धावनेऽपि वा। स्थानेषु एषु कुर्यात् मन्त्राढ्ये तत्परमानसः। भैरवं स्वकमेदश्च सर्वं त्रिपुरान्तकम्। अष्टकं मन्त्रोच्चारं कथाश्राप्य नीलकम्। अजाविकं चरोत्कृष्टं स्थानान्येतानि उत्तमे" देवीपु०।

सिद्धेश्वरी स्त्री० देवीविशेषे। "सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम्। मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम्" तन्त्रसाधृत० ११ पटले। "सत्येन सत्यभद्रेण गोपैः संसिद्धिकाङ्क्षिभिः। संङ्केतकं मतं तत्र सर्वाणि शङ्कारकम्। तदा सङ्केतकैः सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता। सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता। सङ्केतकेश्वरोऽप्येवं सदा सिद्धिमवाप्नुयात्" इति वाराहपु०।

सिद्धौघ पु० कर्म०। तारादेव्याः पूजाङ्गे पूज्ये गुरुभेदे "दिव्यौघाः सिद्धिदा वत्स! सिद्धौघान् शृणु यत्नतः। वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः। हरिनाथो, मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरून्" तन्त्रसा०।

सिध्म न० सिध-मक् किच्च। किलासरोगे हेमच०।

सिध्मन् न० सिध-मनिन् किच्च। १किलासरोगे अमरः २०५५ पृ० किलासशब्दादि दृश्यम्।

सिध्मल त्रि० सिध्मन्+मत्वर्थे लच्। १किलासरोगवति अमरः। २मीनविकारे स्त्री हेमच०। [पुष्पजलके अमरः

सिध्य पु० कार्यं साधयति सिध-सिध्-कर्त्तरि यत् नि०।

सिध्र पु० सिध-रक्। १साधौ २वृक्षे च उज्ज्व०।

सिध्रक पु० सेधति रोगान् सिध-रक् स्वार्थे क। वृक्षभेदे "वर्नागर्योः" पा० इत्यादिसूत्रेण सिध्रकशब्दस्य पाणिनिना दीर्घस्य विधानात् पुंस्त्वमेवास्य युक्तम् अमरोक्तं स्त्रीत्वन्त्वपाणिनीयम्। [त्रिका०।

सिध्रकावण न० सिध्रकप्रधानं वनं णत्वम् दीर्घश्च। देवोद्याने

सिन पु० सीयते बध्यते सि-क्त स्वार्थे तस्य नः। १ग्रासे तस्य बद्धत्वात्तथात्वम्। [व्याडिः

सिनी स्त्री सित+ङीप् तस्य नश्च। शुक्लवर्णयुतस्त्रियाम्

सिनीवाली स्त्री सिनीं श्वेतां चन्द्रकलां वलति धारयति वल-अण् ङीप्। १चतुर्दशीयुक्तायाममावास्यायाम् अमरः। कुहूशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम्। २दुर्गायां मेदि०।

सिन्दु(न्धु)क पु० स्यन्दते स्यन्द-उ संप्रसारणञ्च पृषो० दस्य वा धः स्वार्थे वा क। सिन्दुवारवृक्षे अमरः (न्धु)मध्यपाठार्थे शब्दर०।

सिन्दु(न्धु)वार पु० सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्तत्वात् वृ-अण्। १(निसिन्दा) वृक्षे अमरः"मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्"कुमारः। तस्य च श्वेतपुष्पत्वात् मुक्तातुल्यत्वम्। पृषो० न्धुमध्यपाठार्थे रत्नको० २ज्योत्स्नायां त्रिका०।

सिन्दूर न० स्यन्द-ऊरन् संप्रसारणम्। नागसम्भूते रक्तवर्णे १चूर्णभेदे अमरः २वृक्षभेदे पु० मेदि०। "सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः। सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम्। भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम्" "दुग्धान्तयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः" भावप्र०। भर्त्तरायुर्वृद्धये सधवया तद्धारणस्यावश्यकता यथोक्तं काशीख० ४अ० "हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्त्तरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता"।

सिन्दूरकारण न० ६त०। सीसके हेमच०।

सिन्दूरतिलक पु स्त्री० सिन्दूररूपो तिलकचिह्नभेदो यस्य। १हस्तिनि मेदि० स्त्रियां ङीप्। २सधवायाम् स्त्री।

सिन्दूरी स्त्री सिन्दूर मस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप्। १रोचन्यां २धातक्याञ्च मेदि०।

सिन्धु पु० स्यन्द-उ संप्रसारणं दस्य धश्च। १समुद्रे अमरः २रक्तवेत्तिकायां ३नदभेदे मेदि० ४गजमदे हेमच०। ५सिन्धुवारवृक्षे शब्दच०। ६श्वेतटङ्कणे राजनि०। ७रागभेदे सङ्गीत०। ८नद्यां स्त्री मेदि० ९नदीभेदे राजनि०। "शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम्। जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुरञ्च"राजनि० तज्जलगुणाः। १०नैरृतीस्थे देशभेदे पु० कूर्मविभागशब्दे २१६८पृ० दृश्यम्। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। सैन्धव सिन्ध्वादि० क्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च। बहुषु अणो लुक्।

सिन्धुकफ पु० सिन्धोः कफ इव। समुद्रफेने शब्दर०।

सिन्धुकर न० सिन्धुदेशे कीर्यते क्रियते वा कॄ-कृ-वा अप्। श्वेतटङ्कणे राजनि०। [शब्दर०।

सिन्धुखेल पु० सिन्धुसमीपे खेलति खेल-अच्। सिन्धुदेशे

सिन्धुज न० सिन्धुदेशे समुद्रे वा जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे अमरः २चन्द्रे ३कर्पूरे पु०। ४लक्ष्म्यां स्त्री जटा० सिन्धुजातादयोऽप्यत्र।

सिन्धुनन्दन पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे त्रिका०। सिन्धुसुतादयोऽप्यत्र। ३लक्ष्म्यां स्त्री। [शब्दच०।

सिन्धुपुष्प पु० सिन्धौ पुष्प्यति विकाशते पुष्प-अच्। शङ्खे

सिन्धुमन्थज न० सिन्धुमन्थात् जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे रत्नमा० २चन्द्रे च।

सिन्धुर पुंस्त्री० सिन्धुर्मदजलमस्त्यस्य र। हस्तिनि हेमच० स्त्रियां ङीप् "मदान्धसिन्धुरघटा" गङ्गास्तवः।

सिन्धुलवण न० सिन्धुदेशजातं लवणम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०

सिन्धुवारित पु० सिन्धुः मदजलं वारितस्तिरस्कृतो येन पर्तिक्तत्वात्। सिन्धुवारवृक्षे। (निसिन्दा) शब्दर०।

सिन्धुवेषण पु० सिन्धु-वेषु ६त०। गाम्भारीवृक्षे शब्दच०।

सिन्धुसङ्गम पु० सिन्ध्वोः नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा सङ्गमः। १नद्याः नदीसमुद्रयोर्वा मेलने अमरः। स यत्र। २तदाधारदेशे त्रि०।

सिन्धूद्भव न० सिन्धोः उद्भवति उद्+भू-अच् ५त०। सैन्धवलवणे रत्नमा० २समुद्रजातमात्रे त्रि०। [क्षीरमित्यन्ये।

सिन्धूपल पु० सिन्धोरुपल इव। १सैन्धवलवणे हारा०।

सिप्र पु० सप-रक् पृषो०। १शरीरघर्मभेदे २चन्द्रे त्रिका० ३निदाघजले ४घर्मे च पु० मेदि०। ५उज्जयिनीसमीपस्थे नदीभेदे स्त्री मेदि० "सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु"रघुः। वस्तुतस्तस्याः त्रिवर्णमध्यतालव्य सिप्रा इति मेदिनात्

सिप्राप्रादुर्भावो यथा "तत्तोयं वप्रधा भूत्वा पतितं मान-साच्चलात्। हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरसाञ्च पृथक् पृथक्। तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे। तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" कालिपु० २२अ०। [नामता।

सिम पु० सि-मन् किच्च। सर्वस्मिन् इत्यर्थे। तदर्थेऽस्य सर्व-

सिम्बा(म्बि) स्त्री शाम्यति उदिरनया शम-वन् इत् वा पृषो०। (छुटि) १शिम्बायाम् द्विरूपको० इत्यन्तः। २नखी-नामगन्धद्रव्ये राजनि० वा ङीप्। ङीबन्तः। ३शुक-म्बाख्यां शब्दच०। [धान्ये कलायादौ भावप्र०।

सि(शि)म्बिजा स्त्री सि(शि)म्बेजायते जन-ड। शमी-

सिर पु० सि-रक्। १पिप्पलीमूले हेमच०। २नाड्याम् ३अम्बुवाहिन्याञ्च स्त्री हेमच०। [बल्लकीदण्डे भरतः।

सिलकी स्त्री सि-क्विप् लक-अच् गौरा० ङीप् कर्म०।

सिवर पुंस्त्री० सि-वरच्। गजे जटा० स्त्रियां ङीष्।

सिहुण्ड पु० सो-कि सिः छेदस्तं हुण्डते कण्टकावृतत्वात् हुडि-अण्। स्नुहीवृक्षे शब्दर०। [आर्ते च तत्रैव।

सिह्ल पु० सिह-लक् पृषो०। इन्धुपाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः

सिह्लकी स्त्री सिह-ल्वक् पृषो० गौरा० ङीप्। शल्लकी-वृक्षे शब्दर०। [शब्दर०।

सिह्लभूमि स्त्री सिह्लस्य गन्धद्रव्यस्य भूमिः। शल्लकीवृक्षे

सीक सेचने भ्वा० आ० सक० सेट्। सीकते असीकिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। षत्वं दन्त्येन न सोपदेशः।

सीक स्पर्शे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट्। सीक-यति ते सीकति असीसिकत् त असीकीत्। षत्वं दन्त्यादेव सोपदेशः। [भरतः।

सीकर पु० सीक्यते सिच्यतेऽनेन सीक-अरन्। जलकणे

सीता स्त्री सि-क्त पृषो० दीर्घः। १लाङ्गलपद्धतौ अमरः २जनकराजदुहितरि ३मद्राश्ववर्षस्थितगङ्गायाञ्च।

"अथ मे कर्षतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः। क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता। भूतलादु-त्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा" रामा० बाल० "अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः। शुभक्षेत्रे ह-लोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने। अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा। सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी। सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्या नाम चा-करोत्" पद्मपु०। भद्राश्ववर्षनदीभेदश्च स्वर्गगङ्गाया धारा-भेदः जम्बुद्वीपशब्दे ३०४६ पृ० दृश्यः। ४उमायाम् ५उमायां ६लक्ष्म्यधिदेवतायां ७वानालक्ष्म्यां मदिरायां राजनि०।

सीतापति पु० ६त०। श्रीरामे शब्दर०।

सीतायाःपति पु० ६त० अलुक्समा०। श्रीरामे शब्दर०। "सीतायाः पतये नमः" इति प्रयोगम् अवलम्ब्य पक्षे इत्येव साधु।

सीत्कार पु० सीदित्यव्यक्तस्य कारः सीत्+कृ-घञ्। अनु-रागजे शब्दे। [शब्दे हेमच०।

सीत्कृत न० सीत्+कृ-भावे क्त। १सीत्कारे २अनुरागज-

सीत्य न० सीतया लाङ्गलपद्धत्या निर्वृत्तं यत्। १धान्ये हेमच०। सीतामर्हति यत्। २कृषकर्मयोग्ये क्षेत्रादौ त्रि०

सीधु पु० सिध-उ पृषो०। १मद्ये २मद्यभेदे च "इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः (सेरका) स च शीतरसः स्मृतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्। विबन्धमेदःशोफार्शःशोफोदरकफा-मयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः" राजनि०। [शब्दर०।

सीधुगन्ध पु० सीधोरिव गन्धोऽस्य वा न इत्समा०। बकुले

सीधुपुष्प पु० सीधुगन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १कदम्बे २बकुले च ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीष्।

सीधुरस पु० सीधोरिव रस आस्वादोऽस्य। आम्रवृक्षे राजनि०

सीमन्त पु० सीम्नोऽन्तः शक०। १केशान्तर्गतरेखाकारे पदार्थे (सिँति) हेमच० २केशरचनाभेदे। "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त" इत्युक्ते गर्भावधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्त्तव्ये ३गर्भ-संस्कारभेदे च सीमन्तोन्नयनशब्दे दृश्यम्।

सीमन्तक न० सीमन्ते कायति कै-क। १सिन्दूरे राजनि०

सीमन्तिनी स्त्री सीमन्त+अस्त्यर्थे इनि। नार्याम् अमरः।

सीमन्तोन्नयन न० सीमन्तस्य केशरचनाभेदस्य उन्नयनम् उ-न्नोऽस्मिन्। अन्नप्राशने गर्भसंस्कारभेदे।

तत्कालादि संस्कारत० दर्शितं यथा

"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्त-त्वकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्न-यनं कार्य्यम्। तथा च नारदः "येषान्तु न कृताः पूर्वं संस्कारविषयः क्रमात्। कर्त्तव्या व्याहृतिभिर्वा पैतृकादेव तद्भवात्। अविद्यमाने पितर्यपि ज्ञात्वा कुर्य्यात् वा पुनः। अयमत्रकालार्थः संस्काराभ्याहृतिभिः पूर्वसंस्काराः"। क्रमात् भ्रातॄणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्य्यक्रमात् व्याहृ-

क्रमस्तु सोदरविषयः विवाहे तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्। सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः। संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"। एतद्विवनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुक्तं तच्च प्रागेव विवृतम्। सप्तमकरणे तत्रैव मातृकापूजादि "गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलः "अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा"। अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः। वाचस्पत्याच्च चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वः पूर्वः कालः प्रशस्तः "धर्म्मस्य चैपायोगादिति" न्यायात्। ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् प्रथमगर्भे इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु "गर्भसन्धने सीमन्तोन्नयनं तावद्यावत्प्रसवः" इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः। बृहद्राजमार्त्तण्डे "या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति"। "षष्ठे मासेऽष्टमेऽप्योच्छुकुजदिनकृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे१७ मूले भगाह्वे५ करा१२ दित्य१ पवने१५ पौष्ण२७विष्णु२२मित्ये ११।१२।१०। २१।२५।२६। पुष्यास्वादित्य७रौद्रे६ युवतिहरिभवे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म्म। शृङ्गाररहिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च। केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथारिक्तेतरे तिथौ"। अत्र सीमन्तमुन्नयतीति गोभिलोक्तेरन्वर्थता।

सीमन् स्त्री षि-मनिन् पृषो० न गुणो दीर्घश्च। १मर्य्यादायाम् अवधौ जटा० २स्थितौ ३चौले ४अण्डकोषे मेदि०। "सीम्नि पुष्पकोहतः" सि०कौ० ५वेलायाञ्च विश्वः।

सीमा स्त्री०+सीमन्+वा डाप्। १मर्य्यादायां २ग्रामादेरन्तभागे ३सीमन्शब्दार्थे च।

सीमाविवाद पु० सीमायां विवादः। अष्टादशसु विवादेषु मध्ये स्वनामख्याते विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा

"अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् तत्स्वरूपमाह नारदः "सेतुकेदारमर्य्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयाः। क्षेत्राधिकारा यत्र स्युर्विवादः क्षेत्रजस्तु सः"। सेतुर्जलप्रवाहबन्धः। केदारः क्षेत्रम्। मर्य्यादा सीमा। विकृष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः अकृष्टस्तद्विपरीतः एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति। अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः "आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षट् भूवादस्य हेतवः"। ममैषाधिका भूरस्ति त्वल्पेनेति विवाद आधिक्यविवादः। एतावती भूस्तव नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः। अत्र ममांशोऽस्तीत्युक्ते यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः। अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते मम विद्यते इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः। सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः। तत्र सीमा चतुर्विधा। देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह नारदः "ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता"। ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः। तदाह मनुः "सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्। शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" इति। मत्स्यिनी जलचिह्निता। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिचिह्निता। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्मतिपरिनिर्मिता। तथा च व्यासः "ग्रामयोरुभयोः सीम्नि दृष्टा यत्र सहस्रतः। वर्त्तुलाकृता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता। मत्स्यस्पन्दगा बहुजला मत्स्यकूर्मसमन्विता। नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्स्यिनी मता। तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा। सीमा प्रचिह्निता कार्य्या नैधानी सा निगद्यते" इति। नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते। तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि "वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलं निम्नं नदीस्रोतः शरगुल्मनगादयः। प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा। निगूढानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत्। पाषाणोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारशर्कराबालुकास्तथा। तानि पश्चिमु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्"। चैत्यं इष्टकादिभिः रचितमञ्चरादिकम्। स्थलम् उन्नतः भूप्रदेशः। निम्नं परिखा। नगा अश्वत्थादयो वृक्षाः। आदिशब्देन

वालुकादीनां कार्षीषवीजानाञ्च ग्रहणम् । अस्थीनि पशुमनुष्याद्यस्थीनि । तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनामन्येषां चिह्नानामप्युपलक्षणम् । तानि निधापयेत् "तत्र योगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् । वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च । एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते" इति । प्रदर्शयेदिदन्तु शान्त्यर्थं वक्तव्ये गणवचनम् । एतेषां चिह्नानां कथञ्चिदभावे निर्णयोपायमाह नारदः "निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानेन प्रमाणैर्भोगदर्शनैः" । निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानाच्च्युतानि चिह्नानि यासां तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्य्यादित्याह मनुः "एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः । यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने । साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः" । साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः । चिह्नाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः ते च साक्षिणः सीमाविषयाः क्षेत्रादिचिह्नविषया वा । साक्षिषु विशेषमाह बृहस्पतिः "आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगकालञ्च नाम च । भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" प्रमाणमियत्ता । उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशान्निर्णयं कुर्य्यादित्याह मनुः "साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ" । यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः "सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा । रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः" । सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण समसङ्ख्याकाः । तथा च कात्यायनः "ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि" । ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादप्येवं ज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषवत्त्वं तदा सामन्तसामन्तवशान्निर्णयः कार्य्यः तदाह कात्यायनः "स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः" । तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धारः सीमाविनिर्णय इत्यर्थः । तथा चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थित-

सामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्बहिःस्थितग्रामादिभोक्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमाचिह्नग्रामादेः सीमानिर्णयेयुरिति । यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटदोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः "संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः" इति । तत्संसक्ताः संसक्तसंसक्ता इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्बहिःस्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमाचिह्नग्रामादेः सीमानिर्णयेयुरिति । यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्वं तदा मौलादिवशान्निर्णयः कार्य्य इत्याह स एव "कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म्मं विजानता । त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यैर्मौलादिभिः सह । संमिश्र्य कारयेत् सीमामेवं धर्म्मविदो विदुः" । अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमाचिह्नाभिज्ञान् नगरादीनित्यर्थः । नगरादयश्च दर्शिता नारदेन "नगरग्रामगणेषु च ये वृद्धतमा नराः" । सीमाचिह्नज्ञातार इति शेषः । मौलादिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः । संमिश्र्य मेलयित्वा । मौलादीनाञ्च लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन "ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः । तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः । निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत् कार्य्यं नगुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः" । नगुणान्वितैः पृथग्गुणान्वितैः । साकारोऽनाख्यातो वयोवृद्धत्वाप्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्य्यज्ञातारस्ते उद्धृतार इत्याशयः । तथा च संसक्तसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकग्रामीणजनैर्निर्णयोपदर्शितैः सम्यक् चिह्नैः सीमानिर्णयः कार्य्यः । यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितः ते च न प्रकटदोषयुक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना "सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः । द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः" । अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुप्तदोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणग्राह्याः । ततोऽपि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तत्रिगुणा ग्राह्या इत्यर्थः । साक्ष्यादीनामेतेषां यदा अभावस्तदा त्वाह मनुः "सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् । इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् । व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् । व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्" । वनगोचराणां पश्चं

सीमायञ्चिह्नितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् । अत-एवोक्तं नारदेन "सीमायां च बहिर्ये स्युर्येऽपि तत्कर्मजीविनः । गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः" इति । अत्र च सर्वत्र स्थावरविवादे क्षेत्रादिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः "तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा । क्षेत्रवास्तुतडागेषु आरामवनसेतुषु । एतेनभावात् सा-मन्तैः कुर्य्यादत्र विनिर्णयम् । ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः" । तेषां साक्षिणाम् । याज्ञवल्क्योऽपि "आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु । एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु" । आयतनं निवेश-नस्थानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवहो वृष्टिजात जल-प्रवाहः । पुनः कात्यायनोऽपि "क्षेत्रकूपतडागानां केदा-रारामयोरपि । गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु च" । केदारः जलसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गोवलीवर्दन्यायेन भिन्नोक्तिः प्रसादः प्रासादः । बृहस्पतिरपि "सर्वत्र स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्त्तितः" । राजा ग्रामीणानां वादि-प्रतिवादिनोश्च समक्षं सामन्तादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्तत्ते लेखनीयमित्याह मनुः "ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयो-श्चैव विवादिनोः । ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः" । सीमाभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च बृहस्पतिः "शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् । दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः" । स्वैः स्वैः । सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः" इत्यादिनोक्तविप्रत्वानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु सी-मासाक्षिणः सीमालिङ्गानि दर्शयितुं शक्नु-वन्ति केवलं सीमामात्रं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयु-रित्याकाङ्क्षायामाह मनुः "शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नये-युस्ते समञ्जसम्" इति । उर्वीं मृदम् । सीमाक्रम-माणा इति शेषः । नयेयुरिदं द्वयोर्विवादार्थं बहुवचन-मत्येकस्य, नारदेन "एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि" इति एकस्याप्यनुज्ञानात् । बृहस्पतिरपि "साक्षिचिह्नै-विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः । रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि । सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्श-येन्नरः" । साक्षिचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातव्यां चिह्ना-भावाभावे । ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम् "नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता" इत्येकस्य नारदेन निषेधा-दिति चेन्नैवम् स उभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयन्तु निर्णयः सीमाक्रमण-दिवसादारभ्य पक्षत्रयपर्य्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविक-राजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमाक्रमणाव्यवहित-क्षणोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः "सीमाचङ्क्रमणे कोषे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपञ्चसप्ताहं दैवराजिक-मिष्यते" । यथाक्रममिति शेषः । यदा तु साक्ष्या-दीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरे दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः "यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्" । यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीमित्यादि-नोक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतार्थे-नेति शेषः । द्विशतं पणशतद्वयम् प्रत्येकम् दाप्या इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा ते मध्यमसा-हसाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञ-वल्क्यः "अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाह-सम्" । सामन्ता यद्यनृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्य्युः तदा मध्यमसाहसं कार्षापणानां चत्वारिंशदधि-कानि पञ्च शतानि दण्डनीयाः । नारदोऽपि "अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये । सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्तव्यति-रिक्तानां तत्संसक्तादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारदः "शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम्" इति । मौलादी-नामनृतवादित्वे तमेव दण्डं स एवाह "मौलवृद्धा-दयश्चान्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथ-मेनैव साहसेनानृते स्थिताः" इति । आदिपदेन गोपशाकुनिकादिवनगोचराणां ग्रहणम् । दण्डनीयाः मिथ्यावादित्वेन दण्डयितव्याः मौलवृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्ड्या इत्यर्थः ।

यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः । यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा चारपरत्वात् चिह्नप्रदर्शनोपयोगेनान्यथा चिह्ना न भाषात सीमानिर्णये प्रवर्त्तन्ते तथापि वृक्षादिचिह्नप्रदर्शन एव मिथ्याभाषित्वसम्भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम् । लोभादिना भेदेनोक्तौ चतुर्णां च साक्ष्यादीनां दण्डमाह कात्यायनः "कथनात्तु स्वकीतानां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्" । एवमज्ञानादिना अन्यथावचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः तथा च स एवाह "अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् । कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्" । साक्ष्यादीनां सर्वेषाम् अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्त्तव्यम् । अतएव शङ्खलिखितावपि "साक्ष्यविरोधे लेख्यप्रत्ययः" इति । यदा पुनः सामन्तमध्यतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्य्यात् तथा च याज्ञवल्क्यः "अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता" । ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे राजैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत् । नारदोऽपि "यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्च न लक्षणम् । तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्" । इष्टतः स्वेच्छया सार्व्वविभक्तिकस्तसिः । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतामुर्व्वीं समं प्रविभज्य स्वेच्छया रिक्तमुभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कुर्य्यात् । यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो यत्र दृश्यते तदा तस्मै एव सकला भूर्द्देया न तूभयत्र । तथा च मनुः "सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्म्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः" इति । अविषह्यायां ज्ञातृचिह्नवर्ज्जितायाम् । प्रदिशेत् प्रवेशयेदित्यर्थः । अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमाचिह्नानि यदा आवरकाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः । तथा च मनुः "सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु" । द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मासीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि सेतुषु सीमाचिह्नेषु व्यक्तेषु विवादास्पदीभूतां सीमा-

निर्णयेदित्यर्थः । ग्रामग्रहणं नगरादेरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः "सामन्तादेषु सामन्तैः कुर्य्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् । ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः" इति । यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्व्वं काञ्चिद्भूमिं वामभागनिविष्टां करोति तथा तत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्येन राज्ञा भोज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः "अन्यग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही । महानद्याथ राज्ञा च कथं तत्र विचारणा । नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही । अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः । ग्रामोदयो भीवनञ्च देवराजवशान्नृणाम् । तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतन्न विचारयेत्" । न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभावः शङ्कनीयः दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतं भवत्येव । तथा चाह स एव "ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्य्यादा कल्पिता नदी । कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् । एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् । नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचारयेत्" । तस्य नदीवशात् प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिं न विचारयेत् नान्यथा कुर्य्यात् पूर्व्वस्वामी नाकर्षयेदित्यर्थः । एतद्बहुसस्यतीरविषयम् । अल्पसस्यविषये पुनः स एवाह "क्षेत्रं सस्ययुतं यत्र भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् । नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्व्वस्वामी लभेत ताम्" । तां सस्याढ्यां भूमिं पूर्व्वस्वामी यावदुत्पन्नस्य सस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः । फलप्राप्त्यूर्द्ध्वं पुनः पूर्व्ववचनविषयता । राजदत्तविषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव "या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता । प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्" । सत्यहेतुप्रतिपक्षादिरहितविषयमेतत् । सत्यहेतुप्रतिपक्षादिप्रमाणाभावे पुनः स एवाह "प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य या हृता । गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान्न विचालयेत्" । प्रमाणरहितां सत्यहेतुप्रतिपक्षादिप्रमाणरहिताम् । गृहादिविषयकं निर्णयमाह स एव "निवेशकालादारभ्य गृहवाटीयणादिकम् । येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्" । येन स्वामिना यावत् प्रचारभूम्यादियुक्तं तथा येन पूर्व्वादिदिगभिमुखद्वारादियुक्तत्वादिप्रकारेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यादित्यर्थः

अत्र निवेशकालादारभ्यैवाभिधानामध्ये इतरथा याव-च्छाया निवर्त्यत्वं दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकाद्यनिष्टकारीण्यपि न निवर्त्तन्ते इत्युक्तं तेनैव "वातायनं प्रणालीं च तथा निर्यूहवेदिकाम् । चतुःशालकस्यन्दनिकां माल्यवितां न चालयेत्" । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली पाषाणादिनिर्म्मित जलनिर्गमोपायः । निर्यूहो दारु-निर्म्मितकाष्ठविशेष इति कल्पतरौ । निर्यूहो मत्त-कोष्ठ इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । वेदिका रथ्यादिप्रदेश-संस्कृतोन्नता भूमिः । चतुर्णां शालानां समाहारः चतुःशालम् । तस्मात् स्यन्दनिका इष्टिकानिपातः । कात्यायनोऽपि "सेतुकाश्मनिःसरणगवाक्षोपरो-धयेत् । प्रणालीं चालयंस्तस्य पीडयन् दण्डभाग्भवेत्" । सेतुका कुड्यमूलबन्धः । श्वभ्रो जलनिर्गमः । निष्कासः कुड्यादिभित्तिषु निर्गतं काष्ठादिनिर्म्मितगृहकोणमिव सुखवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् न निरुन्ध्यात् । स्वकु-वास्तुः वासभूमिः । पूर्व्वप्रसिद्धानाम् परानिष्टकारित्वे एते न कर्त्तव्या इत्याह स एव "निवेशनमयादूर्ध्वं न्नैते योज्याः कदाचन । इष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्य्यात् परवेश्मसु" । इष्टिपातो गवाक्षः । परवेश्मसु पर-वेश्माभिमुखेन । परकुड्यनिकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् तथा च बृहस्पतिः "वर्चःस्थानं वह्नि-चयकुर्त्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम् । आसारात् परकुड्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन" । वर्चःस्थानम् पुरीषोत्सर्ग-स्थानम् । आसारादतिसमीपे अरत्निद्वयपरिमितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः "विण्मूत्रोदकपीठञ्च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् । अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्नि-वेशयेत्" । संसरणपदस्यार्थनिर्वचनपुरःसरन्तदनिरो-धमाह बृहस्पतिः "यान्त्यायान्ति जना येन पशव-श्चानिवारिताः । तदुच्यते संसरणन्तद्रोद्धव्यन्तु केनचित्" । तथा च सर्व्वजननिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणनिर्व-चनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः तथा च नारदः "अवस्करस्थलश्वभ्रस्यन्दनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गांश्च रोधयेत्" । अवस्करः पुरीषम् । स्थलं संशोधनार्थं पांशुसमूह इति हरि-हरादयः । स्थलं वेदिका भग्नकूलः । श्वभ्रो जलनिर्गमनमार्गः । स्यन्दनिका घटप्रणालः । अन्यदपि आदि-शब्देन तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गो न तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः । न च चतुष्पथराजमार्ग-योरभेद इति शङ्कनीयं तयोर्भेदात् । तथा च कात्या-यनः "सर्व्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः । अनिषिद्धा, यथाकामं राजमार्गः स उच्यते" । अनि-षिद्धा इत्यस्य पूर्व्वेणान्वयः । अत्र राजकीयैरकाले गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । येनच समीपे मध्ये वा जनस्य सर्व्वदा मार्गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च शङ्खलिखितौ "मार्गक्षेत्रे पथि विसर्गो राजमार्गे रथ्यां परिवर्त्तनमिति" पथिवि-सर्गः पथोविसर्गः । राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथैः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । संसरणा-द्यवरोधकारिणाञ्च दण्डो माषको दाप्यः यथाह बृहस्पतिः "यस्तत्र सङ्करं चक्रं इक्षारोपणमेव च । कामात् पुरीषं कुर्य्याद्वा तस्य दण्डस्तु माषकः" । सङ्क-रोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता इक्षुपादानं क्षतादीनामप्युप-लक्षणम् । माषोऽत्र ताम्रिकः, दण्डस्य अपराधानु-सारेण कल्पयितुमुचितत्वात् । ये तु राजमार्गे पुरी-षोत्सर्गादिकं कुर्व्वते तेषामधिको दण्डः तथा च मनुः "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्" । आपद्गतादिषु तु दण्डो नेत्याह "आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः" । परिभाषणं क्रूरभाषणम् । तडागादौ ततोऽप्यधिको दण्डः । तथा च कात्यायनः "तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्ड-येत् पूर्व्वसाहसम्" । ये पुनर्जलनिर्गमप्रवाहनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव "दूषयेत् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः । पु-ण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्" । मर्य्यादा-प्रभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "मर्य्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डाः अध-मोत्तममध्यमाः" । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्य्यादा सीमा तस्याः प्रकर्षेण भेदनं सीमातिक्रमणं सीमामतिक्रम्य कर्षणं क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसदण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णुवचनम् "सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति" । तत्र हि सीमामतिक्रम्य कर्षतः पुनः सीमाकरणं पुनश्च दण्डकारणमपि

त्येवं व्याख्येयम्। तेन न पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम्। अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधम एव यथाह मनुः "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः"। बृहस्पतिः "स्थापितां चैव मर्यादामुभयोः पार्श्वयोस्तथा। अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विगुणं दमम्"। अपह्नूयमानक्षेत्रादिभूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः "वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस" इति स्मरणात्। यत्तु मनुर्लिखिताभ्याम् सीमातिक्रमणे दण्डाभिधानम् "सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टशतकार्षामिति" तत् अन्यपूर्वसीमातिक्रमणविषयम्। सीमायाश्चिह्नभूतपादपादिफलं नैवैकेन ग्राह्यं यथाह कात्यायनः "सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः। फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्। सामान्यं साधारणं क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु। तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादिग्रहणे तदनुरूपेण दण्ड इति ध्वनितम्। यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिस्तच्छाखाऽन्यक्षेत्रे शाखाः प्रसृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "अन्य क्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः। स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रे तु संश्रिताः। संश्रिताः प्ररूढाः। परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः "न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः। परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः"। अल्पबाधः अल्पपीडाकरः कल्याणकारको बहूपकारकः। अयमर्थः परक्षेत्रवर्त्ती बाध्यां विनिष्पाद्यो यः सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहुपीडाकरस्तदा दिक्षु संचि-च्छितवीप्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम्। तत्र नारदोऽपि "परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते। महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धिरिष्टा क्षये सति" क्षये जलस्य क्षये सत्यपि वृद्धिरिष्टा अतो महागुणः स्वल्पोऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः। अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिप्रवर्त्तनं तत्स्वाम्यनुज्ञां विना न कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः"। यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तद्वंश्यं तदभावे राजानं वा प्राप्य मर्यादानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्नफलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तल्लभते तदभावे राजा। अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। जीर्णानाम् अन्यदीयसेत्वादीनाम् उद्धारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्य्य इत्याह नारदः "पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेद् यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्। मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे। राजानमामन्त्र्य ततः कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्। अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगव्याधनिदर्शनात्"। मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तेनैव, "इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति"। तस्य मृगव्याधस्य। कात्यायनोऽपि "अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः। गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु। देयं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि। कथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्धतं लभते व्ययम्"। नृपे अनावेद्य कृतं यत्तडागादिसंस्कारार्थं व्ययमात् स्वामिनि प्रवासान्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति। नृपे निवेद्य संस्करणे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति। फलन्तु स्वाम्यनुमत्यभावे न प्राप्नोतीत्यर्थः। यः परक्षेत्रमकृष्टमिदं कृषामीत्यङ्गीकृत्य पश्चाद् न करोति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्य्यान्न कारयेत्। स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्"। यद्यपि फालाहतं किञ्चित् कर्षणेन विदारितं सस्यस्योत्पादयोग्यं न भवति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावत् तत्क्षेत्रोत्पत्तियोग्यं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः तच्च पूर्वकर्षकादाच्छिद्याऽपरेण कारयेत्। व्यासोऽपि "क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्य्यान्न कारयेत्। स्वामिने स मदं दाप्यो राज्ञे दण्डश्च तत्समम्"। मदं क्षेत्रफलम्। तत्समं तदनुरूपमित्यर्थः। स्वामिग्राह्यं क्षेत्रफलमपि कियदित्याकाङ्क्षायां स एवाह "चिरावसन्ने दशमं क्षयनाशे तथाष्टकम्। सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात् परिकल्प्यं यथास्थिति" इति। "चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रेऽकृष्टमिदं कृषामीत्यङ्गीकृत्योपेक्षिते सामन्तैर्यावत्स्थिति क्षेत्रस्थित्यनुसारेणैतावदत्रोत्पन्नं योग्यमिति परिकल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागं, क्षयनाशे ईषच्चिरावसन्ने स्वीकृत्यानुपेक्षिते तु अष्टमं भागं सुसंस्कृते तूपेक्षित षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः। यस्तु क्षेत्रस्वामिनः

धामर्थं तैलस्थादिनाऽर्द्धक्षिप्तावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे स्वाम्यनिवारितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं न दापनीयः। किन्तु तस्य फलं स्वयमेव लभेतेत्याह नारदः “स्वत्रापेत-नष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः। क्षेत्रं चेद्विकसेत् कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम्”। प्रेता मृताः नष्टाः क्वचिद्गता इति चिरमपरिचिताः। क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु तेन क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा सहागतेनैव विधाय कर्षादिक्षिप्तमन्नार्थं स्वयं दत्त्वैव स्वीयं क्षेत्रं ग्राह्यमिति स एवाह “विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनरागतः खिलोपचारं तत् सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्”। कदा खिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां स एवाह “संवत्सरेणार्द्धखिलमीहितं वत्सरैस्त्रिभिः। पञ्चवर्षावसन्नन्तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्”। कर्षणरहितं संवरेणार्द्धखिलं भवति यत्नसाध्यं भवति वर्षत्रये तु ईहितं खिलं महायत्नसाध्यं भवति। वर्षपञ्चके न ईहितं क्षेत्रम् अटवीतुल्यं स्यात् अतिदुष्कर्षं भवेदित्यर्थः। खिलभञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो भागः वर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः स्वामिए सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम्। क्षेत्रं च वर्षाष्टकासमनन्तरं स्वामिने देयम्। तथा च कात्यायनः “असमर्थो न दद्याच्च खिलार्थे यः कृतो व्ययः। तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात्” इति। “वर्षाण्यष्टौ च भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् इति”।

सीर पु० सि–रक् पृषो०। १सूर्ये मेदि० २अर्कवृक्षे ३हले च अमरः संज्ञायां कन्। ४शिशुमारे मत्स्यभा०। [२आनकन्दे।

सीरध्वज पु० सीरोहलः तच्चिह्नितो ध्वजो यस्य। चन्द्रवंश्ये

सीरपाणि पु० सीरः हलः पाणौ यस्य। बलदेवे अमरः।

सीरिन् पु० सीरो हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन इनि। बलरामे हला०

सीलन्द पु० मत्स्यभेदे (सोलिन्दा) “सीलन्दः श्लेष्मलो वृष्यो विपाके मधुरो गुरुः। वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः” भावप्र०।

सी(से)वन न० षिव–ल्युट् नि० वा दीर्घः। सीवने तन्तुसन्ताने (सेलाई) अमरः २लिङ्गमध्यस्थरेखाभेदे स्त्री हेमच० ङीप्।

सीस न० षि–क्विप् पृषो० सो–क कर्म०। (सीसे) धातुभेदे हेमच० भावप्रका० ४००८ पृ० तद्गुणादि दृश्यम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

सीहुण्ड पु० सिहुण्ड+पृषो० दीर्घः। स्नुहीवृक्षे राजनि०।

सु अव्य० सु–डु। १पूजायाम् २अतिशये अमरः। ३कष्टे ४अनुमतौ ५समृद्धौ मेदि० ६अनायासे च अनेकार्थको०। पूजायामस्य नोपसर्गत्वम् तेन सुस्तुतमित्यादौ न षत्वम्। अतिशयादौ तु सुष्टुत इत्यादि। गणरत्नेऽर्थविशेषानुक्तमनेकोदाहृतम् यथा “सु प्रशंसानुमतिपूजाकृच्छ्रसमृद्धिषु। सुरूपः सुकृतं सुसाधुः सुतप्तः सुदुष्करं सुगन्धः”।

सुकण्टका स्त्री सुष्ठु कण्टकोऽस्याः। घृतकुमार्याम् राजनि०

सुकण्डु स्त्री सु+कण्डु+यक् उ। कण्डुरोगे (चुलकाना) शब्दर०।

सुकन्द पु० शोभनः कन्दोऽस्य। १कशेरौ राजनि० २शोभनकन्दयुक्ते त्रि० संज्ञायां क। ३पलाण्डौ अमरः। ४वाराहीकन्दे ५धरणीकन्दे राजनि०।

सुकन्दिन् पु० शोभनः हितकरः कन्दोऽस्त्यस्य इनि। सूरणे (ओल) राजनि०। [८१२ पृ०।

सुकन्यका स्त्री शर्यातिनृपकन्यायां च्यवनर्षिपत्न्याम् भाग०

सुकरा स्त्री सुखेन क्रियते दुह्यते वा सु+कृ–खल्। १सुशीलायां गवि अमरः २सुखसाध्ये त्रि०।

सुकर्णक पु० सुष्ठु कर्ण इव कन्दोऽस्य कप्। १हस्तिकन्दे राजनि० २शोभनकर्णयुक्ते त्रि०।

सुकर्णिका स्त्री सुष्ठु–कर्णाविव पर्णान्यस्याः कप् अत इत्वम्। मूषिकपर्ण्याम् शब्दर०।

सुकर्णी स्त्री सुष्ठु कर्णाविव पत्राण्यस्याः ङीप्। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) राजनि०।

सुकर्म्मन् पु० सुष्ठु कर्म यस्मात् ५ब०। १विष्कम्भादिषु मध्ये सप्तमे योगे ज्यो० २शोभनकर्मयुते त्रि० ३विश्वकर्मणि पु० मेदि०। प्रा०स०। ५शोभने कर्मणि न०।

सुकल पु०सुष्ठु कलते ख्यायतेऽसौ सु+कल+अच्। दानशौण्डत्वादिना १विख्याते जने अमरः। प्रा०ब०। २सुन्दरमधुरास्फुटशब्दयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। सुन्दरे कलशब्दे पु०।

सुकाण्ड पु० सुष्ठु काण्डोऽस्य। १कारवेल्ले राजनि० २सुन्दरकाण्डयुक्ते त्रि० ३काण्डीरलतायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। तत्रैव।

सुकाण्डिन् पु० सुकाण्ड+अस्त्यर्थे इनि। भ्रमरे राजनि०।

सुकामा स्त्री सुष्ठु काम्यतेऽसौ सु+कम–कर्मणि घञ्। १त्रायमाणालतायाम् राजनि०। २शोभनकामविषये त्रि०।

सुकालुका स्त्री सु+कल–ण्वु स्वार्थे क। डोडीक्षुपे राजनि०

सुकाष्ठ न० सुष्ठु काष्ठं यस्य प्रा० ब०। १देवदारुकाष्ठे २काष्ठकदल्याम् ३कटुकायाञ्च स्त्री राजनि०। प्रा० स०। ४शोभने काष्ठे च।

सुकुन्दक पु० सु+कुदि–ण्वुल्। पलाण्डौ शब्दर०।

सुकुन्दन स्त्री० सु+कुदि–ल्यु। बर्बरे राजनि०।

सुकुमारा न० सु+कुमार–अच्। १जातीफले २नवमालिकायाम् ३कदल्यां ४पृक्कायां ५मांसरोहिण्याञ्च राजनि०। ६अतिकोमले त्रि०। प्रा० स०। ७सुन्दरकुमारावस्थान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ८नवमालिकायां ९पुण्ड्रेक्षौ पु० मेदि० १०वनचम्पके ११काशे १२श्यामाके च पु० राजनि० संज्ञायां कन्। सुकुमारक तमालपत्रे न० शाकौ पु० राजनि०।

सुकृत् त्रि० सु+कृ–क्विप्। १पुण्यकारके जटा० २याज्ञिके जने त्रिका०।

सुकृत न० सु+कृ–क्त। १पुण्ये धर्मे अमरः २शुभे ३सुविहिते त्रि० मेदि०। ४सुकर्मणि न०।

सुकृति स्त्री सु+कृ–क्तिन्। १पुण्ये २मङ्गले ३सत्कर्मणि च।

सुकृतिन् त्रि० सुकृतमनेन इष्टा० इनि। १पुण्यशीले अमरः २शुभयुक्ते मेदि०। ३सत्कर्मयुते च स्त्रियां ङीप्।

सुकेसर पु० सुष्ठु केसरो यस्य। बीजपूरे राजनि०।

सुकोली स्त्री प्रा० स०। क्षीरकाकोल्याम् रत्नमा०।

सुकोषक पु० सुष्ठु कोषोऽस्य कप्। कोशाम्रे राजनि०।

सुख सुखसम्पादने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सुखयति-ते असुसुखत-त। अनेकाच्कत्वेन न षोपदेशः।

सुख न० सुख–अच्। १पुण्यजन्ये आनन्दे गुणभेदे अमरः २अनुकूलवेदनीये यदनुभवाय चित्तमनुकूलं भवति तस्मिन् गुणे तच्च आत्मधर्म इति नैयायिकादयः। चित्तधर्म इति सांख्यादयः। सुखयतीति अच्, सुखमस्यास्ति अच् वा। ३सुखान्विते ४सुखिनि च त्रि०। ५वरुणपुर्यां स्त्री ६स्वर्गे मेदि०। "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्या दुःखासम्भिन्नसुखस्यैव स्वर्गपदार्थत्वेनाभिधानात् तस्य सुखविशेषात्मकत्वात् तथात्वम्। ७वृद्धिनामौषधौ राजनि०। सुखत्वं तु जातिभेदः तल्लक्षणन्तु स्वत्वभावत्वम् अन्यज्ञानाधीनेच्छाविषयत्वे सति भावत्वमिति यावत् दुःखाभावस्य काम्यत्वेऽपि तस्य भावत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। "सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण लभ्यते" भाषा०। तथाच धर्मासाधारणकारणकत्वमपि तल्लक्षणमिति फलितोऽर्थः। सुखदुःखयोः परस्परभिन्नत्वे कारणादिकं कणा० सू० दर्शितं यथा "इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः" कणा० सू०। "आत्मगुणानां कारणतोभेदमुत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखाभिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह "सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं स्रक्चन्दनवनितादि, अनिष्टमहिकण्टकादि, तद्रूपं कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदान्तरमाह विरोधात् परस्परमुदयवात् नह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः। चकारादन्योऽपि कार्यभेदं भेदकं समुच्चिनोति, तथा हि सुखस्यानुग्राहकत्वनयनप्रसादादि कार्यम्, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगादनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति। तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्। गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति" उप०। "तत्र सुखं चतुर्विधं वैषयिकमाभिमानिकं मानोरथिकम् आभ्यासिकञ्चेति" उप० आद्यं विषयेन्द्रियसाक्षात्कारजन्यं, द्वितीयं राजाधिपत्यपाण्डित्यगर्वादिजन्यं, तृतीयं विषयध्यानजन्यम् चतुर्थं स्वाध्यायमन्त्राराधनादिजन्यं साधकरूपमिति"।

पात० सू० वैषयिकसुखानां परिणामदुःखत्वादिभिः दुःखत्वं व्यवस्थापितं वैराग्यार्थं यथा

"परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" सू०। "सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति। तथा चोक्तम् "नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति" हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्। या भोगे-

ष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिः तत् सुखं या लौल्याद-नुपशान्तिस्तद् दुःखम्। न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यं कस्मात् यतो भोगाभ्यास-मनुविवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति। एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति। अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः पर-मनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्मा-धर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवती-त्येषा तापदुःखतोच्यते। का पुनः संस्कारदुःखता। सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःख-संस्काराशय इति एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादिदुःख-स्रोतोविप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तु-रक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्राव-यवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं योगिन-मेव क्लिश्नन्ति नेतरम् इतरन्तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपा-त्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानम् अनादिवा-सनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवावि-द्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनु-प्लवन्ते तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामञ्च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूताः शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेव प्रारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरि-णामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एव-मेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषु विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिन” पा०।

“तत्र सुखं नित्यं अभिव्यज्यत इति वेदान्तिनः। तत्र विषय-संपर्कात् वैषयिकं सुखं जन्यम्, ब्रह्मस्वरूपं सुखं नित्यमिति तदेतन्मतं मुक्तिवादे मणिकृता निराकृतम् यथा “न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः। सा हि न नित्या मुक्तशरीरिणोरविशेषापातात् नोत्पाद्या तदुत्पत्तौ शरीराद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तदुत्पत्त्यवधा-रणात् निःसंसारदशायां तदुत्पत्त्यभावे बाधकाभा-वात्। अतएव समाधौ शरीरकल्पना। किं वा तज्ज-नकं न तावदात्ममनःसंयोगः तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजन-कत्वात् विषयमात्रापेक्षत्वे तु संसारदशायामपि तद-भिव्यक्तिप्रसङ्गः नापि योगजो धर्मः सहकारी तस्योत्पन्न-भावत्वेन विनाशित्वेऽपरस्य निरूपणापत्तेः न च तज्ज-न्याभिव्यक्तिरनन्ता तथा सति तत एव नाशात्। अथ तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृ-त्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्-दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अतएव तस्या-नन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेन्न शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तदुत्पत्तौ नाशाभावात्। न च मोक्षादि-प्रवृत्तिरेव मानं दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः। न च नित्ये सुखे मानमस्ति “नित्यं विज्ञानमानन्दम् ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि” श्रुतिर्मानमिति चेन्न उपजननापायवतोऽस्य सुखबो-धकं आनन्दपदं सुखमिति अभिहत्य नानुभूयमानस्या-र्थस्य ब्रह्माभेदबोधने तात्पर्याभावात्। अथ सुखस्य ब्रह्मा-भेदबोधनादेवास्याऽनित्यत्वं सुखं विहाय वाक्यार्थ-त्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधकं तेनान्योन्याश्रयः, यद्वा नित्यं सुखं बोध-यित्वा तदभिन्नं बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैक-वाक्यत्वादिति चेन्न आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभि-न्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगो-चरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदनुभवे वात्मनोऽप्य-नुभवो न स्यात्। अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभूयत इति चेन्न सुखानुभव-सामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दं बोध्यते नाभेदः, अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः। एतेन ब्रह्माद्वैतसाक्षात्कारा-दविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः कैवल आत्मापवर्गे वर्त्तत इति वेदान्तिमतमपास्तम् स्वप्रकाशसुखात्मक-

त्मनो नित्यत्वे तत्सम्बन्धादिरूपोऽविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत् अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा उभयथापि सुखदुःखाभावसाधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्"।

तत्र दुःखाभावस्यैव परमप्रयोजनत्वं न सुखस्येति व्यवस्थापितं यथा

"ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि कामनातुल्यागमकत्वात् न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम् आवश्यकत्वेन दुःखस्येव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेः वैपरीत्यस्यापि सत्त्वे सुखस्याप्यपुरुषार्थतापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं तथाऽविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य "शिरो मदीयं यदि याति यात्विति, मत्वा परदारेष्वपि प्रवर्त्तमानाः "वरं वृन्दावनेऽरण्ये" इत्यादि वदन्तोऽनात्माधिकारिणः। ते च विवेकिनोऽपि तु संसारापारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखखद्योतिका कुपितफणिफणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्यमानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः। न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते कदाचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात्। अथवा "दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते। न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः, पुरुषार्थत्वं सुखवज्ज्ञायमानं नियमात् न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य अतो दुःखाभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानन्तु तदाकारबोधेन न तु पुरुषार्थतोपयोगि सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तदवगमः तस्याभावप्रयुक्तत्वे नान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च। किञ्च बहुतरदुःखसंवलितकलेवराद् दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति न ते विवेकिन इति चेन्न पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात्"। ~

तत्र सुखं चित्तधर्मोऽपि अध्यस्ततया प्रतिबिम्बरूपेण वा आत्मनि वर्त्तते इति सांख्या वेदान्तिनश्च। आत्मगुण इति नैयायिकाः। ८दुःखाभावे। भारवाहकस्य भारापगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति प्रत्ययस्य दुःखाभावविषयत्वोपगमात्।

सुखकरी स्त्री सुखं करोति कृ-अच् गुण् च ङीप्। १जीवन्तीवृक्षे राजनि०। २सुखकारके त्रि०।

सुखकुण पु० सुख क-सुन्। प्रियङ्गुवृक्षे त्रिका०।

सुखचार पु० ६त० सुखकारक चारो यस्य। उत्तमाश्वे शब्दमा०

सुखजात त्रि० जातं सुखमस्य परनिपातः। जातानन्दे "सुखजातः सुरापीत" भट्टिः।

सुखद पु० सुखं ददाति दा-क। १विष्णौ विष्णुस०। "विंशत्यक्षरसंयुक्तो ध्रुवः सुखदसंज्ञकः। शृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयो गुरुणैकेन भण्यते" संगी०उक्ते २ध्रुवभेदे। ३सुखदातरि त्रि० ४स्वर्गवेश्यायां स्त्री शब्दरत्ना०। ५शमीवृक्षे स्त्री राजनि०

सुखदोह्या स्त्री सुखेन दोह्या दुह-ण्यत्। क्लेशं विना दोहनीयायां गवि हेमच०। सुखसंदोह्याप्यत्र।

सुखभाज् त्रि० सुखं भजते भज-ण्वि। सुखयुक्ते। [राजनि०

सुखमोदा स्त्री सुखः सुखकरो मोदो यस्याः। शल्लकीवृक्षे

सुखरात्रि स्त्री सुखा सुखकरी रात्रिर्यस्याम्। आश्विनामावास्यायाम् दीपान्विताभावास्यायाम्। उल्काशब्दे ११७१ पृ० दृश्यम्।

सुखरात्रिका स्त्री सुखा रात्रिर्यस्याः ५ब० कप्। दीपान्वितामावास्यायां पूज्यायां लक्ष्म्याम् दीपान्वितामुपक्रम्य "पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका" ज्योतिर्वचनम्। स्त्रभावे सुखरात्रिरप्यत्र "लक्ष्मीर्या भूतले देवि! सुखरात्रि! नमोऽस्तु ते" इति दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजनमन्त्रः।

सुखवर्चक पु० सुखं वर्चयति उद्दीपयति वर्च-णिच्-ण्वुल्। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटी) अमरः।

सुखवर्चस् पु० सुखं सुखकरं वर्चो यस्य। सर्जिकाक्षारे (सांजिमाटि) राजनि०। [फलप्रधानवृक्षे रत्नमा०।

सुखवास पु० सुखः सुखकरो वासो गन्धो यस्य। (तरमुज)

सुखवासन पु० सुखं सुखकरं वासनं गन्धो यस्य। सुखवासनगन्धद्रव्ये शब्दर०। [सुखकरावासे।

सुखाधार पु० सुखानामाधारः। स्वर्गे शब्दर०। स्वर्गे०।

सुखायत पु० सुखेनायम्यते आ+यम-क्त। विनीताश्वे शब्दमा०

सुखायन पु० सुखेनायतेऽनेन अय-ल्युट्। सुविनीताश्वे शब्दमा०

सुखावह त्रि० सुखमावहति जनयति आ+वह–अच्। सुखजनके।

सुखाश पु० सुखा सुखकरी आशा यस्य। १वरुणे सुखेनाश्यते अश–घञ्। २राजतिनिशे वृक्षे ३सुखभोज्ये त्रि० मेदि० भावे घञ्। सुखभोजने आर्वे च। सुखाशने, (शशा) राजतिनिशवृक्षे च पु०। [प्रधाने हर्षे शब्दच०

सुखाशन पु० सुखेनाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। (शशा) कर्क-

सुखोत्सव पु० सुखस्यात्सवार उत्सवो यस्मात् ५ब०। १पत्यौ त्रिका० कर्म०। २आनन्दकारके उत्सवे पु०।

सुखोदक न० कर्म०। सुखकरे उष्णोदके रत्नमा०।

सुखोर्जिक पु० सुखस्य ऊर्जः हद्धिरस्मात् ठन्। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) राजनि०। [२सुगमे त्रि०

सुग न० सुष्ठु गच्छति निर्याति गम–ड। १विष्ठायाम् शब्दच०

सुगत पु० सुष्ठु गच्छति जानाति गम–कर्त्तरि–क्त। १बुद्धे अमरः। २सुगतियुते त्रि०।

सुगन्ध पु० सुष्ठु गन्धोऽस्य न इत्। १गन्धद्रव्ये २कृष्णजीरके रत्नमा० ३नीलोत्पले ४चन्दने राजनि० भावप्र०। ५गन्धिपर्णे ६रक्तशिग्रौ ७गन्धके ८चणके ९भूतृणे च पु० राजनि०। १०सद्गन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि०। "गन्धस्येत्त्वं तदेकान्तग्रहणात्" उक्तेः स्वभावेनैव गन्धवत्त्वे इत् आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि० कौ०।

सुगन्धक न० सुष्ठु गन्धोऽस्य कप्। १रक्ततुलस्यां २गन्धके रत्नमा० ३नागरङ्गे त्रिका० ४कर्कोट्याम् राजनि०।

सुगन्धपत्रा स्त्री सुगन्धं पत्रमस्याः। रुद्रजटायाम् राजनि०

सुगन्धभूतृण न० कर्म०। गन्धतृणे राजनि०।

सुगन्धमूला स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः। १स्थलपद्मिन्याम् २रास्नायाञ्च राजनि०।

सुगन्धा स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्त्यस्याः अच्। १रास्नायां अमरः २शठ्यां शब्दर० ३वन्ध्याकर्कोट्याम् ४रुद्रजटायां ५नाकुल्यां ६शतपुष्पायां ७नवमालिकायां ८स्वर्णयूथिकायां ९पृक्कायां १०वल्गुल्यां गन्धपत्राम् ११माधव्यां राजनि० १२अनन्तायां १३ठुकर्यां १४मातुलुङ्गे च रत्नमा०।

सुगन्धामलक न० सुगन्धैः सर्वौषधिगणैर्युक्तमामलकम्। "सर्वौषधिसमायुक्ताः सुगन्धामलकत्वचः। तदा तदाख्यं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः" राजनि० उक्ते सर्वौषधियुक्ते सुगन्धे आमलककल्कके।

सुगन्धि पु० सुष्ठु गन्धः यस्य वा इत्समा०। १सद्गन्धे सुरभौ अमरः। २सुगन्धयुक्ते अमरः ३एलवालुके ४कसेरुकायां ५कशेरौ ६गन्धतृणे ७धान्यके ८पिप्पलीमूले च राजनि० भावे च। कर्पूरे शब्दर० गौरवर्णे पुष्पकेसरे सुरपर्णे उशीरे राजनि०। सहायाञ्च हेमच०। गन्धके तरले च पु० राजनि०।

सुगन्धिकुसुम पु० सुगन्धि कुसुमं यस्य। १पीतकरवीरे राजनि० २सद्गन्धयुक्तपुष्पयुते त्रि० ३पृक्कायां स्त्री जटा० कर्म०। ४सुगन्धिनि पुष्पे न०।

सुगन्धित्रिफला स्त्री त्रयवयवं त्रिविराकं वा फलं त्रिफलं सुगन्धि त्रिफलमस्त्यस्याः बाहुल्येन अच्। जातीफले २पूगफले ३लवङ्गकलिकाफले च राजनि०।

सुगन्धिमूल न० सुगन्धि मूलमस्य। उशीरे (वेना) राजनि०

सुगन्धिमूषिका स्त्री सुगन्धिः विरोधिलक्षणया दुर्गन्धिः मूषिका। छुछुन्दर्यां (छुछु) राजनि०।

सुगहन त्रि० प्रा० स०। १अतिनिविडे कुम्भायां स्त्री रमानाथः।

सुगहनावृत्ति स्त्री कर्म०। यज्ञस्थाने श्वादिदर्शनवारणाय निविडे वेष्टने कुम्भायाम् अमरः।

सुगृह पुंस्त्री सुष्ठु गृहं यस्य। १चञ्चुसूचिकपक्षिणि (बावुइ) हेमच० स्त्री ङीप् कर्म०। २सुन्दरे गृहे न०।

सुगृहीतनामन् पु० सुगृहीतं प्रातःकाले स्मरणीयं नाम यस्य। प्रातःस्मरणीयनामके पुण्यकीर्त्तौ जने त्रिका०।

सुग्रन्थि पु० सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य। १चोरकद्रव्ये राजनि० २सुन्दरग्रन्थियुते त्रि०।

सुग्रीव पु० सुष्ठु ग्रीवाऽस्य। १श्रीकृष्णस्याश्वे २सूर्यपुत्रे वानरेश्वरे च मेदि०। ३सुन्दरग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ४कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु०।

सुग्रीवेश पु० ६त०। श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना०।

सुचक्षुस् पु० सुष्ठु चक्षुरिव फलमस्य। १उडुम्बरे जटा० २शोभनलोचनयुक्ते त्रि० प्रा०ब०। ३शोभने नेत्रे न०।

सुचक्षुका स्त्री सुष्ठु चक्षुरिव शिखा यस्याः कप्। महाचञ्चुशाके राजनि०।

सुचरित्रा स्त्री सुष्ठु चरित्रं यस्याः। पतिव्रतायां स्त्रियाम् अमरः २सच्चरित्रयुते त्रि० प्रा० ब०। ३सच्चरित्रे न०।

सुचर्मन् पु० सुष्ठु चर्मेव वल्कलमस्य। १भूर्जवृक्षे राजनि० २सुन्दरचर्मयुते त्रि०। प्रा०ब०। ३सुन्दरे चर्मणि न०।

सुचित्रक पुंस्त्री सुचित्रेण कायति कै–क। सुष्ठु चित्रवर्णो यस्य कप् वा। १मत्स्यरङ्कखगे २चित्रसर्पे च शब्दर० स्त्रियां ङीष्। ३सुचित्रवर्णयुते त्रि० स्त्रियां टाप्। [राजनि०।

सुचित्रबीजा स्त्री सुचित्रं विचित्रं बीजं यस्याः। विडङ्गायां

सुचिरा स्त्री प्रा०स०। १चिर्भटायां राजनि०।२चिरस्थिते त्रि०

सुचिर न० प्रा०स०। १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहुकालभवे त्रि०। [२बहुकालजीविनि त्रि०।

सुचिरायुस् पु० सुचिरं बहुकालव्यापकमायुर्यस्य। १देवे शब्दर०

सुचेलक पु० प्रा०स०। १सूक्ष्मवस्त्रे अमरः। सुष्ठु चेलोऽस्य कप्।२सूक्ष्मवस्त्रधरे त्रि०। [स०।२सुन्दरे जले न०।

सुजल न० शोभनं जलं यस्मात् ५ब०। १कमले राजनि० प्रा०

सुजल्प पु० "यत्रार्जवात् स्वगाम्भीर्यं सदैन्यं सहचापलम्। सोत्कण्ठञ्च हरिः स्पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते" उज्ज्वलमणिवर्णिते वाक्यभेदे

सुजाता स्त्री सु+जन-क्त। १तुवर्य्याम् राजनि० २मनोज्ञे त्रि०

सुजीवन्ती स्त्री प्रा०स०। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

सु(षु)ट्ट अनादरे चु० उ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुषुट्टत् त। षोपदेश एव न्याय्यः।

सुत पुंस्त्री० सु-क्त। १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमरः। सा च ३दुरालभायां शब्दच० ४उत्पन्ने ५सम्भृते ६निष्पीडिते च त्रि० ७पार्थिवे पु० मेदि०।

सु(सू)तक न० सु-(सू)-भावे क्त सु(सू)तं जननं तदाश्रयतया कन्। १जननाशौचे २अशौचमात्रे च "सूतके मृतके तथा" "मातुश्च सूतकं तत् स्यात्" इति च स्मृतिः।

सुतजीवक पु० सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल्। पुत्रजीवकवृक्षे राजनि०।

सुतनु(नू) पुंस्त्री० सुष्ठु तनुर्यस्याः वा ऊङ्। १नार्य्याम् राजनि० "सुतनु! सत्यमलङ्करणाय ते" माघः प्रा०स०। २सुन्दरकाययुते त्रि०। प्रा० स०। ३सुन्दरे काये स्त्री ऊङन्तः। ४अत्यन्तकृशे त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

सुतपस् पु० सुष्ठु तपति सु+तप-असि। १सूर्ये त्रिका० २अर्कवृक्षे सुष्ठु तपोऽस्य। २मुनौ पु०। ३सुन्दरतपोयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ४सुन्दरे तपसि न०।

सुतपादिका सुताः संहताः पादाः मूलान्यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। हंसपदीलतायां राजनि०।

सुतराम् अव्य०सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आमु। अवधारितार्थस्य आतिशय्यौचित्ये "धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः" रघुः। अत्र कातराक्ष्या धेन्वा दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य आतिशय्यौचित्यम्।

सुतकारी स्त्री सुतकं करोति कृ-अण् ङीप्। देवदालीलतायाम् राजनि०।

सुतर्दन पुंस्त्री० सुष्ठु तर्दति दंशेन विदारयति सु+तर्द-ल्यु। कोकिले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

सुतल पुन० सुष्ठु तलं यत्र। १पातालभेदे पातालशब्दे ४२८८ पृ० दृश्यम्। २अट्टालिकाबन्धभेदे पु० मेदि०।

सुतवस्करा स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः। सप्तपुत्रप्रसवित्र्याम् स्त्रियां त्रिका०।

सुतश्रेणी स्त्री सुता निष्पीडिता श्रेणीव। १मूषकपर्ण्याम् अमरः हेम०। २पुत्रपङ्क्तौ च।

सुतहिबुकयोग पु० "सुतहिबुकवियद्धिमधर्मस्थमरगुरुर्यदि दानवार्चितो वा। सदशुभफलवाति तच्छुभं स्यात्" ज्यो० उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुत५हिबुक४दशमस्थिते पञ्चभेदरूपे योगे। [३पौत्रे ४दौहित्रे च पु०।

सुतात्मजा स्त्री ६त०। १पौत्र्यां २दौहित्र्याञ्च अमरः

सुतिक्त पु० प्रा०स०। १पर्पटे (खेतपापड़ा) राजनि० २अत्यन्ततिक्ते त्रि० ३कोषातक्यां स्त्री राजनि० संज्ञायां कन्। पारिभद्रे जटा० निम्बे भूनिम्बे पु० शब्दमा०।

सुतीक्ष्ण पु० प्रा०स०।१शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। २श्वेतशोभाञ्जने राजनि०। ३मुनिभेदे च "सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्" भट्टिः। ४अत्युग्रे त्रि०।

सुतुङ्ग पु० प्रा०स०। १नारिकेलवृक्षे हारा० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणाम् उच्चराशिस्थेषु २अंशभेदेषु च उच्चशब्दे १०५८ पृ० दृश्यम्। ३अतिशयोच्चे त्रि०।

सुतेजन पु० सु+तिज-ल्यु। १धन्वनि वृक्षे भावप्र०।

सुतेजस् पु० सुष्ठु तेजोऽस्य। १आदित्यभक्तायाम् राजनि०। २शोभनतेजोयुक्ते त्रि०। ३जैनभेदे पु० हेमच०।

सुतैला स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ब०। महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०। [अमरः। दीर्घादिः तत्रार्थे पठ्यते।

सु(सू)त्रामन् पु० सुष्ठु त्रायते सु+त्रै-मनिन् पृषो०। इन्द्रे

सुत्वन् पु० सुनोति वा सु-भूते क्वनिप्। १कृताभिषेके कृतयज्ञार्थस्नाने अमरः २कृतसोमनिष्पीडने च।

सुद शोभायां सौ० प० सक० सेट् इदित्। सुन्दति असुन्दीत्। दीर्घत्वेन न षोपदेशः। [राजनि०।

सुदग्धिका पु० सुष्ठु दग्धं दाहोऽस्यास्ति ठन्। दग्धानामवृक्षे

सुदण्ड पु० सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ब०। वेत्रे राजनि०।

सुदण्डिका स्त्री सुदण्डयति रोगान् सु+दण्ड+ण्वुल्। १गोरक्ष्याम्। (गोरक्षचाकुले) राजनि० २सुदण्डयुतायां स्त्रियाञ्च।

सुदत् पु० सुष्ठु दन्तोऽस्य बहुव्रीहि दत्रादेशः। १शोभनदन्तयुक्ते नराद्रौ २युवत्यां स्त्री ङीप्। "सुदती-

समर्पंज्जमार्पितैः” नैष० । मयोभिर्व्व स सुष्ठु दलेन सुन्दरदलयुते मंटादौ सि० कौ० ।

सुदर्भा स्त्री सु+दभ-कर्मणि घञ् । १इक्षुदर्भातृणे राजनि०। सुष्ठु दर्भो यत्र । २सुन्दरकुशयुक्ते त्रि० ।

सुदर्शन पु० सुष्ठु दृश्यते कर्मणि युच् । १विष्णुचक्रे २मेरौ ३जम्बुवृक्षे मेदि०। (पद्मगुलञ्च) ४लताभेदे स्त्री रत्नमा० ५आज्ञायाम् ६ओषधिभेदे च स्त्री ७इन्द्रपुरे न० मेदि० ८अमरावत्यां विश्वः स्त्री ङीप् । ९जिनभेदे हेमच० । सुदर्शनचक्रं च सर्वदेवतेजोभिः शिवेन निर्माय विष्णवे दत्तं यथोक्तं वामनपु०उत्तरख०।१५ अ०। “अथ विष्णु सुखा देवाः शतेशांपि दद्गुस्तदा । तान्यैक्यं ये गतानीशो ददा सस्त्राञ्चकाह्वः । तेनाकरोन्महादेवः सहसा यक्षसुत्तमम् । चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम्” । “ततः प्रीतः प्रभुः प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम् । प्रत्यक्षं तैजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्” वामनपु०७८अ०

सुदर्शनचूर्ण न० चूर्णरूपौषधभेदे

“त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी । त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः । कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च वालुकम् । निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः । यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुवीजं सुराष्ट्रजा । वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला । शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा । चित्रकं देवकाष्ठं चव्यं पत्रं पटोलजम् । जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना । पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जाति पत्रकम् । तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् । सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः । एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् । ज्वरांश्च नि-खिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा । पृथगद्वन्द्वा-गन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् । सन्निपातोद्भवां-श्चापि मानसानपि नाशयेत् । शीतादीनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तथा । कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृ-द्रोगं कामलां तथा । त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिबर्हणे । सु-दर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् । तद्वज्ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्” । पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । चव्याभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्र्यभावे स्फटिकां दद्यात् । तगराभावे कुष्ठं देयम् । जीव-कर्षभकाभावे विदारीकन्दञ्च नागदन्तं दद्यात् । पुण्ड-रीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्वर्णतालो प्रदीयते” भावप्र० ।

सुदल पु० सुष्ठु दलान्यस्य । १वीरमोरटाइक्षे रत्नमा० २माष-पर्ण्यां स्त्री राजनि० ।

सुदामन् पु० सुष्ठु ददाति दा-मनिन् । १मेघे २पर्वतभेदे (दरावत् पर्वत) मेदि०। सुदाम्न्यादिक् अत् ङीप् सौ-दामनी तडिति अमरः।२गोपभेदे ४समुद्रे शब्दर०५ऐरा-वते गजे त्रिका० पुराणप्रसिद्धे श्रीकृष्णमित्रे ६विप्रभेदे च ७सोमनदातरि त्रि० । राजब्रह्मसमीपस्थे ८नदीभेदे स्त्री रामा०अयो०७०सर्गः । तत्र वा ङीप् डाप् च । सुदाम्नी सुदामा वा ।

सुदाय पु० सुष्ठु दीयते सु+दा-कर्मणि घञ् । १यौतुकपदा-र्दिना श्वियै देये धने । योदाविकशब्दे दृश्यम् । सुष्ठु दायो यत्र । २पितृप्रभृतौ दातौ ।

सुदारु पु० सुष्ठु दारु यत्र । पारियात्रपर्वते त्रिका० । [रणा

सुदि अव्य०स्वरा०सुष्ठु दीव्यति सु+दिव-डि । शुक्लपक्षे मनो-

सुदिन न० प्रा०स० ।१प्रशस्तदिवसे । २प्रशस्ते त्रि०। [सि०कौ०

सुदिनाह न० सुदिनं प्रशस्तमहः टच् समा० । प्रशस्तदिवसे

सुदीर्घधर्मा स्त्री सुदीर्घः अतिविस्तीर्णो धर्मो गुणविशेषो यस्याः कैवल्यात्मन्याद्यानिच्समा० डाप् । अथवा अत्र सुदीर्घौ धर्मौ यस्याः । सुदीर्घधर्मेति पाठान्तरे समार्थे । [दृश्यम् । वार्ताकुभेदे रत्नमा० ।

सुदीर्घफलिका स्त्री सुदीर्घं फलं यस्याः कप् कापि अत

सुदीर्घा स्त्री प्रा० स० । चीनाकर्कट्याम् राजनि० ।

सुदूर त्रि० प्रा०स० । अतिदूरे अमरः ।

सुद्युम्न पु० वैवस्वतमनुपुत्रे इडाशब्दे ९२१ पृ० दृश्यम् ।

सुधन्वन् त्रि० सुष्ठु धनुर्यस्य अनङ् समा० । १सुन्दरधनुर्धरे । २शाल्वाहवंश्ये नृपभेदे हरिवं० १२अ० । ३आङ्गिरसे मुनिभेदे भा० व० ६६अ० । ४अनन्ते नागे ५विश्वकर्मणि च पु० मेदि० ।

सुधन्वाचार्य्य पु० “वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च । कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च” मनूक्ते व्रात्यवैश्याद्वर्णजाते जातिभेदे । [पु० ऊणा० ।

सुधर्म्मन् स्त्री सु+धृ-मनिन् । १देवसभायाम् २कुटुम्बिनि च

सुधर्म्मा स्त्री सुष्ठु धर्मो यस्याः अनिच्समा०वा डाप् । देवस-भायाम् अमरः । गौरा०ङीष् सुधर्म्मीत्यप्यत्र । अमरटीका

सुधा स्त्री सुष्ठु धीयते पीयते अर्यते वा धे आ-धा क । १अमृते अमरः २स्नुहीवृक्षे (सिंहुड) ३मूर्वायाम्

४मूर्वायां ५गङ्गायाम् ६दुग्धिकायां मेदि० ७विद्युति ८रसे ९जले १०धात्र्याम् नानार्थको० ११हरीतक्याम् १२मधुनि शब्दच० १३शालपर्ण्याञ्च राजनि० ।

सुधांशु पु० सुधेवाह्लादकाः अंशवोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः । सुधाकरादयोऽप्यत्र । [वासिते तैले राजनि० ।

सुधांशुतैल न० सुधांशुना कर्पूरेण वासितं तैलम् । कर्पूर-

सुधांशुरत्न न० ६त० । मौक्तिके राजनि० तस्य चन्द्रप्रियत्वात् तथात्वम् । रत्नशब्दे २७६१ पृ० दृश्यम् ।

सुधाङ्ग पु० सुधेवाप्यायनमङ्गमस्य । १चन्द्रे त्रिका० २कर्पूरे च

सुधाजीविन् पु० सुधां लेपनद्रव्यमाजीवति आ+जीव-णिनि पलगण्डे लेपके (राज) त्रिका० । [पात्रे च

सुधाधार पु० ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे ३अमृताधार-

सुधानिधि पु० सुधा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे कि ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च । [[illegible] ।

सुधापयस् पु० सुधा लेपनद्रव्यमिव शुभ्रं पयो [illegible] ।

सुधाभुज् पु० सुधां भुक्तवान् भुज-भूते क्विप् । देवे शब्दच० ।

सुधासृ(सू)ति पु० सुधा स्रियते सूयते स्त्र्यते वाऽनेन सृ-सू-वा क्तिन् । १यज्ञे २चन्द्रे मेदि० ३कर्पूरे च ।

सुधामय न० सुधात्मकं लेपनद्रव्यात्मकं वा प्राचुर्ये मयट् । १राजभवने सौधे शब्दर० । अमृतवदाह्लादकवाक्यादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुधामोदक पु० सुधेव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् । १यवास-शर्करायाम् २कर्पूरे च राजनि० ।

सुधावर्षिन् पु० सुधां वर्षति वृष-णिनि । १चन्द्रे २कर्पूरे ३ब्रह्मणि च शब्दर० ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

सुधावास पु० ६त० । १चन्द्रे २कर्पूरे च । सुधाया इव वासो गन्धो यस्याः । त्रपुष्याम् राजनि० ।

सुधासिन्धु पु० सुधामयः सिन्धुः । अमृतसमुद्रे राजनि० ।

सुधास्रवा स्त्री सुधां स्रवति स्रु-अच् । १रुदन्तीवृक्षे राजनि० २उपजिह्वायाञ्च (आलजिभ) त्रिका० ।

सुधाहर पु० सुधां हरति हृ-अच् । गरुडे शब्दर० भा० आ० २२ अ० दृश्यम् । सुधाहारकादयोऽप्यत्र । [रायमु० ।

सुधित पुंस्त्री० सु+धा-क्त न ह्यादेशः । १कुठारे स्वधितौ

सुधी पु० सुष्ठु धीर्यस्य । १पण्डिते । सुष्ठु धीः प्रा० स० । २सुन्दरबुद्धौ स्त्री । सुष्ठु ध्यायति सु+ध्यै क्विप् त्रि० । ३सुबुद्धियुक्ते त्रि० । [राजनि० ।

सुधूम पु० सुष्ठु धूमः संतापो यस्य । व्याडनामगन्धद्रव्ये

सुधोद्भव पु० सुधया सह सुधाया वा उद्भवति उद्+भू-अच् ।

१धन्वन्तरौ वैद्यराजे समुद्रमन्थने हि तस्य सुधाकमण्डलु-धारितत्तयोपस्थितत्वात् तथात्वम् । २हरितक्यां स्त्री त्रिका० "पपात बिन्दुर्मेदिन्यामिन्द्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी" भावप्र० उक्तेस्तस्याः सुधा-बिन्दुजातत्वात् तथात्वम् ।

सुनन्द न० सुष्ठु नन्दयति सु+नन्द्-अच् । १बलरामसुषले शब्द-मा० । २श्रीकृष्णपार्षदभेदे भाग० १०।८९ अ० । ३राजगृह-भेदे च । ४आनन्दयुक्ते त्रि० शब्दर० ५गोरोचनायाम्, ६उमायाम् स्त्री मेदि० एवम् ७उमायाः सखीभेदे शब्दमा० ८नार्याम् विश्वः ९अर्कपत्रौषध्ये च (इसेरमूल) स्त्री रत्नमा० ।

सुनयन पुंस्त्री० सुष्ठु नयने अस्य । १मृगे शब्दच० स्त्रियां [illegible] टाप् । २नार्यां स्त्री टाप् । ३शोभननेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुच्त्वात् टाप् । [शब्दच० ।

सुनाकृत पु० सुष्ठु न अकृतः नञो नलोपाभावः । कर्पूरके

सुनाभ पु० सुष्ठु नाभिरस्य अच्समा० । मैनाकपर्वते त्रिका० ।

सुनामद्वादशी स्त्री व्रतभेदे व्रतशब्दे ५०६६ पृ० दृश्यम् ।

सुनार पु० सुष्ठु नारमस्य यस्य रः । १सर्पाण्डे शुनीस्तन्ये २कलविङ्के खगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सुनालक पु० सुष्ठु नालेन कायति कै-क । १बकवृक्षे शब्दच० २सुन्दरनालयुक्ते त्रि० ।

सुनासिका स्त्री सुष्ठु नासाऽस्याः ठन् । १काकनासायाम् राजनि० । प्रा० स० । २सुन्दरनासिकायाम् स्त्री ।

सुनासी(शी)र पु० सुष्ठु नासी(शी)रः अग्रसैन्यं यस्य । इन्द्रे अमरः ।

सुनासी(शी)र्य पु० सुना(शी)सीरौ देवताऽस्य यत् । यज्ञ-भेदे । छ । सुना(शी)सीरीयोऽप्यत्र । स च चातुर्मास्य-यागपर्वभेदः कात्या० श्रौ० ५।११ कण्डिकायामुक्तः । कात्यायनशब्दे १८१० पृ० दृश्यम् । "न वैश्वदेवीये न शुनासीर्ये" श्रुतिः । [शाके त्रिका० कप् तत्रैव अमरः ।

सुनिषण्ण न० सुष्ठु निषण्णं यस्मात् ५ब० । (सुसनि)

सुनिष्टप्त त्रि० सु+निस्+तप-क्त षत्वम् । अत्यन्तोद्दीप्ते

सुनीति स्त्री सुष्ठु नीतिः यस्याः । उत्तानपादस्य पत्नीभेदे १ध्रुवमातरि । २सुन्दरनीतियुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ३शोभनायां नीतौ स्त्री । [संक्षिप्त०

सुनीथ त्रि० सु+नी-थक् । १धर्मशीले उणादिको० २विप्रे

सुनील न० प्रा० स० । १मणिभेदे (नीलम) २दाडिमे राजनि० ३सुन्दरनीलवर्णे पु० । ४तद्वति त्रि० । ५च

लतायाम् ६अपराजितायां ७आरनीलवृक्षे च स्त्री राजनि०
सुनीलक पु० सुनील इव कायति कै-क । १नीलभृङ्गराजे २नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि० ।
सुन्द पु० १दैत्यभेदे उपसुन्दशब्दे १२२७ पृ०दृश्यम् ।२वानरभेदे रामा०कि०४७स०। ३राक्षसभेदे रामा०बा०२०स० ।
सुन्दर त्रि० सु+उन्द–अरन्–पृष०। १मनोहरे अमरः स्त्रियां ङीप् सा च २उत्तमस्त्रियां ३त्रिपुरसुन्दर्यां देव्याम् । ४कामदेवे ५वृक्षभेदे च (सुन्दारि) पु० मेदि० ६योगिनीभेदे स्त्री तन्त्रम् "अयुजोर्यदि सौ जगौ, युजोः । सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा" छन्दो० उक्ते ७अर्द्धसमे वृत्तभेदे स्त्री । छ०र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता ।
सुपक्व पु० सुन्दरं पच्यते सु+पच–क्त तस्य वः । १शोभनाम्रे शब्दच० । २सुन्दरपरिणते त्रि० । [पाके दृश्यमाने ।
सुपच त्रि०सुखं यथा सुखेन पच्यते पच–कर्मणि खल् । सुसु-
सुपत्र न० सुष्ठु पत्त्रमस्य । १तेजपत्रे शब्दच० २आदित्यपत्रे पु० । ३पर्णिकाशाकवृक्षे राजनि० ४सुन्दरपत्त्रयुक्ते त्रि०। ५रुद्रजटायां ६शतावर्य्यां ७पालक्यां ८शम्यां ९गाङ्गपत्र्यां च स्त्री राजनि० ।
सुपत्त्रक पु० सुष्ठु पत्त्रं पक्षोऽस्य कप् । १शोभाञ्जनवृक्षे २अलकायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम् ।
सुपथ पु०सुष्ठु पन्थाः प्रा०स०वा अच्समा०। १सत्पथे २सदाचारे च सुष्ठु पन्था यत्र अच्समा०। ३सुन्दरपथयुक्ते त्रि०।
सुपथिन् पु० प्रा० स० वा समासान्ताभावः । सत्पथे शब्दर० सुपन्थाः । [त्रि० ।
सुपथ्या स्त्री प्रा०स० । १श्वेतचिल्लीवृक्षे राजनि० २शोभनपथ्ये
सुपद्मा स्त्री सुष्ठु पद्यते पद–म ।१वचायाम् शब्दच०। प्रा०स०। २पद्मिन्यां स्त्री ।
सुपर्ण पु० सुष्ठु पर्णं पत्त्रं पक्षो वा यस्य । १गरुडे अमरः २सुन्दरपर्णयुक्ते त्रि० ३स्वर्णचूडखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ।४ऋतमालवृक्षे पु०मेदि०५नागकेशरे पु०त्रिका०। अप् सुपर्णक । आरग्वधे वृक्षे सप्तच्छदवृक्षे जटा० गरुडे च हेमच० । मांसपर्ण्यां रेणुकायां पलाश्यां स्वर्णजीवन्त्यां वाकुच्यां स्त्री कापि अत इत्त्वम् ।
सुपर्णकेतु पु० सुपर्णो गरुडः केतुर्यस्य । विष्णौ जटा० ।
सुपर्णी स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गौरा०ङीष् । १पद्मिन्यां सुपर्णो गरुडोऽस्त्यस्या अच् गौरा०ङीष् ।२गरुडमातरि च मेदि०
सुपर्णीतनय पु० ६त० । गरुडे जटा० ।
सुपर्वन् पु० सुष्ठु पर्व यस्य । १देवे अमरः २वाणे ३वंशे ४धूमे च मेदि० । प्रा०स० । ५सुन्दरे पर्वणि न० । [राजनि०।
सुपर्वा स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्याः अच् टाप् । श्वेतदूर्वायाम्
सुपाक्य न० सुपाकाय हितम् यत् । १विड्लवणे राजनि० ।
सुपार्श्व पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य । १प्लक्षवृक्षे (पाकुड) वृक्षभेदे २सम्पातिपुत्रे विहगभेदे च राजनि० ३सुन्दरपार्श्वान्विते त्रि० ।४मेरोरुत्तरस्थविष्कम्भपर्वते पु०धान्यशैलशब्दे ३८८२ पृ०दृश्यम्। संज्ञायां कन् । १गर्दभाण्डवृक्षे पु०अमरः ।
सुपिङ्गला स्त्री प्रा०स०। १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्याम् राजनि०
सुपीत न० प्रा० स०। १गर्जरे (गाँजर) राजनि०। २सुन्दरपीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० । [राजनि० ।
सुपुट पु० सुष्ठु पुटमस्य । १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे च
सुपुत्रिका स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पक्षः अस्याः कप् अत इत्त्वम् । जतुकायाम् (तेलापोका) राजनि० । [राजनि०।
सुपुष्करा स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच् । स्थलपद्मिन्याम्
सुपुष्प न० प्रा० स० । १लवङ्गकुसुमे शब्दच० २प्रपौण्डरीके ३आहुल्ये ४तूदे राजनि० ५स्त्रीणां रजसि च "सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" भर्तृ०शतकम् । सुष्ठु पुष्पमस्य कप् । (पारिजातमन्दार) वृक्षे । पाटलायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम् ।
सुपुष्पी स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीष् । १श्वेतापराजितायां २शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्प्यां ५जीर्णफञ्ज्यां राजनि० । ६कदल्यां शब्दच० ।
सुपूर पु० सुष्ठु पूर्य्यते सु+पूर–क । बीजपूरे राजनि० ।
सुपूरक पु० सुष्ठु पूरयति पूर–ण्वुल् । बकवृक्षे रत्नमा० ।
सुप् स्त्री व्याकरणपरिभाषिते सुप्रभृतौ सुप्पर्य्यन्ते प्रत्ययभेदे ।
सुप्त न० स्वप–भावे क्त संप्रसारणम् । १निद्रायां २शयने च ३सुप्तौ हेमच० कर्त्तरि क्त । ४निद्रिते त्रि० । "बुभुक्षितस्तृषितः कामी विद्यार्थी भाण्डागारिकः । भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् । अहिकं भ्रमरः सर्पो राजा वै बालकस्तथा । परश्वाऽपि च मूर्खश्च सप्त सुप्तान् न बोधयेत्" नीतिसारः ।
सुप्तघातक त्रि० ६त० । हिंस्रे त्रिका० ।
सुप्तजन पु० सुप्तो जनो यत्र । १अर्द्धरात्रे जटा० । कर्म० । २निद्रिते लोके च ।
सुप्ति स्त्री स्वप–क्तिन् । १शयने २निद्रायाम् ३स्वप्ने च "करोति मर्त्यं दर्शनदुर्लभातिथिम् नैष०। ४स्पर्शतायां ५विश्वासे मेदि० ।
सुप्रतिभा स्त्री सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ब०व० । १सुरायाम् प्रा०

व०, । २छन्दसायां वृत्तौ । वृ० । ३तद्वति त्रि० ।

सुप्रतिष्ठा स्त्री प्रा०स० । १प्रतिष्ठायाम् । वृ० २तद्वति त्रि० । ३पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री । "प्रतिष्ठाख्या सुपूर्विका" वृ०र० । [राजनि० । २प्रतिष्ठिते त्रि० ।

सुप्रतिष्ठित पु० सु+प्रति+स्था-क्त प्रत्यये । १उडुम्बरवृक्षे

सुप्रतीक पु० सुष्ठु प्रतीकं यस्य । १ईशानकोणस्थिते दिग्गजे अमरः । २शिवे ३कामे च ४सुन्दराङ्गे त्रि० । प्रा०स० । ५सुन्दरे अङ्गे न० ।

सुप्रभा स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः । १अग्निजिह्वाभेदे तन्त्र० २वाकुच्यां राजनि० । ३सुन्दरदीप्तियुते त्रि० । प्रा० स० । ४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५सुप्रभकवधे हेमच० । ६सरस्वतीनदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४९ पृ० दृश्यम् ।

सुप्रभात न० प्रा० स० । १शुभसूचकप्रातःकाले २तत्र पाठ्यमाङ्गल्यवाक्ये च । [व्यासपाटवयुक्ते हेमच० ।

सुप्रयुक्तशर पु० सुप्रयुक्तः शरो येन । बीभत्सौ शब्दमाला०

सुप्रयोगविशिख पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो विशिखो यस्य । बीभत्सौ शब्दमालायामप्रयोगताल्पपाटवयुक्ते भरतः ।

सुप्रलाप पु० सु+प्र+लप-घञ् । सुवचने अमरः ।

सुप्रसन्न पु० सु+प्र+सद-क्त । १कुबेरे शब्दच० । २अतिप्रसादयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

सुप्रसरा स्त्री सु+प्र+सृ-अच् । १प्रसारिण्यां लतायाम् राजनि० । २विस्तारयुक्ते त्रि० ।

सुप्रसाद पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य । १शिवे शिवका० प्रा०स० । २सुन्दरप्रसन्नतायाम् ।

सुफल पु० सुष्ठु फलमस्य । १दाडिमे २बदरे ३मुद्गे ४कर्णिकारे राजनि० ५कपित्थे शब्दच० ६सुन्दरफलयुते त्रि० । ७इन्द्रवारुण्यां ८कुष्माण्ड्यां ९कदल्यां १०कपिलद्राक्षायां ११काश्मर्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुफेन न० प्रा० स० । समुद्रफेने राजनि० ।

सुबन्ध पु० सुखेन बध्यतेऽसौ बन्ध-घञ् । तिलवृक्षे शब्दच० ।

सुभग पु० सुष्ठु भगः भाग्यमाहात्म्यादिः यस्य । १चम्पके २अशोके ३रक्ताम्लाने ४टङ्कणे च राजनि० ५सुदण्डे ६शिवे मेदि० । ७शोभनैश्वर्ययुक्ते च त्रि० । ८कैवर्तीमुस्तायां ९शालपर्ण्याम् १०हरिद्रायां ११नीलदूर्वायां १२तुलस्यां १३प्रियङ्गौ १४कस्तूर्यां १५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि० । १६वनमल्लिकायां शब्दर० १७पतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री । सुभगाया अपत्यं ढक् इनङ् च । सौभागिनेय तदपत्ये पुंस्त्री०

सुभगम्भावुक त्रि० असुभगः सुभगो भवति भू-च्व्यर्थे खुकञ् मुम् च । प्रियतया भव्ये सि०कौ० । [अमरः ।

सुभगासुत पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः । सौभागिनेये

सुभङ्ग पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भञ्ज-कर्मणि घञ् । नारिकेलवृक्षे जटा० ।

सुभट पु० प्रा०स० । सुन्दरयोद्धरि ।

सुभद्र पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात् । १विष्णौ शब्दमा० । वृ० । २राजभेदे हेमच० ३शोभनमङ्गलयुते त्रि० । ४व्यामालतायाम् स्त्री शब्दच० । ५श्रीकृष्णस्य भगिन्याञ्च स्त्री । कप् । सुभद्रक देवरथे शब्दर० बिल्ववृक्षे च पु० शब्दच० ।

सुभद्राणी स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति आ+नी-ड गौरा० ङीष् णत्वम् । त्रायन्तीलतायाम् रत्नमा० ।

सुभद्रेय पु० ढक् । अर्जुने हेमच० । सुभद्रापत्यादयोऽप्यत्र ।

सुभाञ्जन पु० सुष्ठु भाति भा-क कर्म० । शोभाञ्जनवृक्षे हिकुपकोषः । [प्रचुरान्नयुते देशकालादौ ।

सुभिक्ष त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र प्रचुरान्नवत्त्वात् ।

सुभिक्षा स्त्री सुष्ठु भिक्ष्यते याच्यतेऽसौ सु+भिक्ष-अ । धातृपुष्पिकायाम् (धाइफुल) शब्दर० ।

सुभीरक पु० सुष्ठु भीः सुभीः तामीरयति निरस्यति ईर-ण्वुल् । पलाशवृक्षे जटा० ।

सुभूति पु० सुष्ठु भवति सु+भू-क्तिच् । १पक्षिभेदे प्रा०स० । २सुन्दरविभूतौ स्त्री । वृ० । ३तद्वति त्रि०बहु । ४तित्तिरपक्षिणि पु० राजनि० । [चक्रवर्तिभेदे हेमच० ।

सुभूम पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा० । कार्त्तवीर्ये जिनानां

सुभय न० सुष्ठु भयम् । १अतिभये दाक्षे । २तद्वति त्रि० ।

सुभ्रु(भ्रू) स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्याः वा ऊङ् । १नार्याम् २सुन्दरभ्रुयुक्ते त्रि० ।

सुम न० सुष्ठु मीयतेऽदः सु-मा-घञर्थे क । १पुष्पे भरतः । सु-मक् । २चन्द्रे ३कर्पूरे ४गगने च पु० उणा० ।

सुमङ्गला स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ५ब० । (माकड़हाता) इति रत्नमा० । २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सुमङ्गलीरियं वधूः" इति श्रुतिः ।

सुमति त्रि० सुष्ठु मतिर्यस्य । १शोभनबुद्धियुते २कल्किमातरि विष्णुयशसः पत्न्यां स्त्री । ३अर्हन्मातरि च स्त्री हेमच० । प्रा०स० । ४सुन्दरायां बुद्धौ स्त्री । [इत्ये त्रिका० ।

सुमदन पु० सुष्ठु मदयति कोकिलान् मद-णिच्-ल्यु । आम्र-

सुमदात्मजा स्त्री सुमद आत्मजा यस्याः । अप्सरःसु त्रिका०

सुमधुर न० प्रा०स० । १अत्यन्तप्रियवाक्ये अमरः २सान्त्व-

शाके च । २अतिमधुररसे ३तद्युक्ते त्रि० ४जीवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ५मनोहरे त्रि० शब्दर०।

सुमन पु० सुष्ठु मन्यते मन-अच् ।१गोधूमे अमरः ।२धुस्तूरे

सुमनःपत्त्रिका स्त्री सुमनसः जात्या इव पत्त्रमस्याः कप् अत इत्वम् । जातीपत्त्रिकायाम् राजनि० ।

सुमनःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क-पित्थे शब्दच० । ६त० । २जातीफले न० ।

सुमनस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । ब०व०इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रघुगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमरः ३प्रसन्नचित्तयुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ४प्रशस्ते मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु०अमरः ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० ८निम्बे ९नक्तमालकरञ्जे १०गोधूमे ११शतपत्र्यां स्त्री राजनि० ।

सुमना स्त्री सुष्ठु मन्यते मन-अच् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

सुमनोरजस् न० ६त० । पुष्पजे परागे अमरः ।

सुमन्तु पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः" भाग०१।४अ०। अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य ।२अत्यन्ताप-राधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा० । ४कश्चिद्देवस्य ज्योतिष्मातरि कल्किपु० ।

सुमित्रा स्त्री १लक्ष्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दर-मित्रयुक्ते त्रि० । ३यदुभेदे पु० हेमच०। ४सुरथराजपुत्रे नृपभेदे विष्णुपु० । ४अं०२२अ० ।

सुमुख पु० सुष्ठु मुखमस्मात् यस्य वा । १शाकभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर०। ६वितानके ७बर्बरे वनबर्बरिकायाञ्च राजनि० । ८सुप्रसन्नवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११नखक्षतभेदे शब्दर० ।

सुमुष्टि पु० सु+मुष-कर्त्तरि क्तिच् । विषमुष्टिवृक्षे राजनि०।

सुमूल पु०सुष्ठु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि०।२शाल-पर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दर-मूलयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । गर्जरे न० राजनि० ।

सुमेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ५ब० । १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

सुमेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा अस्याः ५ब०असिच्समा०। १ज्यो-तिष्मत्यां लतायाम् । ६ब०। २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि०मेदि०।

सुमेरु पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमरः । जम्बुद्वीपशब्दे ३०८१ पृ० दृश्यम् । २जपमालास्थितोच्चगुटिकायाम् तन्त्रम् ।

सुम्पुलुण्ड पु० कर्पूरे शब्दच० । [शवाहिनि पु० श०च० ।

सुम्भ(म्ब) पु० सुम्भ-अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २तद्दे-

सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं गिरित्वेनास्त्यस्य अच् । १विष्णौ २नृपराजे ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ५मेघभेदे च मेदि० ।

सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्र-राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका०। [२योद्धरि ३पण्डिते च।

सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १देवे अमरः ।

सुरलता स्त्री ६त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मिते त्रि०

सुरक्तक पु० सुरक्त इव कायति कै-क । १कोषाम्रे २स्वर्ण-गैरिके च राजनि० ।

सुरगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामणीः नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ५ब० । १हिङ्गुले २पत्ताङ्गे (वर्णकमादि)भा०प्र०।२नागरङ्गे ३वर्णभेदे (सिँध) च पु० राजनि० । [राजनि०।

सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ५ब० कर्म०। गैरिके

सुरङ्गा स्त्री सु-रञ्ज-घञ् नि० (सिँध) सन्धौ जटा० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्याः ५ब० कप् अत इत्वम् । मूर्वायाम् राजनि० ।

सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ५ब० गौरा० ङीष् । १काक-नासायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

सुरज्येष्ठ पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

सुरत न० सु+रम-भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः अन्योन्यरूपे रमण-भेदे मेदि०। सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरते त्रि० ३द-यालौ सारसुन्दरी ।

सुरततालो स्त्री सुरतं तालयति तल-णिच्-अण् गौरा० ङीष् । १दूत्यां २शिरःस्रजि च मेदि० ।

सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् ।१देवसमूहे २देवत्वे च मेदि०। सु+रम-क्त । २अत्यन्तरतायां स्त्रियां स्त्री ।

सुरताङ्ग पु० सुरतस्याङ्गमत्र । सुरपुन्नागे राजनि०।

सुरतोषक पु०६त०। १कौस्तुभमणौ शब्दर०। २देवतोषके त्रि०

सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा०। २सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

सुरदारु न० सुरप्रियं सुरलोकपर्य्यन्तव्याप्तं वा उच्चत्वात् दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा०।

सुरदीर्घिका स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमरः सुरवाप्यादयोऽप्यत्र ।

सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीवाह्लादकत्वात् । तुलस्याम् राजनि० । [राजनि० ।

सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुमः । १देवदारुणि २देवनले च

सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमरः २देवद्वेष्टरि त्रि० ।

सुरधनुस् न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधरः ।

सुरधूप पु० सुरप्रियो धूपः । राले (धुना) राजनि० । [ऽप्यत्र

सुरन(ण)दी स्त्री ६त०ण त्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

सुरनाल पु० सुरप्रियं नालमस्य । देवनलवृक्षे राजनि० ।

सुरनिम्नगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् अमरः ।

सुरनिर्गन्ध न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

सुरपति पु० ६त० । इन्द्रे अमरः सुरेशादयोऽप्यत्र ।

सुरपथ पु० सुराणां पन्था इव गत्याधारत्वात् अच्समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्ण न० सुरप्रियं पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

सुरपर्णिक पु० सुरप्रियं पर्णं शाक० तदस्त्यस्य ठन् । १सुरपुन्नागे राजनि० २पुन्नागे स्त्री हेमच० । [राजनि०

सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्याः ङीष् । पलाशीवृक्षे

सुरपादप पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरद्रुमादयोऽप्यत्र ।

सुरपुन्नाग पु० सुरप्रियः पुन्नागः । पुन्नागभेदे राजनि० ।

सुरपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्यादयोऽप्यत्र

सुरप्रिय पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २इन्द्रे ३वृहस्पतौ च । ४जात्यां ५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि० ।

सुरभि न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णे २गन्धाश्मनि च शब्दर० ३सुन्दरे ४साधुगन्धे पु० धरणिः ५सुगन्धे अमरः ६चम्पके ७जातीफले ८वसन्ते ऋतौ मेदि० "स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरिति" माघः । ९शमीवृक्षे १०कदम्बे ११वकुलगुग्गुलौ १२गन्धतृणे १३वकुलवृक्षे १४राले राजनि० १५चैत्रे मासि १६प्रथिते धरणिः १७गन्धफले पु० शब्दर० ।१८शल्लक्यां १९रुद्रजटायां २०मातृकाभेदे २१गवि २२सु(सू)रायां स्त्री मेदि० २३वनमालिकायां २४तुलस्यां २५ब्राह्म्यां स्त्री राजनि० २६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप् ।२८वहस्ययुक्ते २९मनोहरे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणिः । सुरभिश्च कश्यपपत्नीभेदः । "सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा" हरिवं० ३अ० कश्यपपत्नीकथने । तत्रात्र हे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरौ राजन् । सुरभिर्व्यजायत । रोहिणी चैव भद्रां तु गन्धर्वी च इत्यजनताम् । रोहिण्यां जज्ञिरे गावः गन्धर्व्यां वाजिनः सुराः" भा० आ० ६६अ० तस्याश्च रोहिणीरूपगोमातृजननात् गोमातृत्वेन । मत्स्यपु० प्र० ४४अ० "गवामधिपतिं देवो गवां स्रष्टा गवां प्रसूः । गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्भवा" इति गवाद्युत्पत्तिक्रमम् । सर्वतः स्त्रियां वा ङीप् । [कदम्ब्यां वृक्षे राजनि० ।

सुरभिका स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) कद-

सुरभित्वच् स्त्री सुरभिः त्वक् यस्याः । एलायां राजनि०

सुरभिदारु पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।

सुरभिपत्रा स्त्री सुरभि पत्त्रमस्याः । १जम्बूवृक्षे २राजजम्बूवृक्षे च राजनि० । [चिनि) शब्दर० ।

सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार-

सुरभिस्रवा स्त्री सुरभिः स्रवो निष्यन्दो यस्याः । शल्लक्याम् राजनि० सुरभिरवाप्यत्र ।

सुरभूरुह पु० सुरप्रियः भूरुहः देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (फट्किमाटि) राजनि० ।

सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्याः । महामेदायाम् राजनि०

सुरर्षि पु० सुरश्चासौ ऋषिः । नारदादिषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १४५२पृ० दृश्यम् ।

सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि० ।

सुरला स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सुरलाख्ये नदीभेदे शब्दर० ।

सुरलोक पु० सुराणां लोकः वासस्थानादिः । १स्वर्गे अमरः । सुरभुवनादयोऽप्यत्र । [अमरः ।

सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मेव गत्याधारत्वात् । आकाशे

सुरवल्लभा स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

सुरवैरिन् स्त्री ६त०।१असुरे शब्दर०। २सुरविरोधिनि त्रि० सुररिपुशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

सुरशत्रु पु० ६त० । असुरे हला० ।

सुरशाखिन् पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा०

सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । ब्राह्म्यां राजनि० ।

सुरस न० रसेन रसते सु+रस–भावे कर्मणि च । १बोले २रसे ३सुगन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५मोचरसे

राजनि०। प्रा० व०। ६खादौ रसे। ६ब०। ७सुखादु-रसयुक्ते त्रि०। ८तुलस्यां पुं स्त्री०। ९रास्नायां १०नागमातरि स्त्री मेदि०। ११मिश्रेयायां शब्दच० १२श्राम्रातकमा० १३महाशतावर्य्यां च स्त्री राजनि०। नागमाता च कश्यपपत्नीभेदः। "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" तत्पत्नीकथने हरिवं० ३अ०। "सुरसायाः सहस्रन्तु सर्पाणाममितौजसाम्। अनेकशिरसां तात खेचराणां महात्मनाम्"। तत्राध्याये तस्या नागमातृत्वमुक्तम्। "सुरसाऽजनयन्नागान् कद्रुः पुत्रांश्च पन्नगान्" भा० आ० ६६अ०। तेनानेकशिरः नागप्रसत्वं सुरसायाः कद्र्वास्तु सर्पमातृत्वमिति भेदः।

सुरसाष्ट पु० सुरसाभिरष्टः व्याप्तः अश-व्याप्तौ कर्मणि क्त। "निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी कटुकी कष्टकारिका। पुनर्नवेति मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्त्तितः" शब्दचन्द्रिकोक्ते द्रव्यभेदव्याप्ते औषधभेदे [शिरीषभेदे तन्त्रसा०।

सुरसुन्दरी स्त्री सुरप्रिया सुन्दरी। १मेनकाद्यप्सरःसु २यो-

सुरा स्त्री सुर-क सु-रक् वा। १मद्ये २चषके च मेदि०। सुरा च मद्यभेदः मद्यशब्दे ४७२६ पृ० दृश्यम्। सौत्रामणीशब्दे वैदिककार्ये च तदभिषवप्रकारादिर्दृश्यः।

सुराकर पु० सुराया आकरः। मद्योत्पत्तिस्थाने।

सुराचार्य्य पु० ६त०। बृहस्पतौ अमरः।

सुराजक पु० राजते राज-ण्वुल्। १भृङ्गराजे शब्दच०। ६ब० कप्। सुन्दरराजान्विते त्रि०।

सुराजन् पु० सुष्ठु पूजितो राजा न टच्समा०। १सुन्दरे राजनि० ६ब०। २सुन्दरराजस्वामिके देशे त्रि०।

सुराजीविन् पु० सुरां सुराक्रयादनयाजीवति आ+जीव णिनि। शौण्डिके हेमच०।

सुराप त्रि० सुरां पिबति पा-क। १मद्यपानकारके "सुरापः स्यात् श्यावदन्तकः" इति याज्ञ०। [इयोऽप्यत्र

सुरापगा स्त्री ६त०। गङ्गायाम् जटा०। सुरतरङ्गिण्या-

सुरापान(ण) न० सुरा पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् वा णत्वम्। १प्राच्यदेशे (जाठनी) सुरायाः पानं येषां णत्वम्। २प्राच्यदेशस्थे जने पु०शब्दच०। भावे ल्युट्। ३सुरापाने न० वा णत्वम्। [सुरापाणोऽप्यत्र

सुराभाग पु० सुराया भागः पश्चभागः। सुराकल्के शब्दच०

सुरामण्ड पु० ६त०। सुराया अग्रभागे अमरः।

सुरारि पु० ६त०। असुरे शब्दर०।

सुरारिहन्तृ पु० सुराणामरिं हन्ति हन-तृच्। विष्णौ।

सुरार्ह न० सुरान् देवानर्हति अर्ह-अण्। हरिचन्दने राजनि०।

सुरालय पु० ६त०। १सुमेरुपर्वते अमरः। २स्वर्गस्थाने च।

सुराष्ट्र पु० ६ब०। देशभेदे (सुरट)। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। सौराष्ट्र पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि जने तन्नृपे च बहुषु अणो लुक्। तत्र भवः अण्। तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सुराष्ट्रज न० स्त्री० सुराष्ट्रदेशे जायते जन-ड। १तुवरिकायाम् अमरः २कृष्णमुद्गे राजनि०। ३विषभेदे च पु० शब्दच०। ४तद्देशजातमात्रे त्रि०।

सुराह्व पु० सुरपूर्विका आह्वा यस्य सुरान् आह्वयति गन्धेन वा आ+ह्वे-क वा। १देवदारुवृक्षे शब्दर०। २मरुवके ३हरिद्राद्रुमे च राजनि०।

सुरुङ्ग पु० सु+रुज-अङ्गच् पृषो०। १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर०। २सुरङ्गायां (सिँध) स्त्री जटा०।

सुरुङ्गाहि पु० सुरुङ्गायामहिरिव। सन्धिचौरे शब्दर०।

सुरूप न० सुन्दरं रूपमस्य। १तूले राजनि०। २सुन्दररूपयुते त्रि० सुरूपाश्च प्रसिद्धतया कतिचित् कविक० उक्ता यथा "सुरूपाश्चैव विख्याता नकुलश्च पुरूरवाः। कामदेवश्च शाम्बश्च विख्याता आश्विनौ तथा। नलकूबरः सुरूपेषु लोकेषु तु मता इमे"। ३पण्डिते पु०जटा०। ४शालपर्ण्यां ५भार्ग्याम् च स्त्री राजनि० प्रा०स०। ६सुन्दरे रूपे न०।

सुरूहक पु० सु+रुह-कुन् पृषो०। गर्दभाश्वे हेमच०।

सुरेज्य पु० इज्यते पूज्यते यज-क्यप् ६त०। १बृहस्पतौ २तुलस्यां स्त्री राजनि०।

सुरेन्द्र पु० सुरेषु इन्द्र ऐश्वर्य्ययुतः। सुरराजे इन्द्रे।

सुरेन्द्रजित् पु० सुरेन्द्रं जितवान् जि-भूते क्विप्। गरुडे हेमा० तत्कथा भा० आ० ३२अ० दृश्या।

सुरेभ न० सु+रेभ-अच्। रङ्गे धातौ (रांग) त्रिका०।

सुरेवट पु० सुष्ठु रेवटः सु+रेव-अटन् वा। राजपूगे त्रिका०।

सुरेश्वर पु० सुराणामीश्वरः। १रुद्रे जटा० २इन्द्रे च। ३स्वर्गगङ्गायां स्त्री शब्दर० ४दुर्गायाम् ङीप्।

सुरेष्ट पु० ६त०। १शाले वृक्षे २सुरपुन्नागे ३शिवमल्लिकायाम् ४ब्राह्म्यां स्त्री राजनि०।

सुरोत्तम पु० सुरेषूत्तमः। १सूर्य्ये २देवश्रेष्ठे त्रि०।

सुरोत्तर पु० सुरेषु तत्पूजनेषूत्तरः श्रेष्ठः। चन्दने शब्दच०।

सुरोद पु० सुरेव उदकमस्य उदादेशः। सुरासमुद्रे जटा०।

सुलभ त्रि० सुखेन लभ्यते सु+लभ-कर्मणि खल्। १अना-

वायसश्च्यां ३माषपर्ण्यां ४धूम्रपत्रायाञ्च स्त्री राजनि०।

सुलोचन पुंस्त्री० सुष्ठु लोचनमस्य । १हरिणे राजनि० स्त्रियां ङीप् । २सुन्दरनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुव्रीहित्वात् टाप् ।

सुलोमशा स्त्री सुलोमानि सन्त्यस्याः श । काकजङ्घायां राजनि० । २सुलोमयुक्ते त्रि० ।

सुलोमा स्त्री सुष्ठु लोमान्यस्याः टाप् । १ताम्रवल्ल्याम् २मांसच्छदायाञ्च राजनि० ।

सुलोहक न० प्रा०स० । पित्तले हेमच० ।

सुलोहिता स्त्री प्रा०स० । १अग्निजिह्वाभेदे यज्ञमा० २सु-रक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च ।

सुवक्त्र पु०सुष्ठु वक्त्रं शिवमात् यस्मात् । १वनबर्व्वरिकायाम् राजनि० । ६ब०।२सुन्दराननयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ३सुन्दरे मुखे न०

सुवचन न० सु+वच–भावे ल्युट् । १सुवचने शोभनोक्तौ अमरः । सुष्ठु उच्यतेऽसौ सु+वच–कर्म्मणि ल्युट् ङीप् । २शुभसूचन्याम् देवीभेदे स्त्री । [सुन्दरवचने न०।

सुवचस् त्रि० सुष्ठु वचोऽस्य । १वाग्मिनि जटा० । प्रा० स०।

सुवन पु० सु–क्यु । १सूर्य्ये २वह्नौ च उणादिको० प्रा०स० । ३रम्ये वने न० । [सारे राजनि०।

सुवर्चक पु० सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च–णिच्–ण्वुल् । सर्जिका-

सुवर्चला स्त्री सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च–णिच–कलच् । १सूर्य्य-भार्य्यायाम त्रिका०। २ब्रह्मयाम् रत्नमा० । ३आदित्य-भक्तायां ४ब्राह्म्याञ्च राजनि०। अच् । सुवर्च देशभेदे पु०

सुवर्चिक पु० सुवर्चः देशभेदः आकारत्वेन ठन् । १सर्जिकाक्षारे २अजमोदायां स्त्री राजनि० ।

सुवर्चिन् पु० सु+वर्च–णिच्–णिनि । सर्जिकाक्षारे राजनि०

सुवर्ण न० सुष्ठु वर्णोऽस्य । १स्वनामख्याते धातुभेदे अमरः २हरिचन्दने मेदि०।३स्वर्णगैरिके रत्नमा० ४धने हेमच०। ५नागकेसरे राजनि० । "कर्ष सुवर्णस्य सुवर्णसंख्यम्" इत्युक्ते कर्षमिते ६काञ्चने पु०लीला०। ७यज्ञभेदे ८धुस्तूरे ९कथ्यगुग्गुलौ च पु० राजनि० । सुष्ठु वर्णो रूपमक्षरं यस्य । १०सुरूपे ११सुन्दराक्षरयुक्ते च त्रि० । "न सुवर्णमयी तनुः परं ननु वागपि तावकी तथा" नैष० । १२स्वर्णपरिमाणे वैद्यक० ।

अग्निरेतस् शब्दे ६८ पृ० कनकशब्दे च १६४४ पृ० सुवर्णधातूत्पत्तिगुणादिकं दर्शितम् ।

तस्य शोधनमारणप्रकारादिकं भावप्र० उक्तं यथा "तत्र मारणाय योग्यं सुवर्णमाह "दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमाभम् । तारशुल्वोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्" (सत् उत्तमम्) "छेदे तु कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं स्फुटं लघु । दलं (टोयन) इति लोके स्फुटं यद् घना-हतं स्फुटति । शोधनविधिः "पत्रीकृतपलान्यग्नौ हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्" । अशुद्धस्य दोषः "सुखं बलं वीर्य्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीह काये । असौख्यकार्य्येव सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात् । स्वर्णस्य मारणविधिः "स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्द्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्" । स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रक । गन्धम् गन्धकचूर्णम् । "गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावदृढसंपुटे । त्रिंशद्वनो-पलैर्द्द्यात् पुटान्येवं चतुर्द्दश । निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः" । रुद्ध्वा सन्धिं मुद्रितं कृत्वा वनोपलैः (गोयठाः इति लोके) निरुत्थं यत् पुनर्न जीवति । अथान्यप्रकारः "काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निःक्षिपेत् । चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम् । गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवा-धरोत्तरम् । शरावसंपुटे कृत्वा पुटेत्त्रिंशद् वनोपलैः । एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते" । अत्रापि पूर्व-वद्गन्धः । अन्यच्च "काञ्चनाररसैर्वा समसूतकगन्धयोः । कज्जलीं हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया" । समया हेमपत्र-समया "काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । कृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे च तत् । निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् । वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दत्त्वा पुटत्रयम् । निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् । काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्" । लाङ्गली (कलिहारी) "ज्वालामुखी तथा हन्यात् तथा हन्ति मनःशिला । शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्क-दुग्धकैः । सप्तधा भावनां दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः । ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः । पुनर्ध-मेदतितरां यथा कल्को विलीयते । एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमम्रियते ध्रुवम्" । शोधितमारितस्य सुवर्णस्य गुणाः "सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोष-

अरघोपजित्" । रुक्मं रुपाद काञ्चनाद छित्तम् । "सुवर्णकृमारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च मानुषेत् । करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्धन्यादु यत्नतस्ततः" तद्भेदादिकं राजनि० उक्तं यथा "दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सितं छिदायां काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टे । स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायां जानीत हेमकनकं बहु रत्नपीतम् । तत्रैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयंभूमिजं किञ्चान्यद्बहुलोहवेधजमिति त्रिधा काञ्चनम् । तत्राद्यं किल पीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यत् तथा गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्वपूर्वोत्तमम्" । तत्र रसवेधजस्य करणप्रकारः "आनीय पारदं देवि ! स्थापयेत् प्रस्तरोपरि । तस्योपरि जपेन्मन्त्रं वर्णमल्लमयात्मकम् । चाण्डकञ्च देवेशि ! प्रजपेत् साधकाग्रणीः । जवाकुसुमसंयुक्तं मन्त्रं चाद्यन्तसञ्जिते । संस्थाप्य पारदं देवि ! लतुपात्रे कुलवे शिवे ! । पुष्पयुक्तेन तत्रैव बध्नीयात् यत्नतः । स्तम्भिकया रजेनैव धान्यस्य परमेश्वरि ! । लेपयेद्बहुयत्नेन रौद्रे शुष्काणि कारयेत् । पुनश्च लेपयेद्बीमान् ततो वह्नौ विनिःक्षिपेत् । चत्वरीनवमीरात्रौ क्षिपेद्वै च महेश्वरि ! । अथ वा परमेशानि ! स्वर्णपात्रे स्थापयेद्रसम् । वह्नीरसेन तद्द्रव्यं शोधयेद्बहुयत्नतः । हतनारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत् । एवं कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढवर्तिना । घृतपूर्णं समानीय मध्ये सूत्रस्य धारयेत् । तप्तात्तप्तघृतयोगे तथा हतकुमारिका । एवं कृते वह्नियोगे भक्षणात् जायते ध्रुवम् । भक्षणाद्भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः । चिरंजीवी जायते नूनं यदि पूजां न चाचरेत्" मातृकाभेदतन्त्रे ६ प०। बहुलोहवेधरूपस्य करणविधिः मार्कण्डे ९८८ पृ०। "सुवर्णकरणं ग्रहम्" इत्युपक्रमे "पीतं कुरुरं-पुष्पस्य पीतकस्य पयोन्वितम् । पाठाकल्कस्य धात्रा च मूत्र-भावनंभावयेत्" । सुवर्णे चाग्नौ दह्यमानं न क्षीयते यथोक्तं भाग० "अग्नौ सुवर्णमक्षयम्" । कर्बितब्राह्मणस्वामिकाच्छनकपुवर्णहरणं महापातकं । महापातकनिरूपणे प्रायश्चित्तविवे० ।

सुवर्णक न० सुवर्णमिव कायति कै-क । १पित्तले हेमच० । सुष्ठु वर्णोऽस्य कप् । २सुन्दरवर्णयुक्ते त्रि० ।

सुवर्णकदली स्त्री सुष्ठु वर्णौ यस्याः कर्म० । स्वर्णवर्णकदल्याम् । (चांपाकला) राजनि० ।

सुवर्णकार पु० सुवर्णं सुवर्णमयभूषणादि करोति कृ-अण् । (सेकरा) स्वर्णकारे जातिभेदे शब्दा० ।

सुवर्णगणित न० सुवर्णस्य वर्णादिज्ञानार्थे गणितभेदे तत्प्रकारो लीला० उक्तो यथा

"अथ सुवर्णगणिते करणसूत्रं वृत्तम् । सुवर्णवर्णाहतियोगराशौ स्वर्णैक्यभक्ते कनकैक्यवर्णः । वर्णो भवेच्छोधितहेमभक्ते वर्णोद्धृते शोधितहेमसंख्या । उदाहरणानि । विश्वार्करुद्रदशवर्णसुवर्णमाषाः दिग्वेदलोचनयुगप्रमिताः क्रमेण । आवर्तितेषु वद तेषु सुवर्णवर्णस्तूर्णं सुवर्णगणितज्ञ ! वणिग् ! भवेत् कः । ते शोधने यदि च विंशतिरक्तिकाभिः स्युः षोडश प्रतिमितवर्णमितिस्तदा का । तच्छोधितं भवति षोडशवर्णहेम ते तिंशति-मति भवन्ति तदा तु माषाः ।

न्यासः १३ १२ ११ १०
१० ४ २ ४

जाता आवर्तिते सुवर्णमितिः १२ । एत एव यदि शोधिताः सन्तः षोडशमाषाः भवन्ति तदा वर्णः १५ । यदि तदेव शोधितं षोडशवर्णं स्वर्णं भवति तदा पञ्चदशमाषाः भवन्ति । अथ वर्णज्ञानाय करणसूत्रम् । स्वर्णैक्यनिघ्नाद्युतिजाततवर्णात् सुवर्णतद्वर्णवधैक्यहीनात् । अज्ञातवर्णाग्निमजस्य मानमज्ञातवर्णस्य भवेत्प्रमाणम् । उदाहरणम् । दशेशवर्णा वसुनेत्रमाषा अज्ञातवर्णस्य षडेतदैक्ये । जातं च वर्णे द्वादशकं सुवर्णम् अज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणम् ।

न्यासः १० ११ -
८ २ ६

अज्ञातवर्णमानम् १४ । सुवर्णज्ञानाय करणसूत्रम् । स्वर्णैक्यनिघ्नो युतिजातवर्णः स्वर्णस्ववर्णैक्यवियोजितश्च । अज्ञातवर्णोऽस्ति तयोर्विशेषभक्ता विदिताज्ञितं स्यात् । उदाहरणम् "दशेन्दुवर्णा गुणचन्द्रमाषाः किञ्चिन्मिता षोडशकस्य तेषाम् । जातं युतौ द्वादशकं सुवर्णं कतीह ते षोडशवर्णमाषाः ।

न्यासः १० १३ १६
१ ३ ०

लब्धं माषमानम् १ । सुवर्णज्ञानायान्यत्करणसूत्रं वृत्तम् । साध्येनोनोऽनल्पवर्णो विधेयः साध्यो वर्णः स्वल्पवर्णोनितश्च । इष्टक्षुण्णे शेषके स्वर्णमाने स्यातां स्वल्पानल्पयोर्वर्णयोस्ते । उदाहरणम् "हाटकगुटिके

षोडशवत्सरवर्णं तद्युतौ भवे। यथा। द्वादशवर्णं सुवर्णं ब्रूहि तयोः स्वर्णमाने मे।

माष० १६ १०

०

षष्ठो वर्णः १२ वल्लितमिश्रम्।

वर्णे सुवर्णमाने १६ १०

२ ३

अथवा द्विकेनेष्टेन १६ १०

४ ८

अर्द्धेनेष्टेन वा १६ १०

१ २

सुवर्णगैरिक सुवर्णमिव पीतं गैरिकम्। (स्वर्णगैरिक) गैरिकभेदे राजनि०। "गैरिकं मधुरं पीतं कषायं व्रणरोपणम्। विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिकं शुभम्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

सुवर्णजीविक पुंस्त्री० सुवर्णं तत्क्रयविक्रयौ जीविका यस्य। सुवर्णवणिजि जातिभेदे स्त्रियां ङीष्। तदुत्पत्ति-र्यथा "माहिष्यः शद्रकन्यायां कांस्यको वणिजांवरः। सुवर्णजीविकश्चैव गन्धेन वणिजः स्मृताः"। "अम्बष्ठात् रजपुत्र्यां जायते मालिको वणिक्। गन्धद्रव्य-पुष्पादिक्रयविक्रयकारकः। माहिष्यां रजपुत्राच्च संजातः शङ्खको वणिक्। यस्तु दृष्ट्वा मुनेः पत्नीं मद्यजोगे प्रकीर्त्तितः। शाङ्खिक्यां माहिष्याज्जात-स्ताम्रकांस्योपजीविकः। शाङ्खिकात् कांस्यकन्यायां वणि-क्पुरः प्रजायते। कांस्यकाराच्च माहिष्यां सुवर्णजीविको-ऽभवत्" परापरजातिमाला। तस्य पतितकारणं ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १०अ० उक्तं यथा "कश्चित् वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारयोः। स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः"। [पीताम् राजनि०।

सुवर्णनकुली स्त्री सुवर्णमिव पीता नकुली। नकुलीजाति-

सुवर्णपुष्प पु० सुवर्णमिव पुष्पमस्य। राजतरणीवृक्षे राजनि०

सुवर्णप्रसर न० सुवर्णस्य प्रसर इव यस्य। एलवालुके वैद्यक०।

सुवर्णवणिज् पु० सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्त्ता। जातिभेदे (सोनारवेणे)। स्वर्णतापककन्यकयोऽस्य। सुवर्णजीविकशब्दे दृश्यम्।

सुवर्णबिन्दु पु० सुवर्णस्य बिन्दुर्यत्र। विष्णौ हेमच०।

सुवर्णयूथी स्त्री सुवर्णमिव पीता यूथी। पीतवर्णयूथिकायाम् राजनि०। "यूथिका गणिकाख्या सा पीता हेम-पुष्पिका। यूथीयुग्मं हिमं तिक्तं कटुपाकं परं लघु। मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्। ग्रहाक्षव्रण-दन्तार्त्तिशिरोरोगविषापहम्" भावप्र०।

सुवर्णवर्णा स्त्री सुवर्णस्येव वर्णो यस्याः। १हरिद्रायाम् शब्दच०। २स्वर्णतुल्यवर्णयुक्ते त्रि०। ३विष्णौ पु० विष्णुस०। "तस्मादयमात् यथैव सुवर्णमिति" श्रुते-र्भाष्यम्। ४त०। ५स्व मूल्यभेदकल्पके ४४वर्णे पु० सुवर्णगणितशब्दे दृश्यम्।

सुवर्णा स्त्री शुभः वर्णो यस्याः। १कालागुरुणि मेदि०। २बाघाटके शब्दमा०। ३स्वर्णक्षीर्य्यां ४हरिद्रायाम् राजनि०। ५ग्रामुकम्यां स्त्री राजनि० गौ०ङीप्।

सुवयस् स्त्री शुभं वयोऽस्याः। प्रौढ़ायां स्त्रियाम् राजनि०।

सुवल्लि(ल्ली) स्त्री प्रा०स०। सोमराजीलतायाम् अमरः।

सुवसन्त पु० प्रा०स०। चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका०।

सुवसन्तक पु० सुवसन्तेन कायति कै-क। १माधवीलतायां २मदनोत्सवे च मेदि०।

सुवहा स्त्री सुखेन वहते धातूनाम् सु+वह-अच्। १शेफा-लिकायां २रास्नायां ३गोधापद्याम् ४सल्लकीम् अमरः ५शङ्खिन्यां ६वीणायां मेदि०। ७निर्गुण्ड्याम् शब्दच०। ८रुद्रजटायां ९हंसपद्यां १०गन्धनाकुल्यां ११मुसल्यां १२नीलसिन्धुवारे च राजनि०। १३सुखवाह्ये त्रि० मेदि० सम्यक् वहति सु+वह-अच् १४सम्यग्वाहके त्रि० हेमच०

सुवास पु० शुभः वासः। १गृहभेदे २शुभनिवासे च० त०। ३सद्गन्धयुक्ते ४शोभनवासान्विते च त्रि०।

सुवासिनी स्त्री सुखेन पित्राद्यवियोगेन वसति सु+वस-णिनि ङीप्। चिरण्ट्यां चिरं पितृकुलवासिन्यां स्त्रियाम् अमरः

सुविद् पु० सुष्ठु वेत्ति सु+विद-क्विप्। १पण्डिते। सुष्ठु वि-द्यते लभ्यते सु+विद-लाभे क्विप्। २शुभाख्रायां स्त्रियां स्त्री राजनिर्घ०।

सुविद पु० सु+विद-क। १कञ्चुकिनि राजप० २शुभे भरतः।

सुविदत् पु० सुविदं शुभाख्रां स्त्रियमतति अत-क्विप्। नृपे राजप०।

सुविदत्र त्रि० सु+विद अत्रच्। कुटुम्बे उणादि०।

सुविदल्ल पु० सुविदत्तं राजानं लाति ला-क। १अन्तःपुरे तदाधिकारे कञ्चुकिनि अमरः। सुविदत्रा राज्ञा लीयते ला-क। २अन्तःपुरस्थनार्य्याम् स्त्री राजशब्दर०।

सुविनीता स्त्री सु+वि+नी-क्त। १सुशीलायां गवि शब्दर०। २सुविनययुक्ते त्रि०।

सुवीज पु० सुष्ठु वीजमस्य वीज-क। (खसखस) खसभेदे राजनि० ६ब०। २सुन्दरवीजयुते त्रि०। प्रा० स०। ३सुन्दरे वीजे न०।

सुवीरक न० सु+वीर-ण्वुल्। सौवीराञ्जने शब्दच०।

सुवीराम्ल न० सुवीरयति सुवीर्य्याऽम्लं करोति सु+वीर-अच् तादृशोऽम्लोऽस्य। काञ्जिके जटा०।

सुवीर्य्य न० सुष्ठु वीर्य्यं यस्मात् ५ब०। १बदरीफले २वन-कार्पास्यां स्त्री शब्दर०। प्रा०स०। ३उत्तमे वीर्य्ये न०।

सुवृत्त पु० सुष्ठु वृत्तः वर्त्तुलः। १शूरणे (ओल) राजनि० २सुन्दरवृत्तान्विते त्रि० ३शतपत्र्यां ४काकल्यां ५द्राक्षा-याञ्च स्त्री राजनि० ६सुवर्त्तुले त्रि०।

सुवेगा स्त्री सुष्ठु वेगो वायुनिःसारणवेगो यस्याः ५ब०। १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०।२उत्तमवेगान्विते त्रि०।

सुवेल पु० सुगता वेला समुद्रकूलं येन प्रा० ब०। १त्रिकूटपर्वते हेमच० सुष्ठु वेला मर्य्यादा स्थितिः यस्य। २शान्ते ३प्रणते च त्रि० मेदि०।

सुवेश पु० सुखेन विश्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्मणि घञ्। १श्वेतेक्षौ राजनि० प्रा०ब०। २सुन्दरवेशयुक्ते त्रि०।

सुव्रता स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्याः। १सुशीलायां गवि अमरः। २सुन्दरव्रतयुक्ते त्रि०। ३जिनभेदे पु० हेमच०।

सुशर्म्मन् पु० शृ-मनिन् सुष्ठु शर्म सुखं यस्य। १नृपभेदे [illegible] भा०आ०१८८अ०। २सुन्दरसुखयुते त्रि०। ३तृतीयमनुपुत्रभेदे पु० हरिवं०७अ०। ४कुत्सितब्राह्मणभेदे "सुशर्म्मा नाम दुर्मेधाः सोमा पापःसमाकमूत। अना-श्वाविद्रा वंशे विप्राणां क्रूरकर्म्मणाम्" पाद्मो०ख०८०अ०

सुशल्य पु० सुष्ठु शल्कं यस्मात् ५ब०। खदिरे राजनि०।

सुशवी स्त्री सु+शव-अच् गौरा० ङीष्। १कारवेल्ले २कृष्ण-जीरके च भरतः।

सुशाक न० सुष्ठु शाको यस्मात् ५ब०। १आर्द्रके राजनि०। शाके तत्संयोगे हि शाकस्य सुस्वादुता। सुष्ठु शाको यस्य। २चञ्चुशाके ३तण्डुलीये (मटेशाक) ४भिण्डायां पु० राजनि०

सुशिख पुं० सुन्दरी शिखा यस्य। १वह्नौ जटा० २चित्रकवृक्षे च। ३शोभनशिखायुक्ते त्रि० ४मयूरशिखायां स्त्री राजनि०। [२तद्वति त्रि०। ५कुक्कुटे पु० राजनि०।

सुशीत न० प्रा०स०। १पीतचन्दने शब्दच० २अतिशीतलस्पर्शे

सुशीतल न० प्रा०स०। १गन्धतृणे रत्नमा०। २अतिशीतगुण-युक्ते त्रि०। [वन्यां स्त्रियां च।

सुशीता स्त्री प्रा०स०। १शतपत्र्याम् राजनि० २शीतगुण

सुशीम पु० सु+शीङ्-मक् बाहुलकात् ह्रस्वः। १शीतस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः।

सुशील पु० सुन्दरं शीलमस्य। विष्णुपार्षदभेदे राजनि०। २शोभनचरितान्विते त्रि० ३कृष्णाष्टपट्टमहिषीभेदे स्त्री पद्मपु० उत्तरख० ६८अ०। [श्रीयुक्ते त्रि०।

सुश्रीक स्त्री सुन्दरी श्रीरस्य कप्। १शल्लकीवृक्षे २सुन्दर-

सुश्रुत पु० सुष्ठु श्रूयते सु+श्रु-कर्मणि क्त। १विश्वामित्रवंश्यपुत्रे चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि मुनिभेदे आयुर्वेदशब्दे ७८० पृ० दृश्यम्। २तत्कृततन्त्रे च। ३सुन्दरश्रुते त्रि०। "देवा-कर्ण्य सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्" नैष०। [च।

सुश्लिष्ट त्रि० सु+श्लिष-क्त। १सुसंयुक्ते २दृढालिङ्गिते ३सुसङ्गते

सुषम पु० सुन्दरः समः प्रा०स० सुषामा० षत्वम्। १शो-भने समे २परमायां शोभायां स्त्री अमरः।

सुषवी स्त्री सु+सु-अच् गौरा० ङीष्। १कारवेल्ले अमरः। २क्षुद्रकारवेल्ले राजनि० ३जीरके ४कृष्णजीरके च मेदि०।

सुषामन् त्रि० सुष्ठु साम यस्य सुषामादि०षत्वम्। सुषामवति स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

सुषि स्त्री शुष-इन् पृषो० शस्य सः। शुषौ छिद्रे भरतः।

सुषिर न० शुष-किरच् पृषो० शस्य सः। छिद्रे भरतः।

सुषीम पु० सुशीम+पृषो०। १शीतस्पर्शे २तद्वति अमरः। ३मनोज्ञे त्रि० मेदि०।

सुषुप्त न० सु+स्वप-भावे क्त। "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तमिति" श्रुत्युक्त १ज्ञानशून्यावस्थाभेदे। कर्त्तरि क्त। २तदवस्थान्विते त्रि०

सुषुप्ति स्त्री सु+स्वप-क्तिन्। पुरीतति नाड्यां मनसः संयोग-रूपे १सर्वज्ञानशून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २सर्व-पदार्थशून्ये लये च।

सुषुम्णा स्त्री सुषु रयमाक्तं शब्दं म्नायति यत्र म्ना-क। तन्त्रोक्ते मेरुदण्डवाह्ये इडापिङ्गलानाड्योर्मध्यस्थे सूक्ष्मे नाडीभेदे। "मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुण-मयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा" षट्चक्रभेदतन्त्रम्। तस्या-ऽशुभशकुनभेदो यथा "क्षणं वामे क्षणं दक्षे यदा वहति मारुतः। सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्वकार्य्यहरा-ऽशुभा। तस्यां नाड्यां स्थितो वह्निर्ज्वलते कालपावकः। विषमं तं विजानीयात् सर्वकार्य्यविनाशनम्। यदाऽनु-क्रमयुक्तत्र तस्यां नाड्यां द्वयं वहेत्। तदा तस्य विजा-नीयादशुभं समुपस्थितम्" इति ब्रह्मयामलम्।

मेरुवामे इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता। सुषुम्णा मातुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधि स्थिता” योगस्वरोदयः।

सुषेण पु० सुष्ठु सेनयति सेनां करोति णिच् अच् णत्वम्। १करमर्दके (करमचा) अमरः २वेतसे राजनि० ३चिकित्सके वानरभेदे। ४विष्णौ च मेदि० ५निर्ष्टति स्त्री राजनि० ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। तत्रार्थनिर्ष्टति स्त्री अमरः।

सुषोमा स्त्री नदीभेदे भाग० ५।१९ अ०।

सुष्ठु अव्य० सु+स्था–कु। १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः। ३सत्ये च संक्षिप्तसा०।

सुष्म न० सु–मक् सुट् च। रज्ज्वां गौरस्वामी।

सुसंस्कृत त्रि० सु+सम्+कृ–क्त सुट् च। १प्रयत्नेन घृतादिनानाद्रव्येण पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कारयुते त्रि०।

सुसत्या स्त्री जनकराजभार्यायाम् कालिकापु० १७ अ०।

सुसम्पद् स्त्री प्रा०स०। १सौभाग्ये त्रिका० सुष्ठु सम्पद् यस्य। २इसम्पद्युते त्रि०। [सारयुते त्रि०।

सुसार पु० सुष्ठु सारोऽस्य। १रक्तखदिरे राजनि०। २अति-

सुसारवत् न० सुष्ठु सारोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। स्फटिके त्रिका०। [कायाम् अ० र०।

सुसिकता स्त्री प्रा०स०। शर्करायाम् राजनि०। २उत्तमवालु-

सुस्थ त्रि० सुखेन तिष्ठति सु+स्था–क। १आरोग्येण युक्ते २सुखिनि च।

सुस्ना पु० सु+स्नै–क्विप्। (सँदारी) दन्तीधान्यभेदे राजनि० “सुस्ना दूर्वादलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः” राजनि०।

सुस्नात त्रि०सुष्ठु स्नातः सु+स्नै–क्त। मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने।

सुस्मिता स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य। नारीभेदे हेमच०

सुहित त्रि०सु+धा–क्त।१तृप्ते २विहिते च विश्वः। प्रा०स०। ३सुन्दरहिते न०। ५त०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा०।

सुहृद् पु० सुष्ठु हृदयं यस्य निपातने हृदादेशः। १मित्रे २ज्योतिषोक्ते लग्नाच्चतुर्थस्थाने च। [२सुचित्ते न०।

सुहृदय त्रि०सुष्ठु हृदयं यस्य।१प्रशस्तमनस्के अमरः। प्रा०स०।

सुहृद्बल न० सुहृदेव बलम्। मित्ररूपे सैन्ये।

सुहोत्र पु०। चन्द्रवंशीयबृहद्विषुराजपुत्रे। “बृहद्विषोश्च दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः। सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह” हरिवं० २० अ०।

सू स्त्री सू–क्विप्। १सूतौ २प्रसवे ३क्षेपे ४प्रेरणे च।

सूक न० सू–प्रेरणे क्विप संज्ञायां कन्। १उत्पले २वाणे ३वाते च मेदि०।

सूकर पुंस्त्री० सू–इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–अच्। १वराहे २कुम्भकारे ३मृगभेदे च शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ङीबन्तः ४वराहक्रान्तायां शब्दमा०।

सूक्त न० सु+वच–भावे क्त। १सुन्दरकथने २विशिष्टकार्यप्रतिपादके एकदेवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यादि। तानि च वेदे बहूनि सन्ति तत्र महादानोपयोगीनि कति चित् सूक्तानि तुलादानादि पद्धतौ ध्रुवाभिः पठ्यतानि तानि च तत्र द्रष्टव्यानि। “जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषाम्” वह्निपुराणम्। ३सारिकायां स्त्री त्रिका०। क्तिन्। सूक्ति सुष्ठूक्तौ स्त्री।

सूक्ष्म न० सूच–मन् सुकच नेट्। १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे मेदि०। ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ०दृश्यम्। ४परमात्मनि पु० शब्दर०। ५अणुपरिमाणयुते ६अल्पे च त्रि०। [जम्बूद्रुमे रत्नमा०।

सूक्ष्मकणफला स्त्री सूक्ष्मं कणं फलं यस्याः। मध्यम-

सूक्ष्मतण्डुल पु० सूक्ष्मस्तण्डुलोऽस्य। (खसखस) इति ख्याते १क्षुपे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि०। [कृष्णाजीरके।

सूक्ष्मदर्शिन् त्रि० सूक्ष्मं पश्यति दृश–णिनि। अत्यन्तकुशाग्रबुद्धौ

सूक्ष्मपत्र पु० सूक्ष्मं पत्रमस्य। १धान्यके २वनजीरके ३देवसर्षपे ४अधुबदरे ५सुरपर्णे ६लोहितेक्षौ च राजनि०। ७वनबर्बर्यां दवासवक्षे शब्दर०। अप् अत इत्वम्। सूक्ष्मपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्यां अधुत्राब्राह्मीं दुरालभायाम् आकाशमांस्याम स्त्री राजनि०।

सूक्ष्मपिप्पली स्त्री कर्म०। वनपिप्पल्याम् राजनि०।

सूक्ष्मपुष्पी स्त्री सूक्ष्माणि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। यवतिक्तायाम् राजनि०। [२भूकर्बुदारे राजनि०।

सूक्ष्मफला स्त्री सूक्ष्मं फलमस्याः। १भूम्यामलक्याम् रत्नमा०

सूक्ष्मबदरी स्त्री कर्म०। भूमिबदर्याम् राजनि०।

सूक्ष्मभूत न० कर्म०। वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृते भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मांशभेदे। [अधवे राजनि०।

सूक्ष्ममक्षिक पु० सूक्ष्मा मक्षिका तदाकारोऽस्त्यस्य अच्।

सूक्ष्ममूला स्त्री सूक्ष्मं मूलमस्याः। जयन्त्याम् राजनि०।

सूक्ष्मवल्ली स्त्री कर्म०। १ताम्रवल्ल्यां २जतुकायाम् राजनि०।

सूक्ष्मवीज पु० सूक्ष्मं वीजमस्य। (खसखस) ख्याते क्षुपे राजनि०।

सूक्ष्मशर्करा स्त्री कर्म०। वालुकायाम् राजनि०।

सूक्ष्मशाख पु० सूक्ष्मा शाखाऽस्य। जलबर्बुरे राजनि०।

सूक्ष्मशालि पु० कर्म०। अणुधान्ये श्यामाकादौ राजनि०।

सूक्ष्मषट्चरण पु० सूक्ष्मः षट्चरण इव । पक्ष्मयूके राजनि०

सूक्ष्मा स्त्री सूक्ष्म–मन् तुक् च नेट् टाप् । १यूथिकायां शब्दच०। २क्षुद्रैलायां ३करुणायां ४वालुकायाञ्च राजनि०।

सूक्ष्माङ्ग न० कर्म० । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" वेदान्तोक्ते भोगसाधने लोकद्वयगामिनि लिङ्गदेहे । सूक्ष्मशरीरादयोऽप्यत्र । सांख्यमते त्वष्टाविंशत्यष्टादशावयवत्वं यथोक्तं सां० का० तत्त्वकौ० । "सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" का० "सूक्ष्मादेहाः परिकल्पिता" तत्त्वकौ० । "परिकल्पिता अनुमिता परलोके कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलदेहारब्धकाशादिजनितस्य भोगस्य स्वदेहेनैव भोगवत् स्वदेहारब्धकर्मादिफलं यत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यम् नेतरेण अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादितर्कस्तत्रानुसन्धेयः । "पूर्वोत्पन्नमस(स)क्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का०।"प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् । अव्या(व्या)हतं शिलायामप्यनुविशति नियतम् आ आदिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः" कौ० ।

सूक्ष्मैला स्त्री कर्म० । क्षुद्रैलायाम् (गुजराटी एलाच्) रत्नमा०

सूच पैशून्ये (चलद्रोहे) अद० चु० उभ० सक० सेट् । सूचयति ते असुसूचत् त । अनुचकत्वान्न षोपदेशः ।

सूचक त्रि० सूचयति अन्तर्दुष्टं दर्शयति सूच–ण्वुल् । १पिशुने अमरः अन्तर्दोषख्यापके २बोधके च । ३काके ४कुक्कुरे ५बिडाले पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ६पिशाचे ७सिद्धगणे ८बुद्धे शब्दर० । ९नाटकप्रसिद्धे सूत्रधाराख्ये प्रधाननटे १०कथके हेमच० ११सूक्ष्मशालौ पु० राजनि० १२सीवनसाधनद्रव्ये पु० मेदि०।

सूचन न० सूच-भावे ल्युट् । १हिंसने २ज्ञापने च । युच् । ततः टापि पीडायाम् अभिनये च स्त्री त्रिका० ।

सूचि(ची) स्त्री सूच–इन् वा ङीप् । १सीवनसाधने सूक्ष्माग्रलौहमयपदार्थे अमरः २शिखायां ३नृत्यभेदे रत्नको०। [जीविनि (दरजि) शब्दर० ।

सूचिक त्रि० सूचिः तया जीवनं शिल्पमस्य ठन् । सूच्या-

सूचिका स्त्री सूचि+स्वार्थे क । १सूच्याम् । २सूचिरिव कायति कै–क । २हस्तिशुण्डायाम् । सूचिकाधरः ।

सूचिकाधर पुंस्त्री० सूचिकां शुण्डां धरति धृ–अच् । गजे शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

सूचिकाभरण न० वैद्यकोक्ते औषधभेदे तत्पाकादि यथा "विषं पलमितं सूतः शाणकञ्चूर्णयेद् द्वयम् । तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयोः । मुद्रां कृत्वाथ संशोष्य ततश्चुल्ल्यां निवेशयेत् । वह्निं शनैः शनैः कुर्य्यात् प्रहरद्वयसंख्यया । तत उद्घाट्य तन्मुद्रामूर्ध्वपरिस्थशरावकात् । संलग्नो यो भवेत् सूतः स ग्राह्योऽथ शनैः शनैः । वायुस्पर्शो यथा न स्यात्ततः कूप्यां निवेशयेत् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् । तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि । क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तन्मात्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । रसभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति । तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति । यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते" भैषज्यरत्ना० । "विषं पल रसं शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते । शरावसंपुटे च संरुध्य चुल्ल्यां संस्थाप्य पाचयेत् । शनैर्वह्निद्वयं पश्चात् तं समुद्धाय्य शीतलम् । ऊर्ध्वपात्रगतं चूर्णं [illegible]भावनम् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या याति भेषजम् । क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तन्मात्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रसभेषजसङ्गमात् । सर्पदष्टो मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात् । दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे" इति रसप्रदीपः ।

सूचिकामुख पु० सूचिकेव क्रमसूक्ष्मं मुखमस्य । १शङ्खे हारा० हेम० । २सूच्यग्रके न० ।

सूचि(ची)खेट न० सूच्याकारं खेटम् । लीलावतीप्रसिद्धे सूच्याकारके क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे २४०० पृ० दृश्यम् ।

सूचित त्रि० सूच–क्त । १कथिते २बोधिते ३हिंसिते च ।

सूचिपत्रक पु० सूचिरिव पत्रमस्य कप् । शितावरशाके राजनि० । सूचीदलादयोऽप्यत्र ।

सूचिपुष्प पु० सूच्याकारं पुष्पं पुष्पाग्रं यस्य । केतकवृक्षे जटा० । सूचीपुष्पादयोऽप्यत्र ।

सूचिरोमन् पु० सूचिरिव रोमाऽस्य । वराहे हारा० सूचीरोमन् तत्रार्थे त्रिका० ।

सूचिवत् पु० सूचिरिव तदाकारचञ्चुरस्त्यस्य मतुप् यवा० मस्य [षः । गरुडे शब्दर० ।

सूचिवदन पुंस्त्री० सूचिरिव वदनं यस्य । १नकुले स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २मशके पु० राजनि० ।

सूचिशालि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामाकादौ राजनि० ।

सूचीकटाह पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१७० पृ० दृश्यम् ।

सूचीपत्रा स्त्री सूचीव पत्रमस्याः । गण्डदूर्वायाम् राजनि० ।

सूचीमुख सूचीव मुखमस्य । १शितकुशे राजनि० । २हीरके न० हेमच० । ६त० । ३सूच्याग्रे न० ।

सूच्यग्रस्थूलक पु० सूच्यग्रमिव स्थूलः स्वार्थे क । (उलुखड़) तृणभेदे रत्नमा० ।

सूच्यास्य पुंस्त्री० सूचीव आस्यमस्य । १मूषिके हेमच० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ६त० । २सूच्या अग्रे न० ।

सूच्याह्व पु० सूच्या आह्वा आह्वा यस्य । शितावरके हेमच० ।

सूत पु० सू–प्रसवे प्रेरणे ऐश्वर्य्ये वा क्त । १सूर्य्ये अनेकार्थको० । २अर्कवृक्षे ३क्षत्रियजाते ब्राह्मणीगर्भजे वर्णसङ्करभेदे ४त्वष्टरि ५सारथौ ६वन्दिनि मेदि० ७मागधे ८पारदे पुंन०अमरः । ९प्रसूते १०प्रेरिते च त्रि० । ११लोमहर्षणाख्ये पुराणवक्तरि च तदुत्पत्तिकथा

"यज्ञान्ते सूततनयं नैमिषीया महर्षयः । पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छुर्लोमहर्षणम् । त्वया सूत ! महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तमः । इतिहासं पुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः । तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् । द्वैपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः । भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः । मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा । त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । संभूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तम !" कौर्मे १अ० । "ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः । वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत्" वह्निपु० १अ० ।

जातिभेदसूतोत्पत्तिकथा "हते तु दक्षिणे चक्रे ब्रह्मा तत्र पितामहः । विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ । तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ! । तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः । प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ । स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्" विष्णुपु० १अंशे १३अ० । "तस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् । तेषां यज्ञे पुनश्चैव समुत्पन्नौ सूतमागधौ । पृथोःस्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः । ते ऊचुस्तदा सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः । तेनियुक्तोऽथ कर्माणि पृथोर्यानि महात्मनः । तुष्टस्तांस्तानि सर्वाण्याशीर्वादांस्ततः परान् । तयोस्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् जनेश्वरः" वह्निपु० । "क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः" । "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनुः ।

सूततनय पु० सूतस्य तनयः । भारतप्रसिद्धे राधेये कर्णे हेमच० । सूतपुत्रादयोऽप्यत्र । तस्य सूतपालितत्वात्तथात्वम्

सूति स्त्री सू+क्तिन् । १प्रसवे "प्रसवैः सूतिमारुतैः" स्मृतिः सूयते सवनं सोमोऽत्र षु–आधारे क्तिन् । २सोमाभिषवभूमौ श्रीधरः ।

सूतिका स्त्री सू-क्त स्वार्थे क अत इत्त्वम् । नवप्रसूतायां स्त्रियाम् "उदक्यां सूतिकां विना" इति स्मृतिः ।

सूतिकागार न० सूतिकाया निवासयोग्यमगारम् । सूतिकागृहे अरिष्टे । सूतिकागृहादयोऽप्यत्र ।

तत्करणप्रवेशमुहूर्त्तादिकं पीयू० उक्तं यथा

"उक्तश्च श्रीपतिना पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरञ्चिविष्णुमान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्" इति । विरञ्चिरभिजिन्नक्षत्रम् अन्तरे मध्ये विरञ्चिविष्णुतारयोरित्येव सप्तम्या अधिकरणत्वे बोधिते अन्तरपदोक्तिः स्पष्टार्था । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयविषयम् । यदाह वशः "पुनर्वसौ तु पादोनं कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत्" इति । आवश्यकत्वे तु श्रवणाभिजितोर्मुहूर्त्तमुदयो ग्राह्यः वा इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्य्यम् । यदाह वृद्धवसिष्ठः "ऐन्द्र्यां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः । वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौबेर्य्यां तु धनस्थानम् ऐशान्यां देवतालयः" इति । स्मृतिभास्करे गर्गः "वारेऽनुकूले रात्रौ तु दिने दोषविवर्जिते । सानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः" इति । कालानियम उक्तो रत्नकोषे "आसन्नप्रसवे मासि कुर्य्याच्चैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः" इति । वराहेणाप्यनेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा "इन्द्रादित्यशशाङ्कतिष्यपवनप्राज्येशमित्रोत्तराचित्राश्विश्रवणेषु हरिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्य्यशने वरस्य शशिनां वारेऽनुकूले विधौ सद्भिर्वेश्मनि सूतिकागृहविधिः क्षेमङ्करः कीर्त्यते" इति । वेश्मनि चतुर्थस्थाने

यद्भिः शुभग्रहैः। सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्निबन्धः "अथातः संप्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम्। मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने। प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेत्" इति। पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे नक्षत्रादीन्याह गर्गः "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि। पुष्ये पुनर्वसौ चैव धनिष्ठा तु उत्तरासु च" इति। "मैत्रत्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्। सर्वे शुभग्रहाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः। शुभांशे शुभसंदृष्टौ सूतिकागारवेशनमिति"।

तदाकारमाह भावप्र० "अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम्। प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्"।

सूतिकारोग पु० ६त०। भावप्र० उक्ते रोगभेदे तन्निदानादि यथा "मिथ्योपचारात् संक्लेशात् विषमाजीर्णभोजनात्। सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते"। मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् मद्यादिसेवनात्। संक्लेशात् संक्लिश्यन्ते दोषा अनेन इति संक्लेशः दोषजनकमशनं तस्मात्। दारुणाः कष्टसाध्याः। के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह "अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता। शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्। एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन उच्यन्ते। ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह "ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः। तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः। कष्टसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः। ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः" सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वरादयः उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च"।

सूतिकाषष्ठी स्त्री सूतिकागृहे पूज्या षष्ठी शाक०। सूतिकागारे प्रसवावधि षष्ठे दिवसे पूज्यायां षष्ठीदेव्याम्। यथाह विष्णुधर्मोत्तरे "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः। तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता। षष्ठेऽह्नि रात्रियामन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत्। रक्षणीया तदा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः। रात्रौ जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः"। रात्रौति सम्बोधनम्। तत्राशौचान्तरदोषोऽपि नास्ति। "अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति" इति मत्स्यपुराणवचनात्। पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभावः न तु मातुः कर्त्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च। कारयेदिति जन्मनोत्सवाभिप्रायेण। तत्रादौ विनायकादिसहितषोडशमातृकापूजनम्। तथा च कल्पचिन्तामणौ "जागजागरणं कार्य्यं खड्गी धार्य्यः समीपतः। आवाद्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातृका गिरिम्"। देवीं षष्ठीम्। गिरिं मन्थानदण्डम्। भोजराजः "गणेशश्चैव नन्दा च पूतना मुखमण्डिका। बिडालिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका। आकार्य्यका रेवती च पिलिपिच्छा ततः परम्। स्कन्दा च द्वादशैतेऽथ्यौः रक्षार्हं मातृका मताः" ज्यो०त०। [ब्रमरः।

सूत्थान त्रि० सुष्ठु उत्थानम् उद्योगो यस्य। चतुरे कर्म्मकुशले

सूत्पर न० सु+उद्+पृ—अप्। सुरासन्धाने शब्दच०।

सूत्या स्त्री सू-क्यप् नि०। यज्ञाङ्गस्नानभेदे २अभिषवे सोमरसनिष्पीड़ने च अमरः।

सूत्याशौच न० सूतिनिमित्तकमाशौचम्। जननाशौचे "शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते" स्मृतिः।

सूत्र ग्रन्थने वेष्टने च अद०चु०उभ०सक०सेट्। सूत्रयति ते असुसूत्रत् त। सकृद्धत्वात् न षोपदेशः।

सूत्र न० सूत्र-अच्। १यज्ञसाधने तन्तौ २व्यवस्थायां ३नाटकोपकरणे प्रस्तावे "स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इत्युक्ते शास्त्रवाक्यभेदे च।

सूत्रकण्ठ पु० सूत्रं यज्ञसूत्रं तदिव वा कण्ठे यस्य। १विप्रे २कपोते ३खञ्जरीटे च मेदि०। [तन्नाथे त्रिका०।

सूत्रकोण पु० सूत्रबद्धः कोणोऽस्य। डमरौ डारा० बण्।

सूत्रगण्डिका स्त्री सूत्रं गण्डयति गण्ड-ण्वुल्। तन्तुवायोपकरणभेदे एकश्यां शब्दमा०।

सूत्रतन्तु पु० सूत्रमेव तन्तुः। सूत्राकारे तन्तौ हेमच०।

सूत्रतर्कुटी स्त्री सूत्रघटिता तर्कुटी। (टेको) पदार्थे जटा०

सूत्रधार पु० सूत्रं नाट्यसाधनं धारयति धृ-णिच्-अण्। नाट्याङ्गसाधनयुक्ते नाटकप्रस्तावके १प्रधाननटे। "नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते। सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः" इति तल्लक्षणं "पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते" सा० द०। "सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते" दशरूपकम्। २इन्द्रे ३शिल्पिभेदे (छुतार) च। शिल्पभेदस्य सूत्रधारस्य शूद्रागर्भे विश्वकर्मणा जातो जातिभेदः ब्रह्मवै०ब्रह्मख०१०अ०।

सूत्रपुष्प पु० सूत्रगर्भं पुष्पं यस्य। कार्पासे त्रिका०।

सूत्रभिद् पु० सूत्रं भिनत्ति सूच्या, भिद–क्विप्। सूच्याजीवे (दरजी) शब्दर०। [शब्दच०।

सूत्रमध्यभू पु० सूत्रमध्यमिव भवति भू–क्विप्। यक्षधूपे

सूत्रयन्त्र न० सूत्रवापनं यन्त्रम् शाक०। (ताँत) सूत्रवापनयन्त्रे शब्दमा०। [हारा०।

सूत्रला स्त्री सूत्रं लाति–ला–क। तर्कुटयाम् (टेको)

सूत्रवीणा स्त्री सूत्रबद्धा वीणा शाक०। वीणाभेदे हारा०।

सूत्रवेष्टन न० सूत्रं वेष्ट्यतेऽनेन वेष्ट–करणे ल्युट्। तन्तुवायोपकरणभेदे लघरे (तासनी) अमरः।

सूत्रात्मन् पु० सूत्रमिव सर्वानुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य। समष्ट्युपहितचैतन्ये हिरण्यगर्भे वेदा०सा०। [पत्तिः।

सूत्रामन् पु० इन्द्रे अमरे पाठान्तरम्। सुत्रामन् शब्दे व्युत·

सूत्राली स्त्री ६त०। १सूत्रश्रेणौ २गलमेखलायां हारा०।

सूत्रिन् त्रि० सूत्र+अस्त्यर्थे इनि। १सूत्रविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। २काके पु० त्रिका०।

सूद पु० सूदयति पच्यान् पाकार्थं सूद–अच्। १सूपकारे २व्यञ्जनभेदे सूपे अमरः। ३सारथ्ये ४अपराधे ५लोध्रे ६पापे च अजयः। [च।

सूदन न० सूद–भावे ल्युट्। १हिंसने २निःक्षेपे ३अङ्गीकारे

सूदशाला स्त्री सूदाधिष्ठिता शाला शाक०। पाकशालायाम् पाचकशब्दे ४२४६ पृ० विवरणम्।

सूदाध्यक्ष पु० ६त०। पाकशालाध्यक्षे तल्लक्षणं यथा "अनाहार्य्यः शुचिर्दक्षो विविधान्नविदांवरः। सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते" पाचकशब्दे तल्लक्षणादि ४२८६ पृ० दृश्यम्।

सून न० सू–क्त तस्य नः। १पुष्पे २प्रसवे च। कर्त्तरि–क्त। ३विकसिते त्रि० मेदि० ४जाते च।

सूना स्त्री सू–क्त तस्य नः। १प्राणिवध स्थाने "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च" मनुः २तनयायां ३गलशुण्डिकायां मेदि० ४मांसविक्रये च संक्षिप्तसा०। [५कन्यायां स्त्री वा अङ् हेमच०।

सूनु पु० सू–नु। १पुत्रे २अनुजे ३सूर्य्ये मेदि० ४अर्कवृक्षे च।

सूनृत न० सुष्ठु नृत्यति अनेन सु–नृत–घञर्थे क। १सत्ये प्रिये वाक्ये अमरः। २मङ्गले च ३तद्वति त्रि० अमरः।

सूप पु० सुखेन पीयते सु+पा–घञर्थे क पृषो०। (दालि) व्यञ्जनभेदे कृतान्नशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम्। सुपपति सु+ष्प–मूलवि० क। २सूपकारे पाचके मेदि०। ३भाण्डे। सूद-करणे क पृषो०। ४शायके शब्दर०।

सूपकार त्रि० सूपं करोति कृ–अण्। पाचके अमरः। पाचकशब्दे ४२८६ पृ० दृश्यम्।

सूपधूपन न० सूपो धूप्यतेऽनेन धूप–करणे ल्युट्। १हिङ्गौ त्रिका० सूपपाके हि हिङ्गुधूपदानं पाकशास्त्रे प्रसिद्धम्

सूपपर्णी स्त्री सूपसाधनस्य मुद्गस्येव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्याम् रत्नमा०।

सूपश्रेष्ठ पु० सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः। मुद्गे राजनि०।

सूपाङ्ग न० सूपस्य तद्रस्य कारकमङ्गमुपकरणम्। हिङ्गौ राजनि०।

सूम न० सू–मक् १आकाशे २क्षीरे मेदि०। ३जले शब्दर०।

सूर पु० सुवति प्रेरयति कर्म्मणि लोकानुदयेन सू–क्रन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः। सूर–क। ३पण्डिते ४जिनभेदे पु० हेमच०। "सूर्य्योदयं विना नैव स्नानदानादिका क्रिया" इत्युक्तेस्तदुदयेन लोकानां सर्वकर्म्मप्रवर्त्तकत्वात्तथात्वम्।

सूरण पु० सूर–ल्युट्। शूरणे (ओल) शब्दरत्ना०। "मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालावुकं तथा। कार्त्तिके (सू)शूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम्" कर्मलो०।

सूरत त्रि० सु+रम-क्त पृषो०। दयालौ अमरः।

सूरसूत पु० ६त०। अरुणे गरुडाग्रजे सूर्य्यसारथौ अमरः। अनूरुशब्दे १८१ पृ० दृश्यम्।

सूरि पु० सू–क्रिन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३यादवभेदे ४पण्डिते च अमरः "सदा पश्यन्ति सूरयः" इति श्रुतिः। ५राजसर्षपे स्त्री ङीप् रत्नमा०।

सूरिन् पु० सूर–इनि। पण्डिते शब्दर०।

सू(षू)र्क्ष(र्क्ष्य) अनादरे भ्वा०पर०सक०सेट्। सूर्क्ष(र्क्ष्य)ति असूर्क्षी(र्क्ष्यी)त् षोपदेश एव न्याय्यः।

सूर्क्ष पु० सूर्क्ष–कर्म्मणि घञ्। माषे (कलाइ) शब्दर०।

सूर्क्ष(र्क्ष्य)ण न० सूर्क्ष(र्क्ष्य) भावे ल्युट्। अनादरे।

सूर्प पुंन०। शूर्प–पृषो० शस्य सः। १शूर्पशब्दार्थे शब्दर०। २कुम्भपरिमाणे ३द्रोणपरिमाणे च वैद्यकम्।

सूर्पणखा स्त्री शूर्पं इव नखा अस्याः पृषो० शस्य सः णत्वम्। रावणभगिन्याम्।

सूर्म्मि स्त्री शूर्म्मि+पृषो० शस्य सः। शूर्म्मिशब्दार्थे वा ङीप्।

सूर्य्य पु० सृ–क्यप् नि०। १दिवाकरे २अर्कवृक्षे च अमरः। ३दानवभेदे वह्निपु० ४अर्कपर्णवृक्षे मेदि०।

सूर्य्यग्रहणादिकं खगोलशब्दे २४२५ पृ० दृश्यम्। तस्य प्रकृतिस्वरूपादिकं मत्स्ये च० उक्तं यथा

"भानुर्युगान्ताहितदेहरक्तः श्यामान्वितः पिङ्गलनेत्रकान्तिः। पित्तात्मकोऽयं चपलोऽल्पकेशः प्रतापयुक् सत्त्वगुणोऽल्परोमा। चतुरस्रयुक् सत्त्वविचारशाक्यः चतुष्पदो देवितबुद्धियुक्तः"। स च प्राच्या दिशः स्वामी। पुंग्रहः क्षत्रियजातीयः रविवारः देवस्तेजश्च। तज्ज्यातके लक्षोत्तायात्र सूर्य्यं द्रष्टव्यम्। पञ्चयमशब्दे तन्नामभेदादिकं द्रष्टव्यम्। जन्मकाले लग्नादिभावस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धत्युक्तं यथा

"लग्ने १ सूर्य्ये अल्पकेशः प्रचण्डो मानी क्रोधी नेत्ररुक् निर्दयश्च। शूरोऽत्यन्तक्षान्तः कर्कशाङ्गो नीचे निःस्वो भूपतोऽस्वविहीनः। धने २ दिनेशे बहुवित्तयुक्तः सुतप्रशाठ्योऽपि नरो भवेत् सः। विनष्टमोक्षोऽतिबह्वो मुखवीरेषु नाम्नो मुखरोगदुःखी। सहजस्थे सहज ३ बलाढ्यो धीविक्रमैर्वीरमनोभिरामः। विनष्टबन्धुरादरणो नरः स्यादुद्दुष्टारिपक्षस्य विनाशकश्च। मित्रे मित्रे ४ बन्धुभवाहनैः स्याद्धीनः शोकैर्भीनयोत्थैश्च हीनः। तातात्मजादेर्नाशकारी नरो वै सेवाकारी भूपतेः कुत्सितस्य। सूनौ ५ भानौ मृदुबोधपरहीना दुर्गारण्यावासरतः परक्तः। मेधायुक्तो भक्तबन्धुप्रबन्धमृत्युस्तुल्यं जायते मानवोऽयम्। शत्रुदगृहगते मनुजानां प्रबलो भवति नरपतिर्वा ह्यस्तनेता धनाढ्यः। मदन-जठरवह्निर्भूरिकामो गुणो वै बधरिपुवर्जितः स्यात् पूजनः केचिदेवम्। जायाभावे ७ भास्करे चाभिभूतो भार्य्याभिर्वै हीनकान्तीश्चगाढ्यः। भूपाद्भवाद्वै पीडितोऽसौ मार्गगामी सुखेहीनो मानवः शोकहीनः। निधनगे ८ नलिनीदयिते नरो नयनयोर्विकलत्वयुतो भवेत्। तनुधनात्मजजीवितपोषणमानमितेन जनेन वियोजितः। धर्मस्थिते ९ धर्मकरे धनेन जनेन युक्तो बहुमित्रपुत्रः। सुरेवजन्मादरवन्धुभक्तिः पितृप्रियो वैरकरः सदैव। गगन१०गे गगनस्य मणौ नरो मतिधनात्मजसौख्ययुक्। रतिबलकृतकार्य्यं सर्वद्वभाग् भवति वाहनवान् जपवदुगुणः। प्राप्ति११स्थाने पद्मबन्धौ नरः स्यात् प्राप्त्या विलक्षणः दृढया युतेतः। मन्त्री हेयः सकलः सिद्धकर्मा क्रूरो नानानिर्जितो बद्धभयः। व्यये१२ सूर्य्ये नरः काणः पितृद्वेषी यशोज्झितः। वन्ध्यापतिर्विकलाङ्गः शुद्रसु पतितो भवेत्"। मेषादिस्थस्य तस्य फलं जातकशब्दे ३०८८ पृ० द्रष्टव्यम्।

सूर्य्यकान्त पु० सूर्य्यस्य कान्तः प्रियः। १स्फटिकमणौ अमरः। २सूर्य्यसम्पर्कात् अग्निवमनशालिनि (आतशी) मणौ च हेमच०।

सूर्य्यकान्ति पु० सूर्य्यस्येव कान्तिर्यस्य। आतस्यां पुष्पवाभेदविशेषे शब्दच०। ६ त०। २सूर्य्यस्य दीप्तौ स्त्री।

सूर्य्यकाल पु०। सूर्य्योपलक्षितः कालः शाक०। दिवसे शब्दच०।

सूर्य्यग्रहण न० सूर्य्यस्य राहुणा तदाक्रान्तभूच्छायया ग्रहणमाक्रमणम्। ज्यातिषोक्ते राहुप्रविष्टभूमिच्छायया सूर्य्यमण्डलस्य आक्रमणरूपे पर्वणि सूर्य्यपराद्योऽप्यत्र। उपरागशब्दे ११८५ पृ० द्रष्टव्यम्।

सूर्य्यज पु० सूर्य्यात् जायते जन–ड। १शनिग्रहे २यमे ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीववानरे च जटा०। सूर्य्यपुत्रादयोऽप्यत्र। ५यमुनायां स्त्री हेमच०। ६कर्णे पु०।

सूर्य्यपत्र पु० सूर्य्य इव रक्तं पत्रमस्य। आदित्यपत्रे राजनि०।

सूर्य्यभक्त पु० सूर्य्यस्य भक्त इव प्रियः। १बन्धूकवृक्षे। ६ त०। २सूर्य्यभक्तियुते त्रि० मेदि०। [२१भ्रभेदे शब्दच०।

सूर्य्यमणि पु० सूर्य्यप्रियः मणिः। १सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्यलता स्त्री सूर्य्यभक्ता लता। आदित्यभक्तायाम् राजनि०।

सूर्य्यवल्ली स्त्री सूर्य्यतुल्यपुष्पिका वल्ली। अर्कपुष्पिकाख्ये रत्न०।

सूर्य्यसारथि पु० ६त०। अरुणे गरुडाग्रजे शब्दच०। सूर्य्यसूतादयोऽप्यत्र।

सूर्य्या स्त्री सूर्य्यस्य भार्य्या टाप्। १समानुष्यां संज्ञाख्यायां सूर्य्यभार्य्यायाम्। मानुष्यां तु नत्वान्तु कोपि। सूर्य्येव।

सूर्य्यालोक पु० ६त०। आतपे रौद्रे राजनि०।

सूर्य्यावर्त्त पु० सूर्य्यं इवावर्त्तते आ+वृत–अच्। (हुड़हुड़िया) २क्षुपभेदे (सुवर्चिया) २शाके च रत्नमा०। ३आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि०।

सूर्य्याश्मन् पु० सूर्य्यप्रियः अश्मा। सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्याह्व पु० सूर्य्यमाह्वयते आह्वते वर्णेन आ+ह्वे–क। १ताम्रे त्रिका०। सूर्य्यस्य आह्वाऽऽह्वायस्य। २अर्कवृक्षे पु० राजनि०। [चक्रवाक् अमरः २तवांसिकने च।

सूर्य्येन्दुसङ्गम पु० सूर्य्यस्य इन्दोश्च सङ्गमः कालः। १अमा-

सूर्य्योढ पु० सूर्य्येण ऊढोऽभ्यागतो यत्र। १सूर्य्यास्तमनकाले हेमच०। "दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्। तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्य्योढे विमुखे गते" व्या० ते०। सूर्य्येण सूर्य्यास्तकालेन ऊढः प्रापितः वह–क्त। २तत्कालागतातिथौ "सूर्य्योढस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्य्योऽस्तं गतेऽतिथिः" हेमच०। [दाराश्च कोपदेशः।

सू गतौ भ्वादि० पु० उभ० सक० सेट्। सारयति ते असू

सृ गतौ भ्वादि॰ परस्मै॰ सक॰ अनिट् सरति। असरत् असा-र्षीत् पर्युदासात् बोपदेशः। "नाचामं करिष्यां सते" च रघुप्रयोगात् भ्वादि॰। [सात्त्व बोपदेशः।

सृ गतौ जु॰ वैदिकः पर॰सक॰सेट्। ससर्त्ति असरत् पर्युदा·

सृका पु॰ सृ-कन्। १केतने २वाणे उणा॰। ३पद्मे ४वायौ च सि॰ कौ॰।

सृकण्डु पु॰ सृ-क्विप् पृषो॰ कर्म॰ कण्डुरोगे शब्दर॰।

सृकाल पु॰ सृ-कालन् कस्य नेत्वम्। शृगाले शब्दच॰।

सृक्क(न्) न॰ सृज-कन् कनिन् वा कस्य नेत्वम्। ओष्ठप्रान्त-भागे "सृक्किणी परिलेढि च" श्रुतिः। "महावृक्काय योभितो नर्दिं हर्यादिति" श्रु बाद् कान्तरायण।

सृक्वन् न॰ सृज-क्वनिप्। ओष्ठप्रान्तभागे अमरः। पृषो॰। सृक्किन् अप्यत्र अथवः। सृक्किणी तत्रार्थे स्त्री राजनि॰

सृग पु॰ सृ-गक् कस्य नेत्वम्। भिन्दिपालास्त्रे अमरः।

सृगाल पुंस्त्री॰ सृ-गालन् कस्य नेत्वम्। १जम्बुके (शेयाल) शब्दर॰। स्त्रियां ङीष्। २दैत्यभेदे हरिवं॰।

सृज विसर्गे त्यागे दिवा॰ आत्म॰ अनिट् सक॰। सृज्यते असृष्ट। पर्युदासात् बोपदेशः।

सृज विसर्गे तु॰पर॰सक॰अनिट् सृजति असाक्षीत् ससर्जिथ सस्रष्ठ स्रष्टा स्रक्ष्यति। पर्युदासात् बोपदेशः।

सृजकाक्षार पु॰ सृजति वर्णविशेषं सृज-क ततः स्वार्थे क सृजका सर्जिका कर्म॰। सर्जिकाक्षारे रत्नमा॰।

सृणि पु॰ सृ-निक्। १चन्द्रे शब्दमा॰। २अङ्कुशास्त्रे स्त्री अमरः। तत्र वा ङीप्। सृणीत्यपि।

सृणि(णी)का स्त्री सृणि+कन् टाप् वा। लालायाम् अमरः

सृति स्त्री सृ-भावे क्तिन्। १गमने। करणे क्तिन्। २पथि च मेदि॰। [संक्षिप्त॰।

सृत्वन् पु॰ सृ-क्वनिप्। १प्रजापतौ उज्ज्वल॰। २विसर्पे ३बुद्धौ

सृत्वर त्रि॰ सृ-क्वरप्। १गमनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च २मातरि संक्षिप्तसा॰।

सृदर पु॰ सृ-अरक् दुक् च। सर्पे सि॰ कौ॰।

सृदाकु पु॰ सृ-काकु दुक् च। १वायौ २वज्रे ३अग्नौ ४प्रति-सूर्य्यके मेदि॰। ५मृगे संक्षिप्त॰। नद्यां स्त्री उणा॰।

सृप गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। सर्पति असृपत्। पर्युदासात् बोपदेशः।

सृपाट पुंस्त्री॰ सृप-काटन्। १परिमाणभेदे २रज्जुधारायां गोवर्द्धनः। स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। सृ-पाटिका। चञ्चौ हेमच॰।

सृप्र पु॰ सृप-रन्। चन्द्रे उणा॰। [२गमनशीले त्रि॰।]

सृमर पुंस्त्री॰ सृ-क्मरच्। मृगभेदे अमरः। स्त्रियां ङीष्।

सृष्ट त्रि॰ सृज-क्त। १निर्मिते २युक्ते ३निश्चिते ४बहुले मेदि॰। ५भूषिते अजयः। ६त्यक्ते च।

सृष्टि स्त्री सृज-क्तिन्। १निर्माणे २स्वभावे च मेदि॰ कर्मणि क्तिन्। ३सृज्यमाने "या सृष्टिः स्रष्टुराद्ये"ति शकुन्तला॰ ४निर्गुणे शब्दर॰।

ब्रह्माण्डसृष्टिप्रकारः नानापुराणेषूक्तः तत्र मत्स्यपु॰ उक्तः प्रकारो यथा

"महाप्रलयकाले तु एतदासीत्तमोमयम्। प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षणम्। अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थास्नु चरिष्णु च। ततः स्वयम्भूरव्यक्तः प्रभवः पुण्य-कर्मणाम्। व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुदः। योऽतीन्द्रियः परो व्यक्तादणुर्ज्यायान् सनातनः। नारा-यण इति ख्यातः स एकः स्वयमुद्बभौ। यः शरीरा-दभिध्याय सिसृक्षुर्विविधं जगत्। अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत्। तदेवाण्डं समभवद्धेमरूप्यमयं महत्। संवत्सरसहस्रेण सूर्यायुतसमप्रभम्। प्रवि-श्यान्तर्महातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः। प्रभावादपि तद्व्याप्त्या विष्णुत्वमगमत् पुनः। तदन्तर्भगवानेष सूर्यः समभवत् पुरा। आदित्यश्चादिभूतत्वात् ब्रह्मा ब्रह्म पठन्नभूत्। दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशकलद्वयम्। स चाकरोद्दिशः सर्वा मध्ये व्योम च शाश्वतम्। जरा-युर्मेरुमुख्याश्च शैलास्तस्याभवंस्तदा। यदुल्वं तदभून्मेघस्तडित्सङ्घातमण्डलम्। नद्योऽण्डनाम्नः सम्भूताः पितरो मनवस्तथा। सप्त येऽमी समुद्राश्च तेऽपि चान्त-र्जलोद्भवाः। लवणेक्षुसुराद्याश्च नानारत्नसमन्विताः। स सिसृक्षुरभूद्देवः प्रजापतिररिन्दम!। तत्तेजसश्च त-त्रैव मार्तण्डः समजायत। मृतेऽण्डे जायते यस्मा-न्मार्तण्डस्तेन स स्मृतः। रजोगुणमयं यत्तद्रूपं तस्य महात्मनः। चतुर्मुखः स भगवानभूल्लोकपितामहः। येन सृष्टं जगत्सर्वं स देवासुरमानुषम्। तमवेहि रजोरूपं महत्तत्त्वमुदाहृतम्"। मनुरुवाच "चतुर्मुख-त्वमगमत् कथं लोकपितामहः। कथं तु लोकानसृ-जत् ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः"। मत्स्य उवाच "तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः। आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः। पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्र-ह्मणा स्मृतम्। नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रवि-

न्तरम् । अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः । मीमांसा न्यायविद्याच प्रमाणाष्टकसंयुताः । वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः । मनसा पूर्वसृष्टा वै जाता यत्तेन मानसाः । मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽत्रिर्भगवान् ऋषिः । अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् । ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत । प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः । पुत्रो भृगुरभूत्तद्वन्नारदोऽप्यचिरादभूत् । दशेमान् मानसान् ब्रह्मा मुनीन् पुत्रानजीजनत् । शारीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः । अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत । धर्मः स्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः । भ्रूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः । बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः । प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान् मृत्युर्लोचनतो नृप ! । भरतः करमध्यात्तु ब्रह्मसूनुरभूत्ततः । एते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः । अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता । मत्स्ये च "बुद्धेर्मोहः समभवदिति यत्परिकीर्त्तितम् । अहङ्कारः स्मृतः क्रोधो बुद्धिर्नाम निगद्यते" । तत्र च "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् । साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च । गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । एका मूर्त्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सविकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वं प्रजायते । महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा । अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः । इन्द्रियाणि ततः पञ्च वक्ष्ये बुद्धिवशानि तु । प्रादुर्भवन्ति चान्यानि तथा कर्मवशानि तु । श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम् । पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चेतीन्द्रियसंग्रहः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः । मन एकादशं तेषां कर्मबुद्धिगुणान्वितम् । इन्द्रियावयवाः सूक्ष्मास्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः । श्रयन्ति यस्मात्तन्मात्राः शरीरं तेन संस्मृतम् । शरीरयोगाज्जीवोऽपि शरीरी गद्यते बुधैः । मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया । आकाशं शब्दतन्मात्रादभूच्छब्दगुणात्मकम् । आकाशविकृतेर्वायुः शब्दस्पर्शगुणोऽभवत् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात्तेजश्चाविरभूत्ततः । त्रिगुणं तद्विकारेण तच्छब्दस्पर्शरूपवत् । तेजोविकारादभवद्वारि राजंश्चतुर्गुणम् । रसतन्मात्रसम्भूतं प्रायो रसगुणात्मकम् । भूमिस्तु गन्धतन्मात्रादभूत् पञ्चगुणान्विता । प्रायो गन्धगुणा सा तु बुद्धिरेषा गरीयसी । एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः । ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जीवात्मा कथ्यते बुधैः । एवं षड्विंशकं प्रोक्तं शरीर इह मानवे । सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते । एतत्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्वेधा अजीजनत् । सावित्रीं लोकसृष्ट्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः । ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! । ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत्कामबाणार्दितो विभुः । अहो रूपमहोरूपमिति चाह प्रजापतिः । ततो वशिष्ठप्रमुखाः भगिनीमिति चुक्रुशुः । ब्रह्मा न किञ्चिद्ददृशे तन्मुखालोकनादृते । अहो रूपमहोरूपमिति प्राह पुनः पुनः । ततः प्रणामनम्रान्तां पुनरेवाभ्यलोकयत् । अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी । पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया । आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् । विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यमुदगात्ततः । चतुर्थमभवत् पश्चाद्वामं कामशरातुरम् । ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा । उत्पतन्त्यास्तदाकाश आलोकनकुतूहलात् । सृष्ट्यर्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् । तत् सर्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया । तेनोर्द्ध्वं वक्त्रमभवत् पञ्चमं तस्य धीमतः । आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्रञ्चावृणोत् प्रभुः । ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा पुत्रानात्मसमुद्भवान् । प्रजाः सृजध्वमभितः सदेवासुरमानुषीः । एवमुक्तास्ततः सर्वे ससृजुर्विविधाः प्रजाः । गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामावनतामिमाम् । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । सम्बभूव तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः । सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमन्दिरे । यावदब्दशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः । ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् । स तु तद्रूपसाम्यादधिपूरुष उच्यते । वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः । स्वायम्भुवा महाभागाः सप्त सप्त तथा परे । स्वारोचिषाद्याः सर्वे ते ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः । औत्तमिप्रमुखा-

लङ्घयेनाम्भ अनुमोऽधुना" । धर्म्मशब्दे ३८५० पृ० तत्पानविधानं दृश्यम् । [नर्मदातीरजुषे राजनि० ।

सृष्टिप्रदा स्त्री सृष्टिं तद्धेतुं गर्भं प्रददाति प्र+दा-क ।

सॄ(षॄ) हिंसायां क्र्या० प० प० सक० सेट् । सृणाति असारीत् सीर्णः सीर्णिः । गोपदेश एव न्याय्यः ।

सेक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । सेकते असेकिष्ट षत्व-दाद्यात् गोपदेशः । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

सेक पु० सिच-घञ् । सेचने जलादिना आर्द्रीकरणे हेमच० ।

सेकपात्र न० सिच्यतेऽनेन सिच-करणे ष्ट्रन् कर्म० । (सेउनी) सेचनपात्रभेदे अमरः ।

सेकिम न० सेकेन निर्वृत्तम् सेक-भा डिम । मूलके हेमच०

सेक्तृ पु० सिञ्चति रेतः सिच-तृच् । १पत्यौ हेमच० । २सेचके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सेक्त्र न० सिच-करणे ष्ट्रन् । सेकपात्रे सि० कौ० ।

सेचक पु० सिञ्चति तोयेन पृथिवीम् सिच-ण्वुल् । १मेघे २सेककर्त्तरि त्रि० मेदि० ।

सेचन न० सिच-भावे ल्युट् । १जलादिना आर्द्रीकरणे २क्षरणे । करणे ल्युट् । ३सेचन्यां क्षुद्रसेकपात्र्यां स्त्री ङीप् मेदि० ।

सेटु पु० सिट-वन् । ([illegible]) वृक्षे त्रिका० ।

सेतु पु० सि-तुन् । १मृदादिर्जलधारणार्थे (आल) (जाङ्गाल) पदार्थे अमरः । २वरणवृक्षे मेदि० । मन्त्रजपाङ्गे ३प्रणवात्मके मन्त्रे च शास्त्रे च । सेतुश्च वरणवृक्षे शब्दर० । "सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः" मठादि० त० । सेतुभेदश्च सीमाविवादशब्दे ५२०० पृ० उक्तः । "सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथाऽपरः । तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्यस्तु तन्निवर्त्तनात्" नारदः । मन्त्रजपाङ्गसेतुश्च कालिकापु० ५९अ० उक्तो यथा "मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः । स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति । नमस्कारो महामन्त्रो देव दृश्यते हरेः । द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्मणि । अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् समाकृष्य प्रणवं निर्ममे पुरा । स चाप्तो द्विजातीनां राज्ञां च्छादनदायकः । क्षत्रियवैश्यजातानामपि तथा चरेत् । चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरोकारसंज्ञकः । स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते । निःसेतुकं यथा तोयं क्षणान्निम्नं प्रसर्पति । मन्त्रश्चैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम् । तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजातयः । पार्श्वयोः सेतुमाधाय जपकर्म समारभेत् । शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छतः । द्विसेतवः समाख्याता सर्व्वेव द्विजातयः" ।

सेतुबन्ध पु० ६त० । लङ्कागमनार्थं श्रीरामेण नलकपिद्वारा कारिते समुद्रोपरि १आलीबन्धे २सेत्वादेरालीबन्धे च । "ततोऽब्रवीन्नलस्तत्र वानरो विनयान्वितः । अहं सेतुं करोम्यस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मणः । सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये त्वत्तरो हरिः । कीर्त्तिं गायन्तु मे लोकाः सर्वलोकमलापहाम् । इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् । ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः । नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धनात् । ततोऽतिहृष्टः प्लवगेन्द्रयूथपैर्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः । बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं सुविस्तरं पर्वतपादपैर्दृढम्" अध्यात्मरा० ६ अ० । "सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् । सङ्कल्पनियतो गत्वा पुरीं वाराणसीं नरः । आनीय गङ्गासलिलं रामेशमभिषिच्य च । क्षिप्त्वा समुद्रे तद्भारं ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः । कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानान्तु विंशतिः । तृतीयेन तथा चाह्ना योजनान्येकविंशतिः । चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिः तथा कृतम् । पञ्चमेन त्रयोविंशद् योजनानां समन्ततः । बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः । तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् । असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुरुधुः प्लवगोत्तमाः" इत्या० ।

सेतुभेदिन् पु० सेतुं भिनत्ति भिद-णिनि । दन्तीवृक्षे शब्दर० ।

सेतुवृक्ष पु० सेतुनामको वृक्षः । वरणवृक्षे शब्दर० । २सेतूपरिस्थे वृक्षे च ।

सेत्र न० सि-बन्धने ष्ट्रन् । (बेडि) निगडे सि० कौ० ।

सेना स्त्री सि-न, सह इनेन प्रभुणा वा । १सैन्ये अमरः । २जिनानां ३मातृभेदे हेमच० । [२सेनाया उपचरणे च ।

सेनाङ्ग न० ६त० । १हस्त्यश्वरथपदातिषु सेनाङ्गे अमरः ।

सेनाचर पु० सेनायां चरति चर-ट । सेनानुगामिनि "सेनाचरीभवदिभाननेति" नैष० । [केये २सेनापतौ च अमरः

सेनानी पु० सेनां देवसेनां वा नयति नी-क्विप् । १कार्त्ति-

सेनापति पु० ६त० । १कार्त्तिकेये २सैन्याध्यक्षे च मेदि० । "कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः । हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता । निमित्ते शकुने ज्ञाता वेत्ता चैव चिकित्सिते । कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा

क्तो यथाह यजुः। धनुर्वेदविधानज्ञः सकलगुणार्यविशेषवित्। राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा" मत्स्यपु० १८९ अ०।

सेनामुख न० ६त०। १सैन्यांशे संख्याविशेषयुते कृत्स्नसादौ हस्तिनः त्रयः रथाः त्रयः अश्वाः नव पदातयः पञ्चदश एतत्समुदाये अमरः। [भिन्ने सैन्ये अमरः।

सेनारक्ष पु० सेनां रक्षति रक्ष–अण्। सेनारक्षाकारके या-

सेफ पु० षि–फ। शेफे पुंसोऽसाधारणचिह्ने उणा०।

सेमन्ती स्त्री सिम–झि गौ० ङीष्। (सेवती) पुष्पभेदे।

सेर पु० "पादोनमद्यानकटङ्कैर्हि सप्त७२टङ्कैः कथितोऽत्र सेरः। मध्याभिधानं धनुर्गैः४० च सेरैर्धान्यादितौल्येषु तुरुष्कसंज्ञः १। १दरहेन्दु १८२। पञ्चार्धकैश्च सेरसैः पञ्चभिः स्याद्घटिका च ताभिः। मणोऽष्टभिस्त्वावमणोरयाहकताल संज्ञा निजराजधान्याम्" लीला० उक्ते मानभेदे।

सेरराह पुंस्त्री०। श्वेताश्वे हेमच०। स्त्रियां ङीष्।

सेरु त्रि० षि-बन्धने रु। बन्धनकर्त्तरि उणा०।

सेलु पु० षि-लु। श्लेष्मातकवृक्षे हिक्कपत्रो०।

सेव न० सेव-कर्मणि घञर्थे क। सेविफले (सेओ) राजनि०

सेवक पु० सेवते सिव-ण्वुल्। १सीवनकर्त्तरि (दरजी) सिव-ण्वुल्। २भक्ते ३दासे ४अनुचरे च त्रि० मेदि०।

सेवकालु पु० सेवं सेविफलमिव कायति कै-क कर्म०। निद्राभङ्गवृक्षे (दुग्धपेया) शब्दच०। [निधौ भरतः।

सेवधि पु० सेवं सेवनं दधाति धा-कि। शङ्खप्रभृतौ

सेवन न० सिव-षेव-वा ल्युट्। १सूच्यादिना वस्त्रादेर्योजने अमरः। २आराधने ३उपभोगे ४भजने ५पूजने ६भजने च मेदि०। षीव्यतेऽनया ल्युट्। ७सूच्यां स्त्री ङीप् हेमच०।

सेवा स्त्री सेव-अ। १भजने २आराधने ३उपभोगे ४आश्रये च। सेवापराधाश्च वराहपुराणे २१२ पृ० दर्शिताः सेवापराधत्वेनोक्ता यथा "कर्मणा मनसा वाचा ये पापकर्मणो नराः। अशुचिं दन्तकाष्ठं राजान्नस्य तु भोजनम्। मैथुनं शवस्पर्शः पुरीषोत्सर्ग एव च। मृतकाशुद्धरूपं स्पर्शनं भोजनं तथा। अभावाभावकं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम्। रक्तनीलवस्त्रस्य धारणम्। परोक्षावीक्षणं वृषः पतितान्नस्य भक्षणम्। वराहमांसभक्षणं तत्कुलीनविपरीतकम्। प्रावारं तु परादाय आत्मपादस्वदेवाः। समस्तं देव-

तागारे सोपानत्कोपसर्पणम्। तथैव देवपूजायां निमित्तकुसुमार्चनम्। अनुत्तार्य च निर्माल्यं पूजा यो-षांत्कारयोः। पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबोधनम्। पातकार्पणे विष्णोरनमस्करणं तथा। अपराधास्त्वयमुक्ता मयाख्याता मया हरे।। एभिस्तु तस्य पुरतो विष्णुं नैव प्रपश्यति। दूरतो न नमस्कारं कुर्यात् पूजा तु राक्षसी"।

सेवि न० सेव-कर्मणि इन्। फलभेदे (सेओ) राजनि०।

सेविका स्त्री पक्वान्नभेदे अन्नाद्यवस्तु २१२१ पृ० दृश्यम्।

सेवित त्रि० सेव-क्त। १आराधिते शब्दर०। २आश्रिते ३उपभुक्ते च ४सेविफले न० राजनि०।

सेव्य न० सेव-ण्यत्। १वीरणमूले अमरः। २अश्वत्थे पु० राजनि०। ३पिप्पलवृक्षे पु० शब्दर०। ४सेवार्हे त्रि०। ५वन्दाकवृक्षे स्त्री हेमच०। [राजनि०।

सैंहली स्त्री सिंहले देशे भवा अण् ङीप्। सिंहलीपिप्पल्याम्

सैंहिक पु० सिंहिकायां भवः ठक्। १राहौ शब्दर०। तस्याः अपत्यम् ठक्। सैंहिकेयोऽप्यत्र अमरः।

सैकत न० सिकताः सन्त्यत्र अण्। बालुकाप्रचुरे नद्यादितटे अमरः। २सिकताप्रचुरदेशे त्रि० राजनि०।

सैकतिक पु० सह एकतया सैकतम् तदस्यास्ति ठन्। १संन्यस्ते २क्षपणके ३सन्देहजीविनि त्रि० मेदि०। ४मालायामायां ५मङ्गलसूत्रके न० मेदि०। [२सैकतप्रिये त्रि०।

सैकतेष्ट न० सैकतं स्थानमिष्टं यस्य। १आर्द्रके राजनि०।

सैतवाहिनी स्त्री सितायाः शर्करायाः अयम् अण् सैतो मधुररसस्तं वहति वह–णिनि। बाहुदायां नद्याम् अमरः।

सैद्धान्तिक पु० सिद्धान्तं वेत्ति सिद्धान्त+ठक्। सिद्धान्ताभिज्ञे हेमच०। [२तत्सम्बन्धिनि च "सैनापत्यमुपेत्य वः" कुमारः।

सैनापत्य न० सेनापतेर्भावः कर्म वा ष्यञ्। १सेनापतिधर्मे,

सैनिक पु०। सेनायां समवैति ठक्। १मिलिते कुञ्जरादौ अमरः। प्राप्तिवधनियुक्ते प्रा०अ०५ त०६७० सि०कौ०रघु०। वस्तुतस्तु सैनिका इव व्यधितिनौष्ठ व तत्र पाठः साधुः २सेनासम्बन्धिनि त्रि०।

सैन्धव न० सिन्धुनदीसमीपे देशे भवम् अण्। १लवणभेदे अमरः "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्" भावप्र०। सिन्धोरदूरभवः अण्। २घोटकभेदे पुंस्त्री० अमरः तत्र समुद्रसमीपस्थसिन्धुदेशसारस्वतदेशाद्युत्पन्नात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीष्।

सैन्धवखिल न० सैन्धवमेव खिलम् । सैन्धवखिलायकलसमे चिदानन्दस्वरूपे परमेश्वरे "स यथा सैन्धवखिल उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत" शत०ब्रा०१४।७।३।१२ ।

सैन्धी स्त्री तालादिनिर्यासे राजनि० ।

सैन्य पु० सेनायां समवैति ञ्य । १सैनिके शब्दरत्नाकरे अमरः । सेनानां समूहः ष्यञ् । २सेनासमुदाये न० ।

सैरन्ध्री स्त्री सीरं हलं धरति धृ-मूल० क तम् च सीरन्ध्रः तत्कर्षकादिं शिल्पकर्म अण् तदस्यास्ति अण् गौरा० ङीष् । परगृहस्थे स्वतन्त्रे शिल्पकारिण्यां स्त्रीभेदे हेमच० । पृषो० सैरिन्ध्रीत्यप्यत्र अमरः ।

सैरिक पु० सीरेण लाङ्गलेन खनति भूमिं सीरं वहति वा ठक् । १हलवाहके हालिके अमरः । २लाङ्गलवोढरि वृषे (हलेर गरु) अमरः ।

सैरिभ पुंस्त्री० सीरे हले तद्वहने इभ इव शूरत्वात् शाक० ततः स्वार्थेऽण् । १महिषे अमरः स्त्रियां ङीप् । "सैरिभमर्दिनीमिह महालक्ष्मीम्" महालक्ष्म्याख्यानम् । २स्वर्गे त्रिका० । [शिष्टप्राप् शब्दर० स्वार्थे क तत्रैव ।

सैरीय पु० सीरस्येदम् अण् सैरं हलाकारमर्हति छ ।

सैरेय पु० सैरं सीराकारमर्हति ढक् । १झिण्टिप्राप् शब्दर० ढकञ् । सैरेयकोऽप्यत्र राजनि० ।

सैवाल न० सेवायै मीनादीनामुपभोगाय अलति पर्याप्नोति अच् सेवालं ततः स्वार्थे अण् । शैवाले स्वार्थे क । तत्रैव "या पांशुपांसुरवपुर्विरला पुरासीत् सैवालका-न्तरवतामधुना बिभर्ति उद्भटपद्मे सैवात् इत्यादि

सोढ़ त्रि० सह-क्त इडभावः । १क्षान्ते तितिक्षिते अमरः कर्मणि क्त । २सोढादिकर्मणोर्थे त्रि० । [सोढे सोढ़० ।

सोढृ त्रि० सह-तृच् वा इडभावः । १सहनकर्त्तरि २क्षमा-

सोत्कण्ठ त्रि० सह उत्कण्ठया सहस्य सः औत्सुक्यान्विते अभीष्टलाभेच्छया विषयादिलिप्सायुक्ते जटा० ।

सोत्प्रास न० उद्+प्र-अस-घञ् सह उत्प्रासेन सहस्य सः सोल्लुण्ठने अन्यार्थकस्य वाक्यस्य अन्यार्थकत्वकल्पनया तदुत्तरार्थके १वाक्ये २प्रियवाक्ये च शब्दर० । ३उपहास-कांक्षेन सहिते त्रि० ।

सोदर्य त्रि० सह उदरेण प्राडुर्भावेन सहस्य सः १प्राडुर्भूते २हवि(उद)युक्ते ३व्याधियुक्ते च "अयं दद्याच्च सोदर्यम्" स्मृतिः । [भ्रातरि २भाइयभगिन्यां स्त्री शब्दर०

सोदर पु० समानमुदरं यस्य समानस्य सः । १एकोदरभवे

सोदर्य पु० समाने उदरे शयितः यत् सादेशः । १एको-

दरजाते भ्रातरि । २भाइयभगिन्यां स्त्री अमरः ।

सोनह न०सु-विच् षत्वे नह्यते नह घञर्थे क । लशुने शब्दर०

सोन्माद पु० सह उन्मादेन सादेशः । उन्मत्ते उन्मादिन्यौ ।

सोपप्लव पु० सह उपप्लवेन सादेशः । समाक्रान्तभूमाजेन राहुणा योगरूपोपप्लवसहिते १चन्द्रे तथाभूतचन्द्रच्छाया-योगयुक्ते २सूर्ये च अमरः । ३उपद्रवयुते त्रि० । चन्द्रार्कयोर्ग्रासकारणसंपरागशब्दे प्रायेणोक्तं देवीपुरा-णोक्तमधिकमत्रोच्यते ।

"ब्रह्मोवाच "यदयं वदते लोको ग्रसितावाकमहाघने ! । तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् । यदि सत्यमयं प्रस्तो जोराग्निर्दिवाकरः । तत्कथं सोदरस्थेन राहुणा भक्षयात् सतः । अथ वा राहुणाक्रम्य निजमङ्गं प्रवे-शितः । तत्कथं दृश्यतेऽस्माभिः सततं न विनाशकृतः । विमुक्तश्च पुनर्दृश्यते सैवाशयमण्डलमण्डलः । न चाप्याप-त्सूतं तेजो न स्वागादपसारितः । यदि वा क्रोध निष्पीतः कथं दीप्ततरोऽभवत् । तस्माच्च तेजसां राशी राहोर्वक्त्रं गमिष्यति । मध्यार्थं सर्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भुवा । तमसावतत्तथापि संभूतं सूर्यतेजसा । पिबन्त्यमुमयं देवाः पितरश्च सुधाऽमृतम् । तथा निवसन्त्येव तत्र-स्थितं यतन्तैव च । तथा निपतनाय देवाः सोमं पिबन्ति ते । राहोरमृतं भागः पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा । तथा-प्युद्धाकुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु । उद्धृत्य पार्थिवीं छायामभ्याकारो तपोमयः । पातुमिच्छन् ततश्चन्द्र-माच्छादयति छायया । शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्णे पर्वणि भास्करम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थं चन्द्रमेव निपीयति । तस्मात् पिबति तं राहुस्तनुमध्या दिना-शयन् । अविहितम् यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु । चन्द्रस्यामृतं तद्वदभेदाद्राहुरश्नुते । चन्द्रकान्तो मणि संदग्धुर्हिमं धारते यथात् । धारयपि न हीयेत तेजसा नैव हृष्यते । यथा सूर्यमणिः सूर्यादुत्पाद्य पावकं प्रभम् । न भवत्यनुहीनोऽपि तेजसा नैव हृष्यते । एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च छादितावपि राहुणा । स्वतेजसा न हृष्येते नाङ्गहीनौ बभूवतुः । पर्वस्थश्च च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकृतिः । सोमो दैवतसंयोगात् छाया योगाच्च पार्थिवात् । राहोश्च वरलब्धा वै प्रवारेदमृतं शशी । स्वदोषकाले यस्याग्नेः वपुः दृष्टा च गौर्यथा । स्वाङ्गादेव चरेत् क्षीरं तथेन्दुः स्रवतेऽमृतम् । पितैव सूर्यो देवानां सोमो मातेव लभ्यते । यथा मातुःस्तनं

पीत्वा जीवन्ति सर्वेऽमराः । पीत्वाऽमृतं तथा सोमात् तृप्यन्ते सर्वदेवताः । यस्मात् तं पर्वयोगेषु तथायं धारते शशी । तं धारन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः । तस्मिन् काले समभ्येति राहुरभ्यवकर्षति । सर्वमर्द्धं त्रिभागमर्द्धं पादं पादार्द्धमेव च । आक्रम्य पार्थिवीं छायां यावत् चन्द्रमण्डलम् । अतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः । तस्मिं विभाग देवानां राहोः पर्वगतस्य च । चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव युज्यते । तिथिभागात् यावन्तः पुनस्तस्यैव प्रपायतः । पर्वण्याकाशस्थितः कालकालानेव प्रतीक्षितः । अतो राहुमुखात् सोमः सोमवृद्धिं दिवाकरात् । पर्वकाले स्थितिस्त्वेवं विपरीता पुनः पुनः । अतस्त्वावृणुते राहुरस्यावच्छादिताकरौ । राहुरव्ययस्थानः सोमभाक्काद्य तिष्ठति । पश्चात् पार्थिवीं छायां भूपमेव स्वोत्थितः । चन्द्रस्य यदयत्वं राहुणा भास्करस्य च । तस्मात्पश्चिमस्थं तस्य तेषत्वं ग्रासमतीतम् । अर्द्धेन यथा सर्वं ग्रहणमप्युपलभ्यते । एकदेशोऽथ सर्वं वा राहुणा चन्द्रभास्करौ । प्रच्छादितं तदेवेह पुनः शुक्लतरं भवेत् । राहुत्यक्तं भवेत्तद्वत् निर्मलं चन्द्रमण्डलम् । राहुणा च्छादितौ चापि दृष्टा चन्द्रदिवाकरौ । विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् । एवं न स्पृशते सूर्यचन्द्रमसाम स्पृशते । मनुधान्यं न यच्छन्ति मातुना वांपयन्तुः । जगतस्त्रोण्णस्त्वेतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः" ।

सोपाधि(क) त्रि० सह उपाधिना वा कप् वादेशः । उपाधियुक्ते प्रतिकामनया क्रतदानादौ ।

सोपान न० उप+अन-घञ् सह विद्यमानः उपानः उपरि गतिरनेन । आरोहणसाधने काष्ठादिनिर्मिते (पैठा) प्रसिद्धे पदार्थे अमरः ।

सोभाञ्जन पु० शोभाञ्जन+पृषो० । (सजना) वृक्षे भरतः ।

सोम पु० सु-मन् । १चन्द्रे २कर्पूरे अमरः । ३कुबेरे ४यमे ५वायौ ६वसुभेदे ७जले ८सोमलतौषधौ ९वानरे मेदि० १०सोमरसे हेमच० ११अमृते १२दीधितौ शब्दा० । वह्व(क्त)मता । १३शिवे १४वानरेन्द्रे सुग्रीवे च ।

सोमश्च ग्रहभेदः तदुत्पत्त्यादिकं चन्द्रशब्दे २८२६ पृ०दृश्यम् । तत्प्रकृत्यादिकं यथा

"चन्द्रः सिताङ्गकफवातनिरूपिकोऽसौ परिध्यक्षविवेकयुक्तः । क्वचित् क्षयः शीतज्वराद्ययुक्तः धन्वाधिकोऽयोगातकफाभिभूतः सर्वार्थचि० । स च तायस्या देवः वैद्यजातिः क्षीणचः कफचरधर्मवारिरो मन्दोष्मावाधीशः । चन्द्रशब्दे तज्जन्मादिकं दृश्यम् । तस्य जन्मकाले मेषादिराशिषु स्थितिभेदे फलभेदः तत्तज्जातकोक्तः १०८७ पृ० जातकशब्दे उक्तः । जन्मादिस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धतावुक्तं यथा

"चन्द्रे स्वभाजगमने तनुगे सुधांशौ दारिद्र्यदुःखपवनवाक्यहते विशेषात् । मत्ते तु मेषु तनुगे विवक्ष क्रूरः प्रोन्नतनीचवाधरः क्षयभाग्यवस्थः । वृषे त्वत्र स्थिते चैरवाच्यानभीषो भवेत् पुत्रमित्रार्थयोग्यैः समृद्धः । नरः पूर्णदेहे तु हीने विलोमं स्ववंशान् च योग्यं फलं तात तस्मात् । द्विजाधिराजे वहलेश्वरतिवोभः कार्यस्थवान् धेयकलत्र नीचः । रूपान्वितो भ्रातृजनाश्रयश्च प्रकाशितः स्यात् बहुलोऽतिकिंच्चः । पातालसंस्थे सति शीतरश्मौ सुखप्रयाताभिरतिर्नरः स्यात् । दानाधिकृत्वाहनधीसमाढ्यः सुखी सुखोत्कर्षयुतः सुरूपः । सुतेऽष्ट सहस्र सुते प्रसूतौ भीतिमपुत्रैर्बहुभिः समेतः । क्रूरो नरः स्यात् बहुधान्यमित्रसदाहतः भीषतरः सुखाढ्यः । मतोऽथ यतो पद्मिनीनां स्थिते ना ममु ज्ञातेः संयुतो दारकश्च । तारापतिस्थानतस्थाश्च पुत्रोऽल्पसाहसः स्यात् नीरोदराढ्यः । जयिपि युवतिकान्तोनिवेशितनये भवति सुखी मदनातुरः सुदेहः । अतिमतिरमदकोऽल्पसुखो मानततनो वक्तरोगदैन्यतप्तः । स्मरोद्‌भवगतौ शशिपाथेरः सतीसरितागाढ्योऽपि च बन्धनाद्यैः । सुखोपदेशः सति हीनदेहे तस्मिन् भवेदल्पजीवितश्च । निशाधिनाथे नवमावसरस्थे भीतुरमित्रकृषिवोपयन्नः । सौभाग्यवोऽन्यैः सकलैर्युतः स्यात् कान्ताजनेष्टोमहतो दयावान् । दशमा०शान्ति सुधीमतधामनि कृषिपधीमतैः परिजनः सुचिः । भवति धर्मपरोऽपि च विविभाजनरतरो न विषादकरो भवेत् । आयं११गते शशिनीनायके ना मित्रक्षेमद्रव्यपुत्रायुक्तः । ख्यातः शूरो दारकामिमानी शिष्टैर्लब्धैर्दान्ततो बुद्धिमान् स्यात् । शीतांशौ द्वादशे१२स्थो होनाङ्गे नेत्ररोगवान् । पतितः परमः क्रुद्धः परिभूतो नरो भवेत्" ।

सोमलता च औषधिभेदः सोमवल्लीरूपा ओषधिशब्दे १५६४ पृ० सुश्रुतवाक्ये तत्प्रभावादि दृश्यम् । सोमेन यजेतेत्यादि श्रुत्युक्ते १५यागभेदे पु० । सोमयागेतिकर्त्तव्यतादि कात्या०श्रौ० २५अ० । १०अधिकरणादौ दृश्यम् । कात्यायनशब्दे १८७६पृ० तत्प्रतिनिधिद्रव्यादि दर्शितम् ।

सोमगर्भ पु० सोमस्य तद्रसात्मकामृतरूपसोमस्य गर्भः स्थानम्। विष्णौ त्रिका० ।

सोमज न० सोमात् तद्रसरितौषधिरसरूपात् जायते जन-ड। १दुग्धे हेमच० । २चन्द्रजाते त्रि० । ३बुधे पु० ।

सोमतीर्थ न० सोमेन तपस्तप्तः अतं तीर्थम् शाक०। प्रभासतीर्थे त्रिका० । "यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना । यत्र सर्वपापानि तत्रैवाशु सुखः स्थितः । एकपादेन पुनः पुनः यत्र स्थितः सोमस्तथा । तत्रैवैकेन पादेन दश वर्षाणि च स्थिता । एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवत् सः । सर्वापराधात् मुक्तश्च ब्राह्मणाना पातकात्" वराहपु०।

सोमधारा स्त्री सोमस्य धारेव । आकाशे त्रिका० ।

सोमप पु० सोमं तद्रसं पिबति पा-क । १यज्ञे सोमरसपानकर्त्तरि २पितृगणभेदे श०च० । पा-क्विप् सोमपाप्यत्र ।

सोमपत्र पु० सोमस्य ओषधिविशेषस्येव पत्रमस्य । (उलुखड़) तृणभेदे शब्दच० ।

सोमपीति(थि)न् पु० पीतमनेन इति सोमं पीतौ पृषो० वा तस्य पः । यज्ञे सोमरसपायिनि अमरः । पा-क्विप् सोमपोऽप्यत्र ।

सोमबन्धु पु० सोमस्य बन्धुः, सोमो बन्धुरस्य वा । १सूर्ये तद्दृष्टादुदयात् तस्य तथात्वम् ।२चन्द्रजे बुधे पु० ज्यो० ३कुमुदे न० । [वंश्ये क्षत्रिये च ४जिनराजभेदे हेम० ।

सोमभू पु० सोम एव भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य । १बुधग्रहे २चन्द्र-

सोमयाग पु० सोमसाध्यो यागः । अग्निष्टोमादौ सोमरसपानाङ्गके यागभेदे ।

"नारद उवाच "सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनिसत्तम !। कर्त्तुं तं कारयामास सुरश्च किं फलं परम्" । नारायण उवाच "अश्वमेधशतफलं सोमयागफलं मुने !। यः सोमलतापानं यतमानः करोति च । सर्वेषां फलं भुङ्क्ते सर्वेषां फलं यदा । अवाप्नोति वाञ्छितं यागं सर्वपापप्रणाशनम् । यश्च सोमार्थिकं भाग्यं चिह्नितं भूतिदायकम् । ब्राह्मणं वापि विद्येत च सोमं पातुमर्हति । महाराजश्च देवो वा यागं कर्त्तुमयं मुने ! । न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं बहुद्रव्यो बहुव्ययः" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णज० ख० अ० । सोमयज्ञोऽप्यत्र ।

सोमयाजिन् पु० सोमेन यजते यज-णिनि । सोमयागकर्त्तरि । तस्य सौत्रामण्याद्यधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम् ।

सोमयोनि न० सोमा योनिरस्य । चन्दनभेदे शब्दच० ।

सोमराजी स्त्री सोमेन राजते राज-अच् गौरा० ङीष् । (सोमराज) १ओषधिभेदे । २वाकुच्यां भावप्र० ।

"अवल्गुजा वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका" इत्युपक्रमे "वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी । विष्टम्भघ्नी हिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तजित् । रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् । तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु । केश्यं त्वच्यं कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत्" भावप्र० । स्वार्थे क । सोमराजिकाप्यत्र । राज-णिनि । सोमराजिन् अप्यत्र पु०अमरः । [राजनि०

सोमलता स्त्री कर्म० । तन्नामख्यातायां लतायाम्

सोमलतिका स्त्री सोमलतेव इवार्थे कन् अत इत्वम् । १गुडूच्याम् राजनि० । स्वार्थे क । २सोमलतायाम् ।

सोमवंश पु० सोमस्य वंशः । १चन्द्रवंशे २चन्द्रावधिके गोत्रपरम्पराजाते क्षत्रिये भाग० इत्यादौ दृश्यम् ।

सोमवल्क पु० सोमस्येव वल्कोऽस्य । १करञ्जे जटा० । श्वेतकरञ्जे राजनि० ३श्वेतखदिरे ४कट्फले च मेदि० ।

सोमवल्लिका स्त्री सोमवल्लीव कायति कै-क । सोमराज्याम् अमरः । स्वार्थे क ।२सोमलतायाम् । सोमवल्लरीत्यप्यत्र ।

सोमवल्ली स्त्री सोमाख्या लतेव वल्ली । १गुडूच्याम् अमरः । सोमरूपा वल्ली । २सोमलतायाम् भरतः । ३सोमराज्याम् शब्दर० ।४ब्राह्म्यां ५सुदर्शनायां ६पातालगरुड्यां राजनि० । "सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता । सोमाह्वा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया । सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा वल्लीसंज्ञया । सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहहृत् । तृष्णा विशेषात् शमनी पावनी यज्ञसाधनी" राजनि० ।

सोमवासिन् पु० सोमं तद्रसं वसति वस-णिनि । सोमरसपानाधिकारे स्थितेन सोमयागकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्याद्यधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम् ।

सोमवार पु० सोमस्वामिको वारः । चन्द्रस्वामिके दिने ।

सोमविक्रयिन् पु०सोमं विक्रीणाति वि+क्री-णिनि । सोमलतायाः विक्रेतरि "याज्यो न सोमविक्रयी" स्मृतिः ।

सोमवृक्ष पु० सोम इव वृक्षः । १कट्फलवृक्षे रत्नमा० २श्वेतखदिरे च राजनि० । [राजनि० ।

सोमसार पु० सोम इव सुखः सारोऽस्य । श्वेतखदिरे

सोमसिद्धान्त पु० सोमस्य सिद्धान्तः । चन्द्रप्रोक्ते ज्योतिषसिद्धान्तग्रन्थभेदे जटा० । [त्रिका० ।

सोमसिन्धु पु० सोमस्यामृतस्य सिन्धुरिव आधारः । विष्णौ

सोमसुत् पु० सोमं सुतवान् सु–भूते क्विप्। यथार्थं सत-सोमकृतानिष्पीडने वि० सौ०।

सोमसुता स्त्री ६त०। नर्मदानद्याम् राजनि०। २बुधे पु० सोमोद्भवादयोऽप्यत्र यथायथम् पुंस्त्री०। [वाभिषवक्र

सोमसुत्वन् पु० सोमं सुतवान् सु–भूते क्वनिप्। कृतसोमर-

सोमसूत्र न०सोमस्य जलस्य सूत्रमिव प्रणाली। १जलनिर्गम प्रणाल्याम् शिवलिङ्गस्य गौरीपट्टस्य २जलनिर्गमस्थाने च "सोमसूत्रं न लङ्घयेत्" तन्त्रम्। [रक्तकैरवे रत्नमा०।

सोमाख्य न० सोमं चन्द्रभेदमाख्याति वर्णेन आ+ख्या–क।

सोमातिपूत पु० सोमोऽतिपूतो यस्मै सुराभिष्वोद्रेकेण येन अति+पू–कर्मणि क्त। कृते सोमरसपाने आधिक्यात् मुखाभिक्रमनासिकादिच्छिद्रैः सोमरसवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्यामधिकार सौत्रामणीशब्दे दृश्यः।

सोल्लुण्ठ त्रि० सह उत्+लुण्ठेन धारेणः। भूमौ पार्श्वपरि-वर्त्तादियुक्ते १अश्वादौ हेमा० २स्तुते निन्दापरतया निन्दाया वा स्तुतिपरतया युक्ते वाक्ये च।

सोल्लुण्ठन न सह उत्+लुण्ठनेन धारेणः। अन्यथाभिधान अन्यरूपेण परिवर्त्तनसहिते वाक्ये (स्तुतिपरस्य निन्दा-परता निन्दापरस्य च स्तुतिपरता इत्येवं रूपके वाक्ये)।

सोष्यन्तीहोम पु० सोष्यन्तीं सूतापन्नामासन्नप्रसवां स्त्रीम् उद्दिश्य होमः। सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया हिताय कर्त्तव्ये होमभेदे तत्प्रकारः सं०त० दृश्यः।

सौकर्य्य न० सुकरस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। १सुखसाध्यत्वे अमरः। २सूकरस्य कर्मणि च।

सौखसुप्तिक त्रि० सुखसुप्तिं सुखेन शयनं पृच्छति ठञ्। प्रातःकाले सुखशयनप्रश्नके वैतालिकादौ हेमच०।

सौखिक त्रि० सुखं प्रयोजनमस्य ठक्। सुखाभिलाषिणि (सौखिन)।

सौख्य न० सुखमेव स्वार्थे ष्यञ्। सुखे हेमच०।

सौगत पु० सुगत–एव अण्। १सुगते बुद्धभेदे हेमच० तस्येदम् अण्। २सुगतसम्बन्धिनि त्रि०। सुगतमत अधीते अण्। ३सुगतमताध्यायिनि त्रि०। [शब्दर०।

सौगन्ध्य न० सु शु गन्धोऽस्य स्वार्थे ष्यञ्। कत्तृणे रामकर्पूरे

सौगन्धिक न० सु शु गन्धः सुगन्धः सोऽस्त्यस्य ठन् स्वार्थे अण्। १कह्लारे अमरः।२सुगन्धके पु०अमरः। सुगन्धेन व्यवहरति ठक्। (गन्धी) ३सुगन्धद्रव्यव्यवहर्त्तरि त्रि०मेदि०। ४पद्मभेदे भा० व० सौगन्धिकाहरणपर्व। [१सुगन्धौ।

सौगन्ध्य न० सुगन्धस्य भावः ष्यञ्। १उत्कर्षे। स्वार्थे ष्यञ्।

सौचिक पु० सूचीं तत्कर्मजीवनत्वेनाजीवति ठक्। (दरजी) सीवनकारके अमरः। ठञ्। सौचि तन्तवाय शब्दर०।

सौजन्य न० सुजनस्य भावः ष्यञ्। १सुजनतायाम् २सद्-व्यवहारे च "सौजन्यजन्यं यशः" सप्तिशतः।

सौण्डी स्त्री शुण्डा तदाकारोऽस्त्यस्याः अण् ङीप् पृषो० सस्य षः। गजपिप्पल्याम् शब्दच०।

सौत्र पु० पाणिन्यादिभिः सूत्रे च कर्त्तविशेषाय पठितः अण्। १धात्वादिदर्शनपीयभिन्नेन सूत्रमात्रे कार्य्यभेदार्थं पठित १धातुः। सूत्रं ब्राह्मणमर्हति अण्। २विप्रे हेमच०।

सौत्रामणी स्त्री सुत्रामा इन्द्रो देवताऽस्य अण् अपुंस्त्वात् न टिलोपः स्त्रीत्वम्। इष्टिभेदे तत्र हि सुरापानं विप्रा-णां विहितम्। "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" श्रुतिः। स च यागः स्वाहाकारस्य ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्यः तत्राधि-कारिविशेषः कात्या०श्रौ०१९ १ क० उक्तः। "ब्राह्मणस्य सौत्रामण्य विकामस्य" सू०। "ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्य-योर्निवृत्त्यर्थम्" कर्कः। "अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूत-सोमपायिनाम्" सू० "एभिर्वा निमित्तैः सौत्रामणी भवति। तत्राग्निचित्सोमयाजीति प्रकृतम् अग्निमतः सोम-याजिनः यथा आदिति न हि फलवान् निष्फलीर्भव-दिति एवं च यागाग्निमत्सोमयागाद्य सौत्रामणी भवति। ननु चानग्निमतोऽपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति नैतदेवम् अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात् तदङ्गता युक्ता यस्य प्रकरणं तस्यान्यद्विधीय-मानं तदङ्गमेव भवतीति न्यायम्। सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति सौत्रामणीप्रकरणे पाठः तेन प्रस्तुतविपरिवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति न सौत्रामण्याः सो-माङ्गता यथा "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति" वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गत्वं बृहस्पतिसवस्य, तथाऽत्रानग्निमति यामे सौत्रामणी "सोमेनेष्ट्वा सौत्रा-मण्या यजेतेति निमर्द्दर्शाङ्गे पाठः अग्निमत् सोमयाग-वादोऽयमित्यदोषः। तथाऽग्निं चित्वैव सोमेऽयम् अग्निमता सोमेनेष्ट्वेत्यतदुक्तं भवति। सोमातिपूतसोम-पायिनोस्तु सौत्रामणी भवति गाथाम्नायवचनात् सो-मातिपूतः सोमपायी च ब्राह्मण एव न हि क्षत्रिय-वैश्ययोरेतद्विशेषणमिति नतु च सोमकार्य्ये तयोरपि न्यग्रोधविधानम् तेन तदातपश्चे अदमने च विधिरिति न भवति नेतदेव वाद नाम कात्यायनस्य धर्मशास्त्रप्रवर्त्तित च

चार्थं सोमधर्मः, किं तर्हि तदतिपत्तौ यागान्तरविधानमिति। अग्निचितस्तु यद्यत्ययस्यापि भवति अग्निसंयोगविधानात्। अग्निचितः तथा सोमयाजिनः तथा सोमातिपूतस्य तथा सोमवामिनः सुत्वव्यतिरिक्तेभ्यो नासिकाकर्णमुखादिच्छिद्रेभ्यः यस्य सोमः स्रवति स सोमातिपूत इत्युच्यते मुखेन यः सोमं वमति स सोमवामी" सं०व्या०। "राज्ञोऽपरुद्धस्य च सौत्रामणी भवति" सू०। "दुदरीवर्षयौ वाजनो रक्ष चाद्येति" तद्विधानात्। पराजमात् प्राप्तादितस्य राज्ञः पराजमप्राप्त्यर्थम्" कर्कः। "पशुकामयोरपरयोः" सू०। "सौत्रामणी भवति पशुकामस्य यो वा गुल्पवनूक्त विन्दते सोऽलसपुरुषः" कर्कः।

तत्र सुरासन्धानप्रकारः तत्रैवोक्तः

"दक्षिणेन हुत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा तत्र व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ विमिश्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरम्" सू०। "दक्षिणेन हविष्यप्रवेश्याग्न्यगारस् नग्नहुचूर्णादि कृत्वा नग्नहुः किण्व उच्यते तांश्च शष्पादीन् पिंषिस्त्वा व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ विमिश्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम्। तेन या तत्रैरभिसन्धीयते प्रतमयोः चतुर्दिक्प्रग्रहणपूर्वकम् पृथगोदनौ निष्पाद्येते" कर्कः। "नग्नहुचूर्णानि कृत्वा नग्नहुशब्दार्थमाह "शष्पं तोक्मलाजाश्चैव युष्को चैव पुनर्नवा। चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली। वंशोऽवक्का इन्द्रवल्ली चित्रकं चेन्द्रवारुणी। अश्वगन्धां समुत्पाद्य भूतान्येतानि निर्दिशेत्। धान्यकं च यवानी च जीरकं कृष्णजीरकम्। द्वे हरिद्रे वचा चैव विडङ्गा ओडयो यवाः" इति। कथनानन्तरं तानि शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन हुत्वाऽग्न्यगारं प्रवेश्य पूर्वं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा शष्पं तोक्मलाजौषधानि तूष्णीं पिष्टा तान् शष्पतोक्मलाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासधर्मेण यामाकौदनादि व्रीहिश्यामाकचतुर्दिक्प्रग्रहणपूर्वकं फलीकरणान्तं समन्त्रकं कृत्वा बहुतरोदकौ पृथक् पृथक् चरू पक्त्वा प्रहृतावस्थानागारं व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य पृथग्भिन्नयोः पात्रयोस्तयोर्मध्यादतिरिक्तमुष्णोदकमपनमय्य तदुदकं नग्नहुप्रभृतीनि चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरम्। तत्र चर्मसंसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा" सं०व्या०। "ओदनौ चूर्णमासरः संसृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेति

मा ते" इति तिरात्रं निदधाति" सू०। "चूर्णमासरसंसृष्टायौदनौ "स्वाद्वीं त्वेति" "अंशुना ते इति" मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां प्रक्षिपति पिधाय च तिरात्रं निधेया सुरा" कर्कः। "इवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गानन्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेति यजु० १९।१ "अंशुना ते अंशुः" २०।२७ द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकस्मिन् मृत्पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां च संसृज्य तिरात्रं निदधाति सम्पूर्णे देवे स्थापयति शालाया नैर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयतीति जीर्णः सम्प्रदायः" तिस्रो रात्रीरित्यादिश्रुतेः "एकस्याः पयसा पाकेतराविनेन परिषिञ्चति परीतामिश्रून्निति" सू०। सुरां परिषिञ्चति "एकस्यै० परिषिञ्चतीति" वचनात्। अश्विनसरस्वतीन्द्रायणाकृष्ट कतमम् तथापूर्वत्वादप्रधानत्वाच्च पयसः पाकसंस्काराकरोतीति गोदुग्धैः समानमेवेति सम्प्रदायात्। अपरं तु पूर्वपयःपाकस्याप्रकरणाल्लेति कर्क। "शष्पचूर्णानि चावपति" सू० "चमल्हात् सुरायाम्" कर्कः। "पारस्रुतेन इष्टाः प्रातः" सू०। "प्रातःशब्देन च द्वितीयमहरभिधीयते तत्रापि च रात्रावेवाभिषेकः प्रथमां रात्रिं परिषिञ्चतीति प्रकृत "द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयामित्याह द्वितीयाम् रात्रिमिति गम्यते" कर्कः। "प्रातःशब्देन सोऽभिधीयते" सं० व्या० "तोक्मचूर्णानि च" सू०। "आवपति" ऐन्द्रे पोसमे तिसृणाम् सू० "गवां दुग्धे नैन्द्रे च परिषिञ्चति" कर्कः अयमे तृतीयेऽहनि संख्या। "लाजचूर्णानि च" सू० "आवपति अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् साधनं तु व्रीहिश्यामाकावेव प्रतमयोरेव देवतोद्देशेन पाकत्वम्" कर्कः। यजु० १९अ० वेददीपे तु तदङ्गसुरासन्धानप्रकारः स्पष्टः दर्शितो यथा "अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः। अभिचारसाग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमस्राविणो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः। पञ्चपात्रस्थाने गोचर्माणि स्तानि स्थापयेत् सोमं सुराविक्रयिणः क्रीणाति क्रीत्वा सीसेन शष्पं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्मान् सूत्रेण लाजान् केनचित् द्रव्येण नग्नहुम् विरुद्धा ओडवः शष्पास्तु विरूढा यवा तोक्माः अङ्कुरा ओडवो लाजाः शष्पं तोक्मलाजाः युष्को पुनर्नवा चतुर्जातकपिप्पलीवंशावकाइन्द्रवल्लीचित्रकेन्द्रवारुणाश्वगन्धा धान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविडङ्गवचाओडव एकीकृता नग्नहुः। शष्पतोक्मलाजानग्नहून् दक्षिणद्वारेणाग्निमुखं सौत्रा संपूर्ण

दर्भपौर्णमासधर्मेण ब्रीहिश्यामाकयोश्च चरुणत्रये पक्त्वा स्नानात्मनामन्तरं तयोश्चरोर्निःस्रावमुग्ध्य पृथक्पात्रयो-राहावे मध्वादिपक्वयोः चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् इदं चूर्णोत्पादनरूपं नामराख्यम्"। "ओदनौ चूर्णनासरैः सं-सृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनामेति तिसॄणां निदधाति"का० श्र०भाष्यमयोश्चूर्णसंयुते नामरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ ब्रीहिश्यामाकयोश्च चूर्णैरपि चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुना ते इति विंशाध्यायप्रतिमया ऋचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ नामराभ्यां संसृज्य तिसॄणां मासानैकतकोके नवं कृत्वा तत्र स्थापयेत्। अयमर्थः चरु ... द्वयोः पृथक्पात्रयोरुपरि ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानि पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वा पात्रयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्य पात्रयोः क्षिपेत्। एवं चूर्णसंसृष्टापात्रयोर्नामरसंज्ञा। ततः शष्पतोक्मलाज-चूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकं भागमोद-नयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत तत्र ओदनावेकपात्रे कृत्वा नग्नापात्रौ क्षिपेत् ततः "स्वाद्वीं त्वा" "अंशुना ते" इति मन्त्राभ्यां चूर्णनासरैः स-मौदनयोराक्षालनेन संसर्गः कार्यः ततस्तिरात्रनिधा-नम् शष्पतोक्मलाजचूर्णं तृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणीयमिति। एकस्याः पयस्यायाः शतमानि-मेन परिक्षिप्ति परीतो पिबतेति शष्पचूर्णानि नावपति ... तेन द्वयोः मासतोक्मचूर्णानि ऐन्द्रोयोऽवभे तिसृणां लाजचूर्णानि च। वायं सोमानोऽश्विभ्या-मपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां गां दुग्ध्वा तत्-पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीये-ऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोग्धि तेन तयोर्दुग्धेन तैनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्म-चूर्णतृतीयांशक्षेपश्च। तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सु-त्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृत-तत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्ण-तृतीयांशक्षेपश्चेति"। (कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यम्)

सौदामनी स्त्री सुदामा पर्वतभेदस्तेनैका दिक् तत्प्राक्-तनत्वात् अण्। १विद्युति अमरः। सा हि स्फटिक-मयस्य सुदाम्नः पर्वतस्यैकदेशे जाता। २अप्सरोभेदे च हेमच०। सुदामा ऐरावतस्तत्कुलस्य स्त्री ङीप्। ३ऐरा-

वतयोषिति शब्दर०। तत्र ङीपि अतोऽत्रोपे सौदा-मन्यामपि शब्दर०।

सौदायिक न० सुदायात् बन्धुजनात् आगतः ठञ्। "ऊ-ढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथ वा। भर्तुः स-काशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्" कात्या० उक्ते स्त्रीधनभेदे "सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम्" स्मृतिः। स्त्रीधनशब्दे दृश्यम्।

सौदास पु० सूर्यवंश्ये कल्माषपादे नृपतौ।

सौध पुं न० सुधया लेपनद्रव्येण रक्तम् अण्। १राजसदनभेदे अमरः। सुधां तदर्थमर्हति अण्। २रूप्ये न० ३दुग्धपाषाणे पु० राजनि०। ४सुधायुक्ते त्रि०।

सौनन्द न० सुनन्द+स्वार्थे अण्। बलदेवमुषले हेमच०।

सौनिक पु० सूना वध्यस्थानं तदुपलक्षितमांसादि पण्यमस्य ठञ्। मांसक्रयविक्रयोपजीविनि व्याधे (कसाइ)। हेमच० वैनिकशब्दे व्याधे दृश्यम्।

सौन्दर्य न० सुन्दरस्य भावः ष्यञ्। १चारुतायां "अङ्ग-प्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम्। सुश्लिष्टः सन्धि-बन्धः स्यात् तत्सौन्दर्यमुदाहृतम्" उज्ज्वलनीलमणिः। २अङ्गादीनां सन्निवेशभेदे।

सौपर्ण न० सुपर्णं गरुडं तदर्थमर्हति अण्। १मरकतमणौ २शुण्ठ्यां राजनि०। सुपर्णमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भा०आ० २०अध्यायावधौ २४अध्यायपर्यन्ते ३अवान्तर-पर्वभेदे न० ४पातालगरुडीलतायां स्त्री राजनि० ङीप्। तस्येदम् अण् ५गरुडसम्बन्धिनि त्रि०।

सौपर्णेय पु० सुपर्ण्या विनतायाः अपत्यम् ढक्। १गरुडे हेमच० २गायत्र्यादिछन्दःसु "गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्णेयानि पाक्षिणः" वह्निपु०।

सौप्तिक त्रि० सुप्तिकाले रात्रौ भवम् ठञ्। १रात्रियुद्धे शब्दा०। सुप्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ्। २महाभारतान्तर्गते पर्वभेदे।

सौभ न० सुष्ठु सर्वत्र कोष्ठे भाति भा-क स्वार्थे अण्। १कामचारिणि पुरे २हरिश्चन्द्रस्य पुरे शब्दा०। तस्य राजा अण्। ३राजभेदे स च वासुदेवेन निहतः तत्कथा भा० व० १४अ० आरभ्य २२अ० पर्यन्ते दृश्या।

सौभद्र पु० सुभद्रायां भवः अण्। १सुभद्रासुते अभिमन्यौ मेदि०। सुभद्राय हितः अण्। २विभीतकवृक्षे शब्दच०।

सौभद्रेय पु० सुभद्राया अपत्यम् ढक्। सुभद्रासुते अभिमन्यौ।

सौभरि पु० ऋषिविशेषे भाग० ९।६।१७ श्लो०।

सौभागिनेय पु० सुभगाया अपत्यम् ढक् इनङ् च द्विपदवृद्धिः । १सुभगापुत्रे । २तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

सौभाग्य न० सुभगाया भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः । १पतिप्रियत्वे तदर्थं व्रतं सौभाग्यव्रत व्रतशब्दे ५०६८ पृ० दृश्यम् । सुभगायै सुभगाय वा हितं ष्यञ् । २सिन्दूरे ३टङ्कणे च राजनि० । विष्कम्भादिषु मध्ये ४चतुर्थे योगे पु० ज्यो०त० ।

सौभाग्यचिन्तामणि पु० औषधभेदे । तल्लक्षणं शारङ्गो० उक्तं यथा "सौभाग्यामृतनीरदकुवलयव्योषाऽभयाजानकानि-चन्द्राभ्रकयुक्तगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् । निर्गुण्डी-मुण्डीभृङ्गराजकदलीपामार्गपत्रोत्थद्रवैः प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका घ्नन्ति त्रिदोषोदयम् । येषां मोहमतीव देहशिखिने स्वेदप्रवाहोत्थितं निद्रा चोत्तरता समस्त करणग्रामो जडत्वं मनः । शूलश्वासविलासकासकफजितं मूर्च्छा ज्वरं तद्ज्वरं तेषां वै परिकृन्तनं जीवितमतो ज्वरोत्सारणात्" । [ऐन्द्रजालिके शारा० ।

सौभिक पु० सौभं कामचारिपुरं तद्विद्यार्थं शिल्पमस्य ठक् ।

सौमनस्य न० सुमनसो भावः ष्यञ् । १प्रसन्नचित्तत्वे तस्य हितं ष्यञ् । २श्राद्धे दत्तस्य पुष्पस्य प्रसादयुक्तसौमनस्य-साधनत्वे "सौमनस्यमस्तु" श्राद्धमन्त्रः ।

सौमनस्यायनी स्त्री सौमनस्यमयतेऽनया अय–ल्युट् ङीप् ६त० । १मालत्याम् २तत्कलिकायाञ्च त्रिका० ।

सौमिकी स्त्री सोमक्रतुदीक्षा प्रयोजनमस्य ठञ् ङीप् । सोमयागार्थदीक्षणीयेष्टौ हेमच० । [अन्यार्थे शब्दच० ।

सौमित्र(त्रि) पु० सुमित्रायां भवः अण् बाह्वादि० इञ् वा

सौमेधिक पु० सुमेधया निर्वृत्तः ठक् । १सिद्धियुते शारा० । २शोभनमेधायुते च त्रि० ।

सौम्य त्रि० सोमो देवताऽस्य तस्येदं वा यण् । १सोमदेवताके चर्वादौ २तत्सम्बन्धिनि । टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् । सोम इव प्रियदर्शनत्वात् स्वार्थे अण् । ३मनोहरे ४प्रियदर्शने ५अनुग्रे च त्रि० मेदि० ६बुधे पु० अमरः । ततः चातुर्थिकाण्प्रत्ययाभावे सौम्योऽप्यत्र । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिः । ज्योतिषोक्ते ७शुभ-ग्रहे ८वृषादिसमराशौ च ९उदुम्बरवृक्षे राजनि० । १०भास्करे त्रि० धरणिः । ११सोमपायिनि विप्रे पु० शब्दमा० । अष्टादशद्वीपमध्ये १२द्वीपभेदे पु० "गन्धर्वो वरुणः सौम्यः कशेरुः एव च । कुमारिका नवमो भारतस्तथा । चन्द्रेन्द्रनलयाः शङ्खद्वीपाङ्कगभस्तिमान् । ताम्र कुम्भ कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा० ।

१२सौम्यकृच्छ्रे व्रतभेदे । "अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः" प्रा० त० । सौम्यकृच्छ्रशब्दे दृश्यम् ।

सौम्यकृच्छ्र पु० कर्म० सोमदैवताके कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे । "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" याज्ञ० । पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः । एष षड्हसाध्यः प्रा०वि० ।

सौम्यगन्धी स्त्री सौम्यः अनुग्रः गन्धो यस्याः गौरा० ङीष् । शतपत्र्याम् राजनि० ।

सौम्यग्रह पु० कर्म० । ज्योतिषोक्ते पूर्णचन्द्रपापायुतबुध-गुरुशुक्ररूपे शुभग्रहे "अर्केन्द्वर्कजभौमराहवः पापाः सौम्यास्तथाऽपरे । पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापकौ" ज्यो० त० । [तथात्वम् ।

सौम्यधातु पु० कर्म० । कफे राजनि० तस्य सोमजातत्वात्

सौम्या स्त्री सोमो देवताऽस्याः अण् सोम इव प्रियदर्श० स्वार्थे अण् वा । १दुर्गायां देवीभा० । २महेन्द्रवारुण्यां ३रुद्रजटायां ४महाज्योतिष्मत्यां ५शङ्खपुष्प्यां ६गुञ्जायां ७शालपर्ण्यां ८ब्राह्म्यां ९कट्व्यां १०मल्लिकायां च राजनि० मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थासु पञ्चतारकासु विश्वः ।

सौर पु० सूरस्य इदम् सूरो देवताऽस्य वा अण् । १सूर्य-पुत्रे शनैश्चरे २यमे च । ३सूर्यदेवताके त्रि० स्त्रियां ङीप् । सूरेण निर्वृत्तः अण् । एकस्मिन् राशौ तदंशेषु वा सूर्यगतिसाध्ये ४दिनमासादौ त्रि० । "अध्ययनस्य पञ्चचारणे सौरेण मानेन वर्षाऽध्यगच्छेत्" ज्यो०त० । "त्रिचन्द्रादौ कृतः सौरः" इति श्रुतिः । ५तुम्बुरवृक्षे पु० राजनि० ६सूर्योपासके त्रि० ७गुरुभेदे "गौड़ाः शाक्ताः कुलाः सौराः मागधाः कौलकास्तथा । कोशलाश्च इत्या-ख्याता गुरवः सप्त मध्यगाः" तन्त्रसा० ।

सौरज पु० सूरजातम् अण् सौर आलोकतो जायते जन–ड । तुम्बुरुवृक्षे राजनि० ।

सौरभ न० सुरभेर्भावः अण् । १सुगन्धे सौरभमस्त्यस्य अच् सुरभिरस्त्यस्य अण् वा । कुङ्कुमे त्रिका० २बोले च राजनि० ।

सौरभेय पु० सुरभेरपत्यम् ढक् । १गवि स्त्रियां ङीप् । "सौरभेयीभ्य एव च" गोदानमन्त्रः । तस्या इदम् ढक् । २सुरभिसम्बन्धिनि त्रि० ।

सौरसेय पु० सुरसाया अपत्यम् ढक् । स्कन्दे शब्दमा० ।

सौराष्ट्र पु० सु राष्ट्रमस्यास्ति प्रज्ञा० अण् । (सुरट) १देश-भेदे कटा० । सुराष्ट्रे भवः अण् । २सुराष्ट्रदेशभवे त्रि०

३कुन्दरुके पु० राजनि० ४कांस्ये न० ५तुवर्य्यां स्त्री राजनि० टाप्। सुगन्धिमृत्तिकाभेदे स्त्री रत्नमा० ङीप् संज्ञायां कन्। सौराष्ट्रकं पञ्चलौहे न० हेमच०।

सौराष्ट्रिक न० सुराष्ट्रेषु भवः ठञ्। विषभेदे शब्दर०।

सौरि पु० सूरस्यापत्यम् इञ्। १शनैश्चरे “सौरिवारेऽमृता-सौरि” ज्यो०त०। २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च पु०। ५असन-वृक्षे ६आदित्यभक्तायां राजनि०।

सौरिक पु० सुराणां देवानामधिवासाय हितः ठक्। १स्वर्गे स्वार्थे क। २शनैश्चरे शनैश्चरादौ।

सौरिरत्न न० सौरिप्रियं रत्नम् शाक०। नीलके मणौ राजनि०

सौरेय पु० सुरायै हितम् ढक्। शुक्लभिण्टायाम् स्वार्थे क तत्रैव। “सौरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः। तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः” भावप्र०।

सौल्विक त्रि० शुल्वं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ठक्। ताम्रमयपात्रनिर्माणकर्त्तरि (कांसारि)। वणिग्भेदे

सौव त्रि० स्वस्येदम् स्वस्य इदम् अण् अव्ययटिलोपो न वृद्धिः वातपूर्वस्यौत्। १आत्मसम्बन्धिनि २स्वर्गसम्बन्धिनि।

सौवग्रामिक त्रि० स्वग्रामे भवः ठञ् न वृद्धिः वातपूर्वमौत्। स्वग्रामभवे पदार्थे।

सौवर्चल न० सुवर्चलदेशे भवम् अण्। लवणभेदे अमरः।

सौवर्णभेदिनी स्त्री सुवर्णस्य विकारः अण् सौवर्णमिव भिनत्ति प्रकाशने भिद्–णिनि। प्रियङ्गौ शब्दमा०।

सौवस्तिक पु० स्वस्तिवचने कुशलः ठञ् न वृद्धिः वातपूर्वमौत्। पुरोहिते हेमच०। [रक्षके अमरः।

सौविद् पु० सुष्ठु वेत्ति सु+विद्–क स्वार्थेऽण्। अन्तःपुर-

सौविदल्ल पु० सु विदा लाभः तं लाति ला–क स्वार्थेऽण्। अन्तःपुररक्षके अमरः।

सौवीर न० सुष्ठु वीरो यत्र सुवीरो देशभेदः तत्र भवम् अण्। १स्रोतोऽञ्जने २बदरफले “सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम्। गोधूमैरपि सौवीरम्” इत्याद्युक्ते ३काञ्जिके अमरः “सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शः कफघ्नं भेदि दीपनम्। उदावर्त्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते” भावप्र०। बदरवृक्षे पु० राजनि०।

सौवीरसार पुंन० कर्म०। स्रोतोऽञ्जने राजनि०।

सौवीराञ्जन न० सौवीरात् आनम् अञ्जनम्। अञ्जनभेदे अमरः स्वार्थे च। कांस्यकभेदे न०।

सौष्ठव न० सुष्ठु भद्रं तस्य भावः अण् न टिलोपः। अति-शये “स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीम्” किरा०।

सौहार्द न० सुहृदो भावः अण् हृदादेशः। १सौहृदे २मित्रत्वे हेमच०। [“सौहित्यमाचरेत्” श्रुतिः।

सौहित्य न० सुहितस्य तृप्तस्य भावः ष्यञ्। तृप्तौ “नाति-

सौहृद न० सुहृदो भावः अण्। मित्रत्वे बन्धुतायाम् हेम०

स्कद् उत्प्लुत्य गतौ अक० उद्धृतौ व्याप्तौ च सक० भ्वा० आ० सेट् इदित्। स्कन्दते अस्कन्दिष्ट। [स्कन्दत त।

स्कन्द समाहारे चुरा०उभ०सक०सेट्। स्कन्दयति ते अच-

स्कन्द गतौ शोषणे च भ्वा० पर० सक० अनिट्। स्कन्दति इरित् अस्कदत् अस्कान्त्सीत् चस्कन्द। आ+आक्रमणे

स्कन्द पु० स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति अच्। कार्त्तिकेये अमरः अग्निकुमारशब्दे ५४ पृ० तस्योत्पत्तिकथा। स्कन्दपञ्च-स्कन्दापस्मारौ ग्रहशब्दे २७४५ पृ० सुश्रुतोक्तौ दर्शितौ। २नृपतौ शब्दार्थ० ३देहे त्रिका० ४पारदे राजनि० ५बाल-ग्रहभेदे सुश्रुतः। [४शोषणे च।

स्कन्दन न० स्कन्द–ल्युट्। १रेचने त्रिका० २क्षरणे ३गतौ

स्कन्दांशक पु० स्कन्दस्येव अंशो यस्य कप्। पारदे। तस्य शिववीर्य्यजत्वादेकांशत्वम्।

स्कन्ध पु० स्कन्द्यते आरुह्यतेऽसौ सुखेन शाखया वा कर्मणि घञ् पृषो०। १अंसे (कांध) २वृक्षस्य काण्डे (गुँडि) अमरः। ३देहे ४युद्धे ५समूहे ६कार्य्ये ७भद्रादौ ८छन्दो-भेदे मेदि० सौगतमतसिद्धेषु ९विज्ञानादिषु पञ्चस्कन्धेषु “स्कन्धादुत्स्कन्धपञ्चकम्” माघः। १०पथि शब्दर० ११ग्रन्थ-परिच्छेदे च। “स्कन्धेऽद्वितीयमिदमुत्तमम्” इति भागवत-विशेषणम्। १२व्यूहे हेमच०। [विटङ्किकायां हरि०।

स्कन्धचाप पु० स्कन्धे चाप इव। वंशादिनिर्मितशिक्याधाने

स्कन्धज पु० स्कन्धात् जायते जन–ड। स्कन्धरूढे वृक्षादौ “पर्णयोनय इत्याद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः” हेमच०।

स्कन्धतरु पु० स्कन्धप्रधानः तरुः। नारिकेलवृक्षे राजनि०।

स्कन्धफल पु० स्कन्धे फलमस्य। १नारिकेलवृक्षे राजनि०। २उडुम्बरवृक्षे च शब्दच०। [शब्दच०।

स्कन्धबन्धना स्त्री स्कन्धे बन्धनमिवास्याः। मधुरिकायाम्

स्कन्धरुह पु० स्कन्धात् रोहति रुह–क। वटवृक्षे राजनि०।

स्कन्धवाह पु० स्कन्धेन वाहयति वह–णिच्–अण्। स्कन्धेन शकटादिवाहके वृषादौ स्वार्थे क। स्कन्धवाहक तत्रैव हेमच०। [शाखायाम् अमरः।

स्कन्धशाखा स्त्री स्कन्धात् प्रभवति शाखा। वृक्षस्य प्रधान-

स्कन्धशृङ्ग पुंस्त्री० स्कन्धपर्य्यन्तं शृङ्गमस्य। महिषे स्त्रियां ङीप्।

स्कन्धाग्नि पु० स्कन्धजातोऽग्निः। वृहत्काष्ठजाते वह्नौ जटा०।

स्कन्धावार पु० स्कन्धानामावारः आ+वृ-घञ्। युद्धोद्यतचतुरङ्गसैन्यानां १स्थापने २तदाधारे कटके च ३राजधान्यां शब्दच०। [हेमादौ हेमच०

स्कन्धिक पु० स्कन्धेन वहनमस्त्यस्य ठन्। स्कन्धवाहके

स्कन्धिन् पु० स्कन्धेन वहनमस्त्यस्य इनि। स्कन्धेन वाहके वृषादौ रत्नमा०।

स्कन्न त्रि० स्कन्द-क्त। १च्युते अमरः २गलिते ३क्षरिते ४शुष्के ५गते च। भावे क्त। ६क्षरणे न०।

स्कन्भ प्रतिघाते क्र्या० स्वा० उ० सक० सेट्। स्कभ्नाति स्कभ्नोते स्कभ्नोति स्कभ्नुते। अस्कम्भीत् अस्कम्भिष्ट। चस्कम्भ चस्क(भ)म्भे। [सिद्ध।

स्कभ स्तम्भे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। स्कम्भते अस्कम्भिष्ट

स्कु वृत्तौ आप्लावने च क्र्या० स्वा० उ० सक० अनिट्। स्कुनाति स्कुनीते स्कुनोति स्कुनुते। अस्कौषीत् अस्कोष्ट। चस्काव चस्कुवे। [स्कुन्दते अस्कुन्दिष्ट।

स्कुद आप्लावने उद्धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्।

स्कुन्भ रोधने सौ० क्र्या० स्वादि० आर्य्यभावो प० सक० सेट् स्कुभ्नाति स्कुभ्नोति। अस्कुम्भीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

स्खद विदारे दि० आ० सक० सेट्। स्खद्यते अस्खदिष्ट घटादि० स्खदयति। [स्खदयति स्खादयति।

स्खल चले भ्वा० प० अक० सेट्। स्खलति अस्खालीत् वा घटा०

स्खलन न० स्खल-भावे ल्युट्। १चलने २पतने अमरः।

स्खलित न० स्खल-भावे क्त। १कूटयुद्धादौ धात्वा धीरमर्य्यादातः २पतने ३स्खलनमात्रे च अमरः। कर्त्तरि क्त। ४चलिते त्रि०।

स्तन मेघशब्दे अद० चु० उभ० सक० सेट्। स्तनयति ते अतस्तनत् त। बहुवचनत्वाच्च षोपदेशः।

स्तन पु० स्तन-अच्। (माइ) स्त्रीणामङ्गभेदे पयोधरे अमरः। "करोऽस्मौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ" स्तनयोः शुभलक्षणं मात्स्ये २६१ अ०। [शब्दे च मेदि०।

स्तनन न० स्तन-ल्युट्। १ध्वनिमात्रे २मेघशब्दे ३कुन्थनं

स्तनन्धय पुंस्त्री० स्तनं धयति धे-खश् मुम् च। अतिशिशौ श्वेतदिव्यत्वात् स्त्रियां ङीप्। [अमरः। स्त्रियां टाप्।

स्तनप पुंस्त्री० स्तनं पिबति पा-क। अतिशिशौ बालके

स्तनभर पु० ६त०। १स्थूलस्तनभारे २तदाभोगे च त्रिका०।

स्तनयित्नु पु० स्तन-इत्नु। १मेघे २मुस्तके अमरः ३मेघशब्दे मेदि० ४विद्युति शब्दर०। ५मृत्यौ ६रोगे च हेमच०।

स्तनवृन्त पु० स्तनस्य वृन्त इवाग्रम्। १स्तनाग्रे चूचुके हेमच० स्तनमुखमित्यादयोऽप्यत्र हेमच०। [च।

स्तनान्तर न० स्तनयोरन्तरम्। १हृदये हेमच० २स्तनमध्ये

स्तनाभोग पु० ६त०। स्तनस्य परिपूर्णतायाम् त्रिका०।

स्तनित न० स्तन-भावे क्त। १मेघशब्दे अमरः। २करतादिशब्दे च। कर्त्तरि-क्त। ३ध्वनिते त्रि०।

स्तनितफल पु० स्तनिते मेघशब्दे फलति फल-अच्। [विकङ्कतवृक्षे राजनि०।

स्तन्भ रोधने क्र्या० स्वा० प० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्। स्तभ्नाति स्तभ्नोति इरित् अस्तभत् अस्तम्भीत्। इदित्वन्ये षोपदेश एव न्याय्यः सौत्रोऽयमित्यन्ये तेन न षोपदेशः।

स्तन्य न० स्तने भवम् यत्। स्तनजाते दुग्धे हेमच०। [भूते च

स्तब्ध त्रि० स्तम्भ-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त। १जडीकृते २जडी

स्तब्धरोमन् पु० स्तब्धं रोमास्य। १शूकरे अमरः जडीकृतरोमणि त्रि० स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

स्तम्ब पु० स्था-अम्बच् किच्च पृषो०। काण्डरहिते व्रीह्यादौ वृक्षे २गुल्मगुल्मे ३तृणादेः गुच्छे च अमरः।

स्तम्बकरि पु० स्तम्बं गुच्छं करोति कृ-इन्। व्रीहिधान्ये अमरः। [मूलके खनित्रादौ अमरः।

स्तम्बघन पु० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-क नि०। स्तम्बो-

स्तम्बघ्न त्रि० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-घञर्थे क। स्तम्बोन्मूलके खनित्रादौ अमरः। स्तम्बहननमप्यत्र।

स्तम्बपुर् स्त्री स्तम्बप्रधाना पूः न समासान्तः। ताम्रलिप्ते पुरभेदे हेमच०।

स्तम्बेरम पुंस्त्री० स्तम्बे तृणादीनां काण्डे गुच्छे गुल्मे वा रमते रम-अच् अलुक्स०। गजे अमरः स्त्रियां ङीष्।

स्तम्भ पु० स्तम्भ-घञ्। (थाम) १स्थूणायाम् अमरः। भावे घञ्। २जडीभावे पु०।

स्तम्भन पु० स्तम्भयति स्तम्भ-णिच् ल्यु। कन्दर्पस्य पञ्चबाणेषु मध्ये १बाणभेदे जटा०। भ वे ल्युट्। २जडीकरणे न० करणे ल्युट्। षट्कर्मान्तर्गते तन्त्रोक्ते ३अभिचारकर्मभेदे

स्तम्भित त्रि० स्तम्भ जाड्ये णिच्-कर्मणि क्त। जडीकृते

स्तरिमन् पु० स्तृ-कर्मणि इमनिच्। तल्पे उणा०।

स्तरी स्त्री स्तृ-कर्मणि ई। धूमे हेमच०।

स्तव पु० स्तु-अप्। १प्रशंसायाम् २स्तुतौ च।

स्तवक पु० स्तूयते स्तु-अवक पृषो० वा। गुच्छे अमरः। २ग्रन्थपरिच्छेदे ३समूहे च मेदि०।

स्तवेय्य पु० स्तु-एय्य। इन्द्रे उणा०।

स्तावक त्रि० स्तु–ण्वुल् । स्तुतिकारके प्रशंसाकारके ।

स्तिमित न० स्तिम–भावे क्त । १आर्द्रतायाम् अमरः । २अचाञ्चल्ये च मेदि० कर्त्तरि क्त । ३अचञ्चले ४आर्द्रे च त्रि० ।

स्तिभि पु० स्तिम–इन् भुक् च । १समुद्रे २वायौ च उणा० ।

स्तीर्वि पु० स्तॄ–क्विन् न वेरित्वम् । १आकाशे २रुधिरे ३तृणजातौ ४अध्वर्य्यौ ५उपवि–ह्वम्नौ संक्षिप्तसा० ।

स्तुत पु० स्तु–कर्मणि क्त । स्तुतिकर्मणि अमरः ।

स्तुति स्त्री स्तु–क्तिन् । स्तवे अमरः । [अमरः

स्तुतिपाठक पु० स्तुतिं पठति पठ–ण्वुल् । राजादेर्वन्दिनि

स्तुन्भ रोधने सौ० क्र्या० आ० कार्य्यभागी पर० सक० सेट् उदित् क्त्वावेट् । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । अस्तुम्भीत् । षोपदेशः स्यादषोपदेश इत्यन्ये ।

स्तुतिव्रत पु० स्तुतौ व्रतमस्य । स्तुतिपाठके जटा० । १६८पृ० दृश्यम्

स्तुत्यर्थवाद पु० ६त० । प्रशंसया अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे

स्तुनक पुंस्त्री० स्तु–नकन् । छागे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

स्तुभ पुंस्त्री० स्तुन्भ–मूल० क । छागे भरतः स्त्रियां ङीष् ।

स्तूप उच्छ्राये अद० चु० सक० उभ० सेट् । स्तूपयति ते अतस्तूपत् त । बहुवचनत्वात् षोपदेश एव । ५१७२ पृष्ठे ष्टूप इति धातुः षोपदेशतया प्रमादात् लिखितः ।

स्तूप पु० स्तु–पक् पृषो० स्तूप–अच् वा । १राशीकृते मृत्तिकादौ २संघाते ३वचे ४निष्प्रयोजने च संक्षिप्त० ।

स्तृ विस्तारे स्वा० उ० सक० अनिट् । स्तृणोति स्तृणुते अस्तार्षीत् अस्तृत अस्तरिष्ट । पर्युदासाद्य षोपदेशः ।

स्तृ प्रीतौ अक० रक्षणे सक० स्वा० प० अनिट् । स्तृणोति अस्तार्षीत् । पर्युदासेन अषोपदेश एव ।

स्तॄ आच्छादने क्र्या० प० उ० सक० सेट् । स्तृणाति स्तृणीते अस्तारीत् अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट । अयं षोपदेश एव न्याय्यः ।

स्तेन चौर्य्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तेनयति–ते अतिस्तेनत्–त । बहुचरत्वात् अषोपदेशः ।

स्तेन न० स्तेन–भावे अच् । १चौर्य्ये । कर्त्तरि अच् । २चौरे त्रि० अमरः ।

स्ते(ष्टे)प क्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । स्तेपयति–ते अतिष्टिपत्–त अषोपदेशत्वे मूलं चिन्त्यम् ।

स्तेम पु० स्तिम–घञ् । १आर्द्रीभावे २क्लेदे च अमरः ।

स्तेय न० स्तेनस्य भावः यत् नलोपः । १चौर्य्ये अमरः । "प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा । यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्त्तितम्" इत्युक्तेः पर-द्रव्यापहारः स्तेयं तच्च अष्टादशविवादान्तर्गतविवादपद-भेदः तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं चौरशब्दे २९६८ पृष्ठादौ दृश्यम् । [ङीप् ।

स्तेयिन् त्रि० स्तेयमस्त्यस्य इनि । परद्रव्यापहारके स्त्रियां

स्तैन(न्य) न० स्तेनस्य भावः अण्, ष्यञ् वा । १चौर्य्ये पर-द्रव्यापहरणे । स्तेन एव स्वार्थे ष्यञ् । २चौरे त्रि० भरतः ।

स्तैमित्य न० स्तिमितस्य भावः ष्यञ् । १जाड्ये २क्लेदे ३आर्द्रीभावे च । [२जलबिन्दौ ३अल्पे त्रि० अमरः ।

स्तोक पुंस्त्री० स्तुच–घञ् । १चातके मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

स्तोकक पुंस्त्री० स्तोकाय जलबिन्दवे कायति शब्दायते कै–क । चातके अमरः स्त्रियां ङीष् ।

स्तोत्र न० स्तु–ष्ट्रन् । १रूप–गुणकर्मादिभिः प्रशंसने अमरः । "द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च । तथैवाभि-जनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम्" मत्स्यपु० १२१ अ० द्रव्याद्युपाधिकतया तस्य चातुर्विध्यमुक्तम् । २स्तुतिसाधने वाक्ये स्तुतिश्च गुणिनिष्ठगुणसंमीलनस्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनरूपा अस्मद्गुणान्त्री वर्णिता । यथा यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुति-मवगच्छन्ति" यद्यपि ष्टुञ्स्तुतौ यतः स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम् अप्रगीतमन्त्र-साध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेक इति च तत्रोक्ते प्रगीतमन्त्रसाध्ये ३स्तवने गुणकथने च । शस्त्रशब्दे प्रगीतमन्त्रे इति यदुक्तं तत्र अप्रगीतमन्त्रे इत्येव बोध्यम् । प्रगीतऋग्जातं शस्त्रमिति छ० उ० भाष्य-टीकायामानन्दगिरिणोक्तं ४प्रगीते ऋग्जाते च ।

स्तोत्रिय त्रि० स्तोत्राय हिते घ । स्तोत्रसाधने ऋगादौ "कतमदुद्गाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्रः इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या शस्यैव च तृतीया इति" छ० उ० । "स्तोत्रिया नाम ऋक्-सामसमुदायः" शा० भा० । "स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः" शत० ब्रा० १४ ।६।१।१२ वाक्यव्याख्यायां भा-ष्यभाष्यम् । "यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियां त्र्यचं वाम वा यज्ञोऽप्यवीन्यत् कृत्वा यजेत" कात्या० श्रौ० २४।७ २० "एकां स्तोत्रियामेकां वषामन्यां कुर्य्यात्" कर्कः ।

स्तोभ पु० स्तुभ–घञ् । १अर्थशून्ये गानादिस्वरपरिपूरणार्थे शब्दभेदे यथा सामवेदे हवा हाइ प्रभृतयः । २हेलने ३स्तम्भने च हेमच० ।

स्तोभलक्षणादिकं सामशब्दे ५५७१ पृ० दृश्यम्। तत्र वर्णानां वर्णमात्रस्तोभस्य। वाक्यस्तोभस्य तु नव विधाः भवन्ति तदुक्तं "आशास्तिः स्तुतिसंख्याने प्रलापः परिदेवनम्। प्रैषमन्वेषणञ्चैव सृष्टिराख्यानमेव च" एते तु वाक्यस्तोभाः पदस्तोभाश्च षडुदक्०गानान्तेषु दर्शितास्तत एवावगन्तव्याः।

स्तोम श्लाघागुणाविष्करणे चद० चु० उभ० सक० सेट्। स्तोमयति–ते अतुस्तोमत्–त। षत्वाभावात् न षोपदेशः।

स्तोम पु० स्तोम–अच् स्तु–मन् वा। १समूहे अमरः। २यज्ञे हेमच०। ३स्तवे ४स्तुतिभेदे ५मस्तके ६धने ७शस्त्रे ८लोहाग्रदण्डे च न० ९वक्रे त्रि०। "नाराशंसेन स्तोमेन" यजु० २।५२ "कयं स्तोमान् प्रपच्छ" ऋ० १।१६४।८

स्त्यान न० स्त्यै–भावे क्त तस्य नः। १स्नेहे २घनत्वे ३सं-हतौ ४आलस्ये ५प्रतिशब्दे च मेदि०। कर्त्तरि क्त। ६संहतिकारके ७ध्वनिकारके च त्रि०।

स्त्येन पु० स्त्यै–इनन्। १चौरे अमृते च उणा०।

स्त्यै संहतौ ध्वनौ भ्वा० पर० अनिट्। स्त्यायति अस्त्यासीत् प्रत्युदाहरणात् षोपदेशः।

स्त्री स्त्री स्तु–ड्रट्। योषिति नार्य्याम् अमरः।

तद्भेदादिकं रतिम० उक्तं यथा

"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपु सोर्जातिलक्षणम्। भवति कमल-नेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी। मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकल-तनुसुवेशा पद्मिनी१पद्मगन्धा। भवति रतिरसज्ञा नाति-खर्वा न दीर्घा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी। घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बद्धशीला सकलगुणसमेता चित्रिणी२चित्रवक्त्रा। दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता। रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी३ सा। स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूल-कुचा सुशीला। कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या नितम्बखर्वा करिणी४मता सा। शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे। वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये। पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी। शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी। बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति ना-यिका। गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत् तदा। आ षोडशाद् भवेद् बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम्। फलमूला-दिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः। प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात्। बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनिलये जानु-द्वये बस्तिके नाभौ वक्षसि जङ्गयोर्निगदिता कण्ठे कपोलेऽधरे। नेत्रे कर्णयुगे ललाटफलके मौलौ च वामभ्रुवामूर्द्धचलनक्रमेण कथिता चान्द्री कला पक्षयोः। सीमन्ते नयनेऽधरे च गलके वक्षःस्थले कूपके नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जानुतटे गल्फके। गुल्फे पादतले तदङ्गुलितटेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठ-त्यसौ दक्षिणोपगतया सर्वं शशिकला पक्षद्वयोर्योषिताम्। शुक्लपक्षे चरेद्वामे पादाङ्गुष्ठकनिष्ठके। शुक्लप्रतिपदादौ च कृष्णे चाधः प्रचक्ष्यते। पुंसः पक्षे स्त्रियोऽवामे शुक्ले, कृष्णे विपर्य्ययः। एतानि कामस्थानानि ज्ञेयानि नागरैः सदा। बलयुक्ता यदा नारी विप-रीतरतिर्भवेत्। पश्चात्तु कलास्थानं रन्तव्या कामिनी तदा। नेत्रे कण्ठे कपोले च हृदि पार्श्व-द्वयेऽपि च। ग्रीवायां नाभिदेशे च कामी चुम्बति कामिनीम्। स्तने अङ्गे नितम्बे च जघने मदना-लये। स्तनयुग्मे यदा प्रीतः कामी चुम्बति कामिनीम्। प्रेम्णा स्त्रियं समालिङ्ग्य सीत्कारं सह चुम्बनम्। कण्ठाश्लेषं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत्। विहस्य हस्तौ जघनोपविष्टः सीत्कृतश्च वक्त्रे च मुदा प्रचुम्ब्य। भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च दत्त्वापि कृत्वा प्ररमेच्च कामी। केशग्रहणञ्च कृत्वा नखांस्त्रीन् पञ्च चैव वा। पृष्ठे च जघने योनौ दत्त्वा कामी रमेत् स्त्रियम्। नखरोमाञ्चितं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम्। ग्रीवामा-लम्ब्य यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम्। लिङ्गप्रवेशनं कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः। पार्श्वद्वयेन सम्पीड्य नितम्बे ताडयेद्भगम्। समालिङ्ग्य स्त्रियं गाढं स्तनयुग्मे च मर्दनम्। योनौ नाभौ च संमर्द्य निष्ठुरं लिङ्ग-ताडनम्। केशं करेण संगृह्य दृढं सन्ताडयेद्भ-गम्। वदने चुम्बनं कृत्वा भगं हस्तेन मर्दयेत्। कुचं करेण संमर्द्य पीडयेदधरं दृढम्। रसेन पद्मगन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत्। सीत्कारं चुम्बनं पीडा भगे हस्ते च चुम्बनम्। पक्षे पक्षे कृते हस्तं चित्रिणीरति-

कादिशेत्। स्त्रीपुंसयोस्तथान्योन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम्। रमयन्तु तथा गाढ़ं मर्द्दयो रतिमादिशेत्। केशं करेण संगृह्य दृढ़ं गलचुम्बनम्। भगं करेण संताड्य हस्तिनीं रतिमादिशेत्। कूर्म्मपृष्ठं गजस्कन्धं पद्मगन्धं सुगन्धि यत्। अलोमकं सुविस्तीर्णं यस्यैतद् भगमुत्तमम्। शीतलं निम्नमत्युच्चं गोजिह्वासदृशं परम्। इत्युक्तं कामशास्त्रे भगदोषचतुष्टयम्"। स्त्रीशुभाशुभलक्षणन्तु लक्षणशब्दे १२७८पृष्ठादौ दृश्यम्

स्त्रीगवी स्त्री॰ स्त्री चासौ गौश्च टच्समा॰। (गाभि) रोहिण्याम्।

स्त्रीचित्तहारिन् पु॰ स्त्रियाश्चित्तं हरति हृ-णिनि। १शोभाञ्जने त्रिका॰। २स्त्रीमनोहारके त्रि॰।

स्त्रीचिह्न न॰ स्त्रिया असाधारणं चिह्नम्। १योनौ जटा॰। २स्त्रिया असाधारणे चिह्ने स्तनादौ ३स्त्रीलक्षणे च।

स्त्रीचौर पु॰ स्त्रिया चौर इव। कामुके त्रिका॰।

स्त्रीजित पु॰ स्त्रिया जितः जि-क्त। स्त्रैणे। "स्त्रीजितस्पर्शमात्रेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति। न भूमौ पातकी पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः" ब्रह्मवै॰ ज॰ ४अ॰ तस्य निन्दोक्ता।

स्त्रीधन न॰ ६त॰। स्त्रीस्वत्वाश्रये द्रव्यमात्रे इति मिताक्षरादयः। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्" नारदपरिगणिते स्त्रीस्वत्वाश्रये धने इति दायभागादयः। स्त्रीधनस्वरूपादिकं मिताक्षरामतानुसारेण वीरमित्रोदये निरूपितं यथा

"अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुं तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते तत्र मनुः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति" षड्विधमिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरत्वाधिक्यनिरासाय। अत एव योगीश्वरेण "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्, इत्याद्यधिकमुपात्तम्। विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि। स यथाह "पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्" इति। नारदः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति"। षड्विधत्वं नारदस्यैव व्याख्येयम्। स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिकत्वनिमित्त न तु पारिभाषिकः यौगिकसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात्। अत एव योगीश्वरेण रिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसंग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम्। ननु च क्वचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एवं सति स्यात्। न हि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते बाधात्। यथाह कात्यायनः "तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा। पित्रा भ्रात्राऽथ वा पत्या न तत् स्त्रीधनमुच्यते इति। उपधिरत्र शाठ्यादार्येदं मया दत्तं त्वया धार्यमलङ्कारादिकान्यदेति नियमनपूर्व्वकं दत्तं सोपधि योगवशेन दायादानां कन्यायै दत्तमिदन्नानुक्रम्यं विभाज्यमिति। पित्रप्राप्तं पत्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तमपि न स्त्रीधनमित्याह स एव "प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः। भर्त्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम्" इति। पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिषिध्यते। तेनैतदायातमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्। उच्यते। नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः। किन्तु तत्कार्य्यविभागादि निषेधः। अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्त्तुः स्वाम्यमित्युक्तम्। भर्त्तुरिहादिनियोगे स्वातन्त्र्यस्त्रिया इत्यर्थः। प्रथमश्लोके तु स्वास्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात्। तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति" मनुवचनात् "भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमित्यपि वचनस्यात्यर्थविषये शिल्पादिप्राप्तपरमेव स्वत्वमूलकस्वातन्त्र्याभावात्। अध्यग्न्यादिस्वरूपञ्च निरूपितं कात्यायनेन "विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्। यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावाहनिकञ्चैव स्त्रीधनं तदुदाहृतम्। प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते। विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्त्तृकुलात् स्त्रिया। अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं बन्धुकात्तथा। गृहोपस्कारवाह्यानां दोह्याभरणकर्म्मणाम्। मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चिच्छुल्कं तत् परिकीर्त्तितम्। ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा। भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्"। भर्त्तुः

भोक्तव्यं गोदानमिति यावत्। अननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत्। तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः "स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः। भर्तृव्युदासस्तु पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात्। भर्तृव्युदासे ततो वहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासश्चापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वात्। अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः। अतएव "पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हतीति" तस्यैव वाक्यशेषः। पतिरित्यनुषङ्गः। पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीड़ा तस्या हरणे। अवश्यादर्थाश्चदपि धनाभावात्तस्मिन् सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुं चार्हतीत्यर्थः। ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधिताऽनेन बोध्यते। अननुज्ञायामनापद्यपि न विरोधः। उच्यते। वचनबलात्तदर्थविषये स्वत्वमेव तत्र तन्नेत्यदोषः। अतएव योगीश्वरोऽपि "दुर्भिक्षे धर्म्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति"। धर्म्मकार्य्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राजावरोधे सति। वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं व्याध्युत्थानबाधके इति च तदर्थं ह्याह। नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमवश्यं देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमित्यर्थकत्वस्य कल्पयितुमनर्हत्वात्। पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव स्त्रीधनग्रहणाधिकारः पतिदानस्वेच्छया नान्यस्येति ध्येयम्। भर्त्रा दातुं प्रतिश्रुतं भार्य्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तद्देयमित्याह स एव "भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैरिति"। सुतपदञ्च पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात्। अनेन स्त्रीधने जीवन्मातृकाणां सुतानां अन्यना सत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते। एवं स्त्रीधनतत्त्वम्"। दायभागमतं पारिभाषिकपरत्वमप्येव। अनयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्। उत्तराधिकारिशब्दे ११०१ पृ० च तद्विभागो दृश्यः।

स्त्रीधव पु० स्त्रियं धुनाति धू–अच्। पुरुषे जटा०।

स्त्रीधर्म्म पु० ६त०। स्त्रीणां नारीकुसुमविकाशे रजसि हेमच०

स्त्रीधर्म्मिणी स्त्री स्त्रीधर्म्मोऽस्त्यस्या इनि। रजस्वलायां स्त्रियाम् अमरः।

स्त्रीपण्योपजीविन् पु० स्त्रीरूपेण पण्येन जीवति जीव–णिनि। धनं गृहीत्वा सम्भोगार्थमन्यस्मै स्त्रियं दत्त्वा तल्लब्धधनोपजीविनि।

स्त्रीपुंधर्म्म पु० स्त्रियाः पुंसश्च धर्म्मः तदभिज्ञस्य व्यवहारो वा। स्त्रीपुंसयोः व्यवहाराचाररूपे धर्म्मे तद्विषयके अष्टादशसु विवादपदेषु मध्ये विवादपदभेदे स्त्रीपुंसयोगोऽप्यत्र। वीर० तत्स्वरूपं यथा "तत्स्वरूपमाह नारदः "विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्त्यते। स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते" इति। विवाहादिपरत्वेन स्त्रीपुंधर्म्मा व्यवहृन्ते। अतएव मनुर्व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्चेत्युद्दिश्य प्रतिज्ञापूर्वकं तेषां निरूपणं चकार "पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः। संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्" इत्यादिना संयोगे अन्योन्यसन्निधाने विप्रयोगे देशतः कालतो वा व्यवधाने। शाश्वतान् नित्यान् अवश्यानुष्ठेयानिति यावत्। के ते धर्म्मा इत्याकाङ्क्षायामाह स एव "अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्। विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे" इत्यादि। पुरुषैः भर्त्तृपुरुषैः। विषये दण्डहेतुभूतव्यवहारादिविषये। नारदोऽपि "स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः। अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत्" इति। अतोऽन्यैरपि स्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा कल्पयितव्यमित्याशयः। पुरुषेण स्त्री व्यभिचारादवश्यं रक्षणीया। तथा च हारीतः "एकव्रतत्वस्वभावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवति जारजः कुण्डोऽमृते भर्त्तरि गोलकस्तस्माद्गोत्रापायाशङ्कायां रक्षेच्छायानाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशस्तन्तुनाशे देवपितृयज्ञनाशो देवपितृयज्ञनाशे आत्मनाशः आत्मनाशे सर्व्वनाशः" इति। एकव्रतत्वस्वभावात् स्त्रीणां एकभर्त्तेति नियमनाभावात्। परेन्द्रियोपहतत्वात् परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य मनसो रागादिना उपहतत्वात्। कुलसङ्करकारिण्यः जात्यतिस्वभावानुमतप्रजोत्पादनेन कुलसाङ्कर्य्यकारिण्यः। अतएव शङ्खलिखितौ "यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामात्मैव तादृशं तनुजं जनयन्तीति"। तन्तुः पुत्रादिसन्ततिः। मनुरपि "सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः। द्वयोर्हि

ज्ञातिभ्यो दद्यादिति कल्पतरौ पाठः। अध्यग्न्यादिशब्दास्तु योगरूढ़ास्तत्रस्त्रीधनवाचकत्वेन प्रयोगात्। गृह्योपस्कर-वाह्यानां यथाक्रमं अन्यार्थतयाधिकेन वराद्भिः कन्या-भरणरूपेण दत्ते तच्छुल्कमिति कल्पतरौ व्याख्या-तम्। मिताक्षरायां तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम्। अथवात्रापि पित्रादीनां कन्याया ददनित्युद्देशो विवक्षितः अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशानुपपत्तेः। जीमूतवाहनेन तु कार्य-स्थानमिति पठित्वा गृहादिकर्मसु शिल्पिप्रभृतिकर्म-कर्त्रे भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छु-ल्कं तदेव मूल्यं प्रकारार्थत्वादिति व्याख्यातम्। पुनश्चोक्तम् "यदासेत्ते भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्त्ति-तमिति" व्यासोक्तं वा। भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति। तदुभयमपि स्त्री-स्वामिकं भवत्येव तथा एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्री-धनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव। आधि-वेदनिकं स्वान्तरविवाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दीयते। यदाह याज्ञवल्क्यः "अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधि-वेदनिकं समम्। न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्" इति। पित्रादिभिर्जीवनार्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः "पितृमातृपति-भ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै। यथाशक्त्या द्विसा-हस्राद्दातव्यं स्थावरादृते"। स्थावरेतरधनं यथाशक्ति आकार्षापणसहस्रद्वयपर्य्यन्तं देयमित्यर्थः। व्यासोऽपि "द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु"। याद्द-त्तं स्थावरादिति कात्यायनेन, पर इति च व्यासेनोक्ते-रितोऽधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम्। अयञ्च नियमः प्रतिवर्षमेकार्पणे प्रेयत्ने-नानेकवत्सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः। जीवनार्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवमु-द्दिश्य प्रमाणेन तद्विधेरभावात्। स्त्रीधनेऽपि भर्त्तुर्मरणानन्तरमेव स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमित्याह मनुः "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्। स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया" इति निर्हारो व्ययः। क्वचित् स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्य-मपि तदाह सौदायिकमधिकृत्य कात्यायनः "सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते। यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम्। सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्। विक्रये दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"। भर्तृदत्ते तु स्थाव-रेतरस्यैव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत्। सा यथा काम-मश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते"। स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानविक्रयादिकमित्यर्थः। अपुत्रा शयनं भर्त्तुरित्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृ-दत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यत्वेनेति केचित्। अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयः प्रपञ्चितः। पुत्रादीनामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाम्याभावादित्याह कात्यायनः "न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च। आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः। यदि त्वेकतरो-ऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात्। सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात्। तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम्। मूल्यमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत्। अथ चेत् स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः। प्रीत्या विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्बलात्। ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः। तत्र स्वमा-ददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा"। स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह सम्बन्धेनाभिगम्यते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा दापनीयः। ग्रासाच्छा-दनविघातात् यदि भर्त्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रियो दद्युर्ग्रासाच्छादनयोग्यं धनं वा याचेयुरिति योजयितव्यम्। इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभते इत्याह स एव "अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थना-शिका। व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सा-र्हति"। नार्हतीत्यनेन तया गृहीतमप्याच्छिद्य ग्राह्य-मिति सूचितम्। अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूला-चरणपरा "निर्लज्जा चार्थनाशिका" इत्यपि पाठः। देवलः "वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्। भोक्त्री तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि। वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम्" इति। वृत्ति-र्जीवनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। कल्पतरौ तु वृत्तिरिति पठितम्। वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातम्। लाभो गोष्ठीदि-लोभार्थं लभ्यते कुतश्चित्। तथा आपदनन्तरेण।

कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः। इमं हि सर्व्ववर्णानां पश्यन्तो धर्म्ममुत्तमम्। यतन्ते रक्षितुं भार्य्यां भर्त्तारो दुर्ब्बला अपि। स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च। स्वञ्च धर्म्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति" इति। द्वयोः कुलयोः भर्तृपितृकुलयोः। अनेन कुलद्वयहेतोरपि रक्ष्या इति शोककथनमुखेन दर्शितम्। अतएव बृहस्पतिः "सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्य्या स्त्री स्वबन्धुभिः। श्वश्र्वादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम्"। मनुरपि "कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः। मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" इति। काले कन्यादानयोग्ये काले। वाच्यो निन्द्यः। अनुपयन् अनुगच्छन्। स एव "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति"। याज्ञवल्क्योऽपि "रक्षेत् कन्यां पिता, विन्नां पतिः, पुत्रस्तु वार्द्धके। अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः" इति। विन्ना विवाहिता। पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्य्यम्। तथा च नारदः "मृते भर्त्तर्य्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः। विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः। परिक्षीणे पतिकुले निर्म्मनुष्ये निराश्रये। तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः"। पितृपक्षाद्यभावे स एवाह "पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्मृतः स्त्रियः। स तस्या भरणं कुर्य्यान्निगृह्णीयात् पथश्च्युताम्" इति। विनियोगः कर्म्मणि नियोजनम्। भर्त्ता पोषकः स्त्रीस्वभावं दर्शयति दक्षः "जलौकावत् स्त्रियः सर्व्वा भूषणाच्छादनाशनैः। सुहृतापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति। जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी। इतरा तु धनञ्चित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम्। साशङ्का बालभावे तु यौवनेऽभिमुखी भवेत्। तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकम्पतिम्। अनुकूल्ये वर्त्तमाना या स्नेहाद्या च निवारिता। अपथ्या तु भवेत् पश्चाद् यथा व्याधिरुपेक्षितः" इति। सुहृता तृप्ता कृतापीत्यन्वयः। अपकर्षति सततमायासमात्रं करोति अनुकूल्ये स्वेच्छायाम्। अपथ्या अहितहेतुभूता। मनुरपि "नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः। सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते। पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः। रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते। शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम्। द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत्। नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मे व्यवस्थितः। निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः। तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि। स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः। यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता। तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम्। ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा। तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते। एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम्। परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति" इति। निरिन्द्रिया निर्वीर्य्या धैर्य्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत्। स्त्रियोऽनृतमिति प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते। श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि। निगमेषु वेदेषु स्वालक्षण्यं स्वरूपं तासां श्रुतीनामध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्ताः शृणुत स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः। महाभारतेऽपि "कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः। मर्य्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद!। अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च। मर्य्यादायाममर्य्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु। यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम्। नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः। यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन्! कथञ्चिन्नोपपद्यते। अन्योन्यस्मिन् प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु। अलाभात् पुरुषाणाञ्च भयात् परिजनस्य च। वधबन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः। नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः। नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना। कामानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयोः। रक्षितारञ्च मृष्यन्ति भर्त्तारं ह्यसतः स्त्रियः" इति। श्रीरामायणेऽपि "नैवाङ्गनानामस्थितो नापि दृश्योऽस्ति कश्चन। सर्व्वमेवावगच्छन्ति सता मदनजा इवेति"। अथ रक्षणप्रकारः। तत्र मनुः "न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्। एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्" इति। प्रसह्य आक्रम्य बलेनेति यावत्। बद्ध्यावरोधेन शरीरव्यभिचाररक्षणं शक्यन्तथापि मानसव्यभिचाररक्षणमशक्यमित्यभिप्रायेण मनुना न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुमित्युक्तम्। न च मानसव्यभिचाररक्षणमनर्थकमन्यजत्वाभावेन गर्भाविशुद्धिविघाताभावादिति वक्तव्यम्। यत आह च

एव "यादृशं भजते स्त्री हि सुतं सूते तथाविधम् । तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः" इति । यादृशं पुरुषमृतुकाले स्त्री मनसा भजते तत्समानशीलं पुत्रं जनयतीति पूर्वार्द्धार्थः । अतएवाहुः शकुन्तलाखिलौ "यादृग् भावोऽर्पितः स्त्रीणामात्मैव तच्छीलं जनयन्तीति" । मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति शेषः । तथा च मनुना तस्या रक्षणादिनोप रक्षणोपायमेवाह्वौ दर्शितः । परिरक्षणोपायमाह मनुरेव "अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मे च पक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे" इति । अर्थस्य संग्रहे स्वेन समानीतार्थसंविधाने । व्यये धनोत्क्रव्यये । शौचे गृहादेरुद्वकरसंमार्जनोपलेपनादौ । धर्मे अग्निहोत्राद्यातिथ्यलौकिकव्यापारे । पक्त्यां पाकव्यापारे । पारिणाह्यं पीठादि गृहोपकरणं तस्य ईक्षणे विचारणे । निरन्तरगृहव्यापारनियोजनात् पुरुषान्तरचिन्ताराहित्यं यथा भवति भार्यायाः तथा कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । बृहस्पतिरपि "वाव्ययेऽथ संस्कारे गृहोपस्करणक्षणे । शौचाग्निकार्ये संयोज्याः स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृता" इति । एवंविधव्यापारासक्तचित्ततया साध्व्यः इति अपदिशन्न इत्याह मनुः "आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः" इति । आत्मना गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिताः साध्व्यः । आप्तपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव "अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः" इति । आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहे रुद्धा इत्यन्वयः । आप्ताश्च ते कारिणश्चाप्तकारिणः । अरक्षिताः सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः । भर्तुर्गुणनिरत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शयितुं स एवाह "यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि । तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा । अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा । शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" इति । भार्याया भरणमप्यावश्यकमित्याह स एव "देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः । तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन्" । देवैर्दत्ता देवदत्ता दैववशादायातेति यावत् । तां भार्यां स्वयंवरे पतिर्विन्दते । तत्र स्वव्यापाराभावाद्देवदत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्वं किन्तर्हि दैवकृतत्वमिति दर्शितम् । देवदत्तत्वञ्च ...याम् "सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्ग्नये । रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्" इत्यादिभ्यः श्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते । तेन देवैर्दत्ताया अभरणेन दातॄणां देवानां द्रोह आपाद्यत इत्यर्थवाद इत्युक्तं मदनरत्ने । ... च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन व्यभिचारिण्या भरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम् । तस्या अपि कदन्नादिनाऽवश्यभरणीयत्वात् । तथा च नारदः "व्यभिचारे स्त्रियामौण्ड्यमधःशयनमेव च । कदन्नञ्च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनम्" इति । स्त्रियाः स्वैरं व्यभिचारे जाते मुण्डनमधःशयनञ्च कारयेत् । कदन्नं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात् । अवस्करशोधनरूपं कर्म कारयेदित्यर्थः । दोषरहितायाः भार्यायाः परित्यागिनं प्रत्याह नारदः "अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् । त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा" इति । विष्णुरपि "निर्दोषां परित्यजन् पत्नीं" चौरवच्छास्य इत्यनुषङ्गः । निर्दोषाम् त्यागहेतुभूतदोषरहिताम् । दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह योगीश्वरः "आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् । त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियः" इति । तृतीयांशमिति धनतृतीयांशम् । राज्ञा भार्यायै दाप्यः । अधनः भरणमात्रपर्याप्तं धनं दाप्य इत्यर्थः" ।

स्त्रीपुंस पु० [द्व०] स्त्री च पुमांश्च अच् समा० । मिलितयोः स्त्रीपुरुषयोः ।

स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री स्त्रीपुंसयोर्लक्षणमस्याम् । स्तनश्मश्रुप्रभृतिस्त्रीपुरुषचिह्नधारिण्यां स्त्रियाम् पोटायाम् अमरः

स्त्रीप्रिय पु० ६त० । १आम्रवृक्षे त्रिका० । २स्त्रीप्रियमात्रे त्रि०

स्त्रीमुखप पु० स्त्रीमुखं पाति पा—क । दोहदवृक्षाद्यार्थे राजनि० ।

स्त्रीरोग पु० ६त० । स्त्रीणां रोगे योनिरोगादौ सुश्रुतः ।

स्त्रीलिङ्ग पु० स्त्रिया इव लिङ्गं तत्कार्यं यस्य । स्त्रीलिङ्गविहितव्याकरणोक्तसंस्कारयुक्ते शब्दभेदे । ६त० स्त्री-२चिह्ने स्तनादौ न० ।

स्त्रीवश पु० ६त० । स्त्रीवशीभूते ।

स्त्रीविधेय पु० ६त० । स्त्रीवशीभूते ।

स्त्रीसंग्रहण न० स्त्रियाः संग्रहणं यत्र । परस्त्रीहरणरूपे विवादपदभेदे । तत्स्वरूपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा "अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यं व्यवहारपदम् । तत्र तल्लक्षणमाह बृहस्पतिः "पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं

विशेषत। बलोपधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम्" इति। एतेषां स्वरूपं दर्शयति स एव "अनिच्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया। विलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्। छद्मना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम्। संयोगः क्रियते यत्र तदुपधिकृतं विदुः। अन्योन्यचक्षूरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा। कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्" इति। अनुरागजसंग्रहस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव "तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम्" इति। व्यासोऽपि "संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमोमध्यमस्तथा। उत्तमश्चेति शास्त्रेषु कथ्यते च पृथक् पृथक्" इति। एतेषां स्वरूपमाह तत्रैव स एव "कटाक्षावेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा। स्पर्शोऽभूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः। प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम्। सम्भाषणञ्च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः। एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा। एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः" इति। स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः "पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया। सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा" इति। परभार्यया सह केशाकेशि क्रीडनेन सद्यः अभिनवैः कामजैः करजदशनादिकृतव्रणादिचिह्नैः द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा स्त्रीसंग्रहणवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः। उपायान्तरमाह स एव "नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम्। अदेशकालसम्भाषः सहैकस्थानमेव च" इति। कुर्वाण इति शेषः सक्थि ऊरुः। मनुरपि "स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत् तया। परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम्"। यस्तु दर्पादिना मयेयं भुक्तेति वदति सोऽपि तथाविधत्वेन ग्राह्य इत्याहतुर्मनुनारदौ "दर्पाद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वयं वदेत्। पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम्" इति। बलात्कारकृतस्य स्त्रीसंग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुपधिकृते दण्डमाह बृहस्पतिः "उपाधिना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः। अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः" इति। सर्वहरः सर्वस्वहरः एतत् सजातीयविषयम्। हीनोत्कृष्टागमने तु क्रमेणार्द्धं धनं सर्वस्वहरणरूपो वधसहितसर्वस्वहरणरूपो वा दण्डोऽवगन्तव्यः। "दमानेयः यथायोग्यं" वाक्यवादनिरूपण-दर्शितत्वात्। तत्र च पुरुषस्यापकर्षाभावे युक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तस्तस्याः दण्डः, तेन साहसस्त्रीसंग्रहणवत् प्रकृतेऽपि सजातीयोपभुक्तायाः मध्यमसाहसाधिकाः प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं पुनरपि तेनोपभुक्ताया इति ज्ञातव्यमित्युक्तं मदनरत्ने। अनुरागजत्रिविधसंग्रहणे दण्डमाह स एव "त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्यमोत्तमौ। विनयः कल्पनीयः स्यादधिकोद्धिकोऽधिकः" इति। अधिकः प्रथमसाहसादिभ्योऽधिकः। सम्भोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः। प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम्" इति। सवर्णामपि बलात्कारेण सजातीयपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः। यदा त्वानुलोम्येन हीनजातीयागमनं तदा मध्यमसाहसः, उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्वधः। तस्याः कर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः। एतच्चानुरागजसंग्रहणविषयं स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात्। बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनपराधत्वेन दण्डाभावात्। अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्द्धतुल्यकर्णनासादिकर्त्तनविधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्द्धं स्त्रियादण्ड इति सूचितम्। अतएव कात्यायनः "सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमस्तथा। तदर्द्धं योषिता दाप्या वधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनम्"। इति। स्त्रिया इति शेषः। यदा पुनः सवर्णामगुप्तां आनुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा विशेषमाह मनुः "सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्योऽगुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः। सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्। शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रन्तु भवेद्दमः" इति। ते क्षत्रियवैश्ये। एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम्। तत्र दण्डान्तरविधानात्। तदाह नारदः "माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा। दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या। शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते" इति। यत्तु प्रातिलोम्येन गमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वध इत्युक्तं योगीश्वरवचने। तदगुप्ताविषयमन्यथाऽर्थदण्डः। तथा च मनुः "उभावपि हि तावेव ब्रा-

ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना । ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यम्पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्” इति । पञ्चशतम्पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिणमित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्तक्षत्रियागमने क्रमेण प्रथमसाहसं पणशतपञ्चकं तयोर्दण्डं दद्यात् स एव “वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः” इति । शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्व्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु वधसर्व्वस्वापहारौ । तथा च स एव “शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते” इति । अत्र च वधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न द्विजातिमात्रस्य । “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति” शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बेन कार्य्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येव “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो यत्रोपरुध्यते । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति” इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणे दण्डमाह मनुः “परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयेत् रहः । पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्” इति । आचारितः अभियुक्तः । दोषैः नानास्त्र्युपयोगलक्षणाभिः । पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमेतत् । अतएव “यस्त्वनाचारितः पूर्व्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः” इति । मनूक्तस्य तु पूर्व्वसाहसमध्यमसाहसयोस्तूत्कृष्टसजातीयासम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण सह पित्रादिभिः निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पणशतं दण्ड्या परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः करोति पणशतद्वयं दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भाषणादि कुर्व्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः “स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथा” इति । निषिध्यत इति निषेधः कर्म्मणि हलश्चेति घञ् । चारणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत्

“नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च” इति मनुस्मरणात् नटाः आत्मोपजीविनः वेशोपजीविनः । एतेषां दारेषु एष विधिः सम्भाषणादिनिमित्तकदण्डविधिर्न । परनरे नारीः स्वभार्य्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे संयोजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति चेत्यर्थः । साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम्” इति । स्वामिना या शुश्रूषार्थं गृह एव स्वातन्त्र्यनिरोधं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धास्ताः अवरुद्धाः । पुरुषान्तरेणावरुद्धा भुज्यमाना भुजिष्याः या दास्यो भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्व्वपुरुषगम्यास्वपि गमने पञ्चाशत्पणं दण्ड्यः तासामपरपरिगृहीतत्वेन परस्त्रीतुल्यत्वात् । अवरुद्धादिव्यतिरिक्तानामपि ग्रहणम् । तास्वपि सर्व्वपुरुषसाधारणीषु परपरिगृहीतासु गमनेऽयमेव दण्ड इति मन्तव्यम् । एतदभिप्रेत्याह नारदोऽपि “स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः । आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः” इति । अब्राह्मणीति स्वैरिण्या विशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्य्यप्रभृतयः । भुजिष्या स्वेति सम्बन्धः । व्यासोऽपि “परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः । प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः” इति । प्रसह्य वेतनदानं विना स्वाम्यनवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानञ्च पापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । “पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते” इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् । बलात्कारेण स्वाम्यनवरुद्धदास्यभिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्” इति । पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानमन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यद्यनिच्छन्तीमेकां बलात्कारेण बहवो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दण्ड इत्यर्थः । यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा पलायेच्छति तदा बलादुपभुञ्जतामपि बहूनामदोषः यदि

तस्या व्याघ्राद्यभिभवो न भवेत् । अतएव नारदः “व्याधिता सस्त्रना व्यङ्गा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेदागच्छेद्दण्ड्या बहुवा स्मृता” इति । पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् । दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः” इति । अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजातां हरतः क्षत्रियादेर्वध इत्यर्थः । आनुलोम्येन सकामाहरणे न दण्डस्तथा च स एव “सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः” इति । कन्यादूषणे दण्डमाह स एव “दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधः स्मृतः । शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने” इति । “पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम्” इति । यदाकामां कन्यामङ्गुष्ठादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेदः । यदा तु अङ्गुलिप्रक्षेपेण तामेव योनिक्षतां कुर्वन् दूषयति तदा विशेषमाह मनुः “अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम्” इति । सकामदूषणेऽप्याह स एव “सकामां दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसक्तिविनिवृत्तये” इति । यदा कन्या विदग्धा वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव “कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदः खरेणोद्वहनं तथा” इति कुर्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः । यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यां सकामामकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सकामां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामाङ्गच्छतो वध एव । तदाह मनुः “उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि । योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः” इति । चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः” इति । अन्त्या चाण्डाली तद्गमने सवर्णिकान् प्रायश्चित्ताभिमुखान् “सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति” मनुवचनानुसारेण पणसहस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चाण्डालीङ्गच्छंश्चाण्डाल एव । अन्त्य एवेति माधवीये पाठः । चाण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमने वध एवेत्यर्थः । योनिव्यतिरिक्तस्थले गच्छतो दण्डमाह स एव “अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे” इति । यस्तु योषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखं मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणा दण्डनीय इत्यर्थः । स्त्रीकृते संग्रहणे दण्डमाह बृहस्पतिः “स्वयमागता वा नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना । कामयेत् तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्द्धदमः स्मृतः” इति पञ्चमा स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छतः पुरुषस्य यो दण्डस्तदर्द्धं दण्ड्या” ।

स्त्रीसभ न० स्त्रीणां सभा क्लीवत्वम् । स्त्रीसमाजे ।

स्त्रीसेवा स्त्री ६त० । स्त्रीसम्भोगे व्यवायमैथुनेषु नारीसेवने

स्त्रीस्वभाव पु० स्त्रिया इव स्वभावो यस्य । १अन्तःपुररक्षके षण्ढके शब्दमा० ६त० । २स्त्रीणां शीले च । स्त्रीपुंधर्मशब्दे दृश्यम् ।

स्त्रैण न० स्त्रिया इदम् अण् नञ् । १स्त्रीस्वभावे “स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना” भट्टिः । २स्त्रीविषये स्त्रिया अपत्ये स्त्रीणां समूहे वा अण् । ३स्त्र्यपत्ये स्त्रीसमूहे न० ।

स्थ त्रि० स्था–क । १स्थितिशीले प्रायेण उत्तरपदस्थित एवास्य प्रयुज्यते यथा पदस्थः मार्गस्थः । २स्थाने पु० शब्दर० ।

स्थग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० मिचि न वृद्धिः । स्थगति अस्थगीत् । अणोपदेशत्वमस्य चिन्त्यमूलम् ।

स्थग त्रि० स्थग–अच् । धूर्त्ते शब्दर० ।

स्थगन न० स्थग–ल्युट् । आच्छादने हेमच० ।

स्थगित त्रि० स्थग–क्त । १आवृते २तिरोहिते हेमच० ।

स्थगी स्त्री स्थग्यतेऽनया घञर्थे क गौरा० ङीष् । ताम्बूलपात्रे करङ्के हेमच० ।

स्थगु न० स्थग–उन् । गड़ौ (कुज) “तदेव स्थगु यद्वीर रथघोषमिवायतम् । कुब्जायाः प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु” रामा० वा० ९अ० ।

स्थण्डिल न० स्थल–इलच् नुक् लस्य डः । १चत्वरे उच्चत्ववर्जिते शून्ये समीकृते प्रदेशे अमरः । “निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले” कुमारः । २यज्ञार्थं परिष्कृतस्थाने शब्दर०

इष्टोमार्थं कुण्डप्रतिनिधित्वेन वालुकादिभिः करणीये यज्ञभेदे च "नित्यं नैमित्तिकं कर्म स्थण्डिले वा समाचरेत्। कुण्डाभावे तु तत् कुर्यात् वालुकाभिः समन्ततः" शा०ति०। "अथ वापि मृदा सुवर्णभासा चतु-रस्रं चतुरङ्गुलोन्नतम्। हवने विदधीत वाङ्गुलोन्नं वि-बुधः स्थण्डिलमेववेदकोणम् कुण्डोद्यतः। अथ वा कुण्ड-करणाशक्तौ। तन्त्रान्तरे च "मृदा सुवर्णभासा वा शुद्ध-वालुकयाऽपि वा। चतुरङ्गुलोन्नतया वेदाङ्गुलोच्चं स्थण्डिलं विदुः। चतुःकोणमुदक्प्राचीप्रवणत्वाकृती शुभम्। ए-काङ्गुलोन्नमथ वा रम्यं मत्र्यं न्यूनतम्। तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्। कुण्डाभावे स्थण्डिलं वा संस्कृत्ये होमकर्मणि"। वशिष्ठः "कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्" क्रियासारे। तत्करण-प्रकारादि सं० त०द्रष्टव्यम्।

स्थण्डिलशायिन् पु० स्थण्डिले चत्वरे शेते व्रतवशात् शी-णिनि। व्रतार्थं चत्वरे शयितरि अमरः। "स्थण्डिल-शायिनश्च" भट्टिः। [चत्वरे शयितरि शब्दर०।

स्थण्डिलेशय पु० स्थण्डिले शेते शीङ् अलुक्समा०। व्रतार्थं

स्थपति पु० स्था—क तस्य पतिः। १कञ्चुकिनि मेदि० २शिल्पि-भेदे (छुतार) अमरः ३कुबेरे शब्दर० ४अधीशे ५बृह-स्पतिसवनामकयागकर्त्तरि च अमरः। ६सत्तमे त्रि० मेदि० तत्र अधीशपरत्वे "निषादस्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृतः" कात्या० श्रौ० १।१।१२ "निषादस्थपतिर्गावेधुके चरावधि-कृतः अधिकारी भवति"। एवं हि श्रूयते "यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत् वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकम् चरुं निर्व-पेत्" इत्येतामिष्टिं प्रकृत्य श्रुतम् "एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति" निषादस्थपतिर्यजतेत्यर्थः। तत्रायं सन्देहः किमत्र षष्ठीसमासः निषादस्य स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति कर्मधारयो वा। तत्र यदि षष्ठीसमासः तदा यो द्विजातिरेव विद्वान्निषादानामाधिपत्यं करोति तस्यात्राधिकारः यदि च कर्मधारयः तदा निषाद एव यः स्थपतिस्तस्यात्राधि-कार इति। तत्र त्रैवर्णिकस्यैव समर्थत्वाद्विद्वत्त्वादग्नि-मत्त्वाच्चात्राधिकारो युज्यते अन्त्यजातीयस्य निषादस्या-विद्वत्त्वेनानग्निमत्त्वेन चासमर्थत्वात्, तस्मात् षष्ठीसमास एवायमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु कर्मधारयोऽयम् निषादश्चायं स्थपतिश्चेति कुतः? षष्ठीसमासपक्षे निषाद-पदे लक्षणाप्रसक्तेः न ह्यत्र षष्ठी श्रूयते अतः सम्बन्धः प्रतीयेत। अतो निषादपदेनैव षष्ठ्यर्थो लक्षणीयः इत-रस्मिंस्तु पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थतैव न लक्षणा तस्मान्निषाद एव स्थपतिरत्राधिकारी श्रुतिबलात् अवि-द्वानप्यनग्निमानपीति सिद्धम्। अपि चात्र निषादस्य दक्षिणा श्रूयते कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति कूटं हि निषादानामेवोपकारकम् नार्याणामिति" कर्क०। बृहस्पतिसवकर्त्तरि तु "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या० श्रौ० २२।५।२८ सू०। "यदा ब्राह्मणा यं पुरस्कु-र्वीरन् एतेन यजेत" "बृहस्पतिसवेन" सू०। राज्ञा सहित ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गीकुर्वीरन् "एतेन स एतेन यजेत बृहस्पतिसवेन" सं०व्या०। बृहस्पतिसवकर्त्तृ-वत् इगोसवकर्त्तर्यपि यथोक्तं "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या० श्रौ० २२।११।११सू०। "गोसवयाजिनं जनाः"। राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् (मुख्यत्वेनाङ्गीकुर्वीरन्) स गोसवेन यजेत २२।११।८कर्क०। "आयभेदस्य लक्षणं यथा "वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रम। दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः"।

स्थपुट त्रि० तिष्ठति स्था—क स्थं पुटं यत्र। १विषमोन्नत-प्रदेशे हेमच०। "स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्तीति" मालतीमा०। २विषमस्थाने-सञ्चारिणि-जीवे पुं० त्रिका०।

स्थल स्थाने भ्वा० पर० अक० सेट् उभया०। स्थलति अस्था-लीत्। डलयोरैक्यात् गतार्थ इत्यन्ये।

स्थल न०स्त्री०स्थल-अच्। जलशून्ये अकृत्रिमे भूभागे अमरः स्त्रीत्वपक्षे ङीष्। "वनस्थलीमर्मरपत्रमोक्षाः" कुमारः। २अकृत्रिमाकृत्रिमप्रदेशमात्रे ३अकृत्रिमभूभागे तु न०।

स्थलकन्द पु० स्थलजः कन्दः। (बनओल) वन्यसूरणकन्दे रत्नमा०

स्थलकमल न० स्थलजातं कमलम्। स्थलपद्मे भावप्र०।

स्थलकुमुद पु० स्थले कुमुदमस्य सादृश्येन यस्य। करवीरे राजनि०।

स्थलपद्म न० स्थलजातं पद्मं शाक०। स्वनामख्याते पुष्प-प्रधानवृक्षे त्रि० स्थलजं पद्ममिव। २शालके पु० रत्नमा०

स्थलपद्मिनी स्त्री स्थलपद्मानां समूहः तेषां सन्निकृष्टदेशो वा इनि ङीप्। १स्थलपद्मसमूहे २तद्युक्तदेशे च। "ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः" नैष०।

स्थलमञ्जरी स्त्री स्थलस्य मञ्जरीव। अपामार्गे रत्नमा०।

स्थलशृङ्गाट पु० स्थलजातः शृङ्गाटः शाक०। १गोक्षुरे रत्नमा० तस्य कण्टकावृतत्वात् तथात्वम्।

स्थलेरुहा स्त्री स्थले रोहति रुह–क अलुक्स० । १घृतकुमार्य्याम् २दग्धारुहे च राजनि० ।

स्थलेशय पु० स्थले शेते शी–अच् अलुक्स० । १वराहहरिणप्रभृतौ पशौ राजनि० । २स्थलशायिनि त्रि० ।

स्थवि पु० स्था क्वि चैनेच्च । १तन्तुवाये उज्ज्वलद० । २स्वर्गे ३जङ्गमे च संक्षिप्त० ।

स्थविर न० स्था–किरच् स्थवादेशः । १शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि० २चतुर्मुखे ब्रह्मणि पु० हेमच० । ३अचले ४स्थिरे त्रि० उणा० ५वृद्धे च त्रि० अमरः । ६महाश्रावणिकायां स्त्री राजनि० ।

स्थविष्ठ त्रि० अतिशयेन स्थूलः इष्ठन्० यणादिपरलोपे गुणः । अतिवृद्धे अमरः । ईयसुन् स्थवीयानपि अतिवृद्धे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्थाणु पु० स्था नु पृषो० णत्वम् । १शिवे २शाखापत्ररहितवृक्षे च अमरः ३आयुधभेदे पु० नीलक० । ४ध्रुवे त्रि० धरणिः शिवस्य स्थाणुशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं वामनपु० ४६अ० । यथा "सृष्टिचिन्तन् जलान्तस्थात् प्रजाकामः स्वयम्भुवम् । ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा । क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम् । पतद्भिरा भै-रवो मध्ये ऊर्द्ध्वमेव यदा स्थितम् । तदाप्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्" ।

स्थाणुतीर्थ न० शैवे तीर्थभेदे वामनपु० ४२अ० ।

स्थाण्डिल पु० स्थण्डिले शयितोऽण् । व्रतार्थं स्थण्डिले शयितरि अमरः ।

स्थाण्वाश्रम पुंन० ६त० । हिमाचलस्थिते शिवस्य तपश्चर्याश्रमभेदे "स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम" कुमारः ।

स्थाण्वीश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे "स्थाणुलिङ्गं हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम् । स्थाणावीशः स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्ततः स्मृतः" वामने ४२अ० तन्माहात्म्यादिकम् । तत्र दृश्यम् ।

स्थान न० स्था–ल्युट् । १स्थितौ २सादृश्ये ३अवकाशे मेदि० ४सन्निवेशे ५वसतौ हेमच० ६पण्यसन्धौ त्रिका० ७भाजने ८स्था० ९निकटे १०व्याकरणोक्ते प्रसक्ते आदिश्यमानस्य यणादेः कारणभूते इगादौ । ११ नीतिवेदिनामुपचयापचयहीने साम्यावस्थाने च अमरः । उपचयापचयौ च षड्वर्गशब्दोक्तस्य क्षयादेरेव भरतः । १२अभिव लोकभेदः । स्वस्वजातीनां स्वस्वधर्मानुष्ठायिनां जनानां लोकविशेषात्मकं स्थानञ्च वह्निपुराणोक्तं यथा "प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । क्षत्रियाणां तथा चैन्द्रं संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् । मारुतं शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुकारिणाम् । अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् । स्मृतं तेषान्तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् । सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वत् वनौकसाम् । प्राजापत्यं गृहस्थानां स्वधर्मानुवर्त्तिनाम् । न्यासिनान्तु परं ब्रह्म योगिनाममृतं स्मृतम् । एकान्तवादिनां ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम् । तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवम् । असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिमत् । वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम् । स्थानमेतत् समाख्यातं स्वधर्मविनिवर्त्तिनाम्" श्रुतिलिङ्गाधिकरणोक्ते १३क्रमे मीमां० । "स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या पार्थसारथिः । १४प्रापके निग्रहस्थानमित्यादि ।

स्थानक न० स्वार्थे क । १स्थानशब्दार्थे । स्थाने कं जलमत्र । २आलवाले हेमच० ।

स्थानचञ्चला स्त्री स्थाने स्थितापि चञ्चला । १वर्वरीहक्षे शब्दच० । पवनवातेन चञ्चलत्वात्तथात्वम् ।

स्थानच्युत त्रि० स्थानात् स्वस्थानात् च्युतः । पदच्युते "स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ । स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ" गरुड़पु० ११५ अ० । स्थानभ्रष्टादयोऽप्यत्र । "स्थानस्थिताश्च पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः । स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः" गरुड़पु० ११५अ० ।

स्थानाध्यक्ष त्रि० स्थाने अध्यक्षः । स्थानरक्षके हेमच० ।

स्थानिक त्रि० स्थानेऽधिकृतः ठक् । स्थानाध्यक्षे हेमच० ।

स्थानिन् त्रि० स्थानमस्त्यस्य रक्षकत्वेन इनि । १स्थानरक्षके स्थानं प्रसक्तिः अस्त्यर्थे इनि । व्याकरणोक्ते आदिश्यमानस्य यणादेः कारणे इगादौ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति" पाणिनिः ।

स्थानीय न० स्थीयतेऽस्मिन् स्था–आधारे अनीयर् । १नगरे अमरः । स्थानं सादृश्यं वासं वाऽर्हति स्थानच्छेदस् वा छ । २वासयोग्ये देशे ३सदृशे ४स्थानसम्बन्धिनि च त्रि० ।

स्थाने अव्य० स्था-ने । १योग्यत्वे २औचित्ये च "स्थाने भवानेकनराधिपः सन्निति" रघुः । ३सत्ये ४सादृश्ये ५कारणार्थे च शब्दर० ।

स्थापत्य पु० स्थपतिरेव स्वार्थे ष्यञ् । १अन्तःपुररक्षके कञ्चुकिप्रभृतौ अमरः । तस्य भावः ष्यञ् । २स्थपतिधर्मे न० ।

स्थापक त्रि० स्थापयति स्था-णिच्-पुक् ण्वुल् । यथाव० स्थानस्थापके यथा निवेशके । स्थितिस्थापकः ।

स्थापन न॰ स्था-णिच्-पुक् ल्युट्। १आरोपणे २पुंसवनाख्ये गर्भसंस्कारे च मेदि॰। ३समाधौ। युच्। स्थापनाप्यत्र स्त्री सा च निवेशने वादे भावपक्षस्य प्रमाणादिना व्यवस्थापने च। [ङीप्। पाठायाम् अमरः।

स्थापनी स्त्री स्थाप्यतेऽनया स्था-णिच्-पुक् करणे ल्युट्

स्थापित त्रि॰ स्था-णिच्-पुक् क्त। १निश्चिते २निवेशिते ३न्यस्ते च मेदि॰।

स्थामन् न॰ स्था-मनिन्। १सामर्थ्ये अमरः २बले च।

स्थायिन् त्रि॰ स्था-णिनि। १स्थितिशीले अलङ्कारोक्ते रसानुकूले रत्यादिभावे पु॰। "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा। रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्" "अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः"। "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा॰द॰। एते च क्रमेण शृङ्गारादीनां स्थायिभावाः। [अमरः।

स्थायुक त्रि॰ स्था-उकञ्। १स्थितिशीले २एकग्रामाधिकृते पु॰

स्थाल न॰ स्थलति तिष्ठत्यन्नाद्यत्र आधारे घञ्। (थाल) १अन्नपात्रभेदे। २पाकपात्रे (हाँड़ि) स्त्री अमरः गौरा॰ ङीष्।

स्थालीपाक पु॰ स्थाल्यां पाकः। गव्यदुग्धेन स्थाल्यां कृते १पाकभेदे। स्थाल्यां पच्यतेऽसौ पच-कर्मणि घञ् २चरौ तत्पाकप्रकारः चरुशब्दे दिङ्मात्रमुक्तः गोभिलोक्तप्रकारः सं॰त॰ दर्शितो यथा

तत्र गोभिलः "अथोदूखलमुषले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य उपसादयति अथ हविर्निर्वपेदिति। ब्रीहीन् यवान् वा कांस्येन चरुस्थाल्या वा अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति। "पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् शृतमुत्तमिव स्थालीपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् शृतमभिघार्य्य उदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेदिति" गृ॰। अस्यार्थः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामोच्चारणं यथा अग्नये अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि ब्रीह्यादीन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत् । अत्रानुषा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम्। अतएव कात्यायनः "अमाविति नाम गृह्णाति"। नारायणीयेऽपि "अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते। साध्याभिधाने तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्"। अतोऽदः पद एव नामोहो न तु विष्णुप्रजापत्यादाविदमित्यादौ। एवञ्चाग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् यजुःप्रयोगो गोभिले निर्वापमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिकसमन्त्रकग्रहणप्रोक्षणे सामगेन न कार्य्ये। यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः "शेषे यजुःशब्दः इति। शेषे सर्वभिन्ने मन्त्रजाते। ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं तद्यजुरिति। बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वापः। यावन्निर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक्। निर्वापपरिमाणन्तु होमसंख्याविशेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतासंख्यया ग्राह्य निर्वापांश्च पृथक् पृथक्। तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक्। यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र कीर्त्तिता। शेषञ्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्"। यद्यपि देवतासंख्ययेति वचनं चरुश्रपणीययोः समुपक्रम्य पठितं तथाप्याकाङ्क्षावशेन चरुसामान्यपरमिति। अवघातस्तु विद्याकरवाजपेयी "यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः। यत्रानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति। अतएव यदा तात्कालिकादिना ब्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च। "याते न्यूने तथा क्लिष्टे सान्नाय्ये मान्त्रिके तथा। यत्र मन्त्राः प्रयोक्तव्यामन्त्रायत्तार्थसाधकाः"। मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ। न्यूने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः। अर्थं स्तु मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युप्रयोगः। चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "तिर्य्यगूर्द्ध्वसमित्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी। मृण्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते"। गर्भप्रस्तारदीर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणी चरुस्थाली औदुम्बरी ताम्रमयी एषा पायसचरावपि न निषिद्धा "पयोऽनुष्णं तथारस्ते ताम्रपात्रे न दुष्यति" स्मृतिसागरधृतवचनात्। अतएव शारदातिलके "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत्। मन्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके"। दक्षिणोत्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तर उपरि ययोः पाण्योस्ताभ्यां सुषलं गृहीत्वा इति शेषः। त्रिःफलीकृतान्

त्रिधा विद्धीकृतान् अङ्गुष्ठप्रस्फोटनाभ्यामिति शेषः। पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम् अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान्। तेन चरुस्थाल्याः उत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत्। कुशलशृतमिवेति कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं यथा स्यात्तथा स्थालीपाकं श्रपयेत्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्। “संयावोत्सन्ना चरुः स्विन्नोऽप्रदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाक्यो न च वीतरसो भवेत्”। वीतरसोऽगाढितरसः। प्रदक्षिणमुदायुवनिति प्रदक्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन अङ्गुलीभिर्मिश्रयन्। यु मिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत्। शृतमित्यभिघार्येति स्फुटितम्। चरुस्थाल्यपनयात् प्रागेव उदगग्नेरुत्तरत्वात् उत्तार्य्य ततोऽभिघारयेत् पुनर्हि तेन तथा सेचयेत्। तथोद्वर्त्ते तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं ज्वलत्काष्ठेन विद्योतन-क्रममाह छन्दोगपरिशिष्टम् “आधिश्रितमवद्योत्य शृत-ञ्चाभिघारयेत्। एतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिघार-येत्”। मेक्षणादीन्याह छन्दोगपरिशिष्टम् “इध्म-जातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठ-पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्”। इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशद्वय-मिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति तदर्द्धम् एषैव दर्व्वी विशेषस्तु गह्यताम्। “दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम्। मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते दृढे तथा। इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च”। अत्र तिर्य्यग्-गूर्ध्वं समिद् दैर्घ्यस्यैव चेतनेन सर्व्वकर्म्मविधाय भूमिसम-परिकल्पनमुत्तमाङ्कं कुर्य्यादित्युक्तम्”।

स्थाल्यां पाकपात्रे पाकः पच्यमानः। २पाकभाजने स्थालीपाके। पात्नभोज्यादौ तत्साधने चरौ त्रि० ते० दर्शितं “चरुने सम्मति दीर्णां स्थालीपाकमभक्षयन्”।

स्थालीपुलाक पु० स्थाल्याः पुलाकास्तण्डुलाः यत्र एकधर्म्मतोज्ञापकत्वेन अच्। मीमांसकोक्ते “स्थाली-स्थालात्मका वा एते सर्वे निष्कृतिभागिनः। एकपात्राभिसंयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्” इत्युक्तमानकल्पे न्याय-भेदे यथा एकस्य प्राकदर्शनेन सर्व्वेषां पाकज्ञानम् एवं एकरूपाणां सर्वेषामेकधर्म्माक्रान्तत्वमित्यवंरूपोह्यायवत्।

स्थालीबिल न० ६त०। स्थाल्याः मूलभागे तदर्हति च यत् च। स्थालीबिलीय (य) तण्डुलादौ त्रि० सि०कौ०

स्थालीवृक्ष पु० स्थाल्यै-हितः। १पक्षस्याकारे स्थालीमकोच वाधने २वृक्षभेदे। “स्थालीवृक्षो मधुः पाण्डुरस्तिन्नक्ष्याकः। कटुपाकरसः पाकी विषपित्तकफापहः” भावप्र०

स्थावर त्रि० स्था–वरच्। १अचले २स्थिर पदार्थे स्थाणौ च अमरः। “स्थावरं जङ्गमञ्चैव यत्किञ्चित् सचराचरम्” स्मृतिः। ३पर्वते पु० ४धनुर्ज्यायां न०त्रिका। स्थावरपदार्थस्य बहुविधः शब्दकल्प ५२५० पृ० दृश्यः। स्थावरधनं च सम्पत्तौ क्रेतरि सति अवश्यकत्वात् न विक्रेयं यथोक्तं महानिर्वा०१२उ० “स्थावरं धनमन्यस्मै दिशेत् साक्षिध्य-वर्त्तिनि। योऽन्यो क्रेतरि विक्रीतं न धनाः स्थावरा-धिपः। साक्षिध्यवर्त्तिनां ज्ञातिः सवर्णो वा विशेष्यते। तयोरभावे सुहृदो विक्रेतव्या यदीच्छति। निर्णीत-मूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे। तन्मूल्यमेव यदी-पश्यो दाति क्रेता न चापरः। मूल्यं दातुमशक्तेषु समानो विक्रयेऽपि वा। सन्निधिस्थस्तदान्यो न क्रेतुं शक्नोति विक्रये। क्रीतञ्चेत् स्थावरं देयं परोक्षे प्रति-वासिनः। अवश्यमेव तन्मूल्यं दत्त्वाऽसौ प्राप्नुमर्हति। क्रेता तत्र पक्षान्तराभावात् विनिमेयीति भुनक्ति वा। मूल्यं दत्त्वाऽपि नाप्नोति स्थावरं सन्निधिस्थितः। “स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया” स्मृतिः। स्थावरस्य से-व्यविक्रयनिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण विक्रयः कर्त्तव्य इति” मिता०। “एकोऽपि स्थावरे कुर्य्यात् दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः” स्मृतिः। “अविभक्त-क्रमप्राप्तं पित्र्यं स्वकस्य वान्धवः। स्थावरं सिद्धि-माप्नोति भुक्त्वा, चानिवेदया”। “योदातरि यदा स्वामी प्रातमर्त्यं परिकीर्त्तितम्। विक्रये चैव दाने च स्थेयं स्थावरेष्वपि” कात्या०। “अथवा प्रीतेन यद्दत्तं पित्रे तथित् सुतेऽपि च। या सभाकामसम्प्रीत्यात् दद्याद्वा स्थावरादृते” नारदः। “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत्। विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योन्यैः सहस्त्विन” व्यासः। “सर्वेषां तुल्यरूपं वा योदरासोदरा भ्रातरिति” जीमूतः। [राजनि० २स्थावरप्रसूतौ स्त्रि०]

स्थावरादि पुं न० स्थावरमादिर्हेतुर्यस्य। १तत्कनामविषे

स्थाविर न० स्थविरस्य भावः अण्। वृद्धत्वे अमरः। तच्च सप्ततिवर्षोपरमे भवति “आषोडशाद् भवेद्बाल-स्तरुणस्तत उच्यते। वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्” स्मृतिः। [अमरः २स्थूलकुम्भे च मेदि०]

स्थासक पु० स्था–स–कापादौ वा। १अवलेपादौ २चार्च्चिक्ये

स्थास्नु त्रि०स्था–स्नु। १स्थितिशीले अमरः “प्रभुरादिवः स्था-

रूपं दिवाचिरप्रभा" भट्टिः। २थायते भरतः। ३हवे जौमरः

स्थित त्रि० स्था-क्त। १अङ्गीकृततया दत्तावधाने "स्थितावां स्थानमामदेः" रघुः। २निवृत्ते ३प्रतिज्ञायुक्ते मेदि०। ४स्थितिशालिनि च।

स्थिति स्त्री स्था-क्तिन्। १मर्यादायां मेदि० २व्याख्यवधान-स्थाने अमरः। ३स्थाने च। स्थानभेदे स्थितिनिषेधो यथा "नाश्वित्थमहृयाजि न वैयाम् वा कथञ्चन। तथा-ऽङ्गारकविद्धायां नाधितिष्ठेत् यदाचन" कौर्मपु०१५अ०।

स्थितिस्थापक स्थितिं स्थापयति स्था-णिच्-पुक् ण्वुल्। न्यायोक्ते संस्कारविशेषे "संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थिति-स्थापकभावने" "स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्-चतुर्ष्वपि। अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्" भाषाप०।

तल्लक्षणं पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। संस्कारत्वसाक्षाज्जातित्वे च महत्त्वाद्यधर्मत्वम्। तथा च पूर्वसंयोगजनितसंयोगनाशकत्वे सति पूर्वसंयोगजातीय-संयोगजनकत्वं तत्त्वम्। स च क्रियाविशेषजन्यः क्रिया-विशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्यो गुणविशेषः। अन्य-थाकृतस्य पुनस्तदवस्थतया स्थापकः गुणविशेष इत्यर्थः। यथाऽऽकृष्टशाखादीनां त्यागे पुनस्तथावस्थिततया अव-स्थापकः। स च अतीन्द्रियः।

स्थिर पु० स्था-किरच्। १पर्वते २देवे ३वृक्षे ४कार्त्तिकेये शब्दर०। ५शनौ ६मोक्षे मेदि०। ७वृषे राजनि०। ८धवद्रुमे भावप्र०। ज्योतिषोक्तेषु ९वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु च। १०कठिने ११निश्चले च त्रि०। १२शाल्मल्यां स्त्री शब्दच०। एवं १३काकोल्यां जटा० १४पृथिव्यां १५सालपर्ण्यां स्त्री अमरः। पृथिव्याः स्थिरत्वं मतभेदेन भूचलनशब्दे ८०पृ० दर्शितम्। स्थिरतया पदार्थाः पदार्थाः कथिताः उक्ता यथा युवा प्रशान्तः साध्वीजनः सज्जनमनः। धर्माधर्मौ मनः भोगा बुभ्रान्तवाचे तयोर्मुक्तकलितत्वात् स्थिरत्वम्।

स्थिरगन्ध पु० स्थिरो गन्धो यस्य। १चम्पकवृक्षे २पाटलायां ३केतक्याञ्च स्त्री राजनि०। ४स्थिरगन्धयुक्ते द्रव्यमात्रे त्रि०।

स्थिरच्छद पु० स्थिरश्छदो यस्य। भूर्जपत्त्रवृक्षे रत्नमा०।

स्थिरच्छाय पु० स्थिरा नियता छाया यस्य। १वृक्षमात्रे शब्दमा० २छायाप्रधाने वटादौ त्रिका०।

स्थिरजिह्व पु० स्थिरा अचला जिह्वा यस्य। मत्स्ये हेमच०।

स्थिरजीविता स्त्री स्थिरं जीवितमायुर्यस्याः। १शाल्-मलिवृक्षे शब्दर०। २चिरजीविते त्रि०।

स्थिरतर त्रि० अतिशयेन स्थिरः तरप्। १अत्यन्तस्थिरे अमर० २ईश्वरे पु०।

स्थिरदंष्ट्र पु० स्त्री० स्थिरा दंष्ट्रा यस्य। १सर्पे स्त्रियां ङीष्। २वराहाकृतिविष्णौ पु० मेदि० ३ध्वनौ शब्दच०।

स्थिरपत्त्र पु० स्थिराणि पत्त्राण्यस्य। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

स्थिरपुष्प पु० स्थिरं पुष्पमस्य। १चम्पकवृक्षे २बकुलवृक्षे च राजनि०।

स्थिरपुष्पिन् पु० स्थिरं पुष्पमस्त्यस्य बाहुल्येन इनि। तिल-वृक्षे राजनि०।

स्थिरमति स्त्री स्थिरा-मतिः। १स्थिरबुद्धौ स्थिरा मतिर्यस्य। २स्थिरबुद्धियुक्ते त्रि०। "मुनिकेतः स्थिरमतिः" गीता।

स्थिरयौवन न०पु० स्थिरं यौवनमस्य। १विद्याधरादौ देव-योनिभेदे त्रिका० २चिरस्थायियौवनयुक्ते त्रि०।

स्थिररङ्गा स्त्री स्थिरो रङ्गो रागो यस्याः। नील्याम् राजनि०। [द्राक्षायाम् राजनि०। २निश्चलरागयुते त्रि०।

स्थिररागा स्त्री स्थिरो रागो रञ्जनं यस्याः। १दारुहरि-

स्थिरसाधनक पु० स्थिरं साधयति ण्वुल् ततः स्वार्थे क। सिन्दुवारवृक्षे राजनि०।

स्थिरसार पु० स्थिरः सारो यस्य। (सेगुण) शाकवृक्षे राजनि०

स्थिराङ्घ्रिप पु० कर्म०। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

स्थिरायुस् पु० स्थिरमायुर्यस्य। १शाल्मलिवृक्षे अमरः दीर्घ-कालस्थायित्वात्तस्य तथात्वम्। २चिरजीविनि त्रि०।

स्थुड वरणे तुदा० कुटा० पर० सक० सेट्। स्थुडति अस्थु-डीत् तुस्थोड। षोपदेश एव न्याय्यः।

स्थूणा स्त्री स्था-नक् पदत्वादेशः पृषो०। (खुँटी) १गृहस्तम्भे "स्थूणावंशं गृहम्" याज्ञ० २लौहप्रतिमायाञ्च अमरः।

स्थूणानिखननन्याय पु० न्यायमन्त्रोक्ते ४१७ पृ० न्यायभेदे।

स्थूर पु० स्था-ऊरन् किच्च। १वृषे संक्षिप्तसा०। २मनुष्ये सि० कौ०।

स्थूरिन् पु० स्था-ऊरन् किच्च स्थूरो हयादिस्कन्धः स्थूरोऽस्त्यस्य बाहुल्येन इनि। हयादिपृष्ठेन भार-वाहकेऽश्वे अरे च स्थूरस्य भावः अण् स्थौरं तदस्त्यस्य इनि स्थौरीत्यप्यत्र अमरः।

स्थूल बृंहणे अद० चु० उभ० अक० सेट्। स्थूलयति-ते अतुस्थूलत्-त। सदन्तत्वात् षोपदेशः।

स्थूल त्रि० स्थूल-अच्। १पीवरे (मोटा) अमरः २मूढे ३क-लिले च न० मेदि०। ४पनसे पु० राजनि०। ५गजपि-प्पल्याम् स्त्री शब्दच०। एवं ६एर्वारौ राजनि०। ७बृहदेलायाञ्च रत्नमा० स्वार्थे क। पीवरे त्रि०।

संज्ञायां कन् (डहुड़) तृणभेदे पु० रत्नमालाकोषः ।

स्थूलकङ्गु पु० कर्म० । वरकधान्ये (शोरधान) राजनि० ।

स्थूलकणा स्त्री कर्म० । १स्थूलजीरके राजनि० ६त० । २पीनकणयुते त्रि० ।

स्थूलकण्टक पु० स्थूलः कण्टकोऽस्य । आवर्त्तुरे राजनि० कप् अत इत्त्वम् । स्थूलकण्टकिका शाल्मलीवृक्षे स्त्री ।

स्थूलकण्टा स्त्री स्थूलः कण्टः कण्टकोऽस्याः । वृहत्याम् राजनि० ।

स्थूलकन्द पु० स्थूलः कन्दोऽस्य । १रक्तलशुने २शूरणे ३हस्तिकन्दे ४मानके च राजनि० ।

स्थूलक्ष्वेड पु० स्थूलः क्ष्वेडो यस्य । बाणे त्रिका० ।

स्थूलचञ्चु पु० स्थूला चञ्चुरिव शिखाऽस्य । १महाचञ्चुशाके राजनि० २वृहच्चञ्चुयुते त्रि० ।

स्थूलजीरक पु० कर्म० । जीरकभेदे (कालजिरा) भावप्र० ।

स्थूलताल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।

स्थूलत्वचा स्त्री स्थूला त्वचा यस्य । काश्मर्य्याम् राजनि० ।

स्थूलदण्ड पु० स्थूलो दण्डोऽस्य । देवनले राजनि० । स्थूलनालोऽप्यत्र । [राजनि० ।

स्थूलदर्भ पु० स्थूलं दर्भं दभ्यतेऽनेन दभ–घञ् । मुञ्जे (मुज)

स्थूलदला स्त्री स्थूलानि दलानि यस्याः । घृतकुमार्य्याम् राजनि० ।

स्थूलनास पुंस्त्री० स्थूला नासाऽस्य । १शूकरे हेमच० स्त्रियां ङीष् । २वृहन्नासायुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । स्त्रियां टाप् स्थूलनासिकोऽप्यत्र ।

स्थूलपट पु० स्थूलं पटं यस्मात् । कार्पासे शब्दर० तत्सूत्रज-पटस्य स्थूलत्वात्तथात्वम् । पृषो० स्थूलपट्टाक अत्रार्थे पु० शब्दर० ।

स्थूलपाद पुंस्त्री० स्थूलाः पीनाः पादा यस्य बाल्यकोपः वक्षा० १गजे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । ७त० । २श्लीपद-रोगे च ।

स्थूलपुष्प पु० स्थूलं पुष्पं यस्य । १वकवृक्षे २पर्वतजातापरा-जितायां स्त्री रत्नमा० ३यज्ञतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् ।

स्थूलफल पु० स्थूलं फलमस्य । १शाल्मलीवृक्षे राजनि० । २वृहत्फलान्विते त्रि० । ३शणपुष्प्यां स्त्री राजनि० ।

स्थूलभूत न० कर्म० । वेदान्तोक्ते पञ्चीकृते पञ्चात्मकतामापन्ने पृथिव्यादौ भूते ।

स्थूलमरिच न० नित्यकर्म० । कक्कोले राजनि० ।

स्थूलमूल न० । ६व० । चाणक्यमूले राजनि० ।

स्थूललक्ष(क्ष्य) त्रि० स्थूलं लक्षयति दानाय संलक्षते लक्ष-अण् स्थूलं लक्ष्यं वाऽस्य । बहुदातरि अमरः ।

स्थूलवर्मकृत् पु० स्थूलं वर्म करोति कृ–क्विप् । भाङ्गत-वराटकायाम् शब्दर० । [२स्थूलत्वचान्विते त्रि० ।

स्थूलवल्कल पु० स्थूलं वल्कलमस्य । १रक्तलोध्रे जटा० ।

स्थूलवृत्तफल पु० स्थूलानि वृत्तानि फलान्यस्य । पिण्डीतकवृक्षे (मयना) राजनि० । [राजनि० ।

स्थूलवैदेही स्त्री विदेहे भवा अण् कर्म० । गजपिप्पल्याम्

स्थूलशाटक पु० कर्म० । स्थूलवस्त्रे अमरः स्थूलशाटिका-दयोऽप्यत्र स्त्री जटा० ।

स्थूलशालि पु० कर्म० । महाशालौ राजनि० ।

स्थूलशीर्षिका स्त्री स्थूलं शीर्षं यस्याः कप् अत इत्त्वम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् हेमच० । २वृहन्मस्तकयुते त्रि० ।

स्थूलषट्पद पु० षट्पद इव स्थूलः शब्द० । वरोलायाम्

स्थूलस्कन्ध पु० स्थूलः स्कन्धोऽस्य । लकुचे (मान्दार) राजनि० ।

स्थूलहस्त न० स्थूलः हस्त इवाकारोऽस्य । गजशुण्डे त्रिका०

स्थूलांशा स्त्री स्थूलः अंशोऽवयवोऽस्याः । १गल्वपत्रायाम् राजनि० २स्थूलावयवे त्रि० ।

स्थूलाम्र पु० कर्म० । आम्रभेदे राजाम्रे राजनि० ।

स्थूलास्य पुंस्त्री० स्थूलमास्यं यस्य । १सर्पे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २वृहन्मुखयुते त्रि० ।

स्थूलैरण्ड पु० कर्म० । वृहदेरण्डवृक्षे राजनि० ।

स्थूलैला स्त्री कर्म० । वृहदेलायाम् (वड़ एलाइच) राजनि० ।

स्थूलोच्चय पु० स्थूलानामुच्चयानामुच्चयो यत्र । १मत्तगजे स्थूलस्य गजस्य मध्यः । २गजमध्यगतौ ३वरवृक्षे ४अपूर्णकले मेदि० ५गजदन्तमध्ये च शब्दमा० ।

स्थेय पु० स्थीयते विवादनिर्णायकतयास्मिन् स्था–कर्मणि यत् । विवादे १संशयनिर्णायके (मुरो) २पुरोहिते च मेदि० ३स्थापरे त्रि० हेमच० ।

स्थेयस् त्रि० अतिशयेन स्थिरः ईयसुन् स्थादेशः । १स्थिरतरे २शाश्वते त्रि० भरतः । स्त्रियां ङीप् । इमन् स्थेमोऽप्यत्र त्रि०

स्थैर्य न० स्थिरस्य भावः ष्यञ् । स्थिरतायाम् ।

स्थौणेय(क) पु० स्थूणायां तत्समीपे भवः ढक् ढकञ् वा । ग्रन्थिपर्णनामगन्धद्रव्ये (गांठियाला) अमरः । "स्थौणेयकं वर्हिवर्हं शुकवर्हञ्च कुक्कुरम् । शीर्षं रोमशकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् । स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषहृत् । मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोऽघ्नोज्वरजन्तु-जित् । हन्ति कुष्ठास्रतृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान्,

दन्तिपर्णस्यैव भेदो, अक्षिक्षुर इति नेपालदेशे भवति। निशाचरो धनहरः कितवो मधुवासकः। दीपको मधुरस्निग्धः कटुः पाके कटुर्लघुः। तीक्ष्णो रूक्षो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान्। रक्षोऽग्निसादमेदोऽस्रज्वरगन्धविषव्रणान्" भावप्र०।

स्थौल्य न० स्थूलस्य भावः ष्यञ्। पीवरत्वे।

स्नपन पु० स्ना-णिच्-पुक् ल्युट्। जलादिनाऽभिषेचने

स्नव पु० स्नु-भावे अप्। १स्रवणे २क्षरणे च अमरः।

स्नसा स्त्री स्नस-निरासे अच्। स्नायौ हेमच०।

स्नातक पु० स्ना-भावे क्त स्नातं वेदाध्ययनानन्तरं समावर्त्तनाङ्गस्नानं तदस्यास्ति अच्, कर्त्तरि क्त स्वार्थे क वा। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय कृतसमावर्त्तनाङ्गस्नाने द्विजभेदे तस्य व्रतं मिता० आचाराध्याये दर्शितं यथा

"स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यं कर्त्तव्यानि विधिप्रतिनिषेधात्मकानि मानससंकल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह "न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः। न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा" याज्ञ०। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शिताः। अत्र विशेष उच्यते। स्वाध्यायविरुद्धमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत्। न यतस्ततो न यतः कुतश्चिदविहिताचारात्, न विरुद्धप्रसङ्गेन विरुद्धोऽयाज्ययाजनादिप्रसङ्गो नृत्यगीतादि विरुद्धं वा तत्र प्रसङ्गस्य विरुद्धप्रसङ्गः तेन नार्थमीहेत इति सम्बध्यते। तत्र स्वाध्यायः प्रत्येकं पर्युदासार्थौ। सर्वमाध्यापितम् स्नातकप्रकरणे नञ्पदः पर्युदासार्थ एव। किञ्च। "अर्थलाभेऽपि सन्तोषी परितुष्टो भवेत्। चकारात् संयतश्च "सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्" इति मनुस्मरणात्। कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्यत आह" मिता० "राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा। दम्भिहैतुकपाषण्डिबकवृत्तींश्च वर्जयेत्" याज्ञ०। "क्षुधा सीदन् पीड्यमानः स्नातको राज्ञो विदितवृत्ताच्छिष्यादन्तेवासिनो याज्याच्च पूर्वाक्तलक्षणाद्याज्यादुपाकर्त्तुं धनमाददीत। क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादिप्राप्तगुरुतल्पोपधनपर्याप्तधनो न कार्यान्तरार्थं धनमन्विच्छेदिति गम्यते। किञ्च। दम्भिहैतुकादीन् बकवृत्तींश्च लौकिकधार्मिकेषु वर्जयेत्। लोकरञ्जनार्थमेव धर्मानुष्ठायी दम्भी युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतचारिणः पाषण्डिनः। बकवदवस्थितो बकवृत्तिः। यथाह मनुः "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः" इति। प्रतिषिद्धसेविनो निष्कं शास्त्रविद्भाषमाणोऽपि कृत्यः स्वाभाव्यो ब्रह्मवधो बैडालव्रतिकः "धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः। बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः" इति मनुस्मरणात्। चकाराद्विकर्मस्थबैडालव्रतिकशठान् यथाह मनुः "पाषण्डिनो विकर्मस्थान् बैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" इति। शठः सर्वत्र वक्रः। एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयं एवंविधो न भवेदिति गम्यते" मिता०। किञ्च "शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः। न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः" याज्ञ० "शुक्ले धौते अम्बरे वाससी धारयतीति शुक्लाम्बरधरः। केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च नीचकेशश्मश्रुनखाश्चैव तत्र कृतश्मश्रुनखः सदा स्यात् तथा शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपधूपनमाल्यादिभिः सुगन्धश्च भवेत्। यथाह गौतमः "स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः" इति। शुक्लवस्त्रविधानादेव निर्णिक्तमात्रस्य निषेधः। तथा च गोभिलः "नानस्त्रां वाससी धारयेदन्यत्र हिरण्यवक्षसः" इति। "सदा स्नातक एवम्भूतो भवेत्" एतञ्च सति सम्भवे "न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति" मनुस्मरणात्। न च भार्याया दर्शने तस्याः पुरतोऽवस्थितायां नाश्नीयादवीर्यवदपत्योत्पादकत्वात् तथा च श्रुतिः "जायाया अन्ते नाश्नीयादवीर्यवदपत्यं भवति" इति तस्याश्च भोजनं दूरादेव निरस्तम्। न चैकवासाः। नापि संस्थितः उत्थितः अश्नीयादिति संबध्यते" मिता०। "न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्। नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुषी" याज्ञ०। "कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंभावकं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात्। यथा सङ्ग्रामोराद्युपहतदेशाक्रमणादि। अकस्मान्निष्कारणं किञ्चिदपि संशयमप्रियम् उद्वेगकारि वाक्यं न वदेत्। न चाहितमनृतं वा प्रियमपि। चकारादसभ्यं बीभत्सकरं शब्दमपि न वदेदिति संबध्यते। एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण "गुरुणापि समं हास्यं कर्त्तव्यं कुटिलं विना" इति स्मरणात्। न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता स्यात् न वार्धुषी स्यात् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवी वार्धुषी न स्यात्" मिता०। "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः। कुर्यात् प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन्" याज्ञ०। दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति दाक्षायणी। ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं यथा-

रणीति ब्रह्मचारी वैणवयष्टिमान् सकमण्डलुमान् स्यादिति शेषः समभ्युच्चनीयम्। अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम्। यथाह वशिष्ठः "स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्। यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः" इति। अत्र च द्वाभ्यामपीति वासोभ्यामभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्य्यम् "वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मनुस्मरणात्। देवं देवप्रतिमां मृदमुद्धृताम्। गां ब्राह्मणं वनस्पतिं चाश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्य्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत्। एवञ्चतुष्पथादीनपि "मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्। प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" इति मनुस्मरणात् मिता०। "न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु। न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः" याज्ञ०। "नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात्। एवं श्मशानादावपि यथाह मनुः "न गोमयकटीमगाद्वलकर्षित श्मशानवल्मीकपर्व्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वादिति"। तथाग्न्यादीन् प्रति तन्नग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत्। नाप्येतान् पश्यन् यथाह गौतमः "न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रति पश्यन् वा मूत्रपुरीषामेध्यानि कुर्य्यान्न देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्"। एतद्व्यतिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति यथाह वशिष्ठः "परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति" मिता०। "नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम्। न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः" याज्ञ०। "नैवार्कमीक्षेतेति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमयराहूपरागोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्त्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्व्वदा। यथोक्तं मनुना "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इति। उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत "न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्" इत्यापस्तम्बः। संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम्। उपभोगात्तु अनग्नामपि नेक्षेत। चकाराल्लोलनादिकमीरन्तीम्। तथा च मनुः "नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्। क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम्। नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम्। न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः" इति। मूत्रपुरीषे च न पश्येत्। तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत्। चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बम्। "न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा" इति वचनात्" मिता०। "अयं मे वज्र इत्येवं सर्व्वं मन्त्रमुदीरयन्। वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत् प्रत्यक्शिरा न च" याज्ञ०। वर्षति सति "अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्त्विति" मन्त्रमुच्चारयन् अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छेत् धावेत "न प्रधावेच्च वर्षति" इति निषेधात्। न च प्रत्यक्शिराः स्वप्यात्। चकारादग्नौ न शयीत। एकश्च शून्यगेहे। "न च नग्नः शयीतेति" "नैकः स्वप्यात् शून्यगेहे" इति मनुस्मरणात्" मिता०। "ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्। पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्" याज्ञ०। ष्ठीवनमुद्गिरणम्। असृक् रक्तम्। शकृत् पुरीषं शेषं प्रसिद्धम्। एतान्यप्सु न निक्षिपेत्। नापः पादेन ताडयेत्। एवमशुच्यादीनपि। यथाह मनुः "तुषकेशकरीषक्षारास्थिकपालमलमोमान्यप्सु न निक्षिपेत्। न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यादिति"। अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत्। नाप्यग्निं लङ्घयेत्। चकारात् ष्ठीवनादग्नौ न क्षिपेत्। मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्य्यात् तथा च मनुः "नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम्। नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्। न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्" इति मिता०। "जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत्। नाक्षैः क्रीडेन्न धर्म्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्" याज्ञ०। "अञ्जलिना संहताभ्यां पाणिभ्यां न पिबेत्। जलपानं पेयमात्रोपलक्षणम्। विद्यादिभिरुत्कृष्टमपि शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थापयेत् "श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति" निषेधात्। अक्षादिभिर्न क्रीडेत्। धर्म्मघ्नैः पशुहननादिभिः कर्म्मभिर्न क्रीडेत्। व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैः सह न संविशेत् न शयीत" मिता०। "विरुद्धं वर्ज्जयेत् कर्म्म प्रेतधूमं नदीतरम्। केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम्" याज्ञ०। "जनपदकुलाचारधर्म्मविरुद्धं कर्म्म वर्ज्जयेत्। प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणञ्च वर्ज्जयेदिति सम्बध्यते। केशादिषु संस्थितिं वर्ज्जयेत्। चकारादस्थिकापालिकादिष्वपि च" मिता०। "नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत् क्वचित्। न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः" याज्ञ०। "परस्य क्षीरादि पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निवर्त्तयेत्।

अद्वारेण चापथेन कचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत्। न कदाचन शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशात् प्रतिगृह्णीयात्" मिता०। "प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः। दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथाक्रमम्" याज्ञ०। प्रतिग्रहेषु साध्येषु सूनादयः पञ्च पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् परःपरो दशगुणं दुष्टाः। सूना प्राणिहिंसा सा यस्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसापरः चक्री तैलिकः। ध्वजी सुराविक्रयी। वेश्या पण्यस्त्री। नराधिपः अनन्तरोक्तः" मिता०।

"देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः। नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनादि च" याज्ञ०। "देवानामृत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेत् नाधितिष्ठेत् न लङ्घयेत् बुद्धिपूर्वकम् यथाह मनुः "देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोरपि। नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च" इति। बभ्रुणो नकुलवर्णस्य यस्य कस्य पिङ्गलस्य वा गोमादेरप्येव च इति नपुंसकलिङ्गनिर्देशात्। रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत्। आदिग्रहणात् स्नानोदकादेरपि ग्रहणम् "उद्वर्त्तनमपःस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः" इति मिता०। "विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन। आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेत्" याज्ञ०। "विप्रो बहुश्रुतोऽहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिः। एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः। आमृत्योर्यावज्जीवं श्रियमिच्छेत् कञ्चिन्मर्म्मणि न स्पृशेत् कस्यचिदपि मर्म्म दुरितं प्रकाशयेत्" मिता०। "दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत्। श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत्" याज्ञ०। "भोजनादुच्छिष्टं विण्मूत्रे पादप्रक्षालनजलञ्च गृहाद् दूरात् समुत्सृजेत्। श्रौतं स्मार्त्तं चाचारं नित्यमनुतिष्ठेत्" मिता०। "गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्। न निन्दाताडने कुर्य्यात् पुत्रं शिष्यं च ताडयेत्" याज्ञ०। गां ब्राह्मणमग्निमन्नञ्च वन्दनीयं विशेषतः एकमप्युच्छिष्टः न स्पृशेत्। पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि "यदा पुनः प्रमादात् स्पृशति तदाचमनोत्तरकालं मनूक्तं कार्य्यम् "स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्। गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु" इति एवं प्राणादीनुपस्पृशेत्। कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्य्यात्। एतच्चानपकारिणः "अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्रह्मवर्च्चसमुन्नतः। दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राप्य च तथा नरः" इति। पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत्। चकाराद् दासादीनपि। ताडनञ्च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण कार्य्यम् "शिष्टिरप्रतिवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः" इति गौतमवचनात्। "पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन" इति मनुवचनात्" मिता०। "कर्म्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत्। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु" याज्ञ०। कर्म्मणा कायेन यथाशक्ति धर्म्ममनुतिष्ठेत्। तमेव मनसा ध्यायेत्। वाचा वदेत्। धर्म्मं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशस्तिजनकं मधुपर्के गोवधादिकं नाचरेत्। यस्मादस्वर्ग्यं अग्नीषोमीयवत् स्वर्गसाधनं न भवति" मिता०। "मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसम्बन्धिमातुलैः। वृद्धबालातुराचार्य्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः। ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्य्यादाससनाभिभिः। विवादं वर्जयित्वा तु सर्व्वाँल्लोकाञ्जयेद् गृही" याज्ञ०। माता जननी। पिता जनकः। अतिथिरध्वनीनः। भ्रातरो भिन्नोदरा अपि। जामयो विद्यमानभर्त्तृकाः स्त्रियः। सम्बन्धिनो वैवाह्याः। मातुलो मातृभ्राता। वृद्धः सप्तत्युपरवयस्कः। बालः आषोडशाद्वर्षात्। आतुरो रोगी। आचार्य्य उपनेता। वैद्यो विद्वान् भिषग्वा। संश्रित उपजीवी। बान्धवाः पितृपक्षा मातृपक्षाश्च। मातुलस्य पृथगुपादानम् आदरार्थम्। ऋत्विग्याजकः। पुरोहितः शान्त्यादेः कर्त्ता। अपत्यं पुत्रादि। भार्य्या सहधर्म्मचारिणी। दासः कर्म्मकरः। सनाभयः सोदराः भ्रातरः। पृथगुपादानं कलहाभिभवनीयप्रदर्शनार्थम्। एतैर्मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्वान् प्राजापत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति"। "पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि। स्नायान्नदीदेवखातह्रदप्रस्रवणेषु च" याज्ञ०। परवारिषु परसम्बन्धिषु सर्व्वसाधारणेन तडागादिषु पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्। अनेनास्नोयोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धरणमन्तरेणापि स्नानमभ्यनुज्ञातम्। नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह स्नायान्नदीति। साक्षात् परम्परया वा समुद्रगाः स्रवन्त्यो नद्यः। देवखातं देवनिर्म्मितं पुष्करादि। उद्धतपाषाणाभिघातकृतजलो महानिम्नप्रदेशो ह्रदः। पर्व्वताद्युन्नतप्रदेशात् प्रच्युतम् उदकं प्रस्रवणं एतेषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात्। एतच्च नित्यस्नानविषयम् इति [illegible]

"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" इति नारदवचनात् । शौचाद्यर्थन्तु यथासम्भवं परकीयेष्वपि पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्व्वस्य न निषेधः" मिता० । "परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्ज्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि" याज्ञ० । शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमारामादि । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि परसम्बन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्ज्जयेन्नोपभुञ्जीत । अभोज्यान्नान्याह । अग्निहीनस्येति । श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । "तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्म्मणा युक्तजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत गृह्णीयाच्चेति" गौतमवचनात्" मिता० । "कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम्" याज्ञ० । कदर्य्यो लुब्धः "आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्त्रदारांश्च पीड़येत् । लोभाद् यः पितरौ भ्रातॄन् स कदर्य्य इति स्मृतः" इत्युक्तः । बद्धो निगड़ादिना वाचा पाशितश्च । चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारो नटचारणमल्लादिः । वेणुच्छेदजीवी वैणः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्म्मभिरभियुक्तः । वार्द्धुष्यो निषिद्धवृद्ध्युपजीवी । गणिका पण्यस्त्री गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्त्तते" मिता० । "चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्" याज्ञ० । "चिकित्सकोऽभिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपद्रुतः । "वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः" इति । क्रुद्धः कुपितः । पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्व्वितः । विद्विट् शत्रुः । क्रूरो हृदयान्तरकोपः । बाह्यव्यापारेणोद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्महादिः । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोज्झिताशी । एतेषाञ्चिकित्सकादीनामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयकर्म्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्" याज्ञ० । "अवीरास्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारवत्यपि । पतिपुत्त्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्व्वत्र स्त्रीवशवर्त्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता बहूनामुपनेता च । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्म्मारो लोहकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः कुविन्दोपजीवी । श्वभिः सह जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । एतेषामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा" याज्ञ० । "नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तद्व्यपाश्रयात् पुरोहितश्च । यथाह मनुः "भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावघुष्टक्षुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्ज्जयेत्" । रजको वस्त्रादीनां नील्यादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्त्तकः । सुराजीवी मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जारः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । शाकटिकश्चेत्येके "अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिकः" इति भेदेनाभिधानात् । वन्दिनः स्तावकाः सोमविक्रयी सोमलताया विक्रेता । एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्व्वे चैते कदर्य्यादयो द्विजा एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्ना इतरेषां प्राप्त्यभावात् प्राप्तिपूर्व्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्य । अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तम् । तत्र प्रतिप्रसवमाह" मिता० । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्" याज्ञ० । "दासा गर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतः । अर्द्धसीरी कृषिपर्य्याय सीरापलब्धकृषिफलभागग्राही । नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाङ्मनःकायकर्म्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात् कुम्भकारश्च । "गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धकनिवेदितात्मानो भोज्यान्ना" इति वचनात् ।

स्नातकश्च त्रिविधः व्रतस्नातकः विद्यास्नातकः उभयस्नातकश्चेति भेदात् । तत्र विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमसमाप्यैव व्रतकालोत्तरं व्रतसमावर्त्तनं आद्यः । विहितकालमध्येऽपि वेदविद्यां समाप्य स्नातो द्वितीयः । विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदसमाप्तिं संलब्ध्वैव तत्कालोत्तरं व्रतस्नातकस्तृतीयः ।

स्नातकव्रत न० क्ली० । स्नातककर्त्तव्ये कृत्ये व्रतभेदे

"अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः ।

स्नान न० स्ना-भावे ल्युट् । १शोधने २अवगाहने ३सवने च तच्च सन्ध्यादिकालभेदादष्टविधं स्मा० त० तत्प्रकार-भेदादिकं च दर्शितं यथा

"दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानार्थं स्नातमिते जले" । कुर्यादिति शेषः । तथा च "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते" । "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादि स्नानादृते यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं कृतं स्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः" । अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि। प्रात ः "प्रातः स्नायादरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य ात्" इति विष्णूक्तेः । प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः "यथाहनि तथाप्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्" । यथा तद्वैतिकर्त्तव्यता । सा च "आचरेदुभयोः स्नानं तर्पणं देवतानुगान्" इति जाबालयुक्ता । वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं धारयेत् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् "कुशाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तास्ततः सन्ध्यादिकर्मसु । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः" । प्रचरणीयाः पार्वणचरुश्राद्धादिकर्मानुष्ठानार्थाः । बर्हिषः कुशाद्यास्तरणार्थाः । यतस्तत्तत्कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः अतः सन्ध्यादिकर्मसु वक्ष्यमाणविशेषशून्याः कुशाः पवित्रम् । सोपग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टद्विदल-युक्तः । विशेषमाह स एव "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र-चित्" । अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भशून्यम् । तथा च गोभिलः "अनन्तर्गर्भिणौ द्वौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ । अनखच्छेदिनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ" । "एतद-भावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा सङ्ग्रहकारधृतवचनात् । तद् यथा "चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा । पवित्रं धारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु" । दिवाकर-वाजपेयिधृतम् "पवित्रन्तु द्विजः कुर्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्यं नैकपत्रं च कुत्रचित्" । एतद्दर्शनात् दर्भाःपवित्रमित्यत्रैकमपि आक्षेपत्र मार्कण्डेयः "सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "त्वराक्रोधौ तथा रक्तौ दैवकर्मणि पण्डितैः । यदुराजन् पयश्चैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः" । भविष्योत्तरे "स्नातस्य वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत् त्रिषु" । स्नातः स्नानं कुर्वतः । भानोरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञवल्क्यः "त्रि-ष्वोमित्यवगाहेत यदा चेदशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्" । वामनपुराणम् "ना-भिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः" । तत्रैव वृद्ध-याज्ञवल्क्यः "स्रोतसां संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रव-हन्ति वै । स्थावरेषु जले चैव सूर्यं कमाप्य मज्जयेत्" । हारीतः "नातुरो न भुक्त्वा न जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नो नाज्ञात् नावकर्षिको नाक्लृप्तो नाज्ञाते जले नाकूले नाशुचौ न प्रभूतजले न नाभेरूर्ध्व-जले न चत्वरे नोपहारे न सन्ध्यायां न निशायां स्नाया-दिति" । चत्वरे काकादिवर्जितस्थले इति श्रीदत्तः । उप-द्वारे द्वारसमीपे । अत्रैतेन मुनिना बहुवस्त्रवासो-निषेधस्याभिधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रती-यते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह संग्रहकारधृतभविष्ये गौ-तमः "एकवस्त्रेण यः स्नानं भुङ्क्ते लिखेत चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः क्रिया च परिहीयते" । अतएव "स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्यादेकेन वाससा" इति यदि स्मृतं तदा प्रेततर्पणपरमिति "तत्रैकवस्त्राः स्नात्वा" इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् "अहेन एकजातीयेन" इति वाचस्पतिमिश्राः । "येन वाससा स्नानं कृतं तस्यैव तेनैव तर्पणम्" इति कल्पतरुकाराश्च । न च "वासदाप्नान्तु दातव्या यदाकाशो विशुद्धये । अशक्तो तु यः कश्चित् द्विजातिस्तोमदुर्बलः । निष्पीडयति यद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्" इति वशिष्ठवचने स्नानवस्त्रमिति तदु-वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति

मार्ज्यम् अत्र शिखाया इत्यभिधानेनाधोधृतवस्त्रस्यैव मार्ज्यमेव प्रक्षाल्यं नतूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्। अतएव "सन्त्यजेदधरीयवस्त्र" प्रक्षाल्यं वशिष्ठवचनैकवाक्यतया। इत्याह्निकचिन्तामणिः। "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। "एतेन निष्पीडनवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम्। अतएव वर्ज्यकाल निर्दिष्टम्। पितॄणाम् साधारणेऽपि तथा इति। "नाजलमिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्च तस्मिन् दिने नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः पक्षे यथार्हेवेति। अथ स्नानप्रधानकालमाह दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"। विष्णुः "कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादि"ति विद्याकरधृतम् "तर्जनी रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। सैव युक्ता तु दर्भेण कार्य्या विप्रेण सर्वदा"। मत्स्यसूक्ते "प्रवालः स्वर्णदर्भौ च शुक्तेन चाधिकं फलम्। मध्यः गोपुच्छः कार्य्यो दक्षिणः सर्पविलकः" इति रोगिणक्ताभ्यान्नादिसमर्थोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचे पुने सदा। नानापिण्डोद्देशेष्वेव निर्दिष्टे वर्त्तते तथा"। स्पृष्टास्पृष्टीलक्षणम् क्रियाव्यतिहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थः। गारुडे "सर्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां वचः। धर्मश्रवणवेलायां विप्रो ब्राह्मणः स्थितः"। तथाप्यधिकारं प्रति जाबालिः "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम्" कर्म्मिणाम् "शिरः स्नातस्तु कुर्वीत दैवं पैत्र्यमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्मचिकीर्षूणां मार्जनमितिप्रोक्तम्, योगियाज्ञवल्क्यः "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मान्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपो हिष्ठेति" वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम्। असमर्थं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्"। आपो हिष्ठेति आपो हिष्ठादि ऋक्त्रयपाठ विवक्षितम्। एवञ्च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यपि। तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दर्भैस्तु मार्जनम्। यत्र आपस्तु द्रुपदाः आपो हिष्ठाऽघमर्षणम्। एभिस्तु भिः काग्मन्त्रं मन्त्रस्नानमुदाहृतम्। इति योगियाज्ञवल्कीयं मन्त्रस्नानान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय। अतएव पितृदयितायां सन्ध्यातः पूर्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना संस्कृतभस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाहनं मज्जनाद्यन्यूनावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमुक्तम्। कालदोषोऽतिरात्रादिः असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अशक्तत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकालायोग्यत्ववेति। एतन्मूलकं "गेहे चेत्तदयस्थादिति" छन्दोगपरिशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतस्नानान्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तु वस्तुतत्त्वेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये व्यासः "शीतास्त्वापो निषेव्योष्णा मन्त्रस्यारम्भणात्। गेहेऽपि शस्तं तत् स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्"। पद्मपुराणम् "नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः"। काशीख० स्नानप्रकारो दर्शितो यथा

"प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः। प्रातःस्नानाद् यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा। छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम्। उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम्। मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विशिष्यते। प्रक्लेदवाताद्याक्रान्तो निद्राधीनो यतो नरः। प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु। प्रातः प्रातस्तु यः स्नानं कुर्वीत वारुणोदये। प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महापापविनाशनम्। प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च। अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति। नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित्। दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातः-

स्नानं समाचरेत् । यथाकृतः स्नानविधिं वक्ष्यामि कलशोद्भव! । विधिस्नानं यतः प्राहुः स्नानाच्छतगुणोत्तरम् । विशुद्धां मृदमादाय बर्हींषि तिलगोमयम् । शुचौ देशे परिस्थाप्य चाचम्य स्नानमाचरेत् । उपपद्मो बद्धशिखो जलमध्ये समाविशेत् । उरुं हि राजेति मन्त्रेण तोयमावर्त्य संस्थितः । ये ते शतं ततो जप्यात् तोयस्था मन्त्रवाय च । सुमित्रायास्तो मन्त्रेण पूर्वं कृत्वा जलाञ्जलिम् । क्षिपेद् द्वेष्यं समुद्दिश्य जपन् दुर्मित्रिया इति । इदं विष्णुरिदं जप्त्वा लिम्पेदङ्गानि मृत्स्नया । मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि । नाभेरधस्तु तिसृभिः पादौ षड्भिर्विशोधयेत् । मन्त्रैस्तु प्रक्षाल्याभिस्तथ चापो यथाविधि जपन् । चद्विश्वाभ्यः शुचिरिति मन्त्रा मन्त्रज्ञ ते यतः । मानस्तोकमिमं जप्त्वा लिम्पेद्गात्राणि गोमयैः । इमं मे वरुणेत्यादिमन्त्रैः स्नात्वाभिषेचनम् । तत्त्वा यामि तथा त्वन्नः स त्वन्नश्चाप्युदुत्तमम् । धाम्नाधाम्नस्त्रयामापो मोषधीरिति संजपेत् । यदा दुरन्नद्या सुमन्तु सेतिमावश्चेति च । चत्वार्येता इमे मन्त्राः प्रोक्ताः स्नानाभिषेचने । प्रणवेन ततो विप्रो व्याहृतिभिस्ततः । स्नात्वानं पावयेद्विद्वान् गायत्र्या च ततः कृती । आपो हिष्ठेति तिसृभिः प्रत्यृचं पावनं स्मृतम् । एते वै पावना मन्त्रा इदमापोऽभिविश्रुतौ । देवीराप आपो देवा द्रुपदादिवसंज्ञकः । शन्नो देवी रपो देवीरपाश्च वरमित्यपि । पुनन्तमेति च नव पावमान्यः प्रकीर्त्तिताः । ततोऽघमर्षणं जप्त्वा द्रुपदां च ततो जपेत् । प्राणायामं च विधिवदथ वान्तर्जलं जपेत् । प्रणवं त्रिर्जपेदापि विष्णुं वा संस्मरेत् सुधीः । स्नात्वेत्थं वस्त्रमापीड्य स्थलीयाद्धौतवाससी" ।

स्नानतृण न० स्नानार्थं तृणम् । कुशे शब्दर० ।

स्नानीय त्रि० स्नानाय हितम् छ । स्नानसाधने तैलोद्वर्त्तनादौ

स्नायु स्त्री स्नाति—शुध्यति दोषोऽनया स्ना उण् । शरीरादिबन्धननाडीभेदे तत्स्वरूपसंख्यादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र स्नायोः स्वरूपमाह । मेदसः स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । सिराणां हि मृदुः पाकः स्नायूनान्तु ततः खरः । स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहमांसास्थिमेदसाम् । सन्धीनामपि शस्तास्तु सिराभ्यः सुदृढाः स्मृताः । नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता । निर्भ्राऽगाधसलिले भवेद्भारसहा भृशम् । एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः" ; स्नवकं चाकृत्तैः कस्तौष्टी व्याप्ताः "शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम् । तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः । शाखासु षट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशत् शतद्वयम् । ग्रीवायां मूर्द्धदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृताः" । तत्र शाखागताः प्राह । एकैकस्यां च शाखायां षट् षट् त्रिंशच्च । तावन्त्य एव तत्कूर्चगुल्फेषु । तावन्त्य एव जङ्घायां दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । एवं सार्द्धशतमेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । अथ कोष्ठगताः प्राह षष्टिः कट्यां तावन्त्य एव पार्श्वयोः । अशीतिः षट्त्रिंशदुरसि । अथ ग्रीवोर्द्ध्वगताः प्राह षट्त्रिंशद् ग्रीवायाम् । चतुस्त्रिंशत् मूर्ध्नि एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति" ।

स्नायुरोग पु० ६त० । स्नायुस्थे रोगभेदे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"तत्र स्नायुरोगस्य निदानं सामान्यलक्षणमाह "शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भिनत्ति तं क्षतं तत्र सोष्मकं विशोष्य च । कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं तत्पिण्डैर्लक्षयेत्तु तैः । शनैः शनैः क्षताद्वु याति छेदात्तत्कोपमावहेत् । तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत् । स्नायुरोग इतिख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवत् । बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यते जङ्घयोरपि । सङ्कोचं खञ्जताञ्चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ" ।

स्नायुर्मन् न० नेत्ररोगभेदे "स्थिरं प्रस्तारिमांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम्" माधवनिदानम् ।

स्निग्ध त्रि० स्निह-क्त । १स्नेहयुक्ते वत्सले २मसृणे चिक्कणे अमरः । ३रक्तैरण्डे ४सरलवृक्षे च पु० राजनि० ५मधूच्छिष्टे न० ६मेदायां स्त्री राजनि० ।

स्निग्धतण्डुल पु० ६ब० । षष्टिधान्ये राजनि० । शब्दर० ।

स्निग्धता स्त्री स्निग्धस्य भावः । १मैत्रे राजनि० २प्रियत्वे च

स्निग्धदारु पु० स्निग्धं दारु काष्ठमस्य । १सरलवृक्षे जटा० २देवदारुवृक्षे च राजनि० ।

स्निग्धपत्त्रक पु० स्निग्धं पत्त्रमस्य कप् । १हस्तकरञ्जे २गुच्छकरञ्जे ३गञ्जरतृणे च राजनि० ४बदर्यां स्त्री जटा० । ५पालक्यां ६काश्मर्यां च स्त्री राजनि० । [च राजनि० ।

स्निग्धपिण्डीतक पु० कर्म० । १मदनवृक्षभेदे २पिण्डीतकवृक्षे

स्निग्धफला स्त्री स्निग्धं फलमस्याः । नाकुल्याम् राजनि० ।

स्निट स्नेहे चु० उभ० सक० सेट् । स्नेटयति—ते असिस्निटत्–

त। इत्यालसादित्ययं चोपदेश एव न्याय्यः।

स्नु पु० प्रस्नु+स्नु आदेशः स्ना-कु वा। १पर्वतस्य समभूभागे अमरः २स्नायौ च। "त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप्" भाग० ३।१२अ०। "स्नुतः स्नायुतः" इति श्रीधरः।

स्नुक्छद पु० स्नुह्यति स्नुह-क्विप् छदम् स्नुक् छदोऽस्य। चोरकपुङ्खीवृक्षे रत्नमा०।

स्नुत पु० स्नु-क्त। क्षरिते जलादौ अमरः। [शब्दर०।

स्नुषा स्त्री स्नु-सक्। १पुत्रवध्वाम् अमरः २स्नुहीवृक्षे च

स्नुह्(हा) स्त्री स्नुह-क्विप् वा टाप्। स्नुहीवृक्षे अमरः।

स्नुहि(ही) स्नुह-इन् वा ङीप्। (मनसासिज) वृक्षे अमरः "स्नुहीविटपसंश्रिताम्" ति०त० देवीपु०।

स्नेह पु० स्निह-घञ्। १प्रेम्णि अमरः २तैलादिरसभेदे ३स्वाधाने गुणभेदे च तद्गुणत्वात् दाहानुकूल्यम्। स च गुणः जलस्य चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः। "जले मधुरशीतले। स्नेहस्तत्र द्रव्यत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषा०। "घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्" मुक्ता०। "स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता" भाषा०। "ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयः तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह तैलान्तरे इति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकर्षाद्दहनानुकूल्यम्। अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः" मुक्ता०। ४प्रकृष्टप्रेम्णि वत्सलरसस्य स्थायिभावः स च रसः भरतसम्मतः सा०द० उक्तो यथा "स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः। स्थायी वत्सलता स्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्। उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदयादयः। आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्। पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः। सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः। पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः"। "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" उद्भ०।

स्नेहन् पु० स्निह कनिन् नि० सुखरामभेदे उणा०।

स्नेहन न० स्निह-णिच्-ल्युट्। १तैलादिमर्दने अभ्यङ्गे राजनि० २स्नेहसाधने क्रियाभेदे भा०प्र० तत्प्रकार उक्तो यथा "स्नेहनविधिः "स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ। स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते। तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम्। द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा यमकस्त्रिवृतो महान्"। अस्यायमर्थः द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां घृततैलाभ्यां यमकसंज्ञः स्नेहः स्यात्। त्रिभिः स्नेहैः घृततैलवसारूपैः त्रिवृताख्यः स्यात्। चतुर्भिर्घृततैलवसामज्जाभिर्महाख्यः स्नेहः स्यादित्यर्थः। "पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठापेक्षया त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि चेति। यदुक्तम् "मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया। मध्यकोष्ठश्चतुर्भिश्च दिवसैः स्निह्यति ध्रुवम्। पञ्चभिर्वाथ षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विशुध्यति। सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्म्यीभवति सेवितः"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठानां सर्वेषां सप्तरात्रात्परं सात्म्यीभवति वातानुलोम्याग्निदीप्तिकोष्ठशुद्धिमृदुस्निग्धाङ्गतास्वरवर्णाङ्गलाघवधातुपुष्टिदृढदार्ढ्यनिर्जरतावलवर्णकारो भवति। न तु सप्तरात्रे वातानुलोम्यादीन् करोति। "दोषकालबलावस्थाव्याधीक्ष्य योजयेत्। हीनाञ्च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान्। अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः। स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञिताः। देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्यैकपलोन्मिता। मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकार्षिकी"। मध्यमाय मध्यमाग्नये जघन्याय हीनाग्नये "अथ वा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोऽन्याः सर्वसम्मताः। अहोरात्रेण महती जीर्य्यत्यह्ना तु मध्यमा। जीर्य्यत्यल्पा दिनार्द्धेन सा विज्ञेया सुखावहा"। अयमर्थः याऽहोरात्रेण जीर्य्यति सा मात्रा महती। एवं मध्यमा कनिष्ठा च ज्ञेया "अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषे प्रपूजिता। मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी भ्रमहारिणी। ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी"। सुश्रुतः पुनरेवमाह "या मात्रा प्रथमे यामे गते जीर्य्यति वासरे। सा मात्रा दीपनकरी स्वल्पदोषे च पूजिता। या मात्रा वासरस्यार्द्धे व्यतीते परिजीर्य्यति। सा हृद्या बृंहणी च स्यान्मध्यदोषे प्रपूजिता। या मात्रा चरमे यामे दिनेऽह्नः परिजीर्य्यति। सा मात्रा स्नेहनी ज्ञेया बहुदोषेषु पूजिता। औषधं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्। देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम्। स्नेहपानविधानानां वातपित्तविकारिणाम्। क्षीणमेधःस्मृतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रश०

हते । कफिनोऽनिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः । पिबेयु रौषधायासे तैलं दार्ढ्यार्थिनश्च ये । व्यायामक-र्शिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजाः" । क्रूराशयाः क्रूर-कोष्ठाः सर्वतः सर्वथा स्नेहात् । "शीतकाले दिवा स्नेह-मुष्णकाले पिबेन्निशि । वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्मा-धिके दिवा । नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणे । तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् । घृते कोष्ण-जलं देयं तैले यूषः प्रशस्यते । वसामज्ज्ञोः पिबेन्मण्ड-मनुपानं सुखावहम् । स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकु-मारान् कृशानपि । तृष्णालुमुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् । सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला । सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी । शर्करा-चूर्णसंयुक्तं दोहनस्थे घृते तु गाम् । दुग्ध्वा क्षीरं पिबेद्रूक्षः सद्यः स्नेहनमुत्तमम् । मिथ्याचाराद्बहु-त्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति । विष्टभ्य चापि जीर्यंत वारिणोष्णेन वामयेत् । स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबे-दुष्णोदकं नरः । तदोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचि-स्तथा । स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः । तदाम्बोदीर्यते तृष्णा विषमा तस्य पाययेत् । शीतलं पायसं, तेन तृष्णा तस्य प्रशाम्यति । दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छालुर्मेहपीडितः । दन्तवर्त्माविरक्तश्च वान्त-स्तृष्णाश्रमान्वितः । अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत् । स्वेदसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकाः । वृद्धबालकृशा रूक्षाः क्षीणास्राः क्षीणरेतसः । वाता-र्त्तास्तिमिरार्त्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् । वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् । मृदुस्निग्धाङ्गता ग्लानिः स्नेहोद्वेगोऽथ लाघवम् । विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः । भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवा-हिका । तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं स्यादतिस्निग्धस्य लक्ष-णम् । रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् । श्यामाकचणकाद्यैश्च तिलपिण्याकसक्तुभिः । दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः । निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः । स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघात-प्रजागरान् । दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत्" । करणे-ल्युट् । स्नेहसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् । उदा० अत्रैव द्रष्टव्यम् ।

स्नेहप्रिय पु० स्नेहः तैलादिः प्रियोऽस्य । प्रदीपे हेमच० ।

स्नेहभू स्त्री ६त० । १श्लेष्मणि देहस्थे धातुभेदे हेमच० २स्नेहपात्रे च शब्दर० । [शब्दच० ।

स्नेहरङ्ग पु० स्नेहेन रज्यते रञ्ज-कर्मणि घञ् । तिले

स्नेहवत् त्रि० स्नेहोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १स्नेहयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २मेदायां स्त्री० राजनि० ।

स्नेहविद्ध न० स्नेहेन विद्धम् । देवदारुणि शब्दच० ।

स्नेहवस्ति स्त्री स्नेहपूरिता वस्तिः । तैलादिस्नेहयुतद्रव्य-पूरिते मलद्वारगमनार्थे पदार्थे (पिचकारी) वस्तिशब्दे ४८६४ पृ० दृश्यम् । [६त० । २स्नेहकारणे न० ।

स्नेहबीज पु० स्नेहार्थं बीजमस्य । पियालवृक्षे राजनि० ।

स्नेहाश पु० स्नेहमश्नाति अश-अण् । प्रदीपे त्रिका० ।

स्नेहिन् पु० स्निह-णिनि । १वयस्ये मित्रे त्रिका० । २स्नेह-युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्नेहु पु० स्निह-उन् । रोगभेदे उणा० को० २चन्द्रे संक्षिप्त०

स्पद ईषच्चलने भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । स्पन्दते अस्प-न्दिष्ट स्पन्दितम् ।

स्पन्द पु० स्पदि-घञ् । १ईषच्चलने ईषत्कम्पे २क्रियाभेदे च । ल्युट् । तत्रार्थे न० नेत्राद्यस्पन्दादौ शुभाशुभविवेचनं मत्स्यपु० २४१ अ० उक्तं यथा "ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च । सर्व-धर्मभृतां श्रेष्ठ ! त्वं हि सर्वविदुच्यसे" मनुः उवाच च "अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् । अप्र-शस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च" । मनुरुवाच "अङ्गानां स्पन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम् । तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन जानन्ति हि भुवि" । मत्स्य उवाच "पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनन्दन ! । स्थानं विवृद्धिमायाति भ्रूनसोः प्रियसङ्गमः । भृत्यलाभश्चक्षुरपाङ्ग-देशे हनुपान्ते धनागमः । उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृशं दारुणम् । चिबुकके । दृग्वक्त्रे सङ्गरे च जयं शीघ्र-मवाप्नुयात् । योषिद्भोगोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रिया-श्रुतिः । नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रजाप्तिरधरोष्ठजे । कण्ठे तु भोगलाभः स्याद्भोगैश्वर्यमंसयोः । सुहृत्-स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः । पृष्ठे पराजयः सद्योऽजयो वक्षःस्थले भवेत् । कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः संजननं स्तने । स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः । जानुसन्धौ जनपतिर्बलवद्भिर्भवेन्नृपः । देशै-कदेशनाशोऽथ जङ्घायां रविनन्दन ! । उत्तमं स्थान-माप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप ! । सलाभस्त्वध्वगमनं भवेत् पादतले नृप ! । लाञ्छनं पिटकञ्चैव ज्ञेयं स्फु-

स्वरसत्वा । विपर्य्ययेण विहिता सवंशीयां फलागमः । इन्द्रियेऽपि प्रयत्नोऽक्षे प्रयत्नं व्याहितेप्सतः । अतोऽन्यथा विहितलक्षणात्तु फलस्य नाशस्य च निर्दिशस्य । अनिष्टचिह्नोपगमे हितानां कार्यं स्पर्शेन तु तदपं स्यात्" । [स्पर्शते अस्पर्द्धिष्ट ।

स्पर्द्ध संघर्षे (पराभिभवेच्छायाम्) भ्वा० आ० अक० सेट् ।

स्पर्द्धा स्त्री स्पर्द्ध-अ । १संघर्षे २पराभिभवेच्छायां ३साम्ये ४क्रमोन्नतौ च मेदि० । [स्पर्शं त ।

स्पर्श ग्रहणे स्पर्शे च चु० आ० सक० सेट् । स्पर्शयते अप-

स्पर्श पु० स्पृश-कर्मणि भावे वा घञ् वा । १त्वगिन्द्रियग्राह्ये गुणभेदे २ग्रहणे "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय" गीता । ३रोगे ४युद्धे ५गुप्तचरे मेदि० ६उपतप्ते अमरः । ७दाने पु० दलसंघे त्रि० मेदि० । स्पृश-क्विप्-कप् । ८दाने मेदि० स्पृश्यन्ते याभ्यां जिह्वाग्रादय उच्चारणाय यत्र् । ९कादिषु मावसानेषु वर्णवर्गेषु पु० कादयो मावसानाः स्पर्शाः सि० कौ० । "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः । अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः । काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् । एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् । तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये । नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते"

"स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः । अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः । काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् । एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् । तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये । नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" भाषा० । "उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अनुष्णाशीतेति । पृथिव्या वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः । जलस्य शीतः । तेजस उष्णः । काठिन्येति । कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः । कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोवायुपरमाणूनां स्पर्शो नित्यो द्व्यणुकादेरनित्य इत्यर्थः । एतेषामिति । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते । न हि शतधापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते । नीरे सौरभशैत्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशयः । अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति । परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तोत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पन्ने रूपादिमान् भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया । "तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति वैशेषिकसूत्रम् । संयोगविभागोत्पत्तौ भावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणाऽप्युत्तरसंयोगस्य जनने पूर्वसंयोगनाशापेक्षत्वादव्याप्तिः स्यादिति । तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नव क्षणाः । तदङ्गीकारेऽपि विभागः किञ्चिदपेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तस्य कर्मत्वं स्यात् । तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं चापेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः । तथा हि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म । ततः परमाण्वन्तरेण विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः१ । ततः परमाणौ श्यामादिनाशः२ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः३ । ततो द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया४ । ततो विभागः५ । ततः पूर्वसंयोगनाशः६ । तत आरम्भकसंयोगः७ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः८ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ९ । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियाऽस्त्विति चेत् । न । अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् कथंचित् कर्मोत्पत्तेः निर्गुणे च द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिक्षणकाले रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत् न । पूर्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति नव क्षणाः । अथ दश क्षणाः । सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागस्य जनने इति स्यात् । तथा हि वह्निसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ क्रिया । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ१ । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ२ । ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ३ । ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः४ ।

ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगात् द्व्यणुकारम्भानुगुणक्रिया५ । ततो विभागः६ । ततः पूर्वसंयोगनाशः ७। तत आरम्भकसंयोगः८ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः९। ततो रूपाद्युत्पत्तिः१०। अथैकादश क्षणाः । वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म । ततो विभागः १ ततो द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः२ । ततः पूर्वसंयोगनाशः३ । तत उत्तरसंयोगः४। ततः परमाणुकर्मनाशः५। ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगात् द्व्यणुकारम्भानुगुणक्रिया६। ततो विभागः७। ततः पूर्वसंयोगनाशः८। ततो द्व्यणुकारम्भकसंयोगः९। ततो द्व्यणुकम्१०।ततो रूपादि११। मध्यमपक्षद्वयेकथाद्यसंयोगात् रूपनाशरूपोत्पादौ । तावत्कालमेवाक्ष्णो रसिरम्भात् । किञ्च बहुक्षणादको नाशकतदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपचिरं परमाणुः स्यात् । नाशकर्षेरुत्पादकतदा रूपोत्पत्तौ तदग्निना रक्तता न स्यात् । एवं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् नवक्षणादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथा हि एकत्र परमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः परमाण्वन्तरकर्मणो । ततस्तु द्व्यणुकनाशः । परमाण्वन्तरकर्मजात विभाग इत्येकः कालः१ । ततः श्यामादिनाशः विभागाच्च पूर्वसंयोगनाश इत्येकः कालः२ । ततो रक्तोत्पत्तिरुत्तरदेशसंयोगश्चेत्येकः कालः३ । अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः४ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति५ पञ्च क्षणाः । द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षट्के गुणोत्पत्तिः । तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी। अथ श्यामनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः२ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः४ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः५। अथ रक्तोत्पत्तिरिति६। एवं सप्त नवादयश्च परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः । रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् अष्ट क्षणाः” इति । नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वादग्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते । वैशेषिकमतेऽनन्तावयवनाशोत्पत्तौ गौरवात् । “स एवायं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि सङ्गच्छते । यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियते” इति ।

स्पर्शश्च बहुप्रकारस्तथा भा० शा० १६। अ० उक्तो यथा “वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । उष्णः१ शीतः२ सुखो३ दुःखः४ स्निग्धो५ विशदः६ एव च । तथा खरो७ मृदु८ श्लक्ष्णो९ लघु१०र्गुरुतरो११ऽपि च” । कठिनश्चापि पञ्चमादिदं यथोक्तं भा० आश्व० ५० अ० । “वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । उष्णः१ शीत२स्सुखो दुःखः३ स्निग्धो४ विशदः५ खरः६ एव च । कठिन७श्चिक्कणः८ श्लक्ष्णः९ पिच्छलो१० दारुणो११ मृदुः १२। एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण एव च” । ४कादिमात्रयानवर्णानामुत्पादके आभ्यन्तरप्रयत्ने सि० कौ० ।

स्पर्शतन्मात्र न० सांख्यमतसिद्धे वायुपदानकारणे स्पर्शमात्रगुणके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे दृ० दृश्यम् ।

स्पर्शन न० स्पर्श—स्पृश—वा ल्युट् । १स्पर्शने २स्पर्शे च । णिच् ल्युट् । ३दाने च मेदि० । स्पृश-कर्त्तरि ल्यु । ४वायौ पु० अमरः । [शब्दकल्पद्रुमे प्रष्टर० ।

स्पर्शलज्जा स्त्री स्पर्शमात्रेण लज्जते सङ्कोचात् लज्ज—अच् ।

स्पर्शसुखा स्त्री स्पर्शे सुखा । शतमूल्याम् शब्दच० ।

स्पर्शा स्त्री स्पर्शं ग्रहणे—कर्मणि घञ् । कुलटायां धर्षितः तस्याः पतैर्न्दं ग्रमाचलात्मयात्मम् । [अच । स्पृ शब्दम ।

स्पर्शाज्ञता स्त्री त्वक्शून्यत्वाख्ये वातरोगभेदे “स्पृष्टमाना त्वचा वा तु शीतोष्णं मृदु कर्कशम् । न जानाति तुषैः सा तु त्वक्शून्यत्वेति परिकीर्त्तिता” भावप्र० ।

स्पर्शित त्रि० स्पृश-णिच्-क्त । १उपतापयितरि स्त्रियां ङीप् । २रोगे पु० भरतः । स्पर्शोऽस्य स्पृष्ट, तस्यार्थे त्रि० ।

स्पश बाधने ग्रथने च भ्वा० उभ० सक० सेट् । स्पशति-ते अस्पशीत्—अस्पाशीत् । अस्पशिष्ट ।

स्पश पु० स्पश—अच् । चरणाम्बे २अभिचरे (युद्धे) ३गुप्तचरे च अमरः “राजनीतिरत्नाकर” भावः ।

स्पष्ट त्रि० स्पश-क्त नि० इडभावः । १व्यक्ते २स्फुटे अमरः

स्पृ प्रीतौ स्वा० प्रीणने रक्षणे पालने च सक० स्वा० पर० अनिट् । स्पृणोति अस्पार्षीत् ।

स्पृक्का स्त्री स्पृश—क्कन् पृषो० शस्य कः । पृक्का याम् भरतः ।

स्पृश स्पर्शे तु० पर० सक० अनिट् । स्पृशति अस्पृक्षीत् अस्प्राक्षीत् अस्पृक्षत् । पस्पर्श ।

स्पृश्या स्त्री स्पृश—क्यप् । १सर्पजातिभेदे (कङ्गालिका) शब्दर० २कण्टकार्य्यां स्त्री अमर० गौरा० ङीष् ।

स्पृष्ट त्रि० स्पृश—क्त । १गृहीते । भावे क्त । २स्पर्शे न० । ३कादिमावसानवर्णोत्पादके आभ्यन्तरप्रयत्ने च।

स्पृष्टास्पृष्ट न० स्पृष्टेन सह स्पृष्टम्। परस्परस्पर्शने

स्पृष्टास्पृष्टि न० स्पृश-भावे-क्त व्यतिहारे इच् समा० पूर्वपददीर्घ। परस्परस्पर्शने "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां सद्योभवे शौचिते तथा। मातापित्रोर्गुरोश्चैव निर्देशकर्मणे तथा" बृहस्पतिः।

स्पृष्टि स्त्री स्पृश-क्तिन्। स्पर्शे अमरः। [स्पृहयति-ते।

स्पृह इच्छायां चुरा० उभ० सक० सेट्। अपस्पृहत्।

स्पृहणीय त्रि० स्पृह-अनीयर्। १वाञ्छनीये २श्लाघ्ये च "अतो व्रतानि स्पृहणीयवीर्याः" कुमारः।

स्पृहयालु त्रि० स्पृहि-आलुच्। स्पृहाशीले।

स्पृहा स्त्री स्पृह-अङ्। इच्छायाम् अमरः। "त्रिभुवनस्पृहावती" कुमारः।

वर्णभेदे विषयभेदे स्पृहौचित्यं यथा "तपोधनं ब्राह्मणानां तपः क्षत्रियस्य तथा। तपस्या कामधेनुश्च यत्नतं तपसि स्पृहा। ऐश्वर्यं क्षत्रिया-णाञ्च वाणिज्ये च तथा विशाम्। शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदैर्विनिन्दिता। क्षत्रियाणां तपसि स्पृहा-तीव प्रशंसिता। ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव वि-निन्दिता। क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे स्तव्युमेण नर्जितः। रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विगर्हिता। ब्रह्मवै० ग० ख० ११ अ०। [नीवेनि०।

स्पृक्का पु० स्पृश-बाहु० कन् १मातगजकर्णे उणा० २वाण्ड

स्फट विशीर्णतायाम् अक० भ्वा० पर० सेट्। स्फटति अस्फा-टीत्-अस्फटीत्। इदित्त्वपक्षे स्फण्टति अस्फण्टीत्।

स्फट पुंस्त्री० स्फट-अच्। सर्पफणायाम् अमरटीका।

स्फटि(टी) स्त्री स्फट-इन् वा ङीष्। (फट्किरी) खनिज द्रव्यभेदे भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान्। निहन्ति श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी" भावप्र०।

स्फटि(टी),क पु० स्फटि(टी)रिव कायति कै-क। १सूर्यकान्ते मणौ हेमा० स्वार्थे क वा स्फुटः। २स्फटक्यां भावप्र०। स्वार्थेऽण्। स्फाटिकमप्यत्र न०मह्न०। "स्फटिकः समवीर्यश्च पित्तदाहार्तिदोषनुत्। तस्याक्ष-मालां जपतां दत्ते कोटिगुणं फलम्"। तत्परीक्षा यथा "अङ्गनाङ्गातोयबिन्दुप्रतिबिम्बकतमं निसर्गे नेत्र हृद्यं स्निग्धं शुद्धान्तराव्यं मधुरमतिहिमं पित्तदाहास्र-हारि। पाषाणे यत्स्फटिकं स्फटिकमपि निजां स्वच्छतां

नैव याति तल्लाभं स्यात् अर्घ्यं शुभगुणवितते श्वेत "शुद्ध रत्नम्" राजनि०।

"शुद्धार्कविहङ्गमकृत्स्नैश्चैव स्फटिकादिकम्। भविष्यद् गतं पीतं कषायं स्वादु वेतनम्। चक्षुष्यं धारणात् छाया-कल्पोविनाशनम्" राजवल्लभः। तस्य जन्मस्थानाद्यत्र यथा "कावेरीविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु। लाङ्गूली व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः। आकाशशुद्धं तेनाप्य उत्पन्नं स्फटिकं ततः। शङ्खपद्मसुधवर्णं किञ्चिदपरा-भ्रान्वितम्। न तत्समं हि रत्नानामस्ति वा पाप-नाशनम्। संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्यं किञ्चिल्लभे-तत्" गारुडे ७८ अ०। तथा "हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवितटे तथा। स्फटिकं जायते चैव नानारूपं शुभप्रभम्। हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काशं स्फटिकं तत् द्विधा भवेत्। सूर्यकान्तं तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथाऽपरम्। सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निं वमति तत् क्षणात्। सूर्य-कान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः। पूर्णेन्दुकर-संस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात्। चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे। अशोकपल्लवाभासं दाडिमी-बीजसन्निभम्। विन्ध्याटवीतटे देशे जायते पद्मरागि-कम्। सिंहले जायते रत्नाकरे गङ्गानीलके। पद्म-रागसमस्थाने त्रिविधं स्फटिकं भवेत्। स्वच्छन्तनिर्मलं स्वच्छं एवतीव जलं शुचि। ज्योतिर्मन्नवनाशिनं तस्माज्ज्योतीरसं द्विज। तदेव कौशिकाकारं रत्नावर्त-सम्भवम्। नानीतं तस्तु पाषाणं प्रोक्तं रत्नमयं शुभम्। सप्तरत्नमयं तत् प्रोक्तं सप्तमं द्विज!" युक्तिकल्प०।

स्फटिकाचल पु० स्फटिक इव शुभ्रत्वात् अचलः। १कैलासप-र्वते २स्फाटिकमयपर्वते च। स्फटिकाद्रि प्रभृतयोऽप्यत्र

स्फटिकाद्रिभिद् (द्) पु० स्फटिकाद्रिं स्फटिकपर्वतं भिनत्ति पाटवात् भिद-क्विप् क वा। कर्पूरे राजनि०।

स्फटिकाभ्र पु० स्फटिकवर्णः अभ्र इव। कर्पूरे राजनि०।

स्फटिकारि पु० ६त०। (फट्किरि) खनिजद्रव्यभेदे तस्य स्फटिकतुल्यशोधितत्वात् तथात्वम् रत्नमा०।

स्फण्ड परिहासे चु० उभ० सक० सेट् इदित्। स्फण्डयति-ते अपस्फण्डत्-त। [टीत्।

स्फर चले स्फूर्तौ च तुदा० प० सक० सेट्। स्फरति अस्फा-

स्फरण न० स्फर-भावे ल्युट्। स्फुरणे। [अस्फालीत्।

स्फल चले स्फूर्तौ च तुदा० पर० सक० सेट्। स्फलति

स्फाटिकोपल पु० स्फाटिकमेव उपलः। स्फाटिके अमरा०।

स्फाति स्त्री स्फाय–भावे क्तिन् यलोपः। वृद्धौ अमरः।

स्फाय वृद्धौ भ्वा० आ० अक० सेट्। स्फायते अस्फायि–
ष्ट अस्फायिष्ट। निष्ठायामनिट् यलोपे ईत् स्फीतः।

स्फार पु० स्फाय–रक्। १स्वर्णबुद्बुदे २विपुले ३विकटे मेदि० ४प्रचुरे च त्रि० संक्षिप्त०।

स्फारण न० स्फुर–णिच्–स्फारादेशः ल्युट्। विकासने।

स्फाल पु० स्फल–घञ्। स्फूर्त्तौ। [कट् फले शब्दच०।

स्फिग्घातन पु० स्फिचं घातयति हन–स्वार्थे णिच्–ल्यु।

स्फिच् स्त्री स्फाय–डिच्। १कटिप्रोथे अमरः उपचारात् तद्गते वातजे २रोगभेदे च। [यति ते अपिस्फिटत् त।

स्फिट हतौ हिंसे अनादरे च चु० उभ० सक० सेट्। स्फेट-

स्फिर त्रि० स्फाय किरच्। १प्रचुरे अमरः २वृद्धे च।

स्फीत त्रि० स्फाय–क्त स्फीभावः। १वृद्धे २समृद्धे च।

स्फुट भेदे चु० उभ० सक० सेट्। स्फोटयति ते अपुस्फुटत् त।

स्फुट विकाशे भ्वा० प० अक० सेट्। स्फोटति इरित् अस्फुटत्
अस्फोटीत्। [पुस्फोट।

स्फुट विकाशे तु० कुटा० प० अक० सेट्। स्फुटति अस्फुटीत्

स्फुट विदरणे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। स्फोटते अस्फोटिष्ट। [ते अपुस्फुटत् त।

स्फुट परीहासे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित्। स्फुण्टयति

स्फुट हिंसे चु० उभ० सक० सेट् प्रायेणाङ्पूर्वः। आस्फोटयति ते आपुस्फुटत् त। [अपुस्फुटत् त।

स्फुट विकाशे अद० चु० उभ० अक० सेट्। स्फुटयति ते

स्फुट त्रि० स्फुट–क। १विकसिते २व्यक्ते मेदि० ३सिते ४धवले च शब्दच०। ५ज्योतिषोक्तेषु मेषादिराशिषु अंशविशेषस्थितेषु सूर्यादिग्रहेषु पु० तेषां हि तत्तदंशकलादिषु गतौ स्त्री। ७तद्गतेर्भावा द्योतने न०। दर्पणकायां स्त्री रङ्गनाथः ग्रहाणां स्फुटताकरणप्रयोजनं सि० शि० उक्तं यथा "यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम्। स्यात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्यकृद् या" इत्युपक्रमे स्पष्टाधिकारे प्रदर्शितं ग्रहाणां मन्दशीघ्रादिफलसंस्कारम् "मन्दोच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं शीघ्रोच्चं ग्रहोनं भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्। तुलाजादिकेन्द्रे फलं स्वर्णमेवं भवेद् [illegible] च शीघ्रम्। त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुक् युग्मसंज्ञा च तेषाम्। अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे भुजो बाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" इत्युक्ता भुजकोटिफलादिकमुक्त्वा। "स्यात् संस्कृतो मध्यफलेन मध्यो मन्दस्फुटः स्पष्टमनेन्द्रमुक्तम्। विधाय शैघ्रेण फलेन चैव खेटः स्फुटः स्यादथवा फलाभ्याम्। दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततोऽखिलाभ्यां मनकृत् कुजस्य। स्फुटौ रवीन्दू मृदुनैव येद्यो शीघ्राख्यतद्धन्तयोरभावात्" सि० शि०। आदौ ग्रहस्य मन्दफलमानीय तेन संस्कृतो मन्दस्फुटः स्यात्। तं शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा ततः शीघ्रफलम्। तेन संस्कृतो मन्दस्फुटो ग्रहः स्यात्। तस्मात् स्फुटात् मध्यांश विशोध्य मन्दमानीय तेन गणितागतो मध्यसंस्कृतो मन्दस्फुटः स्यात्। तेन पुनःशीघ्रकेन्द्रं ततश्चफलं तेन मन्दस्फुटसंस्कृतः स्फुटः स्यात् एवमसकृत् यावदविशेषः। तत्तु दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यामित्यादिना कुजस्य विशेष उक्तस्तदोपपत्तिरेव वासना" प्रमिता०। ग्रहाणां तत्रोक्तः स्पष्टगत्यानयनप्रकारस्तु ज्योतिस्तत्त्वे २४१२ पृ० दृश्यः।

स्फुटन न० स्फुट–ल्युट्। १विकसने अमरः २विदलीभावे च।

स्फुटबन्धनी स्त्री स्फुटं बन्धनं यस्याः गौरा० ङीष्। कपोतपद्याम् रत्नमा०।

स्फुटित त्रि० स्फुट–क्त। १विकसिते हेमच०। १भिन्ने "दृष्टे वा स्फुटितेऽथ वा ऽवरायम्। २व्यक्तीकृते ३परिहासिते च

स्फुटि(टी) स्त्री स्फुट इन् वा ङीप्। १पादस्फोटरोगे (फोड़ा) २कर्कटीफले च (फुट) शब्दर०। [टुट् त।

स्फुट्ट अनादरे चु० उ० सक० सेट्। स्फुट्टयति ते अपुस्फु-

स्फुड वरणे तु० कु० पर० सक० सेट्। स्फुडति अस्फु-
डीत् पुस्फोड। [अस्फुण्डिष्ट।

स्फुण्ड विकाशे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित्। स्फुण्डते

स्फुण्ड परिहासे चु० उ० सक० सेट् इदित्। स्फुण्डयति ते अपुस्फुण्डत् त। [शब्दच०।

स्फुत्कार पु० स्फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–अण्। वह्नौ

स्फुर स्फूर्त्तौ तु० कुटा० प० अक० सेट्। स्फुरति अस्फु-
रीत् पुस्फोर। "चारु पुस्फोर न क्रुः" भट्टिः। णिचि स्फारयति। [२स्फुरणे अमरः।

स्फुर पु० स्फुर–क। फलके हेमच०। १भावे घञ्।

स्फुरण न० स्फुर–ल्युट्। ईषत्स्पन्दने अमरः। युच्। तत्रैव स्त्री। अङ्गभेदे स्फुरणफलमुक्तं यथा "भ्रुवोऽधनाङ्गस्फुरणेन सम्यक् प्रत्येकमव्यक्तफलप्रभावम्। सर्वत्र यत्नावगते यदेहाद्युत्पद्यते कर्मविपाकवेदित्। मूर्ध्नि स्फुरत्वात् पृथिवीसाप्तिः स्थानप्रवृद्धिः

ललाटदेशे । भ्रू घ्राणमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात् नासाग्रि-मध्ये च सुहृत्समागमः । हगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्कण्ठे क्रमादिष्टस्फुरिते ललाटे । अधो हगाध स्फुरणे रणः स्यात् प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे । ग्रीवा-नखादिः स्फुरिते च गण्डे घ्राणे तु सौख्यमपटौ, प्रचेतास् । भोज्यं दक्षहनावधरोष्ठ तथा स्कन्धे भवेद् भोगविवृद्धिलाभौ । स्कन्धो भुजस्य प्रियसमागमाय स्कन्धः करस्य द्रव्याप्तिहेतुः । स्कन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय स्कन्दो जयार्थोऽपि च मानवानाम् । पार्श्वप्रकम्पे विभवस्य लाभः कटिप्रकम्पे तु धनप्रमोदौ । नाभिप्रकम्पे निजदेशनाशः धनर्द्धि-दस्यात् भुवि प्रकम्पे । दुष्टं धनानां हृदयस्य कम्पे लिङ्गप्रायुकम्पेऽपि च दारलाभः । उरःप्रकम्पे वरयोषिदाप्तिर्मूले हनप्ये तनयस्य जन्म । स्तनौ तु कम्पे युवतिप्रदः स्तोः दोषश्च कम्पे पुनरुरुदेशे । उरःप्रकम्पे शुभयानलाभः स्थानच्युतकम्पे सचिवेन सिद्धिः । जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः स्थानाप्तिरस्याः चरणस्य कम्पे । नाना वधालाभोऽङ्गुलकम्पे पुंसां सदा दक्षिणदेशभागे । स्त्रीणां तु वामावयवे प्रशस्तः । स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यम्” वसन्तराजशाकुने ३०अ० ।

स्फुर्च्छ विस्तारे भ्वा० प० सक० सेट् । स्फूर्च्छति अस्फूर्च्छीत् आदित स्फूर्च्छितं स्फूर्च्छनम् ।

स्फुर्ज वज्रशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । स्फूर्जति अस्फूर्जीत् ञित् स्फूर्जथुः । आदित स्फूर्जितं स्फूर्जनम् ।

स्फुर्जथु पु० स्फुर्ज अथु नि० न दीर्घः । वज्रनिर्घोषे अमरटीका ।

स्फुल स्फूर्त्तौ चले च चाल० वधे सक० तुदा० कुटा० प० सेट् । स्फुलति अस्फुलीत् । पुस्फोल । [द्भुते त्रि० ।

स्फुल न० स्फुल-क । १वस्त्रागारे (ताँबु) शब्दर० । २स्फूर्त्ति-

स्फुलन न० स्फुल-भावे ल्युट् । स्फुरणे नीलकण्ठः ।

स्फुलिङ्ग पुंस्त्री० स्फुल-इङ्गच्, स्फुर् इत्यस्याः शब्दो लिङ्गति गच्छति यस्मात् लिगि-अच् पृषो० वा । अग्निकणे अमरः ।

स्फुलिङ्गिनी स्त्री स्फुलिङ्ग-अस्त्यर्थे इनि । १अग्नि-ज्वालायाम् जटा० २स्फुलिङ्गयुक्ते त्रि० ।

स्फूर्जक पु० स्फुर्ज-ण्वुल् । तिन्दुकवृक्षे अमरः ।

स्फूर्जथु पु० स्फुर्ज-अथु । वज्रपातशब्दे अमरः ।

स्फूर्त्ति स्त्री स्फुर्च्छ-स्फुर-वा क्तिन् । १स्फुरणे २विकाशे ३प्रतिभायाञ्च रमानाथः ।

स्फूर्त्तिमत् पु० स्फूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप् । १पाशुपताख्ये शैवभेदे त्रिका० । २प्रतिभायुक्ते ३विकासयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्फेयस् त्रि० अतिशयेन स्फिरः, इयसुन् स्फादेशः । अतिप्रवृद्धे स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् । स्फेष्ठोऽप्यत्र त्रि० ।

स्फोट पु० स्फुटत्यर्थोऽनेन स्फुट-करणे घञ् । व्याकरणोक्ते वर्णातिरिक्ते पूर्वपूर्ववर्णानुभवसहितचरमवर्णानुभवव्यङ्ग्ये अर्थप्रत्यायके वाचके शब्दभेदे स्फोटे च तन्मते व्याकरणमते वर्णसमुदायानां नार्थबोधकत्वं किन्तु स्फोटस्यैवेति प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा “तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यथाप्रतीयमानतया ...नित्यत्वेन आशुविनाशिनाञ्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्समुदायस्यापि सम्भवितत्वाभावेन प्रत्येकं वर्णेषु द्रुतो व्यभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारबीजवति अन्त्यवर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये झटिति समुदीयमानस्य स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तस्यैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया द्रुतिमत्त्वघटितविन्यासकरे युक्तम् । तथाहि । वर्णा यदि वाचकाः स्युः स्यादेव तेभ्यो व्यक्तेभ्योऽर्थावगतिः । न च तथा । प्रत्येकं द्रुतिमत्त्वाभावेन तत्समुदायस्य द्रुतिमत्त्वं सुदूरपराहतम् । आशुविनाशिनां वर्णानां मेलनासम्भवेन तत्समुदायस्यासिद्धेः पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहितस्य चरमवर्णस्य वाचकत्वन्तु वर्णाधिकत्वपि दिनानादीत्यादावस वकारादाद्वर्णवाचकनवर्णमात्रानुभवेन अर्थाप्रत्यापत्त्या निराकृतम् । अन्त्यवर्णमात्रानुभवानन्तरं समुदायानां संस्कारोद्बोधकतया पुनः समुदितवर्णानां स्मरणात्मकज्ञानतोऽर्थावगतिरित्यपि न युक्तं सारोराजेत्यादावविशेषेण तत्सहर्षश्च संस्कारस्याबाहुल्यतेकवचनत्वानुपपत्तेः । अतोऽवश्यं वर्णातिरिक्तोऽन्त्यवर्णानुभवव्यङ्ग्यः स्फोटनामा शब्दः स्वीकार्यः स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या च तस्य वाचकतया बोध्या सर्वजनस्यैव एव पक्षः पातञ्जलभाष्ये व्याख्यातः “तदेतेषामवग्रहे तेनावच्छिन्नानामुपलब्धध्वनिक्रमाणां स एको बुद्धिनिर्ग्राह्यस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययोपस्थापितं प्रतीयते” इत्यन्तेन । अत्र चानेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षयैकस्यैव जातिरूपस्फोटस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च शब्दकौस्तुभे बोपदेवचरणैः “शक्यस्य एव शक्तत्वे जातिवीप्सनीयताम् । औपाधिको वा

भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवदिति" । तथा "इन्द्रोति य एवं स्फोटं सूत्रे प्रोक्ते च मुञ्चति । येन वाक् व्यज्यते यस्य व्यक्तिरात्मा चात्मनः" इति मञ्जूषाधृतभागवतवचने स्फोटात्मकशब्दब्रह्मणस्त्वभिव्यक्तोक्त्या स्फोटरूप-शब्दोऽर्थोपात इत्यवगम्यम् । हरिवंशेऽपि "अक्ष-रायामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः" इति स्फोटस्य व्यञ्जकवर्णाश्रयत्वमभिहितम् । एतन्मताभिप्रायेणैव "स्फोट इत्यादेर्ति" शारीरकभाष्ये स्फोटव्युत्पादनम् "वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्ष इति" निराकरणत्सू-पवर्ण पक्षपात् तन्मताभिप्रायेण । "न स्फोटः प्रतीत्यप्र तीतिभ्यामिति" सांख्यसूत्रेऽपि स्फोटस्यानुपपन्नता-भिप्रायेणेति सर्वं सुस्थम् । स च स्फोटो वर्णपदादि-भेदेन अनेकविधो बाहुल्यभयात् न प्रपञ्चितः । तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं चिरचिर-तरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः । तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति । "स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रति-पद्यते" इति च स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्व-निस्तु पूर्वकथितः । तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनि गतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः । प्रतिपादितञ्च तत्रैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिका-लानुपातिनः । ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते" । स्वभावतञ्च नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु । प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते" । शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्व-दीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादिधर्मैरुपच-र्यते इति तदर्थः । यस्तु विलम्बितोच्चारणस्थले तत्ता-द्वर्णानां तद्बोधजनितसंस्काराणां वा बहुक्षणपर्यन्त स्थायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने अ-न्यत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभि-व्यक्त्यनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्थायित्वदर्शनेन अन्यत्रापि तथाकल्पनौचित्यात् । अतएव च महाभाष्ये "एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः" इत्यादिना-ऽभिव्यक्त्युपकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभि हितमभिहितञ्च ध्वनेस्तद्दीपकत्वेनापि भानम् यथा "ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषाञ्चित् उभयं तत् स्वभावतः" इति न स्वभावतस्तद्रूपेण स्फोटोऽभ्युपेत इत्यर्थः । ध्वनिविकारे च चतुर्वर्गविशेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्थायित्वे विलम्बितत्वमल्पकालस्थायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः । एवं बहुविधेषु स्फोटेषु वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धान्ते नित्य-त्वतया तस्यैव बोधकत्वं तद्घटकपदानान्तु पदमध्यवर्त्ति-वर्णवत् निरर्थकत्वं विशिष्टार्थद्योतनायैव तेषां प्रयो-गात् । तथा च "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इति । "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति" च वाक्य-पदीये पदाद्यसत्त्वं दर्शयति । तथा "वाक्यस्फोटो-ऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति" हरिकारिकायां सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धिरिति प्रतिपादितम्" । २व्रणभेदे च (फोड़ा) राजनि० ।

स्फोटक पु० स्फुट-ण्वुल् । (फोड़ा) १व्रणभेदे हेमच० २विदारके च ।

स्फोटन न० स्फुट-ल्युट् । १विदारणे २विकाशने च भरतः

स्फोटनी स्त्री स्फुटत्यनेनअथवा स्फुट-ल्युट् ङीप् । छिद्र-वेधनकरणे अस्त्रभेदे (भोमरी) हिरूपको० ।

स्फोटबीजक पु० स्फोटस्य व्रणभेदस्य बीजम् ततः स्वार्थे क । भल्लातके राजनि० । तत्फलनिर्यासस्पर्शात् व्र-णोत्पत्तिर्लोकविश्रुता ।

स्फोटायन पु० स्फोट एवायनं अर्थबोधकतयाश्रयणं यस्य । अर्थबोधकत्वेन स्फोटाभ्युपगन्तरि वैयाकरणे मुनिभेदे "अवङ् स्फोटायनस्य" पाणिनिः । [सिका० ।

स्फोटिका स्त्री स्फुट-ण्वुल् टाप् अत इत्वम् । हारीतिकायां

स्फ्य न० स्फाय-यत् नि० । खड्गाकारे यज्ञार्थे काष्ठभेदे ति० त०

स्फ्याग्रश्लिष्टेध्माधिकरण न० अधिकरणभेदे ति० त०

"स्फ्याग्रश्लिष्टेध्माधिकरणञ्च स्फ्यस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भग्नाग्रे च निमित्तकेध्मायामिष्टत्वेन प्रकृतिवद्विकृतिरित्यति-देशेन दर्शपूर्णमासप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःका-लीनं चरणीयदेवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयतोऽधिकारितया ब-लते भावाभिभवसम्पन्ननिमित्तकयागेन प्रधानानधि-कारित्वाऽङ्गानधिकारात्तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदि-नप्रातःकालनैयत्यादितीष्ट्यावा आवाहनं विनैवानुष्ठानम्"

स्म अव्य० स्मि-ड । १अतीते २पादपूरणे च अमरः ।

स्मय पु० स्मि-अच् । १गर्वे २अद्भुतरसस्थायिभावे च मेदि० ।

स्मर पु॰ स्मरति प्रियमनेन स्मृ-करणे अप्। १कामदेवे अमरः। भावे अप्। २स्मरणे। [त्रिका॰

स्मरकूपक पु॰ स्मरस्य कूप इव कायति कै-क। कामाङ्कुशे

स्मरगृह न॰ स्मरस्य गृहमिव। १स्त्रीचिह्नभेदे भगे जटा॰ स्मरमन्दिरादयोऽप्यत्र।

स्मरचक्र पु॰ "कृत्वा वामकरेणोरु स्वपादस्योपरिस्थितम्। दक्षं रमते कामी स्मरचक्रः प्रकीर्त्तितः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे।

स्मरण न॰ स्मृ-ल्युट्। ज्ञातवस्तुनोऽनुभवाधीनसंस्कारजन्ये उद्बोधकसहकारेण जायमाने १ज्ञानभेदे स्मृतिशब्दे दृश्यम्। आध्याने हेमच॰। २चिन्तने जटा॰। ३अर्थालङ्कारभेदे सा॰ द॰। अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ॰ दृश्यम्।

स्मरदशा स्त्री स्मरकृता दशा। कामिनां स्मरकृतासु चक्षुःप्रीत्यादिषु दशसु दशासु।
"चक्षुःप्रीतिः प्रथमं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः। अधृतिः स्यादनालम्बनतन्मयोन्मादमूर्च्छनाः। मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह। अत्रोच्यं सन्तापस्तापस्तु विरहज्वरः। अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताऽधृतिः। अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता। तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा। रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते। वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" इति सा॰द॰।

स्मरध्वज न॰ ६त॰। १स्त्रीचिह्ने शब्दर॰। २वाद्ये पु॰ हेमच॰

स्मरप्रिया स्त्री ६त॰। स्मरभार्य्यायां रतौ जटा॰।

स्मरलेखनी स्त्री स्मरस्य लेखनीव। स्मरस्य कामोद्दीपके सारिकाखगे शब्दर॰। [याम् राजनि॰।

स्मरवीथिका स्त्री स्मरस्य वीथिकेव प्राप्तिहेतुत्वात्। वेश्या

स्मरवृद्धि पु॰ स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात्। १कामवृद्धिक्षुपे राजनि॰ ६त॰। २कामवृद्धौ स्त्री। [शब्दर॰।

स्मरस्तम्भ पु॰ स्मरस्य तद्व्यापारस्य स्तम्भ इव। उपस्थे

स्मरसार्थ्य पु॰ स्मरः सर्थ्यो यस्य। गर्दभे त्रिका॰।

स्मरहर पु॰ स्मरं हरति नाशयति हृ-अच्। १महादेवे अमरः। स्मरमर्दनादयोऽप्यत्र।

स्मराङ्कुश पु॰ स्मरं तत्कार्य्येऽङ्कुश इव उत्तेजकत्वात्। नखे शब्दर॰ नखाघातेन हि स्त्रीणां स्मरोद्दीपनं प्रसिद्धम्।

स्मराम्र पु॰ स्मरप्रिय आम्रः। राजाम्रे राजनि॰।

स्मरासव पु॰ स्मरोद्दीपक आसव इव। लालायाम् त्रिका॰ कामिनां तत्पाने हि स्मरोद्दीपनात्तस्यासवत्वम्।

स्मार्त्त त्रि॰ स्मृतौ विहितः, स्मृतिं वेत्त्यधीते वा अण्। १स्मृतिविहिते दानादौ "अन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्" इति "स्मार्त्तं वैदिकवत् चरेत्" च स्मृतिः। २स्मृतिशास्त्राभिज्ञे च

स्मि(ष्मि) अनादरे सक॰ विस्मये अक॰ चु॰ आ॰ सेट्। स्माययते असिस्मयत। अयं षोपदेश एव। अन्यतो विस्माये स्माययतीत्येव। अयं भ्वादिरपि अनिट्। स्मयते असोष्ट सिष्मिये षोपदेशत्वात् षत्वम्। [ते असिस्मिट्‌त त

स्मिट अनादरे सक॰ स्नेहे अक॰ चु॰ उभ॰ सेट्। स्मेटयति।

स्मित न॰ स्मि-भावे क्त। १ईषद्धास्ये अमरः "सुखं विकसितस्मितम्" मालतीमाधवम्। कर्त्तरि क्त। २विकसिते ३ईषद्धास्यान्विते च त्रि॰।

स्मील निमेषणे भ्वा॰पर॰अक॰ सेट्। स्मीलति असमीलीत्।

स्मृ स्मरणे भ्वा॰ प॰ अनिट्। स्मरति अस्मार्षीत् सस्मार सस्मर्थ स्मर्त्ता। अपाठदुपदेशत्वात् न षत्वम्। एतद्योगे कर्मणि षष्ठी। अयमीदृशन्ये सक॰ घटा॰ स्मरयति।

स्मृत त्रि॰ स्मृ-क्त। १कृतस्मरणे २स्मृतिविषये च।

स्मृति स्त्री स्मृ-क्तिन्। अनुभूतवस्तुन उद्बोधकसहकारेण संस्काराधीने १ज्ञानभेदे। स्मर्य्यते वेदधर्मोऽनेन करणे क्तिन्। २धर्मशास्त्रशास्त्रे वेदार्थानुभवजन्ये वेदार्थानुवादके मुनिप्रणीते वाक्यरूपे शास्त्रे। "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्" मनुः।
ज्ञानभेदस्मृतिस्वरूपलक्षणादिकं पात॰ सू॰ भा॰ विवरणे-क्तम् यथा
"अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः" सू॰। "किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति। आहोस्वित् विषयस्येति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तथाजातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनं तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति। तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः। सा च द्वयी, भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्त्तव्येति। सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्ति" भा॰। "अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेऽसम्प्रमोषः अस्तेयः सा स्मृतिः संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवभासितो विषय आत्मीयस्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु सम्प्रमोषः स्तेयः कस्मात् साहश्यात्। सम्प्रमोष इत्यतः असम्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः। एतदुक्तं भवति।

सर्वं प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाधिगमयन्ति, स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रा-मति तद्विषया तदूनविषया वा न तु तदधिकविषया सोऽयं वृत्त्यन्तरादिशेषः स्मृतेरिति। विमृशति किंप्रत्य-यस्येति ग्राह्यप्रधानत्वात् अनुभवस्य स्वानुभवात्तज्जः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयतीति। प्रतिभासयति अनुभ-वस्यात्मजनितत्वाद्ग्राह्यमेवेति। विमृशतीत्यपर्याप्त ग्रहण-स्मरणमवधारयति ग्राह्यप्रधानतया यः स्मृतेपरक्तः पर-मार्थतस्तु ग्राह्यग्रहणे एव तथा तयोराकारं स्मृतिः निर्भासयति प्रकाशयति। ग्राह्यस्य कारणमनुभवमा-कारो यस्य स तथोक्तः। तदाकारग्राहकार इत्यर्थः। ग्राहक-तद्बोधकं तेनाग्रं क्रमाभिमुखीकरणं यस्येति तेत्वर्थः। ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिकारणयोः ग्राह्य-ग्रहणयोर्भेद इत्यत आह तत्र ग्रहणेति। ग्रहण-मुपादानं न च स्वतीतत्त्वोपदर्शनं स्मरणति तदनेनान-धिगतसाधनं बुद्धेरित्युक्तं ग्रहणाकारो ग्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता विकल्पितत्वादयम् अभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति ग्राह्याकारः पूर्वः प्रथमो यस्याः सा तथोक्ता, इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पर्यन्तं यदस्यन्तराविमवीकृततत्पर्यन्तं तदनेन उत्पन्नराविमवीकृत-गोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति सोऽयमसम्प्रमोष इति। ननु अस्ति स्मृतेरपि सम्प्रमोषः दर्शयति स्म पित्राद्रेरतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्यानुभूतपरदेशकालान्तरसम्बन्धं स्वप्ने इत्यत आह सा च द्वयीति भावितः कल्पितः स्मर्तव्योऽयया सा तथोक्ता। अभावितोऽकल्पितः पारमार्थिक इति या-वत्। नेयं स्मृतिरपि तु विपर्ययज्ञानोपपन्नत्वात् स्मृत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणाभासमिवेति भावः। कस्मात् पुनरन्ते स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह। सर्वाः स्मृत्य इति अनुभवप्राप्तिपूर्वा वृत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृतो-नामन्ते निवेश इत्यर्थः"।

एतेषु स्मृत्यशब्दे स्मृतिभेदादिकं १८६१ पृ० दृश्यम्।

स्मृतिहेतु पु० ६त०। १संस्कारे भावनाख्ये गुणभेदे न्याटा०।

स्मेर त्रि० स्मि-रन्। १विकसिते हेमच०। २ईषद्धास्यान्विते च शब्दच०। "महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति" कुमारः।

स्यद पु० स्यन्द-घञर्थे क। वेगे अमरः।

स्यन्द स्रवणे भ्वा० आ० लुङि, लृटि, लुङि च उभ० सक० ऊदित् वेट्। स्यन्दते अस्यदत् अस्यन्दिष्ट अस्यन्त। तमोपदेशस्थेऽपि विधिसामर्थ्याद्धि ऊदित् इत्यादौ सत्वम्।

स्यन्द पु० स्यन्द-भावे घञ्। द्रवद्रव्यक्षरणे प्रस्रवे।

स्यन्दन न० स्यन्द-भावे ल्युट्। १क्षरणे। "स्यन्दनञ्च परि-स्पन्दविशेषस्य द्रवद्रव्यस्य च संयोगानुकूलो व्यापारः गमन-स्यैवावान्तरजातिभेदो वा "भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च। तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते" भाषा०। कर्त्तरि ल्यु। २जले न०। १रथे मेदि०। ४तिनिशवृक्षे च पु० अमरः।

स्यन्दनद्रुम पु० कर्म०। तिनिशवृक्षे शब्दर०।

स्यन्दनारोह पु० स्यन्दनमारोहति युद्धार्थम् आ+रुह अण्। रथारोहेण योद्धरि अमरः। [स्त्रियां ङीप् अमरः।

स्यन्दनि पु० स्यन्द-अनि। तिनिशवृक्षे रत्नमा०। ङीप्।

स्यन्दिन् त्रि० स्यन्द+णिनि। १स्रवणशीले। २आसावां स्त्री अमरः ङीप्।

स्यन्न त्रि० स्यन्द-क्त। च्युते गलिते अमरः।

स्यन्नवीण त्रि० स्यन्ना वीणा यस्य। च्युते हेमच०।

स्यम ध्वनने भ्वा० पर० अक० सेट् घटा० मित् घटादि०। स्य-मति अस्यमीत् सस्याम स्यमतुः।

स्यम वितर्के चु० उ० सक० सेट्। स्यामयति ते असिस्यमत् त।

स्यम ध्याने चद० चु० उभ० सक० सेट्। स्यमयति असिस्य-मत् त।

स्यमन्तक पु० स्यम-झच् संज्ञायां कन्। १श्रीकृष्णस्य कण्ठस्थे मणिभेदे हेमच०। २वृक्षभेदे पु० मेदि०। ३सूर्य्यदत्ते सत्राजितो मणिभेदे तत्कथा भाग० १०.५६ अ०। "आसीत् सत्राजितः सूर्य्यो भक्तस्य परमः सखा। प्रीत-स्तस्मै मणिं प्रादात् स च तुष्टः स्यमन्तकम्" इति। "दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो!। दुर्भिक्षमार्य्य-रिष्टानि सर्पाध्यादयोऽशुभाः। न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः" एतदुपाख्यानं स्यमन्तकोपाख्यानं तच्च चौरभाद्रचतुर्थीचन्द्रदर्शने श्राव्यम्" ति०त० रघु०।

स्यमीका स्त्री स्यम-ईकन्। १वल्मीके २वाके ३मेघे च पु० ४नीलोत्पले स्त्री मेदि०।

स्यूत त्रि० सिव-कर्म्मणि क्त। १सूच्यादिना ग्रथिते वस्त्रादौ अमरः। स्मरचितपात्रे (थोकड़ी) पु० अमरः। प्रसो-वोत्। प्रोतोऽप्यत्र भरतः।

स्यूति स्त्री सिव-भावे क्तिन्। सूच्यादिना वस्त्रादिसीवने।

स्यून पु० सिव-नक्। १सूर्य्ये २किरणे मेदि० ३सूच्यादि-स्यूतसस्यवस्त्रनिर्मिते पदार्थे (धुकड़ी) च शब्दर०।

स्यूम न० सिव-मक्। १जले २किरणे संक्षिप्त०किरणे पु० उणा०

स्योन पु० स्यून+पृषो० । १भीतवटे (धुकड़ी) अमरटी० भरतः २सूर्ये ३किरणे मेदि० । ४सुखे निघण्टुः । ५सुखकरे त्रि० "स्योना पृथिवी नोभवाऽनृक्षरा" यजु० ३५अ० २१ ।

स्रंसन न० स्रन्स-णिच्-ल्युट् । अर्द्धगतस्याधोनयने पतने च । स्रंसनाय्या स्त्री । [२पीलुवृक्षे पु० अमरः ।

स्रंसिन् त्रि० स्रन्स-णिनि । १अधःपतनशीले स्त्रियां ङीप् ।

स्रंसिफल पु० स्रंसि फलमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दमा० ।

स्रक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । स्रङ्कते अस्रङ्किष्ट

स्रग्वत् त्रि० स्रज् मालामस्त्यस्य मतुप् मस्य वः कुत्वम् । मालायुक्ते । विनि । स्रग्वी तत्रार्थे । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

स्रज् स्त्री सृज्यते सृज-क्विन् नि० माल्ये अमरः ।

स्रज्वा स्त्री सृज-वा नेत्त्वम् नि० । १प्रजापतौ २तन्तुसंघाते ३रज्ज्वां च संक्षिप्तसारः ।

स्रन्स पतने भ्वा० आत्म० मुचि उ० अक० सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रंसते इदित् अस्रसत् अस्रंसिष्ट । "स्रंसयत् करिण्यां पीवम्" रघुः । [यते अस्रंसिष्ट ।

स्रन्स प्रमादे भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रं-

स्रम्भ विश्वासे भ्वा० आत्म० इदित् मुचि उ० अक० सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रम्भते अस्रभत् अस्रम्भिष्ट ।

स्र(स्रा)व पु० स्रु-अप् घञ् वा । १क्षरणे अमरः । कर्त्तरि अच् । २निर्झरे हेमच० । [भावे ल्युट् । १क्षरणे ।

स्रवण न० स्रु-ल्युट् । १मूत्रकरणे राजनि० २घर्मे च शब्दर०

स्रवद्गर्भा स्त्री स्रवन् गर्भो यस्याः । १दैववशात् पतितगर्भायां गवि अमरः । २तथाभूतस्त्रियाञ्च ।

स्रवद्रङ्ग पु० स्रवन् रङ्गो यत्र । पण्यपत्तौ (हट्टे) हारा० ।

स्रवन्ती स्त्री स्रु-शतृ ङीप् । १नद्याम् अमरः । २ओषधिभेदे ३गुह्यस्थाने च मेदि० । सज । स्रवदिविशिष्टे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

स्रवा स्त्री स्रु-अच् । १मूर्वायाम् राजनि० २क्षरणयुते त्रि०

स्रष्टृ पु० सृज-तृच् नित्वम् । १जगत्कर्त्तरि चतुर्मुखे अमरः २शिवे जटा० । ३सर्जनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्रस्त त्रि० स्रन्स-क्त । च्युते पतिते अमरः ।

स्रस्तर पु० स्रन्स-तरच् क्तिच् । आसने सु०न० रघु० ।

स्राक् अव्य० स्रु-डाक् । त्वरिते शीघ्रार्थे अमरः ।

स्रावक न० स्रावयति स्रु-णिच्-ण्वुल् । १मरिचे शब्दच० २निःस्रावके त्रि० । [अस्रिम्भीत् ।

स्रिम्भ हिंसे भ्वा० प० सक० सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रिम्भति

स्रिभ हिंसे भ्वा०प०सक०सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रेभति अस्रेभीत् ।

स्रिव शोषे अक० दिवा०प० गतौ सक० सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रीव्यति अस्रेवीत् । [स्रुवत् ।

स्रु गतौ सक० क्षरणे अक० भ्वा० प० अनिट् । स्रवति अस्रु-

स्रुग्दारु न० स्रुचे यज्ञपात्राय दारु यस्य । विकङ्कतवृक्षे जटा० ।

स्रुघ्न पु० १देशभेदे । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप् । २सर्जिकाक्षारे स्त्री हेमच० ।

स्रुच्(चा) स्त्री स्रु-क्विप् चिट् च वा टाप् । वटपत्राकृतौ विकङ्कतकाष्ठे बाहुमात्रे यज्ञपात्रभेदे शब्दच० । [स्त्री शब्दच०

स्रुत त्रि० स्रु-क्त । १क्षरिते जलादौ २गते च । ३हिङ्गुपत्र्यां

स्रुव पुंस्त्री० स्रु-क । १खदिरकाष्ठमये हस्तमिते यज्ञपात्रभेदे [illegible] । २यज्ञमात्रे ३मूर्वायाञ्च स्त्री मेदि०

स्रुवाहृव पु० स्रुवायाः साधनं वृक्षः । विकङ्कतवृक्षे (बँइचि) अमरः ।

स्रू स्त्री स्रु-क्विप् नि० । १यज्ञपात्रभेदे २निर्झरे च हेमच० ।

स्रै [illegible]-भ्वा० पर० सक० अनिट् । स्रायति अस्रासीत् ।

स्रोत न० स्रु-तन् । स्रोतसि वेगेन जलनिःसरणे भरतः

स्रोतस् न० स्रु-तसि । १वेगेन जलनिःसरणे अमरः । २रेतसि च जलं स्रोताः । ३देहच्छिद्रे च ।

स्रोतईश पु० ६त० । समुद्रे हेमच० ।

स्रोतस्वत् त्रि० स्रोतोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १स्रोतोयुक्ते २नद्यां स्त्री अमरः ङीप् । [२स्रोतोयुक्ते त्रि० ।

स्रोतस्विनी स्रोतस्+अस्त्यर्थे विनि ङीप् । १नद्याम्

स्रोतोऽञ्जन न० स्रोतसि यमुनास्रोतो जलमध्ये सौवीरदेशे भवम् अञ्जनम् । सौवीरदेशजेऽञ्जने अमरः । "वल्मीकशिखराकारं भिन्नं नीलाञ्जनप्रभम् । घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनस्य तत्" राजनि० । "स्रोतोऽञ्जनं तत्र श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टेः कण्डूमलहरं दाहक्लेदरुजापहम् । अक्ष्णो रूपावहश्चैव वहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत्" । "अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि । तत्र स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् । स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरम् । स्रोतोऽञ्जनं भवेत् स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि छर्दिविनाशनम् । सिध्मक्षतापहृत् शीतं सेवनीयं सदा बुधैः । स्रोतोऽञ्जनगुणाः सर्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः । किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम्" भावप्र० । [जटा०

स्रोतोवहा स्त्री स्रोतसा वहति सरति वह-अच् । नद्याम्

स्व न॰ स्वन-ड। १धने अमरः। २आत्मनि ३ज्ञातौ च पु॰ अमरः। ४आत्मीये त्रि॰। आत्मनि आत्मीये चार्थेऽस्य सर्वनामता।

स्वकम्पन पु॰ स्वेनैव परानपेक्षतयैव एव कम्पते कपि-ल्युच्। वायौ शब्दर॰।

स्वकर्मन् न॰ स्वस्य कर्म। स्ववर्णोचिते कर्मे "स्वकर्मनिरतः सदा" गीता

स्वकीय त्रि॰ स्वस्येदम् छ कुक् च। आत्मीये। अत्र नित्यमेव कुक्, अकुक्युक्तप्रयोगस्तु अपाणिनीयः।

स्वग सर्पणे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। स्वङ्गति अस्वङ्गीत्।

स्वगत त्रि॰ स्वस्मिन् मनसि आत्मनि वा गतम् गम—क्त। १मनोगते २आत्मगते च। नाटकाभिनये प्रतिपाद्यपुरुषा-श्राव्ये रङ्गभूमिस्थपात्रान्तरजनश्रवणयोग्ये वाक्ये न॰। "अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्" सा॰द॰।

स्वगुप्ता स्त्री स्वेनैव गुप्ता। १शूकशिम्ब्याम् शब्दर॰। २लज्जालुलतायाञ्च राजनि॰।

स्वगृह पुंस्त्री॰ स्वकृतं गृहं यस्य। १चिक्कारखगे जटा॰। ६त॰। २निजमन्दिरे ३निजराशौ च ज्यो॰।

स्वच्छ त्रि॰ सुष्ठु अच्छः प्रा॰। १अतिनिर्मले काचमलरहिते २मुक्तायां ३स्फटिके च पु॰ राजनि॰। ४श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि॰। ५विमलोपरसे न॰ ६रोगवियुते त्रि॰ शब्दर॰। ७पथ्ये च [अमरः।

स्वच्छन्द त्रि॰ स्वस्य छन्दोऽभिप्रायः स्वाधीनो यस्य। स्वाधीने

स्वच्छपत्र न॰ स्वच्छं पत्रं यस्य। अभ्रके हेमच॰।

स्वच्छमणि पु॰ कर्म॰। स्फाटिके मणौ राजनि॰।

स्वच्छवालुक न॰ स्वच्छा वालुकेव यत्र। विमलोपरसे राजनि॰

स्वज न॰ स्वस्मात् देहात् आत्मनो वा जायते। १रुधिरे मेदि॰ २पुत्रे पु॰ ३कन्यायां स्त्री मेदि॰। ४आत्मजाते त्रि॰।

स्वजन पु॰ स्वस्यैव जनो जननमेककुले यस्य। १ज्ञातौ अमरः। ६त॰। २आत्मसम्बन्धिलोके।

स्वठ गतौ संस्कारेऽपसंस्कारे च चु॰ उ॰ सक॰ सेट्। स्वठ-[यति-ते अस्विस्वठत्-त।

स्वतन्त्र त्रि॰ स्वस्य तन्त्रं वशीकारः मूलत्वे यस्य। १स्वाधीने अपराधीने अमरः। तच्च इतरव्यापारानधीनव्यापार-कत्वम्। २कर्त्तरि च यदि सर्वनियामकृतक्रियाकारकान्त-रानधीनव्यापारवत्त्वात् इति शाब्दिकाः "स्वतन्त्रः कर्त्ता" पा॰ कर्त्तृशब्दे १७१६ पृ॰ दृश्यम्।

स्वतस् अव्य॰ स्व+तसिल्। आत्मतः इत्यर्थे।

स्वता स्त्री स्वस्य स्वकीयस्य भावः तल्। स्वकीयत्वे "कामः स्वतां पश्यति" रघुः।

स्वतोग्राह्य न॰ स्वग्राहकसामग्रीग्राह्ये ज्ञानप्रामाण्ये मीमांसकादिमतम् "प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः" भाषा॰ उक्ते तत् स्वतोग्राह्यमिति न्यायमतम्।

स्वत्व न॰ स्वस्य भावः त्व। द्रव्याणां यथेष्टक्रयविक्रयादिवि-नियोगार्हत्वे। धर्मभेदे २स्वामित्वे च, तच्च सम्बन्ध-भेदेन द्रव्यगतमात्मगतञ्च। स्वत्वपदार्थस्तु दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेण निरूपितो यथा

"स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वमिति भावः। अतिरिक्तः पदार्थ इति शिरोमणिः। स्वामि-त्वञ्च तन्निरूपकत्वं निरूपकतया तदेव वा तच्च द्रव्यगतं गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिभ्यः मौल्यं वा हस्तत्वशब्दो-दितादौ यो जन्यादिगुणावच्छेदपरिभाषकगौणाक्षोत्-सर्गश्रुतेः। वस्तुतस्तु आत्मगतं स्वामित्वमतिरिक्तः पदार्थः विक्रयदानादीनां तद्भावकत्वे तदन्तत्वे च सम्ब-न्धाभावात् तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहारहेतुः विम-र्शनया ज्ञाततायाम्। अतएव निमन्त्रादौ भाविन्यपि स्वत्वम् अन्यथा प्रतिमासं प्रतिवर्षं वा देयत्वेन प्रति-श्रुतस्य धान्यादिरूपस्य भावित्वेन तत्र तदुत्पत्तेरनु-पपत्तेरिति चूडामणिप्रभृतयो लोकायतो न्यायविदः प्रा-चीनः पन्थाः।

तच्च स्वत्वं लौकिकमिति मिता॰ व्यवस्थापितं यथा

"स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् उत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति। तत्र शास्त्रैकसमधिगम्य-मिति तावद्युक्तं गौतमवचनात्। "स्वामी रिक्थक्रयसं-विभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रि-यस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" प्रमाणान्तर-गम्ये स्वत्वे नेदं वचनम्। तथा स्तेनातिदेशे मनुः "योऽदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। या-जनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" इत्यदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतो दण्डविधान-मनुपपन्नं स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपि च। लौकिकं चेत् स्वत्वं मम स्वमपहृतमनेनेति न ब्रूयात् अपहर्त्तुरेव स्वत्वादपहर्तुः स्वमनेनापहृतमिति नाप-हर्त्तुः स्वम्। एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् तस्माच्छास्त्रैक-समधिगम्यं स्वत्वमिति। अत्रोच्यते। लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत्। आह-वनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाध-

भवत्यस्ति। अन्याहृतनीवारादीनामपि यागादिसाधनत्वमस्त्येव। नैतत्। न हि तस्याहृतनीवारादिरूपेण यागादिसाधनत्वं किं तर्हि मन्त्रादिपरिगृह्यमाणाज्यादिरूपेण। इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव, न हि यस्य यत् स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति। अपि च म्लेच्छानामपि स्वत्वव्यवहारो दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात्। किञ्च। नियतोपायकं स्वत्वं लौकिकमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते। तथा हि लिप्साधिकरणे तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षाभावप्रसङ्गात् द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लौकिकमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा। ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संप्रवर्तेत। प्रतिषिद्धेनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति वदता। तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम्। अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति। अस्य चायमर्थः विषयः। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः। नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति। पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च। एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः। क्षत्रियस्य विजितादय उपाया वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यसाधारणा नियमाः। क्रयादयस्तु सर्वसाधारणाः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति गौतमः। तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम्। क्रयः प्रसिद्धः। संविभागः सप्रतिबन्धो दायः। परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः। अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति। ज्ञातेषु स्वायत्तं स्वामी ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादि यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम्। क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम्। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति। अत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणमेवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तम् "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते वर्णानामपि च तद्रूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" निघण्टूच्चारणात्। तदसाधारणं वेदितव्यम्। यदपि पत्नीदुहितरश्चेत्यादिस्मरणम्। तदपि स्वामिसम्बन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम्"।

तत्र स्वत्वं जन्मनैवेति मिताक्षरादयः। पित्रादिमरणादिनैवेति दायभागादयः। तत्रापि स्वत्वादायद्रव्ये स्वत्वमिति मिताक्षरादयः। परेभ्यो इति दायभागादयः। तत्स्वरूपस्य विस्तरो दृश्यः [सुष्ठु अदनम्। स्वभक्ष्ये हेमच०।

स्वदन न० स्वद-भावे ल्युट्। १आस्वादे २छेदने च राजनि०।

स्वधर्म्म पु० स्वस्य वेदादिवर्णितो धर्मः। स्वानुरूपे वेदाद्युक्ते आचारादिधर्मे। "यो यस्य विहितो धर्मः स तस्यातिः प्रकीर्त्तितः। तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि" वह्निपु०। "श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" गीता।

स्वधा अव्य० स्वद—आ पृषो० दस्य धः। १पितृदेवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। स्वेन धयति धे—क टाप्। २मातृभेदे स्त्री "नमः स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा। "निपातस्वधायोगे स्वाहेत्याद्यपदात् चतुर्थी पितृभ्यः स्वधेत्यादौ पितृदेवेभ्यदानं इति बोधः। तदर्थस्य विषयतया दानकर्मणो तत्र निपातत्वेन तदर्थस्य भेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। इदमन्नं पितृभ्यः स्वधेत्यादौ पितृदेवतकत्यागविषयः इदमन्नमित्यादि बोधः। मातृभेदस्वधा च दक्षकन्या ब्रह्मणो मानसी कन्या च पितृपत्नी। तथाभोज्यादौ पित्रादिनामुच्चारणपूर्वकं स्वधा इत्युक्तं। "ब्रह्मा च मानसीं कन्यां वस्रजे तां मनोहराम्" "स्वधाभिधानां रुचिरां रूपयौवनसंयुताम्" "पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम्। ब्राह्मणानामुपदेशं चकार गोपनीयकः। स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य पितृभ्यो देहि चेति च। क्रमेण तेन विप्राश्च पितृभ्यो दानं ददुः पुरा" ब्रह्मवै०प्र०

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम् ।

स्वधाप्रिय पु॰ स्वधायां प्रियः प्रियः यस्य॰ । १कृष्णतिले शब्दर॰ २स्वधोपलक्षितश्राद्धादिप्रिये पित्रादौ च । स्वधा प्रिया यस्य । ३पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम् । [गणे २देवे च

स्वधाभुज् स्वधेत्यनेन त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज—क्विप् । १पितृ-

स्वधि(ती)ति स्त्री स्वेन धीयते धा-क्तिच् वा ङीप् । कुठारे परशौ अमरः पृषो॰ । स्वधितिरप्यत्र ।

स्वन शब्दे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । स्वनति अस्वनीत् अस्वानीत् । फणा॰—स्वेनतुः सस्वनतुः । अयं भूषणे वा घटा॰ (स्वा)स्वनयति । [स्वनत्-त ।

स्वन ध्याने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । स्वनयति—ते अस-

स्वन पु॰ स्वन+अप् । शब्दे अमरः ।

स्वनि पु॰ स्वन+इन् । शब्दे हेमच॰ ।

स्वनित त्रि॰ स्वन—कर्त्तरि—क्त । १शब्दिते अमरः । भावे क्त । २शब्दे ३मेघगर्जिते च न॰ हेमच॰ ।

स्वनिताह्वय पु॰ स्वनितमाह्वयते आ+ह्वे श । तण्डुलीयशाके राजनि॰ । [स्त्रियां ङीष् ।

स्वनोत्साह पुंस्त्री॰ स्वने उत्साहो यस्य । गण्डके शब्दर॰

स्वपन न॰ स्वप—ल्युट् । १शयने २निद्रायाञ्च शब्दर॰ ।

स्वपिण्डा स्त्री स्वेनैव पिण्डः पिण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच् । पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि॰ ।

स्वप्न पु॰ स्वप—भावे नन् । १निद्रायाम् अमरः २शयने ३ज्ञानविशेषभेदे ४दर्शने च मेदि॰ आर्षे न॰ । स्वप्नदृष्टपदार्थस्य मायामात्रत्वं शा॰ सू॰ भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" सू॰ ।

"अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इदमामनन्ति "स यत्र प्रस्वपिति" इत्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । सन्ध्ये सृष्टिरिति । सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । न हि कर्त्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते" भा॰ । "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" सू॰ "अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रकृत्य "कामानां त्वा कामभाजं करोमि" इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि—"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" । इति प्राज्ञकर्त्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च श्रुतिः "अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्तः" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह । "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" सू॰ । "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामात्रैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्म्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने सम्भाव्यन्ते । न तावत् स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत्, बहिर्देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं "बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्" इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमनुभवतीति । नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्य्येतुं विपर्य्येतुञ्च ततः सामर्थ्यं सम्भाव्यते । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहं शय्यायां शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्च" इति । देशा-

देहाच्चेदपेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद् बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा०। "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू०। "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति। मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वन्त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वेनेति वक्तव्यम्। अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयं ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम्। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम्। यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात्। इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रन्तद्ब्रह्मेति" जीवभावं व्यावर्त्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः, इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम्। प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा०। "पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्य्ययौ" सू०। "अथापि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोऽंशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः। तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्य्यशक्ती, ततश्च जीवस्यैश्वर्य्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

नस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न नास्तीति, विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितं, अविद्यादिव्यवधानात्। तत् पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनां, कुतस्ततो हि ईश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद् बन्धः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथा च श्रुतिः "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः"। तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः" इत्येवमाद्या" भा०। "देहयोगाद् वा सोऽपि" सू०। "कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति युक्तन्तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशयोरिति। उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोभवतः, यथा वा भस्मनाच्छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया। नेत्युच्यते, न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते "सेयं देवतैक्षत" इत्युपक्रम्य "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात्। "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वम्, अतोऽनन्य एवेश्वरात् जीवः सन् देहयोगात् तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति, अतश्च न साङ्कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि च साङ्कल्पिकी स्वप्ने सृष्टिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित् स्वप्नं पश्येत्। न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते। यत् पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत्। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्"।

स्वप्नभेदस्य शुभाशुभसूचकत्वं नानापुराणेषूक्तं तत्र किञ्चि-न्मात्रं मत्स्यपुराणे २४२अध्याये उक्तानि प्रदर्श्यन्ते यथा "इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्नदर्शने। नाभिं विनान्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः। चूर्णनं मूर्ध्नि कांस्यानां मुण्डनं नग्नता तथा। मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्गः पङ्कदिग्धता। उच्चात् प्रपतनञ्चैव दोलारोहणमेव च। अर्जनं पङ्कलोहानां हयानामपि मारणम्। रक्तपुष्पद्रुमाणाञ्च मण्डलस्य तथैव च। वराहर्क्षखरोष्ट्राणां तथा चारोहणक्रिया। भक्षणं पक्षिमांसानां तैलस्य कृसरस्य च। नर्त्तनं हसनञ्चैव विवाहो गीतमेव च। तन्त्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामभिवादनम्। स्रोतोऽवगाहगमनं स्नानं गोमयवारिणा। पङ्कोदकेन च तथा महीतोयेन चाप्यथ। मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च। शक्रध्वजाभिपतनं पतनं शशिसूर्ययोः। दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानाञ्च दर्शनम्। देवद्विजातिभूपालगुरूणां क्रोध एव च। आलिङ्गनं कुमारीणां पुरुषाणाञ्च मैथुनम्। हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया। दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाभिभवस्तथा। फलापहानिश्च तथा पुष्पहानिस्तथैव च। गृहाणाञ्चैव पातश्च गृहसम्मार्जनन्तथा। क्रीडा पिशाचक्रव्यादवानरर्क्षनरैरपि। परादभिभवश्चैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः। काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत् स्त्रीक्रीडनन्तथा। स्नेहपानावगाहौ च रक्तमाल्यानुलेपनम्। एवमादीनि चान्यानि दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत्। एषां सङ्कथनं धन्यं भूयः प्रस्वपनं तथा। कल्कस्नानं तिलैर्होमो ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्। स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम्। नागेन्द्रमोक्षश्रवणं ज्ञेयं दुःस्वप्ननाशनम्। स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः। षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्तृतीयके। चतुर्थे मासमात्रेण पश्यतो नात्र संशयः। अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्। एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वाऽशुभम्। पश्चाद् दृष्टस्तु यस्तत्र तस्य पाकं विनिर्दिशेत्। तस्माच्छोभनके स्वप्ने पश्चात् स्वप्नं न पश्यति। शैलप्रासादनागाश्ववृषभारोहणं हितम्। द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां गमने च तथा द्विज!। द्रुमतृणोद्भवो नाभौ तथैव बहुबाहुता। तथैव बहुशीर्षत्वं फलितोद्भव एव च। सुशुक्लमाल्यधारित्वं सुशुक्लाम्बरधारिता। चन्द्रार्कताराग्रहणं परिमार्जनमेव च। शक्रध्वजालिङ्गनञ्च तदुच्छ्रायक्रिया तथा। भूम्यम्बुधीनां ग्रसनं शत्रूणाञ्च

वधक्रिया। जयो विवादे द्यूते च संग्रामे च तथा द्विज!। भक्षणञ्चार्द्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च। दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च। सुरारुधिर-मद्यानां पानं क्षीरस्य चाथ वा। अन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा। मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवाम्। सिंहीनां हस्तिनीनाञ्च वडवानां तथैव च। प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः। अम्भसा त्वभिषेकस्तु गवां शृङ्गाश्रितेन वा। चन्द्राद् भ्रष्टेन वा राजन्! ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः। राज्याभिषेकश्च तथाच्छेदनं शिरसस्तथा। मरणं वह्निदाहश्च वह्निदाहो गृहादिषु। लब्धिश्च राज्यलिङ्गानां तन्त्रीवाद्याभिवादनम्। तथोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम्। हस्तिनीवडवानाञ्च गवाञ्च प्रसवो गृहे। आरोहणमथाश्वानां रोदनञ्च तथा शुभम्। वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथालिङ्गनमेव च। निगडैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्ठानुलेपनम्। जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम्। दर्शनं देवतानाञ्च विमलानां तथाम्भसाम्। शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नोत्ययत्नाद् ध्रुवमर्थलाभम्। स्वप्नानि वै धर्मभृतां वरिष्ठ! व्याधेर्विमोक्षञ्च तथातुरोऽपि" मार्क० म०।

स्वप्नकृत् न० स्वप्नं निद्रां करोति कृ-क्विप्। (सुसुनि) शाके शब्दच०।

स्वप्नज् त्रि० स्वप-नजिङ्। शयनशीले अमरः।

स्वभाव पु० स्वस्य भावः। १निसर्गे अजन्ये स्वतःसिद्धे भावे च अमरः। "वहिर्हेतुनपेक्षी तु स्वभावोऽथ प्रकीर्त्तितः। निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा। निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते। अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते" उज्ज्वलद०।

स्वभावोक्ति स्त्री स्वभावस्योक्तिरत्र। १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् दृश्य०। २स्वभावस्य कथने।

स्वभू पु० स्वेनैव भवति भू-क्विप्। १ब्रह्मणि मेदि० २विष्णौ अमरः। ३शिवे ४ईश्वरे ५कामे च।

स्वयंवर पु० स्वयमात्मना वरो वरणम्। कन्ययात्मनैव स्वपतेर्वरणे "सदसि स्वयंवरः" नैष०। स्वयं वृणुते पतिम्। वृ-अच्। आत्मनैव पतिवरणकर्त्र्यां २कन्यकायां स्त्री।

स्वयंहारिका स्त्री ब्रह्मणो मानसस्य पुत्रस्य दुःसहस्य निर्माष्ट्र्या भार्य्यायास्तनये कन्याभेदे मार्कण्डेयपु०। तत्र कन्याष्टाटो नियोजिकाद्यः तासां कर्माणि तत्रोक्तानि तत्र "एतासां कर्म वक्ष्यामि दोषप्रशमनञ्च यत्" इत्युपक्रमे "धान्यं खलात् गृहात् गोष्ठात् पयःसर्पिस्तथा परा। अन्यद्वित्तविवृद्द्रव्यमपहन्ति च कन्यका। या स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तर्हानतत्परा" इति तस्याः कर्मोक्तम्।

स्वयङ्कृत पु० स्वयमात्मना कृतः। १कृत्रिमे पुत्रे "माता पितृविहीनस्तु कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः" स्मृतिः। २आत्मकृते त्रि०। "पूर्वमुक्तः स्वयंकृतः" (पुरोहितः) स्मृतिः।

स्वयङ्गुप्ता स्त्री स्वयमात्मनैव गुप्ता। शूकशिम्ब्याम् शब्दच०।

स्वयन्दत्त पु० स्वयमात्मनैव न तु पितृमातृभ्यां दत्तः उपगतः दत्तात्मके पुत्रभेदे "दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः" याज्ञ०। "दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपगतः" मिता०।

स्वयम् अव्य० सु+अय-अमु। आत्मनेत्यर्थे अमरः।

स्वयम्भु पु० स्वयम्+भू-डु। ब्रह्मणि द्विरूप०। [राजनि०।

स्वयम्भुवा पु० स्वयं भवति भू-मूलवि० क। धूम्रच्छायायाम्

स्वयम्भू पु० स्वयं भवति भू-क्विप्। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः। २बुद्धे च। ३काले शब्दर० ४कामदेवे ५विष्णौ ६शिवे च। ७माषपर्ण्यां स्त्रीलिङ्गत्वाच्च राजनि०। ८जिनभेदे हेमच०। ९परमेश्वरे "ततः स्वयम्भूर्भगवान्" मनुः। [असस्वरत्-त।

स्वर आक्षेपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। स्वरयति-ते

स्वर् अव्य० स्वृ-विच्। १स्वर्गे अमरः "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्युक्ते दुःखासंभिन्ने २सुखसन्ताने ३परलोके ४आकाशे ५शोभने च शब्दच०। दुःखासंभिन्नत्वं च स्वावच्छेदकशरीरानवच्छिन्नत्वं तेन दुःखासमानकालीने सुखे नातिव्याप्तिः।

स्वर पु० स्वर-अच् स्वृ-अप् वा। १उदात्तानुदात्तस्वरितरूपे वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदे तादृशस्वरवत्त्वाच्च २व्यञ्जनभिन्नवर्णेषु अकारादिषु शिक्षा। तन्त्रोक्ते ३प्राणादिवायोश्चारभेदे ४काकादिकृते वर्णाद्युच्चारणध्वनिविशेषे ५निषादादिषु तन्त्रीकण्ठोत्थेषु गानाङ्गध्वनिषु च अमरः। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" शिक्षा० अकारादीनां स्वयं राजमानत्वात् स्वरवत्त्वाच्च स्वरपदाभिधेयता, "अचः स्वयं विराजन्ते हलस्तु परगामिनः" इत्युक्तेः। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" शिक्षोक्तेश्च। निषादादिस्वराणां प्राणिभेदस्वरतुल्यता नारदेनोक्ता यथा "षड्जं रौति मयूरो हि ऋषभो नर्दति चर्षभम्। अजा

विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वश्च धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः" इति। "अश्वस्तु धैवतं सोऽपि यतः पञ्चमं स्वनम्। निषादन्तु गजो गर्जन्नुच्चैर्दोऽपि ऋषभम्" इति। भरतोऽप्याह "षड्जञ्च पञ्चमञ्चेति मयूरो नदति दिवा। अजाद्या धैवतादींश्च प्राकृतं पञ्चमम्" इति। निषादादिशब्दनिरुक्तिश्च "निषीदन्ति स्वरा यस्मान्निषादस्तेन हेतुना। अशेषस्वरविषयं स हि व्याप्यावतिष्ठते"। "वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नर्दत्यृषभवद् यस्मात्तस्मादृषभः स्मृतः" "वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना"। "नासां कण्ठमुरस्तालुजिह्वां दन्तांश्च संश्रितः। षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः"। "तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः। नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमत्वेन च स्मृतः"। "अभिसन्धीयते यस्मात् स्वरांस्तेनैव धैवतः। स च तावत् प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते"। "वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्द्धसु। विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते"। "स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः। षड्ज ऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा। धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः" भरतः।

वाद्यादिस्वराश्च चक्रशब्दे २८११ पृ० दृश्याः।

स्वरघ्न पु० स्वरं हन्ति हन-क। गलरोगभेदे "श्वासादयगलरोगोपक्रमे "यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः। कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः"। तात्स्वभावः तमः प्राप्नुवन् शुष्को भिन्नोऽस्वाधीनकण्ठो यस्य सः अस्वाधीनता भक्तं गिलितुमशक्यत्वात् अनिलायनेषु वातवहेषु श्वसनाद्वातात्" भावप्र०।

स्वरचक्र न० स्वरोदयोक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१०पृ० दृश्यम्।

स्वरपत्तन न० स्वराणां निषादादीनां गानध्वनिविशेषाणां पत्तनमाश्रयः। सामवेदे त्रिका०।

स्वरभङ्ग पु० स्वरस्य कण्ठध्वनिभेदस्य भङ्गो यस्मात्। रोगभेदे स्वरभेदोऽप्यत्र तन्निदानादि सुश्रु० उक्तं यथा "अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातशीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु। ते स्वरवाहिधमनीषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः। वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत्स्वरश्च। पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद्गलेन स विदाहसमन्वितेन। श्लेष्मात्मकेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्। सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पदसाध्यता च कथयन्त्यपराध्यमाहुः। धूप्येत वाक्क्षतजे चयमाप्नुयाद्वा नैव चापि हतवाक् परिवर्जनीयः। अन्तर्गतस्वरमव्यक्त चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलोष्ठतालुः। क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः। मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति। स्निग्धान् स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् संशोधयेदुभयतः सह वस्तिभिश्च। नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः पथ्यादनैश्च विविधैः कवलग्रहैश्च"।

स्वरमण्डलिका स्वराणां मण्डलमस्त्यस्य ठन्। वीणायाम् १म०। २स्वरसमूहे।

स्वरलासिका स्त्री स्वरैः निषादादिभिः लसति नृत्यतीव लस-ण्वुल्। १वीणायां २वंशवाद्ये शब्दर०।

स्वरस पु० स्वेन स्वभावेन रसः आस्वाद्यः। १शिलापिष्टवस्तुभेदे शब्दर० २कषायभेदे च। "सद्यः कुट्टादार्द्रद्रव्यादाहतवस्त्रादिपीडनात्। यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः स प्रकीर्त्तितः" वैद्यक०। ३स्वस्य रसः रागः। ४स्वाभिप्राये ५स्वतात्पर्य्ये ६वाक्यादौ रचनाभङ्गीभेदे च।

स्वरसन्धि पु० स्वरनिमित्तकः सन्धिः। व्याकरणोक्ते स्वरनिमित्तके दीर्घादौ कार्य्ये। [शब्दे २५६४ पृ०दृश्यम्।

स्वरसामन् पु० गवामयनसत्रीयपृष्ठ्यशालीयदिनभेदे गवामयन-

स्वरा स्त्री ब्रह्मणः प्रथमपत्न्यां पद्मपु०।

स्वरापगा स्त्री स्वः स्वर्गस्यापगा। गङ्गायाम् हेमच०। स्वर्गापगादयोऽप्यत्र।

स्वरालु पु० स्वराय अलति पर्य्याप्नोति अल-उण्। वचायां राजनि० तत्सेवने हि स्वरस्योत्कर्षात्तस्यास्तथात्वम्।

स्वराज् पु० स्वेनैव राजते राज-क्विप्। ईश्वरे "अर्थेष्वभिज्ञः स्वराडिति" भागवतम् १।१।१।

स्वरित पु० स्वरो जातोऽस्य इतच्। १जातस्वरे २उदात्तानुदात्तसमाहाररूपे स्वरभेदे पा०

"उच्चैरुदात्तः" "नीचैरनुदात्तः"। "समाहारः स्वरितः" पा० "उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्" सि०कौ०। "तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्" पा० "ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् उत्तरार्द्धन्तु परिशेषादनुदात्तम्। तच्च

चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्यात्" सि०कौ०। स्वरिताः स्वराश्च पाणिनिना फिट्सूत्रेण च अनुशिष्टा यथा। "तित् स्वरितम्" पा० तकारेत् प्रत्ययः स्वरितः स्यात्। "तिल्यशिक्ययोः स्वरितो वा" फिट्सू० १पादः। "अनयोरन्तः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः" सि० कौ०। "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" पा० "उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि हि। स्वरितस्य यणः। खलप्व्याशा। अत्र स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न" सि०कौ० "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" पा० "अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः। वीदं ज्योतिर्हृदये। अस्य श्लोको दिवीयते। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किञ्च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सोऽयमागात्। उक्तञ्च प्रातिशाख्ये "इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति" सि०कौ०। "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" पा० "उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्निमीळे"। अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। "तमीशानासः" सि०कौ०। "नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्" पा० उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। प्र य आरुः। क्व वोऽश्वाः। क्वा ३ भीशवः" सि०कौ०। "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" फि० "एतौ स्वरितौ। न्यङ्ङुत्तानः। व्यचक्षयत् स्वः" सि०कौ०। "न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः" फि०। स्वरितः स्यात्। "तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः" फि०। स्वरितः स्यात्। "तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्। यतो ऽनाव इति प्राप्ते" सि०कौ०। "बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि" फि०४र्थपादः। "अन्तःस्वरितानि" सि०कौ०। "स्वरितेनाधिकारः" पा० "स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्" सि० कौ० "स्वरितेनेति इत्थंभावे तृतीया स्वरितत्वमाग्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्झल्साधारणाश्रयम् पारिभाषिकमाघण्टपदघटकाज्झाश्रितं वा बोध्यम्। तच्चानुनासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निर्णीयते अधिकारश्च विच्छेदपरिमाणमपि बाधके व्याख्यानमेव शरणम्" शब्देन्दु०। "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" सि० कौ०। स्वर-क्त। ४स्वरयुक्ते त्रि०।

स्वरु पु० स्वृ-उ। १वज्रे अमरः २यूपखण्डे ३बाणे ४यज्ञे मेदि०। ५स्वर्य्यकिरणे ६वृश्चिकभेदे च उणा०।

स्वरुचि त्रि० स्वस्यैव रुचिः प्रवर्त्तिका स्वकार्ये यस्य। १स्वतन्त्रे हेमच० इत०। २स्वस्याभिलाषे स्त्री।

स्वरूप न० स्वस्य रूपम्। १स्वभावे अमरः। स्वमेव रूपम्। २स्वात्मके पदार्थे। स्वं यथा स्वं रूपयति रूप-अण्। ३यथास्वरूपाभिज्ञे पण्डिते पु० अमरः। स्वेन स्वभावेनैव रूपमस्य। ४मनोज्ञे त्रि० अमरः।

स्वरूपसंबन्ध पु० स्वरूपं सम्बन्धः स्वरूपयोर्वा सम्बन्धः। न्यायोक्ते स्वात्मके सम्बन्धे षट्पदार्थातिरिक्ते पदार्थभेदे यथा प्रतियोगित्वम् विषयत्वमित्यादि।

स्वरोदय पु० स्वरेणानुदयो शुभादिज्ञापकतया यत्र। स्वरस्य शास्त्रविशेषस्य शुभाशुभत्वज्ञानसाधने तन्त्रशास्त्रभेदे चक्रशब्दे २८१०पृ०दृश्यम्।

स्वर्ग पु० स्वरिति गीयते गै-क सु+ऋज-घञ् वा। १दुःखासम्भिन्ने सुखे २देवानामावासस्थाने च अमरः। स्वर्गकारणस्वरूपादिकं भा० व० २६० अ० उक्तं यथा "उपरिष्टाद् स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः। ऊर्द्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने!। नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः। नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल!। धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः। दानधर्मरताः लोका शूराश्चाहवलक्षणाः। तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम्। लोकान् पुण्यकृताम् ब्रह्मन्! सद्भिराचरितान्नृभिः। देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। यामा धामाश्च मौद्गल्य! गन्धर्वाप्सरसस्तथा। एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः। भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः। त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः। मेरुः पर्वतराड् यत्र देवोद्यानानि मुद्गल!। नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्म्मणाम्। न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा। बीभत्समशुभं वाऽपि तत्र किञ्चिन्न विद्यते। मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः। शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने!। न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने। ईदृशः स मुने! लोकः स्वकर्मफलहेतुकः। सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः। तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम्। कर्मजान्येव मौद्गल्य! न मातृपितृजान्युत। न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव

च। तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने !। न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः। संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते। ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्य्यवर्जिताः। सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महामुने !। तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव !। उपर्य्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः। पुरस्तात् ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः। यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन् ! पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः। ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः। तेषां लोकाः परतरे तान् यजन्तीह देवताः। स्वयम्प्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे। न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्य्यमत्सरः। न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः। तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः। न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः। न कल्पपरिवर्त्तेषु परिवर्त्तन्ति ते तथा। जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिसुखं न च। न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने !। देवानामपि मौद्गल्य ! काङ्क्षिता सा गतिः परा। दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः। त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः। गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः। सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया। तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः। एतत् स्वर्गसुखं विप्र ! लोका नानाविधास्तथा। गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे। कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि। न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते। सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत्। सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल !। असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः। यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम्। संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम्। प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम्। आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य ! दारुणाः। नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम्। अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने !। शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते। तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते। न चेत् सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः। इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते। कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् ! फलभूमिरसौ मतः"। स च लोको भूरादिषु सप्तसु तृतीयः।

स्वर्गङ्गा स्त्री ६त०। मन्दाकिन्यां शब्दर०।

स्वर्गनाथ पु० ६त०। इन्द्रे स्वर्गपत्यादयोऽप्यत्र हेमच०।

स्वर्गवधू स्त्री ६त०। अप्सरःसु हेमच०।

स्वर्गाचल पु० स्वर्गलोकस्थोऽचलः। सुमेरुपर्वते स्वर्गगिर्य्यादयोऽप्यत्र हेमच०।

स्वर्गिन् पु० स्वर्गोऽस्त्यस्य भोग्यत्वेन इनि। १देवे त्रिका० २देवलोकगामिनि च त्रि० स्वर्गगामित्वसूचकगुणभेदा गरुड़पु० ११३ अ० यथा "सर्वभूतेषु संवादः परलोकं प्रति क्रिया। सतां परीक्षिताः योक्तिर्वेदवाक्यदर्शनम्। गुरुदेवर्षिपूजा च वेश्वसं साधुसङ्गमः। सत्क्रियाध्ययनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः"।

स्वर्गौकस् पु० स्वर्गं ओको यस्य। देवे हला०।

स्वर्जिक पु० सु+अर्ज–घञ् ततः स्वार्थे ठन्। सर्जिकाक्षारे राजनि० २यवक्षारे स्त्री भावप्र०।

"कथितः स्वर्जिकाभेदः विशेषज्ञैः सुवर्चिका। यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः। निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मास्मगुल्मामयान्। स्वर्जिकाल्पगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत्" भावप्र०। कर्म० स्वर्जिकाक्षारोऽपि तत्रार्थे राजनि० णिनि स्वर्जिन् तत्रार्थे राजनि०।

स्वर्ण न० सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य। १काञ्चने २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे ४गौरवर्णशाके च राजनि०। सुवर्णगन्धे द्रव्यम्। [राजनि०] ६त०। २सुवर्णस्य शैले पु०।

स्वर्णकण न० स्वर्णमिव पीतत्वात् कणोऽस्य। १कणगुग्गुलौ

स्वर्णकदली स्त्री स्वर्णमिव कदली (चाँपाकला)कदलीभेदे।

स्वर्णकाय पु० स्वर्णमिव पीतत्वात् कायोऽस्य। १गरुड़े हेमच०। २स्वर्णवर्णदेहयुते त्रि०।

स्वर्णकार पु० स्वर्णं स्वर्णमयमलङ्कारादि करोति कृ-अण्। (सेकरा) जातिभेदे। "विश्वकर्म्मा तु शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः। ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः। मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः। कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः। सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च। पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः। स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ! बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा" ब्रह्मवै० ब्र०ख० १०अ०। "तैलचौरस्तैलकीटो मूर्ध्निकीटश्च जातकम्। ततो भवेत् स्वर्णकारो सन्नैव दुष्टमानसः" ब्रह्मवै० जन्मख० ८५ अ०। तज्जातिमात्रके।

स्वर्णकृत् पु० स्वर्णं तन्मयभूषादिकं करोति कृ-क्विप्। स्वर्णकारे शब्दमा०।

स्वर्णकेतकी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् केतकी। पीतकेतक्याम् राजनि०। तत्पुष्पादिगुणाः "केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम्। हेमाभं मदनोन्मादि सुगन्धि सौख्यकारि च। तस्याः स्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफापहः। रसायनकरो वल्यो देहदार्ढ्यकरः परः" राजनि०।

स्वर्णक्षीरी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरं निर्यासो यस्याः गौरा० ङीष्। ओषधिभेदे सा च हिमालये जायते। "हैमवर्णा रक्तस्रावा हिमवद्भूमिसम्भवा। सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वाणिजौषधम्। स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता कृमिपित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्राश्मरी शोथदाहज्वरहरा परा" राजनि०।

स्वर्णगैरिक न० स्वर्णमिव पीतं गैरिकम्। (वर्णकमाटि) पदार्थभेदे राजनि०।

स्वर्णग्रीवा स्त्री नदीभेदे। "या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात् गिरिवरात् (नाटकशैलात्) नदी। स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशीफला" कालिकापु० ८२अ०।

स्वर्णचूड पुंस्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् चूडा यस्य। चाषपक्षिणि जटा० स्त्रियां ङीष्। [जातमात्रे त्रि०।

स्वर्णज न० स्वर्णात् जायते जन–ड। १वङ्गे हेमच० २स्वर्ण-

स्वर्णजीवन्ती स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् जीवन्ती। पीतपुष्पजीवन्त्याम् राजनि०।

स्वर्णदी स्त्री स्वर्णं द्यति अपसारयति तुल्यवर्णत्वात् दो–क गौरा०ङीष्। १वृश्चिकाल्याम् राजनि०। ६त० णत्वम्। २गङ्गायाम् अमरः। [२चित्रकवृक्षे च त्रिका०।

स्वर्णदीधिति पु० स्वर्णमिव भास्वरा दीधितिरस्य। १वह्नौ,

स्वर्णद्रु पु० स्वर्णमिव पुष्पे पीतो द्रुः। आरग्वधे राजनि०।

स्वर्णपक्ष पु० स्वर्णमिव पीतः पक्षोऽस्य। गरुडे त्रिका०।

स्वर्णपाटक पु० स्वर्णं पाटयति पट–णिच्–ण्वुल्। टङ्कणे (सोहागा) शब्दर०।

स्वर्णपुष्प पु० स्वर्णमिव पीतं पुष्पमस्य। १चम्पके २आरग्वधे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रीत्वे ङीष्। सा च ३स्वर्णकेतक्याम् राजनि०। ४सातलायाम् ५कलिकारी स्त्री राजनि० टाप्। [६सुवर्णकदल्याम् राजनि०।

स्वर्णफला स्त्री स्वर्णमिव पीतं फलमस्याः। (चांपाकला)

स्वर्णवणिज् पु० ६त०। सुवर्णवणिजि जातिभेदे।

स्वर्णभृङ्गार पु० स्वर्णमिव स्वर्णमयो वा भृङ्गारः। १पीतभृङ्गराजे राजनि०। २स्वर्णमयजलपात्रभेदे च।

स्वर्णमाक्षिक न० स्वर्णमिव पीतं माक्षिकम्। स्वनामख्याते उपधातुभेदे "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम्। तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्। किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः। न केवलं स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्ततः। सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चक्षुष्यं वस्तिरुक्कण्ठपाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शःशोथं विषं कण्डुं त्रिदोषमपि नाशयेत्"। अशुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह "मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। मालां तथैव व्रणपूर्विकाञ्च कुर्यादशुद्धं खलु माक्षिकञ्च"। तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह "माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च। मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत्। चालयेल्लोहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम्। भवेत्ततस्तु संशुद्धं स्वर्णमाक्षिकमीरितम्"। तन्मारणं यथा "कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तक्रेणैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम्" भावप्र०।

स्वर्णयूथी स्त्री स्वर्णमिव पीता यूथी। पीतयूथिकायाम् शब्दच०।

स्वर्णलता स्त्री स्वर्णमिव पीता लता। ज्योतिष्मत्याम् राजनि०।

स्वर्णवर्णा स्त्री स्वर्णमिव वर्णो रूपमस्याः। १हरिद्रायाम् राजनि०। २सुवर्णवर्णे त्रि० ३हेममूल्यज्ञापके वर्णे च।

स्वर्णवल्कल पु० स्वर्णमिव पीतं वल्कलमस्य। श्योनाकवृक्षे शब्दच०।

स्वर्णवल्ली स्त्री स्वर्णमिव पीता वल्ली। लताभेदे "स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्ल्यपि। शिराःपीड़ा त्रिदोषघ्नी दुग्धदात्री च सा मता" राजनि०।

स्वर्णशेफालिका स्त्री स्वर्णमिव पीता शेफालिका। १पीतशेफालिकायाम्। २आरग्वधे राजनि०।

स्वर्णाङ्ग पु० स्वर्णमिवाङ्गं पुष्पं यस्य। १आरग्वधे राजनि० २पीतवर्णदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

स्वर्णारि पु० ६त०। गन्धके तस्य स्वर्णमारकत्वात्तथात्वम्।

स्वर्णुली स्त्री स्वर्णं तद्वर्णं चीयते पुष्पेऽत्र ची–आधारे क्विप् पृषो०। "स्वर्णुली हेमपुष्पी च स्वर्णपुष्पाध्वजा तथा। सा कषाया कटुः शीता अपहा परिकीर्तिता" राजनि० उक्ते लताभेदे। [यति ते अपस्वर्त्तत।

स्वर्त्त गतौ सक० दुःखेन जीवने अक० चु० उ० सेट्। स्वर्त्त-

स्वर्द प्रीतौ अक० शोधने छेदने च सक० भ्वा० आत्म० सेट्।

अर्हते अर्घार्हे च। [गोमेदमणौ राजनि०।

स्वर्भानव पु० स्वर्भानोः राहोः प्रियः अण् नि०नादिवृद्धिः।

स्वर्भानु पु० स्वः स्वर्गे भानुर्दीप्तिरस्य। राहौ अमरः। तस्य भूमिच्छायारूपतया भूमिस्थैर्भानुमत्त्वेनादर्शनात् दिवि दीप्तिमत्त्वात्तथात्वम्। [लोके शब्दच०।

स्वर्लोक पु०स्वरेव लोकः भुवनम्। १स्वर्गे हेम०। २स्वर्गस्थे

स्वर्वापी स्त्री ६त० स्वर्गस्य वापीव। १गङ्गायाम् हेमच०।

स्वर्वेश्या स्त्री स्वः स्वर्गस्य वेश्या। मेनकाद्यप्सरस्सु अमरः।

स्वर्वैद्य पु० द्वि०व०। स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ। अश्विनीकुमारयोः अमरः। आयुर्वेदशब्दे ७७८पृ० दृश्यम्।

स्वर्लीन पु० दानवभेदे वह्निपु०।

स्वल्प त्रि० सुष्ठु अल्पम् प्रा० स०। अत्यल्पे शब्दर०।

स्वल्पकेशरिन् पु०स्वल्पः केशरो नित्यमस्त्यस्य इनि। कोविदारवृक्षे राजनि०।

स्वल्पकेशिन् त्रि० स्वल्पः केशो नित्यमस्त्यस्य। १अल्पकेशयुते स्त्रियां ङीप्। २पिशाचभेदे पु०शब्दच०। [रत्नमा०

स्वल्पपत्रक पु० स्वल्पं पत्त्रमस्य कप्। गौरशाके मधूकभेदे

स्वल्पफला स्त्री स्वल्पं फलं यस्याः। हपुषाभेदे राजनि०।

स्ववासिनी स्त्री स्वस्मिन् पित्रालये वसति वस-णिनि ङीप्। चिरं पितृगृहादिवासिन्यामूढायामनूढायां वा स्त्रियाम्। सुवासिनीत्यस्य स्थाने अमरे पाठान्तरम्।

स्ववीज पु० स्वमेव वीजं यस्य। १आत्मनि शब्दर०। २पुत्रे ३कन्यायां स्त्री हेम०। ४निजकारणे न० ५स्वस्य वीर्ये च न०।

स्वसृ स्त्री सु+अस-ऋन्। भगिन्याम् अमरः।

स्वस्क गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। स्वस्कते अस्वस्किष्ट।

स्वस्ति अव्य० सु-अस-क्तिच्, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययं प्रादि०वा। १क्षेमे २आशिषि ३पुण्यादौ अमरः ४अङ्गीकारसूचने च। एतद्योगे क्षेमादिसम्बन्धे चतुर्थी।

स्वस्तिक पुंन०। स्वस्ति शुभाय हितम् ठन्। "स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत्। तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतोऽपरः" इत्युक्तलक्षणे गृहभेदे वास्तु। २सितावरशाके पु० राजनि० ३आसनभेदे तल्लक्षणम् आसनशब्दे ८८६ पृ० दृश्यम्। ४तण्डुलचूर्णनिर्मिते त्रिकोणाकारे द्रव्यभेदे च "एतं स्वस्तिकमिन्दूरम्" इत्यभिधायकवाक्यम् ५चतुष्पथे पु० मेदि०। ६जिनध्वजभेदे हेमच०। ७रतताडिते विटः

स्वस्तिमुख पु० स्वस्ति तद्वचो मुखे आदौ वा यस्य। १लेख्ये पत्रादौ २विप्रे पु० ३स्वस्तिवादिनि त्रि० मेदि०।

स्वस्तिवाचन न० स्वस्ति शुभस्य विप्रद्वारा वाचनम्। कर्मारम्भे विघ्नोपशान्तये ब्राह्मणद्वारा कर्त्तव्यकर्म्मणां शुभतावाचने। "संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। धर्म्ये कर्म्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने" व्यासः।

स्वस्तिवाचनिक त्रि० स्वस्तिवाचनाय हितं तत आगतम् तत्र भवं वा ठञ्। १स्वस्तिवाचनसाधने २तद्द्रव्ये ३तत्सम्बन्धिनि च।

स्वस्त्ययन न० स्वस्ति शुभमयनं लाभो यस्मात्। शुभार्थं क्रियमाणे वेदादिविहिते मन्त्रयागादौ।

स्वस्थ त्रि० स्वः परलोके तिष्ठति स्वेन स्वभावेन सुखेन, वा वा तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः। १स्वभावस्थे २स्वात्मस्थिते ३विनाशादिना दुःखेनानाविष्टे च। "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः" वेणीसं०।

स्वस्त्रीय पु० स्वसुरपत्यम् छ। १भागिनेये अमरः २भागिनेय्यां स्त्री टाप्।

स्वागत न० सुखेन आगतम् सु+आ+गम्-भावे क्त। १सुखेनागमने "स्वागतं स्वानधीकारान्" कुमारः तद्वाचिनि अव्य०। २कुशले ३कुशलप्रश्ने शब्दर०।
स्वागतञ्च षोडशोपचारमध्ये द्वितीयोपचारः आसनं स्वागतं पाद्यमित्यादि। उपचारशब्दे दृश्यम्।

स्वाङ्गिक पु० स्वाङ्गमर्हति ठक्। १मड्डौ २महाढक्के शब्दर०।

स्वाच्छन्द्य न० स्वच्छन्दस्य भावः ष्यञ्। १स्वाधीनत्वे २स्वास्थ्ये च।

स्वातन्त्र्य न० स्वतन्त्रस्य भावः ष्यञ्। १स्वाधीनत्वे २परानधीनत्वे। व्या० उक्ते इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वरूपे कर्तृत्वे कर्तृशब्दे १७१६ पृ० दृश्यम्।

स्वाति(ती) पुंस्त्री० स्वेनैव अतति अत-इञ् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १अश्विन्यादिषु पञ्चदशे नक्षत्रे अमरः "एका स्वातिः प्रवाला फलीव" ति०त० उक्तेरस्य एकताराकत्वम्। २सूर्य्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ३खड्गे धरणिः।
स्वातिनक्षत्राधिष्ठातृदेवयोगतारासङ्ख्यादिकम् नक्षत्रशब्दे ४८७ पृ० दृश्यम्।

स्वातियोग पु०आषाढशुक्लपक्षे यस्यां तिथौ श्रावणकृष्णपक्षस्य तिथौ च स्वातिनक्षत्रस्थचन्द्रस्य शुभफलादिज्ञापके योगभेदे यथोक्तं ज्यो० सं० २५अ०
"यद्रोहिणीयोगफलं तदेव स्वातावषाढासहिते च चन्द्रे।

च चन्द्रे । स्वातियुक्ते निखिलं विविक्तं योऽसित् विशेषमल्पं प्रवत्ये । स्वातौ निशांशे प्रथमेऽभिदृष्टे सस्यानि सर्वाण्युपयान्ति वृद्धिम् । भागे द्वितीये तिलमुद्गमाषा यवाः तृतीयेऽपि न यन्ददाति । दृष्टेऽह्नि भागे प्रथमे तुहिन्स्वादद्वितीये तु सकीटसर्पा । दृष्टिस्तु मध्यापरभागदृष्टे निःसंशयं वृष्टिरतीव दृष्टा । सप्तर्षयश्च तारा चित्रायाः कीर्त्तिते अपांवत्साः । तस्यामेव चन्द्रे स्वातेयोगः शिवो भवति । अमुष्यां स्वातियोगे यदि पतति हिमं माघमासेऽन्धकारे वायुर्वा चण्डवेगः सजलजलधरो वापि गर्जत्यजस्रम् । विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्रावृडेषा मुदितजनपदा सर्वसस्यैरुपेता । तद्वैव फाल्गुने चैत्रे वैशाखज्येष्ठयोरपि वा । स्वातियोगं विजानीयादाषाढे च विशेषतः" । [पेट् । स्वादते चाखादिष ।

स्वाद प्रीतौ भ्वा० प्रीणने वेष्टने च चुरा० आ० सक० आ० ।

स्वाद पु० स्वद-स्वाद-वा घञ् । १रसानुभवे २प्रीतौ ३प्रीणने ४वेष्टने च । ल्युट् । स्वादनमप्यत्र न० । रसानुभवप्रकारः सा० द० उक्तो यथा

"न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स स्यात् । यदि द्वितीया न स्यात् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" ।

स्वादिष्ठ त्रि० अतिशयेन स्वादुः । इष्ठन् टिलोपः । अतिमधुरे ईःसुन् । स्वादीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्वादु पु० स्वद-उण् । १मधुररसे हेमच० २गुडे त्रिका० ३जीवकौषधौ शब्दच० । ४इष्टे ५मधुरे ६मनोज्ञे च त्रि० मेदि० स्त्रियां वा ङीप् । सा च ७द्राक्षायां अमरः ८दुग्धक्षीरे गन्धद्रव्ये पु० राजनि० ।

स्वादुकण्टक पु० स्वादुः कण्टकोऽस्य । विकङ्कतवृक्षे राजनि०

स्वादुकन्दा स्त्री स्वादुः कन्दोऽस्याः । विदार्याम् राजनि० ।

स्वादुका स्त्री स्वादुना मधुररसेन कायति कै-क । नागदन्त्याम् राजनि० । [२मधुरे शाके ।

स्वादुखण्ड पु० स्वादुः खिद्यः खण्डोऽस्य । गुडे शब्दर० १रत्न० ।

स्वादुगन्धा स्त्री स्वादुरिष्टो गन्धोऽस्याः । १रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० । २भूमिकुष्माण्डाम् शब्दा० ।

स्वादुपर्णी स्त्री स्वादूनि पर्णान्यस्याः ङीप् । दुग्धिकायाम् राजनि० ।

स्वादुपाका स्त्री स्वादुः पाकोऽस्याः । काकमाच्याम् राजनि०

स्वादुपिण्डा स्त्री स्वादुः पिण्डः पिण्डाकारफलमस्याः । पिण्डखर्जूर्याम् राजनि० ।

स्वादुफला स्त्री स्वादु फलमस्याः । १बदरीफले शब्दर० वर्ह० । २मिष्टे फले न० । ३कोलौ स्त्री शब्दर० टाप् ।

स्वादुमज्जन् पु० स्वादुः मज्जा यस्य । पर्वतजे पीलौ शब्दा०

स्वादुमांसी स्त्री स्वादु मांसमिव फलमस्याः गौरा० ङीष् । काकोल्याम् राजनि० ।

स्वादुमूल न० स्वादु मूलमस्य । गर्जरे (गाँजर) राजनि० ।

स्वादुरसा स्त्री स्वादुः रसो यस्याः । १काकोल्याम् अमरः २मदिरायाम् हेमच० ३शतावर्य्यां ४द्राक्षायाम् ५आम्रातके च शब्दर० ।

स्वादुलता स्त्री स्वाद्वी लता । विदार्य्याम् राजनि० ।

स्वादुपुष्प पु० स्वादु पुष्पं यस्य । कटभ्यां राजनि० ।

स्वादूदक पु० स्वादु उदकं यस्य । समुद्रभेदे सि० शि० ।

स्वाद्वम्ल पु० स्वादुः अम्लः । दाडिमे त्रिका० ।

स्वाधिष्ठान न० लिङ्गमूलस्थे सुषुम्णान्तर्गते षड्दलपद्मभेदे । "षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि । बभमैर्यरलैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रत !" तन्त्रसा० । "सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्ममन्यत्सौषुम्णमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे । अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णैर्बाद्यैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः (वान्तैः) । तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाशमम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य । अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम् । तस्याङ्कदेशकलितो हरिरेव पायात् नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः । पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः । अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा । नानायुधोद्यतकरैर्लसिताङ्गलक्ष्मीर्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता । स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्यस्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन" पूर्णानन्दषट्चक्रम् ।

स्वाधीन त्रि० स्वस्याधीनः । स्वायत्ते स्वतन्त्रे ।

स्वाधीनपतिका स्त्री स्वाधीनः पतिर्यस्याः कप् । नायिकाभेदे स्वाधीनभर्तृकायोऽस्यत्र ।

"कान्तो रतगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् । वि·

चित्रविभ्रमा मत्ता या स्यात् स्वाधीनभर्तृका" सा०द०। सा च पञ्च यथा "मुग्धा मध्या प्रौढ़ा स्वकीया सामान्या चेति" रसमञ्जरी।

स्वाध्याय पु० स्वः स्वकीयत्वेन विहित अध्यायः द्विजानाम्, अधि+इङ्–कर्मणि घञ्। १द्विजैः पाठ्ये वेदभागभेदे "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति श्रुतिः। सु+आ+अधि इङ् भावे घञ्। २अवश्यपाठ्यवेदाध्ययने "स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणीति" स्मृतिः।

स्वान्त न० स्वन-क्त। १मनसि अमरः २गह्वरे मेदि०। ३ध्वनिते त्रि०। [४सर्वोन्नतायां च मेदि०।

स्वाप पु० स्वप-घञ्। निद्रायाम् अमरः। २शयने ३अज्ञाने

स्वापतेय न० स्वपतेरागतः ढञ्। धने अमरः।

स्वाभाविक त्रि० स्वभावादागतः ठञ्। स्वभावसिद्धे स्त्रियां ङीप् (स्वाभाविकी स्वभावेत्युत्कटः)।

स्वामिन् पु० स्व+अस्त्यर्थे मिनि दीर्घः। १भर्त्तरि पत्यौ भरतः। २कार्त्तिकेये मेदि०। ३राजनि अमरः। ४विभौ ५हरे ६हरौ च शब्दर०। ७आत्मस्वामिनि त्रिका०। ८अधिपतौ त्रि०अमरः। ९जैनभेदे पु० हेमच०। १०परिव्राजकोपाधिभेदे पु०। तस्य भावः त्व स्वामित्व स्वत्वनिरूपिते क्रयाद्यधीने आकस्मिके पदार्थभेदे स्वत्वशब्दे दृश्यम्।

स्वामिपालविवाद पु० स्वामी च पालो च तयोर्विवादः विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि०उक्तं यथा "अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम्। तत्र मनुः स्वदभिधानप्रतिज्ञां करोति। "पशुषु स्वामिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे; विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः" इति। स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह नारदः "अपानवेद्गा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये। चीर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्यर्पयेद्" इति। चीर्णाः तृणादिकं भक्षितवतीः। पीताः पीतवतीः। स्वामिना प्रातर्यावत्यः समर्पितास्तावत्यो गोपालेन सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः। गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम्। तथा च याज्ञवल्क्यः "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् तथा" इति। गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः "गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद् भृतिः। प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि" इति। प्रतिसंवत्सरं संवत्सरे संवत्सरे गोशतपरिपालने वत्सतरी द्विहायनी गौर्भृतिः, द्विशतपरिपालने धेनुर्दोग्ध्री प्रसूतेति यावत्। अष्टमे दिवसे सन्दोहः सर्वासां गवां सन्दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः। बृहस्पतिरपि "तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताष्टमेऽह्नि" इति। धेनुभृतः धेन्वाभृतः द्विशतपालक इत्यर्थः। तथा च सन्दोहो धेन्वा सहस्रीयते न वत्सतर्येति मदनरत्ने। कल्पतरौ तु धेनुभृतो गोपाल इति व्याख्यातत्वेन वत्सतर्यापि सहस्रीयत इति गम्यते। गोग्रहणं महिष्यादीनामुपलक्षणम्। न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसारेण भृतिकल्पना द्रष्टव्या। इयञ्च वत्सतर्यादिभृतिकल्पना परिभाषितभृत्यभावविषया। परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया। मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणमाह "गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्। गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" इति। दशानां सन्दोग्ध्रीणां मध्ये वरामुत्कृष्टां स्वामिनः तत्क्षीरभृतो भृत्यो गोपः दशदोग्ध्रीपालनकृद् गृह्णीयाद् इत्यर्थम्। सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते ज्ञेया। यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः। यस्तु भृतिं गृहीत्वा पशून्मारयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" इति। प्रमादग्रहणं पशुपालकदोषोपलक्षणार्थम् मनुना प्रमादनाशः स्पष्टोक्तः "नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम्। हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु" इति। श्वहतम् शुना हतम्। विषमे दुर्गमप्रदेशे। पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः। यत् पुरुषप्रयत्नेन हीनं सत्यास्यादिकं प्राप्तं तद्दातव्यमित्यर्थः। पुरुषकारश्च बृहस्पतिना दर्शितः "कृमिचोरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्च पालयेत्। व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत् स्वामिने वा निवेदयेत्" इति। व्यायच्छेत् अपनयनाय यतेतेत्यर्थः। चौरैर्बलात्कारेणापहृते न दाप्य इत्याह मनुः "विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति। यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति" इति। विघुष्य डक्कादिभिर्घोषं कृत्वा। देशे स्वाम्यवस्थानदेशे। काले अपहरणकालाव्यवहितकाले। विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डमाह व्यासः "गृहीतमूल्यो गोपालकांस्तत्रा निर्जने वने। ग्रामचारी कर्मीवाध्यः प्रयाकी च वनेचरः" इति। प्रयाकी नापित इति कल्पतरौ। पुरुषेण प्रयत्नाकरणे दण्डमाह नारदः "स्वाम्यधीनं व्यसनं गोपो नायच्छेत् तत्र यत्नतः। अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने च निवेदयेत्"। अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चा-

निवेदयन् । वोढुमर्हति गोपस्तं विनयस्त्वेव राजनि" इति । तद्रूपादिकम् । पशूनां दैवात् मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः "क्षतेषु च विशुद्धः स्याद् वालशृङ्गादिदर्शनात्" । आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः "कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत्" इति । अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित् पाठः । अङ्कः शृङ्गकर्णादिकृतचिह्नम् । आदिशब्दः चापिसंग्रहार्थः । पशुषु मृतेष्वङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेत् । रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्यादित्यर्थः । नष्टमदर्शनाच्च तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण दातव्यम् । अतएव विष्णुः "दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेऽनायति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति" । अनायति अनागच्छति । विनष्टद्रव्यप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः "पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते । अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च" इति । अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः । सार्द्धद्वादशपण इति यावत् । उत्तरपदलोपी कर्मधारयः । यत्तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यानं तत् सार्द्धद्विमासादिष्वर्द्धत्रिमासादि शब्द भाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः "अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्" इति । अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां अजाविकजातीयाम् । सुगमस्थलस्थविषयमेतत् । दुर्गमस्थलस्थविषये त्वाह स एव "तासाञ्चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने । यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी" इति । अवरुद्धानां पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः "ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा" । ग्राम्येच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्रचारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनशौचाय ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव "धनुःशतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् । द्विशते खर्व्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्" इति । परीणाहशब्देनात्र सर्वासु दिक्षु चतुष्प्रगव्यस्यकं गृह्यते । एतादृशं धनुःशतं परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्य्यम् । खर्व्वटस्य शतद्वयपरिमितमित्यर्थः । खर्व्वटः अनेककारुकुटीवलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माधवाचार्य्यैस्तु प्रचुरकण्टकमल्लाणो ग्राम इति व्याख्यातम् । तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्य्यमित्याह कात्यायनः "शस्यातस्त्वेव शस्येषु कुर्य्यादावरणं महत् । दुःखेन विनिवार्य्यन्ते लब्धस्वादरसा मृगाः" इति । एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः "पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः । स पालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत् पशुम्" इति । पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि । सपालः पशुः पणशतदण्डार्हः तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः । अयञ्च दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशावनिवार्य्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः "उत्क्रम्य तु वृतिं यः स्याच्छस्यघातो गवादिभिः । पालः शास्यो भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत्" इति । आवरणाभावेनापरिहार्य्ये शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः । तथा च मनुः "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्" इति । अनेनावृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः "पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति" । पशुविशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः "माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् । भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणो दमः । सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" इति । परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ माषान् दण्ड्यः । गोः स्वामी चतुरः । छागस्वामी मेषस्वामी च द्वौ । एतेषां पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद् द्विगुणं दाप्यः । विवीतस्यतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधातव्ये महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्वोपविष्टवत्सविषये यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः" इति । अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं ताम्रिकमाषो ग्राह्यः न पुनः

चौरवत् दाप्यतो वेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । माषश्च-पणस्य कर्षपरिमाणितस्य षोडशो भागो भवति । अयमेव "पणस्य पञ्च मापि प्रकीर्त्तिताः" इति याज्ञवल्क्योक्तपञ्चच-र्षपरिमितमाषपक्षे पणचतुर्थांशस्य विंशतिमाषात्मकपाद-पणस्य "माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदोक्तो विंशो भागोऽपि भवति । एतेन स्मृतिचन्द्रि-कायाम् अपराधानुसारेण दण्डनार्थं माषो "विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तित" इति नारदोक्तो माषः केचित् कोशेन रक्तिकोदमतत्वेनोपन्यस्य "षड्गुञ्जा रक्तिका तोमूना मनुनाष्टादशाहृता । कार्षापणाख्या सा दिव्ये नियोज्या विषये तथा" इति स्मृतिवचनविरोधेन दूषितं तदुभयवा-क्यसंभेदाभावेन विरोधाभावान्निरस्तं मन्तव्यम् । यत्तु, मनुनोक्तम् "पादं पणमर्हतीति" तत् स्वामिनो मतिपूर्वं पशुव्यतिक्रमविषयम् । याज्ञवल्क्यवचनमबुद्धिपूर्वविष-यमिति न तयोर्विरोधः । यत्तु "पणस्य पादौ द्वौ गाव्यु द्विगुणं महिषी तथा । तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्त्तित" इति स्मृत्यन्तरं तद्भक्षणविशे-षविनाशादिविषयम् । यत्तु पुनर्नारदेनाभिहितम् "मा-षकौ दापयेत् दण्डं द्वौ माषौ महिषी तथा । तथा जाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः" इति । तत्तु-ग्रसनमात्रभक्षणविषयम् अतएवाहतुः पशुवंशिनौ । "रात्रौ चरन्ती गौः सस्यानां दिवा मोक्षयतौ पादं पादे स्वदण्डमर्हति" । पादे स्वदण्डस्य दण्डनायमर्थः । अभिहितादिभिः परवस्तुषु भक्षणमात्रभक्षणे कथञ्चित् कृते पालकस्य स्वामिनो वा स्वल्पोऽपि दण्डो नास्तीति । आह-ज्यपशुविषये बहुकालाद्यनयमेव दण्डाभावप्रतिपादन-मुखेनाह नारदः "राजदण्डहतो वा वज्राशनिहतो-ऽपि वा । अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद्वा पतितो भवेत् । व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः । न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्" इति । गोमिनां गोस्वामिनाम् । आतुराणामनिवार्यत्वादित्य-भिप्रायः । अनातुराणामपि केषाञ्चित् पशूनां दण्डा-भावमाह स एव "गौः प्रसूता दशाहात्तु महोक्षा वाजिकुञ्जराः । न निवार्याः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्" इति । दशाहं पर्यन्तं प्रसूतायाः निरोद्धु-मशक्यत्वात् स्वामी दण्डभाक् । महोक्षस्य गर्भा-धानार्थं सृष्ट्या वज्रनायोगात् तत्स्वामी न दण्डभाक् । वाजिकुञ्जराणां स्वामिनोऽदण्डभागित्वे हेतुमाहोशनाः "अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वा प्रजापाला हि ते स्मृताः" स्वामिपक्षरूपं पालकस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह मनुः "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीत्" इति । वृषाः महोक्षाः । यद्वा वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । देव पशवः देवालयेषु देवोपभोगार्थं स्थापिताः पशवः । याज्ञ-वल्क्योऽपि "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः । पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः" । अनिर्दशाहा आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टः सन् देशान्तरात् समा-गतः । येषां पालो नास्ति तेऽपि दैवराजोपहताः सस्यादिनाशकारिणो न दण्ड्या इत्यर्थः । आदिग्रहणेन हस्त्यश्वादीनां ग्रहणम् । अतएवोशनाः "अदण्ड्या हतवत्सा च तथा रोगवती तथा । अदण्ड्याः काण-कूटाश्च वृषाश्च कृतलक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुका गौश्च सूतिका चाभिसारिणी" इति । कूटः एकशृङ्गः । कृतलक्षणः प्रतप्तायसेन कृतचिह्नः । अभिसारिणी स्वयूथात् प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी । परसस्यविनाशे न केवलं पशुस्वामी दण्डनीयः सस्यमपि दापनीय इत्याह बृहस्पतिः "सस्यापहारयेत्तत्र वीर्यं दोषो हतो भवेत् । स्वामी तदङ्गं दाप्यः पालकस्ताडनमर्हति" इति । तदत्र दमत्र पादनम् । अमूलसस्यनाशविषयमेतत् । अतएव नारदः "समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाद् वधम् । वधेन गौ यौ दद्येव दण्डं स्वामिनि पातयेत्" इति । तत्स्वामी सस्यस्वामी वधं प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः सकाशादिति शेषः । वधोऽत्र कशादिना ताडनम् । न प्राणच्छेदः । पालकस्ताडनमर्हतीति वचनात् । वधश्च अकल्पादिभिः परिकल्पितो देयः । अतएव स एवाह "गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते । सामन्ता-नुमतं देयं धान्यं यत् तत्र वापितम्" इति । यत्तु मदयाचननिषेधनम् "गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्नन्ति न चापि त्रिदिवौकसः" । इत्युशनोवचनात् ग्रामादिसमीपस्थ नाहतक्षेत्रादिविष-यमिति वाचस्पत्याः । श्राद्धकालादौ गोभक्षितविष-यमिति मदनरत्नकृतः । सर्वेषामुत्सवत्वे श्राद्धदिने चादण्ड्यत्वमाह स एव "अदण्ड्या चोत्सवे गावः श्राद्ध-काले तथैव च" इति । गोभिः श्राद्धकालादौ भुक्तमति-न्योऽवसरमित्याशयेनाह । व्यासः "ग्रामस्य च द्विजै-र्भुक्तं परिणीतस्य बान्धवैः । ग्रामेण नरपालैश्च ।

वाजपेयादिभिर्यष्टुं” इति एतत्पदद्वयमुपसंहरति मनुः “एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रमे”।

स्वायम्भुव पु० स्वयंभुवोऽपत्यम्, तस्येदम् वा अण् ओरोर्दिति वचनात् ओर्गुण. इत्युक्त्या संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वज्ञापनान्न गुणः उवङ्। १स्वयम्भूपुत्रे मनौ २स्वयम्भूसम्बन्धिनि त्रि० “धाम स्वायम्भुवं ययुः” कुमारः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३ब्राह्म्याम्। “भार्गवी नारदीया च बार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि। स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः” इति तदुक्तधर्मशास्त्रसंहिताचतुष्टयम्। तदुत्पत्त्यादिकं यथा

“ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः। स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्। तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते। वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः। स्वायम्भुवान् महाभागाः सप्त सप्त तथापरे। स्वारोचिषाद्या ते सर्वे ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः। औत्तमिप्रमुखास्तद्वद् येषान्त्वं सप्तमोऽधुना” मत्स्यपु० ४अ०। “ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान् देवगणांस्तथा। मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः। पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः। उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्! सप्तर्षयः स्थिताः। यामा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे। आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः। ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः स वनः पुत्र एव च मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः। एतत्ते प्रथमं राजन्! मन्वन्तरमुदाहृतम्” हरिवं०७अ०।

स्वाराज् पु० स्वः स्वर्गे राजते राज-क्विप्। इन्द्रे अमरः।

स्वाराज्य न० स्वराजः भावः ष्यञ्। ब्रह्मत्वे स्वाराज्यसिद्धिः।

स्वारोचिष पु० द्वितीये मनौ। “और्वो वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च। प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा। एते महर्षयस्तात! वायुप्रोक्ता महाव्रताः। देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे। हविर्घ्नः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः। कीर्त्तिताः पृथिवीपाल! महावीर्यपराक्रमाः। द्वितीयमेतत् कथितं तव मन्वन्तरं मया” हरिवं०७अ०।

स्वार्थ पु० स्वस्य अर्थः प्रयोजनम् अभिधेयो वा। १स्वप्रयोजने २स्वाभिधेये च “स्वार्थिकः स्वार्थबोधक” इति शब्दश०।

स्वार्थिक त्रि० स्वार्थे विहितः ठञ्। स्वार्थविहिते व्याकरणोक्ते प्रत्यये। “स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते” महाभाष्यं यथा बहुगुडो द्राक्षा “क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” महाभाष्यम्। देवता अपकष्टगुडका गुडकोर इत्यादि।

स्वास्थ्य न० स्वस्थस्य भावः ष्यञ्। १आरोग्ये २सन्तोषे अमरः।

स्वाहा अव्य० सु+आ+ह्वे-डा। १देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। २अग्निभार्यायां स्त्री “स्वाहेव हविर्भुजम्” रघुः। ३मातृकाभेदे च स्त्री “नमः स्वधायै स्वाहायै” इति पितृगाथा। “प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी। बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी। पीनमध्या हृन्मार्त्तण्डप्रभाच्छादनकारिणी। त्वमग्ने दाहिका शक्तिर्भवपत्नी च सुन्दरी। दग्धुं न शक्तस्त्वहते हुताशश्च त्वया विना। त्वन्नामोच्चार्य्य मन्त्रान्ते यो ददाति हविर्नरः। सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः सानन्दपूर्वकम्। अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी। देवानां पूजिता सम्यक् नरादीनां भवाम्बिके!” ब्रह्मवै० प्र० १७अ०। ४दुर्गाशक्तिभेदे “दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते” दुर्गापूजामन्त्रः।

स्वाहाप्रिय पु० ६त०। अग्नौ हला०स्वाहापत्यादयोऽप्यत्र।

स्वाहाभुज् पु०स्वाहेतिमन्त्रेण दत्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। देवे अमरः। [च नैरु०

स्विद् अव्य० स्विद-क्विप्। १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३पादपूरणे

स्विन्न त्रि० स्विद-क्त। १घर्मयुक्ते २स्वेदान्विते च ३पक्वे “स्विन्नमस्यमुदाहृतम्” स्मृतिः। [अङ्गीकारे।

स्वीकार पु० अस्वस्य स्वस्य कारः करणं स्व+च्वि+कृ-घञ्।

स्वीय त्रि० स्वस्येदम् छ अपाणिनीयेरत्र न कुगिति मन्यते। १निजसम्बन्धिनि २नायिकाभेदे स्त्री नायिकाशब्दे दृश्यम्। [अदित् स्वूर्णं स्वूर्त्तितम्।

स्वुर्च्छ विस्मृतौ भ्वा० प० सक० सेट्। स्वूर्च्छति अस्वूर्च्छीत्

स्वृ शब्दे अक० उपतापे सक० भ्वा० प० सेट्। स्वरति अस्वारीत् अस्वार्षीत्।

स्वॄ हिंसने क्र्या० प०सक०सेट्। स्वृणाति अस्वारीत्।

स्वेक गतौ भ्वादि० आत्म०सक०सेट् अदित् षकि न सुखः। स्वेकते अस्वेकिष्ट।

स्वेच्छा स्त्री ६त०। स्वाभिलाषे हेमच०। [धीनकृत्ययुक्ते त्रि०।

स्वेच्छामृत्यु पु०स्वेच्छया मृत्युर्यस्य। १भीष्मे त्रिका० २स्वेच्छा-

स्वेद पु० स्विद- भावे घञ्। १पाकभेदे (सेका) २घर्मे गात्रादितो जलादेः निःस्यन्दने। ष्विद् भावे अण्।

गर्भनिस्रावणे तत्प्रकारादिकं चरकेणाभिहितं यथा 'अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजिताः । स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः । स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले । पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन । शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः । नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् । रोगर्त्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च । द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः । व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले । दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः । वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते । स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः । आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च । वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा । मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः । सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा । पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी । मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि । जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् । शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे । सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता । पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा । दाहः स्वेदाङ्गदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् । उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः । सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः । कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् । पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् । विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम् । श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् । तृष्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि । कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् । दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा । भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् । प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे । कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे । अर्द्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके । कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके । पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च । मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके । पादजानूरुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि । खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके । सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु । सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते । तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः । पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् । गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः । सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः । श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् । द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि । भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च । विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् । ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयोवस्तशिरस्तथा । वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलान् । इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः । वारुण्यामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः । वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च । शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसार्जकैः । पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना । मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके । स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् । गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः । सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते । गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया । उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् । चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः । उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः । रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् । विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले । सङ्करः१ प्रस्तरो२ नाडी३ परिषेको४ऽवगाहनम्५ । जेन्ताको६ऽश्मघनः७ कर्षूः८ कुटी९ भूः१० कुम्भिकैव११ च । कूपो१२ होलाक१३ इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश । तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः" इति । तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् । शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबूकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् । स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगशकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विना-

भितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमपहरेत् । बाष्पो ह्यनूर्द्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाड़ीस्वेदः ३। वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वालुकाः प्रनाड़ीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ४। वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः" ५। "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत इत्यादि" ।
(जेन्ताकशब्दे ३१४४ पृ० दृश्य तत्पाठ्युक्तप्रायम् ।)
"शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् । तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः । व्यपोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् । तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम् । रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः । इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः ७ । कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते । स्थानेऽत्यवनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् । दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत् ततः । तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ८। अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् । घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत् । कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् । प्रावाराजिनकौषेयकुथकम्बलगोलकैः । हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः । परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ९ । य एवाश्मघ्नस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु । प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते १० । कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखातयेत् । अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि । स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् । अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् । पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ११ । सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः । कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः । देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् । हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते । स्वनवच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् १२ । धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् । स्वनवच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् । होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणेति" । इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः । व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा । बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः । स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते । इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च । एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च । इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम् । स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् । तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः" इति । तत्र श्लोकाः "स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः । यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा । स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् । अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना । त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना । संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः । स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा । शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुरिति" ।

स्वेदज पु० स्वेदाज्जायते जन—ड । १स्वेदजाते दंशादिजन्तौ अमरः २स्वेदजातमात्रे त्रि० ।
"संस्वेदजा विकाराश्च यथा तेभ्यो भवन्ति च । मानुषस्वेदमलजा मक्षिकाद्या भवन्ति च । नवमेघाभिषिक्तायां पिपीलिकगणादयः । संस्वेदजास्तु विज्ञेया इन्द्रगोपादिजन्तवः । धामिकुम्भ्या माषमुद्गेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः । जायन्ते क्रिमयो विप्राः । काष्ठेभ्यो घुणकादयः । तथा शुक्रविकारेभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च । संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात् । गोभ्यो हि मक्षिकेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः । मत्स्यादिभ्यश्च विविधा जन्तवः कुणपो विशेषतः । तथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मभूतानि चैव च । गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव चतुष्पदविभीनकाः । मांसिकानां विकाराश्च पञ्चशष्पोदकर्दमैः । घरावति विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि । एवमादिरसंख्यातो गणः संस्वेदजो मया । यथोद्देशाभिहितो ह्येष प्राकृतर्णशयजः स्मृतः" वह्निपु० ।

स्वेदन न० स्विद—णिच् ल्युट् । गात्रादितो घर्मादेर्निःसारणव्यापारे (भापरा) । स्वेदशब्दे दृश्यम् ।

स्वेदनी स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया स्विद—ल्युट् । लौहपात्रभेदे (तावोया) अमरः । संज्ञायां कन् टापि ह्रस्वः स्वेदनिका तन्दुकपे पात्रे हेमच० भर्जनपात्रे मल्लमा० ।

स्वैर न० स्वस्य ईरम् ईर—घञ् वृद्धिः । १स्वेच्छायाम् २तद्वति ३मन्दे च त्रि० मेदि० ।

स्वैरिन् त्रि० स्वेनैव ईरितं शीलमस्य ईर—णिनि वृद्धिः । १स्वेच्छाचारिणि अमरः । २व्यभिचारिण्यां स्त्रियां स्त्री

ङीप्। स्वरपुरुषवन्नुत्सवमाविन्यां स्त्रियां च। "नातपत्रं प्रवरमाषत्स्वपि सदन्तुत। अतःपरं स्वैरिणी स्यात् बन्धकी पञ्चमे भवेत्" भा० आ० १२२ अ०।

स्वोपार्जित त्रि० स्वेन उपार्जितम्। स्वयमर्जिते धनादौ। तस्य विभागो दायभागे दर्शितो यथा "अस्मति विभाज्यमविभाज्यञ्चोच्यते। तत्र कात्यायनः "पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत् स्वयमर्जितम्। दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते"। "यच्चान्यदिति चकारः स्वयमर्जनेन संबध्यते स्वयमार्जितमिति चकाराद्यान्य स्यापि तदर्जनं साधारणधनहारेणेत्यर्थः। अनुपघातेपात्तमविभाज्यमाह मनुर्विष्णू "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्। स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति"। पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्यद्वारेण नेतरेषां व्यापारः, अचेष्टकत्वेन शारीरोऽपि व्यापारो नेतरेषामिति अर्जकस्यैव तदसाधारणं स्वयमीहितलब्धं तदिति हेतुत्वेनोपन्यासात्। तथा च व्यासः "अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति, यद्धनम्। दायादेभ्यो न तद्द्याद्विद्यालब्धन्तु यद्भवेत्"। स्वशक्तिमात्रेण यत् प्राप्तमिति सामान्येनाभिधानात् सर्वमेवंविधं स्वीयमसाधारणं द्रव्यम्। स्वशक्तिप्राप्तस्यापि विद्याधनस्य समाधिकविद्यैः साधारणत्वात् न्यूनविद्याविद्यनिराकरणार्थं विद्यालब्ध पदम्। तथा याज्ञवल्क्यः "पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्"। मैत्रादिपदञ्च प्रदर्शनार्थं, एवमादिषु प्रायेणानुपघातसम्भवात्। तथा मनुः "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च"। तथा व्यासः "विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत्। विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः"। पितृपितृव्यादिभ्यः सुदायसम्बन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम्। तथा नारदः "शौर्य्यभार्य्याधने, हित्वा, यच्च विद्याधनं भवेत्। त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः"। भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्य्याधनम् औद्वाहिकमित्यर्थः, एतानि वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्त्तते वाक्यान्तरीयम्। तदेवमादिभिः शौर्य्यादिधनस्याविभाज्यत्वे कारणं नोच्यते शौर्य्याद्यर्जितस्यापि विभागश्रुतेः। तथा च व्यासः "साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिद्वाहनायुधम्। शौर्य्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः। तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः"। साधारणद्रव्येणार्जितस्य धनस्य विभागं वदति। तथा नारदः "कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्"। बिभृयादिति वर्त्तमाननिर्देशात् यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः। तथा "वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्। पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितम्"। एतदपि साधारणधनपरं तदनाश्रित्यार्जितं वैद्योऽवैद्याय अनिच्छन् दद्यात् वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव। तथा च गौतमः "स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्"। असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं स्वयमर्जितं अविद्वद्भ्यो दातुमनिच्छन् न दद्यात् विद्वद्भ्यः पुनर्दद्यादेव। एतच्च विद्याधनमात्रविषयम्। तदाह कात्यायनः "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित्। समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम्"। तत्रोच्चरितविद्यापदम् उभाभ्यां समाधिकपदाभ्यां संबध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां दातव्यं न्यूनविद्याविद्ययोः पुनरनधिकारः। "तदेवमादिवचनैर्विद्याशौर्य्यादिधनेष्वपि साधारणधनोपघातानुपघाताभ्यां विभागाविभागयोरवगमात् तस्यैव प्रयोजकत्वात् तद्रूपदस्यैव श्रुतिः कल्पनीया, उपघातार्जितं विभजेदिति, न पुनः शौर्य्यादिपदस्यापि, अवश्यकल्पनीयसामान्यश्रुतिकल्पनयैवोपपत्तेः। कोका-काधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः। यदा न्यायप्राप्त एवायमर्थः, अत्र येनार्जितं तद् तस्मिन् जीवति तस्यैव, अवति विशेषवचने, यत्र पुनः साधारणधनमात्रेणैकस्य व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यां तत्रैकस्यैको भागोऽपरस्य भागद्वयं न्यायागतमेव चित्तम्। एतेन चैतदपि सिध्यति, यत् साधारणधनोपघाते सति यस्य यावतोऽंशस्य सत्त्वस्य यत्नतोपघातः, तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्य्या। किञ्च कात्यायनवचनम् "विभक्ताः पितृवित्ताच्चेदेकत्र प्रतिवासिनः। विभजेयुः पुनर्द्व्यंशं स तस्मात्दयो यतः"।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये सकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ह

हकारः व्यञ्जनेषु ऊष्मवर्णभेदः । कण्ठस्य तोऽस्य स्थानम् । "हकारं पञ्चभिर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" शिक्षोक्तेः पञ्चमादिवर्णसंयोगे उरस्योच्चार्य्यश्च । तदुच्चारणे चाभ्यन्तर प्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य अर्द्धस्पर्शः । "सवोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षोक्तेः । बाह्यप्रयत्नास्तु घोषसंवारनादा महाप्राणश्च । अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "हकारं शृणु चार्वङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम् । रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति !" । अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे यथा "करीषभूषिताङ्गीं साट्टहासां दिगम्बराम् । अस्थिमाल्यार्द्धचन्द्रां वरदामभयोद्यताम् । त्रिनेत्रां चारुवक्त्रां जटामुकुटमण्डिताम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । मात्रकाविशेषरूपस्यास्य काव्ये प्रथमप्रयोगे खेदःफलं वृ०र०टीकाधृतमुक्तं यथा "वः सौख्यं हस्तु खेदश विनशयदि च त्वं क्षः समृद्धिं करोति" । अकारादिवर्णानां प्रयोगे फलादिकं यत् भवतीति तत्रैवोक्तं यथा "आदौ मङ्गलं वर्णाश्च सकले प्राकृताद्यौ न दोषोऽयम्" इति । एतेषां फलाधार निरूपणमप्याह "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत् । अन्यथा तु कृते काव्ये कर्तुरेवाशुभं फलम्" तस्य प्रतिप्रसवो यथा "देवता वर्ण्यते यत्र काव्ये कापि कवीश्वरैः । मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना । देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" ।

अस्य वाचकशब्दास्तन्त्रोक्ता यथा "हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिकापतिः । नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामलः । परमात्मा लकुलो जीवः वराकः शान्तिदोऽङ्कुशः । ख्नोऽभयोऽक्षयःस्थाणुः कूटलुप्तनिवारकाः । लक्ष्मीईश्वरः शम्भुः प्राणश्चञ्चलकण्ठजः । अकोपवारणः सूर्यो चैतन्यं पादपूरणम् । नवात्मसूक्ष्मीः परं नादो मेघनादो निवर्द्धनः । पितुर्भूमौ प्रिया देवी मेघध्वानः नगेश्वरः । दण्डपादः सदा शम्भुः भद्राक्षो या- संग्रहरूपम्" वर्णाभिधानम् । "शुक्लवाच हकारोऽमुः प्राणः शान्तः शिवो विभुः । नकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यं च शाकिनी । अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा कपाटकः" इति बीजवर्णाभिधानम् । "हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः शिवे । महेशो नकुली चैव वराको गगनं रविः । लिङ्गं तु नामहागुण्यः प्राणश्च परमेश्वरि !" रुद्रयामले ८पटले ।

ह अव्य० हा–ड । १पादपूरणे अमरः २सम्बोधने ३नियोगे ४दर्पे ५निग्रहे ६निन्दायां मेदि० ७प्रसह्ये च । ८शिवे पु० ९जले १०शून्ये ११आकाशे १२रक्ते १३स्वर्गे १४धारणे पु० मेदि० । १५पापहरणे १६चन्द्रे शब्दर० १७दर्पे १८अस्त्रे १९शान्तिकारणे २०शुम्भे च एकाक्षरकोषः ।

हंस पुंस्त्री० हस–अच्–पृषो० वर्णागमः । स्वनामख्याते १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् २निर्लोभनृपे ३विष्णौ ४मन्त्रे ५परमात्मनि "हंसं तमो मां रजितं चरतम्" मेम० । ६मत्सरे ७यतिभेदे ८मन्त्रभेदे ९देहस्थवायुभेदे १०अश्वभेदे मेदि० ११सूर्ये १२पार्ष्णे शब्दर० । १३शिवे अमरः १४कामरूपे १५श्रेष्ठे हेमच० । १६विशुद्धे अमरः । १७अजपामन्त्ररूपे वर्णे च "हंकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः । हंसेति परमं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" इति तन्त्रम् । अजपाशब्दे ८८ पृ० दृश्यम् ।

हंसस्य भेदाः तन्त्रसारे यथा "हंसाः सितच्छदाः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वातघ्ना पित्तशमनाश्च शुक्रकरा मताः" भावप्र० मत्स्यपुराणः "हंसविष्ठा परं वत्सं कथं पातनाशनम् । पाके चापरं प्रोक्तं सर्वोगविनाशनम्" राजनि०। अस्य दर्शनादेः शुभाशुभत्वं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "काष्ठा पक्षोऽपि दर्शनेन हंसस्य मध्ये तु सर्वसिद्धिः । नाशानि हंसस्य प्रयान्ति यस्य प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य । चौरैः समं दर्शनमाद्यमन्दे निर्धर्द्धितोऽपि भयं तृतीये । युद्धं चतुर्थे ऽर्थपतिप्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम्" । यतिभेदहंसलक्षणं परमहंसशब्दे ४२१७ पृ० दृश्यम् । प्राणस्य हंसपदार्थत्वे हेतुरक्तः पदार्थादर्शे "उच्छ्वासे चैव निःश्वासे हंस इत्यक्षरद्वयम् । तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्थितः । नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः" ।

हंसक पु० हंस इव कायति कै–क । १पादकटके नूपुरादौ

अमरः । मंत्रार्या च । २राजहंसे शब्दच० । स्वार्थे क । १हंसपक्ष्यर्थे "बभुर्बुर्वहंसं यस्तारो हंसकः स्मृतः" संगीतदा० उक्ते ३तालभेदे ।

हंसकीलक पु० "नारी पादद्वयं कृत्वा कान्तकोरयुगोपरि । कटिमान्दोलयेत् यत्र बन्धोऽयं हंसकीलकः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे । [भाविन्यां स्त्रियां त्रिका० ।

हंसगद्गदा स्त्री हंसस्येव गद्गदः स्वरो यस्याः । मधुर

हंसगामिनी स्त्री हंस इव मन्दं गच्छति गम–णिनि । १हंसवन्मन्दगामिन्यां स्त्रियाम् । हंसेन गच्छति णिनि ङीप् । २ब्रह्माण्याम् । ३हंसेन गन्तरि त्रि० ।

हंसदाहन न० हंस इव मोदं सुरभित्वात् ददाति यस्य । अगुरुचन्दने शब्दच० ।

हंसनादिनी स्त्री "गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता । नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी" इत्युक्तलक्षणायां नार्य्याम् शब्दमाला ।

हंसपदी स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्याः पाद्भावे स्त्रियां ङीपि पद्भावः । गोधापदीलतायाम् राजनि० । [शब्दा०।

हंसपाद न० हंसस्य पादः तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । हिङ्गुले

हंसपादिका स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्य कप् कापि अत इत्वम् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

हंसपादी स्त्री हंसस्येव पादा मूलानि यन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । हंसपदीलतायां रत्नमा० ।

हंसमाला स्त्री ६त० । पङ्क्त्याकारेण स्थिते १हंससमूहे २कादम्बे हंसे च शब्दच० । [भाषपर्ण्याम् राजनि० ।

हंसमाषा स्त्री हंसा विशुद्धः माषः तदाकारः पर्णेऽस्याः ।

हंसरथ पु० हंसः रथो वाहनं यस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०, हंसवाहनादयोऽप्यत्र । [उपधातौ राजनि० ।

हंसलोमश न० हंस इव लोमशं लोमयुक्तम् । कासीसे

हंसलोहक न० हंस इव लोहकम् । पित्तले धातौ हेमच०,

हंसवती स्त्री हंसवत्पादाकारः मूले अस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप् । २हंसपदीखाम् जटा० । ३हंसयुक्ते त्रि० ।

हंसबीज न० हंसस्य बीजमल । हंसाण्डे राजनि० ।

हंसाङ्घ्रि पु० हंसस्याङ्घ्रिरिव लोहितत्वात् । हिङ्गुले ।

हंसारूढ पु० हंसमारूढः आ+रुह–क्त ।१ब्रह्मणि २तत्पत्न्यां ब्रह्माण्यां स्त्री हंसाधिरूढ उभयत्र वरदायां स्त्री । [हेमच०

हंसाभिख्य न० हंसस्येवाभिख्या शुक्लत्वात् यस्य । रूप्ये

हंसी स्त्री हंसस्य भार्या ङीष् । १हंसयोषिति शब्दर० स्वा० ।१हंसजातिवरयोषिति २छन्दोभेदे च "भौ गौ नावक्वारा गो गौ यदुभुवनयतिरिह भवति हंसी" छन्दो० । ३हंसजातिस्त्रियाम् ।

हंसोदक न० । "नादेयं नवकद्रूपटेषु निहितं सम्यङ्मवर्तीं शुभः वासिन्याक्षु निशिरिमन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् । एलाद्यैः परिवासितं सुमधुरं पित्तापहादाहे हिते मूर्च्छाप्रवानहवाशोवनेतु च हितं शंसन्ति हंसोदकम्" राजनि० उक्ते जलभेदे ।

हंहो अव्य० हम् किल्बिषं जहाति हा–डो । १सम्बोधने "हंहो स्निग्धसखिवत्रद्रुमपदाः" चन्द्रालोकः । २दर्पे ३दम्भे ४प्रश्ने च शब्दर० ।

हक्क पु० हक् इत्यव्यक्तं कायति कै–क । गजवचाकृता ने जटा०

हञ्जे(ञ्जा) अव्य० हमित्यव्यक्तं अच्यतेऽत्र अच–डे वा वा । नाट्योक्तायां नटाभिनेयकृते चेटीसम्बोधने अमरः टावन्तत्वार्थे भरतः स्वादन्तोऽप्ययम् बहुनाराकः ।

हञ्जि पु० हमित्यव्यक्तं जयति जि–डि । क्षुधायां जटा० ।

हञ्जिका स्त्री हञ्जौ क्षुधायां जायते बलवत् वे पञ्चर्थे कर्मणि क । भार्ग्यां भावप्र०क्षुधाहेतुत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

हट दीप्तौ भ्वा० प० सक० सेट् । हटति अहटीत्–अहाटीत्

हटपर्णि न०हटं दीप्तं विपर्ति पृ० वा०नि । शैवाले शब्दर०।

हट्ट पु० हट–ट टस्य नेत्त्वम् । क्रयविक्रयस्थाने (हाट) अमरः । "प्रतिहट्टपथे घरट्टजादिति" नैष० ।

हट्टचौरक पु० हट्टे प्रकाशिते स्थाने एव चोरः स्वार्थे क । (हाटचोर) चौरभेदे शब्दर० ।

हट्टविलासिनी स्त्री हट्टं विलासयति वि+लस–णिच्–णिनि ङीप् । १गन्धद्रव्यभेदे अमरः । २हरिद्रायाम् भावप्र० । [हठति । अहाठीत्–अहठीत् ।

हठ कीलबन्धे सक०बल त्कारे प्लुतौ च अक०भ्वा० पर०सेट् ।

हठ पु० हठ–अच् । बलात्कारे अमरः २प्रसह्यत्वे मेदि० ।

हठपर्णी स्त्री हठति प्लवते हठ–अच् हठं प्लवमानं पर्णं यस्याः ङीप् । १शैवाले त्रिका० २कुम्भिकायाम् ।

हठयोग पु० हठेन बलात्कारेण योगः । प्राणायामादिभिः साध्यमाने राजयोगं विनैव परमात्मसाक्षात्कारहेतौ चित्तवृत्तिरोधात्मके योगे ।

योगश्च द्विविधः हठयोगः राजयोगश्च । तत्र हठयोगः क्रियाविशेषसाध्यः हठदीपिकादावुक्तप्रकारः । राजयोगस्तु भावनाविशेषसाध्यः पातञ्जलादावुक्तः । स च पतञ्जलिशब्दे४२०४पृ०दर्शितः । हठयोगोऽत्र संक्षेपतोऽभिधीयते तद्वाधनप्रकारादिः उभययोगयोरपि परस्परसापेक्षतया

एककार्य्यकरत्वम्। "हठं विना सिध्यति राजयोगो नर्ते हठाच्चापि न राजयोगः। तदाश्रयेत् पूर्वमतः सुनिश्चयत्वं हठं सद्गुरुतोऽभिलब्धम्। अभ्यासेन विना हठेन सुचिरं साङ्गस्य योगस्य वा योगी याति न राजयोगपदवीं मध्येऽन्तरायैर्वृताम्। हठो वा तरुणः शक्त् च मनकैर्योगेऽरातन्तः क्रियायुक्तः सिद्धिमुपैति साङ्गण्ठनाशा योगसिद्धिर्भवेत्। यो नास्तिकोऽभ्यासविहीन अपयक्तप्रियो वै मक्तुभाषितो यः। अपथ्यसेवोऽमितभुग्दरिद्रो न योगसिद्धिं लभते कदाचित्। योगस्य बीजं परमं क्रियैव क्रियैव योगस्य फलप्रदात्री। सद्भूतविद्योगगुरोः प्रसक्त्या सुधीरतो योगपरस्य नान्यत्। स्यात् यक्तः सिद्धतोर्यैर्यदि सुक्तनयात् प्राग्भवाभ्यासजोऽयं यद्द्वारा पश्चिमेन त्वरितमिह फलं दृश्यते क्वापि योके। तदपर्यं नास्य नाशा चिरमपि परिगतं नानिशैर्नेष्यतेऽदक्षाद्भ्यास एव त्वरितगुणभिदायोगतत्त्वोपलब्धात्। यद्यन्तकष्टात्मनि यानलाभस्य पादनासं सनघः प्रयत्नः। अभ्यास एवं चिरकालः सेवितः सत्कारवान् स्याद् दृढभूमिरेव। जितो भवति मारुतोऽप्यपनभूरिदार्थ्यन्ततः क्रमात्तदभिवर्द्धते सततमुख्यकाभ्यासतः। गतं च्युतभुजोद्धतामसनमेति पाकं सुखं रसादिकसुधातवः स्फुरत् याति देहो नवम्। महाभ्यासवशाद् बलात् पवनस्य तदा आरम्भं स्याच्च दोषा अयेषाः। विघ्नानि विषमूलरोगादयो ये सदा कादिमत्वादिसुसाधयाव। नाडीविशुद्धिर्हठंभक्तिलक्षणं विना सापायां चिरकुम्भसंश्रुतिः। सुरूंगतो युक्तवयेयतो पृतेऽनिले अपमृत्या कुरुतेऽग्निदीपनम्। प्रत्याहारात् प्राणजिताऽयोवहस्तियोगीन्द्राऽचो चालयेत् कुण्डलीम्। हठपाप्याभ्यासतयाजिताऽवायुक्षैर्द्विक् ब्रह्मरन्ध्रान्तरं स्यात्" हठस०।

योगदेशभेदास्तत्रैव "सुविमले सुभधार्मिकभूपतेर्बहुसुभिक्षवतीतमये पुरो। सुकृतयाजिनि धार्मिके पेभवैर्मनसि योगविधौ मतिमाचरेत्। अतिनिगूढपदं मठकोज्झितं सुविजनं तापविवर्जितमन्तरा। अमरकण्टकगुल्मदकोज्झितं विगतमोमकगोपवृतं मठम्। मधुरीकमृदनगुल्मवर्जितन्त्रा अप्सरोज्झितं निमलवर्मयं विलसत्। वातातपादिरहित सलभूतलो योगांर्तिक्षपवत्कायं मठो विधेयः। सुदृढाश्रमपवन इनवांसुजनवर्जितं। इत्यमिमं मठवा पश्चे प्राग्म्यं हठयोगिना" हठप्रदीपे। "सत्सुहारमरत्नमर्तविटपं मानावृक्षीचायतं सुश्रमणोपवनान्वितमुपवनं निःशेषजन्तुश्रयम्। स यो मयक्रकुर्यवेदिरुचिरं प्राकारसंवेष्टितं प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्हठाभ्यासिभिः" हठप्रदीपिका। "द्वार सृत योगमठस्य एतं व्यायामततासुतरमार्यम्। विस्तारतश्चापि दयोन्द्रभूपात्तुलं सुरम्यं रमणीयमध्यम्। निर्वातभूमन्दिरमधूमाद्दोषापहं मारुतदोषशोषि। विशोध्य नाडीमलशुद्धमन्तर्दसे विकासं हृदि सुस्थिरे च" हठसं०।

तद्योग्यकालः "एकान्ते वाऽथ दिवार्धे त्रिकालं प्राणायामं मध्यरात्रे भजेत। यामे रात्रेः पश्चिमे पूर्व एव पूर्वाह्णे वाद्धव सध्ये प्रदोषे" हठस०।

निषिद्धावस्थादि "न शीते नात्युष्णे अतिविकटशैले न हि तथा क्षुधायामाधृतमे विकलवपुषाऽचेतनतया। अतीवेऽन्धे द्वारे न च विजितवान्नावतिसुखे प्रमुक्तो व्याकुलाकुलहृदि न युक्तोऽनिलहतिः। चिन्ताकुलो मूत्रफलप्रवृत्ततोऽभ्यासं न योगस्य कदापि कुर्यात्। कार्यातिसक्तो रतिकार्यतत्परो नानेकरोगाधियुतो जनान्ते। रथ्यान्तरे छिन्नपरिच्छिटान्तरे चिरभावे भुक्तं च चेत्तदेगे। योग विदध्यात् कदापि साधकः सुदोषनेत्रादि भवेत कर्तेऽत्र। अनादृत्य यः साधको देशकालौ प्रयुञ्जीत योगं हि दोषास्तु तस्य। प्रकुप्यन्ति देहेऽन्तरायाः दशोत्थैर्जड़त्व मूकत्वबाधिर्यमुख्याः। स्मृतिनाशो जड़ता च विमूकता बधिरतान्धमहादहनज्वराः। कुविधेऽसमये परियुञ्जतो वपुषि योगमयी नव दोषकाः" हठस०।

वर्ज्जनाश्रदोषाः "काचोधय्याममनीव योगः प्राग् योगदोषानतिकोपयुक्तान्। विहाय युक्तः सुसमाहितात्मा युञ्जीत योगं मनसा स्थिरेण" हठस०।

तद्दोषशोधोपायाः "निद्रां सत्त्वनिवेशनेन दशयेत् त्या च शिश्नोदरे रक्षेद् दोषरुपो दया स्तुतियो चित्तेन चेतो गिरो। रक्षेत् सहिधना प्रमादत दतश्वासं तदंसं धिया सद्गुरुना ज्येत कामजितिं वै यो योगदोषान् जयेत्" हठसं०।

वर्ज्जनीयो "अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः। जनसङ्गश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति। "कटुकाम्लतीक्ष्णलवणोष्णहरीतशाकसौवीरतैलतिलसर्षपमद्यमत्स्यान्। अजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोल- पिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः" इत्यादिनिषिद्धाहाराः भोज्यं चैव तथा इव। ततः कन्दोष तालिका दानसांतप्रत-

नम्। विज्ञातव्यस्तथैव स्त्रीभिः नियतो नयोक्तम् हठप्र०।

आहारः "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेः मिताहारस्य योगाङ्गत्वात् योगाङ्गाहारो यथा "न जीवनं देहभृतां विनान्नात् अतोऽन्नपानं न नरैर्विना यतम्। योगे तदर्थं मनुजैः सदा तु पथ्यं मिताहारमथैव सेवेत्। न कन्दमूलानि गुरूणि शीतोष्णान्यन्नपानानि बलप्रदानि। धान्यप्रदायुर्बलवृद्धिदानि पूतानि च तानि हितानि योगे। हठप्रदीपिकादिभिः सुपथ्यवर्ग ईरितः। सुमार्गप्रबोधनादहं भजेमतं परा शुभम्" हठप्र०। स च वर्गो यथा "गोधूमशालियवषाष्टिकशोभनान्नं क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि। शुण्ठीपटोलकफलादि च पञ्चशाकं मुद्गादि चान्नमुदकं च यमीन्द्रपथ्यम्। क्षीरपर्णी च जीवन्ती मत्स्याक्षी च पुनर्नवा। मेघनादो च पञ्चैते शाकवर्गाः प्रकीर्त्तिताः। पुष्टं सुमधुरं स्निग्धं पथ्यं धातुप्रपोषणम्। मनोऽभिलषितं योग्यं योगी भोजनमाचरेत्" सुखं हतं क्षीरमिति हृतं स्यात् नाडीविशुद्धाय सूचकम्। ओजो बलं वह्निमतीव धत्ते यस्य सुनोऽन्तःस्थितनाडिशुद्धिः" हठप्र०। "कन्दं च शाकादिकमूलभक्ष्यं विहाय दुग्धं परिपायितव्यम्। ततो दुग्धक्षीरसपूरितोदरं यमी च गोधूमचकारमाचरेत्" हठप्र०। अन्यत्रापि "पीत्वा क्षीरं पयोमिश्रं योगी तदनन्तरं स्यात्। हितमितयुक्तं च एकं च मितं क्षीरं च सेवनम्। गोघृते च हविष्यान्नं भुक्त्वा स्थानं समाचरेत्। एवं वाऽऽह भजेद्वाऽऽश्रमेऽपि सर्वोषधम्।

हितभक्ष्यवर्गः "यवो व हैयङ्गवीनमूपः शाली धनं च कथिता हविष्या। क्षीरोपधान्याऽऽत्मना हितात्मा हविष्यभक्तं यतिनिषुपथ्यम्। आषष्टिके सैन्धवमल्पसक्तं मदार्द्रकं केऽपि वदन्ति भक्ते। आमलकतु: सपिताम्र-दुग्धं पयोऽपि वा सेवनमल्पकम्" हठप्र०।

वर्ज्याहारः "स्निग्धं भक्तं वाऽम्लमेव रुक्षं क्षीरप्रभूतान्न-भिन्नोदकान्त्याः। दध्ना च तक्रेण कुलत्थसमं च भुक्त्वान्नमपथ्यमुक्तम्। पुंस्त्वापहाः स्युश्चणका अपथ्या आहारवन्ध्या कटुपिष्टकोद्याः। मिताशियोगः खलु भक्ति-भेदो यत्र विकारोऽपि च कल्पितेन। अत्यल्पभिन्नाशनतो न योगः स्यात् साधकस्यास्य नूनम्। योगानुगत्येन मतोऽस्य कल्पः कृतोऽहितानाल्पतरा न भूरिः" हठप्र० "कट्वम्लतीक्ष्णलवणोष्णहरीतशाकं सौवीरतैलतिल-सर्षपमद्यमत्स्यम्। आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोल-पिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः। भोजनमहितं विद्यात् पुनरुष्णीकृतं तथा रूक्षम्। अतिलवणमम्लयुक्तं कदशनशाकोत्कटं वर्ज्यम्" हठप्र०।

वर्ज्यानि "वर्जयेद्दुर्जनप्रीतिं वह्निस्त्रीपथसेवनम्। प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशादिकं तथा" हठप्र०।

"मद्यं गर्भान्नपानं सुततुरतिमटनारामपारिखलसेवा स्नानं कोपः सुगीतं सततमतिकथं भैक्ष्यामन्दराणि। नत्यं राज्ये च सङ्गः कुसुममनयजे यान्तः ज्योतिषोर्थं ताम्बूलं चेति सर्वं विषयसुखमयाऽऽत्मकं वर्जयेत्। नित्यस्नानाङ्गी व्रतं पौचलनिध्यानं ध्येयं मन्त्रजाप्यं च दानम्। गेहारामाद्यास्तथा वासना वै धर्मा एते योगविषः प्रदिष्टाः" हठप्र०।

आहारमानम् "आज्यान्वितदुग्धादिकशष्टिकद्वयं प्राक् प्राक्पूर्णोदरकेऽशनस्य। ह्रासो विधेयो खलु क्रमकेन दुग्धाद्यभावे क्रमकल्पतन्त्रा" हठप्र०। अत ह्रासक्रमेण अल्पाहारः प्राणायामे विधेयः। यथोक्तं सनातनविज्ञान्तौ "अभावे शालितदुग्धादिभोजनं षष्टिकद्वयम्। ततो ह्रासः शनैः कुर्यात् प्राक् पूर्णं तथोदरं" अस्यार्थः अभावे घृतदुग्धयोरभावे मितभोजने कुम्भकवृद्धिक्रमानुरूपः अन्नमन्नमशनह्रास उचितः। न हि प्रथमाभ्यासे यथा यथा कुम्भकवृद्धिर्भवति तथा तथा कुम्भकपूर्णोदरत्वात् कुम्भकाग्निना कमजितवायुवेगतया जितात्मनिर्भवति तथा तथाऽशनह्रासः। साधकस्य योगानुसारेणानुगुणः आरोग्यबीजसुतसाधकसौख्यप्रभृतिकरच भवति न प्रथमम्" हठप्र०। अन्यत्रापि "आहारं चपयेद्योगी कृष्णपक्षे यथाक्रमात्। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा कुम्भोऽस्य वर्द्धते"। योगसारसमुच्चये। "ततो देव केनाप्युपायेन पितं सटाभ्यासिना पालनीयं प्रयत्नात्। विशुद्धो हि यत्नसंयोग एषः शुभो ध्यानवर्द्धकरूपः प्रकाशी। सूर्यप्रवेशे पवनेऽशनं चन्द्रप्रवेशे शयनाम्बुपानम्। इत्यादि चान्यत् अधिया विचार्य पथ्यानि योगाभ्यसने हितानि"।

योगनिषेधावस्थादि "नवाः सद्रवाः पूतिगन्धाश्च किञ्चित् यदा कोटरे गौरवं चालसत्वम्। यदैतद्भवेद् विपक्षे साधकेन तदा प्राणरोधोऽपि नहि कार्यः" हठप्र०।

योगारम्भकालः "अन्तर्हिताः सान्द्रतमा विशुष्का आपद्गताः पक्षमध्याटयोऽपि। अभ्यासिनां प्राणनिरोध एव तदा निषेधः शुभयोगसिद्धैः" हठप्र०।

निषवर्णं स्याकर्त्तव्ये । "न स्थापयेद्यो चरणं निपीड्येत् भगं मितासी मितनिद्रयोक्तिः । प्रातःशिरःस्नानमयो न रोचयेदाकण्ठयं गोऽपि कदापि योगी । आवश्यके तृष्ण- जलैर्विधेयं स्नानं न कार्यं हिमशारिणा तत् । स्नानं प्रगेऽनिष्टमिदन्तु कण्ठस्नानं स्मृतं वैरिह मध्यमेऽपि । व्यायामशास्त्रपदयं भगगैत्यदेशमहान्नपानमतिविस्मरणं - ष्टैव । निद्रां दिवा निशि च जागरणं च चिन्तां क्लेशावहं यदखिलं तदिहापि जह्यात् । यत् स्वल्पमप्यसुदुःखा- वहमपि न भजेत् तद्गिरा मानसेन कायेनापीषदन्ने- र्ष्याद्भि न हि वनितायाश्च सेवां विदध्यात् । हिंसां द्वेषं तथाहङ्कृतिमननमति प्राणिपीडां वियोगं मिथ्याभिमान- वृत्तिं ज्ञानमयमतां चकृतिं संत्यजेच्च । व्यायामतस्त्वस्य ततोऽङ्गमर्दनं कुर्य्याद् वरिष्ठोत्तरसाधकस्य । स्यादङ्गमर्दन- तया दृढत्वं वायोर्जयो देहतदोः समाप्तिः । पानाशने कर्म सुखावहं यद्योगस्य विघ्नो न हि तेन किञ्चित् । किन्तु तदेकं परमार्थवश्येहैयं मनःक्लेशकरं त्यजेत् । अभ्या- सिना भूमिगृहे मठे वा न तैलदीपः प्रविधेय ईशाने । यस्मिन् ज्वलन्तेल सुकान्तितो दृक् प्राणो विनाशं द्रुततोऽयसं त्यजेत्" । अतो योगमठे घृतदीप एवोप- युज्यते" हठप्र० । "उत्थाय ब्राह्मकाले रहसि च परितः साधकः प्राणरोधप्रयासं प्रातरुह्वेत्सितघटिकमथो पीठमुद्रादि कुर्य्यात् । आयामं चाहु सार्द्धप्रहरयुगलकालं ततः पथ्यमल्पं भुञ्जीयाद्घृततोपल्लवनान्वितदाह- क्षितं चान्नदुग्धम् । प्राणायाममथाचरेत् प्रथमके याम निशः साधको यामैकं शयनं भजेदनुगतो प्राणाव- रोधं श्रयेत् । यौ चाद्यं घटशोधनादिकमयो यामे निशायां श्रयेत्तुर्य्ये नाडिविशोधनं स्वतितरोऽभ्यासस्तु चापमा- सकः । मध्ये मध्ये चित्तविश्रान्तिहेतोः साम्यं यत्नवत् संभजेदासनञ्च । अभ्यासान्तेऽभ्यासिना स्वल्पमल्पं संभा- ल्य भूरिवारं तुरच्यम् । मध्ये मध्ये चारणं नैव चालमभ्यासादौ संभजेतानिशतुः । सर्वाङ्गीणा नाडिका- दोषपूर्णा याभ्यां सद्यः शुध्यन्त्यभ्यसाताः" हठप्र० । याभ्यां चारणमेदचालनाभ्यां दोषा दुष्टादरवनताः)

गजकरणी "हठ त्राटकाभ्यासतः कूर्मवायोर्जये मूलबन्धे धारणसिद्धिः । जये स्यादुदानस्य जालन्धरेण समानस्य च हेन च प्राणवायोः । अतो गजकरण्येषा समानोदा- नयोर्जयम् । प्रकामायग जीर्णनाड्याद्यखिलशोधिनी । कोष्ठस्थकफकण्ठस्थपित्तकफबाधनी । साधं नवं सूक्ष्म साध्यं वाङ्कीर्त्तं सदूद्धसमम् । धत्ते ... प्राणस्य सुखवाहिताम् । हृत्कण्ठकोष्ठसंशुद्धा शूलाजीर्णादि- रोगहृत् । इन्ति गजकरण्येषा नाभेरूर्ध्वमधोगतान् । पक्वापक्वान् रोगहेतून् बहिः प्रक्षाल्य पातयेत् । कोष्ठ- गुदाद्यागतान्तं गलान्तं साधयेत् क्रमम् । याभ्यां वि- शुद्धकोष्ठो यः प्राणापानयोर्गतिम् । सूक्ष्मां देह- सञ्चरितां सूक्ष्मनालगतवृत्तधीः वेत्तीनिकायनां चित्ते कोष्ठातः परिसर्पतोः । नाडीसञ्चारविज्ञानमनयोः स- म्यक् यथा । जानाति साधकः युक्तो नाडीसंस्थान- संविदम् । (एवं धौत्यामपि नाभ्यूर्द्धमङ्गं ज्ञेयम्) "मूलाधारमादौ विदध्यात् पश्चाद् भजेद्बन्धमुद्रामथो खेचरीं च । ततो वारिपानं प्रकुर्य्यात् सुधांशोः सुधां साधयेद्यां प्रयागे मुनिश्च । विना ग्रन्थिभेदं विना चक्र- भेदं विना ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशं कितस्य । स्वगत्यात्मना कार्यसिद्धिं विनासौ न सिद्धिर्न योगो न शून्यत्व- लाभः" हठप्र० ।

आसनफलम् "संप्राप्तबीजभावो यमनियमाभ्यामयं योगः । प्राणायामासनकैरङ्कुरवान् साधकस्य भवेत् । स्यादासने स्थैर्य्यमरोगिताङ्गे सुलाघवं दुःखसुखोष्णशीतैः । द्वन्द्वै- र्जितैरप्यविभूयते नाऽनन्ते समापत्तिरतो यमा- भ्याम् । साधनमयमिदं सदृश्यते प्रोदितं प्रमितमञ्जि- रिष्टा । यज्ञिचासनमथ साधनद्वयम् नाभिवायुधृतिनाडि- चासनम्" । नियमेन सर्वेविधापि रोगाः प्रविनश्यन्ति सुसंयतस्य पीठैः । चिरकालपदान्तरा असाध्याः श्रमिनः साधुजितासनस्य पुंस" हठप्र० । (यमाभ्यां यमनियमाभ्याम्)

कुक्कुटासनम् "संस्थाप्य पद्मासनमत्र सम्यक् करौ तु जानू- रुयुगान्तरे दृढम् । निवेश्य संस्थाप्य तले धरायां व्यो- मस्थ उच्चं स्थिति कुक्कुटासनम्" हठप्र० ।

उत्तानकूर्मकम् "कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरे । भवेत् कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्" हठप्र० ।

धनुरासनम् "पादाङ्गुष्ठौ पाणियुग्मेन धृत्वा कर्णावध्या- कर्षेत् स्वस्य यत्नात् । कुर्य्याच्चापाकर्षणं प्रोक्तमेतदासनं दोर्भजस्राङ्गुलम्" हठप्र० ।

मत्स्येन्द्रासनम् "वामोरुमूलार्पितदक्षपादं जान्वोर्बहिर्वेष्टित- वामदोष्णा । प्रगृह्य तिष्ठेत् परिवर्त्तिताङ्गो मत्स्येन्द्र- नाम्नोदितमासनं स्यात् । मत्स्येन्द्रपीठं जठरं प्रदीप्तं प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनास्त्रम् । अभ्यासतः कुण्डलिनी प्रबोधं दत्ते स्थिरत्वं हि ददाति पुंसाम्" हठप्र० ।

— पश्चिमतानासनम् "प्रसार्य्य पादौ भुवि दण्डरूपौ दोर्भ्यां च पादद्वितयं गृहीत्वा। जानूपरि न्यस्तललाटदेशो वसेदिदं पश्चिमतानमाहुः। इति पश्चिमतानमासनाग्र्यं पवनं पश्चिमवाहिनं करोति। उदयं जठरानलस्य कुर्य्यात् उदरे कार्श्यमरोगतां च पुंसाम्" हठप्र०।

मयूरासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेन तत्कूर्परे स्थापितनाभिपार्श्वः। उच्चासने दण्डवदुत्थितस्य मयूरमेतत् प्रवदन्ति पीठम्। हरति सकलरोगानाशु गुल्मोदरादीनभिभवति च दोषानासनं वै मयूरम्। बहुकदशनभुक्तं भस्म कुर्य्यादशेषं जनयति जठराग्निं जारयेत् कालकूटम्" हठप्र०।

शवासनम् "उत्तानशववद्भूमौ शयनं तु शवासनम्। शवासनं श्रान्तिहरं चित्तविश्रान्तिकारकम्" हठप्र०।

सिंहासनम् "गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फं तु दक्षगुल्फं तु सव्यके। हस्तौ तु जानुनोः स्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" हठप्र०।

भद्रासनम् आसनशब्दे ८८६ पृ० दृश्यम् तत्फलम् "भद्रं सकलरोगशमनकारि" हठप्र०।

कूर्मासनम् "गुल्फद्वयेनापरिपीड्य पायुं जानुद्वयं भूमिगतं विधाय। कूर्मासनं स्यादिति योगिवर्य्यैरयोगितायाः प्रपहारि चोक्तम्" हठप्र०।

कुक्कुटासनम् "स्थित्वा पद्मं परिविते जानुजङ्घोरन्तरो दृढः स्थाप्याङ्गुलिकौ विधाय। स्थितो व्यापितबाहुरुद्धतलं कुम्भकाङ्गुलीस्तत्रैवेदुपरि प्रकाशम्। उत्तान एव चिबुकं हृदयेऽर्प्य तिष्ठेत् कुर्वन् समीरणनिरोधनमेव विज्ञः। काये महोदर इहेति च भूरिदाहोऽधोवायुभिःसुनिहतेति तदा क्रमेण। संरोचनीयमिदमासनमाशु धीभिर्मन्दं विनाशयति घोरतरज्वरार्त्तिम्। मन्दीपने पुनरग्नेश्च बल्लीति संज्ञं प्रभुक्तपरिपाचनसाधनं स्यात्" हठप्र०।

वृश्चिकासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेनोरः पार्श्वयोः स्थापितसत्कूर्परः। स्थित्वा पुच्छवदिमाङ्घ्रिपाणी कृत्वाऽथ मौलौ चिबुकं विधाय। यमेति सन्निधत्ते साधकस्तत् विधायकं वृश्चिकसंज्ञमासनम्" हठप्र०।

मूलबन्धासनम् "वामाङ्घ्रिपार्ष्ण्येव तदङ्गुष्ठैर्गुदान्तराकारं भूरे निपीड्य साधकः। अन्यं विधायाप्यदं दक्षपाणौऽधो दक्षपादं तनु वामजानुनि। विन्यस्य बद्धा गलबेऽनुजानाश्वरं सम्यं स्थापितसर्वगात्रः। स्वनासाग्रदृष्टिरनन्यचेता भ्रूमध्यदृग् दोर्युगसहितोत्तरः। इदं मूलबन्धासनं योगसिद्धिप्रदं दीपनं जाठराग्नेरतीव। ध्रुवं वह्निसन्दीपनं मूलवर्त्तिद्युतिप्रदानासनानां विनाशि। समस्तासनमाशु मारुतस्य विदधात्यूर्द्ध्वगतिं जयं च सिद्धेः। विहिते किल विष्टरेऽत्र पायौ भवतो वह्निशिखा सदोदयाति। भुजगी परिजागराद्यवस्था विनुवेद्ध्वगतिस्तथानुवायोः" हठप्र०।

गोमुखासनम् "सव्ये कृत्वा दक्षगुल्फं तु पृष्ठे पार्श्वे यत्र स्थाप्यते पर्य्यवेक्ष्य। दत्त्वा वामं गुल्फकं पृष्ठपार्श्वे तत् पीठं स्यात् गोमुखं गोमुखाभम्। अपानसिद्धिं विदधाति मूलबन्धाग्निजन्येव भगन्दरादेः। धीमांश्च नोचेर्वितनोति सिद्धिं सुसाधकस्यासनमेतदग्र्यम्" हठप्र०।

कुब्जिकासनम् "किञ्चित् तिर्य्यक् साध्यमाध्याय जानुमूर्ध्ना कृत्वा संपरावर्त्तितेन। कृत्वा मूले पादमाधाय तिष्ठेदेतत् पीठं कुब्जिकं वह्निकारि" हठप्र०।

पार्श्वोपधानासनम् "समानभूमौ शयनं विधायोत्तानौ करौ पार्श्वयुगान्तराले। पृष्ठे मिथः साधु निबध्य तत्र पार्श्वोपधानासनमुक्तमुत्तमैः" हठप्र०।

उत्कटासनम् "पुटौ स्फिचोः स्थापय जङ्घजानुयुग्मान्तराले पादतलद्वयोपरि। स्फिग्भ्यां समारुत्कटकं परिकीर्त्यते पीठं समुत्कटाख्यम्" हठप्र०।

पद्मासनम् "वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम्। अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" हठप्र०।

प्राणायामाङ्गपद्मासनम् "उत्तानौ चरणौ विधाय विधिवत् ऊरुस्थितौ योगिरुत्तानौ करौ विधाय च मिथोऽङ्गुष्ठं समालम्ब्य च। नासाग्रे दृशमाविधाय चिबुकं वक्षःस्थले मूले साधु परस्परमभिकलयेदेतत् सरोजम् यत्। अपानमुत्थाप्य शनैः समञ्जितः प्राणं समाकृष्य च कुम्भकं चरेत्। कृत्वा यथ यत्नतरेचके च्छनैर्वायुं मरुतं स्वगतमुत्तमासनम्। समस्तामयज्वरदाहप्रमुखरोगहरं सकलं सुखावहम्। प्रायः सम्यो-ऽभ्यसति यत्नेन मुनेरनुष्ठानविधौ वरोक्तं" हठप्र०।

करसंपुटपद्मासनम् "कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं बद्धा तु पद्मासनम् गाढं वक्षसि संनिधाय चिबुकं ध्यायंश्च

तद्वेत्यपि । वारं वारमपानमूर्द्ध्वमनिलं प्रोत्सारयन् पूरयन् मुञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावादतः" हठसं० ।

सिद्धासनम् "योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा हनुं सुस्थिरम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं चैतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते" हठयोगप्र० ।

वीरासनभद्रासनस्वस्तिकासनादीनि आसनशब्दे ८८६ पृ० दृश्यानि

सुखासनम् "येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते । तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत्" घेरण्डसंहिता । इदमेव "स्थिरसुखमासनमिति" पात० सूत्रितम् ।

षट्कर्मोपक्रमः "आसने दृढो योगी वशी हितमिताशनः । गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणायामं समभ्यसेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरोधयेत् । चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तथा । योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् । मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यादुन्मनीभावः कार्यसिद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रमलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः" इत्युपक्रमे "यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । कायस्य कृशता कान्तिस्तदा जायेत निश्चितम् । यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य च दीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् । मेदश्लेष्माधिकः पूर्वं षट्कर्माणि समाचरेत् । अन्यस्तु नाचरेत्तानि दोषाणां समभावतः । धौती वस्ती तथा नेती त्राटकं नौलिकं तथा । कपालभाती चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते । कर्मषट्कमिदं गोप्यं घटशोधनकारकम् । विचित्रगुणसन्धायि पूज्यते योगिपुङ्गवैः" हठप्र० ।

धौती "चतुरङ्गुलविस्तारं हस्तपञ्चदशायतम् । गुरूपदिष्टमार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेच्चैतदुदितं धौतिकर्म तत् । कासश्वासप्लीहकुष्ठं कफरोगाश्च विंशतिः । धौतीकर्मप्रभावेण शुध्यन्त्येव न संशयः" हठप्र० "वंशद्वयप्रमितं च पञ्चदशहस्तदीर्घं च विस्तारतश्चतुरङ्गुलविस्तृतं सूक्ष्मं सिक्तं वस्त्रं तत् । स्थित्वा मोक्षणविवरे शनैः शनैः ग्रसेत् साधको मन्दं चाङ्गु निष्कर्षयेत् एकादशाहेषु धौती क्रिया" हठस० ।

वस्ती "नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः । आधारात् कुञ्चनं कुर्यात् क्षालनं वस्तिकर्म तत् । गुल्मप्लीहोदरं चापि वातपित्तकफोद्भवम् । वस्तिकर्मप्रभावेण क्षीयन्ते सकलामयाः । धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसादं दद्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् । अशेषदोषोपचयं निहन्यादभ्यस्यमानं जलवस्तिकर्म" हठप्र० ।

"जलं पायुविन्यस्तनालस्य भागात् जले नाभिदघ्ने समाकृष्य चाङ्गुष्ठम् । पश्चादुत्कटे विवरेऽपानकोषात् जलं याति तन्देऽस्य सा वस्तिकर्म" (नालं वंशादिसुषिरं ग्राह्यम् आसिका) । अधोगुदकटविवरे परितः प्रोत्साय षडङ्गुलकं पायुदारविकासकोचविधिना वायुमाकर्षयेत् । आपूर्य्य हृतवस्त्र तदनभितो गोप्या प्रक्षाल्यानिलं तत्रोऽधोवस्तुः सृजेत् एवविधं योगी वहिःशोधनम् । अत्र वस्तिकर्मणि गोपुच्छमेव प्रशस्तमनुभूतमिति बहुतः । अत्र सर्वकोष्ठगतानां कोष्ठानामपूर्वकद्रवत्वेन बहिःक्षतिर्यथा भवति । तदुपायबहुतेन वस्तिकर्म कर्त्तव्यम् । पूर्वोक्तविधिना गोमुखे चोत्कटासने स्थित्वाऽपानद्वारोर्ध्वमलजलं किञ्चिदुत्क्षिपेत् । तदूर्ध्वं सर्पासने स्थित्वा समाकृष्य नाभेरुपरि हृदयान्तं कर्त्तव्यम् । पुनरुत्कटासनेन जलं त्यक्त्वा प्राग्वस्त्राभ्यां विधेयं वस्तिकेन क्षेयं विधेयम् । एवं वस्तौ वस्तिकेन चेदं सर्वं कोष्ठं अवपूर्य्य तत्पाऽभितः कोष्ठं विभ्राम्यान्यः सञ्चितमन्दाग्निकोष्ठपक्वापक्वद्रवमलादि दूरीकृत्य पश्चाद्बहिस्त्यजनं कुर्यात् क्रमेण न त्वरयेत् । तदाऽनेन विधिना कोष्ठः प्रक्षालितसकलदोषोऽपास्तदोषो भवति" हठस० ।

नेती "सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत् सा हि नेती सिद्धैर्निगद्यते । कपालशोधनी चापि दिव्यदृष्टिप्रदायिनी । जत्रूर्ध्वजातरोगौघं नेतिराशु निहन्ति च" हठप्र० ।

"आखुपुच्छसदृशं सुनिर्मलं षड्वितस्तिमितसूत्रमद्भुतम् । संप्रवेश्य च नासिकाविवरे अन्ततो रसहि निर्गमयेत् तत् । नेतीति कर्मेदमेतदाख्यं जत्रूर्ध्वजाताखिलरोगहारि । कपालसंशोधनकारि कार्य्यं हितावहं दिव्यदृशां प्रदं" हठस० ।

त्राटकम् "निरीक्षेत् निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः । अश्रुसंपातपर्य्यन्तमाचार्य्यैस्त्राटकं स्मृतम् । मोचनं नेत्ररोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् । यत्नात् त्राटकं गोप्यं यथा हाटकपेटकम्" हठप्र० अस्य फलान्तरं हठस०उक्तं

यथा "निरुद्धेऽस्मिन् नासिकायां चरणकतलतुरङ्गक्रमात् साधकः स्याद् भ्रूमध्ये च क्रमेणाक्रमयति सततभ्यासतः खेचरीषु । दिव्यां दृष्टिञ्च धत्ते भ्रमयति यमिनो योगसिध्यर्थिनोऽपि मूर्द्धस्थाम्भोरुहे तौ पवनहृदयोरक्रमेणानुकोप्यम्" प्रकारान्तरं यथा "प्रातः समुत्थाय शुभासने गतः समभ्यसेत् त्राटकमेव यत्र । यथार्थं दृष्टिं नतु लक्ष्मणीक्षेत् ससूक्ष्मलक्ष्यं तत् रक्षणीतचित्तः । अभ्यासतोऽस्मात् स्थिरतां समग्रतः समीरतेऽसौ इति त्राटकोक्ता । विधाय किञ्चित् समये विलोचने संहृत्य पश्चात् भ्राटति प्रसार्य्य । पश्येत् परोन्मिषन्निमेषधीः सं यत्रेषु यावत् सुरतोऽश्रुवर्षणम् । समभ्यसेत्त्राटकाख्यां क्रियां चेत् मुनिर्मता दृष्टिरनेन वै स्यात्" हठर० ।

नौलीकर्म तच्च द्विविधं बाह्यमान्तरं च तत्र बाह्यं यथा "सव्यापसव्यं तत्र नासिकाभिरावर्त्य वेगैः कतटोर्दुगः तौ । कृत्वा भ्रमं भ्रमक आनतांसस्तुन्दस्य नालीं ततनिश्चलोऽत्र" हठर० । "अमन्दावर्त्तवेगेन तुन्दं सव्यापसव्ययोः । नतांसो भ्रामयेदेषा नौलीयोगः प्रचक्ष्यते । मन्दाग्निसन्दीपनपाचनादिसंधापिकानन्दकरी सदैव । अशेषदोषामयशोषणी च हठक्रियामौलिरियं च नौली" हठप्र० । आभ्यन्तरमुक्तं हठरत्नावल्यां यथा "इडयावर्त्य वेगेन तथा पिङ्गलया पुनः । उभाभ्यां भ्रामयेदेषा चान्तरा कीर्त्तिता मया" ।

कपालभाती "लोहकारस्य भस्त्रावत् कुर्य्यात् सव्यापसव्यतः । कपालभाती विख्याता कफामयविशोषिणी" हठप्र० । "अन्नोद्गारसमतीव च संपूर्य्यैकं नासिकापुटमरं सुविरेचयञ्च । योगी द्वितीयमिति भस्त्रिकयेव यावत् सव्यापसव्यतरि च नमस्य कार्य्यम्" हठर० ।

चक्रीकर्म "दक्षिणस्य हस्तस्य वा कुण्डिका मध्याङ्गुलीयुग्मकं सार्द्धं स्नानं प्रसार्य्य शनकैः वायुं हृदन्ते क्रियात् । ऊर्ध्वं सर्वसिद्धाभितोऽत्र सकला आमयेदन्तरे यावत् पायुविकाश उद्भवति संप्रोक्तेति चक्री बुधैः । कत्वेति चक्रीविधिमादरेण प्रक्षालयेत्तद्द्विषयं ततो दृढम् । आनादिदोषान्निमिति प्रकुर्य्यात् यथा गुदास्य स्यथविलयं भवेत् । तथाङ्गुलीनां त्रिचतुःक्रमेण संभ्रामयेत् पायुविकाशनाय । नानान्त्रनाडी यदि तद्दुःबलान्तस्यान्त्र चक्रस्य विकाशनं च" हठर० । "पायुचक्र प्रसार्य्यान्तरङ्गुल्या भ्रामयेत् भगम् । यावद् गुह्यविकाशः स्यात् चक्रीकर्म निगद्यते । शूलघ्नादिगुल्मदोषो नश्यत्यत्र न संशयः । जठराग्निदीपनं च जायते चक्रिकर्म्मणि" हठरत्नावली ।

शिलिकर्म "घट्टघण्टिकामस्तकयोः पिधानमथो वल्ली कथितोर्ध्वजिह्वा । तदधः तर्जनीमध्यमाभ्यां संमर्दयेद् सो शुद्धराजकस्य । शिलीति कर्मोद्गतमार्ष्णवर्यैः समस्तप्रलीनामकफं... हठर० ।

गजकरणीकर्म "उदरगतपदार्थानुद्वमेदेव नित्यं पवनगमनमार्गात् कण्ठनालप्रवेशात् । क्रमपरिचयवश्यो वायुमार्गो भवेद्वै गजकरणिमितीव प्राहुरार्या हठज्ञाः । (अपानवायोरूर्द्ध्वं करणात् । पवनोर्द्ध्वकरणेनवा । वाय्वाकर्षणेन यद्भक्तं वस्तु तदुद्वमेत् । कण्ठनालप्रवेशात् । कण्ठे नालस्य प्रवेश उरस्थनालस्य प्रवेशकरणात् । तदा क्रमपरिचयक्रमेण वस्तुपरिचयः स्यादित्यर्थः) हठर० । "प्राक् स्थित्वोत्कटासने समतनुर्नैल्यानलोत्थापन कृत्वाऽपानमथोर्ध्वमीरणपथा गल्वीं विधायोद्वमेत् । यत् प्रागभ्यवहृतमन्नपानमथवा नालप्रवेशाद्वले तत् पश्च दंगतं वमेदन्नविधिः प्रोक्तो हठज्ञैरिह । आसने गोमुखे स्थित्वा कृत्वा भूमौ करौ दृढम् । अत्र ऊर्ध्वं वायुमपि नाभादुत्थाप्य चाचरेत् । वक्त्रपथेन विहितं दोषान्नसतसंयुतः । एवं गजकरण्युक्ता भक्तिरोद्वमनक्रियेति" । वायुम् इत्र अपानेन सह प्राणस्य प्रकाशमूर्ध्वाकर्षणम् । नालोत्थानसमकालं कुर्य्यादिति भावः । अस्यार्थः उत्कटे आसने स्थित्वा पादयुगलं वहिस्तिष्ठ जानुद्वयोपरि न्यस्यायान्नमधोमुखः आननकटिपुटं आस्थिताङ्गुलीनां स्थानं कृत्वाऽनु पश्चाद्वायुमूर्ध्वं विधाय सोदरवेगैरशितमुद्वमेत् । यदि कदाचिच्चोर्ध्वगमनं याति तदा स्थायानमकटिपृष्ठो जानुद्वयं तिष्ठन् दोर्भ्यां धृत्वा प्रत्युद्वमेत्" हठर० ।

गण्डूषप्रक्षालनम् "नासापुटेन सलिलं परिपीय वक्त्रमार्गेण तद्वद्गरहो वमयेत् सुधीरः । दीर्घैकतेन पुटेन च नासिकाया अन्येन वारि शनकैर्विरेचयेदा । गण्डूषप्रक्षालनमिदं कफापहरं परम्" हठप्र० ।

वायुसाधनम् "इदानीं कफनाशार्थं कर्त्तव्यं वायुसाधनम् । येन संसारचक्रेऽस्मिन् रोगहीनो भवेद् ध्रुवम्" । शिवसंहिता "राजदन्तयुगलान्तमध्यगत् संविधाय रसनां तदन्तिके द्विज (काक) चञ्चुपुटमाहृतं पिबेत् प्राणसंयमसमेतदुत्तमम्" । "जिह्वां कृत्वाऽग्रं कुञ्चाग्रमूले दन्तैर्दर्शौ गाढमापीड्य यद्यः । मन्दं मन्दं यः पिबेद् गव्यवायुं योगी पूरैः साधयन् वायुसिद्धिः" शिवरा-

धारणसूत्रे। एतदभ्यासप्रकारः "नलिकासदृशीं काकं विधाय पूरयेत् तथा। अथवं कुम्भयेत्ताश्च रेचयेत् काकचञ्चवत्" कुम्भकपद्धतिः। "इह(काक) चञ्चुवदास्येन वायुं परिपूर्यात् निरोधयेद्धि वायुम्। रसनाग्रपरिप्लुतं विधायामृतधारां पिबतीह यः सुधी सः। अथ रेचयेद् प्राणं घ्राणेन कृत्वा शीतलीं काकचञ्च्वास्य एषः। षट्द्वन्द्वयोगप्रवीणोऽत्र मर्त्यो भवेदेव संसाधनात् सिद्धिभाग् द्राक्" कुम्भकपद्धतिः। आसने स्थिरीभूते प्राणायामं कुर्यात् तत्प्रकारः प्राणायामशब्दे ४९१९ पृ० उक्तप्रायः अधिकमत्रोच्यते।

"आसनप्रमाणयुक्तात् प्राणायामोऽथमोक्षाराद। शैथ्यः प्राणायामनिषेधश्च कदिकम्य यत्नेन। प्राणायामे पद्मपीठे सदाकुर्वे नाडी कथिकध्या स्वनाडीत्। वायुं नासिकाग्र्यां शनैर्नीतिमूकात्रा आसनाद्धर्ध्वं पूरयेत् कोष्ठरान्ते। यथा स्वयमात्रा वायु धारयित्वा मात्रा ततः पिङ्गलया विरेचयेत्। निरोधपूर्णं विपरीतमथाद्धर्ध्वं हृदाश्विरेचानमक्षमं हृनिवारेत। येन त्यजेत् तेन निरोधपूर्णं कृत्वा पुरान्येन विरेचयेत् शनैः। सात्त्विकमभ्यास्तरतया पुनः स्थितिं सत्यज्ञे चर्चाचितहस्ततः। यथायमात्राकल्प वायुं पूरयेदुदरं शनैः। यथायमात्राभूतं पश्चाद्विचरेदविरोधतः"। हठयोगे "प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्। पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया। सूर्यचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यासं सदा तन्वतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः" हठ०।

"अत्र भूतशुद्धिप्राणायामं कृत्वा तदन्तेऽभ्यासार्थं कुम्भकत्रयसहितकुम्भकयथाशक्तिप्रणवजपध्यानाभ्यां सार्धं प्रत्यय कुर्वाणस्य मेदोवपाकफातकबहितपापपुण्यनिरासनद्वारा अनौषधनाडीमलनाशकामक्रोधादिनाशाद्वये यथोक्तकर्मोक्तायासपूर्वकं विधानात् शारीरनाडीमलशुद्धिः षण्मासं विधेया" हठ०। कालनियमस्तु तत्रैव "निरालम्बमनाभूत्वा प्राणायामं समभ्यसेत्। अन्येव मतपञ्चमं चतुर्वारं समभ्यसेत्। प्रातःसायाह्नमध्याह्ने अर्धरात्रौ विशेषतः। यामयामं यदा पूर्वं भवेदभ्यासयोगतः। एकवारं प्रकुर्वीत तदा योगीन्द्रसत्तम। षडङ्गिका यतेकस्य प्राणायामाय निश्चिता। ' अभ्यस्य अनन्तरमेव शुद्धा नाडीगणास्तथा। ततो शक्तिमयेषेक प्रयत्नेन च धीरधीः। तत्रप्राय-शुद्धिका नाड्यो भवन्ति शीघ्रमेव यया। ततो नाडीगणः शुध्येत् वर भवति वर्धनम्। चन्द्रं पिबति सूर्यश्च सूर्यं चन्द्रमसा पिबेत्। अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम्"। तदुक्तं गोरक्षशतके "चतुर्दशदिवसस्य चतुष्कं पञ्चदशकम्। चतोऽयम् एतादृशं कर्म सर्वतोऽपदम्"।

नाडीशुद्धेर्लक्षणमुक्तं "नाडीविशुद्धिपर्यन्तं यदा तदा समतोऽनिलधारणे चिरम्। स्यात् कोष्ठगतस्यमलापकर्षणवेऽग्निरिद्धः स तनौ दृढो ध्वनिः। विशुद्धपातादजपन्ति निम्नोर्ध्वं पर्यन्तोऽग्निना। सुनेत्रा प्राणयुक्तो हृदयान्तेऽनाहतध्वनिः। नाडीमध्यगतावेऽसमयं मूलं विदधाति नरः पुनः सत्यमरोगता न भयशो वाता न शरीरतिः। इत्ते प्राणिनिधिमाक्षमापन्नः कादौ भवेत् तस्य तावत्कालमयं कुम्भकानियमपाकं पक्वेऽसभुक्। योगारम्भाद्युक्तं हि नाडीशुद्धिरेवं यत्नेनाद्य यथाक्रमे। यावद् विद्येत षठा न तत्त तावद्योगः साधकस्य व्यतीतः। नाडीविशुद्धिसंपत्तौ अयं स्यात् निमेऽनिले याति मनः स्वयं लयम्। योगे मनस्स्थितिहितार्थे प्राणायामः समुपैति निर्मले। पूर्वनिधानाद्विविशुद्धितः कादारश्वासे षण्मासद्विचिन्हम्। क्रमेण सप्तादि निताऽनिलादूर्ध्वं हि सर्वानरसमुदेति। प्राणायामविनिर्गताः प्राणिदारसा भवेति विद्धिः। यथाद्विशुद्धैः परिचाय एषः संसाधयेत् सद्गुरुणा विना नो" हठ०।

प्राणायामस्य फलं मार्कण्डेयपु० "हन्यान्न च नाडीनां प्राणायामस्य साधनम्। मुक्तस्य यदा योगं कालमिति निविशतावसथम्। यस्य विश्रावनं वापि तथा मुक्तिसाधनम्। अप्रमाद योगी युञ्जीत सत्यं च प्रणवं हृदि। यथा समानो भूत्वा संकुल चरणाङ्गुली। संस्थाप्य सलोकोऽत्र एवं निरुद्ध्य साधनः। संप्रपश्यादिकात्मं नान्यद्यानकयोजनम्। इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः"। "यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः। आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः। प्राक् तत्सेव्यमानस्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः। यथा वान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः। विश्वासतो यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः। तथैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति शोधितम्। यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान्। तद्वन्निरुद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम्। तस्माद्युक्तः सदा

योगी प्राणायामपरो भवेत्” इति योगचिन्तामणिः। “प्राणायामाद्यः सर्वं कुर्यादेव समस्तथा। चत्वारिंशत्तु मध्याह्ने सन्ध्यायां विंशतिर्भवेत्। अर्द्धरात्रे विंशतिः स्यादेवं प्राणविनियन्त्रः” इति। “इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम्। शनैः षोडशमात्राभिरकारं तत्र संस्मरेत्। पूरितं धारयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया। उकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत्। यावद्वा शक्यते तावद्धारयन् जपसंस्थितः। पूरितं रेचयेत् पश्चात् मकारेणानिलं बुधः। शनैः पिङ्गलया विप्र! द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः। प्राणायामो भवेदेष ततश्चैनं समभ्यसेत्। पुनः पिङ्गलया पूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा। प्रणवेनानिलं यस्तु प्राणायामेषु षोडशः। अधमं मध्यमं विद्यादुत्तमं चोत्तमं तथा। पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः। उत्तमे तु न जानीते प्राणायामे सुखी भवेत्। प्राणो वहति नैवेह देहमध्यगतोऽधिकः। देहपोषितस्तेन समाधानपरिग्रहः”। योगसारावल्याम्। “चरेत्पूरैरनिलं कुम्भैः स्थैर्यं नाडीषु विशोधितासु। अनाहतासु बहुभिः प्रकारैरन्तः प्रवर्त्तन्त सदा निनादाः” इति। “अभ्यासनादजे प्राणमार्गे तस्मिन् मनः स्थितम्। निर्मलं साधकः कुम्भकाभ्यासमारभेत्। ध्यायेत्तत्र च सर्वकालं कुम्भकोत्थमनोहरम्। नादासंक्रमणं यान्ति चित्तध्याने क्रमात्। मूर्त्तिध्यानानन्दपीने नादानन्दे प्रलीयते। यथा यथा मनः सूक्ष्मं लीयते ध्याननादयोः। तथा तथा वायुजयः सिद्धिमन्तःप्रवर्धते। अङ्गारामणिमिति ध्यानध्वनादानुक्रमात्सिद्धिः। इडया परः प्रोक्तं योगाभिर्बुधाःप्रथाय। यावन्न श्रूयते नादस्तावत्क्रियामिदं चरेत्। नादं नाभिं मनो ध्याने विना यत्नं हि युज्यते। सर्वचिन्तासमायुक्ता ध्याने यान्ति साधके। घण्टादघटिकाद्यं स्यात् कथ्यो भूतनेव च। आनन्दः स्यात् सहाध्याननादारम्भे कुम्भकाभ्यसनात्। शून्ये नाडीमये शब्दे हृदये ध्यानयोगिना। मूर्च्छित्वा तन्दोर्भेदे प्रत्याहृत्य विलयोद्गते। अपाने ऊर्द्ध्वं क्रमशः प्राणेनानुवर्तते सदा। मूलाग्नुविशोधिकेऽपाने कालानलो वहन्। अर्थं ततोऽनु मारुतापानमासदाकुण्डलम्। ज्वलन्ति शिराः सर्वे चतुश्चक्रदलस्थिताः। तदापानोऽत्र नमस्य योगी निष्कामवत्। पवन चलनं विज्ञाय स्थितिचक्रविभेदने। सप्तप्राणायामाभ्यासमन्तिं कुर्यात् योऽपानवातम्। अहत्वा कामसुख प्रज्ञाकृतिविशिष्ट-

बन्धा। सूक्ष्मनाम्नरसा हुताशसुषुम्णाद्र्धे पदम्। त्रिकोणं इदमाख्यातं तद्वत् शिविरितास्तौ। अभ्यासेन शिवानाम् प्राणेनोर्ध्वं उन्मीलते। पूर्वात् विराजते स्मर्तव्यं पञ्चकम्। समभ्यासेन सुषुम्नायां शिवान्तरे। शिवाग्रभेदनं कुर्यात् बहुशक्त्योदितम्। विविधकुम्भभेदेन सर्वे भारतसंहताः। तावत्कालं साधकस्य योगोत्पत्तिकम्पनः। अधिकाणं विभिद्योर्ध्वगमनः क्रमतः सततम्। निर्गतेन प्राणेन निरोधत्तमर्द्धमः। अधः स्थितः सञ्चरति त्रिकोणं वाङ्मध्यगम्। प्राणो भवेत् दृढो दृढासनो सर्वतः। क्रमेण दीप्तो भवति कुण्डलासनं भ्रुति। कुण्डली तापयत्येव चालितं प्राणवायुना। सत्कर्मप्राणायामेन प्रविचालेन चालिता। ततः परिचयावस्थायां बोधकरी भवेत्। दीप्तोऽनलोऽपानवायुं शिरः दहति वैखरीम्। प्रत्याहारेऽपि आद्ये दश्येऽस्मिन् कवचो भवः। प्राणाग्निः स तदा सत्प्रकाशक उपाधिका। तथा योगाग्निः दग्धदेहो योगिवरस्य हि। न दृश्यते योगिदेहो देहेऽपि प्रभावः। दग्धदेहस्तदा योगि देहः स्यात्तदा परः। कुण्डलीचक्रमध्ये प्राणापानौ प्रविष्टौ तदा। तदा केवलवायुः स्यात् मेरुकोणविपिदधः। अभ्यासात् बधिरं बहुनादादावर्त्तेत् ध्रुवम्। ब्रह्मनाडी तथा भवति ततोऽभ्यासयोगतः। तदा नवाः पुष्पराद्यानदाः सुषुम्नया पुष्पवे न दोषाः क्षुत्पिपासाद्याः सर्वे नश्यन्ति योगिनः”। हठप्र०

प्राणायामप्रमाणम् “अथ प्रत्येकमेतेषां लक्षणमपि कथ्यते चतुरष्टद्वादशभिः क्रमादष्टौ पलैस्तथा। ततः षड्गुणाभ्यासपलैरष्टादशोत्थितः। परं सततवर्द्धं-प्रमाणमभ्युदितोरितः। निगर्भोद्घातयुक्तः प्रत्याहारतः परम्” हठप्र०।

निगर्भप्राणायामकालः कुम्भकयुक्तो द्वादशगुर्वक्षरैः स्तः कालः पर्यायतो हि यः। निगर्भः कुम्भकोऽयमतोऽयं रेचकः स्मृतः। अर्द्धः पूरक इत्युक्तो मात्राकुम्भविज्ञ रटैः। चतुर्विंशतिभिः प्रोक्तः पञ्चहादशमात्रिकः”। अयमेव नाडीशोधनोऽभ्यासप्राप्त यामः। “पञ्चाशन्तु द्वितीयस्तु सपादोद्घातकाम्भिनः। तृतीय इति निर्दिष्टो इत्यामेयमतं यथा”। तदयं संक्षेपः “कनिष्ठे प्राणायामे एकस्मिन् कालमानं चत्वारि पलानि भवन्ति तद् द्वादशप्राणायामे सर्वकालमानं ४८ पलानि अतो प्रथम द्वाद्वशः

वस्थाकालः । एवं द्वितीये मध्यमेरौ कालमानमष्टौ ८ पलानि तदा द्वादशभिः ९६ पलानि । अत्र सर्वकालः ११२६ घटिकादि मध्यमेरौ कालः । तीव्रमेरौ कालमानं १२ पलादि तदा द्वादशभिः १४४ पलानि २ २४घट्यादि एवमुत्तमोत्तमो वायुजयकालो ज्ञेयः" हठप्र० । तत्र अधमसाधके स्वेदातिरिक्तकम्पाद्यभावः । मध्यमसाधके कम्पादिगुणवत्त्वसौ कालसंकल्पाद्युपायैः कम्पासनोत्थानादिकं भवेत्" हठप्र० । "तदा विध्वस्तपापस्य भवेदारब्धावस्थः । चिह्नानि यानि स्युर्देहे दृश्यन्ते नाडिशुद्धितः" इत्युपक्रमे "प्रस्वेदश्च भवेत् स्वेदोऽङ्गे मुनेः प्रथमोद्यमे । यदा संजायते स्वेदो मर्दनं कारयेत्तदा । विभुत्वा याड मिश्रेण ग्रामजातास्रनाऽस्तुना । अन्यथा विग्रहाद्धातुर्नष्टो भवति योगिनः । इडया नष्टं स्यात् नवकाभ्यन्तरमर्दनात् । कम्पो द्वितीये भवति दार्दुरी मध्यमे ततः" । (दार्दुरी दर्दुरो भेकस्येव प्लुत्यन्तरगतिः) । ततोऽधिकतराभ्यासाद् गगने साधको हि यः । योगी पद्मासनस्थोऽपि भुवमुत्सृज्य वर्तते । वायुः सिद्धिस्तदा ज्ञेया संसारध्वान्तनाशिनी" कुम्भकपद्धतौ "एवं नाडीविवेकेन प्राणायामेन सिध्यति । कुम्भकात् यदि कुर्वीत नाडी शुद्धा स्वकल्पया । योगमध्यादिकार्येषु नाभौ पवित्रमण्डलम् । मूर्ध्नि नाड्या ततो कुम्भे ध्यात्वा शुध्यन्ति नाडिकाः । चन्द्रेण पिबतो नाडी भित्तरेषां पवेत्ततु । नाडीशुद्धास्तथा भूत्वा समाधेर्न संशयः । नादश्रुति र्वपुःकाश्यमारोग्यं वह्निदीपनम् । नैर्मल्यमचलाबंटनप्र भाटो विन्दुनिर्जयः । दिव्यमृतिरूपसायां नाडीनां मल शोधनम् । प्रत्येक धारणं वायोर्विकाराभाव एव च" हठप्र० ।

मात्राकम्भकः "मात्राः षोडश पूरं स्यादन्तःकोष्ठस्थु कुम्भकः । द्वात्रिंशत्तु चतुःषष्टिर्मात्राः स मात्राकुम्भः समीरितः । मात्राकुम्भो हृदयतः षोडशः संप्रकीर्तितः । स्वाधिष्ठानानुगत्वं च तु क्रमोऽस्तु नसेवनम् । द्वादशा नाभिसंस्थानो मात्राकुम्भः प्रकीर्तितः । मूलाधारे ततश्चायं कठिनी करणो मतः । पुनः कण्ठानुगो यत्र भ्रूमध्ये स्यात् न कम्पनम् । ब्रह्मस्थाने नियोगेन सुसिद्धः परिकीर्तितः । प्रयमाशयः । प्राभ्य मे स्थानात्कोडनमिच्छन्तोऽस्यां सनस्रा दमस्या आह तस्य नाभानस्थानाभिः मध्यकूपकूटस्थगतः हिर्निर्मिमकगतोत्प्रगन्तप्रदेशेषु स्थानात् स्थानान्तर साधनेन तु मनसा वायोर्धारणमयर्थं स्थापनं च पुनस्ततः कम्भितस्य

वायोः प्रदेशान्तरे नयनमिति चेतसाऽस्य मात्रकं साधनं कर्तव्यं गुरूपदेशेनेति मात्राकुम्भः । स्थलं च हृदि कुम्भनात् तदूर्ध्वं देवदत्ताणां नाडीनां रसशोधनं भवति । एवं नाभौ सर्वनिरामयत्वात् सूक्ष्मभक्षणपदत्वात् संभव नाटस्योपायेन नाडिगतमलदाहः । एवं स्वाधिष्ठाने स्थितौ तत्र शौचापानचन्द्रपदत्वात् बाह्यतरमभिपनमत्तत्पार्थिवांशमयोऽपामहारात् शुद्धनी भवति । कठिनीकरणं बहुनामिधान देहेन्द्रियेषु" हठप्र० ।

मात्राभानम् "प्रदक्षिणीकृत्य जानु नातिद्रुतविलम्बितम् । अङ्गुलीस्फोटकं यावत् सा मात्रा परिकीर्तिता । मात्रा नवविधा प्रोक्ता योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । निमेषोन्मेषणं मात्रा कालो लघ्वक्षरोन्मितः । मोदाक्षरत्रयपानेषु क्षेपशस्तारयोन्मिताः । चतुरो ज्ञानिमात्राः सुस्वाद ईप्साः शनैः शनैः । देशकालानुसारेण प्राकृयोगीश्वराः पुरा । पूरकुम्भकरेचेषु निर्माताभिर्नितु यः । कालः स मात्राकांशः स्यात् सर्वमात्राः क्रमादिमाः । अङ्गुष्ठा इति तावेव महामात्राः पुरोदिताः । जानु प्रदक्षिणीकृत्य निपात्य छोटिकामनु । करणात् सुसमाभ्यां मध्याभ्यां तर्जनीरितां । तान्योः पदं प्रत्यक्षतिर्भवारममी वरिष्ठ" हठप्र० ।

हठप्राणायामकालः "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" गीता । अत्र पापयुक्ते पटुभिः योगाङ्गवे च योगिभिः कार्यैः । नादमयदायस्य किमपि पञ्चकं भवतीति तत्र कुम्भकावश्यावेदकत्व बोध्यम् । योगदीपिकायाम्" हठप्र० ।

प्राणस्वरूपम् "समस्तेन्द्रियवर्गस्य प्राणो वायुः प्रकीर्तितः । तस्माद्वाहेन्द्रियाण्येव निरुद्धानि भवन्ति हि । अतः प्राणमनःस्पन्दयोः सम्भावित्वात् प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते" हठप्र । योगवासिष्ठे "बाह्याभ्यन्तरसन्धिस्थो वातजोऽस्य वा । न यत्र विद्यते तस्य दूरस्थो विकल्पको । अयं भावः प्राणायामोपायोपेतस्य इतरस्मादल्पः स्वाभ्यासो भवति यथा चन्दनच्छेदनादिषु व्यापृतानाम् पर्वतमारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगाधिक्यात् भवति न तथा । स्थितस्यासीनस्य वा भवति । यथा दुष्टेन्द्रियस्पृष्टा यथा च त्यक्ता क्वापि नीयते स च भारवन्नी दृढक्लान्तः समागं पुनर्धार्यते तथेन्द्रियैर्विनादि मरिनष्टता नीयः

मानं चित्तं प्राणावरुद्धौ हठधारितायां श्वासमले धार्यते" इत्येवं चित्तविकारप्राणस्थावी मताऽभिप्रेतौ" हठप्र० ।

अभ्यासक्रमः "प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् । प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिः सह । विंशतिश्च तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्ध्या दिने दिने" योगदीपिका ।

प्राणायामफलं हठयोगे गोरक्षनाथः । "द्वाराणां नवकं निरुध्य मरुतं पीत्वा दृढं धारितं नीत्वाकाशमपानवह्निसहितं शक्त्या समुच्चालितम् । आत्मध्यानयुतो ह्यनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि ध्रुवं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गेन संस्तूयते" ।

प्र च नामप्रकारः "प्राणायामं ततः कुर्यान्नित्यं सात्त्विकया धिया । यथा सुषुम्नानाडीस्था मलाः शुद्धिं प्रयान्ति च । बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति भूयः सूर्येण रेचयेत् । प्राणं सूर्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः । विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । येन त्यजेत्तेन पीत्वा धारयेदतिरोधतः । रेचयेच्च ततोऽन्येन शनैरेव न वेगतः । प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः । प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् । इडयापि च नाडीभिः पवनं कुरु वहिस्ततुदयमन्तरनम् । अत्र पिङ्गलया सचैः मूत्रैः दशभिर्दशभिर्दशभिर्द्विभिः । अधमे जायते स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणो बद्धे पद्मासने हठे । ततोऽधिकतराभ्यासाद् भवेत् स्वेदश्च कम्पनी । ततोऽधिकतराभ्यासाद् दार्दुरी जायते ध्रुवम् । यथैव दर्दुरगच्छन्नुत्प्लुत्योत्प्लुत्य भूतले । पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । स्वेदेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत् । दृढता लघुता चापि तेन गात्रस्य जायते । अभ्यासकाले प्रथमे शस्तं क्षीराज्य भोजनम् । ततोऽभ्यासे दृढीभूते न तादृङ्नियमग्रहः । यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः । तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् । अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगसमुद्भवः । हिक्का श्वासश्च कासश्च शिरःकर्णाक्षिवेदनाः । भवन्ति विविधा रोगाः पवनस्य प्रकोपतः । युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तं च पूरयेत्" हठप्रदीपिकायाञ्च ।

प्राणायामाभ्यासफलम् "एवमासनबन्धस्थो योगीन्द्रो विगतश्रमः । अभ्यसेन्नाडिशुद्धिं च मुद्रादिपवनक्रियाम्" हठप्र० । "क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यादक्रियस्य कथं भवेत् । क्रियैव कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः । न शास्त्रपाठमात्रेण योगसिद्धिः प्रजायते । प्राणायामेनैव सर्वे प्रशुष्यन्ति मला इति । आचार्याणां तु केषाञ्चिदन्यत् कर्म न सम्मतम् । षट्कर्मयोगमाप्नोति पवनाभ्यासतत्परः । ऊर्ध्वं वक्त्रान्तकभिया तस्मात् पवनमभ्यसेत् । ब्रह्मादयोऽपि त्रिदशाः पवनाभ्यासतत्पराः । सर्वसिद्धिं गताः सर्वे तस्मात् पवनमभ्यसेत् । यावद्बद्धो मरुद्देहे तावच्चित्तं निराकुलम् । यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः । विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते । सुषुम्णावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः । मारुते मध्यसञ्चारे मनःस्थैर्यं प्रजायते । यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी । तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्वन्ति कुम्भकान् । विचित्रकुम्भकाभ्यासाद् विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात् । सूर्यभेदनमुज्जायी तथा शीत्कारी शीतली । भस्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा केवलश्चाष्टकुम्भकाः । पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः । कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियानकः । अधस्तात् कुञ्चनेनाशु कण्ठसङ्कोचने कृते । मध्ये पश्चिमतानेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः । अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयेत् । योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशाब्दवया भवेत्" हठप्र० ।

सूर्यभेदनम् "आसने सुखदे बद्ध्वा मुद्रा चैवासनं ततः । दक्षनाड्या समाकृष्य बहिःस्थं पवनं शनैः । आकेशादानखाग्राच्च निरोधावधि कुम्भयेत् । ततः शनैः सव्यनाड्या रेचयेत् पवनं पुनः । कपालशोधनं वातदोषघ्नं कृमिनाशनम् । पुनः पुनरिदं कुर्यात् सूर्यभेदनमुत्तमम्" हठप्र० ।

उज्जायी "मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः । यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् । पूर्ववत् कुम्भकं कृत्वा रेचयेदिडया ततः । श्लेष्मदोषहरं कण्ठे देहानलविवर्धनम् । नाडीजलोदराधातुगतदोषविनाशनम् । गच्छता तिष्ठता कार्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम्" हठप्र० ।

अथ शीत्कारः "शीत्कां कुर्यात्तदा वक्त्रे घ्राणेनैव विसर्जयेत् । एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः ।

योनिमीपाकसामान्यसृष्टिसंहारकारकः। न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते। भवेत् स्वच्छन्ददेहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः। अनेन विधिना सत्यं योगीन्द्रो भूमिमण्डले। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। नासिकाभ्यन्तरस्थेन यः प्राणं सततं पिबेत्। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। रसनातालुमूलेन यः प्राणं सततं पिबेत्। अब्दार्द्धेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षयः'' हठप्र०।

शीतलीकुम्भकः "जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भसाधनम्। शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः। गुल्मप्लीहोदरं चापि ज्वरपित्तं क्षुधां तृषाम्। एतांश्च शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च" हठप्र०।

भस्त्रिका "ऊर्वोरुपरि संस्थाप्य उभे पादतले तथा। पद्मासनं भवेत् सम्यक् सर्वपापप्रणाशनम्। सम्यक् पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः। मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत्। यथा लगति हृत्कण्ठे कपालावधि पूरयेत्। वेगेन पूरयेत् सम्यक् हृत्पद्मावधि मारुतम्। पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयित्वा पुनः पुनः। यथैव लोहकाराणां भस्त्रा वेगेन चाल्यते। तथैव स्वशरीरस्थश्चाल्यते पवनो बलात्। यदा श्रमो भवेद्देहे तदा सूर्येण पूरयेत्। यथोदरे भवेत् पूर्णं पवनेन तथा लघुः। धारयेन्नासिकामध्यं तर्जनीभ्यां विना दृढम्। कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम्। वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्द्धनम्। कुण्डलीबोधनं क्षिप्रं रोगघ्नं सुखदं शुभम्। ब्रह्मनाडीमुखे संस्थकफाद्यर्गलनाशनम्। सम्यग्भस्त्रा समुद्भूता ग्रन्थित्रयविभेदिका। विशेषेणैव कर्त्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्" हठप्र०।

भ्रामरीकुम्भकम् "वेगोद्घोषं पूरकं भृङ्गनादं भृङ्गीनादं रेचकं मन्दमन्दम्। योगीन्द्राणां नित्यमभ्यासयोगाच्चित्ते जाता काचिदानन्दलीला" हठप्र०।

मूर्च्छाकुम्भकः "पूरकान्ते गाढतरं बद्ध्वा जालन्धरं शनैः। रेचयेन्मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छासुखप्रदा। अन्तःप्रवर्त्तिताधारमारुतापूरितोदरः। सुखात्पयस्यगाधे तु विप्लवेत् पद्मपत्रवत्" हठप्र०।

संहितकुम्भकः "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः। संहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः। रेचकं पूरकं कुर्यात् स वै संहितकुम्भकः। यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् संहितमभ्यसेत्" हठप्र०।

केवलकुम्भकः "रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखाद्वायुनिरोधनम्। प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः। केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते। शक्तः केवलकुम्भेन यथेष्टं वायुधारणम्। राजयोगपदं चैव लभते नात्र संशयः। आहारः क्षीयते योगे कृष्णपक्षे यथा शशी। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा प्राणोऽमृतोपमः। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। न सिध्यति ततो युग्ममानिष्पत्तेः समभ्यसेत्। कुम्भकप्राणरोधान्ते कुर्याच्चित्तं निराश्रयम्। एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं व्रजेत्। कुम्भकात् कुण्डलीबोधः कुण्डलीबोधतो भवेत्। अनर्गला सुषुम्णा च हठसिद्धिश्च जायते। वपुःकृशत्वं वदने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले। अरोगता बिन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठयोगलक्षणम्" हठप्र०।

उपदेशः "सशैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः। सर्वेषां योगतन्त्राणां तथाधारो हि कुण्डली। सुप्ता गुरुप्रसादेन बोधिता सुखदा भवेत्। तथा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयस्तथा। प्राणस्य शून्यपदवी तथा राजपथायते। तथा चित्तं निरालम्बं तथा कालस्य वञ्चनम्। सुषुम्णा शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथम्। श्मशानं शाम्भवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम्। ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासेन बोधयेत्" हठप्र०।

दशमुद्रोद्देशः "महामुद्रा१ महाबन्धो२ महावेधश्च३ खेचरी४। उड्डियानं५ मूलबन्धो६ बन्धो जालन्धराभिधः७। करणी विपरीताख्या८ वज्रोली९ शक्तिचालनम्१०। इदं हि मुद्रादशकं जरामरणनाशनम्। आदिनाथोदितं सर्वमष्टैश्वर्यप्रदायकम्। वल्लभं सर्वसिद्धानां दुर्लभं मरुतामपि। गोपनीयं प्रयत्नेन यथा रत्नकरण्डकम्। कस्यचित् नैव वक्तव्यं कुलस्त्रीसुरतं यथा। पञ्चाली त्वमरोली च सहजोली त्रिधा मता। एतेषां लक्षणं वक्ष्ये कर्त्तव्यञ्च विशेषतः"।

महामुद्रा १ "पादमूलेन वामेन योनिं संपीड्य दक्षिणम्। पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां धारयेद्दृढम्। कण्ठे बन्धं समारोप्य धारयेद्वायुमूर्द्धनि। यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते। ऋज्वीभूता तथा शक्तिः कुण्डली सहसा भवेत्। तदासौ मरणावस्थां हरते द्विपुटा-

ङ्गिना । ततः शनैः शनैरेव रेचयेन्न च वेगतः । इदं खलु महामुद्रा कथ्यते विबुधैः प्रयत्नतः । महाक्लेशादयो दोषाः क्षीयन्ते मरणादयः । महामुद्राञ्च तेनैव वदन्ति विबुधोत्तमाः । चन्द्राङ्गे च समभ्यस्य सूर्य्याङ्गे पुनरभ्यसेत् । यावत्तुल्या भवेत् संख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत् । न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः । अपि भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्य्यति । क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः । दोषाः सर्वे क्षयं यान्ति महामुद्रां च योऽभ्यसेत् । कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम् । गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित्" हठप्र० ।

महाबन्धः २ "पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् । वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणं तथा । पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिबुकं दृढम् । निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये नियोजयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः । सव्याङ्गे तु समभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत् । मतमत्र तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत् । राजदन्तस्थजिह्वायां बन्धः शस्तो भवेदिति । अयं खलु महाबन्धो महासिद्धिप्रदायकः । कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः । अयं च सर्वनाडीनामूर्द्ध्वगमनरोधकः । त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः । रूपलावण्यसम्पन्ना यथा स्त्री पुरुषं विना । महामुद्रामहाबन्धौ निःफलौ वेधवर्जितौ" हठप्र० ।

महावेधः ३ "महाबन्धे स्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः । वायूनां गतिमावृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया । समहस्तयुगो भूमौ स्फिचौ सन्ताडयेच्छनैः । पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति मध्यगः । सोमसूर्य्याग्निसम्बन्धाज्जायते च मृतिक्षयः । मृतावस्था समुत्पन्ना ततो मृत्युभयं कुतः । महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धिप्रदायकः । वलीपलितनिर्म्मुक्तैः सेव्यते साधकोत्तमैः । एतत् त्रयं महागुह्यं जरामृत्युविनाशिनी । वह्निवृद्धिकरं चैव ह्यणिमादिगुणप्रदम् । अष्टधा क्रियते चैव यामे यामे दिने दिने । पुण्यसम्भारसन्धायि पापौघभिदुरं सदा । सम्यक् शिक्षावतामेव स्वल्पं प्रथमसाधनम् । वह्निस्त्रीपथसेवानामादौ वर्ज्जनमाचरेत्" हठप्र० ।

खेचरी ४ "छेदनचालनदोहैः जिह्वां क्रमेण वर्द्धयेत्तावत् । यावद्भ्रूमध्यं स्पृशति तदा च खेचरीसिद्धिः । स्नुहीपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णस्निग्धनिर्म्मलम् । समादाय ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिन्देत् । ततः सैन्धवपथ्यादिचूर्णं ताभ्यां प्रघर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिन्देत् । एवं क्रमेण षण्मासं नित्ययुक्तः समाचरेत् । षण्मासाद्रसनामूलशिराबन्धो विनश्यति । अथ वागीश्वरीधाम शिरोवस्त्रेण वेष्टयेत् । शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित् । विनिश्चितं तत् दैर्घ्यं विस्तारे चतुरङ्गुलम् । मृदुलं धवलं प्राज्ञं वेष्टिताम्बरचञ्चलम् । पुनः षण्मासमात्रेण पुनः सङ्घर्षणात् प्रिये ! । भ्रूमध्यावधि चाप्येति तिर्य्यक् कर्णबिलावधि । अधस्तात् चिबुकं मूलं प्रयाति क्रमचारिता । त्रैमासात्तु क्रमेण तिर्य्यक्शङ्खावधि प्रिये ! । पुनः संवत्सराद्देवि ! द्वितीया चैव जीवया । ब्रह्मरन्ध्रान्तमावृत्य तिष्ठत्यमरवन्दिते ! । शतानुमतं सञ्जप्य ब्रह्मद्वारमाक्रमेत् । गुरुवक्त्रप्रकारेण मन्त्रं सर्वं विशोधयेत् । पञ्चाक्षरं च सञ्जप्य जिह्वां तत्र निवेशयेत् । शनैः शनैर्मथनात् महावज्रकपाटभित् । पूर्वबीजयुतां विद्यां व्याख्यातामतिदुर्लभाम् । तस्याः षडङ्गं प्रकुर्वीत तया षट्स्वरभिन्नया । यो निरन्तरसकलक्रियाक्रमा विसतदरति शाश्वतोदरे । सा शिवस्य समवायकारिणी खेचरी च भवखेदहारिणी । क्रमेणैव प्रकर्त्तव्याऽभ्यासादेव वरवर्णिनि ! । युगपद्यतते यस्तु शरीरं विलयं व्रजेत् । तस्मात् शनैः शनैः कार्य्यमभ्यासेन युगवत् प्रिये ! । एवं यत्नत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं विशेद्ध्रुवम् । षट्चक्राणि विभिद्याथ वज्रिभुजङ्गीं सोत्थाप्य मूलस्थितां भित्त्वा ग्रन्थिपुटं च पश्चिमशिराद्वाराख्यं सञ्चरेत् । नीत्वा तावन्ततः शिरोबिन्दुकं निपीड्य पिबेत् तत् बिन्दुं यः पिबतीन्दुमण्डलगलत् प्राज्ञः स साक्षात् शिवः" । "तीक्ष्णकं हरते व्याधिं कटुकं कुष्ठनाशनम् । लवणास्वादुमं चैवाम्लरसं लभते ध्रुवम् । मधुराद्यम्बं चैव नालिकेरादिकं यथा । नवनीतघृतक्षीरपानानि यथाक्रमाणि क्रमेणतः । दिव्यकल्पं कोटिवर्षं कृतकृत्यो जायते ध्रुवम् । तन्मयत्वमवाप्नोति कोपकारीव कीटकः । कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । काकचञ्चुविधानेन शीतलं सलिलं पिबेत् । प्राणायामप्रयोगेन च योगी भवति निर्जरः । कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् । सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते । रसनामूर्द्ध्वगां कृत्वा क्षणार्द्धं यदि तिष्ठति । विषैर्विमुच्यते योगी व्याधिमृत्युजरादिभिः । न रोगो

मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा। न च मूर्च्छा भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्। पीड्यते न स रोगेण न लिप्यति च कर्मणा। बध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्। चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता। तेनैषं खेचरीमुद्रा सर्वसिद्धैर्नमस्कृता। खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्द्ध्वतः। तस्य न क्षरते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च। चलितोऽपि यदा बिन्दुः संप्राप्तश्च हुताशनम्। व्रजत्यूर्द्ध्वं हठच्छक्त्या निरुद्धो योनिमुद्रया। कपालकुहरे जिह्वा कायस्थानसद्रूया। तस्मादिदं प्रकुर्वीत नित्ययुक्तः समाहितः। नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः। तक्षकेणापि दष्टस्य विषं तस्य न सर्पति। ऊर्द्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः। मासार्द्धेन न सन्देहो मृत्युं जयति योगवित्। इन्धनानि यथा वह्निस्तैलवर्त्तिं च दीपकः। तथा सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति। रसनां वेशयेदूर्द्ध्वं पिबेत् चरितं सदा। गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम्। कुलीनमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः। गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि। गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम्। जिह्वाप्रवेशसंभूतवह्निनोत्पादितः खलु। चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी। नाभिदेशे भवत्येव भास्करो दहनात्मकः। अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये तु चन्द्रमाः। वर्षत्यधोमुखश्चन्द्रो ग्रसत्यूर्द्ध्वमुखो रविः। ज्ञातव्यं करणं तत्र येन पीयूषमाप्यते। मूर्द्ध्नः षोडशपत्रपद्मगलितं प्राणादवाप्तं हठात् ऊर्द्ध्वास्यो रसनां नियम्य विवरे शक्तिं परां चिन्तयेत्। उत्कल्लोलकलाजलं च विमलं धारामयं यः पिबेत् निर्व्याधिः स मृणालकोमलवपुर्योगी चिरञ्जीवति। चुम्बन्ती यदि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वारसस्यन्दिनी सक्षारा कटुकाम्लदुग्धसदृशी मध्वाज्यतुल्या तथा। व्याधीनां हरणं जरान्तकरणं शस्त्रागमोद्दारणम् तस्य स्यादमरत्वमष्टगुणितं सिद्धाङ्गनाकर्षणम्। सुषिरं ज्ञानजनकं पञ्चस्रोतःसमन्वितः। तिष्ठति खेचरीमुद्रा तस्मिन् शून्ये निरञ्जने। यत्प्रालेयं प्रहितसुषिरं मेरुमूर्द्धान्तरस्थं तस्मिंस्तत्त्वं प्रवदति सुधीस्तन्मुखं निम्नगानां चन्द्रात् सारः स्रवति च सुधा तेन मृत्युर्नराणाम्। तं बध्नीयात् सुकरणमतो नान्यथा कायसिद्धिः दृष्टा वैषा सुगतविदिता खेचरी योगिवृन्दैः। एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी। एको देवो निरा-लम्ब एकावस्था मनोन्मनी" हठप्रदीपिके नामाख्याने।

उड्डीयानम्। "बद्धपद्मासने पादौ कराभ्यां धारयेत् दृढम्। गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र निपीडयेत्। पश्चिमं ताने उदरे धारयेत् हृदये गले। शनैः शनैर्यदा प्राणः कन्दसन्धिं निगच्छति"। "उड्डीयानाख्यं बन्धेन वायुः प्रोड्डीयते सुषुम्नायां सतोऽस्मी। उड्डीयानाख्यः ख्यातो बन्ध आद्यैः शिक्षणात् योगिभिः विहितैः। अविश्रान्तः प्राणवायुः यदैव यथा उड्डीनं हठं संविधत्ते। उड्डीयानं ख्यातमतः बन्धं धीरो नित्यं साधकः संविधत्ते" हठप्र०।

मूलबन्धः "गुदं पार्ष्ण्या तु संपीड्य वायुमाकुञ्चयेत् तथा। वारं वारं यथा चोर्द्ध्वं समायाति समीरणः। प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम्। गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः। अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः। युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्" हठप्र०। "पार्ष्णिमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितः। बलादपानमाकृष्य क्रमादूर्द्ध्वं सुचालयेत्। कल्पितोऽयं मूलबन्धो जरामरणनाशनः"। "ऐक्ये प्राणापानयोर्मूलबन्धेनाद्भुतः स्यात् वयःस्थोऽपि मूकात्। भित्त्वा द्वारं याति ऊर्द्ध्वं ह्यपाने कृशानोः। ज्वालाकुलेढा शिखोष्णा। ततो वज्रपाणी कृत माय-स्थं ततोऽन्ते महोत्पादा वैरणोऽग्न्यः। घटे तेन नि-श्चला या निद्रिता स्यात् सतप्ता समन्तात् क्रमेणैव शक्तिः। परिचये सततो मनसः स्थितौ घटति दण्डहतेव भु-जङ्गमी। शयनतत्प्रतर्जति कुपिता यथा करयलध-रानिकमध्यगम्। बिलं प्रविष्टे पवने ऋजुत्वं व्रजेत् सुषुम्नान्तसमीरणातुमा। शक्तिस्ततो योगिभिरेव नित्यं श्रीमूलबन्धोऽभ्यसनीय आदरात्" हठप्र०।

जालन्धरबन्धः७ "खेचरी चित्तपीयूषप्रवाहपरिबन्धिनी। जालन्धरोऽस्तमवाक्प्रवाहपरिरोधकः। आकुञ्च्य कण्ठं हृदये निदध्यात् चिबुकं स जालन्धरबन्ध एषः। अयं करोत्यक्षयमर्कवह्नौ पतत्सुधाया वपुषोऽमरत्वम्। बध्नाति यत् कण्ठशिराब्धमूर्ध्नं गाधस्ततो याति नभःकजलम्। जालन्धरस्तव ततः सुसर्वैः स्यात् कण्ठदुःखौघवि-नाशहेतुः"। "ऋषीणां कण्ठसङ्कोचनेनैव नाड्याद्यं जाल-न्धरेण मध्यस्थचक्रम्। इदं पीडयार्द्धं च नाभ्रोन्नता-गात् गते वह्निशायोः सुधापानवह्नौ। अस्ततम्बिंमयुः स्नेहन नाभिस्थितहुताशः संपिबन् ज्वलत्प्रज्वलम्। नि-

चिरजकमलतन्तु तं तदन्निनं पिबति भाति नन्दमेव धत्ते' विपरीतकरणीव "यत्किञ्चित् स्रवते चन्द्रादमृतं दिव्यरूपि च। तत्सर्वं ग्रसते सूर्यस्तेन पिण्डो विनश्यति। तस्मात्ति कारणं दिव्यं सुयंत्र सुयन्त्रनम्। गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः। ऊर्द्ध्वपादोऽप्यधो मस्तकः स्यात् क्षणं वासरेऽथादिमेऽभ्यासयुक्तो धरेत्। यथाभ्यासतो यामयाम यदा स्यात् जितं स्याज्जराजिन्न सत्यमातः। आरोप्य भूमाविति मस्तकं यो यामत्रयं तिष्ठति चोर्द्ध्वपादः। विध्यु त्रुकंचरमीरवेगो यामत्रयात् स्यात् तदाऽमरः सः। ऊर्द्ध्वं सोमकलाजलं सुविमलं कण्ठस्थलादूर्द्ध्वतो नासान्ते सुषिरे नवेन्नु गमनद्वारं ततः सर्वतः। ऊर्द्ध्वास्यो भुवि सन्निपत्य नितरामुत्तानपादः पिबेदेवं यः कुरुते जितेन्द्रियवरो नैवास्ति तस्य क्षयः। नित्याभ्यासादस्य हि जठराग्निर्विवर्द्धतामायाति। आहारोऽतस्तस्य सम्पाद्यः साधकाय भूरिभिः। जितेन्द्रियो यस्य चित्तवृत्त्या प्राणावरोधेन कृतेऽचित्तलयः विनिश्चयोऽदीप्ति युक्तः। भूर्मी शेतं भवत्येव तदाऽमरो भवेत्। वलितं पलितं चास्य षण्मासाद्वैव दृश्यते। यामसात्राभ्यासतोऽर्द्ध कालजित् स्यादिति क्रमः" हठस०।

चालिका हठयुक्ते प्रसङ्गादत्र चालिकादिविधिर्दर्शितः तत्रादौ जिह्वाचालनाय विधिर्यथा

"तालुमूलगतां यत्नात् जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्। ऊर्द्ध्वरन्ध्रगते वायौ प्राणस्पन्दो निरुध्यते" तत्करणप्रकारादि "वस्त्रेणाच्छाद्य जिह्वामूलं रसनाविरामूलतोऽत्र वप्राकमेतैः। शिराविन्दुशीलनैः सदैव पृथ्वीनेत्रम् सर्वभायाधयेत् तत्प्रयत्नम्" हठस०।

छेदनम् "सङ्कटस्थो वज्रसपत्रनिभं सुतीक्ष्णं स्नुहीपत्रधारम्। अङ्गुष्ठपर्वार्द्धसुविस्तृतं तदर्द्धेन्दुवत्तं विमलं सुदृढम्। इयत्तु कार्यो ऽत्र दृढ़ेऽपि वक्त्रविदग्धेन च रोमपातम्। वक्रे गतोत्थंगतिवम्मुखतोऽथ गम्भागमंस्यथ कुर्वीयोऽस्याः। अधोर्द्ध्वे तन्तु समरत्नभासो यथाः कलाया अमिताभनाड्याः। मध्ये गतस्योत्पत्र पीठतोऽस्य छिदेत् यत्रापि चोपरि नित्यमेव। संछेदनात् प्रागनुलोमचूर्णमाचरेज्ज्यो रसनातलान्तम्। घटीद्वयं गाढ़ मिति निधार्य संछेदनादूर्द्ध्वमतन्त्र आचरेत्। संछेदकर्मोत्तरमन्नतन्त्रः मधुघनं दोहनमाविदध्यात्। अङ्गुलीभ्यां तदगतचित्तशोभः कार्यः पटीतोयकणात्तु भेदे। दीर्घं विततिमर्दितं च विस्तृतं वेदाङ्गुलं स्नायुत्रुकं

चितत्र। त्रयं वस्त्रावेष्टनवस्त्रचालनं प्रोक्तं पुरातै रसनाभिचालने। आदौ च वामेन करो सुयुक्त्या वंवेष्ट्य वाङ्गुष्ठकतर्जनीभ्याम्। दोष्णोः सदाकर्षणचालने समभ्यासमातन्य यतिर्विदध्यात्। एवं हठाभ्यासत एव जिह्वा सम्यक् भवेत् मृदुला सुदीर्घा। आकर्षणेनैव वदेत किञ्चित् सुसाधकः सुखिन एकतानः" हठस०।

"जिह्वां समाविश्य मधूपसव्यपीडेन सञ्चालनदोहने सदा। कालेन रसना विधिनेति प्रोक्तं स्यात् खेचरी साधकपुङ्गवस्य। संछेदनचालनदोहनानां समभ्यासयुतः भवेत। नयेत् कपालकुहरोपरिष्टान्नासाद्वये रसना वर्द्धयेत् स्वम्। जिह्वं कपालमूलं सदाचिरं छिन्द्यात् क्रमेणात्तु ग्रन्थेश्छेदान्तिके। विद्धे विलीनानवरत्वे हि युक्त्या यदा रोदनवृत्तितो बुधः। तदा चालिका कर्षति सा रसना स्पृशेत् नासिकाग्रं तदा साधकः। अतः चालिकाकर्षणात्तु क्रमेण कला प्रवृद्धं विवर्द्धयेति दैर्घ्यम्" हठस०।

"छेदनचालनदोहैः क्रमशः कलां वर्द्धयेत्तावत्। सा यावद् भ्रूमध्यं विशति तदा खेचरी सिद्धिः। एवं क्रमेण रसना प्रयात्यतुभ्रूवितान्तिकम्। तिर्यक् कर्णावधि हि चिबुकावधि सा क्रमं याति। अभ्यास इति सम्यक् ततश्च तदा रसनेयम्। ब्रह्मद्वारं प्रविशति भित्त्वा भ्रूमध्यमूर्द्ध्वं गता" हठस०।

वज्रोली ८ "प्राणापानाग्निनोर्द्ध्वं समाकृष्य सुन्दरं सुन्दरी मार्गस्थित पूरकः। याति वज्रोलिकासिद्धिमस्तु मां कायसिद्धेः प्रभुं बिन्दुसिद्धिर्यथा। प्रथमका धातुगणान्तरोत्थया कनीनिकान्तः परिस्रावयात्मकम्। रन्ध्रे सविशेषतः यत्नैः प्रवेशनाभ्यासक्रमाद्वायुगतश्चरेत"। अस्यार्थः आदौ सूतरेचौषधेन दृढपूतिश्चितोऽप्य सेवादायोजितं विशुद्धसाधनं विधाय ततस्तद्रन्ध्रविसमयाभ्यान्तरं द्वादशाङ्गुलां कनीनिकापरिमां सरलां विशुद्धसीसकस्य सलाकां शनैर्युक्तेन लिङ्गद्वारे क्रमेण समाहितः सततं विधाय ततो तद्द्वारं वायुगतः सत्वमं गुदापान इव कृत्वा प्रथमाभ्यासे धामनिहितधीराक्षरमूर्द्ध्वानिकाकर्षणविधिना शोकशोकं सन्दर्भमाचरेत्" हठस०।

"इति क्रमाभ्यासवशात् क्षीरपाने भवाप्स्यतः। हठे तु कामिनीयोनिपुष्पाकर्षणमभ्यसेत। अभ्यासात् संचलितं बिन्दुमूर्द्ध्वमाकर्षयेदिति। अभ्यसेत् साधकः सम्यक् सा-

यत स्थिरत्वं भवेत् । ग्रथितः स्वरनादेन फूत्कारं वज्रकन्दरे । शनैः शनैः मरुद्रीति वायुसञ्चारकारणात्" अखण्डमाचरः । "कोऽप्याकुञ्चनमां तु प्रकुर्यात् यंत्र नालिकाम् । सुखावधूतां तां विन्दुतके हत्वा तत्त्वम् । पुनः फूत्कारयन्तोऽस्याः कुर्यात् माड़ कुञ्चकः । भवन्तं तेन विहतं विन्दुद्वारं क्रमाद्भवेत् । ततो नाल्याऽनया तोयमल्पं फूत्कारतोऽन्तरे । विन्दुरन्ध्रे च प्रकुर्वीयात् क्रमशस्त्रा सुसाधकः । विन्दुच्छिद्रेऽथ विहते चौराशं एं ततो भवेत्" इत्यन्तरे विन्दुद्वारे । "अपानमाकृष्य ततो वधेनोर्ध्वं दुग्धमार्ग एविधिक्रमेण । समभ्यवेदिनवनमल्पमल्पं मगे पतद्विन्दुमथोर्ध्वमाहरेत्" हठस० ।

रङ्कोदः वज्रोली "अथ हि कुलमितायां प्रथमन्तु यम्भुनि क्रमश उपरि कुर्यात् कुञ्चितात् विन्दुनाशात् । नित उपगतविन्दुं चलितमध्यात् कुर्यात् सुरतरमनिमग्नो विन्दुमुत्रावनानि । विन्दुः पाण्डुर एव चन्द्र उदितः सूर्यो भवेदार्तव विन्दुरमतिमं रवेः पदगतं शुक्रं शशिस्थानके । ऐक्यं साधनयोः स्वर्गोऽपि भवति नो जायतेऽतो रतिरन्योन्यं स्त्रवधूरते निजमहिम्नैक्यं द्वयोर्विन्दते । स्वस्थासपाटवतया विदधाति योगिदेवं सुदृश्यं परिकर्षणतः सुविन्दुम् । वद्धार्तवं समभिरक्षति योगिनी सा वज्रोलिसंज्ञितसिद्धिपदं प्रयाति । यन्नीरजो विन्दुरथं भवेद्यो द्वयोः सुयोगात् परिवर्ततेऽखिलम् । वीर्यं निजम् सार्कं वनेमर्योज्ञानात्का हि वज्रोल्युदिता बुधैर्बुधा । सहजोली त्वमरोली वज्रोल्या भेदतो भवतः । विन्दुं रक्षेत् विसर्गाद् तेन च तेन प्रकारेण । वज्रोली स्त्रियाः सह नरवपुश्च च कुन्देपनात् सद्यस्कालयोस्त्ययागाद्भुतया भूत्वा स्वपं धीमद्भिः । सैषोक्ता सहजोलिका सुरसुतैरार्वादिनाथैः शुभा वज्रोलीति स्वयं करोति नियतं भोगेऽपि मुक्तोऽक्षतम् । स्नानध्योर्ध्वं मूलकृत्वामूलं तद्वारंवारं संकोचनाकुञ्चनात् । स्नानध्योर्ध्वं वायुना यो हठेन नित्यं धत्ते विन्दुसिद्धिं स याति । इति वज्रोल्याभ्यासनाद् गुरुवोक्तपथेन सततं योगी । शान्तिं गतः संभोगेन तस्य विन्दुः क्षयं व्रजति" हठस० ।

शक्तिचालनम् । "कुटिलाङ्गी कुण्डलिनी भुजङ्गी शक्तिरीश्वरी । कुटिलारुन्धती देव्यष्टाः पर्य्यायवाचकाः । कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः । ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् । मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी । उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् । कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् । कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिः सुप्ता मोक्षाय योगिनाम् । बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित् । सर्व्वेषिद्वीपशैलानामाधारः शेषकुण्डली । सर्व्वेषयोगतन्त्राणामाधारः कुण्डली तथा । कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत् परिकीर्त्तिता । सा शक्तिचालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीं । बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परमं पदम् । इड़ा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी । इड़ापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा सरस्वती । पुच्छे प्रगृह्य भुजङ्गीं सुप्तामुद्बोधयेच्च ताम् । निद्रां विहाय सा शक्तिरूर्द्ध्वमुत्तिष्ठते हठात् । परिस्थिता चैव फणावती सा प्रातश्च सायं प्रहरार्द्धमात्रम् । प्रपूर्य्य सूर्य्यात् परिधानयुक्त्या प्रगृह्य नित्यं परिचालिता सा । वितस्तिप्रमितं दीर्घं विस्तारं चतुरङ्गुलम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम् । वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम्" हठप्र० ।

तदङ्गत्वभेदनम् "तस्यादनन्तरं भस्त्रां कुण्डलीमाशु बोधयेत् । भानोराकुञ्चनं कुर्यात् कुण्डलीं चालयेत्ततः । मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः । नासादन्तिकमार्गवाहिपवनात् प्राणोऽतिदीर्घीकृतः चन्द्रान्तः परिपूरितामृततनुः प्रागभ्यं शङ्कामयात् । विन्दन् कारविश्वाविसर्ज्जनमान् भुजङ्गनाड़ीगणान् तत्कार्य्यं कुरुते पुनर्नवतरं जीर्णन्तु सञ्चालयेत् । कुण्डलीं चालयित्वा तु कुर्य्याद्भस्त्रां विशेषतः । एवमभ्यसतो नित्यं यमिनः यमतो भयः । सदाभ्यसेत् सर्व्वभेदव्याप्तीं चापि मौलकोम् । एवमभ्यासयुक्तस्य यमस्य यमिनः कुतः । मुहूर्त्तद्वयपर्य्यन्तं निर्भयं चालनादसौ । ऊर्द्ध्वमाकृष्यते किञ्चित् सुषुम्णायामतः कुण्डली । मुहूर्त्तद्वयपर्य्यन्तं निर्भयं चालनादसौ । ब्रह्मचर्य्यं रतस्यैव नित्यं हितमिताशिनः" हठप्र० ।

समाधिक्रमः "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रममुत्तमम् । मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम् । सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः । तथात्ममनसोरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते । राजयोगस्य माहात्म्यं को वा जानाति तत्त्वतः । ज्ञानान्मुक्तिः स्थितिः सिद्धिः गुरुवाक्येन लभ्यते । दुर्लभो विषयत्यागो

दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना । विविधैरासनैः कुम्भैर्विचित्रकरणैरपि । प्रबुद्धायां महाशक्तौ प्राणः शून्ये विलीयते । उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः । योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रजायते । सुषुम्नावाहिनि प्राणे शून्ये विशति मानसे । तदा सर्वकर्माणि निर्मूलयति योगवित् । अमरो निर्मलः शून्यं जगदेतच्चराचरम् । चित्ते समत्वमापन्ने वायुं व्रजति मध्यमे । तदाऽमरोली वज्रोली सहजोली भवताऽपि च । ज्ञानं कुतो मनसि जीवति देवि ! तावत् प्राणोऽपि जीवति मनो म्रियते न तावत् । प्राणमनोद्वयमिदं विलयं प्रयाति मोक्षं स गच्छति नरो न कथञ्चिदन्यः । रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः । रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले । मूर्च्छितो हरते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां धत्ते रसो वायुश्च भैरवि ! । इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयो नाथः स लयो नादमाश्रितः । सोऽयमेव तु मोक्षाख्यो मास्तु वापि मतान्तरे । मनःप्राणलये कश्चिदानन्दः सम्प्रवर्तते । प्रनष्टश्वासनिश्वासः प्रध्वस्तविषयग्रहः । निश्चेष्टा निर्विकाराश्च लयं यान्ति च योगिनः । उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः । स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनोवाचामगोचरः । यत्र दृष्टिर्लयस्तत्र भूतेन्द्रियसनातनी । सा शक्तिः सर्वभूतानां दृष्टिर्लक्ष्ये न सङ्गता । वेदशास्त्रपुराणानि सामान्यगणिका इव । एकैव शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता । सा तु शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी यदा वर्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधो पश्यन् पश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु शाम्भवी भवति लब्धात् प्रसादाद्गुरोः शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति यत्तत्त्वं पदं शाम्भवम् । अर्द्धोद्घाटितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षणः । चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निष्पन्दभावान्तरे । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परम् तत्त्वं तत्पदमेव वस्तु परमं वाच्यं किमत्राधिकम् । श्रीशाम्भव्याः खेचर्याश्च अवस्थाधामभेदतः । तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद् भ्रुवौ । पूर्वयोगस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् । केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलैः । केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् । पातालाकाशादिनीलविवरे मेरुमूर्ध्नि तदन्तस्तत्त्वं चैतत् प्रवदति सुधीः तन्मुखं निम्नगानाम् । चन्द्रात् सारः स्रवति वपुषस्तेन मृत्युर्नराणां तद्बध्नीयात् सुकरणमिदं नान्यथा कायसिद्धिः । दिवा न पूजयेल्लिङ्गं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेल्लिङ्गं दिवारात्रौ च पूजयेत् । सुषिरं ज्ञानजनकं पञ्चस्रोतःसमन्वितम् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैव खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निरूपिता । इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्ये चैवानिलं ग्रसेत् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं पुनः पुनः । सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये निरालम्बे ततः पुनः । संस्थिता व्योमचक्रेण या मुद्रा नाम खेचरी । सा सद्योदिता धारा साक्षात् शिववल्लभा । पूरयेदतुलां दिव्यं सुषुम्नापश्चिमे मुखे । पुरस्ताच्चैव पूर्येत निश्चिता खेचरी भवेत् । अभ्यसेत् खेचरीमुद्रामुन्मनी वा प्रजायते । अभ्यसेत् खेचरीं तावद्यावत् स्याद्योगनिद्रितः । संप्राप्तयोगनिद्रस्य कालो नास्ति कदाचन । भ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं मनस्तत्र विलीयते । ज्ञातव्यं तत्पदं तुर्यं तत्र कालो न विद्यते । चन्द्रसूर्यद्वयोर्मध्ये मुद्रां दद्यात् खेचरीम् । निरालम्बे महाशून्ये व्योमचक्रे व्यवस्थिताम् । निरालम्बं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सबाह्याभ्यन्तरे व्योम्नि घटवत् तिष्ठति ध्रुवम् । बाह्यवायुर्यथा लीनः तथा मध्यो न संशयः । स्वस्थाने गच्छति प्राणः स्वस्थिरे पवने तथा । एवमभ्यस्यमानस्य वायुमार्गे दिवानिशम् । अभ्यासाज्जीर्यते वायुर्मनस्तत्रैव लीयते । अमृतैः प्लावयेद्देहमापादतलमस्तकम् । सिध्यत्येव महायोगी महाबलपराक्रमः । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेस्तु मध्यगम् । मनसा मन आलोक्य धारयेत् परमं पदम् । खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु ।। आत्मानं खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तनम् । सर्वचिन्तां परित्यज्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सङ्कल्पमात्रकलनाच्च जगत् समग्रं सङ्कल्पमात्रकलनाद्धि मनोविलासम् । सङ्कल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शान्तिम् । कर्पूरमनले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा । तथा सन्धीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते । ज्ञेयं सर्वं प्रतीतञ्च ज्ञानञ्च मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं मनश्चैव नान्यः पन्था द्वितीयकः । मनो

दृश्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित् सचराचरम्। मनसो ह्युन्मनीभावे द्वैतभावः प्रशाम्यति। ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं याति मानसम्। मानसे विलयं याते कैवल्यमपि कल्पते। लयो लय इति प्राहुः कीदृशं लयलक्षणम्। अपुनर्वासनोत्थानाल्लयो विषयविस्मृतिः। एवं नानाविधोपायाः सम्यक्स्वानुभवान्विताः। समाधिमार्गाः कथिताः पूर्वाचार्य्यैर्महात्मभिः। सुषुम्णायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रजन्मने। मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने। अशक्यतत्त्वबोधानां मूढानामपि सम्मतम्। प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते" हठप्र॰।

नादानुसन्धानप्रशंसा "श्रीआदिनाथेन सपादकोटिलयप्रकाराः कथिता जयन्ति। नादानुसन्धानकमेकमेव मन्यामहे मान्यतमं लयानाम्। मुक्तासनस्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम्। शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमेकान्तके सुधीः। नादैः प्रवर्त्तितो वह्निः नादेन सह शाम्यति। नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते। श्रवणनयननासानिरोधनेनैव कर्त्तव्यः। सुषुम्णामार्गेण स्फुटतरकः श्रूयते नादः" हठप्र॰।

"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा। निष्पत्तिरिति योगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्। विसृज्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः। एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते। उदासीनपरो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी। उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत्। प्रातःकाले चौहटी वा घटी वा प्रथमप्रहरे गोपथे वा पथे वा भक्षो भिक्षाटनमारभ्यानन्दं पाणौ हस्तोदरं भोज्यपात्रम्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सर्वकाले च सर्वदा। नादमेवानुसन्धत्ते नादे चित्तं विलीयते" हठप्र॰।

आरम्भावस्था "ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदाद् आनन्दः शून्यसम्भवः विचित्रक्वणको देहे श्रूयतेऽनाहतो ध्वनिः। सम्पूर्णहृदये शून्ये आरम्भो योगवान् भवेत्" हठप्र॰।

घटावस्था "द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः। दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा। विष्णुग्रन्थिर्यदा भिन्नः परमानन्दसूचकः। अतिशून्यविमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तदा भवेत्" हठप्र॰

परिचयावस्था "तृतीयायां जायते मर्द्दल-ध्वनिः। महाशून्यं तदा सर्वसिद्धिसमाश्रयम्। चित्तानन्दं ततो जित्वा सहजानन्दसम्भवः। दोष-दुःखक्षुधानिद्राजराव्याधिविवर्जितः। रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा सर्वपीठगतोऽनिलः" हठप्र॰।

निष्पत्त्यवस्था "निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत्। एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम्। सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत्। अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम्। लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते। राजयोगपदं प्राप्तुं सुखोपायश्च चेतसाम्। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। सद्यः प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लयः" हठप्र॰।

नादानुसन्धानतत्फलम् "नादानुसन्धानसमाधिभाजां योगीश्वराणां हृदये प्ररूढम्। आनन्दमेकं वचसामगम्यं जानाति तत्त्वं गुरुनाथ एव। कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः। तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत् स्थिरपदं व्रजेत्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा। नादमेवानुसन्धत्ते योगसाम्राज्यमिच्छता। मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा। नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्नहि काङ्क्षति। नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः। विस्मृत्य सर्वमेकाग्रं कुत्रचिन्नहि धावति। मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः। नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः। नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते। अन्तरङ्गकुरङ्गस्य रोधे वाधायतेऽपि च। अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते। नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्यापि योगिनः। अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम्। पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत्। श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान्। वर्द्धमाने ततोऽभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः। आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरनिस्वनः। मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्थघण्टाकाहलजस्तथा। अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनः। इति नानाविधो नादः श्रूयते देहमध्यतः। महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ। तत्र सूक्ष्मतरं ध्यानं नादमेव परामृशेत्। यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः। तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते। घण्टानिनादसक्तस्य स्तब्धान्तःकरणस्य तु। अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः। ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः। तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्। तावदाकाशसङ्कल्पो यावत् शब्दः प्रवर्त्तते। निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीर्य्यते। यत् किञ्चि-

प्रणवरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा। यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः। नादः शक्तिरिति प्रोक्तं नादस्थानं सदाशिवः। शेषस्थाने त्रिकोणे च सोमस्येवा-र्थिपदे। नादोयावान् मनस्तावन्नादान्ते तु मनोन्मनी। सशब्दं कथितं व्योम्नि निःशब्दं ब्रह्म कथ्यते। यदा नादानुसन्धानात् संक्षीणाः सर्ववासनाः। निरञ्जने विलीयन्ते निश्चितं मारुतात्मनः। नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च। सर्वे तत्र लयं यान्ति यत्र देवो निरञ्जना" हठप्र०।

हठयोगफलम् ईश्वरयोगसंग्रहे "यदा परिचये शक्तिरविनोर्ध्वमुपैति खम्। षट्चक्राणि क्रमाद्भित्त्वा तदा स-र्वविषादकः। पुरा पञ्चमयं भित्त्वा वाय्वूर्ध्वं गच्छतो रगी। स्फुटन्ति पूर्वसंस्थितग्रन्थयो योगिनस्तदा। वायुस्तदैव सर्वाङ्गे योगी भवति संस्थितः। धीरैः सेवस-कुम्भः स कथ्यते सर्वसंविदः। मूलाधारं यदाऽपानो भित्त्वोर्ध्वं याति वेगतः। तदातीतानागतज्ञो योगी भवति सत्त्वधीः। स्थितिं भित्त्वाऽह्यङ्गाऽपानयोर्भिता स्वाधिष्ठानो-रगी। तदा नादोत्पत्तिरत्र जायते योगिनो हृदि। सद सूनादोत्पत्तिस्तु मणिपूरभिदा भवेत्। अनाहतविभेदेन घण्टाध्वनिरुदेति च। विशुद्धचक्रभेदेन तन्त्रनादः प्रजायते। यदा त्वाज्ञाचक्रभेदस्तदोपैति मनोलयम्। सहस्रदलकमलं वायुना शक्तिराव्रजेत्। यदा तदा तु निस्तिष्ठेदाकल्पं सहस्रेऽप्यवन"। पवनयोगसंग्रहे "महामुद्रां नमस्कृत्य महावज्रमतः परम्। महावेधश्च नियत प्रकृत्योच्चलिष्वासनम्। आसनं मुद्रं बद्धा मूलबन्धं विधाय च। उड्डियानं तथा बन्धं ततो जालन्धरादिकम्"। "अभ्यसेदिति सप्ततः।

"प्राणे सुषुम्णां सम्प्राप्ते नादोऽन्तः श्रूयतेऽष्टधा। घण्टादुन्दुभिशङ्खाब्धिवीणावेण्वादितालवत्। तनूमध्यस्थितारातारेशतपनोपमम्। ब्रह्मनाडीं गते प्राणे विश्वरूपं प्रकाशते। तथाच विश्वरूपाचार्यः "यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते। तदा समरसत्वं यत्समाधिः सोऽभिधीयते। मनःस्थैर्यात् स्थिरो वायुस्ततो बिन्दुः स्थिरो भवेत्। बिन्दुस्थैर्योदयात् सत्त्वं पिण्डस्थैर्यं प्रजायते"। एषा निष्पत्तिदशा साधकस्य राजयोगाख्या इति तथा च हठप्रदीपिकायाम् "प्रनष्टोच्छ्वासनिःश्वासः प्रध्वस्तविषयग्रहः। निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जयति योगिनः। तथा चोक्तं ग्रन्थान्तरे "शून्ये भवे तु वायोः काहिकास्थिता ततः। अधोगतिं विहायाशु भवत्यूर्ध्वमुखस्ततः। अपानस्तूर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति। प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम्। मिलित्वा कुण्डलीं नीत्वा प्रसुप्तां कुण्डलीं पुनः। प्रविश्य विंशतिस्थानं सुषुम्णा वक्त्रगामिनम्। ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम्। सुषुम्णा वदनस्थाप्य प्रयात्यूर्ध्वं च सत्वरम्। विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्वरं हृदि संस्थितम्। वेगेन महता गच्छेद्रुद्रग्रन्थिं विभिद्य वा। ऊर्ध्वं गच्छति यत्रास्ते षड्रूपस्थितसोमयः। तत ऊर्ध्वं सुषुम्णाया याति शीतांशुमण्डलम्। आज्ञाख्यं तु तत्रास्ते दलैः षोडशभिर्वृतम्। तत्र शीतांशुसम्भूतं द्रावं शोषयतेऽनिशम्। चलिता प्राणवेगेन रक्तपित्तरवेरूहम्" हठप्र०।

"योगिनः कालवञ्चनोपायो यथा "ज्ञात्वा कालं निजं योगी स्वस्थानं समाश्रितः। कुर्वीत योगं कालस्य वञ्चनाय यथाक्रमम्। सर्वसिद्धासने देहं पूरयेत् प्राणवायुना। तत्त्वा दशक्रिस्थिरं मुद्रा दश द्वाराणि रोधयेत्। मुद्रां च खेचरीं मुद्रां योगयायात् समभ्यरेत्। अपाने मूलबन्धाय कुण्डल्यां तथोद्धरेत्। उत्थाप्य भुजगीं शक्तिं मूलाधाराम्बुजस्थिताम्। सुषुम्णान्तर्गतां षट्चक्राणां भेदिनीं शिवाम्। नीत्वं हृदाश्रयं नीत्वा शान्तीं बुद्धिमनोयुताम्। सहस्रदलमध्यस्थशिवे लीनां तु धारयेत्। ततः सुधाकरोद्भूतमद्भुतं तेन भूततः। विदुर्न्नी सकलं देहं प्रावल्लीं विचिन्तयेत्। तथा चार्द्धं ततो योगी शिवैकेकाग्रतां व्रजेत्। परमानन्दमयो भूत्वा चिद्दशामपि संत्यजेत्। ततोऽखण्डमनाभाससङ्गभावविवर्जितम्। संकल्पकलनाहीनं स्वं कालो निहन्ति तम्। स एव कालः सर्वेषः सर्वो नात्यतःपरः। कः केन जन्यते तत्र म्रियते नापि कश्चन। ततो व्यतीते समये कालस्य भ्रान्तिरूपिणि। योगी सुप्तोत्थित इव प्रतिबोधे प्रबोधितः। एवं सिद्धो भवेद्योगी वञ्चयित्वा विधानतः। कालं कलितसंसारघोररूपाद्भुतं शिवम्। ततस्त्रिभुवने योगी विचरत्येक एव सः। पश्यन् संसारवैचित्र्यं स्वेच्छया निरहङ्कृतिः" हठप्र०।

हठालु पु० हठः जलनाशो आलुरिव। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दच०। [धरणिः।

हठी स्त्री हठ-अच् गौरा० ङीष्। वारिपर्ण्याम् (पाना)

हडि पु० हन–इन् पृषो०। पशुमारणसाधने काष्ठयन्त्रभेदे (हाड़काठ) शब्दर०। [शब्दमा० स्त्रियां ङीप्।

हडिक पु स्त्री० हठ–इकन् पृषो०। नीचजातिभेदे (हाड़ि)

हड्ड न० हठ-ड डस्य नेत्वम् पृषो०। अस्थ्नि (हाड़)। संज्ञायां कन्। नीचजातिभेदे (हाड़ि) शब्दमा०। इन् हड्डिरप्यत्र। [शब्दच०।

हड्डज न० हड्डात् जायते जन–ड। अस्थिसारे मज्जायां

हड्डिक पु० हड्डि–स्वार्थे क। (हाड़ि) जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च यथा: "वह्यचाण्डालकन्यायां लेटवीर्य्येण शौनक!। बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिकः शौण्डिकस्तथा" ब्रह्मवै० प्र० ख० १०अ०।

हण्डा स्त्री हन–डा डस्य नेत्वम्। १हहति मृत्पात्रभेदे (हाँड़ा) नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने अव्य०। हञ्जावत् स्थानन्तोऽपि सेवार्थे स्त्री भरतः।

हण्डिका स्त्री क्षुद्रा हण्डा कन्। क्षुद्रे मृत्पात्रे (हाँड़ि)।

हण्डिकासुत पु० हण्डिकायाः सुत इव। क्षुद्रे मृत्पात्रे हण्डिकाकारे (हाँड़ि) त्रिका०। [अमरः।

हण्डे अव्य० हन–डे डस्य नेत्वम्। नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने

हत त्रि० हन–क्त। १मारिते २प्रतिहते ३प्रतिबद्धे ४आशा-रहिते अमरः ५गुणिते च। भावे क्त। ६हनने ७गुणने न०।

हतक त्रि० हत इव नष्टप्रायत्वात् कन्। नष्टप्राये (मड़ा)।

हताश त्रि० हता आशा यस्य। १आशाशून्ये २निर्दये ३पिशुने च मेदि० ४वन्ध्ये शब्दर०।

हति स्त्री हन–भावे क्तिन्। १हनने २मारणे ३आघाते ४अपकर्षे ५गुणने च।

हत्नु पु० हन–क्नु। १व्याधौ २शस्त्रे च उणा०।

हत्या स्त्री हन–भावे क्यप्। १मारणे वधे प्राणवियोगानुकूलव्यापारे "ब्रह्महत्या सुरापानम्" स्मृतिः २हनने च।

हथ त्रि० हन–क्थ। निघ्ने उणादि०।

हद विशेषोत्सर्गे भ्वा० आ० अक० अनिट्। हदते अहत्त।

हद्दा स्त्री ताजकोक्ते पञ्चवर्गीबलानयनोपयोगिनि पञ्चभेदस्वामिकराशिभेदस्थांशभेदे यथाह नील०ता०

"मेषेऽङ्गतर्कोष्टशरेषुभागा जीवास्फुजिद्भौमयमेन्दुजानाम्। वृषेऽष्टषड्नागशरानलांशाः शुक्रज्ञजीवार्किकुजेषु हद्दाः। युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किहद्दाः। कर्केऽद्रितर्काङ्गनगाब्धिभागाः कुजास्फुजिज्ज्ञेज्ययमेश्वराणाम्। सिंहेऽङ्गभूताद्रिरसाङ्गभागा देवेज्यशुक्रार्किबुधारहद्दाः। स्त्रियां नगाशाब्धिनगाब्धिभागाः सौम्योशनोजीवकुजार्किनाथाः। तुले रसाष्टाद्रिनगाब्धिभागाः कोणज्ञजीवास्फुजिदारनाथाः। कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागाः भौमास्फुजिज्ज्ञेज्ययमेश्वराणाम्। चापे रवीशाब्धिशरेषुवेदा जीवास्फुजिज्ज्ञारयमेश्वराणाम्। मृगे नगाद्र्यष्ट-युगस्तनीनां सौम्ये ज्यशुक्रार्किकुजेशहद्दाः। कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागाः शुक्रजीवारयमेश्वराणाम्। मीनेऽर्कवेदाग्निनवदृशाः स्युः सितेज्यसौम्यारयमेश्वराणाम्। त्रिंशत्क्रमे विंशतिरुग्रभेस्त्री हद्देऽत्र पञ्चान्द्राटगकं क्रियाणे"।

हन वधे गतौ च भ्वा० प०सक० अनिट्। हन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्य (एवः) जहि अवधीत्। जघान कर्मणि अघानि अवधि। णिच् घातयति जिघांसति जघंन्यते" "शुद्धं हन्ति कृशोदरि" इत्यादावालङ्कारिकाः गतौ निग्रहार्थतामाहुः।

अभि+आघातभेदे केनचित् पदार्थेन संयोगभेदे अभिघातः।

अप+हुवाद्यपरधार्थव्यापारभेदे ओड्रीनवहन्ति। [घातः।

आ+केनचित् पदार्थेन संयोगानुकूलव्यापारे आहन्ति आ-त्मकर्मणि अकर्मत्वे च आत्म० यथ आहते।

प्रति आ+प्रत्याघाते प्रतिबन्धे प्रत्याहन्ति। [प्रत्याघातः

वि+आ परस्परेण विरोधे विशेषेण ताडिते च व्याहन्ति

उद्+ऊर्ध्वं गतौ उत्तोलने हनने च।

उप+उद्+आरम्भे उपोद्घातः आरम्भार्थैः सङ्गतिभेदः।

नि+निशेषेण हनने शरान्तरघातेन उद्घातधारणादने च

निर्+निःशेषेण हनने वस्त्रादिबन्धे च। "निर्घात भूमि-चलने मनुः।

परा+प्रतिबन्धे विरोधे।

प्रति+प्रतिरोधे प्रतिकूलगतौ च। [प्रन्ति योधाः।

वि+अति+परस्परहनने व्यतिहारेऽपि न आत्म०। व्यति-घ्नन्+सम्यक् हनने समूहभावे अक०।

हन् अव्य० हन–भावे क्विप्। १हर्षोक्तौ २अनुनये च मेदि०। कर्त्तरि क्विप्। ३हननकर्त्तरि त्रि० हलहा ब्रह्महा।

हन त्रि० हन कर्त्तरि अच्। हननकर्त्तरि त्रि० की०।

हनन न० हन–भावे ल्युट् "स्यात् प्राणवियोगफलव्यापारो हननं स्मृतम्" इत्युक्ते १व्यापारभेदे २गुणने च। [रत्नमा०।

हनील पु० हन–इन् ङीप् हन्यां लीयते ली–ड। केतकीवृक्षे

हनु(नू) पुंस्त्री० हन–उन् स्त्रीत्वे वा–ऊङ्। १कपोलद्वयोपरिस्थे मुखभागभेदे २कट्टविलासिन्यां स्त्री अमरः।

— ३दंते ४पक्षभेदे ५हतौ च स्त्री जटाधरकोषः ।

हनुग्रह पु० हनुजाते रोगभेदे तल्लिदानादि “जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् । करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् । हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम्” । स्रंसयित्वा अधःकृत्वा विवृतास्यत्वं व्यात्तमुखत्वम् । निर्लेखनं कर्षणम् शुष्कं चणकादि संवृतास्यत्वं दन्तबद्धताम्” भावप्र० हनुस्तम्भोऽप्यत्र ।

हनु(नू)मत् पु० हनु(नू)+अस्त्यर्थे मतुप् । रामस्य अनुचरे अञ्जनागर्भजाते पवनतनये वानरभेदे त्रिका० ।

हनूष पुंस्त्री० हन-ऊषन् । राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

हन्त अव्य० हन-त । १हर्षे २अनुकम्पायां ३विषादे अमरः । ४वाक्यारम्भे ५प्रार्त्ती ६वादे ७सम्भ्रमे शब्दच० । ८खेदे मेदि० ९अन्तवचने च अजयपालः ।

हन्तकार पु० हन्तेत्यस्य कारः करणं उच्चारणम् वा कृ-घञ् । १अतिथये अन्नदाने २हन्तशब्दप्रयोगे च ।

हन्त पु० हन-तन् । १म्लेच्छे २वधे च ।

हन्तृ त्रि० हन-तृच् । १हननकर्त्तरि २सततहननाद्यभीवयितरि च स्त्रियां ङीप् । “अहिंसाहुरहन्त्याद प्रतिष्ठा दक्षिणावने” देवप्र०त० ।

हन्न त्रि० हद-क्त । कृतपुरीषोत्सर्गे अमरः ।

हपुषा स्त्री हेति पुष्यति पुष-क । भरीमहन्नवहीर्घकृष्णवर्णवस्तुनि वर्णनद्रव्यविशेषे । पृषो० वस्य पः तत्रार्थे । “हपुषा हपुषा विस्रा वराऽश्वत्थफला स्मृता । मत्स्यगन्धा प्लीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी । हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा गुरुः । पित्तोदरप्रमेहार्शो ग्रहणीगुल्मशूलहृत् । पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि” भावप्र० ।

हम् अव्य० हा-डम् । १रुषोक्तौ २अनुनये च मेदि० ।

हम्बा(म्भा) स्त्री हम्+भा-हम्भा-अङ् वा । गवां ध्वनौ त्रिका० पृषो० । हम्भाप्यत्र हेमच० ।

हम्म गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । हम्मति । अहम्मीत् ।

हय गतौ सक० कान्तौ अक० भ्वा० प० सेट् । हयति अहयीत् ।

हय पुंस्त्री० हय-हि— वा अच् । १घोटके अमरः स्त्रियां योपधत्वेऽपि हयगवयेत्यादिना ङीष् । अश्वशब्दे दृश्यम् । तत्र वर्ण्यपदार्थाः कविक० उक्ता यथा “श्रीमत्त्वं वेगशौर्ये तथा लक्षणसम्पत्तिः । खुरोत्खातरजो

रूपं जातिर्गतिर्विचित्रता” । तत्र प्रकृत्याद्युक्तं अश्वराजशाकुने यथा “हेषारवं सुखति वामतायः प्रयुक्तिर्दक्षिणपार्श्वयाते । कण्डूयते दक्षिणमङ्गभागं दृष्टं तरङ्गः स पद ददाति” ।

हयकातरा स्त्री हयः कातरो यस्याः ब०व्री० । अश्वकातरा० ख्यकन्दे “कातरा हयपूर्वैः कातरान्तैः प्रकीर्त्तिता । अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा” राजनि० ।

हयगन्ध पु० हयस्येव गन्धोऽस्य । १काचलवणे २अश्वगन्धायाम् ३अजमोदायाञ्च स्त्री राजनि० ।

हयग्रीव पु० हयस्येव ग्रीवा यस्याऽस्य । १विष्णुरवतारभेदे २दैत्यभेदे च “हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः । हयग्रीवं यत्र हत्वा मणिकूटे तथागमत्” कालिपु० ८२अ० । ३दुर्गायां स्त्री तन्मूर्त्तिलक्षणं कल्याकल्प शब्दे ५१४पृ० दृश्यम् । ४राजर्षिभेदे “यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पार्थिव !” भा० शा० २४अ० ।

हयग्रीवहन् पु० हयग्रीवाख्यं दैत्यं हतवान् हन-क्विप् । विष्णौ हेमच० ।

हयङ्कष पु० हयस्तदश्वं कषति कष-खच् । १मातलौ इन्द्रसारथौ त्रिका० । २अश्वचालके च ।

हयन न० हि-गतौ करणे ल्युट् । कर्णीरथे अमरः ।

हयपुच्छी स्त्री हयस्य पुच्छाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । माषपर्ण्याम् अमरः ।

हयप्रिय पु० ६त० । १यवे हेमच० । २अश्वगन्धायां ३खर्जूर्य्यां स्त्री राजनि० ४अश्वगन्धे त्रि० । हयेष्टादयोऽप्यत्र

हयमार पु० हयं मारयति निषेवणात् मृ-णिच्-अण् । करवीरे राजनि० स्तुक् । तत्रैव अमरः । (शब्दच०

हयमारण पु० हयं मारयति मृ-णिच्-ल्यु । अश्वत्थे

हयवाहन पु० हयो वाहनमस्य । रूर्य्यपुत्रे रैवन्ते हेमच० २अश्ववाहनयुक्ते त्रि० । ६त० । ३अश्वस्य चालने न० ।

हयवाहनसङ्कर पु० हयस्य वाहनं चालनं सङ्करोति सम्+कृ-अच् । रक्तकाञ्चने शब्दच० ।

हयशाला स्त्री ६त० । अश्वशालायां तन्निर्माणप्रकारादि मत्स्यपु० प० उक्तं यथा “गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभिमुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते । न्यायपार्श्वगताणि वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः । तुरगास्तु तथा धार्य्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! । धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च । अजाश्च धार्य्याः यत्नेन

ठरनायां स्थितिर्यथा । कोलाचार्यादिमताय तत्पुरी-
गमनं निर्णयम् । यस्तं याति न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ।
अधिकमलयामासग्रन्थे १२४ पृ० वाक्यग्रन्थे च दृश्यम् ।
हयग्रीव पु० हयस्येव ग्रीवाऽस्य । १विष्णुमूर्त्तिभेदे हयग्रीवं
पञ्चरात्रे तत्पूजादिकं दृश्यम् । २महामायामूर्त्तिभेदे
शाक्तग्रन्थे ६०० पृ० दृश्यम् ।
हया स्त्री हयः हयगन्धोऽस्त्यस्याः अच् । अश्वगन्धायाम्
राजनि० । घोटक्यां तु हयीत्येव ।
हयाध्यक्ष पु० हयेषु तद्रक्षणेषु अध्यक्षः । अश्वरक्षाधिकृते
हयानन्द पु० हयमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-अण् ।
मुद्गे राजनि० ।
हयारि पु० ६त० । करवीरे रत्नमा० ।
हयासना स्त्री हयैरस्यते अस-ल्युट् । शल्लकीवृक्षे शब्दच०
हयोत्तम पु० हयेषु उत्तमः । उत्तमे आजानेयेऽश्वे त्रिका०
हर पु० हृ-अच् । १रुद्रे अमरः २अग्नौ ३गर्दभे ४विभाजके
च "अनोकहाराभिहती हरामांविति" कौषा० ।
हृ-भावे अप् । ५हरणे ६विभाजने च ।
हरगौरी स्त्री हरदेहार्द्धंरूपा गौरी शा०त० । अर्द्धनारी-
श्वररूपे १शिवपार्वत्योर्मूर्त्तिभेदे तल्लक्षणम् । २७०१ पृ०
दृश्यम् । द्वन्द्व० । २शिवपार्वत्योः द्वि० व० ।
हरचूड़ामणि पु० हरस्य चूड़ामणिरिव । चन्द्रे ।
हरण न० हृ-भावे ल्युट् । १स्थानान्तरकरणे २विभाजने च
कर्मणि ल्युट् । ३यौतुकादौ देये धने भा० आ० हरणा-
हरणपर्व २२१अ० । ४भुजे मेदि० ।
हरतेजस् न० ६त० । १पारदे राजनि० २शिववीर्य्ये च ।
हरवालादयोऽप्यत्र । [गङ्गायां हेमच० ।
हरशेखरा स्त्री हरस्य शेखरभावाकलनेनास्त्यस्याः अच् ।
हरि पु० हृ-इन् । १विष्णौ २सिंहे ३सूर्य्ये ४वानरे ५भेके
६शुकपक्षिणि अमरः । ७इन्द्रे ८सर्पे ९वायौ १०अश्वे
११यमे १२हरे १३ब्रह्मणि १४किरणे जम्बुद्वीपस्य
१५वर्षभेदे १६चन्द्रे च मेदि० १७मयूरे १८कोकिले
१९हंसे २०अग्नौ शब्दर० । भर्तृहरिनामके वाक्यप्रदीप-
ग्रन्थकारके २१पण्डिते त्रिका० । २२पिङ्गलवर्णे २३हरि-
द्वर्णे हेमच० २४तद्वति त्रि० । "हरिं विदित्वा हरि-
भिश्च वाजिभिः" रघु । २५पीते अनेकार्थको० ।
हरिक पु० हरि+संज्ञायां कन् । पीतहरिद्वर्णाश्वे हेमच०
हरिकेलीय पु० हरिकेलिमर्हति छ । वङ्गदेशे हेमच० ।
हरिकेश पु० हरिः पिङ्गलः केशोऽस्य । १शिवे २शिवगण-
भेदे च । स च यक्षपुत्रः । स हि तत्प्रसादात् काश्यां दण्डपाणित्व-
मापन्नवान् इति काशीखण्डे ३२अ० स्थितम् । मत्स्यपु०
१८०अ० दृश्यम् । [क्राम अपराजितायां राजनि० ।
हरिक्रान्ता स्त्री हरिरिव पुंसः क्रान्तांऽनेन । विष्णुक्रान्ता-
हरिगृह न० ६त० । हरेर्विष्णुमूर्त्तेर्गृहम् । १हरिमूर्त्तिगृहे
२एकचक्रपुरीभेदे च त्रिका० ।
हरिचन्दन न० हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् चन्दयति
चदि-ल्यु ६त० वा । १देवतरुभेदे अमरः । हरेर्विष्णोः
प्रियं चन्दनम् । २श्वेतचन्दने ३गोशीर्षनामके मलयैक-
देशजाते चन्दनभेदे ४ज्योत्स्नायां ५कुङ्कुमे मेदि० ।
६पद्मकेसरे हला० । ७सुन्दराङ्गे च न० शब्दर० । "हरिच-
न्दनमत्र दिव्यं हिमं तदिह दुर्लभं मनुजैः । पित्तार्त्तोप-
शिरोऽर्त्तिप्रशमनमत्स्वल्पमेदं स्मृतम्" राजनि० । "हट
च तलकीरं कर्पूरामुक्तीनतः । यच वा केश-
रैर्युक्तं हरिचन्दनमुच्यते" पद्मपु० पा० ख० १२अ०
उक्ते दशयुक्तद्रव्यगन्धे च ।
हरिण पुंस्त्री० हृ-इनन् । मृगभेदे १मृगे अमरः
स्त्रियां ङीप् । २सिंहे ३विष्णौ ४हंसे ५शुक्लवर्णे ६पाण्डु-
वर्णे च । ७तद्वति त्रि० अमरः । "हरिणः शीतलो बद्ध-
विण्मूत्रो दीपनो लघुः । रसे पाके च मधुरः सुगन्धः
सन्निपातहा" राजव० तन्मांसगुणाः । "हरिणश्चापि
विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! । ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव
पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च
कीर्त्तिताः" कालिकापु० ६६अ० । [शब्दर० ।
हरिणनर्त्तक पु० हरिण इव नृत्यति नृत-ण्वुल् । किन्नरे
हरिणहृदय पु० हरिणस्येव भीतं हृदयमस्य । भीरौ शब्दर०
हरिणाक्षी स्त्री हरिणस्येवाक्षिणी यस्याः ५त० ६त० वा षच्
समा० ङीप् । १कटुविषाविनीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
२हरिणतुल्यनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "हरिणाक्षि !
कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" इत्युद्भटः ।
हरिणाङ्क पु० हरिणः शशनामको मृगोऽङ्कश्चिह्नम् अङ्के
क्रोड़े वा यस्य । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च ।
हरिणी स्त्री हरितवर्णा स्त्री ङीप् तस्य नः । १हरितद्र-
व्यायां स्त्रियां मेदि० २स्वर्णप्रतिमायाम् अमरः । ३स्वर्ण-
यूथ्यां ४मञ्जिष्ठायां राजनि० । ५वरटायां ६वर्णस्त्रियां
शब्दर० "नसमरसलगैर्यतौ भो मो गो यदा हरिणी
तदा" छ० र० उक्तलक्षणके ७सप्तदशाक्षरपादके छन्दो-
भेदे हरिणप्लुता स्त्री ङीप् । ८मृग्याम् ९सपत्नीभेदे ।

"भरतः किल दुष्करं तपः उपविन्द्रौः परिगृहीतः पुरा। गजवाय समाधिभेदिनीं हरिरश्वं हरिणीं सुराङ्गनाम्" रघुः।

हरित् पु॰ हृ-इति। १नीलपीतमिश्रितवर्णे (पातारङ्ग) पलाशवर्णे च अमरः २तद्वति त्रि॰। ३सूर्य्याश्वे त्रिका॰ ४सद्गुणे हेमच॰। ५सिंहे ६सूर्य्ये ७विष्णौ च पु॰ दिशि स्त्री अमरः। ८हरिद्रायां राजनि॰ १०तृणे न॰ मेदि॰।

हरित्पर्ण न॰ हरित् पर्णमस्य। मूलके राजनि॰।

हरित पु॰ हृ-इतच्। १सिंहे २मन्थानतृणे राजनि॰ ३हरिद्वर्णे ४तद्वति त्रि॰ अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च। ५दूर्वायां मेदि॰ ६जयन्त्यां ७हरिद्रायां ८कपिलद्राक्षायां ९पाच्यां १०नीलदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि॰ टाप्। ११स्थौणेयके न॰ राजनि॰। [शाके न॰ राजनि॰

हरितक न॰ हरितेन वर्णेन कायति प्रकाशते कै-क।

हरितपत्रिका स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। पाच्यां राजनि॰।

हरितशाक पु॰ हरितं शाकमस्य। शोभाञ्जने राजनि॰।

हरिताल न॰ हरिद्वर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यस्य। १पीतवर्णे उपधातुभेदे "च हरितालमनःशिलाद्युतः" माघः। २पीतवर्णपक्षिभेदे पुंस्त्री॰ राजनि॰। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। हरितालक न॰ अमरः।

"हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम्। तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं पत्रं चाभ्रकवत्। पत्राख्यं तालकं विद्याद्गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम्। हरन्ति च हरितालम्हता देहभाजाम् सृजति च बहुतापाकमकफाङ्गोपशोषाम्। वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमपि खलु शुद्धम् मारितञ्चाप्यदोषम्"। "तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवैः। तिलतैले पचेद् दुग्धायामञ्च त्रिफलाजले। एवं यन्त्रे चतुर्थ्यामे पक्वं शुद्धति तालकम्"। अथ तालस्य मारणविधिः "पत्रकं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु। खल्वे विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत्। ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत्। तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत्। आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे। स्थाल्यां चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत्। दिनान्यत्र तु पञ्चानि पञ्च वह्निं प्रदापयेत्। एवं सम्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका। अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत्"। एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः। "हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्"। "तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम्। शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम्" भावप्र॰।

हरितालखगमांसगुणाः "हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो मधुरो लघुः। रक्तपित्तप्रशमनस्तृषाघ्नो वातकोपनः" राजनि॰।

हरितालिका स्त्री हरेरालो वयस्यावो यस्यां कप् अत इत्त्वम्। १गौरभाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णान् वर्णान् पश्यन्तीति अत-अण्। २दूर्वायाम् त्रिका॰। अण् ङीप्। हरितालौ दूर्वायाम् वा च आकाशरेखायां मेदि॰ अङ्कतालाम् हरितालिकायाञ्च।

"भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदेवतसंयुता। हरितालौ चतुर्थी स्यात् सर्वाघौघप्रदा सदा। भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यामभियोगतः। ददाति विविधं चारं दश्यन्ते न संशयः। कारिलातवर्णेन हरौ तृतीये चतुर्थिका। हरितालौ समाख्याताः सदाघौघप्रदा सदा" राजमार्त्तण्डः

हरिताश्म न॰ हरितस्य अश्म अश्मेव वा अच्समा॰ (पिरोजा) १मणिभेदे २ तुत्ये (तुँत) उपधातुभेदे च राजनि॰।

हरिदर्भ पु॰ हरिर्हरिद्वर्णो दर्भः। हरिद्वर्णे कुशे अमरः।

हरिदश्व पु॰ हरिद्वर्णोऽश्वो यस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

हरिदेव पु॰ हरिर्देवोऽधिष्ठाता यस्य। श्रवणानक्षत्रे।

हरिद्गर्भ पु॰ हरिद्वर्णो गर्भो यस्य। हरिद्वर्णे कुशे राजनि॰। "दर्भौ द्वौ च कुशे तुल्यौ तथापि च गुणोऽधिकः। अटि चोलकुशाभावस्थरं योजयेत्कुशम्" राजनि॰। "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक् प्रदरास्रजित्" भावप्र॰। तन्मूलगुणाः "कुशमूलं हिमं तिक्तं मधुरं पित्तनाशनम्। रक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलाद्दोषशोषकृत्" राजनि॰।

हरिद्रव पु॰ हरिवर्णः पिष्टवर्णो द्रव इव। नागकेशररजसि त्रि॰।

हरिद्रा स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु-गतौ ड। स्वनामख्याते ओषधिभेदे।

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "अरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातासृङ्नाशनः"। (कर्पूरहरिद्रा) "दार्वी भेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारुदारु च। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका। आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तघ्नी मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी" भावप्र०।

हरिद्रागणेश पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसारः। [स्त्रियां ङीष्।

हरिद्राङ्ग पुंस्त्री० हरिद्रेव अङ्गमस्य। हरितालखगे शब्दच०

हरिद्राभ पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २कर्चूरके ३पीतवर्णे च। ४तद्वति त्रि० अमरः।

हरिद्राराग त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे चौहूरे। "अचलानुरागश्च हरिद्रारागं विजहाति" हला०।

हरिद्रु पु० हरिः हरिद्वर्णो दकारादिद्वारा द्रुः। १तमालवृक्षे हेमच०। २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः। [तीर्थभेदे

हरिद्वार न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं हेतुत्वात्। गङ्गाद्वारख्याते

हरिनामन् न० हरेर्नाम तदाख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तदाख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

हरिनेत्र न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। ६त०। २विष्णोर्लोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात्। ३पेचके पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

हरिन्मणि पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

हरिन्मुद्ग पु० हरिद्वर्णो मुद्गः। वर्दिपक्षे मुद्गे राजनि०।

हरिप्रिय न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयके चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीरे ७शङ्खे ८बन्धूके पु० राजनि०। ९शिवे १०बालिशे च पु०। ११लक्ष्म्यां स्त्री १२तुलस्यां १३पृथिव्यां १४द्वादश्यां तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमरः।

हरिवालुक न० हरेर्विष्णोः प्रियं वालुकाख्यम्। एलवालुके

हरिभक्त त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समभावतः। हरौ करोति भक्तिश्च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मवै० २५ अ० उक्ते २धर्मत्वमर्दितपूर्वकहरिसेवके पु०। [शब्दर०।

हरिभद्र न० हरिं मद्रयति हर्षयति अच्। हरिवालुके

हरिभुज् पु० हरिं भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

हरिमन्थ पु०मथ्यते मन्थः हरिर्मन्थ एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तस्य शकुमन्थनेऽपि पीतत्वानपायात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २गणिकारिकायाम् शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरतः। [१चणके भरतः।

हरिमन्थक पु० हरिः पीतो मन्थ एकदेशो यस्य कप्।

हरिमन्थज पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमरः। २कृष्णमुद्गे च हेमच०। [हेमच०।

हरिय पु० हरिं हरिद्वर्णं याति या-क। पीतवर्णाश्वे ढक्के

हरिलोचन पुंस्त्री० हरेरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (काँकड़ा) त्रिका०। २पेचके।

हरिवंश पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो वर्ण्यत्वेनास्त्यत्र अच्। महाभारतान्तर्गते खिलरूपे ख्याते २ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० ३२५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः कीर्त्यन्ते क्रमयोदिताः। तत्रादावादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः। पृथावैन्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतकुलोत्पत्तिस्तु ... कथा तथा। ... कीर्त्तनम्। पितृकल्पस्य चोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च। अमावसोरन्वयस्य कीर्त्तनं कीर्त्तिवर्द्धनम्। वृष्णिप्रतिष्ठे ... प्रभवः ... । दिवोदासप्रतिष्ठा च ... । ययातिचरितञ्चैव पुरुवंशस्य कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं ... । संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः ... परम्। तारकामयगुद्धस्य ... वर्णनम्। योगनिद्रावस्थानं विष्णोर्वैश्यस्य ... । पुष्करस्य ... देवानां ... तथा। ततो नारदवाक्यञ्च ... । ... पुनः ... । नामधेयं ... विष्णोः ... निवर्त्तनम्। पूतनाया वधो ... । ... निवासनम्। ... दर्शनञ्चापि यमुनाहृददर्शनम्। कालियस्यापि दमनं धेनुकस्य वधस्तथा। प्रलम्बस्य वधश्चैव ... । गिरियज्ञप्रवर्त्तनं गोवर्द्धनधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपीभिः ... तथा। अरिष्टस्य च ... निधनं तथा। अक्रूरागमनञ्चैव नागलोकस्य दर्शनम्। ... कथनं कंसवाक्यमतः परम्। कुवलयापीडवधश्चाणूरान्ध्रवधस्तथा। कंसस्य निधनञ्चापि विलापः कंसयोषिताम्। उग्रसेना-

भिषेकश्च दाशार्हावासनं तथा । मन्त्रागतिर्बलकृष्णा-
दयोक्ता रामकृष्णयोः । मथुरायां गोदरोधो जरासन्ध-
निवर्त्तनम् । विकद्रुवाक्यं रामस्य दर्शनं मानवं तथा ।
गोमन्तारोहणञ्चापि जरासन्धगतिस्तथा । गोमन्तस्य
निर्दाहः करवीरपुरे गतिः । शृगालस्य वधश्चाथ मथु-
रागमनं ततः । बलस्यामर्षणञ्चैव मथुरागमनं तथा ।
श्यामेन वधः कालयवनस्य प्रकीर्त्तितः । निर्माणं द्वार-
कायास्तु रुक्मिण्याहरणं तथा । विवाहश्चैव रुक्मिण्या
रुक्मिणो निधनं तथा । बलदेवाह्निकं पुण्यं ब्रह्मनारा-
यणेन च । नरकस्य वधः पारिजातस्य हरणं तथा ।
निकुम्भस्य वधाख्यानं सम्यगेव कीर्त्तितम् । प्रभावत्याश्च
हरणं वज्रनाभवधस्तथा । द्वारवत्या विशेषेण पुनर्नि-
र्माणकीर्त्तनम् । द्वारकायां प्रवेशश्च बलारामप्रवेशनम् ।
नारदस्य च वाक्यानि हरिवंशानुकीर्त्तनम् । षट्पुरस्य
वधाख्यानमन्धकस्य निवर्हणम् । समुद्रयात्रा कन्यायाः
जलक्रीडाकुतूहलम् । तथा भैमवीराणां अनुपाग-
मवर्त्तनम् । ततश्चाख्यायानं बलदाहरणं हरेः ।
बाणोषा दुहितुर्भोक्तुमना हरणकीर्त्तनम् । बाणस्य
वधश्चैव अन्योपाख्यानमेव च । वासुदेवस्य माहात्म्यं
माथुरं सुपवित्रम् । भविष्यं पुष्करश्चैव सम्यगेव
कीर्त्तितम् । वाराहं नारसिंहञ्च वामनं बहुविस्तरम् ।
कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्ततः । हंसस्य डि-
म्भकस्यैव वधश्चैव प्रकीर्त्तितः । पुरमथस्य संहार इति
वृत्तान्तसंग्रहः । कथितो व्यपयाहूक! सर्वपापप्रणाशनः ।
वृत्तान्तं शृणुयाद्यस्तु यावं प्रातः समाहितः । स
याति वैष्णवं धाम् कल्पकामः कुरूद्वह ! । धन्यं प्रवद
मायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्" ।

हरिवल्लभा स्त्री । १जयायां २तुलस्यां राजनि० ३कल्याग्राम ।

हरिवात् पु० हरिणा घोटकेन ऊर्द्धकवत्वा वाति अश्नाति
वा-मत् । इन्द्रे कृताग्रुधः ।

हरिवर्ष न० हरिनामकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये
वर्षभेदे त्रिका० ।

"एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति
प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरि-
वर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम्" भाग ५स्क०१६अ०

हरिवासर न० हरिप्रियं वासरम् । १एकादशीदिवसे २द्वा-
दशीप्रथमपादे च । "ब्रह्मघ्नानि पापानि तिष्ठन्ति
हरिवासरे" इति । "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-
वासरसंज्ञकः" इति च एकादशीतत्त्वे विष्णुधर्मो० ।

हरिवाहन पु० हरिं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह+
णिच् ल्यु । १गरुडे हारा० । हेम० । २हरिवाहनयुक्ते न० ।

हरिवीज न० हरेर्वीजमुत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्य अच् । हरि-
ताले "हरिताल हरेर्वीजं चम्पत्रावीलं मनःशिला"
इति वैद्यकम् ।

हरिशयन न० हरेः शयनं निद्रा । १विष्णुनिद्रायाम् । हरेः
शयनं यत्र । २तदुपलक्षिते काले । स च "मैत्राद्यपादे
स्वपितीह विष्णुः" इत्युपक्रम्य "प्रबुध्यते माघचतुर्दशेन"
इत्यन्तेन दर्शितः आषाढस्य शुक्लद्वादश्यां वर्षाकार्त्तिकशुक्ल-
द्वादशीपर्य्यन्तरूपो मासचतुष्टयात्मकः । उत्थानैकादशी-
शब्दे १०७पृ० दृश्यम् ।

हरिश्चन्द्र पु० हरिः चन्द्र इव यस्मै घट् । सूर्य्यवंश्ये
त्रिशङ्कुपुत्रे नृपभेदे । हरिविन्दो ड न घट् । हरि-
श्चन्द्र एव ।

हरिश्चन्द्रपुर न० हेम० । सौभनगरे त्रिका० ।

हरिषेण पु०जिनचक्रवर्त्तिविशेषे हेमच० । हरिसुतोऽप्यत्र ।

हरिसङ्कीर्त्तन न० हरेर्हरिनाम्नः सङ्कीर्त्तनं कथनम् ।
जोविन्दानामोच्चारणे "शुभं निष्फलं राजन् ! हरि-
सङ्कीर्त्तनं विना" इति धर्मशोधनम् ।

हरिहय पु० हरिनामा हरिवर्णो वा हयो यस्य । इन्द्रे
अमरः "हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः" इति
रघौ तस्य हरिवर्णतुरगवत्त्वम् ।

हरिहर पु० हरियुक्तो हरः । हरिहरयोः संहितार्द्ध-
देहतया स्थिते मूर्त्तिभेदे देवप्रतिमाशब्दे ३७०१ तन्मूर्त्ति-
लक्षणं दृश्यम् । द० । २शिवनारायणयोः हि० व० ।

हरिहरक्षेत्र न० हरिहरयोः प्रियं क्षेत्रम् । गङ्गागण्डकी-
सङ्गमान्तिकदेशस्थे पाटलिपुत्राद्दुत्तरस्यां दिशि स्थिते
तीर्थभेदे ।

हरिहरात्मक पु० १गरुडे २शिववृषे च शब्दर० ।

हरीतकी स्त्री० हरिं पीतवर्णं फलद्वारा इता प्राप्ता इण-
क्त संज्ञायां कन् गौरा० ङीष् । १स्वनामख्याते वृक्षे
तस्याः फलम् अण् तस्य लुप् । २हरीतकीफले स्त्री अमरः ।
"कदाचित् कुपिता माता नोदरस्था हरीतकी" इति
वैद्यकम् । चेतकीशब्दे २९६२ पृ० दृश्यम् ।

हरेणु स्त्री हृ-रेणु । १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः । २कुल-
स्त्रियां । ३सतीने (मटर) पु० मेदि० । स्वार्थे क तत्रैव ।

हर्त्तृ त्रि० हृ-तृच् । १हरणकारिणि । २चौरे ३सूर्य्ये च पु०

हर्मन् न० हृ+मनिन् । १जृम्भणे (हाइतोला) शब्दर० जको ।
हर्मित त्रि० हर्मन्+तार० इतच् । १जातजृम्भणे शब्दर० २दग्धे ३ क्षिप्ते च मेदि० ।
हर्म्य न० हृ-यत् मुट् च । इष्टकाकाष्ठादिरचिते धनिनां गृहभेदे अमरः "रम्यं हर्म्यतलम्" इति प्रबोध० ।
हर्य्य गतौ कान्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् । हर्यति अहर्य्यीत् । [अमरः । स्त्रियां ङीष् २कुबेरे च जटा० ।
हर्य्यक्ष पुंस्त्री० हरि पिङ्गलमक्षि यस्य अच्समा० । १सिंहे
हर्य्यश्व पु० हरिनामा हरिवर्णो वाऽश्वोऽस्य । इन्द्रे ।
हर्ष पु० हृष-घञ् । १मुदे अमरः २इष्टाधिगमजन्यानन्दे । ३कन्दर्पे दिवादि "पुत्रस्य जाय । कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते । स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः" । वामनपु० ६अ० । ४असियुगीयनृपभेदे हर्षचरिते तत्कथा दृश्या । [शब्दमा० ।
हर्षक त्रि० हृष-णिच्-ण्वुल् । १हर्षकारके । २पर्वतविशेषे
हर्षण पु० हर्षयति अभीष्टदानात् हृष-णिच्-ल्यु । १विष्कम्भादिमध्ये चतुर्दशे योगे ज्यो० । २हर्षकारके त्रि० । ३नेत्ररोगभेदे ४श्राद्धभेदे ५श्राद्धदेवभेदे पु० शब्दच० । हृष-भावे ल्युट् । ६हर्षे न० ।
हर्षपद न० ६त० । भीम० ताजकोक्ते पदत्रियोगस्य सप्तादिस्थानभेदे । यथोक्तम् "सद्भ्रातृषष्ठपञ्चमभाग्यधनेषु क्रमात् दशसहर्षपदं समोक्तम् । भिन्नं भिन्नं कल्पभतः क्रमेण सौम्यानां स्याहरात्रिदिनेषु तेषु" । हर्षस्थानादयोऽप्यत्र । "न हर्षस्थानमाश्रितः" नीलक० ।
हर्षमाण पु० हृष-शानच्मुक् चानश् । हृष्टचित्ते अमरः ।
हर्षयित्नु पु० हृष-णिच्-इत्नु । १पुत्रे २स्वर्णे न० मेदि० । ३हर्षप्रयोजके त्रि० । [२हर्षकारके त्रि० ।
हर्षिणी स्त्री हृष-णिच्-णिनि ङीप् । १विजयायाम्
हर्षित त्रि० हर्षो जातोऽस्य इतच् । १जातानन्दे । २हर्षस्थानगते ग्रहे च ।
हर्षुल पुंस्त्री० हृष+उलच् । १मृगे स्त्रियां ङीष् । २कामुके त्रिका०शे०कौ० । ३हर्षणशीले त्रि० । [वादि० उक्तः क्रान्तः
हल विलेखे भ्वा०पर०सक० सेट् । हलति अहालीत् अ-
हल न० हल्यते कृष्यतेऽनेन हल-घञर्थे करणे क । लाङ्गले अमरः । तन्निर्माणं २१९८पृ० दृश्यम् ।
हलदी स्त्री हल-घञ्-हलम् क्षयमपि दाति शोधयति दे-क गौरा०ङीष् । हरिद्रायाम् राजनि० ।
हलधर पु० हलं धरति आयुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा धृ-अच् । १बलरामे शब्दर० । २कृषके त्रि० "सम्भूषिता हलधरेण पदास्पातैः" उद्भटः ।
हलभूति स्त्री हलेन हलसाध्या भूतिः । कृषिकर्मणि शब्दर०
हलभृत् पु० हलं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । १बलदेवे त्रिकाण्ड० २लाङ्गलधारके च । [१कृषिकार्य्ये च ।
हलभृति पु० ... १मुनिभेदे त्रिका० । २हलस्य धारणे
हला अव्य० हेति कीयते का-क । नाट्योक्तौ १सखीसम्बोधने अमरः । २सख्यां जटा० ३पृथिव्यां स्त्री ४जले च स्त्री अजयपालः ।
हलायुध पु० हलेन आयुध्यति आ+युध क । १बलदेवे अमरः २ग्रन्थकर्त्रादिपण्डितभेदे विप्रभेदे च ।
हलाह पुंस्त्री० । चित्रिताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।
हलाहल पु० हलेनेव आहलति विलिखति आ+हल-अच् । १विषभेदे २ब्रह्मसर्पे ३क्षुद्रजन्तौ मेदि० । ४बुद्धभेदे त्रिका० ।
हलि पु० हल-इन् । हलकर्षणे शब्दर० ।
हलिन् पु० हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा इनि । १बलरामे अमरः २कृषके त्रि० । हलस्य आकारो विद्यते यस्याः ङीष् हलिनी (विषलाङ्गला) ३लाङ्गलीवृक्षे रत्नमा० इनि । हलानां समूहः ङीष् ४हलसमूहे स्त्री । [राजनि० ।
हलिप्रिय पु० ६त० । १कदम्बवृक्षे अमरः । २मदिरायां स्त्री
हली स्त्री हल-इन् ङीष् । कलिकारीवृक्षे राजनि० ।
हलीन पु० हलाय हितः ख । शाकवृक्षे (सेगुन) शब्दच० ।
हली(म)सक पु० पाण्डुरोगभेदे "यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरित श्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्राग्निमान्द्यं मृदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हली(म)सकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः" माधव० ।
हलीशा स्त्री हलस्य ईशा ६तत० । लाङ्गलदण्डे ।
हल्य त्रि० हलं कर्षणमर्हति तस्येदं वा यत् । १हलकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ अमरः । २हलसम्बन्धिनि च । हलानां समूहः यत् । ३हलसमूहे स्त्री अमरः । [पचादौ ।
हस विकासे भ्वा० पर०सक० सेट् भावदीपितः । हसति
हसक न० हस-ण्वुल् भावदीपितः । हस-सम्प०भावे क्विप् हसं याति या-क । वंशायां कन् वा । स्त्रीकट्यादि (ढेका) अमरः ।
हसीष न० हस-क्विप् ईष-अच् पृषो० कर्म० । स्त्रीणां नखक्षिप्ताहाराभ्यन्तरे । ततः स्वार्थे क । तत्रैव । "नखलेन तु यत्पूर्वं स्त्रीणां हसीषकन्तु तद् हेमच०

हरावलीढायाञ्च तद्वचनं यथा "हुं हुहतं मन्दरं विनिर्गलितपात्रोद्धृतं को विनिवार्य महद्भयम् । ब्राह्मण्य पद्मराजितरंतरन्तु हकारोऽयं ननु रावणोत्तो" हरिवं०टी०नीलकण्ठः । २होमे ३आह्वाने च अमरः ।

हव पु०हु–अप् हे–अप् संप्र० पृषो० वा । १यज्ञे २आज्ञायां

हवन न० हु–भावे ल्युट् । होमे देवाद्युद्देशेन मन्त्रपूर्वकं वह्नौ हविःप्रक्षेपे शब्दच० । [त्रिका०

हवनी स्त्री हूयतेऽस्यां हु–आधारे ल्युट् ङीप् । यज्ञकुण्डे

हवनीय त्रि० हु–कर्मणि अनीयर् । होमीयद्रव्ये ।

हवा अव्य० ह च वा च द्वन्द्व० । प्रसिद्धार्थे ।

हविरशन पु० हविरश्नाति अश–ल्युट् ।१वह्नौ हेमच०।२चित्रकवृक्षे च । भावे ल्युट् । ३हुतभोजने न० । [राजनि०

हविर्गन्धा स्त्री हविषो गन्धो यस्याः । शम्यां (शांइ)

हविर्गेह न० हविषो गेहम् । यज्ञमण्डपपश्चिमदेशे हवनीयद्रव्यस्थापनार्थे गेहभेदे हेमच० । [कारोहणे रत्नमा०

हविर्मन्थ पु० हविषे मथ्यतेऽसौ मन्थ–कर्मणि घञ् । गणि-

हविष्य न० हविषे हितम् यत् । १हुते हेमच० । आतञ्च्ये हेमन्तिकाद्यन्ने च "चेदहविष्यं भुञ्जानाः" भाग० १०। "नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा । आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् । व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधाः" ति० त० ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

हविष्यान्न न० कर्म० । "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः । कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका । षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् । लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी । पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी । तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली । कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् । अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते" ति० त० स्मृतौ व्रतादौ भक्ष्यद्रव्यभेदे ।

हविस् न० हूयते हु–कर्मणि असुन् । १हुते अमरः २हवनीयद्रव्यमात्रे च "अयाचा मेदसो हविषोऽहम् जुहोति" श्रुतिः । "सन्धान्यानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते" प्रा० त० कर्म्म ३द्रव्यभेदे । भावे असुन् । ४होमे ।

हव्य न० हु–कर्मणि यत् । १देवयोग्यान्ने अमरः । २हवनीयद्रव्ये त्रि० । भावे यत् । ३होमे न० ।

हव्यपाक पु० हव्याय होमाय पाको यत्र । होमार्थं द्युग्धतण्डुलादिपक्वान्ने चरौ अमरः ।

हव्यवाह पु० हव्यं वहति देवान् वह–अण् ।१वह्नौ रत्नमा० २चित्रकवृक्षे च । [अमरः । २चित्रकवृक्षे च ।

हव्यवाहन पु० हव्यं वाहयति वह–णिच्–ल्यु । १वह्नौ

हव्याश पु० हव्यमश्नाति अश–अण् । १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे । ल्यु । हव्याशनोऽप्यत्र पु० हेमच० ।

हस हासे भ्वा० प० अक० सेट् एदित् णिचि न ह्रस्वः । हसति अहसीत् । दोषदर्शनपूर्वकहासे तु सकर्मकः "विनतावक्त्रमेव परं सखीनः" इति भट्टिः । [अमरः ।

ह(हा)स पु० हस–अप् घञ् वा । हासे सुखविकाशनभेदे

हसन न०हस–भावे ल्युट् । प्रीत्या मुखकपोलादिविकाशने हास्ये

हसन्ती स्त्री हस–शतृ ङीप् । अङ्गारधानिकायां अमरः । २मल्लिकाभेदे ३शाकिनीभेदे च मेदि० । हस–शतृ–ङीप् । ४हासिनि त्रि० स्त्रियाम् ङीप् ।

हसित न० हस–भावे क्त । १हास्ये कर्त्तरि क्त । २कृतहासे ३विकसिते च त्रि० । हासयुक्ते वाच्यम् ।

हस्त पु० हस–तन् न इट् । १देहावयवभेदे (हात) अमरः । २नक्षत्रे अश्व्यादिनक्षत्रपरिपाट्यां "शतोदरैरङ्कुशवज्रशैलसरोरुहैः पद्मशुषितैस्तथाङ्गैः" लीला० । ३हस्तिशुण्डे च । ४अश्विन्यादिषु नक्षत्रेषु नक्षत्रे पुं स्त्री० मेदि० । सप्तमावले पु० शब्दरत्नम् । "आशुनी हस्तयोर्मे" इति पुराणम् । "हस्ता कला तथा ज्योतिः" ज्यो० । केशपाशात् परः । ५समूहे । केशहस्तः ।

"हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् । तस्माद्दत्त्वान्तरितं दत्त्वा दर्व्यान्यतमेन वा । प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन" श्रा० त० । [हस्ते राजनि० ।

हस्तजोड़ि पु० हस्तं जुड़ति जुड़ इन् । (हातजोड़ा)

हस्तपुच्छ न०द्व०। हस्तावयवभेदे (हातेर पोंछा)। त्रिका०

हस्तवारण न० ६त० । मारणोद्यतस्य निवारणे अमरः ।

हस्तबिम्ब न० हस्तस्य बिम्बं यत्र । स्नापके चन्दनादिना देहविलेपनविशेषे हेमच० । [त्रो

हस्तलिपि स्त्री हस्तस्य तत्कर्मणः लिपिर्यतः । लेखने

हस्तसूत्र न० हस्तस्य सूत्रमिव । कङ्कणे हेमच० ।

हस्तामलक न० हस्तस्थितमामलकम् आमलक्याः फलं तदिव वा । १करस्थितामलकफले तद्वत् २अनायासलभ्ये पदार्थे च । करामलकादयोऽप्यत्र । ३वेदान्तप्रसिद्धग्रन्थभेदे च ।

हस्तिक न० हस्तिनां समूहः ठञ् । हस्तिसमूहे शब्दर० ।

हस्तिकन्द पु० हस्ती तत्पदमिव कन्दोऽस्य । सनामख्याते कन्दभेदे (हातिकाँदा) राजनि० ।

हस्तिकरञ्ज पु० हस्तीव महान् करञ्जः। महाकरञ्जे राजनि०

हस्तिकर्ण पु० हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य अच्। १एरण्डवृक्षे २पलाशभेदे ३गणदेवताभेदे मेदि० । ४हस्तिकन्दे ५रक्तैरण्डे च राजनि० । स्वार्थे क तत्रार्थे । ६त० । ७गजस्य कर्णे । [शब्दर० ।

हस्तिकर्णदल पु० हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेदे

हस्तिकोलि पु० हस्तीव कोलिः । बदरीभेदे रत्नमा० ।

हस्तिघोषा स्त्री हस्तीव वृहती घोषा । वृहत्कोषातक्याम् भटनपाका: । [घोषावाम् रत्नमा०।

हस्तिघोषातकी स्त्री हस्तीव वृहती घोषातकी । हस्ति-

हस्तिचारिणी स्त्री हस्तीव चरति चर-णिनि ङीप् । महाकरञ्जे राजनि० ।

हस्तिदन्त पु० ६त० । १करिदन्ते । तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । २मूलके न० राजनि०। तत्रार्थे पु० शब्दर० । ३गृहभित्तिनिखाताग्रे काष्ठनिर्मितवक्रिकाकारे पदार्थे नागदन्तकोऽप्यत्र । [कर्कटीभेदे राजनि० ।

हस्तिदन्तफला स्त्री हस्तिदन्त इव फलमस्याः । एर्वारौ

हस्तिन् पु० हस्तः शुण्डादण्डोऽस्त्यस्य । १गजे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे च ।

"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह । तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरेव हस्तिनापुरम् । हस्तिनश्चैव दायादा स्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च" हरिवं० २० अ० ।

हस्तिनख पु० हस्तिनो नख इव हस्तिना न खन्यते नञ्+खन-ड वा । १पुरद्वारस्थे कूटके अमरः। २दुर्गद्वारावरोधनार्थं निर्मीयते यानोद्दृते मृत्कूटे च भरतः ।

हस्तिनापुर न० हस्तिना तदाख्यनृपेण निर्मितं तद्ब्रह्मतत्वात् पुरम् शब्दरत्ना० । (दिल्ली) पुरभेदे ।

हस्तिनी स्त्री हस्तिनः योषा ङीप्। १करिण्याम् नैजवोधिनि चतुर्विधस्त्रीमध्ये २स्त्रीविशेषे तल्लक्षणं यथा "स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी स्यात्" "हये वृषा च हस्तिनी" रतिमञ्जरी । ३हट्टविलासिन्यां शब्दच०। [स्वार्थे क तत्रैव।

हस्तिप पु० हस्तिनं पाति पा-क । हस्त्यारोहे अमरः ।

हस्तिपत्र पु० हस्ती तद्वर्ण इव पत्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे राजनि० । [इत्यन । राजकोषातक्यां च राजनि० ।

हस्तिपर्णिका स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः कप् अत

हस्तिपर्णी स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्या ङीप् ।१मोरटालतायां रत्नमा० । २कर्कटशृङ्ग्यां राजनि० ।

हस्तिमद पु० ६त० । १करिकरनिःसृतमदजले । च इव । २गन्धद्रव्यभेदे च राजनि० ।

हस्तिमल्ल पु० हस्तिषु मल्लः । १ऐरावतगजे । २गणेशे ३धूल्यां ४शङ्खे च मेदि० । [राजनि०।

हस्तिरोहणक पु० हस्तीव रोहते रुह-ल्यु स्वार्थे क। महाकरञ्जे

हस्तिलोध्रक पु० हस्तीव लोध्रः स्वार्थे क । लोध्रभेदे राजनि०

हस्तिविषाणी स्त्री हस्तिविषाणं गजदन्तस्तदाकारः मध्यभागः (थोड़) यस्याः गौरा० ङीप् । कदल्याम् राजनि०।

हस्तिशुण्डा(ण्डी) स्त्री हस्तिशुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीप् । (हातिशुंड़ा) क्षुपे राजनि० ।

हस्तिश्यामाक पु० हस्तीव स्थूलः श्यामाकः । स्थूलश्यामाके राजनि० । [तस्य लत्वं वा ।

हस्ते अव्य० हस्त+ए । १पाणौ इत्यर्थे २स्वीकारे च हस्ते-

हस्त्य त्रि० हस्तेन कृतीतः हस्तः कृतो वा यत् ।१हस्तकृते २पाणिदत्ते ३पाणिग्राह्ये सि० कौ० ।

हस्त्यध्यक्ष पु० ७त० । गजाध्यक्षे गजरक्षणादौ नियुक्ते "हस्तिविद्याविधानाज्ञो वन्यजातिविशारदः । क्षेमगजसखा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते" मत्स्यपु० १८९अ० ।

हस्त्यारोह पु० हस्तिनमारोहति आ+रुह अण् । हस्तिपके अमरः ।

हस्र त्रि० हस-बाहुले र । मूर्खे उणा०। [शब्दच० ।

हहल अव्य० हेति हलति । हाहाहूहूवत् गन्धर्वविषभेदे

हहा पु० हेति शब्दं जहाति हा-क्विप्। गन्धर्वभेदे शब्दमा०

हा त्यागे जु० प० अ० अनिट् । जहाति जहति जहि जह्यात् हीयते ओदित् निष्ठातस्य नः हीनः हानिः।

हा गतौ जु० आ० अ० अनिट् ओदित् निष्ठातस्य नः । जिहीते अहासिष्ट जहे हानम् ।

हा अव्य० हा-का । १विषादे २शोके ३पीड़ायाम् अमरः ४कुत्सायाम् मेदि० । हाशब्दस्य निन्दापरत्वे तद्योगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया "हा लोकं कैमवर्तिनम्" वोपदेवः । निन्दनीयपरत्वे न, "हा पितः ! क्वासि हे देवि ! भट्टिः ।

हाकुर पुं स्त्री हा विषादाय पीड़ायै वा अङ्कं राति रा-क । स्वनामख्याते जलजन्तुभेदे शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

हाटक न० हट-ण्वुल् । १स्वर्णे २तत्के स्वर्णे तत्राप-

नायके भ्रस्तुके च अमरकोषः। ४स्वर्णनिर्मिते त्रिलिङ्गः।

हाटकेश्वर पु० गोदावरीतीरस्थे शिवलिङ्गभेदे यथा "एतस्मि-न्नन्तरे प्राप्ताः सर्वे सुरर्षिपार्थिवाः। द्रष्टुं त्रैलोक्यकर्तारं त्र्यम्बकं हाटकेश्वरम्। ततः कपिवरः प्राप्तो एतास्या मम सुन्दरि!। स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिदृक्षुर्हाटके-श्वरम्" वामनपु० ६२अ०।

हात न० हा-करणे क्त। मेतने त्रि० को०। पृषो०। ञ्यन्त। मरणे उणादि०। [कृतत" अदि्वः।

हान न० हा-भावे क्त। परित्यागे "हिमहानकृता न कृता

हानि स्त्री हा-क्तिन् तस्य निः। १त्यागे २अपचये च शब्दा०।

हापुत्री स्त्री हा इति रवः पुत्राय यस्याः ङीप्। पक्षिभेदे हारा०। स्वार्थे क हुकः। तत्रार्थे त्रिका०।

हायन पु० अब्दम् जहाति हा-ल्यु-णि०। १वीहौ भावं जहाति हा-ल्यु-नि०। २वत्सरे पुंस्त्री० अमरः। ३वह्निशिखायां स्त्री मेदि०।

हार पु० हृ-कर्मणि घञ्। १मुक्तामालाभेदे अमरः "हारो नारोपितः कण्ठे" इति सीतावाक्यम्। २युद्धे मेदि०। हरतीति कर्त्तरि घञ् अण् वा। ३भाजके "अन्योन्य हाराभिहतौ हरांशौ" इति लीला०।

हारिका स्त्री क्रूरायां (हारमोला) हारा०।

हारक पु० हृ-ण्वुल्। १चोरे २कितवे ३गद्यभेदे ४वि-ज्ञानभेदे मेदि०। ५शाखोटकभेदे शब्दच०। ६भाजकाङ्के च। ७हरणकर्त्तरि त्रि०। [कपिलद्राक्षायाम् राजनि०

हारहारा स्त्री हार इव हरति आह्लादनात् हृ-च।

हारहूरा स्त्री हू-क्विप् हूः हार इव हूं राति रा-क। १द्राक्षायाम् शब्दा०। २मद्ये पु० मेदि०।

हारावली स्त्री हार इवावली। मुक्तावल्यां "मुक्ताहारहारा-वली" इति मङ्खकः। २पुरुषोत्तमकृते कोषभेदे च।

हारि(री) स्त्री हृ-णिच्-इन् वा ङीप्। १द्यूतादिभङ्गे २तत्पराजये ३पथिकसङ्घे च मेदि०। ञीबलः ४मुक्तायां स्त्री शब्दमा०। [कोकिले मेदि० स्त्रियां ङीप्।

हारिकण्ठ पुंस्त्री० हारी मनोहरः कण्ठस्वरो यस्य।

हारित पुंस्त्री० हृ-णिच्-क्त। हारीत पक्षिभेदे शब्दा० स्त्रियां ङीप्। हारितं स्वार्थे अण्। हारितं पु०।

हारितक न० हारितेन हरिद्वर्णेन कायति कै-क। शाके शब्दर०

हारिद्र पु० हरिद्रया रक्तः अण्। १कदम्बके तत्पुष्पस्य समानत्वात् तथात्वम्। २हरिद्रया रक्ते त्रि० मेदि०।

हारिन् त्रि० हारोऽस्त्यस्य इनि हृ-णिनि वा। १हारके

२हृ०रपिप्ते ३मनोहारिणि च। "हारीन्मक्ताभ हारीमरकताभाम्" भट्टिः। स्त्रियां ङीप्।

हारिल पुंस्त्री० हृ-णिच् इलच्। स्वनामख्याते खगभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

हारीत पु० हृ-णिच्बा०-ईतच्। स्मृतिकर्त्तरि मुनिभेदे। २पक्षिभेदे ३कितवे च मेदि०। स्वार्थे क। हारितकमे (हरेल) राजनि०।

हार्द न० हृदयस्य कर्म युवा० अण् हृदादेशः। १स्नेहे २प्रेम्णि अमरः। हृदि भवः शिर्दतो वा अण्। ३हृदयस्थे ४हृदयवेद्ये च त्रि० हार्दविद्या शा०भा०।

हार्य्य पु० ह्रियतेऽसौ हृ-ण्यत्। १बिभीतकवृक्षे २हरणीये त्रि० मेदि०।

हाल पु० हलोऽस्त्यस्य अण् हल एव वा अण्। १बलरामे त्रिका०। २हले च मेदि०। ३शालिवाहननृपे हेमच०।

हालक पु० हाल+संज्ञायां कन्। पीतहरितवर्णाश्वे हेमच०।

हालह(हा ल न० हलाहल पृषो०। हालाहलविषे शब्दर०

हाला स्त्री हल-घञ्। १मद्ये अमरः २तालरसजे (ताड़ि) मद्ये च राजनि०।

हालाहल पुं न० हालेव हलति हल-अच्। १स्थावरविषभेदे शब्दर०। २कीटभेदे च पु० राजनि०। ३मद्ये स्त्री तत्र ङीप् राजनि०। "गोस्तनाभफला गुच्छतालपत्रच्छद-च्छपा। तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्ध्यायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते" भावप्र०।

हालिक त्रि० हलेन खनति हलः प्रहरणमस्य तस्येदं वा ठक् ठञ् वा। १कृषके २हलेन योद्धरि ३हलसम्ब-न्धिनि च अमरः।

हालिनी स्त्री हल-णिनि ङीप्। स्थूलपद्मां हेमच०।

हाली स्त्री हल-इण् ङीप्। कनिष्ठायां श्यालिकायाम् हेमच०।

हालु पु० हल-उण्। दन्ते त्रिका०।

हाव पु० ह्वे-भावे घञ् नि०सम्प्र०ह्वे-करणे घञ्। १आह्वाने २स्त्रीणां शृङ्गारभावजे चेष्टाभेदे च अमरः। "युवा-भोऽनेन ह्रयन्ते नारीभिर्मदनातुरे। अतो निरुच्यते हावश्च विलासादयो मताः" भरतधृतवाक्यम्। "ग्रीवा-रेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकासकृत्। भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते" उज्ज्वलमणिः।

हास पु० हस-भावे घञ्। हास्यस्थायिभावके रसभेदे तत्स्वरूप

सा० द० "विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत्। हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः। विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः। तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्। अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः। निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः"।

हासस् पु० हस-णिच् असुन्। चन्द्रे वेदनि०।

हासिका स्त्री हस-भावे ण्वुल्। हास्ये हेमच०।

हास्तिक न० हस्तिनां समूहः ठक्। १हस्तिसमूहे अमरः। हस्तिनमारोहति ठक्। २हस्त्यारोहे।

हास्तिन न० हस्तिना नृपेण निर्वृत्तम् नगरम् अण् संयोगपरत्वादिनो न टिलोपः। हस्तिनापुरे त्रिका०। हास्तिन इदं हस्तिनः परिमाणं वा अण्। २हस्तिसम्बन्धिनि ३हस्तिपरिमाणे च त्रि०।

हास्य न० हस-ण्यत्। १हासे हसने अमरः २अलङ्कारोक्ते रसभेदे च। "अलक्ष्यं हसितं श्रेष्ठं मौक्तिकाद्यमनावृतम्। अलक्षहसितं कुर्यात् तत् कोलाहलमेव वा" गारुडे ६६अ०।

"ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च। नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितन्तु षड्भेदाः"। "ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्। किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः। मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम्। अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्" सा० द०।

हाहा पु० हेति शब्दं जहाति क्विप्। १देवगन्धर्वभेदे अमरः। अदन्त हाहश्शब्दोऽपि तत्रार्थे भरतः। हा-हा द्वित्वम् २विस्मयशब्दे ३शोकशब्दे च अव्य० मेदि०।

हाहाकार पु० हाहा इत्यस्य कारः कृ-भावे घञ्। १युद्धशब्दे २शोकध्वनौ च।

हि वर्द्धने गतौ च स्वा० पर० सक० अनिट्। हिनोति अहैषीत् [जिघाय।

हि अव्य० हा-डि-वा डि। १हेतौ २अवधारणे अमरः। ३विशेषे ४प्रश्ने ५सम्भ्रमे ६हेत्वपदेशे ७असूयायां च मेदि० ८पादपूरणे ९शोके च शब्दर०।

हिंसक पु० हिन्स-ण्वुल्। १व्याघ्रादौ हिंस्रे पशौ २शत्रौ च ३आथर्वणे विप्रे ४हिंसाकारके त्रि० शब्दर०। "भोक्तानुमन्ता संस्कर्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः। उपहर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा मताः" काशीख०।

हिंसा स्त्री हिन्स-अ। १वधे मेदि० २चौर्यादिकर्मणि च अमरः। "हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी। ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः" इत्युक्तः। वैधहिंसाशब्दे ४८७९ पृ० दृश्यम्।

हिंसारु पु० हिन्स-आरु। व्याघ्रे त्रिका०।

हिंसालु पु० हिंसा+अस्त्यर्थे आलु। १हिंसाशीले उणा०। २कुक्कुरे पु० हारा०।

हिंसीर पु० हिंसा-ईरन्। १व्याघ्रे २खगे च उणा०।

हिंस्र त्रि० हिन्स-र। १हिंसाशीले अमरः। २घोरे ३भये ४भीमसेने ५हरे पु० उणा०। ६मांस्यां ७काकादन्यां ८जटामांस्याम् ९एलवालुकायां १०गवेधुकायां ११शिरायाम् १२नाड्यां च स्त्री शब्दच०।

हिक्क कूजने भ्वा० उ० स० सेट्। हिक्कति ते अहिक्कीत् [अहिक्किष्ट।

हिक्क हिंसायां चु० आ० सक० सेट्। हिक्कयते अजिहिक्कत।

हिक्का स्त्री हिगिति शब्दं करोतीति पृषो०। रोगभेदे (हेचकी) अमरः।

तन्निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ हिक्काधिकारः। तत्र हिक्कायाः विप्रकृष्टं निदानमाह "विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः। शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपाऽनिलैः। व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः। हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते"। अपतर्पणमनशनादि। सम्प्राप्तिमाह "वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि। अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा"। सामान्यलक्षणमाह "मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनः यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन्। सघोषवानाशु हिनस्त्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः"। वायुरत्र चोदानः प्राणो बोद्धव्यः। उदेति ऊर्द्ध्वं याति। सस्वनः सशब्दः। ऊर्द्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि त्रिक इति शब्दोऽत्रापि दीपकन्यायात्। मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन् इत्यर्थः। वायुः दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् वायुः कफेनानुगत इति यावत्। हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् साधुः हिगिति शब्दं करोतीति वा। पूर्वरूपमाह "कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता। हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च"। वदनस्य कषायता वातात्। अन्नजामाह "पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः। हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्" अनिलः प्राणो वायुः। यमलामाह "चिरेण यम-

क्षेद्वैर्गैर्या हिक्का समप्रवर्त्तते । यमयन्ती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत्"। क्षुद्रामाह "विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते । क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलं प्रधावति" । विकृष्टकालैः चिरेण । जत्रुः कण्ठोरसोः सन्धिः । गम्भीरामाह "नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता" । अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता । महतीमाह "मर्माणि पीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी" । मर्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि । असाध्यलक्षणमाह "आयम्यते हिक्कितो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्द्ध्वं ताम्यते नित्यमेव । क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ । आयम्यते विस्तार्य्यत इव तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः । क्षीण इत्यादिनाऽतिमात्रमित्यन्तेनापरः । तौ द्वौ चान्त्यौ च गम्भीरया महत्या हिक्कया हिक्कमानौ वर्जयेत् । अपरञ्च "अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः । आसाञ्च या समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् । यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता" । साध्यलक्षणमाह "अक्षीणश्चाप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य च । तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा" ।

हिङ्गु न० हिं गच्छति गम-डु नि० । (हिङ्) रामठदेशोद्भवे वृक्षे अमरः तस्य निर्यासे हिङ्गुद्रव्ये च ।
"हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासनुत् । रसे पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम् । शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्" भावप्र० । "हिङ्गु तीक्ष्णं कटूष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत् । कटूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्" राजव० । २वंशपत्रे भावप्र०

हिङ्गुनाड़िका स्त्री हिङ्गुन नाड़ी इव नाड़ी यस्याः कप् । नाडीहिङ्गौ राजनि० ।

हिङ्गुनिर्यास पु० हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य । १निम्बवृक्षे अमरः हेम० । २हिङ्गुद्रव्यनिर्यासे च (हिङ्) ।

हिङ्गुपत्र पु० हिङ्गुन इव पत्रमस्य । १इङ्गुदीवृक्षे राजनि० (हिङ्गपात) २वृक्षभेदे स्त्री ङीष् भरतः ।

हिङ्गुपर्णी हिङ्गुन इव पर्णमस्याः गौरा० ङीष् । वंशपत्राख्य रक्तमालायाम् ।

हिङ्गुल पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं लाति ला-क । रक्तवर्णे वर्णकद्रव्यभेदे अमरः २मार्त्तण्ड्यां ३इङ्गुदाञ्च स्त्री ङीप् वर्णकभेदे तस्य शोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा "मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् । सप्त वारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्" । एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः । "तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति" । अथ हिङ्गुलाकृष्टपारदविधिः "निम्बूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम् । दत्ता दरदमूर्द्धं तु पातयेत् सूतयुक्तिवत् । ततोऽर्द्धं विठरीयन्त्रं मृद्वोग्नाद्युपयुक्तम् । शुद्धमेव हितं सूतं सर्वकर्मसु योजयेत्" । तद्रूपं दरदशब्दे ३३७४पृ० दृश्यम् । कृतोऽङ्कुलविद्भूतवातश्याने ४देशविशेषे स्त्री (हिङ्गलाज) "अङ्गरजं हिङ्गुलायां देवता भीमलोचना । कोटवी या महामाया मिशुचा या दिगम्बरी" पीठमा० ।

हिङ्गुलु पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं लाति ला-कु । (हिङ्गुल) वर्णकद्रव्ये अमरः ।

हिङ्गुसिराटिका स्त्री हिङ्गुन इव सिरां पत्रसिरामटति अट-ण्वुल् अत इत्वम् । वंशपत्राख्य रक्तमा० ।

हिङ्ख न० हिङ्गु+व+पृषो० । मधुरसूने (खाखु) शब्दच० ।

हिञ्ज पु० हिनोति हि-क्विप् तथा सन् जायते जन-ड कर्म० । हिञ्जलवृक्षे शब्दर० । [भेदे (हिजल) जटा०

हिञ्जल पु० हि-क्विप् हिः हितकारि जलं यस्य । वृक्ष-

हिञ्जीर पु० हस्तिपादबन्धे हेमच० । [वैजयन्तिकार ।

हिड गतौ अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । हिण्डते

हिडिम्ब पु० राक्षसभेदे स हि भीमेन हतः २तद्भगिन्यां स्त्री

हिडिम्बजित् हिडिम्बं राक्षसभेदं जितवान् जि-क्विप् । भीमसेने हिडिम्बायत्तुप्रभृतयोऽप्यत्र । [भार० आ०।

हिडिम्बापति पु० ६त० । १घटोत्कच शब्दर० २भीमसेने

हिण्डन न० हिडि-ल्युट् । १भ्रमणे २रमणे मेदि० ३लेखने च विश्वः । [चार्थं ज्ञाटा०

हिण्डिक पु० हिडि-इन् हिण्डौ कायति कै-क । ज्योतिषि

हिण्डि(ण्डी)र पु० हिडि-इरन् ईरन् वा । १समुद्रफेने अमरः । २वार्त्ताकौ ३पुरुषे मेदि० ४रुचके च जटा० ।

हिण्डी स्त्री हिडि-इन् ङीप् । दुर्गायां त्रिका० ।

हिण्डीप्रियतम पु० ६त० । शिवे शब्दर० हिण्डीपत्यादयोऽप्यत्र । [४मङ्गले च ।

हित त्रि० धा-क्त हि-क्त वा । १गते २पथ्ये ३इष्टसाधने

हितक पु० हित+स्वार्थे क । शिशौ राजनि० ।

हितकारिन् त्रि० हितं करोति कृ-णिनि । शुभकारके ।

हितप्रणी पु० हितं प्रणयति प्र+णी क्विप् । चारे शब्दर० ।

हितावली स्त्री हितम् आवलयति आ+वल-इन् ङीप् । ओषधिभेदे अमरः । [कारिणि स्त्रियां ङीप् ।

हितैषिन् त्रि० हितमिच्छति इष-णिनि । हितेच्छा-

हितोपदेश पु० हितस्य इष्टसाधनस्य उपदेशः । १हितस्य उपदेशे विष्णुशर्मकृते २नीतिग्रन्थभेदे च ।

हिन्ताल पु० हीनः तालो यस्मात् पृषो० । (हिँताल) इति ख्याते अमरः "हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत् पित्तदाहहृत् । श्रमव्यापहारी च शिशिरो वातदोषकृत्" राजनि० ।

हिन्दोल पु० हिल्लोल+अच् पृषो० । १श्रावणशुक्लपक्षे विहिते दोलनवन्ने च भगवतो दोलनरूपे २उत्सवभेदे ३रागभेदे च सङ्गीतदा० । ४दोलायां स्त्री आर्षे च । ग्रामभेदे जटा० ।

हिन्दु पु० हीनं दूषयति दुष+डु पृषो० । जातिभेदे । "पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया । अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ । पञ्च खानाः सप्त मीरा नव साहा महाबलाः । हिन्दुधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः । हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! । पूर्वाम्नाये नवशतं षडशीतिः प्रकीर्त्तिताः । फिरिङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः । इंरेजा नवषट्पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः" मेरुतन्त्रे २३प्र० प्रमाणमिदम् ।

हिम न० हि-मक् । १प्रालेयच्युते जलकणे २शीतलस्पर्शे ३तद्वति त्रि० अमरः । ४सूक्ष्मैलायां ५रेणुकायां ६भद्रमुस्तायाम् ७नागरमुस्तायां ८पृक्कायां ९चण्डिकायां च स्त्री राजनि० । १०अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतुभेदे ११चन्दनवृक्षे पु० हेमच० १२कर्पूरे पु० राजनि० ।

हिमक पु० हिमेन कायति कै-क । विकङ्कतवृक्षे राजनि० ।

हिमकर पु० हिमः करः किरणो यस्य हिमं करोति निषेवणात् कृ-अच् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० । हिमकिरणादयोऽप्यत्र ।

हिमकूट पु० हिमस्य कूटं यत्र । १शिशिरर्त्तौ राजनि० हिमप्रचुर कूटमस्य । २हिमगिरौ हिमालयपर्वते ।

हिमगिरि पु० हिममयो गिरिः हिमप्रधानो वा गिरिः । हिमालयपर्वते हिमपर्वतादयोऽप्यत्र ।

हिमज पु० हिमात् हिमालयात् जायते जन-ड । १मैनाकपर्वते । २पार्वत्यां ३शठ्यां स्त्री मेदि० । हिमे हिमकाले जायते जन-ड । ४क्षीरिण्यां शतायां स्त्री राजनि० ।

हिमझण्टि पु० झटि इन् इत० । कुज्झटौ हारा० ।

हिमतैल पु० हिमवीर्य्यं तैलम् । कर्पूरजाते तैले राजनि० ।

हिमदुग्धा स्त्री हिमवीर्य्यकरं दुग्धमस्याः । क्षीरिण्याम् राजनि० ।

हिमदुर्दिन न० हिमहेतुकं दुर्दिनम् शाक० । हिमपातेन दुःखकरे दिने कुज्झटिकायुक्तदिने त्रिका० । [राजनि०

हिमद्रुम पु० हिमप्रधाने जायमानः द्रुमः । निम्बवृक्षे

हिमप्रस्थ पु० हिमः शीतलः प्रस्थो यस्य । हिमालयपर्वते हेमच० । [राजनि० ।

हिमबालुक पु० हिमवती बालुकेव अंशो यस्य । कर्पूरे

हिमवालुका स्त्री हिमस्य बालुकेव । कर्पूरे अमरः ।

हिमवत् पु० हिमानि प्राचुर्य्येण सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । हिमालयपर्वते हेमच० ।

हिमवत्सुत पु० इत० । १मैनाकपर्वते २गङ्गायाम् ३उमायाञ्च स्त्री । "गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनी । स योगाग्निमयाद्देवी मेने पुत्री महेश्वरीम्" देवीपु० ३२अ० ।

हिमशर्करा पु० हिमप्रधाना शर्करा शा०त० । यावनाले राजनि० ।

हिमशैल पु० हिमप्रधानः शैलः । हिमालये ।

हिमशैलजा स्त्री हिमशैलात् जायते जन-ड । १उमायाम् शब्दर० २गङ्गायाम् । [(बरफ) पदार्थे च अमरः ।

हिमसंहति स्त्री इत० । १हिमसमूहे २हिमेन कृतसङ्घाते

हिमह्रासक पु० हिमं ह्रासयति शीतवीर्य्यत्वात् ह्रस-णिच्-ण्वुल् । हिन्तालवृक्षे जटा० । [राजनि० ।

हिमांशु पु० हिमा अंशवोऽस्य । १चन्द्रे अमरः २कर्पूरे च

हिमांशुभिख्य न० हिमांशोरभिख्या शोभा यस्य । रौप्ये हेमच० । तस्य अतिशुभ्रत्वात् तथात्वम् ।

हिमागम पु० हिमस्यागमो यत्र । हेमन्ते अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ राजनि० ।

हिमाद्रिजा स्त्री हिमाद्रौ हेमाद्रेर्वा जायते जन-ड । १क्षीरिण्यां राजनि० । २पार्वत्यां ३गङ्गायाञ्च ।

हिमाद्रितनया स्त्री इत० । १दुर्गायां २गङ्गायाञ्च हिमाद्रिसुतादयोऽप्यत्र । ३मैनाके पु० ।

हिमानी स्त्री हिमानां संहतिः हिम+ङीष् आनुक् च । हिमसमूहे अमरः "आसता यत जरैव हिमानी" नैषधम् ।

हिमाराति पु० इत० । १सूर्य्ये २अग्नौ मेदि० ३अर्कवृक्षे ४चित्रकवृक्षे च ।

हिमालय पु० हिमानामालयः। १हिमवत्पर्वते त्रिका०। हिमप्रधान आलया यस्य। २शुक्लखदिरे शब्दच०। ३भूम्यामलक्याम् स्त्री राजनि०। स च नतः भारतवर्षस्य सीमापर्वतः। जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

हिमाज न० हिमकाले अप्सु-जायते जन-ड। उत्पले

हिमावती स्त्री हिमं हिमवीर्य्यं विद्यतेऽस्य सेवने मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। स्वर्णक्षीर्य्याम् अमरः।

हिमाश्रया स्त्री हिमं हिमवीर्य्यमाश्रयति आ+श्रि-अच्। यवजीवन्त्याम् राजनि०। कपिकच्छ्वाम् राजनि०।

हिमोत्तरा स्त्री हिममुत्तरं यस्याः सेवने शीतवीर्य्यकरत्वात्।

हिमोत्पन्ना स्त्री हिमे उत्पन्ना। चामनाख्यां राजनि०।

हिमोद्भवा स्त्री हिमे तत्प्रधानस्थाने उद्भवति उद्-भू-अच्। शठ्याम् राजनि०। [मेदि०।

हिरण न० हृ-ल्युट् नि०। १रेतसि २स्वर्णे ३वराटके च

हिरण्मय त्रि० हिरण्यात्मकम् मयट् नि०। १हिरण्यात्मके स्त्रियां ङीप्। "हिरण्मयी शालवतेव जङ्गमा" भट्टिः। जम्बुद्वीपे नववर्षमध्ये २वर्षभेदे न० त्रिका०। "उत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजन पृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६अ०।

हिरण्य न० हिरणमेव स्वार्थे यत्। १सुवर्णे २धुस्तूरे अमरः। ३रेतसि शब्दर०। ४द्रव्ये ५वराटके ६अक्षये ७मानभेदे ८अकुप्ये मेदि० ९रजते १०धने च।

हिरण्यकशिपु पु० दैत्यविशेषे। स त कश्यपात् दित्यां जातः "दितिः पुत्रद्वयं लेभे कश्यपादिति नः श्रुतम्। हिरण्याक्षश्च दुर्द्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा" "हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः। शतो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिराः। तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टः वरेण तु। सर्वामरत्वं वव्रे स ब्रह्मणस्तेन दैत्यनाम्। अहं सर्वं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः। अणिमादिगुणैश्वर्य्यमेव मे दीयतां वरः। तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम्। दत्त्वा चास्मै सभां दिव्यां तत्रैवान्तरधीयत। हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनः। राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां निषेवते। तस्यां तस्यां नमश्चक्रुर्देवता ऋषिभिः सह। एवंप्रभावो दैत्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा। आयमग्निश्च चन्द्रश्च वायुरिन्द्रो जलं तथा। भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश। तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किल। नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नारसिंहेन वैदितः" वह्निपु०।

हिरण्यकशिपुहन् पु० हन-क्विप् ६त०। विष्णौ।

हिरण्यकामधेनु स्त्री विधानेन हिरण्यरचिता कामधेनुः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं हिरण्येन कल्पितायाम् १धेनौ उपचारात् २तद्दाने च। तद्दानविधिः "अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम्। लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः। स्वल्पेप्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः"। कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम्। इह हि देवतावाहनहोमाधिवासादिपूजामाल्याच्छादनगुरुऋत्विगवरणमधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनपञ्चवर्णवितानतोरणपताकादिकं सर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्। स्वल्पेप्येकाग्निवदिति, एकाग्निमत्करणं व्याख्यातम्। "काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्। उत्तमा पलसाहस्रं तदर्द्धेन तु मध्यमा। कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्यापि कारयेत्"। अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानवत् तत्प्रमाणचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः। वत्सधेनुपरिमितद्रव्यनिष्क्रयदत्तसुवर्णादिरूपाद्यपि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निधीयते। तथा च गुडधेन्वादिषु "तत्चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते। "वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्विताम्। न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम्। कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्"। कल्पतरुदाने, पल्लवो व्याख्यातः। "महारत्नानि पद्मरागप्रभृतीनि, "वत्सं दद्यात् तु विन्यसेदिति" क्वचित्पाठः, नानाफलानि नारङ्गखर्जूरपुष्पप्रभृतीनि चोक्तानि कल्पतरुदानोक्तानि। "तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्। इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम्। भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा"। अष्टादश धान्यानि परिभाषायां द्रष्टव्यानि नानाफलानि नारिकेलादीनि। "कौशेयवस्त्रद्वयसंयुक्ताम् दीपातपत्राभरणाभिरामाम्। चामरां कुण्डलिनीं सघण्टां सुवर्णशृङ्गां मणिपादुकाम्।

रथैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत् तान् क्रमधेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" हेमा॰ दा॰ मत्स्यपु॰ । [हेमघ॰ ।

हिरण्यकोष पु॰ हिरण्यस्य कोष इव । कृताकृतस्वर्णरौप्ये

हिरण्यगर्भ पु॰ हिरण्यं स्वर्णमयाण्डं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हैमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम् "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनूक्तेः । तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पिते २हिरण्यगर्भाख्ये पात्रे ३उपचारात्तद्दाने ४शालग्राममूर्त्तिभेदे च शालग्रामचक्रे शब्दर॰ । तस्य दानविधि हेमा॰दा॰ मत्स्यपु॰ "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । हेमा हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् । पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः । पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम्" । अत्र दैवज्ञवरणविधानस्वस्त्यादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिसम्भारहोमाधिवासनादिकं हिरण्यगर्भादिषट्महादानप्रकृतिभूतं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् । "ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् । द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् । त्रिभागहीनविस्तारं मण्डपं मुरजाकृति" । कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्वर्णमयं हेमपङ्कजम् तदेव नाभिमध्यवाच्यं, त्रिभागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । मुरजाकृति, मृदङ्गाकृति । आज्यक्षीरादिपूरितमिति कश्चित्पाठः । तत्र तत्क्षीरे तस्यपरिमाणे, यद्यपि आज्यक्षीरपूरितमित्युच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन यथा तत्र परिस्रवति तथा पूरणीयम् । "दशास्त्राणि रत्नानि दाम दर्वी तथैव च । हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् । तथैवावरणं नाभेरुपवीतस्य काञ्चनम् । पार्श्वतः स्थापयेत् तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम्" । दशास्त्राणि, दशशस्त्राणि, अभ्राणीति कश्चित्पाठः । तानि काञ्चनानि अभ्राकारतया, अभ्राणीति । अभ्रं खनिजमिति केचित्, रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि, सपिटकं, सपुटान्वितं बहिरिति । हेमकुण्डाद् बाह्यप्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः । बहिरादित्यसंयुतमिति च पाठान्तरम् "बहिरादित्ययोर्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । बहिरादित्यसंयुतमिति, वा पाठ तदा आदित्यः पद्मः" । तद्वदावरणमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं कौशेयं वस्त्रं दामादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि । "पद्माकारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् । मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् । तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत्" । द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः । इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात् यावता यजमानस्य प्रवेशावकाशोपाधिकं कुण्डं भवति तावता घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये निहितपत्त्रकोपरि तिलद्रोणं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदिनादन्यदाग्निस्थापनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिसंस्रवसमाप्तिं कुर्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलशजलैः पूर्ववदभिषेकः, तदुच्यते । "ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च । सर्वौषध्युदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः" । सर्वौषध्यः, व्याख्याताः, "शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः । नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । सप्तलोकसुराध्यक्ष ! जगद्धात्रे नमो नमः । भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः । ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे । नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुवनाश्रय ! । नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः । यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । तस्मात् मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याथ उदङ्मुखः । मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ । जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम्" । धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तत्रैव तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । तत्र दक्षिणमुष्टौ धर्मराजः, वाममुष्टौ चतुर्मुख इति । "गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः" । अनवलोकनमत्र विज्ञेयं, एतेषु, गर्भाधानादिषु संस्कारेषु जातकर्मादिषु, मन्त्रयुक्तमनुष्ठानमात्रमाचरणीयम् "गीतमङ्गलघोषेण गुरुरुत्थापयेत् ततः । जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः" । तास्वभिधीयन्ते । जातकर्म१ नामकरणं२ निष्क्रमणं३ अन्नप्राशनं४ चूडाकर्म५ उपनयनं६ प्राजापत्यम्७ ऐन्द्रं

आज्यं वर्दि योज्यं । इति, चत्वारि वेदव्रतानि मोदानां ।
वेदाःन्याहुश्चेति द्वादश, पूर्वोक्तञ्च दद्यात् धेनु गोमुखम् ।
"कृत्वा दद्याद् गुरवे दत्वा मन्त्रमिमं जपेत् । नमो
हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः । चराचरस्य जगतो
गृहभूताय वै नमः । मर्त्योऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मा-
द्विजोत्तमः । त्वद्गर्भसम्भवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम् ।
चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततो द्वादशभिर्वृताः । स्नानं कुर्युः
प्रसन्नाश्च सर्वाभरणभूषिताः" । कलशैः कुण्डसमीप-
स्थितैरेव, स्नानं कुर्युर्यजमानस्येति शेषः "देवस्येति
मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने । अद्य जातस्य तेऽङ्गानि
अभिषेक्ष्यामहे वयम् । दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव
सुखी भव । ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्द्विजन्मनः" ।

हिरण्यनाभ पु० हिरण्यं नाभौ यस्य बहुव्री० । मैनाक-
पर्वते हेमच० ।

हिरण्मय हिरण्यस्य विकारः तदात्मकं वा मयट् वेदे निपा-
तनात् यलोपः । १हिरण्यगर्भे २स्वर्णविकारे च "हिर-
ण्मयेन सविता रथेना" यजु० । ३४।० स्वर्णमयः "अथ
य एष हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" छान्दो० उ० ।

हिरण्यरेतस् पु० हिरण्यं रेतो यस्य । १वह्नौ २चित्रक-
वृक्षे च अमरः । ३अग्निरेतसमन्धे द्वयम् । ४सूर्ये
मेदि० ५अपर्णे ऋषिभेदे जटा० ।
वह्नेस्तादृशरेतस्त्वं यथा "ततोऽयं वीतिहोत्रस्य वीर्यं
लब्धं पिनाकिना । तेनाक्रान्तोऽभवद् ब्रह्मन् ! सन्तप्तो
हुताशनः" । "हुताशनोऽपि च भयात् यत्र तत्र परि-
क्षिपन् । पञ्च वर्षसहस्राणि भ्रम्यमाणो हव्यभुक् ततः ।
मांसास्थीनि रक्तानि मेदोमज्जादयस्तथा । रोमाणि
चाक्षिकेशाद्याः सर्वे जाता हिरण्मयाः । हिरण्य-
रेता जातोऽस्मिन् विख्यातः पावकस्ततः" वामनपु० ५४ अ० ।

हिरण्यवर्णा स्त्री हिरण्यस्येव वर्णो यस्याः । १नदीभेदे हेमच० ।
२हेमतुल्यवर्णयुते त्रि० "हिरण्यवर्णां हरिणीम्" श्रीसू० ।

हिरण्यवाह(हु) हिरण्यं वाहयति प्रापयति भक्तान्
हिरण्यवर्णौ बाहू इव वा यस्य । १महादेवे २शोणे
नदभेदे च अमरः ।

हिरण्याक्ष पु० कश्यपस्य पुत्रे दैत्यभेदे । हिरण्यकशिपुरनुजे
तत्कथा । स च वराहरूपेण विष्णुना हतः । "हतो
हिरण्यकशिपुः हरिणा सिंहरूपिणा । हिरण्याक्षो
धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः" भाग० ७ स्क० ।

हिरण्याश्व पु० हिरण्यनिर्मितोऽश्वः । तद्दानादिकं मत्स्य-
दानखण्डे दानार्थं रचितो १कल्पितेऽश्वे २तद्दाने च ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् । यस्य प्र-
दानाद्भुवनमनन्तमुपयाति तु । पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा
ब्राह्मणवाचनम् । लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुष-
दानवत् । ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
स्थाप्य वेद्यामजिनं कुर्यात् सत्यासिमयं बुधः" अत्रादि-
शब्देन देवतावाहनहोमादिपूजागुरुऋत्विग्वरण-
मधुपर्कदानवेदिकापरिष्कारसमस्तवितानतोरणादिकं
वासनादि सत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं कर्तव्यमिति,
स्थाप्य वेद्यामजिनमिति, आख्यातं "स्थापयेद्वेदमध्ये तु
कृष्णाजिनतिलोपरि" कृष्णाजिननिहितद्रोणपरिमित-
तिलोपरीति विवेचम् । "कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्-
न्धवासितम् । मांसतद्विगुणाद्दूर्ध्वं माषकप्रमाणतः बुधः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः । पूर्णकुम्भाष्टको-
पेतं माल्यकुसुमसंयुतम् । शय्यां सोपस्करां तद्वत् हेमार्ण-
वसंयुतम्" । शय्योपस्करा विविधास्तरणप्रधानवस्त्र-
फलपुष्पगुग्गुलकर्पूरागुरुचन्दनताम्बूलदर्पणकज्जलिकाचा-
मरव्यजनासनपतद्ग्रहस्थितपात्रासिसूचिकापानद्युगल-
ताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिकावितानादयः । मार्तण्ड-
संयुतामिति, तथ्यामुक्तं सौवर्णमश्वं कुर्यादित्यर्थः ।
सौवर्णमश्वमत्र उच्चैःश्रवादाने "ततः सर्वौषधि-
स्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीत-
कुसुमाञ्जलिः" । इत्यादि पूर्वेद्युरधिवासनं विधाय
द्वितीयदिवसे पूर्ववत् पुण्याहवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं
कर्म, गुरुः समापयेत् । अथ सर्वौषधिजलस्नातः शुक्ला-
म्बरो यजमानोऽश्वःप्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रमुदी-
रयेत् । "नमस्ते सर्वदेवेश ! वेदाहरणलम्पट ! । वाजिरू-
पेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् । त्वमेव सप्तधा
भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम् । यस्माद् भासयसे लो-
कानतः पाहि सनातन ! । एवमुच्चार्य गुरवे तमश्वं
विनिवेदयेत् । दत्त्वा पापक्षयाल्लोकानभ्येति भास्व-
तम् । गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजश्चाभिपूजयेत् । सर्व-
धान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् । सर्वं शय्यादिकं
दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि । पुराणश्रवणं तद्वत् कार-
येद्गीतवादनादि" । दानवाक्यञ्च पूर्ववदनुसन्धेयम्, अत्र
दानवाक्येषु सुवर्णं दक्षिणेति, यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणा,
विभवतः अविभवानुसारेण सर्वान् मण्डपादीन् ऋत्विजश्च
गोभिः पूजयेत्, सर्वधान्योपकरणमिति विनियोगात्

पूर्वं धान्यावाहनं मन्त्रैः, गुरवे निवेदयेदिति, स्वर्णवृक्षदाने चाचार्याय यच्च उदात् कल्पितम्बो यथाशक्ति वस्त्रादि दद्यात्। गङ्गकपकादिकल्पदाने तु प्रकृतिवदनुवस्था, व्यस्ततरत्ने काम्यतोऽपि द्रष्टव्या" हेमा॰दा॰

हिरण्याश्वरथ पु॰ हिरण्येन निर्मितः अश्वः तद्युक्तरथः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १कल्पिते सुवर्णमयाश्वयुक्तरथे २तद्दाने न॰। तद्विधिर्यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा च ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्"। तुलापुरुषदानवदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदेदितव्यम्, आदिग्रहणस्यापि पूर्ववदेव व्याख्या "कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम्। सप्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूवरम्। इन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम्। लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम्"। अत्र तिलानां रथस्य च परिमाणापेक्षायां पुरुषेच्छया नियमः प्रकृतौ परिमाणाश्रवणात्. केचित्तु सन्निधानात् हेमहस्तिरथादिदानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह वदन्ति। कूवरं युगाधारकाष्ठम्। ध्वजो दण्डः, स च रथस्य सौवर्णत्वात् सौवर्ण एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनीलमणिमयेन कलशेन युतः कर्त्तव्यः। लोकपालकलशाष्टकञ्च गजरथदाने, "चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टौ दशैव तु। कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्। माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम्। यो यत्तत्र पुमान् कुर्यात् स तस्याधिवासनम्"। वितानकम् पञ्चवर्णं, पुरुष इष्टदेवताकारः सौवर्णरथे स्थापनीयः। मन्त्रोपानत्पादुकाश्च। "सोऽभिर्निधनतः सार्द्धं दद्याच्च मधनाशनम्। आम राशिनावादूर्ध्वं पश्चितः कारयेद् बुधः"। भारः पञ्चकलशवत्, एतत्र सुवर्णभारं ध्वजयुक्तमात्राकालाश्वचक्ररक्षणरहितञ्च वेदितव्यम्। "षडश्वोरथसंयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः। इत्यादिना युतं दद्याद्धेमसिंहध्वजान्वितम्"। हेमेन सिंहाङ्कितेन युक्तमिति षडश्वपक्षे, चतुरश्वपक्षे च इन्द्रनीलमयकुम्भो ध्वजे कार्यः, अश्वद्वयपक्षे हेमसिंह इति व्यवस्था। "चक्ररक्षावुभौ तत्र तुरगस्थावथाश्विनौ। पुण्यं कालं ततः प्राप्य पूर्ववत् स्थापितो द्विजैः। शुक्लमाल्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत्"। हेमा॰ दा॰ मत्स्यपुराणीयम्।

हिरुक् अव्य॰ हि–बा॰ रुकिक् रुट् च। १वर्जने २अन्ते मेदि॰ ३विनार्थे ४मध्यार्थे ५सामीप्ये च अमरः। ६अधमे शब्दच॰

हिल हावकरणे तु॰ प॰ सक॰ सेट्। हिलति अहेलीत्।

हिलमोचि(ची) स्त्री हिल–क मुच–इन् कर्म॰ वा ङीप् (हेलेञ्चा) शाके शब्दर॰ स्वार्थे क तत्रैव शब्दच॰। "शोथं कुष्ठं कफं पित्तं हरते हिलमोचिका" भावप्र॰।

हिल्ल पुंस्त्री॰ हिल बा॰ ल्लक्। मराणिभेदे शब्दच॰ स्त्रियां ङीष्।

हिल्लोल दोलने अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। हिल्लोलयति ते अजिहिल्लोलत् त।

हिल्लोल पु॰ हिल्लोल–अच्। १तरङ्गे "हृदि कृत्वा स्त्रियः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ। यथेष्टं ताडयेद् योनिं बन्धो हिल्लोलसंज्ञकः" रतिम॰ उक्ते २रतिबन्धभेदे। घञ्। ३दोलने।

हिल्वला स्त्री इल्वला+पृषो॰। मृगशिरानक्षत्रशिरोदेशस्थे पञ्चताराङ्गे मृगव्याधे शब्दर॰। [ङीप्।

हिष प्रीणने स्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। हिम्वति अहि-

हिवुक न॰ हिवि–उकन् नि॰। लग्नाच्चतुर्थे स्थाने ज्यो॰।

हिंस वधे वा चु॰ रु॰ पक्षे रुधा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। हिनस्ति हिंसयति ते च हिंसीत् अजिहिंसत् त।

ही अव्य॰ हि–डी। १विस्मये अमरः। २दुःखे ३विषादे ४हेतौ मेदि॰। ५शोके च शब्दर॰।

हीन त्रि॰ हा–क्त तस्य नः ईत्त्वम्। १ऊने २निन्द्ये अमरः। ३अधमे त्रि॰। व्यवहारे ४प्रतिवादिभेदे पु॰ व्यव॰त॰ "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" नारदः।

हीनवादिन् पु॰ कर्म॰। "पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" इत्युक्ते व्यवहारे १वादिभेदे। २मूके हेमच॰।

हीनाङ्ग त्रि॰ हीनमङ्गं यस्य। अभावतो न्यूनाङ्गयुक्ते "हीनाङ्गं विकलाङ्गं च" इति स्मृतिः। स्त्रियां वा ङीप् सा च। २क्षुद्रपिप्पल्यां हेमच॰। [ताल) भरतः।

हीन्ताल पु॰ हीनस्तालो यस्मात् पृषो॰। हिन्तालवृक्षे (हे॰

हीर न॰ हृ–क नि॰। १वज्रे २हीरके च। ३सिंहे ४सर्पे पु॰ हेमच॰ ५हारे ६सिंहे च पु॰ ७लक्ष्म्यां ८तैलाम्बुके स्त्री मेदि॰। ९पिपीलिकायां हेमच॰ १०काष्ठीयांकृ स्त्री र.अनि॰ स्वार्थे क। हीरक (हीरा) मणिभेदे शब्दर॰। वज्रशब्दे ८४३१ पृ॰ दृश्यम्।

हीराङ्ग पु० हीरमिव दृढमङ्गमस्य । इन्द्रस्य वज्रे शब्दमा० ।

हील न० ह्री-विषयं लाति ला-क । शुक्रे धातौ हेमच० ।

हीलुक न० हिल-उक पृषो० । गौडीमद्ये शब्दच० ।

हीही अव्य० ही+द्वित्वम् । १विस्मये २हास्ये च मेदि० ।

हु होमे अदने च जु० प० सक० अनिट् । जुहोति अहौषीत् जुहाव । प्रीणने च । "जुहुधीह पावकम्" किरा० ।

हुं(हू)ङ्कार पु० हु(हू)मित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ-घञ् । हुमित्यव्यक्तस्य प्रतिषेधसूचकशब्दस्योच्चारणे । "मौनव्रतं महाकष्टं हु(हू)ङ्कारेणापि नश्यति" इति पुराणम् दीर्घमध्योऽपि ।

हुड रागीकरणे भ्वा० मज्जने संघाते च चुरा० तु० कु० प० सेट् । हुडति अहुडीत् जुहोड ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

हुड राशीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । हुण्डते अहुण्डिष्ट । [होडते अहोडिष्ट ।

हुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः

हुड पु० हुड-क । १मेषे हेमच० । चौरनिवारणार्थं भूमौ निखाते २लौहकीलके च ३सैनाश्रयस्थाने ४रथोपरि विषमूत्रत्यागार्थस्थानभेदे च "पुरी समन्तादिहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा" भा० व० १५ अ० । "चक्राणि योधनस्थाः हुडा-अट्टालकस्थानानि भाषायां (हुडक)संज्ञानि । अन्ये तु विषमूत्रोत्सर्गस्थानमट्टालिकां हुडा इत्याहुः । उदाहरन्ति च । "बध्नन्ति हुडशृङ्गाणि रथकोपरि सूरिभिः विषमूत्रपरीषोत्सर्गकरादिसर्वं उच्यतः इति" नीलक०

हुडुक पु० कु० हुड-बा० उक । १वाद्यभेदे २दात्यूहपक्षे ३मदयुक्ते मेदि० (हुड़का) इति ख्याते ४कपाटदण्डे शब्दर० ।

हुडुत् न० कु० हुड-उति । १हलशब्दे २अव्यक्ते शब्दे कालीक० ।

हुडुम्ब पु० कु० हुड-उम्ब । भटविपिटे शब्दमा० ।

हुण्ड पुं स्त्री० हुडि-अच् । १व्याघ्रे २ग्राम्यशूकरे ३राक्षसे च स्त्रियां ङीप् । ४मूर्खे त्रि० । [अमरः । भावे क्त । २होमे न०

हुत त्रि० हु-क्त । देवान् येन मन्त्रद्वाराऽग्नौ प्रक्षिप्ते घृतादौ

हुतभुज् पु० हुतं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं घृतादि भुङ्क्ते भुज-क्विप् । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः ।

हुतवह पु० हुतं घृतादिकं वहति प्रापयति देवान् प्रीत्यर्थम् वह-अच् । १वह्नौ हेमच० २चित्रकवृक्षे च अमरः ।

हुताश पु० हुतमश्नाति अश-अण् । १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे च । ल्यु हुताशनोऽप्यत्र । स च कर्मविशेषविहितवह्नौ च । "कोटिहोमे हुताशनः" ति० त० ।

हुताशनी स्त्री हुताशनस्योद्दीपनमस्त्यस्या अच् गौ० ङीष् । फाल्गुनपूर्णिमायां होलाकाशब्दे दृश्यम् ।

हुम् अव्य० हु-डुमि । १स्मरणे २प्रश्ने ३अनुज्ञायां च ४निवारणे मेदि० । "हुं हुङ्कृत्य तद्वतीति" श्रुतिः ।

हुर्छ कौटिल्ये भ्वा० प० सक० सेट् । हूर्छति अहूर्छीत् हुलपाठपक्षात् क्विपि लोपे हूः हुरौ हुरः इत्यादि ।

हुल गतौ संवरणे च भ्वा० प० सक० सेट् । होलति अहोलीत् ज्वला० हुलः होलः ।

हुलहुली स्त्री हुल-क आभीक्ष्ण्ये द्वित्वम् गौरा० ङीष् । स्त्रीणां मङ्गलध्वनिभेदे (उलुउलु) त्रिका० ।

हुहु(हू) हु-कु नि० । गन्धर्वभेदे पृषो० हूहूरित्यप्यत्र ।

हूङ्कार पु० हुम्+कृ-घञ् । भयप्रदर्शके शब्दभेदे "हूङ्कारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः" देवीमा० ।

हूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हूडते अहूडिष्ट ।

हूत त्रि० ह्वे-क्त संप्रसारणम् । आहूते कृताह्वाने ।

हूति स्त्री ह्वे-क्तिन् संप्रसारणम् । आह्वाने अमरः ।

हून पु० ह्वे-नक् संप्रसारणं च । १म्लेच्छजातिभेदे २तद्देशस्थानभेदे च "हूनपल्लवशिष्टेभ्यो गान्धारेभ्यो वद्यावन" स्कन्दो० । ३तत्र प्रचलिते स्वर्णमुद्राभेदे इत्यन्ये । "षण्णाश्च सुरन्त हूनो यत्र इत्यपि । कोषकाराणां यो व्यवहारोपाचारवर्जितः । स्तोकः किरात शबर पुलिन्दाद्यास्तु तद्विदाः" शब्दार्थ० ।

हूम् अव्य० हु-बा० डूमि । १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३स्मृतौ ४क्रोधे ५भये निन्दायाम् भरताचार्यचक्रवर्ती ।

हूर्च्छन न० हुर्छ-ल्युट् । कौटिल्ये । [ङीप् ।

हूरव पुं स्त्री० हू इति रवो यस्य । शृगाले हेमच० स्त्रियां

हूहु(हू) पु० गन्धर्वविशेषे शब्दर० ।

हृ हरणे भ्वा० उ० द्वि० अनिट् । हरति ते अहार्षीत् अहृत जहार जह्रे हरिष्यति ते । कर्मणि अपि हकारादि । ह्रियते अहारि अहारिषाताम् अहृषाताम् जिहीर्षति ते

अनु+सदृशीकरणे आ० अनुहरते पैतृकमश्वः ।

अप+दूरीकरणे अपहरति अपसारयतीत्यर्थः चौर्ये च ।

अभि+आभिमुख्येन हरणे ।

सम्+अभि+परि+पुनः पुनः अभ्याहरणे ।

अधि+अव भोजने अभ्यवहरति भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

सम्+अभि+वि+आ+नैकट्यपरम्पराच्छादने ।

अव+दूरीकरणे सैन्यावहारः ।

वि+अव विवादे अवनभोजनादिना संवर्गे उपभोगे च।
आ+भोजने आहारः। नानास्थानस्थितानामेकत्रसङ्ग्रहणे च।
अधि+आ+तर्के अन्यत्रश्रुतपदस्यान्यत्राकर्षणे च।
अभि+आ+आभिमुख्येनाहरणे।
उद्+आ+उदाहरणोपन्यासे कथने च।
प्रति+उद्+आ–प्रतिरूपतया उपन्यासे।
परि+आ+परित आहरणे [विषयेभ्यो मनसो निवारणे च
प्रति+आ+तन्त्रे च पठितानामेकैकस्य ग्रहणे प्रत्याहारः
वि+आ–कथने शब्दोच्चारणव्यापारे।
सम्+आ–संक्षेपे नानास्थानस्थितानामेकत्रोपन्यासे संघाते च
उद्+उत्तोलने उत्क्षेपणे च।
अभि+उद्+आभिमुख्येन उद्धरणे। अभितो वा उत्क्षेपणे।
प्रति+उद्+प्रतिकूलतया प्रातिकूल्येन वा उद्धरणे।
उप+सामीप्येन आनयनार्थं दाने उपढौकने।
प्रति+उप+प्रतिरूपतया उपढौकने।
नि+नितरां हरणे हिंसनिवारणे च।
निर्+(र)बहिष्करणे अपधारणे च।
परि+दोषादिनिवारणे।
प्र+ताडने विघाते।
प्रति+प्र+प्रतिरूपतया ताडने।
प्रति+प्रत्येकहरणे प्रतिरूपतया हरणे च।
वि+ईर्याविशेषेण गत्यादिना स्वसन्तोषकरणार्थव्यापारे विहारः।
वि+अति परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे व्या०।
अव+हारणे आह्वाने च। [भोजने यथा तुरीयसंहारः,
उप+सम्+प्रकरणपठितस्य समापने अन्यत्र पठितस्यान्यत्र

हृ बलात्कारकरणे जु०पर०सक०अनिट् वैदिकः। जहर्त्ति अहार्षीत्। [दयस्थिते त्रि०।

हृच्छय पु० हृदि शेते शी–अच्। १कामदेवे हला०। २हृ-

हृच्छूल न० हृतत्... शूलरोगभेदे वैद्यकम्।

हृणी लज्जायां कण्ड्वा०आत्म०अक०सेट्। हृणीयते अहृणीयिष्ट "हृणीयते वीरवती न भूमिः" भट्टिः।

हृणीया स्त्री हृणीय–भावे अ। निन्दायाम् अमरः।

हृत्(द्) न० हृ–क्विप् तुक् च। १हार्दिणि। पृषो०तस्य दः, हृदयस्य हृदादेशो वा। २हृदये ३मानसे च न० अमरः।

हृत्कम्प पु० ६त०। भयादिहेतुके हृदयकम्पे।

हृत त्रि० हृ–क्त। १अपहृते २स्थानान्तरं गमिते च ३विभक्ते

हृदय न० हृ–कयन् दुक् च। १मनसि २वक्षसि च मेदि०। हृद् एति इण–अच्। परमात्मनि "हृद्ययं तस्माद्धृदयम्" छा० उ०

हृदयग्रन्थि पु० हृदयस्य ग्रन्थिरिव। अविद्याजन्यकर्मरूपे संसारबन्धे "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इति भागवतम्।

हृदयङ्गम त्रि० हृदयं गच्छति गम–खच् मुम् च। १युक्तियुक्ते २मनोहरे त्रि० अमरः "हृदयङ्गममूर्त्ति स्वम्" भट्टिः।

हृदयस्थान न० हृदयस्य मनसः स्थानम् हृदयरूपं वा स्थानम् वक्षःस्थले हेमच०। [दनि। हृदयिन् तत्रार्थे अटा०

हृदयिक त्रि० हृदयं प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य ठन्। प्रशस्तचित्ते

हृदयेश पु० ६त०। १भर्त्तरि २भार्य्यायां स्त्री हेमच०।

हृदावर्त्त पु० हृदिस्थ आवर्त्तः। अश्वस्य हृदयस्थे आवर्त्ताकारे रोमावर्त्तभेदे त्रिका०। [हरिवं०२८अ०।

हृदिक पु० यदुवंशजे कृतवर्मपितरि यादवभेदे

हृदिकात्मज पु० ६त०। कृतवर्मणि यादवे।

हृदिस्पृश् त्रि० हृदि हृदये स्पृश्यतेऽसौ कर्मणि क्विन् अलुक्स०। १हृद्ये मनोज्ञे। कर्त्तरि क्विन्। २मर्मस्पृशि दुःखदे च। [क्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० शौ०।

हृद्गोल पु०पर्वतभेदे सोऽभिजनोऽस्य छ। हृद्गोलीय पित्रादि-

हृद्गन्ध पु० हृद् पद्मादि गन्ध–अच्। हृद्गन्धे राजनि०

हृद्य न० हृदि साध्यते मनोज्ञत्वात् हृद्+यत्। १गुडत्वचि (दारचिनि) शब्दर०। २मनोज्ञे त्रि०अमरः। ३वृद्धिनामौषधौ स्त्री। ४वशमन्त्रभेदे पु० मेदि०।

हृद्यगन्ध न०हृद्यो गन्धोऽस्य। सुद्रजीरके हेमच०। २बिल्ववृक्षे पु० जटा०। ३मालत्यां स्त्री राजनि०। हृद्यगन्धा०। हृद्यगन्धीत्यपि ४सुद्रजीरके न० राजनि०।

हृद्रोग पु० ६त०। हृदयस्य रोगभेदे हृदामयोऽप्यत्र। भावप्र० तस्य निदानादि तत्रोक्तं यथा "हृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानमाह "अत्युष्णगुर्व्वन्नकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः। संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः"। प्रसङ्गः सततं सेवा। संचिन्तनम् अतिचिन्ता राजभयादिजनितेति। हृदामयः स च पञ्चविधः वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः क्रिमिजश्चेति। तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह। "दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयङ्गताः। हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते"। विगुणाः दुष्टाः बाधां दोषभेदेन नानाविधां व्यथाम्। प्रकुर्वन्तोऽङ्गानिति गयदासः। वातिकं हृद्रोगमाह "आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा। निर्मथ्यते दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि वा"। मारुतजे हृद्रोग इति शेषः। आयम्यते अथवा विकृष्यते इव। व-

-द्यते सूचीभिरिव विध्यते। निर्मथ्यते मथनेनेव दीर्यते करपत्रेणेव द्विधाक्रियत इव। स्फोट्यते भज्यते चैव पाट्यते कुठारेण बहुधाक्रियत इव। अथ पैत्तिकमाह "तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः। धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च"। उष्मा शीतगात्रस्येव शीतवाताभिलाषहेतुः किञ्चिदिवोष्णत्वम्। दाहः पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रस्य सन्तापः। चोषः चूषणेनेव पीडा। हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिर्वाटिल्यं वा। धूमायनम् कण्ठाद्धूमनिर्गमः। क्लेदः किञ्चिद्दुःखः घटित इव। वातश्लैष्मिकमाह "गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम्। माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि"। बलासावतते हृदि कुपितकफव्याप्ते गौरवं हृदयस्य। स्तम्भो जड़ता। माधुर्यं कफस्रुतमिव माधुर्यं मुखे। त्रिदोषजमाह "विद्यात्त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गस्तदाभवम्"। क्रिमिजमाह क्रिमयो जायन्ते यस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः। तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिलक्षीरगुड़ादीँश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते। मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति। संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः"। मर्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेदं घटितत्वं रस उपगच्छति। संक्लेदात् रसस्य घटितत्वात् उपहतात्मनः निवाद्यहिताहारिणः। तस्य लक्षणमाह "उत्क्लेदः ष्ठीवनन्तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः। अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत्"। उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम्। शोषो वक्त्रस्य। हृद्रोगस्योपद्रवानाह "क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः। क्रिमिजे तु क्रिमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः"। क्लमः पिपासाव्याकुलस्य सादः शोषः। शोषो मुखस्य। तेषां हृद्रोगाणां, क्रिमिजे तु हृद्रोगे श्लैष्मिकाणां क्रिमीणाम् ये उपद्रवा हृल्लासात् प्रसेकान्ता विपाकादयस्ते मताः" २कुष्ठरोगे युक्तिदीपिका।

हृद्रोगवैरिन् पु० ६त०। अर्जुनवृक्षे शब्दर०।

हृदयटक पु० ६त०। हृदयस्य विभाजके जठरे शब्दर०।

हृल्लास पु० हृदयस्य लासो यत्र हृदादेशः। हिक्कारोगे वैद्यक०। तेन हि हृदयस्य लसनमिव भवति।

हृल्लेख पु० हृदयं लिखति स्पृशति लिख-अण् हृदादेशः। १ज्ञाने राजनि०, २तर्के त्रिका०। ३तन्त्रोक्ते अश्मभेदे च।

४पीड़ायाञ्च स्त्री शब्दा०। [अर्हित हृषितः हृष्टः हृष्टः।

हृष चित्तोद्रेके भ्वा० पर० अक० सेट्। हर्षति अहर्षीत्।

हृष हर्षे चित्तोल्लासे दि० प० अ० सेट्। हृष्यति इरित् अहृषत् अहर्षीत् जीव हृष्टोऽस्मि। [हर्षति अहर्षीत्।

हृष मिथ्याकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्।

हृषित त्रि० हृष-क्त वा० इट्। १प्रीते २विस्मिते ३प्रहते ४जातरोमाञ्चे च मेदि०। [अमरः।

हृषीक न० हृष-ईकन्। विषयग्राहके चक्षुरादौ इन्द्रिये

हृषीकेश पु० ६त०। विष्णौ अमरः। अन्तर्यामित्वाच्च तस्य सर्वनियन्तृत्वात् सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकत्वाद्बोध्यम्।

हृष्ट त्रि० हृष-क्त। १प्रीते २जातहर्षे अमरः। ३जातरोमाञ्चे ४विस्मिते च मेदि०।

हृष्टमानस त्रि० हृष्टं प्रीतं मानसमस्य। हृष्टचित्ते शब्दर०

हृष्टरोमन् त्रि० हृष्टमिव जाताङ्कुरं रोम यस्य। जातरोमाञ्चे पुलकिते त्रिका०। [भरतधिः।

हृष्टि स्त्री हृष-क्तिन्। १ज्ञाने २हर्षे ३माने च

हे अव्य० हा-डे। १सम्बोधने २आह्वाने ३असूयादौ च मेदि०

हेका स्त्री हिक्का+पृषो०। हिक्कारोगे वैद्यक०।

हेठ विबाधे भ्वा० प० सक० सेट्। हेठति अहेठीत्।

हेठ भूतौ उत्पत्तौ च अक० पवित्रीकरणे सक० क्र्या० प० सेट्। हेठति अहेठीत्। [हेठते अहेठिष्ट।

हेठ बाधने भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित्। चङि न ह्रस्वः।

हेठ पु० हेठ-घञ्। १बाधायाम् २विघाते च मेदि०।

हेड अनादरे भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। हेडते अहेडिष्ट।

हेड वेष्टने भ्वा० प० सक० सेट् घटा०। हेडति अहेडीत्।

हेड़ावुक्क पु० अश्वविक्रयकारके त्रिका०।

हेति स्त्री हन-करणे क्तिन् नि०। १अस्त्रे २वह्निशिखायां ३सूर्यकिरणे अमरः। ४तेजोमात्रे भरतः ५बाधने च शब्दाध्वरः।

हेतु पु० हि-तुन्। १कारणे अमरः २अनुमितिप्रमे व्याप्ये ३पक्षे च। हेतुत्वञ्च उत्पादकत्वव्यापकत्वान्यतरत्वम्। दण्डो घटो जायते इत्यादौ उत्पादकत्व पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यापकत्वं तत्र व्यापकत्वेन लिङ्गत्वेन व्यवह्रियते। ४व्याप्यावयवभेदे तत्र लिङ्गप्रतिपादकतृतीयान्तपञ्चम्यन्तपदत्वाद्यस्तु तद्वदनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकव्याप्तिज्ञानजनकवाक्या-

विषयकव्याप्तिमदनुमानसापेक्षजनकत्वम्। हेतु

त्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा । उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकवाक्यज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा । साध्यविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमतिपरवाक्यत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा” चिन्तामणिः । ४अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेतुता स्त्री हेतोर्भावः तल् । १हेतुत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्षणे नियतकार्य्याधिकरणवृत्तित्वरूपे कारणत्वे २वह्निविशेषे च "हेतुतावच्छेदकम्" इति प्राञ्चः ।

हेतुमत् त्रि० हेतुरस्त्यस्य मतुप् । कार्य्ये स्त्रियां ङीप् ।

हेत्वपह्नुति अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेत्वन्तर गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे । "अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्" गौ०सू०तद्व्याख्याने "परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्व्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनम् । यथा शब्दोऽनित्यो बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्ते सामान्ये नैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । तावत्तु, हेतौ विशेषणदान एव हेत्वन्तरमित्याहुः" गौ०वृ० ।

हेत्वसिद्धि स्त्री असिद्धिभेदे स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासभेदे

हेत्वाभास पु० हेतुरिव आभासते आ+भास-अच्, हेतोर्वा आभासः आ+भास-घञ् । न्यायोक्ते १दुष्टे हेतौ २हेतुदोषे च । स च दोषः पञ्चविधः व्यभिचारः विरुद्धता असिद्धिः सत्प्रतिपक्षता बाधश्च । तादृशदोषैर्दुष्टस्तु अनुमितिर्नोदेति । यत्र हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः । अत्र हेतुनामाभास इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वम् । तद्व्यवच्छेदेन हेत्वाभासत्वम् तत्र अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । यावन्तं वस्तु यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वम् । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्ताप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यत्वावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकत्वम् ।" केचित्तु, यादृशपक्षसाध्यसाधकयोरसद्धेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावन्त्याभासत्वमिति प्राहुः" दीधि० । "हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः" वात्स्या० "पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमानाः" गौ० वृ० । "पक्षधर्मत्वादीनां पञ्चानां रूपाणां मध्ये एकेनापि रूपेण हीनो हेतुः । सोऽपि कतिपयहेतुरूपयोगाद्धेतुवदाभासमानः" त० भा० । असाधको हेतुत्वेनाभिमतः । यथा वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ स्नेहो हेत्वाभासः । स च हेत्वाभासः पञ्चधा सव्यभिचारः । विरुद्धः । प्रकरणसमः । साध्यसमः । अतीतकालः" गौ० सू० पर्य्यायान्तरेण हेत्वाभासः पञ्चधा "असिद्धः विरुद्धः । अनैकान्तिकः । प्रकरणसमः । कालात्ययापदिष्टः । पर्य्यायान्तरेणापि हेत्वाभासः पञ्चधा । सव्यभिचारः । विरुद्धः । असिद्धः । सत्प्रतिपक्षितः बाधितः इति ।

हेम न० हि–मन् । १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे राजनि० । ४माषकपरिमाणे च पु०स्त्री० ५कृष्णवर्णाश्वे । ६बुधग्रहे च पु० ज्यो० ।

हेमकन्दल पु० हेमवर्णं कन्दं लाति ला–क । प्रवाले हेमच० ।

हेमकान्ति स्त्री हेम इव कान्तिरस्याः । दारुहरिद्रायाम् राजनि० । २स्वर्णतुल्यद्युतियुक्ते त्रि० हेम० । ३स्वर्णस्य दीप्तौ स्त्री ।

हेमकार पु० हेम तन्मयं भूषणं करोति कृ-अण् । स्वर्णकारे वर्णसङ्करजातिभेदे (सेकरा) । [राजनि० ।

हेमकिञ्जल्क न० हेमेव पीतं किञ्जल्कं यस्य । नागकेशरे

हेमकूट पु० हेममयः कूटो यस्य । किंपुरुषवर्षको हिमालयादुत्तरस्थे पर्वतभेदे अमरः । [राजनि० ।

हेमकेतकी स्त्री हेमेव पीतकेतकी । स्वर्णकेतक्याम्

हेमकेलि पु० १अग्नौ शब्दमा० । २चित्रकवृक्षे च राजनि० ।

हेमक्षीरी स्त्री हेम इव पीतं क्षीरं यस्याः । स्वर्णक्षीर्य्याम्

हेमगन्धिनी स्त्री हेम्नः गैरिकस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये रत्नमा० ।

हेमगिरि पु० हेममयो गिरिः १सुमेरुपर्वते २नैरृतस्थे देशभेदे बृ०सं० कूर्म्मविभागशब्दे २१४८ पृ० दृश्यम् ।

हेमगौर पु० हेमेव गौरः पीतः पुष्पेण । १अशोकवृक्षे राजनि० २स्वर्णतुल्यपीते त्रि० । [त्रिकण्टके च

हेमज्वाल पु० हेमेव ज्वाला यस्य । १अग्नौ शब्दमा० । २चि-

हेमतार न० हेम तारयति उत्कृष्टं करोति तॄ-णिच्-अण् । तुत्थे हेमच० ।

हेमदुग्धक पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य कप् । १उदुम्बरे वृक्षे अमरः । २स्वर्णक्षीर्य्यां स्त्री जटा० कप

भावे तत्रार्थे स्त्री अटा॰टाप् । ङीप् राजनि॰ ।

हेमदुग्धिन् पु॰ हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्त्यस्य इनि । उडुम्बरे वृक्षे शब्दर॰ [स्वार्थे राजनि॰ हिमे च माधवः

हेमन् न॰ हि–मनिन् । १स्वर्णे धातौ २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे

हेमन्त पुं न॰ । हि-झच् मुट् च । अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ कालभेदे अमरः । कपित्थे शब्दच॰ ।

हेमन्तनाथ पु॰ हेमन्ते नाथ्यते याच्यते नाथ–कर्मणि घञ् ।

हेमपुष्प न॰ हेमेव पीतं पुष्पमस्य । १अशोकवृक्षे २जवापुष्पे च मेदि॰ । ३चम्पकवृक्षे पु॰ अप् । तत्र वाच्ये च शब्दच॰

हेमपुष्पी स्त्री हेमेव पीतं पुष्पमस्याः ङीप् । १मञ्जिष्ठायाम् शब्दर॰ । २स्वर्णजीवन्त्याम् ३इन्द्रवारुण्याम् ४मुसल्याम् ५कण्टकार्य्याञ्च राजनि॰ । संज्ञायां कन् ह्रस्वः । स्वर्णयूथिकायाम् स्त्री । [(चापाकला) राजनि॰ ।

हेमफला स्त्री हेमेव पीतं पक्वफलमस्याः । स्वर्णकदल्याम्

हेममालिन् पु॰ हेमेव किरणानां मालाऽस्त्यस्य इनि । १सूर्य्ये त्रि॰ त॰ । २स्वर्णहारे च [राजनि॰ ।

हेमयूथिका स्त्री हेमेव पीता यूथिका । स्वर्णयूथिकायाम्

हेमरागिणी स्त्री हेम्न इव रागोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । हरिद्रायाम् त्रिका॰ ।

हेमल पु॰ हेम तद्वर्णं निर्णेयत्वेन लात्, तद्वर्णं वा लाति ला-क । १कलादे स्वर्णकारे २कषपाषाणे ३सरटे हेमचं॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीप् ।

हेमलता स्त्री हेमेव पीता लता । स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि॰ ।

हेमवल न॰ हेम्ना वलते शोभते वल-अच् । मौक्तिके राजनि॰ हिमवलमित्यपि पाठान्तरं तत्रार्थे हिमवत्-शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।

हेमशृङ्ग पु॰ हेमेव शुचिः शृङ्गोऽस्य । विष्णौ त्रिका॰ ।

हेमशिखा स्त्री हेमेव पीता शिखा यस्याः । स्वर्णक्षीर्य्याम् शब्दर॰ । [हले दृश्य॰ ।

हेमसार न॰ हेम सारयति निर्मलीकरोति सृ-णिच्-अण् ।

हेमहस्तिरथ पु॰ हेमनिर्मितहस्तियुक्तो रथः । तुलापुरुषादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं कल्पिते १स्वर्णमयहस्तियुक्ते हेममयरथे २तद्दाने न॰ । तद्विधिः हेमा॰दा॰ "अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् । यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः । पुण्यां तिथिमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । विप्रवाचनकं कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः । ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । अत्राप्युपोषितस्तद्वद् ब्राह्मणैः सह भोजनम्" । इत्याद्यादिशब्देन देवताबलिहोमादिसर्वमनुक्तं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषवत् वेदितव्यम् । अपोषित इति, अपवासादिकञ्च तद्वदेव वेदितव्यम् । "कुर्य्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् । वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् । लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कब्रह्मसंयुतम् । मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम्" । पुष्परथः, क्रीडार्थो रथः, स च चतुष्काकारेऽपर्य्याच्छादितो भवति वलभ्यो लोकपालाश्रयाः । लोकपालब्रह्मशिवार्कनारायणयुक्तं ब्रह्माण्डदाने । मध्यशब्दः पूर्वापराभ्यां संबध्यते, शिवादीनामपि स्थानापेक्षायास्तत्रैव निवृत्तेः । नारायणादिकथनं पद्मपुराणात् "नारायणश्चतुर्बाहुः शङ्खं चक्रं तथोत्तरे । दक्षिणे तु गदापद्मे नीलजीमूतसन्निभे । वामे श्रीर्दक्षिणे तस्य पुष्टिः पद्मकरा परा" इति । "कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् । तथा रसांश्च धान्यानि भाजनासनचन्दनैः । दीपिकोपानहच्छत्रपादुकादर्पणान्वितम् । ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यात् कूवराग्रे विनायकम् । नानाफलसमायुक्तं उपरिष्टाद्वितानकम् । कौषेयं पञ्चवर्णं च अम्लानकुसुमान्वितम् । चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् । चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामविभूषितैः । वाह्यतः करिणश्चाष्टौ कृत्वा निवेदयेत् । कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमाभारादपि शक्तितः" । ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यादित्यादि, ध्वजो रथस्य । गरुडलक्षणं नारदीये "उपेन्द्रस्याग्रतः कार्य्यो गरुडात्मा कृताञ्जलिः । मध्यजानुनतो भूमौ भुजौ च फणिभूषितः । पक्षिजङ्घो नरग्रीवस्तुङ्गनासो महाभुजः । द्विजः पक्षयुतश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः" । अथ विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः । नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्ककृतशेखरः । दन्तं दक्षकरे दद्याद् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा" । उपर्य्यधोहस्तयोर्दन्तादि, देयमिति, कूवरो व्याख्यातः । अम्लानकुसुमं, पुष्पविशेषः कुरुण्टकमपहरतीतिन्यायात् म्लेच्छदेहेति प्रसिद्धमेव लक्ष्यते । भारो व्याख्यातः । ध्वजगतदेवताश्च पञ्चपलादिपरिमितेन रथवृत्तस्वर्णेनैव निष्पादनीयाः एवं सम्भारानुपकल्प्य पूर्ववदधिवासनं विधाय वरदिवसे पुण्याहवाचनादि कृत्वा कर्मकाण्डं समाप्य सर्वौषधिजलेनाचार्य्यो यजमानस्य स्नापनं कुर्य्यात् । "ततो मङ्गल

शब्देन स्थापितो वेदपुङ्गवैः । निःशेषविषमाहात्म्य मन्त्रो-तत्त्वमार्गिभिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेद-येत्। नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः । त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यज्ञतेजोमय स्यन्दन ! पाहि अस्मात् । यत् तत्पदं गुह्यतमं मुरारेरानन्दहेतुर्गुणरूप-मुक्तः । यागैकमानन्दमयोऽसुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्व-मपि अत्र ! रथेऽधिरूढ ! अस्मात्त्वमेव भवसागर-संस्थितानामानन्दभाजक्ष्यतमध्वरपानपात्रम्। तस्माद्दरो-द्धरणेन कुरु प्रसादं चामीकरेभरथसाधनसम्प्रदानात्"। मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणासुपकल्प्य पूर्ववत् प्रयोगमध्यात् तं मनोरथं प्रणवगजाभ्यां संयुतं च ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्यादीनामर्थं चतुर्भागा-दिव्यवस्था तदनुज्ञया चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरणं चेति, प्रदक्षिणादाचरणीयं ततः पुष्पाञ्जलिवाचने कृते यजमानो वेदिसमीप गत्वा देवतापूजां विदध्यात्। आचार्यस्तु आहूतदेवान् विसर्जयेत्"।

हेमाङ्ग त्रि० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि मेदि०।५चम्पकवृक्षे शब्दर०। ६विष्णौ च विष्णु स० ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि०। कर्म०। हेमतुल्येऽङ्गे न०।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमरः । चतुर्वर्गचिन्तामणिसुक्ताफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

हेमाद्रिजरण पु० हेमाद्रौ जीर्यति जॄ-ल्यु । स्वर्णजोर्याम् रत्नमा०। हेममारणयोग्ये त्रि०।

हेमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेन आ+ह्वे-क। १वनचम्पके राजनि०। हेम्न आह्वा आह्वा यस्य।२धुस्तूरे ३नागकेशरे च अमरः ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा-यत्। त्याज्ये "हेयं दुःखमनागतम्" पात०सू०

हेर न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिवे रम्बति रबि-अच् अलुक्समा० । १गणेशे अमरः २महिषे ३शौर्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु०त्रिका० ।

हेरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर०।

हेरम्बहट्ट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

हेरिक पु० हि-इक रुट् च। चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक रुट् च ।१बुद्धभेदे २महाकालगणे मेदि० ३कामाख्यापीठस्थे शिवलिङ्गभेदे "शिवलिङ्गञ्च तत्रास्ति स्थितायां हेरुकाह्वयम्। तदादिशिवपूर्वायां नायकं तत्तु पूजयेत्" कालिकापु० ८१अ०।

हेलञ्ची स्त्री हिल-घञ् हेलं चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीष्। हिलमोचिकायाम् शब्दच०।

हेलन न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड़-अनादरे भावे अ डस्य लः। १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे "प्रौढेच्छया यातिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे। शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता" उज्ज्वल० २चेष्टाविशेषे। "हेलाख्यं भवेत् सत्त्वं तस्मात् भावः समुत्थितः। भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता:" हाव एव भवेद्धेला व्यक्तं शृङ्गारसूचकः" उज्ज्व० ३ज्योत्स्नायाम् ।

हेलावुक पु० अश्वविक्रयाज्जीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च ३आलिङ्गने हेमचन्द्रः ४सूर्ये स्त्री०न०किनि हेलिन् सूर्ये स्त्री०।

हेष अव्यक्ते शब्दे भ्वा०आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। हेषते अजिहेषत् ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ। घोटकानां शब्दे अमरः ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हेहै अव्य० हे च है च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० ह्वा-डै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हैतुक त्रि० हेतौ प्रसृतः ठक् । हेतुवादरते श्रुतिविरुद्धवाक्यवादिनि "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः" पर्षल्लक्षणे मनुः ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःकालीनहिमजाते जले न० राजनि०। ३भूनिम्बे पु०राजनि०। हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्णमयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः । १हेमन्ते काले शब्दर०।२तत्र जाते त्रि०। हेम्न इदम् अण् टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भवः ठञ्। हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) "हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः" हविष्यान्नोक्तौ ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते काले शब्दर०

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका०। "एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्ततिः" विष्णु पु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३गण-भेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ४पार्वत्यां ५हरीतक्यां अमरः स्त्री ङीप् ।७स्वर्णक्षीर्यां

न्वेतवचायाञ्च स्त्री मेदि०ङीप् ८गङ्गायां १०रेणुकायां स्त्री धरणिः ङीप् । [सर्वचूर्णिकायां शब्दर० ।

हैमा(मी) स्त्री हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् वा ङीप् ।

हैयङ्गवीन न० ह्योगोदोहाद् भवम् ह्यस्+गो+ख नि० । १नवनीते रत्नमा० पूर्वदिनदुग्धोद्भूते २घृते च अमरः ।

हैरिक पु० हिर—र हेरः तत्र प्रसृतः ठक् । चौरे धरणिः ।

हैहय पु० पश्चिमस्थे देशविशेषे बृ०स० कूर्मविभाग २१६८ पृ० दृश्यम् तेषां राजा अण् । २हैहयेश्वरे कार्त्तवीर्य्ये हेमच० पृषो० हैहेय तत्रार्थे शब्दर० ।

हो अव्य० हु—डो नि० । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

होड गतौ अनादरे च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । होडते अजुहोडत् ।

होड पु० होड—अच् हुड-अच् वा । १वहद्गामिनौकाभेदे (डिङि) त्रिका० २चौरापहृते च त्रिका० ।

होतृ पु० हु-तृच् । १ऋग्वेदाभिज्ञे अमरः । २होमकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "या हविर्वह च होत्री" शकुन्तला

होत्र न० हु-ष्ट्रन् । १होमे हेमच० । २हविषि घृतादौ च त्रिका० ३स्तुतौ स्त्री टाप् ।

होत्रीय न० होत्राय हितम् होतुरिदं वा छ । १हविर्गृहे हेमच० । २होत्रसम्बन्धिनि त्रि० ।

होम पु० हु—मन् । देवतोद्देशेन वह्नौ मन्त्रद्वारा घृतादित्यागरूपे हवने नित्यं स्वकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु मध्ये (२देवयज्ञे अमरः । ३आहोत्रविक्षेपणे आहोयाध्यायस्य मन्त्रेण दाने च न्या० त० ।

होमकुण्ड पुं न० होमार्थं कुण्डम् । होमार्थे कुण्डे त्रिका०

होमधान्य न० होमोपयुक्तं धान्यम् । १तिले २यवे च राजनि० ।

होमधूम पु० होमस्य धूमः । होमार्थाग्निजाते धूमे च हेमच०

होमभस्मन् न० होमस्य भस्म । हुतद्रव्यजाते भस्मनि हेमच०

होमाग्नि पु० ६त० । यज्ञियाग्नौ हेमच० ।

होमि पु० हु-मिन् डट् च । १अग्नौ २घृते च मेदि० ३जले शब्दर० । ४चित्रकवृक्षे ।

होमिन् पु० होमोऽस्त्यस्य इनि । होमकर्त्तरि । [राजनि०

होम्य त्रि० होमाय हितम् यत् । होमोपयुक्ते घृतादौ

होरा स्त्री हु-रन् । ज्योतिषोक्ते १लग्ने २राश्यर्द्धभागे ३होराशास्त्रपद्यशास्त्रभेदे ४रेखायाञ्च मेदि० । "विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः सूर्यस्य कीर्त्तिताः । द्वितीयाः शशिनो युग्मे त्वन्यथा तु भवेत् सदा" ज्यो० त० ।

"चतुर्विंशतिभेदाभिर्होरात्रं प्रचक्षते । पश्चिमादर्क-राशादि होराणां विद्यते क्रमः" वह्निपु० ।

होलक पु० हु-क्विप् चलति चल-अच् कर्म० । "अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः" इत्युक्ते तृणादिना अर्द्धपक्वे शमीधान्ये "होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः । भवेद् यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्" भावप्र० ।

होलाक पु० स्वेदविशेषाख्यव्यापारभेदे चरकः तत्र होलाक इत्यत्र होलक पाठान्तरम् ।

होलाका स्त्री हु-क्विप् तं लाति ला-क संज्ञायां कन् । १वसन्तोत्सवभेदे उपचारात् तत्काले फाल्गुनपौर्णमास्याञ्च १० पृषो० होली होलिका होलकाऽप्यत्र । होलाकादिश्च आचारप्राप्त इति माधवादयः । पुराणादिसिद्धः शास्त्रमूलोऽयम् आचार इति हेमाद्रिनिर्णयसिन्धुप्रभृतयः । तद्विधिकालौ नि०सि० उक्तौ यथा "फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च रात्रिव्यापिनी ग्राह्या "रात्रौ होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्णे क्रीडनं गवामिति" वचनादिति निर्णयामृते उक्तम् । ज्योतिर्निबन्धे तु "प्रतिपद्भूतभद्रासु याऽर्चिता होलिका दिवा । संवत्सरं तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम् । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा । तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे" इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये "अस्मिन् निशागमे पार्थ ! संरक्ष्याः शिशवो गृहे । गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे" इत्यादिना तत्रैव तद्विधानोक्तेश्च । तेनेयं पूर्वविद्धा "श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्" इति बृहद्यमवचनेनैवोक्तेश्च । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात् तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये "भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै । नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्" । तथा "भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी" । तथा "दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा" इति । यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च सूर्यास्तात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिने संपूर्ण

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्य्यात्। "सार्द्धयामत्रयं वा स्याद् द्वितीयदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः। मदनरत्नेऽप्येवम्। यत् तु "वह्नौ वह्निं परित्यजेदिति" भविष्यम्। वह्नौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः तदुक्तभिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम्। अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या। "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् तदा पूर्वदिने तथा। भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम्" इति नारदवचनात्। "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः। न दिवा पूजयेद्धोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात्। "सायाह्नयोर्द्धयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः। भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च। भद्रामुखं विहाय पूर्वदिन एव कार्य्येत्याहुः। भद्रामुखन्तु "नाड्यस्तु पञ्च वदनं गणकास्तथैके" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम्। शिष्टाचारोऽप्येवमेव। यत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्वाङ्निशि भद्रावर्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम्। अथ परेऽह्नि प्रत्युदयस्तदा पूर्वदिने भद्रावर्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या। पञ्चोत्तरं प्रतिपत्सत्त्वाच्च तत्पूर्वं दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ। यस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे सर्व्वकालव्याप्ते चतुर्थयामादिगौणकालव्याप्ते भानाभावाद्भद्राभावाच्च प्रदोषकाल एव होला कार्य्या। न च "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्म्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति" निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् तस्योत्तराङ्गभेदत्वात्। पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि! बालिशैः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति। यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम्। तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यविज्ञानि मत्वा चिन्त्या ज्ञेया आन्त्यधिकरणवत्। कृतायनी मलमासे न भवति" नि॰ सि॰।

होलाकाधिकरण न॰ जैमि॰ प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधन्याम संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्यैरभिमानिभिरनुष्ठीयते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः इति प्रसिद्धः। एवमाह्नीनैबुकादिकं दाक्षिणात्यैः, आह्नीनैबुकं स्थलकूपागतं करञ्जकादि-स्थावरदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम्। उद्वृषभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते उद्वृषभयज्ञश्च ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां गवीवर्द्दानभ्यर्च्य धावयन्ति यत्र सः तद्देशप्रसिद्धः एवं हारीताद्युक्तस्मृतयोऽपि काश्चित् काश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्ते तथोक्तकर्माणि तत्तत्प्राच्यादिकर्तृकानीत्येषां मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः। तत्र किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशयः तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या तेषु विशेषाणामाचारदर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च सूत्रम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः। अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तायोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्वधर्म्मता। विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते"। अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण हारीतस्मृतिहोलाकादौ प्राच्यविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्वधर्म्मता सर्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत्। तथा हि छन्दोगादि गोभिलादिः कल्पिताध्यापयामास तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवमन्यानपि बह्वृचाश्वलायनादिकल्पसूत्रमतस्तत्तच्छाखिनस्तत्तच्छाखोक्तमाचरन्ति इति प्रतिवाक्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया। आचारे त्वत्र विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषणव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदान्तर्भावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते। अयमाशयः पूर्वापरिदृष्टमनुगतम् अनाचरितस्य आहत्य आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न लभ्यते यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात्। न च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदवाच्या तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तद्देशीयस्य पुरुषपौत्रस्य समाप्तायामस्यामपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानाम् अनुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपस्य अनुष्ठानस्याश्रुतिकल्पकत्वात् तस्याविरहेणैव सम्भवात्। न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि अ-

ह्रुचितं स्यादिति तर्कयितुं शक्यते होड़ाचाराया नित्यत्वे मानाभावेन काम्यत्वात्। न हि सर्वमेव श्रुतिविहितं काम्यं सर्वैः संकुरतठीयते न देवस्य कर्तुर्विधानमम्याय मविप्रेषयति येन प्राच्यानां निषिद्धाचरणेनानिष्टजन-कतापादनार्थं तत्सदसत्वं स्यात्। अत्र च प्राच्यदीपि-काधिकरणमालादाययमानप्रभृतिषु प्राच्यानामिति पाठः। प्राच्याश्चात्र प्राच्यदेशीयाः ते च सुमेरुकह्वयोर्मध्ये या रेखा ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्याः पूर्वदेशीयाः प्राच्याः न तु गौड़देशावधिकपूर्वदेशीयाः। तस्याः पश्चिम-देशीयाश्च पाश्चात्याः। एतेन प्राच्यानां तदाचरणमिति स्वदेशाभिप्रायेणैव गौड़ीयेनोदीच्येन लिखितं तथैवं गौड़ीयानामेव श्रुतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदानां तथा चाम्यर्हितश्रुतिकल्पना स्यात् न चायमपि दोषः विशेष-कल्पने भविष्यति तथा सति पाश्चात्यविमन्यादिभि-र्जैमिनिभिरयमप्युक्तावितः स्यात् न चैवम्। तथाच्छ्रोति-स्मार्तप्रसिद्धपाश्चात्यादिमादायैवेयमाचारो इति"।

हौ अव्य० हु-डौ नि०। १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि०।

होड़ अनादरे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। होडते अजुहोडत्।

हौत्र त्रि० होतरिदम् अण्। तस्य भावः कर्म वा युवा० अञ् वा। १होतृकर्त्विजि २तत्कर्मादौ न०।

ह्नु(ङ्) चौर्ये अदा० आत्म० सक० अनिट्। ह्नुते अह्नोष्ट।

ह्मल चलने भ्वा० प० अक० सेट्। ह्मलति अह्मालीत्। घटा०। ह्मलयति अजिह्मलत् वा ह्रस्वः।

ह्यस् अव्य० गतेऽहनि नि०। गतदिवसे अमरः।

ह्यस्तन त्रि० ह्यस्+भवार्थे ट्युल् तुट् च। गतदिवसभवे स्त्रियां ङीप्। ह्यस्त्योऽप्यत्र त्रि०। [इर्दिः। ह्रगति अह्रगीत्।

ह्रग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० इर्दित् ञिपि न

ह्रद पु० ह्राद-अच् नि०। १अगाधजलाशये अमरः। २किरणे शब्दार्णवः। "ह्रदवारि वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च" राजनि० तज्जलस्य गुणा उक्ताः।

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽस्त्यस्याम् इनि। नद्याम् अमरः।

ह्रप भाषणे चु०उ०सक०सेट्। ह्रापयति ते अजिह्रपत् त।

ह्रस शब्दे भ्वा० प० अक०सेट्। ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु० ह्रस्वस्य भावः इमनिच् ह्रसादेशः। ह्रस्वतायाम्

ह्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः इष्ठन् ह्रसादेशः। अतिह्रस्वे

ह्रसीयस् त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः ईयसुन् ह्रसादेशः। अति-ह्रस्वे। स्त्रियां ङीप्।

ह्रस्व न० ह्रस-वन्। १परिमाणभेदे २लघुनि ३खर्वे च त्रि० अमरः। ४वकमालाकाकोलायां ५वामुवल पु० राजनि०। ६क्षुद्रपर्ण्यां ७नागबलायां भूमिजम्बूवृक्षे स्त्री राजनि०।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

ह्रस्वगर्भ पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य। कुशे रत्नमा०।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म०। नागबलायाम् अमरः।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म०। क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमा०।

ह्रस्वदर्भ पु० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०। [कायाम् राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वेऽपि दीयते छिद्यते दो-कर्मणि क। गडू-

ह्रस्वपत्रक पु० ह्रस्वं पत्रमस्य कप्। १भद्रमधूके (मौल) २अश्वत्थायाम् स्त्री राजनि० कापि अत इत्वम्।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्वं फलमस्याः। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्वं मूलमस्य। रक्तेक्षौ राजनि०। [अमरः।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य। क्षुपे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्वः अग्निरस्मात् ५ब०। अर्कवृक्षे शब्दच०।

ह्रस्वाङ्ग पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् ५ब०। १जीवकौषधे अमरः। ६ब०। २वामने ३खर्वे त्रि०। कर्म०। ४ह्रस्वे अङ्गे न०।

ह्राद शब्दे भ्वा० आ० अक० सेट्। ह्रादते अह्रादिष्ट।

ह्राद पु० ह्राद-भावे घञ्। १शब्दे हेमच० अच्। २शब्द-कारके त्रि० ३हिरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम्।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद-णिनि ङीप्। १विद्युति २वज्रे अमरः ३नद्याम् राजनि० ४शल्लक्याम् शब्दर० ५ह्रादविशिष्टे त्रि०

ह्रास पु० ह्रस-घञ्। १शब्दे त्रि० २अपचये च।

ह्रिणी लज्जायाम् कण्ड्वा० आ० अक० सेट्। ह्रिणीयते अह्रिणीयिष्ट।

ह्रिणीया स्त्री ह्रिणी-यक् भावे अ। लज्जायाम् अमरः। पृषो० ह्रियिणी इत्यपि तत्रार्थे भरतः। [ह्रेपयति ते।

ह्री लज्जायां जु०प०अक०अनिट्। जिह्रेति अह्रैषीत्। णिचि

ह्री स्त्री ह्री-सम्प० भावे क्विप्। लज्जायाम् अमरः।

ह्रीका स्त्री ह्री-कन्। १त्रासे उणा०। २लज्जायां त्रि० ह्री वा रस्य लः तत्रार्थे।

ह्रीकु त्रि० ह्री-कु कुक् च। १लज्जिते। २मार्जारे ३जतुनि ४त्रपुणि च उणा०। वा रस्य लः। [च्छीत्।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वा० प० अक० सेट्। ह्रीच्छति अह्री-

ह्रीजित त्रि० इत०। लज्जायोगे जटा०।

ह्री(त)ण त्रि० ह्री-क्त वा तस्य नः। लज्जिते अमरः।

ह्रीवेर(ल) न० ह्रियै लज्जायै बेरमङ्गमस्य कुत्सितत्वात् पृषो० वा रस्य लः (बाला) क्षुपभेदे पृषो०। ह्रिबेर तत्रार्थे रत्न

रः ह्रीवेर तन्नार्थे अमरटीकायामाह च भरतः ।

ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [ह्रुडति अह्रुडिष्ट

ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

ह्रेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेपते अह्रेपिष्ट ।

ह्रेष अव्यक्तशब्दे अक० गर्वणे सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेषते अह्रेषिष्ट ।

ह्रेषा स्त्री ह्रेष–भावे अ । अश्वशब्दे अमरः ।

ह्रौड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रौडते अह्रौडिष्ट । [दित् । ह्लगति अह्लगीत् ।

ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० ऋदित् चिणि न

ह्लप भाषणे चु० उ० द्विक० सेट् । ह्लापयति ते अजिह्लपत् त ।

ह्लस रवे भ्वा० प० अ० सेट् । ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत् ।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक० मोदने सक० सेट् ईदित् निष्ठायामनिट् । ह्लादते अह्लादिष्ट । ह्लादः ।

आ+आनन्दे अक० आह्लादः ।

ह्लादिनी स्त्री ह्लाद–णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे, अमरः ३अन्नतरस ३ईश्वरशक्तिभेदे च शब्दरः ४ह्लादविशिष्टे त्रि०

ह्वल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्वलति अह्वालीत् । घटा० प्रह्वलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्वलयति ह्वालयति ।

ह्वान न० ह्वे-ल्युट् । आह्वाने । [अह्वरत् ।

ह्वृ कौटिल्यकरणे भ्वा० प० सक० अनिट् । ह्वरति अह्वार्षीत् ।

ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वाने सक० भ्वा० उभ० यजा० अनिट् । ह्वयति अह्वत्–अह्वत अह्वास्त सम्प्र० जुहाव आहूतः आहूतिः ।

आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते । शिवम् ।

ओँ तत्सत् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ग्रन्थकर्तृवंशादि ।

राढ़ीयश्रेणीविख्यातके जिडिग्रामिकः किल । यशोहरप्रदेशस्थसारसावसथे स्थितः ॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः । सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः । तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्य्यतः ॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः । सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम् । भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहीर्षया ॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम् । अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ । तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः ॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः । कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः । तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
नगरे कलिकाताख्ये गवर्णमेण्टनिवेशिते । संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान् ॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात् । तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनार्थे नियोजितः । पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनार्थापि योजितः ॥
प्रायस्त्रिंशत्समान्तं तत्कर्मानुष्ठितं मया । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता । सिद्धान्तबिन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः ॥

आशुबोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्ननामकः। धातुरूपादर्शनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया॥
गायत्र्यर्थो विनिर्णीतः गयाश्राद्धादिपद्धतिः। वादो बहुविवाहस्य तुलादानादिपद्धतिः॥
राजप्रशस्ती रचिता कादम्बर्य्याश्च टिप्पनी। वेणीसंहारमुख्येषु विवृतिर्नाटकेषु च॥
एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः। गवर्णमेण्टानुकूल्यञ्च क्वचिदेषु च मुद्रणे॥
तत्पदापसृतेनापि गवर्णमेण्टप्रकाल्पिताम् अर्द्धवृत्तिं समासाद्य वाचस्पत्यं समापितम्॥
मुद्रणे व्ययबाहुल्यात् गवर्णमेण्टे निवेदिते। तद्दत्तव्ययसाहाय्यं लब्ध्वेदं मुद्रितं मया
अष्टादशभिरानायि वर्षैः पूर्तिं मयाधुना। शब्दरत्नमयः कोषो मोषदोषविवर्जितः।
नानाधातुरव्ययाढ्यो नानार्थोऽयं विराजताम्। वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शकः॥
वाचस्पत्युपनाम्नाथ श्रीतारानाथशर्म्मणा। निरमायि प्रयत्नेन मुद्रायन्त्रे च मुद्रितः॥
वाणशून्यदन्तिचन्द्रविमिते शकवत्सरे। सौरपौषे षोड़शांशे मुद्रा तस्य समापिता॥
यदत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा। तत्सर्वं शोधयन्त्वार्य्याः कस्य न स्खलितं मनः।
बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिघृक्षया। परिगृह्णन्त्वदोषिज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः॥

एतस्य मुद्रणविधौ परिशोधनार्थं यत्ने कृतेऽपि बहुले भ्रमतः मादात्।
दृष्टेर्विकारवशतो यदशुद्धमस्ति संशोधयन्तु सुधियो नतियाचितास्तत्॥

अनुद्बोधाद्विस्मृता ये शब्दाः केचित् प्रमादतः। परिशिष्टे प्रकाश्यास्ते इत्याशा पूरको विभुः॥
ये शब्दाम्बुधिपारमापुरमलप्रज्ञातरीवैभवात् तानुद्दिश्य नमस्क्रियैव सततं तेभ्यो न चैषा क्रिया।
ये शास्त्रेऽकृतबुद्धयो निजधिया व्युत्पित्सवो मानवाः नानाकोषनिरीक्षणे श्रमभियस्तेभ्यो ममैषा क्रिया
पदानुशासने रतं मुनित्रयं हृदा नतम्। तदस्य भूमिमण्डले करोतु सुप्रचारणम्॥ शिवम्

ओँ तत्सत्।

इति कलिकाताख्यगवर्णमेण्टसंस्कृतपाठशालीयदर्शनव्याकरणाध्यापकवर श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-
भट्टाचार्य्येण विरचितं वाचस्पत्याभिधमभिधानं समाप्तम्।

१८०५ शालिवाहन वत्सरे, १९४० विक्रमादित्यसंवत्सरे, १८८४ ख्रीष्टाब्दे
कलिकातानगरे मुद्रितमभूत्।

Skylark Printers

K 2/8 MODEL TOWN DELHI - 9